НАЦІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

4
ТОМ

Ка—Ком

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 2007

ББК 63.3(4УКР)я2
Е64

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ISBN 966-00-0632-2
ISBN 978-966-00-0692-8 (т. 4)

Основні принципи розміщення статей та деякі особливості подачі інформації в Енциклопедії історії України

1. Статті розміщено за українським алфавітом; російськомовні назви періодичних видань — відповідно до їхнього звучання в українській транскрипції; статті, що мають латиномовні гасла, друкуються наприкінці останнього тому ЕІУ за латинським алфавітом.

2. Великими літерами напівжирним шрифтом з наголосами подаються або повні назви статей, або їхні головні частини; в останньому випадку менш інформативна частина друкується з дотриманням правил вживання великої та малої літер напівжирним шрифтом без наголосів. За гаслом, після коми, напівжирним шрифтом даються: повне (без інверсії) написання назви установи чи видання, а також різні уточнення реєстрового терміна. У круглих дужках зазначаються: загальновживані абревіатури до гасел, етимологічні довідки до слів, справжні прізвища або навпаки — псевдоніми, дати народження та смерті.

3. Реєстрові назви подані переважно в однині. У множині вони наводяться тоді, коли це відповідає загальноприйнятій практиці.

4. Слово чи словосполучення реєстрової назви скорочується в середині тексту до перших літер.

5. Назви вищих навчальних закладів, як правило, даються за географічною ознакою.

6. У випадках, коли абревіатура частіше вживана, ніж розгорнута назва, гаслом є абревіатура.

7. У переважній більшості дати подаються за новим стилем, однак можливі випадки, коли стиль не є визначеним. Там, де вказано старий стиль, його розміщено в дужках.

8. Назви населених пунктів подаються відповідно до адміністративно-територіального поділу, що існував у роки висвітлюваного в статті історичного періоду, а також, у переважній більшості, за сучасним адміністративно-територіальним поділом. Після означень місто, село і т. д. назви населених пунктів друкуються в називному відмінку.

9. Числа, що означають рік, подаються без слова «рік», при них може не вживатися прийменник у (в).

10. Написання іншомовних імен, прізвищ, країн, географічних об'єктів подано за чинним «Українським правописом».

11. Вживані в статтях і бібліографії скорочення та умовні позначення до карт наведені наприкінці тому.

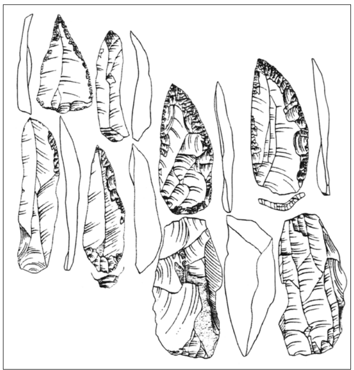
12. Курсивом у основному тексті статей виділяються терміни, які є гаслами у цій енциклопедії, в бібліографії — прізвища авторів видань.

13. Бібліографію розміщено переважно наприкінці статті шрифтом меншого кеглю, однак можливі випадки, коли бібліографія згадується в основному тексті й друкується шрифтом звичайного кеглю.

14. В об'єднаних під одним гаслом статтях різних авторів під кожною статтею зазначається прізвище її автора.

К

КАБАЗІ́ЙСЬКА КУЛЬТУ́РА — археол. к-ра мустьєрської доби (див. *Мустьєр*) раннього *палеоліту*, ідентифікована в Криму. Датується часом між 50 та 30 тис. років тому. Майже всі відомі на сьогодні стоянки К.к. (просто неба та в печерах) відкриті в пд.-зх. ч. Криму (Шайтан-Коба I, Кабазі II (шар II), Холодна Балка, Чокурча II та ін.) і лише одна (Альошин Грот) — у Сх. Криму. Серед знайдених там кам'яних виробів переважають скребла на сколах; а от двобічно оброблених

Кабазійська культура. Кам'яні вироби зі стоянки Кабазі II.

знарядь не виявлено. Знаряддя з кістки поодинокі. Серед залишків мисливської здобичі домінують кістки дикого віслюка, є також кістки коня, бізона, сайги та ін. тварин. Походження стоянок К.к. вчені пов'язують з приходом у Крим людності з пд. ч. Європи.

Літ.: *Колосов Ю.Г. и др.* Ранний палеолит Крыма. К., 1993.

В.М. Степанчук.

КАБАЛА́ (араб. kabāla — угода, зобов'язання) — юрид. документи — т. зв. кабальні грамоти, якими в Російській державі, починаючи з 14 ст., оформляли боргові зобов'язання. Поширення на укр. землях терміна «кабала», як і правових відносин, що ним іменувалися, було пов'язане з підпорядкуванням українського життя нормам російського законодавства. Однак ні сам термін, ні відповідні правовідносини тут не прижилися. Існували такі види кабальних грамот: позикові (ними оформлялися безвідсоткові або відсоткові позики); заставні (для позик під заставу нерухомого майна); служилі (для позичальників, які брали на себе зобов'язання своєю працею відшкодувати суму позики та відсотки на неї); викупні (ними оформлялися купівля-продаж нерухомості разом з кабальним *холопом*). Усі ці угоди реєструвалися в кабальних книгах.

Прошарок кабальних холопів виник у *Великому князівстві Московському* бл. серед. 15 ст. й існував майже до кін. 17 ст. Кабальними холопами вважалися боржники, які зобов'язувалися до повної виплати боргу працювати в госп-ві кредитора. Практикувалися два типи холопської залежності — ділова і служила. Ділові холопи використовувались як дворова *челядь* і с.-г. працівники, служилі — як приказні люди і військ. слуги (вони наділялися землею та вели власне г-во). Юрид. права і обов'язки кабальних холопів регулювалися спец. указами та ін. актами. Кабальних холопів можна було продавати, успадковувати, віддавати в посаг тощо. Діти, народжені під час перебування їхніх батьків у кабальній холопській залежності, також вважалися кабальними людьми. З юрид. боку єдина відмінність кабального холопства від холопства ін. видів полягала (до указу царя Федора Івановича від 1 лют. 1597) в можливості припинення холопської залежності шляхом дострокової виплати боргу. Для переважної більшості кабальних холопів на ділі це означало перехід із власної ініціативи від одного кредитора до іншого, який і надавав необхідну для виплати боргу суму.

У серед. 16 ст. набула поширення практика виплати боргу за ін. позичальника — кабального холопа без участі самого позичальника, у зв'язку з цим Судебник 1550 встановив щодо таких дій певні обмеження, зокрема, заборонив кабалити боярських дітей віком до 15 років. Указом від 1 лют. 1597 запроваджено довічну службу приказних і військ. слуг, що унеможливлювало припинення служби цими кабальними холопами після сплати свого боргу, однак після смерті кредитора такі кабальні холопи і члени їхніх сімей отримували волю без сплати боргу.

У 17 ст. (починаючи з 2-ї пол. цього століття, частина укр. земель адміністративно належала до Рос. д-ви, однак кабальних холопів на укр. землях не було) практикувалося кабалення шляхом надання в борг землі та засобів вир-ва на умовах виконання позичальником *оброку* і *панщини*. Такі оборудки стимулювалися тим, що кабальні холопи не виконували держ. повинностей. Але запровадження податної реформи 1679—81, згідно з якою податком обкладалося кожне подвірне г-во, призвело до юрид. ототожнення холопів, які вели самостійне г-во, з кріпосним *селянством*. Повне злиття всіх розрядів холопства з кріпаками відбулося внаслідок запровадження 1724 подушного податку (див. *Подушне*).

Літ.: *Лаппо-Данилевский А.С.* Служилые кабалы позднейшего типа. М.,

1909; *Греков Б.Д.* Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII в., кн. 1—2. М., 1952—54; *Ключевский В.О.* Сочинения, т. 7. М., 1959; *Панеях В.М.* Из истории кабального холопства в XVI в. В кн.: Вопросы экономики и классовых отношений в Русском государстве XII—XVII вв. М.—Л., 1960; *Черепнин Л.В.* Образование Русского централизованного государства в XIV—XV вв. М., 1960.

В.Ф. Смолянюк.

КАБІНЕ́Т АНТРОПОЛО́ГІЇ ТА ЕТНОЛО́ГІЇ І́МЕНІ Ф.ВО́ВКА ПРИ ВУА́Н (до 1922 — Музей антропології та етнології ім. Ф.Вовка при ВУАН) — центр антропологічних та етнологічних досліджень в Україні (був розташов. у *Києві* по бульвару Т.Шевченка, 14). Музей заснований 29 берез. 1921. Основу його зібрання склали наук. матеріали, колекції та б-ка Ф.*Вовка* (2600 одиниць зберігання), які 1920 перевіз за заповітом ученого з Петрограда (нині м. *Санкт-Петербург*) до Києва О.*Алешо*, він же і став директором музею. До зібрань музею були долучені також приватні колекції Л.*Чикаленка* (500 одиниць зберігання), Ю.Олександровича (160 одиниць зберігання), В.*Караваєва* (129 одиниць зберігання) та предмети з держ. установ — 1-го Держ. музею (169 одиниць зберігання; нині *Національний музей історії України*) та *Українського наукового товариства* (145 одиниць зберігання). Музей мав 3 від.: антропології, передісторії та етнології, останній складався з підвід.: порівняльної, заг. етнографії та етнографії народів України. При музеї діяла б-ка (4570 т.) з архівом та фотолабораторією. В його фондах були предмети госп. діяльності, побуту, одягу, прикраси, дитячі іграшки тощо. Він мав дослідні станції в селах Старосілля (нині село Городнянського р-ну Черніг. обл.), Жукин (нині село Вишгородського р-ну Київської обл.), Замисловичі (нині село Олевського р-ну Житомир. обл.), Сушківка (нині село Уманського р-ну Черкас. обл.), Следі (на *Поділлі*), Бубнівка (нині село Гайсинського р-ну Він. обл.), Микільська Слобідка (нині в межах Києва), Сваром'я (колишнє село Києво-Святошинського р-ну), Мартиновичі (колишнє село Поліського р-ну; обидва були у Київ. обл., нині зняті з облікових даних) та ін. У музеї працювали А.Носов (від 1922 — його дир.), Н.Заглада, А.Онищук, Ю.Павлович. 1922 музей перетворено на Кабінет антропології та етнології ім. Ф.Вовка. Наук. дослідження співробітників кабінету публікувалися в академічному вид. «Матеріали до етнології» та щорічнику «Антропологія» (1927—30), виходили «Бюлетені...» (1925). На кін. 1920-х рр. зібрання кабінету складали 7500 одиниць зберігання. На поч. 1930-х рр. співробітники кабінету були звинувачені в «буржуазному націоналізмі», більшість з них було репресовано, а сам кабінет 1934 ліквідовано. 1936 ч. колекцій (бл. 2 тис. одиниць зберігання) кабінету було передано до Центр. істор. музею ім. Т.Шевченка (нині Нац. музей історії України).

Літ.: *Скрипник Г.* Етнографічні музеї України. К., 1989; *Тиндик В.М.* До історії формування етнографічної колекції НМІУ. В кн.: Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи. К., 1999.

Р.В. Маньковська.

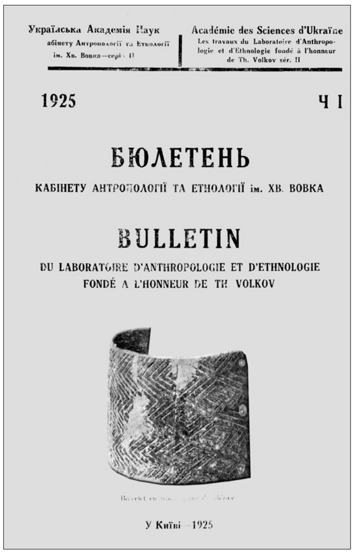
КАБІНЕ́Т АРХІВОЗНА́ВСТВА ЦЕНТРА́ЛЬНОГО АРХІ́ВНОГО УПРАВЛІ́ННЯ УСРР — див. *Науково-методологічний кабінет архівознавства ЦАУ УСРР.*

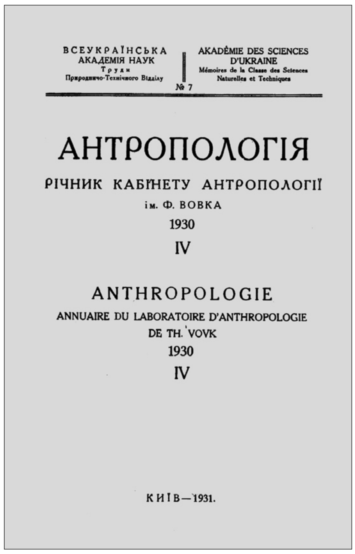
КАБІНЕ́Т ВИВЧУВАННЯ ПОДІ́ЛЛЯ. Ств. у *Вінниці* з ініціативи істор.-філол. від. ВУАН (нині *Національна академія наук України*). Розпочав діяльність на поч. 1920-х рр. У його роботі брали участь А.Ярошевич, М.Безбородько, М.*Білінський*, В.*Отамановський*, В.Рахинський. Згодом подібні кабінети з'явилися в *Житомирі*, *Полтаві*, Донбасі. Вони відіграли помітну роль у розробці регіональних проблем, поєднуючи наук.-пошукові дослідження з практичними краєзнавчими справами. К.в.П., зокрема, випустив друком низку оригінальних праць Л.Данилова, О.Севастьянова, Ю.*Сіцінського*, започаткував видання «Енциклопедії поділлєзнавства». Припинив діяльність у серед. 1930-х рр. у зв'язку з посиленням репресій проти *інтелігенції української.*

Є.М. Скляренко.

КАБІНЕ́Т ЄВРЕ́ЙСЬКОЇ КУЛЬТУ́РИ — див. *Єврейської історії і культури кабінет.*

Друковані праці Кабінету антропології та етнології імені Ф. Вовка при ВУАН: «Матеріяли до етнології». Т. 1. Заглада Н. «Побут селянської дитини. Матеріяли до монографії с. Старосілля». К., 1929. Титульний аркуш; «Бюлетень Кабінету антропології та етнології ім. Хв. Вовка». К., 1925. Ч. 1. Антропологія. Обкладинка; «Річник Кабінету антропології ім. Ф. Вовка». Ч. 4. 1930. Титульний аркуш.

КАБІНЕ́Т МІНІ́СТРІВ УКРАЇ́НИ, Уряд України — вищий орган у системі органів виконавчої влади, що здійснює виконавчу владу безпосередньо та через міністерства, ін. центральні органи виконавчої влади, Раду міністрів Автономної Республіки Крим і місцеві державні адміністрації, спрямовує, координує та контролює їхню діяльність.

Сфера компетенції КМ поширюється на забезпечення держ. суверенітету і екон. самостійності України, здійснення внутр. та зовн. політики д-ви; забезпечення проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики, політики у сфері праці та зайнятості нас., соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування; розроблення та виконання загальнодерж. програм екон., наук.-тех., соціального і культурного розвитку країни; забезпечення рівних умов для розвитку всіх форм власності; розроблення проекту закону про Державний бюджет України та забезпечення його виконання після затвердження ВР; здійснення заходів щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки країни, громадського порядку, ведення боротьби зі злочинністю; організацію та забезпечення провадження зовнішньоекон. діяльності України, митної справи; спрямування і координацію роботи органів виконавчої влади.

У цій правовій площині КМ видає обов'язкові до виконання акти — постанови і розпорядження, які підписує Прем'єр-міністр України.

Становлення структури та зміни в організації діяльності КМ відбувалися у процесі розбудови незалежної Укр. д-ви.

У рад. період діяла РМ УРСР (від берез. 1946) — найвищий виконавчий і розпорядчий орган держ. влади, республіканський орган у комуністично-рад. системі управління *СРСР* (див. *Комуністично-радянська система влади в СРСР*). Після прийняття ВР 16 лип. 1990 *Декларації про державний суверенітет України* повноваження республіканського уряду значно розширилися. У квітні 1991 РМ УРСР перетворено на КМ. Уряд продовжив функціонувати відповідно до *Конституції Української РСР 1978* (з наступними змінами і доповненнями), Закону УРСР від 13 трав. 1991 «Про перелік міністерств та інші центральні органи державного управління Української РСР», постанов ВР УРСР від 18 квітня 1991 «Про структуру державного управління Української РСР» та від 13 травня 1991 «Про порядок введення в дію Закону Української РСР "Про перелік міністерств та інші центральні органи державного управління Української РСР"».

Відповідно до змін, внесених до Конституції УРСР у травні 1991, Уряд України визначено як найвищий орган державного управління УРСР.

На такій правовій основі Уряд функціонував до прийняття 28 черв. 1996 *Конституції України 1996*, яка встановила, що КМ є вищим органом у системі органів виконавчої влади, відповідальним перед Президентом України, підконтрольним і підзвітним ВР, і що до його складу входять Прем'єр-міністр, Перший віце-прем'єр-міністр, три віце-прем'єр-міністри, міністри. Прем'єр-міністр призначався Президентом України за згодою ВР. Персональний склад КМ призначався Президентом України за поданням Прем'єр-міністра. КМ складав свої повноваження перед новообраним Президентом України. ВР могла розглянути питання про відповідальність КМ та прийняти резолюцію недовіри до КМ, наслідком чого була його відставка. Рішення про відставку КМ міг прийняти також Президент України.

Встановлені Конституцією України засади діяльності КМ потребували подальшого розвитку, зокрема законодавчого визначення організації, повноважень та порядку діяльності Уряду. В умовах відсутності відповідної законодавчої бази Уряд до 2000 майже не діяв як колегіальний орган, підготовка та впровадження актів КМ базувалися здебільшого на рад. правовій системі. У черв. 2000 затверджено Тимчасовий регламент КМ, яким було встановлено порядок організації його діяльності на період до набрання чинності Законом України «Про Кабінет Міністрів України». Проте напружена політична ситуація в країні і, як наслідок, масові публічні виступи громадян під час президентських виборів 2004 внесли зміни в перебіг подій.

8 груд. 2004 ВР прийняла Закон України «Про внесення змін до Конституції України», який набрав чинності з 1 січ. 2006. Цей закон по-новому перерозподілив повноваження Президента України, ВР й Уряду у сфері виконавчої влади, зокрема щодо формування складу КМ. Згідно з цим законом, до складу КМ входять: Прем'єр-міністр, Перший віце-прем'єр-міністр, віце-прем'єр-міністри (без обмеження кількості), міністри. Прем'єр-міністр, міністр оборони та міністр закордонних справ, а також Голова Служби безпеки призначаються ВР за поданням Президента України. Ін. члени КМ, а також голова Антимонопольного комітету, голова Державного комітету телебачення та радіомовлення, голова Фонду державного майна призначаються ВР за поданням Прем'єр-міністра. Пропозиції щодо кандидатур на посади членів КМ вносить Президентові України та Прем'єр-міністрові коаліція депутатських фракцій у ВР. Всі ін. керівники центральних органів виконавчої влади призначаються КМ за поданням Прем'єр-міністра.

На цих засадах у серп. 2006 було проведено формування Уряду на чолі з В.*Януковичем.*

Згідно з конституційними змінами, до повноважень КМ перейшли повноваження з утворення, реорганізації та ліквідації міністерств, ін. центр. органів ви-

Будинок Уряду України в м. Київ. Архітектор І. Фомін, за участю архітектора П. Абросімова. 1936—1938. Фото початку 21 ст.

конавчої влади, які до цього здійснював Президент України.

На відміну від раніше наданого Президентові України права скасовувати акти Уряду відтепер Президент України може зупиняти дію таких актів з мотивів невідповідності їх Конституції з одночасним зверненням до *Конституційного Суду України* щодо їх конституційності. Разом з тим за Президентом України збережено право скасовувати акти Ради міністрів Автономної Республіки Крим.

По-іншому нині відбувається складення повноважень Уряду — перед новообраною ВР. Прем'єр-міністр, ін. члени КМ мають право заявити ВР про свою відставку. Відставка Прем'єр-міністра або прийняття ВР резолюції недовіри КМ мають наслідком відставку всього складу КМ. У таких випадках ВР здійснює формування нового складу КМ у строки і в порядку, визначені Конституцією. КМ, який склав повноваження перед новообраною ВР або відставку якого прийнято ВР, продовжує виконувати свої повноваження до початку роботи новосформованого КМ.

21 груд. 2006 ВР прийняла Закон України «Про Кабінет Міністрів України», який після подолання вето Президента України набрав чинності у лют. 2007. Цей закон визначає основні завдання, принципи та правові засади діяльності КМ, склад та порядок його формування, повноваження у відносинах з ін. держ. органами, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, статус та повноваження членів КМ.

Згідно з цим законом, КМ є колегіальним органом, який приймає рішення після обговорення питань на своїх засіданнях. Прем'єр-міністр керує роботою КМ, спрямовує його діяльність на забезпечення проведення внутр. і зовн. політики д-ви, виконання Програми діяльності КМ, здійснення ін. покладених на нього повноважень, формує порядок денний засідання КМ, скликає засідання КМ та головує на них, виконує ін. повноваження, передбачені Конституцією та законами України. Перший віце-прем'єр-міністр, віце-прем'єр-міністри забезпечують виконання Програми діяльності КМ у відповідних напрямах діяльності, координують роботу міністерств, спрямовують, координують та контролюють діяльність ін. центральних органів виконавчої влади, що належать до їхньої сфери спрямування і координації, очолюють відповідні урядові комітети, забезпечують підготовку питань для розгляду на засіданнях КМ, здійснюють ін. передбачені законами повноваження. Міністри України забезпечують виконання Програми діяльності КМ, формування та реалізацію державної політики у відповідній сфері, здійснюють керівництво міністерствами (крім міністрів, які не очолюють міністерства) та на виконання вимог законодавства визначають у межах наданих повноважень політичні пріоритети, стратегічні напрями роботи міністерств і шляхи досягнення поставленої мети, спрямовують та координують діяльність центр. органів виконавчої влади, що належать до їхньої сфери спрямування і координації, здійснюють ін. передбачені законами повноваження.

Організаційне, експертно-аналітичне, правове, інформаційне та матеріально-технічне забезпечення діяльності КМ здійснює Секретаріат КМ, який очолює міністр КМ.

18 лип. 2007 відповідно до Закону України «Про Кабінет Міністрів України» затверджено Регламент КМ України, яким встановлено порядок організації діяльності КМ, пов'язаної з реалізацією його повноважень. Зокрема, Регламентом встановлено порядок підготовки і проведення засідань КМ, визначено, що на засіданнях розглядаються: концептуальні засади реалізації держ. політики; питання, що потребують нормативно-правового врегулювання актами КМ; питання організаційно-розпорядчого характеру (в тому числі кадрові, нагородження відзнаками КМ); законодавчі ініціативи Уряду; проекти актів Президента України; проекти урядових заяв, декларацій, директив, листів, звернень і меморандумів, а також заслуховуються звіти (інформація) керівників органів виконавчої влади про виконання ними своїх повноважень та з окремих питань діяльності відповідних органів.

Засідання КМ, що проводяться в основному щосереди, скликаються Прем'єр-міністром. Крім того, Прем'єр-міністр може прийняти рішення про скликання позачергового засідання. Засідання КМ вважається правомочним, якщо на ньому присутні більш як половина його посадового складу. Члени КМ беруть участь у засіданні особисто. Пропозиції Прем'єр-міністрові щодо порядку денного засідання готує Секретаріат КМ на підставі внесених та підготовлених в установленому порядку матеріалів. Схвалений Прем'єр-міністром порядок денний засідання розміщується на Єдиному веб-порталі органів виконавчої влади не пізніше ніж за 24 години до початку засідання.

На засіданнях КМ головує Прем'єр-міністр, а за його відсутності — Перший віце-прем'єр-міністр. Про участь Президента України та/або Голови ВР головуючий інформує на початку засідання. У засіданні можуть брати участь народні депутати України, Генеральний прокурор України або його заступник, Уповноважений ВР з прав людини, Голова Національного банку або його заступник, Голова Антимонопольного комітету, а також в установленому порядку — представник Президента України у КМ. КМ за пропозиціями його членів визначає ін. осіб, які беруть участь у засіданнях Уряду з правом дорадчого голосу (постійні учасники). На засідання можуть запрошуватися у разі потреби посадові особи, яких стосується обговорюване питання.

Порядок денний засідання затверджує КМ. З питань, передбачених порядком денним, доповідають на засіданні члени Уряду, за пропозиціями яких можуть доповідати з окремих питань керівники центральних органів виконавчої влади, які не входять до складу КМ, або ін. посадові особи. З питань заслуховування звітів (інформації) доповідають керівники органів виконавчої влади.

Рішення КМ приймаються шляхом голосування більшістю голосів його посадового складу. У разі рівного розподілу голосів

вирішальним є голос Прем'єр-міністра. Головуючий на засіданні на підставі результатів обговорення та голосування оголошує про прийняте рішення. За результатами обговорення питань на засіданні може бути прийнято рішення про надання окремих доручень центральним і місцевим органам виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим.

У період між засіданнями КМ у випадках, передбачених Законом України «Про Кабінет Міністрів України», за рішенням Прем'єр-міністра може бути застосована процедура прийняття розпорядження КМ шляхом опитування членів Уряду. Проект такого розпорядження надсилається всім членам Уряду. Розпорядження вважається прийнятим з моменту його підписання Прем'єр-міністром.

Важливу роль у функціонуванні КМ відіграють урядові комітети — робочі колегіальні органи, утворені для забезпечення ефективної реалізації його повноважень, координації дій органів виконавчої влади, попереднього розгляду проектів нормативно-правових актів, концепцій, стратегій, основних напрямів реалізації держ. політики, ін. документів, що подаються на розгляд Уряду. Перелік урядових комітетів та їх посадовий склад затверджує КМ за поданням Прем'єр-міністра. Засідання урядового комітету проводяться щотижня за графіком, затвердженим Прем'єр-міністром. Рішення приймаються більшістю голосів його посадового складу.

Регламентом КМ встановлено також порядок підготовки проектів актів КМ, ін. документів, що вносяться на розгляд Уряду, організації виконання актів законодавства, а також порядок реалізації повноважень КМ у відносинах з ін. органами держ. влади, Президентом України, органами місцевого самоврядування та громадськістю.

Від часу прийняття Декларації про державний суверенітет України склад КМ України змінювався 15 разів:

Уряд на чолі з Прем'єр-міністром В.*Масолом* (28 черв. — 23 жовт. 1990) і в. о. Прем'єр-міністра В.*Фокіним* (23 жовт. 1990 — 18 квіт. 1991);

Уряд на чолі з Прем'єр-міністром В.Фокіним (18 квіт. 1991 — 1 жовт. 1992) і в. о. Прем'єр-міністра В.*Симоненком* (2 — 12 жовт. 1992);

Уряд на чолі з Прем'єр-міністром Л.*Кучмою* (13 жовт. 1992 — 21 верес. 1993);

Уряд під керівництвом в. о. Прем'єр-міністра Ю.*Звягільського* (22 верес. 1993 — 16 черв. 1994);

Уряд на чолі з Прем'єр-міністром В.Масолом (16 черв. 1994 — 4 квіт. 1995) і в. о. Прем'єр-міністра Є.*Марчуком* (3 берез. — 8 черв. 1995);

Уряд на чолі з Прем'єр-міністром Є.Марчуком (8 черв. 1995 — 27 трав. 1996);

Уряд на чолі з Прем'єр-міністром П.*Лазаренком* (28 трав. — 5 лип. 1996);

Уряд на чолі з Прем'єр-міністром П.Лазаренком (11 лип. 1996 — 2 лип 1997) і в. о. Прем'єр-міністра В.*Дурдинцем* (2 — 16 лип. 1997);

Уряд на чолі з Прем'єр-міністром В.*Пустовойтенком* (16 лип. 1997 — 22 груд. 1999);

Уряд на чолі з Прем'єр-міністром В.*Ющенком* (22 груд. 1999 — 29 трав. 2001);

Уряд на чолі з Прем'єр-міністром А.*Кінахом* (29 трав. 2001 — 16 листоп. 2002);

Уряд на чолі з Прем'єр-міністром В.Януковичем (21 листоп. 2002 — 5 січ. 2005) і в. о. Прем'єр-міністра М.*Азаровим* (5 — 24 січ. 2005);

Уряд на чолі з Прем'єр-міністром Ю.*Тимошенко* (в. о. Прем'єр-міністра з 24 січ. по 4 лют. 2005 — 8 верес. 2005);

Уряд на чолі з Прем'єр-міністром Ю.*Єхануровим* (в. о. Прем'єр-міністра з 8 по 22 верес. 2005 — 4 серп. 2006);

Уряд на чолі з Прем'єр-міністром В.Януковичем (від 4 серп. 2006).

Літ.: Конституція України, прийнята Верховною Радою 28 червня 1996 р.; Закон України від 8 грудня 2004 р. № 2222 «Про внесення змін до Конституції України»; Закон України від 21 грудня 2006 р. № 514 «Про Кабінет Міністрів України»; Регламент Кабінету Міністрів України, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 18 липня 2007 р. № 950; Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України (http://www.kmu.gov.ua).

А.В. Толстоухов.

КАБІНЕ́Т НАЦІОНА́ЛЬНИХ МЕНШИ́Н ПРИ ВУА́Н — н.-д. установа при *Етнографічній комісії при ВУАН*. Ств. 28 січ. 1929 (кер. — проф. Є.*Рихлік*). Кабінетом проводилися дослідження стосунків та взаємовпливів тих нац. меншин, які проживали в УСРР (див. *Національні меншини України*), вивчалися «типові села», в яких компактно жили представники нац. меншин, а також процеси, пов'язані з радянізацією вказаних поселень. Велися бібліографічні розвідки праць, присвячених нац. меншинам в Україні, збиралися матеріали, що стосувалися їхнього життя, та матеріали для складання етногр. карти України. Була розпочата робота з підготовки серії вид. «Національні меншості України». 19 лют. 1932 у зв'язку з утворенням Ін-ту нац. питання ВУАН К.н.м. при ВУАН було ліквідовано.

Літ.: *Рихлік Є.* До організації Кабінету виучування нацменів при ВУАН. «Вісті ВУАН», 1929, № 3—4; *Його ж.* Кабінет нацмен. Там само, 1930, № 2; *Данилюк Ю.З.* Дві батьківщини Євгена Рихліка. В кн.: Репресоване краєзнавство (20—30-ті роки). К., 1991; Історія Національної академії наук України: Документи і матеріали, т. 3. 1929—1933. К., 1998.

О.В. Юркова.

КАБІНЕ́Т ПРИМІТИ́ВНОЇ КУЛЬТУ́РИ ТА НАРО́ДНОЇ ТВО́РЧОСТІ ПРИ ВУА́Н (з 1928 — Відділ примітивної культури та народної творчості при ВУАН). Заснований 3 жовтня 1925 при підсекції історії інтелектуальної к-ри *Науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН* для дослідження примітивної (первісної) к-ри, пережитків укр. соціального побуту, обрядовості й

Кімната Кабінету примітивної культури та народної творчості при ВУАН. Оформлення художника В.Г. Кричевського. 1930.

фольклору та обстеження «найзаконсервованіших» місцевостей України. Робота кабінету велася разом із Комісією істор. пісенності та Культ.-істор. комісією при ВУАН, що разом із кабінетом створювали Асоц. культ.-істор. досліду.

Керувала кабінетом К.*Грушевська*; співпрацівниками були: Ф.*Савченко*, Л.Шевченко, К.Копержинський, М.Жуківська; постійними кореспондентами — В.М.*Гнатюк*, В.*Кравченко*, Б.Луговський; консультантами — К.*Квітка*, Г.*Житецький*, А.*Степович*. Друкований орган — *«Первісне громадянство та його пережитки на Україні»* (1926—29; вийшло 8 вип.).

Кабінет започаткував заняття з методології примітивної к-ри, соціології, етнології та фольклору; готував анкети для збирання етногр. матеріалів; провадив фольклорно-етногр. експедиції на *Полісся*, *Волинь*, пд. України. В лют. 1928 на базі кабінету створено Від. примітивної к-ри і нар. творчості при ВУАН, який проіснував до верес. 1930. Припинив свою діяльність одночасно з ліквідацією Н.-д. каф-ри історії України при ВУАН.

О.В. Юркова.

КАБІНÉТ РАДЯ́НСЬКОГО БУДІВНИ́ЦТВА І ПРА́ВА ПРИ ПРЕЗИ́ДІЇ ВУА́Н (до 1934 — Кабінет радянського будівництва при Комісії для вивчування радянського права ВУАН) — наук.-метод. установа ВУАН (нині *Національна академія наук України*) в 1930—34. Заснований відповідно до постанови листопадової сесії ВУАН 1930 з метою зближення фундаментальної науки з практикою рад. буд-ва. В кабінеті, який створювався при *Комісії для вивчування радянського права ВУАН*, планувалося зосереджувати законодавчі та бібліогр. матеріали, аналіз суд. практики тощо. Установа мала допомагати практичним працівникам і водночас на основі теор. знань вивчати й узагальнювати передовий досвід рад. буд-ва. Особлива увага приділялась опрацюванню питань нового районування, проблем діяльності державних органів у районах суцільної *колективізації сільського господарства*.

Реальна робота кабінету розпочалася з трав. 1931. В ній були задіяні правознавці А.Кристер (керівник), М.Товстоліс, В.Марченко, Й.Лехтман (з осені 1931), а також науково-технічний співробітник В.Соколовська. 1932 були звільнені з роботи М.Товстоліс та В.Марченко. В період реорганізації ВУАН кабінет, згідно з постановою Президії ВУАН від 13 лют. 1934, було перетворено на Кабінет рад. буд-ва і права при Президії ВУАН, а його склад поповнили окремі співробітники ліквідованих академічних юрид. установ (*Комісії ВУАН для вивчування радянського права*, *Комісії ВУАН для вивчування звичаєвого права України*, *Комісії ВУАН для вивчування історії західноруського і українського права*). До новоутвореного кабінету ввійшли також академіки О.Гіляров і М.*Василенко*. Формально керівника в установі вже не було, а її вченим секретарем призначили Й.Лехтмана. Офіц. завданням кабінету було «опрацьовувати питання радянського будівництва в їх теоретичному зв'язку з основним завданням підсилення органів пролетарської диктатури, а також вивчення проблем державного апарату у зв'язку з боротьбою з бюрократизмом». У новому статусі кабінет проіснував кілька місяців і був ліквідований наприкінці 1934.

І.Б. Усенко.

КАБÓРГА, могильник. Розташов. на березі Березанського лиману, біля с. Осетрівка Очаківського р-ну Миколаїв. обл. Частково зруйнований. Датується кін. 3 — серед. 4 ст. і є найдавнішою пам'яткою *черняхівської культури* в регіоні. 1973—74 досліджено 9 кремацій та 18 тілопокладень (деякі здійснено в ямах з підбоями й заплічками). Інвентар поховань містив гончарну та ліпну кераміку, побутові речі й прикраси. Особливості ритуалів поховань, а також типи відповідного інвентарю мають помітні елементи герм., пізньоскіф. та сарматського походження (див. *Готи*, *Скіфи*, *Сармати*), що, на думку археологів, свідчить про змішаний склад нас. причорномор. групи черняхівської культури.

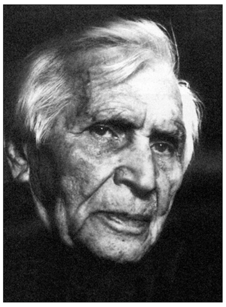
Літ.: *Магомедов Б.В.* Каборга IV (раскопки 1973—1974 гг.). В кн.: Могильники черняховской культуры. М., 1979; *Його ж.* Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья. К., 1987.

Б.В. Магомедов.

КАВАЛЕРÍДЗЕ Іван Петрович (14(01).04.1887—03.12.1978) — скульптор, кінорежисер, драматург. Нар. артист УРСР (1969). Н. на х. Ладанський (нині с. Новопетрівка Роменського р-ну

Каборга. Керамічне відерце. 4 ст.

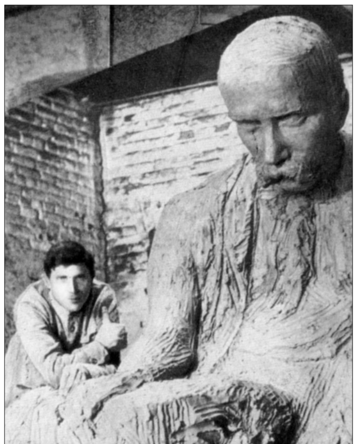
І.П. Кавалерідзе.

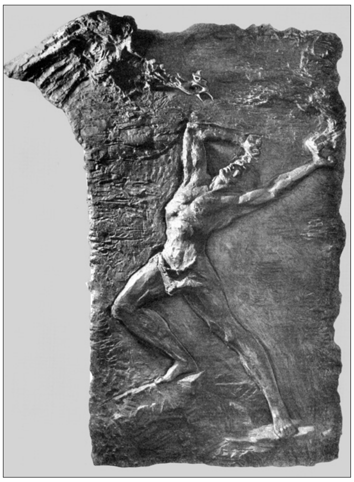
Кавалерідзе І. Пам'ятник княгині Ользі в Києві. 1911. Фото початку 21 ст.

І. Кавалерідзе під час зйомок фільму «Григорій Сковорода». 1958.

І. Кавалерідзе за роботою над пам'ятником Т.Шевченку в м. Ромни. 1918.

Кавалерідзе І. Горельєф «Прометей» 1962.

Сум. обл.) в сел. сім'ї. Навч. в Київ. худож. уч-щі (1907—09), петерб. Акад. мист-в (1909—10) та в Парижі (Франція) в Н.Аронсона й О.Родена (1910—11). 1928—62 (з перервами) — режисер Київ. кіноф-ки Всеукр. фотокіноуправління (з 1930 — «Українфільм», з 1939 — Київ. кіностудія (з 1957 — ім. О.Довженка), нині *Національна кіностудія художніх фільмів імені О.Довженка*). Один із зачинателів укр. авангарду в пластиці. Автор монументів: вел. кн. київ. *Ользі* в *Києві* (у співавт. з П.Сниткіним, 1911), Героям революції в *Ромнах* (1918—21), Г.*Сковороді* в *Лохвиці* (1922); перших в Україні пам'ятників Т.*Шевченку* (у Ромнах, 1918; *Полтаві*, 1925; *Сумах*, 1926); портретів діячів укр. к-ри і науки (М.*Гоголя*, 1915; актора А.*Бучми*, 1954; акад. М.*Стражеска*, 1955); скульптурних композицій на теми укр. історії: «Слов'янка», «Святослав у бою» (1908); «Козак на коні» (1909, 1945); «Скіф-стрілець» (1945); «Кобзар з поводирем» (1945); «Ярослав Мудрий з макетом Софії Київської» (1949). Один із фундаторів вітчизняного істор. фільму («Злива», 1929; «Перекоп», 1930; «Коліївщина», 1933), постановник перших укр. кіноопер («Наталка Полтавка», 1936; «Запорожець за Дунаєм», 1937). Автор п'єс «Вотанів меч» (1966), «Перша борозна» (1969) та ін.

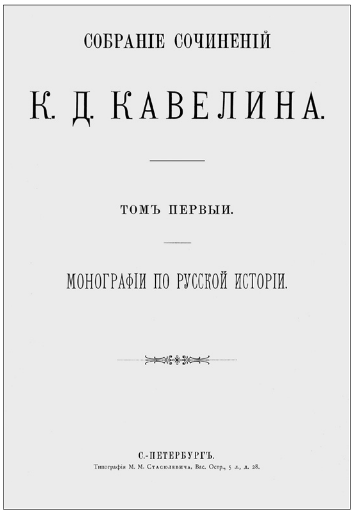
П. у м. Київ, похований на *Байковому цвинтарі.*

1987 в с. Новопетрівка відкрито худож.-меморіальний музей К., 1989 при Сум. худож. музеї — скульптурну галерею, де зібрано більшість його робіт. 1991 в Києві на Андріївському узвозі створено меморіальний фонд та меморіальний музей-майстерню скульптора.

Літ.: Виставка творів Івана Петровича Кавалерідзе. Каталог. К., 1962; *Німенко А.* Кавалерідзе-скульптор. К., 1967; Иван Кавалеридзе: Сборник статей и воспоминаний. К., 1988; *Капельгородська Н.М.* Іван Кавалерідзе: Грані творчості. К., 1995.

Н.Г. Ковпаненко.

КАВЕ́ЛІН Костянтин Дмитрович (16(04).11.1818—15(03).05.1885) — рос. історик, правознавець, публіцист. Н. в м. *Санкт-Петербург* у дворянській родині. Закінчив юрид. ф-т Моск. ун-ту (1839). 1844—48 — проф. Моск., 1857—61 — Петерб. ун-тів; викладав цивільне право. В 1840-х рр. поділяв погляди *західників*, у 1850-х зблизився зі *слов'янофілами*. Підтримував дружні стосунки з деякими укр. вченими, зокрема з М.*Костомаровим*. У квіт. 1858 познайомився з Т.*Шевченком*. Йому належить авторство відомої свого часу «Записки» про звільнення селян від кріпосної залежності (див. *Кріпацтво*), яка спочатку поширювалася в списках, а згодом була опублікована О.*Герценом* («Голоса из России», 1857) і М.*Чернишевським* (*«Современник»*, 1858). Брав участь у підготовці й проведенні *селянської реформи 1861*. Під час студентських

СОБРАНІЕ СОЧИНЕНІЙ

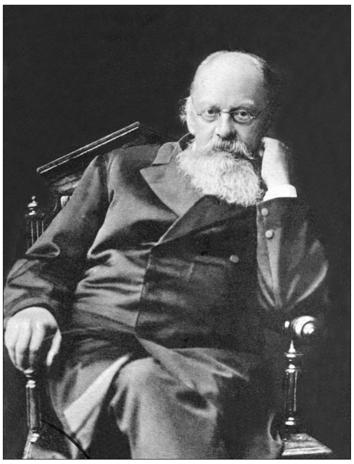
К. Д. КАВЕЛИНА.

ТОМЪ ПЕРВЫЙ.

МОНОГРАФІИ ПО РУССКОЙ ИСТОРІИ.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.
Типографія М. М. Стасюлевича. Вас. Остр., 5 л., д. 28.

Кавелін К. «Собраніе сочиненій. Т. 1: Монографіи по русской исторіи». СПб., 1897. Титульний аркуш.

К.Д. Кавелін.

антиурядових виступів перебував в опозиції до влади. Згодом звільнився з посади викладача та влаштувався на держ. службу. 1866 подав імп. *Олександру II* записку «О нигилизме и мерах против него необходимых».

Як історик належав до *юридичної школи в історіографії.* Залишив значну юрид. та наук.-літ. спадщину. Низка його праць, зокрема «Взгляд на юридический быт древней Руси» (1847), «Мысли и заметки о русской истории» (1866), «Краткий взгляд на русскую историю» (1887), становлять інтерес для укр. історіографії, в них проводиться ідея вирішальної ролі *держави* в розвитку усп-ва та житті народу.

П. у м. С.-Петербург.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—4. СПб., 1897—1900.

Літ.: *Языков Д.* Учено-литературная деятельность К.Д. Кавелина. «Вестник Европы», 1885, № 6; *Корсаков Д.* Константин Дмитриевич Кавелин: Очерк жизни и деятельности. СПб., 1896; Автобиография Н.И. Костомарова. М., 1922; *Шевченко Т.Г.* Повне зібрання творів, т. 5. К., 1951; *Малютіна О.К.* Основні теоретичні принципи історичних поглядів К.Д. Кавеліна та М.І. Костомарова. В кн.: Вісник Харківської державної Академії культури: Збірник наукових праць, вип. 4. Х., 2001.

Ю.А. Пінчук.

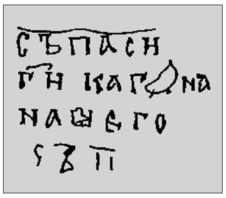
КАВЕ́ТЧИНА, **археологічна пам'ятка** — слов'ян. поселення 5—7 ст. Розташов. на терасі лівого берега р. Дністер, в урочищі Лука в Кам'янець-Подільському р-ні Хмельн. обл. Під час розкопок 1974—77 тут було досліджено (О.*Приходнюк*) 27 житлових напівземлянок чотирикутної фор-

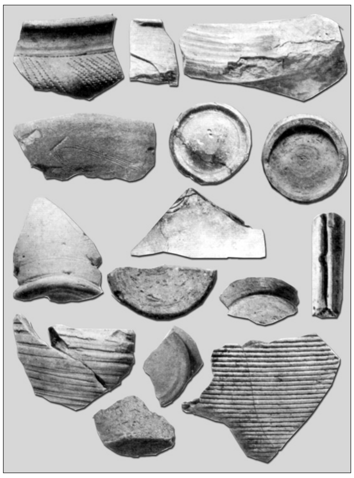
Кавалерідзе І. Пам'ятник Артему в м. Бахмут (нині м. Артемівськ). 1924.

Л.М. Каганович.

«Спаси Господи кагана нашого». Графіті на стіні Софійського собору в Києві.

Каветчина. Кружальна кераміка черняхівського типу і фрагменти амфор з поселення.

ми, площею 10—16 м^2 з пічками-кам'янками, 10 госп. будівель, 12 ям-льохів, 1 піч та 4 вогнища за межами будівель. Частина напівземлянок (16) із ліпними горщиками празького типу (див. *Празька культура*), глиняними сковородами та фрагментами гончарного черняхівського посуду (див. *Черняхівська культура*) датується 5 ст., саме до цього періоду належить і знайдена тут залізна фібула з вузькою підв'язною ніжкою.

Літ.: *Вакуленко Л.В., Приходнюк О.М.* Славянские поселения I тыс. н. э. у с. Сокол на Среднем Днестре. К., 1984.

О.М. Приходнюк.

КАГА́Л (давньоєврейс. kāhāl — зібрання, громада) — назва системи самоврядування єврейс. нас. в *Речі Посполитій*, а згодом і в *Російській імперії*, в т. ч. на укр. землях; орган, що стояв на чолі окремої єврейс. громади і виконував посередницькі функції між нею та д-вою. Виник унаслідок розсіяння євреїв (див. *Діаспора*) з метою збереження їх *ідентичності національної*.

КАГА́Н (хакан) — титул володаря в тюркських та монгол. народів, що символізував божественне (від бога Тенгрі) походження їхньої *влади*. В 6 ст. так називали племінних вождів *аварів*, *тюрків* та кубанських болгар. У 30-х рр. 7 ст. нововиникла державність у *хозар* була іменована каганатом — *Хозарський каганат*. Згідно з повідомленнями *Бертинських анналів*, титул «каган» від 1-ї пол. 9 ст. починають використовувати слов'ян. князі Сх. Європи. В 1-й пол. 11 ст. київ. митрополит *Іларіон* у *«Слові про Закон та Благодать»* з метою піднесення авторитету вел. князів київ. *Володимира Святославича* та його сина *Ярослава Мудрого* називає їх «каганами». Це слово вживається також у тексті *графіті Софійського собору* в *Києві* та в *«Слові о полку Ігоревім»*. Згодом, під впливом араб. традицій (перш за все, правопису), слово «каган» перетворилося на «хан» — при цьому його первісне значення суттєво змінилося (див. *Хан*).

Літ.: *Артамонов М.И.* История хазар. Л., 1962; СПб., 2001; *Высоцкий С.А.* Средневековые надписи Софии Киевской. К., 1976; *Новосельцев А.П.* К вопросу об одном из древнейших титулов русского князя. «История СССР», 1982, № 4; *Його ж.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. М., 1990.

О.Б. Головко.

КАГАНО́ВИЧ Лазар Мойсейович (22(10).11.1893—26.07.1991) — парт. і держ. діяч *СРСР*. Н. в с. Кабани (згодом с. Діброва Поліського р-ну Київ. обл., нині зняте з облікових даних). Герой Соц. Праці (1943). 1911 вступив до Київ. орг-ції *Російської соціал-демократичної робітничої партії*, 1911—16 вів політичну діяльність у *Києві*, Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*), *Мелітополі*, Юзівці (нині м. *Донецьк*). 1915 заарештований, перейшов на нелегальне становище. В берез.—квіт. 1917 — заст. голови Юзівської ради. Від трав. 1917 — в Саратові (нині місто в РФ), входив до складу військ. орг-ції *більшовиків*, був чл. Саратовського к-ту РСДРП(б), чл. виконкому ради робітн. і солдатських депутатів. У черв. того ж року делегований на Всерос. конф. фронтових і тилових військ. орг-цій РСДРП(б), у серп. виїхав до Гомеля (нині місто в Білорусі), де очолив Поліський к-т РСДРП(б). Керовані цим к-том більшовицькі загони не пропустили проурядові війська на придушення держ. перевороту в Петрограді (див. *Жовтневий переворот у Петрограді 1917*). В січ. 1918 на 3-му Всерос. з'їзді рад обраний чл. Всерос. ЦВК. Працював у Петрограді (нині м. *Санкт-Петербург*) та *Москві* комісаром орг.-агітаційного від. Всерос. колегії з організації Червоної армії (див. *Радянська армія*), з червня 1918 — агітатор губернського к-ту РКП(б), зав. агітвідділу, голова губернського к-ту РКП(б) і голова губернського виконкому в Нижньому Новгороді (нині місто в РФ). У верес. 1919 направлений на *Південний фронт*, згодом був у Воронежі (нині місто в РФ) головою губернського виконкому. 1920—21 — чл. Туркестанського бюро ЦК РКП(б), Туркестанської комісії ВЦВК і РНК РСФРР, нар. комісар робітничо-сел. інспекції Туркестанської АРСР, голова Ташкентської міськради. Один із керівників боротьби з рухом басмачів і організаторів відповідних каральних заходів. 1921 — інструктор ВЦРПС, інструктор і секретар Моск. к-ту, секретар ЦК спілки шкіряників. 1922 вдруге направлений до Туркестану і того самого року призначений зав. орг.-інструкторського, згодом — орг.-розподільчого від. ЦК РКП(б). Через цей відділ проходили всі призначення на відп. посади в СРСР, і К. відіграв значну роль у розстановці Й.*Сталіним* відданих йому (Сталіну) кадрів. Від 1923 — канд. у члени, з 1924 — чл. ЦК РКП(б). 1924—25 — секретар ЦК РКП(б). Від 5 квіт. 1925 до 14 лип. 1928 — ген. секретар ЦК КП(б)У. Був направлений Й.Сталіним для утримання під контролем парт-орг-ції України, нейтралізації внутрішньопарт. опозиції (троцькістів та «правий ухил»), проведення обмеженої *українізації політики*, здійснення сталінської лінії на форсовану *індустріалізацію*. Використовуючи авторитарні методи кер-ва, здійснював чистку партійних кадрів, інспірував викриття *«націонал-ухильництва»* в лавах КП(б)У (лідерами «ухильництва» були оголошені О.*Шумський* та керівники *Комуністичної партії Західної України*). Від 1926 — канд. у члени, з 1930 — чл. політбюро ЦК ВКП(б). Його дії викликали невдоволення та спротив з боку діячів КП(б)У, з огляду на це в лип. 1928 він був переведений на роботу в Москву. Від 1928 — секретар ЦК ВКП(б). Вів активну боротьбу проти М.*Бухаріна* та його прибічників (зокрема проти

М.Томського у ВЦРПС). 1930—35 — 1-й секретар Моск. к-ту ВКП(б). Під його кер-вом було розпочато модернізацію міста, буд-во метро, а також знищення численних історико-архіт. пам'яток (храм Христа Спасителя, Сухарева башта, Страстний монастир та ін.). Сприяв висуненню на парт. роботу М.*Хрущова.* 1933 очолив с.-г. відділ ЦК ВКП(б), керував організацією політвідділів *машинно-тракторних станцій* і *радгоспів.* 1929—34 виїздив у справах *колективізації сільського господарства* та хлібозаготівель у більшість країв і областей СРСР, зокрема на Пн. Кавказ, в Україну, Сибір, Воронезьку обл., був ініціатором багатьох репресивних акцій проти *селянства.* В лип. 1932 разом з В.*Молотовим* брав участь у роботі 3-ї конф. КП(б)У, на якій протидіяв пропозиціям про зниження плану хлібозаготівель для України. Несе безпосередню відповідальність за виникнення *голодомору 1932—1933 років в УСРР* і на *Кубані.* Під час перебування в Україні наприкінці 1932 організовував комплекс заходів з вилучення зерна та з викриття «шкідників», «саботажників», «контрреволюціонерів», «петлюрівських елементів» (у т. ч. серед парт. та держ. активу). 1933—34 — голова Центр. комісії з перевірки парт. рядів, керував чисткою партії, витискаючи з неї противників Й.Сталіна. Після XVII з'їзду ВКП(б) обраний головою Комісії парт. контролю при ЦК ВКП(б), з 1934 очолив транспортний від. ЦК ВКП(б). Від лют. 1935 до серп. 1937 — нарком шляхів сполучення СРСР. У період *«єжовщини»* (1936—38) особисто розробляв пропозиції щодо створення різних позасуд. органів, які стали інструментом каральної політики; ще до закінчення суд. засідань по різних справах особисто редагував проекти вироків; керував репресіями проти працівників залізничного транспорту. 1937 був відряджений на Донбас для проведення «чисток» у вугільній пром-сті та на Київщину — для викриття «правотроцькістських елементів» («справа київського керівництва»). Виїздив з метою інтенсифікації репресивної політики в ін. регіони СРСР (Челябінськ, Ярославль, Іваново-Вознесенськ, нині м. Іваново, та ін.). 1937—58 — депутат ВР СРСР. Від серп. 1938 до січ. 1939 — нарком важкої пром-сті СРСР; з квіт. 1938 по берез. 1942 і з лют. 1943 по груд. 1944 — нарком шляхів сполучення СРСР; у січ.—жовт. 1939 — нарком паливної пром-сті СРСР, з жовт. 1939 до верес. 1940 — нарком нафтової пром-сті СРСР. Від черв. 1938 до трав. 1944 — заст. голови РНК СРСР. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* був чл. *Державного комітету оборони СРСР*, займався питаннями транспорту, а також налагодженням роботи військ. трибуналів і поліпшенням діяльності військ. прокуратури. Чл. Військ. ради Північнокавказ. (лип.—серп. 1942) та Закавказ. (листоп. 1942 — лют. 1943) фронтів. 1944—47 — заст. голови РНК СРСР, заст. голови транспортного к-ту при РМ СРСР, а згодом за сумісництвом — міністр пром-сті буд. матеріалів СРСР. У берез.—груд. 1947 — 1-й секретар ЦК КПУ. Оголосив винуватцями *голоду 1946—1947 років в УРСР* «українських націоналістів», готувався розпочати тотальну «чистку» *інтелігенції української* за обвинуваченнями в «націоналізмі». Від груд. 1947 — заст., з берез. 1953 — 1-й заст. голови РМ СРСР. До початку 1950-х рр. 7 населених пунктів СРСР були названі його ім'ям. 1955—56 — голова Держ. к-ту з питань праці та зарплати, 1956—57 — міністр пром-сті буд. матеріалів СРСР. На XX з'їзді КПРС (1956) назвав культ особи Й.Сталіна «шкідливим», водночас разом з Г.*Маленковим*, В.Молотовим та ін. вимагав зміщення М.Хрущова з посади 1-го секретаря ЦК КПРС на тій підставі, що хрущовська критика діяльності Й.Сталіна нібито зайшла занадто далеко. Рішенням червневого (1957) пленуму ЦК КПРС виведений зі складу ЦК і Президії ЦК КПРС і направлений до м. Азбест Свердловської обл. РФ, де працював дир. гірничозбагачувального комбінату. На XXII з'їзді КПРС М.Хрущов порушив питання про участь К. в масових репресіях. 23 трав. 1962 рішенням Моск. міськ. к-ту КПРС виключений з партії за участь в організації репресій і масових арештів у 1930-ті рр. Після повалення М.Хрущова не раз звертався з проханням про відновлення в КПРС, але поновлений не був.

П. у м. Москва.

Тв.: Памятные записки рабочего, коммуниста-большевика, профсоюзного, партийного и советско-государственного работника. М., 1996.

Літ.: *Шаповал Ю.* Сталінський посланець на Україні. Сторінки політичної біографії Л.М. Кагановича. «Під прапором ленінізму», 1989, № 20; *Його ж.* Українські «щаблі» Кагановича, або «Жива сталінська людина». В кн.: Про минуле — заради майбутнього. К., 1989; *Медведев Р.* Они окружали Сталина. М., 1990; *Парфенов С.* «Железный Лазарь»: конец карьеры. «Родина», 1990, № 2; *Шаповал Ю.* В жанре подметного письма. «Комсомольское знамя», 1990, 6 ноября; *Каган С.* Кремлевский волк. М., 1991; *Чуев Ф.* Так говорил Каганович. Исповедь сталинского апостола. М., 1992; *Шаповал Ю.* Лазар Каганович. К., 1994; Сталинское Политбюро в 30-е годы: Сборник документов. М., 1995; *Залесский К.А.* Империя Сталина: Биографический энциклопедический словарь. М., 2000; *Яковлев А.* Сумерки. М., 2003; *Сюндюков І.* Прозріння динозавра. Сталінський намісник в Україні згадує. «День», 2006, 18 серп.

Ю.І. Шаповал.

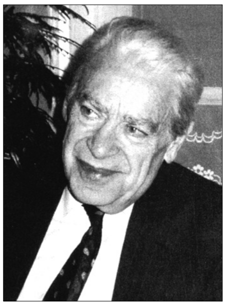
КАГАРЛИ́К — місто *Київської області*, райцентр. Розташов. на р. Росава (прит. Росі, бас. Дніпра), за 77 км від *Києва.* Залізнична станція. Нас. 13,6 тис. осіб (2004).

Перша писемна згадка про К. належить до 1590, коли польс. король *Сигізмунд III* Ваза віддав тамтешні землі волин. *воєводі* кн. Я.*Острозькому.* На поч. 17 ст. — центр *староства.* 1644 тут збудовано фортецю, де розміщався гарнізон. Під час *національної революції 1648—1676* К. входив до складу *Канівського полку.* Після 2-го поділу Польщі 1793 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) К. відійшов до *Російської імперії*, а 1796 увійшов до складу *Київської губернії.* Імп. *Павло I* подарував його і навколишні села Д.*Трощинському.*

У серед. 19 ст. у К. збудовано рафінадний з-д, тут працювали також винокурний, пивоварний з-ди, суконна ф-ка, проходили масові *ярмарки.*

Райцентр від 1923. Від 1932 — у складі Київ. обл. Місто від 1971.

У К. народилися держ. діяч П.*Любченко*, артисти В.*Дашенко* та М.*Кононенко*; 1851 тут бував М.*Гоголь.*

О.П. Каждан.

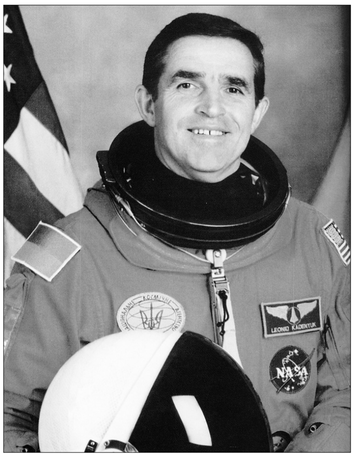
Окрасою міста є парк відпочинку пл. 38,5 га — пам'ятка садово-паркового мист-ва серед. 19 ст. (залишки садиби Д.Трощинського).

Літ.: *Похилевич Л.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии. К., 1864; ІМіС УРСР. Київська область. К., 1971.

Л.В. Шевченко.

КАДЕНЮ́К Леонід Костянтинович (н. 28.01.1951) — льотчик-космонавт. Перший космонавт незалежної України. Герой України (1999). Н. в с. Клішківці Хотинського р-ну Чернів. обл. в сім'ї вчителів. Закінчив Черніг. вище військ. авіац. уч-ще (1971); до серп. 1976 — льотчик-інструктор уч-ща. 1977 закінчив навчання в Центрі підготовки льотчиків-випробувачів. 1977—79 пройшов загальнокосмічну підготовку й отримав кваліфікацію космонавта-випробувача. 1979—83 — космонавт-випробувач групи багаторазової косміч. системи «Буран», 1984—88 — льотчик-випробувач Держ. НДІ військ.-повітряних сил СРСР. 1989 закінчив літакобуд. ф-т Моск. авіац. ін-ту. 1988—90 пройшов інженерну та льотну підготовку як командир косміч. корабля «Буран», а 1990—92 — як командир транспортного косміч. корабля «Союз-ТМ».

Літав більш ніж на 50 типах та модифікаціях літаків різного призначення. Брав участь у випробуваннях літаків-винищувачів СУ-27, МІГ-29, МІГ-31. 1995 відібраний у групу космонавтів Нац. косміч. агентства України. Пройшов підготовку до косміч. польоту на амер. косміч. кораблі багаторазового використання.

Л.К. Каденюк.

Від 19 листоп. до 5 груд. 1997 здійснив косміч. політ на амер. косміч. кораблі «Колумбія». Під час польоту брав участь у виконанні спільного біологічного укр.-амер. експерименту з трьома видами рослин. Осн. мета проведення таких експериментів — вивчення впливу стану невагомості на фотосинтетичний апарат рослин, на запліднення та розвиток зародка, на якісний та кількісний склад у них амінокислот тощо.

Нар. депутат ВР 4-го скликання (2002—06).

Від 1998 — генерал-майор ЗС України. Автор п'яти наукових праць. Нагороджений орденом «За мужність» 1-го ст.

Літ.: Хто є хто в економіці, культурі, науці Києва, т. 1. К., 1999; *Шаров І.* 100 видатних імен України. К., 1999.

О.Н. Кубальський.

КАДЕ́ТИ — див. *Конституційно-демократична партія.*

КАДИЛИ́К — назва у країнах ісламського цивілізаційного кола (*Османська імперія*, *Кримське ханство*) адм.-суд. округу, підпорядкованого *кадію.* Зазвичай об'єднував від кількох до декількох десятків сіл навколо певного міста або містечка — резиденції кадія. За адм. реформою 1770-х рр., у Крим. ханстві налічувалося 42 К., поділених між 6-ма каймаканствами.

Після анексії Осман. імперією *Буджака* (1538) з Сілістрійського санджаку (див. *Санджак*) бейлербеїлику Румелія (див. *Ейялет*) виділено окремий санджак Акерман, що складався з 4 К. з центрами в Акермані (нині м. *Білгород-Дністровський*), *Кілії*, Бендерах (нині місто в Молдові) і *Очакові* (татар. назва — Джанкермен). Від кін. 16 ст. усі ці 4 К. ввійшли до складу *Очаківського ейялету.*

Літ.: *Іналджик Г.* Османська імперія. Класична доба 1300—1600. К., 1998; *Бушаков В.* Кадилики і каймаканства в Кримському ханстві (XVIII ст.). «Східний світ», 1998, № 1—2; *Крисаченко В.С.* Історія Криму: Кримське ханство. К., 2000.

Д.С. Вирський.

КА́ДІЙ — назва судді в мусульманських країнах, зокрема й на теренах *Османської імперії*, який наглядав за дотриманням законів (*шаріату* та кануну). Підконтрольний К. округ називався *кадиликом.* Разом із суд. функціями К. мав також наглядати за виконанням адм. та фінансових декретів султана. Він являв собою одну з трьох, поряд з бейлер- чи санджакбеєм (головою обласної адміністрації) та хазіне дефтердаром (представником інтересів держ. скарбниці), формально незалежних провінційних влад. Такий поділ влади мав забезпечувати контроль за дотриманням законів на місцях. Від кін. 16 ст. практикувалося обмеження строку перебування на посаді К. одним роком.

Літ.: *Іналджик Г.* Османська імперія. Класична доба 1300—1600. К., 1998.

Д.С. Вирський.

КАДЛУ́БЕК Вінцентій — див. *Вінцентій* Кадлубек.

КАДЬ — міра місткості. На укр. землях відома з часів *Київської Русі.* Від 15 ст. переважно вживалася як одиниця вимірювання кількості меду — становила бл. 5—6 *пудів* (82—98 кг).

Літ.: *Винник В.О.* Назви одиниць виміру і ваги в українській мові. К., 1966.

Н.О. Герасименко.

КАЖДА́Н Олександр Петрович (1922—1997) — історик-візантиніст. Н. в м. *Москва.* Закінчив істор. факультет (1943) та аспірантуру (наук. кер. — Є.Космінський) Моск. ун-ту. 1946 захистив канд. дис. на тему: «Аграрні відносини у Візантії в 13—14 ст.». Викладав у вузах міст Іваново та Тула (обидва міста в РФ). Від кін. 1950-х рр. працював у секторі візантинознавства Ін-ту історії АН СРСР. 1960 видав монографію «Село і місто у Візантії 9—10 ст. (Нариси з історії візантійського феодалізму)», а 1961 на її основі захистив докторську дис. У співавторстві з Г.Літавріним написав книгу «Нариси історії Візантії і південних слов'ян», що вийшла кількома виданнями. Досконале володіння джерелами та наук. методологією дало йому змогу відтворити широку панораму життя візант. сусп-ва. В 1960-х рр. він підготував низку праць з історії *Візантії*, середньовічного Заходу та історії

християнства, в яких окреслив цілісну картину візант. цивілізації. Його робота «Візантійська культура (10—12 ст.)» стала взірцем культорологічного синтезу.

1978 емігрував до США. Працював у Вашингтоні у візантинознавчому центрі «Дамбартон Оукс» при Гарвардському ун-ті. Предметно займався *агіографією*, опублікував серію статей «Агіографічні замітки». Продовжував вивчати «Історію» *Нікити Хоніата*. Створив фундаментальний 3-томний «Оксфордський словник із візантинознавства» (1991). Його останньою роботою була «Історія візантійської літератури», що вийшла у світ посмертно, 1999, в Греції (2002 перевидана в *Санкт-Петербурзі*). Всього опублікував понад 2800 наук. праць.

П. у м. Вашингтон.

Тв.: Аграрные отношения в Византии XIII—XIV вв. М., 1952; Псамафийская хроника. В кн.: Две византийские хроники X века. М., 1959; Деревня и город в Византии IX—X вв.: (Очерки по истории византийского феодализма). М., 1960; Византийская культура (X—XI вв.). М., 1968; Книга и писатель в Византии. М., 1973; Социальный состав господствующего класса в Византии XI—XII вв. М., 1974; The Oxford dictionary of Byzantium, vol. 1—3. New York — Oxford, 1991; Два дня из жизни Константинополя. СПб., 2002; История византийской литературы (650—850 гг.). СПб., 2002.

Літ.: *Любарский Я.Н.* Об авторе и истории создания этой книги. В кн.: *Каждан А.П.* История византийской литературы (650—850 гг.). СПб., 2002; Мир Александра Каждана. СПб., 2003; *Чекалова А.А.* Александр Петрович Каждан (1922—1997). В кн.: Портреты историков: Время и судьбы, т. 3. М., 2004.

О.А. Удод.

КАЗАНЕ́ЦЬ Іван Павлович (н. 12.10.1918) — парт. та держ. діяч доби *СРСР*. Н. в с. Лоцманська Кам'янка (нині в межах м. *Дніпропетровськ*) у сім'ї селянина. По закінченні 1937 Дніпроп. індустріального технікуму працював на Кузнецькому металургійному комбінаті електриком, майстром кабельних мереж, інженером, нач. дільниці заводських підстанцій. Після закінчення 1944 Сибірського металургійного ін-ту працював на Єнакіївському металургійному з-ді: нач. зміни, нач. навч.-курсового комбінату, заст. секретаря парткому з-ду (1945), заст. нач., нач. цеху (1947), парторг ЦК ВКП(б) заводу (1950). Від 1952 обіймав посаду 1-го секретаря Єнакіївського міськкому КП(б)У/КПУ. В цьому ж році обраний 1-м секретарем Макіївського міськкому КПУ. Від 1953 — 1-й секретар Донец. обкому КПУ. Від 1960 — 2-й секретар ЦК КПУ. В черв. 1963 призначений головою РМ УРСР. Від верес. 1965 — міністр чорної металургії СРСР. Від лип. 1985 — персональний пенсіонер.

Нагороджений 5-ма орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції та медалями.

Літ:: Уряди України у XX ст. Науково-документальне видання. К., 2001.

Г.Г. Єфіменко.

І.П. Казанець.

КАЗА́ННЯ — один із жанрів давньорус. літ., близький до повісті та слова. Власне казаннями називалися, як правило, тв. агіографічної (див. *Агіографія*) традиції, напр.: «Казання про Бориса і Гліба», «Казання про убієніє в Орді князя Михаїла Чернігівського», «Казання про чудеса Владимирської ікони Богоматері», а також деякі переклади: «Казання Афродітіана» (новозавітний апокриф), «Казання про Індійське царство», «Казання про дванадцять снів Шахаїші» та ін.

Літ.: *Лихачев Д.С.* Система литературных жанров в Древней Руси. В кн.: Исследования по древнерусской литературе. Л., 1986; Словарь книжников и книжности Древней Руси, вып. 1. Л., 1987.

Т.Л. Вілкул.

КАЗАХСТА́Н, Республіка Казахстан — д-ва в Центр. Азії. На зх. омивається Каспійським м., на пн. межує з РФ, на сх. — з Китаєм, на пд. — з Киргизією, Узбекистаном і Туркменистаном. Тер. — 2717,3 тис. км^2. Столиця — Астана. Адм.-тер. поділ — 14 обл. Нас. — 15,19 млн осіб (2005). Етнічний склад: казахи (57,2 %), росіяни (27,2 %), українці (3,2 %), узбеки (2,7 %), німці (1,6 %), татари (1,6 %), уйгури (1,5 %) та ін. (5 %). Держ. мови — казахська, російська. За конфесійною належністю нас. К. поділяється на — мусульман-сунітів (47 %), православних (44 %), протестантів (2 %) та ін. (7 %).

16 груд. 1991 була проголошена незалежність К. За формою правління це президентська республіка. Президент є главою виконавчої влади й обирається строком на 7 років. Згідно з конституцією, прийнятою на референдумі 1995, президент має право, зокрема, ініціювати внесення поправок до осн. закону, призначати й відправляти у відставку уряд, розпускати парламент, проводити референдуми та призначати голів виконавчої влади на місцях. Законодавча влада представлена двопалатним парламентом, який складається з Сенату (39 сенаторів) та Мажилісу (107 депутатів). 32 сенатори (по 2 від кожної області та міст Астана й Алмати) обираються непрямим голосуванням терміном на 6 років, 7 сенаторів призначаються за президентською квотою. Половина складу Сенату оновлюється кожні 3 роки. Довічними сенаторами є всі колиш. президенти країни. Депутати Мажилісу обираються прямим голосуванням терміном на 5 років за пропорційною з 7-відсотковим бар'єром системою.

Перші держ. утворення на тер. К. з'явилися в 1 тис. до н. е. — це були союзи сакських племен. 238 до н. е. одне з таких племен — парни (дахи) на чолі з родом Аршакідів заснувало в Ірані нову імперію — Парфянське царство.

Республіка Казахстан. Урядовий центр у м. Астана.

Від 3 ст. до н. е. на тер. К. виникає кілька ранніх д-в кочовиків. У пд.-сх. ч. К., т. зв. Семиріччі (Джетису), була утворена д-ва Усунь. Тоді ж у середній течії р. Сирдар'я існувала д-ва кангарів. На зх. від них кочували чисельні племена *аланів*, землі яких розташовувалися на пн. від Аральського й Каспійського морів. Частина племен аланів розбила *скіфів* і пішла в Пн. Причорномор'я і далі в Європу. 47 до н. е. після поділу хунських племен на дві групи — пн. і пд., пн. хуни переселилися в країну кангарів, де впродовж кількох наступних століть асимілювалися місц. племенами, давши поштовх творенню нової народності, яка увійшла в історію під назвою *гунів*.

Будинок Парламенту Республіки Казахстан у м. Астана.

375 гуни на чолі зі своїм правителем Баламбером рушили на захід, форсували р. Дон і розбили племінний союз остготів (див. *Готи*). Рятуючись від гунів, племена вестготів переселялися на зх. землі. Ці події дали початок *Великому переселенню народів*.

Будинок Посольства України в Республіці Казахстан у м. Астана.

До серед. 5 ст. н. е. давні д-ви К. практично припинили існування.

Тер. Семиріччя та Сх. К. на поч. 5 ст. була окраїною імперії жужанів, з центром у Монголії. 551 один з алтайських союзів племен — ашина — за допомогою Китаю розгромив жужанів. Просуваючись на захід, вони захопили тер. аж до Аральського моря. Невдовзі це плем'я утворило Тюркський каганат (слово «тюрк» означає міцний, сильний; спочатку ним іменували членів сім'ї правлячого роду Ашина, згодом — усе плем'я ашина, а потім і всі підвладні Тюркському каганату племена; див. *Тюрки*). Процвітання каганату забезпечувалося завдяки тому, що він контролював товаропотік, що йшов по *Великому шовковому шляху*, однак тривало це недовго. В 2-й пол. 7 ст. тер. Тюркського каганату перейшла під контроль Китаю. Впродовж 8—10 ст. на тер. Семиріччя існувало кілька держ. утворень, зокрема, д-ва Тюргешей та Карлуцький каганат. Це був період міжусобних війн та боротьби із військами арабів, що час від часу вторгалися на тер. Семиріччя. 940 владу в Семиріччі захопила нова династія. Один з перших її правителей прийняв *іслам* і взяв титул Дослан Карахан. Була утворена д-ва Караханідів, іслам у ній став держ. релігією, араб. графіка замінила давньотюркську. Розпочинається процес осідання кочовиків. 1141 Караханідська д-ва потрапила у васальну залежність від киданів.

1219—24 тер. К. була підкорена *Чингізханом* і увійшла до складу Монгол. д-ви. Після смерті Чингізхана на тер. К. було утворено три улуси (володіння): найбільшу степову частину отримав старший син Джучі, пд. і пд.-сх. — відійшли до Чагатая, пн.-сх. — до Угедея. Землі Джучі отримали назву Улуг улус (Великий улус) й були успадковані його сином — Бату (див. *Батий*). У сх. джерелах Улуг улус відомий як Ак Орда (*Біла орда*), а в руських літописах пізнішого часу — *Золота Орда*. За монгол. правління на тер. К. припинилися міжусобні війни, розвинулися торгівля й містобудування.

На рубежі 14—15 ст. улуси Чингізидів роздробилися на відособлені д-ви. На основі місц. етнічних груп виникли ханства — Моголістан, ханство Абулхайра (Д-ва кочових узбеків), *Ногайська орда*.

1456 султани Джанібек і Кєрєй з підданими відкочували з д-ви хана Абулхайра на береги річок Чу й Талас, де хан Чагатайського улусу виділив їм землі. Це стало початком формування Казах. ханства. З часом казах. хани розширили свої володіння. В серед. 17 ст. внутр. конфлікти ослабили ханство, цьому сприяли також сх. сусіди — племена джунгарів. На поч. 18 ст. Казах. ханство розпалося на три жузи (улуси): племена, які мешкали на пд. і пд.-сх. землях К., утворили Старший (Улу) жуз, племена серед. ч. К. — Середній (Орта) жуз, а зх. ч. — Молодший (Кіши) жуз. Назви жузів відображали старшинство правлячих родів. Найчисельнішим був Молодший жуз.

Існує кілька версій щодо походження тогочасного етноніма «казах», зокрема — він є похідним від терміна «казак/казах», яким позначалися кочовики, що займалися військ. справою або відділилися від д-ви й не визнавали центр. влади (від давньотюркського «кьоз» — бродити). Саме через це група кочовиків на чолі з Джанібеком та Кєрєєм, які в серед. 14 ст. утворили нову д-ву, отримала назву казахи, а їхня д-ва стала називатися Казах. ханством. Згодом назва «казах» поширилася на всіх підданих ханства й перетворилася на етнонім. За ін. версією, цей етнонім походить від більш давніх, що слугували за самоназви племенам, які населяли тер. К. Такі давні етноніми, як «саки», «каспи», «хозари», «ази», в результаті видозмінення, зрештою, могли утворити етнонім «казах».

Розташоване між Росією і Китаєм Казах. ханство стало об'єктом геополіт. інтересів обох цих найбільших д-в Євразії. В умовах гострої боротьби за владу та постійних набігів джунгарів хан Молодшого жузу — Абулхаїр — вирішив заручитися підтримкою *Російської імперії*: 1734 вступ Молодшого жузу під рос. *протекторат* було остаточно оформлено. Згодом рос. протекторат прийняли Середній і Старший жузи. Росія відразу почала колонізацію казах. земель (буд-во

міст-фортець, масове переселення сюди рос. нас., передача пасовищ під сел. угіддя тощо). Це стало причиною виступів казах. ханів проти рос. влади, проте всі вони були придушені. На поч. 1870-х рр. Казах. ханство перестало існувати як незалежна д-ва.

Після революції 1917 (див. *Жовтневий переворот 1917* у *Петрограді*) в К. встановлено рад. владу. 1920 утворено Киргизьку, а 1925 — Казах. автономну республіку в складі РСФРР. В груд. 1936 створена Казах. РСР у складі *СРСР* із столицею в м. Алма-Ата (нині м. Алмати).

1929 форсованими темпами було розпочато колективізацію с. госп-ва, це мало катастрофічні наслідки для казахів. Згідно з переписом нас. 1929, в СРСР проживало 3 млн 963 тис. казахів, тоді як за переписом 1939 — 3 млн 100 тис. З урахуванням природного приросту людські втрати за цей період склали 1,5 млн осіб, тобто третину нас. В 1930-х рр. у К. створюються табори *Гулагу.* В'язнів з усього СРСР використовували тут для розбудови нар. госп-ва та інфраструктури республіки. Такі дії рад. властей, врешті-решт, призвели до того, що К. став єдиною республікою СРСР, де титульна нація становила меншість. (За переписом нас. 1989, відсоток казахів у Казах. РСР становив 39,7.) Лише після здобуття незалежності ситуація в країні змінилася — нині казахи складають більшість населення д-ви.

Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* у К. було евакуйовано бл. 1142 підпр-в, установи к-ри, науки, освіти, здоров'я. Це сприяло індустріальному розвиткові К.

Кампанія 1953—65 з *цілинних земель освоєння* зробила К. «всесоюзною житницею», однак екстенсивний метод господарювання та ігнорування с.-г. традицій регіону призвели до швидкої ерозії грунтів і занепаду пасовищного госп-ва казахів.

У трав. 1957 на тер. К. було здано в експлуатацію космодром Байконур (нині його орендує РФ).

У 1970-х рр. в республіці було побудовано чимало великих підпр-в, зокрема в Алма-Аті, Павлодарі, Караганді.

16—18 груд. 1986 в Алма-Аті почалися студентські заворушення. Це була перша демократ. акція на нац. грунті в СРСР. 1-го секретаря ЦК Комуніст. партії Казахстану Д.Кунаєва поспіхом зняли з посади, а на його місце призначили Г.Колбіна, росіянина, який не мав жодних зв'язків з республікою. Виступи студентів були жорстоко придушені.

У черв. 1989 1-м секретарем ЦК Комуніст. партії Казахстану було призначено Н.Назарбаєва (від 1984 він був головою РМ Казах. РСР).

У жовт. 1990 центр. влада К. ухвалила декларацію про держ. суверенітет, а 1991 проголосила незалежність республіки. 1 груд. 1991 президентом К. був обраний Н.Назарбаєв. 1995 на загальноказах. референдумі повноваження президента були подовжені. 4 груд. 2005 Н.Назарбаєв втретє поспіль був обраний на посаду президента республіки. 18 серп. 2007 на виборах до Мажилісу перемогла пропрезидентська партія «Нур Отан» (Світло Вітчизни), вона набрала 88,4 % голосів і стала єдиною політичною силою, представленою в парламенті.

20 жовт. 1997 столиця К. була перенесена до м. Акмола (від 6 трав. 1998 — Астана).

У лип. 2000 на Семипалатинському ядерному дослідному полігоні була знищена остання штольня для ядерних випробувань.

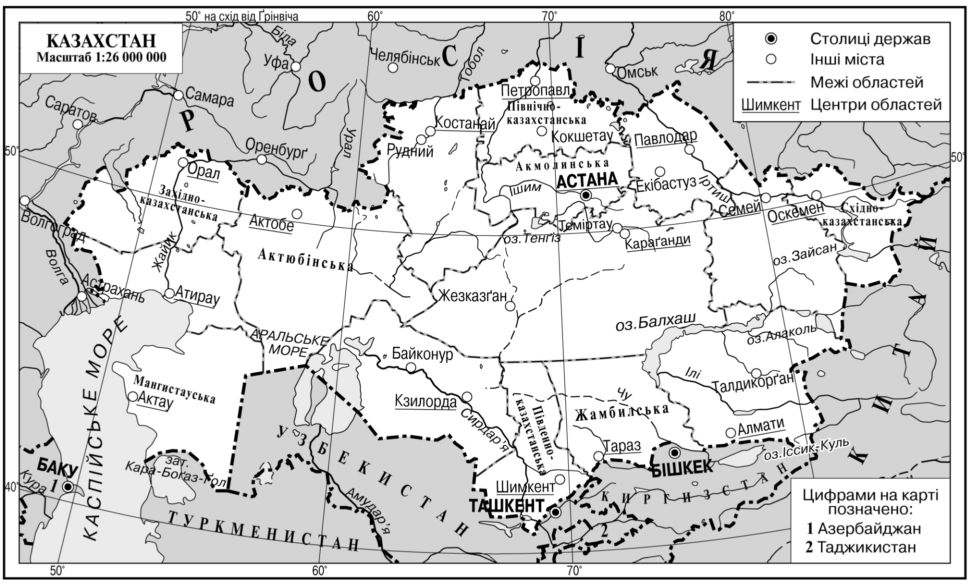
К. багатий на корисні копалини, зокрема вугілля, нафту, природний газ, залізну та нікелеву руди, фосфати, молібден, кадмій. 1993 К. підписав контракт з амер. компанією «Шеврон» на розробку Тенгізького нафтового родовища, що є одним з найбільших у світі. 2001 був відкритий нафтопровід, який з'єднав Тенгізьке родовище й Чорне море. К. має розвинуті важку пром-сть, гідроенергетику, рослинництво і тваринництво.

Від 2002 К. має статус країни з ринковою економікою.

К. є членом *Організації Об'єднаних Націй* (1992), *Організації з безпеки і співробітництва в Європі*, ОПЕК (статус спостерігача) та ін. міжнар. орг-цій. З 2002 — член *Євразійського економічного співтовариства*, а з верес. 2003 — *Єдиного економічного простору*.

К. визнав незалежність України 23 груд. 1991. Від трав. 1994 в Алмати, з січ. 2001 — в Астані функціонує Посольство України. В груд. 1994 було відкрито Посольство К. в Україні. 1996 створено укр.-казах. Міждерж. комісію з екон. співробітництва. Сторони традиційно підтримують одна одну в міжнар. орг-ціях.

Українці в Казахстані. Укр. діаспора в К. за своєю чисельністю посідає четверте місце серед укр. громад світу (після РФ, США та Канади). Станом на 1998 бл. 796 тис. громадян К. самоідентифікували себе як українці. Укр. громада розселена насамперед в містах Караганда, Астана, Павлодар, Семей, Талдикорган, Шортанди, Алмати та навколишніх місцевостях.

Переселення українців в К. має давню історію. Воно почалося 1768, коли до К. власті Рос. імперії вислали учасників *Коліївщини*. У 19 — на поч. 20 ст. сотні тис. українців перебралися до К. в пошуках вільних земель (див. *Сірий клин*). 1926 кількість українців К. складала понад 860 тис. осіб. 1930—31 сюди були вислані тисячі розкуркулених селян, а в 1950-ті рр. — родини звинувачених у належності до *Української повстанської армії*.

Нині в Астані діють Т-во укр. мови (при ньому — укр. бібліотека й дитячий ансамбль «Галушки») та Ліга укр. жінок (при ній недільна школа та театр пісні «Світанок»).

При Павлодарському т-ві укр. к-ри діють недільна школа, хоровий колектив, драмгурток, дитяча фольклорна група, гурток укр. вишиванки та дитячого малюнка, існує укр. бібліотека. В місц. ефірі є радіопередача «Українська родина» та телепередача «Український час».

Київ. За пам'ятником Богдану Хмельницькому — будинок Присутствених місць, де у 2-й половині 19 ст. разом з іншими державними установами розташовувалась Київська казенна палата. Листівка кінця 19 ст.

Попри компактне проживання й постійне поповнення новоприбульцями з України, укр. спільнота К. під тиском різного роду політ. й екон. обставин, зокрема й під впливом більш потужної й водночас культурно спорідненої російської діаспори, досить інтенсивно русифікувалася. Сприятливі умови для нац.-культ. розвитку українців у К. почали створюватися лише в 2-й пол. 1980-х рр.

Поряд з тим, у перші ж роки розбудови незалежності К. багато українців виїхало з республіки (усього із 1989 по 1997 — понад 120 тис. осіб). Етнічне підґрунтя було осн. чинником у мотивації переселення.

За сприяння казах. уряду 1994—98 в Алмати виходив урядовий тижневик укр. мовою «Українські новини». Від 1996 двічі на місяць на нац. телебаченні транслюється програма «Україна сьогодні».

Завдяки допомозі місц. влади створена мережа укр. недільних шкіл і класів, а в Астані відкрито укр. ліцей.

Літ.: *Гумилев Л.И.* Древние тюрки. Л., 1968; *Кляшторный С.Г., Султанов Г.И.* Казахстан: летопись трех тысячелетий. Алма-Ата. 1992; История Казахстана с древнейших времен до наших дней: Очерки. Алматы, 1993; *Івченко О.Г.* Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан. К., 1997; Страны мира: Справочник. М., 1999; *Назарбаєв Н.* В потоці історії. К., 1999; *Трощинський В.П., Шевченко А.А.* Українці в світі. К., 1999.

М.С. Бур'ян, Я.Л. Примаченко.

Київ. Будинок колишньої Київської казенної палати (початок 20 ст.), нині — Київський Національний економічний університет ім. В. Гетьмана. Фото початку 21 ст.

КАЗЕ́ННА ПАЛА́ТА — губернська адм.-фінансова установа в *Російській імперії*. Ств. в результаті проведення *губернської реформи 1775*. 1782—83, з ліквідацією полково-сотенного (див. *Полковий устрій*, *Сотенний устрій*) та введенням губернського адм.-тер. поділу, казенні палати стають реальністю соціально-екон. життя *Слобідської України*, *Лівобережної України* та Пд. України, а після 2-го 1793 та 3-го поділу Польщі 1795 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) — і *Правобережної України*. В «Учреждениях для управления губерниями» 1775 віце-губернаторами або «поручиками правителя (губернатора)» називалися голови К.п. До складу К.п. також входили: директор економії, радник, асесори та губернський скарбник. При К.п. перебували стряпчі казенних справ, а також секретар, протоколіст-регістратор, бухгалтер, архіваріус і канцелярські службовці. Штатні розписи казенних палат, як і структура, не раз змінювалися. Палати проводили ревізії нас., відали обліком податних станів, доходів і витрат у губернії, рекрутськими справами (див. *Рекрутська повинність*), здійснювали контроль за надходженням податків. Вони також наглядали за казенними і приватними з-дами й ф-ками, землями, лісами, хлібними запасовими магазинами, митницями, соляними промислами, винними відкупами і підрядами; управляли *державними селянами*, вели держ. буд-во, в т. ч. шляхів і мостів, забезпечували перевезення. 1795 в *Катеринославській губернії*, Вознесенській губернії, *Волинській губернії*, *Подільській губернії* та Брацлавській губ. за указом імп. *Катерини II* організовувалися військ. експедиції для забезпечення хлібом армії. 1802 зі створенням мін-ва фінансів К.п. переходять у його відомство. Відтепер К.п. складалася із 5—7 відділів: господарчого, винного й соляного, казначейств, контрольного, лісового та ін. Віце-губернатор, радники, губернський скарбник, губернський контролер та один або декілька асесорів, згідно зі штатним розписом, становили загальне присутствіє К.п.

Від початку створення казенних палат у них зосереджувалося все фінансове управління *губерній*, з часом їхні повноваження були звужені. Так, 1805 буд. експедиції передано *губернським правлінням*. Після створення Мін-ва держ. маєтностей та його місц. підрозділів (1837—38), а також введення віце-губернатора до складу губернського правління як помічника *губернатора* з питань заг. управління губернією

К.п. почав очолювати голова, який призначався й звільнявся імператором за поданням міністра фінансів. Голова, крім заг. керівництва К.п., брав участь у засіданнях різних губернських комітетів, комісій. Фактично він був другою після губернатора особою в губернії і зазвичай мав більший чин, ніж віце-губернатор.

Після утворення губернських акцизних управлінь (1863) і контрольних палат (1865) казенні палати припинили відати землями і лісами, питними зборами, а займалися переважно рахунками та звітами про статки і витрати грошей у підвідомчих казначействах, обліком податного нас., торгами, постачанням рекрутів (до запровадження *військової повинності загальної* в 1874).

Згідно із законами від 30 трав. 1878 та 30 квіт. 1885, казенні палати відали казначейськими питаннями, переписом нас., переведенням податних осіб в ін. *стани*, проведенням торгів із казенних підрядів і поставок, справами про накладення стягнень за порушення статутів казенного управління (до 300 *рублів*) та правил про мита, торгівлю й промисли. Також казенні палати наділялися правами адм. юстиції в межах, установлених статутами казенного управління, крім акцизних справ (див. *Акциз*). Казенні палати не займалися безпосередньо стягненням податків, зборів та недоїмок, а залучали до цього поліцію. В 1880-х рр. у Рос. імперії було 66 казенних палат, а на поч. 20 ст. їх кількість зросла до 74. Згідно зі штатним розписом 1900, казенні палати поділялися на 4 категорії, відповідно до кількості нас. губернії, розвитку торгівлі й пром-сті та оборотів підвідомчих казначейств. До складу палат входили управляючий казенною палатою (раніше — голова), його пом. (С.-Петерб., Моск., Варшавська губернії, *Київська губернія*, Ліфляндська губернія, *Харківська губернія*, Казанська, Пермська губернії, *Херсонська губернія*), начальники відділень, секретарі, чиновники з особливих доручень, бухгалтери, столоначальники та 1 чл. від уряду в губернському розпорядчому к-ті (С.-Петерб., Моск., Київська, Гродненська, Волин., Подільська, Віленська, Бессарабська, Оренбурзька, Херсон. губернії). У цей період у підпорядкуванні казенних палат перебували повітові казначейства, податні інспектори та їхні помічники, які визначали доходи від маєтностей, що підлягали оподаткуванню, та, за законом від 15 січ. 1885, податкові присутствія для завідування податковим збором (процентним і розкладочним) з торг. і пром. підпр-в, що сплачували гільдійський збір (див. *Купецькі гільдії*).

У ході революц. подій 1919 казенні палати в Україні юридично були ліквідовані радянською владою.

Літ.: *Козловский Я.И.* Казенные палаты и подведомственные им учреждения в России. История и современное устройство их в связи с кратким изложением устройства государственного управления вообще, бюджетной системы и организации правительственных касс. Рига, 1901; *Зайончковский П.А.* Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. М., 1978; *Ерошкин Н.П.* Крепостническое самодержавие и его политические институты: Первая половина XIX века. М., 1981; *Морякова О.В.* Система местного управления России при Николае I. М., 1998; *Жвалюк В.Р.* Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX — на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності. К., 2001.

В.М. Орлик.

КАЗЕ́ННІ ЗАВО́ДИ — назва пром. підприємств *Російської імперії*, що перебували в безпосередньому управлінні держ. відомств (військ., мор., гірничого, вугільного та ін.). Перші такі з-ди (військ. та гірничометалургійні підпр-ва з приписаними до них *державними селянами*) з'явилися в Росії ще в 17 ст., однак лише за правління *Петра I* відповідна практика держ. господарювання набула поширення. Згодом уряд почав роздавати К.з. царським вельможам та ін. приватним особам (у 1730—50-х рр. цей процес набув масового характеру), але вже наприкінці 18 ст. викупив більшість колиш. К.з. (як правило, розорених) у їхніх власників і знову підпорядковував їх своїм відомствам. Окрім того, було збудовано низку нових крупних підпр-в, що мали забезпечувати дедалі зростаючі потреби рос. армії.

Реформа 1861 (див. *Селянська реформа 1861*) прискорила капіталіст. розвиток імперії й поклала край практиці використання «приписних» робітників на К.з., а разом з тим внесла й зміни до держ. управління економікою в цілому. Уряд почав практикувати розміщення замовлень для своїх потреб на приватних підприємствах. У 1870-х рр. після обговорення питання про ліквідацію К.з. (оскільки вони не ефективно виконували покладені на них завдання, особливо це проявилося в роки *Кримської війни 1853—1856* та одразу після неї, коли стала нагальною проблема переозброєння армії, зокрема парусний флот необхідно було замінити на пароплавний) було вирішено частину підпр-в залишити у віданні держави, а решту передати в приватні руки. На поч. 20 ст. державі належали: Тульський, Іжевський та Сестрорецький збройові заводи, Охтенський пороховий, Петерб. набойний, Луганський набойний, Київ. арсенал, Обухівський та Іжорський з-ди мор. відомства; Пермський та Златоустовський з-ди гірничого відомства та ін.

На *Лівобережній Україні* К.з. з'явились на поч. 18 ст. За вказівкою рос. уряду тут були створені, зокрема, казенні вівчарні, що мали виробляти вовну для потреб війська, а також суконні та парусно-полотняні мануфактури. У *Києві* почав діяти казенний шовковий з-д: для нього 1725 магістрат відвів двір на *Подолі*, а для налагодження тут виробництва з *Санкт-Петербурга* прибув майстер-француз Ян Фігерей. Щоб забезпечити з-д сировиною, були закладені шовковичні сади в самому Києві та у

Київ. Завод «Арсенал». Складальний цех. Фото 1910-х років.

Велика печатка короля Казимира III Великого.

двох селах — Жуківцях і Черняхівцях. Були налагоджені й ін. дрібні казенні вир-ва, і практично всі вони досить швидко виявилися збитковими. Незважаючи на це, рос. уряд, маючи на меті посилити залежність України від Росії, продовжував будувати тут держ. підпр-ва, заохочуючи водночас іноземців відкривати поряд із приписаними до К.з. селами власні приватні вир-ва (див. *Іноземний капітал в Україні*).

1795 на пд. України — в *Луганську* — почали будувати перший крупний казенний ливарний з-д. Це було пов'язано з необхідністю захисту нових держ. кордонів імперії, що поширилась до Чорного та Азовського морів: слід було налагодити швидке й безперебійне постачання гармат та снарядів у прикордонні фортеці, мор. флотові та сухопутним військам. В період Кримської кампанії 1854—1855 Луганський ливарний з-д, працюючи цілодобово, щоденно здавав до 600 *пудів* снарядів, однак цього було замало: Чорномор. артилер. експедиція вимагала збільшити вирво до 2 тис. пудів на добу. По завершенні війни Луган. ливарний К.з. ліквідували.

З тією ж метою, що і зведення Луган. ливарного з-ду — забезпечення потреб армії, — 1794 з Білорусі до Катеринослава (нині м. *Дніпропетровськ*) була переведена суконна ф-ка і до неї приписані селяни, котрі мешкали в 15 верстах від міста — в Сурській слободі (нині с. Сурсько-Литовське Дніпроп. р-ну Дніпроп. обл.). Ф-ка працювала на місц. сировині й була одним з найбільших підпр-в у Рос. імперії. Незважаючи на різного роду дисциплінарні заходи з боку кер-ва ф-ки, продуктивність праці на ній була вкрай низькою, через що виробничі потужності використовувалися не повною мірою, окрім того, час від часу робітники (по суті, селяни) зумисно псували на ній устаткування. Тому 2 листоп. 1835 уряд закрив ф-ку, а сукно для армії почав закуповувати у приватних майстернях, де працювали вільнонаймані робітники.

Наприкінці 19 ст. в Україні у безпосередньому управлінні держ. відомств перебували переважно лише військові заводи.

Літ.: *Пажитнов К.А.* На казенной Екатеринославской суконной и шелково-чулочной фабрике. В кн.: Труд в России: Исторический сборник, кн. 2. Л., 1924; *Тищенко М.* Шовківництво в Києві та на Київщині у XVIII та першій половині XIX ст. «Історико-географічний збірник УАН», т. 2. К., 1928; *Крупницький Б.* Гетьман Данило Апостол і його доба. Авгсбург, 1948; *Гиндин И.Ф.* Государственный капитализм в России домонополистического периода. «Вопросы истории», № 9, 1964; *Голобуцький В.О.* Економічна історія Української РСР. К., 1970; *Дружинина Е.И.* Южная Украина в 1800—1825 гг. М., 1970; *Її ж.* Судьбы крупнейшего государственного предприятия Новороссии. В кн.: Общество и государство феодальной России. М., 1975; *Її ж.* Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825—1860. М., 1981; *Полонська-Василенко Н.* Історія України від середини XVII століття до 1923 року, т. 2. К., 1995.

П.В. Голобуцький.

КАЗИМИ́Р III Великий (Kazimierz III Wielkij; 03.04.1310—05.11.1370) — польс. король з династії *Пястів*. Був коронований 25 квіт. 1333 після смерті свого батька й попередника на троні Владислава I Локєтка. Провадив політику, орієнтовану на відновлення єдності *Корони Польської* та централізацію д-ви. На цьому шляху досяг значних успіхів: тер. королівства зросла в 2,5 раза; було здійснено низку важливих реформ у системі управління, судочинстві, фінансовій сфері; інтенсивно розвивалися містобудування й мист-во; був заснований *Краківський університет* (1364). Від 1340 брав найактивнішу участь у боротьбі за галицько-во-

Казимир III Великий. Портрет роботи художника Я. Матейка. 1890.

Казимир III Великий. Гравюра 16 ст.

лин. спадщину (спирався на підтримку Угорщини), в якій йому протистояли об'єднані сили литов. князів, місц. боярства і татар. Одним із наслідків цієї боротьби стало перетворення *Галичини* на частину Польс. королівства.

Літ.: *Kochanowski J.K.* Kazimierz Wielki. Warszawa, 1900; *Paszkiewicz H.* Polityka ruska Kazimierza Wielkiego. Warszawa, 1923; *Kaczmarczyk Z.* Monarchia Kazimierza Wielkiego, t. 1—2, Poznań, 1939—46; *Його ж.* Polska czasów Kazimierza Wielkiego. Kraków, 1964; *Dąbrowski J.* Kazimierz Wielki twórca Korony Królestwa Polskiego. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1964; *Knoll P.W.* The Rise of the Polish Monarchy: Piast Poland in East Central Europe, 1320—1370. Chicago—London, 1972; *Wyrozumski J.* Polska-Węgry i sprawa Rusi halicko-wlodzimierskiej za Kazimierza Wielkiego. В кн.: Europa środkowa i wschodnia w polityce Piastów. Toruń, 1997.

О.В. Русина.

КАЗИМИ́Р IV Ягеллончик (Kazimierz IV Jagiełłończyk; 30.11.1427—07.06.1492) — вел. кн. литов. (1440—92), король польс. (1447—92), син Владислава II *Ягайла*. Почав правління з боротьби за стабілізацію внутрішньополіт. ситуації у *Великому князівстві Литовському*, де від 1432 точилася міжусобна війна, спричинена скиненням дядька Казимира *Свидригайла* та узурпацією великокнязівської влади братом попереднього вел. кн. литов. *Вітовта Сигізмундом*. К. IV відновив удільність *Київського князівства* (сюди 1440 повернулися його двоюрідні брати, нащадки київ. кн. *Володимира Ольгердовича*) та

визнав Свидригайла довічним володарем *Волині.* Однак після того, як він видав Волин. та Київ. землям обласні привілеї, що гарантували збереження їхнього традиційного устрою (див. також *Земські уставні грамоти*), ці князівства знову були ліквідовані. Видав також привілей 1447 і Су-

Казимир IV Ягеллончик. Портрет роботи художника Я. Матейка. 1890.

Казимир IV Ягеллончик. Надгробок, м. Краків. 1492.

Казимир IV Ягеллончик. Гравюра 16 ст.

дебник 1468 (див. *Судебник Казимира IV 1468*), що передбачали істотне розширення феод. імунітету на тер. Вел. князівства Литовського.

Літ.: *Friedberg J.* Polityka Kazimierza Jagiełłończyka wobec papierza Piusa II, Czech i Niemiec. Przemyśl, 1901; *Papée F.* Polska i Litwa na przelomie wieków średnich, t. 1: Ostatnie dwunastolecie Kazimierza Jagiłłończyka. Kraków, 1904; *Його ж.* Studia i szkice z czasów Kazimierza Jagiełłończyka. Warszawa, 1907; *Górski K.* Rządy wewnętrzne Kazimierza Jagiełłończyka w Koronie. «Kwartalnik Historyczny», 1959, t. 66; *Bogucka M.* Kazimierz Jagiełłończyk i jego czasy. Warszawa, 1998.

О.В. Русина.

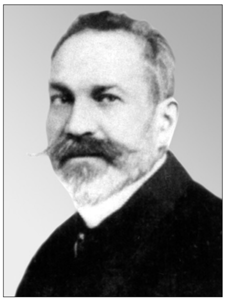
КАЗІКЕРМЕ́Н, Кизикермен (від турец. «газі» — воїн за віру і «кермен» — фортеця), **турецька фортеця** — оборонна споруда *Османської імперії*, що була розташована в районі сучасної пристані м. *Берислав.* Зведена наприкінці 1660-х рр. на місці однойменної кримськотатар. фортеці. Мала 3 частини: мале, середнє і велике містечка. Мале містечко (цитадель) знаходилося на скелі; 1678—79 зі сх. боку біля нього звели кам'яні стіни середнього містечка, а потім оточили форштадтом (передмістям) із земляними укріпленнями — великим містечком. Фортеця разом з ін. сусідніми цитаделями — Таванню, Іслам-Керменом, Шагін-Керменом — забезпечувала охорону місц. Таванської переправи та перекривала козац. *чайкам* вихід до моря. 1670 І.*Сірко* взяв цитадель в облогу (тоді її називали «Нова фортеця»), а через рік частково зруйнував її. Казікерменські укріплення були захоплені й зруйновані 31 лип. 1695 під час успішного Дніпровського походу (див. *Азовсько-Дніпровські походи 1695—1696*) рос. і укр. козац. військ під командуванням боярина Б.*Шереметєва* та геть-

Здобуття фортець Казікермен, Тавань, Мубарраккермен та Асланкермен козаками та російськими полками під час Азовсько-Дніпровських походів 1695—1696 рр. Гравюра Л. Тарасевича. 1695.

В.Ю. Кайє-Кисілевський.

Р.-Ф. Кайндль.

мана І.*Мазепи*. За умовами *Константинопольського договору 1700*, що був укладений між Рос. д-вою та Осман. імперією, остання повинна була ліквідувати свої Нижньодніпровські оборонні споруди, у т. ч. й К. Відтоді фортеця К. перестала існувати. Однак поселення, що розміщувалося на тер. фортеці, збереглося. 1784 його перейменували на Берислав. Залишки фортечних укріплень були розібрані в серед. 19 ст.

Літ.: Топографическое описание доставшимся по мирному трактату от Оттоманской порты во владение Российской империи землям. 1774 г. «Записки Одесского общества истории и древностей», 1868, т. 7; *Величко С.В.* Літопис, т. 2. К., 1991.

Ю.П. Князьков.

КАЇ́РСЬКИЙ (р. н. і р. с. невід.) — гетьман *Війська Запорозького*. Обраний *гетьманом* 20 листоп. 1637 на козац. раді під м-ком Боровиця (нині село Чигиринського р-ну Черкас. обл.) в період завершення козац. повстання під проводом П.*Бута* (див. також *Павлюка повстання 1637*). За рішенням ради видав полякам П.Бута та В.*Томиленка*. Утримався при владі лише чотири дні. Новим гетьманом польс. командування призначило переяслав. полковника І.*Караїмовича*. Подальша доля К. невідома.

П.М. Сас.

КА́ЙЄ-КИСІЛЕ́ВСЬКИЙ (Kaye, Кей) **Володимир Юліанович** (04.08.1896—30.07.1976) — історик, журналіст, видавець, перший президент Канадської асоц. славістів (1950), чл. управи *Українського історичного товариства* (1965—69), співпрацівник журналу *«Український історик»*. Н. в м. *Коломия* в сім'ї О.*Кисілевської*. 1914 закінчив Станіславську г-зію і наприкінці того ж року приєднався до Укр. січових стрільців. Від 1917 у м. *Відень* навчався в Технічному ін-ті та опановував мистецтво й славістику в ун-ті. 1924 отримав докторат з філософії за працю «Українська шляхта XVII ст.». Певний час вивчав франц. мову в Парижі. 1925 емігрував до Канади. 1926—28 служив у Канад. війську, 1928—30 видавав в Едмонтоні газ. «Західні вісті», співпрацював з час. «Канадійська Січ». Після подорожі по Європі став співвидавцем тижневика «Україна» (Чикаго, США, 1931). Був кореспондентом багатьох укр. газет Канади і США. 1931—1940 працював дир. Укр. пресбюро у Лондоні (Велика Британія), випускав прес-релізи та меморандуми. Одночасно закінчив Ін-т слов'ян. та східноєвроп. студій (Лондон, 1933—36) і ще раз отримав ступінь доктора філософії за працю «Українське національне відродження в Австрії у 1772—1848 рр.». З початком *Другої світової війни* став співробітником Мін-ва інформації, готував програми радіомовлення на Канаду. Від черв. 1940 працював у Нац. військ. відомстві (Оттава), з 1944 — у департаменті секретаря штату, від 1949 — у від. громадянства та еміграції. Водночас із 1948 — викладав історію і слов'янознавство в Оттавському ун-ті (з 1950 — проф., з 1960 — зав. каф-рою слов'янознавства). Брав участь у створенні *Комітету українців Канади*. 1961 вийшов у відставку і цілковито віддався наук. роботі. Був чл. кількох наук. т-в: Королівського ін-ту міжнар. справ (Лондон), Ін-ту цивілізацій (Брюссель), НТШ, УВАН та ін. Нагороджений хрестом Укр. Армії, медаллю Т.Шевченка (1963) та орденом Канади (1974). Автор понад 1000 публікацій (наук. монографій, біографічних нарисів, статей, рецензій, бібліографій, спогадів), у т. ч. «Canadians of Recent European Origin» (1945); «Ukraine, Russia and other Slavic Countries in English Literature: A Selected Bibliography of books, pamphlets, articles etc., published between 1912—1936» (1961); «Early Ukrainian Settlements in Canada, 1895—1900» (1964); «Dictionary of Ukrainian Canadian Biography: Pioneer Settlers of Manitoba, 1891—1900» (1975).

Як науковець друкувався в українознавчих виданнях Великої Британії, Франції, США і Канади.

П. у м. Оттава (Канада).

Літ.: Некролог. «Ukrainian Quarterly», 1977, vol. 33, № 1; *Dushnyk W.* Kaye-Kisilewsky — an unusual Ukrainian Canadian Scholar. «Ukrainian Quarterly», 1978, vol. 34, № 4; *Марунчак М.* Біографічний довідник до історії українців Канади. Вінніпег, 1986; *Марунчак М.* Історія українців Канади, т. 2. Вінніпег, 1991; *Винар Л.* Генеза і рання діяльність Українського історичного товариства. «Український історик», 1995, № 1—4.

Г.П. Герасимова.

КАЙМАКА́М, як термін. У турец. мові слово «каймакам» (від араб. «каім макан» — місцеблюститель), у кримськотатар. — «каймакан» у заг. сенсі вживалося для означення заст. того чи ін. посадовця, у т. ч. й спадкоємця престолу від часу фактичного вступу його у владу до офіційного його визнання. В *Османській імперії* його використовували в назвах кількох урядових посад. Найважливішою з них була посада К.-паші — урядовця, який, перебуваючи у столиці в період від'їзду великого візира (див. *Візир*) на воєн. кампанію, тимчасово виконував його функції: мав майже усі повноваження верховного візира, включно з правом видавати фірмани і робити призначення, за винятком, однак, тих, що стосувалися зони воєнних дій, а в разі звільнення верховного візира повністю виконував його обов'язки до призначення на цю посаду нової особи. У *Кримському ханаті* термін К. у 18 ст. вживався як синонім терміна візир і означав посаду міністра з цивільних справ в уряді *хана*. У провінційних урядах карачі-беїв (див. *Бей*), а також сераскерів ногайських орд (див. *Ногайська орда*), підпорядкованих крим. ханові, також служили К. Унаслідок адм. реформи, проведеної ханом *Шагін-Гіреєм* після унезалежнення Кримського ханату (див. *Кючук-Кайнарджійський мирний договір 1774*), К. за традицією називали губернаторів шести намісництв (каймакамликів).

Літ.: *Ismail Haki Uzunçarşili.* Osmanli devletinin merkez ve bahriye teşkilati. Ankara, 1948; *Тунманн И.* Крымское ханство. Симферополь, 1991; Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ. 1713—1776. К., 1994.

О.І. Галенко.

КАЙНДЛЬ (Kaindl) **Раймунд-Фрідріх** (31.08.1866 — 14.03, за ін. даними, 15.03.1930) — австронім. історик, етнограф, археолог, фольклорист, літературознавець, громад. та освіт. діяч *Буковини*. Дійсний чл. *Наукового товариства імені Шевченка*. Н. в м. *Чернівці*. Навчався в Чернів. ун-ті (1885—91) на відділах історії, географії та германістики. 1893 став

габілітаційним д-ром історії, а 1892 працював на каф-рі австрійс. історії Чернів. ун-ту, від 1901 — звичайний проф., а від 1904 — надзвичайний проф. цієї ж каф-ри. Від 2-ї пол. 1880-х та в 1890-ті рр. брав участь у численних археол. і етногр. експедиціях по Буковині та сусідніх регіонах. 1910 обраний деканом філос. ф-ту, а згодом (1912—13) — ректором Чернів. ун-ту. 1915—30 працював проф. Грацького ун-ту в Австрії.

Прихильник українства (вільно володів укр. мовою, був одружений з українкою). У своїх українознавчих роботах, напр. «Русини на Буковині» (1889), проводить думку, що слов'яни — найдавніше нас. у складі сучасного етносу Прикарпаття та Подністров'я. Найбільшу увагу приділяв *гуцулам*, опублікував про них численні статті та монографію «Гуцули» (1894). Написав фундаментальну працю «Історія Чернівців від найдавніших часів до сьогодення» (1908), яка до сьогодні залишається неперевершеною за обсягом зібраного в ній матеріалу про Чернівці. Написав понад 300 наук. праць з буковинської тематики. Вважається найвидатнішим істориком, етнографом й археологом Буковини австрійс. періоду.

Перед *Першою світовою війною* був лідером карпатських німців, обирався головою «Товариства християнських німців». Написав 3-томну працю про історію і к-ру нім. колоністів у Карпатському регіоні. На поч. 20 ст. розробляв теоретико-методичні основи *етнології*, викладав їх в ун-ті. 1903 вийшла його праця «Народознавство». Українською мовою перекладена поки що лише одна праця К. — «Гуцули» (Чернівці, 2000).

П. у м. Вальтендорф, похований на цвинтарі св. Леонарда м. Грац (обидва — Австрія).

Тв.: Die Ruthenen in der Bukowina, bd. 1—2. Czernowitz, 1889—90 (у співавт. з о. О.Манастирським); Die Huzulen. Wien, 1894; Geschichte der Bukowina. Czernowitz, 1898, 3. Abschn; Die Bukowina in den Jahren 1848 und 1849. Wien, 1900; Die Volkskunde. Leipzig—Wien, 1903; Geschichte von Czernowitz: von den altesten Zeiten bis zur Gegenwart. Czernowitz, 1908; Geschichte der Deutschen in den Karpathenlandern, bd 1—3. Gotha, 1906—11; Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази. Чернівці, 2000.

Літ.: *Мороз М.О.* Кайндль Раймунд Фрідріх. В кн.: УЛЕ, т. 2. К., 1990; *Мороз М.* Етнографічна діяльність Раймунда Кайндля. «ЗНТШ» (Львів), 1991, т. 223; *Троян С.* Р.Ф. Кайндль і консолідація німецтва у Карпатському регіоні. В кн.: Буковина — мій рідний край: Матеріали II історично-краєзнавчої конференції молодих дослідників. Чернівці, 1997; *Масан О.* Літописець Чернівців. В кн.: *Масан О., Чеховський І.* Чернівці: 1408—1998: Нариси з історії міста. Чернівці, 1998; *Фрунчак С., Фантух А.* З археологічної спадщини Раймунда Фрідріха Кайндля. В кн.: Постаті української археології: Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття та Волині, вип. 7. Львів, 1998; *Масан О.* Приятель українського народу. В кн.: *Кайндль Р.Ф.* Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази. Чернівці, 2000.

С.Л. Юсов.

КА́ЙРСЬКИЙ ДО́ГОВІР 1711 (Pacta conventa inter dominium Crymense et Exercitum Zaporoviensem gentemque Parvae Rossiae in perpetuam amicitiam, confraternitaten et unionem armorum indissolubilem, circa Cairam — Договір між Кримською державою та Запорозьким Військом і народом Малоросії, укладений для вічної дружби, братерства та нерозривного військового союзу) — латиномовний договір між *Гетьманщиною*, представленою еміграційним урядом П.*Орлика*, та *Кримським ханатом*, підписаний 23 січ. 1711.

Спочатку договір було оформлено у вигляді шертної (присяжної) грамоти, підписаної послами від еміграційного уряду П.Орлика — Д.*Горленком* та від Крим. ханату — мурзою Девлет-шахом на посольському з'їзді, що відбувався поблизу броду Кайр на р. Дніпро (у сучасному Нікопольському р-ні Дніпроп. обл.). Пізніше текст договору у формі привілею-резолюції Криму Гетьманщині у відповідь на *Головні пункти для переговорів про договір з ханом та Кримською державою 1710* підтвердив своїм підписом хан Девлет-Гірей II. Текст документа суцільний, без поділу на статті.

За своєю суттю це була угода крим. хана з *козацтвом* як з військ. орг-цією про оборонно-наступальний військ. союз Гетьманщини з Крим. ханством. Зазначалися наміри сторін здійснювати координовану зовн. політику — зокрема узгоджувати зміст переговорів та угод з Рос. д-вою. Крим. ханат не брав на себе жодних політ. зобов'язань. Питання держ. приналежності тер. Гетьманщини в угоді не фігурувало. Натомість проголошувалися право мешканців Гетьманщини на самовизначення та невтручання в їх внутр. справи з боку Криму, а також недоторканість майна *козаків*, культових споруд та церк. майна. Підтверджувалися пільги козацтва на промисли в межах володінь Крим. ханату.

Заручником — гарантом виконання К.д. 1711 — у *Бахчисараї* залишився Г.*Орлик*.

Уперше К.д. опублікував 1847 О.*Бодянський* з копії 18 ст., зробленої М.Ханенком. Копії К.д. зберігаються в архіві мін-ва закордонних справ Франції.

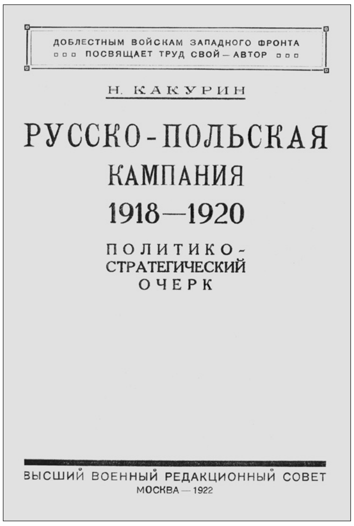
Літ.: *Субтельний О.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. К., 1994; *Кресін О.* Правові проблеми відносин Війська Запорозького з Кримським ханством у діяльності першої української політичної еміграції першої половини XVIII ст. «Держава і право», 2000, вип. 8; *Кресін О.* Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття. К., 2001.

О.В. Кресін.

М.Є. Какурін.

КАКУ́РІН Микола Євгенович (16(04).09.1883—29.07.1936) — військ. діяч та військ. історик. Н. в м. Орел (нині місто в РФ) в сім'ї офіцера. Закінчив Михайлівське артилер. уч-ще (1904) та Імператорську Миколаївську військ. акад. (1910) в *Санкт-Петербурзі.* Під час *Першої світової*

ДОБЛЕСТНЫМ ВОЙСКАМ ЗАПАДНОГО ФРОНТА
ПОСВЯЩАЕТ ТРУД СВОЙ — АВТОР

Н. КАКУРИН

РУССКО-ПОЛЬСКАЯ
КАМПАНИЯ
1918—1920

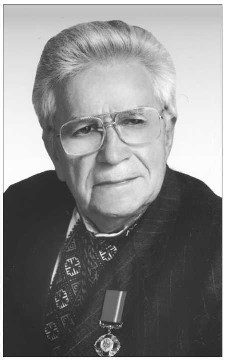
ПОЛИТИКО-
СТРАТЕГИЧЕСКИЙ
ОЧЕРК

ВЫСШИЙ ВОЕННЫЙ РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ
МОСКВА — 1922

Какурин Н. «Русско-польская кампания 1918—1920. Политико-стратегический очерк». М., 1922. Титульний аркуш.

К.Ф. Калайдович.

Я.С. Калакура.

війни — полковник, командир 7-го Кавказ. піх. полку. Від 3 берез. 1918 служив в укр. армії: генерал-квартирмейстер Генерального штабу Армії УНР (берез.—квіт.), помічник нач. Генерального штабу ЗС *Української Держави* (черв.—листоп.). Брав участь у формуванні і розбудові армії, розробці військ. законів. Перейшов на службу до *Директорії*, у груд. 1918 відряджений до *Західноукраїнської Народної Республіки*, призначений нач. штабу корпусу *Української Галицької Армії*. Брав участь в *українсько-польській війні 1918—1919*, у поході об'єднаних армій УНР та ЗУНР на *Київ* і *Одесу*. У складі УГА перейшов у листоп. 1919 на бік *Добровольчої армії*, у берез. 1920 — до Червоної армії (див. *Радянська армія*).

У Червоній армії обіймав посади нач. штабу 8-ї стрілец. д-зії, нач. Тамбовської д-зії, команд. 3-ї армії, пом. команд. Зх. фронту М.Тухачевського. Під час *польсько-радянської війни 1920* командував військами у боях під *Варшавою*. Очолював штаб Тамбовської групи військ, яка придушила антирадянське повстання під проводом А.Антонова (1921). Командував військами Бухарсько-Ферганського р-ну в боротьбі з басмачами (1922).

1921—30 — на викладацькій роботі: був проф. тактики, військ. історії та військ. мист-ва у Військ. акад. РСЧА (згодом — Акад. ім. Фрунзе). Водночас очолював від. історії громадянської війни при штабі РСЧА. Написав бл. 30 праць з питань стратегії, оперативного мист-ва і тактики часів громадянської війни.

У черв. 1930 заарештований за сфабрикованою ОДПУ справою *«Весна»*. 1932 засуджений до 10 років ув'язнення, помер у тюрмі в м. Ярославль (РФ). Реабілітований посмертно.

Тв.: Как сражалась революция, т. 1—2. М.—Л., 1925—1926; Стратегический очерк гражданской войны. М.—Л., 1926.

Літ.: *Тинченко Я.* Ландскнехт без страху і докору: військова кар'єра та доля Миколи Какуріна. «З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ», 1999, № 1—2.

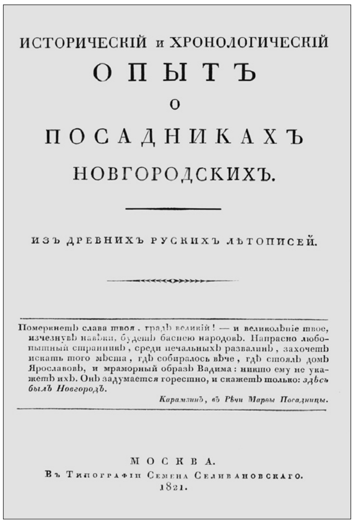
О.Д. Бойко.

«КАЛАБАЛИ́К» — турец. назва військ. операції з арешту військ. підрозділів швед. короля *Карла XII*, які перебували після поразки в *Полтавській битві 1709* на підконтрольних *Османській імперії* тер. біля Варниці (на пн. від м. Бендери, Молдова). Операція відбувалася 11(1) лют. 1713 після того, як турец. султан *Агмед III* дізнався про виступ шведів проти крим. хана та про переговори шведів з польс. королем *Августом II* Сильним. У нападі на швед. табір, в якому знаходилося бл. 300 осіб (у т. ч. кілька десятків козаків гетьмана П.*Орлика* та запорожців), взяло участь 26 тис. татар і турец. *яничар*. Карл XII був заарештований і невдовзі висланий до Швеції. Ці події негативно вплинули на політ. становище турец. прихильників П.Орлика, що змусило останнього емігрувати до Європи.

Літ.: *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик (1672—1742). Огляд його політичної діяльності. Варшава, 1937; *Артамонов В.А.* Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709—1714). М., 1990; *Субтельний О.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVII ст. К., 1994.

Т.В. Чухліб.

КАЛАЙДО́ВИЧ Костянтин Федорович (30(19).05.1792—01.05 (19.04). 1832) — історик, археограф, мовознавець. Н. в м. Єлець (нині місто Липецької обл., РФ). Закінчив з відзнакою Моск. ун-т (1810), здобув учений ст. канд. словесних наук. Під час *Війни 1812* добровольцем вступив до

ИСТОРИЧЕСКІЙ и ХРОНОЛОГИЧЕСКІЙ
ОПЫТЪ
О
ПОСАДНИКАХЪ
НОВГОРОДСКИХЪ.

ИЗЪ ДРЕВНИХЪ РУСКИХЪ ЛѢТОПИСЕЙ.

Померкнетъ слава твоя, градъ великій! — и великолѣпіе твое, изчезнувъ навѣки, будетъ баснею народовъ. Напрасно любопытный странникъ, среди печальныхъ развалинъ, захочетъ искать того мѣста, гдѣ собиралось вѣче, гдѣ стоялъ домъ Ярославовъ, и мраморный образъ Вадима: никто ему не укажетъ ихъ. Онъ задумается горестно, и скажетъ только: *здѣсь былъ Новгородъ.*

Карамзинъ, въ Рѣчи Марѳы Посадницы.

МОСКВА.
Въ Типографіи Семена Селивановскаго.
1821.

Калайдович К. «Историческій и хронологическій опытъ о посадникахъ Новгородскихъ. Изъ древнихъ рускихъ лѣтописей». М., 1821. Титульний аркуш.

Моск. ополчення, брав участь у боях. Після війни займався приватною викладацькою практикою. Водночас друкував статті, присвячені пам'яткам давньої писемності. За рекомендацією М.*Бантиш-Каменського*, від 1817 — контркоректор, а згодом — гол. наглядач Комісії друкування держ. грамот і договорів. Входив до гуртка відомих археографів, архівістів та істориків, ств. міністром закордонних справ Росії М.*Румянцевим* (т. зв. Румянцевський гурток). Брав участь в археогр. експедиціях. Відшукав десятки стародавніх рукописів. Започаткував наук. дослідження давньорус. фольклористики, розробив нові принципи відтворення та публікації текстів істор. джерел. Опублікував «Сборник Кирши Данилова» (1818), Судебники 1497 і 1550 (1819), тв. *Кирила Туровського*, *Даниїла Заточника*, київ. митрополита *Никифора I*, Кирила Новгородця (зб. «Памятники российской словесности XII века», 1821), збірники «Иоанн, Болгарский экзарх» (1824), «Софийский временник» (1826—34), «Святославов Изборник 1073» (1880). Автор дослідження мови *«Слова о полку Ігоревім»*.

П. у м. *Москва*.

Літ.: Историография истории СССР. М., 1971; *Козлов В.П.* Колумбы российских древностей. М., 1985.

С.І. Кот.

КАЛАКУ́РА Ярослав Степанович (н. 24.09.1937) — історик, історіограф, джерелознавець. Д-р істор. н. (1980), проф. (1981), Засл. працівник вищої школи України (1984), акад. АН ВШ України (1997), Засл. професор Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка (2003). Н. в с. Рудники Підгаєцького р-ну Терноп. обл. Закінчив Коломийське пед. уч-ще (1955), істор. ф-т Чернів. ун-ту (1963), аспірантуру в Київ. ун-ті (1968). 1955—56 працював учителем Нижньовербіжської семирічної шк. на Коломийщині; 1956—64 — на комсомольській роботі в Печеніжині, Станіславі та Коломиї; 1964—69 — викл., доц. Івано-Франк. пед. ін-ту. 1969—72 — відп. працівник ЦК КПУ; 1972—81 — заст. дир. з наук. роботи Ін-ту підвищення кваліфікації викладачів сусп. наук при Київ. ун-ті. 1981—89 — проректор з навч.

роботи Київ. університету, 1989—95 — проф., 1995—2002 — зав. каф-ри, з 2003 — проф. каф-ри заг. історії, архівознавства та спец. галузей істор. науки Київ. ун-ту. За сумісництвом працював у *Інституті української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України,* НДІ українознавства Мін-ва освіти й науки України. Під його кер-вом підготовлено і захищено 14 докторських та 36 канд. дисертацій. Був головою спеціалізованої вченої ради із захисту докторських і кандидатських дисертацій, чл. експертної ради ВАК. Обирався депутатом Коломийської міськ. ради депутатів трудящих, був чл. колегії Держ. к-ту архівів України. Нині працює у двох спеціалізованих радах.

Тематика наук. досліджень охоплює ключові проблеми *українознавства*, політ. історії України, методології, історіографії, джерелознавства та архівознавства, *спеціальних історичних дисциплін*. Автор понад 350 наук., науково-популярних та навчально-методичних праць, у т. ч. 85 індивідуальних і колективних монографій, 20 підручників та навч. посібників, укладач низки документальних збірників.

Нагороджений Почесною грамотою ВР України (1987), орденом «За заслуги» 3-го ст. (2002), Почесною Грамотою КМ України (2007), освітянськими знаками А.Макаренка (1997), П.Могили (2007). Відмінник нар. освіти України (1997). Лауреат премії ім. Василя Веретенникова (2000) та нагороди Ярослава Мудрого АН ВШ України (2001).

Тв.: Методика преподавания истории КПРС в высшей школе. К., 1974; Организация самостоятельной работы студентов по изучению общественных наук. К., 1979; Общественные науки в высшей школе. К., 1980; Документы героических свершений. К., 1985; Рабочий класс — авангард социалистического соревнования. К., 1988; Архівознавство: Підручник. К., 1998 (кер. авторського колективу); Історія української культури. К., 2000; Історична наука: термінологічний і понятійний довідник. К., 2002; Нариси історії архівної справи в Україні. К., 2002 (у співавт.); Українська історіографія: Курс лекцій. К., 2004; Історія української та зарубіжної культури: Навчальний посібник. К., 2007 (у співавт.); Історичні засади українознавства. К., 2007.

Літ.: *Корольов Б.І.* Зоряний час професора Я.С. Калакури. «Освіта», 2002, № 45; Українські історики XX століття. Біобібліографічний довідник. К.—Львів, 2003; Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка (1834—2004): Минуле й сьогодення. К., 2004; *Панченко В.О.* Ключ до скарбниці історії. «Науковий світ», 2005, № 4; *Матейко Р.М.* Книга, створена розумом і серцем. «Борисген», 2005, № 8; *Куделко С.М.* Для усіх, хто захоплюється українською історією, наукою та культурою. «Харківський історіографічний збірник», 2006, вип. 8; *Кононенко П.* Життєвий шлях Ярослава Калакури як подвижництво в ім'я розквіту України. «Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства», т. 15. К., 2007; *Юрій Михайло.* Ярослав Степанович Калакура — вчений, новатор, учитель. В кн.: Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики, ч. 14: На пошану відомому історику, джерелознавцю, історіографу, професору Київського національного університету імені Тараса Шевченка Ярославу Калакурі з нагоди 70-річного ювілею. К., 2007.

О.О. Ковальчук.

КАЛАМА́Р, каламар козацький. Слово «каламар» запозичене через посередництво польс. мови з латинської (calamarius), в якій означає шкатулку для письмового приладдя, і яке, у свою чергу, походить від. грец. слова *κάλαμος* — тростина (у давнину палички з тростини використовували для письма). Вживають в укр. мові для означення чорнильниці, а також пляшечки, в глузливому значенні — дрібного канцеляриста, службовця. У козац. канцеляріях чорнильниці мали найрізноманітніші форми й були, як правило, мистецькими витворами народних умільців. Виготовлялися з металу (бронза, срібло) або кераміки. Були стаціонарними і похідними. Серед перших — комбінації з кількох з'єднаних невеликих посудин для чорнила різного кольору зі спільною кришечкою. Серед других — посудини зі звуженим горлечком і вушками для підв'язування до пояса та комбінації з футляра для пер і спец. відділення для чорнильниці. Щоб чорнило не виливалося й не висохло, К. мав кришечку або затичку.

Козац. К. вважався одним із *клейнодів козацьких*, символом влади військ. писаря (див. також *Генеральний писар*, *Кошовий писар*). Під час *ради козацької* писар займав місце поряд з ін. старшинами (див. *Козацька старшина*).

Літ.: *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків, т. 1. Львів, 1990.

В.А. Чабаненко.

КАЛАЧЕ́ВСЬКИЙ Михайло Миколайович (26.09.1851 — помер між 1910 та 1912) — композитор, юрист. Н. в с. Попівка (нині село Онуфріївського р-ну Кіровогр. обл.). Закінчив Лейпцизьку консерваторію (1876). Працював юристом у м. *Кременчук*. У творчому доробку композитора — фортепіанні п'єси («Романс», «Ноктюрн», «Баркаролла», «Вальс-каприс»), романси на тексти рос. поетів («Вона співає», «Зови надію сновидінням», «Спускалась ніч на землю») та ін. Найвизначнішим тв. є «Українська симфонія» (дипломна робота, виконана 1876 в Лейпцигу, Німеччина), вона не звучала на сценах підрос. України до поч. 20 ст., вперше ввів її до свого репертуару Д.*Ахшарумов*. Оригінальний рукопис симфонії був знайдений М.*Грінченком* у 1930-х рр. З цього часу твір постійно виконується симфонічними оркестрами.

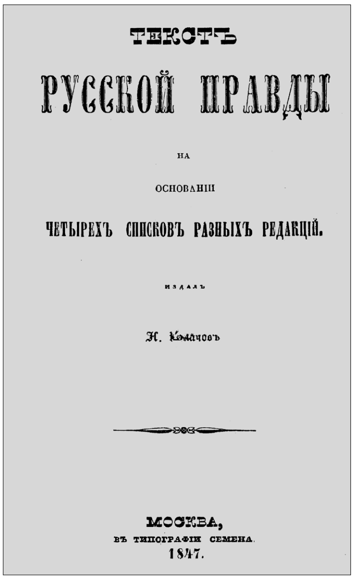
Літ.: *Гордійчук М.* М.М. Калачевський. К., 1954; *Дитиняк М.* Українські композитори. Біобібліографічний довідник. Едмонтон, 1986; *Муха А.* Композитори України та української діаспори: Довідник. К., 2004.

Т.І. Лазанська.

КАЛАЧО́В Микола Васильович (07.06(26.05).1819—06.11(25.10).1885) — юрист, історик, археограф, архівіст. Акад. Петерб. АН

М.В. Калачов.

ТЕКСТЪ
РУССКОЙ ПРАВДЫ
НА
ОСНОВАНІИ
ЧЕТЫРЕХЪ СПИСКОВЪ РАЗНЫХЪ РЕДАКЦІЙ.
ИЗДАЛЪ
Н. Калачовъ
МОСКВА,
ВЪ ТИПОГРАФІИ СЕМЕНА.
1847.

«Текстъ Русской Правды на основаніи четырехъ списковъ разныхъ редакцій». Видання М. Калачова. М., 1847. Титульний аркуш.

(1883), сенатор. Н. в с. Алексіно Юр'їв-Польського пов. Владимирської губ. (нині село Івановської обл., РФ). Від 1831 навч. в пансіоні Чермака, далі — в Моск. дворянському ін-ті (1833—35) і на юрид. ф-ті Моск. ун-ту, який закінчив 1840. Почав службу в *Археографічній комісії при Петербузькій АН*, але незабаром вийшов у відставку і кілька років господарював у родовому маєтку. 1846 повернувся до *Москви* і зайняв посаду бібліотекаря в Моск. гол. архіві Мін-ва зовн. справ. У цьому ж році після захисту магістерської дис. знов отримав посаду в Петерб. археогр. комісії (з умовою постійної праці в Москві). Водночас із 1848 — проф. каф-ри історії рос. законодавства в Моск. ун-ті. Після призначення 1851 чл. Археогр. комісії залишив (1852) викладацьку діяльність. 1852—53 був у тривалій археограф. експедиції. 1857 переселився до *Санкт-Петербурга* і, не полишаючи служби в Археогр. комісії, почав працювати в 2-му від-ні Його величності імператорської канцелярії, де йому було доручено редагування 3-го вид. цивільних законів. У груд. 1858 обраний чл.-кор. Петерб. АН по розряду істор.-політ. наук. Згодом брав участь у підготовці юрид. документів, що закріпили *селянську реформу 1861* (чл. ред. комісії) та *судову реформу 1864* (чл.-редактор комісії). З 1865 і до кінця життя — керуючий Моск. архівом Мін-ва юстиції. Одночасно був призначений сенатором («присутствовать в Правительствующем Сенате»). Очолював Тимчасову комісію з облаштування архівів при Мін-ві освіти (1873—80). Був організатором створення (1877) і першим директором Петерб. археол. ін-ту, започаткував видання при ін-ті час. «Сборник Археологического института» (з 1885 — «Вестник археологии и истории»). Особисто ініціював прийняття 1884 рішення про формування в *Російській імперії* мережі губернських істор. архівів та губернських вчених архів. комісій, опублікував низку робіт з теорії і практики архівної справи. В квіт. 1883 обраний ординарним акад. Петерб. АН по історико-філол. від-ні (рос. історія).

Як один з найавторитетніших істориків та правознавців свого часу багато зробив для пробудження громадської активності і самоорганізації рос. юристів. Організував у С.-Петербурзі гурток молодих правників для спільного вивчення і обговорення актуальних практичних питань судочинства, був одним із засновників та першим головою Моск. юрид. т-ва, засн. і ред (1860—64, 1867—70) час. «Юридический вестник», ініціатором проведення і головою 1-го з'їзду російських юристів (Москва, 1875).

В історико-юридичну науку увійшов насамперед як автор класичних досліджень *«Руської правди»*, Мерила праведного, *кормчих* та ін. пам'яток *руського права*. Захищену на початку своєї наук. кар'єри магістерську дис. «Предварительные юридические сведения для полного объяснения Русской правды» вдосконалював протягом усього життя і 1880 опублікував новим, значно уточненим і удвічі більшим за обсягом виданням. Його археогр. праця «Текст Русской правды на основании четырех списков разных редакций» витримала 1846—88 4 перевидання. Він був редактором та упорядником низки багатотомних археогр. видань, що містять унікальні публічно-правові та приватно-правові документи, в т. ч. і такі, що стосуються України: «Архив историко-юридических сведений о России» (кн. 1—3, М., 1850—61); «Архив исторических и практических сведений, относящихся до России» (кн. 1—6, СПб., 1858—61; кн. 1—6, СПб., 1860—69); «Акты, относящиеся до юридического быта Древней России» (т. 1—3, СПб., 1857—84); «Дополнения к актам историческим» (т. 7—9, СПб., 1859—75); «Писцовые книги Московского государства» (т. 1, кн. 1—2, СПб., 1872—77); «Доклады и приговоры, состоявшиеся в Правительствующем Сенате в царствование Петра Великого» (т. 1—2, кн. 1—3, СПб., 1882—83), «Материалы для истории русского дворянства» (вып. 1—3, СПб., 1885—86). За його ініціативою було започатковано «Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве Министерства юстиции». Він зробив значний особистий внесок у розвиток досліджень *звичаєвого права* народів, які проживали в межах кордонів Рос. імперії. Саме за його ініціативою до ст. 130 Статуту цивільного судочинства було внесено норму, яка вперше дозволила застосування судами звичаєвого права. Програмне значення мала його доповідь про звичаєве право на 1-му з'їзді рос. юристів, в якій, зокрема, пропонувалося створити урядову комісію для збирання матеріалів звичаєвого права. У лют. 1876 у від-ні етнографії Рос. геогр. т-ва за його ініціативою і під його головуванням була створена «Комісія про народні юридичні звичаї», яка стала головним організатором і координатором відповідних досліджень.

П. у маєтку Волхонщина Сердобського повіту Саратовської губ.

Тв.: О Судебнике царя Иоанна Васильевича. В кн.: Юридические записки, издаваемые П.Редкиным, т. 1—2. СПб., 1841—1842; О значении Кормчей в системе древнего русского права. «Чтения общества российской истории и древности при Московском университете», 1847, № 3—4; Исторические заметки, собранные в Орле и Мценске, 1852; Указатель материалов и исследований по истории русского права, изданных до 1856 г. СПб., 1861; Артели в древней и нынешней России. «Этнографический сборник Русского географического общества», 1864, вып. 6; Очерк юридического быта великорусских крестьян в XVII веке. СПб., 1865; О значении Карамзина в истории русского законодательства. «Московские университетские известия», 1866, № 3; О давности по русскому гражданскому праву. «Юридический вестник», 1867, № 1; Программа разработки начал русского гражданского права по Своду законов с его источниками и по судебным решениям. «Юридический вестник», 1868, № 11; Об отношении юридических обычаев к законодательству. «Русские ведомости», 1875, № 122; Архивы, их государственное значение, состав и устройство. В кн.: Сборник государственных знаний, т. 4. СПб., 1877; О волостных и сельских судах в древней и нынешней России. В кн.: Сборник государственных знаний, т. 8. СПб., 1880; О Боярской думе Московского государства и ее до нас дошедших докладах и приговорах. СПб., 1884.

Літ.: Биографический словарь профессоров и преподавателей Имп. Московского университета, ч. 1. М., 1855; Памяти Николая Васильевича Калачова. СПб., 1885; *Багалей Д.И.* Памяти Н.В. Калачова. Х., 1885; *Шимановский М.В.* Николай Васильевич Калачов. Одесса, 1885; *Востоков А.А.*

Литературная деятельность Н.В. Калачова. «Исторический вестник», 1887, № 5; *Василенко Н.П.* Калачов Николай Васильевич. В кн.: Энциклопедический словарь Ф.Брокгауза и И.Ефрона, т. 14. СПб., 1895; *Маяковский И.Л.* Н.В. Калачов, как историк-архивист. «Труды Московского государственного историко-архивного института», т. 4. М., 1948.

І.Б. Усенко.

КАЛГА́, калга-султан — команд. армії *Кримського ханату* (обов'язково із роду *Гіреїв*), перший спадкоємець ханського трону. Призначався *Османською імперією* під час вступу на престол нового хана. У військ. походах очолював корпус з 40—60 тис. осіб.

Літ.: *Кондараки В.Х.* Универсальное описание Крыма, ч. 8—13. СПб., 1875; *Тунманн И.* Крымское ханство. Симферополь, 1991.

В.В. Панашенко.

КАЛЕ́ДІН Олексій Максимович (24(12).10.1861 — 11.02.1918) — військ. і політ. діяч. Н. на х. Каледіна станиці Усть-Хоперської Області Війська Донського (нині Волгоградська обл., РФ). Закінчив Михайлівське артилер. училище (1882), Імператорську Миколаївську військ. акад. (1889) у *Санкт-Петербурзі.* У роки *Першої світової війни* — генерал від кавалерії (1916), команд. 8-ї армії *Південно-Західного фронту*, яка під час *Брусиловського прориву 1916* досягла найбільшого успіху.

Після *Лютневої революції 1917* виступив проти «демократизації армії». Наприкінці трав. 1917 звільнений з посади команд. і призначений чл. Військової ради. 30(17) черв. в м. Новочеркаськ (нині місто Ростовської обл., РФ) на Великому військ. крузі обраний отаманом Війська Донського, очолив Донський військ. уряд. Після *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* не визнав більшовицької РНК, увів воєн. стан і перебрав на себе владу в Області Війська Донського. У жовт. 1917 очолив Пн.-Сх. союз козачих військ, горців Кавказу та вільних народів степів, створений з метою врятувати Дон та Пн. Кавказ від більшовизму.

Прихильно ставився до союзу Дону й України. Встановив контакти з *Українською Народною Республікою*, домовився про взаємний пропуск військ. частин, що поверталися з фронтів. Віддав наказ козачим частинам надавати «найрішучішу поміч українському народу в боротьбі з більшовиками». Пристав на пропозицію *Генерального секретаріату Української Центральної Ради* про утворення загальнорос. федеративного уряду. Разом з генералами Л.*Корніловим* та М.*Алексєєвим* у груд. 1917 став чл. «тріумвірату» — керівного органу антибільшовицького загальнорос. уряду — Донської громадської ради. Зазнавши поразки від більшовиків, разом з військом у січ.—лют. 1918 залишив Дон, склав повноваження отамана й кінчив життя самогубством.

Літ.: *Мельников Н.* Каледин. Мадрид, 1968; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 1. К., 1996.

А.О. Буравченков.

О.М. Каледін.

КАЛЕНДА́Р — система відліку часу, упорядкована за роками, місяцями і днями. Перші такі системи були засновані на знаннях про періодичність рухів небесних світил. Термін «календар» походить від грец. παραπηγμα й лат. calendarium, що буквально означають «боргова книга». У свою чергу, слово calendarium походить від слова calendae (від caleo — збуджуватися, бути неспокійним), яким у *Римі Стародавньому* називали перші дні кожного місяця, оскільки в ці дні боржники мали сплачувати відсотки. Осн. типи К. базуються на таких одиницях вимірювання часу: а) тропічний рік — проміжок часу від одного весняного рівнодення до другого — наступного; б) синодичний місяць — проміжок часу від одного нового Місяця до наступного; в) доба — тривалість одного обертання Землі навколо своєї осі. Відповідність між цими одиницями вимірювання часу приблизно є такою: тропічний рік має 365 діб, синодичний місяць — 29,5 доби.

«Календарь или мѣсяцословъ на лѣто... 1727». 1726. Києво-Печерська друкарня. Майстер Георгій. Титульний аркуш.

К., в якому зміна календарних місяців пов'язана саме зі зміною фаз Місяця, називається місячним К. Таким є мусульманський К., т. зв. Хіджра. Він побудований таким чином, що початок кожного його місяця збігається (майже збігається) з моментом настання фази нового Місяця. Мусульманський К. сформувався в 7 ст.; літочислення у ньому ведеться від дня переселення пророка Мухамеда з Мекки до Ясріба (нині м. Медина, в Саудівській Аравії; за юліанським К. — 16 лип. 622, п'ятниця). У Хіджрі місяці мають почергово 29 і 30 діб. 12 місяців становлять 1 рік. Рік має 354 доби. Із кожних 30 років 11 є високосними — тобто такими, що мають по 355 діб.

Оскільки місячний рік на 11 діб коротший за сонячний, то при накладанні Хіджри на європ. К. (сонячний) початок кожного нового року переходить з однієї дати на іншу. В Афганістані, Ірані, Пакистані разом з місячним використовується і сонячний К., запроваджений в 11 ст. Літочислення в цих країнах починається з 622, і в його основі лежить періодичність руху Сонця, а не Місяця; рік починається 21 березня. За своєю будовою місячний К. не відображає змін пір року, а тому є незручним для землеробства.

Місячно-сонячний К. враховує як зміни місячних фаз, так і річний рух Сонця. Це досягається уведенням 13-го місяця. 19 сонячних років дорівнюють приблизно 235 місячним місяцям (цикл Метона), з них 12 років мають по 12 місячних місяців і 7 — по 13. Такий К. використовувався у Вавилонії, Стародавньому Китаї, Іудеї, Стародавніх Греції та Римі. Ним користуються при встановленні дня християн. Пасхи, а також в Ізраїлі, де літо-

Календар на вазі доби черняхівської культури (с. Військове Дніпропетровської обл.).

числення ведеться від «створення світу» — 7 жовт. 3761 до н. е.

Сонячний К. налічує 12 місяців. Свого часу він використовувався в Стародавньому Єгипті, а також у деяких місцевостях Індії та в Центр. Америці. Сучасний Міжнародний К. бере свій початок від римського і є сонячним.

У давнину на укр. землях використовувався К., що мав 13 місяців, які збігалися з місячними фазами, а його рік починався 1 берез.

До 46 до н. е. римляни користувалися місячно-сонячним К. Згідно з реформою Гая Юлія Цезаря, в Римі було запроваджено сонячний К., розроблений єгип. астрономом Созігеном (цей К. отримав назву юліанського). Тривалість року була встановлена в 365 днів. Щоб урахувати різницю в 1/4 дня (астрономічний рік тривав 365 днів і 6 годин), кожного 4-го року до 6-го дня перед 1 берез. додавався 1 день. Таким чином, день 24 лютого, за нашим літочисленням, римляни рахували двічі, через що він називався у них двічі шостим (біссекстус). Рік із вставленим зайвим днем називався «біссекстиліус» (звідси — високосний). Початок року переносився на 1 січ. В 1 ст. в літ. колах поширюється неофіц. ера «від заснування Риму» (21 квітня 754 до н. е.).

Юліанський К. було визнано християнською Церквою на I Вселенському (Нікейському) соборі (325; див. *Собори вселенські*). Нині його називають старим стилем.

Від 313 ведеться рахунок за індиктами (див. *Індиктіон великий*), що є важливою складовою техніки визначення днів правосл. Пасхи для кожного року.

На ґрунті юліанського К. рим. імператори стали своїми декретами визначати той чи ін. рік як такий, що мав вважатися початком подальшого літочислення — нової ери (від лат. aera — число, початкова цифра, початок системи літочислення). Так з'явилося багато різних ер. Найбільшого поширення набула ера Діоклетіана (пізніше вона отримала назву «ера святих мучеників»), що починалася з 29 серп. 284 (день сходження Діоклетіана на престол). У 6 ст. християнські богослови стали запроваджувати власні ери (початки) літочислення «від створення світу» (за *Біблією*). Найбільш визнаними з них були: ера Африкана, за якою перший рік поширеної в Рим. імперії ери від заснування Риму — за сучасним літочисленням це 754 до н. е. — мав вважатися 4747, александрійська — відповідно 4739, візантійська — 4755. Тоді ж виникає практика датування років «від Різдва Христового» — або від т. зв. ери Діонісія (остання назва походить від імені рим. монаха Діонісія Малого, який при складанні таблиці Пасхалій вирахував, що 248 рік ери Діоклектіана є 532 роком, що минув від Різдва Христового); згідно з літочисленням за цією ерою, 754 рік після заснування Риму став вважатися першим роком ери Діонісія. Із 7—8 ст. датування подій за цією ерою поширилось в європ. країнах (крім *Візантії*). Зараз воно є найуживанішим у міжнар. практиці та істор. науці: до «Р. Х.», «a. Ch.» (ante Christum natum); «A. D.» (Anno Domini) та після «Р. Х.», «p. Ch.» (post Christum natum). В *СРСР* ера Діонісія позначалася «н. е.» («наша ера»).

У *Київській Русі* після прийняття християнства літочислення велося від «створення світу», яке, за розрахунками візантійських богословів, відбулося 21 берез. 5509 до н. е. Від 14 ст. літочислення на укр. землях велося також і від Різдва Христового, календарний рік починався в цивільному житті 1 берез., а в церк. — 1 верес. Від кін. 15 ст. і цивільний, і церк. новий рік починався з 1 верес. Від 1700 за наказом рос. царя *Петра I* в Рос. д-ві, в т. ч. в Україні-*Гетьманщині*, початок року перенесено на 1 січ. Тоді ж було введено лічбу років від Різдва Христового. За юліанським К. рік на 11 хвилин і 14 секунд довший за тропічний. Тому через кожні 128 років від дати запровадження цього К. день астрономічного рівнодення припадає на 1 день раніше, ніж це має бути за юліанським К. Так, в кін. 16 ст. весняне рівнодення припадало на 11, а не на 21 берез., як було встановлено I Вселенським (Нікейським) собором. Для усунення розбіжності рим. папа Григорій XIII у своїй буллі наказав наступну після четверга 4 жовт. 1582 п'ятницю вважати 15 жовт. Згідно з григоріанською реформою, кожні 400 юліанських років скорочувалися на 3 дні (високосними вважалися лише ті роки повних століть, перші дві цифри яких діляться на 4 (1600, 2000, але не 1700, 1800, 1900). Протестантські і правосл. країни довго не визнавали григоріанський К., або новий стиль. Укр. правосл. діячі (Г.*Смотрицький*, В.*Суразький*, С.*Зизаній* та ін.) активно виступали як проти запровадження нового стилю, так і проти використання григоріанського К., особливо після введення його Польщею 1583.

Григоріанський К. є офіційним в Україні (згідно з законом *Української Центральної Ради* від 12 лют. 1918 «Про встановлення нового стилю») з 1 берез. (16 лют. за ст. ст.) 1918. (У Росії він набув чинності з 14 лют., 1 лют. за ст. ст. 1918.) Григоріанський К. має низку вад: різна тривалість календарних місяців (від 28 до 31 дня); невпорядкованість чергування місяців різної тривалості; квартали (чверті року) мають різну тривалість (від 90 до 92 днів); перше півріччя завжди менше другого (на 3 дні в звичайному році та на 2 дні — у високосному); початок року, місяців та ін. визначні дні припадають на різні дні тижня; кількість робочих днів у місяцях різна: від 23 до 27 за 6-денного і від 19 до 23 за 5-денного робочого тижня.

Різниця в днях між юліанським і григоріанським календарями зростає: у 16—17 ст. вона становила 10 днів, у 18 — 11, у 19 — 12, у 20 і 21 — 13; у 22 ст. становитиме 14 днів і т. д. (Див. також: *Український народний календар*.)

Літ.: *Идельсон Н.* История календаря. Ленинград, 1925; *Россовская В.А.* Календарная даль веков. М.—Л., 1936; *Селешников С.* История календаря и его предстоящая реформа. Л., 1962; *Бикерман Э.* Хронология Древнего мира. М., 1975; *Климишин І.А.* Календар природи і людини. Львів, 1975.

В.В. Бушанський.

КАЛЕНДА́Р МІ́СЯЦІВ РО́КУ В О́ЛЬВІЇ (грец. παραπηγμα; лат. calendarium — буквально «боргова книга»). Відомий з *графіті* Андокіда 5 ст. до н. е. Містить перелік назв усіх місяців року, вживаних в *Ольвії*, і є ідентичним місячному календареві Мілета (ста-

родавнє місто в Малій Азії): тауреон, таргеліон, каламайон, панемос, метагейтніон, боедроміон, куанепсіон, апатуріон, посейдіон, ленейон, антестеріон, артемісіон. Більшість назв місяців є такою самою, як і назви свят, що відбувалися у відповідні періоди. Початок року припадав на весняне рівнодення. Рік мав 12 місяців по 30 і 29 днів поперемінно, усього 354 дні. Додатковий місяць для ліквідації нагромаджених за рахунок різниці між місячним і астрономічним календарями днів вставлявся через певні проміжки часу і мав назву «першого місяця».

Уламок скіфосу із перераховуванням місяців року в Ольвії. 5 ст. до н. е.

В ін. антич. містах Пн. Причорномор'я (див. *Античні держави Північного Причорномор'я*) назви місяців року були іншими. Зокрема, в містах *Боспору Кіммерійського* вони були такими: дейос, апелайос, автунайос, дустрос, гіперберетайос, дайсиос, перетійос, ксандікос, лойос, горпіайос, артемісіос і панемос (лише останні дві з цих назв збігаються з ольвійськими назвами). А 5 відомих на сьогодні назв місяців у *Херсонесі Таврійському* були такими: діонісій, евклей, лікей, латой, гераклей.

Літ.: Корпус боспорских надписей. М.—Л., 1965; *Виноградов Ю.Г., Русяева А.С.* Культ Аполлона и календарь в Ольвии. В кн.: Исследования по античной археологии Северного Причерноморья. К., 1980; *Кадеев В.И.* Херсонес Таврический. Быт и культура (I—III вв. н. э.). Х., 1996.

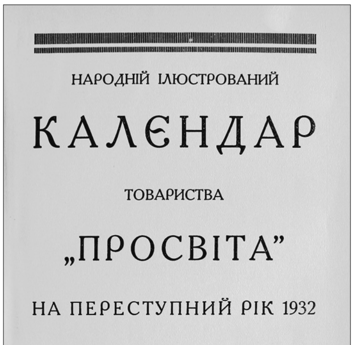
А.С. Русяєва.

КАЛЕНДА́Р «ПРОСВІ́ТИ» — об'єднуюча назва календарних видань т-ва «Просвіта» (див. *Просвіти*), що друкувалися 1870—1939 (з перервою в 1871, 1873—79, 1919, 1933—34 рр.). К.«П.» виходив у *Львові*. Мав

«Народній ілюстрований калєндар товариства "Просвіта" на переступний рік 1932». Львів, 1931. Обкладинка.

назви: «Народний календарь на рік...» (1870, 1872), «Календарь "Просвіти" на рік...» (1880), «Календар товариства "Просвіта" на рік...» (1881—82), «Илюстрований календарь товариства "Просвіта" на рік...» (1883), «Илюстрований калєндарь Товариства "Просвіта" на рік...» (1884—95) та ін. Редакторами цих видань були: О.*Партицький* (1870), Ю.*Целевич* (1872), Ю.*Романчук* (1880), В.Лукич (В.*Левицький*; 1881—87, 1893), К.*Паньківський* (1888—90), В.Левицький (1891—

«Народній ілюстрований калєндар товариства "Просвіта" на переступний рік 1932». Львів, 1931. Титульний аркуш.

92, 1894—95; 1902), П.Огоновський, К.*Левицький* (1896; 1897), О.*Борковський* (1898—1901), К.Левицький, К.Кахникевич (1903—05), І.Петрушевич (1906, 1907), Я.*Веселовський* (1908, 1915), Ю.Балицький (1909—14), В.Левицький (1916—18), Ф.Федорців (1922), С.Шах (1923—25), Ф.Федорців, С.Шах (1926), В.*Мудрий* (1927—32), А.Курдидик, Ф.*Дудко* (1935), І.*Брик* (1936—37), Ю.Шкрумеляк (1937—40). Всього опубліковано 60 річників. Їхні осн. рубрики: календарна частина (істор., астрономічний, церк., жидівський календарі); інформаційна частина (про «прав'ячу» династію, курси валют, приписи і цінники поштових і телеграфних послуг тощо); повчально-забавна, а з 1880-х рр. — літ.-наук. частина (худож. твори тощо); госп. частина (екон. поради), а також інформація про європ. д-ви й народи. Згодом з'являлися додаткові рубрики: лікарська; ветеринарія; педагогіка; наука тощо. Літ. частини календарів на 1892—94 рр. вийшли окремими виданнями під назвами: «Рідний зільник», «Левада» і «Рідна стріха» (1894).

Літ.: Товариство «Просвіта» у Львові: покажчик видань. 1868—1939. Львів, 1996.

В.С. Пашук.

КАЛЕНИЧЕ́НКО Павло Михайлович (17.03.1923—30.06.1983) — дослідник історії Польщі та укр.-польс. відносин. Проф. (1978), д-р істор. н. (1981), засл. діяч польс. к-ри. Н. в с. Андріївка (нині село Широківського р-ну Дніпроп. обл.) в сім'ї вчителя. До 1941 навчався на фіз.-мат. ф-ті Львів. ун-ту. Учасник *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945.* Закінчив міжнар. ф-т Київ. ун-ту (1949). 1949—54 обіймав посади літ. працівника, зав. від. редакції газ. *«Радянська Україна»*. Водночас навч. в аспірантурі Ін-ту історії АН УРСР. 1954—81 — н. с., зав. від. Ін-ту історії АН УРСР. 1957—62 — заст. відп. ред., 1972—76 — гол. ред. *«Українського історичного журналу»*. Одночасно 1967—76 викладав у Київ. ун-ті. Очолював Укр. від-ня Т-ва рад.-польс. дружби. Автор понад 250 наук. праць, серед них — монографії: «Польська прогресивна еміграція в СРСР в роки Другої світової

П.М. Калениченко.

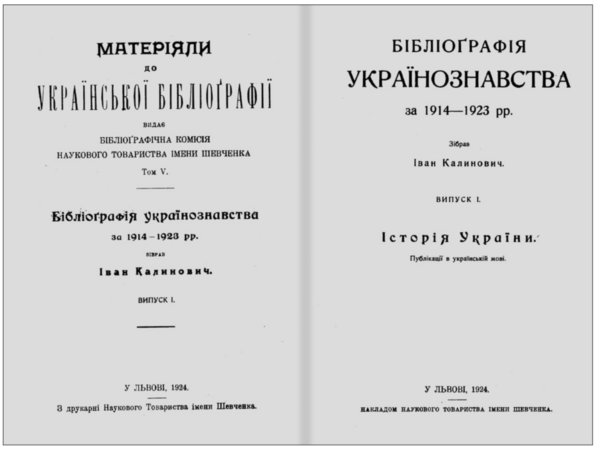

І.Т. Калинович.

Н.Є. Калиновська-Доктор.

Калинович І.Т. «Бібліографія українознавства за 1914—1923 рр.». Вип. 1. Львів, 1924. Титульні аркуші.

МАТЕРІЯЛИ ДО УКРАЇНСЬКОЇ БІБЛІОҐРАФІЇ
ВИДАЄ БІБЛІОҐРАФІЧНА КОМІСИЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА
Том V.
Бібліоґрафія українознавства за 1914—1923 рр.
ЗІБРАВ Іван Калинович.
ВИПУСК І.
У ЛЬВОВІ, 1924.
З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка.

БІБЛІОҐРАФІЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА за 1914—1923 рр.
Зібрав Іван Калинович.
ВИПУСК І.
Історія України.
Публікації в українській мові.
У ЛЬВОВІ, 1924.
НАКЛАДОМ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА.

війни» (К., 1957); «Участь польських трудящих в Жовтневій революції і громадянській війні в Україні» (Варшава, 1969, польс. мовою); «Великий Жовтень і революційний рух у Польщі (листопад 1917 — жовтень 1919)» (К., 1971); «Брати по класу — брати по зброї (Участь польських інтернаціоналістів у боротьбі за владу Рад на Україні. 1917—1920 рр.)» (К., 1973) та ін.

Нагороджений трьома медалями за участь у Великій вітчизн. війні Рад. Союзу 1941—45; а також медаллю «За доблесну працю». Мав нагороди уряду Польщі.

П. у м. *Київ.*

Т.О. Комаренко.

КАЛИНО́ВИЧ Іван Титович (25. 11.1884—12.11.1927) — бібліограф, видавець і політ. діяч. Н. у м. *Львів* у сім'ї підприємця-будівельника. Закінчив учительську семінарію в *Заліщиках* (1904), навч. у Львів. ун-ті. 1908 знайомився з діяльністю Міжнар. бібліогр. ін-ту в Брюсселі (Бельгія), де відвідував тримісячні бібліографічні курси. 1916—17 і 1919—22 працював у *Відні*, від 1922 — у *Золочеві.* Організував вид-во «Всесвітня бібліотека» (1913—26), що випускало просвітні вид. та перекладну літ. (одним з перекладачів цього вид-ва був І.*Франко*). Від 1917 — чл. Бібліографічної комісії (з 1922 — її секретар) НТШ. 1918—19 — посол (депутат) до *Української національної ради ЗУНР* і депутат *Трудового конгресу України.* Редагував газ. «Дрогобицький листок» (1919). Один із кер. прорад. партії *«Сельроб»* (фактично легальна фракція *Комуністичної партії Західної України*), ред. її друкованого органу «Наше слово».

Підтримував стосунки з Укр. книжковою палатою та *Українським науковим інститутом книгознавства.* Рукописна спадщина К. містить великі картотеки (понад 300 тис. одиниць; не опубліковані) з історії України та укр. літератури.

Гол. праці: «Переклади з української літератури» (1915), «Покажчик авторів та їх творів у тижневику "Воля" за 1919 рік» (1920), «Покажчик до української соціалістичної та комуністичної літератури» (1921), «Всеукраїнська бібліографія за 1923 рік» (1923), «Українська історична бібліографія за 1914—1923 рр.» (1924), «Україніка в старих [німецьких, 1836—48] часописах» (1927).

П. у м. Львів.

Літ.: *Дорошенко В.* Іван Калинович. «Бібліологічні вісті», 1927, № 4; *Гуменюк М.* Біля джерел української радянської бібліографії. К., 1991; *Королевич Н.Ф.* Українські бібліографи XX століття. К., 1998.

С.І. Білокінь.

КАЛИНО́ВСЬКА-ДО́КТОР (дівоче прізвище — Калиновська) **Наталія Євгенівна** (29(17).08.1884 — після 1918) — оперна та концертно-камерна співачка (сопрано). Н. в м. *Київ.* Закінчила Муз.-драм. школу М.Лисенка (1900—03, клас М.Зотової). 1903—04 та 1907—08 — солістка Київ. опери, 1906—07 — оперної трупи Нар. дому в *Санкт-Петербурзі*, 1908—18 — Великого театру в *Москві.* Мала красивий голос широкого діапазону, рівний в усіх регістрах. Особливо відзначалася як виконавиця вагнерівського репертуару. Співала також мецосопранові партії.

Партії: Ольга, Поліна («Євгеній Онєгін», «Пікова дама» П.*Чайковського*), Сабурова («Царева наречена» М.Римського-Корсакова), Солоха («Черевички» П.Чайковського), Зіглінда, Фрейя, Гутруна («Валькірія», «Золото Рейна», «Загибель богів» Р.Вагнера).

Була блискучою інтерпретаторкою укр. музики. Приятелювала з М.В.*Лисенком*, 1903 приїздила на відкриття пам'ятника І.*Котляревському* в *Полтаві* (виконувала сольну партію в кантаті М.В.Лисенка «На вічну пам'ять Котляревському»). Була активною діячкою моск. музично-драматичного т-ва *«Кобзар»*, на його концертах виступала з творами М.В.Лисенка. Брала участь у ювілейному Шевченківському концерті в Москві (1911). 1915 з великим успіхом співала партію Оксани («Запорожець за Дунаєм» С.*Гулака-Артемовського*) на сцені Великого театру.

1918, очевидно, емігрувала. Подальша доля невідома.

Літ.: Г-жа Калиновская в Киевской опере. «Киевское слово», 1903, 12 августа; Дебют г-жи Калиновской в Большом театре. «Московские ведомости», 1908, 3(16) апреля; В московському «Кобзарі». «Рада», 1912, 10 февраля; *Лисенко І.* Дозвольте співати в судовому порядку. «Голос України», 1996, 29 лют.

І.М. Лисенко.

КАЛИНО́ВСЬКИЙ Адам (1602—1638) — польс. *магнат*, урядовець, власник великих маєтків на укр. землях. Походив з роду *Калиновських*, був старшим сином ген. подільського старости (див. *Староство*) Валентия-Олександра *Калиновського* та Єлизавети Струсівни. Брат М.*Калиновського.* 1619—20 навчався у м. Лувен (нині місто в Бельгії). Після загибелі батька у *Цецорській битві* 1620 успадкував нестерварський (тульчинський) маєток. 1620—23 кілька маєтків надав йому (за заслуги батька) польський король *Сигізмунд III* Ваза. Згодом сам придбав два маєтки — Копіївку та Козинці на Брацлавщині. Замолоду був ротмістром кварцяної гусарської *корогви* (див. також *Кварцяне військо*, *Гусари*), якою перед тим, очевидно, командував його батько, з нею брав участь, зокрема, у *Хотинській війні 1621.* Після батька отримав уряд брацлавського та вінницького старости. 1623 — посол (депутат) *вального сейму*, зокрема був призначений до комісії, що розглядала козац. справи. 1624 брав участь у битвах з татарами під *Чортковим*, Шманківцями та Мартиновим, 1625 — у битві з козаками під *Крюковим* при Медвежих Лозах, 1626—28 — у поморській кампанії *гетьмана польного коронного* С.*Конецпольського* проти шведів. Відзначився у битвах під Гамерштином та Тчевим, у жовт. 1629 — у битві під Бурштином.

Знову був послом Варшавського сейму. 1632 разом із С.Конєцпольським був під Кам'янцем (нині м. *Кам'янець-Подільський*), бився проти турків і татарів. Від 1635 — любецький та лоївський староста.

П. у Нестерварі (*Тульчині*). Похований у місц. кляшторному костелі отців домініканців, зведеному незадовго до цього на його кошти. Його маєтки успадкував його брат М.Калиновський.

Літ.: *Spieralski Z.* Kalinowski A. В кн.: Polski Słownik Biograficzny, t. 11. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1965.

Р.С. Захарченко.

КАЛИНО́ВСЬКИЙ Валентий-Олександр (р. н. невід. — п. 1620) — польс. *магнат*, урядовець та власник великих маєтків на укр. землях, зокрема на *Поділлі*. Батько А.*Калиновського* і М.*Калиновського*. Походив з польс. шляхетського роду *Калиновських* герба «Калинова», син Мартина Калиновського (володів м-ком *Гусятин*) та Софії Сецехівни. Службу почав при королів. *дворі*.

На межі 16—17 ст. одружився з донькою галицького *каштеляна*, брацлавського й він. старости (див. *Староство*) Юрія (Єжи) Струса — Єлизаветою (Ельжбетою). 1599 тесть отримав дозвіл короля *Сигізмунда III* Ваза передати зятю уряд брацлавського старости та все староство у довічне володіння. Брацлавським старостою фактично став 1603, від 1604 — він. і звенигородським. На старостинських урядах виявив себе як безкомпромісний господарник, готовий будь-що втілити задумане в життя. Відзначився наїздами й пограбуваннями маєтків брацлавських та кременецьких зем'ян. На його ім'я брацлавськими *зем'янами* було переписано кілька маєтків, отримав тульчинське володіння; по смерті батька йому відійшов Гусятинський ключ (див. *Ключ*). Під час битви під Гузовим 1607, яка вирішила долю т. зв. рокоша Зебжидовського, разом зі своїм 1,5-тис. *надвірним військом* став на бік короля Сигізмунда III Ваза, був поранений у бою. Незадовго перед тим король визнав за ним право вибирання *подимного* з *Брацлавського воєводства*. 1609 за згодою *вального сейму* йому був подарований великий земельний обшир з *королівщин*, т. зв. пустиню Умань (Гумань або Уманську пустиню) із прилеглими землями, на якій невдовзі постала Уманська волость. Цього ж року йому довелося займатися поділом спадщини свого тестя та брати участь у суперечці за т. зв. Буцький ґрунт (зрештою ґрунт перейшов до нього та його дружини).

Провадив активну колонізаційну, осадницьку (встановив найвищий з відомих загалом на укр. землях термін *слобід* — до 40 років), буд. та оборонну політику на тер. Брацлавського воєводства. Переніс *Вінницю* на нове місце й звів там замок, поставив кілька фортець на татар. шляхах, заклав і розбудував велику кількість слобід та *містечок*, зокрема, Могилів (нині м. *Могилів-Подільський*), Нестервар (нині м. *Тульчин*), Гумань (ін. назва Калингород; нині м. *Умань*), *Маньківка*. Цим самим створив підвалини своєї матеріальної міці. Запросив до Вінниці *єзуїтів*, звів для них колегіум (див. *Єзуїтські школи*) і щедро їх обдарував.

Утримував досить численне надвірне військо, його відділ брав участь у моск. поході 1609—11. 1612 на чолі 400 вершників та 200 піхотинців приєднався до війська, керованого Т.*Замойським*, та спільно з ним бився з татарами на прикордонні. Того ж року брав участь у мирних переговорах з молдов. господарем С.Томшею. 1613 як *регіментар*, що заступав *гетьмана великого коронного* С.*Жолкевського*, боронив прикордоння від татар.

Відступив вінницьке староство О.Балабану. 1614 став ген. подільським старостою (подільським генералом), а також отримав кам'янецьке й летичівське староства. 1617 був зі своїми відділами під Яругою і потім брав участь в укладенні *Вільшанської угоди 1617* та *Роставицької угоди 1619*.

1620 разом з великим гетьманом коронним С.Жолкевським вирушив у волоський похід. Після поразки під Цецорою (див. *Цецорська битва 1620*) разом з кількома магнатами покинув польс. табір. Тоді ж (імовірно, під час переправи через Прут) загинув. Незадовго перед тим переписав брацлавське староство на свого сина Адама.

Мав трьох синів — Адама, Юрія, Мартина й трьох доньок. Поділ його спадщини відбувся у жовт. 1623.

Літ.: Архив Юго-Западной России, ч. 8, т. 5. К., 1907; *Якубович В.* Материалы для истории Брацлавского староства: Мещане и селяне Брацлавского староства в борьбе с польской старостинской властью за свободу и земельную собственность в XVI—XIX вв. (на основании архивных документов Каменецкого окружного суда). В кн.: Труды Подольского церковного историко-археологического общества, вып. 11. Каменец-Подольск, 1911; *Czapliński Wł.* Kalinowski W.-A. В кн.: Polski Słownik Biograficzny, t. 11. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1965; *Отамановський В.* Вінниця в XIV—XVII століттях: Історичне дослідження, Вінниця, 1993; *Леп'явко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів, 1996; *Крикун М.* Місто Могилів над Дністром у XVII ст.: заснування, власники, населення, топографія. В кн.: Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наукових праць, вип. 5. Львів, 1998; Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства). К., 2002; *Захарченко Р.* Повідомлення про Гумань 1616 року: довге повернення до дослідника. В кн.: Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірник наукових статей, вип. 15. К., 2006.

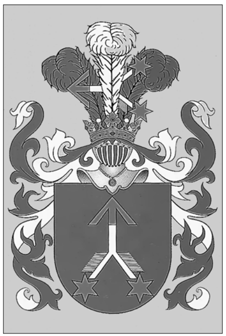
Р.С. Захарченко.

КАЛИНО́ВСЬКИЙ Григорій (2-га пол. 18 ст.) — етнограф. Н. в м. *Кролевець*. Служив прапорщиком у рос. війську. За сприяння свого дядька — відомого видавця В.*Рубана* — 1777 в *Санкт-Петербурзі* опублікував працю про укр. нар. звичаї — «Описание свадебных украинских простонародных обрядов, в Малой России и в Слободской Украинской губернии, також и в великороссийских слободах, населенных малороссиянами, употребляемых», яка, на думку багатьох дослідників, започаткувала систематичні етногр. дослідження українців.

Літ.: *Горленко В.Ф.* Становление украинской этнографии конца XVIII — первой половины XIX ст. К., 1988.

В.А. Старков.

КАЛИНО́ВСЬКИЙ (Kalinowski) **Мартин** (бл. 1605 — 02.06(23.05). 1652) — полководець і держ. діяч *Речі Посполитої*. Від 1635 — черніг. *воєвода*, від 1646 — *гетьман польний коронний*, від 1651 —

Герб роду Калиновських «Калинова».

гетьман великий коронний. Володів значними маєтностями в *Подільському воєводстві*, в т. ч. м. *Гусятин.* 1632 став подільським *підкоморієм*, 1635 — черніг. воєводою. *Надвірне військо* К. взяло участь у придушенні козац. повстань 1637—38 під проводом П.*Бута*, Я.*Острянина* та Д.*Гуні.* Мав підтримку коронного канцлера Є.*Оссолінського* (син К. був одружений з його дочкою). Завдяки цьому 1646 добився булави польного гетьмана коронного. Разом із великим гетьманом коронним М.*Потоцьким* командував польс. військом у *Корсунській битві 1648* (очолював *кварцяне військо*). У ході битви обидва гетьмани потрапили до татар. полону. К. провів у неволі 2 роки. Після сплати ч. викупу він наприкінці 1650 повернувся на батьківщину і відновив у повному обсязі свої повноваження польного гетьмана коронного. В лют. 1651 К. керував вторгненням польс. війська на Брацлавщину, в ході якого були захоплені м-ко Красне (нині село Тиврівського р-ну; див. *Красненська оборона 1651*), Мурафа (нині село Шаргородського р-ну; обидва Він. обл.) та *Шаргород.* Просування польс. військ углиб козац. України було зупинене завдяки героїчній обороні *Вінниці* козаками під проводом кальницького полк. І.*Богуна*, а також підходу на допомогу обложеним козац. загонів уман. полк. Й.*Глуха* (див. також *Вінницькі оборони 1651, 1671*). К. з боями змушений був відступити до *Сокаля*, де в трав. з'єднався з королів. військом. Під час *Берестецької битви 1651* він командував лівим флангом польс. сил. Брав участь у виробленні умов *Білоцерківського договору 1651*, після укладення якого залишався в Україні для придушення повстанського руху. Після смерті М.Потоцького до рук К. перейшли повноваження великого гетьмана коронного й командування польс. армією. В *Батозькій битві 1652* польс. військо на чолі з К. було розбите, а сам він загинув.

Дж.: Jakuba Michałowskiego, wojskiego lubelskiego a później kasztelana bieckiego księga pamiętnicza z dawnego rękopisma będącego własnością Ludwika hr. Morsztyna. Kraków, 1864; «Жерела до історії України-Руси» (Львів), 1898, т. 4; Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы, т. 1—3. М., 1954; Stanisława Oświęcima dyaryusz 1643—1651. Kraków, 1970.

Літ.: Polski Słownik Biograficzny, t. 11. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1964—65; *Sysyn F.E.* Between Poland and the Ukraine. The Dilemma of Adam Kysil, 1600—1653. Cambridge, Massachusetts, 1984; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. К., 1993; *Голобуцький В.О.* Запорозьке козацтво. К., 1994; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 8. К., 1995; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.): Україна крізь віки, т. 7. К., 1999.

П.М. Сас.

КАЛИНО́ВСЬКІ — польс. шляхетська родина. У 16—18 ст. деякі її представники мали помітний вплив на укр. землях (в Руському, Подільському, Брацлавському воєводствах). Родоначальником родини вважається **Андрій** (Анджей) Калиновський, який загинув в *Обертинській битві 1531.* Перші К. були дрібними землевласниками, мали маєтки у Коломийському повіті. Згодом — завдяки активній колонізаційній політиці на Брацлавщині — одідиченні *королівщин* (див. також *Дідичі*), скупівлі й успадкуванні дрібних маєтностей — одна з гілок на поч. 17 ст. вивищилася до рівня великих *магнатів Речі Посполитої.* До найвідоміших представників роду належать — **Мартин** — дідич *Гусятина*, відомий насамперед через конфлікт з родиною С.*Наливайка*, його син — **Валентий-Олександр** (див. В.-О.*Калиновський*) — брацлавський, вінницький і звиногородський (звенигородський) староста (1604—14; див. *Староство*), ген. подільський староста (генерал подільський, 1614—20), його сини — **Адам** (див. А.*Калиновський*) — королів. ротмістр, брацлавський, вінницький, любецький та лоївський староста, **Мартин** (бл.1605—52; див. М.*Калиновський*) — укр. магнат, держ. діяч, полководець, кам'янецький *підкоморій* (1628—33), королів. ротмістр, черніг. староста (1633—48), брацлавський староста (1638—43), черніг. *воєвода* (1635—52), *гетьман польний коронний* (1646—52), послідовний противник визвол. змагань укр. народу 2-ї чв. і серед. 17 ст. (див. також *Національна революція 1648—1676*), його син **Самуель-Юрій** (Єжи; був одружений з донькою *канцлера коронного* Е.*Оссолінського*) — брацлавський (1643—52), черніг. староста (1648—52), коронний обозний (1649 — перед 1658; згідно з висновками М.Крикуна та всупереч поширеній думці, залишився в живих після *Батозької битви 1652*). Його онука **Гелена** (дружина сандомирського воєводи Я.-В.Морштина) була єдиною спадкоємицею величезних маєтків на *Правобережній Україні*, 1726 вона відступила належні їй маєтки на користь стражника Великого князівства Литов. С.-В.Потоцького. До іншої гілки роду належали сини **Валенти**, галицького *чашника*, королів. ротмістра: **Мартин** (р. н. невід. — п. 1738) — *регіментар*, кам'янецький каштелян (1712—36), брацлавський підстолій (1702), вінницький староста (1709—20), учасник боїв зі шведами (див. *Північна війна 1700—1721*), за службу 1709 отримав вінницьке староство. Перед загрозою вторгнення турків 1711 отримав завдання зміцнити артилерію Кам'янця (нині м. *Кам'янець-Подільський*) та Окопів Св. Трійці, від 1712 — кам'янецький *каштелян.* Восени того ж року, як регіментар польс. війська, по відході росіян витісняв останні відділи *козацтва* з *Поділля* та Брацлавщини; **Антоній** (бл. 1690—1760) — полковник, інфлянський підкоморій, засн. м. Турки (виклопотав привілей на заснування міста), протектор торгівлі, ремесла та євреїв; **Ігнаци** (р. н. невід. — п. 1782) — галицький чашник, лелівський староста (від 1765), член «Stanów Galicyjskich».

Рід К. був споріднений зі Струсями, князями *Корецькими*, *Потоцькими*, Варшицькими (імовірно), Оссолінськими, Зебжидовськими та Морштинами.

Літ.: Polski Słownik Biograficzny, t. 11. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1965; *Крикун М.* Місто Могилів над Дністром у XVII ст.: заснування, власники, населення, топографія. В кн.: Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наукових праць, вип. 5. Львів, 1998; *Boniecki A.* Herbarz polski, cz. 1. Kraków, 2002 (електронне видання); *Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618—1648). К., 2006; *Мицик Ю.* Цікаві документи з історії Черкащини XVI—XVIII ст. «Корсунський часопис» (Черкаси), 2006, № 16.

Р.С. Захарченко.

КАЛИ́НСЬКИЙ Тимофій Васильович (бл. 1-ї пол. 1740-х рр. — п. після 1808) — публіцист, захисник прав «малоросійського» шляхетства та *козацтва.* Походив із шляхетської сім'ї з Оршанської землі (Білорусь), можливо, мав кревний зв'язок з давнім родом Калинських з Овруччини. Навч. в *Києво-Могилянській академії*, де перейшов у *православ'я.* Службу розпочав у лип. 1771 як полковий канцелярист у м. Стародуб (нині місто Брянської обл., РФ). 1776—81 обіймав цивільні посади в *Новоросійській губернії.* Від 1782 проходив службу в *Новгороді-Сіверському*; після ліквідації *Новгород-Сіверського намісництва* перейшов служити до нового губернського центру в *Чернігові.* 1805 виступає як депутат черніг. дворянства, 1808 — радник полтав. губернського маршала М.Милорадовича (див. *Милорадовичі*, *Маршалок*). 1778—82 намалював бл. 30 великих акварелей, де показав представників різних верств нас. в їх характерних строях. Ці малюнки зберігалися в «Обществе истории и древностей Российских» у *Москві.* Їх репродукції опубліковані 1847 у виданні О.Рігельмана «Летописного повествования о Малой России и ее народе и казаках вообще». Автор «Мнения о малороссийских чинах и о их преимуществе, а равно и о разборе их доказательств о дворянстве по службе и чинам их для внесения в Родословную дворянскую книгу и в какую именно оной часть» (1805) і «Примечания о малороссийском дворянстве» (1808), де наводив історико-правові аргументи на користь тези про те, що статус укр. козацтва як усього загалом, так і *козацької старшини* зокрема, є вищим за статус рос. дворянства.

Літ.: *Мезько-Оглоблин О.* Тимофій Калинський. В кн.: Люди Старої України та інші праці. Острог—Нью-Йорк, 2000.

Д.С. Вирський.

КАЛІ́НІН Костянтин Олексійович (29(17).12.1889 — 1940, за ін. даними, 22.10.1938) — авіаконструктор. Н. на Слобожанщині в м. Валуйки (нині місто Бєлгородської обл., РФ). Закінчив Одес. військ. уч-ще (1912), Гатчинську військ. авіац. шк. (1916). В роки *Першої світової війни* служив льотчиком у рос. армії, брав участь у боях, мав кілька поранень. 1918 служив у авіації армії *Української Держави*, а 1918—19 — *Армії Української Народної Республіки.* Згодом переїхав до *Москви*, де навч. в Акад. повітряного флоту (виключений у лют. 1922 за політ. переконання). Переїхав до *Києва.* 1925 закінчив Київ. політех. ін-т та дебютував як авіаконструктор (1925 піднявся в повітря його перший літак К-1). Від 1926 керував конструкторським бюро в *Харкові.* 1928—29 розробив конструкції пасажирських літаків К-4 і К-5, які витіснили машини іноз. марок з повітряних ліній *СРСР.* 1930—38 на базі проектів К. було збудовано низку літаків, зокрема К-7 (на 120 пасажирів), бомбардувальники К-12 і К-13.

Перший в СРСР серійний пасажирський літак К-1. 1925.

Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Репресований. Страчений.

Літ.: *Петасюк І.А., Петасюк О.І.* Цивільна авіація України в період з 1930 року по червень 1941 (Сторінки історії, становлення і розвитку). К., 1999; *Щербатий К.* Пілот і конструктор. «Обрій», 2006, 3—9 серпня.

Д.С. Вирський.

КАЛІ́НІН Михайло Іванович (19(07).11.1875—03.06.1946) — рад. держ. та парт. діяч. Н. в с. Верхня Троїця (нині село Тверської обл., РФ) в сел. родині. Закінчив земське уч-ще та вечірню заводську шк. Працював робітником у *Санкт-Петербурзі*, Тифлісі (нині м. Тбілісі, столиця Грузії), Ревелі (нині м. Таллінн, столиця Естонії), *Москві.* Від 1898 — чл. РСДРП—ВКП(б). 1901 брав участь у першотравневій демонстрації, організованій Й.*Сталіним* у Тифлісі. Від 1906 — у фракції більшовиків. Зазнавав репресій з боку царських властей. *Учасник революції 1905—1907* та *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917.* Від листоп. 1917 — міський голова Петрограда (нині м. С.-Петербург), з 1919, після смерті Я.Свердлова, — голова ЦВК РСФРР (з 1923 — ЦВК СРСР). Від 1919 — кандидат у чл. політбюро ЦК РКП(б)/ВКП(б), 1926—1946 — чл. політбюро ЦК ВКП(б). Не раз відвідував Україну: у черв. 1919, берез., трав.—черв., серп.—жовт. 1920 — з агітаційною метою; у лют. 1922 разом з головою ВУЦВК УСРР Г.*Петровським* був у Полтав., Київ., Харків., Волин., Одес. та Миколаїв. губерніях, де налагоджував збирання коштів і продовольства для голодуючого нас. неврожайних регіонів РСФРР, хоча мешканці пд. укр. губерній не менш сильно потерпали від нестачі харчів (див. *Голод 1921—1923 років в УСРР*). Був прихильником обмеження владних функцій республіканських органів щодо управління на підконтрольних їм тер. на користь загальносоюзних. Починаючи з 1930-х рр., повністю перебував під впливом Й.Сталіна. 1931 власноручно затвердив постанову про перейменування м. Твер у м. Калінін (нині знову м. Твер, РФ). Підтримав насильницьку к*олективізацію сільського господарства*, 1932 підписав горезвісний «закон про сім колосків». 1934 за його підписом був оприлюднений указ про створення позасудових орга-

К.О. Калінін.

М.І. Калінін.

Калинський Т. Український косар. Малюнок. 1778—1782.

Калинський Т. Українські селянки. Малюнки. 1778—1782.

В.В. Калініченко.

нів («особых совещаний»), що стали складовою ч. механізму політ. репресій у країні. 25 жовт. 1938 органи НКВС арештували його дружину Катерину (1882—1960; дівоче прізв. — Лорберг; з 1907 — чл. РСДРП(б)—ВКП(б), з 1936 — чл. Верховного Суду СРСР) за звинуваченням в антирад. діяльності та зв'язках із троцькістами (див. Л.*Троцький*). Ніяких кроків до визволення Катерини, з якою він був одружений з 1905 і мав 5 дітей, він не зробив, і 25 квіт. 1939 її засудили на 15 років таборів та з поразкою в правах на 5 років (була помилувана 14 груд. 1946, невдовзі після смерті К.). 1938 був обраний головою Президії ВР СРСР. Перебуваючи на цій посаді, формально мав деякі повноваження вищої посадової особи д-ви (в країні його називали «всесоюзним старостою»), однак, по суті, виконував лише представницькі держ. функції.

П. у м. *Москва*. Похований на Красній площі біля Кремлівської стіни.

Літ.: *Максакова Л.В.* Агитпоезд «Октябрьская революция» (1919—1920). М., 1956; *Петров В.И.* М.И. Калинин на Украине (1920 г.). К., 1962; *Петров В.І.* М.І. Калінін в Україні. «УІЖ», 1965, № 12; *Білий П.Х.* Документи ЦДАЖР про перебування М.І. Калініна на Україні. «Архіви України», 1979, № 6; *Городецький Я.С.* Рейс у Донбас агітпоїзду «Октябрьская революция» в 1920 р. «УІЖ», 1983, № 2; *Залесский К.А.* Империя Сталина: Биографический энциклопедический словарь. М., 2000.

В.Ю. Васильєв.

КАЛІНІНДО́РФСЬКИЙ ЄВРЕ́ЙСЬКИЙ НАЦІОНА́ЛЬНИЙ РАЙО́Н (початкова назва Великосейдеминуський) — див. *Національні райони*.

КАЛІНІЧЕ́НКО Володимир Вікторович (н. 05.09.1947) — історик, педагог, дослідник історії України. Д-р істор. наук (1994), проф. (1998), засл. працівник освіти України (2001). Н. у м-ку Степань Сарнівського р-ну Рівнен. обл. 1976 закінчив істор. ф-т Харків ун-ту. 1976—80 був учителем у серед. шк. Від 1980 працює у Харків. ун-ті (нині *Харківський національний університет*). Пройшов шлях від асистента до проф., з 1994 — зав. каф-ри історії України істор. ф-ту. 1981 — захистив канд. дис. на тему: «Аграрні перетворення на Лівобережній Україні (кінець 1919—1923 рр.)», 1994 — докторську дис. на тему: «Селянське господарство України в період НЕПу».

Автор понад 130 друкованих праць, у т. ч. 9 індивідуальних та колективних монографій, 4 підручників і навч. посібника.

Тв.: Селянське господарство України в доколгоспний період (1921—1929 рр.). Х., 1991; Селянське господарство України в період непу: іст.-екон. дослідження. Х., 1997; Політична історія України: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. К., 2001 (у співавт.); Історія міста Харкова XX ст. Х., 2004 (у співавт); Історія України, ч. 3: 1917—2003 рр.: Підручник для істор. ф-тів вищих навчальних закладів. Х., 2004 (у співавт.); Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років. Х., 2004; Історія українського селянства, т. 2. К., 2006 (у співавт.).

Літ.: Історичний факультет: від покоління до покоління. Х., 2004; Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник, вип. 2, ч. 1. К.—Львів, 2005; Володимир Вікторович Калініченко — професор Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна: Біобібліографічний покажчик. Х., 2007.

О.О. Ковальчук.

КАЛІ́НКА (Kalinka) **Валеріян** (20.11.1826—16.12.1886) — історик, громад. та церк. діяч. Н. в Болєховіце під Краковом (нині місто в Польщі). До революції 1848 — завзятий радикал, після революції — не менш завзятий консерватор (див. *Революції 1848—1849 в Європі*). 1870 висвячений на священика. Великого значення надавав діяльності *Української греко-католицької церкви*, яку вважав дієвим засобом боротьби проти рос. *панславізму*. Відстоював ідею польс. цивілізаційної місії на сх. Європи. Засн. краківської істор. школи. Одним із перших почав пропагувати думку, що причини краху польс. державності слід шукати насамперед у шляхетській анархії. Від 1873 — чл.-кор., від 1878 — дійсний чл. АН у Кракові. 1880 очолив ств. орденом змартвихвстанців інтернат для укр. молоді у *Львові*, в якому, за задумом його засновників, мала виховуватися укр. *еліта*, передусім майбутні греко-катол. священики, які боролися б із москвофільськими (див. *Москвофільство*) й правосл. впливами. Однак галицько-укр. політики розцінили створення інтернату як спробу полонізації українців. Не підтримали ідею «виховної місії інтернату» також польс. шовіністи. 1880—86 листувався з В.*Антоновичем*, таємно зустрічався з ним. І.*Франко* залишив про К. спогади.

П. у м. Львів.

1891—1902 вийшли з друку 12 томів праць В.Калінки.

Літ.: *Чорновол І.* Спогади Івана Франка про князя Романа Чарторийського і Валеріяна Калінку. «Молода нація», 1998, № 8; *Його ж.* Польсько-українська угода 1890—1894 рр. Львів, 2000.

І.П. Чорновол.

КА́ЛІУС — фортеця на пд. порубіжжі *Галицького князівства*. Була розташов. при впадінні р. Калюсик у Дністер (нещодавно там існувало с. Калюс Новоушицького р-ну Хмельн. обл., нині виключене з облікових книг). Згадується в *Галицько-Волинському літописі* в описі подій 1241, коли кн. *Данило Галицький* «хотя уставити землю, й еха до Бакоты й Калиуса». Можливо, К. був збудований у 2-й пол. 12 ст., коли зміцнювався пд. кордон Галицького князівства. Археологічно К. не вивчений.

Літ.: *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX—XIII вв. К., 1985; Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар. К., 2002.

М.Ф. Котляр.

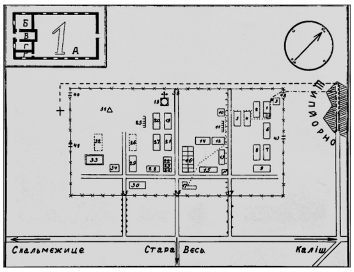
КА́ЛІШ (Kalisz)**, табір для інтернованих вояків Армії УНР 1920—1924.** Був розташов. у межах однойменного міста Польщі. За-

«За державність». Збірник II. Каліш, 1930. Обкладинка.

Каліш. «Табор. Воєнно-науковий журнал». Т. 35. Обкладинка.

Каліш. План табору.

Каліш. «Український інвалід. Місячний орган українських інвалідів на еміграції». 1930, 25 липня. Обкладинка.

снований 1914 нім. властями як пересильний пункт для своїх військовиків. Розрахований на 4 тис. осіб, мав необхідні побутові умови. В груд. 1920 до нього направлено 3-тю Залізну, невдовзі — 2-гу Волин. д-зії і військ. шпиталь, восени 1921 — військ. мін-во УНР на чолі з ген.-хорунжим А.*Вовком* та гурт вищого командного складу *Армії Української Народної Республіки*. В таборі діяли: курси для малописьменних, лекторій широкої тематики для вояків, б-ка, істор. комісії в д-зіях, стрілец. оркестри і хори, школа укр. танцю (123 особи) під кер-вом В.*Авраменка*. Культ.-освіт. відділи частини видавали часописи «Залізний стрілець», «Нове слово», «За Україну», «Джерело», «Січ», журнали «Військовий вісник», «Веселка»; було створено Літ.-артистичне т-во в складі 50 осіб, під орудою якого працювали Драм. т-во ім. М.Садовського та культ. центр «Хата козака». Т-во «Просвіта» (див. *Просвіти*) організувало в таборі початкову шк. ім. С.Петлюри (вона функціонувала до 1939). З ініціативи ген. О.*Загродського* 1921 засновано гімназію ім. Т.Шевченка (діяла до 1937) та Вчительську громаду. Створене 1922 вид-во «Чорномор» друкувало мемуари воєначальників Армії УНР, військ.-істор. ж. «Табор» (1923—26), пізніше — військово-істор. журнали «Український інвалід» (1925—30) та «За державність» (1929—36). До 1921 до табору була переведена Спільна юнацька шк. (405 курсантів), яка здійснила три випуски. При 3-й д-зії працювала шк. старшини і військ. урядовців. Від 1921 діяли курси Генштабу Армії УНР. 1922 створено Військ. електротех. школу Армії УНР.

Табір інтернованих було ліквідовано 1924, його мешканцям надали статус політемігрантів.

Певний час потому тут існувала Українська Станиця (бл. 1500 осіб), діяли: Т-во вояків Армії УНР, Спілка інвалідів, укр. початкова школа, г-зія, вид-во, що продовжувало випускати журнали «Табор» та «За державність».

Літ.: *Kappus* Z. Jency i internowani rosyjscy i ukrainscy w Polsce w latach 1918—1924. Toruń, 1991; *Колянчук О.* Незабутні могили. Львів, 1993; *Наріжний С.* Українська еміграція: Культурна праця української еміграції 1919—1939. К., 1999; *Колянчук О.* Українська військова еміграція у Польщі (1920—1939). Львів, 2000.

К.Є. Науменко.

КАЛІШЕ́ВСЬКИЙ Юхим Абрамович (Абрамович; 01.04.1893—22.09.1937) — діяч *Української автокефальної православної церкви*, архієпископ Одеський. Уродженець с. Жаботин Черкаського пов. Київ. губ. (нині село Кам'янського р-ну Черкас. обл.). Навч. в духовній семінарії (до 1913); закінчив історико-філол. ф-т Варшавського ун-ту (1917). Працював учителем рос. історії і словесності в *Києві*. 1919 переїхав до с. Петраківка (нині село Катеринопільського р-ну Черкас. обл.), де працював дир. школи та викладав рос. словесність, а 1921 прийняв духовний сан. Невдовзі на церк. соборі Київщини 22—26 трав. 1921 був підвищений до сану протоієрея. В лют. 1922 висвячений на єпископа Звенигородського; після включення Звенигородської округи до Черкас. церк. округи став єпископом Черкас. і Єлизаветградським УАПЦ (1923—1929). Був делегатом (делегований Шевченківською окружною Церк. радою м. *Черкаси*) 2-го Всеукр. правосл. церк. собору УАПЦ 17—30 жовт. 1927. Від 1929 — архієпископ Одеський, член Великих зборів *Всеукраїнської православної церковної ради*.

Державне політичне управління УСРР двічі заарештовувало

Каліш. Випускники гімназії ім. Т. Шевченка з професорами та гостями гімназії. В 1-му ряду сидять зліва направо: М. Можейко, О. Козьма, П. Шандрук, О. Богдан, А. Лівицький, В. Сальський, Г. Базильський, М. Середа, Николаїв, Стасевич. Серпень 1926.

його нібито за «належність до контрреволюційної української націоналістичної організації»: 1927 (Черкаси, місяць утримувався в *Харкові*); 1931 (*Одеса*; майже півроку перебування під вартою). Звільнявся без суду.

1933 зрікся сану і покаявся за свою «антирадянську діяльність» як ієрарх УАПЦ. В заяві до секретаріату президії ВУЦВК від 17 верес. 1933 написав: «Надзвичайний Собор 1929 р. наявно казав, що Автокефальна церква була складовою частиною “Союзу Визволення України” — організацією контрреволюційною, а не церковною. Це визнав на процесі “СВУ” і сам проповідник — натхненник УАПЦ міністр УНР В.Чехівський. Собор 1929 р. самоліквідував свою автокефальну церкву, а ті, що залишилися від неї, 1930 р. утворили “Українську Православну Церкву”, яка напрямком своєї діяльності, ставленням до Радвлади та вузьким націоналізмом мало чим відрізнялася від своєї попередниці УАПЦ».

Від 1933 замешкав у м. *Біла Церква*, працював бухгалтером міської водолікарні. 25 черв. 1937 ув'язнений у «справі» 16 священнослужителів та церк. активістів УАПЦ та УПЦ. 12 лип. 1937 відправлений до Києва. Був обвинувачений у тому, що брав участь у діяльності «української контрреволюційної націоналістичної фашистської організації церковників і входив до її керівного центру», проводив серед населення «контрреволюційну фашистську діяльність, спрямовану на повалення Радянської влади на Україні». 15 верес. 1937 трійка при Київ. обласному управлінні НКВС УРСР засудила його до вищої міри покарання. Страчений у м. Київ.

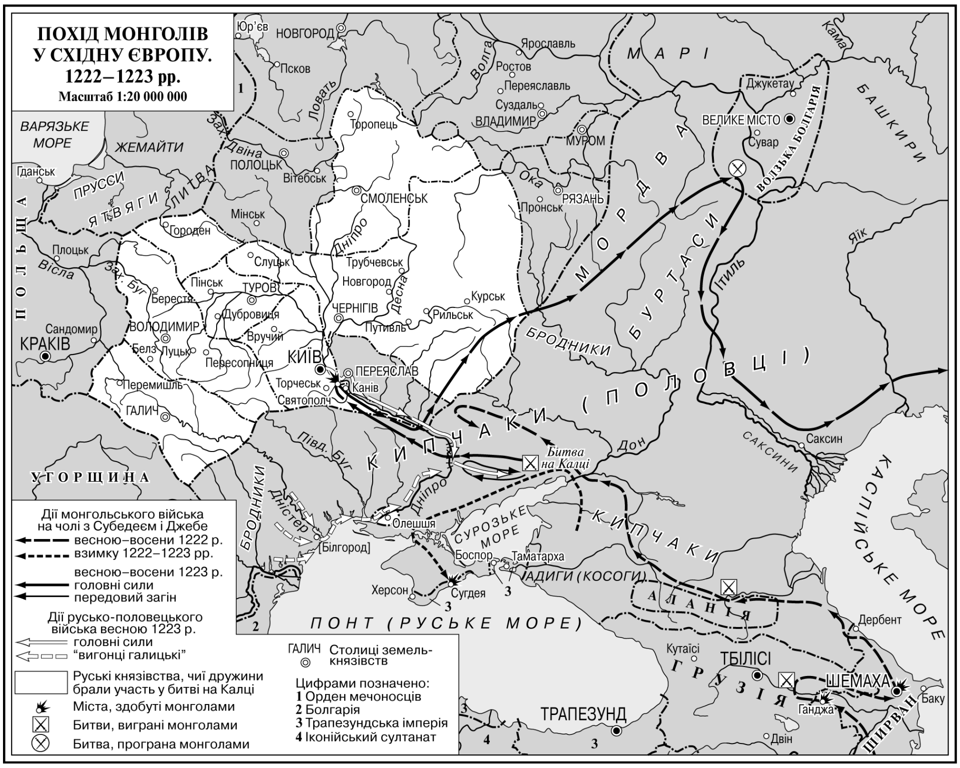
Реабілітований рішенням Президії Київ. обласного суду від 12 квітня 1961, згідно з яким вирок 1937 скасовувався й справа припинялася «за недоведеністю пред'явленого обвинувачення».

Літ.: *Боцюрків Б.* Проблеми досліджень історії релігії та церкви в Україні у міжвоєнний період: джерела та їх опрацювання. «Український археографічний щорічник», 1992, вип. 1; *Зінченко А.* Визволитися вірою: Життя і діяння митрополита Василя Липківського. К., 1997; Перший Всеукраїнський православний церковний собор УАПЦ, 14—30 жовтня 1921 р.: Документи і матеріали. К., 1999; Другий Всеукраїнський православний собор УАПЦ, 17—30 жовтня 1927 р. Документи і матеріали. К., 2007.

Н.С. Рубльова.

«Татары, пирующие после битвы на р. Калка». Гравюра з малюнка роботи художника М. Кошелєва. Кінець 19 ст.

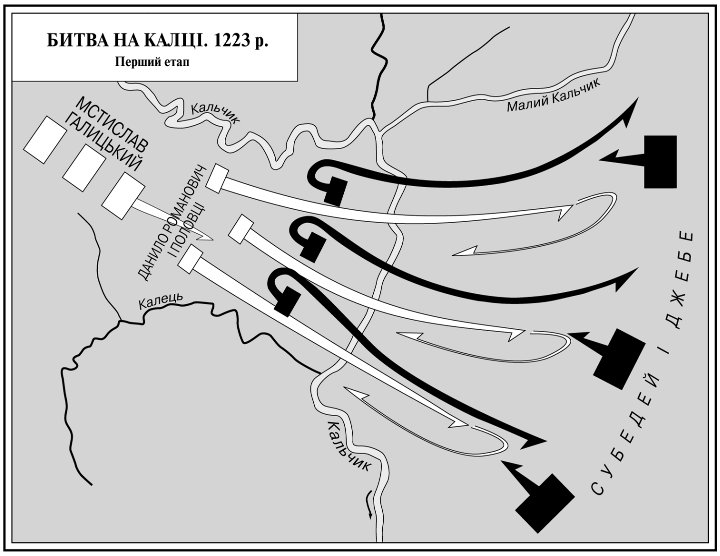

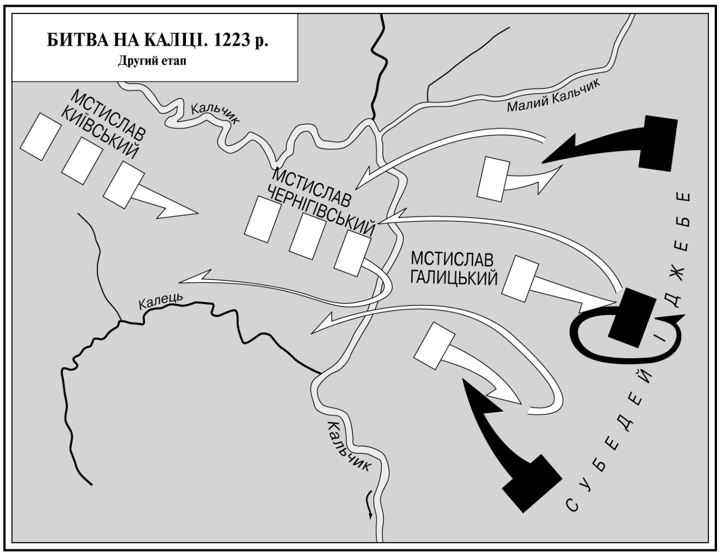
КАЛІЯ́НСЬКИЙ РОСІ́ЙСЬКИЙ НАЦІОНА́ЛЬНИЙ РАЙО́Н

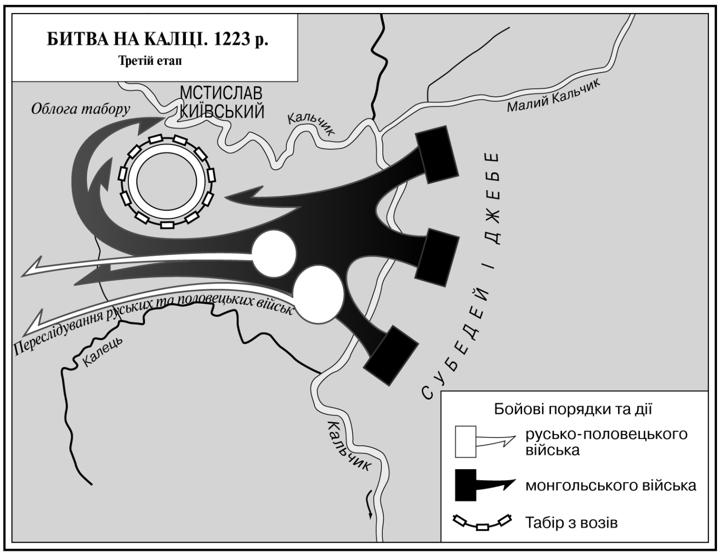
КАЛІЯ́НСЬКИЙ РОСІ́ЙСЬКИЙ НАЦІОНА́ЛЬНИЙ РАЙО́Н — див. *Національні райони.*

КА́ЛКА, БИ́ТВА НА РІ́ЧЦІ 1223

КА́ЛКА, БИ́ТВА НА РІ́ЧЦІ 1223 — перше збройне зіткнення Русі з монголами 28 трав. 1223. Після того, як 20-тис. монгол. кіннота під проводом Джебе і Субедея вторглася в причорномор. степи й розгромила *половців*, уцілілі половецькі хани звернулися за допомогою до рус. князів, і ті на «снемі» (з'їзді) в Києві (лют.—берез. 1223; див. *Київський з'їзд князів 1223*) вирішили підтримати сусідів. Похід рус. полків у степ очолили вел. кн. київ. *Мстислав Романович*, галицький кн. *Мстислав Мстиславич* і черніг. кн. Мстислав Святославич. Після вдалих авангардних боїв з ворогом рус.-половецьке військо зустрілося з осн. силами монгол. кінноти на березі р. Калка (нині р. Кальчик,

притока Кальміусу). Мстислав Мстиславич галицький разом із половцями атакував ворога, не узгодивши свої дії з ін. князями. Вел. кн. київ. Мстислав Романович не брав участі в битві. Дружина Мстислава Мстиславича зім'яла монголів, але половці не витримали удару дисциплінованої ворожої кінноти, побігли і зруйнували бойовий порядок рус. полків. Довелося відступити і Мстиславу Мстиславичу, і його зятеві *Данилові Галицькому*, тоді волин. князеві. Мстислав Романович сподівався відсидітися в укріпленому таборі, який монголи спочатку безуспішно штурмували протягом трьох днів, а згодом вдалися до хитрощів — пообіцяли у випадку капітуляції відпустити князів з військом додому. Мстислав Романович і дехто з ін. князів пристали на цю пропозицію, однак, після того як вони залишили укріплення табору, монголи перебили і їх, і багато воїнів. *Київська Русь* одержала перше попередження про наближення зі Сходу нечуваного, «тьмочисленного», хитрого і неймовірно сильного ворога. Однак рус. князі, які загрузли в міжусобних чварах, не надали особливого значення поразці на Калці.

Літ.: *Греков Б.Д., Якубовский А.Ю.* Золотая Орда и ее падение. М.—Л., 1950; *Каргалов В.В.* Феодальная Русь и кочевники. М., 1967.

М.Ф. Котляр.

КАЛЛІПІ́ДИ — 1) назва племені, яке в 5 ст. до н. е. мешкало в нижній течії р. Гіпаніс (нині р. Пд. Буг; див. *Гіпаніс*), неподалік від *Ольвії*. К., як і *скіфи*, вели рухливий спосіб життя, але поряд із тим займалися і землеробством: вирощували (за повідомленням *Геродота*, IV, 17) пшеницю, сочевицю, просо, цибулю та часник. Назва племені в перекладі з грец. може означати «прекраснокінні» або «нащадки прекраснокінних». Щодо походження, способу життя і розміщення цього племені існують такі дві основні гіпотези: це було змішане греко-варварське (причому варвари могли бути різного походження) землеробське нас., яке мешкало на поселеннях ольвійської сільс. округи; це було частково еллінізоване напівосіле скіф. плем'я (або підрозділи різ-

П.І. Калнишевський. Медаль роботи В. Мазютина.

них племен), яке мешкало у відкритому степу північніше ольвійської округи та залишило курганні поховання;

2) можливо, таку назву мало плем'я жерців.

Літ.: *Русяева А.С., Скржинская М.В.* Ольвийский полис и каллипиды. «Вестник древней истории», 1979, № 4; *Нейхардт А.А.* Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии. Л., 1982; *Геродот.* Історії в дев'яти книгах. К., 1993.

С.С. Бессонова.

КАЛМАНО́ВИЧ Мойсей Йосипович (1888—27.11.1937) — держ. діяч доби УСРР та *СРСР*. Н. в с. Рибінське (нині с. Рибне Красноярського краю, РФ) у сім'ї торговця. Мав середню освіту. Від 1904 чл. *Партії соціалістів-революціонерів*. З черв. 1917 — чл. РСДРП(б)—ВКП(б). 1917 — чл. виконкому Зх. фронту та Пн.-Зх. обласного к-ту РСДРП(б). У жовт. 1917 — нач. Мінського гарнізону, чл. військ.-революц. к-ту Зх. обл. і Зх. фронту, чл. виконкому Зх. обл. Наприкінці 1917 — комісар продовольства виконкому Рад Зх. обл. та чл. Пн.-Зх. обласного к-ту РКП(б), чл. Смоленського губернського к-ту РКП(б). Від грудня 1918 — чл. Центр. бюро Комуніст. партії (більшовиків) Білорусії та чл. Тимчасового революц. уряду Білорусії. Від лют. 1919 — заст. голови ЦВК Білорусії, чл. Ради оборони і нарком продовольства Литов.-Білорус. РСР, чл. політбюро ЦК КП(б) Литви і Білорусії. В серп. 1919 — квіт. 1920 — голова особливої продовольчої комісії Зх. фронту. В лют. 1920 призначений заст. наркома продовольства УСРР. 1920—22 — заст. наркома праці УСРР. Починаючи з 1922 постійно працював у *Москві*. До 1924 — заст. наркома праці РСФРР. 1924—27 — голова правління Цукротресту Вищої ради нар. госп-ва СРСР (ВРНГ СРСР). 1927—28 — голова правління Пром. банку, чл. ВРНГ СРСР. 1928—30 — голова Зернотресту наркомату землеробства СРСР, водночас від груд. 1929 до жовт. 1930 — заст. наркома землеробства СРСР. У жовт. 1929 — квіт. 1934 — голова правління Держ. банку СРСР та заст. наркома фінансів СРСР. Від квітня 1934 — нарком зернових та тваринницьких радгоспів СРСР.

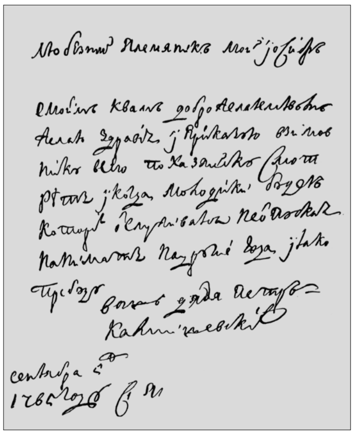
11 квіт. 1937 заарештований і 27 листоп. засуджений до смертної кари. Страчений. Реабілітований посмертно 19 трав. 1956.

Г.Г. Єфіменко.

КАЛНИШЕ́ВСЬКИЙ (Калниш) **Петро Іванович** (лип. 1691 — 12.11(31.10).1803) — держ., політ. і військ. діяч, останній *кошовий отаман Запорозької Січі* (1762, 1765—75). Н. в с. Пустовійтівка (нині село Роменського р-ну Сум. обл.). Згідно з документами архіву *Нової Січі* (1734—75), К. походив із сел. («мужичого») роду; за ін. відомостями — з укр. *шляхти* Роменської сотні *Лубенського полку*. На Січі, куди, за переказами, К. потрапив ще в дитячому віці, він пройшов шлях від *джури* до найвищих посад у *Війську Запорозькому*, 1760 — військ. суддя. 1762 його вперше обрано кошовим отаманом. У січ. 1765, всупереч волі імп. *Катерини II*, К. знову став кошовим і переобирався на цю посаду протягом наступних 10 років (до ліквідації Січі 1775). Захищаючи земельні володіння і територіальні права Запороз. Січі, К. брав участь у трьох запорозьких депутаціях до *Санкт-Петербурга* (1755—56, 1762, 1765). Дбав про заселення запороз. земель, сприяючи переселенню туди селян з

Козацька ікона «Покрова Пресвятої Богородиці» із зображенням останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського. Копія з оригіналу 18 ст.

Лист П. Калнишевського до свого племінника Йосипа Калнишевського 5 вересня 1765.

Лівобережної України, *Правобережної України* й *Слобідської України*. Незважаючи на вимоги *поміщиків*, не видавав із володінь Січі втікачів. Вважав створення *хуторів* і *зимівників* засобом стримування наступу царизму на тер. *Вольностей Війська Запорозького низового*: 1770 там налічувалося 45 сіл та бл. 4000 хуторів-зимівників. Коштом К. збудовано церкви: св. Трійці в с. Пустовійтівка, Покрови Пресвятої Богородиці в м. *Ромни*, Свято-Миколаївську в м. *Сміла* та ін.; придбано багато церк. літ. тощо. Військ. талант і особиста мужність К., зокрема під час *російсько-турецької війни 1768—1774*, були визнані царським урядом й імператрицею, яка нагородила його золотою медаллю з діамантами. 1773 К. було присвоєно військ. звання генерал-поручика рос. армії. В лип. 1775, після зруйнування Нової Січі, за розпорядженням імп. Катерини II К. було заарештовано і відправлено до в'язниці Соловецького монастиря (див. *Соловки*) «на смирение». За указом імп. *Олександра I* від 2 квіт. 1801. К. було звільнено, проте він за власним бажанням залишився в монастирі, де й помер на 112-му році життя. Точне місце поховання К. невідоме, проте залишилася могильна плита з епітафією, що знаходиться біля входу до монастирського цвинтаря.

Літ.: *Кулиняк Д.* Соловецький в'язень. Останній кошовий Січі Запорізької. К., 1991; Архів Коша Нової Запорізької Січі. Опис справ. 1713—1776. К., 1994; *Апанович О.* Розповіді про запорозьких козаків. К., 1994; *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. К.,

1994; *Скальковський А.О.* Історія Нової Січі, або Останнього Коша Запорозького. Дніпропетровськ, 1994; Козацькі січі (Нариси з історії українського козацтва XVI—XIX ст.). К.—Запоріжжя, 1998.

О.І. Путро.

КА́ЛОС ЛІ́МЕН (грец. Καλός Λιμήν — Прекрасна Гавань) — давньогрец. місто, що входило до складу Херсонеської д-ви (див. *Херсонес Таврійський*). Залишки його розташов. на пн. околиці смт *Чорноморське*, в глибині Ак-Мечетської бухти. Згадується в літ. (*Мела Помпоній*, Флавій *Арріан*, Клавдій *Птолемей*, Псевдо-Арріан) та епіграфічних джерелах (див. *Епіграфіка*), зокрема в Херсонеській присязі кін. 4 — поч. 3 ст. до н. е. Пл. — 2,5 га. Археологами тут виявлено 3 періоди — грец. (1-ша пол. 4 — серед. 2 ст. до н. е.); скіф. (2-га пол. 2 ст. до н. е. — 1-ша пол. 2 ст. н. е.) та салтівський (8—9 ст.; див. *Салтівська культура*). Перший репрезентований сирцево-кам'яними наземними будинками, фортечними мурами та баштами (у т. ч. цитаделлю), госп. спорудами; другий — ровом, фортечними спорудами, напівземлянками та наземними кам'яними будинками; третій — витягнутими 2—3-камерними будівлями з дерновими дахами. Досліджувався 1948—50 (М.Наливкіна). Тут проводяться планомірні розкопки від 1988 (В.Кутайсов). На околицях розташов. курганний некрополь.

Літ.: *Кутайсов В.А., Уженцев В.Б.* Некоторые итоги изучения Калос-Лимена. В кн.: Проблемы археологии Северного Причерноморья. Херсон, 1991; *Їх же.* Калос-Лимен (раскопки 1988—1995 гг.). «Археология Крыма», 1997, № 1.

С.Б. Буйських.

КАЛУЖНЯ́ЦЬКИЙ Омелян Ієронімович (11.01.1845—03.06.1914) — громад. та освіт. діяч *Буковини*, мовознавець-славіст, палеограф. Чл.-кор. Румун. АН (1890) та Петерб. АН (1891). Працював у Чернів. ун-ті (нині *Чернівецький національний університет*). 1876 очолив каф-ру слов'ян. філології й керував нею до смерті, одночасно — декан філос. ф-ту (1886—87), ректор ун-ту (1889—90). К. був одним із провідних діячів *«Руської бесіди»* та (від 1893) політ. т-ва «консервативних русинів» — Нар. ради. Досліджував проблеми польс., рос., сербського, болг., старослов'янського мовознавства, палеографії, народознавства, історії права тощо. Зібрав бл. 200 «писаних руською мовою» грамот румун. володарів, а також близько 800 грамот і розпоряджень київ., львів. і перемишльських єпископів, опрацював матеріали з пам'ятками канонічного права. К. — автор багатьох наук. праць і публікацій документів, серед них: «Обзор слов'яноруських пам'яток мови й писемності...» (1877), «Молдавські та мультанські документи з архівів міста Львова» (1878), «Пам'ятки старослов'янської мови, т. 1. Путнянське Євангеліє» (1888). Досліджуючи мову Путнянського Євангелія, зазначив у ній риси, характерні для укр. мови.

Літ.: Буковина: Історичний нарис. Чернівці, 1998.

С.Л. Юсов.

О.І. Калужняцький.

КА́ЛУСЬКИЙ ПОЛК — назва одного з сел.-козац. повстанських загонів, що були створені на західноукр. землях під час наступу військ Б.*Хмельницького* на *Львів* (1648). Назва походить від м. *Калуш*, що стало одним із гол. центрів тогочасного визвол. руху. Поблизу Калуша в Бабині було скликано «бабинську громаду», яка укомплектовувала збройні загони з місц. нас. Звичайними військ. одиницями були *сотні* з сотниками на чолі; особовий склад деяких із цих сотень сягав кількасот осіб. Але коли кількість повсталих у загоні була більшою, їх очолював полковник. Так, полковником називали попа Івана з Грабівки (нині село Калуського р-ну Івано-Франк. обл.), який очолював військ. підрозділ повстанців у кілька тис. осіб. Повстанці К.п. називали себе *козаками*. Коли на їхню тер. прибували полки *Війська Запорозького*, вони вступали з ними у взаємодію. Сотні з Калуша йшли в похід під своїми прапорами, з гарматами, *гаківницями*, «кобилами». К.п. проіснував недовго.

Літ.: *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. Львів, 1990; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. К., 1995.

В.В. Панашенко.

КА́ЛУШ — місто обласного підпорядкування *Івано-Франківської області*, райцентр. Розташований на р. Сивка (прит. Дністра). Залізнична станція. Нас. 67,4 тис. осіб (2004).

У передмісті виявлено поховання *бронзового віку*. В княжий період входив до складу Галицької волості. Від 1387 — у складі Галицького староства Польщі. Перша писемна згадка про К. датується трав. 1437. Від 1447 відомий як місце видобутку солі. 1549 отримав *магдебурзьке право* і дозвіл на проведення двох *ярмарків* на рік. Від 1552 — адм. центр Калуського староства (див. *Староство*). 1572 в місті діяли три солеварні.

За період 15—17 ст. К. 12 разів потерпав від татар. нападів, найбільше — 1617. Мешканці К. брали участь у *Мухи повстанні 1490—1492* та *національній революції 1648—1676*.

1772 відійшов до Австрії (з 1867 — *Австро-Угорщина*).

Від листоп. 1918 «належав до території», де діяв уряд *Західноукраїнської Народної Республіки*. Від 1919 — у складі Польщі. 1939 возз'єднаний з ін. укр. землями в складі УРСР. Від 1940 — райцентр Станіславської (від 1962 — Івано-Франк.) обл.

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—*

Калос Лімен. Кутова башта.

Калос Лімен. Розкопки некрополя.

1945 місто було окуповане гітлерівцями від 2 лип. 1941 до 30 лип. 1944, входило до складу *Генеральної губернії*.

Місто обласного підпорядкування від 1972.

Пам'ятки арх-ри: костьол св. Валентина 19 ст., ратуша поч. 20 ст., концертний зал поч. 20 ст.

Пам'ятки історії: кладовище австро-угор. воїнів, загиблих під час *Першої світової війни*; могила січових стрільців (див. *Легіон Українських січових стрільців*); монумент в пам'ять бл. 6 тис. євреїв, загиблих під час гітлерівської окупації тощо.

Літ.: ІМіС УРСР. Івано-Франківська область. К., 1971; *Гаврилив Е.С.* Горизонты нового Калуша. Ужгород, 1980; *Грабовецький В.* Історія Калуша: З найдавніших часів до початку XX ст. Дрогобич, 1997; Калуш. Разом у майбутнє: Довідник. Львів, 1998.

Г.А. Вербиленко.

Калуш. Будинок товариства «Сокіл» (нині — будинок Драматичного театру). Фото початку 20 ст.

Калуш. Ратуша і костьол св. Валентина. Листівка початку 20 ст.

Калуш. Свято-Михайлівська греко-католицька церква. Фото початку 20 ст.

КАЛЬВІНІ́ЗМ — одна з трьох основних течій *протестантизму* (ін. дві — *лютеранство* та цвінгліанство, засноване швейцарським реформатором У.Цвінглі). Виник у ході антикатол. і соціально-політ. руху, який у 16 ст. охопив майже всі країни Європи (узагальнено цей рух називають *Реформацією*). Нині К. має багато різновидів (зокрема, пресвітеріанство та конгрегаціоналізм), що входять до групи т. зв. реформатських церков, й існує в США, Великій Британії та в деяких її колишніх домініонах, у Нідерландах та Швейцарії. К. ґрунтується на ідеях франц. теолога і філософа Ж.Кальвіна (1509—64; він вивчав юриспруденцію і філософію в ун-ті в Парижі, а також у Бурже й Орлеані; вирішальний вплив на формування його світогляду справили ідеї М.Лютера та У.Цвінглі). Ж.Кальвін вважав, що *католицизм* дискредитував поняття про Бога, яке міститься в *Біблії* (передусім у Старому Завіті), а тому існує нагальна потреба відновити істину. На його думку, центр. місце в ученні про Бога має займати догмат про абсолютне напередвизначення (від лат. praedermination — предетермінація), згідно з яким людина є знаряддям волі Бога, Бог сам обирає ту чи ін. людину для тієї чи ін. справи. Його рішення є незбагненним для нас, а тому ніяка наша логіка, зокрема й та, що пов'язує такий вибір з людськими заслугами, чи будь-яка ідея про те, що в людських рішеннях є можливість вільного вибору, нічого не варті. Теза про напередвизначення свого часу вже висловлювалася отцем Церкви св. Августином (354—430; див. *Патристика*), не заперечувалася вона й реформаторами 16 ст., однак Ж.Кальвін пішов значно далі у формулюванні тих висновків, які з неї випливали. Він вважав, що ніякі зусилля не зможуть урятувати тих, хто «призначений» до зла, оскільки як добрі, так і злі вчинки людей необхідні для втілення Божих планів. Людина не може дізнатися про своє «призначення», проте вона може прагнути якнайкраще його виконувати й діяти відповідним чином. Визнаючи авторитет одного лише Бога, людина тим самим звільняє себе від впливу світської влади й авторитету ін. людей, а її життя стає укоріненим у вічності.

Ідея напередвизначеності справила на багатьох людей значний вплив. Сутність цього впливу досить вдало охарактеризував Р.Тоні (R.H.Tawney). Він зауважив, що «Ж.Кальвін дав буржуазії 16 ст. те саме, що К.Маркс дав пролетаріатові 19 ст.: упевненість у тому, що сили Всесвіту на боці Обраних... і що Обрані виконають своє призначення».

Догмат мирського призначення, згідно з яким доля кожної людини перевіряється її успіхами в земному житті, є важливою складовою К. Цей догмат став ідейним підґрунтям повсякденної аскези та соціального активізму. Як зазначав М.*Вебер*, досліджуючи роль протестантизму у створенні умов, які сприяли становленню *капіталізму*, К. поклав край «переміщенню аскези із мирського повсякденного життя до монастирів», і цим спонукав «глибокі й пристрастні натури, які до цього ставали кращими представниками чернецтва, реалізовувати аскетичні ідеали в мирській професійній діяльності».

На думку англ. філософа Б.Рассела, ідея «професійного покликання» і К. в цілому реабілітували лихварство (позичання грошей під процент), яке протягом усього середньовіччя жорстко засуджувалося церквою (не в останню чергу тому, що власність церкви у ті роки майже цілком складалася з земельних маєтностей, а землевласники, як правило, беруть гроші в борг, а не дають позики). К., як і протестантизм у цілому, став ідеологією молодого капіталізму, хоча попервах він був підтриманий також *дворянством*, яке бажало захопити церковні землі й позбутися надто обтяжливої опіки катол. *духовенства.* Проте, оскільки в світлі догмату мирського призначення втрачали будь-який особливий сенс шляхетність походження та станові привілеї, то К. міг лише на нетривалий час притягнути до себе дворянство.

Спрощений культ К. не потребував «дорогої» церкви: визнавалися лише обряди хрещення та причастя (таїнства), які тлумачаться символічно; богослужіння зводилося до проповідей, колективних співів та молитов.

К. протиставив ієрархічному устроєві церк. життя «республіканський». На чолі кальвіністських громад стояли пресвітери-старійшини, яких громада обирала зі своїх світських членів, і проповідники-пастирі, разом вони становили консисторій або суд. трибунал, що здійснював нагляд за життям віруючих. Кожен обраний до консисторії, перш ніж бути затвердженим у званні її члена, мав витримати суворий іспит на знання догматів віри та правил церковної дисципліни і присягнутися точно їх виконувати. Консисторія мала право накладати кару на винних у порушенні її приписів, а в надзвичайних випадках піддавати порушників прокляттю, виконання вироків покладалося на установи цивільної влади.

Свого часу в Женеві, за життя Кальвіна, коли авторитет останнього досяг там серед мешканців міста апогею, була створена консисторія, яка фактично підкорила собі світську владу і встановила жорсткий поліцейський контроль за життям городян. Усі мали регулярно відвідувати церковну службу, заборонені були танці, світські пісні, ігри, чепурні шати. Суворо каралися лінощі, надмірне вживання їжі, нехтування десятьма біблійними заповідями. За влучною характеристикою Р.Віппера, «кальвініст 16 і 17 ст. являв собою тип людини з суворим обличчям, глибоко переконаної в правоті свого вчення, вороже налаштованої до будь-яких світських утіх, з молитвою або благочестивим текстом на вустах».

Спочатку К. поширився, окрім невеличкого закутка романської Швейцарії, де діяв Ж.Кальвін (через це його називали «женевським папою») після того, як його вигнали з Франції, в Нідерландах, в Англії та Шотландії (тут віруючих називали пуританами), у деяких регіонах Німеччини (Бранденбург, Гессен, Пфальц та ін.; тут їх іменували реформаторами), в Угорщині, Франції (тут їх називали гугенотами; франц. hugenots, від нім. Eidgenossen — союзники, соратники).

Серед франц. гугенотів було багато дворян, які прагнули повернути собі втрачені політичні права. Республіканський характер кальвіністської церкви робив її зручним знаряддям боротьби дворянства з королівським *абсолютизмом*, і ця боротьба знаходила підтримку серед міськ. буржуазії. Релігійні, або гугенотські, війни 2-ї пол. 16 ст., що відбувались між католиками на чолі з Гізами (франц. герцоги, які претендували на королів. корону) та гугенотами, тривали понад 30 років (1562 — 1594, або 1598), їх апогеєм стала масова різанина католиками гугенотів у ніч на 24 серп. 1572 (Варфоломіївська ніч). Релігійні війни завершилися Нантським едиктом 1598, який підписав франц. король Генріх IV Бурбон і який надав гугенотам на певний час низку політичних прав (скасовані 1629 кардиналом А.-Ж. де Рішельє) та право на свободу віросповідання, яке, однак, не поширювалось на м. Париж та кілька ін. міст (скасоване 1685). Загалом релігійні війни між католиками і протестантами були характерним явищем у західноєвроп. історії 16—17 ст. Власне К. став ідеологією, що сповідувалася багатьма суспільними верствами періоду Нідерландської (1566—1609) та Англійської революцій (1640—60).

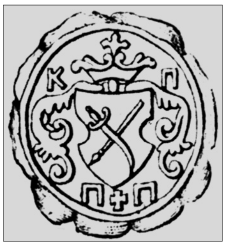
В Англії ще за часів королів Якова І Стюарта та Карла І Стюарта прибічники К. стали борцями за політ. свободу, розробниками конституційних та респ. теорій. Коли влада в зх. європ. країнах почала активно переслідувати кальвіністів, ця реліг. течія розпалася на багато сект (див. *Секти релігійні*), вірні яких почали масово переселятися до Пн. Америки, де пізніше стали одними з тих, хто заклав основи американської демократії (див. *Сполучені Штати Америки*).

К. проник до Польщі на поч. 1550-х рр. і попервах отримує там назву Гельветичне сповідання (на той час тут уже було поширеним лютеранство). Він знайшов підтримку у короля *Сигізмунда II* Августа, який був знайомий із програмною працею Ж.Кальвіна «Настановлення в християнській вірі» (Institutio religionis christianea, перше вид. 1536) і навіть з ним листувався. Першого листа Ж.Кальвін написав до Сигізмунда II Августа в груд. 1554, у ньому він закликав короля реформувати польс. церкву, яка, на його думку, перебувала в духовній кризі. Короля зацікавили пропозиції Ж.Кальвіна, тим більше, що значна частина польс. *шляхти* підтримувала ідеї Реформації. Багато хто із представників шляхти вбачав у церк. реформі не лише можливість відібрати в катол. церкви землю як на свою, так і на держ. користь, а й сподівався з її допомогою змінити держ. лад у країні, обмежити впливи *римської курії* та єпископів тощо. У числі захисників К. стали такі впливові фігури, як, зокрема, А.Мишковський, С.Замойський, Я. та С. Собеські. 1554 до Польщі приїхав проповідник К. Ян Ласький з конкретними планами провести в країні реформацію. Однак його смерть 1560, а також розрив К. з антитринітаріями (див. також *Социніанство*) ослабили позиції кальвіністів у Польщі. Контрреформаційний рух 1560-х рр. (див. *Контрреформація*) і поява в Польщі *єзуїтів* поклали край впливові тут К., тим більше, що, крім незначної частини нім. за походженням міщанства (осн. маса німців була на боці лютеранства), К. підтримувався лише шляхтою, що суперечило самому його духові як релігії підприємницьких буржуазних прошарків сусп-ва.

Проникнувши до Польщі, К. поширився також і на укр. землях, перш за все — на *Волині*, де, як і в Польщі, шляхта була невдоволена духовенством. Позиції К. особливо посилилися тут після того, коли його прибічником став литов. канцлер кн. Микола Радзивілл. До К. тоді потягнулися такі знатні правосл. роди, як князі Вишневецькі, Сапіги, магнати Кишки, Фірлеї, Морштини, Воловичі, Гойські, Ходкевичі та ін. На кошти кн. Михайла Радзивілла в м. Несвіж (нині місто Мінської обл., Білорусь) було закладено друкарню й при ній почав діяти гурток кальвіністів на чолі з С.*Будним*. Гурток видав «руською мовою» книги

Ж. Кальвін.

Печатка Кальміуської паланки 1760. Відбиток.

Катехізис та «О оправдании грешного человека». Досліджуючи ці видання, І.*Огієнко* зазначив, що вони збудили активність православних (див. *Православ'я*), які й самі почали друкувати богословські твори, що сприяло зародженню нової укр. літ. мови. Занепад К. в Україні мав переважно такі самі причини, що і в Польщі. Народною релігією він тут не став, а та місцева шляхта, котра спочатку підтримала його, в часи контрреформації в більшості перейшла до католицтва. Однак, як свідчить П.*Шевальє* в книзі «Історія війни козаків проти Польщі» (1663), група укр. панства сповідувала К. навіть під час війни Б.*Хмельницького* з Польщею. Сам П.Шевальє про це писав так: «Краща частина шляхти додержується католицизму або реформ Лютера чи Кальвіна». Аналізуючи це свідчення П.Шевальє, М.*Грушевський* дійшов висновку, що його слід розглядати як цілком достовірне. Він також вважав логічним у дослідженнях з укр. історії «об'єднувати» послідовників Ж.Кальвіна і М.Лютера в категорію послідовників «євангелицтва». Про останнє він писав, що воно «раптово вибуяло в третій четвертині 16 віку і так само раптово зав'яло в першій четвертині 17 віку, і тільки завзяття кількох магнатських фамілій урятували його від повного знищення». Певний інтерес до К. на укр. землях пробудився знову тоді, коли константиноп. патріарх *Кирило Лукаріс* почав обстоювати необхідність реформ правосл. церкви в кальвіністському дусі. Відомостей про укр. кальвіністські громади на укр. теренах, що свого часу входили до складу *Російської імперії*, немає.

Кальміус. Фото 2006.

Нині в Україні діє реформаторська церква, вона об'єднує частину (бл. 100 громад) угорців Закарпаття (див. *Закарпатська реформатська церква*).

Літ.: *Любович Н.* История Реформации в Польше. Кальвинисты и Антитринитарии (по неизданным источникам). Варшава, 1883; *Виппер Р.* Церковь и государство в Женеве XVI в. в эпоху кальвинизма. М., 1894; *Його ж.* Кальвинизм. В кн.: Энциклопедический словарь Ф.Брокгауза и И.Ефрона, т. 14. СПб., 1895; *Tawney R.H.* Religion and the rise of capitalism. New York, 1942; *Schmidt A.M.* Calvin et la tradition calvinienne. Paris, 1957; *Сказкин С.Д.* Кальвинизм. В кн.: Советская историческая энциклопедия, т. 6. М., 1965; *Tazbir J.* Dzieje polskiej tolerancji. Warszawa, 1973; *Грушевський М.* З історії релігійної думки на Україні. К., 1992; *Огієнко І.І.* Українська церква. Нариси з історії Української Православної Церкви, т. 1—2. К., 1993; *Шевальє П.* Історія війни козаків проти Польщі. Пер. з французького видання 1663 р. К., 1993; *Рассел Б.* Історія західної філософії. К., 1995; *Вебер М.* Протестантська етика і дух капіталізму. К., 1999; Всемирная история, т. 10. Возрождение и реформация. Минск, 2003.

П.В. Голобуцький.

КА́ЛЬМІУС, Кармія — річка, що бере початок на пд. схилах Донецького кряжу і впадає в *Азовське море* (у межах *Донецької області*). У верхній та середній течіях долина К. переважно вузька, глибока, розчленована ярами та балками, в нижній течії схили долини пологі, широкі. Річище звивисте, подекуди порожисте, зарегульоване водосховищами і ставками.

У доіндустріальну добу К. був багатий на рибу, а навколишні землі на дичину. Тому свого часу тер. в бас. К. була улюбленим місцем козац. промислів. Вздовж правого берега річки проходив *Кальміуський шлях*, яким татари робили наскоки на *Слобідську Україну* та пд. повіти Рос. д-ви. При витоках К. в 17 ст. розміщувалися численні козац. *зимівники*, на місці яких виросло с. Олександрівка, що входить нині до складу м. *Донецьк*. Нерідко тут відбувалися сутички між укр. промисловиками та ногайськими татарами (див. *Ногайська орда*). Басейн річки став тер. формування *Кальміуської паланки* з центром у фортеці Домаха, при гирлі К. (на тер. сучасного м. *Маріуполь*). Згідно з рішенням Правительствуючого Сенату, 1746 К. від витоків і до гирла був визначений кордоном між *Вольностями Війська Запорозького низового* та землями Війська Донського (див. *Всевелике Військо Донське*).

В.О. Пірко.

КА́ЛЬМІУСЬКА ПАЛА́НКА (рідше — Єланчицька, Бердовська паланка) — адм. одиниця на пд. сх. *Вольностей Війська Запорозького низового.* Виникла в 17 ст., назву отримала від назви річки — *Кальміус*, у басейні якої розташовувалися її гол. поселення. Козац. села, *слободи*, *хутори*, *зимівники*, «уходи» цієї *паланки* були також у бас. річок Міус, Сухий Яланчик, Берда (усі басейну Азовського м.) та ін., в урочищах Зайцева Балка, Підгоринь, Клепована Балка, Добова та ін. У гирлі р. Кальміус на місці сучасного м. *Маріуполь* був центр паланки — фортеця Домаха, — тут знаходилися адміністрація, суд, торг. крамниці та ремісничі майстерні, дерев'яна церква (оновлена 1754) на честь св. Миколая Мір Лікійського чудотворця. 1767 церква була перевезена в с. Кам'янка напроти Нового Кодака (нині на тер. м. *Дніпропетровськ*), а на її місці поставлено кам'яний храм. У гирлі р. Міус була каплиця (відомості датовані 1769). Існувала паланочна символіка, що відображалася на паланочних печатках. На чолі паланки стояла старшина, яку комплектували під час виборів у *Запорозькій Січі*. Від серед. 18 ст. вона призначалася почергово по *куренях* з-поміж заслужених *козаків*; до її складу входили полковник, суддя, писар, *осавул*, *шафар*, можливо, *хорунжий* та деякі ін. посадовці. Відомі імена старшин К.п., це, зокрема, полковники: А.Чорний (1746), М.Ус (1747), Г.Якимович (1748), Чуб (1753), А.Порохня (1754), П.Ногай (1756), Л.Череда (1763), І.Засуха (1767), І.Велегура (1772); писарі: О.Петруша (1745), Д.Малиновський (1754), Й.Сербинів (1756), Г.Швидкий (1761—62), міуський отаман С.Красій. К.п., як й ін. паланки, мала госп. та військ. призначення. Вона була одним із центрів освоєння та заселення Пн. Приазов'я, особливо активно розвивалися тут мисливський та риболовецький промисли (на річках та на Азовському м.), тор-

гівля сіллю та скотарство, а в останній період існування Січі — також хліборобство, городництво й ремесло. При паланці стояли гарнізони січовиків із різних куренів, які охороняли кордони від ординських нападів, хоча досить частими були й конфлікти з Військом Донським (див. *Всевелике Військо Донське*). Указом імп. *Єлизавети Петрівни* від 30 квіт. 1746 межі тер. К.п. й Вольностей Війська Запороз. низового були змінені: землі від р. Кальміус до р. Дон, а також мор. коси (Білосарайська, Безіменна, Крива, Єланчицька, Біглицька), де знаходилися цінні рибальські промисли і через які виникали конфлікти між Військом Запороз. та Військом Донським, були виведені з підпорядкування Запороз. Січі. Після ліквідації 1775 Січі землі К.п. увійшли до складу Олександрівського та Павлівського повітів (1778) *Азовської губернії*, а з ліквідацією її 1783 до новоутвореного *Катеринославського намісництва*.

Літ.: *Скальковський А.О.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. Дніпропетровськ, 1994; *Яворницький Д.І.* Історія запорізького козацтва. Львів, 1994; *Мицик Ю.А.* З джерел до історії Нової Січі. В кн.: Південна Україна XVIII—XIX століття, т. 18. Запоріжжя, 1996; *Лиман І.* Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734—1775). Запоріжжя, 1998; Архів Коша Нової Запорозької Січі: 1734—1775. Корпус документів, т. 1—4. К., 1998—2006; *Слабченко М.* Паланкова організація Запорозьких Вольностей. В кн.: *Козирєв В.К.* Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII — перша половина XIX століття). Запоріжжя, 1999.

Ю.А. Мицик.

КА́ЛЬМІУСЬКИЙ ШЛЯХ — східний татарський шлях (сакма; татарською сукмак — шлях, стежка), протоптаний в 16 ст., відгалуження *Муравського шляху*, починався на межі кочовищ *Єдичкульської орди* і *Джамбуйлуцької орди*, йшов від верхів'я р. Молочні Води (нині р. Молочна), де відокремлювався від Муравського шляху, правим берегом р. Кальміус — землями *Кальміуської паланки Вольностей Війська Запорозького низового*, через *Слобідську Україну* і біля фортеці Тор (нині м. *Слов'янськ*) перетинав р. Сіверський Донець (прит. Дону), потім проходив на пн. бл. тер. *Острогозького полку* поблизу фортець *Старобільськ*, *Сватове*, Валуйки, Новий Оскіл, Старий Оскіл (нині усі Бєлгородської обл. РФ) і неподалік від м. Лівни (нині місто Орловської обл., РФ) знову сходився з основним Муравським шляхом. Назву отримав від р. Кальміус, що впадає в Азовське море.

Літ.: Книга Большому чертежу. М.—Л., 1950; *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. Х., 1993; *Яворницький Д.І.* Вольності запорозьких козаків. Дніпропетровськ, 2002.

В.В. Пришляк.

КА́ЛЬНИЦЬКА ОБОРО́НА 1671 — один із центр. епізодів польс.-укр. воєн. кампанії 2-ї пол. 1671. К.о. розпочалася 15 жовт., коли польс. війська під командуванням *великого гетьмана коронного* Я.Собеського (див. *Ян III Собеський*) за намовою гетьмана *Правобережної України* М.*Ханенка* взяли в облогу полкове м. Кальник (нині село Іллінецького р-ну Він. обл.), яке обороняла залога вірних гетьманові П.*Дорошенку* козаків на чолі з наказним полковником О.Урбановичем, а також мешканці навколишніх сіл і містечок. 17 (за ін. відомостями — 18) жовт. розпочався гарматний обстріл укріплення. В ніч на 20 жовт. на допомогу оборонцям П.Дорошенко надіслав полковника Я.Петрановського з відділом козаків і 2 тис. крим. татар. Козакам удалося прорватися за фортечні мури, а татар. загін після кількагодинного бою на тер. нижнього міста був розбитий і взятий у полон. 22 жовт. у фортецю прорвалися ще 2 тис. козаків. На кінець жовт. 1671 Кальник залишався єдиним укріпленим містом на *Поділлі*, яке не скорилося полякам. 30 жовт. Я.Собеський, отримавши звістку про наближення до Кальника гол. сил П.Дорошенка і втративши надію на підкріплення від литов. війська, віддав наказ про припинення облоги. Успішна оборона Кальника козаками гетьмана П.Дорошенка завадила польс. командуванню реалізувати стратегічні плани кампанії 1671 та оволодіти Поділлям.

Літ.: Ojczyste Spominki w pismach do dziejów dawnej Polski... wyd. A.Grabowski, t. 1. Kraków, 1845; *Werdum V.* Dyaryusz wyprawy Jana Sobieskiego z r. 1671. В кн.: Scriptores rerum Polonicarum, t. 4. Kraków, 1878; Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego, t. 1. Kraków, 1880; *Korzon T.* Dola i niedola Jana Sobieskiego (1629—1674), t. 3. Kraków, 1898; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. Нью-Йорк, 1985.

В.М. Горобець.

КА́ЛЬНИЦЬКИЙ ПОЛК — див. *Вінницький полк.*

КА́ЛЬНОКІ (Kalnoki) **Густав** (29.12.1832—13.02.1898) — міністр закордонних справ *Австро-Угорщини* (1881—95). Н. в м. Лєтовіце (нині місто в Чехії). Пильно стежив за розвитком укр. нац.-культ. руху в *Галичині*, особливо непокоївся активністю москвофілів (див. *Москвофільство*) та М.*Драгоманова*. Вважав, що задля того, аби знешкодити москвофілів, призупинити процес зростання популярності соціаліст. доктрин і сприяти поширенню серед українців австрофільських настроїв, слід підтримувати галицьких *народовців*. З цієї причини заохочував польс.-укр. угодові контакти, фактично забезпечував їм урядову підтримку (див. *«Нова ера»*). Після 1890 лобіював ініціативи народовців, був їх найнадійнішим союзником в урядових сферах. Інформацію про укр. нац.-культ. рух отримував здебільшого від О.*Барвінського*, який регулярно (від 1891) відвідував його міністерський кабінет.

П. у м. Бродек (нині місто в Чехії).

Літ.: *Чорновол І.* Поляки й українці в політиці Австро-Угорщини в другій половині 80-х років XIX ст. («Українська інтрига» гр. Г.Кальнокі). «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність», 1995, вип. 2.

І.П. Чорновол.

КАЛЬНОФО́ЙСЬКИЙ АТАНА́СІЙ — див. *Атанасій Кальнофойський.*

Г.Н. Кальченко.

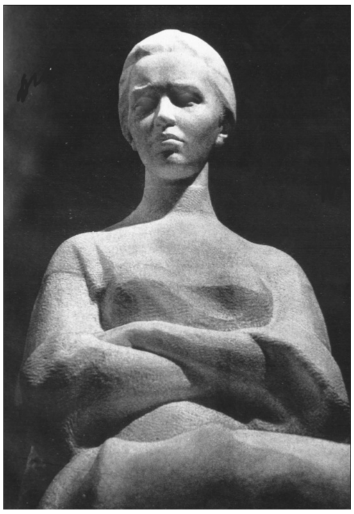
КА́ЛЬЧЕНКО Галина Никифорівна (04.02.1926—11.03.1975) — скульптор. Засл. діяч мист-в УРСР (1964), нар. худож. УРСР (1967). Дочка Н.*Кальченка.* Н. в м. *Борзна.* 1953 закінчила Київ. худож. ін-т (навч. в М.Г.Лисенка), а 1958 — аспірантуру цього закладу. Тв.: меморіальний комплекс Пагорб Слави в *Черкасах*

Кальченко Г. Ольга Кобилянська. Мармур. 1963.

Н.Т. Кальченко.

Кальченко Г. Леся Українка. Мармур. 1962.

(1977, у співавт.); пам'ятники В.*Василевській* у *Києві* (1966); В.*Порику* в Енен-Льєтарі у Франції (1967, у співавт.); С.*Гулаку-Артемовському* в м. *Городище* (1971); М.*Заньковецькій*, Лесі *Українці* (обидва — 1973) та І.*Котляревському* (1975) у Києві; портрети Т.*Шевченка*, Г.*Буркацької*, Т.*Яблонської*, Лесі Українки, О.*Кобилянської*, Л.*Ревуцького*, М.*Леонтовича*, В.Василевської, І.*Кавалерідзе*, Г.*Майбороди*, В.*Косенка*, П.*Воронька* та ін.; скульптурні тв. «Подруги» (1953), «Після допиту» (1957). Лауреат респ. комсомольської премії ім. М.Островського (1970), Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1974).

П. в м. Київ.

Літ.: *Верба І.І.* Галина Кальченко. К., 1969; Кальченко Галина Никифорівна. Альбом репродукцій. К., 1969; Народний художник Української РСР Галина Кальченко: Каталог. К., 1976; *Авраменко А.* Этюд о скульпторе. «Радуга», 1977, № 3; *Яценко В.* Немеркнучий талант. «Образотворче мистецтво», 1977, № 6.

П.М. Бондарчук.

КА́ЛЬЧЕНКО Никифір Тимофійович (09.02(27.01).1906—14.05.1989) — парт. та рад. діяч доби *СРСР*. Батько Г.*Кальченко*. Герой Соц. Праці (1976). Н. в с. Кошманівка (нині село Машівського р-ну Полтав. обл.) в сім'ї селянина. У верес. 1921 став учнем Полтав. шк. садівництва, після закінчення якої (1924) працював уповноваженим спілки с.-г. робітників. Від верес. 1925 — навч. в Полтав. с.-г. ін-ті, по закінченні якого (1928) працював агрономом-інструктором Конотопської окружної колгоспспілки. Від верес. 1929 — агрономом, а з січ. 1930 чл. правління Полтав. окрплодспілки. Від груд. 1930 — заст. голови Полтав. районної кооп. спілки. Із серп. 1930 — управляючий міжрайонною конторою «Союзнасінник» у *Полтаві*, від серп. 1933 — старший агроном Полтав. МТС. В берез. 1935 призначений дир. Кононівської МТС Ковалівського р-ну Харків. обл. Від верес. 1937 — нач. управління в Харків. обласному земвідділі. В черв. 1938 призначений головою Одеського обласного виконкому.

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* був чл. військ. ради: 56-ї армії (від 1941), 16-ї армії (від черв. 1943), *Воронезького фронту* (від серп. 1943) та *Першого Українського фронту* (від жовт. 1943). Від черв. 1945 — чл. військової ради Центр. групи військ.

У трав. 1946 призначений міністром тех. к-р УРСР, в лют. 1947 — міністром радгоспів УРСР. Від квіт. 1950 — міністр с. госп-ва УРСР. В трав. 1952 — січ. 1954 — 1-й заст. голови РМ УРСР, одночасно в квіт.—груд. 1953 — міністр с. госп-ва та заготівель УРСР. Протягом січ. 1954 — берез. 1961 — голова РМ УРСР. Від берез. 1961 — заст. голови РМ УРСР, одночасно — міністр заготівель УРСР. Із берез. 1962 — 1-й заст. голови РМ УРСР, одночасно в берез. 1962 — берез. 1965 — міністр вир-ва та заготівель с.-г. продуктів УРСР. 1952—56, 1966—76 — канд. у чл., 1956—66 — чл. ЦК КПРС. З 1952 — чл. президії, 1966—76 — чл. політбюро ЦК КПУ. Депутат ВР УРСР 1—9-го скликань. Нагороджений держ. орденами і медалями. Від лют. 1976 — персональний пенсіонер.

П. у м. *Київ*.

Літ.: Никифір Тимофійович Кальченко. Некролог. «Радянська Україна», 1989, 16 трав.; Уряди України у XX ст. Науково-документальне видання. К., 2001.

Г.Г. Єфіменко.

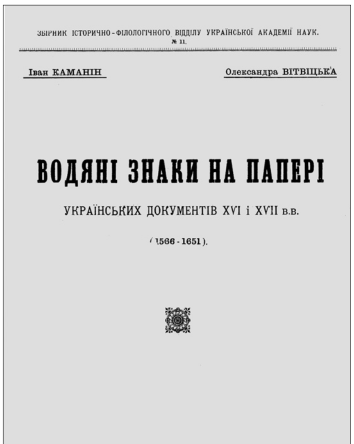
КАЛЮ́ЖНИЙ Наум Михайлович (справжнє прізв. — Шейтельман; 08.03.1886—17.11.1937) — політ. діяч, дипломат УСРР. Н. в м-ку Устивиця (нині село Великобагачанського р-ну Полтав. обл.) в багатодітній єврейс. родині; батько — учитель. Закінчив міську шк. в м. *Ромни* (1902), склав іспит при Полтав. г-зії на звання нар. вчителя (1904). Від 1905 нелегально діяв на Полтавщині як соціаліст-революціонер; перебував під арештом (1906—07) та наглядом поліції (1907—1909); з 1907 створював осередки укр. есерів; працював нар. учителем. У роки *Першої світової війни* служив у рос. війську (1916 — серп. 1917). Належав до *Української партії соціалістів-революціонерів*, Укр. партії соціалістів-революціонерів (боротьбистів) та *Української комуністичної партії (боротьбистів)*. Із 1920 — чл. КП(б)У. Обирався чл. ВУЦВК 2—6-го скликань, канд. у чл. ВУЦВК 7—8-го скликань. Політ. комісар Агітаційно-інструкторського поїзду ВУЦВК ім. В.Леніна, ред. поїзної газ. «Робітник і селянин» (серп. 1920 — квіт. 1921). Чл. рос.-укр. делегації Рос.-укр.-польс. комісії з репатріації (*Варшава*, 1921); з серп. 1921 — 1-й секретар Повноважного представництва УСРР в Німеччині; з верес. 1922 — 1-й секретар Повноважного представництва УСРР в Австрії; з серп. 1923 по груд. 1924 — 1-й секретар Повноважного представництва СРСР у *Чехословаччині*. За дорученням ЦК КП(б)У налагодив видання «совєтофільського» місячника «Нова громада» (*Відень*, 1923—24) за ред. С.*Вітика*. Від січ. 1925 до квіт. 1926 — зав. соціально-культ. секцією Наркомату робітничо-сел. інспекції УСРР (*Харків*). Із квіт. 1926 до груд. 1929 — радник Повноважного представництва СРСР у Чехословаччині. Від 1 лют. 1930 до 15 трав. 1931 — в апараті Наркомосу УСРР (зав. Упрліту, чл. колегії Наркомосу, зав. сектору літконтролю, в резерві відповідальних працівників Наркомосу). Згодом — на видавничій роботі в Наркоматі юстиції УСРР, звідки звільнився через недугу. 23 берез. 1937 здав партквиток, подав заяву про вихід з КП(б)У через хворобу. 18 верес. 1937 заарештований у Харкові за звинуваченням у приналежності до *Української військової організації*. Винним себе не визнав.

П. у Харків. в'язниці. Слідчу справу щодо нього у зв'язку із його смертю припинено в груд. 1937.

Літ.: Листи Степана Рудницького до Софії та Станислава Дністрянських (1926—1932). Едмонтон, 1991; *Рубльов О.С., Черченко Ю.А.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції: 20—50-ті рр. XX ст. К., 1994; *Суровцова Н.* Спогади. К., 1996; *Рубльов О.С., Синицький П.Е.* До історії вітчизняного совєтофільства початку 1920-х років: співробітництво Н. Суворовцової у часописі «Нова громада». «Проблеми історії України 19 — поч. 20 ст.», вип. 13. К., 2007.

О.С. Рубльов.

КАМА́НІН Іван Михайлович (23(11).09.1850—11.01.1921) — історик, архівіст. Н. в м-ку *Димер* у сім'ї військовослужбовця. Середню освіту здобув у 2-й Київ. г-зії. Закінчив історико-філол. ф-т Київ. ун-ту (1872). Спочатку працював акцизним наглядачем на Київ. тютюновій ф-ці, а від 1883 і до останніх днів свого життя — у Київському центр. архіві давніх актів: спочатку бібліотекарем, архіваріусом, а з 1890 директором. Один із кращих знавців змісту, письма, мови, форми викладу актового матеріалу. Був активним дописувачем час. *«Киевская старина»*, брав участь у роботі *Історичного товариства Нестора-літописця*, *Українського наукового товариства в Києві*, *Київської археографічної комісії*, *Наукового товариства імені Шевченка у Львові*, *Київського відділу Імператорського російського воєнно-історичного товариства*, *Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтв*, не раз був учасником археол. з'їздів, працював у комісіях УАН (нині *Національна академія наук України*) для складання історико-геогр. та біографічного словників України, був одним із засновників *Київської губернської вченої архівної комісії* (1914), читав публічні лекції тощо. Від 1918 викладав архівознавство й палеологію студентам Київ. археол. ін-ту, не раз порушував питання про створення в Києві спец. архів. ін-ту для підготовки кваліфікованих архівістів. 1919—21 — керівничий над працями Комісії для виучування історії західнорус. та укр. права УАН (див. *Комісія ВУАН для виучування історії західноруського та українського права*). Подав доповідну записку до УАН з пропозицією щодо створення першої укр. актографії (систематичного переліку актового матеріалу) за зразком історико-правничих бібліографій.

ЗБІРНИК ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК.
№ 11.

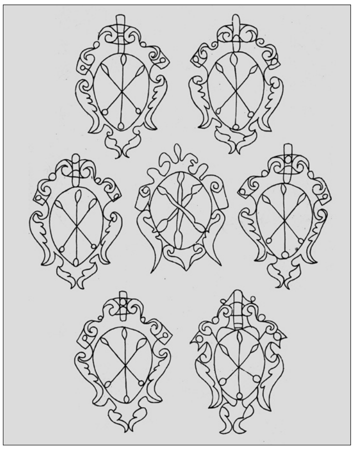
Іван КАМАНІН — Олександра ВІТВІЦЬКА

ВОДЯНІ ЗНАКИ НА ПАПЕРІ
УКРАЇНСЬКИХ ДОКУМЕНТІВ XVI і XVII в.в.
(1566-1651).

КИЇВ
Друкарня Всеукраїнської Академії Наук
1923.

Каманін І., Вітвицька О. «Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII в.в. (1566—1651)». К., 1923. Титульний аркуш.

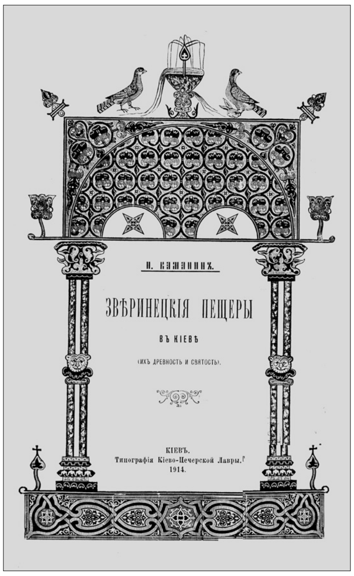
Предметом наук. інтересів К. було дослідження історії України 17—18 ст., її *археографії*, *палеографії* тощо. 1899 видав працю «Палеографический изборник. Материалы по истории южнорусского письма в XV—XVII вв.», за яку одержав Уваровську премію Петерб. АН. Брав участь у виданні *«Архива Юго-Западной России»* (наук. інтерес становлять матеріали доби Б.*Хмельницького*, зібрані дослідником й опубл. в 4-му т. 3-ї ч.). Під його кер-вом готувалися до друку матеріали про козац. повстання 1638 під проводом Я.*Острянина* й Д.*Гуні* та про *Коліївщину* 1768, Мамоничівське видання Литов. статуту 1588 року (див. *Статути Великого князівства Литовського*), два вип. «Палеографічного збірника українського письма XVII—XVIII ст.». Досліджував *магдебурзьке право* в Києві, питання козац. землеволодіння, давні актові та ін. юрид. документи.

Водяні знаки кінця 16 ст. Сторінка з книги: Каманін І., Вітвицька О. «Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII в.в. (1566—1651)». К., 1923.

Автор багатьох праць з історії *козацтва*, зокрема: «К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого» (1894), «Очерки гетманства Петра Сагайдачного» (1901), «Эпизоды и деятели эпохи Богдана Хмельницкого».

І.М. Каманін.

До числа його основних праць належать також: «Київський центральний архів» (1884), «До історії міжнародних відносин Росії і Польщі в 17 ст.» (1885—86), «Останні роки самоврядування Києва за магдебурзьким правом» (1888), «Матеріали з історії київської міської громади» (1892), «Про експертну давність підроблених документів» (1889), «Наукові й літературні твори М.В. Гоголя з історії Малоросії» (1902), «Нові дані для історії Київського міського самоврядування в 17 ст.» (1903), «Документи епохи Богдана Хмельницького, добуті з Головного московського архіву Міністерства закордонних справ» (1911), «Договори Богдана Хмельницького з Польщею, Швецією і Росією» (1916), «Во-

ЗВѢРИНЕЦКІЯ ПЕЩЕРЫ
ВЪ КІЕВѢ
(ИХЪ ДРЕВНОСТЬ И СВЯТОСТЬ).

КІЕВЪ.
Типографія Кіево-Печерской Лавры.
1914.

Каманін І. «Звѣринецкія пещеры въ Кіевѣ (ихъ древность и святость)». К., 1914. Титульний аркуш.

дяні знаки на папері українських документів» (1923).

П. у м. Київ, похований згідно з заповітом у звіринецьких печерах (їх він свого часу досліджував).

Літ.: *Щербина В.І., Василенко М.П.* Іван Михайлович Каманін. В кн.: Записки Соціально-економічного відділу ВУАН, т. 2—3. К., 1926; *Панашенко В.В.* Український історик-архівіст І.М. Каманін. «УІЖ», 1971, № 5; *Домарацька К.* Каманін Іван Михайлович. В кн.: Українські архівісти. Біобібліографічний довідник, вип. 1. К., 1999; *Усенко І.Б.* Каманін Іван Михайлович. В кн.: Юридична енциклопедія, т. 3. К., 2001.

П.І. Скрипник, І.Б. Усенко.

КА́МЕНЕЦЬ — давньорус. місто на *Волині.* Згідно з повідомленнями джерел, було розташов. на р. Цир (прит. Прип'яті, бас. Дніпра; тер. сучасного м. *Камінь-Каширський*). Уперше згаданий у *Галицько-Волинському літописі* в розповіді про події 1213. У К. тоді правили *Данило Галицький* і *Василько Романович* по тому, як *бояри* вигнали їх з *Галича (давнього)* і Володимира (нині м. *Володимир-Волинський*). З літопису відомо, що К. був добре укріплений. Археологічно місто не вивчене.

Літ.: *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX—XIII вв. К., 1985; Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар. К., 2002.

М.Ф. Котляр.

КА́МЕНЕЦЬ ВОЛИ́НСЬКИЙ — порубіжне місто *Волинського князівства* з *Київською землею.* Вперше згаданий у *Київському літописі* під 1196. За свідченням цього джерела, К.В. був розташов. на лівому березі р. Случ (прит. Горині, бас. Дніпра; тер. сучасного с. Кам'янка Житомир. обл.). Місто, очевидно, мало укріплення, це випливає з розповіді *Галицько-Волинського літопису* про події 1238—39. Археологічно К.В. не вивчений.

Літ.: *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX—XIII вв. К., 1985; Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар. К., 2002.

М.Ф. Котляр.

Львів. Будинок видавництва «Каменяр». Фото початку 21 ст.

КАМЕНЕ́ЦЬКИЙ Данило Семенович (1830—1881) — етнограф. Зав. друкарні та вид-ва П.*Куліша.* Після заснування в *Санкт-Петербурзі* укр. сусп.-політ. та літ.-мистецького час. *«Основа»* займався орг. і тех. справами цього видання (1861—62). Ініціатор випуску популярних книжок для народу, автор «Збірника українських пісень з голосами».

Літ.: *Животко А.* Журнал «Основа. 1861—1862». Б/м, 1938; *Берштейн М.* Журнал «Основа» і український літературний процес кін. 50-х — 60-х років XIX ст. Б/м, 1959; Нариси з історії українського національного руху. К., 1994.

Г.Г. Денисенко.

«КАМЕНЯ́Р» — респ. вид-во у *Львові.* Веде свій початок від заснованого восени 1939 (після встановлення на західноукр. землях рад. влади) Львів. обласного газетного вид-ва. До початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* випустило 7 книжок і брошур заг. обсягом 60 обліково-видавничих арк., накладом 2 тис. прим., а також 9 чисел ж. «Література і мистецтво» (після війни виходив під назвою «Радянський Львів», «Жовтень», нині — *«Дзвін»*). Першими побачили світ книги І.*Вільде* «Повість одного життя» (1940) та С.*Тудора* «Народження» (1941). Під час гітлерівської окупації не діяло. 25 січ. 1945 на базі обласного газетного вид-ва «Вільна Україна» створено книжково-журнальне вид-во, яке з 1964 перетворене на респ. вид-во під сучасною назвою. У вид-ві побачили світ тв. І.*Франка*, Н.*Кобринської*, Уляни *Кравченко*, М.*Павлика*, А.Чайковського, Г.*Хоткевича*, М.Яцкова; за незалежної України — тв. Б.*Лепкого*, О.*Кобилянської*, А.*Лотоцького*, Р.*Купчинського*, о. Д.Блажейовського, Ю.*Опільського* та ін. авторів. Уперше в «К.» виходили нові тв. письменників зх. регіону — Д.*Павличка*, Р.*Іваничука*, Р.Лубківського, М.Хоросницької, В.Лучука, О.Сенатовича, І.*Гнатюка* та ін. 1958—74 випускалася б-ка оповідань «На добрий вечір» (відновлена 1990). «К.» бере участь у виданні міжвидавничої серії «Шкільна бібліотека», 2001 започатковано «Бібліотеку слов'янської літератури», у рамках програми випуску літ. мовами нац. меншин виходять книжки польс. мовою (А.*Міцкевич*, Ю.Лободовський, В.Шимборська, Ч.Мілош та ін.). Останніми роками побачили світ книги з історії *Української греко-католицької церкви*, краєзнавчі твори, зокрема, про Городок (Львів. обл.), *Сокаль*, Яворівщину, Львів, *Теребовлю.* З вид-вом співпрацювали художники С.Караффа-Корбут, І.Крислач, Л.*Медвідь* та ін.

Літ.: Видавництво «Каменяр» (http://www.kamenyar.com.ua).

Б.З. Якимович.

«КАМЕНЯРІ́», Союз української поступової молоді імені М.Драгоманова «Каменярі» — молодіжна орг-ція в *Західній Україні.* Ств. 1930. Ідейні засади «каменярського» руху спиралися на ідеологію *Української соціалістичної радикальної партії* (УСРП). Осн. мета орг-ції — сприяння культ.-освіт., громад.-сусп. і фіз. вихованню укр. молоді. Найнижчою ланкою «К.» був місц. союз (10 осіб). Понад 15 осіб могли створити повітовий союз, який безпосередньо підпорядковувався Верховній раді орг-ції. Місц. союзи мали спортивну дружину, самоосвіт. та театральний гуртки і досить часто хор. Повітові союзи існували в усіх повітах *Галичини.* На кін. 1936 в Галичині налічувався 291 місц. осередок «К.», де було об'єднано бл. 13 тис. чл. Здебільшого «К.» залучали до своїх лав бідняцькі верстви робітників та селян. Більшість керівного складу орг-ції належала до УСРП. Крайовий союз «К.» очолював А.Гринвак, ген. секретарем і ред. його друкованого органу був П.Костюк. Орг-ція була повноправним чл. Міжнар. спортивного робітн. союзу. Членами центр. бюро органу від цього союзу були В.*Петрів* і М.*Стахів.*

Представники «К.» брали участь у двох олімпіадах, які проводив Міжнар. спортивний робітн. союз.

Восени 1939, із встановленням на західноукр. землях рад. влади, орг-ція «К.» припинила свою діяльність.

Літ.: *Андрухів І.* Українські молодіжні товариства Галичини. Івано-Франківськ, 1995.

В.І. Прилуцький.

КА́МЄНЄВ Сергій Сергійович (16(04).04.1881—25.08.1936) — військ. діяч, командарм 1-го рангу (1935). Н. в м. *Київ* у родині військ. інженера. Закінчив Київ. кадетський корпус (1898), Олександрівське військ. уч-ще (1900), Акад. Генштабу (1907) в *Санкт-Петербурзі.* У роки *Першої світової війни* — полковник. Від 1917 — командир 30-го Полтав. полку. Після *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* — виборний нач. штабу 15-го стрілец. корпусу 3-ї армії. Навесні 1918 добровільно вступив до РСЧА (див. *Радянська армія*), надалі став нач. 17-ї стрілец. д-зії. Від верес. 1918 до лип. 1919 (з перервою в трав. 1919) — команд. Сх. фронту, від лип. 1919 до квіт. 1924 — головнокоманд. ЗС РСФРР і чл. Реввійськради Республіки. Від квіт. 1924 — інспектор РСЧА, від берез. 1925 — нач. штабу РСЧА, пізніше — нач. Гол. управління РСЧА, гол. кер. Військ. акад. з тактики, одночасно (від квіт. 1924 до трав. 1927) — чл. Реввійськради СРСР. Від трав. 1927 — заст. наркома у військ. і мор. справах та заст. голови Реввійськради СРСР. Від 1930 — чл. ВКП(б). Від 1934 — нач. Управління протиповітряної оборони РСЧА, чл. Військ. ради при Наркоматі оборони СРСР.

Чл. Всерос. ЦВК, ЦВК СРСР. Нагороджений Почесною холодною зброєю (1920), Почесною революц. вогнепальною зброєю (1921), орденами Червоного Прапора РСФРР, Червоного Прапора Хорезмської Нар. Республіки, Червоного Півмісяця 1-го ст. Бухарської Нар. Рад. Республіки.

П. у м. *Москва*, похований на Красній площі біля Кремлівської стіни.

С.С. Камєнєв.

Тв.: Ленин вел нас к победе. Записки о Гражданской войне и военном строительстве: Избранные статьи. М., 1963; Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине. М., 1972; Автобиография. В кн.: Деятели СССР и Октябрьской революции. Энциклопедический словарь Гранат. М., 1989.

Літ.: *Стебакова Л.* Главком Республики С.С. Каменев. «Военно-исторический журнал», 1971, № 4; Советская военная энциклопедия, т. 4. М., 1977; Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. М., 1987.

Л.В. Гриневич.

КАМІ́НСЬКИЙ Василь Якович (11.01.1900(29.12.1899) — п. після 1941) — історик, архівіст. Учень О.*Оглоблина.* Н. в с. Петроострів (нині село Новомиргородського р-ну Кіровогр. обл.). Закінчив Новобузьку учительську семінарію (1920), Київ. ін-т нар. освіти (1924). 1925—28 — аспірант *Науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН*, очолюваної М.*Грушевським.* 1926—32 — доц., проф. Ветеринарно-зоотех. ін-ту, Київ. ін-ту нар. освіти. Одночасно 1929—32 — дир. Київ. обласного істор. архіву. Від 1933 — нач. політ. від. Могилів-Подільської МТС, від 1936 — 2-й секретар Староушицького районного парт. к-ту КП(б)У на Вінниччині. Досліджував історію *селянської реформи 1861.* Автор праці «До історії реформи 1861 року на Поділлі» («Студії з історії України Науково-дослідчої катедри історії України в Києві», т. 1. К., 1926).

Заарештований 1937 і засуджений до 5 років виправно-трудових таборів.

П. на ст. Май-Губа (нині в Республіці Карелія, РФ).

Реабілітований посмертно 1958.

Літ.: Наука и научные работники СССР, ч. 6: Научные работники СССР без Москвы и Ленинграда. Л., 1928; *Юркова О.* Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924—1930 рр.). К., 1999; *Верба І.В.* Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні. К., 1999.

І.В. Верба.

КАМІ́НСЬКИЙ Федір Іванович (1845—20.03.1891) — археолог, музеєзнавець. Дійсний чл. *Історичного товариства Нестора літописця*, чл.-кор. *Одеського товариства історії та старожитностей.* Н. в м-ку Кожан-городок Мінської губ. Закінчив Переяслав. духовну семінарію, фіз.-мат. ф-т Київ. ун-ту (1868). Працював учителем г-зії в Переяславі (1868—71; нині м. *Переяслав-Хмельницький*), Хорольському повітовому уч-щі (1871—72), в лубенських г-зіях (1872—80), Прилуцькій г-зії (1881), хранителем музею К.*Скаржинської* в с. Круглик (1881—91; нині село в межах м. *Лубни*). К. виявив першу в Україні стоянку доби *палеоліту пізнього* в с. Гінці (нині село Лубенського р-ну Полтав. обл.) і провів 1873 її розкопки, чим започаткував вивчення палеолітичних пам'яток на тер. Сх. Європи. Його праця «Следы эпохи каменного века по р. Суле и ее притокам», яка містила опис цих досліджень, була опубл. і зачитана 1874 Д.*Самоквасовим* на засіданні 3-го Археол. з'їзду (див. *Археологічні з'їзди*). К. був першим дослідником археол. старожитностей Нижнього Посулля: поселень доби енеоліту (див. *Мідний вік*) і *бронзового віку* на Лисій Горі в околиці м. *Лубни*, поховальних пам'яток доби бронзи і скіф. часу (кургани Посулля; див. *Скіфи*), городища скіф. доби та давньорус. пам'яток в околицях с. Клепачі (нині село Лубенського р-ну), зробив описи цих пам'яток, які не втратили свого наук. значення до наших днів. Запропонував схему істор. розвитку регіону, в якій передбачив, що по р. Сула (прит. Дніпра) та її притоках є пам'ятки від *кам'яного віку* до *Київської Русі.* Збагатив методику польової археології, залучивши спеціалістів природничих наук до дослідження пізньопалеолітичних пам'яток. Будучи хранителем і зав. приватного музею К.Скаржинської, визначив, систематизував і описав археол., нумізматичну, геол. колекції, зб. писемних джерел, провадив велику пошукову роботу. Автор семи наук. праць, у т. ч.: «Раскопки в окрестностях Лубен» (Київ, 1888).

П. у с. Круглик.

Літ.: Ф.И. Каминский: Некролог. «Киевская старина», 1891, т. 33; *Супруненко О.Б.* Ф.І. Камінський — дослідник пам'яток археології Полтавщини. «Археологія», 1991, № 3.

С.П. Юренко.

КА́МІНЬ, міра ваги. Відома на укр. землях від 14 ст. Нею користувалися при зважуванні вовни, мила, заліза, воску. Входила до литов.-польс. системи мір. У

Конституціях 1565 і 1764 за державний стандарт у *Короні Польській* було прийнято «камінь» вагою 32 варшавських *фунти*, у *Великому князівстві Литовському* — 40 фунтів. В Україні його вага становила здебільшого 32 фунти (бл. 13 кг). Але існували й ін. стандарти. Так, на *Лівобережній Україні* у 18 ст. термін «камінь» означав *пуд* вагою від 40 до 60 фунтів (відповідно від 15,725 до 23,588 кг).

Літ.: *Винник В.О.* Назви одиниць виміру і ваги в українській мові. К., 1966; *Сидоренко О.Ф.* Історична метрологія Лівобережної України. К., 1975.

Н.О. Герасименко.

КА́МІНЬ-КАШИ́РСЬК — назва до 1944 м. *Камінь-Каширський.*

КА́МІНЬ-КАШИ́РСЬКИЙ (до 1944 — Камінь-Каширськ) — місто *Волинської області*, райцентр. Розташов. на берегах р. Цир (прит. Прип'яті, бас. Дніпра). Залізнична станція. Нас. 11,0 тис. осіб (2004).

Уперше згадується в писемних джерелах під 1196. Від 1199 — у складі *Галицько-Волинського князівства.* 1196 збудовано фортецю, згодом тут виросло укріплене городище, яке дістало назву Кошер, або Каширськ (тривалий час місто мало таку назву). В *Галицько-Волинському літописі* згадується під назвою *Каменець* (або Камень), уперше в розповіді про події 1213, коли тут правили *Данило Галицький* і *Василько Романович.* 1241 зруйноване монголами. 1340 захоплене *Великим князівством Литовським* і стало володінням кн. *Любарта.*

Камінь-Каширський. Церква Різдва Пресвятої Богородиці. Фото кінця 20 ст.

Відбудовану фортецю назвали Камінь (до серед. 16 ст. в літ. згадується під обома назвами: Камінь і Каширськ). Од поч. 15 ст. — *вотчина* князів Сангушків-Каширських (див. *Сангушки*). 1430 місту надано *магдебурзьке право.* За умовами *Люблінської унії 1569*, К.-К. увійшов до складу Польщі. Після 3-го поділу Польщі 1795 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) — у межах кордонів *Російської імперії.* За *Ризьким мирним договором між РСФРР і Польщею 1921* знову відійшов до Польщі.

Від 1939 К.-К. — у складі УРСР. Від 1940 — райцентр. У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* місто було окуповане гітлерівцями від 29 черв. 1941 до 16 квіт. 1944. В К.-К. діяло підпілля, в р-ні — 2 партизан. загони. Від 2-ї пол. верес. 1943 протягом місяця місто було в руках партизанів.

Архіт. пам'ятки: Свято-Іллінська церква (1700), дерев'яна церква Різдва Пресвятої Богородиці (1723).

Літ.: ІМіС УРСР. Волинська область. К., 1970.

Г.Я. Рудий.

КАМКА́ — назва старовинної шовкової кольорової тканини з розводами та візерунками. На укр. землях відома з часів *Київської Русі.* К. належала до асортименту привозних тканин (із Китаю, Індії, Ірану, Туреччини); з неї виготовляли переважно коштовний верхній чол. та жін. одяг: жупани, кунтуші, накидки. Усі вироби з К. називалися камчатими або камкосійними.

О.В. Крупка.

КАМЛО́Т — назва грубої тканини первісно з верблюжої, а дещо пізніше з ангорської (козиної) чи з верблюжої вовни з домішками шовку (більш м'який і коштовний сорт). Згодом ця назва поширилася й на грубі тканини з бавовни полотняного переплетіння з чорних та коричневих ниток. К. із верблюжої вовни завозили на укр. землі зі сх. країн. Із нього виготовляли верхній чол. та жін. одяг.

Тканини з верблюжої або козиної вовни в давнину називали також чамлетом. Описуючи торгівлю й міськ. промисли в Україні 14—17 ст., М.*Грушевський* зараховував чамлет до групи турец. товарів.

Існує кілька пояснень походження терміна «камлот». Одні дослідники пов'язують його з грец. словом, що означало верблюд, а другі — з назвою одного з сортів верблюжої шерсті, треті — з назвою річки Камлот, що тече в Шотландії (нині адм.-політ. частина Великої Британії), де розташовувався свого часу центр з вир-ва вовняних тканин.

Літ.: *Turner Wilcox R.* The dictionary of costume. London, 1969; *Yarwood D.* The encyclopedia of word costume. New York, 1978; *Кирсанова Р.М.* Розовая ксандрейка и драдедамовый платок. Костюм — вещь и образ в русской литературе XIX века. М., 1989.

Р. г.

КАМПА́НІЯ З ВИ́ЛУЧЕННЯ В УСРР ЦЕРКО́ВНИХ ЦІ́ННОСТЕЙ 1922. Керуючись постановою Всерос. ЦВК від 9 груд. 1921 про збирання коштів у церквах та ін. релігійних громадах на користь голодуючих, політбюро ЦК КП(б)У 21 січ. 1922 ухвалило директиву, згідно з якою губернські к-ти КП(б)У *Донецької губернії*, *Катеринославської губернії*, *Запорізької губернії*, *Миколаївської губернії* та *Одеської губернії*, де нестача харчів у нас. була найбільшою (див. *Голод 1921—1923 років в УСРР*), мали «провести агітацію за збір золота й срібла з церков для закупівлі зерна голодуючим». Невдовзі, 8 берез. 1922, ВУЦВК видав декрет, за яким місц. органи влади повинні були вилучити з церк. майна всі ті предмети з золота, срібла та коштовного каміння, які не мали принципового значення для службових церк. таїнств, та передати їх у фінансові органи для подальшого направлення у фонд допомоги голодуючим. Менш ніж через місяць, 3 квітня 1922, політбюро ЦК КП(б)У затвердило (прийняло до виконання на тер. УСРР) директиву ЦК РКП(б) від 20 берез. 1922 про цілковите вилучення коштовностей з церков та про заборону брати з церков замість золота, срібла та коштовного каміння гроші чи продовольство як відповідну компенсацію. Виконуючи цю директиву, рад. уряд відкинув пропозицію рим. папи *Пія XI* про компенсацію вартості тих церк. цінностей, що підлягали вилученню з катол. соборів, грошима,

які мали надійти в УСРР з-за кордону.

14 квіт. 1922 для оперативного кер-ва з вилучення церк. цінностей при ВУЦВК було створено спец. центр. комісію (у складі голови Нар. комісаріату юстиції й водночас ген. прокурора УСРР М.*Скрипника*, голови ДПУ УСРР і водночас наркома внутр. справ УСРР В.*Манцева* та голови Нар. комісаріату з земельних справ УСРР М.К.*Владимирова)*, а також місц. комісії, в яких поряд з представниками рад. та парт. органів, священнослужителів і реліг. громад працювали представники губернських відділів юстиції та ДПУ УСРР.

За вказівками ЦК КП(б)У під час проведення кампанії з вилучення золота та срібла з церк. майна практикувалися заходи, що посилювали протистояння *Української автокефальної православної церкви* та РПЦ (див. *Московський патріархат*), а також надавалася підтримка громадам нещодавно створеної прорад. обновленської *«Живої церкви»*.

Щоб нейтралізувати значимість ініціатив окремих священнослужителів самостійно надавати допомогу голодуючим, 24 берез. 1922 оргбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення, згідно з яким *духовенство* могло організовувати їдальні для голодуючих «виключно під контролем і вивіскою комісій допомоги голодуючим» (див. *Комісії допомоги голодуючим*). А щоб упередити спротив духовенства кампанії з вилучення церк. цінностей, були ухвалені постанови, згідно з якими особи, винні в приховуванні цінностей чи інвентарних описів церк. майна, підлягали кримінальному покаранню аж до застосування до них вищої міри — страти через розстріл. Були влаштовані також гучні судові процеси над священнослужителями. Всього, за неповними даними, в УСРР 1922 було притягнуто до кримінальної відповідальності 583 священнослужителі, частину з них страчено. За розпорядженням М.Скрипника судили навіть тих, хто не зберіг після укладання 1917 нових описів церковного майна старих — «дореволюційних» описів.

Ставлення духовенства до вилучення владою церк. майна було неоднозначним. Частина служителів РПЦ підтримала позицію патріарха *Тихона*, схвалену на зборах моск. єпархії 28 лют. 1922, не віддавати церк. майна, а «пасивно чинити опір, влаштовувати загальні збори парафіян, на яких виносити протести проти вилучення церковних цінностей». Проте були й такі, хто співпрацював з властями.

Ставлення до кампанії самих віруючих здебільшого було «мовчазним». У цілому *експропріація* церк. цінностей відбувалася без відкритих конфліктів з віруючими.

Поступово кампанія з вилучення церк. цінностей набула тотального характеру. Реквізиціям підлягало не тільки церк. майно, а й особисті речі священнослужителів. Однак результати експропріації не задовольнили владу. Тому в трав. 1922, коли до Центр. комісії з вилучення церк. цінностей від губернських комісій почали надходити повідомлення про завершення роботи з вилучення церк. майна, вона запропонувала губернським комісіям здійснити повторні перевірки наявних у церквах цінностей, особливо ретельно це повинно було здійснюватися в Миколаївській губ., *Полтавській губернії*, *Волинській губернії* та *Чернігівській губернії*. Крім того, було оголошено «тижневик добровільної здачі цінностей» тим священнослужителям, які клялися, що нічого не приховували.

Наприкінці лип. 1922 кампанію з вилучення церк. цінностей було завершено. За офіц. даними по УСРР держава отримала 3 *пуди* 3 *фунти* 75 *золотників* золота, понад 3105 пудів срібла, 858 діамантів (заг. вага 1469 каратів), ін. коштовні каміння та метали. Все це було оцінено на суму понад 834 тис. *карбованців* золотом. Однак ці кошти не надійшли в УСРР вчасно. Лише наприкінці 1922 в УСРР почали завозити продовольчу та вироб. допомогу, придбану за кошти від реалізації вилучених церк. цінностей. Підсумовуючи наслідки своєї роботи в 1922, ЦК КП(б)У відверто констатував: «кампанія вилучення церковних цінностей під гаслом боротьби з голодом виявилася блискавичним методом боротьби з церквою».

Літ.: Голод 1921—1923 рр. в Україні: Збірник документів і матеріалів. К., 1993; *Кульчицький С.В., Мовчан О.М.* Невідомі сторінки голоду 1921—1923 рр. в Україні. К., 1993; *Верига В.* Вилучення церковних цінностей в Україні. Торонто, 2003; *Пащенко В., Киридон А.* Більшовицька держава і православна церква в Україні: 1917—1930 рр. Полтава, 2004.

О.М. Мовчан.

П.Ф. Кампов.

КА́МПОВ Павло Федорович (н. 21.09.1929) — публіцист, громад. діяч, учасник опозиційного руху (див. *Дисидентські* (*опозиційні*) *рухи 1960—1980-х років в Україні*). Н. в с. Ділок (нині село Мукачівського р-ну Закарп. обл.). Закінчив Мукачівський кооп. технікум (1949). 1949—50 працював бухгалтером Міжгірської райспоживспілки, 1951 — учитель математики Нересницької серед. шк., 1952—60 — дир. Дубівської 8-річної шк. Тячівського р-ну. 1958 закінчив мат. ф-т Ужгородського ун-ту. 1960—70 — методист, зав. кабінету Закарп. ін-ту вдосконалення кваліфікації вчителів, а за сумісництвом — 1968—70 викл. математики Ужгородського ун-ту. Закінчив аспірантуру в Укр. НДІ педагогіки в *Києві* (1969; підготував канд. дис., але не захистив її через арешт). Під час виборів до ВР СРСР 14 черв. 1970 частина виборців (за твердженням слідчого КДБ при РМ УРСР — 37 тис.) викреслила призначених *Комуністичною партією України* кандидатів у депутати і вписала прізвище Кампова, рекомендованого до обрання з-поміж чотирьох осіб анонімними летючками, масово поширеними напередодні виборів. 16 черв. 1970 К. заарештували, звинуватили в спробі створення «Партії національного відновлення Підкарпатської Русі», усній антирад. пропаганді, написанні наклепницького листа в ЦК КПРС та статті «25 років надій і розчарувань» під псевдонімом Петро Подкарпатський про упосліджене становище *Закарпатської України* в складі *СРСР*. 25 груд. 1970 таємним засіданням Закарп. обласного суду К. був засуджений до 6 років таборів суворого режиму і заслання на 3 роки. В ув'язненні став інвалідом 2-ї групи у зв'язку з падінням зору. 18 квіт. 1977 звільнений із заслання за станом здоров'я. Був безробітним, працював економі-

Кам'яна Могила. Наскельний малюнок.

стом на меблевій ф-ці т-ва глухонімих та в Радванському кар'єрі у Львів. обл. Продовжував опозиційну діяльність. Підтримував зв'язки з колишніми політв'язнями, А.*Сахаровим*, *Українською громадською групою сприяння виконанню Гельсінкських угод.* 13 лип. 1981 — черговий арешт і звинувачення в незаконному отриманні пенсії за інвалідністю (установленою, однак, перед тим шістьма комісіями: у таборі в Томську (нині місто в РФ) та *Ужгороді*). Вирок — 10 років таборів суворого режиму з конфіскацією майна і засланням на 3 роки. В таборах писав звернення, заяви, статті, передавав їх на волю, окремі публікувалися за кордоном. Влаштовував протестні голодування. За це його жорстоко карали. Так, у таборі ОР-216/3 (Кіровська обл., нині РФ) він відсидів у карцері понад 500 діб та ще півроку у внутр. табірній тюрмі. Завдяки протестам укр. та світ. громадськості 30 серп. 1989 звільнений, а 1991 реабілітований. Вступив у *Народний рух України.* До 1992 не міг влаштуватися на роботу. 1992—94 працював провідним спеціалістом від. в справах національностей Закарп. облдержадміністрації, 1996—1997 референтом нар. депутата, з груд. 1999 до січ. 2007 — секретарем комісії з питань поновлення прав реабілітованих Закарп. обласної ради. Від 1997 очолює Ужгородське міськрайонне т-во політв'язнів і репресованих. Автор 265 статей та трьох книг. Чл. Нац. спілки журналістів України (2003). Нагороджений орденом «За заслуги» 3-го ст. (2004).

Мешкає в Ужгороді.

Кам'яна Могила. Загальний вигляд. Фото 2006.

Музей Державного історико-археологічного заповідника «Кам'яна Могила». Фото 2006.

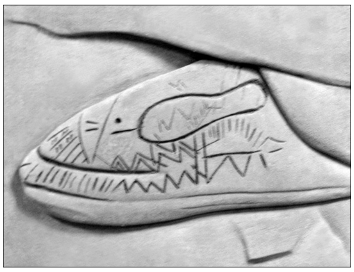
Тв.: Лист політичного засланця Павла Кампова до Суслова. «Сучасність», 1977, № 7—8; Закарпаття у щупальцях великодержавних шовіністів. Там само, 1982, № 4—5; Роки переслідувань і знущань. Там само, 1987, № 7—8; *Подкарпатський П.* 25 років надій і розчарувань. «Русинський світ», т. 1. 1999; Рідна земле, мій притулку і плахо: Спогади політв'язня брежнєвсько-андроповських ГУЛАГів. Ужгород, 2001; Наша доля — мій неспокій. Ужгород, 2003; Чорне жало виходить зі схованки. Ужгород, 2004.

Літ.: *Сусленський Я.* Вгамуйтеся нелюди! Кого караєте... «Сучасність», 1982, № 6; *Кешеля Д.* І Син Божий заплакав би. В кн.: Крізь пекло ГУЛАГів. Документи, спогади, нариси. Ужгород, 1996; *Карасик С.* Кампов Павло Федорович. В кн.: Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР, т. 1. Україна, ч. 1. Х., 2006.

Ю.Д. Зайцев.

КАМ'ЯНА́ МОГИ́ЛА — унікальна пам'ятка природи (утворилася бл. 14—12 млн років тому в результаті трансформацій дна колиш. Сарматського моря і нині є пісковиковим пагорбом заввишки 12 м з площею основи бл. 3 га з печерами і гротами) та пам'ятка історії (у гротах і печерах є наскельні малюнки різних епох: від *палеоліту пізнього* — 22—20 тис. до н. е. до *бронзового віку* — кін. 2 — поч. 1 тис. до н. е. і більш пізнього часу). Розташов. в заплаві р. Молочна, поблизу с. Терпіння Мелітопольського р-ну Запоріз. обл. Біля пагорба на правому березі стариці Молочна виявлена стоянка тутешніх мешканців епохи пізнього *мезоліту* — Червоне Озеро.

Перша з відомих писемних згадок про К.М. датується 1778. Тоді тут було розміщено військ. пост з 14 козаків. 1837 акад. П.*Кьоппен* провів тут перші наук. дослідження; 1889—90 їх продовжив М.*Веселовський.* Він обстежив 2 печери (одна з них нині відома як грот «Бика»). Подальші розвідки К.М. пов'язані з іменами О.*Бадера* та В.*Даниленка*: 1936 і 1938 вони відкрили 37 нових гротів і печер з наскельними малюнками (серед них, зокрема, лінійно-геометричні креслення, «плити стоп», «кінські плити»). 1951—57 на К.М. М.*Рудинський* провів фіксацію печер з малюнками і за результатами досліджень опублікував монографію «Кам'яна Могила» (Київ, 1961). 1961 печери та гроти К.М. обстежували В.Гладилін і Б.Михайлов, які відкрили нові малюнки в гроті «Бика» та в гротах 37 і 48. 1971 та 1973 В.Даниленко відкрив 2 нові печери, т. зв. Чаклуна та Чуринг, на стелях яких є зображення мамонтів, бізонів, коней, антропоморфних фігур тощо. Результатом цих досліджень стало видання посмертної монографії В.Даниленка «Кам'яна Могила» (Київ, 1986). 1983—2001 Б.Михайлов відкрив та дослідив у К.М. 15 нових гротів і печер з малюнками (особливий інтерес становлять зображення людських стіп у сусідстві з нерозбірливим підковоподібним малюнком жін-

Кам'яна Могила. Наскельні малюнки.

ки та тварин, голови скульптури зооморфної рибоподібної істоти (вішап), мамонтів, носорогів, бізонів, композиція з трьох качок), а також (уперше на тер. Євразії) ранньонеолітичне (6—5 тис. до н. е.) культово-обрядове місце, супроводжуване скульптурою риби, птахоподібним і фалоїдним менгірами, серед яких лежали плитки-конкреції з «письменами». Результатом цих досліджень стала його монографія «Петрогліфи Кам'яної Могили» (Київ, 1994, 1999, 2005).

1954 РМ УРСР своїм розпорядженням оголосила тер. (15 га) навколо пісковикового пагорба К.М. заповідною. Від 21 лип. 1965, згідно з постановою РМ УРСР, К.М. є пам'яткою природи та археології респ. значення й охороняється д-вою. За дорученням РМ УРСР 1986 Мін-во к-ри УРСР разом із Запоріз. обласним управлінням к-ри створило Держ. історико-археол. заповідник «Кам'яна Могила», до складу якого входять 3 структурних підрозділи: експозиційний відділ (музей «Первісне мистецтво Кам'яної Могили»); лапідарій (лат. lapidarius, від lapis — камінь; те, що стосується написів на кам'яних пам'ятках) пісковикового пагорба К.М.; лапідарій стародавньої кам'яної скульптури.

Постановою КМ України від 27 груд. 2001 Держ. історико-археол. заповідник «Кам'яна Могила» визнано об'єктом *культурної спадщини* і внесено до Держ. реєстру нерухомих пам'яток України.

Літ.: *Веселовский Н.И.* Раскопки в Таврической губернии. В кн.: Отчеты Императорской археологической комиссии за 1890 г. СПб, 1893; «Известия Таврической ученой архивной комиссии». Симферополь, 1908, № 42; *Бадер О.Н.* Древнейшие изображения на потолках гротов в Северном Приазовье. «Материалы и исследования археологии», 1941, № 2; *Рудинський М.Я.* Кам'яна Могила, К., 1961; *Даниленко В.М.* Кам'яна Могила, К., 1986; *Михайлов Б.Д.* Петрогліфи Кам'яної Могили. К., 2005.

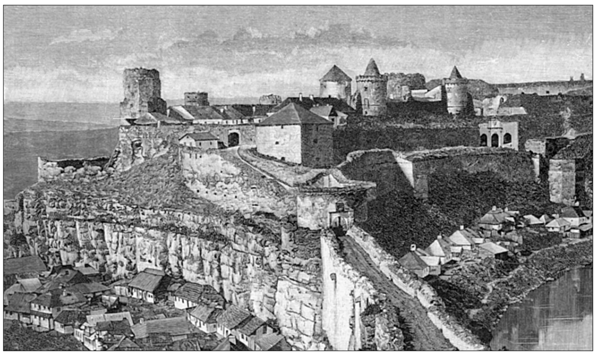
Б.Д. Михайлов.

КАМ'ЯНÉЦЬ — назва до 1795 м. *Кам'янець-Подільський.*

«КАМ'ЯНÉЦЬ», Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець» (від 1977 до 1998 — Державний історико-архітектурний заповідник; його складову — Стару фортецю оголошено історико-культурним заповідником 1928). Створений на основі комплексу архітектурно-містобудівної спадщини в м. *Кам'янець-Подільський.* Розташований на тер. Національного природного парку «Подільські Товтри». До заповідника, що обіймає площу бл. 121 га, входять: Старе місто, яке лежить на скелястому п-ові, утвореному омегоподібною петлею р. Смотрич, чия долина тут являє собою каньйон глибиною до 40 м; Стара фортеця (замок), що захищає підхід до перешийку між п-вом та «материком»; Нова фортеця, яка прикриває Стару фортецю з боку поля. На тер. заповідника — понад 150 пам'яток арх-ри 14—19 ст. Серед них — стіни і башти Старої фортеці (15—18 ст.; архіт.-археол. дослідженнями доведено, що нині існуючим передували більш давні муровані споруди), оборонно-гідротехнічні комплекси Польської і Руської брам (15—16 ст.), ратуша (14—18 ст.), дзвіниця вірм. Миколаївського собору (15—16 ст.), домініканський Миколаївський костьол з келіями (15—16 ст.), Петропавлівський кафедральний костьол з дзвіницею і тріумфальною брамою (16—18 ст.; за османського панування до нього прибудували мінарет, який пізніше (1756) на знак перемоги християнства над ісламом увінчали статуєю Діви Марії). Найдавнішим храмом міста є церква св. Миколая (14 ст.). Унікальною інженерною спорудою є Замковий міст (сполучає Старе місто з замком; деякі дослідники пов'язують перший етап його будівництва з воєнною присутністю тут римлян у 2 ст., однак ін. фахівці це заперечують). Старе місто зазнало значних пошкоджень у 1930-ті рр. (тоді було знищено кілька старовинних храмів) та під час боїв за Кам'янець-Подільський у роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* (тоді було зруйновано багато житлових будинків, зокрема на пл. Ринок).

На тер. заповідника археологи виявили пам'ятки енеоліту (трипільська к-ра) та епохи пізньої бронзи — раннього заліза.

Складовою частиною заповідника є музей, що веде свою іс-

«Кам'янець». Кам'янець-Подільська фортеця. Загальний вигляд. Гравюра 19 ст.

Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець». Кам'янець-Подільський замок 15—18 століть. Фото початку 21 ст.

торію від єпархіального давньосховища, заснованого 1890. Музейні експозиції (відділи етнографії, художній, археології; виставки) розміщені в кількох будівлях на тер. Старого міста та фортеці.

Частина тер. заповідника номінується до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО як «Культурний ландшафт каньйону в м. Кам'янець-Подільський». За унікальним поєднанням ландшафту та архітектури заповідник «Кам'янець» не має собі подібних ні в Україні, ні за її межами.

Літ.: Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: Ил. справ.-каталог 1983—1986, т. 4. К., 1986; *Пламеницька О., Пламеницька Є.* Кам'янець-Подільський — місто на периферії Римської імперії. Найдавніша урбаністична структура і фортифікації. «Пам'ятки України: історія та культура», 1999, № 4; *Фенцур В.В.* Національний заповідник «Кам'янець»: Сьогодення і перспективи. Кам'янець-Подільський, 2004; *Пламеницька О.* Кам'янець-Подільський. В кн.: Малі історичні міста України. К., 2004; *Її ж.* Сакральна архітектура Кам'янця на Поділлі. Кам'янець-Подільський, 2005; *Винокур І.С., Петров М.Б.* Про час виникнення Кам'янця: погляди дослідників (http://tovtry.forest.ru/ua/history/statti/vynokur.html).

Д.Я. Вортман, Р.І. Бондаренко.

КАМ'ЯНЕ́ЦЬКА ОКРУ́ГА — адміністративно-територіальна одиниця у складі УСРР (див. *Округа*). Утворена 1923 у складі *Подільської губернії*. Окружний центр — м. Кам'янець-Подільськ (нині м. *Кам'янець-Подільський*). На час утворення налічувала 17 районів. На 1 жовт. 1925 складалася з 16 районів та 273 сільрад, нас. 578 тис. осіб. Нац. склад нас. за переписом 1926: українців — 83,9 %, росіян — 1,5 %, євреїв — 8,5 %, поляків — 5,5 %. Упродовж 1924—30 межі і склад округи не раз змінювалися. Розформована 13 черв. 1930.

Літ.: Матеріали до опису округ УСРР. Статистичні характеристики. Кам'янецька округа. Х., 1926.

Я.В. Верменич.

КАМ'ЯНЕ́ЦЬКИЙ ДО́ГОВІР 1653 — крим.-польс. мирна угода, укладена в усній формі під Кам'янцем (нині м. *Кам'янець-Подільський*) 15(5) груд. 1653. К.д. увінчував Жванецьку кампанію 1653 (див. *Жванецька облога 1653*), в ході якої *Війську Запорозькому* та його союзникові *Кримському ханату* вдалося завдати польс. армії низку поразок і взяти в облогу її гол. сили на чолі з королем *Яном II* Казимиром Ваза поблизу Жванецького замку між р. Дністер і її прит. Жванчик. Рятуючись від неминучого розгрому, польс. кер-во зуміло зав'язати сепаратні контакти з крим. ханом *Іслам-Гіреєм III* і схилити його до початку мирних переговорів. Оскільки укр. делегації на чолі з *генеральним писарем* І.*Виговським* на переговорах була відведена роль пасивного спостерігача, вона від участі в них відмовилася.

Зважаючи на відсутність письмового викладу умов К.д., неможливо достовірно реконструювати його зміст. Опосередковані ж свідчення вказують на те, що припинення воєн. дій між *Річчю Посполитою* та Крим. ханатом ґрунтувалося на обіцянці польс. уряду щорічно виплачувати хану т. зв. упоминки та взяти участь у поході проти Рос. д-ви. Стосовно визначення в контексті К.д. політико-правового статусу козац. України істор. джерела подають суперечливу інформацію, з аналізу якої випливає, що, найімовірніше, за Військом Запороз. залишалися права, закріплені умовами *Зборівського договору Криму з Польщею 1649*, але лише в тій його ч., яка стосувалася становища *реєстрових козаків*. Ті ж статті, які гарантували територіально-адм. автономію козац. України (визначення її кордонів, заборона перебування на її тер. коронних військ тощо), в К.д. повністю ігнорувалися.

Факти сепаратних польс.-крим. переговорів під Кам'янцем й інформація про зміст К.д. підштовхнули укр. кер-во до остаточного розриву з Річчю Посполитою та прийняття на поч. 1654 зверхності рос. царя *Олексія Михайловича*.

Літ.: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 9, кн. 1. К., 1996; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.): Україна крізь віки, т. 7. К., 1999.

В.М. Горобець.

КАМ'ЯНЕ́ЦЬКИЙ ЕЙЯЛЕ́Т — провінція *Османської імперії* (1672—99) з центром у м. Кам'янець (нині м. *Кам'янець-Подільський*).

К.е. утворений після війни Осман. імперії з *Річчю Посполитою* відповідно до *Бучацького мирного договору 1672* у кордонах *Подільського воєводства*. 1673—76 ч. тер. К.е. була зайнята польс. військами. Під час розмежування тамтешніх спірних територій між Річчю Посполитою та Осман. імперією 1680 до К.е. приєднано округу м. *Чортків*. 1683 більша ч. тер. К.е. була зайнята військами Речі Посполитої. Від 1683 і до 1699 осман. влада поширювалася лише на саме місто та невеликий р-н біля нього. В цей час відбувалися постійні локальні сутички між турец. військами та підрозділами польс. армії й укр. *козацтва*. Гетьмани *Правобережної України* С.*Куницький,* А.*Могила*, *Гришко* та С.*Самусь* здійснювали напади на завойовані турками укр. міста та с-ща й не давали змоги Осман. імперії утвердити свою владу в цьому регіоні.

Згідно з рішеннями *Карловицького конгресу 1698—1699*, тер. К.е. відійшла до Речі Посполитої.

Очолював К.е. урядовець (*паша*, бейлербей), який призначався султаном. 1672—76, 1677—80 на цій посаді перебував *Галіль-паша*; 1676—77 — Ібрагім-паша; 1680—82 — Ахмед-паша; 1682—84 — Абдурахман-паша; 1684 — Махмуд; 1685—86 — Мустафа; 1686—88 — Гусейн-паша; 1688—89 — Ахмед; 1689—99 — Кахраман-паша. Ейялет поділявся на чотири адм. округи — *санджаки*: кам'янецький, барський, язловецький та меджибізький. Санджаки поділялися на менші одиниці — нахії (в окрузі їх могло бути від 3-х до 8-ми).

1672—73 та 1681—82 в К.е. було проведено податкові переписи (дефтер-муфасали); у серп.—груд. 1682 — закінчено земельну реформу і впроваджено військ.-ленну тимарну систему (тимар — помістя з доходом в 3—10 тис. *акче*, що надавалося турец. воїнам-спахіям для несення ними військ. служби). В ейялеті було поселено бл. 600 спахіїв. Серед держателів тимарів були вихідці з Пн. Причорномор'я, Балкан, Малої Азії, а також невелика кількість місц. жителів. 1672—73 було проведено перепис

нерухомості та пром. об'єктів м. Кам'янець, а 1683 — міст *Меджибіж*, *Бар*, Язловець (нині село Бучацького р-ну Терноп. обл.). Осман. гарнізони К.е. забезпечувалися також коштом *Молдавського князівства*.

1674 осман. влада переселила з К.е. на Балкани ч. вірмен (про вірменську колонію в Кам'янці див. *Вірменські колонії в Україні 16—18 століть*) та євреїв. В самому місті кілька церков було перероблено на мечеті, проте масової ісламізації не проводилося, хоча здійснювався набір вояків до султанського війська. 1684 вже польс. війська провели переселення більшості мешканців-християн з підконтрольних їм земель К.е. до *Руського воєводства* та *Волинського воєводства*.

Літ.: *Крикун М.* Матеріали про переселення народних мас з Поділля в останній чверті XVII ст. «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», вип. 6. К., 1964; *Fisher A.* Ottoman Kamyanets-Podolsk. «Journal of Turkish studies», 1984, vol. 8; *Колодзєйчик Д.* Кам'янецький ейялет: турецькі джерела до історії Поділля 1672—1699 років. «Український археографічний щорічник», 1992, вип. 1; *Kolodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki. 1672—1699. Warszawa, 1994; *Чухліб Т.* Правобережне Військо Запорозьке у геополітичних планах Османської імперії (1676—1685 рр.). В кн.: Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. К.—Запоріжжя, 1997; *Kolodziejczyk D.* Ottoman-Polish diplomatic relations (15—18 century). Leiden—Boston—Köln, 2000; Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в., ч. 2. М., 2001; *Туранли Ф.* Дипломатичні стосунки П.Дорошенка з Високою Портою за даними тюркських історичних джерел. «Україна дипломатична. Науковий щорічник», 2002, вип. 2.

О.В. Кресін, Т.В. Чухліб.

КАМ'ЯНЕ́ЦЬ-ПОДІ́ЛЬСЬК — назва 1795—1944 м. *Кам'янець-Подільський.*

КАМ'ЯНЕ́ЦЬ-ПОДІ́ЛЬСЬКА НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНА КА́ФЕДРА ПРИРО́ДИ, СІЛЬСЬКО́ГО ГОСПОДА́РСТВА Й КУЛЬТУ́РИ ПОДІ́ЛЛЯ — н.-д. установа, заснована 1922 при Кам'янець-Подільському ін-ті нар. освіти (див. *Кам'янець-Подільський державний університет*) під кер-вом П.*Клименка*, згодом Ф.Кондрацького. Спочатку мала істор. (кер. І.Любарський) та екон. (кер. В.Геринович) секції, згодом — секції природи (голова О.Красовський), с. госп-ва (голова Д.Донський) і к-ри (голова І.Любарський). При каф-рі діяли семінари вищого типу із заг. методики та краєзнавства, пед. та прикладного мовознавства. Тут працювали Н.Гаморак, В.Геринович, В.Зборовець, С.Моргенштерн, П.Неселовський, Ю.Філь та ін.

Співробітниками каф-ри проводилися дослідження соціально-екон. розвитку, мови, історії революц. рухів, флори, фауни, ґрунтів *Поділля*.

Видала 1-й т. «Записок...» (1929) та окремі праці співробітників.

Припинила діяльність на поч. 1930-х рр.

Літ.: *Зборовець В.* Кам'янець-Подільська науково-дослідча катедра в 2-му півріччю 1923 року. Хроніка. «Червоний шлях», 1924, № 3; *Геринович В.* До історії Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. «Записки Кам'янець-Подільського ІНО», 1927, т. 2; Наукові установи та організації УСРР. Х., 1930.

О.В. Юркова.

КАМ'ЯНЕ́ЦЬ-ПОДІ́ЛЬСЬКА О́БЛАСТЬ — назва 1937—54 *Хмельницької області.*

КАМ'ЯНЕ́ЦЬ-ПОДІ́ЛЬСЬКА ОКРУ́ГА — адм.-тер. одиниця у складі УСРР/УРСР (див. *Округа*). Утворена 4 трав. 1935 у складі *Вінницької області.* Окружний центр м. *Кам'янець-Подільський.* Налічувала 8 р-нів, 1 місто, 2 с-ща міськ. типу, 261 сільраду. Ліквідована. 22 верес. 1937 у зв'язку з утворенням Кам'янець-Подільської області (див. *Хмельницька область*).

Я.В. Верменич.

КАМ'ЯНЕ́ЦЬ-ПОДІ́ЛЬСЬКЕ НАУКО́ВЕ ТОВАРИ́СТВО ПРИ ВУА́Н — місц. наук.-громад. орг-ція в Кам'янці-Подільську (нині м. *Кам'янець-Подільський).* Заснована 1925. Головами президії були: О.Полонський (1925), Д.Богацький (1926—27), Ф.Донський (1928), В.Чугай (від 1929). Мало секції краєзнавства, істор.-філол., пед., природничо-мат. та соціально-екон. Налічувало понад 100 чл., серед них — П.Бучинський, В.Зборовець, К.Копержинський, Ю.*Сіцінський*, Ю.Філь, В.Храневич. Науковці вивчали флору та фауну Зх. Поділля, історію та економіку краю, складали бібліографію до вивчення *Поділля*, проводили археол. розкопки.

Т-во видало 1-й т. «Записок Кам'янець-Подільського наукового товариства» (1928) та 2 монографії.

1930 припинило діяльність у зв'язку з постановою листопадової 1929 сесії ВУАН (нині *Національна академія наук України*) про ліквідацію місц. наук. товариств.

Літ.: Наукові установи та організації УСРР. Х., 1930; *Депенчук Л.П.* Місцеві наукові товариства при ВУАН. «Вісник АН УРСР», 1991, № 8; Звіт про діяльність Кам'янець-Подільського наукового товариства при ВУАН. В кн.: Історія Національної академії наук України. 1924—1928: Документи і матеріали, т. 2. К., 1998; Історія Національної академії наук України. 1929—1933: Документи і матеріали, т. 3. К., 1998.

О.В. Юркова.

КАМ'ЯНЕ́ЦЬ-ПОДІ́ЛЬСЬКИЙ (до 1795 — Кам'янець, Кам'янець Подільський, 1795—1944 — Кам'янець-Подільськ) — місто обласного підпорядкування *Хмельницької області*, райцентр. Розташов. на р. Смотрич за 20 км до її впадіння в р. Дністер. Залізнична станція. Нас. 100 тис. осіб (2006).

За археол. джерелами, виникнення Кам'янця датується кін. 12 — поч. 13 ст. В ті часи він входив до складу *Галицько-Волинського князівства.*

Після битви військ Литви з ординцями, що відбулася на р. Сині Води (ліва притока Пд. Бугу; див. *Синьоводська битва 1362*), Поділля перейшло під владу *Великого князівства Литовського.* Утверджуючись у краї, князі *Коріятовичі* (племінники вел. кн. литов. *Ольгерда*) почали відбудовувати міста, їхні укріплення і села, серед яких був і Кам'янець. Від 60-х рр. 14 ст. столицею Подільської землі при Коріятовичах було м. *Смотрич*, а з поч. 70-х рр. — Кам'янець. 1374 Юрій і Олександр Коріятовичі надали місту грамоту на самоврядування. Поступово в його сусп. і громад. життя, управління, судочинство та містобудування почали проникати західноєвроп. норми. На той час у Кам'янці склалося двоцентрове управління: одним із його адм. центрів

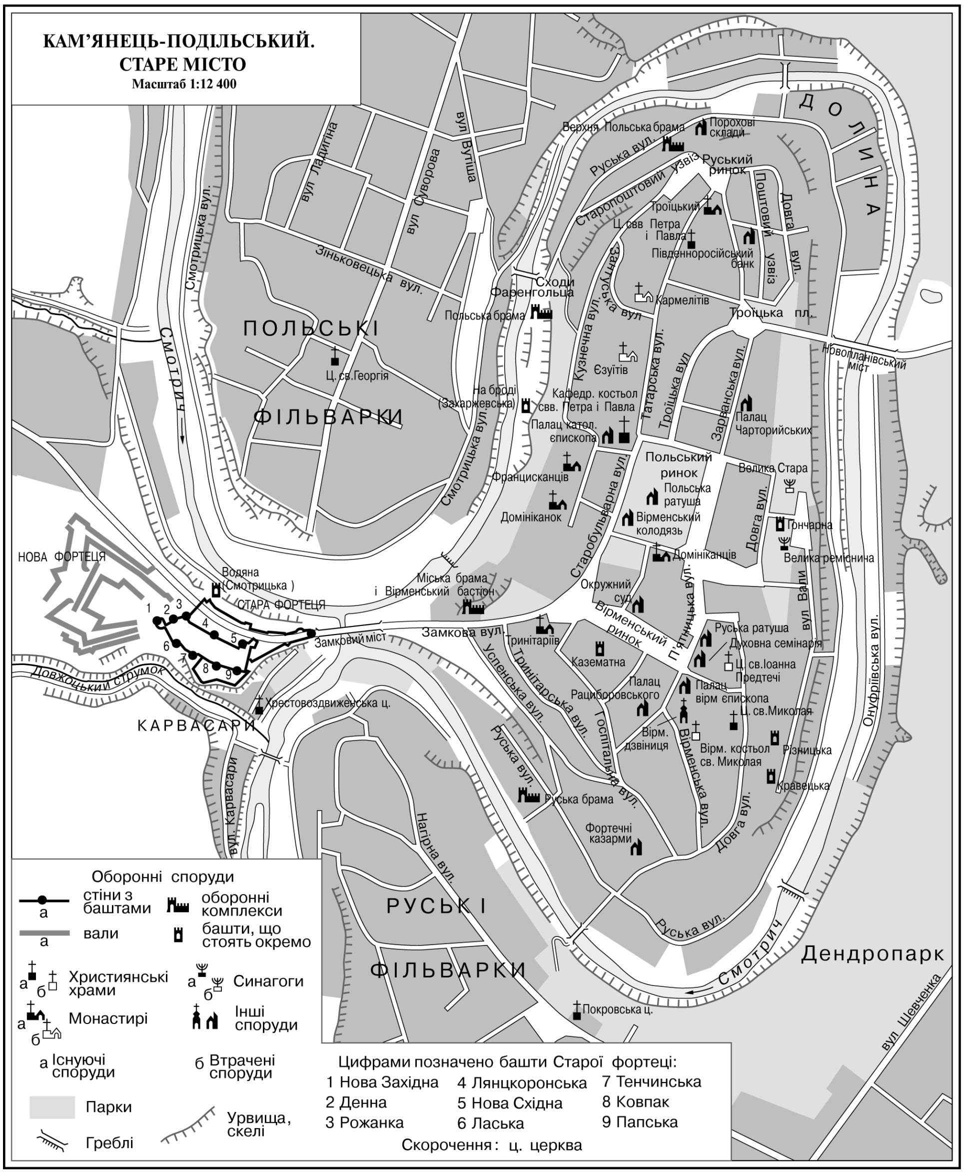
був замок, ін. — місто. Замок слугував місцеперебуванням князя, який управляв усім Подільським князівством, а місто — *війта*, який керував міськ. громадою. Грамота 1374 засвідчує, що «зем'ян, бояр і слуг князівських повинен судити князь на замку», а *міщани* мали право «судитися своїм правом і своїми райцями». За етнічною приналежністю нас. Кам'янця в ті часи переважно було рус. (укр.). Окрім українців, тут мешкали вірмени, литовці, поляки, молдовани й поодинокі представники ін. народів.

Замок розміщувався на мисі, а місто — на п-ові (пл. понад 120 га), утвореному каньйоном (глибиною до 40 м) р. Смотрич. До Кам'янця тяжіла велика с.-г. округа, розміри якої сягали 200 *ланів* землі. Згідно з описом 1494, замок мав видовжену мисоподібну форму, а його укріплення (башти та стіни) були здебільшого дерев'яними й частково кам'яно-земляними. Між містом і замком (відносно міста він розташов. на зх.) через каньйон, що їх розділяв, був перекинутий дерев'яний міст, що опирався на кам'яні стовпи.

Гол. композиційним осередком міста, навколо якого формувалася його планувальна структура, був майдан-ринок (нині це сх. ч. сучасного Вірм. ринку) із храмом на честь св. Параскеви П'ятниці (нині це тер. двору колиш. приміщення Рус. ратуші (з 1658 по 1670), по вул. П'ятницькій, 9). Від майдану-ринку на пн. і пд., сх. і зх. розгалужувалися вулиці, що вели до міськ. воріт. На ринку розташовувалися сукенниці, крамниці шевців, хлібників, різників, лазня. Майдан слугував місцем проведення не лише місц. *торгів*, а й міжнар. *ярмарків*. Від 14 ст. зі *Львова* через Кам'янець до Криму тягнувся Татар. торг. шлях, що починався в Кракові (Польща) й проходив через Ярослав (Польща), Львів, *Галицьку землю*, *Поділля* до Кам'янця, а від нього лівим берегом Дністра до Білгорода (нині м. *Білгород-Дністровський*), де розгалужувався на мор. і суходільний (через *Перекоп*), які спрямовувалися до Кафи (нині м. *Феодосія*). Ін. відомим торг. шляхом, який сполучав місто з *Молдавським князівством*, Балканами, *Османською імперією* та країнами Сходу, був Молдов. шлях. З Кам'янця він тягнувся до *Хотина*, а потім розгалужувався. Відомо, що 1375 кн. Олександр Коріятович надав право краківським купцям вільно торгувати з Кам'янцем та з ін. містами Поділля. Аналогічний привілей місту був наданий 17 квіт. 1385 і кн. Костянтином Коріятовичем. За князювання останнього в подільській землі карбувалася своя монета. Окрім західноєвроп., на ярмарки до Кам'янця приїжджали молдов., крим. та італ. купці. В зовн. політиці князі Коріятовичі намагалися проводити незалежну від литов. *великого князя* політику, формуючи добросусідські відносини з Угорщиною, Польщею, Молдав. князівством тощо. Для посилення своєї влади в місті й у князівстві Коріятовичі вміло підпорядковували собі місц. знать, котру щедро наділяли землею.

За часів князювання Коріятовичів на Поділля почав проникати *католицизм*. Так, 1370 у Кам'янці почав функціонувати домініканський чернечий орден (див. *Католицькі чернечі ордени*), був заснований і монастир, а незабаром і *францисканці* заснували в місті монастир. Римський папа 1378 видав кн. Олександру Коріятовичу буллу на заснування в Кам'янці катол. єпископії.

Поділля підпорядковувалося Великому князівству Литов. до

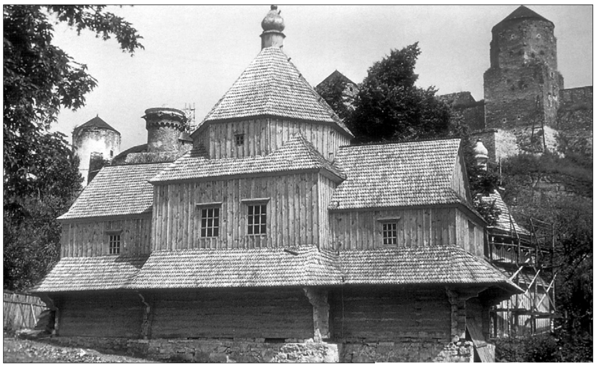
1430 (тимчасово, 1404—10, — *Короні Польській*). Наприкінці 1430, коли помер вел. кн. литов. *Вітовт*, польс. панство, яке було прихильне до короля польс. і верховного кн. литов. Владислава II *Ягайла*, змовилося з кам'янецьким катол. єпископом Павлом, колиш. кам'янецьким старостою Грицьком Кірдієвичем, шляхтичами Бучацькими й подільською прозахідно налаштованою *шляхтою*, підійшло до Кам'янця і хитрощами його захопило. 1432 подільський староста Теодор Бучацький склав присягу на вірність польс. королю Владиславу II Ягайлу та його синам, після чого король передав йому в управління кам'янецький замок. Того ж року Кам'янцю було підтверджено *магдебурзьке право*.

1434 Кам'янець остаточно перейшов під владу польс. короля, був наділений функціями гол. міста *Подільського воєводства*, Кам'янецького пов. і одноіменного *староства*. У місті засідав подільський сеймик (див. *Шляхетські сеймики*), почали діяти *гродський суд* та *земський суд*, три *магістрати* (рус., вірм. і польс.). Від 1463 місто стає королівським. Від 1434 до 1672 Кам'янець було перетворено на неприступний для тих часів оборонний форпост. Замок було реконструйовано в кам'яний, для його прикриття із зх. боку, тобто з боку поля, 1617 було споруджено ще один кам'яно-земляний замок, який стали називати Новим (Нова фортеця), на відміну від більш давнього замку, що почав іменуватися Старим (Стара фортеця). У 1-й пол. 17 ст. містобудівники для сполучення замків з містом звели кам'яний арковий (Замковий) міст.

Оборонні укріплення зводилися й навколо міста: Рус. і Польс. брами, Баторієва (Кушнірська), Гончарська, Різницька, Слюсарська, Захаржевського або Турецька (збереглись до нашого часу) башти, Вірм. бастіон, кілька кам'яних стін і земляні вали, що оточували півострів по периметру. Кожне з цих укріплень було витвором оборонного та війсь.-інженерного мист-ва. Зокрема, Руська і Польська («Ляцька») брами, які розміщувалися безпосередньо у каньйоні, відповідно в пд.-зх. та пн.-зх. його частинах, складалися з кам'яних башт, стін, барбаканів та шлюзів і повністю перекривали долину річки, майже унеможливлюючи несанкціонований доступ до міста.

Від серед. 15 ст. осн. композиційними центрами планувальної структури міста були майдани-ринки рус., польс. і вірм. громад. Рус. ринок прямокутної форми з *ратушею* в центрі і храмом св. Михайла був заново створений у пн.-сх. ч. п-ова, Польс. — у центрі міста, а Вірм. — у пд. ч., там, де раніше був давній загальноміський руський. Кожен із ринків мав свою ратушу, де засідала *лава* на чолі з війтом, який організовував життя громади, стежив за містобудівними нормами, судочинством, торгівлею, збором податків, ремеслами, обороною міста тощо. Раду, яку очолював *бурмистер*, мала лише польс. громада.

Найдавніші відомості про термін «руський магістрат» у Коронній метриці виявлені за 1553. Саме тоді польс. король *Сигізмунд II* Август дозволив українцям Кам'янця виготовляти та продавати горілку, щоб на виручені від неї гроші вони могли сплачувати підводну повинність. Війт укр. громади зобов'язаний був «кожний рік подавати звіт руському магістрату і народу про прибутки та витрати всієї суми». До Рус. ринку з Польс. і Вірм. ринків тягнулися вулиці Татарська, Троїцька, Зарванська, Домініканська і П'ятницька, а з пн. його захищали кам'яні мури та Кушнірська башта (зведена 1585, реконструйована 1785). У прилеглих до ринку кварталах рус. громади діяли Свято-Троїцький, святих апостолів Петра і Павла, Успіння Пресвятої Богородиці та ін. храми. Рус. ринок проіснував до поч. 17 ст. 1658 укр. громада отримала від польс. короля *Яна II* Казимира Ваза для своєї ратуші кам'яницю Киріака, котра знаходилася в сх. ч. Вірм. ринку. Однак уже з 1670 укр. громада в місті була підпорядкована польс. магістратові.

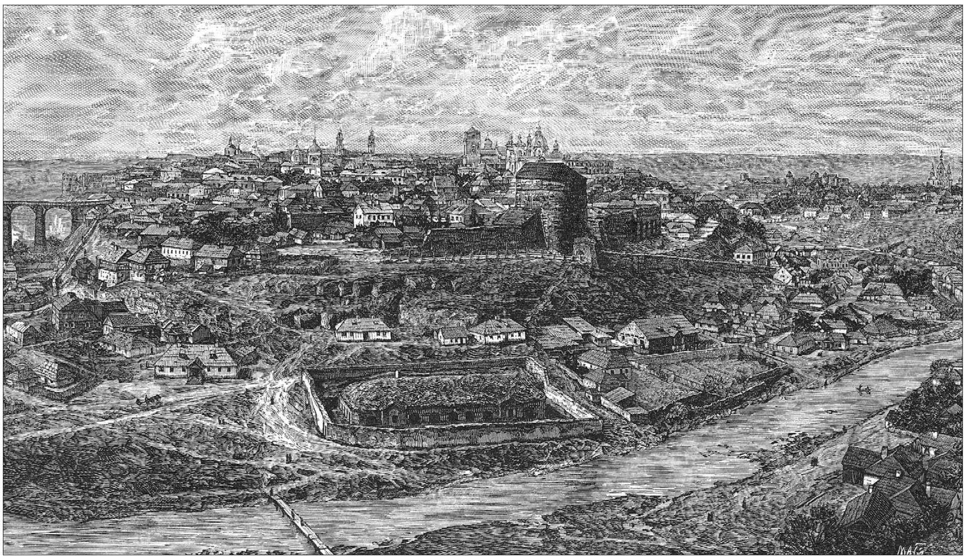

Кам'янець-Подільський. Хрестовоздвиженська церква. 1799—1801 роки. Фото початку 21 ст.

Польс. ринок почав діяти в Кам'янці з 1452. Навколо нього, а також у зх. та пн.-зх. напрямках велася забудова польс. кварталів. Окрім поляків, тут скуповували собі садиби вірмени, хоча більша частина вірм. громади мешкала біля колиш. (Старого) Рус. ринку та на міськ. валу.

Для майдану-ринку польс. громади з часу його організації й до кін. 18 ст. характерними були норми західноєвроп. міст, що виникали у 12—15 ст.

Кам'янець-Подільськ. Гравюра кінця 19 ст.

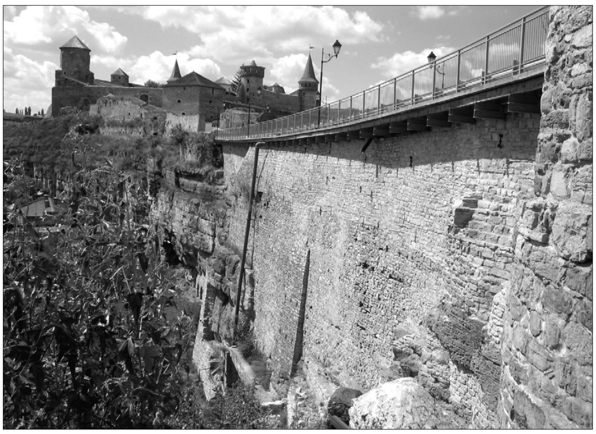

Гол. архіт. домінантою у формуванні ансамблю ринку була ратуша, вона розташов. в пд.-зх. кутку серединкового кварталу. Ратуша символізувала центр цивільного та громад. життя міста, осередок самоуправління громади (упродовж 15—17 ст. — польс., а у 18 ст. — укр.-польс.), де відбувалися засідання за присутністю війта, *лавників*, бурмистрів, *райців*, членів ради сорока мужів та ін. Ратуша польс. громади в одній із кам’янецьких магістратських книг згадується вже 1482. З часу зведення споруди й до кін. 18 ст. її підземні приміщення використовувалися як в’язниця. Перед ратушею із зх. боку в 16—18 ст. стояв «стовп ганьби», а на поч. 18 ст. з пд.-зх. боку було вимурувано міськ. колодязь.

Кам’янець-Подільський. Руська брама 16—18 ст. Фото початку 21 ст.

Кам’янець-Подільський. Замковий міст 16—18 ст. Фото початку 21 ст.

Забудова Польс. ринку мала два периметри. Перший із них — безпосередньо навколо ратуші — у 1700 був поділений на 18 садиб-ділянок, де розташовувалися міська *важниця*, 24 крамниці та кілька житлових будинків. Другий, великий, периметр налічував 54 садиби.

У пн.-зх. куті ринку розташовувалися садиба та цвинтар костелу святих апостолів Петра і Павла. В останній чв. 18 ст. на його тер. з ринку можна було потрапити через Тріумфальну арку, зведену 1781 у зв’язку з відвідинами Кам’янця королем *Станіславом-Августом Понятовським.*

Вірм. ринок мав форму витягнутого по лінії сх.—зх. прямокутника (35×250 м); його гол. архіт. спорудами були: ратуша, храми — Свято-Миколаївський з дзвіницею та св. пророка і хрестителя Іоанна Предтечі, домініканський костел і монастир, садиба подільських старост, арсенал, костел тринітаріїв, Казематна башта, палац коменданта тощо.

Окрім ринку, вірм. громаді в межах міста належали квартали, де мешкали вірм. сім’ї, а також прилеглі оборонні укріплення та передмістя. Від Вірм. ринку плато п-ова поступово понижувалося в пд. напрямку, утворюючи малі, а то й великі тераси. Відповідно до рельєфу формувалися вулиці та провулки, а також квартали й житлові дільниці.

У межах рус. і вірм. кварталів протягом 16—17 ст. були Гончарна, Різницька та Кравецька башти (вони розташовувалися на пд.-сх. боці п-ова над скелею), безіменні міські ворота на перепаді двох терас по вул. Довгій (на їхньому місці в 1780-х рр. були збудовані військ. казарми — умовно, фортечні казарми), земляний вал уздовж вул. Довгої, Руська брама, Вірм. бастіон з боку замку, шанець на Вірм. ринку.

У 15—17 ст. Кам’янець за чисельністю мешканців був одним з найбільших міст України: у 1580-х рр. в місті, передмістях та замку, згідно з писемними джерелами, мешкало понад 6 тис. осіб, 1629 — 7,5 тис., а в серед. 17 ст. — бл. 10,5 тис. У цей період в Кам’янці існували 3 громади (рус., польс., вірм.), кожна з них управлялася своїми війтами, які керувалися нормами судочинства цих громад, мала свої окремі та змішані *цехи* ремісників, купців та ін.

Міжнар. і внутр. торгівля Кам’янця 15—18 ст. велася в рамках численних регламентацій, гол. серед яких були *право складу*, *дорожній примус* і митна система. *Гостинці* з Кам’янця тягнулися до міст Угорщини, Польщі, Литви, Білорусії, Московщини, Криму, *Волощини*, Молдови, Туреччини, Персії та ін. д-в.

Кам’янець-Подільський. Підронделева брама 17—18 ст. Фото початку 21 ст.

Кам’янець-Подільський. Кушнірська башта 16—18 ст. Фото початку 21 ст.

15—18 ст. у Кам’янці проводилися 3 щорічні міжнар. ярмарки. Перша відкривалася на св. Войцеха і діяла з 24 квіт. впродовж 5 тижнів. Друга розпочиналася на Різдво Пресвятої Богородиці (8 верес. за ст. ст.) і тривала півтора тижня. Третя, листопадова, — розпочиналася у день пошанування св. апостола Андрія Первозванного (30 листоп. за ст. ст.) і тривала 4 тижні.

Протягом 15—18 ст. Кам’янець був відомим ремісничим осередком України. Податкові документи 1583 свідчать, що в місті діяли 18 цехів, які об’єднували 591 ремісника. В архіві Кам’янця було виявлено (П.*Клименком*) і введено до наук. обігу «Цехову книгу бондарів, стельмахів, колодіїв, столярів міста Кам’янця-Подільського від 1601 до 1803 рр.» та «Цехову книгу кушнірів XVIII ст.».

У 15—18 ст. Кам’янець розвивався й як культ. осередок Ук-

раїни. З містом тих часів пов’язана діяльність культ.-освіт. діячів І. Кам’янчанина та Г. *Смотрицького*.

Тут працювали писці рус. громади, які підготували книгу Євангеліє (16 ст.; нині зберігається в експозиції істор. музею К.-П.).

Відомими в Кам’янці були вірм. культ.-освіт. діячі: Ісаак, Хачерес, Ованес, Агоп, Степанос Рошка та ін. Так, переписувач рукописних текстів Хачерес тер Авксент на замовлення однієї мешканки Ясс (нині місто в Румунії), 1579 р. переписав *Четьї мінеї*. Збереглася рукописна книга Хачереса із 10-ма главами кодексу Мхітара Гоша — «Судебника польських вірмен». Особливу цінність у культ. спадщині Кам’янця становить «Кам’янецька хроніка», яка вміщує в собі кілька хронік 1430—1652. Її авторами були: кам’янецький протоієрей Ованес, його син Григор та онуки — священики Авксент і Агоп. У Хроніці є цінні відомості про Кам’янець, Поділля, Польщу і *Хотинську війну 1621*. Детальний опис Хотинської війни 1621 подав кам’янчанин Іоаннес (17 ст.) у праці «Історія Хотинської війни». Степанос Рошка уклав «Граматику вірменську», «Новий словник вірменської мови», «Хроніку» та ін. тв.

З пам’ятками культової та оборонної арх-ри міста 15—18 ст. пов’язані імена Каміліуса, Іова Претвича, Теофіла Шомберга, Яна де Вітте (див. І. *Вітт*) та ін.

Цінні свідчення про Кам’янець залишили посол Франції, Англії і Бургундії Ж. де Лануа (1386—1462); польс. хроністи Я. *Длугош* (15 ст.), М. *Кромер* та М. *Стрийковський* (16 ст.); франц. дослідник і археолог Б. де *Віженер*; італійці Дж. *Ботеро* та Ол. *Гваньїні* (70-ті рр. 16 ст.); посол австрійс. цісаря Рудольфа II до укр. козаків Е. *Лясота* (кін. 16 ст.); моск. мандрівник і реліг. діяч Трифон Коробейников (кін. 16 ст.); посол герм. імп. Леопольда I Габсбурга в Москві А. Майєрберг (50—60-ті рр. 17 ст.); турец. мандрівник *Евлія* Челебі (50-ті рр. 17 ст.); дворянин з Фрісландії У. фон *Вердум* (поч. 70-х рр. 17 ст.); турец. чауш Ельхаджа Мехмед (70-ті рр. 17 ст.); ірландський учений-медик Б. О’Коннор (особистий лікар англ. посла в Польщі лорда Рочестера — 90-ті рр. 17 ст.), франц. художник Ж. Мюнц (80-ті рр. 18 ст.), голл. військ. інж. Ф. де Волан (див. Ф. *Деволан;* 80-ті рр. 18 ст.).

Кам’янець-Подільський. Храм св. Петра 16—19 ст. Фото початку 21 ст.

У роки *національної революції 1648—1676* укр. козац. армію на чолі з Б. *Хмельницьким* особливо активно на Поділлі підтримували загони місц. *опришків* (левенців). Наприкінці серп. — на поч. верес. 1648 вони провели перші військ. операції з метою захоплення Кам’янця, однак ця спроба була невдалою. В листоп. цього ж року опришки поновлюють спроби оволодіти містом. Український гетьман звернувся до його мешканців з вимогою виплатити викуп, проте цього не сталося. Невдовзі між Б. Хмельницьким і польс. королем Яном II Казимиром Ваза було укладено перемир’я. Прагнення українських військ та опришків оволодіти Кам’янцем у 1649, 1651, 1652 та 1655 виявилися також безуспішними.

У ході війни між *Річчю Посполитою* та Осман. імперією, після вибуху в новій Західній башті в Старому замку, 30 серп. 1672 в місто ввійшли турки. Згідно з *Бучацьким мирним договором 1672* Подільське воєводство зі своєю столицею Кам’янцем відійшло до Туреччини. Місто стало адм. центром *Кам’янецького ейялету*. Поділля перебувало в складі Осман. імперії 27 років. Найбільш відомою пам’яткою арх-ри, котра збереглася з тих часів до наших днів, є мінарет, зведений у 1670-ті рр. біля костелу святих апостолів Петра і Павла, що слугував тоді мечеттю. Турки реконструювали й відбудували Старий та Новий замки, Замковий міст, Турецьку (Захаржевського) башту із зх. боку Старого міста, звели бастіони в його межах: св. Трійці, бастіон у тилу садиби правосл. храму св. Петра і Павла, на Вірм. ринку тощо. Проте в екон. і культ. відношеннях Кам’янець занепав.

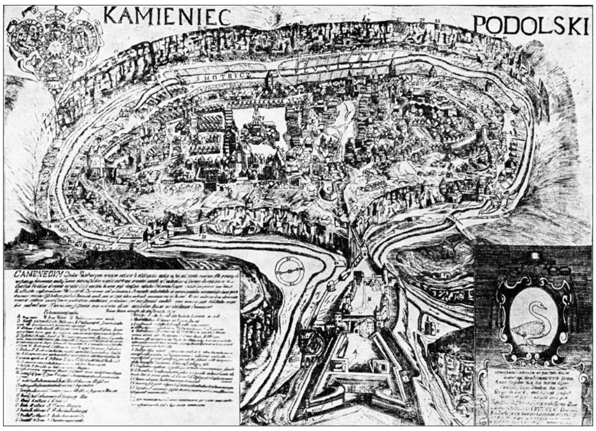
Кам’янець-Подільський. Міський колодязь 18 ст. Фото початку 21 ст.

Боротьба між Польщею і Туреччиною за Поділля тривала до кін. 1690-х рр. і закінчилася після перемоги *«Священної ліги»* над Осман. імперією. Згідно з умовами Карловицького мирного договору 1699 (див. *Карловицький конгрес 1698—1699*) Кам’янець і Поділля вернулися під владу Речі Посполитої. Місто знову стає центром Подільського воєводства, Кам’янецького пов. та староства.

Кам’янець-Подільський. Залишки Польської брами 16—18 ст. Фото початку 21 ст.

На поч. 18 ст. економіка міста перебувала в стані кризи. Опис 1700 засвідчує, що на той час тут налічувалося лише бл. 100 (із 1500 на серед. 17 ст.) уцілілих житлових будівель. Задля відро-

Кам’янець Подільський. Гравюра художника К. Томашевича 1673—1679.

дження ремесел, промислів, торгівлі на поч. 1703 в Кам'янці відновлюються 3 щорічні ярмарки. Ці привілеї місту підтверджувалися і 1765.

У 2-й пол. 18 ст. активізувалася торгівля Кам'янця з містами Європи, з Осман. імперією та *Російською імперією.*

Основу екон. життя міста становили торгівля та ремесло. 1702 в Кам'янці діяли цехи чоботарів і шкіряників. 1712 були затверджені цехи майстрів з вир-ва металевих виробів: золотницький, конвісарський, гафтарський, людвісарський, бляхарський і гуслярський. Невдовзі відновили свою діяльність цехи бондарів, стельмахів, шевців, кушнірів, колодіїв і столярів. 1724 магістрат затвердив статут цеху кравців, підтверджений потім польс. королем *Августом II* Фридериком Сильним. З часом цех кравців розпався на декілька: цех кравців, цех з вир-ва одягу для представників культу, цех, що мав право ставити підкладку під капелюхи тощо. В Кам'янці існував також цех хірургів, який відстоював привілеї на виключне право лікувати міщан. На кін. 18 ст. в місті функціонувало 18 цехів.

Кам'янець-Подільський. Ратуша руського магістрату 17 ст. Фото початку 21 ст.

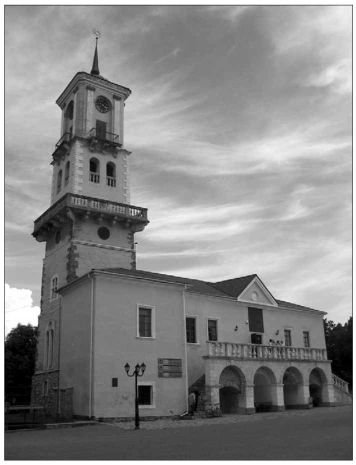
Кам'янець-Подільський. Вірменський бастіон 16—18 ст. Фото початку 21 ст.

С.-г. вир-во було звичайним явищем для багатьох міськ. жителів, храмів, монастирів, купців, військ. чинів.

На поч. 18 ст. активізувалися містобудівні роботи. Було реконструйовано укріплення навколо Старого міста, зведено нові фортифікаційні споруди, зокрема батарею св. Яна (1716) та Вірменський бастіон (св. Терези). Батарея складалася із кам'яних стін та кам'яного корпусу, що розташовувався над скелею з боку Польс. фільварків. Від корпусу в пд. напрямку до башти над Карвасарами тягнулася широка кам'яна стіна з бійницями, котра повністю перекривала в'їзд до міста з боку Старого і Нового замків. У башті знаходився каземат з бійницями, а наприкінці 18 ст. — артилер. лабораторія. Північний корпус укріплення називався Брамою Підронделевою, яка мала форму прямокутного барбакану (22×6 м). Від башти і брами до Замкового (або Турецького) мосту, за яким містилася кругла вежа (св. Ганни), тягнулися кам'яні стіни, утворюючи чималий замкнутий двір.

Ліворуч від Брами Підронделевої розташовувалася батарея св. Михайла. Вона примикала до муру, що тягнувся від замкового мосту, вздовж Вулиці понад скелею, до костелу св. Катерини, а зі сх. — до батареї св. Терези (Високий рондель). Остання розміщувалася над батареєю св. Яна із сх. боку, згідно з планом Кам'янця 1773. Вона стояла на підвищеному кам'яному плато, з якого добре проглядалися підступи до Старого міста як з боку замку, так і з боку передмість (Карвасари, Татариска, Руські фільварки, Підзамче та Польс. фільварки). На пн. сх. від батареї св. Терези розміщувалася батарея св. Йозефа, яка разом зі старим та новим цейхгаузами формувала зх. бік Вірм. ринку. Нові кам'яні житлові, культові та цивільні споруди вздовж Вулиці понад скелею також становили собою суцільний оборонний ряд, що тягнувся в пн. напрямку від батареї св. Йозефа і майже до садиби катол. єпископа.

Кам'янець-Подільський. Ратуша польського магістрату 15—18 ст. Фото початку 21 ст.

Укріплюючи підступи до міста з боку Польс. фільварків, у пд.-сх. ч. долини, на лівому березі р. Смотрич (де нині є залишки греблі), наприкінці 18 ст. передбачали звести кам'яні зі склепінням «кофри для горизонтальної оборони» каньйону, які в мирні часи могли слугувати за казарми.

В'їзд до Старого міста через долину р. Смотрич з боку Карвасар контролювала Руська брама, а з боку Польс. фільварків — Польс. брама. На високому плато пн.-зх. частини п-ова розміщувалися батареї, кам'яні стіни, бастіони та Вітряна брама при Кушнірській башті. Одна із батарей під назвою св. Трійці примикала із зх. до єзуїтських володінь (нині двір істор. ф-ту *Кам'янець-Подільського державного університету*) і розташовувалася на високій скелі п-ова, майже над Польс. брамою. З одного боку, вона посилювала захисні функції брами, а з ін. — контролювала в'їзд від неї до Вітряної брами та рух по сучасній вул. Ковальській у напрямку від Верхньої Польської брами до Замкового мосту.

Із пн. зх. від батареї св. Трійці міські квартали та колиш. ринок рус. громади (званий у 18 ст. Торговим, М'ясницьким або Зарванським) захищала батарея св. Панни Марії. Остання була облаштована на т. зв. Турец. бастіонах, які разом з Вітряною брамою, баштою Баторієвою, склепінчастими казематними приміщеннями та кам'яними стінами з амбразурами утворювали складну систему Верхньої Польс.

брами. Укріплення батареї св. Панни Марії були завдовжки у 36 м і розміщувалися на перепаді двох терас, по нижній із них тягнулася Вулиця понад скелею від Вітряних воріт до Замкового мосту. Висота батареї (Дальке) з пн. боку сягала 11 м. Вона була реконструйована 1753 (роботами керував військ. інж. Християн Дальке). В її бастіонах були облаштовані кам'яні бруствери на високих аркадах.

Вітряні ворота розташовувалися між батареєю св. Панни Марії і Кушнірською баштою у формі довгої склепінчастої арки. Вищою на два яруси стає Кушнірська башта (з 1785), що зі сх. примикала до Вітряних воріт. За баштою, в сх. напрямку, тягнулася кам'яна стіна, що вела до валу на вул. Довгій. Перед стіною, з боку Торгового ринку, наприкінці 18 ст. функціонували каземат та магазин для провіанту.

Старе місто було надійно захищено й зі сх. боку. Деякі фортифікаційні споруди продовжували функціонувати там ще з 15—17 ст. Серед них: оборонний земляний вал, який тягнувся вздовж вул. Довгої, Гончарна, Кравецька і Різницька башти, невеликі бастіони турец. часів у тилу храму святих апостолів Петра і Павла, біля садиби Івана Богуша та на Вірм. вулиці, за садибою міщанина Главацького. Зводилися й нові укріплення. Новобудови з'явилися й на пн. сх. Старого міста, неподалік від Свято-Троїцької церкви. Це був бастіон «М'ясницький», з якого можна було бачити всю пн.-сх. ч. вулиць Довгої і Троїцької (остання вела до М'ясницького ринку) та Вітряну браму, а також каньйон р. Смотрич у цій ч. міста.

Навпроти Гончарної башти, на високій терасі із зх. боку валу, в 2-й пол. 18 ст. звели батарею св. Ярсега. Місце її розташування чітко зафіксоване на плані Кам'янця 1773. Дещо південніше від цього укріплення, приблизно в межах двору сучасного дитячого садка № 17, що по вул. Довгій, була батарея св. Григорія або «Іванівська батарея», залишки якої зберігалися до 30-х рр. 19 ст.

Надійно охоронялися й підступи до вірм. кварталів та Вірм. ринку з пд.-сх. боку. Саме на розі перетину вул. Довгої та Іоанно-Предтеченської план 1773 фіксує невелике безіменнне укріплення бастіонного типу. Дещо південніше вірм. храму св. Миколи, зведеного Синаном Кутлубеєм у 14 і перебудованого в 16 ст., існувала батарея св. Мойсея.

Оскільки поверхня тер. міста в пд.-сх. ч. досить різко понижується, то на вул. Руській, південніше батареї св. Мойсея, де на поч. 18 ст. почали зводити Миколаївську церкву, в 2-й пол. цього ж століття спорудили Миколаївський бастіон. На зх. від нього 1780 військ. спеціалісти за проектами архітекторів І. *Вітта* та С. Завадського збудували казарми для військовиків (умовно — Фортечні казарми). Вони розміщувалися на високій терасі, утворюючи неприступну цитадель з боку долини р. Смотрич.

Від казарм до Підронделевої брами по кам'яних терасах у зх. напрямку тягнулася широка кам'яна стіна з бійницями, а вздовж неї були розташов. два укріплення. Перше із них — батарея св. Андрія, яка розміщувалася одразу ж біля казарм, друге — бастіон св. Андрія — було майже посередині всієї лінії укріплень, над Рус. брамою. На плані Кам'янця 1773 ця стіна позначена як «стіна Гловеровських». В ній (через стіну проходить сучасна вул. Успенська — від Рус. брами до вул. Замковової) у 18 ст. існували невеликі безіменні ворота, що збереглися до наших днів.

Значних змін зазнали й замкові укріплення. Так, біля Нового замку не раз поглиблювалися рови у скелі, зводилися кам'яні склепіння і відкоси, земляні вали, будувався й реконструювався міст, що сполучав Новий замок зі Старим, у самому замку ремонтувалися дахи на баштах, зводилися Південний (батарея св. Урсули) та Північний двори. Не раз проводилися роботи на укріпленнях Рус. і Польс. брами, Замковому мості тощо.

Усі ці укріплення разом із природними перепонами робили місто неприступним навіть для найновіших на той час наступальних засобів.

Після 2-го поділу Польщі 1793 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) Поділля відійшло до Російської імперії. 21 квіт. 1793 рос. війська без бою оволоділи Кам'янцем. Місто було оголошено центром області, створеної замість Кам'янецького пов., в складі Ізяславської губ., а від 1 трав. 1795 стало центром *Подільської губернії*, з 22 трав. — *Подільського намісництва*, з 5 лип.

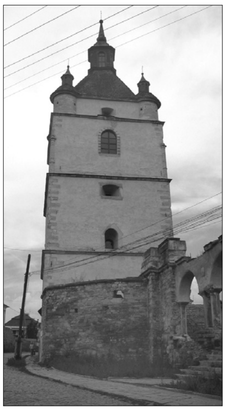
Кам'янець-Подільський. Костьол святих апостолів Петра і Павла 15—18 ст. Фото початку 21 ст.

Кам'янець-Подільський. Тріумфальна арка 1781. Фото початку 21 ст.

Кам'янець-Подільський. Домініканський костьол 15—18 ст. Фото початку 21 ст.

Кам'янець-Подільський. Башта-дзвіниця вірменської Свято-Миколаївської церкви 16 ст. Фото початку 21 ст.

Кам'янець-Подільський. Казарми для військовиків 18 ст. Фото початку 21 ст.

цього року — знову Подільської губ. (ще на той час не сформованої). Згідно з указом імп. *Катерини II* від 17 січ. 1796 за Кам'янцем-Подільським остаточно закріплено статус губернського та повітового центру. Тут почали діяти *губернська канцелярія*, *губернське правління*, *казенна палата*, приказ громад. опіки, палати кримінального і совісного судів, губернський магістрат і губернська розправа. 1799 з *Шаргорода* до Кам'янця-Подільська переведено резиденцію правосл. єпископа, а 1806—08 — духовну семінарію, в результаті місто стало центром найбільшої (за кількістю парафій та віруючих) у Рос. імперії єпархії — Подільсько-Брацлавської. 1816 тут виник таємний політ. гурток «Залізні персні», до складу якого входили офіцери місц. гарнізону на чолі з майбутнім декабристом В.*Раєвським*.

1833 у місті було відкрито першу на Поділлі рос. казенну чол. г-зію.

У 2-й пол. 19 ст. починається буд-во Нового міста, яке було з'єднане зі Старим містом Новопланівським мостом (1874). Тут звели приміщення міськ. управи, казенної палати, духовної семінарії, губернську лікарню, Маріїнську жін. г-зію, публічну б-ку, Пушкінський будинок.

У верес. 1862 у Кам'янці-Подільську відбулися збори дворян польс. походження, на яких було ухвалено «всепіддану адресу» рос. царю з проханням приєднати Подільську губ. до *Царства Польського*. Ця подія стала прологом до *польського повстання 1863—1864*.

1865 у місті створено К-т для історико-стат. опису Подільської єпархії. Кращі праці його членів

Кам'янець-Подільський. Костьол тринітаріїв 18 ст. Фото початку 21 ст.

друкувалися в *«Подольских епархиальных ведомостях»*. За період 1862—1903 було опубліковано майже 100 нарисів. 1881—82 в місті діяла народницька орг-ція «Подільська дружина», що ідейно тяжіла до *«Народної волі»*. Її членами були вихованці місц. духовної семінарії та чол. г-зії. 1890 засновано *Давньосховище Подільського єпархіального історико-статистичного комітету,* яке 1903 перетворено у Подільське історико-археол. т-во, при якому засновано музей. Обидві інституції очолив Ю.*Сіцінський*. 1903 у місті було відкрито першу на Поділлі приватну муз. школу, з неї згодом вийшло чимало уславлених музикантів. 1906 художник-передвижник В.Розвадовський відкрив худож.-пром. школу. На поч. 20 ст. місто стало осередком просвітницького руху в краї. 1906 виникло перше, а 1908—14 — друге т-во «Просвіта» (див. *Подільське товариство «Просвіта»*).

1910 у місті проживало 36 тис. осіб, налічувалося 1640 кам'яних і 775 дерев'яних будинків, діяли 8 середніх навч. і 6 церк.-парафіяльних шкіл, 5 училищ. 1914 прокладено залізницю Проскурів (нині м. *Хмельницький*) — Кам'янець-Подільськ.

З початком *Першої світової війни* 4 серп. 1914 австро-угор. війська захопили Кам'янець-Подільськ, але наступ 8-ї рос. армії під командуванням ген. від кавалерії О.*Брусилова* змусив їх уже 6 серп. відступити. В роки війни в місті розміщувалися штаб *Південно-Західного фронту*, тилові установи, госпіталі.

З містом у 19 — на поч. 20 ст. були пов'язані життя і творчість С.*Руданського*, А.*Свидницького*, М.*Леонтовича*, Ю.*Ролле*, Д.Бонковського, К.Шейковського, Г.Мачтета та ін.

Після повалення *самодержавства* в місті діяли Рада робітн. і солдатських депутатів та губернський і повітовий органи влади *Тимчасового уряду*. Спроба встановити в місті владу *Української Центральної Ради* за допомогою 12-ї Укр. д-зії закінчилася невдачею. 28 лют. 1918 до Кам'янця-Подільського увійшли австро-нім. війська (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*). У період *Української Держави* 22 жовт. 1918 в місті було відкрито Кам'янець-Подільський держ. укр. ун-т (нині *Кам'янець-Подільський державний університет*).

У черв.—листоп. 1919 К.-П. був держ. і політ. центром *Директорії Української Народної Республіки* (Кам'янецька доба). 11—28 берез. 1919 тут уперше з'явилися урядові інституції Директорії. Від 15 квіт. по 3 черв. 1919 Кам'янець-Подільськ перебував під контролем військ Червоної армії (див. *Радянська армія*). 6 черв. 1919 в місто вступила *Армія Української Народної Республіки*, а 11 черв. Кам'янець-Подільськ став місцем перебування Гол. отамана Армії УНР С.*Петлюри*, з 14 черв. — уряду Директорії УНР. 5 лип. в місті відбулися переговори С.Петлюри і Є.*Петрушевича* про злиття *Української Галицької армії* з Армією УНР, 14 жовт. проведено свято присяги уряду і військ Директорії на вірність УНР. 16 листоп. 1919 у Кам'янець-Подільськ вступили польс. війська. Від 15 листоп. 1919 до 8 лип. 1920 тут діяв головноуповноважений уряду УНР на Поділлі І. *Огієнко*.

16 листоп. 1920 до міста увійшли підрозділи Червоної армії, започаткувавши рад. добу в його історії. 1921—23 Кам'янець-Подільськ — центр Кам'янецького пов., Подільської губ., 1923—30 — *Кам'янецької округи*. На базі ліквідованого 1921 Кам'янець-Подільського укр. держ. ун-ту створено ін-ти нар. освіти та с.-г. У період *нової економічної політи-*

ки виникли 8 технікумів: мед., шляхового буд-ва, пед., керамічний, лісовий, муз., ветеринарний, лінгвістичний. 1930 відкрито силікатний ін-т. Значних успіхів досягли Кам’янець-Подільська художньо-пром. шк. на чолі з В. Гагенмейстером, *Кам’янець-Подільська науково-дослідна кафедра природи, сільського господарства й культури Поділля* на чолі з П.*Клименком*, *Кам’янець-Подільське наукове товариство при ВУАН*.

1923—1930 Кам’янець-Подільськ — центр Кам’янецької округи, з 4 груд. 1928 — також одноіменного р-ну (з 1932 р-н у складі *Вінницької області*), від 25 груд. 1934 — Кам’янець-Подільського (міського) р-ну, з трав. 1935 — Кам’янецького прикордонного округу, з 22 верес. 1937 до 28 черв. 1939 — Кам’янець-Подільського (міського) району Кам’янець-Подільської обл., від 28 черв. 1939 — місто обласного підпорядкування.

У 1930-ті рр. було закрито художньо-пром. школу, наук. т-во при ВУАН, силікатний та зоотех. ін-ти, лінгвістичний, пед., ветеринарний, муз. технікуми. Репресій зазнали Ю.Сіцінський, В.*Геринович*, П.*Клименко*, Є.*Сташевський*, І.Любарський, І.Кулик, Ю.Філь, В.Гагенмейстер та ін. діячі к-ри та науки.

Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* від 10 лип. 1941 до 26 берез. 1944 місто було окуповане гітлерівцями. Від 20 серп. 1941 до берез. 1944 — центр Кам’янецького округу (гебіту) Генеральної округи Поділля—Волинь рейхскомісаріату *«Україна»*. Тут проводилися масові розстріли євреїв, вивезених гітлерівцями з Угорщини, *Чехословаччини* та Польщі, а також військовополонених. Діяла підпільна патріотична орг-ція на чолі з О.Павлюком. 13 черв. 1942 *гестапо* викрило підпільників, більшість із них було розстріляно. В ході *Проскурівсько-Чернівецької наступальної операції 1944* війська *Першого Українського фронту* 26 берез. 1944 визволили місто. Від 27 берез. до 1 квіт. Кам’янець-Подільський гарнізон на чолі з командиром 10-го гвард. Уральського добровольчого корпусу Є.Бєловим героїчною обороною зірвав спробу гітлерівців знову оволодіти містом.

Кам’янець-Подільський. Пушкінський будинок. Фото початку 21 ст.

Від 10 лип. 1944 — центр Кам’янець-Подільського р-ну, Кам’янець-Подільської обл. (з 1954 — Хмельницької обл.).

У квіт. 1944 в місті почала діяти тютюнова ф-ка, 1948 було відкрито пед., а 1954 — с.-г. ін-ти, 1952 створено Кам’янець-Подільський музей-заповідник. У 1960—70-х рр. К.-П. перетворюється на один з індустріальних центрів Поділля. 1961 було введено в дію кабельний, 1970 — цементний, приладобудівний, автоагрегатний, електромех., «Електроприлад» та ін. з-ди. В місті працювали пед. і с.-г. ін-ти, філія Київ. автодорожнього ін-ту, 7 середніх спец. навч. закладів, 22 загальноосвіт., муз. і худож. школи, 2 тех. уч-ща, 4 лікарні, 3 кінотеатри, 14 клубів, 9 бібліотек. 1986 чисельність нас. міста досягла 100 тис. За цим показником К.-П. перейшов із розряду середніх до великих міст України.

16 жовт. 1990 у К.-П. відбувся мітинг на підтримку студентів *Києва*, які оголосили голодування на знак протесту проти політики уряду В.*Масола*. На центр. площі міста було ухвалено вимоги студентів до ВР УРСР (див. *Верховна Рада України*) щодо прийняття законів про місц. самоврядування та непідписання союзного договору, до міськ. ради — щодо підняття синьо-жовтого прапора (див. *Прапор Державний*). 16 жовт. президія міськ. ради задовольнила вимогу студентів і першою на Хмельниччині підняла нац. прапор. 19 серп. 1991 депутати Кам’янець-Подільської міськ. ради першими у краї засудили серпневий путч у *Москві*, визнали нелегітимність Держ. к-ту з надзвичайного стану СРСР (рос. — ГКЧП — Государственный комитет по чрезвычайному положению СССР), заявили, що на тер. міста будуть виконуватися лише закони та розпорядження ВР УРСР. На поч. 21 ст. К.-П. знову став університетським містом: 17 берез. 2003 було відновлено Кам’янець-Подільський держ. ун-т. 13 лип. 2004 Подільську аграрно-тех. акад. реорганізовано в Подільський аграрно-тех. ун-т.

У різні періоди 20 — поч. 21 ст. з містом були пов’язані життя і творчість письменників М.Годованця, Л.Дмитерка, В.Бєляєва, вчених В.*Смолія*, І.Вишневського, Д.Мартинюка, художників О.Грена, Б.Негоди та ін.

Кам’янець-Подільський. Маріїнська жіноча гімназія. Фото початку 21 ст.

Літ.: *Грушевський М.* Опис подільських замків 1494 «ЗНТШ» (Львів), 1895, т. 7, кн. 3; *Сицинский Е.* Город Каменец-Подольский. Историческое описание. К., 1895; *Prusiewicz A.* Kamieniec Podolski. Szkic historyczny. Kijow—Warszawa, 1915; Акты армянского суда города Каменец-Подольского (XVI в.), Ереван, 1963; *Дашкевич Я.Р.* Армянская колония в Каменце-Подольском в 50—60 годах XVI в. В кн.: Документы на половецком языке XVI в. (судебные документы Каменец-Подольской армянской общины). М., 1967; Документы на половецком языке XVI в. (Судебные акты Каменец-Подольской армянской общины). М., 1967; *Пламеницька Є.М.* Про час заснування Кам’янець-Подільського замку-фортеці. В кн.: Слов’яно-руські старожитності. К., 1969; *Nowak T.* Fortyfikacie i artyleria Kamienca Podolskiego w XVIII w. «Studia i materialy do historii wojskowości» (Warszawa), 1973, t. 19, cz. 1; *Нельговский Ю.А.* Историко-архитектурные исследования при проектировании заповедника в Каменце-Подольском. В кн.: Реконструкция центров исторических городов. К., 1974; *Дашкевич Я.Р.* Кам’янець-Подільський у вірменських джерелах XIV—XV ст. «Архіви України», 1979, № 5; *Григорян В.Р.* История армянских колоний Украины и Польши (армяне в Подолии). Ереван, 1980; *Крикун М.Г.* Люстрація Кам’янця-По-

дільського 1734 р. (до питання про житловий фонд українського міста у XVIII ст.). «Український археографічний щорічник. Нова серія», 1993, т. 5, вип. 2; *Kolodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672—1699. Warszawa, 1994; *Винокур І., Петров М.* До початку історії Кам'янця-Подільського. В кн.: Марра Mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. Львів—Київ—Нью-Йорк, 1996; Кам'янеччина в контексті історії Поділля: Науковий збірник. Кам'янець-Подільський, 1997; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). К., 1999; Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu, t. 1. Kraków, 2000; *Завальнюк О., Комарніцький О.* Кам'янець-Подільський: Історико-популярний нарис. Кам'янець-Подільський, 2001; *Петров М.Б.* Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII—XVIII ст. (Історіографія. Джерела). Кам'янець-Подільський, 2002; *Завальнюк О.М., Комарніцький О.Б.* Минуле і сучасне Кам'янця-Подільського: політики, військові, підприємці, діячі освіти, науки, культури й мистецтва: Історичні нариси, вип. 1. Кам'янець-Подільський, 2003; Кам'янець-Подільський в контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність: Збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський, 2004; *Петров М.Б.* Демографія Кам'янця-Подільського XV — першої половини XVII ст. «Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки», 2004, т. 12; *Степанков В.В.* Кам'янець-Подільський у політичних планах Богдана Хмельницького. Там само; Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність: Збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський, 2005; *Петров М.Б.* Історико-топографічний розвиток кварталів української громади Кам'янця-Подільського XV—XVIII ст. «Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць», т. 7. Кам'янець-Подільський: Oium, 2006; *Петров М.Б.* Кам'янець-Подільський XV—XVIII ст. — важливий осередок міжнародної торгівлі на шляхах до країн Сходу: II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку», т. 2. Кам'янець-Подільський — Київ — Нью-Йорк — Острог, 2006.

М.Б. Петров, І.В. Рибак.

КАМ'ЯНЕ́ЦЬ-ПОДІ́ЛЬСЬКИЙ ДЕРЖА́ВНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — див. *Кам'янець-Подільський державний університет.*

КАМ'ЯНЕ́ЦЬ-ПОДІ́ЛЬСЬКИЙ ДЕРЖА́ВНИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т (до 1921 — Кам'янець-Подільський держ. укр. ун-т) — освіт., наук. та культ. центр Хмельниччини. Заснований 1918 за доби *Української Держави.* Закладений 1 лип. 1918, урочисте відкриття відбулося 22 жовт. 1918. Ініціаторами створення Кам'янець-Подільського держ. укр. ун-ту були: голова Кам'янецької повітової земськ. управи О.Пащенко, голова Кам'янецької міськ. управи (бурмистер) О.Шульмінський і голова Подільської губернської «Просвіти» лікар К.Солуха. Першим його ректором був І.*Огієнко.* Тут працювали: В.*Біднов*, Д.*Дорошенко*, М.Хведорів, М.Столярів, П.Бучинський, Х.*Лебідь-Юрчик*, П.*Клепатський*, Є.Тимченко, П.*Клименко*, М.*Драй-Хмара*, Л.*Білецький*, Ю.*Сіцінський*, С.*Русова* та ін.

У період *Української Народної Республіки* ун-т був опорою укр. державотворення. Він забезпечував підготовку волосних інструкторів з формування місц. органів влади, організовував читання лекцій для військовиків *Армії Української Народної Республіки*, місц. робітників і ремісників з *українознавства* та політ. питань, а також курси для вчителів і духовенства, г-зію для дорослих. Тут перекладали на *українську мову* духовну літ. (зокрема, книгу Нового Завіту — Діяння апостолів; див. *Біблія*), цивільні та карні закони, укладали словники з історії укр. мови й правознавчої термінології. Професура (у т. ч. деякий час М.*Грушевський*) редагувала укр. часописи: *«Життя Поділля»*, «Україна», «Новий шлях», брала участь у важливих заходах УНР.

Після встановлення в м. Кам'янець-Подільськ (нині м. *Кам'янець-Подільський*) рад. влади на базі ун-ту (у ході реорганізації в УСРР ВШ) 1921 утворили спочатку ін-т теор. наук, а трохи згодом — ін-т нар. освіти (ІНО), при якому 1922 було засновано н.-д. каф-ру природи, с. госп-ва й к-ри Поділля (див. *Кам'янець-Подільська науково-дослідна кафедра природи, сільського господарства й культури Поділля)*, с.-г. ін-т (нині — Подільський держ. аграрно-тех. ун-т).

1930 ІНО реорганізували в ін-т соціального виховання (ІСВ), після чергової реорганізації в 1933/34 навч. р. ІСВ став пед. ін-том, який невдовзі був закритий, а його приміщення передали військовикам. У різні роки в ІНО, ІСВ, пед. ін-ті працювали професори В.Четвериков, А.Палько, М.Курневич, Дреус, Л.Карета, В.Храневич, І.Любарський та ін. 1933—37 багато викладачів цих навч. закладів зазнали репресій, серед них, зокрема, В.Геринович, Ф.Кондрацький, П.Палько, В.Бернацький, М.Драй-Хмара, П.Клепатський, І.Кулик.

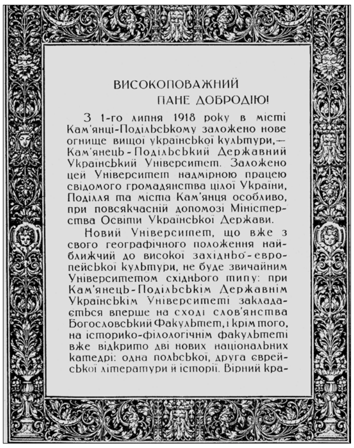
1939, згідно з рішенням РНК УРСР, в Кам'янці-Подільську знову почали готувати викладачів для шкіл у новоствореному для цього фаховому ін-ті, однак з початком *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* учительський ін-т припинив роботу. В його приміщенні нім. окупаційна влада відкрила свій ІНО.

Після визволення 1944 Кам'янця-Подільського військами Червоної армії (див. *Радянська армія*) місц. учительський ін-т відновив роботу. В 1948/49 навч. р. його реорганізували в педін-т. У складі цього навч. закладу діяли ф-ти: історико-філол.; фізико-мат.; фізвиховання; педагогіки й методики початкового навчання. З часом тут сформувалася наук. школа істориків, зусиллями якої було підготовлено низку ґрунтовних праць: «Велика французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст.», «Історіографія історії Української РСР з найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції» (Л.Коваленко), «Община в русской историографии последней трети XIX — начала XX вв.» (П.Лаптін), «Судебная реформа на Правобережной Украине в 1864 году» (П.Щербина),

Кам'янець-Подільський державний університет. Головний корпус. Фото початку 21 ст.

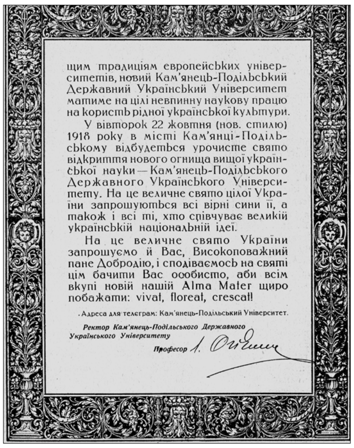

1918. 1. VII.
1918. 22. X.
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ
ДЕРЖАВНИЙ
УКРАЇНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ВИСОКОПОВАЖНИЙ
ПАНЕ ДОБРОДІЮ!

З 1-го липня 1918 року в місті Кам'янці-Подільському заложено нове огнище вищої української культури,— Кам'янець-Подільський Державний Український Університет. Заложено цей Університет надмірною працею свідомого громадянства цілої України, Поділля та міста Кам'янця особливо, при повсякчасній допомозі Міністерства Освіти Української Держави.

Новий Університет, що вже з свого географічного положення найближчий до високої західньо-европейської культури, не буде звичайним Університетом східнього типу: при Кам'янець-Подільськім Державнім Українськім Університеті закладається вперше на сході слов'янства Богословський Факультет, і крім того, на історико-філологічнім факультеті вже відкрито дві нових національних катедрі: одна польської, друга єврейської літератури й історії. Вірний кра-

щим традиціям европейських університетів, новий Кам'янець-Подільський Державний Український Університет матиме на цілі невпинну наукову працю на користь рідної української культури.

У вівторок 22 жовтня (нов. стилю) 1918 року в місті Кам'янці-Подільському відбудеться урочисте свято відкриття нового огнища вищої української науки — Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету. На це величне свято цілої України запрошуються всі вірні сини її, а також і всі ті, хто співчуває великій українській національній ідеї.

На це величне свято України запрошуємо й Вас, Високоповажний пане Добродію, і сподіваємось на святі цім бачити Вас особисто, аби всім вкупі новій нашій Alma Mater щиро побажати: vivat, floreat, crescat!

. Адреса для телеграм: Кам'янець-Подільський Університет.

Ректор Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету

Професор І. Огієнко

Перша, друга і третя сторінки запрошення на відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету 22 жовтня 1918.

«Русская крестьянская колонизация Южного Урала. Вторая половина XVII — первая половина XIX в.» (Ю.Тарасов), «Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II—V ст. н. е.», «Бакота: столиця древньоруського Пониззя» (І.Винокур), «Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет», «Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення» (В.*Степанков*), «Історичне краєзнавство Правобережної України в XIX — на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія», «Alma mater подільського краєзнавства (м. Кам'янець-Подільський — осередок історичної регіоналістики XIX — початку XXI ст.)» (Л.Баженов), «Робітничий рух на Північній Буковині наприкінці XIX — початку XX ст.» (М.Кукурудзяк).

1997 на базі ін-ту створено пед. ун-т. Від 2003 — це Кам'янець-Подільський держ. ун-т. У його складі 11 ф-тів, 42 кафри, в ун-ті діють наук. школи з історії, мово- і літературознавства, математики, фізики, педагогіки, психології. В галузі істор. науки розробляються питання: *археології*, давньої і нової історії, аграрних відносин, *національної революції 1648—1676*, *революції 1905—1907*, *української революції 1917—1921*, джерелознавства й історіографії, *географії історичної*, германістики, краєзнавства.

У цілому в цьому вищому навч. закладі отримали підготовку десятки тисяч фахівців. Серед них, зокрема, — письменники Л.*Дмитерко* та М.Годованець, академіки НАН України В.*Смолій* та І.Вишневський, професори Д.Мартинюк, В.*Степанков*, Ю.Теплінський, М.Роженко.

У різні роки Кам'янець-Подільський вуз (ІНО, педін-т, педун-т) очолювали: В.Геринович (1923—29), І.Зеленюк (1947—66), І.Івах (1967—77), А.Копилов (1977—2001). Від 2002 посаду ректора ун-ту обіймає О.Завальнюк.

Літ.: *Приходько В.* Повстання Українського державного університету в Кам'янці на Поділлі. «Наша культура. Науково-літературний місячник», 1935, кн. 5—11; 1936, кн. 1—2; *Огієнко І.* Моє життя: Ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету. Там само, 1935, кн. 8; *Його ж.* Урочистий в'їзд С.Петлюри до Кам'янця-Подільського 1-го травня 1920 р. Там само, 1936, кн. 5; *Скоропадський П.* Українська культурна праця за гетьманщини 1918-го року. Сторінка споминів. Там само, 1936, кн. 4; *Гудзій Ю.* З життя Кам'янець-Подільського українського університету. Спомини лікарського помічника й скарбника Університету. Там само, 1936, кн. 3—4; *Пащенко О.* Заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету. Там само, 1936, кн. 5—6; *Копилов А.О., Завальнюк О.М.* Кам'янець-Подільський державний український університет: від ідеї заснування до ліквідації (1917—1921 рр.). «УІЖ», 1999, № 4—5; Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення. Кам'янець-Подільський, 2003; *Завальнюк О.М., Комарніцький О.Б.* Кам'янець-Подільський державний університет (1918—2005 рр.). «УІЖ», 2005, № 5; *Їх же.* Кам'янець-Подільський державний університет (1918—2007 рр.). Кам'янець-Подільський, 2007.

О.М. Завальнюк, О.Б. Комарніцький.

КАМ'ЯНИЙ БРІД (ін. назва Кам'яне) — одне з трьох поселень-попередників сучасного м. *Луганськ*. Входило до складу *Слов'яносербії*. Виникло 1755 як шанець на місці невеликого хутора на р. Лугань. На його тер. розміщувалися роти спочатку Слов'яносербського гусарського полку ген.-майора І.Шевича (1755—64), пізніше — Бахмутського гусарського полку. Початкова розбудова поселення відбувалася під кер-вом прем'єр-майора П.Шевича. 1761 тут проживало 450 осіб; цього ж року було споруджено Петропавлівську церкву (перебудована 1793—95). Вигідне розташування на шляху зі *Старобільська* до Таганрога (нині місто Ростовської обл., РФ) та наявність корисних копалин зумовили рішення уряду *Російської імперії* розпочати навпроти К.Б., на протилежному березі р. Лугань буд-во Луган. металургійного з-ду.

1808—18 перебрав назву Слов'яносербськ та виконував функції повітового міста. 1821 перейшов у підпорядкування Луган. металургійного заводу. Згідно з указом імп. *Олександра III* від 3 верес. 1882, Луган. металургійний з-д і К.Б. були об'єднані в одне місто, яке отримало назву Луганськ і статус повітового міста.

Нині К.Б. — адміністративний р-н Луганська.

Літ.: *Макаревский Феодосий.* Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы XVIII столетия. Днепропетровск, 2000; *Темник Ю., Егерев Ю.* Каменный Брод. Очерки истории XVIII—XIX веков, т. 1. Луганск, 2003.

Р.С. Захарченко.

КАМ'ЯНИЙ ВІК — за *археологічною періодизацією*, перший і найтриваліший період в історії людства. Датується часом від 2 млн

років тому до 4 тис. років до н. е. Охоплює різні за істор. значенням епохи, впродовж яких відбувалися такі події: становлення людини та сусп. організації, розвиток первісного ранньородового сусп-ва, що базувалося на привласнюючих формах госп-ва — мисливстві та збиральництві, а також перехід до відтворювального госп-ва — *землеробства* та скотарства, що одержав назву «неолітична революція». К.в. — дописемний період в історії людства. Вивчається на основі комплексного аналізу археол., палеоботанічних, палеозоологічних, палеоантропологічних, геологічних та ін. даних. Розподіляється на давній К.в. — *палеоліт*, середній К.в. — *мезоліт*, новий К.в. — *неоліт* — та мідно-кам'яний вік — енеоліт (див. *Мідний вік*). Найрізноманітніші пам'ятки К.в., за винятком найдавнішої олдувайської епохи раннього палеоліту, представлені на тер. України.

Літ.: Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971; Давня історія України, т. 1. К., 1997; Каменный век. На сайті: Сервер восточноевропейской археологии (http://archaeology.kiev.ua).

С.В. Смирнов.

КАМ'ЯНИ́Й ЗАТО́Н, урочище та фортеця. Урочище розташов. на лівому березі Дніпра біля однойменної затоки, навпроти впадіння р. Кінська (нині р. Конка) в Дніпро. Свого часу слугувало межею між *Великим Лугом* і Базавлуком. Береги урочища скелясті, звідси й назва. Біля КЗ. річище Дніпра було загромаджене камінням (лоцмани називали його Кам'яна забора), що ускладнювало плавання, але полегшувало переправу з берега на берег. Досить часто саме тут татари переправлялися через Дніпро, коли ріку сковувала крига, тут стояла татар. залога й перебувала митниця, тут же відбувався викуп полонених. На перетині шляху через К.З. в Україну була зведена перша Запороз. Січ — *Томаківська Січ*. Через К.З. проходив також *Кримський шлях*.

На початку *національної революції 1648—1676* біля К.З. 6 трав. (26 квіт.) 1648 збунтувався загін *реєстрових козаків*, що знаходився в складі польс. армії: реєстровці потопили реєстрову старшину й рушили до урочища Жовті Води на з'єднання з військом Б.*Хмельницького*.

1696 з ініціативи І.*Мазепи* та за наказом рос. царя *Петра I* на лівому березі Дніпра навпроти К.З. була збудована **фортеця** (мала таку саму назву, що й урочище). Вона повинна була стати опорним пунктом для боротьби проти *Османської імперії*. Гарнізон фортеці налічував 6 тис. солдатів і офіцерів. Однак фортеця могла використовуватися і використовувалася для контролю за діями запорожців. Через це січовики виступали проти її спорудження, а 1709 зруйнували її. 1736 під час *російсько-турецької війни 1735—1739* на місці фортеці було споруджено Кам'янозатонський редут, в якому розташовувалася військ. команда — 1 тис. солдатів та запорожців, що несли сторожову службу. Наприкінці 18 ст. поблизу редута виникло с. Кам'янка (нині м. *Кам'янка-Дніпровська*). Після приєднання Пн. Причорномор'я та Криму до Росії потреба у фортеці відпала, тому гарнізон було виведено, а сама фортеця поступово зруйнувалася. Сусіднє поселення з часом стало містечком (див. *Кам'янка-Дніпровська*).

Літ.: *Голобуцкий В.А.* Запорожское казачество. К., 1957; ІМіС УРСР. Запорізька область. К., 1970; *Кащенко А.* Оповідання про славне Військо Запорозьке низове. К., 1992; *Яворницкий Д.* Запорожье в остатках старины и преданиях народа. К., 1992.

І.М. Кривко.

КА́М'ЯНКА (1929—44 — Кам'янка-Шевченківська) — місто *Черкаської області*, райцентр. Розташов. на р. Тясмин (прит. Дніпра). Залізнична станція. Нас. 14,9 тис. осіб (2004).

Засноване в серед. 17 ст. Найдавнішим з відомих на сьогодні писемних джерел, в яких ідеться про К., є привілей польс. короля *Яна II* Казимира Ваза Б.*Хмельницькому* від 26 берез. 1649. У часи козаччини входила до складу *Чигиринського полку*. Згідно з умовами *Прутського трактату 1711*, К. підпала під владу Польщі й за існуючим тоді адм. поділом була центром Кам'янського ключа, який входив до Черкас. староства (див. *Староство*, *Ключ*) і належав кн. Любомирському. 1756 К. надано статус м-ка.

Кам'янка. Пушкінський грот. Кінець 18 ст. Фото початку 21 ст.

Кам'янка. Пам'ятник О. Пушкіну. Скульптор В. Шатух, архітектор В. Гнєздилов. 1975.

Кам'янка. Пам'ятник П. Чайковському. Скульптор М. Константинова, архітектор В. Гнєздилов. 1975.

Після 2-го поділу Польщі 1793 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) К. — у складі *Російської імперії*. Входила до *Вознесенського намісництва*, а з 1797 — у складі Чигиринського пов. *Ки-*

ївської губернії як центр волості. Стала власністю Л.Давидова, від якого перейшла у власність до його сина, відставного полк. В.*Давидова.* 1820—25 — один із центрів декабристського руху в Україні (див. *Декабристів рух*), від 1822 діяла Кам'янська управа Пд. т-ва (керівники В.Давидов, кн. С.*Волконський*), що збиралася в т. зв. Зеленому будинку. У серед. 19 ст. в К. працювали цукрові й винокурні з-ди, сірникова ф-ка, споруджено залізничну станцію (1876). Райцентр 1923—62 та від 1966. Від 1932 у складі *Київської області*, від 1954 — Черкаської обл. Місто від 1956.

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* було окуповане гітлерівцями від 5 серп. 1941 до 10 січ. 1944. У районі К. діяв партизан. загін під командуванням А.Куценка. Гітлерівцями знищено 455 жителів К., понад 400 осіб вивезено до Німеччини.

1995 створено Кам'янський держ. історико-культ. заповідник: літ.-меморіальний музей О.*Пушкіна* і П.*Чайковського* (в «Зеленому будинку» з 1937), які відвідували місто; істор. музей.

Пам'ятки історії, природи та арх-ри: Тясминський каньйон, садиба Давидових, парк довкола садиби, водяний млин, Пушкінський грот, флігель, обеліск Слави, пам'ятники жертвам фашизму, декабристам, О.Пушкіну, П.Чайковському.

Літ.: ІМіС УРСР. Черкаська область. К., 1972; *Карий М.М.* И память Каменки (исторический очерк). Днепропетровск, 1975; Місто на скелястих берегах Тясмину (до 350-річчя заснування Кам'янки). К., 1999.

Р.В. Маньковська.

КА́М'ЯНКА — назва 1785—93 та 1920—29 м. *Кам'янка-Дніпровська.*

КА́М'ЯНКА — річка, права притока Дніпра. 1709 після того, як рос. війська зруйнували *Чортомлицьку Січ*, запорожці влаштували в гирлі К. *Кам'янську Січ.* З джерел відомо, що в той час К. була надзвичайно багата на рибу, на її правому березі росли великі дубові гаї і височіли масивні скелі (через що, можливо, вона й називалася Кам'янкою), а її лівий берег був укритий вербовими гаями.

Під 1711 на К. згадується Кам'янський базар.

Літ.: *Стрижак О.С.* Назви річок Запоріжжя і Херсонщини (Нижньонадніпрянське Лівобережжя). К., 1967; *Яворницкий Д.І.* Запорожье в остатках старины и преданиях народа. К., 1995.

Р.І. Шиян.

КА́М'ЯНКА-БУ́ЗЬКА (1485—1944 — Кам'янка-Струмилівська) — місто *Львівської області*, райцентр. Розташов. на р. Зх. Буг (прит. Вісли), за 43 км від *Львова.* Нас. 23,7 тис. осіб (2004).

На тер. міста знайдено залишки поселення доби бронзи (2 тис. до н. е.). Найдавніше з відомих на сьогодні писемних джерел, в якому йдеться про поселення в районі сучасної К.-Б., датується 1406 — тоді воно мало назву Димошин, було укріплене кам'яними стінами, обкопане ровом, що наповнювався водою. Від 1440-х рр. це ж поселення відоме під назвою Кам'янка і мало статус вільного міста.

1471 староста Юрій Струмило домігся від польс. уряду надання місту *магдебурзького права.* З його ініціативи в середині міста було збудовано кам'яний замок на штучно насипаному пагорбі. 1485, в рік смерті Ю.Струмила (він на той час був львів. *воєводою*), місто перейменували на Кам'янку-Струмилову (Кам'янку-Струмилівську).

Від кін. 15 ст. місто стає значним торг. центром. 1509 польс. король *Сигізмунд I* підтвердив магдебурзьке право та надав дозвіл двічі на рік проводити *ярмарок.* Від 1539 за королів. привілеєм прибутки від винокуріння повністю йшли на потреби міськ. споруд та ремонт шляхів, 1540 місто звільнено від сплати мита на сіль і зерно. 1576 на користь міськ. казни введено мито з купців, які приїздили на ярмарок.

Під час *національної революції 1648—1676* місто кілька разів переходило з рук у руки й було зруйноване. У 18 ст. воно втратило своє значення торг. і ремісничого центру. Після 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) відійшло до Австрії (з 1867 — *Австро-Угорщина*) й було куплене графом Йосифом Міром. 1789 позбавлене магдебурзького права, після чого занепало.

Певне пожвавлення спостерігалося наприкінці 19 — на поч. 20 ст. і пов'язане з прокладанням поряд з містом залізниці. Збудовано з-д з вир-ва паркету, цегельний з-д, гуральню, лісопильний з-д.

Під час *Першої світової війни* за місто йшли жорстокі бої. З 1919 — у складі Польщі.

19 верес. 1939 під час *німецько-польської війни 1939* містом заволоділи гітлерівські війська. Наступного дня у зв'язку з наближенням частин Червоної армії (див. *Радянська армія*, *Радянсько-польська війна 1939*) вони залишили місто. Від жовт. 1939 Кам'янка-Струмилівська возз'єднана з ін. укр. землями в складі УРСР. Протягом кін. 1939—1940 тут проведено націоналізацію пром. підпр-в міста.

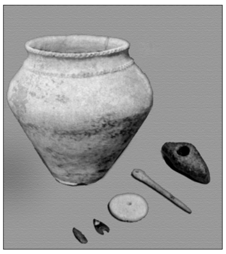
У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* окуповане гітлерівцями від черв. 1941 до лип. 1944, входило до складу *Генеральної губернії.* Під час бойових дій, пов'язаних із

Кам'янка-Бузька. Костьол Успіння Пресвятої Богородиці. 1908—1914. Фото початку 21 ст.

Кам'янка-Бузька. Свято-Миколаївська церква та дзвіниця. 1667. Фото початку 21 ст.

Кам’янська культура. Ліпний глиняний горщик, вироби з каменю (вістря стріл, свердлена сокира) та кістки (булавка, модель колеса).

визволенням міста, зазнало великих пошкоджень. Райцентр від 1940.

Літ.: ІМіС УРСР. Львівська область. К., 1968.

В.В. Головко.

КА́М’ЯНКА-ДНІПРО́ВСЬКА (1785—93, 1920—29 — Кам’янка, 1793—1920 — Мала Знам’янка, 1929—44 — Кам’янка-на-Дніпрі) — місто *Запорізької області*, райцентр. Розташов. на лівому березі Каховського водосховища, за 8 км від залізничної ст. Нікополь. Нас. 15,0 тис. осіб (2004).

З писемних джерел відомо, що в 16—18 ст. поселення, яке тут існувало, належало запороз. *козацтву*, було адм. центром однієї з його *паланок* (див. також *Кам’яний Затон*). За вказівкою *Петра I* була збудована фортеця Кам’яний Затон (1696—1709), де розміщувався рос. гарнізон для оборони від нападів татар і турок.

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* під час гітлерівської окупації загинуло бл. 600 жителів. Райцентр 1923—62 та від 1965.

Пам’ятки арх-ри та археології: собор Різдва Пресвятої Богородиці (кін. 19 ст.), будинок першої б-ки, відкритої 1897, рештки *Кам’янського городища*.

Є.М. Скляренко.

КА́М’ЯНКА-НА-ДНІПРІ́ — назва 1929—44 м. *Кам’янка-Дніпровська*.

КА́М’ЯНКА-СТРУМИ́ЛІВСЬКА — назва 1485—1944 м. *Кам’янка-Бузька*.

КА́М’ЯНКА-ШЕВЧЕ́НКІВСЬКА — назва 1929—44 м. *Кам’янка*.

КА́М’ЯНСЬКА КУЛЬТУ́РА, Кам’янська культура Східного Криму — *археологічна культура* доби бронзи (див. *Бронзовий вік*), 18 (можливо, й раніше) — 15 ст. до н. е. Названа за іменуванням археол. пам’ятки — поселення Кам’янка (біля колиш. с. Кам’янка Керченської міськради, Крим. обл.), що розташов. неподалік від сучасної переправи через Керченську протоку. Представлена не поодинокими невеликими стоянками, що характерно для спорідненої *катакомбної культурно-історичної спільності* в Криму, а: 1) порівняно щільно розміщеними примор. поселеннями (Юркіно I — IV, Глейки, Маяк I, II, Кам’янка, Кімерик, Чауда, Чалки, Алчак, Меганом, Орджонікідзе та ін.); 2) низкою степових поселень біля стародавніх доріг і водних джерел (Єрофеєве, Ленінське, Горностаївка, Кірове — нині села Ленінського р-ну АР Крим, Слюсареве — колиш. село цього ж р-ну та ін.); 3) невеликою кількістю стоянок, пов’язаних із сезонним відгінним скотарством (Бєлінське, Темір-гора, Зелений Яр, Бакси). Територія поширення К.к. досить компактна (сх., пд.-сх. райони Криму, можливо, район *Севастополя*), вона діаметрально протилежна традиційним центрам життєдіяльності катакомбної культ.-істор. спільності та *багатоваликової (багатопружкової) кераміки культури*. За щільністю й поширенням цю к-ру можна порівняти з поселеннями Боспору антич. часу (див. *Боспор Кімерійський*, *Боспорське царство*). Частина розкопаних поселень К.к. перекрита залишками антич. городищ. Питання особливостей поховань К.к. досліджується. Можливо, це безкурганні поховання в катакомбах з кромлехами (кільце з каменю навколо могили), що розкопані на могильнику Штурмове біля Севастополя (Г.Тощев, О.Савеля), та деякі підкурганні поховання з кромлехами на Керченському п-ові (В.Отрощенко, О.Кислий).

Уперше питання виокремлення таких пам’яток у Криму як археол. к-ри було поставлено в 1930—40-х рр. (П.Заболоцький, О.*Бадер*, О.Брюсов). На сьогодні К.к. ідентифікується як давня місц. к-ра, що пов’язувала традиції нас. Криму, Подніпров’я, Подоння, Пн. Кавказу, Пн.-Зх. Причорномор’я та традиції мешканців більш далеких земель. К.к. була важливою ланкою формування к-ри протокочовиків Стародавнього світу, що була загалом відносно бідною матеріально (як то: гіксоси, біблійні ібрі та ін.), проте відзначалась характерними потребами далеких походів. Так, на поселенні Кам’янка знайдено прадавній кістяний дисковидний псалій (деталь кінської вузди в бойовому спорядженні), що за формою аналогічний псаліям із зони степів Євразії, а також із Мікен (Греція), Гази (Палестина) і Рас-Шамри (Сирія); виявлено артефакти мореплавання, зокрема на місці розкопок поселення Глейки I — маяк-кострище. Характерною особливістю К.к. на фоні тогочасних степових к-р є її «прив’язка» до доріг та водних (мор.) шляхів. Активно розвивалися землеробство і скотарство. У К.к. своєрідно консервувалися риси катакомбної культ.-істор. спільності, частково *ямної культурно-історичної спільності* та к-ри типу Глейки II, а також з’являються риси к-ри перехідного періоду «багатоваликового» стилю. Для ліпних керамічних посудин, що виявлені під час розкопок пам’яток К.к., найбільш характерною формою є круглобока, горщики вертикальних пропорцій мали різко відхилений вінець, а горщики горизонтальних пропорцій — бочкоподібний тулуб. Від знахідок к-ри багатоваликової кераміки керамічні вироби К.к. відрізняються нечисленністю форм чітко зламаного профілю, бідністю орнаментації, включно багатоваликової, наявністю підлощеної кераміки, оригінальністю форм, що є трансформацією катакомбних горщиків, а також наявністю горщиків з внутр. виступом для утримання кришки. Носії К.к. зводили житла легкої конструкції та кам’яні з використанням дерева, будували потужні кам’яні стіни та еспланади на схилах. Конструктивні особливості знайдених споруд (Планерське I та ін.) засвідчують, що їхні будівники були знайомі з технологією зведення потужних фортифікаційних споруд.

Кам’янська культура. Пам’ятний знак епонімного поселення. Фото 2006.

Генетичні зв’язки К.к. простежуються до к-р ранньокатакомбного часу. В пізньокатакомбний період носії К.к. потра-

Пам’ятний знак біля найдавнішого джерела (поселення Кам’янка). Фото 2006.

пили в коло відносин, що просторово охоплювали райони Бл. Сходу. При цьому поселення Кам’янка, очевидно, відігравало роль своєрідного міжкульт. форпосту та перевалочного пункту. Це поселення, з точок зору *географії історичної* та теорії реконструкції середовищ, є зменшеним аналогом поселення Троя того ж самого часу: обидва розміщувалися на підвищеннях над древньою лукою біля мор. протоки (Боспор Кімерійський — Геллеспонт), поряд з ними були поселення-попередники (Глейки II — Карагач), джерела питної води та шляхи.

Поява на поселеннях К.к., воїнів-колісничих, які використовували дисковидні псалії (а це сталося в 17 — на поч. 15 ст. до н. е.), очевидно, засвідчує період розквіту цієї к-ри. Тривалий час К.к. співіснувала з катакомбною культ.-істор. спільністю та к-рою багатоваликової кераміки. Її зникнення, вірогідно, пов’язане з порушенням традиційних активних контактів через Керченську протоку.

Літ.: *Рыбалова В.Д.* Поселение Каменка в Восточном Крыму. «Археологический сборник Государственного Эрмитажа», 1974, вып. 16; *Кислий О.Є.* Основні риси кам’янської культури Східного Криму. «Археологія», 2006, № 3.

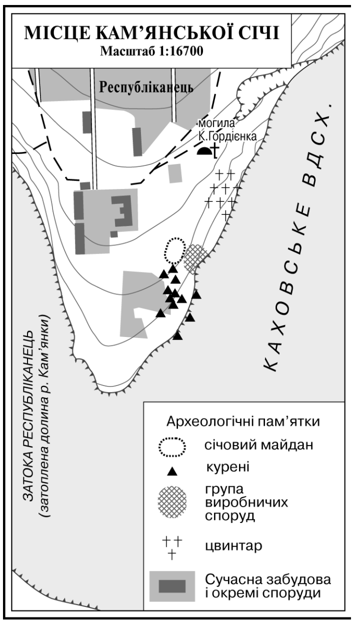
О.Є. Кислий.

КА́М’ЯНСЬКА СІЧ — адм. і військ. центр запороз. *козацтва* 1709—11 та 1728—34. Була розташов. в гирлі річок *Кам’янка* та Козацьке річище на правому березі Дніпра поблизу сучасного с. Республіканець Бериславського р-ну Херсон. обл. К.С. запорожці заснували після заборони рос. царя *Петра I* на проживання січового товариства на тер., підвладних Рос. д-ві, та зруйнування у зв’язку з цим навесні 1709 рос. військами *Чортомлицької Січі.* К.С. запорожці розмістили на кордоні підвладних Рос. д-ві земель, що належали до *Вольностей Війська Запорозького низового*, і стали підпорядковуватися крим. ханові. Навесні 1711 (у цей час більшість запорожців перебувала у воєн. походах у складі війська гетьмана П.*Орлика* в *Правобережній Україні* та з ордами на чолі з ханом Девлет-Гіреєм II у *Слобідській Україні*) рос. війська на чолі з В.*Бутурліним*, у розпорядженні якого було ще й кілька лівобереж. полків гетьмана І.*Скоропадського*, атакували К.С. Не маючи достатньо сил, щоб протистояти наступу, *Кіш Запорозької Січі* перебазувався в глибину підпорядкованих крим. ханові земель і заснував неподалік Кардашинського лиману *Олешківську Січ.*

Перебуваючи під зверхністю крим. хана, січове товариство користувалося різноманітними пільгами, податковим імунітетом і як військ. стан отримувало з ханської скарбниці спеціальну грошову платню — «айлик». Однак з часом ці пільги були урізані, ханською адміністрацією запроваджувалися різні повинності. Айлик спочатку було замінено правом пільгового видобутку солі з крим. лиманів і озер, пізніше й це право було скасовано. За ханську протекцію Кіш зобов’язаний був на перший поклик крим. правителя виставляти в похід на допомогу орді 2-тис. козац. військо на чолі з *кошовим отаманом.* Крім того, січове товариство повинно було безоплатно щорічно працювати на спорудженні й ремонті перекопської захисної лінії (див. *Перекоп*). На К.С. хан заборонив запорожцям мати будь-яку *артилерію*, будувати укріплення як на самій Січі, так і в ін. місцях їх поселення. Кошу не дозволялося підтримувати стосунки з представниками рос. уряду та гетьман. адміністрації *Лівобережної України*, їздити до лівобереж. укр. міст, а також вести торгівлю в *Очакові* та на Крим. п-ові. Натомість ханський уряд видав привілеї на ведення торгівлі в Січі крим. татарам, грекам, євреям та вірменам. Після смерті прихильного до запорожців Каплан-Гірея (1719) січове т-во зазнавало постійних адм. і суд. утисків з боку місц. влади. Більшість запорожців почали виступати за повернення під владу рос. царів, не раз відправляли повноважних послів до гетьмана Д.*Апостола*, рос. військ. командування в Україні та царського двору.

Однак спроби козаків уладнати стосунки з рос. владою та відновити Січ на землях Вольностей Війська Запороз. низового в Чортомлику не мали успіху. 1728 козаки, однак, повернулися на свої землі — у К.С.

В умовах підготовки *Російської імперії* до війни з *Османською імперією* уряд імп. *Анни Іванівни* 31 серп. 1733 надіслав кошовому отаману К.С. І.*Малашевичу* грамоту про вибачення «всіх попередніх провин» січовиків і дозвіл повернутися в межі Рос. імперії. 28 берез. 1734, отримавши наказ крим. хана про похід проти рос. військ і укр. лівобережних полків, запорожці залишили К.С. і перебралися в середину земель Вольностей Війська Запорозького низового, де на р. Підпільна

(правий рукав Дніпра) заснували *Нову Січ*.

Місцерозташування К.С. в різні роки досліджували: *Одеське товариство історії та старожитностей*, етнограф О.*Афанасьєв-Чужбинський*, відомий знавець запороз. старовини Д.*Яворницький*. Археол. розкопки на місці *городища* К.С. проводили Б.Копилов та В.Ленченко.

Літ.: *Ленченко В.* На городищі Кам'янської Січі. «Пам'ятки України», 1990, № 1; *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків, т. 3. К., 1991. *Мицик Ю.А.* З джерел історії Кам'янської та Олешківської Січей. В кн.: Південна Україна XVI—XIX століття. Записки науково-дослідницької лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету, вип. 1. Запоріжжя, 1996.

В.М. Горобець.

КА́М'ЯНСЬКА УПРА́ВА — структурний відділ таємного Пд. т-ва (див. *Декабристів рух в Україні*). Створена у січ. 1822 за рішенням першого установчого з'їзду чл. Пд. т-ва в *Києві*. К.у. (існували ще *Тульчинська управа* і *Васильківська управа* Пд. т-ва) підпорядковувалася центру або директорії, до останньої було обрано полковника П.*Пестеля* і ген.-ад'ютанта О.*Юшневського*. К.у. налічувала більше 10 осіб. Її очолювали відставний полковник В.*Давидов* і ген.-майор, князь С.*Волконський*, які, відповідно 1819 і 1820, стали членами «*Союзу благоденства*». Вони поділяли таємну частину програми Союзу про підготовку революц. перевороту в *Російській імперії*, який мав би сприяти якнайшвидшому введенню в Росії республіканського правління і знищення кріпосного права.

Кам'янка стала центром управи, бо тут у маєтку своїх батьків на правах власника трьох економій з селами і кріпосними жив її керівник — полковник В.Давидов, який на той час пішов у відставку, мав будинок у Києві й тісні стосунки з військовими та заможними дворянськими родами в Україні й *Санкт-Петербурзі* (зокрема, мав родинні зв'язки з членами управи С.Волконським, В.Лихарєвим і братами Й.*Поджіо* та О.*Поджіо*). У своєму маєтку В.Давидов практикував моральні принципи програм масонських лож (див. *Масонство*) і декабризму — час від часу зменшував відробітки і податки; для селян влаштував лікарню.

Князь С.Волконський, дружина якого М.*Волконська* (у дівоцтві — Раєвська) проживала неподалік Кам'янки в маєтку своїх батьків, служив командиром піхотного полку 2-ї армії.

Кам'янка. Пам'ятник декабристам. Скульптори М. Вронський і В. Чепелик, архітектор В. Гнєздилов. 1975.

Декабристи в Кам'янці. Картина роботи художника М. Дерегуса. 1975.

К.у. проводила зібрання з метою вироблення програми Пд. т-ва, редакції т. зв. конституції «*Руська Правда*». Тут обговорювалося і 1823 одноголосно було прийняте найрадикальніше рішення всієї орг-ції — підготовка повстання і знищення імператорської сім'ї. Управа самостійно здійснювала відбір нових членів орг-ції, в основному з числа військових, які поділяли вимоги програми Пд. т-ва (респ. правління, ліквідація монархії, кріпосного права, переділ поміщицької і общинної землі), були надійними і виявляли співчуття до бідних. За час діяльності Управи її керівники особисто прийняли до орг-ції по 4 нових кандидати.

В.Давидову було доручено розгорнути справу орг-ції у пд. *військових поселеннях.* Командуючим воєнними поселеннями в Херсон. та Катеринослав. губерніях був генерал граф І.*Вітт*, він мав службове доручення вести «охоронний нагляд за південним краєм Росії». Дізнавшись про Управу, він направив до неї провокатора О.*Бошняка*, той через члена орг-ції підпоручика В.Лихарєва (до 1820 був ад'ютантом у І.Вітта), вступив до т-ва й почав перемовини про вступ у члени т-ва самого І.Вітта. В.Давидов на таку пропозицію зреагував негативно, але роздобута О.Бошняком інформація про орг-цію та її головних членів невдовзі була передана імп. *Олександру І.*

1821 Кам'янку відвідав висланий на пд. О.*Пушкін* (після гостин у В.Давидова він присвятив йому свої нові вірші; дещо пізніше все це стало приводом для направлення для нагляду за поетом в с. Михайловське О.Бошняка).

Керівники К.у. не підтримали у вирішальний момент пропозиції О.Поджіо, що була передана їм листом через члена Управи підполковника О.Єнтальцева (він володів селом поблизу маєтку В.Давидова) звільнити П.Пестеля з-під арешту й виступити з 19-ю д-зією П.Пестеля та можливим контингентом військ від Васильківської управи на чолі з С.*Муравйовим-Апостолом* і захопити штаб 2-ї армії в *Тульчині.*

Підполковник О.Єнтальцев пропонував також іти з кінною артилер. ротою у військ. поселення. Однак заарештований П.Пестель, зустрівшись з кн. С.Волконським, передав інформацію про донос капітана А.Майбороди, дав наказ заховати «Руську Правду» і висловив думку про недоцільність піднімати війська на повстання без згоди Пн. т-ва.

Основні відомості про діяльність К.у. — це матеріали слідчої справи по ній та ціла низка доносів, а також спогади її членів і близьких до них людей. Документи самої К.у. були знищені після арешту Пестеля і поразки повстання 26(14) грудня 1825 в С.-Петербурзі. За наказом імп. *Миколи I* від 6 січ. 1826 (25 груд. 1825 за ст. ст.) члени К.у. були заарештовані й доправлені в столицю.

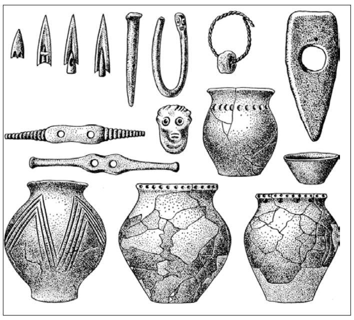
Дж.: Записки Сергея Григорьевича Волконского (декабриста). СПб., 1902; Восстание декабристов: Документы и материалы, т. 4, 8. М., 1925; *Сыроечковский Б.* Записка Бошняка. «Красный Архив», 1925, т. 2 (9); Декабристи на Україні. Х., 1926; Восстание декабристов: Документы и материалы, т. 9—13. М., 1950—1975.

Літ.: *Семевский В.И.* Политические и общественные идеи декабристов. СПб., 1909; *Лисенко М.* Декабристський рух на Україні. К., 1954; *Нечкина М.В.* Движение декабристов, т. 1—2. М., 1955; Декабристы: Биографический справочник. М., 1988; *Казмірчук Г., Латиш Ю.* Українське декабристознавство. К., 2002.

І.І. Глизь.

КА́М'ЯНСЬКЕ — назва до 1936 м. *Дніпродзержинськ.*

КА́М'ЯНСЬКЕ ГОРОДИ́ЩЕ — залишки *городища* скіф. часу (див. *Скіфи*) в степовій зоні Пн. Причорномор'я. Розташов. на лівому березі р. Дніпро, в р-ні м. *Кам'янка-Дніпровська.* Більша ч. затоплена водами Каховського водосховища. Досліджується вже майже сто років. Виникло на дюнному мисі між плавневими масивами на рубежі 5—4 ст. до н. е. Мало пл. 12 км^2, яку відокремлював від степу земляний вал висотою 2 м. Культ. шар залягає лінзами. Тут знайдено: столовий посуд — чорнолаковий, розписний, сіроглиняний; вироби з бронзи, заліза, кістки та рогу; монети *Боспорського царства*, Істрії (колиш. місто на зх. узбережжі Чорного м., на тер. сучасної

Кам'янське городище. Кераміка та вироби з бронзи, заліза і каменю, знайдені під час розкопок.

Румунії), *Ольвії*; фрагменти амфор, скляних речей; прикраси із бронзи, каменю, золота. Виявлено залишки садиб з каркасними, напівземлянковими та наземними житловими спорудами, госп. ямами, бронзоливарні майстерні та майстерні з обробки кістки та рогу, кузні. Крім примітивного ремесла та домашнього вир-ва, мешканці К.г. займалися землеробством та скотарством. На думку науковців, виникнення цього поселення на місці зимовищ кочових скіфів пов'язане з процесом переходу тогочасних мешканців тамтешніх земель до осілості. Пізніше це городище відігравало роль екон. центру степового Надчорномор'я, де концентрувалися торгові зв'язки Степової Скіфії з її сусідами, в першу чергу — з грец. містами Пн. Причорномор'я. Проіснувало до кін. 4 ст. до н. е.

Н.О. Гаврилюк.

КАНА́ДА — д-ва в пн. ч. Пн. Америки з прилеглими о-вами, у т. ч. Канадським Арктичним архіпелагом. Омивається на сх. Атлантичним, на пн. Пн. Льодовитим, на зх. Тихим океанами. На пд. та пн. зх. межує з США. Пл. 9976,14 тис. км^2 (2-ге місце у світі після РФ). Нас. 32,2 млн осіб (2003), з них англомовних громадян бл. 45 %, франкомовних — 29 %, решта — представники нац. меншин — переважно нащадки європ. (окрім британців і французів, які належать до більшості), азійських та афр. емігрантів. Корінним нас. канад. земель є індіанці та ескімоси (інуїти), сьогодні вони мешкають гол. чин. за Пн. полярним колом, від 1999 мають самоврядування. Понад 45 % нас. сповідує католицизм.

Офіц. мови — англ. та франц. Столиця — м. Оттава. К. — конституційна монархія, входить до Співдружності націй (до 1947 — Брит. Співдружність націй). Глава д-ви — королева Великої Британії, її представником у країні є генерал-губернатор, якого вона затверджує на посаді за поданням прем'єра-міністра уряду К. Реальна влада належить канад. парламенту та уряду. За формою держ. устрою К. є федерацією десяти провінцій і 3 територій федерального підпорядкування. Найвищий законодавчий орган — двопалатний парламент, він складається з сенату та палати громад. Виконавчу владу здійснює федеральний уряд на чолі з прем'єр-міністром. Кожна провінція має власний уряд. Глава д-ви представлений у провінції лейтенант-губернатором, який призначається генерал-губернатором. Особливості держ. устрою К. зумовлені перш за все її історією.

Колонізацію тер. майбутньої К. розпочали французи. На поч. 17 ст. першим франц. губернатором колонізованих земель став Самюель де Шамплейн. 1608 французи заснували м. Квебек, яке згодом стало адм. центром однойменної провінції. Розширення французької місіонерської діяльності та хутряної й горілчаної торгівлі з місц. індіанськими племенами сприяло заснуванню 1643 м. Монреаль. Усталеної думки щодо походження слова «Канада» немає. За однією з най-

Канада. Оттава. Будинок парламенту. Фото початку 21 ст.

більш імовірних версій, воно є похідним від індіанського слова «каната», що означає хижі (тамтешні житла) і яким аборигени, які мешкали на теренах, де нині розташов. м. Квебек, називали свої поселення. В 16—17 ст. назва Канада вживалася поряд з офіц. назвою Нова Франція. Від 1791 Канадою іменувалися англ. колонії в межах провінцій Квебек і Онтаріо, а з 1867 — й ін. канадські тер.

Після перемоги британців над французами на північноамер. землях у роки *Семирічної війни 1756—1763* франц. влада на підконтрольних їй канад. тер. ослабла. За умовами Паризького миру 1763 Франція втратила більшу частину Нової Франції. Після проголошення 1776 незалежності США прихильники брит. колоніального панування емігрували з США до Брит. колонії — Верхньої К. (Онтаріо). Після франко-брит. домовленості 1791 на тер. франц. ч. К. — Нижньої Канади (Квебеку) — та британ. ч. — Верхньої К. (Онтаріо) — були утворені напівавтономні адм. системи, економічно тісно пов'язані між собою. Сепаратистський рух у франкомовній провінції Квебек виник наприкінці 18 ст., коли Велика Британія стала нав'язувати франкомовним громадянам брит. порядки. Поступово Велика Британія започаткувала об'єднання і самоврядування канад. провінцій.

1846 між К. та США було підписано Орегонську угоду, згідно з нею за держ. американо-канад. кордон був вибраний 49-й градус пн. широти. 1867 США купили в *Російської імперії* Аляску й 1903 між США та К. було встановлено ще один кордон (пн.-зх. щодо тер. К.).

Процес формування двопартійної канад. політ. системи розпочався 1854 (тоді була заснована Прогресивно-консервативна партія К.) та в основному завершився 1873, коли була заснована Ліберальна партія К. У проміжку між цими двома подіями — 1 лип. 1867 К. стала брит. самоврядним домініоном — цей день є й нині головним держ. святом К. (День Канади).

У роки *Першої світової війни* К. підтримувала країни *Антанти*. В *Другій світовій війні* вона була чл. *антигітлерівської коаліції*. Після 1945 в політ. житті К. домінували ліберали, вони проводили політику розбудови соціальної д-ви і тісної співпраці з США. 1949 К. вступила до *НАТО*, цього ж року о-в Ньюфаундленд став її 10-ю пров. К. є учасником Північноамер. системи протиракетної оборони.

У 1970-х рр. загострилося напруження між франкомовними й англомовними канадцями, зокрема, франкомовні мешканці провінції Квебек вважали, що, поселяючи до них емігрантів, федеральний уряд намагається змінити етнополіт. структуру їхньої провінції, щоб послабити тут політ. вплив прихильників незалежності Квебеку.

К. належить до вісімки провідних індустріальних д-в світу, є осн. торговельним партнером США. 1984 між К. та США була підписана угода про вільну торгівлю (1990 до цієї угоди приєдналася Мексика).

1991 був створений «Квебекський блок», який виступив за негайну незалежність Квебеку від К. В серп. 1992 федеральний уряд розробив проект конституційної реформи, що передбачала надання широкої автономії Квебеку в складі К., але його не підтримали представники ін., окрім Квебеку, канад. провінцій.

1994 К. разом із США та Мексикою офіційно створила Північноамер. зону вільної торгівлі (НАФТА). На референдумі в Квебеку (1995) незначною більшістю — 50,6 % — було відхилено пропозицію про незалежність Квебеку, а в квіт. 2003 на місц. виборах сепаратистський «Квебекський блок» здобув лише 33 % голосів. Економіка Квебеку отримала вагомий прибуток від функціонування НАФТА, що послабило політичний вплив прихильників незалежності.

К. лишається активним чл. НАТО (попри відмову від підтримки США в Іраку 2003), бере участь у антитерористичній операції на тер. Афганістану, розвиває стосунки з країнами *Європейського Союзу*, проводить послідовну політику рівноправних відносин із країнами Азії, Африки та Лат. Америки.

2 груд. 1991 К. визнала незалежну Україну. 27 січ. 1992 між Україною і К. були встановлені дипломатичні відносини. Укр.-канад. зв'язки інтенсивні й багатогранні. Активну участь у них бере укр. діаспора.

Літ.: *Тишков В.А., Кошелев Л.В.* История Канады. М., 1982; *Кулышев Ю.А.* Канада. М., 1989; *Сич О.І.* Імміграція та її місце в соціально-економічному розвитку Канади (1900—1939): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра істор. наук. Чернівці, 1994; *Кононенко С.В.* Центральна і Східна Європа в системі сучасної зовнішньої політики Канади. К., 1996; *Мелкумов А.А.* Канадский федерализм: теория и практика. М., 1998; *Шляфер Л.* Канада. География, экономика, право. М., 1999; *Коваленко В.Г.* Квебекське національне питання у 80—90-ті рр. XX ст.: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук. Донецьк, 2000; *Ажаева В.С.* Канада: тенденции социально-политического развития. М., 2001; *Тимашова Т.Н.* Канадский федерализм: эволюция и особенности институциональной структуры. М., 2001.

А.Ю. Мартинов.

Канада. Монреаль. Загальний вигляд. Фото початку 21 ст.

Українці в Канаді. Офіційно перші українці на канад. землі

були зареєстровані 7 верес. 1891 (ними були вихідці із с. Небилів, нині село Рожнятівського р-ну Івано-Франк. обл., — Іван Пилипів і Василь Єлиняк), однак прибувати до цієї країни вихідці з укр. теренів почали значно раніше. Історія еміграції українців до К. поділяється на 4 хвилі, що припадають на такі періоди: 1-ша — останнє десятиліття 19 ст. — до початку Першої світової війни, 2-га — міжвоєн. роки; 3-тя — після Другої світової війни; 4-та — 1990-ті рр. Кожна із цих хвиль (див. *Еміграція українська*) мала свої особливості. Перша була найбільш масовою. Переважну більшість емігрантів становили бідні селяни із *Західної України*. 1921 під час всеканад. перепису нас. в країні було зареєстровано 170 тис. українців (це становило 1,2 % всього нас. д-ви; проте ця цифра є заниженою, оскільки українці досить часто ідентифікували тоді себе як буковинці, галичани, австрійці, поляки, русини).

Від самого початку українці на чужині поселялися, як правило, громадами, що формувалися з колиш. мешканців тих повітів і навіть сіл, у яких вони проживали до еміграції. У заново створених поселеннях вони прагнули зберегти свою національну своєрідність, культурні й побутові особливості, тобто те, що зв'язувало їх з рідною землею. Таке прагнення виявилося, зокрема, в іменуваннях їхніх нових поселень: Броди, Галич, Горлиці, Дніпро, Дністер, Збруч, Збараж, Золочів, Карпати, Коломия, Київ, Прут, Січ, Сокаль, Стрий, Тернопіль тощо.

Еміграція кінця 19 ст. — поч. 20 ст. започаткувала процес формування укр. етнічної групи К. Цьому процесові сприяло компактне розселення українців у канад. пров. Альберта, Саскачеван й Манітоба, де до 1921 було зосереджено 90,1 % українців від їх загальної кількості в країні (на той час тер. цих провінцій ще не була повністю освоєною, тут у наявності були вільні землі, де можна було займатися с.-г. працею). І лише незначна ч. укр. іммігрантів поселялась у містах та їхніх околицях, зокрема в провінціях Онтаріо й Квебек, працювала на шахтах, лісопереробних заводах, на транспорті. Таке розселення іммігрантів визначалося гол. чин. можливостями їхнього працевлаштування та професійною підготовкою. Це був час, коли українці в канад. суспві перебували на найнижчих щаблях соціальної ієрархії й зазнавали навіть нац. дискримінації.

2-га і 3-тя хвилі за кількістю іммігрантів поступалися 1-й, загалом тоді до К. переселилося понад 100 тис. українців, з них більше 60 тис. — у міжвоєн. період, головним чином із Західної України. Серед емігрантів 2-ї хвилі, окрім селян, були також робітники, представники інтелігенції, ветерани укр. армій, поміж них — немало осіб з середньою і вищою освітою. Оселялись вони не лише у степових провінціях Зх. К., а й у великих пром. містах сх. ч. країни. Після Другої світової війни і до серед. 1950-х рр. до К. прибуло 35—40 тис. українців, гол. чин. із таборів для *«переміщених осіб»*. Основна їх ч. оселилася в індустріальних центрах провінцій Онтаріо та Квебек. Ця еміграція в основному довершила формування укр. етнічної групи в К. (1961—81 до К. емігрувало трохи більше 9 тис. українців, що не мало істотного впливу на їхнє кількісне збільшення в країні).

Четверта хвиля еміграції бере початок з горбачовської *перебудови* й розпаду *СРСР* і була спричинена здебільшого погіршенням економічних умов проживання на Батьківщині. Переважна більшість емігрантів мала вищу освіту або тех. спеціальність, володіла англ. мовою, що дало їм змогу швидше знайти роботу й інтегруватися в канадське сусп-во. За період з 1991 до 2001 до К. переїхало 23 435 осіб.

Згідно з офіц. даними канад. переписів нас. 1941—2001, кількість українців та їхніх нащадків у К. становила: 1941 — 306 тис. осіб (2,7 % від усього населення країни), 1951 — 395 тис. (2,8 %), 1961 — 473,3 тис. (2,6 %), 1971 — 580,3 тис. (2,7 %), 1981 — 529,6 тис. (2,2 %), 1991 — 1054 тис. (3,9 %), 2001 — 1071,06 тис. (3,6 %). На поч. 21 ст. з-поміж всіх українців, які є громадянами К., бл. 90 % народилися в К., а 326,2 тис. були виключно укр. походження. За своєю чисельністю українці становлять 9-ту нац. групу канадців. Вони розселені по всій країні. Найбільше їх зосереджено в провінціях: Онтаріо — 290 925 осіб (це складає 2,6 % усього нас. цієї провінції), Альберта — 285 725 осіб (9,7 %), Брит. Колумбія — 178 880 осіб (4,6 %), Манітоба — 157 655 осіб (14,3 %), Саскачеван 121 735 осіб (2,6 %), Квебек — 24 030 осіб (0,3 %). Для українців характерні досить високі темпи урбанізації. В 1901 лише 3,5 % з них проживали в містах, 1921 — 19,9 %, 1941 — 33,9 %, 1961 — 65,2 %, 1981 — 76 %. Найбільше українців та їхніх нащадків мешкає в містах: Едмонтон (125 720 осіб, це 13,6 % нас. міста), Торонто (104 490 осіб, 2,2 %), Вінніпег (102 635 осіб, 15,5 %), Ванкувер (76 525 осіб, 3,9 %), Калгарі (65 040 осіб, 6,9 %), Саскатун (34 385 осіб, 15,4 %), Гамільтон (24 070 осіб, 3,7 %), Реджайна (23 220 осіб, 12,2 %).

Структура зайнятості канад. українців наближається до структури зайнятості, характерної для нас. К. в цілому. Від 1913 канадці укр. походження призначаються на високі держ. посади: саме тоді вперше українець А.Шандро був обраний депутатом парламенту в пров. Альберта. 1915 де-

Канада. Гардентон, Манітоба. Свято-Михайлівська церква. Перша українська церква в Канаді, збудована 1899. Фото 1915.

Українські поселенці в Північній Манітобі. Фото початку 20 ст.

путатом парламенту в пров. Манітоба було обрано Т.Ферлея, 1951 І.Яремка обрали до парламенту в пров. Онтаріо. До федерального парламенту представник укр. діаспори вперше був обраний 1926. Ним став М.Лучкович. До федерального парламенту також обиралися А.Глинка (1940), Ф.Заплітний (1945, 1953), І.Дікур (1949), А.Головач (1953), І.Кучерепа (1957), С.Корчинський (1958), В.Скорейко (1958), В.Яцула (1958), Й.Слоган (1958) та ін. 1955 вперше українець В.Вал (Волохатюк) був обраний сенатором. Сенаторами також обиралися: І.*Гнатишин* (1959), П.*Юзик* (1963), Дж.Івасів (1978), М.Білиш (1979) та ін. Неодноразово представники укр. походження ставали мерами міст, зокрема: В.Гаврилюк — Едмонтона (тричі: 1951, 1964 і 1975), С.Дзюба — Вінніпега, П.Ратунський — Кенори, Л.*Декора* — Едмонтона, М.Старчевський — Ошави — та ін. Першим губернатором пров. Саскачеван (1970) став С.Воробець. 24-м генерал-губернатором К. був Р.*Гнатишин*.

Перші укр. організації в К. створювалися на зразок тих, що діяли в Україні: церк. громади, «Просвіти», нар. і робітничі будинки. З часом почали діяти й орг-ції ін. типу: політичні, жіночі, студентські, молодіжні тощо. Зокрема: Стоваришення укр. робітн. дім (1918; з 1948 — *Товариство об'єднаних українських канадців*); Укр. червоний хрест (1918); Гетьманська Січ (1924, згодом — Союз гетьманців-державників); Союз українок К. (1926); Союз укр. самостійників (1927); Укр. стрілецька громада в К. (1928); Союз укр. молоді в К. (1931); Укр. нац. об-ня (1932); Комітет українців Канади (1940, з 1989 — *Конгрес українців Канади*); Фонд допомоги українцям К. (1945); Організація укр. молоді «Пласт» (1948); Союз укр. канад. ветеранів (1945); Спілка укр. молоді (1948); *Ліга визволення України* (1949); Спілка укр. студентів К. (1953) та багато ін. Однак кількість громадян К. укр. походження, які беруть участь в укр. нац. т-вах і укр. партіях, поступово зменшується. Переважна більшість представників 4-ї хвилі еміграції взагалі не бере участі в укр. організованому житті. Лише церква як відігравала, так і відіграє ключову консолідуючу роль в житті канад. українців.

Канада. Едмонтон. Музей «Село української культурної спадщини». Фото початку 21 ст.

Важливу роль українці в К. приділяли і приділяють шкільництву. Школи, де їхні діти могли б опановувати англ., а також, що не менш важливо, вивчати рідну мову й різноманітні українознавчі дисципліни, вони почали закладати ще наприкінці 19 ст. Діти українців навчалися і в канад. держ. школах. Цьому сприяв прийнятий спочатку в пров. Манітоба (1896), а згодом і в провінціях Альберта та Саскачеван закон, згідно з яким у держ. школах дозволялося вести двомовне навчання, якщо в класі було щонайменше 10 дітей однієї нац. меншини, які бажали вчитися рідною мовою. Початок власне укр. шкільництва в К. у т. зв. рідних школах тісно пов'язаний з парафіями і церквами. Перші 2 щоденні укр. школи в К. були відкриті 1905. Одна з них — у Бівер Лейку: вона розташовувалася у невеликому церковному приміщенні (окрему будівлю для неї було споруджено зусиллями оо. Василіан (див. *Василіани*) лише 1914), в ній навчалося 60 дітей. Друга — у Вінніпезі при парафії св. Миколая; спочатку вона діяла як вечірня, а з осені 1905 як цілоденна укр.-англ. з повною програмою навчання; 1906 кількість учнів у ній збільшилася з 50 до 160, у наступних роках — ще більше. Протягом перших 6 років навчання проводилось у підвалі церкви і лише в 1911 при фінансовій підтримці парафії було збудоване спеціалізоване шкільне приміщення. Подібні школи були відкриті також в Едмонтоні, Торонто, Йорктоні та багатьох інших містах і населених пунктах, де компактно проживали українці. Значною перешкодою в організації таких шкіл була відсутність учителів, які б володіли одночасно укр. й англ. мовами. Станом на 1904 у трьох пров. — Манітоба, Альберта й Саскачеван — діяло 40 повнопрограмних укр.-англ. шкіл, а ще в 100 зареєстрованих школах навчання не проводилося саме у зв'язку з відсутністю в них двомовних учителів. У той же час до К. прибували все нові й нові групи емігрантів з укр. земель і, отже, кількість укр. дітей, які не мали можливості навчатися, з року в рік зростала і на початку 1900-х рр. досягла 4 тис. Тому 16 лют. 1905 у Вінніпезі (1907 була перенесена до Брендона) канад. уряд відкрив першу спец. установу з трирічною програмою навчання для підготовки двомовних вчителів для дітей укр. іммігрантів. Офіційна назва її — «Ruthenian Training School», українці називали її укр. учительським семінаром. Серед бл. 150 її випускників (у черв. 1915 школу закрили) були провідні громад. і політ. діячі країни: Я.Арсенич, О.Гикавий, Ю.*Стечишин,* Т.Ферлей та ін. 1909—14 у Реджайні діяли учительські курси для підготовки учителів-чужинців, офіційна назва — «The English School for Foreigners», на яких навчалися й бл. 100 українців. Подібні учительські семінари працювали також у Вегревілі, Калгарі, Едмонтоні та ін. містах. 1913 уряд Манітоби опублікував для українців перший двомовний підручник «The Manitoba Ruthenian English Readers».

Канада. Саскатун. Український музей Канади. Фото початку 21 ст.

На жаль, чимало тогочасних канад. політиків були прихильниками швидкої асиміляції і вбачали загрозу єдності канад. сусп-ва в існуванні двомовних шкіл. Тому 1913 у пров. Альберта, а 1916 у провінціях Манітоба і Саскачеван викладання мовами нацменшин у держ. школах було заборонено. Були закриті двомовні школи, учительські семінари. Усе це стало поштовхом до розширення мережі приватних

двомовних шкіл. Для укр. дітей, які бажали отримати освіту, але батьки яких жили далеко від міст, від 1912 почали створювати бурси та ін-ти на зразок тих, що існували в Зх. Україні. Ці установи не лише забезпечували учнів і студентів приміщеннями і харчуванням, а й були виховними інституціями.

Перша укр. бурса була відкрита в Едмонтоні. 1915 у Вінніпезі розпочала свою роботу бурса ім. А.Коцка. За два роки її діяльності у ній пройшли курс навчання 38 студентів. 1916 у Саскатуні була відкрита бурса (з 1917 — ін-т) ім. П.Могили. Ця установа мала у своїй власності 3 будинки для студентів, філіал і стала в 1920—1930-х рр. важливим осередком укр. освіт.-культ. руху в К. Її викладачі й слухачі багато зробили для запровадження укр. мови в програму навчання вищих і середніх шкіл у провінції.

1917 в Саскатуні була відкрита ще одна бурса (згодом — ін-т) ім. митрополита А.*Шептицького*, вона мала свій будинок, і вже в 1-й навчальний рік до неї було зараховано 60 студентів. Така ж кількість студентів щороку отримувала тут освіту і впродовж наступних 10 років. В Едмонтоні 1917 почав працювати Ін-т св. Василія Великого, а 1918 — Ін-т ім. М.Грушевського (згодом ім. св. Івана). 1928 були засновані інтернати для дівчат у Саскатуні та Йорктоні. Від 1935 в Саскатуні діяла бурса ім. М.Шашкевича. В Едмонтоні 1945 був створений Ін-т св. Василія Великого для хлопців, а 1948 — Ін-т св. Йосафата для дівчат. У Торонто 1949 почав діяти Ін-т св. Володимира.

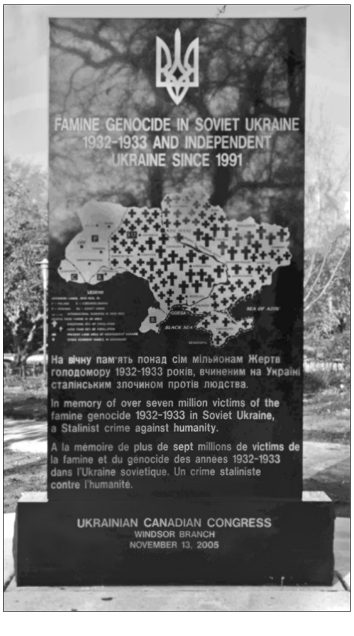
Після II світ. війни цілорічні рідні школи та курси з укр. мови, релігії й українознавчих предметів, що утримувалися укр. церквами і світськими орг-ціями, діяли майже в усіх місцях компактного поселення українців. У будні дні навчання в них відбувалося вечорами (після того, як діти поверталися з держ. шкіл), а в один з вихідних — у суботу чи в неділю — вранці. Згідно з неофіц. даними, 1958 у К. діяло 600 рідних шкіл (майже 2/3 яких утримувалися катол. парафіями), у них працювало бл. 650 учителів і навчалося бл. 18 тис. учнів. Від 1950-х рр. укр. мова стає одним з факультативних офіційних предметів у держ. школах. Всеканад. рух за багатокультурність, в якому активну участь брали й українці, підштовхнув федеральний уряд запровадити 1971 політику багатокультурності на держ. рівні. Це знову уможливило двомовне навчання в держ. школах. Невдовзі відповідні закони прийняли провінційні уряди, зокрема: 1971 — в Альберті, 1974 — Саскачевані, 1978 — Манітобі. Однак кількість учнів, які виявляють бажання навчатися двома мовами, зменшується. 1985 у двомовних школах у провінціях Альберта, Саскачеван і Манітоба навчалося лише бл. 3 тис. учнів. Тим часом скоротилося і число рідних шкіл. На 1981 їх було лише 110 (у них працювало 510 учителів і навчалося 9 тис. учнів). І це не випадково. 1931 укр. мову назвали рідною 92 % канад. громадян укр. походження, 1951 — 80 %, а 1971—81 — 40 % (1991 цей показник ще більш зменшився і становив 19 %, 2001 загальне число таких громадян склало 148 090 осіб).

Від 1940-х рр. в окремих вищих навчальних закладах почали викладатися українознавчі предмети. Так, 1943 у Саскачеванському ун-ті завдяки зусиллям укр. учених та при допомозі їхніх канад. колег, гол. чин. В.*Сімпсона*, був відкритий перший факультативний курс укр. мови (читав проф. Т.Павличенко), на нього того ж року записалися 70 студентів. 1945 — у цьому ун-ті був відкритий ф-т слов'ян. студій (його очолив проф. К.*Андрусишин*), тут уперше було запроваджено програмний курс укр. мови і літ. Згодом і в ін. ун-тах К. почали викладати українознавчі предмети: у Вінніпезі їх читали Я.*Рудницький* та П.Юзик, в Оттаві — В.*Кайє-Кисілевський* й К.*Біда,* у Торонто — Ю.Луцький, у Монреалі — М.Залеський, в Едмонтоні — О.Старчук. Проте, незважаючи на зростання числа таких курсів, кількість студентів, які їх відвідували, була незначною. Так, у 1982/83 навч. році, коли читання українознавчих предметів велося вже у 12 ун-тах К., на їх прослуховування записалося 1389 студентів. 1976 при Ун-ті Альберти було засновано *Канадський інститут українських студій* (КІУС), а 1989 при цьому ж ун-ті почав діяти Центр досліджень історії України ім. П.Яцика. Важливу роль у збереженні і розвитку *українознавства* в К. відіграє діяльність *Наукового товариства імені Шевченка* та *Української вільної академії наук.*

Значний вклад у розвиток українознавства в К. внесли, зокрема, К.*Андрусишин*, К.*Біда*, Б.*Білаш*, П.Войценко, О.Войценко, В.*Кайє-Кисілевський*, Б.*Кравченко*, М.*Лупул*, Ю.Луцький, П.*Магочій*, М.*Мандрика*, М.*Марунчак*, Ю.*Мулик-Луцик*, І.*Назарко,* І.*Огієнко*, Я.*Рудницький*, Яр *Славутич,* О.*Субтельний*, Ю.*Стечишин*, П.*Юзик*.

Канада. Едмонтон. Пам'ятник жертвам голодомору в УРСР 1932—1933 років. Встановлений 1983. Фото початку 21 ст.

Канада. Віндзор. Пам'ятник жертвам голодомору в УРСР 1932—1933 років. Встановлений 2005.

За час перебування в К. українці видавали понад 250 часописів. Це — друковані органи їхніх т-в і орг-цій, релігійні, жіночі, дитячі, наук., спортивні журнали і газети. Життя більшості з них було нетривалим, тиражі, як правило, невеликі. Майже всі вони утримувалися, а ті, що існують сьогодні, утримуються на пожертви передплатників і меценатів, реліг. чи світських товариств та орг-цій. У різні роки кількість часописів була різною, зокрема у 1950—60-ті їх було понад 50, у 1984 — 28. Перший український часопис «Канадійський фермер» був виданий у Вінніпезі 12 листоп. 1903. Згодом з'явилися й ін., зокрема: «*Український голос*» (перший номер вийшов у Вінніпезі 1910), «Канадійський українець» (Вінніпег, 1911—1931; номери з 11 по 18 виходили під назвою «Канадійський русин»), «Канадієць» (Едмонтон, 1912), «Канада» (Вінніпег, 1913), «*Українські робітничі вісті*» (Вінніпег, 1919), «Канадійський ранок» (Вінніпег, 1920), «Правда і воля» (Ванкувер, 1920, ред. Т.Томашевський), «Вісник» (Вінніпег, 1924), «Світ молоді» (Вінніпег, 1927), «Правда і воля» (Вінніпег, 1929, ред. М.Мандрика), «The New Canadian» (Вінніпег, 1929), «Новий шлях» (Едмонтон, 1930), «Робітничі вісті» (Торонто, 1933), «Український робітник» (Торонто, 1934), «Клич» (Едмонтон, 1935), «Ukrainian Canadian Review» (Вінніпег, 1936), «Народна газета» (Вінніпег, 1937), «New Canadians» (Торонто, 1937), «Християнський вісник» (Вінніпег, 1942), «New Opinion» (Вінніпег, 1944), «Віра й наука» (Торонто, 1947), «Голос молоді» (Вінніпег, 1947), «Слово істини» (Вінніпег, 1947), «The Ukrainian Canadian» (Торонто, 1947), «Гомін України» (Торонто, 1948), «Наша мета» (Торонто, 1949), «Церква і нарід» (Вінніпег, 1949), «Жіночий світ» (Вінніпег, 1950), «*Нові дні*» (Торонто, 1950), «Слово» (Торонто, 1950), «Молода Україна» (Торонто, 1951), «Наша культура» (Вінніпег, 1951), «Наша держава» (Торонто, 1952), «Ukrainian Commentary» (Вінніпег, 1952), «Віра й культура» (Вінніпег, 1953), «Рідна школа» (Торонто, 1955), «Поступ» (Вінніпег, 1959), «New Review» (Торонто, 1961), «Слово на сторожі» (Вінніпег, 1964), «Життя і слово» (Торонто, 1965). Укр. вид-ва у К.: «Гомін України», «Добра книжка», «*Євшан-зілля*», «Новий шлях», «Нові дні», «Славута», «Тризуб», «Українські вісті», а також вид-ва при НТШ, КІУС, Торонтському ун-ті та ін.

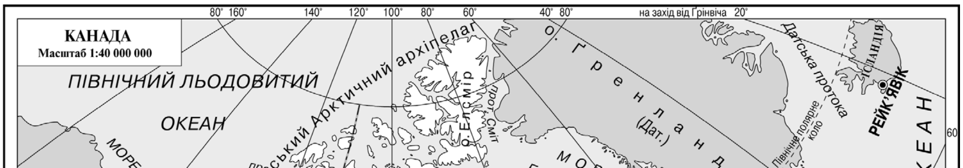

«Канадийскій фармер». Перша україномовна газета в Канаді. 1903. Заголовна сторінка одного з перших номерів.

У К. є низка укр. архівів, музеїв, б-к. У Саскатуні — Укр. музей Канади з філіями в Едмонтоні, Вінніпезі і Торонто; у Вінніпезі — Укр. культ. та освіт. центр; в Едмонтоні — Укр.-канад. архів та музей Альберти; поблизу Едмонтона — музей «Село української культурної спадщини» та ін. 1951 в Торонто був встановлений перший на північноамер. континенті пам'ятник Т.*Шевченку* (згодом його пам'ятники були поставлені також у Вінніпезі та Тіммінсі). Пам'ятники Лесі *Українці* встановлено у Вінніпезі, Саскатуні й Торонто, В.*Стефанику* — поблизу Едмонтона і Торонто, І.*Франку* — у Вінніпезі.

23 жовтня в Едмонтоні був відкритий перший у К. пам'ятник жертвам голодомору 1932—33 в Україні (автор — скульптор з Монреаля Людмила Теметя). Подібні монументи встановлені у Вінніпезі, Віндзорі та Калгарі.

З перших років імміграції українці в своїх канад. поселеннях організовували нац. хори, танц. ансамблі, драм. гуртки, оркестри. Не було жодної укр. орг-ції чи т-ва, незалежно від політ. або реліг. уподобань їхніх чл., де б не існували гуртки художньої самодіяльності. Окрім того, при кожній церкві обов'язково створювався хор. Відомими свого часу були, зокрема, хор «Бандурист» при церкві св. Володимира, хор «Канада» у Вінніпезі, хори в нар. домах Торонто і Монреаля. 1904 у Вінніпезі була поставлена перша театральна вистава. Від 1911/12 в цьому місті активно діяли драматичні т-ва ім. М.Заньковецької, «Боян» та ім. І.Кот-

ляревського. 1922 ці три колективи об'єдналися й до 1950 виступали разом у Вінніпезькому укр. нар. домі під кер. В.Казанівського. Подібні гуртки існували також у Торонто, Едмонтоні, Ванкувері, Саскатуні та ін. містах. Значний внесок у розвиток хорового мист-ва в К. у різний час зробили укр. диригенти Ю.Гассан, Н.Городовенко, Т.Губицький, О.*Кошиць*, П.*Маценко*, М.Пасічняк, Я.Самотілка, Є.*Турула*, Ю.Цукорник та ін. Починаючи з серед. 1920-х рр., укр. хори почали виступи по канад. радіо. Злет укр. нар. танц. мист-ва в К. пов'язаний з діяльністю В.*Авраменка*. Перша його школа укр. танку на амер. континенті була створена при Укр. нар. домі в Торонто. 1926 танцюристи цієї школи (понад 200 осіб) з тріумфом виступили на місц. крайовій виставці: кожного вечора протягом двох тижнів роботи виставки вони брали участь у концертах, що там відбувалися. 1927 з великим успіхом пройшло їхнє турне по К. У 1930-х рр. ансамбль В.Авраменка разом з укр. хором під кер-вом О.Кошиця гастролював по північноамер. континенту. 1938 у К. була знята на плівку опера «Запорожець за Дунаєм». Роль Одарки співала відома укр. співачка М.Сокіл, Карася — відомий оперний співак з України М.Швець, ін. ролі виконували аматори. У зйомці фільму взяв участь танцюрист М.Лехів (один з кращих учнів В.Авраменка). 1939 в Торонто був проведений 1-й Всеканад. фестиваль укр. пісні й танцю (у ньому взяли участь бл. 1500 митців з різних місцевостей країни, в т. ч. 38 струнних оркестрів і 32 хори; він зібрав 10-тис. аудиторію); 1946 — 2-й (бл. 1 тис. виконавців і більш як 15 тис. слухачів). Лише за період з 1939 по 1974 було проведено 10 загальноканад. фестивалів. Традиційними також стали: Канад. нац. укр. фестиваль у м. Дауфін (започаткований 1965), фестиваль писанки у Вегревіллі та фестиваль «Весна» в Саскатуні (обидва проводилися починаючи з 1973). 1978 з ініціативи українців Л. і З. Коссарів у Торонто засновано провінційну раду нар. мист-ва «Ontario Folks Art Council», яка щорічно в червні влаштовує фестивалі нац. груп під назвою «Каравана». 1988 Альбертська рада укр. мист-ва організувала «Фестиваль-88», присвячений 1000-річчю християнства на Русі, в ньому взяли участь 3 тис. виконавців. Фестиваль відвідали понад 25 тис. осіб. Укр. митці також беруть активну участь у провінційних і всеканад. фестивалях. Нині лише в трьох провінціях — Альберта, Саскачеван і Манітоба — діє понад 150 укр. хорів («Бандурист», «Барвінок», «Бурлаки» «Гагілка», «Левада», «Оріон», «Трембіта», ім. О.Кошиця, ім. М.Поповича та ін.) і понад 150 танц. груп («Веселка», «Гопак», «Довбуш», «Каменярі», «Кобзар», «Полтава», «Трембіта» та ін.). Деякі з цих колективів добре знані й далеко за межами Канади, в т. ч. й в Україні. 1992 хорові ім. О.Кошиця за популяризацію укр. хорового мист-ва була присуджена Держ. премія ім. Т.Шевченка.

Літ.: Ювілейна книга. 25-ліття Інституту ім. Михайла Грушевського в Едмонтоні. Вінніпег, 1943; Ювілейна книга 25-ліття Інституту ім. Петра Могили в Саскатуні. Вінніпег, 1945; Пропам'ятна книга Українського народного дому у Вінніпегу. Вінніпег, 1949; *Тесля І.* Розселення українців у Канаді. Вінніпег, 1957; *Кравчук П.І.* На новій землі. Сторінки з життя, боротьби і творчої праці канадських українців. Торонто, 1958; *Шлепаков А.М.* Українська трудова еміграція у США і Канаді (кінець ХІХ — початок ХХ ст.). К., 1960; Ювілейний альманах для відзначення 50-літньої праці «Українського голосу». 1910—1960. Вінніпег, 1960; *Тесля І.*, *Юзик П.* Українці в Канаді — їх розвиток і досягнення. Мюнхен, 1968; *Войценко Ольга.* Літопис українського життя, т. 1—8. Вінніпег—Едмонтон, 1961—1992; *Марунчак М.* Історія українців Канади, т. 1—2. Вінніпег, 1968 (2-ге вид. 1991); *Його ж.* Біографічний довідник до історії українців Канади. Вінніпег, 1986; Західноканадський збірник, ч. 1—4. Едмонтон, 1973, 1975, 1998, 2000; Українці в історії Вінніпега. Торонто, 1974; Encyclopedia of Ukraine, т. 1—5. Торонто—Лондон, 1975—1993; Українці в американському та канадському суспільствах: Соціологічний збірник, т. 1. Джерсі-Сіті, 1976; *Боровик М.* Українсько-канадська преса та її значення для української меншини в Канаді. Мюнхен, 1977; *Його ж.* Століття українського поселення в Канаді (1891—1991). Монреаль—Оттава, 1991; Наша сцена. Художня самодіяльність українських поселенців у Канаді. Торонто, 1981; *Прокоп Д.* Українці в Західній Канаді, ч. 1—2. Едмонтон—Вінніпег, 1983, 1987; *Білаш Б.* Англійсько-українське шкільництво в державній системі Манітоби. Мюнхен—Вінніпег, 1984; Будування майбутнього: канадські українці в XXI столітті. План дії. Едмонтон, 1986; Українські канадці в історичних зв'язках із землею батьків. До 100-річчя прибуття перших українських поселенців до Канади: Збірник. К., 1990 (К., 1991, англ. мовою); Зарубіжні українці: Довідник. К., 1991; Зберігаючи українську самобутність. К., 1992; *Євтух В.*, *Ковальчук О.* Українці в Канаді. К., 1993; Без недомовок: Спогади. К., 1995; *Приймак Т.* Викладання історії України в університетах Канади. «Київська старовина», 1995, № 1; *Трощинський В.П.*, *Шевченко А.А.* Українці в світі. К., 1999; *Руснак І.* Розвиток українського шкільництва в Канаді (кінець XIX — XX століття). Чернівці, 2000; *Макух А.* Українські канадці в переписі населення 2001 р. «Політика і час», 2003, № 6; На скрижалях історії. З історії взаємозв'язків урядових структур і громадських кіл України з українсько-канадською громадою в другій половині 1940—1980-ті роки: Збірник документів і матеріалів, кн. 1. К., 2003; *Макар В.Ю.* Соціально-політична інтеграція українців у поліетнічне суспільство Канади. Чернівці, 2006.

О.О. Ковальчук.

КАНА́ДСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т УКРАЇ́НСЬКИХ СТУ́ДІЙ (КІУС) — один із центрів *українознавства* за межами України. Структурно належить до Ун-ту Альберти. Має офіс у м. Торонто. Заснований 1976 з ініціативи науковців та укр. громадськості Канади. Займається організацією українознавчих та укр.-канад. досліджень; видає книги та наук. часопис; розробляє програми україномовної освіти (здебільшого для канад. шкіл); організовує конференції, лекції та семінари; надає освіт. та дослідницькі гранти студентам і науковцям. Бюджет значною мірою складається з приватних надходжень. У фінансуванні окремих програм беруть участь канад. урядові, регіональні та громад. орг-ції.

Ін-т має у своєму підпорядкуваннні вид-во (КІУС-Прес), що випускає книги, наук.-тех. звіти, а також постійні видавничі проекти — *«Journal of Ukrainian Studies»* і «Encyclopedia of Ukraine». У рамках ін-ту діють Центр укр. істор. досліджень Петра Яцика (ств. 1989, займається виданням англомовного пер. «Історії України-Руси» М.*Грушевського*, а також субсидує серію англомовних монографій та укр. перекладів праць зх. історіографії, готує документальні публікації та

Канада. Торонто. Пам'ятник Лесі Українці. Скульптор М. Черешньовський. 1976.

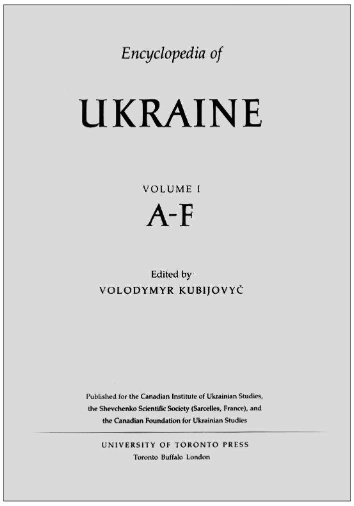
І.О. Кандиба.

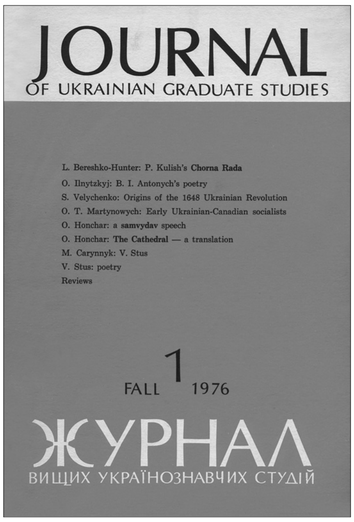
надає дослідницькі гранти вченим); Укр.-канад. програма (вивчає і популяризує спадщину укр. діаспори в Канаді); Програма Стасюків з вивчення сучасної України (заснована 1990, має власний інформаційний центр, архів документів про Україну 20 ст., зокрема щодо *дисидентських (опозиційних) рухів 1960—1980-х років в Україні)*; Укр. мовний освіт. центр (опікується програмами двомовної англо-укр. та україномовної освіти за кордоном); Програма укр. церк. студій (займається н.-д. та видавничою роботою, підтримує меморіальну б-ку Б.*Боцюрківа*); Програма Ковальських з вивчення Сх. України (фундована 1998, зосереджена на дослідженні проблем опору та нац. відродження на сх. України; через заснований 1999 Сх. ін-т українознавства ім. Ковальських у *Харкові* розгорнула роботу в Україні; надає субсидії вченим, підтримує ж. «Схід—Захід» тощо); Канад.-укр. законодавчий та міжурядовий проект (фундований 2000, є спадкоємцем проекту підтримки демократ. та екон. реформ в Україні, фінансованого Канад. міжнар. агентством розвитку; займається організацією обмінів, тренінгів та консультацій для укр. і канад. політ. діячів, фахівців та ділових людей).

Після проголошення незалежності України ін-т відстежує процеси сусп.-політ. перетворень в Україні, намагається задовольнити зростаючий інтерес світу до молодої д-ви та к-ри укр. народу. З діяльністю ін-ту пов'язано чимало відомих в укр. науці імен (І.*Лисяк-Рудницький*, Б.Луцький, М.*Лупул* та ін.).

Літ.: Канадський інститут українських студій: святкування 20-річчя. Едмонтон, 1996. «Бюлетень Канадського інституту українських студій», 1990—2002.

Д.С. Вирський.

Друковані праці Канадського інституту українських студій: «Encyclopedia of Ukraine». Т. 1. Торонто — Буффало — Лондон, 1984. Титульний аркуш; «Journal of Ukrainian Graduate Studies». 1976. Число 1. Обкладинка.

КАНА́ЛЕ (Canale) **Мікеле Джузеппе** (10.10.1806—04.06.1890) — італ. політ. діяч, історик, письменник. Н. в м. Генуя (Італія). Від 1828 брав участь у русі *карбонаріїв*, згодом — у респ. товаристві «*Молода Італія*», очолюваному Дж.*Мадзіні.* У подальші роки — проф. історії та географії Королів. тех. ін-ту й дир. муніципальної б-ки в Генуї. Дійсний чл. *Одеського товариства історії та старожитностей*, чл.-кор. Берлінської та Петерб. академій наук. Автор праць з історії мореплавства. Досліджував минуле Пн. Причорномор'я. Результати своїх студій виклав, зокрема, у монографії «Про Крим та його господарів від витоків до Паризького трактату» (1856), а також у багатотомній «Історії Генуезької республіки», де вмістив матеріали про діяльність генуезьких колоній у Криму (див. *Італійська колонізація Північного Причорномор'я*). 1858 заснував «Лігурійське товариство вітчизняної історії», яке розгорнуло вивчення і публікацію генуезьких архів. документів про Тавриду доби *Середньовіччя.* У своїх худож. тв. популяризував ідеї нац.-визвол. боротьби італ. народу.

П. у м. Генуя.

Тв.: Della Crimea e dei suoi dominatori dalle sue origini fino al trattato di Parigi. Genova, 1856.

М.М. Варварцев.

КАНА́РСЬКИЙ Сергій Михайлович (25.05.1890—03.11.1937) — юрист, професор. Н. в м. *Варшава.* Навч. у Варшав. політех. ін-ті, звідки його було виключено за участь у роботі есерівських гуртків (див. *Партія соціалістів-революціонерів*) і ув'язнено. 1915 закінчив Київ. комерц. ін-т, де отримав юрид. освіту. Після *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* обраний до Ради робітн. і солдатських депутатів у *Харкові.* Згодом переїхав до *Києва*, де працював головою окружної ради робітн. і солдатських депутатів. 1920—32 (у різні роки) займав посади: заст. наркома юстиції УСРР, голови касаційної колегії з крим. справ, зав. відділу публікацій законів, голови Верховного суду УСРР. Працював у наркоматах закордонних та внутр. справ УСРР, Центр. стат. управлінні УСРР, а 1932—34 був нач. житлово-комунального сектору Держплану УСРР. Протягом 1934—37 — дир. *Інституту радянського будівництва та права* в Харкові.

Поряд з практичною роботою К. займався і наук. дослідженнями, переважно кримінально-правової тематики. Праці: «Класові моменти в політиці суду», «Питання кримінального судочинства» (обидві — 1924), «Як і за що карає кримінальний кодекс» (1925), «Завдання виправно-трудової справи» (1928), «Як сільради проводять трус на виймання» (1930) та ін. За редакцією К. вийшов «Коментар до Кримінального кодексу радянських республік» (1924, 1925, 1928).

У лип. 1937 К. безпідставно заарештовано та обвинувачено у належності до польської контрреволюц. націоналістичної орг-ції, яка начебто діяла в Харкові. За рішенням «двійки» його було страчено. Реабілітований посмертно у листоп. 1957.

В.Я. Тацій.

КАНДИ́БА Іван Олексійович (07.06.1930—08.11.2002) — правозахисник. Н. в с. Стульно Влодавського пов. Люблінського воєводства (Польща). Закінчив юрид. ф-т Львів. ун-ту (1953). Працював за фахом в органах

Л. Лук'яненко та І. Кандиба. 1970-ті роки.

юстиції Львів. обл. 1960 разом із Л.*Лук'яненком* створив нелегальну орг-цію *Українська робітничо-селянська спілка*, що ставила за мету вихід України зі складу *СРСР.* Заарештований органами КДБ при РМ УРСР в січ. 1961 за звинуваченням у «зраді Батьківщини» і засуджений до 15 років ув'язнення в таборі суворого режиму. Покарання відбував у мордовських і пермських таборах. Після звільнення 1976 перебував під адм. наглядом у смт *Пустомити* (нині місто). Працював кочегаром, механіком побутової техніки. У листоп. 1976 став одним із засн. *Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод*, за що в лип. 1981 засуджений до 10 років ув'язнення та 5 років заслання. У верес. 1988 указом Президії ВР СРСР помилуваний. 1990 заснував та став першим головою Всеукр. політ. об-ня «Державна самостійність України». Від листоп. 1992 — чл. *Організації українських націоналістів*. У трав. 1993 обраний заст. голови Гол. проводу ОУН в Україні.

П. у м. *Львів.*

Нагороджений орденом «За мужність» 1-го ст. (2006; посмертно).

Літ.: Українські юристи під судом КГБ. Мюнхен, 1968; *Василюк М.* Приречений на любов до України: [І. Кандиба]. «Нескорена нація», ч. 1. 1996.

О.Г. Бажан.

КАНДИ́БА Олег — див. *Ольжич* Олег.

КАНДИ́БИ — укр. шляхетсько-козац. рід 17—18 ст., мав власний та пожалуваний герби. Найвизначнішим його представником був **Федір**: він зробив швидку кар'єру при гетьмані П.*Дорошенку*, був корсунським полковником (1669—72, 1674—75), у вересні 1675 перейшов на бік гетьмана І.*Самойловича*, здавши йому м. *Канів*, однак після поразки останнього переселився на лівий берег Дніпра, отримав маєтності на території *Ніжинського полку* в м. *Конотоп.* Титул корсунського полковника формально зберігав 1675—81. Обіймав посади конотопського *сотника* Ніжинського полку (1681—98), ніжин. полкового *обозного* (1698—1700). Брав участь у *російсько-турецькій війні 1676—1681* та *Кримських походах 1687 і 1689.* Його син **Андрій** (Андронік) — конотопський сотник (1698—1700), підтримав гетьмана І.*Мазепу* в його повстанні, потрапив у полон у ході *Полтавської битви 1709*, був засланий. Повернувся із заслання 1715, наприкінці життя — *генеральний суддя* (1728 — трав. 1730).

Нащадок Федора **Костянтин** був наприкінці 17 ст. обозним *Миргородського полку.* Ін. нащадки Федора породичалися з ін. старшинськими родами, насамперед з *Горленками*, здобули міцні позиції в Піщанській сотні *Переяславського полку*, де сотниками були **Семен** (1721—31), **Андрій** (1750 — 24 жовт. 1757) та **Петро Семенович**.

Представник ін. гілки роду Кандиб — **Андрій Павлович** — корсунський полковник (1707—10), підтримував рос. царя *Петра І*, брав участь у каральних акціях проти запорожців (під Старими і Новими Кодаками, у взятті *Чортомлицької Січі*). Під час *Прутського походу 1711* загинув.

Літ.: *Мицик Ю.А.*, *Степенькін С.Ю.* Корсунщина козацька. Корсунь-Шевченківський, 1997; *Мицик Ю.А.* Кілька документів до історії Корсуня та роду Кандиб у другій половині XVII ст. «Корсунський часопис», 1997, № 6; *Кривошея В.В.* Українська козацька старшина, ч. 1. Урядники гетьманської адміністрації. К., 1997.

Ю.А. Мицик.

КАНДИ́М (Кандимов) **Юнус**, (04.09.1959—20.03.2005) — поет, перекладач, публіцист, літературознавець, історик. Н. в с. Аккурган (нині місто в Узбекистані). 1981 закінчив від-ня кримськотатар. мови і літ. Ташкентського пед. ін-ту. Член Спілки журналістів Узбекистану та Спілки журналістів СРСР (1986), Нац. спілки письменників України. Засл. діяч мист-в України (2000). Проходив службу в *Радянській армії* біля Жовтих Вод (1981—83), зацікавився укр. мовою та літ., історією укр.-кримськотатар. сусп.-культ. взаємин. 1881—89 — кореспондент, зав. відділу кримськотатар. газ. «Ленин байрагъы» («Ленінський прапор», Ташкент). Діяльність у Криму: 1989—93 — кореспондент газет «Достлукъ» («Дружба»), «Янъы дунья» («Новий світ»), 1993—96 — голова Кримськотатар. фонду культури, 1996—2001 — зав. відділом газети «Янъы дунья», 2001—05 — зав. ред.-видавничого від. Всеукр. інформаційно-культурного центру в Криму, викладач кафедри кримськотатар. і турец. філології Крим. інженерно-пед. ун-ту.

Твори опубліковані в перекладах укр., рос., білорус., азерб., турец. та ін. мовами. Поетичній манері притаманна вишукана метафоричність, ліризм, влучність та несподіваність образних асоціацій, що є наслідуванням традицій сх. орнаментальності.

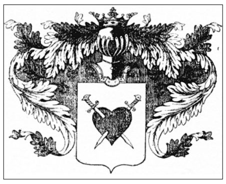
У творчому доробку чільне місце належить поетичним інтерпретаціям і перекладам творів Т.*Шевченка*, Лесі *Українки*, М.*Коцюбинського*, М.*Вороного*, А.*Кримського*, П.*Тичини*, В.*Сосюри*, а також Дженгіза Дагджі та ін. поетів і прозаїків. 2002 на сцені Кримськотатар. академічного муз.-драм. театру була поставлена «Лісова пісня» Лесі Українки в його перекладі («Орман тюркюси»). У наук. та публіцистичних працях висвітлював кримськотатар. нац.-визвол. рух поч. 20 ст., діяльність І.*Гаспринського*, Н.Челебіджихана, А.Озенбашли, Е.Шем'ї-заде та ін.

П. у м. *Сімферополь.*

Тв.: Сен денъизге бенъзейсинъ: Шиирлер. Ташкент, 1988 [Ти на море схожа: Вірші]; 1917 сене. Курултай: о насыл олгъан эди. Бахчисарай, 1991 [1917 рік. Курултай: як це було]; Са-

Ю. Кандим.

Герб роду Кандиб.

ры ань: Шиилер — Жовта мить. Вірші. М.—К., 1997; Умют йипи: Шиилер ве дестанлар. Сімферополь, 2001 [Нитка надії: Вірші та поеми]; Куреш мейданыны от басмаз... Сімферополь, 2002 [Не заросте травою поле бою...: Монографія про Н.Челебіджихана]; Джерела духовного єднання: Історія і сучасний стан українсько-кримськотатарських літературних зв'язків. «Літературна Україна», 2003, 13 листоп.; Окрушина сонця — Кунештен бир парча: Антологія кримськотатарської поезії XIII—XX ст. К., 2003 (у співавт.); Молитва ластівок — Къарагъачлар дуасы: Антологія кримськотатарської прози XIV—XX ст. К., 2005.

Літ.: Первая научно-практическая конференция, посвященная памяти крымскотатарского поэта и переводчика Юнуса Кандыма (Сборник материалов). Симферополь, 2005.

В.І Гуменюк.

КА́НІВ — місто обласного підпорядкування *Черкаської області*, райцентр. Розташов. на Дніпрі, за 45 км від залізничної ст. Таганча. Річковий порт. Населення 26,4 тис. осіб (2005).

Тер. сучасного міста та сусідні з нею землі були заселені вже в часи *бронзового віку* (3—1 тис. до н. е.). Так, на тутешніх горах Московка та Пилипенкова є залишки поселень *зарубинецької культури*. До 10 ст. відносяться залишки давньослов'ян. поселення біля К. (див. *Княжа гора поблизу Канева*). Власне канівське поселення відоме з 11 ст.: воно згадується в тексті *Патерика Києво-Печерського*, де йдеться про приїзд до *Києва* іконописців з *Константинополя* за князювання *Всеволода Ярославича*. Перша згадка про К. у літописі датується 9 черв. 1144, саме тоді вел. кн. київ. *Всеволод Ольгович* заснував тут церкву св. Юрія (Успенський собор). У літописах також повідомляється, що 1149 вел. кн. київ. *Юрій Долгорукий*, щойно захопивши Київ, посадив князем у К. свого сина Гліба. Більш пізні згадки про К. трапляються у літописах у зв'язку з походами рус. князів проти *половців*. Під К. неодноразово збиралися князі «на снем» (див. *Снем*). Серед рус. князів, вбитих на р. Калці 1223 (див. *Калка, битва на річці* 1223) згаданий і князь Святослав Канівський.

Від серед. 12 ст. К. став великим містом і відігравав значну роль у житті *Київської Русі*, був удільним княжінням у складі Київського князівства, через нього проходив *шлях «із варягів у греки»*.

До 13 ст. центральною частиною К. було т. зв. грецьке місто на г. Московка (тер. гори була укріплена валом та ровом).

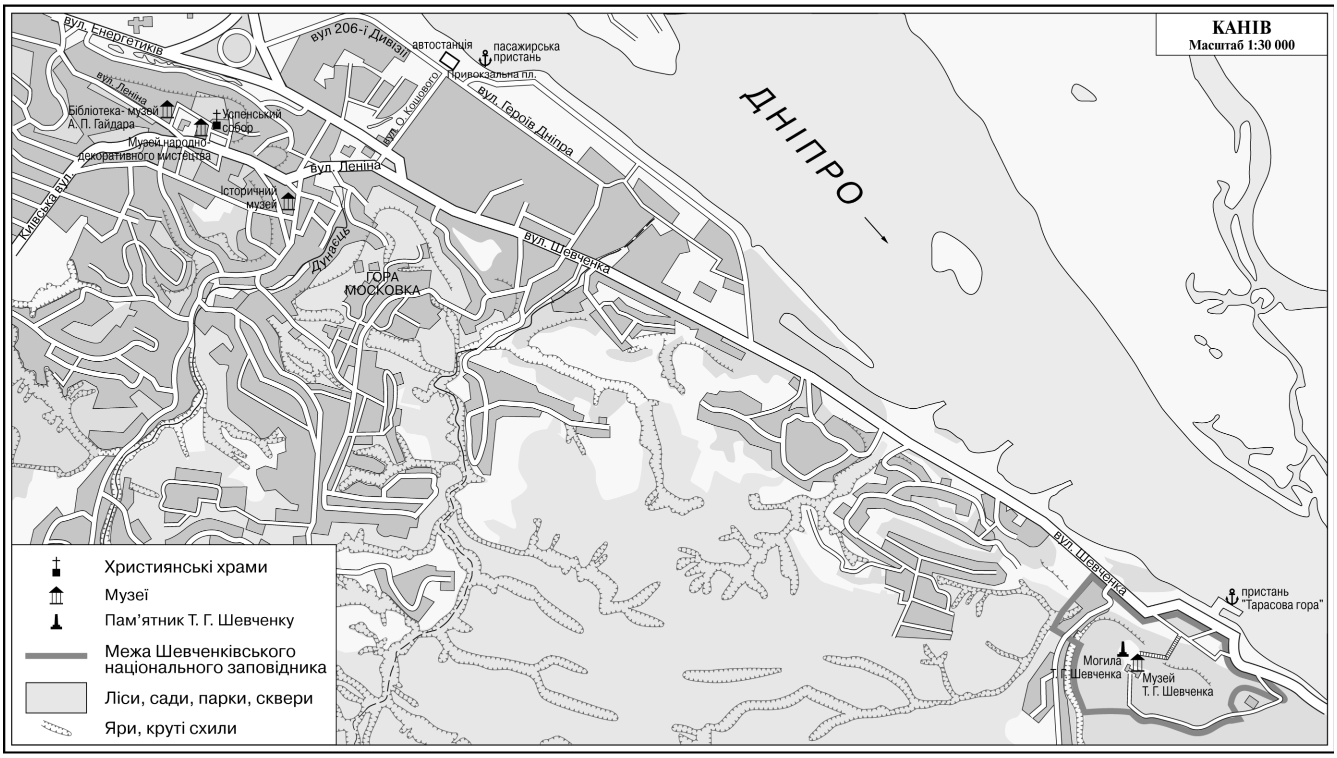

Канів. Свято-Георгіївський Успенський собор 1144. Фото початку 21 ст.

1239 К. захопили і спустошили монголи (див. *Монголо-татарська навала*).

Від 1362 — у складі *Великого князівства Литовського*. В 14 ст. вел. кн. литов. *Вітовт* побудував тут замок (існував до 1768).

З часом перетворився на один із центрів *уходництва* і становлення *козацтва*, а потім набув значення козац. святині. З часів короля *Стефана Баторія* (згідно з *Люблінською унією 1569*, К. разом з ін. укр. землями увійшов до складу *Корони Польської*) тут зберігались *артилерія* та *клейноди козацькі реєстрових козаків*, чимало *козаків* на схилі своїх років намагалися оселитися на Чернечій горі, неподалік Канівсь-

кого монастиря. 1578 сюди зі *Львова* перевезено тіло гетьмана І.*Підкови*, тут же похований Я.*Шах*.

1601 місту надано *магдебурзьке право*. За *люстрацією* 1622 в місті нараховувалося 140 дворів *міщан*, які виконували повинності, і 150 козацьких дворів, загалом — бл. 1700 жителів. Нас. брало участь у козац. повстаннях 1-ї пол.17 ст. Згідно з умовами *Куруківської угоди 1625*, був створений реєстровий *Канівський полк*.

За *Андрусівським договором (перемир'ям) 1667* К. відійшов до Речі Посполитої, за *Бучацьким мирним договором 1672* — до *Османської імперії*. Згідно з умовами *«Вічного миру» 1686*, пд. Канівщина формально стала нейтральною зоною, але фактично Речі Посполитій вдалося відновити тут свою владу.

1702 містом оволоділи війська С.*Палія*, але, згідно з умовами *Прутського трактату 1711*, воно залишилося за Польщею. 1768 під час *Коліївщини* його здобули гайдамаки (див. *Гайдамацький рух*) під проводом С.*Неживого* і М.*Швачки*.

За люстраціями королів. маєтностей 1765 і 1789 Канівське староство (див. *Староство*) було найбільш заселеним на тер. нинішньої Черкащини — 2174 двори. 1775 К. став особистою власністю польс. короля *Станіслава-Августа Понятовського*, а 1777 король подарував його своєму племінникові С.Понятовському. За умовами 2-го поділу Польщі 1793 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) приєднаний до *Російської імперії*, упродовж року був повітовим центром. 1800 Понятовський продав велику частину міста архімандриту канівського василіанського монастиря (див. *Василіани*) Б.Фізикевичу, який заповів своє майно василіанському уч-щу.

1837 стає повітовим містом, тут було засновано *магістрат* і *міську думу*. 1852 затверджено герб міста.

1849 в місті проживало 5138 жителів.

1861 на Чернечій горі було поховано перевезений з *Санкт-Петербурга* прах Т.*Шевченка*. Від 20 до 22 трав. домовина з його тілом стояла в Успенському соборі (на поч. 19 ст. собор був відреставрований і, згідно з указом імп. *Миколи I*, 1833 переданий православним). Після похорону над могилою Т.Шевченка був насипаний курган та встановлений дерев'яний хрест (пізніше замінений на чавунний). З цього часу місто стало духовним центром усієї України. Перший пам'ятник на могилі був встановлений 1923, 1925 тер. біля могили стала заповідником, а Чернеча гора перейменована в Тарасову.

1920 К. — повітовий центр *Київської губернії*. Після перенесення 1921 повітового центру до Корсуня (нині м. *Корсунь-Шевченківський*) К. — волосний центр *Шевченківської округи*, з 1923 — райцентр. 1925 після ліквідації Шевченківської округи — у складі Черкас. округи. 1925 Черкас. округу знову перейменовано в Шевченківську.

Від 1932 — у складі *Київської області*. 1934—37 збудовано величний літ.-меморіальний музей Т.Шевченка за проектом архітекторів В.*Кричевського* та П.Костирко. Новий гранітний пам'ятник Т.Шевченку (скульптор М.*Манізер*) встановлено на високому постаменті 1939.

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* від 15 серп. 1941 до 31 січ. 1944 місто було окуповане гітлерівцями, перебувало в складі рейхскомісаріату «Україна». Визволене 206-ю стрілец. дивізією 27-ї армії.

Від 1954 — у складі Черкас. обл.

1963—74 збудовано Канівську ГЕС.

Від 1977 — місто обласного значення.

У місті та поблизу нього діють Канівський біогеогр. заповідник (1274 га), Держ. історико-культ. заповідник «Трахтемирів» (див. *Трахтемирівський монастир*), *Шевченківський національний заповідник у Каневі*, Б-ка-музей А.Гайдара.

Істор. спадщина міста загалом налічує 53 пам'ятки історії, к-ри та археології, зокрема Успенський собор (1144), меморіальний музей Т.Шевченка (1938), Шевченкову могилу-пам'ятник (1939).

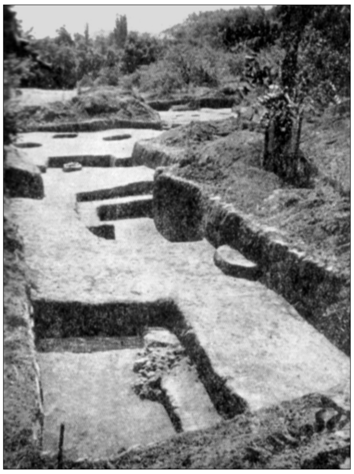
Літ.: *Мезенцева Г.Г.* Давньоруське місто Родень. Княжа Гора. К., 1968; *Іщенко М.С., Мотов Л.Г.* Канівщина. Дніпропетровськ, 1969; *Кілессо С.К.* Канів. К., 1969; ІМіС УРСР. Черкаська область. К., 1972; *Іщенко М.Є.* Канів. Дніпропетровськ, 1972; *Мицик Ю.А.* Канів козацький. Канів, 1997.

Я.В. Верменич, О.І. Бонь.

КА́НІВСЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ — археол. пам'ятка доби формування *Київської Русі*. Розташов. на правому березі р. Дніпро, за 7 км південніше м. *Канів*, уздовж берегової лінії. Пл. — бл. 17 га,

Канівське поселення. Види орнаментів ліпного і кружального посуду.

Канівське поселення. Загальний вигляд розкопок.

розкопано 2100 $м^2$, досліджено 24 житла, 17 приміщень різного призначення і 42 госп. ями. Житла розміщені рядами. К.п. за своїм характером було аграрно-ремісничим центром союзу племен *полян*. Існувало впродовж 8—10 ст.

Літ.: *Мезенцева Г.Г.* Канівське поселення полян. К., 1965.

Н.С. Абашина.

КА́НІВСЬКИЙ ПОЛК — козац. військ. й адм.-тер. одиниця в *Правобережній Україні* середини 17 — поч. 18 ст. Сформувався 1625—38 як полк *реєстрових козаків*. Полковий центр — м. *Канів*. К.п. межував із *Білоцерківським полком*, *Київським полком*, *Переяславським полком*, *Черкаським полком*, *Корсунським полком*. За *«Реєстром всього Війська Запорозького» 1649* до його складу входило 18 *сотень:* Бубнівська, Канівська, Стародубова, Волинця, Кулаги, Богданенкова, Гуняки, Рощенка, Климова, Юхимова, Андрієва, Кононоцька, Маслівська, Межиріцька, Михайлівська, Ржищівська, Стаяцька, Терехтемирівська. К.п. разом з ін. полками брав участь у *національній революції 1648—1676*, зокрема

Є.Ф. Канкрін.

у *Пилявецькій битві 1648*, *Зборівській битві 1649, Берестецькій битві 1651*, *Батозькій битві 1652.* Перші полковники К.п. — С.*Савич* (1649—54, 1658), С.Павицький (1650), Ф.Стародуб (1653—54), А.Бутенко (1655—57) — були сподвижниками Б.*Хмельницького.* Тривалий час К.п. очолювали брати Лизогуби (див. *Лизогуби*) — Іван Кіндратович (Козибенко, Кондратьєв, 1659, 1662—63) та Яків Кіндратович (Яцько Козибенко, 1666—69, 1672—73). 1649—65 на тер. К.п. точилася жорстока боротьба проти польс. військ. Під час нар. повстання на Правобережжі 1702—04 К.п. перебував під командуванням С.*Палія.* Після укладення *Константинопольського мирного договору 1712* К.п. припинив своє існування.

Літ.: *Максимович М.А.* Собрание сочинений, т. 1. К., 1876; *Крип'якевич І.П.* Адміністративний поділ України 1648—1654 рр. В кн.: Історичні джерела та їх використання, вип. 2. К., 1966.

В.В. Панашенко.

КА́НІЗЬКЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1918 — збройний виступ селян Єлизаветградського пов. *Херсонської губернії* в трав.—черв. 1918. Приводом до нього стала розправа австрійс. військ. підрозділу (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*) над селянами с. Павлівка (нині село Маловисківського р-ну Кіровогр. обл.), куди повернувся колиш. *поміщик* Луценко. Після того, як австрійс. солдати залишили село, павлівці вбили поміщика та його управителя і звернулися за допомогою до сусідів із с. Каніж (нині село Новомиргородського р-ну Кіровогр. обл.). На сходці представників Володимирської, Канізької та Панчівської волостей у с. Каніж було вирішено розпочати збройну боротьбу проти австрійс. військ і гетьман. адміністрації. Повстанці сформували загін чисельністю в 700 осіб. Його очолив більшовик П.Данилов, нач. штабу став М.Сушко-Сущенко. 20 трав. повстанці знищили австрійс. загін у с. Веселівка і повели наступ на с. Арсенівка (нині обидва села Новомиргородського р-ну), де були зосереджені значні військ. сили супротивника. Ряди повстанців на цей час зросли до 3 тис. осіб, але перемогти добре озброєні війська вони не змогли і змушені були відступити до Каніжа. 3 черв. австрійс. загони вдерлися до села і вчинили там криваву розправу, було страчено 117 осіб: 109 — розстріляно, а 8 — повішено на крилах вітряка, біля якого вони були оточені. 1500 повстанців прорвали кільце оточення і відступили до лісу.

Літ.: Гражданская война на Украине. 1918—1920: Сборник документов и материалов, т. 1, кн. 1. К., 1967; ІМіС УРСР. Херсонська область. К., 1972; *Хміль І.В.* Боротьба трудящого селянства України проти окупаційного режиму та внутрішньої контрреволюції (березень—червень 1918 р.). В кн.: У боротьбі за Жовтень: Збірник наукових праць. К., 1981.

І.В. Хміль.

КАНКРІ́НА РЕФО́РМА 1839—1843 — грошова реформа в *Російській імперії,* яка вперше встановила срібний монометалізм. Названа за ім'ям її ініціатора — міністра фінансів Є.Канкріна. Проводилася у зв'язку з постійним знеціненням паперових грошей і підвищенням цін на дорогоцінні метали, що було спричинено потребою покриття тогочасних видатків в умовах зростання військ. витрат. К.р. було започатковано маніфестом імп. *Миколи I* від 1 лип. 1839, згідно з яким в основу грошової системи Росії було покладено срібний рубль (див. *Рубль*) і встановлено обов'язковий курс *асигнацій* (3 руб. 50 коп. асигнаціями дорівнювали 1 руб. сріблом), які ставали допоміжною грошовою одиницею. Також фіксувався курс золотої та мідної монет (1 срібний руб. = 0,097 золотого *імперіала* = 16 (потім 32) руб. міддю). На срібній основі повинні були укладатися всі операції з казною і приватними особами, вестися підрахунки держ. прибутків і видатків, обігів кредитних закладів та ін. Для зберігання срібної монети були утворені депозитні каси, які видавали вкладникам замість отриманого срібла депозитні квитки. Цими квитками передбачалося замінити держ. асигнації. Як засіб платежу депозитні білети становили еквівалент срібної монети й відповідно обмінювалися на срібло.

Однак 1841 у зв'язку з емісією, спричиненою неврожаєм 1840, були випущені в обіг нові грошові знаки — кредитні білети Охоронної казни і Держ. позикового банку, які використовувалися для платежів нарівні з розмінною монетою. 1843 випуск депозитних білетів було припинено, після чого асигнації та депозитні білети почали поступово вилучатися з обігу й обмінюватися за фіксованим курсом на кредитні білети, які вільно розмінювалися на срібло. Заміна здійснювалася в кілька етапів. Від 1 верес. 1843 почався обмін за банківськими рахунками, спочатку — депозитних білетів, а від 1 листоп. 1843 — асигнацій. Наприкінці 1844 дозволено обмін асигнацій приватним особам. До 1847 операція обміну загалом була завершена. Обмін асигнацій припинено 1851, а депозитних білетів — 1853. В Росії залишився єдиний вид паперових грошей — держ. кредитні білети, які обмінювалися на монету у відношенні 1:1. Під час *Кримської війни 1853—1856* обов'язковий обмін на монету держ. кредитних білетів припинився. К.р. тимчасово зміцнила фінансову систему Росії.

Літ.: *Кауфман И.И.* Из истории бумажных денег в России. СПб., 1909; *Його ж.* Серебряный рубль в России от его возникновения до конца XIX ст. СПб., 1910; *Друнян А.Д.* Очерки истории денежного обращения в России в XIX в. М., 1941.

О.М. Мовчан.

КАНОНІЗА́ЦІЯ (від грец. κανονίζω — підпорядковую правилу) — офіц. визнання й проголошення посмертно християн. Церквою (нині — катол. й правосл. церквами) певної особи святою із причисленням її до лику святих. На честь новопрославленого святого складаються церк. служба, житіє, пишеться ікона та призначається день пошанування його пам'яті. Це, зрештою, визначає те, ким визнається святий — рівноапостольним, преподобним, праведним.

При вирішенні питання про К. тієї чи ін. особи беруться до уваги свідчення про її життя й подвижництво, про чудеса, що з нею пов'язані, про нетлінність її мощів. Найпершим був канонізований єпископ аугсбурзький Ульріх (993), а найпершими канонізованими правосл. святими стали князі-страстотерпці *Борис і Гліб.* Святими рівноапостольними Руською церквою були прого-

лошені вел. кн. київ. *Володимир Святославич* і вел. кн. київ. *Ольга* (канонізовані між 1240 і 1311). У 17 ст. в Україні було канонізовано як преподобного *Іова Почаївського,* преподобномучеників Афанасія, ігумена Берестейського та Макарія Канівського, а також святителя Афанасія Лубенського, патріарха Константинопольського. Бл. 120 років *Московський патріархат* не визнавав К. печерських угодників (див. *Києво-Печерська лавра*), яку проголосив 1643 київ. митрополит П.*Могила.* РПЦ канонізувала митрополита *Димитрія Ростовського* (1757), єпископа Інокентія Іркутського (1805) та архієпископа Феодосія Углицького (1896); на поч. 1990-х рр. канонізовано як місцевовшанованих святих — новомучеників — жертв *більшовизму.*

Літ.: *Дублянський А.* Українські святі. Мюнхен, 1962.

С.І. Білокінь.

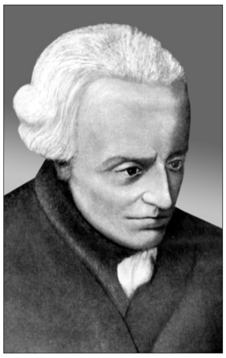
КАНТ (Kant) **Іммануїл** (22.04. 1724—12.02.1804) — нім. мислитель, один із фундаторів нім. класичної філософії. Н. в прусському портовому м. Кенігсберг (після *Другої світової війни* м. Калінінград, РФ) у сім'ї Іогана-Георга Канта (місц. ремісника) та Анни-Регіни (родом з Нюрнберга). Його прадід по батьківській лінії — Ріхард — був вихідцем із Прекуле (нині місто в Латвії). Іммануїл був четвертою дитиною в родині (усього в його батьків було 9 дітей, з них вижило 5 — окрім Іммануїла, його старша сестра, дві молодші сестри і молодший брат). Змалечку мав досить слабке здоров'я. У сім'ї панував дух пієтизму, дух життєрадісності та спокою, який не могли похитнути, як відзначив у своїх спогадах К., ніякі пристрасті. Носієм цього духу була його мати, і саме їй, на його думку, він зобов'язаний усіма кращими якостями своєї душі. Коли К. було 13 років, його мати померла. 1730—32 навч. у початковій школі, а потім — до 1740 — у держ. г-зії на лат. від-ні (ані природознавство, ані історія в г-зії не викладалися) та мав намір стати мовознавцем. 1740 був зарахований до Кенігсберзького ун-ту, де вдався до пізнання точних наук. 1746 помер його батько, і відтоді К. змушений був сам піклуватися про свої статки. По закінченні ун-ту (1747) працював учителем у сім'ях впливових на той час людей, які проживали неподалік Кенігсберга. Свій перший твір про природу «живих сил» (його він почав публікувати 1746, а завершив — 1749; значну ч. витрат з його видання взяв на себе дядько К. — Ріхтер) написав не лат., як це було тоді заведено, а нім. мовою. 1754 повернувся (назавжди) в рідне місто і оприлюднив низку праць (зокрема «Загальну природну історію і теорію неба»), в яких виклав ідею циклічного поступу природи. 1755 подав на розгляд до ун-ту магістерську дис. і після екзаменації та захисту став приват-доцентом філос. ф-ту. Ця посада була позаштатною, тобто давала лише право читати платні (за кошти, які мав збирати із студентів-слухачів сам викладач) курси лекцій. Викладав логіку, метафізику, природознавство і математику, а також власний курс (створений ним самим і на той час єдиний) фіз. географії. У зв'язку з нестачею аудиторій у приміщенні ун-ту читав лекції у себе вдома. Коли під час *Семилітньої війни 1756—1763* на поч. 1758 Кенігсберг зайняли рос. війська, мешканці міста, в т. ч. й усі викладачі ун-ту (а разом з ними й К), присягнули на вірність рос. імп. *Єлизаветі Петрівні.* 1762, після сходження на рос. престол *Петра III*, рос. війська звільнили Сх. Пруссію, а її останній рос. губернатор звільнив підлегле йому нас. від складання присяги новому рос. імператорові. 1766 К. отримав оплачувану з казни посаду пом. бібліотекаря в королів. замку. 1770 був призначений на посаду ординарного проф. логіки та метафізики і в цьому ж році захистив дис. на тему: «Про форму та принципи інтелігібельного світу». 1781 вперше побачила світ його праця, що поставила його на один рівень із *Платоном* та *Арістотелем,* — «Критика чистого розуму». 1786 був вибраний ректором ун-ту, а також чл. Прусської АН. 1788 опублікував новий визначний твір — «Критика практичного розуму», а 1790 — останню книгу своєї «критичної трилогії» — «Критика здатності до судження». 1794 вибраний чл. Петерб. АН, 1798 — чл. АН у Сієні (Італія). 1793 вийшла з друку його праця «Релігія в межах тільки розуму», в якій він дав своє «остаточне» вирішення тих релігійних проблем, які його хвилювали все життя.

К. не був одружений, не мав дітей, любив тишу, жив за строгим розпорядком дня, вів щоденник (опубл. посмертно, останній запис у ньому датований 15 груд. 1803).

П. у м. Кенігсберг.

Літ.: *Гулыга А.* Кант. М., 1977.

Р. г.

І. Кант.

Осн. постулати філос.-правового та істор. світогляду К. містяться в працях: «Пролегомени» (1783), «Відповідь на запитання: що таке Просвітительство?» (1784), «Ідеї загальної історії з космополітичного погляду» (1784), «Основи метафізики моралі» (1785), «До вічного миру» (1795), «Метафізичні начала вчення про право», «Метафізичні начала вчення про чесноти» (обидві — 1797) та ін. У названих творах К. виклав основи нім. школи «суспільного договору», природних прав людини, правової держави, нормативізму, *громадянського суспільства*, свободи особи, співвідношення свободи, права і моралі, взаємовпливу моралі, права і д-ви, поділу влади, мист-ва політ. управління, зовн. політики.

Підгрунтям політ.-правового доробку К. було, по-перше, його вчення про людину як про істоту, що підпорядковується законам причинності, та як про суб'єкта, який може бути вільним. По-друге, ідея, за якою здійснення свободи і забезпечення щастя всіх є метою розвитку людства. К. сформулював три гол. правила, якими має керуватися людина, яка справді є вільною: 1) «поводься так, щоб максими, якими керується твоя воля, могли стати принципами загального законодавства»; 2) «поводься так, щоб ніколи не трактувати будь-яку розумну істоту, в собі чи в комусь іншому, лише як засіб, а завжди як мету»; 3) «поводься зовнішньо так, щоб вільний вияв твоєї сваволі не заважав волі інших, відповідно до загального закону». Водночас, на його переконання, реалізація цих правил можлива лише в д-ві, яка

є «об'єднанням великої кількості людей, підпорядкованих правовим законам». Найхарактернішою ознакою права, яка відрізняє його від моралі, є примус, що застосовується д-вою для відновлення порушеної справедливості.

Форми політ. правління К. поділяв на деспотичні, автократичні, аристократичні, демократичні і республіканські, віддаючи перевагу автократії у вигляді абсолютної монархії (див. *Абсолютизм*) за умов наявності «короля з великим злетом душі, який уміє загнуздувати себе справедливістю». Водночас він обгрунтовував і можливість *республіки*. Саме цю модель згодом стали називати кантівським еквівалентом правової д-ви. *Демократія* для К. є «дуже складною» формою політ. правління. Перехід від абсолютної до конституційної монархії бажаний, але тільки за умов мирного реформування і дарування народові осн. закону самим монархом (октройована, тобто дарована згори конституція). Поділ влади на законодавчу, виконавчу і суд. повинен здійснюватися за принципом координації зусиль усіх її гілок, а не за принципом стримувань і противаг. К. був переконаний у необхідності забезпечення в системі поділу влади верховенства її законодавчої гілки. У сфері міжнар. політики і права К. обгрунтовував принципи недоторканності кордонів, територіальної цілісності д-ви, невтручання у внутр. справи ін. д-в, правомірності виключно оборонних війн, неприпустимості застосування жорстоких засобів ведення бойових дій, брутального поводження з військовополоненими, шпигунства, таємних убивств, пограбування мирного нас. тощо. Виходячи з права народів на вічний мир, висунув ідею нейтралітету, обстоював право коаліцій, право гарантій у міжнар. відносинах.

К. сформулював концепцію світового союзу незалежних правових держав. Такий союз, вважав він, мав би виступати в ролі охоронця свободи і незалежності суверенних д-в, гарантом вічного миру. Такий союз він називав «державою народів», «федерацією вільних держав». Йшлося, однак, не про світову республіку чи світову *імперію*, а про співтовариство, *конфедерацію* вільних і незалежних д-в, яку в будь-який час можна було б розпустити. Він однозначно і послідовно обстоював, з одного боку, ідею єдності всіх людей, а з другого — принцип самовизначення і рівноправності народів, рішуче відкидаючи ідею світового держ. утворення та космополітичного устрою сусп-ва.

Досить оригінальною була ідея К. про «право всесвітнього громадянства». Під ним він розумів право будь-якої людини на перебування в будь-якому куточку земної кулі, а також право на гостинність з боку місц. уряду і народу. Обгрунтовуючи доцільність запровадження права всесвітнього громадянства, К. зазначав, що «тісне спілкування між народами землі розвинулося всюди настільки, що порушення права в одному місці відчувається в усіх інших». При цьому К. не протиставляв право всесвітнього громадянства праву держ. громадянства і не заперечував останнє.

Філос. погляди К. справили значний вплив на розвиток західноєвропейських знань, у т. ч. історичних (про це детальніше див. *Неокантіанство в історичній науці*).

В Україні ще за життя К. було перекладено рос. мовою його «Основи метафізики моралі» під назвою «Кантовы основы метафизики морали» (1803). Деякі вітчизн. філософи спочатку полемізували з Кантом (П.*Лодій*, І.Лаврівський та ін.; див. *Історія української філософії*), але згодом стали його прихильниками. В.Довгович майже відразу після смерті К. написав про нього двотомну працю лат. мовою. Послідовними неокантіанцями були М.*Туган-Барановський*, Б.*Кістяківський* і ряд ін. укр. учених.

Тв.: Сочинения, т. 1—6. М., 1963—66; Трактаты и письма. М., 1980; Критика чистого розуму. К., 2000.

Літ.: *Сережников В.К.* Кант. М. — Л. 1926; *Асмус В.Ф.* Диалектика Канта. М., 1930; *Галанза П.Н.* Учение Иммануила Канта о государстве и праве. М., 1960; *Баскин А.Я.* Кант М., 1984; *Мироненко О.М.* Права і свободи людини у політичних і правових вчених мислителів Німеччини. К., 1995.

О.М. Мироненко.

КАНТЕМІ́Р Дмитро Костянтинович (Думітру, Думітрашко-воде, Дмитрій; 26.10.1673—01.09(21.08). 1723) — держ. діяч, учений, один з основоположників тюркології та ісламознавства в Європі. Н. в с. Сіліште Фелчійського пов., Молдова. Його мати — Анна — походила з боярського роду Бантиш, а батько — Костянтин (1685—93) — був господарем Молдови. Здобув добру домашню освіту (вивчав історію, теологію, класичні мови, молдов. та церковнослов'ян.). Будучи заручником та довіреною особою господаря Молдови в Туреччині (упродовж 22 років), відвідував заняття у Патріаршій шк. (м. *Стамбул*). Опановував теологію, історію, філософію, природознавство, цікавився мист-вом, антич. к-рою. Оволодів стародавніми мовами, а також турец., араб. та перською. Це дало йому змогу працювати з текстами давніх хронік та рукописів. Мав ділові й дружні стосунки з ученими та держ. діячами *Османської імперії*, в боротьбі з волоським господарем К.Бринковяну здобув спочатку престол для свого старшого брата Антіоха (1695—1700; 1705—07), а згодом і сам став господарем (листоп. 1710 — черв. 1711). В квіт. 1711 в м. *Луцьк* уклав з Рос. д-вою воєн.-політ. договір. Після поразки об'єднаних сил Росії та Молдови в *Прутському поході 1711* змушений був емігрувати з 4 тис. підданих до Росії, де став радником рос. царя *Петра I*, чл. Прави-

Д.К. Кантемір. Гравюра 18 ст.

тельствуючого Сенату. Був обраний чл. Прусської АН. Брав участь у Перському поході 1722—23.

Упродовж 1714—16 опублікував працю «Історія росту та упадку Оттоманської імперії» (у ній, крім відомостей про держ. лад, релігію, к-ру та інституції Туреччини, є матеріали з політ. історії Молдови та про козац. війни 17 ст.); 1715—16 оприлюднив книгу «Опис Молдавії» (у ній дано характеристику не лише кліматичних умов та природних багатств краю, а й відомості про його екон., соціально-політ., адм. та культ. стан на межі 17—18 ст.); 1717 видав «Хроніку стародавності романо-молдо-влахів».

У своїх творах К. розробляв різноманітну тематику: реліг. — «Дуже темні місця в катехізисі» (1720), «Книга система, чи стан магометанської релігії» (1722); філос. — «Метафізика», «Логіка», «Енкоміум» (лат. мовою), «Диван, чи спір мудреця зі світом» (грец. 1698), де аргументував роль досвіду в пізнанні; історико-філос.— «Монархії фізичні роздуми», в якому всесвітня історія аналізувалася через циклічну зміну монархій; політ. — «Міркування про природу монархії»; є автором алегоричного роману — «Ієрогліфічна історія» (1705) про боротьбу за владу бояр Молдови та Валахії (див. *Волощина*).

П. у с. Дмитрівка під *Харковом*.

Тв.: Описание Молдавии (Descriptio Moldaviae). Кишинев, 1773; Istoria imperiului Othomanu (Historia incrementorum atque decrementorum Aulaae Othomanicae). Bucureşti, 1876; Cronica vechimii a romano-moldo-vlahilor. Bucureşti, 1901.

Літ.: *Maciuca* C. Dimitrie Cantemir. Bucureşti, 1962; *Ермуратский В.Н.* Дмитрий Кантемир — мыслитель и государственный деятель. Кишинев, 1973; Наследие Дмитрия Кантемира и современность. Кишинев, 1976.

О.Д. Огуй.

КАНТОНІ́СТИ — назва, яку вперше 1805 отримали вихованці військ.-сирітських від-нь у *Російській імперії*, згодом так почали називати всіх неповнолітніх дітей чол. статі солдатських та військ. поселенців (див. *Військові поселення*), які за фактом народження перебували в стані кріпосної залежності (див. *Кріпацтво*) від військ. відомства, та дітей

Кантоністи. Перша половина 1820-х рр.

кримінальних і політ. засланців у Сибір, вихованням яких опікувалася д-ва, а з 1827 — також дітей-рекрутів від єврейс. громад-кагалів, яких останні передавали для військ. виховання, офіційно починаючи з 12-річного, а часто — і з 8-річного віку. Від 1824 військ.-сирітські від-ня були підпорядковані гол. нач. військ. поселень О.Аракчеєву (див. *Аракчеєвщина*), і на їхній базі були створені учбові роти, напівбатальйони, батальйони (зокрема в *Києві*) та 4 карабінерних полки військових К. У цих закладах (в Україні в народі їх називали «школи московські»), а також у створених 1836 спеціалізованих школах (артилер., аудиторській, інженерній, фельдшерській, з підготовки військ. топографів) виховувалося й здобувало необхідну освіту бл. десятої ч. К. (37 тис. з-понад 370 тис. у 1855), решта К. виховувалася при батьках та родичах. По досягненні 18-річного віку всі К. направлялись у військ. частини для відбування 25-річної служби (див. *Рекрутська повинність*). К., мешканці України, переважно потрапляли на виховання до найближчих спеціалізованих військ. установ, за винятком дітей засланців (зокрема дітей учасників *польського повстання 1830—1831*), які поповнювали відповідні заклади в Сибіру, та кантоністів-євреїв, які майже поголовно відправлялися за межі *смуги осілості*, для полегшення їхнього навернення в *християнство* (формально добровільного, на практиці ж — фактично примусового, особливо коли цим питанням опікувався особисто імп. *Микола I*). Навч. заклади К. відзначалися надзвичайно суворим режимом. Серед їхніх вихованців була досить високою смертність. Коронаційним маніфестом імп. *Олександра II* від 26 серп. 1856 К. звільнялися від належності до військ. відомства і їх мали повернути родинам. 1858 навч. заклади кантоністів були перетворені на уч-ща військ. відомства, наближені до звичайних.

Літ.: Положения о батальонах военных кантонистов. СПб., 1826—28; Положение о школах военных кантонистов гвардейского корпуса. СПб., 1844; *Лалаев М.С.* Исторический очерк военно-учебных заведений... 1700—1880, ч. 1. СПб., 1880; *Гинзбург С.* Мученики-дети. (Из истории кантонистов-евреев.) «Еврейская старина», 1930, т. 13; *Петровский-Штерн Й.* Евреи в русской армии: 1827—1914. М., 2003.

В.Б. Любченко.

КАНЦЕЛЯРИ́СТ — назва молодшого службовця однієї з канцелярій: *Генеральної військової канцелярії*, *Генеральної скарбової канцелярії*, *Канцелярії генеральної військової артилерії, Канцелярії малоросійського генерал-губернатора, полкової канцелярії*, *сотенної канцелярії*. Канцеляристів призначали з-поміж випускників *Києво-Могилянської академії* та дітей *козацької старшини*. Посада К. була однією з перших сходинок кар'єри службовців. Терміном «канцелярист» з означенням «старший» називали також осіб, які займали вищі полкові або генеральні посади, зокрема, старшим канцеляристом (урядовець Ген. військ. канцелярії) називали заст. *генерального писаря*. Канцеляристи брали участь у вирішенні госп., адм., суд., дипломатичних справ, працювали над упорядкуванням законодавства. Компетенція канцеляристів Ген. військ. канцелярії (*військових канцеляристів*) поширювалася й на ін. установи — скарбову, похідну, полкові та сотенні канцелярії, де вони вирішували питання розмежування земель та виконували функції мирових суддів. Кількість не була сталою, зокрема військ. канцеляристів у 1728 було 25 осіб, а в 1742 — 179. На їх утримання надавалися *рангові маєтності*.

Літ.: *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959; Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. К., 1993; *Пріцак О.* Доба військових канцеля-

ристів. «Київська старовина», 1993, № 4; *Апанович О.* Генеральна канцелярія. «Неопалима купина», 1995, № 1–2.

О.І. Коробов.

КАНЦЕЛЯ́РІЯ ВІЙСЬКО́ВОГО СКА́РБУ — див. *Генеральна скарбова канцелярія.*

КАНЦЕЛЯ́РІЯ ГЕНЕРА́ЛЬНОЇ ВІЙСЬКО́ВОЇ АРТИЛЕ́РІЇ — один із центр. органів влади в Укр. козац. д-ві та за часів функціонування 2-ї *Малоросійської колегії* (18 ст.). До її компетенції входила організація бойового застосування, тех. і госп. обслуговування *артилерії* та фортифікаційних споруд. Їй підлягали полкові *обозні* та керовані ними полкові артилер. відділи. Вона підпорядковувалася безпосередньо *генеральному обозному* і розміщувалася в м. *Глухів.* Поточними питаннями опікувався *осавул*, йому допомагали *хорунжий*, писар та *канцеляристи.* Для управління справами с.-г. маєтків, ливарних та порохових підпр-в, кінних з-дів, що перебували у відомстві канцелярії, залучалися *значкові товариші* та *військові товариші.* Як військ.-адм. орган канцелярія до 1765 підпорядковувалася *Генеральній військовій канцелярії.* Однак уже від 1760 (згідно з інструкцією К.*Розумовського генеральному підскарбію*) звітувала перед *Генеральною скарбовою канцелярією* у фінансово-госп. питаннях. Із заснуванням 2-ї Малорос. колегії стала підзвітною їй та підлягала фінансовому контролю з боку *Генеральної лічильної комісії.*

Літ.: *Окиншевич Л.* Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII—XVIII вв. В кн.: Праці комісії для виучування західноруського та вкраїнського права. К., 1926.

О.К. Струкевич.

КАНЦЕЛЯ́РІЯ МАЛОРОСІ́ЙСЬКОГО ГЕНЕРА́Л-ГУБЕРНА́ТОРА — один із центр. (поряд із 2-ю *Малоросійською колегією*) органів влади в *Лівобережній Україні,* за допомогою якого здійснювалося управління колиш. *Гетьманщиною* після скасування *гетьманату інституту.* Заснована 1765. До канцелярії надходили справи, пов'язані з наглядом за адмініструванням у *Запорозькій Січі* та м. *Київ*, починаючи з 1775 — *Слобідсько-Українській губернії*, з 1780 — також Курській губ. Підпорядковувалася безпосередньо малорос. генерал-губернаторові, а під час його відсутності — або одному з чл. Малорос. колегії, або ж обер-коменданту Києва. Розміщувалася в м. *Глухів.* Поточне управління справами установи здійснював «правитель». Канцелярія поділялася на експедиції: малорос., обер-аудиторську, таємну, які відали відповідно адм. і фінансовими, слідчими та суд., військ. й особливо важливими справами. До штату канцелярії входили: правителі експедицій (у т. ч. обер-аудитор), секретар, флігель-аудитор, канцеляристи, перекладач, денщики. Канцелярію охороняли 8 *компанійців.* Утримувалася на кошти канцелярії Малорос. скарбу (див. *Генеральна скарбова канцелярія*). Припинила своє існування із запровадженням 1782 *намісництв.*

Літ.: *Максимович Т.А.* Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией, т. 1. Нежин, 1913.

О.К. Струкевич.

КА́НЦЛЕР, державний канцлер, великий канцлер — найвищий статський (цивільний) чин у Росії. Офіційно був уведений указом рос. царя *Петра I* 16 лип. 1709. У більш ранній період, 16—17 ст., канцлером у Росії іноземці називали керівника зовнішньополітичного відомства або главу держави. Згідно з *Табелем про ранги 1722*, чин К. був статським чином 1-го класу, він відповідав військовому чину — генерал-фельдмаршала і морському чину — генерал-адмірала; серед придворних чинів його відповідника не було. За всю історію існування цього чину його отримали всього 10 осіб, першим — з рук Петра I — граф Г.Головкін (1709), кер. рос. дипломатичної служби, колиш. постільничий (він очолював *Посольський приказ* і був хранителем держ. печатки). Із заснуванням Колегії закордонних справ чин К. присвоювався президентові цієї колегії. Він надавався також сановникам, які відігравали провідні ролі у формуванні внутр. політики Рос. д-ви. 1740 чин К. одержав О.Черкаський, 1744 — О.Бестужев-Рюмін, 1758 — М.Воронцов, 1796 — О.Остерман. Граф М.Панін, який 1763—81 виконував обов'язки голови Колегії закордонних справ, чина К., однак, не мав, у нього було звання найпершого міністра. Після утворення Мін-ва закордонних справ чин канцлера присвоювався управляючому мін-вом, а після заснування посади міністра закордонних справ чин набув почесного титулу — державний або великий. 1802 його було присвоєно О.Воронцову, 1809 — М.*Румянцеву*, 1845 — К.Нессельроде (він 40 років керував зовнішньою політикою *Російської імперії*).

З укр. придворної еліти чин К. було присвоєно О.*Безбородьку* (разом з титулом найяснішого князя) — 1797 та В.Кочубею (див. *Кочубеї*) — 1834.

Останнім, кому було надано цей чин, був князь О.Горчаков (1867).

Після смерті О.Горчакова чин К. нікому не присвоювався, хоча офіційно він не скасовувався. Ліквідований разом з усіма іншими статськими чинами декретом Всерос. ЦВК і РНК «Об уничтожении сословий и гражданских чинов» від 24(11) листоп. 1917.

Літ.: *Дерюжинский В., А.Я.* Канцлер. В кн.: Энциклопедический словарь Ф.Брокгауза и И.Ефрона, т. 24. СПб., 1895; *Чечулин Н.* Виктор Павлович Кочубей. В кн.: Русский биографический словарь, т. 9. СПб., 1903; *Троицкий С.М.* Русский абсолютизм и дворянство в XVIII в.: Формирование бюрократии. М., 1974; *Шепелев Л.Е.* Титулы, мундиры, ордена в Российской империи. Л., 1991; *Мурашев Г.А.* Титулы, чины, награды. СПб., 2002; *Дьякова М.П., Иванова Г.А.* Канцлер. В кн.: Государственность России: Словарь-справочник, кн. 5, ч. 1. М., 2005.

В.С. Шандра.

КА́НЦЛЕР КОРО́ННИЙ — вищий урядовець *Корони Польської*, який керував держ. канцелярією. Уряд канцлера відомий у Польщі від 12 ст. (займався кореспонденцією монарха, був хранителем печатки) і посідав друге місце в придворній ієрархії після уряду *воєводи*); поступово він набув загальнодерж. значення: краківський канцлер став титулуватися канцлером Корони Польс., пізніше — К.к., остаточно витіснивши в 1-й пол. 15 ст. уряди земських канцлерів. Від поч. 15 ст. К.к. стежив за тим, щоб акти, які

виходили з королів. канцелярії, відповідали чинним правовим нормам; контролював ведення канцлерських книг, що входили до т. зв. Коронної метрики; керував поточною зовн. політикою щодо західноєвроп. країн (зовнішньополіт. відносини з Рос д-вою були прерогативою *канцлера литовського*). К.к. був чл. сенату (див. *Сенат у Речі Посполитій*). Суд. функції К.к. полягали в керуванні асесорським судом. К.к. прикладав до актів, які він видавав, велику печатку.

Літ.: *Biliżska M.* Kancelarie i dokumenty wielkopolskie XIII wieku. Wrocław, 1967; *Sułkowska-Kurasiowa I.* Dokumenty królewskie i ich funkcja w państwie polskim za Andegawenów i pierwszych Jagiellonów 1370—1444. Warszawa, 1972; *Krzyżaniakowa J.* Kancelaria królewska Władysława Jagiełły. Studium z dziejów kultury politycznej Polski w XV wieku, t. 1—2. Poznań, 1972, 1979; *Bardach J. та ін.* Historia ustroju i prawa polskiego. Warszawa, 1996.

П.М. Сас.

КА́НЦЛЕР ЛИТО́ВСЬКИЙ (від лат. cancellarius — писар, письмоводитель). У часи *середньовіччя* в Зх. Європі канцлер — найвища службова особа, яка очолювала королів. канцелярію й архів, зберігала держ. печатку. Вперше на укр. землях канцлер згадується за часів правління кн. *Данила Галицького* під 1241 («печатник» *Кирило*).

У *Великому князівстві Литовському* (ВКЛ) — друга за значенням після *маршалка* урядова посада. (Уряд К.л. існував від поч. 15 ст.) В обов'язки К.л. входило управління держ. законодавчою владою, а також контроль за виконанням законів, редагування листів і актів дипломатичного та внутр. характеру. Всі іноз. документи держ. значення проходили через його руки. К.л. від імені литов. *великого князя* приймав іноз. послів, виступав на сеймі.

К.л. брав участь у формуванні адм. апарату, очолював держ. архів. Для ведення справ великокнязівської канцелярії він мав у своєму розпорядженні штат секретарів і писарів. Зазвичай це були освічені світські та духовні особи. Вся документація велася рус. мовою та латиною. За останніх *Ягеллонів* були окремі писарі з латини, а також татар. та араб. письма (з огляду на стосунки зі Сходом). З кін. 15 ст. акти, що виходили з канцелярії вел. князя литов., вписувалися до окремих книг т. зв. *Литовської метрики*. За *Сигізмунда I* Старого книги метрики були поділені на чотири відділи: для посольств, суд. справ, сеймових ухвал і поточних записів. К.л. був також хранителем великої держ. печатки, без якої жодний офіц. держ. документ вел. князя литов. не був дійсним.

З поч. 16 ст. стало міцно укоріненою традицією призначення на уряд К.л. віленського чи троцького *воєводи*. Найвідомішими канцлерами ВКЛ стали М.Радзивілл та А.Гаштовт, котрі були гол. кодифікаторами 1-го Литов. статуту (див. *Статути Великого князівства Литовського*).

За результатом судово-адм. реформ у ВКЛ 1566 за польс. зразком було введено уряд *підканцлера*, що був заст. К.л. Уряд канцлера у ВКЛ проіснував до кін. 18 ст.

Літ.: *Kutrzeba S.* Historya ustroju Polski w zarysie, t. 2: Litwa. Lwów, 1914; *Любавский М.К.* Очерк истории литовско-русского государства до Люблинской унии включительно. М., 1915.; Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар. К., 2002.; *Лазутка С.* Историческая роль Альбертаса Гоштаутаса в кодификации Первого Литовского Статута. В кн.: Pirmasis Lietuvos Statutas: straipsnių rinkinys. sudarė Irena Valikonytė ir Lirija Steponavičienė. Vilnius, 2005.

А.В. Блануца.

КАНЮ́К Сергій Іванович (псевд. і криптоніми — Кс. Недоленко, К.Юнак, С.Аннюта, С. К; 15.07. 1880—15.03.1945) — письменник, педагог, журналіст, громад. та політ. діяч. Н. в с. Хлівище (нині село Кіцманського р-ну Чернів. обл.). 1901 закінчив Чернів. учительську семінарію і почав працювати вчителем, потім займав посаду шкільного інспектора. 1918 брав участь в організації Комуніст. партії Буковини, 1919—20 редагував газ. «Воля народу», 1921 — газ. «Громада». Підготував і нелегально видав «Співанник робочих» (Чернівці, 1921), вмістив до нього, зокрема, власний переклад пісні П.Лаврова «Зречемося світу старого». Кілька разів арештовувався румун. властями. 1922 нелегально емігрував до *СРСР*. Працював у Наркомосі та Наркоматі робітничо-сел. інспекції УСРР, у Харків. держ. наук. б-ці ім. В.Короленка (див. *Бібліотека наукова імені В.Г.Короленка в Харкові*). Був відомим як автор дидактичних підручників і статей, дослідницьких робіт про Т.*Шевченка,* М.*Емінеску,* Ч.Порумбеску, історико-публіцистичних праць, а також численних поезій, оповідань, нарисів про життя і боротьбу трудящих *Буковини.*

Репресований.

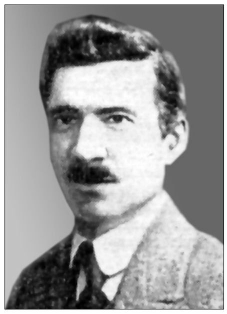
П. у м. Маріїнськ (нині місто Кемеровської обл., РФ).

Реабілітований посмертно.

Тв.: Тарас Шевченко. Чернівці, 1920; Під чоботом румунських бояр. Х., 1930; Буковина в румунській неволі (ост. — К., 1930); Образки з життя. Львів, 1989.

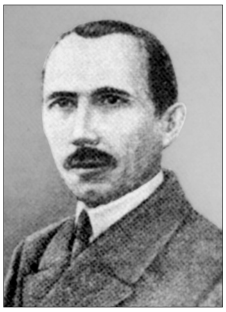
Літ.: *Погребенник Ф.* Збірочка революційних пісень. «Жовтень», 1959, № 2; Канюк С.І. В кн.: Шевченківський словник, т. 1. К., 1977; *Василиненко П.М.* Слово полум'яного борця. Ужгород, 1977; *Фостій І.* Незгасна його зоря. «Радянська Буковина», 1989, 11 квіт.; *Богайчук М.* Література і мистецтво Буковини в іменах. Чернівці, 2005.

О.Д. Огуй.

С.І. Канюк.

КАПЕЛЬГОРО́ДСЬКИЙ Пилип Йосипович (26(14).11.1882—16.05. 1938) — поет, прозаїк, публіцист, громад. діяч. Н. в с. Городище (нині село Недригайлівського р-ну Сум. обл.) в сім'ї безземельного селянина. Навч. в Роменському духовному уч-щі та Полтав. духовній семінарії (1897—1902). Брав участь у роботі нелегальних революц. гуртків. 1902 за поширення нелегальної літ. та листівок під час сел. повстання на Полтавщині (див. *Полтавсько-*

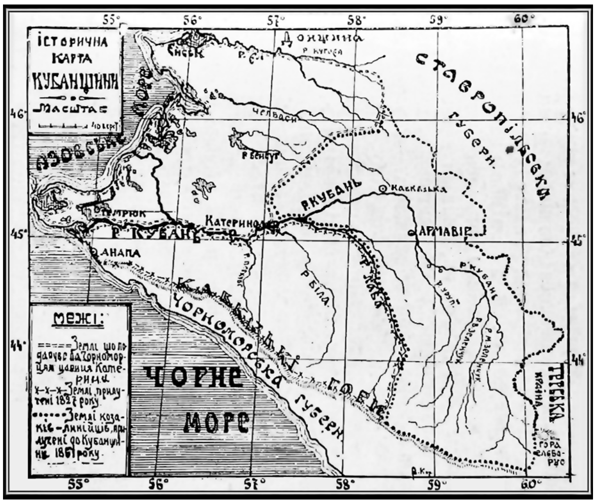

П.Й. Капельгородський.

Капельгородський П. «Українці на Кубані». К., 1907. Обкладинка.

Харківське селянське заворушення 1902) його було заарештовано та виключено з семінарії. Вчителював. 1903, щоб уникнути пильного ока поліції, втік на *Кубань,* де працював учителем у с. Успенське (нині село Краснодарського краю, РФ). Під час *революції 1905—1907* проводив антиурядову пропаганду серед селян. 1909 знову заарештований і ув'язнений в армавірській тюрмі. Після виправдального суд. вироку виїхав до Владикавказа (нині столиця Пн. Осетії, РФ). 16 січ. 1910 караногайці на своєму всенар. сході обрали К. своїм керівником, і він самовіддано захищав їхні права до 1917. 1918 вернувся в Україну; був чл. літ. орг-ції *«Плуг»*. Від 1921 перебував під наглядом рад. каральних органів, не раз був заарештований.

Карта Кубані з книги П. Капельгородського «Українці на Кубані». К., 1907.

Перші його поетичні тв. опубліковані М.Чернявським в альманасі молодих поетів «Перша ластівка» (1905). Згодом друкувався в таких вид., як *«Рідний край»*, *«Нова громада»*, *«Громадська думка»*, *«Рада»*, *«Літературно-науковий вістник»* та ін. 1907 випустив першу зб. поетичних тв. «Відгуки життя», в якій помістив вірші, що були написані під враженням баченого і пережитого, — «1902 рік на Полтавщині», «Бур'ян», «Не можу мовчати», «За гратами» та ін. До найвитонченіших і цілком оригінальних належать поезії «Не стріляй!», «Fata morgana» (1909), «Ноктюрн» (1910). Тон його лірики є оптимістичним. Він автор бл. 200 поезій, низки фейлетонів, кількох романів, двох п'єс, багатьох публіцистичних статей, наук. розвідок, до яких належить історико-етногр. монографія «Караногай» (1916; премійована Т-вом любителів козац. старовини у Владикавказі). Опублікував нариси про І.*Котляревського,* П.*Куліша*, Т.*Шевченка,* М.*Гоголя* (1928).

1937 репресований, наступного року страчений. Реабілітований посмертно 1957.

1961 вийшов однотомник, а 1982 — двотомник його творів.

Тв.: Вибрані твори. Х., 1938.
Літ.: *Бойко Л.С.* Пилип Капельгородський: Нарис життя і творчості. К., 1982; *Веленгурин Н.* Пути и судьбы. Краснодар, 1988.

Т.І. Лазанська.

Капище шести богів. Мініатюра з Радзивіллівського літопису.

КАПИ́-АГАСИ́ (Баг-аги) — вища держ. посада (з кін. 16 ст.) в *Кримському ханаті,* аналогічна посаді великого візира (див. *Візир*) в *Османській імперії.*

Літ.: *Вишневский В.А.* Феодализм в Крымском ханстве (Учебный очерк). М., 1930.

В.В. Панашенко.

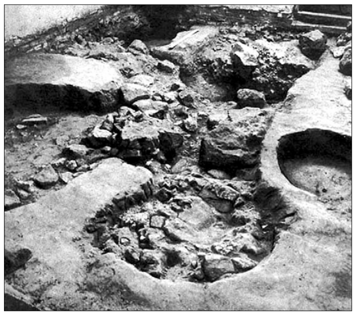
КАПИ́-КУЛУ́ — з кін. 16 ст. нова військ. знать *Кримського ханату,* що вербувалася із черкесів. Ця сусп. верства була ств. *ханом* на противагу родовій крим. знаті. К.-к. одержували жалування із ханської казни.

В.В. Панашенко.

КА́ПИЩЕ — церковнослов'ян. назва язичницького храму або статуї *ідола*. Термін запозичено, очевидно, з давньочуваської (дунайсько-болгарської) мови, де він означав — «зовнішній вигляд, форма, фігура, корпус». В істор. літ. К. називають площадку в центрі слов'ян. святилища, на якій стояв ідол божества. Одне з таких святилищ відкрив В.*Хвойка* в *Києві* 1908 (біля сучасного *Національного музею історії України*). Там було знайдено еліпсоїдну кам'яну споруду 4,2×5 м із чотирма виступами з чотирьох боків, звернених до сторін світу. Із зх. боку цього К. знаходився масивний требник. Споруда датована 8—9 ст. Це не єдине К. в Києві. Припускають, що тут існувало святилище *Велеса,* а нещодавно археологи знайшли К. по вул. Володимирській, 3.

Капище на Старокиївській горі. Реконструкція. Фото початку 21 ст.

Залишки капища на Старокиївській горі. Розкопки на території садиби по вул. Володимирській, 3. 1975.

Літ.: *Рыбаков Б.А.* Язычество Древней Руси. М., 1987; Словарь древнерусского языка XI—XIV вв., т. 4. М., 1991; *Русанова И.П., Тимощук Б.А.* Языческие святилища древних славян. М., 1993.

Т.Л. Вілкул.

КАПІТАЛІ́ЗМ як термін, як спосіб організації виробничої діяльності, як влада капіталістів. Уперше слово «капіталізм» (саме — «капіталізм», а не «капітал» чи «капіталістичний») почало з'являтися в друкованих текстах у серед. 19 ст. Відчутний поштовх його поширенню надав Л.Блан, в одній зі своїх праць, опублікованій

1850, він пояснював його значення таким чином: «Те, що я назвав би "капіталізмом", є присвоєнням капіталу частиною членів суспільства». Однак лише після виходу у світ книги В.Зомбарта «Сучасний капіталізм» (1902) цей термін набув повнокровного життя. Тоді ж він входить і до лексикону послідовників К.*Маркса* (хоча сам К.Маркс ним і не послуговувався).

Послідовники К.Маркса, вибудовуючи схему зміни в історичному розвиткові суспільства 5 сусп.-екон. формацій (рабовласництво, феодалізм, капіталізм, соціалізм, комунізм; див. *Марксизм в історичній науці*), зазвичай використовували термін «капіталізм» лише стосовно індустріального способу вир-ва, який веде свій початок з 18 ст.

Ф.Бродель розрізняв два значення терміна «капіталізм» — як «своєрідного світу в собі, який відрізняється від глобальної соціальної та економічної обстановки, що його (цей світ) оточує» (це значення він іменував «давнім капіталізмом»), і як таку організацію сусп-ва, яка з 19 ст. стає панівною (він іменував її «неокапіталізмом»).

Залучення терміна «капіталізм» до політ. текстів зробило його зміст доволі розпливчастим. Тому з часом дехто з професійних істориків (зважаючи на те, що, порівняно з ін. суспільствознавцями, саме історики найчастіше використовували цей термін) почали висловлюватися за вилучення його з обігу (Г.Гітон, Л.*Февр*). Але, як констатував Е.Шонфілд, підсумовуючи 1971 дискусії щодо доцільності подальшого послуговування терміном «капіталізм», вагомий «аргумент на користь того, аби й далі цей термін вживати, полягає в тому, що ніхто, навіть найпослідовніші його критики, не запропонували натомість ліпшого терміна».

Нині терміном «капіталізм» найчастіше означають ядро такої екон. системи, яка являє собою органічне переплетіння різноманітних підпр-в, насамперед приватних, що в тій чи ін. формі конкурують між собою на вільному ринку. Така система в цілому є досить гнучкою й у разі, якщо вона наповнена дієвим громадським контролем (*демократією*), може ефективно (можливо, навіть найбільш ефективно з-поміж ін. систем) забезпечувати досягнення суспільного добробуту.

Літ.: *Крутіков В.В.* Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. Дніпропетровськ, 1992; *Вебер М.* Протестантська етика і дух капіталізму. К., 1994; *Зомбарт В.* Буржуа: этюды по истории духовного развития современного экономического человека. М., 1994; *Шумпетер Й.А.* Капіталізм, соціалізм і демократія. К., 1995; *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV—XVIII ст., т. 1—3. К., 1995—1998; *Бальцерович Л.* Социализм, капитализм, трансформация. Очерки на рубеже эпох. М., 1997; *Альбер М.* Капитализм против капитализма. СПб., 1998; *Бриттан С.* Капитализм с человеческим лицом. СПб., 1998.

Д.С. Вирський.

Капіталізм як спосіб організації виробничої діяльності є сукупністю низки інституцій, передусім екон. та правових, що дають змогу приватним власникам виготовляти продукцію та отримувати прибуток. Визначальними складовими К. є: 1) приватна власність на засоби вир-ва (на землю, знаряддя праці, машини тощо) та на ідеї (авторське право); 2) правова система, що створює можливості приватному власникові отримувати прибуток (за умов обґрунтованого оподаткування); 3) сусп. договірні відносини, на ґрунті яких здійснюються акти продажу/купівлі, що стосуються вироб. діяльності, зокрема акти найму та звільнення робітників; 4) право приватного власника розпоряджатися прибутком, отриманим у результаті вироб. використання належної йому власності, так само, як і своєю власністю, тобто у будь-який спосіб, що не заборонений законом. Характерними ознаками К. є розширення сфер використання грошей та дії ринкових відносин. Для свого власного поступу К. постійно потребує інвестувань — або з отриманих раніше прибутків, або з наданих фінансовими посередниками кредитів. Однак гроші, ринки та інвестиції потрібні для капіталіст. організації екон. діяльності лише остільки, оскільки вони є інструментами для створення прибутку. Останній же є її (цієї діяльності) абсолютно необхідною умовою.

Існує думка, що К. виник у Зх. Європі приблизно через 200 років після епідемії чуми 1349. Проте вона не є безспірною, оскільки певні елементи К. існували і в більш ранні періоди історії, причому як у Зх. Європі, так і на ін. континентах. Наприклад, гроші та ринки були принаймні у ранніх фінікійців, а розвинені кредитні ринки діяли в Індії та Китаї впродовж сторіч. Однак «ототожнення» початку сучасного К. із Зх. Європою відповідного періоду є поза сумнівом, хоча питання про те, чому сучасний К. виник саме тут, а не в більш заможних та економічно розвинених (на момент його виникнення) регіонах Аравії чи Азії, до цього часу невирішене. Наголоси в дискусії навколо цього питання, як правило, ставляться у відповідності до того, яким детермінантам становлення К. надається перевага — внутрішнім чи зовнішнім. У першому випадку мова йде про послаблення в західноєвроп. сусп-вах феод. зв'язків (див. *Феодалізм*), яке було зумовлене розвитком грошових відносин, а також про посилення абсолютистських монархій (див. *Абсолютизм*), які отримали з боку міських поселень (саме тут мешкали торгівці та ремісники) підтримку у своїй боротьбі з феод. знаттю. У другому випадку особливе значення надається сутичці європейців з ісламською цивілізацією під час *хрестових походів* і пошуку ними альтернативних торг. шляхів у відповідь на захоплення арабами традиційних сухопутних магістралей, а також створенню маневрених гармат, якими озброювалися їхні флотилії, що могли відтепер плавати на великі відстані від своїх баз і повсюдно мати надійний захист. Усі ці й подібні до них фактори, до яких так чи інакше апелюють прибічники першого і другого підходів, є, по суті, взаємозалежними, а отже, необхідний і відповідний синтез самих цих підходів. Але за будь-якого тлумачення процесу становлення сучасного К. незаперечною є визначальна роль у цьому процесі Зх. Європи. Особливий вплив на цей процес мали домінуючі в західноєвроп. країнах ідеали (у

першу чергу — реліг.) та технологічні інновації (гол. чином у військ. сфері).

На сьогодні жодна теорія не може задовільно пояснити процес виникнення К. Більше того, в наявних поясненнях процес становлення сучасного К. в Зх. Європі здебільшого розуміється лише як даність, а не як факт, причини якого мають бути з'ясовані.

До кінця 18 ст. зміни в житті сусп-в, де розвивався К., відбувалися дуже повільно (особливо у сфері технології вир-ва). Так, на початок 18 ст. такі елементи сучасного К., як гроші, ринки, контракти та права власності, були на тому самому щаблі розвитку, що й раніше, хоча в деяких регіонах і мало місце їх кількісне зростання. Лише з того часу, коли було створено, а потім і вдосконалено парового двигуна, К. необоротно ступив на шлях прискореного розвитку. *Індустріалізація* стала його синонімом. Слідом за першою промисловою революцією 1770-х рр. у Великій Британії впродовж наступних 200 років відбулося ще кілька, кожна з яких породжувала півстолітню хвилю розширення та скорочення вир-ва, що врешті-решт завершувалася новою революцією (див. *Промисловий переворот*). Гол. джерелом такої революційності К. стало, очевидно, те, що він невпинно, у всезростаючому масштабі нарощував продуктивність праці.

Повсюдно, де відбувався розвиток К., мало місце зростання чисельності нас., концентрування значної кількості робітників на підпр-вах, налагодження швидкісного транспортного сполучення та глобальної комунікаційної мережі, розширення *міст*. Та водночас відбувалися й такі процеси, як виснаження сіл і занепад натурального госп-ва як осн. центру вир-ва продуктів споживання. Все це надавало К. динамізму, який трансформувався у «творче знищення» всього старого або просто недавнього. Невдоволення реформуванням, як правило, озвучувалося — можливо, занадто багатослівно — у тезах про моральне розтління, про відчуження майна, про руйнування сусп. інститутів шлюбу та родини, про занепад релігії.

Першою чітко вираженою формою опозиції К., що стала результатом взаємодії процесів відлучення значної кількості нас. від сільс., заздалегідь визначеного способу життя та концентрації його (такого нас.) на заводах у містах, був *соціалізм*. Різні течії соціалізму по-різному поєднували в собі ностальгічні та футуристичні елементи, але всі вони — як ідеологія та як рух — були потужною силою опору більшості соціальним реформам, які породжував К.

У цей же період у робітн. середовищі постали професійні спілки — до того часу невідома форма об'єднань (див. *Профспілки*). Їхній інтерес полягав у регулюванні росту К. через збільшення робітн. частки у заг. прибутку. Нормою у розвинутих капіталіст. країнах також стала масова політ. діяльність. Усі ці зміни створили підґрунтя для посилення втручання *держави* в економіку, особливо у сфері пенсій, соціального захисту та ін. соціальних благ, що асоціюються сьогодні з д-вою заг. добробуту.

У період між *Першою світовою війною* та *Другою світовою війною* К. був кинутий найбільш серйозний виклик. Повоєнна гіперінфляція, тріумф *більшовизму* в Росії та *фашизму* в Італії, Велика депресія 1930-х рр., прихід до влади прибічників *нацизму* в Німеччині виявили слабкість індивідуалістського К. та силу його колективістських альтернатив.

Процвітання економіки в США під час «нового курсу» та у Великій Британії під час II світ. війни знову відродило потенціал К. Успішне поєднання в повоєн. період зростаючого масового споживання з повною зайнятістю працездатного нас. стало інновацією, що дала змогу розв'язувати тогочасні проблеми К. Розвиткові К. також сприяло формування глобальної світ. економіки (див. *Глобалізація*), основу якої створили транснаціональні корпорації, що виникли ще на поч. 20 ст., та тривала (упродовж доіндустріального та індустріального періодів) міжнар. торг. експансія країн, у яких розвивався К.

У своїй доіндустріальній фазі західноєвроп. К. поширив свою торговельну мережу на всі обжиті людьми континенти світу. В Америці, Африці та Азії були засновані колоніальні *імперії*. Вони стали джерелом золота і срібла, а також центрами відродження інституту *рабства*. Наплив золота з Пд. Америки до іспано-португальських імперій, можливо, навіть був причиною тривалої інфляції в Зх. Європі. Після пром. революції існуюча мережа формальних і неформальних імперій, створена завдяки торгівлі та кредитуванню, стала для західноєвроп. капіталіст. д-в готовим ринком збуту продукції їхніх підпр-в і джерелом некваліфікованої робочої сили та сировини.

Оскільки територіальним завоюванням розвинутих індустріальних країн на землях Африки та Пд.-Сх. і Пд. Азії наприкінці 19 ст. «проклала дорогу» капіталіст. торг. експансія, то К. став ідентифікуватися з *імперіалізмом*.

Поступово країни Пн. Америки і Пд. Європи, а наприкінці 20 ст. й Сх. Азії стали повністю капіталістичними.

До поч. 1970-х рр. майже 100-відсоткова зайнятість працездатного нас. в розвинених капіталіст. країнах, потужний вплив на їхню (цих країн) соціальну політику з боку професійних спілок та високі соціальні стандарти, що стали для їхніх громадян нормою, почали гальмувати в них стабільне зростання прибутків. Врешті-решт це призвело до стагфляції. Протидіючи цьому — зменшуючи зобов'язання перед колективістськими інституціями та запроваджуючи нововведення в електроніці й телекомунікації — К. наприкінці 20 ст. оновився. Нині він через цикли внутрішньо- та зовнішньоорієнтованого розвитку знову революціонізує сусп. життя.

Здатність К. до перетворень не ослабла. Зрозуміти причини цього — означає, по суті, розгадати секрет К. Однак зробити це надто складно, оскільки таких причин досить багато. На думку багатьох дослідників, гол. рушієм поступу в системі капіталіст. організації праці є підприємець-новатор, який шукає нечуваних прибутків та заради їх отримання готовий іти на величезні ризики. Інші вважають, що екон. зростання за К. відбувається завдяки поєднанню принципів змагальності приватних підприємців та

невтручання д-ви у справи бізнесу. Окремі науковці і політики підкреслюють значну роль держави у цьому процесі, особливо на ранніх стадіях індустріального зростання. Військ. експансії, протестантській етиці, надходженням золота, універсалізації освіти та виховання, наук. і технологічним відкриттям — усьому цьому також надається належне значення. Однак майже всі ці фактори мали виняткове значення в минулому. В різні часи розвиток К. підтримувався також такими взаємопротилежними за своєю дією інституційними механізмами, як змагання та монополія, інфляція та стабільність цін, невтручання та інтервенціоналізм, авторитаризм та демократія. Єдиною ж постійною якістю сусп. системи, в якій розвивається К., була і лишається можливість отримувати в рамках її екон. і правової системи великі й стабільні прибутки та гарантія, що ці прибутки можуть бути витрачені на законній підставі за бажанням того, хто їх одержав. І доки існуватиме така можливість і гарантія, доти К. — немає значення, чи розуміємо ми, як він діє, — буде процвітати.

Мехнед Десаї (Meghnad Desai. Capitalism. The Oxford Companion to Politics of the World. Oxford, 2001). Скорочений виклад. Переклад з англійської О.В. Юркової.

Капіталізм як влада капіталістів (клас як поняття сучасного політологічного аналізу капіталістичного суспільства). В академічному аналізі політ. подій поняття класу, незважаючи на його відносно тривалу історію використання в соціологічних дослідженнях, залишається доволі невизначеним (див. також *Класи суспільні*). Ще не так давно воно відігравало, у кращому разі, другорядну роль. У 1950-х — на поч. 1960-х рр. дослідники, які працювали в зх. країнах і вивчали там політ. процеси, тлумачили такі процеси здебільшого як результат взаємовпливу численних сил, що діють у площинах договірних відносин, голосування, коаліційного буд-ва та пошуку консенсусу. І хоча ніхто з них не заперечував, що окремі організовані за спільними інтересами групи політиків можуть спиратися на виборців того чи ін. класу — особливо це стосувалося профспілкових та торг.-пром. асоціацій, проте таким групам як політ. силам не надавалося важливого аналітичного статусу. Але вже наприкінці 1960-х — на поч. 1980-х рр. із відродженням марксистських традицій у соціальних науках поняття класу стає одним із центр. також у багатьох дослідженнях д-ви та політики. Саме в цей час почали активно дискутуватися такі питання, як «класовий характер» держ. апаратів і можливості маніпулювання держ. інституціями з боку впливових діячів, які спираються на певний клас. Навіть ті вчені, які не використовували у своїх соціологічних теоріях поняття класу, почали ним послуговуватися для політологічного аналізу (див. *Політологія*).

Однак у 1980-х рр., коли за іронією долі нац. політика США набула відверто класового характеру, академічна популярність класового аналізу не лише не зросла, а навпаки, почала падати. У роботах, що стосувалися держави, центр ваги змістився в бік теорій, які виразно дистанціювалися від попереднього захоплення класовою теорією. Ідеться, зокрема, про державницькі підходи до політики, в яких наголос робиться на інституційних якостях д-ви та інтересах держ. менеджерів, а також про культурологічні теорії, в яких у центр політологічного аналізу ставляться ті чи ін. поширені в сусп-ві логічні та символічні схеми міркувань. Класовий політологічний аналіз перестав домінувати, але жодним чином він не втратив своєї значущості. Саме такий стан справ створює сприятливі можливості для того, щоб неупереджено оцінити теор. досягнення та визначити нерозв'язані питання класового політологічного аналізу.

Термін «клас» у наук. і політ. дискусіях використовується у двох контекстах, один з яких може бути названий ієрархічним, а другий — відносним. У першому контексті термін «клас» уживається для означення груп людей, які перебувають на різних щаблях «драбини прибуткової нерівності». Так, сучасні амер. політики часто використовують вислів «платники податків середнього класу», який, по суті, є еквівалентним вислову «платники податків із середнім рівнем прибутків». У цьому вислові термін «клас» означає ніщо інше, як логічно виокремлену за певною ознакою — рівнем отримуваного прибутку — множину індивідів. Дослідники, які сповідують марксистські або веберівські (див. М.*Вебер*) теор. традиції, також означають терміном «клас» певні групи людей, що мають різні рівні доходів, але на цьому не зупиняються. Вони вказують на те, що капіталісти та робітники як класи різняться між собою не лише розміром отримуваних прибутків і розміром сплачуваних податків, а й тим, що вони є виразниками певних екон. механізмів, за допомогою яких здобувають відповідні прибутки.

У політ. аналізі використовуються як ієрархічна, так і відносна класові концепції. Перша з них домінує в дослідженнях політ. позицій та вподобань «бідних», «середніх» і «багатих» під час голосувань на виборах чи референдумах. А от у системних дослідженнях політики перевага надається відносній концепції. Це пов'язано з тим, що вона дає змогу аналізувати процеси, які продукують соціальну нерівність.

Звичайно, вибір дослідником відносної класової концепції для здійснюваного ним політологічного аналізу є лише висхідною точкою його подальших роздумів, які можуть мати різні лінії розвитку. Зокрема, загальновідомими є розбіжності між марксистським та веберівським класовими тлумаченнями капіталіст. сусп-ва. Веберівці визначали класи переважно в контексті ринкових відносин, а марксисти — у контексті вироб. відносин. І хоча і перші й другі характеризували клас капіталістів і клас робітників однаково — перших як клас власників засобів вир-ва, а других як клас найманих працівників, які не володіють засобами вир-ва і тому продають себе як джерело праці на певний час капіталістам, однак прив'язка веберівцями цих визначень до ринкових відносин, а марксистами — до вироб. відносин приводить їх до різних висновків стосовно ін. аспектів розуміння класів. Вебе-

рівці вважають, що класи реально існують лише там, де є ринкові відносини, тобто в капіталіст. сусп-ві. Це означає, зокрема, що відносини феодалів і підлеглих їм селян не були класовими, оскільки в їхньому підґрунті лежали не ринкові відносини, а відносини персональної залежності та панування. Марксисти ж, ув'язуючи класові відносини з вироб. відносинами, наполягають на тому, що будь-які конфлікти навколо контролю над вироб. ресурсами є проявами класової боротьби, і це дає їм змогу будувати заг. теорію історичного розвитку, грунтовану на класовому аналізі. Вислів, що «класова боротьба є рушійною силою історії», лише тоді має сенс, якщо «класова теорія» будується на грунті вироб. відносин. Крім того, розробка класової теорії в контексті вироб. відносин абсолютизує зв'язок між поняттями «клас» та «експлуатація», що має принципове значення для Марксової теорії. Згідно з традиційним марксистським твердженням, експлуатація полягає у привласненні одним класом «додаткової праці» ін. класу. Можливість такого привласнення створюється там, де в процесі своєї праці людина виробляє продукт, який — саме як продукт — їй не належить, бо не вона є власником засобів вир-ва, на яких цей продукт виробляється, а за свою працю вона отримує окрему винагороду, жорстко не прив'язану до кількості та якості її живої праці. І справді, ринкові відносини між робітниками та капіталістами дають змогу капіталістам експлуатувати робітників через привласнення продуктів вир-ва.

Хоча відмінності між марксистською та веберівською класовими теоріями важливі для більш широкої теорії сусп-ва, проте створені вченими цих двох традицій класові «систематики» капіталіст. сусп-ва не мають великих розбіжностей. І ті й ті вважають, що осн. класами в капіталіст. сусп-ві є капіталісти і робітники, а всі ін. працездатні соціальні групи — менеджери, урядовці, високоосвічені службовці тощо, які не мають чітко виражених «поляризованих» класових ознак капіталістів чи робітників, — є «середнім класом».

І все ж, хоча марксистські й веберівські уявлення про класову структуру капіталіст. сусп-ва не мають значних розбіжностей, використання цих уявлень для аналізу політ. явищ здебільшого чітко відрізняється. Веберівці, як правило, розглядають клас як один із визначальних факторів політ. життя. У конкретних ситуаціях це означає, що клас може набувати значної ваги, але малоймовірно, що клас є більш масштабним або більш визначальним чинником політ. процесу, ніж ін. чинники. Марксисти, навпаки, надають класу привілейованого статусу, у найбільш ортодоксальних із них поняття класу (і тісно пов'язані з ним концепції «капіталізму» або «способу виробництва») може стати навіть єдиним пояснювальним засобом.

При вирішенні питання про вплив класу на політ. життя дослідники опираються на ту чи ін. типологію «рівнів влади». Одну з таких типологій детально розробили Р.Ельфорд та Р.Фрідленд. Згідно з цією типологією, *влада* має три осн. рівні — ситуативний, інституційний та системний. Ситуативна влада — це влада прямої дії: саме про таку владу йдеться в добре відомому веберівському визначенні влади як здатності одного діяча змусити другого діяча робити певну справу, незважаючи навіть на його опозиційність щодо цієї справи. Інституційна влада — це влада «інституційного оточення», яке забезпечує порядок прийняття рішень і через відповідні процедури може впливати на ці рішення, фільтруючи їх на користь тих чи ін. груп. Таку владу досить часто називають «негативною владою» або «другим обличчям влади» (Бахрах [Bachrach] та Барац [Baratz]), оскільки вона, не проявляючи себе у специфічно владній поведінці, притаманній ситуативній владі, вилучає ті чи ін. альтернативи з порядку денного. Системна влада — це «влада», що пов'язана з реалізацією певних заг. інтересів через функціонування осн. структур сусп. ладу.

Використовуючи метафору «влада — це особлива гра», Р.Ельфорд та Р.Фрідленд характеризують зазначені три типи влади таким чином: системна влада — це те, що визначає природу владної гри; інституційна влада — це специфічні правила такої гри; ситуативна ж влада — це конкретні ходи в межах заданих правил гри.

Зв'язок між усіма трьома рівнями влади подібний до міжрівневого кібернетичного зв'язку: з одного боку, системний рівень накладає певні обмеження на інституційний рівень, який, у свою чергу, обмежує вибір стратегій на ситуативному рівні, а з другого — конфлікти на ситуативному рівні можуть змінювати правила інституційного рівня, причому певна сукупність змін на даному рівні може спричинити трансформацію системи в цілому.

На ситуативному рівні політологічного аналізу виникає багато теор. дебатів щодо пояснювального значення поняття класу. Марксисти (і ті, хто зазнав сильного впливу марксизму) доводять, що діячі, чиї інтереси та ресурси ґрунтуються на їхніх зв'язках із певними класами, грають, як правило, вирішальну роль у дійсно структурованих політ. конфліктах та держ. політиці. Інколи вони ставлять акцент на стратегічних діях панівного класу, на його здатності керувати д-вою у своїх інтересах, подекуди наголошують на політ. значенні класової боротьби як такої. За цих обставин народні рухи у сукупності з інтригами правлячого класу розглядаються ними як осн. фактори формування держ. політики. У будь-якому разі вважається, що своїми впливами на поведінку політ. діячів клас визначає держ. політику.

За такого розуміння класової основи ситуативної влади теор. схеми функціонування цієї влади є досить простими. Вони ґрунтуються на визначенні наявних у того чи ін. класу важливих для політ. боротьби ресурсів. Зокрема, у капіталіст. сусп-вах капіталістам доступні два вирішальні засоби впливу на політ. діяльність: величезні фінансові ресурси та особисті зв'язки з людьми, які займають держ. пости. Завдяки використанню частини своїх багатств на фінансування політиків, *партій політичних* та політ. експертів, на забезпечення контролю над основними мас-медіа, на надання найвищим політ. діячам вигідної роботи після їх від-

ставки з держ. посад, на лобіювання, а також завдяки особистим зв'язкам з політ. лідерами капіталісти мають потужні важелі впливу на держ. політику і можливість формувати вигідні для себе її напрями. Однак, зважаючи на той факт, що капіталісти, які мають вплив на політику, відстоюють у ситуативній політиці насамперед свої приватні інтереси (напр., специфічні ринки, технології або правила), то це дає підстави стверджувати, що окремі капіталісти і їхні групи не можуть ставити інтереси свого класу вище за свої власні інтереси. Як зауважує Ф.Блок, клас капіталістів політично неоднорідний і йому не вистачає послідовності та усвідомлення пріоритетів. Тому, коли капіталісти різними способами намагаються маніпулювати політикою, їхні дії досить часто спрацьовують одна проти одної і не породжують узгоджених політ. результатів.

Отже, той факт, що капіталісти мають значні засоби впливу на ситуативну владу, не свідчить про те, що вони мають послідовну класово спрямовану політику. Окрім того, у площині ситуативної влади капіталісти не є єдиними ефективними політ. гравцями. Такими гравцями також є політики найвищого рівня та чиновники держ. апарату. Коли інтереси й цілі держ. службовців не збігаються з інтересами капіталістів, то держ. менеджери можуть брати гору, оскільки в багатьох випадках вони мають достатні можливості проводити держ. політику незалежно від різновекторних впливів з боку окремих капіталістів.

Ці факти, звичайно ж, не спростовують твердження, що класова структура «програмує» політ. інтереси держ. діячів і надає їм політ. ресурси, які вони використовують у боротьбі за ситуативну владу. Однак заг. положення, згідно з яким вплив класових інтересів і класових ресурсів на ситуативну владу завжди є найсильнішим і визначальним, залишається під запитанням.

Визнання, принаймні частково, тези, що на рівні ситуативної влади капіталісти не завжди є домінуючими політ. гравцями, приводить до висновку, що класовий політ. аналіз має зосередитися навколо проблеми інституційного виміру влади. Ключовим питанням при цьому стає наступне: чи варто державу в капіталіст. сусп-ві розглядати як капіталіст. д-ву, тобто як д-ву, яка має специфічні класові ознаки. Завданням класового аналізу стає дослідження того, як класові інтереси реалізуються через структуру (втілюються у структуру) політ. апарату.

Класову інституційну владу інколи називають владою, що не ухвалює рішень. Осн. ідея такої влади чітко викладена К.Оффе. Він вважав, що класовий характер д-ви проявляється через низку фільтраційних механізмів, які надають держ. актам «систематичного класового ухилу». Ці механізми працюють таким чином, що блокують усі ті рішення, які можуть зашкодити інтересам домінуючого класу. Справді, на законодавчому рівні д-ва завжди діє таким чином, що насамперед забороняє все, що не повинно мати місця, і лише в другу чергу дозволяє те, що може бути.

Прибічники цієї ідеї звертають особливу увагу на той факт, що капіталіст. д-ва отримує осн. кількість своїх фінансових ресурсів через оподаткування та запозичення приватно виробленої додаткової вартості, а не через пряме привласнення додаткової вартості, здобутої власною вироб. діяльністю. Такий механізм держ. доступу до фондів ставить д-ву в залежність від приватного вир-ва, спонукає її всіляко обмежувати будь-які дії, що можуть істотно підривати рентабельність приватного накопичення. Фактором, що стабілізує капіталізм, вважається виборча система, за якої люди голосують як мешканці територіальних округів, а не як члени певних угруповань. Така система перетворює всіх виборців із представників того чи ін. класу на окремих «фізичних осіб», а тому формально є некласовою, однак оскільки вона унеможливлює «класовий переворот» згори, то, по суті, є опорою існуючого, тобто капіталіст., ладу, а отже, може вважатися такою, що має класовий характер.

Твердження, що капіталісти мають системну владу, означає, що в капіталіст. системі існують механізми, які забезпечують капіталістам реалізацію їхніх інтересів, абсолютно не враховуючи їхні усвідомлені стратегії та незалежно від внутр. організації їхніх політ. апаратів. Іншими словами, це означає, що капіталіст. система функціонує таким чином, що спрямовує різновекторні дії численних представників капіталіст. класу, кожен з яких керується своїми власними інтересами, у певному «уніфікованому» напрямі, який є вигідним для класу капіталістів у цілому. У дослідженні Ч.Ліндблома «Політики та ринки» («Politics and Markets») показано, зокрема, що ринки, на яких реалізуються екон. інтереси капіталістів, самі по собі (без будь-якого тиску з боку окремих капіталістів на політиків і без будь-яких інституційних маніпулювань, тобто незалежно від використання капіталістами можливостей ситуативної та інституційної влади) потужно впливають на держ. політику.

Різні дослідники по-різному тлумачать класовий характер системної влади. Напр., між марксистською та неоконсерваторською концепціями в цьому питанні існують дві принципові відмінності. Перша з них полягає в тому, що марксисти розглядають капіталізм як специфічну істор. форму економіки і твердять, що в капіталіст. сусп-ві системна влада має винятково капіталіст. характер. Неоконсерватори розглядають ринки як «природну» форму екон. взаємодії людей і вважають їхні впливи на системну владу не класовими, а такими, що випливають із заг. природи людини.

Друга важлива відмінність така: дослідники, які дотримуються неоконсервативних чи ліберальних поглядів, розглядають аналіз системної влади як такий, що значно менше прив'язаний до аналізу інституційного та ситуаційного рівнів влади. Вони вважають, що навіть за умови, коли політ. система у сфері ресурсів та зростання явно залежить від приватного госп-ва, політично вмотивовані діячі, незважаючи на системні екон. обмеження, спроможні домагатися значних надмірних держ. витрат. Тобто діячі, які мають ситуативну владу, спроможні на

догоду ідеологічним ілюзіям підштовхнути д-ву до дій, які призведуть до того, що врешті-решт буде «вбито гуску, яка несе золоті яйця». Вони застерігають, що демократ. форма інституцій та надмірна мобілізація нар. сил усупереч інституційним перепонам можуть призводити до держ. витрат, які будуть підтинати розвиток сусп-ва в цілому. Марксисти ж вважають, що держ. витрати та держ. політика не можуть надто відхилятися від системних вимог капіталізму, оскільки ситуативна й інституційна влади загалом лише доповнюють системну владу. На їхню думку, структура держ. апаратів та системні устої капіталізму в цілому перешкоджають надто великим відхиленням від заг. лінії капіталіст. поступу.

Однією із центр. тем марксистського істор. дослідження є проблема «балансу класових сил» у соціальних та політ. конфліктах. У зв'язку з цим марксисти вважають, що осн. завданням класового аналізу влади є пояснення соціальної детермінації наявних у того чи ін. класу можливостей активно відстоювати свої інтереси. Наприклад, слабкість позицій робітн. класу США в електоральній політиці пояснюється такими притаманними тамтешньому сусп. ладові інституційними факторами, як «виборча система єдиного кандидата», що підриває життєздатність маленьких партій, «відсутність громадського фінансування виборів», що посилює політ. вплив фінансових вкладників, «закони про реєстрацію учасників голосування», що ускладнюють мобілізацію виборців, а також таким системним фактором, як особливе місце США у світ. капіталіст. системі. Зумовлена цими чинниками ситуативна слабкість робітн. класу, у свою чергу, блокує намагання нар. сил змінити інституційні властивості д-ви таким чином, щоб посилити свою владу. Такий аналіз приводить до висновку, що доки в капіталіст. сусп-вах капіталісти непропорційно володітимуть владою, доти в капіталіст. сусп-вах будуть можливими лише неістотні зміни некапіталіст. характеру. Некапіталіст. елементи можуть бути впроваджені в інституційну структуру капіталіст. д-в, напр. так, як це робиться у сфері правил безпеки на робочих місцях. Традиційно в більшості капіталіст. д-в правила безпеки на робочих місцях встановлюють ієрархічні бюрократичні установи. Вони ж здійснюють і контроль за виконанням цих правил за допомогою офіц. інспекцій, а також запровадження ліцензійних та ін. суто правових вимог. Альтернативою таких традиційних установ з безпеки робочих місць є запровадження спец. професійних к-тів, які б мали повноваження інспектувати тех. вимоги, впроваджувати правила безпеки та здійснювати відповідний контроль.

Що стосується можливостей зміни в капіталіст. сусп-вах логіки системної влади, то осн. питанням тут є таке: чи можуть всебічні зміни відносин між д-вою та економікою змінити суть капіталіст. системи, чи ця суть є незмінною, оскільки вона визначається виключно принципом приватної власності на засоби вир-ва. Більшість марксистів наполягають на тому, що системна логіка капіталізму є незмінною, а тому в ній досить мало «простору» для некапіталіст. варіацій. Перехід від конкурентного до «монопольного» капіталізму, наприклад, може значно впливати на ситуативну владу різних класів та частин класів і навіть може відображатися у змінах класового характеру інституційних форм д-ви (приміром, у держ. апаратах із розвитком капіталізму могли б зникнути дрібні бурж. елементи). Але осн. класова логіка системного рівня, як твердять марксисти, в обох випадках є капіталіст.

Учені, які в основному погоджуються з марксистськими поглядами на майбутнє, цю точку зору заперечують. Зокрема, Г.Еспінг-Андерсен вважає, що «держава загального добробуту» (її форми можуть бути різними — консервативними, ліберальними та соціалістичними) може мати значний вплив на системну логіку капіталізму через створення різноманітних тенденцій розвитку, орієнтованих на інтереси різних класів. А Д.Роджерс вказує на те, що існує обернена залежність між інтересами капіталу та ступенем розвитку професійних робітн. орг-цій. Зростання організованості професійних робітн. орг-цій до певного рівня супроводжується лише конфліктами з роботодавцями, однак після досягнення досить високого щаблю такої організованості подальше посилення робітн. орг-цій приносить капіталістам користь, оскільки робить можливою продуктивну координацію та кооперацію праці та капіталу. Це означає, що якщо, приміром, правовий режим відносин між робітниками і роботодавцями заважає об'єднанням робітників перейти рубіж «негативної» екон. активності (як це має місце у США), то професійні спілки будуть постійно оборонятися, оскільки вони створюються на засадах протистояння інтересам капіталу. Однак якщо правовий режим сприяє подоланню такого рубежу (як це відбулося, зокрема, у Швеції), тоді системна логіка підтримуватиме ці об'єднання. Отже, капіталізм при вищому або нижчому рівнях профспілкових об'єднань втілює якісно різні системні моделі класової влади в загальній капіталіст. структурі.

Таким чином, новітній досвід використання поняття «клас» у політологічному аналізі дає змогу зробити наступні висновки методологічного характеру. Чим крупнішим та абстрактнішим є коло досліджуваних проблем, тим більш вірогідно, що такі заг. системні фактори, як класова боротьба або динаміка капіталізму, відіграватимуть більш важливу пояснювальну роль. З другого боку, чим дрібнішим та конкретнішим є об'єкт пояснення, тим вірогідніше, що такі відносно умовні причинні процеси, як окремі історії законодавства різних д-в або детальні правила виборчого змагання, будуть набирати в поясненні більшу вагу. І насамкінець, чим безпосередніше будуть відображатися в досліджуваних предметах процеси відтворення класової структури та інтереси домінуючих класів, тим більш вірогідно, що класові фактори — на ситуативному, інституційному та системному рівнях — будуть більш важливими складовими пояснювальних схем. Таке твердження не є тавтологічним, оскільки воно не відкидає ін. пояснень для тих випадків, коли не пов'язані з класами чинники

можуть відігравати вирішальну роль. Разом з тим воно змушує критично ставитися до тлумачень, в яких процеси на класовій основі не відіграють важливої причинної ролі в тих політ. явищах, які тісно пов'язані з відтворенням класової структури та інтересами домінуючих класів.

Літ.: *Dahrendorf R.* Class and Class Conflict in Industrial Societies. Stanford, California, 1959; *Miliband R.* The State in Capitalist Society. New York, 1969; *Bachrach P., Baratz M.S.* Power and Poverty. New York, 1970; *Althusser L.* Lenin and Philosophy. New York, 1971; *Poulantzas N.* Political Power and Social Classes. London, 1973; *Lukes S.* Power: A Radical View. London, 1974; *Offe C.* Structural Problems of the Capitalist State. Class Rule and the Political System. On the Selectiveness of Political Institutions. В кн.: German Political Studies, vol. 1. London, 1974; *Offe C., Ronge V.* Theses on the Theory of the State. «New German Critique» 6, fall 1975; *Poulantzas N.* Classes in Contemporary Capitalism. London, 1975; *Lindblom C.* Politics and Markets. New York, 1977; *Therborn G.* What Does the Ruling Class Do When It Rules? London, 1978; *Parkin F.* Marxist Class Theory: A Bourgeois Critique. New York, 1979; *Giddens A.* A Contemporary Critique of Historical Materialism. Berkeley, California, 1981; *Roemer J.* A General Theory of Exploitation and Class. Cambridge, Massachusetts, 1982; *Orloff A., Skocpol T.* Why Not Equal Equal Protection? Explaining the Politics of Public Social Spending in Britain, 1900—1911, and the United States, 1880-s—1920. «American Sociological Review» (1984) 49, no. 6; *Alford R., Friedland R.* The Powers of Theory. Cambridge, U.K., 1985; *Evans P. та ін.* Bringing the State Back In. Cambridge, U.K., 1985; *Przeworski A.* Capitalism and Social Democracy. Cambridge, U.K., 1985; *Block F.* Revising State Theory: Essays in Politics and Post-industrialism. Philadelphia, 1987; *Esping-Andersen G.* The Three Worlds of Welfare Capitalism. Princeton, N.J., 1990; *Wright E.O.* Class Counts. Cambridge, U.K., 1997.

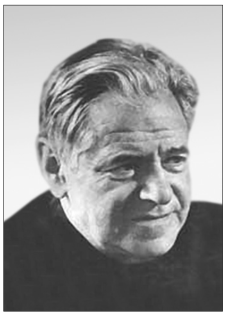
Ерік Олін Райт (Erik Olin Wright. Class and Politics. The Oxford Companion to Politics of the World. Oxford, 2001). Скорочений виклад. Переклад з англійської О.В. Юркової.

КАПКА́Н Юрій (Георгій) **Євгенович** (1875 — р. с. невід.) — військ. діяч, полковник *Армії Української Народної Республіки.* До *Лютневої революції 1917* — підполковник рос. армії, викл. Оранієнбаумської шк. прапорщиків, автор «Статуту кулеметної служби». Делегат *Першого Українського військового з'їзду 1917,* на якому був обраний до складу Укр. ген. військ. к-ту (див. *Генеральний військовий комітет*) і *Української Центральної Ради.* В черв. 1917 призначений командиром 1-го Укр. козачого ім. Б.Хмельницького полку (див. *Богданівський полк*). 18—19 (5—6) лип. 1917 командував військ. підрозділами, які брали участь у ліквідації *полуботківців виступу 1917.* У листоп. (жовт.) 1917 очолював Укр. полк охорони революції, сформований делегатами *Третього Всеукраїнського військового з'їзду 1917.* Від груд. 1917 — командир 1-ї Сердюцької д-зії, полковник Армії УНР, 31(18) груд. 1917 командував військами УЦР на протибільшовицькому фронті. Від квіт. 1918 — губернський комендант Таврії. В черв. 1918 заарештований гетьман. владою, звільнений напередодні *протигетьманського повстання 1918.* 1918—19 — інспектор піхоти Армії УНР. Подальша доля невідома.

Літ.: *Петрів В.* Спомини з часів Української революції (1917—1921), ч. 1. Львів, 1927; *Верстюк В.Ф., Осташко Т.С.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998; *Галаган М.* З моїх споминів. К., 2005.

Т.С. Осташко.

КА́ПЛЕР Олексій Якович (11.10 (28.09).1904–11.09.1979) — актор театру і кіно, письменник, кіносценарист. Заслужений діяч мистецтв РРФСР (1969). Н. в м. *Київ* у сім'ї купця. 1919 почав кар'єру актора. Спільно з С.Юткевичем і Г.Козинцевим організував у Києві театр «Арлекин». Наприкінці 1920 став актором Фабрики ексцентричного актора (ФЕКС) у Петрограді (нині м. *Санкт-Петербург*). Завідував у *Одесі* відділом к-ри Союзу працівників мистецтв, був асистентом О.*Довженка* по кінофільму «Арсенал», знімав агітаційно-пропагандистські фільми, у т. ч. і за власними сценаріями. Став професійним кінодраматургом-письменником. 1935 «Ленфильм» випустив на екран комедію «Три товарища», зняту за його та його дружини — Тетяни Златогорової — спільним сценарієм. 1936 на конкурсі РНК СРСР його сценарій «Восстание» отримав 1-шу премію; реж. М.Ромм 1937 зняв за ним кінофільм «Ленин в Октябре», а 1939 (за його новим сценарієм) — «Ленин в 1918 году». За ці два твори 1941 отримав Сталінську премію. З початком *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* як військовий кореспондент літав до партизанів Ленінгр. обл.; надіслані звідти до центр. газет нариси склали пізніше книжку «В тылу врага». 1943 за його сценаріями було знято стрічки «Она защищает Родину» та «Котовский». Після того, як пішов розголос про його закоханість у дочку Й.*Сталіна* — С.Аллілуєву, 3 берез. 1943 був арештований і наступні 5 років провів у Воркуті (нині місто Республіки Комі, РФ); жив поза зоною, працював фотографом. Звільнений на поч. 1948, однак після відвідин забороненої для нього *Москви* ще на 5 років був відправлений до режимного табору в Інті (нині місто Республіки Комі, РФ). Звільнений 11 лип. 1953. Реабілітований 1954; викладав у Всесоюзному держ. ін-ті кінематографії та на Вищих сценарних курсах. Знову почав писати. За його сценаріями було екранізовано романи К.Федіна — «Первые радости» (1956) і «Необыкновенное лето» (1957); О.Бєляєва — «Человек-амфибия» (у співавторстві, 1962); драму-казку М.Метерлінка — «Синяя птица» (у співавт., рад.-амер. кінофільм, 1976); а також знято фільми «За витриной универмага» (1956), «Полосатый рейс» (у співавт. з В.Конецьким, 1961), «Две жизни» (1961), «Принимаю бой» (1966), телефільм «Вера, Надежда, Любовь» (1972) та ін. Організував на телебаченні щомісячну програму «Кинопанорама», був її першим ведучим. Як віце-президент Міжнар. гільдії сценаристів захищав інтереси колег. Друкував у «Литературной газете» гострі фейлетони, які викликали зливу читацьких відгуків і сприяли відновленню справедливості.

О.Я. Каплер.

Героями його кінаповістей були неординарні особистості епохи: учасниця франц. руху опору В.Оболенська («В русском Париже»), співак О.Вертинський («Шумят чужие города»), кіноактриса Віра *Холодна* («Загадка королевы экрана») та ін.

П. у м. Москва. Згідно з його заповітом, його друга дружина поетеса Юлія Друніна поховала його в м. *Старий Крим.*

Тв.: Избранные произведения: В 2 т., т. 1: Сценарии. Киноповести, т. 2: Странствия в искусстве. Странствия журналиста. М., 1984.

Літ.: *Юренев Р.* Алексей Каплер. М., 1940; *Григор'єв Г.* Що було, те бачив: Спогади. К., 1966; *Аллилуева С.* Двадцать писем к другу. 1967; А.Каплер. «Я» и «Мы»; Взлеты и падения рыцаря искусства. М., 1990; *Сопельняк Б.* Десять лет — за поцелуй дочери вождя. «Смена», 2001, № 10; *Капельгородська Н.* Кіномистецтво України в біографіях: Кінодовідки. К., 2004; *Шаповал Ю.* Доля як історія. К., 2006.

Г.П. Герасимова.

В.В. Капніст.

Герб графів Капністів.

О.В. Капніст.

КАПНІСТ Василь Васильович (23(12).02.1758—08.11(27.10). 1823) — письменник і громад. діяч. Н. в с. Обухівка (нині с. Велика Обухівка Миргород. р-ну Полтав. обл.) в родині бригадира рос. армії Василя Петровича Капніста (див. *Капністи*) та Софії Андріївни (у дівоцтві — Дунін-Борковської). Здобув ґрунтовну освіту в *Санкт-Петербурзі.* Вільно володів кількома іноз. мовами. Виховувався на творах М.*Ломоносова,* кн. А.Кантемира, О.Сумарокова, філос. спадщині Г.*Сковороди.* Військ. кар'єру закінчив гвардії підпоручиком на поч. 1780-х рр. Після виходу у відставку певний час працював дир. уч-щ та ген. суддею *Полтавської губернії.* 1782 отримав місце контролера при гол. поштовому управлінні. Цього ж року обраний на *маршалка* дворянства Миргород. повіту (див. *Дворянські збори*), 1785 — на посаду губернського маршалка шляхетства *Київського намісництва.* 1787 призначений гол. наглядачем київ. з-ду з вир-ва шовку. Цього ж року очолив гурток автономістів, який виробив проект відновлення козац. війська. З метою повернення самостійності Укр. д-ви встановив контакти з антицаристськи налаштованими колами Польщі, 1791 вів переговори з прусським королем Фрідріхом-Вільгельмом II про можливість підтримки останнім збройного повстання укр. автономістів проти царського уряду. 1799 зарахований до імператорської театральної дирекції. 1801 вийшов у відставку в чині статського радника. 1812, коли війська франц. імп. *Наполеона I* вступили в межі України, активно включився у створення укр. козац. *ополчення.* Залишив по собі помітний слід у справі сприяння розвитку вітчизн. сценічного мист-ва. Від 1812 по 1818 значився службовцем Мін-ва нар. освіти. В останні роки життя брав діяльну участь у роботі Театру Трощинського в с. Кибинці (нині село Миргородського р-ну), де й помер.

Капніст В.В. «Сочиненія». СПб., 1796. Обкладинка.

Поетичне обдарування К. шліфувалося в літ. середовищі С.-Петербурга, де він зблизився з гуртком Г.Державіна. Першим його віршованим твором стала ода з приводу підписання *Кючук-Кайнарджійського мирного договору 1775.* 1780 побачив світ перший друкований твір К. «Сатира 1», в якому яскраво виявився гострий критичний погляд автора на сучасне йому сусп-во та притаманні останньому порядки й мораль.

Його реакцією на тогочасний тотальний наступ царизму на автономію України стала «Ода на рабство» (1783), в якій він виступив за відновлення гетьман. правління в Україні. В цілому його лірика увібрала в себе характерні для кін. 18 ст. вияви сентименталізму та *класицизму.* Досить часто в ній звучать укр. мотиви. Окрім поетичних творів, опублікував працю з теорії літ., за що 1785 був обраний до Петерб. АН. Визнання й славу приніс йому драматичний твір «Ябеда» (1798), в якому засуджувалася централістська політика рос. *самодержавства* в Україні.

Від 1809 до 1813 працював над адаптацією до сучасної йому рос. мови *«Слова о полку Ігоревім»,* до видання додав свій коментар. Переклав на рос. мову деякі праці Квінта Горація Флакка, а також уривки з «Іліади» *Гомера.* Разом з І.Дмитрієвим готував до видання твори Г.Державіна, брав участь у вид. праць М.*Карамзіна.*

Опікувався збереженням пам'яток старовини на Кримському п-ові. Помер у с. Кибинці. Похований у с. Велика Обухівка.

Тв.: Лирические сочинения. СПб., 1806; Сочинения. М., 1959; Собрание сочинений, т. 1—2. М.—Л., 1960; Избранные произведения. Л., 1973.

Літ.: *Смирдин А.* Лирические сочинения Василия Капниста. СПб., 1806; *Бантыш-Каменский Д.Н.* Словарь достопамятных людей русской земли, ч. 2. СПб., 1847; *Грушевський М.* Секретна місія українця в Берліні р. 1791. «ЗНТШ», 1896, т. 9; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 2. К., 1910; Поэты XVIII века М.Херасков, В.Майков, И.Богданович, М.Попов, В.Петров, И.Хемницер, В.Капнист, А.Радищев. Л.,1936; *Берков П.Н.* Василий Васильевич Капнист. 1757—1823. Л.—М., 1950; *Дашкевич Я.Р.* Василь Капніст — український політичний діяч. «УІЖ», 1991, № 7; *Оглоблін О.* Люди Старої України та їхні праці. Острог—Нью-Йорк, 2000.

В.М. Матях.

КАПНІСТИ — укр. шляхетський дворянський рід грец. походження, графи Італ. королівства і *Російської імперії.* Перші відомості про представників роду — **Андрія, Федора** і **Петра,** які мешкали на о-ві Занте (нині о-в Закінф), розташов. у Середземному м., датуються серед. 15 ст. Укр. гілка роду К. іде від **Петра** (серед. 17 ст.) — полк. армії Венеційської республіки. Його нащадок (правнук) — **Петро Христофорович** — діяв у складі загону добровольців проти турків під час *Прутського походу 1711* рос. армії. Після поразки останньої він разом із малолітнім сином **Василем** за дозволом царя *Петра I* оселився в Україні, де невдовзі помер. Василь Петрович тривалий час служив в укр. козац. війську, займаючи посади сотника *Ізюмського полку* (1726), полк. *Миргородського полку* (1737—50), командира слобідських козац. полків у чині бригадира рос. армії (1750—57); активний учасник *російсько-турецької*

війни 1735—1739 і *Семилітньої війни 1756—1763*, загинув 1757 у битві під Грос-Єгерсдорфом (колиш. Сх. Пруссія, на пд. зх. від м. Інстербург, нині м. Черняховськ Калінінградської обл., РФ). Його наймолодший син — **Василь Васильович** (див. В.*Капніст*). Донька Василя Васильовича — **Софія Василівна** (у заміжжі — Скалон; 1797 — р. с. невід.) — письменниця-мемуаристка. Відомими були і його сини — **Семен Васильович** (бл. 1791—1844), **Іван** (1794—1860) та **Олексій Васильович** (бл. 1796—1869). Семен і Олексій були чл. декабристської орг-ції *«Союз благоденства»*. Семен відомий також як літератор і просвітник (одним із перших в Україні він склав проект словника *української мови*). **Іван Васильович** (бл. 1794—1860) — смоленський і моск. губернатор. Разом із губернатором *Малоросійської губернії* кн. М.*Рєпніним-Волконським* (відомим українофілом) 1831 склав проект створення восьми укр. козац. полків. До роду К. належала укр. акторка — **Марія** К. (1914—93). Її батько — граф **Ростислав Ростиславович** (1875—1920) — був збирачем укр. старовини. Загинув у м. *Судак* під час пограбування його родового маєтку, де зберігалася надзвичайно цінна історико-худож. колекція.

Літ.: *Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. К., 1993 (репринтне вид.).

О.І. Путро.

КÁППЕЛЕР Андреас (н. 20.11. 1943) — нім. історик швейцарського походження. Іноз. чл. НАН України (1996). Чл. Австрійс. АН (2001). Н. в м. Вінтертур (Швейцарія). 1962—69 вивчав історію та славістику в ун-тах Цюриха (Швейцарія) та *Відня*. 1969 захистив докторську дис. в Цюрихському ун-ті. 1979—82 був асистентом проф. в цьому ун-ті. 1982—98 — проф. та дир. Ін-ту східноєвроп. історії Кельнського ун-ту. Від 1998 — проф. східноєвроп. історії *Віденського університету*. Автор низки праць зі східноєвроп. історії, в т. ч. присвячених проблемам: мультиетнічних суспільств та міжнац. відносин, формування *нації української* та становища українців у *Російській імперії*, нац. самосвідомості та нац. рухів у Рос. імперії та *СРСР*.

Тв.: Ivan Groznyj im Spiegel der Auslandischen Druckschriften seiner Zeit. Ein Beitrag zur Geschichte des westlichen Russlandbildes. Bern — Frankfurt am Main, 1972; Russlands erste Nationalitäten: Das Zarenreich und die Völker der Mittleren Wolga vom 16. bis 19. Jahrhundert. Köln—Wien, 1982; Ethnische Minderheiten im alten Rußland (14—16. Jahrhundert): Regierungspolitik und Funktioonen. «Forschungen zur osteuropäischen Geschichte», 1986, N 36; N.I.Ziber — Mykola Ziber — Niclaus Sieber. Ein Schweizer als Wegbereiter des Marxismus in Rußland. В кн.: Slavistische und slavenkundliche Beitrage für Peter Brang zum 65. Geburtstag. Bern, 1989; Die Russen: Ihr Nationalbewusstsein in Geschichte und Gegenwart. Köln, 1990; Національний рух українців у Росії та Галичині: спроба порівняння. В кн.: Україна: культурна спадщина, національна свідомість: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 1. К., 1992; Структура українського національного руху в Російській імперії. «Сучасність», 1992, № 7; The Ukrainians of the Russian Empire, 1860—1914. В кн.: The Formation of National Elite's. New York, 1991; Aspekte der ukrainischen Nationalbewegung im 19. und frühen 20. Jahrhundert. В кн.: *Hausmann G., Kappeler A. (Hg).* Ukraine. Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates. Baden-Baden, 1993; A «Small People» of Twenty-fife Million: The Ukrainians circa 1900. «Journal of Ukrainian Studies», 1993, vol. 18, N 1/2; Включение нерусских элит в российское дворянство XVI—XIX вв.: Краткий обзор проблемы. В кн.: Сословия и государственная власть в России. XVI — середина XIX вв.: Чтения памяти академика Л.В. Черепнина: Тезисы докладов. М., 1994; Kleine Geschichte der Ukraine. München, 1994 (2-е нім. вид. 2000; франц. вид. 1997); Ukrainians and Germans in Southern Ukraine, 1870s to 1914. В кн.: German-Ukrainian Relations in Historical Perspective. Edmonton—Toronto 1994; Das Moskauer Reich des 17. Jahrhunderts und seine nichtrussischen Untertanen. «Forschungen zur osteuropäischen Geschichte», 1995. N 50; Ukrainian History from a German Perspective. «Slavic Review», 1995, vol. 54, N 3; Russische Geschichte. München 1997 (3-е вид. 2002) Россия — многонациональная империя: возникновение, история, распад. М., 2000 (нім. вид. 1992, 1993 та 2001; франц. вид. 1994; англ. вид. 2001; укр. вид.: Львів, 2005); Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії. «Київська старовина», 2001, № 5.

Літ.: *Гриневич В.* Українсько-єврейські відносини в «Короткій історії України» Андреаса Каппелера. «Історіографічні дослідження в Україні», 1998, вип. 8; Національна академія наук України: Персональний склад. 1918—1998. К., 1998; *Иванов А.Г.* Швейцарский историк А.Каппелер о трудах В.Д. Дмитриева: К 75-летию со дня рождения чувашского историка. «Вестник Чувашского университета», 1999, № 1/2.

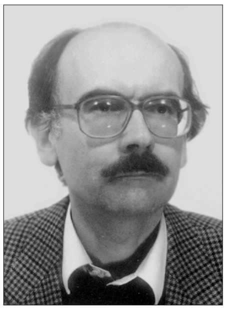
О.В. Ясь.

КАПТУРÓВІ СУДÍ — судові установи, що створювалися і діяли в *Речі Посполитій* та *Великому князівстві Литовському* в 16—18 ст. в періоди безкоролів'я. На цей час припинялася діяльність судів, які виносили вироки від імені короля. Назву отримали від польс. слова kaptur (капюшон, який одягали ченці на жалобних церемоніях). Були узаконені на з'їзді членів польс. сенату (див. *Сенат у Речі Посполитій*) у жовтні 1572 після смерті останнього представника Ягеллонської династії (див. *Ягеллони*) короля *Сигізмунда II* Августа, який не мав потомків, і діяли впродовж усього Великого безкоролів'я 1572—73. У наступні періоди безкоролів'я створювалися після смерті короля і функціонували до дня коронації нового короля. У воєводствах (землях) Речі Посполитої місцеві каптурові конфедерації створювали воєводські К.с., а Генеральна конфедерація (в період безкоролів'я вона ставала верховним органом влади) — формувала каптуровий суд, який вважався найвищим і був апеляційною інституцією для воєводських К.с. До компетенції воєводських К.с. належали цивільні та кримінальні справи *шляхти* і духовенства (злочини проти особи, д-ви тощо), а також справи про *гайдамацький рух*. Судочинство в К.с. здійснювалося колегіально (*воєводами*, *каштелянами* та ін. урядовцями) за спрощеною, пришвидшеною процедурою. Іноколи допоміжні слідчі дії для них на місцях проводили земські суди. Після коронації нового короля незавершені справи К.с. закінчували відповідні гродські суди. В К.с. допускалося застосування тортур. Як правова інституція К.с. проіснували до 1768.

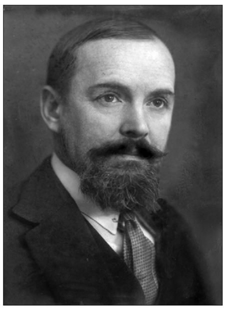
Літ.: *Balzer O.* Początek sądów kapturowych. В кн.: Studya nad prawem polskiem. Poznań, 1889; *Kutszeba S.* Krakowskie sądy kapturowe. «Studia do historii sądownictwa w Polsce», Ser. II. Lwów, 1903; *Abramski A.* Sądy kapturowe ostatniego bezkrólewia (1763—1764). В кн.: Dawne sądy i prawo. Ka-

М.Р. Капніст.

А. Каппелер.

М.О. Капустянський.

towice, 1984; *Його ж.* Postępowanie przed sądami kapturowymi koronnymi w XVII i XVIII wieku. «Studia iuridica Silesiana», 1986; *Його ж.* Sąd kapturowy generalny. Z dziejów wymiaru sprawiedliwości podczas bezkrólewi w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku. «Acta Universitatis Wratisławiensis», No. 897. Przegląd Prawa i Administracji. XXIII. Wrocław, 1987; *Lulewicz H.* Funkcjonowanie sądownictwa szlacheckiego w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie pierwszych bezkrólewi (1572—1576). В кн.: Z dziejów kultury prawnej. Studia ofiarowane Profesorowi Juliuszowi Bardachowi w dziewięćdziesęciolecie urodzin. Warszawa, 2004; *Naworski Z.* Szlachecki wymiar sprawiedliwości w Prusach Królewskich (1454—1772). В кн.: Organizacja i funkcjonowanie. Toruń, 2004; *Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M.* Historia ustroju i prawa polskiego. (Wydanie trzecie poprawione). Warszawa, 1996; *Зашкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002.

А.О. Гурбик.

КАПУ́СТА Лаврін (р. н. невід. — п. після трав. 1657) — держ. і військ. діяч, дипломат. Походив, очевидно, з козац. роду. Був *реєстровим козаком* і разом з реєстровцями в квіт. 1648 приєднався до Б.*Хмельницького*. Очевидно, брав участь у *Жовтоводській битві 1648* і *Корсунській битві 1648,* потім у складі військ наказного гетьмана М.*Кривоноса* вів бої на зх. від м. *Біла Церква.* Як полковник брав участь у битві під *Старокостянтиновом* (верес. 1648). Під час визволення *Галичини* 1648 керував загонами, які вели бої на перемишльському напрямі. Дані про перебування К. на посаді гадяцького полковника 1648—49 не знаходять підтвердження. В лют. 1649 призначений Б.Хмельницьким чигиринським *городовим отаманом* (на цій посаді перебував 1649—53, 1655—57), був також суботівським городовим отаманом. Відомо про дім К., який стояв у Городку на Чернігівщині (1651). Виконував важливі адм., розвідувальні, суд., дипломатичні та поліцейські доручення, зокрема, саме він арештував за наказом гетьмана полк. І.Федоровича, котрий здав м. Сучава (нині місто в Румунії) молдов. господареві Г.Стефану (див. *Сучавська оборона 1653*). 1653 брав участь у прийомі моск. дипломатів І.Фоміна, а пізніше — Р.Стрешньова, у верес. 1653 був на чолі укр. посольства до *Москви*, ймовірно, саме він очолив і друге посольство, яке вело пере-

Л. Капуста. Портрет роботи художника Д. Нарбута.

говори під час роботи Земського собору (див. *Земського собору рішення 1653*). Наприкінці 1653 — поч. 1654 брав участь у прийомі посольства Рос. д-ви на чолі з В.*Бутурліним*, у січ. 1654 був серед учасників *Переяславської ради 1654.* Приймав австрійс. посольство на чолі з П.Парчевичем (див. *Парчевича Петра дипломатична місія 1657*), після чого був направлений Б.Хмельницьким до м. *Стамбул* для переговорів з султаном *Мегмедом IV.* У серед. трав. 1657, перебуваючи в Стамбулі, захворів. Подальша доля невідома.

Літ.: *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 1993; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 9, ч. 1—2. К., 1996—97; *Кривошея В.В.* Українська козацька старшина, ч. 1: Урядники гетьманської адміністрації. К., 1997; *Мицик Ю.А.* Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел). В кн.: Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. К., 1998; *Його ж.* Національно-визвольна війна українського народу 1648—1658 рр. на Сіверщині очима полонених повстанців. «Сіверянський літопис», 2000, № 3.

Ю.А. Мицик.

КАПУ́СТИ — укр. князівський рід 15—16 ст. Походження не встановлене. Коріння роду пов'язане з Переяславщиною. Його представники належали до групи княжат-повітників; у 1-й пол. 16 ст. володіли землями на правах *вислуги* й спадщини на Пн. Київщині та Брянщині. Родоначальник — **Іван** Капуста (1-ша пол. — серед. 15 ст.) мав двох синів: **Федора** (згаданий під 1475) та **Тимофія** (п. 1515) — останній був черкас. і канів. намісником (1507—11). Гілка Федора Івановича обірвалася зі смертю його сина **Петра** 1539, який був слугою (клієнтом) кн. Володимира Глинського-Путивльського. Тимофій Іванович мав сина **Андрія** (р. н. невід. — п. 1571) — овруцького державця (1546—51, 1553—71) і брацлав. *каштеляна* (1566—71) та доньку **Катерину** (Овдотю?). Андрій брав участь у роботі *Люблінського сейму 1569*, мав двох синів — **Пилипа** та **Івана** — і двох доньок — **Марину** та **Олександру.** На поч. 17 ст. рід К. згасає. Значна ч. його маєтків у вигляді посагу Олександри Андріївни перейшла до рук кн. О.Вишневецького (див. *Вишневецькі*).

Літ.: *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca XIV wieku. Warszawa, 1895; *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 1993; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 5—6. К., 1994—95; *Яковенко Н.М.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. К., 1997.

В.С. Степанков.

КАПУСТЯ́НСЬКИЙ Микола Олександрович (01.02.1879—19.02.1969) — військ. і політ. діяч, полковник Генштабу рос. армії, ген.-хорунжий *Армії Української Народної Республіки.* Н. в с. Чумаки Катериносл. губ. (нині село Дніпроп. обл.). Закінчив Одеське військ. уч-ще та Акад. Генштабу (1912). Учасник *російсько-японської війни 1904—1905, Першої світової війни.*

Влітку 1917 брав участь в українізації військ. частин, став нач. штабу 1-ї д-зії *Першого українського корпусу* ген.-лейтенанта П.*Скоропадського.* В листоп. 1917 у складі частин корпусу д-зія К. не пропустила на *Київ* більшовизований 2-й гвард. корпус, який намагався скинути *Українську Центральну Раду.*

Від берез. 1918 працював у Генштабі Армії УНР, потім — *Української Держави,* займався організацією укр. армії. За *Директорії* УНР — нач. оперативного управління Генштабу Армії УНР. Брав участь у підготовці та здійсненні серпневого 1919 наступу армій *Української Народної Республіки* та *Західноукраїнської Народ-*

ної Республіки на Київ і *Одесу,* коли за кілька тижнів було визволено майже всю *Правобережну Україну* та Київ.

Від трав. 1920 — знову в Генштабі, був призначений ген.-квартирмейстером, підвищений у званні до ген.-хорунжого. 1921 інтернований у таборі в *Ланцуті.* Від 1923 жив у Парижі (Франція), де очолював укр. громаду, ветеранські орг-ції.

1929 — учасник 1-го Конгресу укр. націоналістів, обраний до складу Проводу ОУН (див. *Організація українських націоналістів*). У 1930-х рр. керував перепідготовкою колиш. офіцерів Армії УНР і *Української Галицької армії.* 1939 — учасник Великого збору ОУН у Римі (Італія), після розколу орг-ції підтримав ОУН(м).

У роки *Другої світової війни* був заст. голови *Української національної ради* в окупованому німцями Києві, згодом жив у *Львові.* Як діяч ОУН був заарештований гітлерівцями і на деякий час ув'язнений. Після війни мешкав у ФРН, входив до Укр. нац. ради як представник ОУН. 1948 призначений військ. міністром уряду УНР на еміграції.

П. у м. Мюнхен.

Тв.: Похід українських армій на Київ—Одесу в 1919 році. К., 2004.

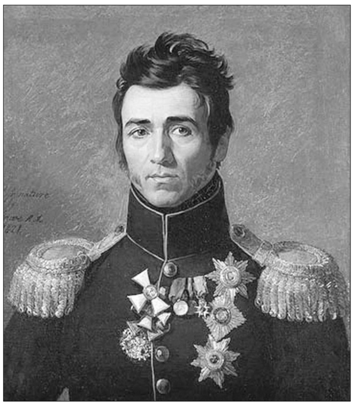
О.Д. Бойко.

КАПУЩА́К Іван Олексійович (13.11.1807—17.10.1868) — громад. діяч у *Галичині* в 40-х рр. 19 ст. Н. в с. Ляхівці (нині с. Підгір'я Богородчанського р-ну Івано-Франк. обл.) в сім'ї дяка. 1848 обраний депутатом рейхсрату (див. *Революції 1848—1949 в Європі*), належав до демократ. крила. Промова К. в рейхсраті при обговоренні проекту аграрної реформи викликала схвальний відгук у прогресивній пресі європ. країн. Пізніше брав участь у боротьбі селян Богородчанщини за право користуватися панськими лісами. Деякий час учителював у с. Ляхівці.

Літ.: *Мельничук Я.С., Стеблій Ф.І.* Трибун поневоленого люду І.О. Капущак. «УІЖ», 1968, № 10.

Ф.І. Стеблій.

КАПЦЕ́ВИЧІ (Копцевичі) — козац.-старшинський, згодом — дворянський рід, що походить від *бурмистра* і *війта* переяслав. магістрату **Лаврентія Фомича**

П.М. Капцевич. Портрет роботи художника Д. Доу. 1821

(Хоменка; р. н. невід. — п. перед 1743). Його сини почали зватися Капцевичами (Копцевичами). Старший з них — **Іван Лаврентійович** — був переяслав. війтом (1735—37), а молодший — **Семен Лаврентійович** (р. н. невід. — п. перед 1763) — першим полковим переяслав. *сотником* (1752—57). Внук молодшого з братів — **Петро Михайлович** (1772—1840) — військ. та держ. діяч *Російської імперії.* Брав участь у багатьох військ. кампаніях, у т. ч. у протинаполеонівських війнах, відзначився в справі під Лейпцигом (1813) — одним з перших увійшов до міста. 1819—1822 — командувач окремого сибірського корпусу, ген.-губернатор Тобольський і Томський. 1822—28 — ген.-губернатор Зх. Сибіру. 1835 — ген. від артилерії. Багато зробив для поліпшення побутових умов засланців та упорядкування служби Сибірського козац. війська.

Імовірно, до цього ж роду належав відомий реліг. та освіт. діяч **Герман** (у миру Григорій Копцевич; р. н. невідомий — п. 1735) — ректор *Московської слов'яно-греко-латинської академії* (1730—31), архієпископ Архангелогородський та Холмогорський (1731—35), письменник і засн. школи в Холмогорах (нині село Архангельської обл., РФ).

Рід внесено до 2-ї ч. Родовідної книги Полтав. губернії.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 2. К., 1910.

В.В. Томазов.

КАПШУЧЕ́НКО Петро Савич (псевд. — Педро (Пітер) Енко; н. 27.09.1915) — скульптор, педагог, громад. діяч. Н. в с. Сухачівка (нині в межах м. *Дніпропетровськ*). Змалку почав ліпити й малювати. 1940 закінчив Дніпроп. худож. уч-ще, в якому вчився разом з В.*Бородаєм* у класі проф. М.Погрібняка. Ще студентом працював декоратором у дніпроп. театрах, а з початком *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* — у Тернопільському театрі. 1943 був вивезений з дружиною на примусові роботи до Німеччини, працював в с. госп-ві. В таборі ДП у Регенсбурзі допомагав як сценограф у постановці вистав; як скульптор став чл. укр. спілки

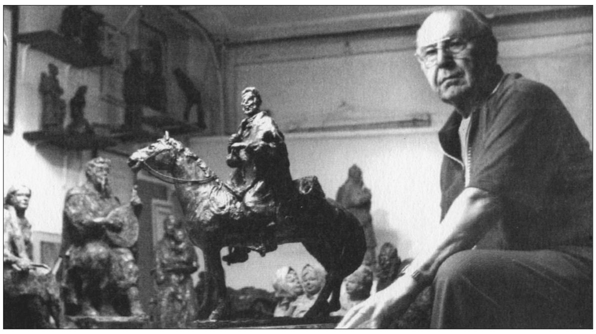

Капшученко П. Гнані.

Капшученко П. Про що тирса шелестіла.

П.С. Капшученко у майстерні.

І.Ф. Карабиць.

образотворчого мистецтва, брав участь у виставках 1947 і 1948. Оформляв обкладинки до книжок А.*Кащенка*, М.*Старицького* та ін. 1949—63 мешкав у Буенос-Айресі (Аргентина): працював вантажником, модельником на ф-ці кришталю та на ін. роботах, не переставав ліпити. Його улюбленим матеріалом була обпалена глина (теракота). Став відомим в Аргентині під псевд. Педро Енко. Його мініатюри на теми з місц. життя («Продавець риби», «Гаучо», «Музикант», «Гірські мотиви Аргентини», «Гаучо смакують мату», «В степах Аргентини» та ін.) набули значної популярності. 1961 Вільний ун-т гуманізму обрав К. своїм почесним чл., а 1963, напередодні виїзду К. до США, влаштував прощальну виставку його творів. До США К. виїхав на запрошення П.Мегика викладати скульптуру і кераміку в худож. студії у Філадельфії (шт. Пенсільванія); там митці обрали його чл. контрольної комісії управи Об-ня митців українців в Америці. Він щедро дарував свої статуетки (теракоту, бронзу, дерево) колегії св. Андрія (Вінніпег; Канада), капелі бандуристів Г.Китастого, *Українському католицькому університетові в Римі*, своїм друзям. Захопившись порцеляною, протягом 1970—75 створив більше 50 вишуканих фігурок («Подарунок», «Мелодія», «Перепочинок», «В далеку дорогу» та ін.). Найвизначніші твори К. — пам'ятники митрополитові В.*Липківському* та кн. *Ользі* на укр. цвинтарі св. Андрія в Бавнд-Бруку (шт. Нью-Джерсі, неподалік Нью-Йорка). Чимало творів К. присвятив козац. тематиці («Давніми шляхами», «З походу», «Степовики», «Побратими», «Несхитний», «Тарас Бульба», «Або волю здобути, або вдома не бути» та ін.), сценкам з нар. побуту («До бабусі по науку», «Таємниця двох», «Замріяні», «Подружилися», «Чари сопілки» та ін.), темі *голодомору 1932—1933 років в УСРР* («За хлібом», «В невідоме», «Забрали все», «Колосків шукачі», «Голодом змучені», «У розпачі» та ін.). К. — автор понад 7 тис. творів; більшість з них експонувалася на виставках у містах Аргентини і США. Тричі він привозив свої твори в Україну (1996, 1998, 2000) і всі передавав укр. музеям (Музею історії Києва, Держ. музею літератури, музеям Т.Г. Шевченка в Києві і *Каневі*, Нац. музею образотворчого мист-ва, Музею гетьманства, Дніпроп. музею ім. Д.Яворницького). 2005 Музей гетьманства отримав від К. бронзове погруддя гетьмана І.*Мазепи*. Нині К. живе в м. Лоренсвілл (на сх. США). 28 трав. 1987 нагороджений Почесною грамотою Посольства України в США за особистий внесок у зміцнення зв'язків між Україною і США. В.Михайлюк присвятив К. свій вірш «Українському Роденові».

Літ.: *Коваленко Л.* Майстер духа. «Свобода», 1966, 8 берез.; *Калинич Л.* Скульптор Петро Капшученко. Там само, 1973, 20 січ.; Книга творчості українських митців поза батьківщиною. Філадельфія, 1981; *Дмитрів-Зарудський І.* Виставка скульптур П.Капшученка. «Свобода», 1982, 5 листоп.; *Кейван І.* Нариси з історії української культури, кн. 3: Українське образотворче мистецтво. Едмонтон, 1984; *В.Г.* Ще один великий невтомний українець. «Вісті з України», 1995, 19—25 жовт.; Персональна виставка скульптора Петра Капшученка. К., 1996; *Стешенкова Т.* Дарунок рідній Україні. «ЛУ», 1996, 15 серп.; *Царинник Г.* Вшанували скульптора П.Капшученка. «Свобода», 1997, 1 лип.; *Глембоцька А.* Відчути рідну землю всім своїм єством. «Наука і суспільство», К., 1998, № 7/8; *Скорупська Б.* Третя виставка Петра Капшученка. «Свобода», 2000, 14 лип.; Український аргентинець Петро Капшученко. «Україна і світ сьогодні», 2000, 5—11 серп.; *Фесенко Л.* Скульптор Петро Капшученко подарував Україні твори, про які мріють американські музеї. «Хрещатик», 2000, 3 серп.; *Блюміна І.* Петро Капшученко — визнання у світі й на батьківщині. «Вітчизна», 2001, № 1/2; *Федорук О.* Пластика Петра Капшученка. К., 2004.

Г.П. Герасимова.

КА́ПЩИНА, капні пенязі — митний збір за право продажу напоїв на укр. землях у 14—17 ст.

Літ.: Торгівля на Україні XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. К., 1990.

Н.О. Герасименко.

КАРА́БИЦЬ Іван Федорович (17.01.1945—20.01.2002) — композитор, диригент, педагог, громад. діяч. Засл. діяч мист-в УРСР (1974). Нар. артист України (1991). Н. в с. Ялта (нині с-ще міськ. типу Донец. обл.). Закінчив Київ. консерваторію (1971, клас композиції М.Скорика) та аспірантуру при ній (1975, кер. М.Скорик). 1968—74 — диригент Ансамблю пісні й танцю Київ. військ. округу. Від 1983 — викл. каф-ри композиції Київ. консерваторії. Засновник та худож. кер. щорічного муз. конкурсу молодих піаністів пам'яті В.*Горовиця* (*Київ*, 1997, 1999, 2001). Перший (з 1994) худож. кер. ансамблю «Київська камерата». Секретар правління Нац. спілки композиторів України.

Твори: опера-ораторія «Київські фрески» (лібрето Б.*Олійника,* 1983), муз. комедія «Любов, любов» (за Дж.Боккаччо, 1980); вокально-симфонічні — Концерт для хору, солістів і симфонічного оркестру «Сад божествених пісень» (слова Г.*Сковороди,* 1971), ораторія «Заклинання вогню» (слова Б.Олійника, 1979); для симфонічного оркестру — 3 симфонії («П'ять пісень про Україну», 1974, 1976, 1979), «Тріумфальна увертюра» (1980); для струнного оркестру — «Симфонієта» (1967), Концерт-триптих (1996); для фортепіано з оркестром — 2 концерти (1968, 1972); для камерного ансамблю — Квінтет (1966), Струнний квартет (1973), Концертний дивертисмент (1975); для органа — Триптих-фантазія (1987); для скрипки і фортепіано — «Ліричні сцени» (1970), для скрипки соло — «Музика» (1972); для фортепіано — 24 прелюдії (1976); для естрадного оркестру — «Квінтет» (1966), «Золоті ворота» (1987), вокальні цикли — «Із пісень Хіросіми» (1973), «Із лірики Рильського» (1976), «Мати» (слова Б.Олійника, 1980), «Пастелі» (слова П.*Тичини*, 1970); хорові обробки нар. пісень, музика до театр. вистав та кінофільмів.

Лауреат Респ. комсомольської премії ім. М.Островського (1978), премії ім. Ленінського комсомолу (1981).

П. у м. Київ.

Літ.: *Єрмакова Г.О.* Іван Карабиць. К., 1983; *Конькова Г.* Аура музики Івана Карабиця. «Культура і життя», 2001, 20 січ.; Vivere memento. Статті і спогади про Івана Карабиця. К., 2003.

І.М. Лисенко.

КАРАБІНЕ́ВИЧ Микола Сильвестрович (1889—1937) — діяч *Української автокефальної православної церкви*, архієпископ. Уродженець с. Серебринці (нині се-

ло Могилів-Подільського р-ну Він. обл.). 1909 закінчив Кам'янець-Подільську духовну семінарію. 1910—12 прослухав курс філософії в Нар. ун-ті А.Шанявського в *Москві.* 1913 висвячений на священика, служив настоятелем парафії у с. Качківка (нині село Ямпільського р-ну Він. обл.). У квіт. 1923 за обранням Могилів-Подільського церк. з'їзду висвячений у *Києві* на єпископа. Був делегатом 2-го Всеукр. правосл. церк. собору УАПЦ 17—30 жовт. 1927 (див. *Всеукраїнські православні церковні собори УАПЦ 1921, 1927, 1930*) як єпископ Могилівської округи. На поч. 1929 митрополит Микола *Борецький* призначив його на служіння до *Уманської округи.* Учасник Надзвичайного церк. собору в Києві 28—29 січ. 1930, де відбулася «самоліквідація» УАПЦ. Згодом мешкав у *Могилеві-Подільському*, 1934 був тимчасово ув'язнений. Вдруге заарештований 1937. 29 груд. 1937 Трійка при Київ. обласному управлінні НКВС УРСР засудила його за «антирадянську діяльність» до вищої міри покарання — розстрілу. Невдовзі був страчений. Пізніше реабілітований посмертно.

Літ.: *Зінченко А.* Визволитися вірою: Життя і діяння митрополита Василя Липківського. К., 1997; Перший Всеукраїнський православний церковний собор УАПЦ, 14—30 жовт. 1921 р.: Документи і матеріали. К.—Львів, 1999; Другий Всеукраїнський православний церковний собор УАПЦ, 17—30 жовтня 1927 р.: Документи і матеріали. К., 2007.

Н.С. Рубльова.

КАРАБІНЕ́РИ — воїни військ. частин, які мали на озброєнні карабіни (короткі полегшені рушниці). К. з'явилися в Іспанії в 15 ст. під назвою «карабени». В 17 ст. кінні підрозділи К. почали створюватися у Франції, Австрії та Німеччині. В *Російській імперії* карабінерські полки існували від 1763 до 1796. 1793 на базі 10 козац. і 3 компанійських (див. *Компанійці*) полків *Гетьманщини* було утворено 10 полків К. з 6-річним терміном служби. Вони складали половину всіх рос. полків карабінерів.

Літ.: *Тараторин В.В.* Конница на войне. Минск, 1999; *Разин Е.А.* История военного искусства, т. 1—3. СПб., 1994; М., 1999.

Б.В. Черкас.

КАРАВА́ЄВ Олександр Львович (псевдоніми — Н.Крестьянов, А.Львович; 03.06.1855—05.03. 1908) — громад. та політ. діяч, публіцист, лікар. Д-р медицини. Н. в Пермській губ. (Росія). Від 1899 проживав в Україні. Займався лікарською практикою і культ.-просвітницькою діяльністю в Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*). 1905 заснував від. *Всеросійського селянського союзу* в Катеринославі і *Харківській губернії.* В листоп. 1905 брав участь у Всерос. сел. з'їзді в *Санкт-Петербурзі.* Як прихильник парламентських методів політ. боротьби засуджував стихійні виступи селян. 1906 заснував у Катеринославі Трудову групу (див. *Трудовики*), співпрацював із катериносл. газ. «Южная заря». В груд. 1906 обраний депутатом 2-ї Держ. думи (див. *Державна дума Російської імперії*) від Катеринослава, очолював трудову фракцію Думи. За співробітництво з кадетами (див. *Конституційно-демократична партія*) був виключений зі складу фракції. Працював в аграрній комісії Думи. Повернувся до складу фракції на прохання її членів. Після розпуску 2-ї Держ. думи (лип. 1906) поновив лікарську практику і культ.-просвітницьку діяльність у Катеринославі.

Був убитий карним злочинцем у Катеринославі.

Тв.: Отчет Санкт-Петербургской земской губернской управы о командировке в Гдовский уезд в 1879 году (студента медико-хирургической академии Караваева). СПб., 1880; Новые земельные законы. СПб., 1906; Партия и крестьянство в Государственной думе. Ростов-на-Дону, 1906; Правительственные обещания насчет земли и требования крестьянских депутатов. СПб., 1906.

Літ.: А.Л. Караваев. Материалы по биографии покойного, вып. 1—2. Екатеринослав, 1908; Друг народа А.Л. Караваев. СПб., 1910; *Колесниченко Д.А.* Трудовики в период первой Российской революции. М., 1985.

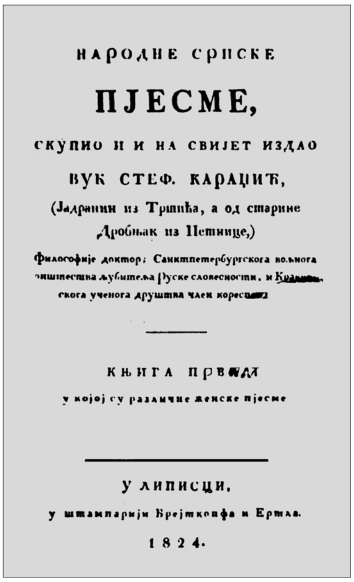
О.М. Мовчан.

КАРАВА́НСЬКИЙ ТРАКТ — стародавня дорога, що вела з Молдови, *Буковини* через Сквирський пов., Триліси (нині село Фастівського р-ну), *Фастів,* Митницю (нині село Васильківського р-ну, всі Київ. обл.) до м. *Васильків,* де з'єднувалася з поштовим шляхом на *Київ.*

Літ.: *Rulikowski E.* Opis powiatu Wasylkowskiego pod względem historycznym obyczajomym i statystycznym. Warszawa, 1853.

В.В. Пришляк.

КАРА́ДЖИЧ Вук Стефанович (26.10.1787—26.01.1864) — сербський мовознавець, фольклорист, етнограф та історик, творець сербської літ. мови, діяч сербського нац. відродження. Н. в с. Тржич (Сербія). Від 1842 — дійсний чл. *Одеського товариства історії та старожитностей,* 1846 — почесний чл. *Харківського університету,* 1848 — чл. Віденської АН, 1850 — Прусської АН у Берліні, 1851 — іноз. чл.-кор. Петерб. АН. Освіту здобув самотужки. Працював учителем у Белграді (нині столиця Сербії). Від 1813 жив у *Відні.* 1818—19 подорожував по Росії та Україні. Відвідав *Санкт-Петербург*, *Москву*, *Львів*, *Харків*, *Київ*, де зав'язав дружні та творчі стосунки з місц. інтелігенцією. На основі зібраного на Балканах фольклору опублікував «Малий слов'яносербський пісенник простого народу» (1814); «Сербські народні казки» (1821); «Сербські народні пісні» (т. 1—4; 1823—33) та ін. Розробив осн. принципи мовної правописної реформи, що створило підґрунтя для укладання 1850 між сербами та хорватами угоди про єдину сербо-хорватську мову. Творчість К. впли-

НАРОДНЕ СРПСКЕ

ПЈЕСМЕ,

СКУПИО И И НА СВИЈЕТ ИЗДАО

ВУК СТЕФ. КАРАЏИЋ,

(Јадранин из Тршића, а од старине Дробњак из Петнице,)

Философије доктор; Санктпетербургскога волнога општества љубитеља Руске словесности, и Краков-скога ученога друштва член кореспон[illegible]

КЊИГА ПРВА

у којој су различне женске пјесме

У ЛИПИСЦИ,

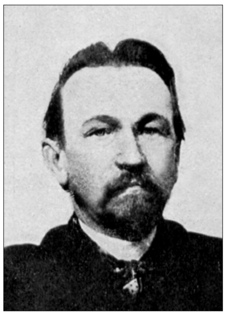
у штампарији Брејткопфа и Ертла.

1824.

Караджич В.С. «Народне српске пјесме». Кн. 1. 1824. Титульний аркуш.

Карабінер російської армії кінця 18 ст. Гравюра Х.-Г. Гейслера.

О.Л. Караваєв.

В.С. Караджич.

В.Н. Каразін.

нула на розвиток галицького літ. відродження 30-х рр. 19 ст. Наук. діяльність К. була високо оцінена М.*Карамзіним*, М.*Максимовичем*, Я.*Головацьким*, М.*Шашкевичем*, О.*Бодянським*, І.*Франком*, Т.*Шевченком*, І.*Срезневським* та ін. За мотивами виданих К. сербських нар. пісень Т.Шевченко написав вірш «Подражаніє сербському». Пісні зі збірників К. перекладали: М.*Старицький*, М.Шашкевич, І.Франко, М.*Рильський*, Л.Первомайський та ін.

П. у м. Відень. 1897 прах перенесено до Белграда.

Літ.: *Білодід І.К.* Вук Караджич в історії українсько-сербських наукових зв'язків. К., 1965; *Кирилюк Є.П.* Вук Караджич і українська культура. К., 1978; Сербские народные песни и сказки из собрания Вука Стефановича Караджича. М., 1987; *Шекара Л.* Српска народна пјесма у руској књижевности XIX вијека. Бања Лука — Српско Сарајево, 2000.

К.В. Колибанова.

КАРА́ЗІН Василь Назарович (10. 02(30.01).1773—16(04).11.1842) — учений, винахідник, просвітитель і громад. діяч. Н. в с. Кручик (нині село Богодухівського р-ну Харків. обл.) в дворянській родині; батько — Назар Олександрович — грек за походженням (з роду Караджі), мати — з козац. роду Ковалевських. Освіту здобув у Харків. приватному пансіоні та Гірничому корпусі в *Санкт-Петербурзі*, перебуваючи вже на військ. службі. 1798 намагався таємно перебратися за кордон з метою вдосконалення своїх наук. знань та уникнення суворого режиму часів імп. *Павла I.* Однак був схоплений при переправі через р. Німан. Відправив імп. Павлу I листа, який мав прийти раніше офіц. донесення місц. властей. У листі К. пояснював свій вчинок бажанням здобути європ. освіту. Павло I простив цього, як його називали друзі, екзальтованого «українського Ломоносова» і призначив його до канцелярії держ. казначейства й до гол. мед. колегії колезьким перекладачем, а вже 1801 він отримав чин колезького асесора. З початком царювання *Олександра I* К. здобув підтримку нового імператора.

Аркуш з ювілейного альбому, присвяченого відкриттю Харківського університету. Три портрети засновника університету В. Каразіна, вид його маєтку, фотографія надгробного пам'ятника в Миколаєві та проект пам'ятника у Харкові. 1906.

К. належав до ліберального крила укр. *поміщиків,* які усвідомлювали необхідність розв'язання сел. питання. Автор низки записок, в яких виступав за обмеження *кріпацтва,* перебудову держ. управління та госп-ва в *Російській імперії.* Свої проекти намагався реалізувати в родовому маєткові, здійснивши на рубежі 18 і 19 ст. цілу низку заходів: сел. повинності узгодив з величиною наділу, перевівши їх у грошовий еквівалент, створив громад. касу допомоги, запровадив сільс. самоврядування, організував школу, для проведення с.-г. експериментів виділив дослідне поле, заснував хім. лабораторію і метеостанцію. У своєму маєткові у *Краснокутську* заклав дендропарк з унікальними рослинами (Каразінський дендропарк). Однак нововведення К. в умовах кріпосництва не дали бажаних наслідків.

К. належить ідея створення в Росії мін-ва нар. освіти. З його ініціативи і при матеріальній підтримці місц. *дворянства* та *купецтва* було засновано *Харківський університет* (1805), що згодом став осередком культ. відродження України. З метою пропаганди і впровадження вдосконалень у с. госп-во К. заснував 1811 *Філотехнічне наукове товариство.*

1816 К. протестував проти безземельного звільнення селян в Естляндії (істор. назва пн. частини Естонії). За ліберальні погляди зазнав репресій. 1820 на півроку ув'язнений у *Шліссельбурзькій фортеці* і після цього перебував під наглядом поліції в с. Кручик.

Йому належить першість у здійсненні винаходів та відкриттів у галузі селітроваріння, винокуріння, накопичення електроенергії у верхніх шарах атмосфери, використання азоту з атмосфери тощо. Зокрема, він синтезував перший штучний алмаз за шість років до того, як це було зроблено у Франції.

П. у м. *Миколаїв,* де й похований.

Праці К. 1910 видав Харків. ун-т за ред. Д.*Багалія.*

У жовт. 1999 указом Президента України його ім'я присвоєно Харків. ун-ту (див. *Харківський національний університет*).

Літ.: *Данилевский Г.П.* Украинская старина. Материалы для истории украинской литературы и народного образования. Х., 1866; *Слюсарский А.Г.* В.Н. Каразин. Его научная и общественная деятельность. Х., 1955; *Лавріненко Ю.А.* Василь Каразін — архітектор відродження. Мюнхен, 1975; Харьковский государственный университет. 1805—1980. Исторический очерк. Х., 1980.

Т.І. Лазанська.

КАРА́ЗІЯ — назва грубої вовняної тканини розрідженої фактури. В Україні відома з 15 ст. як різновид місц. домотканих тканин, з яких виготовляли переважно верхній одяг. Вироби з К. характерні для традиційного нац. костюма укр. селян. Існувала і т. зв. козацька К., з якої шили шаровари, кафтани, жупани, киреї, шапки.

О.В. Крупка.

КАРАЇ́МИ — 1) етноконфесійна група; 2) прибічники караїмізму — однієї з версій *іудаїзму.* В Україні 2001 проживало 834 К., з них у *Автономній Республіці Крим* 671 особа. За приблизними оцінками, 2006 караїмська громада в *Євпаторії* налічувала бл. 260 осіб, приблизно стільки ж у *Сімферополі*, бл. 100 — у *Феодосії*, бл. 50 — у *Севастополі*, 30 — у *Ялті*, 50 — у *Бахчисараї.* В усьому світі сьогодні проживає бл. 30 тис. К. Більшість К., які є громадянами України, Росії, Польщі та Литви, вважають себе народом тюркського походження. К., які є громадянами Ізраїлю, Єгипту, Туреччини і США, зараховують себе до єврейс. нас. Серед К., які є громадянами Франції, одна частина ототожнює себе з К. тюркського походження, а друга — з К. єврейс. походження. Згідно з законодавством Д-ви Ізраїль, К. підлягають закону про репатріацію.

Термінном «караїми» (на давньоєврейській — бней мікра, ба'алей мікра, караїм — буквально — «люди Писання», «читаю-

Гахам Таврійський та Одеський Самуїл Пампулов. Фото початку 20 ст.

чі») — спочатку іменували рух, що виник приблизно в серед. 8 ст. в Багдаді (нині столиця Іраку) як протидія поширенню там равіністичної (талмудичної) версії іудаїзму. Засновником цього руху вважається Анан бен Давид, він виклав його осн. положення в праці «Сефер а-міцвот» («Книга законів»), головне серед них — визнання Священного Писання (ТаНаХа) єдиним джерелом реліг. істини. Заперечуючи авторитет *Талмуду,* караїмська доктрина по-своєму тлумачила питання: ритуальної чистоти, обряду обрізання, шлюбного законодавства, правил ритуального офірування худоби, релігійного календаря і прибудов до *синагог.*

Період з кін. 10 до поч. 11 ст. вважається «золотим століттям» в історії караїмського руху. У цей час діяв його духовний центр у *Єрусалимі.* Він поширював свою версію іудаїзму в єврейс. *діаспорах* на Бл. Сході, у *Візантії* і в Пн. Африці. Бл. третини усіх євреїв, які жили в ті роки, дотримувалися караїмського варіанту іудаїзму. Караїмські громади почали діяти на Кавказі.

Питання про походження крим. К. є на сьогодні дискусійним. Одні дослідники (їх більшість) вважають, що крим. К. є субетнічною групою єврейс. походження, другі — доводять, що крим. К. є нащадками *хозарів, половців* та ін. тюркських народів (див. *Тюрки*), а їхня релігія заснована на давнотюркських віруваннях і має лише непрямий зв'язок з іудаїзмом.

Згідно з однією з новітніх гіпотез (Д.Шапіра і Г.Ахієзер), прибічники караїмської версії іудаїзму, переважно євреї, в роки перебування у складі *Золотої Орди* перейняли тюркську мову, наприкінці 14 ст. (на хвилі контактів вел. кн. литов. *Вітовта* з ханами Золотої Орди) потрапили в Литву (Тракай), потім — на *Волинь* (1392 оселилися в *Луцьку*), а ще пізніше — в *Галич* (тут вони оселилися 1578 з дозволу польського короля *Стефана Баторія*). У Криму вони з'явилися, очевидно, в 13 ст. під час монгол. вторгнення на п-ів, цілком імовірно, що вони були туди привезені разом з ін. ремісниками і торговцями для налагодження там звичної для Золотої Орди економіки. На користь даної гіпотези свідчать наступні факти.

По-перше, найдавніше письмове свідчення про перебування К. у Криму датується 1278 і походить не з візант. чи італ. колоній Криму, а з Солхату (нині м. *Старий Крим*) — першої татар. столиці п-ова.

По-друге, бл. 1342—46 починається експансія Золотої Орди в Пд.-Зх. Крим, татари захоплюють печерне місто Кирк-Єр (пізніша назва *Чуфут-Кале*), і там одразу ж з'являється караїмська громада, про що свідчать надгробні пам'ятники на караїмському цвинтарі в Йосафатовій долині (урочище Марьям-Дере біля чуфут-калинського городища; точну кількість надгробків, що там є, дотепер не встановлено, оцінки різних дослідників варіюють від 5 до 7 тисяч; останні поховання — до 10 надгробків — були зроблені після 1917). Найбільш ранні з достовірних караїмських надгробків датуються приблизно 1360-ми рр., тобто часом захоплення міста татарами. Окрім того, на цих надгробках присутні татар. імена. Це дає підстави вважати, що перші караїмські поселенці міста були тюркомовними.

По-третє, існують караїмські легенди, записані, однак, лише у 19 ст., в яких оповідається про прибуття К. у Крим разом з татарами.

По-четверте, мова крим. К. становить собою «етнолект (говір) кримськотатарської мови», що утворилася в ході запозичення крим. К. мови татар.

Власне розмовна караїмська мова (самі К. називають її «лашон кедар», що можна перекласти як «мова кочівників») належить до кипчакської групи тюркських мов. Розрізняють пн. (тракайський), пд. (галицький) і крим. діалекти караїмської мови. Священною мовою і мовою вченості в караїмському середовищі аж до кін. 19 ст. була давньоєврейс. мова, яка використовувалася в діловому листуванні, наук. працях, літургії і надгробних епітафіях.

Рання історія караїмських громад Криму недостатньо добре відображена в джерелах. Найдавнішою караїмською громадою Криму була громада Солхату (Єскі Криму). Вона існувала вже в 1270-х рр., про це свідчить візант. караїм Аарон бен Йосип а-Рофе (бл. 1250—1320), який побував у Солхаті й у книзі «Сефер а-мівхар» («Книга вибраних трудів») повідомив, що 1278 між караїмською і рабанітською громадами Солхату відбулася календарна дискусія. Не менш древньою є караїмська громада Кафи (нині м. Феодосія): дані непрямих джерел дають змогу стверджувати, що роком зведення караїмської синагоги в Кафі є 1292.

У серед. 14 ст. караїмська громада з'являється в Кирк-Єрі, з часом це місто стало і тривалий час було столицею караїмів у Криму. У 17 ст. топонім «Кирк-Єр» змінено на «Чуфут-Кале» (у перекладі «іудейська/єврейська фортеця»). Перша письмова згадка про караїмську громаду Кирк-Єра датується 1459, саме цей рік значиться в ярлику хана *Хаджі-Гірея І,* даному жителям цього міста, серед яких згадуються і євреї (тобто караїми). Приблизно до 14 ст. дослідники відносять також появу караїмської громади в Карасубазарі (нині м. *Білогірськ*) і Ґьозлеве́ (нині м. *Євпаторія*). У 2-й пол. 15 ст. караїми з'являються на Мангупі (див. *Феодоро*), перші караїмські поселенці тут були грекомовними і переселилися в Крим з Візантії після 1453, коли *Константинополь* був захоплений турками-османами (про це свідчать написи грец. імен на мангупському караїмському цвинтарі).

У 16—18 ст. найбільш значимою і впливовою караїмською громадою в Криму була громада

Чуфут-Кале. Місцеві К., очевидно, відігравали важливу роль у підтримці на належному рівні економіки розташованого по сусідству Бахчисарая, столиці *Кримського ханату*. К. були відомими як ремісники (зокрема шкіряники та ювеліри) і торговці, займалися вони також садівництвом і землеробством. У 17—18 ст. багато К. мали в Бахчисараї свої крамниці та майстерні, однак їм не дозволялося залишатися на ніч у місті. Будучи екон. центром, Чуфут-Кале був також реліг. і культ. осередком караїмського життя. У 2-й пол. 18 ст. К. Криму налагодили тісні зв'язки з К. Литви і Луцька (караїмська громада Луцька 1765 нараховувала 104 особи). Із Луцька в Крим переселилася група караїмських учених, серед них був, зокрема, Сімха Іцхак бен Моше Луцький, він оселився в Чуфут-Кале 1750. У своєму творі «Орах цаддікім» («Шлях праведних») Сімха Іцхак бен Моше виклав історію караїмізму і дав огляд діяльності караїмських учених у різних країнах. Бл. 1731 в Чуфут-Кале на кошти караїмського лідера Ісаака бен Моше Сінан-Челебі була заснована караїмська друкарня.

Після приєднання Криму до *Російської імперії* 1783 місцеві К., намагаючися пристосуватися до життя в нових умовах, почали поступово віддалятися від єврейс. громади (див. *Кримчаки*). Водночас і рос. адміністрація виявила до К. Криму особливий інтерес. Це було пов'язано з тим, що наприкінці 18 — на поч. 19 ст. караїмська громада Криму переживала екон. піднесення. В період еміграції з Криму татар і турок, а також насильницького виселення з п-ова християн К. за безцінь скупили тут величезні угіддя і залишилися фактично єдиними господарями спустілих земель. Крім того, в їхніх руках була зосереджена торгівля тютюном, що приносила чималий прибуток. Однак дискримінаційні заходи рос. уряду щодо євреїв (*«смуга осілості»*, подвійне оподатковування, обов'язкова служба в армії) спочатку поширювалися і на К. Криму. Тоді останні відрядили кілька посольств до вищої влади д-ви, метою яких було домогтися відділення караїмів від єврейс. нас. Рос. імперії. Як осн. аргументи представники караїмської громади наводили факт невизнання К. авторитету Талмуду, а також привілеї, якими наділяли К. колишні їхні володарі — литов. *великі князі* і крим. хани. 1795 імп. *Катерина II* звільнила підданих їй К., чисельність яких на той час становила 2400 осіб, від сплати накладеного на євреїв Росії дискримінаційного податку і дозволила мати земельну власність. 1827 К. Криму були звільнені також від військ. повинності; 1828 таке ж звільнення було даровано К. Литви і Волині.

У 19 ст. К. починають залишати Чуфут-Кале. В останній третині 19 ст. караїмський центр переноситься в Євпаторію. У цей час у Криму діяли караїмські громади також у Сімферополі, Севастополі, *Керчі*, Бахчисараї, *Перекопі* та Армянському Базарі (нині м. *Армянськ*).

1837 у *Таврійській губернії* К. були надані деякі права, якими користувалося мусульманське духовенство, у тому числі право реліг. самоврядування. Главою караїмського духовенства губернії став гахам, який обирався представниками караїмських громад і затверджувався міністром внутр. справ. Резиденцією гахама була Євпаторія. При кожній караїмській синагозі (кенасі) служили два газзани (посада, аналогічна посаді рабина) і один шаммаш; усі ці посади були виборними. Гахам і газзани євпаторійської синагоги складали Таврійське караїмське духовне правління (1850 до його відомства були прилучені й К. західних губерній).

У січ. 1839 новорос. і бессарабський ген.-губернатор М.*Воронцов* передав К. *Новоросійського краю* офіц. запит про їхнє походження. Цей запит означав необхідність подати рос. адміністрації додаткові докази того, що К. Криму повинні мати окремий від євреїв статус. Однак відповідних історичних свідчень у громади практично не було. Тому громада Євпаторії доручила А.Фірковичу (1787—1874) відшукати їх. 1839 А.Фіркович відправився у свою першу археогр. поїздку по Криму, результатом якої стали 58 копій написів, зроблених з надгробних каменів на цвинтарях Чуфут-Кале і Мангупа (найдавнішій з надгробків А.Фіркович датував 6 р. н. е.). 1840 він передав свої матеріали в *Одеське товариство історії та старожитностей* (уже тоді виникли перші сумніви в автентичності цих копій). 1872 А.Фіркович видав «Книгу пам'ятних каменів синів Ізраїлю», що містила надгробні написи з караїмських цвинтарів Мангупа, Чуфут-Кале, Євпаторії, Старого Криму, Феодосії і Тракая, а також авторську концепцію появи К. у Криму. Він вважав, що К. є нащадками древніх ізраїльтян, які відокремилися від ін. євреїв задовго до народження Ісуса Христа. До Криму вони прибули в часи перського царя Камбіза II (6 ст. до н. е.) після тривалих блукань землями Вірменії, Персії і Мідії. Бл. 750 вони, нібито, навернули хозар в іудаїзм караїмського зразка.

1853 караїми Тракая надали А.Фірковичу повноваження клопотатися перед урядом про дарування їм і їх крим. одновірцям повної рівноправності, причому прохання містило посилання на історичні пам'ятники (до 1 ст.), знайдені А.Фірковичем, а також на те, що «караїми не мають тих вад, якими вирізняються євреї». У груд. 1857 А.Фіркович подав уряду нову записку «Про походження караїмів» (оприлюднена 1859), і в квіт. 1863 клопотання про рівноправність і повне відділення К. від євреїв отримало силу закону (запис в офіц. документах «євреї-караїми» був замінений на — «караїми»).

1871 А.Фіркович від імені галицьких К. склав аналогічну за історичною аргументацією записку до австрійського імп. *Франца-Йосифа II*. Після розгляду клопотання австрійс. влада зменшила К. Галича податковий тягар і урівняла їх у правах із християнами.

Загалом А.Фіркович здійснив подорожі по Палестині, Туреччині, Кавказу, Литві і Польщі й зібрав багато унікальних рукописних пам'яток про К. (нині вони зберігаються у фондах Рос. нац. б-ки в *Санкт-Петербурзі*).

Обговорення знахідок А.Фірковича викликало бурхливу полеміку в наук. колах, що не завершена й донині. Більшість дослідників висловила припущення, що караїмський патріарх

фальсифікував датування ранніх надгробних написів, щоб довести стародавність походження крим. караїмів. У 1840—60-х рр. з критикою досліджень А.Фірковича виступили рос. вчені-сходознавці В.Смирнов і В.Григор'єв, вони оприлюднили гіпотезу, що К. не тільки навернули хозар в іудаїзм, а й злилися з ними етнічно. Це означало, що К. Криму мають тюркське походження з елементами семітської крові. Цю гіпотезу розвинув учений-філолог С.Шапшал (1873—1961). Хозарська теорія остаточно затверджується в караїмській літ. після зайняття С.Шапшалом 1915 посади гахама східноєвроп. К. (джерела, на яких С.Шапшал засновував свої докази, визнані сучасною наукою недостовірними).

Поступово К. стають багатими хліборобами, тримають у своїх руках тютюнові і фруктові плантації, налагоджують видобуток солі. 1897 загальна чисельність К. у Російській імперії складала 12 900 осіб.

Після *Російської революції 1917—1918* частина крим. К. емігрувала до Польщі, Франції, Німеччини і Туреччини. Новоутворені караїмські громади Центр. і Зх. Європи налагодили тісні зв'язки з різними рос. емігрантськими орг-ціями. Центр караїмського культ. життя після *Першої світової війни* перемістився у м. *Вільнюс.* Чисельність крим. і польс.-литов. К. через запроваджувану в *СРСР* і Польщі політику асиміляції почала зменшуватися. 1926 в СРСР проживало 9 тис. К., за його межами — 5 тис.

Прихід нацистів (див. *Нацизм*) до влади у Німеччині і введення антиєврейс. законодавства спонукали нім. караїмську громаду, представлену 18 колиш. офіцерами армії генерала П.*Врангеля*, звернутися з проханням про невизнання їх євреями в Мін-во внутр. справ рейха. 5 січ. 1939 Імперське агентство генеалогічних досліджень ухвалило, що К. не належать до єврейс. реліг. громади. Під час *Другої світової війни* К., як правило, не переслідувалися гітлерівськими властями на окупованих тер. Після нападу на СРСР питання про К. знову обговорювалося в нім. відомствах. Причиною цього став направлений до *Головного управління імперської безпеки* (РСХА) запит командира айнзацгрупи «Д» поліції безпеки СД, яка вела приготування до знищення кримс. єврейс. громади, про те, яку політику треба здійснювати стосовно К. Криму. Берлін надіслав роз'яснення, що К. не слід знищувати. Питання про К. окупованої частини СРСР обговорювалося і пізніше, як у РСХА, так і в Мін-ві сх. окупованих територій.

Після II світової війни динаміка зміни заг. чисельності К., які проживали в СРСР, була від'ємною: згідно з переписами населення 1959 — 5700, 1970 — 4600 і 1979 — 3300 осіб.

В етнічній самосвідомості крим. К. продовжуються процеси, пов'язані з її внутр. деюдаїзацією (запереченням єврейс. спадщини в караїмській історії і к-рі) та тюркізацією (абсолютизацією в ній тюркської спадщини; це виявилося навіть у прагненні змінити етнонім з «караїми» на «кримські караї-тюрки»). У публікаціях лідерів та ідеологів крим. караїмської громади (зокрема, Ю.Полканова, А.Фукі, М.Хафуза) відстоюються різні варіації хозар. версії походження крим. К., адаптовані до сучасних реалій. Караїмське нац. відродження в Криму не має яскравого реліг. характеру. 1999 була відреставрована і відкрита мала синагога-кенаса в Євпаторії та відновлене в ній богослужіння, проводиться реставрація Великої і Малої кенас на Чуфут-Кале. Культ. життям К., які проживають в Україні, керують до десяти нац. культ.-освіт. т-в, об'єднаних у Всеукр. асоціацію крим. караїмів «Кримкарайлар». Під патронатом цих т-в проводяться дні караїмської к-ри, різні свята і заходи, присвячені пам'яті відомих караїмських діячів, ведеться сусп. і культ.-освіт. діяльність.

Літ. *: Friedman Ph.* The Karaites under Nazi Rule. В кн.: On the Track of Tyranny. London, 1960; *Green W.P.* The Nazi Racial Policy towards the Karaites. «Soviet Jewish Affairs», 1978, 8 (2); *Green W.P.* The Fate of the Crimean Jewish Community: Askenazim, Krimchaks, and Karaites. «Jewish Social Studies», 1984, 46 (2); Караимы. В кн.: Краткая еврейская энциклопедия, т. 4. Иерусалим, 1988; *Кушуль С.И.* Общественная жизнь караимов Крыма в 20—30-х годах. В кн.: Крымская АССР (1921—1945) (Вопросы — ответы), вып. 3. Симферополь, 1990; *Schur N.* The Karaite Encyclopedia. Frankfurt am Main, 1995; *Сигаева Г.В.* Крымские караимы и их вклад в многонациональную культуру России и Крыма. «Культура народов Причерноморья», 1998, № 3; *Kizilov M.* Karaites Through the Traveler's Eyes. New York, 2003; *Kizilov M.* The Arrival of the Karaites (Karaims) to Poland and Lithuania: A Survey of Sources and Critical Analysis of Existing Theories. «Archivum Eurasiae medii aevi», 2003, no. 12; *Кизилов М.Б.* Караимы. В кн.: От киммерийцев до крымчаков. Народы Крыма с древнейших времен до XVIII в. Симферополь, 2004; *Кропотов В.С.* Военные традиции крымских караимов. Симферополь, 2004; *Катунин Ю.А., Катунина Е.В.* Причины ликвидации религиозных общин караимов в 40—60-е гг. XX в. «Культура народов Причерноморья», 2005, № 62; *Щеголева Т.* Караимы Крыма: история и современное состояние общины. «Евреи Евразии (информационно-аналитическое издание Евроазиатского Еврейского Конгресса)», 2005, № 1(8).

М.І. Тяглий.

КАРАЇ́МОВИЧ Ілляш (р. н. невід. — п. 1648) — козац. старшина, учасник *російсько-польської війни 1632—1634* на боці *Речі Посполитої.* Від 1637 — переяслав. полковник реєстровців (див. *Реєстрові козаки*), від 1646 — військовий *осавул.* Навесні 1648 разом з І.*Барабашем* очолював реєстрове військо, відправлене *гетьманом великим коронним* М.*Потоцьким* по Дніпру на *Микитинську Січ* для придушення повстання Б.*Хмельницького.* Поблизу урочища *Кам'яний Затон* реєстрові козаки на своїй чорній раді вирішили підтримати Б.Хмельницького. К. та його прихильників було вбито, а козаки на чолі з Ф.*Джалалієм* з'єдналися на Жовтих Водах (нині р. Жовта, прит. Інгульця, бас. Дніпра) з повстанським військом.

Літ.: *Голобуцький В.О.* Запорозьке козацтво. К., 1994.

В.О. Щербак.

М.М. Карамзін.

КАРАМЗІ́Н Микола Михайлович (псевдоніми — Анонім, Брат Рамзей, Граф N.N., Мулатов, Старий московський житель та ін.; 12(01).12.1766—03.06(22.05). 1826) — рос. історик, письменник, журналіст і видавець. Почесний чл. Петерб. АН (1818). Н. в с. Карамзиновка (нині село Ульяновської обл., РФ) у сім'ї дворянина. 1775—82 навчався в приватному пансіоні проф. Моск. ун-ту І.Шадена. Одноча-

сно відвідував лекції в ун-ті. З дитинства був записаний у лейб-гвардії Преображенський полк, а тому 1782—84 перебував на війсь. службі в *Санкт-Петербурзі.* Вийшов у відставку поручиком, жив у Симбірську (нині м. Ульяновськ, РФ), потім — у *Москві.* Зблизився з гуртком М.Новікова, вступив у масонську ложу (Юнга; див. *Масонство*), включився в просвітницьку діяльність, займався перекладами, писав вірші, редагував ж. «Детское чтение». 1789—90 здійснив закордонну подорож (Німеччина, Швейцарія, Франція, Англія), зустрічався в Кенігсберзі (нині м. Калінінград, РФ) з І.*Кантом.* Враження від поїздки та негативне ставлення до *Французької революції кінця 18 століття,* свідком якої йому довелося бути, виклав у «Письмах русского путешественника» (друкувалися в «Московском журнале» 1791—92). Як публіцист виступав проти самовладдя народу, відстоював інтереси рос. *монархізму.* У 1790-х рр. був найпопулярнішим рос. письменником, став творцем нових прозових і поетичних форм (найвідомішою його худож. роботою була сентиментальна повість «Бедная Лиза»). 1801—03 видавав ж. «Вестник Европы», з яким співпрацювали Г.Державін, В.*Жуковський,* І.Дмитрієв.

1802 померла його перша дружина Є.Протасова.

31 жовт. 1803 за сприяння М.Муравйова указом рос. імп. *Олександра I* був назначений офіц. історіографом для написання повної історії Росії. Окрім матеріального достатку, це призначення дало йому змогу мати доступ практично до всіх архівосховищ. Серед багатьох істориків-архівістів, які йому допомагали, був і М.*Бантиш-Каменський.* 1810—11 підготував політологічний трактат «Записка о древней и новой России в ее политическом и гражданском отношениях», в якому розкритикував проекти заг. держ. перетворень М.Сперанського та питання про розкріпачення селян (див. *Кріпацтво*), що піднімалося передовою рос. громадськістю, оскільки вважав, що селяни «не доросли» до свободи: «Для твердости бытия государственного, — писав він, — безопаснее поработить людей, нежели дать им не вовремя свободу».

1804 одружився з Є.Коливановою, донькою кн. А.Вяземського.

Від 1804 гол. його працею стала 12-томна «История государства Российского». Над нею він працював понад 20 років. До 1811 написав 8 томів, однак опублікував їх значно пізніше. Робота була перервана *Війною 1812,* тоді під час пожежі Москви згоріла його б-ка і зібрання рукописів. 1816 перебрався до С.-Петербурга, влітку жив у Царському Селі. 1824 отримав чин дійсного статського радника. Зблизився з імп. Олександром I, який став цензором «Истории...» (1—8 томи вийшли у світ 1816—17, 9—11 — 1821—24, останній, не завершений 12-й, був видрукуваний посмертно 1829, у ньому виклад доведено до поч. 17 ст.).

З часом «История...» набула статусу класичного зразка рос. великодерж., імперської історіографії. Події минулого в ній тлумачилися як боротьба *самодержавства* з народоправством, олігархією й *аристократією,* а монархія — як стрижень, на який нанизане все сусп. життя Росії. Великого значення надавалося «моральним апофегмам», які, однак, теж мали держ.-політ. аспект. Історія *Київської Русі* трактувалася як складова частина історії Моск. д-ви.

К. глибоко вірив у виховну роль писаної історії. Він увів у наук. обіг величезний масив істор. матеріалу, передусім архівного. Усі 12 томів «Истории...» мають численні примітки і посилання (усього їх 6548), серед яких чимало власне археогр. (це заклало основи для розвитку в рос. істор. науці *спеціальних історичних дисциплін*).

Істор. погляди К. ґрунтувалися на раціоналістичних уявленнях про хід сусп. розвитку як про боротьбу розуму з помилковими судженнями, просвітництва з невіглаством. Вирішальну роль в історії, на думку К., відіграють соціально значущі особистості, психологічний аналіз їхніх учинків він зробив одним із ключових методологічних засобів пізнання минулого, а схему періодизації рос. історії — на давню, середню й нову — вибудував так, що вона збігалася з історією князівських і царських династій: давній період — від *Рюрика* до *Івана III*, середній — до *Петра I* і новий — післяпетровський.

В основі його *філософії історії* лежав істор. *націоналізм* та ідеал консервативної традиції. Він критикував Петра I за спотворення природного ходу рос. життя; Москва, на його думку, була осереддям нац. традиції, а С.-Петербург — носієм насильницької європеїзації.

«История...» справила надзвичайно потужний вплив на істор. свідомість росіян взагалі і рос. істориків зокрема. Сприяв цьому і її особливий стиль — худож. виклад наук. матеріалу. Невдовзі після опублікування «Истории...» про К. почали писати як про людину, яка здійснила переворот в істор. свідомості рос. народу. Зокрема, О.*Пушкін* порівнював К. з Х.Колумбом, за його оцінкою, К. так само відкрив світові стародавню Русь, як Х.Колумб Америку. Кн. П.Вяземський порівнював К. з М.*Кутузовим,* він писав, що К. врятував Росію від нашестя забуття. Навіть у 20 ст. «История...» продовжувала впливати на життя. Офіц. рад. історіографія, заперечуючи монархічні ідеї К., водночас активно посилалася на його концепції трансформації Київ. Русі в *Російську імперію* та існування рос., укр. й білорус. народів як єдиної етнополіт. спільноти. На поч. 21 ст. рос. історіографія також високо оцінює «Историю...», підкреслюючи її патріотичний потенціал, рос. націоналізм та моральність.

П. у м. С.-Петербург.

Тв. (перевидання): Записка старого московского жителя: Избранная проза. М., 1986; Предания веков. М., 1989; История государства Российского, т. 1—12. М., 1989—93; Записка о древней и новой России в ее политическом и гражданском отношениях. М., 1991; Записка о московских достопамятностях: Писано в 1817 г. для некоторой особы, exавшей в Москву. «Наше наследие», 1991, № 6.

Літ.: *Соловьев С.М.* Н.М. Карамзин: Его жизнь и научная деятельность: Биографический очерк. СПб., 1894; *Ключевской В.О.* Н.М. Карамзин. В кн.: *Карамзин Н.М.* Сочинения, т. 7. М., 1989; *Лотман Ю.М.* Сотворение Карамзина. М., 1989; *Шмидт С.О.* Николай Михайлович Карамзин (1766—1826). В кн.: Портреты исто-

риков: Время и судьбы, т. 1. М., 2000; *Милюков П.Н.* Главные течения русской исторической мысли. М., 2006. История государства Российского, т. 1—12. На інтернет-сайті: Библиотекарь.Ру (http://bibliotekar.ru).

О.А. Удод.

КАРА́-МУСТАФА́, Кара-Мустафа-паша Межифонлю (р. н. невід. — п. 05.12.1683) — держ. та військ. діяч *Османської імперії,* великий візир (1676—83). Н. в м. Межифон за 240 км від Анкари (Туреччина). В 2-й пол. 60 — 1-й пол. 70-х рр. 17 ст. — *каймакам* (заст.) великого візира Фазиль Агмеда Кьопрюлю-заде. 1674 брав участь у поході султана *Мегмеда IV* в *Правобережну Україну* для допомоги гетьманові П.*Дорошенку.* 5 листоп. 1676 призначений вел. візирем. Очолював 115-тис. турец. військо під час 2-го Чигиринського походу (див. *Російсько-турецька війна 1676—1681*). Коли в Туреччині загострилася фінансова криза, К.-М. пропонував султану пом'якшити її за рахунок зовнішньополітичних акцій, зокрема — захопити Венецію та Рим (обидва в Італії) і відродити Рим. імперію на чолі з династією Османів. Керував 200-тис. турец. армією під час *Віденської битви 1683*, зазнав поразки.

Страчений за наказом Мегмеда IV.

Відтята голова К.-М. до цього часу зберігається у міськ. музеї *Відня.*

Літ.: Żródla do poselstwa Jana Grińskiego wojewody Chełmińskiego do Turcyi w latach 1677—1678. Warszawa, 1907; Kara Mustafa pod Wiedniem. Żródla muzulmańskie do dziejów wyprawy wiedeńskiej 1683 roku. Kraków, 1973; *Wimmer J.* Wiedeń 1683. Dzieje kampanii i bitwy. Warszawa, 1983.

Т.В. Чухліб.

КАРАСУБАЗА́Р — назва до 1945 м. *Білогірськ.*

КАРАЧІ́ВКА — назва залізничної станції та її околиць в Жовтневому р-ні м. *Харків,* колиш. селище. Тут на правому березі р. Уда (прит. Сіверського Дінця, бас. Дону) розташов. залишки багатошарової археол. пам'ятки — ранньослов'ян. поселення *роменської культури* (8—10 ст.) та *Донецьке городище,* яке ототожнюють з давньорус. м. Донець (11—13 ст.). Городище згадується в джерелах 17 ст. — у Розписові сторожових пунктів та в *«Большому чертежу книге».* М.*Карамзін* називав його Когановим городищем. 1968 К. було включено до переліку істор. міст та населених пунктів України.

Літ.: ІМіС УРСР. Харківська область. К., 1967; Законодавство про пам'ятники культури: Збірник нормативних актів. К., 1970; *Шрамко Б.А. и др.* Справочник по археологии Украины: Харьковская область. К., 1977; Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. К., 1987.

С.І. Кот.

КАРАЧКІ́ВСЬКИЙ Михайло Федорович (05.10(22.09).1899 — р. с. невід.) — історик. Н. в с. Кормильча (нині село Чемеровецького р-ну Хмельн. обл.). Закінчив Кам'янець-Подільський ін-т нар. освіти (1923). 1923—24 — аспірант *Кам'янець-Подільської науково-дослідної кафедри природи, сільського господарства й культури Поділля.* 1924—33 працював у ВУАН (нині *Національна академія наук України*): нештатний співробітник Істор.-геогр. комісії (1924—33), аспірант *Науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН* М.*Грушевського* (1925—29), співробітник Комісії старої історії України (1926—29), Укр.-молдав. комісії (1928—30), асистент, н.с. Комісії історії Києва і Правобережжя (1930—33). Після звільнення з ВУАН — на викладацькій роботі. Досліджував історію кам'янець-подільських та київ. *цехів,* історію міст *Поділля.*

Імовірно, був висвячений на священика *Української автокефальної православної церкви* під час *Другої світової війни,* після 1944 проживав у м. Новий Ульм (Німеччина). Подальша доля невідома.

Тв.: Архівна спадщина київських цехів. «Записки історично-філологічного відділу ВУАН», 1927, кн. 11; До історії Кам'янецьких цехів: Статут цеху олійників 1774 р. Там само, 1928, кн. 17; Розмежування Волинської та Подільської губерній 1799 р. В кн.: Історично-географічний збірник, т. 2. К., 1928; Опис Поділля з 1819 року В.Рудницького (до історії Поділля поч. XIX в.). В кн.: Студії з історії України Науково-дослідчої катедри історії України в Київі, т. 2. К., 1929; Північно-Західня Балтщина (Історично-географічні матеріяли на підставі подорожі влітку 1928 року). В кн.: Історично-географічний збірник, т. 3. К., 1929; Київські цехи за литовсько-польської та ранньої московської доби. В кн.: Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва, зб. 1. К., 1930; Матеріяли до історії міст на Поділлі наприкінці XVIII віку. В кн.: Історично-географічний збірник, т. 4. К., 1931.

Літ.: *Юркова О.* Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924—1930 рр.). К., 1999.

О.В. Юркова.

Кара-Мустафа-паша Межифонлю.

Д.М. Карбишев.

КА́РБИШЕВ Дмитро Михайлович (26(14).10.1880—18.02.1945) — військ. діяч, ген.-лейтенант інженерних військ (1940), проф., д-р воєн. н. (1941), Герой Рад. Союзу (16 серп. 1946, посмертно). Н. в м. Омськ (нині місто в РФ). Закінчив Миколаївське інженерне уч-ще (1900), Миколаївську інженерну акад. (1911) в *Санкт-Петербурзі.* Учасник *російсько-японської війни 1904—1905. Першу світову війну* провів в управлінні інженерних військ 2-ї і 8-ї армій *Південно-Західного фронту.* Від осені 1915 до весни 1916 займався спорудженням Київ. тилового оборонного рубежу. Підполковник рос. армії. Від груд. 1917 як інженер *Червоної гвардії* перебував у м. *Могилів-Подільський.* 1921—23 — у штабі ЗС України і Криму. Проводив рекогносцирування берегів Чорного м. в р-ні міст *Севастополь, Феодосія, Євпаторія*; інспектував частини 2-го кавалерійс. корпусу в містах *Бердичів, Тульчин, Умань.* Від 1926 — на викладацькій роботі. На початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* був поранений, через контузію потрапив у полон. Закатований у концтаборі *Маутгаузен.*

Літ.: *Давыдов Л.* Верность (о Д.М. Карбышеве). М., 1980; *Решин Е.Г.* Генерал Карбышев. М., 1987.

І.В. Мазило.

КАРБО́ВАНЕЦЬ — укр. назва *рубля Російської імперії*, що виникла у 18 ст., коли впродовж кількох десятиліть випускалися монети, на яких гуртові написи були замінені скісними насічками (карбами).

У груд. 1917 К. став грошовою одиницею *Української Народної Республіки.* В обігу 1917—20 перебували паперові грошові знаки номіналом 10, 25, 50, 100, 250, 1000 К. 1 К. = 2 *гривням* = = 100 *копійкам* = 200 *шагам.* Пі-

сля встановлення в Україні рад. влади грошові знаки з позначенням номінальної вартості в К. були вилучені з обігу.

За часів *СРСР* його грошову одиницю — рубль — в Україні називали «карбованець» (це була офіційно вживана назва, зазначена й на самій грошовій одиниці). В обігу були казначейські та банк. білети номіналом 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100 К. та ювілейні монети вартістю 1, 3, 5 К.

У роки *Другої світової війни* на окупованих гітлерівськими військами укр. землях було створено рейхскомісаріат *«Україна»* (центр — у м. *Рівне*), грошовою одиницею якого став К. В обігу були купюри номіналом 1, 2, 5, 10, 20, 50, 100, 200, 500 К., з датою випуску 10 берез. 1942. Емісія цих неповновартісних банкнот проводилася з метою покриття видатків нім. окупаційної адміністрації.

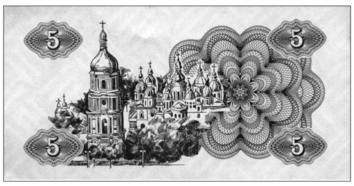
50 карбованців. Знак Державної скарбниці Української Народної Республіки. 1918. Аверс і реверс.

10 карбованців («селянка»). Центральний емісійний банк України. Рейхскомісаріат «Україна». 1942. Аверс і реверс.

5 карбованців. Купон. Національний банк України. Україна. 1991. Аверс і реверс.

Після розпаду СРСР та проголошення 1991 суверенітету України тимчасовою грошовою одиницею д-ви став *купоно-карбованець* (ін. назва — «український карбованець»). Кризові явища в економіці спричинили наростання інфляційних процесів, що призвело до емісії купоно-карбованців значних номіналів. Випускалися грошові знаки номіналом 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100, 200, 500, 1 тис., 2 тис., 5 тис., 10 тис., 20 тис., 50 тис., 100 тис., 200 тис., 500 тис., 1 млн купоно-карбованців. Під час *грошової реформи 1996* проводився обмін грошових знаків у співвідношенні: 100 тис. купоно-карбованців : 1 гривня.

Літ.: *Зварич В., Шуст Р.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль, 1998.

Р.М. Шуст.

КАРБОНА́РІЇ (від італ. carbonaro, буквально — вугляр) — члени таємних революц. орг-цій, поширених в Європі в 1-й пол. 19 ст., метою яких було повалення абсолютних монархій (див. *Абсолютизм*) шляхом збройного повстання, підготовленого вузьким колом підпільників (без широкої участі нар. мас), і утворення демократ. республік. До складу цих орг-цій входили представники різних сусп. верств. К. очолили революцію 1820—21 у П'ємонті, брали участь у революц. повстаннях 1831 у Романьї, Модені та Пармі (усі — в Італії). 1833 К. утворили єдиний керівний центр у Парижі (Франція).

5 листоп. 1833 польс. демократи К.Борковський, С.Гощинський, І.Кульчинський та ін. заснували орг-цію К. в *Галичині*. Їй був підпорядкований *«Союз друзів народу»*, до якого належали 12 укр. студентів Львів. ун-ту (І.Сілецький, Р.Крижанівський, М.Мінчакевич, Т.Кульчицький, К.Слоневський та ін.). 1834 австрійс. влада викрила львів. орг-цію, 7 осіб було ув'язнено. Від 1835 львів. К. увійшли в новозасновану орг-цію *«Співдружність польського народу»*.

Ф.І. Стеблій.

КАРБУЛИ́ЦЬКИЙ Іларій Іванович (17.09.1880—31.01.1961) — пед. та громад. діяч, дослідник

Бібліотека „Проміня".
Іларій Карбулицкий.
Серия наукова. Ч. III.
Розвій народного шкільництва на Буковині.
за 1 К 60 с.
Вашківці н. Ч., 1907.
З друкарні товариства „Руска Рада" в Чернівцях під зарядом Івана Захарка.

Карбулицький І. «Розвій народного шкільництва на Буковині». Вашківці, 1907. Обкладинка.

історії шкільництва на *Буковині*, публіцист, письменник. Н. в с. Горішні Ширівці (нині с. Горішні Шерівці Заставнівського р-ну Чернів. обл.). Співредактор друкованих органів «Промінь» (1904—07), «Каменярі» (1909—22), «Крейцарова бібліотека» (1902—08). Учасник муз. т-в *«Боян»* та «Буковинський кобзар», заст. голови Драм. секції при т-ві «Буковинський кобзар». Власник однієї з найбільших книгозбірень україніки на Буковині. Найзначніший його наук. доробок — «Розвій народного шкільництва на Буковині». 1936—40 — заст. голови Укр. нар. дому в *Чернівцях.* За звинуваченням у націоналістичній діяльності заарештований і за постановою Особливої наради при НКВС УРСР 1945—54 перебував на засланні. Реабілітований 1990 посмертно.

П. у м. Чернівці.

Тв.: Рідний батько: Нарис. «Буковина». Додаток, 1901, № 7; Розвій народного шкільництва на Буковині. Вашківці, 1905; Дітям про дітей. «Промінь», 1905, № 1; Неунормовані справи. «Каменярі», 1910, № 17; Школа для школи. Там само. 1910, № 10; Барбівці на Буковині. «Самостійна думка», 1932, № 17—18; Велика дочка України. В кн.: Ольга Кобилянська в критиці та спогадах. К., 1963; Мої спомини про Лесю Українку з її побуту на Буковині в 1901 р. В кн.: Спогади про Лесю Українку. К., 1971.

Літ.: *Сімович В.* Українське шкільництво на Буковині. В кн.: Українське шкільництво на Буковині, в Галичині, на Закарпатті та в Канаді. Пра-

га, 1932; Буковина, її минуле і сучасне. Париж—Філадельфія—Детройт, 1956; Письменники Буковини початку XX ст. К., 1958; *Добржанський О.* Національний рух українців Буковини другої половини XIX — початку XX ст. Чернівці, 1999.

Т.В. Марусик.

КАРБУ́НСЬКИЙ СКАРБ — назва 852 речей, переважно *трипільської культури* 5 тис. до н. е., знайдених випадково 1961 школярами біля с. Карбуна Кайнарського р-ну (нині тер. Молдови). Серед них 444 зроблено з міді, 26 — з мармуру та ін. порід каменю, 127 — з кісток, 253 — з мор. мушель, а також 2 глиняні посудини. З-поміж мідних предметів — 2 сокири, культові прикраси у вигляді 13 антропоморфних пластин-підвісок, 4 бляшки з орнаментом та отворами, 4 спіралеподібних браслети, 8 деталей пластинчатих браслетів, 11 пронизок, 377 намистин та 2 заготовки металу. З каменю зроблено 8 намистин. Кістяні вироби представляють підвіски із зубів людини та благородного оленя. З мор. мушлі вироблені намистини та пластини з отворами. Предмети К.с. є нині гол. археол. джерелом для дослідження соціальної структури трипільської к-ри на її ранньому етапі розвитку та тогочасних торг. зв'язків трипільців з центрами добування міді й мор. сировини на Балканах та в Сх. Середземномор'ї. Речі з К.с. зберігаються в Кишинівському істор. музеї.

Літ.: Сергеев Г.П. Раннетрипольский клад у с. Карбуна. «Советская археология», 1963, № 1; *Клейн Л.С.* О дате Карбунского клада (К проблеме датировки раннетрипольской культуры). «Проблемы археологии», 1968, вып. 1; *Рындина Н.В.* Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы. М., 1971; *Дергачев В.А.* Карбунский клад. Кишинев, 1998.

І.Т. Черняков.

КАРВАСА́РІЯ — див. *Гостинні двори.*

КА́РГЕР Михайло Костянтинович (30(17).05.1903—26.08.1976) — археолог, історик, мистецтвознавець, лауреат Держ. премії СРСР (1952), д-р істор. н. (1959). Н. в м. Казань (нині столиця Республіки Татарстан, РФ) у родині вчителя. Закінчив Самарську чол. г-зію (1919), навч. на історико-філол. ф-ті Самарського ун-ту та ф-ті сусп. наук Петрогр. ун-ту (останній закінчив 1923). Працював у Рос. музеї ім. О.Пушкіна, Держ. акад. історії матеріальної к-ри (1929), Ленінгр. ун-ті (1929), зав. каф-ри рос. мист-ва в Ін-ті живопису, скульптури і арх-ри Всерос. акад. мист-в (1939), зав. каф-ри історії мист-в на істор. ф-ті Ленінгр. ун-ту (1949), зав. Ленінгр. від-ня Ін-ту археології АН СРСР (1964—72). Досліджував пам'ятки арх-ри *Новгорода Великого* 11—16 ст. (1928—36), пам'ятки *Києва* княжої доби (від 1938), історію к-ри і мист-ва *Київської Русі.* Проводив розкопки у *Вишгороді*, *Борисполі*, *Зарубі*, *Переяславі.* 1955 очолив Галицько-Волин. архіт.-археол. експедицію, під час якої в м. *Галич*, с. *Крилос* і м. *Володимир-Волинський* були досліджені пам'ятки 12—13 ст.

АКАДЕМИЯ НАУК СССР
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ
М. К. КАРГЕР
ДРЕВНИЙ КИЕВ
ОЧЕРКИ ПО ИСТОРИИ МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ ДРЕВНЕРУССКОГО ГОРОДА
ТОМ II
ПАМЯТНИКИ КИЕВСКОГО ЗОДЧЕСТВА X-XIII вв.
ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК СССР
МОСКВА - ЛЕНИНГРАД
1961

Каргер М.К. «Древний Киев: Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. Т. II. Памятники Киевского зодчества X—XIII вв.». М.—Л., 1961. Титульний аркуш.

Підсумком досліджень К. давньорус. міст стала його фундаментальна праця «Древний Киев: очерки по истории материальной культуры древнерусского города» (т. 1—2, М.—Л., 1958, 1961).

П. у м. *Москва.*

Тв.: Древний Киев, т. 1—2. М.—Л., 1958—61; Новгород Великий. М.—Л., 1961; Зодчество древнего Смоленска (XII—XIII вв.). Л., 1964.

Літ.: *Вагнер Г.К., Кирпичникова А.Н.* К 60-летию М.К. Каргера. «Советская археология», 1963, № 4; *Кирпичникова А.Н.* Михаил Константинович Каргер. «Советская археология», 1977, № 3; Джерелознавство історії України: Довідник. К., 1998.

Г.Г. Денисенко.

М.К. Каргер.

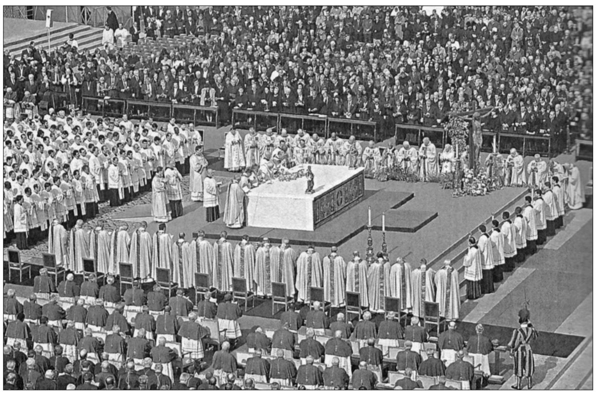
Карбунський скарб. Одна з посудин, у якій було знайдено скарб.

КАРДИНА́Л (від лат. cardo — дверна петля; cardinalis — важливий, головний) — найвище (після Папи Римського; див. *Папство*) духовне звання в *католицизмі.* К. є чл. колегії кардиналів — органу правління катол. Церквою, покликаного виконувати допоміжну і дорадчу роль при Апостольському престолі. Кардинали очолюють церкви, що входять до Вселенської церкви, а також найголовніші катол. кафедри світу і більшість структур *Римської курії* — держ. секретаріат, конгрегації, постійні комісії, трибунали, понтифікальні ради та ін. установи.

Присвоєння титулу К. належить до прерогативи Папи Римського. Заява про надання духовній особі кардинальської гідності виголошується понтифіком у *Ватикані* на таємному зібранні кардиналів (консисторії). Однак номінант набуває кардинальських привілеїв та обов'язків і займає відповідне місце в ієрархії лише після публічного повідомлення його імені папою, але папа може й залишити прізвище номінанта в таємниці (лат. «in petto» — «у грудях», або «in pectore» — «у серці»). Після публічного оголошення прізвищ номінантів у Ватикані відбуваються урочисті церемонії, під час яких папа вручає номінантам кардинальські відзнаки — пурпурну мантію, шапку та каблучку.

Кардинали мають виняткове право обирати зі свого складу Папу Римського, яке вони реалізують на закритому зібранні ко-

Святкова меса на честь призначення нових кардиналів. Площа св. Петра, Ватикан. 22 лютого 2001.

легії — конклаві. Від 1586 до серед. 20 ст. склад колегії кардиналів обмежувався 70 особами. 1962 *Іоанн XXIII* довів чисельність колегії кардиналів до 87, 1973 Павло VI — до 145 осіб. За правління *Іоанна Павла II*, який надав кардинальський чин 232 священикам, чисельність колегії кардиналів сягнула понад 180 осіб. Участь у виборах папи мають право брати кардинали, вік яких не перевищує 80 років. Учасниками конклаву в квіт. 2005 стали 115 кардиналів з 52 країн.

До представників духовенства з України, яким було присвоєно титул кардинала, належать митрополит Київ. *Ісидор* (15 ст.), греко-катол. митрополити М.Левицький, С.*Сембратович*, Й.*Сліпий*, М.-І. *Любачівський*. 28 січ. 2001 кардиналами було проголошено митрополита Львів. лат. обряду М.Яворського (його номінація залишалася «в серці» з 21 лют. 1998) та главу *Української греко-католицької церкви* митрополита Л.*Гузара*.

Літ.: *Хома І., о.* Нариси історії Вселенської Церкви. Рим, 1990; *Сапеляк А.* Київська Церква на слов'янському Сході. Буенос-Айрес—Львів, 1999; Pragnę wyróżnić Kościoły boleśnie doświadczone. «L'Osservatore Romano» (wydanie polskie), 2001, nr. 3 (231).

Н.С. Рубльова.

М.І. Карєєв.

КАРЕ́ЄВ Микола Іванович (06.12 (24.11).1850—18.02.1931) — рос. історик, соціолог, педагог та громад. діяч. Чл.-кор. Петерб. АН (1910), почесний чл. АН СРСР (1929). Н. в м. *Москва* у збіднілій дворянській родині, що, за переказами, походила від татарина Едигея-Карея (13 ст. той перебрався із *Золотої Орди* до Рязанського князівства та прийняв хрещення під іменем Андрія). Закінчив 5-ту Моск. г-зію (1869), історико-філол. ф-т Моск. ун-ту (1873). 1879 в Моск. ун-ті захистив магістерську дис. на тему: «Селяни та селянське питання у Франції в останній чверті XVIII ст.»; 1884 — докторську дис. на тему: «Основні питання філософії історії (Критика історико-філософських ідей та досвід наукової теорії історичного процесу)». Проф. Варшавського ун-ту (1879—84). Приват-доцент (1884—89), проф. (з 1890) Петерб. ун-ту. Голова Істор. т-ва при Петерб. ун-ті (1889—1917). Чл. *Конституційно-демократичної партії* (1905), депутат 1-ї Держ. думи (1906; див. *Державна дума Російської імперії*). Вважав, що необхідно уникнути революц. потрясінь, які можуть призвести до внутр. анархії. Пізніше відійшов від політ. діяльності, займався виключно наук. студіями та викладав у вищій школі. 1930 був підданий огульній критиці за «антимарксистські погляди».

У теорії пізнання був близький до неокантіанської баденської школи (див. *Неокантіанство в історичній науці*), зокрема до поглядів Г.*Ріккерта* та В.*Віндельбанда*. Визнавав значущість як економічного, так і духовного чинників однаково принципововою для сусп. процесу. Однак, обстоюючи концепцію взаємодії середовища та критично мислячої особистості, лише останню розглядав як рушійну силу історії. Виступав за вивчення істор. реальності на ґрунті позитивних знань, без будь-яких метафізичних передумов. Чітко розмежовував завдання історії як науки та *філософії історії*. Вважав, що філософія історії має опрацьовувати заг. закономірності істор. розвитку, розробляти теорію та методологію істор. науки. Автор понад 450 наук. праць, у т. ч. систематичних студій з історії Зх. Європи, аграрної історії Франції, філософії та методології історії, соціології, творів про істориків *Французької революції кінця 18 століття*, досліджень з історії Польщі кін. 18 ст. та ін. Належав до «російської школи» (М.Ковалевський, П.Виноградов та ін.) у вивченні франц. аграрної історії кін. 18 ст. Підтримував стосунки з укр. вченими та громад. діячами М.*Драгомановим*, І.*Франком*, М.*Грушевським*, М.*Павликом*, І.*Лучицьким* та ін.

П. у м. Ленінград (нині м. *Санкт-Петербург*).

Бібліогр.: За полвека (1868—1923). В кн.: Из далекого и близкого прошлого: Сборник этюдов из всеобщей истории в честь 50-летия научной жизни Н.И. Кареева. Пг., 1923.

Тв.: Крестьяне и крестьянский вопрос во Франции в последней четверти XVIII века. М., 1879; Введение в курс истории новейшего времени. Варшава, 1881; Очерк истории французских крестьян с древнейших времен до 1789 года. Варшава, 1881; Введение в курс истории древнего мира. Варшава, 1882; Введение в курс истории средних веков. Варшава, 1883; Основные вопросы философии, т. 1—3. М., 1883—90; Введение в курс истории нового времени. Варшава, 1884; Моим критикам. Варшава, 1884; «Падение Польши» в исторической литературе. СПб., 1888; Польские реформы XVIII века. СПб., 1890; История и философское значение идеи прогресса. «Северный вестник», 1891, № 11—12; История Западной Европы в новое время, т. 1—7. СПб., 1892—1917; Историко-философские и социологические этюды. М., 1895 (2-ге вид. 1898); Старые и новые этюды об экономическом материализме. СПб., 1896; Введение в изучение социологии. М., 1897; Экономический материализм и закономерность социальных явлений. «Вопросы философии и психологии», 1897, кн. 36(1); Огюст Конт как основатель социологии. В кн.: Памяти В.Г. Белинского. М., 1899; Теория личности П.Л. Лаврова. «Историческое обозрение», 1901, т. 12; Главные обобщения всемирной истории. СПб., 1903; Государство-город античного мира. СПб., 1903; Монархия Древнего Востока и греко-римского мира. СПб., 1904; Поместье-государство и сословная монархия средних веков. СПб., 1906; Западноевропейская абсолютная монархия XVI, XVII и XVIII вв. СПб., 1908; Происхождение современного народно-правового государства. СПб., 1908; Собрание сочинений, т. 1—3. СПб., 1912—14; Историка (Теория исторического знания). СПб., 1913 (2-ге вид, Пг., 1916); Критика экономического материализма: старые и новые этюды. СПб., 1913; Общие основы социологии. Пг., 1919; Историки французской революции, т. 1—3. Л., 1924—25; Прожитое и пережитое. Л., 1990; Отчет о русской исторической науке за 50 лет (1876—1926). «Отечественная история», 1994, № 2.

Літ.: [*Конский П.А.*] К 25-летию профессорской деятельности Н.И. Кареева. «Русская школа», 1897, № 4; Н.И. Карееву ученики и товарищи по научной работе. 1873—1913. СПб., 1914; *Бузескул В.П.* Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века, ч. 1. Л., 1929; *Вебер Б.Г.* Первое русское исследование Французской буржуазной революции XVIII века. В кн.: Из истории социально-политических идей. М., 1955; *Фролова И.И.* Значение исследований Н.И. Кареева для разработки истории французского крестьянства в эпоху феодализма. В кн.: «Средние века», вып. 7, М., 1955; *Дьяков В.А.* Польская тематика в русской историографии конца XIX — начала XX века (Н.И. Кареев, А.А. Корнилов, А.Л. Погодин, В.А. Францев). «История и историки: Историографический ежегодник за 1978 г.». М., 1981; *Золотарев В.П.* Историческая концепция Н.И. Кареева. Л., 1988; *Мягков Г.П.* «Русская историческая школа»: Методологические и идейно-политические позиции. Казань, 1988.

О.В. Ясь.

КАРИШКО́ВСЬКИЙ Петро Йосипович (12.03.1921—06.03.1988) — дослідник у галузі антич. та середньовічної історії, археології, епіграфіки, нумізматики Пн.-Зх. Причорномор'я. Д-р істор. н. (1969), проф. Н. в м. *Одеса* в сім'ї службовця. Навч. на істор. ф-ті Одес. ун-ту (закінчив 1945), одночасно працював н. с. в *Одеському археологічному музеї.* Від 1946 — асистент, доц., проф., а з 1963 — зав. каф-ри історії стародавнього світу та середніх віків Одес. ун-ту. 1951 захистив канд. дис., присвячену політ. взаємовідносинам *Візантії,* Болгарії і Русі 967—971; 1969 — докторську дис. на тему: «Монетна справа і грошовий обіг Ольвії 6—4 ст. до н. е.». Брав участь у розкопках на о-ві *Березань* (1946—49) та міста *Ніконій* (2-га пол. 1950-х рр.). Автор понад 200 наук. праць, присвячених дослідженню історії Пн.-Зх. Причорномор'я в антич. добу. Створив шк. спеціалістів зі стародавньої історії, археології, нумізматики. Був обраний чл.-кор. Нім. археол. ін-ту, чл. Брит. нумізматичного т-ва, 30 років очолював *Одеське археологічне товариство*, був заст. голови правління Одес. обласної орг-ції Т-ва охорони пам'яток історії та к-ри, чл. вченої та координаційної рад Ін-ту археології АН УРСР.

П. у м. Одеса.

Тв.: Боспор и Рим в I в. н. э. по нумизматическим данным. «Вестник древней истории», 1953, № 3; Заметки о монетах Ольвии. «Советская археология», 1960, № 3; Монеты западнопонтийских династов, найденные в Северном Причерноморье. «Советская археология», 1962, № 4; Ольвийские «борисфены». «Нумизматика и сфрагистика», 1968, вып. 3; Ольвийские эпонимы. «Вестник древней истории», 1978, № 2; Древний город Тира: Историко-археологические очерки. К., 1985 (у співавт.); Монеты Ольвии: Очерк денежного обращения Северо-Западного Причерноморья в античную эпоху. К., 1988.

Літ.: *Мезенцева Г.* Дослідники археології України. Чернігів, 1997; Каришковський Петро Йосипович. Некролог. «УІЖ», 1988, № 6.

Г.С. Брега.

КАРІ́ЙСЬКА ТРАГЕ́ДІЯ 1889 — масове самогубство політв'язнів у Карійській політ. каторжній в'язниці (р. Кара, Забайкалля, Росія) у відповідь на жорстоке поводження з ними представників царської адміністрації. В серп. 1888 політкаторжанка Є.*Ковальська* відмовилася встати в камері перед приамурським ген.-губернатором А.Корфом під час відвідин ним в'язниці. За цей непослух її перевели до Читинської в'язниці, але зробили це у принизливій для людської гідності формі. На знак протесту в'язні, вимагаючи звільнення з посади коменданта каторги Масюкова, кілька разів оголошували голодовки, проте комендант продовжував залишатися на своїй посаді. 31 серп. 1889 політкаторжанка Н.*Сигида* дала йому ляпаса. За це її 7 листоп. за розпорядженням губернатора було покарано 100 ударами різок. Того ж дня Н.Сигида та її подруги по каторзі М.*Ковалевська,* М.Калюжна і Н.*Смирницька* покінчили життя самогубством. Слідом за ними прийняли отруту 14 в'язнів чоловічої політ. в'язниці, двоє з них, у т. ч. й І.Калюжний, померли. Події на Карі сколихнули передову громадськість в Росії, викликали резонанс за кордоном. Царський уряд 1890 змушений був ліквідувати карійську політ. в'язницю, а політ. в'язнів перевести в Акатуйську тюрму. Події К.т. висвітлив у своїх тв. П.*Грабовський.*

Літ.: *Гернет М.Н.* История царской тюрьмы, т. 3. М., 1952; *Грабовський П.А.* Зібрання творів, т. 3. К., 1960.

Т.І. Лазанська.

«Карийская трагедия (1889): Воспоминания и материалы». Пг., 1920. Обкладинка.

КАРЛ I, Карл I Франц-Йосиф Габсбург (17.08.1887—01.04.1922) — останній імператор Австрії, король Угорщини (під іменем Карл IV), король Чехії (під іменем Карл III; див. *Австро-Угорщина*), син ерцгерцога Отто-Франца-Йосифа та Марії-Йозефи Саксонської. Н. у м. Перзенбург у Нижній Австрії. 1911 одружився з Цітою Бурбон-Парма. Після загибелі дядька Франца-Фердинанда (28 черв. 1914) став спадкоємцем престолу, по смерті *Франца-Йосифа I* (21 листоп. 1916) — імператором. Робив невдалі спроби укласти сепаратний мир з країнами *Антанти.* Стосовно укр. земель проводив політику свого попередника. Наприкінці 1918, після поразки в *Першій світовій війні* Четверного союзу, чл. якого була Австро-Угорщина, 11 листоп. відрікся від престолу в Австрії, 13 листоп. — в Угорщині, 23 листоп. емігрував у Швейцарію. 1921 після спроби реставрації своєї влади в Угорщині був інтернований Антантою на о-ві Мадейра (Іспанія), де і помер.

Літ.: *Lorenz R.* Kaiser Karl und der Untergang der Donaumonarchie. Wien, 1959; *Feigl E.* Kaiser Karl. Wien, 1984; *McGuigan D.* Familie Habsburg (1273—1918). Aufstieg und Fall einer groβen europäischen Dynastie. 4 Aufl. München—Wien, 1991.

О.Д. Огуй.

КАРЛ X Густав (08.11.1622—13.02.1660) — швед. король (1654—60), перший представник Пфальцської династії. На престол зійшов після зречення своєї двоюрідної сестри Христини; до того служив у швед. армії, від 1648 — генералісімус. Проводив активну зовн. політику, спрямовану на доміну-

П.Й. Каришковський.

Карл I Габсбург.

«Карийская трагедия (1889): Воспоминания и материалы». Пг., 1920. Титульні аркуші з портретами Є. Ковальської та Н. Сигиди.

Карл X Густав. Портрет роботи художника С. Бурдона. 1652—1653.

вання Швеції в Центр. та Сх. Європі. 1655—60 вів війну з *Річчю Посполитою* та 1656—58 — з Рос. д-вою. Особливо успішним для К. X був початок війни з польс. королем, коли за короткий час швед. армія зайняла більшу ч. польс. тер. (у т. ч. — *Варшаву* та *Краків*), змусивши *Яна II* Казимира Ваза шукати порятунку в Сілезії (істор. область у бас. верхньої і середньої течії р. Одер). К. X підтримував тісні контакти з гетьман. урядами Б.*Хмельницького* та І.*Виговського,* прагнучи залучити укр. війська до спільної боротьби з Польщею. Незважаючи на обопільну зацікавленість сторін у координації дій у війні проти Речі Посполитої, укладенню союзницької угоди між Швецією та Укр. козац. д-вою заважали суперечності щодо майбутнього підпорядкування західноукр. регіону. Після підписання між Рос. д-вою та Річчю Посполитою *Віленського перемир'я 1656* та втратою Швецією стратегічної ініціативи у війні, К. X зайняв гнучкішу позицію на переговорах з укр. *козацькою старшиною.* Завдяки цьому стала можливою участь укр. полків на чолі з А.*Ждановичем* у спільній з військами швед. короля і трансильванського кн. *Ракоці Дєрдя II* кампанії на тер. Польщі 1657. Підписаний 25 жовт. від імені К. X *українсько-шведський договір 1657*, який передбачав визнання незалежності Укр. козац. д-ви та прилучення до неї західноукр. земель, не набув чинності внаслідок зміни ситуації в регіоні та зосередження сил Швеції на боротьбу з Данією.

Шведський король Карл X Густав під час сутички з польськими військами біля Варшави у 1656. Картина роботи художника Дж.-П. Лемке. 17 ст.

Дж.: Архив Юго-Западной России, ч. 3, т. 6. К., 1908; Документи Богдана Хмельницького (1648—1657). К., 1961.

Літ.: *Stade A.* Geneza decyzji Karola X Gustawa o wojnie z Polską w roku 1655. «Studia i materiały do historii wojskowości», 1973, r. 19, cz. 2; *Заборовский Л.В.* Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. М., 1981.

В.М. Горобець.

КАРЛ XII (17.06.1682—30.11.1718) — швед. король (1697—1718). Належав до Пфальцського королів. роду, першим представником якого на швед. троні був *Карл X* Густав. Н. у м. Стокгольм (Швеція). Батьками К. XII були Карл XI та Ульріка-Елеонора Датська. Здобув добру для свого часу освіту, акцентовану на вивченні релігії, історії, математики (до якої виявив особливі здібності) та фізики. Володів лат. і нім. мовами. Особливими рисами К. XII, що мали визначальний вплив на його діяльність, були схильність до самодерж. правління (див. *Абсолютизм*) та радикальних, силових рішень на противагу дипломатії, реліг. фаталізм. В умовах війни королю були притаманні такі якості, як невибагливість у побуті, витривалість і схильність до авантюризму.

У спадок від своїх попередників отримав д-ву, що домінувала в Пн. Європі та мала одні з кращих армію і флот. Це спонукало його до участі в *Північній війні 1700—1721.* Армія К. XII та союзників досить швидко здобула перемогу над силами противника: 1700 розбила датські війська, змусивши Данію до підписання Травентальського миру і виходу з війни, та рос. війська під Нарвою (нині місто в Естонії). Наступного року під Ригою (нині столиця Латвії) була отримана перемога й над саксонськими військами.

1701—06 К. XII вів війну з *Річчю Посполитою* на тер. Польщі, ця війна закінчилася підписанням Альтранштадтського миру і відреченням *Августа II* Фридерика Сильного від польс. престолу (1706). У ході кампанії під Фрауштадтом (1706; Познанська провінція, Пруссія, нині тер. Польщі) К. XII здобув свою найбільшу перемогу.

Карл XII. Портрет роботи художника Фзілжеха. 1743.

1707 К. XII домігся від герм. імп. Йосифа I Габсбурга гарантій свободи віросповідання для протестантів Сілезії (істор. область у бас. верхньої і середньої течії р. Одер). Під час походу на Рос. д-ву (1707—09) шведи, керовані К. XII, отримали перемогу над росіянами під Головчином (1708; нині село в Могильовській обл., Білорусь).

З метою виходу з-під влади Росії наприкінці 1708 на бік К. XII перейшов гетьман І.*Мазепа* з частиною укр. військ, а навесні 1709 до шведів приєдналося й Військо Запорозьке низове (див. *Запорозька Січ*). Однак це не мало вирішального значення для ходу всієї кампанії К. XII. Після поразки допоміжного корпусу в бою під Лісною (див. *Лісна, бій 1708*) армія К. XII була розгромлена у *Полтавській битві 1709.* Сам король під час Полтав. битви 1709 армією не керував, оскільки напередодні отримав поранення. Невдовзі більшість швед. війська, яке відступало, капітулювала під Переволочною (колиш. село на лівому березі Дніпра, поблизу гирла Ворскли, нині затоплене водами Дніпродзержинського водосховища).

По закінченні походу на Росію К. XII перебував 1709—14 на

землях, підвладних *Османській імперії*, — спочатку в Бендерах (нині місто в Молдові), а після арешту 1 лют. 1713 (див. *«Калабалик»*) був інтернований в Адріанополь. Після смерті І.Мазепи К. XII склав союз взаємодопомоги з гетьманом П.*Орликом,* який вимагав від К. XII запевнення, що той не змириться з росіянами, доки «московське ярмо не буде знято з України й країна не повернеться до своїх давніх вольностей». Через домовленість з П.Орликом король невдовзі після обрання останнього гетьманом видав «Diploma assecuratorium pro duce et exercitu zaporoviensi», де зобов'язався допомагати українцям в їх боротьбі з рос. царем *Петром I* і боротися за права та привілеї *Війська Запорозького*. Діяльність К. XII сприяла росту антирос. настроїв султанського двору та оголошенню султаном *Агмедом III* царю Петру I війни, яка завершилася перемогою турків та укладенням *Прутського трактату 1711.*

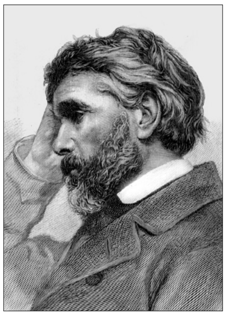
Під час перебування К. XII на турец. тер. Швецією управляла Стокгольмська рада, рішення якої постійно коригувалися королем. У той самий спосіб К. XII керував проведенням реформ у д-ві. Відсутність короля спричинила втрату ч. швед. земель, зайнятих рос., саксонськими, дат., ганноверськими та прусськими військами.

Восени 1714 К. XII прибув до міста Штральзунд (нині місто у ФРГ) — останнього швед. володіння в Німеччині. Протягом року брав участь у його обороні. В лют. 1716 очолив похід в Норвегію, під час якого було взято м. Осло, але не вдалося захопити столичну фортецю Акерсхус. Після цього провів низку реформ із мобілізації сил д-ви задля воєн. потреб. Невдовзі загинув під час облоги фортеці Фредеріксхалль в Зх. Норвегії.

Літ.: *De Voltare F.M.A.* Histoire de Charles XII. Ronen, 1731; *Fryxell A.* Berattelser ur svenska historien, 21—29. 1856—59; *Carlson F.F.* Sveniges historia under konungarna av det pfalziska huset, 6—7, 1881—1885; *Hjarne H.* Karl XII: Omstortningen i Osteuropa 1697—1703. Б/м, 1902; *Грушевський М.* Шведсько-український союз 1708 р. «ЗНТШ», 1909, т. 46; *Андрусяк М.* Зв'язки Мазепи з Station Станіславом Лещинським і Карлом XII. «ЗНТШ», 1933, т. 152; *Bengtsson F.G.* Karl XII:s levnad, bd 1—2. 1935—1936; *Крупницький Б.* Карл XII в старій і новій шведській історіографії. В кн.: Мазепа: Збірник, т. 1. Варшава, 1938; *Його ж.* Плани Мазепи у зв'язку з планами Карла XII перед українським походом шведів. «Праці Українського Наукового інституту», 1938, т. 46; *Тарле Е.В.* Северная война и шведское нашествие на Россию. М., 1958; *Haintz O.* König Karl XII von Schweden, bd 1—3. Berlin, 1958; *Jonasson G.* Karl XII och hans radgivare. 1960; Historia kring Karl XII. 1964; *Jonasson G.* Karl XII: polska politik 1702—1703. 1968; Karl XII (Ogonvittnen). 1960; *Hatton R.* Charles XII of Sweden. London, 1968; *Arteus G.* Krigsteori och historisk forklaring. I. Kring Karl XII:s ryska falttag. «MHI», 1970, 3; *Arteus G.* Krigsteori och historisk forklaring. 2. Karolinsk och europeisk stridstaktik 1700—1712. «MHI», 1972, 5; *Мацьків Т.* Чи Мазепа справді запросив Карла XII в 1708 р.? «Науковий збірник на пошану проф. О.Оглоблина». Нью-Йорк, Українська вільна Академія наук (УВАН), 1977, т. 3; История Северной войны: 1700—1721. М., 1987; *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687—1709. Мюнхен, 1988; *Grenander G.* Karl XII:s dod: Ett ogonvittnes berattelse bekraftas. «Meddelanden fran Armemuseum», 1988; *Lindegren J.* Karl XII. «A. Floren m. fl. Kungar och krigare», 1992; *Ericsson P.* Bilden av suveranen. В кн.: Dahlgren S. m. fl. Makt & vardag: Hur man styrde, levde och tankte under svensk stormaktstid. 1993; *Субтельний О.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. К., 1994; *Karlsson A.* Den jamlike undersaten: Karl XII:s formogenhetsbeskattning 1713. 1994; *Энглунд П.* Полтава: рассказ о гибели одной армии. М., 1995; *Laidre M.* Segern vid Narva: Borjan till en stormakts fall. 1996; *Ortmark A.* Jasagarna: Medlopare och nickedockar kring Gyllenhammar, Karl XII, Kreuger och andra furstar. 1996; Царь Петр и король Карл. Два правителя и их народы. М., 1999.

В.В. Station Станіславський.

КА́РЛЕЙЛЬ Томас (1795—1881) — англ. історик, філософ і соціолог 19 ст. Його творчість мала вплив на формування істор. і політ. поглядів як у Великій Британії, так і за її межами. Політ. вподобання К. не раз змінювалися. В 1830—40-х рр. він був близький до «Молодої Англії» та симпатизував чартистам, після «весни народів» (див. *Революції 1848—1849 в Європі*) вихваляв прусського короля Фрідріха II Великого, згодом з'єднався з консерваторами, виправдовував рабство в США в 1-й пол. 19 ст. та оспівував брит. колоніалізм. Проте це мало позначилося на його творчості. Найвідоміша його істор. праця — «Французька революція» (1838), у ній він яскраво зображує нестерпне становище мас і вкрай негативно оцінює якобинський терор, а також обґрунтовує теорію «героїв і натовпу», яку згодом розвинув у наступних своїх книгах. Ця теорія мала значний вплив на громад.-політ. думку Росії й України, її ідеї знайшли свій вияв у діяльності *народників* і есерів (див. *Партія соціалістів-революціонерів*), а також у монархічно-державницьких істор. концепціях.

Т. Карлейль.

Тв.: Герои и героическое в истории. СПб., 1891; Французская революция: История. М., 1991.

Літ.: *Виноградов К.Б.* Очерки английской историографии нового и новейшего времени. Л., 1975.; *Саймонс Дж.* Карлейль. М., 1981.

Р.Г. Симоненко.

КАРЛ-ЛІ́БКНЕХТІВСЬКИЙ НІМЕ́ЦЬКИЙ НАЦІОНА́ЛЬНИЙ РАЙО́Н (до 1926 — Ландауський) — див. *Національні райони.*

КА́РЛОВИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т, Празький університет. Заснований 7 квіт. 1348 у Празі (Чехія) герм. імп. і чеським королем Карлом IV Люксембургом, колиш. учнем Паризького ун-ту. На думку імператора, Прага мусила стати для Сх. Європи тим, чим був Париж для Зх. Видаючи установчу грамоту, він прийняв за зразок хартії Фрідріха II для Неаполя та Конрада IV для Салерно. Докторам були даровані привілеї Парижу і Болоньї й наказано організувати ун-т «за зразком і звичаями Studii Parisiensis». Протягом століть у ньому викладали та навчалися не лише піддані Чеського королівства, а й

Будинок філософського факультету Карлового університету. Прага. Фото початку 21 ст.

жителі ін. земель Центр. Європи, в т. ч. й русини-українці. На той час це був єдиний ун-т у слов'ян. країні. Так, уже наприкінці 14 ст. у списках студентів К.у. є записи про вихідців з укр. земель, зокрема з *Волині* та *Галичини*. За роки свого існування К.у., як і всі ін. ун-ти, пережив періоди розквіту та занепадів, але завжди залишався однією з провідних в Європі освіт. і наук. інституцій, вірною ідеям його засновників — служити чеській нації та прогресу. На поч. 15 ст., коли ректором ун-ту був Ян Гус, заклад приєднався до гуситського реформаторського руху; на поч. 17 ст. та під час Тридцятилітньої війни 1618—48 — до протигабсбурзької опозиції. 1654 за наказом імп. Фердинанда III Габсбурга ун-т було об'єднано з єзуїтським ун-том Клементинум. Новий заклад було названо Карлово-Фердинандовий ун-т, і ця назва проіснувала до 1918. Під час революції 1848—49 (див. *Революції 1848—1849 в Європі*) він перетворився на модерну вищу школу й держ. установу, що готувала професійні кадри інтелектуалів. У період апогею нац. політ. руху 1882 Карлово-Фердинандовий ун-т було поділено на 2 частини, одна з яких (німецькомовна) — була названа Німецьким ун-том, а ін. (чеська) — по-старому — Карловим ун-том. На межі 19 і 20 ст. обидва ун-ти досягли значних наук. успіхів: у нім., напр., працював проф. А.Ейнштейн, в чеському — проф. Т.*Масарик*, який 1918 став першим президентом *Чехословаччини*. Від 1883 тривалий час на мед. ф-ті Карлового ун-ту викладав всесвітньо відомий укр. біохімік, гігієніст і епідеміолог проф. І.Я.*Горбачевський,* який 1902—03 навіть був обраний ректором цього ун-ту. 1902 деякий час в К.у. продовжувала навчання укр. студентська молодь (бл. 30 осіб), яка на знак протесту проти заборони австрійс. властями заснувати укр. ун-т у *Львові* покинула Галичину. Після утворення 1918 Чехословаччини вже сотні студентів з Галичини, *Закарпатської України* та ін. укр. земель навчалися в К.у., утворивши 1919 в Празі Укр. академічну громаду в ЧСР. Восени 1921 в приміщеннях К.у. — Каролінумі, Клементінумі та природописному ін-ті — розпочалися заняття для слухачів першого вищого навч. закладу і другої наук. установи укр. еміграції міжвоєн. періоду — *Українського вільного університету,* який за згодою чехословацької влади було переведено з *Відня* до Праги. Завдяки підтримці академічного сенату К.у. УВУ розгорнув плідну культ.-освіт. й наук. діяльність і проіснував у Празі до трав. 1945 та відіграв виняткову роль у розвитку укр. к-ри, науки й susп. думки, підготувавши плеяду відомих учених і справжніх патріотів України. Водночас чимало професорів УВУ, зокрема С.*Дністрянський*, Д.*Дорошенко*, О.*Колесса*, І.Панькевич, О.Бурггардт, Я.*Рудницький*, у міжвоєн. роки викладали в К.у.

1939, після окупації Чехословаччини гітлерівськими військами, діяльність К.у. була зупинена, а Німецький ун-т увійшов до союзу ун-тів рейху.

1945 Німецький ун-т був закритий, а К.у. відновив свою роботу. В лют. 1948 встановлення в Чехословаччині комуніст. режиму тривалий період перешкоджало вільному розвиткові ун-ту. Після придушення *«Празької весни» 1968* репресіям було піддано чимало викладачів і студентів К.у. Саме масова студентська демонстрація в Празі 17 листоп. 1989 проти тоталітарної системи (див. *Тоталітаризм*) поклала початок демонтажу комуніст. режиму в Чехословаччині.

Прийнятий у країні 1990 закон про вищі навч. заклади відновив університетську автономію і свободу навчання й наук. досліджень. Сьогодні К.у. складається із 17 ф-тів (3 з них діють за межами Праги), на яких навчається понад 42 тис. студентів. У ньому працюють тисячі викладачів, які здійснюють навчання й наук.-дослідницьку роботу з різноманітних дисциплін — від соціально-гуманітарних до природничих та медицини. В співробітництві з АН Чеської Республіки засновані нові спеціалізовані дослідницькі центри: теор. досліджень, середньовічних досліджень, біблійних досліджень тощо. К.у. є чл. багатьох міжнар. наук. орг-цій та університетських програм: Європ. асоціації міжнар. освіти, Об-ня ун-тів столиць Європи, Дунайської ректорської конф., Міжнар. асоціації ун-тів та ін. Ун-т реалізує програми обміну й співпраці з вищими навч. закладами більшості країн світу, в т. ч. України.

Літ.: *Віднянський С.В.* Культурно-освітня діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921—1945 рр.). К., 1994; Чехия и Словакия в XX веке: Очерки истории, кн. 1—2. М., 2005; Інтернет-сайт:Universita Karlova v Praze (http://www.cuni.cz).

С.В. Віднянський.

КАРЛОВИ́ЦЬКИЙ КОНГРЕ́С 1698—1699. Працював у м-ку Карловці (нім. Карловіц; нині м. Сремскі-Карловаць, Сербія) з жовт. 1698 до січ. 1699 з метою припинення війни й укладення миру між д-вами-членами *«Священної ліги»* (Австрією, Венецією, Польщею, Росією) та *Османською імперією.*

Необхідність припинення війни для д-в-членів «Священої ліги» була зумовлена насамперед підготовкою Англії, Голландії (нині Нідерланди) та Австрії до боротьби за іспанський спадок (недопущення приєднання володінь бездітного іспанського короля Карла II Габсбурга до володінь короля Франції). Стамбул прагнув завершення воєн. дій у зв'язку з виснаженням своїх сил.

Суперечності в таборі союзників не дали їм змоги укласти спільний договір з Османською імперією. 16 січ. 1699 Австрія, Польща та Венеція підписали з Османською імперією окремі мирні угоди, а Росія 14 січ. уклала перемир'я на 2 роки. Після цього було підписано *Константинопольський мирний договір 1700.* За умовами мирних угод до Польщі відходили пд. Київщина, Брацлавщина та *Поділля;* під владу Австрії потрапляли Трансильванія (істор. обл. на пн. Румунії) й Угорщина, без Темешварського банату, та більша частина Славонії; Венеція отримувала Морею (середньовічна назва п-ова Пелопоннес, Греція), Далмацію (істор. область у Хорватії), о-ви святої Маври, Левкада та Егіна. Перемир'я з Росією було укладено на умовах залишення за нею фортеці *Азов* й повернення туркам захопленого плацдарму в нижньому Подніпров'ї і відмови турків у передачі Росії м. *Керч.*

К.к. юридично оформив нову розстановку політ. сил у регіоні, яка склалася в результаті успішних дій коаліції та втрати Османською імперією частини підвладних їй раніше територій.

Літ.: Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными, т. 9. СПб., 1868; *Богословский М.М.* Петр I: материалы для биографии, т. 3, 5. М., 1948; *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен, кн. 7, т. 13—14. М., 1962.

В.В. Станіславський.

КА́РЛСОН Карл Мартинович (псевд. — Едуард Іванович; 10.10.1888—22.04.1938) — один із кер. рад. органів держ. безпеки. Н. в м. Рига (нині столиця Латвії) в родині робітника. Закінчив 4-класне елементарне міськ. уч-ще та 2 класи нім. ремісничого уч-ща. Працював у друкарнях Риги (з 1903), *Санкт-Петербурга.* Брав участь у діяльності Ризької орг-ції (з 1905) і Петерб. к-ту (з 1906) *Російської соціал-демократичної робітничої партії.* 1907 заарештований, до берез. 1908 перебував в ув'язненні, від листоп. 1908 — на еміграції в Німеччині, Бельгії. 1909—14 — працівник закордонної групи Латиської с.-д. робітн. партії. 1914—17 — безробітний, зав. Будинком рос. емігрантів, складальник друкарні (Брюссель, Бельгія). В трав. 1917 повернувся до Росії, працював зав. друкарнею газ. «Пролетарская циня» (латис. — «Пролетарська боротьба»), керуючим конторою та чл. колегії з управління друкарнею Всерос. ЦВК газ. «Известия».

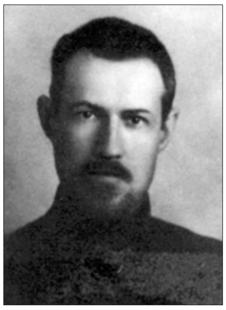
Від квіт. 1918 — зав. розвідкою та пом. зав. Секретно-оперативної частини ВЧК; з серп. 1918 — уповноважений ВЧК на Волзі (Нижній Новгород); від листоп. 1918 — голова Казанської губернської ЧК; від черв. 1919 — чл. колегії Секретного від. ВЧК; зав. політбюро і чл. колегії Моск. ЧК. Січ.—жовт. 1920 — заст. нач. Управління ЧК Всеукр. революційного к-ту, повноважний представник центр. управління ЧК по Азовському узбережжю; з листоп. 1920 — голова Донец. губернської ЧК, з лют. 1922 — нач. Донец. губернського від. ДПУ УСРР; черв. 1924 — трав. 1934 — заст. голови ДПУ УСРР і нач. Секретно-оперативного управління ДПУ УСРР (черв. 1925 — груд. 1929); черв.—лип. 1934 — нач. Харків. обласного від. ДПУ УСРР, лип. 1934 — жовт. 1936 — нач. Управління НКВС УСРР по Харків. обл.; жовт. 1936 — лип. 1937 — заступник наркома внутр. справ УСРР/УРСР; серп. 1937 — січ. 1938 — нач. Томсько-Асинського виправно-трудового табору НКВС СРСР.

Комісар держ. безпеки 2-го рангу (1935). Нагороди: орден Червоного Прапора (1923), 2 знаки «Почетный работник ВЧК—ГПУ» (1922, 1932).

22 січ. 1938 заарештований, етапований до *Москви*; 22 квіт. 1938 засуджений до смертної кари та страчений. Реабілітований посмертно.

Літ.: *Маймескулов Л.Н. и др.* Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918—1922). Х., 1990; *Шаповал Ю. та ін.* ЧК—ГПУ—НКВД в Україні: особи, факти, документи. К., 1997; *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД, 1934—1941: Справочник. М., 1999.

С.А. Кокін.

К.М. Карлсон.

КАРМАЛЮ́К Павло Петрович (06.01.1908(24.12.1907) —06.05. 1986) — оперний співак (баритон). Нар. артист СРСР (1960). Проф. (1970). Н. в с. Осівці (нині село Брусилівського р-ну Житомир. обл.). Закінчив Київ. консерваторію (1936—41, клас Д.Євтушенка). Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* 1941—43 — соліст фронтового ансамблю пісні й танцю, 1943—44 — Саратовського театру опери та балету; 1944—70 — соліст Львів. театру опери та балету. Гастролював за рубежем.

1950—77 — викл. Львів. консерваторії (нині Львів. муз. академія). Серед учнів — В.Чайка, В.Лужецький, П.Ончул, В.Федотов, С.Криворучко, С.П'ятничко та ін.

Володів сильним голосом красивого тембру й широкого діапазону, а також сценічним талантом. Партії: Остап («Тарас Бульба» М.В.*Лисенка*), Богдан («Богдан Хмельницький» К.*Данькевича*), Максим («Заграва» А.*Кос-Анатольського*), Гурман («Украдене щастя» Ю.*Мейтуса*, перше виконання), Онєгін («Євгеній Онєгін» П.*Чайковського*), Грязной («Царева наречена» М.Римського-Корсакова), Демон («Демон» А.Рубінштейна), Жермон, Ріголетто («Травіата», «Ріголетто» Дж.Верді), Ескамільо («Кармен» Ж.Бізе).

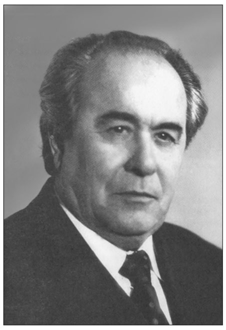
Відомий також як концертно-камерний співак. Записав на грамплатівках чимало укр. нар. пісень, а також романсів та арій з опер укр. та зарубіжних композиторів.

Лауреат Респ. конкурсу музик-виконавців у *Києві* (1945).

П. у м. *Львів.*

Літ.: *Лучко Л.* Майстер оперного мистецтва. «Вільна Україна», 1956, 13 трав.; *Анисимова З.* Народный артист. «Львовская правда», 1958, 17 берез.; *Чайка В.* Павло Кармалюк. Львів, 2002.

І.М. Лисенко.

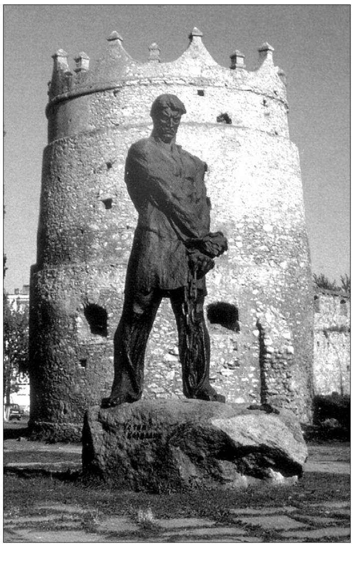

П.П. Кармалюк.

КАРМАЛЮ́К (Кармелюк, Карменюк, родинне прізв. — Карманюк) **Устим Якимович** (10.03 (27.02).1787—22(10).10.1835) —

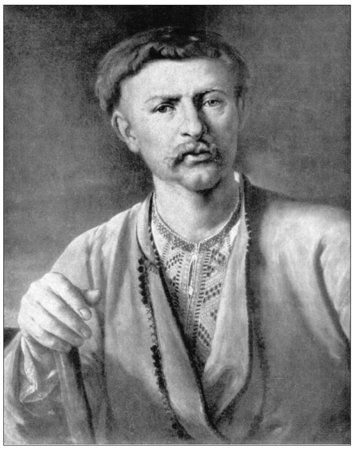
Пам'ятник Устиму Кармалюку в с. Кармалюкове Жмеринського району Вінницької області. Скульптор Я. Красножон. 1965.

Пам'ятник Устиму Кармалюку у смт Летичів Хмельницької області. Скульптор В. Зноба. 1974.

П. Карманський.

Устим Кармалюк. Портрет роботи художника В. Тропініна. 1820.

Костьол кармелітів у м. Бердичів. Фото початку 20 ст.

Монастир кармелітів у м. Теребовля Тернопільської області. В центрі — костьол Успіння Діви Марії. Фото початку 21 ст.

подільський «останній гайдамака», ще за життя опоетизований та оповитий славою нар. месника. Н. в с. Головчинці Летичівського пов. Подільського воєводства (нині с. Кармалюкове Жмеринського р-ну Вінницької обл.) в сім'ї селян-кріпаків. Збереглися документи, які засвідчують, що 1812 поміщик Пігловський віддав у рекрути Кармелюка Устима, який, однак, утік. Згодом він приєднався до ватаги, що складалася з селян-кріпаків, військ. дезертирів, дрібних шляхтичів, містечкових євреїв, і став її чільником. Загони К. здійснили понад 1000 нападів на поміщицькі маєтки та економії, сільс. й придорожні корчми, обійстя заможних селян. Сам К. не раз був схоплений, чотири рази засуджений до сибірської каторги, звідки тікав, долаючи тисячі верст пішки. Він мав широкі зв'язки, часто переховувався в містечкових євреїв та через них реалізовував відібране в *поміщиків* майно, надаючи їм покровительство за послуги.

Найбільш інтенсивно К. діяв у Літинському та Летичівському повітах *Подільської губернії*, але часом влаштовував напади також у Балтському, Він., Могилівському та Проскурівському повітах Подільської губ., а почасти — й у *Бессарабії*. Вбитий пострілом із засідки в ніч на 22(10) жовт. 1835 шляхтичем Ф.Рудковським в с. Шляхові Коричинці Летичівського пов. Подільської губ. (нині с. Волоське Деражнянського р-ну Хмельн. обл.). Похований у м-ку *Летичів*.

1833—39 діяло спец. слідство в справі К. та його спільників — «Галузинецька комісія», сформована Летичівським та Літинським нижніми земськими судами (див. *Земські суди*). За час її діяльності за обвинуваченням або за підозрою у зв'язках із К. проходило бл. 20 тис. осіб. Укр. «Робін Гуд» став героєм численних нар. пісень і переказів, а також тв. худож. літератури.

Літ.: *Dr. Antoni J. [Rolle]* Opryszek (Opowieść zdarzeń prawdziwych). В кн.: Gawędy z przeszlości, t. 1. Lwów, 1879; *Якимович С.* Устин Кармалюк в судових актах. «Червоний шлях», 1923, кн. 8; *Єрофіїв І.* До питання про Кармалюка. «Червоний шлях», 1924, № 6, 8; *Герасименко В.Я.* Кармалюк в українській народній пісні. Одеса, 1926; *Хвиля А.* Устим Кармалюк. Х., 1936; *Лавров П.А.* Устим Якимович Кармалюк. «Труды исторического факультета Киевского университета имени Т.Г. Шевченко», 1939 (1940), т. 1; Устим Кармалюк: Збірник документів. К., 1948; *Гуржій І.* Устим Кармалюк. К., 1955; Устим Кармелюк: Персональний бібліографічний покажчик. Вінниця, 1986; *Любченко В.* Евреи Подолии и Устим Карманюк (Кармалюк): Анализ взаимоотношений. «Вестник Еврейского университета в Москве», 1997, № 2 (15); *Його ж.* Кармалюк чи Карманюк? «УІЖ», 1997, № 1.

В.Б. Любченко.

КАРМА́НСЬКИЙ Петро Сильвестрович (29.05.1878—16.04.1956) — поет і перекладач. Н. в м. Чесанів (нині м. Цеханув, Польща). Навч. в Перемишльській г-зії, богословській колегії *Ватикану*, закінчив Львів. ун-т (1907). У роки *Першої світової війни* працював у таборах військовополонених українців рос. армії у Німеччині й Австрії, згодом виконував дипломатичну місію *Української Народної Республіки* у Ватикані, збирав кошти для підтримки *Західноукраїнської Народної Республіки*. 1922—32 проживав у Бразилії й Аргентині, після повернення на батьківщину працював учителем г-зії в м. *Дрогобич*. Від 1939 (після початку *Другої світової війни* та встановлення 1939 рад. влади в Зх. Україні) викладав у Львів. ун-ті. Відомостей про його діяльність під час окупації України гітлерівськими військами немає. 1944—46 був дир. меморіального музею І.*Франка*. Автор поетичних збірок «З теки самоубийця» (1899), «Ой люлі, смутку...» (1906), «Блудні огні» (1907), «Пливем по морю тьми» (1909), «Al fresco» (1917), «За честь і волю» (1923), «До сонця», «Поеми» (1941), «На ясній дорозі» (1952), кн. спогадів «Українська богема» (1936) та ін. Здійснив пер. «Божественної комедії» Данте, 1-ша ч. якого — «Пекло» — вийшла 1956 (у співавт. з М.*Рильським*). Належав до літ. угруповання *«Молода муза»*, представник раннього укр. модернізму. Створив цикли проникливої любовної лірики, екзотичних пейзажів. Його ранні поезії пронизані смутком, більш пізні — іронією та сарказмом. Вірші рад. часу позначені декларативністю.

П. у м. *Львів*.

Тв.: Поезії. К., 1992; Ой люлі, смутку (Поезії). Ужгород, 1996.

Літ.: *Шаховський С.* Смуток і радість поета. «Жовтень», 1969, № 8; Епос болю. В кн.: *Ільницький М.* Від «Молодої музи» до «Празької школи». Львів, 1995; *Голомб Л.* Митець незвичайної долі. В кн.: *Карманський П.* Ой люлі, смутку... Ужгород, 1996.

М.М. Ільницький.

КАРМЕЛІ́ТИ — катол. чернечий орден. Заснований 1156 в Палестині групою відлюдників на чолі з Бертольдом із Калабрії (істор. обл. на пд. Апеннінського

Костьол кармелітів у містечку Більшівці (нині селище міськ. типу Галицького району Івано-Франківської області). Фото початку 20 ст.

п-ова, Італія), які прибули сюди разом із хрестоносцями (див. *Хрестові походи*). На г. Кармель біля джерела св. пророка Іллі вони побудували каплицю. Після провалу хрестових походів К. (повна назва — орден Діви Марії гори Кармель) переселилися в Зх. Європу. 1247 від Папи Рим. *Інокентія IV* отримали статус «злидарюючого ордену». 1452 був створений жін. орден босоногих кармеліток, а згодом — чол. орден босоногих кармелітів, який 1593 став самостійним.

Орден К. дав світові визначних католицьких містиків: св. Іоанна від Хреста (1542—91) і св. Терезу Авільську (1515—82). У своїх творах вони описували шлях самовдосконалення до містичного єднання з Богом.

У середні віки громади К. існували в більшості європ. країн. В Україні в 17 — серед. 19 ст. монастирі К. діяли переважно на *Волині:* (Ганнопільський, Бердичівський, Вишневецький, Городиський, Дорогостайський, Дубнівський, Киселинський, Лабунський, Луцький, Нововишневецький, Олевський, Острозький, Топоржинський). Існували також їхні монастирі на *Поділлі* (Кам'янецький, Кулинський), у *Барі*, *Дрогобичі*, Перемишлі (нині м. Пшемисль, Польща).

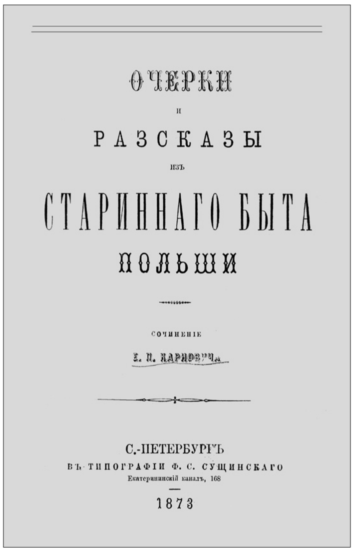
У наш час центр ордену міститься в Римі (Італія), його громада налічує бл. 5 тис. осіб. Орден має свої навч. заклади, періодичні вид., веде активну місіонерську діяльність. Сьогодні К. є в Лат. Америці, Іспанії, країнах Африки, Азії, Центр. Європи. В Україні відновлюються монастирі К. (монастир у *Київській області*).

Літ.: Кармелиты. В кн.: Христианство: Словарь. М., 1994; Реєстр монастирів Правобережної та Лівобережної України XVIII — першої половини XIX ст. В кн.: *Крижанівський О.П., Плохій С.М.* Історія церкви та релігійної думки в Україні, кн. 3. К., 1994; *Ярош О.* Сходинками посвяченого життя. Чернечі ордени в католицькій традиції. «Історія і сучасність», 1997, № 7; Кармеліти. В кн.: Релігійний словник. К., 1998; Інтернет-сайт: Ordo fratrum beatissimae Virginis Mariae de monte Carmelo (http://www.ocarm.org).

Т.О. Комаренко.

КАРНО́ВИЧІ — два козац.-старшинських, згодом — дворянських роди, вірогідно, різного походження. Більш відомий з них той, що був заснований **Антоном** (р. н. невід. — п. бл. 1710), почепівським сотенним писарем (1678—88) і *городовим отаманом* (1690—95). За родинними переказами, представники роду виїхали до *Гетьманщини* з Угорщини. Нащадки родозасновника служили сотенними старшинами та *значковими товаришами* і *військовими товаришами* в *Стародубському полку*. Онук Антона — **Степан Юхимович** (1707—88) — улюбленець вел. кн. Петра Федоровича, майбутнього рос. імп. *Петра III*, — був полковником стародубським (1762—63) в чині бригадира, генерал-майором армії герцогства Шлезвіг-Гольштейн, 1761 отримав графський титул герцогства Шлезвіг-Гольштейн від вел. кн. Петра Федоровича. Однак його нащадки цим титулом не користувалися. До нащадків Степана Юхимовича належали: **Юхим Степанович** (1793—1855) — один з найкращих сільс. господарів свого часу, один із засн. Ярославського т-ва с. госп-ва та ярославських с.-г. виставок, автор багатьох статей з питань агрономії, прибічник застосування в с. госп-ві машинної праці; ініціатор розповсюдження на Ярославщині замість невигідного хліборобства ін. видів господарювання — льонарства, городництва, травосіяння, картоплярства. **Євген Петрович** (1823—85) — публіцист, письменник, ред. часописів «Мировой посредник» (1861—62), «Биржевые ведомости» (1875—76), «Отголоски» (1881—82), постійний співробітник газ. «Голос» (1865—71), автор істор., юрид., критичних і белетристичних праць та істор. романів, з яких найбільш відомі — «Еврейский вопрос в России» (*Санкт-Петербург*, 1863), «Замечательные богатства частных лиц в России», «Мальтийские рыцари в России» (обидві — С.-Петербург, 1874), «Родовые прозвания и титулы в России» (С.-Петербург, 1886) та ін.; **Валеріан Гаврилович** (1823—91) — камергер імператорського двору (1867), дійсний статський радник (1869); **Денис Гаврилович** (1827 — р. с. невід.) — дійсний статський радник, херсон. віце-губернатор (1864—74); **Борис Гаврилович** (1837—89) — камергер імператорського двору (1876), дійсний статський радник (1881), воронезький віце-губернатор (1875—89).

До ін. гілки цього самого (заснованого Антоном) роду, що походила від абшитованого (відставного) значкового товариша (1746—53) **Григорія Юхимовича** (бл. 1710 — бл. 1765), належали: **Степан Григорович** старший (1746 — бл. 1787) — живописець та гравер; **Лев Андрійович** (1783—1850) — генерал-майор (1835), учасник багатьох військ. кампаній та кавалер багатьох орденів, комендант Ізмаїльської фор-

ОЧЕРКИ
И
РАЗСКАЗЫ
ИЗЪ
СТАРИННАГО БЫТА
ПОЛЬШИ

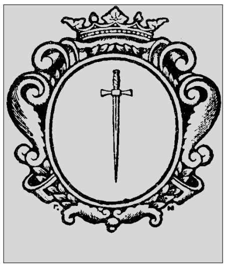
СОЧИНЕНІЕ
Е. П. КАРНОВИЧА

С.-ПЕТЕРБУРГЪ
ВЪ ТИПОГРАФІИ Ф. С. СУЩИНСКАГО
Екатерининскій каналъ, 168
1873

Карнович Є.П. «Очерки и разсказы изъ стариннаго быта Польши». СПб., 1873. Титульний аркуш.

Герб чернечого ордену кармелітів.

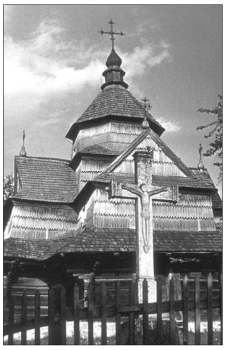
Герб роду Карновичів, нащадків А. Карновича.

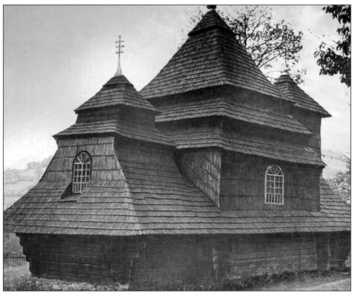
Є.П. Карнович.

Українські Карпати.

Княгиня О.В. Палей, графиня Гогенфельзен.

Церква Різдва Пресвятої Богородиці у смт Ворохта Івано-Франківської обл.

Церква Різдва Пресвятої Богородиці у с. Селятин Путильського р-ну Чернівецької обл.

Церква Архангела Михаїла в с. Ужок Великоберезнянського р-ну Закарпатської обл.

теці (1836); **Ольга Валеріанівна** (1866—1929) — графиня Гогенфельзен, княгиня Палей, яка перебувала в морганатичному шлюбі з вел. кн. Павлом Олександровичем Романовим (1860—1919).

Ін. рід К. походить від військ. товариша **Терентія** (кін. 17 ст.). З його нащадків найбільш яскравою постаттю був **Ксенофонт Іванович** (бл. 1776 — п. до 1821) — петерб. (1807—08) та моск. (1808—11) губернський прокурор.

Роди внесено до 2-ї частини Родовідних книг Київ. та Полтав. губерній та 6-ї частини Родовідних книг Курської, Тульської, Черніг. та Ярославської губерній.

Літ.: *Лазаревский А.М.* Описание старой Малороссии, т. 2. К., 1893; *Лобанов-Ростовский А.Б.* Русская родословная книга, т. 1. СПб., 1895; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 2. К., 1910.

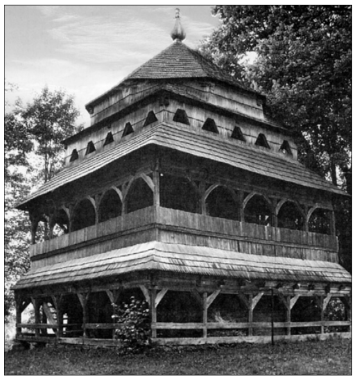
В.В. Томазов.

КАРПА́ТИ — назва гірської системи в Центр. та Пд. Європі. Довжина — бл. 1500 км, ширина — 120—430 км. Пересічні висоти — 800—1200 м, макс. — 2655 м (г. Герлаховськи-Штіт, Словаччина). У зрізі ця система має дугоподібний вигляд, випуклий у пн.-сх. напрямку. Тут межують кордони Польщі, Словаччини, Угорщини, України, Румунії. Географи поділяють К. на Зх., Сх., і Пд. Зх. К. (від Девинських Воріт біля м. Братислава (Словаччина) — до Тилічського перевалу) включають у себе Зх. Бескиди, Татри, Словацькі Рудні гори, Матру. У Сх. К. виділені Лісисті та Молдов. К. Більша частина Лісистих К. знаходиться в межах України і має назву Українські Карпати (див. *Карпати Українські*). Пд. К., або Трансильванські Альпи, простягаються до Залізних Воріт на р. Дунай. У систему К. входять також зх. румун. гори та Трансильванське плато.

Р.Ю. Подкур.

КАРПА́ТИ УКРАЇ́НСЬКІ — частина Сх. Карпат (див *Карпати*), яку на пд. зх. і пд. сх. обмежують держ. кордони України (це частина тер. Львів., Івано-Франк., Чернів. та Закарпатської областей). Середня висота 1000 м, максимальна — 2061 (г. Говерла). Простягаються смугою (завдовжки понад 270 км і завширшки 100—110 км) з пн. зх. на пд. сх. Історики умовно ділять їх на Передкарпаття (на пн. сх. від гол. карпатського вододілу) та Закарпаття (на пд. зх.).

Найдавніші археол. пам'ятки регіону належать до *палеоліту* (*Королево*, *Лука-Врублевецька*),

Дзвіниця Свято-Михайлівської церкви у с. Ясениця-Замкова Старосамбірського р-ну Львівської обл.

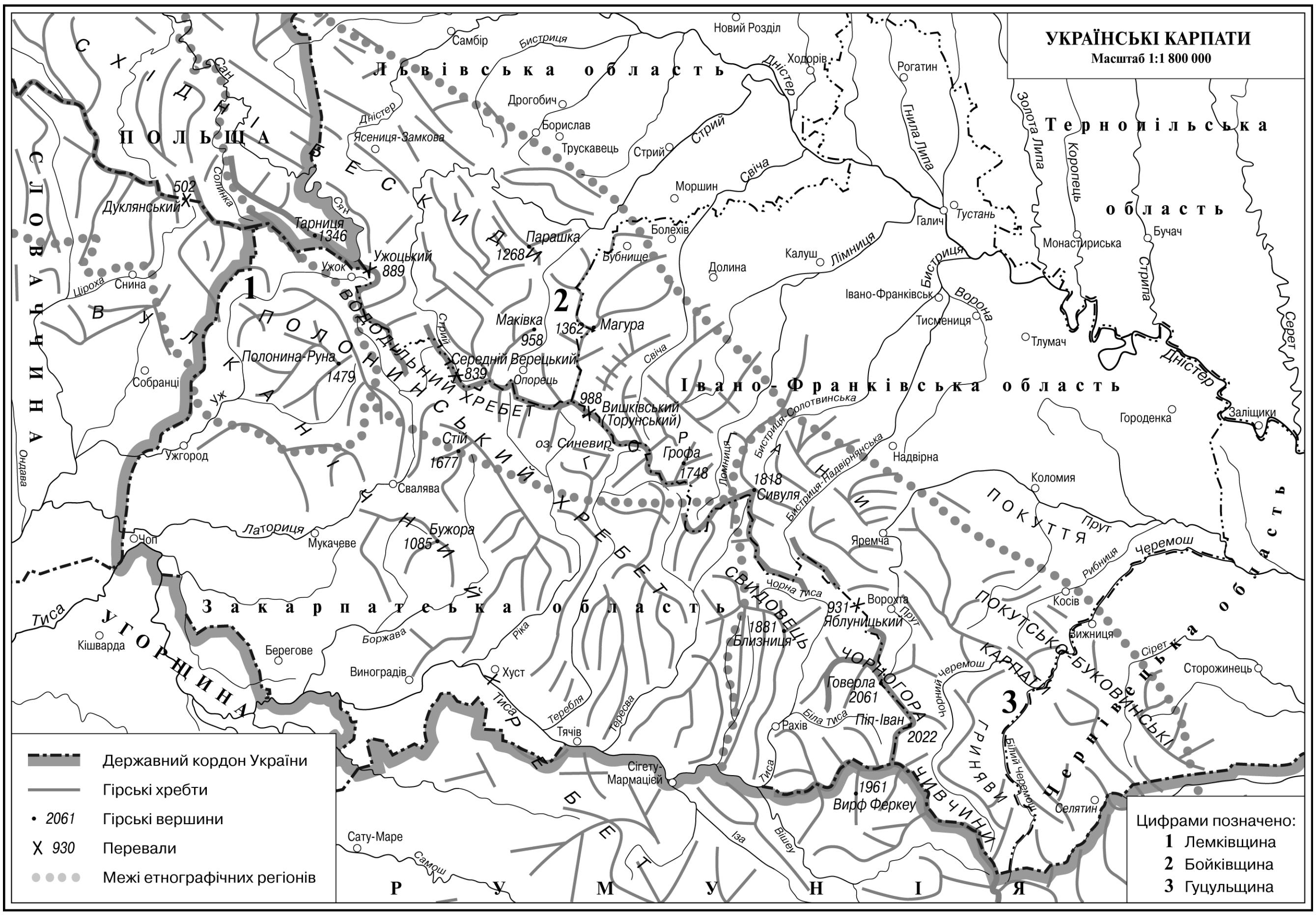
проте аж до середньовіччя (13—15 ст.) самі гори залишалися незалюдненими; усі відомі поселення попередніх часів розташов. в передгір'ях. Утім, через карпатські перевали (Ужоцький, Верецький, Воловецький, Яблунецький та ін.) з давніх часів рухалися групи переселенців, купецькі валки, військ. загони.

Першими жителями Передкарпаття і Закарпаття, чиє етнічне походження не викликає сумнівів, були фракійські племена (серед. 2 тис. до н.е. — серед. 1 тис. н.е.), серед яких антич. джерела згадують бессів, костобоків, карпів (з останніми пов'язують походження назви Карпат). Не пізніше 6 ст. нас.

Східнокарпатського регіону стає переважно слов'ян. Одне з літописних племен — білих хорватів (див. *Хорвати*) — локалізують у Передкарпатті. Наприкінці 10 ст. їх підкорив вел. кн. київ. *Володимир Святославич* і таким чином зх. кордони *Київської Русі* сягнули Карпат. Істор. процеси в Передкарпатті 12—14 ст. пов'язані з існуванням тут спочатку *Галицької землі*, а пізніше — *Галицько-Волинського князівства*. Від 14 ст. Передкарпаття (за винятком *Буковини*) перебувало під владою *Корони Польської*, а Буковина увійшла до складу *Молдавського князівства*. Закарпаття (див. *Закарпатська Україна*) в 11—16 ст. належало Угорщині, пізніше — *Трансильванському князівству* та Австрії. У 1770-ті рр. і Передкарпаття, і Закарпаття вперше цілком опинилися у складі однієї д-ви — Австрії (з 1867 — *Австро-Угорщина*). Після її розпаду і бурхливих подій 1918—20 більша ч. Передкарпаття *(Галичина)* відійшла до Польщі, Буковина — до Румунії, Закарпаття — до *Чехословаччини*. 1939—40 землі К.У. знову змінили держ. приналежність: Передкарпаття було приєднане до *СРСР*, а Закарпаття анексоване Угорщиною. Після *Другої світової війни* вся тер. К.У. увійшла до складу УРСР.

Від 11 і до серед. 20 ст. (з перервою від кін. 18 до поч. 20 ст.) природний кордон Карпат був одночасно і держ. Спочатку майже безлюдні гори (на Русі їх називали Угорськими, а в Угорщині — Руськими) являли собою нейтральну смугу між сусідніми д-вами. Лише в 13—15 ст. була встановлена чітка лінія кордону, яка практично без змін зберігається й донині у вигляді адм. меж між областями України.

До 15 ст. Карпатські гори були практично не заселені. Однак поступове розростання існуючих сіл і містечок (при відсутності поблизу них більш придатних для господарювання земель) спонукали нас. до освоєння гірських тер. Спочатку як найзручніші місця під заселення обиралися долини річок із широкими терасами для розміщення будівель та землі з відносно пологими схилами, на яких можна було вирощувати с.-г. культури. При цьому враховувалася експозиція схилів (напрями вітру та положення щодо сонця). З часом, із збільшенням кількості нас. у центр. частині поселення, розбудова його йшла за рахунок освоєння приток осн. річок. На землеробський характер карпатських поселень вказують грамоти на заселення, а також акти ревізій. При тваринницькому напрямі госп-ва розширення поселення йшло за рахунок освоєння нових лук та полонин. Поряд із цими осн. способами утворення карпатських сіл існували й ін., приміром, вирубка лісу, перехід від тимчасових зимівників до постійних жител тощо. Так створювались хутори, які пізніше ставали селами. Отже, розвиток поселень у Карпатах з урахуванням природно-геогр. особливостей залежав від профілюючих форм господарства — землеробства чи тваринництва.

На зовн. вигляд поселень значною мірою впливав характер місц. ландшафту. В передгірній ч. переважала вулична забудова сіл, а в гірській — будівлі стояли вздовж річок або були вільно розкидані по схилах гір.

Крім землеробства і тваринництва, нас. К.У. займалося сплавом лісу, деревообробкою, солеварінням і торгівлею сіллю, добуванням заліза, виготовленням полотна тощо.

Специфіка гірських сіл зумовила те, що домашні промисли не лише забезпечували насущні потреби населення, а й виступали як відробітки феод. повинностей, а з часом вони почали перетворюватися в допоміжні заняття. (На сьогодні, за винятком *Гуцульщини*, кустарні заняття практично втратили своє значення.) Населення краю часто виїжджало на сезонні (або й більш тривалі) роботи як у сусідні райони, так і за межі регіону. Відсутність постійної роботи вдома, різноманітні негативні політично-соціальні умови сприяли масовій еміграції населення, яка розпочалася наприкінці 19 ст.

Історико-етнографічні джерела кін. 18 — поч. 19 ст. фіксують наявність у К.У. субетнічних груп українців: *бойків*, *лемків*, *гуцулів*. Гірський рельєф, певна ізольованість населених пунктів зумовлювали консервацію в традиційній побутовій к-рі українців Карпат низки архаїчних елементів у духовній (сімейно-обрядовій, фольклорній) та матеріальній (плануванні поселень, житлі, харчуванні, вбранні й промислах і ремеслах) сферах діяльності, які дійшли й до нашого часу.

Серед пам'яток історії та к-ри, розташов. у горах, є дерев'яні храми (зокрема, церква Різдва Пресвятої Богородиці в с. Селятин Путильського р-ну Чернів. обл., 17 ст.; церква Різдва Пресвятої Богородиці у смт *Ворохта*, 17—18 ст.; церква Архангела Михаїла в с. Ужок Великоберезнянського р-ну Закарп. обл., 1745; дзвіниця в с. Ясениця-Замкова Старосамбірського р-ну Львів. обл., 1779; Воздвиженська церква в с. Опорець Сколівського р-ну Львів. обл., 1844), рештки давньорус. наскельних фортець (*Тустань*, Бубнище), залізничний арковий міст у смт Ворохта (1894), поховання укр. січових стрільців на г. *Маківка* (1915), руїни обсерваторії на г. Піп-Іван (1930-ті рр.), фортифікації часів II світ. війни (лінія Арпада).

Карпатська операція 1915. Російські війська у Карпатах.

Літ.: *Reinfuss R.* Łemkowie jako grupa etnograficzna. Prace i materiały etnograficzne. Lublin, 1948; *Гошко Ю.Г.* Населення українських Карпат XV—XVIII ст. Заселення. Міграції, Побут. К., 1976; *Кирчів Р.Ф.* Етнографічне дослідження Бойківщини. К., 1978; *Грабовецький В.В.* Гуцульщина XIII—XIX століть: Історичний нарис. Львів, 1982; Фізична географія Української РСР. К., 1982; Бойківщина: Історико-етнографічне дослідження. К., 1983; Гуцульщина: Історико-етнографічне дослідження. К., 1987; Народна архітектура Українських Карпат XV—XX ст. К., 1987; *Рожко М.Ф.* Тустань — давньоруська наскельна фортеця. К., 1996; Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат, т. 1. Львів, 1999; Лемківщина: Історико-етнографічне дослідження, т. 1—2. Львів, 1999—2002; *Горленко В.Ф.* Этнографические группы. В кн.: Украинцы. М., 2000; *Федака П.М.* Народне житло українців Закарпаття XVIII—XX ст. Ужгород, 2005.

Д.Я. Вортман, О.Ю. Космiна.

«КАРПА́ТО-РУ́ССКИЙ ОСВОБОДИ́ТЕЛЬНЫЙ КОМИТЕ́Т» («КРОК»). Утворений з пропагандистською метою на початку *Першої світової війни* 11 серп. (29 лип.) 1914 за підтримки командування *Південно-Західного фронту* галицькими діячами москвофільського напряму (див. *Москвофільство*), які перебували в *Києві*. Голова к-ту — Ю.Яворський; члени бюро — М.Глушкевич, Ю.Секало, М.Сихоцький; секретар — С.Лобенський. К-т ставив собі за завдання: інформувати діючу армію та рос. громадськість про галицькі справи, опікуватися біженцями та військовополоненими з «русских» галичан, а також, по можливості, здійснювати безпосереднє кер-во нац.-культ. і політ. життям в окупованій рос. військами *Галичині*. В день заснування «КРОК» ухвалив прокламацію до галичан, 50 тис. прим. якої із закликом сприяти рос. армії було розповсюджено в Галичині. 19(6) серп. 1914 відновив на базі друкарні штабу *Київського військового округу* випуск газ. *«Прикарпатская Русь»* (згодом була перенесена до *Львова*). Причетний до видання в серп. 1914 призначеної для офіцерів рос. армії секретної брошури «Современная Галичина. Этнографическое и культурно-политическое состояние ее в связи с национально-общественными настроениями». Брошура, зокрема, закликала офіцерів розпізнавати серед місц. нас. Галичини ворогів — «мазепинцев» — та відділяти їх від місц. «русских» (москвофілів). 22(9) верес. 1914 к-т саморозпустився, склавши у Львові свої повноваження перед «Русским народным советом Прикарпатской Руси».

Літ.: Карпато-русский освободительный комитет. «Киевлянин», 1914, 1 августа; Русский народный совет. «Прикарпатская Русь», 1915, 22 мая; *Петрович І. [Крип'якевич І.П.]* Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 — червень 1915. Б/м, 1915; *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле: 1914—1920. Мюнхен, 1969; *Любченко В.Б.* Москвофільський фактор в політиці Російської імперії напередодні та на початку Першої світової війни. «Проблеми історії України XIX — початку XX ст.». 2003, вип. 6.

В.Б. Любченко.

КАРПА́ТСЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1915 — бойові дії рос. військ *Південно-Західного фронту* проти австро-угор. і нім. військ у період *Першої світової війни*. Операція тривала з 1 лют. (19 січ.) по 24(11) квіт. 1915. На початку року верховне командування затвердило розроблений командуючим Пд.-Зх. фронтом ген. від артилерії М.І.*Івановим* план вторгнення рос. військ через Карпати на тер. Угорщини та нанесення *Австро-Угорщині* поразки і виведення її з війни. Ці плани стали відомі нім. командуванню, яке вирішило допомогти союзникові. Зі Сх. Пруссії та Сербського фронту були перекинуті додаткові сили в р-н міст *Мукачеве* та *Ужгород*, де була створена нова Пд. армія (команд. — ген. О. фон Лізінген) у складі 6 піх. д-зій, 3 з яких були нім. Вона мала деблокувати Перемишль (нині м. Пшемисль, Польща) і насту-

пати на *Львів*. 22—24(9—11) січ. австро-нім. війська почали наступ проти рос. 8-ї армії (команд. — ген. від кавалерії О.*Брусилов*) на *Самбір* і *Стрий*. Рос. Пд.-Зх. фронт, у свою чергу, 25(12) січ. розпочав аналогічні дії, але під натиском противника змушений був на лівому фланзі відвести свої війська до річок Дністер та Прут (прит. Дунаю). Розпочалися жорстокі зустрічні бої.

У лют. на лівому фланзі австро-угор. Сх. фронту була створена нім. 9-та Пд. армія (команд. — ген.-полк. А.Макензен), яка мала наступати на Станіслав (нині м. *Івано-Франківськ*).

У берез. рос. Пн.-Зх. фронт, для якого верховне командування планувало наступ через Сх. Пруссію на Берлін (Німеччина), перейшов до оборони, а Пд.-Зх. фронт розпочав наступ на Будапешт (нині столиця Угорщини). Увесь місяць російські 8-ма армія та лівий фланг 3-ї армії вели постійні бої. Незважаючи на спроби австро-нім. військ деблокувати Перемишль, який 6 місяців перебував в оточенні рос. військ, 22(9) берез. гарнізон, що налічував 120 тис. осіб, капітулював.

Війська рос. 11-ї армії, що здійснювали облогу, були розподілені між 8-ю та 3-ю арміями, які після цього і перейшли в наступ. Почалися кровопролитні бої, що закінчилися безрезультатно.

Під час К.о. рос. війська втратили 1 млн осіб, австро-нім. — 800 тис. Оскільки К.о. змусила Австро-Угорщину та Німеччину сконцентрувати на їхньому Сх. фронті значні військ. сили, це дало змогу Англії та Франції активізувати свої військ. операції на Балканах та в ін. р-нах бойових дій.

Літ.: *Борисов А.Д.* Карпатская операция. «Военная мысль», 1940, № 3; История первой мировой войны. 1914—1918, т. 2. М., 1975.

В.М. Волковинський.

КАРПА́ТСЬКА СІЧ, Організація народної оборони Карпатська Січ (ОНОКС) — спочатку напіввійськ. орг-ція з вишколу учасників укр. нац. руху для оборони *Карпатської України* (була створена згідно з нормами чинного на той час законодавства Чехословацької Республіки — див. *Чехословаччина*), а згодом ЗС Карпатської України. Установчі збори відбулися 9 листоп. 1938 в м. *Хуст,* на них було ухвалено Статут орг-ції, в якому проголошувалося, що гол. метою ОНОКС є: «Оборона державних і національних інтересів Підкарпатської Русі та плекання оборонного духа в українському громадянстві краю, поборювання протидержавної пропаганди та всестороння підтримка правительства Підкарпатської Русі зокрема для удержування ладу та безпеки». Гол. командантом ОНОКС було обрано Д.*Климпуша,* а до політ. штабу організації ввійшли І.Роман, І.Рогач і С.*Росоха.*

10 листоп. 1938 міністр Карпатської України Ю.*Ревай* затвердив рішення установчих зборів ОНОКС.

ОНОКС мала чітку і розгалужену структуру. Гол. її органами були Гол. команда і Рада. Команду очолював командант, який мав двох заступників і двох членів команди. В компетенції вищих органів ОНОКС було кер-во орг-цією та розпорядження її майном. Рада складалася із команди і референтів (керівників секцій). Існували референтури: організації і зв'язку; пропаганди, преси та морального виховання; інструкторсько-оборонного навчання. При Гол. команді діяли адм. секретаріат і ревізійна комісія. Члени орг-ції поділялися на: дійсних, які були прийняті командою; благодійних, які надавали орг-ції матеріальну або моральну підтримку; почесних, які мали заслуги перед укр. народом. Благодійних і почесних чл. обирала Рада. Крім чл., були і кандидати в чл. орг-ції. Чл. ОНОКС мали право брати участь у всіх заходах, що проводились орг-цією, користуватись активними і пасивними виборчими правами, а також носити формений одяг, знаки і зброю. Низові орг-ції ОНОКС поділялися на відділи. Кілька відділів складали кущ. За званнями керівний склад поділявся таким чином: старший січовик, десятник, сотник і атаман. Посади, які вони займали, були такими: гуртковий, провідник, кошовий, член ради і командант. Відзнаки посад розміщувалися на рукавах і головних уборах форменого одягу. Керівний склад приймав присягу в присутності команданта. Команди ОНОКС були створені в *Іршаві*, Воловому (нині смт *Міжгір'я*), *Великому Бичкові*, *Перечині*, *Рахові*, Середньому (нині с-ще міськ. типу Ужгородського р-ну Закарп. обл.), *Тячеві* та Хусті. Кількість їхніх дійсних чл. не перевищувала 2 тис. осіб. Крім політ. штабу, який діяв легально, існував також військ. (таємний) штаб. Його спочатку очолював полк. М.Аркас, потім — полк. Г.*Стефанів.* «Летючою естрадою» — пропагандистським відділом Укр. нац. оборони та ОНОКС — керував М.Чирський. Координатором ідеологічної та політ. роботи в Карпатській Україні був О.*Ольжич.* За матеріальну допомогу нас. й уряду А.*Волошина* відповідав Я.Барановський (Борис, Лімницький): саме він координував взаємозв'язки Закарпаття зі світ. укр. орг-ціями. До військ. штабу входили Р.*Шухевич* (Щука), З.*Коссак* (Тарнавський), О.Карачевський (Свобода), Г.Барабаш (Чорний), Є.*Врецьона* (Волянський), І.Кедюлич (Чубчик) та ін. Обов'язки нач. штабу виконував полковник М.*Колодзинський* (Гузар). До військ. справ залучалися також О.*Сеник* (Канцлер, Грибівський), М.*Капустянський* (Степовик, Генерал, Низола), В.*Курманович* та В.*Петрів.* ОНОКС видавала тижневик «Наступ» (ред. С.Росоха), мала жін. відділ, який очолювали М.Тисовська та М.Химинець.

Чл. ОНОКС захищали кордони Карпатської України від нападів угор. і польс. терористів, вони також справили істотний вплив на проведення виборів до Сойму.

2-й з'їзд Карпатської Січі в м. Хуст Закарпатської обл.

15 берез. 1939 А.Волошин призначив військ. міністром С.*Клочурака,* який, у свою чергу, призначив головнокомандуючим ЗС Карпатської України полк. С.*Єфремова.*

У ніч з 13 на 14 берез. карпатські січовики змушені були вести бої з чеськими військовиками, а наступного дня з регулярними частинами угор. армії. Незважаючи на зусилля штабу ОНОКС, січовики виявилися непідготовленими (насамперед через відсутність зброї) до боїв. Відділи ОНОКС разом з гімназистами певний час стримували наступ переважаючих угор. сил по лінії Перечин—Середнє—Іршава—Севлюш (нині м. *Виноградів*)—Королеве (нині смт *Королево*), однак 16 берез. 1939 армія противника захопила м. Хуст, і 17 берез. останні захисники Карпатської України припинили опір (хоча ще протягом місяця в горах продовжували діяти партизан. загони, які очолювали С.Росоха, Ф.Тацинець, М.Крупа, О.Ворохта). В боях ОНОКС втратила бл. 1 тис. осіб. Угор. власті повідомили, що під час березневих операцій в Карпатській Україні їх армія втратила 72 вояки вбитими, 163 пораненими, 4 пропали без вісті.

Літ.: *Росоха С.* Карпатська Січ. В кн.: Історія Українського війська. Вінніпег, 1953; *Якимович Б.* Карпатська Україна та її Збройні Сили — Карпатська Січ (1938—1939 рр.). «Шлях Перемоги». 1993, 13 берез.; *В.М.* Карпатська Січ. В кн.: Енциклопедія українознавства. Словникова частина, т. 3. Львів, 1994; *Д.К.* Організація Народної Оборони «Карпатська Січ» (ОНОКС). В кн.: Енциклопедія українознавства. Загальна частина, т. 3. К., 1995; Карпатська Січ. В кн.: Довідник з історії України, т. 2. К., 1995; *Фрідманський В.* До питання про діяльність організації «Карпатська Січ» (1938—1939 рр.). «Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею» (Ужгород), 1995, вип. 1; Карпатська Січ. В кн.: Матеріали наукової конференції. Ужгород, 1996; *Вегеш М.* Карпатська Січ: сторінки історії (1938—1939 рр.). Ужгород, 1996; *Його ж.* До питання про виникнення та діяльність Організації Народної Оборони Карпатська Січ (1938—1939 рр.). В кн.: Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді, річник 1(15). Ужгород, 1996; *Вегеш М., Віднянський С.* Карпатська Січ. В кн.: Малий словник історії України. К., 1997.

М.М. Вегеш.

Члени уряду Карпатської України. Зліва направо: М. Долинай, А. Штефан (3-й), А. Волошин, Ю. Ревай, В. Комаринський, С. Довгаль. 1939.

КАРПА́ТСЬКА УКРАЇ́НА (до 30 груд. 1938 — Підкарпатська Русь) — спочатку автономна тер.-адм. одиниця в складі федеративної *Чехословаччини*, а згодом — формально незалежна д-ва. Утворена на теренах *Закарпатської України* 8 жовт. 1938 під назвою Підкарпатська Русь. 11—25 жовтня 1938 прем'єр-міністром був А.*Бродій*, а від 26 жовт. 1938 — А.*Волошин*. А.Бродій проводив відкриту проугор. політику, А.Волошин — проукр., покладаючи надії на протекторат гітлерівської Німеччини. Згідно з рішенням Віденського арбітражу 2 листоп. 1938 (див. *Віденські арбітражі 1938, 1940*), від Підкарпатської Русі на користь Угорщини відійшло бл. 100 населених пунктів, зокрема міста *Ужгород, Мукачеве* і *Берегове*. 22 листоп. 1938 чехословац. парламент змінив Конституцію ЧСР від 29 лют. 1920, доповнивши її постановами про федеративний устрій. Тоді ж була ухвалена окрема Конституційна грамота Підкарпатської Русі, згідно з якою край вважався федеративною ч. ЧСР. 30 груд. 1938 була запроваджена нова назва краю «Карпатська Україна». Уряд К.У., який після рішень Віденського арбітражу перемістився з м. Ужгород до м. *Хуст*, складався з чотирьох мін-в: внутр. справ, шкільництва, справедливості (юстиції) і комунікації. Кожне мін-во мало кілька ресортів (відділів). Мін-во юстиції очолив А.Дутка, шкільництва — А.*Штефан*, комунікації — Ю.*Ревай*; останнє відомство мало 8 відділів: господарства, залізниць, пошти, телефону, телеграфу, охорони здоров'я, торгівлі і промислів, громад. робіт, соціальної опіки. Особистими секретарями А.Волошина були призначені С.*Росоха* та І.Рогач. У груд. 1938 нач. від. пропаганди став В.Комаринський, а дир. фінансів С.*Єфремов,* крайову поліцію очолив Ю.Білей. Функції установчої влади взяв на себе обраний населенням Закарпаття Сейм (Сойм) Карпатської України, він упродовж одного дня своєї роботи — 15 берез. 1939 законодавчо закріпив незалежність нової д-ви і основи її держ. ладу (див. *Конституційні акти незалежної Карпатської України*) та обрав Президентом д-ви А.Волошина. Проголошення незалежності відбулося в умовах угор. вторгнення на тер. краю, яке розпочалося в ніч з 13 на 14 берез. 17 берез. останні захисники К.у. (див. *Карпатська Січ*) припинили чинити опір, уряд емігрував за кордон.

Літ.: *Стерчо П.* Карпатоукраїнська держава. Львів, 1994; *Вегеш М.* Карпатська Україна 1938—1939 років у загальноєвропейському історичному контексті, т. 1—2. Ужгород, 1997; *Його ж.* Історичні монографії та дослідження, т. 1. Закарпаття в контексті центральноєвропейської політичної кризи напередодні Другої світової війни. К.—Ужгород, 1998; Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців. Ужгород, 2002; *Вегеш М.М.* Карпатська Україна: Документи і факти. Ужгород, 2004; *Вегеш М.М. та ін.* Августин Волошин. Життя і помисли президента Карпатської України. Ужгород, 2005.

М.М. Вегеш.

КАРПА́ТСЬКИЙ РЕЙД СУМСЬКО́ГО ПАРТИЗА́НСЬКОГО З'ЄДНАННЯ ПІД КОМА́НДУВАННЯМ С.КОВПАКА́ 1943 — проводився згідно з оперативним планом бойових дій партизанів України на весняно-літній період 1943 року, що був затверджений ЦК ВКП(б) і *Державним комітетом оборони СРСР.* Проходив з 12 черв. до 1 жовт. Перед з'єднанням ставилося завдання вийти рейдом на тер. *Чернівецької області* для здійснення там диверсій на нафтопроводах і комунікаціях противника, організації партизанського руху, а також вивчення можливостей ведення партизанської боротьби на тер. Польщі, *Чехословаччини*, Угорщини та Румунії. З'єднання (усього 4 батальйони, в їхньому складі було понад 1900 бійців, які мали на озброєнні, окрім гвинтівок, автоматів і пістолетів, також гармати, міномети й станкові кулемети) вийшло в рейд з білорус. с. Мілашевичі. Під час просуван-

ня до заданого району відбулося кілька сутичок з ворогом — з охороною залізничних переїздів біля населених пунктів Томашгород, Рокитно, Борове. 24—25 черв. при форсуванні р. Горинь (прит. Прип'яті, бас. Дніпра) між селами Корчин і Здвижде Людвипільського р-ну Рівнен. обл. авангард з'єднання зіткнувся з бійцями *Української повстанської армії*, які намагалися зашкодити переправі. Після переговорів, ініційованих комісаром з'єднання С.*Руднєвим*, справу було полагоджено і бійці УПА без бою пропустили партизанів.

У ніч з 6 на 7 лип. з'єднання перетнуло кордон між рейхкомісаріатом *«Україна»* і дистриктом *«Галичина»*, що входив до складу *Генеральної губернії*, і розгорнуло активні бойові дії. Було здійснено низку гучних диверсій на залізничних і шосейних комунікаціях, підірвано кілька ешелонів і зруйновано 4 мости, це на тривалий час зупинило рух на залізниці *Тернопіль*—Проскурів (нині м. *Хмельницький*), яка мала стратегічне значення. Німецька адміністрація одразу ж вдалася до рішучих дій. Напад на загони з'єднання було вчинено на сх. від *Скалата*. Партизани розгромили противника і услід за цим захопили містечко, де до їхніх рук потрапили трофеї — продовольство та майно. У ніч з 12 на 13 лип. Шалигінський загін з'єднання раптовим ударом вибив німців із с. Раштовці. Після цього гітлерівці почали застосовувати проти партизанів авіацію. 15 лип. з'єднання було блоковане майже 3 тис. нім. солдатів у лісі поблизу с. Седлиска. Після того, як партизанам вдалося вирватись із оточення, вони рушили в напрямку гір. Упродовж 18—19 лип. в р-нах населених пунктів *Солотвин*, Росульна, Манява відбулося кілька боїв, після чого з'єднання увійшло в Карпати. Гітлерівці перекинули у цей район додаткові сили і заблокували партизанів у горах, а невдовзі почали піддавати їх безупинним ударам авіації. Спроби вирватися з оточення не мали успіху, з'єднання виявилося непідготовленим до ведення ефективних бойових дій у гірській місцевості. За цих обставин партизанське командування наказало знищити гармати, міномети й станкові кулемети, а на верхових коней покласти вантаж і поранених. Після цього партизани атакували німців там, де ті цього менше всього могли чекати, а саме в районі м. *Ділятин* (тут був розташований німецький штаб з керівництва операцією). Рано вранці 4 серп. майже 1,5 тис. партизанів 3 ударними колонами кинулися з гір у долину Ділятина і зненацька заскочили там нім. гарнізон. Партизани пройшли через усе місто, і лише на виході їхній авангард на чолі з С.Руднєвим зіткнувся з колоною німців на автомашинах (до 1 тис. вояків), що прибула з *Коломиї*. Аби дати змогу осн. силам партизанів вийти з міста, С.Руднєв з кількома десятками бійців вступив у зустрічний бій з ворогом. З'єднання вирвалося з міста, але знову змушене було відійти в гори. С.Руднєв і його загін загинули. 5 серп. на нараді командирів і комісарів було ухвалено рішення розділити з'єднання на 6 бойових груп і кожній з них самостійно піти на прорив, а потім тим, хто прорветься, знову зустрітися в обумовленому місці й продовжити бойові дії в Прикарпатті. Німці, які не чекали повторної атаки, не зуміли перешкодити партизанам вирватися з оточення, хоча й кинулися їх переслідувати. Тим часом втрата важкої зброї, боєприпасів і фізична втома не дали змоги з'єднанню продовжити боротьбу в Карпатах. Тоді групами (великими і малими) і по одному партизани рушили на Полісся. Між 23 і 27 вересня в районі м. Городниця зустрілися групи С.*Ковпака*, П.*Вершигори* і М.Павловського, всього понад 600 бійців, а наприкінці цього ж місяця вони вийшли в район свого постійного базування на Поліссі. Рейд у Карпати, який тривав майже 100 днів, був розцінений ЦК КП(б)У і *Українським штабом партизанського руху* «найбліскучішим рейдом із всіх рейдів, які здійснювалися партизанами України». Партизани пройшли 4 тис. км по окупованій тер., в боях і диверсіях підбили 2 літаки, 4 танки, 5 гармат, спалили 333 автомашини, зруйнували 40 нафтових веж, 13 нафтосховищ, 3 нафтопереробні з-ди, підірвали 19 ешелонів, 47 залізничних і шосейних мостів довжиною 3,6 тис. погонних метрів. Загони з'єднання знищили бл. 3,5 тис. ворожих солдатів і офіцерів. Власні втрати партизанів вбитими і зниклими без вісті сягали до 600 осіб.

Начальник Українського штабу партизанського руху Т. Строкач вручає нагороди перед початком Карпатського рейду. 1943.

Пам'ятник партизанам-ковпаківцям у м. Яремча Івано-Франківської обл. Скульптор В. Бородай, архітектори А. Ігнащенко, С. Тутученко. 1967.

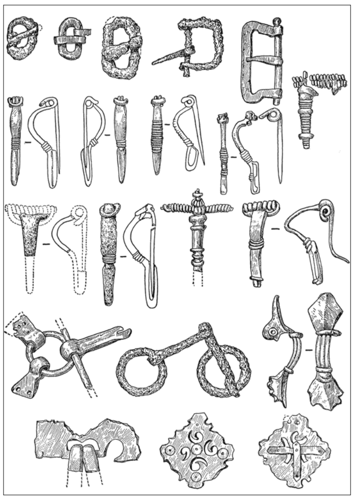
Разом з тим рейд засвідчив, що план його проведення був украй ризикованим, оскільки його ініціатори і розробники — ЦК КП(б)У і УШПР — у поспіху, — аби догодити наполяганням Москви, — не врахували чимало важливих обставин проведення бойових партизанських операцій у Карпатах. Насамперед, що укр. населення Карпат не надасть бажаної підтримки партизанам і що гармати та міномети у гірських умовах зашкодять їхнім (партизанів) діям.

Літ.: Вершигора П. Люди с чистой совестью, т. 2, кн. 2. Карпатский рейд. М., 1963; *Ковпак С.А.* Від Пу-

тивля до Карпат. К., 1973; *Курас И.Ф., Кентий А.В.* Штаб непокоренных (Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны). К., 1988; Україна партизанська. 1941—1945. Партизанські формування та органи керівництва ними. К., 2001.

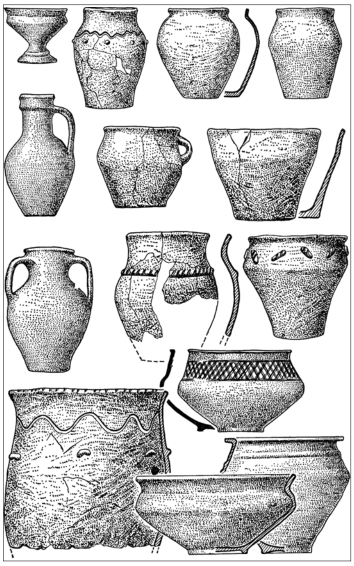
А.В. Кентій.

КАРПА́ТСЬКИХ КУРГА́НІВ КУЛЬТУ́РА — археол. к-ра кін. 2 — поч. 5 ст. н. е. Її пам'ятки поширені в передгірських областях Сх. Карпат по верхніх течіях Дністра, Сірета і Прута (притоки Дунаю). Перші з них були відкриті наприкінці 19 ст., в окрему *археологічну культуру* виділені М.Смішком 1960. Назва пов'язана з курганним поховальним обрядом. Дослідження провадили Т.*Сулімірський*, Я.*Пастернак*, М.Смішко, Л.Вакуленко. Розкопки велися на 10 поселеннях та 30 могильниках. Поселення розташов. на мисах, утворених

Карпатських курганів культура. Металеві пряжки, фібули та кінська збруя.

Карпатських курганів культура. Гончарна та ліпна кераміка.

течіями річок. Житла — напівземлянки прямокутної форми пл. 9—12 м², глибиною 0,5—0,9 м. Наявні також госп. споруди, госп. ями та вогнища поза спорудами. На поселеннях у смт *Печеніжин* та с. Голинь (Калуського р-ну) відкриті гончарські горни, в с. Пилипи (Коломийського р-ну, всі Івано-Франк. обл.) — комплекс зерносховищ. Могильники розташов. на вершинах узгір'їв та високих берегах річок. Вони налічують від 5—20 до 60—100 насипів. Кургани куполоподібної форми мали висоту 1—1,5 м і діаметр 10—12 м. Тут виявлені залишки земляних, кам'яних та дерев'яних підкурганних конструкцій. Обряд поховання — тілоспалення на місці поховання. Поховальний інвентар складався з керамічних посудин-приставок, предметів убрання покійного (фібули, пряжки, намиста та ін. прикраси) та особистих речей (ножі, знаряддя праці, кістяні гребінці, монети). Про заняття нас. землеробством свідчать знайдені в курганах та на поселеннях наральник, серпи, жорна, посудини для зберігання зерна та широкий асортимент виявлених зерен обгорілих злаків. У керамічному комплексі виробів переважає посуд, виготовлений на гончарному крузі. На широкі торг. зв'язки, здебільшого зі сх. рим. провінціями (див. *Рим Стародавній*), вказують численні знахідки антич. амфор, рим. монет, а також імпортного скляного посуду.

Літ.: *Смішко М.Ю.* Карпатські кургани першої половини I тисячоліття н. е. К., 1960; *Вакуленко Л.В.* Пам'ятки підгір'я Українських Карпат першої половини I тисячоліття н. е. К., 1977.

Л.В. Вакуленко.

КАРПА́ТСЬКО-ДУКЛЯ́НСЬКА НАСТУПА́ЛЬНА ОПЕРА́ЦІЯ 1944. Здійснена 8 верес. — 28 жовт. військами *Першого Українського фронту* (команд. — маршал І.*Конєв*) за сприяння військ *Четвертого Українського фронту* (ген.-полк. (з 26 жовт. — ген. армії) І.*Петров*) у рамках *Східно-карпатської наступальної операції 1944* на прохання ЦК Комуніст. партії Чехословаччини і командування Словац. нац. повстання надати допомогу словац. повстанцям. Радянським військам 1-го Укр. фронту — 38-й армії ген.-полк. К.*Москаленка* (14 стрілец., кінних, танк. д-зій та 1-й Чехословац. армійський корпус ген. Л.*Свободи*) і 1-й гвард. армії ген.-полк. А.*Гречка* (9 стріл. д-зій, танк. бригада) — протистояла нім. група ген. Хейнріці (18 піх. і танк. д-зій). Гол. удар із р-ну Кросно (Польща) через Дуклянський перевал на Пряшів (нині м. Прешов, Словаччина) завдавала 38-ма армія, допоміжний — із Сянока (нині Санок) на Команьчу (обидва Польща) — 1-ша гвард. армія. Їхні дії підтримували частини 2-ї та 8-ї повітряних армій. У боях 8—14 верес. рад. війська прорвали оборону противника і, продовжуючи наступ, 6 жовт. оволоділи Дуклянським перевалом та заглибилися на тер. Словаччини. Однак у зв'язку з роззброєнням німцями 2 верес. Східнословац. корпусу і переходом повстанців до партизан. дій, армії К.Москаленка та А.Гречка на лінії Ясло (Польща)—Свидник (Словаччина)—Команьча змушені були перейти до оборони. В ході операції рад. війська відволікли на себе значні сили гітлерівців, але втратили вбитими і пораненими набагато більше особового складу (бл. 110 тис.), ніж противник (52 тис. осіб).

Літ.: *Проэктор Д.М.* Через Дуклинский перевал. М., 1960; История Второй мировой войны 1939—1945, т. 9. М., 1973; *Москаленко К.С.* На Юго-

Западном направлении 1941—1943: Воспоминания командарма, кн. 1—2. М., 1979; *Конев И.С.* Записки командующего фронтом. М., 1982; Великая Отечественная война 1941—1945: Энциклопедия. М., 1985; Гриф секретности снят: Потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах. Статистическое исследование. М., 1993.

К.Є. Науменко.

КАРПА́ТСЬКО-У́ЖГОРОДСЬКА НАСТУПА́ЛЬНА ОПЕРА́ЦІЯ 1944. Проводилася з 9 верес. до 28 жовт. військами *Четвертого Українського фронту* (ген.-полк. (з 26 жовт. — ген. армії) І.*Петров*) як складова частина стратегічної *Східнокарпатської наступальної операції 1944* з визволення *Закарпатської України* та сприяння військам *Першого Українського фронту* (команд. — маршал І.*Конєв*) в *Карпатсько-Дуклянській операції 1944.* 9 верес. із р-ну Сянок (нині Санок) — Залуж у напрямку на Команьчу (усі у Польщі) та Руський перевал перейшла в наступ 1-ша гвард. армія 4-го Укр. фронту і на 14 верес. заглибилася в оборону противника на ділянці фронту в 30 км на 15 км, а 20 верес. її правофлангові з'єднання першими вступили на землю Словаччини. Водночас війська 18-ї армії цього ж фронту, що наступали із р-ну *Сколе* у напрямку Ужоцького та Верецького перевалів, прорвали оборону противника на правому фланзі, а війська 17-го гвард. стрілец. корпусу успішно розвинули наступ із р-ну *Ділятин—Косів* у напрямку *Ясіні.* Після запеклих боїв в умовах бездоріжжя та важкодоступної гірсько-лісистої місцевості війська 4-го Укр. фронту на 18 жовт. оволоділи Руським, Ужоцьким, Верецьким, Яблуницьким та ін. перевалами, м. *Рахів*, с. Ясіня і 20 жовт. досягли рад.-чехословац. кордону (за відзнаку у боях 40 частин і з'єднань дістали почесне найменування «Карпатських»). За умов успішного наступу правого крила *Другого Українського фронту* в р-ні південно-західніше *Ужгорода* війська 18-ї армії 4-го Укр. фронту, переслідуючи противника, 24 жовт. визволили *Хуст,* 26 жовт. — *Мукачеве,* 27 жовт. — Ужгород, 29 жовт. — *Чоп* (за відвагу в боях почесне найменування «Мукачівських» дістали 8 частин, «Ужгородських» — 10). У ході К.-У.н.о. війська 4-го Укр. фронту завдали серйозної поразки нім. 1-й танк. армії, повністю розгромили угор. 1-шу армію й завершили визволення УРСР в її довоєн. кордонах. У ході операції було також звільнено частину тер. Словаччини та створено передумови для розвитку наступу на війська противника на будапештському напрямку.

Літ.: ІМіС Української РСР: Закарпатська область. К., 1969; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945, т. 3. К., 1975; История Украинской ССР: Краткий очерк. К., 1982; Великая Отечественная война 1941—1945: Энциклопедия. М., 1985.

Т.Б. Іонова.

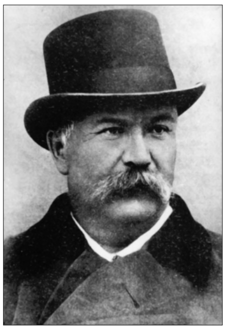
КАРПЕ́НКО Олександр Юхимович (н. 15.04.1921) — учений, педагог, громад. діяч. Д-р істор. н. (1968), проф. (1980). Н. в с. Слобода (нині село Черніг. р-ну Черніг. обл.) в сел. родині козац. походження. 1938 по завершенні шкільної освіти зарахований до Черніг. вчительського ін-ту на істор. ф-т. У жовт. 1938 направлений на роботу вчителем історії в Малодівицьку неповну серед. шк. Черніг. обл., одночасно продовжував навчання в ін-ті, який закінчив у черв. 1940. В жовт. 1940 був призваний на дійсну військ. службу до лав Червоної армії (див. *Радянська армія*). Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* брав участь у захисті зх. кордонів України, в обороні *Києва* та *Харкова*, в *Сталінградській битві 1942—1943.* Війну закінчив командиром артилер. батареї гвард. полку. В лют. 1946 демобілізований. 1947 закінчив Київ. пед. ін-т. 1947—48 — слухач від-ня міжнар. відносин при Респ. парт. школі. 1948—49 — викл. Київ. пед. ін-ту іноз. мов. 1949—52 — зав. від. фондів та обслуговування читачів Львів. наук. б-ки АН УРСР. 1952—53 — учений секретар, 1953—60 — ст. н. с. Ін-ту038 суcп. наук АН УРСР (нині *Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України*). 1953 в Ін-ті історії АН УРСР захистив канд. дис. на тему: «Селянські повстання у Львівському воєводстві у 1932—1933 рр.» (наук. кер. — Ф.*Шевченко*). 1960—70 — доц. каф-ри історії СРСР Львів. ун-ту. 1966 у Харків. ун-ті захистив докторську дис. на тему: «Іноземна воєнна інтервенція на Україні 1918—1920 рр.». У груд. 1970 був звільнений з роботи в ун-ті за звинуваченням в «українському буржуазному націоналізмі» і влаштувався в Держ. музей етнографії та художнього промислу АН УРСР (див. *Музей етнографії та художнього промислу*) на посаду ст. н. с., де працював до 1978. З 1978 — проф., 1986—90 — зав. каф-ри історії СРСР і УРСР, 1990—95 — проф. каф-ри історії України Івано-Франк. пед. ін-ту ім. В.Стефаника. 1995—2004 — зав. відділу регіональних проблем *Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України* та *Прикарпатського національного університету імені В.Стефаника.* З 2004 — дир. Наук. центру досліджень укр. нац.-визвол. руху Прикарпатського нац. ун-ту ім. В.Стефаника та Ін-ту політ. і етнонац. досліджень НАН України.

О.Ю. Карпенко.

Досліджує проблеми історії України та Польщі новітнього часу, проблеми міжнар. відносин.

Тв.: Селянські повстання в Галичині в 1933 році. «Вісник АН УРСР 1953», № 9; Селянські повстання в Польщі в 1932—1933 рр. К., 1955; Встановлення Радянської влади у Східній Галичині в 1920 р. «УІЖ», 1957, № 3; З історії революційного руху в Західній Україні. Вісник АН УРСР, 1957, № 8; Деякі питання з історії Комуністичної партії Західної України (1924—1925 р.). «УІЖ», 1958, № 3; Проспект «Нариси історії КПЗУ». Львів, 1959; Імперіалістична інтервенція на Україні. 1918—1920. Львів, 1964; Міжнародний імперіалізм — організатор загарбання західноукраїнських земель. В кн.: Торжество історичної справедливості. Львів, 1968; Шляхом Великого Жовтня. Івано-Франківськ, 1981; До питання про утворення КПЗУ. «УІЖ», 1989, № 2; Листопадова 1918 р. національно-демократична революція на західноукраїнських землях. «УІЖ», 1993, № 1; Історія України. Програма курсу для гуманітарних спеціальностей. К., 1993; Статус Східної Галичини у міжнародноправових аспектах (1918—1923). «Вісник Прикарпатського університету. Серія: Історія» (Івано-Франківськ), 1998, вип. 1; Про хронологічні межі існування Західно-Української Народної Республіки. Там само. 2000, вип. 3; Західно-Українська Народна Республіка 1918—1923: Документи і матеріали, т. 1—5, кн. 1—8. Івано-Франківськ, 2001: (Кер. роботи, укладач, відп. ред.); З історії Західно-Української Народної Республіки: До 85-річчя з дня народження професора

І.К. Тобілевич (Карпенко-Карий).

І. Карпинець.

Г.Ф. Карпов.

О.Ю. Карпенка. Івано-Франківськ, 2006.

Літ.: Переслідують учених. «Український самостійник», 1971, № 12; *Жерноклеєв О.С.* 80-річчя доктора історичних наук, професора О.Ю. Карпенка. «УІЖ», 1982, № 1; *Великочий В.* Мудрий вчитель і справжня людина. «Світ молоді», 2001, 4 трав.; Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис: На пошану професора Карпенка. Івано-Франківськ, 2001, № 5—6; *Кугутяк М.* Він повертає українській історії її справжнє обличчя. «Галичина», 2001, 12 черв.

О.О. Ковальчук.

КАРПЕ́НКО-КА́РИЙ (справжні прізв., ім'я та по батькові — Тобілевич Іван Карпович; ін. псевд. — Гнат Карий, Неплюй, Тугай; 29(17).09.1845—15(02).09. 1907) — драматург, прозаїк, актор, режисер, театральний діяч. Старший брат М.К.*Садовського* та П.*Саксаганського.* Н. в с. Арсенівка (нині село Новомиргородського р-ну Кіровогр. обл.) в сім'ї збіднілого шляхтича. Від 1859 служив дрібним чиновником. 1863 заснував аматорський гурток, до якого приєднався М.*Кропивницький.* 1869 одружився з Н.Тарковською. 1871 неподалік м. Єлизаветград (нині м. *Кіровоград*) на землі, що дісталася в спадок, побудував садибу (після смерті дружини 1881 назвав Надеждівкою — нині це історико-культ. заповідник *«Хутір Надія»*). Наприкінці 1870-х рр. очолив аматорський гурток при громад. клубі (діяльність гуртка припинилася після 1876, див. *Емський акт 1876*). Ставши чл. Т-ва з поширення ремесел і грамотності (нелегальний українофільський гурток), пропагував революц.-визвол. ідеї, розповсюджував заборонену літ. Восени 1883 за політ. неблагонадійність звільнений зі служби та висланий на 3 роки до м. Новочеркаськ (нині місто Ростовської обл., РФ) під гласний нагляд поліції. Тут він удруге одружився — з С.Дітковською — і повернувся на х. Надія (поблизу с. Миколаївка; нині село Кіровогр. р-ну Кіровогр. обл.). Від 1888 — актор трупи свого брата М.К.Садовського. 1890 разом зі своїм молодшим братом П.Саксаганським створив «Товариство російсько-малоросійських артистів». Під кер-вом його брата т-во стало найкращим укр. театральним колективом, що плідно розвивав традиції укр. сцени. На базі цього т-ва виникла об'єднана трупа корифеїв укр. театру «Малоросійська трупа», а згодом — «Товариство малоросійських артистів під керівництвом П.Саксаганського за участю Івана Карпенка-Карого».

Зліва направо: І.К. Тобілевич (Карпенко-Карий), П.К. Тобілевич (Саксаганський), О. Михалевич, М.К. Тобілевич (Садовський). 1890.

Літ. діяльність почав у серед. 1870-х рр. як критик, фейлетоніст, публіцист. У драматургії виступив на поч. 1880-х рр. Написав 18 оригінальних п'єс і переробив 3 п'єси ін. авторів.

П. у м. Берлін (Німеччина), в клініці проф. Боаза, тіло за його заповітом було перевезене в Україну і поховане на х. Надія.

З нагоди 100-річчя від дня народження К.-К. 1945 його ім'я присвоєно Київ. ін-ту театральних мист-в. У його садибі 1956 відкрито заповідник-музей «Хутір Надія». В с. Корлюгівка Кіровогр. р-ну Кіровогр. обл. на могилі та в заповіднику-музеї встановлено пам'ятники.

Тв.: Твори. Львів, 1897; Драми і комедії, т. 1—5. Одеса—Полтава, 1897—1905; Твори, т. 1—6. К.—Х., 1929—31; Твори, т. 1—3. К., 1960—61; Вибрані п'єси. К., 1970; Твори, т. 1—3. К., 1985; Вибрані твори. К., 1989; Драматичні твори. К., 1989.

Літ.: *Єфремов С.* Карпенко-Карий (Ів.К.Тобілевич). К., 1924; *Чикаленко Є.* Щоденник: (1907—1917). Львів, 1931; *Саксаганський П.* Театр і життя: Мемуари. Х., 1932; *Ткаченко Г.В.* Іван Тобілевич (Карпенко-Карий). Х.—К., 1933; *Тобілевич С.В.* Життя Івана Тобілевича. К., 1945; *Тобілевич С.В.* Мої стежки і зустрічі. К., 1957; *Падалка Н.І.* Життя і творчість І.Карпенка-Карого. К., 1957; *Скрипник І.П.* Іван Карпенко-Карий (Іван Карпович Тобілевич). К., 1960; *Цибаньова О.С.* Літопис життя і творчості І.Карпенка-Карого (І.К.Тобілевича). К., 1967; І.К.Карпенко-Карий: 1845—1907. В кн.: Корифеї українського театру. К., 1982; Спогади про Івана Карпенка-Карого. К., 1987; *Дудко В.І.* Неопублікований лист Івана Карпенка-Карого. «Архіви України», 1990, № 6; *Лата А.Т.* Апостоли правоти і науки: Документи і матеріали. К., 1999; *Василенко Р.* Життя в гримі та без (Шляхами діаспори). К., 1999; *Шаров О.* 100 видатних імен України. К., 1999.

Л.Ф. Шепель.

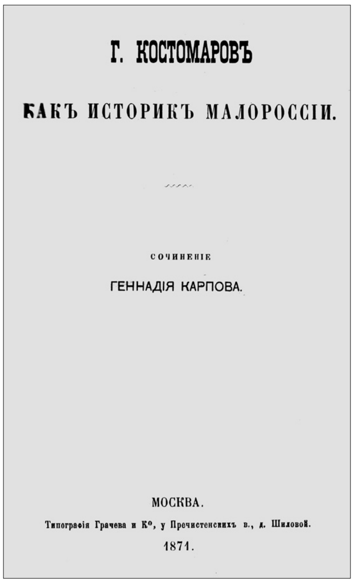
КАРПИНЕ́ЦЬ Іван (26.12.1898—17.11.1954) — історик і музеєзнавець. Д-р філософії (1932). чл. *Наукового товариства імені Шевченка.* Н. в м. *Рудки.* Закінчив г-зію в м. Перемишль (нині м. Пшемисль, Польща). 1918—20 — у лавах *Української Галицької армії.* 1921—23 навч. у *Львівському таємному українському університеті*, 1923—28 — у Львів. ун-ті. Не будучи допущеним до роботи за фахом історика, викладав у школах укр. та нім. мови. Від 1936 — працівник б-ки НТШ, чл. *Історично-філософічної секції Наукового товариства імені Шевченка*, від 1937 — засн. і кер. Музею істор.-воєн. пам'яток. 1940—41 і 1944—46 — ст. н. с. Львів. від. Ін-ту історії України АН УРСР, після ліквідації якого 1946 переведений на роботу до *Києва.* Невдовзі повернувся до *Львова*, викладав нім. мову в ін-тах Львова. Досліджував екон. та військ. історію *Галичини*, автор праць з історії міст та пром-сті Галичини під владою Австрії (1772—1914) та військ. історії західноукр. земель 1914—20.

Літ.: *Стеблій Ф.І.* Іван Карпинець. Серія: Історики України. Львів, 1999.

Ф.І. Стеблій.

КАРПІ́НІ ПЛА́НО — див. *Плано Карпіні.*

КА́РПОВ Геннадій Федорович (14(02).02.1839 — 06.05(24.04). 1890) — рос. історик. Н. в м. Борисоглєбськ (нині місто Воронезької обл., РФ) в родині наглядача духовного уч-ща. Навч. в Борисоглєбському духовному та Ростовському повітовому уч-щах, Ярославській г-зії та Демидовському ліцеї. Закінчив юрид. ф-т Моск. ун-ту (1861). Викладав у 3-му Олександрівському військ. уч-щі (1863—66). 1867 захистив магістерську дис. на тему: «Історія боротьби Московської дер-

Г. КОСТОМАРОВЪ

КАКЪ ИСТОРИКЪ МАЛОРОССИИ.

сочиненiе

ГЕННАДІЯ КАРПОВА.

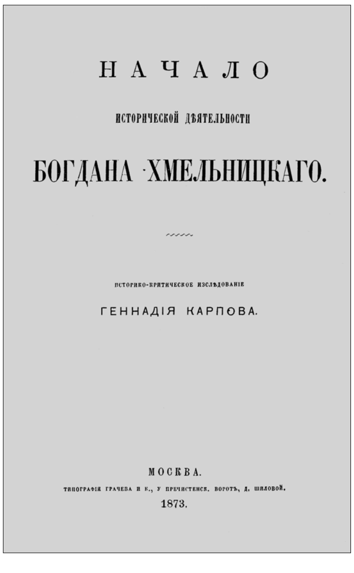
МОСКВА.

Типографія Грачева и Ко, у Пречистенскихъ в., д. Шиловой.

1871.

Карпов Г.Ф. «Г.Костомаровъ какъ историкъ Малороссіи». М., 1871. Титульний аркуш.

жави з Польсько-Литовською (1462—1508)», а в 1870 — докторську дис. на тему: «Критичний огляд розробки головних російських джерел стосовно історії Малоросії, за час від 8-го січня 1654 до 30 травня 1672». Був проф. Харків. ун-ту. Працював у руслі держ. юрид. школи рос. історіографії (див. *Юридична школа в історіографії*), відстоював централістичну схему реконструкції історії Росії та України С.*Соловйова*, у зв'язку з чим не раз вступав у дискусії з М.*Костомаровим* та П.*Кулішем*. Від 1871 — у відставці. Чл. Імператорської археогр. комісії в *Санкт-Петербурзі* (з 1873), Імператорського рос. істор. т-ва (від 1880). За його ред. видані 3 т. *«Актов Южной и Западной России»* (т. 10, 14—15), а також додатки до 11-го т.; 4 т. *«Сборников Императорского исторического общества»* (т. 35, 41, 53, 54).

НАЧАЛО

исторической дѣятельности

БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦКАГО.

историко-критическое изслѣдованiе

ГЕННАДІЯ КАРПОВА.

МОСКВА.

Типографія Грачева и К., у Пречистенск. воротъ, д. Шиловой.

1873.

Карпов Г.Ф. «Начало исторической дѣятельности Богдана Хмельницкаго». М., 1873. Титульний аркуш.

П. у м. *Москва.*

Тв.: Критический обзор разработки главных русских источников до истории Малороссии относящихся, за время 8-е генваря 1654 — 30-е мая 1672 года. М., 1870; г. Костомаров как историк Малороссии. М., 1871; Киевская Митрополия и московское правительство во время объединения Малороссии с Великою Россией. «Православное обозрение», 1871, № 8—9; Дионисий Балабан, митрополит Киевский: Из истории отношений киевской церковной иерархии к московскому правительству 1654—1661 гг. «Православное обозрение», 1874, № 1; Малороссийские города в эпоху соединения с Великою Россией. СПб., 1874; О крепостном праве в Малороссии. М., 1875; Объяснение к сочинению П.А. Кулиша «Отпадение Малороссии от Польши». «Чтения в обществе истории и древностей российских». 1888, № 4; В защиту Богдана Хмельницкого: Историко-критические объяснения по поводу исследования П.А. Кулиша «Отпадение Малороссии от Польши». «Чтения в обществе истории и древностей российских», 1889, № 1.

Літ.: *Барсов Е.В.* Г.Ф. Карпов. Некролог. «Журнал Министерства народного просвещения», 1890, № 6; Протокол чрезвычайного заседания 18 ноября 1890 года, посвященного памяти покойного казначея Геннадия Федоровича Карпова. «Чтения в обществе истории и древностей российских». 1892, № 1; Русский биографический словарь [т. 8: Ибак—Ключарев]. СПб., 1897; Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805—1905): Биографический словарь профессоров и преподавателей. Х., 1908; *Костомаров Н.И.* Ответ г. Карпову на его статью «Критический обзор разработки главных русских источников до истории Малороссии относящихся, за время: 8-е генваря 1654 — 30-е мая 1762». Сочинение Г.Карпова. М., 1870. В кн.: *Костомаров Н.И.* Исторические монографии и исследования [т. 16]. М., 1996; *Петренко О.В.* Карпов contra—Костомаров: Із історії однієї наукової дискусії. «Історія України», 1999, № 19; *Маслак В.І.* Г.Карпов як дослідник «Статей Богдана Хмельницького». «Грані», 2000, № 5; *Петренко С.* Археографічна спадщина Миколи Костомарова. К.—Полтава, 2000.

О.В. Ясь.

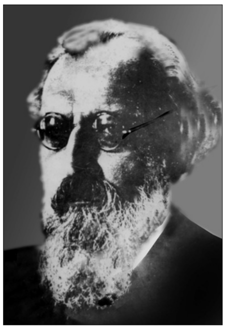
КАРПО́ВИЧ Логвин (Лонгин; чернече ім'я — Леонтій; бл. 1580 — жовт. 1620) — культ.-осві. і церк. діяч, перший архімандрит братського Віленського Святодухівського монастиря (1613—20; див. *Віленський Святого Духа монастир*). Н. на Пінщині (нині тер. Білорусі) в сім'ї священика зі шляхетського роду. Здобув добру освіту, був ректором Віленської братської шк., друкарем і коректором *братської друкарні.* Як діяч братства брав участь у варшавському сеймі 1609, де виступав за оборону правосл. церкви. За видання книги М.*Смотрицького «Тренос»* (1610) був ув'язнений на два роки. Очолював боротьбу Віленського братства проти *Берестейської церковної унії 1596.* Автор казань-проповідей, передмов до братських видань.

П. у м. Вільно (нині м. *Вільнюс*). На його похороні М.Смотрицький виголосив проповідь, у якій говорив про доброчинні справи небіжчика, відданість його правосл. церкві. Пам'яті К. було присвячено також віршанонім «Лямент на жалосное преставление... Леонтія Карповича». П.*Могила* записав кілька переказів про К., в яких той постає праведником і подвижником.

Літ.: Леонтий Карпович церковный вития православной Юго-Западной Руси в XVII ст. и два его слова. «Чтения в обществе истории и древностей российских», 1878, кн. 1; *Маслов С.И.* Казанье Мелетия Смотрицкого на честный погреб о. Леонтия Карповича. К., 1908; Українська література XVII ст. К., 1987.

О.М. Дзюба.

КАРР Едвард-Хьюлетт (1892—1982) — англ. історик. Після закінчення університетського коледжу в Кембриджі (Велика Британія) — з 1916 — на дипломатичній службі. Працював у департ. МЗС Великої Британії (Форин офіс), що відав справами Росії. Будучи експертом англ. делегації на *Паризькій мирній конференції 1919—1920*, безпосередньо знайомився з проблемами України. 1936 перейшов на наук.-викладацьку роботу, однак перервав її з початком *Другої світової війни.* 1939—40 працював у мін-ві

Л.П. Карсавін.

Л.Й. Картвелішвілі.

інформації, 1940—46 — заст. гол. ред. газ. «Times». По завершенні війни досліджував історію міжнар. відносин, історію *СРСР*, теоретико-методологічні проблеми *історичної науки*. Від кін. 1940-х рр. цілком віддався написанню «Історії Росії, починаючи з Жовтневої революції 1917 р.». Власноруч підготував 8 томів, ще 2 т. — разом з проф. ун-ту в Бірмінгемі Р.Девісом. Останній також додав до вид. власні 4 т., присвячені *індустріалізації* СРСР. Значна ч. матеріалів цієї праці присвячена розгляду процесів розвитку нац. регіонів СРСР.

Тв.: История Советской России, т. 1—2. Большевистская революция. 1917—1923. М., 1990.

Р.Г. Симоненко.

КАРР (Karr) **Л.Ж.** (р. н. і р. с. невід.) — франц. історик. 1814 видав кн. «Про козаків, або історичні подробиці про звичаї, костюми, одяг, зброю та спосіб ведення війни цим народом», в якій виклав історію укр. *козацтва,* дав опис його традицій, змалював нац. побут українців. Вважав українців окремішною від поляків і росіян нацією, а боротьбу проти шляхетської Польщі «одним з найбільш блискучих періодів» їхньої історії. Аналізуючи рос. політику в Україні після укр.-рос. договору 1654 (див. *Березневі статті 1654*), негативно оцінив наступ царизму на державність, права і привілеї козаків, перетворення краю на «звичайну провінцію» *Російської імперії.*

Тв.: Des Cosaques ou détails historiques sur des moeurs, costumes, vêtements, armes et sur la manière dont ce peuple fait la guerre. Paris, 1814.

М.М. Варварцев.

КАРСА́ВІН Лев Платонович (13 (01).12.1882—12.07.1952) — рос. історик-медієвіст, культуролог, теоретик історії, філософ. Н. в м. *Санкт-Петербург.* Закінчив історико-філол. ф-т Петерб. ун-ту (1906) і залишився там на каф-рі заг. історії для підготовки до професури. 1910—12 працював над докторською дис. в Парижі (Франція), Римі та Флоренції (обидва міста в Італії). 1912 захистив магістерську дис. на тему: «Очерки религиозной жизни в Италии XII—XIII ст.», а 1915 — докторську дис. на тему: «Основы средневековой религиозности в XII—XIII ст. преимущественно в Италии». Займав посаду проф. Петрогр. ун-ту. Невдовзі після приходу в країні до влади *більшовиків* був звинувачений у пропаганді «попівщини» та в «середньовічному фанатизмі» і 1922 висланий на сумнозвісному «пароплаві філософів» із Росії. Перебував у еміграції спочатку в Німеччині, а потім у Франції. Від 1928 — проф. філософії Каунаського, а з 1940 — Вільнюського ун-тів. Після приєднання Литви до *СРСР* репресований. Загинув у таборах у Комі АРСР. Більшість його праць стала відомою широкому загалові в СРСР лише на поч. 1990-х рр.

Методологічно його роботи ознаменували початок «нової історії» в рос. історіографії перших десятиліть 20 ст. Його творчість сприяла розвиткові нового напряму в історіографії, який сьогодні називають «історичною антропологією» (культ. історією). Він став основоположником нового методу міждисциплінарного дослідження — історико-культ. синтезу, ввійшов в історію світ. думки як глибокий знавець середньовічної релігійності та к-ри (осн. положення своєї концепції релігії та релігійності розвинув у працях «Монашество в Средние века», 1918, «Культура Средних веков», 1918, «Святые отцы Православной церкви», 1922). Історію тлумачив як цілісний процес розвитку «соціально-діяльного людства», а її рушійну силу вбачав у людській свідомості, мисленні та психіці. На його думку, саме свідомість, мислення та психіка, а не ін. фактори, визначають і соціальну поведінку індивідів, і традиції груп і суспільств.

Тв.: Философия истории. Берлин, 1923; СПб., 1993; Религиозно-философские сочинения. М., 1992; Малые сочинения. СПб., 1994; Основы средневековой религиозности в XII—XIII веках. СПб., 1997; Католичество. Откровения блаженной Анджелы. Томск, 1997.

Літ.: *Хоружий С.С.* Лев Платонович Карсавин. «Литературная газета», 1989, 22 февраля; *Ястребицкая А.Л.* Лев Платонович Карсавин (1882—1952). В кн.: Портреты историков: Времена и судьбы, т. 3. М., 2004.

О.А. Удод.

КАРТВЕЛІШВІ́ЛІ Лаврентій Йосипович (28(16).04.1890—22.08.1938) — парт. і держ. діяч. Н. в с. Іанеті (Грузія). Від 1905 — у революц. русі. 1911—14 навч. в Київ. комерційному ін-ті. 1915—16 вів революц. роботу в Саратові (нині місто в РФ), заарештований та засуджений. 1917 — на парт. роботі в *Києві*, чл. Київського к-ту РСДРП(б). Трав.—черв. 1918 — чл. Всеукр. парт. тимчасового к-ту. 1918—19 вів підпільну роботу в *Одесі.* Від квіт. 1919 — ред. газ. «Комуніст», секретар Одес. губкому КП(б)У, згодом — чл. РВР Пд. групи *Дванадцятої армії.* 1920 — зав. від., секретар Одес., 1921—23 — Київ. губкомів КП(б)У. 1923—26 — секретар ЦК КП(б) Грузії, 2-й секретар Закавказ. крайкому партії, голова РНК Грузин. СРР. 1929—30 — нач. Політуправління Укр. військ. округу, 2-й секретар ЦК КП(б)У. 1931—33 — секретар Закавказ. крайкому, 2-й секретар Західносибірського крайкому ВКП(б). 1933—36 — секретар Далекосх. крайкому ВКП(б), чл. Військ. ради Особливої Далекосх. армії. 1936—37 — секретар Крим. рескому ВКП(б). 1938 репресований. Реабілітований посмертно.

В.І. Прилуцький.

КАРТКО́ВА СИСТЕ́МА, карткова система в УСРР в 1919—1921. К.с. — один зі способів нормованого розподілу продовольчих і пром. виробів серед населення. Там, де запроваджується такий розподіл, споживачі легально можуть отримувати з підконтрольних *державі* резервів ті чи ін. вироби лише за спец. картками, що видаються їм індивідуально й мають обмежений термін дії (день, тиждень, місяць). В Україні К.с. вперше почали запроваджувати *більшовики.* В черв. 1919 Нар. комісаріат продовольства УСРР спробував узагальнити як власний досвід (в окремих містах на деякі види продуктів), так і досвід запровадження К.с. в РСФРР (у масштабах усієї країни), де для формування та розподілу держ. продовольчого фонду було ств. спец. орган і проведено поділ споживачів на 4 категорії з урахуванням їх класової належності (див. *Класи суспільні*) та важливості виконуваної ними роботи.

При Нар. комісаріаті продовольства УСРР було ств. підвідділ карткової системи і класового пайка, який почав підготовчу роботу з метою встановлення в республіці від 1 серп. 1919 єдиної К.с. Передбачалося, зокрема, охопити плановим постачанням бл. 9,5 млн осіб. Однак опір нас. політиці *«воєнного комунізму»*, а також наступ військ *Армії Української Народної Республіки* й *Української Галицької армії* із зх. та *Збройних сил Півдня Росії* з пд. перешкодили здійсненню цих планів. Після відновлення рад. влади в Україні відповідну підготовчу роботу було продовжено, а 6 черв. 1920 було оприлюднено декрет про єдиний трудовий пайок. Крім заг. карток, вводилися додаткові трудові картки за кожний відпрацьований на підпр-ві чи установі день. Оскільки гол. опорою більшовиків, а водночас і гол. потенційною загрозою для їхньої влади були робітники великих з-дів, то забезпечення споживчими виробами саме цієї групи нас. стало пріоритетним. Найбільше ж потерпіли від впровадження К.с. селяни: продавати с.-г. продукцію їм було заборонено, а *продзагони*, виконуючи плани з *продрозверстки*, забирали в них усі продовольчі лишки (а часто й необхідний мінімум), не даючи взамін нічого. Це стало гол. причиною кризи у с. госп-ві та погіршення харчування нас. К.с. не змогла забезпечити прожиткового мінімуму навіть робітникам. Порівняно з довоєн. часом узимку 1920 добова калорійність харчування мешканця міста в Україні скоротилася зі 3458 до 2582 калорій. Добовий раціон харчування робітників у великих пром. центрах становив 2 281 калорію, або 75 % прожиткового мінімуму. Навесні 1921 у зв'язку зі скороченням пайка у містах до 1/4 *фунта* хліба (100 грамів) калорійність ще більше знизилася. У листопаді 1921 К.с. було скасовано.

Літ.: *Реєнт А.П.* Рабочий класс Советской Украины на завершающем этапе гражданской войны (1920 г.). К., 1984; *Терещенко Ю.И.* Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине: Очерк истории экономической политики (1917—1920). К., 1986; *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). К., 1996; *Реєнт О.П.* Українська революція і робітництво: Соціально-політичні та економічні зміни 1917—1920 рр. К., 1996.

О.П. Реєнт.

КАСАРИ́Т (молдов.-румун. casa — «хата») — назва на молдов. та буковинських землях податку на нерухомість. У 1750-х рр. К. складав від 1 до 10 *лей* (залежно від заможності хати), а в 1768 — 15 лей від сім'ї.

Літ.: *Balan T.* Documente bucovinene, vol. 5. Cernauti, 1939; *Сплені Г. фон.* Опис Буковини. Чернівці, 1995; *Огуй О.Д.* Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові кінця 14 — першої третини 19 ст.: Проблема функціональних поліномінацій в адаптованих термінологічних системах. Чернівці, 1997.

О.Д. Огуй.

КА́СИ ВЗАЄМОДОПОМО́ГИ 1905—1907 — добровільні об'єднання робітників, ств. переважно при профспілках, але могли бути й самостійними орг-ціями. Виникли в *Російській імперії,* в т. ч. й на укр. землях, що входили до її складу, під час *революції 1905—1907* для надання допомоги страйкуючим чи потерпілим унаслідок стихійного лиха робітникам. Фонди К.в. формувалися виключно з членських внесків і тому були дуже обмеженими. За вплив на К.в. йшла боротьба між *більшовиками* та чинною владою. Більшовики хотіли перетворити К.в в орган антиурядової агітації серед робітників, царизм намагався використати їх для відвернення трудящих від революц. діяльності.

О.В. Лисенко.

КАСИ́МЕНКО Олександр Карпович (23(10).06.1905—13.01.1971) — історик. Д-р істор. н. (1959), проф. (1961). Н. в с. Велика Бурімка (нині село Чорнобаївського р-ну Черкас. обл.). Закінчив Полтав. ін-т нар. освіти (1926). Працював викл. Індустріального технікуму, 1930 — с.-г. ін-ту, згодом — зав. каф-ри цього ж закладу, уже ун-ту. 1933 — доц., 1934 — зав. каф-ри історії Росії та народів СРСР Полтав. пед. ін-ту. Одночасно 1932—35 — ред. полтав. обласної газети. 1935—38 — викл. пед. уч-ща. 1939—41 — зав. каф-ри Житомир. пед. ін-ту. 1941—43 — ред. обласної газ. в м. Чкалов (нині м. Оренбург, РФ). 1943—47 — на парт. роботі: лектор і консультант ЦК КП(б)У. Одночасно від 1944 — ст. викл. Київ. ун-ту і пед. ін-ту (до 1946). Від жовт. 1945 — зав. каф-ри історії міжнар. відносин і зовн. політики ф-ту (нині Ін-т) міжнар. відносин Київ. ун-ту. Підготував працю з історії рад.-польс. взаємин, яку захистив як канд. дис. (1946). Від січ. 1945 до кін. 1947 — ред. зовнішньополіт. укр. щомісячника *«Сучасне і майбутнє»*. Брав участь у підготовці мирних договорів з колиш. союзниками Німеччини в *Другій світовій війні* в складі делегації України на *Паризькій мирній конференції 1946.* 1947 — чл. делегації України на сесії Екон. комісії ООН для Європи. З осені 1947 до осені 1964 — дир. Ін-ту історії України АН УРСР (від 1953 — Інститут історії АН УРСР, нині *Інститут історії України НАН України*). Працюючи в Ін-ті історії, досліджував укр.-рос. взаємини в період визвол. війни під проводом Б.*Хмельницького.* Був ред. підготовлених співробітниками ін-ту двотомників з історії України та історії Киева, відновлених *«Наукових записок Інституту історії АН УРСР»*. Від 1964 — заст. гол. ред. УРЕ по *«Історії міст і сіл Української РСР»*. За участь у підготовці цього вид. нагороджений (посмертно) Державною премією СРСР у галузі науки.

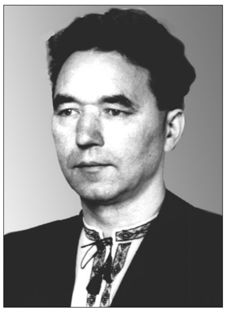
О.К. Касименко.

П. у м. *Київ.*

Тв.: Російсько-українські взаємовідносини 1648 — початку 1651 р. К., 1955; Історія Української РСР: Популярний нарис. К., 1960.

Літ.: *Лещенко М., Симоненко Р.* 70-річчя з дня народження О.К. Касименка. «УІЖ», 1975, № 8.

Р.Г. Симоненко.

В.І. Касіян.

КАСІЯ́Н Василь Ілліч (01.01. 1896—26.06.1976) — графік. Нар. художник СРСР (1944), дійсний чл. Акад. мист-в СРСР (1947), Герой Соц. Праці (1974). Н. в с. Микулинці (нині в складі м. *Снятин*). 1922—26 навч. в Празькій акад. образотворчого мист-ва в М.Шабинського, створив цикл станкових гравюр про злиденне життя міськ. та сільс. пролетарів. 1923 прийняв громадянство *СРСР*, 1927 переїхав до УСРР. Викладав у Київ. (1927, 1944—76) та Харків. (1938—41) художніх ін-тах, Укр. поліграфічному ін-ті (1930—37) та ін. Від 1938 —

проф. Тв.: «Гуцул» (1923), «Іван Франко» (1926), «Герой Перекопу» (1927), «Тарас Шевченко» (1922—23, 1926, 1960); ілюстрації до «Кобзаря» Т.*Шевченка* (1934, 1944, 1949, 1954, 1974), до повістей «Борислав сміється» І.*Франка* (1948), «Земля» О.*Кобилянської* (1950, 1954), до новел В.*Стефаника* (1958) та ін. Виступав також як мистецтвознавець («Офорти Тараса Шевченка», 1964; «Про мистецтво», 1970).

Нагороджений 3-ма орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Лауреат Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1964), Держ. премії УРСР (1971).

П. у м. *Київ.*

1978 встановлено щорічну респ. премію ім. В.Касіяна за кращий політ. плакат, худож. оформлення політ. літ. та худож. листівку. 1982 у Снятині відкрито худож.-меморіальний музей В.Касіяна.

Касіян В. Гайдамаки (Кобзар-волох). 1949.

Касіян В. Катерина. Ілюстрація до «Кобзаря» Т.Г. Шевченка. 1949.

Літ.: *Костюк С.П.* Василь Касіян: Біографічний покажчик. Львів, 1976; *Владич Л.В.* Василь Касіян. К., 1978; Василь Касіян: Спогади про художника. К., 1986; Митці України. К., 1992; Мистецтво України: Біографічний довідник. К., 1997.

О.В. Янковська.

КАСТЕ́ЛЬНО (Castelnau) **Габріель** (р. н. і р. с. невід.) — франц. історик 1-ї пол. 19 ст. Залишивши наполеонівську Францію, емігрував до *Російської імперії.* Понад 10 років служив у царській адміністрації на Пд. України, де збирав матеріали про Пн. Причорномор'я, які використав для написання «Нарису давньої і сучасної історії Новоросії», що була видрукувана 1820 в Парижі (це понад 1000 сторінок тексту з картами, планами, ілюстраціями). Джерельну базу праці склали рос., польс., західноєвроп. публікації, козац. літописи, поточна статистика й документація. Сусп.-політ. відносини на тер. краю К. відтворив за періодами — від найдавніших часів до поч. 19 ст. Особливу увагу приділив подіям 15—18 ст., тісно пов'язавши їх з історією *Запорозької Січі.* Висвітлюючи становище Пд. України і Криму кін. 18 — поч. 19 ст., подав характеристику розвитку с. госп-ва, торгівлі, судноплавства, розбудови *Одеси* та ін. міст.

Тв.: Essai sur l'histoire ancienne et moderne de la nouvelle Russie, v. 1—3. Paris, 1820.

М.М. Варварцев.

Г.В. Касьянов.

КАСЬЯ́НОВ Георгій Володимирович (н. 20.04.1961) — історик. Д-р істор. н. (1993). Н. в м. Челябінськ (нині місто в РФ) у родині військовослужбовця. Закінчив істор. ф-т Київ. пед. ін-ту (1983). 1982—83 працював учителем історії та суспільствознавства в *Києві.* 1983—2000 займався наук. роботою в Ін-ті історії АН УРСР (з 1990 — Ін-т історії України АН УРСР (з 1991 — АН України), з 1994 — *Інститут історії України НАН України*), захистив докторську дис. на тему: «Інтелігенція радянської України 1920—30-х років: соціально-історичний аналіз». Стажувався та викладав в ун-тах Канади (Ун-т Альберти, Ун-т Торонто), США (Гарвардський ун-т), Великої Британії (Кембриджський ун-т, Лондонський ун-т), Фінляндії (Ун-т Гельсінкі), Австралії (Ун-т Монаша). 2000—03 — дир. освіт. програм Міжнародного фонду «Відродження». Від 2002 — проф. каф-ри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія» (див. *Києво-Могилянська академія*). Від 2003 — знову в Ін-ті історії України НАН України, зав. від. новітньої історії та політики.

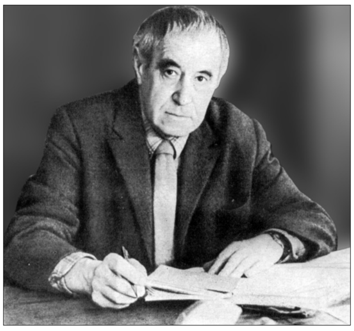
Чл. Всеукр. т-ва випускників програми ім. Дж. Фулбрайта та асоціації випускників програм Ін-ту Дж. Кеннана (США), чл. Європ. асоц. розвитку вищої освіти, дорадчої ради *«Journal of Ukrainian Studies»* (Канада), ради ж. «Український гуманітарний огляд». Автор понад 100 друкованих праць, у т. ч. польс., англ., фінською мовами, а також наук. перекладів з англ., зокрема книг О.*Субтельного* «Украина. История» (у співавт.), Р.*Шпорлюка* «Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста» та «Імперія та нації», Е.Ґелнера «Нації та націоналізм».

Тв: Сталінізм і українська інтелігенція, 20-ті — 30-ті роки. К., 1991 (у співавт.); Сталінізм на Україні (20-ті—30-ті роки). К.—Едмонтон, 1991 (у співавт.); Українська інтелігенція 1920-х — 30-х років: соціальний портрет та історична доля. К., 1992; Українська інтелігенція на рубежі XIX—XX ст.: соціально-політичний портрет. К., 1993; Нариси з історії української інтелігенції, т. 1—3. К., 1994 (у співавт.); Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960—80-х років. К., 1995; Історія України. К., 1999, 2000, 2002 (у співавт.); Ukraina Historja. Helsinki, 1997 (у співавт.); Теорії нації та націоналізму. К., 1999; До питання про ідеологію ОУН. К., 2003; Україна 1991—2006. К., 2006.

Літ.: Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник (Серія «Українські історики»), вип. 1. К., 1998; Українська журналістика в іменах, вип. 8. Львів, 2001; Українські історики XX ст.: Бібліографічний довідник (Серія «Українські історики»), вип. 2, ч. 1. К. —Львів, 2003. Хто є хто в Україні. К., 2006.

С.В. Кульчицький.

КАТА́ЄВ Валентин Петрович (криптонім і псевдоніми — В.К-въ, Вал. К., Валентин К., Валентин Петрович та ін.; 28(16).01.1897—12.04.1986) — письменник, публіцист, журналіст. Герой Соц. Праці (1974). Чл.-кор. Майнцької акад. (ФРН, 1973), почесний чл. акад. Гонкурів (Франція, 1976). Н. в м. *Одеса* в сім'ї рос. педагога. За національністю його батько був росіянином, а мати —

В.П. Катаєв.

українкою (з дрібнопоміщицького роду Бачеїв). Старший брат Є.*Петрова*. Навч. в 5-й Одес. г-зії. Його перша публікація — вірш «Осень» — побачила світ в «Одесском вестнике» (1910, 18 груд.). Розвитком його літ. майстерності в той час опікувався письменник О.Федоров. 1915 видав зб. «Стихи с хуторка». Цього ж року К. кинув навчання і добровольцем-артилеристом воював на Зх. і Румун. фронтах (*Перша світова війна*), був двічі поранений, контужений; 1916 навч. в Одес. піх. уч-щі; отримав чин прапорщика і військ. нагороди. Друкував фронтові нариси в одес. пресі. 1919 мобілізований до Червоної армії (див. *Радянська армія*), командував артилер. батареєю на Донському фронті. Весною 1919 направлений у Бюро укр. преси, вів «Вікна сатири» ЮгРОСТА. Від березня до пол. вересня 1920 був ув'язнений Одес. ЧК. 1921 переведений до ЮгРОСТА в *Харкові*, де працював також секретарем ж. «Коммунарка Украины»; переклав для російськомовної антології укр. поезії твори Лесі *Українки* та П.*Тичини*. Від 1922 — у *Москві* (відп. секретар ж. «Новый мир»); друкувався в моск. періодиці («Гудок», «Крокодил», «Чудак», «Смехач» та ін.). Від 1925 — зав. літ. частиною ж. «Красный перец», автор фейлетонів (псевдоніми — Старик Саббакин, Ол. Твист, Митрофан Горчица). 1927 разом з Л.Леоновим відвідав Максима *Горького* в Сорренто (Італія). Визнання в *СРСР* і за кордоном йому принесли повість «Растратчики» (1926) та комедія «Квадратура круга» (1928; ставилася в театрах Франції, Великої Британії, США). Не належав до жодної з тогочасних літ. груп. Зазнав критики за «обивательську обмеженість світогляду, далекого від соціалістичного будівництва». Після тривалого відрядження в м. Магнітогорськ (нині місто Челябінської обл., РФ) написав роман-хроніку «Время, вперед!» (1932). Після серії автобіографічних оповідань 1920—30-х рр. створив повість «Белеет парус одинокий» (1936), екранізовану 1937. На укр. матеріалі написав повість «Я, сын трудового народа» (1937; на її сюжет С.Прокоф'єв створив 1939 оперу «Семен Котко»). Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* працював у Радіок-ті, був військ. кореспондентом газет «Правда» та «Красная звезда», де друкував фронтові матеріали. Як гол. ред. ж. «Юность» (1955 — 27 січ. 1962) сприяв перетворенню цього вид. в «рупор» *шістдесятників*; не раз був обраний чл. правління Спілки письменників СРСР. Повісті «Белеет парус одинокий» (1936) і «Хуторок в степи» (1956), романи «Зимний ветер» (1960) і «За власть Советов» (перероблений у «Катакомбы», 1951) об'єднав в тетралогію «Волны Черного моря» (1961). Нові грані таланту автора відкрив цикл мемуарних повістей: «Святой колодец» (1965), «Трава забвенья» (1967), «Разбитая жизнь, или Волшебный рог Оберона» (1972), «Алмазный мой венец» (1975), «Сухой лиман» (1986). Повість «Уже написан Вертер» (1979; опубл. в ж. «Новый мир», 1980, № 6) про страхіття червоного терору в Одесі 1920 замовчувалася рад. критикою до 1989. За творами К. знято кінофільми («Ішов солдат з фронту», 1939; «Син полку», 1946; «За владу Рад» (1956); «Час, вперед!», 1966, «Хутірець у степу», 1971, та ін.). Багато творів К. перекладено мовами народів СРСР і світу; укр. мовою їх перекладали О.Бандура, С.Ковганюк, О.Кундзіч, М.Пазяк та ін. Лауреат Держ. премії СРСР (1946; за повість «Сын полка» (1945)). Нагороджений 3-ма орденами Леніна ін. орденами і медалями СРСР.

П. у м. *Москва*.

1977 в Одесі на будинку по вул. Кірова (нині — Базарна) № 4 (там деякий час жила сім'я К.) відкрито меморіальну дошку.

Тв.: Час, вперед! К.—Х., 1935; Син полку. К., 1947; За владу Рад. Одеса, 1949; Біліє парус одинокий. К., 1954; Хуторок в степи. К., 1956; Зимовий вітер. К., 1962; Маленькі залізні двері в стіні. К., 1970; Хвилі Чорного моря. К., 1977; Собрание сочинений, т. 1—10. М., 1986; Уже написан Вертер: [Лущик С. Реальный комментарий к повести]. Одесса, 1999.

Літ.: *Сидельникова Т.Н.* Валентин Катаев: Очерк жизни и творчества. М., 1957; *Брайнина Б.Я.* Валентин Катаев: Очерк творчества. М., 1960; *Скорино Л.* Писатель и его время: Жизнь и творчество В.Катаева. М., 1965; *Хайленко Т.Д.* Историко-революционная тема в тетралогии В.Катаева «Волны Черного моря» (К вопросу об историзме повести). В кн.: Проблемы художественного мастерства. Днепропетровск, 1972; *Александров Р.* Не автобиография, а биография поколения. «Вечерняя Одесса», 1982, 27 января; *Галанов Б.Е.* Валентин Катаев: Размышления о Мастере и диалоги с ним. М., 1989; *Липкин С.* Катаев и Одесса. «Знамя», 1997, № 1; Влюбленный Валентин. Влюбленный в Валентину. Одесса, 1998; *Емельянов М.* От Одессы до Лозовой: Катаев и Украина. В кн.: Венок Валентину Катаеву. Одесса, 1998; *Лейдерман Н.* «Уходящая натура», или Самый поздний Катаев. «Октябрь», 2001, № 5; *Шалагінова О.* Валентин Катаєв. В кн.: Імена України в космосі. Львів—К., 2003.

Г.П. Герасимова.

КАТАКО́МБИ АДЖИМУШКА́ЙСЬКІ — див. *Аджимушкайські катакомби*.

КАТАКО́МБИ ОДЕ́СЬКІ — див. *Одеські катакомби*.

КАТАКО́МБНА КУЛЬТУ́РНО-ІСТОРИ́ЧНА СПІ́ЛЬНІСТЬ — група *археологічних культур* середнього *бронзового віку* (20—17 ст. до н. е.). Її пам'ятки поширені в степовій і лісостеповій смузі від правобережжя Волги і Кавказу до Дніпра та пониззя Дунаю. Репрезентована численними могилами-курганами, в яких поховання влаштовані в катакомбах-підбоях, зроблених у стінах могильних ям. Небіжчики розміщені в зібганому або випростаному стані, переважно на правому боці чи спині. Супровідний інвентар: глиняний, зрідка дерев'яний посуд, знаряддя, прикраси, вохра, жаровні, в сх. регіонах — ще курушки та черепи і кінцівки бика й вівці. Відомі поодинокі поселення на низьких терасах, зрідка на горбах. Житла — напівземлянки (деякі з

Глиняний посуд і кременевий наконечник стріли з поховань катакомбної культурно-історичної спільності.

Д. Катамай.

кам'яною основою) та наземні, прямокутні чи овальні. Кераміка переважно плоскодонна, з оштатною шнуровою, гребінцевою та прокресленою орнаментацією, з лінійно-кутовими та заокругленими візерунками. Знайдені різноманітні бронз. знаряддя праці та зброя, прикраси з бронзи, срібла, кістки та фаянсу. Прикметні кам'яні молотки, зокрема з орнаментом, кременеві наконечники стріл і дротиків. Регіональними складовими К.к.-і.с. є: донец., харків.-воронезька, дніпровсько-азовська, передкавказ. к-ри та *інгульська культура.* Її носії належали до індоіранської гілки індоєвропейців. Основою їхнього г-ва було рухливе скотарство, забезпечене колісним транспортом. К.к.-і.с. виникла внаслідок трансформації *ямної культурно-історичної спільності*, спричиненої до цього як внутр. розвитком,

так і посиленими контактами з землеробсько-скотарськими культурами передньоазіат. кола, передусім Кавказу.

Літ.: *Братченко С.Н.*, *Шапошникова О.Г.* Катакомбная культурно-историческая общность. В кн.: Археология Украинской ССР, т. 1. К., 1985.

С.Н. Братченко.

КАТАКО́МБНА ЦЕ́РКВА — термін, що виник за доби *СРСР* і яким стали позначати різні церк. течії (зокрема, Істинно правосл. церква, істинно православні християни, іоанніти, климентовці), об'єднані неприйняттям більшовизму (див. *Більшовики*), а також поступок більшовицькій владі з боку кер-ва РПЦ (див. *Московський патріархат*). К.ц. почала формуватися одразу після того, як патріарх *Тихон* 1923 встановив молитовне поминання рад. влади під час богослужіння. Остаточно вона склалася 1927 після проголошення *Декларації митрополита Сергія* (див. також *Сергій*). К.ц. в Україні підлягала єпископам Павлу (Кратирову), Йоасафу (Попову), Григорію (Селецькому) та Варсонофію (Юрченку), а через них — митрополитові Ленінградському Йосифу (Петровних). У суворо конспіративній обстановці 1928 проведено мандрівний («кочующий») Помісний собор, в якому взяли участь понад 70 архієреїв. Організатором собору і його головою був єпископ Марк (Новосьолов). Собор ухвалив 29 канонів. У 1930-х рр. К.ц. зазнала переслідувань. 1937 відбувся Усть-Кутський собор Істинно правосл. церкви (нині м. Усть-Кут Іркутської обл., РФ); у ньому взяли участь 2 митрополити, 4 єпископи, 2 священики й 6 мирян. Собор ухвалив 5 канонів. 1948 відбувся Ташкентський собор К.ц. (м. Чирчик Ташкентської обл., Узбекистан), в якому взяли участь 8 єпископів, 5 представників єпископів і 2 священики. Собор ухвалив 11 канонів. 1961 відбувся Собор К.ц. у Свято-Микільському скиті в Башкирії. На ньому були присутні 12 єпископів і 6 представників єпископів. Час від часу відбувалися малі собори. Після 1970 діяльність К.ц. дещо активізувалась, однак уже з серед. 1980-х рр. почала затухати. 1995 діяльність церкви відновилася.

Історію К.ц. до цього часу детально не реконструйовано. Дослідження істотно ускладнюються тим, що спецоргани тривалий час навмисно поширювали неправдиві чутки про К.ц., а відповідні архіви в РФ закриті.

Літ.: Иоанн Епископ, Илья Игумен. Тайный схимитрополит. М., 1991; *Осипова И.И.* «Сквозь огонь мучений и воду слез...» М., 1998.

С.І. Білокінь.

КАТАМА́Й Дмитро (1886—03.04. 1935) — громад. та політ. діяч. Н. в с. Ямниця (нині село Тисменицького р-ну Івано-Франк. обл.) Закінчив Львів. ун-т. Чл. Гол. управи *Української радикальної партії*, ред. газ. *«Громадський голос»* (1911—14), організатор осередків т-ва *«Січ»*, ред. час. «Січові вісті» (1912—14). Від серп. 1914 — секретар Укр. бойової управи (1914—17), брав участь у формуванні *Легіону Українських січових стрільців*. Після утворення *Західноукраїнської Народної Республіки* — командант Збірної станиці *Української Галицької армії* у *Відні* (1918—21). Згодом — еміґрант у Відні, співпрацював з укр. громад.-політ. об'єднаннями.

П. у м. Відень.

Літ.: Збірна станиця УСС у Відні. «Вісник СВУ», 1916, ч. 95—96; *Думін О.* Історія Легіону Українських Січових Стрільців 1914—1918. Львів, 1936; За волю України: Історичний збірник УСС... Нью-Йорк, 1967.

К.Є. Науменко.

КАТЕРИ́НА II, Катерина II Олексіївна та її політика стосовно України. К. II (02.05(21.04).1729 — 17(06).11.1796) — рос. імператриця (1762—96). До приїзду в Росію і прийняття *православ'я* (28 черв. 1744 з ім'ям Катерина Олексіївна) — принцеса Софія-Фредеріка-Августа з нім. династії Ангальт-Цербст. Від серп. 1745 — дружина спадкоємця рос. престолу Петра Федоровича (від груд. 1761 — імп. Росії *Петро III*). Після палацового перевороту 28 черв. 1762, здійсненого гвард. полками в *Санкт-Петербурзі,* і вбивства Петра III узурпувала владу й відтоді відома як К. II.

Певну роль у здійсненні перевороту відіграв гетьман К.*Розумовський*, який разом зі старшим братом О.Г.*Розумовським* входив до найближчого кола великої княгині Катерини Олексіївни. Саме в розташування його гвард. полку (Ізмайловського) в ніч на 28 черв. прибула Катерина Олек-

сіївна й прийняла там як імператриця (див. *Імператор*) від гвардійців присягу на вірність. За розпорядженням К.Розумовського в друкарні Петерб. АН заздалегідь було тиражовано маніфест про сходження К. II на престол.

Серед активних учасників перевороту було кілька українців, зокрема гвард. офіцери брати Захар і Михайло Дубянські — сини колиш. духівника імп. *Єлизавети Петрівни* — Федора Дубянського.

У лип. 1764 під прикриттям політ. «змови Мировича» в *Шліссельбурзькій фортеці* було вбито утримуваного там уже 20 років колиш. рос. імп. Івана VI Антоновича (н. 1740 — скинутий з престолу 25 листоп. 1741). Безпосереднього виконавця «змови» — офіцера Василя Мировича, онука одного з сподвижників гетьмана І.*Мазепи* Федора Мировича (див. *Мировичі*), за наказом К. II було страчено в С.-Петербурзі. Солдатів, які були підлеглими Мировичу і разом з ним діяли як «змовники», було прогнано крізь тисячний стрій (покарання побиттям палицями) й розіслано по віддалених гарнізонах. Натомість убивці Івана Антоновича — його тюремні охоронці — отримали нагороди і хоча й були відставлені від військ. служби, але зі збереженням грошового жалування.

К. II була прихильницею *абсолютизму* й стосовно України проводила політику, спрямовану на остаточну ліквідацію її держ. автономії та інкорпорацію її тер. до *Російської імперії.* У листоп. 1764 К.Розумовського було звільнено з посади гетьмана, а сам *гетьманату інститут* ліквідовано. Для управління Україною була створена 2-га *Малоросійська колегія* на чолі з графом П.Румянцевим (див. П.*Румянцев-Задунайський*). В інструкції, власноруч написаній у листоп. 1764 до щойно призначеного генерал-губернатора Малоросії, К. II піддала нещадній критиці адм.-політ., соціальний і військ. устрій *Гетьманщини*, її судочинство і госп. уклад (див. також *«Записка о непорядках в Малороссии»*). Вона охарактеризувала період гетьманування К.Розумовського як час втрачених для імперії фіскальних можливостей. «Россия, — зазначалося в інструкції, — во время последнего гетманского правления почти никакой от того народа пользы и доходов поныне не имела». Імператриця звертала увагу свого намісника на те, що малороси, на її думку, відчувають стосовно всього великоросійського «внутреннюю ненависть», а тому, орієнтуючи його на радикальні дії, спрямовані на якнайшвидше перетворення Гетьманщини в звичайну провінцію імперії, вона водночас радила йому мати «и волчьи зубы и лисий хвост».

За рекомендацією К. II (вона не довіряла результатам попередніх переписів нас. в Гетьманщині) 1765—69 було здійснено *Генеральний опис Лівобережної України*, у ході якого складалися списки місц. оподатковуваного нас. та обліковувалися його земельний фонд й ін. майно.

Прагнучи зарекомендувати себе перед зх. країнами як «освіченого монарха» (див. *Освічений абсолютизм*), К. II сприяла пожвавленню сусп.-політ. життя в імперії, в т. ч. в Україні, зокрема ініціювала вибори депутатів до Законодавчої комісії з вироблення «Нового Уложення» (див. *Комісія законодавча 1767—1768*) та складання «наказів» депутатам від різних верств нас. В роботі комісії взяли участь представники від центр. урядових установ, дворянського стану (див. *Дворянство*), нас. міст, *козаків* і навіть від *державних селян.* К. II власноруч написала і свій «наказ» до комісії, в основу якого поклала низку прогресивних для свого часу ідей, зокрема про поділ влади, реліг. толерантність, гуманне поводження із заарештованими тощо. Найменш розробленим і досить невиразним в її «наказі» був лише розділ про селян. Однак уже перші засідання комісії засвідчили, що імператриця не планує змінювати традиційні соціально-екон. і політ. курси д-ви. Її уряд просто проігнорував найбільш важливі положення, що містилися в «наказах» від непанівних верст нас., а в груд. 1768 під приводом початку війни з *Османською імперією* діяльність комісії було припинено на невизначений час.

У 1760—80-х рр. були остаточно ліквідовані укр. козац. військо, запороз. військо, лівобережні й слобідські козацькі полки, а також традиційний адм.-військ. устрій в Україні. На тер. 5 колиш. *слобідських козацьких полків* було утворено *Слобідсько-Українську губернію.* Її центром ставав *Харків*, а колиш. полкові міста *Охтирка*, *Суми*, *Ізюм* і Острогозьк (нині місто Воронезької обл., РФ) перетворені на провінційні містечка. Решта населених пунктів перейменовувалась у військ. слободи. Із п'яти козац. слобідських полків були сформовані гусарські полки (див. *Гусари*), що увійшли до складу рос. армії.

Лівобереж. козац. полки також були реорганізовані. На базі цих полків за указом від 28 черв. 1783 було створено 10 регулярних кавалерійс. полків, що теж увійшли до складу рос. армії. Повне злиття укр. козац. війська з рос. армією відбулося 1789 і 1791, відтоді всіх укр. військовиків офіційно стали називати так само, як і рос., — солдатами і офіцерами.

23 квіт. 1775 спец. рада при К. II розробила детальний план ліквідації *Нової Січі* та її збройних сил. Проти Січі в черв. 1775 кинули регулярні військ. частини, що по завершенні тогочасної рос.-турец. війни поверталися з театру бойових дій. За чисельні-

Катерина II. Портрет роботи художника Д. Левицького. 1783.

стю вони в 10 разів переважали збройні сили козаків Січі. Після зайняття Нової Січі тамтешні оборонні споруди були повністю зруйновані, там було розміщено рос. гарнізон.

На поч. 1780-х рр. ліквідація Укр. козац. д-ви завершилася. За указом від 27(16) вересня 1781 Гетьманщина була розділена на *Київське намісництво*, *Чернігівське намісництво* та *Новгород-Сіверське намісництво*, що становили одну *Малоросійську губернію* (пізніше *Малоросійське генерал-губернаторство*). Традиційний поділ на полки та сотні було скасовано. Невдовзі перед тим на частині тер. *Слобідської України* було утворено *Харківське намісництво* (1780), пізніше в Пд. Україні — *Катеринославське намісництво* (1783), згодом — *Вознесенське намісництво* (1795). У *Правобережній Україні* після 2-го поділу Польщі 1793 (див. *Поділи Польші 1772, 1793, 1795*) було створено три намісництва — *Ізяславське намісництво*, *Брацлавське намісництво* та *Подільське намісництво*.

Припинили свою діяльність й укр. фінансові та судові інстанції. 1782 укр. поштову службу було повністю підпорядковано загальнорос. департаменту пошт. 1786 було ліквідовано Малоросійську колегію.

Натомість було створено принципово новий, імперський адм.-політ. апарат. У адм. і суд. установах переважну більшість місць посіли представники місц. *еліти*. Більша частина *козацької старшини* перейшла на службу до нової влади. Ті, хто залишався у війську, одержували той чи ін. офіцерський чин рос. армії. Спочатку старшинські чини були зрівняні з рос. військ. табельними чинами (див. *Табель про ранги 1722*), потім, 1784, — скасовані (залишилися тільки офіцерські чини). За указом К. II від 3 трав. 1783 на тер. Лівобереж. та Слобідської України було юридично затверджено *кріпацтво*. За *Жалуваною грамотою дворянству 1785* укр. козац. старшина була зрівняна в правах і привілеях з рос. дворянством

Після *секуляризації* церк. і монастирських земельних володінь, здійсненої згідно з указом від 10 квіт. 1786, *православна церква в Україні* повністю втратила свою автономію, а після приєднання до Рос. імперії Правобереж. України (1793) там була ліквідована *Українська греко-католицька церква*: унійні єпархії були скасовані, їхнє майно конфісковано, унійні храми передавалися православним. Під тиском імперської адміністрації до правосл. Церкви 1794—95 перейшло понад 1,5 млн греко-католиків.

За роки правління К. II Україна була остаточно позбавлена власної військ. сили, власних держ. інституцій і власної церкви. Це призвело до того, що українці на тривалий час втратили перспективу нац. розвитку.

Разом з тим у результаті *російсько-турецької війни 1768—1774*, *російсько-турецької війни 1787—1791* та 3-х поділів Польщі до складу Рос. імперії ввійшли майже всі етнічні укр. землі, окрім *Галичини*, *Буковини* та *Закарпатської України*, а також Крим. п-ів.

1787 К. II здійснила подорож на південь України і до вже завойованого *Криму*. Під час відвідування Катеринослава (нині м. *Дніпропетровськ*), заснованого Г.*Потьомкіним* і названого на її честь, імператриця брала участь у закладці фундаменту Свято-Преображенського собору. 1792 вона схвалила пропозицію місц. властей Катеринослава встановити на тер. міста їй пам'ятник. (Щоправда, відкриття останнього відбулося набагато пізніше — 1846; пам'ятник проіснував до лют. 1917.)

Дружні стосунки К. II та герм. імп. *Йосифа II* сприяли розробці т. зв. грец. проекту — відновлення Візант. імперії під скіпетром онука К. II великого князя Костянтина Павловича.

У гуманітарній сфері політика К. II відзначалася посиленою *русифікацією* нац. земель, що входили до складу імперії: 1766 *Синод* видав указ *Києво-Печерській лаврі* друкувати тільки ті книги, що пройшли його цензуру, 1769 за указом того ж Синоду укр. книги в церквах були замінені на моск., а букварі укр. мовою були повністю вилучені з ужитку. 1783 у Київ. академії (див. *Києво-Могилянська академія*) було офіційно запроваджено рос. мову викладання, згодом (1786) в обов'язковому порядку була введена система навчання, узаконена для всіх навч. закладів Рос. імперії. 1789 за ініціативою К. II в С.-Петербурзі було видано «Сравнительный словарь всех языков», в якому *українська мова* характеризувалася як рос., спотворена польською. Неодноразові пропозиції щодо відкриття на укр. землях, зокрема в *Києві*, вищої школи, не знайшли позитивного вирішення з боку уряду К. II.

З початком *Французької революції кінця 18 століття* К. II остаточно стала на шлях реакції. Останні роки її правління позначилися переслідуваннями прогресивної інтелігенції, закриттям багатьох видань, зокрема сатиричних журналів, у діяльності яких раніше вона сама брала активну участь. 1796 вона планувала збройне втручання у внутр. справи революц. Франції.

У К. II було 12 фаворитів: С.Салтиков (1752—54), С.-А.Понятовський (1755—58; майбутній король Польщі — *Станіслав-Август Понятовський*), граф Г.Орлов (1760—72), О.С.Васильчиков (1772—74), князь Г.Потьомкін (1774—76), П.*Завадовський* (1776—77), С.Зорич (1777—78), І.Римський-Корсаков (1778— 79, родич композитора), О.Ланськой (1779—84), О.Єрмолов (1785—86), граф О.Дмітрієв-Мамонов (1786—89), кн. П.Зубов (1789—96).

Померла від інсульту.

Тв.: Записки императрицы Екатерины II. Москва, 1990 (Репринтне відтворення вид. Лондон, 1859).

Літ.: *Путро А.И.* Левобережная Украина в составе Российского государства второй половины XVIII века. Киев, 1988; *Брикнер А.* История Екатерины Второй, т. 1—2. М. 1991 (Репринтне відтворення вид. СПб., 1885); *Когут З.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини 1760—1830. К., 1996; *Пчелов Е.* Романовы. История династии. М., 2001.

О.І. Путро.

КАТЕРИ́НИНСЬКА ПРОВІ́НЦІЯ — адм.-тер. одиниця, ств. 1764 в складі *Новоросійської губернії*. На перших порах до неї входили Донецький і Дніпровський пікінерські полки (див. *Пікінерські полки*), *Українська лінія* (що складалася із 21 однодвірної *слободи*), Нова Водолага (нині

с-ще міськ. типу Харків. обл.) й Мала Водолага (існувала неподалік попереднього села), а 1769 було додано поміщицькі слободи: *Карлівка,* Федорівка, Варварівка (нині села Карлівського р-ну Полтав. обл.). Адм. центр — фортеця Білівська (пізніше — м. Костянтиноград, нині м. *Красноград*). Згодом частина тер. була приєднана до *Слобідсько-Української губернії.* 1769—70 у К.п. відбулося повстання пікінерів (див. *Пікінерів повстання 1769—1787*). 1776 відійшла до *Азовської губернії.* На той час адм.-тер. устрій К.п. був таким: Донец. пікінерський полк (10 рот — Білівська, Козловська, Рячзька, Нехворощанська, Маяцька, Китайгородська, Царичанська, Орлицька, Прасковейська, Петрівська), фортеця Білівська, державні та 22 однодвірні слободи, Нова й Мала Водолаги. 1776, відповідно до змін в адм.-тер. устрої Азовської губернії, на основі К.п. створено Наталківський пов. (без Донец. пікінерського полку, який відійшов до Царичанського пов.).

Дж.: Полное собрание законов Российской империи, т. 5, № 3380; т. 17, № 12376; т. 20, № 14252; т. 22, № 15910. СПб., 1830.

Літ.: *Скальковский А.А.* Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, ч. 1. 1730—1823. Одесса, 1836.

В.В. Панашенко.

КАТЕРИ́НИЧІ — кілька козац.-старшинських, згодом дворянських, родів, з яких найбільш знаний походить від **Семена Степановича** (бл. 1736 — бл. 1790) — київ. полкового писаря (1764—73). Син Семена Степановича — **Василь Семенович** старший (1771—1847) — таємний радник, київ. цивільний губернатор (1828—32). До цього роду належав також **Митрофан Кирилович** (1860 — р. с. невід.) — полтав. віце-губернатор (1906—08) та харків. губернатор (1908—15), дійсний статський радник і камергер Імператорського двору (1906).

Рід внесено до 3-ї частини Родовідної книги Черніг. губ.

Літ.: *Модзалевский В. Л.* Малороссийский родословник, т. 2. К., 1910.

В.В. Томазов.

КАТЕРИНОДА́Р — див. *Краснодар.*

КАТЕРИНОДО́Н — назва до 1921 м. *Краснодон.*

КАТЕРИНО́ПІЛЬ (до 1795 — Калниболото) — с-ще міськ. типу *Черкаської області*, райцентр. Розташов. на р. Гнилий Тікич (прит. Тікича, бас. Пд. Бугу), за 7 км від залізничної ст. Звенигородка. Нас. 6,3 тис. осіб (2004).

Перша писемна згадка припадає на серед. 16 ст., коли Калниболото належало до *Брацлавського воєводства* і одержало *магдебурзьке право.* За привілеєм польс. короля *Сигізмунда II* Августа мешканцям містечка дозволялося займатися ремеслом, торгівлею й мати самоврядування. Згідно з умовами *Андрусівського договору (перемир'я) 1667* залишилося в підпорядкуванні Польщі. Нас. брало участь у *гайдамацькому русі* 1751, *Коліївщині* під проводом Лопати. 1792 польс. король *Станіслав-Август Понятовський* вдруге надав містечку привілеї, право вільної торгівлі. Від 1797 — повітове м-ко *Київської губернії*, з 1798 — волосний центр. 1857 поблизу К. знайдено поклади бурого вугілля, 1861 закладено шахту. 1925—30 — у складі *Уманської округи*, 1932 — у складі *Київської області* (від 1954 — Черкас. обл.). Райцентр 1923—31, 1935—62 та від 1966.

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* було окуповане гітлерівцями від 29 лип. 1941 до 8 берез. 1944.

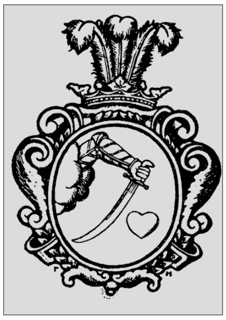
Літ.: ІМіС УРСР. Черкаська область. К., 1972; ГЕУ, т. 2. К., 1990.

Р.В. Маньковська.

КАТЕРИНОСЛА́В — назва 1787—97, 1802—1918, 1918—26 м. *Дніпропетровськ.*

КАТЕРИНОСЛА́ВСЬКА ГУБЕ́РНІЯ — адм.-тер. одиниця *Російської імперії* на пд. України. Утворена 20(8) жовт. 1802 згідно з указом імп. *Олександра I* про реорганізацію *Новоросійської губернії* шляхом утворення К.г., *Таврійської губернії* та *Миколаївської губернії.* До складу К.г. ввійшли Катериносл., Бахмутський, Новомоск., Павлоградський, Ростовський повіти, а також частина Маріупольського пов. Губернський центр — м. Катеринослав (нині м. *Дніпропетровськ*). За указом 27 берез. 1803 від Новомоск. пов. до Костянтиноградського пов. *Полтавської губернії* відійшла значна тер. колиш. *Катерининської провінції*, у т. ч. колиш. Укр. лінії оборонних укріплень (див. *Українська лінія*). Пізніше вся тер. колиш. провінції увійшла до складу Полтав. губ. і *Слобідсько-Української губернії.* 1806 К.г. складалася з 8 повітів: Катериносл., Олександрівського, Бахмутського, Верхньодніпровського, Новомоск., Павлоградського, Слов'яносербського, Ростовського (з Таганрозьким градоначальством і Нахічеванською округою). Портове м. *Маріуполь* 31 жовт. 1807 було приєднано до відомства Таганрозького градоначальства (див. *Градоначальство*), де воно перебувало до 1859 (слугувало осн. портом для губернії, через який експортувався хліб). 19 трав. 1887 частину Ростовського пов. з м. Таганрог (нині місто Ростовської обл., РФ) передано до складу *Області Війська Донського.* З решти Ростовського пов. було утворено Маріупольський пов. Наприкінці 50-х рр. 19 ст. в К.г. продовжувався швидкий екон. розвиток: будувалися металургійні — у Юзівці (1871; нині м. *Донецьк*), Олександрівську (1887; нині м. *Запоріжжя*), Кам'янському (1889; нині м. *Дніпродзержинськ*), маш.-буд. — у *Луганську* (1876), трубопрокатні й металообробні — у Катеринославі, *Горлівці* (1876) підпр-ва, розвивалася кам'яновугільна пром-сть в Донбасі тощо. Вплив на розвиток пром-сті мали приплив іноз. капіталу і створення іноз. компаній. Швидкими темпами будувалися залізниці (див. *Іноземний капітал в Україні*, *Залізничне будівництво в Україні*). Від 1871 почав діяти Катериносл. комерційний (з філією в *Полтаві*) банк. На поч. 20 ст. до К.г входили повіти: Бахмутський, Верхньодніпровський, Катериносл., Маріупольський, Новомоск., Олександрівський, Павлоградський і Слов'яносербський. За переписом нас. 9 лют. 1897, у К.г. налічувалося 10 міст, 15 м-к та 4926 ін. населених пунктів. Кількість жителів Катеринослава складала 112,8 тис. осіб.

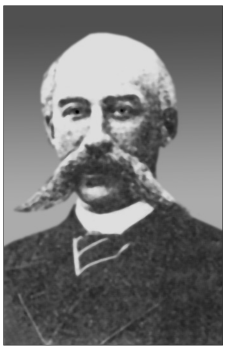
1909 в губернії було 11 224 підпр-ва, на яких працювали 170 736 робітників. У Донец. бас. видобуток вугілля з 927 млн *пудів*

Герб роду Катериничів.

В.С. Катеринич.

М.К. Катеринич.

1909 зріс до 1543,8 млн пудів 1913 (або на 66,5 %, що складало 78 % загальнорос. видобутку вугілля). Розвивалося також торг. тваринництво, в губернії було 762 з-ди з вирощування худоби.

19 листоп. 1917 К.г. увійшла до складу *Української Народної Республіки.* 3 черв. 1925 припинила своє існування. На її тер. утворено 7 *округ:* Олександрійську (центр — м. *Олександрія*), Бердянську, Катеринославську, Павлоградську, Запорізьку, Криворізьку, Мелітопольську.

Літ.: Полное собрание законов Российской империи, т. 27, № 20449; т. 29, № 22671. СПб., 1830; Городские поселения Российской империи, т. 2. СПб., 1861; Екатеринославская губерния. СПб., 1904; Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства. К., 1994.

О.Є. Маркова, С.Б. Хведченя.

КАТЕРИНОСЛА́ВСЬКА ГУБЕ́РНСЬКА ВЧЕ́НА АРХІ́ВНА КОМІ́СІЯ — наук.-істор. т-во катериносл. істориків, етнографів, краєзнавців та громад. діячів (1903—16). Виникла з ініціативи істор. секції *Катеринославського наукового товариства.* Почесним головою комісії став губернський *предводитель дворянства* М.Миклашевський. Фактичне кер-во комісією здійснював товариш голови А.*Синявський* — дир. Катериносл. комерційного уч-ща. Активними членами комісії були: В.*Біднов,* О.Богумил, В.Данилов, Д.*Дорошенко,* В.Машуков, Я.*Новицький*, В.*Пічета*, А.Синявський, Д.*Яворницький.* Її почесними членами були: В.*Антонович*, Д.*Багалій*, М.*Грушевський*, М.*Любавський*, М.*Сумцов* та ін. Гол. напрямом її діяльності було збереження та збирання вцілілих архівів з історії пд. краю. Особливе місце відводилося пошукові та збиранню запороз. пам'яток. Уже на перших засіданнях комісії були поставлені питання про дослідження архіву *Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря*, передачі запороз. хреста *Катеринославському обласному музею імені О.Поля*, розшуку портрета «дикого попа» Кирила Тарловського, купівлі могили І.*Сірка*, публікації матеріалів *архіву Коша Запорозької Січі*, які зберігалися в катериносл. архівах, встановлення пам'ятного хреста на місці *Жовтоводської битви 1648.* За пропозицією Д.Яворницького було розпочато пошук матеріалів з історії *козацтва* у фамільних архівах старовинних козац. родів *Малам* та Байдаків, а також в архівах *губернського правління* та духовної семінарії. Результатами пошукової роботи стали публікації на сторінках *«Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии»* документів та розвідок з історії козацтва. Особливу увагу комісія приділяла поширенню та популяризації знань з історії запороз. козацтва. Подіями в наук. житті комісії стали доповіді, зроблені на її засіданнях, В.Біднова стосовно останнього *кошового отамана Запорозької Січі* П.*Калнишевського* та козац. с. Половиці, Д.Дорошенка щодо історіографії історії запороз. козацтва, а також Д.Яворницького про *Дніпрові пороги.*

Літ.: *Ветроградов И.* К вопросу о задачах Екатеринославской губернской ученой архивной комиссии. «Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии», 1904, вып. 1; *Синявский А.С.* Первое десятилетие существования Екатеринославской губернской ученой архивной комиссии. Там само, 1915, вып. 10; *Ковальский Н.П., Абросимова С.В.* Из истории Екатеринославской ученой архивной комиссии. В кн.: Археографический ежегодник за 1988 г. М., 1989; Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии (1904–1915): Бібліографічний довідник. К., 1991; *За-*

руба В. З вірою в українську справу: Антін Степанович Синявський. К., 1993; *Синявський А.* Вибрані праці. К., 1993; До 90-річчя Катеринославської ученої архівної комісії (1903—1916 рр.): Збірник статей. Дніпропетровськ, 1993; *Войцехівська І., Семергей О.* Губернські вчені архівні комісії в Україні (кінець XIX — початок XX ст.). «Київська старовина», 1995, № 6.

А.В. Бойко.

КАТЕРИНОСЛА́ВСЬКА (ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКА) НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНА КА́ФЕДРА УКРАЇНОЗНА́ВСТВА — н.-д. установа, ств. 1922 при Катериносл. крайовому історико-археол. музеї (нині *Дніпропетровський історичний музей імені Д.Яворницького*). Згодом діяла при Катериносл. ін-ті нар. освіти під головуванням Д.*Яворницького.* Мала секції археології, етнографії, істор. етнографії України та історії Запорожжя, екон. й соціальної історії України, з 1925 — секцію заг. історії. Від 1928 складалася із секцій заг. історії, історії робітн. і сел. рухів, укр. історії, історії укр. літ. і мови. На кафедрі працювали М.*Бречкевич*, М.Злотников, Д.Євстафієв, П.Єфремов, В.*Пархоменко*, навчались аспіранти П.Козар, А.Новак, І.Степанов, Г.*Черняхівський.*

Наук. діяльність каф-ри зосереджувалася на вивченні пам'яток місц. старовини та побуту степової України. Співробітники каф-ри також брали участь в експедиції для вивчення пам'яток старовини на тер. Дніпрельстану (під кер-вом Д.Яворницького). Праці співробітників каф-ри друкувались у вид. ВУАН, «Записках Дніпропетровського ІНО», журналах *«Літопис революції»* та *«Східний світ».*

Каф-ра припинила діяльність на поч. 1930-х рр.

Літ.: Наукові установи та організації УСРР. Х., 1930; *Комаренко Н.В.* Установи історичної науки в Українській РСР (1917—1937 рр.). К., 1973; Звіт Катеринославської науково-дослідної кафедри про роботу в 1924 р. В кн.: Репресоване краєзнавство (20—30-і роки). К., 1991; Проект штатного розкладу та план роботи Дніпропетровської науково-дослідної кафедри українознавства. Там само.

О.В. Юркова.

КАТЕРИНОСЛА́ВСЬКЕ КОЗА́ЦЬКЕ ВІ́ЙСЬКО. Засноване 12 листоп. 1787 розпорядженням царського уряду на базі особового козац. корпусу, створеного 3 лип. того ж року з *однодворців*, поселених у *Катеринославському намісництві* в межиріччі Інгулу (прит. Пд. Бугу) і Пд. Бугу та колиш. *Українській лінії.*

15 листоп. 1787 до складу К.к.в. було зараховано 1-й і 2-й Бузькі козац. полки, а в січ. 1788 — старообрядців Катериносл. намісництва, міщан і цеховиків Катериносл. намісництва та *Харківського намісництва*, Катериносл. кінний козац. полк і мешканців м. *Чугуїв* та суміжних з ним сіл. В цілому військо складалося з 10 полків, заг. чисельністю 17,5 тис. *козаків.* Брало активну участь у *російсько-турецькій війні 1787—1791.*

5 черв. 1796 К.к.в. було розформоване, а козаки, які входили до його складу, переведені в однодворці. 16 верес. 1801 імп. *Олександр I* затвердив резолюцію Правительствуючого Сенату про переселення колиш. катериносл. козаків на *Кубань.* Згідно з цим розпорядженням 1802—04 на Кубань переселилися 3655 козаків, а всього — бл. 7 тис. осіб обох статей. На Кубані козаки заснували Воронезьку, Ладозьку, Казанську, Теміжбецьку і Тифліську станиці. Козаки цих станиць були зараховані до 1-го Кавказ. козац. полку.

Літ.: Полное собрание законов Российской империи, т. 22, № 16552; № 16605; № 16607; т. 24, № 17468. СПб., 1830; *Фелицын Е.Д.* Переселение на Кубань казаков бывшего Екатеринославского войска и образование из них в 1802 году Кавказского конного полка Кубанского казачьего войска. В кн.: Кубанский сборник, т. 3. Екатеринодар, 1894; *Казин В.Х.* Казачьи войска. СПб., 1912; *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. К.—Львів, 1913; *Голобуцкий В.А.* Черноморское казачество. К., 1956; Казачий словарь-справочник, т. 1. Кливленд, Огайо, США, 1966; *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків, т. 1—3. К., 1990—1991.

Є.Д. Петренко.

КАТЕРИНОСЛА́ВСЬКЕ НАМІ́СНИЦТВО — адм.-тер. одиниця в Пд. Україні кін. 18 ст. Утворена згідно з указом імп. *Катерини II* від 30 берез. 1783 із *Азовської губернії* і *Новоросійської губернії.* Ген.-губернатором намісництва було призначено Г.*Потьомкіна*, йому підпорядковувався безпосередній правитель намісництва (спочатку Т.Тутолмін, а згодом — І.Синельников). Адм. центр — м. *Кременчук*, від 1789 — Катеринослав (нині м. *Дніпропетровськ*). Адм.-тер. устрій намісництва сформувався наприкінці 1784. На той час виникли нові міста: Олександрійськ — із земляного укріплення (шанця) Усиківського (нині м. *Олександрія*), Донецьк — із с. Підгорне (нині смт *Слов'яносербськ*), *Павлоград* — із с. Луганка (тогочасне поселення Павлоград було перейменовано, нині це с. Павлівка), Олексополь — із м-ка Нехворща (нині — смт *Царичанка*). Були перейменовані: фортеця Білівська на м. Константиноград (нині м. *Красноград*), м. Тор на м. *Слов'янськ*, м. Катеринослав на р. Самара (прит. Дніпра) на м. *Новомосковськ.* На 1784 до намісництва входило 18 міст і 2260 ін. поселень (містечок, сіл, фортець, солдатських населених пунктів тощо); воно поділялося на 15 *повітів*: Катеринославський, Бахмутський, Донец., Єлизаветградський, Костянтиноградський, Кременчуцький, Маріупольський, Новомоск., Олександрівський, Олексопольський, Ольвіопольський (пізніше Новомиргород.), Павлоградський, Полтав., Слов'ян. і Херсон. 1789 до складу Кременчуцького пов. від *Київського намісництва* відійшла ч. Голтвянського й Градизького повітів з м. Градище (Градизьк, нині с-ще міськ. типу Глобинського р-ну Полтав. обл.). З того часу Кременчуцький пов. перейменовано на Градизький. Після закінчення *російсько-турецької війни 1787—1791* до намісництва включено Очаківську обл., яка поділялася на 4 округи, адм. центрами яких були міста — Голтва (нині ч. м. *Первомайськ*), Нові Дубоссари (на березі Дністра, нині в Молдові), Гаджибей (нині тер. м. *Одеса*) і *Очаків.* 1795 три провінції намісництва (Херсон., Єлизаветградська й Новомиргород.) відійшли до *Вознесенської губернії*, натомість до його складу були приєднані Хорольська і Миргород. округи. Згідно з указом імп. *Павла I* від 12 груд. 1796, К.н. ліквідовано, а його тер. увійшла до Новорос. губернії.

Літ.: *Панашенко В.В.* Адміністративний устрій Південної України XVIII ст. В кн.: Історія, історіософія, джерелознавство. К., 1996.

В.В. Панашенко.

КАТЕРИНОСЛА́ВСЬКЕ НАУКО́ВЕ ТОВАРИ́СТВО — наук.-громадське об'єднання. Ств. в трав. 1901 у Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*). Згідно зі статутом, діяльність т-ва була спрямована на сприяння розвитку науки та поширення знань серед населення. Об'єднувало до 250 представників місц. інтелігенції (лікарів, учителів, викладачів, чиновників). Головою т-ва було обрано проф. Вищого гірничого уч-ща В.Курилова, його заст. спочатку був канд. права В.Карпов, а з 1902 — дир. Катериносл. комерційного уч-ща А.*Синявський*. З ініціативи т-ва на базі колекції О.*Поля* був відкритий музей (див. *Катеринославський обласний музей імені О.Поля*). Від трав. 1902 музей очолював Д.*Яворницький*. У берез. 1903 ств. *Катеринославська губернська вчена архівна комісія,* якою опікувався А.Синявський. Т-во публікувало «Труди» (1901—06), звіти про роботу.

Будинок Катеринославського наукового товариства. Фото початку 20 ст.

Літ.: Сборник статей Екатеринославского научного общества по изучению края. Екатеринослав, 1905; Екатеринославское научное общество. Екатеринослав, 1902, вып. 1—6; 1903, вып. 1—6; 1904, вып. 1; *Данилов В.В.* Екатеринославский музей им. А.Н. Поля. «Исторический вестник», 1907, № 3.

Т.Ф. Григор'єва.

КАТЕРИНОСЛА́ВСЬКЕ ТОВАРИ́СТВО «ПРОСВІ́ТА» — громад. орг-ція, зареєстрована 7 жовт. 1905 у м. Катеринослав (нині м. *Дніпропетровськ*) як Катериносл. літ.-артистичне укр. т-во «Просвіта». Після проголошення царського Маніфесту 17 жовт. 1905 заг. збори т-ва внесли зміни до статуту. Т-во очолювали С.Липківський та В.*Біднов*, восени 1910 його головою стала М.Хрінникова (до 21 квіт. 1912), а секретарем — Д.*Дорошенко*. В груд. 1912 товариством керував Г.*Денисенко*, 1913—14 — В.Хрінников.

1906—07 почали діяти філії т-ва в Криничках Катериносл. пов., *Єнакієво* Бахмутського пов. та Мануйлівці Новомоск. пов. Згодом від мешканців сіл та містечок надійшло понад 20 заяв із проханням відкрити в них осередки, однак засновано було лише 13 філій. Осередки в с. Кринички та в Єнакієво були відкриті, але не діяли, в Одинківці, Чаплях, Сурсько-Михайлівці, Петриківці їх не зареєструвала царська адміністрація. Функціонували Мануйлівська, Діївська, Перещепинська, Гупалівська та Амурська філії. Практично всі осередки влаштовували свята, концерти, вистави, читання, вечірки, мали свої бібліотеки-читальні.

У складі т-ва діяли драматична, літ., вокально-муз. та бібліотечна секції.

Літ. секція розпочала роботу в лют. 1906 виданням тижневика «Добра порада» (ред. М.Биков, вийшло 4 номери, 1 і 2 конфісковані, після видання 4-го номера часопис закрили). Активно працювала драм. секція. Вона організовувала сімейні та літ.-вокальні вечори (зокрема відбулися вечори, присвячені Л.*Глібову*, І.*Котляревському*, Г.*Квітці-Основ'яненку* та Т.*Шевченку*), проводила концерти, дитячі ранки, ставила вистави. Від 8 лип. 1906 до 7 квіт. 1907 драм. секція підготувала 5 денних вистав для дітей і 48 вечірніх для дорослих. У січ. 1909 драм. секцію ліквідовано, замість неї почала діяти виставкова комісія. Найдіяльніші члени драм. секції працювали в Мануйлівській філії т-ва. Із осені 1907 у т-ві функціонував лекційний гурток, у ньому працювали: С.Іваницький, С.Липківський, І.Труба, Д.*Яворницький*, В.Біднов. Лекції присвячувалися питанням літ., *українознавства*, історії, згодом — ботаніки, біології, економіки. Приміщення для здійснення систематичної лекційної діяльності не було, однак з 1908 лекції читалися регулярно (всього у цьому році було прочитано 31 лекцію).

На поч. 1909 т-во відкрило читальню. До серед. року в її приміщенні під час зібрань та вечорів бібліотечна комісія вела продаж книжок.

1910 був роком найбільшого занепаду діяльності т-ва. Лише по обранні нової Ради 1911 його діяльність пожвавилася. Було проведено кобзарський та шевченківський вечори, вечір колядок, організовано хор. Розпочато видавничу справу. 1912 видавничий фонд ім. М.Дмитрієва (заснований 1910) випустив 2 брошури. Видавнича секція видала збірник оповідань Б.*Грінченка* «Чудова дівчина», друге видання брошури Д.Яворницького і портрет Т.Шевченка.

1913 при т-ві діяло 3 комісії: вечорова (дбала про проведення вечорів); ялинкова (організовувала свята ялинки для дітей); бібліотечно-лекційна (провела літ. вечірку та слухання доповіді М.Новицького). Почала працювати бібліотека-читальня. Цього ж року т-во відзначило 25-літній ювілей письменниці Т.Сулими-Бичихиної, провело літ.-артистичне святкування річниці діяльності Т.Шевченка, 30-ліття діяльності Д.Яворницького, а також вечори, присвячені І.Котляревському і М.В.*Лисенку.*

1914 до Ради т-ва входило 12 осіб: Є.Вировий, Є.Гаркавцева, Г.Денисенко, М.Луценко, М.Нечипоренко, Є.Павловська, Ю.Павловський, І.Пінчук, І.*Рудичев*, А.Ткаченко, В.Хрінников, П.Щукін. Т-во активно займалося підготовкою заходів до святкування 100-річчя з дня народження Т.Шевченка. При організації засновано Шевченківський к-т (свято пройшло дуже урочисто, однак після його завершення поліція закрила к-т).

Під час *Першої світової війни* т-во розвинуло доброчинну діяльність: для сімей солдатів було відкрито їдальню в Мандриківці (проіснувала до 1916), видано 120 тис. обідів та надано допомогу бл. 6 тис. галичан, на різдвяні свята організовано ялинки для дітей. З окупацією рос. військами *Галичини* катеринославцям було читано лекції про цей край, влаштовано концерт для поранених (з доброчинною метою). Чимало членів т-ва було мобілізовано, проте діяльність орг-ції та її філій продовжувалася.

1914 бібліотечно-лекційна комісія т-ва налічувала 24 члени.

1914 було проведено 11 вечорів з укр. історії та літ., ялинкова комісія впорядкувала ялинки в 7 селах.

Наприкінці 1914 «Просвіта» здобула дозвіл на заснування К-ту допомоги галичанам. К-т діяв 8 місяців: утримував утікачів, наймав їм помешкання, забезпечував обідами (за підтримки їдальні «Просвіти»).

У серп. 1915, коли за справу допомоги утікачам взялося *земство*, к-т приєднався до *Земського союзу*, увів до складу і в президію кількох земських лікарів.

Видавнича справа «Просвіти» 1914 та 1915 загальмувалася.

На 1 січ. 1915 «Просвіта» налічувала 248 дійсних (за ін. відомостями — 259, без урахування призваних до війська) і 3 почесних члени (Д.Дорошенко, Н.Дорошенко, Д.Яворницький).

Підсумовуючи 1915 10-літній період діяльності т-ва, М.Новицький виокремив у ній 3 періоди: від відкриття т-ва до 1909; від 1909 до 1-го півріччя 1911, з кін. 1911. Перший період, за його характеристикою, був періодом широких планів просвітньої та культ. роботи, а також періодом боротьби. Другий — періодом зниження активності через матеріальні труднощі та байдужість населення. Третій — періодом інтенсивної роботи зі збирання коштів, проведення концертів, вечорів, гулянь.

У листоп. 1915 за наказом начальника губернського жандармського управління було здійснено обшуки в активістів укр. руху, у т. ч. й у членів «Просвіти» (кількох із них арештували, приміщення Катериносл. т-ва опечатали). У т-ва вилучили 112 назв книжок. На 4 роки каторжних робіт засудили Ф.Дубового, І.Вирву, І.Романченка, Д.Лисиченка, П.Щукіна.

25 січ. 1916 Катериносл. губернське у справах про т-ва присутствіє на своєму засіданні ухвалило рішення про припинення діяльності Катериносл. літ.-артистичного укр. т-ва «Просвіта» та його осередків, для закриття т-ву надавався місячний строк. Членів т-ва — Т.Татарина, М.Томильченка, П.Слинька — арештували та вислали в Іркутську губ. під гласний нагляд поліції.

У роки *української революції 1917—1921* т-во відновило свою діяльність. Заходами старої Ради т-ва 11 берез. 1917 було скликано установчі збори, на них зібралося 300 осіб з міста і навколишніх сіл. Було затверджено новий статут, обрано нову Раду, засновано комісії за напрямами роботи т-ва. Головою т-ва обрали Є.Вирового, почесним головою — Д.Яворницького. Було ухвалено відкрити філії в селах Мануйлівка та Старі Кодаки, а також у м. Олександрівськ (нині м. *Запоріжжя*). Члени «Просвіти» брали активну участь у Катериносл. губернському тимчасовому виконавчому к-ті, 6 представників т-ва входили до Катериносл. губернської укр. ради. 12 берез. 1917 т-во провело віче та взяло участь у Святі волі. За участі Ради «Просвіти» у Катеринославі було засновано укр. вчительське т-во. На серп. 1917 «Просвіта» мала 38 філій. Павлоградська філія «Просвіти» невдовзі стала самостійною орг-цією.

1918 Катериносл. т-во було перереєстроване, його фундаторами виступили: Є.Вировий, Д.Петровський, І.Ритов, Л.Біднова, П.Єфремов, Я.Якуша, Ю.Магалевський. Енергійну діяльність здійснювали на Катеринославщині Діївська, Сагайдачнинська, Мануйлівська, Гупалівська та Сурсько-Михайлівська філії.

Діячі «Просвіти» брали активну участь в укр. державотворенні 1917—20. Члени товариства — В.Біднов, І.Вирва, Г.Герасимів, Ф.Дубовий, К.Корж, П.Коробчанський, М.Кузьменко, Д.Лисиченко, М.Лисиченко, В.Позаненко, Ф.Паляничка, І.Романченко, М.*Стасюк*, Ф.Сторубель, В.Строменко, М.Томильченко, П.Тушкан, Г.Якименко входили до *Української Центральної Ради.*

Поміж усіх комісій т-ва найдіяльнішою була видавнича секція, вона видавала газ. «Вістник товариства “Просвіта” у Катеринославі», випускала брошури та листи-відозви. Лекційна комісія організовувала лекції в місті та селах Катеринославщини. Бібліотечна комісія впорядкувала і відкрила б-ку, склала 24 комплекти книжок для нар. бібліотек-читалень у Катеринославському пов., збирала й розсилала по селах та на фронт газети, брошури, листи-відозви.

Після встановлення на укр. землях рад. влади чимало просвітян було розстріляно (Є.Шпот, К.Корж, Т.Гладченко, П.Щукін, В.Бабенко, П.Бабенко та ін.). Поступово катериносл. «Просвіта» припинила свою діяльність, імовірно, це сталося на поч. 1920-х рр. (див. також *Просвіти*).

Літ.: *Новицький М.* Десять літ життя Катеринославської «Просвіти» (Доповідь на ювілейних загальних зборах) [«Основа»]. 1915. Жовтень, кн. 3; *Чабан М.* Сяйво «Просвіти»: Історичний нарис Катеринославської «Просвіти». В кн.: *Чабан М.* Діячі Січеславської «Просвіти» (1905—1921). Дніпропетровськ, 2002.

О.В. Малюта.

КАТЕРИНОСЛА́ВСЬКИЙ ОБЛАСНИ́Й МУЗЕ́Й І́МЕНІ О.ПО́ЛЯ. Заснований у м. Катеринослав (нині м. *Дніпропетровськ*) з ініціативи *Катеринославського наукового товариства* і губернського земства (див. *Земства*) як місц. заклад історико-краєзнавчого спрямування з метою увічнення пам'яті О.*Поля*. Відкритий 6 трав. 1902 в приміщенні Катериносл. комерційного уч-ща. 1902—33 незмінним дир. музею був Д.*Яворницький*. 1903 почалося спорудження будинку музею, його урочисте відкриття відбулося 14 серп. 1905. Того ж року було затверджено статут закладу, згідно з яким він офіційно підпорядковувався МВС Рос. імперії. Фінансування й поповнення музею здійснювалося коштом органів місц. самоврядування, громад. орг-цій, приватних осіб. До складу його фондів увійшли: колекції приватного музею О.Поля, в т. ч. унікальні пам'ятки історії

Будинок Катеринославського обласного музею ім. О. Поля. Листівка початку 20 ст.

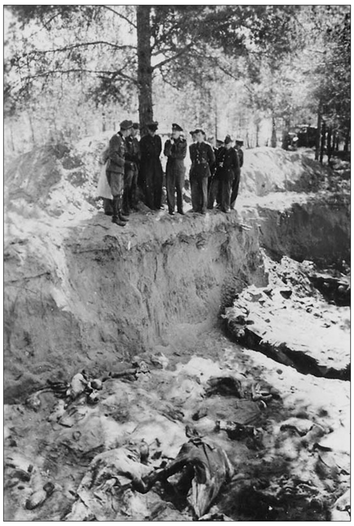

запороз. *козацтва* (1902—12); зібр. колиш. Музею старожитностей Катериносл. губернії (Громадського музеуму; 1910); матеріали виставки 13-го Археол. з'їзду (1905; див. *Археологічні з'їзди*); Південнорос. с.-г., кустарної і пром. виставки (1910) та ін. виставок, що відбувалися в Катеринославі; окремих приватних колекцій. Унаслідок активної збиральницької роботи, яка здійснювалася під кер-вом і за безпосередньої участі Д.Яворницького, на поч. 20 ст. фонди закладу стали одними з найзначніших в Україні за обсягом і наук. якістю (налічував понад 30 тис. музейних предметів). До його складу входили надзвичайно цінні пам'ятки історії укр. козацтва (*клейноди козацькі*, зразки зброї, одягу, предметів побуту й церк. начиння, фрагменти архіт. споруд та ін.), писемні пам'ятки кін. 15—19 ст. (у т. ч. унікальні рукописи та стародруки, автографи укр. *гетьманів,* документи *Коша Запорозької Січі, Генеральної військової канцелярії, полкових канцелярій* та сотенних канцелярій, Катериносл. губернської канцелярії, родинних архівів *козацької старшини* тощо), а також значні археол., етногр., нумізматичні та ін. колекції. 1917 на базі закладу утворено Нар. музей (нині *Дніпропетровський історичний музей імені Д.Яворницького*).

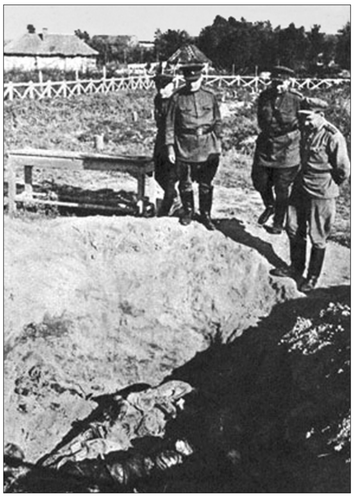
Літ.: Екатеринославский областной музей им. А.Н. Поля. История создания и задачи учреждения. Екатеринослав, 1905; *Эварницкий Д.И.* Отчет Екатеринославского областного музея им. А.Н. Поля. 1905—1906. Екатеринослав, 1907; Хронологія історії Дніпропетровського державного історичного музею ім. Д.Яворницького. В кн.: Регіональне і загальне в історії. Тези міжнародної наукової конференції, присвяченої 140-річчю від дня народження Д.І. Яворницького та 80-літтю XIII Археологічного з'їзду (листопад 1995 р.). Додаток. Дніпропетровськ, 1995; *Бекетова В.М., Павлюкова О.В.* До історії заснування Катеринославського обласного музею О.М. Поля. В кн.: Музеї України XIX — початку XX століть. К., 2005; *Абросимова С.В.* Пам'ятки писемності XVII—XIX ст. у зібранні Катеринославського обласного музею ім. О.М. Поля. Там само.

Е.М. Піскова.

КАТИ́НСЬКИЙ РО́ЗСТРІЛ 1940 — заг. назва (за місцем одного з масових поховань — у Ка-

Огляд одного із ровів із тілами похованих у Катинському лісі. Квітень 1943.

Академік М. Бурденко (другий зліва) під час огляду місць поховань загиблих поляків. 1944.

тинському лісі під Смоленськом; нині місто в РФ) масового знищення в спец. таборах НКВС та тюрмах 22 тис. польс. офіцерів і держ. службовців, захоплених у полон під час *радянсько-польської війни 1939.* Страти здійснювалися на виконання постанови ЦК ВКП(б) від 5 берез. 1940 впродовж квіт.—трав. цього самого року у Козельському (Смоленська обл., нині тер. Калузької обл., РФ), Старобільському (Харків., нині Луган. обл.) та Осташківському (Калінінська, нині Тверська обл.) спец. таборах НКВС, а також у кількох в'язницях *Києва*, *Харкова*, *Херсона* та Мінська (Білорусь). У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* у квіт. 1943 нім. окупаційні власті виявили в Катинському лісі поховання польс. офіцерів й інформували про це світ. громадськість. Було віднайдено 8 ровів з тілами польс. військовиків. Під час встановлення меж польс. кладовища були також відкриті масові поховання рад. громадян у цивільному одязі та у військ. формі, страчених рад. спецслужбами і похованих у Катинському лісі в різ-

Хрест пам'яті катинських жертв на кладовищі Повензкі в м. Варшава. Фото 1989.

Монумент пам'яті катинським жертвам у м. Джерсі-Сіті (штат Нью-Йорк, США). Фото 2002.

ний час між 1928 та 38. У черв. 1943 в 6 нових могилах було перепоховано останки 4241 польського військовика. Двох генералів поховали в окремих могилах у кам'яних саркофагах. Після звільнення Смоленщини рад. уряд звинуватив у вбивстві поляків у Катинському лісі гітлерівський режим. З цією метою було створено Спец. держ. комісію на чолі з акад. М.Бурденком. Однак під час *Нюрнберзького процесу 1945—1946* рад. стороні не вдалося довести факт причетності гітлерівців до К.р. Таємні документи, що підтверджують масові розстріли 1940 польс. полонених сталінським режимом, уперше були оприлюднені в РФ у серед. 1990-х рр. У жовт. 1996 уряд РФ прийняв постанову про створення на місці загибелі понад 4 тис. польс. і бл. 10 тис. рад. громадян Держ. меморіального комплексу «Катинь».

Літ.: *Лебедева Н.С.* Четвертый раздел Польши и Катынская трагедия. В кн.: Другая война, 1939—1945. М., 1996; *Мадайнчик И.* Катынь. В кн.: Там само; Катынь. Пленники необъявленной войны: Документы и материалы. М., 1999.

Л.В. Гриневич.

КАТІА́РИ — за *Геродотом,* назва одного із племен *сколотів* (іменованих греками *скіфами*), родоначальником якого, за легендою, що побутувала в скіфів, був середущий син *Таргітая — Арпоксай.* Відносно цієї назви у дослідників немає єдиної думки, дехто вбачає в ній фракійське коріння.

Є.В. Черненко.

КАТОЛИЦИ́ЗМ — див. *Католицька церква.*

«КАТОЛИ́ЦЬКА А́КЦІЯ» («Actio Catholica») — назва новітнього катол. руху за справедливе вирішення соціальних суперечностей і конфліктів, а також назва створюваних в рамках цього руху світських орг-цій; такі орг-ції діють у сферах реліг. життя, політики, нар. освіти, виховання, доброчинності тощо, як правило, під управлінням катол. єпископів. Рух виник у серед. 19 ст. в країнах Зх. Європи і з часом поширився по всьому світові. Нині його орг-ції є в багатьох д-вах Сх. Європи, Азії, Африки, Пн. та Пд. Америк. За своїми організаційними принципами вони можуть бути найрізноманітнішими: нац. і міжнар., загальними і спеціалізованими. Відкритими для всіх є «Товариство Священного Імені» та «Легіон Марії», а об-ня джокістів (скорочення від Juenesse Ouvriere Chretienne) було засноване Ж.Карделем (пізніше кардиналом) як асоціація фабричних робітників у Бельгії. Найбільшими міжнар. об-нями руху є Всесвітній союз жін. катол. орг-цій, Всесвітня жін. федерація катол. молоді, Міжнар. федерація катол. молоді. Організації «Католицької акції» беруть участь у парламентських виборах, підтримують катол. партії, випускають і поширюють свої періодичні видання, готують кадри активістів, місіонерів тощо.

II Ватиканський собор (1962—65) підтримав декрет Папи Павла VI, що визначив основні цілі руху та форми орг-цій «Католицької акції». В декреті, зокрема, мовиться, що безпосередньою метою руху є «апостольська мета, тобто євангелізація та освячення людей і християнське виховання їхньої совісті, щоб вони могли пройняти духом Євангелія різні общини й різні соціальні сфери». В декреті також наголошується, що «миряни — як ті, які пропонують свої послуги за власним починанням, так і ті, які були запрошені до діяльності та співробітництва з Католицькою церквою і з апостольством Ієрархії — діють під вищим керівництвом самої Ієрархії, що здійснюється або шляхом санкціонування такого співробітництва, або шляхом формальних доручень». Декрет також констатував, що ті орг-ції, які, на думку Ієрархії, діють належним чином, необхідно вважати рухом «Католицька акція» навіть у тому разі, якщо ці орг-ції, зважаючи на обставини, мають неадекватні форми і назви.

На укр. землях перші орг-ції «Католицької акції» з'явилися у *Західній Україні* в 1930-х рр. Їхнім керівним центром був Ген. ун-т Катол. акції греко-катол. провінції у Львові (президент М.Дзерович); до центру входили представники Т-ва укр. студентів-католиків «Обнова», т-ва «Скала» та ін. Керівниками центр. органів були єпископи І.Бучка та Н.*Будка*, серед активістів були В.Глібовицький, П.-М.*Ісаїв,* Ю.Редько, Е.Тушинська, К.*Чехович* та ін. Випускався квартальник «Католицька акція» (1934—39). Після встановлення в Зх. Україні рад. влади усі орг-ції «Католицької акції» припинили тут свою діяльність.

Після *Другої світової війни* орг-ції «Католицької акції» укр. католиків спочатку були створені в Німеччині (1947), а потім поширилися й в ін. країнах Зх. Європи. Їхніми активними лідерами стали Р.Данилевич, Є.Перейма, М.Томашівська, В.Янів та ін.

Орг-ції «Католицької акції» були створені та існують у місцях розселення *української діаспори:* в США, Канаді, Бразилії та ін. д-вах.

Після набуття Україною незалежності рух «Католицька акція» поступово розгортає тут свою активну діяльність.

Літ.: Велика історія України. Львів—Вінніпег, 1948; *Ковальский Н.А.* Международные католические организации. М., 1962; 100 лет социального христианского учения. В кн.: Дом Марии. М., 1991.

П.В. Голобуцький, О.О. Михайлов.

КАТОЛИ́ЦЬКА ЦЕ́РКВА (лат. Ecclesia Catholica) — християн. реліг. спільнота, об'єднує зх. християнство (крім церков, що постали в результаті *Реформації*), тобто Латинський патріархат (Римо-катол. церкву), а також сх. унійні та ін. локальні церкви, які визнають верховенство єпископа Риму (папи), перебувають у канонічному спілкуванні з ним та дотримуються єдності у справах віри й церк. дисципліни.

Слово «католицька» (від грец. καθολικός — цілісний, заг., універсальний, вселенський, неподіль-

Катинський ліс. Меморіал загиблим польським офіцерам. Фото 1998.

Папа Римський Григорій VII.

Печатка Папи Римського Інокентія III.

Папа Римський Боніфатій VIII.

ний) вживається для означення одного з найголовніших атрибутів Церкви (крім апостольства, єдності і святості) — повноти засобів спасіння, а також її поширення по всій землі.

Історія К.ц. є частиною історії *християнства*. До кін. 4 ст. християнство зберігало єдність, розвиваючись в умовах політ., екон., сусп. і культ. цілісності Рим. імперії (див. *Рим Стародавній*); формулювання гол. засад його віровчення завершилося в 4—5 ст., а в 5—6 ст. в перебігу роз'єднання зх. і сх. частин Рим. імперії та завоювання зх. частини варварськими племенами під час *Великого переселення народів* стався його поділ на візант. — східний (див. *Візантія*) — і лат. — західний — напрями, з притаманними для кожного з них особливостями теології, літургії, функціонування церк. інституцій, святобливості віруючих та ін. проявів реліг. життя. Церква, що визнавала патріарше зверхництво єпископа Риму і була пов'язана з лат. к-рою й мовою, зберегла за собою назву «католицька» (catholica).

З кінця 6 ст. лат. церква провадила євангелізацію нових народів і племен по всій території Зх. і Центр. Європи. Духовним підгрунтям для цього слугували ідеї св. Августина (354—430), Бенедикта Нурсійського (бл. 480—547), папи Григорія I Великого (590—604).

Хрещення слов'ян. племен тривало з 7 до 11 ст. Особливо активно воно відбувалося в 2-й пол. 9 ст. завдяки діяльності папських посланців — *Кирила та Мефодія* — до *Великоморавського князівства*. Виконуючи свою місію, вони створили церковнослов'ян. писемність — *глаголицю* — і запровадили її до рим. літургії.

Починаючи з 9 і до 15 ст. здійснювалася християнізація угорців, сканд. і балт. народів.

Разом із християнством нововнавернені народи переймали і реліг.-духовні традиції лат. церкви, а також спадщину антич. к-ри (див. *Античність*). Розвиток у них освіти, мист-ва і науки відбувався за безпосередньої участі лат. *духовенства*.

Керівним центром лат. церкви була Церква в Римі — Апостольській Столиці — на чолі з її

Святий Августин Аврелій.

єпископом — папою. До поч. 8 ст. папи перебували в залежності від візант. імператорів, потім — королів та імператорів Франкської д-ви (династія Каролінгів) і відновленої Зх. Римської імперії (династія Оттонів: див. *«Священна Римська імперія германської нації»*).

Після проголошення 1054 взаємної анафеми Константиноп. патріархом Михаїлом I Куруларієм (див. *Константинопольський патріархат*) і папським легатом Гумбертом Сільва-Кандідським стався дефінітивний (остаточний) розрив єдності церков Сх. і Зх. Надалі за Зх. церквою, яка зберегла канонічну єдність з Папою Римським, закріпилася назва К.ц., а за Сх. — Правосл. церква (див. *Православ'я*). К.ц. прийняла канони соборів 1-го тис. (див. *Собори вселенські*) і з 1123 почала скликати власні собори, на них ухвалювалися найважливіші рішення канонічного, дисциплінарного і доктринального характеру.

В 11 ст. папа Григорій VII (1073—85) здійснив реформу, спрямовану на здобуття для себе і всіх наступних пап статусу глави не лише Церкви, а й усього християн. світу. Це спричинило опір з боку світських монархів. Проте Апостольській Столиці таки вдалося централізувати церк. управління і створити багатонац. respublica Christiana (республіку Християнську), яка організувала *хрестові походи* на захоплену арабами у 7—8 ст. Святу Землю (Палестину) і Піренейський п-ів.

Від 1198 і до 1303, тобто починаючи від понтифікату (лат. pontificatus означає церк. владу і час правління папи; походить від назви одного з уживаних із 5 ст. титулів папи — великий понтифік) Інокентія III (1198—1216) і до понтифікату Боніфатія VIII (1294—1303), спільноту К.ц. об'єднували лат. мова і обряд, канонічне право, схоластична культура, а також визнання верховенства папи та його провідної ролі в сусп. і політ. житті Заходу. В цей період при монастирях і кафедральних соборах створювалися школи, а від поч. 13 ст. — ун-ти. Виникали нові спільноти монахів (*католицькі чернечі ордени*), які відзначалися особливо суворим аскетизмом (зокрема цистерціанців і картузіанців). Діяльність чернечих орденів *францисканців* і домініканців, а також створення інституту інквізиції (від лат. inquisitio — дослідження, розслідування; судово-слідчий орган для боротьби з *єресями*) й оголошення хрестового походу проти єретиків (1208—44) сприяли подоланню неоманіхейських течій (катари, альбігойці) і рухів «євангельської бідності» (вальденси).

Взаємне відчуження Сх. і Зх. церков не перешкоджало обміну офіц. делегаціями між Римом і окремими митрополіями Константиноп. патріархату, зокрема Київ. (див. *Київська Русь*; *Київські ієрархи*), та шлюбним зв'язкам правосл. князів із правителями катол. д-в Європи. *Монголо-татарська навала* поклала край діяльності заснованої в *Києві* на поч. 12 ст. катол. місії (див. *Адальберт Магдебурзький*). Розбудова ієрархії К.ц. на рус. землях почалася в 1-й пол. 14 ст. (див. *Католицька церква в Україні*).

14 і 15 ст. стали початком кризи християн. універсалізму, вона спричинила, зокрема, рух за перебудову Церкви за моделлю парламентської д-ви й зачепила найважливішу інституцію К.ц. — *папство*. В результаті конфлікту між королів. владою Франції і Апостольським Престолом папи опинилися в Авіньйонському полоні (1305—77), а спроба одного з них повернутися до Риму призвела до появи антипап — Великої схизми (1378—1417), що була подолана на *Констанцському соборі 1414—1418*.

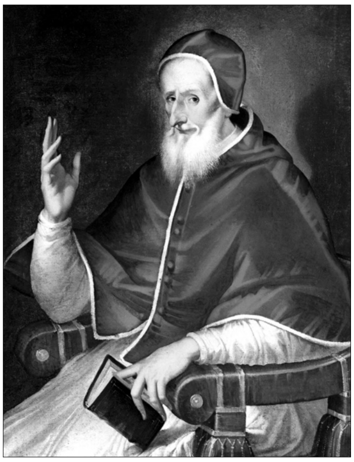
1439 на Ферраро-Флорентійському соборі було укладено унію з Грец. церквою (див. *Флорентійська церковна унія 1439*). Проте вона виявилася нетривалою — невдовзі візант. єпископи відмовилися від своїх підписів під нею. Попри це, рішення Ферраро-Флорентійського собору заклали підвалини унійного руху і слугували взірцем для укладення в майбутньому локальних уній, на основі яких створювалися нові сх. катол. церкви (*Берестейська церковна унія 1596*, *Ужгородська церковна унія 1646* та ін.).

У 15 ст. папство втратило притаманну для нього політ. вагу в християн. світі й перетворилося на одну з італ. д-в. Потрапивши під вплив панівних для свого часу культ. та інтелектуальних течій, папи почали виступати в ролі світських правителів, а не духовних провідників, що призвело до занепаду звичаїв як при їхньому дворі, так і в резиденціях ін. церк. достойників. Характерними рисами К.ц. стали величезні багатства її інституцій та зацікавленість духовенства у світських справах, особливо в службі монархам, надмірна кількість священиків і брак поміж них належної підготовки. В останній період *середньовіччя* в церк. життя була привнесена потужна містична складова.

Нові можливості для місійної діяльності К.ц. створили *Великі географічні відкриття*, разом з тим у цей же період і в Зх. Європі сталися події, які особливо сильно вплинули на подальшу долю всієї К.ц. У 16 ст. в Європі постав реформаційний рух і були започатковані нові християн. церкви — євангелістсько-аугсбурзька, євангелістсько-реформована (див. *Лютеранство*), англіканська. Поза сферою впливу К.ц. опинилися значні тер. Німеччини, Швейцарія, сканд. країни, Англія, Шотландія, Бранденбург, Пруссія. *Протестантизм* здобув численних прихильників також у Франції, Польщі, Чехії, Угорщині й Італії. Досить часто правителі д-в запроваджували у своїх країнах протестантизм як держ. релігію всупереч волі підданих і жорстоко карали тих, хто чинив цьому опір. Віросповідний поділ зх. християнства

Папа Римський Григорій XIII.

Папа Римський Пій V. Портрет роботи художника Ель Греко. Початок 17 ст.

спричинив реліг. війни в Німеччині і Франції.

Протестантська реформація стала серйозним викликом для К.ц. і тим самим зумовила розвиток у ній цілої низки конструктивних для неї змін — перш за все повернення її священиків і монахів до релігійно-морального способу життя. Особливе значення для посилення цих змін мав Тридентський собор (1545—47, 1551—52, 1562—63): на ньому було уточнено катол. розуміння правд віри, що піддавалися сумніву протестантськими реформаторами, видано важливі дисциплінарні декрети, зокрема, про створення духовних семінарій, про душпастирські обов'язки резиденцій єпископів і настоятелів, про єпископські візитації, про укладення шлюбів перед священиком і свідками. Піддаючи осуду помилки реформаторів, папа й отці собору не називали імена тих, хто ці помилки проголошував, однак цей тактичний хід не дав їм змоги досягти головного — церк. єдність зх. християнства відновити не вдалося.

На клопотання Апостольської Столиці до світської влади визнати декрети Тридентського собору першою відгукнулася і зробила це Польща (1564 на сеймі в Парчеві), а потім Іспанія (король Іспанії Філіп II визнав їх із застереженням — «наскільки не порушують королівських прав»). Однак в ін. країнах визнання відбувалося лише після їх схвалення на провінційних і єпархіальних синодах.

Справу Собору і реформ продовжили: папа Пій V (1566—72) — він видав рим. Катехизм (1566), рим. Требник (1568), рим. Служебник (1570), папа Григорій XIII (1572—85) — засновував нунціатури і наук. колегії, видав Codex iuris canonici (1580), запровадив новий календар (1582; див. *Календар*), папа Сикст V (1585—90) — реформував колегію кардиналів (1586) та *Римську курію* (1588).

Реформуванню К.ц. сприяло відродження чернецтва, насамперед в романських країнах (Іспанії, Італії, Франції). Ще до скликання Тридентського собору з'явилися нові спільноти монахів (театинів, капуцинів, барнабитів, сомасків, *єзуїтів*, боніфратрів), які зосереджувалися на активній місійній, просвітницькій, наук. і доброчинній діяльності. Собор дав поштовх для заснування чол. і жін. орденів, гол. завданням яких було лікування і догляд за хворими (каміліянці, лазаристи, шаритки, урсулинки). На виконання декрету Тридентського собору «Decretum de regularibus et monialibus» було здійснено реорганізацію давніх орденів, у т. ч. цистерціанців, бенедиктинців, францисканців, *кармелітів*.

16—17 ст. були періодом розвитку теологічних наук. У душпастирській практиці увага зверталася на поглиблення реліг. життя віруючих шляхом проведення реколекцій (духовних бесід) і нар. місій. Важливим явищем у житті К.ц. стала теологічна дискусія про результативність доброчинності. Реформи сприя-

Папа Римський Інокентій X. Портрет роботи художника Д. Веласкеса. 1650.

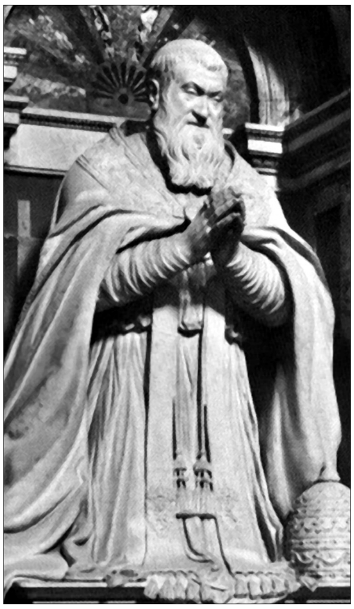
ли появі в різних країнах Європи, Пд. Америки й Азії видатних церк. діячів, згодом вони були проголошені святими.

Період між Тридентським собором і *Вестфальським миром 1648* та Піренейською угодою 1659 вчені назвали *Контрреформацією.* Вестфальський мир 1648 підтвердив умови реліг. замирення в Аугсбурзі (1555) і відхилив принцип cuius regio eius religio (в перекладі з лат. — чия земля, того й віра). Катол. і протестантські д-ви взаємно визнали законність існування одні одних. Папа Інокентій X (1644—55) безрезультатно протестував проти цього, вбачаючи в цьому поразку К.ц. на значних тер. Європи і в колоніях Англії та Нідерландів. Однак у європ. політиці настала епоха «інтересів держави», а не церкви. Правителі країн, у т. ч. з катол. нас., керувалися винятково екон. й політ. інтересами нац. д-в, а не протестами чи настановами пап. У цей період папи підтримували *Габсбургів* — іспанських королів та герм. імператорів, — сподіваючись, що таким чином збережуть католицизм у Німеччині, однак правителі країн не зважали на папські інтереси в європ. політиці. Після того, як 1701 бранденбурзький електор Фрідріх III Гогенцоллерн зі згоди герм. імп. Леопольда I Габсбурга посів королів. трон Пруссії (з ім'ям Фрідріх I), вплив К.ц. звузився до території Італії, Франції з Канадою, Іспанії й Португалії з колоніями, пд. Голландії, земель, успадкованих Австрією, пд.-зх. Німеччини та Польщі.

У міру зміцнення *абсолютизму* в Іспанії, Франції, Австрії, а також у всіх нім. д-вах їхні правителі все більше й більше практикували *цезаропапізм* (зосередження у своїх руках і світської, і духовної влади). Конкуруючи між собою за першість у Європі, правителі створювали династичні блоки (Габсбургів, Бурбонів) і втягували у свою боротьбу папство, намагаючись вплинути на вибір глави К.ц. у вигідному для себе напрямі. Для цього вони використовували, зокрема, право вето (ius excludendi) на конклаві (канонічний інститут з обрання папи). Цим правом скористалася в 1644 і 1730 Іспанія, 1650, 1670 і 1758 — Франція, а 1721 і 1903 — Австрія.

Гол. джерелами могутності європ. д-в ставали торгівля і розвиток пром-сті, тому уряди цих д-в вже більше дбали про розширення своєї компетенції в галузі науки та економіки, а реліг. проблеми відходили на задній план, ширилися толерантність та реліг. індиферентність (лат. indifferens — байдужий). Скептицизм, критика авторитетів і віра в необмежені можливості людини створили передумови для поширення нової світоглядної течії — Просвітництва (див. *Просвітництва доба*), вона ґрунтувалася на раціоналізмі, натуралізмі та реліг. суб'єктивізмі. Д-ва, право, наука, економіка і мораль позбавлялися реліг. забарвлення і набували світського характеру (див. *Антиклерикалізм*). Виникли й почали активно діяти таємні політико-реліг. т-ва — масони (див. *Масонство*), ілюмінати.

Церк. справи в цей період складалися в кожній країні по-своєму, проте спільною виявилася тенденція до підпорядкування місц. церкви світській владі з одночасним унезалежненням її від Апостольської Столиці. Ці прагнення світської влади збіглися з прагненнями ієрархів місц. церков отримати для своїх церков широку автономію. Проявом цих тенденцій у Франції було галліканство (від лат. назви Франції — Галлія; реліг.-політ. течія, що відстоювала незалежність франц. церкви від Апостольської Столиці), у Німеччині — феброніанство (течія в нім. католицизмі, її прихильники виступали за створення нац. нім. церкви, частково незалежної від Апостольської Столиці), в Австрії — йозефизм (назва походить від імені герм. імп. і австрійс. государя *Йосифа II* (1765—90), який запроваджував реформи щодо обмеження впливу папства в країні). Подібними були дії правителів романських і бурбонських країн (Португалія, Франція, Іспанія, Королівство обох Сицилій), вони 1773 наполягли на ліквідації ордену єзуїтів. Світські абсолютистські монархії обмежували діяльність чернечих орденів і втручалися в їхнє внутр. життя: ліквідовували монастирі, ускладнювали контакти з Апостольсь-

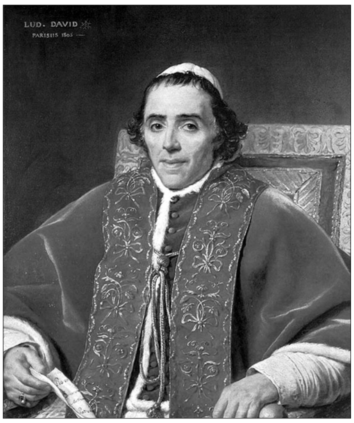

Папа Римський Сикст V.

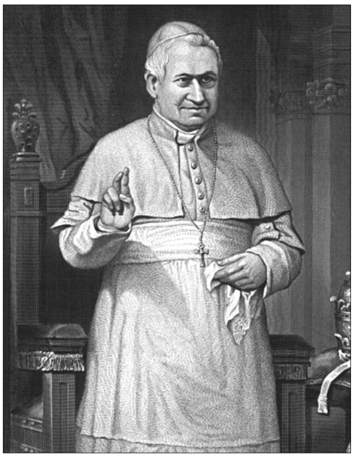
кою Столицею і її керівними органами, що перебували за межами д-ви, забороняли створення нових чернечих спільнот. Попри це, перелік спільнот монахів К.ц. в цей час поповнився багатьма новими назвами (маріани, пасіоністи, редемптористи, трапісти).

В ході *Французької революції кінця 18 століття* К.ц. у Франції зазнала переслідувань і руйнування ієрархії. Гоніння досягли Апостольської Столиці й особисто папи Пія VI (1775—99). Франц. імп. *Наполеон I* Бонапарт по-своєму облаштовував діяльність К.ц. у Франції й у нею завойованих чи їй підпорядкованих країнах (Бельгії, Голландії, Італії, Швейцарії, Іспанії, *Варшавському герцогстві*). Відголоски цих подій привели до *секуляризації* і руйнування орг. структур церкви також у Німеччині. Після завершення війни європ. д-в з наполеонівською Францією відповідно до рішень *Віденського конгресу 1814—1815* було відновлено Церк. д-ву, а в Німеччині визнано громадян. і політ. рівноправність християн різних віросповідань. 1814 папа Пій VII (1800—23) відновив діяльність ордену єзуїтів і скликав Конгрес у надзвичайних справах церкви, останній дав поштовх налагодженню політико-церк. контактів з урядами багатьох д-в. У 1815—48 під час Реставрації в Зх. Європі було здійснено спробу реалізувати середньовічну модель співпраці «вівтаря з троном». Д-ви почали здійснювати політику підпорядкування собі церкви, а папство її підтримало, вбачаючи в цьому перешкоду революц. і антицерк. ідеям. Консервативні настрої цього періоду поділяли багато видатних католиків і всі понтифіки включно з Пієм IX (1846—78). Це зміцнило моральний авторитет пап, збільшило повагу до Апостольської Столиці як центру К.ц.

У 19 ст. Європа залишалася осередком католицизму; межі його поширення на сх. і пн. визначали давні кордони *Речі Посполитої*, а на Балканах — володіння Австрійс. імперії. 1815 в Європі налічувалося 100 млн католиків, у т. ч. бл. 13 млн (римо-католиків і греко-католиків) на колиш. польс. землях (у кордонах до 1-го поділу Польщі 1772; див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*); після 1815 мільйони католиків опинилися на теренах правосл. *Російської імперії*.

Папа Римський Пій VII. Портрет роботи художника Ж.-Л. Давида. 1805.

Папа Римський Пій IX.

Церковна політика пап періоду Реставрації була спрямована на упорядкування юридично-організаційних справ локальних церков, обмеження надмірного втручання з боку д-в у їхні справи та забезпечення правової охорони католиків у країнах, де вони були в меншості. Цьому слугувала розпочата Пієм VII політика *конкордатів* (укладання угод з урядами різних д-в щодо правового регулювання становища й діяльності на підпорядкованих їм тер. катол. церкви, її прав і привілеїв). Нею були охоплені країни Зх. Європи (у т. ч. протестантська Пруссія), правосл. Росія (1847), країни Лат. Америки, Азії, Бл. Сходу.

Зростання авторитету папства було також пов'язане з виникненням катол. лібералізму у Франції, Італії та Німеччині (тут католики вийшли переможцями у спорі стосовно змішаних шлюбів). Характерною рисою цього періоду було зацікавлення світських осіб церк. справами, їхня участь у розвитку катол. преси, науки й к-ри.

Із серед. 19 ст. до *Першої світової війни* К.ц. посилила централізацію свого управління, активізувала діяльність, спрямовану на розв'язання проблем, що виникли в процесі *індустріалізації* сусп-ва і розвитку новітньої к-ри. Найважливішими подіями в цей період були оголошення 1858 догмату про непорочне зачаття Божої Матері, а також 1-й Ватиканський собор (1879—80), який ухвалив догмат про непомильність папи у питаннях віри і моралі. Відбувався швидкий розвиток катол. чернечого життя, постали сотні нових орденів (з них до найвідоміших належать салезіанці, кларетини, вербісти, альбертини, служебниці, йосифатки).

Об'єднавчі процеси в Італії за відсутності в Церк. д-ви військ. підтримки з боку Франції (остання зазнала поразки у франко-прусській війні 1870—71) призвели восени 1870 до ліквідації Церк. д-ви і втрати папою світської влади. 1871 Пій IX відкинув надані йому парламентом Італії т. зв. гарантовані права (йому надавалася суверенність і особиста недоторканність) й оголосив себе «в'язнем Ватикану».

Створені в багатьох д-вах нунціатури та папські делегатури (дипломатичні представництва *Ватикану*) представляли папу перед урядами й місц. єпископатами. 1909 Пій X (1903—14) рекомендував єпископам раз на 5 років прибувати до Риму і звітувати про діяльність єпархії, тоді ж заснував видання «Acta Apostolicae Sedis», 1910 реорганізував Рим. курію.

Статус К.ц. у Римі вдалося врегулювати 1929: 11 лют. цього року на переговорах між Ватиканом та урядом Італії (папу представляв кардинал П.Гаспаррі, а короля Італії — прем'єр-міністр Б.Муссоліні) було підписано Латеранські угоди, згідно з якими

на тер. Риму постала місто-держава Ватикан і була відновлена світська влада папи.

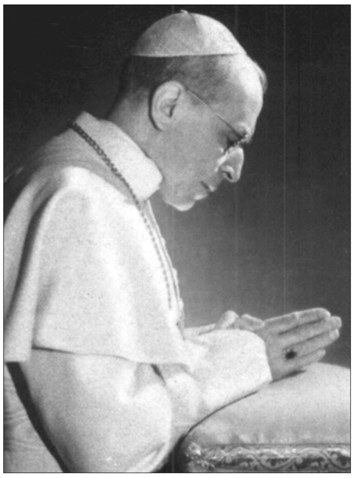
Під час *Другої світової війни*, періоду протистояння двох супердержав — *СРСР* і США (див. *«Холодна війна»*), бурхливих подій на тер. колиш. *Югославії* та в ін. гарячих зонах планети Апостольський Престол послідовно провадив незалежну, дистанційовану від інтересів окремих д-в і народів політику і цим самим здобув репутацію реліг. і моральної сили, яка чинить опір переслідуванням за віросповідною, нац. і расовою ознаками, виступає з мирними ініціативами в залагоджуванні збройних конфліктів, надає допомогу нас., яке потерпіло від воєн і стихійних лих.

За усіх понтифікатів 20 ст. Ватикан не раз відгукувався на найважливіші події в житті укр. народу. Зокрема, папа *Бенедикт XV* (1914—22) був ініціатором надання гуманітарної допомоги нас. України, яке потерпало від наслідків І світ. і громадян. воєн та екон. експериментів рад. влади, *Пій XI* (1922—39) засудив політику держ. атеїзму, переслідування Церкви та віруючих у СРСР, Пій XII (1939—58) виступив на захист *Української греко-католицької церкви*, яка була ліквідована радянськими властями на *Львівському соборі Української греко-католицької церкви 1946*, *Іоанн XXIII* (1958—63), *Павло VI* (1963—78) та *Іоанн Павло II* (1978—2005) намагалися врегулювати становище католиків в УРСР засобами дипломатії. 1989 із налагодженням офіц. відносин Ватикану з СРСР відбулася легалізація діяльності УГКЦ. Процеси відновлення структур К.ц. і реліг. життя католиків в Україні активізувалися після розпаду СРСР, проголошення Україною незалежності і встановлення 1992 дипломатичних відносин з Апостольською Столицею. 2001 відбувся перший в історії візит Папи Римського Іоанна Павла II до України.

Нині К.ц. є найчисленнішою християн. конфесією. На поч. 2003 в її складі було 13 патріархатів, 2 верховних архієпископства, 520 митрополій, 78 архієпархій, 2131 єпархія, 49 територіальних прелатур, 12 територіальних абатств, 26 апостольських екзар-

Папа Римський Пій X.

Папа Римський Пій XII.

хатів, 35 військ. ординаріатів, 1 персональна прелатура, 78 апостольських вікаріатів, 46 апостольських префектур, 7 апостольських адміністратур, 1 персональна апостольська адміністратура, 11 церк. місій, 9 патріарших екзархатів, 3 архієпископські екзархати, 112 єпископських конференцій. На службі К.ц. перебували понад 4,5 тис. єпископів, 405 тис. священиків, 55 тис. ченців, 801 тис. черниць, 126 тис. 365 світських місіонерів і 2 млн 641 тис. учителів основ віри.

На всіх континентах, окрім Європи, зберігається тенденція до зростання чисельності католиків. За 2004—05 число католиків зросло з 1 млрд 98 млн до 1 млрд 115 млн (це понад 17 % від заг. чисельності людства), половина з них мешкає в Пн. та Пд. Америках, понад 25 % — у європ. країнах, бл. 15 % — в Африці, решта — в Азії та Океанії. Духовенство К.ц. станом на січ. 2006 налічувало понад 406 тис. осіб, з яких бл. половини — вихідці з Європи, третина — з Амер. континентів, понад 20 % — представники народів Азії та Океанії.

19 квіт. 2005 новим Папою Римським обрано кардинала Йозефа Ратцінгера. Він узяв ім'я Бенедикта XVI.

Літ.: *Zieliński Z.* Papiestwo i papieży dwóch ostatnich wieków (1775—1978). Warszawa, 1983; *Хома І., о.* Нариси історії Вселенської Церкви. Рим, 1990; *Карлов Ю.Е.* Советская дипломатия и Ватикан в 1917—1924 гг. «Новая и новейшая история», 1 (1999), 30—44; *Ковальский Н.А.* Справился ли католицизм с вызовами XX в.? Там само, 6 (1999), 27—38; Nowe Annuario Pontificio na rok 2002. «L'Osservatore Romano» (wydanie polskie), 2002, N 4 (242); Annuario Pontificio 2007. Там само, 2007, N 3 (291).

Н.С. Рубльова.

КАТОЛИ́ЦЬКА ЦЕ́РКВА В УКРАЇНІ. *Християнство* серед східнослов'ян. племен поширювали місіонери різних християн. церков. У домонгол. часи місійна діяльність лат. церкви на рус. землях особливих успіхів не мала. 961 візит до *Києва* катол. єпископа *Адальберта Магдебурзького*, який мав намір заснувати там єпархію, завершився невдачею через недоброзичливе ставлення до християнства вел. кн. київ. *Святослава Ігоровича*. 978 вел. кн. київ. *Ярополк Святославич* прийняв у Києві послів папи Бенедикта VII, однак подальшого розвитку ці контакти не набули. Для офіц. *хрещення Київської Русі* вел. кн. київ. *Володимир Святославич* наприкінці 980-х рр. обрав сх. обряд. Взаємне відчуження Сх. і Зх. церков не перешкодило ні подальшому обміну офіц. делегаціями між Києвом і Римом, ні родичанню рус. князів із правителями катол. д-в Європи, хоча вел. кн. київ. *Ярослав Мудрий* і не дав дозволу посланцеві папи Бенедикта VIII єпископу Алексієві створити на Русі орг. структуру катол. церкви. Лише на поч. 12 ст. у Києві була заснована катол. місія. Спробам започаткування на Русі лат. ієрархії, поновленим у 1-й пол. 13 ст. польс. ченцями-домініканцями, покла-

ла край *монголо-татарська навала*.

Розбудова Церкви лат. обряду на рус. землях розпочалася в 1-й пол. 14 ст. Були номіновані єпископи для Києва (1320), Перемишля (до 1353; нині м. Пшемисль, Польща), Володимира (1358; нині м. *Володимир-Волинський*), *Львова* (1359), Холма (1359; нині м. Хелм, Польща), Кам'янця (після 1379; нині м. *Кам'янець-Подільський*). 1367 постала перша на Русі лат. Галицька митрополія (1412 перенесена до Львова).

Розвиток на укр. землях катол. церкви (за пізнішою термінологією римо-катол.; див. *Римо-католицька церква в Україні*) посилився після їх входження до складу *Великого князівства Литовського.* Бл. 1405 в Києві постав катол. кафедральний собор, збудований королем польс. і верховним кн. литов. Владиславом II *Ягайлом*; катол. храми з'явилися у багатьох містах України. Особливо наполегливо поширювали католицизм на укр. землях польс. чернечі ордени (див. *Католицькі чернечі ордени*).

Одним з результатів укладення *Берестейської церковної унії 1596* стало виникнення унійної церкви (пізніше дістала назву греко-катол.; див. *Українська греко-католицька церква*).

Катол. церква в Україні зазнала значних втрат у 17 ст. внаслідок козац. воєн, що мали антикатол. забарвлення.

Після включення частини правобереж. укр. земель внаслідок трьох *поділів Польщі 1772, 1793, 1795* до *Російської імперії* на Київщині, *Волині* та *Поділлі* мешкало бл. 240 тис. римо-католиків. Відбулася реорганізація РКЦ, спричинена урядовими заходами антипольс. і антикатол. спрямування. 1795 імп. *Катерина II* без погодження з *Римською курією* скасувала Київ. єпархію катол. церкви. Від 1798 всі римо-катол. *єпархії* на теренах Рос. імперії були підпорядковані Могильовській митрополії, а їхні (єпархій) межі пристосовано до кордонів *губерній.* 1839 указом імп. *Миколи I* була ліквідована унія. Було також закрито катол. монастирі й навч. заклади та багато костьолів (частину з них передали правосл. церкві; див. *Православна церква в Україні*). Ліквідаційні заходи

Папа Римський Бенедикт XVI.

призупинилися після укладення 1847 конкордату між Росією та Апостольським Престолом (див. *Ватикан*). 1848 в *Херсоні* було створено єпархію катол. церкви для обслуговування нім. колоністів — католиків пд. Рос. імперії (1852 перенесена до Тирасполя, нині місто в Молдові, 1856 — до Саратова, нині місто в РФ). Після *польського повстання 1863—1864* указом імп. *Олександра II* 1866 була ліквідована Кам'янецька єпархія катол. церкви. Римо-катол. *духовенство* зазнало утисків. Наприкінці 19 ст. на *Правобережній Україні* мешкало 656 тис. римо-католиків, що становило бл. 7 % усього нас.

На укр. землях, що увійшли до складу Австрії (з 1867 — *Австро-Угорщина*), кордони церк. адм. одиниць також було пристосовано до держ. Після 1815 у Львові діяли: римо-катол. митрополія з єпархіями в Перемишлі (нині м. Пшемисль) і Тарнові (нині м. Тарнув, обидва Польща); греко-катол. митрополія з єпархіями в Перемишлі і Станіславі (нині м. *Івано-Франківськ*); а також Львів. вірм. катол. архієпархія (див. *Вірмено-католицька церква*). Греко-катол. церква в *Галичині* в 19 ст. пережила добу відродження. Напередодні *Першої світової війни* у Львів. римо-катол. архієпархії налічувалося 387 *парафій* і понад 1 млн віруючих, у Перемишльській римо-катол. єпархії — 315 парафій і 1 млн 200 тис. віруючих.

У 20—30-х рр. 20 ст. на укр. землях, що перебували в складі *СРСР,* внаслідок застосованих державою ліквідаційих заходів, чисельність римо-катол. парафій скоротилася з 332, що були зареєстровані 1925, до 5 в 1937. Римо-катол. духовенство зазнало репресій, структура РКЦ була зруйнована.

На західноукр. землях катол. церква діяла за сприятливих умов конкордату, укладеного 1925 Польщею з Апостольським Престолом. Напередодні *Другої світової війни* тут налічувалося 490 римо-катол. парафій і понад 2,5 млн віруючих римо-католиків; УГКЦ мала 2491 парафію і 3,6 млн віруючих.

У період окупації УРСР гітлерівськими військами РКЦ провадила серед місц. нас. місійну працю всупереч забороні властей.

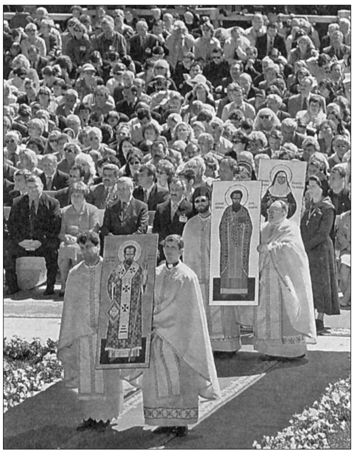
1946 рад. влада організувала у Львові собор УГКЦ, який скасував Берестейську церк. унію

Кафедральний костьол у Києві. Фрагмент панорами міста. Малюнок А. ван Вестерфельда. 1651.

Іоанн Богослов. Деталь розпису вірменської (католицької) церкви у Львові. Перша половина 16 ст.

Процесія з іконами під час беатифікації Папою Римським Іоанном Павлом II 28 новомучеників Української Католицької Церкви. Львів, 27 червня 2001.

(див. *Львівський собор Української греко-католицької церкви*).

Наприкінці 1940-х — поч. 1950-х рр. структура РКЦ в зх. регіоні УРСР занепала внаслідок переселення поляків до Польщі та репресивно-обмежувальних заходів властей. На заході УРСР лишалися діючими лише 13 костьолів, більшість з них, однак, також було закрито наприкінці 1950-х — поч. 1960-х рр.

1980 в УРСР діяло 98 парафій РКЦ.

Внаслідок лібералізації держ. політики наприкінці 1980-х рр. розпочалося відродження катол. церкви в СРСР. 1991 в Україні налічувалося 452 парафії РКЦ. 1991 Апостольський Престол запровадив в Україні ієрархії РКЦ і УГКЦ.

Мережа РКЦ в Україні складається з 1 архідієцезії — Львівської й 6 дієцезій (Київсько-Житомирської, Кам'янець-Подільської, Луцької, Мукачівської, Харківсько-Запорізької та Одесько-Сімферопольської). Очолює РКЦ в Україні Львівський архієпископ, митрополит, кардинал Мар'ян *Яворський.* В римо-катол. парафіях України пастирську місію виконують бл. 500 священиків; чисельність пастви РКЦ в Україні на 2005 становила понад 1 млн осіб.

Костьол з келіями Бернардинського монастиря у м. Львів. Фото кінця 20 ст.

УГКЦ є нейбільшою східною катол. церквою, вона об'єднує 5,5 млн віруючих. На поч. 2006 у складі Києво-Галицького Верховного архієпископства УГКЦ було: на тер. України: 2 архієпархії — Київська і Львівська, 7 єпархій та 2 екзархати (Донецько-Харківський та Одесько-Кримський); за кордоном: 3 митрополії — Перемишльсько-Варшавська (Польща), Філадельфійська (США), Вінніпегська (Канада), 3 єпархії — для українців-католиків у Австралії, Новій Зеландії та Океанії, в Аргентині, у Бразилії, 3 апостольські екзархати — у Великій Британії, у Німеччині та Скандинавії, у Франції та країнах Бенілюкс і Швейцарії, 1 вікаріат — у Румунії. Очолює УГКЦ Верховний архієпископ Києво-Галицький, митрополит, кардинал Любомир *Гузар.* 21 серп. 2005 резиденцію глави УГКЦ перенесено зі Львова до Києва.

Мукачівська єпархія УГКЦ з осідком в *Ужгороді* має автономний статус, перебуває в підпорядкуванні Апостольської нунціатури в Україні.

2001 відбувся візит в Україну Папи Рим. *Іоанна Павла II.*

Літ.: *Abraham W.* Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi, t. 1. Lwów, 1904; *Вінтер Е.* Візантія та Рим у боротьбі за Україну (955—1939). Прага, 1944; *Чубатий М.* Історія християнства на Русі—Україні, т. 1. Рим—Нью-Йорк, 1965; *Хома І., о.* Апостольський престіл і Україна, 1919—1922 рр. Рим, 1987; *Брайчевский М.Ю.* Утверждение христианства на Руси. К., 1989; *Хома І., о.* Нариси історії Вселенської Церкви. Львів, 1995; *Skalski T., ks.* Terror i cierpienie: Kościół katolicki na Ukrainie 1900—1932: Wspomnienia. Lublin—Rzym—Lwów, 1995; *Рубльова Н.* Невідома ділянка «антирелігійного фронту»: Боротьба владних структур УСРР проти Римсько-католицької церкви, 1920-ті рр. «З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ», 1998, № 1/2 (6/7); *Її ж.* Ліквідація в Україні ієрархії Римо-католицької церкви (кінець 1917 — 1937 рр.). Там само, 2000, № 2/4 (13/15); *Гентош Л.* Дипломатичні контакти Української Народної Республіки з Апостольською столицею в 1919—1921 рр. у контексті східної політики Римської курії. «Україна модерна» (Львів), 2000, ч. 4—5.

Н.С. Рубльова.

КАТОЛИ́ЦЬКІ ЧЕРНЕ́ЧІ ОРДЕНИ́ — орг-ції катол. ченців. Їхня діяльність підпорядковується чітким статутним нормам. Вони мають централізоване кер-во. Вищими посадовими особами в них є «генерали» чи «генеральні магістри», яким підлягають «провінціали» (провінціальні магістри та пріори); останнім, у свою чергу, підпорядковані *абати* та конвентуальні пріори. Над посадовими особами стоїть ген. капітул, що є колегіальним органом, він складається з кер. різних рангів та скликається раз на кілька років. Особливим типом орденів були військово-чернечі, що поєднували чернечу та військ. діяльність і мали за мету збройний захист своєї віри. Найбільш впливовими з них були: орден Іоаннітів (Мальтійський), орден тамплієрів, *Тевтонський орден.*

На укр. землях, які свого часу входили до складу *Речі Посполитої*, діяли бенедиктинський (див. *Бенедиктинці*), домініканський, францисканський (див. *Францисканці*), бернардинський (див. *Бернардинці*) ордени, а також *кармеліти* та *єзуїти.* На зразок власне катол. орденів після *Берестейської церковної унії 1596* тут було створено греко-катол. (унійні) чини св. Василія Великого (див. *Василіани*) та Феодора Студита (див. *Студити*). Чернечі ордени відіграли істотну роль у реліг., духовному та громад.-політ. житті України. Монастирі окремих катол. орденів (сестер милосердя, візиток), які турбувалися про знедолених — догляда-

Домініканський костьол 16 ст. у м. Тернопіль. Фото кінця 20 ст.

ли за хворими, підтримували убогих та сиріт, а також опікувалися нар. освітою, створювали численні б-ки, набули в місц. нас. доброї репутації. З участю орденів розвивалося церк. будво, іконопис, реліг. муз. твори.

Літ.: Історія церкви та релігійної думки на Україні, кн. 1—3. К., 1994; *Бондарук Б.М.* Сутність та соціальна база формування орденських чернечих корпорацій Європи у VI—XIII ст. К., 1995; *Фроссар А.* Соль земли. О главных монашеских орденах. М., 1992; К., 1996.

О.О. Крижановська.

КА́ТОРГА, ве́сельно-вітрильне судно (від грец. κάτεργον — гребне судно). Перші К. були створені венеціанцями в 7 ст., згодом їх почали будувати й ін. д-ви Середземного моря. Весельне оснащення типової К. складалося з 10—16-метрових весел, яких на борту могло бути до 32, а вітрильне — з 3 щогол, які використовувалися під час далеких мор. переходів як допоміжний рушій. На палубі було два тенти (білого, синьо-білого чи строкатих кольорів), якими в негоду покривалося все судно. Довжина судна — до 60 м, ширина — до 7,5—10, осадка — до 2 м. Кожне весло приводилося в рух 4—6 веслярами. З винайденням вогнепальної зброї К. почали оснащуватися гарматами, яких на кораблі могло бути до 7.

В *Османській імперії* в 15—17 ст. К. становили основу її військ. флоту. Їхні екіпажі складалися з 150—400 гребців-невільників, 30—40 вільних моряків, 20 бомбардирів, 20—40 *яничар* (у разі потреби кількість останніх збільшувалася до кількох сотень).

В укр. літ. досить часто всі типи К. називають *галерами.*

Літ.: *Кримський А.* Історія Туреччини. К., 1924; *Тушин Ю.* Русское мореплавание на Каспийском, Азовском и Черном морях (XVII век). М., 1978; Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. Ростов-на-Дону, 1986; Самійло Кішка: Історичні розвідки, думи, оповідання. К., 1993.

В.М. Полторак.

КА́ТОРГА, каторжні роботи. Каторжні роботи в Російській імперії. Масове використання в СРСР примусової праці засуджених і адміністративно репресованих. Покарання засуджених до примусової фізично важкої праці на користь *держави* практикувалося ще у Стародавньому світі (зокрема, в Рим. імперії при спорудженні водогонів; див. *Рим Стародавній*), однак використання для означення такої практики грец. терміна κάτεργα (каторга) набуло певного поширення тільки в більш пізні часи, а стало поправжньому унормованим лише в *Російській імперії.* В законодавстві *СРСР*, за винятком неопублікованого указу Президії ВР СРСР від 19 квіт. 1943, поняття «каторга» не вживалося, тому визначення практики використання в СРСР примусової праці засуджених як К. не є коректним у юридичному сенсі, однак цілком прийнятне в історичному сенсі (у строгому юридичному значенні мова може йти лише про масове використання тоталітарною д-вою «примусової праці засуджених і адміністративно репресованих»).

Словом κάτεργον (множина — κάτεργα) греки назвали велике гребне судно з трьома рядами весел (див. *Каторга, весельно-вітрильне судно*; у більш пізній час такі судна іменували також *галерами*); це слово було похідним від поєднання префікса κατα... (означає рух униз, посилення, протидію) зі словом ἔργον (робота) й буквально означало «робота внизу», тобто в нижніх ярусах гребних суден. У значенні покарання термін «каторга» вперше з'являється в пізні середні віки, це було пов'язано з тим, що у багатьох країнах тоді практикувалося використання праці полонених чужинців на військ. суднах-галерах, яких ставало все більше й більше. Людей, які поверталися з неволі на батьківщину і які на чужині змушені були працювати веслярами на каторгах, досить часто називали «каторжними». Зокрема, таке іменування було поширеним серед донських козаків і зрідка вживалося запорожцями (див. Р.*Каторжний*).

У 16—17 ст. у Франції й Англії засуджені до примусових робіт на користь д-ви (такі роботи тут, однак, не називалися каторжними) виконували найважчу роботу в портах і копальнях. У 17—19 ст. у Франції засудження до таких робіт почали поєднувати із засланням до спеціальних колоній (зокрема, до тяжких робіт і заслання були засуджені учасники *Паризької комуни 1871*). У Великій Британії в 19 ст. до тяжких робіт і заслання були засуджені учасники чартистського руху, а в 20 ст. — Дублінського повстання 1916.

У Росії історія засудження до тих чи ін. робіт на користь д-ви бере початок з 17 ст. Так, з освоєнням Сибіру, покарання у формі вигнання (воно було поширеним у давнину, але мало місце і в 16 ст. — «выбитіе изъ земли вонъ») стали замінювати засланням на колонізацію нових земель (згідно з «Уложением» 1648 таке покарання отримала значна кількість категорій засуджених). Збереглася також записка 1688 А.Вініуса, адресована *Посольському приказу*, в якій міститься пропозиція застосовувати робочу силу засуджених до ув'язнення для греблі на кораблях. Практикувалися кілька видів примусових робіт: служба для покараних, приписка до посадських тяглих людей (див. *Посадські люди*), заслання на ріллю та заслання для добування соболів. За такими засудженими здійснювався нагляд, але працювали вони здебільшого «вільно». Так тривало до запровадження заслання з обов'язковою підневільною працею. Ця форма покарання набула поширення за царя *Петра I.* 1691 своїм указом він замінив смертну кару за деякі злочини на заслання до важких робіт. Саме за його правління підневільна праця засуджених отримує в Росії назву «каторга». Вперше цей термін був ужитий в указі від 24 листоп. 1699 стосовно «веневських» (з м. Венєв, нині місто РФ) посадських людей, які були засуджені за крадіжку грошей, що повинні були б надходити до казни: «...бить вместо смерти кнутомъ... и послать въ ссылку въ Азовъ съ женами и детьми, и быть имъ на каторгахъ въ работе». Починаючи з 1703 сфера застосування праці засуджених розширюється. Деяких засланих (каторжан) до *Азова* перевели до *Санкт-Петербурга* для робіт з облаштування міста і порту. Ін. засуджених направляли на спорудження каналів, доріг і копалень Уралу та Сибіру. Військ.

статут 1716 передбачав К. як засіб покарання військовослужбовців. Вона поділялася на довічну та строкову. Строкові роботи виконувалися або у фортецях, або у робітних будинках (для жінок — у ткацьких будинках).

Тривалий час у системі покарань Російської імперії каторжні роботи не мали визначеного юрид. статусу. Вони застосовувалися або як додаткове покарання, або як замінник ін. покарань. Після видання імп. *Єлизаветою Петрівною* указів 1753—54 «довічне заслання» і «безперервна примусова або каторжна праця» (замість смертного вироку) посідають першість серед ін. видів покарань.

За правління імп. *Катерини II* поряд із засланням до каторжних робіт застосовувалося заслання без каторжних робіт, однак чіткого унормування цих видів покарань не існувало. 1765 дворяни (див. *Дворянство*) отримали право відправляти на К. належних їм кріпосних селян (див. *Кріпацтво*).

Певного упорядкування каторжні роботи набули за правління імп. *Павла I*. В імператорському указі від 13 листоп. 1797 йшлося про 3 категорії каторжних робіт: у копальнях (Нерчинськ, Єкатеринбург); на суконній фабриці (Іркутськ); у фортецях.

У кінці 18 — на поч. 19 ст. відбулася реорганізація К. в Сибіру. 1806 ревізійна комісія по Сибіру сенатора І.Селіфонтова виявила грубі порушення в організації заслань і каторжних робіт у краї. Це стало приводом для розмежування заслань і К. 1822 імп. *Олександр I* підписав «Устав о ссыльных», у ньому каторжні роботи були визначені як більш тяжке покарання, ніж заслання та поселення і були поділені на довічні та строкові (до 20 років). Після відбуття К. засуджений переходив до розряду поселенців.

«Уложение» 1845 та закон від 15 серп. 1845 містили визначення К. як міри покарання, що в системі покарань іде одразу після смертної кари. Каторжні роботи диференціювалися за строками та рівнем тяжкості (копальні, фортечні і заводські; проте на практиці засуджені до певного виду каторжних робіт, за їх відсутності, відбували покарання у сибірських в'язницях для каторжан).

Разом з тим практикувалося «засудження» кріпаків до каторжних робіт як постачання різним держ. відомствам дешевої робочої сили. Після ліквідації кріпацтва заг. кількість каторжан істотно зменшилася.

1864 припинилося направлення каторжних на фортечні роботи, що було зумовлено як скороченням такого роду робіт, так і визнанням чиновниками військового відомства того факту, що робота каторжних є низькопродуктивною. Останнє стосувалося робіт і на буд-ві фортець, і на військ. з-дах та ф-ках (керівники багатьох ф-к і з-дів всіляко відмовлялися від «послуг» каторжан, оскільки їм потрібні були фахові робітники). Водночас значно зменшилися масштаби використання праці каторжан на копальнях, це було пов'язано із закриттям нерчинських робіт, а також негативним досвідом карійських копалень.

18 квіт. 1869 був виданий закон, що скасував систему «Уложений». Відтепер до Сибіру направлялися лише каторжани із Сибіру та зауральської частини Пермської та Оренбурзької губерній. Засуджені до К. в ін. регіонах імперії відбували покарання в каторжних в'язницях. Їхній устрій, за спогадами колишніх арештантів, мало чим відрізнявся від устрою звичайних в'язниць, хоча режим утримання в них був дещо суворішим, при цьому ув'язнені виконували різні за тяжкістю каторжні роботи.

11 груд. 1879 у Рос. імперії розпочалася чергова реорганізація системи покарань. У ході змін було, зокрема, скасовано поділ К. за видами робіт. Водночас семирівневий поділ за терміном покарання зберігався, засуджених до каторги позбавляли громадян. прав і власності, по закінченні терміну покарання засудженого відправляли на заслання. Праця каторжан застосовувалася на з-дах Кабінету Його Величності, на буд-ві Сибірської та Амурської залізниць, на о-ві Сахалін тощо.

На поч. 20 ст. у Російській імперії діяло кілька каторжних в'язниць: Шліссельбурзька (див. *Шліссельбурзька фортеця*), Нерчинська, Олександрівський централ, Ілецька, Тобольська, Новоборисоглібська, Новобілгородська (дві останні в *Харківській губернії*).

У берез. 1917 *Державна дума Російської імперії* ліквідувала К.

Станом на січ.—берез. 1917 у місцях позбавлення волі Рос. імперії перебували 155 тис. осіб, із них каторжан — 36 тис. *Тимчасовий уряд* обрав курс на лібералізацію репресивної системи. Зокрема, було ліквідовано таку міру покарання, як заслання на поселення. Навесні 1917 у 700 місцях позбавлення волі залишилося 40 тис. осіб. Центр. орган пенітенціарної системи отримав назву Головне управління місцями ув'язнення (ГУМУ).

1918, невдовзі після *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917*, Нар. комісаріат юстиції РСФРР розпустив ГУМУ, запровадивши замість нього Центр. каральний відділ (ЦКВ). Місця позбавлення волі стали називати переважно таборами, офіційно їх поділяли на: табори особливого призначення (ТОП, рос. варіант ЛОН — «лагеря особого назначения»), концентраційні табори заг. типу, вироб. табори, табори для військовополонених, таборирозподільники. ТОПи перебували в підпорядкуванні *ВЧК*, решта таборів — у підпорядкуванні НКВС РСФРР. Керувало таборами Гол. управління примусових робіт (ГУПР). Були сформульовані два принципово нових положення каральної політики: «комуністичне» перевиховання ув'язнених і забезпечення самоокупності місць позбавлення волі.

1922 розпочалася реформа, спрямована на докорінну реорганізацію управління місцями позбавлення волі, які на той час переживали гостру кризу. Заклади, підпорядковані НКВС і Наркомюсту, об'єднувалися в одну структуру — ГУМУ. За ДПУ зберігалася підвідомча йому система місць ув'язнення (в'язниці, політізолятори, управління таборів на Півночі).

1923—29 система пенітенціарних закладів СРСР була розширена. Разом з тим було ліквідовано табори примусових робіт, започатковано децентралізацію управління місцями ув'язнення

та запроваджено нові схеми примушування до праці, не пов'язані з позбавленням волі.

До кін. 1920-х рр. кер-во СРСР не розглядало ув'язнених як «масову дешеву» робочу силу. Лише влітку 1929, коли в ході реалізації першої п'ятирічки (див. *П'ятирічні плани*) у країні став відчутним дефіцит трудових ресурсів, уряд СРСР ухвалив рішення про розвиток під егідою ОДПУ системи Гол. управління таборів (ГУТАБ, російський варіант — ГУЛАГ; див. *Гулаг*), орієнтованої на використання праці ув'язнених. Згідно з цим рішенням засуджені на 3 і більше років переводилися з підпорядкування НКВС союзних республік до таборів, що організовувалися ОДПУ СРСР.

До складу ГУЛАГу входили: виправно-трудові табори (ВТТ), виправно-трудові колонії (ВТК), спецпоселення, що складалися з репресованих, засланих селян і їхніх родин.

В'язні ГУЛАГу активно залучалися до спорудження об'єктів як екон., так і військ.-політ. значення, зокрема: Біломоро-Балт. каналу (ББК) і Байкало-Амурської магістралі (БАМ). На буд-ві ББК 1932 працювали 110 тис. осіб. У серед. 1930-х рр. для створення системи гідротех. вузлів під *Москвою* у Білбатлазі, Бамлазі, Дмитровлазі було зосереджено половину всіх в'язнів-табірників СРСР — 220 тис. осіб.

На поч. 1935 в СРСР налічувалося більше 1 млн ув'язнених, які утримувалися в таборах, в'язницях, колоніях. На спецпоселенні перебувало 2 млн осіб. Перед початком *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* заг. чисельність в'язнів таборів перевищувала 2 млн осіб, заг. кількість спецпоселенців становила 1 млн осіб.

З початком війни істотно зменшилася чисельність спецпоселенців; це було спричинено тим, що: 1) були законсервовані гідробудівничі, автодорожні проекти, БАМ тощо, а самі спецпоселенці були достроково звільнені й передані (тільки 1941 — 420 тис. осіб) до Червоної армії (див. *Радянська армія*); 3) різко погіршилося забезпечення поселенців продуктами харчування, що зумовило зростання їх смертності (лише 1942 померло 350 тис. осіб).

1943 як міра покарання були введені каторжні роботи строком від 15 до 20 років. Відповідно до указу президії ВР СРСР від 19 квіт. 1943 «О мерах наказания изменникам Родины и предателям и о введении для этих лиц, как меры наказания, каторжных работ», НКВС СРСР організував каторжні відділення у Воркутинському та Пн.-Сх. таборах. У них було встановлено спеціальний режим із продовженим робочим днем, в'язнів змушували працювати на тяжких підземних роботах у вугільних шахтах, а також на роботах, пов'язаних з добуванням золота й олова. 1944 у ВТТ утримувалося 5,2 тис. каторжан (у верес. 1947 — бл. 60 тис.).

1944 кількість місць позбавлення волі та чисельність ув'язнених істотно збільшилися. Були створені табори для військовополонених та інтернованих. 1946 у цих таборах утримувалося 2,5 млн осіб. У т. зв. робітничих батальйонах утримувалося 600 тис. репатріантів і 150 тис. інтернованих, у перевірочно-фільтрувальних таборах — 350 тис. осіб.

У повоєнні роки експансія табірно-виробничого комплексу та ступінь його впливу на економіку країни досягли свого піку. 1945 відновилося буд-во БАМ, 1947 розпочалося спорудження широтної полярної магістралі в районі Обської губи (нові порти на Півночі, траса Салехард—Ігарка) тощо.

Зі смертю Й.*Сталіна* було призупинено виконання низки проектів пром. та транспортного буд-ва. У січ.—лип. 1953 за амністією звільнили 1,2 млн осіб; заг. чисельність ув'язнених скоротилася до 1,3 млн. Після низки реформувань і перейменувань (1954, 1956, 1959) ГУЛАГ 1960 було ліквідовано.

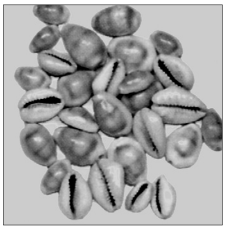
Літ.: *Синозберг Г.Б.* Каторга, каторжные работы. В кн.: Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона, т. 14. СПб., 1895; *Гернет М.Н.* История царской тюрьмы, т. 1. М., 1960; *Дворянов В.Н.* В сибирской дальней стороне (Очерки истории царской каторги и ссылки, 60-е годы XVIII — 1917 г.). Минск, 1971; *Иванова Г.М.* ГУЛАГ в системе тоталитарного государства. М., 1997; *Папков С.А.* Сталинский террор в Сибири. 1928—1941. Новосибирск, 1997; Система исправительно-трудовых лагерей в СССР. 1923—1960: Справочник. М., 1998.

С.В. Корновенко.

КА́ТОРЖНИЙ (Каторжан) **Роман** (р. н. невід. — помер після 09.11(30.10).1654) — військ. і держ. діяч 17 ст., ніжин. наказний полковник, про якого в досліджених на сьогодні джерелах є лише кілька скупих повідомлень, і саме це дає змогу деяким історикам ототожнювати його, зважаючи на характерне прізвище — Каторжний, з фігурантами різних повстань на турец. *галерах*, зокрема повстання, описаного в італ. брошурі 1643 (там мовиться про рус. невільників, які захопили галеру і визволилися з неволі). Відповідний текст італ. брошури ввів до наук. обігу В.*Антонович* і він же звернув увагу на те, що опис подій у брошурі подібний до традицій «Думи про Самійла Кішку». Жодних документальних підтверджень на користь припущення про участь К. в описаних у цій брошурі подіях поки що немає. Згадується Роман Каторжний у складі старшини *Корсунського полку* в *«Реєстрі всього Війська Запорозького» 1649.* На думку М.*Грушевського*, К., «очевидно, був досвідченим бувальцем, побував на каторзі (див. *Каторга*, весельно-вітрильне судно), там навчився турецької мови й дістав своє прізвище Каторжного або Каторжана». Володіння турец. мовою зіграло не останню роль у тому, що К. був призначений козац. послом у *Стамбулі.* Про нього згадують польс. сучасники В.*Коховський* та анонімний польс. автор щоденника тих подій. Зокрема, останній досить детально передав розмову, що відбулася між К. і *гетьманом великим коронним* М.*Потоцьким* 2 верес. 1651 під час укладання *Білоцерківського договору.* К. запитав у гетьмана: «Чому ви нас не пускали на море на турка?» і додав: «Того б лиха не було в нашій землі!», натякаючи на те, що коли б польс. влада не заважала мор. походам козаків на Чорному морі, то й війни між козаками і поляками не було б. М.Потоцький на це досить туманно відповів: «Все, що ми робимо, то для користі турецького царя; ми охороняємо його царство, а самі себе розоряємо». К. продовжив: «Тоді вже тепер нехай королів-

М.Ю. Катуков.

Каурі.

ська милість і Річ Посполитова не боронять нам море, бо козак не обійдеться без війни». М.Потоцький на це промовив: «Хоч би і зараз хотіли йти — йдіть; ми вам не будемо забороняти». Зберігся також документ, в якому К. фігурує в ранзі ніжин. наказного полковника. Це виданий самим К. 30 жовт. 1654 ченцям Мансаківського Спасо-Преображенського монастиря універсал про «послушенство» (монастирю) «атаманам, війтам і всякой громаде». В універсалі К. зазначає, зокрема, про свою недугу — «я сам от господа Бога наваженій хворобою». Очевидно, саме недомагання завадило К. взяти більш активну участь у вирішенні конфлікту, що назрів тоді між селянами і монастирем, і, можливо, саме тогочасна недуга вкоротила йому віку. Проте сказати про це більш певно не можна: жодних пізніших документальних свідчень про долю К. не виявлено.

Що ж стосується тези, яка міститься в окремих публікаціях з укр. історії, про поширеність прізвища Каторжний серед запороз. козаків, то з цього приводу слід зазначити таке. Це прізвище давалося, як правило, людям, які поверталися на батьківщину з турец. каторг, але воно не було характерним для запороз. козаків. Натомість воно було поширеним між *донських козаків*. Зокрема, є документальні повідомлення, що 1628 донські козаки «під начальством Івана Каторжного промишляли на морі над турскими людьми»; також збереглася інформація путивльського воєводи кн. С.Прозоровського про те, що Степан Каторжний був направлений «к писарю» І.*Виговському* «проведать всяких вещей тайным образом», тобто як рос. шпигун. В документі сказано, що він «турского, татарского та литовского языку знает» (ці знання Степан, очевидно, міг отримати, перебуваючи в турец. неволі). Відомий також Олексій Каторжний — отаман донських козаків, учасник повстання під проводом С.Разіна. Рос. документи містять досить багато згадок про ті чи ін. події, в яких брали участь особи з прізвищем Каторжний.

Дж.: Poloniae ab obita Vladislavi IV Climacteres scriptoze Vespasiano a Kochovo Kochowski, vol. 1—3. Cracowia, 1683, 1688, 1698; Starożytności historyczne polskie z rękopismów zebrał Ambrozy Grabowski, t. 1—2. Kraków, 1840; Памятники, изданные Временною Киевскою Комиссиею для розбора древних актов, т. 1. К., 1845; Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы, т. 3. М., 1953; Реєстр усього Війська Запорозького, після Зборівського договору з королем польським Яном Казиміром складений 1649 року, жовтня 16 дня й виданий по достеменному виданню О.М. Бодянським. К., 1994; Універсали Богдана Хмельницького. 1648—1657 рр. К., 1998.

Літ.: *Костомаров Н.И.* Богдан Хмельницкий. Исторические монографии и исследования, кн. 4, т. 9. М., 1904; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 9, ч. 1. К., 1928; *Соловьев С.* История России, кн. 5, т. 9—10; кн. 6, т. 11—12. М., 1961.

П.В. Голобуцький.

КАТУКО́В Михайло Юхимович (17(04).09.1900—08.06.1976) — рад. військ. діяч. Маршал бронетанк. військ (1959), двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Н. в с. Велике Уварово (нині село Моск. обл., РФ). Учасник громадян. війни 1918—20. Закінчив курси «Вистріл» (1927), курси при Військ. акад. моторизації і механізації РСЧА (1935; див. *Радянська армія*). Від черв. 1941 — полковник. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* — командир 20-ї танк. д-зії, 4-ї танк. бригади, 1-го танк. і 3-го механізованого корпусів, команд. *Першої гвардійської танкової армії* (січ. 1943 — трав. 1945), яка брала участь у визволенні України. Після війни командував армією, бронетанк. і механізованими військами Групи рад. військ у Німеччині. 1951 закінчив Вищі академічні курси при Військ. акад. Генштабу. Від 1955 — на відп. посадах у Мін-ві оборони СРСР.

П. у м. *Москва.*

Тв.: Танковые бои. М., 1942; На острие главного удара. М., 1985.

Літ.: *Ростков А.* Мастерство и мужество: О М.Е. Катукове. М., 1983; Великая Отечественная война 1941—1945: Энциклопедия. М., 1985; Герои Советского Союза, т. 1. М., 1987.

Л.М. Хойнацька.

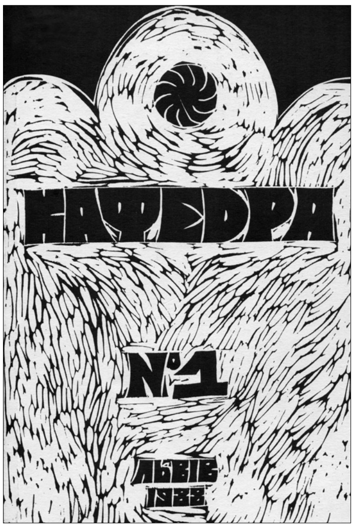
КАУ́РІ — мушля (порожня черепашка) екзотичного для укр. теренів мор. молюска, яка використовувалася як один з еквівалентів вартості. Як гроші набула поширення спочатку серед народів, які заселяли узбережжя Індійського та Тихого океанів, а згодом — на тер. Серед. Азії, Африки та Європи. Вартість К. була незначною. На укр. землях набула певного вжитку під час т. зв. *безмонетного періоду* грошового обігу (12—14 ст.). Більш широко використовувалася на пн.-зх. землях Русі, особливо на тер. Новгород. та Псковської земель. К. виявлені в складі багатьох тамтешніх монетно-речових скарбів поряд з араб. куфічними *дирхемами* та західноєвроп. *денаріями*.

Літ.: *Спасский И.Г.* Русская монетная система. Л., 1970; *Зварич В., Шуст Р.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль, 1998.

Р.М. Шуст.

КА́ФА — назва 1266—1787 м. *Феодосія.*

«КА́ФЕДРА» — наук.-популярний та літ.-мистецький машинописний нецензурований квартальник Укр. асоц. незалежної творчої інтелігенції (УАНТІ). Виходив у *Львові* (1988—90). Відп. ред. — М.*Осадчий.* Перше число з'явилося в січ. 1988. Загалом вийшло 11 вип. Призначення часопису — публікація праць чл. УАНТІ — неформального клубу митців, позбавлених доступу до держ. вид-в, та ін. тв., які відображають «національне буття України у контексті загальнолюдських ідеалів» (за декларацією УАНТІ). З-поміж авторів — Є.*Сверстюк*, І.*Світличний*, О.Заливаха, Л.*Лук'яненко*, В.Барладяну, Б.*Горинь*, В.*Чорновіл*, В.*Стус*,

«Кафедра». Львів, 1988, № 1. Обкладинка.

І.Калинець, М.*Горбаль*, М.Коцюбинська, Т.Мельничук, Г.Голумбієвська, Л.Шереметьєва (Дашкевич), С.Сапеляк, А.Щербатюк та ін. Змікрофільмовані числа «К.» Б.Горинь надсилав до *Москви*, звідки вони через іноз. журналістів потрапляли в США до Н.Світличної. Остання організовувала їх передрук у Закордонному представництві *Української Гельсінкської спілки*. Починаючи з 7-го числа «К.» передруковувало укр. вид-во *«Смолоскип»* ім. В.Симоненка (дир. О.Зінкевич). 2-ге та 3-тє числа також опублікував у Лондоні 1990 *Союз українців у Великій Британії*.

Літ.: *Горинь Б.* Голос проскрибованих. «Український вісник», 1988, вип. 11/12; Те саме [передрук Закордонного представництва Української Гельсінкської спілки]. Нью-Йорк, 1989; *Батенко Т.* Опозиційна особистість: друга половина XX ст. Політичний портрет Богдана Гориня. Львів, 1997.

Ю.Д. Зайцев.

КАФИ́НСЬКИЙ ЕЙЯЛЕ́Т — провінція *Османської імперії* в Пн. Причорномор'ї та Приазов'ї, існувала від 1568 до 1774; охоплювала пд. узбережжя п-ова Крим та Керченський і Таманський п-ови (останній — нині у складі Краснодарського краю, РФ). Ця тер. належала генуезьким та венеціанським колоніям, князівству *Феодоро*; до Осман. імперії приєднана 1475—82. К.е. був утворений в результаті поділу Румелійського ейялету (з центром у м. Софія, до якого входили європ. землі Осман. імперії на зх. від Дунаю). Адм. центром К.е було м. *Кафа* (нині м. *Феодосія*).

К.е. поділявся на адм. одиниці — *санджаки* — та на судові округи — *кадилики*. В серед. 17 ст. в складі К.е. було 7 санджаків: частина з них охоплювала лише міста-фортеці, ін. частина — також сільс. території, на які поширювалася військово-ленна тимарна система (тимар — помістя з доходом 3—10 тис. *акче*, що надавалося турец. воїнам-спахіям для несення ними військ. служби) й які були поділені на *субашилики*; землі санджаків на Таманському п-ові були заселені переважно північнокавказ. народами і поділялися на нахіє (райї). У серед. 17 ст. К.е. було поділено на 4 кадилики; у 1770-х рр. — на 9. Головою К.е. був кафинський *бейлербей*; йому також підпорядковувалися турец. гарнізони, що базувалися в містах *Кримського ханату*, зокрема в *Перекопі* та Гьозлеве́ (нині м. *Євпаторія*).

К.е. був практично суцільним укріпленим районом для охорони портів, Керченської протоки та для контролю за Крим. ханатом. Тут зводилися численні фортеці; найважливішими з них були — Кафа, *Судак*, *Керч*, *Єнікале*, *Балаклава*, *Мангуп*, *Інкерман*, Темрюк (нині місто Краснодарського краю, РФ). До К.е. був приписаний військ. флот під командуванням кафинського капудан-баші. 1510—12 бейлербеєм Кафи був майбутній султан *Сулейман I* Законодавець.

Місцеве нас. ейялету займалося землеробством, ремісництвом, рибальством, торгівлею, кораблебудуванням. Кафа була одним з найбільших ринків рабів у Пн. Причорномор'ї.

Тут діяли правосл. (див. *Православ'я*), катол. (див. *Католицизм*) та іудейські (див. *Іудаїзм*) громади. Зокрема, в Кафі наприкінці 18 ст. були 11 правосл., 24 вірм. апостольські та 1 катол. церкви, 2 *синагоги* (див. *Кримчаки*, *Караїми*). В Кафі знаходилася правосл. митрополія (з 1678 — об'єднана Готсько-Кафська) та єпископат *Вірменської апостольської церкви*.

Наприкінці 16 ст. на Таманському п-ові були примусово поселені північнокавказ. народи; 1708, після поразки повстання К.*Булавіна,* там розселилася ч. донських козаків — *некрасовці*.

У 16—17 ст. К.е. не раз зазнавав нападів запороз. та донських козаків; запорожці здобували Кафу 1616, 1628 і 1675. 1771 тер. К.е. оволоділи рос. війська. За *Кючук-Кайнарджійським мирним договором 1774* пд. узбережжя Крим. п-ова відійшло до Крим. ханату, а санджаки з центрами в Керчі та Єнікале відійшли до *Російської імперії*. К.е. було перетворено на Кафинське каймаканство.

Літ.: *Негри А.Ф.* Фирман, данный турецким султаном Мустафою, по прошению Константинопольского патриарха Серафима, митрополиту Гедеону на Крымскую епархию 1757 г. «Записки Одесского общества истории и древностей», 1850, т. 2; Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымскою и Нагайскою ордами и с Турцией: «Сборник императорского русского исторического общества», 1884, т. 41; *Kortepeter C.M.* Ottoman imperial policy and the economy of the Black Sea region in 17 century. «Journal of the American oriental society», 1966, v. 86, N 3; *Весела З.* Турецкий трактат об османских крепостях Северного Причерноморья в начале 18 в. В кн.: Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы, т. 2. М., 1969; *Fisher A.W.* Ottoman sources for a study of Kefe vilayet: the 'maliyeden müdevver' fond in the Başbakanlik Arşivi in Istanbul. В кн.: Cahiers du monde russe et sovetique, t. 19. 1978; Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV—XVI вв. М., 1984; *Veinstein G.* From the Italians to the Ottomans: the case of the Northern Black sea coast in the 17-th century. «Mediterranean historical review», 1986, v. 1, N 2; *Кресін О.В.* Османська імперія: політика, право, роль в історії України. «Правова держава. Щорічник наук. праць», 2002, вип. 13.

О.В. Кресін.

КАХО́ВКА — місто обласного підпорядкування *Херсонської області*, райцентр. Розташоване на лівому березі Каховського водосховища на Дніпрі. Нас. 38 тис. осіб (2004).

Від 1504 до 1695 поблизу сучасної К. існувала турец. фортеця Іслам-Кермен, що разом з ін. укріпленнями забезпечувала туркам контроль над гирлом Дніпра та тамтешньою переправою через річку. Запорожці здобували цю фортецю 1556 (на чолі з кн. Д.*Вишневецьким*) та 1628 (на чолі з М.*Дорошенком*), 1660, 1671, 1672 і 1673 успішні походи на Іслам-Кермен здійснив І.*Сірко*. Фортецю зруйнували рос.-укр. війська під час Дніпровського походу 1695 (див. *Азовсько-Дніпровські походи 1695—1696*).

Каховка. Пам'ятник «Легендарна тачанка». Скульптори Ю. Лоховинін, Л. Родіонов, Л. Михайльонок, архітектор Є. Полторацький. 1967.

М.В. Каховський.

П.Г. Каховський.

Є. Кацир.

С. Качала.

Перша писемна згадка про К. належить до 1791. Назва поселення походить від прізвища ген. М.В.Каховського — учасника рос.-турец. воєн та великого землевласника в пониззі Дніпра. Як перший власник К. тоді ж згадується полк. Д.М.Овсянико-Куликовський, рід якого надовго осів у цих місцях.

До 1796 К. як *слобода* належала *Таврійській області*, з 1797 — *Новоросійській губернії*. 1840 отримала статус містечка. Була помітним центром чумацької торгівлі (див. *Чумацтво*). Після *селянської реформи 1861* стає волосним центром Дніпровського пов. *Таврійської губернії*, а в 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. — важливим торг. центром Пд. України. Два її щорічні *ярмарки* мали найбільший у Таврії товарообіг. Тогочасною прикметною особливістю містечка був відомий «людський ярмарок» батраків (описаний Г.Успенським та О.*Гончаром*).

За часів *української революції 1917—1921* К. опинилася в зоні сел. повстанських рухів (див. *Повстанський рух в Україні 1918—1922*). Від 1919 — місто. В серп.—жовт. 1920 тут — на Каховському плацдармі — велися бої червоноармійців із врангелівцями (див. *Врангеля режим на півдні України 1920*), оспівані свого часу в «Пісні про Каховку». 1923—30 К. — у складі *Херсонської округи*, від 1932 — *Одеської області*, від 1944 — Херсон. обл. Райцентр від 1923.

У період *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* — зона активних бойових дій (особливо в серп. 1941). За гітлерівської окупації (від 1 верес. 1941 до 2 листоп. 1943) в місті існував осередок *руху Опору*.

Поштовх пром. розвиткові міста надало буд-во неподалік К. Каховської ГЕС (завершено 1955). 1972 К. зарахована до міст обласного підпорядкування.

Нині розвиткові екон. потенціалу міста сприяє діяльність фірми харчових продуктів ЗАТ «Чумак».

У К. 1992—2006 проводився муз. фестиваль «Таврійські ігри».

Архіт. пам'ятка: Пам'ятник героям громадян. війни «Легендарна тачанка» (скульптори Ю.Лохвинін, Л.Михайльонок, Л. Родіонов, архіт. Є.Полторацький, 1967).

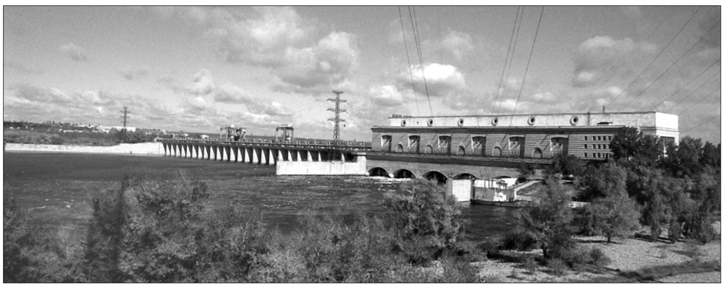
Літ.: *Яценко А.Д.* Каховка, Каховка... Історико-економічний нарис. Одеса, 1969; ІМіС УРСР. Херсонська область. К., 1972; *Орлова З.С., Ратцер И.Д.* Из истории заселения Херсонщины: Краткий справочник. Херсон, 1993.

Д.С. Вирський.

КАХО́ВСЬКИЙ Петро Григорович (1797—25(13).07.1826) — один з найактивніших учасників повстання декабристів 26(14) груд. 1825 (див. *Декабристів рух*). Родом із дворян Смоленської губ. Поручик у відставці. На поч. 1825 у *Санкт-Петербурзі* був обраний чл. Пн. т-ва. Виступав за введення респ. ладу в *Російській імперії*, наполягав на знищенні всієї царської фамілії. Не раз бував в Україні, підтримував тісний зв'язок з чл. Пд. т-ва. В день повстання виводив Гвард. флотський екіпаж і одним із перших прибув на Сенатську площу, де смертельно поранив петерб. ген.-губернатора М.Милорадовича. Після арешту написав імп. *Миколі І* та слідчим кілька листів, що містили критичний аналіз рос. дійсності. Страчений у *Петропавловській фортеці* разом з П.*Пестелем*, С.*Муравйовим-Апостолом*, М.*Бестужевим-Рюміним* та К.*Рилєєвим*.

Літ.: *Подгорный И.* П.К. Каховский. Л., 1965.

О.Ф. Овсієнко.

Каховська ГЕС. Фото початку 21 ст.

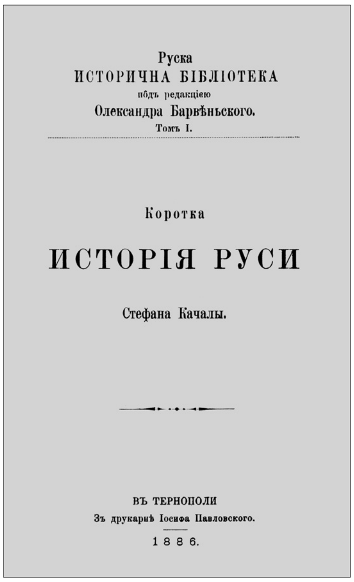
КАЦИ́Р (Качальський) **Єфраїм** (н. 1916) — ізраїл. учений, 4-й президент Д-ви Ізраїль. Д-р хімії (1941). Н. в м. *Київ.* 1922 з батьками переїхав до Палестини. Підлітком став членом руху Соціаліст. молоді (га-Бахарут га-соціаліст). З 16-ти років командував ротою в єврейс. військ. формуваннях Хагана. 1932 поступив до Єврейс. ун-ту в *Єрусалимі.* Вивчав хімію, ботаніку, зоологію та бактеріологію. 1937 отримав ступінь магістра, 1941 — д-ра, працював асистентом на від-ні теор. та макромолекулярної хімії цього ж ун-ту. Від 1948 — у НДІ ім. Х.Вейцмана, тут заснував, а 1949—73 очолював від-ня біофізики. Водночас 1953—61 — проф. біофізики Єврейс. ун-ту, 1966—68 — гол. наук. експерт мін-ва оборони Ізраїлю. Як науковець вніс вагомий внесок у дослідження білків та їхніх структурних елементів — амінокислот, зокрема розробив методи синтезу поліпептидів (амінокислотних ланцюгів), що мають якості білків, і довів залежність білкових з'єднань від хім. структури. 1960 одним з перших синтезував нерозчинні ензими, а також запропонував шляхи їхнього практичного застосування в пром-сті та медицині.

1973 був обраний президентом Д-ви Ізраїль. Як президент приділяв велику увагу алії (переселенню євреїв до Ізраїлю), зокрема питанням єврейс. еміграції з *СРСР*, рівень якої на той час зазнав значного спаду у зв'язку із жорсткими еміграційними правилами рад. властей та зовнішньополіт. факторами. Від 1978, після закінчення президентського терміну, працював в Ін-ті ім. Х.Вейцмана та Тель-Авівському ун-ті, в якому з 1982 очолив від-ня біотехнології. Лауреат багатьох премій та нагород за наук. діяльність, почесний чл. низки зарубіжних академій та інститутів.

Літ.: Краткая Еврейская Энциклопедия, т. 4. Кабак—Лютер, 1988.

В.А. Гриневич.

КАЧА́ЛА Степан (1815—1888) — історик, громад. діяч народовського напряму (див. *Народовці*) в *Галичині,* священик, меценат. Н. в с. Фірлеїв (нині с. Липівка Рогатинського р-ну Івано-Франк.

Руска
ИСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА
подъ редакцією
Олександра Барвѣньского.
Томъ І.

Коротка
ИСТОРІЯ РУСИ
Стефана Качалы.

ВЪ ТЕРНОПОЛИ
Зъ друкарнѣ Іосифа Павловского.
1886.

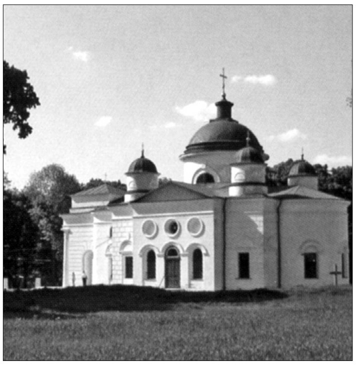
Качала С. «Коротка історія Руси». Тернопіль, 1886. Титульний аркуш.

обл.) в сел. родині. Закінчив Львів. ун-т. В часи революц. подій 1848—49 («Весна народів»; див. *Революції 1848—1849 в Європі*) сприяв утворенню *Головної руської ради* та був чл.-засн. *Галицько-руської матиці.* Представляв українців на *Слов'янському з'їзді в Празі 1848.* Обирався до галиц. сейму та австрійс. рейхсрату. Брав участь у створенні «Просвіти» (див. *Просвіти*) та *Літературного товариства імені Шевченка.* Написав кілька наук.-популярних праць на істор. тематику, зокрема, «Polityka Polaków względem Rusi» (1879; її скорочений переклад рос. мовою під назвою «Очерк истории юго-западной Руси» побачив світ у *«Киевской старине»* за 1885, а повний укр. мовою під назвою «Коротка історія Руси» був надрукований як перший том *«Руської історичної бібліотеки»* в *Тернополі* 1886) та «Похід Собеського під Відень року 1863» (1882). Був галицьким священиком. Надавав пожертвування на різні громад. справи.

Літ.: *Сумцов Н.* Качала. В кн.: Энциклопедический словарь. Ф.А. Брокгауза, И.А. Ефрона, т. 14. СПб., 1895; *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. Прага, 1923.

П.В. Голобуцький.

КАЧА́НІВКА — с-ще Ічнянського р-ну *Чернігівської області.* Розташов. за 21 км від райцентру та за 5 км від залізнич. ст. Качанівка. Відоме з 18 ст. У 1740-х рр. була власністю поміщиків Качанівських, із 1770-х — П.*Румянцева-Задунайського*, від 1824 — *Тарновських*, з 1897 — *Харитоненків.* На замовлення П.Румянцева-Задунайського тут було закладено парк і збудовано палац (проект К.Бланка, архіт. М.Мосцепанов). Наступні власники маєтку звели там нові споруди, а палац перебудували. К. відвідували: Т.*Шевченко*, М.*Гоголь*, М.*Глинка*, Марко *Вовчок*, В.*Маковський*, К.Маковський, М.*Врубель*, М.*Ге*, І.*Рєпін*, В.*Штернберг*, М.*Максимович,* О.*Маркович*, С.*Гулак-Артемовський*, В.*Горленко*, Д.*Яворницький* та ін. 1968 К. включено до переліку істор. населених місць України, 1981 тут на основі палацово-паркового комплексу створено

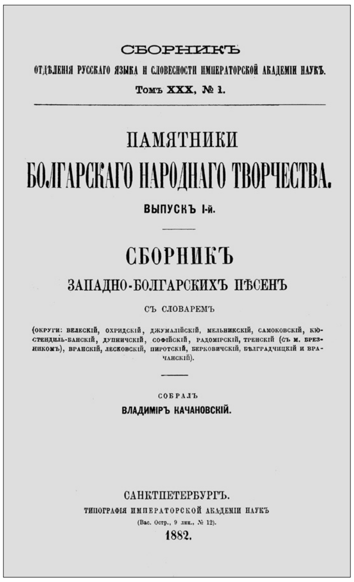
Садибна церква Георгія-Хозевіта. Фото початку 21 ст.

Держ. історико-культ. заповідник (заг. пл. бл. 500 га), 2001 йому надано статус Нац. історико-культ. заповідника.

Літ.: Законодавство про пам'ятники історії та культури: Збірник нормативних актів. К., 1970; ІМіС УРСР. Чернігівська область. К., 1983; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, т. 4. К., 1986; Памятники истории и культуры Украинской ССР: Справочник-каталог. К., 1987; *Вечерський В.* Палацово-парковий ансамбль у Качанівці. «Пам'ятки України: історія та культура», 2000, № 1; *Оглобин О.* Максим Мосціпанов. Там само; *Петренко Г.* Качанівські студії: І. Власники; ІІ. Гості; ІІІ. Будівлі; IV. Слідами качанівських скарбів. Там само.

С.І. Кот.

КАЧАНО́ВСЬКИЙ Володимир Васильович (13(01).03.1853—24 (11).04.1901) — філолог та історик. Н. в с. Великий Ліс (нині село Брестської обл., Білорусь). Закінчив історико-філол. ф-т Варшавського ун-ту (1876). З наук. метою мандрував по слов'ян. землях, Греції, Італії, Пд. Франції. Повернувшись до Польщі, захистив магістерську дис. на тему: «Неизданный дубровницкий поэт А.М. Глегевич». Від 1883 — магістр слов'ян. філології Варшавського ун-ту, з 1886 — приват-доц. каф-ри слов'ян. філології Казанського ун-ту, з 1888 — проф. Ніжин. історико-філол. ін-ту кн. О.Безбородька. Видавав ж. «Вестник славянства» (Казань, 1888—96). Автор бл. 60 наук. праць.

СБОРНИКЪ
ОТДѢЛЕНІЯ РУССКАГО ЯЗЫКА И СЛОВЕСНОСТИ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУКЪ.
Томъ XXX, № 1.

ПАМЯТНИКИ
БОЛГАРСКАГО НАРОДНАГО ТВОРЧЕСТВА.
ВЫПУСКЪ І-й.

СБОРНИКЪ
ЗАПАДНО-БОЛГАРСКИХЪ ПѢСЕНЪ
СЪ СЛОВАРЕМЪ
(округи: велескій, охридскій, джумалійскій, мельникскій, самоковскій, кюстендиль-банскій, дупничскій, софійскій, радомірскій, тренскій (съ м. брезникомъ), вранскій, лесковскій, пиротскій, берковичскій, бѣлградчицкій и врачанскій).

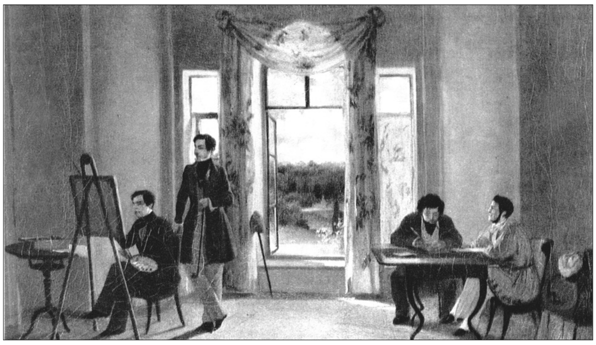
СОБРАЛЪ
ВЛАДИМІРЪ КАЧАНОВСКІЙ.

САНКТПЕТЕРБУРГЪ.
ТИПОГРАФІЯ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ
(Вас. Остр., 9 лин., № 12).
1882.

«Сборникъ западно-болгарскихъ пѣсенъ съ словаремъ собралъ Владиміръ Качановскій. Серія: Памятники Болгарскаго народнаго творчества». Вип. 1. СПб., 1882. Титульний аркуш.

Палац П. Румянцева-Задунайського в Качанівці. Фото середини 20 ст.

В Качанівці у Тарновського. Картина роботи художника В. Штернберга. 1837. Зображені: М. Глинка, В. Штернберг, Г. Тарновський, М. Маркевич.

Д.І. Каченовський.

Тв.: Очерки истории Черногории (Новости, 1866); Памятники болгарского народного творчества. СПб., 1882; Об историческом изучении русского языка. Казань, 1887; А.С. Пушкин как воспитатель русского общества. Казань, 1888.

Літ.: Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. СПб., 1895, т. 14; Биографический словарь профессоров и преподавателей имп. Казанского университета (1804—1904). За сто лет. Казань, 1905.

Г.В. Пасещенко.

КАЧЕНО́ВСЬКИЙ Дмитро Іванович (20.12.1827—2.01.1873(21.12.1872)) — фахівець з міжнар. та мор. права. Н. в м. Карачев (нині місто Брянської обл., РФ). Закінчив юрид. ф-т Харків. ун-ту (1847). Працював у цьому ун-ті спочатку ад'юнктом, а з 1859 — проф. 1849 захистив магістерську дис. на тему: «О владычестве над морями», яка, однак, не була надрукована з політ. причин, 1855 — докторську дис. на тему: «О каперах и призовом производстве». Осн. тези цієї праці визначили зміст Паризької декларації 1856. На пропозицію К. до цієї декларації було також внесено низку положень, що сприяли гуманізації мор. війн. Невдовзі її переклад був видрукований у Лондоні (Велика Британія) під назвою «Призовое право». К. належить ідея кодифікації міжнар. права, про що він зробив доповідь в Лондонському юрид. т-ві 1862. Цього року в *Харкові* побачила світ його книга «О современном состоянии политических наук в Западной Европе и в России». Впродовж 1863—66 друкувався його «Курс международного права» (Харків, не закінчений). 1870 обраний деканом юридичного факультету, проте вже восени 1872 був змушений просити про відставку за станом здоров'я. Є автором понад 100 публікацій.

Був знавцем живопису та скульптури, одним із засновників музею мист-в при Харків. ун-ті.

П. у м. *Харків.*

Заповів частину своїх коштів «на премії та стипендії або допомогу студентам, які проявили особливі знання в галузі міжнародного права... а також для написання ними творів або виконання перекладів з цього предмета».

Тв.: Prize-low, particularly with reference to the duties newtrals. London, 1867; Флоренция и ее старые мастера. «Вестник Европы», 1869, № 8, 10.

Літ.: *Ковалевский М.М.* Д.И. Каченовский. Х., 1904; Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования. 1815—1905. Х., 1908; *Грабарь В.Э.* Материалы к истории литературы международного права в России (1647—1917). М., 1958.

П.В. Голобуцький.

КАЧЕНО́ВСЬКИЙ Михайло Трохимович (12(01).11.1775—01.05(19.04).1842) — історик та літ. критик. Д-р філософії та мист-в (1806), проф. (1810). Н. в м. *Харків* у родині грец. переселенця з *Балаклави* Трохима Качоні. Після смерті батька був влаштований у *Харківський колегіум*, закінчив його 1789 і одразу ж поступив урядником у *Катеринославське козацьке військо*. Служив там 5 років, потім два роки працював у Харків. губернському магістраті і знову повернувся на військ. службу, 1798 отримав посаду квартирмейстра. Невдовзі потрапив під суд за звинуваченням «у разбазарюванні» казенного пороху, був виправданий. Звільнившись з армійської служби, працював бібліотекарем у графа О.К.*Розумовського*. Коли останній став попечителем *Московського університету*, то запропонував К. бути правителем його особистої канцелярії. Після переїзду до *Москви* К. багато займався журналістикою, а 1805—30 (з невеликими перервами) працював ред.-видавцем ж. «Вестник Европы». 1805 став магістром філософії, а 1806 — д-ром філософії та мист-в, 1810 — екстраординарним, а 1811 — ординарним проф. До 1821 викладав теорію мист-в та археологію, потім перейшов на каф-ру історії, статистики та географії, останні роки займав каф-ру історії та літ. слов'ян. діалектів. Із 1837 — ректор Моск. ун-ту. У своїх істор. розвідках розвивав концепцію А.-Л.*Шльоцера* щодо стародавніх юрид. та істор. пам'яток доби *Київської Русі*, згідно з якою стародавня Русь не знала ні писемності, ні торгівлі. Вважав, що згадки про грошові знаки, які є в *«Повісті временних літ»* та *«Руській правді»*, свідчать про те, що ці твори були написані не раніше 13 ст., оскільки, на його думку, грошові знаки з'явилися на Русі лише в 13 ст. і поширювалися тут ганзейськими купцями. Діяльність створеної ним разом з учнями т. зв. *скептичної школи* в рос. історіографії активізувала прискіпливі дослідження літописів, у ході яких постала проблема авторства і редакторства окремих їхніх частин. К. був противником монархічно-консервативних і націоналістичних поглядів М.*Карамзіна* на рос. історію й заперечував його метод зображення «минулого в рисах сучасності». Біографічні записки про К. видав його син Володимир (ж. «Русская старина», 1890, кн. 6; «Библиографические записки», 1892, № 4—5).

М.Т. Каченовський. Гравюра.

П. у м. Москва.

Тв.: От киевского жителя к его другу. «Вестник Европы». 1818, № 18, ч. 101; 1819, № 2—6, ч. 103—104; Параллельные места в русских летописях. Там само, 1809, № 17; «История государства российского». Т. 12. Там само, 1829, № 17—20 (замітки на твір М.Карамзіна); Два рассуждения: о кожаных деньгах и о Русской Правде. М., 1849; О баснословном времени в Российской истории. «Ученые записки Московского университета», 1833, т. 1, № 2—3.

Літ.: *Барсуков Н.П.* Михаил Трофимович Каченовский, профессор Московского университета. «Русская старина», 1889, № 10; *Иконников В.С.* Скептическая школа в русской историографии и ее противники. «Киевские университетские известия», 1871, № 9—11; *Милюков П.К.* Каченовский. В кн.: Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона, т. 14. СПб., 1895; *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. Прага, 1923.

П.В. Голобуцький.

КАЧЕНО́ВСЬКИЙ Олександр Львович (31(19).05.1884—22.08.1935) — оперний і камерний спі-

О.Л. Каченовський.

вак (бас). Н. в м. *Санкт-Петербург.* Його рід походив із с. *Качанівка.* Закінчив Петерб. ун-т. Вокальну освіту здобув також у С.-Петербурзі, приватно в Нувель-Норді (1907—08). Удосконалював вокальну майстерність у Парижі (Франція) в Ж.Решке (1908). 1908—10 — соліст «Опера-комік» у Парижі, 1911—12 — Київської опери, 1913—18 — оперної трупи Нар. дому в С.-Петербурзі, 1912—13, 1918—22, 1924—25, 1927—28 — соліст Одес., 1922—24 — Харків., 1926—27 — Новосибірського, 1928—29 — Саратовського, 1929—31 — Казанського, 1931—32 — Ташкентського театрів опери та балету. Від 1932 виступав переважно з концертами як гастролер.

Партії: Карась («Запорожець за Дунаєм» С.*Гулака-Артемовського*), Тарас («Тарас Бульба» М.В.*Лисенка*), Мефістофель («Фауст» Ш.Гуно), Сусанін («Життя за царя» М.*Глинки*), Варлаам, Борис («Борис Годунов» М.Мусоргського), Додон, Собакін («Золотий півник», «Царева наречена» М.Римського-Корсакова), Руслан («Руслан і Людмила» М.Глинки), Альберіх («Зігфрід» Р.Вагнера), Нілаканта («Лакме» Л.Деліба).

Був активним пропагандистом укр. музики, членом Укр. літ.-муз. т-ва в С.-Петербурзі, виступав з концертами укр. пісні й романсу. В його репертуарі були твори М.В.Лисенка, В.Заремби, Я.*Степового*, К.*Данькевича*, Ю.*Мейтуса* та ін. Записувався на грамплатівках.

Гастролював у Польщі та Прибалтиці.

П. у м. Воронеж (місто в РФ).

Літ.: *Лисенко І.М.* Словник співаків України. К., 1997; Українські співаки у спогадах сучасників. К., 2003.

І.М. Лисенко.

КАЧИ́НСЬКИЙ Сергій (псевд. — Остап; 1912—11.03.1943) — учасник визвол. змагань у 1940-х рр. Н. в с. Піддубці (нині село Луцького р-ну Волин. обл.) в сім'ї селянина. Від поч. 1930-х рр. — чл. *Організації українських націоналістів.* Служив у польс. армії. Чл. Штабу вишкільного полку ім. Холодного Яру в *Рівному* (літо 1941). Окружний провідник ОУН (1941), військ. референт Рівнен. обласного проводу ОУН (1941—43). Організатор військ. вишколів на Рівненщині. Засн. перших збройних загонів на *Волині* в жовт. 1942, які стали зародком *Української повстанської армії*. Загинув у бою з гітлерівцями біля с. Оржів (нині с-ще міськ. типу Рівнен. р-ну Рівнен. обл.).

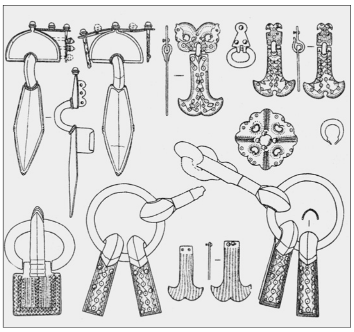
Літ.: *Содоль П.* Українська Повстанча Армія, 1943—1949: Довідник II. Нью-Йорк, 1994.

І. Марчук.

С. Качинський.

КАЧИ́НСЬКИЙ СКАРБ — один з найбільших скарбів кін. рим. часу (поч. 5 ст.), знайдених на тер. *Правобережної України.* Виявлений випадково 1961 на тер. с. Качин Камінь-Каширського р-ну Волин. обл. У глиняному горщику містилася велика кількість унікальних срібних жін. прикрас та металевих елементів кінського лаштунку. Ці речі могли бути виготовлені майстрами рейнських або північногалльських майстерень у традиціях сх. провінційного ремесла або рим. ремісниками.

Качинський скарб.

Літ.: *Петров В.П., Каліщук А.П.* Скарб срібних речей з с. Качин Волинської обл. «Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття та Волині», 1964, вип. 5; *Кухаренко Ю.В.* О Качинской находке V в. В кн.: Древности эпохи Великого переселения народов V—VIII вв. М., 1982.

Д.Н. Козак.

КА́ЧІ-КАЛЬО́Н, археологічна пам'ятка — одне з *печерних міст* Криму. Розташоване між селами Баштанівка і Передущельне (Бахчисарайський р-н АР Крим) у підніжжі скельного масиву на правому схилі долини р. Кача. Пам'ятка налічує 250 штучних печер різного віку і різного призначення (у т. ч. госп., вироб., житлового, церк.-ритуального), вирубаних переважно у стінах 5 великих гротів природного походження. Серед ін. печерних міст вирізняється значною кількістю вибитих у вапняку тарапанів (пристроїв для вичавлювання винограду; як мінімум їх налічують 77), за цією ознакою може бути охарактеризована як поселення, що спеціалізувалося на виноробстві (за умови, що всі тарапани використовувалися на повну потужність, тут могло вироблятися до 1 млн л вина в рік). Хоча ґрунтовних археологічних дослі-

Качі-Кальон. Тарапан. Фото початку 21 ст.

Качі-Кальон. Фото початку 21 ст.

джень пам'ятки ще не проводилося, виявлені під час розкопок у найближчих її околицях археол. матеріали дають підстави вважати, що розквіт поселення припав на 8—9 ст.

Не пізніше 16 ст. тут виник правосл. монастир (з ним пов'язують печерні церкви, рештки кладовища, а також руїни кам'яної огорожі), він проіснував до 1778 — до поч. *переселення християнського населення Кримського ханату до Північного Приазов'я.*

Від 1851 до 1921 тут діяв скит св. Анастасії.

Літ.: *Веймарн Е., Чореф М.* «Корабль» на Каче. Симферополь, 1976; *Герцен А.Г., Махнева-Чернец О.А.* Пещерные города Крыма. Путеводитель. Севастополь, 2006; *Гуськов А.* Атлас пещерных городов Крыма. Путешествие к строителям и обитателям пещер. Х., 2007.

Д.Я. Вортман.

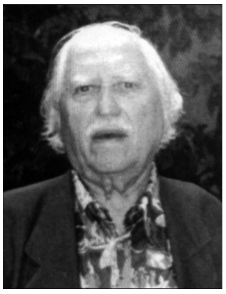
КАЧКО́ВСЬКИЙ Михайло Олексійович (29.07.1802—08.08.1872) — меценат, громад. та політ. діяч. Н. в м. Дубно Ряшів-Ланцутського пов. (нині місто в Польщі). Закінчив юрид. ф-т Львів. ун-ту (1827). 1830—72 — працівник і радник окружних та крайових судів у *Галичині* (Ряшів, нині Жешув, *Львів*, *Самбір*, Вісніч). 1861—67 — депутат *Галицького крайового сейму*, чл.-співзасн. *Галицько-руської матиці*. Заощаджений капітал (60 тис. *гульденів*) заповів на розвиток освіти і к-ри укр. народу. Сприяв діячам освіти і к-ри незалежно від їхнього політ. спрямування. Його коштом була заснована газ. *«Слово»* (1861—87).

П. у м. Кронштадт (нині місто, підпорядковане С.-Петербурзькій міськраді, РФ).

1874 у Галичині було створене і назване його іменем культ.-освіт. т-во москвофільського напряму (див. *Москвофільство*) — «Общество імені Качковського».

Літ.: *Дедицкий Б.А.* Михаил Качковский и современная галицко-русская литература: Очерк библиографический и историко-литературный. Львов, 1876.

І.В. Орлевич.

І.В. Качуровський.

КАЧУРО́ВСЬКИЙ Ігор Васильович (псевдоніми — Андрій Вересень, Франсуаза d'Ервіль, Ігор Некостецький, Хведосій Чичка, Юлій Тирса (спільно з М.Балановичем), Свирид Чичка (спільно з Б.Грибінським), на радіо «Свобода» — пасічник Панас Карпович; н. 01.09.1918) — поет, прозаїк, публіцист, літературознавець. Д-р філософії, педагог. Чл.-засн. об'єднання укр. письменників на еміграції «Слово», чл. Спілки аргентинських письменників і Спілки письменників України (1992). Н. в м. *Ніжин* у сім'ї юриста, колиш. пом. держ. секретаря *Української Центральної Ради.* Перші 10 років прожив в оселі матері в с. Крути (нині село Козелецького р-ну Черніг. обл.). Через переслідування влади родина потайки дісталася м. Курськ (нині місто в РФ). Там К. закінчив школу і пед. ін-т (1941), де викладали «опальні» професори (Б.Ярхо, П.Одарченко та ін.). В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* родина повернулася в Україну, згодом рушила на Захід (1943); з 1944 перебувала в австрійс. таборах переміщених осіб (Шпітталь, Віллях). 1946 в укр. газ. «Останні новини» (м. Зальцбург, Австрія) з'явилася перша публікація К. — вірш «Як це добре, що ти не зі мною». Перша зб. поезій — «Над світлим джерелом» (Зальцбург, 1948). Того ж року родина переїхала до Аргентини, де К. довгі роки працював чорноробом на припортовій залізниці Буенос-Айреса. Опанувавши іспан. мову, став слухачем Графотех. [літ.] ін-ту (1958—62). 1963—64 — викладач давньої укр. літ. і старослов'ян. мови на курсах славістики при Катол. ун-ті, 1968 — рос. літ. на курсах при ун-ті Дель Сальвадор (Спасителя). Один із чл.-засн. Спілки науковців, літераторів і митців Аргентини, співробітник журналів «Мітла» і «Пороги». Одружився з Лідією — дочкою художників Б.Крюкова і О.Гурської, 1969 виїхав до Мюнхена (ФРН). Як літ. оглядач укр. редакції радіо «Свобода» підготував у 1970—80-х рр. понад 2 тис. передач. Одночасно захистив докторську дис. в *Українському вільному університеті* про давні слов'ян. вірування, став його викл. (1979) і проф. (1982).

У поезії К. продовжує традиції укр. неокласиків в плані витонченості, оригінальної образності, вільного володіння всіма формами віршування (зб. «Надвечір'я», «Свічада вічності» (1990) та ін.). За лірику отримав премію ім. В.Свідзинського (2005). Прозовий доробок К. складають дилогія «Шлях невідомого» (1956) і «Дім над кручею» (1966) та повість «Залізний куркуль» (1959). Теоретик і практик перекладу загалом з 20 мов світу: з оригіналу — рос., білорус., італ., іспанської, лат., польс., нім., португальської, франц.; з підрядників — з китайс., новогрец., вірм. та ін. Переклади творів укр. поетів рос. мовою (неокласиків, Л.Первомайського, М.*Рильського*, Л.*Костенко* та ін.) зібрано в кн. «Окно в украинскую поэзию» (1997). За перекладацьку діяльність отримав премію ім. М.Рильського (1994). В теор. та літ.-критичних працях К. плідно розвиває ідеї Д.*Чижевського*; автор монографій і підручників з віршознавства, стилістики, генерики (історії літ. жанрів). За фундаментальну панораму укр. емігрантської літ. «Променисті сильвети» (2002) удостоєний Держ. премії України ім. Т.Шевченка (2006). Упорядник (разом з В.Яневим) 1-го т. «Хрестоматії української релігійної літератури. Поезія» (1988), збірок «Італія в українській поезії» (1999), «Задзеркалля» (разом з В.*Шевчуком*). Колосальна ерудиція і бездоганний смак К. ввели його творчі здобутки до скарбниці світ. к-ри. Окремі твори К. перекладено рос. мовою Л.Алексєєвою, англ. його перекладали Ватсон Кіркконнелл та Ю.Ткач; численні літературознавчі розвідки написані К. нім. і франц. мовами. 1994 К. перебував в Україні, прочитав кілька лекцій про літ. діаспори для студентів *Києва* і Ніжина, провів творчі вечори в *Полтаві* та *Харкові.* Друкується в журналах *«Визвольний шлях»*, *«Всесвіт»*, *«Київ»*, *«Сучасність»*, «Хроніка—2000» та ін. Творчість К. вивчають у середніх та вищих навч. закладах України.

Тв.: В далекій гавані. Буенос-Айрес, 1956; Строфіка. Мюнхен, 1967; Прозріння: Поезії. Поеми. Статті. Балтимор—Торонто, 1978; *Петрарка Ф.* Вибране [переклади]. Мюнхен, 1982; Фоніка. Мюнхен, 1984; Нарис компаративної метрики. Мюнхен, 1985; Золота галузка: Антологія іберійської та іберо-американської поезії. Буенос-Айрес—Мюнхен, 1991; Гумор української еміграції. «Сучасність», 1992, № 10; Поезії. «Хроніка — 2000», 1993, № 3/4; Дім над кру-

чею. К., 1994; Метрика. К., 1994; Основи аналізу мовних форм (Стилістика). Мюнхен—Ніжин, 1994; Основи аналізу мовних форм, ч. 2. Фігури і тропи. К., 1995; Село: Поема. Осінні різноцвіття: Лірика 1990—2000 рр. К., 2000; Стежка крізь безмір: Сто німецьких поезій (750—1950). Париж, 2000; Променисті сильвети: Лекції, доповіді, статті, есеї, розвідки. Мюнхен, 2002; Генерика і архітектоніка, кн. 1. Література європейського Середньовіччя. К., 2005; Листування митрополита Іларіона (Огієнка). К., 2006; Село в безодні: Поема. 4 вид., доп. К., 2006.

Літ.: *Чуб Д.* Творчість Ігоря Качуровського. В кн.: *Чуб Д.* У дзеркалі життя і літератури. Мельбурн, 1982; *Славутич Я.* Українська література в Канаді. Едмонтон, 1992; *Астаф'єв О.* Одіссея Ігоря Качуровського. «Чернігів», 1993, № 1; *Покальчук Ю.* Самоцвіти Ігоря Качуровського. «Всесвіт», 1993, № 2; *Слабошпицький М.* «Пройди усі шляхи, що має їх життя...». «Хроніка — 2000», 1993, № 3/4; *Астаф'єв О.* Життя і творчість Ігоря Качуровського. Ніжин, 1994; *Салига Т.* Послідовник неокласиків: Розмова з І.Качуровським. «Дзвін», 1994, № 1; *Гордасевич Г.* Сьомий з лебединого грона. «Вітчизна», 1995, № 9/10; Те саме. «Визвольний шлях», 1995, № 5, 6; *Астаф'єв О.* Перекладацький доробок Ігоря Качуровського. «Літературний Чернігів», 1996, № 9; *Його ж.* Таємниця особистості: Ігорю Качуровському — 80. «Літературна Україна», 1998, 3 верес.; *Нитченко Д.* Універсальний талант Ігоря Качуровського. Там само, 1998, 29 жовт.; *Астаф'єв О.* Ігор Качуровський — теоретик літератури і критик. «Просвіта», 1998, 3 листоп.; *Сорока П.* Психологічна проза Ігоря Качуровського. Тернопіль, 1998; *Дзюба І.* Вірність собі. «Сучасність», 2000, № 11; *Тарнашинська Л.* Закон піраміди. К., 2001; *Степовик Д.* Дослідження Ігорем Качуровським української релігійної поезії. «Сучасність», 2004, № 10; *Стріха М.* Ігор Качуровський — перекладач Франческо Петрарки. Там само; Матеріали «Круглого столу». Там само, № 9—10; *Сідак Н., Леськів Б.* Він дивує і захоплює нас. «Літературна Україна», 2005, 3 листоп.

Г.П. Герасимова.

КА́ША Михайло Степанович (Kasha Michael; н. 06.12.1920) — хімік, біофізик. Чл. Амер. акад. мист-в та наук, Нац. акад. наук США (1971), закордонний чл. НАН України (1990), чл. Бразильської акад. наук (1991). Д-р фіз.-хім. наук (1945), проф. біофізики, почесний д-р наук ун-ту Гонзага (Вашингтон, 1988) та Гданського ун-ту (Польща, 1992). Н. в м. Елізабет (Нью-Джерсі, США) у родині укр. емігрантів Марії та Степана Каш. Навч. в Мічиганському та Каліфорнійському ун-тах. Від 1943 працював в ун-ті Берклі під кер-вом видатного хіміка Дж.-Н.Льюїса. Опублікував низку праць з теорії хімічних реакцій плутонію. Зробив значний внесок у розвиток молекулярної електронної спектроскопії та молекулярної фотохімії, сформулював низку принципів, що отримали визнання і названі «правилами Каші». За досягнення в науці нагороджений медаллю Джорджа Портера та медаллю Роберта Муллінера, а також удостоєний 5-ти нац. нагород США. 1979—84 за призначенням президента США Дж.Картера був чл. нац. Ради з науки. Був проф. і деканом факультету хімії Флоридського ун-ту. Після відкриття заснованого ним же Ін-ту молекулярної біофізики при ун-ті штату Флорида є його директором.

Літ.: *Демченко О.* Той самий Михайло Каша. «Україна», 1990, № 33; *Демченко О.* Michael Kasha — американець українського походження. «Вісник АН УРСР», 1990, № 10.

В.Г. Абліцов.

М.С. Каша.

КАШТЕЛЯ́Н — назва сановного урядника в *Короні Польській*, який виконував адм.-госп., суд. і військ. функції в гродській окрузі — каштелянії (від лат. castellum — замок). У більш пізній період, зокрема після *Люблінської унії 1569*, так називали сановника, який мав місце в сенаті (див. *Сенат у Речі Посполитій*) і наділявся деякими повноваженнями у військ. сфері, насамперед щодо підтримання обороноздатності королів. замків. До компетенції К. входили: збір натуральних податків із військ.-службового нас., яке підлягало урядові замку; командування замковою залогою, а також рицарством каштелянії; розслідування злочинів, суд (у т. ч. особливий суд на *торгу*) і покарання злочинців. Йому підпорядковувалися ін. урядники каштелянії, зокрема, *хорунжий*, який мобілізовував воїнів (рицарів), і *войський*, який був заст. К. з військ. справ. Упродовж 14—15 ст. повноваження К. були істотно обмежені: належну йому суд. владу поділили між старостою (див. *Староство*) та *земським судом* (з 1454); скоротилися його адм.-госп. функції, насамперед ті, що стосувалися держ. скарбу. Врешті-решт, уряд К. став почесним урядом у *воєводстві*: його посідання відкривало доступ до сенату.

У владній ієрархії земських урядів уряд К. стояв відразу після уряду *воєводи*. Поміж собою К. поділялися на «великих» (К. найзначніших міст, центрів воєводств, вони мали почесні місця в сенаті) та «менших» (К. повітових містечок, вони не мали окремих крісел у радній залі сенату).

Після Люблінської унії 1569 в кожному воєводстві, що було створене на теренах інкорпорованих укр. земель, було запроваджено по одному уряду К., що мали такий само статус, як і статус польс. «великого» (ген.) К. Як правило, ці уряди посідали впливові *князі* й *пани* (так, в укр. воєводствах каштелянами були, зокрема, представники родів князів *Заславських*, *Вишневецьких*, *Сангушків*, панів Семашків, Гойських). З часом, після утворення нових укр. воєводств, кількість К. в укр. землях дещо зросла: 1639 з'явився уряд черніг. К., а 1775 — житомир. і овруцького.

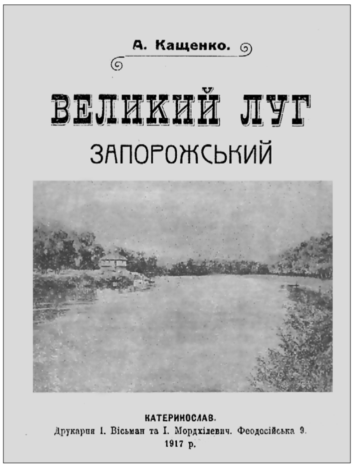
Літ.: *Kutrzeba S.* Historia ustroju Polski w zarysie, t. 1—2. Lwów, 1920—21; *Brukner A.* Encyklopedia staropolska, t. 1. Warszawa, 1939; *Sysyn F.E.* Between Poland and the Ukraine. The Dilemma of Adam Kysil. 1600—1653. Cambridge, Massachusetts, 1985; *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 1993; *Bardach J. ta in.* Historia ustroju i prawa polskiego. Warszawa, 1996.

П.М. Сас.

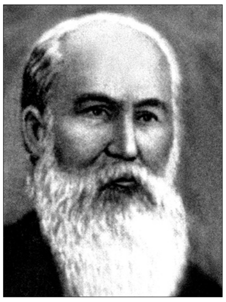
КА́ЩЕНКО Адріан (Андріан) **Феофанович** (псевд. і криптоніми — А.Тертишний, А.Будій, Дніпровий Микола, А.К., К-о А. та ін.; 01.10(19.09).1858—29.03.1921)

А.Ф. Кащенко.

Кащенко А. «Великий Луг Запорожський». Катеринослав, 1917. Обкладинка.

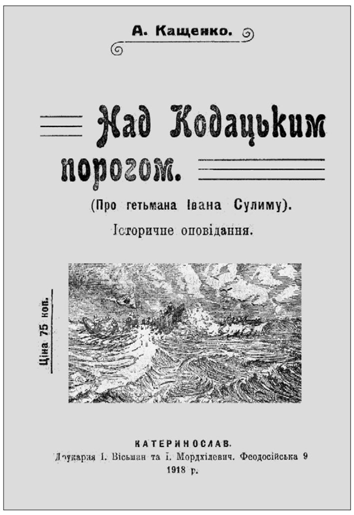

М.Ф. Кащенко.

— письменник, етнограф, громад. та культ. діяч. Н. на х. Веселий (нині смт Веселе Запоріз. обл.) в багатодітній родині дрібномаєтних дворян козац. походження. Брат М.*Кащенка.* Із 3-го класу г-зії перейшов до юнкерського уч-ща, по закінченні якого (1870-ті рр., Катеринослав, нині м. *Дніпропетровськ*) кілька років перебував на військ. службі. Вийшовши у відставку, працював контролером у залізничному відомстві спочатку в Катеринославі (забрав до себе батька, який на той час розорився), потім у Пермі (1904—08; нині місто в РФ), *Санкт-Петербурзі*, Туапсе (1911—13; нині місто Краснодарського краю, РФ); з 1914 — знову в Катеринославі. Співпрацював з «Просвітою» (див. *Просвіти*), організував укр. нар. хор, відкрив б-ку, влаштовував вечори пам'яті Т.*Шевченка*, листувався з Оленою *Пчілкою*, Панасом *Мирним*, П.*Стебницьким.* Друкуватися почав з 1883. Популярністю користувалися його істор. тв.: «Запорожська слава» (1906), «На руїнах Січі» (1907), «Борці за правду», «Під Корсунем», «Над Кодацьким порогом (про гетьмана Івана Сулиму)» (усі — 1913), «З Дніпра на Дунай» (1914), «Гетьман Сагайдачний» (1915), «Мандрівка на пороги» (1916), «Кость Гордієнко-Головко — останній лицар Запорожжя» (1917), «Зруйноване гніздо» (1919). Писав також вірші та п'єси. 1917 заснував «Українське видавництво А.Кащенка в Катеринославі», в якому друкував (перевидавав) свої твори. Восени 1917 приїздив до *Києва.* Звертався з проханням до *Української Центральної Ради* про призначення йому пенсії, однак йому було відмовлено. Наприкінці 1918 його вид-во згоріло, а сам він тяжко захворів. Від 1919 був прикутий до ліжка.

П. у м. Катеринослав.

За часів *СРСР* усі книжки К. були вилучені з б-к і до 1989 не був надрукований жодний його твір. Доля упорядкованого 1921 П.Єфремовим 6-томного зібрання творів К. невідома. Особистого архіву письменника та його листування до цього часу не знайдено, могила його не збереглася. Тв. К. перевидавалися в Німеччині, *Чехословаччині*, Канаді та ін. країнах.

Кащенко А. «Над Кодацьким порогом». Катеринослав, 1918. Обкладинка.

Тв.: Оповідання про славне військо запорозьке низове. Катеринослав, 1916; Борці за правду: Історичні оповідання. Канада, 1946; Кость Гордієнко. Едмонтон, 1946; У запалі боротьби 1914. Лондон, 1947; Славні побратими. Б/м, 1947; Зруйноване гніздо. Б/м, 1947; З Дніпра на Дунай. Берлін, 1948; І з поля, і з моря... «Україна», 1989, № 22; Дніпропетровськ, 1991; К., 1992; Під Корсунем. К., 1992; Над Кодацьким порогом: Історичні повісті та оповідання. К., 2001.

Літ.: *Юноша В.* [*Єфремов П.*] Белетрист-романтик. «Книгар» (К.), 1918, груд.; *Біднов В.* Спомини про Адріана Кащенка. «ЛВН», 1923, т. 80, № 7; *Лотоцький О.* Сторінки минулого, т. 2. Варшава, 1933; *Пінчук С.* Післямова до «Зруйнованого гнізда». «Дзвін», 1991, № 8; *Баран Є.* «Вони жили і з ними жив і я...». «Друг читача», 1991, 15 трав.; *Шевельов Ю.* У довгій черзі: проблеми реабілітації. «Україна. Наука і культура» (К.), 1991, вип. 25; *Чабан М.* Два погляди на Кащенкову романтику. «Наше місто», 1993, 29 черв.; *Чабан М.* Будій приспаних сердець. В кн.: Український історичний календар'96. К., 1995; *Загоронюк Л.* Співець козацької слави. «Військо України», 1998, № 11—12; *Чабан М.* Діячі Січеславської «Просвіти» (1905—1921). Дніпропетровськ, 2002; Таємниця Адріана Кащенка. В кн.: *Чемерис В.* Три шаблі над скарбом. Дніпропетровськ, 2004.

Г.П. Герасимова.

КА́ЩЕНКО Микола Феофанович (07.05(25.04).1855—29.03.1935) — біолог, ембріолог, селекціонер. Д-р медицини (1884), проф. (1888), д-р зоології (1901), акад. УАН (1919; з 1921 — ВУАН; нині *Національна академія наук України*). Н. на х. Веселий (нині смт Веселе Запоріз. обл.) в багатодітній сім'ї дрібномаєтних дворян козац. походження. Брат А.*Кащенка.* 1875 закінчив зі срібною медаллю Катериносл. г-зію і вступив на мед. ф-т Моск. ун-ту (опановував там методи мікроскопічних досліджень під кервом проф. зоології А.Богданова). 1876—80 навч. в Харків. ун-ті, а після його закінчення викладав у ньому курс порівняльної анатомії, гістології та ембріології. 1884 захистив докторську дис. на тему: «Эпителий человеческого хориона и его роль в гистогенезе последа». Під час наук. відрядження до Німеччини та Італії (1886—88) працював у лабораторіях В.Гіса, Г.Вальдейєра, О.Гертвіга, на зоологічній станції А.Дорна в Неаполі, слухав лекції Е.Геккеля та Е.Альтмана. 1888—1912 займав посаду проф., з 1889 — також зав. каф-ри зоології та порівняльної анатомії, з 1894 — ректора Томського ун-ту. 1888 заснував при ун-ті зоологічний музей. Здійснив кілька наук. експедицій: 1890 — на річку Об, 1891 — на Барабинські озера, 1898, 1900 — на Алтай, 1899 — уздовж сибірської залізниці між містами Омськ, Томськ та Красноярськ (нині всі міста в РФ). 1901 працював у Зоологічному музеї Петерб. АН. 1909 йому було присвоєно звання заслуженого проф., і він був нагороджений орденом св. Володимира 3-го ст. 1897—1912 брав участь у Томському міськ. управлінні (почесний *мировий суддя*). Був дійсним статським радником. 1903 працював у комісії з реорганізації вищих навч. закладів у *Санкт-Петербурзі* (розробляв правила захисту докторських дис. та порядок заміщення викладацьких посад в ун-тах). Був учасником рос. і міжнар. з'їздів: антропологічного, зоологічного, акліматизаційного, ботаніко-зоологічного (1887, м. *Москва*); археологічного (1896, м. Рига; нині столиця Латвії) та 10-го анатомічного (1882, м. Лейпціг, Німеччина). 1891 організував т-во садівництва, 1898 — Західносибірське т-во с. госп-ва. Брав участь у роботі відділу Рос. т-ва захисту тварин. 1905 очолював бюро томського відділу «Союзу 17 октября» (див. *Октябристи*), на виборах до 2-ї Держ. думи від Томська (1906; див. *Державна дума Російської імперії*) був заст. голови губернських виборчих зборів. 1910 ініціював створення і став одним з перших ви-

кладачів Сибірських вищих жін. курсів.

1912 переїхав до *Києва*. Очолив тут каф-ру зоології на с.-г. від-ні Київ. політех. ін-ту. 1913 брав участь у 13-му з'їзді рос. природознавців та лікарів. 1917—18 разом з проф. В. Пашкевичем організував курси з вивчення лікарських рослин. 1918 запрошений до роботи в Комісії з вироблення законопроекту про заснування УАН. 1918—21 очолював 2-й фіз.-мат. відділ УАН, каф-ру акліматизації, зоологічний кабінет. 1918 організував і до 1933 був дир. Акліматизаційного саду УАН (1929 при установі був відкритий Музей акліматизації). 1919 створив і до 1926 очолював Зоологічний музей УАН. Брав участь у Комісії з вивчення природних багатств України, в К-ті з вивчення фауни України. Був дійсним членом т-в природодослідників при Харків. та Київ. ун-тах, Харків. т-ва дослідних наук, Київ. т-ва дослідників природи, Київ. т-ва с. госп-ва та ін. Ініціював створення багатьох наук. видань, у т. ч. таких, як: «Вісник Фізико-математичного відділу», «Праці Акліматизаційного саду», «Український зоологічний журнал», «Видання КАС при ВУАН», «Записки Фізико-математичного відділу».

Опублікував понад 200 наук. досліджень з ембріології, гістології, мікроскопічної техніки, археол. палеонтології, зоології, акліматизації культ. рослин в умовах Сибіру і України. Заклав основи патологічної ембріології, розробив систему вивчення тваринного світу Сибіру, відкрив нові види та підвиди тварин. Розробив теор., методологічні та наук. основи акліматизації, які стали класичними. Займався виведенням нових плодових рослин, селекційною роботою з лікарськими і тех. рослинами.

П. у м. Київ.

Тв.: Эпителий человеческого хориона и его роль в гистогенезе. Х., 1884; Краткое руководство по зоологии, преимущественно для студентов медицины. Томск, 1892; Сибирские высшие женские курсы, их положение, нужды, надежды. Томск, 1912; Смерть и долголетие с биологической точки зрения. М., 1914; На допомогу Київському акліматизаційному садові. К., 1925; Перетворення живої природи. К., 1928.

Літ.: *Лаптев И.П.* Н.Ф. Кащенко как зоолог и исследователь фауны Сибири. В кн.: Ученые записки Томского государственного университета им. В.В. Куйбышева, № 15. Томск, 1950; *Гришко Н.Н.* Творец новых форм растений Н.Ф. Кащенко. «Известия Академии наук СССР», 1951, № 4—6; *Квитницкий-Рыжов Ю.Н.* Эмбриологические исследования Н.Ф. Кащенко (К столетию со дня рождения). «Архив анатомии, гистологии и эмбриологии», 1955, т. 32, № 4; *Иоганзен Б.Г.* К столетию со дня рождения Н.Ф. Кащенко. «Труды Томского государственного университета им. В.В. Куйбышева», 1956, т. 142; *Конотопець Н.І.* Микола Кащенко. К., 1980; Н.Ф. Кащенко. В кн.: Профессора Томского университета. Томск, 1996; *Клименко С.В.* Микола Феофанович Кащенко. «Український ботанічний журнал», 1997, № 3; *Руда С.П.* Академік М.Ф. Кащенко. В кн.: Члени-засновники Національної Академії наук України. К., 1998.

Архіви: Інститут архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ІА НБУВ). Кащенко М.Ф. (1855 — 1935 рр.). Біолог, академік АН УРСР. Фонд 11. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (ІР НБУВ). Фонд 1.

О.Б. Готра.

КАЮ́К (турец., кримськотатар. — човен) — назва невеликого плоскодонного рибальського човна. Мав довжину не більше 3—4 м, оснащувався 2 веслами. За основу конструкції слугував видовбаний стовбур дерева (найчастіше липи або верби), до якого набивали дошки (один ряд на другий), що скріплювалися дерев'яними цвяхами-втулками. Саме такими човнами послугувалися козаки на рибальських промислах, коли розставляли сіті та неводи, перевозили рибу, і в особистому господарстві.

І.А. Христич.

КВАЗІЦИВІЛІЗА́ЦІЇ — назва соціокульт. спільностей, яким притаманна лише частина ознак цивілізації, але які не є справжніми *цивілізаціями*, оскільки не мають інших істотних її ознак. Розрізняють два взаємопротилежних типи К. — 1) політико-екон. утворення без спільного реліг.-культ. підґрунтя та 2) реліг.-культ. спільності без політико-екон. форм. К. першого типу — це великі держ. утворення, що об'єднують народи різних культ.-цивілізаційних і господарчо-культ. традицій і які через регіональний поділ праці формують між цими народами більш чи менш тісні екон., сусп., політ. та культ. зв'язки. З ініціативи і при орг. зусиллях панівного центру вони можуть здійснювати окремі масштабні акції, переважно військ. характеру. Проте вони не мають того ідейно-ціннісно-мотиваційного підґрунтя, яке складає духовну основу повноцінної цивілізації. Хоча в таких К. наявні пануюча мова (мова панівної верстви, яка переважно, але повністю ніколи, складається з представників домінуючого *етносу*) і загальнодерж. офіц. культ або більшою чи меншою мірою обов'язкова для всіх ідеологія, проте ці чинники не складають ідейно-ціннісної основи світогляду і поведінки пересічних людей цих спільностей, тобто не є для осн. їх маси нас. справжньою життєвою цінністю. У давнину і добу *середньовіччя* такі утворення існували на просторах євразійських степів: це, перш за все, скіф. світ пд. Сх. Європи (див. *Скіфи*), гунське ранньополіт. утворення (див. *Гуни*), Тюркський каганат, *Хозарський каганат*, макрополіт. система дому Чингізидів.

Політико-екон. К. були також *Російська імперія*, *СРСР*, колоніальні імперії Іспанії, Великої Британії та Франції. Екон., соціальна та культ. цілісність цих утворень була значно вищою, ніж подібних К. у давнину, що визначалося більшою щільністю та інтенсивністю госп., міжособистісних та інформаційних зв'язків, впровадженням, частково чи повністю, єдиної системи і стандартів освіти тощо.

Другий тип К. — це великі реліг.-культ. спільності, представники яких мають однакове або принаймні споріднене ідейно-ціннісно-мотиваційне духовне підґрунтя, подібні риси обрядовості, світогляду, к-ри, побутового укладу, але в них відсутні спільне екон. і соціальне життя, політ. єдність (у держ. чи будь-якій ін. формі) і вони часто-густо (до виникнення засобів масової інформації) навіть не уявляли, де ще, крім їхнього власного і найближчих до нього соціумів, мешкають їхні «двійники». Класичними прикладами таких К. є спільності іудеїв та буддистів. До цього типу К. можуть бути зара-

Квартник Казимира III Великого. Аверс і реверс.

Грошик руський. Львів, 14 ст. Аверс і реверс.

ховані й різноманітні *єресі*, що ідейно були пов'язані з маніхейством (власне маніхеї Ірану, Середньої та Центр. Азії, середньовічні вірмено-каппадокійські павлікіани, балканські *богомили*, італ. катари, південнофранц. альбігойці). Історія цих К. засвідчує випадки наявності в окремих з них як екон. співпраці (напр., ранньосередньовічні іудеї мали міжнар. систему торгівлі від Іспанії до Китаю), так і політ. оформлення (маніхейство на певний час стало офіц. релігією Уйгурського каганату, що існував з серед. 8 ст. до 840 в долинах річок Селенга та її приток Орхон і Тола (бас. оз. Байкал), іудаїзм укорінився в правлячих верхівках ранньосередньовічних Ємену та Хозар. каганату, а в серед. 20 ст. відігравав провідну роль в утворенні д-ви Ізраїль, європ. маніхеї в 13—14 ст. мали свій реліг.-політ. центр в Боснії-Герцеговині тощо). Але в жодному разі єдиної, спільної хоча б для більшості всіх своїх представників усп.-екон. та політ. системи такі К. не створили.

Літ.: *Павленко Ю.В.* История мировой цивилизации. Философский анализ. К., 2002.

Ю.В. Павленко.

«КВАРТА́ЛЬНИК ІСТОРИ́ЧНИЙ» — див. *«Kwartalnik Historyczny»*.

КВА́РТНИК — польс. срібна монета, що дорівнювала 1/4 *скойця* або 1/96 *гривни польської*. Карбування її розпочав польс. король *Казимир III* Великий у серед. — 2-й пол. 14 ст., після захоплення Польщею земель Галицько-Волин. д-ви. Метрологічно подібні до К. монети — *грошики руські* — карбувалися на монетному дворі у *Львові*. На цих останніх є зображення герба Галицьких земель — лева — та легенда «MONETA RUSSIAE» («монета Русі»).

Літ.: *Котляр М.Ф.* Галицька Русь у другій половині XIV — першій половині XV ст. К., 1968.

Р.М. Шуст.

КВАРЦЯ́НЕ ВІ́ЙСЬКО — наймане військо *Речі Посполитої*. Утримувалося за рахунок четвертої ч. з королів. прибутків — т.зв. кварти, звідси і його назва. Ств. 1562, проіснувало до кін. 18 ст. (У *Великому князівстві Литовському* з 1551 існувало своє військо, на утримання якого збирався спец. податок.) К.в. складалося з кінноти (*гусари*, панцирні козаки, *рейтари*, *драгуни*) і піхоти — нім., польс. та угор. строю. 1632 до його складу було введено артилерію. Очолював *гетьман великий коронний*. Значна ч. К.в. базувалася на тер. України, що було пов'язано із захистом сх. кордонів і придушенням місц. нар. повстань. К.в. складало основу польс. армії в усіх війнах, що вела Річ Посполита з 2-ї пол. 16 до кін. 18 ст., кілька разів його бойовий склад повністю знищувався військами супротивника, напр., під час *Цецорської битви 1620*, *Жовтоводської битви 1648* і *Корсунської битви 1648*, *Батозької битви 1652*. Чисельність К.в. (без озброєних *пахолків*) сягала в 16 ст. 1000—2500, у 1601—33 — бл. 1500—3000, 1638 — 4800, 1643—48 — 4200 жовнірів. У 2-й пол. 17 ст. К.в. налічувало 12 000, з 1699 і до кін. 18 ст. — 18 000 жовнірів.

Літ.: *Крип'якевич І.* Історія українського війська. Львів, ч. 1—2, 1936; Львів, 1993 (репринтне вид.); *Wimmer J.* Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku. Warszawa, 1965; *Wimmer J.* Wojsko i skarb Rzeczypospolitej u schutku XVI i w pierwszej połowie XVII wieku. В кн.: Studia i Materialy do Historii Wojskowosci. Warszawa, 1968, т. XIV; *Сагановіч Г.М.* Войска Вялікага княства Літоўскага у XVI—XVII ст. Мінск, 1994.

Б.В. Черкас.

КВАЧЕ́ВСЬКИЙ Олександр Андрійович (псевдоніми — Свой, Старый юрист; 06.03(22.02).1830—03.02(22.01).1891) — правознавець. Закінчив юрид. розряд філос.-юрид. ф-ту Петерб. ун-ту зі ступенем кандидата (1852). Служив на різних посадах по відомству Мін-ва юстиції. У 1860-х рр. був суд. слідчим повітового суду в м. Перемишль (нині селище Калузької обл., РФ), згодом — губернським прокурором у м. Мінськ (нині столиця Білорусі). Брав участь у розробці Судових статутів 1864. Від 1865 — прокурор новоствореного окружного суду в м. Кашин (нині місто Тверської обл., РФ) та голова окружного суду в м. Острогозьк (нині місто Воронезької обл., РФ). Від 1873 — присяжний повірений у *Полтаві* та *Києві*. Активний учасник Київського юрид. т-ва (засноване 1876). Близький знайомий О.*Кістяківського*. Одним з перших почав вивчати місц. закони Черніг. і Полтав. губерній. Підготував і опублікував низку ґрунтовних юрид. праць, що не втратили своєї актуальності й нині, серед них монографічні дослідження, коментовані видання законодавчих актів, статті у часописах і збірках, зокрема в «Журнале гражданского и уголовного права», «Юридическом вестнике», «Трудах Киевского юридического общества».

Похований на Смоленському православному кладовищі в *Санкт-Петербурзі.*

Тв.: Гражданское уложение и крестьянское право. «Юридический вестник», 1866, № 9; Об уголовном преследовании, дознании и предварительном исследовании преступлений по судебным уставам 1864 г., ч. 1—3. СПб., 1866—69; О вызове и допросе свидетелей в предварительном следствии. «Юридический вестник», 1869, № 7—8; Суд присяжных по русским законам. Руководство для присяжных заседателей. СПб., 1873; Законы Черниговской и Полтавской губерний и новый суд. «Журнал гражданского и уголовного права», 1875, № 1—2; Права женщины по законам Черниговской и Полтавской губерний. Там само, 1877, № 3; Наш суд присяжных. Практические заметки. Там само, 1880, № 3; О товариществах вообще и об акционерных обществах в особенности по началам права, русским законам и судебной практике, ч. 1. СПб., 1880; Наше гражданское правосудие. «Юридический вестник», 1882, № 1, 3—4, 8; Положение нашего суда присяжных. В кн.: Труды Киевского юридического общества. Прибавление к протоколам 1880 года. К., 1883; Положение о поземельном устройстве сельских вечных чиншевиков в губерниях западных и белорусских. Варшава, 1888.

І.Б. Усенко.

КВЕЦКО́ Дмитро Миколайович (н. 08.11.1935) — кер. підпільної орг-ції *Український національний фронт 1964—1967* (УНФ). Н. в с. Слобода-Болехівська (нині село Долинського р-ну Івано-Франк. обл.). Після закінчення 1953 серед. шк. у с. Витвиця (цього ж району) працював бібліотекарем. 1954 вступив на заочне від-ня істор. ф-ту Львів. ун-ту. 1954—57 проходив строкову військ. службу. Закінчив істор. ф-т Львів. ун-ту (1963). Згодом працював учителем, завучем у школах Долинського р-ну. Спільно з З.*Кра-*

сівським 1964 створив УНФ і з ним же друкував підпільний машинописний ж. *«Воля і Батьківщина»* (1964—66 вийшло 16 вип.). Написав майже всі аналітичні та теор. статті до часопису, а також проекти програми і статуту УНФ, метою діяльності якого було здобуття держ. незалежності України шляхом референдуму та побудова демократ. сусп-ва. Заарештований 21 берез. 1967. Засуджений закритим виїзним засіданням Верховного Суду УРСР в *Івано-Франківську* (27 листоп. 1967) разом з чільними чл. УНФ до 5 років тюрми, 10 — таборів суворого режиму та 5 — заслання. Строк відбував у Владимирській в'язниці, концтаборах Мордовії та Пермської обл., а заслання — в Іркутській обл. (тер. РФ). У таборах проводив акції протесту, голодування, писав політ. заяви, брав участь у передачі матеріалів з ув'язнення на волю. Після повернення на батьківщину у черв. 1987 відновив підпільну діяльність — друкував позацензурні машинописні часописи «Оновлення — 87» (5 чисел), «Гомін перебудови» (2 числа), «Альтернатива» (до проголошення незалежності України — 58 чисел). Нині мешкає в рідному селі.

Літ.: Звернення Дмитра Квецька до Президії Верховної Ради СССР. «Визвольний шлях», 1979, кн. 1(370); *Хейфец М.* Українські силуети. Б/м, 1984; Український Національний Фронт: Дослідження, документи, матеріали. Львів, 2000.

Ю.Д. Зайцев.

КВІ́РІНГ Емануїл Йонович (криптонім і псевдонім — Е.К., Моховий; 13(01).09.1888—25.11. 1937) — рад. парт. і держ. діяч. Н. в с. Фрезенталь (нині с. Новолиповка Саратовської обл., РФ) в родині нім. колоніста, волосного писаря. Навчався: у земській школі, на фармацевтичних курсах, на екон. від-ні політех. курсів у *Санкт-Петербурзі.* Від 1906 у профспілковому русі. З 1912 чл. РСДРП(б)—ВКП(б). Не раз був заарештований царськими властями. Під час одного з ув'язнень близько познайомився з В.*Молотовим*, перебуваючи з ним в одній камері петерб. тюрми «Кресті». 1913—14 — секретар фракції РСДРП(б) у Держ. думі (див. *Державна дума Російської імперії*). Від серп. 1915 — чл. Катериносл. к-ту РСДРП(б), з лип. 1917 — чл. Донецько-Криворізького к-ту РСДРП(б). Один із організаторів встановлення рад. влади в Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*). Був головою Катериносл. к-ту РСДРП(б), губревкому і губвиконкому, а також депутатом Катериносл. міської думи і делегатом Установчих зборів. Підтримав лінію В.*Леніна* на укладення Брестського миру (див. *Брестський мирний договір РСФРР з державами Четверного союзу 3 березня 1918*). Під час утворення КП(б)У належав до угруповання т. зв. правих комуністів («донбасівців»). Виступав за об'єднання України з Росією в межах РСФРР, проте, зважаючи на тогочасні обставини, визнавав за необхідне автономне існування КП(б)У в складі «єдиної Російської компартії» з підпорядкуванням її з'їздам та ЦК РКП(б). Від лип. 1918 — чл., від жовт. 1918 — секретар ЦК КП(б)У 1-го скликання, від берез. 1919 — член політбюро та Закордонного бюро КП(б)У. Від листоп. 1918 — зав. відділом нар. г-ва і фінансів *Тимчасового робітничо-селянського уряду України*, з січ. 1919 — голова *Української ради народного господарства.* Разом з Х.*Раковським* і М.Мещеряковим ініціював у рад. Україні передачу поміщицьких земель радгоспам і комунам. У верес.—груд. 1919 — заст. начальника політуправління *Дванадцятої армії*, чл. Черніг. губернського революц. к-ту. У січ.—листоп. 1920 очолював: Катериносл. губком КП(б)У, губернський революц. к-т, губернську раду нар. г-ва і президію губернського виконкому. Одним із перших серед представників губернської партноменклатури в рад. Україні виступив за скасування *продрозкладки.* В груд. 1920 — берез. 1921 входив до рос.-укр. делегації на мирних переговорах з Польщею (див. *Ризький мирний договір між РСФРР і УСРР та Польщею 1921*). У берез. 1921 призначений головою Донец. губкому КП(б)У. Брав активну участь у дебатах кер-ва РКП(б) з питань створення *СРСР.* Був делегатом 1-го Всесоюзного з'їзду Рад. Від квіт. 1923 — 1-й секретар, а з берез. 1925 — ген. секретар ЦК КП(б)У. Після призначення Х.Раковського послом СРСР у Великій Британії став провідною фігурою у кер-ві УСРР. Стримано ставився до *українізації політики.* 1923—24 активно підтримував Й.*Сталіна* в його боротьбі з Л.*Троцьким*, однак уже на поч. 1925 став на бік не Й.Сталіна, а Г.*Зінов'єва* та Л.Каменєва. У квіт. 1925 був відкликаний до *Москви* і призначений заст. голови ВРНГ СРСР (в УСРР його замінив Л.*Каганович*). 1927—30 — заст. голови Держплану СРСР, 1931 — заст. наркома шляхів сполучення СРСР, 1932—34 — заст. голови Комітету товарних фондів Ради праці та оборони СРСР, одночасно дир. Екон. ін-ту Комуніст. акад. при ЦВК СРСР. 1934 — заст. голови Держплану СРСР. У цьому самому році отримав наук. ступінь д-ра екон. наук.

Е.Й. Квірінг.

Нагороджений орденом «Знак Пошани». У жовт. 1937 заарештований і 25 листоп. цього самого року засуджений військ. колегією Верховного суду СРСР до страти, страчений того ж дня. Реабілітований посмертно 1956.

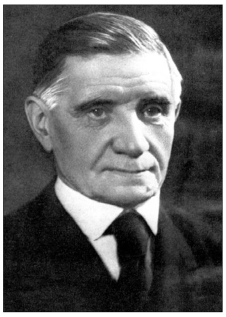
Тв.: Избранные речи и статьи. К., 1988.

Літ.: *Бачинский П.П.* Эммануил Ионович Квиринг. «Политическое образование», 1988, № 17; *Бачинський П.П., Сергиенко А.А.* Э.И. Квиринг. К., 1989; *Диброва С.С.* Э.И. Квиринг. «Під прапором ленінізму», 1989, № 18; *Залесский К.А.* Империя Сталина. Биографический энциклопедический словарь. М., 2000.

В.Ю. Васильєв.

КВІ́СЛІНГ Відкун-Абрахам-Лоріц (18.07.1887—24.10.1945) — норвез. військ. (майор) і політичний діяч; противник рос. комунізму. Н. в фюльке (область) Телемарк (Норвегія). Представник *Нансена місії* в Україні та Криму під час голоду 1921—23 (див. *Голод 1921—1923 років в УСРР*). 1931—33 — військ. міністр, 1933 засн. і лідер фашистської партії «Національне об'єднання»; за гітлерівської окупації Норвегії — міністр-президент (1942—45). 16 серп. 1943 уряд Квіслінга оголосив війну *СРСР.* Страчений за рішенням норвез. суду як колабораціоніст у м. Осло.

Тв.: Famine situation in Ukraina: Report from Captain V. Quisling, Dr. Nansen's representative in Ukraina and the Crimea. У вид.: «Information» (International Committee for Russian Reli-

К.В. Квітка.

ef, High-Commissariat of Dr. Nansen; Geneva), 1922, N 22, 30 April.

Літ.: *Сербин Р.* Голод 1921—1923 і українська преса в Канаді. Торонто—К., 1992; Листи М.Грушевського до К.Студинського (1894—1932 рр.). Львів—Нью-Йорк, 1998.

О.С. Рубльов.

КВІ́ТКА Ілля Іванович (1745 — після 1817) — історик. Дядько Г.*Квітки-Основ'яненка*. Служив у Харків. козац. полку, рос. армії. З молодих років збирав документи та матеріали з історії України, листувався з цього приводу з Г.*Тепловим*, С.Кочубеєм, І.Тимковським. У 1780-х рр., маючи чин прем'єр-майора, вийшов у відставку. Мешкав у родовому хуторі Основа (нині в межах м. *Харків*), жив відлюдкувато.

1812 опублікував у Харкові «Записку о слободских полках с начала их переселения до 1766 г.», що поклала початок вітчизн. дослідженням *Слобідської України*. Друкувався у харків. ж. *«Украинский вестник»*. Існує припущення, що він є автором «Короткого історичного опису про Малу Росію до 1765 р.», який був написаний більш ніж за 50 років до його опублікування в 1848 (як зазначено у виданні — закінчений 1789; оприлюднений в одній книзі з доповненням про запороз. козаків без імені автора).

У своїх дослідженнях спирався на історико-геогр. та етногр. дані, намагався розрізняти Малоросію (*Лівобережну Україну*) та Україну (*Правобережну Україну*), фіксував регіональні відмінності укр. мови.

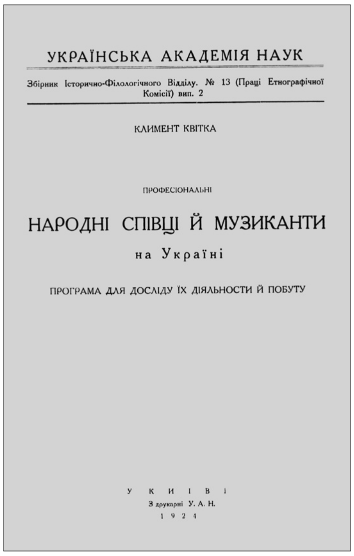
Проте його погляди на укр. історію в цілому не відзначаються ґрунтовністю, а окремі статті на цю тематику містять велику кількість фактичних помилок. З числа укр. гетьманів він позитивно оцінював діяльність лише Б.*Хмельницького* та І.*Скоропадського*, оскільки вважав їх відданими Росії. На його думку, *козацтво* виникло на укр. землях з числа жителів *Волині* та сусідніх з нею провінцій для боротьби з татарами, незадовго до приєднання цих тер. до Польщі, тобто в 16 ст. Поляки ніколи не довіряли козакам і тому намагалися їх ослабити або знищити, однак оскільки вони не могли довести цю справу до кінця, то вимушені були використовувати їх у своїх інтересах.

Літ.: *Шугуров Н.В.* Илья Иванович Квитка, неизвестный писатель конца прошлого и начала текущего столетия. «Киевская старина», 1890, кн. 3.

В.В. Кравченко.

КВІ́ТКА Климентій Васильович (05.02(23.01).1880—19.09.1953) — правознавець, етнограф, фольклорист, музикознавець. Чоловік Лесі *Українки*. Закінчив юрид. ф-т Київ. ун-ту (1902). Прослухав також кілька лекційних курсів на історико-філол. ф-ті цього ж ун-ту, закінчив Київ. муз. уч-ще. Працював пом. секретаря 2-го цивільного від-ня окружного суду в м. Тифліс (нині м. Тбілісі, столиця Грузії), в. о. помічника секретаря Тифліської суд. палати (з квіт. 1903), секретарем Тифліського окружного суду (з берез. 1904). Восени 1905 виїхав у відпустку до *Києва*, а наприкінці року обійняв посаду пом. секретаря 8-го від-ня Київ. окружного суду. В лют.—черв. 1906 був відряджений у розпорядження суд. слідчого 3-ї дільниці Черкаського округу, згодом завідував камерою окремих вимог у Києві, а в листоп. 1906 — лют. 1907 перебував у розпорядженні голови з'їзду мирових суддів Радомишльського округу. 7 серп. (25 лип.) 1907 вінчався в Києві з Ларисою Косач (Лесею Українкою). У верес. 1907 після кількамісячної хвороби подав у відставку. Через важкий стан здоров'я як свого, так і дружини змушений був оселитися в Криму, а згодом на Кавказі. Ще з студентських років збирав муз. фольклор, опублікував низку наук.-літ. праць. У роки *революції 1905—1907* захопився вивченням проблем конституційного права. Опублікував популярні брошури (одні з перших у Росії юрид. праць укр. мовою): «Початки науки про права конституційні» (С.-Петербург, 1906) та «Права що до виборів / за В.В. Водовозовим написав К. Квітка» (С.-Петербург, 1906), а також статті «Вільність віри» (*«Рідний край»*, 1906, № 9), «Про громадські вільності» (*«Громадська думка»*, 1906, № 17), «Вільність громадянська» («Громадська думка», 1906, № 21). У лют. 1908 повернувся на держ. службу і був призначений пом. слідчого Ялтинського повіту, а з жовт. 1908 — пом. мирового судді в м. Телаві, потім у м. Кутаїсі, містечку Хоні та знов у м. Кутаїсі. Після смерті дружини (1913) був переведений до *Макіївки* слідчим 8-ї дільниці Таганрозького окружного суду. Від берез. 1915 — мировий суддя Ахалцихського від-ня Тифліського окружного суду, з лют. 1916 — мировий суддя Чигиринського суд. мирового округу. За *Української Центральної Ради* — співробітник кодифікаційного відділу ген. секретарства суд. справ (з верес. 1917), товариш (заст.) ген. секретаря суд. справ (з листоп. 1917), товариш міністра суд. справ *Української Народної Республіки* (з берез. 1918). Один з ініціаторів створення Укр. правничого т-ва в Києві. За *Української Держави* у трав.—жовт. 1918 брав активну участь у створеній мін-вом суд. справ комісії з питань правничої термінології, очолював її лексикографічну секцію.

Надалі відійшов від юрид. діяльності. Викладав у Київ. вищому муз.-драм. ін-ті, був наук. співробітником з окремим дорученням ВУАН (1920—1921; нині *Національна академія наук України*), очолював Кабінет муз. етнографії Фольклорно-етногр. комісії ВУАН (з 1922), був штатним співробітником Комісії історичної пісенності (з 1928). 1933 пе-

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

Збірник Історично-Філологічного Відділу. № 13 (Праці Етнографічної Комісії) вип. 2

КЛИМЕНТ КВІТКА

ПРОФЕСІОНАЛЬНІ

НАРОДНІ СПІВЦІ Й МУЗИКАНТИ

на Україні

ПРОГРАМА ДЛЯ ДОСЛІДУ ЇХ ДІЯЛЬНОСТИ Й ПОБУТУ

У КИЇВІ

З друкарні У. А. Н.

1924

Квітка К.В. «Професіональні народні співці й музиканти на Україні: Програма для досліду їх діяльности й побуту». К., 1924. Титульний аркуш.

реїхав до *Москви*. Працював проф. Моск. консерваторії. Репресований, 1934—35 відбував покарання в Карагандинському управлінні таборів. Від 1936 співробітник Наук.-дослідного муз. ін-ту в Москві, з 1937 очолював Кабінет для вивчення муз. творчості народів СРСР. У різний час опублікував бл. 50 наук. праць з музикознавства та етнографії, зокрема: «Українські пісні про дівчину, що помандрувала з зводителем» (*«Етнографічний вісник»*, 1925, кн. 2); «Первісні тонорядиۥ». (*«Первісне громадянство та його пережитки на Україні»*, 1926, вип. 3); «До вивчення побуту лірників» (Там само, 1928, вип. 2—3); «З записок до ритміки українських народних пісень (амфібрахій)» (Там само, 1929, вип. 1). Нагороджений орденами «Знак Пошани», Трудового Червоного Прапора та кількома медалями.

П. у м. Москва.

Кілька наукових творів К. вперше були опубл. у посмертних виданнях його вибраних праць, які вийшли в Москві 1971—73 та Києві 1985—86.

Тв.: Избранные труды, т. 1—2. М., 1971—1973; Вибрані статті, ч. 1—2. К., 1985—86.

Літ.: *Иваненко В.Г.* Материалы к биографии К.В. Квитки. В кн.: *Квитка К.В.* Избранные труды, т. 2. М., 1973; Памяти К.В. Квитки: Сборник статей. М., 1983; *Сторожук А.* Климент Квітка (Людина—педагог—вчений). К., 1998; *Юркова О.* Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924—1930 рр.). К., 1999.

І.Б. Усенко.

КВІ́ТКА-ОСНОВ'Я́НЕНКО Григорій Федорович (справжнє прізв. — Квітка; псевд. — Грицько Основ'яненко; 29(18).11. 1778—20(08).1843) — письменник, культ. та громад. діяч. Племінник І.*Квітки*. Основоположник худож. прози в новій укр. літ. Н. на х. Основа (нині в межах м. *Харків*). Походив з козац.-старшинського роду. Початкову освіту отримав удома, згодом навч. в школі при монастирі. Приблизно 4 роки був послушником *Курязького Спасо-Преображенського монастиря*. Потім повернувся до світського життя. Служив комісаром з питань провіанту в нар. ополченні (1806—07), був секретарем *дворянських зборів*, дир. заснованого за його участі Харків. професійного театру (1812), повітовим *предводителем дворянства* (1817—28), совісним суддею, головою Харків. палати кримінального суду. Обирався чл. Т-ва наук при Харків. ун-ті, чл. Т-ва антикваріїв Півночі, був одним із засн. Харків. ін-ту шляхетних дівчат (1812), Благодійного т-ва (1812), Харків. публічної б-ки (1838).

1816—17 разом з Р.Гонорським та Є.*Філомафітським* видавав перший в Україні ж. *«Украинский вестник»*, був ініціатором видання альманахів «Утренняя звезда» (1833), *«Молодик»* (1843), першої зб. укр. прислів'їв і приказок В.Смирницького «Малоросійські прислів'я і приказки. Зібрані В.М.С.» (1843).

Наприкінці 1810 — на поч. 1820-х рр. в харків. («Украинский вестник», «Харьковские известия») та моск. («Вестник Европы») періодиці почав публікувати фейлетони, статті, жартівливі вірші.

У 1820-х рр. виступив із першими комедіями, 1835 написав укр. мовою соціально-побутову комедію «Сватання на Гончарівці», 1838 — п'єсу «Шельменко-денщик». Його перу належать також дві книги «Малороссийских повестей, рассказываемых Грыцьком Основьяненком» (1834—37), роман "Пан Халявський" (1839—40 — рос. мовою) та ін., низка істор. нарисів, переказів рос. мовою («Головатий» 1839; «Історія театру в Харкові», 1841; «Українці», 1841; «Переказ про Гаркушу», 1842; «Заснування Харкова», 1843 та ін.).

Низка його україномовних оповідань і перекладених рос. мовою повістей вийшла в *Санкт-Петербурзі*, його п'єси ставилися за межами України.

П. у м. Харків.

Його тв. перекладалися польс. та болгар. мовами, 1854 в Парижі опубліковано франц. мовою «Сердешну Оксану».

Тв.: Твори, т. 1—6. К., 1956—57; Твори, т. 1—8. К., 1968—70; Твори, т. 1—2. К., 1978; Зібрання творів, т. 1—5. К., 1978—81; Пан Халявський. М., 1978; Проза. М., 1980; Повісті та оповідання. Драматичні твори. К., 1982.

Літ.: *Данилевский Г.П.* Украинская старина. Х., 1866; *Тарнавський В.Г.* Квітка-Основ'яненко. Бібліографічна розвідка. 1778—1928. К., 1929; *Вербицька Є.Г.* Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко. Х., 1957; *Чалий Д.В.* Г.Ф. Квітка-Основ'яненко. К., 1962; *Гончар О.І.* Григорій Квітка-Основ'яненко. Семінарій. К., 1978; *Зубков С.Д.* Григорій Квітка-Основ'яненко. К., 1978; *Луцький Ю.Д.* Драматургія Г.Ф. Квітки-Основ'яненка і театр. К., 1978; *Лата А.Т.* Апостоли правди і науки: Документи і матеріали. К., 1999; *Щербань Т.* З історії українознавства на Харківщині (XIX ст.). «Пам'ять століть» (К.), 1999, № 5.

Л.Ф. Шепель.

Г.Ф. Квітка-Основ'яненко.

КВІТКО́ВСЬКИЙ Денис Васильович (псевдоніми і крипт. — Д.Квітка, Л.Слобідський, Д.Кирильчук, П.Ром, Д.Кир. та ін.; 22.05.1909—15.03.1979) — історик, адвокат, публіцист, педагог, видавець, громад. та політ. діяч. Д-р права (1936). Н. в с. Горішні Шерівці (нині село Заставнівського р-ну Чернів. обл.) у багатодітній сім'ї правосл. дяка. Закінчив нар. шк. в м. Садгора (нині в межах м. *Чернівці*), укр. г-зію в Чернівцях (1929) та юрид. ф-т Чернів. ун-ту. Був активістом студентського руху, чл. крайової екзекутиви *Організації українських націоналістів*. Співред. ж. *«Самостійна думка»* (1931—37), видавець і гол. ред. тижневика «Самостійність» (1934—37), власник адвокатської контори в Чернівцях (1932—37). 1937—39 був ув'язнений румун. властями за політ. переконання. Секретар Укр. нац. об'єднання і співред. її друкованого органу *«Український вісник»* (Берлін, серп. 1941—літо 1943). 1943 був заарештований *гестапо* у *Львові*, до кін. жовтня 1944 утримувався в тюрмі м. Потсдам, потім викладав векселеве право у Високій екон. школі в м. Мюнхен (обидва міста в Німеччині). 1946 опікувався створенням профспілки укр. журналістів на еміграції, 1946—48 вів Референтуру преси й пропаганди Проводу укр. націоналістів (ПУН); з 1947 — чл. ПУН (мельниківець; див. А.*Мельник*). Від 1949 проживав у США. Отримав другий докторат права і знову відкрив адвокатський офіс (1955). Голова орг-ції «Самостійна Україна» і видавець її однойменного друкованого органу (Чикаго, 1976—79), 1-й заст. голови ПУН, від 1977 — його голова. Співпрацював із *Українським конгресовим комітетом Америки*, *Світовим конгресом вільних українців*; віце-президент (1972—74) та президент (1974—76) *Організації державного відродження Укра-*

Д.В. Квітковський.

їни. Друкувався в укр. вид. Німеччини, Франції, США і Канади. Укладач і ред. зб. матеріалів детройтського з'їзду «У 40-ліття ОУН» (1970), автор статей у збірниках, присвячених Є.*Коновальцю* та А.*Мельнику* (1974).

П. у м. Детройт (шт. Мічиган); похований на укр. цвинтарі св. Андрія у Бавнд-Бруці поблизу Нью-Йорка (шт. Нью-Джерсі).

Тв.: Нація, держава і провід у «Націократії» Миколи Сціборського. «Наступ» (Прага) 1942; Буковина: її минуле і сучасне. Париж, 1956 (у співавт.); Репресії в Україні в світлі міжнародної конвенції про злочини геноциду. «Новий шлях», 1968, 6 лип.—14 верес.; Боротьба за свободу в Україні. Торонто, 1968; Боротьба за українську ідею: Збірник публіцистичних творів. Детройт та ін., 1993; Мої міркування: Зб. публіцист. творів 1970—1977 рр. ч. 1—2. К., 1996, 1998.

Літ.: *Гординський В.* Берлінські роки Д.Квітковського. В кн.: *Квітковський Д.* Боротьба за українську ідею. Детройт, 1993; *Зибачинський О.* «Наш діалог». Там само; *Плав'юк М.* Прощальне слово. Там само; *Шумелда Я.* Денис Квітковський—Квітка. Там само; *Жуковський А.* Денис Квітковський — у п'яті роковини смерті. Там само; *Городиський З.* Бути собою за всяку ціну... (В 10-ту річницю смерті Дениса Квітковського, 4-го Голови ПУН). Там само; ЕУ, т. 3. Львів, 1994; *Мушинка М.* Книжка про апостола української державності. «Вітчизна», 1996, № 11—12; *Романюк М.* Оратаї журналістської ниви. Львів, 2002; *Гринів О.* Українська націологія [...]. Львів, 2004; *Жадько В.* Український некрополь. К., 2005.

Г.П. Герасимова.

«КВІТНЕ́ВІ ТЕ́ЗИ» В.Леніна. 16(3) квіт. 1917 В.*Ленін* повернувся з еміграції в революц. Петроград (нині м. *Санкт-Петербург*) і наступного дня двічі виступив у Таврійському палаці: на зборах місц. *більшовиків* і перед учасниками Всерос. наради рад робітн. і солдатських депутатів (див. *Ради робітничих депутатів*, *Ради солдатських депутатів*). Осн. десять тез, що містилися у цих двох доповідях, газета «Правда» опублікувала під назвою «Про завдання пролетаріату в даній революції». Статтю передрукували ін. більшовицькі газети, зокрема «Пролетариат» (*Харків*) та «Звезда» (Катеринослав, нині м. *Дніпропетровськ*).

У питанні про війну (див. *Перша світова війна*), з якого починалися «К.т.», зазначалося: «Ні найменшої поступки "революційному оборонству"». Це гасло випливало з політ. позиції, зайнятої більшовиками ще 1914: «перетворити війну імперіалістичну на війну громадянську». Щоб добитися припинення війни, згідно з «К.т.», треба було передати держ. владу в руки *пролетаріату*.

Друга теза характеризувала становище в країні після повалення *самодержавства*; в ній ішлося про вже реалізований «буржуазний» і майбутній «пролетарський» етапи рос. революції, наголошувалося на необхідності якнайшвидшого переходу від першого до другого етапу. Це, по суті, маскувало претензію більшовиків на встановлення під машкарою *диктатури пролетаріату* безроздільної влади в д-ві. Адже після встановлення в Росії диктатури пролетаріату в ній, за В.Леніним, могли легально існувати тільки ті ради, спілки, к-ти чи ін. організації, які перебували під контролем партії більшовиків і, які були побудовані на засадах демократ. централізму (див. *Демократичного централізму принцип*).

У третій тезі йшлося про політику «вичікування», яка ставила більшовицьку партію на окреме місце в палітрі тогочасних політ. сил, виводила її з табору революц. демократії, створювала їй можливість прийти до влади не в коаліції з *меншовиками* та есерами (див. *Партія соціалістів-революціонерів*), а самостійно. Суть політики «очікування» формулювалася у гаслі «Ніякої підтримки Тимчасовому урядові!» Про негайне повалення уряду, однак, не йшлося.

У четвертій тезі наголошувалося на необхідності зсередини заволодіти радами робітн. депутатів, які на той час контролювалися меншовиками та есерами, а після цього повалити чинний уряд ліберальної демократії і поставити при владі ззовні радянський, а насправді більшовицький уряд. «Поки ми в меншості — зазначалося в "К.т." — ми ведемо роботу критики і вияснення помилок, проповідуючи в той же час необхідність переходу всієї державної влади до рад робітничих депутатів».

Робітники і селяни бажали знищення великих власників, а цього ні *Тимчасовий уряд*, ні будь-який ін. ліберальний уряд не міг їм забезпечити. Більшовики висунули гасло «Вся влада — Радам!», незважаючи на те, що ради все ще перебували під контролем меншовиків та есерів. У «К.т.» нема згадки про ради солдатських депутатів — силу, яка власне і повалила самодержавство на першому етапі революції. Проте на практиці більшовики особливо потужно працювали з радами солдатських депутатів у тилових гарнізонах і солдатських комітетах на фронтах.

Передбачаючи перспективу перетворення рад робітн. депутатів на органічний елемент диктатури, В.Ленін формулював п'яту тезу таким чином: «Не парламентарна республіка, — повернення до неї від рад робітничих депутатів було б кроком назад, — а республіка рад робітничих, батрацьких і селянських депутатів по всій країні, знизу доверху». Ця теза суперечила ідеї, яка стала головною для початку рос. революції і була внесена навіть до більшовицької парт. програми, — ідеї скликання *Всеросійських Установчих зборів*. Установчі збори повинні були створити парламентську республіку, спираючись на волю нас., виявлену шляхом вільних демократ. виборів. Говорячи про республіку рад, В.Ленін тим самим відкрито заперечував суверенне право всього народу на формування органів влади, адже ради утворювалися волевиявленням порівняно незначної частини населення. Більше того, більшовики мали намір контролювати хід виборів до рад, щоб на власний розсуд формувати їхній персональний склад.

Тези з шостої по десяту (останню «квітневу тезу») формулювалися настільки уривчасто, що тогочасні опоненти більшовиків майже не звернули на них уваги. У цих тезах, зокрема, зазначалося, що більшовицька партія повинна змінити свою назву та програму й стати не соціал-демократ., а комуніст. По суті, у цих тезах викладався план дій, що мав бути реалізований після завоювання більшовиками контролю над радами і встановлення в країні більшовицької диктатури,

тобто кінцева мета більшовицької революції — ліквідація власності десятків мільйонів селян, ремісників і кустарів.

Більшовицькі орг-ції України, за винятком Київ., прийняли «К.т.» без дискусій. Київ. к-т РСДРП(б) 23(10) квіт. затвердив резолюцію, в якій назвав «К.т.» «ще недостатньо обгрунтованими і розвинутими». На міськ. зборах 28 квіт. київ. більшовики вказали, що «не знаходять можливим прийняти без детального обговорення певну резолюцію про своє ставлення до них [цих тез]», але вирішили опублікувати їх у черговому номері газети «Голос социал-демократа». Г.*Пятаков,* який був ред. газети, не виконав цього рішення. 7-ма Всерос. конференція більшовиків (7—12 трав. 1917) схвалила «К.т.» практично одностайно. Г.Пятаков та ін. делегати від Київ. орг-ції, які мали іншу думку, не наважилися виступити проти В.Леніна.

Літ.: Седьмая (Апрельская) Всероссийская конференція РСДРП (большевиков): Протоколы. М., 1958; *Ленін В.І.* Про завдання пролетаріату в даній революції. В кн.: В.І. Ленін про Україну, ч. 2. К., 1969; *Солдатенко В.Ф.* Георгій Пятаков: миттєвості неспокійної долі. К., 2004.

С.В. Кульчицький.

КВЯ́ТЕК Казимир Францович (Вітковський Ян Карлович; 1888—25.08.1938) — військ. діяч, комдив (1935). Н. в м. *Варшава* в родині робітника. 1904—06 — робітник, чл. Польс. соціаліст. партії, 1906—07 — на каторзі. Від 1917 — чл. РСДРП(б) — ВКП(б). 1917 — один з організаторів ради робітн. і солдатських депутатів і загону *Червоної гвардії* у м-ку Семенівка (нині місто Черніг. обл.). 1918 закінчив курси червоних командирів у *Москві*, брав участь в організації революц. загонів на Чернігівщині. 1919—20 — командир Богунського полку, згодом — Богунської бригади 44-ї стрілец. д-зії. Брав участь у боях з військами Німеччини і *Австро-Угорщини*, *Української Держави*, *Добровольчої армії*, *Армії Української Народної Республіки*, Польщі.

На поч. 1920-х рр. — пом. командира, командир 44-ї стрілец. д-зії (*Житомир*). 1924—25 — слухач Вищих військ. академічних курсів (Москва). Від 1925 — командир 99-ї (*Черкаси*), згодом 7-ї (*Чернігів*) стрілец. д-зій, від 1931 — командир 17-го (*Вінниця*), від черв. 1935 — 14-го (*Харків*) стрілец. корпусів, згодом — заст. команд. військами Харків. військ. округу. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

17 груд. 1937 заарештований, 25 серп. 1938 Військ. колегією Верховного суду СРСР засуджений до страти. Страчений того ж дня. Реабілітований 1956 посмертно.

Літ.: Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. К., 1987.

С.А. Кокін.

К.Ф. Квятек.

КЕГИ́ЧІВКА — с-ще міськ. типу *Харківської області*, райцентр. Розташована за 110 км від м. Харків. Залізнична станція. Нас. 6,6 тис. осіб (2004).

Виникло наприкінці 19 ст. в результаті злиття хуторів Добро-іванівка і Єгорівка (засновані у 2-й пол. 18 ст.; свого часу належали І.Апостолу-Кегичу). Його нас. активно брало участь у *революції 1905—1907*, нац.-визвол. змаганнях 1917—20.

Райцентр 1923—31, 1935—62 та від 1966. С-ще міськ. типу з 1957.

Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* окуповане гітлерівцями від 7 листоп. 1941 до 17 верес. 1943.

У К. народився скульптор А.Самусь.

Архіт. пам'ятка: пам'ятник Максиму *Горькому* (1962).

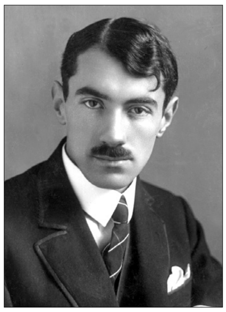
Літ.: ІМіС Української РСР. Харківська область. К., 1967; Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. К., 1987.

Р.Ю. Подкур.

КЕ́ДРИН-РУДНИ́ЦЬКИЙ Іван (справжнє прізв. — Рудницький; 22.04.1896—04.03.1995) — журналіст, історик, політ. діяч. Дійсний чл. *Наукового товариства імені Шевченка.* Н. в м. *Ходорів.* Навч. в г-зії м. *Бережани.* 1914 з відзнакою закінчив *Академічну гімназію у Львові.* Під час *Першої світової війни* 1915 був мобілізований до австрійс. армії. 1916 потрапив у рос. полон і перебував у таборі в Сибіру (звільнений після *Лютневої революції 1917* в Росії). Працював у держ. установах освіти в *Києві.* У січ. 1919 переїхав до *Вінниці*, де вступив до *Армії Української Народної Республіки*, редагував військ. газету, брав участь у бойових діях. За проявлену мужність нагороджений орденом Хрест Симона Петлюри (див. *Державні нагороди Української Народної Республіки*). 1920 вступив на філос. ф-т *Віденського університету.* 1922—39 (з перервою 1925) працював у редакції час. *«Діло»* у *Львові* (з 1935 — її політ. редактор). Багатолітній секретар Т-ва письменників і журналістів у Львові. 1939 переїхав до *Кракова*, працював у просвітній агенції *Генеральної губернії.* 1944—49 — в Австрії: очолював Укр. центр. допомогове об'єднання (1946—49), викладав історію України, нім. мову й літ. в укр. г-зії в Інсбруку, писав статті до тижневика «Українська думка» (Лондон). Від 1949 — у США. 1953—73 працював у час. *«Свобода»*, автор його редакційних статей. Співред. час. «Вісті комбатанта». Був активним учасником політ., громад. і наук. життя: чл. ЦК *Українського національно-демократичного об'єднання*, почесний голова Спілки укр. журналістів і заст. голови НТШ в Америці та ін.

І.Кедрин (Рудницький). «Життя — Події — Люди: Спомини і коментарі». Нью-Йорк, 1976. Обкладинка.

І. Кедрин-Рудницький.

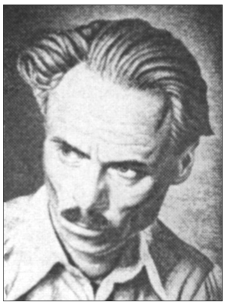
П. у м. Джерсі-Сіті (шт. Нью-Джерсі).

Тв.: Берестейський мир: спомини і матеріали. Львів, 1928; Причини упадку Польщі. Краків, 1941; Паралелі в історії України. З нагоди 50-річчя Ризького миру. Нью-Йорк, 1971; Життя—Події—Люди. Нью-Йорк, 1976; У межах зацікавлення. Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто, 1986.

Літ.: *Ільницький Р.* Спогади Івана Кедрина. «Кедрин І. Життя—Події—Люди. Нью-Йорк, 1976». «Сучасність» 1980, № 1; Кедрин-Рудницький Іван: Короткий життєпис. В кн.: *Кедрин І.*

В.І. Кедровський.

І.М. Кейван. Автопортрет.

У межах зацікавлення. Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто, 1986; *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе, т. 1. К., 1994; *Романів О.* Велика втрата. «За вільну Україну», 1995, 8 берез.; *Коць М.* Пам'яті Івана Кедрина-Рудницького. «Літературна Україна», 1995, 6 квіт.; Довідник з історії України, т. 2. К., 1995; *Іваничук Н.* Кедрин-Рудницький Іван. В кн.: Українська журналістика в іменах, вип. 4. Львів, 1997; *Рахманний Р.* Три етапи вільної української преси. В кн.: *Рахманний Р.* Роздуми про Україну. К., 1997; *Ковальчук О.* Кедрин-Рудницький Іван. В кн.: Українські історики 20 ст. Біобібліографічний довідник, вип. 2, ч. 2. К., 2004.

О.О. Ковальчук.

КЕ́ДРОВ Михайло Олександрович (13.09.1877—29.10.1945) — діяч рос. флоту (контр-адмірал, 1916); учасник Білого руху (див. також *Білий рух в Україні*) в роки громадян. війни 1918—20, віце-адмірал (1920). Закінчив Мор. корпус, Михайлівську артилер. акад. (1907) в *Санкт-Петербурзі.* Під час *російсько-японської війни 1904—1905* брав участь в обороні Порт-Артура (нині м. Люйшунь, Китай), у Цусімській битві (1905). У роки *Першої світової війни*: пом. мор. міністра Росії (квіт.—черв. 1917), пізніше — командир бригади лінійних кораблів Чорномор. флоту. В Білому русі з 1917. Від жовт. 1920 — команд. Чорномор. флотом, забезпечував евакуацію військ *Російської армії* з Криму до Туреччини. У листоп.—груд. 1920 — команд. Рос. ескадри в Бізерті (Туніс). Пізніше емігрував до Франції, де був головою Рос. мор. офіцерського корпусу.

П. у м. Париж.

Літ.: *Доценко В.Д.* Морской биографический словарь. СПб., 1995; *Рутыч Н.* Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных Сил Юга России: Материалы к истории Белого движения. М., 1997; *Клавинг В.В.* Белая гвардия. СПб., 1999.

Л.В. Гриневич.

КЕДРО́ВСЬКИЙ Володимир Іванович (13.08.1890—13.03.1970) — громад., військ. та політ. діяч, журналіст. 1917 — прапорщик рос. армії. Делегат *Другого Всеукраїнського військового з'їзду*, обраний заст. голови *Генерального військового комітету.* Чл. *Української Центральної Ради.* Чл. *Української партії соціалістів-революціонерів*, входив до складу її ЦК. У листоп.—груд. 1917 виконував обов'язки товариша ген. секретаря військ. справ *Генерального секретаріату Української Центральної Ради.* За доби *Української Держави* — чл. *Українського національного союзу.* 3 трав. 1919 призначений кер. держ. інспекції *Армії Української Народної Республіки*, полковник. 1919—21 — військ. аташе у дипломатичних представництвах УНР у Латвії, Естонії та Фінляндії. Від 1921 — на еміграції, спочатку у м. *Відень*, згодом у США. 1926—33 — співред. газ. *«Свобода»*, 1955—63 — кер. укр. від. радіостанції «Голос Америки». Автор спогадів «Обриси минулого», «1917-й рік» (1966).

П. у м. Нью-Йорк.

Літ.: *Верстюк В.Ф., Осташко Т.С.* Діячі Української Центральної Ради: Бібліографічний довідник. К., 1998.

О.Б. Кудлай.

КЕЙВА́Н Іван Миколайович (16 (03).09.1909—18.09.1992) — графік, мистецтвознавець, історик мист-ва. Дійсний чл. *Наукового товариства імені Шевченка.* Н. в с. Карлів (нині с. Прутівка Снятинського р-ну Івано-Франк. обл.). Навч. в худож. студії О. *Новаківського* у *Львові*, Краківській акад. мист-в (1927—28). Закінчив Варшавську акад. мист-в (1937). Від 1939 викладав у м. *Коломия.* На еміграції з 1944: спочатку в Німеччині, від 1949 — у Канаді (м. Едмонтон, пров. Альберта). Худож. тв.: «Поет Тодось Осьмачка» (1952), «Мазепа» (1959), «Моя дружина» (1975), «Поет Вадим Лесич» (1976). Автор праць з історії укр. мист-ва, зокрема студій, присвячених укр. образотворчому мист-ву, худож. творчості Т. *Шевченка*, В. Січинського та Д. *Антоновича*, укр. митців у діаспорі.

П. у м. Едмонтон.

Тв.: Володимир Січинський: Архітектор, мистець-графік, мистецтвознавець, дослідник. Торонто, 1957; Українське мистецтво княжої доби. «Гомін України», 1959, січень—серпень; Іван Їжакевич. «Новий шлях» (Вінніпег), 1962, серп.; Олександр Архипенко. «Самостійна Україна» (Вінніпег—Детройт—Чикаго), 1962, № 10—11; Taras Shevchenko. The Artist. Winnipeg, 1964; Дмитро Антонович. Б/м, 1966; Олександр Мурашко. «Нові дні» (Торонто), 1975, ч. 310, листоп.; Нариси з історії української культури, кн. 3. Едмонтон, 1984; Українські митці поза Батьківщиною. Едмонтон—Монреаль, 1996.

О.В. Ясь.

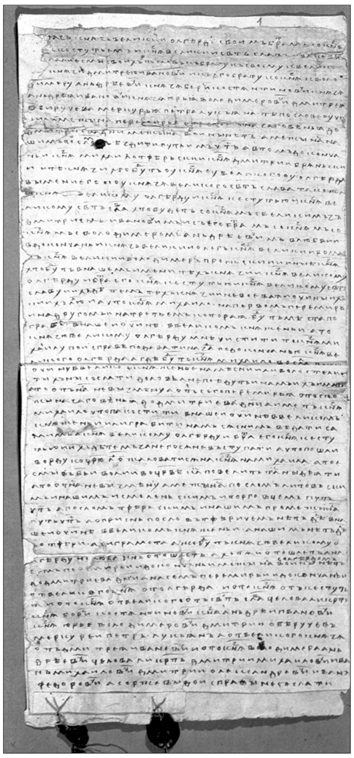
КЕЙРНС Ендрю (1899 — 15.05. 1958) — агротехнік, громад. діяч. Н. в Шотландії, в дитячому віці з батьком переїхав до Канади. Освіту здобув в ун-тах пров. Альберта (Канада) та штату Міннесота (США). 1926 працював у Пшеничному фонді Альберти; з 1927 — дир. дослідницького і стат. відділу Канад. пшеничних фондів; 1931 очолив зерновий департ. Мін-ва торгівлі Великої Британії. 1932 за дорученням брит. уряду відвідав *СРСР* з метою вивчення там стану с. госп-ва. За підсумками подорожі Україною, Кримом і Пн. Кавказом, що тривала з 15 черв. до 30 лип., склав докладний звіт, в якому описав, зокрема, голод в УСРР (див. *Голод 1932—1933 років в УСРР*). 1934 — постійний секретар Всесвітньої пшеничної дорадчої комісії з осередком у Лондоні; 1941 виконував обов'язки дир. від. стат. досліджень у Мін-ві продовольства Великої Британії, 1942—49 працював секретарем Міжнар. пшеничної ради. Після *Другої світової війни* займав посаду дир. з питань продовольства в *Адміністрації допомоги і відбудови Об'єднаних Націй* (ЮНРРА), виступав за надання УРСР продовольчої допомоги під час *голоду 1946—1947 років в УРСР*, 1947—52 — ген. секретар Міжнар. федерації с.-г. виробників; 1953—58 — приватний бізнесмен.

Загинув в авіакатастрофі.

Тв.: *Cairns A.* The Soviet famine, 1932—33: an eye-witness account of conditions in the spring and summer of 1932. Edmonton, Alta, 1989.

Р.Б. Сирота.

КЕ́ЙСТУТ (бл. 1300 — 15.08. 1382) — удільний кн. тракайський, гродненський і берестейський, вел. князь литов. (1381 — 1-ша пол. 1382). Син *Гедиміна.* Був сюзереном Жемайтії (нині зх. ч. Литви). 1345, відсторонивши від великокнязівської влади свого брата Явнута, здійснив двірцевий переворот на користь ін. свого брата — *Ольгерда.* 1349 на короткий час ув'язнив Ольгерда, після чого домовився з ним про розподіл держ. обов'язків: Ольгерд зберігав за собою

Перемирна грамота великого князя литовського Ольгерда, його брата Кейстута і великого князя смоленського Святослава Івановича з великим князем московським Дмитрієм Івановичем. 1371. Фрагмент.

верховну владу і заг. кер-во д-вою та мав зосередитися на здійсненні сх. політики *Великого князівства Литовського*, К. перебирав на себе сімейні справи *Гедиміновичів* та мав проводити оборону зх. кордонів д-ви. Для захисту Литви від систематичних нападів хрестоносців Німеччини та ін. країн феод. Європи К. організував стратегічну лінію оборони вздовж русла р. Німан, здобув і зруйнував разом із Ольгердом усі збудовані рицарями *Тевтонського ордену* замки в цій місцевості. Упродовж 1342—82 К. відбив бл. 70 походів Тевтонського ордену і бл. 30 походів *Лівонського ордену* на литов. землі, здійснив разом із Ольгердом понад 40 військ. походів на володіння хрестоносців. Брав участь у битві з хрестоносцями 1348 біля р. Стрева (прит. Німана), що закінчилася нищівною поразкою литов.-рус. війська. 1361, під час одного з походів К. потратив у полон і був ув'язнений у Марієнбурзі (нині м. Мальборк, Польща), але йому вдалося втекти. 1370 разом з Ольгердом керував розгромом хрестоносців біля Рудави (нині с. Мельніково Калінінградська обл., РФ). Під час штурму 1382 укріплень Юрборга (нині м. Юрбаркас, Литва) вперше застосував бомбарди.

1358, аби позбавити хрестоносців ідеологічної мотивації задля агресії в Литві, Ольгерд і К. розпочали переговори з імп. Священної Римської імперії (див. *«Священна Римська імперія германської нації»*) Карлом IV Люксембургом і дали йому згоду охреститися разом з литов. народом. Угода, однак, не була укладена, оскільки литовці висунули такі умови: повернути їм усі захоплені у них хрестоносцями землі, переселити Тевтонський орден у пд. степи для захисту *Русі* від *Золотої Орди*, й заявили про претензії Литви на всю Русь. К. брав участь і в ін. переговорах литов. сторони з правителями Польщі, Угорщини, рицарських орденів та папською курією. Сам або з Ольгердом постійно надавав військ. й дипломатичну допомогу одному зі своїх братів *Любарту* в його боротьбі за *Волинь* і *Галичину* з польс. королем *Казимиром III* Великим та угор. королем Людовіком I Великим (1348, 1350, 1351, 1365, 1368, 1370, 1376). Був учасником походів Ольгерда на *Москву* (1368, 1370 і 1372).

Після смерті Ольгерда (1377) визнав *Ягайла* Ольгердовича вел. кн. литов., але в листоп. 1381, дізнавшись про таємний і ворожий йому договір Ягайла з хрестоносцями (підписаний у Давидишках 31 трав. 1380), захопив Вільно (нині м. *Вільнюс*) й сам став великим князем.

Після того, як 12 черв. 1382 Ягайло здійснив контрпереворот і 20 лип. захопив Тракайський замок, війська К. рушили на війська Ягайла. 3 серп. суперники зійшлися поблизу Трок (нині Тракай, Литва). Під приводом переговорів Ягайло заманив К. і його сина *Вітовта* до свого табору, де вони були ув'язнені. Невдовзі К. був задушений у Кревському замку, а Вітовтові вдалося втекти у володіння Тевтонського ордену.

Літописці, навіть ворожі до К., стверджують, що він був хоробрим і талановитим полководцем, шляхетним і людяним у поводженні. Був одружений з Бірутою, з якою мав 6 або й більше синів, серед них великих князів литов. Вітовта і *Сигізмунда*.

Літ.: *Wolff J.* Rod Gedymina. Lwów, 1866; *Stadnicki K.* Olgierd i Kejstut. Kraków, 1870; *Антонович В.Б.* Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти вел. кн. Ольгерда. В кн.: *Антонович В.Б.* Монографии по истории Западной и Юго-Западной Руси. К., 1885; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 4. К.—Львів, 1907 (репринт: К., 1993); *Halecki O.* Dzieje unii jagiełłońskiej, t. 1. Warszawa, 1919; *Paszkiewicz H.* Jagiełłonowie a Moskwa. Warszawa, 1933; *Kučinskas A.* Kęstutis. Kaunas, 1938; Lietuviu enciklopedia, t. 11. Boston, 1957; *Dundulis B.* Lietuvos nova del Zemaitijos ir Utnemunes XV amziuje. Vilnius, 1960; Lietuviu karas su kryżinočiais. Vilnius, 1964; Tarybu Lietuvos enciklopedia, t. 2. Vilnius, 1986; *Krzyżaniakowa J., Ochmiański J.* Władysław II Jagiełło. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1990; *Błaszyk G.* Dzieje stosunków polsko-litewskich od czasów najdawniejszych do współczesności, t. 1. Poznań, 1998; *Tęgowski J.* Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów. Poznań—Wrocław, 1999.

Ф.М. Шабульдо.

КЕ́ЙТЕЛЬ (Keitel) **Вільгельм** (22.09.1882—16.10.1946) — військ. злочинець, держ. діяч гітлерівської Німеччини, ген.-фельдмаршал (1940). Н. в м. Хельмшероде (Брауншвейг, Німеччина). На військ. службі з 1901, учасник *Першої світової війни*. 1931 перебував у *СРСР* у складі нім. делегації військових за програмою обміну. Після приходу в Німеччині до влади нацистів — один із активних провідників нового режиму, найближчий військ. радник А.*Гітлера*. Від лют. 1938 — нач. штабу Верховного головнокомандування силами Німеччини. Один із розробників планів військ. окупації тер. суверенних д-в, а також наказів і директив, що санкціонували знищення військовополонених і цивільного нас. на окупованій тер. СРСР, у т. ч. в Україні.

В. Кейтель.

8 травня 1945 підписав Акт про капітуляцію гітлерівської Німеччини. За вироком Міжнар. військ. трибуналу в м. Нюрнберг (Німеччина; див. *Нюрнберзький процес 1945—1946*) страчений через повішення.

Літ.: *Dallin A.* German Rule in Russia 1941—1945: A Study of Occupation Policies. London, 1957; The encyclopedia of World War II. London, 1978;

Ф.А. Келлер.

Митчем С., Мюллер Д. Командиры Третьего рейха. Смоленск, 1995; Энциклопедия Третьего Рейха. М., 1996, 2005.

Л.В. Гриневич.

КЕ́ЛІН Олексій Степанович (р. н. невід. — п. на поч. 1715) — організатор і кер. оборони *Полтави* від військ швед. короля *Карла XII* під час *Північної війни 1700—1721.* Іноземець за походженням, на рос. військ. службі з 1702, у цьому ж році отримав чин полковника. Командував Тверським піх. полком: брав участь у боях під Нотебургом (1702; нині м. Шліссельбург Ленінгр. обл., РФ), під Нієншацем (1703; колиш. фортеця при впадінні р. Охта в Неву), під Дерптом (нині м. Тарту) і під Нарвою (1704; нині обидва міста в Естонії). Від січ. 1709 був комендантом Полтави. Керована ним залога налічувала бл. 7 тис. солдатів, офіцерів і тимчасово призваних на військ. службу мешканців міста, на озброєнні мала 28 гармат і протягом квіт.—черв. 1709 відбивала атаки та робила вилазки проти швед. військ (див. *Полтавська битва 1709*). За успішний захист Полтави К. отримав звання ген.-майора. 1711 *Петро I* призначив його комендантом м. *Азов*.

Літ.: Русский биографический словарь, т. 4. СПб., 1897; *Тарле Е.В.* Северная война и шведское нашествие на Россию. М., 1958; *Шутой В.Е.* Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII. М., 1958.

В.В. Станіславський.

КЕ́ЛЛЕР Федір Артурович (12. 10.1865—20.12.1918) — військ. діяч, генерал від кавалерії. Закінчив Миколаївське кавалерійс. уч-ще, офіцерську кавалерійс. шк. в *Санкт-Петербурзі.* Учасник *російсько-турецької війни 1877—1878.* У роки *Першої світової війни* командував кавалерійс. д-зією, корпусом на *Південно-Західному фронті.* Після *Лютневої революції 1917* відмовився від присяги *Тимчасовому урядові*, переїхав до України. За доби *Української Держави* працював у складі військ. мін-ва над розробкою плану військ. буд-ва в Україні, 4—12 листоп. 1918 — головнокоманд. ЗС Укр. Д-ви. Убитий під час *протигетьманського повстання 1918.*

Літ.: Список генералов по старшинству. Составлен по 15 апреля 1914 года. СПб., 1914; Список генералам по старшинству. Исправлен по 10 июля 1916 года. СПб., 1916; *Колянчук О. та ін.* Генералітет українських визвольних змагань. Львів, 1995; *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. К.—Філадельфія, 1995; *Федюк В.П.* Белые. Антибольшевистское движение на юге России. 1917—1918 гг. М., 1996; *Петрів В.* Військово-історичні праці. Спомини. К., 2002.

Л.В. Гриневич.

КЕ́ЛЬМЕНЦІ — с-ще міськ. типу *Чернівецької області*, райцентр. Розташоване за 4 км на пн. від залізничної ст. Ларга. Нас. 8 тис. осіб (2004).

Вперше згадується в документах 1559. У 16 — 18 ст. входило до *Молдавського князівства*, що перебувало під владою *Османської імперії.* 1812 у складі *Бессарабії* приєднано до *Російської імперії.* Від 1918 — під владою Румунії.

1940 у складі Північної Буковини возз'єднано з УРСР, відтоді райцентр.

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* перебувало під румун. окупацією з 6 лип. 1941 до 28 берез. 1944.

С-ще міськ. типу від 1960.

Літ.: ІМіС Української РСР. Чернівецька область. К., 1969; *Добржанський В.Ф.* Кельменці. Путівник. Ужгород, 1982; Буковина: Історичний нарис. Чернівці, 1998.

І.В. Савченко.

КЕ́ЛЬТИ — назва близьких за мовою та матеріальною к-рою індоєвроп. племен, які в 2-й пол. 1-го тисячоліття до н. е. мешкали на просторах від сучасної Пн. і Зх. Іспанії до Малої Азії, Угорщини, Румунії та на Британських о-вах. Стали відомі в греко-рим. світі в 5 ст. до н. е. Початковою областю їхнього розселення була тер. на пн. зх. від Альп. На теренах сучасної України К. досягли Закарпаття. Припущення, що їхні поселення можуть бути виявлені в Середньому Подніпров'ї, поки що не є достатньо обґрунтованим. Кельтські племена не були об'єднані в союз чи *державу*, проте мали спільну матеріальну к-ру, мову та реліг. традиції. Опановуючи все нові й нові землі, вони вступали в різноманітні контакти з племенами ін. етнічних спільностей. У ході таких взаємодій на окремих тер. місц. нас. було кельтизоване, але в більшості випадків К. змішувалися із *автохтонами* й разом з ними формували нові к-ри. Вплив К. на розвиток європ. людності був надзвичайно потужним. Насамперед він проявився в піднесенні їхньої економіки, пов'язаної з виникненням великих центрів з видобутку й обробки заліза (зокрема на тер. сучасної України — *Галіш-Ловачка* та Ново-Клиново), а також великих гончарних майстерень.

Археол. еквівалентом К. у Закарпатті вважаються носії латенської к-ри, пам'ятки якої (див. *Латенські пам'ятки*) представлені сьогодні неукріпленими поселеннями, ремісничими центрами, курганними могильниками, різноманітними скарбами. Переважна більшість цих пам'яток датується серед. 3 — серед. 1 ст. до н. е. За своїм походженням це була змішана кельто-фракійська к-ра, що проіснувала в Закарпатті бл. 200 років і сприяла поширенню досягнень мешканців Зх. Європи в сх. напрямку.

Літ.: *Бідзіля В.І.* Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери. К., 1971; *Монгайт А.Л.* Археология Западной Европы. Бронзовый и железный века. М., 1974; Археология Украинской ССР, т. 3. К., 1986.

О.П. Моця.

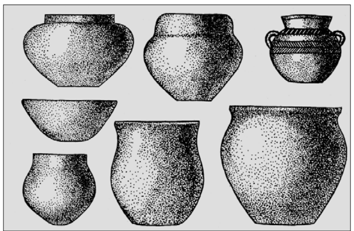
КЕ́МЕНІ (Kemeny) **Янош** (1607—23.01.1662) — угор. (трансильванський) дипломат і полководець. 1648—56 князь Трансильванії (істор. обл. на пн. зх. Румунії). *Ракоці Дєрдь II* доручав йому дипломатичні місії в Молдову, у *Волощину* й до *Габсбургів.* Брав участь у походах до Молдови (1653) та у Волощину (1655). Фактично очолював трансильванську армію у спільному з козац. військом поході на Польщу (1657). Відзначився при здобутті м. *Краків* і форсуванні Вісли (22 черв. 1657). Після відходу козаків наказного гетьмана А.*Ждановича* (21 лип. 1657) і від'їзду кн. Дєрдя II Ракоці керував відступом. 31 лип. потрапив у татар. засідку і капітулював під *Бережанами* (див. також *Вишнівчанська катастрофа трансильванської армії 1657*). У полоні написав мемуари, в яких є відомості про

митрополита Київського Петра (*Могилу*). Повернувшись з полону, очолив антитурец. партію. 1 січ. 1661 обраний князем Трансильванії. 23 січ. 1662 військо К. було розбите в сутичці з турками під м. Севлюш (нині м. *Виноградів*), а сам він загинув.

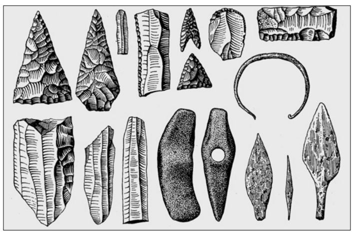
Тв.: Öneltetirása és válogattot levelei. Budapest, 1959.

Л.В. Войтович.

КЕ́МІ-ОБИ́НСЬКА КУЛЬТУ́РА — археол. к-ра раннього *бронзового віку*, поширена в Криму, степовому Причорномор'ї та Приазов'ї, де вона є синхронною *ямній культурно-історичній спільності* та передує *катакомбній культурно-історичній спільності*. Назву отримала від кургану Кемі-Оба, розкопаного 1957 поблизу м. *Білогірськ* у Криму. К.-о.к. притаманні підкурганні поховання в кам'яних скринях або ямах, перекритих кам'яними брилами, часто оточених кромлехами (кургани Курбан-Байрам, Скала та Мамай в Криму, біля сіл Олександрівка та Старосілля, курган Кічкас (нині в межах м. *Запоріжжя*), кургани в степовому Причорномор'ї тощо), а також антропоморфні стели (села Наталівка в Запоріз. обл., Керносівка в Дніпроп. обл.; див. *Керносівський ідол*). Померлих ховали в зібганому положенні на боці чи на спині, посипали вохрою. Часто внутр. стінки кам'яних скринь вкриті поліхромним геометричним розписом культового змісту. Осн. госп. заняттям були скотарство та землеробство. Поселення в передгір'ях Криму — Таш-Аїр, Кая-Араси, Холодна Балка вважаються поселеннями К.-о.к. Серед знахідок, виявлених тут під час розкопок, переважають ліпний посуд, кременеві знаряддя. Нечисленними, але виразними є вироби з міді—бронзи як місц. походження, так і з ін. територій.

Кемі-обинська культура. Кераміка.

Кемі-обинська культура. Вироби із кременю, каменю та металу.

Літ.: *Щепинский А.А.* Кеми-обинская культура. В кн.: Археология Украинской ССР, т. 1. К., 1985.

Л.А. Черних.

КЕНА́СА — храмова споруда *караїмів*. Термін «кенаса» походить від слова «бейт-кнесет», що мовою іврит означає «дім зібрань»; у 20 ст. він істотно потіснив два ін. терміни, які раніше вживалися поряд з ним для означення тих же споруд, — «синагога» та «ишкола». Наприкінці 19 ст. на тер. *Російської імперії* налічувалося 20 кенас, із них 11 — у Криму. Існування караїмських храмів у Криму (у *Кафі*; нині м. *Феодосія*) вперше засвідчене Й.Шільтбергером на поч. 15 ст. Тогочасні конструкція та інтер'єр кенас були подібні до *синагог* раввіністів і являли собою базиліки, зазвичай споруджені з тесаного каменю і орієнтовані з пн. на пд. (у їхній пд. частині знаходився вівтар — «гехал», тут зберігалися сувої Тори, середня частина — «шулхан» — призначалася для молитов дорослих чоловіків, у пн. частині були розташов. лави для літніх осіб та тих, хто перебував у траурі; на хорах облаштовувалося закрите місце для жінок; ззовні до них могла прибудовуватися крита галерея — «азара»). Свого часу розрізнялися соборні кенаси, у них відбувалося богослужіння в святкові дні, та малі кенаси, в яких відбувалися молитви в будні дні (у *Чуфут-Кале* та *Євпаторії* соборні кенаси розташовані поряд з малими кенасами).

Караїмська кенаса у м. Київ. Архітектор В.Городецький. Фото початку 20 ст.

Караїмська кенаса в м. Євпаторія. Фото початку 21 ст.

Літ.: Караимская народная энциклопедия, т. 1. М., 1995; Караи (крымские караимы): История, культура, святыни. Симферополь, 2000.

О.І. Галенко.

КЕНГІ́РСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ В'Я́ЗНІВ ГУЛА́ГУ 1954 — один з найбільших виступів в'язнів у *СРСР* у післясталінський період історії цієї країни. Повстання почалося в 3-му від-ні й було підтримане ін. від-нями концтабору особливого режиму Степлаг, що був створений на базі ліквідованого у верес. 1948 Джезказганського табору для військовополонених № 39 і який зайняв частину тер. Карлагу (від смт Карсакпай до м. Балхаш, нині обидва в Карагандинській обл., Казахстан). На поч. 1950-х рр. до структури Степлагу МВС СРСР входило 9 табірних від-нь, на серед. 1954 — 6: 1-ше — у смт Джезказган (Рудник, нині смт Жезказган), 2-ге — у с-щі Перевалка, 3-

Велика і мала кенаси. Чуфут-Кале. Фото початку 21 ст.

Б. Кентржинський.

те — в с-щі Кенгір, 4-те — у с-щі Джезди (нині смт Жезди), 5-те — в с-щі Теректи і 6-те — у селищі Східно-Коунрад (нині смт Шигиз-Конират). У Степлазі відбували покарання, гол. чином засуджені за військ. злочини в лавах Червоної армії (див. *Радянська армія*), а також за участь в націоналістичному русі в *Західній Україні* та в республіках Прибалтики. На момент повстання у Степлазі утримувалися 20 698 осіб, із них, зокрема: 9596 (46,3 %) українців; 4637 (22,4 %) латишів, естонців, литовців, 2661 (12,8 %) росіянин. В'язні працювали на буд-ві Кенгірського водосховища, гідровузла і ТЕЦ, на збагачувальній ф-ці та об'єктах соцкультпобуту с-ща Кенгір, на рудниках, шахтах і кар'єрах поблизу смт Джезказган (Рудник), у Джездах і Балхаші. Причиною повстання стали нестерпні умови життя і праці в'язнів, свавілля з боку адміністрації та відлуння про виступи і страйки у концтаборах у Воркуті (нині місто в Республіці Комі, РФ) і Норильську (нині місто в Таймирському (Долгано-Ненецькому) автономному окрузі Красноярського краю, РФ) влітку 1953. Безпосереднім приводом до повстання стало невмотивоване застосування автоматичної зброї охоронцем під час конвою ув'язнених з місця їхньої роботи до концтабору в с-щі Кенгір, унаслідок чого загинули або отримали поранення бл. 50 осіб. Обурені в'язні розгромили штрафний і слідчий ізолятори, зруйнували огорожі між табірними пунктами і витіснили адміністрацію за межі концтабору. Акції непокори — невихід на роботи та невиконання наказів адміністрації — тривали з 16 трав. до 26 черв. У них брали участь майже всі категорії ув'язнених. Повстанці створили власний орган самоуправління — Комісію з розслідування застосування зброї з боку охорони концтабору, яку очолив К.Кузнецов і яка мала 3 відділи — військовий, безпеки та пропагандистський. Проте безпосередньо повстанням керував Конспіративний центр (до його складу входило 5 осіб з числа вояків *Української повстанської армії* та прибалтійських націоналістів — І.Кондратас, В.Ус, О.Суничук, Вахаєв і Г.Келлер). У своїх вимогах повстанці домагалися скасування каторжного режиму утримання в таборах, зняття обмежень на листування з родичами, зниження терміну ув'язнення тим, хто був засуджений на 25 років, встановлення оплати праці ув'язненим на рівні з вільнонайманими робітниками, запровадження 8-годинного робочого дня. За допомогою листівок, плакатів і радіоефіру (з рентгенівської апаратури був споруджений радіопередавач) учасники руху спротиву намагалися донести правду про причини повстання та про свої вимоги жителям навколишніх сіл. Керво концтабору, з яким велися переговори, вимагало припинити спротив і обіцяло певні поступки. Однак повстанці обстоювали необхідність зустрічі з вищим кер-вом СРСР. У ніч з 25 на 26 черв. військова охорона за підтримки танків вчинила розправу над повстанцями, було вбито сотні людей.

Кенгірське повстання описане у багатьох документальних і художніх творах, зокрема в кн. А.Солженіцина «Архіпелаг ГУЛАГ».

Літ.: *Батоян В.* Восстание в Кенгире. В кн.: ...Иметь силу помнить: Рассказы тех, кто прошел ад репрессий. М., 1992; *Кравери М.* Кризис Гулага. Кенгирское восстание 1954 года в документах МВД. «Cahiers du Monde russe», 36(3), juillet—september 1995; *Кульчик Й.* Чайки Кенгіра. Львів, 2000; *Алланиязов Т., Наймушина О.* «... Неповиновение надо пресечь». К истории восстания 3-го отделения Степного лагеря МВД СССР (16 мая — 26 июня 1954 года): Документы. Факты. Суждения. Алматы, 2004; *Ференчук Ю.Д.* Кров Кенгіра. Чернівці, 2004; *Бондарчук Л.* З історії Кенгірського повстання. «Українознавство», 2005, № 2.

О.Г. Бажан.

КЕ́НІГИ — рід великих поміщиків та підприємців 19 — поч. 20 ст. Засн. роду був **Леопольд Єгорович**. Він володів на Харківщині 40 тис. *десятин* землі, у т. ч. 16,8 тис. десятин пром. лісу, й став успішним підприємцем. Його знамениті Тростянецький (нині на тер. Сум. обл.) і Гутянський (нині смт Гути в Богодухівському р-ні Харків. обл.) маєтки входили до групи добре упорядкованих поміщицьких г-в, що швидко розвивалися в пореформену добу (див. *Селянська реформа 1861*). Вир-во с.-г. продукції тут поєднувалося з подальшою переробкою на власних підпр-вах, до яких входили два цукрових, один потужний цукрорафінадний з-ди, три винокурні, кілька парових млинів, цегельні, ремісничі майстерні із заг. вир-вом на суму понад 11 млн *рублів*. На поч. 20 ст. сини Леопольда **Юлій**, **Карл**, **Олександр** та **Фрідріх** заснували найпотужніший у *Російській імперії* торговий дім «Товариство Л.Є.Keніг — нащадки» (з гол. представництвом у *Санкт-Петербурзі*) із заг. сумою капіталу в 21 млн руб. На заводських підприємствах коштами власників утримувалися школи, лікарні та житлові приміщення для робітників.

Літ.: Список фабрик и заводов Российской империи в 1908. СПб., 1912; Сборник сведений о действующих в России торговых домах. СПб., 1912; Исторические записки, т. 63. М., 1958.

Т.І. Лазанська.

КЕНТРЖИ́НСЬКИЙ Богдан (22.02.1919—23.05.1969) — історик, публіцист, громад. та політ. діяч. Чл. *Наукового товариства імені Шевченка*, чл.-кор. *Української вільної академії наук*. Н. в м. *Рівне* в сім'ї дир. Укр. с.-г. банку. Закінчив Рівнен. г-зію ім. Пекарського (1936), вступив на гуманістичний від. Варшавського ун-ту, з 1937 одночасно слухав лекції у Високій шк. журналістики. 1938 перебував в ун-ті м. Франкфурт-на-Майні (Німеччина), 1939 — в ун-ті м. Осло (Норвегія), 1940—41 — в ун-ті Берліна (Німеччина). 1940—41 — уповноважений Укр. нац. орг-ції в Берліні, 1941 — уповноважений від *Організації українських націоналістів* у Фінляндії. Започаткував інформбюро для укр. преси, а також для преси Фінляндії та Скандинавії, видавав інформаційний бюлетень фінською, швед. і нім. мовами.

Від верес. 1944 — у Стокгольмі (Швеція); засн. Укрінформбюро, сканд. представник Екзекутиви Укр. нац. ради (див. *Державний центр УНР на еміграції*), чл. Проводу укр. націоналістів. Вивчав матеріали мазепинської доби в сканд. архівах. 1951 захистив в *Українському вільному університеті* (Мюнхен, Німеччина) докторську дис. на тему: «Союз

Карла XII з Мазепою в освітленні найновішої шведської історіографії». За працю «Карл Х Густав і східноєвропейська криза 1654—1655» (1957) отримав звання проф. з історії України та східноєвроп. історії в УВУ: з цього часу і до смерті був проф. Стокгольмського ун-ту і н. с. Швед. королів. акад., куратором Укр. академічного клубу. Співпрацював з *«Українським вісником»* (Берлін), «Краківськими вістями» (1943), «Політікеном» (Копенгаген, Данія), був ред. *«Українського слова»* (Париж) у Стокгольмі. Автор численних наук. праць з історії України 17—18 ст., зокрема, однієї з кращих монографій про гетьмана І.*Мазепу* («Mazepa», Стокгольм, 1962, швед. мовою) та політ. статей швед., англ. та укр. мовами.

П. у м. Стокгольм.

Тв.: Правда про Україну. Гельсінкі, 1943 (фінською мовою); Скандинавські делюзії: [Статті, опубліковані 1950 в українській пресі Німеччини, Франції і США]. «Мета» (Торонто), 1951, № 7—8; Союз Карла XII з Мазепою в освітленні найновішої шведської історіографії. Мюнхен, 1951; Політична пропаганда в Україні напередодні Полтавської битви. В кн.: Календар-альманах «Українського слова». Париж, 1955; На скандинавському секторі ОУН в другій світовій війні. В кн.: Організація українських націоналістів: Збірник статей у 25-ліття ОУН: 1929—1954. Б/м, 1955.

Літ.: Некролог. «Визвольний шлях», 1969, № 6; *Вінтоняк О.* Пам'яті Богдана Кентржинського. «Український історик», 1969, № 4; *С.П.* Відзначення заслуг Б.Кентржинського. «Українське слово», 1975, 26 січ.

Г.П. Герасимова.

КЕ́ПИ (грец. Κῆποί) — антич. місто у складі *Боспорського царства.* Засн. в 6 ст. до н. е. Проіснувало до 1-ї пол. 6 ст. н. е. Найбільшого розквіту досягло 1—2 ст. н. е. Його рештки розкопані на сх. березі Таманської затоки (нині тер. Краснодарського краю, РФ). Заг. пл. поселення становила 20—25 га. Тут виявлено житлові, госп., культові комплекси. Досліджено некрополь усього часу існування міста. Систематичні розкопки велися з 1950 по 1970-ті рр. М.*Сокольським.*

Літ.: Античные государства Северного Причерноморья. В кн.: Археология СССР. М., 1984; Археология Украинской ССР, т. 2. К., 1985.

В.М. Зубар.

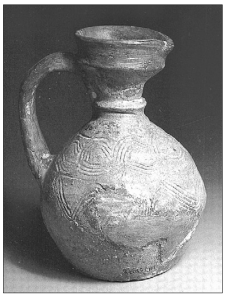
Кепи. Пізньоантичний надгробок. За О. Усачовою.

КЕ́ППЕН (Кьоппен, Köppen) **Петро Іванович** (19.02.1793—04.06 (23.05).1864) — учений, чиновник. Дійсний (1824) і почесний (1853) чл. Т-ва історії та старожитностей рос. при Моск. ун-ті, ад'юнкт Петерб. АН (1837), ординарний акад. (1843). Чл.-засн. (1845) і почесний чл. (1859) Рос. геогр. т-ва, де першим виконував обов'язки секретаря й очолював від-ня статистики. Дійсний чл. *«Вольного экономического общества»* (1842), *Одеського товариства історії та старожитностей* (1839), Комісії для опису губерній Київ. учбового округу (1852). Н. в м. *Харків.* Син лікаря — уродженця Бранденбургу, який разом із колегами-земляками прибув до *Російської імперії* на запрошення імп. *Катерини II* і був призначений завідувати мед. частиною *Слобідсько-Української губернії.* Навч. в місц. г-зії, паралельно з 12-ти літ працював у креслярській майстерні. 1810 вступив до Харків. ун-ту. 1814 здобув ступінь магістра правознавства і переїхав до *Санкт-Петербурга*, служив у поштовому департаменті, брав участь у Вільному т-ві аматорів рос. словесності, археогр. гуртку М.*Румянцева.*

1819 опублікував огляд джерел з історії рос. писемності («Материалы для истории просвещения в России», вип. 1), відвідав *Таврійську губернію*, ревізуючи підвідомчі поштові станції, та створив план *Ольвії* (з околицями). 1821 вирушив у тривалу приватну подорож Центр. Європою, займався археол. та археогр. розвідками, зустрічався з науковцями, літераторами, громад. діячами різних країн. Повернувшись 1824, виконував обов'язки чиновника з особливих доручень мін-ва нар. освіти. 1825 Тюбінгенський ун-т надав йому ступінь д-ра філософії.

На кошти М.Румянцева розгорнув друкування петерб. ж. «Библиографические листы», 43 числа якого вкупі були репрезентовані як другий випуск «Материалов для истории просвещения в России» (часопис було закрито 1826 за доносом попечителя Казанського учбового округу М.Магницького, а сам К., запідозрений у неповазі до офіц. *православ'я*, підпав під церковний суд, утім митрополит Київ. і Галицький Євгеній (*Болховітінов*) та ін. представники духовенства його виправдали). 1827 склав 3-й випуск «Материалов для истории просвещения в России», перейшов до структури МВС. Як помічник гол. інспектора шовківництва, садівництва та виноробства пд. Росії 1827 оселився в *Криму*, де 1829 придбав ділянку землі під садибу. 1829—34 мандрував Причорномор'ям та Приазов'ям. Повернувшись до столиці, 1834—35 редагував газ. «St. Petersburgische Zejtung». 1837 прикомандирований до 5-го від-ня Власної його імператорської величності канцелярії, від 1838 займав різні посади в мін-ві держ. маєтностей. 1860 остаточно замешкав у Криму.

Автор численних енциклопедичних та ін. праць, у т. ч. листа про складання словника харків. письменників («Московский телеграф», 1828), досліджень «Об успехах виноделия на Южном берегу Крыма» («Журнал Министерства внутренних дел», 1831); «Описание Туакской пещеры в Крыму» («Соревнователь просвещения и благотворения», 1821); «Список известнейших курганов в России» («Северная пчела», 1837); «Крымский сборник: О древностях Южного берега Крыма и гор Таврических» (С.-Петербург, 1837); «Об Алешковских летучих песках» («Лесной журнал», 1841); «Разбор сочинения г. редактора (Одесского) главного статистического комитета статск. советн. А.А. Скальковского под заглавием: Опыт ста-

Керамічне виробництво. Глиняний глек із зеленою поливою і хвилястим орнаментом. Київ, 12—13 ст.

О.Ф. Керенський.

тистического описания Новороссийского края» (С.-Петербург, 1849); «Девятая ревизия. О числе жителей в России в 1851 году» (С.-Петербург, 1857); «О транспортных заведениях в России» («Журнал для акционеров», 1859); «Еще некоторые сведения о В.Н. Каразине» («Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете», 1863); «Христиан Христианович Стевен» («Таврические губернские ведомости», 1863); «О народных переписях в России» («Записки Императорского Русского географического общества», 1889); «О курганах» («Известия Таврической ученой архивной комиссии», 1908). 1861 уклав «Хронологический указатель материалов для истории инородцев Европейской России» та «Сведения о русских наречиях», системно виокремивши значну кількість зразків білорус. й укр. мовлення. Виготовив карту Пд. Криму та перший етногр. атлас Європ. Росії, на основі якого 1851 опублікував 4 аркуші під назвою «Этнографическая карта Европейской России» і здійснив низку їхніх виправлених видань. Стояв біля початків фундаментальних видань «Географическо-статистический словарь Российской империи» та «Список населенных мест Российской империи» (виходили до 1885). Вів широке листування. Серед його кореспондентів — Євгеній (Болховітінов), М.Румянцев, В.*Каразін*, І.*Срезневський*, М.*Погодін*, Ф.*Глинка*, І.*Лелевель*, В.*Ганка*, П.*Шафарик*, Я.*Коллар,* В.*Караджич.*

П. у власному маєтку Карабаг (Карабах) поблизу *Алушти.*

Літ.: Юбилей Петра Ивановича Кеппена. СПб., 1860; *Мурзакевич Н.* Петр Иванович Кеппен. «Записки Одесского общества истории и древностей», 1867, т. 6; *Його ж.* Митрополит Евгений и академик Кеппен. Там само, 1872, т. 8; *Куник А.А.* Литературные труды П.И. Кеппена. В кн.: Сборник статей, читанных в Отделении русского языка и словесности Императорской Академии наук. СПб., 1868; Замечательные уроженцы и деятели Харьковской губернии. В кн.: Харьковский календарь на 1886 г. Х., 1885; *Маркевич А.* Памяти П.И. Кеппена. «Известия Таврической ученой архивной комиссии», 1893, № 18; Россия: Полное географическое описание нашего отечества, т. 14. СПб., 1910; *Кеппен Ф.П.* Биография П.И. Кеппена. СПб., 1911; *Маркевич А.* К биографии академика П.И. Кеппена. «Известия Таврической ученой архивной комиссии», 1914, № 51; *Францев В.А.* Из переписки гр. Н.П. Румянцова: Гр. Н.П. Румянцов и П.И. Кеппен. Варшава, 1914; *Яцунский В.К.* Петр Иванович Кеппен. В кн.: Отечественные экономико-географы XVIII—XX вв. М., 1957; *Потепалов С.Г.* О роли П.И. Кеппена в истории русско-славянских культурных связей в 20—30 гг. XIX в. «Вопросы славянского языкознания», 1962, вып. 6; *Цейтлин Р.М.* Кеппен Петр Иванович. В кн.: Славяноведение в дореволюционной России: Биобиблиографический словарь. М., 1979; *Бернштейн С.Б.* «Библиографические листы» П.И. Кеппена. «Известия АН СССР: Серия литературы и языка», 1982, т. 41, № 1; *Сухова Н.Г.* Петр Иванович Кеппен как географ. «Известия Русского географического общества», 1993, т. 125, вып. 5; *Пашаева Н.М.* Коллекция книг чешского и словацкого национального возрождения в фондах ГПИБ — памятник славяно-русских связей XIX в. В кн.: Библиотека личная — библиотека общественная (Традиции отечественного книгособирательства): Материалы научной конференции 7—8 октября 1998 года. М., 2001; *Карнаухий С.А., Супрычев А.В.* Карабах. Симферополь, б/г.

П.Г. Усенко.

КЕРАМІ́ЧНЕ ВИРОБНИ́ЦТВО як галузь давньоруського ремесла. Найчисленнішу групу керамічних знахідок становить посуд, який за призначенням поділяється на горщики, корчаги, глеки, миски, миски-сирниці, сковороди, кухлі, ковшики та накривки. Крім посуду, виготовлялися глиняні світильники, іграшки, в т. ч. полив'яні фігурки людей, тварин, глиняні яйця-писанки, полив'яні плитки, що використовувалися для облицювання долівки й стін храмів, палаців та будинків знаті, голосники, дрібна пластика. Розвивалося переважно організованими групами майстрів. Їхні ремісничі майстерні зі складами продукції виявлені, напр., у *Києві.* Відомі також цілі поселення, що спеціалізувалися на виготовленні кераміки. Залишки гончарних горн для випалювання кераміки є в усіх досліджених археологами давньорус. містах і в багатьох давньорус. селищах.

Керамічне виробництво. Глиняні світильники. Київ, 12—13 ст.

Керамічне виробництво. Глиняні горщики. Київ, 12—13 ст.

Літ.: *Кучера М.П.* Кераміка. В кн.: Археологія Української РСР, т. 3. К., 1975; *Толочко П.П.* Гончарное дело. В кн.: Новое в археологии Киева. К., 1981.

В.О. Петрашенко.

КЕ́РЕНСЬКИЙ Олександр Федорович (04.05(22.04).1881—11.06. 1970) — рос. держ. і політ. діяч, юрист. Н. в м. Симбірськ (нині м. Ульяновськ, РФ) у дворянській родині. 1904 закінчив юрид. ф-т Петерб. ун-ту. Працював у С.-Петерб. окружній суд. палаті: пом. присяжного повіреного та присяжним повіреним (з 1909). Брав участь у багатьох політ. процесах. Був чл. Верховної ради масонів Росії (див. *Масонство*). Від 1912 — депутат 4-ї Держ. думи (див. *Державна дума Російської імперії*) від соціалістів-*трудовиків.* На початку *Лютневої революції 1917* став лідером думської опозиції. В берез. 1917 вступив до *Партії соціалістів-революціонерів*, був товаришем (заст.) голови виконкому Петерб. ради робітн. депутатів. Увійшов до першого складу *Тимчасового уряду*, де займав пости міністра юстиції і генерал-прокурора (берез.—трав.), військ. і військово-мор. міністра (трав.—верес.); з лип. — голова уряду. У верес. 1917 очолив Директорію (владний урядовий орган з необмеженими повноваженнями для наведення порядку в країні) в складі 5 міністрів (Рада п'яти), став верховним головнокоманд., сформував коаліційний уряд. Тимчасовий уряд за головування в ньому К. проголосив у країні чинність права націй на самовизначення та визнав ухвалу польс. уряду про відновлення незалежності Польщі й ухвалу фінляндського уряду про автономію Фінляндії. Проте К. не підтримав відповідних укр. ініціатив. На його думку, Україна мала входити до складу Росії на

федеративних засадах. Після *Жовтневого перевороту в Петрограді*, організованого *більшовиками* 7 листоп. (25 жовт.) 1917, К. перебував на нелегальному становищі, а потім виїхав за кордон (1918). В еміграції, зокрема в Парижі (Франція), видавав есерівську газ. «Дні», був одним із організаторів рос. емігрантської Ліги боротьби за нар. свободу. 1940 переїхав до США, працював у Стенфордському ун-ті (м. Пало-Альто, шт. Каліфорнія), Ін-ті війни, революції і миру Дж.-Е.Гувера, писав книги і спогади, переважно про події 1917 в Росії.

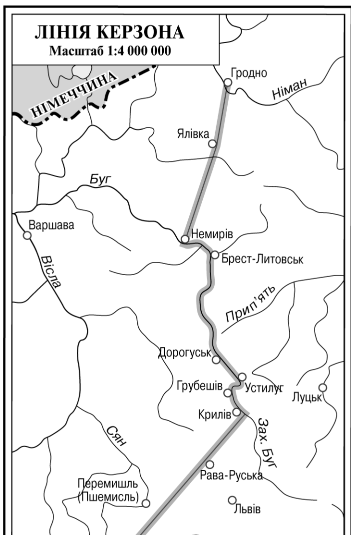
П. у м. Нью-Йорк (США).

Тв.: Речи, беседы, письма. М., 1917; Россия на историческом повороте. М., 1993.

Літ.: *Abraham R.* Alexander Kerensky. The first love of the Revolution. London, 1987; *Завадский С.В.* На великом изломе (Отчет гражданина о пережитом в 1916—1917 годах). В кн.: Архив русской революции, т. 11—12. М., 1991; *Голиков А.Г.* Феномен Керенского. «Отечественная история», 1992, № 5; *Звягинцев А.Г., Орлов Ю.Г.* Под сенью русского орла: Российские прокуроры: Вторая половина XIX — начало XX в. М., 1996.

Ю.Я. Касяненко.

«КЕРЗÓНА ЛÍНІЯ» — умовна назва (за ім'ям міністра закордонних справ Великої Британії лорда Дж.Керзона) сх. кордону новоств. Польс. д-ви, який встановила Верховна рада *Антанти* 8 груд. 1919. Цей кордон був визначений за етногр. принципом: Польща мала постати на територіях, де проживали переважно поляки. Кордон мав проходити по лінії: Гродно (нині місто в Білорусі) — Ялівка (нині Ялувка) — Немирів (нині Немирув; обидва Польща) — Брест-Литовськ (нині м. Брест, Білорусь) — Дорогуськ (нині Польща) — Устилуг (нині місто Волин. обл.) — на сх. від Грубешова (нині Хрубешув) — Крилів (нині Крилув, обидва Польща) — на зх. від *Рави-Руської* — на сх. від Перемишля (нині Пшемисль, Польща) — до Карпат.

Рішення Верховної ради Антанти не влаштовувало ні Польщу, ні *Українську Народну Республіку*, ні РСФРР, ні лідерів Білого руху (див. *Білий рух*). Польща наполягала на розширенні своєї тер. далі на сх. УНР прагнула об'єднати всі укр. етнічні землі в єдиній д-ві. Лідери Білого руху бачили Росію в колиш. кордонах *Російської імперії.*

Після перемоги над військами А.*Денікіна* РНК РСФРР почала готуватися до війни з Польщею. Тим часом польс. війська розпочали наступ першими (див. *Польсько-радянська війна 1920*).

Вступ військ Червоної армії (див. *Радянська армія*) під командуванням М.Тухачевського на етнічні польс. землі та реальна загроза взяття *Варшави* змусили польс. кер-во просити допомоги в Антанти та погодитися на всі її попередні умови. Зокрема, обмежитися на сх. лінією кордону, яка була встановлена Верховною радою Антанти та прийняти будь-яке рішення останньої щодо майбутнього статусу *Східної Галичини.*

11 лип. 1920 лорд Дж.Керзон як міністр закордонних справ Великої Британії звернувся до рад. уряду з пропозицією посередництва в рад.-польс. конфлікті за умови зупинення Червоної армії за 50 км до лінії сх. кордону Польщі, визначеного Верховною радою Антанти. Однак кер-во РСФРР не дало на це згоди.

Лише успішний контрнаступ польс. військ («чудо на Віслі») змусив рад. кер-во погодитися на мирні переговори. Користуючись військ. перевагою та бажанням рад. сторони будь-якою ціною не допустити збереження укр. державності, польс. сторона продиктувала свою лінію кордону, яка проходила по лінії фактичного розмежування військ. сил на момент початку переговорів (по лінії р. Збруч, прит. Дністра).

1939 в ході рад.-нім. переговорів щодо розподілу впливу в Європі, згідно з таємними статтями рад.-нім. договору від 28 верес. (див. *Радянсько-німецькі договори 1939*), «К.л.» з деякими поправками на користь *СРСР* була прийнята як новий зх. кордон СРСР.

Дж. Керзон.

По завершенні *Другої світової війни* знову постало питання про рад.-польс. кордон. Прем'єр-міністр Великої Британії У.*Черчілль* змусив польс. емігрантський уряд, який у той час перебував у Лондоні (*Велика Британія*), погодитися на визнання «К.л.» кордоном між СРСР та Польщею. Взамін Польща отримала на заході землі від Німеччини (т. зв. пястівська спадщина).

Остаточно «К.л.» як рад.-польс. кордон була зафіксована в *Договорі між СРСР і Республікою Польща про радянсько-польський кордон 1945*, який був підписаний у *Москві* 16 серп.

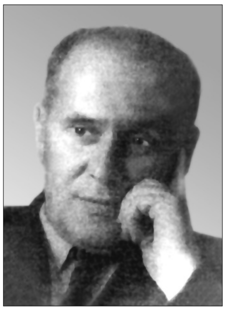
Сучасний зх. кордон України майже повністю збігається з «К.л.».

Літ.: *Кульчицький С.* Лінія Керзона в історичній долі українського народу. «Наука і суспільство», 1991, № 11; *Боєчко В. та ін.* Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. К., 1994.

О.І. Ганжа.

КЕРКІНІТИ́ДА (грец. Κερκινίτης, Κερκινῖτις) — антич. місто на пн.-зх. узбережжі Крим. п-ова (городище нині в межах м. *Євпаторія*). Засноване як іонійська апойкія (грец. назва поселення-колонії). В письмових джерелах, що збереглися до наших часів, вперше згадується Флавієм *Арріаном* та Псевдо-Арріаном. Рештки К. розташов. на мисі між Євпаторійською бухтою та зх. берегом

Монети Керкінітиди.

Л.Ю. Кертман.

Загальний вигляд розкопу в перший рік археологічного дослідження Керкінітиди експедицією Інституту археології АН УРСР. 1980.

Фортечна стіна кінця 1-ї третини 5 ст. до н. е. на східній околиці Керкінітиди.

моря, на пл. 5,4 га. Осн. етапами історії К. були: 3-тя чв. 6 ст. до н. е. — 3-тя чв. 4 ст. до н. е. — автономний полісний (див. *Поліс*) період; 30-ті рр. 4 ст. до н. е. — 3-тя чв. 2 ст. до н. е. — перебування в складі Херсонеської д-ви (див. *Херсонес Таврійський*); остання чв. 2 ст. до н. е. — 109—108 рр. до н. е. — загибель міста: воно було зруйноване *скіфами* під час греко-скіф. війни. Про існування К. в 1 тис. н. е. як міста ніяких даних немає.

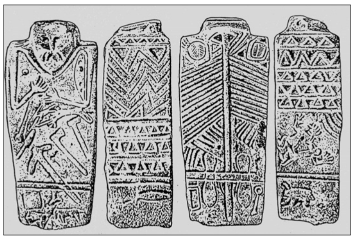
К. карбувала власну монету, мала аграрну округу, торг. зв'язки з центрами антич. світу. Найраніші житла — напівземлянки. В 470—460-х рр. до н. е. місто було обнесене фортечними стінами та баштами, напівземлянки почали замінюватися звичайними грец. будинками, зблокованими в квартали. За часів незалежного існування його тер. двічі розширювалася. Некрополь міста — переважно ґрунтовий, частково — курганний. Особливість некрополя — порівняно велика кількість плитових гробниць.

К. досліджується бл. 100 років (Н.Романченко, Л.Мойсеєв, П.*Шульц*, М.Наливкіна), систематичні розкопки здійснюються з 1980 (В.Кутайсов).

Літ.: *Кутайсов В.А., Ланцов С.Б.* Некрополь античной Керкинитиды. К., 1989; *Кутайсов В.А.* Античный город Керкинитида. К., 1990; *Його ж.* Керкинитида. Симферополь, 1992; *Його ж.* Керкинитида в античную эпоху. К., 2004.

С.Б. Буйських.

КЕРНО́СІВСЬКИЙ І́ДОЛ — назва знайденої 1973 біля с. Керносівка Новомоск. р-ну Дніпроп. обл. стели доби раннього *бронзового віку* (виготовлена з пісковику; довжина 120 см, ширина 36 см, товщина 24 см). Пам'ятка *кемі-обинської культури.* На стелі є виразне зображення літнього бородатого чоловіка, підперезаного пасом, озброєного луком зі стрілою, булавою, кам'яною сокирою-молотом, списом, двома металевими сокирами. Позаду нього — дві ступні, а нижче — вовчий хвіст. Боки чоловіка — в орнаментах (можливо, татуюваннях), на спині — дерево життя, на лопатках — символи Сонця та Місяця. Серед ін. розбірливих зображень — сцени полювання з двома собаками та коїтусу (сакральної ієрогамії), фігурки бика, коня та кобили. На думку дослідників, образний ряд стели відображає поліфункціональність верховної влади того часу й може тлумачитись як антропоморфізована модель сусп. устрою індоаріїв (див. *Арії*).

Керносівський ідол. Розгортка.

Літ.: *Крылова Л.П.* Керносовский идол (стела). В кн.: Энеолит и бронзовый век Украины. К., 1976; Давня історія України, т. 1. К., 1997.

В.І. Клочко.

КЕ́РСТЕН Адам (1930—1983) — польс. історик, професор. Працював в ун-ті ім. М.Склодовської-Кюрі (Люблін), в Ін-ті історії Польс. АН. Був знавцем польс. архівів *Речі Посполитої* 16—17 ст. Написав кілька фундаментальних праць з історії Польщі; значне місце в них посідає укр. *козацтво*, *Гетьманщина* часів Б.*Хмельницького*, І.*Виговського*, Ю.*Хмельницького*, П.*Тетері*. Опублікував монографії, присвячені коронному канцлерові Єроніму Радзейовському («Hieronim Radziejowski. Studium władzy i opozycji», 1988) та повстанню О.-Л.*Костки-Наперського* 1651 («Na tropach Napierskiego.W kręgu mitów i faktów», 1972), переклав і прокоментував видання тієї частини хроніки В.*Коховського*, де йдеться про роки т. зв. Потопу (1655—57), упорядкував та видав із власним вступом класичну працю В.Чермака про *Яна II* Казимира Ваза. Був наук. консультантом фільму Є.Гофмана «Потоп» (1969, за романом Г.*Сенкевича*). Завжди прагнув до об'єктивного висвітлення істор. подій, у т. ч. й нац.-визвол. руху укр. народу в 17 ст., у зв'язку з чим розвінчав низку міфів, створених Г.Сенкевичем.

Літ.: *Wójcik Z.* Adam Kersten 1930—1983 (In memorial). «Więź», 1983, № 3.

Ю.А. Мицик.

КЕ́РТМАН Лев Юхимович (1917—1987) — історик, культуролог і методолог. Д-р істор. н. (1961), проф. Н. в м. *Київ.* Закінчив істор. факультет Київ. ун-ту (1940). Від початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* — на фронті. 1942 був тяжко поранений. Від 1943 працював у Казанському ун-ті; там підготував канд. дис. на тему: «Эволюция исторических взглядов Т.М. Грановского» (1943). Після захисту дис. повернувся в Київ,

працював у Київ. ун-ті доцентом каф-ри нової історії. Підготував докторську дис. про ідеологію лейбористської партії в Англії. 1949 став жертвою боротьби з «безродними космополітами»: спочатку в університетській газеті про нього була опубл. ст. «Антипатріотична діяльність космополіта Кертмана» (20 квітня), а потім його звинуватили в «схилянні перед буржуазним Заходом» і звільнили з ун-ту. У пошуках роботи переїхав до м. Молотов (нині м. Перм в РФ), там був прийнятий до Молотовського (нині Пермський) ун-ту, де й працював від кін. 1949 до останніх днів свого життя. Очолював каф-ру всезагальної, згодом — нової і новітньої історії. Читав курс лекцій з історії слов'ян. Досліджував проблеми історії духовного життя. Був прихильником школи «Анналів» (див. *Анналів школа*), створив пермську школу істориків-англознавців. 1961 захистив докторську дис. на тему: «Рабочее движение в Англии и борьба двух тенденций в лейбористской партии (1900—1914)».

У 1970—80-х рр. займався проблемами методології історії, розробив принципи ситуаційного аналізу, ввів до наук. обігу поняття «історіографічна ситуація», був прихильником поєднання істор., політологічного та психологічного підходів, звертав увагу на небезпеку диференціації та дезінтеграції істор. науки. Розробляв біоісторіографічний жанр істор. досліджень: підготував масштабну історико-біографічну працю «Джозеф Чемберлен и сыновья». Написав кілька підручників з історії для вузів та середньої школи.

П. у м. Перм.

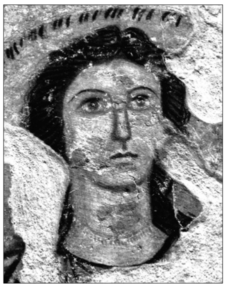
Тв.: Еволюція історичних поглядів Т.М. Грановського. К., 1947; География, история и культура Англии. М., 1968; Законы исторических ситуаций. «Вопросы истории», 1971, № 1; История культуры стран Европы и Америки. М., 1987.

Літ.: *Иерусалимский В.П.* О Льве Ефимовиче Кертмане — авторе этой книги. В кн.: *Кертман Л.Е.* Джозеф Чемберлен и сыновья. М., 1990; *Рахшмир П.Ю., Лаптева М.П.* Лев Ефимович Кертман (1917—1987). «Новая и новейшая история», 1992, № 5.

О.А. Удод.

КЕРЧ — місто респ. підпорядкування *Автономної Республіки Крим.* Розташов. на узбережжі Керченської протоки. Нас. 151 тис. осіб (2006). Його назва є результатом переосмислення слов'ян. слова «корчев» (див. *Корчев*) і тюркського — «керэч» («вапняк»), у літ. джерелах вона вживається з 1344.

Рештки найдавніших поселень, що виявлені на тер. міста, яке простягається нині вздовж протоки на 65 км, датуються 3 тис. до н. е. (Глейки II). Згідно з даними численних археол. досліджень, у 1-й пол. 2 тис. до н. е. на тер К. спочатку існувала агломерація поселень *кам'янської культури*, а потім — *зрубної культурно-історичної спільності.* У культ. шарах поч. 1 тис. до н. е. виявлено сліди к-ри *таврів.* Біля пн.-сх. околиці міста розкопана одна із найдавніших пам'яток скіф. к-ри (див. *Скіфи*) серед. 7 ст. до н. е. — Темір-Гора. На тер. К., згідно з гіпотезою, яка побутує в літ., слід також локалізовувати легендарні «місто й країну людей кімерійських» біля глибокого Океану, про які йдеться в «Одіссеї» *Гомера* (XI, 13—19). Підставою для такого припущення слугує те, що стародавні греки вважали *Боспор Кімерійський* — сучасну Керченську протоку — межею глибокого Океану. У кін. 7 — поч. 6 ст. до н. е. на тер. К. було засноване древньогрец. (мілетське) місто-колонія *Пантікапей* (приблизно з 480/479 до н. е. — столиця Боспорської д-ви; з 438/437 до н. е. — *Боспорське царство*). Місто розташовувалося на г. Мітридат (нині — це малозаселена гора, що є істор. центром К.), її схилах і підніжжі в напрямку узбережжя. Це був осередок формування к-ри, що поєднувала антич. та місц. традиції. У межах сучасної тер. К. виявлені залишки й ін. антич. міст — *Тірітаки*, *Німфея*, *Мірмекія*, Порфмія, Парфенія. З крахом антич. цивілізації всі ці поселення поступово занепали (додатковий фактор їхнього занепаду — гунське нашестя 370-х рр.; див. *Гуни*). У середні віки на тер. К. існувало торгово-ремісниче поселення Боспор (Воспро), що було центром Боспорської єпархії. У 6 ст. візант. імп. Юстініан I побудував тут потужну фортецю. 576 її захопили тюркські кочовики (див. *Тюрки*). Влада Візантії над Боспором була відновлена 590. У 7 ст. місто пережило нашестя *хозар.* У 10—12 ст. зазнає впливу *Київської Русі* (див. *Тмутороканське князівство*), з кін. 11 ст. — під владою *Візантії*, в 13 ст. — під контролем монголів-кочовиків, що осідали в Криму. 1318 місто (порт-факторія Черкіо—Cerçio, Порт Святого Іоанна) відійшло до генуезців згідно з укладеним ними договором із *Золотою Ордою.* Після 1475 — перебувало під владою турків. Зазнало козац. нападів у 1556, 1559, 1560, 1623, 1624, 1631, 1634, 1659, 1662. На поч. 18 ст. турки збудували поблизу нього фортецю *Єнікале* (сх. частина сучасної К.). 1771, під час *російсько-турецької війни 1768—1774*, місто і фортецю здобули війська *Російської імперії.* Підпорядкування міста Росії було затверджено *Кючук-Кайнарджийським мирним договором 1774.* Згідно з «Топографічним описом міст» (1774), з К. 1771 повтікали майже всі місц. жителі, крім 13 вірмен, які винесли переможцям ключі від міста. В К. та Єнікале рос. влада спочатку розквартирувала 1236 осіб — учасників воєн. кампанії (греків-військовиків, а також цивільних), у наступні роки місто засе-

Керч. Голова Деметри. Фрагмент розпису склепу Деметри. 1 ст.

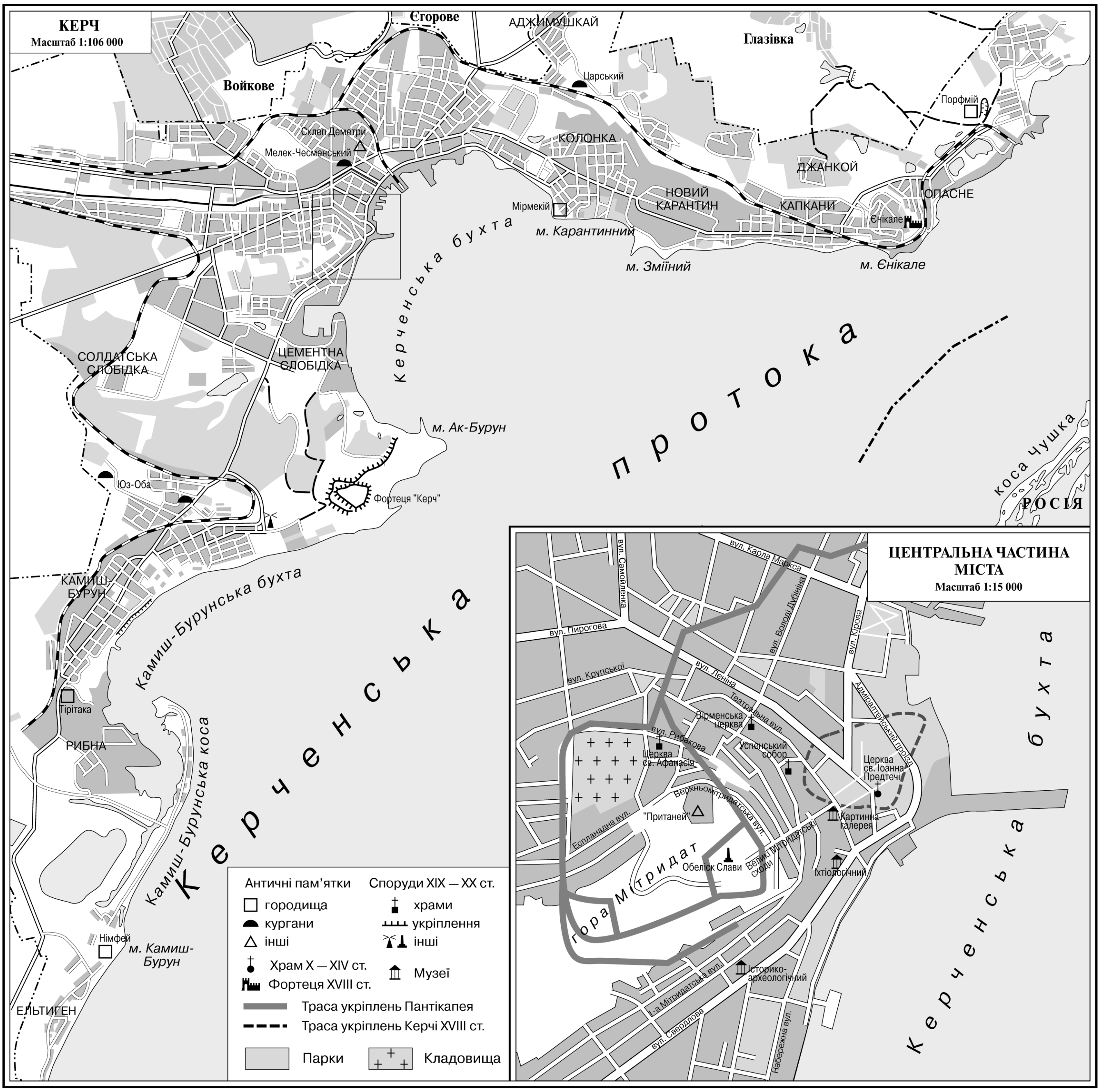

Керч. Церква св. пророка Іоанна Предтечі. Фото початку 21 ст.

Керч. Вигляд на місто і Керченську затоку з головних сходів гори Мітридат. Фото 2006.

лялося греками, росіянами, українцями, вірменами, італійцями. 1775—83 К. належала до *Азовської провінції* Новоросії, з 1784 — до Феодосійського пов. *Таврійської області* (з 1802 — *Таврійська губернія*). У цей час К. була маленьким містечком з однією вулицею біля г. Мітридат та окраїнними поселеннями. 1821 опубліковано іменний указ імп. *Олександра I* про відкриття Керченського мор. торг. порту і впровадження особливої адм. одиниці — Керч-Єнікальського градоначальства (див. *Градоначальство*). Цього ж року призначається «план-карантин» для всіх суден, що проходять Керченською протокою. 1824 тут відкривається таможня, 1825 місту були даровані пільги зі сплати казенних податей на 25 років. Ці заходи істотно стимулювали екон. розвиток міста і зростання чисельності його нас.: 1802 тут проживало 246 осіб (Керч-Єнікальський посад та фортеця); 1839 — 7498, 1849 — 12 тис., 1854 — 13,6 тис., 1897 — 33 347 мешканців. До традиційних рибного, соляного та каменерізного промислів додаються металургія (дослідний чавуноплавильний з-д, 1846), тютюнове, цегельне, консервне вир-ва тощо. Місто «отримує» ген. план забудови, гол. ідея якого полягала в тому, щоб символізувати «зв'язок часів» — від античності до сучасності (архітектори Ф.Шаль, О.Дігбі). Розбудова міста була пріоритет-

ною справою його градоначальників І.*Стемпковського* та З.Херхеулідзе. 1826 в К. відкрився один із перших на пд. Росії музеїв старожитностей (зав. — П.Дюбрюкс), на той час місто вже було визнаним центром археол. досліджень (розкопки кургану *Куль-Оба*, *Царського кургану* тощо). 1828 у місті створюється повітове уч-ще, що мало напрям мор. комерційного з широким вивченням іноз. мов; 1835 — жін. навч. заклад (перший у Криму, 1845 названий на честь Г.Кушнікова, який пожертвував йому значну суму грошей, Кушніковським дівочим ін-том). 1854, під час *Кримської війни 1853—1856*, в К. висадився англ. десант, місто було зруйноване і пограбоване, із 1562 житлових будинків залишилося 360, чавуноплавильний з-д було демонтовано, пристані спалено. По завершенні війни місто почали відбудовувати. У 1860-ті рр. тут уже діяло 4 тютюнові ф-ки. На поч. 1870-х рр. було збудовано станцію міждерж. Індо-Європ. телеграфу Бомбей—Лондон. У 1880-х рр. розпочалося видобування нафти (франц. підпр-во в Камиш-Буруні). 1897 введений у дію потужний металургійний комбінат. 1900 відкрите залізничне сполучення із Джанкоєм (нині місто АР Крим). 1905 в К. відбулося кілька робітн. виступів, зокрема першотравнева маївка й страйк на з-дах Бухштаба та Китайгородського з вимогами скорочення робочого дня до 9 годин та збільшення зарплатні на 20 %. У берез. 1917 владу в місті перебрала на себе есеро-меншовицька міська рада робітн. і солдатських депутатів. 6 січ. 1918 було встановлено владу *більшовиків*. Від трав. 1918 до листоп. 1920 К. перебувала під владою спочатку німців, потім — англійців і французів та білогвардійців. У берез. 1919 в Аджимушкайських каменоломнях (див. *Аджимушкайські катакомби*) дислокувався більшовицький партизан. загін (бл. 600 осіб). 1921 нас. міста голодувало (див. *Голод 1921—1923 років в УСРР*). 1923 тут проживало 25 063 особи.

У роки *індустріалізації* К. стала центром пром. буд-ва: 1929—31 тут почали діяти 3 домни Керченського металургійного з-ду, 1937 — Камиш-Бурунського залізорудного комбінату, 1938 — судноремонтний з-д, а також — коксохім. з-д, консервна та бавовноочисна ф-ки. 1933 у К. було розміщено Всесоюзний НДІ рибного г-ва та океанографії (Азчерніро).

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* з 16 листоп. по 30 груд. 1941 та з трав. 1942 по 11 квіт. 1944 місто було окуповане гітлерівцями. За місто велися жорстокі бої під час *Керченсько-Феодосійської десантної операції 1941.* 1942 в Аджимушкайських катакомбах тримав оборону рад. гарнізон. У жовт.—листоп. 1943 тут воювали Керченсько-Ельтигенський та Пн.-Сх. десанти (див. *Керченсько-Ельтигенська десантна операція 1943*).

1973 К. надано звання міста-героя.

У 1960—80-х рр. в К. вироблялося 20 % усієї пром. продукції Криму. Саме в цей час на суднобудівному з-ді «Залив» було спущено на воду кілька найбільших у *СРСР* нафтоналивних супертанкерів.

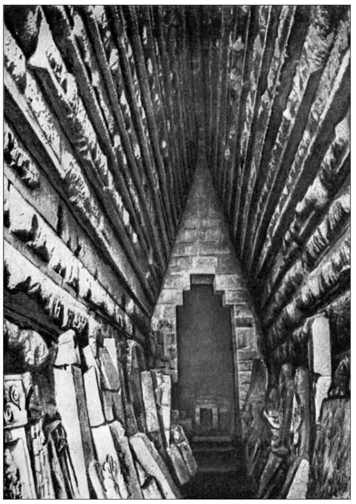
У серед. 1990-х рр. у ході проведення в Україні екон. реформ великі пром. підпр-ва міста зупинилися, а частина нас. виїхала з нього в пошуках роботи. З часом економіку міста почали реструктуризовувати, тут розвинувся туристично-курортний бізнес.

Пам'ятки археології, історії та арх-ри: стародавній колодязь-джерело поряд з археол. поселенням Кам'янка (1-ша пол. 2 тис. до н. е.); городища антич. міст, що вже були згадані в тексті; Царський курган, *Мелек-Чесменський курган*, *Золотий курган*, пасмо курганів *Юз-Оба* (бл. 4 ст. до н. е.); Склеп Деметри (1 ст.); церква св. пророка Іоанна Предтечі; фортеці Єнікале та Ак-Бурунська (18 ст.); костел (1840); сходи Великі і Малі на г. Мітридат (19 ст.); Аджимушкайські каменоломні; обеліск Слави та ін.

Літ.: Скилак Кариандский. В кн.: *Латышев В.В.* Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, т. 1. СПб., 1893; ІМіС УРСР. Кримська область. К., 1974; Античные государства Северного Причерноморья. М., 1984; Керчь: Документы и материалы по истории города. Симферополь, 1993.

О.Є. Кислий.

КЕ́РЧЕНСЬКИЙ ДЕРЖА́ВНИЙ ІСТО́РИКО-КУЛЬТУ́РНИЙ ЗАПОВІ́ДНИК, Державний історико-культурний заповідник у м. Керч. Ств. згідно з постановою РМ УРСР від 5 берез. 1987 № 66 «Про оголошення комплексу пам'яток історії та культури м. Керчі державним історико-культурним заповідником». Складається з комплексу пам'яток археології, історії та арх-ри, які розміщені безпосередньо на тер. та поблизу сучасного м. *Керч*, серед. них: 1) *Мелек-Чесменський курган* (4 ст. до н. е.); 2) *Царський курган* (4 ст. до н. е.); 3) церква св. пророка Іоанна Предтечі (це єдиний в Україні зразок візант. сакральної арх-ри доби середньовіччя з прибудовами 19 ст. у формах псевдовізант. арх-ри; від 1960 в ній розміщено лапідарій — зб. написів на каменях Керченського історико-археол. музею); 4) фортеця *Єнікале* (1703); 5) Великі і Малі сходи на г. Мітридат 19 ст., збудовані в стилі *класицизму* за проектом архітекторів Г.Торічеллі та О.Дігбі; 6) костел, збудований 1840 з ракушечника в стилі класицизму за моделлю антич. храму; 7) будинок 19 ст., зведений зі штучного каменю, з елементами стилів

Керченський державний історико-культурний заповідник. Дромос Царського кургану. 4 ст. до н. е.

Керч. Царський курган.

класицизму та модерну, у ньому розміщений Керченський історико-археол. музей (заснований 1826 як Керченський музей старожитностей). Особливістю створеного заповідника є значна насиченість нерухомими пам'ятками, включеними в міське середовище. Потужність культ. шару становить від 6 до 10 м, що передбачає виявлення нових пам'яток у процесі госп. діяльності міста, де площі заповідника не мають чітких меж. Нині на балансі К.д.і.-к.з. перебувають 15 пам'яток, з них 10 є пам'ятками нац. значення. На наш час заповідник є однією з найбільших музейних і наук. установ України.

Літ.: Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: Иллюстрированный справочник-каталог, т. 2. К., 1983; Пам'ятки архітектури та містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; *Крикун Ю.* Пам'ятки кримськотатарської архітектури (XIII—XX століть). Сімферополь, 2001; *Дзюбенко С.* Керченському державному історико-культурному заповіднику 180 років. В кн.: Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини: Збірник наукових праць з мистецтвознавства, архітектурознавства і культурології, вип. 3, ч. 1: До 180-річчя Керченського державного історико-культурного заповідника. К., 2006.

Р.І. Бондаренко.

Феодосія. Пам'ятник Феодосійському десанту 1941.

Керченсько-Феодосійська десантна операція 1941—1942. Початок десантування. Грудень 1941.

КЕ́РЧЕНСЬКО-ЕЛЬТИГЕ́НСЬКА ДЕСА́НТНА ОПЕРА́ЦІЯ 1943 — операція військ Пн.-Кавказ. фронту (команд. — ген.-полк. І.*Петров*, з 20 листоп. — *Окрема Приморська армія*), Чор-

Ельтиген. Пам'ятник учасникам Ельтигенського десанту. Скульптори С. Ковнер, Л. Газьба, архітектор А. Шаков. 1985.

номор. флоту (команд. — віце-адмірал Л.*Владимирський*) та *Азовської військової флотилії* (усього в операції було задіяно бл. 130 тис. осіб, велика кількість військ. техніки), проведена 31 жовт. — 11 груд. з метою визволення Керченського п-ова, який утримував 5-й армійський корпус нім. 17-ї армії (85 тис. осіб), зміцнений танками, артилерією, підтриманий літаками. Висадкою десанту на гол. напрямку на пн. сх. від м. *Керч* керував команд. Азовською військ. флотилією контр-адмірал С.Горшков, на допоміжному — командир Новорос. військ.-мор. бази контр-адмірал Г.Холостяков. Висадку десанту війська Червоної армії (див. *Радянська армія*) почали 1 листоп. в районі с. Ельтиген (пізніше перейменоване на Геройське, нині в межах м. Керч), а 2—3 листоп. — у районі с. Маяк на пн. сх. від Керчі. Війська Червоної армії не досягли осн. мети, але операція мала важливе військ.-політ. значення: ворог перекинув на Керченський п-ів значні сили з *Перекопу*, що зірвало плани *вермахту* завдати контрудар по військах *Четвертого Українського фронту*, а рад. війська в р-ні Керчі захопили плацдарм, який відіграв велику роль у підготовці й здійсненні *Кримської операції 1944*, що розпочалася 8 квіт. Д-зії, частини, військ. кораблі, які найбільш відзначилися в ході операції, удостоєні почесного звання гвардійських, нагороджені орденами. 129 воїнам, учасникам операції, присвоєно звання *Героя Радянського Союзу*.

Літ.: *Кузнецов Н.* Керченско-Эльтигенская десантная операция. «Военно-исторический журнал», 1974, № 8; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 2. К., 1975; *Гладков В.Ф.* Десант на Эльтиген. М., 1981.

Н.М. Руденко.

КЕ́РЧЕНСЬКО-ФЕОДОСІ́ЙСЬКА ДЕСА́НТНА ОПЕРА́ЦІЯ 1941—1942 — операція військ Закавказ. (з 30 груд. 1941 — Кавказ.) фронту (44-та і 51-ша армії чисельністю бл. 42 тис. осіб), Чорномор. флоту та *Азовської військової флотилії* (понад 250 кораблів, 161 літак), здійснена 25 груд. — 2 січ. з метою визволення Керченського п-ова і створення умов для подальшого визволення Криму від гітлерівців. Керченський п-ів утримували нім.-румун. війська (бл. 25 тис. осіб), яких з повітря прикривали 2 авіагрупи. Ворог на той час уже встиг добре укріпитися в багатьох місцях п-ова, найбільш потужно у *Феодосії*, тому її визволення було гол. запорукою успіху операції. Заг. кер-во операцією покладалося на команд. Закавказ. фронту ген.-лейтенанта Д.Козлова. Десантування військ Червоної армії (див. *Радянська армія*) здійснювалося в умовах зимової штормової погоди і при відчайдушному опорі противника. Війська 44-ї армії, оволодівши 29 груд. в ході запеклих боїв Феодосією, продовжили наступ у пн. напрямі. Війська 51-ї армії, що десантувалися на пн.-сх. узбережжі п-ова, 30 груд. визволили *Керч* і повели наступ у зх. напрямі. Наприкінці дня 2 січ. 1942 війська Кавказ. фронту звільнили від ворога весь Керченський п-ів і захопили плацдарм на Крим. п-ові в р-ні Феодосії. Успішне проведення операції відволікло частину сил *вермахту* від *Севастополя*, що зміцнило на деякий час становище рад. військ на *Південному фронті*, запобігло здійсненню планів ворога щодо вторгнення на Кавказ через Таманський півострів.

Літ.: *Марков И.И.* Керченско-Феодосийская десантная операция (декабрь 1941 г. — январь 1942 г.). М.,

1956; *Зубков А.И.* Керченско-Феодосийская десантная операция. М., 1974; *Мазунин Н.* Керченско-Феодосийская десантная операция. «Военно-исторический журнал», 1976, № 12; *Кошелев С.П.* Страница Феодосийского десанта: Записки военного корреспондента. М., 1981.

Н.М. Руденко.

КЕСАРЕПАПІ́ЗМ — див. *Цезаропапізм.*

КЕ́ССЛЕР Карл Федорович (01.12 (19.11).1815—15(03).03.1881) — зоолог. Чл.-кор. Петерб. АН (1874). Почесний чл. Київ. (1863) і Петерб. (1873) ун-тів. Н. в м. Дамрау, Кенігсберзький округ, Пруссія. Закінчив Петерб. ун-т (1838). Проф. (1842—61), декан фіз.-мат. ф-ту Київ. ун-ту. Засн. зоологічного кабінету, реорганізованого в університетський музей. Ініціатор проведення в *Києві* 2-х з'їздів викладачів природничих наук (1861, 1862), один з фундаторів і президент Петерб. т-ва дослідників природи (1868). Проф. (1861—67), ректор Петерб. ун-ту (1867—73). Один з основоположників вітчизн. фауністики. Досліджував фауну *Правобережної України*, Чорного та Азовського морів, Криму, басейнів Неви, Волги, Ладозького та Онезького озер. Підсумком багаторічних досліджень К. в Україні стала серія монографій, об'єднаних під назвою «Естественная история губерний Киевского учебного округа» (т. 1—6, 1850—56).

П. у м. *Санкт-Петербург.*

Літ.: Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского С.-Петербургского университета за истекшую третью четверть века его существования. 1869—1894, кн. 1—2. СПб., 1896—98; Історія Київського університету. К., 1959; З іменем святого Володимира: Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників, кн. 1. К., 1994.

Г.Г. Денисенко.

КЕ́ТКОВ Олександр Дмитрович (30.08.1907—23.01.1991) — літературознавець-болгарист, журналіст і перекладач, громад. діяч. Чл. спілок журналістів (1958), письменників (1962). Засл. працівник к-ри УРСР (1967). Н. в с. Зеленівка (нині село Примор. р-ну Запоріз. обл.). Закінчив Укр. ін-т журналістики (1936). У 1920—30-х рр. — перекладач, відп. ред. видання болг. мовою тв. Т.*Шевченка*, М.*Коцюбинського*, П.*Панча* та укр. мовою тв. Х.*Ботева*, І.Вазова, Х.Смирненського, Л.Стоянова, А.Каралійчева. 1930—32 — літ. ред., відп. секретар газ. «Колективист» (болг. мовою); 1934—38 — відп. ред. дитячого ж. «Въди готов»; 1937—41 — відп. ред. болг. сектору, дир. Укрдержнацменвидаву (*Харків*, *Київ*). У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* — майор, ред. дивізійної газ. «Боевое знамя» (1941—43), заст. нач. від. балканських країн Всесоюзного радіок-ту (*Москва*; 1943—44). 1944—68 — заст. голови К-ту з радіомовлення (з 1950 — з телебачення і радіомовлення) при РМ УРСР. Був заст. голови правління Т-ва укр.-болг. дружби (1958—91); засн. та почесним головою Київ. т-ва болг. к-ри «Родолюбіє» (1990—91). Виступав у пресі, перед широкою громадськістю України та Болгарії з питань укр.-болг. культ. і літ. зв'язків, дружби та співробітництва; переклав укр. мовою понад 30 худож. тв., 8 п'єс класиків болг. літ. та сучасних письменників. Серед них — тв. Х.Русева, А.Гуляшкі, П.Вежинова, С.Карастоянова, А.Дончева, І.Давидкова, Г.Джагарова, Д.Габе. Автор понад 140 статей про болг. письменників в *«Українській радянській енциклопедії»*, «Антології болгарської поезії» (т. 2, 1974). Учасник міжнар. та респ. з'їздів, конференцій славістів, болгаристів, істориків.

Нагороджений 2-ма орденами Вітчизн. війни 2-го ст. (1945, 1985), орденом «Знак Пошани» (1962), болг. орденом Кирила і Мефодія 1-го ст. (1966), Почесними грамотами Президії ВР УРСР (1977, 1987), двома Золотими знаками «Вічна дружба» Всенар. к-ту болг.-рад. дружби (Болгарія), медалями.

П. у м. Київ.

М.В. Знаменська.

КЄНЄ́ВИЧ Стефан (20.09.1907—2.05.1992) — польс. історик, проф., дійсний чл. Польс. акад. наук (1965), 1969—89 — голова К-ту з істор. наук. Н. в с. Дерешевичі Мозирського пов. Мінської губ. (нині село в Білорусі). Закінчив Познанський ун-т (1930), учень М.Хандельсмана, наук. діяльність розпочав у передвоєн. роки. Учасник *руху Опору*, поранений під час Варшавського повстання 1944, в'язень гітлерівських концтаборів. 1946 повернувся до Польщі, проф. Варшавського ун-ту. З часу утворення (1953) Ін-ту історії Польс. АН і до 1968 — заст. дир. з наук. роботи цього академічного закладу. Від 1952 — гол. ред. органу Польс. істор. т-ва — *«Przegląd Historyczny»*. Приділяв велику увагу людському факторові в історії, надавав першорядне значення достовірній джерельній базі, упродовж усього наук. життя брав активну участь у підготовці «Польського біографічного словника». Очолював польс. групу редколегії рад.-польс. документального вид. «Повстання 1863 року», плідно співпрацював з укр. істориками над двотомником «Суспільно-політичний рух на Україні в 1856—1864 рр.» Значне місце в його творчості, починаючи з перших праць, посідають дослідження, присвячені *Галичині*, зокрема сел. рухові в цьому регіоні.

П. у м. *Варшава.*

Р.Г. Симоненко.

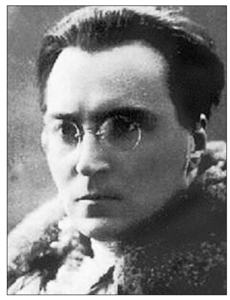
КИБА́ЛЬЧИЧ Віктор Львович (псевдонім — Віктор Серж; 30.12. 1890—17.11.1949) — революціонер, політ. діяч, публіцист, письменник. Н. в м. Брюссель (Бельгія) у родині емігранта-народовольця Льва Кибальчича (1861—1935), родича М.*Кибальчича*, повішеного царською владою у зв'язку із замахом на рос. імп. *Олександра II.* Мати — Віра Подеревська, польська дворянка. З юних років захоплювався *анархізмом.* Був членом орг-ції «Супутники анархії», яка взимку 1911/12 здійснила напад на паризьке від. банку «Сосьєте женераль». Весною 1912 арештований франц. поліцією разом з нападниками на банк. Після відбуття 5-річного ув'язнення виїхав до Іспанії, там брав участь у політ. страйку. Після повернення до Франції знову був арештований за підозрою в *більшовизмі.* 1918 уряд рад. Росії обміняв його на франц. офіцера, затриманого *ВЧК.* Вступив до РКП(б), від 1919 працював в *Інтернаціоналі Комуністичному*, відповідав за публікацію пропагандистської літератури іноз. мовами, сам займався перекладацькою роботою, зокрема перекладав статті В.*Лені-*

К.Ф. Кесслер.

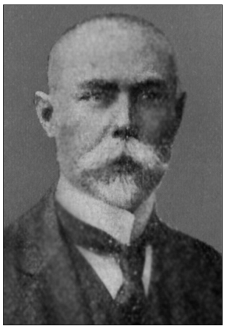

С. Кєнєвич.

В.Л. Кибальчич (Віктор Серж).

М.І. Кибальчич.

І. Кивелюк.

на. 1920 опублікував брошуру «Анархісти та досвід російської революції», що ставила за мету дати закордонним анархістам комінтернівське тлумачення суті жовтневого перевороту (див. *Жовтневий переворот у Петрограді 1917*) й зняти контроверсійні питання, пов'язані з *диктатурою пролетаріату*, що традиційно заперечувалась ідейними анархістами. Разом з тим брошура містила розділ, в якому йшлося про можливу трансформацію диктатури пролетаріату в диктатуру партії. 1922—26 за завданням Комінтерну разом із дружиною Л.Русаковою перебував у Німеччині та Австрії. В цей час зближується з троцькізмом (див. Л.*Троцький*), а повернувшись до Ленінграда (нині м. *Санкт-Петербург*), стає чл. ленінгр. опозиції (див. *«Нова опозиція»*). 1928 заарештований як троцькіст, але невдовзі звільнений, 1932 повторно ув'язнений, наступного року звільнений на короткий термін і того ж року знову арештований і засланий разом із дружиною і сином до Оренбурга (нині місто в РФ). У квіт. 1936 разом зі смертельно хворою дружиною та сином висланий з *СРСР* (цій події передувало прохання про звільнення К., передане Й.*Сталіну* від учасників 1-го Всесвітнього конгресу із захисту к-ри від фашист. загрози, це ж саме прохання повторив Р.Роллан, відвідуючи СРСР в черв.—лип. того ж року). Оселився в Бельгії. У Брюсселі зближується з лівими католиками, які гуртувались навколо редагованого Є.Муньє ж. «Еспрі», і підпадає під їхній вплив. На порозі *Другої світової війни*, у квіт. 1939, в одній зі своїх статей в ж. «Еспрі» він попереджає політиків Заходу про можливе об'єднання зусиль Й.Сталіна і А.Гітлера проти демократ. країн Європи. Після вторгнення гітлерівців на тер. Франції переїздить до Мексики. Зіткнувшись там із середовищем лівої інтернаціональної еміграції, яке не вбачало в сталінізмі загрози для демократії, він стає для цього середовища «єретиком». З цього приводу він занотував (запис від 18 лют. 1944): «Більшість бачить лише надто спрощену альтернативу "соціалізм—капіталізм" і мислить тільки категоріями застарілого історичного матеріалізму». Саме в цей час, як вважає один із дослідників його творчості В.Бабінцев, він «впритул підійшов до синтезу ідей ліберальних цінностей з ідеями соціальної справедливості».

Опублікував 7 романів, багато оповідань, віршів, кілька історико-політ. праць, теор. та публіцистичних статей, мемуари. Був першим з літераторів, хто написав правду про сталінський *Гулаг*.

П. у м. Мехіко, похований на франц. цвинтарі цього міста.

Його син Володимир Кибальчич (1920—2005) — Владі — став відомим мексиканським художником.

Тв.: *Serge V.* Memoires d'un revolutionnaire. 1901—1941. Paris, 1951; Дело Тулаева. Роман «Урал», 1989, № 1—3; Научный социализм и психология. «Родина», 1991, № 4 (Из записных книжек); Сила и пределы марксизма. «Альтернативы», 1995, № 4; От революции к тоталитаризму. Воспоминания революционера, М.—Оренбург, 2001.

Літ.: *Бондаренко В.* Рукописи не горят. «Урал», 1989, № 3; *Ролан Р.* Наше путешествие с женой в СССР. «Вопросы литературы», 1989, № 3—5; *Бабинцев В., Иваницкий В.* Из полночи века. «Родина», 1991, № 4.

П.В. Голобуцький.

КИБА́ЛЬЧИЧ Микола Іванович (31(19).10.1853—15(03).04.1881) — революціонер-народоволець, винахідник. Н. в м-ку *Короп* у родині священика. Від 1871 навч. в Петерб. ін-ті інженерів шляхів сполучення, а з 1873 — у Медико-хірургічній акад. (*Санкт-Петербург*). У серед. 1870-х рр. долучився до народницького руху (див. *Народництво*). Зокрема, 1875 проводив активну пропагандистську роботу серед селян Липовецького пов. Київ. губ. (див. *«Ходіння в народ»*). За революц. діяльність був заарештований, ув'язнення відбував у *Києві*, в *Лук'янівській тюрмі.* На поч. 1879 зблизився з орг-цією *«Земля і воля»*, увійшов до групи «Свобода або смерть», а з серед. 1879 вступив до *«Народної волі»* і став кер. її лабораторії, в якій виготовлялися вибухові речовини, метальні снаряди. Брав участь у підготовці замахів на життя імп. *Олександра II.* Написав одну з визначних теор. статей народовольської публіцистики — «Политическая революция и экономический вопрос» («Народная воля», 1881, 5 лют.). 29(17) берез. 1881 був заарештований і за суд. процесом про вбивство імп. Олександра II засуджений до смертної кари. Перебуваючи у в'язниці, створив оригінальний проект реактивного літального апарата. Залишався до останнього подиху нескореним, а напередодні страти в особистому листі до імп. *Олександра III* вимагав дарувати народові демократ. свободи.

Страчений у м. С.-Петербург разом з А.*Желябовим*, С.*Перовською*, Т.Михайловим та Н.Русаковим.

Його прізвищем названо один із кратерів на зворотному боці Місяця.

Літ.: *Черняк А.Я.* Николай Кибальчич — революционер и ученый. М., 1960; *Іващенко В.І.* Микола Кибальчич. К., 1962.

Т.І. Лазанська.

КИВЕЛЮ́К Іван (08.02.1866—01.03.1922) — правник, громадський і політичний діяч. Н. в с. Княжий Кут (нині в складі м. *Скалат*). 1893 закінчив правничий ф-т Львів. ун-ту. Працював суддею у *Тернополі*, Тлустому (нині смт *Товсте*), Будзанові (нині с. Буданів Теребовлянського р-ну Терноп. обл.), *Гусятині* й *Копичинцях.* 1908 — посол (депутат) *Галицького крайового сейму.* Від 1910 — у *Львові*, цього ж року обраний головою т-ва «Просвіта» (див. *Просвіти*). Під його кер-вом т-во значно активізувало та розширило свою діяльність, причому не лише в *Галичині*, а й на *Лемківщині*, *Холмщині* та *Закарпатській Україні*: почали діяти постійні курси для неграмотних, було створено нові філії та читальні, започатковано виступи освітніх діячів у повітах з лекціями, організовано «мандрівні» бібліотеки тощо. За власні кошти він встановив 5 стипендій для обдарованих студентів-українців. Після початку *Першої світової війни* переїхав до *Відня*, очолював там просвітню комісію Укр. культурної ради. Восени 1915 повернувся до Львова, займався наданням допомоги постраждалим від війни. У жовт. 1918 увійшов до Укр. нац. ради (див. *Українська національна рада ЗУНР*), під час *Листопадової національно-демократичної революції в Галичині* входив до політ. проводу пов-

стання. За відсутності у Львові Є.*Петрушевича* керував роботою УНРади ЗУНР. Після відступу укр. військ і уряду *Західноукраїнської Народної Республіки* зі Львова залишився в місті і був ув'язнений поляками; після звільнення його ще двічі заарештовували. Під час перебування в тюрмі К. заочно знову обрали головою т-ва «Просвіта».

П. у м. Львів.

Літ.: Ілюстрований календар товариства «Просвіта» на рік звичайний 1923. Львів, 1922; *Волинець С.* Передвісники і творці Листопадового зриву: Західно-українські громадські і політичні діячі. Вінніпег, 1965; *Гуцал П.* Іван Кивелюк. «Рада: Інформаційно-методичний вісник», 2006, № 3.

П.З. Гуцал.

КИ́ЄВО-БЕ́ЛЗЬКИЙ ШЛЯХ — назва давньої суходільної магістралі, що в 12—14 ст. сполучала стольний *Київ* з центром удільного Белзького князівства (нині м. *Белз*). Один із його маршрутів починався з Києва й ішов *Білгородським гостинцем* на *Білгород*, Ярополч (нині с. Яроповичі), Котельницю (нині с. Стара Котельня; обидва Андрушівського р-ну Житомир. обл.), *Колодяжин* (Колодяжне), Полоний (нині м. *Полонне*), Городище (нині село Шепетівського р-ну Хмельницької обл.), на *Ізяслав*, а звідти однією гілкою — через *Шумськ*, Крем'янець (*Кременець*), *Пліснеськ*, *Олесько*; другою — через *Острог*, *Данилів*, Дубен (*Дубно*), *Перемиль* — досягав Белза. Від Белза далі на зх. вів шлях, що пролягав через перехід на Розточчя — городище Ворота (поблизу сучасного с. Вороблячин Яворівського р-ну Львів. обл.) — до Ярослава, Ряшева (нині м. Жешув — обидва міста в Польщі), а далі до *Кракова*, Праги (Чехія) і Регенсбурга (Баварія).

Літ.: *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. К., 1984; Львів, 1999; *Пришляк В.* Середньовічні шляхи галицько-волинських земель в епоху Романовичів. В кн.: Галичина та Волинь у добу середньовіччя: До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. Львів, 2001.

В.В. Пришляк.

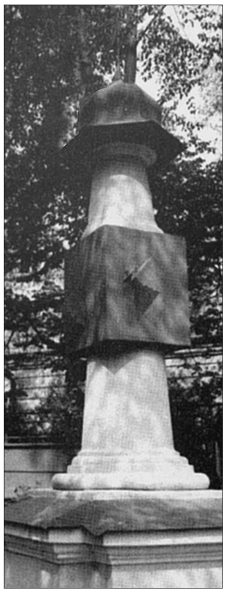
КИ́ЄВО-МОГИЛЯ́НСЬКА АКАДЕ́МІЯ (КМА)**, Київська братська школа, Київський колегіум, Київська академія, Київська духовна академія, Національний університет «Києво-Могилянська академія».** Історію КМА, як правило, починають від 1615 — часу організації **Київської братської школи** (твердження про її заснування наприкінці 16 ст. були обґрунтовано заперечені ще в 2-й пол. 19 ст. проф. С.*Голубєвим*). Про київ. Богоявленське братство, достатньо пізнє явище в українському релігійно-культурному русі, та школу при ньому відомо небагато. Переважна більшість дослідників вважає, що їх створенню посприяв фундушевий запис (15 жовт. 1615) дружини мозирського маршалка Стефана Лозки Є.*Гулевичівни*, яким вона засвідчувала дарування своєї садиби на *Подолі* для заведення монастиря та школи при ньому. Новостворене братство підтримав гетьман П.*Конашевич-Сагайдачний*, він вступив у нього з усім *Військом Запорозьким* та зробив значну пожертву. 1620 єрусалимський патріарх Теофан III (див. *Теофана III місія в Україні 1620*) надав право патріаршої *ставропігії*, а 1629 діяльність братства санкціонував своєю грамотою король *Сигізмунд III* Ваза.

Київ. братська школа за своїм устроєм та організацією навчання була, очевидно, подібною до ін. *братських шкіл*. На її чолі стояв ректор (з них відомі: Іов (*Борецький*), 1615—18, Мелетій (*Смотрицький*), перед 1620, Касіян (*Сакович*), 1620—24, та Хома *Євлевич*, 1628—32). Істориками встановлено кілька імен учителів, які викладали в школі, — це московитянин уставник Феодор, Яків Мемлевич, Сава Андрієвич, Василій Березецький. Окрім них, до викладання, імовірно, могли залучатися члени печерського вченого гуртка. З коротких документальних згадок про Київ. братську школу, зокрема, як про уч-ще «словяно-росского» та «еллінo-греческого язика», дослідники роблять висновки, що гол. акцент у школі робився на вивченні слов'ян. граматики та грец. мови. Тут також студіювалися польська та латина, вірогідно — церк. спів, арифметика, риторика, тлумачилися елементарні філос. та богословські поняття. Школа була всестановою (див. *Стани*). Про чисельність її учнів даних не збереглося (відомо, однак, що 1622 «Вірші на жалосний погреб» гетьмана П.Конашевича-Сагайдачного виголошувало 20 вихованців, ще кілька осіб засвідчені в інших згадках).

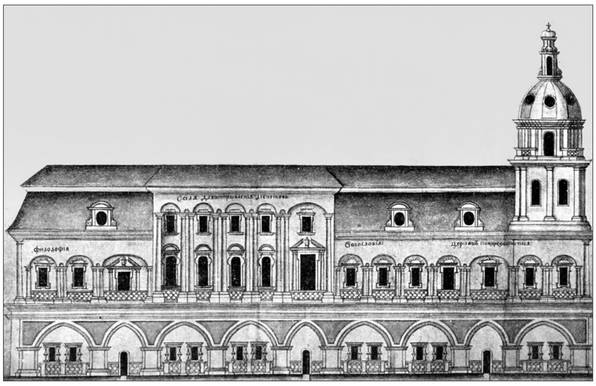
Наступний етап історії КМА пов'язаний з ім'ям Петра (*Могили*), який після номінування архімандритом *Києво-Печерської лаври* (1627) планував заснувати в цій обителі заклад із передовою на той час системою навчання. Однак митрополит Київ. Іов (Борецький) не погоджувався на реалізацію цього проекту з огляду на протидію, по-перше, консервативного правосл. *духовенства*, яке підозрювало в ньому катол. змову, а по-друге, Богоявленського братства, що побоювалося конкуренції своїй школі. За здійснення задуму Петро (Могила) взявся 1631, після возведення на митрополичий престол ще консервативнішого Ісаї (*Копинського*), і навіть отримав на це патріарше благословення. Він заснував т. зв. Лаврську школу. Однак різка протидія киян, яких підтримали й *козаки*, змусила шукати компроміс. Ним стало об'єднання лаврської та братської шкіл і закріплення за архі-

Щирський І. Київська академія. Фрагмент тези на честь П. Колачинського. 1697—1702. Мідьорит.

Сонячний годинник П. Брульйона на території Києво-Могилянської академії. 18 ст. Фото кінця 20 ст.

Києво-Могилянська академія. Старий академічний корпус. Південний фасад. 1730—1740.

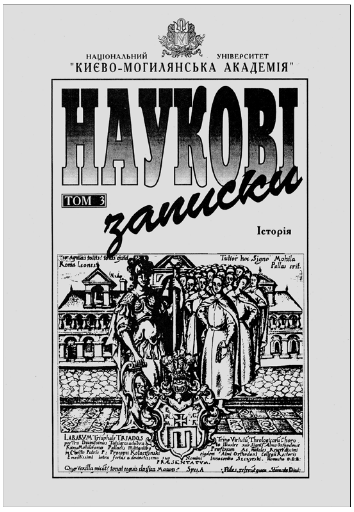
мандритом титулу старшого братчика, протектора і фундатора, що поклало початок існуванню на Подолі **Київського колегіуму** (від 1632). Лише 1635 король *Владислав IV* Ваза санкціонував створення нової школи, але без права власної юрисдикції та дозволу викладати вищі за логіку та діалектику дисципліни (останнє означало заборону на викладання богослов'я). Київ. колегіум орієнтувався на характерний для того часу західноєвроп. гуманістичний тип навчання, який поширився також на тер. *Речі Посполитої*, зокрема й на укр. землях, у вигляді протестантських г-зій та єзуїтських колегій (див. *Єзуїтські школи*). Головно від чинної в останніх системи виховання багато чого перейняв Петро (Могила). Однак саме через протидію *єзуїтів*, а також окремих вищих коронних урядовців Київ. колегіуму не дозволено було стати закладом підвищеного рівня: не було дозволено викладати богослов'я. Програма студій складалася зі шкіл інфіми, граматики, синтаксими, поетики, риторики і логіки та діалектики. Проте вже Інокентій (*Гізель*) у 1646/47 навч. році не лише прочитав у колегіумі повний філос. курс, а й на останніх лекціях зробив вступ до богослов'я. За гол. мову навчання слугувала латина, її спудеї мали засвоїти в граматичних класах; значно менше часу відводилося на студіювання грец. мови. Невід'ємним елементом навч. процесу були диспути. Кер-во колегіуму не раз піднімало питання про надання своєму закладові прав, подібних до тих, якими користувалася Краківська академія (про підвищення статусу колегіуму йшлося й у *Гадяцькому договорі 1658*, однак останній так і не набув чинності). Богословський курс у колегіумі почав викладатися лише після підпорядкування 1685—86 Київ. митрополії *Московському патріархатові*, уперше його прочитав 1689 Йоасаф (*Кроковський*). Рос. цар *Петро I* своєю грамотою від 11 січ. 1694 підтвердив право колегіуму на викладання богослов'я. Царська грамота від 26 верес. 1701 (її появу спричинив масштабний конфлікт між київ. *міщанами* та викладацькою і студентською корпорацією) підтверджувала надані 1694 колегіуму привілеї та декларувала, що цей навч. заклад має незалежний від міськ. уряду юрид. статус. У цьому документі колегіум іменується «академією». Це дало дослідникам підставу вести мову про те, що 1701 в історії КМА настав новий етап — власне академічний. Однак слід зазначити, що ще до 1701 в документах, які стосувалися КМА, вже вживався термін «академія» на її означення, так само як і після 1701 КМА продовжували іменувати «колегіумом» та «латинською школою».

Головний корпус Національного університету «Києво-Могилянська академія». Фото початку 21 ст.

Періодом розквіту КМА вважаються перші 6 десятиліть 18 ст. Навч. курс тривав 12 років і складався із 8 шкіл. У класі аналогії впродовж року учні вивчали елементарну слов'ян., польс. і частково лат. граматику, в наступних трьох класах (тривали по року) вдосконалювали вміння розмовляти та писати латиною, далі опановували: піїтику (1 рік; навчалися складати поетичні твори), риторику (1 рік; вивчали мист-во красномовства), філософію (2 роки; студіювали діалектику, логіку, фізику, математику і метафізику, а також етику). Богословський курс (спочатку чотирирічний, а з 1775 — дворічний) був ще ширшим і, крім власне богословських наук (догматики, моральної теології), включав освоєння необхідних у галузі релігії знань. У шести нижчих класах також студіювалися катехізис, арифметика і, вірогідно, геометрія.

Крім осн. курсів, в академії впродовж 18 ст. в різний час могли викладатися ще й ін. дисципліни. 1738 було запроваджено вивчення гебрейської, грец. та нім., а 1753 — франц. мов. 1766 серед предметів фігурували «познание глобуса», географія, арифметика, а також скорочений курс універсальної історії. 1783 в навч. процес починає запроваджуватися рос. мова, від 1788 — окремі класи чистої і змішаної математики.

Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Історія. Т. 3. К., 1998. Обкладинка.

Ще Петро Могила створив при Київ. колегіумі б-ку, подарувавши їй свої книги. З часом академічна книгозбірня стала однією з найбільших та найбагатших в Україні. 1780 вона налічувала понад 8 тис. книг, однак того ж року істотно постраждала від пожежі. Втрати відновлювалися шляхом пожертв, приєднання до фонду створеної 1768 бурсацької б-ки, придбання друкованої продукції.

На чолі Київ. колегіуму, згодом — Київ. акад. — стояв ректор, ним, зазвичай, був настоятель Києво-Братського Богоявленського монастиря, при якому існував навч. заклад. Ректор, як правило, викладав філософію, а після 1689 — богослов'я. Йому допомагав префект, який переважно посідав братське намісництво та викладав спочатку риторику, а згодом — філософію. Від 18 ст. (починаючи з цього періоду в розпорядженні дослідників уже є достатні документальні свідчення про стан справ у КМА) на посади викладачів КМА пропонувалися кандидатури київ. ченців, які закінчили студії в КМА. Відповідні пропозиції вносилися ректором і префектом чи Київ. духовною консисторією, а

остаточно схвалювалися митрополитом Київським.

Двері Київ. колегіуму, пізніше — Київ. акад. — були відчинені для всіх верств нас. Окрім того, тут навчалися вихідці не лише з укр., а й з ін. земель; поряд з українцями студентами були білоруси, росіяни, серби, румуни, греки, молдовани. Достовірно відомо, що на 1737 у КМА навчалися 367, на 1738 — 494, на 1739 — 536, на 1740 — 567, на 1741 — 687, у 1742/43 навч. році — 822, у 1743/44 — 902, у 1744/45 — 1110, у 1764/65 — 1159 студентів. Починаючи з 1766 і до 1769 чисельність студентів завжди перевищувала 1000 осіб щорічно, але на 1772 зменшилася до 487, що було пов'язано з епідемією чуми в Києві. У наступні роки студентська корпорація знову зростала і протягом 1777—80 налічувала щорічно понад 800, а на поч. 19 ст. в середньому — 1200 осіб.

Від 1760-х рр. в історії КМА настає епоха реформ. До змін системи навчання, окрім потреби оновлення програми, спонукало й те, що в КМА, як і в решті подібних закладів у *Російській імперії*, під одним дахом поєднувалися школи різних навч. ступенів — від найнижчого до найвищого. У цей час висуваються і обговорюються пропозиції про створення на базі академії ун-ту (зокрема, про це йдеться в проекті гетьмана К.*Розумовського* 1763), однак вони не знайшли підтримки царського уряду. Тому КМА поступово еволюціонувала в напрямі перетворення на суто духовний навч. заклад. Серед її вихованців починають переважати вихідці з родин священно- та церковнослужителів (на поч. 19 ст. їх налічується понад 80 % від заг. числа студентів). Запровадження в життя положень духовно-навч. реформи 1798 ще більш прискорило процес такого перетворення.

Кардинальна модернізація духовної освіти в Рос. імперії почалася 1809 (після реформи світської освіти). Спочатку реформували Санкт-Петерб. духовну акад.; потім, 1814, на основі нового вдосконаленого уставу відкрили Моск. духовну акад., а ще через кілька років черга дійшла й до Київ. акад., яку 1817 тимчасово закрили. Функціонувати за новим уставом (1814) Київ. акад. розпочала 1819 як *Київська духовна академія*.

Роль КМА в історії України та ін. народів важко переоцінити. Від самого початку своєї діяльності вона спричинила піднесення інтелектуального рівня укр. молоді; її правосл. дух, доповнений латино-польс. формою та змістом, спочатку був перепоною полонізації, а після 1686 — *русифікації* укр. *еліти*. Багато випускників КМА, напр., *Димитрій Ростовський*, Йоасаф Бєлгородський (див. *Горленки)*, Іоанн Тобольський (Максимович), за своє подальше подвижницьке життя були канонізовані правосл. Церквою, чимало колиш. її студентів посіли вищі церк. ієрархічні щаблі в усій Рос. імперії, сприяли створенню системи навч. закладів в усіх *єпархіях*, розвитку чернечого життя, служили в армії як військ. духовенство, зрештою — поповнювали середовище укр. парафіяльного духовенства. З-посеред її вихованців були також відомі представники тогочасної світської укр. еліти, а також особи, які здобули визнання через внесок у розвиток освіти, історії, літ., філософії, музики, арх-ри, медицини. (До енциклопедії «Києво-Могилянська академія в іменах, XVII—XVIII ст.», 2001, в якій зібрано та систематизовано інформацію про вихованців КМА, які залишили про себе значніший чи менший слід в історії, включено статті про майже 1500 персон. Однак є підстави вважати, що цей перелік можна множити й далі.)

24 серп. 1992 в корпусах колиш. Київ. акад. та Київ. духовної акад., що були на той час зайняті Вищим військ.-політ. мор. уч-щем, згідно з розпорядженням Голови ВР України «Про відродження "Києво-Могилянської академії", вищого навчального закладу, на її історичній території» від 19 верес. 1991, було офіційно відкрито Ун-т «Києво-Могилянська академія». Із верес. цього ж року тут розпочали навчання 200 студентів. 19 трав. 1994 указом Президента України Ун-ту «КМА» надано статус «національний», а 30 черв. 1994 Міжгалузева респ. акредитаційна комісія надала йому 4-й рівень акредитації.

В основу діяльності оновленої КМА покладено принцип демократичності та самоврядування. Ун-т сприяє самореалізації студентів, викладачів, працівників та творенню високоосвіченої особистості. Вступ до вузу відбувається на підставі одноденного тестування за конкурсом, що створює рівні умови для всіх абітурієнтів. 2004 взяти участь у проведенні такого конкурсу запрошувалися представники ЗМІ, а перевірка відповідей транслювалася за допомогою мережі Інтернету в режимі реального часу.

Нині КМА є наук.-навч. центром: окрім 6 ф-тів (гуманітарних наук, природничих наук, правничих наук, екон. наук, соціальних наук і соціальних технологій, інформатики), при ньому діють 21 наук. установа (дослідні центри, зокрема з вивчення спадщини КМА, лабораторії, ін-ти), а також наук. б-ка. Щорічно в січні в рамках «Днів науки» відбувається загальноакадемічна наук. конф. «Україна: людина, суспільство, природа». Від 1996 видаються «Наукові записки НаУКМА», з 1998 — збірник наук. праць «Магістеріум».

Термін навчання на бакалавраті (базова вища освіта) — 4 роки, на магістеріумі (повна вища освіта) — 2 роки (зі спеціальності «Правознавство» — 1 рік). З деяких спеціальностей можлива однорічна програма підготовки спеціаліста. Діють дворічні аспірантура та докторантура.

Навч. процес має низку особливостей: самостійне формування індивідуального навч. плану; вибіркове прослуховування фахових курсів, які читають запрошені провідні вітчизн. та зарубіжні спеціалісти; можливість зміни спеціальності чи відвідування вибіркових дисциплін, пропонованих ін. ф-тами; поділ навч. року на триместри та обов'язковий тиждень самостійної роботи в триместрі; рейтингова 100-бальна система оцінювання знань; укр. та англ. робочі мови. В ун-ті діє Культ.-мистецький центр, до складу якого входять, зокрема, галерея мист-в, експериментальний театр-студія, студентський театр «Ludus», хорова капела «Почайна», студентський кіноклуб, лабораторія старовинної музики. Від другого ро-

Печатка Академії 18 ст.

ку навчання кращим студентам (за успіхи в навчанні, наук. чи творчій роботі) встановлено іменні та персональні стипендії. Сучасні спудеї мають свій колегіальний виборний орган самоврядування, що представляє їхні права перед університетською адміністрацією, — Студентську колегію, а також Спудейське братство.

Ун-т опікується кількома середніми навч. закладами — колегіумами, один з яких створений 1999 у Тбілісі (Грузія); тісно співпрацює з низкою орг-цій, серед яких: Міжнар. благодійний фонд відродження КМА, Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», журнал «Кіно—Театр», Брит. рада (British Counsil), Центр сучасного мист-ва та ін. При ун-ті створено вид-во «Дух і Літера», на його тер. знаходиться редакція «Українського гуманітарного огляду» (при Т-ві дослідників Центр.-Сх. Європи).

У Києво-Печерській друкарні. Фото початку 20 ст.

На тер. ун-ту у своєму, спорудженому ще у 18 ст., приміщенні діє Благовіщенський храм *Української православної церкви Київського патріархату.*

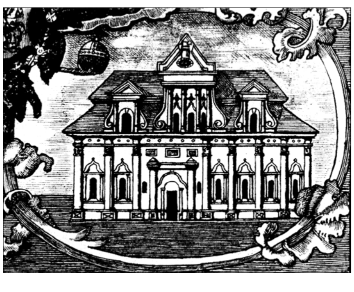
Будинок колишньої Києво-Печерської друкарні. Південний фасад. Фото початку 21 ст.

Дж.*:* Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Отделение II (1721—1795 гг.), т. 1—5. К., 1904—08; Те саме. Отделение III (1796—1869 гг.), т. 1—5. К., 1908—15; Києво-Могилянська академія кінця XVII — початку XIX ст.: Повсякденна історія. К., 2005.

Літ.: *Булгаков М., иеромонах.* История Киевской академии. СПб., 1843; *Асконенский В.* Киев с древнейшим его училищем Академиею, ч. 1—2. К., 1856; *Його ж.* История Киевской духовной академии по преобразовании ее в 1819 году. СПб., 1863; *Голубев С.Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. (Опыт церковно-исторического исследования), т. 1. К., 1883; *Його ж.* История Киевской духовной академии, вып. 1: Период до-Могилянский. К., 1886; *Петров Н.И.* Киевская академия во второй половине XVII века. К., 1895; *Серебренников В.* Киевская Академия с половины XVIII века до преобразования ее в 1819 году. К., 1897; Указатель церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. К., 1897; *Голубев С.Т.* Киевская академия в конце XVII и начале XVIII столетий. Речь, произнесенная на торжественном акте Киевской духовной академии 26 сентября 1901 года. К., 1901; *Вишневский Д.* Киевская академия в первой половине XVIII столетия. К., 1903; *Петров Н.И.* Значение Киевской академии в развитии духовных школ в России с учреждения Св. Синода в 1721 году и до половины XVIII века. «Труды Киевской духовной академии», 1904, № 4—5; *Його ж.* Киевская академия в царствование императрицы Екатерины II (1762—1796 гг.). К., 1906; *Титов Ф., профессор, протоиерей.* Киевская академия в эпоху реформ (1796—1819), вып. 1—3. К., 1910—12; *Харлампович К.В.* Малороссийское влияние на великороссийскую церковную жизнь, т. 1. Казань, 1914; *Sydorenko A.* The Kievan Academy in the Seventeenth Century. Ottawa, 1977; *Хижняк З.І.* Києво-Могилянська академія. К., 1981; The Kiev Mohyla Akademy. «Harvard Ukrainian Studies». 1984, vol. 8, nr. 1—2; Києво-Могилянська академія в іменах, XVII—XVIII ст. К., 2001; *Титов Ф., профессор, протоиерей.* Императорская Киевская духовная академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615—1915 гг.). Историческая записка. К., 2003; «Наукові записки НаУКМА», 2004, т. 35: Київська академія; Інтернет-сайт: Національний університет «Києво-Могилянська академія» (http://www.ukma.kiev.ua/).

М.В. Яременко.

КИ́ЄВО-ПЕЧЕ́РСЬКА ДРУКА́РНЯ — культ.-освіт. осередок, провідний центр друкарства в Україні в 17—18 ст. Заснована 1615 архімандритом *Києво-Печерської лаври* Єлисеєм (*Плетенецьким*), який купив друкарню Балабанів, зібрав освічених людей, що знали друкарську справу, і для потреб друкарні заснував у володінні монастиря в м. *Радомишль* папірню. Першим друком стало Євангеліє (1616). Видавалися Євангеліє, Псалтирі, Часослови, Служебники, Октоїхи, Тріоді, *Четьї мінеї* та ін. Було вперше опубліковано в перекладі з грецької церковнослов'янською мовою такі фундаментальні богословські праці, як «Бесіди Іоанна Златоуста на 14 послань св. апостола Павла» (1623) та «Бесіди Іоанна Златоуста на діяння св. апостолів» (1624). Одночасно друкувалися панегірики, першим був панегірик О.Митури, присвячений Єлисею (Плетенецькому) (1618), вірші Касіяна (*Саковича*), полемічні твори, проповіді Захарія (*Копистенського*), Петра (*Могили*), Лазаря (*Барановича*), Іоаникія (*Ґалятовського*), Інокентія (*Ґізеля*), Антонія (Радивиловського), Стефана (*Яворського*), Феофана (*Прокоповича*) та ін. Серед навч. літ. — «Лексикон» Памва (*Беринди*; 1627), букварі, *«Синопсис»* (1674). У 30-х рр. 17 ст. розпочалося друкування латинською та польс. мовами. З діяльністю друкарні пов'язаний розвиток таких жанрів, як передмови, присвяти, геральдичний вірш, що супроводжували майже кожне видання. Частина текстів у церковнослужебних книгах, а також вірші, присвяти, передмови та післямови друкувалися книжною укр. мовою. Для києво-печерських друків характерний високий поліграфічний рівень. Вони мали текстові і титульні ілюстрації, містили портрети, батальні сцени, герби меценатів, прикрашалися різноманітними заставками, кінцівками, ініціальними літерами з характерним для укр. нар. мист-ва рослинним і тваринним

Друкарня Києво-Печерської лаври. З гравюри на міді. 1758.

«Часословъ». Видання Києво-Печерської друкарні. 1616. Титульний аркуш.

орнаментом. Застосовувався двоколірний друк, різноманітні шрифти. Серед художників-граверів вирізнялися Памво (Беринда), Тимофій Петрович, *Ілля* (автор понад 500 ілюстрацій до Біблії, яка так і не була видана), Прокопій, Іван Щирський, О.*Тарасевич*, Л.*Тарасевич*, Н.*Зубрицький* та ін. До кращих ілюстрованих видань належать *Анфологіон* (1619), Тріодіон (1631), Євангеліє учительне (1637), Требник (1646; див. *«Требник» Петра Могили*), *Патерик Києво-Печерський* (1661). Друкарня також видавала окремі граверні відбитки. У книжній графіці, як і в літ., простежується становлення і розвиток нового худож. стилю — *бароко*. Високим худож. рівнем відзначалися й оправи київ. друків. Проте внаслідок репресивного указу Найсвятішого Синоду (див. *Синод*; 21 лют. 1721), за яким друкарням на *Лівобережній Україні* дозволялося друкувати лише церковнослужебну літ., звіривши її попередньо з синодальними виданнями, репертуар видань К.-П.д. значно звузився. Осн. увага приділялася тепер друкуванню книг для потреб церк. служби, видавалися також букварі, морально-дидактична літ. Не маючи змоги розширити репертуар за рахунок світської літ., видавці значну увагу звертали на худож. оформлення та удосконалення поліграфічної техніки. Особливо вирізняються мистецьким оздобленням та друком Апостол 1722, Псалтир 1728, Часослов 1751 та ін., тези диспутів у Київ. акад. (див. *Києво-Могилянська академія*). З друкарнею пов'язана діяльність таких відомих граверів, як Г.*Левицький*, Аверкій Козачківський. 1787 для потреб Київ. акад. при друкарні відкрито філію, де друкувалися гражданським шрифтом граматики, проповіді Іоанна (Леванди), згодом істор. описи *Києва*, *Софійського собору* та Києво-Печерської лаври, календарі. На поч. 19 ст. розвиткові гражданського книгодрукування сприяв митрополит Київський Євгеній (*Болховітінов*). Друкарня продовжувала видавати підручники для нар. та духовних уч-щ. Під час *польського повстання 1863—1864* в друкарні таємно надрукували відозву до селян «Золота грамота», газ. «Великорус» і «Одродження». У 19 ст. друкарня була організованим і прибутковим підпр-вом, видавала церковнослужебну та богословську літ., букварі, житія, повчання, календарі, обслуговувала *Київську духовну академію*, друкувала «Воскресные чтения», *«Труды Киевской духовной академии»*, окремі граверні відбитки — Печерської Божої матері, св. *Варвари великомучениці*, види Києво-Печерської лаври, київ. монастирів. Її видання користувалися популярністю і авторитетом у країнах правосл. ареалу, справляли вплив на розвиток поліграфії в Рос. д-ві. У *Москві* в 2-й пол. 17 ст. існувала спеціальна книжна лавка києво-печерських друків. При друкарні працювала палітурна майстерня. Обкладинки видань також вирізнялися високим худож. смаком. Припинила діяльність 1918. У приміщенні друкарні з 1972 діє *Музей книги і друкарства України*.

Літ.: *Троцкий П.* Типография Киево-Печерской лавры. В кн.: Труды Киевской духовной академии, т. 1—2. К., 1865; *Титов Ф.* Типография Киево-Печерской лавры. Исторический очерк (1606—1616—1721), т. 1. К., 1915; *Маслов С.І.* Українська друкована книга XVI—XVIII вв. К., 1925; Українська книга XVI—XVII—XVIII ст. К., 1926; Книга і друкарство на Україні. К., 1965; *Исаевич Я.Д.* Преемники первопечатника. М., 1981; *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні, кн. 1—2. Львів, 1981—86; *Степовик Д.В.* Українська графіка XVI—XVIII століть. Еволюція образної системи. К., 1982; *Огієнко І.І.* Історія українського друкарства. К., 1994; *Ісаєвич Я.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002; *Кагамлик С.* Києво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури (XVII—XVIII ст.). К., 2005.

О.М. Дзюба.

КИ́ЄВО-ПЕЧЕ́РСЬКА ЛА́ВРА, Свято-Успенська Києво-Печерська лавра — православний чол. монастир. Розташований на узгір'ях правого берега *Дніпра* в *Києві*. Свою назву отримав від

Освячення Успенського собору Києво-Печерської лаври. Ілюстрація до книги «Патерик Печерський». Гравюра Л. Тарасевича. 1702.

печер, де оселилися перші його мешканці. Початок історії монастиря відображено у давньоруських літописах та *Патерику Києво-Печерському*. Засновником обителі був Антоній (див. *Антоній Печерський*), який прийняв постриг на Афонській горі (див. *Афон*). Успіх духовного життя Антонія дав змогу ігумену Єсфігменського монастиря благословити Антонія і відправити його на батьківщину з пророцтвом,

Успенський собор, будівлі над Ближніми та Дальніми печерами Києво-Печерської лаври. Фрагмент титульного аркуша до книги «Бесіди на 14 послань св. апостола Павла» Іоанна Златоуста. Майстер Тимофій Петрович. 1623.

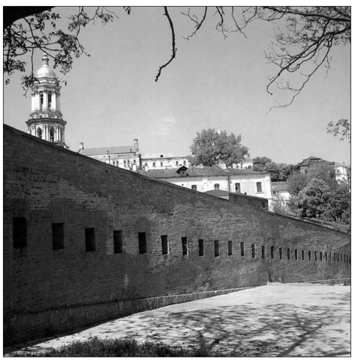

Перша і остання сторінки грамоти російського царя Петра І Києво-Печерській лаврі 16 жовтня 1720.

що від нього поширюватиметься чернецтво на Русі. Повернувшись у Київ, Антоній оселився у варязькій печері на *Берестові*, яку літопис називає печерою першого київ. митрополита — русина *Іларіона*, який усамітнювався в ній для молитви. 1051 вважається роком заснування печерної обителі, прибуття до неї братії та постригу її. Коли ченців стало дванадцять, вони розширили печери, влаштували першу печерну церкву Різдва Пресвятої Богородиці, трапезну та келії. На початку 1060-х рр. вел. кн. *Ізяслав Ярославич* подарував монастиреві гору над печерами, де ігумен Варлаам і братія заклали собор Успіння Пресвятої Богородиці, келії, обнесли «стовпієм» монастир, що з того часу мав назву Печерського. Печери перших ченців одержали назву Дальніх або Феодосієвих. Бл. 1062 Антоній призначив ігуменом монастиря Варлаама, а сам викопав печеру на іншій горі, в якій усамітнився до кінця життя. Започатковані тут Антонієм печери згодом стали називати ім'ям їх засновника — Антонієвими — або Ближніми. Бл. 1063 вел. кн. Ізяслав Ярославич перевів ігумена Варлаама у новозбудований Свято-Димитрівський монастир (рештки його споруд виявлено на території *Київського Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря*). Братство Печерської обителі обрало другим ігуменом монастиря Феодосія (див. *Феодосій Печерський*). За нього кількість ченців збільшилася до 100, було визначено правила чернечого життя, в основу яких покладено статут Студійського монастиря, з часом ці правила поширилися на всі ін. обителі *Київської Русі*. Тому Феодосія називають засновником чернечого життя на Русі і вшановують нарівні з Антонієм Печерським. Печери з часом перетворилися на складний підземний комплекс, призначений для поховання братії.

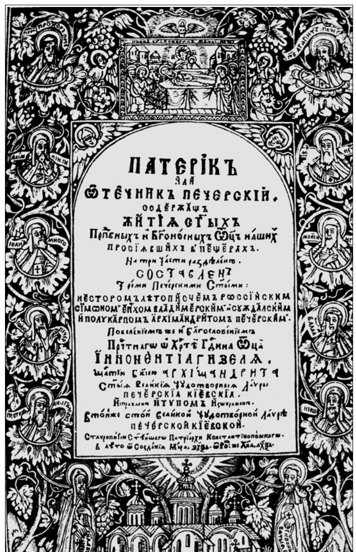

Дзвіниця Києво-Печерської лаври. Архітектор Й.-Г. Шедель. 1731—1745. Фото початку 20 ст.

Фортечний мур нижньої території Києво-Печерської лаври. 1843—1845. Фото початку 21 ст.

Вже за часів Київської Русі сформувався наземний архіт. ансамбль монастиря. У 1070-х рр. почалося інтенсивне буд-во не тільки дерев'яних, а й мурованих споруд. Феодосій доклав багато зусиль для розширення і благоустрою монастиря, саме він заклав 1073 собор Успіння Пресвятої Богородиці (див. *Успенський собор у Києві*), буд-во якого продовжив ігумен монастиря з 1074 Стефан. Його наступник з 1078 Никон завершив спорудження собору. Незважаючи на бідність, обитель за ігуменства Феодосія влаштувала особливий двір з церквою, трапезною та притулком для нужденних, на утримання яких Печерський монастир давав десяту частину своїх прибутків. На поч. 12 ст. споруджено Свято-Троїцьку надбрамну церкву, трапезну, у кін. 12 ст. верхню територію обнесено фортечним муром. Монастирське буд-во мало великий вплив на розвиток давньоруської арх-ри, тут було створено новий тип храму — собор Успіння Пресвятої Богородиці, після зведення й освячення якого на Русі з'явилися десятки аналогічних церков. В монастирі швидко розвивалося мистецтво живопису, різьблення по дереву і каменю, художньої обробки металу. Уже з 11 ст. він став визначним церковно-політичним і культурним осередком, з яким рахувалася навіть князівська влада. В 11—12 ст. печерських ченців можна було зустріти на Афоні, в Болгарії, *Константинополі* та ін. місцях. У монастирі

Патерик Києво-Печерський. Гравюра Іллі. 1661. Титульний аркуш.

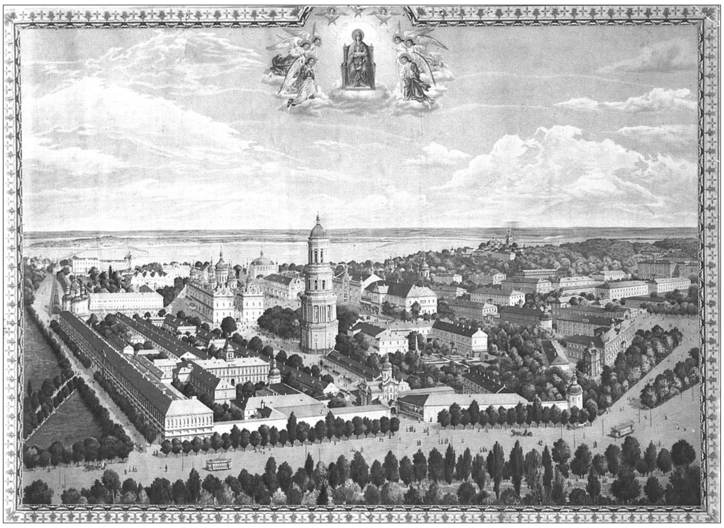
жили і працювали іноземці: вірмени, грузини, половці, сирійці, греки, болгари, серби, угорці та ін. Він активно протистояв політиці *Візантії*. Але головним завданням монастиря, який виник у період становлення і утвердження християнської релігії в Київській Русі, було виховати християнина, прищепити людям християнські ідеали, правила співжиття, мораль, викорінити з побуту і духовного життя *язичництво*. Видатним подвижником Печерського монастиря був ігумен Феодосій, повчання якого мають практичну спрямованість — посіяти зерна християнської моралі серед народу, прищепити ченцям та можновладцям почуття їхнього високого обов'язку перед Богом і людьми. Збереглися проповіді ще одного подвижника — постриженця й архімандрита Печерського монастиря Серапіона, призначеного 1274 єпископом Володимирським і Суздальським. З ченців обителі вийшло багато православних ієрархів, які поступово витісняли з єпископських кафедр греків і утверджували незалежність руської церкви, що мало в тих умовах першорядне політичне значення. До поч. 13 ст. із їх числа в різні регіони Русі було призначено 50 єпископів. У 12 ст. Печерський монастир домігся виходу з-під опіки константинопольського патріарха (див. *Константинопольський патріархат*). 1169 отримав титул *лаври*, що надавало великі привілеї й у певних межах автономію. З того часу він мав статус великокнязівської архімандрії і *ставропігії*, а його настоятелі іменувалися архімандритами, незалежними від влади митрополита Київського.

Києво-Печерський монастир відіграв велику роль у розвитку літератури, мистецтва, архітектури, прикладного мистецтва, книгодрукування, науки і освіти. У Лаврі жили та працювали відомі проповідники, літописці, вчені, лікарі, будівничі, маляри, знавці церковного співу. З монастирем пов'язаний початок літописання на Русі. Першим відомим літописцем був Іларіон (у схимі — Никон; див. *Никон*), який почав збирати матеріали для літописного зводу у 1060-х рр., а завершив бл. 1073, надавши давньоруському літописанню антигрецької спрямованості. Бл. 1113 чернець *Нестор* упорядкував видатну пам'ятку вітчизняного літопису — «*Повість временних літ*». У 1-й третині 13 ст. створено оригінальну пам'ятку літератури «Патерик Києво-Печерський». Іконописець *Алімпій* (прийняв постриг 1087) не тільки створив відмінний від візантійського напрям у давньоруському живописі, а й був основоположником школи відновлення живописних творів. Лікарське мистецтво знав засновник монастиря Антоній, який лікував хворих травами. Його учень *Агапіт* уславився як «безмездний врач», зцілюючи людей без винагороди. Збереглися відомості про те, як він врятував життя кн. *Володимиру Мономаху*. Медичними знаннями володіли ченці Єфрем, Даміан, Іпатій та ін. Початок стаціонарної лікарні в Печерському монастирі поклав кн. луцький та остерський *Святослав Давидович*, який прийняв тут 1106 постриг і став відомий як Микола Святоша. Він був засновником Свято-Микільського лікарняного монастиря Лаври, що діяв до 1920-х рр.

1096, під час половецького нападу, і 1240, під час нашестя орд *Батия*, Лавра була пограбована та частково зруйнована. Відомостей про монастир 13—14 ст. майже не збереглося. Найчастіше він згадується з 2-ї половини 14 ст., коли *Велике князівство Литовське* (ВКЛ) захопило всю західну Русь і більшу частину пд.-зх. Русі. Монастир поступово відновлювався, проте ВКЛ не могло захистити укр. землі від постійних набігів татар. Особливо сильні руйнування Києву та Печерському монастирю спричинили орди *Менглі-Гірея I* 1482. Незважаючи на набіги татар і спустошення, в 13—15 ст. Києво-Печерський монастир впливав на розвиток церкви у суміжних руських землях, в яких його ченці заснували кілька нових обителей. Монастир відзначався аскетичним життям своїх подвижників, навіть деякі князі приходили в Лавру і залишалися в ній назавжди. 1439 тут прийняв постриг з ім'ям Феодосій кн. Федір *Острозький* і передав обителі все своє майно. Собор Успіння Пресвятої Богородиці з серед. 14 ст. став усипальницею князівських та інших знатних родів, з кінця 16 ст. собор та інші місця обителі — місцем поховання ієрархів і світської знаті, чиї родичі робили внесок у монастирську казну і дарували земельні угіддя. Лавра користувалася певною протекцією литов. князів і польських ко-

Трапезна палата з церквою в ім'я преподобних Антонія і Феодосія Печерських Києво-Печерської лаври. Архітектор В. Ніколаєв. 1895. Фото початку 20 ст.

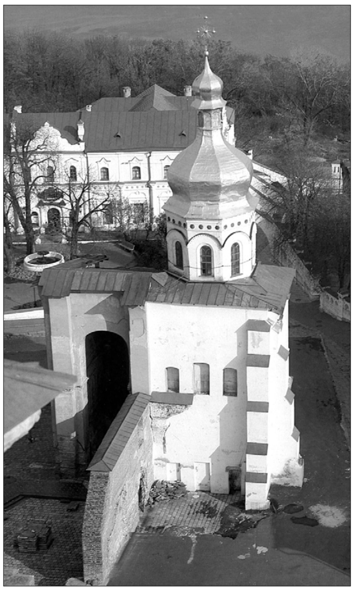
Києво-Печерська лавра. Панорама. Хромолітографія початку 20 ст.

ролів, до яких її настоятелі постійно зверталися з проханням дати підтвердні й нові грамоти на земельні володіння, захистити від зазіхань місцевої світської влади, дозволити самостійно обирати архімандрита тощо. З 1530-х рр. монастир все частіше купував земельні володіння. Станом на 1593 йому належало два міста — *Васильків* і *Радомишль* із замками, два містечка, бл. 65 великих сіл і хуторів, кілька маєтків, два подвір'я, рибні ловища, озера, річкові перевози, млини. Земельні угіддя монастиря знаходились майже в усіх повітах Київщини, а також у Білорусі й Литві.

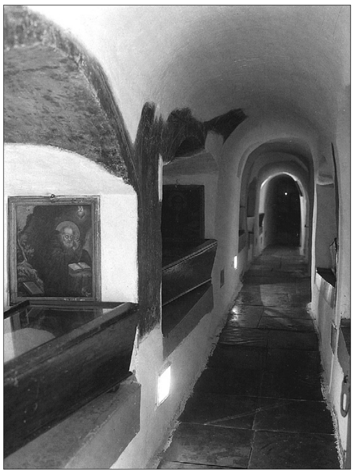
У 13—16 ст. Лавра залишалася культурним центром України. У 14 ст. тут було переписано великим уставом Євангеліє Апракос «Лаврське», яке відрізняється високомистецьким оздобленням; 1406 підготовлено т. зв. Арсеніївську (за ім'ям єпископа Тверського Арсенія, постриженця Лаври), у 1460 — Кассіанівську (за ім'ям печерського крилошанина Кассіана) редакції Патерика Києво-Печерського. 1470 коштом кн. *Семена Олельковича* відбудовано монастир і собор Успіння Пресвятої Богородиці. Лаврська малярня, вірогідно, також продовжувала діяти у 14—17 ст. Збереглися відомості про те, що київський чернець Антоній у 1409 розписував собор у Пскові (нині місто в РФ). Подальший етап розвитку іконописної майстерні монастиря базувався на українських національних традиціях малярства і був пов'язаний зі зростанням ролі Лаври у 17—18 ст. як православного центру.

Після *Люблінської унії 1569* монастир став одним з осередків боротьби проти окатоличення укр. народу. 1592 за протекцією київського воєводи кн. В.-К. *Острозького* він дістав від патріарха Константинопольського підтвердження права ставропігії та гідності лаври. У 16 ст. його матеріально і морально підтримували князі *Вишневецькі*, *Збаразькі*, Корецькі, *Острозькі*, *Сангушки*, *Чорторийські*, шляхетські родини Боїни, Болобани, Горностаї, Гулевичі, Єльці, Загоровські, Киселі, Кішки, Немировичі, Саковичі, Свірські, Солтани, Тризни, Хребтовичі, Чаплії та ін.

У 16—18 ст. історія Києво-Печерської лаври тісно пов'язана з *козацтвом*, яке надавало монастирю політичну і військову підтримку, особливо після *Берестейської церковної унії 1596*. Гетьмани та козацька старшина пожертвували значні кошти на відбудову Лаври і спорудження в ній значної кількості церков і споруд, зокрема фортифікаційних. Козаки разом з ченцями і озброєними мирянами не дозволили греко-католикам оволодіти монастирем та його земельними угіддями у кін. 16 ст. і позбавити сану архімандрита Лаври *Никифора* (*Тура*). Його наступник (з 1599) архімандрит Єлисей (*Плетенецький*) лише в 1605 на прохання князів Острозьких був офіційно затверджений польс. королем *Сигізмундом III* Вазою. Спираючись на козацтво, він вернув монастирю відібрані уніїцями маєтності, перетворив його на визначний культурний осередок України і духовний центр православ'я. Архімандрит брав участь у відновленні укр. правосл. ієрархії, запросив до Києва визначних учених, письменників, перекладачів, художників, друкарів, церк. діячів, утворивши в Лаврі вчений гурток (див. *Вчений гурток Києво-Печерської лаври*), члени якого зробили видатний внесок у розвиток богослов'я, поширення освіти і наукових знань. Серед них — Памво (*Беринда*), Тарасій (Земка), Лаврентій (*Зизаній*), Філофей (Кизаревич), Захарій (*Копистенський*), О.Митура та ін. Вони брали участь у заснуванні Київського братства в 1615, викладали у Братській школі, а Іов (*Борецький*) став її першим ректором (див. *Києво-Могилянська академія*). За архімандритства Єлисея (Плетенецького) постала близько 1615 лаврська друкарня і видала перші одинадцять книжок. Книговидавнича діяльність Лаври відразу була орієнтована не лише на Україну, а й на інші слов'янські країни. Визначне місце в історії Києво-Печерського монастиря належить його архімандриту з 1627, з 1632 — одночасно митрополиту Київському і Галицькому Петру (*Могилі*). Він заснував *Голосіївську пустинь*, провів великі роботи з реставрації і прикрашення печер. 1632 Петро (Могила) дав згоду на об'єднання заснованої ним Лаврської школи з Братською, з яких постав Києво-Могилянський колегіум (пізніше — академія). Велику увагу приділяв роз-

Рештки Іоанно-Богословського вівтаря Успенського собору. Фото кінця 20 ст.

Один з коридорів Ближніх печер. Фото початку 21 ст.

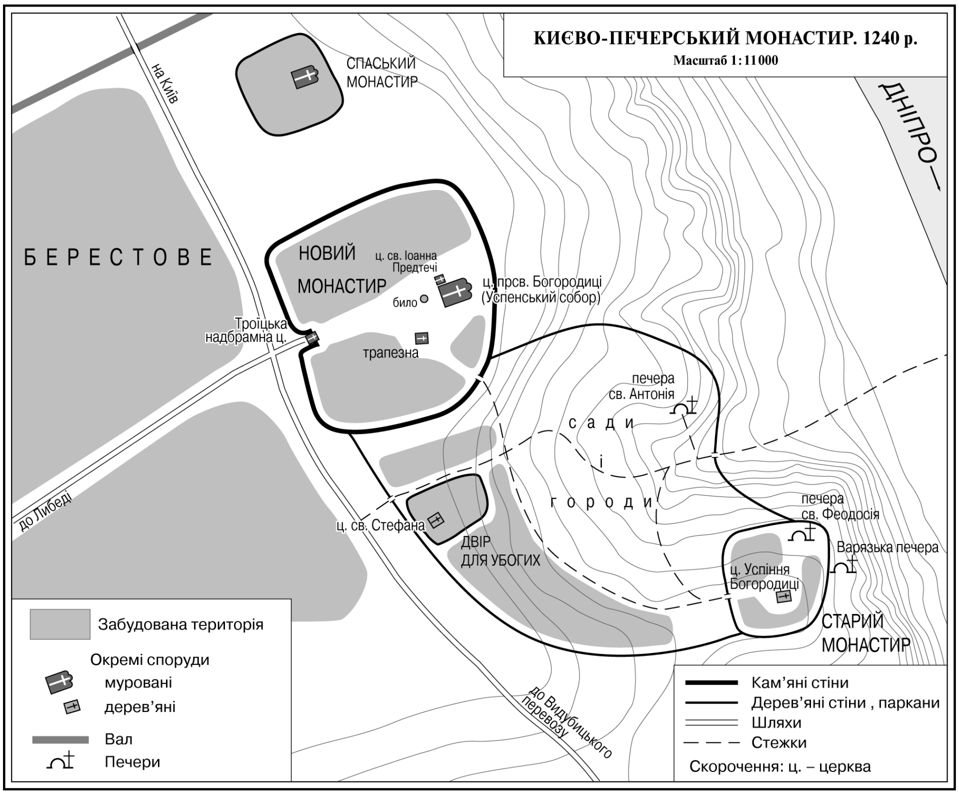

Києво-Печерська лавра. Фото з німецького аероплана. 1918.

витку друкарні, значно збільшив земельні володіння монастиря. Домігся від польс. влади легалізації православної церкви в Україні. Петро (Могила) здійснив першу канонізацію печерських ченців, 1643 долучив до ліку преподобних 69 похованих у печерах осіб. Указом Найсвятішого Синоду від 15 черв. 1762, підтвердженим 8 трав. 1775 і 31 жовт. 1784, дні пам'яті Печерських святих внесено в загальні Місяцеслови, а служби їх — в загальні місячні Мінеї. У Лаврі та Голосіївській пустині Петро (Могила) написав разом з ігуменом Пустинно-Миколаївського монастиря Ісайєю (Трофимовичем-Козловським) капітальний твір «Православне сповідання віри» (Катехізис), схвалений чотирма вселенськими патріархами (див. *Київський православний церковний собор 1640*); кілька релігійно-полемічних книжок, склав Требник. Митрополит був похований у церкві Успіння Пресвятої Богородиці (1647, поховання не збереглося).

Після Переяславської ради 1654 укр. духовенство чинило спротив об'єднанню укр. правосл. церкви з московською. Митрополит Сильвестр (*Косов*) і печерський архімандрит Йосиф (*Тризна*) спочатку відмовилися привести киян, мешканців Печерська і ченців Лаври до присяги на вірність рішенням Переяславської ради. Вони домоглися підтвердження привілеїв Києво-Печерського монастиря царськими грамотами 1654 і 1688. У 1688 патріарх Московський, 1720 — російський цар підтвердили монастирю титул лаври. За новими правилами, лаврська братія мала обирати не одного, а двох або трьох кандидатів у архімандрити в присутності митрополита і гетьмана або представника гетьманської канцелярії. Гетьман мав представляти одного з кандидатів на затвердження царю, і тільки тоді затверджений архімандрит міг висвячуватися у сан патріархом. Для козацтва монастир був головною опорою православ'я, тому він одержував жалувані грамоти на маєтки не тільки від царського уряду, а й від гетьманів України І.*Виговського*, П.*Тетері*, І.*Брюховецького*, П.*Дорошенка*, Д.*Многогрішного*, І.*Мазепи*. Козаки робили значні пожертви на розбудову Лаври. Особливо відзначився доброчинною діяльністю на її користь гетьман І.Мазепа. Його коштом у кін. 17 — на поч. 18 ст. було побудовано монастирський мур з баштами і брамами (понад 1 млн золотих), церкву Всіх святих над Економічною брамою, відновлено Свято-Троїцьку церкву над Святою брамою, позолочено бані собору Успіння Пресвятої Богородиці і прибудовано до нього північний і південний приділи. Гетьман пожертвував 4 тис. рублів на спорудження нової лаврської дзвіниці, подарував села Острог і Ядмівку Баришівського пов. Переяславського полку на утримання монастирського госпіталю. Гетьман І.*Скоропадський* дав 5 тис. руб. на відновлення собору Успіння Пресвятої Богородиці і лаврської дзвіниці, які постраждали під час пожежі 1718. Загалом на реставрацію споруд Києво-Печерської лаври І.Скоропадський разом з усіма козацькими полками пожертвував понад 50 тис. золотих. Лаврські ченці збирали пожертвування і в *Запорозькій Січі* серед низового козацтва. Полковник П.Герцик (див. *Герцики*) побудував власним коштом церкву Воздвиження Чесного Хреста Господнього на Ближніх печерах (1700—04), в якій його й поховано; полковник К.Мокієвський — церкву Різдва Пресвятої Богородиці (1696) на Дальніх печерах.

У 17—18 ст. внаслідок активізації будівельної діяльності в монастирі сформувались ансамблі соборного майдану, Ближніх і Дальніх печер; споруджено оборонні мури з вежами та надбрамною церквою Всіх святих над Економічною брамою. У зв'язку із загрозою шведської інтервенції в 1706—23 монастир із прилеглою територією охопили півколом земляних бастіонів Києво-Печерської фортеці (див. *Київська фортеця*). Пожежа, що сталася вночі проти 22 квіт. 1718, знищила всі дерев'яні споруди та дуже пошкодила муровані будівлі. З 1720 почалися відбудовчі роботи і зведення нових мурованих споруд, здебільшого у такому порядку, який зберігся до наших днів. Будівничі тієї доби намагалися інтерпретувати у камені форми та прийоми укр. нар. буд-ва, а у декоративному обробленні — національні орнамен-

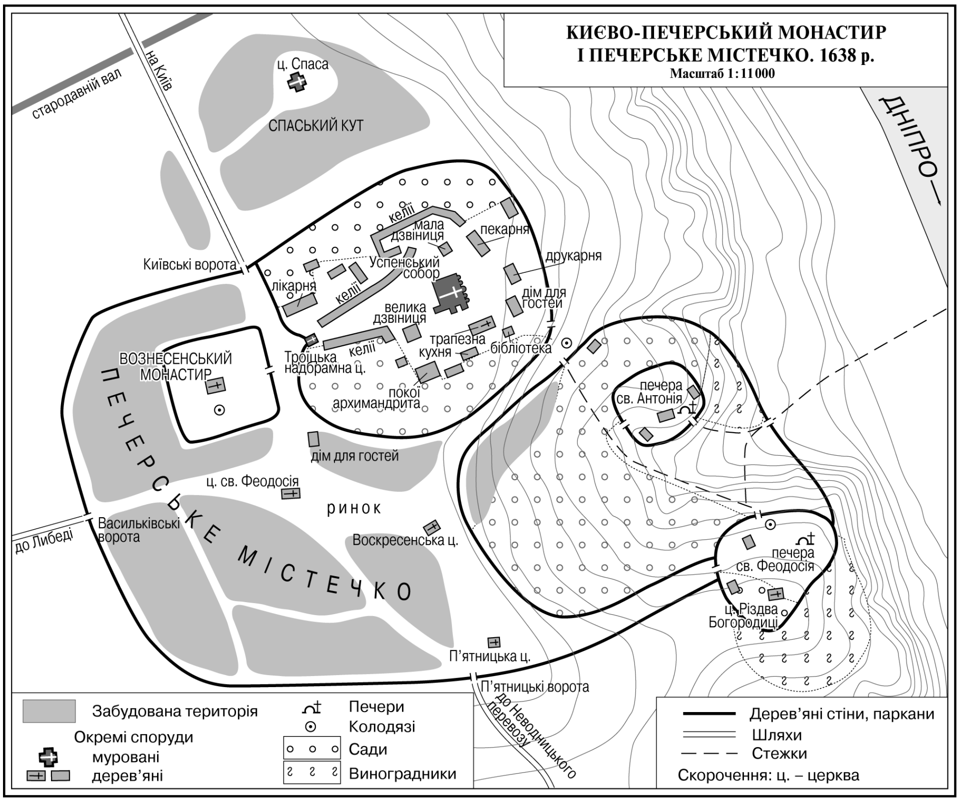
КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКИЙ МОНАСТИР. 1240 р.
Масштаб 1:11000

тальні мотиви. У Лаврі працювали тоді відомі рос. арх-ри Д.Аксамитов, Ф.Васильєв, П.Нейолов, Й.-Г.*Шедель*; чисельні українські майстри кам'яних справ, серед яких С.*Ковнір*, П.Колосовський, І.Лисенко, М.Онищенко, П.Рубашевський, Г.Чирва, сім'ї Горохів і Шароварів, а також десятки каменярів, різьбярів по каменю та дереву, карбувальників і живописців та інших майстрів. Найвизначнішою спорудою цього періоду була Велика лаврська дзвіниця.

У 17—18 ст. визначну роль у культурно-духовному житті країни відігравала лаврська друкарня. За архімандрита Інокентія (*Гізеля*) (1656—83) вона видала Патерик Києво-Печерський (1661, перевид. 1678), відредагований архімандритом «Синопсис або Коротку збірку від різних літописців про початок слов'яно-російського народу» (1674) — перший підручник вітчизняної історії, який у 17—19 ст. видавався 30 разів. Владика сприяв публікації творів Лазаря (*Барановича*), Іоанникія (*Ґалятовського*), Антонія (Радивиловського), домігся дозволу на продаж у Москві виданих у лаврській друкарні книг, 1672 відкрив там першу в Росії спеціалізовану книжкову крамницю. Архімандрит Лаври в 1684—90 Варлаам (*Ясинський*) послідовно відстоював незалежність українського друку, незважаючи на заборону видавати книги без попередньої цензури з боку *Московського патріархату*, якому підпорядкували 1686 укр. правосл. церкву. Із заснуванням Найсвятішого Синоду в 1721 вища церковна влада робила все для того, щоб підпорядкувати лаврську друкарню загальним правилам рос. церковного книгодрукування. Багато зусиль для розвитку книгодрукування в Лаврі доклали і наступники Варлаама (Ясинського) — архімандрити Мелетій (Вуяхевич-Височинський; 1690—97), Йоасаф (*Кроковський*; 1697—1708), Афанасій (Миславський; 1710—14), Іоанникій (Сенютович; 1715—29). Друкувалися книги не тільки церковнослов'ян. і рос., а й грец., лат., польс. мовами. Як і раніше, Лавра розповсюджувала свої видання в Україні, Росії, Польщі, Сербії, Чорногорії, Болгарії, Греції, Туреччині та інших країнах. У кінці 17—18 ст. у друкарні працювали видатні гравери *Ілля*, О.*Тарасевич*, Л.*Тарасевич*, І.Щирський, Д.Галяховський; співробітничали з нею талановиті художники і гравери Г.*Левицький* і А.Козачковський.

У 2-й пол. 18 ст. Києво-Печерський монастир був одним з найбагатших у *Російській імперії*, мав шість приписних монастирів. Його володіння налічували три міста та сім містечок, 120 сіл і хуторів з 56 тис. кріпаків, близько 300 тис. *десятин* орної землі, близько 400 тис. десятин лісових угідь, сотні виробничих і торговельних підприємств (зокрема з-ди з вир-ва скла, рудні, млини, винокурні, цегельні заводи, шинки тощо). 1786 всі монастирські та церковні землі з кріпаками перейшли до казни, але царський уряд залишив за Києво-Печерською лаврою понад 3 тис. десятин землі (городи, сади, ліси, рибні угіддя). Після *секуляризації* 1786 Києво-Печерська лавра як ставропігіальний монастир знаходилась у безпосередньому віданні Найсвятішого Синоду, їй було визначено штат і грошовий оклад на 100 ченців і 100 служителів. *Китаївська пустинь* Лаври призначалася для усамітнення старих печерських ченців, Голосіївська пустинь залишена «до кінця днів» колишньому лаврському архімандриту Зосимі (Валькевичу). За духовними штатами 1797 Лаврі дозволялося мати у штаті додатково десять соборних ієромонахів із семінарською або академічною освітою.

У кінці 18 — на початку 19 ст. відбувалося подальше формування архітектурних комплексів Ближніх і Дальніх печер та інших ділянок монастиря, чому сприяло будівництво келій, будинків блюстителів печер, нових галерей та інших споруд, як за проектами лаврських послушників, зокрема О.Якушкіна (у чернецтві Арсеній), так і цивільних архітекторів І.Кедріна, А.*Меленського*, О.Яновського, військових Київської інженерної команди. 1839 впроваджено посаду лаврського архітектора, яку звичайно обіймав київський єпархіальний архітектор. На цій посаді працювали О.Ветринський, Є.Єрмаков, Г.Наумов (згодом — ієромонах Лаври Євкарпій), В.Ніколаєв, О.Середа, П.Спарро та ін. відомі архітектори. На тер. монастиря по-

КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКИЙ МОНАСТИР І ПЕЧЕРСЬКЕ МІСТЕЧКО. 1638 р.
Масштаб 1:11 000

стійно проводилися ремонтні роботи, здійснювалися добудови і перебудови, зводилися нові споруди на місці старих, ущільнювалась існуюча забудова та освоювалися нові незабудовані ділянки території. Значних змін зазнали і печерні лабіринти. Зі спорудженням залізниці до Києва різко зросла кількість прочан, які відвідували православний релігійний центр. У цей час значна увага приділялася спорудженню корпусів готелів для прочан, зведено електростанцію, водогін, насосну, впорядковано територію. 1874 Лавра придбала подвір'я у *Санкт-Петербурзі*.

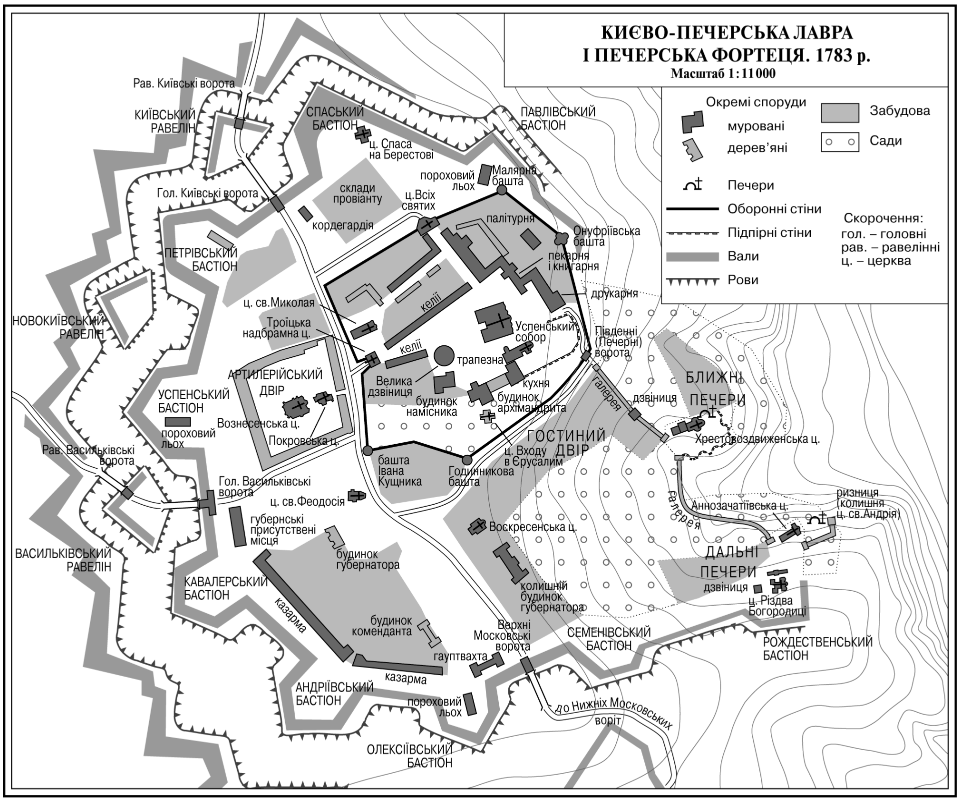
Головна розпорядча влада в монастирі належала його настоятелю. На цій посаді були такі відомі діячі, як Іоанникій (Сенютович; настоятель в 1715—29), Роман (Копа; 1730—36); Іларіон (Негребецький; 1737—40), Тимофій (Щербацький; 1740—48), Йосиф (Оранський; 1748—51), Лука (Білоусович; 1752—61), Зосима (Валькевич; 1762—86). Від 1786 митрополити Київські і Галицькі були одночасно і священноархімандритами (настоятелями) монастиря: 1786—96 — Самуїл (Миславський), 1796—99 — Єрофій (Малицький), 1799—1803 — Гавриїл (*Бануляско-Бодоні*), 1803—22 — Серапіон (Александровський), 1822—37 — Євгеній (*Болховітінов*), 1837—57 — Філарет (Амфітеатров), 1858—60 — Ісидор (Никольський), 1860—76 — Арсеній (Москвін), 1876—82 — Філофей (Успенський), 1882—91 — Платон (Городецький), 1891—1900 — Іоанникій (Руднєв), 1900—03 — Феогност (Лебедєв), 1903—15 — *Флавіан* (Городецький), 1915—18 — Володимир (Богоявленський), 1918—20 — *Антоній* (Храповицький). Виконавчу й контролюючу функції виконував намісник Лаври і очолюваний ним Духовний собор. З лаврських намісників вийшло багато настоятелів монастирів і вищих ієрархів церкви — єпископів, архієпископів, митрополитів.

У кінці 18 — на поч 20 ст. відбулися значні зміни у видавничій діяльності Лаври. З 1786, після підпорядкування монастиря митрополиту Київському і Галицькому, який був членом Найсвятішого Синоду, контроль Синоду за діяльністю друкарні дещо послабився. Розширення тематики видань і зміцнення матеріально-технічної бази друкарні, що поклало початок новому етапу гражданського книгодрукування, пов'язане з діяльністю митрополита Київського і Галицького Євгенія (Болховітінова). Друкарня одержала нове обладнання з Німеччини, було налагоджено виробництво шрифтів у Києві. 1859 тут встановили парову швидкодрукувальну машину, 1863 обладнано хромолітографію. У цей час друкарня випускала щорічно до 100 тис. примірників книг і понад 130 тис. листків і молитов, маючи щорічний прибуток від продажу видань бл. 155,5 тис. руб.

Лавра відіграла значну роль у розвиткові образотворчого мистецтва, насамперед сакрального. Тут виховувались іконописці, срібних і золотих справ майстри, різьбярі, які брали участь не лише в оздобленні місцевих монастирських споруд, а й ін. церков і монастирів України. У монастирі функціонувала іконописна школа (майстерня, іконний заклад). Посаду начальника школи в різний час обіймали Алімпій (*Галик*), Захарія (Голубовський), Іоанн (Максимович), Порфирій (Маньковський), Феодосій (Ааронський), Феоктист (Павловський), О.Рокачевський, В.Фредеріче, викладав художник В.Сонін. Кращим випускникам давали свідоцтво для вступу в петерб. Акад. мистецтв. У лаврській школі здобули малярську освіту чимало відомих живописців, зокрема Ф.Бальцеровський, І.*Їжакевич* (потім викладав у навчальному закладі, брав участь у мистецькому оздобленні монастирських споруд), Ф.Коновалюк, О.Судомора, С.Яремич.

Лавра володіла цінними бібліотечними збірками. Під час пожежі 1718 значна частина книг монастирської б-ки згоріла. Відтворення книгозбірки почалося з ініціативи настоятеля монастиря архімандрита Іоанникія (Сенютовича). 1908—09 для великої бібліотеки митрополита Флавіана (Городецького) було споруджено спеціальний будинок на території монастиря.

Станом на 1917 монастир мав досить міцну економічну базу. Річний чистий прибуток складав понад 123,7 тис. руб., прибуток від нерухомого майна становив

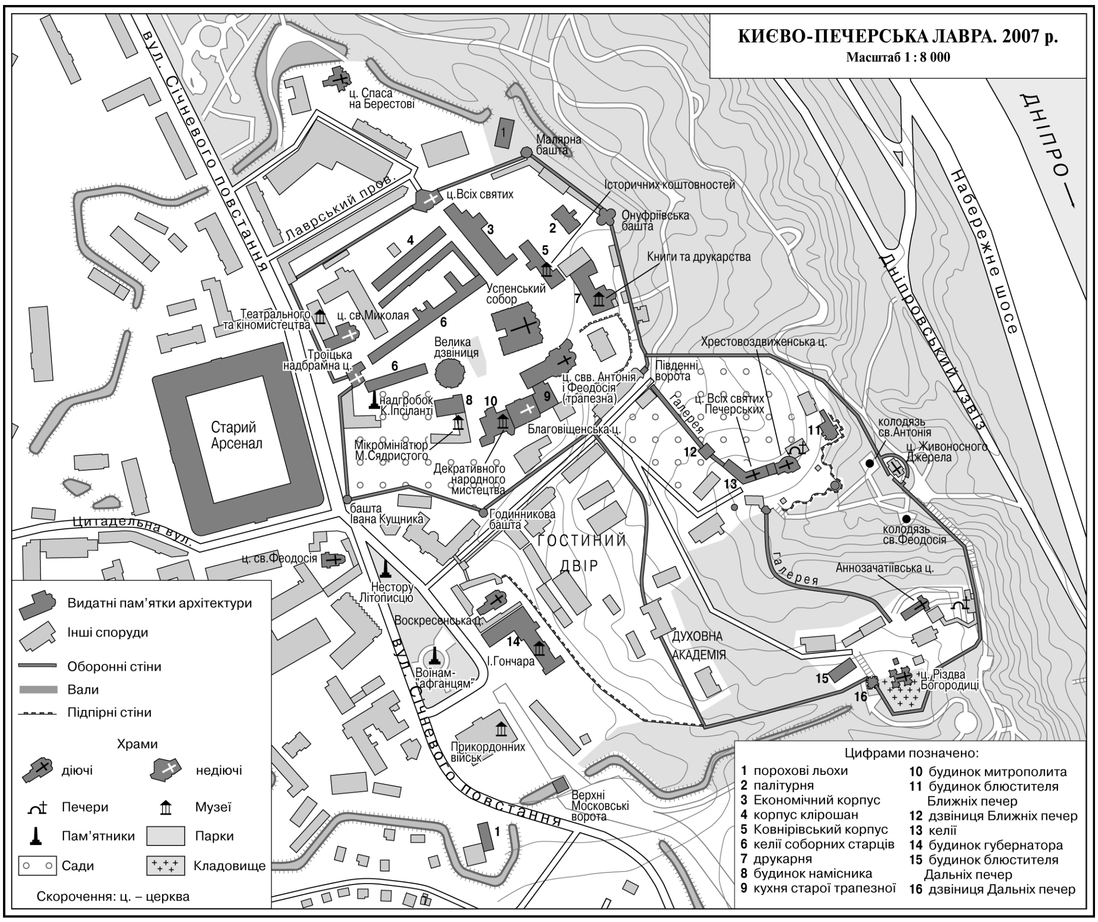

КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА І ПЕЧЕРСЬКА ФОРТЕЦЯ. 1783 р.
Масштаб 1:11 000

бл. 424 тис. руб., йому було залишено різними вкладниками понад 2 млн 687 тис. руб. Лавра володіла 3161 десятиною 2232 кв. сажнями земельних угідь, цегельним заводом, паровим млином, лісопильнею, друкарнею і літографією, словолитнею, палітурнею, малярною, позолотною, ремонтно-срібною, швецькою, столярною, ковальсько-слюсарною майстернями, книжковими, іконними, бакалійними лавками, ставками, стайнями, двома лікарнями тощо. 1918 монастирське братство налічувало 784 особи (з працюючими — понад 1200).

1918—20 монастир зазнав значних пошкоджень внаслідок збройної боротьби між ворогуючими силами. Відповідно до декрету радянської влади від 23 січ. 1918 та ухваленого 22 січ. 1919 *Тимчасовим робітничо-селянським урядом України* декрету про відділення церкви від держави почався процес ліквідації майна релігійних установ. У квіт. 1919 монастир створив Києво-Лаврську сільськогосподарську та ремісничу трудову громаду з метою захисту своїх земельних володінь. 1920 її рухоме і нерухоме майно передано у відання Київ. губернського відділу соціального забезпечення, а церковна громада уклала 14 грудня 1920 угоду з Київ. губернським ревкомом на право користування 20 церквами Лаври. 1919 було вперше вилучено монастирські коштовності, 1922 — значну кількість цінного церковного начиння, зокрема ризу з відомої ікони «Успіння Богородиці», оцінену в 62 550 руб. золотом. Загалом у цей час було вилучено цінностей на суму понад 164,5 тис. руб. золотом. 1921 і 1922 Лавра пожертвувала комітету по боротьбі з голодом значну кількість золота, срібла і цінностей. На верхній території Лаври було створено інвалідне містечко соцзабезу, для потреб якого конфісковували монастирське майно. За розпорядженням Київ. губернського виконкому 1922 припинив своє існування Духовний собор Лаври. 1924 було заарештовано кількох ченців та послушників. Згідно з рішенням Київ. окружного виконкому від 18 листоп. 1929 Києво-Печерську лавру було закрито, її ченці зазнали репресій у 1930-х рр.

1926 на території монастиря створено заповідник (нині *Києво-Печерський національний історико-культурний заповідник*). У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* під час окупації Києва 3 листоп. 1941 за нез'ясованих остаточно обставин висаджено в повітря собор Успіння Пресвятої Богородиці. У кінці 1941 з ініціативи схиархієпископа Антонія (Абашидзе) монастир відновив свою діяльність на тер. Ближніх печер. 1945 монастирю передали церкву Різдва Пресвятої Богородиці, дзвіницю та ризницю на Дальніх печерах. 1946 за монастирем закріплено в користування 5,25 га, вісім будівель та чотири церкви з

КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА. 2007 р.
Масштаб 1 : 8 000

дзвіницями на території Ближніх і Дальніх печер.

У 2-й пол. 1950-х рр. рад. влада посилила тиск на релігійні громади України. У Києво-Печерської лаври поступово відбирали церкви, Дальні печери, житлові корпуси. 28 лют. 1961 Київ. міськвиконком ухвалив рішення розірвати договори з монастирем, мотивуючи його тим, що було порушено умови угод щодо охорони пам'яток. Всю територію Лаври підпорядкували заповіднику з передачею рухомого і нерухомого майна монастиря.

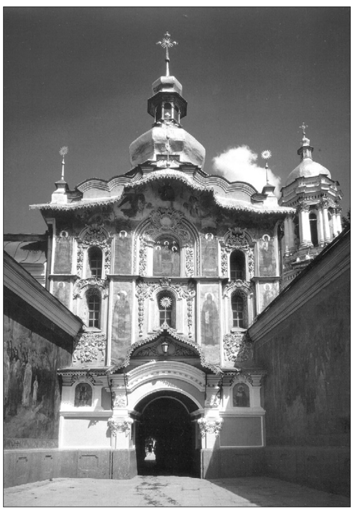
Великий громадський інтерес до святкування 1000-річчя хрещення Русі сприяв поверненню православній церкві території Дальніх (за постановою РМ УРСР від 31 червня 1988 — 16 споруд) та Ближніх (за постановою РМ УРСР від 28 квіт. 1990 — 19 споруд) печер і поступовій передачі інших будов для відновлення діяльності чоловічого монастиря — Свято-Успенської Києво-Печерської лаври Української православної церкви. На території монастиря розміщуються резиденція митрополита УПЦ (МП), діють духовні семінарія і академія УПЦ (МП). На верхній тер. Лаври містяться кілька музеїв та ін. установи.

Літ.: Киевские пещеры и Киево-Печерская лавра. К., 1804; *Лебединцев П.Г.* Киево-Печерская лавра в прошедшем и настоящем состоянии с фасадом великой Лаврской церкви, с планом ее пещер. К., 1897; *Титов Ф.* Путеводитель при обозрении святынь и достопримечательностей Киево-Печерской лавры и г. Киева. К., 1910; *Його ж.* Краткое историческое описание Киево-Печерской лавры и других святынь и достопамятностей города Киева. К., 1911; Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника. К., 1992; *Булгаков С.В.* Настольная книга для священнослужителей, т. 2. М., 1993; *Болховітінов Є., митрополит.* Вибрані праці з історії Києва. К., 1995; *Голубинский Е.Е.* История русской Церкви, т. 1. М., 1995—97; *Жиленко І.В.* Літописні джерела до історії Києво-Печерської лаври XI—XIII ст. К., 1995; *Макарий (Булгаков).* История русской Церкви, кн. 1—7. М., 1996; Дива печер лаврських. К., 1997; *Сіткарьова О.В.* Київська фортеця XVIII—XIX ст. К., 1997; Патерик Києво-Печерський. К., 1998; *Крайній К.* Історики Києво-Печерської лаври XIX — початку XX століть. К., 2000; *Исполняющий делами Наместника Лавры архимандрит Климент. Правитель дел иеромонах Аполлос. Столоначальник монах Тертий.* Киево-Печерская лавра и ее значение в истории украинского народа. «Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури: Збірник наукових праць», вип. 5. К., 2001; *Сіткарьова О.В.* Архітектура Києво-Печерської лаври кінця XVIII—XX століття. К., 2001; *Степовик Д.* Історія Києво-Печерської лаври. К., 2001; Велика Успенська церква Києво-Печерської лаври. Слід у віках: Матеріали Міжнародної наукової конференції 1—2 жовтня 2001 р. К., 2002; *Ісаєвич Я.* Українське книгодрукування. Львів, 2002; *Петров С.С.* Книжкова справа в Києві. 1861—1917. К., 2002; *Гришин А.Д.* Огляд матеріалів з історії Києво-Печерського монастиря (1917—1930, 1941—1961 рр.). «Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури: Збірник наукових праць», вип. 9. К., 2003; *Можаровська Т.М.* Медицина Давньої Русі (За матеріалами Києво-Печерської лаври). «Лаврський альманах», вип. 11. К., 2003; *Кагамлик С.* Києво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури (XVII—XVIII ст.). К., 2005.

Ю.А. Мицик, Л.Д. Федорова.

КИ́ЄВО-ПЕЧЕ́РСЬКИЙ НАЦІОНА́ЛЬНИЙ ІСТО́РИКО-КУЛЬТУ́РНИЙ ЗАПОВІ́ДНИК, Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник — один з найбільших музеїв-заповідників в Україні, культ.-просвітницька і наук.-дослідна установа, що вивчає та популяризує унікальний комплекс споруд *Києво-Печерської лаври* та ін. пам'ятки, пов'язані з історією Лаври та заповідника і релігійними віруваннями.

Традиція музейництва на тер. Лаври простежується з 1900-х рр. Саме тоді була відкрита для публічного відвідування як музей ризниця собору Успіння Пресвятої Богородиці (див. *Успенський собор у Києві*). Зі встановленням на укр. землях рад. влади почалося переслідування церкви. Тоді особливо актуальним стало питання про збереження унікального архіт.-істор. комплексу Лаври та його рухомих цінностей. Цю справу започаткували *Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтв і старовини* (ВУКОПМІС) і УАН (з 1921 — ВУАН; нині *Національна академія наук України*). У квітні 1919 співробітники архітектурної секції ВУКОПМІСу для визначення тех. і худож. стану собору Успіння Пресвятої Богородиці та ін. храмів Лаври склали їхні «анкети». Велику роль у створенні музею на тер. Лаври відіграв акад. УАН Ф.*Шміт.* З його ініціативи в 1919—20 Київ. губернський к-т охорони пам'яток мист-в і старовини (губКОПМІС) взяв на облік речі Лаври, що мали виняткове історико-худож. значення, і відкрив у соборі Успіння Пресвятої Богородиці Музей лаврської старовини. У цій роботі брав найдіяльнішу участь мистецтвознавець Ф.Морозов. У лип. 1921 він обстежив матеріальні цінності *Києво-Печерської друкарні*, які були вилучені з її приміщень (1922 будинок друкарні передано ВУАН), прийняв за описом обидві лаврські б-ки і передав їх УАН. Він же був ініціатором (одночасно з Ф.Шмітом) заснування Лаврського музею культів та побуту. Для створення цього музею було сформовано спец. комісію, до складу якої, окрім Ф.Морозова, увійшли мистецтвознавець Ф.*Ернст* і худож. А.*Середа.* У лют. 1923 Ф.Шміт організував звернення Археол. к-ту до Київ. губернського виконкому з пропозицією утворити на тер. Лаври музейне містечко, надіслав відповідні матеріали до Наркомосу РСФРР та вжив ін. заходів у цьому напрямі. Згідно з рішенням Київ. губернського виконкому, значну частину тер. та споруд Лаври передали губернському від. соціального забезпечення під інвалідне містечко, однак найбільш видатні істор. пам'ятки — собор Успіння Пресвятої Богородиці, церкви Свято-Троїцьку та Всіх святих, братські корпуси та ін. споруди (загалом 23) залишили за губернським від. нар.

Свято-Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври. Західний фасад, 12 ст., реконструкція 17—18 ст. Фото початку 21 ст.

освіти. Тоді ж Археол. к-т запропонував проголосити пам'ятки Києво-Печерської лаври держ. історико-культурним заповідником. Розроблені ним рекомендації підписали президент ВУАН В.*Липський* і неодмінний секретар ВУАН, акад. ВУАН А.*Кримський.* У черв. 1923 голова РНК УСРР Х.*Раковський* затвердив підготовлену Наркоматом освіти і Наркоматом соціального забезпечення інструкцію «Про використання рухомого і нерухомого майна бувшої Печерської лаври в Києві», і тоді ж його (це майно) було передано у розпорядження органів освіти, а на Археол. комітет покладено наук.-методичне кер-во з його вивчення. У тому ж році до Лаври перевезли збірки *Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії*, колекції речей церк. вжитку *Київського Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря*, *Київського Свято-Флорівського Вознесенського монастиря*, *Київського Братського Богоявленського монастиря*, *Київського Свято-Микільського пустинного монастиря*, *Видубицького Свято-Михайлівського монастиря*, *Софійського собору*. Ф.Шміт домігся передання під музей будинку митрополита, де було зібрано також художньо-історичні цінності Лаври.

Церква зачаття св. Анни Києво-Печерської лаври. 17—19 ст. Фото кінця 20 ст.

Церква Різдва Пресвятої Богородиці на Дальніх печерах Києво-Печерської лаври. 1696. Фото початку 21 ст.

Спочатку недовго музеєм керував губернський інспектор політосвіти А.Вінницький, потім, у червні 1923 — квіт. 1924, — Ф.Шміт. Хранителем музею у цей час був Ф.Морозов. Від 1 трав. 1924 музей очолював археолог П.*Курінний.* Станом на 1925 фонди музею налічували 82 тис. одиниць зберігання і були систематизовані за 8 відділами: металів, станкового живопису, тканини і шитва, нумізматики, культів, історії Лаври, манускриптів, друку. Діяли фотоархів і портретна галерея. Того ж року почали організовувати відділи укр. книги і книгодрукування, стародруків і буд. техніки. 29 верес. 1926 ВУЦВК і РНК УСРР видали постанову «Про визнання колишньої Києво-Печерської лаври історико-культурним заповідником і про перетворення її у Всеукраїнське музейне містечко». Комісія з приймання архіт. споруд і майна монастиря працювала до серп. 1927. Після цього РНК УСРР затвердила положення «Про Всеукраїнське музейне містечко», яким було визначено закріплену за містечком тер. (у межах стародавніх і нових фортечних укріплень) і виконувані музеєм функції — збереження, охорона, вивчення і реставрація культ.-істор., архіт. і побутового ансамблю Лаври; проведення археол., археогр. та істор. досліджень тер. заповідника та його цінностей тощо. До складу заповідника увійшли: Лаврський музей культів та побуту з відділами: шиття і тканини; металу й каменю; станкового живопису; письма і друку; історії Лаври; порівняльної історії релігій; нумізматики; Музей старої укр. буд. техніки; Всеукр. реставраційна майстерня; Ближні і Дальні печери, музеї-храми: собор Успіння Пресвятої Богородиці, церкви: Свято-Троїцька надбрамна, Спаса на Берестові, Воздвиження Чесного Хреста Господнього, Всіх святих, Різдва Пресвятої Богородиці і Зачаття св. Анни; дзвіниці на Ближніх і Дальніх печерах, фортечні мури з баштами і церквами; архів Києво-Печерської лаври, її б-ка та б-ка митрополита Київ. і Галицького *Флавіана* (Городецького), а також архів. фонди Центрального і Окружного архів. управлінь. До штату було введено екскурсійну та допоміжну служби. 1927 у Лавру перевезено з Ленінграда (нині м. *Санкт-Петербург*) приватну збірку П.*Потоцького* і створено на її основі «Музей України». На тер. заповідника діяли також 2 музеї ВУАН: Укр. театральний і Діячів укр. науки та мист-ва. 1930 до складу заповідника як його філіали увійшли закриті для реліг. відправ *Володимирський собор* і *Софійський собор*, що, як і Лавра, почали виконувати функції антиреліг. музеїв.

Із *Всеукраїнським музейним містечком* пов'язана діяльність відомих діячів науки і к-ри України. Тут у різний час працювали директор містечка, археолог П.Курінний, голова Всеукр. археол. к-ту ВУАН О.*Новицький* та його донька — мистецтвознавець М.Новицька, історики й археологи В.*Ляскоронський*, М.*Рудинський*, Ю.*Сіцінський*, історик і літературознавець Є.Рудинська, театрознавець П.Рулін, книгознавець П.М.*Попов*, історик і нумізмат В.*Шугаєвський*, мистецтвознавець К.Мощенко, історик арх-ри І.*Моргилевський*, один із основоположників укр. школи наук. реставрації М.Касперович та ін. Поза штатом або тимчасово в заповіднику працювали художники Ф.*Красицький*, І.Макушенко, В.Меллер, С.Паньківський та ін.

1932 заповідник перевіряла Комісія ЦК КП(б)У, яка піддала роботу працівників заповідника критиці за відсутність класового підходу в їхній наук. діяльності, захоплення старовиною. Після перевірки наук. і тех. штат заповідника замінили співробітниками, «відданими справі соціалістичного будівництва».

Згідно з постановою РНК УРСР від 11 лип. 1939, за створе-

ним замість музею культів та побуту Центр. антиреліг. музеєм УРСР було закріплено 10 корпусів, собор Успіння Пресвятої Богородиці, Свято-Троїцьку надбрамну церкву, церкву Всіх святих, Велику лаврську дзвіницю, церкви Дальніх печер, Ближні і Дальні печери. Частину корпусів заповідника було передано Центр. істор. музею ім. Т.Шевченка (нині *Національний музей історії України*). У цей час у Лаврі містилися також Театральний музей і Музей революції. На базі всіх бібліотечних фондів заповідника було створено Держ. істор. б-ку УРСР (див. *Бібліотека державна історична України*), а на основі архівів Лаври, Київ. духовної консисторії, культових установ *Правобережної України* і ряду ін. орг-цій — Центральний істор. та окружний архіви (усі розташувалися на тер. заповідника).

З початком *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* частина збірок заповідника була евакуйована, однак значна їх кількість залишилася і з часом була вивезена окупантами. З істор. музею були вивезені колекції зброї, документів 15—18 ст., нумізматики; із собору Успіння Пресвятої Богородиці — срібні ризи, срібні царські врата, Євангелія в срібних оправах, три срібні гробниці, збірку тканини і парчі; до Німеччини були відправлені також документи із архівів київ. митрополитів, книги з б-ки митрополита Флавіана, частина зібрання П.Потоцького тощо. За нез'ясованих обставин 3 листоп. 1941 було висаджено у повітря собор Успіння Пресвятої Богородиці.

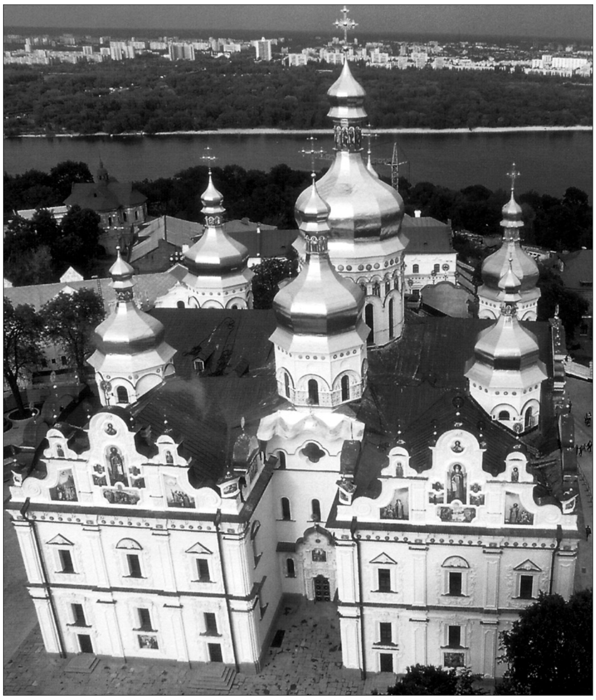
Після визволення Києва поновилася робота (з 13 листоп. 1943) управління заповідника. 30 трав. 1944 РНК УРСР ухвалила постанову «Про відновлення діяльності державного історико-культурного заповідника "Києво-Печерська лавра"». За заповідником закріплювалися верхня та нижня території Лаври, а також церква Спаса на Берестові й Видубицький Свято-Михайлівський монастир. Частина корпусів була передана в оренду різним установам і орг-ціям, частина продовжувала використовуватися під житло. На тер. Ближніх і Дальніх печер діяв (до лютого 1961) відновлений (за окупаційного режиму) чоловічий монастир.

Гол. напрямами діяльності заповідника впродовж тривалого часу були відбудовчі і ремонтно-реставраційні роботи, збирання і повернення музейних цінностей, зокрема і вивезених у Німеччину.

1987 на базі Києво-Печерського держ. історико-культ. заповідника і музеїв, що діяли на його тер. (Книги і книгодрукування, Укр. нар. декоративного мист-ва та Театрального, муз. і кіномист-ва), було організовано перше в Україні музейне об'єднання. Починаючи з 1988, частину тер. заповідника та належних йому споруд було передано Укр. правосл. церкві, яка відновила тут чол. монастир — Свято-Успенську Києво-Печерську лавру. Від 1992 на тер. монастиря розташовується резиденція митрополита УПЦ (МП), тут діють також духовні семінарія та академія УПЦ (МП).

Враховуючи величезне історико-художнє значення архіт. ансамблю Лаври в розвитку вітчизн. і світ. науки, к-ри і освіти, 14-та сесія Міжурядового к-ту *ЮНЕСКО* з питань збереження всесвітньої культ. та природної спадщини, яка відбулася 7—12 груд. 1990 у м. Банф (Канада), внесла архіт. ансамбль Києво-Печерської лаври до Списку об'єктів всесвітньої спадщини. Указом Президента України від 13 берез. 1996 заповіднику надано статус національного. В основу сучасної його діяльності покладено розроблену 2002 «Концепцію розвитку Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника та принципів співіснування з релігійними організаціями в його межах (до 2010 року)».

У фондах заповідника зберігається понад 71 тис. музейних предметів: іконопис лаврської школи живопису (див. *Ікони*, *Іконотворчість*), рукописи і видання лаврської друкарні (див. *Києво-Печерська друкарня*), збірки гравюр, творів станкового мист-ва, культового одягу та гаптування, тканини, вишивки, буд. матеріалів, фрагменти декоративного оздоблення архіт. споруд, мистецькі вироби з дорогоцінних металів. До унікальних належать плінфа з написами і клеймами давньорус. майстрів, шиферні плити з рельєфними зображеннями 11 ст., хрест преподобного Марка Печерника 11 ст., вироби відомих майстрів 16—19 ст. І.*Равича*, С.Стрільбицького, М.Юревича; плащаниця 1561, сакос (верхнє архієрейське богослужебне вбрання) — подарунок монастирю гетьмана І.*Скоропадського*, ікона «Зішестя до пекла» 15 ст., мармуровий надгробок генерал-фельдмаршала графа П.*Румянцева-Задунайського* (скульп. І.П.*Мартос*, 1805) тощо. Заповідник влаштовує різноманітні тимчасові та стаціонарні

Собор Успіння Пресвятої Богородиці. Фото 2000.

Іконостас собору Успіння Пресвятої Богородиці. Фото 2000.

Церква Всіх святих над Економічною брамою Києво-Печерської лаври. Інтер'єр. Фото 2000.

Шиферна плита з рельєфним зображенням богині Кібели. Київ, 11 ст. З фондів Києво-Печерського національного історико-культурного заповідника.

виставки зі свого зібрання, як тематичні, так і колекційні. Здійснює видавничу діяльність, щорічно публікує зб. наук. праць «Лаврський альманах», а за матеріалами наук. конференцій — зб. доповідей «Могилянські читання». Значна кількість видань присвячена історії Лаври, колекціям заповідника, друкуються каталоги виставок, путівники, тематичні збірки праць і монографії.

Архіт. ансамбль монастиря займає мальовничу тер. пл. 22 га, яка складається з чотирьох різних за розмірами та просторовою структурою комплексів. На відносно рівному плато навколо соборного майдану групуються споруди верхньої тер. Лаври, в улоговині на невеликому уступі схилу гори розташовується комплекс споруд Ближніх печер, далі, на верхніх точках узгір'я, — комплекс Дальніх печер. Два лабіринти печер являють собою ізольовані один від одного підземні ходи заг. протяжністю понад 500 м (за дослідженнями, здійсненими до 2006). Вони вириті у лесоподібних породах на глибині від 5 до 20 м від земної поверхні й мають ширину — 1—1,3 м. Назви печер є похідними від їхньої віддаленості від гол. споруди комплексу Києво-Печерського монастиря — собору Успіння Пресвятої Богородиці. На пд. від монастирського муру — тер. Гостиного двору.

На тер. Києво-Печерської лаври розташовано понад 200 пам'яток археології, арх-ри, історії та монументального мистецтва.

Упродовж багатьох років обговорювалися можливості відбудови головної складової архіт. ансамблю Лаври і правосл. святині — собору Успіння Пресвятої Богородиці. 1998—2000 його відновлено у формах, що були йому притаманними на період *бароко*, зі збереженням автентичних частин храму, що вціліли після вибуху 1941.

До унікальних пам'яток підземної арх-ри належать церкви Введення в храм Пресвятої Богородиці (11—19 ст.), преподобного Антонія Печерського (16—19 ст.; див. *Антоній Печерський*), преподобного Варлаама Печерського (17—19 ст.) — у Ближніх печерах; церкви Благовіщення Пресвятій Богородиці (11—20 ст.), Різдва Христового (11—19 ст.), преподобного Феодосія Печерського (17—19 ст.; див. *Феодосій Печерський*) — у Дальніх печерах. Рідкісною пам'яткою, що поєднала в собі форми давньорус. арх-ри і доби бароко, є Свято-Троїцька церква над Святою брамою (2-га пол. 11—18 ст.). Яскравими пам'ятками доби укр. бароко кін. 17—18 ст. є мур із брамою біля Великої лаврської дзвіниці, вежі Іоанна Кущника, церкви: Онуфріївська (Палатна) і Пд. (Годинникова), церкви Здвиження Чесного Хреста Господнього, Всіх святих над Екон. брамою, Різдва Пресвятої Богородиці та дзвіниця поряд з нею, т. зв. Ковнірівський корпус, друкарня, будинок митрополита, екон. корпус, келії соборних старців, келії крилошан та ін. До доби бароко належать також Велика лаврська дзвіниця, споруджена 1731—45 за проектом Й.-Г.*Шеделя*, і низка оборонних споруд. Серед них: оборонні мури верхньої тер. Лаври, підпірний мур на Ближніх печерах, галерея з підпірним муром на Дальніх печерах, брама нижня (Печерна або Пд.), побудовані за проектами архітекторів Д.Аксамитова, Д.*Дебоскета*, Ш.-П. де Шордона. У 1-й пол. 19 ст. — 1850-х рр. зведено вежу Пн. (Малярну), кілька корпусів братських келій і лікарні, вхідний павільйон галереї до Ближніх печер, будинок настоятеля Дальніх печер та ін. споруди. У цей час у Лаврі працювали архітектори П.Дзичканець, І.Кедрін, А.*Меленський*, Г.Наумов, П.Спарро, О.Якушкін. У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст., коли на тер. монастиря велося інтенсивне буд-во, за проектами архіт. Є.Єрмакова зведено церкву Благовіщення Пресвятій Богородиці (1904—05), будинок під б-ку митрополита Флавіана (1908—09); за проектами архіт. В.*Ніколаєва* — Трапезну палату з церквою в ім'я преподобних Антонія та Феодосія Печерських (1893—95), братські келії (1899); за проектом архіт. В.Сичугова — будинок іконописних школи і майстерні (1880—83) та ін. споруди арх-ри.

Поза тер. монастиря розташов. *Спаса на Берестові церква* 12 — поч. 19 ст., в її структурі збереглася частина давньорус. споруди, яка впродовж кількох століть добудовувалася, вціліли також розписи, виконані за Петра (*Могили*).

Наземні храми Лаври оздоблено розписами, що мають значну мистецьку цінність. Переважну їх більшість виконали монастирські художники, учні. Визначними пам'ятками мист-ва доби бароко є Свято-Троїцька церква над Святою брамою, оформлена у 18 ст. художниками А.*Галиком*, І.Максимовичем, Ф.Павловським, А.Улазовським та ін. На поч. 20 ст. у Лаврі плідно працював І.*Їжакевич*, за його проектом і під його кер-вом було розписано церкву Всіх святих над Екон. брамою, він брав участь в оздобленні Трапезної палати з церквою в ім'я преподобних Антонія і Феодосія Печерських, виконав розписи уступів мурів біля Святої брами, на яких намалював собори преподобних Ближніх і Дальніх печер Києво-Печерської лаври. У підземних і більшості наземних церков збереглись автентичні іконостаси, виконані укр. різьбярами.

Велику істор. цінність становить лаврський некрополь. В Антонієвих (Ближніх) печерах з келією (1062) та пам'ятним місцем поховання Антонія Печерського (1073) покояться святі мощі 73

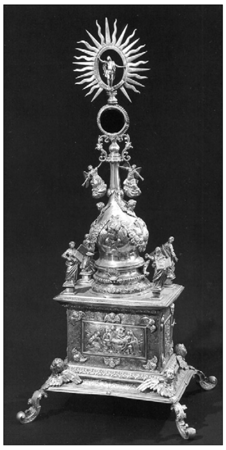
преподобних. Серед них: лікар *Агапіт* (бл. 1095); іконописець *Алімпій* (бл. 1114); ігумен Печерський Варлаам (бл. 1065); єпископ Переяславський *Єфрем* (1098); билинний богатир Ілля Муромець (бл. 1188); єпископ Туровський Лаврентій Затворник (бл. 1194); Марко Печерник (рубіж 11—12 ст.); Микола Святоша (у миру — кн. луцький *Святослав Давидович*) (1143); *Нестор* Літописець (бл. 1114); один із засновників монастиря *Никон* Великий (1088); єпископ Новгородський *Нифонт* (1156); архімандрит Печерський *Полікарп* (1182); єпископ Володимирський Симон (1226). У Феодосієвих (Дальніх) печерах — 51 поховання. Серед них: архімандрита Печерського Ігнатія (1-ша пол. 15 ст.); кн. Ф.*Острозького* (у постригу Феодосій; 1446); архієпископа Новгородського Феофіла (бл. 1482); митрополита Тобольського і Сибірського Павла (Конюскевича) (1770); митрополитів Київських і Галицьких Філарета (Амфітеатрова) (1857) і Володимира (Богоявленського) (1918). Чималу кількість поховань втрачено, найбільше — у соборі Успіння Пресвятої Богородиці, тут покоїлися визначні церк., держ., політ. та культ.-освіт. діячі. На верхній тер. Лаври поховані: держ. діяч П.*Столипін*; мистецтвознавець, етнограф, історик, музейний діяч Д.*Щербаківський* (1927); політ. діячі доби *Гетьманщини* І.*Іскра* та В.*Кочубей*. На тер. Ближніх печер поховані: схиархієпископ Антоній (Абашидзе; 1942); Київ., Подільський і Волин. ген.-губернатор О.*Безак* (1869); останній ректор *Києво-Могилянської академії*, архімандрит Мелетій (Носков; 1848); на тер. Дальніх печер: намісники Лаври Калліст (Стефанов; 1792), Іоїль (Воскобойников; 1800); архімандрити Лаври Амвросій (Булгаков; 1920), Антоній (Петрушевський; 1912), Димитріан (Щербак; 1921), архієпископ Псковський, Ізборський і Нарвський, просвітник і письменник Варлаам (Ліницький; 1741), ректор Києво-Могилянської акад. архімандрит Давид (Нащинський; 1793); ігуменя Олексіївського монастиря в м. Арзамас Олімпіада (Стригальова; 1828); живописець, фініфтяр Феодосій (Ааронський; 1825); генерал-фельдмаршал Ф. фон дер Остен-Сакен (1837), генерали від інфантерії П.Красовський (1843) і П.Кайсаров (1884), ген.-майор М.Леонов (1878) і ген.-лейтенант С.Леонов (1899); київські коменданти ген.-лейтенанти Й.Мусницький (1866) і П.Турчанінов (1839), командир Київ. артилер. гарнізону ген.-майор І.Потапов; військ. та держ. діяч, дипломат Є.Путятин (1883) та ін. У церкві Здвиження Чесного Хреста Господнього на Ближніх печерах: митрополити Київські і Галицькі Арсеній (Москвін; 1876), Філофей (Успенський; 1882), Іоаннікій (Руднєв; 1900), Феогност (Лебедєв; 1903), Флавіан (Городецький; 1915); полтав. полк. П.Герцик (1700); у церкві Зачаття св. Анни на Дальніх печерах: єпископи Полтавський Олександр (Павлович; 1874), Могилівський Євгеній (Шерешилов; 1897), Архангельський і Холмогорський Іоаннікій (Надеждін; 1901); військ. інж. і чернець Лаври О.Якушкін (1823).

На тер. заповідника розташовані: *Музей книги і друкарства України*; *Музей історичних коштовностей України*; *Музей українського народного декоративного мистецтва*; Музей театрального, муз. та кіномист-ва України; Виставка мікромініатюр М.Сядристого; *Всеукраїнський фонд відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини імені Олеся Гончара*; Держ. істор. б-ка України; керівні органи *Українського товариства охорони пам'яток історії та культури* і його Київ. орг-ції; Держ. акад. керівних кадрів к-ри і мист-в Мін-ва к-ри і туризму України; НДІ епідеміології та інфекційних хвороб ім. Л.Громашевського; Акад. мед. наук України та ін. установи.

Літ.: *Яремич С.* Памятники искусства XVI—XVII вв. в Киево-Печерской лавре. К., 1900; *Логвин Г.Н.* Киево-Печерская лавра. М., 1958; *Килессо С.К.* Киево-Печерская лавра. М., 1975; *Петренко М.З.* Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник: Путівник. К., 1979; Киево-Печерский государственный историко-культурный заповедник: Фотопутеводитель. К., 1983; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, т. 1. К., 1983; Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника. К., 1992; Візантія і Київська Русь: Каталог виставки. К., 1997; Дива печер лаврських. К., 1997; Скарби Києво-Печерської лаври: Фотоальбом. К., 1997; Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник: Фотопутівник. К., 1999; Церковні старожитності XVI—XVII століть у зібранні Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника: Каталог виставки. К., 1999; *Чумаченко О.* Образи з минулого. Біографічний довідник осіб, похованих в Успенському соборі Києво-Печерської лаври. К., 1999; Барви народного мистецтва. Український іконопис, різьблення, музичні інструменти XVII—XX ст.: Каталог виставки. К., 2000; Пам'ятки архітектури та містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; Духовна спадщина подвижників Христа відлунням пам'яті жива: Каталог виставки. К., 2001; *Полюшко Г.В.* Втрачені скарби Лаврського музею: пошуки і знахідки. К., 2001; *Сіткарьова О.В.* Архітектура Києво-Печерської лаври кінця XVIII—XX століття. К., 2001; *Кролевець С.П., Сіткарьова О.В.* До концепції Генерального плану розвитку Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. «Лаврський альманах», 2001, вип. 4; *Кролевець С.П.* Зібрано, збережено, досліджується... До 75-ліття Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Там само, 2001, вип. 5; Українська ікона трьох століть: Каталог виставки. К., 2001; *Кочубинська Т.В.* Пам'ятки історії та культури Києво-Печерської лаври. (Матеріали для екскурсій). К., 2002; *Лагодзьки Я.П.* Києво-Печерська лавра і козацтво. «Лаврський альманах», 2002, вип. 7; *Чередниченко А.М.* Створення Києво-Печерського заповідника в світлі процесів формування пам'яткоохоронної системи в Україні. 20-і рр. XX ст. Там само, 2003, вип. 11; Вклади та вкладники Успенського собору Києво-Печерської лаври. XVI — початок XX століття (Сакральні тканини і вироби з металу у зібранні Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника): Каталог. К., 2005; *Кагамлик С.* Києво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури (XVII—XVIII ст.). К., 2005; Монументальний живопис Троїцької Надбрамної церкви Києво-Печерської лаври: Каталог. К., 2005; Напрестольні Євангелії XVI—XVIII століть у зібранні Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника: Каталог. К., 2005.

Л.Д. Федорова.

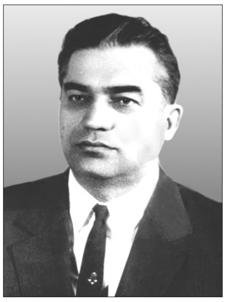
КИ́ЄВО-ХО́ЛМСЬКИЙ ШЛЯХ — суходільна магістраль, що в 12—14 ст. з'єднувала *Київ* з новозбудованою бл. 1237 з ініціативи кн. *Данила Галицького* другою столицею *Галицько-Волинського князів-*

Дарохранительниця. Україна. Кінець 18 ст. З фондів Києво-Печерського національного історико-культурного заповідника.

Л.Д. Кизим.

Л.Є. Кизя.

ства м. *Холм* та з Польс. королівством. Пролягав з Києва через Воздвиждень (нині с. Здвижівка), Мірчськ (нині с. Мирча, обидва села Бородянського р-ну Київ. обл.), Ушеськ (нині м. Ушомир Коростенського р-ну Житомир. обл.), Возвягль (Звягель, нині м. *Новоград-Волинський*), *Корчеськ* (*Корець*), *Сапогинь*, *Дорогобуж*, *Пересопницю*, *Лучеськ* (*Луцьк*), Володимир (нині м. *Володимир-Волинський*), *Устилуг*, Столп'є (*Стовп'є*) до Холма й доходив до Любліна (Польща).

Після монгольської навали на поч. 1240-х рр. шлях занепав, однак продовжував використовуватися як складова трансконтинентальної артерії, що з'єднувала різні регіони Центр. та Сх. Європи. У 16—18 ст. став основою пн. гілки *Київського шляху* — одного з гол. *гостинців* «горизонтального напрямку» на укр. землях, що перебували в ті часи в межах *Речі Посполитої*.

Літ.: *Терещук К.І.* Середньовічні торговельні шляхи Східної Волині. «Археологія» (К.), 1981, вип. 36; *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. Львів, 1999; *Пришляк В.* Середньовічні шляхи галицько-волинських земель в епоху Романовичів. В кн.: Галичина та Волинь у добу середньовіччя: До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. Львів, 2001.

В.В. Пришляк.

КИЗИКЕРМЕ́Н — див. *Казікермен*.

КИЗИ́М Богдан (р. н. невід. — п. 1638) — козац. ватажок. Після відновлення правосл. ієрархії в Україні за дорученням П.*Конашевича-Сагайдачного* супроводжував єрусалимського патріарха Теофана III до кордонів *Речі Посполитої* (див. *Теофана III місія в Україні 1620*). Брав участь (у ранзі *сотника*) у *Хотинській війні 1621* та *Федоровича повстанні 1630*. Під час *Павлюка повстання 1637* у ході боротьби поблизу *Києва* проти коронного війська керував 4-тис. загоном. На поч. 1638 був полонений (разом із сином) і страчений у Києві на *Замковій горі*.

Літ.: *Щербак В.О.* Українське козацтво: формування соціального стану (друга половина XV — середина XVII ст.). К., 2000.

В.О. Щербак.

КИЗИ́М Леонід Денисович (н. 05.08.1941) — льотчик-космонавт СРСР (1980), генерал-полковник (1995). Двічі Герой Рад. Союзу (1980, 1984). Н. в сім'ї залізничників у м. Красний Лиман Сталінської обл. (нині Донец. обл.). 1958 закінчив серед. шк., 1963 — Черніг. вище військ.-авіац. уч-ще льотчиків. Служив льотчиком 168-го гвард. авіац. полку винищувачів-бомбардувальників 34-ї повітряної армії Закавказ. військ. округу. 1965 прийнятий до загону космонавтів. 1975 закінчив Військ.-повітряну акад. ім. Ю.Гагаріна. Здійснив три косміч. польоти як командир екіпажу.

27 листоп. 1980 очолив спільний з О.Макаровим та Г.Стрекаловим політ на кораблі «Союз Т-3» (це був перший випробувальний політ корабля серії «Союз Т» в трьохмісному варіанті) до орбітальної станції «Салют-6». Перебуваючи на станції, екіпаж виконав передбачені програмою польоту ремонтні роботи її системи терморегулювання. Політ тривав до 10 груд. 1980, всього 12 діб 19 годин. Другий політ здійснив разом з В.Соловйовим та О.Атьковим 8 лют. — 4 жовт. 1984 на кораблях «Союз Т-10» і «Союз Т-11» (повернення на Землю) та на орбітальній станції «Салют-7». Виконував обов'язки командира екіпажу. Під час перебування на орбітальній станції, окрім виконання ін. робіт, керував її стиковкою з косміч. кораблями «Союз Т-11» і «Союз Т-12», а також із вантажними транспортними апаратами «Прогрес-19»—«Прогрес-23»; разом з В.Соловйовим здійснив 6 виходів у відкритий космос для ремонту паливних магістралей станції. У ході цього польоту термін його безперервного перебування в навколоземному просторі склав 236 діб 22 години. А тривалість заг. перебування у відкритому космосі — 22 години 50 хвилин. Ці показники в історії освоєння космосу були на той час рекордними. Третій політ разом з В.Соловйовим провів 13 берез. — 16 лип. 1986 на косміч. кораблі «Союз Т-15» і орбітальному н.-д. комплексі «Мир — Союз Т-15». Під час польоту був уперше здійснений переліт із однієї орбітальної станції («Мир») на ін. («Союз-7») і назад. Перебуваючи на станції «Союз-7», двічі виходив у відкритий космос для розгортання і випробування розсувної ферми.

1989 закінчив Військ. акад. Ген. штабу ЗС СРСР ім. К.Ворошилова. Від 24 черв. 1989 — заст. кер. Головного центру Командно-вимірювального комплексу Управління начальника Косміч. засобів Мін-ва оборони СРСР. Від 27 жовт. 1991 — заст. нач. Косміч. засобів Мін-ва оборони СРСР (від серп. 1992 — Воєнно-косміч. сил РФ) з бойової підготовки. 6 верес. 2001 звільнений зі ЗС РФ в запас.

Нагороджений багатьма орденами й медалями, в т. ч. й зарубіжних країн: орденом «Кірті Чакра» (Індія), орденом Почесного Легіону (Франція) та орденом Сухе-Батора (Монголія). На його батьківщині йому встановлено бронз. бюст.

Літ.: Звездный рейс Леонида Кизима. Донецк, 1981; *Ребров М.Ф.* Советские космонавты. М., 1983; Космонавтика: Энциклопедия. М., 1985; Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь, т. 1—2. М., 1987—88; Л.Д. Кизим. На інтернет-сайті: Космическая энциклопедия ASTROnote (http://www.astronaut.ru).

Л.В. Ковпак, Р. г.

КИ́ЗЯ Лука Єгорович (21.02.1921 — 29.12.1974) — учасник партизан. руху, дослідник історії *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*, канд. істор. н. Н. в с. Жихове (нині село Середино-Будського р-ну Сум. обл.). Закінчив Черніг. учительський ін-т (1940) та Київ. пед. ін-т (1948). Під час Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 — був спочатку комісаром партизан. загону, потім — з'єднання партизан. загонів, а також чл. штабу партизан. руху Рівнен. обл., секретарем підпільного райкому та Рівнен. обкому КП(б)У. 1944—51 — дир. респ. виставки «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників». 1951—56 — голова правління Укр. т-ва культ. зв'язків, доц. Київ. ун-ту; 1956—59 та 1965—67 — заст. міністра вищої і серед. спец. освіти; 1961—64 — постійний представник України при ООН; 1959—61 та 1967—74 — ст. н. с. Ін-ту історії АН УРСР. Автор праць: «Народні месники» (Львів, 1960), «Основные вопро-

сы партизанского движения на Украине в период Великой Отечественной войны (1941—1945)» (К., 1965) та ін.

Нагороджений орденами Червоного Прапора, Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами.

П. у м. *Київ.*

Літ.: Вчені Інституту історії України. Біобібліографічний довідник. Серія «Українські історики», вип. 1. К., 1998.

О.В. Корнієвська.

КИ́ЇВ — столиця України, центр *Київської області.* Розташований на обох берегах *Дніпра.* Тер. — 836 км^2 (до неї входять лісопарковий пояс, що займає 367 км^2, і велика рекреаційна зона Дніпра). Нас. — 2693 тис. осіб (2006). Поділяється на 10 р-нів — Голосіївський, Дарницький, Деснянський, Дніпровський, Оболонський, Печерський, Подільський, Святошинський, Солом'янський, Шевченківський. З усієї площі міста на поч. 21 ст. було забудовано 42 %, решту займають водойми, зелені масиви й парки (у перерахунку на 1 жителя це становить 214 м^2 зелених масивів і насаджень.

Київ давній. Виник на межі двох епох — стародавньої та середньовічної — й понад 7 століть перебував у центрі розвитку східнослов'ян. світу. *«Повість временних літ»* пов'язує його заснування з діяльністю полянського кн. *Кия* та його легендарних братів Щека й Хорива і сестри *Либіді*: «И створиша градъ во имя брата своего старейшаго, и нарекоша имя ему Киевъ». Археол. та писемні джерела дають історикам підстави стверджувати, що початок безперервного розвитку давнього К. припадає на кін. 5 — 1-шу пол. 6 ст., а осередком його росту була *Замкова гора.* У 6—7 ст. починають заселятися сусідні з Замковою горою підвищення. В ході археол. розкопок тут були виявлені рештки укріплень, залишки жител, кераміка 6—7 ст., візант. монети імператорів Анастасія I (491—518) і Юстиніана I (527—565), *амфори*, численні ювелірні вироби. Саме це поселення переважна більшість дослідників ототожнює з літописним «градом» Кия. У центрі поселення стояло кам'яне язичницьке святилище.

Стародавній Київ. Мініатюра з Київського Псалтиря. 1397.

Висуненню К. на роль політ. центру Середнього Подніпров'я сприяли його геогр. та етногр. (зона етнічного порубіжжя) розташування, панівне положення на Дніпровському торг. шляху, схованому від степів широкою смугою лісу.

На зламі 8 і 9 ст. в Середньому Подніпров'ї на базі міжплемінних об'єднань *полян*, *сіверян*, *древлян*, частково *дреговичів* і *кривичів* склалося ранньодерж. утворення *Руська земля*. На цей же час припадає й зростання масштабів буд-ва на тер. К., про це свідчать археол. матеріали, виявлені у Верхньому місті, на *Подолі*, Кирилівському узгір'ї, Печерську. Буд-во зумовлювалося швидким збільшенням кількості нас. міста, яке прибувало до нього з різних регіонів *Русі.* Про органічний зв'язок К. з усіма східнослов'ян. землями того часу свідчить, зокрема, літописна згадка про його гучний титул — «мати міст руських».

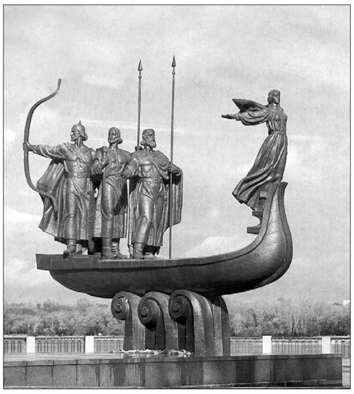
На поч. 9 ст. визначились осн. риси міськ. структури К.: *Дитинцю* на *Старокиївській горі*, де зосереджувалися *князі*, *бояри*, заможні дружинники (див. *Дружина*), жерці (див. *Волхви*), згодом — *духовенство*, протистояв торг.-ремісничий *посад* — Поділ, що розташувався між підніжжям гір і Дніпром. Обидві частини міста в 9—10 ст. забудовувалися кварталами зрубних і каркасно-стовпових споруд; князівська частина мала також кам'яні будинки. На Подолі, як свідчить «Повість временних літ», в 1-й пол. 10 ст. діяв християн. храм — соборна церква св. пророка Іллі (див. *Іллінська церква*).

У 9—10 ст. К. підтримував широкі міжнар. зв'язки — з *Візантією*, країнами Араб. Сходу, Скандинавією, Зх. Європою. Переконливі свідчення цього містяться в писемних джерелах, а також в археол. матеріалах: на тер. К. виявлено бл. 11 тис. араб. *дирхемів* 8—10 ст., сотні візант. і західноєвроп. монет, візант. амфори, ін. речі іноз. походження.

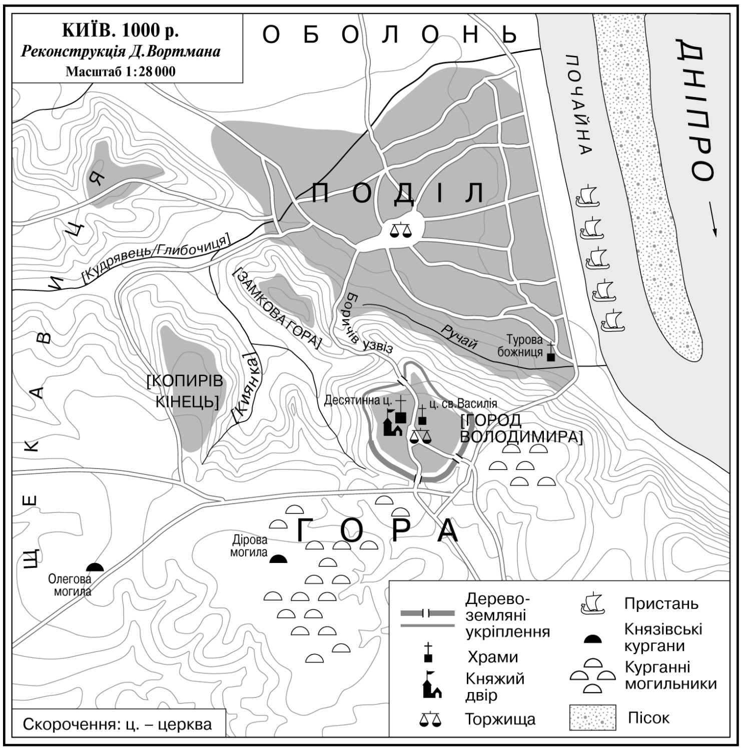
Важливим етапом в історії *Київської Русі* та її столиці було князювання *Володимира Святославича* (бл. 980 — 1015). У цей час у центрі міста розгорнулися великі роботи зі спорудження нової кріпості. Потужний земля-

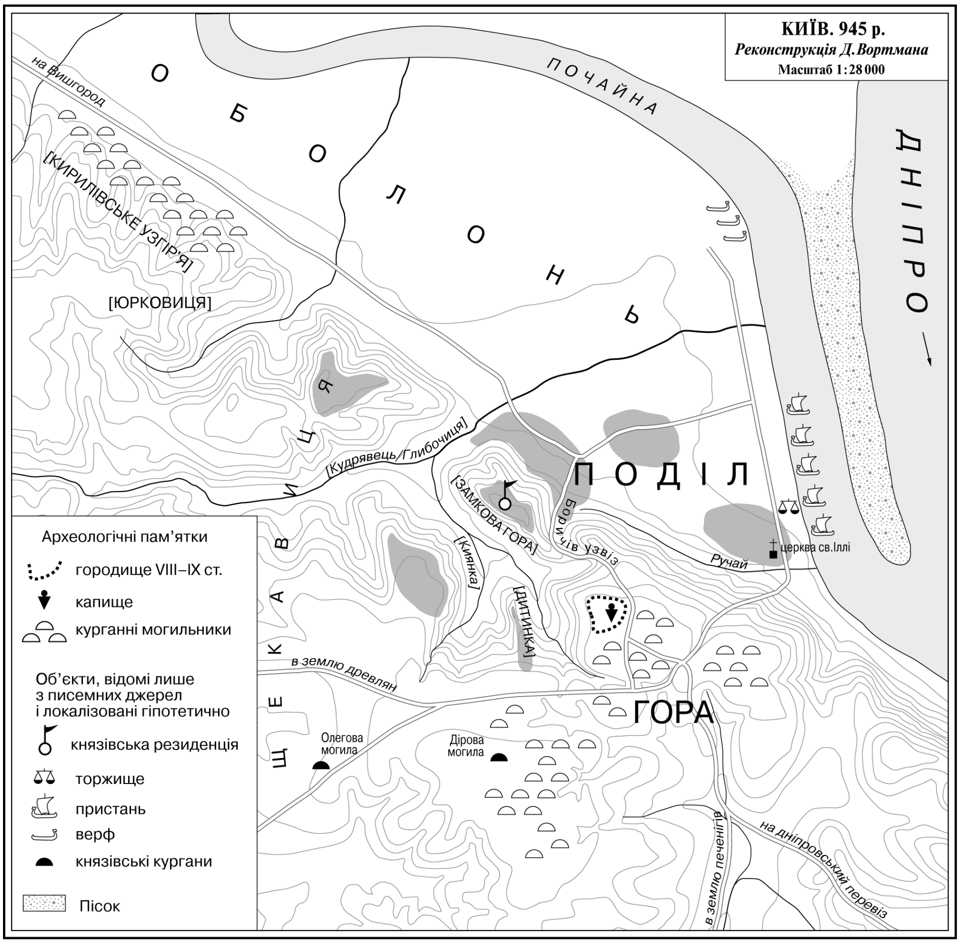

Володимирська гірка та пам'ятник князю Володимиру. Фото 2006.

Кий, Щек, Хорив і сестра їх Либідь. Пам'ятний знак на честь 1500-річчя заснування м. Київ. Скульптор В. Бородай, архітектор М. Фещенко. 1982.

ний вал з дубовими заборолами означив межі 10-гектарного *Володимира міста* на Старокиїв. горі. В системі укріплень цього міста було троє воріт, із них гол. були ті, що в 1-й пол. 11 ст. отримали назву Софійських. Вони становили собою кам'яну сторожову вежу з арочним проїздом і підйомним мостом, що перекидався через глибокий рів перед ними.

Гол. спорудою К. кін. 10 ст. вважається *Десятинна церква*, збудована 989—996 як кафедральний собор у зв'язку з офіц. введенням на Русі християн. релігії і заснуванням Київ. митрополії (див. *Хрещення Київської Русі*). На утримання церкви було виділено десяту частину князівських прибутків, від чого вона отримала таку назву. Це була велична і красива споруда. Інтер'єр її прикрашали ікони, фресковий живопис, мозаїчні панно, різьблені мармурові капітелі, майоліка. На центр. міськ. площі був розташов. «Бабин торжок», перед входом до храму стояли бронз. квадрига й антич. скульптури, вивезені Володимиром Святославичем із Херсона (див. *Херсонес Таврійський*). Довкола розташовувалися князівські палаци.

У часи правління вел. кн. київ. *Ярослава Мудрого* (1019—54) міське буд-во в К. велося, як і раніше, у Верхньому місті, тут була споруджена величезна фортеця і новий архіт. центр. Протяжність стін *Ярослава міста*, висота яких разом з дерев'яними заборолами сягала 16 м, складала понад 3,5 км. Вони охоплювали тер. бл. 80 га. Укріплень таких розмірів і потужності не мало жодне ін. місто Київ. Русі. В системі кріпосних стін міста Ярослава було троє воріт, у т. ч. парадні — *Золоті ворота* (вони становили собою кам'яно-цегляну двох'ярусну споруду: над оборонною баштою підносилася Благовіщенська церква; назву отримали за прикладом Золотих воріт у м. *Константинополь*).

Композиційним центром нового архіт. ансамблю став *Софійський собор*, зведений бл. 1037. Величні й гармонійні форми Софії Київської, увінчаної 13 куполами, урочисто-святкове її внутр. опорядження викликали захоплення сучасників. Для прикра-

шення гол. храму Русі щедро використовувалися *мозаїки* і *фрески*, шиферна різьба, мармур і майоліка. Довкола Софії розташовувалися церкви св. Ірини і св. Георгія, а також кам'яні палаци.

У наступні століття інтенсивне міськ. буд-во Верхнього К. велося в межах *Ізяслава-Святополка міста*. Центром нового архіт. ансамблю був Києво-Михайлівський Золотоверхий собор, що дав назву однойменному монастирю (див. *Київський Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир*). Мистецтвом внутр. оздоблення Свято-Михайлівський собор не поступався Софії Київській.

Найбільшим районом стародавнього К. був Поділ. Його пл. у 12—13 ст. становила 200 га. Він також мав свої укріплення, т. зв. столпіє, що згадується у літописі 12 ст. У центрі Подолу було літописне «Торговище», довкола якого стояли монументальні культові споруди: церква *Пирогоща* (1131—35), Борисоглібська та Михайлівська церкви.

З пн. зх. від міста Ярослава розкинувся ще один район К. — літописний Копирів кінець, він займав пл. бл. 40 га. В роки князювання *Святослава Ярославича* (1073—76) тут було засновано монастир св. Симеона, серед будівель якого були 2 кам'яних храми. В ході археол. розкопок у цьому районі були виявлені фундаменти і рештки ін. монументальних споруд.

Довкола центр. міськ. ядра розташовувалися приміські села, князівські й боярські двори, монастирські садиби, що були безпосередньо зв'язані з К. і складали його невід'ємну частину. Це Кирилівський монастир (див. *Кирилівська церква*), *Кловський монастир*, Печерський монастир (від 1598 — *Києво-Печерська лавра*) та *Видубицький Свято-Михайлівський монастир*, князівські села Предславине і *Берестове*, урочища Дорогожичі та Угорське. На околицях, як і в центрі міста, також велося монументальне буд-во. Особливих масштабів воно досягло в Печерському монастирі, заснованому в 11 ст. вихідцем з черніг. м. *Любеч Антонієм Печерським*. Центр. спорудою монастиря став *Успенський собор* (1073—78).

Масова забудова К. була переважно дерев'яною, її складали квартали зрубних і каркасностовпових будівель, переважно двоповерхових. Планування міста в 10—13 ст. було садибно-вуличним. Окремі вулиці замощувалися дерев'яними мостовими.

Екон. основою міста були: с.-г. вир-во, високорозвинене ремесло, а також торгівля. На тер., де розташовувалися райони давнього К., виявлено залишки майстерень, вироби з глини, чорних і кольорових металів, каменю, кості, скла, дерева та ін. матеріалів. Вони засвідчують, що в 10—13 ст. в К. працювали ремісники понад 60 спеціальностей. У 10 ст. місц. майстри опанували такі складні в тех. і технологічному відношеннях вир-ва, як литво ювелірних прикрас у кам'яних формочках, виготовлення буд. кераміки, обробка заліза й сталі. На поч. 11 ст. вони оволоділи секретами склоробства, *емалі*, черні, зерні, поливи і досягли в цих галузях справжніх вершин (у «Трактаті про різні ремесла» 10 ст. нім. чернець Теофіл відзначає заслуги Русі в розробці технології емалі й черні). Про значні масштаби вир-ва й високу майстерність київ. ковалів по золоту та сріблу свідчать, зокрема, численні знахідки їхньої продукції в місц. скарбах (виявлено бл. 60 таких скарбів; див. *Київські скарби*). Вироби київ. ковалів, гончарів, і будівельників розходилися по всій країні.

Давній К. становив собою великий центр внутр. і міжнар. торгівлі. *Тітмар Мерзебурзький* повідомляв, що в К. на поч. 11 ст. було 8 ринків. Два з них — «Бабин торжок» поблизу Десятинної церкви й «Торговище» на Подолі — не раз згадуються в літописі. До К. прибували купці з усіх земель Русі; новгород. і туровські купці мали тут свої торг. двори. Є свідчення про постійне проживання в К. візант. і західноєвроп. купців. На ринки Візантії, Чехії, Германії, Польщі, Англії, Кавказу, Скандинавії та ін. країн із К. вивозились хутро, мед, віск, шкіри, хліб, деякі види ремісничих виробів. З чорномор. і балт. ринками К. зв'язував *шлях «із варягів у греки»*, або «грецький», як його називали рус. літописці 12 ст. До країн Центр. і Зх. Європи вів шлях К. — *Галич (давній)* — Прага (Чехія) — Реґенсбурґ (*Баварія*), а на Кавказ — *Залозний шлях*.

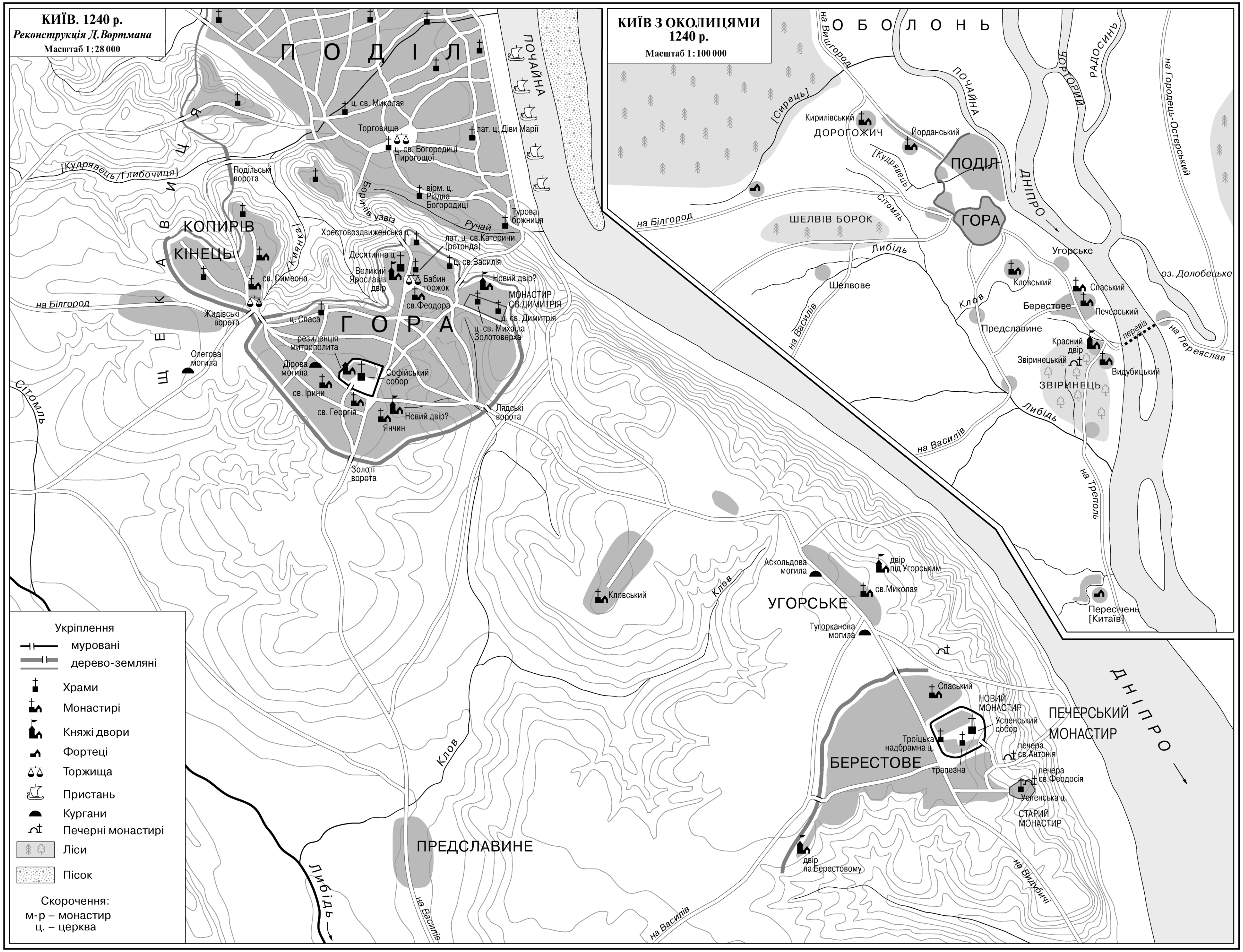
К. був визначним центром к-ри. З часів Володимира Святославича тут діяли школи грамоти, в храмах і монастирях створювалися б-ки. Книгозбірня Софії Київської (див. *Бібліотека Ярослава Мудрого*) налічувала бл. 950 томів. Ще одна велика б-ка знаходилася у Печерському монастирі; нею користувалися літописці Іоанн, *Никон*, *Нестор*. Вивчення написів на стінах київ. храмів (див. *Графіті*), керамічному посуді, шиферних креслицях вказує на те, що значна частина нас. К. була писемною.

Від серед. 10 ст. і до 20-х рр. 13 ст. місц. київ. монументальне буд-во поступово набувало нац. ознак. Це добре помітно вже в арх-рі Софійського собору, його стиль характеризується багатокупольним завершенням, пірамідальністю композиції, хрещатими стовпами, чого візант. арх-ра не знала. Софія Київська, Золоті ворота, Успенський храм Печерського монастиря стали взірцями для буд-ва подібних споруд у *Новгороді Великому*, Полоцьку (нині місто Вітебської обл., Білорусь), Ростові (нині місто Ярославської обл., РФ), Суздалі (нині місто Владимирської обл., РФ), Владимирі на Клязьмі (нині м. Владимир, РФ) та ін. містах Київ. Русі.

Монументальна арх-ра покликала до життя такі види мистецтва, як живопис і худож. різьблення, й вони досягли в К. високого рівня розвитку. Письмові джерела зберегли імена двох видатних тогочасних майстрів:

Панорама історичної частини м. Київ. Фото початку 21 ст.

КИЇВ. 1240 р.
Реконструкція Д.Вортмана
Масштаб 1:28 000
ПОДІЛ
ГОРА
КОПИРІВ КІНЕЦЬ
ПОЧАЙНА
ц. св. Миколая
Торговище
ц. св. Богородиці Пирогощої
лат. ц. Діви Марії
вірм. ц. Різдва Богородиці
Турова божниця
Ручай
Боричів узвіз
Подільські ворота
[Кудрявець/Глибочиця]
Хрестовоздвиженська ц.
лат. ц. св.Катерини (ротонда)
Десятинна ц.
ц. св.Василія
Великий Ярославів двір
Бабин торжок
св.Феодора
Новий двір?
МОНАСТИР СВ.ДИМИТРІЯ
ц. св. Димитрія
ц. св. Михаїла Золотоверха
св. Симеона
Киянка
ц. Спаса
Жидівські ворота
на Білгород
Олегова могила
резиденція митрополита
Дірова могила
Софійський собор
св. Ірини
св. Георгія
Янчин
Новий двір?
Лядські ворота
Золоті ворота
Сітомль
Кловський
Клов
Либідь
на Василів
ПРЕДСЛАВИНЕ
Аскольдова могила
двір під Угорським
св.Миколая
УГОРСЬКЕ
Тугорканова могила
Спаський
НОВИЙ МОНАСТИР
Успенський собор
ПЕЧЕРСЬКИЙ МОНАСТИР
Троїцька надбрамна ц.
печера св.Антонія
печера св.Феодосія
БЕРЕСТОВЕ
трапезна
Успенська ц.
СТАРИЙ МОНАСТИР
двір на Берестовому
на Видубичі
ДНІПРО
Укріплення
муровані
дерево-земляні
Храми
Монастирі
Княжі двори
Фортеці
Торжища
Пристань
Кургани
Печерні монастирі
Ліси
Пісок
Скорочення:
м-р – монастир
ц. – церква
КИЇВ З ОКОЛИЦЯМИ
1240 р.
Масштаб 1:100 000
ОБОЛОНЬ
на Вишгород
[Сирець]
Кирилівський
ДОРОГОЖИЧ
Йорданський
ПОДІЛ
ГОРА
[Кудрявець]
Сітомль
на Білгород
ШЕЛВІВ БОРОК
Либідь
Шелвове
на Василів
ДНІПРО
ЧОРТОРИЙ
РАДОСИНЬ
на Городець-Остерський
оз. Долобецьке
Угорське
Кловський
Спаський
Берестове
Печерський
Клов
Предславине
Красний двір
Звіринецький
перевіз
на Переяслав
Видубицький
ЗВІРИНЕЦЬ
Либідь
на Василів
на Треполь
Пересічень [Китаїв]

іконописця *Алімпія*, який працював у 12 ст. в Печерському монастирі, й архіт. Петра *Милонега*, з іменем якого літопис пов'язує буд-во в 1199—1200 гідротехнічної споруди довкола Михайлівського храму *Видубицького Свято-Михайлівського монастиря*.

Давній К. у часи свого найвищого розвитку мав пл. бл. 400 га, а кількість його нас. сягала 50 тис. осіб.

1240 розвиток міста був перерваний монгол. завойовниками (див. *Монголо-татарська навала*).

П.П. Толочко.

Київ 1242 — 18 ст. Незважаючи на спустошення та руйнування під час монгол. навали 1240, К. продовжував грати помітну роль у політ. житті Сх. Європи. Хоча чисельність його мешканців різко зменшилася, проте всі його гол. істор. райони (Верхнє місто, Поділ, Замкова гора, Печерськ, Берестове, *Клов*, *Видубичі* тощо) були заселені.

Гол. ядро міста (Гора та Поділ) знаходилося в традиційних межах: Золоті та Лядські ворота на Горі та р. Почайна на Подолі. Після спорудження дерев'яно-земляного замку в 2-й пол. 14 ст. Замкова гора перетворилася на дитинець міста. Осн. кількість мешканців у той час зосереджувалася на Подолі, тут містилися міськ. собор Успіння Богородиці та гол. *торг*, а згодом — *магістрат* з *ратушею*.

Монголи не руйнували місто навмисне. Гол. причиною поступової загибелі більшості вцілілих 1240 споруд стало те, що внаслідок монгол. розгрому давньорус. держ. системи й руйнації екон. бази міста — Середньої Наддніпрянщини, а також встановлення золотоординського іга К. не мав коштів для утримування великої кількості кам'яних споруд. Вціліли тільки окремі храми, які знаходили екон. підтримку, — Софійський, Успенський, Видубицький, Михайлівський Золотоверхий, Кирилівський собори, церква Успіння. Додаткових значних руйнувань від військ. дій К. зазнав 1399, 1416, 1482.

За традицією, К. продовжував вважатися столичним містом. Гол. містом Русі його називали європ. королі й хани *Золотої Орди*. Так, *Батий* 1243 передав К. владимирському кн. *Ярославу Всеволодичу* саме як символ старшинства на Русі («буди ты старей всем князем в Русском языце»), з тих же міркувань він передав 1249 «Кыевъ и всю Русьскую землю» сину Ярослава Всеволодича — новгород. кн. *Олександру Невському*. Батий навмисно призначав на київ. стіл вихідців з *Владимиро-Суздальського князівства*, які не мали підтримки ні у киян, ні в мешканців на Пд. Русі. Навпаки, рус. князі, які мали в К. високий авторитет, до К. не допускалися. Черніг. кн. *Михаїл Всеволодич* 1241 та галицький кн. *Данило Галицький* 1245 на шляху до Батия не зупинялися в К., а ставали на відпочинок лише поблизу нього. Вірогідно, до кін. 13 ст. К. правили намісники (див. *Баскак*). Про київ. князів до 1-ї третини 14 ст. писемні джерела чітких свідоцтв не дають. Напр., на підставі свідчень Любецького синодика, що називає «князя Ивана-Владимира Ивановича Киевского и сестру его Елену, князя Андрея Вруцкого и сына его Василия, убитого в Путивле» як таких, котрі боролися з ханом Тохтоєм наприкінці 13 ст., можна лише припускати, що згадані князі були саме київ. князями.

Важливим фактором, який визначав провідну роль К. на Русі, була митрополича кафедра. 1250—82 її займав *Кирило*, 1283—1304 — Максим. У К. відбувалися загальнорус. собори ієрархів (1273, 1284), наставлялися єпископи в різні князівства (1273 — Серапіон на Владимир, 1274 — Климент на Новгород Великий, 1288 — Іаків на Владимир, Суздаль і Нижній Новгород, 1289 — Тарасій на Ростов, а Андрій на Твер; усі нині міста в РФ). 1300 хан Тохтой, перемігши темника *Ногая*, якого підтримував К., здійснив щодо останнього дії, від яких усе місто «розыдеся», і того ж року перевів митрополію до Владимира на Клязьмі. Але й пізніше митрополити «всея Русі» висвячувалися в Софійському соборі, який лишався «власним престолом і першим седалищем архієрейським».

Дослідження графіті на стінах Софійського собору й ін. київ. церков свідчать про їх функціонування в 13—15 ст.

1246 *Плано Карпіні* бачив у К. купців з Константинополя, Акри (нині місто Акка, Ізраїль), Венеції, Генуї, Пізи (усі нині міста в Італії), Австрії та Сілезії. У К. знайдено скарб сх. монет цього ж часу.

1262 створено Київ. кормчу книгу (див. *Номоканони*), яка стала прототипом Волин., Рязанської та ін. кормчих книг.

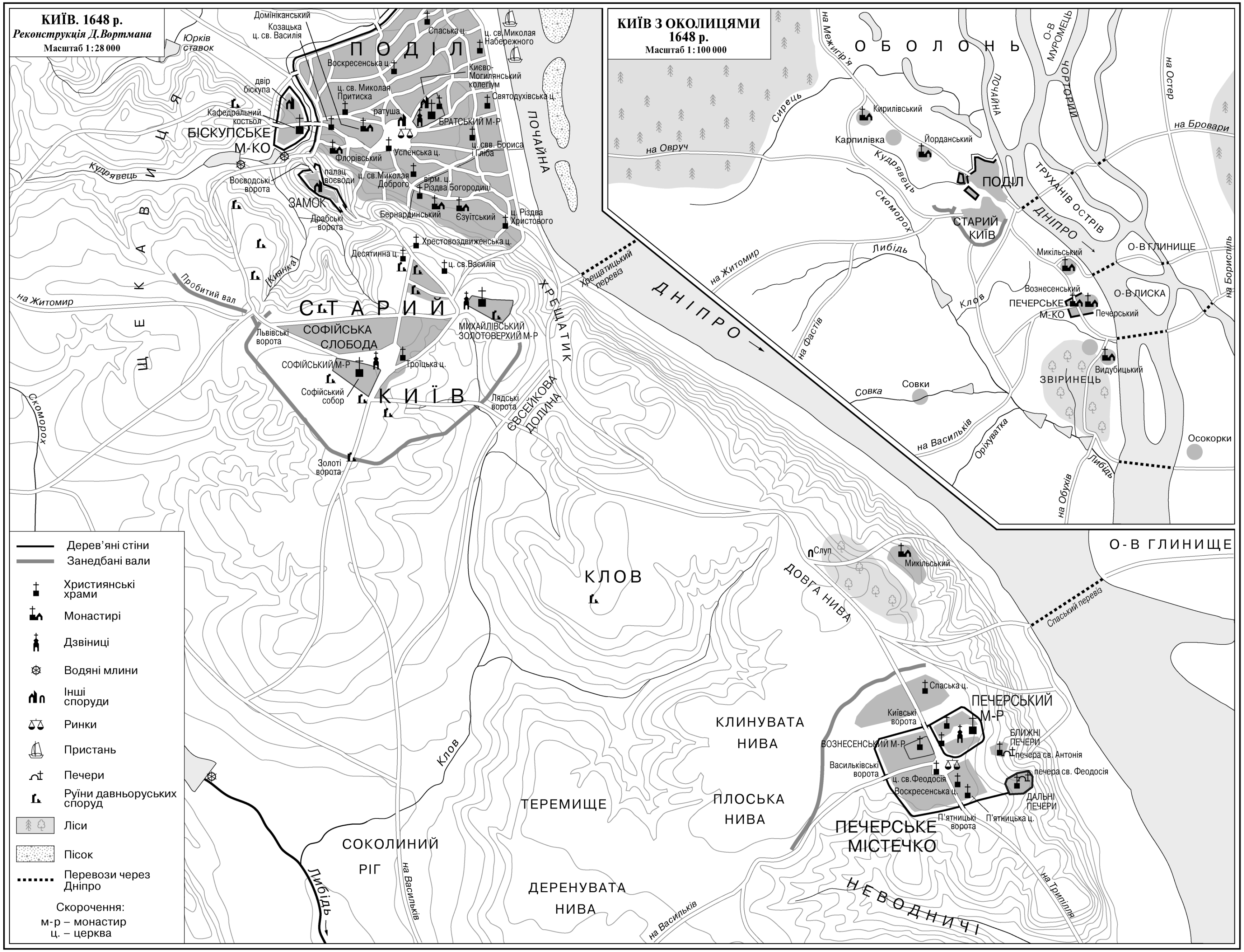
1331—62 літописи згадують про кн. *Федора*, який діяв разом з «баскаком Татарским».

Бл. 1362 К. входить до складу *Великого князівства Литовського* (ВКЛ). Його князем став *Володимир Ольгердович*. Входження відбувалося мирним шляхом, за договорами, які лишали все «по старовині». Володимир провадив незалежну політику, карбував власну монету, що, однак, призвело до його заміни 1394 на кн. *Скиргайла Ольгердовича*, а після смерті останнього — до встановлення намісництва. Наприкінці 14 — на поч. 15 ст. К. являє собою політ. центр, де ведуть переговори вел. кн. литов. *Вітовт*, король польс. і верховний кн. литов. Владислав II *Ягайло*, вел. кн. моск. Василій Дмитрович, митрополити *Кипріян*, Фотій, Григорій (*Цамблак)*, хан Тохтамиш. Місто стало гол. базою армії Вітовта, який розпочав наступ на Золоту Орду, але був розбитий 1399 біля р. Ворскла (див. *Ворскла, битва на річці 1399*). Хан Тімур-Кутлук обложив тоді К., але не взяв його, отримавши з киян викуп.

1416 місто (крім замку) зруйнували війська золотоординського еміра *Едигея*. Після смерті Вітовта 1430 К. став гол. базою «руської партії» вел. кн. литов. *Свидригайла*. Кияни брали активну участь у боротьбі з литов. центром. 1436 київ. воєвода Юрша розбив поблизу К. литов. війська.

З кін. 14 ст. у списках паризької Сорбонни та ін. ун-тів з'являються імена студентів з К., під 1436 зазначений перший доктор «рутенської нації з Києва» — Іван Тинкевич.

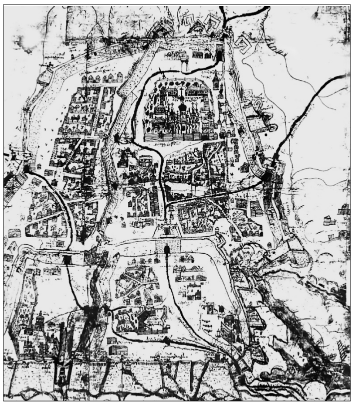
1440 відновлено *Київське князівство* на чолі з кн. *Олельком Володимировичем*. 1455—70 у К. князював *Семен Олелькович*. Обидва князі користувалися авторитетом, мали династичні зв'язки з великими московськими та тверськими князями, молдов. господарем Стефаном III Великим.

КИЇВ. 1648 р.
Реконструкція Д.Вортмана
Масштаб 1:28 000
ПОДІЛ
БІСКУПСЬКЕ М-КО
ЗАМОК
СТАРИЙ КИЇВ
СОФІЙСЬКА СЛОБОДА
СОФІЙСЬКИЙ М-Р
Софійський собор
МИХАЙЛІВСЬКИЙ ЗОЛОТОВЕРХИЙ М-Р
Домініканський
Козацька ц. св. Василія
двір біскупа
Кафедральний костьол
Воскресенська ц.
ц. св. Миколая Притиска
ратуша
Спаська ц.
ц. св. Миколая Набережного
Києво-Могилянський колегіум
Святодухівська ц.
БРАТСЬКИЙ М-Р
Успенська ц.
ц. св. Бориса і Гліба
Флорівський
палац воєводи
Воєводські ворота
ц. св. Миколая Доброго
вірм. ц.
Різдва Богородиці
Бернардинський
Єзуїтський
ц. Різдва Христового
Драбські ворота
Хрестовоздвиженська ц.
Десятинна ц.
ц. св. Василія
[Києнка]
Пробитий вал
Львівські ворота
Троїцька ц.
Лядські ворота
Золоті ворота
Юрків ставок
ЩЕКАВИЦЯ
Кудрявець
на Житомир
Скоморох
ПОЧАЙНА
ХРЕЩАТИК
Хрещатицький перевіз
ЄВСЕЙКОВА ДОЛИНА
ДНІПРО
КЛОВ
Клов
СОКОЛИНИЙ РІГ
Либідь
на Васильків
ТЕРЕМИЩЕ
ДЕРЕНУВАТА НИВА
КЛИНУВАТА НИВА
ПЛОСЬКА НИВА
ДОВГА НИВА
Слуп
Микільський
О-В ГЛИНИЩЕ
Спаський перевіз
ПЕЧЕРСЬКИЙ М-Р
Спаська ц.
Київські ворота
ВОЗНЕСЕНСЬКИЙ М-Р
Васильківські ворота
ц. св.Феодосія
Воскресенська ц.
П'ятницькі ворота
П'ятницька ц.
БЛИЖНІ ПЕЧЕРИ
печера св. Антонія
печера св. Феодосія
ДАЛЬНІ ПЕЧЕРИ
ПЕЧЕРСЬКЕ МІСТЕЧКО
НЕВОДНИЧІ
на Трипілля
Дерев'яні стіни
Занедбані вали
Християнські храми
Монастирі
Дзвіниці
Водяні млини
Інші споруди
Ринки
Пристань
Печери
Руїни давньоруських споруд
Ліси
Пісок
Перевози через Дніпро
Скорочення:
м-р – монастир
ц. – церква
КИЇВ З ОКОЛИЦЯМИ
1648 р.
Масштаб 1:100 000
ОБОЛОНЬ
на Межигір'я
Кирилівський
Карпилівка
Йорданський
Сирець
на Овруч
Кудрявець
Скоморох
ПОДІЛ
СТАРИЙ КИЇВ
ПОЧАЙНА
О-В МУРОМЕЦЬ
ЧОРТОРИЙ
ТРУХАНІВ ОСТРІВ
ДНІПРО
на Остер
на Бровари
на Бориспіль
О-В ГЛИНИЩЕ
О-В ЛИСКА
Микільський
Вознесенський
ПЕЧЕРСЬКЕ М-КО
Печерський
Видубицький
ЗВІРИНЕЦЬ
Осокорки
на Житомир
Либідь
Клов
на Фастів
Совка
Совки
на Васильків
Оріхуватка
на Обухів
Либідь

Перспективний план Києва. З книги Атанасія Кальнофойського «Тератургіма». Майстер Л.Т. 1638.

Старе місто. Фрагмент плану Києва І. Ушакова. 1693—1695.

Час їхнього правління став для К. періодом розвитку (базувався на традиціях матеріальної та духовної к-ри давньорус. доби): було здійснено ремонт Успенського собору та ін. церков, створено кам'яні барельєфи із зображенням Оранти, а також нові редакції *Патерика Києво-Печерського* та ін. писемних тв. К. продовжував бути важливим центром внутр. та міжнар. торгівлі, мав *право складу*. Через місто транзитом ішло багато товарів зі Сходу, Європи, Московії тощо. Цьому сприяло, зокрема, те, що безпеку караванам, які переміщувалися через укр. землі, литов. власті гарантували лише в тому випадку, коли їхні маршрути проходили через К. (див. *Дорожній примус*).

К. був потенційним центром об'єднання рус. земель, що перебували в складі ВКЛ, тому після смерті київ. кн. Семена Олельковича литов. влада перетворила князівство на *воєводство*. Спроба киян не допустити до міста воєводу М.*Гаштовта*, *змова князів 1481* на чолі з кн. *Михайлом Олельковичем* і повстання кн. М.*Глинського* 1508 завершилися невдачею.

Кін. 15 ст. став початком занепаду К., що зумовлювалося заг. кризою ВКЛ — його нездатністю організувати захист підвладних йому земель від нападів *кримських татар*. 1482 війська хана *Менглі-Гірея I* захопили й спалили К. Софійський собор був пограбований (дещо пізніше золотий дискос і потір, які татари забрали із собору, Менглі-Гірей I подарував вел. кн. моск. *Івану III Васильовичу*). Занепад К. тривав майже століття. Саме тоді зруйнувалася більшість храмів міста.

У 1490-х рр. К. отримав *магдебурзьке право*, яке, однак, було досить обмеженим. Водночас литов. влада заохочувала заселення К. й намагалася зробити його *міщан* своїми союзниками. Останні звільнялися від управління й суду великокнязівських намісників; з їх числа обирали членів магістрату (*війта*, *бурмистрів*, *райців*, *лавників*; війт затверджувався владою з 4 кандидатів, яких висували міщани). Проте, як свідчать документи — численні скарги міщан на порушення їхніх прав, воєводи чинили в К. свавілля. Київ. ремісники були організовані в *цехи*.

К. зберігав політ. й військ.-стратегічне значення. Його відновлений замок являв собою потужну фортецю, що прикривала внутр. регіони Литви від нападів крим. ханів. В очах сучасників володіння К. давало юрид. право бути спадкоємцем усієї давньорус. спадщини.

Тривала криза Литов. д-ви завершилася *Люблінською унією 1569*, згідно з нею К. потрапив під безпосередню владу *Корони Польської*. У цей час екон. розвиток міста йшов по висхідній, хоча й дещо стримувався тиском з боку польс. феодалів та катол. церкви, наявністю кількох *юридик* (магістратської, замкової, «біскупщини» — катол. єпископа, правосл. монастирів). Але не всі кияни були вдоволені своїм становищем. Багато хто з них брав активну участь у нац.-визвол. боротьбі (див. *Косинського повстання 1591—1593*; *Наливайка повстання 1594—1596*). 1596, після прийняття *Берестейської церковної унії 1596*, була ліквідована правосл. Київ. митрополія. 1615, після утворення *Київського Богоявленського братства*, підтриманого *Військом Запорозьким*, К. став гол. центром боротьби проти унії. 1620 відновлюється правосл. митрополія на чолі з Іовом (*Борецьким*). Кияни беруть участь у повстаннях 20—30-х рр. 17 ст. під кер-вом Т.*Федоровича*, Б.*Кизима*, Я.*Острянина*. Велику роль відіграла братська школа, яка після об'єднання з лаврською школою перетворилася на Київ. колегіум (з 1701 — академія; див. *Києво-Могилянська академія*), з якого вийшло чимало видатних держ. та церк. діячів, учених, письменників, художників, композиторів. 1615 у Києво-Печерській лаврі заснована перша друкарня (див. *Києво-Печерська друкарня*). За митрополита Петра

Архангел Михаїл з будинку Київської ратуші. Металопластика. Бл. 1697.

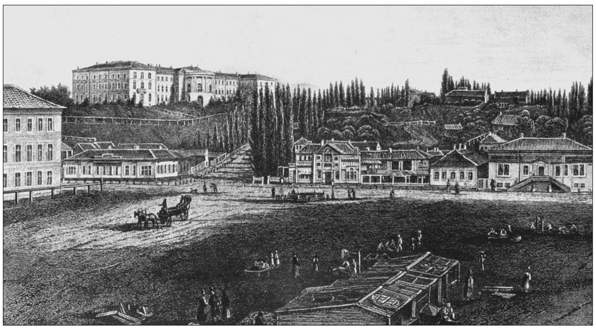
Панорама Подолу і Київських гір. Фрагмент панорами «Фасад Старокиївської фортеці та нижнього міста Києво-Подолу з Московського боку». Художник М. Ражен. 1775—1786.

Краєвид старого міста з Ярославового валу. Художник В. Тімм. 1854.

Залізниця. Фото кінця 19 ст.

Хрещатицький майдан. Літографія невідомого художника. Після 1851.

(*Могили*) активно розвивається к-ра, ремонтуються давні архіт. споруди. Нас. міста в той час сягало 10—15 тис. осіб.

У роки нац.-визвол. війни укр. народу серед. 17 ст. (див. *Національна революція 1648—1676*) К. звільнився з-під влади *Речі Посполитої*, 23 груд. (ст. ст.) 1648 кияни урочисто зустрічали Б.*Хмельницького*. К. став столичним містом, центром *Київського полку* (1708 центр полку переходить до *Козельця*). 1651 місто сильно постраждало від війська польного гетьмана литов. кн. Я.*Радзивілла* — згорів Поділ. Після 1654 К. опинився у складі *Гетьманщини* під протекторатом Рос. д-ви (спочатку за *Андрусівським договором (перемир'ям) 1667* — на два роки, а потім за *«Вічним миром» 1686* — остаточно). До магістратської влади додалися влада гетьмана та моск. воєвод. У Верхньому місті було розміщено рос. гарнізон. На старих валах 11 ст. почалося будівництво нової фортеці, — нового Поперечного валу. У зв'язку з турец. загрозою (див. *Російсько-турецька війна 1676—1681*) наприкінці 1670-х рр. будується фортеця на Печерську. Через війни та епідемії кількість мешканців міста час від часу зменшувалась, але швидко поповнювалася за рахунок переселенців з ін. земель. 1686—87 Київ. митрополію перепідпорядковано *Московському патріархату*.

Наприкінці 17 — на поч. 18 ст. місто почало стрімко розбудовуватися. За гетьмана І.*Мазепи* споруджується низка мурованих споруд у стилі укр. *бароко* на Печерську, Подолі, у Верхньому місті. На Печерську 1706 зводиться нова фортеця. 1708 К. став губернським містом (див. *Київська губернія*). На Печерськ переходить *губернська канцелярія*. Ці переміни, однак, мало вплинули на структуру міста, воно, як і раніше, складалося з 3 частин: Подолу, Печерська і Старого міста. Кожна з цих частин перебувала під кількома владами — губернською, гетьман. і полковою, магістратською, різних монастирів. Це певною мірою гальмувало розвиток міста. 1737 було скасовано підлеглість К. гетьману. Від серед. 18 ст. дедалі більше повноважень перебирала на себе губернаторська влада. Після ліквідації гетьманства (1764) та введення нового міськ. положення (1785) у К. правили заг. та шестигласна *міські думи*, які повністю залежали від *губернатора*. Наприкінці 1781 утворено *Київське намісництво* на чолі з ген.-губернатором П.*Румянцевим-Задунайським*, що й стало вирішальним кроком до ліквідації *полкового устрою*. Магістрат втратив реальні владні функції. 1796 К. знову став губернським містом.

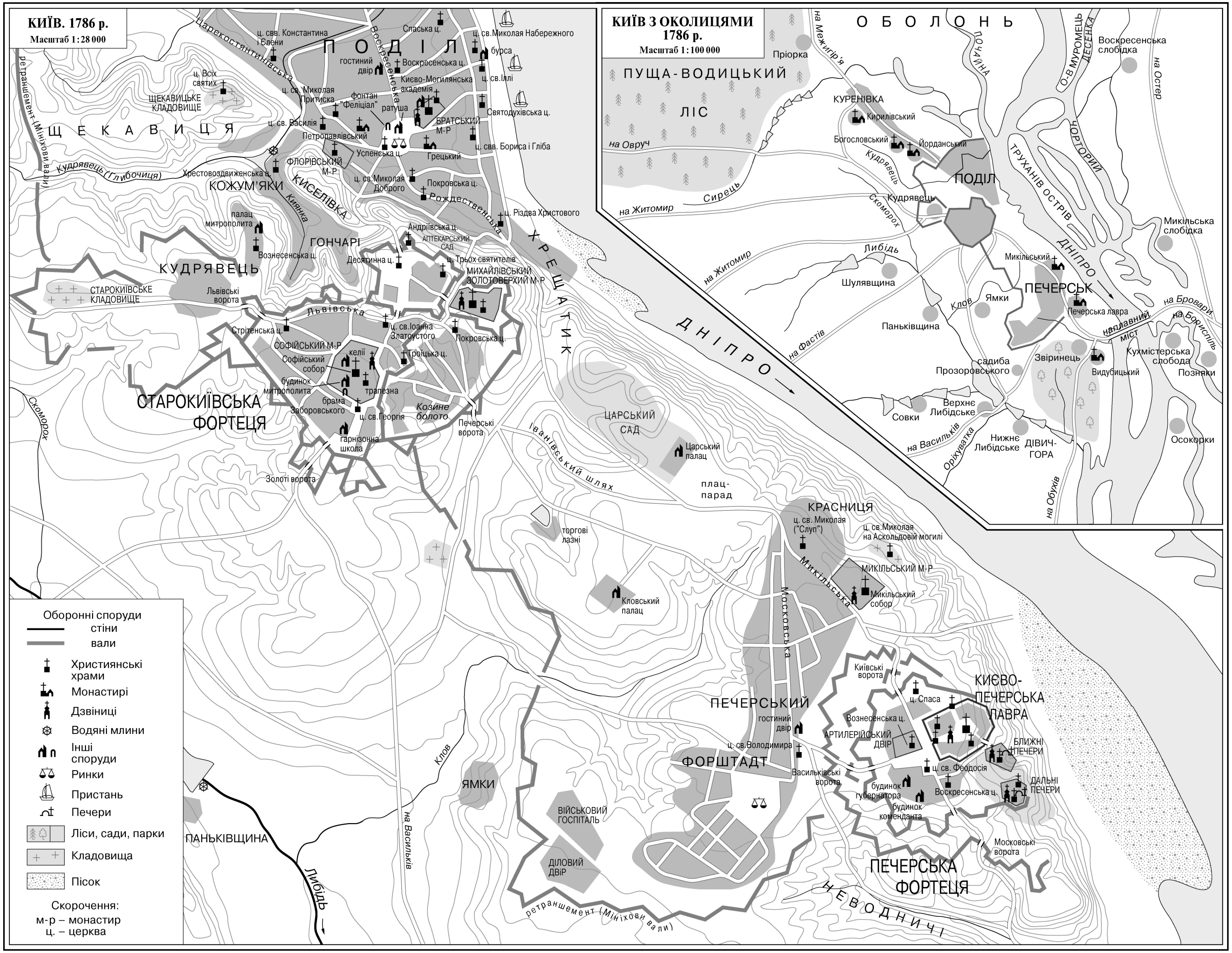
Упродовж 18 ст. в К. активно велося кам'яне буд-во. Новими спорудами поповнилися, зокрема, ансамблі Софійського, Михайлівського, Братського, Видубицького монастирів та Лаври. Було зведено *Андріївську церкву*, подільські церкви, цивільні споруди. Але екон. розвиток міста був досить млявим. На 1799 у К. налічувалося 19 тис. мешканців.

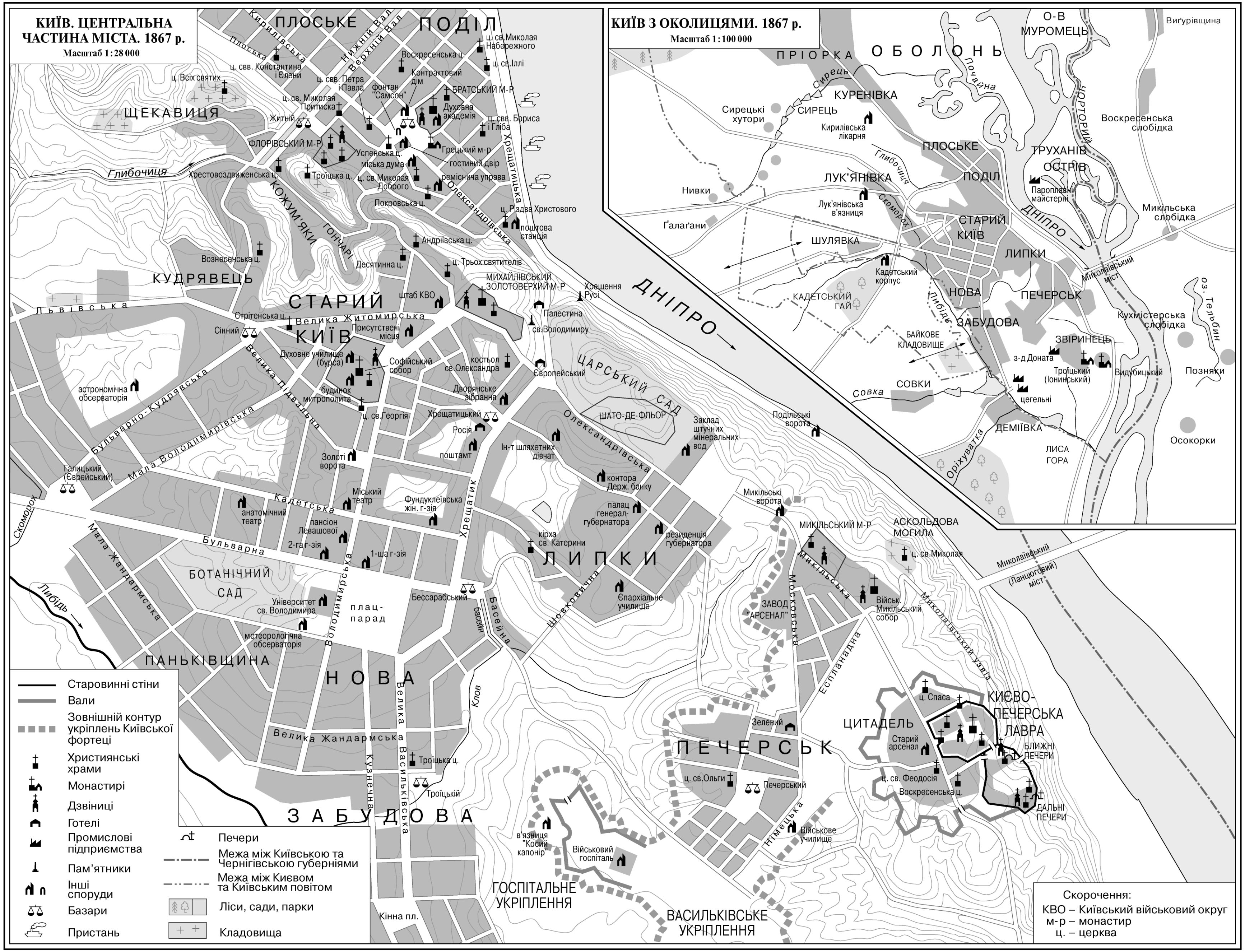
Г.Ю. Івакін.

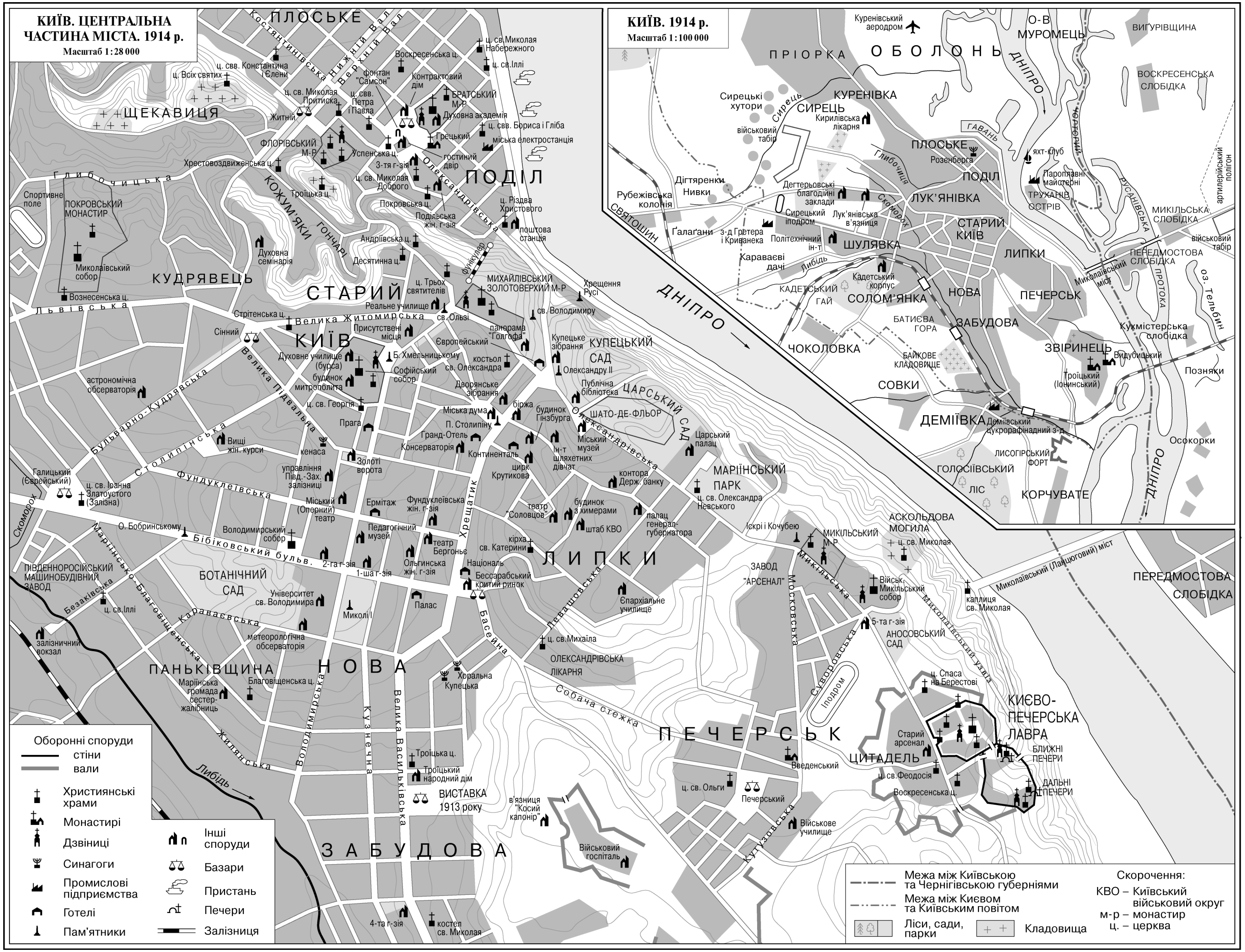
Архітектурний ансамбль Хрещатика. Архітектори О. Власов, А. Добровольський, В. Єлізаров, Б. Приймак, О. Заваров, О. Малиновський. 1947—1957. Фото середини 1980-х рр.

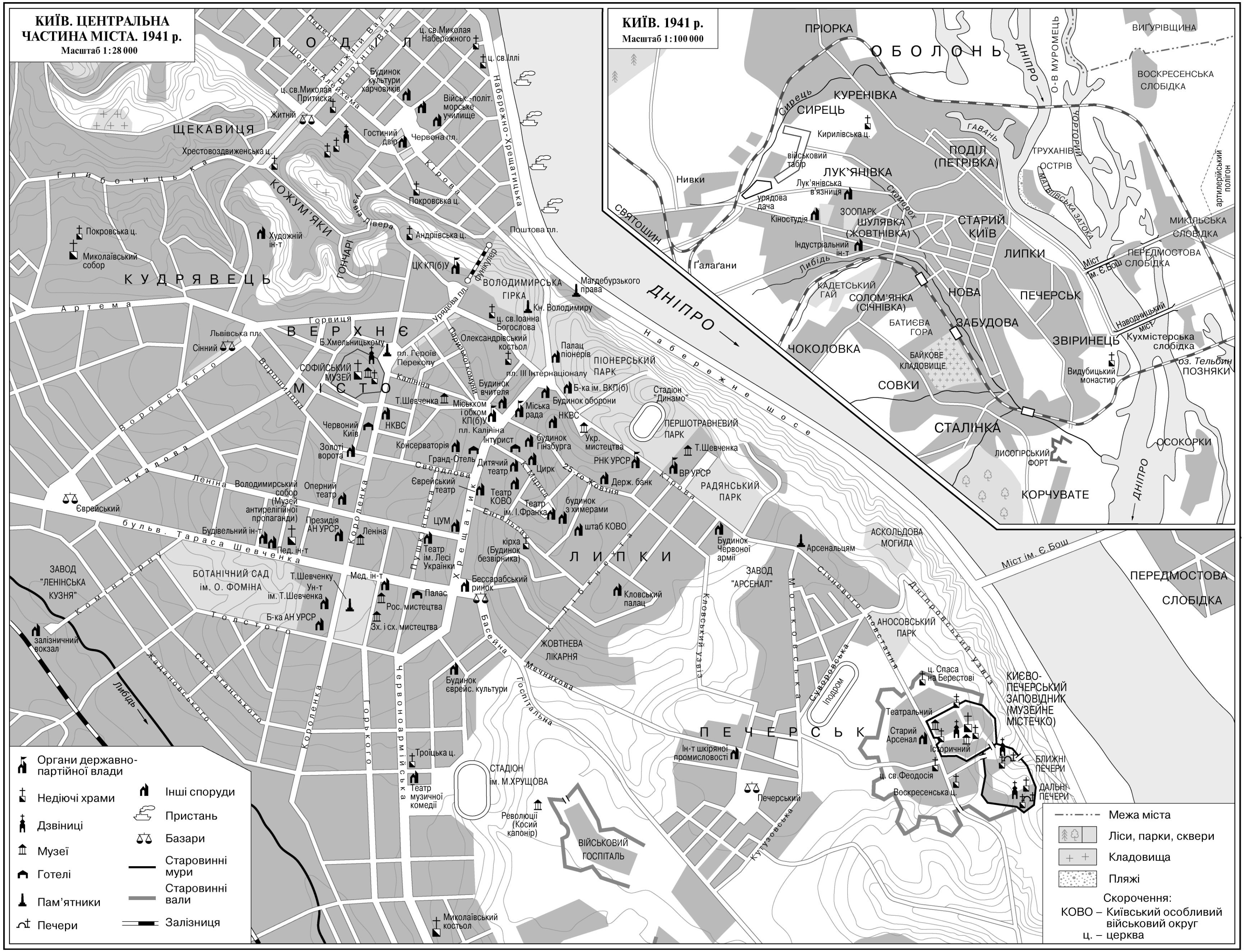
Київ 19 — 21 ст. 1797, після інкорпорації до складу *Російської імперії* земель *Правобережної України* (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*), К. став центром не лише оновленої Київ. губернії, кордони якої змістилися на зх., а й Пд.-Зх. краю (до його складу, окрім Київ. губ., входили також

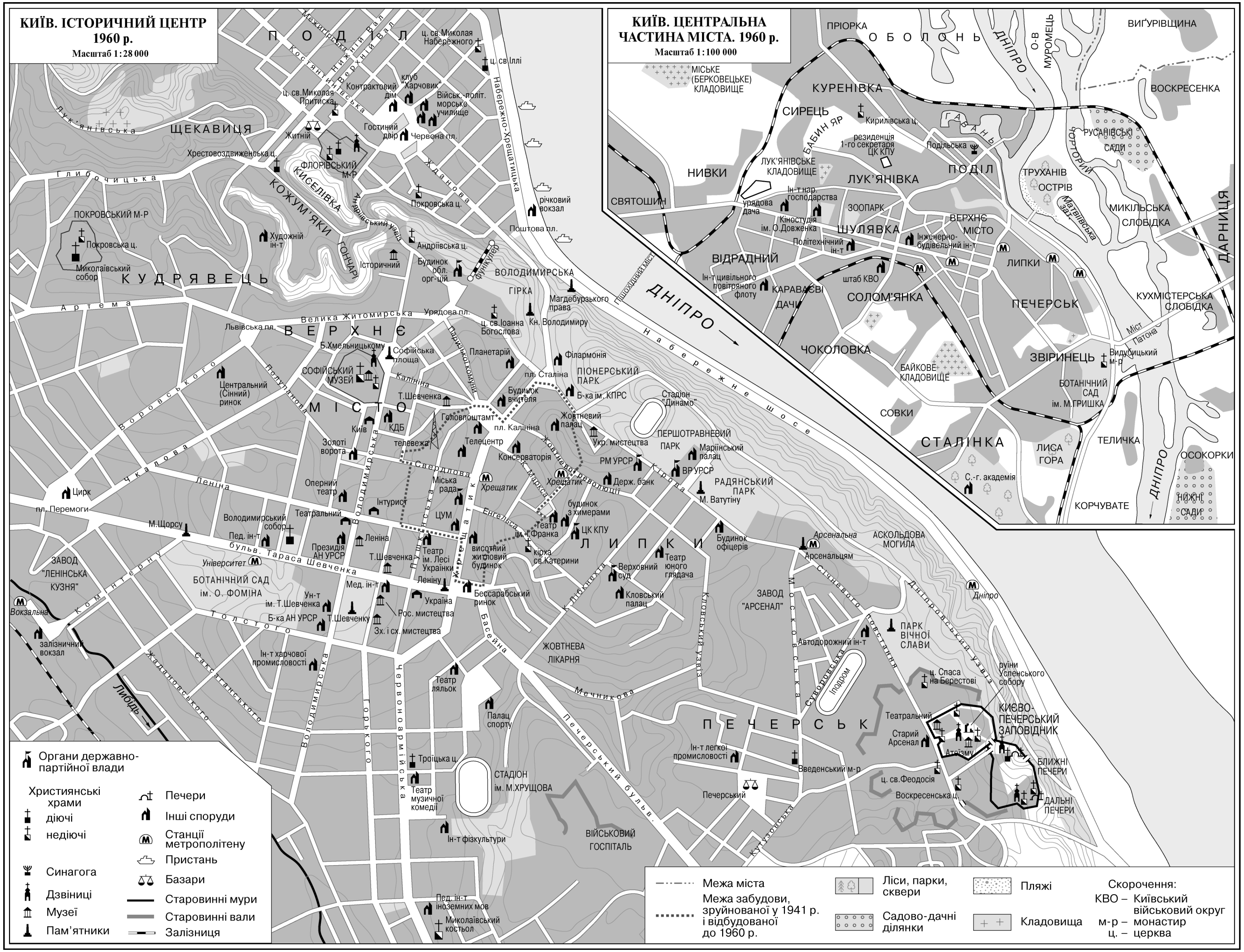

КИЇВ. 1786 р.
Масштаб 1:28 000
ПОДІЛ
ЩЕКАВИЦЯ
КОЖУМ'ЯКИ
КИСЕЛІВКА
ГОНЧАРІ
КУДРЯВЕЦЬ
СТАРОКИЇВСЬКА ФОРТЕЦЯ
ХРЕЩАТИК
ДНІПРО
ЦАРСЬКИЙ САД
Царський палац
плац-парад
Іванівський шлях
торгові лазні
Кловський палац
КРАСНИЦЯ
МИКІЛЬСЬКИЙ М-Р
Микільський собор
ц. св. Миколая на Аскольдовій могилі
ц. св. Миколая ("Слуп")
Микільська
Московська
ПЕЧЕРСЬКИЙ ФОРШТАДТ
гостиний двір
ц. св. Володимира
Васильківські ворота
Київські ворота
ц. Спаса
Вознесенська ц.
АРТИЛЕРІЙСЬКИЙ ДВІР
КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА
БЛИЖНІ ПЕЧЕРИ
ДАЛЬНІ ПЕЧЕРИ
ц. св. Феодосія
будинок губернатора
будинок коменданта
Воскресенська ц.
Московські ворота
ПЕЧЕРСЬКА ФОРТЕЦЯ
НЕВОДНИЧІ
ВІЙСЬКОВИЙ ГОСПІТАЛЬ
ДІЛОВИЙ ДВІР
ретраншемент (Мініхові вали)
ЯМКИ
Клов
на Васильків
Либідь
ПАНЬКІВЩИНА
Скоморох
Кудрявець (Глибочиця)
Царекостянтинівська
Воскресенська
ц. св. Костянтина і Єлени
Спаська ц.
ц. св. Миколая Набережного
бурса
гостиний двір
Воскресенська ц.
Києво-Могилянська академія
ц. св. Іллі
ц. св. Миколая Притиска
фонтан "Феліціал"
ратуша
Святодухівська ц.
ц. св. Василія
Петропавлівський
БРАТСЬКИЙ М-Р
ц. св. Бориса і Гліба
ФЛОРІВСЬКИЙ М-Р
Успенська ц.
Грецький
Хрестовоздвиженська ц.
ц. св. Миколая Доброго
Покровська ц.
Рождественська
ц. Різдва Христового
ц. Всіх святих
ЩЕКАВИЦЬКЕ КЛАДОВИЩЕ
Киянка
палац митрополита
Вознесенська ц.
Андріївська ц.
АПТЕКАРСЬКИЙ САД
Десятинна ц.
ц. Трьох святителів
МИХАЙЛІВСЬКИЙ ЗОЛОТОВЕРХИЙ М-Р
СТАРОКИЇВСЬКЕ КЛАДОВИЩЕ
Львівські ворота
Львівська
Стрітенська ц.
ц. св. Іоанна Златоустого
Покровська ц.
СОФІЙСЬКИЙ М-Р
Софійський собор
келії
Троїцька ц.
будинок митрополита
брама Заборовського
трапезна
ц. св. Георгія
Козине болото
Печерські ворота
гарнізонна школа
Золоті ворота
КИЇВ З ОКОЛИЦЯМИ
1786 р.
Масштаб 1:100 000
ОБОЛОНЬ
ПУЩА-ВОДИЦЬКИЙ ЛІС
Пріорка
на Межигір'я
Почайна
О-в Муромець
Десенка
Воскресенська слобідка
на Остер
КУРЕНІВКА
Кирилівський
Богословський
Йорданський
Кудрявець
на Овруч
Сирець
на Житомир
ПОДІЛ
Кудрявець
Скоморох
Труханів острів
Чорторий
Дніпро
Микільська слобідка
Либідь
Шулявщина
Микільський
ПЕЧЕРСЬК
Ямки
Клов
Печерська лавра
наплавний міст
на Бровари
на Бориспіль
Паньківщина
на Фастів
Звіринець
Видубицький
Кухмістерська слобода
Позняки
садиба Прозоровського
Совки
Верхнє Либідське
на Васильків
Оріхуватка
Нижнє Либідське
ДІВИЧ-ГОРА
Осокорки
на Обухів
Оборонні споруди
стіни
вали
Християнські храми
Монастирі
Дзвіниці
Водяні млини
Інші споруди
Ринки
Пристань
Печери
Ліси, сади, парки
Кладовища
Пісок
Скорочення:
м-р – монастир
ц. – церква

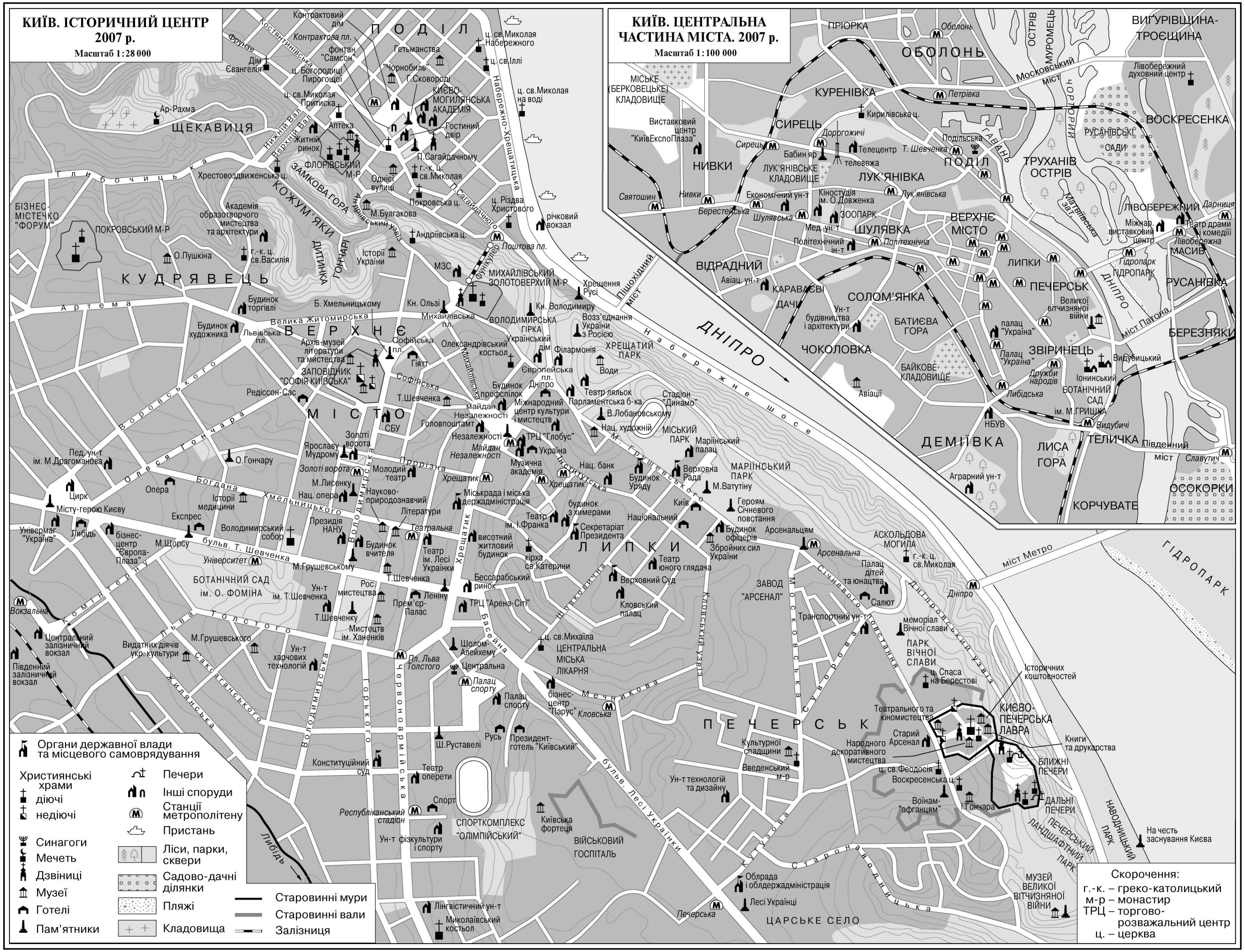

КИЇВ. ЦЕНТРАЛЬНА ЧАСТИНА МІСТА. 1867 р.
Масштаб 1:28 000
КИЇВ З ОКОЛИЦЯМИ. 1867 р.
Масштаб 1:100 000
ПЛОСЬКЕ
ПОДІЛ
ЩЕКАВИЦЯ
КУДРЯВЕЦЬ
СТАРИЙ КИЇВ
КОЖУМ'ЯКИ
ГОНЧАРІ
ЛИПКИ
НОВА ЗАБУДОВА
ПАНЬКІВЩИНА
ПЕЧЕРСЬК
ЦИТАДЕЛЬ
КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА
ГОСПІТАЛЬНЕ УКРІПЛЕННЯ
ВАСИЛЬКІВСЬКЕ УКРІПЛЕННЯ
ДНІПРО
ЦАРСЬКИЙ САД
ШАТО-ДЕ-ФЛЬОР
БОТАНІЧНИЙ САД
МИХАЙЛІВСЬКИЙ ЗОЛОТОВЕРХИЙ М-Р
ФЛОРІВСЬКИЙ М-Р
БРАТСЬКИЙ М-Р
МИКІЛЬСЬКИЙ М-Р
АСКОЛЬДОВА МОГИЛА
Софійський собор
Хрещатик
Університет св. Володимира
Миколаївський (Ланцюговий) міст
Старовинні стіни
Вали
Зовнішній контур укріплень Київської фортеці
Християнські храми
Монастирі
Дзвіниці
Готелі
Промислові підприємства
Пам'ятники
Інші споруди
Базари
Пристань
Печери
Межа між Київською та Чернігівською губерніями
Межа між Києвом та Київським повітом
Ліси, сади, парки
Кладовища
Скорочення:
КВО – Київський військовий округ
м-р – монастир
ц. – церква
ОБОЛОНЬ
ПРІОРКА
КУРЕНІВКА
ЛУК'ЯНІВКА
ШУЛЯВКА
ТРУХАНІВ ОСТРІВ
О-В МУРОМЕЦЬ
ЗВІРИНЕЦЬ
ДЕМІЇВКА
СОВКИ
БАЙКОВЕ КЛАДОВИЩЕ
КАДЕТСЬКИЙ ГАЙ
Воскресенська слобідка
Микільська слобідка
Кухмістерська слобідка
Позняки
Осокорки
Вигурівщина

КИЇВ. ЦЕНТРАЛЬНА ЧАСТИНА МІСТА. 1914 р.
Масштаб 1:28 000
КИЇВ. 1914 р.
Масштаб 1:100 000
ПЛОСЬКЕ
ЩЕКАВИЦЯ
ПОДІЛ
КОЖУМ'ЯКИ
ГОНЧАРІ
СТАРИЙ КИЇВ
КУДРЯВЕЦЬ
ЛИПКИ
НОВА
ПАНЬКІВЩИНА
ЗАБУДОВА
ПЕЧЕРСЬК
ЦИТАДЕЛЬ
КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА
ДНІПРО
ПЕРЕДМОСТОВА СЛОБІДКА
МАРІЇНСЬКИЙ ПАРК
ЦАРСЬКИЙ САД
КУПЕЦЬКИЙ САД
БОТАНІЧНИЙ САД
АСКОЛЬДОВА МОГИЛА
Миколаївський (Ланцюговий) міст
ОБОЛОНЬ
ПРІОРКА
КУРЕНІВКА
СИРЕЦЬ
ЛУК'ЯНІВКА
ШУЛЯВКА
СОЛОМ'ЯНКА
ЧОКОЛОВКА
СОВКИ
ДЕМІЇВКА
ЗВІРИНЕЦЬ
КОРЧУВАТЕ
СВЯТОШИН
О-В МУРОМЕЦЬ
ТРУХАНІВ ОСТРІВ
ВОСКРЕСЕНСЬКА СЛОБІДКА
МИКІЛЬСЬКА СЛОБІДКА
Оборонні споруди
стіни
вали
Християнські храми
Монастирі
Дзвіниці
Синагоги
Промислові підприємства
Готелі
Пам'ятники
Інші споруди
Базари
Пристань
Печери
Залізниця
Межа між Київською та Чернігівською губерніями
Межа між Києвом та Київським повітом
Ліси, сади, парки
Кладовища
Скорочення:
КВО – Київський військовий округ
м-р – монастир
ц. – церква

КИЇВ. ЦЕНТРАЛЬНА ЧАСТИНА МІСТА. 1941 р.
Масштаб 1:28 000
КИЇВ. 1941 р.
Масштаб 1:100 000
ПОДІЛ
ЩЕКАВИЦЯ
КОЖУМ'ЯКИ
ГОНЧАРІ
КУДРЯВЕЦЬ
ВЕРХНЄ МІСТО
ЛИПКИ
ПЕЧЕРСЬК
ДНІПРО
Набережне шосе
Набережно-Хрещатицька
СОФІЙСЬКИЙ МУЗЕЙ
ВОЛОДИМИРСЬКА ГІРКА
ПІОНЕРСЬКИЙ ПАРК
ПЕРШОТРАВНЕВИЙ ПАРК
РАДЯНСЬКИЙ ПАРК
Стадіон "Динамо"
БОТАНІЧНИЙ САД ім. О. ФОМІНА
ЗАВОД "ЛЕНІНСЬКА КУЗНЯ"
ЗАВОД "АРСЕНАЛ"
ЖОВТНЕВА ЛІКАРНЯ
СТАДІОН ім. М.ХРУЩОВА
ВІЙСЬКОВИЙ ГОСПІТАЛЬ
АСКОЛЬДОВА МОГИЛА
АНОСОВСЬКИЙ ПАРК
КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКИЙ ЗАПОВІДНИК (МУЗЕЙНЕ МІСТЕЧКО)
БЛИЖНІ ПЕЧЕРИ
ДАЛЬНІ ПЕЧЕРИ
ПЕРЕДМОСТОВА СЛОБІДКА
Міст ім. Є.Бош
Органи державно-партійної влади
Недіючі храми
Дзвіниці
Музеї
Готелі
Пам'ятники
Печери
Інші споруди
Пристань
Базари
Старовинні мури
Старовинні вали
Залізниця
Межа міста
Ліси, парки, сквери
Кладовища
Пляжі
Скорочення:
КОВО – Київський особливий військовий округ
ц. – церква
ПРІОРКА
ОБОЛОНЬ
КУРЕНІВКА
СИРЕЦЬ
ЛУК'ЯНІВКА
ПОДІЛ (ПЕТРІВКА)
СТАРИЙ КИЇВ
ШУЛЯВКА (ЖОВТНІВКА)
СОЛОМ'ЯНКА (СІЧНІВКА)
НОВА
ЗАБУДОВА
ЗВІРИНЕЦЬ
ЧОКОЛОВКА
СОВКИ
СТАЛІНКА
КОРЧУВАТЕ
ОСОКОРКИ
ПОЗНЯКИ
ВИГУРІВЩИНА
ВОСКРЕСЕНСЬКА СЛОБІДКА
МИКІЛЬСЬКА СЛОБІДКА
СВЯТОШИН
Нивки
Галагани
БАТИЄВА ГОРА
БАЙКОВЕ КЛАДОВИЩЕ
ЛИСОГІРСЬКИЙ ФОРТ
ТРУХАНІВ ОСТРІВ
О-В МУРОМЕЦЬ
Видубицький монастир
Кирилівська ц.

КИЇВ. ІСТОРИЧНИЙ ЦЕНТР
1960 р.
Масштаб 1:28 000
КИЇВ. ЦЕНТРАЛЬНА
ЧАСТИНА МІСТА. 1960 р.
Масштаб 1:100 000
ПОДІЛ
ЩЕКАВИЦЯ
КУДРЯВЕЦЬ
ВЕРХНЄ МІСТО
ЛИПКИ
ПЕЧЕРСЬК
КОЖУМ'ЯКИ
КИСЕЛІВКА
ГОНЧАРІ
ДНІПРО
Набережне шосе
ВОЛОДИМИРСЬКА ГІРКА
ФЛОРІВСЬКИЙ М-Р
ПОКРОВСЬКИЙ М-Р
СОФІЙСЬКИЙ МУЗЕЙ
ПІОНЕРСЬКИЙ ПАРК
ПЕРШОТРАВНЕВИЙ ПАРК
РАДЯНСЬКИЙ ПАРК
АСКОЛЬДОВА МОГИЛА
ЗАВОД "АРСЕНАЛ"
ПАРК ВІЧНОЇ СЛАВИ
КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКИЙ ЗАПОВІДНИК
ЖОВТНЕВА ЛІКАРНЯ
СТАДІОН ім. М.ХРУЩОВА
ВІЙСЬКОВИЙ ГОСПІТАЛЬ
БОТАНІЧНИЙ САД ім. О. ФОМІНА
ЗАВОД "ЛЕНІНСЬКА КУЗНЯ"
ОБОЛОНЬ
КУРЕНІВКА
СИРЕЦЬ
НИВКИ
СВЯТОШИН
ЛУК'ЯНІВКА
ШУЛЯВКА
ВІДРАДНИЙ
СОЛОМ'ЯНКА
ЧОКОЛОВКА
СОВКИ
СТАЛІНКА
ЗВІРИНЕЦЬ
ДАРНИЦЯ
ТРУХАНІВ ОСТРІВ
МИКІЛЬСЬКА СЛОБІДКА
ВОСКРЕСЕНКА
ВИГУРІВЩИНА
ОСОКОРКИ
ТЕЛИЧКА
КОРЧУВАТЕ
Органи державно-партійної влади
Християнські храми
діючі
недіючі
Синагога
Дзвіниці
Музеї
Пам'ятники
Печери
Інші споруди
Станції метрополітену
Пристань
Базари
Старовинні мури
Старовинні вали
Залізниця
Межа міста
Межа забудови, зруйнованої у 1941 р. і відбудованої до 1960 р.
Ліси, парки, сквери
Садово-дачні ділянки
Пляжі
Кладовища
Скорочення:
КВО – Київський військовий округ
м-р – монастир
ц. – церква

КИЇВ. ІСТОРИЧНИЙ ЦЕНТР
2007 р.
Масштаб 1 : 28 000
КИЇВ. ЦЕНТРАЛЬНА
ЧАСТИНА МІСТА. 2007 р.
Масштаб 1 : 100 000
Органи державної влади
та місцевого самоврядування
Християнські храми
діючі
недіючі
Синагоги
Мечеть
Дзвіниці
Музеї
Готелі
Пам'ятники
Печери
Інші споруди
Станції метрополітену
Пристань
Ліси, парки, сквери
Садово-дачні ділянки
Пляжі
Кладовища
Старовинні мури
Старовинні вали
Залізниця
Скорочення:
г.-к. – греко-католицький
м-р – монастир
ТРЦ – торгово-розважальний центр
ц. – церква
ПОДІЛ
ЩЕКАВИЦЯ
КУДРЯВЕЦЬ
ВЕРХНЄ МІСТО
ЛИПКИ
ПЕЧЕРСЬК
ЦАРСЬКЕ СЕЛО
ДНІПРО
ГІДРОПАРК
КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА
ЗАПОВІДНИК "СОФІЯ КИЇВСЬКА"
МИХАЙЛІВСЬКИЙ ЗОЛОТОВЕРХИЙ М-Р
КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ
ОБОЛОНЬ
ВИГУРІВЩИНА-ТРОЄЩИНА
КУРЕНІВКА
ВОСКРЕСЕНКА
СИРЕЦЬ
НИВКИ
ЛУК'ЯНІВКА
ТРУХАНІВ ОСТРІВ
ШУЛЯВКА
ВЕРХНЄ МІСТО
ЛІВОБЕРЕЖНИЙ МАСИВ
ВІДРАДНИЙ
СОЛОМ'ЯНКА
РУСАНІВКА
БЕРЕЗНЯКИ
ЧОКОЛОВКА
ЗВІРИНЕЦЬ
ДЕМІЇВКА
ЛИСА ГОРА
ТЕЛИЧКА
ОСОКОРКИ
КОРЧУВАТЕ

Подільська губернія та *Волинська губернія*; 1832 усі три губернії були об'єднані у *Київське генерал-губернаторство*). Це зумовило переведення до нього з *Дубна* контрактових з'їздів (див. *Київський контрактовий ярмарок*), що спричинило перетворення К. в значний торг.-комунікаційний центр. Царський уряд намагався створити в київ. регіоні також могутню військ. інфраструктуру і тому в 1830—60-х рр. побудував тут нову Київ. фортецю (як і споруджена у 18 ст. стара фортеця, вона ніколи не використовувалася у бойових діях; див. *Києво-Печерська фортеця*). Після пожежі 1811 на Подолі, що майже повністю його знищила, забудову цього району почали вести за планом, що передбачав ліквідацію радіальної системи розміщення вулиць і прокладання нових вулиць, які б утворювали правильні квадрати навколо композиційного центру — Контрактової площі. 1837 був затверджений ген. план забудови всього міста. Згідно з цим планом почали прокладатися нові вуличні магістралі. На поч. 19 ст. в межі міста ввійшов Сирець; в середині століття активно заселялася долина р. Либідь з місцевостями Батиєва гора, Байкове й Либідська частина, а також Лук'янівка і Татарка. Тоді ж до складу міста були включені села Куренівка та Пріорка. Швидка забудова К. спричинила виділення двох нових його частин — Двірцевої (Липки) та Либідської (т. зв. Нове строєніє).

Для пром-сті міста це був час переорієнтації з *мануфактур* та ремісничих майстерень на підприємства фабрично-заводського типу, найбільшими серед яких стали «Арсенал», Гол. залізничні майстерні, Південнорос. машинобуд. з-д, з-д Гретера і Криванека (див. *«Гретер і Криванек»*). Усього в місті наприкінці століття налічувалося 125 пром. підпр-в. Спорудження в 1860—70-х рр. залізниць Курськ (нині місто в РФ)—К. та К.—*Балта*, створення пароплавства на Дніпрі (1858; див. *Пароплавство*) перетворили К. у великий транспортний вузол. Розвиткові торгівлі сприяло відкриття біржі (1869; див. *Київська товарна біржа*), а також буд-во нової гавані. 1892 у К. з'явився перший у Рос. імперії трамвай, 1902—05 побудовано фунікулер. Пром-сть міста обслуговувала переважно транспортні підпр-ва, цукрові з-ди та місц. с. госп-во. Заснований у К. 1887 Цукропромисловий синдикат (див. *Синдикати цукрозаводчиків*) вважався першою в Рос. імперії капіталіст. монополією.

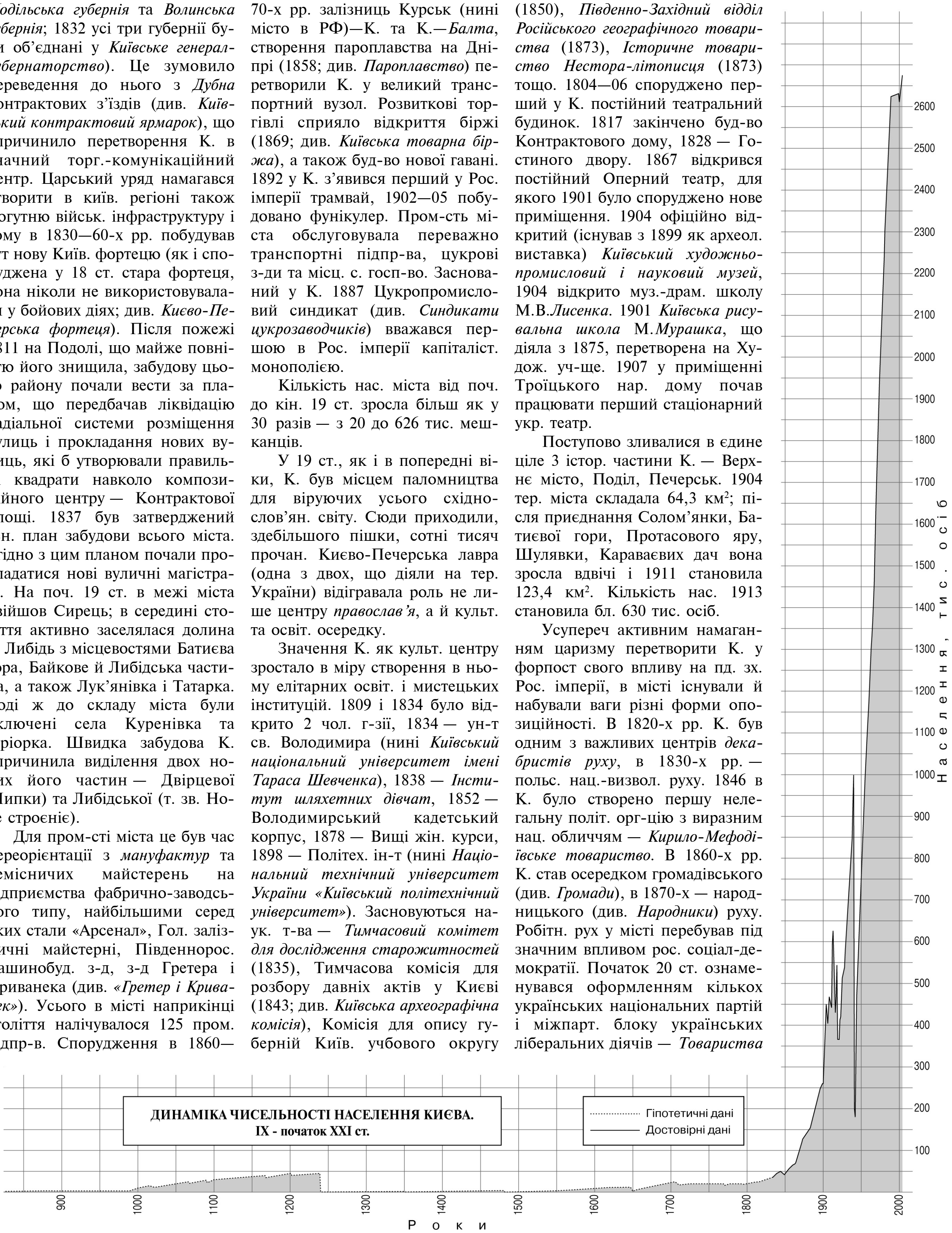
Кількість нас. міста від поч. до кін. 19 ст. зросла більш як у 30 разів — з 20 до 626 тис. мешканців.

У 19 ст., як і в попередні віки, К. був місцем паломництва для віруючих усього східнослов'ян. світу. Сюди приходили, здебільшого пішки, сотні тисяч прочан. Києво-Печерська лавра (одна з двох, що діяли на тер. України) відігравала роль не лише центру *православ'я*, а й культ. та освіт. осередку.

Значення К. як культ. центру зростало в міру створення в ньому елітарних освіт. і мистецьких інституцій. 1809 і 1834 було відкрито 2 чол. г-зії, 1834 — ун-т св. Володимира (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*), 1838 — *Інститут шляхетних дівчат*, 1852 — Володимирський кадетський корпус, 1878 — Вищі жін. курси, 1898 — Політех. ін-т (нині *Національний технічний університет України «Київський політехнічний університет»*). Засновуються наук. т-ва — *Тимчасовий комітет для дослідження старожитностей* (1835), Тимчасова комісія для розбору давніх актів у Києві (1843; див. *Київська археографічна комісія*), Комісія для опису губерній Київ. учбового округу (1850), *Південно-Західний відділ Російського географічного товариства* (1873), *Історичне товариство Нестора-літописця* (1873) тощо. 1804—06 споруджено перший у К. постійний театральний будинок. 1817 закінчено буд-во Контрактового дому, 1828 — Гостиного двору. 1867 відкрився постійний Оперний театр, для якого 1901 було споруджено нове приміщення. 1904 офіційно відкритий (існував з 1899 як археол. виставка) *Київський художньо-промисловий і науковий музей*, 1904 відкрито муз.-драм. школу М.В.*Лисенка*. 1901 *Київська рисувальна школа* М.*Мурашка*, що діяла з 1875, перетворена на Худож. уч-ще. 1907 у приміщенні Троїцького нар. дому почав працювати перший стаціонарний укр. театр.

Поступово зливалися в єдине ціле 3 істор. частини К. — Верхнє місто, Поділ, Печерськ. 1904 тер. міста складала 64,3 $км^2$; після приєднання Солом'янки, Батиєвої гори, Протасового яру, Шулявки, Караваєвих дач вона зросла вдвічі і 1911 становила 123,4 $км^2$. Кількість нас. 1913 становила бл. 630 тис. осіб.

Усупереч активним намаганням царизму перетворити К. у форпост свого впливу на пд. зх. Рос. імперії, в місті існували й набували ваги різні форми опозиційності. В 1820-х рр. К. був одним з важливих центрів *декабристів руху*, в 1830-х рр. — польс. нац.-визвол. руху. 1846 в К. було створено першу нелегальну політ. орг-цію з виразним нац. обличчям — *Кирило-Мефодіївське товариство*. В 1860-х рр. К. став осередком громадівського (див. *Громади*), в 1870-х — народницького (див. *Народники*) руху. Робітн. рух у місті перебував під значним впливом рос. соціал-демократії. Початок 20 ст. ознаменувався оформленням кількох українських національних партій і міжпарт. блоку українських ліберальних діячів — *Товариства*

українських поступовців. Активно діяло *Київське товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка.*

Складна взаємодія різноспрямованих політ. інтересів, перехід у політ. стадію нац.-визвольного руху, активізація ліворадикальних політ. течій зумовили неймовірну напругу революц. потрясінь 1917—21. У ході соціальної революції, що почалася в лют. 1917 у Петрограді (нині м. *Санкт-Петербург*) і швидко охопила всі пром. центри і сільс. периферію європ. частини Рос. імперії, К. став епіцентром подій першого року *української революції 1917—1921.* Сформована в місті у берез. 1917 *Українська Центральна Рада* створила перший у 20 ст. укр. нац. уряд — *Генеральний секретаріат Української Центральної Ради*, виступила із 4-ма універсалами (див. *Універсали Української Центральної Ради*), проголосила в листоп. 1917 *Українську Народну Республіку*, а в січ. 1918 — незалежну, суверенну Україну. Проте УЦР не мала в К. міцної соціальної опори. В ході наступу більшовицьких військ на К. (див. *Війна Радянської України за підтримки РСФРР проти УНР 1917—1918*) останні спиралися на підтримку значної ч. київ. робітників (див. *Київське (січневе) збройне повстання 1918*). УЦР попросила допомогу в країн Четверного союзу, і у квіт. 1918 до К. ввійшли нім. війська. Невдовзі К. став столицею *Української Держави*, очолюваної гетьманом П.*Скоропадським.* Коли 22 січ. 1919 *Директорія* УНР, що повалила гетьман. режим, проголосила Акт злуки із ЗУНР (див. *Акт злуки 1919*), К. став столицею соборної України, але вже через два тижні Директорія виїхала з нього під тиском наступаючих рад. військ (див. *Війна РСФРР і УНР 1918—1919*). 31 серп. останні поступилися владою денікінцям (див. *Денікіна режим в Україні 1919—1920*), однак повернулися в грудні. У трав.—черв. 1920 в ході *польсько-радянської війни 1920* К. був зайнятий *Армією Української Народної Республіки* і союзними польс. військами. Після виходу з міста польс. військ і військ УНР тут утвердилася рад. влада (12 черв. 1920). До 1925 К. був губернським центром, пізніше — центром *Київської округи*, з 1932 — *Київської області.* Від черв. 1934 К. — столиця УСРР (з 1936 — УРСР; див. *Українська Радянська Соціалістична Республіка*).

Упродовж міжвоєн. років К. зазнав істотної модернізації. В 1920—30-х рр. збудовано Київ. районну електростанцію, судно-будівну верф, вагоноремонтний з-д, хім. комбінат, найбільшу в *СРСР* кінофабрику. До міськ. мережі влилися, зокрема, Берковець, Биківня, Воскресенка, Мишоловка, Осокорки, Совки, 1927 — Дарниця. 1933 почав діяти аеропорт. За 20 років нас. міста подвоїлося; К. став третім у СРСР містом з мільйонним населенням. Водночас К. зазнав трагічного руйнування безцінних культових пам'яток, а укр. інтелігенція міста — масових репресій.

Трагедією для К. стала *Велика вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—1945.* Вже 11 лип. 1941 гітлерівські війська вийшли до р. Ірпінь (прит. Дніпра) і почали вести бої за К. Оборона тривала понад два місяці (див. *Київська оборонна операція 1941*) і відіграла істотну роль у зриві гітлерівських планів *«бліцкригу».* За це, вже після війни, К. був удостоєний звання міста-героя (1965). За роки окупації (19 верес. 1941 — 6 листоп. 1943) гітлерівці знищили в К. понад 200 тис. осіб, а понад 100 тис. вивезли на примусові роботи в Німеччину. Місцем масових розстрілів киян став *Бабин Яр*, лише протягом 29—30 верес. тут було вбито бл. 34 тис. осіб єврейс. національності, а загалом за час окупації — понад 100 тис. рад. громадян. Восени 1943 в місті було зареєстровано 180 тис. мешканців.

К. був осередком руху Опору (див. *Рухи Опору 1939—1945*) гітлерівським окупантам. Уже в кін. 1942 в місті діяли 6 загальноміськ. парт. орг-цій, які організовували акти саботажу на підприємствах, видавали листівки, пропагандистські брошури, вели розвідувальну роботу. Київ. міськ. штаб із кер-ва диверсійно-підривною діяльністю на чолі з В.*Кудряшовим* здійснював кер-во партизан. рухом на тер. Київщини. Після викриття штабу функції загальноміськ. центру опору виконував Залізничний підпільний райком КП(б)У на чолі з О.Пироговським. У місті діяло також підпілля *Організації українських націоналістів* на чолі з О.*Ольжичем*, І.Рогачем, О.*Телігою* та ін.

У листоп. 1943 в результаті 10-денної *Київської наступальної операції 1943*, здійсненої військами *Першого Українського фронту* і підтриманої діями місц. партизанів, К. було визволено. На ознаменування цієї перемоги 55 з'єднанням і частинам було присвоєно найменування Київських.

Відбудова житлового і промислового госп-ва майже вщент зруйнованого К. здійснювалася в повоєнні роки паралельно. Вже 1949 пром-сть міста досягла довоєн. рівня. Особливо швидкими темпами розвивалися галузі хім. пром-сті, пром-сті буд. матеріалів, машинобудування та металообробки. 1957 у межі К. увійшли Пирогів, Чапаєвка, 1965—66 — Біличі, Микільська Борщагівка. На поч. 1958 К. відновив статус мільйонного міста, а 1976 у ньому з'явився двомільйонний мешканець. Один за одним зводилися житлові масиви: Чоколовка, Дарниця, Відрадний, Нивки, Сирець, Русанівка, Березняки та ін. 1951 почав роботу телевізійний центр. 1960 стали до ладу перші станції метрополітену. Протягом 1946—60 у К. споруджено 13 мостів і шляхопроводів. Динамічно розвивався наук. потенціал К.

Проте системна криза рад. ладу, яка стала особливо відчутною в серед. 1980-х рр., зумовила численні перекоси в структурі госп-ва. Надмірна концентрація пром-сті в столиці (у порівнянні з довоєн. часом валова продукція машинобудування і металообробки зросла у 185 разів) створила екологічно небезпечну ситуацію, ускладнену *Чорнобильською катастрофою 1986.*

Від 1991 К. — столиця суверенної України, її адм. та політ. центр. Тут працюють вищі органи влади: Президент України, *Верховна Рада України*, *Кабінет Міністрів України*, а також інстанції, які здійснюють нагляд за дотриманням законів, — Ген. прокуратура України, Верховний Суд України, *Конституційний Суд України.* В *Конституції України 1996* зафіксовано спец. статус К., який унормовується законами д-ви. Проте процес переходу

від директивної економіки в складі єдиного пром. комплексу СРСР, що розпався, до ринкових відносин спричинив значний спад вир-ва та закриття багатьох підприємств К.

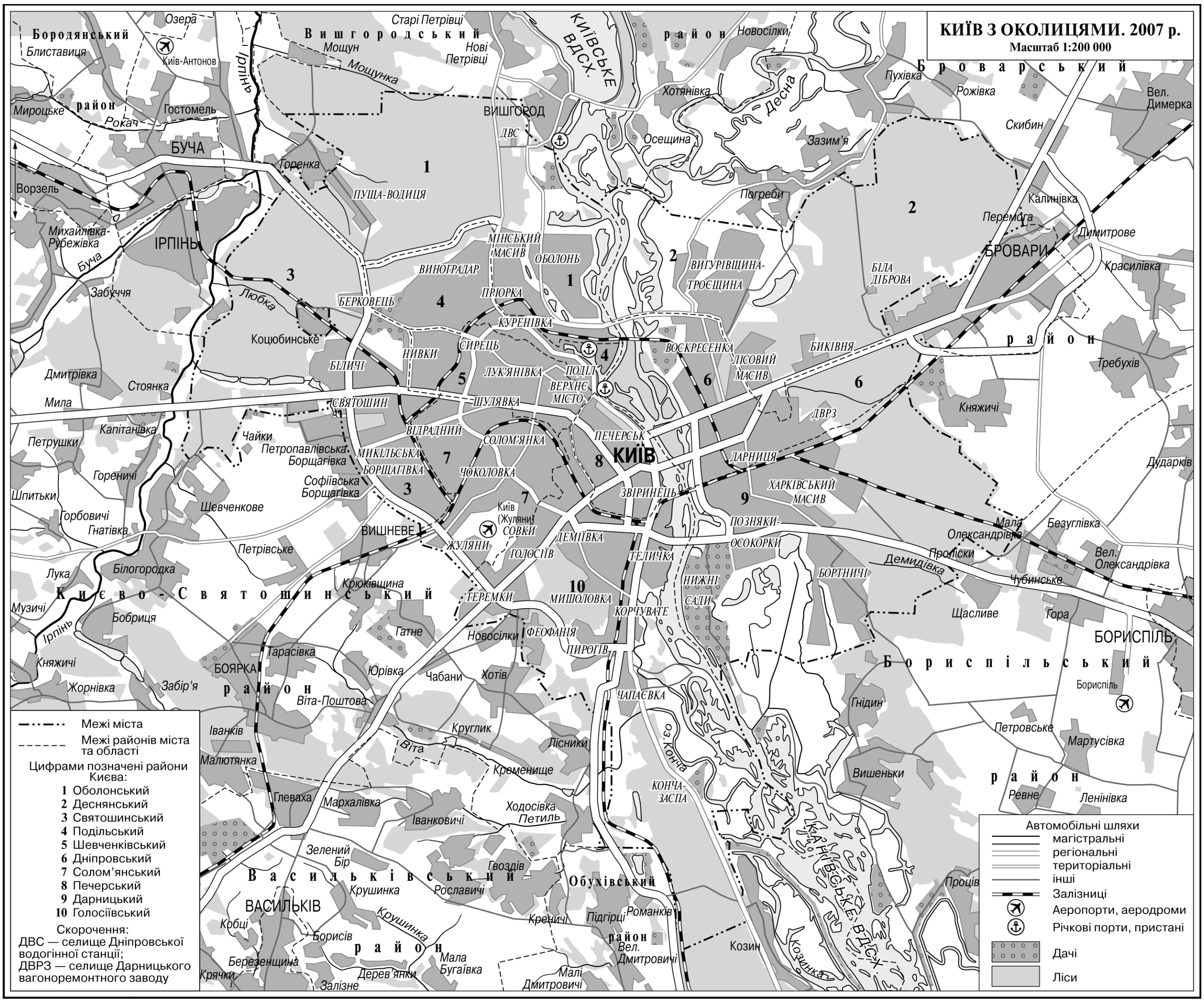
Після реструктуризації економіки міста обличчя К. визначає багатогалузева пром-сть, потужний буд. комплекс, розвинута система галузей комунального госп-ва, транспортних засобів, зв'язку, мережа банківських установ та розважальних закладів. Помітних успіхів досягнуто в суднобудуванні та літакобудуванні, хім. та нафтохім., поліграфічній, харчовій, легкій та ін. галузях. У структурі машинобудування провідне місце займають підпр-ва авіакосміч. пром-сті, приладобудування та електроніки.

К. — провідний центр науки і к-ри України. В місті розташовано 45 ін-тів НАН України та її Президія, функціонують академії аграрних, мед., пед., інженерних, технологічних наук, легкої пром-сті, бл. 100 вищих навчальних закладів, у т. ч. Нац. ун-т ім. Т.Шевченка, Нац. тех. ун-т України «Київський політехнічний інститут», *Національний педагогічний університет імені М.Драгоманова*, Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія», а також Мед., Аграрний, Екон., Слов'ян., Соломонів ун-ти, Тех. ун-т буд-ва та арх-ри, Держ. акад. водного транспорту тощо. Функціонують 33 театри й театральні студії, бл. 50 музеїв, понад 250 б-к. Із 3859 пам'яток історії та арх-ри К. 42 належать до об'єктів, які охороняються *ЮНЕСКО*, 270 входять до списку нац. надбання України.

Гол. істор. пам'ятки: Софійський собор (11 ст.), Печерський монастир (11—18 ст.), комплекси Видубицького, Братського, Кирилівського монастирів, корпуси Київ. акад. 18 — поч. 19 ст., Кловський палац (1752—56), Андріївська церква (1747—53), *Маріїнський палац* (1750—55), Контрактовий дім (1815—17), *Володимирський собор* (1862—82).

Я.В. Верменич.

Літ.: *Похилевич Л.* Сказание о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах в пределах губернии находящихся. К., 1864; *Закревский Н.* Описание Киева,

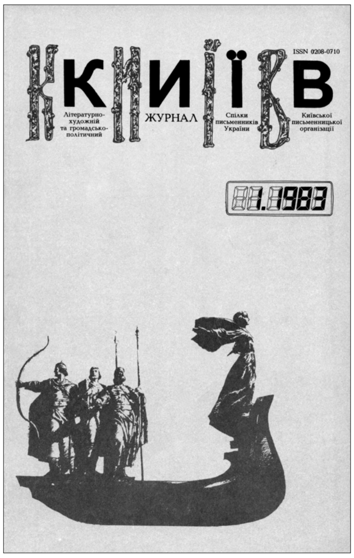

Київ з околицями. 2007 р.

т. 1—2. М., 1868; *Андриевский А.* Из жизни Киева в XVIII веке. К., 1894; *Сементовский Н.* Киев, его святыня, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников. К., 1900; *Иконников В.С.* Киев в 1654—1855: Исторический очерк. К., 1904; Справочник-путеводитель по Киеву и его окрестностям. Ежегодное издание. 1914—1915. К., б/г; Київ та його околиця в історії та пам'ятках. К., 1926; *Щербина В.* Нові студії з історії Києва. К., 1926; *Ернст Ф.* Київ: Провідник. К., 1930; Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва, зб. 1. К., 1930; *Греков Б.Д.* Политическая и культурно-историческая роль Киева. М., 1944; *Каргер М.К.* Древний Киев, т. 1—2. М.—Л., 1958—61; История Киева, т. 1—2. К., 1963—1964; *Логвин Г.* Киев. М., 1967; ІМіС України. Київ. К., 1968; *Толочко П.* Происхождение Киева. К., 1980; *Асеев Ю.* Архитектура Древнего Киева. К., 1982; Київ: Історичний огляд. К., 1982; *Котляр Н.Ф., Кульчицкий С.В.* Киев древний и современный. К., 1982; *Толочко П.П.* Древний Киев. К., 1983; Киев: Энциклопедический справочник. К., 1985; Історія Києва, т. 1—3, кн. 1—4. К., 1986—87; *Берлинський М.* Історія міста Києва. К., 1991; *Берлинский Н.* Краткое описание Киева (репринтное издание). К., 1991; *Грушевський М.С.* Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. К., 1991; Стародавній Київ: Археологічні дослідження 1984—1989. К., 1993; *Пляшко Л.А.* Літописний Київ: структура і пейзаж. К., 1994; *Шероцький К.В.* Київ: Путівник. Репринт, відтворення 1917 р. К., 1994; *Антонович Д.* Київ. К., 1995; *Болховитинов Є.* Вибрані праці з історії Києва. К., 1995; *Захарченко М.М.* Київ тепер і раніше. Репринтне видання 1888 р. К., 1995; *Ковалинский В.* Меценаты Киева. К., 1995; *Проценко Л.А.* Історія Київського некрополя. К., 1995; *Делімарський Р.* Магдебурзьке право в Києві. К., 1996; *Івакін Г.Ю.* Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. К., 1996; *Фундуклей І.* Огляд Києва відносно старожитностей, виданий Іваном Фундуклеєм. Репринт, відтворення 1847 р. К., 1996; Київ: жертви репресій, т. 1—2. К., 1997; *Рибаков М.О.* Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. К., 1997; *Ситкарева О.В.* Киевская крепость XVIII—XIX вв. — К., 1997; Київ — столиця України. К., 1998; Київ: Український хронологічний довідник. К., 1998; *Русина О.В.* Україна під татарами і Литвою: «Україна крізь віки», т. 6. К., 1998; *Ступак Ф.Я.* Благодійні товариства Києва (друга половина XIX — початок XX ст.). К., 1998; *Брайчевський М.* Коли і як виник Київ. В кн.: *Брайчевський М.* Вибрані твори: Історико-археологічні студії: Публіцистика. Нью-Йорк—К., 1999; Звід пам'яток історії та культури України. Київ, кн. 1, т. 1. К., 1999; Київ і кияни: Соціологічні хроніки незалежності. К., 2000; Київ: Енциклопедичне видання. К., 2001; *Донцов Д.І.* Рік 1918, Київ. К., 2002; *Кальницький М. та ін.* Нариси з історії Києва. К., 2002.

П.П. Толочко, Г.Ю. Івакін, Я.В. Верменич.

«КИ́ЇВ» — щомісячний часопис. Засновники: трудовий колектив редакції та Спілка письменників України. Видається з 1983, друкує худож. тв. вітчизн. письменників, має рубрики: публіцистика, поезія, критика, мист-во та ін. Його появі передував ненумерований літ.-худож. та громад.-політ. альманах Спілки рад. письменників УРСР та Київ. письменницької орг-ції під такою самою назвою (виходив друком кілька років, починаючи з 1957; останній, 6-й вип., побачив світ 1982).

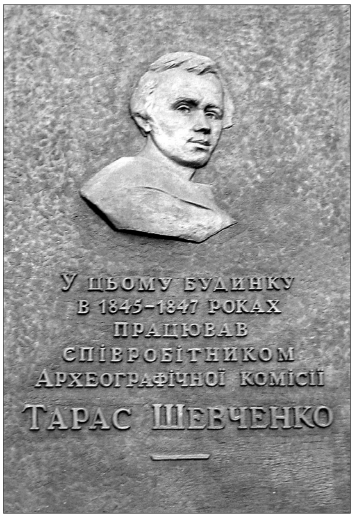
«Київ». 1983, № 1. Обкладинка.

Б.С. Адамович.

КИ́ЇВСЬКА АРХЕОГРАФІ́ЧНА КОМІ́СІЯ (до 1914 — Временная комиссия для разбора древних актов, Высочайше учрежденная при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе; 1914—1917 — Временная комиссия для разбора древних актов при Министерстве внутренних дел). Заснована 31 трав. 1843 по «Высочайшему соизволению» імп. *Миколи I* за ініціативою М.*Максимовича* як Тимчасова комісія для розбору давніх актів при Київському, Волинському і Подільському генерал-губернаторі (див. *Генерал-губернаторства*). Проводила пошукову діяльність в архівах держ. установ, *магістратів* і монастирів, у приватних архівах на Київщині, *Волині* й *Поділлі*, а також, у разі потреби, у *Москві*, *Санкт-Петербурзі*, *Варшаві* та ін. містах. На основі зібраних нею матеріалів та документів 1852 створено *Київський центральний архів давніх актів*. Комісія підготувала та опублікувала низку фундаментальних видань: «Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов, Высочайше учрежденною при киевском военном, подольском и волынском генерал-губернаторе» (т. 1—4. К., 1845—1859), «Древности, изданные Временной комиссией для разбора древних актов» (за ред. М.*Іванишева*, вип. 1—3. К., 1846), *«Архив Юго-Западной России»* (ч. 1—8. К., 1859—1911), «Летопись событий в Юго-Западной России в XVII ст., составленная в 1720 г. бывшим канцеляристом малороссийской генеральной канцелярии Самоилом Величком» (за редакцією М.*Рігельмана*, І.Самчевського, В.*Антоновича*, т. 1—4. К., 1848—64), «Летопись гадяцкого полковника Григория Грабянки» (за ред. І.Самчевського, К., 1853), «Летопись Самовидца по новооткрытым спискам» (за ред. О.*Левицького*, К., 1878), «Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси» (за ред. В.Антоновича, К., 1888), «Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей» (за ред. В.Антоновича, П.*Терновського,* К., 1874), «Материалы по истории русской картографии» (за ред. В.*Кордта*, вип. 1—2. К., 1899—1910), «Палеографический изборник. Материалы по истории южнорусского письма в XV—XVIII вв.» (за ред. І.*Каманіна*, К., 1899), «Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России» (вип. 1—2. К., 1911—1916) та ін.

З комісією співробітничали багато відомих учених та діячів к-ри: В.Антонович, М.*Владимирський-Буданов*, С.*Голубєв*, М.*Дашкевич*, М.*Довнар-Запольський*, В.*Домбровський*, М.Іванишев, В.*Іконников*, І.Каманін, В.Кордт, М.*Костомаров*, П.*Куліш*, О.*Лазаревський*, Ф.Лебединцев, О.Ле-

вицький, М.Максимович, Н.*Молчановський*, М.Рігельман, А.*Стороженко*, М.*Стороженко*, М.*Судієнко*, В.*Щербина*, М.*Юзефович* та ін. 1845—47 співробітником комісії на посаді художника був Т.*Шевченко* (окрім виконання замальовок, він також брав участь у збиранні етногр. та фольклорного матеріалу).

Меморіальна дошка на головному корпусі Київського Національного університету ім. Тараса Шевченка.

Після ліквідації 1914 Київ., Подільського і Волин. генерал-губернаторства (див. *Київське генерал-губернаторство*) Тимчасова комісія з розбору давніх актів була підпорядкована Мін-ву внутр. справ.

Протягом 1914—21 у зв'язку з воєн. та революц. подіями видавнича діяльність Тимчасової комісії з розбору давніх актів була практично паралізована. Втім, кер-во комісії докладало чимало зусиль, щоб поновити видавничу роботу та покращити матеріально-фінансове становище. Зокрема, в листоп. 1917 голова цієї інституції В.Іконников звертався до В.Вернадського, який очолював Комісію з навч. закладів та установ при Мін-ві нар. освіти, з клопотанням про перехід Тимчасової комісії з розбору давніх актів у підпорядкування цього мін-ва. У зв'язку з цим був розроблений проект «Положення про Київську археографічну комісію», в якому було розписано організаційну структуру інституції, права й обов'язки її членів та ін. Згідно з положеннями проекту установа перейменовувалася в Київ. археографічну комісію.

Наприкінці 1917 обговорювалися проекти з видання «Материалов по истории русской картографии» (за ред. В.Кордта; вип. 3), «Актов для истории провинциальных сеймиков в Юго-Западной Руси XVIII столетия» (за ред. І.Каманіна), «Актов по экономической статистике населения Волыни в XVI—XVIII веках» (М.Довнар-Запольського) та ін.

29 листоп. 1918 було проведене ювілейне засідання Комісії з нагоди 75-ліття її заснування, на ньому відбулися вибори (вони стали останніми виборами в історії К.а.к.) її дійсних членів.

Наприкінці 1919 розглядалася пропозиція А.Криловського щодо видання творів М.*Смотрицького*. Але найголовнішим напрямом тогочасної діяльності Комісії стало розповсюдження та продаж її власних видань, опубл. у попередні роки. Комісія безплатно надала свої видання Кам'янець-Подільському, Катеринославському, Київському, Харківському університетам, Вищим жін. курсам у Києві та ін. навч. закладам, а також багатьом відомим укр. ученим.

У квіт. 1921 на спільному засіданні К.а.к. та Археогр. комісії при ВУАН (заснованої 1919) було створено єдину інституцію під назвою Археогр. комісія ВУАН.

Покажчики: *Новицкий И.П.* Указатель к изданиям Временной комиссии для разбора древних актов. К., 1878. Т. 1: Имена личные; 1883. Т. 2: Имена географические; Систематический перечень изданий Временной комиссии для разбора древних актов при Киевском, Волынском и Подольском генерал-губернаторе (с 1845 по 1910 гг.). В кн.: «Сборник статей и материалов по истории юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов при Киевском, Волынском и Подольском генерал-губернаторе, вип. 1. К., 1911; Перечень изданий Временной комиссии для разбора древних актов за 1911—1914 гг. Там само, вип. 2. К., 1916.

Літ.: *Максимович М.А.* Известие о «Летописи» Г.Грабянки, изданной в 1854 г. Киевской временной комиссией. «Москвитянин», 1855, т. 5, № 17/18; *Левицкий О.И.* Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов 1843—1893. Историческая записка о ее деятельности. К., 1893; Торжественное публичное собрание Киевской комиссии для разбора древних актов в день пятидесятилетнего ее юбилея 19 ноября 1893 года. К., 1893; *Міяковський В.* Кирило-методіївці в Археографічній комісії. В кн.: Ювілейний збірник на пошану академіка М.С. Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності, ч. 1. К., 1928; *Ватуля Б.С.* Из истории археографической практики на Украине в XIX—XX вв. «Исторический архив», 1957, № 2; *Софинов А. Г.* Из истории русской дореволюционной археографии: Краткий очерк. М., 1957; *Сваричевський А.В.* Археографічна подорож Т.Г. Шевченка на Поділля. «Народна творчість та етнографія», 1973, № 2; *Брачев В.С.* Киевская археографическая комиссия (1843—1917). «Вестник Ленинградского университета», серия 2: История, 1987, вып. 2, № 9; *Ковальський М.П.*, *Журба О.І.* Про використання дожовтневої спадщини в сучасній українській радянській археографії. В кн.: Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку: Тези доповідей республіканської наради (грудень 1988 р.). К., 1988; *Журба О.І.*, *Ковальський М.П.* Значення діяльності В.Ф. Домбровського у становленні Київської Археографічної комісії. «Вісник Київського університету: Історичні науки», 1989, вип. 31; *Павленко С.Ф.* Деятельность Киевской Временной комиссии для разбора древних актов и её значение для развития источниковедения на Украине в XIX веке. В кн.: Перестройка в исторической науке и проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин: Тезисы докладов и сообщений V Всесоюзной конференции. 30 мая — 1 июня 1990. К., 1990; *Сергієнко Г.Я.* Діяльність Т.Г. Шевченка у Київській археографічній комісії (1845—1847 рр.). «УІЖ», 1991, № 3; *Ульяновський В.І.* Незнаний том «Архива Юго-Западной России». «Записки наукового товариства ім. Шевченка: Праці історико-філософської секції», 1991, т. 222; *Гончарук П.С.* Участь кирило-мефодіївців у діяльності Київської тимчасової комісії для розгляду давніх актів. «Київська старовина», 1993, № 4; Едиційна археографія в Україні у XIX—XX ст.: Плани, проекти, програми видань, вип. 1. К., 1993; *Журба О.І.* Київська археографічна комісія, 1843—1921: Нарис історії і діяльності. К., 1993; *Ткаченко М.* Археографічні студії Володимира Антоновича. В кн.: Історія української археографії: Персоналії, вип. 1: М.Костомаров, Д.Багалій, В.Антонович, М.Грушевський, о. А.Великий, К., 1993; Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ—Седнів, 18—21 жовтня 1993 р.). К., 1997; Нариси історії архівної справи в Україні. К., 2002.

О.В. Ясь.

КИ́ЇВСЬКА ГУБЕ́РНІЯ — адм.-тер. одиниця Рос. д-ви, згодом *Російської імперії*, утворена за указом рос. царя *Петра I* 29(18) груд. 1708 з центром у *Києві.* До К.г. були приписані міста: Переяслав (нині м. *Переяслав-Хмельницький*), *Ніжин* і *Чернігів.* У губернію входили також значні частини тер. сучасних *Чернігівської області*, Орловської, Курської і Брянської областей (три останні нині РФ). 1719 К.г. була поділена на 4 *провінції* — Київ., Бєлгородську, Сєвську і Орловську. Цивільна влада належала гетьман. правлінню, військ. — генерал-губернатору. 1764 відбулася переорганізація губернії, в її межах лишилися тільки землі *Гетьманщини* та *Слобідської України.* 1775 цей край дістав назву Малої Росії. Указом імп. *Катерини II* від 27 (16) листоп. 1781 назву *Малоросія* скасовано, а К.г. ліквідовано у зв'язку з утворенням *Київського намісництва.* 11 груд. (30 листоп.) 1796 за указом імп. *Павла I* К.г. відновлено, сх. кордоном її стала р. Дніпро. До К.г. увійшли правобереж. повіти Київ. намісництва, а також Липо-

Колишній будинок Київського губернатора по вул. Січневого повстання. Архітектор С. Карін. Нині — Український центр народної культури «Музей Івана Гончара». Фото початку 21 ст.

КИЇВСЬКА ГУБЕРНІЯ. 1914 р.
Масштаб 1:2 200 000

вецький, Махнівський (з 1845 — Бердичівський), П'ятигорський, Сквирський повіти *Брацлавського намісництва.* Згідно з указами імп. *Олександра I* від 1 січ. і 28 черв. 1802 Київ залишено губернським і повітовим містом. У 19 ст. К.г. складалася з 12 *повітів*: Київ., Бердичівського, Васильківського, Звенигородського, Канів., Липовецького, Сквирського, Радомисльського, Таращанського, Уман., Черкас., Чигиринського. Цей поділ існував і на поч. 20 ст.

У серед. 19 ст. у К.г. було 11 міст, 99 м-к, 1109 сіл, 800 малих сіл і хуторів. У цей період значним банк. центром губернії, що мав зв'язки з банк. домами *Санкт-Петербурга*, *Москви*, *Варшави*, *Одеси*, Києва, був *Бердичів.*

Наприкінці 19 ст. аграрне вир-во К.г. було зосереджене у великих поміщицьких землеволодіннях. Це призвело до того, що більш як 200 тис. бідних селян К.г. щорічно виїжджали на сезонні роботи в поміщицькі володіння *Херсонської губернії* та *Таврійської губернії*, на шахти Донбасу, рудники Криворіжжя, а також у Сибір і на Далекий Сх. 1896—1912 із К.г. виїхало 148 тис. осіб.

У цей період К.г. належало провідне місце в цукровій промисловості.

1912 у К.г. діяло 776 ф-к і з-дів, на яких працювало 74 745 робітників.

1914 у К.г. було. 12 міст, 111 м-к і 7344 ін. населені пункти. На 1 січ. 1913 у губернії налічувалося 4820 тис. осіб.

К.г. була ліквідована згідно з постановою ВУЦВК від 3 берез. 1925.

Літ.: Городские поселения Российской империи, т. 2. СПб., 1861; Полное собрание законов Российской империи, т. XIX, ч. I, № 17754. СПб., 1830; Там само, т. XXVII, № 20302. СПб., 1830; Памятная книжка Киевской губернии на 1914 год. К., 1914; Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до встановлення індустріального суспільства. К., 1994.

О.Є. Маркова.

КИЇВСЬКА ГУБЕ́РНСЬКА ВЧЕ́НА АРХІ́ВНА КОМІ́СІЯ. Засн. 28 берез. 1914 з метою збирання, розгляду та упорядкування документальних матеріалів, що становили наук. цінність. Серед 55 чл.-засн. комісії були: М.*Біляшівський*, В.*Данилевич*, Л.*Добровольський*, М.*Довнар-Запольський*, Д.*Дорошенко*, В.*Завітневич*, І.*Каманін*, О.*Левицький*, Г.*Павлуцький*, М.*Петров*, О.*Покровський*, Б.Стелецький, Ф.*Тітов*, В.*Хвойка*, Д.*Щербаківський* та ін. Головою комісії було обрано В.*Іконникова.* Передбачалося створення підкомісій у *Києві* та за його межами. Однак події *Першої світової війни,* що розпочалася влітку того ж року, не дали змоги комісії налагодити свою діяльність. Певна робота з розгляду архів. справ була здійснена І.Каманіним, О.Мердером, Ф.Тітовим, О.Левицьким, Л.Добровольським, П.Смирновим, члени комісії також заснували місц. істор. архів.

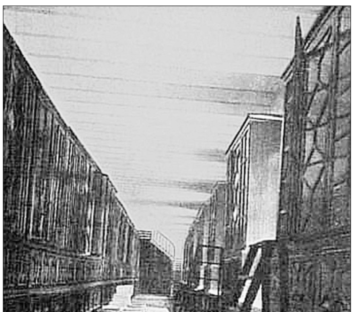
1918 комісія припинила своє існування.

Літ.: *Сарбей В.Г.* Вклад губернських архівних комісій в історіографію України. Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних дисциплін. К., 1965; *Семергей О.Л.* Діяльність губернських вчених архівних комісій в Україні (кінець XIX — початок XX ст.). Полтава, 1995; *Симоненко І.М.* Вчені архівні комісії в Україні: історія, діяльність, здобутки (кінець XIX — початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук. К., 2001.

П.М. Бондарчук.

КИ́ЇВСЬКА ДУХО́ВНА АКАДЕ́МІЯ 1819—1919 (КДА) — вищий духовний правосл. освітньо-наук. заклад, відкритий 28 верес. 1819 у *Київському Братському Богоявленському монастирі.* КДА постала на базі закритої 1817 *Києво-Могилянської академії.* Діяла на підставі загальноросійських статутів духовних академій (1814, 1869, 1884, 1910 зі змінами в питаннях регламентації внутр. розпорядку, системи управління, кількості навч. дисциплін та ін., що були внесені до них 1904, 1907, 1911, 1917; 1906—09 керувалася «Тимчасовими правилами»), а з 1918 — Тимчасового статуту, ухваленого *Радою міністрів Української Держави* і затвердженого гетьманом П.*Скоропадським.* До 1839 вищий нагляд за акад. здійснювала Комісія духовних уч-щ, потім — Найсвятіший Синод (див. *Синод*). Готувала церк. ієрархів, виконувала релігійно-просвітницьку місію, видавала навч. і наук. літ., контролювала діяльність духовних семінарій і забезпечувала їх кадрами. У ній здобували освіту українці, росіяни, білоруси, серби, болгари та представники ін. правосл. країн. Тут функціонували богословське та церк.-практичне від-ня, а з 1869 — ще й церк.-істор.; за статутом 1884 поділ на відділення було ліквідовано. Навчання тривало 4 роки, число студентів складало бл. 200 осіб (за статутом 1884 — «казеннокоштних» 120 осіб, решта — «власнокоштні»). Освіту в акад. здобували переважно діти духовенства (у статуті це, однак, не зазначалося), які закінчили духовну семінарію. Згідно з указом Синоду (1876), без вступних іспитів зараховувалися особи з університетською освітою. За правилами 1886 в акад. могли навчатися вихідці з будь-якого стану, які сповідували *православ'я* й закінчили духовну семінарію чи класичну г-зію. По завершенні навчання випускникам залежно від успішності присуджувалися наук. ступені та звання: дійсного студента, канд. або магістра; за рівнем освіти вони прирівнювалися до випускників гуманітарних ф-тів ун-тів. Ступінь д-ра богослов'я міг пізніше отримати магістр або канд. за ґрунтовну наук. працю.

Викладачі акад. здійснювали наук. дослідження в різних галузях знань, зокрема в галузі богослов'я (Мойсей (Антипов—Богданов—Платонов), Метелій (Леонтович), Інокентій (Борисов), Сильвестр (Малеванський), М.Олесницький, Василій (Богдашевський), О.Глаголєв), церк. та

Бібліотека Київської духовної академії. Нижня галерея. Фото початку 20 ст.

Печатка Київської губернської канцелярії. 1760. Відтиск.

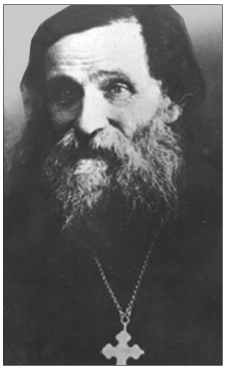
Печатка Київської губернської канцелярії. 1769—1779. Відтиск.

Архієпископ Василій (Богдашевський) — ректор Київської духовної академії (1914—1923).

Єпископ Інокентій (Борисов) — ректор Київської духовної академії (1830—1839).

Протоієрей О. Глаголєв — ректор Київської духовної академії (1923—1924).

громад. історії, церк. археології (В.*Аскоченський*, С.*Голубєв*, В.*Завітневич*, П.Лашкарьов, І.*Малишевський*, М.*Петров*, Ф.*Тітов*), філософії (С.*Гогоцький*, О.*Новицький*, І.Скворцов, П.Юркевич, П.Кудрявцев, П.Ліницький). 1837—1912 акад. видавала тижневик «Воскресное чтение», 1860—1917 — щомісячний ж. «*Труды Киевской духовной академии*», 1904—15 та 1917 — річник «Учено-богословские и церковно-проповеднические опыты студентов Киевской духовной академии», 1883—1916 — «Чтения в Церковно-историческом и археологическом обществе при Киевской духовной академии». При акад. функціонували: з 1872 — Церк.-археол. т-во (перейм. 1901 на Церк.-істор. та археол. т-во; див. *Церковно-історичні товариства*) та *Церковно-археологічний музей*; з 1894 — Реліг.-просвітницьке т-во, з 1907 — Реліг.-філос. т-во. Акад. мала велику б-ку, започатковану П.*Могилою*, яка зараз входить до фондів Нац. б-ки України ім. В.І.Вернадського.

Архієпископ Мойсей (Антипов—Богданов—Платонов) — перший ректор Київської духовної академії (1819—1823).

Архієпископ Мелетій (Леонтович) — ректор Київської духовної академії (1824—1826).

Вихованці акад. займали високі посади в церк. ієрархії, працювали викл. у багатьох духовних і світських навчальних закладах (як на тер. *Російської імперії,* так і за її межами: (П.Юркевич — у Моск. ун-ті, І.Скворцов, Ф.Авсенєв (архімандрит Феофан), С.Гогоцький, В.Чехович — у Київ. ун-ті тощо). У КДА здобули освіту майбутні акад. УАН М.Петров і акад. АН УРСР К.*Воблий;* композитори П.*Козицький* і О.*Кошиць*; письменник І.*Нечуй-Левицький*, діячі укр. нац.-реліг. відродження В.*Липківський* і В.*Чехівський* та ін. КДА офіційно припинила існування в квіт. 1919, однак її викладачі ще деякий час проводили приватні заняття. З лют. 1920 існувала під назвою Київ. правосл. богословська акад. Копія її статуту 1921 свідчить про певну корекцію її завдань та навч. програми. Після арешту в квітні 1923 ректора, архієпископа Василія (Богдашевського) акад. упродовж року очолював проф., протоієрей О.Глаголєв.

В суверенній Україні акад. відновила свою діяльність як КДА УПЦ (МП) та КДА *Української православної церкви Київського патріархату* (остання від 2006 — Київ. правосл. богословська академія).

Літ.: *Малышевский И.* Историческая записка о состоянии Академии в минувшее пятидесятилетие. К., 1869; Православная богословская энциклопедия или богословский энциклопедический словарь, т. 10. Пг., 1909; *Петров М.* Київська Академія. «Записки історично-філологічного відділу УАН», 1919, кн. 1; *Шип Н.А.* З історії Київської духовної академії. «УІЖ», 1996, № 3; *Її ж.* Київська духовна академія — центр вищої духовної освіти Наддніпрянської України (XIX — початок XX ст.). «УІЖ», 1999, № 2; *Титов Ф.* Императорская Киевская духовная академия. 1615—1915. (Репринт). К., 2003; *Шип Н.А.* Кадрове забезпечення Київської духовної академії (1869—1919). «Київська старовина», 2004, № 5.

Н.А. Шип.

КИ́ЇВСЬКА ЗЕМЛЯ́ — адм.-тер. одиниця *Київської Русі.* Будучи давнім політ. і територіальним ядром Русі, вона, на відміну від більшості ін. земель держави, не перетворилась на спадкову *вотчину* тієї чи ін. князівської сім'ї, а впродовж 12—13 ст. вважалася власністю великокнязівського столу і навіть загальнодинастичною спадщиною всього давньорус. князівського роду. Формування її тер. в основному завершилося в 2-й пол. 11 ст., коли згідно із заповітом *Ярослава Мудрого* давня *Руська земля* була поділена між *Києвом*, *Черніговом* і *Переяславом.* До київ. столу тоді відійшли володіння *древлян*, пд.-зх. р-ни розселення *дреговичів*, полянське Правобережжя (див. *Поляни*), невелика смуга Лівобережжя, а також землі *уличів* у бас. Пд. Бугу. У часи *удільної роздробленості* її межі постійно змінювалися. Коли київ. стіл займали князі із династії черніг. *Ольговичів,* то, окрім К.з., вони утримували за собою В'ятицьку землю і частково Прип'ятське Лівобережжя, а коли київ. стіл займали представники роду *Володимира Мономаха,* то статус київ. волостей надавався також Посейм'ю і Туровській волості. Відбувалися і зворотні процеси: київ. волості роздавалися молодшим князям, князям-*ізгоям*, а нерідко і сильним удільним князям.

Коли формування тер. К.з. більш-менш завершилося, її рубежі були такими: на Лівобережжі за Києвом лишилася невелика смуга (шириною 10—15 км) землі, що простягнулася від р. Десна до р. Трубіж; на правому березі пн. межа проходила по вододілу Прип'яті, Березини (усі притоки Дніпра) й Німана, зх. — сягала Зх. Бугу, Горині (прит. Прип'яті, бас. Дніпра), пд.-зх. — лінії верхньої течії р. Пд. Буг і р. Случ (прит. Горині, бас. Дніпра), пд., яка була одночасно і кордоном д-ви, в 11 ст. простягалася вздовж р. Рось, а в 2-й пол. 12 ст. пересунулася до р. Тясмин (обидві прит. Дніпра).

Географічно К.з. займала частину двох ландшафтних зон — лісової і лісостепової, тут протікали численні ріки, у т. ч. Дніпро з притоками і Пд. Буг, які зв'язували її з найвіддаленішими р-нами Русі, а також з міжнар. торг.

ринками. Усе це мало позитивне значення для розвитку її економіки.

Однак у воєнно-стратегічному відношенні положення К.з. — вона межувала зі степом — не було вигідним: її пд. р-ни час від часу зазнавали вторгнень *печенігів*, *торків*, *половців*, що підривали економіку, відволікали нас. на боротьбу з нападниками.

У цілому ж К.з. у 12—13 ст. становила собою один з найрозвиненіших і густонаселених регіонів Русі. У письмових джерелах згадуються бл. 80 її населених пунктів. Це великі міські центри, які розташувалися в лісостеповій смузі, а також міста-фортеці, сторожові застави, що боронили держ. рубежі Русі. Міста Київ, *Вишгород*, *Білгород*, *Василів*, *Юр'єв*, Вручий (див. *Овруч*), *Іскоростень* являли собою крупні загальнодерж. політ. й екон. осередки.

У 12—13 ст. К.з. як загальнородова спадщина постійно перебувала в полі зору рус. князів. Одні з них обмежувалися претензіями на якусь її частину, т. зв. причастя, другі, які боролися за єдність рус. земель, пов'язували успіхи своєї боротьби з володінням Києвом як символом такої єдності. Київ. стіл нерідко займали два князі з різних династичних ліній, роди яких змагалися за першість в Русі (див. *Дуумвірати на Русі*). Поступово Київ і К.з. стали об'єктом *сюзеренітету колективного* найсильніших рус. князів.

Найпомітнішими політичними постатями на київському столі у 12—13 ст. були: Володимир Мономах (1113—25), *Мстислав Великий* (1125—32), *Всеволод Ольгович* (1139—46), *Ізяслав Мстиславич* (1146—54), *Юрій Долгорукий* (1154—57), *Ростислав Мстиславич* (1159—67), *Святослав Всеволодич* (1177—94) і *Рюрик Ростиславич* (1180—1202), *Мстислав Романович* (1214—23).

Поразка рус. дружин 1223 на Калці (див. *Калка, битва на річці 1223*) стала переломним моментом у житті К.з. Монголи дійшли до Новгорода-Святополча (городище, розташов. за 1,5 км від с. Витачів Обухівського р-ну Київ. обл.; див. *Витачів*), спалили південнорус. міста-твердині по Росі і Дніпру, посіяли серед рус. людей жах і тривогу. Напередодні навали орд *Батия* К.з. роздробилася на невеликі уділи, а Київ лишився без князя.

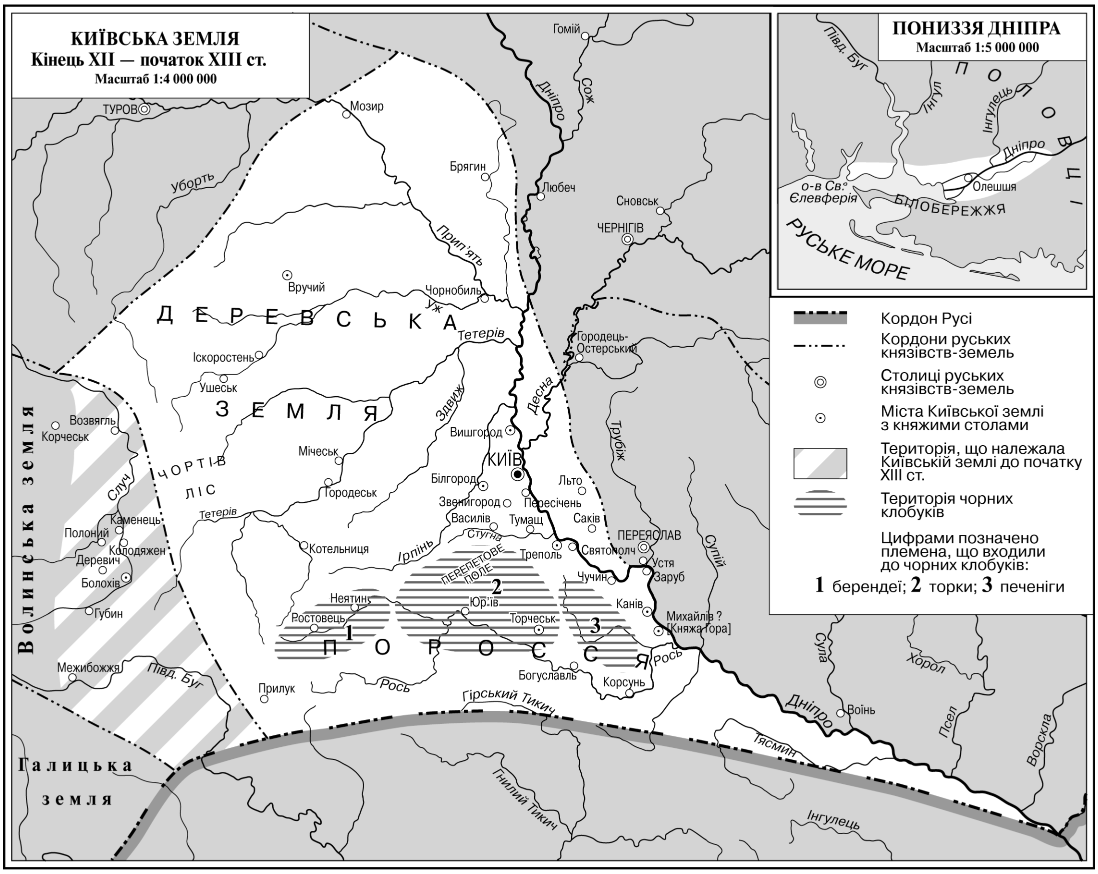
Літ.: *Толочко П.П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII вв. К., 1980.

П.П. Толочко.

КИ́ЇВСЬКА КІНОСТУ́ДІЯ І́МЕНІ О.ДОВЖЕ́НКА — див. *Національна кіностудія художніх фільмів імені О.Довженка.*

КИ́ЇВСЬКА КІНОСТУ́ДІЯ НАУКО́ВО-ПОПУЛЯ́РНИХ ФІ́ЛЬМІВ — див. *Національна кінематика України.*

КИ́ЇВСЬКА КОЗА́ЧЧИНА 1855 — масові сел. виступи в *Київській губернії* за відновлення *козацтва* як сусп. *стану* і військ. формування. Приводом до них стало опублікування під час *Кримської війни 1853—1856* маніфесту імп. *Миколи I*, що передбачав створення рухомого держ. ополчення. По Київщині, де ще свіжими були згадки про запороз. козацтво, почали поширюватися чутки, нібито тих, хто запишеться в ополчення («у козаки»), буде звільнено від кріпосної залежності (див.

Кріпацтво) і вони одержать поміщицькі землі та майно. Бажаючі покозачитися примушували священиків та ін. письменних людей складати списки «вільних козаків», а записавшись у ці списки, відмовлялися відробляти *панщину* і виконувати розпорядження місц. адміністрації, створювали власні органи самоврядування («сільські громади») і вибирали собі ватажків (відомі імена окремих з них: Василь Бзенко, Іван та Микола Бернадські, Яків Романовський, Михайло Гайденко, Корній Захарченко). Почавшись у лют. 1855 у Васильківському повіті, рух за покозачення в берез.—квіт. охопив понад 500 сіл і містечок у 8 із 12 повітах Київ. губернії (Таращанському, Васильківському, Київському, Звенигородському, Черкаському, Уманському, Сквирському, Канівському). На придушення «козаччини» уряд кинув регулярні війська і поліцію. У кількох селах і містечках сталися криваві сутички, найзапекліше протистояли військам і поліції покозачені селяни у Биковій Греблі (Васильківський пов.; нині село Білоцерківського р-ну), Березні (Сквирський пов.; нині село Володарського р-ну; обидва Київ. обл.), Корсуні (нині м. *Корсунь-Шевченківський*) і Таганчі (Канівський пов.; нині село Канівського р-ну Черкас. обл.). Однак сили були нерівними. Селяни змушені були скоритися.

Літ.: *Томашівський С.* Київська козаччина 1855 року. Львів, 1902; *Шамрай С.* Київська козаччина 1855. К., 1928; *Його ж.* Селянські розрухи в Правобережній Україні в середині XIX ст. «Україна», 1929, кн. 1—2.

С.Р. Лях.

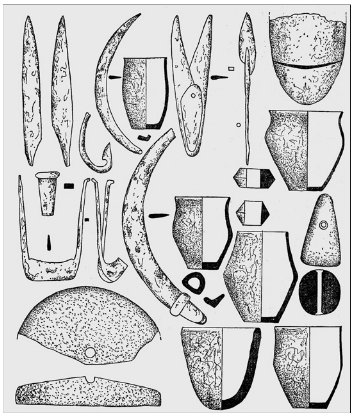
«КИ́ЇВСЬКА КОМУ́НА» — народницький гурток, який виник 1873 у *Києві*. Організаторами його були студенти (усі вихідці з дворянських родин) — В.Фішер, К.*Брешко-Брешковська* та її сестра О.Іванова, В.Бенецький і М.Судзиловський. У діяльності гуртка брали участь П.*Аксельрод*, В.*Дебогорій-Мокрієвич*, Я.*Стефанович*, М.Коленкіна та ін., загалом більше 30 осіб. Вони знімали то одну, то ін. квартиру і проводили там диспути на політ. теми, пропагували серед відвідувачів (у засіданнях гуртка могли брати участь і випадкові люди) ідеї М.Бакуніна (див. *Бакунізм*) та теоретика *народництва* П.Лаврова. Члени гуртка вели пропагандистську роботу в селах (*«ходіння в народ»*) *Київської губернії*, *Подільської губернії* та *Полтавської губернії*. До них часто приїжджали народники з *Санкт-Петербурга*. Не раз на засіданнях підіймалися й питання про організацію терористичних актів.

Після арешту поліцією восени 1874 більшості членів комуни гурток припинив своє існування. Поліція була інформована про діяльність гуртка та про його активних членів одним зі своїх провокаторів — Смирновим. 20 народників, які залишилися на волі, організували 1875 гурток *«Південні бунтарі»*.

Літ.: *Новицкий В.Д.* Из воспоминаний жандарма. Л., 1929; *Дебогорий-Мокриевич В.К.* От бунтарства к терроризму, кн. 1, 2. М.—Л., 1930; Політичний терор і тероризм в Україні. XIX—XX ст.: Історичні нариси. К., 2002.

В.М. Волковинський.

КИ́ЇВСЬКА КУЛЬТУ́РА, київська археологічна культура. Її артефакти датуються рубежем 2—3 — 1-ю пол. 5 ст.; вони знайдені на тер. пн.-сх. України та сусідніх до неї областей Росії й Білорусі. Поділяється на середньо- і верхньодніпровський, деснянський та східнолівобереж. локальні варіанти. Виникла на основі пізньозарубинецьких пам'яток 1—2 ст. (див. *Зарубинецька культура*) і стала, у свою чергу, основою формування ранньосередньовічних слов'ян. к-р: *колочинської культури* та *пеньківської культури*. Мала тісні зв'язки з *черняхівською культурою*. У літ. побутує думка, що носії К.к. були безпосередніми предками ранньоістор. слов'ян (зокрема *венедів*).

Київська культура. Знаряддя праці і кераміка.

Про пам'ятки «київського типу» вперше почав писати В.*Даниленко* на зламі 1940—50-х рр. У наступні роки подібні пам'ятки були знайдені під час розкопок в *Козаровичах, Обухові* та *Глевасі* на Київщині, *Улянівці* та *Олександровці* на Чернігівщині, Боромлі на Сумщині, Абідні та Таймановій поблизу м. Могильов (Білорусь).

Поселення К.к. розташов. переважно на невисоких терасах, інколи на схилах балок та дюнах у заплавах річок. Гол. типом жител є напівземлянка з вогнищем. Трапляються також наземні будівлі, госп. споруди та виносні вогнища. Характерними є численні ями-льохи. Поховальний обряд — ямні трупоспалення з бідним інвентарем на ґрунтових могильниках. Кераміка — ліпні горщики й корчаги опуклобоких, біконічних та слабопрофільованих форм, глиняні диски-сковорідки. Інколи трапляються лощені ребристі миски, пряслиця (сплощені біконічні з великим отвором), знаряддя (залізні ножі, шила, кам'яні жорна). Прикраси, зокрема бронз. та залізні фібули і пряжки, належать гол. чин. до пізньорим. типів. Специфічними для К.к. є речі з розряду *виїмчастих емалей* (трикутні фібули, лунниці та ін.).

Літ.: *Обломский А.М.* Этнические процессы на водоразделе Днепра и

Дона в I—V вв. н. е. М.—Сумы, 1991; *Терпиловский Р.В., Абашина Н.С.* Памятники киевской культуры: Свод археологических источников. К., 1992.

Р.В. Терпиловський.

КИ́ЇВСЬКА НАСТУПА́ЛЬНА ОПЕРА́ЦІЯ 1943. Здійснена військами *Першого Українського фронту* (до 20 жовт. — *Воронезький фронт*; команд. — ген. армії М.*Ватутін*) 3—13 листоп. Проводилася з метою визволення *Києва.* Захопивши в кін. верес. 1943 плацдарми на правому березі Дніпра, війська Червоної армії (див. *Радянська армія*) двічі протягом жовт. робили спроби пробитися до Києва. Гол. удар завдавався з пд., *Букринського плацдарму*, навколо якого було зосереджено 10 нім. д-зій, допоміжний — з пн., *Лютізького плацдарму.* Однак ці спроби виявилися безуспішними й коштували рад. військам бл. 240 тис. убитих солдатів і офіцерів. Тоді рішенням Ставки Верховного Головнокомандування гол. зусилля Воронезького фронту були переорієнтовані з Букринського на Лютізький плацдарм. Відповідно до цього плану із с. Великий Букрин (нині село Миронівського р-ну) у р-н с. Лютіж (нині село Вишгородського р-ну, обидва Київ. обл.) за кілька днів було таємно перекинуто частину військ, зокрема *Третю гвардійську танкову армію.* Для цього відповідні частини двічі переправлялися через Дніпро і здійснювали складні марш-маневри в умовах осіннього роздоріжжя. Перед початком наступу на Київ 1-й Укр. фронт мав 50 д-зій, до 7 тис. гармат і мінометів, 675 танків, бл. 700 літаків. На боці противника було 33 д-зії, бл. 400 танків і 665 літаків.

Малаков Г. 6 листопада 1943 року. Ліногравюра з серії «Київ у грізний час». 1967.

На початок операції радянські війська в цілому мали кількісну перевагу над противником, але не вирішальну, проте на напрямку гол. удару їхня перевага у танках та артилерії була багатократною. У свою чергу, нім. командування заздалегідь почало готувати Київ до тривалої оборони. Місто було розділене на три сектори, почалося спорудження опорних укріпрайонів. У наказі гол. командування групи армій «*Південь*» наголошувалося, що гарнізон повинен тримати оборону до останньої можливості, для цього мають бути використані всі резерви, у т. ч. людські. Готуючись до вуличних боїв, нім. командування 23 верес. віддало наказ відселити усіх киян за межі міста. 1 листоп. з р-ну Букринського плацдарму в напрямі на Київ перейшли у наступ 40-ва армія і *Двадцять сьома армія* (команд. — ген.-лейтенанти П.Жмаченко і С.Трофименко), які відволікли на себе частину сил ворога. Ранком 3 листоп. після потужної 40-хвилинної артилер. підготовки (зі щільністю гармат 300 на 1 км) з Лютізького плацдарму війська фронту, підтримувані з повітря авіацією, перейшли у наступ. На кінець дня Верховний Головнокомандувач Й.*Сталін* віддав наказ оволодіти столицею України не пізніше 5—6 листоп. Наступного дня в дію було введено 3-тю гвард. танк. армію (команд. — ген.-лейтенант П.*Рибалко*). Танки йшли в бій з увімкненими фарами під ревище сирен. Попереду рухався полк танк. тральщиків, уперше задіяних для знешкодження мінних полів. Подолавши опір противника, танк. колона перетнула шосе Київ—*Житомир.*

Побоюючись оточення, нім. командування стало спішно виводити з Києва війська. Але водночас, щоб не ослаблювати оборону, кинуло в бій свій резерв — дві танк. й одну моторизовану д-зії. Ніч з 5 на 6 листоп. стала вирішальною в битві за Київ. Прориваючи ворожу оборону, воїни 51-го стрілец. і 5-го гвард. танк. корпусів з боку *Подолу*, Святошина і Солом'янки пробилися до центру міста. На 4-ту годину ранку 6 листоп. опір противника в Києві було подолано остаточно. Тоді ж військ. рада 1-го Укр. фронту доповіла Верховному Головнокоманд., що місто визволене від гітлерівських загарбників, а війська продовжують стрімко розвивати наступ. 7 листоп. гітлерівців вибили з м. *Фастів,* а 13 листоп. був визволений Житомир. На цьому К.н.о завершилася. Рад. війська розгромили 12 піх., 2 танк. і 1 моторизовану д-зії противника, вбитими і пораненими гітлерівці втратили 124 тис. солдатів і офіцерів. Втрати рад. військ були набагато більшими: під час форсування Дніпра та боїв на київ. напрямку загинуло 417 тис. солдатів і офіцерів.

Літ.: *Гречко А.А.* Освобождение Киева. М., 1973; В битве за Киев: Воспоминания, очерки. К., 1983; История Киева, т. 3, кн. 1. К., 1985.

М.В. Коваль.

КИ́ЇВСЬКА НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНА КА́ФЕДРА ІСТО́РІЇ УКРАЇНИ АКАДЕ́МІКА М.П. ВАСИЛЕ́НКА — н.-д. установа при ВУАН (див. *Національна академія наук України*). Фактично діяла при Київ. вищому ін-ті нар. освіти. Голова — акад. М.*Василенко.* Ств. влітку (у липні) 1922. Мала секції давнього періоду та укр. історії нової доби. На каф-рі працювали П.Смирнов, В.*Пархоменко*, П.*Клименко*, В.*Романовський*, аспірант Л.Венгеров. Співробітники почали опрацьовувати архів Т.Чацького (зберігався в Архіві давніх актів) та створювати фундаментальну історію *Києва.* Зокрема: археол. період історії Києва вивчав П.Смирнов; літописний — В.Пархоменко; литов.-польс. — В.Романовський і П.Клименко, укр.-рос. — М.Василенко, революц. — П.Смирнов і П.Клименко.

Ліквідована в берез. 1923.

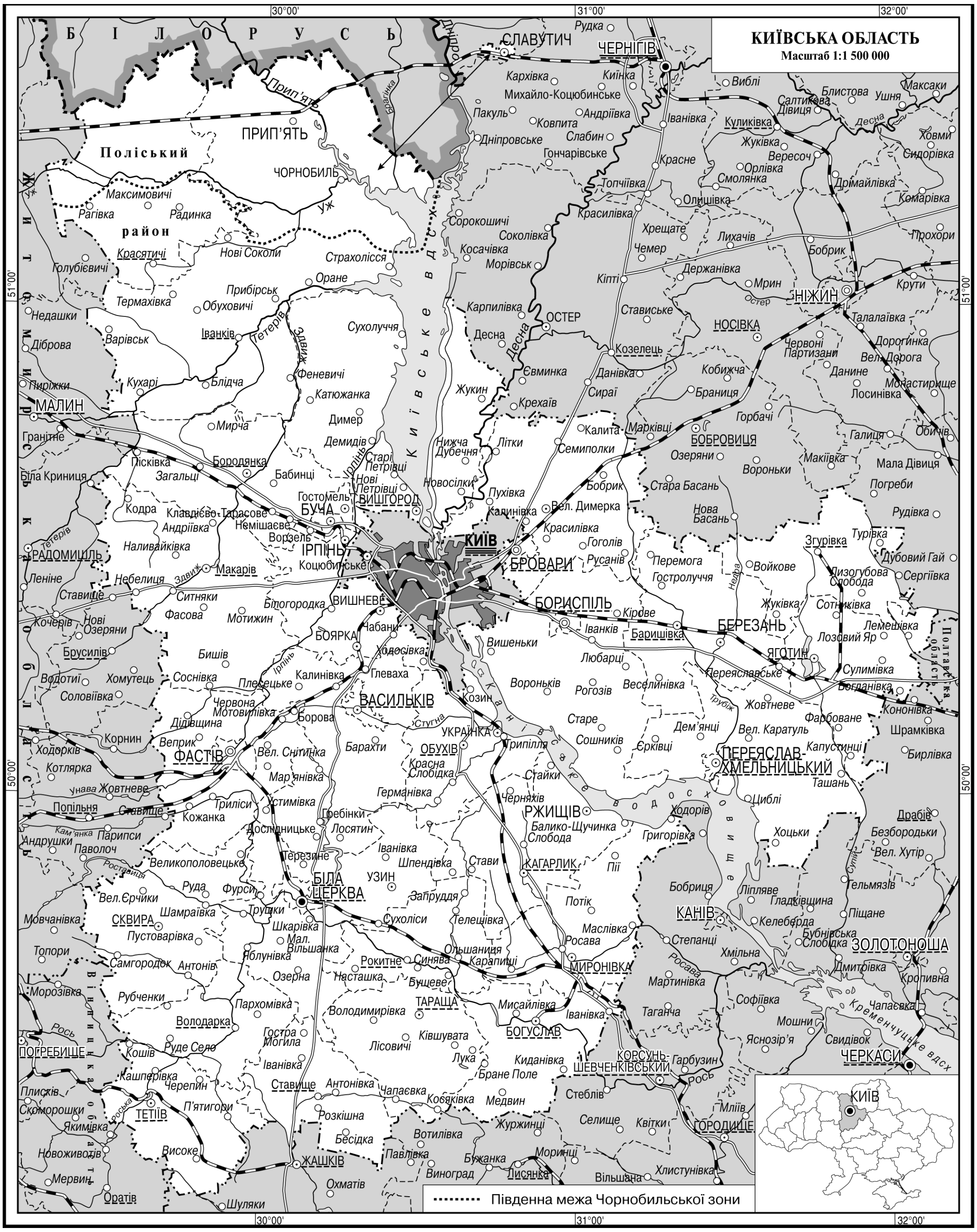
Літ.: *Ульяновський В.І.* Київська науково-дослідна кафедра історії України академіка М.П. Василенка: нові матеріали «Ukrainica: архівні студії», вип. 1. К., 1997.

О.В. Юркова.

КИ́ЇВСЬКА О́БЛАСТЬ — адм.-тер. одиниця у складі України. Утворена 27 лют. 1932. Розташов. переважно на Правобережжі, в межах *Полісся* та Лісостепу. Межує на пн. з Республікою Білорусь (Гомельська обл.), на зх. з *Вінницькою областю* та *Житомирською областю*, на сх. з *Чернігівською областю* і *Полтавською областю*, на пд. з *Черкаською областю*. Тер. — 28,1 тис. км^2 (4,7 % тер. України).

На 1 січ. 2006 чисельність нас. 1763,8 тис. осіб (міське — 59,5 %). Центр — м. *Київ*, який має спец. статус і становить окремий адм. суб'єкт. В області — 25 р-нів, 26 міст (з них 12 — обласного підпорядкування), 30 с-щ міськ. типу. За нац. складом переважають українці (90 %), росіян — 8 %, серед ін. національностей виділяються білоруси, євреї та ін. Статус істор. населених місць (див. *Історичне місто*) мають міста: Київ, *Біла Церква*, *Богуслав*, *Васильків*, *Вишгород*, *Переяслав-Хмельницький*, *Ржищів*, *Фастів*, *Яготин*.

За характером рельєфу К.о. — горбиста рівнина з нахилом до долини Дніпра. Більша частина тер. лежить у межах Поліської та Придніпровської низовин, на пд. і пд. зх. — Придніпровська височина (273 м). Осн. корисні копалини — торф, буре вугілля, граніти, гнейси, поклади каоліну, гли-

ни. В області 177 річок завдовжки понад 10 км кожна, що належать до бас. Дніпра (гол. — Дніпро, Прип'ять, Тетерів, Десна), Київ. та Канівське водосховища, дендропарк «*Олександрія*» (Біла Церква).

Про перші поселення на тер. області, за часів *палеоліту пізнього*, свідчать залишки *Кирилівської стоянки*. Поширена на великому просторі від Прикарпаття до Дніпра енеолітична археол. к-ра 4—3 тис. до н. е. іменується трипільською (див. *Трипільська культура*) за назвою поселення біля с. Трипілля Обухівського р-ну. На тер. нинішньої області в 1 тис. н. е. сформувалося ядро східнослов'ян. етнічного масиву, наслідком чого стало утворення наприкінці 1 тис. н. е. могутньої ранньофеод. д-ви — *Київської Русі*. Більша частина тер. К.о. із серед. 12 ст. входила до складу *Київської землі*, а лівобережжя — до *Переяславського князівства*. Після *монголо-татарської навали* Русь потрапила під владу *Золотої Орди*. Бл. 1362 Київ. земля увійшла до *Великого князівства Литовського*, в складі якого 1362—1471 існувало удільне *Київське князівство*. 1471 удільне князівство було ліквідоване, натомість утворене *Київське воєводство*. За *Люблінською унією 1569*, тер. Київщини відійшла до *Корони Польської*. Нас., яке проживало на тер. нинішньої області, брало активну участь в козац.-сел. виступах під кер-вом С.*Наливайка* (1594—1596), Т.Федоровича (1630), П.*Бута* (1637), Я.*Острянина* (1638), нац.-визвол. війні укр. народу серед. 17 ст. (див. *Національна революція 1648—1676*). За адм.-тер. поділом 1649 тут створюються *Київський полк*, *Білоцерківський полк* та *Переяславський полк*.

За *«Вічним миром»* 1686 лівобережжя Київщини, а також тер. між Дніпром та його притоками Ірпенем і Стугною з містами Васильків і Трипілля та м-ком Стайки (нині село Кагарлицького р-ну) відійшли до Рос. д-ви й були включені до складу Київ. полку. 1708 ств. *Київська губернія*, до якої увійшли 56 лівобереж. міст. Решта територій Правобереж. Київщини залишилася під владою *Речі Посполитої* (до 1793). Біла Церква та Фастів стали центрами антипольського козац.-сел. повстання під кер-вом С.*Палія* (1702—04). У 50—60-х рр. 18 ст. Київщина була охоплена *гайдамацьким рухом*.

Після приєднання *Правобережної України* до Росії внаслідок 2-го поділу Польщі 1793 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) колиш. Київське воєводство Польщі включено до складу утвореного 1781 *Київського намісництва*, перетвореного 1797 знову на Київ. губ., до якої увійшла також частина повітів ліквідованих *Брацлавського намісництва*, *Волинського намісництва* та *Вознесенського намісництва*. Під час *Війни 1812* в Київ. губ. були сформовані 3 полки *народного ополчення*. На Київщині діяло конспіраційне Пд. т-во (див. *Декабристів рух, Васильківська управа*), відбулося *Чернігівського полку повстання*. Кульмінаційним моментом антикріпосницького руху стала *«Київська козаччина»* 1855.

Упродовж 19 ст. Київщина розвивалася як значний регіон винокурної та цукрової пром-сті. 1865 тут діяли вже 72 цукрові з-ди. 1845 в Київ. губернії налічувалося 101 місто й м-ко, міське нас. становило 10,5 %. Екон. розвиткові губернії сприяло будво залізниць: Київ—*Одеса* (1870), Київ—Курськ (нині місто в РФ; 1870), Київ—*Полтава* (1901).

На 1923 до Київ. губ. входило 14 *повітів*, після адм. реформи в її складі було 7 *округ*: *Білоцерківська округа, Бердичівська округа, Київська округа, Малинська округа, Уманська округа, Черкаська округа* та *Шевченківська округа*. 1925 їх чисельність скоротилася до 5 (Білоцерківська, Бердичівська, Київ., Уман., Черкас.). 1930, після ліквідації округ, на Київщині існували 2 міста, підпорядкованих безпосередньо центрові (Київ та *Бердичів*), і 58 р-нів.

1932 створено К.о., до складу якої входили 78 р-нів. 24 черв. 1934 до Києва з *Харкова* перенесено столицю УСРР. 1935—37 на тер. тодішньої К.о. існували *Коростенська округа* і *Новоград-Волинська округа*. 1937 із створенням Житомир. та Полтав. областей зі складу Київ. обл. до Житомир. обл. передано 28 р-нів, міста *Коростень* і *Новоград-Волинський*; до Полтавської обл. — 4 р-ни.

Київ як найважливіше місто респ. значення підпорядковувався центрові республіки, а на тер. його приміської зони у складі К.о. був створений Київ. сільс. район (від 1943 — Києво-Святошинський). 1939 із створенням *Кіровоградської області* до неї відійшло 5 р-нів. На 1939 до К. о. входило 53 р-ни. Кількість районів не раз змінювалася (1941 їх було 53, 1946 — 53, 1954 — 35, 1960 — 31, 1963 — 13, 1965 — 19, від 1974 — 25).

Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* окупована гітлерівцями тер. області (1 верес. 1941 — 10 берез. 1944) входила до складу рейхскомісаріату «Україна». В К.о. діяло розгалужене підпілля та 54 партизан. загони, відбулася одна з найбільших операцій Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 — *Корсунь-Шевченківська операція 1944.*

1954 у зв'язку із створенням Черкас. обл. до неї відійшли 19 р-нів К.о., а з Полтав. області було передано 2 р-ни.

Економіка сучасної К.о. — складний багатогалузевий комплекс, спеціалізація якого визначається легкою та харчовою пром-стю і високоінтенсивним с. госп-вом. Машинобудування та металообробка спеціалізуються на вир-ві обладнання для хім. пром-сті, меліоративної техніки, кондиціонерів. Діє Київ. ГЕС. Унаслідок *Чорнобильської катастрофи 1986* постраждав екологічний стан області.

На Київщині народилися: гетьман І.*Мазепа*, автор тексту гімну України П.*Чубинський*, художниця К.*Білокур*, композитор П.*Демуцький*, співак І.*Козловський*, поетеса Л.*Костенко*, диригент і композитор О.*Кошиць*, поет А.*Малишко*.

Осн. істор. пам'ятки: залишки слов'ян. *городища* (6—9 ст., с. Бушеве Рокитнянського р-ну), Свято-Вознесенський монастир (17—18 ст., м. Переяслав-Хмельницький), Свято-Михайлівська церква (1600, поблизу м. Фастів іконостас — 18 ст., перенесено на початку 1960-х у музей під відкритим небом у с. Пирогів, нині село в межах Києва), Свято-Миколаївська церква (1706, Біла

Церква), церква Різдва Богородиці (1777, с. Антонівка Ставищенського р-ну), Свято-Покровська церква (1779—81, Фастів), Свято-Преображенський собор (1833—39, Біла Церква), Свято-Покровська церква (1908, с. Пархомівка Володарського р-ну), нац. історико-етногр. заповідник *«Переяслав»* (Переяслав-Хмельницький), Биківнянський ліс — місце масового поховання жертв сталінського терору (див. *Биківня*), держ. історико-культ. заповідник у м. Вишгород, держ. музей-заповідник «Битва за Київ у 1943 році» (с. Нові Петрівці Вишгородського р-ну), Букринський меморіал (с. Балико-Щучинка Кагарлицького р-ну).

Літ.: *Похилевич Л.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. К., 1864; Матеріали по статистиці Київщини, вип.1. К., 1921; *Старовойтенко І.П.* Київська область. К., 1967; ІМіС УРСР. Київська область. К., 1971; Київщина: із минулого в майбутнє. К., 2002; Київщина у фактах, історичних подіях, постатях. Богуслав, 2002; *Аброскін П.І. та ін.* Київщина козацька: люди і долі: Нариси. К., 2004.

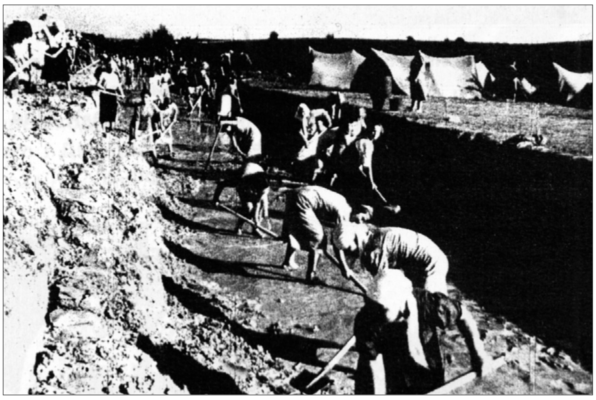
Я.В. Верменич.

КИ́ЇВСЬКА ОБЛО́ГА 1658 («Скавищизна») — важливий епізод війни 1658—59, викликаної втручанням Рос. д-ви у внутр. справи України. Гетьман І.*Виговський* тоді керував військами, що мали діяти на пн.-сх. рос.-укр. прикордонні. Взяття *Києва* (де від 1654 стояв рос. гарнізон) він доручив своєму братові Д.Виговському, з яким були П.*Яненко-Хмельницький*, В.Виговський (двоюрідний дядько гетьмана), І.*Богун*, І.Кравченко, О.*Гоголь*, І.Сербин та ін. полковники. Однак у цілому укр. військо було невеликим. До того ж, на бік рос. гарнізону перейшов наказний київ. полк. В.*Дворецький* із ч. козаків. Д.Виговський стояв табором під *Києво-Печерською лаврою*, а П.Яненко-Хмельницький — під Киселівкою (див. *Замкова гора*); таке роздроблення сил було помилковим. Наступ на Київ укр. військ розпочався 2 верес. (23 серп.) 1658. Д.Виговський розраховував узяти місто з боку *Золотих воріт*, однак спроба не вдалася. Наступного дня рос. гарнізон вчинив несподіваний контрнаступ на Печерське м-ко, а спроба П.Яненка-Хмельницького оволодіти рос. укріпленнями на г. *Щекавиця* («Скавиця») з боку *Подолу* виявилася невдалою. Під час відступу укр. військ до полону потрапило 152 козаки, у т. ч. овруцький полк. В.Виговський та брацлавський полк. І.Сербин. Після цієї битви рос. *воєводи*, насамперед кн. Ю.*Барятинський*, вчинили криваві розправи над нас. Київщини. Д.Виговський вдався до контрзаходів і знову спробував оволодіти Києвом 14(4) верес. 1658, але безуспішно. Поразка під Києвом призвела до того, що царський уряд відмовився йти на істотні поступки Україні під час дипломатичних переговорів (І.Виговський домагався відновлення суверенітету *Гетьманщини*); погіршилося політ. становище Укр. козац. держави.

Літ.: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 10. К., 1998; *Мицик Ю.А.* Гетьман Іван Виговський. К., 2004.

Ю.А. Мицик.

Кияни на оборонних земляних роботах під Києвом. Липень 1941.

КИ́ЇВСЬКА ОБОРО́ННА ОПЕРА́ЦІЯ 1941 — дії військ *Південно-Західного фронту* 7 лип. — 26 верес. під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945.* Зазнавши значних невдач у *боях оборонних 1941*, війська Червоної армії (див. *Радянська армія*) поступалися гітлерівським силам за кількістю: у піхоті та артилерії в 2, у літаках — у 1,5 раза. 7—8 лип. ворожі танки, завдавши удару по військах Пд.-Зх. фронту, що відступали до оборонної «лінії Сталіна» на кордоні до 1939, здолали її на пд. сх. *Житомирської області.* 11 лип. вийшли до прит. Дніпра — р. Ірпінь (15—20 км на зх. від *Києва*). Спробу захопити Київ з ходу було зірвано стійкою обороною військ Київ. укріпрайону і контрударами *П'ятої армії* та *Шостої армії* (див. також *«Барбаросса» план*). Противник змушений був, припинивши наступ на Київ, зосередити осн. зусилля на пн. зх. від міста: на позиціях Коростенського укріпрайону, де оборонялася 5-та армія. Тоді ж рад. *Двадцять шоста армія* своїми контрударами змусила перейти до оборони війська 1-ї танк. групи противника на пд. від міста. У зв'язку із загрозою охоплення лівого крила Пд.-Зх. фронту військами 17-ї нім. армії 25 лип. з його складу до *Південного фронту* передано 6-ту армію та *Дванадцяту армію.* З серп. противникові вдалося

Київський укріпрайон. Дот № 127 біля с. Ходосівка (Київська обл.). Фото 2007.

Київський укріпрайон. Дот № 131 біля с. Кременище (Київська обл.). Фото 2007.

Київський укріпрайон. Командний пункт І. Кипоренка біля с. Віта-Поштова (Київська обл.). Фото 2007.

оточити обидві армії в р-ні м. *Умань* й розгромити їх (у полон потрапило 102 тис. червоноармійців і командирів), що теж значно ускладнило становище оборонців Києва. 30 лип. війська нім. 6-ї армії відновили наступ на Київ. Завдавши гол. удару на стику Київ. укріпрайону і 26-ї армії, вони потіснили рад. війська. Водночас нім. 1-ша танк. група розгорнула наступ у пд. напрямі. 7 серп. рад. 5-та армія знову зупинила наступ військ нім. 6-ї армії на лінії залізниці *Коростень*—Київ, а 26-та армія навіть перейшла у контрнаступ. У самому місті успішну оборону тримала car. у серп. з частин укріпрайону 37-ма армія, яка відкинула ворожі війська, що увірвалися в пд.-зх. передмістя Києва, і на 15 серп. майже повністю відновила попередню обстановку, потіснивши противника майже до першої лінії оборони Київ. укріпрайону. У захисті міста брала активну участь *Пінська військова флотилія*. Завдяки активній участі сотень тисяч киян у зміцненні оборонних рубежів на фронті в 45 км завдовжки було викопано протитанк. рови, встановлено ін. перешкоди, збудовано 750 дзотів, закладено 100 тис. мін тощо. Разом з військами билися бл. 35 тис. осіб *народного ополчення* і в його складі два бронепоїзди — літер «А» і літер «Б», партизан. загони, сформовані з робітників Донбасу, *Харкова*, *Полтави*. Але обстановка стала швидко погіршуватися, коли за наказом А.*Гітлера* частину військ групи армій «Центр», що наступала на моск. напрямі, було повернуто у р-н оперативних дій нім. групи армій *«Південь»* для оточення військ Пд.-Зх. фронту. 22 серп. А.Гітлер віддав наказ про ліквідацію київ. угруповання рад. військ. Після того, як нім. танк. частини, прорвавшись до Дніпра, форсували його на пд. і пн. від Києва, над арміями, що обороняли місто, нависла загроза оточення. Командування Пд.-Зх. фронту звернулося у Ставку Верховного Головнокомандування за дозволом відвести війська, але Й.*Сталін*, якого перед тим командування київ. операцією неодноразово запевняло у відсутності загрози здобуття німцями Києва, такого дозволу не дав. Тому коли увечері 17 верес. дозвіл на відхід було все ж отримано, війська противника вже замкнули кільце оточення в р-ні м. *Лохвиця* на Полтавщині. У ворожому тилу, відрізані від осн. сил Пд.-Зх. фронту, опинилися 5-та, 37-ма, 26-та армії та окремі частини 38-ї і 21-ї армій, усього до 665 тис. осіб. З оточення вирвалися лише 15 тис. осіб. 19 верес. 1941 останні частини рад. військ залишили Київ. При виході з оточення 20—22 верес. в гаю Шумейкове поблизу х. Дрюківщина (нині село) Сенчанського (нині у складі Лохвицького) р-ну Полтав. обл. загинув штаб фронту, у т. ч. ген.-полк. М.*Кирпонос*, чл. військ. ради М.*Бурмистенко*, нач. штабу ген.-майор В.Тупиков.

К.о.о. 1941 була найбільшою і найважливішою серед ін. операцій у період оборонних боїв на Україні. Вона велася на тер. понад 300 км вздовж лінії фронту і бл. 600 км у глибину. Відтягнувши 17 д-зій противника, вона, по-перше, істотно посприяла зриву гітлерівського *бліцкригу*, по-друге, затримала наступ ворога на моск. стратегічному напрямі.

Літ.: *Баграмян И.Х.* Так начиналась война. М., 1977; История Киева, т. 3, кн. 1. К., 1985; Великая Отечественная война 1941—1945 гг. Военно-исторические очерки, кн. 1. М., 1998.

М.В. Коваль.

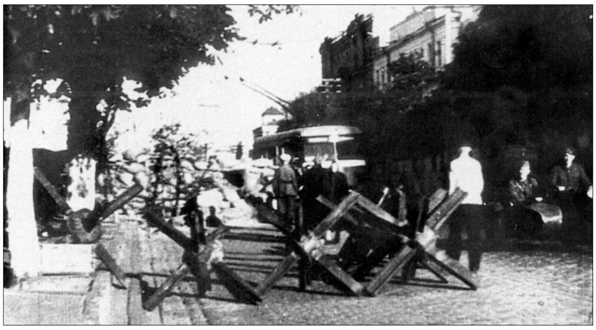
КИ́ЇВСЬКА ОКРУ́ГА — адм.-тер. одиниця у складі УСРР (див. *Округа*). Утворена 7 берез. 1923 у складі *Київської губернії*. Окружний центр — м. *Київ*. На час утворення налічувала 20 р-нів. За даними на 1 жовт. 1925 складалася з 25 р-нів та 559 сільрад, нас. 1501 тис. осіб. Нац. склад нас. за переписом 1926: українців — 77,9 %, росіян — 8,6 %, євреїв — 10,1 %, поляків — 1,6 %. Упродовж 1924—30 межі і склад округи не раз змінювалися. Ліквідована 2 верес. 1930.

Літ.: Матеріали до опису округ УСРР. Статистичні характеристики. Київська округа. Х., 1926.

Я.В. Верменич.

КИ́ЇВСЬКА ПРИКОРДО́ННА КОМІ́СІЯ — установа, через яку в серед. 18 ст. гетьман. уряд, а потім 2-га *Малоросійська колегія* здійснювали прикордонні контакти з *Київським воєводством Речі Посполитої*. В організації, фінансових питаннях і щодо комплектування свого штату підлягала Малорос. колегії; про контакти з польс. стороною звітувалася перед Колегією закордонних справ. Працювала періодично, збираючись протягом року на дві каденції (сесії) — січневу (з 4 січ.) та липневу (з 1 лип.). Штат К.п.к. включав секретаря, реєстратора, 4 канцеляристів, перекладача. На час каденцій Малорос. колегія додатково відряджала до комісії 4 *військових товаришів*, 4 *значкових товаришів*, 2 полкових канцеляристів, 4 *возних* для розгляду справ з позивачами й відповідачами. Очолював К.п.к. *комісар полковий*. Від 1765 його призначала Малорос. колегія. К.п.к. разом з польс. стороною розглядала справи про наїзди (напади) польс. або рос. підданих на закордонні маєтки, вбивства, виготовлення й розповсюдження фальшивих грошей, порушення торг. домовленостей, повернення втікачів із лівобереж. полків на *Правобережну Україну* і навпаки. 1765 через комісію вирішувалися питання демаркації відповідної ділянки кордону між *Російською імперією* та *Короною Польською*. Скасована внаслідок 2-го поділу Польщі 1793 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*).

Літ.: *Струкевич О.К.* Україна-Гетьманщина та Російська імперія

Протитанкові загородження на вул. Леніна (нині — вул. Б. Хмельницького) у Києві. Липень—серпень 1941.

Радянські військовополонені під Києвом. Осінь 1941.

протягом 50—80-х рр. XVIII століття (політико-адміністративний аспект проблеми). К., 1996; Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 54, оп. 1, спр. 2532, 3055; Оп. 3, спр. 300, 1032, 1364, 2589, 2700, 6765, 12 273, 12 352.

О.К. Струкевич.

КИ́ЇВСЬКА РИСУВА́ЛЬНА ШКО́ЛА — приватний навч. заклад, одна з найперших худож. шкіл в Україні. Заснована 1875 худож.-педагогом М.*Мурашком*, утримувалася коштом І.Терещенка (див. *Терещенки*). Школа давала початкову худож. освіту, готувала вітчизн. худож. кадри. Спираючись на нац. традиції, стверджувала реалістичний творчий метод. Серед вихованців і викладачів шк. були: М.*Пимоненко*, І.*Їжакевич*, Г.*Світлицький*, Ф.Балавенський, Ф.*Красицький*, О.*Мурашко*, Г.Дядченко, С.Костенко, І.Селезньов, М.*Врубель*, В.Сєров та ін. Школу підтримували художники-передвижники І.*Крамськой*, І.*Рєпін*, І.Шишкін, Г.Мясоєдов, М.*Ярошенко*, М.*Ге* та ін. Учні й викладачі школи брали участь у реставрації фресок *Кирилівської церкви* (1883—1884) та в розписах *Володимирського собору в Києві* (1885—96). 1901 школу закрили і на її базі створили Київ. худож. уч-ще.

К.р.ш. була важливим мистецьким осередком, відігравала значну роль у худож. житті Києва та України 2-ї пол. 19 ст.

Літ.: *Мурашко Н.И.* Киевская рисовальная школа. 1875—1901. Воспоминания старого учителя. К., 1907; *Турченко Ю.* Київська рисувальна школа. К., 1956; *Говдя П.* Передвижники і Київська рисувальна школа. «Мистецтво», 1962, №1; *Мурашко М.І.* Спогади старого вчителя. К., 1964.

Н.Г. Ковпаненко.

Київська рисувальна школа М. Мурашка. Учнівський зошит.

Будинок по вул. Володимирській, 47, де з 1891 містилась Київська рисувальна школа М. Мурашка. Фото кінця 20 ст.

КИ́ЇВСЬКА РУСЬ, становлення та розвиток ядра держави. К.Р. — середньовічна д-ва сх. слов'ян 9—13 ст. Існувала в центрі Європи. Її істор. ядром стало Середнє Подніпров'я, де традиції політ. розвитку сягали ще скіфських часів (див. *Скіфи*). У вітчизн. писемних джерелах вона називається «Руською землею» (див. *Руська земля*) або «Руссією», в іноз. — «Руссю». Відповідно й народ цієї країни називали «руським» Однак цей термін не був одвічним іменем всього народу країни. Широкого побутування він набув тут лише від 9—10 ст. Уперше в давньорус. літописові він з'являється в тексті, що стосується 852 року: «Нача ся прозывати Руская земля». З поч. 10 ст. назва «Русь» набула офіц. значення. У договорах Русі з Візантією 907 та 911 (див. *Договори Київської Русі з Візантією*) цей термін згадано неодноразово: «мы от рода рускаго», «Руская земля», «Руские грады», «русин», «Русь».

Походження терміна «русь» є предметом дискусій істориків, що тривають уже понад 200 років. За цей час викристалізувалося щонайменше 3 теорії: пд., згідно з якою етнонім «русь» має місц., середньодніпровське походження, пн., за якою ця назва була запозичена слов'янами у скандинавів, і соціальна, яка, однак, нічого не говорить про безпосереднє походження терміна, але схильна тлумачити його як назву лише верхівки східнослов'ян. сусп-ва. Остання теорія має нині тільки історіографічний інтерес, дві перших і досі виборюють право на істинність.

Б.*Рибаков*, досліджуючи літописний вислів: «Поляне иже нын зовомся Русь», прийшов до висновку, що полянський союз племен (див. *Поляни*) Середнього Подніпров'я взяв собі за самоназву ім'я одного із племен, які об'єдналися в ньому, — «рос», відомого вже в 6 ст. далеко за межами східнослов'ян. світу. Про плем'я «рос» говориться у сирійському джерелі 6 ст. — «Церковній історії» Псевдозахарія.

Як уважав польс. дослідник Г.*Ловмянський*, слово «русь» могло потрапити до мови причорномор. греків, а вже в 9 ст. через них стало відоме і у *Візантії*.

Іраномовне походження терміна «русь» аргументується в дослідженнях відомого іраніста В.Абаєва. Згідно з ними, етнонім «русь» відповідає перському «ruxs», що означає сяйво, або осетинському «ruxs» — «roxs» — світлий. На поч. 9 ст. слово «русь» як назва д-ви і народу з'являється в текстах араб. та візант. письменників. У араб. літ. назва «Русь» уперше вжита середньоазійським ученим 9 ст. ал-Хорезмі. У його творі «Книга картин землі», написаному між 836 і 847, йдеться, зокрема, про річку Друс (Данапрос — Дніпро), яка бере початок із гори Джабал-Рус. *Ібн Хордадбех*, який написав у 880-х рр. «Книгу шляхів і країн», говорить про купців ар-Рус, які є одними із слов'ян. Твір невід. автора 9 ст. «Худуд-ал-Алам» повідомляє, «що країна Русів знаходиться між горою печенігів на сході, річкою Рутою на півдні і слов'янами на заході. Царя їхнього звуть хакан русів». Свідчення іноз. авторів 9 ст. про воєн. акції русів на Чорному м. підтверджені в рус. літописах, у яких це море назване Руським. «А Днѣпръ втечеть в Понетьское море жереломъ, еже море словеть Руское».

На думку деяких істориків, пн. походження терміна «русь» засвідчують *Бертинські аннали* єпископа Пруденція, у них є розповідь про посольство русів 838—839: у *Константинополі* ці посли відрекомендувалися представниками народу «рос» (Rhos), посланцями від хакана (chacanus), однак у столиці франкського королівства Інгельхеймі, де цих же послів прийняв імп. Людовік І Благочестивий, вони назвалися не русами, а свеонами (шведами). На думку окремих дослідників, це свідчення є незаперечним доказом пн. походження терміна «русь». Проте висновок з цього ж свідчення може бути й цілком протилежним. Називаючи себе то свеонами (*варягами*), то русами, посли засвідчували, що вони не були етнічними русами, а лише перебували у тих на службі. Нічого незвичайного у цьому не було: згідно з літопис-

ними джерелами, шведи входили до складу посольств русів у Константинополь і в пізніші часи — за правління вел. князів київ. *Олега* та *Ігоря*, але етнічне походження цих шведів-послів жодним чином не заперечує того факту, що вони були представниками Русі — «Мы от рода рускаго... иже посланы от Олга великого князя рускаго».

Чимало вчених, особливо петерб. школи, схиляються до тієї філол. точки зору, що пов'язує назву «Русь» із фінською назвою шведів — «Ruotsi». Однак, як зазначає історик Г.Ловмянський, якому належить ґрунтовне дослідження цього питання, в даному разі лінгвісти вийшли за межі своїх дослідницьких можливостей. Назва «Русь», як доводить Г.Ловмянський, первісно мала геогр. зміст і здавна означала тер. Середнього Подніпров'я. У процесі створення тут *держави* вона стала її назвою, а пізніше набула також етнічного й соціального значення.

Нім. славіст Л.Мюллер виводив походження терміна «русь» від сканд. етноніма «Ruder». Вказуючи на значну звукову розбіжність між термінами «рудер» і «русь», він вважав, однак, що термін «русь» вживався не як самоназва скандинавів, а лише як слов'ян. еквівалент їхньої справжньої самоназви.

Історики, котрі відстоюють пн. походження назви «Русь», часто апелюють до авторитету *«Повісті временних літ»*, у якій говориться: «Отъ варягъ бо прозвашася Русью, а первое бѣша словене». При цьому не беруть до уваги того, що в літописі є й ін. висловлювання, а також, що ця проварязька вуаль з'явилася в результаті редакції «Повісті» у часи вел. кн. київ. *Мстислава Великого*. Коли ж виходити з усіх літописних свідчень про Русь, то виявляється, що найбільше підстав є у тих, хто пов'язує походження цієї назви з київ. півднем. Дивне обернення пн. зайд на русів відбувається лише після того, як вони з'являються в *Києві*. «Поиде Олегъ, поимѣ воя многи, варяги, чюдь, словѣни, мерю, весь, кривичи». Як бачимо, русів серед пн. *дружини* новгород. кн. Олега, що виступила 882 на Київ, немає. Після утвердження в Києві Олег проголошує його «матерью градам руским», а його дружина отримує назву «русь». «И бѣша у него варязи и словѣни и прочии прозвашася Русью». Літописець і пізніше буде чітко розрізняти русь і варягів. 1015 новгород. кн. Ярослав Мудрий виступив із *Новгорода Великого* на Київ, маючи тисячу варягів і чотири тисячі ін. воїнів. Назустріч йому вийшов вел. кн. київ. і туровський *Святополк Ярополчич*, дружина якого складалася з русів та *печенігів*: «Пристрои бес числа вои, Руси и Печенѣгъ». Після утвердження на київ. столі вже Ярослав Мудрий стає володарем рус. дружини. Для походу 1018 проти Святополка Ярополчича та його тестя польс. кн. *Болеслава I* Хороброго він «совокупилъ русь, и варяги, и словънъ».

Ще показовішими в цьому плані є літописні свідчення 12—13 ст. У них поняття «Русь» або «Руська земля» виступають у двох значеннях — широкому, яке стосувалось усіх східнослов'ян. земель, і вузькому, що вживалося для означення їх пд. частини — Київщини, Чернігівщини й Переяславщини. Кн. ростовський і суздальський *Юрій Долгорукий* виступив з військом із Ростово-Суздальської землі «в Русь», тобто до Києва. Ображений за себе і свого сина Ростислава, якого вигнали з *Київської землі*, він вигукнув: «Тако ли мнѣ части нѣту в Руской земли». Після вбивства князя владимирського і суздальського Андрія Боголюбського владимирськi бояри говорили: «Князь наш убѣенъ, а дѣтей у него нѣту, сынок его в Новѣгороде, а братья его в Руси». Новгородці також розуміли під «Руссю» Київ. У літописній статті 1135 р. говориться: «Иде в Русь архиепископ Нифонт». Київ. князь *Ізяслав Мстиславич*, який змушений був залишити Київ, пішов, як зазначає літописець, з «Руської землі» на *Волинь*, після чого знову вернувся на «Русь».

Істор. традиція вважає корінною тер. Русі Середнє Подніпров'я — землі між Десною на пн., Сеймом і Сулою на сх., Россю й Тясмином на пд., Горинню на зх. Характерно, що саме в цьому регіоні збереглося найбільше гідронімів і топонімів, пов'язаних із назвою «Русь» — Рось, Росава, Роставиця, Роська. Коли на Русі з'явилося кілька міст з назвою Переяслав, то те із них, яке було так названо найраніше, стало іменуватися Переяславом Руським (див. *Переяслав*).

Немає і найменшого сумніву, що літописні свідчення окреслили саме ту початкову Русь, яка стала ядром Київ. д-ви. Можна думати, що й візант. імп. *Константин VII* Багрянородний мав на увазі саме цей середньодніпровський регіон, коли говорив про внутр. Русь. Шукати її на далекій новгород. пн. або на пн.-сх. околиці слов'ян. світу немає жодних підстав. Ал-*Ідрісі* північнорус. регіон цілком конкретно означав терміном «Зовнішня Русь».

Назва «Русь» є цілком органічною для пд. земель східнослов'ян. світу і побутувала тут, очевидно, ще від сарматських часів (див. *Сармати*).

У зв'язку з тим, що центром східнослов'ян. д-ви впродовж багатьох століть був Київ, у істор. літ. Русь отримала назву «Київська Русь». З часом історики ввели до наук. обігу ще два терміни «Давня Русь» і «Давньоруська держава», які також набули значного поширення.

Займаючи величезну тер. — від Балтики і Пн. Льодовитого океану до Чорного м. і від Волги до Карпат, Русь становила собою історично важливу контактну зону між Араб. Сходом і Зх. Європою, Візантією та Скандинавією. Це зумовило швидке входження її у загальноєвроп. історико-культ. ландшафт. Про могутню східнослов'ян. д-ву заговорили в різних частинах Старого Світу. Араб. автори, *саги скандинавські*, франц. епічні твори зображують Русь як велику країну, що посідала важливе місце в системі європ. політ., екон. і культ. зв'язків. Ал-*Масуді* повідомляв, що руси «утворюють великий народ». Знаменита пісня про Роланда засвідчує участь рус. дружин у війні проти франкського короля Карла Великого. *Нікіта Хоніат* зізнається, що «християнський» рус. народ врятував Візантію від навали *половців*.

Водночас з міжнар. визнанням на Русі росло й міцніло усвідомлення власної приналежності до світ. історії. Не випадково на

монетах *Володимира Святославича* київ. *великий князь* зображається як візант. *імператор*. Він і його попередники, за словами видатного церк.-політ. діяча Русі 1-ї пол. 11 ст. митрополита *Іларіона*, «не в худѣ бо и невѣдомѣ земли владычѣствоваша, нъ въ Руськѣ, яже ведома и слышима всѣми четырьми концами земли».

Русі належало особливе місце в історії Сх. Європи, аналогічне тому, котре посідала імперія Карла Великого в історії Зх. Європи. Становлення рус. д-ви позначилося на етнічному розвиткові східнослов'ян. племінних об'єднань: поступово творячи відповідні *етноси*, вони творили також єдину *давньоруську етнокультурну спільність* (див. також *Давньоруської народності концепція*), в основі якої лежали спільна тер., єдина писемна мова, споріднена к-ра, відносно тісні екон. зв'язки. Упродовж усього свого існування давньорус. етнічна спільність розвивалася шляхом консолідації східнослов'ян. племінних об'єднань, вона стала також складовою частиною етнічних основ укр., рос. та білорус. народів.

Велике істор. значення мала Русь і для багатьох неслов'ян. народів. Її досягнення в сусп.-політ., екон. і культ. розвитку ставали надбанням естів, латишів, литви, карелів, весі, мері, мороми, мордви, тюркських кочових племен пд.-рус. степів. Деякі з цих народів теж етнічно і політично інтегрувалися в складі Русі.

Політ. самоорганізація східнослов'ян. племен відбувалася впродовж 6—7 ст. «Повість временних літ» відтворює картину їхнього розселення на стадії зародження їхньої державності. Літопис називає поіменно деякі групи слов'ян, зокрема, полян, *древлян*, *сіверян*, словенів, *дреговичів*, *в'ятичів*, а там, де йдеться про їхнє соціальне визначення, говорить про них як про князівства.

Провідну роль у становленні Русі відіграло Полянське князівство з центром у Києві. Після смерті полянського кн. *Кия*, зауважує літописець, «почаша родъ ихъ княженье в поляхъ, а в деревляхъ свое, а дреговичи свое, а словѣни свое в Новѣгородѣ, а другое на Полотѣ». Слово «род» тут означає правлячу династію.

Важливим етапом у розвитку Русі були кін. 8 — поч. 9 ст. Саме тоді в Середньому Подніпров'ї склалося об'єднання — Рус. земля, до якого входили поляни, древляни, сіверяни. В істор. літ. це ранньодерж. утворення нерідко називається Рус. каганатом, оскільки так його називали давні араб. автори, однак чи так йменували себе самі слов'яни — невідомо. Літописні тексти дають серйозні підстави сумніватися в цьому. Зокрема, починаючи від часів Кия і до утвердження в Києві Олега літопис говорить виключно про князівський титул перших східнослов'ян. правителів. Кий «княжаше в родѣ своемъ». *Рюрик* «княжащу в Новѣгородѣ». *Аскольд* і *Дір* — «княжити» в Києві. Ігор «княжич», Олег «сѣде княжа въ Киевѣ». Про жодних київ. «хаканів» літописці не знають, мабуть, їх і не було.

Але як би не називалася початкова Русь — князівством чи каганатом, знаходилась вона на

пд. східнослов'ян. світу, що межував з *Хозарським каганатом.* Крім згаданих свідчень араб. авторів (див. *Арабські середньовічні географи та історики про землі Східної Європи*), це підтверджує т. зв. *Баварський географ.* У переліку племен і народів Середньої та Сх. Європи є «Ruzzi», в них безперечно слід вбачати русичів, у тексті вони названі слідом за «Caziri», тобто хозарами.

Про ранні взаємовідносини Русі і Хозарії (див. *Хозарський каганат*) в «Повісті временних літ» є лише непрямі повідомлення в розповіді про заснування Києва. Там розповідається, що Хозарія намагалася підпорядкувати Київ своєму впливові, але кияни, виплативши хозарам *данину* двосічними мечами, начебто цим самим вказали їм на всю примарність їхніх намірів. Проте Київ аж до утвердження в ньому Аскольда і Діра (860-ті рр.) перебував у данинній залежності від хозарів.

Жоден інший центр східнослов'ян. світу, крім Києва, не може бути визначений як такий, щоб із нього здійснювалися походи на Візантію. Якщо про військ. акції русів у Амастриді (нині м. Амасра, Туреччина) й Криму можна говорити здогадно, то похід 860 на Константинополь відбувся таки із Києва. Саме про це свідчать перші датовані статті літопису. У них події рус. (київ.) історії пов'язані з візант. Початок царювання імп. Михаїла III, по суті, став і початком дипломатичного визнання Візантією Русі. «Наченшю Михаилу царьствовати, нача ся прозывати Руская земля».

Неспростовними доказами цього є знахідки візант. монет у Києві. Найраніші із них (херсонського карбування) належать Михаїлу III (842—67), *Василію I* Македонянинові (867—86), а також Василію і Константинові (876—79). Монети названих імператорів виявлені також в ін. центрах Середнього Подніпров'я. Однак ні в м. Ладога (давньоруське місто, нині с. Стара Ладога в Ленінградській обл., РФ), ні на Рюриковому городищі, що існувало під Новгородом Великим, подібних свідків русько-візантійських контактів того часу практично немає.

Від 860-х рр. у літописі починається послідовний династичний виклад історії Русі. Київ. князями в цей час були Аскольд і Дір. Про їхнє походження існують різні думки. У «Повісті временних літ» вони названі *боярами* Рюрика, котрі начебто відпросилися у нього в похід на Царгород (Константинополь), але по дорозі зупинилися в Києві і стали князювати в ньому. Згідно з пізньосередньовічною літописною традицією, Аскольд і Дір були прямими нащадками князя Кия, отже слов'янами. Вже в цей час Русь стала однією з провідних країн тодішнього світу. Цьому, зокрема, сприяв похід русичів під проводом Аскольда на Константинополь. Його результатом було укладення між Візантією і Руссю угоди «миру і любові». Однією з важливих її статей, судячи з візант. джерел, мало стати хрещення русичів. Патріарх *Фотій* повідомляв у своєму «Окружному посланні» сх. митрополитам, що руси, які підняли руку на Ромейську імперію, поміняли еллінську безбожну віру на чисте *християнство* і прийняли до себе духовного пастиря. Напевно, вже з цього часу в Києві почали з'являтися власні християн. общини і споруджуватися християн. храми, хоча позиції *язичництва* залишалися досить міцними.

882 на київ. столі сталася зміна династій. Владу захопив варязький конунг Олег (882—912), він проголосив Київ «матір'ю міст руських». У цьому гучному титулі справді був глибокий зміст, який указував не лише на старшість Києва серед ін. міст Русі, а й на його органічний зв'язок зі всіма східнослов'ян. землями. В роки правління Олега відбулося об'єднання в одній політ. системі Пд. і Пн. Русі. Проте її адм.-тер. структура ще довгий час лишалася «племінною», що видно на прикладі взаємин Києва і літописних древлян.

Із просторої ст. «Повісті временних літ», датованої 945, видно, що древляни, всупереч не надто прихильному зображенню їх київ. літописцем, у соціально-політ. плані мало чим відрізнялися від полян. У серед. 10 ст. вони мали свого *князя*, кращих або «нарочитих» мужів, дружину, *віче*, тобто всі інститути, які характеризували ранньодерж. форму сусп. орг-ції. Склалася вона задовго до серед. 10 ст. Це добре видно із промови древлянських послів, звернених до княгині Ольги. У ній ідеться не лише про князя *Мала* й про його раніших попередників, які облаштували Древлянську землю: «А наши князи добри суть, иже распасли суть Деревьску землю».

Археол. дослідження останніх років, здійснені в м. *Коростень* — давній столиці древлян, показали, що за рівнем розвитку тогочасне тамтешнє поселення практично не поступалося тогочасному Києву. Багатий археол. матеріал свідчить про його широкі торг. зв'язки не лише із східнослов'ян. землями, а і з більш віддаленими регіонами. Золоті та срібні скроневі кільця мають найближчі аналогії у Великій Моравії, Угорщині та Малій Польщі, залізні фібули й срібні гарнітурні бляхи — у Балт. регіоні, срібні *дирхеми* — на Араб. Сході, предмети озброєння — у Середній і Пн. Європі. Частина знайдених ювелірних виробів могла бути виготовлена місц. майстрами за привізними зразками, що засвідчують, зокрема, знахідки керамічних ллячок і ювелірних пінцетів.

На аналогічному або близькому рівні розвитку знаходилися й ін. міжплемінні східнослов'ян. об'єднання та їхні адм.-політ. центри серед. 10 ст. До утвердження на київ. столі варязької династії, а також у перші десятиліття її правління всі *літописні племена* управлялися місц. князями. Підтвердженням цьому є договір Русі з Візантією 907. Греки, згідно з ним, зобов'язувалися платити данину рус. містам — Києву, *Чернігову*, Переяславу, Полоцьку (нині місто Вітебської обл., Білорусь) та ін., де «седяху велиции князи, подъ Олгом сущь». У тексті договору 911 згадуються «светлые и великие» князі.

Русь кін. 9 — 1-ї пол. 10 ст. мала розвинену держ.-політ. й адм. структуру, яка склалася до *вікінгів* і незалежно від них.

Утвердження в Києві норманського князя не привело, по суті, до будь-яких змін в організації, по-сучасному кажучи,

адм.-земельного управління. Повідомлення літопису про походи Олега на древлян, сіверян, *радимичів* містять вказівки лише на данинне підпорядкування їх Києву. Ін. частина «племен», з якими, за словами літописця, Олег «имяше рать», взагалі була автономною щодо нової київ. влади. Були в Києва не тільки данники, а й «толкованы», тобто союзні Києву племенні об'єднання (сучасна *Буковина*).

Боротьбу проти незалежності підлеглих Києву князівств почала княгиня Ольга (945—65), продовжив цю боротьбу її син *Святослав Ігорович* (965—72), а завершив — її онук Володимир Святославич (бл. 980—1015). У часи князювання Володимира Святославича, по суті, закінчилося тривале формування тер. Русі: визначилися й закріпилися її держ. рубежі, в цілому вони збігалися з етнічними межами сх. слов'ян. Ці рубежі пролягали в районі верхів'їв Волги та її притоки Оки на сх.; Сули (прит. Дніпра), Дону, Росі (прит. Дніпра) й Пд. Бугу — на пд. сх. та пд.; Дністра, Карпат, Зх. Бугу, Німану і Зх. Двіни — на зх.; Чудського озера, Фінської затоки Балтійського м., Ладозького й Онезького озер — на пн. Це була найбільша д-ва Європи, площа якої сягала 1,5 млн км^2.

За князювання Володимира Святославича корінних змін зазнала адм. система Русі. *Землі* й етнічні князівства, де раніше правили місц. князі, передавалися синам Володимира. Їх він посадив у Новгороді Великому, Полоцьку, Турові, Ростові (нині місто Ярославської обл.), Муромі (нині місто Владимирської обл.), Пскові, Смоленську (обидва міста; усі в РФ), *Іскоростені*, Володимирі (нині м. *Володимир-Волинський*), *Тмуторокані*; менш важливі адм. центри очолили його *посадники.* Реформа ліквідувала владу племінних князів, пов'язаних походженням з їхніми землями і тому далеких від інтересів Києва, й фактично покінчила з «племінним автономізмом». Надалі адм. система країни розвивалася своїм шляхом, а племена й етноси — своїм.

Взаємини Києва та Іскоростеня серед. 10 ст. ставлять перед дослідниками ще одне важливе питання: якою мірою досвід докиїв. періоду історії древлян, як і ін. східнослов'ян. союзів племен, прислужився до створення Русі. В історіографії існує думка (О.*Пресняков*, С.*Юшков*), що давньорус. міські волості виникли вже на очах історії і не становили собою спадщини докняжих часів, що вони з'явилися на руїнах племінного побуту, а не з нього виросли. Прихильники цих поглядів є і в наш час. Проте таке розуміння ранньої історії Русі є хибним. Вивчення процесів формування найдавніших міст дає підстави вважати, що всі вони своїм корінням сягають епохи племінних княжінь, виросли з міжплемінних або общинних центрів, котрі мали потужні структуротворчі традиції. На ці центри наклалася великокнязівська держ. влада, яка фактично перепідпорядкувала їх Києву.

У реальному житті це означало, що Київ у кожній підвладній йому землі заснував опорні пункти зі своєю адміністрацією і військ. дружиною. Від часів княгині Ольги вони служили місцями збирання данини на користь центр. влади. Такі *погости* й становища, як пише літописець, з'явилися не лише в Древлянській землі, а й у Новгородській та ін. східнослов'ян. землях: «Иде Вольга Новугороду, и устави по Мьстѣ повосты и дани и по Лузѣ обраки и дани; и ловища ея суть по всей земли, знаменья и мѣста и повосты».

У часи Святослава Ігоровича реформа Ольги була доповнена посадженням у землях не лише київ. адміністрації, а й князів. Так, бл. 970 син Святослава *Олег Святославич* став князем древлянським, а Володимир Святославич — новгородським.

У результаті реформи Володимира Святославича всі землі Русі та всі вищі щаблі держ.-політ. ієрархії опинилися в руках одного князівського роду (див. *Рюриковичі*). Це відіграло велику роль у подальшій історії руської д-ви. З одного боку, спільність походження підтримувала серед князів ідею єдності й рівної відповідальності за долю країни, що сприяло консолідації зусиль для боротьби із зовн. ворогами. З другого — підштовхувала до міжусобної боротьби, оскільки кожний князь, вважаючи себе юридично рівним з ін., намагався і фактично зрівнятися з тими, хто мав більші або багатші володіння. Однаковими князі вважали і свої права на великий київ. стіл.

Другу важливу реформу Володимир Святославич здійснив у сфері ідеології. Розуміючи важливе централізуюче значення Києва, він намагався перетворити його на сакральний центр усіх сх. слов'ян. Символом їхньої єдності мав стати, як спершу задумав князь, новий язичницький храм з ідолами шести гол. богів: *Перуна*, *Хорса*, *Дажбога*, *Стрибога*, *Симаргла* і *Мокоші*; такий храм був зведений поблизу великокнязівського теремного двору. Проте язичництво вже пережило себе і відставало від рівня політ. й культ. розвитку як цивілізованого світу, так і самої Русі. Зрозумівши це, Володимир Святославович рішуче пориває зі старою вірою, приймає хрещення сам і наприкінці 980-х рр. запроваджує християнство як офіц. релігію для всієї своєї д-ви (див. *Хрещення Київської Русі*).

Безперечно, це була подія надзвичайної істор. ваги. Вона справила вирішальний вплив на подальший розвиток Русі: країна інтегрувалася в коло держав візант. правосл. співдружності, а також в європ. християн. простір. Християнство інтегрувало під своєю егідою писемність, літ., арх-ру, мист-во, почало визначати духовний поступ сусп-ва.

Із Царгорода й Херсона (див. *Херсонес Таврійський*) прибули на Русь священики, котрі й здійснили хрещення киян і жителів ін. центрів Русі. На місцях, де раніше стояли язичницькі *капища* й палали жертовні вогнища, Володимир Святославич почав зводити християн. храми. Гол. серед них стала *Десятинна церква*, збудована грец. майстрами 989—96, як кафедральний собор Русі — резиденція *митрополитів.* Загальнорус. значення цього храму підтверджується змістом грамоти Володимира Святославича, врученої священнослужителям храму при освяченні, а також статутом собору, в якому говориться про десятину «во всей земли Руской и с княженья». По суті, Володимир визначив джерело утримання не лише Десятинної цер-

кви, а й екон. основи існування митрополії Рус. церкви. Разом із заснуванням митрополії на Русі створювалися єпископські кафедри. Незалежно від їх кількості на початковому етапі вони поширювали свою місійну діяльність на весь держ. простір. Серед перших єпископій — Білгородська, єпископ якої був вікарієм Київ. митрополита, Чернігівська, Новгородська.

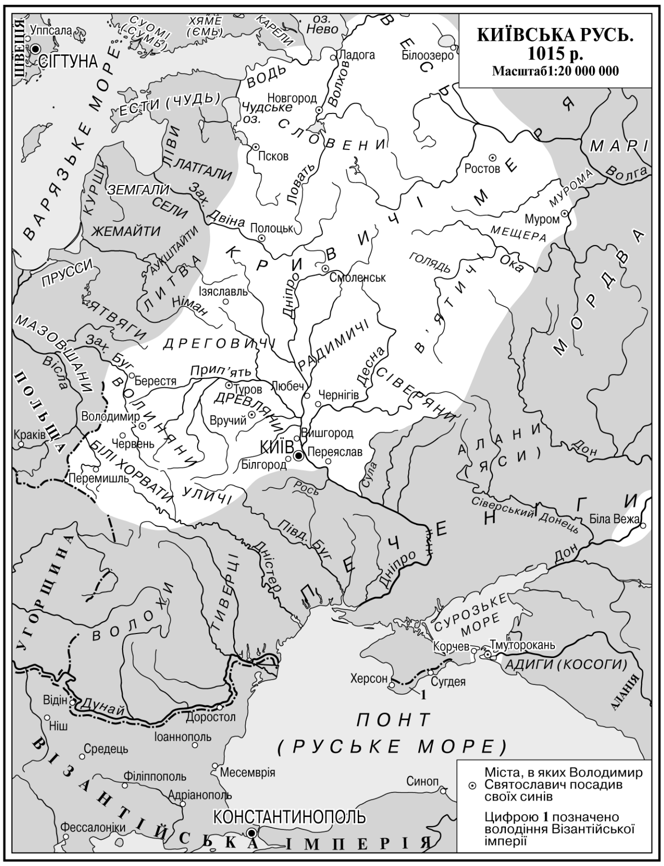
Одним із наріжних завдань Володимир Святославич вважав зміцнення держ. рубежів Русі й убезпечення її столиці від печенізької небезпеки (див. *Кочівництво*). Заявивши, що «се не добро есть мало городовъ около Киева«, він розгорнув гігантське, як на той час, буд-во твердинь «по Деснѣ, и по Устрьи, по Трубешеви, и по Сулѣ, и по Стугнѣ». Людських резервів на пд. Русі не вистачало, а тому Володимир населив нові міста вихідцями із найвіддаленіших земель. «И нача нарубати мужи лучшии отъ словенъ, и отъ кривичь, и отъ Чуди, и отъ вятичь, и отъ сихъ насели и грады». Літописець пояснює ці заходи Володимира тим, що необхідно було боронитися від *печенігів*. «Бѣ бо рать отъ Печенѣгъ, и бѣ воюяся с ними и одоляя имъ».

Боротьба з печенігами схвально сприймалася нас. Русі. Про звитяги Володимира «Красне Сонечко», Іллі Муромця і Добрині Нікітіча (див. *Добриня*) народ складав пісні. У героїчному епосі (*билинах*) відображене життя тих богатирських застав, котрі Володимир побудував довкола Києва (див. також *Змієві вали*).

Успішні походи Володимира на непокірних в'ятичів, радимичів, *хорватів*, а також на печенігів, ятвягів, болгар волзьких, поляків, здійснені ним 981—92, сприяли стабілізації внутр. і зовн. становища Русі.

У роки князювання Володимира Святославича Русь підтримувала широкі міжнар. зв'язки з Візантією, Німеччиною, Польщею, Болгарією, сканд. країнами і навіть з *Ватиканом*. З деякими з них укладались угоди, у т. ч. шлюбно-династичні. Візантійська принцеса *Анна*, яка стала дружиною Володимира Святославича, доводилася онукою герм. імп. Оттону І. Племінник Володимира *Святополк Ярополчич* і його син *Ярослав Мудрий* одружилися, відповідно, на доньках польс. кн. *Болеслава І* Хороброго й швед. конунга Олафа Скотконунга. Сам Володимир по смерті Анни взяв шлюб з донькою графа Куно — онукою імп. Оттона І.

Справу Володимира успішно продовжив його син Ярослав Мудрий (1015—54). При ньому в Києві, Новгороді Великому й Полоцьку були зведені величні Софійські собори (див. *Софійський собор у Києві*), у Чернігові — *Спасо-Преображенський собор*. При них засновувалися б-ки, відкривалися школи грамоти. У столиці розгорнулося незвичайне, як на той час, буд-во центр. частини міста, яка була обнесена високими земляними валами із дерев'яними заборолами (див. *Ярослава місто*). У межах нових укріплень Ярослав звів величний архіт. ансамбль. Його домінантою став кафедральний собор св. Софії. Довколо були зведені храми св. Георгія і св. Ірини. Розкопки виявили ще один храм на пн. зх. від Софії, котрий не зга-

даний у літописі. Навпроти зх. фасаду Софії, в системі фортечних валів, знаходилися *Золоті ворота* з Благовіщенською надбрамною церквою. Усі храми були оздоблені мозаїчними панно і фресковим розписом. Особливо вражаючими були мозаїчні й фрескові композиції у св. Софії. Крім канонічно-церк. сюжетів, серед яких виділяється мозаїчне зображення Марії Оранти в центр. апсиді, собор прикрашала фрескова композиція фундатора Ярослава Мудрого і членів його сім'ї. В одній із веж Софії зображені сцени, що ілюструють візит княгині Ольги до Константинополя, в ін. — сцени князівського полювання.

Митрополит Іларіон — свідок буд-ва й освячення Софії — у своєму *«Слові про Закон і Благодать»* писав: «Церковь дивна и славна всѣм округьниимъ странамъ, яко же ина не обрящется въ всемъ полуноши земнѣм от Востока до Запада». Іноз. мандрівники 16—17 ст. зазначали, що храм оздоблений *мозаїкою* за зразками константиноп. і венеційських, а композицією й мистецтвом не поступається жодному із них.

Упродовж кількох століть Софія Київська була зосередженням церк., держ.-політ. та культ. життя Русі. Тут відбувалися собори рус. єпископів, тут князів ставили на великокнязівський київ. стіл, приймали іноз. послів, укладали міжкнязівські та ін. угоди. Нерідко Софія опинялася в епіцентрі гострих соціально-політ. конфліктів: на її подвір'ї збиралося київ. віче.

Назви храмів нового ансамблю, як і центр. в'їзних воріт до міста, вказують на те, що Ярослав Мудрий намагався в усьому наслідувати Константинополь. Згодом наслідування перейшло у змагання, коли 1051, всупереч усталеному порядку обрання і висвячення київ. митрополитів із греків у Софії Константинопольській, на київ. митрополичу кафедру волею Ярослава Мудрого зійшов русин Іларіон.

Надзвичайно багато зробив Ярослав для утвердження *православ'я* на Русі. За нього, як пише літописець, «нача вѣра хрестьяньская плодитися и расширяти, и черноризьци почаша множитися, и монастыреве починаху бити». Ярослав фактично заклав основи пошанування святих князів-страстотерпців *Бориса і Гліба*, котрі вже в цей час стали символами цілісності Русі. За нього був заснований і знаменитий Печерський монастир (див. *Києво-Печерська лавра*), котрий згодом став найвідомішим осередком духовного й культ. життя на всій Русі.

Роки княжіння Ярослава Мудрого позначилися подальшим зміцненням внутрішньополіт. ситуації на Русі. Конфлікт з енергійним тмутороканським князем *Мстиславом Володимировичем*, котрий став черніг. князем, завершився, зрештою, примиренням братів. Мстислав визнав права Ярослава на великокнязівський стіл, а останній змушений був змиритися з тим, що черніг. князь фактично посів становище його співправителя (див. *Дуумвірати на Русі*). «И начаста жити мирно и в братолюбствѣ, и уста усобица и мятежь, и бысть тишина великая в земли», — записав літописець. Після смерті Мстислава, що сталася 1036, Ярослав став єдиновладним правителем Русі. Його авторитет був незаперечним. І не випадково невід. автор запису про смерть Ярослава у центр. нефі Софійського собору назвав його «царем».

За Ярослава значного успіху досягли освіта й к-ра. При Софії Київській була заснована б-ка, а також книгописна майстерня, де перекладалися з грец. і болг. на давньорус. церк. твори (див. *Бібліотека Ярослава Мудрого*). Ярославові належить честь першої кодифікації юрид. норм. Оволодівши Києвом 1015 за допомогою новгородців, він на знак вдячності дав їм «Правду и Устав» (див. також *«Руська правда»*) — юрид. хартію, що регулювала міське життя Новгорода Великого. У ній були статті, що визначали норми покарання за вбивство, образу особи, регламентували становище *ізгоїв* — нових жителів міст. У цілому кодекс «Руська правда», незважаючи на новгород. приуроченість, мав загальнорус. значення. «Правда» Ярослава стала основою для творення всіх наступних юрид. актів Русі.

Ярослав Мудрий значно підніс міжнар. авторитет Русі. Учасниками її постійних взаємовідносин у цей час були Візантія, Польща, Німеччина, Франція, Англія, сканд. країни. Ці відносини скріплювалися шлюбами синів і дочок Ярослава Мудрого з принцесами і принцами названих країн.

1043 (за ін. даними, 1039) польс. кн. Казимир І одружився з сестрою Ярослава *Добронегою Володимирівною*. 1039 син Ярослава *Ізяслав Ярославович* взяв собі за дружину сестру Казимира І Гертруду-Олісаву. Ці шлюби були своєрідною ратифікацією угоди між Ярославом Мудрим і Казимиром І, згідно з якою Польща відмовлялася від претензій на *Червенські гради*, а Русь зобов'язувалася надавати військ. допомогу Польщі.

Наприкінці 1040-х рр. донька Ярослава *Анна Ярославна* була видана заміж за короля Франції Генріха Капета. У Париж вона привезла своє Євангеліє, яке згодом отримало назву Реймського. Певний час на ньому присягались на вірність франц. королі. У Франції Анна була відома під іменем Анни Руфи (Рижої або Світловолосої). По смерті чоловіка вона стала регентшею малолітнього короля Філіпа І, а фактично — королевою Франції. На одній із грамот, адресованій 1069 Суассанському абатству, стоїть підпис «Анна Ръина» (лат. regina — цариця, королева), проте, коли малолітній король подорослішав, вона вже підписувалася як мати короля.

1034—46 в Києві проживали сини угор. герцога Ласло, двоюрідного брата короля *Стефана І* Святого. Один із них Андрій, який згодом став королем Угорщини, очевидно, ще в Києві одружився з донькою Ярослава *Анастасією Ярославною*. Третя його донька *Єлизавета Ярославна* була віддана за норвезького конунга *Харальда* Суворого, який пізніше став королем. Після його загибелі у битві з англійцями 1068 Єлизавета вийшла заміж за датського короля Свена ІІ Естрідсена.

У лат. пам'ятці англосаксонського походження — коментарях до законів короля Едуарда Сповідника, написаних у 12 ст., збереглося цінне повідомлення про зв'язки Русі й Англії. Як свідчить дане джерело, при дворі

Ярослава Мудрого тимчасово жили сини короля Англії Едмунда Залізнобокого — Едуард і Едвін.

Складними були відносини Русі з Візантією, гол. причиною суперництва було намагання Ярослава унезалежнити Рус. церкву від *Константинопольського патріархату*. Бл. 1043 між сторонами виник військ. конфлікт, який завершився поразкою Русі. Згодом між Візантією і Руссю була укладена мирна угода, яка бл. 1052 зміцнилася шлюбом *Всеволода Ярославича* з донькою візант. імп. *Констянтина IX* Мономаха Марією.

Зростання політ. активності Русі зумовлювалося насамперед потребами економіки. Наявність у культ. шарах Києва й ін. міст Русі численних знахідок монет, а також європ. виробів вказує на результативність політики Ярослава Мудрого.

Згідно із заповітом Ярослава 1054 (див. *«Ряд Ярослава» 1054*) Русь була поділена між його синами, племінниками й онуками. Київ, Новгород Великий, Древлянська й Турівська землі дісталися старшому на той час синові Ізяславу; Чернігів із *Сіверською землею — Святославу Ярославичу*; Переяслав з пд. Лівобережжям і Ростово-Суздальською землею — Всеволодові; *Волинська земля — Ігореві Ярославичу*; *Галицька земля — Ростиславу Володимировичу*; Полоцька — Всеволодові Брячиславовичу. Старшим князем Русі, згідно із заповітом, був Ізяслав Ярославович. Ярослав Мудрий, навчений власним гірким досвідом боротьби за київський стіл, намагався убезпечити від цього своїх дітей. Він закликав їх жити в мирі й злагоді й коритися волі Ізяслава як старійшого з-поміж рус. князів (див. *«Лествичний» порядок заміщення княжих столів на Русі*). «Се же поручаю брату вашему Изяславу Кыевъ, сего же послушайте, якоже послушасте мене». Однак реальні можливості Ізяслава виявилися недостатніми для ролі старійшини, а тому три старших Ярославичі — Ізяслав, Святослав і Всеволод — фактично спільно управляли країною. Тріумвірат тривав 15 років, упродовж яких князі в злагоді вирішували найважливіші справи, серед них на чільному місці були внутр. мир і єдність, а також оборона Русі від половців.

Перше випробування тріумвірату на міцність сталося 1068. Брати зазнали нищівної поразки від половців на р. Альта (див. *Альта*, *битва на річці 1068*), після якої в Києві вибухнуло повстання проти Ізяслава та його адміністрації (див. *Київські повстання 11—12 століть*). Під тиском повстанців Ізяслав змушений був залишити Київ, але вже наступного року вернувся на свій великокнязівський стіл. Допоміг йому в цьому польс. кн. *Болеслав II* Сміливий, близький родич Ізяслава; матір'ю Болеслава була сестра Ярослава Мудрого, а дружина Ізяслава Гертруда доводилася йому тіткою.

Новий період правління Ізяслава Ярославича ознаменувався подіями, які мали важливе загальнорус. значення. 1072 на відомій нараді в м. *Вишгород* старші Ярославичі з участю митрополита, єпископів та ігуменів затвердили новий юрид. кодекс, що одержав назву «Правда Ярославичів». Тоді ж відбулося освя-

чення збудованої Ізяславом нової вишгородської церкви і перенесення під її склепіння мощів князів Бориса й Гліба. Урочистості завершилися актом *канонізації* Бориса і Гліба як загальнорус. святих. Повідомлення літописця, що ця подія супроводжувалася чудом, вказує на те, що церк. мир між Ярославичами, на жаль, тривав недовго. Вже 1073 черніг. кн. Святослав Ярославич пішов походом на Київ, вигнав із нього старшого брата і зайняв великокняжий стіл. Літописець пояснив вчинок Святослава прагненням до першості на Русі: «Святослав же бѣ начало выгнанью братню, желая болше власти».

На київ. столі Святослав Ярославич проводив політику загальнорус. єдності і подолання будь-яких проявів сепаратизму. Тріумвірат змінився дуумвіратом Святослава і Всеволода, у їхньому володінні зосередилися практично всі давньорус. землі. За короткий час Святослав домігся визнання своєї першості удільними князями і, що особливо важливо, прихильності київ. боярства та *духовенства*. Сприяли цьому, зокрема, його значні пожертви на буд-во храму Успіння Пресвятої Богородиці Печерського монастиря (див. *Успенський собор*).

У загальнодерж. справах Святослав Ярославич демонстрував своє владне і незалежне становище. 1075 вів переговори з нім. послами, які прибули до Києва. 1076 надіслав на прохання польс. короля Болеслава II Сміливого військ. корпус для боротьби з чехами, який очолили син *Олег Святославич* і племінник *Володимир Мономах*. Цього ж року вів переговори з послами візант. імп. Михаїла VII Дуки про союзні відносини двох країн. Смерть Святослава Ярославича, що сталася на 49-му році життя, перешкодила реалізації цього союзу.

За три з половиною роки київ. князювання Святослав домігся більшого, ніж Ізяслав за 18. Успіхами своєї політики щодо збереження єдності Русі він нагадував свого батька Ярослава. Як і той, відзначався потягом до «вчення книжного». У післямові до одного із знаменитих Ізборників Святослава (див. *Ізборник 1073, Ізборник 1076*) говориться, що він наповнив книгами свої кліті і як «новий Птолемей» проливав мед писань у колі наближених.

Проте такі риси його вдачі, як підступність, жорстокість та хвалькуватість, призвели до того, що народ не зберіг про нього доброї пам'яті. Смерть Святослава Ярославича досить стримано описана в літопису, в ньому не знайшла місця навіть традиційна фраза про вияв киянами співчуття з приводу княжої смерті. Певно, літописець, який належав до духовного сану, не простив йому ганебного вчинку, вважаючи, що він вчинив великий гріх «преступивъ заповѣдь отню, паче же Божью».

Роки княжіння Святослава в Києві стали часом важких випробувань для Ізяслава. Він просив допомоги у своїх польс. родичів, герм. імп. Генріха IV і навіть у рим. папи Григорія VII, але так і не отримав її. Ніхто не хотів через рус. князя-ізгоя псувати відносини із сильним і владним Святославом. Лише смерть останнього дала Ізяславу можливість вернутися знову на свій стіл. Та ненадовго: на початку жовт. 1078 він загинув у битві з племінниками *Борисом В'ячеславичем* та Олегом Святославичем на Нежатиній Ниві (див. *Нежатина Нива, битва 1078*).

Київ. стіл за правом старшинства перейшов до третього Ярославича — Всеволода (1078—93). Час його правління позначений посиленням міжусобиць князів. Особливо неспокійними були сини Святослава Роман і Олег, а також галицькі Ростиславичі. Зрештою, Всеволодові вдалося приборкати молодих князів і зосередити гол. князівства в одних руках. Позиції його княжої сім'ї зміцнили настільки, що жоден удільний володар не наважувався відкрито заявити про свої претензії. В історіографії можна натрапити на думку, що своїми успіхами Всеволод мав завдячувати насамперед синові Володимиру. Значною мірою це так, але і Всеволод виявився на рівні вимог, яким мав відповідати глава д-ви. Це був високоосвічений князь. За словами його сина Володимира, він, сидячи вдома, вивчив п'ять мов. Всеволод дбав про розвиток освіти й к-ри. За нього у Києві були зведені собори св. Петра у Свято-Димитрівському монастирі (див. *Києво-Михайлівський Золотоверхий монастир*), св. архістратига Михаїла у *Видубицькому Свято-Михайлівському монастирі*, завершено буд-во Успенського собору в Печерському монастирі, засновано жін. Свято-Андріївський монастир. За свідченням літопису В.*Татищева*, донька Всеволода Янка (див. *Анна Всеволодівна*) відкрила при цьому монастирі школу для молодих дівчат, в якій навчали «писанию», а також ремеслам, «пению, швению и иным полезным им занятиям».

В останні роки життя, через старість і неміч, Всеволод Ярославич фактично відійшов від держ. справ, переклавши ці турботи на князівську адміністрацію. Літописець з цього приводу зауважив, що Всеволод «нача любити смысл уных (молодых. — *П.Т.*), свѣтъ творя с ними». Нові радники великого князя почали зловживати своїм становищем: «Начаша грабити, людей продояти». Це викликало невдоволення бідного люду, але Всеволод вже не міг впливати на перебіг подій: «Сему не вѣдущу у болѣзнѣхъ своихъ». Помер князь 13 квіт. 1093.

На київ. столі утвердився син Ізяслава Ярославича *Святополк Ізяславич* (1093—1113). Внутр. й зовн. становище Русі в цей час було надзвичайно складним. Розпочався черговий наступ половців на її пд.-сх. рубежі. Князі ж ніяк не могли консолідувати свої сили для боротьби з ними. Зрештою, на раді 1093 у Видубецькому Свято-Михайлівському монастирі «Ярославові онуки» досягають порозуміння і спільно виступають в антиполовецький похід, але зазнають під Треполем (нині с. Трипілля Обухівського р-ну Київ. обл.) жорстокої поразки. Невдача рус. війська на р. Стугна (прит. Дніпра) відкрила половцям шлях на Київ. Для відведення цієї загрози потрібні були зусилля багатьох князівств, але злагоди між їхніми правителями не було. У той час, як Святополк Ізяславич і Володимир Мономах намагалися організувати оборону Русі, черніг. князі залучали половців для зведення династичних порахунків. Особ-

ливо відзначався цим Олег Святославич, названий у *«Слові о полку Ігоревім»* «Гориславичем». Тільки енергійні дії Володимира Мономаха і його сина *Мстислава Великого* змусили черніг. князів погодитися на переговори. У листоп. 1097 Святополк Ізяславич, Володимир Мономах, *Давид Ігорович*, *Василько Ростиславич*, *Давид Святославич* і Олег Святославич зібралися в Любечі, як пише літописець, «на строение мира» (див. *Любецький з'їзд князів 1097*). Заклик цього з'їзду — «почито губимъ Рускую землю» — дійшов до свідомості його учасників. Князі проголосили дві важливі для життя країни тези: «Отселѣ имѣмься во едино серце и съблюдѣмъ Рускую землю» і «кождо держит очьчину свою».

Наслідком Любецького з'їзду була насамперед консолідація князів у боротьбі з половцями. Перше десятиліття 12 ст. пройшло під знаком наступу Русі на Степ. Блискучі перемоги рус. дружин над половцями 1103, 1107 і 1111 дали можливість відновити Посульську і Поросську оборонні лінії і домогтися того, що половецькі кочів'я перебазувалися в глибинні степові райони.

Одним із організаторів антиполовецької боротьби був Володимир Мономах — послідовний прихильник єдиної і сильної Русі. Ще будучи переяслав. князем, він зосередив у своїх руках майже половину її тер. Його суверенітет поширювався на Переяславщину, Новгородщину, Смоленщину, а також на Ростовську землю, освоєння якої відбувалося в 2-й пол. 11 — на поч. 12 ст. переважно із Пд. Русі. Переселенці з пд. засновували в Ростовській землі міста із звичними для них назвами Переяслав (Переяславль), Володимир (Владимир), Звенигород, *Галич (давній)*, а також давали пд. назви місц. річкам: Либідь, Почайна, Трубіж, Десна, Ірпінь.

Більш значних успіхів Русь досягла, коли Володимир Мономах посів київ. стіл (1113—25). Після смерті непопулярного князя Святополка в Києві вибухнуло масштабне повстання проти його адміністрації. На київ. стіл запросили переяслав. князя, з яким київ. знать пов'язувала досягнення миру в столиці Русі: «да вшед, уставить крамолу сущую в людьях». Сподівання ці виявилися небезпідставними. Мономах справді усмирив повсталих: «И вшѣдъ утоли мятежъ и гълку в людѣх».

Посівши київ. стіл, Володимир залишив у своїх руках *Переяславське князівство* (у тому числі Ростово-Суздальську землю), поширив владу на Туровщину. У Смоленську посадив сина *В'ячеслава Володимировича*, у Новгороді Великому — старшого сина Мстислава Великого. Під його впливом перебувало *Чернігівське князівство*, а також Волинь та *Галичина*. Зосередження в одних руках контролю над великим водним шляхом із *«варягів у греки»* сприяло збільшенню обсягів міжнар. торгівлі Русі, стимулювало її внутр. екон. зв'язки. Не випадково літопис відзначає ріст і забудову тих міськ. центрів, які знаходилися на осн. торг. магістралі: Києва, Новгорода Великого, Смоленська, Ладоги, Переяслава. Налагоджуванням внутр. зв'язків і посиленням об'єднавчої ролі Києва можна пояснити і спорудження Володимиром Мономахом 1115 моста через Дніпро.

Серед ін. заходів, що сприяли стабілізації становища Русі, винятково важливе значення мала законодавча діяльність Володимира. Ним був розроблений знаменитий *Устав Володимира Мономаха*, що став істотним доповненням до «Руської правди» і відповідав новим вимогам госп. розвитку країни. У творі «Повчання дітям» (див. *«Повчання» Володимира Мономаха*) вел. князь дещо перебільшив свої заслуги перед «простым смердом и убогою вдовицею», однак їхнє становище справді поліпшилося за його часів.

Значно зміцнила Русь за Мономаха і свої міжнар. позиції. Літ. пам'ятка 13 ст. *«Слово о погибелі Руської землі»*, прославляючи блискуче минуле Русі, серед її видатних діячів називає й вел. кн. київ. Володимира Мономаха. Особливо грізним він був щодо половців. Сам у походи на них у бутність свою вел. князем він не ходив, а доручав це своїм синам, зокрема переяслав. кн. *Ярополку Володимировичу.* На пн. Русі успішну боротьбу з неспокійними сусідами вів новгород. кн. Мстислав Володимирович. Зх. рубежі боронив ще один син Мономаха *Андрій Володимирович.*

Після смерті Володимира київ. стіл, за його заповітом, посів син Мстислав (1125—32). Він продовжив політику батька щодо зміцнення єдності Русі і користувався незаперечним авторитетом старійшини рус. князів. Йому вдалося покінчити навіть з автономізмом Полоцького князівства. Правда, для цього довелося здійснити похід на Полоцьк, арештувати його князів і вислати їх до Константинополя: «И всаждавъ ихъ в лодии и поточи их к Царьграду за ослушание».

Наступальною була політика Мстислава і щодо сусідів Русі — половців, литовців і чуді. З Польщею відносини були добросусідські, а з Візантією, де в цей час правив зять київського князя Іоанн II Комнін, — союзними.

Спокійні роки князювання Мстислава, практично не обтяжені усобицями, позитивно позначилися на екон. розвиткові країни. У столиці Русі в цей час було побудовано кілька монументальних споруд: комплекс монастиря св. Федора, церква св. Андрія Янчиного монастиря, храм св. Богородиці Пирогощі (див. *Пирогоща*).

Помер Мстислав 15 квіт. 1132 і був похований у храмі св. Федора. Згідно із «Прологами» 13—14 ст., він був канонізований Рус. правосл. церквою, а в київ. і новгород. літописах отримав епітет «Великий».

Часи Мстислава Великого нерідко вважаються заключним етапом існування єдиної Русі. Наступний етап (до 1240-х рр.) кваліфікується як період *удільної роздробленості*, самостійного й незалежного існування майже 15 давньорус. князівств. Насправді, в реальному житті, між цими етапами якісної різниці не було. Удільна роздробленість не призвела до розпаду Русі. Вивчення осн. інститутів держ. влади (собор, рада, *снем*, віче, *ряд*), різних форм васально-ієрархічних відносин серед княжого правлячого роду та з'ясування місця Рус. правосл. церкви в житті країни переконують, що Русь і на цьому етапі зберігала держ. єдність. По-

літ., культ. та етнічним її зосередженням, як і раніше, був Київ. І не випадково за володіння ним князі продовжували змагатися аж до *монголо-татарської навали*. Тільки з Києвом кожен з них пов'язував надії на досягнення становища старійшини. Не завжди так ставало, але Київ давав такі можливості. Звичайно, його (Києва) величезна принадна сила була пов'язана насамперед з традиціями його колиш. політ. величі, але не останню роль відігравали й ті реальні переваги, які отримував князь, оволодівши великокняжим столом. У його руках опинялося найбільше і найбагатше місто Русі, в якому, до того ж, сидів митрополит Київський і всієї Русі. Крім того, за Києвом зберігався обширний великокнязівський домен, котрий в усі часи вважався спільною родовою спадщиною давньорус. князів.

У 2-й третині 12 ст. непересічними київ. володарями були Ярополк Володимирович (1132—39), *Всеволод Ольгович* (1139—46), Ізяслав Мстиславич (1146—54). Їхнє правління супроводжувалося постійними міжкнязівськими усобицями і боротьбою з половецькою загрозою. Жоден із них не досяг становища своїх попередників, але всім їм удавалося утримувати загальнорус. єдність. Певну автономію зберігали в цей час лише *Владимиро-Суздальське князівство*, князь якого Юрій Долгорукий не полишав надії стати великим київ. князем, а також *Галицьке князівство*, очолюване енергійним Володимирком Володаревичем.

За князювання Ізяслава Мстиславича сталася надзвичайно важлива загальнорус. церк. подія. Ідеться про *Київський церковний собор 1147*, який відбувся у Софії Київській і завершився обранням на митрополичу кафедру *Климента Смолятича*. Це було друге, після митрополита Іларіона, поставлення на київ. кафедру місц. ієрарха. Цим непересічним актом Ізяслав Мстиславич, як колись Ярослав Мудрий, намагався адміністративно унезалежнити рус. митрополію від Константиноп. патріархату, але мети своєї так і не досяг. Після його смерті митрополит Климент був зміщений з кафедри, і церква вернулася до давньої традиції обрання київ. митрополитів із греків.

Наступним великим князем, котрий виступав хранителем традицій часів Мономаха, був його онук *Ростислав Мстиславич* (1159—67). На запрошення волин. кн. *Мстислава Ізяславича* і галицького кн. Ярослава Володимировича зайняти великокняжий стіл Ростислав відповів умовою визнання ними його старійшинства. «Оже мя въ правду зовете с любовью, то я всяко иду Киеву на свою волю, яко вы имъти мя отцемь собѣ въ правду, и въ моемъ вы послушании ходити». Звичайно, тільки київ. великокняжий стіл давав можливість виставляти таку умову. Наступні події показали, що Ростислав Мстиславич справді досяг становища старшого князя Русі. Поступово він стабілізував внутр. ситуацію в країні, розсадив своїх синів і племінників у Смоленську, Новгороді Великому, Владимирі на Клязьмі (нині м. Владимир, РФ), *Білгороді* й Вітебську (нині місто в Білорусі). Мав вплив на черніг. справи, чому сприяв шлюб його доньки з Олегом Святославичем.

Ростиславу вдалося задовільно розв'язати і вічну для Русі проблему половецької загрози. Спершу шляхом шлюбу його сина *Романа Ростиславовича* з донькою хана Беглюка, а потім і організацією військ. походів у степ. Два його походи — 1161 і 1166 — завершилися блискучими перемогами над половцями, а третій — 1167, котрий зібрав полки десяти князів, захистив проходження по Дніпру караванів рус. купців.

В оцінках особистості князя Ростислава історики виявляють одностайність. У ньому, як правило, визнають людину чесну, котра з повагою ставилася до занепадаючого принципу старійшинства і гідно підтримувала честь великокняжого столу, однак не бачать у нього здібностей держ. діяча й полководця, якими володіли його знамениті попередники — батько і дід. Однак реальні справи не дають підстав для такої характеристики. Як би там не було, але Русь за Ростислава практично не знала міжкнязівських усобиць упродовж 8 років. Він поширив київ. вплив на більшу частину давньорус. земель, не вдаючись до зброї. Переважно мирними були і взаємини Русі з половцями. Князювання Ростислава Мстиславича пройшло під знаком переваги доцентрових тенденцій у житті Русі.

Ситуація різко змінилася, коли київ. стіл посів князь Мстислав Ізяславич. Його старійшинство не знайшло визнання у владимиро-суздальського кн. Андрія Боголюбського. 1169 останній організував великий похід на Київ, у якому взяли участь дружини 12 князів. Після тривалої облоги столиця Русі була взята і піддана пограбуванню. Літописець зазначив, що такого з Києвом не траплялося ніколи. Історики оцінювали цю подію по-різному. Одні вважали її результатом помсти підлеглих племен за гегемонію і централізаторську політику Києва, другі вбачали в ній вияв міжетнічного протистояння. Останнє твердження цілком безпідставне, адже в поході на Київ брали участь не стільки суздальські, скільки південноруські полки. Фактично це був звичайний епізод боротьби за владу, за старшинство серед давньорус. князів, котрі були представниками єдиної династії.

Заключний етап історії Русі з повним правом може бути названий добою *«Слова о полку Ігоревім»*. Ця поема оплакує поразку рус. дружин на Каялі, пристрасно закликає князів до єдності та захисту Русі від половців, разом з тим вона відображає життя всієї країни. Згідно з образним висловом Б.Рибакова, автор «Слова» ніби «розстеляє перед нами карту Великої Руської рівнини і показує долі земель від Карпат до Нижньої Волги та від Ільмень-озера до Чорного моря». У «Золотому слові» Святослав Київський звертається до Всеволода Суздальського, Давида і Рюрика Смоленських, Ярослава Осмомисла, Романа Мстиславича із закликом вступити «въ златъ стремень за обиду сего времени и за землю Рускую».

Заклик «Слова» до єднання рус. князів свідчить, що ідея збереження цілісності Русі була своєрідним соціальним замовленням часу. Реалізація її ускладнювалася інерцією міжкнязів-

ського протистояння, причому не лише пов'язаного з боротьбою за великокняжий стіл, а й за столи в межах певних земель. Посилився в цей час і половецький натиск на рус. землі. Поразка новгород-сіверського кн. *Ігоря Святославича* 1185 на берегах Каяли відкрила «ворота на Руськую землю»: хан *Кончак* плюндрував *Посулля*, а хан Кза грабував околиці Переяслава.

У цей складний час організатором антиполовецької боротьби виступив вел. князь київ. *Святослав Всеволодич* (1180—1194). Активним його помічником був переяслав. кн. Володимир Глібович. Блискучі перемоги рус. дружин 1187—92 змусили половців відкочувати до пониззя Сіверського Дінця (прит. Дону) і припинити спустошливі набіги на Русь. Певних успіхів було досягнуто в цей час і щодо стабілізації внутр. становища Пд. Русі. При Святославі та його співправителі *Рюрику Ростиславичу* здійснювалося велике буд-во в Києві, Чернігові, Смоленську, Галичі (давньому), Білгороді, Вручому (нині м. *Овруч*). У відносинах з окраїнними рус. землями також були позитивні зміни. Бл. 1183 визначилося зближення Святослава з одним із найсильніших князів Русі — *Всеволодом Юрійовичем*. Причому, звертання київ. князя до владимиро-суздальського за формулою «брате і сину» свідчить про розуміння ним свого старійшинства.

Після смерті Святослава Рюрик запросив до Києва брата Давида, котрий займав смоленський стіл, але дуумвірат представників однієї князівської родини на київ. столі не знайшов визнання ні з боку владимиро-суздальського князя Всеволода, ні черніг. *Ольговичів*. Наміри Ростиславичів обернулися новим спалахом міжусобної боротьби. Крім названих князів, активну участь у ній взяв волин. князь *Роман Мстиславич*, який був зятем Рюрика Ростиславича. У круговерті цієї боротьби Київ переходив із рук у руки, але мало хто із князів міг затриматися в ньому надовго. Більше за інших пощастило *Мстиславу Романовичу* (1214—23), а також *Володимирові Рюриковичу* (1224—35). Щоправда, нічого істотного для стабілізації внутр. становища Русі ці князі зробити так і не змогли. Втручання в боротьбу за київ. стіл галицького кн. Данила Галицького призвело до того, що напередодні монгол. наступу Київ взагалі залишився без князя: *Михаїл Всеволодич* пішов з нього доброю волею, наляканий наближенням орди, а Ростислава Мстиславича Смоленського, котрий зайняв київ. стіл після Михаїла, вигнав із Києва Данило Галицький.

Природний, хоч і суперечливий, хід істор. розвитку Русі був нагло порушений вторгненням монгол. військ *Батия*. Будучи економічно і культурно розвиненою країною, хоча і враженою іржею політ. сепаратизму, Русь не змогла зберегти себе як д-ва у двобої з монголами.

Дж.: Патерик Киевского Печерского монастыря. СПб., 1911; Повесть временных лет, ч. 1. М.—Л., 1950; Полное собрание русских летописей, т. 1: Лаврентьевская летопись. М.—Л., 1962; Там само, т. 2: Ипатьевская летопись. М.—Л., 1962; Галицько-Волинський літопис XIII ст. К., 2002.

Літ.: *Насонов А.Н.* «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. М., 1951; *Греков Б.Д.* Киевская Русь. М., 1953; *Новосельцев А.П.* Восточные источники о восточных славянах и Руси VI—IX вв. В кн.: Древнерусское государство и его международное значение. М., 1965; *Рыбаков Б.А.* Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. М., 1982; *Ловмянский X.* Русь и норманны. М., 1985; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 1—3. К., 1991; *Толочко П.П.* Київська Русь. К., 1996; *Седов В.В.* Древнерусская народность: историко-археологическое исследование. М., 1999; *Толочко О.П., Толочко П.П.* Київська Русь. К., 2001; *Свердлов М.Б.* Домонгольская Русь. СПб., 2003; *Толочко П.П.* Древнерусская народность. Воображаемая или реальная. СПб., 2005.

П.П. Толочко.

Будинок Київської товарної біржі на розі вул. Хрещатик та Інститутської. За проектом архітектора О. Шіле. 1873. Фото початку 20 ст.

Будинок колишньої Київської товарної біржі по вул. Інститутській, 7. Архітектор П. Шлейфер. 1886. Фото початку 21 ст.

«КИ́ЇВСЬКА СТАРОВИНА́» — наук.-популярний і літ. журнал, виходить 6 разів на рік з 1992 р. Задуманий як поновлення час. *«Киевская старина»* (1882—1906). Подовжує традицію органу Київ. старої громади (див. *Громади*) у справі популяризації надбань *українознавства*. На відміну від свого дореволюційного попередника видається укр. мовою у розширеному фаховому форматі як багатопрофільне гуманітарне видання. Засновники — Центр пам'яткознавства НАН України і *Українське товариство охорони пам'яток історії та культури*. Від 2002 видається при Славістичному університеті (Київ). Гол. ред. — П. *Толочко*.

Має постійні рубрики: «Статті та повідомлення», «Джерела з історії України», «Історичні постаті», «Рецензії», «Нотатки». До 1998 існували рубрики «Красне письменство», або «Поезія, проза, есе», а до 1997 — «Український богослов» та «На допомогу вчителю». Були й тимчасові тематичні рубрики — «Україна і українці», «Самі про себе», «Спогади», «З фольклорних скарбів», «Будь здоров», «Веселий оповідач», «Літопис українського війська», «Забуті імена», «З маловідомого», «Історія очима художника» та ін.

Більшість публікацій присвячена історії України. Містяться також розвідки з ін. галузей сусп. наук (філософії, соціології, політології, наукознавства, мистецтво- та мовознавства, бібліотекознавства). Значне місце на його сторінках займають твори укр. письменників.

Істор. статті висвітлюють всі аспекти життя укр. сусп-ва — економічні, політичні, соціальні та культурні на різних етапах розвитку. Найбільш багатогранно представлена політична і культурологічна проблематика. Пильна увага приділяється також питанням: становища українців у *Російській імперії* та *Австро-Угорській монархії*; історії визвольних та державотворчих змагань укр. народу (*козацтву*, *Гетьманщині*, громадівському руху, укр. політ. партіям, *українській революції 1917—1921 років*; боротьбі *Організації українських націоналістів — Українській повстанській армії*); міжнац. відносинам, становищу нац. меншин в УРСР.

На сторінках часопису регулярно розміщуються публікації з церковно-реліг. проблематики: переважають історичні, трапляються богословські. Більшість — присвячена історії *хрещення Київської Русі*, правосл. церкві та правосл. релігії. Поряд з життєписами церк. діячів та святих, нарисами про окремі церковні заклади, описами церк. пам'яток подаються статті, що досліджують взаємини церкви та д-ви, а також висвітлюють церковне, насамперед церковно-громадське, життя. Окремий блок складають розвідки з культурології. Представлена тематика з історії повсякдення, побуту, фольклору.

Поряд з мемуарами, художніми та науково-популярними біографіями друкуються статті з теорії та історіографії біографічних досліджень. Активно популяризуються історико-краєзнавчі розвідки. Порушуються актуальні питання з історії етнічних укр. земель. Висвітлюється життя зх. і сх. *української діаспори*. Подаються матеріали про історію міждержавних, переважно укр.-рос. і укр.-польс., стосунків.

Журнал проводить активну археографічну роботу, вводить до наукового обігу нові архівні матеріали. Друкує статті зі *спеціальних історичних дисциплін*, історіографії, джерелознавства, *нумізматики*, *сфрагістики* та ін.

О.М. Мовчан.

КИ́ЇВСЬКА ТОВА́РНА БІ́РЖА — найпотужніший оптовий ринок України 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст. Заснована 5 черв. 1869 з ініціативи проф. Київ. ун-ту М. *Бунге*, який очолював у той час Київ. контору держ. банку, та видавця І. Завадського. До цього часу оптова закупівля товарів за їхніми зразками провадилася на *Київському контрактовому ярмаркові*. На К.т.б. відбувалася активна торгівля цукром, хлібом, хлібним вином тощо. При біржі діяло фондове від-ня. Торг. обороти біржі залежали від заг. екон. факторів, але мали явно прогресуючий характер. У перші роки існування біржі рух товарів і фондів на ній оцінювався приблизно в 1 млн *рублів*, на 1892 — уже досяг 200 млн руб. і перевершив за цими показниками одного з найбільших у *Російській імперії* агентів експорту — Одес. порт. До 1881 переважаючою над фондовою була торгівля товарами, передусім цукром (піском та рафінадом).

Навколо К.т.б. консолідувалася торг. та пром., здебільшого цукропром., еліта *Правобережної України*. На час заснування біржі до біржового т-ва записалися 79 осіб, серед яких, крім місц. підприємців, були ревельські, липовецькі, пінські та петерб. купці. З часом біржове т-во поповнилося такими представниками в цукропром. галузі, як *Терещенки*, *Браницькі*, *Бродські*, *Бобринські*, Ярошинські, та багатьма ін. впливовими підприємцями. Першим і незмінним головою *біржового ко-*

мітету протягом кількох десятиріч був київ. купець 1-ї гільдії М.Хряков.

Свою діяльність К.т.б. розпочала в Контрактовому будинкові на *Подолі*, а з подальшим зосередженням екон. й ділового життя в центр. ч. Києва перебралася 1873 у новозбудоване (за проектом архіт. О.Шіле) приміщення по вул. Інститутській, 7, від 1886 — у будинок (архіт. — П.Шлейфер) на розі Інститутської та Хрещатика (нині не зберігся).

К.т.б. діяла на основі статуту, затвердженого 5 листоп. 1865, згідно з яким призначала і відкривала біржові збори (торги), курсові дні, встановлювала порядок своєї діяльності й утримання тощо. Статут визначав права та обов'язки біржового к-ту, маклерів і гофмаклерів. 28 листоп. 1880 було схвалено новий статут за зразком Моск. товарної біржі. За ним великі купці, фабриканти й банкіри, які складали біржове т-во, отримали право обирати біржовий к-т на кілька років.

Від 1877 до 1916 виходили щотижневі біржові бюлетені — (у т. ч. «Киевская биржа»), в яких друкувалися відомості про укладені угоди, ціни на товари і фонди, ціни на ін. внутр. ринках. Від 1917 К.т.б. не працювала. Поновила свою діяльність 1922. Обороти К.т.б. протягом 1922 зросли з 37,7 до 177,6 млн *карбованців*. Осн. суб'єктами її діяльності у той час були представники держ. установ. З утвердженням планового регулювання економіки і ліквідацією багатоукладності економіки в СРСР К.т.б., як і решта бірж, припинила своє існування.

Літ.: Двадцатипятилетие Киевской биржи. 1869—1894 г. К., 1895; Отчет Киевской товарной биржи за 1924—1925. К., 1925.

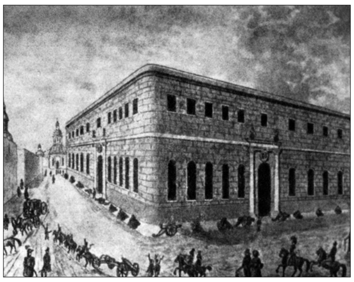
Т.І. Лазанська.

КИ́ЇВСЬКА УНІ́ЙНА МИТРОПО́ЛІЯ. Утворилася внаслідок церк. собору 1596 в *Бересті* і проголошення унії правосл. церкви з катол. та підпорядкування її рим. папі (див. *Берестейська церковна унія*). Внаслідок рішення унійного собору в Бересті правосл. ієрархія в *Речі Посполитій* була поставлена поза законом, але унійній церкві (див. *Українська греко-католицька церква*) не вдалося утвердитися в усіх *єпархіях*. Така ситуація тривала до 1620, коли єрусалимський патріарх Теофан III (див. *Теофана III місія в Україні 1620*) при підтримці *козацтва* таємно висвятив у *Києві* нову правосл. *ієрархію*, легітимність якої було визнано лише 1632 польс. королем *Владиславом IV*. Церк. життя було розколоте: паралельно існувало дві митрополії — правосл. і унійна, які мали назву «Київська». Кількість єпархій, котрі знаходилися в юрисдикції кожного з *митрополитів* зокрема, не була стабільною. До правосл. відійшла Луцька єпархія, від 1664 до 1702 вона належала унійцям. Перебування рос. військ на тер. *Волині* в ході *Північної війни 1700—1721* сприяло відновленню тут правосл. церкви. З часу єпископства Йосифа (Виговського; 1713—30) луцька єпархія знову стала унійною. Львів. єпископія остаточно перейшла в унію за митрополита Йосифа (*Шумлянського*) в 1700, перемишльська була то правосл. то унійною, за єпископа Інокентія (Винницького) з 1691 стала унійною. Білоруські єпархії — пінське і полоцьке єпископства — прийняли унію. Митрополичим осередком К.у.м. були Новогрудок (нині місто Гродненської обл., Білорусь) та Вільно (нині м. *Вільнюс*). На землях, які внаслідок 3-го поділу Польщі 1795 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) відійшли до *Російської імперії*, унійна митрополія була ліквідована, а київ. митрополит Теодосій (*Ростоцький*) вивезений до *Санкт-Петербурга*. Певні поступки унійцям зробив імп. *Павло I* — митрополію реорганізували в три єпархії — Берестейську, Луцьку і Полоцьку на чолі з владикою Йосафатом (Булгаком). Відновлена вже за часів імп. *Олександра I*, але під ін. назвою — «Митрополія всіх з'єднаних в Росії». Тер. Литви, яка входила до К.у.м., 1809 перетворена в окрему єпархію. 1828 з чотирьох унійних єпархій у межах Рос. імперії залишилося лише дві — Литва і Білорусь, 1839 на землях *Правобережної України* і Волині унійна церква була ліквідована. На укр. землях у складі Австрійс. імперії 1807 з двох єпархій — Львів. та Перемишльської — утворено *Галицьку греко-католицьку митрополію*.

Літ.: *Назарко І.І.* Київські і галицькі митрополити: Біографічні нариси (1590—1960). Торонто, 1962; *Паславський І.* Між Сходом і Заходом: Нариси з культурно-політичної історії Української церкви. Львів, 1994; *Мудрий С.* Нарис історії Церкви в Україні. Рим—Львів, 1995; Держава, суспільство і Церква в Україні у XVII ст. Матеріали других «Берестейських читань». Львів, Дніпропетровськ, Київ. 1—6 лютого 1995. Львів, 1996; *Блажейовський Д.* Ієрархія Київської церкви. Львів, 1996; *Гудзяк Б.* Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. Львів, 2000.

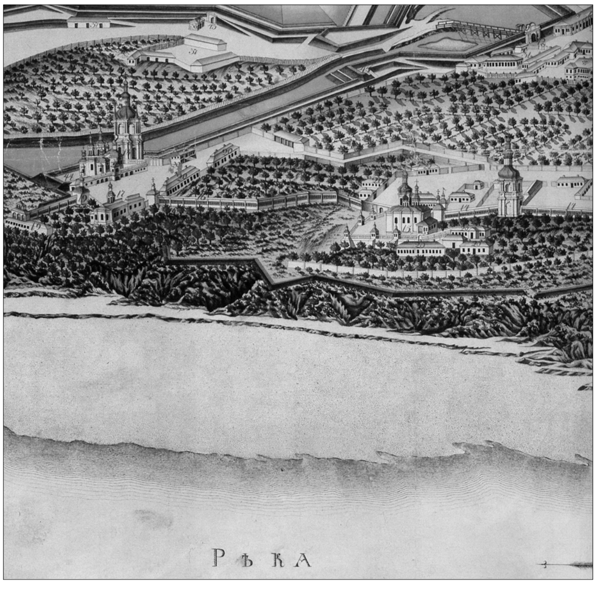
О.М. Дзюба.

КИ́ЇВСЬКА ФОРТЕ́ЦЯ — комплекс фортифікаційних споруд 18—19 ст. у *Києві*, а саме на *Печерську* та в прилеглих районах. Була заснована у зв'язку з тим, що *Старокиївська фортеця* на поч. 18 ст. застаріла. Була однією з найпотужніших фортець *Російської імперії*. Нині — група пам'яток архітектури та історії, своєрідний музей історії фортифікації (з 1979 — під охороною держави). Складається з кількох різночасових утворень.

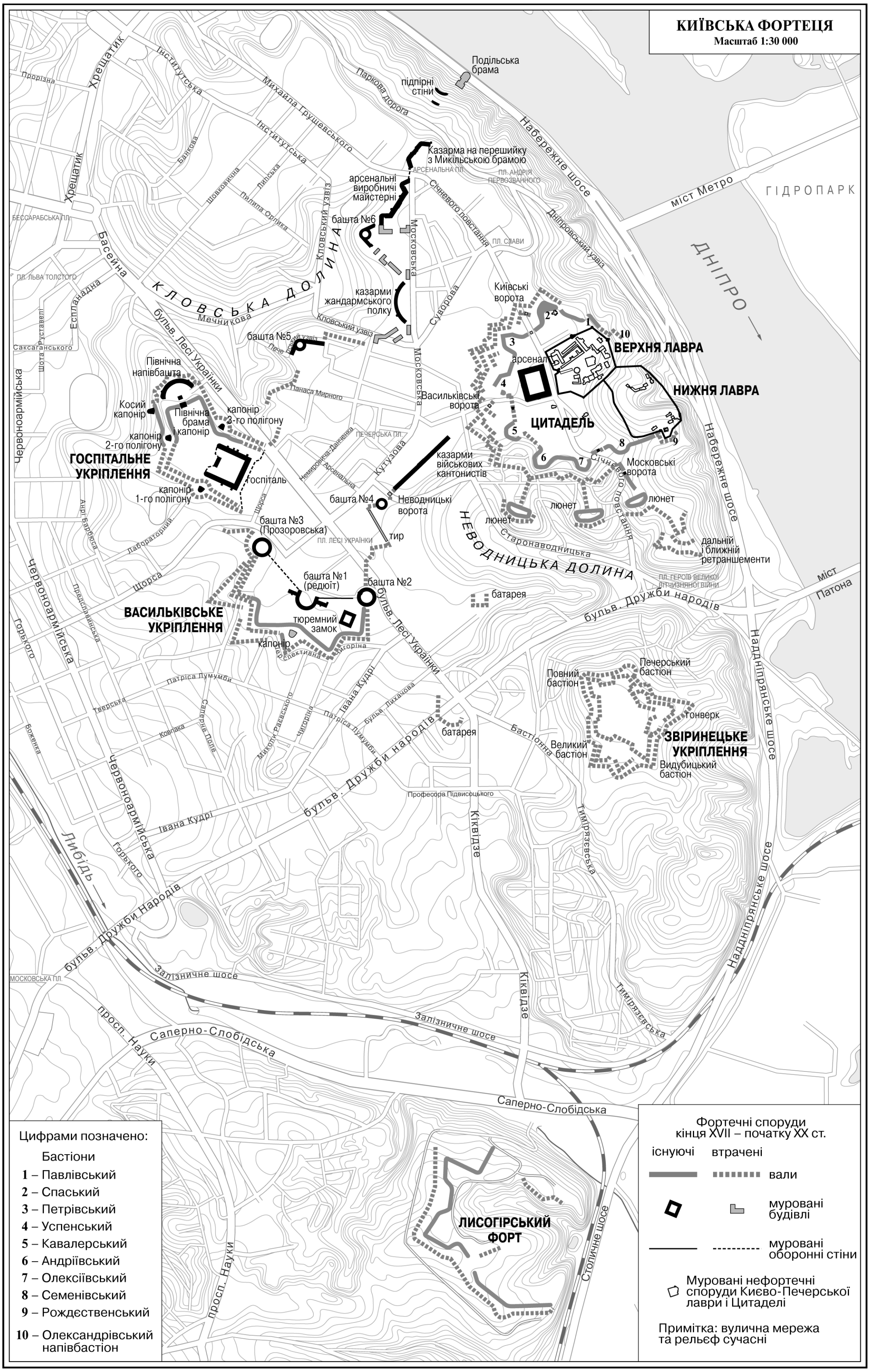

Старий Арсенал на Печерську. Малюнок роботи М. Закревського. 1836.

Печерська фортеця (стара Печерська фортеця, цитадель). Заснована 1706 у зв'язку з загрозою швед. вторгнення в *Гетьманщину*.

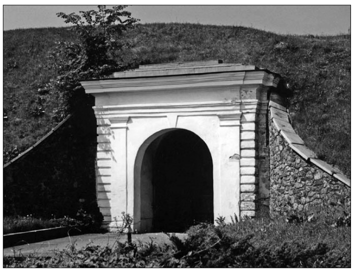

Фрагмент панорами Печерської фортеці з ансамблями над Ближніми й Дальніми печерами Києво-Печерської лаври. «Перспект Києво-Печерської фортеці й частини форштату з Московського боку». 1783.

КИЇВСЬКА ФОРТЕЦЯ
Масштаб 1:30 000
Подільська брама
підпірні стіни
Казарма на перешийку з Микільською брамою
арсенальні виробничі майстерні
башта №6
казарми жандармського полку
башта №5
КЛОВСЬКА ДОЛИНА
Київські ворота
ВЕРХНЯ ЛАВРА
НИЖНЯ ЛАВРА
арсенал
Васильківські ворота
ЦИТАДЕЛЬ
Московські ворота
казарми військових кантоністів
люнет
дальній ближній ретраншементи
НЕВОДНИЦЬКА ДОЛИНА
батарея
Північна напівбашта
Косий капонір
Північна брама
капонір 3-го полігону
капонір 2-го полігону
ГОСПІТАЛЬНЕ УКРІПЛЕННЯ
госпіталь
капонір 1-го полігону
башта №4
Неводницькі ворота
тир
башта №3 (Прозоровська)
башта №1 (редюїт)
башта №2
ВАСИЛЬКІВСЬКЕ УКРІПЛЕННЯ
тюремний замок
капонір
Печерський бастіон
Повний бастіон
тонверк
ЗВІРИНЕЦЬКЕ УКРІПЛЕННЯ
Великий бастіон
Видубицький бастіон
ЛИСОГІРСЬКИЙ ФОРТ
ДНІПРО
ГІДРОПАРК
міст Метро
міст Патона
Либідь
Хрещатик
бульв. Лесі Українки
бульв. Дружби народів
Набережне шосе
Наддніпрянське шосе
Саперно-Слобідська
Залізничне шосе
просп. Науки
Столичне шосе
Червоноармійська
Московська
Кіквідзе
Тимірязєвська
Цифрами позначено:
Бастіони
1 – Павлівський
2 – Спаський
3 – Петрівський
4 – Успенський
5 – Кавалерський
6 – Андріївський
7 – Олексіївський
8 – Семенівський
9 – Рождєственський
10 – Олександрівський напівбастіон
Фортечні споруди кінця XVII – початку XX ст.
існуючі
втрачені
вали
муровані будівлі
муровані оборонні стіни
Муровані нефортечні споруди Києво-Печерської лаври і Цитаделі
Примітка: вулична мережа та рельєф сучасні

Московська верхня брама. Фото початку 21 ст.

Московська нижня брама. Фото початку 21 ст.

Залишки Васильківської равелінної брами. Фото початку 21 ст.

Закладення відбулося 15 серп. 1706 (ст. ст.) у присутності *Петра I*, який був ініціатором будівництва і одним з авторів проекту. Найбільш зручним місцем для фортеці була визнана територія навколо *Києво-Печерської лаври*, при цьому її стіни та башти мали служити внутр. лінією оборони. Щоб звільнити місце для фортеці, знесли 955 дворів *Печерського містечка*, а його укріплення частково використали при спорудженні нових валів. На спорудженні фортеці працювали рос. солдати та (у перший рік будівництва) укр. козаки під наглядом *І Мазепи*. Гол. вал був «начерно» готовий у 1708, але подальше будівництво розтягнулося до 1723. Роботи для вдосконалення і з ремонту фортечних споруд велися майже безперервно і пізніше, аж до початку 19 ст.

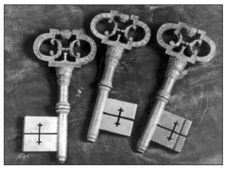
Спроектована за новітніми європ. зразками фортеця була бастіонного абрису. Її гол. вал напівкільцем охоплював Лавру і обома кінцями впирався у дніпровські схили, які робили фортецю неприступною зі сходу. З півдня природною перешкодою були схили Неводницької долини. Перед валом був викопаний рів, перед яким насипано гласис (допоміжний вал з похилим зовнішнім схилом). Вал мав дев'ять бастіонів (п'ятикутні виступи, які забезпечують фланговий обстріл простору перед куртинами — прямолінійними ділянками валу між бастіонами) та один напівбастіон. Три куртини з пн.-зх. боку були прикриті равелінами (трикутні в плані укріплення, розміщені у рові). З півдня для контролю наплавного мосту через Дніпро (на місці сучасного мосту Патона) та шляху до нього було споруджено реданти (укріплення польового типу). У 2-й пол. 18 ст. перед пд.-зх. бастіонами з'явилися люнети (відкриті з тилу зовнішні укріплення). До фортеці вели три брами — Київська, Васильківська та Московська; спочатку вони були дерев'яними, а з серед. 18 ст. цегляними. Кожна з них була подвійною (брама у головному валі та равелінна або у передовому валі). Навколо укріплень було утворено вільний від забудови простір — еспланаду.

У фортеці розмістився гарнізон (чисельність 1728—5760 чоловік), були споруджені казарми, будинки для коменданта та офіцерів, приміщення для караулів, каземат для зберігання скарбниці, військовий суд, цейхгауз (артилер.-інженерний склад), продовольчий склад, порохові льохи. На місці закритого 1712 *Київського Свято-Вознесенського монастиря* було засновано артилер. майстерні (арсенал); спочатку вони розміщувалися у дерев'яних спорудах, замість яких у 1784—1803 збудовано великий мурований корпус (до останнього часу використовувався як виробниче приміщення, з 2005 ведуться роботи для пристосування його під музейний комплекс «Мистецький арсенал»). З 1711 і до 1780-х рр. у фортеці містилися адм. органи *Київської губернії* та резиденція губернатора.

На поч. 19 ст. Печерська фортеця перестала відповідати вимогам воєн. мистецтва. Після заснування Київської (Нової Печерської) фортеці її стали називати цитаделлю або Старою Печерською фортецею.

Звіринецьке укріплення. Збудоване 1810—12 в очікуванні війни з Наполеоном за проектом та під керівництвом інж. Карла Оппермана як частина великого укріпленого табору для запасних армій (залишився у проекті). Розташоване на пд. від Старої Печерської фортеці, у місцевості Звіринець (нині на території Центр. ботанічного саду НАН України ім. М.Гришка). Контролювало дорогу до дніпровської переправи. У середині 19 ст. Звіринецьке укріплення втратило своє оборонне значення. Тут було влаштовано артилер. склади, на яких 6 черв. 1918 стався вибух, що призвів до численних руйнувань навколишньої забудови та жертв серед населення. Вали зрито наприкінці 1940-х рр.

Київська (нова Печерська) фортеця. Збудована з ініціативи *Миколи I* і всупереч думці військових спеціалістів, які вважали, що спорудження нової фортеці у Києві недоцільне. Проект розробив К.Опперман. Будівництво розпочалося 28 черв.1831 і тривало до 1863. На той час фортечні споруди виявилися застарілими, оскільки вони вже були неспроможними протистояти новій нарізній артилерії. Їх стали використовувати як казарми, в'язниці, склади. У 1897 фортеці надали статус фортеці-складу. Внаслідок буд. робіт 1830 — 1860-х років було знесено квартали Печерська, а більшість їхніх мешканців переселилися в долину Либеді (прит. Дніпра), де утворився новий район міста. Еспланада навколо фортеці аж до поч. 20 ст. заважала новому будівництву на Печерську.

Ключі від Київської фортеці. Середина 19 ст.

Фортеця сполучала земляні укріплення, оборонні стіни (призначені для захисту стрільців) і цегляні казематовані споруди (казарми, госпіталь, майстерні), пристосовані для оборони. Складалася з двох самостійних укріплень, винесених на західний край Печерського плато, обмежений долиною Либеді,— Васильківського та Госпітального, а також з низки споруд, що замикали простір між згаданими укріпленнями та цитаделлю (Старою Печерською фортецею). Більшість споруд фортеці збере-

В. Левашов — київський, подільський і волинський генерал-губернатор.

глися до нашого часу. В деяких з них розміщено частини Збройних сил України; кілька будівель належать заводу «Арсенал»; на території Госпітального укріплення діє Головний військовий клінічний госпіталь Міністерства оборони України; в *Косому капонірі* та капонірі 2-го полігону Госпітального укріплення розгорнуто експозицію музею «Київська фортеця».

Лисогірський форт. Споруджений 1871—77 на Лисій горі — височині на правому березі Либеді неподалік від її гирла. За нереалізованим проектом військ. інженера Едуарда Тотлебена мав бути одним з 27-ми фортів, кільцем яких збиралися оточити застарілу на той час Київську фортецю. На початку 20 ст. тут страчували політичних в'язнів, серед яких — Д.*Богров*. У рад. час на території форту дислокувалися військ. частини. У наш час Лиса гора вкрита деревами і має статус ландшафтного парку.

Літ.: Сад над Славутичем. К., 1993; *Ситкарева О.В.* Киевская крепость XVIII—XIX вв. К., 1997; *Ситкарева О. та ін.* Київська фортеця. «Звід пам'яток історії та культури України», кн. 1, ч.1. К., 1999.

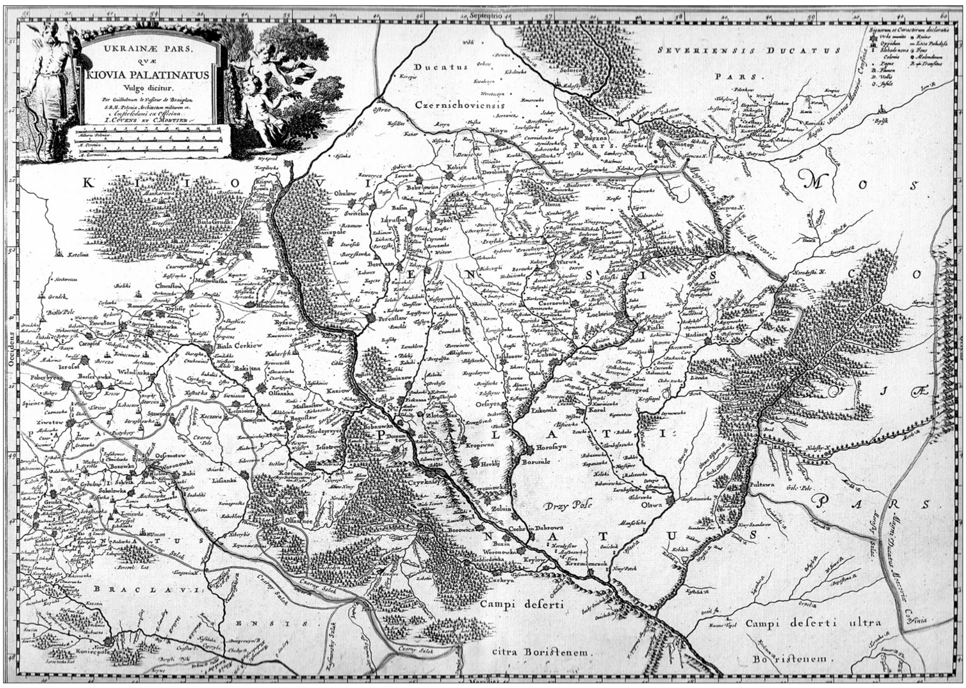
Д.Я. Вортман.

КИ́ЇВСЬКЕ БРА́ТСТВО — див. у статті *Києво-Могилянська академія.*

КИ́ЇВСЬКЕ ВОЄВО́ДСТВО — адм.-тер. одиниця в складі *Великого князівства Литовського* (1471—1569) та *Речі Посполитої* (1569—1793). Постало на основі удільного *Київського князівства* 14—15 ст. після смерті кн. *Семена Олельковича*. Первісно складалося з Київ., Житомир., Любецького, Мозирського, Овруцького, Остерського, Путивльського, Черкас. й Чорнобильського повітів (див. *Повіт*). У 16—17 ст. тер. К.в. значно зменшилася: внаслідок *литовсько-московської війни 1500—1503* був втрачений Путивльський пов., за умовами *Люблінської унії 1569* — Мозирський (включений до складу Мінського воєводства), а в ході *національної революції 1648—1676*, за умовами *Андрусівського договору (перемир'я) 1667* й низки подальших рос.-польс. угод під контроль Рос. д-ви перейшла задніпровська частина К.в. із *Києвом* включно. У цей період К.в. межувало: на пн. — з Великим князівством Литов., на зх. й пд. зх. — з *Волинським воєводством* і *Подільським воєводством*, на пд. — з Брацлавським воєводством і *Диким Полем*, на сх. — з *Гетьманщиною*; центром К.в. було м. *Житомир*. За умовами 2-го поділу Польщі 1793 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) тер. К.в. відійшла до *Російської імперії* й увійшла до складу *Київського намісництва* та новоств. *Ізяславського намісництва.*

Літ.: *Любавский М.К.* Областное деление и местное управление Литовского государства ко времени издания Первого Литовского Статута. М., 1892; *Клепатский П.Г.* Очерки по истории Киевской земли, т. 1. Одесса, 1912; *Крикун Н.Г.* Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в 15—18 вв.: Границы воеводств в свете источников. К., 1992.

О.В. Русина.

Карта Київського воєводства 17 ст. з атласу «Totius globi terraquei atlas» (Амстердам, 1662—1758). Складена Я. Блау на підставі карт Г. де Боплана.

КИ́ЇВСЬКЕ ГЕНЕРА́Л-ГУБЕРНА́ТОРСТВО — адм.-тер. і політ. одиниця *Російської імперії* (1832—1914). Мало особливий статус, створений для поетапної політ. і екон. інтеграції та асиміляції нерос. нас. *Правобережної України* (українців, поляків, євреїв) у складі Рос. імперії. До К.г-г. входили *Київська губернія*, *Подільська губернія* і *Волинська губернія*. Офіц. причиною його заснування названо Листопадове повстання 1830 (див. *Польське повстання 1830—1831*). Очолював К.г-г. генерал-губернатор — довірений сановник верховної влади, якому імператор делегував частину своїх владних повноважень. Призначався і звільнявся з посади особисто імператором. Повноваження здійснював на основі особливих законоположень, «Инструкции генерал-губернаторам» від 29 трав. 1853 та особистих розпоряджень імператора. Крім царя, частково підпорядковувався Правительствуючому Сенатові, *Комітету міністрів Російської імперії*, МВС, військ. мін-ву та мін-ву юстиції, на поч. 20 ст. — РМ і Держ. думі (див. *Державна дума Російської імперії*). У своєму прямому підпорядкуванні генерал-губернатор мав губернаторський корпус, установи поліції. За штатними розписами Канцелярія генерал-губернатора складалася з управління в складі чиновників

Палац Київського генерал-губернатора 17—19 ст. Був розташований на розі вулиць Інститутської та Левашовської (нині — Шовковична). Зруйнований у червні 1920. Гравюра 1880-х рр.

для особливих доручень і канцелярії як виконавчої структури з функціональними відділеннями. Генерал-губернатор здійснював управління краєм одноосібно, зосереджуючи в своїх руках усю повноту влади на принципах централізму і єдиноначальності: зміцнював рос. державність шляхом поширення рос. адм. установ, мав право законодавчої ініціативи, зокрема в польс. питанні, визначав ступінь поширення в генерал-губернаторстві загальнорос. законодавства, контролював діяльність установ і посадових осіб, у т. ч. судових; призначав чиновників на перші посади в губернських присутственних місцях. Центр. уряд передав йому частину своїх зовнішньополіт. функцій, зокрема право надання рос. підданства, нагляд за діяльністю іноз. представництв та громадян у краї. Дбав про включення іноз. колоністів у загальноімперську систему. Водночас виконував обов'язки попечителя Київ. навчального округу 1848—52. Поєднував цивільне й військ. управління генерал-губернаторством — від 1862 — головнокоманд. військ *Київського військового округу*. Брав безпосередню участь як генерал-губернатор у придушенні *польського повстання 1863—1864.* Здійснював нагляд і контроль за проведенням ліберальних реформ 1860—70 (із урахуванням особливостей пд.-зх. регіону імперії), а то й управління ним. У період наростання радикального та революц. руху й оголошення надзвичайного стану київ. генерал-губернаторові тимчасово підпорядковувалися *Чернігівська губернія* і *Полтавська губернія*. К.г.-г. ліквідоване спец. урядовим указом після окупації *Галичини* в ході *Першої світової війни.* Посаду київ., подільського і волин. генерал-губернатора завжди обіймали значні рос. сановники: В.Левашов (22 січ. 1832 — 9 черв. 1835), О.Гур'єв (9 черв. 1835 — 15 листоп. 1837), Д.*Бібіков* (29 груд. 1837 — 30 серп. 1852), кн. І.*Васильчиков* (30 серп. 1852 — 12 листоп. 1862), М.Анненков (6 груд. 1862 — 19 січ. 1865), О.*Безак* (19 січ. 1865 — 16 січ. 1869), кн. О.*Дондуков-Корсаков* (16 січ. 1869 — 16 квіт. 1878), М.Чертков (16 квіт. 1878 — 13 січ. 1881), О.*Дрентельн* (7 берез. 1881 — 15 лип. 1888), О.*Ігнатьєв* (12 серп. 1889 — 7 груд. 1897), М.*Драгомиров* (1 січ. 1898 — 10 верес. 1903), М.Клейгельс (24 груд. 1903 — 19 жовт. 1905), В.*Сухомлинов* (19 жовт. 1905 — 2 груд. 1908), Ф.Трепов (18 груд. 1908 — 11 верес. 1914).

Літ.: *Шандра В.* Київське генерал-губернаторство (1832—1914). К., 1999; *Лысенко Л.М.* Губернаторы и генерал-губернаторы Российской империи (XVIII — начала XX века). М., 2001; *Шандра В.С.* Генерал-губернаторства в Україні: XIX — початок XX ст. К., 2005.

В.С. Шандра.

КИ́ЇВСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО — адм.-тер. утворення (14 ст. —

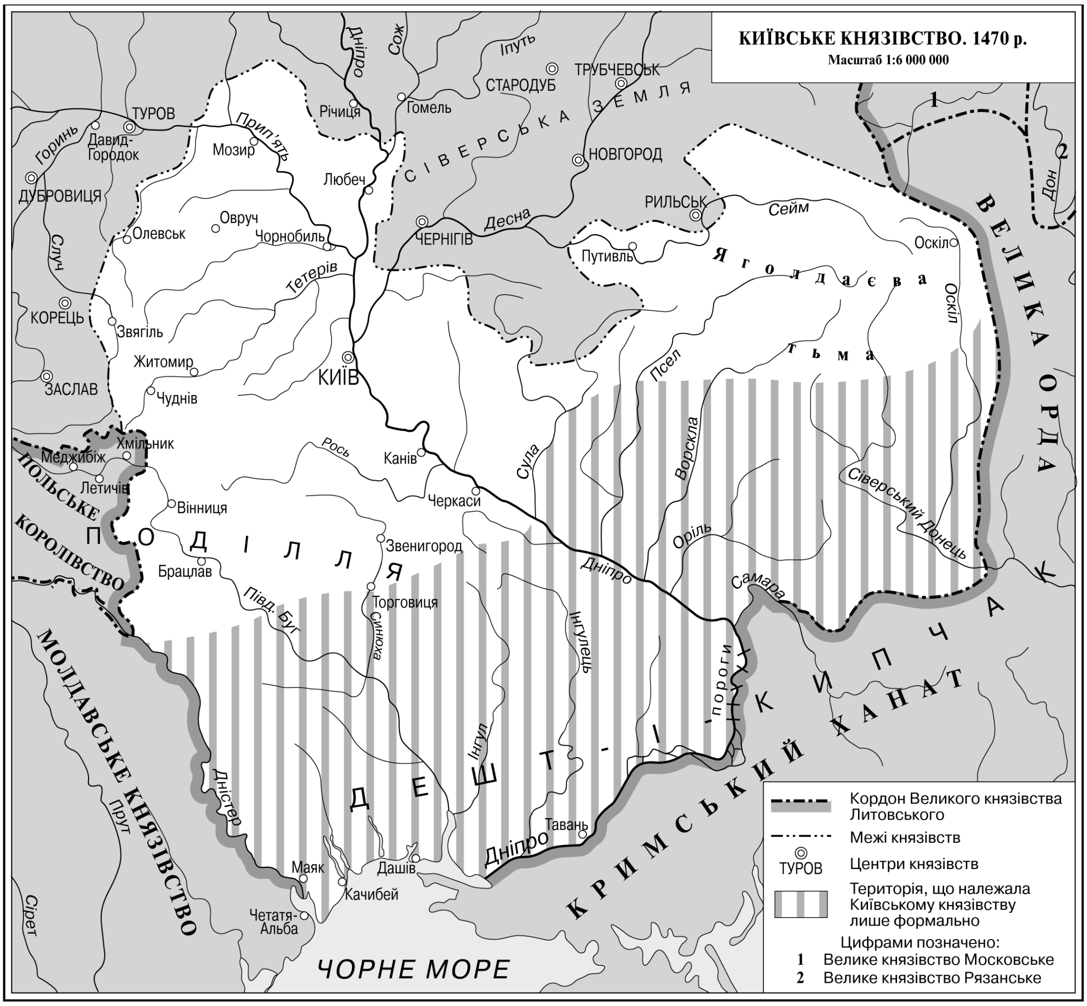
М. Анненков — київський, подільський і волинський генерал-губернатор.

М. Чертков — київський, подільський і волинський генерал-губернатор.

М. Клейгельс — київський, волинський і подільський генерал-губернатор.

Ф. Трепов — київський, подільський і волинський генерал-губернатор.

Герб Київського намісництва.

1471) з центром у *Києві* на чолі з князями різних династій. До К.к. входили Київська земля, Сх. Волинь, Переяславщина. Припускають, що першими ствердилися на київ. столі після «безкняжого» періоду в історії *Київської землі* (припадає на 2-гу пол. 13 ст.) князі путивльського походження, що, зрештою, привело до включення *Путивля* до складу Київ. землі, яке добре простежується за документами 14—15 ст. Гіпотетичною є приналежність до цієї династії кн. *Федора* Київського (згадується в літописах під 1331), як і той факт, що саме він був зміщений вел. кн. литов. *Ольгердом*, який у 60-х рр. 14 ст. посадив у Києві свого сина *Володимира Ольгердовича*. Останній порядкував у Києві до 1394, користуючись широкими прерогативами (зокрема правом монетної регалії) й активно втручаючись у питання заміщення загальнорус. митрополичої каф-ри. Усунення Володимира Ольгердовича вел. кн. литов. *Вітовтом* призвело, зрештою, до утвердження в Києві князів *Гольшанських* (їхній статус подеколи наближався до статусу великокнязівських намісників), під чиїм контролем Київщина перебувала до 30-х рр. 15 ст. Кульмінаційним етапом в історії К.к. стала 2-га третина 15 ст., коли до Києва вернулися нащадки Володимира Ольгердовича — *Олелько Володимирович* (1440—54) і *Семен Олелькович* (1455—70). У цей період у К.к. зберігалися значні елементи автономії, а за часів Семена Олельковича Київ пережив і добу культ. піднесення (створення нових редакцій *Патерика Києво-Печерського*, відбудова *Успенського собору* Печерського монастиря (див. *Києво-Печерська лавра*) тощо. Кордони К.к. тих часів фіксуються т. зв. обводом Свиридова (див. *Свиридов*). Політика поступового обмеження автономії К.к., що її ознаки можна вгледіти вже в діях Вітовта, призвела, зрештою, до ліквідації князівського правління на Київщині та перетворення її на воєводство (1471; див. *Київське воєводство*).

Літ.: *Грушевский М.С.* Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. К., 1891; *Клепатский П.Г.* Очерки по истории Киевской земли, т. 1. Одесса, 1912; *Івакін Г.Ю.* Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. К., 1996.

О.В. Русина.

Правління Київського літературно-артистичного товариства. Фото 1897.

КИЇ́ВСЬКЕ ЛІТЕРАТУ́РНО-АРТИСТИ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО (КЛАТ) — громад. об'єднання артистів, художників, літераторів, учених, що діяло в *Києві* 1895—1905. Ставило за мету творче спілкування і взаємодопомогу представників усіх артистичних і літературних професій у Києві. У 1902 налічувало понад 160 дійсних членів. До правління (його очолював архіт. В.*Ніколаєв*), та ревізійної комісії входили, зокрема, Г.Александровський, С.*Булгаков*, В.*Водовозов*, Я.Гольденвейзер, О.Ертель, Є.Ківлицький, О.*Косач*, Л.Лічков, В.*Науменко*, М.*Соловцов*, М.Тутковський. Мало літ., муз., театральну, худож., інструкційну комісії. Членами т-ва були М.*Біляшівський*, М.*Василенко*, Н.Воронець, Л.Драгоманова (дружина М.*Драгоманова*), В.*Дурдуківський*, Леся *Українка*, В.*Кульженко*, О.*Левицький*, М.В.*Лисенко*, І.*Лучицький*, К.*Михальчук*, Є.Недєлін, Г.*Павлуцький*, М.*Пимоненко*, О.Сантагано-Горчакова, М.*Старицька*, М.*Старицький*, І.*Стешенко*, Л.Черняхівська, Є.*Чикаленко*. Т-во влаштовувало літ. бесіди, літ.-муз. вечори, муз. і літ.-драм. концерти, реферативні читання, творчі конкурси, худож. виставки, вечори, присвячені пам'ятним датам в історії світ. к-ри та видатним діячам. Золотими жетонами т-ва були нагороджені переможці творчих конкурсів М.В.Лисенко, Леся Українка, М.Тутковський. Т-во надавало грошову допомогу своїм членам, родинам померлих діячів т-ва, нужденним учням.

У груд. 1904 у приміщенні т-ва було організовано святкування 35-річниці творчості І.*Нечуя-Левицького*. На зібранні були присутні діячі к-ри з Києва, *Полтави*, *Чернігова*, *Одеси*, *Харкова*, *Москви*, *Варшави*, *Санкт-Петербурга* та *Галичини*. Під час проведення цього заходу звучали революц. виступи із закликами до боротьби за політ. свободи. Організатором свята був секретар т-ва І.Стешенко. Під його кер-вом було складено телеграми від укр. інтелігенції до МВС і К-ту міністрів Рос. імперії з вимогою надати права і свободи укр. літературі та ввести на укр. землях викладання в школах укр. мовою.

У верес. 1905 згідно з наказом царського уряду т-во було закрито.

1908 вийшов із друку альманах т-ва «Терновий вінок», у ньому вміщено вірші М.Старицького «Лорі», поему М.Чернявського «Жертва», п'єсу М.Л.*Кропивницького* «Старі сучки й молоді парості» та ін.

Літ.: Устав Киевского литературно-театрального общества. К., 1895; Иллюстрированный сборник Киевского литературно-театрального общества. К., 1900; Сборник Киевского литературно-артистического общества. К., 1900; Список правления, комиссий и действительных членов с указанием их адресов Киевского литературно-артистического общества. К., 1902; Київ: Енциклопедичне видання, кн. 1, ч. 1. К., 1999.

Л.Д. Федорова, Т.І. Лазанська.

КИЇ́ВСЬКЕ НАМІ́СНИЦТВО — адм.-тер. одиниця у 80—90-х рр. 18 ст. на тер. України. К.н. було утворене за указом імп. *Катерини II* від 27(16) листоп. 1781, що остаточно скасував залишки автономії *Гетьманщини* та її полково-сотенний адм.-політ. і військ. устрій (див. *Полковий устрій, Сотенний устрій*). До складу К.н. була включена тер. *Київського полку*, *Переяславського полку*, *Лубенського полку* і *Миргородського полку*. Поділялося на 11 *повітів*: Київ., Острозький, Козелецький, Переяслав., Пирятинський, Лубенський, Миргород., Хорольський, Градизький, Золотоніський, Голтвянський. До К.н. 1796 було приєднано міста *Канів*, Корсунь (нині м. *Корсунь-Шевченківський*), *Богуслав* і *Димер*, які стали повітовими. Вищою ланкою царської адміністрації на тер. К.н. було намісницьке правління в м. *Київ* на чолі з намісником, що призначався безпосередньо імпе-

ратрицею. Разом із *Чернігівським намісництвом* і *Новгород-Сіверським намісництвом* К.н. складало *Малоросійське генерал-губернаторство*, на чолі якого було поставлено ген.-фельдмаршала П.*Румянцева-Задунайського*. За указом імп. *Павла I* від 23(12) груд. 1796 К.н. та ін. *намісництва* ліквідовано. Його тер. увійшла переважно до відновленої *Київської губернії* та новоств. *Малоросійської губернії*.

Літ.: *Путро А.И.* Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII в. К., 1988.

О.І. Путро.

КИ́ЇВСЬКЕ (СІЧНЕ́ВЕ) ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1918 — збройний виступ, організований Київ. к-том *Російської соціал-демократичної робітничої партії* (*більшовиків*) проти *Української Центральної Ради*. Планувалося на час підходу до Києва рад. військ у ході війни рад. Росії проти УНР 1917—18. Розпочалося в ніч з 28(15) на 29(16) січ. 1918 виступом на з-ді «Арсенал». До арсенальців приєдналися солдати деяких укр. полків та робітники кількох підпр-в. Вранці 29(16) січ. представники Київських рад робітн. і солдатських депутатів розпочали переговори з УЦР. Вони передали ультимативні вимоги повсталих: передати владу радам і роззброїти укр. військ. частини. УЦР відхилила їх і натомість зажадала беззастережної капітуляції. З вечора 29(16) січ. поновилися збройні сутички. Вони точилися на Печерську, Шулявці, Деміївці, а також у центрі міста. Січневе повстання тривало до 4 лют. (22 січ.) і закінчилось перемогою УЦР. Але на цей час до Києва вже наближались більшовицькі загони під командою М.*Муравйова*. Після 5-денного артилер. обстрілу 8 лют. (26 січ.) вони захопили місто.

Літ.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали, т. 2. К., 1997.

О.Д. Бойко.

КИ́ЇВСЬКЕ СЛОВ'Я́НСЬКЕ БЛАГОДІ́ЙНЕ ТОВАРИ́СТВО (1869—1917) — добровільне об'єднання укр. інтелігенції слов'янофільського (див. *Слов'янофільство*) напряму, що намагалося пробудити в громадськості інтерес до пд. і зх. слов'ян й організувати допомогу балканським слов'ян. народам у боротьбі проти *Османської імперії*. До 1877 офіційно називалося Київ. від. Моск. слов'ян. к-ту. У різні часи т-во очолювали вчені-славісти М.*Рігельман*, О.*Котляревський*, М.Глоке, Т.*Флоринський*. Чл. були В.*Антонович*, М.*Бунге*, М.*Сперанський*, А.*Степович*, Ф.*Тітов*, меценат Б.*Ханенко* та ін. 1903 т-во мало 26 почесних, 7 довічних, 289 дійсних чл. у різних містах України. Сприяло вирішенню справ пд. слов'ян-емігрантів, надавало кошти на навч. слов'янстудентів з цього середовища. Жін. від-ня (1889) розподіляло допомогу між пд. слов'янками — вихованками київ. навч. закладів. Під час нац.-визвол. повстань на Балканах 1875—76 та *російсько-турецької війни 1877—1878* т-во допомагало в спорядженні та відправці добровольців, надавало допомогу потерпілим пд. слов'янам. Доброчинні кошти збиралися від лекційної, викладацької та ін. діяльності, особистих внесків чл. т-ва (особливо М.Рігельмана). Чл. т-ва вели активну наук. роботу, здійснювали дослідні поїздки на Балкани, в Чехію, ін. слов'ян. країни. За його ініціативою в міськ. публічній б-ці відкрили відділ для книг і журналів зі слов'ян. країн. Т-во видало 5 вип. «Слов'янського щорічника» (1876, 1878, 1880, 1882, 1884), дві кн. «Слов'янської розмови» (1888, 1891), літ.-наук. зб. «Світання» (1893), деякі праці своїх чл., з серед. 1870-х рр. брало участь у фінансуванні видання у Львові сусп.-політ. та літ. часопису москвофільського спрямування (див. *Москвофільство*) *«Слово»* (виходив до 1887).

Літ.: *Колмаков Н.* Очерк деятельности Киевского славянского благотворительного общества за 25 лет его существования 1869—1894. К., 1894; *Павлюченко О.В.* Україна в російсько-югослов'янських суспільних зв'язках (друга половина XIX — початок XX ст.). К., 1992.

К.В. Колибанова.

КИ́ЇВСЬКЕ ТОВАРИ́СТВО ГРА́МОТНОСТІ, Київське товариство письменності — нар.-просвітня організація, що виникла 1882 з офіц. дозволу для елементарної просвіти народу.

На початковому етапі не виявило активності, було тільки створено мережу *недільних шкіл*. Статус та значення К.т.г. докорінно змінюються, коли 1898 його очолив В.*Науменко* — діяльність т-ва набуває загальнонац. характеру. До дійсних його чл. належали: М.*Василенко*, Б.*Грінченко*, В.*Дурдуківський*, О.*Косач*, І.*Лучицький*, Є.*Чикаленко* та ін. Тільки 1900 до нього вступило 63 нових чл., на 1901 воно налічувало 366 дійсних та 17 почесних чл., 1902 — 463 чл.

Від 1900 при К.т.г. починають працювати видавнича та шкільна комісії. За 7 років видавнича комісія видала 15 брошур. Чл. шкільної комісії було складено унікальне зібр. посібників у справах нар. освіти. У *Києві* було 5 недільних шк.: 2 — для чоловіків, 2 — жіночі й 1 — мішана. Їх відвідували 750 учнів, у них працювало 96 учителів, кожна школа мала власну б-ку.

Найважливіші досягнення К.т.г. — створення на всіх укр. землях у межах *Російської імперії* мережі б-к на гроші книговидавця Ф.Павленкова та буд-во Нар. дому, який був центром укр. просвіти до 1906.

Б-ки почали відкриватися з 1901 на гроші, які рос. книговидавець Ф.Павленков заповів для цієї мети. Створювалися вони дуже швидко, їх вартість дорівнювала 100 *рублів* кожна. До 1908 укомплектовано 204 б-ки, ще на 50 був накладений арешт. Клопотанням чл. К.т.г. був досягнутий дозвіл на закладення на Троїцькій площі Нар. дому (архіт. Г.Антоновський; заг. вартість будва — 50 тис. руб., з них 25 тис. руб. — нар. пожертви). З відкриттям Нар. дому 15 листоп. 1902 К.т.г. отримало власне помешкання з лекторієм, театральною сценою, б-кою.

Народний дім на Троїцькій площі у м. Київ. Архітектор Т. Антоновський. Фото поч. 20 ст.

Філії К.т.г.: Бердичівська, Уман., Черкас., Звенигородська, Смілянська, Чигиринська, Шполянська, Старокостянтинівська, Фастівська, Літинська, Немирівська та Кам'янець-Подільська.

1906 К.т.г. налічувало 614 дійсних чл.

З відкриттям «Просвіт» (див. *Просвіти*), яким була властива виразна нац. спрямованість, роль К.т.г. зменшується.

1908 царські власті заборонили діяльність товариства.

Літ.: Київський міський архів, ф. 168, оп. 1, спр. 7, арк. 47—52; Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 442, оп. 665, спр. 35, арк. 22, 43, 78; Ф. 707, оп. 227, арк. 79, 202.

О.В. Корнієвська.

КИ́ЇВСЬКЕ ТОВАРИ́СТВО ОХОРО́НИ ПА́М'ЯТНИКІВ СТАРОВИ́НИ ТА МИСТЕ́ЦТВА. Засноване 1910 з метою виявлення й охорони пам'яток на території Бессарабської, Волин., Гродненської, Катериносл., Київської, Люблінської, Мінської, Подільської, Полтав., Черніг. і Херсонської губерній. Для здійснення своїх завдань т-во мало проводити наук. дослідження і реєстрацію місц. пам'яток старовини; клопотати перед урядовими установами про вживання заходів до відновлення і охорони тих пам'яток, що перебувають у віданні приватних осіб, т-в і установ; споряджати археол. й археогр. експедиції для огляду, вивчення і збирання стародавніх пам'яток; проводити за дозволом Імператорської археол. комісії археол. розкопки на громад., казенних і церк. землях, на приватних ділянках (за згодою власника); розшукувати в урядових, станових і громад. установах, у приватних осіб старовинні архівні справи, папери і документи, що мають наук. цінність, вживати заходи щодо їх охорони; обговорювати наук. доповіді і видавати наук. праці своїх членів, влаштовувати прилюдні читання за тематикою наук. досліджень, виставки старожитностей; створити музей і б-ку т-ва.

Т-во очолював почесний голова, справами керували рада і заг. збори. Почесним головою був Київ., Подільський і Волин. генерал-губернатор Ф.Трепов, головами ради — єпископ Чигиринський Павло (Преображенський; до 1911), київ. губернатор О.Гірс (1911—12), шталмейстер Височайшого двору М.Суковкін (1913—15), київ. губернатор О.*Ігнатьєв* (1915—17). Товаришами голови були — проф. Київ. ун-ту В.*Іконников* (1910—16), проф. Київ. духовної акад. В.*Завітневич* (з 1916; від берез. 1917 виконував обов'язки голови). Першими секретарями були: старший пом. управителя канцелярії ген.-губернатора К.Бахтін (1910), старший ад'ютант штабу *Київського військового округу* підполковник Б.Стеллецький (1910—13), діловод управління Київ., Подільського та Волин. ген.-губернатора О.*Левицький* (з 1913). Членами ради у різний час були: П.Голландський, Л.*Добровольський*, М.*Довнар-Запольський*, О.Ертель (також був хранителем музею), Ю.*Кулаковський*, В.*Леонтович*, М.*Стороженко*, Ф.*Титов*. 1912 почав діяти Розпорядчий к-т, який очолював старший чиновник з особливих доручень при генерал-губернаторі О.Мердер. 1913 офіційно відкрито Уманське від-ня т-ва, його головою став чл. *Одеського товариства історії та старожитностей*, чл. *Таврійської вченої архівної комісії* — Х.*Ящуржинський*.

Членами т-ва в різний час були понад 320 осіб, Уманського від-ня — 30. До складу т-ва входила вища адміністрація Пд.-Зх. краю. Своєю діяльністю т-во було пов'язане з *Київським відділом Імператорського Російського воєнно-історичного товариства*, співпрацювало з *Історичним товариством Нестора-літописця*, *Київським товариством старожитностей і мистецтв*, *Церковно-археологічним товариством при Київській духовній академії*. Серед членів т-ва охорони пам'яток були професори Київ. ун-ту, Київ. духовної акад., інженери, архітектори, військові, підприємці та ін. діячі, зокрема: М.*Біляшівський*, К.*Болсуновський*, С.*Голубєв*, В.*Данилевич*, Ф.*Ернст*, І.*Каманін*, Д.Меньшов, Д.Милеєв, С. Могилевцев, В.*Петров*, Н.Полонська (*Полонська-Василенко*), А.*Прахов*, Ю.*Сіцінський*, О.Терещенко, В.*Хвойка*, Д.*Щербаківський*, В.*Щербина*.

Головним напрямом діяльності т-ва була охорона історико-культ. спадщини. Першим його кроком стали розробка і розсилання опитувальних листів (було виготовлено 15 тис. прим.) для збирання відомостей про місц. пам'ятки старовини з метою їх обліку, вивчення та збереження. Т-во організувало систематичне спостереження за земляними роботами у *Києві* під час буд-ва, розпланування вулиць, прокладання водогонів з метою виявлення та обстеження археол. пам'яток, збирання археол. знахідок. Відіграло значну роль у вивченні такого малодослідженого типу пам'яток археології та історії, як печери. Йому належить пальма першості у вивченні та охороні Звіринецьких печер у Києві. Було здійснено також археологічні розкопки Китаївського археологічного комплексу (печери та курганний могильник), підземних ходів і споруд на тер. Софії Київської, на Кирилівських висотах, стародавнього курганного могильника у с. Пронівщина (нині у межах м. Київ), Чорнобильського городища тощо. Вжито низку заходів з ремонту і реставрації *Золотих воріт*, Звіринецьких печер, укріплення Андріївської гори і фундаментів *Андріївської церкви*.

Члени т-ва обстежували й досліджували значну кількість пам'яток на тер. губерній Пд.-Зх. краю, порушували клопотання про їх охорону, ремонт та реставрацію. Серед них — пам'ятки архітектури в м. *Сатанів* та в Дубнівському пов., рештки замку і бернардинського костьолу в м. *Луцьк*, споруди т. зв. Острозького замку та замку в м. *Старокостянтинів*. Було розпочато обстеження київ. цвинтарів з метою виявлення й впорядкування поховань видатних діячів та збереження надгробних пам'ятників. Організовано спостереження за земляними роботами під час побудови під'їзних шляхів залізниці в Київ. губернії.

Члени т-ва розробляли теоретичні питання охорони пам'яток, зокрема критерії визначення, поцінування та класифікації пам'яток; формування системи охорони пам'яток та ін. 1911 брали участь в обговоренні закону про охорону пам'яток *Російської імперії* («Положення про охорону

старожитностей»), внесли низку пропозицій і змін до нього.

1912 було засновано музей т-ва (хранитель — О.Ертель) і б-ку, які 1913—15 містились у приміщенні *Педагогічного музею при Київському навчальному окрузі.* Перші музейні колекції склали матеріали з археол. розкопок, розвідок і спостережень за земляними роботами О.Ертеля (або проведених під його наглядом) в Києві та на околицях міста. З поширенням діяльності т-ва надходили предмети музейного значення і з ін. регіонів краю. Музей зберіг для укр. к-ри невелику за чисельністю, але вельми цінну збірку археол. музейних пам'яток. Серед них — давньоруський скарб з вул. Трьохсвятительської, 14; речі зі Звіринецьких печер та ін. матеріали, які нині зберігаються в кількох київ. музеях та в Держ. Ермітажі в м.*Санкт-Петербург.* Т-во піклувалося збереженням пам'яток музейного значення і в ін. регіонах України, висунуло пропозицію створення єпархіального церк. музею з метою збереження церк. старожитностей, якими володіли укр. храми та монастирі.

Т-во виступило засн. *Київської губернської вченої архівної комісії* і розробило науково-теор. засади її діяльності (праці І.*Каманіна*), крайового архіву та Археол. інституту в Києві (див. *Археологічні інститути*) для підготовки фахівців архів. справи (відкритий 1918).

З формуванням рад. системи держ. пам'яткоохоронних органів існуючі на той час громад. структури припинили своє існування. 1919 частину найцінніших археол. знахідок із музею т-ва передано *Київському художньо-промисловому і науковому музею.* 1920 музейні та бібліотечні колекції т-ва прийняло *Українське наукове товариство в Києві*, воно також запросило членів т-ва охорони пам'яток до розбирання колекцій, залишити за колекціями надані їм імена й прізвища збирачів та доброчинців. У рад. час багато колиш. членів т-ва брало діяльну участь у пам'яткоохоронній, музейній та архівній роботі.

Літ.: Устав Киевского общества охраны памятников старины и искусства. К., 1910; *Каманин И.* Записка об учреждении в Киеве Ученой архивной комиссии. «Военно-исторический вестник», 1912, № 1; *Його ж.* Зверинецкие пещеры в Киеве (их древность и святость). К., 1914; *Гирич І.* Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва. «Пам'ятки України», 1988, № 3; *Григор'єва Т., Денисенко Г.* З історії збереження історико-культурної спадщини України: діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва. В кн.: Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія», т. 3: Історія. К., 1993; *Воронцова О.А.* Дослідження та відродження середньовічної пам'ятки історії та культури України — Звіринецького печерного комплексу у Києві: Автореферат дисертації на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук. К., 1996.

Л.Д. Федорова.

КИ́ЇВСЬКЕ ТОВАРИ́СТВО «ПРОСВІ́ТА» І́МЕНІ ТАРА́СА ШЕВЧЕ́НКА — громад. орг-ція, що діяла на тер. *Київської губернії* 1906—10, 1917—20. Зареєстрована 26 трав. 1906.

Засновниками товариства були Б.*Грінченко*, М.*Грінченко*, Г.Коваленко, В.Козловський, Ф.*Красицький*, М.В.*Лисенко*, Ф.*Матушевський*, М.Павловський, М.Синицький, М.*Старицька.*

25 черв. 1906 на заг. зборах до Ради т-ва обрано: Б.Грінченка (головою), В.*Дурдуківського* (скарбником), С.О.*Єфремова*, Л.Косач (Леся *Українка*) (товариш голови), О.Косач (Олена *Пчілка*), М.*Левицького*, В.Степанківського, С.*Шемета* (тимчасово секретарем). 23 серп. секретарем т-ва став А.*Яковлів*, 30 листоп. — Д.*Дорошенко.*

У квіт. 1907 обрано новий склад Ради т-ва: Б.Грінченко (голова), Д.Дорошенко (секретар; від 10 квіт. ці обов'язки виконував В.Страшкевич, від 8 черв. — М.Синицький, від 7 жовт. — В.Дурдуківський), Д. Дурдуківський (скарбник; після 8 черв.. його обов'язки виконував В.Цимбал), Л.Косач, О.Косач, В.Орловський (товариш голови), М.Синицький, В.Страшкевич.

Т-во зверталося до ради ун-ту св. Володимира з проханням утворити каф-ру з укр. мовою викладання (1906), до укр. фракції Держ. думи (див. *Державна дума Російської імперії, Українська думська громада*) з пропозицією винести на обговорення питання про викладання укр. мовою в школах (1907).

При т-ві спочатку діяли 4 комісії: видавнича, бібліотечна, артистична, шкільно-лекційна. Члени орг-ції могли працювати у кількох комісіях. 26 листоп. 1906 засновано музейну комісію, яка займалася впорядкуванням колекцій т-ва та дбала про їх зростання. Орг-ція отримала в дарунок чимало музейних експонатів. І.Зборовський із с. Яланець (нині село Томашпільського р-ну Він. обл.) подарував «Просвіті» свою колекцію з етногр. й археол. надбань.

Видавнича комісія (9 членів) «Просвіти» вперше зібралася 25 серпня 1906. Її головою став Б.Грінченко, секретарем — В.*Чеховський* (від 22 верес. 1906 — П.Єфремов). Діяла також календарна підкомісія, до якої належали: В.Дурдуківський, М.Левицький, М.Павловський, В.*Страшкевич.* Підкомісія упорядковувала і видавала календарі т-ва. Свої видання орг-ція розсилала всім членам, певним інституціям, редакціям укр. періодичних видань. Т-во, за підрахунками Н.Копиленко, 1906—10 випустило 36 видань у 173 760 примірниках. 1907 для ведення видавничих справ було засновано чотири спец. фонди: фонд ім. Б.Грінченка, фонд ім. М.Драгоманова, фонд ім. К.Прокоповича, фонд Леоніда Жебуньова. Чл. т-ва А.*Кримський* подарував «Просвіті» право на продаж першого видання своєї «Української граматики».

11 верес. 1906 відбулось перше засідання бібліотечної комісії (20 членів). Головою комісії стала О.Косач, секретарем — В.Нікітін, від груд. 1906 — голова В.Веселовська, секретар — О.Корчевський. Бібліотека т-ва 1906 налічувала понад 2700 томів, найповнішим був від. українознавства. Свою б-ку (1500 томів) товариству пожертвував К.Паньківський.

Артистична комісія складалася з 22 членів, її головою стала Л.Косач, секретарем — О.Дуда-Дудинський. Протягом 1906—10 комісія організувала 25 літ.-муз. вечорів, присвячених творчості М.*Драгоманова*, М.*Коцюбинського*, А.Кримського, П.*Куліша*, М.*Старицького*, І.*Франка*, Т.*Шевченка.* Поставлено декілька вистав, утворено хор.

До шкільно-лекційної комісії входило 15 осіб. Головою був О.Волошинов, секретарем — С.*Веселовський.* Комісія обстоювала питання відкриття укр. нар. школи, видання підручників для серед. шк., розробки для них термінології. Рада уклала проект серії лекцій з історії укр. літ. Лекторами т-ва були Ф.Лук'янов, Ф.Матушевський, Л.*Старицька-Черняхівська*, І.*Стешенко*, П.Холодний, О.Черняхівський. За 4 роки т-во організувало 81 лекцію, 20 читань худож. творів для дорослих, 10 читань для дітей. У груд. 1908 почала діяти діапозитивна підкомісія, яка займалася виготовленням діапозитивів до лекцій (1909 їх виготовлено 38), залученням художників до ілюстрування нар. оповідань. З листоп. 1909 діяла пед. підкомісія (голова — С.*Русова*, секретар — З.Мірна). Підкомісія виступила засновницею укр. дитячого садочка для дітей 1-го—7-ми років.

Київ. «Просвіта» у 1906 налічувала 278 осіб, у 1909 — 625 чл. т-ва (протягом 1906—09 — 726 чл.). Почесними членами т-ва стали В.*Антонович*, Б.Грінченко, М.*Сумцов.*

«Просвіта» зайнялася збором коштів на пам'ятник Т.*Шевченкові.* На січ. 1909 було зібрано для цього 1000 *рублів.*

1910 на підставі постанови Київ. губернського присутствія припинено функціонування Київ. «Просвіти».

Т-во відновило свою діяльність лише 4 квіт. 1917. Створено агітаційну, лекційну, видавничу, бібліотечну, орг., театральну, фінансову комісії. На заг. зборах 14 трав. 1917 обрано Раду т-ва та затверджено план роботи комісій. З ініціативи т-ва в Києві 20—23 верес. 1917 був скликаний 1-й Всеукр. з'їзд «Просвіти», а 3—5 листоп. 1918 — 2-й Всеукр. з'їзд «Просвіти». У серп. 1917 за участі т-ва розроблено програму діяльності органів освіти в Україні.

Видавнича комісія у квіт. 1917 перевидала твори М.Драгоманова, М.Загірної, Марка *Вовчка*, П.*Капельгородського.*

У верес. 1917 на кошти т-ва відкрито 3-тю Укр. г-зію у складі підготовчого та початкових (1—3-го) класів, до яких прийняли 100 учнів. 4-та Укр. г-зія, до якої зарахували 102 учні, була відкрита «Просвітою» у передмісті Шулявка. У верес. 1918 за кошти київ. орг-ції відкрито ще 2 укр. г-зії. Голова т-ва О.*Лотоцький* брав участь у комісії з упорядкування могили Т.Шевченка у *Каневі.*

У жовтні 1918 Рада Київ. «Просвіти» звернулася до гетьмана П.*Скоропадського* з меморандумом, в якому йшлося про велику небезпеку від затвердження рос. мови як держ. Гетьман погодився зі змістом документа і запропонував Раді т-ва представити йому проект закону про держ. мову в Україні.

На черв. 1919 до складу Київ. «Просвіти» входило 530 чл. У черв.—лип. 1919 було надруковано 10 тис. примірників вид. «Шевченкова могила». Музейна комісія нагромадила матеріал з археол. та етногр. цінностей, його було передано міськ. музею. Б-ка т-ва влітку 1919 мала 16 відділів та налічувала до 6,5 тис. книг. 22 верес. 1919 відкрився дитячий садочок. У листоп. 1919 орг-ція підготувала цикл публічних лекцій з історії укр. мови, літ., історії м. Київ, географії України, але здійснити ці плани не вдалося. Із встановленням рад. влади було реквізовано будинок, де містилася «Просвіта», 27 лют. 1920 націоналізовано дитячий садочок т-ва, невдовзі — припинено діяльність орг-ції. (Див. також *Просвіти.*)

Дж.: Звідомлення Товариства «Просвіта» у Київі, заснованого в пам'ять Т.Шевченка, за 1906 рік. К., 1907; Звідомлення Товариства «Просвіта» у Київі, заснованого в пам'ять Т. Шевченка, за 1907 рік. К., 1908; Звідомлення Товариства «Просвіта» у Київі, заснованого в пам'ять Т. Шевченка, за 1908 рік. К., 1909; Звідомлення Товариства «Просвіта» у Київі, заснованого в пам'ять Т. Шевченка, за 1909 рік. К., 1910.

Літ.: *Копиленко Н.* Київська «Просвіта» (1906—1910). «Дивослово», 1994, № 1; *Масюк С.* Культурно-освітня діяльність «Просвіти» (березень 1917—1920 рік). «Вісник Київського університету імені Т. Шевченка. Історія». 1996, вип. 34.

О.В. Малюта.

КИЇВСЬКЕ ТОВАРИСТВО СТАРОЖИТНОСТЕЙ І МИСТЕЦТВ. Утворене у квіт. 1897 на основі Т-ва заохочення мист-в і к-ту та комісії із заснування міськ. музею при Київ., Подільському та Волин. ген.-губернаторові. Ставило за мету збирання пам'яток старовини і мист-ва України, заснування нац. музею, здійснення на базі його колекцій наук., культ.-просвітницької діяльності. У складі т-ва впродовж його існування працювало бл. 150 чл. Серед них — учені, педагоги, краєзнавці, музейні працівники: В.*Антонович*, М.*Біляшівський*, К.*Болсуновський*, М.*Василенко*, С.*Голубєв*, В.*Данилевич*, Л.*Добровольський*, Д.*Дорошенко*, В.*Іконников*, І.*Каманін*, І.*Линниченко*, А.*Лобода*, В.*Ляскоронський*, О.*Левицький*, І.*Огієнко*, Г.*Павлуцький*, В.*Перетц*, М.*Петров*, Н.*Полонська-Василенко*, Ф.*Титов*, В.*Хвойка*, Д.*Щербаківський*, В.*Щербина*, архітектори В.*Ніколаєв,* Г.*Шлейфер*, видавець В.*Кульженко*, підприємці й меценати В.*Симиренко*, родини *Бродських*, *Гудимів-Левковичів*, *Терещенків* та багато ін. До 1902 правління т-ва очолювала графиня М.Мусіна-Пушкіна, 1902—17 — колекціонер, меценат Б.Ханенко (див. *Ханенки Богдан* і *Варвара*; 1909 правління замінено к-том). 1917 почесними чл. к-ту було обрано М.*Грушевського* і О.*Новицького.* Т-во та його розпорядчі органи вирішували фінансові справи, питання поповнення музейного зібр., влаштування виставок, організувало конкурс на кращий проект будівлі музею (споруджений 1899, того ж року з нагоди 11-го Археол. з'їзду в *Києві* (див. *Археологічні з'їзди*) відкрило першу експозицію Музею старожитностей і мист-в, від 1904 — *Київський художньо-промисловий і науковий музей*). У лют. 1912 рішенням к-ту створено комісію від. «Старий Київ», яка багато зробила для збирання й дослідження джерел з історії Києва, відкриття та поповнення відповідного розділу експозиції музею, розробляння нових форм і напрямів краєзнавчої діяльності. Головами комісії були В.Данилевич (до груд. 1913) і В.Іконников, незмінним секретарем — Д.Щербаківський. Після саморозпуску т-ва в серп. 1918 його майно та музей, згідно зі статутом, перейшли у власність *Української Держави.*

Дж.: ДАК, ф. 304, оп. 1, спр. 1, 26, 27; Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського Національної академії наук України, ф. 241, спр. 4—12; Науковий архів Національного художнього музею України, оп. 1, спр. 39; Централь-

ний державний архів-музей літератури і мистецтв України, ф. 648, оп. 1, спр. 1, 4, 19; Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 442, оп. 638, спр. 456; Оп. 658, спр. 1.

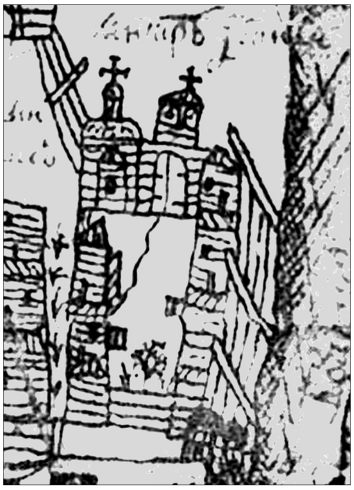
Літ.: Устав Киевского общества древностей и искусств. К., 1903; *Біляшівський М.* Наші національні скарби. К., 1918.

Л.Д. Федорова.

КИЇВСЬКИЙ БРА́ТСЬКИЙ БОГОЯ́ВЛЕНСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — чол. правосл. монастир, заснований 1615 *Київським братством.* Розміщувався на *Подолі*, на ділянці, яку Є.*Гулевичівна* подарувала братству для влаштування школи, шпиталю (богадільні) та монастиря. Ігумен монастиря був одночасно ректором школи (згодом колегіуму, а потім акад.; див. *Києво-Могилянська академія*). Першим ігуменом став Ісайя (*Копинський*), *ктитором* — гетьман П.*Конашевич-Сагайдачний.* 1620 єрусалимський патріарх Теофан III (див. *Теофана III місія в Україні 1620*) благословив Братство і надав монастиреві статус *ставропігії* (цей статус був утрачений за митрополита Петра (*Могили*)). В академії вищі адм. посади обіймали лише ченці монастиря, тоді як викладачами могли бути й світські особи. Від 1731 ігумени монастиря мали сан *архімандрита.* Під час *секуляризації* 1786 монастир закрили, але вже 1799 відновили й укомплектували штатом *Гамаліївського Пустинно-Харлампіївського монастиря*, який перед тим згорів. 1817 припинила діяльність Київ. акад., і через два роки на її місці постала *Київська духовна академія*, яка перебувала в такому ж тісному зв'язку з монастирем, як і її попередниця. Від 1877 монастирем управляв вікарний єпископ Канівський (останнім управителем 1914—33 був єпископ, потім архієпископ Василій (Богдашевський)). Духовна акад. остаточно припинила свою діяльність на поч. 1920. Чернецьку громаду ліквідували на поч. 1930-х рр. Тривалий час у монастирських спорудах містилися Київ. вище військ.-політ. мор. уч-ще, філія Центр. наук. б-ки АН УРСР, лікарня. Від 1991 тут діє Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія».

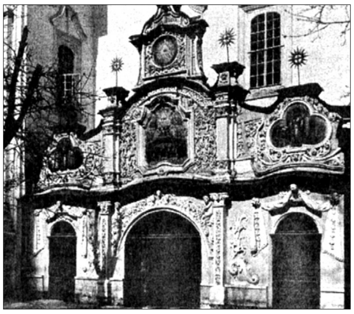
Київська академія і Братський Богоявленський монастир. Дереворит Ковдена з малюнка М. Соколова. 1869.

Київський Братський Богоявленський монастир. Фрагмент з плану Києва І. Ушакова. 1693—1695.

Київський Братський Богоявленський собор. Західний фасад. Фото кінця 19 — початку 20 ст.

Київський Братський Богоявленський собор. Західний притвор. Фото початку 20 ст.

Спочатку всі монастирські будови, в т. ч. п'ятиверхий Богоявленський собор (1620), були дерев'яними. Першими мурованими спорудами стали Борисоглібська церква при трапезній палаті (1631, неодноразово перебудовувалася, після 1811 — Святодухівська церква) та поварня (час спорудження та початкове призначення дискусійні). Наприкінці 17—18 ст. було споруджено кілька мурованих будівель у стилі *бароко*: Богоявленський собор (на місці дерев'яного, 1690—93, архіт. Осип Старцев), академічний корпус (1703—04; у 1732—40 за проектом Й.-Г.*Шеделя* надбудовано другий поверх з Благовіщенською церквою), дзвіницю (1756—58, 1796—98), будинок архімандрита (1781). Після пожежі 1811, під час реконструкції монастирського подвір'я під кер-вом А.*Меленського* до цих споруд додалися будівлі в стилі ампір: кілька корпусів келій, проскурня, новий академічний корпус (1822—25), корпус крамниць. Ансамбль зазнав великих втрат унаслідок руйнування Богоявленського собору (1935) та дзвіниці (1930-ті рр.).

Літ.: *Мухин Н.* Киево-Братский училищный монастырь: Исторический очерк. К., 1893; *Тітов Хв.* Стара

вища освіта в Київській Україні XVI — поч. XIX ст. К., 1924; *Горбенко Є. та ін.* Братський Богоявленський монастир і Київська академія. В кн.: Звід пам'яток історії та культури України. Київ, кн. 1, ч. 1. К., 1999; *Реутов А.* Братський монастир. У вид.: Храми Києва (енциклопедія на компакт-диску). К., 2001; *Кілессо Т.* Братський Богоявленський монастир і Києво-Могилянська академія. К., 2002.

Д.Я. Вортман.

Свого часу в церквах монастиря зберігалися давня ікона св. Миколая Чудотворця (з 1632) та чудотворна братська ікона Божої Матері (з 1662), у ризниці — стародруки, напрестольні та ручні хрести (зокрема дарунки митрополита Петра (Могили) та гетьмана П.Конашевича-Сагайдачного), срібний потир (дарунок ігумені *Київського Свято-Вознесенського монастиря* Марії Магдалени, матері І.*Мазепи*). На тер. монастиря поховано П.Конашевича-Сагайдачного, мандрівника й письменника В.*Григоровича-Барського*.

Літ.: *Зверинский В.В.* Материал для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи, т. 1. СПб., 1890; *Денисов Л.И.* Православные монастыри Российской империи. М., 1908; *Геврик Т.* Втрачені архітектурні пам'ятки Києва. Нью-Йорк, 1987.

С.І. Білокінь.

КИЇВСЬКИЙ ВІДДІЛ ІМПЕРАТОРСЬКОГО РОСІЙСЬКОГО ВОЄННО-ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА. (Київський відділ ІРВІТ). Заснований у жовт. 1908. Ставив за мету: дослідження в галузі воєнної історії; поширення воєнно-істор. знань; сприяння упорядкуванню архівів, збереженню, відновленню й спорудженню пам'ятників, проведенню археол. досліджень; заснування спеціалізованих музеїв і б-к тощо. Відділ поширював свою діяльність на тер. *Київського військового округу*, до якого входили Київ., Подільська, Волин., Полтав., Харківська, Черніг. і Курська губернії й Хотинський пов. Бессарабської губернії. Перший голова — Київ., Подільський та Волин. генерал-губернатор В.*Сухомлинов*, з груд. 1908 — команд. військами Київ. військ. округу М.*Іванов*, попечитель музею — Київ., Подільський і Волин. генерал-губернатор Ф.Трепов, товариші голови — проф. Київ. ун-ту В.*Іконников*, нач. штабу Київського військ. округу М.*Алексєєв* (1908—12), секретар відділу — старший ад'ютант Окружного штабу Київ. військ. округу Б.Стеллецький (1908—11), пізніше — ад'ютант генерал-губернатора С.Крейтон. Керівні органи — рада і розпорядчий к-т. До складу ради входили вчені, військові, культурно-громад. діячі: окружний ген.-квартирмейстер штабу Київ. військ. округу В.Драгомиров, нач. 42-ї піх. д-зії М.Єпанчин, проф. Київ. духовної академії В.*Завітневич*, проф. Київського ун-ту Ю.*Кулаковський*, проф. Ніжин. історико-філол. ін-ту В.*Ляскоронський*, нач. Київ. окружного артилер. складу Д.Меньшов, нач. військ. сполучень Київського військового округу М.Ходорович, нач. Київ. окружного інженерного управління Київ. військ. округу ген.-лейтенант К.Холостов.

Основна робота Київського відділу ІРВІТ зосереджувалася в комісіях: архівній та бібліотечній (голова В.Іконников), музейній (В.Драгомиров), будівельній (К.Холостов), ревізійній (К.Новогребельський), редакційній (М.Ходорович, з липня 1911 — М.Наркевич), зйомок і знімків (нач. Управління Київ. військ. топографічної зйомки Ю.Шмідт, з 1910 — нач. 33-ї піх. д-зії О. Зегелов).

Значну роботу з виявлення, реєстрації, аналізу й упорядкування військ. архівів здійснила архівна комісія, вона зібрала чимало документальних матеріалів 15—19 ст. (серед них — універсали гетьманів І.*Самойловича* та І.*Скоропадського*), започаткувавши перший в Україні воєнно-істор. архів. У ньому зосереджувалися документи окремих архівів військ. штабів і управлінь Київ. військ. округу, а також документи, що стосувалися історії воєнної та військ. справи в Україні. Значну роль у її роботі відіграли: у розробці теор. і практичних питань військ. архів. справи — чл. від. І.*Каманін*; у комплектуванні колекцій писемних пам'яток — Д. Меньшов і ад'ютант командувача військ Київ. військ. округу штаб-ротмістр М. Бакулін. Архівна комісія збирала відомості про всі архівні збірки, цінні воєнно-істор. документи держ., громад. та приватної власності, проводила роботу з поліпшення постановки архів. справи в Київ. військ. окрузі. Члени комісії опублікували низку документів з архіву від. та збірок писемних пам'яток.

Музейна комісія розробила концепцію музею т-ва, яка була першою спробою відобразити музейними засобами воєн. та військ. історію України. У груд. 1910 у будинку *Київського художньо-промислового і наукового музею* було відкрито *Київський воєнно-історичний музей*.

1910—14 Київ. від. ІРВІТ фінансував археол. роботи з дослідження давньорус. пам'яток у с. Білгородка (нині село Києво-Святошинського р-ну), якими керував В.*Хвойка*; а також брав участь у розкопках у Китаєві (пд. форпост стародавнього Києва) і співпрацював з археологами Імператорської археологічної комісії та *Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва*, які досліджували пам'ятки воєнно-істор. значення (виконував для них топографічні та інженерні плани). Важливим напрямком діяльності членів від. була робота з охорони нерухомих пам'яток воєн. та військ. історії. Було започатковано вивчення київ. військ. некрополя, члени від. брали участь у визначенні місця, де відбулася *Берестецька битва 1651*, та закладці у с. Пляшева (нині село Радивилівського р-ну Рівнен. обл.) пам'ятника (з 1991 Свято-Георгіївський храм-усипальниця у складі Історико-культ. заповідника *«Поле Берестецької битви»*); виявляли й фіксували об'єкти історико-культ. спадщини (у т. ч. виїздили на місця), складали кошториси ремонтно-реставраційних робіт, листувалися з місц. адміністративними установами та з власниками пам'яток щодо їх обстеження й збереження; досліджували фортифікаційні споруди 14—16 ст., зокрема Судової (Замкової) гори в м. *Острог*, замку 2-ї пол. 15 ст. в с. *Клевань*. Було розроблено та розіслано на місця опитувальні листки з метою збирання інформації про рухомі та нерухомі пам'ятки краю.

Одним із програмних завдань Київ. від. ІРВІТ було зведення

пам'ятників монументального мист-ва, присвячених видатним військ. діячам та істор. подіям. Було розроблено проект спорудження комплексу пам'ятників під назвою «Історичний шлях», перший з яких — пам'ятник св. княгині *Ользі* було відкрито 4 верес. 1911 (у рад. час знищений, 1996 відновлений з ін. матеріалу). 1914 на кошти, зібрані відділом, на пл. Никольській (нині — пл. Арсенальна) встановлено пам'ятник І.*Іскрі* і В. *Кочубею* (1919 скульптури знято, на постаменті встановлено гармату).

1909—14 ред. комісія видавала: журнал з воєн. історії «Военно-исторический вестник» (загалом було видрукувано 25 вип.), окремі брошури, відбитки з часопису наук.-популярних праць членів відділу, картографічний матеріал, пам'ятні записки для екскурсій та ін. друковану продукцію.

Кількість членів відділу не була постійною, загалом у його діяльності брали участь у різний час понад 610 осіб. Переважну більшість членів складали військові, членами від. були відомі вчені, культ.-громад. діячі. Серед них — дир. Київ. контори Держ. банку Г.Афанасьєв, дир. Київ. художньо-пром. і наук. музею М.*Біляшівський*, голова Імператорської археол. комісії граф О.Бобринський, нумізмат К.*Болсуновський*, київ. губернатор О.Гірс, ген. штабу М.Духонін, мистецтвознавці Г.*Павлуцький* і А.*Прахов*, історики Ю.Кулаковський, А.*Стороженко* і М.*Стороженко*, археолог В.Хвойка, ректор Київ. ун-ту М.Цитович, професори Київ. духовної акад. М.*Петров* і Ф.*Титов*, лікар І.*Сікорський*, підприємець і колекціонер Б.Ханенко (див. *Ханенки Богдан і Варвара*), архітектори П.Голландський та Є.Єрмаков й ін.

З початком *Першої світової війни* діяльність від. майже припинилася, 1917 музейні колекції та рештки архіву перейшли у власність укр. влади, у рад. час їх було розподілено між різними установами.

Літ.: «Военно-исторический вестник». 1909—1914; *Климова К.І.* Військові архіви в Україні. Проект організації воєнно-історичного архіву Київського військового округу. В кн.: Нариси історії архівної справи в Україні. К., 2002; *Федорова Л.Д.* Київське воєнно-історичне товариство в пам'яткоохоронному і краєзнавчому русі Наддніпрянської України початку 20 ст. К., 2005.

Л.Д. Федорова.

КИЇВСЬКИЙ ВІЙСЬКÓВИЙ ÓКРУГ (КВО). **1. Від 1862 до 1917.** Ств. 1862 на тер. *Київської губернії*, *Волинської губернії* та *Подільської губернії* (без Балтського пов.). 1869 Хотинський пов. Бессарабської обл. з *Одеського військового округу* був переданий у КВО. 1888 у зв'язку з ліквідацією *Харківського військового округу* КВО був поширений також на тер. *Харківської губернії*, *Чернігівської губернії*, *Полтавської губернії* та *Курської губернії*. Дніпро розділяв округ на 2 ч. — сх. і зх. Пд. частина зх. половини КВО включала частину Пд.-Зх. театру військ. дій на прикордонні з австрійс. кордоном. На сх. половині військ. дії не планувалися, але разом із задніпровськими губерніями ця тер. була базою всієї зх. прикордонної смуги. На 15 серп. 1896 у КВО було 166 батальйонів, 73 ескадрони, 48 сотень, 434 одиниці техніки, 24 комендатури, 2 шпиталі, 5 лазаретів та ін. Тер. КВО перетинали залізниці: *Київ*—Козятин (нині місто Він. обл.) —*Здолбунів*—*Ковель*; Київ—*Сарни*—Ковель—Брест-Литовськ (нині м. Брест, Білорусь); шосейна дорога — Київ—*Житомир*—*Рівне*—Брест-Литовськ з короткими відгалуженнями в р-ні Рівного і Луцька в напрямку кордону. КВО розділявся також на 3 прикордонні райони — Пн., Пд. і Придніпровський. 1907 із складу КВО до Варшавського військ. округу відійшов Володимиро-Волинський пов. разом з повітовим містом і Ковельський пов. Волин. губ.

Головнокоманд. КВО від 1889 був М.*Драгомиров* — військ. теоретик і провідний педагог, ген. від інфантерії від 1891. 1898 він стає також київ., подільським і волин. ген.-губернатором. Його система військ. навчання справила великий вплив на бойову підготовку військ. Проте 1902 М.Драгомиров був позбавлений царської милості, а його система не отримала заг. поширення. 1917 КВО був ліквідований.

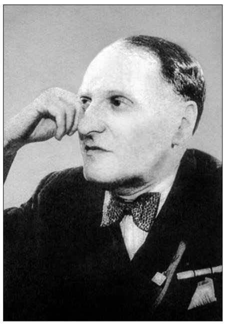
Літ.: Россия. Генштаб. Киевский военный округ. К., 1896; Столетие военного министерства. Исторический очерк, 1802—1902, т. 1. СПб., 1902; Военная энциклопедия, т. 12. СПб., 1913; *Зайончковский П.А.* Самодержавие и русская армия на рубеже XIX—XX столетий. М., 1973.

О.Є. Маркова.

2. Від 1919. Заснований згідно з наказом наркома з військ. справ УСРР від 12 берез. 1919 на тер. Київ. і Черніг., а пізніше Подільської, Волин. губерній, *Херсонської губернії* і *Одеської губернії*. Гол. завданням КВО було проведення мобілізації укр. нас., формування нових частин РСЧА (див. *Радянська армія*) та навчання особового складу військ. справі. Управління округу знаходилося в Києві. Після падіння рад. влади в Україні 23 серп. 1919 КВО було розформовано. Відновлений РВР Республіки 23 січ. 1920 на тер. Київ., Черніг., Подільської, Волин. і Херсон. губерній. Займався мобілізацією резервів до Червоної армії, яка в цей час воювала з Польщею та *Армією Української Народної Республіки*, а також боровся з повстанським рухом в Україні (див. *Повстанський рух в Україні 1918—1922*). У груд. 1920 управління КВО об'єднано з управлінням Пд.-Зх. округу. До округу було включено тер. Полтав. і *Кременчуцької губерній*. У квіт. 1922 КВО було ліквідовано, а його командуючому підпорядковані *Збройні Сили України* і *Криму* (ЗСУіК). Пізніше ЗСУіК було переформовано в Пд.-Зх. округ, який у червні 1922 був перейм. в *Український військовий округ* (УВО). Знову відновлений 1935 після поділу УВО. Постановою Гол. військ. ради РСЧА від 26 лип. 1938 перетворений на Київ. особливий військ. округ (КОВО). Сформовані на базі КОВО чотири армійські групи надалі перетворені в *П'яту армію*, *Шосту армію*, *Дванадцяту армію* та армійську кавалерійс. групу. У вересні 1939 на базі управління КОВО було створено *Український фронт*, війська якого брали участь у *радянсько-польській війні 1939*. Кілька частин і з'єднань КОВО брали участь у *радянсько-фінляндській війні 1939—1940*, поході РСЧА в *Бессарабію* та *Буковину Північну* 1940. З початком *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* на базі КОВО створено *Південно-Захід‑*

Колекції Київського воєнно-історичного музею на площі перед Маріїнським палацом. 23 червня 1918.

Б.І. Вершилов, художній керівник Київського державного єврейського театру.

ний фронт. 10 верес. 1941 управління КОВО було розформоване, відновлене як управління КВО 15 жовт. 1943. Війська округу відзначилися в боротьбі проти гітлерівських загарбників, їх також активно використовував комуніст. режим для придушення повстанського руху в зх. регіонах України. Надалі тер. КВО постійно змінювалася, 1977 вона охоплювала Ворошиловградську (нині Луган.), Дніпроп., Донец., Київ., Кіровогр., Полтав., Сум., Харків., Черкас. та Черніг. області УРСР. Управління КВО — у м. Київ. Після розвалу *СРСР* війська КВО підпорядковані Головнокоманд. ЗС України. На базі КВО, *Одеського військового округу*, *Прикарпатського військового округу* та сил *Чорноморського флоту* відбулася розбудова Збройних Сил України.

Літ.: Киевский Краснознаменный. История Краснознаменного Киевского военного округа. 1919—1972. М., 1974.

Л.В. Гриневич.

КИЇ́ВСЬКИЙ ВОЄ́ННО-ІСТОРИ́ЧНИЙ МУЗЕ́Й. Відкрився 28 груд. 1910 у перебудованому підвальному приміщенні *Київського художньо-промислового і наукового музею* (сучасна вул. М.Грушевського, 6). Ств. *Київським відділом Імператорського Російського воєнно-історичного товариства*, перебував у віданні його музейної комісії, яку очолював нач. штабу *Київського військового округу* (КВО) ген.-лейтенант В.Драгомиров. Зібрання музею складалося з колекцій зброї, озброєння, обмундирування, форменого одягу, нагород, знаків, прапорів, регалій, нумізматики, портретів військових, меморіальних комплексів, живопису й малюнків, відповідних профілеві музею, тощо. За тематикою збірки й експозиція музею були поділені на 13 розділів, які висвітлювали історію військ. і воєнної справи на тер. України від раннього періоду кам'яного віку — *палеоліту* до часів діяльності КВО і самого т-ва. Спец. розділи було присвячено княжій, польс.-литов., козац.-гетьман. добі. Хранитель музею — полк. С.Крейтон, ад'ютант Київ., Подільського і Волин. генерал-губернатора. Значну роль у створенні й розбудові музею відіграли Б.Адамович, О.*Бобринський*, С.Бодилевський, К.*Болсуновський*, В.*Завитневич*, В.*Іконников*, Ю.*Кулаковський*, В.*Ляскоронський*, Д.Меньшов, С.Могилевцев, Б.Стеллецький, Ф.Трепов, Б.*Ханенко*, В.*Хвойка*, Й.Хойновський та ін. військ., громад. діячі, вчені, меценати, діячі к-ри. У квіт. 1917 — черв. 1918 збірки музею містилися в Маріїнському палаці, звідки їх було викинуто просто неба, де частина колекції загинула або була розкрадена, рештки перенесено до Генштабу, але відновлення діяльності музею не відбулося.

Дж.: Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 1196, оп. 1, спр. 8, 52—61, 142, 189.

Літ.: *Климова К.І.* Злигодні «умундированої» Кліо. «Старожитності», 1995, ч. 3—4; *Її ж.* Воєнно-музейна справа в Україні на початку 20 ст. (До проблеми розробки концепції Київського воєнно-історичного музею). В кн.: Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи. Матеріали ювілейної міжнародної науково-практичної конференції. К., 1999; *Федорова Л.* Київське воєнно-історичне товариство в пам'яткоохоронному і краєзнавчому русі Наддніпрянської України початку 20 ст. К., 2005.

Л.Д. Федорова.

КИЇ́ВСЬКИЙ ГУБЕ́РНСЬКИЙ КООПЕРАТИ́ВНИЙ З'ЇЗД. Відбувся 27—29 (14—16) берез. 1917 у приміщенні Пед. музею. З'їзд, на який прибули кооп. діячі з ін. губерній України, перетворився на першу багатолюдну маніфестацію укр. нац. сил. Почесним головою обрано М.*Грушевського*, який не раз виступав на з'їзді, головою — Х.*Барановського*, секретарем — П.*Христюка.* Всі постанови з'їзду мали виразний нац. характер. У резолюції про майбутній політ. устрій делегати записали: «...Тільки демократична федеративна республіка в Росії з національно-територіальною автономією України і з повагою до прав національних меншин забезпечить права українського народу». З'їзд висловився за підтримку *Тимчасового уряду*, організацію нар. влади на місцях, запропонував замінити поліцію нар. міліцією. Делегати зажадали негайного впровадження укр. мови у школі, суді, церкві, в усіх громад. і урядових інституціях, звернулися до Тимчасового уряду з проханням про звільнення полонених на фронтах *Першої світової війни* галичан. 29(16) берез. — в останній день роботи з'їзду — в Києві відбулося «Свято свободи» — масова маніфестація, в якій окремою колоною під синьо-жовтими прапорами взяли участь укр. організації.

Літ.: Українізація кооперативів. З'їзд у Харкові. З'їзд у Києві. «Рідне слово». Х., 1917, 1 квіт.; 1917-й год на Киевщине. Хроника событий. Б/м, 1928; *Дорошенко Д.* Історія України. 1917—1923 рр., т. 1. Ужгород, 1932.

А.П. Гриценко.

КИЇ́ВСЬКИЙ ДЕРЖА́ВНИЙ ЄВРЕ́ЙСЬКИЙ ТЕА́ТР. Ств. за рішенням Київ. окружного виконкому від 6 листоп. 1929 на базі театру «Кунст-Вінкл» і Київ. єврейс. театру. Спектаклі проходили у приміщеннях колиш. Інтимного театру і театру «Пел-Мел». Поряд з Харків. і Одес. єврейс. театрами був провідним єврейс. театральним колективом *СРСР.* Театром керували: З.Він (1929—30), Б.Вершилов (1930—36), Н.Лойтер (1937—39), М.Гольдблат (засл. арт. РРФСР, 1940—50). В театрі працювали і співробітничали з ним постановники та режисери: Ї.Дехтяр, Л.Литвинов, Л.Рахманов, А.Рубінштейн, О.Сумароков, балетмейстери — Г.Вайсман, Б.Таїров та ін.; художники

Афіша Київського державного єврейського театру. 1944.

Н.Альтман, Л.Альшиць, В.Борисовець, М.Драк, В.Шкляєв та ін.; композитори — К.Компанієць, М.Мільнер, О.Сандлер, І.Шейнін, С.Штейнберт, І.Цесін, Я.Ямпольський та ін. У складі трупи: засл. артисти УРСР: А.Сонц, Л.Калманович, Н.Вайсман, Д.Жаботинський; артисти: І.Він, Є.Дінор, Я.Шехтман, М.Теплицький та ін. В репертуарі — п'єси єврейс. дорад., рад. авторів, класичні: А.Гольдфадена, *Шолом-Алейхема*, Максима *Горького*, О.Островського, В.Шекспіра, Г.Ібсена, також А.Вев'єрка, Я.Гордіна, М.Даніеля, Ш.Дайкселя, Н.Зархі, Л.Резніка, П.Маркіша, М.Погодіна, Д.Деля, С.Галкіна та ін.

Театр щорічно виїжджав на гастролі до ін. міст УСРР, Білорус. СРР, РСФРР. Проводились глядацькі конф., семінари кер. драмгуртків. Театр шефствував над пром. підпр-вами, військ. частинами. 1934 Харків. єврейс. театр об'єднався з київ. і переїхав до *Києва.* Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* К.д.є.т. перебував у Казахстані та Середній Азії. Крім міськ. нас., обслуговував колгоспи, шпиталі, навч. заклади, підпр-ва. Для цього підготували спектаклі рос. мовою і кілька програм малих форм. Після повернення з евакуації театр було переведено до м. *Чернівці*, де він став Чернів. держ. єврейс. театром. 1950 театр закрито.

Літ.: *Шнеер А.* Еврейский театр. В кн.: История советского драматического театра, т. 3. М., 1966; *Смирнова Н.* Еврейский театр. Там само, т. 4. М., 1968; *Рибаков М.* На шляху до відродження. «Український театр», 1990, № 4; *Його ж.* Трагедія в житті та на сцені. «Вітчизна», 1991, № 12.

М.О. Рибаков.

КИ́ЇВСЬКИЙ З'ЇЗД КНЯЗІ́В 1223 — зібрання (снем) рус. князів у зв'язку з вторгненням монголів до Пн. Причорномор'я. Відомий з «Повісті про битву на Калці» (див. *Калка, битва на річці 1223*), вміщеної в Іпатіївському (*Галицько-Волинський літопис*) і Лаврентіївському літописних зводах, а також у *Новгородському першому літописі* молодшого зводу. Розгромлені монгол. кіннотою під проводом Джебе і Субедея, що вдерлася до північнопричорномор. степів, половецькі хани (див. *Половці*) попросили допомоги в рус. князів. У з'їзді взяли участь старші рус. князі *Мстислав Романович* київ. і *Мстислав Мстиславич* галицький, а також молодші князі Данило Романович волинський (див. *Данило Галицький*), *Михаїл Всеволодич* черніг., Всеволод Мстиславич київ. та ін., не названі в літописах на ім'я князі. Учасники з'їзду ухвалили рішення: краще зустрітися з ворогом на чужій (половецькій) землі, ніж на своїй, і вирушили назустріч монголам. У квіт. вони з дружинами прийшли до о-ва Варязький (був навпроти впадіння в Дніпро р. Трубіж), де з ними з'єдналася «вся земля Половецкая».

Літ.: *Свердлов М.Б.* К вопросу о летописных источниках «Повести о битве на Калке». «Вестник Ленинградского государственного университета», 1963, № 2. Серия истории, языка и литературы, вып.1; *Романов В.К.* Статья 1224 г. о битве при Калке Ипатьевской летописи. В кн.: Летописи и хроники. 1980 г. М., 1981; Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар. К., 2002.

М.Ф. Котляр.

КИ́ЇВСЬКИЙ КОЛЕ́ГІУМ — див. *Києво-Могилянська академія.*

КИ́ЇВСЬКИЙ КОНТРАКТО́ВИЙ Я́РМАРОК. До 1775 контрактовий *ярмарок* діяв у *Львові.* Сюди під час Різдвяних свят з'їжджалися шляхтичі (див. *Шляхта*) з метою отримання кредиту під заставу маєтку, продажу, закладу в оренду маєтків (див. також *Земельні контракти*), погашення боргів, укладання угод на купівлю-продаж хліба та ін. с.-г. продукції. Ці контракти-угоди мали вирішальне значення в діяльності ярмарку. Після *поділів Польщі 1772, 1793, 1795* контракти було перенесено спочатку в м. *Дубно* (збирав до 30 тис. людей), а 1797 — до *Києва* як центру екон. й культ. життя всього пд.-зх. регіону. Тут ярмарок за часом його проведення отримав додаткову назву — Водохрещенський, а з серед. 19 ст. — Стрітенський. Перші контракти в Києві було укладено 15 січ. 1798 і відтоді ярмарок проводився регулярно. На

Князівський снем (з'їзд). Мініатюра з Радзивіллівського літопису.

Контрактовий дім. Архітектори А. Меленський, В. Гесте. 1815—1817. Фото початку 21 ст.

Київський Контрактовий ярмарок. Фото кінця 19 ст.

К.к.я. прибувало чимало польс. панів та вельмож з діжками золота і срібла, купці й підприємці з різних кінців *Російської імперії*, Пруссії, Франції, Англії, Італії, Данії, Греції та ін. Контрактові угоди укладалися в міськ. магістраті, а від 1811 — у Контрактовому домі на *Подолі.* Гол. предметом контрактів були, як і раніше, заклади, продаж та оренда маєтків. З усіх оборотів контрактового ярмарку, які на поч. 40-х рр. 19 ст. сягали 1,6—1,8 млн *рублів*, 40—60 % припадало на операції з нерухомістю. Перші удари К.к.я. було завдано *польським повстанням 1830—1831* та *польським повстанням 1863—1864*, після яких він уже не міг піднятися до колиш. показників. Газ. «Киевская биржа» повідомляла 1913: «Не чути пожвавлення в операціях з куплі-продажу маєтків... З цукрових заводів з рук у руки перейшов на контрактах лише один».

На К.к.я. здійснювалися також кредитні операції. При проведенні ярмарку в м. Дубно весь кредит зосереджувався в руках кн. А.Понінського, а після — П.*Потоцького.* На поч. 19 ст., після розорення П.Потоцького та ін. банкірських домів, кредитування здійснювали єврейс. банкіри міст *Бердичів* та *Одеса*, які підтримували контакти з великими банками Зх. Європи. Обороти банкірських контор протягом 1836—51 сягали від 1,3 до 2,25 млн руб., з незначним падінням 1839—44. Із зростанням банк. системи у 2-й пол. 19 ст. великого впливу на контрактові операції набув Рос. для зовн. торгівлі банк (1894), який обслуговував цукрову пром-сть.

З контрактами була тісно пов'язана й торгівля, переважно хлібом. У Київ для здійснення гол. хлібних закупівель, проведення розрахунків прибували купці з Пінська, Брест-Литовська (нині м.Брест), Шклова (нині всі міста в Білорусі), Проскурова (нині м. *Хмельницький*), *Старокостянтинова*, *Кременчука* та ін. міст. Київ. ярмарок встановлював ціни на хліб, якими керувалися й на ін. ярмарках. Занепад хлібної торгівлі на К.к.я. розпочався з піднесенням Одеси як потужного центру в зовн. торгівлі хлібом, а залізничне буд-во на пд. від Києва довершило цей процес. Натомість К.к.я. перебрав на себе провідну роль у торгівлі цукром. Суб'єктами К.к.я. від серед. 19 ст. стали директори та службовці з-дів і економій. Із серед. 70-х рр. 19 ст. більшість угод на цукор укладалася через біржу (див. *Київська товарна біржа*), а контракти відмежовувалися від ярмарку. К.к.я. продовжував проводити роздрібну торгівлю, обороти якої поступово падали. 1870—74 було привезено товарів на 2,2 млн, а 1884 — тільки на 565 тис. руб. У лют. 1917 ярмарковий прапор піднімався останній раз. 1923 було зроблено спробу відродити К.к.я., тоді він зібрав 428 учасників, у т. ч. 70 від іноз. фірм. Припинив свою діяльність 1930. 15 берез. 1994 знову відновлено К.к.я. під назвою «Київський міжнародний контрактовий ярмарок».

Літ.: *Кованько П.* Киевские контракты. 1798—1923. «Журнал Киевского губернского экономического совещания», 1923, № 1(19); *Василенко Н.* Киевские контракты (1798—1917): Историческая справка. В кн.: Киевская контрактовая ярмарка. К., 1923; Київські контракти. К., 1997.

Т.І. Лазанська.

КИ́ЇВСЬКИЙ ЛІТО́ПИС — більша за обсягом частина рукописного збірника, відомого як *Іпатіївський літопис*, що міститься між *«Повістю временних літ»* і *Галицько-Волинським літописом* і охоплює події від 1117 до 1198. Рукописна книга, в якій зберігся цей текст, належить до поч. 15 ст. (ймовірно, до 1425). Відомі пізніші списки — Хлєбниковський (16 ст.), список Марка Бандура (1631), Єрмолаєвський (кін. 17 — поч. 18 ст.), Погодинський (17 ст.), Краківський (кін. 18 ст.). Є думка, що повніший втрачений список К.л. відображений в «Истории Российской» В.*Татіщева.* За своїм походженням К.л. є зведенням окремих пам'яток писемності, об'єднаних, як установлено, ігуменом *Видубицького Свято-Михайлівського монастиря* в *Києві Мойсеєм* наприкінці 12 ст. Його стилістичну і жанрову неоднорідність зазначали чимало дослідників (К.Бестужев-Рюмін, М.Сухомлинов, О.*Шахматов*, М.*Приселков*, А.Насонов, В.*Адріанова-Перетц*, І.Єрьомін, Д.*Лихачов*, Б.*Рибаков*, О.*Зимін*, А.Кузьмін). У наук. літ. прийнято вважати, що в створенні пам'ятки, крім Мойсея, брали участь такі літописці і редактори: Полікарп, *Петро Бориславич*, Кузьма Киянин, Галичанин, літописець вел. кн. київ. *Святослава Всеволодича* (ім'я невід.), кілька владимиро-суздальських авторів. Зведенню 1198 передували: 1) зведення Полікарпа (1170), в яке увійшли літопис укладача та фрагменти літописання кн. *Юрія Долгорукого*, його синів Гліба Юрійовича і *Андрія Боголюбського*; 2) записи Петра Бориславича, доведені до 1168. У Київ. літописне зведення ці тексти, ймовірно, були включені безпосередньо його укладачем ігуменом Мойсеєм; 3) зведення 1179 створювалося при дворі вел. кн. київ. Святослава Всеволодича. У його складі виділяються записи, зроблені літописцем великого князя, і матеріали, присвячені владимиро-суздальським справам; 4) зведення 1190, укладене при дворі кн. *Рюрика Ростиславича.* Крім зведення 1179, до нього увійшли записи літописця вел. кн. київ. Святослава Всеволодича, які його продовжували, а також особисті замітки Петра Бориславича — укладача зведення, і його помічника Галичанина, який додав відомості про події в *Галицькому князівстві.* Літописне зведення 1190 було продовжене хронікою, складеною переважно Петром Бориславичем. Від 1197 її веде вже ігумен Мойсей, який і доповнює підготовлене ним зведення матеріалами щодо родини Ростиславичів — потомків князя *Ростислава Мстиславича.*

Видання: Полное собрание русских летописей, т. 2. Ипатиевская летопись. СПб., 1843; Полное собрание русских летописей, т. 2. Ипатьевская летопись. СПб., 1908 (перевид.: М., 1962; М., 1998).

Літ.: *Бестужев-Рюмин К.Н.* О составе русских летописей до конца XIV века. СПб., 1868; *Шахматов А.А.* Киевский летописный свод XII века. Со вступительной статьей Н.Ф. Лаврова. В кн.: *Шахматов А.А.* 1864—1920. Сборник статей и материалов. М.—Л., 1947; *Еремин И.П.* Киевская летопись как памятник литературы. «Труды Отдела древнерусской литературы. Института русской литературы (Пушкинского Дома) АН СССР», 1949, т. 7; *Рыбаков Б.А.* Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». М.,

1972; *Франчук В.Ю.* Киевская летопись. Состав и источники в лингвистическом освещении. К., 1986.

В.Ю. Франчук.

КИ́ЇВСЬКИЙ МЕЖИГІ́РСЬКИЙ СПА́СО-ПРЕОБРАЖЕ́НСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — правосл. чол. монастир, що знаходився неподалік від *Вишгорода* в мальовничій долині, що виходить до правого берега Дніпра. Перші документальні свідчення належать до поч. 16 ст. У 2-й пол. 16 ст. в монастирі діяли Спасо-Преображенська, Свято-Микільська та Петропавлівська церкви, була закладена печерна церква на Пекарницькій горі. З поширенням наприкінці 16 ст. унійства (див. *Берестейська церковна унія 1596*) монастир став одним із осередків антиуніїйної боротьби. 1610 одержав ставропігію з підпорядкуванням константиноп. патріарху (див. *Константинопольський патріархат*).

У роки *національної революції 1648—1676* та становлення Укр. козац. д-ви монастир отримав значні маєтності за універсалами гетьманів, а з входженням *Лівобережної України* як автономії до складу Рос. д-ви — і за грамотами царів. Значну підтримку надав монастиреві моск. патріарх Іоакім (Савєлов; 1674—90), колиш. межигірський чернець, який прийняв тут чернечий постриг (1652, за ін. даними 1655). 1687 була підтверджена ставропігія монастиря з підпорядкуванням моск. патріарху (див. *Московський патріархат*). 1690 коштом Іоакіма в обителі була зведена кам'яна Спасо-Преображенська церква.

У 2-й пол. 17 ст. (після зруйнування *Трахтемирівського монастиря*) стає «військовим» монастирем *Запорозької Січі* (1672—1709; та 1734—75); його ченці направляли церковнослужителів до січових церков і *Самарського пустинного Свято-Миколаївського монастиря*, які поширювали серед *козаків* реліг. мораль, духовну к-ру; утримували шпиталь для старих і немічних січовиків; приймали запорожців, які приходили на прощу, покаяння, послушництво і постриження в ченці; щорічно збирали милостиню на монастир; виконували різні доручення січової старшини та товариства.

У 18 ст. монастир мав розгалужене госп-во з млинами, озерами, гутами, шинками, володів селами і слободами, де проживало більше 3 тис. селян, які виконували дводенну *панщину* на монастир.

Монастир став пантеоном відомих діячів *Гетьманщини* (тут були поховані, зокрема, білоцерківський і фастівський полк. С.*Палій* і подільський полк., згодом наказний гетьман О.*Гоголь*), а також, вірогідно, місцем укладання т. зв. *Межигірського козацького літопису* (1608—1700), що належав межигірському уставнику Іллі Кощаківському.

За указом імп. *Катерини II* від 10 квіт. 1786 про *секуляризацію* церк. і монастирських земельних володінь К.-М.С.-П.м. було закрито, а маєтки відібрані в царську казну. 1798—1884 на тер. колиш. монастиря була розміщена Києво-Межигірська фаянсова ф-ка. 1885 монастир було відновлено. 26 берез. 1894 його перетворено на жін. та підпорядковано *Києво-Покровському монастиреві*. При ньому діяли церк.-парафіяльна та с.-г. школи. Проіснував до 1919.

Літ.: *Максимович М.А.* Сказание о Межигорском монастыре. В кн.: *Максимович М.А.* Собрание сочинений, т. 2. К., 1865; *Герасименко Н.О.* Межигір'я: Сторінки історії. Заснування Межигірського монастиря. «Київська старовина», 1996, № 4/5; Історія Межигір'я. К., 2005.

Н.О. Герасименко.

КИ́ЇВСЬКИЙ МУЗЕ́Й РОСІ́ЙСЬКОГО МИСТЕ́ЦТВА. Заснований 1922 як Київ. картинна галерея. Основу склали приватні колекції родини *Терещенків*, О.Гансена. Згодом зібр. доповнили експонати зі Всеукр. істор. музею ім. Т.Шевченка, Музею мистецтв ВУАН. Від 1936 — К.м.р.м. Постійно розміщений у будинку по вул. Терещенківській, 9 (архіт. В.*Ніколаєв*, 1878), який 1880 Ф.Терещенко придбав у М.Чаплинської і перебудував на житлове приміщення із картинною галереєю та зимовим садом (архітектори А.Гун, В.Ніколаєв, 1882). Ф.Терещенко збирав полотна рос. художників бл. чверті століття. Після його смерті 1894 колекцію поповнювала племінниця О.Терещенко. 1917 родина Терещенків виїхала до Англії. Зібрання було націоналізоване. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*, у період гітлерівської окупації Києва від верес. 1941 до 6 листоп. 1943, за свідченням П.Гудакової-Кульженко, яка працювала дир. музею, 78 ящиків з експонатами музеїв рос., зх. та сх. мист-ва вивезені й загинули під Кенігсбергом (нині м. Калінінград, РФ).

Порцелянові тарілі, вироблені на Києво-Межигірській фабриці. 19 ст.

Київський Межигірський Спасо-Преображенський монастир. Малюнок роботи художника А. ван Вестерфельда. 1651. Копія 18 ст.

Фонди музею налічують понад 12 тис. творів образотворчого та декоративно-прикладного мист-ва. Експозиція побудована за історико-хронологічним принципом, знайомить відвідувачів із живописом, графікою, скульптурою, виробами худож. пром-сті. Велику істор. та мистецьку цінність складають збірки давньорус. живопису, портретів 18 ст., полотна художників В.*Тропініна*, В.Петрова, І.Крамського, В.*Ма-*

Київський Межигірський Спасо-Преображенський монастир. Малюнок Т. Шевченка 1843.

Будинок Київського музею російського мистецтва. Фото початку 21 ст.

Фрагмент експозиції у Київському музеї російського мистецтва. Фото початку 21 ст.

Пам'ятник І. Рєпіну перед входом до Київського музею російського мистецтва. Скульптор О. Комов, 1984.

ковського, В.*Васнєцова*, І.*Рєпіна*, В.Сурикова, М.Антокольського, Н.Ге, І.Шишкіна, В.*Верещагіна*, М.*Врубеля*, М.Нестерова та ін. Сучасне мист-во репрезентують роботи Б.Йогансона, С.Герасимова, С.Чуйкова та ін. Музей є потужним культ. центром столиці та України в цілому.

Літ.: *Явтушенко И.Г. и др.* Приглашают музеи Киева. Путеводитель. К., 1982; *Журавель О.* Спільна скарбниця: До 70-річчя Київського музею російського мистецтва. «Культура і життя», 1992, 21 листоп.

Р.В. Маньковська.

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНА́ЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т І́МЕНІ ТАРА́СА ШЕВЧЕ́НКА — один із найстаріших і найпотужніших вищих навч. закладів України. 8 листоп. 1833 імп. *Микола I* підтримав подання міністра нар. освіти графа С.*Уварова* про заснування на базі перенесеного до *Києва* польс. *Кременецького ліцею* Імператорського ун-ту св. Володимира. 25 груд. 1833 імператор затвердив проект статуту й штати Київ. ун-ту. 28(16) липня 1834 у день пам'яті св. рівноапостольного кн. Володимира (див. *Володимир Святославич*) відбулося урочисте відкриття закладу. Осн. роботу щодо підготовки урочистостей взяв на себе проф. всесвітньої історії Харків. ун-ту (нині *Харківський національний університет*) В.*Цих*, який тимчасово виконував обов'язки кер. київ. вузу до призначення ректора. 18 жовт. 1834 на посаді першого ректора ун-ту св. Володимира наказом імп. було затверджено 30-річного проф. ботаніки *Московського університету* вченого-енциклопедиста М.*Максимовича*.

Вигляд університету з Ботанічного саду. Картина роботи художника М. Сажина. 1846.

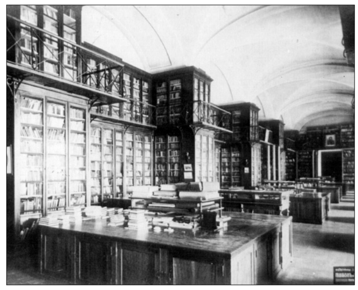
28 серп. 1834 в Київ. ун-ті розпочалися заняття. На перший курс зарахували 62 студенти (з них 34 католики і 28 православних). У 1834/35 навч. р. в ун-ті було відкрито лише філос. ф-т, який складався з двох від-нь — історико-філол. та фіз.-мат. 1835 розпочалися заняття на юрид., а 1841 — на мед. ф-ті, ств. на базі мед. ф-ту ліквідованого *Вільнюського університету*.

Серйозною проблемою для ун-ту на початку роботи була відсутність власного приміщення. Відтак кер-во вузу мусило протягом перших восьми років орендувати декілька приватних будівель, зовсім не пристосованих для навч. процесу. Заняття, зокрема, відбувалися у двоповерховому будинку капітана Корта, що містився біля т. зв. Провалля на Печерську.

31 лип. 1837 розпочалося будво гол. корпусу Київ. ун-ту. Автором проекту університетської будівлі став проф. арх-ри петерб. Акад. мист-в В.Беретті (див. *Беретті*). Під його безпосереднім кер-вом на околиці «Старого Києва» було зведено в стилі рос. *класицизму* університетський корпус. Був закладений Ботанічний сад (нині Ботанічний сад ім. акад. О.Фоміна), рослини для якого були доставлені з *Кременця* проф. ботаніки й зав. ботанічним садом Кременецького ліцею В.Бассером. З 1838—52 директором його був проф. Е.-Р.Траутфеттер.

Перехід ун-ту до власного великого приміщення і прийняття 1842 нового університетського статуту дали можливість збільшити кількість каф-р із 20 до 37. Усупереч бажанням імперського уряду перетворити Київ. ун-т на форпост рос. *самодержавства* в його стінах завжди виникали і розвивалися прогресивні ідеї, що грунтувалися на найкращих зразках світ. гуманістичної думки. Протягом 1830—60-х рр. Київ. ун-т був одним із центрів польс. нац.-демократ. руху, а 1845—47 в ньому розгорнуло свою діяльність *Кирило-Мефодіївське товариство*. Засн. і автор програмних творів т-ва історик М.*Костомаров* обіймав університетську кафедру рос. історії, а Т.*Шевченко* працював співробітником *археографічної комісії*, яка знаходилася в університетському будинкові, одночасно перебуваючи на посаді вчителя малювання ун-ту. З Київ. ун-том тісно пов'язаний укр. громадівський рух (див. *Громади*), більшість діячів якого були викладачами чи студентами цього вузу.

Будинок наукової бібліотеки ім. М.О. Максимовича Київського національного університету ім.Тараса Шевченка. Архітектори В. Осьмак, П. Альошин. 1939—1940. Фото початку 21 ст.

Читальний зал бібліотеки Київського університету. Фото початку 20 ст.

Після проведення в *Російській імперії* ліберальних реформ 1860-х рр. і запровадження 1863 нового університетського статуту в Київ. ун-ті відбулося посилен-

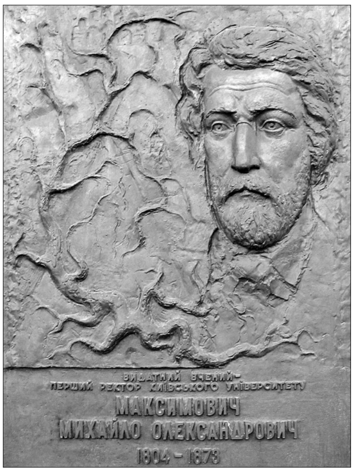
ня наук.-пед. діяльності. У цей час було розширено автономні права вузу, відкрито 15 нових каф-р (заг. каф-р), збільшено кількість викладачів і студентів. На роботу до Києва запросили 90 нових викладачів з рос. і європ. ун-тів, на каф-рах почали залишати талановитих студентів для підготовки до професорського звання. Завдяки реформам Київ. ун-т до кін. 19 ст. перетворився на потужний навч.-освіт. центр загальноєвроп. значення. Кількість студентів у 1830—1840-х рр. у середньому становила 500 осіб (переважно поляків), 1883 — 1700 (гол. чин. українців і росіян), 1913 — 5000. На цей час в ун-ті працювало 160 професорів та доцентів. При ун-ті налічувалося 45 навч.-допоміжних установ: 2 б-ки (наук. і студентська), 2 обсерваторії (астрономічна і метеорологічна), Ботанічний сад, 4 факультетські клініки, 3 госпітальні клініки, 2 клінічних від-ня при міськ. лікарні, анатомічний театр, 9 лабораторій і 21 кабінет.

Поряд із повсякденною роботою на каф-рах і в аудиторіях викладачі та студенти ун-ту були організаторами й активними учасниками низки всесвітньо відомих наук. т-в: дослідників природи, хірургічного, фіз.-мат., хім., *Історичного товариства Нестора-літописця* тощо. Наук. діяльність професорів розвивалася в тісному контакті із зарубіжними наук. центрами та видатними вченими світу. Широко практикувалися закордонні наук. відрядження, публікації праць в іноз. журналах тощо. Однією з форм культ. зв'язків було обрання видатних учених і діячів к-ри почесними членами ун-ту. Це зокрема: нім. медик М.Петтенкофер, історик Л. фон *Ранке*, письменник І.Тургенєв, хімік Д.Менделєєв, мікробіолог І.*Мечников* та ін.

Під час *революції 1905—1907* українська інтелігенція порушила проблему українізації вищої освіти в регіоні. 20 квіт. 1906 представники укр. громадянства м. *Чернігів* (Д.Яворський, М.*Коцюбинський*, М.Федченко, Л.Шрамченко та ін.) поставили питання про відкриття в Київ. ун-ті каф-р: «української мови, літератури, історії, етнографії і права звичаєвого, з викладами тих предметів на українській же мові». 22 травня 1906 професори В.*Перетц* і Г.*Павлуцький* підписали подання до деканату історико-філол. ф-ту, в якому обґрунтували необхідність відкриття українознавчих каф-р. На підтримку заснування таких каф-р у Київ. ун-ті виступили укр. громад. та культ. діячі — І.*Липа*, С.*Петлюра*, Д.*Дорошенко*, Б.*Грінченко*, О.*Лотоцький*, М.*Грушевський*, С.О.*Єфремов* та ін. 27 листоп. 1906 студенти-українці передали до Ради ун-ту заяву з проханням відкрити українознавчі каф-ри. Під заявою поставили свої підписи 1430 студентів. Однак проти цієї ідеї різко виступив ректор М.Цитович, реакційно налаштована частина професури й кер-во Мін-ва нар. освіти. За власною ініціативою професори А.*Лобода* й В.Перетц 1907 розпочали викладання в ун-ті укр. літ., однак невдовзі «крамольний експеримент» було заборонено.

Перша світова війна дезорганізувала навч. процес. Чимало студентів потрапило до діючої армії, мед. клініки ун-ту були перетворені на військ. шпиталі, а частина лабораторій, у зв'язку із можливою загрозою окупації Києва нім. та австрійс. військами, була евакуйована вглиб імперії, до м. Саратова (нині місто в РФ). Тільки восени 1916, після стабілізації становища на фронті, вуз повернувся до Києва. Переїзди завдали серйозних збитків лабораторіям, кабінетам і музейним колекціям ун-ту. У такому стані Київ. ун-т увійшов у добу революцій, які в Україні вилилися в боротьбу за культ. та нац. відродження й створення власної незалежної *держави.*

Після ліквідації самодержавства наполегливі вимоги укр. студентів і викладачів, пов'язані з відкриттям українознавчих каф-р і запровадженням укр. мови викладання, змусили нову владу в Петрограді (нині м. *Санкт-Петербург*) піти на деякі поступки. 27 черв. 1917 мін-во нар. освіти розробило положення про відкриття в ун-ті 4-х українознавчих каф-р: укр. мови, літ., історії та історії західнорус. права. 5 верес. 1917 відповідне подання мін-во спрямувало *Тимчасовому урядові.* 19 вересня 1917 уряд ухвалив постанову про створення щойно згаданих каф-р у Київ. ун-ті. 30 верес. 1917 кер-во ун-ту розпорядилося протягом трьох місяців провести підготовчу роботу й конкурс на заміщення вакантних посад для українознавчих каф-р. Однак у січ. 1918, коли минув тримісячний термін, політ. події, що розгорнулися в Україні, відтіснили на задній план академічні проблеми.

Меморіальна дошка першому ректорові М.О. Максимовичу на фасаді головного корпусу Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

Зі створенням у Києві *Української Центральної Ради* в берез. 1917 десятки викладачів і сотні студентів ун-ту взяли якнайактивнішу участь у визвол. боротьбі. На поч. січ. 1918 понад 300 київ. студентів і гімназистів об'єдналися в студентський курінь. Перша сотня добровольців (130 осіб), під командуванням сотника-студента А.Омельченка, вела оборонні бої, захищаючи 29 січ. 1918 важливий залізничний вузол — ст. Крути поблизу с. Крути (нині село Ніжинського р-ну Черніг. обл.) і стримуючи наступ рос. більшовицьких частин на Київ. У трагічному бою під Крутами (див. *Крути, бій 1918*) студенти втратили 12 осіб убитими і 40 пораненими, ще 27 студентів були полонені червоногвардійцями і вбиті.

Будинок університету св. Володимира. Фото початку 20 ст.

Печатка історично-філологічного факультету Університету св. Володимира. Відбиток. Початок 20 ст.

У період *Української Держави* ун-т св. Володимира отримав офіц. статус рос. ун-ту Києва. Поряд з ним у лип. 1918 було створено *Український Київський державний університет*. Після зайняття Києва *більшовиками* в лют. 1919 обидва ун-ти об'єднано в один Київ. ун-т.

Встановлення рад. влади в Україні 1920 позначилося широкомасштабними реформами у сфері освіти, спрямованими на професіоналізацію вищої школи, ліквідацію суто теор. підготовки, розширення мережі та структури вузів. Оригінальна система вищої освіти, створена впродовж 1920-х рр. в УСРР, спиралася на т. зв. матеріальний підхід, що передбачав винятково практичну підготовку фахівців з чіткою професійною спрямованістю. 1920 Київ. ун-т (поряд з ін. ун-тами України) було розформовано. На базі мед. ф-ту організували окремий Мед. ін-т, юрид. ф-т — передали Ін-тові нар. госп-ва, з історико-філол., фіз.-мат.-природничого ф-тів, Київ. учительського ін-ту та Київ. вищих жін. курсів створили Вищий ін-т нар. освіти ім. М.Драгоманова (від 1926 — Київ. ін-т нар. освіти; див. *Інститути народної освіти*). Вища освіта стала доступною для найбідніших верств нас., вуз було повністю українізовано (українці становили понад 65 % студентів), протягом короткого проміжку часу вдалося підготувати значну кількість кадрів для освіт. галузі й нар. госп-ва. З ін. боку, реорганізація ун-ту призвела до розпорошення наук. сил, зниження рівня підготовки спеціалістів та скорочення фундаментальних досліджень.

Пам'ятний знак на фасаді головного корпусу студентам, викладачам і працівникам Київського національного університету імені Тараса Шевченка, які загинули в роки Другої світової війни. Скульптори Н. Міщук, Г. Кальченко, архітектор А. Ігнатенко. 1975.

1 січ. 1933 в Україні поновлено роботу ун-тів, серед яких був і Київ. держ. ун-т. 1934 відзначався 100-річний ювілей останнього, що сприяло поліпшенню його навч. та наук. роботи. У складі ун-ту створювалися нові ф-ти. На 1938 їх було вже 8: фіз.-мат., істор., філол., хім., геолого-геогр., біологічний, юрид. та іноз. мов. У берез. 1939 на честь 125-річчя від дня народження Т.Шевченка Президія ВР СРСР присвоїла ім'я поета Київ. держ. ун-ту.

1935 ун-т започаткував серійне видання «Наукових записок». Поряд з ними видавалися «Праці науково-дослідного інституту біології», «Праці зоологічного музею», «Аннали Київської астрономічної обсерваторії».

1939 ун-тові передали Канівський біогеогр. заповідник, що став наук.-експериментальною та навч. базою для природничих ф-тів. Наступного року було зведено новий навчальний корпус, в якому розмістилися гуманітарні ф-ти (нині — корпус Наук. б-ки імені М.Максимовича).

Важкого удару ун-ту протягом 1930—1940-х рр. завдали масові репресії викладачів і студентів. Серед репресованих викладачів були вчені світ. масштабу — професори М.*Кравчук*, М.*Зеров*, С.О.Єфремов, О.*Гермайзе*, А.*Кримський* та чимало ін.

Однак, попри ідеологічні обмеження та репресії, напередодні *Другої світової війни* Київський ун-т був одним із найпотужніших вищих навч. закладів *СРСР* і посідав 3-тє місце серед ун-тів Рад. Союзу. У ньому навчалося 4 тис. студентів. На 52 каф-рах працювали понад 300 професорів, доцентів, викладачів, з яких було 8 акад. і 6 чл.-кор. АН УРСР, 24 д-ри, 65 канд. наук. Аспірантура ун-ту готувала кадри молодих спеціалістів вищої кваліфікації із 43 спеціальностей.

На початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*, влітку 1941, Київ. ун-т пережив другу у своїй історії евакуацію. Більшість студентів пішла на фронт, а багато викладачів і гол. університетське майно було вивезено до м. Кзил-Орда (нині м. Кизилорда, Казахстан), де частина студентів і викладачів навчалися та працювали разом з колегами із Харків. держ. ун-ту в складі Об'єднаного укр. держ. ун-ту. Одночасно з цим мали місце спроби налагодити роботу ун-ту і в окупованому нім. військами Києві, однак невдовзі гітлерівці зачинили ун-т, багатьох викладачів репресували, а студентів забрали на примусові роботи до рейху. Під час боїв за Київ у жовт.—листоп. 1943 (див. *Київська наступальна операція 1943*) ун-т зазнав непоправних руйнувань і втрат. Було серйозно пошкоджено гол. навч. корпус, розграбовано б-ку, музейні колекції, лабораторії. Тільки вартість втраченого лабораторного обладнання сягнула 50 млн *карбованців*.

Незважаючи на колосальні збитки, впродовж повоєн. десятиліть гол. вузові України вдалося не лише відновити втрачений потенціал, а й серйозно його посилити. Одразу ж після визволення Києва почалося відродження ун-ту. Студенти та викладачі своїми силами відбудували гуманітарний та хімічний корпуси, і вже 15 січ. 1944 почалися заняття на старших курсах, а з 1 лют. — й на першому. Влітку 1944 із Кзил-Орди вернулася київ. група Об'єднаного укр. держ. ун-ту в складі 146 студентів, 3 професорів, 7 доцентів і 11 викладачів. У новому 1944/45 навч. р. до ун-ту було зараховано майже 1,5 тис. юнаків і дівчат, а через рік до них приєдналися ще 2 тис. студентів. Вдалося відновити роботу 80 каф-р, на яких працювало 290 професорів, доцентів і викладачів. 1946 в ун-ті налічувалося понад 3800 студентів, було 357 професорів, доцентів і викладачів. Наприкінці 1940-х рр. ун-т за обсягом роботи досягнув довоєн. рівня. Особливо швидко почав розвиватися ун-т у 1950-х рр. До 1958 тут уже діяли 11 ф-тів і навчалися бл. 10 тис. студентів. Протягом 1959—84 ун-т підготував 70 тис. фахівців для різних галузей нар. госп-ва, науки, освіти і к-ри.

За роки існування Київ. ун-ту в ньому працювали сотні видатних науковців, серед яких — історики й філологи: М.Максимо-

вич, В.Цих, Ф.Домбровський, І.Нейкірх, М.Костомаров, П.*Павлов*, В.*Антонович*, В.*Іконников*, І.*Лучицький*, М.*Драгоманов*, В.Перетц, М.*Довнар-Запольський*, М.*Дашкевич*, А.Лобода, Ф.*Вовк*, Ф.*Фортинський*, Ю.*Кулаковський*, С.О.Єфремов, А.Кримський, О.Гермайзе, Є.*Тарле*, Н.*Полонська-Василенко*, О.*Оглоблин*; філософи: О.*Новицький*, О.Гіляров, Г.Челпанов, В.*Шинкарук*; юристи: К.*Неволін*, М.*Іванишев*, М.*Владимирський-Буданов*, О.*Кістяківський*; економісти: Г.*Сидоренко*, М.*Зібер*, М.Яснопольський, П.Кованько; математики та механіки: І.Рахманінов, М.Ващенко-Захарченко, П.Ромер, В.Єрмаков, Д.*Граве*, О.Шмідт, Б.*Букреєв*, Г.Пфейфер, Г.Суслов, П.Воронець, М.*Боголюбов*; фізики: М.*Авенаріус*, М.Шіллер, Й.Косоногов; хіміки: Г.Фонберг, М.*Бунге*, С.Реформатський, А.Бабко, А.Голуб, А.Пилипенко, А.Кіпріянов; геологи: К.Феофілактов, В.Чирвинський, М.Андрусов, П.*Тутковський*, В.Тарасенко; ботаніки: В.Бессер, Е.Траутфеттер, О.Рогович, І.Шмальгаузен, С.Навашин, К.Пурієвич, О.Фомін, Й.Баранецький, М.*Холодний*, Н.Корнюшенко, Д.Зеров, О.Липа; зоологи: К.*Кесслер*, О.Ковалевський, О.Северцов, О.Коротнєв, С.Кушакевич, Л.Шелюжко, Б.Мазурмович; біохімік О.*Палладін*; медики: В.Караваєв, О.Вальтер, В.*Бец*, М.Скліфосовський, Ф.Яновський, В.Образцов, В.Чаговець, М.*Стражеско* та інші визначні вчені.

У різні часи Київ. ун-т очолювали ректори: М.Максимович (1834—35), В.Цих (1836—37), К.Неволін (1837—43), В.Федоров (1843—47), Е.-Р.Траутфеттер (1847—59), М.Бунге (1859—62; 1871—75; 1878—80), М.Іванишев (1862—65), К.Мітюков (1865), О.Матвєєв (1865—71; 1875—78), К.Феофілактов (1880—81), І.Рахманінов (1881—83), М.Ренненкампф (1883—90), Ф.Фортинський (1890—02), М.Бобрицький (1903—05), М.Цитович (1905—17), Г. де Метц (1917), О.Садовень (1917—18), Є.Спекторський (1918—19), Д.Мельников (1933—34), М.Кушнарьов (1935—36), Ф.Зюльков (1936), І.Давидов (1937), М.Чупис (1937—38), О.Русько (1938—44), К.*Штеппа* (1941—42, в окупованому Києві), В.Бондарчук (1944—51), О.Голик (1951—55), І.Швець (1955—69), М.Білий (1970—85). Від 1985 Київ. ун-т очолює В.*Скопенко*. Указом Президента України від 21 квіт. 1994 встановлено, що ун-т є нац. ун-том зі статусом самоврядного (автономного) держ. вищого навч. закладу, який здійснює свою діяльність відповідно до власного Статуту.

Нині на 14 ф-тах і в 5 навч. інститутах ун-ту ведеться підготовка за 75 спеціальностями та 157 спеціалізаціями, на яких навчається майже 20 тис. студентів. Працює бл. 2 тис. фахівців, 82 % з яких мають учені ступені й наук. звання, серед них — 30 акад. і чл.-кор. НАН України та галузевих держ. академій наук, 350 проф. і понад 1240 доц. та канд. наук. При ун-ті функціонують Центр забезпечення й підготовки іноз. громадян і 2 ліцеї. Ун-т є співзасн. 3 ін-тів і 2 коледжів. За свою історію Київ. ун-т підготував 350 тис. фахівців, з яких 33 тис. стали канд. і д-рами наук.

Київ. ун-т є центром підготовки й атестації наук.-пед. кадрів вищої кваліфікації. Тут працює 39 спеціалізованих рад для захисту докторських і канд. дис. із 103 наук. спеціальностей.

При ун-ті діє низка допоміжних закладів: Астрономічна обсерваторія, Ботанічний сад ім. акад. О.Фоміна, Наук. б-ка ім. М.Максимовича, Канів. біосферний заповідник, НДІ фізіології, лабораторії, видавничо-поліграфічний та інформаційно-обчислювальний центр, центр українознавства тощо.

Літ.: Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского Университета Св. Владимира (1834—1884). К., 1884; *Владимирский-Буданов М.* История императорского университета Св. Владимира, т. 1—2. К., 1884; Історія Київського університету, 1834—1959. К., 1959; Київський університет імені Тараса Шевченка. Сторінки історії і сьогодення. К., 1994; З іменем Святого Володимира. Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників, кн. 1—2. К., 1994; Alma Mater. Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917—1920: Матеріали, документи, спогади, кн. 1—2. К., 2000; Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 1834—2004. К., 2004; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Імена славних сучасників. К., 2004.

В.Ф. Колесник, І.К. Патриляк.

КИ́ЇВСЬКИЙ ОДНОДЕ́ННИЙ ПЕ́РЕПИС 1874 — стат. поіменний перепис народонаселення в м. *Київ*, здійснений 2 берез. 1874 з ініціативи київ., подільського і волинського ген.-губернатора кн. О.*Дондукова-Корсакова* силами *Південно-Західного відділу Російського географічного товариства.* План проведення перепису підготувала 1873 спец. комісія, до її складу входили П.*Чубинський* (голова комісії), В.*Антонович*, В.Беренштам, Ф.*Вовк* та В.Рубінштейн. Для проведення перепису були створені Розпорядчий к-т на чолі з головою від. Рос. геогр. т-ва Г.*Ґалаґаном* та Спостережний к-т з 29 чл. відділу. Перепис, бюджет якого становив лише 4,5 тис. *рублів*, провели чл. Спостережної ради, бл. 450 реєстраторів (студенти) та 30 рахівників. Обробку матеріалів перепису та підготовку їх до друку здійснили П.Чубинський і С.Завойко. Перепис проводився за найновішими на ті роки наук. методиками і дав досить точну картину складу нас. міста за мовним та віросповідним критеріями; за госп. заняттями та рівнем освіти, а також дослідив міграційні чинники і стан житлового фонду. За даними перепису, нас. міста з передмістями становило 127 251 особу. З них назвали своєю розмовною мовою: рос. літ. — 48 437, великорус. наріччя — 9736, малорус. — 38 553, єврейс. — 12 917, польс. — 7863, нім. — 2583, білорус. — 1479, франц. — 369. Внесення до анкети графи «малорус. наріччя» викликало полеміку в газ. *«Киевлянин»*, газета по суті звинуватила Пд.-Зх. від. Рос. геогр. т-ва в штучному нав'язуванні нас. місц. говору як особливої літ. мови. Від цього часу «Киевлянин» вів активну боротьбу з відділом та *українофільством*.

Літ.: Киев и его предместья: По однодневной переписи 2 марта 1874 г., произведенной и разработанной Юго-Западным отделом Императорского русского географического общества. К., 1875; *Савченко Ф.* Заборона українства 1876 р. Х.—К., 1930.

В.Б. Любченко.

КИ́ЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т — див. *Націо-*

Печатка Київського полкового суду. 1753. Відбиток.

Печатка Київської полкової канцелярії. 1755—1781 рр. Відбиток.

нальний технічний університет «Київський політехнічний інститут».

КИ́ЇВСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військ. одиниця *Гетьманщини.* Утворений 1648, на початку *національної революції 1648—1676.* Полкове місто — *Київ*, від 1708 — м. *Козелець.* За *«Реєстром всього Війська Запорозького» 1649* полк мав у своєму складі 1792 козаки та 17 *сотень*, у т. ч. 4 — у Києві. Сотенними центрами були *Васильків*, *Білогородка*, Ходосівка (нині село Києво-Святошинського р-ну), Трипілля (нині село Обухівського р-ну), *Обухів*, *Бровари*, Гостомель (нині селище міськ. типу, підпорядковане Ірпінській міськраді), Ясногородка, *Макарів*, Преварка (нині у складі Києва), Мотовилівка (2 сотні; нині с.Велика Мотовилівка, с.Червона Мотовилівка Фастівського р-ну; усі Київ. обл.), Ворсівка (нині село Малинського р-ну Житомир. обл.), *Овруч.* 1654 К.п. мав 22 сотні (у Києві, Василькові, Білогородці, Трипіллі, Обухові, Мотовилівці, Макарові, Бородянці, Гостомелі, *Вишгороді*, *Димері*, Ходосівці, Лісниках (нині село Києво-Святошинського р-ну), Преварці, Рошівці, *Чорнобилі*, Карпилівці (нині село Іванківського р-ну), Броварах, Заворичах (нині село Броварського р-ну), *Острі*, Козельці, Бобровиці (нині місто Черніг. обл.).

Після *Андрусівського договору (перемир'я) 1667* було два К.п. — лівобереж. і правобереж. (1667—72; підпорядкований гетьманові П.*Дорошенку*). 1669 до лівобереж. К.п. приєднано частину *Переяславського полку* і *Ніжинського полку.* За ревізією 1764 в 11 сотнях К.п., розміщених на Лівобережжі (Бобровицькій, Бориспільській, Гоголівській, Київській, Кобижчанській, Козелецькій, Мринській, Морівській, Олишівській, Остерській і Носівській), налічувалося 3 міста, 14 м-чок і 448 сіл. К.п. брав участь у визвольних змаганнях під проводом Б.*Хмельницького*, зокрема в обороні Києва від наступу литов. війська 1649 і 1651 (див. *Лоївська битва 1649*), а також у рос.-турец. війнах 18 ст. Припинив існування 1781 у зв'язку з ліквідацією царським урядом полково-сотенного устрою в Гетьманщині (див. також *Полковий устрій*, *Сотенний устрій*).

Полковники: О.Теплуцький (1648), С.-М.*Кричевський* (1648—49), А.*Жданович* (1649—53; 1656—57), Є. Пішко (1653—54), П.*Яненко-Хмельницький* (1654—56; 1657—59), В.Дворецький (1659—60; 1662; 1663—68), С.Третяк (1662—63), К.Солонина (1669—82, 1687—89), Г.Карпович (Коровка-Вольський, 1682—87), К.Мокієвський (1691—1708), Ф.Коровка-Вольський (1708—12), А.Танський (1712—31), М.А.Танський (1732—47), М.М.Танський (1747—51), Ю.Дараган (1751—66), О.*Безбородько* (1774—75; у 1797—99 — канцлер *Російської імперії*), Л.Лукашевич (1779—81).

Літ.: *Максимович М.А.* Обозрение городовых полков и сотен, бывших на Украине со времени Богдана Хмельницкого. Бубновская сотня. В кн.: *Максимович М.А.* Собрание сочинений, т. 1. К., 1876; *Gajecki J.* The Cossack Administration of the Hetmanate, vol. 1. Cambridge, 1978; *Дашкевич Я.* Гетьманська Україна: Полки. Полковники. Сотні. Лівобережжя. «Пам'ятки України», 1990, № 2; Реєстр Війська Запорозького 1649 року. К., 1995; *Панашенко В.В.* Полкове управління в Україні (середина XVII—XVIII ст.). К., 1997; *Аброскін П. та ін.* Київщина козацька. К., 2004.

Л.А. Сухих.

КИ́ЇВСЬКИЙ ПРАВОСЛА́ВНИЙ ЦЕРКО́ВНИЙ СОБО́Р 1621 — перший собор правосл. Церкви в Україні після *Берестейської церковної унії 1596.* Скликаний у *Києві* в трав. 1621 правосл. митрополитом Київським Іовом (*Борецьким*) після відновлення єрусалимським патріархом Феофаном правосл. церк. ієрархії (див. *Феофана III місія в Україні 1620*). Докладніших відомостей про цей собор не збереглося.

П.М. Сас.

КИ́ЇВСЬКИЙ ПРАВОСЛА́ВНИЙ ЦЕРКО́ВНИЙ СОБО́Р 1628. Відбувся 13—15 серп. 1628 у *Києві* і набув гострого антиунійного (див. *Берестейська церковна унія 1596*) спрямування через тиск на нього з боку *козацтва.* У соборі взяли участь правосл. *ієрархи* (за винятком львів. єпископа), а також велика кількість нижчого *духовенства.* Радикально налаштовані щодо церк. унії представники *Війська Запорозького* рішуче виступили проти можливого реліг. компромісу між православними та уніятами. Гострих нападок від козаків і правосл. ортодоксів зазнав Мелетій (*Смотрицький*), який був запідозрений у переході до уніятів. Напередодні собору правосл. богослови Лаврентій (*Зизаній*) та А.Мужиловський визнали його твір «Apologia peregrinatiey do Kraiow Wschodnych» («Апологія мандрівки до східних країв». Львів, 1628) єретичним і противним правосл. догматиці, а під час собору цей твір був підданний *анафемі.* Через напружену атмосферу, що склалася на соборі, прихильники правосл.-унійного зближення не змогли публічно заявити про свої наміри.

Літ.: *Голубев С.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники: (Опыт исторического исследования), т. 1. К., 1883.

П.М. Сас.

КИ́ЇВСЬКИЙ ПРАВОСЛА́ВНИЙ ЦЕРКО́ВНИЙ СОБО́Р 1629. Скликаний згідно з універсалом польс. короля *Сигізмунда III* Ваза 9 лип. у Києві для обговорення питання про участь у *Львівському православно-унійному церковному соборі 1629.* На собор прибуло кілька правосл. церк. ієрархів та бл. 500 священиків і ченців. Серед світських учасників були представники *братств*, *Війська Запорозького*, а також кілька шляхтичів (шляхетський загал відмовився взяти участь у роботі собору). Офіц. представником польс. короля на соборі був А.*Кисіль*, який докладав чималих зусиль, щоб схилити учасників до правосл.-унійного порозуміння. Чимало учасників, у т. ч. Петро (*Могила*), виступали за спільний собор православних і уніатів у *Львові*, ін. ж були проти цього. Собор не ухвалив рішення щодо участі у Львів. правосл.-унійному церк. соборі. По-перше, це сталося завдяки діяльній антиунійній позиції Війська Запороз.: козаки вручили київ. митрополитові Іову (*Борецькому*) листа від свого гетьмана Л.*Івановича* з рішучим застереженням проти правосл.-унійного зближення; вони чинили жорсткий психологічний тиск на тих учасників собору, які мали схильність до міжконфесійного порозуміння. По-друге, переважна більшість правосл. укр. шляхти бойкотува-

ла собор: посилаючись на свої станові права і вольності, шляхтичі хотіли, щоб рішення правосл.-унійного узгоджувального собору затверджувалося *вальним сеймом*, а не королем. Одночасно із правосл. був скликаний уніййний церковний собор 1629 у *Володимирі*.

Літ.: *Голубев С.Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники: (Опыт исторического исследования), т. 1. К., 1883; *Жукович П.* Материалы для истории Киевского и Львовского соборов 1629 года. «Записки Петербургской духовной академии», 1911, т. 8; *Його ж.* Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией, вып. 6, СПб., 1912; *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). К., 1998.

П.М. Сас.

КИ́ЇВСЬКИЙ ПРАВОСЛА́ВНИЙ ЦЕРКО́ВНИЙ СОБО́Р 1640. Проходив з 8 по 18 верес. у кафедральній церкві св. Софії (див. *Софійський собор*). Був скликаний за ініціативою митрополита Київського Петра *Могили*. У своєму запрошувальному посланні, зокрема до *Луцького братства*, митрополит зазначив, що собор має усунути розбіжності в справі церк. канонів і чинів укр. *православ'я*, які спричиняють розбрат поміж *духовенства*. Крім самого митрополита, на соборі були присутні заступники луцького, львів., перемишльського та мстиславського єпископів, а також архімандрити, ігумени, священики та миряни. Керував собором як його «маршалок» архімандрит Луцький Самуїл (Шицік), записи промов вели Йосиф (*Кононович-Горбацький*) та Інокентій (*Гізель*).

На початку собору Ісайя (Трохимович-Козловський) оголосив гол. тему зібрання — обговорення Катехізису (від грец. κατήχησις — усне повчання, навчання), який має виправити поширені серед духовенства різночитання правосл. канону та розбіжності в трактуванні чинів. Осн. авторами Катехізису були Петро (Могила) та Ісайя (Трохимович-Козловський). Активну участь у його підготовці також брали всі члени «Могилянського атенею» (див. *Вчений гурток Києво-Печерської лаври*). Обговорення тривало впродовж тижня, після цього текст Катехізису був рекомендований для розгляду на соборі церков православного Сходу, який відбувся 15 верес. — 30 жовт. 1642 в Яссах (нині місто в Румунії). 11 берез. 1643 текст Катехізису з поправками, що вніс до нього грец. богослов Мелетій Сірігоса, був затверджений правосл. патріархами Парфенієм Константинопольським, Іоаникієм Александрійським, Макарієм Антіохійським та Паїсієм Єрусалимським; у своєму приписі патріархи зазначили, що книга є «в усьому правдива і православна» й радили її читати «кожному християнинові Східної і Апостольської церкви»; Катехізис відомий нині під назвою «Православне ісповідання віри».

Собор прийняв також рішення створити в Києві капітул з 24 священиків, що мав провадити суди над правосл. духовенством. Після К.п.ц.с. 1640 соборів укр. правосл. церкви, на яких обговорювалися б її заг. справи, не відбувалося, хоча й проводились елекційні собори для обрання митрополитів та єпископів і збирались єпархіальні собори. На заваді скликання таких соборів спочатку стали політ. мотиви, що були пов'язані з подіями *національної революції 1648—1676*, а потім — протистояння на укр. теренах двох реліг. центрів — *Константинопольського патріархату* та *Московського патріархату*. Результатом цього протистояння став Київ. елекційний собор 1685, який поклав початок підпорядкуванню Київ. правосл. митрополії Моск. патріархатові.

Дж.: [*Sakowicz K.*] Sobór Kiowski schismaticki przez Oycca Piotra Mohiła złozony 1640, w którym, iz wielkie absurda y przeciwności wierze S. znaydnią sią, przeto czułoscią y staraniem X.Andrzeia Gembickiego biskupa Łuckiego na przestroga Rusi nie w Unii będącey z Ruskiego na Polski przełozony (20 septembra 1641). Warszawa, 1641; Деяния Киевского собора 1640 года, по рассказу Кассияна Саковича. В кн.: Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической комиссией, т. 4: Памятники полемической литературы в Западной Руси, кн. 1. СПб., 1878.

Літ.: *Голубев С.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники, т. 1—2. К., 1883, 1898; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 8, ч. 2. К. — Відень, 1922; *Власовський І.* Нарис історії Української православної церкви, т. 2. Нью-Йорк, 1956; *Полонська-Василенко Н.* Історичні підвалини УАПЦ. Мюнхен, 1964; *Жуковський А.* Петро Могила й питання єдності церков. Париж, 1969; *Сеник С.* Українська церква в XVII столітті. «Ковчег», ч. 1, 1993; *Садов'як Д., протоієрей.* Петро Могила — митрополит Київський. К., 2000; *Голобуцький П.В. та ін.* Петро Могила (1596—1647). Бібліографічний покажчик. К., 2003.

П.В. Голобуцький.

КИ́ЇВСЬКИЙ ПРОЦЕ́С 1946 — суд. процес над гітлерівськими *воєнними злочинцями* в *Києві* 17—28 січ. 1946. Кримінальну справу у відкритому суд. засіданні розглядав військ. трибунал *Київського військового округу*. Нім. воєн. злочинців судили за скоєні ними злочини проти мирного нас., військовополонених, миру і людяності на окупованій тер. України та Білорусі в роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* (ст. 1 Указу Президії ВР СРСР від 19 квіт. 1943). До суду було віддано 15 високих чинів гітлерівської військ. адміністрації — СС, СД, *гестапо* та жандармерії. Серед них — два ген.-лейтенанти: П.Шеєр — нач. охоронної поліції і жандармерії на тер. *Київської області* та *Полтавської області*, К.Буркхардт — комендант тилу нім. 6-ї армії; ген.-майор О. фон Чаммер — комендант гол. нім. комендатури № 392; оберштурмбанфюрер СС Г.Хейніш — гебітскомісар Мелітопольського округу та ін. У суд. засіданні було доведено вину обвинувачених у здійсненні каральних операцій і масових убивств мирного нас. на окупованій тер., вивезенні місц. жителів до концтаборів та на примусові роботи до Німеччини, руйнуванні жител, нищенні економіки, розкраданні культ. цінностей тощо. Згідно з Указом Президії ВР СРСР від 19 квіт. 1943 та керуючись ст. 2 Кримінального кодексу УРСР і ст. 296 і 297 Кримінально-процесуального кодексу УРСР, трибунал засудив 12 осіб до смертної кари через повішення. Вирок було виконано 29 січ. 1946 прилюдно в Києві в районі сучасного майдану Незалежності. Одного з обвинувачених було засуджено до каторжних робіт строком на 20 років, а двох — на 15 років кожного.

Літ.: Київський процес: Документи та матеріали. К., 1995.

Ю.Я. Касяненко.

КИ́ЇВСЬКИЙ ПСАЛТИ́Р 1397 — пам'ятка середньовічної книжної к-ри і мист-ва. Є перекладом з грец. церковно-слов'ян. мовою однієї з книг Старого Завіту — Псалтиря (див. *Біблія*), яка складається з 151 псалму (переважна більшість з них приписується цареві Давиду). Переписана в Києві протодияконом Спиридонієм на замовлення смоленського єпископа Михаїла і, очевидно, була подарована ним Успенському соборові у Смоленську (нині місто в РФ). Написана урочистим, дуже чітким і каліграфічним півуставом, оформлена 302 мініатюрами (див. *Мініатюра книжкова*), виконаними в неовізант. стилі. Пізніше Псалтир потрапив до рук *підскарбія Великого князівства Литовського* А.Глембоцького, який 1518 передав його до правосл. Свято-Микільської церкви у Вільно (нині м. *Вільнюс*). Там книга зберігалася понад 300 років. Нині зберігається в Рос. нац. б-ці ім. М.Салтикова-Щедріна (м. *Санкт-Петербург*). Уперше пам'ятка була видана фототипічним способом 1890, друге факсимільне вид. — 1978.

Київський Псалтир 1397. Початкова сторінка.

Київський Псалтир 1397. Сторінка з ілюстрацією «Страшний Суд».

Дзвіниця колишнього Київського Свято-Катерининського греко-сінайського монастиря. Фото початку 21 ст.

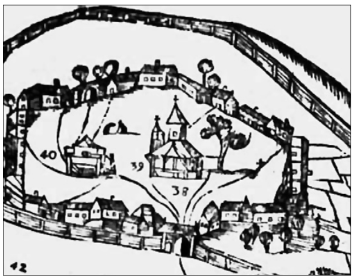
Літ.: *Вздорнов Г.* Киевская Псалтырь 1397 года. Приложение: Исследование о Киевской Псалтыри. М., 1978.

Ю.А. Мицик.

КИ́ЇВСЬКИЙ СВЯ́ТО-ВОЗНЕСЕ́НСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — правосл. жін. монастир, що існував у 16—18 ст. у *Києві* на Печерську, навпроти гол. входу до *Києво-Печерської лаври*. Вперше згадується в 1560-ті рр. Оновлений на поч. 17 ст. Єлисеєм (*Плетенецьким*). Спочатку всі його споруди були дерев'яними. 1701—05 (за ігумені Марії Магдалени, матері І.*Мазепи*) вимурували Свято-Вознесенський собор, трапезну та дзвіницю. Більшість черниць обителі (у серед. 17 ст. їх було не менше 50-ти) мали знатне походження. Монастир уславився як центр літургійного гаптування. 1712 за наказом рос. царя *Петра I* обитель закрили, а черниць перевели до *Київського Свято-Флорівського монастиря* (відтоді Київський Свято-Фролівський Вознесенський монастир). На тер. колиш. монастиря влаштували арсенал *Києво-Печерської фортеці*. В 2-й пол. 18 ст. монастирські споруди повністю розібрали.

Літ.: *Маниковский Ф.* Исторически-статистическое описание Киево-Флоровского Вознесенского женского монастыря. К., 1894; *Кара-Васильєва Т.В.* Літургійне шитво України XVII—XVIII ст. Львів, 1996; *Реутов А.* Вознесенський монастир. У вид.: Храми Києва (енциклопедія на компакт-диску). К., 2001.

Д.Я. Вортман.

Київський Свято-Вознесенський монастир. З плану Києва Атанасія Кальнофойського. 1638.

КИ́ЇВСЬКИЙ СВЯ́ТО-КАТЕРИ́НИНСЬКИЙ ГРЕ́КО-СІНА́ЙСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — правосл. чол. монастир на *Подолі*. Заснований грец. громадою *Києва* 1738 (під монастирське подвір'я була придбана садиба купця-грека Астаматіоса Стіматі; нині це ділянка землі за адресою: Контрактова пл., 2), проте офіц. статус монастиря отримав лише 1747. Головним призначенням монастиря було збирання милостині для чернечої громади Сінайської гори, якій він був підпорядкований. При обителі діяли грец. братство і школа. Монастир був одним із найменш впливових у Києві, після пожежі 1811 його роль ще зменшилася. В 19 ст. штат монастиря комплектувався з місц. нас., єдиним греком був архімандрит.

1739—41 тут збудовано муровану церкву св. Катерини. 1787 монастиреві передано садибу і храм колиш. Петропавлівського монастиря, який закрили, але 1828 все було відібрано, і монастир перебрався на старе місце. На поч. 20 ст. на тер. монастиря за проектом В.Ейснера спорудили 5-поверховий прибутковий будинок (1912) та дзвіницю (1914). На поч. 1920-х рр., за рад. влади, монастир закрили. 1929 під приводом того, що в склепіннях Свято-Катерининської церкви з'явилися тріщини, будівлю зруйнували. 1930 розібрали верхні яруси дзвіниці.

1996 було відновлено первісний вигляд дзвіниці. У монастирських спорудах розміщено Управління Нац. банку України по Києву та Київ. області.

Літ.: *Петров Н.* Греческий Екатерининский монастырь в Киеве «Труды Киевской духовной академии», № 1, 1896; Київ: Провідник. К., 1930; *Геврик Т.* Втрачені архітек-

турні пам'ятки Києва. Нью-Йорк—К., 1991; Греко-Синайський Свято-Катерининський монастир. У кн.: Звід пам'яток історії та культури України, кн. 1, ч. 1. К., 1999; *Реутов А.* Грецький Катерининський монастир. У вид.: Храми Києва (енциклопедія на компакт-диску). К., 2001.

Д.Я. Вортман.

Київський Свято-Катерининський греко-сінайський монастир. Літографія 19 ст.

КИЇ́ВСЬКИЙ СВЯ́ТО-МИКІ́ЛЬСЬКИЙ ПУСТИ́ННИЙ МОНАСТИ́Р — правосл. чол. монастир на Печерську в *Києві.* Відомий з серед. 15 ст. Спочатку був розташов. на схилах Дніпра, у вкритій лісом місцевості (звідси його тогочасна назва Києво-Микільський Пустинний монастир — «пустинний», тобто «усамітнений»), що з 17 ст. знана як Аскольдова могила (див. *Аскольдова могила*). Наприкінці 17 ст. на плато, в урочищі Довга Нива (нині район пл. Слави), збудували новий монастирський бароковий ансамбль: він складався зі Свято-Микільського собору («Великий Микола», зведений 1690—94 коштом гетьмана І.*Мазепи*, архіт. Осип Старцев), дзвіниці (спочатку дерев'яна, 1750 замінена мурованою), трапезної зі Свято-Покровською церквою (бл. 1695—96) і келій. 1715 окремо від цього комплексу, на місці стовпа («слупа»; нині район Арсенальної пл.), що був дороговказом до старого монастиря, коштом кн. Д.*Голіцина* збудовано Свято-Микільську Слупську церкву («Малий Микола», храм належав монастиреві, але використовувався як парафіяльний). Після того, як ченці перейшли до Великого Миколи, стара дерев'яна церква на Аскольдовій Могилі стала кладовищенською; 1810 за проектом А.*Меленського* на її місці збудовано ампірову церкву-ротонду; монастирське кладовище згодом перетворилося на місце поховання міськ. *еліти.*

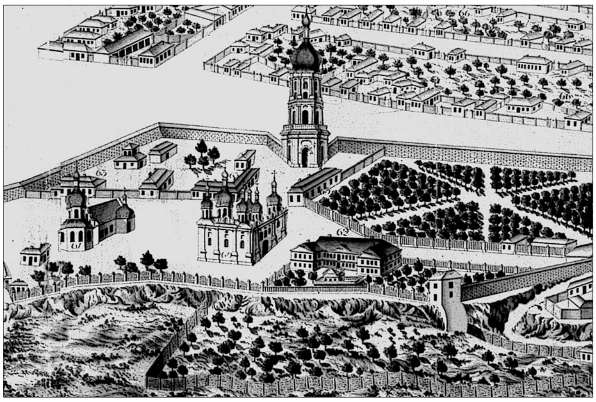
1831 тер. навколо Великого Миколи відвели для потреб *Київської фортеці*, Свято-Микільський собор зробили гарнізонним (відтоді його називали військовим), у келіях розмістили казарми, а монастир переїхав до Малого Миколи, навколо якого було збудовано нові келії та дзвіницю. Від 1844 настоятелями обителі ставали за сумісництвом ректори Київ. духовної семінарії.

1919—30 Свято-Микільський собор належав *Українській автокефальній православній церкві* (1919 В.*Липківський* тут уперше відправив літургію укр. мовою).

За рад. влади 1934 монастир було закрито, майже всі монастирські будівлі знищено. Трапезну розібрано на поч. 1960-х рр.

Літ.: *Закревский Н.* Описание Киева. М., 1868; *Геврик Т.* Втрачені архітектурні пам'ятки Києва. Нью-Йорк—К., 1991; *Немировський О., Реутов А.* Микільсько-Пустинний монастир. У вид.: Храми Києва (енциклопедія на компакт-диску). К., 2001.

Д. Я.Вортман.

Ансамбль Микільського монастиря. Фрагмент панорами «Перспект Києво-Печерської фортеці й частини форштату з московського боку». 1783.

Свято-Микільський (Військовий) собор («Великий Микола»). Фото початку 20 ст.

КИЇ́ВСЬКИЙ СВЯ́ТО-МИХА́ЙЛІВСЬКИЙ ЗОЛОТОВЕ́РХИЙ МОНАСТИ́Р — одна з найвідоміших і найстаріших правосл. обителей, визначна пам'ятка історії та к-ри України. Розташов. на верхній терасі Володимирської гірки (у минулому — тер. давньорус. *Ізяслава-Святополка міста*). Вірогідно, його попередником був Свято-Димитріївський монастир з однойменною церквою (збудована бл. 1062), заснований вел. кн. київ. *Ізяславом Ярославичем* на пошанування свого небесного покровителя св. Димитрія Солунського. Після *монголо-татарської навали* обитель почали іменувати за назвою найбільш вцілілої там церкви. В літопису під 1108 зафіксовано дату закладення вел. кн. київ. *Святополком Ізяславичем* на пн. від

Свято-Микільська Слупська церква («Малий Микола»). Фото початку 20 ст.

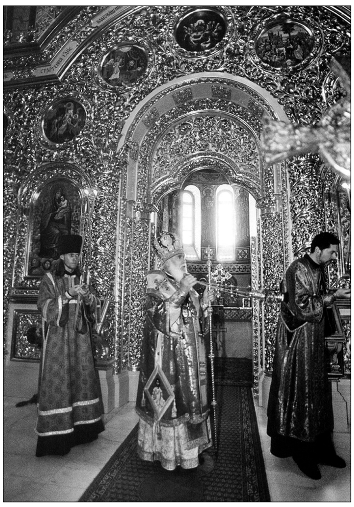
Свято-Димитріївського монастиря мурованої церкви в ім'я св. архістратига Михаїла, під 1113 — її освячення як Золотоверхої. Церква слугувала родовою усипальнею князів Ізяславичів — Святополка Ізяславича (1113) та його, гадано, третьої дружини — візант. принцеси Варвари, яка, за монастирською легендою, привезла з Константинополя мощі св. *Варвари великомучениці*; прав-

Трапезна з церквою св. апостола і євангеліста Іоанна Богослова. Фото початку 21 ст.

нуків Святополка — Святополка Юрійовича (1190) та кн. Турівського Гліба Юрійовича (1196).

У 16 ст. монастир регулярно згадується в офіц. документах. На поч. 17 ст., коли *Софійський собор* був переданий уніатам (див. *Берестейська церковна унія 1596*), К.С.-М.З.м. став резиденцією митрополитів Київських. За Іова (*Борецького*; ігумен монастиря з 1619) монастир зміцнів, було відремонтовано собор, закладено трапезну і дзвіницю, на пн. від чол. монастиря засновано жін. (у 1710-х рр. переведено на *Поділ*). З відновленням правосл. ієрархії Іов (Борецький) став митрополи-

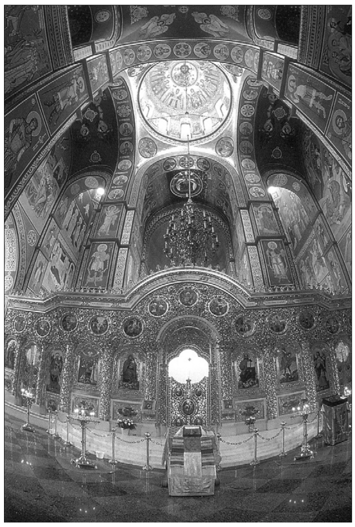

Освячення відбудованого Київського Свято-Михайлівського Золотоверхого собору. В центрі — патріарх Київської і всієї Руси-України, предстоятель Української православної церкви Київського патріархату Філарет. 28 травня 2000.

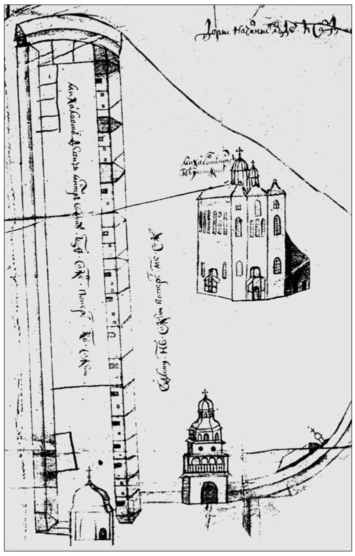
том Київ., Галицьким і всієї Русі (1620—31). Його підтримувало запороз. *козацтво*. Наступник Іова (Борецького) на митрополичій каф-рі Ісайя (*Копинський*) також проживав у монастирі і, як і його попередник, був похований у соборі (обидві могили не збереглися). За ігумена Йосифа (*Кононовича-Горбацького*; 1645—53) монастир ще більш зміцнив своє становище, хоча 1651 був пограбований литов. військами кн. Я.*Радзивілла*. Настоятель Феодосій (Василевич-Баєвський) одержав 1654 від гетьмана Б.*Хмельницького* універсал, яким монастиреві було передано у володіння Вигурівщину під Києвом. 3 лип. 1654 ігумен приймав у монастирі Антіохійського патріарха Макарія під час подорожі того до *Москви* в супроводі сина — архідиякона *Павла Алеппського*.

За ігуменства Феодосія (Софоновича; 1655—77) коштом гетьмана Б.Хмельницького дерев'яну покрівлю бані собору замінено на бляшану й визолочено. Ін. споруди монастиря залишалися дерев'яними. (Ігумен К.С.-М.З.м. і місцеблюститель митрополита (1669—77) Феодосій 1672 закінчив писати тут свою «Хроніку».) За Феодосія значно збільшилися володіння монастиря та зріс авторитет останнього як центру церк. влади. Обитель не раз отримувала грамоти: від укр. гетьманів І.*Виговського*, Д.*Многогрішного*, І.*Самойловича*, Ю.*Хмельницького*, рос. царя *Олексія Михайловича*, польс. короля *Міхала-Корибута Вишневецького*. Наступниками Софоновича були колиш. ректори Київ. колегіуму (див. *Києво-Могилянська академія*): 1677—82 — Мелетій (Дзика), в якого вчився Димитрій Ростовський; 1682—89 — Феодосій (Гугуревич).

Від 17 ст. поширюється пошанування св. Варвари. За ігумена Феодосія (Ленчича) коштом *генерального судді* М.Вуєховича між 1688 і 1690 до собору добудовано новий мурований придiл з невеличкою банькою для зберігання мощей святої, храм відреставровано, в ньому влаштовано бічні бані над жертовником і дияконником. 1701 коштом гетьмана І.*Мазепи* зроблено срібну раку для мощей св. Варвари, окрім того, своїми універсалами гетьман

Інтер'єр відновленого Свято-Михайлівського Золотоверхого собору. Фото 2000.

Київський Свято-Михайлівський монастир. План 1688.

дав обителі великі маєтності. У 18 ст. велику підтримку К.С.-М.З.м. надавало козацтво, зокрема гетьман І.*Скоропадський*, а також рос. цар (з 1721 — імп.) *Петро I* та імп. *Катерина I*. Монастир став одним з найбагатших у Києві. На його тер. розгорнулося масштабне буд-во, у ході якого сформувався чудовий архітектурний ансамбль в стилі укр. *бароко*. 1713—15, за ігумена Іоанникія (Сенютовича) споруджено трапезну з церквою св. апостола і євангеліста Іоанна Богослова, в ній коштом митрополита Йоасафа (*Кроковського*) було встано-

влено іконостас (знищений у 1930-х рр.). 1716—19 ігумен Варлаам (Ліницький) продовжив розбудову монастиря. 1716—20 на кошти настоятелів Іоанникія і Варлаама зведено дзвіницю зі Святою брамою (майстер І.Матвієвич). 1712—15 перебудовано приділ св. Варвари Свято-Михайлівського Золотоверхого собору та влаштовано в ньому іконостас і дерев'яний різьблений балдахін над ракою святої (коштом київ. ген.-губернатора кн. Д.*Голіцина*). В 1730-х рр. споруджено приділ св. Катерини (на пожертву Петра I та Катерини I), в якому 1731—32 встановлено іконостас (коштом київ. цивільного губернатора Г.Наумова). З появою бічних бань собор став шестиверхим. П'ятиярусний іконостас гол. вівтаря собору, виконаний черніг. сницарем Г.Петровим та відомим київ. іконописцем С.Лубенським, було встановлено 1718 (кошти на нього пожертвував гетьман І.Скоропадський; 1888 верхні яруси іконостаса розібрали, щоб було видно мозаїчну композицію «Євхаристія»; див. *Мозаїка*). В серед. 18 ст. через просідання бічних приділів розкололася гол. баня, було пошкоджено й загинуло багато фресок. Під час реставрації храму його стіни (крім гол. фасаду) укріпили контрфорсами з аркбутанами, на зх. фасаді прибудували ризаліти, в одному з яких влаштували сходи на хори, в наріжжях встановили чотири нові бані. Відтоді собор став семиверхим, а його пишне архіт. оздоблення набуло яскраво виражених рис укр. бароко. 1746—75 побудовано цегляний мур, у 1760-х рр. — екон. браму. На тер. монастиря також розташовувалося багато дерев'яних споруд — будинок настоятеля, келії, госп. будівлі. В 19 ст. було розписано бічні приділи собору і церкву св. апостола Іоанна Богослова, встановлено нову срібну позолочену раку для мощей св. Варвари (пожертвувана 1847 графинею А.Орловою-Чесменською), під кервом проф. А.*Прахова* відреставровано стародавні *фрески* на передвівтарних стовпах, проведено значні буд. роботи на соборній площі та госп. подвір'ї. Остаточно архіт. ансамбль монастиря сформувався на поч. 20 ст. Він

Київський Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир. Хромолітографія. 1911.

складався з двох функціонально розмежованих зон: гол. монастирського подвір'я з пд.-сх. госп. двором і Гостинного двору на пд. зх.

Від 1734 завдяки клопотанню митрополита Рафаїла (*Заборовського*) К.С.-М.З.м. мав статус архімандрії і підлягав безпосередньо Найсвятішому Синоду. Під час *секуляризації* церк. майна, згідно з указом імп. *Катерини II*, 1786 монастир був визнаний «першокласним» і залишався в штаті. Від 1799, згідно з указом Найсвятішого Синоду, настоятель монастиря був водночас вікарієм (заст.) митрополита Київ. і Галицького з саном єпископа Чигиринського. У 18 — на поч. 20 ст. серед настоятелів К.С.-М.З.м. були відомі церк. діячі, вчені, просвітителі, зокрема: 1737—39 — Амвросій (Дубневич); 1739—40 — Тимофій (Щербацький); 1757—68 — Єпіфаній (Могилянський); 1778—87 — Тарасій (Вербицький); 1800—07 — Феофан (Шиянов); 1807—12, 1812—23 — Іриней (*Фальковський*); 1836—41 — Інокентій (Борисов); 1858—59 — Антоній (Амфітеатров); 1859—65 — Серафим (Аретинський); 1865—78 — Порфирій (Успенський); 1908—11 — Павло (Преображенський); 1911—18 — Никодим (Кротков).

Від 1886 до поч. 1920-х рр. при монастирі діяла нова безплатна двокласна школа церк. співу (свого часу в ній навч., зокрема, І.*Козловський*). В одному з готелів для прочан («Странноприїмниці») проживав під час своїх приїздів до Києва перший ректор Ун-ту св. Володимира в Києві М.*Максимович*, тут 6 верес. 1871 громадськість відзначала 50-річчя його наук. та літ. діяльності; 1902 зупинялася письменниця Марко *Вовчок* (їй встановлено меморіальну дошку). К.С.-М.З.м. мав книгозбірню, в якій було бл. 300 стародруків і 746 рукописів (нині вони зберігаються у фондах *Бібліотеки національної України імені В.І. Вернадського*). Від 1922 житлові споруди монастиря використовувались як студентські гуртожитки, трапезна —

Свято-Михайлівський Золотоверхий собор. Західний фасад. Фото початку 20 ст.

Брама Михайлівського монастиря. Малюнок художника В. Кричевського. Початок 20 ст.

як студентська їдальня; у подальшому тут містилися різні установи.

1934, у зв'язку з перенесенням столиці України з *Харкова* до Києва, було вирішено спорудити на Володимирській гірці Урядо-

Колишній Михайлівський готель. 1907. Фото початку 21 ст. Чітко видно два добудовані пізніше поверхи.

вий центр, для цього організовано конкурс на кращий проект його побудови. Переміг проект центру на місці церкви Трьох святителів (Василівської) 18 ст. і К.С.-М.З.м. Формальні підстави для знищення унікальних пам'яток було зорганізовано відповідними радянськими органами влади. *Інститут історії матеріальної культури АН УСРР* дав висновок про те, що Свято-Михайлівський Золотоверхий собор не має істор. цінності. Ще раніше заарештували провідних мистецтвознавців Ф.*Ернста*, М.*Макаренка* та С.*Таранушенка*, які доводили протилежну думку. Точні обміри собору зробив І.*Моргилевський* (збереглись у фондах Нац. заповідника «Софія Київська»; див. Софія Київська). 1934—36 розібрали дзвіницю, більшу частину муру з екон. брамою, архієрейський будинок, споруди госп. двору. Під кер-вом проф. В.Фролова фахівці мозаїчної майстерні ленінгр. від-ня Акад. мист-в демонтували мозаїки і фрески собору, їх спочатку було перенесено в собор св. Софії, пізніше деякі з них опинилися в Третьяковській галереї в Москві, Рос. музеї у *Санкт-Петербурзі* та ін. музеях Росії. Переплавлено раку, в якій покоїлися мощі св. Варвари, знищено іконостас та ін. святині. 14 серп. 1937 Одес. контора експедиції підводних робіт особливого призначення підірвала собор, заклавши в нього бл. 2500 зарядів амоналу. Понад 20 тис. т уламків було вивезено на смітник. З комплексу Урядового центру звели лише першу чергу — будинок ЦК КП(б)У на місці Василівської церкви (1936—38; нині Міністерство закордонних справ України). На «звільненій» території монастиря влаштували спортмайданчики.

Першим висловив ідею відбудови собору архіт.-реставратор П.Барановський на установчому з'їзді Всерос. т-ва охорони пам'яток історії та к-ри в 1966. 1979 «місту Ізяслава-Святополка» надано статус архіт.-археол. заповідної зони. 1976—81 відреставровано Трапезну з церквою св. апостола Іоанна Богослова, в якій розмістили Музей кераміки Держ. архітектурно-істор. заповідника «Софійський музей». 1991 з відновленням К.С.-М.З.м. храм передали церк. громаді. В трав. 1991 було освячене з участю патріарха Київ. і всієї України *Мстислава* (Скрипника) місце майбутньої відбудови собору. В церкві св. апостола Іоанна Богослова 1992—95 правив службу єпископ *Володимир* (Романюк; з 1993 — патріарх *Української православної церкви Київського патріархату*).

1992—99 проведено широкомасштабні археол. дослідження на тер. монастиря, виконані архіт.-археол. експедицією *Інституту археології НАН України* (кер. — В.Харламов, з 1996 — Г.*Івакін*). Було повністю розкрито план собору; виявлені автентичні рештки храму 12 ст. законсервували під потужною бетонною плитою, окремі ділянки кладки 12 ст. музеєфікували.

1992 створено Добродійний фонд відбудови К.С.-М.З.м., а в трав. 1997 — жовт. 1999 здійснено буд. роботи з відновлення собору у формах укр. бароко 18 ст.; мистецьке оздоблення приміщення (мозаїки, розписи, різьблений іконостас) тривало до 2002. 2 черв. 1999 комплекс К.С.-М.З.м. включено до Держ. реєстру нац.-культ. надбання. До його складу входять: 1) гол. монастирське подвір'я, на якому розташовані: собор св. архістратига Михаїла 12—20 ст.; дзвіниця зі Святою брамою 1997—98; Трапезна з церквою св. апостола і євангеліста Іоанна Богослова 1713—15; Екон. брама 1997; келії Варваринського від-ня 1898—99; келії Михайлівського від-ня 1849—52; келії півчих архієрейського хору 1894; мур 1746—75 з відбудованими в 1997 ділянками, на якому встановлено меморіальну дошку мистецтвознавцю М.Макаренку; господарчий льох 1713. До археол. пам'яток на цій тер. належать фундаменти Свято-Михайлівського Золотоверхого собору 12 ст. й рештки надбрамної церкви 12 ст. 1999 тут споруджено два ківорії над водорозбірними фонтанами; 2) Гостинний двір, що включає три готелі, побудовані 1858—97, 1902—03 і 1907—08. На його тер. виявлено рештки собору Свято-Димитрівського монастиря 2-ї пол. 11 ст.

Тепер споруди гол. монастирського подвір'я належать УПЦ КП, у дзвіниці та келіях Варваринського від-ня відкрито музей, присвячений історії К.С.-М.З.м. 2001 з Держ. Ермітажу в С.-Пе-

Шиферний рельєф із зображенням Георгія Каппадокійського та Федора Стратилата. Кінець 11 — початок 12 ст.

Архідиякон Стефан. Фрагмент мозаїки на південно-східному пілоні Свято-Михайлівського Золотоверхого собору. 12 ст. Національний заповідник «Софія Київська».

тербурзі до музею монастиря передано частину фресок собору. Частину приміщень келій передано *Українській автокефальній православній церкві* (тут містяться її резиденція та підрозділи Духовної акад.). Споруди Гостинного двору використовують різні установи, зокрема, 1944 один з готелів колиш. на той час монастиря було передано АН УРСР, і нині в ньому розміщується кілька ін-тів НАН України. Тер. К.С.-М.З.м. входить до зони заповідника «Стародавній Київ».

Літ.: *Лебединцев П.Г.* Киево-Михайловский Золотоверхий монастырь в его прошедшем и настоящем состоянии. К., 1885; Киево-Золотоверхо-Михайловский первоклассный монастырь: Исторический очерк от основания его до настоящего времени. К., 1889; *Асеев Ю.С.* Архитектура древнего Киева. К., 1982; *Дегтярьов М.Г., Реутов А.В.* Михайлівський Золотоверхий монастир. К., 1997; *Голованский Е.* Киево-Златоверхо-Михайловский первоклассный монастырь и его скит Феофания. К., 1998; *Кухаренко Р.* Дорога до храму. «Пам'ятки України», 1999, № 1; *Вечерський В.* Реабілітація репресованої святині. «Пам'ятки України». 1999, № 1; *Івакін Г.Ю.* Археологічне вивчення Михайлівського Золотоверхого монастиря в 1996—1998 роках. «Пам'ятки України», 1999, № 1; *Його ж.* Нове в історії «міста Ізяслава» в Києві. «Магістеріум», 2001, вип. 6; *Івакін Г.Ю., Козюба В.К.* Історична топографія Михайлівської гори в Києві в XI—XIII ст. В кн.: А сє єго срєбро. К., 2002; Михайлівський Золотоверхий монастир, 12—20 ст. В кн.: Звід пам'яток історії та культури України: Енциклопедичне видання: Київ, кн. 1, ч. 2: М—С. К., 2004.

Г.Ю. Івакін, Л.Д. Федорова.

КИ́ЇВСЬКИЙ СВЯ́ТО-ПОКРО́ВСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — правосл. жін. монастир, заснований 1889 вел. кн. Олександрою Петрівною (1838—1900), уродженою принцесою Ольденбурзькою, яка провадила в *Києві* філантропічну діяльність (після таємного пострижения останні роки свого життя вона провела в цій обителі під ім'ям черниці Анастасії). Розташов. біля Лук'янівки, вхід до гол. брами — з Бехтерівського (колиш. Діонісіївського) провулка. Буд-во монастирських споруд (у т. ч. п'ятибаневої Покровської церкви) розпочалося 1889 на спеціально придбаній для цього садибі за проектом архіт. В.*Ніколаєва.* Від 1893 на тер. монастиря почали створювати безплатні мед. заклади, утримувані монастирем (багатопрофільна лікарня, амбулаторія, аптека), тут діяли і домові церкви.

Від 1894 у підпорядкуванні обителі перебував жін. *Києво-Межигірський Спасо-Преображенський монастир.*

1896—1911 на тер. монастиря зведено 13-баневий Свято-Миколаївський собор (архіт. В.Ніколаєв, за ескізом вел. кн. Петра Миколайовича) — найбільший за об'ємом храм у Києві, з трьома вівтарями та цокольною церквою; для перекриття центр. частини собору використано унікальну конструкцію з двох перехрещених цегляних арок (у її проектуванні брав участь архіт. О.*Вербицький*). Споруди монастиря та лікарні оздоблювалися в т. зв. рос. стилі (з використанням мотивів моск.-ярославльського зодчества 16—17 ст.). У мед. закладах працювали черниці й послушниці, втілюючи в такий спосіб у життя ідею засновниці монастиря про «живе чернецтво» (у своєму заповіті Олександра Петрівна писала: «Смиреннейше прошу и заповедую, чтобы в моей Киевской Покровской Обители непрестанно памятовали, что вера без дел мертва, что разум кичит, а только любовь созидает, и что посему во всем и во всех случаях надлежит руководствоваться любовью и милосердием»).

1896 значну пожертву на монастирські медичні заклади зробив імп. *Микола II*, після чого монастирська лікарня була названа його ім'ям (1917 назву змінено), а кількість ліжок у ній збільшено (1893 їх було 40, 1911—200). Співробітниками лікарні та амбулаторії були відомі медики М.Волкович, Д.*Заболотний*, М.Лапинський, І.Сікорський, М.Соломка, О.Шимановський; тут уперше в Києві було встановлено рентгенівський апарат (1896). Під час *Першої світової війни* в лікарняних корпусах містився шпиталь на 225 місць. У жовт. 1918 будинок амбулаторії (не зберігся) було передано 1-й Укр. г-зії ім. Т.Шевченка (дир. В.*Дурдуківський*); у 1920—30-х рр. тут розташувалася Трудова укр. школа № 1 ім. Т.Шевченка.

1922 рад. влада закрила монастир, а його житлові приміщення (останні черниці були виселені з них у груд. 1929) перетворила на робітн. містечко; мед. заклади використовувалися як лікарня транспортників.

До поч. 1930-х рр. монастирські храми діяли як парафіяльні церкви різних правосл. конфесій; дещо пізніше в Свято-Миколаївському соборі влаштували друкарню, а в Покровській церкві — клуб, при цьому були знищені завершення храмів.

Після окупації Києва в роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* (восени 1941) обитель відновила свою діяльність і з того часу її не припиняла. Нинішня тер. монастиря — це лише частина тих земель, що були в його власності раніше.

1989—93 реставровано Покровську церкву (архітектори Я.Діхтяр, Ю.Лосицький), 2006 розпочато відновлення завершень Свято-Миколаївського собору.

Сьогодні К.-П.м. належить УПЦ (МП). У колиш. терапевтичному корпусі лікарні діють монастирські шпиталь та притулок. Святинею обителі є чудотворний Почаївський образ Божої Матері. 1993—2002 у підпорядкуванні обителі перебував Феофанівський скит.

Київський Свято-Покровський монастир. Ліворуч — Свято-Миколаївський собор, праворуч — Свято-Покровська церква. Фото початку 20 ст.

Свято-Покровська церква Київського Свято-Покровського монастиря. Фото початку 20 ст.

Літ.: Обзор деятельности больничных учреждений Императора Николая II при Киевском Покровском женском общежительном монастыре за 1-е десятилетие. К., 1905; Царственная инокиня. Одесса, 1995; *Кандий А.* Монастыри и храмы Киева: Справочник-путеводитель. К., 2000.

М.Б. Кальницький.

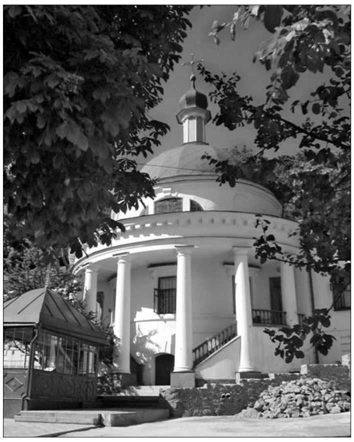
КИ́ЇВСЬКИЙ СВЯ́ТО-ФЛО́РІВСЬКИЙ ВОЗНЕСЕ́НСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — правосл. жін. монастир, розташов. у *Києві* на *Подолі*, біля підніжжя *Замкової гори* (Киселівки). Спочатку був присвячений святим Флору і Лавру. Вперше згадується в джерелах під 1441. У 2-й пол. 16 ст. протопоп Яків Гулькевич відновив його і 1566 за указом польс. короля *Сигізмунда II* Августа отримав у довічне володіння. 1632 онук Якова — Богуш відмовився від прав на монастир, залишивши його в керуванні ігумені Агафії (Гуменицької). Після того, як на Печерську 1712 був ліквідований жін. *Київський Свято-Вознесенський монастир*, черниць цієї обителі перевели до Флорівського монастиря; останній отримав

Київський Свято-Флорівський Вознесенський монастир. Ротонда над джерелом. Фото початку 20 ст.

Київський Свято-Флорівський Вознесенський монастир. Літографія В. Барвитова. 2-га половина 19 ст.

Воскресенська церква-ротонда Київського Свято-Флорівського Вознесенського монастиря. Фото початку 21 ст.

Київський Свято-Флорівський Вознесенський монастир. Вознесенський собор. Фото початку 21 ст.

сучасну назву й успадкував великі земельні володіння Вознесенського монастиря. Згодом тут почали зводити муровані будівлі: 1732 було освячено нову барокову Вознесенську церкву, 1740 споруджено дзвіницю. У 2-й пол. 18 ст. монастир завдяки ігумені Олені (баронесі де Жанті) став видатним осередком літургійного гаптування. 1758 тут постриглася під іменем Нектарії, а 1767 прийняла схиму Наталія Долгорукова (вдова кн. І.Долгорукова, відома як перша жінка-мемуаристка в історії Росії).

Сучасний ансамбль монастиря склався після пожежі 1811, тоді за проектом А.*Меленського* замість згорілих дерев'яних споруд тут побудували нові кам'яниці в стилі ампір, зокрема лікарняну Воскресенську церкву-ротонду (1824) та келії. 1844 до них додалася церква на честь Казанської ікони Богородиці, а 1857 — кладовищенська Свято-Троїцька церква, збудована на Замковій горі (знесена 1936).

Серед святинь монастиря особливо відомою була чудотворна Руднянська ікона Пресвятої Богородиці (принесена в обитель 1689, втрачена в рад. часи). 1828 при монастирі було засновано лікарню, 1870 — церк.-парафіяльну школу. На поч. 20 ст. в обителі було 132 черниці і 674 послушниці.

1929 рад. власті закрили монастир. У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* під час гітлерівської окупації Києва (восени 1941) обитель відновила свою діяльність і з того часу її не припиняла. Нині монастир належить УПЦ (МП), у ньому разом з послушницями налічується бл. 170 сестер.

Літ.: *Маниковский Ф.* Исторически-статистическое описание Киево-Флоровского Вознесенского женского монастыря. К., 1894; Флоровский монастырь. В кн.: Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, т. 1. К., 1983; *Кара-Васильєва Т.* Літургійне шитво України XVII—XVIII ст. Львів, 1996; *Дятлов В.* Монастыри Украинской Православной Церкви. Справочник-путеводитель. К., 1997; *Реутов А.* Флорівський монастир. У вид.: Храми Києва (енциклопедія на компакт-диску). К., 2001.

Д.Я. Вортман.

КИ́ЇВСЬКИЙ «СОЮ́З БОРОТЬБИ́ ЗА ВИ́ЗВОЛЕННЯ РОБІТНИ́ЧОГО КЛА́СУ» — орг-ція, ств. 29—30 (17—18) берез. 1897 у *Києві* шляхом об'єднання марксистських груп «Рабочее дело», польс. соціал-демократів та кількох ін. груп. На чолі «Союзу...» стояв к-т у складі Б.Ейдельмана, П.Тучапського, М.Вигдорчика. Активними діячами орг-ції були А.Поляк, С.Померанц, В.Крижанівська, П.Білоусов, К.Петрусевич, П.Полонський, Д.Лисенко та ін.

«Союз...» мав підпільну друкарню, займався «внесенням соціалістичної свідомості в робітничий рух». 1897—98 було видано 36 прокламацій, 2 брошури, 4 номери газ. *«Вперед»*; на 25 з-дах і ф-ках міста розповсюджено понад 6,5 тис. листівок. Під впливом цієї агітації в Києві значно посилився страйковий рух робітників.

«Союз...» підтримував зв'язки з петерб. і моск. марксистськими

орг-ціями, групою «*Визволення праці*», надавав допомогу соціал-демократам ін. міст України — постачав їм революц. літ. 1897 почав видавати «Рабочую газету», яка відіграла помітну роль у підготовці І з'їзду *Російської соціал-демократичної робітничої партії*. Після цього з'їзду київ. «Союз...» був розгромлений поліцією, яка заарештувала й притягла до слідства 142 особи.

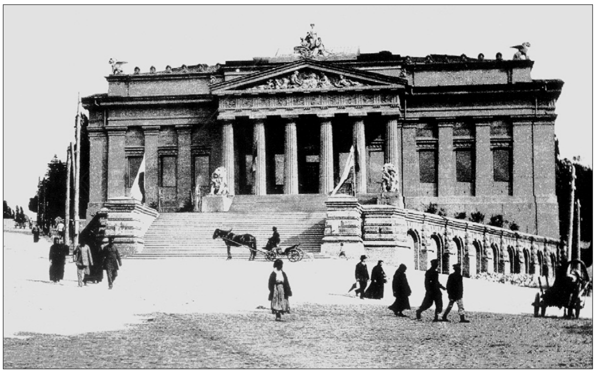
Літ.: *Эйдельман Б.* Первый съезд РСДРП. М.—Л., 1926; *Шевченко І.І.* З історії соціал-демократичних організацій на Україні. К., 1956; *Бистренко П.П.* З історії поширення марксизму і створення перших соціал-демократичних організацій на Україні (кінець XIX століття). К., 1958.

Ю.П. Лавров.

КИ́ЇВСЬКИЙ ХУДО́ЖНЬО-ПРОМИСЛО́ВИЙ І НАУКО́ВИЙ МУЗЕ́Й. Ідею заснування в *Києві* істор., археол. й етногр. музею висунуло 1880 *Київське товариство грамотності*. Однак ця ініціатива не була підтримана місц. владою. Питання про крайовий музей у Києві знову було порушено 1888 гуртком київ. учених та громад. діячів у складі В.*Антоновича*, О.*Лазаревського*, О.*Лашкевича*, П. і Ф. Лебединцевих, А.*Прахова*, Б.Пясецького, М. і Ф. Терещенків (див. *Терещенки*), Л.*Бродського*. Проте і цього разу царська адміністрація з остраху *українофільства* загальмувала його позитивне вирішення. Лише 1894 при Київ., Подільському і Волин. генерал-губернаторові було організовано к-т і комісію із заснування міськ. музею. До їх діяльності приєдналося Київ. т-во заохочення мист-в, створене 1890 (голова — графиня М.Мусіна-Пушкіна). Воно зібрало перші колекції майбутнього музею, а 1897 злилося з новоствореним *Київським товариством старожитностей і мистецтв*, де й зосередилась уся робота із заснування міськ. музею. Було споруджено приміщення музею (нині це будинок № 6 по вул. М.Грушевського), 1 серп. 1899 в ньому відкрилась археол. виставка, присвячена 11-му Археол. з'їздові в Києві (див. *Археологічні з'їзди*). Відкриття музею відбулося 30 груд. 1904 (мав неофіц. назви — Київ. музей старожитностей і мист-в, Київ. міськ. музей). Його першою цінною колекцією стала археол. зб. В.*Хвойки* (4 тис. одиниць зберігання), яку придбав для музею підприємець і меценат М.А.*Терещенко*. Йому були подаровані також колекції І.*Линниченка*, О.*Бобринського*, С.Зноско-Боровського, Б.Ханенка і В.Ханенко (див. *Ханенки Богдан і Варвара)*, М.Тарновського, М.А.Терещенка, С.Могилевцева та ін. Утримувався коштом міста та Київ. т-ва старожитностей і мист-в, а також за рахунок приватних пожертвувань. Від 1909 підпорядковувався мін-ву торгівлі й пром-сті. Справами музею відав к-т, обраний із членів Київ. т-ва старожитностей і мист-в. 1902—17 к-т очолював голова т-ва — Б.Ханенко. Від самого початку музей розбудовувався як національний. Напередодні *Першої світової війни* мав 7 відділів: худож.-пром., худож., археол., істор., нумізматичний, етногр., «Старий Київ», а також б-ку і фотоархів.

Основу археол. від. складали матеріали з розкопок В.Хвойки і М.*Біляшівського*: *Кирилівської стоянки* в Києві доби *палеоліту*, знахідок доби *неоліту*, *трипільської культури,* мідно-бронз. й антич.-грец. доби, епохи *Великого переселення народів*, розселення слов'ян, київ. акрополя давньорус. часу тощо (бл. 40 тис. одиниць). Музей зібрав найповнішу і найбільшу в Україні зб. укр. нар. мист-ва з усіх регіонів країни (понад 30 тис. одиниць): дерев'яна різьба, одяг, вишиванки, плахти, килими, прикраси, глиняний посуд, ляльки, кахлі, гутне скло, писанки тощо. У худож.-пром. від. було представлено вироби західноєвроп. і місц. підпр-в, у т. ч. колекції фаянсу та фарфору Києво-Межигірської фаянсової ф-ки (існувала 1798—1874 на тер. *Києво-Межигірського Спасо-Преображенського монастиря* поблизу *Вишгорода*) і Волокитинської фарфорової ф-ки (ф-ка була в с. Волокитине; нині село Путивльського р-ну Сум. обл.). У зб. істор. відділу були кілька тисяч зразків укр. іконопису 16—19 ст., речей церк. вжитку, а також нар. малюнки, старовинний одяг, предмети побуту, золотарства, зброя, тканини, гаптування, рідкісне зібрання портретів укр. старшини, духовенства та міщан. Худож. зібрання складалося зі зразків укр. малярства 17—19 ст. та новітнього укр. живопису й містило тв. Д.*Левицького*, В.*Боровиковського*, Т.*Шевченка*, В.*Штернберга*, І.*Сошенка*, М.Сажина, С.*Світославського*, М.*Врубеля*, О.*Мурашка*, А.Маневича, В.*Кричевського*, Г.*Нарбута*, Г.*Лукомського* та багатьох ін. митців. Нумізматичний відділ з підвідділом *сфрагістики* налічував понад 2 тис. монет, медалей і печаток різних д-в та епох, у т. ч. великі колекції рим. і боспорських монет, монетні скарби з *Наддніпрянської України*. Відділ «Старий Київ» збирав різнопрофільні матеріали про розвиток міста впродовж 17—19 ст., життя і побут його мешканців: краєвиди й панорами Києва, плани, креслення, гравюри, літографії, міські видання, портрети видатних діячів, реліквії київ. *магістрату* з будинку *ратуші* (барельєф архістратига Михаїла та статуя Феміди), скульптуру Самсона з фонтану на Контрактовій площі, хоругви, скрині, цехові печатки, ключі від фортеці, документи, ікони особливо місцевошанованих святих та ін. матеріали.

Б-ка мала цінні збірки рукописів і стародруків, переважно місц. Музей активно пропагував укр. к-ру. 1906 тут було влаштовано 1-шу виставку прикладного мист-ва та кустарних промислів, на якій експонувалося бл. 6 тис. пам'яток із різних регіонів України; 1910 — виставку старовинних тканин і гаптування; 1911 — першу в Києві виставку худож. тв. Т.Шевченка; 1913 — спільно з *Історичним музеєм у Москві* — виставку укр. гаптування в *Москві*; 1915 — виставку галицьких ікон 16—17 ст. Щорічно відбувалися також виставки Т-ва пересувних худож. виставок. У музеї

Будинок Київського художньо-промислового і наукового музею. Архітектор М. Бойцов, за участю В. Городецького. 1899. Фото 1904.

Висла свинцева печатка Київської митрополії. 1091—1096.

працювали в різний час відомі вчені та громад.-політ. діячі: М.Біляшівський — археолог, етнограф, мистецтвознавець, акад. УАН (від 1919), перший дир. музею (1902—23); В.Хвойка — археолог, один із засн. музею, зав. археол. від. (1909—14); Д.*Щербаківський* — мистецтвознавець, етнограф, зав. етногр. й істор. від. (1910—27); Д.*Дорошенко* — історик, зав. б-ки (1914) та ін.

У черв. 1919 музей був націоналізований і названий Першим державним музеєм. 1924 перейменований у Всеукраїнський історичний музей ім. Т.Шевченка. 1934 реорганізований і розділений на два музеї — Український музей народного мистецтва (нині — *Національний художній музей України*) і Всеукраїнський історичний музей ім. Т.Шевченка (нині — *Національний музей історії України*).

Дж.: Державний архів м. Київ, ф. 304, оп. 1, спр. 3, 26, 27; Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, ф. 648, оп. 1, спр. 1, 4, 19; Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 442, оп. 638, спр. 456; оп. 658, спр. 1.

Літ.: *А.Л.* К истории будущего Киевского музея. «Киевская старина», 1893, т. 60, № 1; Освящение и открытие Киевского художественно-промышленного и научного музея Императора Николая Александровича. К., 1905; Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя императора Николая Александровича за ... 1909—15 год. К., 1910—16; Киевский художественно-промышленный и научный музей. Отдел археологии. Краткий указатель предметов. К., 1913; *Біляшівський М.* Наші національні скарби. К., 1918; Київ: Провідник. К., 1930; Музей і сучасність: Тематичний збірник наукових праць Державного історичного музею УРСР. К., 1989 (Передмова); *Ковтанюк Н.Г., Шовкопляс Г.М.* Заснування та початок історії музею. В кн.: Від першовитоків до сьогодення: із історії формування колекцій Національного музею історії України: Тематичний збірник наукових праць Національного музею історії України. К., 1995.

Л.Д. Федорова.

КИ́ЇВСЬКИЙ ЦЕРКО́ВНИЙ СОБО́Р РУ́СЬКИХ ЄПИ́СКОПІВ 1147. На цьому соборі 27 лип. 1147 за наполяганням київ. кн. *Ізяслава Мстиславича* шістьма голосами проти трьох був обраний митрополитом (усупереч традиції призначення митрополита константиноп. патріархом; див. *Константинопольський патріархат*, *Київські ієрархи*) учений чернець Зарубського монастиря (див. *Заруб*) *Климент Смолятич.* Такі дії князя й частини ієрархів Києво-рус. правосл. церкви були спричинені, ймовірно, політ. заангажованістю попередника Климента — грека *Михаїла II*, який був провідником на *Русі* політики *Візантії.* Після обрання митрополитом Климент одразу став на бік кн. Ізяслава, який боровся за загальнорус. владу зі своїм дядьком *Юрієм Долгоруким.* З ініціативи Долгорукого й за підтримки новгород. архієпископа Нифонта на Русі склалась опозиція проти Климента. По смерті Ізяслава Мстиславича Климент залишив Київ на поч. 1155. Останній раз він служив у *Софійському соборі* протягом трьох місяців після того, як Київ опинився в руках *Мстислава Ізяславича.* Далі в Києві утвердився призначений константиноп. патріархом грек *Феодор.* На поч. 1160-х рр. новий київ. кн. *Ростислав Мстиславич* безуспішно добивався від константиноп. патріарха затвердження Климента на митрополичому престолі.

Літ.: *Щапов Я.Н.* Государство и церковь Древней Руси X—XIII вв. М., 1989.

М.Ф. Котляр.

КИ́ЇВСЬКИЙ ШЛЯХ — магістральна дорога 16—18 ст., що вела з *Києва* на *Волинь* через *Білогородку*, Брусилів (нині с-ще міськ. типу Житомир. обл.) і *Житомир.* Звідси *гостинець* розгалужувався і прямував на зх. у двох напрямках: через Звягель (нині м. *Новоград-Волинський*), *Корець*, *Дорогобуж*, *Рівне*, *Олику*, *Луцьк*, Володимир (нині м. *Володимир-Волинський*) — пн. гілка та через *Чуднів*, *Романів*, *Полонне*, *Острог* — пд. гілка.

Літ.: Торгівля в Україні, XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. «Актові джерела», 1990, № 53.

В.В. Пришляк.

«КИ́ЇВСЬКИХ МЕНШОВИКІ́В» СПРА́ВА 1920 — перший політ. суд. процес в УСРР. Відбувся 21—23 берез. 1920. Перед судом постали члени київ. орг-ції *Російської соціал-демократичної робітничої партії* (*меншовиків*) — Г.*Кучин-Оранський*, О.Романов, Н.Ланд, І.Шпер, І.Кручинський, О.Спіцин, С.*Семковський*, І.Біск, С.Каплун-Сумський, М.*Балабанов*, Скоржинський. Формально вони звинувачувалися у співпраці з денікінськими властями (див. *Денікіна режим в Україні 1919—1920*) та невизнанні рад. влади. Однак фактично їх судили за прихильність і відстоювання принципів парламентаризму та політ. незалежності профспілкового руху, що було несумісним із запроваджуваним *більшовиками* режимом диктатури (див. *Диктатура пролетаріату*). Г.Кучина-Оранського, О.Романова, І.Шпера та Н.Ланду позбавили волі «на весь час громадянської війни», а тих, хто заявив про політ. солідарність з ними, позбавили політ. прав і можливості працювати в профспілках та ін. робітн. організаціях.

Літ.: Партия меньшевиков и деникинщина: Процесс киевских меньшевиков 21—23 марта 1920 г. М., 1923; *Мовчан О.М.* Справа київських меншовиків 1920 р. В кн.: Проблеми історії України: факти, судження, пошуки, вип. 3. К., 1994.

О.М. Мовчан.

КИ́ЇВСЬКІ ГЛАГО́ЛИЧНІ ЛИСТКИ́ — див. *Глаголичні пам'ятки.*

КИ́ЇВСЬКІ ІЄРА́РХИ, загальний перелік київських єпископів, архієпископів, митрополитів і патріархів. Від самого виникнення Київ. митрополії і до серед. 15 ст. київ. ієрархи були предстоятелями Рус. правосл. церкви, що перебувала на той час у канонічній юрисдикції константиноп. патрі-

Митрополити Київські і Всієї Русі Петро (Волинянин), Алексій (Бяконт) та Йона (Одноушев). Ікона. Кінець 17 — початок 18 ст.

арха (див. *Константинопольський патріархат*). Перші митрополити київські перебували в єдності з Вселенською Церквою і, як правило, прибували до *Києва* після хіротонії в *Константинополі.*

Різні джерела містять дещо відмінні одні від одних фактичні дані про київ. ієрархів цього і наступного періодів. Заг. перелік їхніх імен, із вказівкою посад, найбільш імовірних дат хіротонізації тощо (для кожного з них число таких відомостей може бути неоднаковим), є таким: 1) **Феофілакт** (вступив на каф-ру в кін. 980-х рр., імовірно 988, залишив — перед 1018); 2) **Іоанн I** (став митрополитом перед 1018; залишив каф-ру перед 1030; див. *Іоанн I*); 3) **Феопемпт** (став митрополитом, імовірно, бл. 1035; займав каф-ру до 1040-х рр.); 4) **Іларіон** (рукопокладений із ієромонахів церкви св. Апостолів у с. *Берестове*; був обраний собором руських єпископів, посвячений і настолований у *Софійському соборі* в Києві, займав посаду митрополита з 1051 до 1054; див. *Іларіон*).

Після розколу 1054 Вселенської Церкви на римо-католицьку та православну в Києві митрополичу кафедру займали: 5) **Єфрем** (згадується у джерелах від 1054/55 до бл. 1065); 6) **Георгій** (згадується бл. 1065 — бл. 1076); 7) **Іоанн II** (Продром; згадується як митрополит не пізніше 1076/1077 — помер після серп. 1089; див. *Іоанн II*); 8) **Іоанн III** (прибув до Києва влітку 1090, помер перед 14 серп. 1091; *див. Іоанн III*); 9) **Миколай** (згадується бл. 1093 — помер раніше 1104); 10) **Никифор I** (прибув до Києва 18 груд. 1104, помер у квіт. 1121); 11) **Микита** (прибув до Києва 15 жовт. 1122, помер 9 берез. 1126); 12) **Михаїл I** (прибув до Києва 1130, помер 1145); 13) **Климент** Смолятич (хіротонія 27 лип. 1147, згадується як митрополит на поч. 1155; див. *Климент Смолятич*); 14) **Константин I** (прибув до Києва 1156, помер 1158, за ін. даними 1159; див. *Константин I*); 15) **Федір** (прибув до Києва в серп. 1160, згадується як митрополит до черв. 1163); 16) **Іоанн IV** (прибув до Києва навесні 1164, помер 1166; див. *Іоанн IV*); 17) **Константин II** (прибув до Києва 1167, помер 1169, за ін. даними 1170; див. *Константин II*); 18) **Михаїл II** (згадується як митрополит весною 1171); 19) **Никифор II** (згадується перед 1183 — помер після 1201); 20) **Матвій** (згадується перед 1210 — 19 серп. 1220); 21) **Кирило I** (згадується 1224/25, помер улітку 1233; див. *Кирило I*); 22) **Йосиф** (прибув до Києва 1236, імовірно, загинув 1240).

Після *монголо-татарської навали* К.і. титулувалися «Митрополит Київський і всієї Русі»: 1) **Кирило II** (згадується 1242/1247 — 27 листоп. 1281; див. *Кирило II*); 2) **Максим** (прибув на Русь 1283, помер 6 груд. 1305, переніс резиденцію до м. Владимир на Клязьмі, нині м. Владимир, РФ); 3) **Петро Волинянин** (хіротонія 1308, помер 21 груд. 1326, похований у *Москві*; канонізований РПЦ); 4) **Феогност** (за походженням грек, прибув на Русь 1328, помер 11 березня 1353; канонізований РПЦ); 5) **Алексій** (в миру — Бяконт Єлевферій Федорович, єпископ Владимирський і Суздальський; рукопокладений 30 черв. 1354, помер 12 лют. 1378; канонізований РПЦ); 6) **Кипріан** (за походженням серб, рукопокладений 2 груд. 1375, до смерті митрополита Алексія перебував у Києві, з 1381 — у Москві, 1382 вигнаний з Москви і перебував у Києві, від 6 берез. 1390 вдруге в Москві, помер 16 верес. 1406; канонізований РПЦ; див. *Кипріян*); 7) **Михаїл** (Митяй; наречений митрополит з 1378, не рукопокладений, помер 1379).

Хронологія київ. митрополитів, починаючи з 14 ст. і до 1622, на сьогодні з'ясована найгірше. Із серед. 14 ст. було два митрополити: один у *Галичині* (у 12—16 ст. там був центр окремої Галицької єпархії, згодом Львівської та Кам'янець-Подільської), другий — у Москві: 8) **Пимон** (архімандрит Горицького монастиря у Переславлі-Залєському, рукопокладений 1380, прийнятий у Москві 1382, взимку 1384/85 посли константиноп. патріарха скинули його з митрополичої кафедри, усунення підтвердив константиноп. патріарх наприкінці 1387 — поч. 1388, помер 11 верес. 1389); 9) **Діонісій** (архієпископ Суздальський, рукопокладений 1384, помер 15 жовт. 1385 в Києві); 10) **Фотій** (за походженням грек, рукопокладений 1 верес. 1408, прибув на Русь 1409, помер 2 лип. 1431; канонізований РПЦ); 11) **Григорій** (у миру — Цамблак Гавриїл, митрополит Волино-Литовський, рукопокладений 15 листоп. 1415, помер 1419; див. *Цамблак*); 12) **Герасим** (єпископ Смоленський, рукопокладений 1433, помер 1435, був спалений литов. кн. *Свидригайлом*); 13) **Ісидор** (за походженням грек, рукопокладений 1436, прибув на Русь у квіт. 1437, утік з Москви до Литви, 15 верес. 1441 прибув до Риму, де 1463 й помер; див. *Ісидор*); 14) **Йона** (Одноушев, наречений митрополит з 1442/43, рукопокладений 15 груд. 1448, останній моск. митрополит, який підписувався «Митрополит Київський і всієї Русі», після нього Моск. митрополія виділилася в окремий церк. організм, а її митрополити стали титулуватися «Митрополит Московський і всієї Русі», помер 31 берез. 1461; канонізований РПЦ; див. *Йона*). У наступні роки митрополитами були: 15) **Григорій** Болгарин (рукопокладений 1458, помер 1472; див. *Григорій Болгарин*); 16) **Мисаїл** (Друцький, єпископ Смоленський, займав митрополичу кафедру з 1474, помер 1477); 17) **Спиридон** (рукопокладений 1476, не прийнятий ні у *Великому князівстві Литовському*, ні в Москві, помер 1503 у Ферапонтовому монастирі); 18) **Симеон** (згадується 1477, помер 1488).

Від 1481/82 митрополит Київський став титулуватися «Митрополит Київський, Галицький і всієї Русі». У цей період київ. митрополитами були: 19) **Йона** (Глезна, рукопокладений, імовірно, 1482, згадується у 1492; див. *Йона I*); 20) **Макарій** (архімандрит Віленського Свято-Троїцького монастиря, рукопокладений 1495, убитий 1 трав. 1497; канонізований РПЦ; див. *Макарій I*); 21) **Йосиф** (Солтан, єпископ Смоленський, рукопокладений 1 трав. 1500, помер 1519; див. *Йосиф II*); 22) **Йона** (архімандрит Віленсько-Вознесенського монастиря, рукопокладений 1520, помер 1526); 23) **Йосиф** (Русин, єпископ Полоцький, переведений до Києва 1526, помер 1535; див. *Йосиф III*); 24) **Макарій** (Москвитянин, рукопокладений 1535, помер 1555; *Макарій II*);

25) **Сильвестр** (у миру — Белкевич Стефан Андрійович, архімандрит Віленського Свято-Троїцького монастиря, рукопокладений 1556, помер 1568); 26) **Йона** (у миру — Протасевич-Островський, єпископ Туровсько-Пінський, рукопокладений 1568, помер 1577); 27) **Ілля** (у миру — Куча, рукопокладений 23 верес. 1576, помер 1579; див. Ілля *Куча*); 28) **Онисифор** (у миру — Дівочка, рукопокладений 27 лют. 1583, відлучений 1588; див. *Дівочка*); 29) **Михаїл** (у миру — Рогоза, архімандрит Свято-Троїцького Слуцького монастиря, рукопокладений 27 лип. 1589, помер у верес. 1599; див. *Рогоза*). Після укладання *Берестейської церковної унії 1596* з жовт. цього ж року до 9 жовт. 1620 у Києві існувала лише унійна митрополія. У цей час митрополичу кафедру займав — 30) **Іпатій** (в миру — Поцій (Потій) Адам, єпископ Володимиро-Волинський, грекокатол. митрополит Київський і Галицький, затверджений 1599, помер 8 лип. 1613; див. *Потій*).

Від 1622 митрополитами Київськими, екзархами Константиноп. престолу були: 31) **Іов** (у миру — Борецький Іван Матвійович, ігумен *Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря*, рукопокладений 9 жовт. 1620, помер 12(2) берез. 1631; див. Іов *Борецький*); 32) **Ісайя** (у миру — Копинський, архієпископ Смоленський, обраний 1631, зведений 1633; див. Ісайя *Копинський*); 33) **Петро** (у миру — Могила Петро Симеонович, архімандрит *Києво-Печерської лаври*, рукопокладений 8 квіт. 1633, помер 31 груд. (в ніч на 1 січня 1647); див. *Могила*); 34) **Сильвестр** (у миру — Косів (Косов) Сильвестр-Адам, єпископ Оршанський, Мстиславський та Могильовський, керував митрополією з 25 лют. 1647, помер 13 квіт. 1667; див. *Косов*); 35) **Діонісій** (у миру — Балабан, єпископ Луцький, займав кафедру з кінця 1657, помер 1663; див. Діонісій *Балабан*); 36) **Йосиф** (у миру — Нелюбович-Тукальський, єпископ Могилівський, Мстиславський та Оршанський, керував митрополією з 1664, помер 26 лип. 1676; див. *Йосиф Нелюбович-Тукальський*); 37) **Антоній** (у миру — Вінницький, єпископ Перемишльський, керував митрополією з 1679).

Перейшовши під канонічну юрисдикцію *Московського патріархату* (з 1721 — Найсвятіший Синод; див. *Синод*), Київ. правосл. церква 1685 увійшла до складу РПЦ, зберігаючи тривалий час місц. особливості. Митрополія перетворилася на *єпархію.* До 1797 київ. митрополит керував монастирями й парафіяльними церквами за тодішнім držav. кордоном, включаючи *Віленський Святого Духа монастир* та польс. правосл. церкву у *Варшаві* (варшавську капеланію). У *Лівобережній Україні* Київ. митрополія охоплювала землі пізніших Полтавської та значну частину Чернігівської єпархій. Протягом 18 ст. різні частини Київ. митрополії перейшли до Переяславської, Слов'янської та Херсонської єпархій і на 1785 її кордони стали збігатися з кордонами *Київського намісництва.* Адм.-тер. принцип управління зберігався й надалі. 1700 було утворено Переяславсько-Бориспільське вікаріатство (перший єпископ — Захарій (Корнилович; 1700—15), існувало до Амфілохія (Леонтовича), 1795—99), 1799 — Чигиринське вікаріатство (перший єпископ — Феофан (Шиянов-Чернявський)) з осідком у Київ. Свято-Михайлівському Золотоверхому монастирі, 1874 — Уманське вікаріатство (перший єпископ — Філарет (Філаретов)) в *Київському Братському Богоявленському монастирі*, 1884 — Канівське (перший єпископ — Сильвестр (Малеванський)).

Від 1688 київ. митрополити титулувалися «Митрополит Київський, Галицький та всієї Малої Росії». Цей титул мали: 1) **Гедеон** (у миру — Святополк, кн. Четвертинський, єпископ Луцький, рукопокладений 8 листоп. 1685 у Москві, помер 5 квіт. 1690; 2) **Варлаам** (у миру — Ясинський, архімандрит Києво-Печерської лаври, рукопокладений 31 серп. 1690, помер 22 серп. 1707; див. *Ясинський*); 3) **Йоасаф** (у миру — Кроковський Олександр, архімандрит Києво—Печерської лаври, рукопокладений 15 серп. 1708, помер 1 лип. 1718; див. *Кроковський*); 4) **Варлаам** (у миру — Ванатович Василь, архімандрит Тихвінський, рукопокладений 14 трав. 1722, 20 листоп. 1730 позбавлений сану, засланий до Кирило-Бєлозєрського монастиря, помер 1751; див. *Ванатович*); 5) **Рафаїл** (у миру — Заборовський Михайло, єпископ Псковський і Нарвський, з 13 квіт. 1731 возведений у сан архієпископа, 16 черв. 1743 в сані митрополита, помер 22 жовт. 1747; див. *Заборовський*); 6) **Тимофій** (у миру — Щербацький Тихон, архімандрит Києво-Печерської лаври, рукопокладений 10 берез. 1748, 22 жовт. 1757 переведений до Москви); 7) **Арсеній** (у миру — Могилянський Олексій, архієпископ Переяславський, рукопокладений 22 жовт. 1757, помер 8 черв. 1770).

Указом імп. *Катерини II* від 2 квіт. 1767 з титулу «Митрополит Київський, Галицький і всієї Малої Росії» вилучені слова «і всієї Малої Росії».

Митрополитами Київськими і Галицькими, окрім Арсенія, були: 1) **Гавриїл** (у миру — Кременецький Гавриїл Федорович, н. 1707, переведений із Санкт-Петербурзької каф-ри, з 22 верес. 1770 у сані митрополита, помер 8 серп. 1783); 2) **Самуїл** (у миру — Миславський Семен Григорович, н. 24 трав. 1731, єпископ Ростовський і Ярославський, з 22 верес. 1783 у сані митрополита, помер 5 січня 1796; див. *Миславський*).

10 квіт. 1786 до титулу «Митрополит Київський і Галицький» додано слова «і архімандрит Києво-Печерської Лаври». Цей титул мали: 3) **Ієрофей** (у миру — Малицький Іоаникій, н. 1727, єпископ Чернігівський і Ніжинський, з 1 квіт. 1796 у сані митрополита, помер 2 верес. 1799); 4) **Гавриїл** (у миру — Банулеско-Бодоні Григорій Григорович, н. 1746, єпископ Катеринославський і Херсонесько-Таврійський, з 29 верес. 1799 в сані митрополита, помер 11 квіт. (30 берез.) 1821; див. *Бануленско-Бодоні*); 5) **Серапіон** (у миру —Александровський, н. 22 лип. 1747, переведений з Казанської каф-ри, з 11 груд. 1803 в сані митрополита, 24 січ. 1822 звільнений на спокій, помер 14 верес. 1824); 6) **Євгеній** (у миру — Болховітінов Євфимій Олексійович, н. 29 груд. 1767, єпископ Псковський, з 24 січ. 1822 в сані митрополита — помер 7 берез. (23 лют.)

1837; див. *Болховітінов*); 7) **Філарет** (у схимі, з 1841, Феодосій, у миру — Амфітеатров Федір Георгійович, н. 17 квіт. 1779, переведений з Ярославської каф-ри, з 18 квіт. 1837 в сані митрополита, помер 21 груд. 1857, канонізований РПЦ); 8) **Ісидор** (у миру — Нікольський Яків Сергійович, н. 1 жовт. 1799, екзарх Грузії, з 1 берез. 1858 в сані митрополита, 1 лип. 1860 переведений до Новгородської каф-ри, помер 7 верес. 1892); 9) **Арсеній** (у миру — Москвін Федір Павлович, р. н. невід., переведений з Варшави, керував кафедрою з 1 лип. 1860, помер 28 квіт. 1876); 10) **Філофей** (у миру — Успенський Тимофій Григорович, н. 15 січ. 1808, переведений з Санкт-Петербурзької каф-ри, з 5 трав. 1876 у сані митрополита, помер 29 січ. 1882); 11) **Платон** (у миру — Городецький Микола Іванович, н. 2 трав. 1803, переведений з Херсонської та Одеської каф-ри, з 4 лют. 1882 в сані митрополита, помер 1 жовт. 1891); 12) **Іоаникій** (у миру — Руднєв Іоанн, н. 20 лют. 1826, з 17 листоп. 1891 у сані митрополита, помер 7 черв. 1900); 13) **Сильвестр** (у миру — Мальованський Стефан Васильович, н. 10 січ. 1828, керував каф-рою з 7 черв. до 13 серп. 1900, помер 12 листоп. 1908); 14) **Феогност** (у миру — Лебедєв Георгій Іванович, н. 1830, з 13 серп. 1900 в сані митрополита, помер 21 січ. 1903); 15) **Флавіан** (у миру — Городецький Микола Миколайович, н. 26 лип. 1840, з січ. 1903 в сані митрополита, помер 4 листоп. 1915; див. *Флавіан*).

На період становлення укр. державності припадає діяльність трьох осіб: 16) **Володимира** (священномученик, у миру — Богоявленський Василій Никифорович, н. 1 січ. 1848, з 23 листоп. 1915 в сані митрополита, убитий 24 січ. 1918); 17) **Антонія** (у миру — Храповицький Олексій Павлович, н. 30(17) берез. 1863, з 17 трав. 1918 у сані митрополита, усунений 1919, помер 10 серп. 1936; див. *Антоній*); 18) **Назарія** (архієпископ, у миру — Блінов Микола Михайлович, н. 24 січ. 1852, керував каф-рою з 1919 до 1921, р. с. невід.).

Після падіння укр. державності — за рад. влади замість однієї церкви постало кілька нових церков зі своїми ієрархами. Так, у Києві 1917—37 діяло 8 ієрархів Старослов'янської церкви, 1921—34 — 4 ієрархи *Української автокефальної православної церкви* (УАПЦ), 1923—37 — 5 ієрархів Обновленської церкви (див. *Обновленство*). Всі вони були знищені.

Згідно з постановою патріарха *Тихона*, Священного Синоду й Вищої церк. ради від 20 листоп. 1920 з приводу самоуправління єпархій на випадок відсутності зв'язку з вищим церк. кер-вом, протягом 1920—30-х рр. кількість єпископських кафедр у *СРСР* збільшилася до 66. Київ. єпархією в цей час керували (окремі відомості про строки кер-ва не є точними): 19) **Михаїл** (у миру — Єрмаков Василій Федорович, н. 31 черв. 1862, перший раз очолював єпархію з 1921 по 1924; вдруге — у сані митрополита Київського, екзарха України з 1927, помер 17 берез. 1929); 20) **Георгій** (у миру — Делієв Спиридон Георгійович, н. 11 груд. 1878, єпископ Таращанський, очолював єпархію з 1923 до 1930, помер 1937); 21) **Димитрій** (у миру — Вербицький Максим Андрійович, н. 4 серп. 1869, архієпископ, очолював єпархію з 1930 до 1932, помер 1 лют. 1932 у Києві); 22) **Сергій** (у миру — Гришин Олексій, н. 12 лют. 1889, архієпископ, очолював єпархію з 1932 до 1934, помер у жовт. 1943); 23) **Костянтин** (у миру — Дьяков Костянтин Григорович, н. 21 трав. 1871, у сані митрополита з 1935 до 1937, помер 23 жовт. 1938); 24) **Олександр** (у миру — Петровський Олександр Феофілович, н. 23 серп. 1851, архієпископ, тимчасово управляв єпархією з 1937 до 1938, помер 12 трав. 1940); 25) **Миколай** (у миру — Ярушевич Борис Дорофійович, н. 31 груд. 1891, архієпископ, у сані митрополита з 15 лип. 1941 до лют. 1942, помер 13 груд. 1961).

До 1927 митрополити УАПЦ титулувалися «Митрополит Київський і всієї України», 1927—34 — «Митрополит Харківський і всієї України». До 1927 митрополит мав одного заступника, 1927—30 — двох. У цей час митрополитами УАПЦ були: 1) **Василь Липківський** (н. 20(7) берез. 1864, очолював церкву з 1921 по 1927, розстріляний 27 листоп. 1937; див. В.*Липківський*); 2) **Микола Борецький** (н. 19(6) груд. 1879, очолював церкву з 1927 до 1930, архієпископ Харківський з 1930 до 1934, р. с. невід.; див. М.*Борецький*) 3) **Іван Павловський** (н. 20 трав. 1890, очолював церкву з 1934 до 1936, помер, ймовірно, 1938).

Заст. митрополита Василя Липківського був архієпископ **Нестор Шараївський** (1921—27), першим заст. Миколи Борецького — архієпископ **Йосиф Оксіюк** (1927—30), другим — архієпископ **Костянтин Малюшкевич** (1927—30). Окремих ієрархів обирали для київ. міської та київ. сільської округ (до складу останньої входила Переяславщина). Київ. міськ. округою керував митрополит Василь Липківський, сільською — Нестор Шараївський. 27 листоп. 1921 для управління Київ. повітом був висвячений єпископ **Григорій Стороженко**, керував справами повіту до 1925, потім відійшов від праці в церкві.

Київ. ієрархами Обновленської церкви були: 1) **Тихон** (у миру — Василевський Микола, н. 1 трав. 1867, митрополит Київський і всієї України з 1923 до 1924, помер 17 лип. 1926); 2) **Інокентій** (у миру — Пустинський Олександр, н. 1869, митрополит Київський і Галицький з 1924 до 1929, помер 1942); 3) **Ювеналій** (у миру — Машковський, н. 15 листоп. 1883, очолював церкву з 1928 до 1929, помер не раніше 1943); 4) **Пимон** (у миру — Пєгов Павло Григорович, н. 26 жовт. 1875, митрополит Київський і всієї України з 1934 до 1935, помер 1942); 5) **Олександр** (у миру — Чекановський Олексій Іванович, н. 1881, очолював церкву з 1935 до 14 груд. 1937, помер 1939).

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* у Києві діяли УАПЦ та *Автономна православна церква в Україні.*

УАПЦ тоді управляв **Полікарп** (у миру — Петро Дмитрович Сікорський, н. 20 черв. 1875, з 24 груд. 1941 до січ. 1944 був тимчасовим адміністратором церкви, з трав. 1942 — митрополит, помер 22 жовт. 1953).

Київ. каф-ру Автономної церкви займали: 1) **Олексій** (у

миру — Громадський, н. 1882, очолював кафедру з 16 лип. 1941 до 7 трав. 1943, помер 7 трав. 1943; див. *Громадський*); 2) **Пантелеймон** (у миру — Рудик Петро, н. 16 черв. 1898, очолював кафедру з черв. 1943 до лип. 1944, помер не раніше 1959).

Після відновлення патріаршества в РПЦ К.і. з 1944 до 1990 титулувалися «Митрополит Київський і Галицький, Екзарх України». Цей титул мали: 1) **Іоанн** (у миру — Соколов Іван Олександрович, н. 1 січ. 1877, рукопокладений на єпископа Орехово-Зуєвського 29 верес. 1928, у сані митрополита з 12 лют. 1944 до 30 березн. 1964, помер 29 березн. 1968); 2) **Йоасаф** (у миру — Лелюхін Віталій Михайлович, н. 28 квіт. 1903, рукопокладений на єпископа Сумського і Охтирського 17 серп. 1958, у сані митрополита з 30 березн. 1964 до 5 лют. 1965, помер 24 квіт. 1966); 3) **Аліпій** (у миру — Хотовицький Антоній Антонович, н. 17 листоп. 1901, рукопокладений на єпископа Полтавського і Кременчуцького 15 черв. 1958, архієпископ, виконуючий обов'язки керуючого митрополією з квіт. до трав. 1966, помер 30 трав. 1977); 4) **Філарет** (у миру — Денисенко Михайло Андрійович, н. 28 січ. 1929, рукопокладений на єпископа Лузького 4 лют. 1962, з 14 трав. 1966 архієпископ Київський і Галицький, з 25 лют. 1968 в сані митрополита, згідно з рішенням Архієрейського собору РПЦ 25—27 жовт. 1990, одержав для УПЦ самостійність в управлінні з вилученням слів «Український Екзархат» і зміною титулу на «Блаженніший митрополит Київський і всієї України». Архієрейський собор РПЦ 11 черв. 1992 позбавив його всіх наданих йому РПЦ церк. санів; див. *Філарет*).

Від 27 трав. 1992 підпорядкованим Моск. патріархатові предстоятелем УПЦ є **Володимир** (у миру — Сабодан Віктор Маркіянович, н. 23 листоп. 1935, рукопокладений на єпископа Звенигородського 9 лип. 1966; див. *Володимир*).

УАПЦ та УПЦ КП керували: 1) **Мстислав** (у миру — Скрипник Степан Іванович, н. 10 квіт. 1898, титулувався «Патріарх Київський і всієї України», на Соборі УАПЦ 5—6 черв. 1990 обраний патріархом (інтронізація 16 листоп. 1990), після утворення *Української православної церкви Київського патріархату* проголошений патріархом цієї церкви, зберіг структуру УАПЦ, де також лишався патріархом, помер 11 черв. 1993; див. *Мстислав*), 2) **Володимир** (у миру — Романюк Василь Омелянович, н. 9 груд. 1925, з червня 1993 патріарх Київський і всієї Руси-України УАПЦ, після смерті патріарха Мстислава 14 черв. 1993 обраний Місцеблюстителем патріаршого престолу з возведенням у сан митрополита, на Всеукр. православ. соборі 21 жовт. 1993 обраний патріархом, інтронізація відбулася 24 жовт. 1993 у Софійському соборі у Києві, помер 14 лип. 1995; див. *Володимир*).

На Соборі УПЦ КП 22 жовт. 1995 патріархом Київським і всієї Руси-України УПЦ КП обрано **Філарета** (Денисенка).

Після смерті патріарха УАПЦ Мстислава патріархом церкви став **Димитрій** (у миру — Ярема Володимир Васильович, н. 9 груд. 1915, рукопокладений на єпископа Переяславського і Січеславського 5 верес. 1993, з 7 вересня 1993 патріарх, помер 25 лют. 2000; див. *Димитрій*).

Від 14 верес. 2000 в сані митрополита УАПЦ очолює **Мефодій** (у миру — Кудряков Валерій, н. 11 берез. 1949, рукопокладений на єпископа Хмельницького і Кам'янець-Подільського УПЦ КП у трав. 1995, з 10 листоп. 1998 і до обрання предстоятелем — єпископ Тернопільський і Подільський УАПЦ).

Літ.: Краткий список лицам, служащим по ведомству православного исповедания на... [1854—1855, 1857—1917] год. СПб.; Пг., 1854—1917. Издание ежегодное; Список лиц, служащих по духовному и духовно-учебному ведомствам в Киевской епархии за... [1863, 1867] год. К., 1863—1867; *Толстой Ю.* Списки архиереев и архиерейских кафедр Иерархии Всероссийской со времени учреждения Святейшего Правительствующего Синода (1721—1871). СПб., 1872; *Строев П.* Списки иерархов и настоятелей монастырей Российския Церкви. СПб., 1877; *Дурново Н.Н.* Иерархия Всероссийской Церкви от начала христианства в России до настоящего времени, ч. 1—3. М., 1892—98; Списки архиереев Иерархии Всероссийской и архиерейских кафедр со времени учреждения Святейшего Правительствующего Синода (1721—1895). СПб., 1896; *Титов Ф.И.* Русская православная церковь в польско-литовском государстве в XVII и XVIII вв., т. 2: Киевская митрополия—епархия в XVII—XVIII вв. К., 1905; *Його ж.* Киевская митрополия—епархия. В кн.: Православная богословская энциклопедия, т. 10. СПб., 1909; Памятная книжка Киевской епархии... [1910, 1913] год. К., 1910—1913; *Manuil (Lemesevskij), Metropolit.* Die Russischen Orthodoxen Bischofe von 1893 bis 1965. Bio-Bibliographie. Erlangen, 1979—89. T. 1—6; *Щапов Я.Н.* Государство и церковь Древней Руси X—XIII вв. М., 1989; *Білокінь С.* Православні єпархії України 1917—1941 рр. В кн.: Історико-географічні дослідження на Україні. К., 1992; *Ульяновський В.І.* Історія церкви та релігійної думки в Україні, кн. 1. К., 1994; *Блажейовський Д.* Ієрархія Київської Церкви, Львів, 1996; *Поппэ А.* Митрополиты и князья Киевской Руси. В кн.: *Подскальски Г.* Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988—1237 гг.). СПб., 1996; *Білокінь С.* Начерк історії Київської митрополії 1920—27 років. «Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика», 2004, вип. 7.

С.І. Білокінь.

Повстання 1068 у Києві та звільнення з «поруба» полоцького князя Всеслава Брячиславича. Мініатюра з Радзивіллівського літопису.

КИ́ЇВСЬКІ ПОВСТА́ННЯ 11—12 СТОЛІ́ТЬ, повстання киян 1068, 1113, 1146 та 1157 років. Повстання **1068** сталося на поч. верес. після поразки старших Ярославичів у битві з половцями на р. Альта (див. *Альта, битва на річці 1068*). «Людье кыевстии» (нар. ополченці), які втекли з поля бою, почали вимагати від вел. кн. київ. *Ізяслава Ярославича* коней і зброї, щоб знову піти на ворога. Ізяслав відмовився, певно, не бажаючи озброювати городян проти себе. На той час у «порубі» (в'язниці) сиділо чимало киян, і стосунки частини жителів міста з князем були напруженими. Одержавши відмову, кияни зібрались на *віче* на *Подолі* і повстали. Вони піднялись на «Гору» (місто

кн. Ярослава, див. *Ярослава місто*), розгромили двір київ. *тисяцького* Коснячка, загрожували самому князеві. Далі повсталі визволили з «поруба» полоцького кн. *Всеслава Брячиславича*, якого перед тим ув'язнили Ярославичі. Ізяслав із братом *Всеволодом Ярославичем* переяславським утекли з князівського палацу, тут же розграбованого городянами, що взяли «бещисленое множьство злата и сребра». 15 верес. Ізяслав перебрався до Польщі, а в *Києві* сів Всеслав. Навесні 1069 Ізяслав з польс. кн. *Болеславом II* Сміливим пішов на Київ. Всеслав без бою втік до Полоцька (нині місто Вітебської обл., Білорусь), і 2 трав. Ізяслав з поляками увійшов до Києва та жорстоко покарав повстанців. Воїни його сина Мстислава «иссече кыяны», які свого часу визволили Всеслава з поруба («беша высекли Всеслава»), «числом 70», багатьох стратили й осліпили.

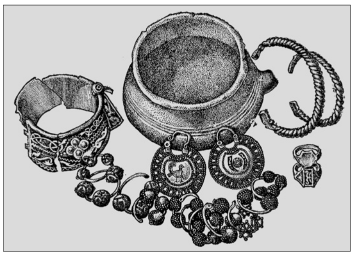
1113. По смерті вел. кн. київ. *Святополка Ізяславича* (16 квіт. 1113), непопулярного в народі (опікувався лихварями, сам спекулював сіллю), у місті спалахнуло повстання. Були розграбовані двори тисяцького Путяти, *соцьких* і лихварів. Повстання загрожувало князівській родині. Другого дня зібралося віче на чолі з *боярами* та купецькою верхівкою і прохало *Володимира Мономаха* (княжив у *Переяславі*) посісти київ. стіл. Спершу Володимир Мономах відмовився, певно, не бажаючи порушувати переважні права на Київ своїх старших братів у перших — Святославичів. Повстання ширилось, і на повторне запрошення віча Володимир Мономах згодився. Сівши у Києві, він послабив напругу серед городян, обмеживши лихварські проценти і пом'якшивши статті «*Руської правди*», де йшлося про борги та їх стягнення (*Устав Володимира Мономаха* в тексті «Руської правди»).

1146. Приводом до повстання стала зміна князя в Києві по смерті вел. кн. київ. *Всеволода Ольговича* (1 серп. 1146). Він передав київ. стіл братові *Ігореві Ольговичу*, що викликало обурення городян, невдоволених правлінням померлого. Кияни не бажали передання міста в спадок нащадкові з родини *Ольговичів*, а хотіли самостійно вирішувати долю київ. столу. Віче на Подолі вимагало від Ігоря Ольговича присягнутися не утискувати городян. Ігор через брата *Святослава Ольговича* присягнув (то була перша в історії *Руської землі* угода міськ. громади з князем). Однак маса киян залишилася незадоволеною і почала громити двори *тивунів* Всеволода Ольговича, його *мечників* і бояр. Нар. невдоволення використала боярська партія на чолі з тисяцьким Улебом й закликала на княжіння *Ізяслава Мстиславича* (онука Володимира Мономаха) з Переяслава. Ізяслав виграв битву в Ольговичів біля валів Києва завдяки переходові на його бік київ. ополчення. Ігоря Ольговича насильно постригли в ченці, а Ізяслав 13 квіт. вокняжився в Києві.

1157. Повстання почалося по смерті вел. кн. київ. *Юрія Долгорукого* (15 трав. 1157). Народ розграбив двори Юрія, його сина *Василька Юрійовича* та прихильних до них бояр. Повстання було інспіроване черніг. кн. *Ізяславом Давидовичем*. Налякані розмахом нар. бунту, київ. верхи закликали Ізяслава на престол. 19 трав. Ізяслав Давидович урочисто в'їхав до Києва, вимушено передавши черніг. стіл Святославу Ольговичу.

Літ.: *Тихомиров М.Н.* Крестьянские и городские восстания на Руси XI—XIII вв. М., 1955; *Толочко П.П.* Київська Русь. К., 1996.

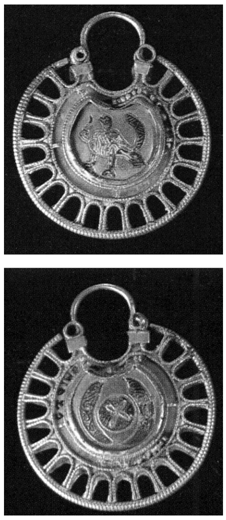
М.Ф. Котляр.

Речі з Київського скарбу 1955.

Рясни з Михайлівського скарбу в Києві. 12 ст.

Колт з ажурною облямівкою з Київського скарбу 1955. Лицьовий та зворотний боки.

КИ́ЇВСЬКІ СКАРБИ́ — колекція (усього бл. 70 комплексів) середньовічних речових скарбів 9 — поч. 13 ст., знайдених у *Києві* на тер. «Верхнього міста». Більшість із цих скарбів були виявлені в 19 ст. під час будівельних робіт: їх знаходили в нішах стін, у фундаментах стародавніх будівель, на тер. церков та монастирів, у спеціальних тайниках, просто в землі. Речі з цих скарбів надходили до приватних та музейних зібрань, ставали предметом досліджень археологів, істориків, мистецтвознавців. Переважна більшість скарбів була схована в глиняному посуді різної форми (глечики, кухонні горщики з вушком, амфорки київ. типу, низькі горщики з грубої глини, великі амфороподібні); деякі горщики мали глиняні покришки, два були залиті воском, один накритий берестою, один — залізною сковородою, один — глиняним ковшиком, ще один (з дорогоцінностями) — залізною кольчугою; кілька скарбів зберігалися (по одному) в мідному посуді, олов'яному глекові та срібній чаші, яка служила місткістю, а аналогічна їй — покришкою. Деякі речі із скарбів були загорнуті: льняною чи вовняною тканиною, протканою золотими нитками; парчею з нашитими на неї срібними бляшками; шовковою тканиною, розшитою золотими бляшками та перлинами; шкірою. Найбільша група речей К.с. — це різноманітні прикраси з дорогоцінних металів — золота, електра (сплав золота й срібла), срібла, — оздоблені емалями,

Повстання киян у 1113 році. Картина роботи художника І. Їжакевича. 1941.

перлами, черню, коштовним камінням, різнокольоровим склом, зерню та філігранню, що має своєрідний стиль з мотивами птахів, сиринів, древа життя, рослинним та геометричним орнаментом. Серед скарбових речей є предмети церк. призначення, особистого князівського убору, навіть залишки дорогоцінного одягу. Поміж речей К.с. трапляються також вироби із бронзи, кістки, скла, заліза, каменю, глини, золотий, срібний та скляний посуд, а також срібні й золоті монети та монетні злитки (гривни; див. *Гривна давньоруська*). У переважної частини скарбів наявні ознаки накопичення коштовностей. До нашого часу збереглася лише частина із знайдених К.с. Майже половина їх знаходиться за межами України — у музеях Росії (Ермітаж і Рос. музей — *Санкт-Петербург*; Держ. істор. музей (див. *Історичний музей у Москві*) й Оружейна палата — *Москва*) та Зх. Європи і Америки.

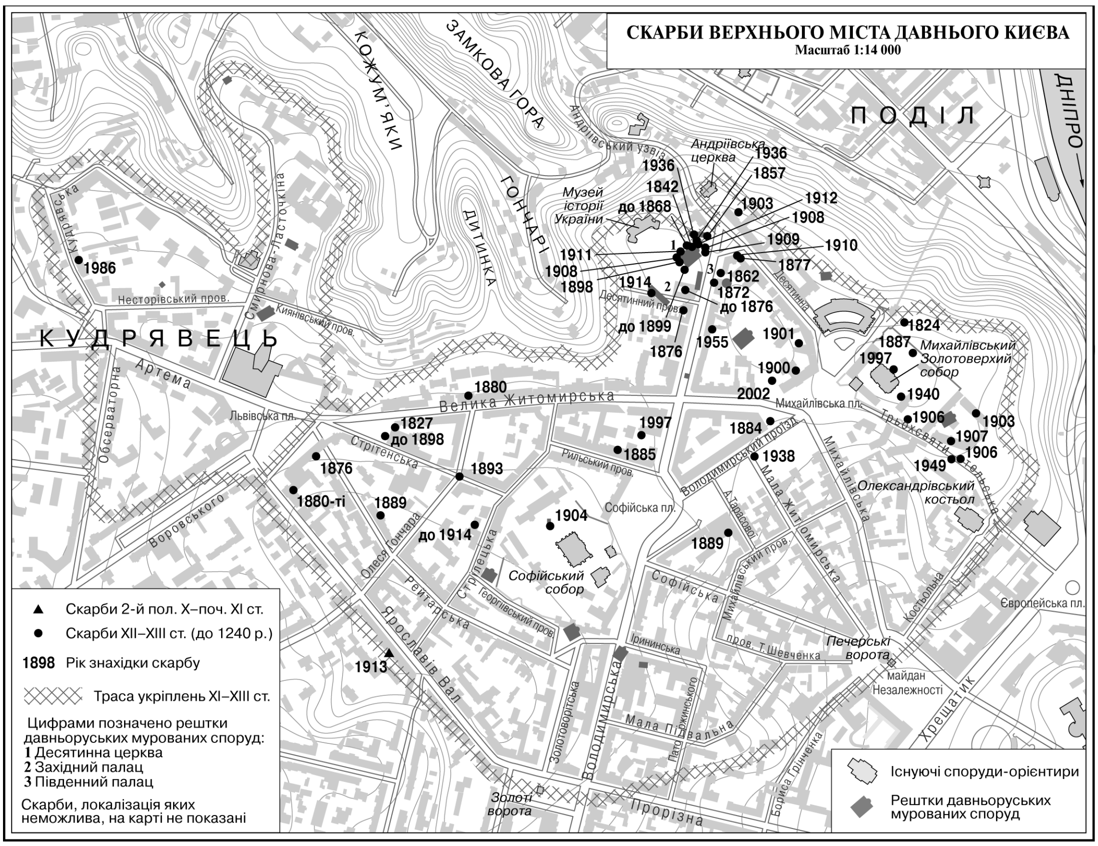
Численні дорогоцінності княжого Києва, що були сховані у свій час у вигляді скарбів, свідчать про досконалість і витонченість прикрас князівсько-боярського убору, про високі досягнення декоративного мист-ва *Київської Русі*. Аналіз речового матеріалу деяких скарбів і літописні дані свідчать про те, що поміж К.с. є скарби родинних коштовностей, накопичення яких мало системний характер шляхом поповнення їх спадкоємцями та передачі здобутого наступникам. Прикраси з цих скарбів є шедеврами золотарства Київ. Русі, а чимало з них мали цінність держ. реліквій.

Літ.: *Кондаков Н.П.* Русские клады: Исследование древностей великокняжеского периода. СПб., 1896; *Корзухина Г.Ф.* Русские клады IX—XIII вв. М.—Л., 1954; *Її ж.* Русские клады в зарубежных собраниях. «Краткие сообщения института археологии», 1972, вып. 129; *Pekarska L.V.* The mystery of the first Kiev hoard. «The Ukrainian Review», London, 1994, N 2; *Її ж.* Treasures from Ancient Kiev in The Metropolitan Museum of Art and Dumbarton Oaks. «The Metropolitan Museum Journal» (New York), 1997; *Пекарська Л.* Пам'ятки княжого Києва в західних колекціях. В кн.: Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи. К., 1999.

Л.В. Пекарська.

«КИЇВСЬКОГО ОБЛАСНОГО ЦЕНТРУ ДІЇ» СПРАВА 1923—1924 — показовий суд. процес у справі нібито контрреволюц. діяльності т. зв. Київ. від-ня закордонної рос. емігрантської орг-ції «Центр дії». Ця справа наклала значний відбиток на академічне життя в Україні. Фактичний її

бік детально висвітлено в книзі Д.Голинкова «Крушение антисоветского подполья в СССР» та в стенографічному звіті суд. процесу в справі «Київського обласного центру дії» (КОЦД). Зберігся також архів «Центру дії» в Парижі (Франція), який свого часу був переданий т. зв. Рос. закордонному архівові й після *Другої світової війни* потрапив до *Москви*. Нині він складає окремий фонд Держ. архіву РФ.

Початок історії цієї справи було покладено 1921 в Парижі, де рос. емігранти А.Карташов, М.Вакар, М.Чайковський та ін. діячі кадетської (див. *Конституційно-демократична партія*) і близьких до неї партій створили політ. центр. Як вказувалося в одному з документів, центр ставив за мету «пробудження життя в легальних товариствах і організаціях, що існують в Росії, порушення в них різноманітних громадських питань і політична пропаганда серед селянства, робітників, червоноармійців та учнівської молоді». Філії центру згодом виникли в Празі (*Чехословаччина*), *Стамбулі*, *Варшаві*, Берліні (Німеччина) та деяких ін. містах. Проте на рад. тер. ця орг-ція спочатку не мала жодних осередків. Врешті-решт найенергійнішим діячам центру М.Вакару та Б.Євреїнову (резиденту в Польщі) вдалося за допомогою колиш. денікінського офіцера Б.Куцевалова, який запропонував їм свої послуги, налагодити т. зв. лінію зв'язку з *Києва* до Польщі, а звідти до гол. штаб-квартири центру в Парижі.

«Лінія зв'язку» була заснована приблизно в берез. 1921 і за 2 роки свого існування змінила кілька керівників. До цього часу достовірно повністю так і не з'ясовано, хто, коли і з якою метою її використовував: зокрема добре поінформований Д.Голинков залишив записи, які свідчать про те, що «лінія зв'язку» спочатку належала «Народному союзу защиты родины и свободы» і лише 1922 Б.*Савінков* передав її (як лінію зв'язку на фінському кордоні) за домовленістю з М.Чайковським і М.Вакаром «Центру дії». «Лінією зв'язку» переправлялися особисті листи, контрабанда, шпигунська інформація, а також вивозилися за кордон сім'ї деяких заможних емігрантів.

Контакти з «Центром дії» через «лінію зв'язку» підтримував помічник одного з київ. старших нотаріусів А.Вельмін, проте, можливо, він діяв і на власний розсуд. У квіт. 1922 М.Вакар відвідав *Київ* з метою створення тут місц. осередку «Центру дії». А.Вельмін познайомив його з колиш. прокурором Київ. суд. палати, а також зі службовцем комунгоспу С.Чебаковим. М.Вакар попросив С.Чебакова звести його з братами М.*Василенком* і К.*Василенком* (відомий у минулому соціал-демократ (меншовик), адвокат за професією, у той час був службовцем Київ. стат. бюро), про яких він багато чув за кордоном від спільних знайомих. Акад. М.Василенко усвідомлював певний ризик спілкування з М.Вакаром, який нелегально приїхав із-за кордону, однак погодився зустрітися з ним.

Протягом трьох вечорів (двічі в М.Василенка і один раз у П.Смирнова) невеликий гурт старих знайомих: брати Василенки, С.Чебаков, професор-історик П.Смирнов (1921 він деякий час був співробітником академічної *Комісії для виучування історії західноруського та українського права*) та колиш. колега М.Василенка по кадетській партії адвокат Л.Чолганський — спершу уважно вислуховували, а потім обговорили розповіді М.Вакара про думки і настрої еміграції. Надзвичайна необізнаність М.Вакара, а отже, і тих, хто стояв за ним, з подіями на батьківщині надихнула їх на ідею видання за кордоном часопису, однаково вільного від рад. цензури і емігрантських перехльостів. М.Вакар виявив готовність стати ред.-видавцем такого журналу і просив киян періодично надсилати йому інформацію про справжнє становище в Росії і Україні, а також висловлювати свої міркування з теор. проблем, що хвилюють еміграцію.

Учасники зустрічі, мабуть, навіть і не здогадувалися, що після неї М.Вакар доповідатиме за кордоном про створення «старшої п'ятірки Київського обласного центру дії». З матеріалів слідства в справі КОЦД випливає, що в ході спілкування з М.Вакаром на квартирі в П.Смирнова хтось із присутніх зронив мимохідь назву «Київський центр дії», але більшість поставилася до неї байдуже, сприйнявши її як щось на зразок псевдоніма в листуванні, а К.Василенко зауважив, що ця назва не дуже вдала, і запропонував підписуватися «Катя». М.Василенко взагалі не пам'ятав про якийсь «центр», оскільки не брав участі у розмові на квартирі в П.Смирнова.

Зв'язок із закордоном попросили підтримувати С.Чебакова. М.Вакар познайомив його із завідуючим «лінією зв'язку» Б.Павловським і запропонував усю інформацію, яка надходитиме до С.Чебакова від кореспондентів, передавати через нього.

Під час перебування в Києві М.Вакар розшукав також свого гімназійного товариша О.Яковлєва, якого загітував створити групу молодих інтелігентів, що сприяла б «пожвавленню громадських сил», брала участь у діяльності журналу. О.Яковлєв створив невеличкий гурток, до якого ввійшли його колега по роботі в цукротресті О.Москвич (його спершу не хотіли приймати до групи, оскільки колись він був близький до відомого лідера рос. шовіністів у Києві В.*Шульгіна*), аспірант Л.Венгеров, викл. Волин. ін-ту нар. освіти П.Тартаковський. Ця т. зв. молодша група КОЦД не мала самостійного зв'язку із закордоном.

Із Києва М.Вакар поїхав до Москви, де також створив невеликий осередок сприяння «Центру дії» й майбутньому журналу. Представник цієї моск. групи — колиш. киянин професор Моск. кооп. ін-ту (правознавець) П.Ісиченко потім кілька разів приїжджав до Києва, але спільної мови з киянами не знайшов.

Після повернення М.Вакара за кордон «Київський центр дії» по суті нічим себе не виявляв. Лише О.Яковлєв намагався демонструвати активність: час від часу він приходив зі своїми пропозиціями до деяких членів «старшої групи», але ті просто відмахувалися від нього, вважаючи людиною молодою і легковажною. Тим самим «молодша група» виявилася повністю усунутою від контактів із закордоном.

Не надто активне листування з «Центром дії» у Парижі, однак, підтримувалося. Через «лінію зв'язку» до «старшої п'ятірки» надійшло кілька листів, де сповіщалося про перспективи видання запланованого журналу під назвою «Новь», а також тексти трьох підготовлених окремими представниками еміграції записок з питань аграрної політики, фінансів та адм. управління. Було також надіслано для інформації кілька виданих за кордоном брошур, а наприкінці 1922 надійшли примірники перших двох номерів ж. «Новь» (усього вийшло 4 номери, але останні 2 до М.Василенка та його друзів не потрапили). М.Василенко згадував, що матеріали з Парижа в Києві обговорювалися спочатку двічі на місяць, а у 2-й пол. 1922 вже тільки раз на місяць, з берез. наступного року «група» і зовсім перестала збиратися.

Наслідком цих обговорень стало кілька листів К.Василенка до редакції ж. «Новь» і особисто до М.Вакара й тих осіб з еміграції, яких М.Вакар представляв. Це були особисті звернення, які К.Василенко не погоджував і навіть в основному не показував своїм товаришам, хоча в цілому вони відображали заг. позицію. Ін. члени «старшої п'ятірки» не написали за кордон жодного рядка.

Ставлення «групи» до правлячої партії було загалом опозиційним. Але про щось більше не було жодної мови. Більше того, екстремістські заклики до революц. змін, що проголошувалися еміграцією, категорично засуджувалися. Обурення, зокрема, викликали «пропагандистські виверти», що містилися в першому номері «Нови», а також нехарактерний для наук. видань, з претензією на сенсаційність поліграфічний друк (шрифти, інтервали в тексті, виділення тощо). М.Василенко відтоді втратив будь-який інтерес до журналу.

Один з діячів «Центру дії» в Парижі в листоп. 1922 занотував, що «КОЦД забився як миша в нору, ні з Москвою, ні з Харковом, ні з якимось іншими великими центрами суспільної думки зв'язку не налагоджує через відсутність коштів. Кореспонденції його до Вас не варті ні того страшного ризику, ні тієї праці, якими супроводжується їхнє транспортування до Вас... А новонароджений журнал зав'яне швидше, ніж бажали б його засновники, без тієї користі, на яку вони сподіваються». Ці слова виявилися пророчими. Через кілька місяців уся мережа реальних «Центрів дії» з штаб-квартирою в Парижі, по суті, розпалася. У М.Чайковського, М.Вакара та ін. членів центру не було коштів на утримання «Нови» та «лінії зв'язку». Варшавський резидент Б.Євреїнов перебрався до Праги, де почав шукати собі нових спільників. У берез. 1923 він запропонував киянам співробітничати з новою орг-цією і новим журналом, що мав бути створений на основі емігрантського час. «Крестьянская Россия». Але про це вже не могло бути й мови: якщо М.Чайковський та деякі ін. члени «Центру дії» мали авторитет солідних політиків і викликали довіру, то з ін. емігрантськими діячами кияни навіть не хотіли мати справу. На цьому, власне, і припинився всякий зв'язок киян з «Центром дії», хоча в документах Паризького центру названа трохи пізніша дата — трав. 1923.

Фактично вся співпраця «старшої п'ятірки» з «Центром дії» в Парижі звелася до нелегального листування К.Василенка із закордонним журналом, однак у справі КОЦД фігурував ще один важливий епізод. О.Яковлєв у пошуках матеріалів, які б зацікавили редакцію «Нови», а можливо, і не тільки її, через свого знайомого Г.Швайковського познайомився з відповідальним службовцем штабу *Київського військового округу* (невдовзі реорганізованого в штаб *Українського військового округу)* С.Єдиневським. У серед. літа 1922 останній через Г.Швайковського передав О.Яковлєву фрагмент секретного мобілізаційного плану округу. Той, у свою чергу, показав документ більш досвідченому в літ. справах О.Москвичу, щоб з'ясувати, чи згодиться він для публікації в журналі. Документ упродовж доби знаходився в О.Москвича, який показав його проф. П.Смирнову. Останній був збентежений написом на документі «таємно» та іншими розміщеними на ньому застерігаючими грифами і тому показав папери С.Чебакову, щоб порадитися, як він потім стверджував, чи не провокує їх часом О.Яковлєв. Разом вони вирішили, що їм слід проконсультуватися щодо достовірності паперів у якогось військ. спеціаліста і, як згодом запевняв С.Чебаков, саме з цією метою передали мобілізаційний план колиш. офіцерові Б.Павловському (керівнику «лінії зв'язку»), який начебто без відома С.Чебакова передав секретні папери за кордон. Ось ця неприємна і до кінця не з'ясована історія каменем потягла на дно увесь КОЦД, хоча проти братів М. і К.Василенків та Л.Чолганського звинувачення у шпигунстві навіть не висувалося.

Достовірної інформації про те, як *Державне політичне управління УСРР* натрапило на слід діяльності напівміфічного «Київського центру дії», поки що немає. У Парижі були впевнені, що киян видав після арешту в Києві член московської групи П.Ісиченко. Зрадником назвали вони і кур'єра «лінії зв'язку» М.Онищенка-Павлюка, який на попередньому і суд. слідствах дав дуже широкі й обтяжуючі для цієї орг-ції свідчення. Проте документи архівно-слідчої справи «КОЦД», яка нині зберігається в архіві Служби безпеки України, свідчить, що П.Ісиченко не був зрадником, а навпаки, був єдиним з усіх звинувачених, кого в позасудовому порядку 19 трав. 1924 стратили органи ОДПУ СРСР. З Києва його терміново відправили до Москви, оскільки місц. чекісти припускали, як вказувалося в телеграмі до ОДПУ СРСР, що він «розшифрував агентуру, у т. ч. одного з наших агентів, який веде велику роботу». Конкретно про цю «велику роботу» в телеграмі не йшлося, але в свідченнях П.Ісиченка у справі є згадка про його зустріч з ад'ютантом Б.Савінкова І.Фомичовим. А ця зустріч безпомилково відсилає до відомої чекістської операції «Синдикат-2», описаної в худож. формі в романі В.Ардаматського «Возмездие». Там, зокрема, написано, що П.Ісиченко вийшов на контакт із савінковцями і створеною чекістами підставною антирад. орг-цією «Лібе-

ральні демократи» і що тривалий час у нього повною довірою користувався відомий чекіст Г.Сироєжкін. Цей же сюжет описано і в худож.-документальному нарисі про Г.Сироєжкіна у збірнику «Чекісти». Таким чином, найімовірніше, саме через П.Ісиченка чекісти вийшли на слід «КОЦД».

У ході процесу та після нього в кулуарах і навіть на шпальтах деяких емігрантських видань часто висловлювалася думка, що весь епізод з мобілізаційним планом був провокацією з боку ДПУ УСРР. На користь цього твердження говорило те, що ні Г.Швайковський, ні О.Москвич до відповідальності не притягалися. Перший задовго до хвилі арештів виїхав з Києва, а в ордері на арешт другого переплутали ім'я та по батькові, в результаті чого він не був взятий під варту і теж зник у невідомому напрямку. Однак конкретних фактів, які б категорично спростовували чи підтверджували цю версію, невідомо.

Через кілька місяців по тому, як КОЦД сам по собі припинив діяльність, почалися арешти. Останнім 24 верес. 1923 заарештували М.Василенка. Крім Г.Швайковського і О.Москвича, уникнути арешту вдалося А.Вельміну. 20 берез. 1924 у приміщенні Пролетарського зібрання (колиш. Купецькому зібранні) о 18 годині розпочалося слухання справи «Київського обласного центру дії» міськ. судом під головуванням Ф.Мазура. Держ. звинувачення підтримували прокурор Києва М.Михайлик та його заст. Л.Ахматов. Було також два громад. обвинувача. Захищала підсудних група адвокатів на чолі з відомим ще по знаменитій *Бейліса справі* досвідченим київ. адвокатом і громад. діячем М.Пухтинським.

Процес тривав упродовж майже 3-х тижнів і завершився невтішним для «старшої п'ятірки» вироком. С.Чебакова засудили до смертної кари, М. і К.Василенків, Л.Чолганського і П.Смирнова — до 10-річного ув'язнення. Щодо ін. підсудних, то смертні вироки дістали С.Єдиневський, О.Яковлєв та В.Виноградова (завідуюча «лінією зв'язку»), а решті випало від 5 до 10 років в'язниці. Четверо були умовно покарані, виправдали Б.Язловського. Касаційна інстанція — Верховний суд УСРР — залишила вирок без змін.

10 квіт. 1924 бюро Київ. губкому КП(б)У надіслало до ЦК ВКП(б) лист про наслідки процесу «КОЦД» у зв'язку з розглядом питання про помилування. У ньому зазначалося, що процес пройшов без ускладнень і політ. тон його був цілком витриманий. Бюро запропонувало залишити присуд у силі стосовно всіх засуджених, але, «враховуючи безсумнівну цінність Василенка Миколи і Смирнова (професор) та їх громадське становище, вважає можливим тільки щодо їх провести пом'якшення».

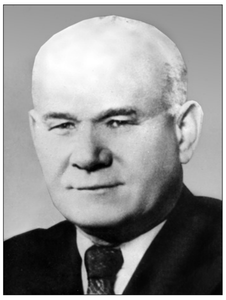
У трав. ВУЦВК розглянув клопотання підсудних та їх близьких про помилування: М.Василенку, П.Смирнову та Л.Чолганському строк ув'язнення було скорочено до 5 років. С.Чебаков замість смертної кари дістав 10 років позбавлення волі. Пом'якшили міру покарання й ін. засудженим. Найгірше складалися справи в К.Василенка, який зробив спробу перетворити процес у політ. трибуну для пропаганди своїх поглядів. Відмовився він подати і заяву про помилування, хоча відповідне клопотання порушила перед ВУЦВК його сестра Катерина Прокопівна Василенко. В результаті вирок йому було залишено без змін.

Наприкінці 1930 органи ДПУ УСРР знову повернулися до справи «КОЦД». Оскільки кілька колиш. засуджених вже відбули свої строки покарання, то їх заарештували повторно (за ґратами, зокрема, опинився колиш. прокурор Б.Толпиго, проф. П.Смирнов, проф.-рентгенолог М.Воскресенський, адвокат С.Ткаченко, два брати А.Вельміна, якому вдалося уникнути суду 1923, та ін. особи). 26 січ. 1931 арештували В.*Романовського* — співробітника Комісії для виучування історії західнорус. та укр. права і відомого архівіста (у цей час разом з М.Василенком він працював над виданням збірки грамот на *магдебурзьке право* містам України; раніше під час слідства у справі КОЦД він уже заарештовувався, але ще до суду був виключений з числа звинувачених). Він пробув під вартою до 18 жовт. 1931, а 18 жовт. 1931 Суд. колегія ОДПУ СРСР стосовно нього прийняла соломонове рішення «зарахувати в покарання строк попереднього ув'язнення, з-під варти звільнити».

Доля ін. ув'язнених була значно гіршою: 5—10 років ув'язнення в таборах (для більшості) або щонайменше висилка в Казахстан на 3 роки. До речі, ця справа — своєрідний «КОЦД-2» — дає змогу пролити світло на деякі деталі, що залишилися непоміченими під час першого розгляду. Зокрема, стало ясно, що члени т. зв. старшої п'ятірки КОЦД, хоча і не створювали ніякої контрреволюційної структури, все ж таки складали певну орг-цію, бо всі вони належали до масонської ложі «Зоря» (див. *Масонство*). Саме «масонське братство» пов'язувало їх з М.Вакаром, К.Кусковою та ін. діячами закордонного «Центру дії». У свідченнях підслідних як масони і контрреволюціонери також фігурували померлий на той час співробітник Комісії для виучування історії західнорус. та укр. права І.Балінський і співробітник цієї ж комісії, історик-архівіст В.*Новицький* (останній переховував А.Вельміна; проте покарання його оминуло, можливо, дякуючи тому, що він погодився співробітничати з НКВС УСРР: у його архівно-слідчій справі є згадка, що 1932—33 він 8 місяців утримувався під вартою, дав підписку про співробітництво, але дворушничав, тобто реальної роботи як секретний співробітник не здійснював).

Літ.: Дело Киевского областного центра действия. Х., 1927; *Полонська-Василенко Н.Д.* Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків. В кн.: Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою. Париж—Чікаго, 1962; *Кістерська Л.Д. та ін.* Микола Прокопович Василенко. К., 1991; Жертвы репрессий. К., 1993; *Полонська-Василенко Н.Д.* Українська академія наук. Нарис історії. К., 1993; *Очеретенко В.І.* Переслідування української інтелігенції в першій половині 20-х років (за матеріалами фондів «Російського зарубіжного архіву» Державного архіву Російської Федерації). «З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ», 1997, № 1—2; *Усенко І.Б.* Репресоване правознавство: трагічні сторінки історії ВУАН. В кн.: Правова держава, вип. 9. К., 1998.

І.Б. Усенко.

Ю.С. Кипоренко-Доманський.

Ю.С. Кипоренко-Доманський у ролі Отелло в опері «Отелло» Дж. Верді.

КИЇ́К-КОБИ́НСЬКА КУЛЬТУ́РА — археол. к-ра мустьєрської доби раннього *палеоліту* (див. *Мустьєр*). Стоянки розташов. в печерах сх. частини Крим. гір (Киїк-Коба, Пролом I, Буран-Кая III, Вовчий Грот). Датуються часом 60—33 тис. років тому. Кам'яні знаряддя — невеликих розмірів; серед них — численні гостроконечники дво- та однобічної обробки. Вироби з кістки не характерні; часто трапляється ретушування на гальках. Серед залишків мисливської здобичі переважають кістки велетенського та благородного оленів, сайги й коня. На стоянці Киїк-Коба виявлено поховання неандертальської дитини. Пам'ятки К.-К.к. не мають аналогів за межами Криму.

Киїк-Кобинська культура. Кремінні знаряддя праці із печери Киїк-Коба.

Літ.: *Колосов Ю.Г. и др.* Ранний палеолит Крыма. К., 1993.

В.М. Степанчук.

КИЙ — гол. герой епонімічної легенди про заснування *Києва*. Легенда вміщена в недатованій частині *«Повісті временних літ»*. У ній ідеться про полянського (див. *Поляни*) князя К., який «княжив у роду своєму і ходив до цесаря» в Царгород (див. *Константинополь*), де «прийняв велику честь» від візант. імператора (див. *Візантія*). Ця літописна оповідь має книжний характер і покликана була обґрунтувати думку про те, що Київ був заснований нібито з благословення володаря царгородського трону — міфічного глави сім'ї всіх християн. народів тогочасного світу. Ім'я К. та імена його братів — Щека і Хорива дослідники виводять від назв київ. урочищ. Етимологія слова «кий» походить від загальнослов'ян. топооснови «куй»—«куйова» («піщаний пагорб», «крута вершина»). У вітчизн. науці останнім часом К. вважають за реальну істор. постать кін. 5 — поч. 6 ст. У літ. побутують різні гіпотези щодо її походження. Нерідко К. ототожнюють з болг. ханом Кувером (Кубратом) або з батьком хозар. візира Ахмада бен Куйа, згадуваного арабським письменником ал-*Масуді* в оповіді про постійну найману армію хозарських правителів.

Засновники Києва — Кий, Щек, Хорив та їх сестра Либідь. Мініатюра з Радзивіллівського літопису.

Літ.: *Брайчевський М.Ю.* Коли і як виник Київ. К., 1963; *Сахаров А.Н.* Кий: легенда и реальность. «Вопросы истории», 1975, № 10; *Рыбаков Б.А.* Город Кия. «Вопросы истории», 1980, № 5; *Боровський Я.Є.* Походження Києва: Історіографічний нарис. К., 1981; *Нерознак В.П.* Названия древнерусских городов. М., 1983; *Иванов В.В., Топоров В.Н.* Кий. В кн.: Славянская мифология: Энциклопедический словарь. М., 1995.

В.М. Ричка.

КИЛИ́МНИК Степан Іванович (05.01.1890(24.12.1889) —09.05. 1963) — історик, етнограф та педагог. Дійсний чл. *Наукового товариства імені Шевченка* та *Української вільної академії наук*. Н. в с. Якушинці (нині село Він. р-ну Він. обл.). Навч. у Він. вищому пед. ін-ті та Харків. ун-ті (1920—21). Від 1922 — на викладацькій роботі. Працював у Наркомосі УСРР. Після *Другої світової війни* перебував на еміграції: від 1945 — в Австрії, од 1949 — у Канаді. Автор праць з етнографії, історії України кін. 17 — поч. 18 ст. Найважливіша студія К. — «Український рік у народних звичаях в історичному освітленні» (у 6 т.; 6-й т. залишився в рукописі).

П. у м. Торонто (Канада).

Тв.: Король Данило Галицький. В обороні віри, т. 1. Торонто, 1954; Український рік у народних звичаях в історичному освітленні, кн. 1—3, т. 1—5. Вінніпег, 1955—1969; Торонто, 1962—1963, т. 1—5 (2-ге вид. К., 1994).

Літ.: Біографічні нотки авторів: Килимник Степан. В кн.: Збірник на пошану Зенона Кузелі. Париж—Нью-Йорк—Торонто—Сідней, 1962; *Марунчак М.* Біографічний довідник до історії українців Канади. Вінніпег, 1986; Друковані праці Степана Килимника. В кн.: *Килимник С.* Український рік у народних звичаях в історичному освітленні, кн. 2. К., 1994.

О.В. Ясь.

КИПОРЕ́НКО-ДОМА́НСЬКИЙ Юрій Степанович (справжнє прізв. — Кипоренко; 24(12).03. 1888—06.08.1955) — оперний співак (драм. тенор) та педагог. Нар. арт. УРСР (1936). Н. в м. *Харків*. Навч. в Харків. муз. уч-щі (1905—06). Учень С.Лапінського (1911—16, *Москва*). Удосконалювався в Е.Танаро (Мілан, Італія; 1927). Артистичну діяльність розпочав в укр. муз.-драм. трупах: О.Суслова (1906—07), О.Суходольського (1907—09), П.*Саксаганського* (1909—11), Д.Гайдамаки (1911—13).

1913 дебютував на сцені Опери С.Зиміна в Москві, де співав до 1919. 1919—21 — соліст Саратовського, 1921—22 — Ростовського, 1922—23, 1930—39 — Харків., 1923—24, 1939—41, 1944—49 — Київ., 1924—25 — Свердловського, 1925—26, 1941—44 — Тбіліського, 1926—30 — Одес. театрів опери та балету.

Володів дуже сильним голосом благородного тембру широкого діапазону — справжнім героїчним тенором. Його виконання відзначалося пристрасністю та експресивністю. Найбільшої сили й виразності мав у драм. та героїчних партіях. Найвищого худож. рівня досяг у партіях Радамеса, Отелло («Аїда», «Отелло» Дж.Верді), Єлеазара («Жидівка», Ф.Галеві), Каніо («Паяци» Р.Леонкавалло), Рауля («Гугеноти» Дж.Мейєрбера), Германа («Пікова дама» П.*Чайковського*), Тангейзера («Тангейзер» Р.Вагнера), Ореста («Орестея» С.Танєєва). Великий успіх мав і в партіях Хозе («Кармен» Ж.Бізе), Лоен-

гріна («Лоенгрін» Р.Вагнера), Йонтека («Галька» С.Монюшка), Манріко («Трубадур» Дж.Верді), Садко («Садко» М.Римського-Корсакова), Самозванця («Борис Годунов» М.Мусоргського), Нерона («Нерон» А.Рубінштейна).

К.-Д. створив багато яскравих образів і в укр. оперній класиці: Андрій («Запорожець за Дунаєм» С.*Гулака-Артемовського*), Петро, Андрій («Наталка Полтавка», «Тарас Бульба» М.В.*Лисенка*), Андрій («Катерина» М.*Аркаса*). Тонким інтерпретатором виявив себе К.-Д. і в партіях Хлопуші («Орлиний бунт» С.Пащенка), Годуна («Розлом» В.Фемеліді, перше виконання), Григорія Мелехова («Тихий Дон» І.Дзержинського), Матюшенка («Броненосець Потьомкін» О.Чишка), Максима («Золотий обруч» Б.*Лятошинського*), Зіновія («Яблуневий полон» О.Чишка, перше виконання), Давидова («Піднята цілина» І.Дзержинського) та ін.

Серед ін. партій — Собінін («Життя за царя» М.*Глинки*), Туча («Псковитянка» М.Римського-Корсакова), Самсон («Самсон і Даліла» К.Сен-Санса), Калаф, Рудольф («Турандот», «Богема» Дж.Пуччіні), Зігфрід, Трістан («Зігфрід», «Трістан та Ізольда» Р.Вагнера) та ін.

Гастролював у Мадридській опері (1927, Іспанія). У період *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* часто виступав з концертами у військ. частинах, а 1945 співав для рад. воїнів на майданах Берліна.

Лауреат Сталінської премії (1949).

1948—55 — викл. (від 1952 — доц.) Київ. консерваторії.

П. у м. *Київ.*

Тв.: Спогади про творчий шлях. «Музика», 1971, ч. 5.

Літ.: *Маркін П.* Видатний майстер оперної сцени. «Мистецтво», 1958, ч. 2; *Тольба В.* Кипоренків голос. «Культура і життя», 1985, 22 груд.; *Івановський П., Милославський К.* Юрій Кипоренко-Доманський. К., 1987; *Лисенко І.* Героїчний тенор. «Вітчизна», 1988, ч. 4; *Його ж.* Словник співаків України. К., 1997; Українські співаки у спогадах сучасників. К., 2003.

І.М. Лисенко.

КИПРІЯ́Н (бл. 1330 — 16.09. 1406) — митрополит Київський і всієї Русі (1380—1406), ієрарх і дипломат візант. церкви, письменник-богослов і яскравий публіцист, редактор, перекладач, переписувач книг. Канонізований РПЦ. Дні пошанування — 27 трав. та 16 верес. за ст. ст. За народженням — пд. слов'янин, найімовірніше, болгарин з аристократичної великотирновської родини Цамблаків. За вихованням, освітою й світоглядом — афонський чернець-ісихаст (див. *Ісихазм*). Чернечий постриг прийняв, імовірно, у Кіліфарівському монастирі (у Пн. Болгарії), де зблизився з Євфимієм, навчаючись разом ідей ісихазму в засновника монастиря Феодосія Тирновського (Н.Дончева-Панайотова). Згодом Євфимій став болг. патріархом (1375—93) і засн. центру книгописання у Великому Тирнові (нині м. Велико-Тирново, Болгарія), що в останній чверті 14 ст. набув значення одного з найважливіших каналів поширення на Русі т. зв. другого південнослов'ян. культ. впливу. 1363 разом з Євфимієм, Феодосієм Тирновським і ще двома його учнями прибув до *Константинополя*, де був представлений патріархові Каллісту й кілька місяців навчався в Студійському монастирі, а по смерті Феодосія (27 листоп. 1363) — на *Афоні.* За ін. версією, К. став ченцем лише на поч. 1370-х у Константинополі (Д.Оболенський). На Афоні почалася дружба К. і Філофея Коккіна — вселенського патріарха 1347—54 і 1364—76 рр. На поч. 1370-х, після повернення Філофея Коккіна на патріаршество у Константинополі, К. стає «наближеним його ченцем». 1373, невдовзі після трьох безуспішних походів правителя Литви *Ольгерда* на *Москву* й розколу митрополії Київської і всієї Русі на моск. та литов. частини (розкол почався 1316 й набув особливо загрозливих форм з поч. 1350-х рр.), К. був посланий патріархом у Литву і на Русь у ранзі «довіреної особи» (поруценця). Метою цієї місії було примирення литов.-руських і тверського князів з тоді фактично моск. митрополитом Алексієм з тим, щоб запобігти остаточному поділові Церкви між Вільном і Москвою за політ. ознакою. Імовірно, що взимку того ж року К. уперше побував у *Києві* та в ін. містах і землях *Великого князівства Литовського* (ВКЛ) з правосл. нас. 9 берез. 1374 був присутнім у Твері (нині місто в РФ) на посвяченні тверського єпископа Євфимія, потім разом з митрополитом Алексієм поїхав до Переславля-Залєського (нині місто Ярославської обл., РФ). У Константинополь вернувся з Литви, маючи при собі листа від правосл. литов. рус. князів з проханням до патріарха висвятити його на митрополита Литовського. В обстановці нового загострення литов.-моск. відносин після взяття Твері (серп. 1375) моск. військами, перед потенційною загрозою покатоличення правосл. нас. ВКЛ і щоб не допустити остаточного розколу митрополії на Русі, Філофей погодився задовольнити давнішні клопотання вел. кн. литов. Ольгерда щодо створення окремої митрополії у ВКЛ, а також останнє побажання його правосл. князів мати К. своїм митрополитом. 2 груд. 1375 він висвятив у Константинополі К. на митрополита «Київського, Руського і Литовського», але з умовою, що по смерті похилого віком митрополита Алексія він стане митрополитом Київським і всієї Русі й об'єднає під своєю владою всю митрополію. 6 черв. 1376 К. прибув у Київ — свою резиденцію і спробував негайно домогтися визнання своїх прав на загальнорус. митрополію від вел. кн. моск. Дмитрія Івановича (див. *Дмитрій Донской*), Новгорода і Пскова, але зазнав невдачі. Можливо, до цього спричинилися вісті з Константинополя: там 12 серп. 1376 в результаті двірцевого заколоту владу узурпував Андронік IV, син імп. Іоанна V Палеолога. Він змістив патріарха Філофея, який через рік помер на засланні. Новий патріарх Макарій письмово запевнив Дмитрія Московського в тому, що заперечує претензії К. на церкву Великої Русі та запропонував відправадити в Константинополь великокнязівського висуванця Михаїла-Митяя, архімандрита Спаського монастиря, для висвячення його на митрополита. Влітку 1378, по смерті митрополита Алексія (12 лют. 1378), К. зробив рішучу спробу всупереч великокнязівській волі реалізувати своє право на загальнорус. митрополію, та не був допуще-

ний у Москву. Попри несприятливі обставини К. наприкінці жовт. 1378 вирушив до Константинополя, щоб обстояти своє право, надане патріархом Філофеєм. Він домігся визнання за ним титулу «митрополита Київського і всієї Русі» ретронізованим імп. Іоанном V Палеологом (12 серп. 1379) і новим патріархом Нилом (верес. 1379—88). Але приїзд у Константинополь делегації моск. церковників (29 верес. 1379; Г.М.Прохоров) ускладнив ситуацію — замість раптово померлого по приїзді в Царгород Михаїла-Митяя вони висунули кандидатуру Пимона й, заперечуючи канонічність поставлення К., вимагали зробити загальнорус. митрополитом саме свого ставленика. При цьому Пимон вдався до підкупу найвищих візант. сановників, що спокусило їх вчинити хитромудру комбінацію. В результаті К. був змушений залишити Константинополь у жовт. 1379, до закінчення слідства й остаточного вироку патріаршого собору, тоді як Пимон ще майже рік залишався у візант. столиці. Ухвалене собором рішення (черв. 1380) було не на користь К.: йому залишено звання митрополита «Малої Русі й Литви» (із вилученням Києва), натомість Пимона патріарх Нил поставив митрополитом «Київським і Великої Русі» з правом посісти місце К. у випадку смерті останнього. Невдовзі, однак, Дмитрій Московський, дізнавшись, що Михаїл помер, а Пимон самовільно домагається сану митрополита, запросив К. (лют. 1380) приїхати до Москви на правах загальнорус. митрополита. 3 трав. 1380 К. урочисто в'їхав до Москви. Проте співробітництво К. з Дмитрієм Донським виявилося нетривалим: засноване гол. чин. на антиординському грунті (його результатом був нищівний розгром військ еміра *Мамая* 9 верес. 1380), воно закінчилося з відновленням панування *Золотої Орди* над Пн.-Сх. Руссю після каральної експедиції хана Тохтамиша, облоги й спалення Москви (1382). Боротьба К. за загальнорус. митрополію з моск. претендентом Пимоном (1383—84 також із суздальським архієпископом Діонісієм) тривала ще 8 років. Лише в лют. 1389 собор, скликаний патріархом Антонієм, відновив єдність митрополії, остаточно визнавши К. «справжнім архієреєм всієї Русі». 6 берез. 1390 К. прибув до Москви, яку мав за постійну резиденцію до кінця свого життя. На Русі К. прожив майже 30 років, з них у Києві (з перервами) — до 12. Він був послідовним противником залежності земель Русі від Золотої Орди, поборником ідеї їхньої політ. консолідації. На відміну від своїх попередників-митрополитів, К. не їздив до Орди і не згадував у молитвах ординських «царів». У цілому залишився вірним політ. курсові патріарха Філофея Коккіна й імп. Іоанна VI Кантакузена (1347—54), спрямованому на забезпечення орг. цілісності Церкви на Русі й підтримку Москви як гол. загальнорус. об'єднавчого центру, що заперечувало визнання такої ж ролі за ВКЛ. Як глава церкви К. дбав про зміцнення екон. засад її існування й зменшення залежності від великокнязівської влади. Деякі історики саме йому приписують ініціативу появи так і не здійсненого 1384 (за ін. версією — 1381) проекту унії ВКЛ з *Великим князівством Московським*, основу якої мали скласти хрещення *Ягайла* Ольгердовича за правосл. обрядом та його шлюб з донькою Дмитрія Донського. В обстановці поширення й зміцнення позицій *католицизму* у ВКЛ після *Кревської унії 1385* імп. Іоанн V Палеолог 29 трав. 1387 послав К. з Константинополя в «Малу Русь» зі спец. місією й зобов'язанням вернутися впродовж року. Одним з результатів цієї місії було створення антиягайлівської коаліції на чолі з князем гродненським і берестейським *Вітовтом* Кейстутовичем, що виступила (1389—92) проти реалізації умов Кревської унії. Київ. митрополит був ініціатором шлюбу Софії, доньки вел. кн. литов. Вітовта, із сином та спадкоємцем Дмитрія Донського Василієм I (1389—90), що був оформлений як подія великого держ. значення. Після захоплення турками столиці 2-го Болг. царства, полону й смерті великотирновського патріарха Євфимія (1393) загострилися відносини митрополита К. з вищими властями Константинополя, проявом чого було, зокрема, вилучення імені візант. імп. Мануїла II Палеолога з церк. поминальних диптихів (у 1394—97 проти цього протестував у своїх листах патріарх Антоній, звертаючись здебільшого до вел. кн. моск. Василія Дмитровича), що не могло статися без санкції митрополита Київського і всієї Русі. Разом з тим, 1398 і 1400, коли патріарх Матвій звернувся до К. по допомогу Візантії у скрутний для неї час, саме за порадою митрополита їй були виділені великі грошові субсидії. Визнаною є позитивна роль К. у зміцненні антиординських за своєю спрямованістю союзницьких відносин між ВКЛ і Великим князівством Моск. у серед. 1390-х рр. Їх проявом, зокрема, була спільна для правителів обох д-в позиція збройного нейтралітету під час походу військ чагатспіського еміра Тімура в центр. райони Золотої Орди, що створювало загрозу їх нашестя й на Русь (влітку 1395). Весною 1396 К. приїхав у Київ, а вернувся до Москви 7 жовт. 1397. Півторарічне його перебування в Середній Наддніпрянщині позначене воєн. конфліктом ВКЛ із Золотою Ордою: 1397 і 1398 литов.-рус. війська Вітовта здійснили успішні походи у приазовські степи й у Крим, але були 1399 розгромлені у вирішальній битві біля р. Ворскла (прит. Дніпра; див. *Ворскла, битва на річці 1399*). Наприкінці 1396 король польс. і верховний кн. литов. Владислав II Ягайло і К. звернулися до *Константинопольського патріархату* з пропозицією скликати помісний собор на теренах литов. Русі й вирішити питання щодо унії правосл. та катол. церков. Через незгоду Константинополя цей проект залишився нездійсненим.

Приблизно тоді ж у найближчому оточенні митрополита К. були створені дві визначні пам'ятки письменства — *Київський псалтир 1397* і остаточна редакція *«Списку руських міст, далеких і близьких»*. Мабуть, під час цих же відвідин ВКЛ К. домігся скасування Галицької митрополії та поширив свою юрисдикцію на Молдовлахію і *Галичину*, навіть усупереч волі Константиноп. патріархату. 20 лип. 1404 востаннє виїхав з Москви до Вільна (нині

м. *Вільнюс*), де його з великими почестями приймав вел. кн. литов. Вітовт, потім відвідав Київ і *Луцьк*. За вимогою Вітовта зняв сан з єпископа Турівського Антонія, звинуваченого в намовлянні ординського хана Шаді-бека до нападу на підвладні Польщі й Литві землі Русі. На зворотному шляху до Москви К. зустрівся у Милолюбові (1405) з Владиславом II Ягайлом і Вітовтом, з якими ще раз обговорив питання про *унію церковну*. Вернувся в Москву 1 січ. 1406.

П. у с. Голенищеве поблизу Москви.

Залишив по собі значну літ. спадщину. З іменем К. пов'язують нововведення у церк. літургії, переклад з грец. чималої кількості церковнослужбових книг і текстів, реформу й уніфікацію церк. співу та муз. нотації, активізацію монастирської колонізації рос. Півночі і буд-ва церков та їхнього розпису. На його час припадає рус. період творчості Феофана Грека та перші кроки у малярстві Андрія Рубльова. Був ідеологом моск. і загальнорус. літописання. Останнє завдячує йому своєю децентралізацією й пожвавленням місц. літописання. Шанування пам'яті К. як святого почалося не раніше 1805.

Літ.: *Щербатов М.М.* Сочинения. История Российская от древнейших времен, т. 4, ч. 1. СПб., 1902; *Калайдович К.* Об ученых трудах митрополита Киприана и о том, справедливо ли приписывается ему и митрополиту Макарию сочинение книги Степенной. «Вестник Европы», 1813, ч. 72; Полное собрание русских летописей, т. 5, СПб., 1851; т. 8, СПб., 1859; т. 15, вып. 1, Пг., 1922; т. 24—25, Пг., 1921; *А. Л-д* [*Кавелин Л.*] Киприан до восшествия на Московскую митрополию. «Чтения в обществе истории и древностей российских», 1867, апрель-июнь, кн. 2, отд. 1; *Ключевський В.О.* Древнерусские жития святых как исторический источник. М., 1871 (переизд.: М., 1988); *Амфилохий, архим.* Что внес Киприан, митрополит Киевский и всея России, а и потом Московский и всея России, из своего родного наречия и из переводов его времени в наши богослужебные книги. В кн.: Труды III Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 г., т. 2. К., 1878; *Мансветов И.Д.* Митрополит Киприан в его литургической деятельности. М., 1881; *Филарет* (епископ Черниговский) *(Гумилевский).* Обзор русской духовной литературы, кн. 1. СПб., 1884; *Макарий.* История Русской Церкви, т. 4—5. СПб., 1886; *Глубоковский Н.Н.* Киприан, митрополит всея России (1374—1406) как писатель. «Чтения в обществе любителей духовного просвещения», 1892, февраль; *Сырку П.* К истории исправления книг в Болгарии в XIV в., т. 1, вып. 1: Время и жизнь патриарха Евфимия Тырновского. СПб., 1898; *Голубинский Е.Г.* История русской церкви, т. 2, 1-я половина. М., б/г; *Соколов П.* Русский архиерей из Византии и право его назначения до начала XV в. К., 1913; *Пресняков А.Е.* Образование великорусского государства. Очерки по истории XIII—XV столетий. Пг., 1920; *Приселков М.Д.* История русского летописания XI—XV вв. Л., 1940; *Лихачев Д.С.* Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.—Л., 1947; *Киселков В.С.* Проуки и очерти по старобългарска литература. София, 1956; *Иванов Й.* Българското книжовно влияние в Русия при митрополит Киприан (1375—1406). «Известията на Института за българска литература» (София), 1958, Кн. 6; *Карташев А.В.* Очерки по истории русской церкви, т. 1. Париж, 1959; *Снегаров И.* К истории культурных связей между Болгарией и Россией в конце XIV — начале XV в. В кн.: Международные связи России до XVII в.: Сборник статей. М., 1961; *Мошин В.* О периодизации русско-южнославянских литературных связей XIV—XV вв. «Труды отдела древнерусской литературы», 1963, т. 19; *Дмитриев Л.А.* Роль и значение митрополита Киприана в истории древнерусской литературы: (К русско-болгарским литературным связям XIV—XV вв.). Там само; *Його ж.* Литературно-книжная деятельность митрополита Киприана и традиции великотырновской школы. В кн.: Ученици и последователи на Евтимий Търновски: Втори международен симпозиум. Велико Търново, 20—23 май 1976. София, 1980; *Мейендорф И.Ф.* О византийском исихазме и его роли в культурном и историческом развитии Восточной Европы в XIV в. «Труды отдела древнерусской литературы», т. 29, 1974; *Греков И.Б.* Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV—XV вв.). М., 1975; *Чубатий М.* Історія християнства на Руси-Україні, т. 2. Рим—Нью-Йорк, 1976; *Бетин Л.В.* Митрополит Киприан и Феофан Грек. Études balkaniques, v. 1. Sofia, 1977; *Прохоров Г.М.* «Летописец Великий Руськый». Анализ его упоминания в Троицкой летописи. В кн.: Летописи и хроники. 1976. М., 1976; *Його ж.* Избыточные материалы Рогожского летописца. «Вспомогательные исторические дисциплины» (Л.), 1976, т. 8; *Його ж.* Центральнорусское летописание второй половины XIV в.: (Анализ Рогожского летописца и общие соображения). «Вспомогательные исторические дисциплины» (Л.), 1978, т. 10; *Його ж.* Повесть о Митяе. Русь и Византия в эпоху Куликовской битвы. М., 1978 (2-е изд.: СПб., 2000); *Його ж.* Древнейшая рукопись с произведениями митрополита Киприана. «Памятники культуры: Новые открытия». Ежегодник за 1978 г. Л., 1979; Летописцы и историки. Киприан. «Труды отдела древнерусской литературы», 1985, т. 39; *Дончева-Панайотова Н.А.* Цикл произведения за митрополит Петър от Киприан. В кн.: Търновска книжовна школа. 2. Ученици и последователи на Евтимий Търновски. Втори международен симпозиум. Велико Търново. 20—23 май 1976. София, 1980; *Дончева-Панайотова Н.А.* Киприан, старобългарски и староруски книжовник. София, 1980; *Борисов Н.С.* Социально-политическое содержание литературной деятельности митрополита Киприана. «Вестник Московского государственного университета», 1975, № 6, серия История; *Його ж.* Русская церковь в политической борьбе XIV—XV веков. М., 1986; *Князевская О.А., Чешко Е.В.* Рукописи митрополита Киприана и отражение в них орфографической реформы Евфимия Тырновского. В кн.: Търновска книжовна школа. Втори международен симпозиум. Велико Търново, 20—23 май 1976. София, 1980; *Чешко Е.В.* Второе южнославянское влияние в редакции псалтырного текста на Руси (XIV—XV вв.). «Старобългаристика», 1981, № 4; *Шабульдо Ф.М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. К., 1987; *Дробленкова Н.Ф., Прохоров Г.М.* Киприан. В кн.: Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вторая половина XIV—XVI в., ч. 1. Л., 1988 (крім списку видань творів К. тут наведено також повний перелік його творів); *Прохоров Г.М.* Этническая интеграция в Восточной Европе в XIV веке (от исихастских споров до Куликовской битвы). В кн.: *Прохоров Г.М.* Русь и Византия в эпоху Куликовской битвы. Статьи. СПб., 2000; *Його ж.* Исихазм и общественная мысль в Восточной Европе в XIV веке. Там само; *Його ж.* Культурное своеобразие эпохи Куликовской битвы. Там само; *Його ж.* О митрополите Киприане и Служебнике с его Поучением. Там само; *Його ж.* Митрополит Киприан. Там само (тут зазначено список видань творів К. та літературу про нього); *Ταχιάου Ἀ.-Ἀ.* Ὁ μητρολίτης Ῥωσίας Κυπριανός Τσαμηλάκ. «Ἐπιστημονική Ἐπετερίς θεολογικής Σχολής», (θεσσαλονίκη), 1961, — τ. 6; *Ταχιάου Ἀ.-Ἀ.* Ἐπιδράσεις τοῢ ἡσυχασμοῢ είς τήν έκκλησιατικήν πολιτικήν έν Ῥωσιαῇ. 1328—1406. Ἐν θεσσαλοιη, 1962; *Holthusen J.* Neues zur Erklärung des Nadgrobnoe Slovo von Grigorij Camblak auf den Moskauer Mitropoliten Kiprian. В кн.: Slawistischen Studien zum VI. Internatiolen Slavistenkongress in Prag. 1968. München, 1968; *Obolensky D.* The Byzantine Commonwealth. New York — Washington, 1971; *Talev I.* Some Problems of the Second South Slavic Influence in Russia. «Slavistische Beitrage» (München), 1973, bd 67; *Iovine M.S.* Metropolitan Kiprian and the Orthodox Slavic Revival. В кн.: Bulgaria: Past and

Present: Studies in History, Literature, Economics, Music, Sociology, Folclore and Lingguistics. Columbus, Chio, 1976; *Obolensky D.* A Philorhomaios Antropos: Mitropolitan Cyprian of Kiev and all Russia (1375—1406). «Dumbarton Oaks Papers» (Washington), 1978, vol. 32; *Mejendorff J.* Byzantium and the Rise of Russia. A Study of Byzantino-Russion Relations in the Fourteenth Century. Cambridge, Massachusetts, 1981; *Alissandratos J.* The Structure of Gregory Camblak's Eulogy of Cyprian. В кн.: Paleobulgarica, t. 6. Б/м, 1982; *Trajdos T.M.* Metropolici Kijowscy Cyprian I Gregorg Camblak (bułgarscy duchowni prawoslawni) a problemy Cerkwi prawoslawnej w państwie polsko-litewskim u schylku XIV i w pierwszej ćwierci XV w. «Balcanica Poznaniensia» (Poznan), 1985.

Ф.М. Шабульдо.

КИПРІЯ́Н (світські ім'я та прізв. невід.; р. н. невід. — п. після 1623) — реліг. та політ. діяч, перекладач християн. літ. з грец. мови. Н. чи принаймні тривалий час перебував в *Острозі*. Згадується як ієромонах та архідиякон. Співпрацював з *Острозькою академією* й Дерманським культ.-освіт. осередком (див. *Дерманський Свято-Троїцький монастир*). Навчався у Венеції (Італія) та *Падуанському університеті*. Духовне формування пройшов на *Афоні*. Був посередником між кн. В.-К. *Острозьким* та ін. членами острозького наук. осередку і *Константинопольським патріархатом* в особі місцеблюстителя патріаршого престолу Мелетія Пігаса (з 1590 — александрійський патріарх) у справі вироблення спільної антиунійної стратегії, а також у потребах академії, закрема, привозив зі Сх. необхідну для академії літ. Діяльний учасник Берестейського правосл. собору 1596 (див. *Берестейська церковна унія 1596*). Переклав з грец. мови «Бесіди Макарія Єгипетського» (Острог, 1598), «Бесіди на чотирнадцять послань апостола Павла Іоанна Златоуста» (Київ, 1623). Імовірно, йому належать переклади «Пчоли» (Дермань, 1599) та «Синтагматіона про сім святих церковних тайн» Гавриїла Севера (Дермань, 1603). Написав грецькомовного вірша на *герб* князів *Острозьких* у книзі «De bello Ostrogiano» Симона Пекаліда (Краків, 1600).

Літ.: *Харлампович К.* Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви. Казань, 1898; *Мицько І.* Матеріали до історії Острозької академії (1576—1636). Бібліографічний довідник. К., 1990.

А.Ю. Ясіновський.

Киргизька Республіка. Бішкек. Будинок Музею історії.

Тянь-Шань. Пік Леніна.

КИРГИЗСТА́Н, Киргизька Республіка — д-ва на пн. сх. Центр. Азії. На пн. межує з Казахстаном, на зх. — з Узбекистаном, на пд. зх. — з Таджикистаном, на пд. сх. і сх. — з Китаєм. Тер. — 198,5 тис. км.² Нас. бл. 5,2 млн осіб (2006). Етнічний склад: киргизи — 64,9 %, узбеки — 13,8 %, росіяни — 12,5 %, дунгани — 1,1 %, українці — 1 %, уйгури — 1 %, ін. — 5 %. Релігія — мусульмани-суніти (75 %), православні (20 %), ін. (5 %). Держ. мова — киргиз., офіц. — рос. Поділяється на 7 обл. Столиця — Бішкек. Грошова одиниця — сом.

К. — суверенна, унітарна, демократична республіка. 31 серп. 1991 К. проголосив незалежність. У країні діє Конституція 1993 в редакції від 9 листоп. 2006. Голова д-ви — президент. Його обирають терміном на п'ять років. Законодавча влада представлена однопалатним парламентом (90 депутатів) — Верховною Радою (Жогорку Кенеш). Депутати обираються прямим таємним голосуванням терміном на 5 років. Виконавча влада представлена урядом на чолі з прем'єр-міністром, який призначається парламентом за поданням президента.

Тер. К. є одним з найдавніших осередків людської цивілізації. Археол. знахідки в центр. Тянь-Шані та Ферганській долині датуються 5—3 тис. до н. е. Перше з відомих об'єднань племен — саки — виникло на пн. сучасного К. й проіснувало від 7 до 3 ст. до н. е. У 2 ст. до н. е. частина сакських і масагетських племен увійшла до племінного союзу усуней, який проіснував до 5 ст. н. е. Пд. райони увійшли до складу д-ви Паркан, впродовж 1–4 ст. були під владою Кушанського царства. На поч. 8 ст. політ. влада перейшла до тюргешського племінного союзу, в середні віки була захоплена карлуками.

Перша письмова згадка про киргизів датується 569: повідомляється, зокрема, що візант. посол отримав у подарунок раба — киргиза.

На поч. 13 ст. киргизькі племена були підкорені монголами й лише 1399 знову стали суверенними. Від 16 ст. перебували в залежності від сусідніх народів (монголів, казахів). У серед. 18 ст. в них остаточно оформилася родоплемінна структура, яка збереглася навіть у 20 ст.: на чолі кожного роду стояв старійшина — аксакал (біла борода). Усі аксакали складали племінну раду. Великі *племена* очолювали манапи.

Від серед. 19 ст. почалося приєднання киргиз. земель до *Російської імперії*. 1867 вони були включені до складу Семиреченської обл. Росії, 1876 їх пд. частина увійшла до Сирдар'їнської та Ферганської областей. Поселенці, які прибували з європ. частини Росії, забирали собі найкращі тер. Це призвело до спалаху повстань проти Росії в Андіжані 1898 та 1916, після їх придушення чисельність киргиз. нас. зменшилась до 30–40 %. Населення змушене було емігрувати в Туркестан і Афганістан.

Більшовицький переворот 1917 об'єднав дві різні політ. сили К. — групу «шура-і-іслам» та націоналістичну партію «Алашорда». Підрозділи басмачів, які вели активний спротив утвердженню в країні рад. влади, були остаточно ліквідовані наприкінці 1920-х рр.

Рад. влада внесла значні зміни в життя киргизів. 1917 було проголошено рівність чоловіків та жінок, 1921 заборонено бага-

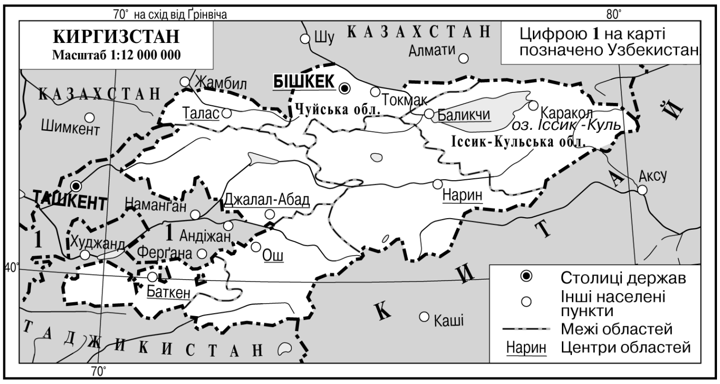
тожонство і калим (викуп за наречену).

14 жовт. 1924 була утворена Кара-Киргизька (від 25 трав. 1925 — Киргизька) автономна обл. у складі РСФРР, яку 1 лют. 1926 перетворено на Киргизьку АСРР, а 5 груд. 1936 — Киргизьку РСР. У жовт. 1990 перейменовано на Киргизстан, від 5 трав. 1993 — Киргизьку Республіку.

У 1920–30-ті рр. в К. відбувався швидкий розвиток промсті, починаючи від 1929 провадилася колективізація. Сталінські репресії 1937—38 знищили наук. та творчу інтелігенцію і священнослужителів. Киргиз. писемність зазнала змін: до поч. 20 ст. в її основі був араб. алфавіт, 1928 за основу взято латиницю, а 1941 її замінено кирилицею.

У К. раніше ніж в ін. центральноазіатських республіках з'явилися демократ. інститути й виникла демократ. опозиція. 1988–91 було створено кілька масових політ. орг-цій, оформлених як партії та нар. рухи. 1990 сили опозиції об'єдналися в Киргизький демократ. рух. У жовт. 1990 А.Акаєв, президент АН Киргизької РСР, за підтримки опозиційних партій був обраний президентом країни. Однак фактична влада в країні продовжувала перебувати в руках компарт. номенклатури, лише після відставки 1-го секретаря ЦК Комуніст. партії Киргизії А.Масалієва у квіт. 1991 А.Акаєв отримав повний контроль над республікою. 31 серп. 1991 було проголошено незалежність К. 1995 А.Акаєв запропонував подовжити свої президентські повноваження до 2001, однак парламент наполіг на виборах, які відбулися 24 груд. 1995. А.Акаєв отримав 71 % голосів. 1998 парламент ухвалив рішення, яке дало змогу А.Акаєву балотуватися в груд. 2000 на третій президентський термін.

Серйозні порушення з боку влади на парламентських виборах весною 2005 стали причиною масових громад. протестів, які очолила опозиція. Події отримали назву Тюльпанової революції. Президент А.Акаєв 4 квіт. 2005 подав у відставку. В. о. президента став лідер опозиційних сил К.Бакієв, 10 трав. цього ж року був обраний президентом.

К. — аграрно-індустріальна країна. Лише 33,9 % її нас. мешкає в містах. 2005 частка с.-г. сектора у ВВП склала 37,1 % (пром-сть — 21,9 %; послуги — 41 %), у с. госп-ві була зайнята половина працездатного нас. Основу с. госп-ва К. становить тваринництво. Експортуються бавовна і тютюн.

К. багатий на корисні копалини, зокрема, кам'яне вугілля, сурму, ртуть, уран, цинк, олово, вольфрам, свинець, рідкоземельні метали. 1992 в Кумпторі знайдено поклади золота, заг. запаси якого складають 5,5 тис. т (7-ме місце у світі). 1992 уряд підписав контракт на розробку цього родовища з канад. гірничодобувною компанією «Комеко», а 1996 створено спільне киргизько-канад. підпр-во для видобутку корисних копалин — «Кумптор Голд оперейтинг компані». К. має також великі гідроресурси, що дає йому можливість експортувати електроенергію.

Окрема увага приділяється підтримці й розвиткові важкої (верстатобудування, вир-во будматеріалів) та металообробної пром-сті.

Розвал *СРСР* сильно вдарив по економіці республіки. Це спонукало уряд провести низку реформ, спрямованих на лібералізацію економіки. 1998 К. став першою країною *Співдружності Незалежних Держав*, що була прийнята у *Світову організацію торгівлі*. 2005 темп екон. росту становив 2 %, а ВВП на душу нас. склав 2100 дол. США. 40 % нас. країни на цей час жило за межею бідності.

Історія взаємозв'язків українського й киргизького народів налічує століття. У давнину їх зв'язував т. зв. Степовий шлях — північна гілка *Великого шовкового шляху*.

Після прийняття киргизами рос. підданства в 60-х рр. 19 ст. тут з'явилися перші укр. поселення. Перепис 1897 показав, що на тер. К. налічувалося 18,6 тис. українців. Укр. переселенці сприяли прогресивним змінам у госп-ві К. (впровадження нових технологій обробітку землі, знарядь праці, сучасних сортів рослин, поява нових галузей госп-ва), що сприяло переходові місц. нас. до осілості.

У передвоєн. період частка українців у нас. К. зросла: 1939 вона становила 9,4 % (137, 3 тис. осіб). 4/5 усіх українців зосереджувалося в містах — Бішкеку, Токмаку, Караколі та в долині р. Чу (нині Шу) й Іссик-Кульській улоговині.

Приплив укр. емігрантів у 1-й пол. 20 ст. був зумовлений прискореною *індустріалізацією* республіки, що здійснювалася переважно шляхом залучення кваліфікованих робітників і спеціалістів з Росії та України. Українці й росіяни становили більшу частину працівників важкої пром-сті, машинобудування та виробничо-тех. інтелігенції.

Після *Другої світової війни* потреби в кваліфікованій робочій силі забезпечувалися більшою мірою за рахунок місц. нас. Чисельність українців та їх питома вага в усьому нас. К. зменшилася: 1989 вона становила 2,5 % (108,3 тис. осіб).

Урбанізованість і краща професійна підготовка тривалий час забезпечували українцям більш високий рівень оплати праці й матеріальних благ, ніж у місц. нас. 1990 в респ. парламенті було 11 депутатів-українців, а серед депутатів усіх рівнів — 286.

В.Д. Кирейко.

А.П. Кириленко.

Слов'яни в К. становили, попри досить інтенсивні контакти з місц. нас., окрему ізольовану групу. 1998 лише 1 % українців вільно володіли киргиз. мовою. Соціальна й культ. близькість українців і росіян, їх спільне проживання у русифікованих містах, відсутність умов для нац.-культ. розвитку українців зумовили розмивання *ідентичності етнічної* українців та їх злиття з росіянами. Частка осіб, які вважали укр. мову рідною, з 97,1 % 1926 зменшилася до 34,1 % 1989.

Становище українців істотно змінилося після 1990 зі здобуттям К. незалежності. Екон. криза позначилася насамперед на роботі пром. підпр-в, де була зайнята більшість укр. нас. К. Водночас українці постали перед необхідністю вивчення мови корінного нас.

Хоча абсолютна більшість українців К. (87,9 %) схвалювали набуття республікою суверенітету, еміграційні настрої серед них зростали. Дані соціологічних досліджень свідчать, що 49,5 % українців вказали на випадки їх дискримінації за нац. ознакою. Протягом 1989—97 з країни виїхало 37,1 тис. українців, лишилося в країні — 71,2 тис. Еміграція висококваліфікованого нас., зокрема українців, стала однією з гол. причин вироб. паралічу на заводах і ф-ках країни.

У К. існує консультативно-дорадча рада з питань міжнац. відносин і нац. політики при президентові країни. К. приєднався до Рамкової конвенції про захист нац. меншин. Попри втрату поважною частиною українців К. своїх етнічних особливостей, у 1990-ті рр. відбулася активізація їх нац. життя.

У К. діє укр. культ. центр «Берегиня», на держ. радіо виходить передача укр. мовою. Проте в організованому укр. русі бере участь лише незначна частина українців К.

Дипломатичні відносини між Україною й К. встановлені 1992. У червні 1996 в *Києві* підписано «Договір про дружбу й співробітництво між Україною й Киргизстанською Республікою». Між обома країнами укладено низку угод про співробітництво в економіці, культ. і зовнішньополіт. сферах.

Літ.: *Івченко О.Г.* Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан. К., 1997; Страны мира: Справочник. М., 1999; *Трощинський В.П., Шевченко А.А.* Українці в світі. «Україна крізь віки», т. 5. К., 1999; *Джунушалиев Д. и др.* Исторические этапы кыргызской государственности (III в. до н. э. — XIX в.). Бишкек, 2003.

М.С. Бур'ян, Я.Л. Примаченко.

КИРЕ́Й Василь Фадейович (Тадейович; 01.01.1879—05.06.1942) — військ. діяч, ген.-хорунжий *Армії Української Народної Республіки*. Н. в м. *Батурин*. Закінчив Костянтинівське артилер. уч-ще (1901), Михайлівську артилер. акад. та Миколаївську військ. акад. (1914) у *Санкт-Петербурзі*. У роки *Першої світової війни* команд. 23-го армійського корпусу на *Румунському фронті*, генерал-майор.

В укр. армії від листоп. 1917: нач. артилерії *Гайдамацького коша Слобідської України*, нач. штабу оборони Києва в січ. 1918. У період *Української Держави* — у складі Генштабу, чл. комісії з утворення військ. шкіл і акад., інспектор артилерії 4-го корпусу.

Не визнав влади *Директорії Української Народної Республіки*, перейшов до армії ген. А.*Денікіна*, де був призначений нач. артилер. постачання. В *Російській армії* — референт з укр. справ ген. П.*Врангеля*, нач. Військ.-тех. управління. Від листоп. 1920 — на еміграції. 1924—1938 — на службі в чехословац. армії.

П. у м. Прага (Чехія).

Літ.: *Слащов Я.А.* Белый Крым. 1920 г.: Мемуары и документы. М., 1990; *Рутыч Н.* Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных Сил Юга России: Материалы к истории белого движения. М., 1997.

А.О. Буравченков, К.Є. Науменко.

КИРЕ́ЙКО Віталій Дмитрович (н. 23.12.1926) — композитор, педагог і муз.-громад. діяч. Канд. мистецтвознавства (1953). Засл. діяч мист-в УРСР (1966), нар. арт. УРСР (1977). Чл. Національної спілки композиторів України. Н. в с. Широке (нині село Солонянського р-ну Дніпроп. обл.). Закінчив Київ. консерваторію (1949, клас композиції Л.*Ревуцького*) та аспірантуру при ній (1952). 1949—88 — викл., доцент (від 1961), проф. (від 1978) Київ. консерваторії.

Лауреат премії ім. М.Лисенка (1985). Кавалер ордена «За заслуги» 3-го ст. (2001).

Твори: опери — «Лісова пісня» (лібрето власне, за драмою-феєрією Лесі *Українки*, 1957), «У неділю рано зілля копала» (лібрето М.Зоценка за повістю О.*Кобилянської*, 1966); балети — «Тіні забутих предків» (лібрето Ф.Коцюбинського та Н.Скорульської за повістю М.Коцюбинського, 1960), «Відьма» (лібрето В.Нероденка за поемою Т.*Шевченка*, 1967), «Оргія» (лібрето Н.Скорульської за драм. поемою Лесі Українки, 1977); вокально-симфонічна кантата «Пам'яті М.Коцюбинського» (слова М.*Рильського*, 1965); для симфонічного оркестру — 10 симфоній (1952, 1964, 1968, 1970, 1975, 1977, 1986, 1992, 1994, 2002), сюїта «Українські танці» (1958), поема «Дон Кіхот» (1981), для струнного оркестру — симфонієта (1971); для фортепіано з оркестром — «Поема» (1973); для струнного квартету — фантазія і фуга (1957), сюїта (1958), 3 квартети (1974, 1984, 1985); для скрипки соло — 2 сонати (1968), для скрипки і фортепіано — соната (1993); для фортепіано — 24 дитячі п'єси (1962), 7 сонат (1968—99), рапсодія (1977); хори на слова Г.*Сковороди*, Т.Шевченка, О.*Пушкіна*, Й.-В.Гете, М.Рильського, П.*Тичини* та ін.; романси на слова Т.Шевченка, Лесі Українки, І.*Франка*; обробки нар. пісень; музика до театральних вистав.

Музикознавчі праці: Українські народні пісні в обробках радянських композиторів для голосу і фортепіано (дис., 1953), статті в наук. зб. та пресі.

Літ.: *Архимович Л.* Виталий Кирейко. М., 1958; *Майбурова К.* Віталій Кирейко. К., 1979; *Загайкевич М.* Митець і доба. Культура і життя, 1997, 5 лют.

І.М. Лисенко.

КИРИЛЕ́НКО Андрій Павлович (08.09(26.08).1906 — 12.05.1990) — рад. і парт. діяч доби *СРСР*. Двічі Герой Соц. Праці (1966, 1976). Н. в м. Алексеєвка Воронезької губ. (нині місто Бєлгородської обл., РФ) в сім'ї кустаря. Трудову діяльність почав 1925 слюсарем, працював на підпр-вах Воронезької обл. та шахтах Донба-

су. 1929—30 — на комсомольській і парт. роботі. 1936 закінчив Рибінський авіац. ін-т. 1936—38 працював інж.-конструктором на авіац. з-ді в *Запорожжі*. Від 1938 на парт. роботі: 2-й секретар райкому, секретар, 2-й секретар (1939—41, 1944—47) Запоріз. обкому КП(б)У. 1941—42 — чл. Військ. ради *Вісімнадцятої армії Південного фронту*; 1942—44 — уповноважений *Державного комітету оборони СРСР* на авіац. з-ді в *Москві*. Від 1947 — 1-й секретар Миколаїв., від 1950 — Дніпроп. обкомів КП(б)У, від 1955 — Свердловського обкому КПРС. 1956—57, 1962—66 — 1-й заст. голови бюро ЦК КПРС по РРФСР. 1962—66 – чл. президії ЦК КПРС. З приходом до влади Л.*Брежнєва* обраний секретарем ЦК КПРС, чл. політбюро ЦК КПРС (1966—82). Депутат Верховної Ради УРСР (2—3-го скликань) та СРСР (3—10-го скликань). Нагороджений 5-ма орденами Леніна.

Від 1982 — персональний пенсіонер союзного значення.

П. у м. Москва.

Літ.: Андрей Павлович Кириленко. Некролог. «Правда», 1990, 15 мая; Профиль, 2005, 9 мая.

В.О. Крупина.

КИРИ́ЛИЦЯ — один з двох (див. також *Глаголиця*) давньослов'ян. алфавітів. Названа на честь творця слов'ян. писемності Кирила (див. *Кирило та Мефодій*). Більшість учених вважають, що Кирило бл. 863 створив для *старослов'янської мови* глаголицю, яку в давнину називали «кириловицею» («куриловицею»), про що свідчить запис 1097 (дійшов до нас у копії 15 ст.) новгородця Упиря Лихого. Є кілька гіпотез про те, хто створив К. (Кирило, Мефодій, болг. цар Симеон та ін.), але найімовірніше К. склав наприкінці 9 — поч. 10 ст. Климент Охридський, учень Кирила і Мефодія. Створено К. на основі унціального (з округлою формою літер) грец. письма, з якого взято 24 літери. Для специфічних звуків слов'ян. фонетичної системи винайдено спец. знаки, з яких більшість пов'язана з глаголичними літерами. Кожна літера мала свою назву, літери, запозичені з грец. алфавіту, мали (як і в греків) числове значення. Найдавнішою з нині відомих кири-

Літери	Назва літер	Числове значення	Літери грецького алфавіту 10—12 ст.	Літери	Назва літер	Числове значення	Літери грецького алфавіту 10—12 ст.
А	азъ	1	а	Х	хѣръ	600	χ
Б	боукы			Ѡ	отъ	800	ω
В	вѣди	2	в	Ц	ци	900	
Г	глаголи	3	г	Ч	чрьвь	90	
Д	добро	4	д	Ш	ша		
Є	єстъ	5	є	Щ	шта		
Ж	живѣте			Ъ	єръ		
Ѕ	ѕѣло	6	ѕ	Ы	єры		
З	землꙗ	7	з	Ь	єрь		
И	иже	8	и	Ѣ	ꙗть		
І	и	10	і	Ю	ю		
К	како	20	к	Ꙗ	(н)ꙗ		
Л	людиє	30	л	Ѥ	(н)є		
М	мыслите	40	м	Ѧ	юсъ малыи		
Н	нашь	50	н	Ѩ	—		
О	онъ	70	о				
П	покои	80	п	Ѫ	юсъ большии		
Р	рьци	100	р	Ѭ	—		
С	слово	200	с	Ѯ	кси	60	ξ
Т	твьрдо	300	т	Ѱ	пси	700	ψ
ОУ	оукъ	400	оу	Ѳ	ѳита	9	θ
Ф	фрьтъ	500	ф	Ѵ	ижица		ϒ

Кирилиця.

личних пам'яток є напис 931 у скельному монастирі біля с. Крепча в Болгарії. Найдавнішою датованою кириличною книгою є *Остромирове Євангеліє* 1056—57. До 11—12 ст. К. і глаголиця вживалися паралельно, згодом К. витіснила глаголицю. Поширена думка, що К. прийшла до *Київської Русі* з Болгарії разом зі старослов'ян. богослужбовими книгами після прийняття *християнства* (див. також *Хрещення Київської Русі).* Однак кириличний напис, що зберігся на корчазі з могили поблизу с. Гньоздова на Смоленщині, датують 1-ю пол. або 3-ю чв. 10 ст. Протягом історії К. мінявся тип письма (устав,

Остромирове Євангеліє. 1056—1057. Сторінка із заставкою та ініціалом. Фрагмент.

півустав, скоропис, курсив). Півуставне письмо лягло в основу кириличних друкарських шрифтів. У Росії 1708 за указом царя *Петра I* друкарський кириличний шрифт було спрощено (почали застосовувати у світських книжках гражданський шрифт). К. в давнину користувалися всі правосл. слов'яни, а також румуни (у 19 ст. вони перейшли на лат. алфавіт) та молдовани. Нині на слов'янокириличній графічній основі (з введенням додаткових літер і діакритичних значків) базуються рос., укр., білорус., болг., сербський, македонський алфавіти, а також (через рос.) алфавіти багатьох народів колиш. *СРСР* і монгол. письмо. Спроби австрійс., польс., угор. кіл запровадити на західноукр. землях (у *Галичині* в 19 ст., а в *Закарпатській Україні* на поч. 20 ст.) замість К. лат. алфавіт зазнали краху (див. *«Азбучна війна» 1859*).

Літ.: *Черепнин Л.В.* Русская палеография. М., 1956; *Истрин В.А.* 1100 лет славянской азбуки. 863—1963. М., 1963; *Висоцький С.О.* Стародавня слов'янська азбука в Софії Київській. «Вісник Академії наук Української РСР», 1970, № 6; *Карский Е.Ф.* Славянская кирилловская палеография. М., 1979; *Павленко Н.А.* История письма. Минск, 1987; *Власов В.Г.* Славянская азбука и славянские просветители. М., 1989.

В.В. Німчук.

Остромирове Євангеліє. 1056—1057. Ініціал «В».

КИРИ́ЛИЧНА УКРА́ЇНСЬКА РУКО́ПИСНА ПИСЕ́МНІСТЬ 11—17 ст. Історично виділяють два періоди її формування та розвитку: давньоукр. (т. зв. давньорус.) — 11 — серед. 13 ст. і староукр. — 14—17 ст. (у цей період створювалася власне укр. літ., поступ її мовних засад тривав до кін. 18 ст.).

Перший період. Кирилична писемність стала поширюватися в *Київській Русі* після прийняття *християнства* (див. також *Хрещення Київської Русі*), збереглися писані *старослов'янською мовою* давньоукр. редакції пам'ятки, датовані 11 ст. Проте писемність існувала на тер. Київ. Русі й значно раніше (напр., у Паннонському житії Кирила Філософа (див. *Кирило та Мефодій*) згадані Євангеліє та Псалтир, писані чертами й резами). Реліг. літ. писалася глаголичним (див. *Глаголиця*) та кириличним (див. *Кирилиця*) письмом, лише з часом,

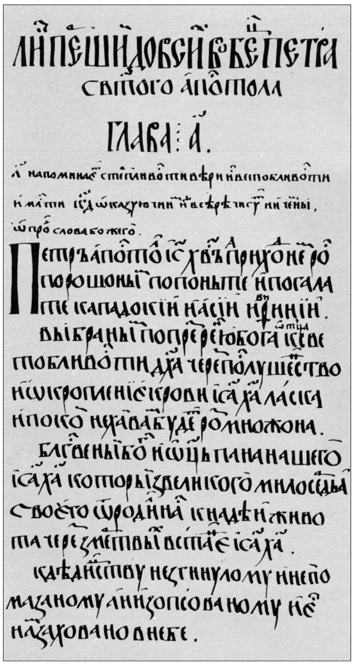
під впливом грец. писемної к-ри та завдяки посередництву й зусиллям Болгарії, офіційно закріпилася кирилиця. Церковнослов'ян. мова тривалий час співіснувала та взаємодіяла з давньоукр. нар. мовою, внаслідок цього в 11—12 ст. виробилися два стилі укр. писемної мови.

Перший стиль грунтувався на давньоукр. нар. розмовній мові; ним писали ділові документи, істор. та худож. твори, *графіті*, робили побутові записи на берестяних грамотах тощо. Основою другого стилю була церковнослов'ян. книжна мова; ним писали канонічні та ін. реліг. книги, офіц. князівські актові документи, вели церк.-монастирське діловодство тощо.

У книжній та діловій писемності використовувався уставний тип письма, поступово вироблявся й власне давньорус. орфографічний узус (загальноприйнятий звичай). Поряд з тим розвивалася перекладна літ., яка відзначалася жанровим і тематичним розмаїттям, тексти реліг. змісту перекладалися адекватно, з макс. наближенням до візант. чи болг. оригіналу, а історіографічні, природничі та белетристичні твори творчо перероблялися й редагувалися давньорус. книжниками.

Галицьке Євангеліє. 1144. Фрагмент сторінки.

СВѧТОГО АПОСТОЛА

ГЛАВА: А.

Крехівський Апостол. Кінець 16 ст. Сторінка.

Пам'ятки давньоукр. кириличної рукописної писемності за тематикою книжного стилю і жанровими особливостями дослідники поділяють на: 1) канонічні, бібл. та реліг. книги, це: *Остромирове Євангеліє* 1056—57 (є найдавнішою точно датованою пам'яткою), Архангельське Євангеліє 1092, Кондакар 11 ст. (зб. церк. співів), *Мстиславове Євангеліє* бл. 1117, Юріївське Євангеліє 1119—28, Галицьке Євангеліє 1144, Христонопільський, або Городинський, Апостол 12 ст., *Холмське Євангеліє* 13 ст., Служебник Варлаама Хутинського кін. 12 – поч. 13 ст. та ін.);

2) *апокрифи* — реліг. твори та книги, заборонені церквою (у списках 11—12 ст. це: «Діяння апостола Павла й Фекли», «Ходіння Богородиці по муках», «Мучення трьох отроків і Даниїла», у більш пізню добу — у Тлумачній Палеї та Палеї Історичній; сюди входять і апокрифічні книги Старого Завіту та майже три десятки Євангелій);

3) агіографічні твори (див. *Агіографія;* це: Сінайський Патерик 11 ст., Путятина мінея 11 ст., Житіє Сави Освященного 13 ст. та ін.);

4) твори отців церкви (див. *Патристика*, або ораторсько-учительні праці видатних богословів і проповідників християнства (Іоанна Златоуста, Григорія Богослова, Василія Великого, Афанасія Александрійського, Єфрема Сиріна, Іоанна Дамаскина, Климента Охридського та ін., виклади вчень і повчань, які зафіксовані в кодексах: Златоуст, Ізмарагд, Пчола, «Ліствиця» Іоанна Ліствичника 12 ст. та ін.);

5) збірники афоризмів — витяги з творів дохристиян. мислителів (Менандра, Есхіла, Софокла, Евріпіда, Демокріта, Піфагора, Діогена, Сократа та ін.);

6) природничо-наук. літ., переважно енциклопедичного характеру («Шестиднев» Василія Великого, твори Григорія Назіанзина, Іоанна Златоуста, Анастасія Синаїта, Іоанна екзарха Болгарського, Тлумачна Палея 13 ст., «Християнська топографія» Козьми Індикоплова, «Фізіолог», повні списки збереглися лише з 15 ст.);

7) хронографи — компілятивні хроніки всесвітньої історії (*Іоанна Малали хроніка,* хроніка Георгія Синкелла, Георгія *Амартола,* хронографи «Літописця еллінського і римського», «Іудейський хронограф» 12—13 ст., «Хронограф по великому изложенію» 12 ст. та ін.);

8) християнізовані повісті й романи, в основу яких покладені короткі житія святих (повість Іосифа Флавія «Іудейська війна», «Троянські діяння» із хроніки Іоанна Малали, «Повість про Акіра Премудрого», воїнський роман «Александрія» про життя і діяльність Александра Македонського, лицарський роман «Девгенієве діяння» та ін.).

Оригінальна літ. розвивалася під впливом перекладної та на основі власної нар. словесності. Пам'ятки давньоукр. рукописної оригінальної літ. дослідники поділяють на: 1) церк. юрид. статути — кодекси права («Статут Ярослава», що став основою загальнодерж. юрид. норм, які складалися протягом 11—12 ст. і утворили збірник *«Руська правда»*);

2) літописи (*«Початковий літописний ізвод»* 1093, *«Повість временних літ»* 1113, *Київський літопис* 1200 та ін.);

3) ораторсько-учительна проза (дидактичні повчання і послання ігумена Печерського монастиря (див. *Києво-Печерська лавра*) *Феодосія Печерського* бл. 1068—74 — «О терпеніи и о любви», «О хожденіи к церкви и о молитвѣ», послання до кн. *Ізяслава Ярославича* «О вѣре крестьянской и о латынстѣй» 1069, повчання ченця Георгія Зарубського 12—13 ст., єпископа Білгородського Григорія Філософа 1-ї пол. 13 ст., анонімного автора «Слово нѣкоего христолюбца, ревнителя по правой вѣрѣ» та ін.);

4) ораторські твори видатних проповідників-письменників (київ. митрополита *Іларіона* «Исповѣданіе вѣры», *«Слово про закон і благодать»* 1049, київ. митрополита *Климента Смолятича* «Посланіе Фомѣ» (1147—1154) та єпископа *Кирила Туровського* (2-га пол. 12 ст.) «Притча о человѣческой души и о тѣлеси», «Слово на новую недѣлю по Паске», по-

слання до ігумена Києво-Печерського монастиря Василія «Повесть о бѣлоризцѣ человѣцѣ, и о мнишествѣ, и о души, и о покаяніи»);

5) агіографічні (проложні житія кн. Ольги та кн. Володимира, «*Сказаніє і страсть і похвала святим Борису та Глебу*» Іакова Мніха, «Чтєніє о житії і погублєнії святую страстотерпцю [Бориса і Гліба]» *Нестора* літописця, визначна пам'ятка патристичної літ. *Патерик Києво-Печерський*);

6) паломницькі твори, писані богомольцями, які ходили на прощу до *Єрусалима,* де знаходиться Гроб Господній, і до ін. реліг. центрів християнства — у Палестину (Святу землю), до *Константинополя* й на *Афон*, це, зокрема, «*Хождєніє ігумена Даниїла*»;

7) героїчний епос (*«Слово о полку Ігоревім»*) та одна з останніх пам'яток цієї епохи — «*Моленіє Даниїла Заточника*», в якій у формі послання до князя порушуються проблеми утвердження сильної князівської влади, встановлення злагоджених стосунків між самими *князями* та князями і *боярами.*

Від 1223 почалися походи на Русь монгол. військ, наприкінці 1240 був захоплений престольний град *Київ* (див. *Монголо-татарська навала*), що призвело до розпаду Київ. Русі. Після монгол. навали тільки в *Галицько-Волинському князівстві*, яке не зазнало повного розгрому, збереглися рукописні, переважно літ., твори й продовжувалася писемна традиція. Укр. удільні князівства підпали під довготривалу експансію сусідніх д-в. Більш сприятливі обставини для культ. розвитку складалися на укр. землях, що ввійшли до складу *Великого князівства Литовського* (ВКЛ). На держ. рівні діловодство там стало вестися давньорус. мовою, яка поступово розвинулася в т. зв. україно-білорус. канцелярську мову, в правописі якої на ґрунті давніх традицій виробилися власні орфограми.

Початок другого періоду в розвитку укр. писемності характеризується зміною типу письма — старший устав був замінений молодшим уставом, який трансформувався в т. зв. рус. півустав, що у 15 ст. був замінений південнослов'ян. півуставом. Від 14 ст. в діловій писемності починає використовуватися скоропис. У книжному письменстві 13—14 ст. руйнується давньорус. правописний узус, починають вироблятися власні укр. орфограми, але цей процес був затриманий т. зв. другим південнослов'ян. впливом, і від кін. 14 ст. у правописі поєднуються давньоукр., південнослов'ян. та староукр. орфограми. Вироблена наприкінці 16 ст. правописна система отримує закріплення в граматиках кін. 16 — поч. 17 ст.

Накладання в 14—16 ст. т. зв. другого південнослов'ян. впливу зумовило в реліг. богослужбовому письменстві повернення до канонічності тексту й унормування правопису та значно вплинуло на розширення ін. жанрів. В останній чв. 14 ст. в Болгарії тирновським патріархом Євфимієм була проведена книжна реформа (її зміст викладено на поч. 15 ст. сербським філологом Константином Костенецьким у граматичному трактаті «Сказаніє изьзвлïно w писменехь...»). Редагувалася майже вся попередня книжність, перевірялися та переороблялися старі переклади, здійснювалися нові, здебільшого з грец. та лат. оригіналів. У цей час пожвавлюються культ. взаємозв'язки слов'ян. народів, посилюється паломництво зі Сх. Слов'янщини в Константинополь і на Афон, де також діють скрипторії з перегляду та виправлення реліг. текстів.

На укр. землях традиції Афонської школи та реформи Євфимія Тирновського культивувалися болгарами *Кипріяном*: учнем і послідовником Євфимія, який 1375 (до 1390) стає митрополитом Київським і Литовським, та його племінником Григорієм (*Цамблаком),* котрий 1415—1418 був київ. митрополитом у ВКЛ. У 15—16 ст. перероблені бібл. та реліг. тексти привозились до Києва та ін. міст ченцями з Афона й емігрантами з Болгарії і Сербії. Розвивався новий стиль — «плетіння словес». В укр. книжних центрах здійснювалися нові переклади Євангелія, Апостола, Псалтиря, Служебних міней, літургійних пісень; зросло розмаїття перекладів повчальних та аскетичних творів візант. і південнослов'ян. письменників, безпосередньо тих, в яких втілювався дух філософії *ісихазму* (Григорія Синаїта, Філофея й Каліста, Феодосія і Євфимія Тирновських та ін.). Значно розширилися жанри перекладної літ. Церковнослов'янською мовою укр. редакції були перекладені: Галицьке Євангеліє 1266—1301, *Євсевієве Євангеліє* 1283, Оршанське Євангеліє, Лавришівське Євангеліє та *Київський Псалтир 1397,* Лаврське Євангеліє 2-ї пол. 14 ст. й ін.; староукр. мовою здійснено переклади: у Києві 1397 — книгу *Четьї мінеї*, яка збереглася в білорус. спискові 1489; до кін. 15 — поч. 16 ст. — окремих частин *Біблії* — книг: Пісні пісень із коментарем, пророцтв Даниїла, Притч Соломонових, Плачу Єремії, Есфір, Псалтиря; у 16 ст. — книг Святого Письма — *Пересопницького Євангелія* 1556—61, Літківського Євангелія 2-ї пол. 16 ст., Євангелія Валентина Негалевського 1581, Крехівського Апостола, Скотарського учи-

Мстиславове Євангеліє. Бл. 1117. Сторінка із заставкою та ініціалом.

Пересопницьке Євангеліє. 1556—1561. Сторінка з ініціалом.

тельного Євангелія 1588, Учительного Євангелія 1604 та ін. Значної популярності набуває ораторсько-проповідницька проза (учительні й тлумачні Євангелія, напр., Нягівські повчання 16 ст. із Закарпаття, що дійшли в списку 18 ст.). Істотно була перероблена й доповнена видатна пам'ятка давньорус. агіографічного письменства Патерик Києво-Печерський редакції 13 ст., здійснені редакції 1406, 1460, 1462 та 1554—55. Укладаються нові цикли агіографічних легенд («Зведений Патерик» — компіляція новел та анекдотів з чернечого життя, вибраних з різних перекладних патериків); здійснюються нові обробки «Шестиднева», істор. і белетристичних повістей; створюються збірники повчально-оповідного змісту (Ізмарагд у списках 14—17 ст., з трьох редакцій якого дві мають виразний укр. характер). У 17 ст. здійснюються переклади творів західноєвроп. письменників. Розвиток староукр. оригінальної писемності поступово набуває сили, що зумовило розширення існуючих і розвиток нових жанрів. Великого значення та популярності набувають літописи: західноукр. (*білорусько-литовські літописи*) і Короткий Київ. літопис. До 1-ї пол. 17 ст. належать літописи: Острозький, Львівський, Хмільницький, Густинський; до 2-ї пол. 17 ст. — «*Літопис Самовидця*», «Кройника» 1672—1673 Феодосія Сафоновича, «Літописець» 1699 Леонтія Боболинського та ін.

Розквіт оригінальної писемності припадає на кін. 16 — поч. 17 ст. Твори пишуться церковнослов'ян. мовою укр. редакції і староукр. мовою (книжною, із вкрапленнями церковнослов'янізмів, та т. зв. простою мовою, наближеною до нар. розмовної мови). Виникають і розвиваються нові стилі: полемічний (твори Герасима (*Смотрицького*), Івана (*Вишенського*), Христофора Філалета, Стефана (*Зизанія*), Мелетія (*Смотрицького*), Іпатія (*Потія*), Захарія (*Копистенського*) та ін.); наук. (лікарські посібники, т. зв. травники, граматики — анонімна «Грамматіка доброглаголиваго еллино-словенскаго языка» 1591, «Грамматика словенска» Лаврентія (*Зизанія*) і його словник, *Грамматика Мелетія Смотрицького,* «Лексикон...» Памви (*Беринди*), словник *Єпіфанія* (Славинецького) й Арсенія (Корецького-Сатановського) та ін.). Розвивається церк.-ораторська, повістева проза, теологічні трактати Йова (*Борецького*), Петра (*Могили*), Кирила Транквіліона (К. Ставровецького), *Іоаникія* (*Галятовського*), Антонія (*Радивиловського*), *Димитрія Ростовського* та ін.). Поширюється віршування, драм. декламації (Герасим (Смотрицький), *Дем'ян Наливайко,* Мелетій (Смотрицький), *Гавриїл Дорофієвич,* Памво (Беринда), Олександр Митура, Кирило Транквіліон, Касіян (Сакович), Тарасій Земка, *Іван Величківський, Климентій Зиновіїв* та ін.), драм. твори — інтермедії до драми *Якуба Гаватовича* «Трагедія, або Образ смерті пресвятого Іоанна Хрестителя...» та ін.

Літ.: *Розов Н.Н.* Книга древней Руси XI — XIV вв. М., 1977; Українська література XVII ст. К., 1987; Українська література XIV—XVI. К., 1988; *Грицай М.С. та ін.* Давня українська література. К., 1989; *Запаско Я.П.* Пам'ятки книжкового мистецтва: Українська рукописна книга. Львів, 1995; Визначні пам'ятки та групи джерел з історії України. В кн.: Джерелознавство історії України. К., 1998; *Русанівський В.М.* Історія української літературної мови. К., 2001.

Л.А. Гнатенко.

Кирилівська стоянка. Фото кінця 19 ст.

КИРИ́ЛІВСЬКА СТОЯ́НКА — двошарова пам'ятка *палеоліту пізнього* на правому березі Дніпра, у межах м. *Київ* по вул. Кирилівській, 59/61. Відкрита 1893 В.*Хвойкою.*

Кирилівська стоянка. Уламок бивня мамонта з вигравіруваним візерунком.

Залишки **нижнього шару**, розкопані на пл. бл. 9 тис. м^2, залягали в зеленувато-сірих пісках, майже на поверхні третинної глини на глибині 20—22 м від поверхні. Тут було простежено потужні нагромадження переважно мамонтових кісток і вогнища. Крем'яних виробів знайдено небагато. Колекція знарядь складається здебільшого з різців серединного й кутового типів, їх нуклеподібних зразків та двох скребачок кінцевого типу укорочених пропорцій. Знахідки мистства представлені бивнем із гравіруванням у вигляді лінії вертикальних нарізок та бивнем із стилізованими зображеннями тварин. Радіокарбонна дата нижнього шару — бл. 19 тис. років тому.

Верхній культурний шар містив 20 округлих скупчень крем'яних знарядь, перепалених кісток, вугілля й золи, кожне з яких має діаметр бл. 2 м і товщину бл. 10—15 см. Серед знарядь — кінцеві скребачки, серединні, кутові, бокові та нуклеподібні різці. Фауністичні залишки верхнього шару належать левові, вовкові, гієні, росомасі, а також, можливо, мамонтові й ведмедю.

Літ.: *Борисковский П.И.* Палеолит Украины. «Материалы и исследования по археологии СССР», (М.—Л.), 1953, № 40; *Ефименко П.П.* Первобытное общество. К., 1953.

Д.Ю. Нужний.

КИРИ́ЛІВСЬКА ЦЕ́РКВА в Києві. Свято-Кирилівський храм при Павлівській психоневрологічній лікарні м. Київ. — пам'ятка арх-ри та монументального мист-ва нац. значення. Збереглася як частина родового Кирилівського монастиря, заснованого на честь св. Кирила Александрійського в урочищі Дорогожичі 1139 вел. кн. київ. *Всеволодом Ольговичем.* Бл. 1150 його дружина кн. Марія Мстиславівна закінчила буд-во при монастирі К.ц., яка стала князівською усипальнею *Ольговичів.* 1194 в церкві похований вел. кн. київ. *Святослав Всеволодович* — один з героїв *«Слова о полку Ігоревім».* Храм хрестоподібний у плані, триапсидний, тринефний, шестистовпний, спочатку був однобаневим.

Кирилівський монастир, згідно з указом імп. *Катерини II* від 10 квіт. 1786, було закрито і на його тер. влаштовано лікарню для душевнохворих. Стіни храму зведені з плінфи системою порядкового мурування. Фасади членувалися пілястрами з півколонами. Тонкі півколонки прикрашали аркатуру на апсидах та підбанник. Площини фасадів мали фактуру цегляного мурування із затиранням швів. Косяки вікон і портали були розмальовані фресками (див. *Фрески*).

Наприкінці 17 ст. споруджено чотири наріжні бані з бароковими верхами, зроблено карниз, зрубано півколони на пілястрах, на зх. фасаді побудовано два контрфорси.

Сучасного архіт.-худож. вигляду з характерними рисами укр. *бароко* храм набув у серед. 18 ст., коли після пожежі 1734 проводилася перебудова споруд монастиря з участю І. *Григоровича-Барського.* Тоді були оздоблені ліпним орнаментальним декором фасади храму, на зх. фасаді зведено пишний бароковий фронтон хвилеподібного абрису. На місці дерев'яних монастирських споруд на тер. монастиря збудовано дзвіницю, трапезну, браму тощо. Від цього ансамблю, крім церкви, збереглися частина муру, наріжна вежа та два значно перебудовані корпуси. Храм має нартекс, у стінах якого знаходяться чотири ніші — аркасолії, де ще в серед. 17 ст. стояли князівські саркофаги.

Кирилівська церква. Вид з південного заходу. Фото початку 21 ст.

В інтер'єрі збереглося майже 800 м² фрескових розписів, виконаних у серед. 12 ст., які були виявлені під час ремонту церкви 1860. Цей найповніший з числа тих, які збереглися донині, комплекс давньорус. стінопису 12 ст., репрезентує київ. школу монументального живопису. Фрескові зображення, розміщені в трьох регістрах, мають своєрідну іконографію. У нартексі церкви вперше в давньорус. храмах зображено «Страшний суд», сцени Апокаліпсиса, серед яких особливу увагу приділено зображенню «Пекла», написаному з нестримною фантазією. Більш канонічний характер мають розписи сх. ч. церкви. В апсиді намальовано Богоматір-Оранту, «Євхаристію» і «Святительський чин». У пн. апсиді — постаті святих, здебільшого македонських, у пд. — сцени з життя св. Афанасія Александрійського та св. Кирила Александрійського. У простінках барабана купола (розписи в куполі не збереглися), в парусах, на підпружних арках — апостоли, євангелісти і Севастійські мученики. На тріумфальній арці вівтаря — фрески «Благовіщення», «Стрітення», апостолів Петра і Павла. У двох великих композиціях на стінах над боковими входами — фрески «Успіння Богоматері» й «Різдво Христове», є мотиви фольклорного характеру. В гол. нефі на стовпах — зображення святих, переважно балканських, а також багатьох візант. та рус. святих воїнів, що пов'язано з військ. перемогою Всеволода Ольговича над киянами 1139 при Дорогожичах. Фрески відзначаються великими монументальними формами, широкою, енергійною манерою письма, в образах багатьох святих передані риси сучасників. Стилістично живопис 12 ст. близький до мист-ва слов'ян. народів Балкан, що є свідченням значного розширення творчих взаємин давньорус. майстрів, окрім візант., з ін. худож. школами. У 17 ст. у церкві був споруджений багатоярусний іконостас. Настінний живопис 17 ст. представлений портретом ігумена Василя (Красовського), розміщеним на пілоні пд. стіни. 1881—84 в церкві проводилися великі роботи з реставрації і поновлення стінопису, які виконували викладачі та учні *Київської рисувальної школи* М.*Мурашка* (І. *Їжакевич,* І. Селезньов, Х. Платонов, М. *Пимоненко*), а також видатний рос. худож. М.*Врубель* під кервом проф. мист-в Київ. ун-ту А.*Прахова.* Фрески 12 ст. було розчищено і частково записано олійним живописом. На місцях утраченого фрескового живопису виконувалися нові композиції олією. Пензлю М.Врубеля належать сцени «Зішестя Святого Духа на апостолів» та «Ангели з лабарами» на склепінні хорів, «Оплакування» в аркасолії нартекса та ікони для іконостаса, зробленого за ескізами А. Прахова: «Ісус Христос», «Святий Кирило», «Богоматір з дитям», «Святий Афанасій». Стародавній фресковий живопис і арх-ра церкви не раз реставровувалися. Остання реставрація провадилась 1965—80. К. ц. як унікальна пам'ятка арх-ри й монументального живопису 12—19 ст. займає видатне місце в історії вітчизн. культури і мист-ва.

Кирилівська церква. Ангел, що звиває небо. Фреска з нартексу. Середина 12 ст.

1929 К. ц. проголошена історико-культ. заповідником; 1965

Богоматір з Немовлям. Ікона з іконостаса. Художник М. Врубель. 1884.

Відбиток печатки митрополита Київського Кирила І. Прорис.

стала філією Держ. архіт.-істор. заповідника «Софійський музей», який 1990 одержав нову назву «Національний заповідник “Софія Київська”». На поч. 1990-х рр. відновилося богослужбове та парафіяльне життя. Водночас продовжує функціонувати як музей-заповідник.

Літ.: Історія українського мистецтва, т. 1. К., 1966; *Асєєв Ю.С.* Мистецтво стародавнього Києва. К., 1969; Памятники градостроительства и архитектуры, т. 1. К., 1983; *Марголіна І.* Щодо заснування й освячення Кирилівської церкви в Києві. В кн.: Архітектурна спадщина України, вип. 3, ч. 1. К., 1996; *Логвин Г.* Кирилівський монастир. В кн.: Звід пам'яток історії та культури України: Енциклопедичне видання, кн. 1, т. 1. К., 1999; Пам'ятки архітектури та містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000.

Р.І. Бондаренко, Н.Г. Ковпаненко.

КИРИ́ЛКІН Іван Тарасович (1890—26.03.1942) — керівник великих новобудов доби рад. *індустріалізації.* Н. в м. Александров-Грушевський (нині м. Шахти Ростовської обл., РФ) у шахтарській родині. Закінчив церковнопарафіяльну шк. Із 13-ти років почав працювати на шахті коногоном. Від 1913 — чл. РСДРП(б)—ВКП(б). 1925—26 — керуючий Рутченковськими рудниками. Від 1926 – дир. Макіївського металургійного комбінату, дещо пізніше працював у тресті «Південсталь». 1929—36 — нач. буд-ва і перший директор Новокраматорського з-ду важкого машинобудування (м. Краматорськ); опікувався також розвитком усього міста. Вивчав досвід орг-ції вир-ва на з-дах Великої Британії, Франції, США, *Чехословаччини*, Німеччини. 1935 нагороджений орденом Леніна. Делегат XVII з'їзду ВКП(б). Під його кер-вом починав свою діяльність М.*Хрущов.* 1936 обраний чл. ЦК ВКП(б) та ЦВК СРСР. У цьому ж році нарком важкої пром-сті СРСР С.*Орджонікідзе* своїм наказом від 29 трав. назначив його нач. управління буд-ва з-ду № 402 — це мало бути суднобудівне підпр-во та місто-супутник у районі Нікольського гирла Пн. Двіни поблизу Свято-Нікольського Корельського монастиря. Строк завершення буд-ва з-ду і пуск вир-ва на ньому були намічені на 1940 (фактично буд-во з-ду завершилося 1939, починаючи з квіт. 1938 гідротех. роботи тут виконували в'язні створеного поблизу будови виправно-трудового табору НКВС; див. *Гулаг*). Спочатку і буд-во заводу, і місто-супутник іменувалися Судострой (11 серпня 1938 місто отримало назву Молотовск, 12 вересня 1957 — Сєверодвінськ; сучасна назва з-ду — «Сєвмашпідприємство»). У квіт. 1937 опублікував книгу «Беломорский богатырь». 8 верес. 1938 за санкцією наркому внутр. справ СРСР Л.*Берії* К. був заарештований за звинуваченням в участі в контрреволюц. оргціях, шпигунстві й навмисному затягуванні строків завершення буд-ва з-ду. Слідство тривало понад 2,5 року. Під час досудового розслідування К. визнав усі висунуті проти нього звинувачення, однак у ході суд. слухань справи трибуналом Архангельського воєн. округу категорично відкинув їх, посилаючись на те, що слідчі вибивали з нього ці зізнання насильницькими методами. Суд не взяв до уваги цих обставин справи і 2 трав. 1941 засудив К. до позбавлення волі строком на 15 років і поразки в правах на 5 років.

П. в ув'язненні у Вятлазі.

25 серпня 1956 реабілітований.

5 жовт. 1982 одна з нових вулиць м. Сєвероморськ Мурманської обл., РФ, названа ім'ям К., а 7 серп. 1988 на буд. № 13 цієї вулиці на честь К. встановлено меморіальну дошку. Меморіальну дошку на честь К. встановлено також у Сєверодвінську.

У музеї історії Новокраматорського маш.-буд. з-ду зберігаються особисті речі І.Кирилкіна.

Літ.: *Шевченко А., Зайцев А.* Новокраматорцы. Очерки истории Новокраматорского машиностроительного завода. Донецк, 1975; *Лихолобова З.Г.* Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років в Україні (переважно на матеріалах Донбасу). Донецьк,1995; *Її ж.* Судьбы командиров советской индустрии. В кн.: Правда через годы.., вып. 3. Донецк, 1999; Я знаю: город будет. Северодвинск, 2006; Сайт «Возрожденные имена» при Российской национальной библиотеке, 2006; Сайт Музею історії Новокраматорського машинобудівного заводу, 2007.

З.Г. Лихолобова, Р.г.

КИРИ́ЛО I (р. н. невід. — п. між 10.06 та 15.08.1233) — митрополит Київський, грек за походженням. Поставлений на митрополичу кафедру в київ. Софії (див. *Софійський собор*) у день Хрещення Господнього 6 січня 1225 (за ін. даними 1223). Перший з руських митрополитів, який у період лат. окупації *Константинополя* (див. *Візантія*) був поставлений нікейським патріархом Германом II. Канонічність призначення київ. митрополита в Нікеї піддавалася на Русі сумнівам. Збереглося тогочасне повідомлення про те, що, посилаючись на неканонічність поставлення К. I, митрополичий стіл намагався захопити волин. єпископ Іосаф. У літописних згадках про К. I наголошується на його дипломатичних здібностях, начитаності у Святому Письмі та дарі «учительства». Він щорічно брав участь у вшануванні пам'яті св. *Феодосія Печерського*, а отже, мав досить тісні взаємини з Печерським монастирем (див. *Києво-Печерська лавра*). Намагаючись подолати конфлікт між Церквою та світською владою навколо питання про інвеституру (право призначати на церк. посади), що тривав з кін. 12 ст., провів два церк. собори — у берез. 1227 у Владимирі на Клязьмі (нині м. Владимир, РФ) та у квіт. 1231 у *Києві*. Ці собори категорично заборонили висвячувати рабів (див. *Рабство на українських землях*) у священичеський сан, а також наклали заборону на втручання князів у церк. юрисдикцію. В умовах *удільної роздробленості* Русі це мало забезпечити єдність Церкви і її незалежність від світської влади на місцях, оскільки зловживання князями правом інвеститури призводило до того, що місцеві єпископи дедалі менше залежали від київ. митрополита.

Іноді йому приписують авторство двох Повчань.

А.Г. Плахонін.

КИРИ́ЛО II (р. н. невід. — п. 21.11.1281) — уперше згадується в *Галицько-Волинському літописі* в описі подій осені 1241 як «печатник» (канцлер) кн. *Данила Галицького.* Очолював також його військо на поч. 1240-х рр. Бл. 1243 літописець називає К. митрополитом, але висвячення його в сан сталося під час поїздки 1247 до константиноп. патріарха Мануїла II (див. *Константино-*

польський патріархат) у Нікею (нині м. Ізнік, Туреччина). 1251 К. розійшовся з кн. Данилом Галицьким (можливо, через переговори князя з папським престолом; див. *Ватикан*) і від'їхав до вел. кн. київ. (з 1252 — і вел. кн. владимирського) *Олександра Невського* в м. Владимир на Клязьмі (нині м. Владимир, РФ), де перебував до смерті цього князя (1264). У 2-й пол. 1260—1270-х рр. жив у *Києві* й був загальнорус. митрополитом.

П. у м. Переславль-Залєський (нині місто Ярославської обл., РФ), його тіло було перевезене до Владимира, а згодом до Києва і поховане в *Софійському соборі.*

Літ.: *Черепнин Л.В.* Летописец Даниила Галицкого. «Исторические записки», 1941, № 12; *Щапов Я.Н.* Государство и церковь Древней Руси X—XIII вв. М., 1989; Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар. К., 2002.

М.Ф. Котляр.

КИРИ́ЛО ЛУКА́РІС (у миру Константин; 13.11.1572—1638) — александрійський (1602—21) і константиноп. патріарх (1621—38, з перервами). Н. в м. Кандак на о-ві Крит (нині м. Ханья, Греція). Освіту здобув у грец. шк. у Венеції і в *Падуанському університеті,* вивчав мови, філософію, богослов'я. З дитинства ним опікувався його родич — александрійський патріарх Мелетій Пігас. На прохання кн. В.-К.*Острозького* Мелетій Пігас послав 1594 К.Л. до *Острога*, де той викладав грец. мову й був ректором *Острозької школи.* 1595 переїхав до Вільно (нині м. *Вільнюс*), був викл. і ректором *братської школи.* 1596 брав участь у Берестейському правосл. соборі. 1597 знову вчителював в Острозі. 1598 виїхав у Європу, перебував у містах Віттенберг (нині місто в Німеччині) та Женева (нині місто в Швейцарії), де ознайомився з протестантськими віровченнями (див. *Протестантизм*), зокрема *кальвінізмом*, установив контакти з протестантськими вченими. Як патріарший екзарх приїжджав в Україну 1600. Після смерті Мелетія Пігаса успадкував александрійську патріаршу каф-ру. Будучи константиноп. патріархом, підтримував діяльність *братств*, надав підтверджувальну грамоту *Луцькому братству* (1623) та патріарше благословіння новообраному київ. митрополитові Петру (*Могилі*; 1633). Намагався підняти авторитет *Константинопольського патріархату*, опікувався патріаршою шк., заснував грецьку друкарню в *Константинополі* (1628), яка невдовзі була зруйнована турками, запровадив у правосл. церкві літочислення від Різдва Христового замість традиційного — «від створення світу». Вважається автором «Сповідання віри», написаного в дусі вчення кальвінізму (видане латиною в Женеві 1629). Належність цього твору патріарху К.Л. не підтверджена автентичними документами. Правосл. церква на соборах у Яссах (нині місто в Румунії) і Константинополі (1642) та *Єрусалимі* (1672) засудила цей твір як чужий її вченню. Внаслідок інтриг султанського двору, грец. *духовенства* та *єзуїтів* К.Л. 6 разів зміщався з константиноп. патріаршої каф-ри. Був ув'язнений і помер насильницькою смертю в м. Константинополь.

Літ.: *Брянцев А.* Патриарх Кирилл Лукарис и его заслуги для православной церкви. СПб., 1870; *Харлампович К.* Западнорусские православные школы XVI и начала XVII веков, их отношения к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви. Казань, 1898; *Мицько І.З.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576—1636). К., 1990; *Гудзяк Б.* Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. Львів, 2000.

О.М. Дзюба.

Кирило Лукаріс.

КИРИ́ЛО-МЕФО́ДІЇВСЬКЕ ТОВАРИ́СТВО, Україно-слов'янське товариство, Кирило-Мефодіївське братство — таємна орг-ція, що виникла в *Києві* наприкінці 1845. Спиралася на традиції укр. визвол. й автономістського руху, представленого, зокрема, «Малороссийским тайным товариществом», «Харківським гуртком української молоді», гуртком «Київська молодь». Було одним з проявів піднесення нац. руху в усіх укр. землях, (у ці ж роки в *Східній Галичині* почала діяти «*Руська трійця*») та активізації загальнослов'ян. руху (його осн. нац. течій — чеської і польс.) під впливом визвол. ідей Заходу періоду назрівання загальноєвроп. революц. кризи — «весни народів» (див. *Революції 1848—1849 в Європі*).

Членами т-ва, які називали себе братчиками, стали вихованці й співробітники Київ. та Харків. ун-тів. Провідну роль серед них відігравали М.*Костомаров*, Т.*Шевченко*, Г.*Андрузький*, В.*Білозерський*, М.*Гулак*, П.*Куліш.*

Впродовж існування т-ва його ідеологія зазнавала істотних змін. Завдання об'єднання слов'ян, що стало підставою виникнення таємної орг-ції, згодом конкретизувалось у двох напрямах — рівноправного співробітництва слов'ян. народів та відродження України. Велику підготовчу роботу із заснування т-ва здійснив М.Костомаров, усі чл. т-ва перебували під могутнім впливом революц.-нац. творчості й ідеології Т.Шевченка.

М.Костомаров, В.Білозерський і М.Гулак підготували *Кирило-Мефодіївського товариства статут.* У ньому наголошувалося на цілковитій самостійності кожного слов'ян. «племені» при існуванні заг. Слов'ян. собору майбутньої співдружності. Ці принципові положення засвідчили докорінну відмінність програми кирило-мефодіївців від позиції офіц. кіл царської Росії, що претендувала на роль покровительки слов'ян. Йшлося про демократ. слов'ян. федерацію, в якій кожний народ мав би широкі й рівні права. В усіх її частинах, пояснював М.Костомаров, мали існувати однакові осн. закони й права, передбачалися заг. знищення *кріпацтва* й рабства у будь-якому вигляді, єдина центр. влада, що відала б міжнар. справами, військом і флотом, ліквідація митниць, свобода торгівлі за цілковитої автономії кожної ч. щодо внутр. установ та управління, судочинства й нар. освіти.

М.Костомаров був також автором програмного маніфесту т-ва — *«Книги буття українського народу»* («Закону Божого»). «Книга...» була історико-політ. твором, в якому висвітлювалися істотні події укр. історії, накреслювалося вирішення кардинальних сусп.-політ. проблем.

Гол. перешкода на шляху України до свободи й незалежності вбачалася автором «Книги...» в соціальному розшаруванні українців, знищенні *козацтва* — опло-

ту її вільнолюбства й сили, здатної самовіддано відстоювати свободу. Перспективи дальшого розвитку України розглядалися невіддільно від перспектив поліпшення взаємин трьох слов'ян. країн — України, Росії та Польщі.

В берез. 1847 т-во було розгромлене жандармами. Поліції вдалося виявити 12 чл. законспірованої орг-ції. За свідченням самих чл. т-ва, в ньому було бл. 100 осіб. Царські власті розцінили програмні документи т-ва як серйозну загрозу підвалинам *самодержавства*, оскільки вони виразно суперечили офіц. ідеології *панславізму*, що приховувала експансіоністські плани царизму в Центр. і Сх. Європі та на Балканах. Разом з тим власті були зацікавлені представити т-во як вірнопідданську орг-цію та видати його демократ. ідеї об'єднання слов'ян за підтримку панславізму. Тому вони уникали оцінок т-ва як прояву нац. руху в Україні. У ході слідства жандарми вдавалися до брутального тиску й водночас застосовували витончені методи психологічної обробки до Г.Андрузького, В.Білозерського й, особливо, М.Костомарова, домагаючись зміни ними своїх попередніх свідчень щодо характеру і цілей т-ва. Зберігалася в таємниці первинна назва, яку політ. поліція дала заведеній на братчиків слідчій справі «Об Украино-Славянском Обществе». Щоб приховати суть ідеології й мету діяльності т-ва, *Третій відділ* почав представляти його як «Кирило-Мефодіївське», тобто під назвою, яку використовував М.Костомаров для того, «щоб перед кожним урядом покришка була».

Властями був розроблений комплекс заходів, який мав спрямувати наук.-істор. та слов'янознавчі дослідження на підтримку імперської політики царизму. Міністр нар. освіти вимагав від учених, зокрема, «аби вони розмірковували якомога обережніше там, де йдеться про народність чи мову Малоросії та інших підвладних Росії земель, не даючи любові до батьківщини переваги над любов'ю до вітчизни, імперії, позбавляючись усього, що може шкодити любові до останніх.., щоб усі висновки вчених і авторів схилялися не до піднесення окремо Малоросії, Польщі та інших країн, а Російської імперії в сукупності народів, що її складають».

Водночас влада виявила неабияку жорстокість у переслідуванні Т.Шевченка, творчість якого, як стверджував М.Драгоманов, виражала «гарячі думи київсько-українського гуртка».

К.-М.т. належить визначне місце в розвитку нац. політ. й істор. думки, становленні укр. ідеї.

Літ.: *Зайончковский П.А.* Кирилло-Мефодиевское общество (1846—1847). М., 1959; *Сергієнко Г.Я.* Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство. К., 1983; Кирило-Мефодіївське товариство, т. 1—3. К., 1990; *Костомаров Н.И.* Исторические произведения. Автобиография. К., 1990; *Симоненко Р.* «Кирило-Мефодіївське» чи «Україно-Слов'янське»? «Київ», 1996, № 3—4.

Р.Г. Симоненко.

КИРИ́ЛО-МЕФО́ДІЇВСЬКОГО ТОВАРИ́СТВА СТАТУ́Т — один з осн. документів *Кирило-Мефодіївського товариства*. Його автор — М.*Костомаров*, співавтори — М.*Гулак* і В.*Білозерський*. Складається з двох частин, перша має назву «Головні ідеї», друга — «Головні правила Товариства». У 1-й частині викладено основні політ. ідеї т-ва. Попри відсутність у ній чіткого формулювання про створення слов'ян. федерації, саме про неї йдеться в 6 її пунктах, там мовиться про: 1) «духовне й політичне з'єднання слов'ян»; 2) «власну самостійність» кожного слов'ян. «племені»; 3) нар. правління й рівність громадян; 4) спільні християн. основи правління, законодавства, права власності й освіти; 5) освіченість і чисту моральність як умову участі у *владі*; 6) заг. слов'ян. собор з представників усіх «племен».

Друга частина більш детально розроблена і присвячена засадам діяльності самої таємної орг-ції. У ній ідеться про те, що: 1) метою т-ва є поширення ідей т-ва «шляхом виховання юнацтва», пропаганди й залучення до своїх лав нових чл.; у зв'язку з цим покровителями т-ва було обрано просвітителів слов'ян — святих Кирила і Мефодія (див. *Кирило та Мефодій*) і відповідну емблематику; 2) умовою вступу до т-ва є готовність віддати задля його цілей духовні здібності й майно; під жодними тортурами «не видати нікого з членів, своїх братів»; 3) т-во допомагає сім'ї свого переслідуваного чл.; 4) право чл. т-ва (очевидно, зважаючи на конспіративний характер діяльності т-ва) залучати нових побратимів, не повідомляючи імен ін. членів; 5) до т-ва приймаються «слов'яни всіх племен і усіх звань»; 6) у т-ві запроваджувалася цілковита рівність; 7) зважаючи на існування у слов'ян. світі різних християн. конфесій, т-во мало на меті викорінення «будь-якої племінної та релігійної ворожості» й пропаганду ідеї «можливості примирення розходжень у християнських церквах»; 8) програмна вимога т-ва — «викорінення рабства та будь-якого приниження низших класів» — вона стосувалася найбільш соціально та національно пригнічуваних верств слов'ян. народів; 9) т-во і кожний його чл. керуються євангельськими принципами, відкидаючи «правило... ціль освячує засіб»; 10) окремі члени або група чл. т-ва наділялися правом проводити власні зібрання й виробляти часткові правила для своїх дій, які б «не суперечили головним ідеям і правилам Товариства». Останній, 11 пункт статуту містив категоричну заборону розголошення відомостей про існування т-ва та його склад.

В.Білозерський написав «Пояснення до Статуту».

Літ.: *Зайончковский П.А.* Кирилло-Мефодиевское общество. М., 1959; Кирило-Мефодіївське Товариство, т. 1. К., 1990; *Костомаров Н.И.* Исторические произведения. Автобиография. К., 1990.

Р.Г. Симоненко.

КИРИ́ЛО ТА МЕФО́ДІЙ — брати, засн. слов'ян. писемності, місіонери, церк. діячі 2-ї пол. 9 ст. Канонізовані православною (дні пошанування: рівноапостольних братів — 11 травня за ст. ст.; пам'яті рівноапостольного Кирила — 14 лют. за ст. ст.; пам'яті рівноапостольного Мефодія, архієпископа Моравського — 6 квіт. за ст. ст.) та католицькою (день пошанування — 14 лют.) церквами. Їхня діяльність висвітлюється в багатьох лат., грец. і слов'ян. текстах (найповніший список джерел наведено у 4-му томі «Кирилло-Методиевски студии», Софія, 1984), з них найва-

живішими і найбільш близькими до часу їхнього життя є — «Просторе житіє Кирила», «Просторе житіє Мефодія», «Проложні житія», «Похвала Кирилу та Мефодію», «Італійська легенда», твори Анастасія Бібліотекаря (бл. 817—877, за ін. даними — 879; антипапа, церк. та політ. діяч), листи та інструкції рим. пап, документи нім. монастирів, Зальцбурзький меморандум. Найдавніші візант. (грец.) твори, в яких є повідомлення про діяльність К. та М., це житія, написані учнями К. та М., що датуються 11 ст. Згадки про діяльність братів у творах латиномовного світу датуються більш раннім часом. Осн. біографічні відомості про них дослідники беруть з житій святих братів та похвальних їм слів, описи реальних подій у всіх цих джерелах подаються з агіографічних текстів (див. *Агіографія*).

К. та М. жили в період загострення суперечок між Римом та *Константинополем* (зокрема і з приводу приналежності новонавернутих слов'ян. народів до тієї чи ін. єпархії), боротьби короля Східнофранкського королівства Людовика Німецького зі слов'ян. князями, змагань двох константиноп. патріархів — Ігнатія (патріаршество 847—58 та 867—77) і *Фотія* (858—67 та 877—86), відновлення іконопошанування (843). Житія К. та М. називають Фотія покровителем братів. Ігнатій провадив лінію на погодження з Римом питань слов'ян. місії та слов'ян. богослужіння.

Кирило (чернече ім'я, світське ім'я — Костянтин; 827—14.02.869) — народився в м. Фесалоніки (слов'ян. назва — Солунь, нині м. Салоніки, Греція) у багатодітній родині знатної особи (був наймолодшим із 7 дітей); його батько Лев, за даними «Просторого житія Кирила», мав звання друнгарія (одне з високих звань у військ. та цивільній адміністрації *Візантії*). У житії повідомляється про любов Кирила до книжності та аскетизму, через що його іменували Філософом. У 14-літньому віці він відправився до Константинополя, там одним з його вчителів став Фотій (майбутній патріарх), а вчився він, нібито, разом з малолітнім імп. Михаїлом III. Уже через 3 місяці від початку занять він оволодів грамотою і почав опановувати *«сім вільних наук»*. Коли підріс, то мав нагоду одружитися на гарній і багатій дівчині, однак відмовився від сімейного життя. Помітивши його аскетичний нахил, наставник К. призначив його бібліотекарем при соборі св. Софії в Константинополі (посада ця, однак, невідома для візант. практики, натомість характерна для римської). Взірцями для нього були кападокійські святі, зокрема Григорій Богослов. Викладав у школах, жив у монастирях (хоча не був монахом, чернечий постриг прийняв 869, перед самою смертю). Здійснив три місії: до арабів (бл. 851), до *хозарів* (бл. 861, разом з братом Мефодієм) і до слов'ян (бл. 863, також разом з Мефодієм). Під час місії до хозарів знайшов мощі св. *Климента I Римського*, у хозар. столиці разом з братом охрестив 200 осіб («чаді»). У місію до слов'ян був відряджений на прохання великоморавського кн. Ростислава, надіслане ним до Константинополя, направити до *Великоморавського князівства* просвітителя, котрий міг би витлумачити Святі книги. Йому приписують створення слов'ян. азбуки (дослідники припускають, що нею була *глаголиця*, хоча його іменем названа ін. система письма — *кирилиця*). У слов'ян К. та М. провели, за різними джерелами, бл. 3 або 4 років і потім відправилися за наказом рим. папи Адріана II до Риму. По дорозі, у Венеції, відбулася їхня полеміка з «триязичниками» — противниками слов'ян. книжності та слов'ян. богослужіння. Помер у Римі. Похований у церкві св. Климента.

Першу версію «Просторого житія Кирила» написано, можливо, саме в Римі, фрагменти з неї потім були запозичені до Італійської легенди (написана між 876 та 880). У «Житії...», як припускають дослідники, вміщено фрагменти з творів самого Кирила (зокрема, з приписуваного йому гімну Клименту I Римському, а також з урочистого слова та короткої повісті, присвячених обретінню мощів святого). Тривалий час його вважали автором «Написания о правой вере», однак згодом було встановлено, що «Написання...» становить собою збірку перекладів віросповідання патріарха Никифора та низки ін. творів. Йому приписують полеміку зі скинутим патріархом-іконоборцем Іоанном VII Граматиком.

Мефодій (чернече ім'я, світське ім'я невідоме; р. н. між 810 і 820 — п. 06.04.885) — старший брат Кирила. Згідно з «Житієм...», був поставлений візант. імператором князем у «словенському» князівстві, але по кількох роках адміністрування відмовився від світського життя, пішов до монастиря й став ченцем. Був ігуменом монастиря Поліхрон на азійському узбережжі Мармурового м. Супроводжував свого брата Кирила в місіях до хозарів і до слов'ян. По смерті Кирила перебував, на прохання кн. Коцела, у Паннонії. Висвячений у Римі на архієпископа Моравії і Паннонії. 870, згідно з рішенням з'їзду нім. єпископів у м. Зальцбург (це був період загострення боротьби між Людовиком Німецьким та слов'ян. князями і захоплення в полон одного з них, Святополка) був ув'язнений. Звільнений бл. 873, йому було заборонено слов'ян. богослужіння. Повернувся в Моравію й продовжив церк. діяльність. 879 рим. папа Іоанн VIII висловив невдоволення з приводу слов'ян. богослужіння і у зв'язку з цим Мефодій був викликаний до Риму. Під час його подорожі до Риму папа дозволив богослужіння слов'ян. мовою з певними обмеженнями. Між 881 та 883 відбулася його подорож до Константинополя. Останні роки життя мешкав у м. Велеград (нині місто в Чехії). Організував (за відомостями «Просторого житія Мефодія») переклад з грецької на слов'ян. усієї Біблії (за винятком Книг Маккавейських), а також Номоканону (див. *Кормча*) та

Створення Кирилом і Мефодієм слов'янської писемності і переклад ними на слов'янську мову Апостола та Євангелія. Мініатюра з Радзивіллівського літопису.

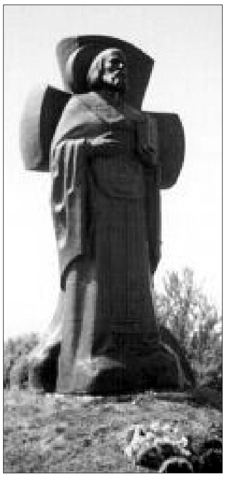
«отеческих книг» (імовірно, патериків). Переклад було здійснено за 8 місяців. Є згадка про його угор. місію, але її датування помилкове, що робить цю згадку сумнівною. Вважається, що Мефодій є автором канона св. Димитрію Солунському.

Після смерті Мефодія його наступника — Горазда відсторонили від єпископії, слов'ян. богослужіння заборонили, а частину його учнів вигнали або продали в рабство до Венеції (згодом їх викупили чиновники візант. імператора).

Нині в Болгарії, Білорусі, Росії та Україні щорічно святкується День словян. к-ри та писемності; датою його проведення є день пошанування правосл. церквою рівноапостольних братів Кирила та Мефодія. Уряд Болгарії і РПЦ заснували ордени святих Кирила та Мефодія.

Літ.: *Лавров П.А.* Кирило та Методій у давньослов'янському письменстві. К., 1928; *Лавров П.А.* Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности. Л., 1930; *Dvornik Fr.* Les Légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance. Prague, 1933; *Grivec Fr.* Žitija Konstantina i Metodija. Ljubljana, 1951; *Grivec Fr.* Konstantin und Method, Lehrer der Slaven. Wiesbaden, 1960; *Dvornik F.* Byzantine Missions among the Slavs. New Brunswick, 1970; Cyrillo-Methodiana. Zur Frühgeschichte des Christentums bei den Slaven. 863—1963. Köln—Graz, 1964; *Климент Охридски.* Събрани съчинения, т. 3. София, 1973; Кирило-Методиевски студии, кн. 1 (видання продовжується). Софія, 1984; Кирило-Методиевска енциклопедия, т .2. София, 1995; *Podskalsky G.* Theologische literature des mittelalters in Bulgarien und Serbien. 865—1459. München, 2000; *Верещагин Е.М.* Церковно-славянская книжность на Руси. М., 2001; *Шевченко І.* Україна між Сходом і Заходом. Львів, 2001; *Шевченко І.* Апостол слов'ян Константин-Кирило яко «бібліотекар», або до якої міри візантійцем був автор Житія Константина. «Ruthenica», II. К., 2003.

Т.Л. Вілкул.

Пам'ятник Кирилові Туровському в м. Туров (Білорусь). Скульптор М. Іньков, архітектор Н. Лукьянчик. 1993.

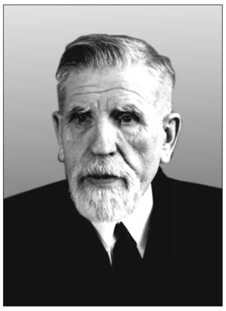

Пам'ятник Кирилові Туровському в м. Мінськ (Білорусь). Скульптор О. Прохоров. 2001.

КИРИ́ЛО ТУ́РОВСЬКИЙ (бл. 1130 — бл. 1182) — єпископ Туровський, церк. письменник, автор повчань і молитов, реліг. діяч *Київської Русі*. Канонізований РПЦ, день пам'яті 28 квіт. (за ст. ст.). Проложне «Житіє» К.Т., складене в 13 ст. й відоме за списками 14—15 ст., сповіщає про те, що він н. в м. Туров (нині с-ще міськ. типу Гомельської обл., Білорусь) у заможній родині. Там же в Борисоглібському монастирі постригся в ченці й затворився в суровій аскезі. Потому (між 1146—69) був поставлений єпископом на каф-ру в Турові. К.Т. — автор багатьох реліг.-полемічних творів, серед яких: «Сказание о черноризчестем чину от ветхого закона до нового», «Слово на Фомину неделю», «Слово о премудрости», «Повесть о белоризче и мнишестве», «Притча о человечестей души и о телеси» та ін. Гол. тема його творів — людина та її служіння Богу. Літ. спадщина К.Т. є одним із найвищих досягнень церк. гімнографії та риторичної прози.

Літ.: *Еремин И.П.* Литературное наследие Кирилла Туровского. «Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы», 1957, т. 13; *Творогов О.В.* Кирилл — епископ Туровский. В кн.: Словарь книжников и книжности Древней Руси (XI — первая половина XIV в.), вып. 1. Л., 1987; *Подскальски Г.* Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988—1237 гг.). СПб., 1996.

В.М. Ричка.

Є.П. Кирилюк.

КИРИЛЮ́К Євген Прохорович (18.03.1902—24.06.1989) — літературознавець. Д-р філол. н. (1952), проф. (1953), чл.-кор. АН УРСР (1957), засл. діяч н. УРСР (1972). Н. в м. *Варшава* в родині службовця. Закінчив Київ. ін-т нар. освіти (1926), аспірантуру при НДІ ім. Т.Шевченка Наркомосу УСРР (1931), від цього ж року — н. с. ін-ту, 1936—39 — зав. каф-ри укр. літ. в Київ. пед. ін-ті. Від 1939 — в установах АН УРСР (нині *Національна академія наук України*). Учасник *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945.* Від 1944 — зав. від., від 1974 — зав. сектором шевченкознавства Ін-ту літ. ім. Т.Шевченка АН УРСР, одночасно, 1944—58, викл. Київ. ун-ту.

Наук. праці присвячені історії укр. літ., творчості Панаса *Мирного*, Т.*Шевченка*, І.*Франка*, І.*Котляревського*, зв'язкам укр. літ. з слов'ян. літ. і літ. народів *СРСР*.

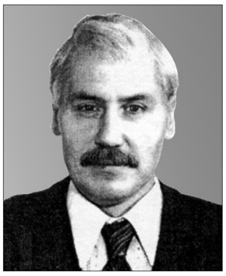
Лауреат Ленінської премії (1964), Державної премії УРСР ім. Т.Шевченка (1980).

П. у м. *Київ*.

Тв.: Панас Мирний. К., 1939; Т.Г. Шевченко. К., 1951; Шевченко і слов'янські народи. К., 1958; Т.Шевченко. Життя і творчість. К., 1959, 1964; Українські письменники — революційні демократи й літератори західних і південних слов'янських народів у XIX столітті. К., 1963; Т.Г. Шевченко. Біографія. К., 1964 (у співавт.); Шевченко і наш час. К., 1968; Шевченкознавчі та славістичні дослідження. К., 1977.

Літ.: История Академии наук Украинской ССР. К., 1979; Національна академія наук України: персональний склад 1918—1998. К., 1998.

Г.С. Брега.

Е.І. Кирич.

КИ́РИЧ (Кірич) **Едуард Ілліч** (р. н. 02.06.1942) — худож.-мультиплікатор анімаційних фільмів, кіносценарист. Засл. худож. України (1993), нар. худож. України (2004), чл. Спілки кінематографістів та Спілки журналістів України. Н. в м. Омськ (нині місто в РФ) у родині військовослужбовця. Закінчив ф-т графіки Укр. поліграфічного ін-ту ім. І.Федорова (*Львів*, 1970). Від 1972 — худож.-постановник у творчому обні худож. мультиплікації кіностудії «Київнаукфільм» (нині *Національна кінематика України*). Брав участь у створенні картин: «Чому у півня короткі штанці» (1966), «Людина, яка вміла літати» (1968), «Пригоди козака Енея» (1969), «Як козаки у футбол гра-

ли» (1970), «Сказання про Ігорів похід» (1972, спецприз 5-го міжнар. кінофестивалю документальних і короткометражних фільмів, Швейцарія), «Як козаки наречених визволяли» (1973, почесний диплом 3-го Міжнар. кінофестивалю, США; приз «Срібний сестерцій» 6-го Міжнародного кінофестивалю документальних і короткометражних фільмів, Швейцарія), «Як козаки жінок провчили» (1976), «Як козаки олімпійцями стали» (1978; бронзова медаль і диплом журі Всесоюзн. фестивалю спортивних фільмів, Ленінград, нині м. *Санкт-Петербург*), «Як козаки мушкетерам допомагали» (1979), «Нещаслива зірка» (1981), «Енеїда» (1991), «Як козаки у хокей грали» (1996), «Ходить гарбуз по городу» (1997, «Укранімафільм»). Автор кіносценаріїв «Кам'яні історії» (1991), «Бридке каченя» (1996), співавтор кіносценаріїв «Як козаки олімпійцями стали» та «Ходить гарбуз по городу». Лауреат Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1988; разом з реж.-постановником В.*Дахном* і кінооператором А.Гавриловим) за цикл мультфільмів про козаків.

Літ.: Спілка кінематографістів України. К., 1985; Мистецтво України. К., 1997; Шевченківські лауреати 1962—2001: Енциклопедичний довідник. К., 2001; *Капельгородська Н. та ін.* Кіномистецтво України в біографіях: Кінодовідник. К., 2004.

Г.П. Герасимова.

КИРИЧЕ́НКО Олексій Іларіонович (25.02.1908—28.12.1975) — парт. і рад. діяч УРСР. Н. в с. Чорнобаївка (нині село Білозерського р-ну Херсон. обл.). Закінчив чотири класи початкової школи. Був пастухом, чорноробом у кам'яноломні, ремонтником-робітником служби шляху Катеринославської залізниці, трактористом сільс. т-ва взаємодопомоги. З 1927 — слухач курсів інструкторів-механіків при Укр. професійно-тех. школі в *Херсоні.* Згодом працював у Казахстані, з верес. 1929 знову в Україні: старший інструктор-механік, зав. дільницею зернорадгоспу «Червоний Перекоп» на Херсонщині. Чл. ВКП(б) — КПРС з 1930. З жовт. 1931 — студент Інституту інженерів-механіків соціаліст. землеробства в м. Зерноград (нині місто Ростовської обл., РФ). З серп. 1936 — у м. *Охтирка*: зав. учбовою частиною технікуму механізації с. госп-ва, одночасно — на викладацькій роботі. З берез. 1938 в апараті ЦК КП(б)У: інструктор відділу науки (берез. 1938 — січ. 1939), інструктор керівних парт. органів (січ.—квіт. 1939), інструктор від. кадрів (квіт.—серп. 1939), зав. сектору від. кадрів (серп.—листоп. 1939), зав. транспортного від. (листоп. 1939 — лют. 1941). З лют. 1941 — секретар ЦК КП(б)У з пром-сті. Швидка парт. кар'єра К. пояснювалася відсутністю кадрів, знищених під час репресій, а також особистим позитивним ставленням до нього М.*Хрущова*, який з січ. 1938 очолював ЦК КП(б)У. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* — чл. військових рад *Південно-Західного фронту*, Донського фронту, *Південного фронту* і *Четвертого Українського фронту*, генерал-майор. Із січня 1944 — секретар ЦК КП(б)У по кадрах. З лип. 1945 — 1-й секретар Одес. обкому КП(б)У, з верес. 1946 паралельно очолював міськ. парт. к-т. З груд. 1949 — 2-й секретар ЦК КП(б)У/КПУ, з черв. 1953 — 1-й секретар ЦК КПУ. Став першим українцем за походженням, який за всю історію *Комуністичної партії України* очолив її ЦК. Підтримував М.Хрущова в справі повалення Л.*Берія* та в проведенні курсу на *десталінізацію.* З грудня 1957 до січня 1960 — секретар ЦК КПРС. Вступив у конфлікт з найближчим оточенням М.Хрущова, за що був зміщений. У січ.—черв. 1960 — 1-й секретар Ростовського обкому КПРС. З серп. 1960 по берез. 1962 — дир. дизельного з-ду в Пензі (нині місто в РФ). З берез. по черв. 1962 — дир. одного з пензенських наук. ін-тів. З черв. 1962 — пенсіонер союзного значення. На XIX і XX з'їздах КПРС обирався чл. ЦК КПРС. 1953—55 — канд. у члени президії, 1955—60 — чл. президії ЦК КПРС. На XVI—XIX з'їздах Компартії України обирався чл. ЦК, 1949—57 — чл. політбюро (бюро, президії) ЦК Компартії України. Депутат ВР СРСР 2—5-го скликань, депутат ВР УРСР 3—4-го скликань.

П. у м. *Москва.*

Літ.: *Голубова А.* Верность долгу. К 80-летию со дня рождения А.И. Кириченко. «Рабочая газета», 1988, 25 февраля; *Шаповал Ю.* Син свого часу. До 80-річчя з дня народження О.І.Кириченка. «Радянська Україна», 1988, 25 лют.; *Шаповал Ю.І.* Злет і падіння Олексія Кириченка. «Під прапором ленінізму», 1990, № 19; *Табачник Д.В., Шаповал Ю.І.* О.І. Кириченко: штрихи до політичного портрета Першого секретаря ЦК Компартії України в 1953—1957 рр. К., 1990; *Шаповал Ю.І.* Людина і система. Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні. К., 1994.

Ю.І. Шаповал.

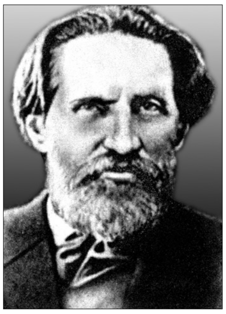
О.І. Кириченко.

Р.О. Кириченко.

КИРИЧЕ́НКО (дівоче прізв. — Корж) **Раїса Опанасівна** (14.10. 1944—09.02.2005) — концертна співачка (мецо-сопрано), нар. арт. УРСР (1979). Герой України (із врученням ордена Держави; 2003), повний кавалер ордена княгині Ольги (1998, 1999, 2001).

Н. в с. Корещина (нині село Глобинського р-ну Полтав. обл.). У автобіографії вона писала, що народилася 14 листоп. 1943 в с. Землянки (нині село Глобинського р-ну Полтав. обл.). Під час навчання в серед. шк. с. Землянки була солісткою шкільного хору. Працювала на Кременчуцькому автоз-ді. Після виступу на районному огляді худож. самодіяльності стала співачкою нар. хору цього з-ду. 1962—68 — солістка Полтав., Житомир. та Херсон. філармоній, 1968—83 — Черкас. нар. хору; від 1983 — Черкас., від 1985 — Полтав. філармоній. Величезний репертуар К. складався з укр., рос. та білорус. нар. пісень і творів сучасних композиторів (О.*Білаша,* Ф.Філіпенка, І.*Шамо*, Н.Андрієвської, К.Домінчена, О.Зуєва, А.Пашкевича, П.*Майбороди*, І.Сльоти, В.Захарова, Є.Калмановського та ін.). Закінчила ф-т хорового диригування Харків. ін-ту мист-в ім. І.Котляревського. Записала на грамплатівки чимало пісень укр. композиторів. Чарівний голос неповторного тембру і яскравого нац. колориту та задушевність виконання принесли їй всенародну любов. «Берегиня української пісні» — так з любов'ю і шаною говорять про укр. співачку — часто гастролювала за рубежем (США, Канада, Німеччина, Болгарія, Польща, Алжир, Індія, Туніс, Малайзія, Філіппіни); 1983 отримала диплом почесної громадянки м. Балтимор

В.Л. Кирпичов.

М.П. Кирпоніс.

(США). 1999—2001 була чл. К-ту нац. премій України ім. Т.Шевченка, викладала в Полтав. муз. уч-щі на відділі хорового співу. Творчості К. присвячені кінофільми реж. О.Бійми («Розквітає рута-м'ята», «Тополина земля», «Немеркнуча зірка — Раїса Кириченко»), телефільми «Автограф» та «Берегиня». Лауреат Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1986), премії ім. Дм. Луценка «Осіннє золото».

П. в м. Київ, похована в рідному селі поруч з матір'ю.

У *Полтаві* їй встановлено меморіальну дошку. Започатковано Всеукр. фестиваль-конкурс «Пісенні крила Чураївни» пам'яті К. Пісні у виконанні К. щодня звучать у програмах Укр. радіо («Я козачка твоя», «Мамина вишня», «Жіноча доля» та ін.).

Тв.: Я козачка твоя, Україно: Сповідь перед тими, кого люблю і для кого співаю (літ. запис, упорядник — А.Михайленко). Полтава, 2003.

Літ.: З роду Чураєвого. «Культура і життя», 1993, 23 жовт.; *Татаринова Л.* «Я козачка твоя...». «Демократична Україна», 1994, 1 січ.; *Косничук Е.* «Благослови, Берегине». «Культура і життя», 1995, 11 жовт.; *Токарєв Ю.* Мадонна української пісні. «Культура і життя», 1997, 20 трав.; «Спасибі всім, хто відмолив мене у Бога...». «Урядовий кур'єр», 1998, 1 груд.; *Бокий І.* Раїса Кириченко Україні не потрібна? «Сільські вісті», 1999, 7 трав.; *Поліщук Т.* Раїса Кириченко повернулася на сцену. «День», 1999, 23 черв.; І був дощ, як оркестр. «Голос України», 2001, 24 лют.; *Корж М.* На віку, як на довгій ниві: Автобіографічна повість. Х., 2001; *Михайленко А.* Сповідь митця. «Дніпро», 2001, № 7/8; *Дмитренко О.* Милозвуччя оксамитового сопрано. «Демократична Україна», 2001, 30 берез.; *Косиченко Л.* Книга — сповідь Раїси Кириченко. «Урядовий кур'єр», 2003, 25 жовт.; *Токарєв Ю.* Берегиня народного співу. «Музика», 2004, № 4—5; *Михайленко А.* Моя ти доле чорнобрива. К., 2004; *Безуглий В.* «Співатиму до останку!» — обіцяла Раїса Кириченко. «Нова Доба», 2005, 15 лют.; *Власюк Т.* Від джерел. К., 2005; Раїса Панасівна Кириченко: [Некролог]. «Урядовий кур'єр», 2005, 11 лют.; *Кудряшов Г.* «Любове ніжная моя, не відлітай...»: Про незабутню Раїсу Кириченко. «Рідний край», 2005, № 2(13).

Г.П. Герасимова.

КИРПИЧО́В Віктор Львович (08.10(26.09).1845—20(07).10. 1913) — учений у галузі механіки. Н. в м. *Санкт-Петербург.* 1862—63 навч. в Михайлівському артилер. уч-щі, 1865—68 — у Михайлівській артилер. акад. 1869 викладав у цій акад., від 1870 — у Петерб. технологічному ін-ті (від 1876 — проф.). 1884 брав участь у розробці проекту розвитку професійної освіти в Росії. 1885—98 — організатор і перший дир. Харків. технологічного ін-ту (другого, після Петерб., подібного закладу в *Російській імперії*). 1895—98 — один із засн. і голова Південнорос. т-ва технологів. 1898—1902 — організатор і перший дир. Київ. політех. ін-ту (нині *Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут»*), 1903—13 — викл. Петерб. політех. ін-ту.

Наук. праці в галузі механіки, опору матеріалів, теорії машинобудування. Автор низки підручників і навч. посібників.

П. у м. С.-Петербург.

Літ.: *Чеканов А.А.* Виктор Львович Кирпичев. М., 1982.

Л.О. Гаврилюк.

КИРПОНІ́С Михайло Петрович (21(09).01.1892—20.09.1941) — військ. діяч. Герой Рад. Союзу (1940), ген.-полковник (1941). Н. в с. Вертіївка (нині село Ніжин. р-ну Черніг. обл.) в сел. родині. Учасник *Першої світової війни.* 1918 вступив до лав Червоної армії (див. *Радянська армія*), учасник *громадянської війни в Україні 1917—1921.* Закінчив Військ. акад. ім. М.Фрунзе (1927). Під час *радянсько-фінляндської війни 1939—1940* командував 70-ю стрілец. д-зією 7-ї армії. Від 1940 — командуючий військами Ленінгр., від січ. 1941 — Київ. особливого військ. округів. На початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* — командуючий військами *Південно-Західного фронту.* Загинув у бою під час *Київської оборонної операції 1941* у гаю Шумейкове поблизу х. Дрюківщина (нині село) Сенчанського (нині у складі Лохвицького) р-ну Полтав. обл. Перепохований у *Києві* в парку Вічної Слави.

Літ.: *Андреев Г.И., Вакуров И.Д.* Генерал Кирпонос. М., 1969; К., 1976.

Л.В. Кондратенко.

КИ́РЧІВ Богдар (Богдан) **Олексійович** (12.06.1856—19.10.1900) — священик, громад. діяч, письменник. Н. в с. Корчин (нині село Сколівського р-ну Львів. обл.) у сел. родині. 1886 закінчив Львів. духовну семінарію. Один з активних організаторів укр. громад.-культ. руху у Львів. духовній семінарії, проведення тут заходів на пошану Т.*Шевченка*, М.*Шашкевича*. О.*Кониського*, ініціатор видання зб. хорів укр. композиторів «Кобзар» (1885), у якому вперше в *Галичині* були надруковані твори М.В.*Лисенка*, підготував пісенник «В гаю зеленім. Руський співаник» (1888). Збирав фольклор, переклав для укр. театру лібрето оперети «Бідний Джонатан» К.Міллекера (1892). Поряд з пастирською діяльністю проводив на Стрийщині освіт. і сусп.-політ. роботу. Підтримував особисті й ділові зв'язки з І.*Франком*, переклав для нього свої фольклорні записи, низку стародруків і рукописних церк. книг та ін. матеріали. Писав ліричні вірші; деякі з них, що були покладені на музику композиторами В.Матюком і О.*Нижанківським*, стали популярними солоспівами і хорами («Пісня вечірня», «В гаю зеленім», «Крилець» та ін.). Подарував збірку своїх книжок бібліотеці *Наукового товариства імені Шевченка.*

П. у с. Довге (нині село Сколівського р-ну Львів. обл.).

Літ.: о. Богдар Кирчів. Некролог. «Літературно-науковий вісник», 1901, т. 13, кн. 1; *Дем'ян Г.* Богдар Кирчів. В кн.: *Дем'ян Г.* Таланти Бойківщини. Львів, 1991; *Кирчів Р.* Один з подвижників (о. Богдар Кирчів). Дрогобич, 1996.

Р.Ф. Кирчів.

КИР'ЯКО́В Григорій Степанович (1805—1883) — колекціонер, археолог, громад. діяч. Н. в с. Гінці (нині село Лубенського р-ну Полтав. обл.). Походив зі старовинного дворянського роду, відомого своїми меценатськими традиціями. 1858—72 — *предводитель дворянства*, мировий суддя. Був канд. від Лубенського пов. в чл. Полтав. губернського к-ту з визволення селян, брав участь у підготовці документів *селянської реформи 1861.*

1871 на тер. свого маєтку в с. Гінці під час госп. робіт відкрив стоянку доби *палеоліту пізнього* — першу з виявлених у Сх. Європі. Сприяв роботі відомих фахівців (археолога Ф.*Камінського* й геолога К.Феофілак-

това) з її дослідження. Від 1873 здійснював систематичні археол. обстеження на тер. Лубенського пов., зокрема курганів з давньорус. й скіф. похованнями. Ч. знахідок з власної археол. колекції, що налічувала бл. 150 предметів і була відомою серед укр. істориків й археологів, експонувалася на виставці 3-го Археол. з'їзду в *Києві* (1874; див. *Археологічні з'їзди*). Від 1876 — дійсний чл. Рос. геогр. т-ва.

По смерті К. його археол. колекція разом із маєтком була успадкована родичкою, власницею відомого приватного музею на х. Круглик (нині в межах м. *Лубни*) К. *Скаржинською.* Вцілілі пам'ятки з колекції К. зберігаються у фондах *Полтавського краєзнавчого музею.*

Літ.: *Каминский Ф.И.* Следы древнейшей эпохи каменного века по р. Суле и ее притокам. В кн.: Труды третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года, т. 1. К., 1878; *Ванцак Б.С.* Із роду Кир'якових. «Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею», 1992, вип. 2; *Ванцак Б., Супруненко О.* Подвижники українського музейництва. Полтава, 1995.

Е.М. Піскова.

КИР'ЯКО́ВИ (Киріякови) — козац.-старшинський, згодом дворянський рід, засн. якого був грек Киріяк (2-га пол. 17 ст.), який оселився в *Опішні.* Його син — **Кирило** Киріяченко (р. н. невід. — п. 1737) — служив у *Гадяцькому полку військовим товаришем* та мав селітряні промисли. До старшої гілки роду, що походить від військ. товариша **Івана Кириловича** (1694—1771), належать: **Степан Іванович** (1729—79) — полковий *осавул* (1765); **Петро Іванович** (1730—84) — ковалевський *сотник* (1763 — імовірно, 1770); **Михайло Іванович** (1738—1810) —полковий суддя (1782—86); **Григорій Степанович** (1765 — після 1838) — перший градоначальник *Одеси* (1794); **Михайло Михайлович** (1766—1825) — перший дир. Одес. митниці (1794—1804), який чимало зробив для пожвавлення екон. життя міста; **Михайло Михайлович** (1810—39) — агрономом, журналіст, історик, колекціонер та громад. діяч, ред. «Листка общества сельских хозяев Южной России» (1837—39), автор багатьох статей з питань лісництва та фундаментальних праць: «Статистическое описание Херсонской губернии» (С.-Петербург, 1839) і «Земледельческий календарь Новороссийского края» (1839). Один із засн. *Одеського товариства історії та старожитностей,* нумізмат. До середньої гілки, що бере початок від *ієрея* **Матвія Кириловича** (1-ша пол. 18 ст.), належав **Тимофій Прокопович** Киріяк (серед. — 2-га пол. 18 ст.) — письменник, перекладач та педагог, автор «Краткой российской истории для народных училищ» (С.-Петербург, 1799) та перекладів з нім. праці Я.Штеліна «Достопамятные и любопытные сказания об императоре Петре Великом» (С.-Петербург, 1786—87) і записок прусського короля Фрідріха II «История моего времени» (С.-Петербург, 1793). Молодша гілка роду, що походила від *значкового товариша* **Федора Кириловича** (р. н. невід. — п. 1755) — швидко згасла.

Рід внесено до 2-ї та 3-ї ч. Родовідних книг Полтав. та Херсон. губерній.

Літ.: *Кирьяков М.М.* О роде Кирияковых. Записки Михаила Михайловича Кириякова (1810—1839). «Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии», 1915, вып.11; *Томазов В.В.* Рід Кир'якових. В кн.: Подвижники й меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII—XIX ст.: Історико-біографічні нариси. К., 2001.

В.В. Томазов.

КИСЕЛІ́ВКА — див. *Замкова гора.*

КИСЕЛЬО́В Аркадій Леонтійович (справжні прізв., ім'я та по батькові — Кеслер Арон Лазарович; 1880—22.09.1938) — рад. держ. діяч. Н. в м. *Київ.* Здобув середню освіту. Чл. РСДРП(б) — ВКП(б) з 1902. Брав участь у революц. русі. Після *Лютневої революції 1917* — один з організаторів *Червоної гвардії* на Донбасі. Згодом перебував у лавах Червоної армії (див. *Радянська армія*). Від 1921 — на парт. і госп. роботі, від 1929 очолював контрольну комісію *робітничо-селянської інспекції* в Донбасі. Від січ. 1935 до верес. 1936 — нарком юстиції та ген. прокурор УСРР, чл. секретаріату ВУЦВК, чл. Ради ЦВК СРСР. У верес. 1936 обраний секретарем ВУЦВК, чл. Президії ВУЦВК. На надзвичайному 8-му Всерос. з'їзді рад (груд. 1936) був включений до складу ред. комісії з встановлення остаточного тексту Конституції СРСР 1936. Заарештований 15 берез. 1938 як учасник т. зв. правотроцькістської орг-ції. Засуджений у м. Київ 22 верес. 1938 виїзною сесією Військ. колегії ВС СРСР до розстрілу, того ж дня страчений. Реабілітований посмертно 1956.

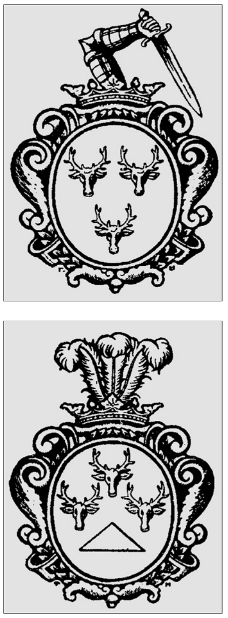
В.М. Чисніков.

КИСЕЛЬО́ВА РЕФО́РМА 1837—1841 — реформа управління *державними селянами* в *Російській імперії.* Була спричинена заг. погіршенням екон. становища держ. селян, зростаючим їх невдоволенням та падінням їхньої платоспроможності. Проводилася за проектом графа П.Кисельова (1788—1872). За його ініціативою було організоване Мін-во держ. маєтностей (рос. — Министерство государственных имуществ), яке він очолив і яке повинне було збільшити сел. наділи, організувати переселенську справу, зрівняти натуральні повинності, перекласти *оброк* з «душі» на землю й промисли. Втілення засад реформи в *Правобережній Україні*, Білорусі та Литві (тут ліквідовувалася оренда дворянами держ. маєтків, а селяни переводилися на оброк) почалося 1839. У ході її проведення організовувалися періодичні с.-г. виставки, було створено мережу шкіл у держ. селах (їх називали «кисельовськими школами»), вводилося обчислення оброчних платежів із землі та промислів, зокрема у *Харківській губернії,* тощо. Однак, незважаючи на зусилля міністерства, реформа в умовах існування *кріпацтва* не дала бажаних результатів — не знищила малоземелля та хронічної недоплати держ. селянами податків.

Літ.: *Дружинин Н.М.* Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселёва, т. 1—2. М.—Л., 1946—58.

Т.І. Лазанська.

КИСІЛЕ́ВСЬКА (дівоче прізв. — Сіменович) **Олена Львівна** (псевд. — О.Галичанка, Калина, Незнана; 24.03.1869—29.03.1956) — діячка укр. жін. руху, письменниця. Н. в с. Фільварки, пізніше с. Підгородне (нині у складі м. *Монастириська*). Від 1912 редагувала жін. сторінку в газ. *«Діло».*

Герби роду Кир'якових.

Граф П.Д. Кисельов.

О.Л. Кисілевська. Портрет роботи М. Дмитренко.

1923—28 — організатор-референт *Союзу українок.* 1925—39 — видавець і ред. двотижневика «Жіноча доля» в м. *Коломия.* Сенаторка польс. парламенту від *Українського національно-демократичного об'єднання* (1928—35). Після *Другої світової війни* жила в Зх. Європі як переміщена особа, згодом емігрувала до Канади. Від 1948 — голова *Світової федерації українських жіночих організацій.* Автор оповідань та описів подорожей: «Листи з-над Чорного моря» (1939), «По рідному краю» (1951).

П. у м. Оттава (Канада).

Літ.: *Богачевська-Хом'як М.* Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884—1939. К., 1995.

О.Ю. Зайцев.

КИСІ́ЛЬ Адам Григорович (1600—1653) — укр. магнат, політ. і держ. діяч *Речі Посполитої.* Походив із старовинного волин. шляхетського роду. Здобувши добру освіту, служив у коронному війську, відзначившись у війнах з Рос. д-вою та *Османською імперією.* В умовах конфесійної нестабільності виступав захисником *православ'я.* Політ. вагання К. між Україною та Польщею позначилися на його діяльності під час козац. повстань 30-х рр. 17 ст. та *національної революції 1648—1676.* 1639 йому було надано уряд (посаду) черніг., а 1646 — київ. *каштеляна*, 1648 — брацлавського, а від 1649 — київ. *воєводи.* Від 1641 — сенатор Речі Посполитої (див. *Сенат у Речі Посполитій*). Прагнення К. знайти компромісні рішення у відносинах між *козацтвом* і польс.-шляхетським урядом викликали звинувачення його з обох сторін.

Адам Кисіль. Літографія 19 ст. з портрета, що зберігався у церкві Максаковського Спасо-Преображенського монастиря (біля с. Максаков Чернігівської губ.).

Надгробок Адама Кисіля в Свято-Успенській церкві у с. Низкиничі (нині село Іваничівського району Волинської обл.). 1653.

Похований у родинній церкві с. Низкиничі (нині село Іваничівського р-ну Волин. обл.).

Літ.: *Sysyn F.B.* Between Poland and the Ukraine. The dilemma of Adam Kysil, 1600/1653. Cambridge, 1985; *Новицький І.* Адам Кисіль, воєвода київський. В кн.: Коли земля стогнала. К., 1995.

В.О. Щербак.

КИСІ́ЛЬ Олександр Григорович (справжнє прізвище — Кисельов; 27.03.1889 — 28.11.1942) — театральний діяч та театрознавець. Н. в с. Красилівка (нині село Черніг. обл.). Після смерті батька, який служив у маєтку барона Штігліцця, жив з матір'ю, яка вчителювала по селах, а потім в м. *Чернігів.* Навчався в Черніг. г-зії, де на нього великий вплив справив учитель літ. П.Дебагорій-Мокрієвич (родич народовольця В.*Дебагорія-Мокрієвича*). Бував у гостях у М.*Коцюбинського,* який пробудив у нього інтерес до укр. к-ри. По закінченні г-зії навчався в Петерб. ун-ті на словесному відділі історико-філол. ф-ту. Відвідував семінари акад. О.*Шахматова,* працював над проблемами укр. мови, дипломну роботу писав під кер-вом літературознавця проф. С.Венгерова. Закінчивши ун-т (1912), працював учителем у г-зіях м. *Санкт-Петербург* (з 1914 — Петроград). Був чл. і скарбником «Благодійницького т-ва видання загальнокорисних та дешевих книг для народу». 1915 в м. Чернігів вийшла його праця «Украинский вертеп». Від 1917 жив в Україні, попервах викладав у київ. г-зіях, а з поч. 1918 читав курс історії укр. театру та драми в щойно відкритому Київ. муз.-драм. ін-ті ім. М.Лисенка та на інструкторсько-режисерських курсах «Дніпросоюзу». 1920—22 вчителював у с. Криве на Житомирщині, створив там театр. гурток і був у ньому режисером і актором. Повернувшись до Києва, викладав укр. мову та літ. на *робітничому факультеті* Київ. політех. ін-ту та курс істор. укр. театру в Київ. муз.-драм. ін-ті ім. М.Лисенка. Одночасно очолював театральну секцію Ін-ту укр. мови ВУАН та працював у театральному музеї ВУАН.

1937 репресований. Загинув у концтаборі.

Тв.: До історії першого театрального будинку в Києві. В кн.: Річник українського театрального музею, кн. 1. К., 1929; Листи й вірші підпоручника Вдовиченка (1820). В кн.: Декабристи на Україні. Збірник праць Комісії для дослідів громадських течій на Україні, т. 2. К., 1930; *Кисіль О.Г.* Український театр. К., 1968.

П.В. Голобуцький, О.В. Зорька.

КИСІ́ЛЬ Петро Кузьмич (бл. 1868 — після 1908) — активний чл. Чорномор. к-ту *Всеросійського селянського союзу*, заснованого влітку 1905 у *Москві.* Н. в с. Ігнатове Черніг. губ. в сел. сім'ї козац. походження. Здобув домашню освіту.

Під час *революції 1905—1907* мешкав у м. Геленджик (нині місто Краснодарського краю, РФ). Займався візникуванням. Входив до складу гуртка толстовців у Геленджику. Восени 1905 К. разом з О.Раковичем, Ю.Бровком, М.Кожушком заснував Чорномор. к-т Всерос. сел. союзу, який вимагав скликання установчих зборів, наділення селян землею та поліпшення їх екон. і правого становища. Заарештований у берез. 1906, у квіт. того ж року відданий під особливий нагляд поліції. Рішенням Новочеркаської суд. палати 22 груд. 1908 виправданий. Подальша доля невідома.

Літ.: *Трехбратов Б.А.* Черноморский комитет Всероссийского крестьянского союза в 1905—1907 гг. «Известия Северо-Кавказского науч-

ного центра Высшей школы. Общественные науки», 1983, № 4; Энциклопедический словарь по истории Кубани с древнейших времен до октября 1917 года. Краснодар, 1997; Державний архів Російської Федерації, ф. ДП, Д-7, оп. 203, 1906 р., спр. 3606, 3606, ч. 3; Державний архів Краснодарського краю, ф. 583, оп. 1, спр. 485а, т. 2; ф. 584, оп. 1, спр. 230а; Державний архів Ростовської області, ф. 41, оп. 2, спр. 403—405.

Є.Д. Петренко.

КИСУ́НЬКО Григорій Васильович (20.07.1918—1998) — фізик, спеціаліст у галузі радіоелектроніки, ген.-лейтенант (1967). Д-р тех. н., чл.-кор. АН СРСР (1958; з 1991 — РАН). Герой Соц. Праці (1956). Н. в с. Більманка (нині село Куйбишевського р-ну Запоріз. обл.). Закінчив Ворошиловградський пед. ін-т (1938). Займаючись наук. діяльністю, тісно співпрацював із військ.-пром. комплексом *СРСР*. Автор теорії радіохвильоводів і творець першої у світі протиракетної системи оборони. Осн. праці в галузі радіотехніки та радіоелектроніки.

Лауреат Ленінської премії в галузі н. і т. (1966). Депутат ВР СРСР 7—8-го скликань. Нагороджений двома орденами Леніна, орденом Червоної Зірки, медалями.

В.Ф. Семистяга.

Г.В. Кисунько.

КИТА́ЇВСЬКА ПУ́СТИНЬ, Свято-Троїцька Китаєва пустинь — правосл. чол. монастир. Розташов. на пд. околиці *Києва*, в урочищі Китаї. Виник, за легендою церк. традиції, на місці скиту ченців *Києво-Печерської лаври* у 16 або 17 ст., за даними писемних джерел, 1716 — тобто тоді, коли в Китаєві було споруджено (на кошти кн. Д.*Голіцина*) дерев'яну церкву в ім'я преподобного Сергія Радонезького (пізніше її замінено мурованою Свято-Троїцькою церквою з бічними вівтарями на честь преподобних Сергія Радонезького та *Димитрія Ростовського*.; буд-вом керував С.*Ковнір;* освячена 1767). 1786 пустинь приписано до Києво-Печерської лаври. Вона виконувала роль с.-г. «економії» та місця, де перебували на відпочинку ченці похилого віку. Китаївські ченці відзначалися подвижництвом, найвідомішим з них був Досифей (після його смерті, однак, з'ясувалося, що насправді це була жінка, у миру — Дар'я

Свято-Троїцька Китаєва пустинь. Дзвіниця. Фото початку 20 ст.

Свято-Троїцька церква у Свято-Троїцькій Китаєвій пустині. Фото 2000.

Тяпкіна, 1721—76). Від 1898 тут діяв лаврський свічковий з-д. 1835 споруджено трапезну церкву на честь 12 апостолів. 1904 прибудовано церкву на честь св. Серафима Саровського. Після встановлення в Україні рад. влади пустинь у 1920-х рр. було закрито, а її тер. підпорядковано Всесоюзному дослідному ін-ту плодового та ягідного госп-ва (з 1931 — Укр. НДІ садівництва, після 1945 — Респ. навч.-вироб. комбінат бджільництва і Укр. НДІ захисту рослин). 1932 було розібрано дзвіницю.

На поч. 1990-х рр. Свято-Троїцьку церкву реставрували. Тоді ж її передали УПЦ (МП). 1994 тут відродилося чернече життя, 1996 почав діяти чол. монастир (має статус самостійного).

Біля пустині, на тер. давньорус. *городища*, зберігся печерний монастир, датування якого дискусійне (12—13 або 17—18 ст.).

Літ.: *Зверинский В.В.* Материал для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи, т. 2. СПб., 1892; *Денисов Л.И.* Православные монастыри Российской империи. М., 1908; *Дятлов В.* Монастыри Украинской Православной Церкви. Справочник-путеводитель. К., 1997; Китаївська пустинь. В кн.: Звід пам'яток історії та культури України. Київ, кн. 1, ч. 1. К., 1999; Китаевская пустынь. К., 2000.

С.І. Білокінь, Д.Я. Вортман.

КИТА́Й (самоназва Чжунґо — «Серединна країна»), **з 1949 — Китайська Народна Республіка** (транслітерація з китайської: Чжунхуа Женьминь Ґунхеґо), **КНР**. КНР — держава у Сх. і Центр. Азії. Омивається водами Жовтого, Східнокитайс. і Південнокитайс. морів, у їхній акваторії є понад 5,4 тис. о-вів заг. площею понад 80 тис. км^2, що належать К. Найбільші з них — Тайвань (36 тис. км^2) та Хайнань

Китай. Пекін. Площа Тяньаньмень.

(34 тис. км²). Заг. тяглість берегової лінії — 32 тис. км, кордону по суші — 22,8 тис. км. Суходолом межує з 14 д-вами: Монголією, РФ, Корейською Нар. Демократ. Республікою, В'єтнамом, Лаосом, М'янмою, Бутаном, Непалом, Індією, Пакистаном, Афганістаном, Таджикистаном, Киргизстаном, Казахстаном. Площа 9 млн 596,96 тис. км² (3-тє місце у світі після РФ та *Канади*), нас. 1 млрд 306 млн 313 тис. 812 осіб (2005), щільність нас. — 135 осіб/км² (1-ше місце у світі). Країна має 3-рівневий адм.-тер. поділ: 1) провінції, автономні райони та міста центр. підпорядкування; 2) округи; 3) повіти та волості. Нині в КНР 23 провінції (серед них — Тайвань), 5 автономних р-нів, 4 міста центр. підпорядкування. Після відновлення суверенітету К. над своїми тер. — Гонконгом (1997) і Макао (1999), що перебували під владою, відповідно, Великої Британії та Португалії, були створені спец. адм. р-ни (САР; кожен з них має високу ступінь автономії у внутр. справах, власне законодавство, суд. систему й грошову одиницю) — Сянган і Аомень. Ці р-ни є також самостійними митними тер. і членами *Світової організації торгівлі*.

Пекін. Будинок Музею історії Китаю та китайської революції.

У К. проживає 56 національностей (зокрема — і, туцзя, дун, яо, бай, лі, дай, казахи, корейці), із них за чисельністю в заг. складі нас. абсолютну більшість (94 %) становлять хань (китайці). Серед меншин найбільш численними є чжуани, маньчжури, хуей, монголи, уйгури, мяо, тібетці.

Офіц. мова — пунтухуа (китайс.).

Найбільш поширеними реліг. віруваннями є конфуціанство, буддизм і даосизм.

Столиця — Пекін (Бейцзін).

Грошова одиниця — юань.

З часу утворення КНР у країні було ухвалено чотири конституції (1954, 1975, 1978, 1982). Згідно з чинною конституцією (1982, зі змінами 1993, 1999 і 2004), КНР — це унітарна багатонац. соціаліст. д-ва демократ. диктатури народу. Вищим органом влади в країні є Всекитайс. збори нар. представників (ВЗНП), вони складаються з 2979 депутатів, яких обирають регіональні збори нар. представників. Термін повноважень ВЗНП — 5 років, сесії відбуваються один раз на рік. ВЗНП обирають президента КНР і заступника президента КНР. У період між сесіями функції ВЗНП виконує Постійний к-т (ПК) ВЗНП на чолі з головою ПК КНР. До участі у виборах допускаються лише депутати від 9 партій: від Комуніст. партії Китаю та 8 т. зв. демократ. партій, що входять до Нар. політ. консультативної ради Китаю. Сянган (Гонконг) і Макао мають власні органи законодавчої влади.

Темпами екон. зростання К. 1978—2003 істотно випереджав відповідні світ. показники, зокрема, щорічне зростання ВВП К. за 1990—98 становило 10,3 %, за 1999—2001 — 10 %, за 2002—05 — 9 % (відповідний середньосвіт. показник за 1980—2002 був на рівні 3,2 %). За обсягом ВВП, розрахованому за купівельною спроможністю валют, на поч. 21 ст. К. посідав 2-ге (після США) місце у світі. Обсяг зовн. торгівлі К. станом на 2004 перевищував 850 млрд дол. США.

К. — чл. *Організації Об'єднаних Націй* (з 1945).

Дипломатичні відносини з Україною встановлено 4 січ. 1992 (див. *Китайці в Україні*).

Історію К. дослідники ділять на такі періоди: раннього К., стародавнього К., середньовічного К., постсередньовічного К., Китайс. Республіки, Китайс. Нар. Республіки.

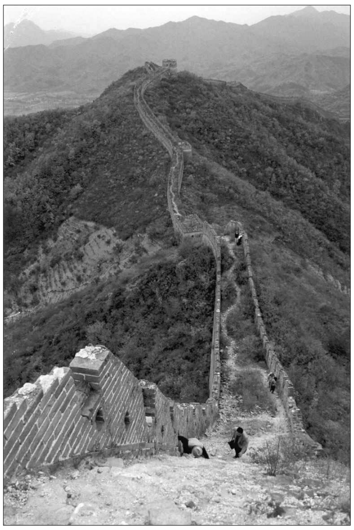
Ранній Китай. За даними археол. досліджень, людина мешкає на теренах К. з часів раннього *палеоліту*: у печері Чжоукоудянь (поблизу Пекіна) знайдено скам'янілі рештки викопного архантропа (ін. назва — синантроп). Епоха *неоліту* представлена ранньоземлеробськими к-рами Яншао і Луншань: у 3-му — 1-й пол. 2-го тис. до н. е. вони поширилися в долині р. Хуанхе, з-поміж ін. археол. культур свого часу вирізнялися високою майстерністю виготовлення кераміки й шліфування каменю. Соціально-політ. життя неолітичного К. описав Сима Цянь (145—86 до н. е.) — «батько китайської історичної науки» — в «Історичних записках», він зарахував неолітичний К. до часів напівлегендарної першої династії китайс. правителів Ся (23—18 ст. до н. е.).

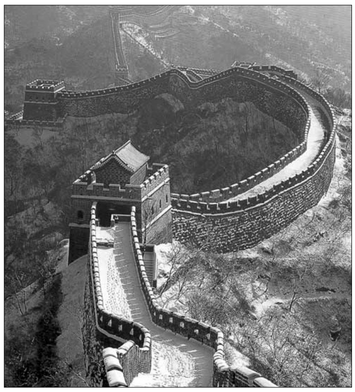
Стародавній Китай. Початок епохи бронзи (див. *Бронзовий вік*) на землях К. датується серед. 2-го тис. до н. е. Традиційна китайс. історіографія зараховує цей період до часів династії Шан-Інь (16—11 ст. до н. е.). Окрім бронзоливарництва інці опанували іригаційне землеробство, шовківництво, конярство; навчилися будувати міста і творити зрілі політ. інститути. У цей період зародилася ієрогліфічна писемність. Не виключено, що деякі елементи інського ранньоцивілізаційного синтезу (іригація, сакралізація *влади*, масштабне храмове й заупокійне буд-во, розвинена міська арх-ра, тактика кінних бойових колісниць) мають близькосх. коріння. Екстенсивний тип інської іригації близькосх. типу спричинив екологічні негаразди, а постійні війни з сусідами та надлишкове храмово-заупокійне буд-во виснажили економіку інського К., що завершилося падінням династії Шан-Інь. У 11 ст. до н. е. владу над долиною р. Хуанхе захопили близькі до інців в етнічному відношенні чжоу. Попри певні спроби етнічної сегрегації (відокремлення), що були пов'язані з системою чжоуських спадкових рангів, вони поступово злилися з інцями в єдиний синкретичний давньокитайс. *етнос*. Чжоуська система спадкових рангів відкривала широкі можливості для регулювання в країні соціальних процесів при мінімальному втручанні в них центр. влади. Це спричинило фактичний розпад д-ви Чжоу. На її уламках утворилися номінально залежні від чжоуських династів, а фактично суверенні 71 царство. Проте існуюча в долині р. Хуанхе розгалужена іригаційна система могла результативно

функціонувати лише за наявності єдиного централізованого управління, тому для епохи Чжоу (11—3 ст. до н. е.) характерні не лише політ. роздробленість, а й спроби її подолати через воєнно-експансіоністську активність найпотужніших чжоуських «царств» та шляхом створення філос.-ідеологічних доктрин об'єднавчої спрямованості, найавторитетнішими з них стали доктрина фацзя, що була розроблена китайс. легістами і спрямовувалася на побудову жорсткої правової *держави*, та соціально-етичне вчення «батька китайської нації» Конфуція (551—479 до н. е.).

Легістські реформи, проведені в серед. 4 ст. до н. е. за ініціативою першого міністра Шан Яна в західнокитайс. царстві Цинь, настільки посилили військ.-мобілізаційний потенціал цього царства, що після серії вдалих воєн цинці здолали опір ін. китайс. держав і 221 до н. е. завершили возз'єднання «Серединної країни». У К. була створена перша централізована імперія Цинь (221—207 до н. е.). Її перший імператор Цинь Шихуанді запровадив єдині закони, уніфікував писемну й грошову системи, стандартизував міри ваги й довжини, ввів єдиний розмір відстані коліс на возах, поширив на весь К. легістські порядки «правової держави», керованої за допомогою централізованого бюрократичного апарату методом покарань і заохочень, істотно розширив кордони імперії на пд.. і пн. сх. За його ініціативою система розпорошених оборонних споруд, збудованих на пн. К. для захисту від набігів кочовиків, була з'єднана у Великий китайс. мур. Надмірні воєнні й буд. видатки розорили циньську економіку, а жорсткість легістських порядків спричинила масове нар. невдоволення. Невдовзі після смерті Цинь Шихуанді (210 до н. е.) імперія Цинь була знищена в результаті нар. повстання, тоді ж один з його лідерів — Лю Бан став новим імператором К. і засновником династії Хань (206 до н. е. — 220 н. е.). Офіц. релігією імперії Хань було проголошене істотно гуманніше від легізму конфуціанство. Найвизначнішим технологічним досягненням епохи стало винайдене саме в ханьські часи виготовлення паперу.

У часи імперії Хань завершилося формування держ. політ. доктрини цивілізаційного китаєцентризму. Вона стверджувала, що у всьому світі (його ханьці називали «Піднебесною») є лише одна справжня *цивілізація* (вона іменувалася «Серединною») — це та соціальна орг-ція, яку створили китайці, всі ін. соціальні орг-ції ін. народів не є і не можуть бути цивілізованими доти, доки вони відрізнятимуться від єдино правильного стандарту цивілізованого життя — китайс. способу життя. Нецивілізовані народи (а це всі, окрім китайців, народи Піднебесної) є «варварами» з «людськими обличчями та звірячими серцями». «Варвари» поділялися на «заспокоєних» — тих, хто продовжує зберігати власну етнокульт. та госп. ідентичність, але вже визнає воєнно-політ. панування китайс. імператора («сина Неба») і поступово долучається до «благотворних» стандартів єдино можливої китайс. цивілізації, та «тимчасово бунтуючих» — тих, хто поки що не визнає світ. панування китайс. імператора, але обов'язково визнає його в перспективі. Відтоді дипломатія традиційного К. визнала неприпустимим застосовувати у стосунках з ін. народами принцип рівноправності й тому розвивала ці стосунки виключно у формі «данницьких відносин» «варварів» з апріорі вищим за статусом китайс. імператором. Навіть дипломатичні дари, з якими приїздили до К. іноз. посли чи купці із суверенних д-в, розцінювались офіц. китайс. пропагандою як *данина* та свідчення «виявлення покірності з боку варварів». Намагання втілити цю доктрину в життя призводили до спроб ханьських імператорів поширити свою владу на сусідні народи (зокрема, хуннів, сяньбі, в'єтів) воєн. шляхом і наштовхувалися на спротив останніх. Агресивна зовнішня політика виснажила ханьське господарство та розорила підданих імперії. Ситуацію ускладнили чвари у владних структурах, у боротьбі за домінування ворогували кланові угруповання цивільних чиновників, армійської верхівки і зв'язаних з гаремними інтригами придворних євнухів. Особливої гостроти ця боротьба набула на поч. 1 ст., її результатом став розвал держ. апарату, в 9 р. колиш. перший міністр ханьського уряду Ван Ман захопив китайс. престол і проголосив себе засновником «Нової» (Сінь) династії (9—23). З метою стабілізації ситуації Ван Ман ліквідував приватне землеволодіння і рабство, запровадив систему архаїчного зрівняльного тотально одержавленого землекористування, держ. регулювання ціноутворення. Впровадження реформ здійснювалося методами жорстких покарань і заохочень. Усе це спричинило спочатку колапс економіки, а потім повстання «червонобрових», у ході якого Ван Ман був убитий. Престол повернувся до династії Хань. Однак намагання імператорів дотримуватися політики, заснованої на доктрині ханьського китаєцентризму, не дало змоги династії перебороти кризу. Після ще одної нар. війни «жовтих пов'язок» (184—205) імперія Хань

Великий китайський мур.

розпалася. Владу над окремими областями країни захопили командувачі каральних армій, 220 династія Хань припинила існування.

Середньовічний Китай. Після падіння династії Хань К. розпався на 3 д-ви, однак усвідомлення необхідності колективного утримання на належному функціональному рівні єдиного іригаційного комплексу та необхідності організації спільної оборони від войовничих сусідів, а також ментальне відчуття етнічної всекитайс. єдності ініціювали політ. об'єднання країни, яке воєн. шляхом завершив 280 імп. Сима Янь із династії Цзінь (265—420). Основою соціально-екон. відродження Цзіньської імперії стала запроваджена 280 держ. надільна система, її реалізація була неможливою без централізовано керованої бюрократичним апаратом планової командно-адм. економіки та тотального одержавлення всіх земель. Її суть полягала в тому, що з фонду держ. землі кожна сел. родина отримувала в користування певного розміру ділянку, площа якої визначалася пропорційно кількості членів сім'ї. Подальшій стабілізації завадили, однак, навали войовничих сусідів (хуннів, кулів, табгачів, сяньбі, ді, цянів та ін.), внаслідок яких імперія Цзінь 316 втратила контроль над долиною р. Хуанхе й існувала надалі лише в межах долини р. Янцзи. К. розділився на дві частини: на пн. володарювали династії «варварського» походження, на пд. в умовах внутр. політ. нестабільності місц. китайс. династій ішов процес етно-демографічного, госп. й мовного «окитаєння» аборигенних народів (яо, мяо, мань, лоло та ін.).

Нас. К. зневірилося в культових ханьських традиціях, це сприяло поширенню тут буддизму, який принесли в «Серединну країну» проповідники із Індії та Согду. Тоді ж завдяки масовому переселенню китайців на пд. у повноводну й теплу долину р. Янцзи основою китайс. аграрного комплексу стало поливне рисівництво (відтоді рис є базовим продуктом китайс. системи харчування).

Пекін. Тяньтань («Храм неба»), шедевр архітектури династії Мін.

Тривала роздробленість і нац. приниження гнітили ханьців, тому коли вдалий полководець Ян Цзянь, здійснивши переворот в одному з центральнокитайс. царств, проголосив 581 себе імператором династії Суй (581—618) і взяв курс на об'єднання країни на засадах доктрини ханьського китаєцентризму, він отримав широку підтримку й розуміння більшості співвітчизників. 589 династія Суй об'єднала К. Видатним здобутком цієї династії стала добудова Великого китайс. каналу, що з'єднав у єдину іригаційну систему аграрні комплекси долин річок Хуанхе і Янцзи. Але після смерті засновника династії імперія Суй надірвалася на реалізації китаєцентристської доктрини. Виснажливі війни з *тюрками* і тибетцями, у В'єтнамі й Кореї зруйнували госп-во і спричинили мільйонні жертви, після чого в К. «заколотники, як бджолиний рій, піднялись». 618 династія Суй впала, а владу над країною виборов колиш. військ. провінційний намісник Лі Юань — засновник династії Тан (618—907).

Справжнім творцем імперії Тан став син Лі Юаня Лі Шимінь (626—49). Виборюючи престол, він знищив двох своїх братів і, відсторонивши від влади батька, став 626 «сином Неба». Відкинувши доктрину ханьського китаєцентризму, Лі Шимінь почав творити синкретичну «світову імперію» на засадах зрівняння в правах усіх танських підданих незалежно від етнокульт. і мовних ознак, однак за умови, що вони визнають владу танського імператора, платять податки, служать в танській армії й дотримуються танських законів. Така практика (вона офіційно називалася політикою «довгого поводу») дала Танам змогу долучити до підданства численні степові народи (тюрків, уйгурів, байирку, тонгрів та ін.) й істотно розширити кордони імперії, включивши до її складу Корею і значну частину Центр. й Середньої Азії. Але більшість етнічних китайців не сприйняли новаторство Лі Шиміня, і після його смерті в політику поступово повернулися старі китаєцентристські звичаї. Лідером прихильників такого політ. курсу стала імператриця У Цзетянь. 690 вона символічно ліквідувала династію Тан, замінивши її назву на власну — Чжоу (690—705). Однак з-під влади цієї династії вийшли некитайс. народи, і імперія знову повернулася до геогр. меж іригаційних комплексів долин річок Хуанхе і Янцзи. Після смерті У Цзетянь її син-наступник повернув династії назву Тан, але повернути втрачені тер. не зміг. Паралельно стався розклад держ. надільної системи, а за екон. занепадом прийшов розвал армії і держ. управління. Воєнну могутність Танів остаточно підірвав заколот провінційного воєнізованого намісника Ань Лушаня (755—63). Останній удар династії Тан завдала сел. війна під проводом кримінального ватажка Хуан Чао (874—84): витрата ресурсів на її придушення повністю виснажила сили імперії. 907 династія Тан припинила існування, а в К. запанувала півстоліття воєнно-політ. анархія.

Новим об'єднавцем К. став колиш. командувач столичної гвардії Чжао Куан'інь. Після військ. перевороту він проголосив себе імператором династії Сун (960—1279). 979 ця династія завершила воєнно-політ. об'єднання К. Сунські імператори обмежили зовнішньополіт. експансію, і це дало їм можливість зосередити ресурси на вдосконаленні китайс. економіки. Із В'єтнаму завезли нові високоврожайні сорти рису, було модернізовано плуг, а також були винайдені й почали використовуватися компас, косе вітрило й порох, значних масштабів набуло створене ще в танську епоху фарфорове вир-во (порцеляну виготовляли 28 з-дів), а обсяги виплавлювання заліза сягнули 150 тис. т на рік. В обігу з'явилися паперові гроші, запрацювали банки, сунські монети стали світ. валютою, що ходила в обігу в 50 того-

часних афро-азіат. д-вах. Екон. піднесення, назване істориками «сунським бумом», дало змогу Сунам певний час відкупатися від нападів сусідів, але в серед. 11 ст. пн. частину К. (долину р. Хуанхе) завоювали чжурчжені (предки маньчжурів), а 1279 весь К. був завойований монголами.

Епоха монгол. правління в К. (1279—1368) іменується в історіографії імперією Юань, оскільки саме таке офіц. ім'я мала династична гілка Чингізидів, що володарювала над Монголією, К. і Кореєю.

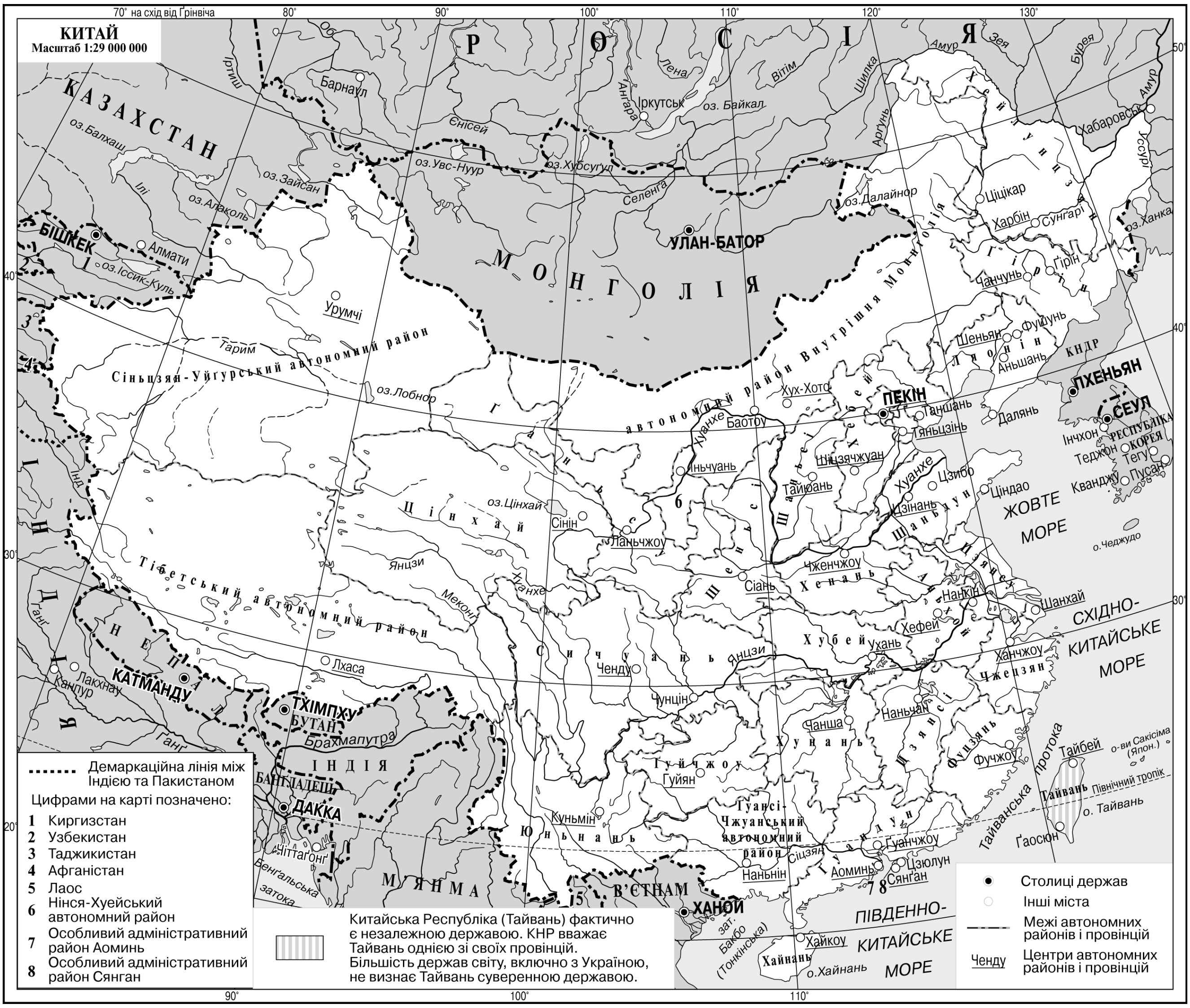
1368 в результаті всенарод. повстання монголи були вигнані з К., і престол знову обійняла китайс. династія. Це була династія Мін (1368—1662). Її засновник Чжу Юаньчжан, будучи вихідцем із селян, висунувся в лідери антимонгол. війни завдяки своїм орг. і полководницьким здібностям. Ставши імператором, Чжу Юаньчжан жорсткими методами поновив держ. управління (за недбалість були страчені 50 тис. чиновників), наділив селян землею з маєтностей, конфіскованих у вигнаних монгол. ханів і їхніх пособників, приділив держ. увагу відбудові та вдосконаленню іригаційної системи. Рисові поля почали не засівати, а засаджувати розсадою, це дало змогу поширити рисові посіви на долину р. Хуанхе. З'явилося тютюнярство, створювалися *мануфактури*. Великим попитом у світі користувалися китайс. фарфор, шовк і чай. Наступні мінські імператори спробували поширити вплив К. на акваторію Індійського океану, для цього вони 1405—33 спорядили і направили туди 7 мор. експедицій під кервом адмірала-євнуха Чжен Хе. Кораблі Чжен Хе відвідали Індокитай, Індонезію, Індію і Бл. Схід, досягли Сх. Африки, але витрати на експедиції були настільки великими, що 1434 від них довелося відмовитися, океанічний флот Мінів за наказом імператора був знищений.

Наприкінці 16 ст. К. досяг максимально можливого рівня розвитку традиційної цивілізаційної структури конфуціанського типу. Всі придатні для рисівничо-іригаційного застосування землі в регіоні були освоєні і включені в госп. цикл, у підвладних Мінам тер. неосвоєними залишалися тільки гори, ліси й пустелі, де традиційні китайс. способи аграрного вир-ва не спрацьовували. Але нас. імперії продовжувало зростати. Це призвело до того, що обсяг ВВП на душу нас. різко зменшився, в результаті — відбулося скорочення податкових надходжень і зменшення бюджетних видатків на армію, науку і освіту. Криза спричинила нову сел. війну під проводом Лі Цзичена. Захопивши 1644 столицю, Лі Цзичен проголосив себе імператором династії Шунь. Намагаючись придушити повстання, мінський генералітет запросив до К. войовничих маньчжурів. Останні допомогли придушити повстання, але не пішли з К., а, захопивши долину р. Хуанхе, приступили до завоювання всієї «Серединної країни». Міни трималися в долині р. Янцзи до 1662, доки не зазнали цілковитої поразки: династія Мін припинила існування. 1683 захопленням о-ва Тайвань маньчжурське завоювання К. завершилося. У Чжунго запанувала маньчжурська династія Цин (1616/1636—1912/1945).

Постсередньовічний Китай. Перед Цинами постали ті ж проблеми, що і перед пізніми Мінами: демографічне перенаселення, нестача земель і коштів, прогресуюча інтелектуально-технологічна відсталість від Заходу. Протягом 18 ст. Цини намагалися перебороти ситуацію шляхом зовн. завоювань. Вони більш ніж удвічі збільшили терени своєї імперії, включили до її складу, окрім Маньчжурії і К., Монголію, Сіньцзян-Уйгурію, Тибет, обширні території на пд. і пд. зх. регіону. Але війни лише виснажили казну, оскільки завойовані землі з природно-кліматичної точки зору виявилися непридатними для китайс. типу землеробства. Посилився експансіоністський тиск на імперію з боку бурж. держав Заходу, це змусило Цинів 1757 закрити країну для іноземців. Щоб прорватися на китайс. ринок, Велика Британія почала активно сприяти контрабандній торгівлі опіумом, він масово вирощувався в британ. володіннях в Індії, після чого різними шляхами доставлявся до К. Опіумна агресія негативно вплинула на фінанси й зовнішньоторг. сальдо імперії, спричинила корупційний розклад цинської бюрократії і фізичне виродження китайс. нації. У боротьбі з опіумною експансією Цини вдалися до силових акцій, однак після програшу двох «опіумних війн» (1840—42 і 1856—60) з Англією і Францією змушені були відкрити свій ринок для необмеженої експансії зх. пром. товарів. Вкрай руйнівним для імперії стало повстання тайпінів 1851—64, воно відбувалося під псевдохристиян. і сел.-егалітарними гаслами й мало одночасно антицинський, антиконфуціанський, тоталітарно-деспотичний, мілітарно-теократичний і китайс.-націоналістичний характер. Намагаючись знайти вихід із кризового становища, Цини ініціювали проведення в країні політики «самопосилення»: планувалося модернізувати китайс. економіку і армію шляхом запозичення зх. технологічних новинок при збереженні глибинних духовних основ конфуціанського сусп-ва. З метою притишення маньчжуро-китайс. міжетнічних суперечок було введено практику ширшого залучення до служби в держ. і військ. органах імперії етнічних ханьців. Проте половинчастість реформ «самопосилення» зробила їх неефективними: бізнес залишився цілковито залежним від влади, процес формування *буржуазії* відбувався повільно, їй так і не було надано належних політ. прав, простолюдинів залишили підданими, а не громадянами. В імперії майже не додалося політ., ідеологічних та екон. свобод, не виникли виборні органи влади, не з'явилася правова захищеність особи перед сваволею всесильних чиновників, зате відбувся процес руйнівної децентралізації війська та управлінських ін-тів. «Самопосилення» виявилося ілюзорним, це довели розгромні поразки Цинів у Франко-цинській війні 1884—85 (французи витіснили Цинів з Індокитаю) і Япон.-цинській війні 1894—95 (Японія відібрала в К. о-в Тайвань і о-ви Пенхуледао та витіснила Цинів з Кореї).

Воєнні поразки продемонстрували цілковите безсилля Цинської імперії, цим одразу скористалися тогочасні капіта-

ліст. агресори, уже наприкінці 19 ст. вони почали ділити К. на зони впливу, намагаючись насадити в країні колоніальні порядки. Щоправда, встановити в К. класичний колоніальний режим не вдалося: занадто великими були розміри його тер. та чисельність нас., а жодна з конкуруючих капіталіст. імперій не змогла отримати в боротьбі за К. істотних переваг над суперниками. Протистояння «великих держав» привело до фактичного поділу цинських володінь на «сфери впливу». Причому цей поділ формально підвладних Цинам земель відбувався без участі цинського імператорського уряду: європ., амер. й япон. колонізатори самі домовлялися про це між собою. Наприкінці 19 ст. імперія Цин як єдина д-ва фактично перестала існувати, збереглися лише церемоніальні атрибути владного суверенітету. Велика Британія на додаток до колонізованого Гонконгу включила у сферу свого впливу долину р. Янцзи і порт Вейхайвей, Франція залишила за собою пд. й пд.-сх. провінції К., Німеччина дістала від Цинів «згоду» на утвердження нім. концесій в Ханькоу і Тяньцзіні та окупувала Шаньдунський п-ів, де отримала монопольні права на розробку родовищ і буд-во залізниці, вона також «взяла в оренду» на 99 років порт Циндао для розбудови там нім. військ.-мор. бази. *Російська імперія* отримала аналогічні права на Ляодунському п-ові (з портами Дальній (нині м. Далянь) і Порт-Артур (нині м. Люйшунь) і здобула права на спорудження через Маньчжурію знаменитої КВЖД («Китайско-Восточной железной дороги» — Китайс. Чанчуньської залізниці). Японія витребувала в Цинів обіцянку «не здавати в оренду жодній іноземній державі» провінцію Фуцзянь — материкову зону навпроти захопленого японцями о-ва Тайвань (Формоза), яка ставала япон. зоною впливу. У липні 1898 цинський уряд змушений був під тиском «великих держав» відкрити для вільного іноз. судноплавства всі ріки та внутр. водоймища імперії, передати в іноз. *концесії* права на розробку майже всіх розвіданих у К. родовищ корисних копалин та на буд-во залізниць заг. довжиною в 7500 *миль*. На-

прикінці 19 ст. К. перестав бути суверенною цілісною д-вою. Він перетворився на органічну складову світ. колоніальної системи і являв собою конгломерат залежних від іноземців напівколоніальних територій.

Китайська Республіка. Криза держ. територіальної цілісності, нац. приниження китайс. етносу з боку імперіалістичних д-в і маньчжурської за походженням династії Цин спричинили нац.-визвол. бурж.-демократ. революцію в К., яка увійшла в історію під назвою Сіньхайської (її початок припав на 1911, а цей рік іменувався за традиційним китайс. календарем роком «білої свині під знаком металу» — по-китайс. сіньхай). 12 лют. 1912 в К. була ліквідована монархія, її заступила Китайс. Республіка (КР). Першим президентом КР став лідер антицинського демократ. руху Сунь Ятсен (1866—1925). Однак невдовзі владу в К. захопили мілітаристські кліки, структуровані в кілька пн. і пд. угруповань. Намагаючись зберегти революц. завоювання і дати відсіч найконсервативнішим колам мілітаристських клік, нац.-демократ. сили утворили Нац. партію Гоміньдан, яка виступала за збереження респ. ладу та його демократизацію шляхом зміцнення органів місц. самоврядування. За відсутності власних ЗС партія Гоміньдан вступила в союз з лідерами пд. мілітаристських клік, утворивши з ними 1917 спільний уряд на чолі з Сунь Ятсеном.

У лип. 1921 у Шанхаї відбувся 1-й установчий з'їзд Комуніст. партії Китаю (КПК), що була створена в обстановці революц. піднесення в країні й у світі. В інтересах спільної боротьби проти пн. мілітаристів 1924 КПК, зберігаючи політико-орг. самостійність, увійшла в партію Гоміньдан, делегувавши своїх лідерів у керівні органи Гоміньдану та в уряд Сунь Ятсена, що дало змогу останньому отримати підтримку фінансами, зброєю та військ. й політ. радниками від *СРСР.* За цієї підтримки була створена Нац.-революційна армія Китаю (НРАК), її головнокомандуючим був призначений лідер «лівого крила» Гоміньдану Чан Кайши (1887—1975). Після смерті Сунь Ятсена 1925 Чан Кайши став лідером усього Гоміньдану, 1926—27 він командував НРАК під час її Пн. походу: тоді були розгромлені осн. армії пн. мілітаристів. У квіт. 1927 Чан Кайши очолив гоміньданівський Нац. уряд, що претендував на статус єдиного легітимного загальнокитайс. центру влади. Проте гоміньданівська претензія на владну монополію викликала спротив з боку КПК, яка сформувала власні ЗС (Червону армію Китаю) та почала утворювати в різних регіонах К. «звільнені райони» («звільнені» від гоміньданівців), де під кервом КПК встановлювалася влада рад.-комуніст. типу. 7 листоп. 1931 у Жуйцзіні (центрі найкрупнішого звільненого району на пд. К.) було проголошено утворення Китайс. Рад. Республіки (КРР), уряд якої очолив гол. політ. комісар Червоної армії Китаю Мао Цзедун (1893—1976). Гоміньданівські війська, маючи чисельну і воєнно-тех. перевагу, спробували силою знищити КРР. Це змусило комуністів передислокувати КРР із Пд. в Пн-Зх. К., що було здійснено під час Великого походу 1934—36. 1935 для керування КПК в умовах «воєнного часу» був створений новий надзвичайний орган парт. управління — Революц. військ. рада. Її очолив Мао Цзедун.

Громадян. війною в К. скористалася Японія, вона розгорнула 1931 воєнну агресію проти К. і, захопивши Маньчжурію, проголосила створення там залежної від Токіо маріонеткової Маньчжурської д-ви Маньчжоу-Го, на її чолі був поставлений у статусі номінального «імператора» останній представник цинської династії Генрі Пу І (позбавлений престолу під час Сіньхайської революції 1911).

З початком *Другої світової війни* антияпон. війна китайс. народу зробила К. членом *антигітлерівської коаліції.* 2 верес. 1945 Японія капітулювала. А в К. знову поновилася громадян. війна між КПК (яку з початком *«холодної війни»* підтримав СРСР) і Гоміньданом (його підтримали США). Воєнна фаза конфлікту скінчилася в листоп. 1949 перемогою комуністів, які здобули контроль над усім континентальним К. У межах цих територій 1 жовт. 1949 було проголошено утворення Китайс. Нар. Республіки (КНР), її уряд очолив Мао Цзедун. Залишки гоміньданівських органів влади на чолі з Чан Кайши, а також рештки гоміньданівської армії разом з цивільними прихильниками гоміньданівської держ.-політ. ідеї були за допомогою ВМС США евакуйовані на о-в Тайвань, тут керована Чан Кайши острівна д-ва продовжила існування як окрема від КНР самостійна політ. тер. під офіц. назвою Китайс. Республіка.

Китайська Народна Республіка. З часу проголошення КНР 1949 і до 1956 в К. за допомогою СРСР було проведено націоналізацію пром-сті і колективізацію с. госп-ва, створено базові галузі пром-сті, розгорнуто масоване соціаліст. буд-во. 1956 на 8-му з'їзді КПК було проголошено новий курс, який, після перемоги серед партійців ідей Мао Цзедуна, 1958 переріс у курс «3-х червоних знамен»: ген. лінії, «великого стрибка» і нар. комуни (проводилася до 1966). Результатом подальшої боротьби двох ліній в кер-ві КПК щодо розвитку країни стала політика «культурної революції» (1966—76), її осн. постулатами були: посилення класової боротьби в ході буд-ва соціалізму і «особливий шлях» К. в державотворенні. Перший із цих постулатів реалізовувався шляхом організації публічних судів над нечесними політиками, хунвейбінів («червона сторожа» — загони учнів і студентів, які використовувалися для розправ над політ. та громад. діячами) тощо, а другий зводився до заперечення товарно-грошових відносин, недерж. форм власності, згортання зовнішньоекон. зв'язків. Згодом ця політика була засуджена. 3-й пленум ЦК КПК

Пекін. Пам'ятник перед Мавзолеєм Мао Цзедуна.

Д.Л. Хорват.

11-го скликання (груд. 1978) проголосив курс на соціаліст. ринкову економіку, на поєднання планово-екон. та ринкової систем, на широке залучення іноз. інвестицій, на збільшення госп. самостійності підпр-в, введення сімейного підряду на селі, скорочення частки держ. сектору в економіці, на утворення вільних екон. зон, подолання бідності, розвиток науки і техніки.

Наприкінці 1980-х — поч. 1990-х рр. К. вдалося повністю розв'язати проблему забезпечення нас. продуктами харчування, розвинути високі темпи зростання ВВП і пром. вир-ва, підняти рівень життя людей. Реформи, розпочаті Ден Сяопіном, були продовжені і його наступниками — Цзян Цземінем (з 1993) і Ху Цзіньтао (з 2002).

У жовтні 2005 пленум ЦК КПК затвердив черговий, 11-й 5-річний план, стратегічною метою якого проголошено «побудову в Китаї гармонійного суспільства».

Дж.: *Леонтиев А.Л.* Кратчайшее описание городам, доходам и протчему Китайского государства, а притом и всем государствам, королевствам и княжествам, кои Китайцам сведомы. Выбранное из Китайской государственной географии, коя напечатана в Пекине на китайском языке при нынешнем хане Кянь Луне. СПб., 1778; *Бичурин Н.Я. (Иакинф).* Китай, его жители, нравы, обычаи, просвещение. СПб., 1840; *Спафарий Н.Г.* Описания первыя части вселенныя, именуемой Азии, в ней же состоит Китайское государство с прочими его городы и провинции. Казань, 1910; *Бичурин Н.Я. (Иакинф).* Китай в гражданском и нравственном состоянии. Пекин, 1912; Книга Марко Поло. М., 1955; 司馬光. 資治通鑒. 北京, 1957 ; 二十四史. 上海, 1958; Тайпинское восстание 1850—1864. Сборник документов. М., 1960; Хрестоматия по истории Китая в средние века (XV—XVII вв.). М., 1960 *Виноградский Н.* Китай. Географическое, этнографическое и статистическое описание Китайской империи. М., 1968; Синьхайская революция. 1911—1913: Сборник документов и материалов. М., 1968; *Сыма Цянь.* Исторические записки (Ши цзи), т. 1—7. М., 1972—96.

Літ.: *Cordier H.* Histoire generale de la Chine, vol. 1—4. Paris, 1920—22; *Фань Вэньлань.* Новая история Китая, т. 1. М., 1955; *Його ж.* Древняя история Китая. М., 1958; Очерки истории Китая с древности до «опиумных» войн. М., 1959; *Переломов Л.С.* Империя Цинь — первое централизованное государство в Китае. М., 1962; Новая история Китая. М., 1972; История Китая с древнейших времен до наших дней. М., 1974; *Конрад Н.И.* Избранные труды. История. М., 1974; *Кучера С.* Китайская археология. М., 1977; *Чебоксаров Н.Н.* Древние китайцы: проблемы этногенеза. М., 1978; *Крюков М.В. и др.* Китайский этнос на пороге средних веков. М., 1979; Новейшая история Китая: 1917—1927. М., 1983; Древние китайцы в эпоху централизованных империй. М., 1983; *Кузнецов В.С.* Гоминьдановский режим в Китае (1928—1937), ч. 1—2. М., 1984; Китайский этнос в средние века (VII—XIII вв.). М., 1984; Новейшая история Китая: 1928—1949. М., 1984; *Сапожников Б.Г.* Китай в огне войны (1931—1950). М., 1984; The Cambridge History of China. London—New York, 1986; *Крюков М.В. и др.* Этническая история китайцев на рубеже средневековья и нового времени. М., 1987; Китай в период войны против японской агрессии (1937—1945). М., 1988; Энциклопедия нового Китая. М., 1989; История китайской философии. М., 1989; *Кузнецов В.С. Кульпин Э.С.* Человек и природа в Китае. М., 1990; *Нефедов С.А.* История Поднебесной. Роман истории. Екатеринбург, 1992; *Васильев Л.С.* Древний Китай, т. 1—3. М., 1995; *Тихвинский С.Л.* Путь Китая к объединению и независимости. 1898—1949: По материалам биографии Чжоу Еньлая. М., 1996; *Кучера С.* Древнейшая и древняя история Китая. Древнекаменный век. М., 1996; *Алимов И.А. и др.* Срединное государство. Введение в традиционную культуру Китая. М., 1998; *Фицджеральд С.П.* Китай: Краткая история культуры. СПб., 1998; *Белов Е.А.* Краткая история Синьхайской революции. 1911—1913. Учебное пособие. М., 2001; *Кіктенко В.О.* Нарис історії українського китаєзнавства. XVIII — перша половина XX ст.: дослідження, матеріали, документи. К., 2002; *Кравцова М.Е.* История культуры Китая. СПб., 2003; История Китая. М., 2004; *Шорт Ф.* Мао Цзедун. М., 2005; *Фенби Дж.* Генералиссимус Чан Кайши и Китай, который он потерял. М., 2006.

В.А. Рубель.

Українці в Китаї. Українці почали відвідувати К. у 1-й чв. 17 ст. у складі рос. посольств, реліг. і торг. місій тощо. Після укладення між Рос. д-вою і К. Нерчинського договору (1689) в Пекіні було відкрито постійну духовну правосл. місію, що мала задовольняти духовні потреби «російської сотні» (так у договорі іменувалися піддані рос. царя, полонені маньчжурами під час нападу 1685 на рос. укріплення Абазин; нині це тер. біля м. Благовєщенськ Амурської обл., РФ). Серед персоналу цієї місії, у т. ч. її головами були й українці. Зокрема, першим головою місії (з 1716) був архімандрит Іларіон (Лежайський, родом з *Чернігова*), другим (з 1729) — архімандрит Антоній (Платковський), третім (з 1735) — архімандрит І.Трусов, четвертим (з 1743) — архімандрит Гервасій (Ленцовський, випускник Київської акад.), сьомим (з 1768) — архімандрит Микола (Цвіт), восьмим (з 1794) — архімандрит Софроній (Грибовський; багато дослідників вважають його першим рос. істориком К.), одинадцятим — архімандрит В.Морачевич.

Вагомий внесок у вивчення К. зробили укр. історик та археограф М.*Бантиш-Каменський* (укладач зб. документів «Дипломатическое собрание дел между Российским и Китайским государствами с 1619 по 1792 год», 1882), укр. синолог і мандрівник Юрій Тимківський (автор «Путешествия в Китай через Монголию 1820 и 1821 гг.», 1824). Тривалий час імператорським послом у Пекіні був талановитий дипломат Іван Коростовець, родом з Чернігівщини. Від 1819 по 1832 у Пекіні працював укр. лікар, випускник Петерб. медико-хірургічної академії Войцехівський, який особливо відзначився у боротьбі з епідеміями холери. Ще за його життя китайці поставили йому в Пекіні пам'ятник (1829).

Наприкінці 19 ст. досить великі групи українців у пошуках роботи почали виїжджати до Маньчжурії. Там Росія за домовленістю з китайс. урядом будувала Китайс. Чанчуньську залізницю (нині Харбінська залізниця). Значна група українців прибула в Маньчжурію з Туркестану разом з ген. Д.Хорватом, там вони під його кер-вом брали участь у буд-ві Закаспійської залізниці. Після закінчення буд-ва багато українців залишилися працювати на Китайс. Чанчуньській залізниці як службовці.

Наприкінці 19 ст. Рос. правосл. церква мала в Маньчжурії, вздовж залізниці, кілька парафій. Усі вони підпорядковувалися єпископу Приморському, офіц. резиденція якого знаходилася в м-ку Седанка поблизу м. Владивосток (нині місто в РФ). Серед священиків Маньчжурії та сусіднього Примор'я були й українці.

Активізація українців Маньчжурії у напрямі створення своєї власної нац. церкви відбулася під впливом відродження нац. церк. життя в Україні. У Харбіні цей рух очолив С.*Кукуруза*. Результатом стало заснування 1921 Укр. Свято-Покровського братства в Харбіні на чолі з о. Леонтієм Пекарським, відомим ще й тим, що влітку 1917 він відправив першу панахиду «...у пам'ять Полтавської битви, по гетьману Іванові Мазепі в кафедральному соборі». Перша Служба Божа укр. мовою правилася на Благовіщення 1924. Після цього служби укр. мовою правилися, як правило, раз на місяць, в ін. дні — старослов'ян. мовою. Першим священиком і настоятелем укр. церкви став протоієрей Прокіп Гордзієвський, який ще за дореволюційних часів брав участь у роботі таємних укр. гуртків у Примор'ї. Пізніше о. Прокіп був активним діячем у Хабаровську (нині місто РФ), де входив до складу редколегії тижневика *«Хвилі України»*.

Існувала в Маньчжурії й греко-катол. місія, яку очолював архімандрит Ф.Абрантович, білорус за походженням. Як і всі ін. катол. орг-ції та установи, що діяли на той час в Азії, місія була під захистом консульства Франції.

Найбільша кількість укр. поселенців у Маньчжурії осіла в Харбіні (це місто було засноване 1898 і невдовзі стало центром усієї Пн. Маньчжурії). За непрямими підрахунками, у 1920—30-х рр. у м. Харбін проживало бл. 15 тис. українців. Всього в Маньчжурії (Харбін, Дайрен (нині Далянь), Мукден (нині Шеньян), Гірін та ін. містах) у ті роки, за різними оцінками, мешкало від 30 до 45 тис. українців.

Поза Маньчжурією укр. громади в К. в 1920—1940-х рр. існували в містах Шанхай, Тяньцзінь, Циндао та Ганьгоу. В Шанхаї проживало бл. 4 тис. українців, майже 250 з них входили до складу Громади (1938; Укр. громада в м. Шанхай постала 1905, вона об'єднувала підприємців і урядовців укр. походження, що працювали в тогочасних рос. установах).

Першою укр. орг-цією на теренах К. став гурток укр. аматорів, він почав діяти в м. Ляоян 1903. Під час *російсько-японської війни 1904—1905* цей гурток перебрався до м. Харбін. Спочатку його керівником був артист П.Українцев, пізніше — К.Слоновська. 7 груд. 1907 на основі гуртка укр. аматорів, що діяв у Харбіні при літ.-муз.-драм. т-ві «Емельде», було засновано Укр. клуб, це була друга офіц. зареєстрована укр. орг-ція на Далекому Сх. (після укр. студентської громади при Сх. ін-ті у Владивостоці). Клуб мав за мету пробуджувати серед українців інтерес до рідного краю, сприяти пізнанню рідної історії, літ., музики, а також матеріально допомагати своїм членам. Крім того, активно діяв хор під кер-вом П.Машина. Заходами клубу 1916 вдалося відкрити першу на Далекому Сх. укр. початкову школу.

Під впливом подій в Україні 16 лип. 1917 у Харбіні була утворена Маньчжурська окружна укр. рада — нац. виборний орган, що мав представляти інтереси укр. нас. Маньчжурії. Раду очолив І.Мозолевський, заступниками голови стали П.Твардовський та С.Кукуруза, писарями — А.Довганюк та М.Юрченко, скарбником — С.Головко. Рада організовувала свою роботу в 4-х секціях: культ.-освіт., агітаційно-політ., військ. та фондовій. Культ.-просвітню працю Рада поєднувала з політ., яка з часом стала переважаючою. У лют. 1918 Раду очолив А.Радіонов. 1921 вона припинила своє існування. На добровільні пожертви було збудовано Укр. нац. дім, в якому розміщувалися школа, б-ка, муз. гуртки, а певний час і укр. парафія.

Із встановленням 1922 на рос. Далекому Сході рад. влади Маньчжурія, куди перебралося багато діячів з України та *Зеленого Клину*, залишалася єдиним центром активного сусп.-культурницького та громад.-політ. життя українців на Далекому Сх. Тому саме сюди перебралися, зокрема, колишні старшини *січових стрільців* І.Паславський та П.Марчишин, голова Забайкальської укр. ради С.Шведин, деякі організатори та учасники далекосх. укр. з'їздів на чолі з О.Ступаком, полковник *Армії Української Народної Республіки* Ю.*Рой*, член *Української Центральної Ради* Й.Сніжний, громад. діяч з Амурщини В.Кушнаренко, засуджені в Читі 1923—24 П.Горовий, П.Яхно, Ф.Смульський та Р.Барилович. З Польщі до Маньчжурії приїхали лікар Д.Барченко й інж. О.Вітковський, з Праги — проф. І.*Шлендик*.

Починаючи з 1923 китайс. власті, з огляду на зближення з *СРСР*, почали вороже ставитися до діяльності укр. орг-цій. В Маньчжурії були закриті майже всі укр. орг-ції, і навіть конфісковане майно Укр. клубу та його дім.

1924, згідно з Мукденським договором, Китайс. Чанчуньська (Харбінська) залізниця перейшла у спільне китайс.-рос. управління, це змусило значну кількість українців задля збереження місця своєї праці на залізниці прийняти рад. громадянство, що призвело до майже цілковитого занепаду укр. орг-цій.

Від 1926 до осені 1931 «Просвіта» (див. *Просвіти*) була єдиною активною суто нац. орг-цією на всьому Далекому Сх.

Після захоплення Японією пн.-сх. К. і утворення там 1932 васальної д-ви Маньчжоу-Го в Харбіні значно посилився вплив япон. кіл. 15 листоп. 1933 укр. громаді було повернуто Укр. дім, вони знову могли організовуватися для повнокровного громад. життя.

Разом з тим між новоприбулими укр. емігрантами та «старою» місц. укр. діаспорою, основу якої становили залізничники, «середньо-заможне міщанство» та домовласники, розгорнулася гостра боротьба з приводу цілей укр. руху в Маньчжурії. Перше покоління емігрантів вже значною мірою зденаціоналізувалося, більша частина його впевнено стояла на ногах, могла купувати землю, займатися спорудженням на ній будинків.

Перші укр. поселенці разом з росіянами були в Маньчжурії (як і на Зеленому Клині) піонерами культ. та екон. розбудови цього краю. Тривалий час усі вони мешкали разом — певною мірою відокремлено від місц. нас. Проте росіяни домінували, і поступово це призвело до того, що багато тамтешніх українців, щоб мати добре місце праці на залізниці або в різних сферах її обслуги, переставали називати себе українцями, вживати рідну мову й

Порцелянова ваза. Доба Сун. З колекції Музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків.

Гуаньінь, буддійське божество милосердя. Доба Мін. Дерево, поліхромний розпис. З колекції Музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків.

взагалі відстоювати свою нац. ідентичність.

До цієї категорії українців належали також комерсанти, які зуміли поставити свої підприємства, витримати конкуренцію з боку китайців та пережити важкі часи частих змін влади. Серед них були й т. зв. пенсіонери Китайс. Чанчуньської залізниці, які мали свої збереження та добре забезпечення. Ті, хто прибув до К. дещо пізніше, а це найбільш чисельна група українців у Маньчжурії, працювали службовцями різних комерційних та пром. підпр-в, закордонних контор, фірм і банків, а також були власниками невеликих крамниць, продавцями у магазинах тощо. Вони були істотно гірше, ніж «старожили», матеріально забезпечені, проте загалом давали собі раду.

Провідну роль у цьому таборі заможних і більш-менш заможних українців відігравала Укр. нац. громада на чолі з В.*Кулябко-Корецьким*.

Політичні емігранти, які покинули Україну та Зелений Клин після остаточної перемоги там рад. влади, були найменш матеріально забезпеченими, проте саме вони були найбільш національно свідомими українцями. Вони не визнавали світоглядних компромісів і не бажали мати нічого спільного з рос. еміграційними установами в Маньчжурії і гуртувалися насамперед навколо Союзу укр. емігрантів, створеного наприкінці 1933, де на перших ролях були діячі з т. зв. чвірки (Д.Барченко, П.Марчишин, І.Світ, П.Яхно).

В центрі боротьби між новоприбулими українцями і старожилами виявився Укр. нац. дім. Керівники Союзу укр. емігрантів вбачали в прибутках від експлуатації дому джерело для нац. пропаганди та культурної діяльності. Представники ж Укр. нац. громади були згідні на те, щоб користуватися домом спільно з рос. орг-ціями.

Як свідчив І.Шлендик, який дописував до «*Тризуба*» під псевдонімом Ткач-Олійник, «першим і найреальнішим наслідком цієї боротьби був відхід членів од обох організацій, що боялися скомпромітувати себе хоч би й побічною відповідальністю за таку «корисну» діяльність провідників...»

У черв. 1935 була створена спільна для всіх українців Укр. нац. колонія, вона тривалий час становила собою єдину легальну укр. орг-цію після заборони 1937 японс. військ. владою всіх ін. укр. т-в.

У різні роки в Маньчжурії виходили: тижневики «Маньчжурський вісник» та «Українське життя», неперіодичний ж. «Вісті Української Національної Колонії в Манджу-Го», ж. та газ. «Далекий Схід», підпільні неперіодичні видання «Сурма» та «Листи з Далекого Сходу», ж. «Засів», місячник «Вимоги життя», часописи «Шанхайська громада» та «Український голос на Далекому Сході» тощо.

Організоване укр. життя в Маньчжурії перестало існувати із вступом 1945 на її територію рад. військ, а в ін. районах К. — на поч. 1949, перед падінням гомінданівської влади. Більшість активних членів укр. громад були заарештовані й засуджені на різні терміни позбавлення волі, а Ю.Рой та І.Шлендик — до розстрілу. Українці, які належали до укр. громад у Тяньцзіні, Циндао і Шанхаї, а також деякі неорганізовані шанхайські українці були евакуйовані трьома групами на Філіппіни для подальшого їх відправлення до Австралії, Аргентини, Канади та США.

За даними сучасного китайс. українознавця проф. Хе Жунчана, нині в Китаї проживає бл. 20 тис. осіб укр. походження, очевидно, цілком асимільованих й інтегрованих в сусп. життя цієї країни.

Літ.: *Паславський І.* Громадське життя українців Маньджуго (1905—1932 рр.). «Маньджурський вістник» (Харбін), 1932, 12 серп.; *Світ І.* Український національний дім. Харбін, 1936; *Тоцький Ф.* Українське життя в Харбіні в минулому (спогади). «Далекий Схід» (Харбін), 1938, № 3; *Світ І.* Українсько-японські взаємини 1903—1945: історичний огляд і спостереження. Нью-Йорк, 1972.; *Малицький О.* Українські й тематично українські періодичні видання в Китаї. «Journal of ukrainian studies» (Edmonton—Alberta, Canada), 1987, ч. 23; *Трощинський В.* Українська етнічність в Китаї. В кн.: Українська діаспора, ч. 8. К.—Чикаго, 1995; *Аурилене Е.* Бюро по делам российских эмигрантов в Маньчжурской империи: возникновение, структура, роль в судьбе российской эмиграции. «Белая армия. Белое дело» (Екатеринбург), 1996, № 1; *Ван Цзиньхуа та ін.* Українці в Китаї. В кн.: Українська діаспора, ч. 10. К.—Чикаго, 1997; *Трощинський В., Шевченко А.* Українці в світі, т. 15. К., 1999; *Попок А.* Українські поселення на Далекому Сході. Історико-соціологічний нарис. К., 2001; *Усов В.* Советская разведка в Китае. 20-е годы XX века. М., 2002; *Телицын В.* Пылающий Китай. Военные конфликты в Китае и советские «добровольцы». М., 2003; *Усов В.* Последний император Китая Пу И (1906—1967). М., 2003; *Попок А.* Українці на Далекому Сході: організації, події, персоналії. К., 2004.

А.А. Попок, В.П. Трощинський.

КИТА́ЙЦІ В УКРА́ЇНІ та новітні китайсько-українські міждержавні відносини. За даними перепису 2001, в Україні проживало 2213 китайців, з них рідною вважали мову своєї національності 1817 осіб (82,1 %), рос. — 307, укр. — 73. Мешкали китайці в Харків. обл. (738 осіб), м. Київ (505), Одес. області (391), Донец. (165), Дніпроп. (103), Запоріз. (57). Ці дані свідчать про те, що наприкінці 20 ст. китайці становили одну з найменш численних і найменш асимільованих нац. меншин, які проживають в Україні.

Взаємини українців і китайців, однак, мають давню історію. Сприяв цьому, головно, *Великий шовковий шлях*, що з’єднував суходолом *Китай* з Центр. Азією, Бл. Сходом і Зх. Європою. Окремі відгалуження цього шляху сягали Криму і Пн. Причорномор’я, а пн. гілка — *Харкова*, *Полтави* та *Києва*. Перші китайці на укр. землях з’явилися в часи панування тут *Золотої Орди*. Вони принесли з собою технології виготовлення бронз. дзеркал і книгодрукування. Завдяки їм тут набули поширення рахівниці. Їхні купці постачали на укр. терени різні тканини, передусім шовк, екзотичну продукцію с. госп-ва, худож. вироби. З ними пов’язана й поява в укр. мові нового слова — «китайка» (шовкова червона хустина). Безперечно, що 4 великі китайс. винаходи — папір, книгодрукування, порох і компас, які справили значний вплив на усю світ. цивілізацію, були добре відомі й українцям. Українці були обізнаними з ученнями китайс. мудреців Лаоцзи і Конфуція. Велику увагу китайс. філософії приділяв, зокрема, Г.*Сковорода*. Проте активно обживати

укр. землю китайці почали лише з кін. 19 ст. Тоді в Києві та *Одесі* з'являються їхні невеликі колонії. На поч 20 ст. в Україні проживало кілька тисяч китайців, переважно робітників, ремісників і торгівців.

Великі групи китайс. робітників прибули в Україну під час *Першої світової війни*. 1916—17 китайці, завербовані в Харбіні, Чунчуні, Тяньцзині, працювали в тилових районах діючих армій *Південно-Західного фронту*. Після евакуації їх осн. контингенту частина з них залишилась в Україні. Під час *громадянської війни в Україні 1917—1921* китайці брали участь у бойових діях у складі частин Червоної армії (див. *Радянська армія*). 1925 у Києві виходила китайс. газ. «Хуагун-дао» («Китайська робоча газета»).

За даними перепису нас., що проводився 1920, на тер. України було зафіксовано 239 китайців, у т. ч. в Києві — 33 особи. За даними Всесоюзного перепису нас. 1926, в УСРР мешкало 878 китайців. Їхня кількість дещо зросла після того, як частина китайс. робітників («кулі»), які були завербовані *СРСР* для освоєння Сибіру, переселилася до *Дніпропетровська*, *Луганська*, *Миколаєва*, Одеси, Києва та ін. укр. міст. Кілька шахтарських районів на Донбасі й до сьогодні носять неофіційні китайс. назви, зокрема «Шанхай» — у *Донецьку*, «Пекін» — у *Горлівці*.

Після проголошення (1 жовт. 1949) Китайс. Нар. Республіки (КНР) і укладання між СРСР та КНР Договору про дружбу і взаємну допомогу до УРСР на навчання приїхали сотні китайс. студентів. У вузах Києва, Харкова, Одеси, Дніпропетровська тоді було підготовлено багато китайс. фахівців для різних галузей пром-сті, с. госп-ва, охорони здоров'я, науки і освіти.

Після охолодження стосунків між СРСР і КНР багато китайців повернулося на батьківщину. 1989 в УРСР проживало 679 китайців.

Після проголошення Україною незалежності КНР визнала її суверенність і (4 січ. 1992) встановила з нею дипломатичні відносини. Того ж року в Києві розпочало свою роботу посольство КНР. 4 груд. 1994, після того, як Україна відмовилася від зброї масового знищення і приєдналася до *Договору про нерозповсюдження ядерної зброї*, Китай спільно з ін. ядерними державами — США, Росією, Великою Британією і Францією — надав Україні гарантії ядерної безпеки (це було безпрецедентним для зовнішньополіт. курсу КНР рішенням, оскільки Пекін зазвичай уникає брати на себе будь-які зобов'язання стосовно ін. країн). 20—23 лип. 2001 в Україні з офіц. візитом перебував Голова КНР Цзян Цземінь; тоді ж (21 лип.) в Києві було підписано Спільну декларацію про дружбу і всебічне співробітництво між Україною і КНР.

Китай є важливим торг. партнером України. З Китаю Україна одержує переважно рослинну продукцію, продукти харчування, тканини, взуття, мех. устаткування, комп'ютерну техніку та ін. товари. Налагоджено співробітництво двох країн у вир-ві бронетанкової техніки (виготовлення танків типу «Аль-Халід», проект «Аль-Зарат» — модернізація танків Т-59, що відповідають китайс. моделі Т-55). У *Черкасах* реалізується спільний проект укр. корпорації «Богдан» та китайс. корпорації «Дон Фенг», що посідає одне з провідних місць в автомобільній галузі своєї країни. Діють спільні Комісія з торг.-економічного співробітництва та Комісія з координації досліджень з освоєння космосу та вир-ва авіац. і косміч. техніки. Багато регіонів України та КНР встановили побратимські зв'язки. Зокрема, 2006 в *Миколаївській області* 22 місц. підпр-ва та приватних бізнесмени співробітничали з партнерами з провінції Шаньдун. Співпрацює з КНР влада м. Київ (це стосується, зокрема, таких сфер, як буд-во шляхопроводів, метробудування, охорона здоров'я, к-ра; діє Програма розвитку взаємовідносин з м. Пекін). Налагоджено творче співробітництво НАН України та АН Китаю в галузі природничих і технічних наук. Китаєзнавство розвивається в *Інституті сходознавства імені А.Кримського НАН України*, *Інституті світової економіки і міжнародних відносин НАН України*, а також у Нац. інституті стратегічних досліджень, в Ін-ті міжнар. відносин *Київського національного університету імені Тараса Шевченка*, у Харків., Львів., Одес., Прикарпатському ун-тах та в ін. наук. закладах.

Від 2002 діє Укр. центр зв'язків з Китаєм.

Відомими поза межами України є імена науковців, які плідно працювали на ниві китаєзнавства — В.Кіктенко, Л.Лещенко, В.Сєднєв, О.Огнєва, А.Гончарук, В.Гамянін, М.Таран та ін.

Багато громадян Китаю навчаються у вузах України. Зокрема, 2005 у Харків. держ. ун-ті мистецтв здобували освіту 60 молодих китайців.

Ще однією з форм присутності китайців на тер. України є їхня нелегальна міграція через Україну на Захід.

У багатьох великих містах України є «китайські» базари, на яких громадяни Китаю реалізують товари китайс. виробників.

В Україні китайс. кінематографістами було створено кілька популярних кінофільмів, зокрема в *Івано-Франківській області* провадилися зйомки кінострічки «Дім літаючих кинджалів» (режисер Чжан Імоу).

У трав. 2004 у Києві проводились перші в історії двосторонніх відносин Дні культури КНР в Україні. На виставці «Шедеври вишивки міста Сучжоу» були представлені твори відомої майстрині Жень Хойсянь. На цій же виставці мисткиня Сюй Діньхуа демонструвала відвідувачам техніку традиційної сучжоуської вишивки. Дні китайс. культури відбулися і в Одесі. У численних мистецьких акціях, що проводяться в Україні, як правило, беруть участь і представники Китаю. Однією з двох володарок Гран-прі 7-го Міжнар. конкурсу юних піаністів Володимира Крайнєва, що відбувся в Харкові 2004, стала 14-літня Янг Тай; 2006 Гран-прі 8-го конкурсу було вручено 13-річній Лі Сінь Ян. Диплома 2-го ступеня з «Академічного співу» Всеукр. дитячого та юнацького фестивалю «Духовні джерела», що відбувся в листоп. 2005 у Києві, був удостоєний співак Чжан Чун (за виконання арії Петра з опери М.В.*Лисенка* «Наталка-Полтавка»). У 5-му Міжнар. дитячому

Сюй Вей. Лотос. Папір, туш. 16 ст. З колекції Музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків.

фестивалі «Змінимо світ на краще!», що відбувся в серп. 2005 в Міжнар. дитячому центрі *«Артек»*, взяли участь артисти Уенайської танцювальної школи.

Певний час в Україні проживали уродженці Китаю, які прославили свої імена у всьому світі. Зокрема, від 1988 в Черкасах у Центрі китайс. медицини працював проф. Кан Кай — представник видатної мед. династії (один з його предків — Цзу Дан Чі — вважається батьком китайс. медицини), у цьому ж центрі працював небіж Кан Кая — Ші Вей. Від 1996 у Харкові жила авторка популярної книги «Фэн-шуй та священні талісмани» Цай Ці Жун.

Літ.: Население Киевской губернии по данным переписи 1920 года. «Статистика Украины», № 6. Серия 1: Демография, т. 1, вып. 1. К., 1922; Население Украины по данным переписи 1920 года (Сводные данные по губерниям и уездам). «Статистика Украины», № 28. Серия 1: Демография, т. 1, вып. 11. К., 1922; *Жунчан Хе, Хун Чжу.* До історії китайсько-українських відносин. В кн.: Політологія. Етнологія. Соціологія: Доповіді та повідомлення III Міжнародного конгресу україністів. Х., 1996; *Чжу Хун.* Китайці. В кн.: Етнічні спільноти України: Довідник. К., 2001; Національні меншини в Україні. К., 2003; *Литвин В.* Україна і Китай в історичних зв'язках. «Голос України», 2004, 20 берез.; *Беженар А.* Кан Кай — професор з Черкас. «Урядовий кур'єр», 2005, 26 лют.

І.І. Винниченко.

КИТА́СТИЙ Григорій Трохимович (17.01.1907—04.04.1984, за ін. даними — 06.04.1984) — бандурист, хоровий диригент, композитор-аматор. Н. у м. *Кобеляки.* Закінчив вокальний від. Полтав. муз. технікуму (1927), Київ. муз.-драм. ін-т ім. М. Лисенка (1935). Співав у Київ. капелі бандуристів. Чл. Об'єднаної держ. капели бандуристів УСРР (1935), концертмейстер, асистент диригента, заст. худож. кер. (1937). Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* восени 1941 створив Капелу бандуристів ім. Т.Шевченка, що виступала в *Києві*, на *Поділлі*, *Волині.* 1942 вона була примусово вивезена до Німеччини, виступала в таборах «остарбайтерів», переміщених осіб; 1949 капела бандуристів переїхала в Детройт (шт. Мічиган, США), гастролювала по містах США, Канади. Від 1964 К. жив у Чикаго. Виховав чимало музикантів, які створили десятки молодіжних ансамблів бандуристів у США, Канаді, Австралії.

Г.Т. Китастий.

Автор п'єс для оркестру бандуристів; творів для чол. ансамблю бандуристів — «Гомін степів», «Львівські фрагменти», «Турбаївське повстання», «Дума про Сагайдачного», для змішаного хору з фортопіано — композиції на вірші Т.*Шевченка* («Гомоніла Україна», «Грай, Кобзарю», «Поема про Запорозьку Січ», «Вітре буйний»), І.*Багряного*, Олександра *Олеся*, Яра *Славутича*, А.*Малишка*, О.*Підсухи*, церк. тв., зокрема Літургія. Лауреат Нац. премії України ім. Т.Шевченка (1992; посмертно).

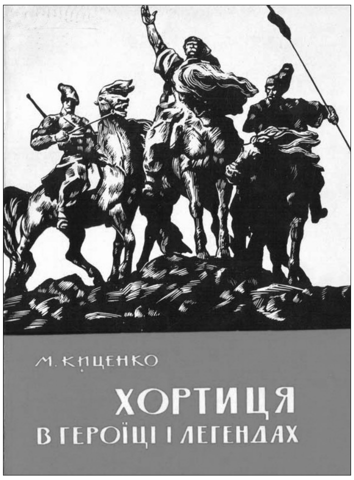
П. у м. Сан-Дієго (шт. Каліфорнія, США).

Тв.: Вставай, народе. К., 1996.

Літ.: *Приходько Г.* Поезія Івана Багряного в музиці композиторів української діаспори. «Народна творчість та етнографія», 1993, № 4; *Чорногуз Я.* Взяв би я бандуру. «Українська культура», 1996, № 12; *Дейчаківський М.* Проповідник кобзарського мистецтва (До 90-річчя від дня народження Г.Т. Китастого). В кн.: Мистецькі обрії'98. Альманах. К., 1999.

А.І. Муха.

КИЦЕ́НКО Микола Петрович (1921—1982) — журналіст, краєзнавець, парт. і рад. працівник. Н. в сел. родині в с. Куркулак Нижній (нині с. Жовтневе Токмацького р-ну Запоріз. обл.). Закінчив Новомоск. пед.технікум. 1939—46 — на службі в Червоній армії (див. *Радянська армія*). Учасник *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945.* Після демобілізації 5 років був на парт. роботі. Закінчив Вищу

Киценко М. «Хортиця в героїці і легендах». Дніпропетровськ, 1967. Обкладинка.

парт. шк. при ЦК КПУ (1954; спеціальність «Журналістика»). До 1957 був гол. ред. Запоріз. обласної редакції радіомовлення, згодом — нач. облуправління к-ри, зав. від. пропаганди та агітації Запоріз. обкому КПУ, від 1963 — секретар Запоріз. сільс. обкому КПУ, а від кін. 1964 — заст. голови Запоріз. облвиконкому.

Вивчав історію Запорожжя, дбав про відродження та збереження нац. історико-культ. спадщини й духовності, історичних пам'яток українства. Очолював Запоріз. обласну організацію охорони пам'яток історії та к-ри (1964—73). Тоді було взято на облік для охорони і затверджено облвиконкомом 1182 пам'ятки історії та к-ри. 1965, під час підготовки до 200-річчя м. *Запоріжжя*, К. разом із нач. обласного управління к-ри С.Кириченком ініціював розгляд у ЦК КПУ та РМ УРСР питання про оголошення о-ва *Хортиця* заповідником і створення на ньому козац. історико-культ. меморіалу, після чого президія ЦК КПУ 31 серп. і РМ УРСР 18 верес. 1965 ухвалили постанову «Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією запорозького козацтва». О-в Хортиця оголошувався Держ. історико-культ. заповідником (див. *Історико-культурні заповідники*). К. цілковито поринув у створення названого меморіалу. Він постійно поглиблює свої знання з історії запороз. козацтва, глибоко вивчає наук. розвід-

ки акад. Д.*Яворницького*, праці ін. істориків-козакознавців, і вже 1967 виходить його кн. «Хортиця в героїці і легендах» про місце й роль о-ва в історії запороз. козацтва. Крім цього, перу К. належать книги «Запоріжжя в бурях революції» (1969) та «Хортиця» (1970).

На поч. 1970-х рр. політ. обстановка в Україні стала вкрай несприятливою для укр. к-ри. Розпочато політ. кампанію боротьби з т. зв. укр. бурж. націоналізмом. 10 трав. 1972 зміщено з посади 1-го секретаря ЦК КПУ П.*Шелеста*, якого також, по суті, звинувачено в націоналізмі. У такій обстановці було марно сподіватися на спорудження козац. меморіалу. Всупереч протестам К., його однодумців, учених АН УРСР, у квіт. 1973 з ініціативи секретаря обкому В.Петрикіна Запоріз. обком КПУ звернувся з листом до ЦК КПУ, в якому запропонував замість Хортицького музею історії запороз. козацтва спорудити музей історії Запоріжжя, в якому відобразити буд-во соціалізму в цьому краї. 25 верес. 1973 політбюро ЦК КПУ скасувало згадану постанову від 31 серп. 1965 і зобов'язало будувати на о-ві Хортиця історико-культ. комплекс як філіал *Запорізького обласного краєзнавчого музею*. К. та його однодумців звинуватили в акцентуванні уваги на нац. питаннях. 20 берез. 1973 постановою бюро Запоріз. обкому КПУ у зв'язку із «серйозними методологічними прорахунками» вилучено з б-к і книжкових крамниць кн. К. «Хортиця в героїці і легендах», а 21 берез. 1973 її автора звільнено з посади заст. голови Запоріз. облвиконкому.

16 квіт. 1992 на Всеукр. конф. «Козацька спадщина в музейній експозиції», що проводилась на о-ві Хортиця, акад. П.*Тронько* вручив диплом лауреата премії ім. Д.Яворницького, лауреатський знак № 1 та грошову нагороду вдові К. У вид-ві «Січ» перевидано його заборонену свого часу кн. «Хортиця в героїці і легендах» (1991). Восени 1995 на приміщенні Хортицького козац. музею була встановлена меморіальна дошка з портретом К. Нове життя здобула й ідея розбудови козац. меморіалу на легендарному о-ві: 6 квіт. 1993 КМ України прийняв постанову «Про Національний заповідник "Хортиця"».

Літ.: *Апанович О.* Син козацького степу. В кн.: *Киценко М.П.* Хортиця в героїці і легендах. Дніпропетровськ, 1991; Збережемо тую славу: громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50-х — 80-х рр. XX ст.: Збірник документів та матеріалів. К., 1997; *Ігнатуша О.М., Тедеєв О.С.* Архівний фонд краєзнавця М.П. Киценка як джерело знань про творчу діяльність дослідника запорозького козацтва. В кн.: Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Запоріжжя, 2—4 жовтня 1997 р.). Секції I, II. Запоріжжя, 1997.

С.М. Кириченко.

КИЯНИ́ЦЯ Петро Антонович (08.12(25.11).1899 — після 1953 відомостей нема) — журналіст, історик, парт. функціонер. Н. в с. Янівка (нині с. Іванівка Богуславського р-ну Київ. обл.). 1919 — чл. *Української соціал-демократичної робітничої партії* (*незалежних*), 1920—25 — *Української комуністичної партії* (*боротьбистів*), 1925—35 — КП(б)У. Навч. у Київ. вчительському ін-ті (1917—20), Київ. ін-ті нар. госп-ва (1921—22) та Київ. ін-ті нар. освіти (1922—26). 1924—26 — канд. в аспіранти, 1926—27 — аспірант *Науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН*, 1927—29 — аспірант *Київської науково-дослідної кафедри марксизму-ленінізму при ВУАН*. Одночасно займав керівні посади в міськ. та губернських парт. органах. Від 1931 працював у *Харкові*, редагував газ. «За культурну революцію» (1931—33). 1933—35 працював у м. *Первомайськ* зав. районного від. нар. освіти.

1923—24 кілька разів був заарештований за членство в УКП (боротьбистів). Арештований 1935 і засуджений до 7-ми років виправно-трудових таборів. Удруге засуджений 1950, звільнений 1953. Подальша доля невідома. 1990 реабілітований у справі 1935.

Досліджував історію революц. рухів в Україні. Автор статей у періодичній пресі, зокрема ст. «Національно-буржуазна легенда про декабристів» («Україна», 1932, № 1—2), та рецензій.

Літ.: *Юркова О.* Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924—1930 рр.). К., 1999.

О.В. Юркова.

КІВШ — міра об'єму сипких речовин. В основу метрологічного поняття покладена місткість посуду для черпання. Поширена в Україні в 15—18 ст. У *Лівобережній Україні* в 18 ст. зі збіжжя, що продавалося на *торгах* та *ярмарках*, стягався натуральний торг. податок — поковшове. Міра не мала сталої величини. За місткістю К. дорівнював, як правило, невеликим місц. мірам — *квартам* та *гарнцям*, за винятком лубенського К., який становив частину місц. міри — путівки.

Літ.: *Винник В.О.* Назви одиниць виміру і ваги в українській мові. К., 1966; *Сидоренко О.Ф.* Історична метрологія Лівобережної України. К., 1975.

Н.О. Герасименко.

О.Д.Ківшенко.

КІВШЕ́НКО Олексій Данилович (23(11).03.1851—02.10.1895) — художник-баталіст, майстер побутового жанру. Акад. петерб. Академії мист-в (1884). Н. у Веньовському пов. Тульської губ. в родині кріпака графа Шереметьєва. Живопису навч. у Рисувальній шк. Т-ва заохочення художеств у *Санкт-Петербурзі*, в Артілі художника під кер-вом І.*Крамського*, петерб. Акад. мист-в (1867—77). Одночасно служив писарем в Адміралтействі, давав приватні уроки, співпрацював у журналах. Під час навчання створив кілька картин з нар. побуту, зокрема з життя укр. народу, ідея яких з'явилася після поїздки наприкінці 1870-х рр. в Україну, звідки походив рідКівшенків («Злодій», «Єврейське весілля», «Хлопчик зі змієм», «Погорільці», «Діти, які

Ківшенко О. «Діти, які несуть обід у поле женцям», або «Жнива». 1878.

несуть обід у поле женцям», «Сплав лісу по ріці»). Жанрова картина «Переправа на поромі» (1877) була відзначена Т-вом заохочення художеств. Епохальною для творчості К. стала робота «Військова рада у Філях» (1880), над якою художник працював кілька років. Одночасно написав ще 8 полотен і 30 акварелей на істор. теми. Серед них: акварель «Переяславська рада» — перше мистецьке зображення цієї події, акварель «Володимир Мономах» (обидві — 1880) та ін. На поч. 1880-х рр. удосконалював свою майстерність за кордоном, де написав кілька полотен на істор. сюжети (залишилися незакінченими), пейзажні й жанрові картини («Околиці Мюнхена», «У католицькій церкві», «В морі», «Повернення рибалки» та ін.). Після повернення на батьківщину намалював такі картини, як: «З'їзд на ярмарок в Малоросії», «Рибалки», «Майська ніч», «Ганна» (усі — 1882), «Вечір в українському селі», «Тарас Бульба з синами» (обидві — 1883) та ін. Від 1883 на замовлення царського уряду працював над серією полотен, присвячених *російсько-турецькій війні 1877—1878*, які стали видатним досягненням у батальному живописі. Від 1893 керував майстернею батального живопису в Акад. мист-в, був головою Петерб. т-ва художників (1892—94).

П. у м. Гейдельберг (Німеччина), похований у С.-Петербурзі.

Літ.: Русское искусство: Очерки о жизни и творчестве художников, т. 2. М., 1971; *Белічко Ю.В.* Маловідомі сторінки творчості Олексія Ківшенка. В кн.: Українське мистецтво у міжнародних зв'язках. К., 1983; Русские художники XVIII—XX веков. Днепропетровск, 1996.

Т.І. Лазанська.

«КИ́ЕВ» — щоденна радикально права громад.-політ. і літ. газета, виходила в *Києві* з січ. 1914 до кін. 1916. Заснована за прямої підтримки ген.-губернатора Ф.Трепова на противагу газ. *«Киевлянин»*, яка виступила із засудженням процесу над М.Бейлісом (див. *Бейліса справа*). Отримувала другу за розміром у *Російській імперії* (після «Земщины») субсидію з секретного фонду мін-ва внутр. справ — 50—60 тис. *рублів* щорічно. Займала послідовну антиукр. та жорстку антисемітську позиції (закликала до рішучої боротьби з *«мазепинством»* і виступала проти будь-якого послаблення антиєврейс. законодавства). Була політично близькою до Київ. від. «Всероссийского национального союза» і рішуче непримиренною до Прогресивного блоку в Держ. думі та «Киевского клуба русских националистов» (див. *Киевский клуб прогрессивных русских националистов*), який поділяв політ. платформу цього думського блоку. Ред. — П.Биковський, видавець — «Общество распространения русского печатного слова». Найактивнішу участь у діяльності газети брали М.Єремченко («Полтавец»), священик М.Митроцький, протоієрей Г.Прозоров, Д.Скринченко, А.Стороженко, професори П.Армашевський, П.Ардашов, О.Шимановський та ін.

Літ.: *Тоболин И.И.* Рептильный фонд 1914—1916 гг. «Красный архив», 1925, т. 3, № 10; *Чикаленко Є.* Щоденник (1907—1917). Львів, 1931; *Царинный А.* [*А.В. Стороженко*]. Украинское движение. В кн.: Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. М., 1998.

В.Б. Любченко.

«КИЕВЛЯ́НИН» — найстаріша громад.-політ. та літ. газета Пд.-Зх. краю консервативного напряму. Заснована 1864 (1-й номер вийшов 1 лип.) з ініціативи проф. Київ. ун-ту В.Я.*Шульгіна* за підтримки місц. адміністрації (тривалий час отримувала субсидію — 6 тис. *рублів* на рік). Незважаючи на фінансову залежність від влади, мала власну політичну лінію. Своєю метою проголосила доведення «исконно русского» характеру *Правобережної України*. Від 1870-х рр. вела боротьбу з «українофільством» та *«мазепинством»*. У період *революції 1905—1907* була єдиною газ. в *Російській імперії*, яка не припиняла свого виходу. Від 1908 була інформаційним органом «*Киевского клуба русских националистов*». У верес. 1913 виступила із засудженням судового процесу над М.Бейлісом (див. *Бейліса справа*), що призвело (уперше за всі роки її виходу у світ) до конфіскації номера. 10 берез. (25 лют.) 1918 надрукувала повідомлення про своє закриття на

«Кіевлянинъ». 1901, 20 березня. Перша сторінка. Фрагмент.

знак протесту проти введення до *Києва* нім. військ (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*). Поновила вихід 3 верес. 1919, проте ненадовго — останній номер побачив світ 16 груд. Газету редагували: В.Я.Шульгін (1864—78), Д.*Піхно* (1878—85, 1887—1907), В.Піхно (1885—87), К.Смаковський (1907—13), В.В.Шульгін (1913—14), від 1914 до 1917 поперемінно К.Смаковський та В.В.Шульгін, 1918 та 1919 — В.В.Шульгін. Її видавцями були: В.Я.Шульгін (1864—78), М.К.Шульгіна (у заміжжі — Піхно; 1873—83); від 1883 до 1913 — спадкоємці М.К.Піхно, від 1913 — В.В.Шульгін та П.Могилевська. У різні роки мала тираж від 10 до 12 тис. примірників.

Літ.: «Киевлянин» под редакцией Виталия Яковлевича Шульгина. 1864—1878: Указатель. К., 1880; *Лисовский Н.М.* Библиография русской периодической печати: 1703—1900 гг. (Материалы для истории русской журналистики). Петроград, 1915.

В.Б. Любченко.

«КИ́ЕВСКАЯ МЫСЛЬ» — щоденна громад.-політ. і літ. газета бурж.-демократ. спрямування, видавалася в *Києві* з груд. 1906 до груд. 1918. Заснована під час *революції 1905—1907.* Друкувала матеріали представників *Конституційно-демократичної партії,* партій *меншовиків* і *більшовиків*, а також письменників-демократів. Тут публікувався, зокрема, В.*Короленко.* Певний час кореспон-

«Кіевская мысль». 1910, 9 листопада. Перша сторінка. Фрагмент.

дентом газети працював К.*Паустовський*. У різний час у газеті вміщували свої статті А.*Луначарський* і діячі укр. нац. руху — В.П.*Науменко* та М.*Василенко*. Газета поширювалася на території *Правобережної України*. Під час *Першої світової війни* стояла на охоронних позиціях. Вітала *Лютневу революцію 1917*, негативно поставилася до *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917*, не сприйняла й багатьох ідей укр. революції (див. *Українська революція 1917—1921*), зокрема, в передових статтях оцінювала як сепаратистські дії *Української Центральної Ради*, критично відгукувалася про укр. партії і нац. рух.

Літ.: *Летенков Э.В.* Легальная печать в России периода империализма (1895 — окт. 1917). Библиографический указатель. Л., 1982; Киев: Энциклопедический справочник. К., 1982.

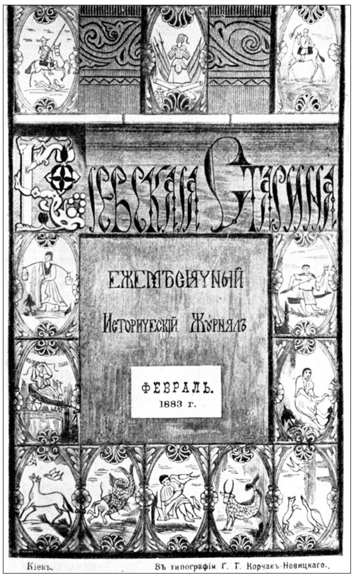
Т.І. Лазанська.

«КИ́ЕВСКАЯ РУСЬ» — щотижнева політ. газета, видавалася в *Києві* в листоп.—груд. 1919 (під час його окупації *Добровольчою армією*). Усього вийшло 5 номерів: № 1 — 17(4) листоп., № 5 — 8 груд. (25 листоп. за ст. ст.). Заснована за підтримки кер. Київ. від-ня відділу пропаганди (ОСВАГу — скорочення від рос. назви «Осведомительное агентство») А.Савенка. Її ред.-видавцем був О.Москвич, співробітниками — А.Савенко, С.Грушевський, Р.Кутепов, В.Лазаревський. Відстоювала принцип нац.-культ. та держ. єдності рос. народу, виступала за децентралізацію управління в єдиній Росії з наданням «Малоросії» прав обласної автономії. Пропагувала широке вивчення та плекання «малоросами» місц. самобутності як засіб у боротьбі з українським нац. рухом.

Літ.: *В.* Киевская Русь. «Киевлянин», 1919, 5 (18) ноября.

В.Б. Любченко.

«КИ́ЕВСКАЯ СТАРИНА́» — перший в Україні багатопрофільний істор. журнал. Виходив у *Києві* з 1882 до 1906, 1907 друкувався укр. мовою під назвою «Україна». Спроби реанімувати «К.с.» в УРСР у 1970-х рр. зазнали невдачі (1972 вдалося видрукувати лише 2 номери).

«Кіевская старина». 1883, лютий. Обкладинка.

Заснований з ініціативи київ. громади (див. *Громади*) для оперативного висвітлення здобутків *історичної науки*, визначення напрямів дослідницьких пошуків, поширення істор. знань. За тематичним і хронологічним діапазонами охоплення істор. проблематики не мав і не має аналогів у фаховій періодиці. Видавався на кошти від пожертвувань громадівців та меценатів, а також за рахунок передплати.

Першим редактором-видавцем був Ф.Лебединцев (1982—87), потім часопис редагували О.*Лашкевич* (1887—89), Є.Кивлицький (1890—98), В.*Науменко* (1896—97). Помітний вплив на його роботу справляли В.*Антонович*, П.*Житецький*, О.*Лазаревський*, І.Петров, О.*Левицький* та ін.

Всього вийшло 96 томів.

У часописі широко представлена екон., політ. та соціальна проблематика, історія визвол. боротьби укр. народу. Значна питома вага в публікаціях належала давній укр. історії. За регіональною ознакою найбільш багатоаспектно представлена історія *Лівобережної України* за доби *середньовіччя* і Нового часу. Водночас значна увага приділялася вивченню істор. минулого *Слобідської України, Правобережної України*, *Галичини*. Широко висвітлювалась історія укр. козацтва, нац.-визвол. та державотворчих змагань укр. народу, питання укр.-рос. й укр.-польс. відносин тощо. Часопис зробив вагомий внесок у розширення історико-краєзнавчих, топографічних, демографічних досліджень в Україні. Чимало уваги приділялося повсякденню, побуту українців. У церк.-істор. проблематиці, поряд із фрагментами з історії окремих храмів чи монастирів та описами церк. пам'яток, превалювали дослідження конфесійних відносин, церк.-громад. життя в укр. землях і пов'язаних з ними культ.-реліг. рухів. Регулярно вміщувалися розвідки з історії освіти й к-ри. Поєднуючи у своїй діяльності видавничу, дослідницьку та археогр. роботу, журнал ввів у наук. обіг значну кількість нового джерельного матеріалу. Додаткове інформаційне навантаження ніс ілюстративний ряд, який складався з портретів видатних істор. особистостей, зображень монастирів і церков, предметів повсякденного вжитку, одягу, зброї, археол. знахідок тощо. Регулярно вміщувалися рецензії, які стали взірцем толерантної наук. критики.

Уже з перших номерів виразно окреслилося нац. спрямування часопису. Навколо нього згуртувалися найвидатніші представники тогочасної української історичної думки, етнографи, літератори, мовознавці. Основне його авторське ядро становили: Д.*Багалій*, В.*Владимирський-Буданов*, В.*Іконников*, І.*Каманін*, М.*Костомаров*, А.*Скальковський*, Д.*Яворницький*; археолог М.*Білозерський*; етнографи М.*Сумцов*, Ц.Нейман, Т.*Рильський*; мовознавці Б.Грінченко, В.*Науменко*, М.*Петров*, О.*Потебня*; письменники та драматурги Марко *Вовчок*, І.*Карпенко-Карий*, О.*Кобилянська*, М.*Коцюбинський*, Панас

Святкування 15-річчя від дня заснування «Киевской старины». Сидять (зліва направо): П. Житецький, О. Лазаревський, В. Тарновський, М. Чалий, М. Шугуров, В. Антонович, К. Михальчук, О. Стороженко, В. Щербина. Стоять: Є.Ківлицький, М. Василенко, В. Науменко, А. Дудка-Степович, Н. Молчановський, О. Левицький, М. Стороженко, В. Мякотін. Весна 1898.

Мирний, Леся *Українка*, І.*Франко.* Журнал був справжнім координаційним центром з якнайширших проблем *українознавства.*

Від поч. 1900-х рр. кількість наук.-інформаційних публікацій на сторінках «К.с.» помітно зменшується, натомість частіше друкуються публіцистичні праці й белетристичні твори. Поступово журнал припинив свою діяльність. (Див. також *«Київська старовина».*)

Літ.: *Лазаревский А.* Прежние изыскатели малорусской старины. «Киевская старина», 1897, т. 56, I отд., № 3; *Данилов В.В.* Литературные поминки. «Исторический вестник», 1907, т. 109, № 7/9; *Павловский И.Ф. и др.* Систематический указатель журнала «Киевская старина» (1882—1906). Полтава, 1911; *Грушевский М.С.* Историография 1880—1890 гг. Лазаревский и кружок «Киевская старина». В кн.: Украинский народ в его прошлом и настоящем, т. 1. СПб., 1914; *Житецький І.* «Киевская старина» сорок років тому. Історичні нариси та спомини. В кн.: За сто літ, кн. 3. К., 1928; *Короткий Ю.А.* З історії створення першого історичного журналу на Україні (До 90-річчя виходу в світ першого номера журналу «Киевская старина»). «УІЖ», 1972, № 1; *Антонович М.* «Киевская старина». З приводу ювілеїв. «Український історик», 1983, № 2—4 (78—80); *Матях В.М.* Журнал «Киевская старина» і його місце в дослідженнях з української історичної медієвістики. В кн.: Проблеми української історичної медієвістики. Методологічні рекомендації. Теоретико-практичні розробки (Кам'янець-Подільський, травень 1989). К., 1990; *Її ж.* Біля витоків «Киевской старины» (До 110-річчя виходу першого номера журналу). «УІЖ», 1992, №1 .

В.М. Матях.

«КИ́ЕВСКИЕ ЕПАРХИА́ЛЬНЫЕ ВЕ́ДОМОСТИ» — офіц. газета Київської єпархії РПЦ. Видавалася 1861—1918; виходила двічі на місяць: 1861—78, 1882—86, 1891—1917, та 4 рази на місяць: 1879—81, 1887—90. Ред.-засн. П.*Лебединцев.* Мала офіц. та неофіц. частини; у першій — друкувалися урядові постанови, розпорядження *Синоду*, керівництва *єпархії* та ін., в другій — матеріали з повсякденного життя правосл. духовенства Київщини та *Наддніпрянської України*, історико-статистичні описи місцевих *парафій*, статті з церковної історії, етнографії, археології, замітки на актуальні теми тогочасного духовного, культурно-освітнього

КІЕВСКІЯ

ЕПАРХІАЛЬНЫЯ ВѢДОМОСТИ.

1 января № 1. 1862 года.

ОТДѢЛЪ ВТОРЫЙ.

Содержаніе: а) Слово въ день Рождества Христова. б) Кіевская духовная консисторія въ XVIII вѣкѣ. в) Епархіальная хроника. г) Извѣстія.

СЛОВО*)

ВЪ ДЕНЬ РОЖДЕСТВА ХРИСТОВА.

Христосъ раждается: славите.

Изъ церк. пѣсни.

Итакъ, сбылось обѣтованіе Божіе, данное прародителямъ нашимъ, по паденіи ихъ. Сѣмя жены, коему предопредѣлено было стереть главу змія, явилось на землѣ. И сколько дивнаго и величественнаго совершилось, съ того времени, на ней! Какими тяжкими уда-

*) Сказано въ Кіево-печерской лаврѣ, 1860 года, протоіереемъ Григоріемъ Крамаревымъ.

Приб. къ N 1.

«Кіевскія епархіальныя вѣдомости». 1862, 1 января. Отдѣлъ вторый». Перша сторінка.

та громадського життя, богословські праці, спогади, епістолярії, некрологи тощо. Чільне місце відводилося історії Київ. митрополії (див. *Київські ієрархи*). Публікувалися розвідки, присвячені історії окремих монастирів та храмів. Вміщувалися історико-біографічні нариси про церк. діячів, зокрема про Йова (*Борецького*), Ісакія (*Борисковича*), Варлаама (*Ванатовича*), Інокентія (*Ґізеля*), Рафаїла (*Заборовського*), Захарію *Копистенського*, Сильвестра (*Косова*), Іоасафа (Кроковського), Петра (*Могилу*), *Йосифа Нелюбовича-Тукальського*, *Димитрія Ростовського*, Іринея (*Фальковського*), Йосифа (*Шумлянського*), Варлаама (*Ясинського*) та ін. Висвітлювалася діяльність *Історичного товариства Нестора-літописця*, Церковно-археол. т-ва при Київ. духовній академії (див. *Церковно-історичні товариства*). Значна увага приділялася історії Київщини та ін. укр. земель від найдавніших часів до початку 20 ст. У виданні публікувалися також відомості про культ.-освіт., церк., наук. життя Київщини та малорос. губерній, у т.ч. про діяльність світських і духовних навч. закладів, доброчинних установ тощо. Публікувалися документи та матеріали з укр. історії, зокрема акти з історії Київ. митрополії 15—16 ст. (1873, № 14—16), акт обрання Захарія Копистенського архімандритом *Києво-Печерської лаври* (1878, № 13), акти духовного судочинства (1870, № 3), матеріали до історії духовного правління в Київ. єпархії (1864, № 6), опис *Софійського собору* у *Києві* кін. 16 ст. (1875, № 12) та ін. Друкувалися уривки із описів Києва: *Тітмара Мерзебурзького* (1018); *Плано Карпіні* (1246); А.*Контаріні* (1474); З.*Герберштайна* (1517 і 1526); О.*Гваньїні* (1581); С.Сарницького (1585); Р.Гейденштейна (1596); Сильвестра (Косова; 1635); Г. Л. де *Боплана* (бл. 1640); С.*Старовольського* (бл. 1640); *Павла Алеппського* (серед. 17 ст.); П.*Гордона* (1684—1685); Е.*Лясоти* (1594); А.Целларія (1659), а також розвідки і матеріали про Київ: О.Воронова, С.*Голубєва*, Д.Жданова, В.Ізмайлова, О.Колосова, Ф.*Лебединцева*, В.*Липківського*, О.*Лотоцького*, М.*Максимовича*, І.*Малишевського*, І.*Огієнка*, М.*Петрова*, І.Скворцова, П.*Терновського*, Ф.Титова, П.Троцького та ін. З газетою співпрацювали викладачі та випускники *Київської духовної академії.*

Літ.: *Пономарев С.И.* Указатель неофициального отдела «Киевских Епархиальных ведомостей» за десятилетие их издания (1861—1870). К., 1870; *Його ж.* Указатель официального отдела «Киевских Епархиальных ведомостей» за десятилетие их издания (1861—1870). К., 1871; *Петров Н.* Двадцатилетие издания «Киевских Епархиальных ведомостей». «Киевские Епархиальные ведомости», 1886, № 5—6; Указатель неофициального отдела «Киевских Епархиальных ведомостей» за последнее 25-летие (1871—1895). К., 1896; Пятидесятилетие издания «Киевских Епархиальных ведомостей» (1861—1911). «Киевские Епархиальные ведомости», 1911, № 51/52; *Чиркова О.А.* Православна церква на Україні в кінці XVIII—XIX ст. на матеріалах «Киевских Епархиальных ведомостей», «Полтавских Епархиальных ведомостей», «Черниговских Епархиальных ведомостей». К., 1998; *Денисенко В.* Часопис «Киевские Епархиальные ведомости» в історії національно-духовного життя України (1861—1918 рр.): Історичний огляд, редактори, систематичний покажчик видання. К., 2006.

О.В. Ясь.

«КИ́ЕВСКИЕ О́ТКЛИКИ» — рос. газета в *Києві*, що присвячувала багато уваги укр. тематиці. Виходила від 1903 до 1906. Офіц. видавці: І.*Лучицький* і Є.Кивлицький, згодом — А.Рузький і М.Требінська; ред. у різні часи були І.Лучицький, В.*Науменко*,

О.*Саліковський*, М.*Василенко.* Серед укр. співпрацівників: С.*Єфремов*, Б.*Кістяківський*, М.Могилянський, С.*Петлюра*, Олена *Пчілка*, І.*Стешенко* та ін. 1905 тираж сягав до 25 тис. прим. Заборонена в січ. 1906 наказом міністра внутр. справ М.Дурново. З 1906 замість «К.о.» виходили «Киевские отголоски», згодом — «Киевские вести» (до 1910).

Літ.: *Чикаленко Є.* Спогади (1861—1907), ч. 1—3. Львів, 1925—26; *Полонська-Василенко Н.* Цензурні утиски на Україні (до історії російської цензури на Україні на початку XX в.). «Книжник», 1991, № 4.

О.В. Корнієвська.

КИ́ЕВСКИЙ КЛУБ ПРОГРЕССИ́ВНЫХ РУ́ССКИХ НАЦИОНАЛИ́СТОВ (до берез. 1917 «Клуб русских националистов города Киева») — позапарт. помірковано права культ.-політ. орг-ція. Створена з ініціативи А.Савенка. Статут був зареєстрований 19 берез. 1908 (його підписали: А.Савенко, І.Рева, проф. Т.*Флоринський*, протоієрей Г.Прозоров, О.Сидоров та О.Каргер; через 3 роки — 22 груд. 1911 було затверджено нову редакцію статуту). Установчі збори відбулися 6 квіт. 1908. Програмна частина статуту ґрунтувалася на ідеях рос. *націоналізму*. В ній постулювалася необхідність збереження в Росії унітарного держ. устрою без автономій; декларувалися споконвічний рос. характер Пд.-Зх. краю та єдність рос. народу, заперечувалося існування окремого від рос. народу укр. народу. Головне завдання клубу визначалося як «боротьба з українофільством силами самої України» (станом на літо 1912 етнічні українці становили до 40 % з 736 усіх його членів). В укр. питанні клуб завжди виступав від імені «корінних малоросів» — «русских Малой Руси». Його членами були земле- та домовласники, лікарі, правники, професори (зокрема, 15 професорів Київ. ун-ту та 3 професори *Київської духовної академії*), купці, відставні військові високого рангу, службовці Пд.-Зх. залізниці, директори та викладачі г-зій, особи духовного стану, велика група чиновників. Його інформаційним органом була газ. «*Киевлянин*». Керував роботою клубу к-т у складі 18 членів (від 1912 — рада у складі 24 чл.), що обирався річними зборами. Члени к-ту (ради) з-поміж себе обирали голову строком на рік. Головами к-ту були: О.Сидоров (квіт. — листоп. 1908), А.Савенко (в. о., листоп. 1908 — листоп. 1909), проф. В.Чернов (листоп. 1909 — квіт. 1912), М.Чихачов (черв.—листоп. 1912), протоієрей Г.Прозоров (в. о., листоп. 1912 — січ. 1913), знову А.Савенко (січ. 1913 — 1918). Клуб підтримував зв'язки з фракцією рос. націоналістів у *Державній думі Російської імперії.* У 1911 — листоп. 1915 клуб був колективним членом (із збереженням повної самостійності) «Всероссийского национального союза». Був політ. опорою у Пд.-Зх. краї голови *Ради міністрів Російської імперії* П.*Столипіна*, з яким особливо тісно зблизився 1909—11 під час запровадження в 6 зх. губерніях Рос. імперії (у т. ч. Київ., Волин. та Поділ.) виборного *земства* з куріальною виборчою системою. Мав підтримку київ. губернатора О.Гірса (1909—12).

Клуб влаштовував збори із заслуховуванням доповідей та ухваленням резолюцій, звернень, протестів і телеграм, що доводилися до відома урядових кіл, політ. діячів, громадськості, займався видавничою діяльністю. 4—7 жовт. 1909 його зусиллями у Києві було проведено «Западнорусский съезд», який висловився за зміну виборчого закону до Державної ради у Зх. губерніях і за запровадження в них виборного земства. Навколо клубу були створені виборчі коаліції (від *октябристів* до правих монархістів) на виборах до Київ. міської думи (1910) та до Держ. думи (1912). У складі 4-ї Держ. думи було 14 чл. від клубу (1 від Києва, 8 від Київської, 3 — від Подільської, 2 — від Волинської губерній). 1908—14 послідовно виступав за подальше обмеження прав євреїв, 1911—13 підтримував «ритуальну» версію у *Бейліса справі.* Внаслідок його агітації був провалений в Держ. думі законопроект про викладання укр. мовою предметів в *народних школах* (1908—09), заборонено відзначення 50-річчя від дня смерті (1911) та 100-ліття від дня народження (1914) Т.*Шевченка.*

У груд. 1913 у клубі стався розкол, з нього вийшла впливова група (кілька десятків членів) правих націоналістів на чолі з проф. П.Армашевським та Ф.Безаком. Ця група в січ.—лют. 1914 заснувала на противагу «ККРН» Київ. відділ «Всероссийского национального союза».

З початком *Першої світової війни* політ. діяльність клубу майже припинилася, поступившись місцем доброчинності. Клуб спільно із Всерос. земським союзом облаштував та утримував у своєму приміщенні від жовт. 1914 до літа 1917 шпиталь для поранених на 60 місць, організовував збір пожертв на комплектацію та відправку на фронт у діючу армію подарунків тощо.

5 листоп. 1915 річні збори клубу ухвалили рішення про вихід з «Всероссийского национального союза», яким фактично підтримали декларацію Прогресивного блоку в Держ. думі та схвалили дії в Думі своїх членів — лівих («прогресивних») націоналістів. Це означало перехід клубу до опозиції. У січ. 1916 рада клубу підтвердила повноваження свого голови А.Савенка — провідного діяча Прогресивного блоку в Держ. думі.

Після *Лютневої революції 1917* у берез. 1917 клуб як опозиційна до поваленого режиму оргція отримав представництво в Раді громад. орг-цій Києва та змінив свою назву на «Киевский клуб прогрессивных русских националистов». 4 трав. 1917 була ухвалена нова програма-декларація клубу, згідно з нею держ. лад мав будуватися на засадах свободи, поваги до прав і інтересів громадян усіх національностей; своє завдання клуб вбачав в охороні культ.-нац. єдності рос. народу, проте визнавав за тими «малоросами», які вважали себе представниками укр. народу, право нац. самовизначення (у культ. сфері); «Малоросію» пропонувалося розділити на кілька областей з широким обласним самоврядуванням (обласне земство). У черв. 1917 навколо клубу було створено (із залученням ін. рос. орг-цій) «Внепартийный блок русских избирателей» спочатку Києва, а згодом і Київ губ., який брав участь у виборах до Київ. міськ. думи (лип. 1917), до

А.І. Савенко.

В.М. Чернов.

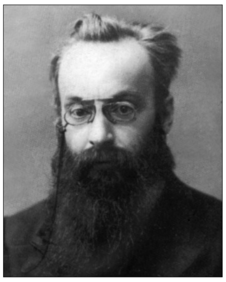

Ф.М. Безак.

Всеросійських Установчих зборів (листоп. 1917) та *Українських Установчих зборів* (січень 1918). 15 жовтня 1917 у приміщенні «ККПРН» відбувся «Съезд русских избирателей» Київської губ.

Клуб був у жорсткій опозиції до *Української Центральної Ради*, виступав проти українізації освіти.

Де-факто припинив своє існування в лют. 1918 після того, як у ніч з 15 на 16 (з 2 на 3) лют. 1918 його приміщення було розгромлене *більшовиками* і згодом реквізоване. Чимало членів клубу брало активну участь у *Білому русі*. У трав.—серп. 1919 70 колиш. членів клубу (за членськими списками 1911) було розстріляно ЧК у Києві.

О.О. Кізеветтер.

Кізикін. 5—4 ст. до н. е. Аверс і реверс.

Видання клубу: Сборник Клуба русских националистов, вып. 1—5. К., 1909—13; *Стороженко А.В.* Происхождение и сущность украинофильства. К., 1912; *Праос М.* Что такое ритуальные убийства? По новейшим данным. К., 1913; *Сикорский И.А.* Русские и украинцы: Глава из этнологического катехизиса. К., 1913.

Літ.: Программа-декларация Клуба прогрессивных русских националистов. «Киевлянин», 1917, 6 мая; *Edelman R.* Gentry Politics on the Eve of the Russian Revolution: The Nationalist Party 1907—1917. New Brunswick, New Jersey, 1980; *Andriewsky O.* The politics of national identity: The Ukrainian question in Russia, 1904—1912. UMI Dissertation Services. Ann Arbor, Michigan, 1994; *Любченко В.Б.* Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні (1908—1914 рр.). «УІЖ», 1996, № 2; *Коцюбинский Д.А.* Русский национализм в начале 20 столетия: Рождение и гибель идеологии Всероссийского национального союза. М., 2001.

В.Б. Любченко.

«КИ́ЕВСКИЙ ТЕЛЕГРА́Ф» — 1) політ. та літ. газета, виходила 1859—64 двічі, а від 1864 — тричі на тиждень; заснована М.Чернишовим та А.-А. фон Юнком. Ред. від № 81 за 1867 й до кінця виходу газети (з 1874 — лише номінальний) — А.Снєжко-Блоцький. Від № 123 за 1874 власниця та видавець газети — А.Гогоцька. Запрошені нею до співробітництва члени київ. громади (див. *Громади*) — В.*Антонович*, В.Беренштам, Ф.*Вовк*, М.*Драгоманов*, П.*Житецький*, О.*Русов*, П.*Чубинський*, Я. *Шульгін* та ін. визначали ліберально-демократ. обличчя газети останніх років її іс-

№ 157. КІЕВСКІЙ ТЕЛЕГРАФЪ. ГАЗЕТА ПОЛИТИЧЕСКАЯ И ЛИТЕРАТУРНАЯ.

«Кіевскій телеграфъ». 1875, 16 листопада. Перша сторінка. Фрагмент.

нування з виразним українофільським, хоча й обережно пропагованим нахилом. Програму вид. реформованої газети розробив М.Драгоманов, який разом з Ю.Цвітковським був її фактичним ред. Від 1875 А.Гогоцька в умовах гострої полеміки, що розгорілася між її вид. та «*Киевлянином*» на ідейному ґрунті (обвинувачення з боку останнього в українофільстві та сепаратистських тенденціях) зазнавала тиску з боку Гол. управління в справах друку та його місц. органів. 1 серп. 1875 українофіли-громадівці були змушені вийти зі складу редколегії газети. Останній фактичний ред. — М.*Ясинський*. Закрита на № 71 за 1876 відповідно до пункту 5-го Емського указу від 18 трав. 1876 (див. *Емський акт 1876*).

Літ.: *Лисовский Н.М.* Библиография русской периодической печати: 1703—1900 гг. (Материалы для истории русской журналистики). «Петроград», 1915, № 607; *Ігнатієнко В.* Бібліографія української преси: 1816—1916. Х.—К., 1930; *Савченко Ф.* Заборона українства 1876 р. Х.—К., 1930; *Животко А.* Історія української преси. К., 1999.

В.Б. Любченко.

2) щотижнева сусп.-політ. російськомовна газета, входить до складу інформаційно-видавничої групи «Телеграфъ» (голова правління — Т.Аврахов). Перший номер побачив світ навесні 2000. Гол. редактор — В.Скачко. Спеціалізується на аналітичних матеріалах з питань внутр. та зовнішньої політики, економіки, культури та спорту. Розрахована як на політиків і ділових людей, так і на широкий читацький загал. Наклад — 37,5 тис. примірників. Поширюється за передплатою та в роздріб у Києві, в обласних центрах і містах-стотисячниках. 2002, 2004 та 2006 її журналісти були визнані переможцями у номінації «Журналіст року» («Людина року»).

О.І. Ганжа.

КІЗЕВЕ́ТТЕР Олександр Олександрович (22(10).05.1866—09.01. 1933) — рос. історик і громад. та політ. діяч. Н. в м. *Санкт-Петербург*. Закінчив історико-філологічний ф-т Моск. ун-ту. Був учнем В.*Ключевського* і П.*Мілюкова*. 1898 став приват-доцентом Моск. ун-ту. Читав спец. курси з історії *селянської реформи 1861*, внутр. політики Росії 19 ст., рос. історіографії. Разом з В.*Вернадським* працював у Т-ві з розповсюдження тех. знань. 1903 захистив магістерську дис. на тему: «Посадська община в Росії XVIII століття». 1903 увійшов до складу редакції ж. «Русская мысль». У жовт. 1905 вступив у *Конституційно-демократичну партію*, став чл. її ЦК, був обраний депутатом 2-ї Держ. думи (див. *Державна дума Російської імперії*). 1909 видав книгу «Городовое положение Екатерины II. Исторический комментарий», яку захистив як докторську дис.

У своїх істор. працях К. великої уваги приділяв питанням сусп. свідомості, досліджував історію нар. рухів. Повстання під проводом О.Пугачова розглядав як поєднання двох рухів — козац. та сел. Був прихильником і майстром історико-філос. узагальнень, використання порівняльно-істор. методу дослідження. Створив істор. портрети держ. діячів — *Івана IV* Грозного, *Петра I*, *Катерини II*, *Олександра I* та ін.

Під час університетських подій 1910—11 (придушення поліцією студентських заворушень у Моск. ун-ті та подання у відставку кер-ва ун-ту, незгодного з діями властей), на знак протесту проти сваволі влади покинув Моск. ун-т, в який вернувся на короткий час (1917—20) після перемоги *Лютневої революції 1917*. Засудив більшовицьку революцію, вважаючи її найбільшим нац. лихом. 1920 влада заборонила йому викладати в ун-ті, а 1922 К. на відомому «професорському пароплаві» був висланий із Росії. Від 1923 проживав у *Чехословаччині*, займався викладацькою роботою в ін-тах та т-вах, утворених емігрантськими

організаціями. Виступав з лекціями у містах *Закарпатської України*, Прибалтики. Взяв участь у написанні курсу історії Росії для франц. читача за редакцією П.Мілюкова, Ш.Сеньобоса, Л.Ейзенманна. Останньою виданою роботою, своєрідним підсумком життя стали його високохудож. «Спогади».

П. у м. Прага (Чехословаччина).

Тв.: Реформа Петра Великого в сознании русского общества. «Русское богатство», 1896, № 10; Иван Грозный и его оппоненты. М., 1898; Исторические силуэты: Люди и события. Берлин, 1931 (перевид. — Ростов-на-Дону, 1997); Евразийство: Российская история по-евразийски. В кн.: *Вандалковская М.Г.* Историческая наука русской емиграции. М., 1997.

Літ.: *Виппер Р.Ю.* Кизеветтер как историк. «Сегодня» (Рига), 1933, № 11; *Вандалковская М.Г.* П.Н. Милюков, А.А. Кизеветтер: История и политика. М., 1992; *Вандалковская М.Г.* Александр Александрович Кизеветтер (1866—1933). В кн.: Портреты историков. Время и судьбы, т. 1. М.—Иерусалим, 2000.

О.А. Удод.

КÍЗИКІН — монета, що карбувалася з електру (природний сплав срібла та золота) впродовж 6—4 ст. до н. е. у давньогрец. м. Кізик на пд. узбережжі Пропонтиди (Мармурове м.). Вага — бл. 16 г (статер; 32—52 % золота). Була поширена в країнах бас. Чорного м. Крім статера, карбували також його 1/6, 1/12, 1/24 та 1/48 частину. Упродовж 3-х століть К. був осн. засобом платежу в Малій Азії, *античних державах Північного Причорномор'я* та Греції. Його вартість в Афінах (Греція) складала 25 драхм, у *Пантікапеї* — 28 драхм. На лицьовій стороні мали різні зображення (мініатюрні копії різних антич. худож. тв. від пізньоархаїчного періоду до класики), оскільки посадові особи, відповідальні за монетну справу міста, час від часу змінювали штемпелі для карбування.

Один з найбільших скарбів К. знайдено на тер. с. Орлівка Ренійського р-ну Одес. обл. (див. *Орлівський скарб кізикінів*).

Літ.: *Казаманова Л.Н.* Введение в античную нумизматику. М., 1969.

Р.М. Шуст.

КÍЗЧЕНКО Анатолій Федорович (06.06.1924—22.09.1991) — історик, дослідник новітньої історії *Чехословаччини* та міжнар. відносин напередодні *Другої світової війни*. Д-р істор. н. (1972), проф. (1974). Н. в м. *Суми*. Закінчив Київ. ун-т (1953), навч. в аспірантурі. 1956 захистив канд. дис. на тему: «Радянсько-чехословацькі відносини в період загрози фашизму і гітлерівської агресії (1933—1937 рр.)»; 1972 — докторську дис. на тему: «Зовнішня політика Чехословаччини напередодні Другої світової війни (травень 1935 — березень 1939 рр.)». Від листоп. 1956 — ст. викл. каф-ри історії стародавнього світу та середніх віків. 1960—72 — заст. декана істор. ф-ту, 1978—88 — декан істор. ф-ту, 1984—89 — зав. каф-ри історії середніх віків та стародавнього світу. Автор понад 100 наук. праць.

П. у м. *Київ.*

Тв.: До питання про боротьбу народних мас Чехословаччини за дружбу і союз з СРСР в період зростання загрози гітлерівської агресії (1933—1937 рр.). В кн.: Питання історії та культури слов'ян, ч.1. К., 1963; Відносини між Чехословаччиною і Польщею напередодні Другої світової війни (1934—1938 рр.). «Питання нової та новітньої історії», 1968, вип. 6; Зовнішньополітичні відносини так званої «другої Чехословацької республіки». УС. Львів, 1970, вип. 1; Напередодні трагедії. З історії зовнішньої політики Чехословаччини, травень 1935 — березень 1938 рр. К., 1971.

Літ.: Историки-слависты СССР: Библиографический словарь-справочник. М., 1981.

І.В. Євсеєнко.

КІЛÉССО Сергій Костянтинович (н. 28.03.1931) — архіт. і мистецтвознавець. Дійсний чл. Укр. акад. арх-ри (1993), засл. архіт. України (1994). Почесний д-р НДІ теорії та історії арх-ри і містобудування (1998). Н. в м. *Київ.* Закінчив архіт. ф-т Київ. худож. ін-ту, де вчився в майстерні В.*Заболотного* (1957). 1966 захистив канд. дис. Досліджував творчість архітекторів В.*Городецького*, В.Заболотного, Я.Сокола. Опублікував понад 300 наук. і наук.-популярних статей, розвідок, есе.

Осн. архіт. тв.: реставрація *Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври* (1958—62, у співавт. з Є.Лопушинською); корпусів соборних старців і крилошан Києво-Печерської лаври (1958—65); Свято-Троїцької церкви *Мотронинського Свято-Троїцького монастиря* (1964—69); *Іллінської церкви* — усипальниці Б.*Хмельницького* у с. *Суботів* (1977, іконостас — 1995); консервація і відбудова бастіону П.*Дорошенка* Чигиринської фортеці (1995; співавт. М.Андрущенко, Т.Бажанова). Відтворення на основі креслень А.Захарова присутственних місць у м. *Чигирин* (нині музей Б.Хмельницького; 1993—95, співавт. М.Андрущенко); нові споруди: житлові будинки в Києві — вул. Велика Житомирська, 14 (1968), вул. Січових стрільців, 70 (1975); каплиця св. Покрови в Чигирині (1995); пам'ятник Лесі *Українці* в *Луцьку* (1997; у співавт. з архіт. В.Жигуліним; скульптори М.Обезюк, А.Німенко); Б.Хмельницькому в Суботові (1995, скульп. Є.Кунцевич). Розробив проекти відродження комплексу Мотронинського Свято-Троїцького монастиря (у співавт.; 1996—98), храмових комплексів для с. Моринці (Чигиринського р-ну Черкас. обл.; 1997), Володимирського собору з огорожею та дзвіницею в м. Чигирин (1999).

Лауреат Держ. премії України в галузі арх-ри (1997, 2007).

Тв.: Черкаси: історико-архітектурний нарис. К., 1966; О.М. Вербицький — архітектор і педагог. К., 1966 (у співавт.); Керамика в архитектуре Украины. К., 1968; Канів: історико-архітектурний нарис. К., 1969; Мистецтво будівничих (1971); Киево-Печерская лавра. М., 1975; Донецьк: історико-архітектурний нарис. К., 1982 (у співавт.); Архітектура України на сучасному етапі. К., 1984 (у співавт.); Архитектура Крыма. К., 1986; Київ архітектурний. К., 1989; Конкурс на проект повоєнної відбудови Хрещатика — пошуки національної своєрідності. «Архітектурна спадщина України», 1995, вип. 2; Історія української архітектури. К., 2003 (у співавт.); Історія українського мистецтва, т. 5. К., 2007 (у співавт.).

Літ.: Словник художників України. К., 1973; Митці України. К., 1992; Теорія та історія архітектури і містобудування. В кн.: Збірник наукових праць, вип. 3. К., 1998; Документи з історії заснування та присудження державних премій за визначні архітектурні твори в Україні: 1941—2001 роки. Збірник. К., 2002.

Р.І. Бондаренко.

КÍЛІЯ — місто *Одеської області*, райцентр, порт. Розташоване на лівому березі Кілійського гирла дельти р. Дунай за 45 км від бе-

Кізикіни. 5 ст. до н. е. Аверс і реверс.

А.Ф. Кізченко.

С.К. Кілессо.

рега Чорного м. Напроти — на правому березі гирла дельти розташоване румун. м. Стара Кілія (Кілія Векіа), а 40 км вище по течії річки — м. *Ізмаїл.* Нас. — бл. 28 тис. осіб (2006), з-поміж них: 12 тис. українців, 8 тис. росіян, 2,8 тис. молдован, є також болгари, гагаузи, євреї, цигани, татари, у т. ч. нащадки ногайців, та ін. Можливо, що саме К. під назвою Нове село згадується у Воскресенському літописі, в списку міст, які лежали на шляху київ. князів до Болгарії і *Візантії.* Щодо походження назви «Кілія» є кілька версій. За однією з них, ця назва є варіантом звучання давнього іменування тутешнього поселення Ахілія (Ахіллія — Кілія). Саму ж назву Ахілія, згідно з легендою, дав поселенню Александр Македонський. Так він іменував його на честь свого міфічного предка — напівбога та героя Троянської війни Ахілла. На користь цієї версії наводиться той аргумент, що неподалік К. знаходиться о-в Левка (нині о-в *Зміїний*), де свого часу був побудований храм Ахілла, ним опікувалася грец. колонія *Ольвія.* За ін. версією назва міста походить від грец. слова «κελλιου», що означає амбар, склад. Однак найбільш ймовірно, що ця назва має більш пізнє походження — від турец. слова «кілі», яке вживається для означення глинистого берега (глинистими є всі береги дельти Дунаю). До входження тутешнього поселення до складу *Османської імперії* генуезці та венеціанці називали його Лікостомою, саме так воно іменоване на складеній 1320 італійцем Маріо Сандуло карті пн. берега Чорного м. (на цій карті у місці розташування сучасної К. і румун. Старої Кілії позначено два поселення — правобережна та лівобережна Лікостоми). На думку краєзнавця Б.Райнова, генуезці не лише плавали до Лікостоми, а й першими звели там фортецю. Щоправда, не всі сучасні історики погоджуються з ототожненням Лікостоми та К.

Кілія. Дзвіниця Свято-Миколаївської церкви. Фото початку 21 ст.

Від 14 ст. місц. поселення входило до складу *Волощини*, 1465 було завойоване господарем Молдови Стефаном III Великим (1457—1504). 1475 та 1476 фортецю намагався захопити турец. султан Мегмед II. Однак підкорити її Осман. імперії вдалося лише 1482 силами 100-тис. війська. Турец. панування тривало більш ніж 300 років. Очевидно, саме в цей час місто й отримало назву «Кілія».

За турецького володарювання К. була центром *кадилика*, що входив до складу Акерманського санджака (див. *Санджак*), а від кін. 16 ст. — *Очаківського ейялету.* Вона стає «продовольчою базою» *Стамбула*, звідси до столиці Осман. імперії постачалися хліб, м'ясо, молдов. вино та багато ін. продуктів. Було посилено обороноздатність міста. Турец. географ і мандрівник *Евлія* Челебі (17 ст.) описує фортецю в К. як напрочуд міцну споруду, що мала подвійні стіни з боку Дунаю та потрійні з суходолу. Тільки на головному бастіоні було розміщено 20 гармат, направлених у бік Дунаю та моря. Фортеця мала кілька башт, зокрема Велику пн.-сх. (її підземна частина використовувалася як в'язниця) та башту з продовольчим запасом, що постійно оновлювався з надходжень від *райї* — околишнього нетурец. нас. (волохів, молдован, українців). Поруч розташовувалися казарми для війська, лазарет, будинки коменданта, муфтія, офіцерів гарнізону, пороховий погріб, арсенал, ряди складів і мечеть. Всередині фортеці було зведено цитадель, там жили *яничари* зі своїми родинами.

У місті діяли колоритні сх. базари та невільничий ринок, на якому процвітала торгівля рабами й полоненими.

У 17 ст. молдов. господар Василь *Лупул* (1634—53) отримав від султана право вести через кілійський порт власну торгівлю з зарубіжжям і домігся дозволу відновити в місті правосл. храм — церкву св. Миколая (була зведена, як свідчить рукопис, знайдений у фондах Синоду, ще в 10 ст., зруйнована під час захоплення міста турками).

На кілійську фортецю не раз нападали *козаки*: 1594 під проводом С.*Наливайка* та 1635 — І.*Сулими.*

У ході рос.-турец. війн 18 — поч. 19 ст. кілійською фортецею тричі оволодівали рос. війська. Вперше фортеця капітулювала 1770 після 10-денної облоги військами князя М.Репніна; вдруге 1790 після тривалої облоги корпусом ген.-аншефа барона І.Меллера-Закомельського (у ході боїв сам І.Меллер-Закомельський загинув, а посаду командуючого зайняв ген. І.*Гудович*); втретє 1806 після осади д-зією герцога А.-Е.*Рішельє.*

1812 за *Бухарестським мирним договором* у складі *Бессарабії* К. була приєднана до *Російської імперії.*

Після поразки Росії в *Кримській війні 1853—1856* за *Паризьким мирним договором 1856* К. з пд. частиною Бессарабії відійшла до складу *Молдавського князівства.*

Після *російсько-турецької війни 1877—1878* за рішенням *Берлінського конгресу 1878* К. була повернута Рос. імперії.

Наприкінці 19 ст. в К. проживало 1974 особи. Прибутки місту давала торгівля, передусім хлібом. Тут діяло 119 торг. місць, що загалом мали річний обіг товарів на суму 375,8 тис. *рублів.* Працювали 2 гончарних і 3 цегляних з-ди, 3 парових і 72 вітряних млини. Мешканці займалися також рибальством, виноградарством, садівництвом і городництвом. Було 3 уч-ща (міське 3-класне чол., 2-класне жін. та чол. парафіяльне). Діяла приватна публічна б-ка. 1910 відкрився перший кінотеатр.

Від 25 січ. 1918 до 30 черв. 1940 К. була окупована Румунією. У ці роки обсяг торгівлі тут

зменшився, однак місто залишалося значним експортером хліба за кордон. 1938 почалось буд-во елеватора.

1940 Румунія задовольнила ультиматум *СРСР* і повернула Ізмаїльщину до складу УРСР, К. стала райцентром *Ізмаїльської області* (з 1954 — райцентр Одес. обл.).

Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* К. 10 лип. 1941 була окупована румун. військами. У цей період окупанти в гол. *синагозі* влаштували в’язницю, до якої загнали бл. 200 осіб єврейс. національності й майже всіх їх розстріляли. Іншу частину євреїв міста загнали до Татарбунарського пересильного табору, де більшість з них загинула від знущань, голоду та хвороб. Зважаючи на «неблагонадійність» місц. нац. меншин — нерумунів (їхня заг. чисельність, за даними шефа поліції кілійського жудецу (р-ну) від 16 верес. 1941, становила 11 тис. 129 осіб), *сігуранца* проводила каральні операції, брала під варту заложників. У відповідь на таку політику влади, а також щоб уникнути мобілізації до армії багато мешканців міста почали переховуватися в дунайських плавнях, чимало з них стали чл. бойових груп партизан. загонів. У місті діяла підпільна орг-ція (бл. 60 осіб).

25 серп. 1944 до К. увійшли частини Червоної армії (див. *Радянська армія*), вернулися рад. установи.

У К. було зведено потужний суднобудівний-судноремонтний з-д. На ньому виготовляли ліхтери, баржі, шаланди, контейнеровози, понтони, танкери та корпуси самохідних суден довжиною до 135 м. Продукція з-ду постачалася як для потреб флотів СРСР, так і за кордон. Нині з-д виконує замовлення для фірм Бельгії, Голландії, Фінляндії, Франції, Греції та Росії.

У К. діє навч.-консультативний центр, що є структурним підрозділом Київ. держ. академії водного транспорту ім. гетьмана П.Конашевича-Сагайдачного. Тут щорічно здобувають освіту майже 1000 студентів. У місті є історико-краєзнавчий музей.

Пам’ятки арх-ри: залишки фортеці (15 ст.), Свято-Миколаївська церква (1648), Свято-Покровська соборна церква (1836). Встановлено пам’ятники Б.*Хмельницькому* та воїнам Червоної армії, які полягли в боях за визволення міста.

Літ.: *Надеждин М.И.* Славянская надпись в Килийской церкви св. Николая. «Записки Одесского общества истории и древностей», 1844, т. 1; *Мурзакевич М.Н.* Килийская церковь св. Николая и ее достопримечательности. Там само, 1848, т. 2; *Брун Ф.* Черноморье, ч. 1. Одесса, 1879; Килия. В кн.: Енциклопедия Ф.Брокгауза и И.Ефрона, т. 15. СПб., 1895; *Iorga N.* Studii istorice asupra Chilieişi Cetăţii Alba. Bucureşti, 1899; *Мохов Н.А.* Очерки истории молдавско-русско-украинских связей (с древнейших времен до начала XIX века). Кишинев, 1961; *Iliescu O.* Localizarea vechiului Licostomo. «Studii», 1972, N 3; *Сиченко В.И.* Операция Килия-Веке. К., 1975; *Тодорова Е.* Вичина, Килия и Ликостомо. В кн.: Български средневековни градове и крепости, т. 1. Варна, 1981; *Diaconu P.* Kilia et Licostomo on Kilia = Licostomo? «Revue roumain, d’histoire» (Bucrest), 1986, t. 25, N 4; *Коновалова И.Г., Перхавко В.Б.* Древняя Русь и Нижнее Подунавье. М., 2000; *Райнов Б.А.* Очерк истории Килии. Измаил, 2003; Свято-Николаевский храм г. Килия. Исторический очерк. Одесса, 2004; *Райнов Б.А.* Подвиг на Дунае (1941—1945). Измаил, 2005.

П.В. Голобуцький, Т.А. Карадобрій, М.П. Ногай.

КІМЕРІ́ЙСЬКІ СТІ́НИ І ВАЛИ́ у Скіфії. Згадуються давньогрец. історикомм *Геродотом*. Деякі дослідники, зокрема В.Гайдукевич та В.Блаватський, вважають, що залишки цих стін і валів представлені на Керченському п-ові в Криму Тірітакським валом. Археологи виявили там залишки кам’яних споруд.

Літ.: *Доватур А.И. и др.* Народы нашей страны в «Истории Геродота». М., 1982; *Масленников А.А.* Древние земляные погранично-оборонительные сооружения Восточного Крыма. М., 2003.

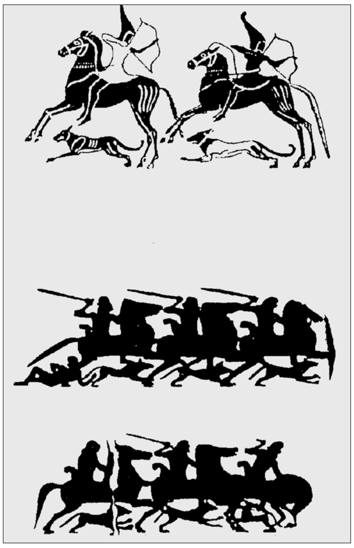
І.Т. Черняков.

КІМЕРІ́ЙЦІ (грец. — Κιμμέριοι) — найдавніший з відомих за писемними джерелами народ Пн. Причорномор’я. Відомості про нього (як і сама його назва — «кімерійці») дійшли до нас з грец., ассиро-вавилонських, іудейських і перських текстів. Клинописні повідомлення, поряд з даними поем *Гомера* та *Біблії* (Книга Буття — 8 ст. до н. е.), стоять першими серед писемних свідчень про К. Термін «кімерійці» був добре відомим *Геродоту*, Каллімаху, *Страбону*. Він фігурує також у творах Орозія та *Стефана Візантійського*. Особливу цінність мають передньоазійські писемні джерела. Хоча в цілому писемна традиція Давнього Сх. була менш розвинутою порівняно з антич. і обмежувалася сферою військ. інтересів, що перешкоджало фіксації подробиць побуту й сусп. ладу, проте передньоазійські тексти про К. були складені в ході прямих контактів ассирійців з К., а тому містять досить достовірну інформацію про локалізацію останніх і про дати, пов’язані з конкретними подіями їхньої історії.

Антич. міфи, істор. перекази і ассирійські повідомлення засвідчують, що К. були численним і суворим у воєн. відношенні народом, який мешкав на пд. Сх.

Мечі та кинджали кімерійської доби.

Кімерійці. Грецькі зображення 6 ст. до н. е.

Зображення кімерійця на грецькій вазі.

Європи. Саме тут дослідники локалізують геогр. назви *Кімерія* та Кімерійський Боспор тощо. Писемні джерела дають змогу реконструювати події, пов'язані із місцеперебуванням К., їх вторгненнями на Кавказ і в Малу Азію, їх взаємовідносини з держ. утвореннями Давнього Сх., а також *скіфами*. Про етнічну належність К. відомо мало. Аналізуючи відомі власні імена К., лінгвісти дійшли висновку, що вони, очевидно, були іраномовним народом.

А.К. Кінах.

Літ.: *Тереножкин А.И.* Киммерийцы. К., 1976; *Махортых С.В.* Киммерийцы на Северном Кавказе. К., 1994; *Його ж.* Культурные контакты населения Северного Причерноморья и центральной Европы в киммерийскую эпоху. К., 2003.

С.В. Махортих.

КІМЕРІ́К (Κιμμερικόν) — антич. місто на Керченському п-ові, розташов. на березі Чорного м., за 50 км на пд. від *Пантікапею.* Пд.-зх. форпост і гавань *Боспорського царства.* К. згадували давньогрец. автори *Страбон*, Клавдій *Птолемей*, Гай *Пліній Старший* та ін. Засноване наприкінці 6 ст. до н. е. Існувало до кін. 3 ст.

Кімерік. Городище.

н. е. Мало оборонні споруди та цитадель (з ворітьми й двома вежами), вони функціонували протягом 1 ст. до н. е. — 3 ст. н. е. Під час розкопок (розпочаті в 19 ст., від 1927 проводилися регулярно) тут відкрито житлові й госп. комплекси. Городище (на сх. схилі г. Опук) досліджувалося П.Дюбрюксом, Ю.Марті, І.Зеєст та І.Кругликовою.

Літ.: Античные государства Северного Причерноморья. В кн.: Археология СССР. М., 1984; Археология Украинской ССР, т. 2. К., 1985.

В.М. Зубар.

КІМЕРІ́Я, Кімерійська земля (країна) — згадується давньогрец. істориком *Геродотом* в описі Скіфії як давня назва (до приходу *скіфів* у Пн. Причорномор'я) однієї з її складових земель. Є кілька гіпотез щодо локалізації цієї землі — в Пн. Причорномор'ї, на Кавказі, в Малій Азії. Археол. дослідження у степовій частині пд. України виявили тут численні пам'ятки генетично пов'язаних між собою *сабатинівської культури* (15—13 ст. до н. е.), *білозерської культури* (12 — 10 ст. до н. е.) та поховань пізніх *кімерійців* (9—7 ст. до н. е.). На думку укр. археологів, результати цих досліджень засвідчують, що тер. К. поступово розширювалась, а її ядром була степова частина України від пониззя Дунаю до Приазов'я, включаючи Крим.

Літ.: *Тереножкин А.И.* Киммерийцы. К., 1976; *Доватур А.И. и др.* Народы нашей страны в «Истории» Геродота. М., 1982; *Черняков И.Т.* Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тысячелетия до н. э. К., 1985; *Його ж.* Стародавні народи на терені України. Кімерійці: міфи, історія, археологія. «Історія України» (Київ), 1997, № 23 (39); № 24 (40).

І.Т. Черняков.

КІ́НАХ Анатолій Кирилович (н. 04.08.1954) — держ. і громад. діяч, прем'єр-міністр України (2001—02). Н. в с. Братушани (нині село в Республіці Молдова) в сім'ї робітника. Закінчив Ленінгр. кораблебуд. ін-т (1978) і набув спеціальність «інженер-суднобудівник». Працював на судноремонтних та суднобуд. з-дах Ленінграда (нині м. *Санкт-Петербург*) і Таллінна (нині столиця Естонії). 1981—90 — майстер, старший майстер, нач. вироб. від-ня на Миколаїв. суднобуд. з-ді «Океан».

У берез. 1990 обраний нар. депутатом ВР України 12-го (1-го) скликання, працював у парламентській комісії з питань екон. реформи й управління нар. госп-вом. Берез. 1992 — лип. 1994 — представник Президента України в Миколаїв. обл. і голова Держ. обласної адміністрації, черв. 1994 — лип. 1995 — голова Миколаїв. обласної ради.

Від лип. 1995 до верес. 1996 — віце-прем'єр-міністр з питань пром. політики урядів Є.*Марчука* і П.*Лазаренка.* Від верес. 1996 працював радником Президента України з питань пром. політики, водночас очолював Укр. спілку промисловців і підприємців.

Від черв. 1997 — 1-й заст. голови ради Міжнар. конгресу промисловців і підприємців. Від лип. 1997 — чл. Вищої екон. ради при Президентові України, голова Міжвідомчої координаційної ради з приватизації стратегічно важливих пром. підпр-в.

У берез. 1998 обраний нар. депутатом ВР України 3-го скликання. Очолював парламентський к-т з питань пром. політики. Серп.—груд. 1999 — 1-й віце-прем'єр-міністр України в уряді В.*Пустовойтенка.* Від трав. 2001 до листоп. 2002 — прем'єр-міністр України.

Створив і очолив Партію промисловців та підприємців України, яка ввійшла до передвиборчого блоку «За єдину Україну!». 2002 — обраний нар. депутатом ВР України 4-го скликання від цього блоку. Відмовився від депутатського мандату, залишившись працювати головою уряду. 4 лют. 2005 — 1-й віце-прем'єр-міністр України в уряді, очолюваному Ю.*Тимошенко.* 27 верес. 2005 — секретар Ради нац. безпеки і оборони України. У берез. 2006 обраний нар. депутатом ВР 5-го скликання за списком передвиборчого блоку «Наша Україна». Від 21 берез. 2007 — міністр економіки в уряді, очолюваному В.*Януковичем.*

Нагороджений орденом Ярослава Мудрого 5-го ст.

Літ.: Уряди України у XX ст. Науково-документальне видання. К., 2001; Інтернет-сайт: Персональний сайт Анатолія Кириловича Кінаха (http://www.kinah.com.ua).

В.В. Головко.

КІ́НБУРН (рос. варіант турец. назви Kilburun, Kilburnu — «гострий, вузький мис, коса») — колиш. фортеця і поселення в зх. частині Кінбурнської коси (нині біля с. Покровське Очаківського р-ну Миколаїв. обл.). Фортеця була збудована в часи *Османської імперії* в 16 ст. Разом з ін. фортецею — *Очаків*, що розташовувалася напроти, контролювала судноплавство між Дніпровсько-Бузьким лиманом і Чорним морем. Мала кілька бастіонів з далеко-

бійною артилерією, довжина її кам'яних стін становила бл. 100 м. В її межах розміщувалися 80 будинків і мечеть. Нас. складали військовослужбовці залоги та члени їхніх родин — всього 500—700 осіб. Тут знаходився один з центрів работоргівлі.

1669, 1688 і 1692 на фортецю нападали запороз. *козаки*. 8 черв. 1736 нею оволоділи рос. і запороз. війська, 1739 вона була повернена Туреччині. 1771—73 перебувала в облозі рос. військ і не раз ними штурмувалася. 1774 приєднана до *Російської імперії*.

1787 під час *російсько-турецької війни 1787—1791* її обороняли рос. війська під командуванням О.*Суворова*: після кількох невдалих спроб оволодіти фортецею 12(1) жовт. до неї підійшли 22 турец. кораблі (до 600 гармат) і почали її бомбардувати, потім висадили десант — 5 тис. *яничар*. Рос. війська за підтримки артилер. вогню та *галери* «Десна» тричі контратакували десант і врешті розгромили його. Було також потоплено 2 турецькі кораблі і 2 пошкоджено, ін. відійшли. Турец. війська загалом тоді втратили 4,5 тис., росіяни бл. 450 осіб. Ця перемога забезпечила рос. армії можливість оволодіти фортецею Очаків.

Протягом 1789 бої біля К. продовжувалися, у них брали участь чорномор. та бузькі козаки. 1790 Кінбурнську сторону з фортецею приєднали до тер. *Чорноморського козацького війська* і створили тут центр військ. *паланки*. За умовами *Ясського мирного договору 1791* Туреччина визнала перехід К. до Рос. імперії. На серед. 19 ст. фортеця являла собою квадратний форт з кутовими бастіонами, круговою батареєю та земляним укріпленням з боку коси.

15(3) жовт. 1855 під час *Кримської війни 1853—1856* на Кінбурнській косі висадився англо-франц. десант і відрізав фортецю з суші, а флот союзників бомбардував її укріплення. Після нетривалого опору 17(5) жовт. залога фортеці капітулювала. По закінченні війни фортецю не відновлювали, а 1857 ліквідували.

У 2-й пол. 19 ст. на тер. фортеці існувало поселення, тут була побудована церква, відкрилося від-ня одного з приватних банків, місцеві жителі займалися рибальством.

У 20 ст. тер. поселення увійшла до складу Чорномор. біосферного заповідника.

На сьогодні тут збереглися лише залишки земляних валів.

Дж: *Суворов А.В.* Документы, т. 1. М., 1951; Потемкин Г.А. Последние годы. Воспоминания. Дневники. Письма. СПб., 2003.

Літ.: *Петров А.* Вторая турецкая война в царствование имп. Екатерины II, т. 1. СПб., 1880; *Алексеев В.А.* Сражение при Кинбурне. 1 октября 1787 г. «Военно-исторический сборник», 1913, № 1; *Строков А.А.* История военного искусства, т. 1. М., 1955; *Бескровный Л.Г.* Русская армия и флот в XVIII в. М., 1958.

О.А. Бачинська.

КІ́ННАМ Іоанн (бл. 1144 — після 1185) — візант. історик. Походив з аристократичної родини Кіннамів, відомої з 1 ст. до н. е. При дворі імператорів *Візантії* обіймав посаду імператорського граматика (секретаря). Автор кількох літ. та істор. творів, серед яких найціннішим є «Короткий огляд діянь блаженної пам'яті василевса і багрянородного государя Іоанна Комніна та оповідання про звершення сина його і багрянородного государя Мануїла Комніна», який у деяких працях істориків називається скорочено «Короткий огляд» (Ἐπιτομή). Цей твір присвячений історії Візантії 1119—85 у тісному зв'язку з історією багатьох країн Європи і Азії, зокрема Угорщини та *Київської Русі*. Серед осн. сюжетів оповіді найбільший інтерес викликають свідчення про угор. політику імп. Мануїла I Комніна, в сферу якої потрапили *Галицьке князівство* та ін. давньорус. князівства. Крім повідомлень про історію Русі доби удільної роздробленості, рус.-візант. зв'язків, у праці К. містяться цінні свідчення про балканську політику кочових племен Пн. Причорномор'я — *торків* та *половців*.

Дж.: Труд Иоанна Киннама. «Византийские историки, переведенные с греческого при С.-Петербургской духовной академии» (СПб), 1859; *Бибиков М.В.* Византийский историк Иоанн Киннам о Руси и народах Восточной Европы: Тексты, перевод, комментарий. «Древнейшие источники по истории народов Восточной Европы (Византийские источники)» (М.), 1997.

Літ.: *Фрейденберг М.М.* Труд Иоанна Киннама как исторический источник. «Византийский временник», 1959, т. 16; *Каждан А.П.* Еще раз о Киннаме и Никите Хониате. «Byzantinoslavica», 1963, т. 24; *Rosenblum J.* Jean Kinnamos: Chronique. Paris, 1972.

А.Г. Плахонін.

КІНОДОКУМЕНТОЗНА́ВСТВО (від грец. κινέω — рухаю — та лат. documentum — документ) — *спеціальна історична дисципліна*, об'єктом дослідження якої є кінодокументи (кіносюжети, телерепортажі, кіно- і тележурнали, кіно- й телефільми, спец. випуски тощо). Кінодокументи наочно передають колорит епохи, динаміку подій, більш об'єктивно, ніж ін. *джерела історичні*, фіксують окремий момент або перебіг моментів істор. явища, забезпечують дослідника знанням обстановки та її деталей, які він не може почерпнути з будь-яких інших джерел. Статус історичного джерела кінодокумент отримав у 60-х рр. 20 ст.

До кінодокументів застосовують заг. принципи критики істор. джерел, у разі необхідності їх зіставляють з ін. джерелами.

Величезний потенціал численних кіноматеріалів як джерел істор. використовується сьогодні ще не повністю.

Літ.: *Листов В.С.* История смотрит в объектив. М., 1974; *Волков-Ланнит Л.Ф.* История пишется объективом. М., 1980; *Магидов В.М.* Зримая память истории. М., 1984; Специальные исторические дисциплины: Учебное пособие. К., 1992; *Маркітан Л.* Кінофотодокументи як історичне джерело. В кн.: Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірник наукових праць. К., 1997; *Його ж.* Джерела кінофотовідеодокументальні. В кн.: Джерелознавство історії України: Довідник. К., 1998.

Л.П. Маркітан.

КІ́НСЬКА, Кінські Води, Кінка, Конка (татар. Yilki Su — «Вода диких коней») — річка, ліва притока Дніпра. Бере початок на Приазовській височині. Тече степами з пд. сх. на пн. зх. у сучасних Куйбишевському, Пологівському, Оріхівському та Запорізькому р-нах Запоріз. обл. Впадає в Каховське водосховище. До створення водосховища текла серед плавнів паралельно до осн. річища Дніпра уздовж лівого берега дніпровської долини, то зливаючись із Дніпром, то віддаляючись від нього. При цьому її ширина становила бл. 120 м при глибині бл. 4 м. При впадінні у

В.В. Кіпа.

Великий Луг вона з'єднувалася з осн. річищем Дніпра численними протоками. Потім віддалялася і ще кілька разів з'єднувалася (вдруге — біля *Кам'яного Затону*, втретє — в урочищі Карай-Тебен біля сучасного с. Бережанка Верхньорогачицького р-ну Херсон. обл.). Вода в ній, порівняно із жовтуватою водою Дніпра, здавалася зовсім синьою і прозорою. Навіть там, де вона зливалася з водами Дніпра, її води виділялися своєю синявою. Від сучасного с. Князе-Григорівка Великолепетиського р-ну до с. Любимівка Каховського р-ну (обидва Херсон. обл.) протягом 45 км текла окремим річищем. Наступне окреме від Дніпра її річище починалося на 7,5 км вище сучасної Каховської греблі й закінчувалося на 2,5 км нижче, відділяючи від лівого берега дніпровської долини о-в Тавань.

Нині залишилося лише те її окреме від Дніпра русло, що розташоване нижче греблі Каховської ГЕС. Її рукав — Козачелагерна Кінська починається на 24-му км й закінчується на 42-му км нижче греблі ГЕС. Рукав Верхня Кінська бере початок на 47-му км нижче греблі і переходить у судноплавний рукав Цюрупинська Кінська, впадаючи у Дніпровсько-Бузький лиман.

У 17—18 ст. по берегах К. знаходилися ногайські поселення. Її русло в степовій частині перетинали татарські *Муравський шлях* і *Кримський шлях* — їхні переправи були, відповідно, в урочищах Кінські Роздори біля сучасного с. Кірове (у минулому с. Жеребець) Оріхівського р-ну та Григорівка (колиш. слобода Кінсьководівка, нині село Запоріз. р-ну, обидва Запоріз. обл.). З річкою тісно пов'язана історія запороз. *козацтва*.

Урочище Карай-Тебен у гирлі другого відрізка течії К. слугувало запорожцям місцем для переговорів та обміну полоненими. У гирлі ін. відрізка течії К. знаходилася турец. фортеця Ісламкермен. Козац. флотилії під час військ. походів не раз проходили рукавом К. біля цієї фортеці, залишаючись непоміченими для турків і татар. Дослідники вважають, що по р. Берда та степових відрізках К. запорожці верталися на Січ після вдалих походів на Чорномор. узбережжя. Біля рукава Цурюпинська Конка знаходилась *Олешківська Січ*.

У гирлі одного з її рукавів 1696—1711 існувала велика рос. фортеця Кам'яний Затон.

У 18 ст. по берегах К. розташовувалися козац. *зимівники*.

1705 по К. було проведено кордон із *Кримським ханством* та Туреччиною.

1770 по К. і р. Берда почалося буд-во *Дніпровської лінії*.

Літ.: *Боплан Г.* Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. К., 1990; *Стрижак О.С.* Назви річок Запоріжжя і Херсонщини (Нижньонаддніпрянське Лівобережжя). К., 1967; *Кащенко А.* Оповідання про славне військо Запорозьке низове. Дніпропетровськ, 1991; Военно-топографо-статистическое описание Екатеринославской губернии. В кн.: Південна Україна XVIII — XIX століття, вип. 3. Запоріжжя, 1998; *Чабаненко В.А.* Великий Луг Запорозький: Історико-топонімічний словник. Запоріжжя, 1999.

Ю.П. Князьков.

КІÓТСЬКИЙ ПРОТОКÓЛ 1997 — міжнар. угода, яка має на меті скорочення викидів парникових газів в атмосферу для запобігання глобальному потеплінню. Підписаний у груд. 1997 у м. Кіото (Японія). Передбачає, що протягом 2008—12 буде зменшено викиди 6 видів парникових газів на 5 % від рівня 1990. Кожній з країн встановлено квоту на емісію забруднення. Вступив у дію в лют. 2005, на той момент був ратифікований 141 зі 147 д-в, що його підписали. На частку країн, що ратифікували договір, припадав 61 % викидів парникових газів.

Підписаний Україною 1999, ратифікований 17 лют. 2004.

Літ.: Протоколом — по глобальному потеплінню. «Дзеркало тижня», 2001, №45; *Омельченко О.* Продавати «повітря». Як користуватися кіотським протоколом? «День», 2004, 12 лют.

Я.Л. Примаченко.

КÍПА Вадим Веремійович (13.05. 1912—31.08.1968) — піаніст, композитор і педагог. Чл.-кор. *Української вільної академії наук* у Нью-Йорку (від 1962). Н. в Кухмістерській Слободі поблизу м. Київ (нині в межах м. *Київ*). Закінчив Харків. мех. технікум. Муз. освіту здобув у Харків. муз.-драм. ін-ті (1931—33, клас фортепіано П.Луценка, клас композиції С.Богатирьова) та Київ. консерваторії (1933—37, клас фортепіано А.Луфера і Г.Беклемішева) і в аспірантурі при останній (1937—40). Як піаніст виступав у багатьох містах України. Лауреат 1-го Всесоюзного конкурсу піаністів у *Москві* (1937) та Міжнар. конкурсу піаністів ім. Ф.Шопена у Варшаві (1937, Польща).

1937—43 — проф. каф-ри фортепіано Київ. консерваторії, 1943 емігрував до Німеччини, де провадив концертну та викладацьку діяльність. 1944—51 — проф. каф-ри фортепіано Консерваторії Кліндворта—Шарвенки в Берліні. 1949 виїхав до США. Від 1952 жив у Нью-Йорку, де мав власну муз. школу.

З успіхом виступав зі своїми концертами в Нью-Йорку, Філадельфії, Торонто (Канада) та ін.

Виконавська майстерність К. відзначалася блискучою технікою, динамічністю гри, монументальністю звучання. Його називали «королем фортепіанної техніки», відзначали його «геніальну пам'ять», «музичну одухотвореність» (більшість творів виконував із заплющеними очима).

Мав репутацію віртуоза. У його репертуарі були твори М.В.*Лисенка*, Вас.*Барвінського*, В.*Косенка*, Л.*Ревуцького*, М.Фоменка, В.Шутя, П.*Чайковського*, О.Скрябіна, С.Рахманінова. Особливо натхненно виконував твори В.-А.Моцарта, Л.ван. Бетховена, Ф.Шопена, Ф.Ліста, Р.Шумана, Й.Брамса.

Виступав також солістом симфонічних концертів, а також у ансамблях з відомими співаками (О.*Петрусенко*, М.*Донець*, Л.*Руденко*) та музикантами (Б.Притикіна, М.Гольдштейн, В.Цісик).

Твори: для скрипки і фортепіано — капричіо (1966), для фортепіано — «Скарга» (1939), етюд (1953), «Спогад» (1953), скерцино (1956), Фантастичні варіації (1957), «Гавот, перерваний серенадою» (1959), «Класичні станси» (1964), 14 дитячих п'єс на теми укр. нар. пісень (1953—67); для голосу з фортепіано — «Україні», пісні на слова Лесі *Українки* та ін. укр. поетів; музика до вистави «Спогад» (за поемою А.*Малишка* «Пісня про Київ»).

Відомий також як автор музикознавчих праць. Провадив широку муз.-громад. діяльність.

П. у м. Нью-Йорк.

Літ.: *Кіпа А.* Пам'яті Вадима Кіпи. «Музичні вісті», 1971, ч. 2; *Верещагін Б.* Вадим Кіпа. «Музика», 1998, ч. 4; *Лисенко І.* Словник музикантів України. К., 2005.

І.М. Лисенко.

КІ́РОВ Сергій Миронович (справжнє прізв. Костріков; 27(15).03. 1886 — 01.12.1934) — парт. і держ. діяч *СРСР*. Н. в м. Уржум (нині місто Кіровської обл., РФ). Закінчив церковнопарафіяльну школу, міське уч-ще і Казанське механіко-пром. уч-ще. З 18 років брав участь у революц. діяльності в Сибіру, чотири рази піддавався арештам. Чл. РСДРП—ВКП(б) від 1904. 1905—07 керував нелегальною друкарнею в Томську (нині місто в РФ), був одним з організаторів страйку залізничників. Від 1909 мешкав у Владикавказі (нині столиця Республіки Пн. Осетія—Аланія, РФ), працював журналістом у газ. «Терек», 1916 очолив місц. більшовицьку орг-цію. Після *Лютневої революції 1917* — депутат Владикавказької ради, обраний делегатом 2-го Всерос. з'їзду Рад. Під час громадян. війни 1918—20 сприяв становленню більшовицької влади на Пн. Кавказі, був головою Військ.-революц. к-ту Астраханського краю. 1918 познайомився із Й.*Сталіним* і від того часу незмінно його підтримував. 1920 — повноважний представник РСФРР у Грузії, де готував повалення місц. уряду. Згодом очолював рад. делегацію на попередніх мирних переговорах з Польщею у Ризі (нині столиця Латвії). 1921—25 — секретар ЦК КП(б) Азербайджану. Від лют. 1926 — 1-й секретар Ленінгр. губкому (обкому) партії і пн.-зх. бюро ЦК ВКП(б). Розгорнув репресивну політику проти парт.-госп. кадрів, спрямовану насамперед проти колиш. учасників антисталінської опозиції, ініціював виселення «непролетарських елементів» з міста. 1929 групою ленінгр. комуністів було ініційовано скандал з обвинуваченнями К. у «білогвардійщині», а також у тому, що до революції він не відразу перейшов на бік *більшовиків*. Питання розглядалось у *Москві* на засіданні Центр. контрольної комісії і на пропозицію Й.Сталіна було закрите. Кандидат у члени політбюро від 1930, від лют. 1934 — секретар ЦК ВКП(б).

1 груд. 1934 був убитий Л.Ніколаєвим у Смольному біля свого робочого кабінету. 6 груд. похований у Москві біля Кремлівської стіни.

Версія Й.Сталіна щодо цього вбивства полягала в тому, що Л.Ніколаєву за наказом Л.*Троцького* і Г.*Зінов'єва* допомагали керівники ленінгр. НКВС.

Вбивство К. було використане для розгортання широкомасштабних репресивних акцій проти колиш. учасників опозиції (див. «*Кіровський набір*»). Для УРСР це принесло новий тур «чисток» прибічників політики «українізації», управлінців, діячів культури.

1961 для розслідування вбивства К. Президія ЦК КПРС створила спец. комісію. Тоді набула поширення версія, ніби під час виборів ЦК на XVII з'їзді ВКП(б) бл. 300 делегатів проголосували проти Й.Сталіна, а проти К. — три. У такий спосіб делегати підтвердили, що вони вбачали в останньому альтернативу Й.Сталіну. Стверджувалось, що за вказівкою Й.Сталіна і за участі Л.*Кагановича*, який спостерігав за роботою лічильної комісії, підсумки голосування було сфальсифіковано.

За версією О.Яковлева, К. на з'їзді просто розповів про антисталінські і критичні настрої частини делегатів. Це нібито й стало підставою для помсти: спочатку вбили К., а потім знищили й більшу частину делегатів з'їзду.

Насправді не існує жодних документальних підтверджень цих версій. Разом з тим встановлено, що справу Л.Ніколаєва було свідомо заплутано, а його самого, його родичів та ін. свідків знищено.

Тв.: Избранные статьи и речи. (1912—1934). М., 1957.

Літ.: *Красников С.В.* Сергей Миронович Киров. М., 1964; *Синельников С.С.* Кіров. К., 1975; *Красников С.В.* С.М. Киров в Ленинграде. Л., 1966; *Коренев Д.З.* Революция на Тереке. 1917—1918 гг. Орджоникидзе, 1967; [*Шатуновская О.*] Фальсификация. Воспоминания ветерана партии. «Аргументы и факты», 1990, 2—8 июня; *Росляков М.В.* Убийство Кирова. Политические и уголовные преступления в 1930-х годах: Свидетельства очевидца. Л., 1991; *Кирилина А.* Рикошет, или сколько человек было убито выстрелом в Смольном. СПб., 1993; *Судоплатов П.* Разведка и Кремль: Записки нежелательного свидетеля. М., 1994; *Ефимов Н.А.* Киров. «Вопросы истории», 1995, № 11—12; *Шикман А.П.* Деятели отечественной истории. Биографический справочник. М., 1997; *Торчинов В.А., Леонтюк А.М.* Вокруг Сталина. Историко-биографический справочник. СПб., 2000; *Шаповал Ю.* «Сталин Кирова убил в коридорчике...»: 70 лет назад было совершено самое резонансное политическое убийство в советской истории. «Зеркало недели», 2004, 27 ноября — 3 декабря, № 48.

Ю.І. Шаповал.

С.М. Кіров.

КІ́РОВЕ — назва 1934—39 м. *Кіровоград.*

КІРОВОГРА́Д (1775—1924 — Єлизаветград, 1924—34 — Зінов'євськ, груд. 1934 — січ. 1939 — Кірове) — місто, обл. центр. Розташоване на р. Інгул (прит. Пд. Бугу). Залізнична станція. Нас. 246 тис. жителів (2006).

Початок історії міста поклало спорудження фортеці св. Єлизавети на колиш. землях *Вольностей Війська Запорозького низового* з метою захисту пд. кордонів *Російської імперії* від нападів *кримських татар.* Фортецю було закладено за указом рос. імп. *Єлизавети Петрівни* в черв. 1754. З часом поблизу фортифікаційного укріплення виникла *слобода*, 1764 вона стала центром *Єлизаветинської провінції* (входила до *Новоросійської губернії*). У ході *російсько-турецької війни 1768—1774* фортеця відіграла помітну роль у боротьбі Росії за вихід до Чорного моря. 1775 слобода отримала статус міста і назву Єлизаветград. Після приєднання 1783 *Кримського ханства* до Росії фортеця втратила військ.-стратегічне значення, натомість місто розвинулось (1785 купець Масленников збудував тут цукровий з-д). Наприкінці 18 ст. Єлизаветград став важливим торг. центром, де щорічно відбувалися *ярмарки* з торгівлі зерном, худобою, вовною, землеробськими знаряддями.

1784—95 місто входило до *Катеринославського намісництва*, 1795—97 — *Вознесенського намісництва*, 1797—1801 було повітовим містом Новорос. губ., 1802 — *Миколаївської губернії*, 1803—28 — *Херсонської губернії.* Від 1829

до 1864 — центр військових поселень на пд. України. Від 1865 — знову повітовий центр Херсон. губ.

З розвитком капіталіст. відносин у с. госп-ві та буд-вом 1868—69 залізниці *Харків*—Єлизаветград—*Одеса* в місті зводяться майстерні та з-ди для ремонту й вир-ва ґрунтооброблювальних знарядь і водяних турбін. 1874 став до ладу потужний з-д с.-г. машин (заснований англ. підприємцями Р. та Т. Ельворті, нині ВАТ «Червона зірка»; див. «*Ельворті Роберт і Томас*»), його продукція (молотарки, сівалки) не раз одержувала відзнаки на всерос. та міжнар. виставках.

1870 у Єлизаветграді відкрито земське реальне уч-ще, у різні роки тут працювали проф. В.*Григорович*, історик, археолог і фольклорист В.*Ястребов* (з його ініціативи 1883 при реальному уч-щі відкрито краєзнавчий музей; див. *Кіровоградський краєзнавчий музей*), поет і композитор П.*Ніщинський*; його вихованцями були, зокрема, актори і режисери М.К.*Садовський* та П.*Саксаганський*, письменник Ю.*Яновський*.

1882 у місті під кер-вом М.Л.*Кропивницького*, а пізніше М.*Старицького* почала діяти перша укр. професійна театральна трупа, до неї входили І.*Карпенко-Карий*, М.К.Садовський, П.Саксаганський, М.*Заньковецька*, М.Садовська-Барілотті й ін.

Від 1923 Єлизаветград — окружний центр УСРР. 1924 перейменований на Зінов'євськ на честь уродженця Єлизаветграда, одного з лідерів РКП(б) Г.*Зінов'єва*. Від 1932 у складі обл., від 1939 — обл. центр.

Наприкінці 1920 — поч. 1930-х рр. у ході тех. реконструкції пром-сті перетворився на важливий індустріальний центр УСРР. На базі з-ду с.-г. машин «Червона зірка» було побудовано металообробний, мех. та авторемонтний з-ди, значного розвитку набула легка й харчова пром-сть.

Будинок Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка. Фото початку 21 ст.

У груд. 1934 перейменований на Кірове (на честь убитого 1 груд. цього ж року парт. і держ. діяча *СРСР* С.*Кірова*). У січ. 1939 назву міста змінили на Кіровоград.

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* від 5 серп. 1941 до 5 січ. 1944 місто було окуповане гітлерівськими військами, під час окупації діяло 6 диверсійних загонів та 16 підпільно-диверсійних груп, якими керував підпільний обком КП(б)У на чолі з П.*Василиною* і М.*Скирдою*.

Протягом 1950-х у місті збудовано нові підпр-ва — з-д залізобетонних виробів, з-д «Металіст», швейну фабрику.

Нині провідними галузями пром-сті міста є машинобудівна, металообробна, харчова, легка й деревообробна.

Пам'ятки арх-ри: класицистичний ансамбль центру (палацовий корпус, штаб юнкерського уч-ща, манеж, присутственні місця — 19 ст.), Грецька церква (1812), земляні укріплення і комплекс споруд Єлизаветградської фортеці. У місті діють краєзнавчий музей і меморіальний музей художника О.Осьморкіна.

Літ.: *Скальковский А.* Хронологическое обозрение истории Новороссийкого края, 1730—1829, ч.1. Одесса, 1836; *Пашутин А.Н.* Исторический почерк г. Елисаветграда. Елисаветград, 1897; *Безтака П.М.* Кіровоград: Історично-краєзнавчий нарис. Дніпропетровськ, 1972; *Мативос Ю.Н., Сандул В.А.* Кировоград. Путеводитель. Днепропетровск, 1982; До джерел історії краю. З найдавніших часів до кінця XVIII ст.: Навчальний посібник. Кіровоград, 1994.

О.Г. Бажан.

КІРОВОГРА́ДСЬКА НАСТУПА́ЛЬНА ОПЕРА́ЦІЯ 1944 — складова частина стратегічної наступальної операції Ставки ВГК зі звільнення в роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945 Правобережної України*. Проведена військами 2-го Укр. фронту під командуванням ген. армії І.*Конєва* 5–16 січ. 1944. Здійснювалася за задумом Ставки ВГК в комплексі з операцією 1-го Укр. фронту на Житомирсько-Бердичівському напрямкові (24 груд. 1943 — 14 січ. 1944). По завершенні *Другої світової війни* рад. історики почали штучно виокремлювати із задуманої як єдине ціле операції двох фронтів дві нібито самостійні фронтові операції: Житомирсько-Бердичівську та Кіровоградську.

Планування й підготовка наступальних операцій зимової кампанії 1944 розпочалися у Ставці ВГК в листоп. 1943. На першому етапі операції війська 1-го та 2-го фронтів мали розгромити основні сили групи армій «*Південь*» і вийти на рубіж р. Пд. Буг. 1-й фронт повинен був завдати гол. удар по ворожих військах у *Вінниці*, допоміжні — по *Рівному* і Христинівці (нині місто Черкас. обл.), а 2-й фронт — по Кіровограді й Первомайську та частиною сил — по Христинівці, назустріч військам 1-го фронту для оточення й знищення великого ворожого угруповання у районі *Канева*, *Умані*, *Сміли*. Війська 1-го фронту розпочали наступ 24 груд. 1943 і до 12 січ. 1944 просунулись вперед на 200 км та перехопили основні шляхи відходу Канівського угруповання ворога. Проте військам 2-го фронту не вдалося виконати поставлені завдання. Затримавшись у боях за Кіровоград, вони 14 січня перебували за 120 км від Умані та станції Христинівка. У директиві Ставки від 16 січ. 1944 персональна відповідальність за невиконання завдань фронту покладалась на І.*Конєва*.

На початок січ. 1944 війська 2-го фронту (52-га армія, 4-та гвардійська армія, 53-тя армія, 5-та гвардійська армія, 7-ма гвардійська армія, 57-ма армія, 37-ма армія (14 січ. 1944 передана до складу 3-го Укр. фронту), 5-та гвардійська танкова армія, 5-та повітряна армія) налічували 500 тис. осіб, бл. 500 танків і самохідних артилерійських установок, майже 7 тис. гармат і мінометів, понад 500 літаків. Противник мав тут 420 тис. осіб, 520 танків і штурмових гармат, понад 5 тис. гармат та мінометів, майже 500 літаків.

Задум наступальної операції 2-го Укр. фронту полягав у тому, щоб силами 53-ї армії (командуючий — ген.-лейтенант І.Галанін), 5-ї гвардійської армії (командуючий — ген.-лейтенант

О.С.Жадов), 5-го гвардійського (командуючий — ген.-майор танкових військ Б.М.Скворцов) і 7-го механізованого корпусів (командуючий — ген.-майор танкових військ Ф.Катков) обійти Кіровоград з пн., а силами 5-ї гвардійської танкової армії (командуючий — ген.-полк. танкових військ П.Ротмістров) та 7 гвардійської армії (командуючий — ген.-полк. М.Шумілов) обійти його з пд.-зх. й знищити кіровоградське угруповання противника, потім наступати на Первомайськ та вийти на рубіж р. Пд. Буг. Удар по ворогові назустріч військам 1-го Укр. фронту на правому крилі завдавали 52-га армія (командуючий — ген.-лейтенант К.Коротєєв) і 4-та гвардійська армія (командуючий — ген.-майор О.Рижов). Регулярним військам мали сприяти 2 з'єднання, 36 партизанських загонів та 41 підпільно-диверсійна група, які діяли у ворожому тилу.

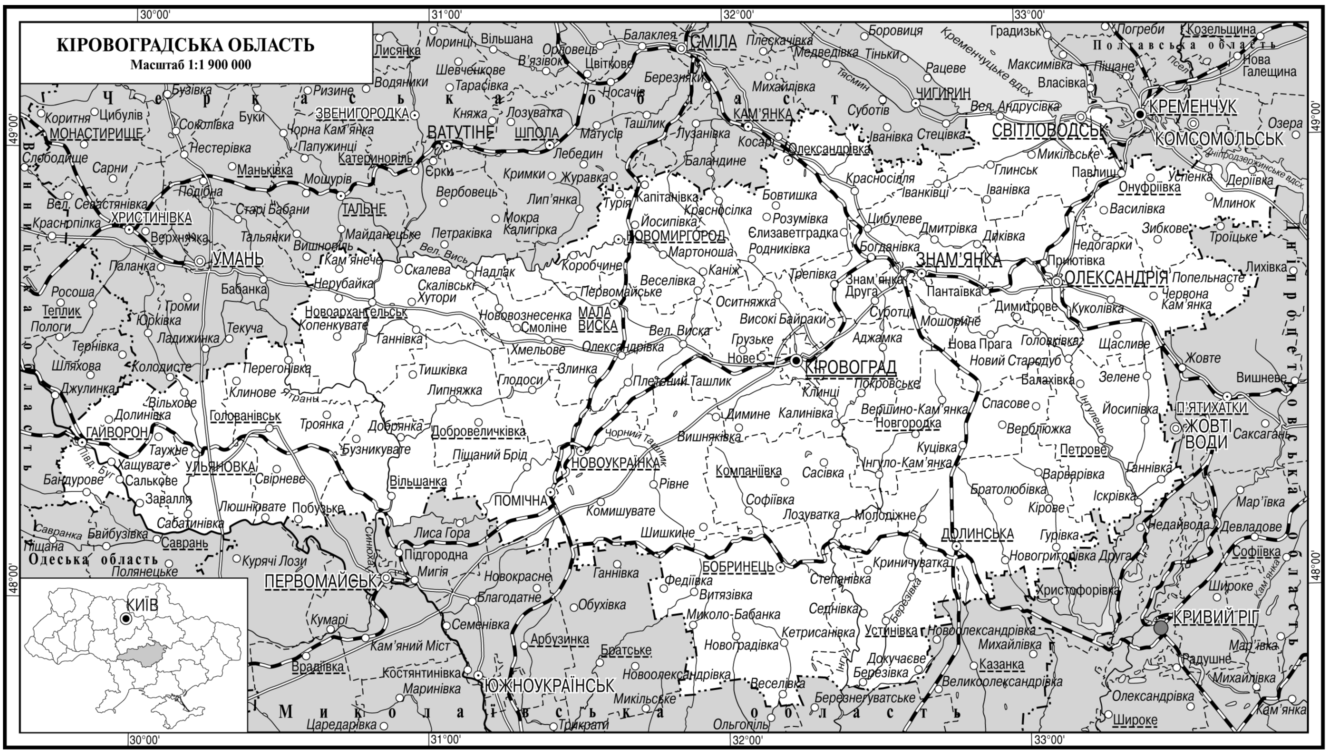
5 січ. війська фронту за авіац. підтримки 5-ї повітряної армії (командуючий — ген.-лейтенант авіації С.Горюнов) перейшли у наступ. Найбільшого успіху в 1-й день вони досягли на пн. від Кіровограда. Для розвитку успіху сюди було перегруповано 8-й механічний корпус 5-ї гвардійської танкової армії. З метою завершення прориву оборони противника на пд. від Кіровограда у смузі 7-ї гвардійської армії були введені в дію 18-й і 29-й танк. корпуси 5-ї гвардійської танкової армії. На ранок 7 січ. рухомі з'єднання фронту обійшли Кіровоград з пн. та пд, перерізали осн. шляхи відходу противника. П'ять нім. дивізій опинилися в оточенні, проте їм вдалося організувати відхід. 8 січ. рад. війська увійшли до Кіровограда. В подальшому вони просунулися ще на 15—20 км. На уманському напрямку війська 52-ї армії та 4-ї гвардійської армії до 10 січ. просунулись до 40 км, але були зупинені сильними контратаками противника, що перекинув сюди 3 танкові дивізії. 16 січ. наступ військ 2-го Укр. фронту був зупинений на рубежі: на сх. від Сміли, с. Грузьке (нині село Кіровогр. р-ну), північніше с. Новгородка (нині с-ще міськ. типу; обидва Кіровогр. обл.).

В ході операції рад. війська звільнили Кіровоград та просунулись на зх. до 40—50 км. Проте завдання першого етапу операції з визволення Правобережної України повною мірою виконані не були. За цих умов Ставка ВГК уточнила завдання 1-го та 2-го фронтів щодо знищення звенигородсько-миронівського угруповання противника зустрічними ударами на м. Шпола (нині місто Черкас. обл.), що стало початком підготовки до проведення *Корсунь-Шевченківської операції.*

Літ.: Разгром немецко-фашистских войск на Правобережной Украине (24 января — 17 апреля 1944 года), кн. 1. М., 1957; Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. М., 1961; Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны. Вып. 4 (январь 1944 года – август 1945 года). М.: Воениздат, 1968; *Грылев А.Н.* Днепр — Карпаты — Крым. М., 1970.; *Ротмистров П.А.* Стальная гвардия. М., 1984.; *Конев И.С.* Записки командующего фронтом. М., 1991; Стратегические решения и вооруженные силы, т. 1. М., 1995.

В.М. Грицюк.

КІРОВОГРА́ДСЬКА О́БЛАСТЬ — адм.-тер. одиниця в складі України. Утворена 10 січ. 1939. Розташов. на правобережжі Дніпра в центр. частині України в межиріччі Дніпра та Пд. Бугу. Межує на пн. з *Черкаською областю*, на зх. — з *Вінницькою областю*, на сх. — з *Полтавською областю* та *Дніпропетровською областю*, на пд. з *Миколаївською областю* й

Одеською областю. Тер. 24,6 тис. км^2 (4,1 % від тер. України).

Нас. 1067,2 тис. осіб (2006). Міське нас. — 61,1 %. Центр — м. *Кіровоград*. В області — 21 р-н, 12 міст, у т. ч. 4 обласного підпорядування, 26 с-щ міськ. типу. За нац. складом переважають українці (85 %), найбільша частка їх у пн. та пн.-сх. районах області. Росіяни складають 11 %, серед ін. національностей — молдовани, білоруси, болгари. Статус істор. населених місць мають міста: Кіровоград, *Бобринець*, *Новомиргород*, *Новоукраїнка*, *Олександрія*, смт *Нова Прага*.

Більша частина її тер. лежить у межах пд. частини Придніпровської височини. За характером рельєфу — це пологохвиляста рівнина, розчленована ярами, балками та долинами річок (усього 438, у т. ч. 120 завдовжки понад 10 км кожна, належать до басейнів Дніпра та Пд. Бугу). На пн. сх. — Кременчуцьке та Дніпродзержинське водосховища. Осн. корисні копалини — буре вугілля, торф, кварцити, руди, кілька родовищ уранових руд.

На тер. області знайдено археологічні пам'ятки, що засвідчують побутування тут людини з часів *палеоліту пізнього.*

У 16 — 1-й пол. 18 ст. степова частина земель області була володінням *Запорозької Січі.*

Масове заселення тер. області почалося в 2-й пол. 18 ст. Сюди в пошуках кращої долі прибували селяни з ін. укр. земель, козаки та іноз. колоністи. 1751 уряд *Російської імперії* створив на Правобережжі Дніпра військ.-адм. одиницю — *Нову Сербію*, тут селили переважно вихідців з Балкан. 1754 на південному кордоні Нової Сербії було створено *Новослобідський козацький полк*, його центром стала закладена тоді ж фортеця св. Єлизавети (від 1775 — м. Єлизаветград, нині м. Кіровоград). 1764 *військові поселення* ліквідували, а території Нової Сербії і Новослобідського козац. полку включили до складу новоствореної *Новоросійської губернії*. 1784—95 тер. сучасної К.о. перебувала у складі *Катеринославського намісництва*, 1795—97 — *Вознесенського намісництва*, 1797—01 — Новорос. губ. 1802 вона відійшла до Миколаїв. губ. (від 1803 — *Херсонська губернія*). 1829—64 перебувала у віданні управління військ. поселень; 1865 знову відійшла до Херсон. губ.

Із серед. 19 ст. Єлизаветград став одним з найрозвиненіших торг. і пром. центрів Пд. України. 1868—69 залізниця з'єднала його з *Одесою* та *Кременчуком*, а через 3 роки —з *Харковом* і *Миколаєвом*. Наприкінці 19 — поч. 20 ст. він стає освіт. та культ. центром. Його процвітання позитивно позначилося на розвиткові всього навколишнього регіону.

1918 в околицях м. Єлизаветград були розміщені відділи *січових стрільців,* весною 1919 Єлизаветградщина була тереном боїв повстанців отамана Н.Григор'єва (див. *Григор'єва повстання 1919*) з *більшовиками.*

1920—21 тер. входила до складу *Миколаївської губернії*, 1923 утворено Єлизаветградську округу (див. *Округи*). 1932 одна частина тер. сучасної К.о. ввійшла до *Київської області*, а ін. — до Одес. області. 1937 частина тер., що входила до Одес. обл., відійшла до Дніпроп. та Миколаїв. областей. 1939 утворено К.о. На 1939 в області налічувалося 32 р-ни. У наступні роки їх кількість змінювалася: 1941 — 30, 1946 — 31, 1960 — 24, 1963 — 12, 1965 — 18, від 1972 —21.

Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* від 6 лип. 1941 до 22 берез. 1944 область була окупована гітлерівцями, входила до округу «Миколаїв» рейхскомісаріату «*Україна*». Тут діяли 5 партизан. загонів та 29 диверсійних груп. Звільнена в ході *Кіровоградської наступальної операції 1944.*

Спеціалізація госп-ва області визначається аграрно-індустріальною специфікою регіону. Її провідні галузі — харчова пром-сть (45 % валової продукції області), с.-г. машинобудування та будівельна індустрія.

На Кіровоградщині народилося багато видатних людей, зокрема: театральні діячі І.*Карпенко-Карий* і М.*Кропивницький*; письменник і політик В.*Винниченко*, поет Є.*Маланюк*, композитор Ю.*Мейтус*, письменник Ю.*Яновський*, письменник та громад. діяч С.*Плачинда*.

Осн. архіт. пам'ятки історії та арх-ри: курган з похованнями бронзового віку (2 тис. до н. е., с. Веселівка Новомиргородського р-ну), фортеця св. Єлизавети (1754) та Грецька церква (1812, обидві Кіровоград), Свято-Іллінська церква (1786, Новомиргород), Хрестовоздвиженська церква (19 ст., с. Розумівка Олександрівського р-ну), музей-заповідник «*Хутір Надія*».

Літ.: *Міщенко Г.П.* Кіровоградська область. К., 1961; ІМіС Української РСР. Кіровоградська область. К., 1972; *Кабузан В.Н.* Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII — первой половине XIX века (1719—1858 гг.). М., 1976; *Юрченко А.Н.* Записки краеведа. Кировоград, 1999; Кіровоградщина: історія і сучасність центру України, т. 1—2. Дніпропетровськ, 2005.

Я.В. Верменич.

Будинок Кіровоградського краєзнавчого музею. Фото початку 21 ст.

КІРОВОГРА́ДСЬКИЙ КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й, Кіровоградський обласний краєзнавчий музей. Створений на основі колекції Історико-геогр. музею Єлизаветградського земського реального уч-ща (1883). Його заснував та очолював етнограф і археолог В.*Ястребов*. Після смерті останнього в груд. 1898 заклад практично припинив своє існування. Подальша доля музею пов'язана з діяльністю П.*Рябкова*. За його ініціативи відновлен-

Кам'яні баби, знайдені на території Кіровоградської області, встановлені біля Кіровоградського краєзнавчого музею. Фото початку 21 ст.

ням музею 1913 займалося Т-во розповсюдження писемності та ремесел, якому передали матеріали реального уч-ща. Але реалізації цих планів завадила *Перша світова війна*. Відновлювати музей почали 1920 при К-ті агітаційної пропаганди. 1922 на основі наявних колекцій було відкрито два музеї — історико-археол. й природничо-істор. Останній дав початок новому закладові, що 1929 став Округовим історико-археол., а 1939 — Кіровогр. обласним краєзнавчим музеєм. У період гітлерівської окупації міста в роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* музей втратив понад 10 тис. одиниць зберігання. Після визволення міста і відновлення діяльності музею його фонди істотно поповнилися новими колекціями. 1994 музей успадкував колекцію збирача предметів старовини і мистецтва О.Ільїна, вона містить чимало раритетних і цінних памяток. На поч. 21 ст. у фондах музею налічувалося бл. 80 тис. пам'яток з історії, археології, етнографії та природи краю від найдавніших часів до сучасності.

У складі музею діють філія — Музей-заповідник І.Тобілевича (*Карпенка-Карого*) «Хутір Надія» (див. *«Хутір Надія»*) та на правах відділу — Меморіальний музей М.Кропивницького (див. М.Л.*Кропивницький*).

Літ.: Кіровоградський краєзнавчий музей. Путівник. Дніпропетровськ, 1969; *Кузик Б., Білошапка В.* Кіровоградщина: історія і сучасність центру України, т. 1. Дніпропетровськ, 2005; *Пархомчук В.Р.* Історико-географічний музей наочних посібників в Єлизаветграді. В кн.: Музеї України XIX — початку XX століть. К., 2005.

Е.М. Піскова.

«КІ́РОВСЬКИЙ НАБІ́Р» — публіцистична назва репресій, розпочатих в *СРСР* після вбивства С.*Кірова* 1 груд. 1934 у Ленінграді (нині м. *Санкт-Петербург*). 2 груд. в газетах було опубліковано урядове повідомлення, в якому зазначалося, що С.Кіров загинув «від руки вбивці, підісланого ворогами робітничого класу». Того самого дня Й.*Сталін*, голова РНК СРСР В.*Молотов*, нарком оборони К.*Ворошилов*, нарком внутр. справ Г.*Ягода* і заст. голови Комісії партконтролю при ЦК ВКП(б) М.Єжов, прокурор РСФРР/РРФСР А.*Вишинський* та ще кілька високопоставлених осіб спец. поїздом виїхали до Ленінграда для розслідування вбивства. За свідченням М.Єжова, Й.Сталін до від'їзду викликав його та генерального секретаря ЦК ВЛКСМ О.Косарєва і дав директиву: «Шукайте вбивць серед зінов'євців». Версія була настільки неймовірною, що її розробка викликала протидію навіть у НКВС. Проте Й.Сталін послідовно наполягав на своєму. Він власноручно підготував постанову ЦВК СРСР (вона не обговорювалася на політбюро ЦК ВКП(б) і на сесії ЦВК СРСР й навіть формально не підписана головою ЦВК М.*Калініним*), яка вимагала завершувати слідство у справах про терористичні орг-ції й акти в десятиденний термін, розглядати їх у суді без участі обвинувачення та захисту, не допускати касаційного оскарження й клопотань про помилування, а вироки про розстріл здійснювати негайно після їх оголошення. Вже 4 груд. у газ. «Правда» з'явилося повідомлення про арешти групи «терористів-білогвардійців», а 16 груд. було заарештовано ветеранів ленінського кер-ва Л.Каменєва і Г.*Зінов'єва.* 28—29 груд. у Ленінграді виїзна сесія Військ. колегії Верховного суду СРСР засудила до розстрілу 14 осіб, обвинувачених у безпосередній організації убивства С.Кірова. У вироку стверджувалося, що всі вони, включно з Л.Ніколаєвим, були «активними учасниками зінов'євської антирадянської групи в Ленінграді». Це стало прологом до масових «чисток» насамперед у Ленінграді. Там діяла особлива комісія Ленінгр. обкому ВКП(б) на чолі із зав. орг.-розподільчим відділом П.Нізовцевим. Ця комісія готувала списки комуністів на виключення з партії і адм. виселення. Паралельно діяли органи НКВС, якими лише за два з половиною місяці після 1 груд. 1934 було заарештовано понад 800 осіб. Однак репресивні акції стосувалися не лише членів партії. Чимало ленінградців, переважно зі звинуваченнями в участі у «троцькістсько-зінов'євському підпіллі», було тоді відправлено до таборів і на заслання.

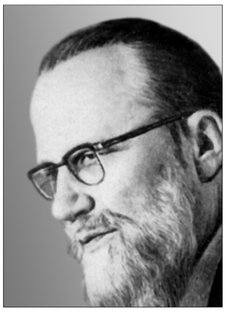
18 груд. 1934 газети сповістили, що 13—15 груд. виїзна сесія Військ. колегії Верховного суду СРСР в *Києві* під головуванням В.Ульріха розглянула справи 37 осіб. Згідно з повідомленнями, «суд встановив, що більшість обвинувачених прибула в СРСР через Польщу, а частина — через Румунію, маючи завдання по вчиненню на території УСРР ряду терористичних актів. При затриманні у більшості обвинувачених вилучені револьвери і ручні гранати». Викриття й суд над учасниками цієї групи «терористів», як і над учасниками ленінгр. та моск. груп «терористів-білогвардійців», викритих з підозрілою «синхронністю», повинні були підтверджувати версію про наявність великомасштабного антирад. підпілля.

18 січ. 1935 ЦК ВКП(б) надіслав у всі парт. орг-ції документ під назвою «Закритий лист ЦК ВКП(б). Уроки подій, пов'язаних із злодійським вбивством тов. Кірова», який надавав діям чи заявам політ. опонентів характеру організованого антирад. виступу, що, у свою чергу, давало змогу звинуватити їх у карних злочинах і притягти до відповідальності. Лист був підготовлений за особистою участю Й.Сталіна і ставив завдання пошуку й викриття «антипартійних елементів всередині партії». У листі підкреслювалося, що «стосовно дворушника не можна обмежуватись виключенням з партії, — його потрібно ще заарештувати й ізолювати, щоб завадити йому підривати міць держави пролетарської диктатури». Цей лист надав імпульс подальшому нарощуванню репресій в СРСР.

Літ.: *Волкогонов Д.А.* Тріумф і трагедія: Політичний портрет Й.В. Сталіна, кн. 1. К., 1989; Реабилитация: Политические процессы 30—50-х годов. М., 1991; *Росси Ж.* Справочник по ГУЛАГу, ч. 1—2. М., 1991; *Солженицын А.И.* Малое собрание сочинений, т. 5. М., 1991; *Кириллина А.* Рикошет, или Сколько человек было убито выстрелом в Смольном. СПб., 1993; *Шаповал Ю.І.* Україна 20—50-х років: сторінки ненаписаної історії. К., 1993; Політичний терор і тероризм в Україні. XIX—XX ст.: Історичні нариси. К., 2002.

Ю.І. Шаповал.

КІРСА́НОВ Олександр Васильович (02.11(20.10).1901—19.05.1992)

О.В. Кірсанов.

— хімік-органік. Акад. АН УРСР (1961, від 1991 — АН України), засл. діяч н. УРСР (1964). Н. в м. *Москва.* Закінчив Моск. вище тех. уч-ще (1924). До 1944 працював у НДІ та вузах РРФСР. 1944—56 — зав. каф-ри Дніпроп. металургійного ін-ту. Від 1956 — зав. від., від 1960 — дир. Ін-ту органічної хімії АН УРСР. Гол. науковий напрям його напрацювань — хімія фосфор- і сіркоорганічних сполук. Відкрив фосфазореакцію — спосіб одержання фосфороорганічних сполук, які містять подвійний зв'язок азот—фосфор; розробив способи одержання фосфорилованих уретанів, карбамідів, амідинів та ізоціанатів кислот фосфору; синтезував низку нових фосфороорганічних інсектицидів та лікарських препаратів. Його іменем названі дві відкриті ним реакції — пряме амідування карбонових кислот і фосфазореакція.

Лауреат Ленінської премії в галузі н. і т. (1974).

Літ.: История Академии наук Украинской ССР. К., 1979; Академія наук України: Каталог. К., 1993.

П.Д. Овчаренко.

КІ́РСТОВЩИНА, одна з течій профспілкового руху в Україні 1919. Названа за прізвищем інженера Костянтина Кірсти, який з початку денікінської окупації Київщини (див. *Денікіна режим в Україні 1919—1920*) у серп.—верес. 1919 разом зі своїми однодумцями сформував «Організаційний комітет по об'єднанню всіх професійних робітничих профспілок м. Києва». К-т мав тісні зв'язки з денікінською контррозвідкою. К.Кірсту підтримало чимало робітників, які повірили в легенду про його героїчне минуле. На одержані від влади гроші (500 тис. *рублів*) К.Кірста почав видавати газету «Путь рабочего», на її сторінках проповідувалися ідеї «гармонії класових інтересів» та підтримки *Добровольчої армії.* В одному з номерів були опубл. дані реєстру «підприємств, що приєдналися до Організаційного комітету». У реєстрі зазначалося, що к-т підтримали 32 тис. осіб, переважно члени профспілок (однак, як було вказано в цій же газеті, реєстр складався на основі даних про кількість членів усіх професійних спілок *Києва* на 1 січня 1919). У жовт. 1919 з ініціативи к-ту було створено військ. орг-цію — «робітничо-офіцерську роту», вона взяла участь у боях під Києвом проти військ Червоної армії (див. *Радянська армія*). Наступ *більшовиків* змусив денікінців залишити Київ, разом з ними вийшли з міста й провідники к-ту. Свою орг-цію вони почали відроджувати в *Одесі.* При цьому акцент робився на ті підпр-ва, де робітники виявили незадоволення більшовицькою владою. Таким, зокрема, був завод «РОПІТ». Однак уже восени 1919 к-т почав втрачати підтримку робітників, а взимку 1920 в одес. листівках, прокламаціях і відозвах почали звучати мотиви до згуртування робітників в ім'я перемоги над зрадниками робітництва. Цими настроями одразу ж скористалася більшовицька влада й посилила свої пропагандистські акції.

Літ.: *Реєнт О.П.* Крах кірстовщини (Провал контрреволюції у профспілковому русі України в період денікінської окупації). В кн.: До питання про розстановку політичних сил на Україні в 1917 —1920 рр. Препринт № 1 Інституту історії АН УРСР. К., 1988; *Реєнт О.П.* Крах кірстовщини. «УІЖ», 1989, № 11.

О.П. Реєнт.

КІСТЯКІ́ВСЬКИЙ Богдан (Федір) **Олександрович** (псевдоніми — Українець, Хатченко; 16 і(04).11.1868—29.04.1920) — філософ, соціолог, правознавець, історик політ. думки, публіцист і громад. діяч. Д-р держ. права (1917), проф (1917), акад. УАН (1919; нині *Національна академія наук України*). Син О.*Кістяківського*, брат І.*Кістяківського* та В.Кістяківського, батько Дж.*Кістяковського*, племінник П.*Чубинського.* Н. в м. *Київ* у дворянській родині відомого професора-правознавця. Був виключений з 2-ї Київ. г-зії за участь в учнівському гуртку «саморозвитку», що діяв, як зазначалося в документах, «с недозволенной целью, без ведома и разрешения гимназического начальства», а згодом і з Черніг. г-зії за порушення дисципліни під час випускного іспиту. Атестат зрілості отримав у Ревельській Олександрівській г-зії (нині Ревель — м. Таллінн, Естонія). 1888—92 навч. на історико-філол. ф-тах Київ. і Харків. ун-тів та юрид. ф-ті Дерптського (Тартуський) ун-ту. За участь в укр. русі неодноразово виключався із числа студентів, а в черв. 1892 був заарештований і в жовт. 1893 засуджений до 2-місячного ув'язнення і вислання на 1 рік під нагляд поліції без права проживання у великих (університетських) містах. У груд. 1893 — січ. 1894 відбував ув'язнення в *Лук'янівській тюрмі.* Після звільнення проживав під наглядом поліції в м. Лібава (нині м. Лієпая, Латвія). У січ. 1895 виїхав до Німеччини, де поглиблював знання спочатку самоосвітою, а згодом на філос. ф-ті Берлінського ун-ту під кер-вом Г.Зіммеля. Весною 1897 кілька місяців проживав у Парижі (Франція), працюючи в Нац. б-ці та слухаючи деякі лекції в ун-ті. 1897—98 відвідував лекції і семінари В.*Віндельбанда*, Т.Циглера і Г.Кнаппа в Страсбурзькому ун-ті. Там само у берез. 1898 захистив дис. на тему: «Суспільство і індивідуальність. Методологічне дослідження» (опубл. нім. мовою: «Gesellschaft und Einzelwesen. Eine methodologische Studie der Doktorwurde der philosophischen Fakultät der Keiser Wilhelm Universität zu Strassburg vorgelet von Theodor Kistiakowski (aus Kiew in Russland)». Berlin, 1899) на ступінь д-ра філософії, який в Росії, однак, не прирівнювався навіть до ступеня магістра. Після захисту дис. проживав у *Санкт-Петербурзі*, Вологді (нині місто в РФ), *Києві*, *Москві*, але майже щороку по кілька місяців перебував за кордоном (зокрема, 1901–02 працював у семінарі Г.Єллінека в Гейдельберзькому ун-ті). 1906 склав магістерські іспити в Моск. ун-ті й почав вести практичні заняття з теорії права та держ. права в кількох навч. закладах, зокрема на Комерційних курсах Моск. т-ва сприяння комерційній освіті (1907 перетворені в Моск. комерційний ін-т) і на Вищих жін. курсах. Від трав. 1909 був зарахований приват-доцентом Моск. комерційного ін-ту та Моск. ун-ту, але вже з січ. 1910 одержав від Мін-ва освіти півторарічне відрядження за кордон, яке пробув у Мюнхені (Німеччина). Після повернення був у черв. 1911 допущений до читання пробних лекцій, а з верес. 1911 став при-

ват-доцентом Демидовського юрид. ліцею в Ярославлі (нині місто в РФ). У листоп. 1913 здобув звання приват-доцента. Від січ. 1914 — штатний доц. Моск. комерційного ін-ту. Численні наук. праці принесли йому визнання як серед правознавців, так і серед філософів. У лют. 1917, оминаючи ступінь магістра, захистив у Харків. ун-ті дис. на ступінь д-ра держ. права й у трав. 1917 був обраний ординарним проф. спочатку Моск. комерційного ін-ту, а через кілька днів і Київ. ун-ту. Відтоді постійно жив у Києві. Викладав у Київ. ун-ті та в приватному Київ. юрид. ін-ті (проф. з листоп. 1917), а також у новоствореному Укр. народному (з жовт. 1918 — держ.) ун-ті в Києві (див. *Український державний університет*): з берез. 1918 — проф., з січня 1919 — тимчасово в. о. декана, з берез. 1919 — декан юрид. ф-ту. Співпрацював з М.*Василенком* і В.*Вернадським* у здійсненні реформи вищої освіти і наук. установ в Україні. В січ. 1919 обраний позаштатним акад. УАН по каф-рі держ., адм. і міжнар. права, а в берез. 1919 — штатним акад. по каф-рі соціології. В академії входив до складу *Комісії ВУАН для виучування звичаєвого права*, *Комісії ВУАН для виучування історії західноруського та українського права*, Правничо-термінологічної комісії та ін. установ. У черв. 1918 гетьманом П.*Скоропадським* призначений Ген. суддею Адм. департаменту Ген. суду *Української Держави* за сумісництвом. Після реорганізації цієї установи в лип. 1918 став сенатором *Державного сенату Української Держави*. У складі делегації УАН з метою відстояти академію від закриття денікінською владою (див. А.*Денікін*) був відряджений до Єкатеринодара (нині м. *Краснодар*). Тяжко захворів і під час операції у Єкатеринодарі помер. Там і похований.

Як учений і громад. діяч перебував під впливом В.*Антоновича* (останній був також його хрещеним батьком) та ідей М.*Драгоманова*, І.*Франка*, М.*Павлика*, брав безпосередню участь у створенні багатьох опозиційних владі демократ. орг-цій, був помітною постаттю в соціал-демократ. та ліволіберальному русі. Його політ. погляди впродовж життя зазнали помітної еволюції і загалом охоплювали широкий спектр ідей від ортодоксальних марксистських до поміркованих конституційно-демократ. (кадетських), а його переконання рівною мірою були опозиційними і *самодержавству*, і *шовінізму*, і революц. *тоталітаризму*. Він був одним із засн. «Союза освобождения», учасником його закордонних з'їздів, співавтором підготовленого союзом проекту Конституції Росії (опублікований у Парижі рос. і франц. мовами). Тривалий час належав до найближчих соратників П.Струве, але в зв'язку з неприйняттям останнім ідей укр. відродження 1915—16 відійшов від нього. Його діяльність і широкі зв'язки помітно сприяли налагодженню контактів між рос. і нім. громадськістю, поширенню за кордоном інформації про сусп.-політ. та наук. життя в Росії.

Був одним з організаторів і редакторів ж. «Освобождение», редактором ж. «Критическое обозрение» (1907—10), співробітником кількох часописів, зокрема «Русская мысль», «Свобода и культура» та «Вопросы жизни», а також редактором фахових правничих видань «Юридические записки» (1912—14) та «Юридический вестник» (1913—17), одним з провідних авторів ж. «Новые идеи в правоведении» (1914). Під його кер-вом було здійснено видання політ. творів М.Драгоманова, окремих праць О.*Кістяківського*, перекладів праць Г.Еллінека та деяких ін. нім. правників. Кілька своїх праць він присвятив історії демократ. руху та політ. думки, захистові самобутності укр. к-ри та мови.

За філос. поглядами був прихильником неокантіанства (див. *Неокантіанство в історичній науці*) в його т. зв. баденському варіанті, що грунтувався на теорії цінностей. Виступав опонентом позитивізму і марксизму (див. *Позитивізм в історичній науці*, *Марксизм в історичній науці*), з одного боку, та соціально-реліг. філософії, з другого, був противником натуралістичної соціології та релятивізму в соціальних науках. Усвідомивши необхідність методологічного плюралізму, взаємодоповнення і взаємозбагачення різних концептів і методів, став предтечею інтегральної філософії та інтегральної юриспруденції. Вважається одним із засн. соціально-правового напряму в рос. і укр. філософії поч. 20 ст. Філос. позиції К. знайшли найповніше відображення в статтях у збірці «Проблемы идеализма» (1903) та міжнар. філос. ж. «Логос».

Б.О. Кістяківський.

Метою соціології К. вважав опрацювання понять «суспільство», «особа», «натовп», «соціальна взаємодія», «справедливість», «держава», «право» тощо. Відстоював ненасильницький, еволюційний шлях перетворень сусп-ва, здійснюваних у межах режиму законності. З повагою ставився до теорії К.*Маркса*, цінуючи її історизм і науковість, прагнення до причинного пояснення соціальних явищ. Разом з тим був одним з найпослідовніших критиків марксизму за його нехтування телеологічними аспектами життя, за його метафізичність і догматизм. Поділяв соціаліст. ідеали, але підкреслював, що заг. ліквідація приватної власності на засоби вир-ва і, відповідно, капіталіст. відчуження особи можливі лише за умови примату в сусп. житті абсолютної цінності права і громадян. прав. Виступав проти *диктатури пролетаріату* як небезпечної утопії, реалізація якої не приведе до справедливого сусп-ва; критикував ідею «самодержавства народу», підкреслюючи, що «деспотизм народу може бути часто навіть жахливішим за деспотизм однієї людини». Концентрованим виразом його сусп.-політ. переконань, своєрідним маніфестом відстоюваного ним ліберального напряму стала стаття «На захист права» для збірки «Вехи» (1909). Розглядаючи право як заг. ідеал, критикував рос. *інтелігенцію* за нехтування проблемами правової теорії і практики, виступав проти традиційного правового нігілізму, підкреслював, що *соціалізм* можливий лише як «юридичний соціалізм» або справжня правова *держава*, для перемоги якої потрібна тривала робота історії, у т. ч. в справі розвитку масової нар. правосвідомості.

Його наук. праці у галузі правознавства присвячені здебільшого проблемам методології

І.О. Кістяківський.

правничих досліджень, сутності держ. *влади*, співвідношення конституційної, правової і соціаліст. д-ви. Він відстоював синтетичний підхід до розуміння права, який поєднував методи догматичної юриспруденції з методами соціологічної і психологічної шкіл права, допускав одночасне існування чотирьох різноаспектних визначень права: соціологічного, психологічного, держ. -орг. і нормативного. Розглядав право як етичну цінність, найвагоміший виразник *культури* сусп-ва, вважаючи, що правові норми грунтуються на етичній свідомості людини і завдяки діям людей, які усвідомлюють свій обов'язок, право перетворює соціально необхідне на обов'язкове. Вважав, що цінності права відносні, але вони задають формальні властивості інтелектуальної і вольової діяльності людей. На його думку, гол. і найсуттєвіший зміст права складають ідеї справедливості та свободи; право не можна розглядати лише як політ. і адм. інструмент, воно є також осн. умовою внутр. свободи людини. Він намагався синтезувати дві осн. тогочасні концепції влади — «психологічну» та «нормативно-правову». Втіленням правової ідеї вважав правову д-ву, яка, з одного боку, обмежена правами особи, а з другого — забезпечує їх дотримання. Вищим етапом державотворення вважав «державу, яка здійснює соціальну справедливість». Констатуючи, що юридична природа соціаліст. д-ви поки що мало досліджена, запропонував кілька принципових положень, що мали характеризувати соціаліст. д-ву. Зокрема підкреслював, що соціалізм не заперечує цивільного (приватного) права, а також важливість права на гідне людини існування, яке у майбутній д-ві має бути забезпечене кожному не як соціальне милосердя, а в силу прав особи і громадянина.

В останні роки життя він готував до друку працю «Право та науки про право. Методологічний вступ до філософії права», яку називав гол. своєю книгою і яка мала підбити підсумки наукових дискусій початку 20 ст. та відповісти на критику опонентів його поглядів, висловлених у попередніх публікаціях. Побачив світ лише маленький її фрагмент (вважається, що єдиний її рукопис було знищено пожежею в Ярославській друкарні 1918 під час есерівського повстання).

Тв.: Идея равенства с социологической точки зрения. «Мир Божий», 1900, № 4 (1); Категория необходимости и справедливости при исследовании социальных явлений. «Жизнь», т. 5—6, 1900; «Русская социологическая школа» и категория возможности при решении социально-этических проблем. В кн.: Проблемы идеализма. М., 1903; Государство правовое и социалистическое. «Вопросы философии и психологии», 1905, № 85; Права человека и гражданина. «Вопросы жизни», 1905, № 1; Русские оппозиционные партии и украинцы. «Освобождение», 1905, № 77; В защиту научно-философского идеализма. «Вопросы философии и психологии», 1907, кн. 1 (86); Как осуществить единое народное представительство. «Русская мысль», 1907, № 3, 4, 6; М.П. Драгоманов. Его политические взгляды, литературная деятельность и жизнь. В кн.: *Драгоманов М.П.* Политические сочинения, т. 1. М., 1908; В защиту права. Интеллигенция и правосознание. В кн.: Вехи. Сборник статей о русской интеллигенции. М., 1909; Реальность объективного права. «Логос», 1910, кн. 2; Право как социальное явление. «Вопросы права», 1911, кн. 8, № 4; К вопросу о самостоятельной украинской культуре. «Русская мысль», 1911, № 5 (32); Герцен и Украина. «Украинская жизнь», 1912, № 4; Страницы прошлого. К истории конституционного движения в России. М., 1912; Проблемы и задачи социально-научного познания. «Вопросы философии и психологии», 1912, кн. 2 (87); Сущность государственной власти. «Юридические записки», 1913, № 3; Наши задачи. «Юридический вестник», 1913, кн. 1; Политическое и юридическое значение манифеста 17 октября 1905 года. «Юридический вестник», 1915, кн. 3; Кризис в юриспруденции и дилетантизм в философии. «Юридический вестник», 1914, кн. 5;. Что такое национализм? «Национальные проблемы», 1915, № 1; Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. М., 1916; Непрерывность правового порядка. «Юридический вестник», 1917, кн. 17; Методология и ее значение для социальных наук и юриспруденции. «Юридический вестник», 1917, кн. 18; Вибране. К., 1996.

Літ.: *Фатеев А. Н.* Русский методолог теории права. Х., 1917; *Василенко М.П.* Академік Богдан Олександрович Кістяківський †16 (29) квітня 1920 р. (некролог та оцінка діяльності). В кн.: Записки соціально-економічного відділу УАН, т. 1. К., 1923; *Голосенко И. А.* Социология на неокантианской платформе: Б.А. Кистяковский и М.М. Хвостов. В кн.: Российская социология. СПб., 1993; *Львов С.А.* Критика «философии ценностей» в русской буржуазной политико-правовой мысли (Б.А. Кистяковский). Автореферат дис... канд. юрид. наук. Л., 1983; *Сапов В. В.* Главная книга академика Б.А. Кистяковского. «Вестник Российской академии наук», 1994,. т. 64,. № 3; *Депенчук Л.* Богдан Кістяківський. К., 1995; *Максимов С.І.* Б.Кістяковський — видатний український філософ права. «Вісник Академії правових наук України», 1997, № 1 (8); *Фінько А. Є.* Державотворча теорія Богдана Кістяківського в контексті формування етичного реформсоціалізму. В кн.: Мультиверсум. Філософський альманах. К., 1998; *Хейман С.* Кістяківський: боротьба за національні та конституційні права в останні роки царату. К., 2000.

І.Б Усенко.

КІСТЯКІ́ВСЬКИЙ Ігор Олександрович (16(04).01.1876 — черв. 1940) — правознавець, громад. і держ. діяч. Син О.*Кістяківського*, брат Б.*Кістяківського* і В.Кістяківського, племінник П.*Чубинського*, двоюрідний брат Дж.*Кістяковського*. Н. в м. *Київ.* 1899 (можливо, 1897) закінчив юрид. ф-т Київ. ун-ту і був залишений при ньому професорським стипендіатом каф-ри рим. права (деякий час поглиблював освіту в ун-тах Німеччини). Від 1900 — приват-доцент цієї ж каф-ри. Мав широкі зв'язки серед діячів укр. нац. руху. Від 1903 жив у *Москві.* Був присяжним повіреним і одним з найближчих співробітників відомого правника, голови 1-ї Держ. думи (див. *Державна дума Російської імперії*) проф. С.Муромцева. Із 1903 — приват-доцент каф-ри цивільного права і судочинства Моск. ун-ту: викладав деякі курси, а з 1906 — заг. курс цивільного процесу. Водночас 1903—17 викладав страхове право та ін. юрид. дисципліни на Комерційних курсах Моск. т-ва сприяння комерційній освіті (1907 перетворені в Комерційний ін-т). У лют. 1911 у числі великої групи викладачів залишив роботу в ун-ті на знак протесту проти порушення університетської автономії з боку міністра освіти Л.Кассо. Член *Конституційно-демократичної партії* та активний учасник масонських організацій («Великий Схід народів Росії»; див *Масонство*). Як успішний і заможний адвокат-цивіліст був одним з меценатів укр. к-ри і просвіти, зокрема матеріально підтримував видання часопису

«Украинская жизнь», оплатив друк праці свого брата — Б.Кістяківського «Страницы прошлого. К истории конституционного движения в России» (Москва, 1912).

1917 повернувся до Києва. Від трав. 1918 — держ. секретар *Української Держави*, у лип.—листоп. 1918 — міністр внутрішніх справ у кабінетах Ф.*Лизогуба* і С.*Гербеля*, з трав.—серп. 1918 — заст. голови укр. делегації на переговорах з укладення мирного договору з РСФРР. Ініціатор формування *Державної варти Української Держави* й офіцерських дружин. Був також ген. суддею, а після реорганізації Ген. суду з лип. 1918 — сенатором Заг. зібрання *Державного сенату Української Держави*. Від 1919 жив у *Стамбулі*, пізніше — у Парижі (Франція). Займався адвокатською і банківською діяльністю. Чл. масонських лож «Гермес», «Астрея» і «Юпітер», депутат масонського конвенту (1931). Входив до еміграційного Союзу рос. адвокатів, реліг. т-ва «Ікона», гол. ради правління Рос. нац. об'єднання.

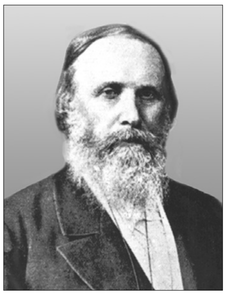
П. у м. Париж. Похований на кладовищі Сент-Женевьєв де Буа.

Тв.: Долговая ответственность наследника в римском праве. «Университетские известия», 1900, № 5–6; Понятие о субъекте прав. «Журнал Министерства юстиции», 1903, № 8; Проект изменений Устава судопроизводства торгового. М., 1909; Адвокатская деятельность С.А. Муромцева. В кн.: Сергей Андреевич Муромцев. М., 1911; Г.Ф. Шершеневич как цивилист. «Юридический вестник», 1913, № 1.

Літ.: *Дорошенко Д. І.* І. О. Кістяківський. «Українська дійсність», Прага, 1940, № 1; Кістяківський Ігор Олександрович (1876—1941). «Юридичний. вісник України», 2002, № 5 (лют.).

І.Б. Усенко.

КІСТЯКІ́ВСЬКИЙ Олександр Федорович (26(14).03.1833—25(13).01.1885) — правознавець і громад. діяч, доктор кримінального права. Н. в с. Городище (нині село Менського р-ну Черніг. обл.) в родині сільс. священика. 1852 закінчив Черніг. духовну семінарію, а 1857 — юрид. ф-т Київ. ун-ту зі статусом дійсного студента. Згодом працював домашнім учителем, готував до вступу в уч-ще правознавства племінника відомого письменника та громад. діяча М.*Маркевича*. У серп. 1858 переїхав до *Санкт-Петербурга* і в листоп. цього ж року був зарахований на службу в Правительствуючий Сенат. Працював молодшим помічником секретаря в канцелярії межового департаменту, а згодом на такій само посаді в канцелярії заг. зборів та перших трьох департаментів і департаменту геральдії. У листоп. 1860 був призначений старшим помічником столоначальника в департамент Мін-ва нар. освіти. Прилучився до наук. та літ. діяльності, опублікував протягом 1860—61 в «Журнале Министерства юстиции» 3 розвідки з питань судоустрою, кримінального процесу і діяльності адвокатури. 1861 увійшов до складу редколегії українознавчого ж. «*Основа*», де незабаром став помічником гол. редактора. 1862 під псевдонімом «-кій» в «Основі» опублікував свою першу історико-юрид. працю «Характеристика русского и польського законодательства о крепостном праве по отношению к Малороссии». Невдовзі, скориставшись реформою Мін-ва нар. освіти, залишив канцелярську роботу з наміром повністю присвятити себе наук.-викладацькій діяльності. Оскільки статус дійсного студента не дозволяв претендувати на університетську каф-ру, склав у груд. 1863 іспити на звання кандидата прав. Потім підготував роботу на право викладання (pro venia legendi) «О пресечении обвиняемому способов уклоняться от следствия и суда по действовавшему до судебной реформы уголовному судопроизводству, в особенности о предварительном тюремном заключении» і захистив її у верес. 1864 (праця була надрукована в «Университетских известиях» та окремим відбитком), після цього був допущений як приват-доцент до читання лекцій з кримінального права та судочинства в Київ. ун-ті. 1867 захистив дис. на ступінь магістра кримінального права за монографією «Исследование о смертной казни» (Київ, 1867) і був обраний штатним доц. каф-ри кримінального права і судочинства. В серп. того ж року виїхав у наук. відрядження до *Москви* і С.-Петербурга для вивчення досвіду застосування на практиці суд. статутів 1864 (див. *Судова реформа 1864*). Результатом відрядження стала монографія «Историко-догматическое исследование по русскому праву о недопущении обвиняемому способов уклоняться от следствия и суда» (С.-Петербург, 1868), що була захищена як докторська дис. у груд. 1868. На поч. 1869 обирається екстраординарним, а в лют. 1870 — ординарним проф. каф-ри кримінального права і судочинства. На цій посаді працював до останніх днів життя, час від часу перериваючи викладання для поглиблення власних знань і заняття наукою (так, упродовж двох навч. років — з верес. 1871 по квіт. 1873 вивчав досвід викладання юрид. дисциплін в ун-тах Відня, Гейдельберга, Берліна, Неаполя та Риму). Науково-дослідницьку і пед. роботу поєднував з адвокатською практикою та громад. діяльністю. Був, зокрема, присяжним повіреним, гласним Київ. думи, головою Київ. юрид. т-ва (з 1879), дир. Київ. тюремного к-ту (1865—70).

О.Ф. Кістяківський.

Визначальною рисою творчості К. було прагнення до встановлення природи існуючих правових інститутів і визначення ефективних механізмів їх використання на користь сусп-ва. Безперечною його заслугою вважається те, що він одним з перших у вітчизн. науці став вивчати право як соціальне явище, послідовно впроваджував у правові дослідження історико-соціологічний підхід. У центрі уваги К. були проблеми кримінального права і процесу, судоустрою, діяльності адвокатури, пенітенціарної практики. Він відстоював, зокрема, демократ. погляди на завдання кримінального покарання, одним з перших у вітчизняній науці поставив питання про необхідність скасування смертної кари.

Водночас захоплювався історією, став одним з перших провідників ідей істор. школи права. Виразний істор. характер мали, зокрема, його канд., магістерська і докторська дис. Опублікував низку статей з історії кримінального права: «Изложение начал уголовного права по Наказу императрицы Екатерины» («Университетские известия», 1864, № 10); «Главнейшие моменты исто-

Дж. Кістяковський.

рии развития науки уголовного права» («Университетские известия», 1873, № 12, 1874, № 1); «О трудах профессора Тонисена по истории уголовного права» («Университетские известия», 1876, № 4); «Некоторые черты из истории смертной казни в России» (*«Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца»*. кн. 1, Киев, 1879) та ін.

Цікавився збиранням матеріалів *звичаєвого права.* Активно сприяв організації під кер-вом П.*Чубинського* етногр. експедиції Рос. геогр. т-ва, яка досліджувала Пд.-Зх. край і деякі прилеглі землі, заселені етнічними українцями (у 6-му томі праць цієї експедиції була вміщена його розвідка «Волостные суды, их история, настоящая их практика и нынешнее их положение», Санкт-Петербург, 1872). Був одним з ініціаторів заснування 1873 *Південно-Західного відділу Російського географічного товариства*, яке мало виконувати функції неформальної укр АН. У руслі наук. напрямів Рос. геогр. т-ва і його Пд.-Зх. відділу підготував програму для збирання і вивчення юрид. звичаїв і нар. поглядів на кримінальне право, перше видання якої побачило світ в «Университетских известиях» 1874. Відповідно до цієї програми за допомогою створеної мережі кореспондентів К. зібрав багато матеріалів про звичаєве право Черніг., Подільської і деяких ін. губерній. Незважаючи на те, що діяльність Пд.-Зх. відділу Рос. геогр. т-ва була визнана шкідливою і розпорядженням імп. *Олександра II* припинена в черв. 1876, К. опублікував низку нових праць у галузі звичаєвого права: «Собрание и разработка материалов по обычному праву» («Университетские известия», 1876, № 6)», «Обозрение работ по обычному праву за последние 5 лет 1873—1878» («Университетские известия», 1878, № 4), «К вопросу о цензуре нравов у народа» («Записки Императорского Русского географического общества по отделению этнографии», т. 8, С.-Петербург, 1878). За останню з цих праць, присвячену проблемам шлюбних звичаїв українського народу, він був удостоєний від Рос. геогр. т-ва срібної медалі. 1878 в «Университетских известиях» вийшло друком 2-ге вид. програми для збирання та вивчення юрид. звичаїв і нар. поглядів на кримінальне право, доповнене передмовою про методи збирання матеріалів звичаєвого права.

В укр. історико-юрид. науку він увійшов також як публікатор і перший грунтовний дослідник видатної пам'ятки права *Гетьманщини* «Права, по которым судится малороссийский народ». (див. «*Права, за якими судиться малоросійський народ*»; пам'ятка разом з його дослідженням була опубл. частинами в «Университетских известиях» 1875—78 і повністю 1879 у Києві).

Був одним з засн. жанру юрид. історіографії та біографістики у вітчизняній науці, написав нариси про наукову діяльність Ч.Беккаріа, С.Богородського, М.*Іванишева*, А.Рандю та ін. вчених.

П. у м. *Київ.*

Літ.: Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета Св. Владимира (1834—1884). К., 1884; *Науменко В.П.* А.Ф. Кистяковский. «Киевская старина», 1885,№ 2; *Белогриц-Котляревский Л.С.* Очерк научной деятельности профессора А.Ф. Кистяковского. «Киевская старина», 1885, № 6; *Лучицкий И.В.* Труды А.Ф. Кистяковского в области истории и обычного права. «Киевская старина», 1895, № 1;. *Фойницкий И.А.* Кистяковский как криминалист. «Киевская старина», 1895, № 1; *Науменко В.П.* Кистяковский Александр Федорович (Биографический очерк с отрывком рукописной автобиографии). «Киевская старина», 1895, № 9; *Бутич І. Л.* Передмова. В кн.: Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874—1885): У 2-х т., т. 1. К., 1994; *Ковальчук О.М.* Історико-соціологічна теорія права в працях О.Ф.Кістяківського. «Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Вісник. Юридичні науки», вип. 39. К., 2000.

І.Б. Усенко.

КІСТЯКО́ВСЬКИЙ **Джордж** (Kistiakovski George; справжні прізвище, ім'я та по батькові Кістяківський Георгій (Юрій) Богданович; 18.11.1900—07.12.1982) — фізико-хімік. Д-р хімії (1935), проф. (1938). Чл. Нац. АН США. Н. в м. *Київ.* Син Б.*Кістяківського*, онук О.*Кістяківського*, племінник І.*Кістяківського* та В.Кістяківського. Навч. в г-зіях Києва і *Москви.* У роки громадян. війни 1918—20 воював проти *більшовиків* (зокрема, служив у танк. корпусі *Добровольчої армії*); за *Української Держави* був призначений уповноваженим у справах майна, що залишилося після демобілізації рос. армії. Був заарештований більшовиками, проте зумів утекти. Виїхав до Німеччини. 1925 отримав докторат (Ph. D.) з фізичної хімії в Берлінському ун-ті. Від 1926 — на стажуванні в Прінстонському ун-ті (США), викладав там хімію. Від 1930 працював доцентом у Гарвардському ун-ті. 1933 отримав громадянство США. 1935 захистив другу докторську дисертацію в Гарвардському ун-ті, від 1938 — проф. цього ун-ту. 1940—44 — чл. Амер. к-ту нац. оборони. Сконструював вибуховий пристрій для боротьби з нім. підводними човнами. 1944—45 — кер. від. вибухових речовин Лабораторії в Лос-Аламос, один із творців атомної бомби — автор її детонатора. Після *Другої світової війни* вернувся до Гарвардського ун-ту. Поєднував викладацьку роботу з обов'язками консультанта Держ. адміністрації США з питань контролю над зброєю та закордонної політики. Був консультантом Нац. к-ту аерокосміч. досліджень (NASA), 1959—61 — спец. помічник президента Д.Ейзенхауера з питань науки і техніки.

Автор праць (понад 150 публікацій) з кінетики реакцій у газовій фазі, структури поліатомних молекул, термохімії органічних сполук та ін. Активний учасник Пагуошських конференцій (міжнародних зустрічей учених, які виступають за мир, роззброєння і міжнародну безпеку, відвернення світової термоядерної війни та наукове співробітництво), міжнар. орг-ції «Лікарі світу за відвернення ядерної війни». Чл. Амер. філос. т-ва, д-р Оксфордського ун-ту (1959), відзначений багатьма ін. почесними докторськими ступенями. Зробив вагомий внесок у переговорах на вищому рівні між США та *СРСР* з питань роззброєння. 1971 вийшов на пенсію. Нагороджений орденом «За заслуги», президентською медаллю Свободи, медаллю Франкліна та ін.

Сприяв створенню *Українського наукового інституту Гарвардського університету*, а також

встановленню пам'ятника Т.*Шевченкові* у Вашингтоні.

П. у м. Кембрідж (шт. Массачусетс, США).

Літ.: *Kevin O.* The Ukrainian Americans. New York — Philadelphia, 1989; *Богацька Е.* Наука і освіта в процесі державного будівництва. «Визвольний шлях», 1995, № 10; *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. К.—Філадельфія, 1995; *Колтко Ю.В.* Патріотичне виховання підростаючого покоління на прикладі життя і діяльності наших визначних співвітчизників. В кн.: Наукові записки Кіровоградського педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки, вип. 14. Кіровоград, 1998; *Хейман С.* Кістяківський: Боротьба за національні та конституційні права в останні роки царату. К., 2000; Біографічні матеріали. Інститут рукопису НБУВ, ф. 275 (С.І. Карацуби), спр. 202.

Г.П. Герасимова, П.В. Голобуцький.

КІТЕ́Й — антич. місто. Входило до складу *Боспорського царства*. Розташовувалося на березі Чорного м., на пд. зх. від *Пантікапея*. Згадується в «Географії» Клавдія *Птолемея* та ін. антич. джерелах. Було засноване грец. колоністами в 6 ст. до н. е. Існувало до 6 ст. н. е. У 4 ст. до н. е. його тер. була обнесена оборонною стіною. На тер. міста зводились житлові та госп. комплекси. Є відомості про спорудження там храму «богові, який гримить» (234).

Рештки міста виявлено на березі Керченського п-ова, на тер. с. Яковенкове Ленінського р-ну АР Крим. Розкопки проводились 1927—29 і 1957. Археологічними роботами керували Ю.Марті, В.*Гайдукевич* та Є.Молєв. Досліджено грунтовий і курганний некрополі, відкрито християн. склепи 6 ст.

Літ.: Античные государства Северного Причерноморья. В кн.: Археология СССР. М., 1984; Археология Украинской ССР, т. 2. К., 1985.

В.М. Зубар.

КІТО́ВИЧ Анжей (листоп. або груд. 1727 — квіт. 1804) — польс. письменник, катол. священик. Н. в м. Лєшна (Польща). Виконував важливі доручення примаса А.Островського. Примкнув до *Барської конфедерації 1768*, служив у війську конфедератів як ротмістр. 1771 перейшов до духовного стану. 1779 його протектор — примас А.Островський наділив його парафією (probostwo) в Речиці (поблизу м. Вольбож, Польща), де він жив до останніх днів свого життя. 1788 почав опрацьовувати свої нотатки, що вів з 1743. Підготував кілька праць, найбільш відомою з них стала незакінчена книга «Опис звичаїв за часи панування Августа III». Вона містить детальні описи побуту та звичаїв різних верств населення *Речі Посполитої* часів *Августа III*, у т. ч. укр. греко-католицька (див. *Українська греко-католицька церква*) і православного («схизматики»; див. *Православ'я*) духовенства. З подробицями описано характерний як для польс. шляхетства, так і спольщеного укр. панства побут, зокрема, одяг, який вони носили (у т. ч. найрізноманітніші жіночі вбрання), напої та страви, які вони вживали, розваги, які полюбляли, меблі, якими обставляли свої будинки, постільну білизну тощо.

Книга містить описи, очевидно, запозичені з переказів і чуток про укр. козаків і гайдамаків (у розділі «Про стан жовнірський за Августа III»). Деякі епізоди їхнього життя передаються в ній досить рельєфно, це зокрема: вибори *кошового отамана* на *Запорозькій Січі*, козац. промисли, побут козаків і їхні військові виправи тощо. Епітети, які вживаються у книзі стосовно козаків і особливо гайдамаків (див. *Гайдамацький рух*), засвідчують неприховану ворожість автора до них. Гайдамаки зображаються як люди, які не бояться навіть «окрутної смерті», ніколи не здаються.

Тв.: Opis obyczajów za panowania Augusta III. Wrocław, 1951.

П.В. Голобуцький.

КІ́ЦМАНЬ — місто *Чернівецької області*, райцентр. Розташов. на р. Совиця (прит. Пруту, бас. Дунаю), за 25 км на пн. зх. від м. *Чернівці*. Залізнична станція. Нас. 7,5 тис. осіб (2004).

Знайдені на тер. сучасного міста археол. матеріали свідчать про існування тут поселення принаймні від 12 ст. Назва міста, за однією з версій, походить від слова «коц» (килимок), оскільки тут було розвинуте килимарство, за ін. — від чол. імені Кузьма.

Перша з відомих писемних згадок про місто датується 1413 — це грамота молдов. господаря Олександра Доброго. 15—18 ст. місто було прикордонним і часто зазнавало нападів татар. та польс. військ.

Від 1774 — під владою Австрії (із 1867 — *Австро-Угорщина*). 1778 йому надано самоврядування і право проводити щорічний *ярмарок*; відкрито однокласну шк. 1816 — повітове місто. Наприкінці 19 ст. тут відкрито 6-класну чол. і 5-класну жін. г-зії, 1904 — укр.-нім. г-зію.

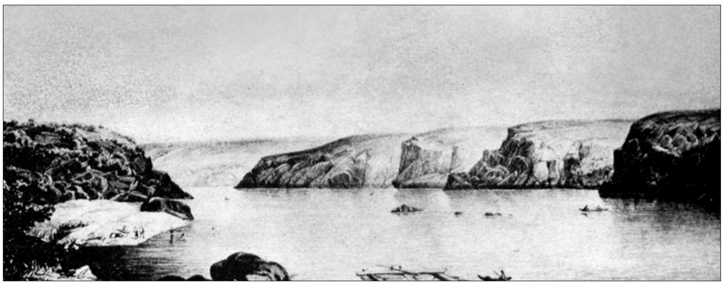
Від 1918 — під владою Румунії.

1940 возз'єднано з ін. укр. землями у складі УРСР і отримало статус райцентру. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* від 6 лип. 1941 до 28 берез. 1944 було окуповане румун. військами.

Літ.: ІМіС УРСР. Чернівецька область. К., 1969.

В.В. Головко.

КІЧКА́С — 1) назва однієї з найзручніших переправ через Дніпро за часів існування *Запорозької Січі*. Слово «кіч кас» є похідним від, можливо, осетинського «кочкоз», що означає струмок, чи болг. «каскас» — переходити, або «кишкас» — короткий, чи турец. «коч-кос» — проходь. Знаходилася на 2,5 км вище сучасної греблі Дніпрогесу в районі сучасного о-ва Леніна. Річище Дніпра в цьому місці звужувалось до 300 м у кам'яних берегах. Відкриті околиці не давали змоги влаштовувати засідки.

Перевіз на Кічкасі. Малюнок роботи художника М. Вебеля, літографія Дюпресоара. 1849.

Виступ правого берега Дніпра на 3 км вище сучасної греблі Дніпровської ГЕС у районі повороту річища Дніпра на пд. зх. називався в минулому Кічкаським мисом. І мис, і переправа нині затоплені водами Дніпровського водосховища;

2) назва балки на лівому березі Дніпра (нині в пром. зоні Заводського р-ну м. *Запоріжжя*). У 18 ст. тут були козац. *зимівники*, що підлягали *Кодацькій паланці*;

3) назва слободи (згадується 1781), 1782 перейменована на Павло-Кічкас (можливо тому, що місц. землі — 12 000 *десятин* дістав у володіння генерал Павло Потьомкін). Нині Павло-Кічкас — район м. Запоріжжя, розташов. на пн. від сучасної Кічкаської зат. Дніпровського водосховища;

4) назва колонії німців-менонітів (див. *Меноніти*) Ейнлаге на сх. від сучасної вул. Каховської у м. Запоріжжя, на правому березі Дніпра.

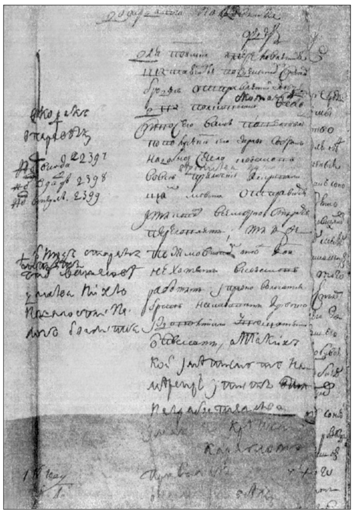
Літ.: *Падалка Л.Г.* К вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена Запорожского козачества. «Киевская старина», 1894, № 5; *Фоменко В.Г.* Кічкаська переправа і городок на Малій Хортиці. В кн.: Історичні джерела та їх використання, вип. 2. К., 1966; *Боплан Г.* Опис України: Кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. К., 1990; Военно-топографо-статистическое описание Екатеринославской губернии. В кн.: Південна Україна, вип. 3. Запоріжжя, 1998.

Ю.П. Князьков.

КІШ ЗАПОРО́ЗЬКОЇ СІ́ЧІ — 1) назва центр. органу управління січової громади. Виник у період заснування *Запорозької Січі* в 2-й пол. 16 ст. Обирався і контролювався *козацькою радою.* В його віданні були адміністрація, суд та фінанси запороз. товариства.

Після звуження в часи *Нової Січі* (1734—75) компетенції козац. ради кіш перебрав на себе частину її функцій. Водночас він став лише формально обиратися козац. радою, а фактично призначався радою старшин (див. *Рада січової старшини 1648—1781*);

2) назва козац. військ. табору (див. *Вагенбург),* коли в ньому перебували запороз. старшини на чолі з *кошовим отаманом*, які здійснювали управління справами Війська Запороз. низового (див. *Військо Запорозьке*).

Ордер Коша Запорозької Січі від 1 липня 1768 р. про розшук гайдамаків.

Літ.: *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. К., 1994.

В.О. Щербак.

КІШ ОХОРО́НИ РЕСПУБЛІКА́НСЬКОГО ЛА́ДУ, **Кіш охорони республіки** — спеціальне збройне формування *Української Народної Республіки*, що мало завдання «охороняти республіканський лад, внутрішній порядок і спокій в Українській Народній Республіці та забезпечувати вольності і права народу». Створене на підставі закону *Директорії* УНР від 28 лют. 1919. Підпорядковувалося безпосередньо міністрові внутр. справ. Його отаманом було призначено П.*Богацького.*

Згідно із законами, постановами, розпорядженнями, наказами та ін. актами Директорії УНР, до діянь, які вважалися «посяганням на республіканський соціалістичний лад» і повинні були жорстко викорінюватися, належали, зокрема: 1) підбурювальна письмова чи усна агітація проти держ. устрою УНР, її самостійності, гол. командування, Директорії, її законів та установ у військ. частинах і серед нас., поширення брехливих чуток та прокламацій; 2) привласнення функцій влади різними орг-ціями, комісіями й к-тами; 3) заклики до федерації чи з'єднання України з ін. д-вою; 4) випадки самочинних трусів, реквізицій, арештів і самосудів; 5) організація маніфестацій, зібрань на площах та вулицях; 6) нищення ф-к і з-дів, вирубування лісів, розкрадання військ. майна; 7) незаконне володіння зброєю; 8) саботаж.

Згідно із законами Директорії, більшовицькі агітатори у військах, гетьман. агенти і найманці підлягали розстрілу «без слідства і суду на місці скоєння злочинства». Такою самою мала бути й доля осіб, схоплених під час пограбування, розбійництва чи збройних нападів.

Згідно з актами Директорії (від 24 січ. 1919, 16 серп. 1919 та ін.), у місцевостях, де було оголошено стан облоги, дозволялися позасуд. репресії у вигляді вислання за межі УНР чи арешту на строк до 2 місяців.

Остаточне рішення щодо усіх такого роду покарань затверджували старші начальники військ. частин, повітові та губернські комісари, міністр внутр. справ, а в особливих випадках — спец. особлива нарада у складі міністрів юстиції, військових і внутр. справ.

Підрозділи коша, як і формування нар. міліції, створювались у контрольованих Директорією місцевостях і фактично діяли за правилами, встановленими статутом *Державної варти Української Держави*, затвердженим 9 серп. 1918. Чинність останнього, незважаючи на акти про скасування Держ. варти від 3 січ. 1919 та 4 січ. 1919, фактично була продовжена законом Директорії від 25 лип. 1919.

Бійці коша брали участь у придушенні виступів проти С.*Петлюри* його власних отаманів у черв. 1919 та ін. збройних повстань.

Кіш припинив існування восени 1920 після втрати Директорією влади на укр. землях.

Літ.: Збірник пам'яті Симона Петлюри. Прага, 1930; *Омелянович-Павленко М.* На Україні 1919 р. Прага, 1941; *Мироненко О.М., Бенько О.П.* Репресії на Україні за доби Директорії і утворення радянської влади (1919—1920). К., 1993; *Бородич Л.В.* Спеціальні військові й охоронні підрозділи Центральної Ради, Гетьманату і Директорії. «Історія України», 1999, № 17.

О.М. Мироненко.

КІШКА Лукаш (чернече ім'я — Лев; 1663, за ін. даними — 1668 — п. 1728) — унійний митрополит Київ. Н. в м. *Ковель*. 1683 вступив до чернечого ордену *василіан* і змінив ім'я Лукаш на Леон (Лев). Здобув добру освіту, навч. в Римі (Італія), отримав ступінь д-ра теології. Після завершення навчання 1693 — проф. риторики та філософії у василіанській школі у Володимирі (нині м. *Володимир-Волинський*). У подальшому — унійний архімандрит *Супрасльського Свято-Благовіщенського монастиря*, в якому він відновив друкарню. Від 1711 — унійний єпископ Володимирський і Берестейський, а 1713 посів кафедру унійного митрополита Київ., Галицького і всієї Русі. Виступав за зближення *Української греко-католицької церкви* та РКЦ, сприяв латинізації і спольщенню УГКЦ, що наштовхувалося на опір як віруючих, так і частини кліру. Став ініціатором скликання *Замойського собору Української греко-католицької церкви 1720*. К. був автором низки теологічних праць, переклав на польс. мову і видав частину проповідей І.*Потія* («Kazania i homilie Hypacjusza Pocieja...» (Suprasl, 1714).

П. у м. Володимир.

Літ.: *Недельский С.* Униатский митрополит Лев Кишка и его значение в истории унии. Вильно, 1893; *Deruga A.* Piotr Wielki a unici i unia kościela 1700—1711. Wilno, 1936; Polski Słownik Biograficzny, t. 12. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1966—67.

П.М. Сас.

Лев (Кішка).

КІШКА Самійло (р. н. невід. — п. 1602) — *гетьман* (1600—02) *реєстрових козаків*. Походив з укр. шляхетського роду Кошків (або Кошичів). Згадується в істор. документах поч. 1600-х рр. у зв'язку з походом коронного війська до Молдови проти волоського (мунтянського) воєводи Михая Хороброго, який «підняв руку» на молдов. господаря — польс. ставленика — Ієремію Могилу. З огляду на те, що зібране для походу на чолі з *гетьманом польним коронним* С.*Жолкевським* польс. військо разом з *надвірними військами* Сенявського, Вишневецького, Хоткевича, Даниловича і Потоцького виявилося замалим, польс. король *Сигізмунд III Ваза*, *гетьман великий коронний* Я.*Замойський* та С.Жолкевський запропонували К. набрати якомога більше «охочих» *козаків* і разом з польс. військом піти на допомогу І.Могилі. Обговоривши цю пропозицію з козац. старшиною, К. направив 1 лип. 1600 до польс. короля листа, в якому виставив умови, за яких козаки готові були йти до Молдови, а саме: скасувати заборони, встановлені для реєстровців після *Наливайка повстання 1594—1596*, надати реєстровцям право користуватися вольностями, «котрими користувалися їхні предки», скасувати всіляки «незносні кривди», які терплять козаки від державців королів. маєтностей (див. *Староство*), видати *Війську Запорозькому* затриману платню й, нарешті, надати козакам «корогви його королівської милости, щоб під тим знаком могли ходити і бути знані як слуги його королівської милости». Майже аналогічного листа було направлено того ж дня до Я.Замойського від усього війська. Польс. уряд погодився з вимогами козаків і ті 16 лип. 1600 рушили із Запорожжя до Молдови. По дорозі козаки запідозрили К. в зносинах з Михаєм Хоробрим, заарештували його і обрали на його місце Г.*Крутневича*. Невдовзі К. звільнили і повернули йому владу. З приводу цього епізоду М.*Грушевський* зауважує, що «се, мабуть, був якийсь партійний вибух, який пізніше було полагоджено і вернено булаву Кошці». Молдов. кампанія скінчилась досить швидко, вже в жовтні Михай Хоробрий програв об'єднаному польс.-козац. війську, а його князівство Я.Замойський оголосив васальною провінцією Польші й призначив там господарем брата Ієремії — Семена Могилу (батько Петра *Могили*).

Після походу до Молдови польс. уряд змушений був організовувати військ. похід проти військ швед. регента Карла, які захопили Естонію й восени 1600 вже воювали на тер. польс. Лівонії (істор. область на пд. Естонії та пн. Латвії). На кінець січ. 1601 був скликаний *вальний сейм*, що мав затвердити кредити на Лівонську війну. Зберігся тогочасний лист К. до С.Жолкевського, в якому в дещо запобігливій формі, але рішуче повторено осн. вимоги козаків, висловлені роком раніше до короля й Я.Замойського перед походом у Молдову. Сейм хоч і не вповні, але в значній мірі задовільнив козац. вимоги: зняв *баніцію* з усіх, хто мав взяти участь у війні, звільняв їх від плати «умерших», гарантував захист від усіляких кривд родинам учасників виправи, обіцяв навіть повернути реєстровим козакам їхню колиш. столицю — Трахтемирів. Разом з тим сейм застерігав, що в разі повторення козац. бунтів баніція, проголошена 1596, знову набере сили. Крім того уряд не визнав остаточно козац. імунітету. Неясно було і з платою козакам за службу. Проте головного — зняття баніції, припинення репресій та визнання козацтва як узаконеної організації — вдалося досягти.

Лівонський похід став для козаків дуже тяжким — вони страждали від голоду й холоду і врешті-решт забунтувалися. Як свідчить останній лист К. від 18 січ. 1602 до Я.Замойського, козаки погрожували йому (К.). що поб'ють камінням. Один з дослідників тих подій А.*Стороженко* припускає, що, можливо, так і сталося. Проте більш імовірно, що К. загинув у битві під Фелліном (нині м. Вільянді, Естонія). Навесні 1603 козац. військо вернулося в Україну. В *Баркулабівському літописі* є такий запис про події під Фелліном: «Там же того Самійла убито, а поховано у Києві». На думку П.*Куліша* та А.Стороженка, місцем поховання К. стала збудована ним у *Києві* церква Миколи Доброго.

Літ.: Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584—1620. Kraków, 1868; *Стороженко А.В.* Стефан Баторий и днепровские казаки. К., 1904; Джерела до історії України-Руси, т. 8. Львів, 1908; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 7. К.—Львів, 1909; *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. К., 1994; Історія українського козацтва. Нариси, т. 1. К., 2006.

П.В. Голобуцький.

Е.-Д. Кларк.

КЛАРК (Clarke) **Едвард-Даніель** (05.06.1769—09.03.1822) — англ. мандрівник і письменник, проф. мінералогії Кембриджського ун-ту. Н. в м. Віллінгтон (Англія) Чималу частину свого життя присвятив дослідницьким поїздкам по країнах Європи, Азії, Африки. Одну з них, яка пролягала через українські землі, К. здій-

снив на поч. 19 ст. й описав у 2-томній праці «Подорожі в Росію, Татарію і Туреччину» (Лондон, 1812). Як свідчення спостережливого сучасника-аналітика, звіт К. є важливим джерелом для вивчення нар. к-ри, побуту й занять українців, долі запорозьких козаків-переселенців на *Кубані*, історії *Одеси*, *Херсона*, ін. міст Пд. України, археол. і природних пам'яток Криму.

П. у м. Лондон.

Тв.: Travels to Russia, Tartary and Turkey. London, 1812.

М.М. Варварцев.

КЛА́СИ СУСПІ́ЛЬНІ, як поняття. На сьогодні поняття «суспільні класи» є одним з найбільш уживаних у наук. літ., присвяченій заг. істор., соціальним і екон. проблемам. Як правило, ним означають характерні для того чи ін сусп.-екон. ладу великі, відносно сталі групи людей, які відрізняються одна від одної своїм місцем у системі вироб. відносин, створюють своїм представникам певні можливості реалізовувати себе, а також мають спільні інтереси й цінності. Вважається, по-перше, що місце, яке той чи ін. клас займає в системі вироб. відносин, а також особливості його стосунків з ін. класами визначаються його відношенням до засобів вир-ва, а по-друге, що саме це відношення (до засобів вир-ва) може бути: або повною власністю (класичні рабовласники та капіталісти); або «верховною» власністю (держ. військ.-бюрократичний прошарок, феодали, рад. «номенклатура»); або повною відсутністю власності (раби, класичні пролетарі); або «орендованою» власністю (общинники в ранньодерж. утвореннях та сх. деспотіях, феодально залежні селяни, кріпаки). Вважається також, що в усіх докапіталіст. сусп-вах представники панівного класу були не лише повними або верховними власниками засобів вир-ва, а й володарями підлеглих їм працівників — робочої сили (людей). Останні були або взагалі позбавлені права на власну особу (раби) або обмежені в праві розпоряджатися своєю робочою силою (залежні селяни). З різним відношенням до засобів вир-ва органічно пов'язана й різна роль класів в організації праці. Класи, які є власниками засобів вир-ва, визначаються як організатори вир-ва, а класи, які не мають у своїй власності засобів вир-ва, — як безпосередні виробники матеріальних благ.

Ситуація, коли саме власність зумовлює те чи ін. місце людини в системі вир-ва, притаманна лише достатньо розвинутим сусп-вам, вперше в історії вона фіксується в деяких доіндустріальних *цивілізаціях* (*античність*, стародавній Китай, мусульманський світ тощо), а сповна розкривається в рабовласницьких (Бразилія, Карибіка, пд. США) та бурж. сусп-вах. У більш ранні істор. періоди реальне відношення людини до засобів вир-ва визначали її природні здібності й уміння (тобто її безпосереднє місце в системі розподілу праці) та/чи її причетність до *влади*.

Відношення до засобів вир-ва та місце в системі влади й організації вир-ва визначають способи отримування й розміри отримуваної частки сусп. продукту. Представники неімущих класів отримують лише необхідний для відтворення їхньої здатності до праці продукт. Представники імущих класів отримують, окрім усього необхідного для проживання, також додатковий продукт. Цей продукт вони одержують або особисто (рабовласники, феодали, капіталісти), або корпоративно — через: а) насильницьке визискування та централізований перерозподіл продукції; б) перерозподіл узаконеної *данини* чи податків. Нерівнозначність отримуваних представниками різних класів «спільно вироблених» продуктів породжує антагонізм між класами, який періодично в багатьох (але не в усіх, — традиційна Індія) цивілізаціях породжує збройні конфлікти (повстання Спартака в Рим. республіці, див. *Рим Стародавній*, періодичні масові сел. повстання, т. зв. сел. війни в традиційному Китаї, середньовічній Зх. Європі та царській Росії, Паризька комуна 1871 у Франції тощо).

Згідно з концепцією класової структури сусп-ва, у будь-якому сусп-ві є основні і другорядні класи — що зумовлюється одночасним існуванням кількох різних сусп.-екон. укладів (зокрема, у надрах західноєвроп. феод. сусп-ва доби пізнього *середньовіччя* вже існували ранньобурж. уклади, а сх. держ.-бюрократичні сусп-ва, пов'язані з експлуатацією орендарів, мали побічні уклади найманих працівників, рабів).

У докапіталіст. соціумах класова структура сусп-ва органічно поєднується (без повного збігу) зі становою (див. *Стани*). І саме через станові та/чи конфесійні культ.-світоглядні форми в традиційних цивілізаціях здебільшого й проявляються культ. відмінності класів, лише в класичному бурж. сусп-ві вони (культ. класові відмінності) проявляються безпосередньо.

Перші кроки до пояснення екон. підґрунтя поділу сусп-ва на класи зробили франц. та брит. економісти кін. 18 — поч. 19 ст., гол. чин. А.Сміт і Д.Рікардо, а також Ф.Кене. Ідею класової боротьби дещо пізніше висунули К.-А.Сен-Сімон, О.Тьєррі, О.Міньє та Ф.*Гізо*. Вони розглядали революції Нового часу як прояв боротьби третього стану (гол. чин. *буржуазії*) проти феодалів. Найповніше розвинули цю ідею К.*Маркс* та Ф.*Енгельс*. Вони вважали класову боротьбу рушійною силою історії і розробили теорію виникнення класів, а також висунули гіпотезу про необхідність насильницького створення безкласового сусп-ва, відводячи *пролетаріатові* істор. місію могильника буржуазії. Узагальнюючи та пристосовуючи погляди К.Маркса і Ф.Енгельса до обставин *Російської революції 1917—1918*, В.*Ленін* розвинув далі концепцію *диктатури пролетаріату*.

Теор. проблеми класового поділу сусп-ва розглядали також В.Зомбарт, М.*Вебер*, Г.Маркузе, цікавилися ними С.*Булгаков*, М.*Бердяєв*, Ж.-П.*Сартр*, А.Франк та ін. Класові трансформації *постіндустріального суспільства* (*інформаційного суспільства*) аналізували Д.Белл і М.Кастельс.

Ідея класової боротьби набула в 20 ст. особливого політ. значення. Ліворадикальний напрям (див. *Більшовизм*) всіляко акцентував увагу на непримиренності класових суперечностей та неминучості посилення класової боротьби. Поміркованi реформатори (нім., австрійс., швед. соціал-

демократи, франц. соціалісти, брит. лейбористи) орієнтувалися на концепцію пошуку і творення консенсусу інтересів різних класів у процесі вдосконалення правової д-ви із соціально орієнтованою ринковою економікою. Програма більшовиків була реалізована в 1920—40-х рр. у *СРСР*, а проект поміркованих реформаторів — у 1950—70-х рр. у найбільш розвинутих країнах *євроатлантичної цивілізації*, головно європ., а також в Австралії та Новій Зеландії.

Політ. чільники СРСР декларували, що побудоване в їхній країні сусп-во «реального соціалізму» поділяється на класи робітників та селян з «прошарком» службовців, і ці класи й «прошарок» перебувають у неантагоністичних і в неексплуататорських відносинах. Насправді ж у СРСР було побудоване зовсім інше за класовою структурою сусп-во. Класова структура цього сусп-ва ґрунтувалася на корпоративній владі-власності на одержавлені засоби вир-ва та, частково, на багатосторонній залежності працівників від компартійно-держ. бюрократичного апарату і складалася з класу «номенклатурних працівників» і класу «неноменклатурних працівників». Соціалізм такого зразка (сталінсько-брежнєвський чи маоїстський) становив собою індустріальне класове сусп-во тоталітарного типу (див. *Тоталітаризм*).

Своєрідні класові структури з характерними для них симбіозами приватновласницьких та держ. форм експлуатації мали фашистське (Італія Б.Муссоліні; див. *Фашизм*) і націонал-соціаліст. (Німеччина А.*Гітлера*; див. *Нацизм*) тоталітарні сусп-ва.

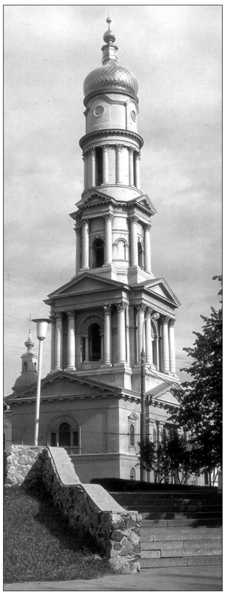
Дослідники виділяють 3 осн. стадії класової структури сусп-ва — доіндустріальну, індустріальну та постіндустріальну (інформаційну), а також 2 основні її типи — «східний», коли вона визначається корпоративно-держ. владою-власністю на засоби вир-ва і, так чи інакше, — на особу виробника, та «західний», коли класи структуруються відповідно до приватновласницьких відносин, при цьому особа виробника може бути як абсолютно фізично залежною — приватною власністю (раб), так і юридично вільною — такою, яка користується юрид. (класичний капіталізм) чи навіть усіма громадян. правами (пізньокапіталіст. сусп-во). Обидва ці типи властиві всій людській історії: від часів утвердження цивілізації до сьогодення. У більшості традиційних цивілізацій стародавнього часу та середньовіччя (багато де й пізніше) вони так чи інакше співіснують при домінуванні одного з них, що є більш відповідним конкретному сусп.-екон. укладу.

У найрозвинутіших країнах євроатлантичної цивілізації та країнах Далекого Сх. (Японія, Пд. Корея, Тайвань) на пізньоіндустріальній і ранній інформаційній стадіях розвитку відбувається процес усуспільнення вир-ва й власності через складні комбінації держ. та приватного секторів, акціонування капіталу тощо, внаслідок цього в таких сусп-вах виникає «середній клас» власників чи співвласників (через акції) засобів вир-ва й ін. цінностей, представники якого володіють також інтелектуальною власністю, мають високу професійну кваліфікацію і, завдячуючи цьому, можуть забезпечити собі гідний рівень життя. Згідно з найрізноманітнішими соціологічними дослідженнями, чим розвинутішою й заможнішою є та чи ін. країна, тим вищою в структурі її сусп-ва, вир-ва й власності є питома вага «середнього класу». І навпаки, у бідних та економічно слаборозвинутих країнах зберігається (Африка, Лат. Америка, пострад. простір), а подекуди й посилюється (більшість країн *Співдружності Незалежних Держав*) класове розшарування при незначній питомій вазі «середнього класу».

Літ.: *Гизо Ф.* История цивилизации в Европе. СПб., 1898; *Зомбарт В.* Современный капитализм, т. 1—3. М.—Л., 1929—30; *Сен-Симон А.* Избранные сочинения, т. 1—2. М., 1948; *Wittfogel K.* Orietal despotism. A comparative study of total power. New Hawen, 1957; *Маркс К.* Форми, що передують капіталістичному виробництву. В кн.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, 2-ге вид., т. 46, ч. 1; *Маркс К., Енгельс Ф.* Маніфест комуністичної партії. Там само, т. 4; *Семёнов В.С.* Проблема классов и классовой борьбы в современной буржуазной социологии. М., 1959; *Варга Е.С.* Капитализм двадцатого века. М., 1961; *Ленін В.І.* Великий почин. Повне зібрання творів, т. 39. К., 1962; *Маркс К.* Вступ (З економічних рукописів 1857—1858 рр.). В кн.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 12; *Варга Е.С.* Очерки по проблемам политэкономии капитализма. М., 1964; *Енгельс Ф.* Походження сім'ї, приватної власності та держави. В кн.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 21.; *Його ж.* Анти-Дюрінг. Там само, т. 20; Общее и особенное в историческом развитии стран Востока. М., 1966; *Rostow W.W.* The process of economic growth. New York, 1967; Проблемы истории докапиталистических обществ. Законы истории и конкретные формы всемирно-исторического процесса, кн. 1. М., 1968; *Polany K.* Primitive, Archaic and Modern Economics. New York, 1968; *Семёнов В.С.* Капитализм и классы. Исследование социальной структуры современного капиталистического общества. М., 1969; *Иноземцев Н.Н.* Современный капитализм: новые явления и противоречия. М., 1972; *Bell D.* Coming of Post-Industrial Society. New York, 1973; *Бородай Ю.М. и др.* Наследие К.Маркса и проблемы теории докапиталистических формаций. М., 1974; *Текеи Ф.* К теории общественных формаций. Проблемы анализа общественных форм в теоретическом наследии К.Маркса. М., 1975; *Bell D.* The Framework of the Information Society. Oxford, 1980; *Васильев Л.С.* Феномен власти-собственности. В кн.: Типы общественных отношений на востоке в средние века. М., 1982; *Илюшечкин В.П.* Сословно-классовое общество в истории Китая: Опыт системно-структурного анализа. М., 1986; Классы и сословия в докапиталистических обществах Азии. Проблема социальной мобильности. М., 1986; *Павленко Ю.В.* Раннеклассовые общества: генезис и пути развития. К., 1989; *Вебер М.* Избранные произведения. М., 1990; *Шморгун А.А.* Методологическая функция теории общественно-экономической формации. К., 1990; *Восленский М.С.* Номенклатура.: Господствующий класс Советского Союза. М., 1991; *Джилас М.* Лицо тоталитаризма. М., 1992; *Вебер М.* Избранное. Образ общества. М., 1994; *Його ж.* Протестантська етика і дух капіталізму. К., 1994; *Зиновьев А.А.* Коммунизм как реальность. Кризис коммунизма. М., 1994; *Маркузе Г.* Одномерный человек. М., 1994; *Зиновьев А.А..* Запад. Феномен западнизма. М., 1995; *Иноземцев В.Л.* К теории постэкономической общественной формации. М., 1995; *Павленко Ю.В.* Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства. К., 1996; *Вебер М.* Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. К., 1998; *Иноземцев В.Л.* За пределами экономического общества. Постиндустриальные теории и постэкономические тенденции в современном мире. М., 1998; *Белл Д.* Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. М., 1999; *Иноземцев В.Л.* Расколотая цивилизация. Наличествующие предпосылки и воз-

можные последствия постэкономической революции. М., 1999; *Кастельс М.* Информационная эпоха: Экономика. Общество и культура. М., 2000; *Павленко Ю.В.* История мировой цивилизации: Философский анализ. К., 2002.

Ю.В. Павленко.

Одна з пам'яток класицизму. Дзвіниця Свято-Успенського собору в м. Харків. Архітектор Є. Васильєв. 1821—1844. Фото 2000.

КЛАСИЦИ́ЗМ (від. лат. classicus — зразковий, взірцевий) — худож. стиль та естетичний напрям у європ. мист-ві й літ. 17 — поч. 19 ст., що характеризується своєрідним поверненням до естетичних норм і зразків антич. літ. та мист-ва (див. *Античність*). Худож. принципи К. розвивались у взаємодії з естетикою *Відродження* та *бароко*. Продовжуючи в цілому їхні традиції (глибока пошана антич. ідеалів рівноваги та міри, віра в могутність людського розуму), був одночасно їхньою антитезою, оскільки тяжів до довершеності форм (див. *Культура*). Разом із втратою характерних для попередніх культ. епох почуттів, зокрема пориву, втрачено й естетичне переживання світу саме як гармонійного цілого. Для мистецької теми К. притаманні конфлікт особистого почуття й громадян. обов'язку, перемога раціонального начала над стихією людських пристрастей.

Класицизм в архітектурі — це принципи симетричної основи композиції будівель, геометрично чіткого й зручного планування приміщень, широкого застосування ордера (франц. ordre, від лат. ordo — порядок, наказ; в архітектурі — один з видів композиції, що складається з вертикальних — типу колон — і горизонтальних, з'єднувальних з дахом, частин). Його провідний напрям — містобуд-во. Ідеї К. в арх-рі зародились у 2-й пол. 16 ст., вони беруть початок з теорії буд-ва А.Палладіо, а також архіт. трактатів Дж. да Віньоли і С.Серліо, у 17 ст. їх розвинув у своїх тв. Дж.-П.Беллорі, вони були виражені також в естетичних нормативах, розроблених академіками болонської школи. В цілісну стильову систему К. оформився у Франції в період *абсолютизму* (17 ст.). Принципи франц. К. особливо виразні у творчості архіт.-академістів — К.Перро (сх. фасад Лувра) і Ф.Блонделя (брама Сен-Дені). У 18 ст. цей стиль поширився в інших країнах Європи. На кін. 18 — поч. 19 ст. припадає розквіт рос. К. (І.Баженов, М.Казаков, І.Старов, А.Вороніхін, Ж.Тома де Томон, К.Россі, Д.Жілярді та ін.). В укр. архітектуру він увійшов під впливом рос. класичної школи. В складанні проектів планування міст на укр. землях брали участь архітектори І.Старов, М.Казаков, Дж.Кваренгі. У стилі К. створені: парки *«Софіївка»* в *Умані* (1796—1805) та *«Олександрія»* в *Білій Церкві* (1797—1829); Успенський собор у *Харкові* (1824—33, архіт. Є.Васильєв); будинок *Ніжинського ліцею* (1824, архіт. А.Руска); будинок Київ. ун-ту (1837—43, архіт. В.Беретті; див. *Беретті*); ратуша у *Львові* (1827—35, архітектори Ю.Марков, Ф.Третель) та ін. У дусі К. працював київ. архіт. А.*Меленський*, який розробляв ген. план забудови *Києва*; здійснив забудову *Подолу* після пожежі 1811, створив ансамбль будинків нової адм. площі на Печерську, Контрактовий будинок, церкви Миколи Доброго і Різдва Христового, церкву-ротонду на *Аскольдовій могилі*.

Одна з пам'яток класицизму. Церква Різдва Христового в Києві. Архітектор А. Меленський. 1810—1814. Зруйнована 1935. Відновлена 2004. Фото початку 20 ст.

Класицизм у літературі. Уперше він виявився в неолат. літ. 15—16 ст. (Дж.Понтано, А.Поліціано, Й.Секундус, К.Цельтіс, Я.Панноній та ін.), яка культивувала жанри класичної поезії. У Франції новий стиль з рисами К. розвивав у своїх одах Ф.Малерба (1555—1628), а найвищого розквіту досяг у трагедіях П.Корнеля (1606—84) і Ж.Расіна (1639—99) та в комедіях Ж.-Б.Мольєра (1622—73). Теор. положення літературного К. виклав Н.Буало (1636—1710) в дидактичній поемі «Мистецтво поетичне» (1674). Під впливом франц. літ. 17—18 ст. К. поширився в літ. колах ін. європ. країн: нім. (Й.-К.Готшед та його прибічники), англ. (А.Поп, Дж.Аддісон, Дж.Драйден), італ. (В.Альф'єрі), рос. (кн. А.Кантемір, О.Сумароков, М.*Ломоносов*, Г.Державін). В укр. літ. він не переріс у худож. систему. Деякі його елементи є у тв. педагогів та вихованців *Києво-Могилянської академії*, зокрема Феофана *Прокоповича*, у шкільних поетиках, шкільній драмі, панегіричній поезії, а також у тв. І.*Котляревського*, П.*Гулака-Артемовського* та Г.*Квітки-Основ'яненка*.

Класицизм в образотворчому мистецтві охоплює період із 17 ст. до 1-ї третини 19 ст. На першому етапі свого поступу в кожній з країн, де він поширювався, набував різного характеру й розвивав передові ідеї свого часу (*гуманізм*, громадян. доблесть, патріотичний обов'язок перед вітчизною, волелюбність). Пізніше, будучи затвердженим як офіц. напрям академіями мист-в, він перетворився на шаблон і почав гальмувати розвиток образотворчого мист-ва. Відомими його представниками були: Н.Пуссен і Ж.-Л.Давід (Франція), А.-Р.Менгс (Німеччина), А.Канова (Італія), І.П.*Мартос* (Росія). В укр. мист-ві він набув поширення в розписах будівель, творенні іконостасів і скульптур. Так, в стилі К. розписані палаци в с. Хотінь (нині с-ще міськ. типу Сум. р-ну Сум. обл.) та в *Батурині*. Риси К. є в живописі *Андріївської церкви* в *Києві*, в іконостасах собору Різдва Пресвятої Богородиці у *Козельці* та Почепського Свято-Воскресенського собору (обидві будови були закладені К.*Розумовським*). Своєрідно поєднував принципи К. з давніми укр. малярськими традиціями В.*Боровиковський* (1757—1825). У стилі К. І.П.Мартос створив пам'ятники А.*Рішельє* в *Одесі* та кн. Г.*Потьомкіну* в *Херсоні*. У Львові в цьому стилі працювали скульптори Г.Вітвер і А.Шімзер.

Класицизм у музиці. В завершеному вигляді сформувався у 17 ст. у франц. театрі (композитор Ж.-Б.Люллі). Новий етап у його поступові був пов'язаний з епохою Просвітництва (див. *Просвітництва доба*). Найвизначнішим представником К. в оперному мист-ві вважається К.-В.Глюк. Найвища стадія розвит-

ку К. пов'язана з творчістю композиторів Віденської класичної школи — Ф.-Й.Гайдна, В.-А.Моцарта і Л. ван Бетховена. Риси К. є у творах укр. композиторів М.*Березовського* та Д.*Бортнянського*.

Класицизм у театральному мистецтві виник у кількох європ. країнах на поч. 17 ст. Найбільшого розвитку набув у Франції (Г.Мондорі, Флорідор, Т.Дюпарк, А.-Л.Лекен, Клерон). Найвизначнішими його представниками в ін. країнах були: в Німеччині — Ф.К.Нейбер, в Англії — Т.Беттертон і Дж.-Ф.Кембл, у Росії — Ф.Волков, І.Дмитрієвський, Т.Троєпольська, П.Плавильщиков та ін. В укр. театральному мист-ві риси К. притаманні шкільним виставам 17—18 ст.

Літ.: Французькі класики XVII століття Х.—К., 1931; Русская литература XVI—XVII века. Эпоха классицизма. М.—Л., 1964; *Ковалевская Н.Н.* Русский классицизм. М., 1964; Нариси з історії українського мистецтва. К., 1966; Ренессанс, барокко, классицизм. Проблема стилей в западноевропейском искусстве XV—XVII вв. М., 1966; *Обломиевский Д.Д.* Французский классицизм. Очерки. М., 1968; Історія українського мистецтва, т. 4, кн. 1. К., 1969; Литературные манифесты западноевропейских классицистов. М., 1980; Українська культура: історія і сучасність. Л., 1994; *Попович М.В.* Нарис історії культури України. К., 1999.

П.М. Бондарчук.

КЛЕ́ВАНЬ — с-ще міськ. типу Рівнен. р-ну *Рівненської області.* Розташов. на р. Стубла (притока Горині, бас. Дніпра) за 20 км від обл. центру. Залізнична станція. Складається з двох р-нів — К. Перша та К. Друга. Нас. 8,1 тис. осіб (2004).

На тер. с-ща знайдені залишки поселення *бронзового віку* та городища доби *Київської Русі.* Історики ототожнюють К. з літописним поселенням Коливань, згаданим у писемних джерелах під роком 1113. Із серед. 14 до серед. 15 ст. належала родові *Гедиміновичів.* Від 1458 — у власності князів *Чорторийських.* 1495 збудовано біля К. кам'яний замок. У 16 ст. розвивалася як торг. центр. Після *Люблінської унії 1569* ввійшла до Луцького повіту Волинського воєводства *Речі Посполитої.* Набула статусу міста. 1630 тут збудовано кам'яний костел і разом з реконструйованим замком передано колегії єзуїтів (див. *Єзуїтські школи*).

Клевань. Замковий міст. Фото початку 21 ст.

Клевань. Руїни замку. Фото початку 21 ст.

1652 зруйнована татар. військами. Відродженню міста сприяло надання йому 1654 *магдебурзького права* та привілеїв проведення *ярмарків* два рази на рік. Протягом 18 ст. була невеликим торг. містечком. Після 2-го поділу Польщі 1793 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) перейшла до складу *Російської імперії.* 1817 при замкові Чарторийських відкрито школу, діяло також парафіяльне уч-ще. 1834 з *Луцька* до К. перевели гімназію, однак тут вона діяла недовго, 1839 її перевели до *Рівного.*

1860 Чарторийські продали К. державі. 1866 місту надано статус волосного центру. 1867 засновано початкову шк., а 1877 до К. із с. Дермань (нині с. Дермань Друга Здолбунівського р-ну Рівнен. обл.) переведено духовне уч-ще. 1871 пожежа знищила більшу частину будинків міста. Після буд-ва 1873 залізниці *Київ*—Брест-Литовськ (нині м. Брест, Білорусь) почала розвиватися частина міста, що нині відома як К. Друга. Розвиток транспортних комунікацій (прокладання залізниці Степань—К.) сприяв збільшенню чисельності нас. міста та пожвавленню його екон. розвитку.

Від 1920 перебувала в складі Польщі. У місті продовжився екон. розвиток: у 1930-х тут працювали 4 тартаки, гарбарня, 2 цегельних з-ди, кравецька майстерня, 2 млини, майстерня з виготовлення запасних частин для с.-г. машин.

1939 возз'єднана з ін. укр. землями у складі УРСР. 1940 отримала статус с-ща міськ. типу. 1940—62 — райцентр.

Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* з липня 1941 по лютий 1944 була окупована гітлерівськими військами.

Літ.: ІМіС УРСР. Ровенська область. К., 1973.

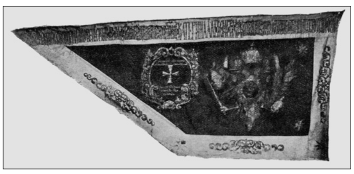
В.В. Головко.

КЛЕЙНО́ДИ КОЗА́ЦЬКІ (від нім. das Kleinod, польс. klejnot — коштовність, дорогоцінність) — знаки розрізнення козац. військ та символи влади *козацької старшини.* Такими знаками і символами були *корогви*, *булави*, *бунчуки*, *пернačі*, печатки, *каламарі*, значки, тростi суддівські (тростинова палиця із срібною кулею), *литаври.*

За клейноди, що зберігалися у військовій скарбниці, відповідав *генеральний підскарбій.* Демонстрація їх відбувалася на *козацьких радах*, під час виборів гетьмана або *кошового отамана.* На початку ради, на якій планувалося обрати нового гетьмана, ці клейноди в урочистій обстановці, під звуки сурм та ударів у литаври виносилися на чільне місце. Для їх охорони призначалися військ. старшини з посадами *хорунжого*, булавничого, бунчужного та пернačного.

Гетьманам наказним, *полковникам козацьким* та *сотенній старшині* їхні регалії вручав гетьман.

На *Запорозькій Січі* кошовий отаман мав право надавати символи влади паланковій старшині (див. *Паланка*). Курінні печатки та корогви вручалися новообраним *курінним отаманам* курінною радою.

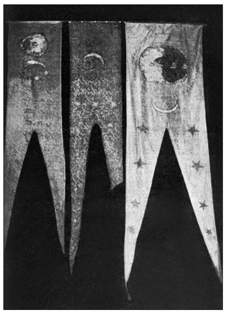

Гетьманська булава і пернач. 17 ст.

Литаври.

Корогви.

П.-Л.-Е. фон Клейст.

Юрій Клен.

У 16—17 ст. існувала практика, за якою монархи д-в, під протекцією яких перебували козаки, а також монархи, які бажали отримати від козаків військ. допомогу чи прихильність, вручали їм клейноди. Уперше, 1583, передав козакам корогву, бунчук, булаву й печатку польс. король *Стефан Баторій*. Посол герм. імп. Рудольфа II Габсбурга Е.*Лясота*, маючи завдання залучити козаків до війни з *Османською імперією*, 1594 вручив їм цісарську корогву. Польс. король *Владислав IV* Ваза, плануючи створення антитурец. коаліції, передав 1647 Б.*Хмельницькому* гетьманські клейноди. *Ян II* Казимир Ваза через комісарів, посланих 1649 на переговори до Переяслава (нині м. *Переяслав-Хмельницький*), прислав Б.Хмельницькому булаву. Коли запорожці після придушення антимоск. виступу І.*Мазепи* заснували Січ на тер. *Кримського ханства* (див. також *Кам'янська Січ*, *Олешківська Січ*), султан *Агмед III* подарував їм корогву, освячену константиноп. патріархом. (Див. також *Інсигнії.*)

Після ліквідації 1775 *Нової Січі* були скасовані клейноди січової старшини. Після ліквідації царським урядом на поч. 1780-х рр. полково-сотенного устрою (див. *Полковий устрій*, *Сотенний устрій*) були скасовані і клейноди полкової та сотенної старшини.

1775 запороз. клейноди разом з військ. скарбом, майном і цінностями січової церкви потрапили до рук Г.*Потьомкіна* і за його наказом були вивезені до *Санкт-Петербурга.* 1788 булаву кошового та 4 перначі царська влада передала новоствореному *Чорноморському козацькому війську*, а 1792 чорноморцям були передані й срібні сурми. Пізніше ці клейноди використовувалися в *Кубанському козацькому війську.*

З часом більшість К.к. опинилася в рос. музеях. Козац. прапори (один головний та 17 значків) були передані до Царськосельського арсеналу, а 1829 — до Імператорського Ермітажу. До Свято-Преображенського собору в С.-Петербурзі потрапили клейноди задунайського козацтва (див. *Задунайська Січ*) — бунчуки, надані турец. султанами, курінні знамена, срібна булава, 8 козац. панікадил.

На кін. 19 ст. багато К.к. опинилося в приватних колекціях О.*Поля*, В.*Тарновського* та Г.*Алексєєва.* Більшість із них загинула у вирі *громадянської війни в Україні 1917—1921.*

Під час *української революції 1917—1921* уряд *Української Народної Республіки* порушував перед *Тимчасовим урядом* Росії, а згодом — і перед більшовицькою РНК питання про повернення К.к., однак повернути їх в Україну не вдалося. А в 1930-х рр. багато з них за загадкових обставин зникли із рос. музеїв.

Під час громадян. війни в Росії 1918—20 клейноди Кубанського козац. війська — 3 загальновійськ., 35 малих курінних та 33 полкові прапори, 17 булав, 24 перначі — були вивезені емігрантами в Сербію. У роки *Другої світової війни* частина цих К.к. безслідно зникла.

У музеях України зберігається невелика частина К.к. Так, у Переяслав-Хмельницькому істор. музеї зберігаються булава 18 ст. та бунчук 17 ст., в *Чернігівському історичному музеї* — булава 17 ст., в *Дніпропетровському історичному музеї імені Д.Яворницького* — литаври 17 ст., в *Національному музеї історії України* — булава та бунчук 17 ст., перначі 17—18 ст.

Літ.: *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків, т. 1. Львів, 1990; *Сергійчук В.І.* Національна символіка України. К., 1992; *Апанович О.* Привласнення козацьких клейнодів — викрадення історичної пам'яті нації. «Українська газета», 1994, № 16 (58), 1—14 верес.

О.І. Коробов.

КЛЕЙСТ (Kleist) **Пауль-Людвіг-Евальд фон** (08.08.1881—15.10. 1954) — військ. діяч нацистської Німеччини, генерал-фельдмаршал (1943). Н. в м. Браунфельсе на Лані (Німеччина) в аристократичній прусській родині. На військ. службі від 1900. Закінчив Військ. акад. (1913). Учасник *Першої світової війни.* Під час нападу Німеччини на Польщу (1939), Францію (1940), *Югославію* (1941) керував танковими корпусом і групою. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* — команд. 1-ї танк. групи (до жовт. 1941), 1-ї танк. армії (до листоп. 1942) групи армій «*Південь*», яка діяла на тер. України. Від листоп. 1942 — команд. групи армій «А». Навесні 1944 після поразок у Криму та на р. Пд. Буг на вимогу А.*Гітлера* пішов у відставку. Наприкінці війни взятий у полон британцями, 1946 як *воєнний злочинець* переданий Югославії, а 1949 — *СРСР.* 21 лют. 1952 засуджений Військ. колегією Верховного суду СРСР за варварську практику ведення воєн. дій, жорстокість щодо військовополонених і цивільного нас. на окупованих тер., зокрема в Україні, до 25 років ув'язнення в таборах.

П. у рад. таборі під м. Владимир, РФ.

Літ.: The encyclopedia of World War II. London, 1978; Энциклопедия Третьего Рейха. М., 1996.

Л.В. Гриневич.

КЛЕН Юрій (справжні прізв., ім'я та по батькові — Бургардт Освальд Федорович; 06.10.1891—30.10.1947) — поет, перекладач, літературознавець. Н. в с. Сербинівка (нині с. Сербанівка Хмільницького р-ну Він. обл.) у купецькій родині. Зростав у багатомовному середовищі. Закінчив 1-шу Київ. г-зію (1911) та романо-герм. від-ня філол. ф-ту Київ. ун-ту (формально, імовірно, 1920). Учень В.*Перетца.* Писав трьома мовами: рос., укр. та нім. 1915 опублікував літературознавчу працю «Новые горизонты в области исследования поэтического стиля». Цього ж року засланий до с. Мар'їна Гора біля Архангельська (нині село в РФ), потім до 1918 перебував у Курську (нині місто в РФ). З осені 1918 деякий час проживав у Німеччині. 1920—21 викладав курс всесвітнього письменства у соціально-екон. технікумі та трудовій школі у с. *Баришівка.* Заприятелював з М.*Зеровим* і познайомився з П.*Филиповичем*, який час від часу приїздив до Баришівки (це стало початком утворення гуртка неокласиків, до якого у *Києві* долучились М.*Рильський* і М.*Драй-Хмара*). Ув'язнений *ВУЧК* влітку 1921, звільнений на клопотання В.*Короленка.* 1923—24 викладав у Київ. залізничному технікумі, 1923—27 — у Кооп. школі, 1924—28 — у с.-г. ін-ті, 1930—31 — у Київ. ін-ті нар. освіти. Автор статей про П.Шеллі й Г.Ібсена, про нім. ек-

спресіонізм, екзотику та утопію в нім. романі. Почав писати вірші укр. мовою. За його редакцією були опубліковані: 30-томне зібрання творів Дж.Лондона, 8-томне — Б.Шоу, збірки творів Ч.Діккенса, К.Гамсуна, Й.-В.Гете. Перекладав В.Шекспіра («Гамлет, принц данський» та «Буря», 1931). 1931 виїхав до Німеччини. Від 1934 друкувався під псевдонімом, викладав рос. та укр. мови у Мюнстерському ун-ті. Написав (нім. мовою) і захистив докторську дис. «Головні мотиви творчості Леоніда Андреєва» (1936). Свій життєвий досвід узагальнив у ліро-епічній поемі «Прокляті роки» (1937) та епопеї «Попіл імперій» (1946). Написав «Спогади про неокласиків». У роки *Другої світової війни* в чині майора служив при штабі тилової частини нім. 17-ї армії як перекладач, пройшов шлях від с. Ладижин над Бугом до *Кременчука* й *Полтави*. Від 1943 викладав у Нім. ун-ті Праги. Редагував літ. журнал «Літаври» (Зальцбург, 1947). Упорядкував антологію «Поезія приречених» (нім. мовою, не опублікована). Його переклади сонетів М.Зерова на нім. увійшли до збірки В.Державіна «Gelb und Blau» (1948). Брав участь у літ. містифікації: разом з Л.Мосендзом і М.Левицьким писав вірші від імені «східняцького» поета Порфирія Горотака.

П. у м. Аугсбург (Німеччина). Для видання його творів 1954 у Торонто (Канада) було засновано «Фундацію ім. Ю.Клена».

Тв.: Твори, т. 1—4. Торонто—Нью-Йорк, 1957—92; Вибране. К., 1991.

Літ.: *Галан А.* Пам'яті Поета. «Пороги», 1949, № 2, листопад; *Державін В.* Історична епопея Юрія Клена. «Пороги», 1950, № 14—15, листоп.—груд.; 1951, № 16—17, січ.—лют., № 18, берез., № 19—20, квіт.—трав., № 21—22, черв.—лип.; *Його ж.* Неопубліковані твори Юрія Клена. «Український самостійник» (Мюнхен), 1951, 7 січ.; *Рибчук А.* Юрій Клен. «Пороги», 1951, № 25—27, жовт.—груд.; *Гординський С.* Юрій Клен. Попіл імперій. «Київ» (Філядельфія), 1957, верес.—жовт., ч. 5; *Державін В.* «Попіл імперій» Юрія Клена і новітня спроба переоцінки його поезії. «Визвольний шлях», 1958, ч. 10; ч. 11; ч. 12; 1959. ч. 1; ч. 2; *Костецький І.* Мій Юрій Клен. «Сучасність», 1966, ч. 7; *Тарнавський О.* Поет, учений, громадянин. В. кн.: Слово: Збірник 3. Нью-Йорк, 1968; Юрій Клен (1891—1947). Вибрана бібліографія. В кн.: Координати, т. 1. Мюнхен, 1969; Освальд Бурггардт — Юрій Клен. В кн.: *Лавріненко Юр.* Зруб і пароcти. Б/м, 1971; Юрій Клен. В кн.: *Міяковський В.* Недруковане й забуте. Нью-Йорк, 1984; *Шум-Стебельська А.* Натхненний літописець долі України, її традицій і звичаїв. «Народна творчість та етнографія», 1998, ч. 5—6 (264—265), верес.—груд.; *Тарнавський О.* Відоме й позавідоме. К., 1999.

С.І. Білокінь.

КЛЕПА́ТСЬКИЙ (Клепацький) **Павло Григорович** (12.01.1885 — після 1938) — історик, архівіст та краєзнавець. Н. в с. Пугачівка (нині село Рокитнянського р-ну Київ. обл.) в родині священика. Закінчив історико-філол. ф-т Новорос. ун-ту в *Одесі* (1908), до 1917 викладав у цьому ун-ті. Приват-доц., проф. Кам'янець-Подільського держ. укр. ун-ту (1918—20; нині *Кам'янець-Подільський державний університет*). Чл. *Української Центральної Ради* від *Херсонської губернії*. Зав. районного архів. управління Кам'янець-Подільського повітового к-ту пам'яток старовини, мист-в та природи (1922). Викл., проф. Полтав. ін-ту нар. освіти (1923—31). Автор праць з укр. історіографії, соціально-політ. історії 18—19 ст. та краєзнавства, а також студій, присвячених Диканському архівові *Кочубеїв*, літописові С.*Величка*, творчості Є.*Гребінки*, Г.*Сковороди*, П.*Гулака-Артемовського* та ін.

Тричі був заарештований (1922, 1931 — у справі *«Спілки визволення України»* — та 1936). До останнього арешту викладав у Мелітопольському й Дагестанському пед. ін-тах, Татаро-Башкирському держ. ун-ті (1934—35). 1936 засуджений до 5 років позбавлення волі. 1938 суд. вирок переглянуто та винесено новий — 7 років ув'язнення. Подальша доля невідома.

Тв.: Императрица Екатерина Вторая: Характеристика личности и царствования (по новейшим документам и исследованиям). Одесса, 1912; Очерки по истории Киевской земли: Литовский период. Одесса, 1912; П'ятнадцять лекцій з історії України. К., 1919; Огляд джерел до історії України: Курс лекцій, читаних протягом 1919 академічного року, вип. 1: Джерела візантійські, арабські, західні, українсько-руські, хронографи й синодики, подорожі чужоземців. Кам'янець на Поділлі, 1921; Літопис Самійла Величка. «Записки Полтавського інституту народної освіти», 1925, кн. 2; Господарство Диканського маєтку Кочубеїв у першій половині XIX в. В кн.: Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Йвановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності, т. 1. К., 1927; М.О.Максимович як історик. «Україна», 1927, № 6; Про так званий повний руський, або рукописний козацький літопис. «Записки Полтавського інституту народної освіти», 1927, кн. 4; Листування Олександра Андрійовича Безбородька з своїм батьком як історичне джерело. В кн.: Ювілейний збірник на пошану академіка М.С.Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності, ч. 1. К., 1928; Стосунки урядництва Диканського маєтку Кочубеїв з кріпаками в першу половину XIX ст. «Записки Полтавського наукового при ВУАН товариства», 1928, вип. 2; Невідомий український мемуар з часів шведчини. «Україна», 1929, № 3; Дворянське земське ополчення («Козаки») 1812 р. на Полтавщині. «За сто літ», 1930, кн. 5; Декілька документів з Диканського архіву Кочубеїв. «Український археографічний збірник», 1930, т. 3.

Літ.: *Козаченко А.* Куркульська вилазка в археографічному виданні. «Архів Радянської України», 1932, № 1/2; *Ohloblyn O.* Ukrainian Historiography 1917—1956. «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.» (New York), 1957, vol. 5/6, no 4(18), 1/2(19/20); *Ричка В.М.* Загублене життя (П.Г. Клепатський). В кн.: Репресоване краєзнавство (20—30-ті роки). К., 1991; Українські архівісти: Бібліографічний довідник, вип. 1. К., 1999.

О.В. Ясь.

КЛЕ́ПАЧІ (польс. klepacze) — заг. назва фальшивих монет, що є в письмових джерелах з укр. земель 16—18 ст. Насамперед це були підробки мідних *шелягів* — *боратинок* — або ін. розмінних монет.

Літ.:. *Зварич В*, *Шуст Р.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль, 1998.

Р.М. Шуст.

КЛЕПАЧІ́ВСЬКИЙ Костянтин Йосипович (12.10.1888—14.05. 1979) — правник, фінансист. Н. в с. Новоіванівка (нині село Хорольського р-ну Полтав. обл.) в родині священика. Навч. в духовній семінарії у *Житомирі.* Як знавець музики диригував хором семінаристів. Закінчив юрид. ф-т Петрогр. ун-ту. Працював фінансистом в окружному суді, інспекційному від. Держ. банку Рос. імперії. Чл. укр. студентської громади в м. Петроград (нині м. *Санкт-Петербург*). У груд. 1917

І.Є. Клименко.

переїхав до Києва. Від 1919 — дир. Укр. держ. банку (УДБ). Підпис К. є на банкнотах 50 і 100 *гривень* останньої, незакінченої емісії. Евакуював майно та архів банку. Опікувався архівом УДБ спершу за домовленістю з місц. владою, пізніше — за власні кошти — у м. Ченстохов (на еміграції в Польщі, 1920—44, архів та майно УДБ були вивезені гітлерівцями 16 серп. 1944). Від 1945 — на еміграції в Німеччині. Голова Кирило-Мефодіївського братства з відбудови УАПЦ. В жовт. 1949 переїхав з родиною до США. Нагороджений Хрестом на 60-ліття визвол. боротьби України.

П. у США. Похований на укр. православному цвинтарі св. Андрія у Бавнд- Бруці (поблизу м. Нью-Йорк).

Літ.: *Гнатишак М.* Державні гроші України 1917—1920 років: історико-іконографічний нарис. Клівленд, 1973; Ukrainians in North America: A Biographical Directory of Noteworthy Men and Women of Ukrainian Origin in the United States and Canada. Champaign, 1975; Клепачівський Костянтин Йосифович: (некролог). «Свобода» (Джерсі Сіті), 1979, 25 трав., № 116; Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі: Статті і матеріали. Філадельфія, 1993; *Дмитрієнко М. та ін.* Гроші в Україні: факти і документи. К., 1998.

М.Ф. Дмитрієнко, О.В. Ясь.

КЛЕ́РИ ХЕРСОНЕ́СА — земельні наділи громадян *Херсонеса Таврійського* на Гераклійському п-ові. Займали пл. бл. 10 тис. га. У 4 ст. до н. е. були розмежовані за прямокутною системою з використанням єгип. лінійних мір. На Маячному п-ові знаходилося 20—22 групи ділянок, кожна по 17,6 га, на решті тер. Гераклійського п-ова — бл. 380 по 26,4 га. Кожна з них складалася відповідно з 4 або 6 менших ділянок пл. 4,4 га, які й становили наділи окремих громадян. На багатьох наділах стояли садиби, часто укріплені, решта землі була поділена на ділянки для вирощування винограду, зернових к-р та плодових дерев.

Літ.: *Блаватский В.Д.* Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья. М., 1953; *Стржелецкий С.Ф.* Клеры Херсонеса Таврического. В кн.: Херсонесский сборник, вып. 6. Симферополь, 1961.

С.Б. Буйських.

КЛЕРИКАЛІ́ЗМ (від лат. clericalis — церковний) — термін, що вживається для означення спол.-політ. напряму (в різні істор. епохи він мав різний зміст та ознаки, набував різних видів), який обстоює панування або посилення ролі церкви та *духовенства* в усіх сферах життя сусп-ва. Його часто пов'язують лише з відповідною політикою, що стосується християн. церков, насамперед католицької (див. *Християнство, Католицизм*), однак він застосовується і до ін. релігій. Із посиленням у християн. світі в 19—20 ст. секуляризаційних процесів (див. *Секуляризація*), зокрема у зв'язку з ухваленням у багатьох країнах законодавчих актів, спрямованих на відокремлення *держави* від церкви та церкви від школи, як форма захисту від цих процесів виникає т. зв. політ. К. Його прихильники не обмежуються церк. структурами: вони створюють нац. та міжнар. орг-ції і об-ня — *партії політичні*, що в деяких країнах стоять при владі, профспілки, молодіжні, жін. та ін. орг-ції.

У *Західній Україні* в 1920—30-х рр. такими орг-ціями були, зокрема, Укр. катол. союз, *Українська народна обнова*, Катол. акція укр. молоді (див. *Католицька акція*).

Після утвердження в 1990-х рр. в Україні нового конституційного ладу в ній знову існують умови для легальної діяльності клерикальних орг-цій різних конфесій.

Літ.: *Решетников А.* Клерикализм. М., 1965; *Кантеров И.Я.* Клерикализм сегодня. М., 1988; *Ротовский А.А.* Клерикальная пропаганда: цели и средства. Х., 1988.

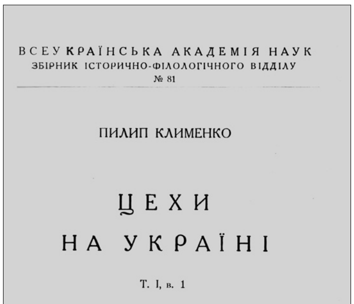
С.Л. Юсов.

КЛИМЕ́НКО Іван Євдокимович (09.09.1891—26.11.1937) — рад. держ. діяч. Н. в с. Рівчак (нині с. Рівчак-Степанівка Носівського р-ну Черніг. обл.) в родині селянина. Закінчив земську сільс. школу, працював складальником у друкарні. Від 1912 — член РСДРП(б)—ВКП(б). Відбув 2 роки ув'язнення і 4 роки заслання за революц. діяльність. У трав. 1917 вернувся до *Києва*, був секретарем Київ. профспілки друкарів, чл. міськ. ради робітн. депутатів, Центр. ради фабрично-заводських к-тів, брав участь у *Київському (січневому) збройному повстанні 1918*, чл. ЦВК Рад України, нар. секретар праці (див. *Народний секретаріат*). 1918—19 — на підпільній роботі в *Харкові* (чл. Харків. підпільного обласного к-ту КП(б)У), *Одесі* (секретар Одес. підпільного обласного к-ту КП(б)У). Упродовж 1919—21 працював в Одесі, Києві, Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*): очолював Одес. губернський революц. к-т і губернський виконком, голова Житомирського революційного комітету, комісар 45-ї стрілецької дивізії. 1922—25 — нарком земельних справ УСРР, у 1925—27 — 2-й секретар ЦК КП(б)У, 1924—27 — член організаційного бюро, 1925—27 — політбюро ЦК КП(б)У. Входив до складу ВУЦВК, Всеросійського ЦВК та ЦВК СРСР. Упродовж 1930-х рр. працював на різних посадах у господарських установах РСФРР. Заарештований. Страчений. Реабілітований у 1950-х рр.

Літ.: Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 1, оп. 11, спр. 3014.

В.І. Марочко.

КЛИМЕ́НКО Пилип Васильович (06.11.1887—08.07.1955) — історик, джерело- й архівознавець. Учень М.*Довнар-Запольського*. Н. в с. Ярославка (нині село Бобро-

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ЗБІРНИК ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ
№ 81

ПИЛИП КЛИМЕНКО

ЦЕХИ
НА УКРАЇНІ

Т. I, в. 1

СУСПІЛЬНО-ПРАВНІ ЕЛЕМЕНТИ
ЦЕХОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

У КИЇВІ
З друкарні Всеукраїнської Академії Наук
1929

Клименко П.В. «Цехи на Україні». Т. 1, вип. 1. К., 1929. Титульний аркуш.

вицького р-ну Черніг. обл.). 1899—1907 навч. спочатку в земській школі, потім у Ніжинській г-зії. 1907—08 навч. на екон. від-ні Політех. ін-ту (у м. *Санкт-Петербург*), 1908—12 — на істор. від-ні історико-філол. ф-ту Київ. ун-ту. 1912—14 працював у Київ. центр. архіві, 1914—18 — проф., стипендіат Київ. ун-ту. 1915—16 працював у *Москві*. 1917—18 склав магістерські іспити. 1918 — професор Київ. археол. ін-ту, 1918—19 — проф. Кам'янець-Подільського ун-ту, 1920—23 — Кам'янець-Подільського ін-ту нар. освіти. В період Директорії очолював Комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва у Кам'янці-Подільському. У жовтні 1921 був заарештований ВУЧК.

1922—23 — кер. *Кам'янець-Подільської науково-дослідної кафедри Поділля*, 1923 — чл. *Київської науково-дослідної кафедри історії України,* очолюваної акад. М.*Василенком*, 1925—30 — дійсний чл. *Науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН,* створеної та очолюваної акад. М.*Грушевським*. Співробітник Археогр. комісії ВУАН (1924—33) та Археогр. комісії Центр. архів. управління УСРР (1931—32). 1932—33 — зав. від. феодалізму Всеукр. істор. музею ім. Т.Шевченка (нині *Національний музей історії України*). Звільнений з роботи 1933.

19 трав. 1938 заарештований НКВС УРСР. 5 берез. 1939 засуджений Воєн. трибуналом Київ. військ. округу до 6-ти років позбавлення волі та поразки у правах на 3 роки. Покарання відбував у Красноярському краї (нині РФ). Звільнений 1943. Після війни проживав у будинку для престарілих у смт *Козелець*. Покінчив життя самогубством. Реабілітований 1959.

Досліджував історію *цехів* в Україні та історію укр. міст. Автор бл. 50 праць, у т. ч. «Западнорусские цехи XVI—XVIII вв.» (К., 1914), «Графіка шрифту в Острозькій біблії» (Українська книга XVI—XVIII ст. К., 1926), «Місто і територія на Україні за часів Гетьманщини (1654—1767 рр.)» (*«Записки історично-філологічного відділу ВУАН»*, 1926, кн. 7/8), «Цехи на Україні, т. 1, вип. 1: Суспільно-правні елементи цехової організації» (К., 1929).

Архів К. зберігається в Ін-ті архівознавства НБУВ.

Літ.: *Компан О., Суслопаров М.* До 80-річчя з дня народження П. В. Клименка. «УІЖ», 1967, № 6; *Дивний І.* Український історик Пилип Клименко (1887—1955): Документальний біографічний нарис. В кн.: Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського: Збірник праць молодих вчених та аспірантів, т. 1. К., 1996; *Матяш І.Б.* Особа в українській архівістиці. Біографічні нариси. К., 2001; *Волкотруб Г.* Життя та творчість П.В. Клименка у працях українських та зарубіжних дослідників. В кн.: Студії з архівної справи та документознавства, т. 12, 2004.

О.В. Юркова.

КЛИМЕ́НТ І РИ́МСЬКИЙ (Clemens Romanus, кін. 1 в.) — отець церкви, святий (день пошанування правосл. церквою — 25 листоп. (за ст. ст.)). Четвертий папа Римський після св. ап. Петра, учень св. ап. Павла. Прийняв мученицьку смерть в античному *Херсонесі Таврійському*, де відбував заслання за імп. Марка Ульпія Траяна (98—117). Мощі священномученика були віднайдені просвітителем слов'ян Кирилом Філософом (див. *Кирило та Мефодій*) 860 й покладені в соборній церкві апостолів Петра і Павла в Херсонесі. Наприкінці 867—868 ч. останків була перенесена до Риму, в дарунок папі Адріану II. За переказом 989, вертаючися з походу на Корсунь (див. *Корсунський похід Володимира*), вел. кн. київ. *Володимир Святославович* перевіз мощі св. К. до кафедрального собору Богородиці (*Десятинної церкви*). Щороку, 30 січ., в день віднайдення св. мощей Кирилом Філософом, тут читалося «Слово на перенесення мощей св. Климента».

Пошанування К. мало велике значення для утвердження *християнства* у Києві. Анонімне «Слово на оновлення Десятинної церкви» порівнює К. до «церковного сонця» й стверджує, що з принесенням св. мощей до Києва це місто наповнилося благодаттю й стало у *Київській Русі* найславнішим з усіх ін. Хоча від поч. 90-х рр. 11 ст. спостерігався занепад тоді вже надто «латинського» культу св. К., мощі останнього протягом усього давньорус. періоду зберігали значення однієї з найголовніших київ. реліквій.

Климент І Римський. Мозаїка Софійського собору у м. Київ. 11 ст.

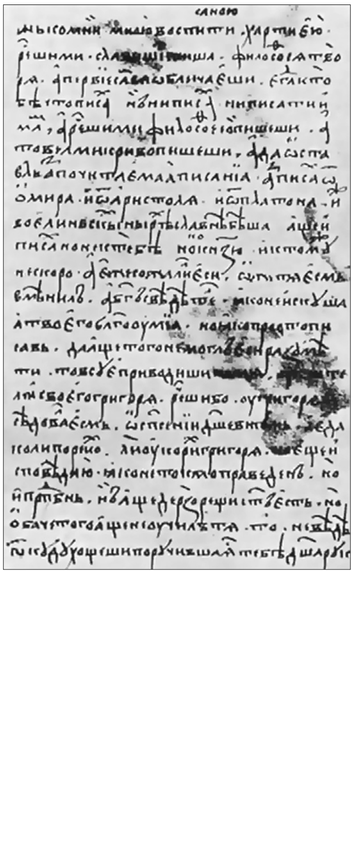
Саме на це посилався черніг. єпископ Онуфрій на *Київському церковному соборі 1147*, обгрунтовуючи право місц. ієрархів самостійно обирати кандидата на київ. митрополичу кафедру (див. *Київські ієрархи*).

Літ.: *Франко І.* Святий Климент у Корсуні. Причинок до історії старохристиянської легенди. В кн.: *Франко І.* Зібрання творів, т. 34. К., 1981; *Верещагіна Н.В.* Перші загальнодержавні культи святих Климента і Миколая та їх відтворення у пам'ятках історії і культури Київської Русі. Автореф. дис. ... канд. істор. н. К., 1999.

В.М. Ричка.

КЛИМЕ́НТ СМОЛЯ́ТИЧ, Клим Смолятич (р. н. невідомий — п. після 1164) — митрополит Київський (1147—55), церковний письменник.

Здобувши замолоду ґрунтовну богословську освіту у *Візантії*, К.С. вернувся на *Русь* й усамітнився у Зарубському Пречистенському монастирі (див. *Заруб*), що знаходився на правому березі Дніпра, навпроти гирла р. Трубіж. Тут він тривалий час проживав у глибокій аскезі. 21 лип. 1147 на церк. соборі у *Києві*,

«Послання, написане Климентом, Митрополитом Руським, Фомі, пресвітерові, витлумачено Афанасієм ченцем». Сторінка з рукописного збірника 15—16 ст.

І. Климів.

скликаному з ініціативи київ. кн. *Ізяслава Мстиславича*, його було обрано митрополитом (див. також *Київський церковний собор 1147*). К.С. був другим після *Іларіона* руським за походженням київ. митрополитом. Однак цей прецедент не знайшов підтримки як з боку ч. давнорус. *духовенства*, так і з боку константиноп. патріарха (див. *Константинопольський патріархат*). Після смерті свого покровителя — київ. кн. Ізяслава Мстиславича (1154) — невдовзі й К.С. був офіційно зміщений з митрополичої каф-ри (1156) і переведений до Володимира (нині м. *Володимир-Волинський*).

У літописних джерелах святитель характеризується як «книжник і філософ», якого «у Руській землі не було». К.С. був автором багатьох літ.-церк. тв. До наших днів збереглося «Послання, написане Климентом, Митрополитом Руським, Фомі, пресвітерові, витлумачено Афанасієм ченцем».

Літ.: *Никольский Н.К.* О литературных трудах Климента Смолятича, писателя XII в. СПб., 1892; *Гранстрем Е.Э.* Почему митрополита Климента Смолятича называют «философом». «Труды отдела древнерусской литературы», 1970, т. 25; *Творогов О.В.* Климент Смолятич. В кн.: Словарь книжников и книжности Древней Руси (XI — первая половина XIV в.), вып. 1. Л., 1987.

В.М. Ричка.

КЛИ́МІВ Іван (псевдоніми — Легенда, Євген Легенда; 1909—04.12.1942) — політ. діяч, учасник визвол. змагань на зх. укр. землях поч. 1940-х рр. Н. в с. Сілець (нині село Сокальського р-ну Львів. обл.) в родині селянина. Випускник Сокальської г-зії. Чл. *«Пласту»*, чл. *Організації українських націоналістів* (від 1929). Не раз був ув'язнений за антипольс. виступи й розповсюдження націоналістичної літ. (1932—33, 1937—39). Політ. в'язень польс. концтабору *Береза Картузька* (серп. 1935 — січ. 1936). Співорганізатор мережі ОУН на *Волині*. Учасник військ. курсів ОУН(б) у Кракові (1939—40; Польща; див. також *Генеральна губернія*). Крайовий провідник ОУН на зх. укр. землях (1940—41). Міністр політ. координації *Українського державного правління у Львові*. Чл. Гол. проводу ОУН(б) (від 1941) і його орг. референт (1941—42), військ. референт (1942). Заарештований *гестапо* у Львові 4 груд. 1942 і в той же день закатований у львів. тюрмі.

Літ.: *Казанівський Б.* Шляхом легенди: Спомини. Лондон, 1975; «Шлях перемоги», 1993, 24 лип.; *Содоль П.* Українська повстанча армія, 1943—1949: Довідник, т. 1. Нью-Йорк, 1994; Довідник з історії України, т. 2. К., 1995.

О.Й. Стасюк.

КЛИМКЕ́ВИЧ Роман (псевд. — Оріон; 09.05.1920—21.08.1993) — геральдист, публіцист, перекладач та письменник, відіграв значну роль у становленні та популяризації укр. *геральдики* як *спеціальної історичної дисципліни*. Н. в таборі для полонених *Української галицької армії* у Фридрихівці (нині м. *Волочиськ*). Один із фундаторів *Українського генеалогічного і геральдичного товариства*, незмінний ред. його друкованого органу — *«Українського генеалогічного і геральдичного товариства»*, чл. редколегії *«Українського історика»*, активний працівник укр. та зарубіж. наук. т-в і установ: *Наукового товариства імені Шевченка* (звичайний чл.), *Української вільної академії наук* (ст. н. с.), Adler (*Відень*), Der Herold (Берлін) та ін.

До січ. 1940 проживав у м. *Львів*, де закінчив укр. держ. г-зію і Вищий муз. ін-т ім. М.Лисенка. 1938 розпочав правничі студії у Львів. ун-ті, які згодом продовжив у Віденському ун-ті (1946—48), здобувши дипломи економіста та д-ра політ. н. Під час *Другої світової війни* від груд. 1940 до літа 1944 перебував у лавах нім. армії. Лейтенантом панцерних військ воював у Росії, Україні, Білорусі, а 1943—44 — на Балканах, з літа 1944 — у Франції, де був захоплений союзницькими військами в полон. Від 1950 мешкав у США. Автор низки наук. праць з держ., територіальної та родової геральдики, *сфрагістики*, *вексилології* та поетичної зб. «Вітри з далечіні» (Прага—Відень, 1941). Серед найбільш знаних публікацій — серія статей з міськ. геральдики, видрукуваних на шпальтах наук. часописів «Український історик», «Новий літопис» та «*Записки Наукового товариства імені Шевченка»* 1963—72.

П. у США.

Літ.: Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях. Вінніпег, 1958.

Ю.К. Савчук, Л.М. Шпильова.

КЛИМО́ВИЧ Петро Титович (1855—1920) — громад. і політ. діяч, адвокат, учасник громадівського руху. Н. в с. Орлик (нині село Кобеляцького р-ну Полтав. обл.). Закінчив юрид. ф-т Новорос. ун-ту в *Одесі* (1878). Займався адвокатурою. Чл. правління т-ва взаємного кредиту в Одесі. Чл. одес. старої громади (кін. 1870-х рр.; див. *Громади*). Заарештований та ув'язнений за передачу грошей арештованим членам громади. К. — автор виправдального листа членів громади до одес. градоначальника О.Гейнса (19(7) листоп. 1879). Звільнений з ув'язнення 1880 й виїхав до Австрії, згодом переїхав у Швейцарію. Як представник одес. громади зустрічався з М.*Драгомановим* у Женеві (1881; Швейцарія). Брав участь у підготовці вид. «Словарь російсько-український» (Львів, 1893—98). 1917 вернувся в Україну, у квіт. 1918 виконував обов'язки керуючого мін-вом фінансів (міністра) в кабінеті В.*Голубовича*.

Страчений більшовиками в Одесі як чл. уряду часів *Української Центральної Ради*.

Літ.: *Рябінін-Скляревський О.* З революційного українського руху 1870-х років: Одеська громада 1870-х років. «Україна», 1926, № 5; *Єгунова-Щербина С.* Одеська громада кінця 1870-х років. Спомини. «За сто літ», 1928, кн. 2; *Рябінін-Скляревський О.* З життя одеської громади 1880-х років. Там само, 1929, кн. 4; *Дмитрієнко М. та ін.* Гроші в Україні: факти і документи. К., 1998.

М.Ф. Дмитрієнко.

КЛИМО́ВСЬКИЙ (Климів) **Семен** (кін. 17 — 2-га пол. 18 ст.) — поет і філософ. Родом, імовірно, з Харківщини (в літ. відомий як «харківський козак-піснетворець»). Автор пісні «Їхав козак за Дунай» (її варіації використали у своїй творчості Л. ван Бетховен, К.-М.Вебер та ін. композитори). Є відомості, що К. належить також твір «Про пришестя короля шведського Карла XII в Україну та про зраду Мазепи» (рукопис

С. Климовський.

не знайдено). Російський літератор князь О.Шаховськой 1812 написав лібрето опери-водевілю про К. під назвою «Козак-віршувальник».

Літ.: Козак, філософ, поет. В кн.: *Нудьга Г.* Слово і пісня. К., 1985.

В.А. Чабаненко.

КЛИ́МПУШ Дмитро (1897—1959) — політ. діяч *Закарпатської України* міжвоєн. періоду. Н. в с. *Ясіня*. Учасник *Першої світової війни*: воював на рос. та італ. фронтах (1917—18), активний учасник *Гуцульської республіки* (1918—19), брав участь у поході укр. армії до Мараморош-Сігету (нині м. Сігету-Мармацієй; Румунія). 1920 вступив до Соціал-демократ. партії Чехословаччини, чл. т-ва «Просвіта» від часу виникнення (див. *Просвіти*), один із засн. спортивного т-ва *«Січ»* (1923). Обирався делегатом з'їзду львів. «Просвіти» (1929) і з'їзду укр. молоді в *Мукачевому* (1934). З іменем К. пов'язано утворення Орг-ції нар. оборони Карпатської Січі (див. *Карпатська Січ*), яку він очолив на пропозицію А.*Волошина*. Завдяки йому напіввійськ. структура перетворилася на ЗС *Карпатської України*. Після окупації краю військами гортистської Угорщини переховувався в рідному селі. З приходом Червоної армії (див. *Радянська армія*) К. у груд. 1944 був заарештований, а в січ. 1945 відправлений на примусові роботи в робочі табори Сталінської обл. (нині Донец. обл.). 1947 вдруге засуджений на 8 років ув'язнення як колишній діяч Карпатської України. Звільнений 1955.

П. у смт Ясіня.

Літ.: *Вегеш М.* Карпатська Україна 1938 — 1939 років у загальноєвропейському історичному контексті, т. 2. Ужгород, 1997; *Белень М.* Карпатська Україна у портретах. Ужгород, 1998.

М.М. Вегеш.

КЛІ́НТОН (Clinton) **Білл** (повне ім'я — Вільям Джефферсон Клінтон; н. 19.08.1946) — амер. політик, 42-й президент США. Н. у м. Хоуп (шт. Арканзас, США). Навч. в Джорджтаунському ун-ті у Вашингтоні. Отримав стипендію, що дало йому можливість навчатися від 1968 до 1970 в Оксфордському ун-ті у Великій Британії. Отримав ст. д-ра права у Йєльському ун-ті. К. самотужки фінансував своє навчання, підробляючи на кількох роботах.

Після нетривалої викладацької роботи в юрид. коледжі Арканзаського ун-ту в м. Файєттвілл К. 1974 активно починає займатися політикою. В 3-му окрузі шт. Арканзас він претендував на місце в Конгресі від Демократ. партії, але зазнав поразки. 1977 був обраний ген. атторнеєм (прокурором) шт. Арканзас, а 1978 — губернатором цього штату. У віці 32 роки він став наймолодшим губернатором в історії США. На цій посаді він був 1979—81 і 1985—91. 1992 був виставлений канд. у президенти США від Демократ. партії і виграв вибори разом з кандидатом на пост віце-президента — сенатором від шт. Теннесі А.Гором. К. став президентом 20 січ. 1993. 1996 був переобраний президентом США, на посаді якого перебував до поч. 2001.

У внутр. екон. та соціальній політиці адміністрація К. досягла значних успіхів. За допомогою жорстких фінансових обмежень у видатковій частині бюджету і збільшення податкових надходжень був ліквідований величезний федеральний дефіцит, зріс екон. добробут американців, було створено понад 14 млн нових робочих місць, досягнуто найнижчого за останню чв. 20 ст. рівня безробіття та найнижчих темпів інфляції, до найнижчого за цей період рівня зменшилася кількість жителів США, які отримували соціальну допомогу.

Виступ президента США Б. Клінтона на Михайлівській площі в Києві. 5 червня 2000.

1990-ті рр. для США позначені високими темпами зростання економіки, низькою інфляцією і збільшенням споживчого попиту, відносно дешевим кредитом і сприятливою ситуацією на ринку праці.

Міжнар. діяльність адміністрації К. була спрямована на ствердження США як глобальної д-ви (див. *Глобалізм*), яка покладає на себе відповідальність за мир і стабільність у різних регіонах світу. Так, адміністрація підписала угоду з Пн. Кореєю, згідно з якою призупинялася північнокорейська програма виготовлення ядерної зброї; нормалізувала відносини з В'єтнамом; урятувала Мексику від фінансової катастрофи, надавши їй позику на 50 млрд дол. США; розгорнула широку миротворчу діяльність на Бл. Сході, що допомогло підписати в Білому домі мирний договір між Ізраїлем і Орг-цією визволення Палестини; підтримала мирний процес в Ірландії та сприяла укладенню *Дейтонської угоди 1995* про компромісне врегулювання кризи в Боснії та Герцеговині. В Європі на поч. 1994 К. ініціював програму *«Партнерство заради миру»*, спрямовану на співпрацю колиш. соціаліст. країн з *НАТО* та розширення НАТО за рахунок цих країн. Одночасно адміністрація К. вдавалася до військ.-силових акцій проти Іраку та, в складі НАТО, проти *Югославії*, застосовувала санкції проти Куби, Лівії, Ірану.

Розбудова двосторонніх відносин між США і Україною (офіц. дипломатичні відносини були встановлені 2 січ. 1992) складалася непросто. Перші 2 — 2,5 роки США зайняли стримано-вичікувальну позицію щодо

Кліо — муза історії. Римська копія 2 ст. з грецького оригіналу 3—2 ст. до н. е.

незалежної України, фактично блокувавши широкі політ. й екон. контакти з нею. Доля ядерної зброї, що залишилася на її тер., стала ключовою проблемою в амер.-укр. відносинах попри те, що Україна проголосила курс на досягнення статусу без'ядерної д-ви. Прийшовши до Білого дому, К. віддав перевагу налагодженню двосторонніх відносин з Російською Федерацією, як єдиною спадкоємницею *СРСР*, а не налагодженню контактів з д-вами, які постали на теренах колиш. Рад. Союзу. Незалежна Україна розглядалася лише як ускладнюючий елемент у відносинах США з Росією.

Згода України добровільно і в односторонньому порядку ліквідувати арсенал ядерної зброї, поміркована і виважена позиція України в інтенсивному діалозі з США дали можливість зняти напруженість в амер.-укр. відносинах. Адміністрація К. змушена була визнати необхідність регіонально-диференційованого підходу. Першим свідченням такого повороту стала несподівана зустріч Президента К. і Президента України Л.*Кравчука* 12 січ. 1994, коли літак Президента США на шляху до *Москви* зробив посадку в *Борисполі*. 14 січ. 1994 США, РФ і Україна підписали Тристоронню угоду, за якою Україна погодилася передати ядерні боєголовки на демонтаж у Росію. У свою чергу, РФ зобов'язалася надавати Україні ядерне паливо, а Сполучені Штати — фінансувати цю операцію. Тристороння угода створила підґрунтя для прискорення розвитку амер.-укр. екон. співробітництва і контактів у сфері безпеки. Проголосивши 1994 рік «роком України», президент К. продемонстрував розуміння американців, що процвітаюча, незалежна, демократ. Україна може бути фактором стабілізації в Європі. Поступальні кроки у відносинах між США і Україною були зафіксовані в «Спільній заяві про розвиток дружби і партнерства між Україною та Сполученими Штатами», досягнутій під час другого офіц. візиту до США президента Л.Кравчука (берез. 1994), у «Хартії українсько-американського партнерства та співробітництва», підписаній під час першого офіц. візиту в США президента Л.*Кучми* (листоп. 1994), у Меморандумі про надання Україні гарантій безпеки трьома ядерними державами — США, Росією, Великою Британією — на Будапештській зустрічі *Організації з безпеки та співробітництва в Європі* (груд. 1994), у Хартії взаємовідносин між НАТО і Україною, що була підписана в лип. 1997 в Мадриді (Іспанія).

Візит К. в Україну в трав. 1995 закріпив позитивні тенденції і вивів амер.-укр. відносини на рівень партнерських. США надали Україні значну екон. допомогу і сприяли виділенню позик та кредитів з боку *Міжнародного валютного фонду* і Світ. банку. 1996 Україна вийшла на третє місце після Ізраїлю та Єгипту серед отримувачів фінансово-екон. допомоги США. Значна частина амер. допомоги була спрямована на продовження політ. реформ, зміцнення демократ. інститутів і розвиток ринкової економіки України. Сполучені Штати надали Україні статус найбільшого сприяння у двосторонніх торг. відносинах. Але подальші амер.-укр. торг.-екон. відносини стримуються гол. чин. негараздами в законодавчій сфері та економіці України. Проголошення укр. стороною Сполучених Штатів стратегічним партнером України супроводжувалося зміцненням і розширенням політ. діалогу між керівниками обох д-в, зокрема в рамках міждерж. комісії «Кучма—Гор». Адміністрація К. сприяла розвиткові зв'язків України із Заходом, зокрема з НАТО і *Європейським Союзом*. Наприкінці діяльності президента К. відносини США з Україною дещо загальмувалися. Причиною цього стало негативне ставлення Вашингтона до проявів корупції серед укр. урядовців, уповільнення екон. реформ. Попри періоди спаду й активності політики К. щодо України, вона характеризувалася активним діалогом і поступальністю. Візит К. в Київ у черв. 2000 продемонстрував зацікавленість Вашингтона внутрішньополіт. ситуацією в Україні. Під час візиту розглядалися проблеми пришвидшення екон. реформ в Україні, співпраці України з МВФ; були узгоджені умови і дата закриття Чорнобильської АЕС. Цей візит К. став завершенням певного періоду в історії взаємовідносин США і України.

Літ.: *Білинський М.* Чи будуть зміни? Американо-українські стосунки. «Політика і час», 1994, № 4; *Власенко В.* Білл Клінтон — гість України. «Урядовий кур'єр», 2000, 6 черв.; Взаємини України зі Сполученими Штатами Америки мають великий нереалізований потенціал. «Час» (К.), 1998, 16—22 квіт.; *Гончар Б.* США після виборів 1966 р.: чи передбачаються зміни. «Історія в школі» (К.), 1996, № 2; *Мак-Карді Д.* Еволюція американської політики стосовно України. «Спостерігач», 1994, № 3; *Дубина О.* Вашингтон—Київ: кроки зближення. «Політика і час», 1994, № 5; *Дубина О.* США—Україна: від тиску до нового партнерства? «Політика і час», 1993, № 12; *Камінський Є.*, *Дашкевич А.* Політика США щодо України: Витоки. Концептуальні основи. Практична еволюція. К., 1998; *Канцелярук Б.* «Боріться — поборете!». «Політика і час», 1995, № 3; Прощальное танго Клинтона. «Аргументы и факты», 2000, № 23.

Б.М. Гончар.

КЛІОМЕ́ТРІЯ, кліометрика (від грец. Κλειώ — у давньогрец. міфології одна з дев'яти муз, покровителька героїчної пісні, пізніше — історії, та грец. μέτρον — міра) — напрям в економічних, істор., демографічних, соціологічних та політологічних дослідженнях, пов'язаний з аналізом за допомогою мат. методів, інформаційних технологій та відповідних інструментів різного роду емпіричних щодо цих досліджень *джерел історичних*, переважно нової та новітньої історії.

Започаткована в 50—60-х рр. 20 ст. як напрям «нової економічної історії», що вивчає історію економіки, у т. ч. альтернативних версій розвитку економіки в минулому, за допомогою теор. екон. інструментарію, кількісних методів мат. аналізу, статистичного та гіпотетичного моделювання. Її засновниками вважаються амер. дослідники Р.Фогель та Д.Норт, упродовж 1960—70-х рр. вони опублікували низку екон. праць, в яких переглянули усталені уявлення про чинники екон. підйомів та спадів у США кін. 19 ст. Подальший її розвиток був пов'язаний з творчістю, зокрема, Л.Девіса, С.Енгермана, Дж.Уолліса, Е.Рігглі, Р.Шефілда. 1993 Р.Фогель і Дж.Елтон отримали Нобелівську премію за розвиток

К. та використання кількісних методів в історії економіки.

Нині К. визнано міждисциплінарною галуззю наук. досліджень, яка дає змогу за допомогою коректних кількісних оцінок масових явищ, зафіксованих у джерелах, по-новому досліджувати істор. процеси, зокрема тенденції еволюції госп. систем і траєкторії динаміки екон. процесів.

В Україні центром розвитку істор. К. як підсистеми джерелознавства (див. *Джерелознавство історичне*) стала н.-д. лабораторія комп'ютерних технологій істор. досліджень у Дніпроп. ун-ті на чолі з В.Підгаєвським.

Можливості результативного застосування комп'ютерних технологій і мат. методів аналізу ретроспективної інформації за базисними системами ознак щодо вивчення писемних джерел і рукописних книг (кодексів), історико-біографічних і бібліографічних джерел під час створення електронних ресурсів були доведені наприкінці 80 — поч. 90-х рр. 20 ст. у *Бібліотеці національній України імені В.І. Вернадського* (Л.Дубровіна, В.Ясулайтіс, В.Чишко, О.Яценко, В.Попик, Л.Костенко, В.Омельчук, О.Іванова) та в *Інституті українознавства імені І.Крип'якевича НАН України* (Я.*Ісаєвич*), щодо муз. джерел аналогічні дослідження проводилися, зокрема, у Львів. консерваторії (Ю.Ясиновський). Від 1990-х рр. реалізується Держ. програма «Архівна та рукописна україніка», що включає розробку системи пошуку, опрацювання та зберігання архів. інформації (Г.Боряк, С.Гриша, О.Сохань, Л.Лозниця та ін.).

Питання про межі «доцільності» використання методів К. в істор. дослідженнях залишається відкритим. Так, прибічники якнайширшого застосування формально-логічних концепцій у галузі всесвітньої історії намагаються, зокрема, «спростувати» здобутки попередньої *історичної науки*, пропонують ідеї глобальної нової хронології історії та нової «теорії хронологічних зрушень». Ці намагання викликають ґрунтовну критику з боку «класичних» істориків (Є.Голубцова, З.Удальцова, Б.*Рибаков*, Б.Литвак, С.Шмідт, В.*Янін* та ін.), а також спеціалістів у галузі математики й астрономії (С.Новіков, Ю.Єфремов), які звертають увагу на те, що для того, аби не порушувати усталені методологічні принципи істор. науки, які засвідчили свою ефективність і продуктивність у реальних здобутках істор. науки, засоби К. мають використовуватися в комплексі з цими методами і лише як допоміжні інструменти істор. науки.

Багато економістів також зазначають, що позитивні результати квантифікації (від лат. quantitas — кількість; «переведення» досліджуваного матеріалу в кількісні показники) у дослідженнях з *економічної історії* можливі лише в тих випадках, коли емпіричний матеріал масових екон. та стат. джерел (переважно періоду нової і новітньої історії) дійсно дає змогу проводити повноцінний вірогідніснний аналіз (Дж.Тош, М.Довбенко, В.Бовикін та ін.).

У сфері вивчення давніх джерел інформаційні технології є ефективними при створенні пошукових баз даних, однак змістовні інтерпретації самих джерел є результативними лише в рамках класичних концепцій.

Літ.: *Fogel R.W., Elton G.R.* Wich Road to the Past?: Two Views of History. New Hawen — London, 1983; *Ковальченко И.Д.* Место количественных методов в исторических исследованиях. В кн.: Историческая наука. Вопросы методологии. М., 1986; История и компьютер: Новые информационные технологии в исторических исследованиях и образовании. Ст. Катгаринен, 1993; *Уильямсон С.* История клиометрики в США. В кн.: Экономическая история. Обозрения, вып. 1. М., 1996; *Ломова С.А.* Экономическая история и клиометрика: самоидентификация направлений в России и за рубежом. «Новая и новейшая история», 1997, № 5; *Святець Ю.А., Доорн П.К.* Кліометрика, ч. 1. Дніпропетровськ, 1998; *Бовыкин В.И.* Проблемы изучения исторической информации. «Информационный бюллетень Ассоциации "История и компьютер"» (М.), 1998, № 23; *Тодоров Ю.* Клиометрия. София, 2000; *Тош Дж.* Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка. М., 2000; *Бородкин Л.И.* Клиометрия: pro et contra (виртуальный диалог). В кн.: Экономическая история. Обозрение, вып. 7. М., 2001; *Литвак Б.Г.* Парадоксы российской историографии на переломе эпох. СПб., 2002; *Шмидт С.О.* «Феномен Фоменко» в контексте изучения современного общественного сознания. «Исторические записки», 2003, № 6; *Довбенко М.* Клиометрия в экономическом исследовании. «Экономика Украины», 2005, № 11.

Л.А. Дубровіна.

КЛІР — назва усіх разом священно- та церковнослужителів у християн. церкві (див. *Християнство*), яких офіційно призначено для культового служіння (термін походить від грец. κλῆρος — жереб, оскільки у ранньому християнстві духовенство обиралося за жеребом). Ін. назва — причет. Окрім *ієрархії* ступенів священства для кліриків, чимало церков, напр. РКЦ, мають паралельну ієрархію адм. влади. У тих церквах, де висвячення на священика є таїнством, до трьох осн. ступенів священства (єпископ — пресвітер — диякон) додається низка нижчих ступенів. У деяких церквах, переважно в католицькій, клірики поділяються на регулярних і світських, залежно від того, чи є вони членами чернечих чинів або ін. церк. установ, де складаються чернечі обітниці. У катол. (див. *Католицтво)* і правосл. (див. *Православ'я*) церквах кандидати в клірики висвячуються в сан єпископом шляхом рукопокладання. Від мирян духовенство, яке є носієм таїнства священства, отриманого під час висвячення, відрізняється зовн. ознаками (особливий одяг) і способом життя (безшлюбність священиків та єпископів у римо-католиків і єпископів у православних). У протестантських церквах (див. *Протестантизм*) відмінності між кліриками та мирянами значно менші, в деяких з них термін «священик» не вживається.

Н.С. Рубльова.

КЛІ́РИК ОСТРО́ЗЬКИЙ — анонімний письменник-полеміст. За його авторством фіксуються принаймні два трактати-відповіді володимирському єпископові Іпатію (*Потію*) на листи останнього. Перша відповідь, «Історія про розбійничий Флорентійський собор», вийшла окремим вид. 1598 і становить складну компіляцію з ін. текстів. Серед джерел — моск. матеріали, легенди грец. походження, вірші італ. поета епохи *Відродження* Ф.Петрарки тощо. У моск. компіляціях останньої чв. 18 ст. «Історія...» була підписана

іменем кн. А.*Курбського*. В Україні вона функціонувала в рукописних списках до кін. 18 ст., увійшла до складу Кормчих (див. *Кормча*) книг. Другий твір, «На другий лист Іпатія єпископа до княжати Константина» (1599), відомий лише в рукописних списках.

Літ.: *Бучинський Б.* Сліди великоруських літературних творів про Фльорентійську унію та урядового акту московського правительства в «Історії Фльорентійського собору» 1598 року. «Записки наукового товариства Шевченка», 1913, т. 115, кн. 3; *Keenan E.L.* The Kurbskii—Groznyi Apocrypha. The Seventeenth Century Genesis of the «Correspondence» Attributed to Prince A.M. Kurbskii and Tsar Ivan IV. (With an appendix by Daniel C. Waugh.) Cambridge, 1971; *Мицько І.З.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія. К., 1990; *Kakridis I.* Byzantinische Unionpolemik in den Ostroger Drucken des ausgehenden 16. Jabrhunderts. «Zeitschrift für Slavistische Philologie», 1992, bd 52, N 1.

В.Є. Зема.

КЛІЩИ́НСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ ТА САМОВРЯДУВА́ННЯ 1767—1770. Починаючи від 1750-х рр. *козаки* і селяни с. Кліщинці Жовнинської сотні *Лубенського полку* (нині село Чорнобаївського р-ну Черкас. обл.) не раз зверталися до органів влади з проханням захистити їх від закріпачення (див. *Кріпацтво*), однак влада не вживала жодних заходів. Тоді в трав. 1767 вони розгромили маєток *генерального писаря* В.Туманського й звели довкола села оборонні укріплення. Запровадили самоврядування й створили «громадську скарбницю», яка розподіляла серед жителів прибутки, що надходили до неї. Під проводом С. та О. Воронів, Г.Білима та ін. ватажків їм вдалося відбити 1767—68 шість нападів каральних підрозділів. Лише 1769 властi придушили повстання. На поч. верес. 1770 селяни знову взялися за зброю, але 21 числа цього місяця зазнали поразки.

Літ.: *Лазаревский А.М.* Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII и XVIII вв. «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», 1896, кн. 11; *Гуржій І.О.* Повстання селян у Турбаях (1789—1793). К., 1950; Історія Української РСР, т. 2. К., 1979; *Смолій В.А.* Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби. Друга половина XVII—XVIII ст. К., 1985; Історія України. Курс лекцій, кн. 1. К., 1991.

В.С. Степанков.

Кловський палац. Фото 1860-х рр.

КЛОБУКИ ЧО́РНІ, Чорні клобуки (тюркське каракалпаки — чорні шапки) — назва федерації підвладних київ. князеві різноетнічних тюркських племінних об'єднань і окремих орд: *торків*, *печенігів*, *берендеїв* та ін. Уперше згадується в *Київському літописі* під 1146. Племінні об'єднання й орди Ч.к. посідали лівий берег прит. Дніпра — р. Рось (*Поросся*), володіли невеликими сторожовими городками, луками й пасовиськами. Їхньою столицею було м. *Торчеськ*, яке вони ділили з рус. удільними князями. Гол. їхніми обов'язками були захист пд. рубежу *Руської землі* від *половців* — їхніх заклятих ворогів — і участь у походах київ. князів. Відзначалися відданістю київ. князям (у літописах зафіксовано лише два випадки їхньої непокори сюзеренові).

У Поросси київ. князі звичайно надавали «части» (земельні володіння) ін. рус. князям з умовою захищати Київську землю разом із К.ч. від половців. У 1190-х рр. у Торчеську сидів син кн. *Рюрика Ростиславича* і доньки половецького хана Беглюка, 1227—28 — *Мстислав Мстиславич* Удатний.

Чорноклобуцька федерація була знищена монголами 1238—40 (див. *Монголо-татарська навала*).

Літ.: *Расовский Д.А.* О роли черных клобуков в истории Древней Руси. В кн.: Seminarium Kondakovianum, т. 1. Praha, 1927; *Скржинская Е.Ч.* Половцы. В кн.: *Скржинская Е.Ч.* Русь, Италия и Византия в Средневековье. СПб., 2000.

М.Ф. Котляр.

КЛОВ — істор. урочище давнього *Києва* на пн.-зх. частині Печерського плато (сучасні вулиці Кловський узвіз, П.Орлика, О.Богомольця, Банкова). У 2-й пол. 11 ст. Стефан, колишній ігумен Печерського монастиря (див. *Києво-Печерська лавра*), створив тут монастир із мурованою церквою (див. *Кловський монастир*). Дослідження 1963 (П.*Толочко*) та 1974—75 (І.Мовчан) показали, що вже до 15 ст. храм було розібрано, не залишився навіть фундамент. Місцевість до 18 ст. належала Києво-Печерській лаврі. 1752—56 за проектом Й.-Г.*Шеделя* архіт. П.Неєлов за участю лаврського майстра С.*Ковніра* збудував Кловський палац, що зі змінами зберігся до нашого часу. 1982—2003 в ньому містився *Музей історії Києва*. Нині — Верховний Суд України.

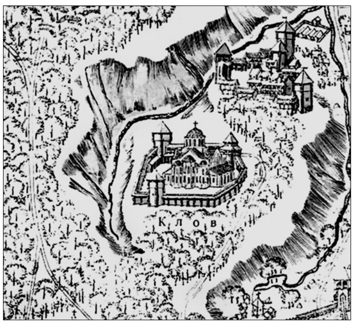

Кловський палац. Фото кінця 20 ст.

Літ.: *Мовчан І.І.* Давньокиївська околиця. К., 1993.

Г.Ю. Івакін.

КЛО́ВСЬКИЙ МОНАСТИ́Р. Згадується в літописах як «Стефанич». Назву одержав від урочища Клов та однойменного струмка. Дата заснування К.м. невід. (здогадно бл. 1075). Уперше К.м. згадано у *«Повісті временних літ»* під 1091 (про перенесення мощів св. *Феодосія Печерського*) уже як існуючий. К.м. був заснований ігуменом Стефаном, який змушений був залишити Печерський монастир (нині *Києво-*

Клов на початку 13 ст. Фрагмент карти-реконструкції. Автори В. Розенберг і О. Кутовий.

во-Печерська лавра) через якийсь конфлікт серед братії. Згідно з *Патериком Києво-Печерським* К.м. було засновано Стефаном на честь чуда Богородиці у Влахернському храмі в *Константинополі*. Перші літописні згадки про К.м. стосуються часу, коли його засн. Стефан уже був єпископом Володимирським: під 1096 — про спалення монастиря половцями, під 1108 — про побудову кам'яної церкви Богородиці Влахернської на Клові — та, імовірно, під 1151. Із ігуменів К.м. відомі, крім Стефана, лише Климент (1091) і Петро (1115). У К.м. було поховано кн. *Давида Ігоровича* (1112).

Рештки Влахернського храму К.м. досліджено 1974—75.

Літ.: *Толочко П.П.* Історична топографія стародавнього Києва. К., 1970; *Мовчан І.І., Харламов В.О.* Стародавній Клов. В кн.: Археологія Києва: Дослідження і матеріали. К., 1979; *Мовчан І.І.* Давньокиївська околиця. К., 1993.

О.П. Толочко.

КЛО́КОВ Всеволод Іванович (25(12).07.1917—11.10.2004) — історик, д-р істор. н. (1962), проф. (1965), засл. діяч н. УРСР (1977), чл.-кор. АН УРСР (1978). Герой Рад. Союзу (1945). Н. в с-щі Усть-Катав (нині місто Челябінської обл., РФ) в родині службовців. Закінчив Томський електромех. ін-т інженерів залізничного транспорту (1939). 1936—40 — асистент каф-ри опору матеріалів цього ж ін-ту. В 1940—45 — у лавах Червоної армії (див. *Радянська армія*). Учасник *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*: воював у партизан. з'єднаннях в Україні та *Чехословаччині*. 1945—49 — зав. від. *Комісії з історії Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945 АН УРСР*. 1948 захистив канд. дис. на тему: «Дії партизан України по порушенню залізничних комунікацій німецько-фашистських військ». 1949—50 — зав. від. Архів. управління МВС УРСР, від 1950 — в Ін-ті історії АН УРСР (нині *Інститут історії України НАН України*): н. с., від 1962 — зав. від., від 1987 — гол. н. с. відділу історії Другої світ. війни. Захистив докторську дис. на тему: «Боротьба народів слов'янських країн проти німецько-фашистських загарбників».

Опублікував понад 400 наук. та наук.-популярних праць, серед них: «Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей (1939—1945 гг.)». (К., 1961); «Всемирно-исторический подвиг». (К., 1975); «Народная борьба на Украине в годы Великой Отечественной войны». (К., 1978); «Народная борьба в тылу немецких завоевателей на Украине (историографический очерк)». (К., 1985). Брав участь у колективних працях: «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941—1945 рр.)» (у 3-х т. К., 1967—69, відзначена Держ. премією УРСР); «История Великой Отечественной войны в 6-ти т.»; «История второй мировой войны 1939—1945» у 12-ти т. та ін.

Лауреат Держ. премії УРСР в галузі н. і т. (1970).

Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, Червоної Зірки, Почесною грамотою Президії ВР УРСР, Золотою медаллю ім. Я.Пуркіне (ЧССР), орденом «За заслуги» 2-го ст.

П. у м. *Київ*. Похований на *Байковому цвинтарі*.

Літ.: История Академии наук Украинской ССР. К., 1979; Хто є хто в Україні. К., 1997; Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник. К., 1998.

Г.С. Брега.

КЛО́КОВ Михайло Васильович (літ. псевд. — Доленго; 10.08 (29.07).1896—06.10.1981) — ботанік, поет, літ. критик. Д-р біологічних н. (1947). Н. в м. *Лебедин* у сім'ї нар. вчителя. 1922 закінчив Харків. ін-т нар. освіти і залишився працювати в ньому. У 1920—30-х рр. брав участь у літ. процесі, виступаючи з поезіями та статтями в *«Червоному шляху»*, «Гарті», «Критиці». Опублікував кілька поетичних та літ.-критичних збірок: «Об'єктивна лірика» (1922), «Блакитна жалоба» (1923), «Критичні етюди» (1925), «Узмінь» (1928), «Зросло на камені» (1929), «Творчість В.Сосюри» (1931). Від 1934 — член Спілки рад. письменників України. 1937 видрукував книгу «Під гарячим небом». Цього ж року був незаконно репресований. Від 1944 — в Ін-ті ботаніки АН УРСР. Новим кроком у його творчості стали книги «Цілюще зілля» (1945), «Роздуми» (1961), «Зелене й червоне» (1971). У них інтелектуальна поезія гармонійно поєднувалася з науковістю і живим відчуттям.

Осн. його наук. праці присвячені питанням флористики, систематики і географії вищих рослин, зокрема історії флори Сх. Європи та теоретичної таксономії. Він — один з авторів видань «Флора УРСР» (у 12-ти томах) та «Визначальник рослин України».

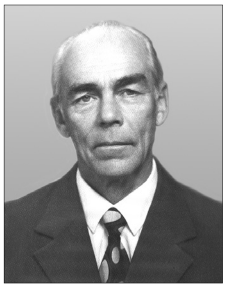
Лауреат Держ. премії СРСР (1952), Держ. премії УРСР (1969, за праці в галузі ботаніки). Нагороджений орденом Леніна.

П. у м. *Київ*.

Тв.: Сім кольорів надії. К., 1980; Поезії. К., 1988.

Літ.: *Макаров А.* Наука приходит в поэзию. «Радуга», 1965, ч. 1; *Громова В.* Зелене й червоне — кольори поезії. «Вітчизна», 1972, ч. 3; *Брюховецький В.* В гармонії рослин і слів. «Дніпро», 1981, ч. 8; *Лисенко І.* Поет серед ботаніків. В кн.: Поезії видіння осяйне. К., 2002.

І.М. Лисенко.

В.І. Клоков.

КЛОЧКО́ВСЬКИЙ В'ячеслав Євгенович (02.02.1873—05.04.1930) — військ. діяч, контр-адмірал *Української Народної Республіки* та *Української Держави*. Закінчив Мор. корпус, Миколаївську мор. академію. Учасник *російсько-японської війни 1904—1905*. У *Першу світову війну* — нач. Севастопольської військ.-мор. бази. За *Української Центральної Ради* — один з організаторів українізації флоту, командир д-зії підводних човнів. Під час зайняття тер. України і Криму австрійс. і нім. військами навесні 1918 (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*) зберіг для України 22 субмарини, призначений гетьманом П.*Скоропадським* команд. флоту. Восени 1918 Укр. Чорномор. флот під його кер-вом мав 7 лінкорів, 3 крейсери, 17 міноносців і 22 підводних човни. 1919 — ком. бригади підводних човнів *Збройних сил Півдня Росії*, потім — *Російської армії* ген.-лейтенанта П.*Врангеля*. 1920 виїхав до Польщі, служив у департ. мор. справ Військ. мін-ва Польщі, входив до складу польс. військ.-дипломатичних місій у Лондоні (Велика Британія) та Парижі (Франція).

Літ.: Список личного состава судов флота, строевых и административных учреждений Морского ведом-

С.С. Клочурак.

О.Ф. Клубов.

ства. СПб., 1914; *Kryska-Kraski T., Żurakowski S.* Generałowie Polski Niepodległej. Warszawa, 1991; *Колянчук О. та ін.* Генералітет українських визвольних змагань: Біограми генералів та адміралів, українських військових формацій першої половини XX ст. Львів, 1995; *Рутич Н.* Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных Сил Юга России: Материалы к истории Белого движения. М., 1997.

К.Є. Науменко.

КЛОЧУРА́К Степан Степанович (27.02.1895—08.02.1980) — політ. та громад. діяч Підкарпатської Русі. Н. в с. *Ясіня* у сел. родині. Навч. в Сігетській г-зії (1910—14) та в Сігетській юрид. акад. Закінчив Братиславський ун-т ім. Я.-А.Коменського. Під час *Першої світової війни* служив офіцером австро-угор. армії. По завершенні війни долучився до громад.-політ. життя краю, відстоюючи ідею об'єднання *Закарпатської України* з Україною. 1918 став головою Рус. нар. ради в с. Ясіня і був першим представником краю в уряді *Західноукраїнської Народної Республіки.* 7 січ. 1919 К. підняв і очолив протиугор. повстання й наступного дня проголосив *Гуцульську республіку*, яка проіснувала до 11 черв. 1919. Весь цей час він був президентом республіки, після ліквідації республіки румун. військами був заарештований.

Після входження Закарпаття до складу *Чехословаччини* К. брав участь у громад.-політ. житті краю. Він став одним з ініціаторів заснування товариств «Просвіта» (див. *Просвіти*) і «Надія», підтримував *«Пласт»* і спортивні орг-ції «Русь» та *«Січ»*. Входив до першого Гол. від. т-ва «Просвіта».

К. підтримував ідею багатопарт. держ. системи. Був одним із засн. і лідерів Соціал-демократичної партії Підкарпатської Русі, до 1926 перебував у її лавах. 1934—38 керував роботою укр. фракції Аграрної партії. Редагував різні періодичні видання. Зокрема, був гол. ред. офіц. друкованих органів Соціал-демократ. партії «Народ» (1920—21) і «Вперед» (1921—26), а в 1934—38 — часописів «Земля і Воля» (Аграрної партії) і «Свобода» (Християн.-нар. партія), календаря «Земля і Воля».

У 1930-ті рр. К. входив до управи т-ва укр. письменників і журналістів, був чл. контрольної комісії. Він також очолював секретаріат спілки тютюноробів. Наприкінці 1938 — особистий радник прем'єр-міністра Підкарпатської Русі А.*Волошина.* У дні проголошення незалежності *Карпатської України* призначений спочатку міністром госп-ва, а після того, як чехи відмовилися обороняти кордони краю, — міністром оборони.

Після окупації краю угорцями емігрував до Праги (нині столиця Чехії), де 1945 його заарештувала рад. військ. контррозвідка «Смерш». До 1956 перебував у таборах *Гулагу.*

Літ.: *Магочій П.Р.* Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848—1948). Ужгород, 1994; *Мушинка М.* Лицар волі: Життя і політично-громадська діяльність Степана Клочурака. Ужгород, 1995; *Вегеш М.М.* Карпатська Україна 1938—1939 років в портретах. Ужгород, 2000.

М.Ю. Токар.

КЛУБ РУССКИХ НАЦИОНАЛИСТОВ ГОРОДА КИЕВА — див. *Киевский клуб прогрессивных русских националистов.*

КЛУ́БИ ТВО́РЧОЇ МО́ЛОДІ В УРСР У 1960-х рр. — позаофіц. нац.-культ. осередки молодих митців-шістдесятників (див. *Шістдесятники*). Проводили нерегламентовані культ.-просвітницькі акції, спрямовані на захист нац. спадщини укр. народу.

Першим таким клубом став «Сучасник», він виник у *Києві* наприкінці 1959, розміщувався в Жовтневому палаці (нині — Палац мист-в). Його організаторами були: реж. Л.Танюк (президент клубу), літератори І.*Дзюба,* Є.*Сверстюк,* І.*Світличний,* В.А.*Симоненко,* С.Тельнюк, художники А.*Горська,* В.*Зарецький,* Г.Севрук, Л.Семикіна та ін. До нього входили також студенти багатьох київ. вузів. При клубі діяло 5 секцій: письменницька, худож., муз., кіно і театральна. Його члени організовували лекції з історії України, етногр. свята, літ.-худож. вечори, присвячені творчості відомих діячів укр. к-ри, влаштовували краєзнавчі експедиції. За ініціативи активу «Сучасника» було створено студентський міжвузівський фольклорний мандрівний хор «Жайворонок».

1962 почав діяти молодіжний клуб «Пролісок» у *Львові.*

Молодіжні об-ня, що пропагували свободу самовираження, заг. гуманістичні цінності (див. *Гуманізм*), надбання нац. к-ри, були створені також в *Одесі* та *Харкові.* Від квіт. 1968 почав діяти клуб у м. Придніпровське (нині в межах м. *Дніпропетровськ*), його організаторами були студент Б.Уніат, журналіст М.Скорик, літературознавець І.*Сокульський.*

Нац. спрямованість діяльності усіх цих клубів стала приводом для їх закриття та застосування до їх активу каральних заходів. 1964 були ліквідовані клуби в Києві та Львові, а в квіт. 1968 така ж доля спіткала учасників молодіжного об'єднання в Придніпровському.

Літ.: *Касьянов Г.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960—1980-х років. К., 1995; *Данилюк Ю.З., Бажан О.Г.* Опозиція в Україні (друга половина 50-х — 80-ті рр. XX ст.). К., 2000.

О.Г. Бажан.

КЛУ́БОВ Олександр Федорович (18.01.1918—01.11.1944) — рад. військ. льотчик. Двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Н. в с. Яруново (нині село Вологодської обл., РФ) в сел. родині. В лавах Червоної армії (див. *Радянська армія*) від 1939. 1940 закінчив Чугуївську військ. авіац. шк. льотчиків. На фронтах *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* із серпня 1942. Один із кращих учнів О.*Покришкіна.* Заст. командира ескадрильї 16-го гвард. винищувального авіац. полку. Капітан К. особливо відзначився в боях на *Кубані* та в *битві за Дніпро 1943.* На початок верес. 1943 здійснив 310 успішних бойових вильотів, особисто збив 14 ворожих літаків та 19 — у групі. Звання Героя Рад. Союзу присвоєно 13 квіт. 1944. Брав участь у визволенні України, Молдови, Польщі. Помічник командира 16 гвард. винищувального авіаполку з повітряно-стрілец. служби. Капітан К. до листоп. 1944 здійснив 457 бойових вильотів, у 95 повітряних боях збив особисто 31 літак противника та 19 — у групі. Загинув в авіакатастрофі 1 листоп. 1944. Вдру-

ге звання Героя Рад. Союзу присвоєно 27 черв. 1945 посмертно.

Нагороджений орденом Леніна, 2-ма орденами Червоного Прапора, орденами Олександра Невського і Вітчизн. війни 1-го ст.; медалями.

Похований у *Львові.*

Літ.: Дважды Герои Советского Союза. М., 1973; Люди бессмертного подвига, кн. 1. М., 1975; Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь, т. 1. М., 1987.

Н.О. Шевченко.

КЛЬОНО́ВИЧ Себастьян-Фабіан (бл. 1545—1602) — польс. поет-гуманіст. З міщан. Освіту здобув у Краківському ун-ті, імовірно, продовжив навчання в Чехії та Угорщині. Бл. 1574 осів у м. Люблін (Польща), був міськ. писарем, *лавником* і *бурмистром.* Деякий час учителював у шк. в Замості (нині м. Замосць, Польща), бував у *Галичині* та *Львові.* 1584 видав лат. мовою твір «Роксоланія», присвячений «сенатові преславної львівської громади». Перший польс. поет, який, наслідуючи Публія *Овідія* Назона та Публія Вергілія Марона, оспівав природу, звичаї (хрещення, поховальні плачі, поминання покійників, чаклування, побратимство) та побут простого люду *Русі.* Звеличував давні рус. міста — Львів, *Київ*, Кам'янець (нині м. *Кам'янець-Подільський*), згадував *Луцьк*, *Белз*, *Сокаль* та ін., захищав право русинів на своє правосл. віросповідання. Автор морально-дидактичних поем «Звитяжство богів» (1600), «Мішок Іудин» (1600), у яких проповідується добро, цнота й шляхетність — не вроджена, а здобута людиною шляхом освіти та виховання, добрими вчинками, а також сатирично засуджується жадоба до збагачення. Йому належить також панегірик, написаний на смерть польс. поета-гуманіста Я.Кохановського (1585).

П. у м. Люблін.

Тв.: Роксоланія: Поема. (Пер. з лат. В. Маслюка). К., 1987.

Літ.: *Chmiełowski P.* Historia literatury polskiej, t. 1. Lwów—Warszawa, б/р; *Стороженко А.В.* С.Ф. Кленович и латинская его поема Роксолания. К., 1881.

О.М. Дзюба.

КЛЮЧ, як категорія королівських добр і символ посади — 1) у Польщі, Литві та Україні королів. добра (bona mensae regiae; вони називались економіями) поділялися на ключі, які, як правило, являли собою адміністративні об'єднання кількох селищ. К., у свою чергу, поділявся на *фільварки.* К. управляв виборний війт (голова), якого, на відміну від звичайного *війта*, називали ключ-війтом;

2) у придворних колах європ. монархій зображення чи макет ключа використовувалися як ознаки посади камергера і свідчили про те, що цьому придворному «відкриті двері» до монарших покоїв. Макет золотого ключа, обв'язаного бантом з голубою стрічкою, чіплявся на задній кишені мундира камергера рос. придворного відомства.

П.В. Голобуцький.

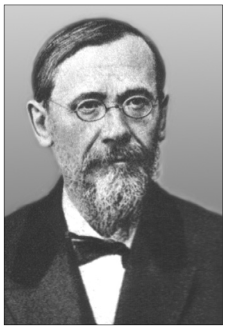
КЛЮЧЕ́ВСЬКИЙ Василь Йосипович (28(16).01.1841—25(12). 05.1911) — рос. історик. Акад. Петерб. АН (1900). Н. в с. Воскресенське (нині село Пензенської обл., РФ) у сім'ї священика. Закінчив історико-філол. ф-т Моск. ун-ту (1865), від 1881 — проф. каф-ри рос. історії цього ун-ту. Як прихильник державницького напряму в історіографії намагався у своїх студіях трансформувати його на засадах екон. матеріалізму. Автор тв. і монографій з історії *боярської думи* Давньої Русі, походження *кріпацтва* в Росії, про подушну подать та скасування холопства в Росії і багатьох ін., у т. ч. — неодноразово перевиданої праці «Курс російської історії» (ч. 1—5. К., 1938—40). Залишив різноманітну творчу спадщину; наук. і пізнавальний інтерес становить зібр. «Письма. Дневники. Афоризмы и мысли об истории» (М., 1968). Розглядав Україну в контексті історії «Російської держави», «Росії» або «руського народу», починаючи від «Київського періоду» як нібито початку «російської державності». Ця тенденція простежується в дослідженні ним міграції слов'ян із Подунав'я та Прикарпаття; процесу створення *Київської Русі* на основі боротьби родового і держ. начал; еволюції політ. форм, з яких «Велике князівство Київське» неначе було «найдавнішою формою російської держави»; *удільної роздробленості* в світлі «колонізаційної» теорії; соціального й нац.-визвол. руху на укр. землях, акцентуючи увагу на реліг. суперечностях тощо. Новаторськими для свого часу були підходи К. до висвітлення т. зв. малоросійського питання серед. 17 ст., оцінка ним нац.-визвол. війни серед. 17 ст. (див. *Національна революція 1648—1676*) та постаті Б.*Хмельницького*, низки подальших подій і багатьох діячів. Заслуговує на увагу історіографічна спадщина К., який вважається одним із зачинателів історіографічного курсу в Моск. ун-ті. З порушених ним тем цікавими з огляду на історію України є нариси, присвячені «варязькому питанню» (див. *Норманська проблема*) і Київ. Русі, тексти про істор. т-ва та істориків 18—19 ст., у т. ч. про М.*Костомарова.* Зокрема, на думку вченого, історія була для М.Костомарова музеєм, наповненим колекцією рідкісних або звичайних предметів, і він байдуже проходив повз останні й зупинявся перед першими, створюючи живі образи. Все, що було драматичного в нашій історії, вважав К., особливо в історії України, все це розповів М.Костомаров і розповів майстерно. К. є автором циклу нарисів про письменників 19 ст., в т. ч. про М.*Гоголя.* В його творчому доробкові є й власні літ. тв., поетичні та прозаїчні.

П. у м. *Москва.*

Тв.: Неопубликованные произведения. М., 1983; Сочинения, т. 1—9. М., 1987—90.

Літ.: *Астахов В.И.* Курс лекций по русской историографии, ч. 2. Х., 1962; *Киреева Р.А.* В.О.Ключевский как историк русской исторической науки. М., 1966; *Нечкина М.В.* Василий Осипович Ключевский. История жизни и творчества. М., 1974; Историография истории Украинской ССР. К., 1986.

Ю.А. Пінчук.

В.Й. Ключевський.

Р.-Д. Клячківський.

КЛЯЧКІ́ВСЬКИЙ Роман-Дмитро (псевдоніми — Охрім, Панас Мосур, Клим Савур, Омелян Кримський, Блонд; 1911—12. 11.1944) — військ. діяч, чл. *Організації українських націоналістів* (б) (від 1940). Н. в м. *Збараж.* Політв'язень польс. тюрем (1937) та більшовицьких в'язниць (1940—41). Обласний провідник юнацтва ОУН Станіславівщини (1939—40). Провідник м. *Львів* (1941), організатор повстанських загонів ОУН(б) 1943, крайовий провідник Пд.-зх. укр. земель

(січ. 1943 — листоп. 1944), чл. Проводу ОУН, організатор і перший командир *Української повстанської армії* (1943). Після призначення головкомом УПА Т.Чупринки (див. Р.*Шухевич*) К. 26 січ. 1944 у званні майора очолив УПА-Північ. Член Гол. військ. штабу УПА. Загинув у бою з військами НКВС біля Орлівських хуторів Клеванського (нині у складі Рівненського) р-ну Рівнен. обл. Посмертно підвищений у званні до полковника УПА.

Літ.: Літопис УПА. т. 3. Чорний ліс. Торонто, 1978; *Скорупський М.* Туди, де бій за волю. Лондон—Париж, 1989; *Верига В.* Втрати ОУН в часи другої світової війни. Торонто, 1991.

О.Є. Лисенко.

КМЕТ — знатний воїн, дружинник. Слово трапляється в пам'ятках південно- та західнослов'ян. походження (*«Закон судный людєм»* та ін.). Уже в 11—12 ст. було запозичене давньорус. мовою і виступає як збірне («кметье», «кметьство», «кмети») у літописах та *«Слові о полку Ігоревім»* на означення воїнів.

Літ.: Словарь древнерусского языка XI—XVII вв., вып. 7. М., 1980.

Т.Л. Вілкул.

КМІ́ТА (Собенський) **Петро** (1477—1553) — маршалок великий коронний (з 1529), староста (1533) і *воєвода* краківський (1535), власник маєтностей у перемишльському та сяноцькому повітах на *Русі*. Молодший син Станіслава, воєводи руського. Молодість К. провів при дворі герм. імп. Максиміліана І Габсбурга, утім прихильником *Габсбургів* не став. З поверненням додому брав участь у війнах з татарами (1509, 1512), московитами (1514), хрестоносцями (1520) й турками (1524). Водночас робив кар'єру при дворі короля польс. і вел. кн. литов. *Сигізмунда І* Старого. Від 1512 — староста перемишльський. Був прихильником королеви Бони Сфорци Арагонської, стояв за активне втручання Польщі в угор. та чеські справи, нехтуючи конфронтацією з Габсбургами. Близький до табору екзекуціоністів (див. *Екзекуційний рух*), виявляв стійку нехіть до *абсолютизму*. Велику увагу приділяв реформі оборони пд.-сх. кордонів д-ви, був проти конфронтації з *Османською імперією*. Перебував у перманентному конфлікті зі своїм родичем — гетьманом Я.*Тарновським*. По 1538 як останній у роду зосередив у своїх руках усі маєтності Кміт і жив у Перемишлі (нині м. Пшемисль, Польща), а згодом — у вишницькому замкові, з князівським розмахом.

К. мав широке коло культ. зацікавлень. При його дворі знаходили притулок багато гуманістів: С.*Оріховський*, М.*Бєльський*, Я.Прилуцький, М.Кровицький, Ю.Тестандер (Зіммерман), Ш.Маріціуш, К.Яницький, В.Дембінський. Спілкувався К. і з численними вченими з-за кордону. Замовив для власного вжитку переписати хроніку Я.*Длугоша*. Політ. і культ. діяльність К. мала значне відлуння в «руських» землях *Корони Польської*, особливо на Перемишлянщині.

Літ.: *Barycz H.* Kulturalna działalność Piotra Kmity. Przemyśl, 1924; *Trawka R.* Kmitowe. «Studium kariery politycznej i społecznej w późnośredniowiecznej Polsce». Kraków, 2005.

Д.С. Вирський.

«КНИ́ГА БУТТЯ́ УКРАЇ́НСЬКОГО НАРО́ДУ» або «Закон Божий» — програмний твір *Кирило-Мефодіївського товариства*, написаний наприкінці 1845 — поч. 1846 М.*Костомаровим* (авторство останнього підтверджують свідчення з цього приводу кирило-мефодіївців і його — М.Костомарова — автентичні рукописи).

У творі сформульовано (уперше в такого роду документах) політ. завдання укр. сусп-ва звільнитися від іноз. панування, зокрема з-під влади рос. царя; у ньому пов'язуються ідеї відродження України, народоправства й піднесення нац. свідомості, а ключові питання визволення вплетені в контекст слов'ян. взаємовідносин; у ньому проголошується також, що саме Україна, маючи славетну історію та *козацтво*, покликана стати незалежною республікою в Союзі слов'ян. народів.

Висловлені у творі месіанські ідеї подібні до думок А.*Міцкевича*, викладених у «Книгах народу польського і пілігримства польського», та закликів чеських «будителів».

Уперше рукопис М.Костомарова опублікований 1918: В.*Семевським* (цитування) рос. мовою в ж. «Голос минувшего», а П.*Зайцевим* укр. мовою в ж. «Наше минуле». У наступні роки його видання були здійснені: М.*Возняком* (Львів, 1921), Л.*Білецьким* (Прага, 1942); Л.Янківським (Авсбург, 1947), Ж.Люціані (Париж, 1956; франц. та укр. мовами).

Окремо «Закон Божий» (Книга буття українського народу) перевиданий (передмова й упорядкування І.Глизя) 1990. Його текст міститься у 3-томному виданні документів слідчої справи *Третього відділу* Власної його імператорської величності канцелярії «Кирило-Мефодіївське товариство» (К., 1990, т. 1).

І.І. Глизь.

«КНИ́ГА ЗОВО́МАЯ ЄУАНГЕ́ЛІЄ УЧИ́ТЕЛНОЕ» — див. *Заблудівське Євангеліє.*

«КНИ́ГА СТАТУ́Т ТА І́НШІ ПРАВА́ МАЛОРОСІ́ЙСЬКІ» 1764, «Книга Статут и прочія права малороссийскія и другие, служащія к тому, переписки трудов и собранія Василія Петрова сына Кондратьева» — посібник для суд. практики *Гетьманщини*, укладений з різних законодавчих актів *Речі Посполитої*, України та *Російської імперії* правознавцем В.Кондратьєвим. До неї увійшли гол. чин. осн. положення *Литов. статуту 1588* (див. *Статути Великого князівства Литовського*), *магдебурзького права*, укр. ділової документації та рос. законодавства серед. 17 — 1-ї пол. 18 ст. На їх підставі в ній розглядалися питання про суд, суддів, форми позовів, докази, вироки, спадщину тощо. Більшість із джерел була спеціально перекладена укладачем із польс. та лат. мов. «Книга Статут...» не була офіц. виданням, однак нею активно користувалися у відновлених у ході *судової реформи в Гетьманщині 1760—1763* станових судах — *гродських судах*, *земських судах* і *підкоморських судах*.

Літ.: *Кистяковский А.Ф.* Очерк исторических сведений о своде законов, действовавших в Малороссии под заглавием: Права, по которым судится малороссийский народ. В кн.: Права, по которым судится малороссийский народ... К., 1879; *Пашук А.Й.* Суд і судочинство на Лівобережній Україні в

XVII—XVIII ст. (1648—1782). Львів, 1967; *Ткач А.П.* Історія кодифікації дореволюційного права України. К., 1968.

О.І. Гуржій.

КНИГОЗБІ́РНІ ВИКЛАДАЧІ́В ТА ВИПУСКНИКІ́В КИЇВСЬКОЇ АКАДЕ́МІЇ. Джерелом для заг. аналізу репертуарів приватних б-к викладачів і тих випускників Київ. акад. (див. *Києво-Могилянська академія*), які стали церк. ієрархами Рос. д-ви та *Російської імперії* є посмертні описи їхнього майна, що складалися і надсилалися до Найсвятішого Синоду (див. *Синод*) для ухвали ним рішення про подальшу долю цього майна, у т. ч. й книг. Іноді на майно претендували спадкоємці, але книги, як правило, залишалися при єпископських кафедрах, передавалися Київ. акад., *Московській слов'яно-греко-латинській академії*, семінаріям, Синодальній б-ці. Деякі з цих книг сьогодні виявлені в книжних зібраннях *Москви*, *Санкт-Петербурга*, Іркутська, Тобольська, Тюмені, В'ятки, ведеться їх пошук у Новгороді, Пскові, Смоленську та ін. містах РФ.

Описи приватних бібліотек Стефана (*Яворського*), *Димитрія Ростовського* та Феофана (*Прокоповича*) опубл. в різних виданнях. Каталоги книг багатьох професорів та вихованців Київ. акад. містяться в оприлюднених М.*Петровим* «Актах и документах, относящихся к истории Киевской академии» (от. 2, т. 2. К., 1906; т. 4. К., 1904; т. 5. К., 1908). Але переважна більшість описів книжкових зібрань (як правило, досить об'ємних — по кілька сотень назв), у т. ч. й церк. ієрархів, ще не опубліковані, вони зберігаються в рукописах у Рос. держ. істор. архіві (м. *Санкт-Петербург*, ф. 796).

Тематично склад приватних б-к викладачів і вихованців Київ. акад., незалежно від кількості наявних у них книжок (наприклад, описи підбірок професорів і ректорів академії Христофора (Чорнуцького) та Сильвестра (Ляскоронського) свідчать, що їхні б-ки були невеликими, містили лише необхідні для викладацької діяльності та особистого читання книги), можна групувати за такими осн. розділами: 1) видання Святого Письма (див. *Біблія*) та з питань богослов'я; 2) видання класичної літ., творів з філософії та історії; 3) популярні книги для читання, календарі, словники, літ. журнали. Переважали латиномовні видання, були книги церковнослов'ян. і рос., частково польс. та ін. мовами. Зокрема в б-ці Симона (Тодорського; викладач Київ. акад., архієпископ Псковський) були книги грец., єврейс., нім. та араб. мовами, у Феофіла (Кролика; архімандрит Новоспаського монастиря в Москві) — нім. та франц. мовами. У складі б-к були також рукописні латиномовні курси поетик, риторик, філософії, рукописи істор. праць книжною укр.. мовою, а також рукописи партесної музики (див. *Партесний спів*) і муз. концертів. Із видань Святого Письма у всіх книгозібраннях були Старий і Новий Завіти, зокрема, у Симона (Тодорського) та в Костянтина (Крижановського) — лат., грец. та єврейс. мовами, а також церковнослов'ян.; у Стефана (Калиновського; викладач Київ. акад.) була Біблія грец., лат. та єврейс. мовами, видана 1599. Зберігалися в б-ках і видання мусульманського віровчення та *Коран.* Із *богослужбових книг* у б-ках, як правило, були псалтирі, октоїхи, мінеї, тріоді, акафісти, служебники та ін. Широко представлена патристична літ. (див. *Патристика*), це твори Василія Великого, Кирила Єрусалимського, Єфрема Сиріна, Іоанна Златоуста, Іоанна Дамаскіна, а також св. Августина, Альберта Великого, Фоми Аквінського, у багатьох книгозбірках було багатотомне видання Бібліотеки патристики. Богословську літ. складали численні праці європ. учених як правосл., так і катол. та протестантського напрямів (див. *Православ'я, Католицизм, Протестантизм*). Зберігалися твори катол. богословів 16—17 ст., зокрема, *єзуїтів* Антоніо Поссевіно, Петра Аркудія та Корнелія Алапіда, історія церкви Цезаря *Баронія*. Досить повно представлено протестантське вчення — праці М. Лютера (його Малий Катехізис, коментарі до послань св. ап. Павла галатам та ін.; див. також *Лютеранство*), твори Жана Кальвіна (див. *Кальвінізм*) і Фауста Социна (див. *Социніанство*).

Простежується особливий інтерес до т. зв. пієтизму, що класифікується вченими як раннє нім. просвітництво (від лат. pietas — благочестя; містична течія в протестантизмі кін. 17—18 ст., що закликала до поглиблення віри і самовдосконалення). Праці ідеолога цієї течії Йоганна Будде були майже в усіх книжних зібраннях києво-могилянських вихованців. Інтерес до цього вчення поширювався не без впливу Феофана (Прокоповича), він підтримував особисті контакти з нім. пієтистами, які гуртувалися навколо ун-ту в Галле, зокрема й з Й.Будде.

Теологічні праці Й.Будде «Issagoge historia theologica», «Institutiones theologiae moralis» та «Institutiones theologiae dogmatica» вважалися фундаментальним узагальненням лютеранської етики та догматики. У багатьох описах є праця Й.Будде «Ecclesia Romana cum Ruthenica ineconciliabilis» (1719), написана у відповідь на послання теологів з Сорбонни рос. царю *Петру I*, в якому мова йшла про можливість об'єднання правосл. та катол. церков. Й.Будде, аналізуючи догматичні розходження між православ'ям та католицизмом, доводив, що таке єднання неможливе (в літературі існує думка, що цей твір написано за участі Феофана (Прокоповича), а Й.Будде його лише видав). Нім. учений був добре обізнаний з богословськими працями київ. учених, зокрема критикував «Камінь віри» Стефана (Яворського).

Гальські пієтисти чи не найповніше представлені у бібліотеці Симона (Тодорського). Загалом, за описом майна, укладеним після його смерті, його б-ка налічувала 701 книгу і брошуру (б-ка залишилася при архієрейському домі й пізніше — 1817 — була передана Псковській духовній семінарії). Симон (Тодорський) завершив свою освіту в ун-ті м. Галле і привіз (1738) звідти до *Києва* «більш як півтонни книг». Згодом у листі до Гіршова в Галле він писав, що «якби тут знали, які я привіз книги, то визнали б мене за єретика, але більшість людей не знають німецької мови». У Галле, імовірно за участі Феофана (Прокоповича), Симон (Тодорський) пере-

клав (проте свою причетність до перекладу приховував усе своє життя) і видав 1735 рос. мовою працю протестантського вченого 17 ст. Йоганна Арндта «De vero christianismo». Ця праця (як у перекладі, так і в латиномовному виданні) значиться в багатьох описах (за указом Найсвятішого Синоду 1743 ця книга була заборонена; найбільше примірників її було вилучено з б-к у *Лівобережній Україні*, зокрема з б-к *Києво-Печерської лаври* та Київ. акад.; 1743 цю книгу можна було купити в *Києво-Печерській друкарні*; 1783 інший вихідець з України, відомий перекладач і видавець П.Богданович мав намір дещо виправити переклад Симона (Тодорського), зняти місця, які суперечать правосл. догматиці, й знову видати його — з цього приводу він звернувся за дозволом до Найсвятішого Синоду, але одержав відповідь, що «як та книга покійною імператрицею була заборонена, так їй належить і залишатися»).

З кола гальських пієтистів у б-ках києво-могилянських вихованців представлені праці Христофора Целярія (видавця творів Гая *Плінія Старшого*, Марка Туллія Ціцерона, Квінта Курція Руфа, а також граматик та істор. лексиконів). Популярністю користувалися теологічні роботи Й.Франке (засновника «східного колегіуму» при Гальському ун-ті, де вивчалися також і слов'ян. мови; пієтисти надавали великого значення вивченню мов, оскільки без доброї філол. підготовки неможлива була критика Святого Письма; сам Й.Франке написав чимало філол. коментарів до Біблії). Київ. вихованці були обізнані з працями гальського орієнталіста і біблеїста Й.Міхаеліса (видавця Біблії давньоєврейс. та грец. мовами, автора єврейс. граматики).

В описах б-к згадуються праці протестантських теологів 17 ст., зокрема Й.Герхарда (професора теології Єнського ун-ту, автора популярної серед києво-могилянських учених праці «Meditationes sacra et exercitis pietatis», яка багато разів перевидавалася в Єні, Лейпцизі, Страсбурзі, Франкфурті; імовірно, була перекладена І.*Максимовичем* і видана *Чернігівською друкарнею* 1710 під назвою «Богомисліє», два видання 1711; також була заборонена Найсвятішим Синодом і вилучалася з б-к).

Другим найбільш репрезентативним розділом приватних б-к викладачів і вихованців академії є класична літ. (у всіх описах книг, навіть невеликих, є по кілька таких творів). У описах згадані, зокрема, лат. пер. творів *Гомера*, *Геродота*, Еврипіда, Плутарха, Фукідіда, латиномовні твори Тіта Лукреція Кара, Квінта Горація Флакка, Публія *Овідія* Назона, Публія Вергілія Марона, Марка Туллія Ціцерона, Публія Корнелія *Тацита*, Гая Плінія Старшого, Валерія Максима, Гая Салюстія Кріспа, Квінта Курція Руфа, Гая Светонія Транквілла. Широко представлена й філос. літ. Це насамперед різні видання творів *Арістотеля* (його філософія була особливо популярною в Київ. акад.) та коментарі до його праць. В описах б-к досить часто фігурують видання творів Діонісія Ареопагіта, значаться праці Платона, Луція Аннея Сенеки, Геракліта, Демокріта. Середньовічна філософія представлена працями Орігена, Р.Бекона, Й.Скота, М.Кузанського, епоха *Відродження* та *Реформації* — творами Філіппа Меланхтона і *Еразма Роттердамського.* З серед. 18 ст., коли викладання філософії в академії почало орієнтуватися на праці нім. учених Й.Вольфа та Ф.Баумейстера, у багатьох б-ках з'являються їхні твори, а також праці їхніх колег. Найширше представлені нім. видання 18 ст., але є і видання 17 ст., а також *палеотипи* (видання, що здійснені до серед. 16 ст.).

Так, у б-ці Стефана (Калиновського), яка складалася з 568 книг лат. мовою і 90 — церковнослов'ян. та рос., був Новий Завіт, виданий грец. та лат. мовами у Антверпені 1516. Взагалі, у його б-ці чи не найповніше представлена класична та філос. літ. Склад б-ки Стефана (Калиновського) відповідав його викладацькій, пастирській та проповідницькій діяльності. Він закінчив повний курс Київ. акад., 1727—33 викладав в академії риторику та філософію. 1732 Києво-Печерська друкарня опублікувала його філос. тези, винесені на диспут в академії. Далі він став ректором Моск. слов'яно-греко-лат. акад., архімандритом Олександро-Невського монастиря, де заснував «латинську школу». 1739 висвячений на єпископа Псковського, 1745 став архієпископом Новгородським. Після його смерті (1753) його б-ка 1761 була передана новгородському архієпископу. Опис б-ки кваліфіковано уклав Г.*Полетика*, на той час перекладач Найсвятішого Синоду.

Палеотипи зберігалися і в бібліотеці Гедеона (Вишневського; викладач Київ. акад., ректор Моск. слов'яно-греко-лат. акад., єпископ Смоленський). В описі його великої книгозбірні, що після його смерті дісталася організованій ним у Смоленську «латинській школі», зазначені латиномовні твори Йосифа Флавія (Кельн, 1534), прижиттєве видання творів Еразма Роттердамського (Росток, 1530), твори Марка Туллія Ціцерона (Базель, 1540).

В описах б-к фігурують праці теоретиків природного права, передусім С.*Пуффендорфа.* Його «De iure naturae et gentium» та «De officio hominis et civis juxta legem naturalem» були в багатьох книжкових зібраннях. Популярністю користувався також переклад його праці «Введение в европейскую историю» (С.-Петербург, 1718; переклад зробив Гавриїл Бужинський; у книзі викладено історію європ. народів, у т. ч. й укр., від найдавніших часів до серед. 17 ст. (її використовував і С.*Величко*, укладаючи твір «О войні козацкой з поляками»; як переклад, так і лат. оригінал видання значаться в описах майже всіх б-к). В описах наявні й твори ін. представників цієї школи — Ю.Ліпсія, Г.Гроція, Т.Гобса.

З книг природничого циклу наук у б-ках зберігалися «Евклідові начала геометричні», твори М.Коперника, книга Г.Галілея «Система космічна» (у б-ці Гавриїла (Бужинського)), праці Дж.Бруно. В описах багатьох б-к є переклад книги франц. вченого Б.Фонтенеля «О множестве миров», де викладено вчення про геліоцентричну систему.

В описах б-к є граматики та словники, зокрема лат. та грец. (Альвара, Калепіна, Кленарда та ін.), а також єврейс. мов.

Представлена також польс. літ., хоча і в значно меншому обсязі. Найбільше польс. книг було в б-ках тих діячів, які свого часу навчалися в польс. школах — Стефана (Яворського), Гедеона (Вишневського), Феофілакта (Лопатинського; ректор Моск. слов'яно-греко-латинської акад., архієпископ Тверський і Кашинський), а також у зібраннях професорів академії. Це — видання Святого Письма та теології, проповідницька, житійна і віршована, а також істор. і мемуарна література, різного роду календарі, порадники. Серед віршованої літ. відомим і популярним був твір польс. поета-гуманіста Я.Кохановського «Psalterz Dawidów», він значиться в описах б-к Стефана (Яворського), Феофіла (Кролика), Лаврентія (Горки; викладач Київ. акад., єпископ Астраханський, Рязанський, Вятський), Іннокентія (Неруновича; імовірно, примірник Феофіла, б-ку якого Іннокентій, висвячений на єпископа Іркутського, вивіз до Іркутська, де заснував «латинську школу»), Гедеона (Вишневського), Варлаама (Волчанського; намісник *Київського Братського Богоявленського монастиря*).

Іншим популярним поетом був С.*Твардовський*, його «Woyna domowa» перекладалася в Україні, використовувалася при укладанні істор. праць С.Величком і С.*Лукомським*; значиться в описах бібліотек Гедеона (Вишневського), Стефана (Яворського), Гавриїла (Бужинського).

У б-ці Гедеона Вишневського був переклад польс. поета П.Кохановського пісень з популярної поеми Торквато Тассо «Визволений Єрусалим» (Краків,1684), вірші укр.-польс. поета Шимона Шимоновича.

Серед книг Лаврентія (Горки) зазначені твори польс. поета А.Канона «Kanon poeta liricade Polonis».

Популярними були польс. збірники сентенцій під назвами «Апофегмати» та «Фацеції або жарти польські». Вони є в описах б-к Стефана (Яворського) і Гедеона (Вишневського), в останнього, як і в Гавриїла (Бужинського), були також «Жарти і фрашки» В.*Коховського.* Представлена і польськомовна мемуарна літ. 16—17 ст., зокрема опис подорожі до Святих місць кн. М.Радзивілла, опис посольства кн. Х.Збаразького до Туреччини. В бібліотеці Феофіла (Кролика) були латиномовні видання епістолій польс. короля *Сигізмунда II* Августа та А.Залуського.

Як відомо, викладачі Київ. акад., розробляючи власні курси, широко використовували польс. барокову літ. теорію (багато дослідників зазначають, що укр. барокова літ. творилася під впливом польс. запозичень форми та засобів стилістики; див. *Бароко*). В описах їхніх б-к є праці польс. теоретика бароко і поета М.Сарбєвського. Серед книг Лаврентія (Горки) були «Nomenklator seu dictionarum polonolatinum», Христофора (Чорнуцького) — «Дедікації польські» та «Фама польська». В описах б-к зазначені також польс. риторики «Phenix rhetorum» Я.Квяткевича, «Mowca polski» І.Пісарського, «Orator politicus albo wymowny politik» Я.Бочиловича (у б-ках Христофора (Чорнуцького), Гедеона (Вишневського), Стефана (Яворського)).

Найповніше представлена польс. проповідницька літ. 17 ст. Церк. діячі використовували проповіді та житія Петра *Скарги*, твори польс. барокового проповідника 1-ї пол. 17 ст. Ф.Бірковського. Серед проповідницької літ. 2-ї пол. 17 ст. були твори Ф.Рихловського, О.Лоренцовича, Я.Крашевського, В.Гутовського, І.Красновського, П.Качинського, Б.Завадського, Я.Ліберіуша, П.Дуніна та ін., видані у *Варшаві*, Познані, Любліні, *Кракові*, Каліші, Вільно (нині м. *Вільнюс*). У деяких зібраннях значаться твори польс. теолога і проповідника Т.Млодзяновського, хоча його стиль гостро критикував Феофан (Прокопович) у своєму курсі риторики, прочитаному в Київ. акад. протягом 1706. Зібрання проповідей Т.Млодзяновського в 4-х томах знаходилося в б-ках Димитрія Ростовського, Феофілакта (Лопатинського), Філофея (Лещинського).

У приватних бібліотеках зберігалася польс. правнича літ. (зокрема видання Литов. статуту 1588 (див. *Статути Великого князівства Литовського*), постанови *вальних сеймів*), підручники з арифметики, геометрії, книги з медицини, словники, календарі. Особливо популярним був словник Г.Кнапського «Thesaurus polono-latino-grecus», він значиться в описах майже всіх б-к.

Великою популярністю у власників б-к користувалася польс. істор. літ.: хроніки Я.*Длугоша*, М.*Кромера*, М.Бєльського (див. *Бєльські*), М.*Стрийковського*, А.*Гваньїні*, М.Кояловича, П.*П'ясецького,* зазначені в багатьох описах (переважно це польс. видання 17 ст.).

Книги церковнослов'ян. та рос. мовами складали, як правило, невелику частину приватних книгозбірень. Це церковнослужебна література Києво-Печерської, Чернігівської, Новгород-Сіверської, Синодальної друкарень. У книгозбірнях 1760—80-х рр. значно ширший за тематикою підбір книг, виданих рос. мовою в Москві та С.-Петербурзі. Серед них переклади антич. літ., творів франц. просвітителів, наук. праці, журнали і газети. З вітчизн. історії популярними були *«Синопсис»*, із всесвітньої — «Феатрон или позор исторический» (С.-Петербург, 1724; перекладений за участю Гавриїла (Бужинського); 1749 книга була заборонена й вилучена з б-к; до Найсвятішого Синоду надійшло 92 примірники, переважно з Лівобереж. України, зокрема 8 книг з Києво-Печерської лаври, а також з б-к києво-могилянських вихованців; «Феатрон» також мали *бунчукові товариші* І.Черниш і Я.Оболонський, лохвицький сотник Кирило Кочeневський, *Генеральна військова канцелярія* та Охтирська полкова канцелярія).

Як свідчать описи б-к, значний інтерес у їхніх власників викликала франц. просвітницька літ. У описах значаться «Опыты» М. де Монтеня, «Французская нынешнего времени философия», переклади з Енциклопедії та ін. Ці книги замовляли з Москви та С.-Петербурга. Києво-могилянські бібліофіли стежили за книжними новинками, мали каталоги книг, які видавалися в Зх. Європі.

Власники б-к, переважно церк. ієрархи Лівобережжя, були не байдужі до сусп. і політ. життя в Гетьманщині. У чернігів-

ського єпископа Кирила (Лящевецького) були рукописи «Історії казацкої», переклад з польс. мови Статуту Великого князівства Литов., звід законів *«Права, за якими судиться малоросійський народ»*, в опису б-ки наступника Кирила — єпископа Феофіла (Ігнатовича) — значиться якийсь правничий кодекс під назвою «Судебник». Паїсій (Яновський; архімандрит Чернігівського Свято-Троїцького Їльїнського монастиря) зберігав рукопис перекладу, виконаного С.Лукомським, творів Йосифа Флавія, віршований твір С.*Дівовича* «Разговор Великороссии з Малороссией», «Концерты в нотах первого і второго дискантов и первого баса в трьох книгах», а також два портрети Б.*Хмельницького* на полотні. У б-ці Арсенія (Могилянського; митрополит Київський) знаходилися рукописи літописів «Летопись преподобного Нестора Печерского», «Летописец Российский, состоящий в двух книгах», опис подорожі В.*Григоровича-Барського*.

У б-ках представлена й укр. літ. 17 ст., зокрема твори Лазаря (*Барановича*), Іоаникія (*Галятовського*), *Симеона Полоцького*.

У б-ках були травники і лікарські порадники, календарі. У б-ці Феофіла (Кролика) знаходилися видані франц. мовою книги «Наука як на коня сідати», «Садовник голанский на французском и немецком», «Книга любовных разговоров», «Описание и употребление микроскопа». Паїсій (Яновський) мав у своїй б-ці «Арабскую сказку тысяча и одна ночь». У різних описах б-к є також книги з медицини, праці Гіппократа, геогр. твори, зокрема перекладені з нім. мови видання А.Бюшінга, атласи, мемуарна та істор. література.

О.М. Дзюба.

КНИГОЗНА́ВСТВО та дослідження історії книги в Україні. К. — 1) комплекс наук про книгу та книжкову справу; 2) теор. дисципліна про книгу і книжкову справу, синонім поняття бібліологія. Термін «книгознавство» (Bücherkunde) для означення науки про книгу був уведений до наук. обігу ще у 2-й пол. 18 ст. (вперше його запровадив австрійс. бібліограф і теоретик науки про книгу М.Деніс), однак до сьогодні загальноприйнятого визначення К. як наук. дисципліни не існує. В рамках книгознавчих досліджень книгу розглядають як складову матеріальної к-ри, вивчають її осн. елементи, типологію, функції, у т. ч. соціальну. До книгознавчого комплексу наук традиційно включають: заг. теорію книгознавства, науки про видавничу справу, поліграфію, книжкову торгівлю (бібліополістику), бібліотечну справу (*бібліотекознавство*), бібліографію (*бібліографознавство*), теорію бібліофільства тощо. Кожна з книгознавчих дисциплін становить, у свою чергу, комплекс відносно самостійних галузей знань, напр., до науки про видавничу справу належать: теорія редагування; економіка видавничої справи; теорія мист-ва книги; основи видавничої техніки тощо.

Першим, хто почав працювати у галузі К. в учбових і наук. закладах, що діяли на укр. землях, був бібліотекар Волин. ліцею, а згодом університету св. Володимира в *Києві* П.Ярковський (1-ша пол. 19 ст.; див. *Кременецький ліцей*). Наприкінці 19 — поч. 20 ст. книгознавчі теми з'явилися у працях багатьох укр. учених, зокрема істориків та літературознавців. Однак стрімке зростання та становлення укр. книгознавчої наукової школи відбулося уже в період нац.-культ. підйому поч. 1920-х рр. Саме у цей час були започатковані книгознавчі часописи, зокрема «Книгарь» та «Бібліологічні вісті», на сторінках яких публікувалися численні книгознавчі розвідки як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. З журналами активно співпрацювали рос. книгознавці. У Києві почав діяти *Український науковий інститут книгознавства* (1922—36). Пріоритетними напрямами його роботи були дослідження в галузі історії укр. книги (С.*Маслов*, П.*Попов*, О.Балицький, С.О.*Єфремов*), періодики (В.*Ігнатієнко*), мист-ва книги (М.*Макаренко*, Д.*Щербаківський*), теорії та практики укладання укр. бібліографічного репертуару (Ю.*Меженко*, Я.*Стешенко*, С.Маслов, П.Іноземцев). У цілому наук. робота ін-ту була зосереджена на вивченні комплексу «книга—читач», причому акцент досліджень, на відміну від книгознавчих центрів Росії, було зміщено на читача. Найвагомішими теор. розробками в цьому плані є праці: В.*Іванушкіна* «Проблема читачівства та її вивчення»; Д.Балики «Бібліологічна педагогіка (визначення, предмет, межі)», «Ще про наукові та організаційні проблеми книговивчення», «Про класифікацію друків за соціальним призначенням» і К.Довганя «До питання про соціальну функцію книги». 1928—29 при ВУАН (нині *Національна академія наук України*) діяло Укр. бібліологічне т-во, осн. напрямом якого було вивчення мист-ва вітчизн. книги. Книгознавчими дослідженнями, насамперед стародруків, у цей час займалися у Всенар. б-ці України (ВБУ; нині *Бібліотека національна України імені В.І.Вернадського*) та ін. великих б-ках.

Розвивалося К. й в укр. емігрантських осередках. Найбільш плідними в галузі К. були Подєбради (Л.*Биковський*), Прага (С.*Сірополко*; обидва міста нині в Чехії), пізніше — Мюнхен (Німеччина).

Розгром рад. книгознавства і насамперед укр. стався 1931. Гострій критиці були піддані «ідеалістичні та націоналістичні засади буржуазного українського книгознавства», діяльність Ін-ту книгознавства, його дир. Ю.Меженка, ж. «Бібліологічні вісті». Те саме відбувалося у ВБУ і ВУАН загалом. Значна частина книгознавців була репресована, зокрема П.Балицький, Я.Стешенко, М.Іванченко, Й.Залевський, М.Макаренко, А.Артюхова, К.Довгаль, С.Якубовський, В.Іванушкін, С.Кондра та ін. Ті, що лишалися на волі, або відійшли від книгознавчих досліджень (принаймні, не публікували своїх праць), або виїхали з України (Ю.Меженко, Д.Балика). Водночас поодинокі нові книгознавчі публікації були спрямовані на викриття «шкідливих» здобутків попередників. Майже до кін. 1950-х рр. в УРСР не з'явилося жодної вагомої праці з К. чи історії книги, а сам термін «книгознавство» вийшов з активного вжитку. Відродження книгознавчих робіт починається в 1960—80-х рр.

Серед книгознавчих дисциплін найбільш активно розви-

вається **історія книги**, яка на сьогодні є вже усталеною наук. дисципліною. Науки, що вивчають старі книжки, з'явилися відносно давно. Вони досліджували матеріал, з якого виготовлялася книга (папірологія, паперова справа), письмо (*палеографія*), худож. оформлення (дисципліни, що вивчали мініатюри, книжкову графіку, оправи), рукописні книги (*кодикологія*) та першодруки (інкунабулознавство). Методи цих дисциплін (зокрема палеографічний, шрифтологічний, друкарський, мистецтвознавчий, типологічний, функціональний, бібліографічний, аналітико-синтетичний) і результати відповідних досліджень часто стають надбанням не лише науки про книгу, а й споріднених галузей знань, тому ці дисципліни не є суто книгознавчими. Але, як правило, вони є однозначно *спеціальними історичними дисциплінами*, їхні здобутки сприяють розвиткові архівістики, лінгвістики, археографії, історіографії тощо. Водночас розвиваються й ін. галузі істор. книгознавства, які вивчають не лише пам'ятки писемності чи стародруки, історію друкарства та видавничої справи, а й історію книжкового мист-ва, книжкової торгівлі, бібліофільства, бібліографії тощо.

Історико-книгознавче знання в Україні формувалось у тісному взаємозв'язку з філол. та істор. науками як міждисциплінарне наук. знання. В 1-й пол. 19 ст. з'являються самостійні наук. праці Є.*Болховітінова*, М.*Максимовича*, Д.*Зубрицького*, присвячені історії укр. книги, що засвідчило початок процесу виділення укр. істор. К. в окрему сферу наук. досліджень. Історію укр. книги вивчали Я.*Головацький*, С.*Голубєв*, Ф.*Тітов*, І.*Франко*, М.Думитрашко, М.*Петров* та ін. Цій проблемі були присвячені розвідки членів Бібліографічної комісії при *Науковому товаристві імені Шевченка* у *Львові*, *Історичного товариства Нестора літописця*, а також історико-філологічного семінару під кер-вом В.*Перетца* при Університеті св. Володимира в Києві. Укр. істор. К. представлене вагомими працями І.*Свєнціцького*, І.*Огієнка*, С.Маслова, П.Попова, І.*Крип'якевича*, І.Каганова, С.Петрова, Я.Запаска, Я.*Ісаєвича*, В.Фрис, О.Дзюби.

Останнім часом в Україні активно розвиваються науки на межі К. й ін. дисциплін, зокрема кодикологія (Л.Дубровіна), книжкове пам'яткознавство (Г.Ковальчук), історія видавничої та, загалом, книжкової справи (Т.Ківшар, М.Тимошик, М.Ковальський, С.Петров), бібліопегістика (О.Гальченко), а також мист-во книги (Я.Запаско, Б.Валуєнко, Д.Степовик). Вагомою джерельною базою для історико-книгознавчих студій є дослідження фондів рукописів, стародруків, рідкісних і цінних видань 19—20 ст. найбільших вітчизн. бібліотек, зокрема роботи І.Лосієвського (*Харків*), О.Колосовської (Львів), О.Полєвщикової (*Одеса*), М.Шамрай (Київ) та ін. Історико-книгознавчі статті публікуються на сторінках таких видань, як «Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського», «Рукописна та книжкова спадщина України», «Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника», а також журналів «Бібліотечний вісник», «Вісник Книжкової палати», «Друкарство».

К. як навч. дисципліна викладається у спеціалізованих вузах к-ри, видавничої справи та поліграфії.

Літ.: *Баренбаум И.Е.* Книговедение в системе наук. В кн.: Книга: Исследования и материалы, сборник 50. М., 1985; *Беловицкая А.А.* Общее книговедение. М., 1988; *Мигонь К.* Наука о книге: Очерк проблематики. М., 1991; *Буран В.Я.* Комплекс наук чи комплексна наука? (До питання про природу книгознавства). В кн.: Збірник наукових праць, вип. 3. К., 1995; *Немировский Е.Л.* Книговедение. В кн.: Книга: Энциклопедия. М., 1999; *Ковальчук Г.І.* Книгознавча концепція П.Й. Ярковського (до джерел вітчизняної бібліологічної науки). В кн.: Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського, вип. 3. К., 2000; *Ельников М.П.* Книговедение как наука: от шестидесятых к двухтысячным. В кн.: Книга: Исследования и материалы, сборник 80. М., 2002; *Ісаєвич Я.Д.* Українське книговидання: Витоки. Розвиток. Проблеми. Львів, 2002; Словник книгознавчих термінів. К., 2003.

Г.І. Ковальчук.

Книгознавчі дослідження в Західній Україні та українській діаспорі кінця 1930-х — 1970-х років. Після розгрому в УРСР практично усіх книгознавчих наук. інституцій укр. книгознавчі дослідження проводилися лише в Зх. Україні та в укр. діаспорі. 1937—43 Є.-Ю.*Пеленський* видавав у *Галичині* ж. «Українська книга», що мав відновити традицію «Бібліологічних вістей». Книгознавчі розвідки друкувалися також у «Записках наукового товариства ім. Т.Шевченка» у Львові, у ж. «Наша культура» (Варшава, 1935—39). Саме тут публікувалися Л.*Биковський*, С.*Сірополко*, Л.Животко, П.Зленко. Питання книгознавства активно досліджували літературознавець М.*Возняк* (Львів), історики І.*Борщак* (Париж) та І.*Крип'якевич* (Львів), мистецтвознавець В.Січинський, філолог і мистецтвознавець І.*Свєнціцький*, філософ Д.*Чижевський* (Берлін) та ін.

Після закінчення *Другої світової війни* укр. книгознавство діаспори знову спробувало відновити укр. книгознавчий орган. 1948 В.*Міяковський* (псевдонім — Вол. Порський) в Аугсбурзі випустив перший (і останній) номер «Українських бібліологічних вістей». У ред. статті він зазначив, що прагне «зберегти святу для кожного українця назву, підкреслити розуміння завдань журналу».

Наприкінці 1940-х рр. основні книгознавчі сили укр. діаспори згрупувались у США і Канаді.

1971 у Філадельфії створено новий книгознавчий журнал, своєрідне продовження львівського, «Українська книга», орган бібліограф. комісії НТШ, Товариства укр. бібліотекарів Америки і Т-ва укр. книголюбів. Першим його ред. був Б.Романенчук, колишній співробітник Є.-Ю.Пеленського.

1975 на І з'їзді укр. бібліотекарів, видавців і книгарів США і Канади було ухвалено рішення про створення Укр. книжкового центру. Його провідними діячами стали Д.Штогрин, Б.Романенчук, Б.Винар, М.*Прокоп*, А.Бедрій, В.Мельничук, Р.Верес та ін.

Нині між книгознавцями діаспори і України налагоджуються тісні наукові контакти, скликаються книгознавчі конференції, симпозіуми, «круглі» столи тощо.

Літ.: *Сірополко В.* Василь Анастасевич як бібліограф і книголюб «Українська книга», 1937, № 2; *Порсь-*

З.М. Книш.

кий В. Бібліологічні вісті «Українські бібліологічні вісті», 1948, № 1; *Фесенко А.* Український ренесанс 1920-х років у книгознавстві та його відгуки. «Українська книга», 1972, № 1; *Grabowska J.* Leon Bykowskiego koncepcja ksiegoznawstwa w bibliotekoznawstwa. Wroclaw, 1974; *Голобуцький П.В.* Українське книгознавство в діаспорі «Український вільний університет. Науковий збірник», 1995, т. 17; *Козакова Н.В.* Л.Биковський — кореспондент Українського наукового інституту книгознавства «Історія бібліотечної справи в Україні», 1995, вип. 1; *Биковський Л.* У службах українській книжці. Львів—Нью-Йорк, 2007.

П.В. Голобуцький.

«КНИГОЛЮ́Б» — укр. книгознавчий журнал. Виходив 1927—32 у Празі (*Чехословаччина*; нині столиця Чехії); за 6 років побачило світ 17 книжок (12 окремих і 5 здвоєних). Видавець — Укр. т-во прихильників книги (УТПК) у Празі. Ред. — С.*Сірополко.* У журналі друкувалися статті з різних галузей книгознавства, бібліографії та бібліотекознавства — про психологію читача й бібліотечну справу, опис кириличних стародруків, бібліографічні огляди спадщини Й.-В.Гете, М.*Петрова* й О.*Кобилянської*, празьке вид. Т.*Шевченка* 1876, спогади про Г.*Нарбута.* Авторами цих матеріалів були, зокрема, Д.*Антонович*, В.*Біднов*, П.Зленко, С.*Наріжний*, І.*Огієнко*, Д.*Чижевський*, Я.Ярема. Огляди україніки у рос., польс. та франц. виданнях робив М.Мухин. Публікувалися також витяги з рефератів, які читалися на засіданнях УТПК. Щороку готувалися підсумкові покажчики імен у текстах. Журнал тиражувався на шапірографі накладом від 75 до 100 прим.

Літ.: *Грузов М., Шудря М.* «Книголюб» (Прага, 1927—1932 рр.): Покажчик змісту часопису. К., 1996.

С.І. Білокінь.

«КНИГОСПІ́ЛКА» — кооп. спілка, займалася культ.-освіт діяльністю, виданням і розповсюдженням книжок, а також поширенням журналів і газет. Заснована в *Харкові* восени 1917. Ставила собі за мету «розкрити перед народом його минувшину, розказавши і про історичні події, і про окремі вчинки відомих, забутих і незнаних діячів, природу, етнічний склад, допомогти хліборобам підняти на належний височінь сільське господарство». Фундатором її створення виступила Харків. кооп. кредитна спілка. Установчі збори відбулися 29 трав. 1918. Після них до неї приєдналися ще 12 кооп. спілок. Статут був зареєстрований 17 лип. 1918 Харків. окружним судом. Діяла на паях, їх власниками були кредитні та споживчі спілки. Головою ради спілки був Ф.*Крижанівський*, а літ.-наук. колегії — М.*Любинський.* Видавничі секції очолювали: культ.-історичну — Д.*Багалій*, с.-г. — О.Челінцев, природознавчу — В.Танієв, шкільну й позашкільну — Д.Панадіаді, О.Синявський, соціально-екон. — І.Трахтенберг, укр. дитячу — М.*Плевако.*

Існувала до 1920.

Дж.: «Українська кооперація», 1918, № 2—3; «Сільський господар», 1918, № 8.

В.І. Марочко.

КНИЖКО́ВА ПАЛА́ТА УКРАЇ́НИ, Книжкова палата України імені Івана Федорова — держ. культ.-наук. установа у сфері видавничої та інформаційної діяльності. Здійснює держ. бібліографічну реєстрацію (див. *Бібліографія національна*) та централізовану каталогізацію вид. України, держ. статистику друку, комплектування й збереження Держ. архіву друку, стандартизацію видавничої та бібліотечної справи, створює й розповсюджує бібліографічні покажчики, проводить наук. дослідження в галузі бібліографії, книгознавства, соціології книги. Є Нац. агентством України Міжнар. стандартної нумерації книг (ISBN).

За часів *Директорії* УНР була заснована Гол. книжна палата в м. Київ. Закон про її утворення 24 січ. 1919 підписав голова Ради нар. міністрів УНР В.*Чехівський* за поданням міністра нар. освіти проф. І.*Огієнка.*

В УСРР 1920 в *Харкові* при Всеукр. держ. вид-ві (див. *Державне видавництво України*) було засновано Бібліографічний відділ.

Наркомос УСРР 3 серп. 1921 затвердив тимчасове положення «Про Центральний бібліографічний віддділ Всеукраїнського державного видавництва».

27 черв. 1922 РНК УСРР ухвалила постанову про організацію Укр. книжкової палати в м. Харків при Держ. вид-ві УСРР. 1 серп. 1934 згідно з постановою ВУЦВК і РНК УСРР їй було надано права і назву Держ. бібліографічного ін-ту. 27 червня 1938 постановою ВУЦК УРСР Держ. бібліографічний ін-т перейменовано на Книжкову палату УРСР.

23 січ. 1974 постановою РМ УРСР Книжковій палаті УРСР присвоєно ім'я І.*Федорова.*

1989 Книжкову палату переведено до *Києва* в нове спеціально збудоване приміщення заг. пл. 10,7 тис. м^2.

25 лют. 1992 наказом Держ. к-ту по пресі Респ. бібліографічно-видавниче об-ня «Книжкова палата УРСР ім. Івана Федорова» (назва з 25 серп. 1989) перейменовано на Нац. науково-виробниче об-ня «Книжкова палата України».

25 березня 1996 наказом Міністерства України у справах преси та інформації об-ня реорганізоване в держ. наук.-культ. установу «Книжкова палата України».

10 груд. 2003 розпорядженням КМ України К.п.У. надано статус держ. наук. установи.

Держ. архів друку налічує понад 12 млн одиниць зберігання друкованої продукції України, починаючи від 1917.

М.І. Сенченко.

КНИШ Зиновій Михайлович (псевд. — Богдан Михайлюк; 16.06.1906—14.11.1999) — політ. діяч, журналіст, історик.
Н. в м. *Коломия* в родині вчителів. Здобув освіту в початковій нар. школі ім. Т.Шевченка і укр. г-зії у Коломиї. Успішно завершив студії у Львів. ун-ті, отримавши 1929 ст. магістра, 1930 — д-ра права і політ. наук. З юнацьких років брав активну участь в укр. сусп. житті. Від 1924 — чл. Окружної команди *Української військової організації* в Коломиї, згодом — чл. Бойової референтури (псевдоніми — Ренс, Голіят, Ю.Мохнацький). 12 берез. 1929 був заарештований польс. поліцією і три місяці перебував у в'язниці. Навесні 1930 призначений бойовим референтом Крайової команди УВО, брав участь 24—25 лют. 1930 в роботі першої конф. *Організації українських націоналістів* на західноукр. землях, де була створена Крайова екзекутива ОУН. У черв. 1930 в Празі (*Чехо-*

словаччина) — у роботі конф. Проводу українських націоналістів (ПУН) із представниками Крайової екзекутиви ОУН і Крайової команди УВО, на якій обговорювалося розмежування завдань ОУН і УВО. У листоп. 1931 був заарештований вдруге і засуджений до 8-ми років тюрми за приналежність до УВО. У черв. 1936 звільнений по амністії. Працював секретарем дирекції «Центросоюзу» у *Львові.* У лип. 1939 знову заарештований; вийшов на свободу після окупації Польщі у верес. 1939. Після розколу ОУН став на бік А.*Мельника.* Від 1940 — член проводу і секретаріату ПУН (*Краків*), брав безпосередню участь в організації *«похідних груп» ОУН.* 1940—41 — нач. канцелярії *Українського центрального комітету* (УЦК). 1941—42 — секретар дирекції «Народної торгівлі» (Львів), посадник повітів у *Калуші* (1942), *Золочеві* (1943—44). Від трав. 1944 мешкав в Австрії, від 1946 — у Франції. Був провідником ОУН у Зх. Європі, секретарем світського відділу греко-катол. місії для українців Зх. Європи і створеної при ній сусп. служби. Від 1949 — у Канаді. Обіймав посади 1-го заст. голови ПУН і ген. судді ОУН.

Автор 50 великих праць і низки статей та брошур на істор. тематику. Гол. тема досліджень: історія УВО і ОУН.

П. у м. Торонто (Канада).

Тв.: Сьогодні й завтра. Думки націоналіста. Вінніпег, 1950; Історія української політичної думки кінця XVIII століття. Париж—Вінніпег, 1952; Дрижить підземний гук. Спогади з 1930 і 1931 років у Галичині. Вінніпег, 1953; На порозі невідомого. Спогади. Париж, 1955; За чужу справу. Торонто, 1961; Так перо пише... Вибрані статті. Торонто, 1965; Власним руслом. Українська військова організація від осені 1922 до літа 1924 року. Торонто, 1966; На повні вітрила. Українська військова організація в 1924—1926 роках. Торонто, 1970; При джерелах українського організованого націоналізму. Торонто, 1970; ЗУНРО: Західно-Українська національно-революційна організація: Історично-політичний аналіз. Торонто, 1974; Розбрат. Спогади й матеріали до розколу ОУН у 1940—1941 роках. Торонто, б/р; Б'є дванадцята. Спогади й матеріали до діяння ОУН напередодні німецько-московської війни 1941 р. Торонто, б/в; Далекий приціл: Українська військова організація в 1927—1929 роках. Торонто, 1967; ЗУНРО. Західно-українська національно-революційна організація: Історично-політичний нарис. Торонто, 1974; У сутінках зради. Торонто, 1975; На життя і смерть... Сторінки з історії Української військової організації. Торонто, 1980; Смерть Станіслава Собінського. На тлі шкільного народовбивства в Західній Україні. Торонто, 1982; З таємних документів польської окупації Західної України: Збірник документів. Торонто, 1983; Варшавський процес ОУН на підложжі польсько-українських відносин тієї доби, т. 1—2. Торонто, 1986; ОУН: минуле й сучасне. К., 1993.

Літ.: *Марунчак М.* Біографічний довідник до історії українців Канади. Вінніпег, 1986; Коломия й Коломийщина: Збірник споминів і статей про недавнє минуле. Філадельфія, 1988; *Михальчук В.* Зиновій Книш. Спроба змалювання громадської сильветки. До 85-літнього ювілею. «Самостійна Україна», 1991, № 3; *Мудрик-Мечник С.* Ненавистю і видумками історії не зфальшувати. «Визвольний шлях», 1993, № 4; *Яремчук Д.* Зиновій Книш — літописець. «Українське слово», 1996, 8 серп.; *Дорожинський П.* У 90-ліття Зиновія Книша. «Самостійна Україна», 1996, ч. 3; У 90-ліття Зиновія Книша. Вінніпег, 1996; Наші втрати. Зиновій Книш. «Самостійна Україна» (Київ), 2000, квіт.—черв., ч. 2/476; Українські історики XX століття. Біобібліографічний довідник. Серія: Українські історики, вип. 2, ч. 3. К., 2006.

О.О. Ковальчук, Ю.А. Черченко.

КНО́ЛЛЕС Ріхард (2-га пол. 16 — поч. 17 ст.) — англ. історик. 1603 у Лондоні видав монументальну працю «Історія Туреччини», в якій чимало відомостей про укр. *козаків.* Ці відомості особливо цінні тим, що вони ґрунтувалися на інформації, яку автор одержував безпосередньо зі *Стамбула.*

В.А. Чабаненко.

КНЯГИНИ́ЦЬКИЙ Іван (чернечі імена — Ієзекіїл, Йов; бл. 1550—29.12.1621) — церк. діяч, письменник-полеміст. Н. в м. *Тисмениця.* Навч. в монастирській шк. при *Унівському монастирі*, згодом в *Острозькій академії*, де залишився викл. Посланий кн. В.-К.*Острозьким* на *Афон* з милостинею, де й прийняв чернецтво з ім'ям Ієзекіїл і пробув там 13,5 років. Був у дружніх стосунках з І.*Вишенським*, цілком поділяв його погляди на збереження реліг.-містичної традиції в *православ'ї* (див. також *Ісихазм*). Вернувшись в Україну, заснував в Угорниках монастир (1603), працював у *Дерманській друкарні*, відстоював антиунійну позицію (див. *Берестейська церковна унія 1596*). Згодом відійшов від активної сусп. діяльності, 1611 заснував монастир *Манявський скит* (відомий як «иноческая академия»), де прийняв схиму з ім'ям Йов. Мету життя бачив у духовному вдосконаленні людини через молитву й піст. З тв. К. відомі «Извещение краткое о латинских прелестях» (бл. 1593—96) та рецензія з осудом тв. Кирила (*Ставровецького*) «Зерцало богословії» (1619).

П. у Манявському скиті.

Літ.: *Голубев С.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники: (Опыт церковно-исторического исследования), т. 1. К., 1883; *Харлампович К.* Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви. Казань, 1898.

М.В. Кашуба.

П.Ю. Княгницький.

КНЯГНИ́ЦЬКИЙ Павло Юхимович (27(15).01.1884—10.09.1937) — рад. військ. діяч, комдив (1935). Н. в м. Тирасполь Херсон. губ. (нині місто в Молдові) в сім'ї міщанина (колиш. вахмістра), який займався дрібною торгівлею. Закінчив Комратське реальне уч-ще, Акад. мист-в і Миколаївське військ. інженерне уч-ще (Петроград; нині м. *Санкт-Петербург*). Від серп. 1917 — у рос. армії: прапорщик на *Румунському фронті.* Від 1917 — чл. РСДРП(б) — ВКП(б).

1917 — комісар *Румчероду.* Від поч. 1918 — у Червоній армії (див. *Радянська армія*), брав участь у боях із румун. і нім. військами. В лип.—верес. 1918 — командир бронепоїзда, у верес.—жовт. 1918 — нач. штабу, в листоп. 1918 — черв. 1919 — команд. 9-ї армії, яка вела бої з військами А.*Денікіна.* В листоп. 1919 — лип. 1920 — нач. 58-ї стрілец. д-зії, що вела бої з військами *Директорії.* Від жовт. 1920 — нач. 9-ї окремої д-зії внутр. служби, від груд. 1920 — командир окремої зведеної Черніг. бригади.

1921—22 — слухач Вищих військ. академічних курсів (*Москва*). Від верес. 1922 — командир 51-ї Перекопської д-зії, від жовт. 1924 — пом. командира 14-го стрілец. корпусу. 1927—28 — нач.

Д.М. Княжевич.

і військ. комісар Київ. військ. шк. ім. С.Каменєва. Від 1 верес. 1928 — комендант і військ. комісар Київ. укріпр-ну.

Нагороджений 2-ма орденами Червоного Прапора, орденом Червоної Зірки.

11 черв. 1937 заарештований, 9 верес. 1937 виїзною сесією Військ. колегії Верховного суду СРСР винесено смертний вирок, наступного дня страчений. Реабілітований у післясталінський період.

Літ.: Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. К., 1987; *Кокін С., Пшенніков О.* Без строку давності. «З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ», 1998, № 1—2.

С.А. Кокін.

КНЯ́ЖА ГОРА́ ПОБЛИЗУ́ КА́НЕВА, давньоруське городище на Княжій горі. Княжою горою називають стрімкий виступ правого берега Дніпра на одному з урочищ поблизу м. *Канів.* Тут збереглися залишки давньорус. *городища* 10—13 ст., яке історики ототожнюють з літописним «градом» Родень, що згадується в *«Повісті временних літ»* у статті про події 980. Городище мало дві укріплені частини, від яких збереглися залишки валів і ровів. У *дитинці* вздовж стін розміщувалися житлові (понад 30) і госп. споруди. Вірогідно, була й дерев'яна церква, про що свідчать знахідки хрестів та ін. церк. начиння. В окольному граді будівлі стояли в кілька рядів (відкрито більше 25 жител). Речовий матеріал досить різноманітний — с.-г. знаряддя праці, інструменти ремісників, ваги й гирки, монети

Княжа Гора. Іконка з чорного сланцю з різьбленим зображенням розп'яття Ісуса Христа, святих ангелів. 12—13 ст.

Княжа Гора. Кам'яна іконка з зображенням св. апостола Фоми і Ісуса Христа. 13 ст.

та імпортні речі, побутовий інвентар, глиняний посуд, мідні казанки й чаші. З культових речей знайдено свічники, панікадила, хрести й образки. Досить багато прикрас, у т. ч. золотих і срібних, зброї, що вказує на проживання тут, окрім рядового нас., представників соціальної верхівки. Про це свідчать також знахідки 11 скарбів.

Літ.: *Мезенцева Г.Г.* Древньоруське місто Родень. Княжа гора. К., 1968.

Л.І. Іванченко.

КНЯЖА́ТА — 1) у *Великому князівстві Литовському* — представники привілейованої групи васалів, яка складалася з нащадків удільних князів 15 ст. Мали різні привілеї і за часів *Речі Посполитої* входили до *вального сейму*;

2) у *Росії* в 15—17 ст. нащадки удільних *князів* (*Рюриковичів, Гедиміновичів*). Найвельможніші К. входили до складу титулованого боярства. К.-бояри до серед. 16 ст. (до ослаблення їхнього політ. впливу та екон. становища за царя *Івана IV*) зберігали у своїх володіннях певну незалежність від центр. влади. На поч. 17 ст. більшість К. у правовому та екон. становищі були зрівняні зі служилими людьми.

В.Д. Гончаренко.

КНЯЖЕ́ВИЧ Дмитро Максимович (06.05(25.04).1788—13(01). 10.1844) — освіт. діяч, один із засн. і перший президент *Одеського товариства історії та старожитностей.* Н. в м. *Санкт-Петербург.* До 1802 проживав у містах Саратов (нині місто в РФ), Уфа (нині столиця Башкортостану, РФ), Казань (нині столиця Татарстану, РФ), де закінчив г-зію. Служив у С.-Петербурзі в Мін-ві фінансів. Мав літ. здібності, зібрав матеріали й видав працю про нар. прислів'я та приказки, разом із братами видавав літ. додаток до ж. «Сын Отечества». Від лип. 1837 — попечитель Одес. учбового округу, оперативно здійснив перехід *Рішельєвського ліцею* на роботу за новим статутом, що прирівняло ліцей до ун-тів. К. підтримав ідею створення і став одним із чл.-засн. Одес. т-ва історії та старожитностей, яке розпочало свою діяльність у берез. 1839 й мало метою досліджувати історію, пам'ятки краю. Будучи президентом т-ва, виступав із багатьма ініціативами щодо вивчення архівів, проведення археол. досліджень, надавав їм фінансову допомогу. Один із перших подарував т-ву колекцію куфічних (араб.) монет 10 ст., знайдених у Рязанській губ. Брав активну участь у редагуванні *«Записок Одесского общества истории и древностей»*, що почали виходити 1844. Був ініціатором 2-х вип. «Одесских альманахов», співпрацював з багатьма наук. т-вами Росії.

П. у с. Велика Бурімка (нині село Чорнобаївського р-ну Черкас. обл.).

Літ.: Записки Мурзакевича 1806—1883. «Русская старина», 1887, № 12; *Княжевич М.Д.* Д.М. Княжевич основатель и первый президент Одесского общества истории и древностей. Там само, 1888, № 2; Речь Действит. Статс. советника Д.М.Княжевича, произнесенная при открытии Одесского общества истории и древностей 25-го апреля 1839 года (из Одесского вестника). Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського. ОР. У. 1523.

Т.Ф. Григор'єва.

КНЯ́ЖИЙ ДВІР — орган управління справами *князя* в *Київській Русі.* До його складу входили різні категорії слуг: одні відали г-вом (княжий *стольник*, напр., займався забезпеченням двору продовольством; княжий *конюший* доглядав за стайнею тощо), ін. були безпосередньо при князеві й виконували його доручення, у т. ч. й держ. Від 10 ст. саме в К.д. поступово були зосере-

джені осн. механізми управління країною. Це привело до формування в Київ. Русі двірцево-вотчинної системи управління.

У розширеній ред. *«Руської правди»* всі категорії княжих слуг позначені заг. терміном «тіун» (див. *Тивун*).

В.Т. Окіпнюк.

КНЯ́ЖІ З'Ї́ЗДИ, снеми — колегіальні органи влади в *Київській Русі*, скликалися вел. князем київ. без визначеної періодичності, не мали виразних орг.-правових форм та реального владного впливу. Їхніми учасниками, окрім київ. князя та слуг його двору (див. *Княжий двір*), були удільні *князі*, яких супроводжували «брати» (найближчі однодумці), «сини» (васали), «думці» (члени бояр. ради), церк. служителі.

На них обговорювалися і вирішувалися важливі воєн.-стратегічні питання, проблеми законодавства, відбувався обмін думками з приводу взаємовідносин з ін. д-вами та щодо розвитку держ. устрою. Окрім цього, тут йшлося про надання дозволу на вокняжіння, добровільну відмову від столу та обмін княжими столами.

Деякі з К.з. увійшли в історію як своєрідний рух за неухильне дотримання «правди батьків» (тогочасної неписаної конституції; див. *Конституційний вимір української історії*). Саме такими були, зокрема: Вишгородський з'їзд 1072, на ньому, на думку деяких дослідників, *Ізяслав Ярославич*, *Святослав Ярославич* та *Всеволод Ярославич* доповнили «Правду Ярослава» (ст. 1—18) «Правдою Ярославичів» (ст. 19—41) (див. *«Руська правда»*); *Любецький з'їзд 1097*, на ньому за ініціативою *Володимира Мономаха* було ліквідовано принцип сеньйорату і затверджено право князів на землю спільного батька; *Витичівський з'їзд 1100*, на ньому судили кн. *Давида Ігоровича* за те, що він осліпив кн. *Василька Ростиславича*; *Долобський з'їзд 1103*, на ньому обговорювалися заходи щодо відбиття половецької (див. *Половці*) загрози.

За доби перебування на київ. столі Володимира Мономаха на княжому з'їзді 1115 відбулася дискусія щодо форм держ. правління між прихильниками централізації і прибічниками децентралізації рус. земель. Після перемоги останніх у Київ. Русі настав період *удільної роздробленості* та дедалі більшої втрати влади вел. князем київ.: після смерті *Ізяслава Мстиславича* 1154 і до монгол. навали 1240 (див. *Монголо-татарська навала*) в Києві змінилося 47 князів, 35 з них перебували при владі менше року.

На княжому з'їзді 1167 обговорювалися засоби охорони торг. шляхів та купецьких караванів.

На одному з останніх з'їздів — *Київському з'їзді князів 1223* — мова йшла про надання допомоги половцям у їхній боротьбі з монголами.

Літ.: *Грушевський М.С.* Ілюстрована історія України. К., 1918; *Рубінштейн Н.Л.* Нарис історії Київської Русі. Х.—Одеса, 1930; *Юшков С.В.* Общественно-политический строй и право Киевского государства. М., 1949; *Греков Б.Д.* Київська Русь. К., 1951; *Рыбаков Б.А.* Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. М., 1982; Давня історія України, кн. 1—2. К., 1995.

О.М. Мироненко.

КНЯ́ЗЄВА Марія Данилівна (18.09.1918—06.10.1983) — новатор с.-г. вир-ва. Двічі Герой Соц. Праці (1955 і 1958). Н. в с. Алешковичі (нині село Брянської обл., РФ) в сім'ї наймита. 1934—36 працювала в радгоспі «Барон-Елі», від 1941 — у радгоспі «Судак» у Криму. 1946—64 — бригадир виноградарської бригади. Очолювана К. бригада збирала по 148—202 ц винограду з 1 га. Делегат XX з'їзду КПУ.

Нагороджена орденом Леніна.

Від 1964 — на пенсії.

П. в м. *Судак*.

Літ.: *Оровецький П.* Янтарне гроно. В кн.: Двічі герої: Нариси. К., 1958; *Бобошко К.К.* Марія Князєва. К., 1960.

О.Н. Кубальський.

КНЯЗІ́ВСТВО, термін. Вживається для означення: 1) держ. утворення, 2) тер., що перебуває у володінні *князя*. У складі *Київської Русі* перші князівства (вони називалися також княжіннями, *землями*, уділами, областями) утворилися в 9 — на поч. 10 ст. Вони були у володінні представників князівської сім'ї, іменувалися за назвою гол. міста. Найбільші з них називалися «великими».

У період *удільної роздробленості* Київ. Русі в її пд. та пд.-зх. частинах сформувалися Київ. князівство (див. *Київська земля*), *Чернігівське князівство*, *Переяславське князівство*, *Волинське князівство* та *Галицьке князівство*. 1199 два останні князівства об'єдналися в *Галицько-Волинське князівство*. Держ. життя тривало в ньому на 100 років довше, ніж у Наддніпрянщині. Після включення частини південнорус. князівств до *Великого князівства Литовського* вони користувалися певною автономією. З підписанням *Кревської унії 1385* становище укр. земель погіршилося. У 90-х рр. 14 ст. удільні князівства на укр. теренах були фактично ліквідовані.

У кін. 15 — на поч. 16 ст. більшість князівств Пн.-Сх. Русі втратили політ. автономію і були об'єднані з *Великим князівством Московським* в єдину централізовану д-ву.

Князівства як територіально-автономні утворення були характерними для Зх. Європи періоду феод. роздробленості. У тогочасній Німеччині князівствами (Fürstentum) називали незалежні володіння, які займали (за рангом їх правителя) проміжне місце між герцогствами та графствами. Князівства існували в Німеччині до її об'єднання й утворення Нім. імперії 1871.

У складі *Російської імперії* протягом 1809—1917 Фінляндія перебувала як Велике князівство Фінляндське. Титул Великого князя Фінляндського належав царю.

До 1950 князівства існували в Індії.

Термін «князівство» вживався також як складова назви деяких держав: Валахії, Молдови (Дунайські князівства), Трансильванії. 1879—1908 К. була Болгарія.

Нині в Європі є дві країни, які іменуються князівствами, — Князівство Ліхтенштейн та Князівство Монако.

В.Д. Гончаренко.

КНЯЗІ́ВСТВО ВІ́ЙСЬКО ЗАПО-РО́ЗЬКЕ, проект Йосипа Верещинського — перша за ранньоновітньої доби концепція побудови на укр. землях козац. держави. Проект був розроблений катол. київ. єпископом Й.*Верещинським* 1596. Має назву «Woisku zapo-

rowskiemu pokazanie jassne iak stroni wichowania, tak thosz wiecznego opatrenia na Zadnieprzu» («Війську Запорозькому виразна вказівка як щодо облаштування, так і вічного забезпечення на Задніпров'ї»). Згідно з цим проектом на тер. Задніпров'я (*Лівобережна Україна*) передбачалося створити козац. д-ву (див. *Козацтво*) у формі князівства, яке було б васально залежним від польс. короля. Така форма була обрана автором, виходячи з тогочасних державно-правових концепцій, що ототожнювали державу з особою монарха. Прикметними рисами цього проекту були також опора на традиційні засади козац. устрою і збереження попередньої назви козацької військово-адміністративної організації — *Військо Запорозьке*. Проект ґрунтувався також на ідеї визнання за козаками права на політ. рівність з панівним шляхетським станом (див. *Стани*). Тер. Задніпров'я поділялася на 13 козац. *полків*, кожен із яких становив адм.-тер. р-н з полковим центром — містом або містечком. Одинадцять полків мали статус ординарних: військ. та адм. влада в них належала полковникам. Два полки набували специфічного статусу: Переяслав. полк перетворювався на князівський (отже, столицею д-ви ставав Переяслав; нині м. *Переяслав-Хмельницький*), а Лубенський полк переходив до рук *гетьмана*. Вища влада в князівстві мала бути представлена інститутами князя та гетьмана. Князеві відводилися функції політ. представництва вищої держ. влади. Йому підлягало також некозац. нас. д-ви. Владні прерогативи гетьмана обмежувалися військ. сферою і поширювалися на *козаків*. По суті, гетьман зберігав обсяг влади, який він традиційно мав у Війську Запороз. Основою економіки козац. князівства мало бути полкове землеволодіння, що базувалося на алодіальній власності (насамперед князівський домен) і умовному державнні *козацької старшини*. До виконання військ. васальної повинності в князівстві залучалися місц. шляхтичі (див. *Шляхта*) та ін. категорії нас., що робило можливим застосування держ.-централізованої ренти.

Дж.: Woisku zaporowskiemu pokazanie jassne iak stroni wichowania, tak thosz wiecznego opatrenia na Zadnieprzu. В статті: *Антонович М.* Студії з часів Наливайка. В кн.: Праці Українського історико-філологічного товариства. Прага, 1942.

Літ.: *Антонович М.* Студії з часів Наливайка. В кн.: Праці Українського історико-філологічного товариства, т. 4. Прага, 1942; *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). К., 1998.

П.М. Сас.

Князівський палац у Києві. Мініатюра з Радзивіллівського літопису.

КНЯЗЬ. Слово «князь» відоме в багатьох слов'ян. мовах. Уважається, що праслов'ян. kъnędzь є запозиченням із прагерман. kuningaz або ж готськ. kuniggs, що означають «король, правитель», а його поширеність у слов'ян. мовах (у старослов'ян. — **кънѧзь**, у рос. і укр. — князь, у болг. — кнез, у сербській — knêz, у словенській — knêz, у древньочеській — kněz, у словац. — kňaz, у польс. — ksiądz) пояснюється саме його раннім запозиченням.

У старослов'ян. пам'ятках слово **кънѧзь** у заг. значенні «правитель» вживається для перекладу тих грец. термінів, якими означаються особи, наділені владою: ἄρχων, ἡγεμον, τύραννοζ, βασιλεύζ, κομηζ.

У т. зв. перекладній літ. (здебільшого це грец. тексти у болг. перекладах 10 ст.) слово **кънѧзь** переважно має такі само значення, як і в старослов'ян. пам'ятках: 1) старійшина *племені*, глава *роду*; 2) вождь, воєначальник; 3) володар, правитель області чи держави.

Існує припущення, що для східнослов'ян. діалектів слово «князь» не було праслов'ян. спадщиною, а з'явилося в них або як книжне запозичення із церковнослов'ян. мови через Святе письмо (див. *Біблія*) та перекладну літ., або як усне запозичення з болг. мови.

Уперше слово **кнѧзь** вжито щодо рус. правителів у рус. примірниках *договорів Київської Русі з Візантією* (911 — 6 разів, 944 — 17 разів). Тексти цих договорів є перекладами з грец., а **кнѧзь** у них є замінником ἄρχων — титулу, яким у візант. джерелах традиційно визначався статус рус. правителів. Згодом слово **кнѧзь** закріпилося за членами роду *Рюриковичів* — як їхня виключна прерогатива і вияв їхнього монопольного права на *владу*.

Деякі тексти дають змогу припустити, що в ранній період щодо рус. володарів титул **кнѧзь** міг спорадично вживатися як замінник ін. їхніх титулів, зокрема **цѣсарь** (запис про смерть *Ярослава Мудрого* у *Софійському соборі* в *Києві*; а також запис на завершальній сторінці — колофоні — Мстиславового євангелія) та **каганъ** («*Слово про закон і благодать*» *Іларіона*).

Ранні пам'ятки засвідчують коливання в титулі рус. князів. Так, у приписці до *Остромирового Євангелія* (1056—57) *Ізяслава Ярославича* названо просто **Изѧславъ кнѧзъ**, а у приписці до *Ізборника 1073 Святослав Ярославич* титулується **великъıи кнѧзъ Стославъ**, хоча він же в *Ізборнику 1076* титулується **кнѧзъ Роускъı ꙁемлѧ**. *Мстислав Великий* у приписці до Мстиславового євангелія (поч. 12 ст.) титулується як **кнѧзъ Ѳеѡдоръ... кнѧзъ новъгородскъıи**, але також як **црь нашь**.

Часто (переважно в оповідних текстах) слово **кнѧзъ** щодо того чи ін. володаря вживається із вказівкою тер. (землі, місцевості), на яку розповсюджується його влада: **кнѧзъ роускъı ꙁемли, кнѧзъ къıевьскъı, кнѧзъ смоленсскъı, кнѧзъ новъгородьскъıи, кнѧзъ соуждальски** тощо.

У деяких джерелах до титулу **кнѧзъ** додано т. зв. epitheta ornantia (звеличувальні епітети) — **блговѣрнъıи, благочестивъıи, бгмь чьстимъıи, хртолюбивъıи, великии**, вони є кальками відповідних візант. формул, не позначають особливого обсягу влади і вживаються, переважно, у посмертних панегіриках. Уважається, що лише на рубежі 12—13 ст. слово **великии** стає частиною офіц. титулу *Всеволода Юрійовича*, князя *Вла-*

димиро-Суздальського, і згодом починає запозичуватися ін. володарями.

Відомі також похідні від **кнѧзъ**: **кнѧжьѧ/кънѧзьѧ, кънѧжение** (влада, панування; період правління князя; область під правлінням князя, князівство); **кънѧжити** (панувати; управляти; бути князем).

Первісно слово «князь» у сх. слов'ян вживалося для означення військ. вождів, ватажків *роду*. Спочатку це була виборна особа. Пізніше, коли розвинулася спадкова вождівська *влада* (її початки сягають 6—7 ст.; вона була вищим виконавчим органом племінного управління, здійснювала також суд. й реліг. функції), — особа, яка належала до сім'ї вождя. Влада східнослов'ян. племінних вождів додерж. періоду (7—9 ст.) поширювалася гол. чин. лише на військ. *дружину*. З набуттям *Руссю* державної єдності складається вертикальна структура управління країною, вона була уособлена представниками різних гілок князівського роду *Рюриковичів*, очолюваного київ. *великим князем*.

Літ.: *Толочко А.П.* Князья в Древней Руси: власть, собственность, идеология. К., 1992; *Тимощук Б.О.* Східні слов'яни VII—X ст.: полюддя, язичництво, початки держави. Чернівці, 1999.

О.П. Толочко, В.М. Ричка.

Із втратою *Києвом* свого чільного становища, *Київська Русь* розпалася на незалежні від київ. столу удільні князівства (див. *Князівство*), у кожному з яких правив свій удільний князь (див. *Удільна роздробленість*). Він чинив суд, ухвалював закони, командував військом, був адміністратором, збирав *даннину* з нас., мав власні маєтки. Ті князі, у яких не було підлеглих їм земель, входили до складу «служебних князів» — перебували на службі в удільних князів.

Поділена на уділи Русь стала легкою здобиччю монголів (див. *Монголо-татарська навала*), відтоді роль князів набагато зменшилася. Хани *Золотої Орди* контролювали діяльність підвладних їм князів, втручалися в процес зайняття ними князівських столів, давали «ярлик» (пожалування; див. *Ярлики ханські*) на князівство тим із них, кого вважали найбільш відданим чи безпечним для себе. За таких обставин, щоб закріпити за собою князівство, кандидати на нього вдавалися до лестощів і підлабузництва перед ханами, спорядження їм багатих дарунків. Такі дії з боку ханів і князів спричинили руйнування традицій престолонаступництва.

Після входження частини рус. земель до складу *Великого князівства Литовського* чимало удільних рус. (укр. та білорус.) князів зосередили у своїх руках величезні земельні володіння і значну адм. владу, деякі з них були також членами «господарської ради» (*пани-ради*) при вел. кн. литовському. Усі вони мали особливі привілеї, зокрема підлягали лише суду вел. кн. та виходили на війну з власною корогвою і на чолі власних військ (див. *Надвірне військо*). Проте поступово удільні князі втратили ці привілеї і їхні права були зрівняні з правами «служебних князів». Тиск на удільних рус. князів особливо посилився після *Кревської унії 1385*, коли вел. кн. литов. *Ягайло* став польс. королем під іменем Владислава II. Відтоді Польща починає нарощувати свій політ. та реліг. вплив на укр. та білорус. землі. Литов. д-ва, втративши частину своєї незалежності, залишила, однак, незмінним свій устрій. Прополькс. політика Владислава II Ягайла викликала спротив правосл. литов. рус. князів, вони вчинили спротив полонізації та католізації життя країни. На чолі опозиції проти Владислава II Ягайла став його брат у перших великий кн. литов. *Вітовт* (бл. 1348 — 1430), проте з часом він змушений був укласти в Городовлі 1413 нову польс.-литов. унію (див. *Городельська унія*), яка ще більше обмежила роль правосл. удільних князів у держ. житті. Згодом князі підтримали брата Владислава II Ягайла — вел. кн. литов. *Свидригайла*, і той почав боротьбу проти брата покійного Вітовта — Сигізмунда (1431—40), який відібрав у нього (Свидригайла) Вел. литов. князівння. Після поразки Свидригайла права рус. удільних князів були істотно обмежені, вони (їхні права) стали набагато меншими, ніж у панівної верстви литовців-католиків, останні ж зайняли не лише провідні посади в Литві, а й на споконвічних укр. та білорус. землях. Виняток було тимчасово зроблено лише для самого Свидригайла (він одержав *Волинь*) та близького до вел. кн. литов. Сигізмунда — кн. *Олелька Володимировича* (йому дістався Київ; див. *Київське князівство*). Син Олелька Володимировича — *Семен Олелькович* хоча й був одружений на дочці литов. урядовця Яна Гаштовта, але це не допомогло його синові — Василеві після смерті батька стати київ. князем, на це місце було призначено намісника — Мартина *Гаштовта*. На Волині після смерті Свидригайла 1452 на вищі пости також почали призначати вихідців з Литви. Проте вже наприкінці 15 — поч. 16 ст. держ. влади позбавили і литов. князів. Відтоді удільних князів не стало, усі вони були зрівняні з «службовими князями», хоча й вирізнялися з-поміж них величиною своїх земельних володінь та правом власної хоругви (корогви).

Так, серед волин. князів, яких на той час збереглося бл. 30 родів, найвизначнішими були *Острозькі*, *Заславські*, *Четвертинські*, Порицькі. Вони володіли понад 1000 сіл, виходили на війну не під заг. хоругвою, а під власною, а із своїх добр (маєтностей) мали виставляти по одному озброєному воякові з 8 сел. госп-в (1528 тільки кн. К.*Острозький* виставив 426 вершників). Набагато менше було *магнатів*-князів на Київщині, Брацлавщині, *Поділлі.* Однак їхня заг. частка в земельних володіннях була досить значною, і тому вони, як і всі ін. колиш. удільні князі, не могли змиритися зі своєю новою — доволі незначною держ. роллю. Будучи незадоволеними своїм становищем, вони почали дедалі більше звертати свій погляд до *Великого князівства Московського*, яке, звільнившись від монгол. зверхності, набирало сили і рухалося в бік створення централізованої могутньої д-ви. Вел. кн. моск. *Іван III* Васильович (1462—1505) проголосив себе захисником *православ'я*, великих кн. моск. — нащадками Рюриковичів, а війну з Великим князівством Литов. — боротьбою за рус. землі. За цих умов деякі укр. правосл. князі потягнулися до *Москви.* На поч. 16 ст. десятки

О.В. Кобелєв.

черніг. та новгород-сіверських князів (див. також *Верховські князі*) зі своїми землями перейшли до новоутвореної Рос. д-ви, де дали початок родам Одоєвських, Воротинських, Трубецьких, Бєльських та ін. У цьому зв'язку 1481 постала і змова проти короля польс. і вел. кн. литов. Казиміра IV Ягеллончика князів Михайла Олельковича, Івана Гольшанського, Федора *Бєльського* та ін. (див. *Змова князів 1481*), що задумали зі своїми землями теж перейти до Великого князівства Моск. Змова була розкрита, більшість змовників страчена, тільки кн. Ф.Бєльському вдалося втекти до Москви. Напруга, однак, не вщухла. 1508 вибухнуло нове повстання рус. князів проти Литви, його очолив кн. Михайло *Глинський* зі своїми братами. Однак повстання не вдалося і його чільники подалися до вел. кн. моск. *Василія III* Івановича.

Згідно з *Люблінською унією 1569*, до *Корони Польської* було прилучено *Підляшшя*, Волинь, Поділля, Брацлавщину й Київщину, за Великим князівством Литов. залишилися, крім його власних земель, Білорусь, Берестейщина та Пінщина. Невдовзі більшість укр. князів полонізувалася й окатоличилася. Серед тих, хто найдовше тримався своєї віри й свого народу, були князі Острозькі. Однак зі смертю кн. В.-К.*Острозького* його син — кн. Я.*Острозький* перейшов до католицтва, а зі смертю останнього рід Острозьких згас.

1610 М.*Смотрицький* у *«Треносі або Плачі Східної церкви»* змушений був констатувати, що «славні доми руських князів» («княжата Сангушки, Заславські, Збаразькі, Вишневецькі, Сангуські, Чорторизькі, Пронські, Ружинські, Соломирецькі, Головчинські, Крошинські, Масальські, Горські, Соколинські, Лукомські, Пузини й інші незчисленні, які довго було б вичисляти окремо») відвернулись від правосл. церкви.

Нащадків удільних рус. князів та *Гедиміновичів* з охотою приймали на свою службу вел. князі моск., надаючи їм привілеї, однак з часом більшість з них перетворилася на звичайних служилих людей. Так, у 14 та на поч. 15 ст. стан служилих князів був набагато вищим за стан *бояр*, а вже наприкінці 15 ст. князі самі домагалися призначення їх боярами (від 15 ст. чин боярина став найвищим у Рос. д-ві). У 17 ст. князь-боярин за своїм соціальним становищем був значно вищим за князя, який служив «поза розрядом».

До *Петра I* звання князя було родовим, передавалося в спадок і ніким не могло бути наданим. На той час князями були лише: нащадки князя Рюрика; потомки вел. кн. литов. *Гедиміна*; а також князі ін. народів, переважно мордовців і татар, пізніше — грузинів та ін. мешканців Кавказу.

Поява в Рос. д-ві «без ліку князів з татар і мордви» позбавила княжий титул його колиш. значення, справа дійшла до того, що назвати ту чи ін. княжу особу лише за її княжим титулом — князем (без її імені) означало «обезчестити» її, оскільки лише хресне ім'я відрізняло християнина від нехристиянина.

Щоб підняти князівське достоїнство в Росії, цар Петро I почав нагороджувати цим титулом. Відтоді князівський сан, особливо з додатком «найясніший» став ознакою особливих заслуг перед рос. імператором. Серед українців за походженням титулом князя були нагороджені: за імп. *Павла I* — віце-канцлер, граф О.*Безбородько*; за імп. *Олександра I* — рос. посол на Віденському конгресі граф О.*Розумовський*; за імп. *Миколи I* — граф В.Кочубей (див. *Кочубеї*), голова Держ. ради та ген.-фельдмаршал граф І.Паскевич-Єриванський (див. *Паскевичі*). Князівськими титулами нагороджувались особи, які вже мали графський титул, а титулами найясніших князів — ті, хто вже мав князівський титул. Так, ген.-фельдмаршал І.Паскевич спочатку отримав титул графа з додатком до фамілії «князь Єриванський», потім також «князь Варшавський» з титулом «найясніший».

Наприкінці 19 ст. в *Російській імперії* було 250 зареєстрованих князівських родів, з них бл. 40 вели свій родовід від Рюрика і Гедиміна. Князівських родів, що отримали цей титул від імператорів, було бл. 20.

Титул князя, як й ін. титули Рос. імперії, було скасовано декретом Всерос. ЦВК і РНК від 10 листоп. 1917.

Після розпаду *СРСР* в Росії та Україні відновлюються дворянські збори, ведуться широкі геральдичні дослідження, в т. ч. й князівських фамілій.

Літ.: *Антонович В.* Очерк історії Великого княжества Литовського до половини XV в. К., 1878; *Wolff J.* Kniaziowie Litewsko-rusci. Warszawa, 1888; *Василенко Н.* Князь. В кн.: Энциклопедический словарь Ф.Брокгауза и И.Ефрона, т. 15. СПб., 1895; *Довнар-Запольский М.* Вече и князь: Политический строй древней Руси. М., 1906; *Дорошенко Д.* Нарис історії України, т. 1. Варшава, 1932; *Юшков С.В.* Общественно-политический строй и право Киевского государства. М., 1949; *Карнович Е.П.* Родовые прозвания и титулы в России и слияние иноземцев с русскими. М., 1991; *Шепелев Л.Е.* Титулы, мундиры, ордена в Российской империи. Л., 1991; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 3—6. К., 1993—95; *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. К., 1994; *Антонович В.Б.* Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. К., 1995; *Полонська-Василенко Н.* Історія України, т. 1. К., 1995; *Пчелов Е.В.* Рюриковичи. История династии. М., 2003.

П.В. Голобуцький.

КО́БЕЛЄВ Олександр Васильович (1860—1942) — архітектор, педагог. Н. в Царському Селі (нині м. Пушкін Ленінгр. обл., РФ). Навч. у військ. г-зії та в Петерб. ін-ті цивільних інженерів (1880—87). Працював як інженер, а згодом — старший архітектор та нач. від. в Управлінні пд.-зх. залізниць у *Києві*. Від 1899 викладав історію арх-ри та вів курс проектування в Київ. політех. ін-ті. 1916 очолив серед. буд. шк. За його проектом у Києві споруджено приміщення Центр. телеграфу (1903), у співавторстві з О.*Вер-*

Кобелєв О.В. Комерційний інститут. Фото початку 20 ст.

Кобелєв О.В. Залізничний вокзал у м. Козятин. Фото початку 21 ст.

бицьким — контору Держ. банку (1902—05, по вул. Інститутській, надбудований в 1930-х pp. за участю арх. В.Рикова), Комерційний ін-т (1911—15, співавт. В.Обремський, нині корпус Нац. пед. ун-ту ім. М.Драгоманова по бульвару Т.Шевченка), будинок Вищих жін. курсів (1914, нині адм. будинок по вул. О.Гончара, 55), лікарню, г-зії тощо. Виконував багато приватних замовлень (вальцовий млин підприємця І.Бліндера, г-зія О.Плетньової, прибутковий будинок Г. де-Метца). Побудував вокзали в *Козятині* (за проектом В.Куликовського, 1888—90), *Сарнах* (1897) та Бендерах (1899, нині місто в Молдові), кілька банків у *Полтаві* (1906—09, 1911) та ін. споруди в багатьох містах України. К. — автор підручника «Общая гражданская архитектура: Курс лекций» (К., 1907). За рад. влади продовжував працювати за фахом.

П. у м. Київ.

Літ.: Словник художників України. К., 1973; Мистецтво України: Біографічний довідник. К., 1997; *Тимофієнко В.* Зодчі України кінця XVIII — початку XX ст.: Бібліографічний довідник. К., 1999.

Т.І. Лазанська.

КОБЕЛЯ́КИ — місто *Полтавської області*, райцентр. Розташов. на р. Ворскла (прит. Дніпра), за 13 км від залізничної ст. Кобеляки. Нас. 11,6 тис. осіб (2004).

Археологічні пам'ятки, знайдені на тер. К., свідчать, що тутешня земля була заселена, починаючи з 2—6 ст. Проте власне місто тут було засноване лише на поч. 17 ст. Його розбудові сприяло зведення Кобеляцької фортеці, в 17—18 ст. вона була важливим опорним пунктом на лінії захисту *Лівобережної України* від татар. набігів. Від 1648 стає сотенним містечком *Полтавського полку*, в ньому створюються цехи теслярів і шевців, розвиваються млинарство та винокуріння. 1773—83 — ротне місто Дніпровського пікінерського полку, від 1796 належало до Кременчуцького пов. *Малоросійської губернії*, з 1803 — повітове місто *Полтавської губернії*. Наприкінці 19 — поч. 20 ст. тут відкрито жіночу та чоловічу г-зії, комерційне уч-ще.

Від 1923 — райцентр *Полтавської округи*, з 1932 — у складі *Харківської області*, від вересня 1937 — знову в Полтав. обл. У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* від 15 верес. 1941 до 25 верес. 1943 було окуповане гітлерівцями.

1982 у місті засновано Кобеляцький музей літ. та мист-ва (2 тис. експонатів). Тут діє очолюваний нар. лікарем СРСР М.Касьяном центр мануальної терапії.

Уродженцями міста є чл.-кор. АН УРСР О.Іваненко, письменники В.*Гнилосиров*, М.Білецький та В.Кашин.

Літ.: ІМіС УРСР. Полтавська область. К., 1967; Полтавщина: Енциклопедичний довідник. К., 1992; Полтавська область: природа, населення, господарство. Географічний та історико-економічний нарис. Полтава, 1998.

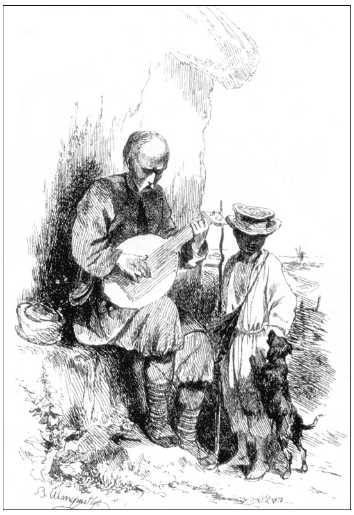
О.Г. Бажан.

«КОБЗАР» — муз. драм. т-во в *Москві*. Діяло 1908—17. Його засновниками були моск. актори, вихідці з укр. земель. Пропагувало творчість укр. митців. Організовувало концерти (виконання романсів, хорів, пісень, кантат, драм. творів) й театральні вистави (зокрема були показані п'єса «Назар Стодоля» Т.*Шевченка*, опери «Наталка Полтавка» і «Чорноморці» М.В.*Лисенка*, «Запорожець за Дунаєм» С.*Гулака-Артемовського*). Матеріально підтримувало укр. діячів к-ри, зокрема 1912 переслало значну суму грошей на той час хворому І.*Франкові*, проводило доброчинні акції зі збирання коштів на спорудження пам'ятників Т.Шевченкові. В його діяльності активну участь брали: актори — А.Нежданова, Н.Єрмоленко-Южина, І.*Алчевський* (1910—12 очолював т-во), Ф.Павловський, Л.Балановська, Н.*Калиновська-Доктор*, М.*Донець*, П.Цесевич, Д.Родзатовський, Ю.Кипоренко-Доманський, І.*Карпенко-Карий*, М.Л.*Кропивницький*, П.*Саксаганський*, М.*Заньковецька*, композитори М.В.Лисенко і Я.*Степовий*, бандуристи І.Кучугура-Кучеренко і В.Шевченко, поет О.*Олесь*.

Літ.: *Український В.* В українській секції у Москві. «Рада», 1912, 8 лют.; У московському «Кобзарі». «Рада», 1912, 10 лют.; *Український В.* Тарас Шевченко у Москві. «Рада», 1912, 3(19) берез.; *Титаренко К.* Іван Алчевський у «Кобзарі». В кн.: Музична Україна у спогадах, матеріалах, листах. К., 2007.

І.М. Лисенко.

КОБЗАРÍ, бандуристи — співці-музиканти, які супроводжують свій спів грою на кобзі чи бандурі. Хоча слова «кобза» і «бандура» досить часто вживаються як синоніми, однак інструменти, які ними означуються, відрізняються один від одного. Кобза має вужчий, ніж бандура, корпус, коротшу шийку, меншу кількість струн. Наприкінці 16 — у 17 ст. її практично повністю витіснила бандура. Найдавніші письмові згадки про К. (зокрема про Чурила і Тарашку) є в польс. хроніках 15—16 ст. У 17 ст. багато К. були учасниками нац.-визвол. та антифеод. боротьби укр. народу. Вони складали й виконували *думи* та *історичні українські пісні* про подвиги нац. героїв, турец.-татар. неволю, польс.-шляхетський гніт, закликали своїх слухачів на боротьбу за волю. Організовувалися в *братства* на зразок ремісничих *цехів*, мали свої звичаї, закони й особливу говірку, що була малозрозумілою для сторонніх. Після ліквідації *козацтва* змішалися з жебраками та лірни-

Кобзар з поводирем. Фронтиспіс до «Кобзаря» Т. Шевченка. Офорт В. Штернберга. 1840.

ками, які грою та співом випрошували милостиню.

У 19 — на поч. 20 ст. своєю кобзарською майстерністю славилися, зокрема, А.Шут (р. н. невід. — п. 1873), О.*Вересай* (його думи добре знав Т.*Шевченко*, він же подарував йому свій «Кобзар»), І.Крюковський (1820—85), Ф.Холодний (1814—92), М.Кравченко (1858—1917).

Популяризацією і відродженням мист-ва К. на поч. 20 ст. займався Г.*Хоткевич*.

1918 в *Києві* було створено 1-шу Укр. худож. капелу кобзарів (пізніше, від 1946 — Капела бандуристів УРСР, від 1951 — Держ. заслужена капела бандуристів УРСР, нині — Нац. заслужена капела бандуристів України ім. Г.Майбороди).

Бандуристів готують у консерваторіях, ін-тах, муз. уч-щах і школах. Відомими майстрами кобзарської справи наприкінці 20 — поч. 21 ст. стали, зокрема, бандуристи В.Кушнерик, Є.Мовчан, В.Перепелюк, Є.Адамцевич.

Літ.: *Ємець В.* Кобза та кобзарі. Берлін, 1923 (перевод. К., 1993); *Кирдан Б.П., Омельченко А.Ф.* Народні співці-музиканти на Україні. К., 1980; *Лавров Ф.І.* Кобзарі: Нарис з історії кобзарства на Україні. К., 1980; *Немирович І.* Взяв би я бандуру... Розповіді про сучасних кобзарів-бандуристів. К., 1986; *Черемський К.П.* Повернення традиції: З історії нищення кобзарства. Х., 1999.

П.М. Бондарчук.

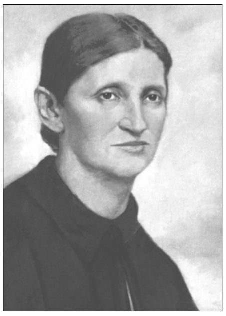

Л. Кобилиця.

КОБИЛИ́ЦЯ Лук'ян (1812—24.10.1851) — громад. та політ. діяч, кер. сел. руху на *Буковині* в 40-х рр. 19 ст. Н. в с. Путила-Сторонець (нині смт *Путила*) в сім'ї селянина-кріпака. 1839 обраний селянами уповноваженим громади, протягом кількох років організовував подання скарг до окружної й галицької крайової адміністрацій та у вищі органи влади у *Відні* на утиски *дідичів*. У відповідь на заборону селянам користуватися лісами, визнаними власністю дідичів, 1843—44 очолив активний виступ 22 сільс. громад Русько-Довгопільської дільниці, які оголосили ліси та пасовища своєю власністю, усунули панську адміністрацію (див. *Домінії*) й припинили виконання *панщини* та ін. повинностей, самочинно переобрали сільс. старшину, вимагали переведення до категорії *державних селян*, домагалися заснування шкіл. Виступ було припинено за допомогою урядових військ, а К. був заарештований та ув'язнений. Під час революції 1848—49 в Австрійс. імперії (див. *Революції 1848—1849 в Європі*) 1848 селяни обрали К. депутатом Віденського рейхстагу, де він відстоював інтереси своїх виборців, передавав у вищі інстанції їхні скарги на утиски з боку дідичів і вимоги вернути відібрані ними ліси та пасовища, голосував за скасування сел. повинностей без виплати викупу дідичам. У відповідь на обмежену *селянську реформу 1848 в Галичині, на Буковині та Закарпатті* в листоп. 1848 очолив повстання гірських сіл Вижницької і Сторожинецької дільниць, які оволоділи спірними лісами й полонинами та оголосили їх своєю власністю, відмовилися платити за користування ними й коритися місц. органам влади, взяли під контроль озброєних загонів гірські дороги. Охоплені повстанням сільс. громади в петиціях до австрійс. парламенту (рейхстагу) домагалися залишення Буковини в складі *Галичини* всупереч вимогам румун. верхівки виділити її в окрему автономну адм. одиницю в складі Австрійс. монархії. Повстання тривало до літа 1849 й припинилося внаслідок застосування до повстанців військ. сили, ув'язнення 10 сел. керівників, конфіскації майна. В квіт. 1850 К. був заарештований і висланий до м. Гура-Гумора (нині м. Гура-Хуморулуй, Румунія), де він помер унаслідок тяжкої хвороби, спричиненої катуваннями у в'язниці. Постать мужнього сел. ватажка оспівана в нар. піснях. Ю.*Федькович* присвятив йому поему «Лук'ян Кобилиця».

Літ.: *Франко І.* Лук'ян Кобилиця. Епізод з історії Гуцульщини в першій половині XIX в. «ЗНТШ», 1902, т. 49; *Шевченко Ф.П.* Лук'ян Кобилиця: З історії антифеодальної боротьби селянства Буковини в першій половині XIX в. К., 1958; Історія Української РСР, т. 3. К., 1978; Нариси з історії Північної Буковини. К., 1980; *Франко І.* Зібрання творів, т. 47. К., 1986; *Добржанський О.* Національний рух українців Буковини другої половини XIX — початку XX ст. Чернівці, 1999.

Ф.І. Стеблій.

О.Ю. Кобилянська.

КОБИЛЯ́НСЬКА Ольга Юліанівна (27.11.1863—21.03.1942) — письменниця, громад. діячка.

Пам'ятник О. Кобилянській у м. Чернівці. Скульптори А. Скиба, М. Мірошниченко, архітектор О. Таратута. 1980.

Сестра Ю.*Кобилянського*. Н. в м. Гура-Гумора на *Буковині* (нині м. Гура-Хуморулуй, Румунія) в родині дрібного службовця. Дитинство пройшло в містах Сучава і Кимпулунг (нині м. Кимпулунг-Молдовенеск; обидва в Румунії), с. Димка (нині село Глибоцького р-ну Чернів. обл.). Закінчила 4-класну нім. шк., глибші знання одержала шляхом самоосвіти. Світогляд К. формувався під впливом тв. укр., рос. та західно-європ. літ. Почала писати у 1880-х (спочатку нім. мовою), а друкуватися — у 1890-х рр. Більшість ранніх тв. залишилися неопубл. 1891 К. переїхала в *Чернівці*, де 1894 організувала «Товариство руських жінок на Буковині», однією з перших в укр. літ. виступила проти духовного закріпачення жінки, відстоюючи її право на повноцінне сусп. й духовне життя. Завдяки участі в жін. русі почала глибше цікавитися, а згодом і писати укр. мовою. Перший тв. укр. мовою — повість «Людина» — був надрукований у ж. *«Зоря»* 1895. Велике значення для К. мала поїздка 1899 у *Наддніпрянську Україну*. Вона побувала в *Києві*, познайомилася з родинами Лисенків і Старицьких, їздила на могилу Т.Шевченка до *Канева*, гостювала в родині *Косачів* на х. Зелений Гай під *Гадячем* (нині — околиця міста), подружилася з Лесею *Українкою*. Одним із кращих тв. не лише в укр., а й світ. літ. стала соціально-

психологічна повість К. «Земля» (1902). 1927 з нагоди 40-річного ювілею літ. діяльності К. у *Харкові* вийшло багатотомне вид. її творів. 1940 К. стала чл. Спілки рад. письменників України.

П. в м. Чернівці.

Тв. К. видані багатьма мовами світу, інсценізувалися театрами, екранізувалися на Київ. кіностудії ім. О.Довженка. 1944 в Чернівцях було відкрито музей К., у с. Димка від 1973 діє його філіал — Музей-садиба К., її ім'ям названо Чернів. муз.-драм. театр, 1980 їй споруджено пам'ятник у Чернівцях.

Тв.: Твори, т. 1—9. Х., 1927—29; Твори, т. 1—3. К., 1956; Твори, т. 1—5. К., 1962—63; Вибрані твори. К., 1977; Слова зворушеного серця. К., 1982; Твори, т. 1—2. К., 1983; Твори, т. 1—2. К., 1988; Повісті. Оповідання. Новели. К., 1988; Аристократка. Оповідання. К., 2001; Зворушене серце. Твори Ольги Кобилянської. Навчальний посібник, кн. 1—2. К., 2003; Земля. Людина. К., 2006.

Літ.: Ольга Кобилянська. Альманах у пам'ятку її сорокалітньої письменницької діяльности (1887—1927). Чернівці, 1928; Ольга Кобилянська: Статті і матеріали. Чернівці, 1958; *Кущ О.П.* Ольга Кобилянська: Бібліографічний покажчик. К., 1960; *Бабишкін О.* Ольга Кобилянська. Львів, 1963; Ольга Кобилянська в критиці та спогадах. К., 1963; Ольга Кобилянська. До 100-річчя з дня народження. Вінниця, 1963; *Томашук Н.О.* Ольга Кобилянська. К., 1969; *Панчук Е.М.* Гірська орлиця. Ужгород, 1976; *Вознюк В.О.* Про Ольгу Кобилянську: Нові матеріали. Роздуми. Знахідки. К., 1983; *Погребенник Ф.П.* Ольга Кобилянська. К., 1988; Збірник на пошану Ольги Кобилянської (1863—1942). Мюнхен, 1991; О.Кобилянська. «Молодий буковинець», 1991, № 25, 22 черв.; *Погребенник Ф.П.* Мюнхенський збірник на пошану Ольги Кобилянської. «Визвольний шлях», 1996, № 1; *Арсенич П.* Буковинська орлиця любила Прикарпаття (До 135-річчя від дня народження Ольги Кобилянської). «Галичина», 1998, 1 грудня; *Бабій В.* Смуток сердець. В.Стефаник та Ольга Кобилянська. «ЛУ», 1999, 15 квітня; *Демченко І.А.* Особливості поетики Ольги Кобилянської. К., 2001; *Кирилюк С.Д.* Ольга Кобилянська і світова література. Чернівці, 2002; *Ожоган Л.О.* Мандрівка дивосвітом Ольги Кобилянської. Кіровоград, 2003; Ольга Кобилянська — письменниця і громадянка: національне і загальнолюдське; До 140-річчя від дня народження. Чернівці, 2004; *Починюк Л.І.* Ольга Кобилянська: Знайома постать у новому ракурсі: Навчальний посібник. Кам'янець-Подільський, 2005.

Л.Ф. Шепель.

КОБИЛЯ́НСЬКИЙ Володимир Олександрович (27.09.1895—10.09.1919) — поет-лірик, перекладач з *Буковини*. Н. в м. Ясси (Румунія) у багатодітній родині кравця. Вчився у Чернів. г-зії, здав екстерном іспити до вчительської семінарії. Працював учителем Киселівської початкової шк., 1913 — переїхав до *Києва*, 1919 працював у Гол. книжковій палаті в м. Київ (нині *Книжкова палата України*). Співпрацював з П.*Тичиною* та Д.*Загулом* у Всеукр. держ. вид-ві України. Опублікував зб. «Між лататтям» (1913), «Мій дар» (посмертно, 1920) і переклав понад 100 творів Г.Гейне та Й.-Ф.Шіллера.

П. від тифу в м. Київ.

Літ.: *Романець О.* Кобилянський Володимир Олександрович. В кн.: УЛЕ, т. 2. К., 1990; *Його ж.* «Я Черемошу дух, суворий і свавільний...»: До 100-річчя від дня народження Володимира Кобилянського. «Буковина», 1995, 27 верес.; *Дуб Р., Богайчук М.* Літературна Буковина. Чернівці, 1997; *Павлюк О.М.* Буковина. Визначні постаті 1774—1918: Біографічний довідник. Чернівці, 2000; Письменники Буковини другої половини XIX — першої половини XX ст.: Хрестоматія, ч. 1. Чернівці, 2001.

О.Д. Огуй.

КОБИЛЯ́НСЬКИЙ Юліан Юліанович (26.12.1859—11.09.1922) — педагог, мовознавець-лексиколог. Брат О.*Кобилянської.* Н. в м. Гура-Гумора на *Буковині* (нині м. Гура-Хуморулуй, Румунія). Навчався в Сучавській г-зії, Чернів. і Краківському ун-тах. Працював у г-зіях у містах Радівці, Сучава (нині обидва міста в Румунії), *Чернівці* та *Коломия*. Будучи професором у 2-й Чернів. гімназії (1897—1922), уклав укр.-нім.-лат. словники (у т. ч. грунтовний «Латинсько-український словарь», 1912) і написав праці «Педагогіка для педагогічних училищ» (1900), «Естетичне виховання в гімназії» (1901) та ін. Очолював укр. шкільне т-во «Сковорода».

П. у м. Чернівці.

Літ.: *Вознюк В.* Юліан Кобилянський. Від гімназії до колегіуму (До 100-річчя української середньої загальноосвітньої школи на Буковині). Чернівці, 1996; *Павлюк О.М.* Буковина. Визначні постаті 1774—1918: Біографічний довідник. Чернівці, 2000.

О.Д. Огуй.

КО́БЛИК (кобел, кібель) — поширена в *Закарпатській Україні* старовинна міра об'єму, вживана для обрахунку кількості сипких речовин, вина, а також — посівних площ. У 17—18 ст. К. найчастіше становив 90—100 літрів, у 19 — 60—75 літрів. К. ділився на 4 віка (корці) або 16 чвертівок чи 32 иці (купи) або 64 мислі. Як міра площі становив ділянку землі, для звичайного засіву якої вистачило б одного К. зерна, й часто прирівнювався до угра (гольда). К. вина в 16 ст. на Берегівщині ділився на 4 пінти або 8 иць. Наприкінці 18 ст. на Зх. Закарпатті К. вина становив 8 пінт.

Літ.: *Мицюк О.* Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі, т. 1. Ужгород, 1936; т. 2. Прага, 1938; *Дзендзелівський Й.О.* Спостереження над термінологією народної метрології говірок Закарпатської області. В кн.: Наукові записки Ужгородського державного університету, т. 14. Ужгород, 1955; *Онишкевич М.* Словник бойківських говірок, ч. 1. К., 1984.

Я.Д. Ісаєвич.

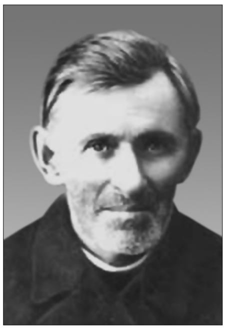

В.О. Кобилянський.

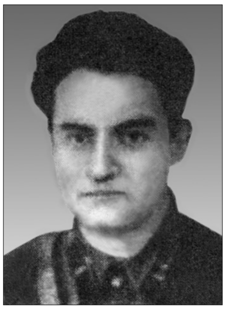

Н.І. Кобринська.

КО́БРИНСЬКА (дівоче прізв. — Озаркевич) **Наталія Іванівна** (літ. псевдоніми і криптоніми — Н.К., Наталія з Озаркевичів, К., Заркевич О., Струтинська Анна та ін.; 08.06.1855—22.01.1920) — письменниця, громад. діячка, зачинателька жін. руху в *Галичині* (див. також *Жіночий рух в Україні*). Н. в с. Белелуя (нині село Снятинського р-ну Івано-Франк. обл.) в сім'ї священика, депутата австрійс. парламенту. Освіту здобула самотужки. В 1880—90-х рр. стала однією з ініціаторок феміністичного руху в Зх. Україні. 1884 організувала в Станіславі (нині м. *Івано-Франківськ*) «Товариство руських женщин». 1891 скликала в м. *Стрий* перше жін. віче (див. *Віче*), де розглядалося питання організації дитячих садків. Видала два жін. альманахи: «Перший вінок» (1887; разом з Оленою *Пчілкою*) та «Наша доля» (1893—96, вип. 1—3). Почала друкуватися з 1883. Осн. збірки оповідань: «Ядзя і Катруся» (1890), «Дух часу» (1898), «Казки» (1904) та ін. оповідання. У своїй літ. творчості, як і в громад. діяльності, гол. увагу приділяла висвітленню трагічної долі жінки, її залежності від станової моралі. Змалювала два протилежні світи — галицького зубожілого

Й.М. Кобринський.

А.З. Кобулов.

М.П. Ковалевська.

села та пересиченого панства («Ядзя і Катруся»), показала пробудження нац. свідомости («Виборець»), нар. звичаї та вірування («Рожа», «Чортище»), події та страхіття *Першої світової війни* («Полишений», «Свічка горить», «Каліка», «На цвинтарі»). Авторка низки публіцистичних статей з питань жін. руху та літературних розвідок.

П. в м. *Болехів.*

Літ.: *Дучимінська О.О.* Наталія Кобринська як феміністка. Коломия, 1934; *Баб'як П.Г.* Наталя Кобринська. 1855—1920. Бібліографічний покажчик. Львів, 1967; *Кріль К.А., Денисюк І.О.* Наталія Кобринська: штрихи до портрета. «Радянське літературознавство», 1980, № 6.

В.І. Кізченко.

КО́БРИНСЬКИЙ Володимир Васильович (16.10.1873—07.10.1958) — мистецтвознавець і етнограф. Н. в с. Білозірка (нині село Лановецького р-ну Терноп. обл.) в родині вчителя. Після закінчення Коломийської г-зії та Львів. вчительської семінарії працював учителем (1896—98), згодом — контролером на залізничних станціях. Зі студентських років захоплювався нар. мист-вом *Гуцульщини*, збирав вироби нар. майстрів краю, старовинні знаряддя праці, документи, заохочував до цього громадськість. 1926 зібрані ним експонати були розміщені в Нар. домі просвіти в *Коломиї*, збудованому на кошти громадськості 1896—1902. (Завдяки зусиллям К. на 1928 уже було 300 предметів.) У груд. 1934 відбулося офіц. відкриття Музею нар. мист-ва Гуцульщини (нині *Коломийський музей народного мистецтва Гуцульщини та Покуття*), першим дир. якого був К. За його безпосередньою участю створено музеї в містах *Рогатин*, *Бережани*, *Теребовля*. К. був учасником щорічних з'їздів польс. і укр. музеєзнавців. Автор статей з історії та етнографії.

Виступав за об'єднання західноукр. земель з ін. укр. землями у складі УСРР/УРСР, за що зазнавав утисків від польс. властей.

Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* переховував цінні музейні експонати.

П. у м. Коломия.

Літ.: ІміС УРСР. Івано-Франківська область. К., 1971; *Скрипник Г.А.* Етнографічні музеї України: Становлення і розвиток. К., 1989; Митці України: Енциклопедичний довідник. К., 1992; ЕУ, т. 3. Львів, 1994; Мистецтво України: Біографічний довідник. К., 1997.

Г.Г. Денисенко.

КО́БРИНСЬКИЙ Йосафат Миколайович (28.09.1818—29.03.1901) — греко-катол. священик, громад. та політ. діяч. Н. в м. *Коломия*. Навч. в ун-тах *Відня* і *Львова*. 1844 закінчив богословський ф-т Львів. ун-ту. Висвячений на священика. Був парохом у селах Москалівка (1845—53; нині у складі м. *Косів*) та Мишин (1853—1901; нині село Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.).

Ілюстрація до «Букваря» Й. Кобринського. Львів. Літографія. 1842.

Автор «Букваря» (1842), в якому вперше в *Галичині* застосував «цивільний» шрифт, та першого в Галичині агрономічного посібника для селян укр. мовою «Гній — душа в господарстві» (1848). 1848—49 — активний чл. Коломийської рус. ради, один з організаторів аматорського театру та читальні в Коломиї, учасник *Собору руських учених 1848* у Львові. В 1890-х рр. — ініціатор заснування і фундатор Нар. дому в Коломиї.

П. у с. Мишин.

Літ.: *Арсенич П.* Однодумець «Руської трійці»: В кн.: Шашкевичіана, ч. 15—16. Вінніпег, 1971.

Ф.І. Стеблій.

КОБУ́ЛОВ Амаяк Захарович (1906—26.02.1955) — один із кер. рад. органів держ. безпеки. Н. в м. Тифліс (нині м. Тбілісі, столиця Грузії) в родині кравця, вірменин. Закінчив 5 класів торг. шк. (1916). 1921 — рядовий 237-ї етапної ділянки (РСЧА; див. *Радянська армія*) на залізничній ст. Акстафа; 1922—25 — безробітний у Тифлісі, секретар нар. суду Ахалцихського р-ну, касир-рахівник Боржомського райвиконкому, бухгалтер-інструктор робкоопу в м. Боржомі (Грузія). 1925—26 закінчив кооп. курси. 1926—27 — рахівник-статистик скляного з-ду у Боржомі, бухгалтер з-ду ім. 26 бакинських комісарів у Тифлісі.

Від верес. 1927 — працівник фінвідділу ДПУ Грузин. СРР та Повноважного представництва ОДПУ по Закавказ. Соціаліст. Федеративній Рад. Республіці (ЗСФРР); 1929—34 — співробітник, від груд. 1934 — нач. від-ня Екон. від. повноважного представництва ОДПУ по ЗСФРР (Управління держ. безпеки НКВС ЗСФРР, Управління держ. безпеки НКВС Грузин. СРР); із серп. 1937 — нач. Ахалцихського, від трав. 1938 — Гагринського райвідділів НКВС Грузин. СРР; від жовт. 1938 — тимчасово в. о. наркома внутр. справ Абхазької АРСР; від груд. 1938 — 1-й заст. наркома (фактично тимчасово в. о. наркома) внутр. справ УРСР; у верес. 1939 — черв. 1941 — радник повноважного представництва СРСР (резидент Закордонного від. Гол. управління держ. безпеки НКВС СРСР) у Німеччині; від лип. 1941 — нарком держ. безпеки (згодом внутр. справ) Узб. РСР; із січ. 1945 — нач. Оперативного від. (Оперативного управління) і 1-й заст. нач. Головного управління у справах військовополонених та інтернованих НКВС—МВС СРСР; із червня 1951 — 1-й заст. нач. ГУЛАГу (див. *Гулаг*) і нач. Управління у справах військовополонених та інтернованих МВС СРСР; з трав. 1953 — заст. нач. Контрольної інспекції при МВС СРСР.

27 черв. 1953 заарештований, 1 жовт. 1954 Військ. колегією Верховного суду СРСР йому винесено смертний вирок, страчений.

Літ.: *Шаповал Ю. та ін.* ЧК—ГПУ—НКВД: особи, факти, документи. К., 1997; *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД, 1934—1941: Справочник. М., 1999.

С.А. Кокін.

КОВАЛЕ́ВСЬКА Марія Павлівна (дівоче прізв. — Воронцова; серп. 1849 — 19(07).11.1889) — народниця. Н. в родині поміщика Катеринос. губ. Із 1874 проводила революц. діяльність в *Одесі*, *Харкові*, *Києві* (була чл. ки-

ів. гуртка «*Південні бунтарі*»). 1876 заарештована царськими жандармами в м-ку *Шпола* й ув'язнена. Після звільнення перебувала на нелегальному становищі. У лют. 1879 знову заарештована в Києві й заслана на каторгу до Сибіру. На знак протесту проти жорстокого поводження царської адміністрації з в'язнями на Карійській каторзі (р. Кара, Забайкалля, Росія) 18 політв'язнів (К., Н.*Сигида*, І.Калюжний та ін.) прийняли в листоп. 1889 отруту (див. *Карійська трагедія 1889*), шестеро з них, у т. ч. й К., померли.

Літ.: *Аптекман О.В.* Карийская трагедия. Воспоминания и материалы. Пг., 1920.

О.В. Лисенко.

КОВАЛÉВСЬКИЙ Борис Павлович (07.08.1922—27.10.1994) — учений-історик, педагог. Д-р істор. н. (1971), проф. (1976). Н. в с. Кропивна (нині село Брянської обл., РФ). Учасник *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*: воював на Пн.-Зх., Волховському, 1-му, 2-му, 3-му Прибалт., 1-му та 2-му Білорус. фронтах (1941—45). Закінчив істор. ф-т Дніпроп. ун-ту. (1950). Від 1951 до 1962 — на парт. роботі. 1966—72 — зав. від. Ін-ту історії АН УРСР (нині *Інститут історії України НАН України*), 1973—79 — заст. міністра вищої та серед. спец. освіти України. 1979—84 — дир. Центр. наук. б-ки АН УРСР (нині — *Бібліотека національна України імені В.І. Вернадського*). Від 1984 — на пед. роботі.

Досліджував історію робітн. класу і колг. селянства України.

П. у м. *Київ*.

Літ.: Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник. К., 1998; НБУВ, оп. 1.

О.Д. Кузьминська.

КОВАЛÉВСЬКИЙ Євграф Петрович (21.12.1790, за ін. даними, 1792 — 30.03.1867) — гірничий інж., геолог, держ. діяч, письменник. Почесний чл. Петерб. АН (з 1856). Брат Єгора *Ковалевського*. Н. у м. *Харків* у дворянській родині (див. *Ковалевські*). Закінчив кадетський корпус гірничих інженерів (1810). 1810—17 працював гірничим інженером на Луган. казенному ливарному з-ді, 1817—21 — чиновником у Департ. гірських і соляних справ. 1826—30 — віце-дир. Департаменту, командир Гірського кадетського корпусу. 1827 направлений для інспекції Луган. казенного ливарного з-ду, що на той час був збитковим і в зв'язку з цим постало питання про його ліквідацію. Висловився за збереження заводу, мотивуючи це тим, що завод розташований у регіоні, котрий «має всі природні можливості для великої і сильної промисловості». Він розробив також програму заходів з тех. модернізації з-ду, поліпшення соціального становища «неодмінних» робітників та подальших геологічних пошуків для забезпечення заводу сировиною. Продовжуючи справу своїх попередників В.*Зуєва*, К.Габліца та П.*Палласа,* подав наук. опис геол. місцевих пластів, увів термін «Донецький кряж» (від назви р. Сіверський Донець; пізніше був замінений на вираз «Донецький басейн»). З приводу «неодмінних» робітників — тобто тих, хто був поселений урядом поблизу заводу й працював на ньому в певні дні, а решту часу повинен був займатися с. госп-вом, К. доповідав, що недоречно «об'єднувати в одній особі робітника й поселянина».

1830—35 був томським губернатором; 1843 отримав ранг таємного радника і став чл. Правительствуючого Сенату. 1856 призначений куратором Моск. учбового округу. Від 1858 до черв. 1861 — міністр нар. освіти. Піклувався про народні уч-ща та недільні школи. Розпочав політику лібералізації управління університетами. 1859 надав хід справі про дозвіл на друк нового видання «Кобзаря» Т.*Шевченка*: направив листа до гол. начальника *Третього відділу* В.Долгорукого, в якому підтримав висновок чл. Гол. управління цензури О.*Тройницького* про можливість такого видання. Разом з О.*Никитенком*, який займав посаду проф. Петерб. ун-ту і цензора, працював над створенням нового університетського статуту та «Проекту цензурного статуту». Не дочекавшись підтримки імп. *Олександра II*, за власним бажанням подав у відставку. Після відставки був чл. Держ. ради й президентом *«Вольного экономического общества»*. В період *земської реформи 1864* став прихильником автономії земств.

П. у С.-Петербурзі.

Тв.: Опыт геогностических исследований в Донецком горном кряже. «Горный журнал», 1827, ч. I, кн. 2. Геогностическое обозрение Донецкого горного кряжа. Там само, 1829, ч. I, кн. 2; Очерки этнографии Кавказа «Вестник Европы», 1867, т. 3.

Літ.: *Ковалевский П.М.* Встречи на жизненном пути. «Исторический вестник», 1888, № 2—4; *Никитенко А.В.* Записки и дневник (1826—1877), т. I. СПб., 1893; Ковалевський Євграф Петрович. В кн.: Шевченківський словник, т. I. К., 1976; *Дружинина Е.И.* Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825—1860 гг. М., 1981; *Zasztowf L.* Kresy 1832—1864. Szkolnictwo na ziemiach litowskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej. Warszawa, 1997.

П.В. Голобуцький.

КОВАЛÉВСЬКИЙ Єгор Петрович (псевдоніми: Ніл Безимяний, Є.Горєв; 18(06).02.1809, за ін. даними, 1811 — 02.10(20.09).1868) — гірничий інженер, мандрівник, письменник, держ. діяч, чл.-кор. (1856) та почесний чл. (1857) Петерб. АН. Брат Євграфа *Ковалевського*. Н. в с. Ярошівка (нині село Дергачівського р-ну Харків. обл.) в дворянській родині (див. *Ковалевські*). 1925—28 навч. на філос. від. Харків. ун-ту, 1829 поступив на службу до Гірничого департаменту. Наступного року номінований гірничим інженером, служив на алтайських та уральських з-дах. 1837 відправлений до Чорногорії в чині капітана на пошуки золотоносних пластів; там, крім фахової роботи, змушений був брати участь у прикордонних боях з австрійцями. 1839 був учасником невдалого для росіян військ. походу В.Петровського на Хіву (нині місто в Узбекистані). Будучи відрізаним від гол. загону, тримав багатоденну оборону в оточенні в давно покинутому старому укріпленні. 1847 за дорученням уряду поїхав до Африки як керівник рос. інженерної місії в Судані, що в той час був підпорядкований Єгиптові. Біля підніжжя гір Коссана місія брала участь у пошуках золота і буд-ві золотопромивної ф-ки. К. організував експедицію до верхів'я р. Тумат (притока Голубого Нілу, бас. Нілу) і далі до ефіопських кордонів, яка проводила геол.,

Б.П. Ковалевський.

Євграф Петрович Ковалевський.

Єгор Петрович Ковалевський.

Максим Максимович Ковалевський.

геогр., зоологічні, ботанічні та етногр. спостереження. Результатом його власних геол. досліджень стала наук. праця (перша у світ. літ.) про геол. будову долини р. Ніл: «Нилский бассейн в геологическом отношении» («Горный журнал», 1849, ч. 2, кн. 4). Перебуваючи в експедиціях, записав свої спостереження за звичаями, віруваннями, соціальними та екон. умовами життя місц. люду, зокрема за госп-вами нубійських хліборобів, побутом кочовиків племені абабде, описав руїни колиш. столиці могутнього у свій час султанату фунгів — Сеннару. Зібрав багаті колекції насіння місц. рослин і планував висіяти деякі з них на пд. Росії. 1848 вернувся до *Санкт-Петербурга* і опублікував кн. «Путешествие к внутренней Африке». 1849 був відряджений з духовною місією до Китаю. У дорозі вів спостереження за змінами клімату, побутом та звичаями різних народів, зокрема монголів і китайців. Прибувши до Пекіна, цікавився церемоніальними традиціями пекінського двору, поведінкою китайс. чиновників тощо. Про все це згодом написав у кн. «Путешествие в Китай» (ч. 1—2. СПб., 1853). За його посередництвом укладено Кульджинський договір 1851 (він же його і підписав з боку Рос. імперії), що сприяв розвиткові рос.-китайської торгівлі. Після повернення до С.-Петербурга відправлений (1853) до Чорногорії комісаром, а 1855 — під час оточення англо-франц. військами м. *Севастополь* (див. *Кримська війна 1853—1856)* — прикомандирований до штабу команди військ у Криму князя М.Горчакова. Окрім військових справ, збирав матеріали для написання книги про історію війни. 1856 міністр закордонних справ Росії кн. О.Горчаков доручив йому управління азійським департаментом свого мін-ва. 1861 в чині ген.-лейтенанта призначений сенатором і чл. ради мін-ва закордонних справ. 1856—62 (можливо, 1857—65) був пом. голови Рос. геогр. т-ва. Мав значний літ. доробок: поетичну зб. «Думы о Сибири» (СПб., 1832), драму в 5-ти діях: «Марфа Посадница» (СПб., 1832); белетристичних творів: «Фанариот» («Библиотека для чтения», 1844, т. 67), «Петербург днем и ночью» (там само, 1845, т. 72—76); «Век прожить — не поле перейти» («Отечественные записки», 1857, т. 110—111; роман) та ін. Опублікував кілька наук.-істор. праць: «Война с Турцией и разрыв с западными державами» (СПб., 1866, нім. пер. 1868), «Граф Блудов и его время. Царствование императора Александра I» (т. 1; СПб., 1866), «Восточные дела в двадцатых годах» («Вестник Европы», 1868, кн. 3; фрагмент задуманої К. історії Росії 19 ст.).

Був одним із чл.-засновників і незмінним головою Т-ва допомоги нужденним літераторам і вченим, яке мало в банк. установах свій капітал — імені Є.Ковалевського, відсотки з якого йшли на стипендії. У роботі цього т-ва брав участь Т.*Шевченко* (він познайомився з К. після повернення із заслання, і той клопотався про звільнення з *кріпацтва* його родичів).

На його квартирі в С.-Петербурзі зустрічалися *петрашевці*, він товаришував з М.*Чернишевським*, І.Тургенєвим, О.Островським.

П. у С.-Петербурзі.

Після смерті вийшло зібрання його творів у 5-ти т. (СПб., 1871—72).

Літ.: *Остен-Сакен Ф.* Слово в память Е.П.К., произнесенное в географическом обществе. «Русский инвалид», 1868, № 147; *Ковалевский П.М.* Встречи на жизненном пути. «Исторический вестник», 1888, № 2; *Крейтор І.Д.* Ковалевський Єгор Петрович. В кн.: Видатні вітчизняні географи, мандрівники та мореплавці, вип. 1. К., 1951; Украинцы в Африке. В кн.: Африка: встречи цивилизаций. М., 1970.

П.В. Голобуцький, О.В. Зорька.

КОВАЛЕ́ВСЬКИЙ (Ковалівський) Іван (поч. 17 ст. — п., імовірно, 1665) — дипломат, *генеральний осавул* (1655, серп. 1658, жовт. 1659). Походив з укр. правосл. *шляхти*. Служив у *Генеральній військовій канцелярії*, був довіреною особою Б.*Хмельницького*, займався дипломатичною діяльністю, 1654—55 — перший відомий *генеральний підскарбій*. Брав участь у *Західному поході українського та російського військ 1655*, був одним з учасників переговорів із львів. магістратом (див. *Львівські облоги 1648, 1655, 1672*). Очолював посольства до *Волощини* (1654, 1655), *Трансильванського князівства* (1656, 1657), *Речі Посполитої* (1658), відіграв важливу роль в укладенні *українсько-трансильванського договору 1656* і *українсько-шведського договору 1657*, спрямованих насамперед проти Речі Посполитої. Вів також переговори з представниками Рос. держави В.*Бутурліним* та І.*Желябузьким* (1657). По смерті Б.Хмельницького підтримав І.*Виговського*, вів переговори з дипломатами Рос. д-ви та Речі Посполитої. Очевидно, не був прихильником *Гадяцького договору 1658*, через що мусив піти у відставку. У ході громадян. війни в Україні (див. *Громадянські війни в Україні другої половини 1650 — першої половини 1660-х років*) перейшов до Ю.*Хмельницького*, брав участь у переговорах у Переяславі (1659, нині м. *Переяслав-Хмельницький*), але не хотів підписання нерівноправного договору з Рос. д-вою (див. *Переяславські статті 1659*). Влітку 1660 хворів і лікувався в *Києво-Печерській лаврі*, згодом брав участь у Слободищенській битві 1660 (див. *Чуднівський договір 1660*), схиляв Ю.Хмельницького до переходу під польс. *протекторат*. 1660—61 справляв сильний вплив на політику Ю.Хмельницького. Після відставки гетьмана перейшов на лівий берег Дніпра, де певний час був *сотником* Глинської сотні *Лубенського полку* (1663). Перед смертю передав свою доньку під опіку П.*Дорошенкові*, але її вивіз у Польщу П.*Тетеря* після своєї відставки з гетьман. уряду. 1670—74 П.Дорошенко безуспішно намагався повернути доньку К. в Україну разом із майном.

Літ.: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 9, ч. 1—2; т. 10. К., 1996—98; *Кривошея В.В.* Українська козацька старшина. К., 1997.

Ю.А. Мицик.

КОВАЛЕ́ВСЬКИЙ Максим Максимович (08.09(27.08).1851—05.04(23.03).1916) — соціолог, правознавець, історик, етнограф, громад. та держ. діяч. Проф. (1880), акад. Петерб. АН (1914). Н. у м. *Харків.* Належав до заможного шляхетського роду Доленго-Ковалевських. Закінчив із золотою медаллю 3-тю Харків. гімназію (1868) і поступив на юрид. ф-т Харків. ун-ту; там у

цей час викладав Д.*Каченовський,* який став для молодого студента взірцем, а згодом — і його наук. керівником. Закінчив навчання 1872 зі ступенем кандидата права (тема кандидатської роботи: «Про конституційні досліди Австрії і чеську національну опозицію») і був залишений при ун-ті професорським стипендіатом каф-ри держ. права європ. держав. Деякий час поглиблював освіту в Берлінському ун-ті, потім слухав лекції в навч. закладах *Відня* та Парижа (Франція), працював у бібліотеці Британського музею та Держ. архіві Лондона (Велика Британія). В Європі познайомився з багатьма відомими філософами, вченими, літераторами, зокрема з Е.*Дюркгеймом*, К.*Марксом*, В.Соловйовим, Г.*Спенсером*, Ф.*Енгельсом*. Після повернення з відрядження перевівся до Моск. ун-ту, там у трав. 1878 захистив дис. на ступінь магістра держ. права за монографією «История полицейской администрации (полиция безопасности) и полицейского суда в английских графствах с древнейших времен до смерти Эдуарда III-го. К вопросу о возникновении местного самоуправления» (Прага, 1877). Із верес. 1878 — доцент (за деякими відомостями — екстраординарний проф.) каф-ри держ. права і порівняльної історії права Моск. ун-ту. Після захисту в черв. 1880 дис. на ступінь доктора держ. права за монографією «Общественный строй Англии в конце средних веков» (Москва, 1880) обраний у грудні 1880 ординарним проф. цієї ж кафедри. 1881—82 — у закордонному відрядженні. Брав участь у роботі багатьох наук. товариств, був серед засновників одного з них — Моск. психологічного т-ва (1884). До кола його знайомих належали В.Бехтєрев, М.Карєєв, В.*Ключевський*, І.*Мечніков*, П.Мілюков, С.Муромцев, К.Тімірязєв, П.Струве, О.Чупров, І.Янжул та ін. відомі вчені.

1887 був звільнений з ун-ту за «негативне ставлення до рос. держ. ладу». Цього ж року виїхав за кордон. Мешкав і працював у Франції, Великій Британії, США, Італії, Бельгії, Швеції. Від 1889 проживав у Франції, тут придбав віллу на березі Середземного моря в Бельє. Читав лекційні курси в Стокгольмському (1890) і Брюссельському (1899) ун-тах, а також деякі лекції в Парижі, Оксфорді, Чикаго, Сан-Франциско. 1901 зі своїми однодумцями (Е. де Роберті, Ю.Гамбаровим та ін.) заснував у Парижі Руську вищу школу сусп. наук (1901—05), вона сприяла розповсюдженню соціологічних ідей в рос. сусп-ві.

1905 повернувся в Росію і незабаром був обраний ординарним проф. каф-ри держ. права екон. від-ня Петерб. політехнічного ін-ту (1906) та позаштатним ординарним проф. каф-ри держ. права юрид. ф-ту Петерб. ун-ту (1907). У цих закладах працював до останніх днів свого життя. У різний час також був проф. Петроград. вищих жін. («Бестужевських») курсів, Курсів виховательок і керівників фізичної освіти (Лесгафтовських курсів), Психоневрологічного ін-ту і Педагогічної академії. Викладав конституційне право, історію політ. учень Нового часу, історію демократичних доктрин, соціологію. У квіт. 1906 обраний членом 1-ї Держ. думи (див. *Державна дума Російської імперії*) від Харків. губ. (за курією землевласників). 1907 обраний членом Держ. ради від Петерб. АН і ун-тів. Вважався одним із лідерів і провідних ораторів лівої частини Держ. ради, відстоював ідеали прогресивного розвитку і конституційної демократії, брав безпосередню участь в опрацюванні низки законопроектів.

Багатогранною була його громад. діяльність. Ще 1885 він став членом масонської ложі «Вірні друзі» шотландського обряду, згодом, у роки *революції 1905—1907*, був засновником масонських осередків у *Москві* і *Санкт-Петербурзі*. Проте внаслідок внутрішньої боротьби серед лідерів організації його 1911 піддали радіації (виключенню) з масонства. Був учасником *земського руху*, брав участь у Земському з'їзді в квіт. 1905. Був також засновником і керівником Партії демократичних реформ, яка існувала у 1905—07, головою багатьох громад. об'єднань: Рос. від-ня Міжнарод. т-ва миру, Петербурзького юрид. т-ва, *«Вольного экономического общества»*, Російсько-британського т-ва, гуртків ім. О.Герцена (див. О.*Герцен*), Л.Толстого (див. Л.*Толстой*) та ін. 1879—80 був (разом з В.Міллером) видавцем-редактором ліберального часопису «Критическое обозрение. Журнал научной критики и библиографии в области наук историко-филологических, юридических, экономических и государственных», 1878—92 — одним з редакторів органу Моск. юридичного т-ва «Юридический вестник», 1906—07 — редактором газети «Страна», а 1909 перейняв у М.Стасюлевича кер-во впливовим виданням «Вестник Европы. Журнал исторический, политический и литературный» і до кінця життя був його редактором-видавцем та особисто завідував у ньому відділом сусп. і юрид. наук. Співробітничав з багатьма зарубіжними виданнями, зокрема з «Revue internationale de sociologie» (Париж).

Співчував укр. рухові, був особисто знайомий з М.*Грушевським*, С.*Петлюрою* та ін. його провідними діячами, співробітничав з укр. думською громадою, боровся проти утисків укр. мови, був одним з редакторів першого наук. довідника з українознавства «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (т. 1—2, СПб., 1914—16).

У груд. 1899 був обраний чл.-кор. Петерб. АН (за розрядом історико-політичних наук), а в берез. 1914 — її ординарним академіком (державне право). Входив до числа провідних діячів Міжнар. ін-ту соціології — найстарішого міжнар. об-ня професійних соціологів, заснованого в Парижі 1893, деякий час був його віцеголовою та головою. Був також чл.-кор. Французького ін-ту (Академії моральних і політ. наук) та Британської асоціації розвитку наук, членом Тулузької академії законодавства, Т-ва з вивчення історії Французької революції, Т-ва з вивчення вітчизняної історії (Італія), Т-ва соціології в Парижі. Брав участь у багатьох міжнародних наукових форумах.

З початком *Першої світової війни* протягом 7 місяців (до лют. 1915) утримувався як заручник у Карлсбаді (нині м. Карлови Вари, Чехія). Важкі умови перебування в полоні підірвали його життєві

сили, невдовзі він помер у Петрограді (нині м. С.-Петербург). Похований на Нікольському кладовищі Олександро-Невської лаври.

К. був послідовним позитивістом-еволюціоністом у науці, а в політиці — теоретиком соціального, або «нового» лібералізму, який передбачав мирне реформування Росії, модернізацію сусп-ва, розширення громадянських прав і свобод. Він синтезував істор. і порівняльний підходи у єдиний історико-порівняльний метод, і це дало йому змогу зробити вагомі типологічні узагальнення в різних галузях наук. знань.

К. розробив учення про розвиток сусп-ва відповідно до «основного соціологічного закону» — закону прогресу. Умовою прогресу він вважав зростання соціальної солідарності між народами, соціальними групами тощо. Саму ж солідарність трактував не тільки як ідею або почуття, а головним чином як сусп. порядки, ін-ти, соціальні зрушення, що пов'язані з тими чи ін. ідейними проявами. Велику увагу приділяв класовій боротьбі, але вважав її антитезою солідарності, ознакою незрілості чи виродження сусп-ва, що доводив на прикладі Англії, Франції та інших країн. Розглядав революції як трагічний наслідок соціальної нерівності, виступав за мирний, конституційний шлях розвитку, відстоював конституційну («народну») монархію як єдину форму правління, коли влада може служити посередником між класами і захищати інтереси народу загалом.

К. досліджував історію у соціологічному вимірі, розглядав соціологію насамперед як заг. теорію сусп. розвитку і був фундатором генетичної соціології, що вивчає походження сусп. життя і сусп. інститутів: сім'ї, власності, релігії, держави, моралі та права. Генетична соціологія К. базувалася на конкретних етнографічних відомостях і стала предтечею сучасної соціокультурної антропології. Аналізуючи форми і шляхи розвитку сусп. інститутів у народів Євразії (романських, герм., слов'ян., кавказ., індійських та ін.), К. розглядав насамперед встановлення родових стосунків і варіантів їх розпаду, досліджував роль великої родини (патріархально-родинної громади) як форми розпаду роду. Характеристиці особливостей сусп. розвитку Росії присвячена одна з головних його робіт «Общинное землевладение, причины, ход и последствия его разложения» (1879). З проблематикою первісного сусп-ва була пов'язана і низка його праць про звичай, звичаєве право і закон у народів Кавказу, підготовлена за результатами його власних наук. експедицій 1883, 1885, 1887. Дослідження К. справили значний вплив на працю Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави».

Іншим напрямом істор. досліджень К. було вивчення соціально-екон. ін-тів і процесів у середньовічній Англії і Франції (обезземелення селян, поява селянської кустарної промисловості і пролетаріату, селянські повстання тощо), аналіз передумов європ. революцій 17—18 ст. Найповніший виклад його істор., але спрямовані у майбутнє пошуки знайшли у працях «Происхождение современной демократии» (1895—97), «От прямого народоправства к представительному и от патриархальной монархии к парламентаризму. Рост государства и его отражение в политических учениях» (1906). Однією з найважливіших своїх праць К. вважав «Экономический рост Европы до возникновения капиталистического хозяйства» (1898—1903). У ній простежується історія землеволодіння, починаючи від занепаду Римської імперії до появи сучасного земельного укладу, з домінуванням приватної власності і фермерського г-ва, а також історія промисловості від цехового г-ва до відособлення підприємництва, включно з питаннями робітничого руху, регламентації заробітної плати тощо.

Істор. аналіз поєднувався з юрид. Його цікавили сутність д-ви, межі держ. влади, оптимальні форми держ. правління, теорія і практика демократії, парламентаризму і конституціоналізму. На його думку, виникнення д-ви пов'язано з т. зв. добровільним рабством, з нездатністю більшості людей до творчості або виявлення особистої ініціативи. Цю тезу він висновував зі своєї концепції колективної (соціальної) психології, яка була подібна до аналогічної концепції франц. соціолога і криміналіста Г.Тарда. К. зробив внесок у розвиток концепції правової д-ви, акцентував увагу на таких її передумовах і елементах, як законність управління, поділ влади, народоправство і система представництва. Йому належить чимало пріоритетів у дослідженнях історії політ. і правової думки, історії держ. установ, а також у започаткуванні перших лекційних курсів з конституційного права та історії демократичних доктрин.

У його діяльності значне місце займали питання інституціоналізації соціології в Рос. імперії. 1908 він разом з Е.У. де Роберті створив першу в Росії каф-ру соціології в Психоневрологічному інституті. Зусиллями цих вчених було видано 4 випуски збірника наук. праць «Нові ідеї в соціології» (1913—1914). Учнями К. були провідні соціологи, в т. ч. П.Сорокін, який тривалий час був його асистентом і особистим секретарем.

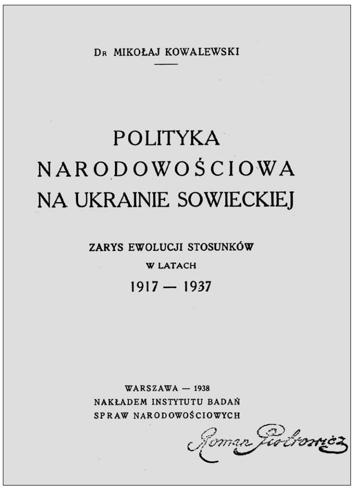
Тв.: Очерк истории распадения общинного землевладения в кантоне Ваадт. Лондон (англ.), Цюріх (нім.), 1876; Опыты по юрисдикции налогов во Франции с XIV века до смерти Людовика XIV. М., 1877; Общинное землевладение, причины, ход и последствия его разложения, ч. 1. М., 1879; Общественный строй Англии в конце средних веков. М., 1880; Историко-сравнительный метод в юриспруденции и приемы изучения истории права. М., 1880; Первобытное право, в. 1—2. М., 1886; Современный обычай и древний закон. Обычное право осетин в историко-сравнительном освещении. М., 1886; Государственное право европейских держав. М., 1887; Закон и обычай на Кавказе, т. 1—2. М., 1890; Tableau des origines de l'evolution de la famille et de la propriete. Stockholm, 1890 (рос. переклади: Очерк происхождения и развития семьи и собственности. СПб., 1895; М., 1939); Труд как источник права собственности на землю в Малороссии и на Украине. «Юридический вестник», 1892, кн. 1—2; Происхождение современной демократии, т. 1—4. М., 1895—97; Экономический рост Европы до возникновения капиталистического хозяйства, т. 1—3. М., 1898—1903; Развитие народного хозяйства в Западной Европе. СПб., 1899; Экономический строй России. СПб., 1900; Социология и сравнительная история права. М., 1902; Этнография и социология. М., 1904; Современные социологи. СПб., 1905; Учения о личных

правах. М., 1905; Государственное право Англии. СПб., 1906; Русская конституция, вып. 1—4. СПб., 1906; Общее конституционное право. СПб., 1908; Очерки по истории политических учреждений России. СПб., 1908; Общее учение о государстве. СПб., 1909; Социология, т. 1—2. СПб., 1910; Происхождение мелкой крестьянской собственности во Франции. СПб., 1912; Новые идеи в социологии», вып. 1—4. СПб., 1913—14; Сочинения, т. 1—2. СПб., 1997.

Літ.: *Ивановский И.А.* Максим Максимович Ковалевский: Биографический очерк. Пг., 1916; *Боголепов А.А.* М.М. Ковалевский как историк политической мысли. Пг., 1916; *Тарановский Ф.В.* М.М. Ковалевский как историк права. «Вестник гражданского права», 1916, № 5; *Щетинин Б.А.* М.М. Ковалевский и Московский университет 80-х годов. «Исторический вестник», 1916, май; М.М. Ковалевский ученый, государственный и общественный деятель и гражданин: Сб. статей. Пг., 1917; *Фатеев А.Н.* Максим Ковалевский. Х., 1917; *Мошкович Г.Г.* Ковалевский как историк средневекового города. М., 1954; *Сафронов Б.Г.* М.М. Ковалевский как социолог. М., 1960; *Федотова Г.А.* Политическое учение М.М. Ковалевского. М., 1973; *Куприц Н.Я.* Ковалевский. М., 1978; *Калоев Б.А.* М.М. Ковалевский и его исследования горских народов Кавказа. М., 1979; М.М. Ковалевский (1851—1916): Библиография. В кн.: История и историки. Историографический ежегодник, 1980. М., 1984; Максим Максимович Ковалевский (1851—1916) в истории российской социологии и общественной мысли: Сборник статей. СПб., 1996; *Бугрій М.Є.* М.М. Ковалевський у вітчизняній історіографії. В кн.: Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наук. праць молодих вчених. Х., 1998; *Комнатная Ю.А.* Политико-правовые воззрения М.М. Ковалевского. Саратов, 2002; *Кузнецова И.Д.* Профессор Ковалевский в Московском университете (по материалам личных воспоминаний М.М. Ковалевского и его современников). «Вестник Московского университета». Серия 7. Философия, 2005, № 3; *Погодин С.Н.* Максим Максимович Ковалевский. СПб., 2005.

І.Б. Усенко.

КОВАЛЕ́ВСЬКИЙ Микола Миколайович (03.09.1892—18.08. 1957) — політ. і держ. діяч, кооператор, публіцист, дослідник нац. політики *СРСР*. Н. на х. Іванівка Сосницького пов. Черніг. губ. (за ін. даними — у Крупах Люблінської губ., Польща) у дворянській родині. Навч. в Черніг. г-зії, закінчив г-зію в м. Радом (1912; нині місто в Польщі). Навч. на історико-філол. ф-ті

Dr MIKOŁAJ KOWALEWSKI

POLITYKA NARODOWOŚCIOWA NA UKRAINIE SOWIECKIEJ

ZARYS EWOLUCJI STOSUNKÓW W LATACH 1917 — 1937

WARSZAWA — 1938
NAKŁADEM INSTYTUTU BADAŃ SPRAW NARODOWOŚCIOWYCH

Ковалевський М. «Polityka narodowościowa na Ukrainie sowieckiej. Zarys ewolucji stosunków w latach 1917—1937». Варшава, 1938. Титульний аркуш.

Моск. ун-ту, екон. від. Київ. комерційного ін-ту (не закінчив). Активіст укр. студентських громад. 1914 увійшов до Київ. к-ту укр. есерів (див. *Українська партія соціалістів-революціонерів*), співавт. проекту парт. програми, брав участь у підготовці демонстрації протесту проти заборони царатом святкування 100-річчя від дня народження Т.*Шевченка*. У лют. 1914 — ув'язнений, утримувався у *Лук'янівській тюрмі*, звільнений за браком доказів. Від кін. 1914 працював у кооперації на Полтавщині. 1916 прийнятий до Полтав. осередку *Товариства українських поступовців*, одночасно працював у Київ. центрі укр. есерів. Діяльний учасник установчого з'їзду УПСР 17—18 (4—5) квіт. 1917, з лип. — голова УПСР. На *Всеукраїнському селянському з'їзді 1917* обраний головою ЦК Укр. сел. спілки. Очолював редколегію газ. *«Народна воля»* — спільного органу Укр. сел. спілки і УПСР. Під час роботи *Всеукраїнського національного конгресу 1917* обраний чл. *Української Центральної Ради* від *Полтавської губернії*, згодом — чл. Малої ради (див. *Комітет Української Центральної Ради*). У трав. 1917 брав участь у переговорах делегації УЦР із *Тимчасовим урядом* у Петрограді (нині м. *Санкт-Петербург*). У листоп. 1917 входив до складу *Крайового комітету по охороні революції в Україні.* У листоп. 1917 — квіт. 1918 — ген. секретар продовольчих справ і міністр продовольчих справ *Української Народної Республіки.* У січ. 1919 — депутат *Трудового конгресу України.* За *Директорії* УНР — міністр земельних справ в урядах С.*Остапенка*, Б.*Мартоса*, І.*Мазепи.* Від 1920 — на еміграції. Спершу жив у *Відні*, очолював одну з груп УПСР. Від 1927 мешкав у *Варшаві*, співробітничав з укр. і польс. часописами: *«Літературно-науковий вістник»* (Львів), варшавськими — *«Biuletyn Polsko-Ukraiński»*, двомісячник «Sprawy Narodowościowe», квартальник «Wschód» та ін.; був дир. пресової «Agencji Telegraficznej Express»; співпрацював з *Інститутом дослідження національних справ* у Варшаві. У роки *Другої світової війни* — у Румунії, був співред. ж. «Наше життя» (Бухарест; 1940—42). У повоєн. час мешкав у Австрії; від 1950 — ред. агентства «Express-Pressedienst» (Інсбрук); голова Укр. допомогового к-ту в Австрії; брав участь у підготовці *«Енциклопедії українознавства»*, співробітничав з *Інститутом з вивчення СРСР* у Мюнхені (Німеччина).

П. у м. Інсбрук.

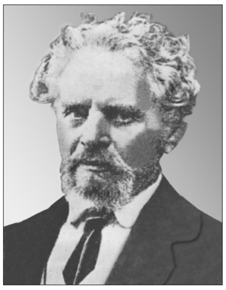
Тв.: Україна під червоним ярмом. Варшава—Львів, 1937; Polityka narodowościowa na Ukrainie Sowieckiej: Zarys ewolucji stosunków w latach 1917—1937. Warszawa, 1938; Опозиційні рухи в Україні і національна політика СССР (1920—1954). Мюнхен, 1955; При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. Інсбрук, 1969.

Літ.: *Дорошенко Д.* Історія України. 1917—1923 рр., т. 1—2. Ужгород, 1930—32; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998.

О.С. Рубльов.

КОВАЛЕ́ВСЬКІ — старшинсько-шляхетський рід на Харківщині. Походив від козац. *сотника* **Семена** Ковалевського, який у серед. 17 ст. на чолі загону переселенців із с. Вільшани на Київщині (поблизу м. *Богуслав*) перейшов у *Слобідську Україну* і заснував там поселення, назване на згадку про рідне село — Вільшанами (нині с-ще міськ. типу Дергачівського р-ну Харків. обл.). Його син **Василь** (р. н. невід. — п. 1682) був харків. полковим *обозним*, а правнук **Петро** (р. н. невід. — п. 1828) — дослужився до полковника і мав синів — **Євграфа** (див. Євграф *Ковалевський*;

Микола Миколайович Ковалевський.

Грицько Коваленко.

гірничий інженер, міністр нар. освіти *Російської імперії*), **Петра** (1808—55; ген.-лейтенант, служив у гвард. артилерії, смертельно поранений під час *Кримської війни 1853—1856*), **Єгора** (див. Єгор *Ковалевський*; мандрівник, держ. діяч та письменник) і **Михайла** (р. н. і р. с. невід.). Син Євграфа Петровича — **Михаїл Євграфович** (1830—1884) — суд. діяч, чл. Держ. ради, сенатор (опікувався С.-Петерб. землеробною колонією для малолітніх злочинців; йому належить, за словами М.*Василенка*, заслуга в сприянні установленню правильних поглядів на нові суд. порядки й розвитку їх шляхом касаційної практики в дусі осн. засад *судової реформи 1864*). Племінник Єгора та Євграфа — **Павло Михайлович** (1823—1907) — гірничий інж., поет та худож. критик, служив на *Луганському ливарному заводі*, з 1850 — у відставці, жив у Швейцарії та Італії, де писав статті для ж. *«Отечественные записки»*, ці статті згодом переробив, доповнив і видрукував як книгу «Этюды путешественника. Италия. Швейцария. Путешественники и путешествия» (СПб., 1864); повернувшись до *Санкт-Петербурга*, з 1859 друкував у журналах *«Современник»* і «Отечественные записки» переклади європ. поетів та оригінальні вірші; видав «Уголок Италии» (оповідання, «Современник», 1861, № 2), «Непрактичные люди» (повість, там само, 1864, № 11—12), «Итоги жизни» (повість, «Вестник Европы», 1883, № 1—3), «Встречи на жизненном пути» (спогади, «Исторический вестник», 1888, № 2—4). У 1920-х рр. відомий юрист та письменник. А.*Коні* в листі до літ. критика та письменника К.Чуковського згадує про доньку Павла Михайловича К. — **Ольгу Павлівну**, яка жила на той час у м. Гатчина (нині місто Ленінгр. обл., РФ), і просить допомогти їй у зв'язку з її тяжким становищем.

Рід записано до 6-ї частини родовідної книги Харківської губернії.

До цього роду також належав (за даними ЕУ, т. 3. Львів, 1994) **Максим Максимович** — соціолог, історик, правник та громад. діяч.

Літ.: Ковалевские. В кн.: Энциклопедический словарь Ф.Брокгауза и И.Ефрона, т. 15. СПб., 1895; К.М.Е. Там само; К.П.М. Там само; *Слюсарський А.Г.* Слобідська Україна. Історичний нарис. XVII—XVIII ст. Х., 1954; *Чуковский К.* Из воспоминаний. М., 1959.

П.В. Голобуцький, Г.Й. Трутовський.

КОВАЛЕ́НКО Василь Пантелеймонович (1894 — р. с. невід.) — військ. діяч, сотник *Армії Української Народної Республіки*. Н. на Чернігівщині. Після закінчення гімназії продовжив навчання в Берлінському ун-ті. Військ. службу розпочав 1915 у 1-му піх. запасному полку Петрогр. військ. присутствія, невдовзі був переведений до лейб-гвардії Преображенського, а потім Ізмайловського полку, від лют. 1916 — у 3-й Петергофській шк. прискореної підготовки офіцерів, по її закінченні отримав звання молодшого унтер-офіцера. У добу *української революції 1917—1921* — в укр. війську. В трав.—черв. 1919 — нач. розвідувального відділу штабу Армії УНР. Брав участь у ліквідації т. зв. заколоту полк. П.*Болбочана*. 1920 перебував у близькому оточенні Гол. отамана Армії УНР, очолював штаб його Особистої охорони, безпосередньо підпорядковуючись М.*Чеботаріву* (у минулому — своєму підлеглому). На еміграції — у Польщі. 1922—23 працював у експозитурі № 5 2-го від. Генштабу польс. військ. мін-ва («двуйці») під псевдонімами Василь Городецький та Совенко. Наприкінці 1924 заарештований польс. поліцією у Вінниках Львів. повіту за передачу розвідувальної інформації членам *Української військової організації*. 28 берез. 1925 засуджений Львів. окружним судом до ув'язнення на 3 роки. За даними архіву «двуйки», після відбуття терміну покарання вже 1935 розшукувався польс. владою за обвинуваченням у роботі на рад. розвідку. Свідчення про подальшу долю поки що не виявлені.

Літ.: Визвольні змагання очима контррозвідника: (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва). К., 2003.

Т.В. Вронська.

КОВАЛЕ́НКО Грицько (Григорій Олексійович; 24(12).01.1868—15.12.1937) — письменник, журналіст, історик, етнограф, громад. діяч. Н. на х. Липняки (нині в межах смт *Баришівка*). З селян-козаків. Закінчив Полтав. фельдшерську школу (1886), був вільним слухачем Московського ун-ту (1890—95). 1904 входив до *Української демократичної партії*, 1905—17 — до *Української радикально-демократичної партії*. Перший відп. ред. ж. *«Рідний край»* (1906, *Полтава*); за участь в укр. русі переслідувався властями. К. — дійсний чл. *Полтавської губернської вченої архівної комісії*, один із фундаторів Полтав. «Просвіти» (1917; див. *Просвіти*) та *Полтавського наукового при ВУАН товариства* (1919), у 1920—30-ті рр. працював дир., викл. Полтав. фельдшерсько-акушерської шк.

Автор першого (1907) в *Наддніпрянській Україні* підручника вітчизн. історії «Оповідання з Української історії» (7 вид.), в якому укр. історія розглядалася в контексті всесвітньої. К. належать оригінальні етногр. розвідки, що реконструюють окремі риси укр. міфології, давніх вірувань, звичаїв, нар. арх-ри та побуту. Тема історії України — одна з домінуючих у його літ. творчості: драма «Зрада» (1904), повісті «Тур і Сокіл», «Дажбожі діти» (1919), неопубл. романи «Над Десною» (1936), «Юрко Соколенко» (1937). К. — автор біографічно-літературознавчих праць про Г.*Сковороду*, І.*Котляревського*, Є.*Гребінку*, С.Носа, Панаса *Мирного*. 28 серп. 1937 заарештований як «учасник підпільної контрреволюційної націоналістичної організації», страчений у м. Полтава.

Тв.: О народной медицине в Переяславском уезде Полтавской губернии. «Этнографическое обозрение» (М.), 1891, № 2; К народной медицине малоруссов. Там само, 1899, № 10; Про кріпацьку неволю, як вона настала і як зникла. К., 1911; Некоторые черты украинского стиля в связи с вопросом о происхождении украинской хаты. «Труды Полтавской ученой архивной комиссии». Полтава, 1912, вып. 9.

Літ.: *Юренко О.П.* Григорій (Грицько) Олексійович Коваленко. В кн.: Зневажена Кліо. К., 2005; *Його ж.* Грицько Коваленко — перший редактор журналу «Рідний край». В кн.: Потужна сила рідного слова. До 100-ліття виходу в світ перших українськомовних видань Східної України. Полтава, 2005.

О.П. Юренко.

КОВАЛЕ́НКО Леонід Антонович (12.03.1907—22.06.1985) — історик, дослідник проблем нової історії зарубіжних країн, історіографії. Д-р істор. н. (1965), проф. (1966). Н. в с. Ступична Черкас. обл. 1930—31 навчався на робітфаці в м. Біла Церква. Закінчив істор. ф-т Київ. ун-ту (1936). Від 1939 до 1941 і в 1944—45 навчався в аспірантурі Київ. ун-ту. 1945 захистив у канд. дис. на тему: «Французька буржуазна революція кінця XVIII ст. і Україна». 1945—47 працював ст. н. с. в Ін-ті історії АН УРСР. 1947—56 — зав. каф-ри заг. історії Житомир. пед. інституту, 1956—61 — доц. каф-ри заг. історії Ужгородського ун-ту. 1961—85 — доц., 1962—84 — зав. каф-ри заг. історії Кам'янець-Подільського педагогічного ін-ту. 1965 в Київ. ун-ті захистив докторську дис. на тему: «Демократичні течії в історіографії України XIX ст.».

Автор понад 100 наук праць. Редагував наук. збірники.

П. у м. *Кам'янець-Подільський.*

Тв.: Про приєднання Правобережної України до Росії. «Наукові записки Житомирського педагогічного інституту», т. 1, 1950; Житомир: Історичний нарис. Житомир, 1951; Исторические взгляды революционера-демократа Т.Г.Шевченка. «Вопросы истории», 1951, № 1; Очерки истории исторической науки в СССР, т. 1. М., 1955 (у співавт.); Події визвольної війни українського народу і боротьба за возз'єднання України на Східній Волині. «Наукові записки Житомирського педагогічного інституту», 1955, т. 2; Історичні погляди Івана Франка. «Наукові записки Інституту історії АН УРСР», 1956, т. 8; Очерки истории исторической науки в СССР, т. 2. 1960 (у співавт.); Очерки истории исторической науки в СССР, т. 3. 1963 (у співавт.); Велика французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст. К., 1973; Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. К, 1983.

Літ.: На пошану професора Леоніда Антоновича Коваленка (до 90-річчя від дня народження). В кн.: Історичні дослідження, т. I. Кам'янець-Подільський, 1997; *Кукурудзяк М.Г.* Науково-педагогічна діяльність професора Кам'янець-Подільського педагогічного інституту Л.А. Коваленка. В кн.: Тези доповідей 12-ї Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. Вінниця, 1993; Историки-слависты СССР: Биобиблиографический справочник. Х., 1969.

Г.С. Брега, П.М. Бондарчук.

КОВАЛЕ́НКО Марія Володимирівна (1888—01.01.1950) — оперна та концертно-камерна співачка (сопрано). Засл. артистка республіки (1924). Н. в с. Аджамка (нині село Кіровогр. р-ну Кіровогр. обл.). Навч. в Одес. єпархіальному уч-щі. Закінчила Петерб. консерваторію (1906, клас К.Ферні-Джіральдоні та С.Цехановської). Дебютувала 1903 у м. *Санкт-Петербург.* 1906—08 — солістка Київ. опери, 1908—29 — Маріїнської опери в С.-Петербурзі (пізніше — Ленінгр. театр опери та балету, нині Держ. академічний Маріїнський театр). Виступала також на сцені Михайлівського театру в Ленінграді (нині м. С.-Петербург). Гастролювала в *Москві* (Великий театр, 1909, 1911, 1923). Володіла рідкісним за красою голосом теплого тембру, чудовою вокальною школою та драм. талантом. Партії: Антоніда, Людмила («Життя за царя», «Руслан і Людмила» М.*Глинки*), Царівна Лебідь, Снігуронька, Волхова, Шемаханська цариця («Казка про царя Салтана», «Снігуронька», «Садко», «Золотий півник» М.Римського-Корсакова), Тетяна («Євгеній Онєгін» П.*Чайковського*), Джульєтта, Маргарита («Ромео і Джульєтта», «Фауст» Ш.Гуно), Еврідіка («Орфей і Еврідіка» К.-В.Глюка), Джільда («Ріголетто» Дж.Верді), Міньйон («Міньйон» А.Тома), Розіна («Севільський цирульник» Дж.Россіні).

Виступала в концертах із симфонічними оркестрами, де виконувала твори рос. та зарубіжних композиторів. Широко пропагувала в С.-Петербурзі укр. музику, зокрема романси М.В. *Лисенка* та нар. пісні. Була незмінним учасником Шевченківських концертів, які влаштовувала Укр. громада в С.-Петербурзі. 1924 здійснила велике концертне турне з диригентом С.Кусевицьким по містах Поволжя. У цьому ж році гастролювала за кордоном.

Талант К. високо оцінювали О.Глазунов, Ф.*Шаляпін*, Б.Асаф'єв, М.Малько, А.Нежданова, Є.Мравінський та ін. Записувалася на грамплатівках (понад 30 творів) у С.-Петербурзі (фірма «Грамофон», 1909—12; фірма «Одеон» 1910). Серед записаного — романси П.Чайковського, Р.*Глієра*, арії з опер рос. та зарубіжних композиторів, укр. нар. пісні («Дощик», «Ой одна я, одна», «Ой казала мені мати») та дует М.В.Лисенка «Коли розлучаються двоє» (з Є.Петренко).

1929—41 — вокальний педагог Ленінгр. театру опери та балету, 1944—46 — Великого театру СРСР.

П. в м. Ленінград.

Тв.: Автобиографические записи (рукопис).

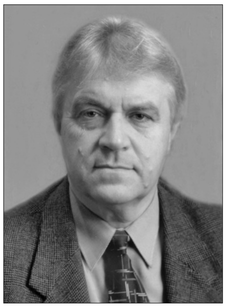
Літ.: *Лисенко І.* Справді народний талант. «Кіровоградська правда», 1984, 21 лют.; *Його ж.* Аджамська коштовність. «Голос України», 1996, 8 лют.; *Його ж.* Словник співаків України. К., 1997; Українські співаки у спогадах сучасників. К., 2003.

І.М. Лисенко.

М.В. Коваленко.

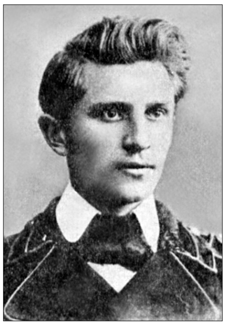
КОВАЛЕ́НКО Олександр Борисович (н. 05.02.1951) — історик, дослідник історії Лівобережної України 17—19 ст., спеціаліст у галузі історіографії, джерелознавства, археографії, історичного краєзнавства. Канд. істор. н. (1980), доц. (1983), Заслужений працівник народної освіти України (1993). Н. в м. *Чернігів.* 1973 закінчив істор. ф-т Ніжин. пед. ін-ту. 1973—76 — наук. співробітник *Чернігівського історичного музею* ім. В.В. Тарновського. 1976—85 — асистент, ст. викладач, доц. каф-ри історії СРСР і УРСР, проректор Черніг. пед. ін-ту ім. Т.Г. Шевченка (з 1998 — Черніг. державний пед. університет ім. Т.Г. Шевченка). 1980 в Ін-ті історії АН УРСР захистив канд. дис. на тему: «В.Л. Модзалевський як історик і джерелознавець». 1985—88 — на парт. роботі. Від 1988 працював у Черніг. пед. ін-ті ім. Т.Г. Шевченка: зав. кафедри історії України, декан істор. ф-ту. Від 1990 — голова правління Черніг. обласної орг-ції Всеукр. спілки краєзнавців. Від 1995 — заст. гол. ред. ж. «Сіверянський літопис». 2001—03 — заст. голови Черніг. облдержадміністрації з гуманітарних питань. 2003 — декан істор. ф-ту, проф. кафедри історії та археології України Черніг. держ. пед. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка. Від 1991 — пров. н. с., зав. сектору, кер. Черніг. від-ня *Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України* (за сумісництвом). Автор бл. 300 друкованих праць. Підготував 9 кандидатів істор. наук.

О.Б. Коваленко.

О.В. Коваленко.

О.М. Коваленко.

Нагороджений орденом «За заслуги» 3-го ст. (2001) та 2-го ст. (2007).

Тв.: История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область. К., 1983 (у співавт.); Історичне краєзнавство в Українській РСР. К., 1988 (у співавт.); Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. К., 1990 (у співавт.); Чернигову — 1300 лет: Сборник документов и материалов. К., 1991 (у співавт.); Репресоване краєзнавство (20—30-ті роки). К., 1991 (у співавт.); *Модзалевский В.Л.*, *Савицкий П.Н.* Очерки искусства Старой Украины. Чернигов (підготовка до друку і передмова). «Чернігівська старовина». Чернігів, 1992; «Освічений гетьманат» Кирила Розумовського. В кн.: Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали Четвертих Всеукраїнських читань. К.—Черкаси, 1994; Павло Полуботок — політик і людина. Чернігів, 1995; Богдан Хмельницький та Януш Радзивіл. В кн.: Богдан Хмельницький та його доба. К., 1996; Археографічна діяльність В.В. Тарновського. В кн.: Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії. К., 1997; Праця П.К. Федоренка «Архів Милорадовичів». В кн.: Студії з архівної справи та документознавства, т. 3. К., 1998; Мартин Небаба. В кн.: Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети, кн. 1. К., 1998; Регіональна історіографія Північного Лівобережжя: витоки, еволюція спадщина. В кн.: Україна на порозі XXI століття: актуальні питання історії. К., 1999; Українські архівісти: Біобібліографічний довідник, 1999, вип. 1 (у співавт.); Головні етапи розвитку історичного краєзнавства на Чернігово-Сіверщині. «Краєзнавство», 2000, № 1—2; Хроніка Івана Забіли про події 30—40-х рр. 18 ст. в Гетьманщині. В кн.: Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії 11—18 ст. К., 2000; Нариси історії архівної справи в Україні. К., 2002 (у співавт.); Чернігівщина: факти, події, постаті. Чернігів, 2003 (у співавт.); Олександр Лазаревський і розвиток історичної науки в Україні у другій половині XIX — на початку XX ст. «Сумська старовина», 2004, № XIII—XIV; «Лівобережна школа» в українській історіографії другої половини XIX — початку XX ст.: чернігівський сегмент. «Література та культура Полісся», 2005, вип. 29; *Маркевич М.* Історичний та статистичний опис Чернігова (переклад з рос., вступна стаття та примітки). Чернігів, 2007.

Літ.: *Калібаба Д.* Відомі діячі культури, науки, політики Чернігівщини. Чернігів, 1998; *Ткаченко О.* Головний історик міста починав на сторінках «Гарту». «Гарт», 1999, 10 грудня; Полудень віку Олександра Коваленка. «Сіверянський літопис», 2001, № 1; Коваленко Олександр Борисович. В кн.: Уславлені постаті України, 2002, вип. 1; Українські історики: Біобібліографічний довідник, 2003, вип. 2, ч. 1; *Павленко С.* Олександр Коваленко — науковець, педагог, краєзнавець. В кн.: Календар Чернігівського земляцтва у Києві на 2005 р. К., 2004; *Коваленко В.П. та ін.* Кафедра історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. Чернігів, 2005.

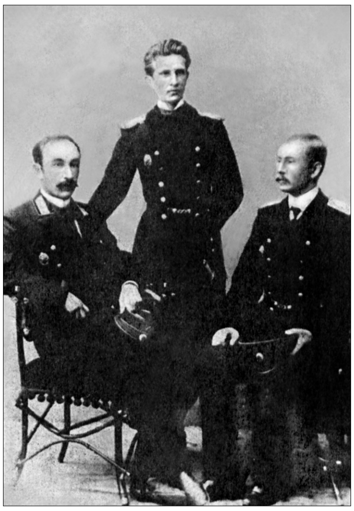
О.О. Ковальчук.

КОВАЛЕ́НКО Олександр Власович (25(12).11.1909—02.11.1987) — рад. та парт. діяч доби *СРСР*. Двічі Герой Соц. Праці (1948, 1976). Н. в с. Миколаївка (нині с. Світлівщина Новосанжарського р-ну Полтав. обл.) в сім'ї селянина. Від 1921 наймитував (див. *Наймити*) в заможних селян у Новосанжарському р-ні. Від 1930 — голова робітн. к-ту в *радгоспі*, потім — у *машинно-тракторній станції*. 1932—34 проходив військ. службу, був секретарем бюро ВЛКСМ крейсера «Червоний Кавказ». 1934—37 навч. у Вищій комуніст. с.-г. школі ім. Артема (м. *Харків*) за спеціальністю агроном. Від 1937 — заст. дир. з політ. питань («по политчасти»), а згодом — дир. МТС у *Харківській області*. Від 1939 — голова Нововодолазького райвиконкому Харків. обл. У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* від 1941 до 1943 перебував у партизан. загоні, що діяв у Харків. обл., був секретарем підпільного райкому КП(б)У. Від 1943 — 1-й секретар Нововодолазького, від 1944 — Вовчанського, а від 1952 — Чугуївського райкомів КП(б)У (усі Харків. обл.). 1955 — заст. зав. с. г. від. Бєлгородського обкому КПРС, 1-й заст. голови Бєлгородського облвиконкому. Від 1956 — слухач курсів перепідготовки при ЦК КПРС. Від 1957 — 1-й секретар Бєлгородського обкому КПРС. Від квіт. 1964 — 1-й секретар Оренбурзького обкому КПРС. У грудні 1980 призначений головою Держ. к-ту СРСР з матеріальних резервів. Від квіт. 1986 — персональний пенсіонер.

П. у м. *Москва*.

Г.Г. Єфіменко.

КОВАЛЕ́НКО Олександр Михайлович (10.08(28.07).1875—17.10. 1963) — громад. та політ. діяч, дипломат. Н. в м. *Ромни*. Після закінчення реальної шк. навч. у

Напередодні революції 1905 в м. Севастополь. Зліва направо: Ю. Коллард, О.М. Коваленко (стоїть), Л. Мацієвич.

Харків. технологічному ін-ті, де вступив до Укр. студентської громади, а 1900 став одним із засн. першої політ. партії в *Наддніпрянській Україні — Революційної української партії*. Одержавши диплом інженера-технолога (1903), служив офіцером на броненосці «Князь Потьомкін», активний учасник повстання (див. *Повстання на броненосці «Потьомкін» 1905*), чл. суднової комісії. Згодом перебував на еміграції у Женеві (Швейцарія) й Парижі (Франція; до 1917), викладав у серед. шк. в Парижі математику та фізику, редагував у м. Лозанна (Швейцарія) двотижневик *«L'Ukraine»*. 1919—22 — дипломат *Української Народної Республіки* (консул УНР у Женеві, потім — у Парижі; восени 1920 — секретар делегації УНР на асамблеї *Ліги Націй* у Женеві). В 1922—30-х рр. проживав у *Чехословаччині*, викладав механіку, геометрію, опір матеріалів тощо в *Українській господарській академії* і *Українському технічно-господарському інституті* (обидва в м. Подєбради). У ці ж роки працював секретарем дипломатичної делегації *Державного центру УНР на еміграції* в різних орг-ціях Ліги Націй. Після *Другої світової війни* жив і працював у Мюнхені (Німеччина) й Женеві. Автор підручників з математики та механіки, а також спогадів про революц. і нац.-визвол. рух в Україні.

П. у м. Женева.

Літ.: *Стрельський Г.В.* Діячі України доби національно-визвольних змагань (1917—1920 рр.). «Історія в школі», 1998, № 9; *Корнелюк В.* Корабель під малиновим стягом. В кн.: Історичний календар, 2000. К., 1999; *Стрельський Г.В.* Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917—1920 рр.). К., 2000.

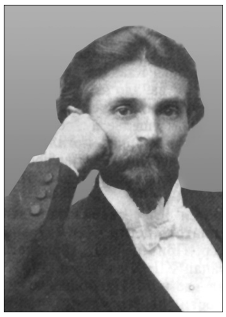
Г.В. Стрельський.

КОВАЛЕ́НКО Федір Якимович (28(16).05.1866—09.02.1919) — громад. діяч, засн. першої картинної галереї на Пн. Кавказі. Н. в с. *Опішня* в багатодітній сел. сім'ї. Закінчив двокласне уч-ще. Від 1881, мешкаючи в Єкатеринодарі (нині м. *Краснодар*), спочатку був розсильним у крамниці, а згодом став відомим у Росії колекціонером. 1903 К. подарував свою колекцію (118 творів мист-ва) Єкатеринодару. 1911 при допомозі І.*Рєпіна* відкрив шк. живопису та малювання, перетворену згодом на худож. уч-ще. 1905—18 організував 16 періодичних виставок у Єкатеринодарській галереї. Брав участь у розвиткові діяльності худож. музею Катеринослава (нині м. *Дніпропетровськ*), виставок у *Києві*, Ростові-на-Дону (нині місто в РФ). К. був почесним чл. т-ва «В мире искусств» Києва.

П. у м. Єкатеринодар.

Літ.: Екатеринодар—Краснодар. Два века города в датах, событиях, воспоминаниях: Материалы к Летописи. Краснодар, 1993; Памяти Федора Акимовича Коваленко. В кн.: Сборник сообщений Краснодарского краевого художественного музея им. Ф.А. Коваленко. Краснодар, 1994; Энциклопедический словарь по истории Кубани с древнейших времен до октября 1917 года. Краснодар, 1997.

Є.Д. Петренко.

Ф.Я. Коваленко.

КОВАЛЕ́НКО-МАНЯ́К (дівоче прізв. Коваленко) **Лідія Борисівна** (05.05.1936—23.01.1993) — журналістка-публіцист, громад. діячка.

Н. в с. Бочечки (нині село Конотопського р-ну Сум. обл.) в сім'ї вчителів. 1943 навч. в шк. у Хорезмській обл. Узб. РСР (туди під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* була евакуйована з матір'ю, батько служив у армії). Від 1944 проживала в м. *Чернігів*. 1953—58 — студентка Київ. ун-ту. 1958—61 — ред., від груд. 1961 — кореспондент у К-ті з радіомовлення і телебачення при РМ УРСР. З 1970 по 23 січ. 1993 працювала в ж. «Ранок», тижневику «Україна», заст. ред. ж. «Людина і світ».

К.-М. разом з чоловіком — письменником В.*Маняком* — створювала «Асоціацію дослідників голоду-геноциду 1932—1933 років в Україні»; 1992, після трагічної загибелі чоловіка, на установчому з'їзді була обрана головою асоц. Автор-упорядник вид. «33-й: ГОЛОД: Народна Книга-Меморіал» (К., 1991) — першого унікального пам'ятника мільйонам укр. людей, замучених *голодомором 1932—1933 років в УСРР*, комплексного узагальнюючого документального джерела з проблеми голоду-геноциду (див. *Геноцид*), яке об'єднало свідчення очевидців, істор. документи, наук. коментарі, публіцистику, документальне фото, живопис.

П. у м. *Київ*.

Лауреат Держ. премії України ім. Т.Шевченка (1993, посмертно; за подвижницьку працю з підготовки Книги пам'яті). Нагороджена орденом кн. Ольги 3-го ступеня (2005, посмертно; за вагомий особистий внесок у дослідження голодоморів в Україні, привернення уваги міжнар. спільноти до визнання голодомору 1932—33 актом геноциду укр. народу).

Літ.: Лідія Коваленко-Маняк. Некролог. «ЛУ». 1993, 4 лютого; *Шаталіна Є.* Вклад Володимира Маняка і Лідії Коваленко у створення джерельної бази з історії голодомору. В кн.: Голодомор 1932—1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. Київ, 9—10 вересня 1993. Матеріали. К., 1995; *Веселова О.* До питання створення Асоціації дослідників голодоморів в Україні: передісторія і установчий з'їзд (1983—1992 рр.). «Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомчий збірник наукових праць», 2002, вип. 6.

О.М. Веселова.

Л.Б. Коваленко-Маняк.

КОВА́ЛИК Сергій Пилипович (25(13).10.1846—26.04.1926) — революціонер-народник (див. *Народники*). Н. в м. *Полтава* в дворянській родині. Закінчив фіз.-мат. ф-т Київ. ун-ту (1869). Активно займався організацією гуртків народників-бакуністів (див. *Бакунізм*) у *Києві*, *Харкові*, *Москві* та ін. пром. центрах *Російської імперії*. Брав участь у русі *«ходіння в народ»*. 24 лип. 1874 був заарештований у м. Саратов (нині місто в РФ) й за вироком суду за «процесом 193-х» (див. *Процеси над народниками*) засуджений до 10 років каторги, яку відбував у *Петропавловській фортеці*, на р. Кара (притока р. Шилка, бас. Амуру; Забайкалля, Росія) та в м. Якутськ (нині столиця Республіки Саха (Якутія), РФ). Після повернення із заслання (1898) відійшов від політ. діяльності. К. — автор спогадів «Революційний рух семидесятих років і процес 193-х».

П. у м. Мінськ (нині столиця Білорусі).

Літ.: *Итенберг Б.С.* Движение революционного народничества. Народнические кружки и «хождение в народ» в 70-х гг. XIX в. М., 1965.

О.В. Лисенко.

С.П. Ковалик.

КОВАЛИ́НСЬКИЙ Михайло Іванович (27(16).1757—18(06).1807) — просвітницький діяч. Н. на Харківщині в родині священика. Освіту здобув у Харків. колегіумі. Учень, а згодом близький друг Г.*Сковороди*. Вихований останнім на ідеалах давньогрец. філософа Сократа, засадах *гуманізму* та духовності, К. тривалий час працював на освіт. ниві, обіймав посаду одного із кураторів Моск. ун-ту. Належав до масонської ложі (див. *Масонство*). Завдяки К. збереглася значна частина епістолярної спадщини Г.Сковороди. Його перу належить також перша біографія філософа — унікальна історико-літ. пам'ятка 2-ї пол. 18 ст., яка під назвою «Житие Сковороды, описанное другом его, М.И. Ковалинским» вперше була надрукована в час. *«Киевская старина»* (1886, № 9).

Літ.: Сочинения Григория Савича Сковороды, собранные и редактированные профессором Д.И. Багалеем. Х., 1894; *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. К., 1972; *Сковорода Г.С.* Повне зібрання творів, т. 1—2. К., 1973; *Іваньо І.В.* Філософія і стиль мислення Г.Сковороди. К., 1983.

В.М. Матях.

КОВАЛІ́В Іван (02.05.1916—05.05.1987) — скрипаль, диригент, письменник і педагог. Н. в с. Підкамінь (нині с-ще міськ. типу Бродівського р-ну Львів. обл.) в родині священика. Онук письменника С.*Коваліва*. Закінчив Львів. г-зію (1934) та Вищий муз. ін-т у *Львові* (1934—37, клас скрипки С.Перфецького). Удосконалювався у Віденській муз. акад. (1937—39). 1939—44 — со-

Л.Б. Ковалів.

А.П. Ковалівський.

ліст симфонічного оркестру у Львові та оркестру Львів. опери. 1944 виїхав до Німеччини, 1949 — до Канади. 1939—49 виступав з сольними концертами в *Галичині* та Зх. Європі. 1949—50 — соліст симфонічного оркестру у Ванкувері (Канада). Засн. і дир. Укр. муз. ін-ту в Торонто (з 1953), Молодіжного струнного оркестру (з 1958). Організатор і диригент хору при церкві св. Миколая в Торонто.

Як письменник дебютував 1936 у Львові. Друкувався у журналах «Назустріч», «Наші дні», *«Сучасність»* та ін. Автор поетичних збірок «Прелюдії» (1942), «Триптих» (1987, вибране). Його поезія відзначається тонким ліричним відчуттям, лаконізмом, музичністю вірша, філософічністю, к-рою форми. Написав повісті «Поворот» (незавершена, 1943) і «Мандрівки до Росохвиша» (1987), низку оповідань, літературно-критичних та музикознавчих статей.

Чл. Спілки письменників «Слово» та Спілки укр. журналістів (на еміграції).

П. у м. Торонто.

Тв.: Гостинний виступ М.Скали-Старицького. «Гомін України» (Торонто), 1957, 21 верес.; Лев Туркевич — визначний диригент. Там само, 1961, 2 груд.; Василь Барвінський. Нарис життя і творчості. Торонто, 1964.

Літ.: *Кузишин О.* Про музику Івана Ковалів. «Сучасність», 1967, ч. 2; *С.Х.* Струнна оркестра Музичного інституту. «Гомін України», 1967, 18 листоп.

І.М. Лисенко.

КОВАЛІ́В Левко Борисович (18 (06).12.1894—26.10.1937) — політ. та громад. діяч, публіцист, журналіст, учений. Н. в м. *Харків* у дворянській родині. Закінчив реальне уч-ще в *Санкт-Петербурзі*, там же навч. в комерційному уч-щі, а від 1913 — у Київ. комерційному ін-ті. Чл. Укр. студентської громади, Київ. групи укр. соціалістів-революціонерів. Від 1915 — інструктор с.-г. кооперативу Полтав. земства. 1917 — один із фундаторів *Української партії соціалістів-революціонерів*, чл. ЦК УПСР (1917—18), делегат *Всеукраїнського національного конгресу 1917*, чл. *Української Центральної Ради*. Заст. голови Полтав. земської управи і заст. *губернського комісара*. Депутат *Всеросійських установчих зборів*, делегат *Першого Всеукраїнського з'їзду рад 1917* в *Києві*.

В УПСР — один із кер. лівого крила, чл. Лівобереж. бюро, голова Полтав. губернського комітету. Після розколу УПСР (трав. 1918), серед ініціаторів якого був К., — чл. ЦК, один із лідерів УПСР (боротьбистів). Один з організаторів парт. протигетьман. підпілля — кер. контррозвідки УПСР(боротьбистів), а на офіц. рівні — гласний Полтав. міськ. думи. Співпрацював із *більшовиками*. 1919 — чл. виконкому Київради, колегії Київ. ЧК, ВУЦВК. За *Денікіна режиму в Україні 1919—1920* — чл. Закордонного бюро УКП (боротьбистів), вів переговори з В.*Леніним*, Г.*Зінов'євим* та ін. кер. РКП(б) про вступ УКП (боротьбистів) до *Інтернаціоналу Комуністичного*. У *Житомирі* редагував газ. «Пролетарська боротьба». При злитті *Української комуністичної партії (боротьбистів)* з КП(б)У увійшов до останньої, поділяючи гасло УКП(б): «Віллємось, розіллємось і заллємо КП(б)У».

Від лют. 1921 К. — заст. наркома закордонних справ УСРР, від берез. — чл. ВУЦВК. У листоп. 1921 вийшов з КП(б)У і РНК УСРР, мотивуючи цей крок хворобою та бажанням віддатися наук. діяльності. Працював у Києві, вивчаючи фотохімічні процеси. Піонер кольорової фотографії та радіомовлення в Україні. 1925—26 — голова Укр. філії т-ва «Радіопередача», 1928—29 — редактор «Універсального журналу», ж. «Фото для всіх», фундатор «Техно-мистецької групи А», автор наук. праць і наук.-популярних книг, художник, шахіст, знавець кількох іноз. мов. Від 1930 — аспірант у Харкові, потім у Моск. фіз.-хім. ін-ті ім. Карпова, від січ. 1934 — старший хімік цього ін-ту. 5 листоп. 1934 в Харкові заарештований органами НКВС УСРР. Разом з ін. колишніми діячами УКП(б) та відомими українськими письменниками звинувачений у належності до «Об'єднання українських націоналістів». Єдиний із заарештованих у цій справі не визнав провини і не назвав слідчим НКВС жодного прізвища. Засуджений до 10 років таборів, ув'язнений у БАМлазі (див. *Гулаг*); через деякий час страчений. Реабілітований у серпні 1956.

Літ.: *Юренко О.* Живим у небуття: Л.Б. Ковалів. В кн.: Реабілітовані історією. К.—Полтава, 1992; *Його ж.* Доля боротьбистів. «Рада» (К.), 1992, 27 листопада; *Його ж.* Левко Борисович Ковалів. «УЇЖ», 1993, № 1.

О.П. Юренко.

КОВАЛІ́В Степан Михайлович (псевдоніми: Дрозд, Дроздищин, Стефан П'ятка, Плескачка, Естко та ін.; 25.12.1848—26.04.1920) — письменник, освіт. діяч, автор шкільних підручників, публіцист. Н. в с. Брониця (нині село Дрогобицького р-ну Львів. обл.). Закінчив Львів. учительську семінарію (1875). По закінченні вчителював на Львівщині, від 1879 — у м. *Борислав*. Худож. твори та статті друкував у *«Літературно-науковому віснику»*, у газетах *«Батьківщина»*, *«Буковина»*. Осн. тема худож. тв. — духовний світ соціально і національно скривджених селян, робітників і краса праведницького менталітету укр. людини.

П. у м. Борислав.

Тв.: Спиритко Бруццак. Образок з життя народа. Львів, 1891; Свояки. Образок з життя. Львів, 1893; На вакаціях. Коломия, 1895; Громадські промисловці. Оповідання. Львів, 1899; Дезертир і інші оповідання. Львів, 1899; Риболови і інші оповідання. Львів, 1903; На прічках. Львів, 1906; Похресник і інші оповідання. Львів, 1909; Оповідання, ч. 1—2. Коломия, 1910; Оповідання для молодіжи, т. 1—4. Львів, 1910; Мудрують люде. Коломия, 1911; Образки з галицької Каліфорнії. Львів, 1913; Твори. К., 1958.

Літ.: *Маковей О.* Стефан Ковалів. «ЛНВ». 1900, т. II, кн. 8; *Малицька К.* Стефан Ковалів — діточий письменник. «Дзвінок», 1911, № 13—14; *Лесин В.М., Дігтяр С.І.* Літописець дореволюційного Борислава. В кн.: *Ковалів С.* Твори. К., 1958; *Гнатюк Л.* Каменярським генієм наснажений. «Жовтень», 1981, № 7; *Франко І.* З останніх десятиліть XIX в. В кн.: *Франко І.* Зібрання творів, т. 41. К., 1984.

Б.В. Завадка.

КОВАЛІ́ВСЬКИЙ Андрій Петрович (01.02(20.01).1895—29.11.1969) — учений, сходознавець, україніст. Д-р істор. н. (1952), проф., засл. діяч н. УРСР. Н. в с. Розсохувате (нині село Золочівського р-ну Харків. обл.). Походив з козац. роду Ковалівських (17 ст.). Вищу освіту здобував у Лазарев-

ському ін-ті сх. мов (*Москва*) і на романо-герм. від-ні історико-філол. ф-ту Харків. ун-ту, який закінчив 1922. В 1920-ті рр. опублікував низку праць про Г.*Сковороду*. Згодом дійшов висновку про необхідність вивчення араб. джерел зі стародавньої історії укр., ін. слов'ян. та східноєвроп. народів. Заслугою К. є переклад, дешифровка й коментування унікального Мешхедського рукопису — тв. *Ібн Фадлана*, секретаря посольства Багдадського халіфа ал-Муктадіра до країни *булгар волзьких* у 921—22. Досягненням укр. орієнталістики став збірник здійснених у *Харкові* або виданих там пер. творів сх. авторів разом з нарисом К. про вивчення Сходу в Харків. університеті та Харкові у 18—20 ст. З рукописної спадщини К. особливо цінними є пер. тв. араб. історика 10 ст. ал-*Масуді*.

К. всебічно сприяв розвиткові вітчизн. сходознавства й україністики. Виступив одним із фундаторів Всеукр. наук. асоц. сходознавства (1926—31), чл. редколегії ж. «Східний світ» (1927—30). Був репресований. 1951—63 очолював каф-ру нової та новітньої історії Харків. ун-ту, 1964—69 — каф-ру *медієвістики* цього ун-ту.

П. у м. Харків.

Літ.: *Рашба Н.С., Черніков І.Ф.* Андрій Петрович Ковалівський (До 70-річчя з дня народження і 40-річчя науково-педагогічної та громадської діяльності). «УІЖ», 1965, № 1; *Митряєв А.* Життєвий і творчий шлях видатного українського сходознавця Андрія Петровича Ковалівського. «Східний світ», 1995, № 2, 1996, № 1; На честь заслуженого діяча науки України Андрія Петровича Ковалівського (1895—1969): Тези доповідей міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження. Х., 1995.

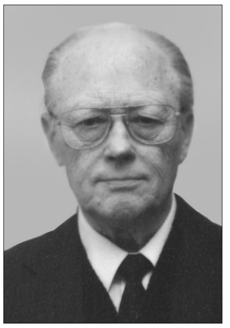
І.Ф. Черніков.

КОВА́ЛЬ Віктор Савович (н. 10. 06.1925) — історик. Канд. істор. н. (1959). Н. в м. *Київ* в робітничій родині. 1949 закінчив ф-т міжнар. відносин Київ. ун-ту. 1949—57 працював у школі, від 1957 — в Ін-ті історії АН УРСР (нині — *Інститут історії України НАН України*). Від 1999 — на пенсії. Канд. дис. захистив за монографією «Боротьба в США з питань політики щодо СРСР в роки Великої Вітчизняної війни (липень 1942 — червень 1943)» (К., 1958). Сфера наук. досліджень — укр. проблематика у міжнар. відносинах (1939—45), нац.-визвол. боротьба *Організації українських націоналістів — Української повстанської армії*. Відстоював нетрадиційні для рад. історіографії погляди й судження. В одній із праць (1963) вказав, що укр. уряд Я.*Стецька* (див. *Українське державне правління*) був створений у 1941 всупереч волі німців. 1979 писав про протокол до рад.-нім. пакту про ненапад (див. *Радянсько-німецькі договори 1939*). У книзі «США во второй мировой войне» (К., 1976) показував, що політика США та Великої Британії у роки *Другої світової війни* не мала на меті очікування того, щоб радянська та німецька сторони взаємно виснажили себе у воєнному протиборстві, і фактами спростовував багато ін. версій, які зловмисно поширювала рад. іст. наука. У книзі «Барбаросса» (1982) вперше дав докладний аналіз гітлерівського тоталітаризму, показав його схожість зі сталінським режимом в *СРСР*. У червні 1991 підготував для ВР УРСР документовану довідку про ОУН і УПА, яка свідчила про те, що бійці УПА вели визвольну боротьбу тощо.

Тв.: Правда о заговоре против Гитлера 20 июля 1944 г. К., 1960; В роки фашистської навали: Україна в міжнар. відносинах у період Великої Вітчизняної війни. К., 1963; Они хотели украсть у нас победу: Очерки внешней политики США во второй мировой войне, 1939 — VI.1943. К., 1964; Міжнародний імперіалізм і Україна, 1941—1945. К., 1966; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу, 1941—1945 рр., т. 1—3. К., 1967 (у співавтор.); Подвиг народний: Україна у Великій Вітчизняній війні. К., 1970; Україна і зарубіжний світ. К., 1970; США во второй мировой войне: некоторые проблемы внешней политики, 1939—1941. К., 1976; Історія Української РСР, т. 7. К., 1977, (співавтор); Возз'єднання західноукраїнських земель та міжнародні відносини, 1939—1941. К., 1979; История Украинской ССР, т. 8. К., 1984 (заст. відповід. ред., співавтор); Международная солидарность в борьбе против фашизма, т. 1—4. К., 1986; «Барбаросса»: истоки и история величайшего преступления империализма. К., 1982; Изд. 2-е. К., 1989; Политика и стратегия США во второй мировой войне: Проблема парирования угрозы из Европы до перелома в войне. К., 1987; Радянсько-німецький пакт. К., 1989; Довкола радянсько-польської війни 1939 року. К., 1991; Путь к Бабьему яру. Германский антисемитизм: история, теория, политика. К., 1991; Україна у Другій світовій війні. К., 1997 (співавтор); Українська соборність. Ідея, досвід, проблеми. К., 1999 (співавтор); Політична історія України XX ст. т. 1—6, т. 4. К., 2003 (у співавтор.).

Літ.: Вчені Інституту історії України. Біобібліографічний довідник. Серія: Українські історики, вип. 1. К., 1998.

С.І. Білокінь, С.Л. Юсов.

В.С. Коваль.

М.В. Коваль.

КОВА́ЛЬ Михайло Васильович (11.06.1933—15.09.2001) — історик, спеціаліст з історії України періоду *Другої світової війни*. Д-р істор. н., проф. (1983). Засл. діяч н. і т. України (1996). Н. в м. *Київ* у сім'ї військовослужбовця. Закінчив історико-філос. ф-т Київ. ун-ту (1957). Працював ред. у вид-ві АН УРСР. Від берез. 1961 — н. с. Ін-ту історії АН УРСР (нині *Інститут історії України НАН України*). 1964 захистив канд. дис., присвячену питанням історії укр. к-ри в роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*, а 1975 — докторську дис. на тему: «Громадсько-політична діяльність трудящих України у період Великої Вітчизняної війни». 1983—95 — проф. Київ. пед. ін-ту (з 1997 — *Національний педагогічний університет імені М.Драгоманова*. Від лют. 1988 до черв. 2000 — зав. від. історії України періоду II світової війни. 1972—94 виконував обов'язки заступника гол. ред. й гол. ред. *«Українського історичного журналу»*.

Творча спадщина вченого налічує понад 400 праць. Серед них: «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.» (т. 3. Київ, 1969; у співавт.); *«Історія Української РСР»* (т. 7. Київ, 1977; у співавт.); *«История Киева»* (т. 3, кн. 1. Київ, 1985; у співавт.).

К. опублікував 8 монографій. Такі його праці, як: «Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939—1945 рр.): спроба сучасного концептуального бачення» (Київ, 1994); «Україна, 1939—1945: маловідомі і непрочитані сторінки історії» (Київ, 1995); «Друга світова війна і Україна, 1939—1945 рр.: історіо-

Є.М. Ковальська.

софські нотатки» (Київ, 1999); «Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939—1945 рр.)» (вийшла в 15-томній серії «Україна крізь віки», т. 12. Київ, 1999), позначені новими підходами у висвітленні історії України періоду II світ. війни.

Підготував більше 20 кандидатів та д-рів істор. наук.

1997 К. започаткував видання періодичного зб. наук. статей — «Сторінки воєнної історії України», був відп. ред., згодом — заступником відп. ред. і водночас автором його перших п'яти випусків.

Лауреат Держ. премії УРСР в галузі н. і т. (1970).

П. у м. Київ.

Н.М. Руденко.

КОВА́ЛЬ-МЕДЗВЕ́ЦЬКИЙ Микола Опанасович (05.02.1868—10.09.1929) — військ. діяч, ген.-поручник *Армії Української Народної Республіки*. Н. в с. Нижча Кропивна (нині село Немирівського р-ну Він. обл.). Закінчив військ.-училищні курси при Моск. юнкерському уч-щі, Геодезичне від-ня Акад. Генштабу (1901). По закінченні направлений нач. астрономічної станції в Чарджоу (нині м. Туркменабад, Туркменистан). Від 1905 — пом. нач. геодезичного від. Генштабу (1909). 1911—17 — нач. військ.-топографічного уч-ща в *Санкт-Петербурзі*, ген.-майор (1913).

З весни 1917 — нач. Київ. військ.-топографічної станції. В укр. армії — з листоп. 1917, нач. Гол. геодезичного управління Генштабу Армії УНР. За *Української Держави* — кер. Гол. геодезичної управи армії, чл. комісії з організації військ. освіти. Виконував військ.-політ. доручення *Директорії* УНР. Від кін. 1919 входив до складу Військової ради УНР, ген.-поручник (1920), працював в укр. військ. місії у *Варшаві* (1920). Чл. укр. уряду на еміграції (1921—22). Керував астрономічною обсерваторією *Краківського університету*, працював у Варшавському бюро мір і ваги.

М.О. Коваль-Медзвецький.

П. у м. Варшава.

Літ.: *Колянчук О. та ін.* Генералітет українських визвольних змагань. Львів, 1995; *Тинченко Я.* Українське офіцерство: Шляхи скорботи та забуття. К., 1995.

Г.П. Савченко.

КОВА́ЛЬСЬКА Єлизавета Миколаївна (дівоче прізвище Солнцева; 29.07.1851, за ін. даними — 1849, 1850 або 1852 — 1943) — учасниця народницького руху (див.: *Народники*). Н. поблизу м. *Харків* в маєтку батька — полк. М.Солнцева. Її матір'ю була кріпачка, яка перебувала у позашлюбному зв'язку з полк. Разом з матір'ю була виписана з кріпацького стану (див. *Кріпацтво*), в офіц. документах значилась як «незаконна донька міщанки м. Харкова та полковника Солнцева». Спочатку навч. вдома, а потім — у приватному пансіоні Щербачової в Харкові. Після закриття пансіону була зарахована, не без спротиву батька, до жін. г-зії. Організувала там «самоосвітній» гурток гімназисток, який невдовзі злився з аналогічним гуртком студентів Харк. ун-ту. На гуртку обговорювалися актуальні політ. та громадські питання, у т. ч. жіноче, читався роман М.*Чернишевського* «Что делать?» У рік закінчення г-зії помер її батько, залишивши їй значний спадок. Разом з Я.Ковальським (дещо пізніше вони одружилися) організовує в одному зі своїх будинків безплатні навчальні курси для жінок: лекції слухачкам читали викладачі та студенти Харк. ун-ту. В цей же час вступає до Харків. т-ва грамотності й викладає у *недільних школах* для робітниць. На заняттях розповідає про цікаві для жінок епізоди з рос. історії, про події *Французької революції кінця 18 століття*, про боротьбу жінок за свої права. Тоді ж організовує гурток для юнаків, який мав «радикальне направлення». Цей гурток відвідував М.*Ковалевський* (у той час ще молодий студент); він добре знав франц. та англ. мови і допомагав К. в її роботі у ще одному жін. гуртку, що мав соціаліст. спрямування (готував реферати з праць К.-А.Сен-Сімона, Ш.Фур'є, Р.Оуена та ін. представників утопічного соціалізму; див. *Соціалізм*). Я.Ковальський налагодив зв'язки з учителями Харків. повіту, вони регулярно приїздили до Харкова, і там для них влаштовувались невеликі пед. семінари, на яких обговорювалися й політ. теми. Активна політосвітня діяльність К. та її однодумців привернула до себе увагу жандармів, і ті почали чинити на К. тиск.

У цей час до Харкова приїздить міністр освіти граф Д.Толстой. К. та гуртківці почали агітувати освічену громадськість за те, щоб подати міністрові петицію з проханням надати жінкам право вступати до ун-тів. Для підготовки петиції була створена комісія, до неї увійшли, крім К., хімік М.*Бекетов*, юристи А.Стоянов та Л.Владимиров, художниця Іванова-Раєвська. Делегатками для подачі петиції були обрані К., А.Аптекман та Іванова-Раєвська. Міністр прийняв делегацію вкрай вороже, заявив, зокрема, що жінкам не слід навчатися в ун-тах. Після цієї зустрічі К. виїздить до *Санкт-Петербурга*, відвідує там Вищі жін. курси і гурток з вивчення політичної економії, де знайомиться з С.*Перовською*, О.Корніловою (після одруження Корнілова-Мороз), О.Шлейснер та ін. своїми ровесницями, які згодом стануть відомими революціонерками-народницями. 1871 захворіла і повернулася до Харкова, а невдовзі за порадою лікарів відбула на лікування до Швейцарії. Там захопилася *бакунізмом.* Повернувшись до Росії, влаштувалась нар. вчителькою в Царськосільському пов., розгорнула революц. пропаганду серед робітників з-ду «Колпіно», котрі були жителями с. Царська Слов'янка. Потрапивши під жандармський нагляд, почала поперемінно мешкати то в С.-Петербурзі, то в Харкові. Вела агітацію за програму *«Землі*

і волі», однак не входила до цієї орг-ції, залишаючи за собою свободу дії.

Весною 1879, після вбивства в Харкові губернатора кн. Д.Кропоткіна, поліція почала проводити масові обшуки й арешти. Це змусило К. перейти на нелегальне становище. Після розколу «Землі і волі» на *«Народну волю»* й *«Чорний переділ»* вступає до останнього. Заперечує популярну серед тогочасних революціонерів тезу, що терор є засобом наближення соціаліст. революції. Відстоює думку, що революцію може здійснити тільки сам народ. Організовує в Харкові гуртки самоосвіти для робітників та учнівської молоді. 1880 разом із М.Щедріним (чл. «Чорного переділу») засновує в *Києві Південноросійський робітничий союз.* 22 жовт. 1880 разом з М.Щедріним, С.*Богомолець*, М.Присецькою, В.Кізером, С.Кузнєцовим та ін. була заарештована. У трав. 1881 Київ. військ. суд засудив її до безстрокової каторги. 1882 по дорозі до місця відбування покарання — Карійської політ. каторжної в'язниці (р. Кара, Забайкалля, Росія) — втекла з Іркутської пересильної тюрми разом з С.Богомолець. Однак через три тижні була схоплена і доправлена до Карійської політ. каторжної в'язниці. 1884 після сутичок з місц. тюремним начальством переведена до Іркутського тюремного замку на суворе ув'язнення в одиночній камері. Звідти знову втекла, проте через півтора місяця була схоплена і повернута до в'язниці. Весною 1885 повторно відправлена на Кару. 1888 мала зіткнення з приамурським ген.-губернатором А.Корфом, який приїздив до Кари. Після інциденту відправлена до Верхудінського тюремного замку. Це спричинило збурення і протести політ. в'язнів і призвело 1889 до *Карійської трагедії.* 1890 за спробу втечі відправлена до Гірно-Зерентуйської тюрми. За маніфестом безстрокова каторга була замінена 20-літньою. Вийшла заміж за австрійського підданого М.Маньковського і 1903 як іноз. піддана була вислана до Австрії. 1904 увійшла до *Партії соціалістів-революціонерів* і в цьому ж році вийшла з неї через неприйняття партією програми «максимум». Пристала до групи «максималістів». 1907 була заарештована в Парижі (Франція) за підозрою в причетності до вбивства в серп. 1906 Т.Леонтьєвою франц. громадянина, якого та помилково сприйняла як колиш. рос. міністра внутр. справ П.*Дурново.* Невдовзі за відсутністю доказів була звільнена. 1909 разом із групою максималістів видавала в Парижі ж. «Трудовая республика». Після *Лютневої революції 1917* повернулася до Росії. 1918 влаштувалася в С.-Петербурзі на роботу до Історико-революц. секції Держ. архіву, працювала там наук. співробітником. 1923 переїхала до *Москви*, жила в будинку ветеранів революції. Була чл. редколегії журналу «Каторга и ссылка».

Тв.: Автобиография. В кн.: Энциклопедический словарь русского библиографического института Гранат, т. 40. М., б/р; Мои встречи с С.Л. Перовской. «Былое», 1921, № 16; Южнорусский рабочий союз 1880—1881. М., 1926.

Літ.: *Аптекман О.В.* Общество «Земля и воля» 70-х гг. Пг., 1924; *Левандовский А.* Е.Н. Ковальская. М., 1926.

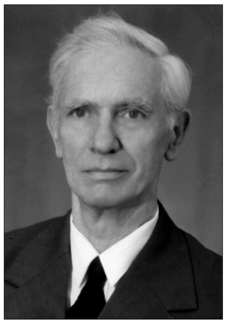
П.В. Голобуцький, Г.Й. Трутовський.

КОВА́ЛЬСЬКИЙ Василь (13.01. 1826—1911) — лідер старорусинів, видатний правник і парламентарій, депутат *Галицького крайового сейму* (1867—82) і австрійс. парламенту (1873—97). Н. в м. *Броди.* Навчався у Львів. і Віденській (1844—48) і знову у Львів. (1849—50, з перервою у зв'язку з революцією в Австрії 1848; див. *Революції 1848—1849 в Європі*) духовних семінаріях. Брав участь у *Слов'янському з'їзді у Празі 1848* і *Соборі руських учених 1848.* 1850 брав участь у редагуванні віденського «Вісника законів державних», з 1851 — його редактор. Водночас навчався на правничому ф-ті Віденського ун-ту. З 1858 — радник окружного суду в Перемишлі (нині м. Пшемисль, Польща), згодом — голова Черемиського повітового суду, лідер Черемиської укр. громади (див. *Громади*). З 1867 — радник суду у *Львові*, з 1872 — Крайового суду. Переклав укр. мовою торг. і кримінальний кодекси, запрошувався до складу екзаменаційної комісії Львів. ун-ту. З 1883 — радник Двору. 1880—98 — радник Верховного суд. і касаційного трибуналу у *Відні*, з 1898 — президент Сенату Верховного суд. трибуналу (найвищої суд. інстанції *Австро-Угорщини*). Від 1851 — член *Ставропігійського інституту*, 1871—83 — його сеньйор. Чл.-засн. Рус. ради (див. *Руські ради в Галичині 1848*), *Галицько-руської матиці*, Нар. дому, який очолював 1876—83. Автор шкільних підручників, літератор, писав оперети. Особистий архів зберігається у *Львівській науковій бібліотеці ім. В.Стефаника НАН України.*

І.П. Чорновол.

В. Ковальський.

КОВА́ЛЬСЬКИЙ Микола Миколайович (1885—28.12.1944) — громад. та політ. діяч. Н. у Волинській губ. Чл. *Революційної української партії*, згодом — *Української соціал-демократичної робітничої партії*, був її скарбником. На *Всеукраїнському національному конгресі* 17—21 (4—8) квіт. 1917 обраний до *Української Центральної Ради* від просвітніх і громад. орг-цій м. *Київ* (територіальне представництво). Керував від. контролю УЦР. Чл. *Комітету Української Центральної Ради.* Протягом 1918—20 очолював департ. держ. контролю *Директорії Української Народної Республіки.* Від 1921 перебував на еміграції в Польщі, голова Укр. центр. к-ту у *Варшаві* — орг-ції для всебічної опіки над емігрантами УНР. Під час *Другої світової війни* співпрацював з українським *рухом Опору*, за що був заарештований гітлерівцями. Загинув у концтаборі *Дахау.*

М.П. Ковальський.

Літ.: Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 1. К., 1996; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998.

Т.С. Осташко.

КОВА́ЛЬСЬКИЙ Микола Павлович (19.03.1929—06.10.2006) — укр. історик, джерелознавець, археограф і етнограф, д-р істор. н. (1984), проф. (1985), голова Острозького осередку *Українського історичного товариства*. Н. в м. *Острог* у вчительській сім'ї, належав до відомого роду волин. інтелігенції та громад. діячів (його дядько, М.М.*Ковальський*, був чл. *Української Центральної Ради,* чоловік його тітки Л.*Биковський* — знаний укр. бібліограф, один із засн. *Української вільної*

академії наук). Після закінчення істор. ф-ту Львів. ун-ту (1953) працював в Острозі вчителем та музейним співробітником, навч. у аспірантурі Львів. ун-ту. 1958 захистив канд. дис. на тему: «Зв'язки західноукраїнських земель з Російською державою (друга половина XVI—XVII ст.)». Працював у Львів. обласному інституті вдосконалення вчителів (1956—58), зав. від. етнографії в Укр. держ. музеї етнографії та художнього промислу АН УРСР у *Львові* (1958—63; див. *Музей етнографії та художнього промислу*), деканом Криворізького загальнонаук. ф-ту Дніпроп. ун-ту (1963—67).

Найплідніший період життя й діяльності К. припадає на роки його праці на істор. ф-ті Дніпроп. ун-ту (1967—94), де він тривалий час завідував каф-рою джерелознавства та історіографії, видав цикл праць з джерелознавства та археографії історії України, захистив докторську дис. на тему: «Джерела з історії України XVI — першої половини XVII ст.». Його праці відзначалися широтою джерельної бази, знанням матеріалів вітчизн. та зарубіжних архівосховищ, досконалим володінням методикою комплексного аналізу та наукової класифікації джерел, розробленням методів їх досліджень. Чимало праць К. присвячено певним комплексам джерел (*Литовська метрика*, записки іноземців, джерела до життя й діяльності друкаря І. *Федорова*); дослідженню спадщини видатних істориків (В.*Антонович*, Д.*Яворницький*, І.*Крип'якевич* та ін.), регіональній історії (історія *Волині*, насамперед Острога, *Галичини*, насамперед Львова, Дніпропетровщини), *спеціальним історичним дисциплінам* (археографія, бібліографія, істор. краєзнавство, хронологія). К. є творцем загальновизнаної школи з джерелознавства історії України («дніпропетровська», «школа Ковальського»), яка розробляє переважно проблеми джерелознавства історії України ранньомодерної доби (15—18 ст.), стояв біля джерел відродженої Археогр. комісії, потім — *Інституту української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України*, певний час (1991—92) очолював Дніпроп. від-ня цієї наук. установи. Був одним з ініціаторів відродження 1994 найстарішого вищого навч. закладу України — *Острозької академії* (нині — Нац. ун-т «Острозька академія»), був його першим проректором з наук. праці (від 1994), зав. каф-ри історії та культурології, створив в Острозі філію Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України. Автор понад 400 наук. праць.

П. у м. Острог.

Тв.: Источниковедение истории Украины XVI — первой половины XVII в., ч. 1—4. Днепропетровск, 1977—79.

Літ.: «Дніпропетровський історико-археографічний збірник», 1997, вип. 1; Осягнення історії. Збірник праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. Острог—Нью-Йорк, 1999.

Ю.А. Мицик.

Г.І. Ковальчак.

КОВАЛЬЧА́К Григорій Іванович (20.04.1928—17.01.1984) — економіст, дослідник історії економіки України. Канд. екон. н. (1955). Н. в с. Морозовичі (нині село Старосамбірського р-ну Львів. обл.). Закінчив Львів. торгово-екон. інститут (1950). 1950—52 — викл. Львів. торг. технікуму. Захистив канд. дис. на тему: «Умови праці й процес абсолютного зубожіння робітників Східної Галичини в епоху імперіалізму».

Упродовж 1952—84 працював в Ін-ті сусп. наук АН УРСР (нині *Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України*). Один із небагатьох дослідників екон. історії нар. г-ва зх. земель України. Автор понад 80 друкованих праць.

П. у м. *Львів.*

Тв.: Розвиток промисловості в західних областях України за 20 років Радянської влади: Історико-економічний нарис. К., 1965; Індустріальний розвиток західних областей України в період комуністичного будівництва. К., 1973; Польская Народная Республика в содружестве стран — членов СЭВ: Экономический очерк. К., 1980; Історія народного господарства Української РСР, т. 1—3. К., 1983—84 (у співавт.); Економічний розвиток західноукраїнських земель. К., 1988.

Літ.: *Дашкевич Я.* Григорій Ковальчак (1928—1984), історик економіки України (до 10-річчя з дня смерті). «Україна в минулому», 1994, вип. 6; *Стеблій Ф.* Ковальчак Григорій Іванович. В кн.: Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича Національної Академії наук України. Наукова діяльність. Структура, працівники. Львів, 2001.

Ф.І. Стеблій.

Герб роду Коваиьок.

КОВА́НЬКИ — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід. Походить від **Олексія** (Олешка) **Кованьки**, старосанжарівського *сотника* (1659), полтавського наказного полковника (1664) та полтав. *городового отамана* (1674—78). Його син **Петро** (р. н. невід. — помер до 1727, під час відвідин Св. Землі — Палестини) був великобудищанським сотником (1708) і полтав. полковим суддею (1710—16), прибічником В.*Кочубея* та учасником змови проти І.*Мазепи*; його онуки — **Мирон Петрович** (р. н. невід. — п. бл. 1740) — келебердянський сотник (1715) та **Герасим Петрович** (р. н. невід. — п. до 1752) — полтав. полковий сотник (1727—35). Ін. представники роду служили в *Гетьманщині значковими товаришами*, *військовими товаришами* та *бунчуковими товаришами*. До цього роду належали: **Іван Опанасович** (1774—1830) — гірничий інженер (обергіттенфервальтер), дійсний чл. (1822) та товариш (заст.) дир. Петерб. мінералогічного т-ва (1824), почесний чл. Імператорського т-ва випробувачів природи (1830), поет, чл. літ. т-в «Беседа любителей русского слова» та «Вольное общество любителей словесности, науки и художеств» (1816); **Олексій Іванович** (1808—70) — інж., генерал-майор, викладач хімії в Петерб. технологічному ін-ті (1838—55) та нач. хім. вир-ва Петерб. монетного двору; **Семен Іванович** (1810 — п. до 1876) — педагог, викл. Харків. губернської г-зії, перекладач, автор праці «Опыт основания русского народного мудрословия» (1847).

Імовірно, до цього ж роду належали **Петро Миколайович** — фольклорист, письменник, автор книги «Байки, пісні і дещо», **Петро Леонідович** — економіст, магістр фінансового права — та **Клавдія Петрівна** — письменниця, автор тв. «Большая» (1867), «Любовь и труд», «Сумасбродка» (обидва — 1868).

Рід внесено до 2-ї та 3-ї частин Родовідних книг Полтав. та Харків. губерній, а герб — до 15-ї ч. «Общего гербовника дворянских родов Всероссийской империи».

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 2. К., 1910.

В.В. Томазов.

КО́ВАЧ Михайло Іванович (27.10.1909—17.06.2005) — поет, прозаїк, драматург. Чл. Спілки письменників Югославії (1966) та Спілки письменників України (1992). Н. в м. Шид (Сербія) у багатодітній родині залізничника. У м. Шид здобув осн. і середню освіту (1917—25), у м. Крiжевці (нині місто в Хорватії) — диплом учителя. Учителював у багатьох школах Воєводини (нині Сербія). Всюди засновував просвітні т-ва, самодіяльні колективи, з якими виступав на різних мистецьких заходах. Підготував до друку та видав кілька підручників.

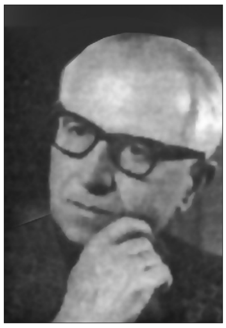
Згідно з місц. традицією, К. писав літ. мовою югосл. русинів, яких вважав складовою частиною укр. народу, а свою творчість — частиною укр. літ. Разом з М.Винаєм підготував і видав першу антологію бачванорус. літ. Автор оповідань, дитячих віршів (понад 200), драм. творів. У післявоєн. період твори К. друкувалися не лише в *Югославії*, а й у Пряшеві (нині м. Прєшов, Словаччина; *«Дукля»*), Києві («Вітчизна»), *Львові* («Жовтень» — «Дзвін»), *Ужгороді* (антологія «Там коло Дунаю»), а також перекладалися на укр., сербську, словац., румун., угор. мови та на есперанто. Загалом було видано понад 20 його книг. У 1960-х рр. працював ред. дитячого ж. «Пионерска заградка». За значну творчу спадщину відзначений Спілкою письменників Воєводини (1983). Нагороджений Золотим значком КОС Сербії (1988). Лауреат премії ім. В.Винниченка (1994).

П. у м. Нові Сад (Сербія).

Тв.: Русько-український альманах бачвансько-сримських писательох. Б/м, 1936; «На швитаню». Б/м, 1952; Ораче. Б/м, 1952; Чловек з народу. Б/м, 1960; Нігда ше не зна. Б/м, 1970; Шветла за цмим видокругом. Б/м, 1971; Хичожчко стара. Новий Сад, 1990; Діаспора. Б/м, 1992; Пробудження русинів. «Дукля», 1995, № 3.

Літ.: Михайло Ковач. «Бесіда» (Польща), 1992, № 2; *Мушинка М.* Патріарх української літератури в Югославії. «Дукля» (Словаччина), 1999, № 3; *Папуга И.* Михайло Михал Ковач. «Наша газета» (Хорватія), 2005, 4 верес.

І.І. Винниченко.

М.І. Ковач.

КО́ВЕЛЬ — місто обласного підпорядкування *Волинської області*, райцентр. Розташов. на р. Турія (прит. Прип'яті, бас. Дніпра). Залізничний вузол. Нас. 67 тис. осіб (2006).

Ковель. Благовіщенський собор. Зруйнований в серед. 20 ст.

Вперше згадується в писемних джерелах під 1310. Від серед. 14 ст. — вотчина литов. феодалів, наприкінці 16 ст. — вотчина польс. короля. 1505 споруджено дерев'яний Благовіщенський собор. 1515 польс. король *Сигізмунд I* надав місту *магдебурзьке право*. Також було дозволено щороку влаштовувати тут два *ярмарки* — на свято Воздвиження Чесного Хреста Господнього (14 верес. за ст. ст.) та на 4-й день після Різдва Христового. У 17 ст. — один з найбільших екон. і торг. центрів Зх. *Волині*. Після *національної революції 1648—1676* залишився у складі Польщі. Магдебурзьке право було відібране. Після 3-го поділу Польщі 1795 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) відійшов до *Російської імперії* і став повітовим містом *Волинської губернії*. Влітку 1919 поблизу нього відбувалися бої Волин. д-зії *Армії Української Народної Республіки* з польс. військами. За *Ризьким мирним договором між РСФРР і УСРР та Польщею 1921* у складі Зх. Волині відійшов до Польщі. 1939 об'єднаний з ін. укр. землями у складі УРСР, від 1940 — райцентр. У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* від 28 черв. 1941 до 6 лип. 1944 був окупований гітлерівцями. У місті діяла антигітлерівська група. Неподалік міста проводило свою бойову операцію *Чернігівсько-Волинське партизанське з'єднання* під командуванням О.*Федорова* (див. *Ковельський вузол*).

Архіт. пам'ятки: Свято-Михайлівська церква, Свято-Воскресенська церква (1877). У місті встановлено пам'ятник Лесі *Українці* (1991).

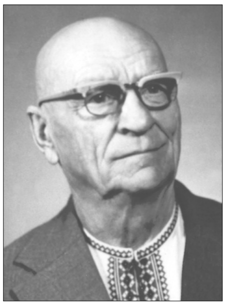
Літ.: ІМіС УРСР. Волинська область. К., 1970; *Денисюк В.* Волинь. Луцьк, 1997.

Г.Я. Рудий.

КО́ВЕЛЬСЬКИЙ ВУ́ЗОЛ — назва диверсійно-бойової операції, здійсненої в роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945 Чернігівсько-Волинським партизанським з'єднанням* під командуванням О.*Федорова.* Проводилася в рамках стратегічної операції «Рейкова війна», спрямованої на порушення залізничних комунікацій і постачання гітлерівської армії в період літньої кампанії 1943 (див. *Курська битва*). На тер. УРСР було заплановано здійснити прорив у зх. та пд.-зх. області найбільших партизанських з'єднань з метою завдання там ударів по 26 центральних залізничних вузлах регіону, одним з найважливіших серед яких був *Ковель.* Через нестачу мінно-вибухових засобів О.Федоров замість передбаченого в оперативному плані руйнування залізничного полотна перенацілив наявні сили на нищення рухомого складу залізниць, передусім паровозів. У результаті таких дій в розпал Курської битви — з 7 лип. до 10 серп. — диверсійні групи з'єднання підірвали 123 ворожі ешелони. Пропускна спроможність стратегічної залізничної магістралі Ковель—*Сар-*

Ковель. Свято-Воскресенська церква. 1877. Фото початку 21 ст.

О.І. Ковінька.

ни—Київ зменшилась у 6 разів, а дороги Ковель—*Рівне* — більше ніж у 2 рази. В цей же час білоруські партизани, здійснюючи виключно підрив рейок, змогли скоротити пропускну спроможність місцевих комунікацій лише на 6 %. Успішні дії на ділянках залізниць Ковельського вузла продовжувались і в наступні місяці. На квіт. 1944 кількість підірваних об'єктів сягнула 611 ешелонів і 8 бронепоїздів противника. На завершальному етапі операції у лют. 1944 з метою остаточної ліквідації Ковельського комунікаційного вузла Чернігівсько-Волинське партизанське з'єднання спільно з Житомирською партизанською дивізією ім. Щорса здійснило невдалу спробу штурму м. Ковель. У зв'язку із наближенням фронту завдання по оволодінню Ковелем було передане 2-му Білоруському фронту (Поліська наступальна операція).

Літ.: *Клоков В.И.* Ковельский узел. К., 1981; *Старинов И.Г.* Записки диверсанта. М., 1997; *Старинов И.Г.* Мины замедленного действия: размышления партизана-диверсанта. М., 1999; Україна партизанська. К., 2001; *Федоров А.Ф.* Подпольный обком действует. М., 1975; *Федоров А.Ф.* Последняя зима. М., 1981.

І.І. Дерейко.

КОВЕ́НКО Михайло Микитович (08.11.1888 — р. с. невід.) — військ. і політ. діяч. Н. в с. Грязне Охтирського пов. Харків. губ. в сел. родині. Навч. в Альтенбурзькому технікумі. Закінчив мех. ф-т Дармштадтського політех. ін-ту (1910; обидва в Німеччині). Чл. *Української соціал-демократичної робітничої партії*, від 1917 — *Української партії соціалістів-самостійників*. Протягом 1915—16 очолював тех. бюро К-ту союзу міст Пд.-Зх. фронту (див. *Союзи земств і міст, Південно-Західний фронт*).

1917 обраний до *Всеукраїнської ради робітничих депутатів* та *Української Центральної Ради*. Був одним з організаторів *Вільного козацтва* в *Києві*, створив 16 куренів із робітників з-ду АТ «*Гретер* і *Криванек*», з-ду «Арсенал», залізничників та окремих р-нів міста. В січ. 1918 — військ. комендант Києва. 29(16) січ. 1918 арештував у залі засідань УЦР кількох її членів, які планували, порозумівшися з *більшовиками*, здійснити держ. переворот і привести до влади Раду робітн., солдатських і сел. депутатів. Керував придушенням *Київського (січневого) збройного повстання 1918*, піднятого більшовиками, був одним із організаторів оборони міста від наступаючих більшовицьких частин під командуванням М.А.*Муравйова*.

У берез. 1918 призначений представником МЗС УНР у Німеччині. Вернувшись у трав. 1918 до Києва, став чл. управи видавничої спілки *«Книгозбірня»*. За *Директорії* очолював слідчу комісію для боротьби з контрреволюцією. 1919 редагував час. «Україна» у м. *Кам'янець-Подільський*. Від 1920 — на еміграції в Румунії. Подальша доля невідома.

Літ.: Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 1—2. К., 1996—97; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998.

Т.С. Осташко.

КОВІ́НЬКА (справжнє прізв. — Ковінько) **Олександр Іванович** (13(01).01.1900—25.07.1985) — письменник-гуморист. Н. в с. Плоске (нині село Решетилівського р-ну Полтав. обл.) в родині селянина-бідняка. Учасник *громадянської війни в Україні 1917—1921.* 1926—28 навч. в Полтав. ін-ті нар. освіти. Від 1925 друкував гумористичні оповідання та фейлетони в газ. «Більшовик Полтавщини», журналах «Червоний Перець», «Плуг», *«Червоний шлях»*, *«Нова громада»* («Соціалістична громада»), «Молодий більшовик» та ін. часописах. 1928 став штатним співробітником газ. «Більшовик Полтавщини». Перша кн. — зб. гумористичних і сатиричних повістей «Індивідуальна техніка» (1929). У берез. 1935 засуджений до десяти років таборів у *«Контрреволюційній боротьбистської організації» справі 1935*. Звільнений 1947, але без права повернення в Україну. Залишився працювати на гірничо-пром. підпр-вах Далекого Сх. Реабілітований у серп. 1956. Вернувся до м. *Полтава.* Опублікував понад 30 сатиричних та гумористичних книг: «Кутя з медом» (1960), «Коти і котячі хвости» (1964), «Директиви і корективи» (1965), «Попав пальцем в небо» (1966), «Всякого бувало...» (1967), «Кислі яблука» (1978), «На що ви натякаєте?..» (1978), «Гостріше гостріть пера» (1983) та ін. Автор спогадів про Остапа *Вишню*, В.*Сосюру*, ін. відомих письменників. Лауреат премії ім. Остапа Вишні (1984). Нагороджений орденом «Знак Пошани» (1970).

П у м. Полтава.

Тв.: Твори, т. 1—2. К., 1970; Твори, т. 1—2. К., 1980.

В.І. Прилуцький.

КО́ВНІР Степан (Стефан) **Дем'янович** (1695—1786) — видатний майстер-будівничий. Н. в с. Гвоздів (нині село Васильківського р-ну Київ. обл.). Був підданим *Києво-Печерської лаври*. Будівельної справи навчився в Києво-Печерській лаврі. Осн. споруди збудовані К. у м. *Київ*, виконані в стилі *бароко*: Ковнірівський корпус (1744—45), дзвіниці на Дальніх (1754—61) та Ближніх (1759—63) печерах Києво-Печерської лаври, дзвіниця *Київського Братського Богоявленського монастиря*

Ковнірівський корпус Києво-Печерської лаври. Фото початку 21 ст.

Дзвіниця на Ближніх печерах Києво-Печерської лаври. Майстри С. Ковнір, С. Італьянець. 1754—1763. Фото початку 21 ст.

(1756—59, зруйнована 1935), Кловський палац (1752—56, проект архітекторів Й.-Г.*Шеделя* і П.Неєлова). Крім того, К. збудував 1756—59 у м. *Васильків* церкву Антонія та Феодосія з дзвіницею та 1763—67 в *Китаївській Свято-Троїцькій пустині* Свято-Троїцьку церкву. Підготував школу майстрів-каменярів.

П. у м. Київ.

Р.Ю. Подкур.

КОВПА́К (Колпак) **Опанас Федорович** (р. н. і р. с. невід.) — запороз. полковник. Син укр. старшини Федора Ковпака. Від 1745 — козак Шкуринського куреня, згодом обраний його *курінним отаманом*. Згадується в запороз. документах 1764 як *осавул*, був у складі депутації *Запорозької Січі* до *Санкт-Петербурга* за царським жалуванням. Від 1767 — полковник *Протовчанської паланки*, а від 1768 — *Орільської паланки*. Восени 1767 разом з ін. старшинами старанно виконував наказ *Коша Запорозької Січі* про виведення зайд-поселенців із запороз. тер. вздовж Орелі (прит. Дніпра) до Кальміусу. Уславився під час *російсько-турецької війни 1768—1774*; був запороз. похідним полковником. 1771 на чолі півтисячної козац. команди в складі авангардних військ рос. 2-ї армії відзначився в боях з татар. військами за *Перекоп* та в Криму. Дії його загону 1771 мали вирішальне значення в оволодінні рос. військами Кримом. За це К. був нагороджений спец. золотою медаллю.

Володів двома великими *зимівниками* на лівобережжі Орелі. Один з них, у гирлі р. Багата (прит. Орелі, бас. Дніпра), заснував у 1760-х рр., другий — 1770.

Після зруйнування 1775 *Нової Січі* К. — полковник Полтав. пікінерського полку (див. *Пікінерські полки*). 1775 отримав на місці свого зимівника при р. Багата як рангову дачу 4950 *десятин* землі. Там же 1780 заснував *слободу* Панасівка (нині село Новомосковського р-ну). Отримав російське *дворянство*. У груд. 1781 вийшов у відставку в чині армійського полковника. У 2-й пол. 1780-х рр. обраний *предводителем дворянства* Олексопільського пов. *Катеринославського намісництва*. Під кінець життя мешкав у Панасівці.

Опанас Ковпак. Портрет роботи художника А. Моклаковського. 1775.

Займався благодійною діяльністю. 1771 спорудив поблизу Шангірейського ретраншементу похідну запороз. церкву. 1773 за його поданням було засновано церкву у с. Гупалівка (нині село Магдалинівського р-ну) на Орелі. Після 1775 збудував 2 церкви у слободах Ковпак (нині с. Ковпаківка Магдалинівського р-ну; усі в Дніпропетровській обл.) та Панасівка.

Збереглися 3 поясні портрети О.Ковпака.

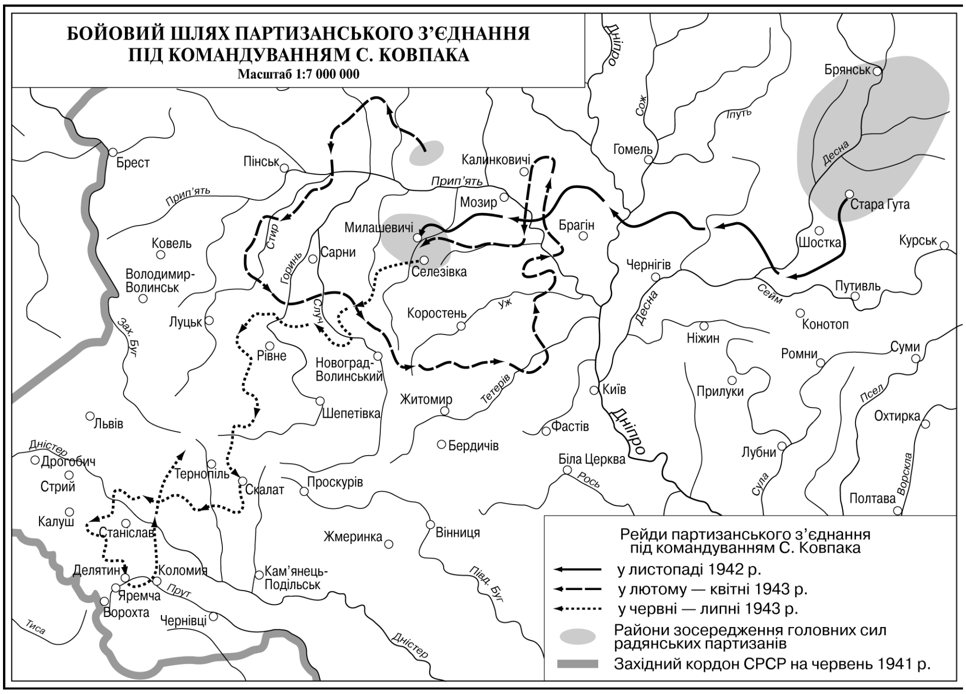
Літ.: *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків, т. 1. К., 1990; Архів Коша Нової Запорозької Січі: Опис справ. 1713—1776. К., 1994; *Мороз В.* Меценат з Приорілля. «Козацтво», 1994, № 2 (3); *Скальковський А.О.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. Дніпропетровськ, 1994; *Голобуцький В.О.* Запорізька Січ в останні часи свого існування. Дніпропетровськ, 2004.

П.Г. Александров.

КОВПА́К Сидір Артемович (25 (13).05.1887—11.12.1967) — рад. військ., парт. і держ. діяч, один з організаторів і кер. *партизанського руху в Україні в роки Другої світової війни*. Двічі Герой Радянського Союзу (18 трав. 1942; 4 січ. 1944). Н. в с. Котельва (нині с-ще міськ. типу Полтав. обл.) в сел. родині. Освіту здобув у церковнопарафіяльній, а потім у початковій шк. підвищеного типу (т. зв. міністерській). 1909—12 — рядовий Асландузького полку, розквартированого в Саратові (нині місто в РФ). Учасник *Першої світової війни:* служив у команді полкового зв'язку, розвідником. Улітку 1917 обраний чл. полкового к-ту. Вернувся в Котельву, де створив партизан. загін з колиш. солдатів, який боровся з нім. військами, *Армією Української Народної Республіки*, денікінцями (див. *Денікіна режим в Україні 1919—1920*). Брав участь у боях на Сх. фронті в складі 25-ї Чапаєвської д-зії та на *Південному фронті* проти військ П.*Врангеля*. Від 1919 — член КП(б)У—КПУ. 1921—26 працював військ. комісаром Великого Токмака (нині м. *Токмак*), *Генічеська*, *Кривого Рогу*, *Павлограда*.

С.А. Ковпак.

Є.Й. Ковтюх.

Згодом перебував на госп., рад. і парт. роботі. 1926—34 — дир. Павлоградського військ.-кооп. госп-ва, яке займалося забезпеченням продуктами харчування армійських з'єднань. Від 1934 працював нач. транспортного від., від 1940 — головою Путивльського райвиконкому.

Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* — член нелегального ЦК КП(б)У, командир Путивльського партизан. загону (від 22 серп. 1942 — партиз. з'єднання *Сумської області*), яке здійснило рейди в тилу ворога Сумською, Курською, Орловською, Брянською областями (1942; три останні — області в РФ), після перебування в Брянських лісах — Гомельською, Пінською (Білорусь), Волин., Рівнен., Житомир., Київ. областями та *Карпатський рейд партизанського з'єднання С.Ковпака 1943.* Під час пересування в Карпатах ковпаківці вели бої з формуваннями *Української народної самооборони* та частинами *Української повстанської армії.*

25 лют. 1944 з'єднання було перейменоване в 1-шу Укр. партизан. д-зію ім. С.Ковпака (командир — П.*Вершигора*). Відповідно до постанови політбюро ЦК КП(б)У від 18 серп. 1944 формування було передане в повному складі та з усім озброєнням, засобами зв'язку й майном НКВС УРСР для боротьби з укр. визвол. рухом у *Західній Україні.* 8 листоп. 1944 1-ша Укр. партизан. д-зія була розформована, на її базі створено окрему кавалерійс. бригаду внутр. військ НКВС УРСР.

Після війни К. кілька років працював заст. голови Верховного Суду УРСР. Від 1946 — депутат ВР УРСР, 1947—67 — заст. голови Президії ВР УРСР, від квіт. 1967 — чл. Президії ВР УРСР.

Нагороджений 2-ма Георгіївськими хрестами, 4-ма орденами Леніна, орденами Червоного Прапора, Суворова 1-го ст., Богдана Хмельницького 1-го ст., медалями; орденами і медалями Польщі, Угорщини, *Чехословаччини.*

П. у м. Київ. Похований на *Байковому цвинтарі.*

У Котельві встановлено бронзовий бюст К., пам'ятники — у *Києві*, *Путивлі* та Котельві. Ім'я К. присвоєно районові та вулиці в *Сумах*, вулицям у *Полтаві* й Котельві.

Тв.: Из дневника партизанских походов. М., 1964; Партизанскими тропами. М., 1965; Солдаты малой земли. Из дневника партизанских походов. К., 1965; Від Путивля до Карпат. К., 1979.

Літ.: *Руднєв С.* Щоденник про Карпатський рейд. Друге видання. К., 1949; *Клоков В. та ін.* Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. К., 1957; *Базима Г.* Слідами великого рейду. К., 1959; *Залесский Я.* В партизанских краях и зонах. М., 1962; *Бычков Л.Н.* Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941—1945. К., 1965; *Бегма В., Кизя Л.* Шляхами нескорених. К., 1965; *Старожилов М.В.* Партизанське з'єднання С.А. Ковпака (З історії створення). Львів, 1966; *Руднев С.В.* Легендарный рейд. Ужгород, 1967; *Гладков Т., Кизя Л.* Ковпак. М., 1973; *Мірчук П.* Українська повстанська армія 1942—1952. Львів, 1991; *Чайковський А.* Невідома війна: Партизанський рух в Україні 1941—1944 рр. Мовою документів, очима історика. К., 1994; Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Документы и материалы. М., 1999; Партизанское движение. По опыту Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. военно-исторический очерк. М., 2001; Україна партизанська. 1941—1945. Партизанські формування та органи керівництва ними. Науково-довідкове видання. К., 2001; *Попов А.* НКВД и партизанское движение. Факты и документы. М., 2003; *Кентій А., Лозицький В.* Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941—1944). К., 2005.

Т.В. Заболотна.

КÓВТЮХ Єпіфан Йович (21(09).05.1890—28.07.1938) — рад. військ. діяч, комкор (1935). Н. в с. Батурине (нині с. Висунськ Березнегуватського р-ну Миколаїв. обл.) у сел. родині, яка невдовзі переїхала на *Кубань.* 1911 призваний до рос. армії. Учасник *Першої світової війни*, воював на Кавказ. фронті. 1916 закінчив школу прапорщиків. Дослужився до чину штабс-капітана. Після *Лютневої революції 1917* був вибраний у полковий к-т. Під час походу Таманської армії (серп.—жовт. 1918) командував 1-ю колоною, що йшла в авангарді (ці події описані в кн. О.Серафимовича «Залізний потік», де К. виступає прототипом гол. героя Кожуха). 1918—20 командував Таманською армією, 3-ю та 50-ю стрілец. д-зіями, зведеним корпусом 11-ї армії. Брав участь у боях на Пн. Кавказі й під Царициним (нині м. Волгоград, РФ). 1922 закінчив Військ. акад., 1928 — курси удосконалення комскладу, 1930 — курси при Військ.-політ. акад. Командував д-зією і корпусом. Від 1936 — заст. команд. Білорус. військ. округом. Нагороджений 3-ма орденами Червоного Прапора. Репресований. Реабілітований посмертно.

Літ.: Полководцы гражданской войны. М., 1960; *Горлов В.П.* Героический поход. М., 1967.

В.І. Прилуцький.

КÓВУЇ — назва одного з об'єднань кочовиків, які перебували на службі в давньорус. князів. Відома з тексту *Київського літопису*: там під 1185 серед загонів черніг. кн. *Ярослава Всеволодича* згадуються «чернігівські ковуї» на чолі з воєводою Ольстином Олексичем. Єдиної думки поміж дослідників щодо того, де мешкали ці кочовики, чи були вони окремим угрупованням, чи входили до складу *клобуків чорних* тощо, немає. Разом з тим є різні припущення щодо цих питань. Так, в істор. літ. висловлена думка, що «чернігівські ковуї» були розселені в межиріччі Десни (прит. Дніпра) та її притоки Остер, де солонцюваті ґрунти були більш придатними для скотарства, ніж для землеробства і де було розташоване *городище* Ковчин (нині його залишки виявлені поблизу с. Ковчин Куликівського р-ну Черніг. обл.). Деякі дослідники вважають, що уточнення «чернігівські» вжито літописцем стосовно назви «ковуї» у зв'язку з тим, що загони К. перебували на службі не тільки у черніг., а й київ. чи переяслав. князів. Ґрунтуючись на вміщеному в *«Слові о полку Ігоревім»* переліку кочових племен, які були на службі в Ярослава Всеволодича, історики інколи включають до складу К. «билів», «могутів», «татранів», «шельбірів», «топчаків», «ревугів», «ольберів». Однак більшість тюркологів зараховують ці племена до «ольбірського союзу», який згадується у Київ. літописі під 1152 під назвою «оперлюєве», чи припускають, що вони належали до т. зв. диких половців.

Літ.: Ипатьевская летопись. В кн.: ПСРЛ, т. 2. М., 1998; *Коваленко В.П.*,

Ситий Ю.М. «Свої погани» чернігівських князів. В кн.: Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст. К., 2004.

А.Г. Плахонін.

КО́ГЕЛНІЧАНУ (Kogalniceanu) **Мігай** (06.09.1817—02.07.1891) — румун. громад.-політ. і культурний діяч, письменник, історик, видавець. Н. в м. Ясси (нині місто в Румунії). Від 1828 навч. в приватних пансіонах Ясс, з 1834 — у Парижі (Франція) та Берліні (Німеччина). 1838 повернувся в рідне місто. 1840—42 керував Ясським нац. театром і читав курс лекцій в Михайлянській академії. 1837—44 редагував і видавав 3 історико-літерат. часописи. 1844 був обраний чл. *Одеського товариства історії і старожитностей*. 1848 проживав у *Чернівцях*, був одним з керівників революції в Молдові та на *Буковині* (див. *Революції 1848—1849 в Європі*); видав брошуру «Вимоги Національної партії Молдавії», написав низку революц. відозв та статей, які були надруковані в чернів. газ. «Буковина» (1848—50). Після поразки революції емігрував. Повернувшись на батьківщину, редагував час. «Стяуа Дунерій» («Дунайська зірка», 1855—56), боровся за об'єднання Дунайських князівств. Від 1869 — член, а з 1887 до 1890 — президент Румун. АН. Був прихильником дружніх стосунків із сх. слов'янами. У річницю століття анексії Буковини Австрією виступив з її (анексії) осудом («Крадіжка Буковини», 1874). Як літ. критик відстоював реалістичний напрям у рум. літ. В істор. працях «Історія Валахії» (1837), «Вступ до курсу національної історії» (1843), «Про цивілізацію» (1845), «Рабство, кріпацтво і панщина» (1853) та ін. підкреслював роль нар. мас у розвитку сусп-ва. Видрукував «Літописи Молдавії» (т. 1—3, 1845—52), «Хроніки Румунії» (т. 1—3, 1872—74), в цих виданнях містяться, зокрема, дані про козац. війни 17 ст.

П. у м. Париж.

Тв.: Rapirea Bucovinei. — Bucureşti, 1874.

Літ.: История литературий молдовенешть, т. 1. Кишинэу, 1958; *Ionescu V.* Mihail Kogalniceanu. Bucureşti, 1963; *Двойченко-Маркова Е.М.* Русско-румынские литературные связи. М., 1966; *Богайчук М.* Література і мистецтво Буковини в іменах. Чернівці, 2005.

О.Д. Огуй.

КО́ГУТ (Kohut) **Зенон** (н. 1944) — укр.-канад. історик. Почесний д-р Харків. нац. ун-ту (2006). Дир. *Канадського інституту українських студій* Ун-ту Альберти (з 1994). Н. в містечку Янів (нині смт *Івано-Франкове*). У тому ж році батьки емігрували до США, де він виріс і здобув освіту: бакалавр (1966), магістр мист-в (1969), д-р філософії (1975). Стипендіат *Українського наукового інституту Гарвардського університету* та Рос. дослідницького центру цього ун-ту. Викладав у Пенсильванському (1975) та Мічиганському (1978—80) ун-тах. 1980—84 — укладач і гол. ред. серійного вид. «Американська бібліографія слов'янських і східноєвропейських студій». Експерт Б-ки Конгресу США у справах *СРСР* та Сх. Європи.

Фахівець з історії України 2-ї пол. 18 — поч. 19 ст., автор кількох десятків спец. досліджень, у т. ч. монографії «Російський централізм та українська автономія: імперське поглинення Гетьманату, 1760—1830» (англ. вид. 1988, укр. — 1996).

Ініціював відкриття Програми імені Ковальських, налаштованої на співпрацю з укр. вченими, що передбачає фінансову підтримку наук. проектів, стажування, перекладання та перевидання укр. історико-літ. спадщини.

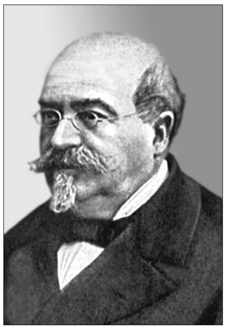
В.В. Кравченко.

КО́ГУТ Леон (1878—1947) — громад.-політ. діяч *Буковини*. Н. в м. *Чернівці*. Закінчив г-зію та Чернів. ун-т. Працював адвокатом, журналістом, був працівником багатьох укр. газет та часописів. 1902—03 редагував з Д.*Антоновичем* газети *«Гасло»* і «Селянин» *Революційної української партії*. 1905 склав з Т.*Галіпом* досить радикальну програму нар.-демократ. «Національної Ради русинів на Буковині», спрямовану на нац. єдність та розвиток спілчанського руху. Був першим дир. централі укр. кооперативів на Буковині «Селянська каса» (1903 імовірно, 1922), головою т-ва «Українська школа», де друкувалися різні просвітницькі видання. У 1920-х рр. редагував низку укр. газет. Співзасн. і діяч Укр. нар. орг-ції Буковини (1922—27), віце-президент *Української національної партії* (1927—38).

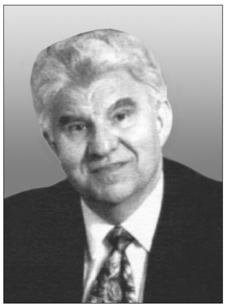
П. в еміграції в м. Грац (Австрія).

Літ.: *Добржанський О.* Національний рух українців Буковини другої половини XIX — початку XX ст. Чернівці, 1999; *Павлюк О.М.* Буковина. Визначні постаті 1774—1918: Біографічний довідник. Чернівці, 2000.

О.Д. Огуй.

М. Когелнічану.

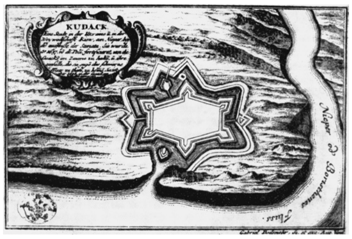

З. Когут.

Л. Когут.

КОДА́К — 1) фортеця на правому березі Дніпра напроти Кодацького порога (див. *Дніпрові пороги*). Збудована влітку 1635 польс. урядом з метою ізоляції *Запорозької Січі* від належних Польщі укр. земель. Зводилася під кер-вом франц. інж. Г. де *Боплана*. Військ. залога складалася з 200 нім. найманців на чолі з полк. Ж.Маріоном. У серпні того ж року запорожці, очолювані І.*Сулимою*, зруйнували укріплення і знищили гарнізон жовнірів. 1639 фортеця була відбудована. У роки нац.-визвол. війни укр. народу серед. 17 ст. (див. *національна революція 1648—1676*) стала опорним пунктом укр. війська (див. також *Кодацька облога 1648*). В часи гетьманства І.*Мазепи* виконувала функції сторожового поста. За умовами *Прутського трактату 1711* була знищена;

Фортеця Кодак. 1639. Креслення 17 ст.

2) слобода, що виникла поблизу однойменної фортеці. За часів *Нової Січі* (1734—75) — в складі *Кодацької паланки Вольностей Війська Запорозького низового*. Наприкінці 18 ст. перейменована на с. Старий Кодак (нині с. Старі Кодаки Дніпроп. р-ну Дніпроп. обл.).

Літ.: *Щербак В.О.* Антифеодальні рухи напередодні визвольної війни 1648—1654 рр. К., 1989; *Голобуцький В.О.* Запорозьке козацтво. К., 1994.

В.О. Щербак.

КОДА́ЦЬКА ОБЛО́ГА 1648. На початку нац.-визвол. війни укр. народу серед. 17 ст. (див. *Національна революція 1648—1676*) фортеця *Кодак* разом з гарнізоном

Печатка Кодацької паланки 1750. Відбиток.

Печатка Кодацької паланки 1770. Відбиток.

військ *Речі Посполитої* опинилася в глибокому тилу укр. повстанців і створювала для них значну загрозу, особливо в разі ворожого контрнаступу. Фортечний гарнізон (польс. частини та іноз. найманці) налічував бл. 1000 вояків. Окрім вояків, у фортеці перебували також сім'ї офіцерів, катол. ченці з місц. монастиря, служилі люди. Серед офіцерів були, зокрема, С.*Чарнецький,* М.Собеський (брат майбутнього короля Речі Посполитої *Яна III Собеського*), А.Конецпольський і Я.*Потоцький* (обидва — родичі коронних гетьманів), майор Ю.Лончинський, шляхтичі Альберт, Бужецький, Вишинський, Томиславський. Комендантом фортеці і командиром гарнізону був Криштоф Гродзицький.

Облогу Кодака укр. війська почали невдовзі після перемоги у *Корсунській битві 1648.* Однак оскільки їхні гол. сили розвивали наступ, то до стін фортеці були спрямовані лише окремі загони. Через малу чисельність сил блокада була нещільною. Спроби штурму не мали бажаних результатів. Ситуація змінилася після того, як Б.*Хмельницький* скерував сюди три полки на чолі з М.*Нестеренком*, П.*Шумейком* та Я.Вовченком (Володченком). У верес. 1648 ці війська підійшли до Кодака й щільно його блокували. Опинившись у скрутному становищі, обложені пішли на переговори. 1 жовт. (22 верес.) 1648 були укладені почесні умови капітуляції гарнізону. Він покинув Кодак озброєним, залишивши у фортеці лише *артилерію* і прапори, і пішов на *Чигирин.* Разом з військовиками йшли їхні сім'ї, а також ченці. З гарнізоном до Чигирина доправлялося і тіло померлого від ран після *Жовтоводської битви 1648* С.Потоцького. Не всі умови капітуляції були, однак, до кінця виконані. За наказом Б.Хмельницького, у зв'язку з порушенням польс. стороною на ін. ділянці фронту певних домовленостей, вояків кодацького гарнізону роззброїли й арештували, а потім обміняли на укр. полонених.

Кодацький поріг на Дніпрі. Малюнок художника М. Вебеля, літографія Дюпресоара. 1849.

Після того, як укр. війська увійшли до Кодака, їм стала підконтрольною вся течія Дніпра від Білорусі до Низу (див. *Великий Луг*).

Літ.: *Мицик Ю.А.* Козацький край: Нариси з історії Дніпропетровщини XV—XVIII ст. Дніпропетровськ, 1997.

Ю.А. Мицик.

КОДА́ЦЬКА ПАЛА́НКА — адм.-тер. одиниця *Вольностей Війська Запорозького низового* часів *Нової Січі* (1734—75; див. також *Паланка*). Обіймала значну тер. — понад 12 тис. км^2 на правобереж. Подніпров'ї. Входила до ядра запороз. володінь — найбільш залюдненої та економічно розвиненої зони. У її межах знаходилося понад тисячу *зимівників*, більшість з них належала найзаможнішим запорожцям. Центром паланки було м. Новий Кодак. Воно мало укріплення, потужний гарнізон та власну канцелярію. Це був також значний торг. осередок, тут проходили гучні *ярмарки.* У місті мешкало 673 родини «посполитих козаків» (1770-ті рр.).

Від самого початку існування паланки її землі стали об'єктом зазіхань рос. уряду, що волів анексувати їх під свої колонізаційні проекти (*Нова Сербія*, *Новослобідський козацький полк*). Від 1750 К.п. існувала в урізаному вигляді. Місцеві козаки кілька разів вдавалися до спроб (як мирних, так і збройних) вернути свої старі володіння, але їм цього не вдалося зробити.

До числа найбільших населених пунктів паланки належали: Старий Кодак (див. *Кодак*), Половиця (нині в межах м. *Дніпропетровськ*), Микитине (існувало в р-ні м. *Нікополь*), Таромське (з 1938 — с-ще міськ. типу, нині знято з обліку), Карнаухівка (нині с-ще міськ. типу, підпорядковане Дніпроп. міськраді), Тритузне (нині село Солонянського р-ну), Романкове (існувало поблизу сучасного м. *Дніпродзержинськ*), Бородаївка, Мишурин Ріг (нині обидва села Верхньодніпровського р-ну), Комісарівка (нині село П'ятихатського р-ну), Томаківка (нині с-ще міськ. типу) та ін. (усі в межах нинішньої Дніпроп. обл.).

Літ.: *Слабченко М.Є.* Паланкова організація Запорозьких Вольностів. В кн.: Праці для виучування західноруського та українського права, вип. 6. К., 1929; *Яворницький Д.І.* Дніпрові пороги. Дніпропетровськ, 1989; Історія запорозьких козаків, т. 1. Львів, 1990. *Скальковський А.О.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. Дніпропетровськ, 1994; *Посунько О.М.* Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. Запоріжжя, 1998; *Голобуцький В.О.* Запорізька Січ в останні часи свого існування. Дніпропетровськ, 2004.

Д.С. Вирський.

КО́ДЕКС КУМА́НИКУС — див. *Codex Cumanicus.*

КОДИКОГРА́ФІЯ (від. лат. codex — рукописна книга та грец. γραφω — пишу, креслю, малюю) — 1) *спеціальна історична дисципліна* про системне описування рукописних книг (кодексів) як *джерел історичних*; 2) методичний апарат *кодикології*; 3) галузь наук.-практичної діяльності зі створення наук. каталогів, покажчиків, довідників, баз даних та обліково-охоронного й наук.-інформаційного описів кодексів (рукописних книг).

У Росії та Україні тривалий час розвивалася як одна із складових *археографії* (науки про архів. документальні інформаційні ресурси та писемні пам'ятки), а саме як галузь камеральної археографії (від лат. camera — кімната, що у контексті тієї чи ін. роботи означає описування, каталогізування досліджуваних матеріалів), у країнах Зх. Європи — як складова кодикології (науки про кодекси — рукописну книгу), а саме як камеральна кодикологія. Сам термін «кодикографія» до наукового обігу вперше був запроваджений на поч. 20 ст. голл. дослідником о. Б.Крюйтвахеном (B.Kruitweagen) для означення критеріїв строго наук. методу описування рукописних книг. Виокремлення К. з кодикології фактично відбулося 1980 завдяки зусиллям кодикологів А.Хрюйса, Дж.Херманса та У.Федера, які працювали в слов'янознавчому центрі Неймегенського катол. ун-ту в Нідерландах над

створенням автоматизованої бази даних та електронного каталогу рукописних пам'яток.

Значний вклад у розвиток методів археографії оповідних джерел зробили свого часу рос. та укр. вчені, зокрема, О.*Шахматов*, О.Горський, К.Невоструєв, О.*Востоков*, В.Срезнєвський, Д.*Абрамович*, І.*Франко*, І.*Свєнціцький*, М.*Сперанський*, В.*Перетц*. У 60—80-х рр. 20 ст. теор. засади й методики опису камеральної археографії оповідних джерел розвивали Д.*Лихачов*, С.Шмідт, М.*Тихомиров*, Л.Жуковська, Н.Шеламанова, А.Турилов, О.Амосов, І.Лебедєва, О.Княжевський, П.*Житецький*, М.Геппенер, М.Візир, О.*Апанович*, Я.Запаско, В.*Свєнціцький*, О.Дзьобан та ін.

Теор. обґрунтуванню й розвитку практичних засад К. у 1980—90-х рр. присвятили свої зусилля укр. вчені Л.Дубровіна, О.Гальченко та О.Іванова.

Рукописна книга розглядається в К. як особливе комплексне істор. джерело. У його науковому описі подаються: сучасне місце його зберігання, його автор та назва, склад книги, зміст і класифікація текстів, мова, місце написання; дата створення, стан, обсяг, формат; система нумерації, матеріал рукопису, матеріал письма, організація сторінки й тексту, особливості тексту, письма, оправи, оздоблення, наявність нашарувань, мікротекстів вторинного рівня, записів, історія побутування рукопису тощо. Під час описування залучаються методи джерелознавства (див. *Джерелознавство історичне*), *палеографії*, *текстології*, дипломатики, *філігранології* та ін. спец. істор. дисциплін.

На базі цих підходів в Україні сьогодні розвивається наук. опис не лише слов'ян. кириличних рукописних книг (Л.Гнатенко, О.Іванова, М.Кольбух, О.Шевчук, Г.Чуба, О.Ясиновська та ін.), а й лат. та грец. (К.Чернухін), араб. (В.Рибалкін), арабсько-єврейс. (О.Хамрай), польс. (С.Булатова, Л.Демченко) та ін.

Літ.: *Geurts A.J. та ін.* Codicography and Computer. «Polata knihopisnaja (Полата кьнигописьная» (Nijmegen), 1987, № 17—18; *Veder William R.* Археография и «канон» старославянской письменности. Neuired, 1988; *Дубровіна Л.А., та ін.* Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису. К., 1992; *Дубровіна Л.А., Гальченко О.М.* Кодикологічні, кодикографічні, палеографічні та археографічні дослідження Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: бібліографічний огляд. 1988—2003 рр. В кн.: Спеціальні історичні дисципліни. Питання теорії та методики, ч. 2. К., 2004.

Л.А. Дубровіна.

КОДИКОЛО́ГІЯ (від лат. codex — рукописна книга та грец. λόγος — слово, наука) — *спеціальна історична дисципліна*, що вивчає рукописні книги (кодекси). Сама по собі рукописна книга є якісно окремим явищем книжкової к-ри, створеним авторами і видавцями із певною метою й у певний історичний час, вона має характерні матеріальну форму, структуру (систему організації текстів, сторінок, розділів, допоміжного апарату), письмо, оздоблення, а також специфічні особливості побутування, історію тощо.

К. досліджує рукописні книги як пам'ятки к-ри, що синтезують через писемні джерела (переважно оповідні) загальнолюдський та індивідуальний досвід, а також відображають характерні для певних істор. періодів соціально-екон., політ., наукові, літературні, освітні та мистецькі тенденції.

До кола питань сучасного трактування К. входить увесь комплекс проблем з історії рукописно-книжної спадщини писемного періоду розвитку людства.

Практична К. досліджує та з'ясовує: подробиці технології виготовлення кожної рукописної книги; папір, оправу, почерк, чорнило, організацію тексту; оздоблення; оформлення сторінки та оправи; походження книги, її авторів і укладачів, її долю та володарів (зокрема, за примітками на полях книги), її міграцію, попит і ціни на неї.

Теоретична К. вивчає рукописні традиції, репертуари книг, історію скрипторіїв (майстерень, де переписувалися книги) та б-к, тенденції розвитку рукописно-книжної к-ри, її нац. особливості, взаємозв'язки з ін. галузями к-ри.

К. тісно пов'язана з джерелознавством, палеографією, археографією, текстологією, дипломатикою, книгознавством, філігранологією, мист-вом книги, маргіналістикою.

Зародження К. ініціювали роботи франц. ученого Б.Монфокона, в яких він наприкінці 18 — поч. 19 ст. окреслив коло питань історії кодексів (рукописних книг), що потребують спец. методів аналізу. Вперше термін «кодикологія» був запроваджений у науковий обіг наприкінці 19 — поч. 20 ст., але набув поширення лише в 1920—30-х рр. завдяки зусиллям школи франц. дослідників книги Ш.Самарана. Остаточне визнання він здобув після 1949, тоді міжнар. наук. спільнота підтримала пропозицію франц. вченого А.Дена вживати його для означення науки, що вивчає кодекси. Теор. обґрунтування предмета К. на базі лат. книги належить франц. вченому Ф.Мазе. У складі Міжнар. к-ту палеографів (*палеографія* вивчає проблеми письма різних джерел), що був організований 1953 в Парижі (Франція), до якого увійшли 18 країн Зх. та Сх. Європи, діє кодикологічна секція. Центри кодикологічних досліджень лат., грец. і сх. книги є, зокрема, в Неймегені, Римі, Фессалоніках, Празі, Лондоні. Виходять спец. періодичні видання та часописи: «Scriptorium» (від 1946), «Manuscripts» (від 1948), «Manuscripta» (від 1957), «Het Boek» (від 1966), «Quaerendo», «Revue d'Histoire des Textes» (обидва — від 1971), «Bulleten de l'Ekole des Chartes Codices Manuscripti» (від 1975). Питання кодикології слов'ян. кириличної рукописної книги розробляє Міжнар. центр інформації і джерел балканської історії у Софії (Болгарія). Відповідні матеріали публікує «Полата кънигописьная» (Софія).

У *СРСР* диференціація К., *археографії*, палеографії та *книгознавства* стала доконаним фактом у 1950—60-х рр. Від 1970-х рр. К. розвивалася в працях, зокрема, О.Амосова, О.Шварц, Г.Прохорова, А.Турилова, М.Ніколаєва, Т.Діанової, Л.Жуковської, Н.Шеламанової, І.Льовочкіна, В.Резанова, Л.Столярової. У 1970-х рр. діяла школа кодико-

логів лат. та грец. книги (О.Добіаш-Рождественська, О.Люблінська, Т.Луїзова, Л.Кисельова, В.Романова, Є.Гранстрем, І.Лебєдєва, Б.Фонкич та ін.), а також слов'ян. рукописної книги в складі Археогр. комісії АН СРСР на чолі з С.Шмідтом (велася робота з укладання зведеного каталогу слов'ян. рукописних книг у межах СРСР; від УРСР у цьому проекті брали участь М.Візир, В.Свенцицька, О.*Купчинський*, О.Дзьобан). Кодикологічні дослідження публікувалися в *«Археографическом ежегоднике»* (Москва).

В Україні кодикологічні дослідження почали розвиватися наприкінці 19 — у 20-ті рр. 20 ст. в рамках робіт зі створення наук. каталогів і покажчиків рукописно-книжних джерел (С.*Маслов*, М.*Петров*, І.*Свєнціцький*, І.*Франко*, В.*Перетц*, С.Щеглова, М.*Сперанський* та ін.), а також в процесі аналізу пам'яток рукописної спадщини (І.*Огієнко*, І.*Свєнціцький*, П.*Курінний*, К.*Широцький*, Д.*Щербаківський*, О.Маслова й ін.).

У 1960—80-х рр. в УРСР вивчалися окремі видатні пам'ятки рукописно-книжної спадщини, передусім їхні текстологічні, палеографічні, лінгвістичні, мистецтвознавчі, літературознавчі аспекти. У ході цих досліджень розроблялися й питання кодикологічного методу (О.*Білецький*, М.*Гудзій*, О.Назаревський, М.Геппенер, В.Німчук, В.Русанівський, М.Пещак, Я.Запаско та ін.). Ті чи ін. питання К. досліджували О.*Апанович* (історія рукописної книги 18 ст.), М.Візир (опис рукописних книг), О.*Мацюк* (папір та філігранологічні аспекти), Я.*Ісаєвич* (історія книги).

Кодима. Хрестовоздвиженська церква. 1780. Фото початку 21 ст.

Ґрунтовне теор. розроблення К. як спец. істор. дисципліни ведеться в Україні від поч. 1990-х рр. 1992 побачила світ монографія Л.Дубровіної «Кодикологія і кодикографія української рукописної книги». У працях Л.Дубровіної, О.Гальченко, О.Іванової, Л.Гнатенко виокремлено *кодикографію* як систему джерелознавчого описування рукописних книг різного походження й змісту та як методичний апарат кодикології.

1993 створено Ін-т рукопису в Центр. наук. б-ці України ім. В.І.Вернадського (від 1996 — *Національна бібліотека України імені В.І.Вернадського*), в його структурі є відділ кодикології та кодикографії, при Ін-ті започатковано періодичний збірник наук. праць «Рукописна та книжкова спадщина України», присвячений археографічним і кодикологічним дослідженням.

Сьогодні укр. вчені розвивають кілька напрямів К.: історію мист-ва рукописної книги (Я.Запаско, С.Прудніков); особливості рукописних музичних книг (Ю.Ясиновський, Л.Корній, Е.Клименко); історію і технологію оправи рукописних книг та стародруків (О. Гальченко, С.Зінченко); наук. опис рукописних книг 11—18 ст. (Л.Гнатенко, О.Іванова, Л.Дубровіна, С.Зінченко, М.Іваннікова, Т.Гуцаленко, М.Кольбух, О.Шевчук, Г.Чуба, О.Ясиновська); графіко-археогр. та палеографічні особливості укр. рукописної книги 14—15 ст. (Л.Гнатенко; історію укр. рукописної книги досліджували М.Боянівська, В.Фрис, О.Іванова та ін.). В галузі кодикології лат. і грец. книги працює К.Чернухін, сх. та єврейс. книги — О.Хамрай, І.Сергеєва, польс. рукописної книги — С.Булатова.

Літ.: *Masai F.* Paleographie et codicologie. «Scriptorium», 1950, N 4; *Лебедева И.Н.* Кодикология — наука о рукописных книгах. «Вспомогательные исторические дисциплины», 1972, вып. 4; *Киселева Л.И.* Кодикология и новые методы описания рукописей. В кн.: Проблемы научного описания рукописей и факсимильного издания памятников письменности: Материалы Всесоюзной конференции. Л., 1981; *Дубровіна Л.А.* Кодикологія та кодикографія української рукописної книги. К., 1992; Кодикология историческая. В кн.: Специальные исторические дисциплины. К., 1992; *Іванова О.А.* База даних «Кодекс» рукописної книги XVI ст. «Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського», 2001, вип. 6; *Фрис В.* Історія кирилично ї рукописної книги в Україні. Львів, 2003.

Л.А. Дубровіна.

КО́ДИМА — місто *Одеської області*, райцентр. Залізнична станція. Нас. 9,4 тис. осіб (2004).

Заснована 1754, тривалий час належала польс. магнатові кн. Любомирському. У 18 ст. через неї проходив торг. шлях з *Поділля* у *Кримське ханство.*

Після 2-го поділу Польщі 1793 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) увійшла до складу *Російської імперії.*

У 19 ст. — у складі Балтського пов. *Подільської губернії.*

Її госп. розвиток пожвавився у зв'язку з буд-вом залізниці *Одеса—Балта.* 1888 у ній проживало понад 3 тис. осіб.

1919 тут точилися бої *Армії Української Народної Республіки з більшовиками та* денікінцями.

Від 1923 до 1930 входила до складу Крутянського р-ну Молдав. АСРР (див. *Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка*), від 1930 — райцентр Молдав. АСРР. На 1936 її нас. становило 5145 осіб.

Від 1938 — с-ще міськ. типу.

У серп. 1940 Кодимський р-н було приєднано до Одес. обл. (у груд. 1962 ліквідовано, тер. передано до Балтського р-ну, 1965 відновлено).

Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* від 22 лип. 1941 до 22 берез. 1944 була окупована румун. військами, входила до складу губернаторства *Трансністрія.*

Від 1979 — місто.

Тут народилися письменник А.*Свидницький*, нар. артист СРСР В.Лановий.

Історичні пам'ятки: Спасо-Преображенський костел (1850), Хрестовоздвиженська церква (1780).

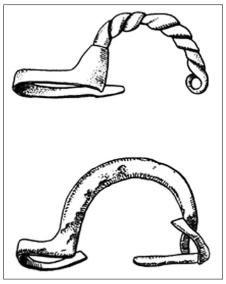
Літ.: *Мельничук О.С.* Топоніміка Кодимського району Одеської області. «Мовознавство», 1957, т. 14; *Кушнір В.Г.* Про дати заснування населених пунктів Кодимщини і походження їх назв. В кн.: Сборник материалов по историческому краеведению Одесщины, вып. 1. Одесса, 1992; *Боровая Н.* 250. Кодыма. Одесса, 2004; *Жарких М.* Храми Поділля. К., 2005.

Я.В. Верменич.

КО́ДИН, археологічна пам'ятка — залишки двох поселень (К. I і К. II) 5—7 ст. н. е., розташов. на тер. сучасного м. *Чернівці.* Розкопки велися 1977—79. На поселенні К. I відкрито 30 житлових і госп. споруд, на поселенні К. II — 46 (дослідники вирізняють тут до 6 послідовних хронологічних періодів забудов). Обидва поселення належать до *празької культури*, її носіями були племена *склавінів.* Житла — квадратні напівземлянки з печами-кам'янками. Кераміка ліпна. В найбільш ранніх житлах (5 ст.) виявлено по кілька уламків сіроглиняної гончарної кераміки *черняхівської культури.* Дві залізні фібули з поселення К. I датовані 5 ст. (вони мають велике значення для встановлення часу виникнення празької к-ри). Знайдено металеві й кістяні знаряддя праці, бронз. прикраси. На поселенні К. II відкрито кілька жител *карпатських курганів культури.*

Літ.: *Русанова И.П.,Тимощук Б.А.* Кодын — славянские поселения V—VII вв. на р. Прут. М., 1984; *Баран В.Д.* Давні слов'яни. К., 1998.

В.Д. Баран.

Кодин. Залізні фібули.

КОДИ́НЦІ — козац.-старшинський, згодом — дворянський рід, який походить від **Кирила** Кодинця (р. н. невід. — п. після 1721), лукомського *городового отамана* (1699, 1704). Його сини: **Мартин** (р. н. невід. — п. після 1732) — лукомський *сотник* (1717—32); **Мойсей** (р. н. невід. — п. перед 1772) — городиський сотник (1735—62), полковник 1-го компанійського охочекомонного полку (1762 — імовірно, 1772); **Іван** (р. н. невід. — п. перед 1772) — городиський сотник (1762 — імовірно, 1772). Його онук — **Антон Іванович** (р. н. невід. — п. після 1792) був сотником 2-го компанійського полку (1765—72) та сотником 2-ї Зіньківської сотні (1772—82). Ін. представники роду обіймали посади *військових товаришів* і *бунчукових товаришів.*

Рід внесений до 2-ї та 3-ї частин Родовідної книги Полтав. губернії.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 2. К., 1910.

В.В. Томазов.

КОДИФІКАЦІ́ЙНІ РОБО́ТИ В НЕЗАЛЕ́ЖНІЙ УКРАЇ́НІ. Після ухвалення 24 серп. 1991 *Акта проголошення незалежності України* ВР України 12 верес. 1991 прийняла Закон «Про правонаступництво України». Згідно з ним, закони УРСР та ін. акти, ухвалені ВР УРСР, в т. ч. кодекси, «діють на території України, оскільки вони не суперечать законам України, ухваленим після проголошення незалежності України» (ст. 3). Тим часом в умовах швидких змін життя країни старе законодавство, розроблене для потреб союзної республіки, керованої колиш. *Комуністичною партією України*, неминуче створювало численні правові колізії. Тому постало питання про якнайшвидше вдосконалення правової системи д-ви в контексті заг. модернізації сусп-ва. Це потребувало розробки нової Конституції України, нового Цивільного кодексу (т. зв. екон. конституції) та ін. великих кодифікованих актів. Однак перманентні кризові явища у діяльності вищих органів держ. влади, невизначеність шляхів здійснення правової і суд. реформ, дискусія між прихильниками і противниками господарчого кодексу тощо істотно стримували кодифікаційні роботи. Найскладнішим виявилося кодифікувати конституційне право і ухвалити нову Конституцію України (див. *Конституційний процес в Україні 1990—1996*). З великими труднощами ухвалювалися й ін. кодифіковані акти. У той час істотну допомогу у вирішенні низки організаційних, фінансових і творчих проблем кодифікації надавали громадські об'єднання юристів, зокрема Укр. правнича фундація.

Станом на 1 верес. 2007 в Україні було ухвалено 16 кодексів нового покоління: господарський процесуальний (6 лист. 1991, до 21 черв. 2001 мав назву арбітражний процесуальний); митний (12 груд. 1991 та 11 лип. 2002), повітряний (4 трав. 1993), лісовий (21 січ. 1994), про надра (27 лип. 1994), торговельного мореплавства (23 трав. 1995), водний (6 черв. 1995), кримінальний (5 квіт. 2001), бюджетний (21 черв. 2001), земельний (25 жовт. 2001), сімейний (10 січ. 2002), господарський (16 січ. 2003), цивільний (16 січ. 2003), кримінально-виконавчий (1 лип. 2003), цивільний процесуальний (18 берез. 2004), адміністративного судочинства (6 лип. 2005). При цьому Митний кодекс 2002 до набуття Україною членства в *Світовій організації торгівлі* діє не в повному обсязі (без ч. 13 статті 71), до визначеного часу зберігають свою чинність деякі положення аналогічного кодексу 1991. Продовжують діяти, з відповідними змінами, колиш. кодекси УРСР: кримінально-процесуальний, про працю, житловий, про адміністративні правопорушення, а також деякі положення кодексу про шлюб та сім'ю (розділ про акти громадянського стану).

Літ.: *Рогач О.Я.* Кодифікаційні акти в системі законодавства України. Ужгород, 2005.

І.Б. Усенко.

КОДИФІКАЦІ́ЙНІ РОБО́ТИ В УКРАЇ́НІ 18—19 ст. — кодифікаційна діяльність, здійснювана спец. комісіями та приватними кодифікаторами на укр. землях упродовж 18 — 1-ї пол. 19 ст. Головна причина проведення кодифікації — невідповідність чинних правових джерел новим соціально-екон. і політ. відносинам, які дедалі більше утверджувалися в Україні, у т. ч. інтересам старшинсько-шляхетської верхівки, яка прагнула зміцнення власних прав і намагалася зрівнятися в правах з рос. *дворянством.* Ідея кодифікації була висунута старшинсько-шляхетською верхівкою і підтримана царським урядом, який вбачав у проведенні кодифікації засіб зближення укр. і загальнорос. правових норм.

За *Березневими статтями 1654* на Лівобережній Україні (*Гетьманщині*) діяла правова система, яка склалася в період нац.-визвол. війни укр. народу серед. 17 ст. (див. *Національна революція 1648—1676*). Вона містила норми *козацького звичаєвого права*, акти гетьман. влади (*гетьманські універсали*, ордери, інструкції, листи, декрети, грамоти). Використовувалися деякі джерела польс.-литов. походження (поодинокі княжі та королів. грамоти, постанови *вального сейму*, збірники й статути, зокрема *Статути Великого князівства Литовського*, а також різні зб. *магдебурзького права.* Важливу роль у регулюванні сусп. відносин відігравали договірні статті,

підписані *гетьманами* України та *козацькою старшиною*, з одного боку, і царським урядом — з другого. У деяких регіонах (*Слобідська Україна*, Пд. України) поступово набувало чинності рос. законодавство. Зазначені джерела права багато в чому дублювали одне одного чи суперечили одне одному, що створювало складні правові колізії.

Упродовж 18 і поч. 19 ст. мали місце кілька спроб кодифікації укр. права. Перша і найвідоміша з них здійснена в 1-й пол. 18 ст. спец. кодифікаційною комісією, яка складалася з представників козац. старшини, укр. *шляхти* і *духовенства*. У результаті її 15-річної діяльності (більшість збірників законів попереднього періоду були написані іноз. мовами, тому в ході кодифікації постало завдання перекласти «правні книги» укр. мовою) 1743 було складено зб. *«Права, за якими судиться малоросійський народ»*. Норми, вміщені в ньому, обґрунтовували право укр. людності на самовизначення, що суперечило інтересам царського уряду. Тому збірник було відправлено на доопрацювання, ревізію та перегляд. Він так і не став офіц. джерелом права, хоча його норми походили з чинного права.

У ті ж роки бунчуковий товариш Ф.Чуйкевич за дорученням гетьмана К.*Розумовського* уклав зб. *«Суд і розправа в правах малоросійських»* (1750). У ньому обґрунтовувалась ідея закріплення інтересів козац. старшини та шляхти, зокрема необхідність відновлення станових судів в Україні.

Спроба приватної кодифікації була здійснена В.Кондратьєвим у зб. *«Книга Статут та інші права малоросійські»* (1764) для суддів-практиків.

1767 за дорученням президента *Малоросійської колегії* П.Румянцева (див. П.*Румянцев-Задунайський*) під кер-вом управителя її канцелярії члена Ген. суду О.*Безбородька* укладено зб. *«Екстракт малоросійських прав» 1767*, де обґрунтовувалася необхідність відновлення чинного законодавства Гетьманщини. Однак оскільки ця ідея суперечила політиці царату, збірник було передано до архіву.

1786 з ліквідацією автономії України та запровадженням губернського адм.-тер. поділу чиновники Правительствуючого Сенату розробили новий збірник, в основу якого було покладено «Екстракт малоросійських прав», «Настанови про управління губерніями» (1775) та ін. акти. Цей збірник під назвою *«Екстракт із указів, інструкцій та установлень» 1786* був затверджений Правительствуючим Сенатом і розісланий у присутствені місця України для практичного застосування.

У 1-й чв. 19 ст. кодифікація укр. права велася паралельно та у зв'язку з кодифікацією права *Російської імперії*. Головним завданням кодифікації укр. права у цей період було максимальне зближення його із загальноімперським правом шляхом поширення на Україну загальноімперського законодавства й усунення місц. особливостей. Упродовж 1804—08 були укладені «Звід місцевих законів губерній та областей, приєднаних від Польщі» (групою кодифікаторів з Правобережжя на чолі з А.Повстанським) та «Зібрання цивільних прав, чинних у Малоросії» (групою кодифікаторів з Лівобережжя на чолі з Ф.Давидовичем; див. *«Зібрання малоросійських прав» 1807*). 1811 було перекладено рос. мовою Литов. статут. 1830—33 група кодифікаторів під кер. Г.*Даниловича* підготувала проект *Зводу місцевих законів західних губерній Російської імперії 1837* — збірника цивільного матеріального і процесуального права Правобереж. України та Білорусі. 1838 проект затвердила Держ. рада Рос. імперії, але юрид. сили звід не набув. Перемогла ін. тенденція — поширення на Україну рос. системи права й надання чинності на її тер. *Зводові законів Російської імперії.* 1827—35 було скасовано магдебурзьке право в усіх містах України, а 1840—42 — норми Литов. статуту і впроваджено загальнорос. цивільне та кримінальне законодавства. При підготовці 2-го вид. Зводу законів Рос. імперії (1842) до його 10-го тому було включено низку норм Зводу місц. законів зх. губерній Рос. імперії 1837 для застосування їх лише в *Чернігівській губернії* та *Полтавській губернії*. Так було ліквідовано залишки політ. і правової автономії України.

Літ.: *Кульчицький В.С.* Кодифікація права на Україні у XVIII ст. Львів, 1958; *Месяц В.Д.* История кодификации права на Украине в первой половине XVIII в. К., 1963; *Ткач А.П.* Історія кодифікації дореволюційного права України. К., 1968.

В.А. Чехович.

КОДИФІКАЦІ́ЙНІ РОБО́ТИ В УРСР, **друга кодифікація українського радянського законодавства.** Після завершення першої кодифікації укр. рад. законодавства (див. *Кодифікаційні роботи в УСРР*) стало загальноприйнятим вважати, що основи законодавства в республіці вже установлені і подальші масштабні кодифікаційні роботи не потрібні. Натомість пропонувалося час від часу вносити до нього окремі поточні зміни, які б юрид. закріплювали ті чи ін. важливі зміни політ. курсу. Окрім того, *Конституція СРСР 1936* (стаття 14, п. «х») передбачала, що прийняття законів про судоустрій, а також цивільного і кримінального кодексів належить до відання Союзу РСР (див. *СРСР*), а не союзних республік, як це було раніше. За кер-ва Й.*Сталіна* союзні органи жодного разу не скористалися цими повноваженнями, хоча певні спроби підготувати окремі союзні кодекси і робилися. Так, було напрацьовано щонайменше п'ять (1939, 1940, 1947, 1948 і 1951) проектів цивільного кодексу СРСР, однак усі вони залишилися нереалізованими. Безрезультативними були і окремі зусилля здійснити нову кодифікацію в союзних республіках у тих галузях, де Союз РСР визначав лише основи законодавства, а прийняття кодексів належало до компетенції республік.

Після смерті Й.Сталіна було взято курс на певну демократизацію сусп-ва і, відповідно, на закріплення політ. новацій у законодавстві. У руслі цих загальносоюзних процесів Президія ВР УРСР 14 трав. 1956 прийняла постанову «Про перегляд кодексів законів УРСР». Нарощування кодифікаційних робіт у республіках стимулював також закон СРСР від 11 лют. 1957, яким було віднесено до відання союзних республік законодавство про їхній судоустрій, прийняття ци-

вільного, кримінального і процесуального кодексів. Цей закон, незважаючи на те, що відповідних змін до Конституції СРСР не було внесено (це було зроблено лише 11 лип. 1969), одразу після його опублікування почав діяти. Усі ці та ін. аналогічні кроки розглядалися як «повернення до ленінських принципів у державному будівництві», зміцнення суверенітету союзних республік. Актуальними завданнями було проголошено «приведення правової системи до рівня розвитку суспільства», відображення в законодавстві «повної і остаточної перемоги соціалізму», «переростання диктатури пролетаріату в загальнонародну державу».

Розпочалася активна кодифікаційна робота на «двох рівнях»: союзні органи визначали основи законодавства в певній галузі, а в республіках розробляли відповідні кодекси (така практика, однак, не була новою, вона усталилася ще з моменту утворення СРСР). Це забезпечувало системність і єдність рад. законодавства, цьому сприяла також процедура т. зв. консультування проектів респ. кодексів у Президії ВР СРСР, вона давала змогу виявити відмінності того чи ін. проекту від проекту рос. кодексу та підготувати висновок про їх доцільність чи недоцільність. Висновок про небажаність відмінностей робився насамперед тоді, коли розбіжності могли зашкодити загальнодерж. інтересам, інтересам ін. республік або інтересам громадян незалежно від місця їх проживання. Рекомендації, що давалися республікам, формально вважалися необов'язковими, але практично всі вони враховувалися майже повністю.

Першими в груд. 1958 були прийняті: Основи законодавства про судоустрій Союзу РСР, союзних і автономних республік (єдиний приклад згадки в назві акта про автономні республіки); Основи кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік; Основи кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік, а також Закон СРСР про кримінальну відповідальність за військ. злочини і аналогічний закон щодо держ. злочинів. З урахуванням цих актів було ухвалено Закон про судоустрій УРСР (30 черв. 1960), Кримінально-процесуальний кодекс УРСР (25 груд. 1960), Кримінальний кодекс УРСР (28 груд. 1960).

Далі на союзному рівні послідовно були прийняті: Основи цивільного законодавства, Основи цивільного судочинства (обидва — 8 груд. 1961); Основи законодавства про шлюб та сім'ю (27 черв. 1968); Основи земельного законодавства (13 груд. 1968); Основи виправно-трудового законодавства (11 лип. 1969); Основи законодавства про охорону здоров'я (19 груд. 1969); Основи законодавства про працю (15 лип. 1970); Основи водного законодавства (10 груд. 1970); Основи законодавства про народну освіту (19 черв. 1973); Основи законодавства про надра (9 лип. 1975); Основи лісного законодавства (17 лип. 1977). В УРСР були прийняті: Цивільний кодекс УРСР та Цивільний процесуальний кодекс УРСР (обидва — 18 лип. 1963); Кодекс УРСР про шлюб та сім'ю (20 черв. 1969); Земельний кодекс УРСР (8 лип. 1970); Виправно-трудовий кодекс УРСР (23 груд. 1970); Закон УРСР про охорону здоров'я (15 лип. 1971), Кодекс законів про працю УРСР (10 груд. 1971); Водний кодекс УРСР (9 черв. 1972); Закон УРСР про нар. освіту (28 лип. 1974); Кодекс УРСР про надра (25 черв. 1976); Лісний кодекс УРСР (13 груд. 1979).

Певні сфери життєдіяльності в СРСР регулювалися виключно союзним законодавством. Так, існувало 3 загальносоюзних кодекси: Повітряний кодекс СРСР (26 груд. 1961), Митний кодекс СРСР (5 трав. 1964), Кодекс торг. мореплавства СРСР (17 верес. 1968), а також низка кодифікованих актів в ін. формі, наприклад Закон СРСР про заг. військ. обов'язок (17 верес. 1968), Статут внутр. водного транспорту СРСР (затверджений 15 жовт. 1955 РМ СРСР), Статут залізниць СРСР (затверджений 5 квіт. 1964 РМ СРСР) тощо. Важливою віхою в заг. кодифікаційних роботах були: кодифікація конституційного права, прийняття *Конституції СРСР 1977* та *Конституції УРСР 1978.* Надалі пріоритетом законопроектних робіт стало приведення союзного і респ. законодавства у відповідність з чинними конституціями, розроблення нормативних актів, про які безпосередньо йшлося в конституціях, у т. ч. нового Закону про судоустрій УРСР (був ухвалений 5 черв. 1981). Водночас постало питання про логічне завершення кодифікації у своєрідних «кодексах кодексів». Першим кроком до цього стало видання 1975—83 для службового користування «Систематичного зібрання діючого законодавства Української РСР» у 28 т. (аналогічне видання з певним випередженням здійснювалося і на союзному рівні). Підготовка цього зведення тривала ще з 1972. У верес. 1976 офіційно розпочалася робота над *Зводом законів СРСР*, а в серп. 1978 — над *Зводом законів УРСР*. У процесі роботи над цими зводами були опрацьовані нові методи систематизації законодавства, що поєднували ухвалення нових актів з консолідацією та інкорпорацією чинного законодавства. Продовжувалася і галузева кодифікація, було прийнято Основи житлового законодавства СРСР (24 черв. 1981) та Житловий кодекс УРСР (30 черв. 1983), а також кодифіковано важливу частину адм. законодавства шляхом прийняття Основ законодавства СРСР про адм. правопорушення (23 жовт. 1980) та Кодексу УРСР про адм. правопорушення (7 груд. 1984). 11 томів Зводу законів СРСР побачили світ протягом 1980—86, а 9 томів Зводу законів УРСР — 1982—88.

Усього в ході другої кодифікації укр. рад. законодавства в УРСР — вона тривала від 1956 до 1988 — окрім багатотомних зведених видань і Конституції, було прийнято, відповідно до 16 загальносоюзних «Основ...», 13 кодексів та 3 закони, що були наслідком неповної, «горішньої» кодифікації. У подальшому всі ці акти зазнали численних змін. Так, на жовт. 1984 у Кримінальний кодекс було внесено понад 340 змін, у Кримінально-процесуальний — понад 270, у Цивільний — понад 70, у Цивільний процесуальний — понад 120. Видозмінені кодекси тривалий час продовжували діяти і в незалежній Україні, а деякі з них і досі зберігають свою чинність (див.

Кодифікаційні роботи в незалежній Україні).

Літ.: *Грищук В.К.* Основні етапи другої комплексної кодифікації законодавства УРСР. «Радянське право», 1988, №1; *Чехович В.А.* Друга кодифікація радянського законодавства. В кн.: Українське державотворення: невитребуваний потенціал. К., 1997.

І.Б. Усенко.

КОДИФІКАЦІ́ЙНІ РОБО́ТИ В УСРР, перша кодифікація українського радянського законодавства. Кодифікаційні роботи, здійснені в УСРР у 1920-ті рр. (вони проводилися в рамках єдиної законодавчої політики правлячої в усіх рад. республіках партії *більшовиків*), були своєрідним «матеріальним втіленням» курсу на «революційну законність». Остання у контексті здійснення *нової економічної політики* мала замінити правовий і економ. нігілізм перших післяреволюційних років. Актуальність проведення таких робіт була викликана як необхідністю зафіксувати правові форми нових суспільних відносин, так і потребою систематизувати рад. законодавство, ліквідувати наявні в ньому істотні суперечності та прогалини. Важливим спонукальним чинником проведення кодифікації був також міжнар. фактор. Екон. розвиток рад. республік був неможливим без міжнародної співпраці, а світове співтовариство вимагало від своїх членів «цивілізованого ставлення» до державно-правових інститутів, «європейської системи юридичних норм».

Перші підготовчі заходи щодо збору й узагальнення законодавчого матеріалу для майбутньої широкої кодифікації були започатковані в УСРР ще в берез. 1920. Але активні кодифікаційні роботи почалися лише наприкінці 1921. Потім у надзвичайно стислий строк — за 2—3 роки було в основному кодифіковано (у вигляді кодексів та ін. рівнозначних їм законодавчих актів) більшість галузей рад. законодавства. 1922 були ухвалені Кримінальний кодекс, Кримінально-процесуальний кодекс, Положення про судоустрій, Цивільний кодекс, Земельний кодекс, Кодекс законів про працю і Кодекс законів про народну освіту; 1923 — Закон про ліси, 1924 — Цивільний процесуальний кодекс, Тимчасові будівельні правила; 1925 — Ветеринарний кодекс УСРР, Виправно-трудовий кодекс.

Нову, т. зв. другу хвилю кодифікації в УСРР викликало завершення відбудовного періоду і проголошення курсу на *індустріалізацію* країни, а також стрімке зростання загальносоюзного законодавства, ухвалення Конституції СРСР 1924 та внесення відповідних змін до *Конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки 1929.* В УСРР тоді були ухвалені: Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб та акти громадян. стану (1926), Адміністративний кодекс (1927), нові редакції Кримінального, Кримінально-процесуального та Земельного кодексів (1927).

Уже в умовах згортання нової екон. політики 1927—29 було ухвалено ще кілька кодифікаційних актів. У лют. 1928 Тимчасові будівельні правила замінив Статут цивільного будівництва. У серп. 1928 відповідно до Гірничого положення УСРР було ухвалено Гірничий кодекс УСРР. У верес. 1929 побачили світ новий Цивільний процесуальний кодекс і нова редакція Положення про судоустрій. Логічним завершенням кодифікаційних робіт стало видання у 1929—30-х рр. 7-томного Систематичного зібрання чинних законів УСРР. Підготовка цього видання була задумана ще на поч. 1926, але реально розпочата з середини 1927, причому укр. юристам в основному таки вдалося довести її до кінця.

Не сприймаючи «традиційних», тобто буржуазно-правових, форм, але зважаючи на вагомість міжнар. фактора, більшовики висунули ідею наповнення старих форм новим змістом. Це означало забезпечення в нових кодексах пріоритету загальнодерж. інтересів, надання д-ві права у разі потреби втручатися в будь-які урегульовані законом відносини, незважаючи на «традиційні права й свободи». У результаті ст. 1 Цивільного кодексу УСРР передбачала захист лише тих цивільних прав, які здійснюються відповідно до їх «соціально-господарчого призначення», а ст. 30 проголошувала недійсною будь-яку угоду, «спрямовану на явну шкоду державі». Порушуючи класичний юрид. принцип «немає злочину, якщо він не передбачений у законі», ст. 10 Кримінального кодексу УСРР припускала можливість визнання певного діяння злочином за аналогією. Стаття 49 цього ж Кодексу дозволяла визнати особу соціально небезпечною у зв'язку з минулою її злочинною діяльністю або у разі наявності відомостей про її зв'язки зі злочинним середовищем і позбавити її права перебувати в певних місцевостях строком до 3 років. У Земельному кодексі УСРР було закріплене необмежене право вилучення земель у землекористувачів «для державних і громадських потреб» і навіть можливість примусового переселення сільського населення в ін. місцевості за рішенням ВУЦВК або губвиконкомів (ст. 223—224 Земельного кодексу УСРР). У Кодексі законів про працю УСРР збереглася від часів воєнного комунізму норма, яка дозволяла уряду або органам, ним уповноваженим, у будь-який момент за нестачі робочої сили «для виконання найважливіших державних завдань» залучати населення «у порядку трудової повинності» (ст. 11 Кодексу законів про працю УСРР). Аналогічні норми містилися в більшості ін. кодифікаційних актів.

Незважаючи на зовнішню подібність до буржуазних кодексів (там і там були текстуально однакові статті), рад. законодавство 1920-х рр. міцно стояло на сторожі «інтересів диктатури пролетаріату». Разом з тим тогочасна кодифікація укр. рад. законодавства в цілому заклала основи створення в д-ві більш ліберального, ніж за часів *«воєнного комунізму»,* правового режиму, оскільки істотно розширювала права й свободи особистості. Однак ця позитивна тенденція невдовзі була зруйнована. З розвитком режиму особистої влади Й.*Сталіна* в країні відбулося фактичне повернення до багатьох засад «воєнного комунізму».

Хоча перша кодифікація законодавства УСРР базувалася на принципі єдності рад. законодавства і прикладом для неї були законодавчі акти РСФРР, все-таки вона враховувала й деякі специфічні укр. екон., нац. і побутові умови. Так, у Цивільному кодек-

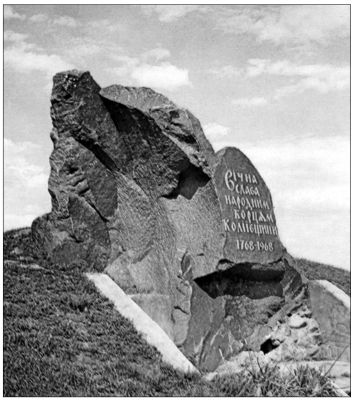
сі УСРР були дві незначні відмінності від такого самого кодексу РСФРР. У Кримінальному кодексі УСРР порівняно з рос. було 11 нових статей. Низку відмінностей, пов'язаних з існуванням в УСРР *комітетів незаможних селян*, місц. специфічного землевпорядного процесу, особливими умовами класової боротьби на селі та ін., зафіксував Земельний кодекс. Інколи укр. юристи випереджали своїх рос. колег. Так, проект Цивільного процесуального кодексу, опублікований в Україні 1922, було використано для підготовки відповідного рос. кодексу. Лише в УСРР було ухвалено такі акти, як Адміністративний кодекс та Кодекс законів про народну освіту. В УСРР значно успішнішими, ніж у РСФРР, були спроби підготовки суцільної кодифікації, їх результатом стало видання Систематичного зібрання чинних законів УСРР.

Літ.: *Бабій Б.М.* Українська радянська держава 1921—1925. К., 1961; *Усенко И.Б.* Первая кодификация законодательства Украинской ССР. К., 1989; *Його ж.* Україна в роки непу: доля курсу на революційну законність. Х., 1995.

І.Б. Усенко.

КО́ДНЯ — село Житомир. р-ну *Житомирської області*. Розташоване на обох берегах р. Коднянка (прит. Гуйви, бас. Дніпра). Нас. 2,1 тис. осіб (2006).

Уперше згадується в письмових джерелах під 1301 як містечко під назвою Коденград. Від 1362 перебувало у складі *Великого князівства Литовського*, а після об'єднання останнього з Польщею 1569 — у складі *Речі*

Кодня. Пам'ятник борцям Коліївщини. Фото кінця 20 ст.

Посполитої. У цей час належало знатному литовському роду Сапегів.

Після придушення *Коліївщини* в К. 1768 було з особливою жорстокістю страчено близько 3 тис. учасників повстання: їм відрубували голови, саджали на палі, четвертували. Керував стратою польс. воєначальник Й.Стемпковський.

1841 тут у стилі класицизму зведено церкву Різдва Богородиці та дзвіницю.

Райцентр 1923—26.

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* від 8 липня 1941 до 31 грудня 1943 була окупована гітлерівцями.

1968 на її околиці, на кургані, щільно оточеному деревами, встановлено монумент пам'яті на честь учасників Коліївщини.

У 1990-х рр. встановлено пам'ятник (виготовлений з поліського граніту) Т.Шевченку (1846 поет відвідав місце страти повстанців).

Літ.: *Івченко А.* Вся Україна. К., 2006.

І.І. Винниченко.

КОЖА́Н Олексій Васильович (псевдоніми — Леонід, Олександр Левицький; 28.03.1898—04.11.1956) — громад. та політ. діяч. Н. в с. Заболотці (нині село Бродівського р-ну Львів. обл.). Навч. у Бродівській г-зії. У роки *Першої світової війни* перебував у концтаборі Гмінд під *Віднем*, від 1917 — в австрійс. армії, 1918—20 — в італ. полоні. Від 1920 — чл. КП(б)У—КПУ. Влітку 1920 — голова Заболотцівського сільс. ревкому, боєць рад. 45-ї стрілец. д-зії, працівник культ.-просвіт. відділу, військ.-політ. курсів. Після демобілізації 1923 — кер. органів нар. та політ. просвіти в містах *Бердичів* і Сталіно (нині м. *Донецьк*). Весною 1928 — виконком Комінтерну (див. *Інтернаціонал Комуністичний)* направив його на підпільну роботу в *Західну Україну*. Обирався членом ЦК *Комуністичної партії Західної України*, очолював Крайовий секретаріат КПЗУ. 1930 заарештований польс. властями і засуджений до 5 років ув'язнення. Після визволення 1935 усунений з керівних посад у КПЗУ у зв'язку з відкликанням керівників партії до *СРСР*, де їх було невдовзі заарештовано. Сам К. уникнув цієї долі. Восени 1939 — депутат *Народних зборів Західної України*, від літа 1941 — у Червоній армії (див. *Радянська армія*). Як чл. ЦК розпущеної Комінтерном КПЗУ 1943 демобілізований і направлений у Трудову армію. Після війни очолював Щирецький райвиконком. Депутат ВР УРСР 2-го скликання.

П. у смт *Щирець*.

Літ.: За волю народну. Львів, 1959; Пост імені Ярослава Галана, кн. 21—22. Львів, 1988; Борці за возз'єднання: Біографічний довідник. Львів, 1989; Актуальні проблеми КПЗУ. Львів, 1990.

К.Є. Науменко.

КО́ЖАНОВ Іван Кузьмич (24(12). 05.1897 —22.08.1938) — рад. військ. діяч, флагман флоту 2-го рангу (1935). Н. в станиці Вознесенська (нині тер. Краснодарського краю, РФ). Від 1916 навч. у гардемаринських класах у Петрограді (нині м. *Санкт-Петербург*). Від 1917 — чл. РСДРП(б)—ВКП(б). 1918 пішов служити на Волзьку флотилію. На чолі загону моряків брав участь у бойових діях на Поволжі та на Каспійському морі. Від середини 1920 командував мор. експедиційною д-зією, що діяла проти білогвард. військ на *Кубані* й у Пн. Таврії. За взяття м. *Маріуполь* нагороджений орденом Червоного Прапора. Брав участь у придушенні Кронштадтського повстання у берез. 1921. У берез. — трав. 1921 — гол. команд. Мор. сил Балт. моря, потім чл. РВР Мор. сил Чорного і Азовського морів. 1922—24 — нач. і комісар Мор. сил Тихого океану. 1924—27 навч. у Військ.-мор. акад. 1927—30 — військ.-мор. аташе в Японії. 1930 — нач. штабу Балт. флоту. Від 1931 — команд. Чорномор. флоту. 1937 знятий з посади та заарештований. Засуджений до смертної кари. Страчений. Реабілітований 1956.

Літ.: *Алафузов В.* Командующий Черноморским флотом Иван Кузьмич Кожанов. «Военно-исторический журнал», 1964, № 8.

В.І. Прилуцький.

КОЖЕДУ́Б Іван Микитович (08. 06.1920—08.08.1991) — рад. військ. діяч, ген.-полковник авіації (1970). Маршал авіації (1985). Тричі Герой Рад. Союзу. Н. в с. Ображіїв-

І.К. Кожанов.

І.М. Кожедуб.

ка (нині село Шосткинського р-ну Сум. обл.). В Червоній армії (див. *Радянська* армія) від 1940. 1941 закінчив Чугуївську військ.-авіац. шк. льотчиків, 1942 — пілот-інструктор. На фронтах *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* — від берез. 1943. Бойове хрещення отримав у лип. 1943 під час битви на Курській дузі (див. *Курська битва 1943*), де відкрив особистий рахунок збитим ворожим літакам. Командував ескадрильєю 240-го винищувального авіац. полку (302-га винищувальна авіад-зія, 5-та повітряна армія, *Степовий фронт*). До жовт. 1943 старший лейтенант К. здійснив 146 бойових вильотів, збив 20 літаків противника. 4 лют. 1944 присвоєно звання Героя Рад. Союзу. Заст. командира 176-го гвард. винищувального авіац. полку (302-га винищувальна авіац. д-зія, 16-та повітряна армія, 1-й Білорус. фронт), гвардії капітан, до серед. 1944 довів рахунок бойових вильотів до 256 і збитих літаків ворога до 48. 19 серп. 1944 вдруге присвоєно звання Героя Рад. Союзу. Брав участь у визволенні України, Молдови, Прибалтики, воював у небі Берліна. До кінця війни гвардії майор К. здійснив до 330 бойових вильотів, брав участь у 120 повітряних боях і особисто збив 62 літаки противника. За високу військ. майстерність, особисту мужність і відвагу 18 серп. 1945 втретє присвоєно звання Героя Рад. Союзу.

1949 закінчив Військ.-повітряну акад., 1956 — Військ. акад. Генштабу. Від 1964 — 1-й заст. командуючого авіацією Моск. військ. округу. Від 1971 — у центр. апараті Військ.-повітряних сил, від 1978 — у Групі ген. інспекторів Мін-ва оборони СРСР.

Депутат ВР СРСР 2—5-го скликань, нар. депутат СРСР. Нагороджений 2-ма орденами Леніна, 7-ма орденами Червоного Прапора, орденом Олександра Невського, орденом Вітчизн. війни 1-го ст., 2-ма орденами Червоної Зірки. Почесний громадянин міст *Чугуїв*, *Куп'янськ*, *Суми*, Калуга (нині місто в РФ), Бєльци (нині місто в Молдові) та ін.

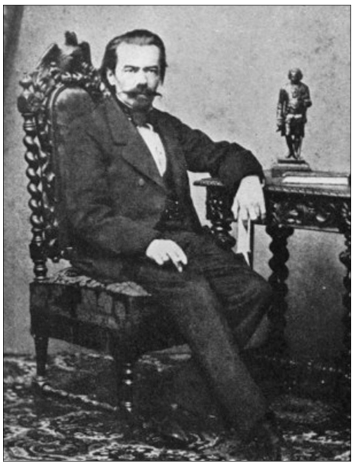
Похований 12 серп. в м. *Москва* на Новодівичому цвинтарі.

Тв.: Служу Родине. М., 1950; Верность Отчизне: Рассказы летчика-истребителя. М., 1975.

Літ.: *Денисов Н.Н., Карпович М.Д.* Трижды Герой Советского Союза И.Н. Кожедуб. М., 1948; Молодые Герои Великой Отечественной войны. М., 1970; Люди бессмертного подвига, кн. 1. М., 1975; Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь, т. 1. М., 1987.

Л.В. Легасова.

КОЖЕНЬО́ВСЬКИЙ Аполло герба Наленч (Nalecz-Korzeniowski) (1820—1869) — польс. поет, драматург, перекладач. Батько Дж.*Конрада*. Н. в с. Гоноратка (нині село Іллінецького р-ну Він. обл.). Син збіднілого шляхтича, вивчав право й сходознавство в м. *Санкт-Петербург*, а після цього працював управителем та адміністратором поміщицьких маєтків на *Поділлі*. Під час крим. кампанії (див. *Кримська війна 1853—1856*) брав участь в організації невдалого польс. повстання в тилу рос. армії. Від 1859 осів у м. *Житомир*. Як учасник антирос. руху польс. пограничної (кресової) шляхти був делегований 1861 до м. *Варшава*, де займався підготовкою *польського повстання 1863—1864*. Арештований рос. властями, 1862—68 перебував на засланні в сх. губерніях Росії. Тут написав мемуарно-історіософічний твір «Польща і Москва» («Polska i Moskwa»; вид. анонімне 1864). Перші поетичні твори мають виразні риси наслідування польс. поета З.Красінського (1812—59). У поемі «Перед грозою» («Przed-grom»), в якій на повний голос звучать революц. мотиви, цього вже немає. У п'єсі «Комедія» («Komedyja», 1855, написаній за мотивами «Горе від розуму» рос.

А. Коженьовський.

письменника О.Грибоєдова), піддав гострій сатирі консерватизм заможного польс. панства *Правобережної України*. Перекладав польс. мовою. франц. письменників А. де Віньї, В.Гюго, англ. Ч.Діккенса.

П. у м. *Краків*.

П.В. Голобуцький.

КОЖЕНЬО́ВСЬКИЙ (Korzeniowski**) Юзеф** (1797—1863) — польс. письменник, драматург, педагог. Н. поблизу м. *Броди*. Закінчив *Кременецький ліцей* (1819). Працював учителем у м. *Варшава*. Серед його учнів був, зокрема, майбутній польс. поет З.Красінський. 1822—32 викладав курси поезії в Кременецькому ліцеї. Під впливом нім. поета Ф.Шіллера почав писати оди та трагедії. 1826 побачили світ його «Проби драматичні» (Proby dramatyczni). 1834—38 читав курс класичної філології у нововідкритому Київ. ун-ті (був створений на базі переведеного до Києва польс. Кременецького ліцею, ліквідованого в м. *Кременець* після поразки *польського повстання 1830—1831*; див. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). 1838—46 — дир. г-зії у м. *Харків*. У цей час написав оповідання про побут середніх класів польськ. суспільства «Спекулянт» (Spekulant, 1845) і «Коллокація» (Kollokacya, 1846), драматичний твір «Дмитро і Марія» (Dymitr i Maryja, 1847, драма з періоду смутного часу в Росії поч. 17 ст.). У драмі «Карпатські горці» (була свого часу популярною на галицькій сцені в переробці П.*Свєнціцького* і Д.*Лозинського* під назвою «Верховинці») йшлося про конфлікт гуцульського села з австрійс. адміністрацією.

1846—48 — дир. г-зії в м. Варшава, від 1848 — візитатор (інспектор) шкіл *Царства Польського*, а 1861—63 — дир. відділу освіти в урядовій комісії віросповідань та освіти. Залишив багато меморіалів про стан навчальних закладів Варш. навч. округи. Під час перебування в м. Дрезден (Німеччина) написав твір з виразним патріотичним звучанням: «Сцени польського життя від 1863 року» (Sceny z zycia Polski z roku 1863; виданий посмертно 1898).

Його твори перекладав П.*Свєнціцький*, оповідання в перекладі рос. мовою «Коллокация» (К., 1852) та «Заслуженный учитель» (СПб., 1857) видав О.*Афанасьєв-Чужбинський.*

П. у м. Дрезден.

П.В. Голобуцький.

КОЖУХО́ВСЬКІ-ФЕРЕНСБА́ХИ — козац.-старшинський рід, що походить від **Петра** Кожухівського (серед. — 2-га пол. 17 ст.) — полковника піхотного охочого (1677—78) та компанійського (1689—93) полків. Його сини — **Григорій Петрович** (р. н. невід. — 1695) — топальський *сотник Стародубського полку* (1694—95); **Йосип Петрович** (р. н. невід. — п. перед 1724) — стародубський полковий *хорунжий* (1692); **Юрій Петрович** (р.н. і р.с. невід.) — компанійський полковник (1708), прихильник І.*Мазепи,* засланий 1710 разом з ін. мазепинцями до Архангельська (нині місто в РФ). Брати К.-Ф. не залишили нащадків чол. статі, тому рід згас. Частину родових маєтків К.-Ф. через близьке споріднення отримали в спадок представники роду *Якимовичів,* які взяли також прізвище згаслого роду та почали називатися Якимовичами-Кожухівськими та Якимовичами-Кожухівськими-Ференсбахами. За однією з версій, рід К.-Ф. походив від відомого рос. роду Кожиних, заснованого на поч. 15 ст. шведом Юрієм Бахти-Францем на прізвисько Фаренсбах.

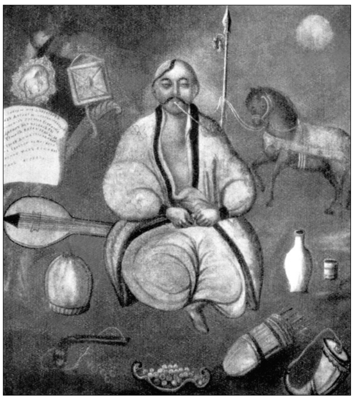
Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 2. К., 1910.

В.В.Томазов.

КОЗА́К, слово. Має тюркське походження — від давньотюркського «кьоз-», що означає ходити, бродити, мандрувати. Вперше зафіксоване в словнику половецької мови (див. *Codex Cumanicus*) зі значенням «вартовий», «бадьорий» та у написі поч. 14 ст. до зб. святих Сурожа (*Судака*). В укр. мові у різні часи ним означали: 1) у 2-й пол. 15 ст. — прикордонників і промисловців-уходників (останні мали промисли на «нічийних» землях; див. *Уходництво*);

2) у 2-й пол. 16 ст. — запорожців і реєстровиків (див. *Запорозька Січ*, *Реєстрове козацтво*);

3) у добу *Гетьманщини* — представників козац. стану (див. *Козацтво*);

Козак-бандурист. Народна картина. Початок 19 ст.

4) з кін. 18 ст. до 1917 — представників військ. стану на Дунаї, в Приазов'ї та на *Кубані.*

Слово «козак» також вживається для означення вільної людини, шукача пригод, *бурлаки*; вправного вершника, найманого воїна тощо.

Літ.: *Щербак В.О.* Українське козацтво: формування соціального стану (друга половина XV — середина XVII ст.). К., 2000; Інтернет-сайт: Козацтво 15—21 ст. (http://www.cossackdom.com).

В.О. Щербак.

КОЗА́К Деонізій Никодимович (н. 02.04.1944) — археолог-славіст. Д-р істор. н. (1988). Чл.-кор. Центр. нім. ін-ту археології (1998).

Н. в с. Креговичі (Польща). Закінчив істор. ф-т Львів. ун-ту (1972). Із 1974 навч. в аспірантурі Ін-ту археології АН УРСР, після її закінчення став н. с. від. археології ранніх слов'ян. Від 1987 — учений секретар, від 1991 — заст. дир. Ін-ту археології, від 2002 — зав. від. археології ранніх слов'ян *Інституту археології НАН України.* 1978 захистив канд., 1988 — докторську дис.

Сфера наук. інтересів — проблеми слов'ян. етно- та культурогенезу. Активний дослідник старожитностей 1-ї пол. 1 тис. н. е. (*зарубинецька культура*, *пшеворська культура*, *липицька культура*, *вельбарська культура*, *черняхівська культура*). Уперше виявив та вивчив на *Волині* і *Поділлі* *зубрицьку культуру* (1—2 ст. н. е.), носіями якої були давньослов'ян. племена, відомі в істор. джерелах як *венеди*. К. розробляє проблеми особливостей етнічного процесу в контактних зонах, взаємозв'язків давньослов'ян. племен із герм. і дакійською людністю, степовими племенами *сарматів*, питання розвитку духовної к-ри ранньослов'ян. общин.

Провів польові дослідження і ввів до наук. обігу матеріали поселень Хрінники (Рівнен. обл.), Гірка Полонка, *Загаї*, Городок, Сокільники, Давидів, *Пасіки-Зубрицькі*, Зубра, Підгірці, Боратин, Баїв, Линів (Волин. обл.), Підберізці (Львів. обл.), Велика Слобода I, II (Хмельн. обл.); могильників *Гринів*, Звенигород (Львів. обл.).

К. — ред. численних видань, учасник і організатор наук. конф. та міжнар. виставок з давньої історії України в країнах Європи і Америки, проф. Львів. ун-ту.

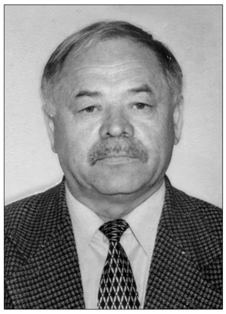
Опублікував майже 180 наук. праць.

Лауреат Держ. премії України в галузі н. і т. (1991, 2002).

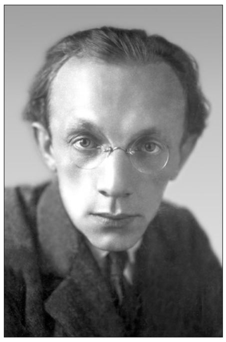
Тв.: Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї та Західному Побужжі. К., 1984; Археология Украинской ССР, т. 3. К., 1986 [у співавт.]; Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. К., 1990 [у співавт.]; Етнокультурна історія Волині. К., 1991; Походження слов'ян. К., 1991 [у співавт.]; Пам'ятки давньої історії України біля с. Линів на Волині. Б/м, 1994; Пам'ятки давньої історії Волині у с.Городок. К., 1999 [у співавт.]; Етногенез та етнічна історія Українських Карпат. Б/м, 1999; Етнічна історія давньої України. К., 2000; Давня історія України, т. 3. К., 2000 [у співавт.]; Історія української культури, т. 1. К., 2001 [у співавт.]; Давні землероби Волині. К., 2004.

Літ.: *Мезенцева Г.Г.* Козак Денис Никодимович. В кн.: *Мезенцева Г.Г.* Дослідники археології України. Чернігів, 1997; До 60-річчя Дениса Никодимовича Козака. «Археологія», 2004, № 1.

Н.С. Абашина.

Д.Н. Козак.

Е.Т. Козак.

КОЗА́К Едвард Теодорович (псевд. і криптоніми — Еко, Гриць Зозуля, Косий, Авенір Люшня, Майк Чічка, Мамай, Пік, Е.К., Ко, Ко-Ко; 21.01.1902—22.09.1992) — карикатурист, графік, живописець, письменник-гуморист, видавець, редактор. Почесний чл. Спілки укр. журналістів Америки. Н. в с. Гірне (нині село Стрийського р-ну Львів. обл.) у багатодітній сел. родині. Ріс у с. Дуліби; вчився у нар. школі, де почав малювати, в г-зії м. *Стрий* і худож. школі *Відня* (1917). Член пластового куреня ім. Ярослава Осмомисла (див.

С.А. Козак.

«Пласт»), з яким 1 листоп. 1918 приєднався до УСС (див. *Листопадова національно-демократична революція в Галичині 1918*, *Легіон Українських січових стрільців*). Під час *українсько-польської війни 1918—1919* воював у артилер. бригаді, у батареї сотника Селешка. По війні був одним із підсудних у процесі проти *Української військової організації* (1922), навіть перебуваючи в тюрмі *«Бригідки»* малював. Служив у польс. війську. 1923—24 навчався в худож. студії О.*Новаківського* у *Львові*, почав писати вірші. Навесні 1926 в гумористичному ж. «Зиз» були опубліковані ілюстрації К. до текстів ін. авторів. 1927 після знайомства з його ред. — Б.*Лепким* — став ілюстратором, а з 1 листоп. 1928 до кін. 1931 — редактором ж. «Зиз». 1929 одружився з Марією Бортник (1905—89). 1933—39 працював у редакції ж. «Комар»; оформляв усю продукцію видавничого концерну І.*Тиктора* (газети, журнали, у т. ч. дитячі, щорічні календарі та книжки з серій «Українська бібліотека» й «Велика історія України»). Член *Асоціації незалежних українських митців* з 1932, брав участь у їх виставках (Львів, 1933—36), був членом журі пром. виставок та ярмарків. З 1939 жив з сім'єю у *Кракові*, очолював мистецький гурток «Зарево», містив карикатури в газ. «Krakauer Zeitung», ілюстрував «Лиса Микиту» І.*Франка* (1944). Того ж року емігрував до Німеччини, викладав на Вищих образотворчих студіях у Карлсфельді й Берхтесгадені (1945), очолював Спілку укр. образотворчих митців у Мюнхені (1947), 1948 редагував ж. «Лис Микита». Політ. карикатури К. (зокрема, на Й.*Сталіна*) передруковували періодичні видання багатьох країн Європи. Від 1949 — у США, де продовжив практично самотужки видання «Лиса Микити» (1954—90). Працював у церк. мист-ві, ілюстрував казки на телебаченні, 1957 отримав від Нац. освіт. асоціації (США) першу нагороду на конкурсі мультфільмів у Детройті (шт. Мічіган, США). Автор серії картин у різних техніках (олія, гуаш, темпера, акварелі, графіка) з нар., козац. та стрілец. побуту («Село», «За мотивами стрілецьких пісень», «В 50-річчя УСС»), карикатур («Українці в Америці»), шаржів та карикатур на культ. і гром.-політ. діячів (Д.*Донцова*, П.Ковжуна, І.*Кедрина*, Є.*Маланюка*, С.*Гординського*, І.Соневицького та ін.). Як карикатуриста К. постійно турбували теми роз'єднаності укр. партій, укр.-польс. стосунків, сталінських репресій («Недуга Сталіна», 1929; «Гість з радянської України», 1929; «Харківський процес навпаки», 1930), ситуація на Україні та комуніст. «рай» у *СРСР*. Учасник десятків персональних і колективних (зокрема із синами Юрієм та Яремою) виставок у Відні, Львові, Кракові, Мюнхені, Копенгагені (Данія), Детройті, Гантері, Торонто (Канада), Нью-Йорку (США) та ін. Автор спогадів і двох томів гумористичних оповідань. Найвагоміший внесок К. в укр. культуру — створення модерного гумористичного журналу, який протягом багатьох десятиліть формував укр. громад. думку. 1990 К. відвідав Львів, де експонувалися твори його і обох його синів.

П. у м. Уоррен (шт. Мічіган, США).

Тв.: На українських дорогах: [Спогади про УСС] «Наш прапор», 1933, № 4; Дещо про нашу карикатуру. «Назустріч», 1934, № 14; ЕКО: Альбом [ілюстрацій пісень]. Німеччина, 1946; Село: Альбом. Німеччина, 1948; В 50-річчя УСС: [Листівки]. Нью-Йорк, 1965; *Гриць Зозуля:* [Книга гуморесок]. Детройт, 1973; На хлопський розум Гриця Зозулі: 2-й том оповідань. Детройт, 1982; Торги у четверги: [Спогади про Львів 30-х рр.]. «Сучасність», 1984, № 9; Виставка творів: Каталог. Львів, 1990.

Літ.: *Гніздовський Я.* На шляху до широкого визнання. «Вісник. Орган організації оборони чотирьох свобод України», 1954, № 5; *Горняткевич Д.* Едвард Козак. «Листи до приятелів», 1965, № 5—7; *Гніздовський Я.* Еко в еміграційній дійсності. «Сучасність», 1972, № 7/8; *Його ж.* Моє перше знайомство з Едвардом Козаком. Там само; *Нижанківський Б.* Едвард Козак: До 70-ліття. «Нові дні», 1972, № 266; *Оленська-Петришин А.* Виставка Едварда Козака та його синів. «Сучасність», 1972, № 7/8; *Тарнавський О.* Майстер карикатури — Едвард Козак. Там само, 1974, № 12; *Гуцалюк Л.* Про виставку карикатур Едварда Козака-Ека і проблеми малярської критики. Там само, 1975, № 9; *Кейван І.* Українське образотворче мистецтво. Едмонтон, 1984; Стрийщина, т. 1. Нью-Йорк, 1990; *Яців Р.* Козак і Сталін. Львів, 1990; *Яців Р.* Хто він, Еко? «Дзвін», 1990, № 5; *Сніцарчук Л.В.* Співпраця Е.Козака (1928—1933 рр.) із часописом «Зиз». В кн.: Українська періодика: історія і сучасність. Львів, 1999; *Любович У.* Відійшов від нас Едвард Козак-Еко. В кн.: *Любович У.* Нариси. Інтерв'ю. Есеї. Львів, 2001; Українські митці поза Батьківщиною: Біобібліографічний покажчик. Х., 2001; *Пеленська О.* Український портрет на тлі Праги. Нью-Йорк—Прага, 2005.

Г.П. Герасимова.

КОЗА́К Семен Антонович (23(10).05.1902—24.12.1953) — рад. військ. діяч, ген.-лейтенант (1945). Двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1945), Нар. Герой Югославії. Н. в с. Іскорость (нині в межах м. *Коростень*). Закінчив військ. артилер. шк. (1928) — Військ. акад. ім. М.Фрунзе (1938), в якій згодом викладав. З початком *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* працював у центр. апараті Нар. комісаріату оборони СРСР. Із жовт. 1942 на фронтах війни — командир стрілец. д-зії та корпусу, заст. нач. штабу 64-ї армії (*Сьомої гвардійської армії*), командир 73-ї гвард. стрілец. д-зії, від січ. 1945 — 21-го стрілец. корпусу. Воював на *Воронезькому фронті, Степовому фронті, Другому Українському фронті* та *Першому Українському фронті*. Війська під командуванням К. взяли участь у форсуванні Дніпра й Дунаю. Після війни командував стрілец. корпусом, армією, був пом. команд. військ Далекосх. військ. округу.

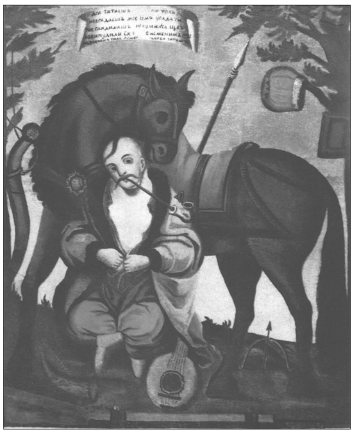
Нагороджений 2-ма орденами Леніна, ін. орденами й медалями. Депутат ВР СРСР 3-го скликання.

П. у м. Южно-Сахалінськ (місто, центр Сахалінської обл., РФ). Похований у м. *Москва*.

Літ.: Золотые звезды Полесья: Очерки о Героях Советского Союза. К., 1985.

Н.М. Руденко.

«КОЗА́К МАМА́Й», «козак-бандурист» — картина із зображенням козака-бандуриста, створена за традиційною схемою — в її центрі у статичній позі сидить козак з бандурою. Малюнки пізніших часів дедалі більше відходять від первинних однофігурних композицій, але традиційна поза гол. персонажа на них залишається незмінною. Дослідники виводять її (цю позу) зі сх. іконографії, вказують на її подібність до зразків мист-ва часів скіфів і навіть більш ранньої доби — ін-

Козак Мамай. Картина роботи невідомого художника. Олія. 1728.

доарійської прадавньої спільноти. Схема картини не змінюється, а лише доповнюється побічними сюжетами чи персонажами (саме це, на думку дослідників, свідчить про давність однофігурної композиції). Із серед. 18 ст. під впливом *гайдамацького* руху в композицію вводяться ін. персонажі, вони подаються здебільшого дрібним планом, мало пов'язані з гол. постаттю, є учасниками різних сцен з гайдамацького життя (п'ють горілку, танцюють, б'ються, стріляють із мушкетів, варять юшку тощо). З картини зникає характерний для попередніх років віршований текст унизу (переважно гумористичного забарвлення, з монологу козака-героя вертепної комедії з різними доповненнями; див. також *Вертеп*), а козакові дають ім'я «Мамай» (за однією з версій, таким було прізвище одного з гайдамацьких ватажків). Відтоді це ім'я переходить і на копії старих «козаків-бандуристів» і закріплюється за всіма варіантами картини.

Козак Мамай. Картина роботи невідомого художника. 19 ст.

У свідомості народу ватажки й учасники *Коліївщини* були героями, оборонцями від гнобителів і месниками. Існує зображення М.І.*Залізняка* в образі козака Мамая в традиційній позі, з бандурою (Флейшер. Максим Залізняк, 1858, Державний музей етнографії, *Санкт-Петербург*). Початком 19 ст. датують картину, де поряд з козаком сидить гротескно зображений панок у міському костюмі і частує його горілкою; на ін. біля козака з бандурою танцюють дівчата.

Остаточно образ «козака Мамая» сформувався наприкінці 18 ст.: молоде обличчя, широко відкриті очі, довгі вуса й оселедець, багатий одяг. Підібгавши ноги «по-турецьки», він самотньо сидить серед степу, сумовито занурений у свої думки, і грає на бандурі. Доповнюють образ зображувані поряд з козаком — бойовий кінь, зелений дуб, козац. зброя, шапка, люлька, пляшка і чарка.

У картинах присутній дух барокової епохи (див. *Бароко*). Мова їх виражальних засобів проста й лаконічна. Плавні заокруглені лінії окреслюють спокійно-елегійні постаті, в одязі домінує червоний колір, гармонійно поєднаний з відтінками чорного, вохристого, зеленого. Спрощені риси і форми надають композиціям монументальності, а колірна насиченість і декоративність містять приховану патетику.

Висока міра узагальнення надавала образу значення символу, що зберігає істор. пам'ять народу й утверджує ідеал мирного стража своєї землі, мужнього, зосередженого й мрійливо-задумливого. Причини такого потрактування образу дослідники вбачають у тому, що він остаточно сформувався в ті часи, коли козац. вольниця вже відійшла в минуле.

У 17—19 ст. картина козака-бандуриста була найпопулярнішою на укр. землях, особливо на Полтавщині, Чернігівщині, Харківщині, рідше на Правобережжі. Нею селяни, потомки простих *козаків*, прикрашали свої хати, образ козака-бандуриста малювали на дверях і стінах хат, на скринях, кахлях і посуді.

Літ.: *Білецький П.* «Козак Мамай» — українська народна картина. Львів, 1960; *Лиша Р.* Сторони Всесвіту. «Образотворче мистецтво», 1996, № 1.

І.М. Ласка.

КОЗА́К Сергій Давидович (14.03.1921—13.02.1993) — оперний співак (баритон), композитор, письменник і громад. й культ. діяч. Нар. артист УРСР (1960), член Спілки письменників України. Н. в с. Кривин (нині село Славутського р-ну Хмельн. обл.). Закінчив Моск. військ. акад. ім. М.Фрунзе (1947) та Моск. консерваторію (1945—50, клас Л.Савранського). 1950—81 — соліст Київ. театру опери та балету.

С.Д. Козак в партії Комісара в опері Ю. Мейтуса «Зоря над Двіною». 2-га половина 1950-х років.

Партії: Султан («Запорожець за Дунаєм» С.*Гулака-Артемовського*), Микола, Остап, Еней («Наталка Полтавка», «Тарас Бульба», «Енеїда» М.В.*Лисенка*), Хмельницький («Богдан Хмельницький» К.*Данькевича*), Шибак, Мартин, Шевченко («Милана», «Арсенал», «Тарас Шевченко» Г.*Майбороди*), Онєгін, Томський («Євгеній Онєгін», «Пікова дама» П.*Чайковського*), Грязной («Царева наречена» М.Римського-Корсакова), Шакловитий («Хованщина» М.Мусоргського), Ігор («Князь Ігор» О.Бородіна), Ріголетто, Ренато («Ріголетто», «Бал-маскарад» Дж.Верді).

У концертах виконував твори укр. композиторів, нар. пісні. Відомий також як композитор (хори, романси, масові пісні) та автор віршових повістей — «Земле моя, доле моя» (1963), «Горинь» (1971), «Пісня серед грому» (1985); худож.-документальних повістей — «Михайло Гришко» (1978), «Григорій Верьовка» (1981); повісті — «Я не спав, мамо» (про І.*Козловського*, 1980); есе — «Шляхи побратимства» (1982).

1960—73 — голова Укр. муз.-хорового т-ва, 1982—87 — худож. керівник Київської філармонії, 1982—92 — викл. Київ. консерваторії. Гастролював за кордоном (Німеччина, *Югославія*, Румунія, Польща, Болгарія, США, Канада, Франція, Велика Британія).

Наспівав кілька платівок (укр. народні та масові пісні).

П. у м. *Київ*.

Літ.: *Іовса О.* Доля людини. «Культура і життя», 1968, 1 січ.

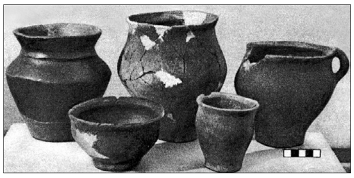
І.М. Лисенко.

КОЗАРИЩУ́К Василь (14.02.1858—1910) — священик, етнограф, письменник. Н. в с. Нова Жучка (нині в межах м. *Чернівці*) в сім'ї дяка. Закінчив садгірську шк., чернів. г-зію (1879), богословський ф-т Чернів. ун-ту, де навчався в Є.Поповича, І.Ончула, В.*Репти*, О.*Калужняцького*. Висвячений на священика. Був парохом у гірському с. Конятин Вижницького пов.; колекціонував етногр. матеріал. Заснував читальню в с. Путилів, збирав пожертвування на укр. т-ва, у т. ч. на Укр. нар. дім у Чернівцях. Опублікував «Життя гуцула в його віруваннях і забобонах», «Про різдвяні свята і святкові дні в гуцулів», «Буковинські руські примовки» (1886), казки «Моя гостина у Хмарника», численні оповідання.

Літ.: Василь Козарищук. «Радянська Буковина», 1945, 18 квіт.; *Добржанський О.* Національний рух українців Буковини другої половини XIX — початку XX ст. Чернівці, 1999; *Павлюк О.М.* Буковина. Визначні постаті 1774—1918 (біографічний довідник). Чернівці, 2000.

О.Д. Огуй.

КОЗА́РОВИЧІ, багатошарова археологічна пам'ятка. Розташов. на правому березі Київ. водосховища, поблизу сіл Козаровичі і Глібівка Вишгородського р-ну Київ. обл. Під час археологічних досліджень 1966—72 тут розкопано: 1) велике пізньотрипільське поселення (3 тис. до н. е.; див. *Трипільська культура*) з укріпленою частиною, що має в діаметрі бл. 60 м і огороджена ровом; 2) могильник *бронзового віку* серед. 2 тис. до н. е. (10 поховань-трупопокладень); 3) могильник *милоградської культури* серед. 1 тис. до н. е. (2 трупопокладення); 4) поселення й могильник *київської культури* 3 ст. н. е. (6 жител, 15 трупоспалень); 5) с-ще та могильник доби *Київської Русі* 11—13 ст. (3 житла, 56 поховань).

Чорнолощений ліпний посуд з могильника зарубинецької культури Козаровичі.

Літ.: *Максимов Е.В., Орлов Р.С.* Поселение и могильник второй четверти I тыс. н. э. у с. Казаровичи, близ Киева. В кн.: Раннесредневековые восточно-славянские древности. Л., 1974. *Степаненко Л.Я., Блажевич Н.В.* Поселення та могильник XI—XIII ст. поблизу с. Козаровичі на Дніпрі. В кн.: Дослідження з слов'яно-руської археології. К., 1976; *Круц В.А.* Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья. К., 1977.

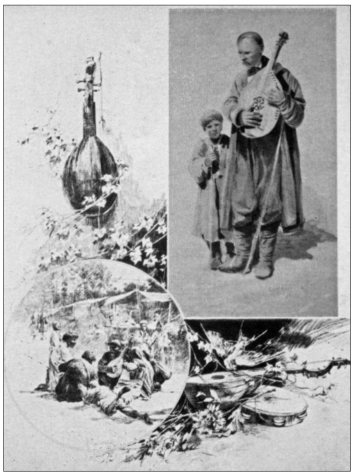
Р.В. Терпиловський.

КОЗА́ЦТВО І ФОЛЬКЛО́Р. Із методологічної і пізнавальної точок зору важливо розрізняти власне козац. фольклор (нар. уснопоетичні твори, складені самими *козаками*) і фольклор про козаків (нар. уснопоетичні твори, що виникали поза козац. середовищем).

Про власне козац. фольклор дають підстави говорити свідчення сучасників і дослідників козацтва. Так, польс. письменники і вчені 16—17 ст. С.Сарницький, Б.*Папроцький*, І.-І.Петрицій та І.Морштин у своїх творах про Україну зазначають, що серед козаків були досить поширені істор. пісні та *думи*, які вони складали самі й вельми майстерно виконували під акомпанемент кобзи. Д.*Яворницький* твердить також: «Бувши високими поцінувачами пісень, дум і рідної музики, запорожці любили послухати своїх боянів, сліпців-кобзарів, нерідко самі складали пісні та думи й самі бралися за кобзи...»

Щоб визначити належність уснопоетичного твору до власне козац. фольклору, слід враховувати два гол. моменти: час виникнення і першого запису цього твору (якщо є такі дані) й тематику та сюжетно-версифікаційні його особливості. Перевага другого моменту для доказовості більш очевидна, оскільки така структурно-семантична ознака фольклорного тексту, як точність і деталізація опису події (подій), може беззаперечно вказувати на те, що автором твору про цю подію (ці події) є її (їх) учасник, очевидець. Беручи до уваги сказане, до власне козац. укр. фольклору можна зарахувати істор.-героїчні думи 15—17 ст., переважну більшість істор. пісень 15—18 ст. (див. *Історичні українські пісні*), окремі давні ліричні пісні, легенди й перекази, а також чималу низку прислів'їв та приказок.

Найхарактернішу частину усноепічного надбання козаків (запороз. і реєстрових) становлять

Васильківський С., Самокиш М. Сліпий кобзар з хлопчиком-поводирем. На віньєтці: група кобзарів та лірників, які співають на ярмарку, кобза, торбан та бубон. 1900.

думи. Вони виникли в кін. 15 ст. Сам термін «дума» як визначення жанру нар. творів уперше фіксується в хроніці С.Сарницького, датований 1506. Перший їх запис датується кін. 17 ст., а перша їх збірка опублікована 1819 М.Цертелєвим у *Санкт-Петербурзі* під назвою «Опыт собрания старинных малороссийских песней».

Істор.-героїчні думи козац. походження поділяються на три цикли: 1) думи 15—16 ст.; 2) думи серед. 17 ст.; 3) думи 18 ст. До дум 1-го циклу належать: «Козак Голота» (запис кін. 17 ст.), «Отаман Матяш старий», «Федір безрідний, бездольний», «Три брати самарські», «Іван Богуславець», «Самійло Кішка», «Івась Коновченко, Вдовиченко», «Олексій Попович», «Втеча трьох братів із города Азова, з турецької неволі», «Розмова Дніпра з Дунаєм» (запис 1805), «Смерть козака в долині Кодимі», «Плач невольника в турецькій неволі» (запис 1832), «Маруся Богуславка», «Невольники на каторзі» (запис серед. 19 ст.), «Сокіл і соколя» (запис 70-х рр. 19 ст.). Героями цих творів виступають покозачені злидарі — борці за соціальну справедливість — і прості запорожці та їх ватажки, які потрапили в бусурманську неволю. Самі ж твори яскраво відображають початковий період існування козацтва, причини та обставини його утворення.

Другий цикл складають такі думи, як: «Іван Богун», «Про Сулиму, Павлюка та про Яцька Остряницю» (запис 1928), «Хмельницький і Барабаш», «Богдан Хмельницький і Василь молдавський», «Смерть Хмельницького» (запис 1814), «Корсунська перемога» (запис 1849), «Вдова Івана Сірка і Сірченки» (запис 1805). Вони присвячені подвигам видатних козац. проводирів періоду нац.-визвол. війни укр. народу серед. 17 ст. (див. *Національна революція 1648—1676*), а також долі їхніх родичів та близьких.

Думи «Козак-нетяга Хвесько Ганжа Андибер» (запис 1853), «Козацьке життя» (запис 40-х рр. 19 ст.), «Проводи козака» (запис 1805) становлять 3-й цикл. Від дум 1-го й 2-го циклів ці твори відрізняються тим, що в них, окрім героїко-романтичного мотиву, сильно звучить мотив соціально-побутовий.

Тематично й художньо-стилістично до козац. дум близькі численні істор. пісні козац. походження. Вони поділяються в хронологічному плані на такі ж цикли, як і думи.

Пісні 1-го циклу оплакують долю України, яка зазнає грабіжницьких нападів кримськотатар. військ («Зажурилась Україна, бо нічим прожити», «За річкою вогні горять», «Із-за гори, гори, з темненького лісу»), розповідають про муки козаків-невільників («В Туреччині та й на брамі кам'яній») та героїчну смерть їхніх ватажків («В Цареграді на риночку»), прославляють молодиків за бажання потрапити на Січ і стати на захист рідної землі («Туман поле покриває», «Не жур мене, стара нене»).

В істор. козац. піснях 2-го циклу опоетизовано визвол. боротьбу укр. народу серед. 17 ст., 1648—54, та змагання за волю вітчизни видатних учасників цієї боротьби: Б.*Хмельницького* («Чи не той то хміль», «Ой Богдане, батьку Хмелю», «Ой послав Бог Хмельницького»), М.*Кривоноса* («Не дивуйтеся, добрії люди», «Ой усе лужком та все бережком»), Д.*Нечая* («Ой з-за гори високої»), Н.*Морозенка* («Ой Морозе, Морозенку, ти славний козаче»). До цього ж циклу належать пісні про *Жванецьку облогу 1653* («Ой з города з Немирова») та про *Берестецьку битву 1651* («Висипали козаченьки з високої гори»).

З істор. пісень 3-го циклу постають образи І.*Мазепи* («Ой пише, пише та гетьман Мазепа»), С.*Палія* («Годі, коню, в стайні спати»), І.*Гонти* («Да стояв, стояв сотник Гонта», «Виїхав Гонта та з Умані»), М.І.*Залізняка* («Максим козак Залізняк»), М.*Швачки* («Ой виїхав із Гуманя козаченько Швачка»), С.*Чалого* («Ой був в Січі старий козак»). Пісні цього ж циклу передають тугу з приводу нац. трагедії — зруйнування рос. військом *Нової Січі* («Ой з-за гори, з-за лиману», «Ой не жалуйте ви, славні запорожці», «Ой полети, галко, ой полети, чорна», «Ой тепер наші славні запорожці», «Та славне ж було Запорожжя», «Пішло наше славне Запорожжя», «Ой Боже наш милостивий», «Чорна хмара наступає, дрібен дощик з неба»).

Для козац. уснопоетичної творчості не чужими були й ліричні пісні. У цьому переконує пісня «Про козака і Кулину», записана 1625 (варіант назви — «Пісня про козака Плахту»).

Козаки, зокрема запорожці, вміли майстерно розповідати про власні пригоди, про різні події та про різних людей. Д.Яворницький пише, що вони «нерідко самі розпускали про свою силу та непереможність неймовірні оповідання й змушували вірити в те інших». Особливо любили братчики переказувати про своїх богатирів і характерників. Усе це, безумовно, сприяло виникненню в середовищі січового й реєстрового товариства таких фольклорних жанрів, як легенда та переказ. Нічим ін., як плодом козац. творчості, є легенди «Хмельницький і Барабаш», «Герць Хмельницького», а також перекази «Як Потоцький попав у полон», «Про запорожців та царицю Катерину», «Як запорожці пішли із Січі до турка», «Запорожці за Дунаєм». Є відомості про те, що Б.Хмельницький, приймаючи в жовт. 1655 послів польс. короля *Яна II* Казимира Ваза, розповів їм легенду про вужа і невдячного господаря. Цим гетьман виразно натякнув на непримиренність його війська та шляхетської *Речі Посполитої*. Цілком можливо, що використана укр. держ. діячем легенда виникла й побутувала в його козац. оточенні.

Образність, дотепність, влучність висловів із козац. мовлення породжували прислів'я й приказки. Такі, скажімо, прислів'я, як «Висипався Хміль із міха та показав ляхам лиха» (про Б.Хмельницького) або «Іван носить плахту, а Настя булаву» (про І.*Скоропадського*, яким керувала його дружина) мають, очевидно, козац. походження. В козац. колах з'явилися й такі повчання (записані здебільшого в 17—18 ст.), як: «Були ляхам Жовті Води, буде ще й Пилява», «До булави треба й голови», «Од Богдана до Івана не було гетьмана», «Славний козак Максим Залізняк — славнішеє Запорожжя», «Гляди, козаче, щоб татари сидячого не взяли», «Де байрак, там і козак», «Козак журби не має», «Козацькому роду нема переводу», «Терпи, козаче, отаманом будеш», «Наш Луг — батько, Січ — мати: от де треба помирати», «Хто любить піч, тому ворог Січ», «Краще живий хорунжий, ніж мертвий сотник».

У фольклорі про козаків найпоширенішими жанрами є легенди та перекази. Ті чи ін. історії з елементами фантастики й худож. вимислу, пов'язані з козацтвом, побутують нині майже в кожному населеному пункті України, а також на Кубані, на Дону та в деяких ін. регіонах. Особливо часто їх можна почути на теренах колиш. Запорожжя (Дніпроп., Запоріз., Херсон., Кіровогр., Миколаїв., Донец. області). Не випадково саме тут протягом 19—20 ст. збирачі фольклору зафіксували цих творів найбільше (записи О.Стороженка, І.*Срезневського*, О.*Афанасьєва-Чужбинського*, Я.*Новицького*, І.*Манжури*, Д.Яворницького, Г.*Данилевського*, Яра *Славутича*, М.*Киценка* та ін.).

Подібно до дум та істор. пісень, що виникли в козац. середовищі, легенди й перекази новішого часу, присвячені козац. тематиці, поділяються на цикли: 1) історико-героїчні легенди та перекази; 2) топонімічні легенди та перекази; 3) соціально-побутові легенди та перекази.

Серед історико-героїчних легенд і переказів, записаних, як правило, від нащадків запорож-

ців, домінують твори про боротьбу козаків із хансько-татар., турец., польс. і рос. завойовниками, а також твори про життя й подвиги Б.Хмельницького, Н.Морозенка, М.Кривоноса, С.Палія, І.*Сірка*, П.*Калнишевського* та ін. козац. ватажків («Як козаки взяли Азов», «Про козака Щербія», «П'ятницькі хрести», «Подвиги Семена Палія», «Великий воїн», «Його жахались вороги», «Як Сірко переміг татар» тощо). У всіх цих творах дуже виразно звучить патріотична ідея.

Такі легенди й перекази, як «Річка Чортомлик», «Річка Кінська», «Озеро Лебедеве», «Тарасове Гульбище», «Урочище Сірківка», «Острів Лантухівський», «Урочище Сагайдаче», «Думна скеля», «Баштові дуби», «Селище Кривий Ріг» та подібні, належать до топонімічного циклу. В них ті чи ін. сучасні геогр. назви тлумачаться у зв'язку з подіями доби козацтва, з іменами запорожців та їхніх отаманів.

Соціально-побутові легенди й перекази 19—20 ст., пов'язані з козац. тематикою, розповідають про походження запорожців, їх побут, звичаї, характерництво (чаклунство) і про їхні стосунки з ін. соціальними верствами та іноземцями. За приклади таких творів можуть правити: «Запорожці — із маленьких дітей», «Люди браві і чепурні», «Козацькі жарти», «Запорозька вдача», «Як запорожці ману напускали», «Як запорожці прізвища давали», «Як запорожці голодну кутю проганяли», «Козацький обід», «Як запорожець провідував жінку», «Як запорожці перехитрили Потьомкіна» та ін.

Справжніми перлинами укр. фольклору є ліричні пісні про козац. долю, про козац. матерів і дружин, про козац. кохання («Ой мандрував молодий козак», «Гомін, гомін по діброві», «Ішли козаченьки, ішли з України», «Стрів козак дівчину», «Ой, дівчина козака любила», «Козак од'їжджає, дівчинонька плаче», «Запорожець, мамцю, запорожець», «Там, де Ятрань круто в'ється», «Козаченьку, куди йдеш?», «Ішов козак через байрак»). Такі пісні творилися зазвичай людьми, близькими до козаків, здебільшого їх родичами та коханими. Дехто з цих авторів нині відомий. Йдеться, зокрема, про укр. поета і філософа 18 ст. С.*Климовського*. Він — автор знаної у всьому світі пісні «Їхав козак за Дунай», яку обробив Л. ван Бетховен. Творчість членів козац. родин уособлена в образі легендарної поетеси з Полтавщини Марії (Марусі) Чурай (17 ст.), якій приписують понад десяток укр. нар. пісень, у т. ч. шедевр укр. пісенної творчості — «Засвіт встали козаченьки» (або «Засвистали козаченьки»). Див. *Козацька тематика в українському та світовому музичному мистецтві.*

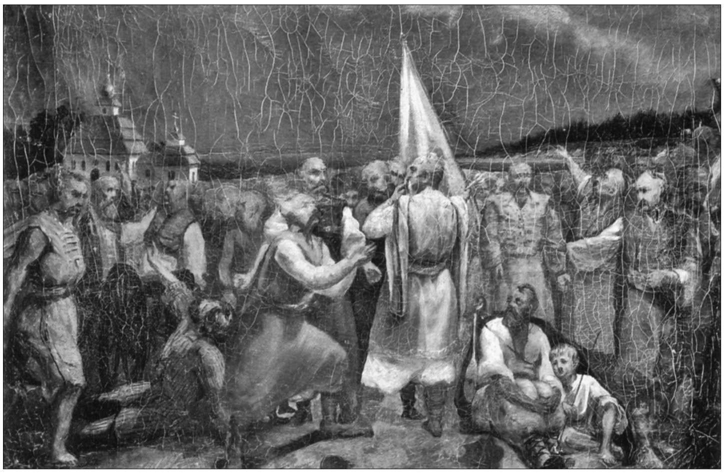
Лише зрідка козаки виступають героями укр. нар. казок. Це пояснюється, зокрема, тим, що в післякозац. добу казка як жанр укр. фольклору майже перестала творитися, а також тим, що для казкового зображення якихось подій чи якихось людей потрібне значне часове дистанціювання казкаря від цих подій або цих людей. Казками про козаків можна назвати хіба що такі нар. твори, як «Про запорожців та царицю Катерину» і «Як запорожці висватали наймита» (хоча за своїми худож.-стилістичними ознаками названі твори є швидше легендами, аніж казками).

Істор. пам'ять про козацтво стимулює виникнення в україномовному середовищі різного роду фразеологічних сполучень, зокрема прислів'їв і приказок на зразок: «Життя собаче, зате слава козача», «Зовсім козак, та чуб не так», «Козак не без долі, дівка не без щастя», «Козак хороший, та не має грошей», «Козацька миля довга», «Піч — річ бабська, а пляшка — козацька», «То не козак, що боїться собак», «Якби хліб та одежа, їв би козак лежа». Прикметною рисою прислів'їв і приказок на козац. тему, але створених не козаками, є ухил їх морально-філос. семантики у бік побутовізму.

Козац. фольклор і фольклор про козацтво становлять вагому частину духовного, культ. і худож.-естетичного надбання українців.

Літ.: *Житецкий П.* Мысли о народных малорусских думах. К., 1893; *Сумцов Н.* Опыт исторического изучения малорусских пословиц. Х., 1896; *Колесса Ф.* Українські народні думи. Львів, 1920; *Грушевська К.* Українські народні думи. К., 1927; *Гоголь М.В.* Про малоросійські пісні. В кн.: *Гоголь М.В.* Твори, т. 3. К., 1952; Українські народні думи та історичні пісні. К., 1955; Історичні пісні. К., 1961; *Кирдан Б.П.* Украинские народные думы. М., 1962; Українські народні пісні: Пісні суспільно-побутові. К., 1967; Українські народні казки. Львів, 1970; *Франко І.* Студії над українськими народними піснями. В кн.: *Франко І.* Зібрання творів, т. 42. К., 1984; т. 43. К., 1986; Легенди та перекази. К., 1985; *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків, т. 1. К., 1990; Прислів'я та приказки. Взаємини між людьми. К., 1991; Січова скарбниця: Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини. Запоріжжя, 1999.

В.А. Чабаненко.

Остання рада на Січі. Картина роботи художника В. Ковальова. Середина 19 ст.

КОЗА́ЦТВО УКРА́ЇНСЬКЕ. Виникнення козацтва на укр. землях в 15 ст. було цілком закономірним, оскільки в ту добу пд. укр. землі становили собою складову «кордону», що розділяв світи осілого землеробського нас. (див. *Землеробство*) і степових кочівників (див. *Кочівництво*). Наявність типологічно подібних явищ у Болгарії, Угорщині, Трансильванії (істор. обл. на пн. Румунії), *Волощині* та Рос. д-ві

(*гайдуки*, ускоки, граничари та ін.) свідчить про певну логіку поступу процесів самоорганізації «вільних» — не обмежених держ. правовими нормами — людностей. Разом з тим укр. козацтво настільки розвинулося, що стало потужним соціальним станом (див. *Стани*), який почав грати помітну роль у східноєвроп. історії. Подібні до козацтва соціальні явища на укр. теренах відомі з давніх часів (див. *Бродники*). Проте свою характерну назву «козацтво» вони отримали лише в 2-й пол. 15 ст., саме тоді *козаками* почали іменувати групи охоронців пд. прикордоння й уходників-промисловців (тобто тих, хто мав ті чи ін. промисли на «нічийних» землях). Перші писемні згадки про козаків містяться в актових джерелах (див. *Акти історичні*) за 1492 та в хроніці 16 ст. М.Бєльського (див. М. і Й. *Бєльські*) у статті про події 1489 і стосуються якраз цих груп людей. У серед. 16 ст. на Подніпров'ї та *Поділлі* козакування стало певним видом занять і специфічним способом життя багатьох людей. Зростанню їхньої чисельності сприяло створення *Запорозької Січі*. Запороз. громада досить швидко поповнювалася енергійними, здібними до військ. справи представниками різних національностей і різних соціальних верств. Провідними принципами співжиття цих людей стали демократизм, рівність, відданість груповим інтересам, а також особиста незалежність і відчайдушна хоробрість (див. *Запорозьких козаків система цінностей*).

Укр. козацтво почало набувати ознак соціального стану та окремі привілеї в процесі залучення козаків на держ. військ. службу. Політ. і правове визнання козацтва як нового соціального стану стало реальністю після затвердження в 70-х рр. 16 ст. урядом *Речі Посполитої* реєстрового війська (див. *Реєстрові козаки, Козацькі війська*). За реєстровиками закріплювалася певна низка вольностей — прав і привілеїв, що вирізняли їх з-поміж ін. верств тогочасного сусп-ва (елементи цих привілеїв козацтво, ймовірно, перейняло в бояр — див. *Бояри-слуги, Бояри-путні* — та *шляхти*).

Згодом участь козаків у повстаннях наприкінці 16 — 1-й пол. 17 ст. зумовила появу сеймових постанов, які фактично скасовували надані козакам права.

Лише в ході *національної революції 1648—1676* ці права було відновлено. У договорах (див. *Зборівський договір Криму з Польщею 1649* та *Березневі статті 1654*) було зафіксовано право козаків на власну адміністрацію, судочинство, політ. діяльність, військ. службу, на землеволодіння. Правові норми цих документів означали, по суті, що козаки стали повноцінним соціальним станом Укр. козац. д-ви.

Політ. лад *Гетьманщини* успадкував традиційні форми козац. самоврядування, що існували в серед. 17 ст. (див. *Полковий устрій, Сотенний устрій, Городовий отаман*).

У період *громадянських війн в Україні другої половини 1650 — першої половини 1660-х років* укр. козацтво було розмежоване кордонами і політ. впливами Речі Посполитої, Рос. держави та *Османської імперії.*

За умовами *«Вічного миру» 1686* до Речі Посполитої відійшла *Правобережна Україна*. Там протягом 1684—85 було відроджено козац. устрій. І хоча 1699 польс. уряд ліквідував козац. *полки*, однак козацтво як стан в Правобереж. Україні продовжувало існувати до 1714.

Осн. частина козацтва жила в Гетьманщині, однак і тут вона була змушена відстоювати свої права. Рос. *самодержавство* постійно втручалося у внутр. справи Укр. козац. д-ви, всіляко обмежувало її зовнішньополітичну діяльність (див. *Переяславські статті 1659* та *Московські статті 1665*).

У ході *Північної війни 1700—1721* в Гетьманщині активізувався процес визвол. руху. Перехід частини козаків на чолі з гетьманом І.*Мазепою* на бік швед. короля *Карла XII* зумовив хвилю репресивних заходів проти козаків з боку Рос. д-ви, зокрема руйнування за наказом царя *Петра I* столиці *Батурина* (1708) та *Чортомлицької Січі* (1709).

Після перемоги над шведами, щоб посилити контроль над укр. козацтвом, царський уряд запровадив *Малоросійську колегію* (1722—27) та *Правління гетьманського уряду* (1734—50). Козаків почали також залучати до важких буд. робіт на тер. Росії (спорудження військ. укріплень і водних шляхів сполучення). Усе це зумовило матеріальне зубожіння козацтва, а також поділ їх на *виборних козаків* та *підпомічників.*

З метою уніфікації держ. управління в країні рос. імп. *Катерина II* своїм указом від 10 листоп. 1764 ліквідувала *гетьманату інститут*. Влада в *Лівобережній Україні* перейшла до президента відновленої Малорос. колегії П.Румянцева (див. П.*Румянцев-Задунайський*).

28 лип. 1765 імп. Катерина II своїм указом ліквідувала козац. полки, у т. ч. створені в середині 17 ст. на тер. *Слобідської України* (див. *Слобідські козацькі полки*).

У ході *російсько-турецької війни 1787—1791* із запорожців було сформоване Військо вірних козаків, яке згодом перейменували на *Чорноморське козацьке військо.* Переважну більшість його складу невдовзі було переведено на *Кубань.* Ін. частина козаків переселилася на Дунай, де заснувала *Задунайську Січ* (остання чв. 18 ст. — 1828). 1828 задунайські козаки повернулися під владу *Російської імперії* та з дозволу уряду оселилися на тер. Приазов'я. З них було сформовано *Азовське козацьке військо.*

На початку *української революції 1917—1921* із укр. добровільних частин було створене *вільне козацтво.* Його отаманом у квіт. 1917 на з'їзді у *Звенигородці* було обрано П.*Скоропадського*. Восени козац. рух на підтримку політики *Української Центральної Ради* охопив Київщину, Полтавщину та Херсонщину. Проте наступного року на вимогу нім. командування (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*) вільне козацтво було розформоване.

У складі Червоної армії (див. *Радянська армія*) діяли підрозділи Червоного козацтва України (див. *Червоне козацтво*).

У 2-й пол. 1980-х рр. у багатьох областях України утворилися громад. т-ва нащадків козаків. Сучасне укр. козацтво стоїть на засадах відродження козац. традицій, збереження та відно-

влення пам'яток вітчизн. історії, бере участь у громад. та політ. житті держави.

Літ.: *Голобуцький В.О.* Запорозьке козацтво. К., 1994; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 7. К., 1995; Слава українського козацтва. Мельборн—К., 1999; *Щербак В.О.* Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст. К., 2000; Інтернет-сайт: Козацтво 15—21 ст. (http://www.cossackdom.com).

В.О. Щербак.

КОЗА́ЦТВО УКРАЇ́НСЬКЕ В ОБРАЗОТВО́РЧОМУ МИСТЕ́ЦТВІ. Розвиток козацької тематики в образотворчому мистецтві умовно можна поділити на два періоди — період козацької доби, коли митці могли творити художні образи конкретних видатних укр. козаків з їхніх живих прототипів, і період посткозацької доби, коли такої можливості у митців уже не було.

Козацька доба. Одними з перших образотворчих робіт козацької тематики є три гравюри, якими було ілюстровано панегірик ректора Київ. братської школи Касіяна (*Саковича*), декламований на похороні гетьмана П.*Конашевича-Сагайдачного*. Ці гравюри відтворювали похоронну хоругву (див. *Корогва*) з кінним портретом (вершник на коні) П.Конашевича-Сагайдачного і двома сюжетами: угорі — «Здобуття Кафи запорожцями», внизу — «Герб Війська Запорозького» (постать козака з мушкетом через плече). Використання похоронних хоругв було запозичено у поляків у 16 ст., проте не прижилося, з 2-ї пол. 17 ст. така практика зникає. Похоронні хоругви шили з дорогих шовкових тканин, прикрашаючи золотом і тороками. Кінний портрет на таких хоругвах — суто козац. надбання. За Б.*Хмельницького* такі хоругви ще виготовлялись, про це свідчить згадка, датована 1653, *Павла Алеппського* про наявність хоругви в похоронному ритуалі сина гетьмана — Т.*Хмельницького*.

Портрет Богдана Хмельницького. За гравюрою В. Гондіуса.

Намальовані з натури портрети гетьмана Б.*Хмельницького* не збереглися. Більшість відомих сьогодні його портретів, які свого часу прикрашали оселі *козацької старшини*, виконано за гравюрою на міді голл. худож. Вільгельма *Гондіуса* (1597—1658). Вірогідно, ця гравюра вважалася найдостовірнішим із зображень гетьмана. Сам В.Гондіус для роботи, очевидно, використовував оригінал, автором якого вважають голландця А. ван *Вестерфельда* (він був придворним художником литов. гетьмана кн. Я.*Радзивілла*, який влітку 1651 стояв табором під м. *Біла Церква*, де у той час підписувався *Білоцерківський договір*). Тиражований з гравюри портрет гетьмана є овальним, репрезентативним поясним портретом. Кирея з широким хутряним коміром і атласний жупан прикрашені рядами металевих гудзиків, щедро оздоблених, як і булава та ефес шаблі. Шапка обшита хутром і прикрашена двома страусовими перами. У гетьмана виразне обличчя — складка на переніссі, запалі щоки під вилицями, опущені темні вуса, впевнений, але невеселий погляд, масивна статична постать. Праворуч угорі — герб *Війська Запорозького*. Під овалом — напис латиною: «Богдан Хмельницький, Війська Запорозького командувач, вірний слуга, ініціатор козацького повстання і українського народу князь».

У літописі С.*Величка* є портрет Б.Хмельницького без головного убору, який в цілому не подібний до гравюри В.Гондіуса. Ще одне зображення гетьмана, також не подібне до гравюрного, є на істор. ілюстрації «Освячення козацької корогви» до Служебника єпископа Лазаря (*Барановича*), написаного в *Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирі* (1665, нині зберігається в *Історичному музеї у Москві*). На цій ілюстрації, позначеній правдивими життєвими рисами, гетьман зображений разом з козаками.

Портрет отамана Всевеликого Війська Донського Д. Єфремова. 1752.

Відомо, що в Чигиринській церкві свого часу знаходилася картина (робота не збереглася) «Богдан Хмельницький з полками», у кін. 19 ст. її придбав відомий колекціонер В.*Тарновський*. Картина була виконана у 18 ст. простим маляром. Вона передавала зміст п'єси, поставленої 1728 київ. школярами на честь гетьмана. На ній гетьман зображений у повний зріст, він стоїть на рідній землі; біля його ніг — Дніпро з притоками, з боків — сцени, що передають текст п'єси.

Події *національної революції 1648—1676*, її козац. образи яскраво відображені в низці творів іконопису, зокрема в «Козацьких Покровах». Найвідомішою є «Покрова» із с. Дашки на Київщині (кін. 17 ст., *Національний художній музей України*, далі — НХМУ) з портретним зображенням Б.Хмельницького. На ній зображено Богоматір, яка прикриває гіматієм (шаль, накидка) осіб, котрі навколішки звертаються до неї з молитвою. Зліва під покровом — єпископ Лазар (*Баранович*), архієрей з ченцями, праворуч — рос. цар *Олексій Михайло-*

вич у золотій короні, за ним — Б.Хмельницький із золотою булавою і два жіночі обличчя. На гетьманові така ж шапка, як і на гравюрі В.Гондіуса. Його образ ідеалізований в дусі образотворчого фольклору (молодий, чорновусий, чорнобровий). Плавні ритми видовжених постатей, складок вбрання, насичений колорит, поширена в укр. іконописі гама червоних і синіх кольорів, квітковий нар. орнамент — усе це створює святковий, урочистий настрій.

У Свято-Покровській церкві м. *Нікополь* зберігалася січова ікона з портретом П.*Калнишевського*, останнього *кошового отамана* (копія 19 ст., *Одеський краєзнавчий музей,* далі — ОКМ). Угорі — невелике зображення Богородиці з небесними покровителями Січі — св. Миколаєм і архістратигом Михаїлом, внизу — картуш з військ. арматою, з боків — дві групи сивих запорожців (у правій — П.*Калнишевський*), які виступають узагальнено як уособлення всього Війська Запороз. і водночас — як ктитори своєї церкви.

Ктиторські (див. *Ктитор*) портрети — зображення осіб, які підтримували церкву або монастир; з часів *Київської Русі* поміщали в інтер'єри правосл. храмів для прославлення благочинності і заслуг зображених. У розписах Успенського собору Києво-Печерської лаври в галереї ктиторських зображень був портрет Б.Хмельницького на повний зріст (18 ст.). У часи *Гетьманщини* ктиторами виступали гетьмани і козац. старшини. Від кін. 17 ст. замість настінних ктиторських зображень почали поширюватися станкові портрети (прижиттєві чи посмертні) козац. верхівки, які стали неодмінними атрибутами в церк. інтер'єрах (їх несли поміж ікон під час процесії). Вони призначалися для широкого загалу глядачів, їх стиль увібрав риси укр. фольклорної образотворчої традиції.

Прагнення до світськості вносить виразні зміни у стиль і характер укр. іконопису (див. *Іконотворчість*). На іконах з'являються зображення козац. верхівки. Так, на іконі «Розп'яття» (кін. 17 ст., НХМУ) у центрі її композиції — образ розп'ятого Ісуса Христа на тлі крупних золотих орнаментальних завитків. Біля нього ліворуч — лубенський полк. Л.Свічка (він фінансував спорудження монастирської церкви в околицях м. Лубни) з молитовно складеними руками на тлі пейзажної гірки і монастиря. Полковник у червоному кунтуші (зелена шапка, підбита хутром, — за звичаєм, на землі перед хрестом). Зображення його простого і мужнього, з набожним виразом обличчя є близьким до світського портрета, а його постать, написана площинно і чітко, виступає на глухому зеленуватому тлі. Праворуч розп'ятого Ісуса Христа — Матір Божа — Марія та апостол Іоанн Богослов у вишневому із рожевим та зеленому з червоним біблійному вбранні. А одна з найкращих ікон Свято-Преображенської церкви с. Сорочинці (нині с. Великі Сорочинці Миргородського р-ну Полтав. обл.; церква була побудована 1732 гетьманом Д.*Апостолом* як родова усипальниця і славилася винятковоï краси бароковим іконостасом — понад 100 ікон) — ікона «Святої Уляни» (В.Реклинський, бл. 1732, НХМУ) — являє собою ікону-портрет Уляни Апостол, дружини гетьмана Д.Апостола.

Посилення світського начала проявляється і в настінних розписах церков. Так, у настінних розписах Свято-Троїцької надбрамної церкви *Києво-Печерської лаври* (вони вважаються найвизначнішою пам'яткою укр. монументального мист-ва 18 ст. — 1730-ті рр.) у композиції «Перший Нікейський собор» поряд з *духовенством* зображена група представників козац. старшини на чолі з гетьманом І.*Скоропадським.*

З часом сформувались стильові особливості станкових портретів козаків — площинність постаті, застиглість пози і підкреслено гордовита постава, індивідуальна виразність ледь промодельованого обличчя; посилена увага до відтворення одягу і аксесуарів, декоративність і орнаментальність; обов'язкові атрибути влади (*пернач* чи булава), герб, предмети реліг. вжитку і напис (ім'я, титул і дата).

Серед таких портретів високими худож. якостями виділяється репрезентативний портрет отамана *Всевеликого Війська Донського* Д.Єфремова (1752, НХМУ), на схилі літ отаман відвідав Києво-Печерську лавру і зробив їй щедрі пожертвування. Подібними стильовими рисами характеризується і портрет полк. М.Миклашевського (був фундатором двох храмів у *Видубицькому Свято-Михайлівському монастирі*; див. *Миклашевські*). Цей портрет, як і низка ін. репрезентативних зображень 18 ст., дійшов до нашого часу в пізнішій копії (зберігається в НХМУ).

У кін. 17 — на поч. 18 ст. створювалися жін. ктиторські портрети на весь зріст — переконливі живописні свідчення про статус жінки у сусп-ві козац. доби. Худож. І.Паєвський 1697 намалював дружину новгород-сіверського *сотника* Л.Журавки — Євдокію.

Портрет Феодосії, дружини фастівського полк. С.*Палія* (1711, втрачений), був створений посмертно і зберігався в м. Біла Церква у храмі, заснованому С.Палієм. Відомо, що героїня портрета, як дружина полковника, за відсутності чоловіка командувала козаками і гідно приймала моск. купців.

Наприкінці 18 ст. репрезентативний ктиторський портрет виходить з ужитку. В останніх за часом виконання ктиторських портретах все виразніше виявляються реалістичні тенденції. У Нікопольській церкві, побудова-

Портрет Івана Шияна. 1784.

ній колиш. запорожцями вже після зруйнування *Нової Січі*, коштом братів І. та Я. Шиянів було споруджено іконостас, по боках якого розміщувалися їхні портрети (1794, ОКМ). Вони справляють враження істор. правдивістю, рідкісним мистецьким поєднанням рис суворої достовірності і типовості, нетлінності козац. образів. Козаки зображені на повен зріст у коричневих тонах — одна рука на поясі, у другій — шапка, традиційний антураж відсутній, написи збережені. Увагу привертають обличчя — худорляві, обвітрені, виконані з натури і написані кольором і світлотінню, широким мазком з енергійними світловими відлисками. Вольове, замислене обличчя Якова і більш просте, з довгим оселедцем — Івана. Невідомий церк. маляр представив світські портрети типових виразників широких нар. кіл, простих, уже немолодих козаків, відданих минулим часам бойової слави, які з гідністю, мужньо дивляться у вічі прийдешності.

До серед. 17 ст. портретний жанр переважно був пов'язаний з іконописом, з 2-ї пол. 17 у *Лівобережній Україні* поширюється і у 18 ст. розвивається світський портрет (йому, однак, досить довго були притаманні риси іконописності й репрезентативності), зокрема — парадний. Він прославляв нових героїв — представників козац. верхівки — гетьманів, козац. полковників, військ.

Портрет Якова Шияна. 1784.

товаришів (див. *Знатне (значне) військове товариство*), — які поставали втіленням ідеальних якостей — воїнської доблесті і мужності, він утверджував також їхню станову значущість і знатність. Усе це створило стиль парадних репрезентативних портретів з монументальною узагальненістю композиції, урочистою статурністю фігур, декоративною силою живописних рішень. На відміну від ктиторських портретів, що виставлялися в церкві, світські портрети призначалися для житла.

У 18 ст. в середовищі козац. старшини набули розповсюдження камерні портрети, створювалися родові галереї (*Сулим*, *Ґалаґанів*, *Дараганів*).

З'являються такі типові і водночас достовірні портретні зображення з укр. козац. середовища, як портрети *значкового товариша* І.*Забіли* та його дружини (бл. 1713, НХМУ).

Меморіальний характер портретів не допускав нічого випадкового; в зображеннях облич поєднувались типові риси з індивідуальною виразністю; парадні, статичні пози, урочисті костюми (чол. костюм з часом мінявся швидше, а жінки до кін. 18 ст. продовжували носити вбрання минулого століття). Авторами портретів були іконописці і цехові ремісники, випускники Київ. академії (див. *Києво-Могилянська академія*) та *Харківського колегіуму*, кріпосні художники. Портрети малювали з натури або за описом; була поширена практика замовляти копії з портретів іменитих предків, яка продовжувалася й у 19 ст. (так, Т.*Шевченко* 1859 на замовлення нащадка генерального судді Війська Запороз. В.*Кочубея* виконав портрет останнього, спираючись на один з його овальних портретів 1-ї пол. 18 ст.).

З-поміж портретних зображень 18 ст. особливою вишуканістю вирізняється репрезентативно-парадний портрет значкового товариша Василя Гамалії (1750-ті рр., НХМУ).

Портрет Олени Ґалаґан (серед. 18 ст., Черніг. історико-краєзнавчий музей), дружини чигиринського і прилуцького полк. Г.Ґалаґана, ще в дослідженнях кін. 19 ст. визнаний кращим серед старовинних укр. портретів.

Посткозацька доба. З ліквідацією Гетьманщини, *Запорозької Січі* розвиток козац. портретного жанру поступово згасає.

Т.Шевченко у серії офортів «Живописна Україна» (1844) вперше в укр. станковій графіці поставив за мету показати картини сучасного життя народу у зв'язку з його істор. минулим. Серія задумувалась як періодичне вид. (по 12 естампів щороку) і мала розвивати 3 жанрово-тематичні лінії: укр. краєвиди, нар. побут та істор. події. Т.Шевченкові вдалося випустити 6 офортів («Дари в Чигирині 1649 року», «Старости», «Судна рада», «Казка», «У Києві», «Видубицький монастир у Києві»); вони стали одним з найвидатніших явищ укр. худож. к-ри і не мають аналогів у мист-ві слов'ян. народів.

1845, після закінчення петерб. Акад. мист-в, Т.Шевченко приїздить до *Києва* і влаштовується художником *Київської археографічної комісії* (1845—46), що давало йому можливість подорожувати Україною. У його завдання входило точне відображення архіт. об'єктів та краєвидів. Серед акварельних малюнків художника — «Богданові руїни в Суботові», «Богданова церква в Суботові», «Козацькі хрести» (всі — 1845, Нац. музей Т.Г.Шевченка, далі — НМШ). Т.Шевченко завжди вносив багато особистого в зображення архіт. пам'яток і краєвидів, пов'язаних з темою козацтва («Будинок І.Котляревського в Полтаві», «Мотрин монастир» — обидві 1845, НМШ; «Чумаки серед могил», «Коло Седнева» — обидві 1846, НМШ, та ін.).

Творчість Т.Шевченка неабияк вплинула на зростання уваги художників до України. В укр. мист-ві працювали його послідовники — Л.*Жемчужников*, І.*Соколов*, К.*Трутовський.*

У 2-й пол. 19 ст. відбувається становлення і розвиток укр. нац. худож. шк., яка звертається до сільс. тематики та істор. минулого. Тема козацтва, яка вирішувалася на основі принципів побутової та істор. правдивості, посідає важливе місце в творчості таких укр. художників, як П.*Мартинович*, О.*Сластіон*, С.*Василь-*

ківський, М.*Самокиш*, М.*Пимоненко*, Ф.*Красицький*, О.Мурашко, А.*Ждаха*, І.*Їжакевич*, К.*Устиянович*, М.*Івасюк*, А.*Манастирський* та ін. Ці митці належали до представників реалістично-демократ. напряму і, згідно з духом часу і власними мистецькими уподобаннями, розв'язували тему в побутово-етногр. чи героїко-епічному ключі.

Побутово-етногр. вирішення теми притаманне картинам О.Сластіона («Проводи на Січ», 1898), Ф.Красицького («Гість із Запоріжжя», 1901), М.Пимоненка («В похід», 1902), поштовим листівкам з ілюстраціями до нар. пісень А.Ждахи та ін.; тенденція до героїко-епічного зображення сюжету виступає в деяких творах С.Васильківського («Козаки в степу», 1890—1900, «Похід козаків», 1917), О.Мурашка («Похорон кошового», 1900). М.Івасюк присвятив свою картину «В'їзд Б.Хмельницького в Київ» конкретній істор. події, а С.Васильківський через архіт. пейзажний мотив (слідом за Т.Шевченком) залучав глядача до осмислення особистості Б.Хмельницького («Руїни в Суботові», 1890-ті рр., НХМУ).

При розмаїтті підходів до вирішення козац. теми у багатьох художників переважав героїзований, овіяний бойовою романтикою образ запороз. козацтва. Насамперед це стосується полотна рос. худож. І.*Рєпіна* «Запорожці пишуть листа турецькому султану» (1880—91, Держ. рос. музей у *Санкт-Петербурзі*), яке вважається апофеозом героїки України.

Вплив «Запорожців» на учнів І.Рєпіна був такий значний, що навіть ті з них, хто потім ніколи не звертався до істор. жанру, малювали конкурсні роботи на сюжети з історії козацтва (з України в його майстерні навчалися О.Мурашко, Ф.Красицький, П.Шарварок, О.Курінний, С.Прохоров, Ю.Бершадський, Г.Цисс, С.Чуприненко, І.Шульга та ін.). Звання художника за конкурсні роботи на сюжети з історії укр. козацтва отримали такі учні І.Рєпіна, як П.Шарварок («Мазепа, спійманий козаками в степу», 1899), О.Мурашко («Похорон кошового», 1900), С.Чуприненко («У похід збираються», 1900), Ф.Красицький («Гість із Запорожжя», 1901), І.Шульга («Козаки пішли», 1909). Не були безпосередніми учнями рєпінської майстерні, але відчули на собі її вплив А.Кандауров («Запорожці викликають ворога на герць», 1894) та Г.Крушевський («Тривога», 1899).

Значним внеском у розвиток і популяризацію козац. теми була творча праця групи художників — вихідців з України — у петерб. ілюстрованих журналах, і найбільше — у «Ниві» (М.Ткаченко, М.Зінов'єв, М.Глоба, Г.Крушевський, М.Сергєєв, П.Левченко, М.Кравченко, Х.Платонов, П.Шарварок, К.Крижицький та ін.). Вони виконували ілюстрації до укр. сюжетів, що користувалися популярністю (зокрема, це були сцени з козац. життя). З-поміж них вирізнявся обдаруванням І.Їжакевич; його композиції сприймалися як продовження альбомів «Живописна Україна» Т.Шевченка та Л.Жемчужникова.

З'являється низка монументальних і станкових скульптурних творів, що увійшли в історію мист-ва, і серед них — один з кращих монументів 19 ст. в Україні — пам'ятник Б.Хмельницькому в Києві (1888), створений рос. скульп. М.*Микешиним*.

1910—14 було проведено 4 конкурси на проект пам'ятника Т.Шевченку в Києві. Серед представлених робіт яскраво вирізнялися монументальністю та внутр. динамізмом проекти скульп. з *Полтави* М.*Гаврилка*, особливо нереалізовані композиції на козац. тему — «Бандурист», «Прощання», «Козак на коні», група з гетьманом (1910—11, гіпс, місцезнаходження невід.).

На зх. землях України в останній третині 19 — на поч. 20 ст. станковий живопис розвивався в дещо відмінних від ін. укр. земель політ., екон. і культ. умовах *Австро-Угорщини*; крім того, він перебував під впливом ін. худож. центрів — віденської і краківської Академій мист-в (при віддаленості від худож. центрів *Наддніпрянської України*) та ін. До козац. теми, крім К.Устияновича, М.Івасюка та А.Манастирського, виявляли інтерес чимало менш знаних художників: Т.Копистинський (триптих «Гальшка Острозька»), С.Томасевич («Напад татар на церкву»), О.Скруток (Скрутка; композиції на теми козацтва), Я.Пстрак (портрет Б.Хмельницького, 1906; «Козак з полоненим яничаром», 1904; «Козак-литаврист»), Ю.Пігуляк (портрет Б. Хмельницького, 1887), Й.*Курилас* («Визволена») та ін.

Після перемоги на укр. землях *більшовиків* влада почала проводити «класову» культ. політику. Це надало нового спрямування станковим видам мист-ва; відтепер гостро ставляться питання «соціальної дієвості змісту і форми»; інтенсивно розвиваються види мист-ва, розраховані на контакти з масовою аудиторією: тиражна графіка, агітаційно-масове мист-во, монументальна скульптура тощо. У досить короткий період нац. відродження, позначений прагненням до синтезу нових ідей з формами нар. творчості, в укр. мист-ві 1920-х рр. сильно прозвучала козац. тема в мистецтві книги і театру: вона блискуче втілилася в ілюстраціях Г.І.*Нарбута* (до «Енеїди» І.*Котляревського* та до «Української абетки»); знайшла розвиток у творах талановитих митців із кола М.*Бойчука* — І.*Падалки*, В.Седляра (ілюстрації до творів І.Котляревського, Т.Шевченка); розкрилася в творчих пошуках молодих художників укр. театру — А.Петрицького, В.Меллера, К.Єлеви («Тарас Бульба» М.В.*Лисенка*, «Мазепа» Ю.*Словацького*, «Гайдамаки» Т.Шевченка). Активізувалося худож. життя — інтенсивно виникали і працювали творчі угруповання, натхненно велися пошуки нових форм для відтворення революц. змін, розвивалися різні

Дари в Чигирині 1649 р. Картина роботи Т. Шевченка. 1844.

варіанти поєднання комуніст. ідейності і *реалізму*, але вже на поч. 1930-х рр. усі вони вольовим чином були злиті у формулі «соціалістичного реалізму». Закладена в ній нормативність націлювала митців на «правдиве зображення життя» в дусі «історичного оптимізму». Мист-во, не маючи можливості об'єктивно відображати процеси життя, створювало уявну прикрашену реальність — соціаліст. міф.

У цьому ідеологічно-мистецькому контексті окремо виділяється цикл картин з історії Запороз. Січі М.Самокиша, присвячений конкретним іменам і подіям, над яким художник наполегливо працював у 1930-ті рр. Найвідоміше його полотно — «Бій Максима Кривоноса з Яремою Вишневецьким» (1934, НХМУ) оспівує героїку козацтва як захисника укр. народу від іноз. поневолювачів, — утверджує ідею справедливості.

Серед молодих художників того періоду найбільше козац. тема приваблювала М.*Дерегуса*. Він талановито звернувся до неї в життєствердних ілюстраціях до «Енеїди» (1936), в істор. картині «Кодня» (1941, не збереглася), де в зображенні конкретної події — трагічної розправи польс. *шляхти* над гайдамаками 1768 — відчувається намагання передати непереможний дух свого народу; в низці творів, пов'язаних з ім'ям Б.Хмельницького, образ якого він розкривав у сюжетах серії «Хмельниччина» (1943—45); у відомих олійних ілюстраціях до «Тараса Бульби» (1952); у двох портретах звитяжного гетьмана — молодого, мужнього (1945) — і поважного держ. діяча (1953, за В.Гондіусом); у картині «Переяславська рада» (до сюжету звертався тричі — 1948, 1951 і 1954), де гетьман зображений у святковому червоному вбранні, з булавою у простягнутій руці в момент звернення до народу, що півколом оточив поміст, на якому поряд з Богданом стояли рос. посол В.*Бутурлін*, козац. ватажки і старшини.

«А Брюховецький тим часом бенкетував у Ніжині». Картина роботи художника А. Ждахи. 1899.

Офіц. парадність і штучна патетика властиві й полотнам, що були виконані викладачами Київ. та Харків. худож. ін-тів у межах держ. програми відзначення «300-річчя возз'єднання України з Росією», — М.Хмелька «Навіки з Москвою, навіки з російським народом» (1951—54) та О.Хмельницького «Навіки разом» (1953; дипломна робота в Харків. худож. ін-ті).

На картині «Навіки з Москвою...» представлена театрально-парадна сцена: на площі перед Переяславським собором козаки вітають Б.Хмельницького, який вийшов у супроводі рос. посла. Шапки, що злітають над натовпом, блиск піднятих шабель, яскраве вбрання, корогви і прапори на тлі засніжених дахів і церк. бань — усе це покликане передати заг. піднесення багатолюдного зібрання людей.

О.Хмельницький, перенісши гол. дійових осіб на другий план, в інтер'єр собору, зосереджує увагу глядача на зображенні простих людей, на їхніх настроях. Цю сюжетно-композиційну схему першим розробив рос. худож. О.*Півшенко* в акварельній ілюстрації «Переяславська рада» (1880) до книги «Отечественная история» (укладена С.Рождественським, С.-Петербург, 1905).

Майстерністю живописного виконання, психологічною виразністю образів гетьмана і його соратників позначена картина І.Задорожного (1921—88) «Богдан Хмельницький залишає в заставу кримському хану свого сина Тимоша» (1954).

У перші роки після закінчення *Другої світової війни* в істор. жанрі переважала воєн. тематика. Перед героїкою сучасності давня історія відійшла на другий план. Поодиноким винятком стали картини, які ілюстрували історію козацтва, що їх на замовлення Центр. істор. музею в Москві виконав учень І.Рєпіна І.Шульга. 1944 він намалював картину «Московські посли вручають грамоту Б.Хмельницькому», пізніше ці дві картини закінчував у *Харкові* — «Дума козацька» та «Переяславська рада».

Новому посиленню інтересу до козац. тематики сприяли приготування до урочистого відзначення «300-річчя возз'єднання України з Росією», у т. ч. організація всесоюзної виставки (1954). З істор. достовірністю відтворена сцена проводів козаків і селян у картині «Весна 1648» (1954) К.*Трохименка* і В.Кравченка (н. 1924). Поетично-пісенним трактуванням козац. теми вирізнялася картина М.Кривенка (н. 1921) «Їхав козак на війноньку...» (1954, НХМУ), де на першому плані зображена вродлива дівчина в нар. вбранні, яка стоїть одиноко серед степу, проводжаючи козац. загін. М.Дерегус у триптиху «Дума про козака Голоту» (1961) та в картині «Перебендя» (1964) передав величний ритм укр. *дум*, їхню пісенну романтику. Львів. живописець М.Федюк (1885—1965) намалював гостропсихологічний портрет Б.Хмельницького (1950-ті рр., Запоріз. худож. музей, далі — ЗХМ). Героїку козац. мор. походів передав луган. худож. П.Бондаренко (н. 1915) у живописному полотні «Гамалія» (1964) за поемою Т.Шевченка.

Відомий укр. пейзажист М.*Глущенко* майстерно виконав сонячний літній пейзаж «Площа Богдана Хмельницького» (1970, ЗХМ).

Тема козацтва представлена також в укр. книжковій графіці. У 20 ст. в цій сфері працювало багато талановитих митців, зокрема Г.І.Нарбут, І.Падалка, В.*Касіян*, М.Дерегус, О.*Кульчицька*, С.Караффа-Корбут, О.Данченко, Г.Якутович, А.Базилевич, В.Перевальський, В.Лопата.

А.*Середа* у нарбутівських традиціях декоративно-шрифтової к-ри виконав обкладинки до книг «Кобзар» (1927, з центр. постаттю козака Мамая) та «Козацькі пісні» (1928, із постаттю козака з мушкетом, в овалі), а І.Падалка (1894—1938) — обкладинку до «Енеїди» (1931, з романтизованою постаттю Енея на тлі козац. човнів). В.*Седляр* створив у техніці малювання пензлем оформлення «Кобзаря» (1931, з

ритмічно і пластично організованими, виразними масовими сценами, позначеними простотою та експресією).

В.Касіян 1934 артистично оформив поезії Т.Шевченка (туш, пензель). Наполегливо працював над ілюструванням «Кобзаря» І.Їжакевич (1939, 30 малюнків).

1936 вийшла друком «Енеїда» з ілюстраціями М.Дерегуса. Майстерно побудовано багатофігурні композиції; образні характеристики позначені незвичним поєднанням академічних, містичних і гротескних рис. 1943 М.Дерегус задумав серію картин під назвою «Хмельниччина» — «Заспів», «Зустріч Богдана Хмельницького з реєстровими козаками», «Після Корсунської перемоги» та ін.

У *Львові* О.Кульчицька звернулася до козац. теми в дереворитах «Козаки в поході» (1934), «Гамалія» (1936). В окупованому Львові вона продовжувала розвивати сюжети з історії козацтва («Хмельницький під Львовом», «Кривоніс здобуває Високий замок» та ін.).

Серію образів-типів козац. старшинської верхівки (гуаш) виконав М.Бутович (1895—1962).

Над темою Запороз. Січі працював графік Е.Козак (1902—92).

У книжковій ілюстрації повоєн. років помітним явищем стали ілюстрації І.Їжакевича до «Енеїди» (1950, у співавт. з Ф.Коновалюком), В.Касіяна до «Кобзаря» (1954), М.Дерегуса до «Тараса Бульби» (1952) та до «Переяславської ради» (1953).

Серед створених 1954 до «300-річчя возз'єднання України з Росією» станкових графічних творів є серія офортів О.Данченка «Визвольна війна українського народу 1648—1654 років», позначена виразністю образів, сповнена героїчного пафосу.

Лірико-епічна серія (кольоровий офорт, акватинта) М.Дерегуса «Українські народні пісні та думи» (1958) охоплює широку пісенну тематику. Серія набула популярності й увійшла до укр. образотворчої класики 20 ст. Образ козака, який виділяється великим планом на тлі тривожного неба, став для художника одним із улюблених і присутній у подальшій його творчості.

Помітним явищем образотворчого мист-ва стали портретні зображення керівників козац.-сел. повстань, образів Шевченкової поезії — М.І.*Залізняка*, С.*Наливайка*, Гамалії та ін. — відомої львів. худож. С.Караффи-Корбут (1963, кольорова ліногравюра), 1967 їх видано у вигляді ілюстрацій до «Кобзаря».

Із 7 кращих ілюстрованих книг, що вийшли в 1960-х рр., 4 були присвячені темі козацтва: «Козак Голота» М.Пригари з ілюстраціями Г.Якутовича (1965), «Козацькому роду нема переводу» О.Ільченка з ілюстраціями О.Данченка (1967) і дві «Енеїди» І.Котляревського, ілюстровані А.Базилевичем (1968) та О.Данченком (1969). Вони представляли досягнення укр. графіки, що відроджувалась як мист-во умовної площинної форми, мист-во створення образу книги через синтез літ. тексту й образотворчих та поліграфічних елементів. Не випадково цей процес збігався з поверненням до істор. (козац.), нац.-фольклорних сюжетів (М.Дерегус, В.Перевальський, С.Караффа-Корбут, Г.Якутович, О.Данченко та ін.).

Нова для укр. мист-ва графіки система образотворчості, в якій етногр. риси піднесені до метафори, стала особливо відчутною в працях художників 1960—80-х рр.

Різні пласти нар. мист-ва надихали графіків «нової хвилі» 1970—80-х рр., зокрема у творах, пов'язаних із козац. тематикою. У цій сфері художники демонструють широкий діапазон пошуків самовираження — через нар. картину і давню гравюру, через нарбутівські стилізації, космічно-просторові візії чи живописну експресію (В.Гордійчук, М.Кочубей, Я.Волкотруб, Є.Харькова, Ю.Харьков, О.Лисенко, Г.Гончаренко та ін.). Світ елегійно-ліричних образів створювали О.Івахненко та В.Ульянова. О.Івахненко (н. 1949) у 1980-ті рр. гідно заповнив ще одну сторінку шевченкіани (ілюстрації до «Гайдамаків», 1981, кольор, ліногравюра; до книги «Поеми» Т.Шевченка, 1984, темпера). За ці роботи художника удостоєно Держ. премії УРСР імені Т.Шевченка. Гротескно-бурлескну картину укр. життя пропонує талановитий графік В.Гордійчук (н. 1947) в ілюстраціях до «Енеїди» (1986—87). М.Компанець (н. 1939) для ілюстрацій до повісті М.*Гоголя* «Вечори на хуторі поблизу Диканьки» (1980, перо, акварель) обрав світ сел.-козац. фантасмагорії, дивних і поетичних перетворень, які відбуваються з літ. героями (породженими щедрими фольклорними джерелами).

Про неперервність творчого осмислення Шевченкової поезії, пребагатої на твори козац. тематики, свідчать нові роботи О.Данченка (1984) та В.Лопати (1993). Йдеться про видання «Кобзаря» з їхніми ілюстраціями.

Козац. тема розроблялася й в укр. театральному декоративному мист-ві. 1918 визначний живописець, проф. Київ. худож. ін-ту Ф.Кричевський створив в Укр. нар. театрі барвисті костюми до п'єси М.*Старицького* «Богдан Хмельницький». З оформлення опери М.В.*Лисенка* «Тарас Бульба» в новоствореному Київ. театрі муз. драми (1919) бере початок розвиток нац. традицій в історії укр. декораційного мист-ва.

1920 в 1-му Держ. драм. театрі ім. Т.Шевченка новаторське оформлення п'єси з історії козаччини («Мазепа» Ю.Словацького) здійснив видатний діяч укр. театру В.Меллер (1884—1962), а К.Єлева (1887—1950) в тому самому театрі оформив славетну інсценізацію «Гайдамаків» Т.Шевченка за режисурою Л.*Курбаса*.

1927 на сцені Київ. театру опери та балету з'явилася опера М.В.Лисенка «Тарас Бульба» в оформленні А.*Петрицького* (яскраві образи і костюми, об'ємні декорації, звернення до нар. буд. традиції у зображенні хати Тараса Бульби та куренів Запороз. Січі).

1933 Ф.Кричевський оформив оперу «Тарас Бульба» у Харків. театрі опери та балету. 1936 О.Хвостенко-Хвостов (1895—1968), який успішно працював над оформленням оперних вистав, звернувшись до кращих традицій укр. мист-ва, підготував декорації і костюми до опери «Запорожець за Дунаєм» С.*Гулака-Артемовського* в Київ. театрі опери та балету.

У 1939 Ю.Стефанчуком (н. 1908) було оформлено виставу «Гайдамаки» в Запорізькому укр. драм. театрі ім. М.Заньковецької, а Д.Власюком (1902—94) — виставу «Богдан Хмельницький» О.Корнійчука в Одес. театрі ім. Жовтневої революції.

1939 А.Петрицький створив худож. оформлення до вистави О.*Корнійчука* «Богдан Хмельницький» у Київ. театрі імені І.Франка, а 1940 цю саму виставу оформив у Малому театрі в *Москві*. 1941 укр. художники оформили виставу «Тарас Бульба» В.Соловйова-Сєдого у Великому театрі СРСР.

1954 А.Петрицький у Київ. театрі опери та балету створив декорації до опери К.*Данькевича* «Богдан Хмельницький», позначені творчою фантазією, історично правдиві, просторово та емоційно насичені. Серед спектаклів, в оформленні яких художники успішно використовували прийоми театральної умовності, була вистава Чернів. укр. муз.-драм. театру ім. О.Кобилянської «Тарас Бульба» (Д.*Нарбут*, кін. 1950-х рр.). З конструктивною чіткістю і лаконізмом оформив виставу «Гайдамаки» у Львів. укр. драм. театрі ім. М.Заньковецької М.Кипріан (1964).

У 1980-х рр. В.Грипич поставив «Енеїду» в Запоріз. і Черніг. театрах. М.Кипріан оформив цю виставу в Київ. театрі ім. І.Франка, 1989 — «Гайдамаки» у Львів. та Черкас. театрах. 1992 в *Запоріжжі* пройшов всеукр. мистецький фестиваль «Козацькому роду нема переводу», присвячений 500-річчю запороз. козацтва, в якому взяли участь, крім Запороз. обласного театру (місц. театр показав виставу «Байда, князь Вишневецький» за п'єсою П.*Куліша*), ще 5 обласних театрів — з *Дніпропетровська*, *Миколаєва*, *Тернополя*, *Херсона*, *Чернігова*. 1994 у Запоріз. театрі відбулась прем'єра вистави «Богдан Хмельницький» за п'єсою С.Носаля «Судна ніч» (худож. А.Пельковський).

На межі століть у нових псп. умовах укр. мист-во переживає етап осмислення свого місця у світ. мистецькому просторі. Найактуальніше постає питання *ідентичності національної*, тісно пов'язане з проблемами новаторства і традицій через осягнення мистецьких вартостей минулого — від глибинних джерел нар. творчості до здобутків нац. мистецтва 19 — поч. 20 ст. — у сучасній образотворчій інтерпретації. Ці процеси простежуються, зокрема, й у виставках: до 500-річчя укр. козацтва (1991—92); «Козаки Мамаї» (1993), «Хутір I, II» (1994, 1995); до 400-річчя до дня народження Б.Хмельницького (1996); «Кум Мамай» (1998) та ін.

Серед сучасних живописців козац. тему наполегливо і концептуально розробляє Ф.*Гуменюк*.

Живописець В.*Цимбал* розвиває сучасну образотворчу стилістику в нац. формах. Картина «Кубанський мотив» (1989, ЗХМ), немов сповнена мелодією укр. пісні, щемливо відтворює далекий образ рідної землі; на ній опустив голову білий кінь, проступають постаті в укр. костюмах і рветься світлим стовпом у небо пісня-душа... У картині «Шумлять тополі про козацькі долі» (1991) ясніше видно елементи власного стилю, що випливають із нар. джерел.

У діаспорі до козац. теми зверталися відомі митці — П.Андрусів («Зустріч Мазепи з Костем Гордієнком», 1968, полотно, олія), Ю.*Кульчицький* («Погоня», 1998, дереворит).

Поміж митців, які вже представляли свою творчість в Україні, — О.Мазурик (н. 1937), відомий працями в галузі реліг. мист-ва. У 1980—90-ті рр. він виступив із серією «Козаків Мамаїв» (див. також «*Козак Мамай*»).

Зібр. творів художників *української діаспори* комплектує Нац. худож. музей України.

Літ.: *Попова Л.І.* Лев Михайлович Жемчужников. К., 1961; Історія українського мистецтва, т. 3—6. К., 1967—70; *Владич А.* «Живописна Україна Тараса Шевченка». К., 1968; *Жаборюк А.* Український живопис доби середньовіччя. К., 1968; Словник художників України. К., 1973; *Жолтовський П.* Український живопис XVII—XVIII ст. К., 1978; *Міляєва Л., Логвин Г.* Українське мистецтво другої половини XVII—XVIII ст. К., 1978; *Белецкий П.* Украинская портретная живопись XVII—XVIII вв. Л., 1981; *Білецький П.* Українське мистецтво другої половини XVII — XVIII ст. К., 1981; *Петрова О.* Фольклорные традиции в современной украинской иллюстрации. «Искусство», 1989, № 5; *Овсійчук В.* Українське малярство X—XVII ст. К., 1996; Проблеми колориту. Львів, 1996; *Бушек С.* «Мамаї» та барокова культура. «Образотворче мистецтво», 1998, № 2; *Міщенко Т.* Надчасність героїки України. Там само; *Попович М.* Нарис історії культури України. К., 1999.

І.М. Ласка.

КОЗА́ЦЬКА РА́ДА — див. *Рада козацька.*

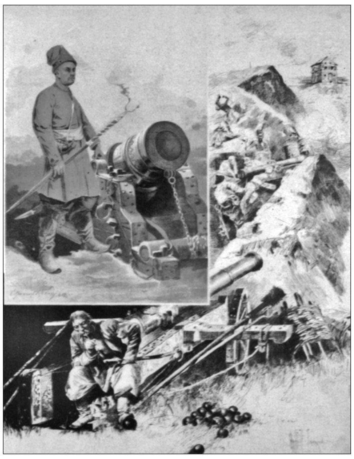
КОЗА́ЦЬКА СТАРШИ́НА — 1) військ. та адм. керівний склад *козацтва* (див. *Козацтво українське*). Орг. оформлення К.с розпочалося в період виникнення *Запорозької Січі*. До К.с. Запороз. Січі входили: *кошовий отаман*, суддя, писар, *осавул*, *курінні отамани*, *хорунжий*, бунчужний, довбиш, гармаш, товмач, *шафар*, *кантаржей*. Старшина зосереджувала у своїх руках адм. владу і судочинство, розпоряджалася фінансами і представляла січову громаду в зносинах з іноз. д-вами. Вона обиралася щорічно на заг. *раді козацькій*.

У реєстровому війську (див. *Реєстрові козаки*) всі представники К.с. (старший реєстру (див. *Гетьман*), військ. суддя, військ. писар, військ. осавул, полковники (див. *Полковник козацький*), *сотники*, отамани) складали присягу на вірність *королю* й зобов'язувалися нести військ. повинність.

Згідно з *Ординацією Війська Запорозького 1638*, посада старшого реєстру скасовувалася, а його функції передавалися урядовому комісарові (він обирався *вальним сеймом* за пропозицією коронних гетьманів *Речі Поспо-*

Васильківський С., Самокиш М. Військовий писар (за Т. Калинським). 1900.

Васильківський С., Самокиш М. Гармаш часів гетьмана І. Мазепи. 1900.

литої і обов'язково належав до *шляхти*), водночас і посади, що були вищими від сотника, відтепер могли займати тільки представники польс. та сполонізованої *шляхти*. Раніше претенденти на ці посади обиралися козаками, а відтепер мали призначатися польс. властями.

Після початку *національної революції 1648—1676* К.с. стала виконувати функції держ. влади в Укр. козац. д-ві (див. *Гетьманщина*). Відбулася диференціація старшини на *генеральну старшину*, *полкову старшину* та *сотенну старшину*.

Аналогічно була сформована полкова та сотенна старшина в *Слобідській Україні*.

Платнею за службу для К.с. були *рангові маєтності*. Разом з тим деякі представники старшини одержували і грошову винагороду від царського уряду, що передбачалося *Березневими статтями 1654* та ін. статтями, укладеними між урядами Гетьманщини та Рос. д-ви.

Після ліквідації сотенно-полкового устрою в *Лівобережній Україні* (див. *Сотенний устрій*, *Полковий устрій*) значна ч. К.с. була зрівняна в правах з рос. *дворянством*. За указом імп. *Катерини II* від 1783 про перетворення козац. полків на регулярні карабінерські полки (див. *Карабінери*) К.с. отримала чини рос. армії. Різні армійські чини отримали й старшини *слобідських козацьких полків* після їх ліквідації 1765;

2) привілейований соціальний прошарок козац. *стану*.

Літ.: *Слабченко М.* Соціально-правова організація Січі Запорозької. В кн.: Праці Комісії для виучування історії західноруського та вкраїнського права, вип. 3. К., 1927; *Окиншевич Л.* Генеральна рада на Гетьманщині XVII—XVIII ст. Там само, вип. 6, 1929; *Голобуцький В.О.* Запорозьке козацтво. К., 1994.

В.О. Щербак.

КОЗА́ЦЬКА ТЕМА́ТИКА В УКРАЇНСЬКОМУ ТА СВІТОВО́МУ МУЗИ́ЧНОМУ МИСТЕ́ЦТВІ. Музика і мелос *козаків*, особливо виконавців *дум* (див. *Козацьке музичне та вокальне мистецтво*), справили потужний вплив на розвиток укр. кобзарства 19—20 ст. Новітні кобзарі перейняли від своїх козац. попередників як репертуар, так і особливості виконання творів: оригінальний синтез ораторсько-патетичного або трагічно-романтичного речитативу з імпровізованим струнним супроводом і дивовижну узгодженість ритміко-звукового начала з образно-тематичним змістом. Це стосується репертуару й виконавської манери насамперед таких кобзарів, як О.*Вересай*, І.Крюковський (1826—85), Г.*Гончаренко*, Т.Пархоменко (1872—1910), М.Кравченко (1858—1917), Г.Кожушко (1880—1924), І.Запорожченко (1872—1932), І.Кучугура-Кучеренко (1878—1943), Ф.Кушнерик (1875—1941), П.*Гузь*, П.Косач (1890—1966), Є.Мовчан (1898—1968), Є.Адамцевич (1904—72).

Козац. героїка, козац. самодіяльна і кобзарська музика потужно вплинули і на професійну творчість композиторів. Прикладом цього є опера С.*Гулака-Артемовського* «Запорожець за Дунаєм» (1862), що вважається нині взірцем поєднання козац. культ. традицій із творчими пошуками укр. митців післякозац. доби. Автором лібрето й виконавцем гол. партії в перших постановках (1863—64) був сам композитор. Через багато десятиліть по тому неперевершений образ Карася створив І.*Паторжинський*.

Запороз. тематика, козацько-кобзарські мотиви є домінантою творчості й М.В.*Лисенка*. Його опери «Тарас Бульба» (1890) й «Енеїда» (1911), оперета «Чорноморці» (1872) та численні обробки нар. істор. пісень і пісень на слова Т.*Шевченка* становлять блискучі зразки переосмислення духовного спадку козацтва.

Муз.-пісенне надбання козаків бентежило творчу уяву й багатьох ін. композиторів, зокрема П.*Ніщинського* (хор «Закувала та сива зозуля», обробки нар. пісень «Байда», «Козак Софрон», «Ой гук, мати гук»), М.*Леонтовича* (обробка нар. пісні «Козака несуть»), П.*Козицького* (симфонічна сюїта «Козак Голота»), М.*Вериківського* (опера «Сотник», симфонічна поема «Петро Конашевич-Сагайдачний», кантата «Дума про дівку-бранку»), Л.*Ревуцького* (зб. «Козацькі пісні», обробка нар. мелодій), К.*Данькевича* (опера й сюїта «Богдан Хмельницький»), В.Гомоляка (1914—1980; балет «Запорожці», муз. драма «Маруся Чурай»), А.Філіпенка (1912—1983; оперета «Людолови» за однойменним романом З.*Тулуб*), Г.*Майбороди* (вокально-симфонічна поема «Запорожці»).

Твори на козацьку тематику (пісні, партії з опер) посідали чільне місце у виконавській діяльності видатних співаків: О.*Мишуги*, М.*Менцинського*, М.*Донця*, І.*Козловського*, М.*Гришка*, Б.*Гмирі*, А.*Солов'яненка*.

Шедеври укр. мелосу, пов'язаного з козацтвом, набули світ. розголосу і давно увійшли в муз. життя народів багатьох країн. Жвавий інтерес іноземців проявився насамперед до кобзарського мист-ва козаків, зокрема до створення й виконання ними дум. Жваво цікавилися козац. думами поляки. Сучасний польс. музикознавець А.Хибінський, працюючи над архів. матеріалами, знайшов в одному із рукописів, датованому 1589, анонімний муз. інструментальний твір під назвою «Завершальна дума». Дослідник спостеріг, що своїм епічним складом, стилістичними особливостями й речитативним наспівом цей твір дуже близький до музики укр. істор. дум 16—17 ст. Л.Шербицька-Шленя припускає, що знахідка є не чим ін., як нотним записом мелодії до віршованої стилізації польс. поета 2-ї пол. 16 ст. А.Чагровського «Дума українська». Про популярність укр. козац. дум у Польщі свідчать хроністи й письменники 16—17 ст. С.Сарницький, І.-І.Петриції, І.Морштин,

Ш.*Старовольський*, А.Корчинський та ін.

Дещо пізніше укр. козацькими думами захопилися німці. Один із них, гольштейнський придворний Ф.-В.Беркгольц, який 1721—27 перебував у Росії, у своєму щоденнику зазначив, що протягом 1721—23 слухав козаків-кобзарів у палацах кількох рос. князів і навіть у покоях імп. Катерини І. Гра й спів цих укр. бардів справили на нього дуже сильне враження. На поч. 18 ст. рос. вельможі, подорожуючи по Європі, інколи брали із собою й кобзарів. Так потрапив до Німеччини кобзар Білоградський. 1733 ним зацікавився відомий дрезденський лютніст С.Вайс і взяв його до себе в науку. Нім. музикознавець 18 ст. Я.Штелін характеризував укр. кобзарів як носіїв високої муз. к-ри (праця «Відомості про музику на Русі»). Неабияке значення для популяризації укр. мелосу, мист-ва кобзарів у Німеччині мала ґрунтовна робота Г.Трітена «Про народні пісні запорозьких козаків» (1840). У ній автор писав: «В Україні від села до села і від хати до хати ходять похилі віком дідусі-кобзарі і співають пісні про минулу славу, про зруйновану могутність хоробрих козаків, пісні, в яких правдиво... змальована історія, звичаї цього народу, пісні великої історичної вартості... У жодного слов'янського народу національний історичний епос так своєрідно не розвинувся, як в українців... Навіть те, про що історія, літописи, які зберігаються в монастирях, не дають жодної довідки, — збереглося в народних піснях неспотвореним і правдивим». Творцями і першими виконавцями дум Г.Трітен справедливо вважає козаків.

Дехто з французів (напр., Г. де *Боплан* і П.*Шевальє*) мав можливість слухати козац. думи у виконанні кобзарів безпосередньо на Запорожжі ще в серед. 17 ст. Широкий же культ.-мистецький загал Франції почав цікавитися укр. думами після опублікування 1845 паризьким час. «Британський огляд» (червневий номер) статті «Козацькі пісні України», підписаної криптонімом «І.Д.». Автор цієї публікації подав переклади й докладну характеристику фольклорних творів «Брати Азовські», «Смерть Свірговського» та «Ой на нашій славній Україні», зазначивши, що їх виконують кобзарі — «українські барди, менестрелі, або, радше, рапсоди». Глибоке зацікавлення укр. козац. епосом виявив проф. Сорбонни, міністр освіти Франції А.Рамбо. 1874 він був учасником 3-го Археол. з'їзду (див. *Археологічні з'їзди*) в *Києві*, де слухав виступ О.Вересая. Повернувшись на батьківщину, А.Рамбо пише рецензії на фольклорні збірки І.Рудченка, В.*Антоновича* та М.*Драгоманова*, а також велику розвідку «Український епос». В останній він розповідає про кобзарів («рапсодів степу»), зокрема про О.Вересая — «Гомера в українському селянському костюмі», дає детальний опис кобзи і принципів гри на ній, а також переказує зміст дум «Федір Безрідний», «Плач невольників», «Маруся Богуславка», «Олексій Попович», «Самійло Кішка», «Ганжа Андибер», «Про битву під Корсунем» і «Смерть бандуриста». Протягом 20 ст. укр. думи (їх походження, мовно-стилістичні, ритміко-мелодичні та ін. особливості) також не раз ставали предметом уваги франц. учених, зокрема А.Мазона, П.Бойє, А.Мейє, А.Мартеля, М.Шерера (усі — професори Ін-ту слов'янознавства Паризького ун-ту). Завдяки їхнім старанням (особливо М.Шерера) на сьогодні франц. мовою перекладено майже весь героїчний козац. епос України.

Після виступу О.Вересая на 3-му Археол. з'їзді укр. думами зацікавилися й музикознавці США. С.-Б.Вістер опублікувала 1875 розвідку «Балади та барди України» у виданні «Lippincot's Magazine of Popular Literature and Science». У ній містяться виклади з історії укр. козацтва та кобзарства, а також розлогі міркування про мелодику дум. Дослідниця наголошує, що думи «присвячені переважно подвигам запорожців та скорботам неволі», що «їхні мелодії ... монотонні, обмежені звуковим рядом нот мінорного ладу, але трапляються численні модуляції й повороти до мажору, які надають цій простій мелодії незвичайного розмаїття та експресії». Згодом зацікавлення американців козац. істор. епосом привело до появи двох англомовних збірок: «Українські народні пісні» (Бостон, 1925) та «Українські думи» (Торонто—Кембридж, 1979).

У 80-х рр. 18 ст. укр. землями двічі подорожував видатний нім. вчений-природознавець Й.Міллер. То був час, коли в місц. люду ще не пригасло обурення від зруйнування *Запорозької Січі*. Скрізь (у Києві, *Черкасах*, *Білій Церкві*, *Кременчуці*, *Балті*, *Бердичеві*, *Чуднові*, *Кременці*) Й.Міллер чув, як співали про цю сумну подію кобзарі, і навіть записав, а згодом і переклав укр. пісню про втрату козаками своїх вольностей. Й.Міллер сприймав козаччину й козац. фольклорну спадщину крізь призму вже зманого, зокрема, й з праці нім. просвітителя й письменника Й.-Г.*Гердера* «Про культуру народів...», у якій, між ін., є така думка: «Україна стане новою Грецією: прекрасне небо, під яким живе тамтешній народ, весела вдача цього народу, його природні музичні здібності, його родючі грунти і т. д. разом виявляють свій благотворний вплив...». У Кременчуці Й.Міллер зустрів зукраїнізованого німця на ймення Шік, який свого часу жив на Запорожжі, знався із січовиками і був свідком знищення 1775 *Коша Запорозької Січі.* Шік розповів чимало цікавого про козаків і також проспівав пісню про ліквідацію Січі. Традиції Й.-Г.Гердера і Й.Міллера в царині нім. українознавства, зокрема козакознавства, продовжив Я.Йордан (з походження слов'янин — лужицький серб). Йому належить вельми змістовна стаття «Про українську народну поезію» (1840), де сказано про Запорозьку Січ і козаків таке: «То були часи великої слави і честі. Протягом п'яти століть шабля не ховалася в піхви... Козак співає на коні, поспішаючи в бій. Він співчутливий до людського горя, але не дасть себе скривдити й осміяти. Його пісні — ніби щоденник життя та подвигів усього народу». Крім того, Я.Йордан зауважує, що козац. пісні відзначаються мелодійністю, драматизмом, лаконічністю і поетичною красою. Знайомству німців із козац. фольклорно-муз. к-рою прислужилися також дослідження Тальві

«Козаки та їх історичні пісні» (1866) і П.Кремара «Україна та її історичні пісні» (1916).

Цікавилися й цікавляться укр. козацтвом, його мист-вом співу чимало австрійців. Унаслідок цих зацікавлень з'явилися популярна брошура Ф.Прінцгаузена «Козацькі пісні» (1846), зб. перекладів укр. нар. пісень С.Каппера — «Козацькі романси» (1839), драма Р.Готтшаля «Гонта» (1899), героєм якої є кобзар О.Вересай.

У 30-ті рр. 19 ст. укр. козац. пісні стали фактом франц. муз. життя. Почалося з того, що 1836 в Парижі було опубліковано роман Я.*Чинського* «Козак», де зображені події нац.-визвол. війни укр. народу серед. 17 ст. (див. *Національна революція 1648—1676*). Щоб зробити цей твір привабливішим для читача, в його текст було вплетено кілька пісень, стилізованих під козац. лірику. Написав стилізації поет Г.Демольєр, а поклав їх на музику, теж стилізуючи під укр. мелодії, нім. композитор Й.Манцер. Останній дуже добре знав укр. нар. музику, про що свідчить його публікація в «Паризькій музичній газеті» (1838) під назвою «Пісні козаків».

Здавна знали про укр. пісні італійці, причому не просто знали, а й чули їх у виконанні невільників, яких у 15—16 ст. привозили венеціанські та генуезькі купці з Криму й Туреччини. Тогочасні архів. матеріали показують, що кожен третій привезений на буд-во Риму невільник був українцем. Але наук. осмислення козац. мелос дістав в Італії лише під кін. 19 ст., коли вийшла у світ книга Д.Чамполі «Слов'янські літератури» (Мілан, 1889). У цій праці охарактеризовано кілька дум, а також пісні «Засвіт встали козаченьки» і «Гомін, гомін по діброві». Про творців і виконавців названих фольклорних зразків автор відгукується так: шабля — їхній хрест, перемога — їхній Бог, а пісня — їхня молитва.

Укр. козац. пісні добре знані й на обох амер. континентах. Як у Пн., так і в Пд. Америці козац. пісні поширилися завдяки просвітницькій і культ.-масовій роботі численних укр. емігрантських т-в. У Пн. Америці ці пісні вразили місц. поетів і вони почали перекладати їх тексти англ. мовою. Так, 1916 у Торонто (Канада) вийшов зб. «Пісні України з русинськими віршами», в якому вміщено переклади Ф.Лайвсей, зокрема, таких нар. творів, як «Пісня про Байду», «Пісня про Перебийноса», «Пісня про Морозенка», «Пісня про Нечая», «Гомін, гомін по діброві» та ін. 1939 у США (Нью-Йорк) видано текст і ноти хору П.Ніщинського «Закувала та сива зозуля». Переклад тексту зробила А.Маттулант, аранжування — П.Вільговський. Видавці випустили цей твір під назвою «Козацький заклик».

Завдяки європ. (переважно англ.) та амер. друкованим джерелам, а також укр. еміграції козац. пісенний фольклор став відомим і в Австралії. Зі згаданих джерел найпоширенішими тут були збірки з нотами «Народні пісні багатьох країн» (1911, Лондон, упорядник С.Кервен) і «Народні пісні в англійських перекладах американських поетів» (1921, Нью-Йорк, упорядник Ф.Бостфорд). Укр. мелос у цих збірках репрезентують широкознані нар. твори, у т. ч. й такі, як «Ой на горі та й женці жнуть» (пер. Е.Лімі) і «Чи це тая криниченька?» (пер. Г.Сімонде). Подібні збірки видаються і в самій Австралії. Напр., 1979 у Сіднеї заходами Ешемської муз. школи побачила світ збірка «Книга пісень», у ній поряд із піснями різних народів світу є й укр. «Плач козака» (такий заголовок дано пісні «Ой кряче, кряче чорний ворон», пер. К.Сколлард). Чимало зусиль до справи пропагування козац. пісень серед австралійців докладає талановитий бандурист укр. походження В.Мішалов.

З укр. пісень, що набули світ. розголосу, найпопулярнішою є пісня на слова С.*Климовського* (поета й філософа 18 ст.) «Їхав козак за Дунай». Її знають на всіх континентах, вона включена майже до всіх відомих фольклорно-муз. збірок, що видані закордоном (Чехія, Німеччина, Угорщина, Франція, Англія, Італія, США, Австралія). Крім того, її обробляли, створювали муз. варіації на її тему нім., польс., амер. та австрал. композитори: Л. ван Бетховен, К.-М. фон Вебер, В.Фіня, І.Шнейдер, Й.-Н.Гуммель, Г.Прегер, К.Липинський, Р.Керрол, Е.Декамерон, Г.Стосат, Дж.Гершвін, С.Лемберт та інші.

Ставлення багатьох зарубіжних композиторів до укр. козац. мелосу й до козац. теми взагалі не обмежується їхнім зацікавленням піснею «Їхав козак за Дунай». Так, Л. ван Бетховен увів до своєї 8-ї сонати для фортепіано мелодію укр. танцю «Козачок». Крім того, він використав мелодії укр. козац. пісень в «Апасіонаті» та у славнозвісній 9-й симфонії. Героїко-романтичні, козакофільські настрої Л. ван Бетховена підтримував граф А.*Розумовський.* Перебуваючи у *Відні* послом рос. д-ви, він 1794 познайомився, а згодом і заприятелював із композитором. Так само він захопив чарами укр. козац. пісень і В.-А.Моцарта. Останній скористався укр. мелодіями, створюючи 12-ту фортепіанну симфонію та оперу «Викрадення із сералю», а потім виявляв бажання поїхати в Україну для ближчого знайомства з нар. мист-вом козац. краю (поїздка, проте, не відбулася).

Небайдужим до укр. пісенно-муз. мист-ва, до козац. героїки був і визначний угор. композитор і піаніст Ф.Ліст. Давні укр. нар. мелодії звучать у його фортепіанних п'єсах «Скарга» й «Українська балада»; він є автором симфонічної поеми «Мазепа».

Не приховував свого захоплення козац. муз. фольклором Ф.Арай — відомий італ. композитор і диригент 18 ст. До участі у виставах, які давала його оперна трупа протягом 1755—56 в *Санкт-Петербурзі*, він залучав укр. співаків, а опери «Селевк» та «Цефал і Прокріс» написав за укр. мотивами.

Після того, як у 70-х рр. 19 ст. датський поет Т.Ланге переклав і опублікував рідною мовою близько півсотні укр. пісень, козац. мелосом зацікавилися й дат. композитори, зокрема Ф.Рунге, К.Ліндгард, П.Ланге-Мюллер, Г.Кнудсен, Х.Барнек, В.Гельбут і С.Гаген. Завдяки їхнім стараннм покладені на музику й виконуються в Данії такі укр. козац. пісні, як «Ой на гору козак воду носить», «Із-за гори кам'яної», «Стоїть явір над водою» та ін.

Значний вплив історія укр. козацтва та укр. козац. муз. к-ра справили на П.*Чайковського*, він походив з укр. козац. роду й щороку приїздив на батьківщину своїх предків. Укр. темам присвячені такі його твори, як опери «Мазепа» і «Черевички», 2-га (укр.) симфонія та низка обробок укр. пісень і танців.

Козац. пісню, козац. музику пропагували й пропагують як в Україні, так і в зарубіжжі численні професійні та самодіяльні хори, капели, ансамблі, зокрема Укр. нац. хор О.*Кошиця*, Укр. нар. хор Г.*Верьовки* (з 1965 цей колектив носить ім'я свого засн.), Держ. заслужена капела бандуристів України, Черкас. нар. хор та ін.

Літ.: *Горленко В.* Кобзари и лирники. «Киевская старина», 1884, № 1—12; *Сперанский М.* Южно-русская песня и современные её носители. К., 1904; *Колесса Ф.* Мелодії українських народних дум. Львів, 1910; К., 1969; *Каманін І.* Українські богатирі козацької доби. К., 1913; *Кулик І., Лайвсей Ф.Р.* Пісні України. «Червоний шлях», 1924, № 6; *Грушевська К.* Українські народні думи. К., 1927; *Кудрик Б.* Українська народна пісня і всесвітня музика. Львів, 1927; *Кагарлицький М.* Пам'ятаймо тую славу. «Вітчизна», 1969, № 1; *Грица С.* Музыкальные особенности украинских народных дум. В кн.: Украинские народные думы. М., 1972; *Лавров Ф.* Кобзарі. К., 1980; *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків, т. 1. К., 1990; *Апанович О.* Розповіді про запорозьких козаків. К., 1991; Із української старовини: Альбом. К., 1991; *Кащенко А.* Оповідання про славне Військо Запорозьке низове. Дніпропетровськ, 1991; К., 2005; *Яворницкий Д.И.* Запорожье в остатках старины и преданиях народа, ч. 1—2. К., 1995; Днепропетровск, 2005; *Нудьга Г.* Українська дума і пісня в світі, кн. 1. Львів, 1997.

В.А. Чабаненко.

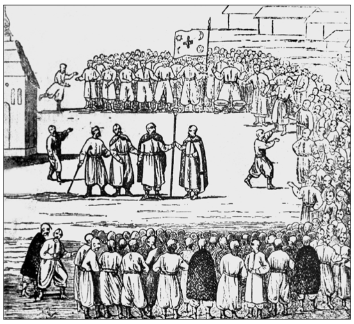
КОЗА́ЦЬКЕ ЗВИЧА́ЄВЕ ПРА́ВО В УКРАЇ́НІ 16—18 ст. — сукупність правових норм, вироблених у процесі виникнення *козацтва українського* та перетворення його на сусп. стан. Набуло поширення в побуті запорожців, а також козац. общин на тер. *Лівобережної України*, *Правобережної України*, *Слобідської України*, пізніше — у пд. р-нах (щоправда, всюди з помітним обмеженням його чинності законодавством *Речі Посполитої* або Рос. д-ви). Застосовувалося в діяльності нац. військ.-адм. і суд. установ, регулювало відносини людей щодо володіння землею, купівлі-продажу майна, впливало на їхні заняття ремеслами, промислами, торгівлею, на визначення виду покарання тощо. На *Запорозькій Січі* козац. звичаєвим правом керувалися всі офіц. особи. Ним передбачалися «вольності» для *козаків*, які мали «предки и отци их». Окремі його норми не були сталими. За умов монархічної форми правління в д-вах, до складу яких входили укр. землі, дію козац. звичаєвого права поступово було зведено нанівець. Окремі норми його зафіксовані в *«Правах, за якими судиться малоросійський народ»*, *«Екстракті малоросійських прав» 1767* та ін. кодифікаційних проектах і зб. нормативних актів.

Літ.: *Левицький О.* По судах Гетьманщини: Нариси народного життя Гетьманщини 2-ї половини XVII віку. Х., 1930; *Слабченко М.Е.* Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв. Одесса, 1911; *Черкаський І.Ю.* Устрій та поступок правний козацьких судів на Гетьманщині. В кн.: Праці Комісії для виучування історії західноруського та українського права, вип. 6. К., 1929; *Федоренко П.* Грабіж у побуті і праві Гетьманщини. В кн.: Студії з історії України науково-дослідної кафедри історії України в Києві, т. 3. К., 1930; *Пашук А.Й.* Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст. (1648—1782). Львів, 1967; *Гуржій О.І.* Право в Українській козацькій державі: Друга половина XVII—XVIII ст. К., 1994; *Щербак В.О.* Формування козацького стану в Україні (друга половина XV — середина XVII ст.). К., 1997.

О.І. Гуржій.

КОЗА́ЦЬКЕ КО́ЛО — 1) заг. військ. рада *козаків*, вищий орган козац. самоврядування. Тут вирішувалися найважливіші питання: про війну і мир, про розподіл між куренями (див. *Курені запорозькі*) угідь, про переобрання січової старшини (див. *Козацька старшина*) тощо;

2) порядок розташування козаків на площі під час військ. ради (див. *Рада козацька*). Описаний в *джерелах історичних* 18 ст. щодо *Запорозької Січі*. Перед початком ради під звуки литаврів військ. *осавул* виносив із церкви на площу військ. прапор. Після цього на площу виходила січова козацька старшина і після поклонів товариству ставала в шеренгу

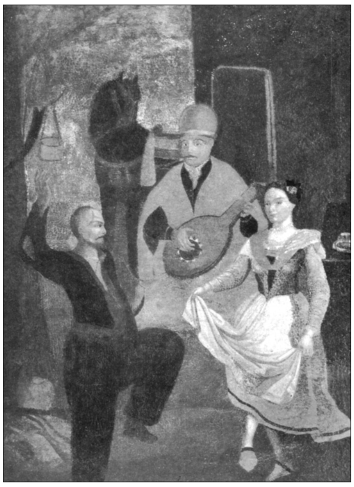

Запорозька рада. Малюнок Т. Калинського. 1778—1782.

в порядку старшинства за посадою: першим був *кошовий отаман*, а останнім — осавул. Навпроти них великим півколом розташовувалися *курінні отамани*, вони ставали так, що перший з них розміщувався на правому фланзі біля кошового отамана, а останній — на лівому фланзі поблизу осавула, утворюючи разом з кошовою старшиною широке замкнене коло. За кожним курінним отаманом ставали козаки одного куреня. Ті, які не могли вміститися на площі, сиділи на дахах куренів, на валах, на березі річки, до якої примикало січове укріплення.

Г.К. Швидько.

КОЗА́ЦЬКЕ МУЗИ́ЧНЕ ТА ВОКА́ЛЬНЕ МИСТЕ́ЦТВО. Серед укр. козаків, особливо серед запорожців, було багато талановитих музик, співаків і танцюристів. Д.*Яворницький* наприкінці 80-х рр. 19 ст. мав зустріч з одним із укр. старожилів І.Розсоло-

Гопак. Невідомий художник. Кінець 18 ст.

дою (йому на той час виповнилося 116 років) і записав з його уст цікаву оповідь про музичні звичаї січовиків. Згадуючи побачене і почуте, дід говорив про козаків, що «після люльки найбільш усього вони любили музику. Оце, було, як соберуться та як уріжуть, так і самі танцюють, і земля танцює, і ліс, і вода танцює. Уже проти них ніхто в світі не витанцює. Увесь день музики будуть грати, і весь день запорожці будуть танцювати. А як перестане музика, то вони й самі танцюють». На запитання історика: «На чому ж грали?» — оповідач відповів: «На всякій усячині: на ваганах, на ріллях, на басах, на цимбалах, на сопілках, на свистунах, на скрипках, на кобзах, на козах — на чім попало, на тім і грають». Подав І.Розсолода й опис деяких із згаданих ним козац. муз. інструментів: «Кобза — це така штука, що вона скидається на вагани, тілько з ручкою, з дірочками на ручці із срібними струнами. Довжина буде аршина півтора. Я добре пам'ятаю її, бо скілько раз держав у руках... [А коза] — це така кожа, з ніжками та з пищалками, зодрана з кози: надме її, положе під пахву, пищалки у рот уставе, рукою придавлює та й грає».

Найулюбленішим муз. інструментом у козаків була кобза. На ній уміли грати майже всі — від простого нетяги до кошового отамана чи гетьмана (напр., сучасники Б.Хмельницького повідомляють, що той і сам грав на кобзі й дуже любив слухати, як грають на ній інші). Козаки, зокрема запорожці, вважали, що кобза подарована їм Богом. До неї вони зверталися як до живої істоти, називали її «дружиною вірною». Про неабияку популярність цього інструмента серед січовиків свідчать і численні варіанти нар. картини «Козак Мамай»: на них лицар-веселун завжди зображується з кобзою в руках.

Ті козаки, які грали на кобзі найвправніше, називалися кобзарями. *Кобзарі* не тільки розважали товариство в Запорозькій Січі чи в таборах (див. *Вагенбург*), а й надихали його на звитягу в походах. (Один із таких походів вдало зображений на гравюрі Ю.Коссака «Похід Богдана Хмельницького з Тугай-Беєм» (1885).) Козац. барди складали думи й пісні (див. *Історичні українські пісні*) про героїчні вчинки своїх побратимів та їхніх ватажків і співали їх під акомпанемент «подруги»-кобзи. За те братчики їх дуже шанували та обдаровували хто чим міг.

Збереглися документальні дані й нар. перекази про деяких козац. кобзарів 18 ст., зокрема про Д.Бандурка, П.Скрягу, В.Варченка, а також про Михайла та Грицька (прізвища двох останніх невідомі).

Данило Бандурка (він же Малий) був козаком-кобзарем Корсунського куреня Нової Січі, брав участь у бойових походах; під час Коліївщини був заарештований і посаджений до фортеці св. Єлизавети (нині м. *Кіровоград*).

Прокопа Скрягу, Василя Варченка й кобзаря Михайла було скарано поляками в Кодні (див. *Коднянська розправа 1768*) як таких, що своїми піснями й грою на кобзі підбурювали козац.-сел. повстанців проти шляхти. Про кобзаря Грицька відомо, що під час одного бою він потрапив у полон до турків разом з ін. двадцятьма запорожцями. За те, що організував побратимам втечу, турки викололи йому очі. По якомусь часі сліпий вирвався на волю, дістався на Січ і почав грати на кобзі та співати товариству про турец. полон. За нар. переказом, Грицько під час *Коліївщини* покинув Запорожжя і став гайдамацьким ватажком (див. *Гайдамацький рух*). Загинув він нібито недалеко від м. *Канів* у бою з ляхами й похований на горі, яка нині зветься Кобзарів Шпиль.

Співу та гри на різних муз. інструментах молоді козаки навчалися не тільки в селах і містечках *Гетьманщини*, а й у самому Запорожжі. У Січі й по всіх паланках існували загальноосвіт. та муз. школи. Особлива увага в цих школах приділялася духовному хоровому співові та військ. музиці. Остання досягла високої досконалості. Особливою популярністю в козаків користувалася маршова, похідна музика, що виконувалася на сурмах, тулумбасах та бубнах. Зразки цих муз. творів зберігаються й понині (напр., мелодія «Запорозького маршу» в обробці В.Гуцала).

Козац. думи справили значний вплив на творчість багатьох укр. та іноз. поетів і композиторів — див. *Козацька тематика в українському та світовому музичному мистецтві.*

Літ.: *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків, т. 1. К., 1990; *Апанович О.* Розповіді про запорозьких козаків. К., 1991; *Кащенко А.* Оповідання про славне Військо Запорозьке низове. Дніпропетровськ, 1991; К., 2005; *Яворницький Д.І.* Запорожье в остатках старины и преданиях народа, ч. 1—2. К., 1995; Дніпропетровськ, 2005.

В.А. Чабаненко.

КОЗА́ЦЬКІ ВІЙСЬКА́ — збройні формування *козацтва.* Відомі з поч. 16 ст.: тоді старости пд. земель *Великого князівства Литовського* комплектували з *козаків* роти і поселяли на тер. своїх *староств.* Поступово з козаків постійних козац. загонів порубіжних замків-фортець склалося городове козацтво (див. *Городові козаки*). Кожен городовий козак повинен був власним коштом укомплектовувати своє військ. спорядження, за це він звільнявся місц. владою від феод. повинностей і сплати податків. Козаки, які не бажали ставати городовими козаками чи не могли придбати собі належного спорядження, йшли «на Низ» — у Нижнє Подніпров'я, за *дніпрові пороги.*

1572 польс. король *Сигізмунд II* Август зарахував до складу збройних сил *Речі Посполитої* 300 заможних городових козаків і призначив їм держ. платню. Цих

Козак-переможець. Малюнок Т. Калинського. 1778—1782.

Козаки розважаються. Малюнок Т. Калинського. 1778—1782.

козаків було занесено до особливого списку — реєстру (див. *Реєстри козацькі*), що поклало початок появі *реєстрових козаків*. У разі війни із сусідніми д-вами реєстрові козаки мали ставати під булаву *гетьмана великого коронного* або *гетьмана польного коронного*, які очолювали польс. армію. 1578 польс. король *Стефан Баторій* збільшив реєстр до 500, а в 1583 — до 600 козаків, надавши реєстровцям привілеї, право на самоврядування.

У 1570—80-х рр. виразно окреслилося військ.-політ. об'єднання *нереєстрових козаків — Військо Запорозьке.* На поч. 17 ст. воно стало «щитом» *Наддніпрянської України* від загроз ногайських орд (див. *Ногайська орда*), які перекочували з-за Дону в Пн. Причорномор'я і Приазов'я й перейшли в підданство крим. хана, і самого *Кримського ханату*, що на той час істотно посилив свій військ. потенціал. Військо Запороз. спільно з городовими козаками, а також разом із *Всевеликим Військом Донським* активізувало бойові дії проти татар і турків на суші і на морі.

Козац. війни кін. 16 — 1-ї третини 17 ст. показали, що К.в. становлять загрозу польс.-шляхетському пануванню на укр. землях. Польс. уряд почав планувати обмеження чисельності реєстровиків і всіляко намагався поставити під свій контроль низову козац. громаду. Однак, постійно перебуваючи у стані війни з сусідніми д-вами, Річ Посполита змушена була загравати з козаками і навіть визнавати їхні особливі права і привілеї.

1590 реєстр становив 1 тис. осіб. У цей же час заг. чисельність козаків, які проживали на волостях і на Запорожжі й не були вписані до реєстру, складала, за приблизними підрахунками, бл. 20 тис. осіб.

За гетьмана П.*Конашевича-Сагайдачного* 1617 реєстр було збільшено до 3 тис., а 1619 — до 6 тис. У ході *Хотинської війни 1621* до королів. армії прибуло на службу 42 тис. козаків, більшість з яких були нереєстровими. З 1625 до 1648 число реєстрового козацтва зберігалося в межах 6 тис. у шести полках (*Київському полку*, *Канівському полку*, *Корсунському полку*, *Білоцерківському полку*, *Чигиринському полку і Переяславському полку*). Напередодні *національної революції 1648—1676* чисельність нереєстрових козаків на волостях і на Запорожжі становила бл. 60 тис. осіб.

Усі козаки — як реєстровці, так і нереєстровці, які ходили у військ. походи на боці *Корони Польської*, відмовлялися сплачувати податки і виконувати феод. повинності, вважаючи це своєю пільгою за перебування на держ. службі.

Від 1578 до 1649 козаки городового реєстрового козац. війська відбували службу почергово, а в походи ходили згідно з наказами уряду. Оскільки служба в реєстровому війську була престижною, то в польс. військ. адміністрації ніколи не виникало проблем з мобілізацією козаків. Організація мобілізації нечисленного Війська його королів. милості Запороз. реєстрового покладалася на гетьмана запороз. і військ. старшину (див. *Гетьман*, *Козацька старшина*).

Упродовж 2-ї пол. 16 — 1-ї пол. 17 ст. козаки-реєстровці діяли в складі західноєвроп. армій і відзначилися там високим рівнем бойової підготовки і військ. мист-ва.

У ході нац.-визвол. війни укр. народу серед. 17 ст. гетьману Б.*Хмельницькому* вдалося перетворити К.в., а також частину селян і міщан на регулярну козац. армію заг. чисельністю бл. 60 тис. вояків при 150 гарматах. Допоміжною силою цієї армії було озброєне *селянство* (числом до 200 тис.), організоване і кероване досвідченими козаками і старшинами. З 1649 К.в. становили збройні сили Укр. козац. д-ви — Військо Запорозьке гетьман. регіменту (підпорядкування).

Формально гетьману підлягало (від 1648 до 1705) також і Військо Запороз. низове. Проте реальної влади над низовою козац. громадою гетьмани ніколи не мали.

У ході війни реєстр Війська Запороз. гетьман. регіменту не був сталим, число вписаних до нього козаків залежало від воєн. успіхів самого війська. Згідно зі *Зборівським договором Криму з Польщею 1649*, реєстр укр. козац. війська становив 40 тис. осіб (див. також *«Реєстр всього війська Запорозького» 1649*), згідно з *Білоцерківським договором 1651* — 20 тис., за *Кам'янецьким договором 1653* — 40 тис.

Згідно з Переяславським договором 1654 (див. *Березневі статті 1654*), укладеним гетьманом Б.Хмельницьким з рос. царем *Олексієм Михайловичем*, реєстр козац. війська становив 60 тис. За гетьмана Д.*Многогрішного* в реєстрі було 30 тис. осіб, за І.*Самойловича* — 20 тис., за І.*Мазепи* — 30 тис.; у подальші роки аж до самої ліквідації гетьман. козац. війська реєстр козаків становив 20 тис. без урахування допоміжного складу — «тяглих козаків».

У 1650—60-х рр. рос. уряд створив у *Слобідській Україні* з укр. переселенців козац. полки, їхній устрій та організація базувалися на традиціях К.в. (див. *Слобідські козацькі полки*), проте це були незалежні від гетьман. влади війська.

Поділ України між Річчю Посполитою та Рос. д-вою за *Андрусівським договором (перемир'ям) 1667* призвів до ослаблення козац. війська.

На укр. землях, що входили відтоді до складу Речі Посполитої (див. *Правобережна Україна*), К.в. як складова частина збройних сил Речі Посполитої існували з 1685 до 1714 і з 1742 до 1752.

Військо Запороз. низове до 1686 формально було під спільною протекцією рос. царя і польс. короля, 1686—1708 — лише рос. царя, 1709—34 — крим. хана, а 1734—75 фактично перебувало у складі збройних сил *Російської імперії.*

* * *

Упродовж 17—18 ст. осн. тактично-стройовим з'єднанням реєстрових К.в. був *полк*. Після початку нац.-визвол. війни укр. народу серед. 17 ст. число полків зросло в кілька разів і сягало 20. На 1657 К.в. складалися з 9 полків, які мали власну *артилерію* і могли самостійно проводити бойові операції. У різні періоди існування *Гетьманщини* кількість полків у К.в. не була сталою. 1658—88 лівобереж. гетьмани ліквідовували одні, створювали або поновлювали ін. полки, проте заг. число городових полків К.в. Гетьманщини залишалося в межах 12. Від 1688 до 1782 у *Лі-*

вобережній Україні існувало 10 полків — це: Київський полк, *Ніжинський полк*, *Чернігівський полк*, *Стародубський полк*, *Гадяцький полк*, Переяслав. полк, *Прилуцький полк*, *Полтавський полк*, *Миргородський полк*, *Лубенський полк*.

* * *

У козаків було кілька родів військ — піхота, кіннота, артилерія, човновий флот. У кінноті служили козаки, які могли забезпечити себе парою бойових коней. У піхоті та на човнах флотилії служили незаможні козаки або *молодики*. Козац. кіннота в разі необхідності, зокрема при штурмі укріплень, спішувалася і діяла як піхота (див. також *Драгуни*). Піхотинець, який під час військ. походу «справляв» собі коней, міг переходити в кінноту. І навпаки, козак, який втрачав коней, переходив у піхоту. Артилеристи були найбільш привілейованим прошарком серед козаків, вони повинні були мати особливий вишкіл і досвід, їхній штат був сталим і всі вони проходили регулярне навчання.

Артилер. команди К.в. до серед. 17 ст. були нечисленними. Артилерія (переважно легка) в К.в. застосовувалася при обороні укріпленого табору (див. *Ваґенбург*), на валах фортець, у засідках і на човнах флотилії. Становлення артилерії як окремого роду війська в гетьман. збройних силах відбулося в ході нац.-визвол. війни серед. 17 ст. Відтоді артилерію в К.в. почали застосовувати при облогах і штурмах фортець, а також у відкритих, польових боях.

Запороз. низове і Донське козац. війська утримували човнові військ. флотилії, з яких козац. піхота завдавала відчутних ударів туркам і крим. татарам як на воді, так і на суші, проводячи комплексні бойові операції на морі і узбережжі супротивника. Кількісний склад козац. флотилій у різні періоди коливався від кількох десятків до кількох сотень човнів — лип, дубів, *чайок*. Із серед. 17 ст. мор. справа в К.в. стала поступово занепадати. В рос.-турец. війнах 17—18 ст. козац. флотилії діяли лише в пн.-зх. частині Чорномор. бас., а також у пониззях Дніпра, Пд. Бугу і Дунаю.

* * *

Комплектація К.в. відбувалася за становим принципом: селяни і *міщани* переходили до козац. *стану* лише з дозволу *кошового отамана* (на Запорожжі) і *гетьмана* (на Гетьманщині). Вікових обмежень служби в К.в. не було. Безпосередньо на воєнні дії задіювали козаків віком від 17 до 65 років. Звільняли («абшитували») з К.в. лише тих козаків, які через похилий вік, важке поранення або каліцтво не могли продовжувати службу.

* * *

Мобілізація козаків на військову службу проводилася згідно з орг.-функціональною структурою і адм.-тер. устроєм кожного конкретного козац. війська. На Запорожжі мобілізація здійснювалася відповідно до курінної системи комплектування козац. війська. Під час мобілізації Війська Запороз. низового від кожного січового куреня (див. *Курені запорозькі*) до тактично-стройових підрозділів — команд — відряджалася певна кількість козаків, очолюваних наказним курінним отаманом. Команди комплектувалися з таким розрахунком, щоб у кожній по можливості були представлені всі січові курені. Січовий курінь виступав як орг.-госп. ланка і в повному складі ніколи не був тактичною одиницею. *Курінні отамани* завжди залишалися на Січі, відряджаючи в походи козаків з наказними курінними отаманами. Січовий курінь міг розпорошуватися на десяток і більше похідних куренів, що відряджалися як до кінних, так і до піших команд. Виконання розпоряджень *Коша Запорозької Січі* стосовно мобілізації покладалося на курінних отаманів і похідних старшин (а з 18 ст. — на паланкову старшину), які проживали в тому чи ін. районі Запорожжя. Курінні отамани відповідали за мобілізацію неодружених козаків, а похідній (паланковій) старшині були підпорядковані одружені козаки. Про підготовку Війська Запороз. низового до походу Кіш завчасно віддавав розпорядження. Після оповіщення про виступ у похід в адм. райони Запорожжя розсилалися «печатки» (письмові накази з військ. печатками) із вказівками щодо відрядження потрібної кількості піших і кінних козаків. Для мобілізації неодружених козаків — зимівчаків і промисловців — старшинам різних рангів доводилося виїжджати на місця і проводити безпосередній збір. Неодружені козаки збиралися на Січі у своїх куренях, де ступінь їхньої готовності визначав курінний отаман. Одружені козаки спочатку збиралися біля центрів адм. районів Запорожжя (центрів *паланок*). Спеціально призначений Кошем військ. старшина робив їх огляд, у ході якого виявляв вади екіпіровки і формував підрозділи. До місця збору всього війська загони одружених козаків супроводжували похідні (паланкові) старшини.

* * *

Гол. тактичними підрозділами кінноти Війська Запороз. низового були тисячні команди, які очолювали військ. старшини. Кожна з цих команд поділялася на дві п'ятисотенні команди, очолювані полковниками. При кожному полковнику були писар і *осавул*. У свою чергу, п'ятисотенна команда поділялася на дві *сотні*: перша сотня налічувала 300 козаків, а друга — 200. Під час бою або навчань першу сотню очолював осавул, а другу — писар. До складу сотні входили похідні курені на чолі з наказним курінним отаманом та наказним курінним хорунжим. Така організація запороз. кінноти була пов'язана з осн. бойовим козац. строєм — лавою. Оскільки в лаві було завжди дві шеренги, то кожен тактичний підрозділ (тисячна команда, п'ятисотенна команда, сотня, похідний курінь) поділявся на дві частини, які утворювали шеренги лави. Для проведення значних бойових операцій з кількох тисячних команд створювалися тимчасові партії, очолювані військ. старшиною, при якому було ще кілька військ. старшин без посад, які становили штаб партії. Досить часто партії очолював сам кошовий отаман, військ. писар або військ. осавул. У запороз. піхоті, яка діяла на човнах, п'ятисотенні команди поділялися на п'ятидесятні «полусотні». Полусотню на човні очолював підосавул або підписар. На чолі п'ятисотенних команд запороз. флотилії стояли полковники, при кожному з них був пи-

сар і два осавули (один осавул на кожні п'ять човнів). Тисячну команду флотилії очолював військ. старшина.

* * *

Під час війни на чолі гол. загону запорожців завжди стояв кошовий отаман, при ньому перебували військ. писар, військ. осавул, військ. *обозний* і військ. служителі, всі разом вони становили похідний Кіш. У той же час похідним Кошем запорожці називали і все військо, яке перебувало в поході під кер-вом кошового отамана та військ. старшини. Упродовж 17—18 ст. похідний Кіш організаційно становив собою з'єднання у складі 6—12 п'ятисотенних кінних команд, кожна з яких укомплектовувалася з козаків від усіх січових куренів. Платня, провіант і боєприпаси в усіх командах похідного Коша розподілялися по куренях і видавалися лише на кількість людей, які були при наказному курінному отамані. Під час перебування кошового отамана в поході вся влада на Січі зосереджувалася в січовому Коші (військ. суддя з курінними отаманами). Найважливіші справи військ. суддя мав узгоджувати з кошовим отаманом шляхом листування. Перед виступом у похід кошовий отаман призначав військ. суддю наказним кошовим отаманом, у разі загибелі кошового він мав виконувати його обов'язки до нових виборів, що за таких обставин відбувалися по прибутті похідного Коша на Січ. Командний склад Війська Запороз. низового завжди мав потужний резерв завдяки інституту військ. і похідної старшини без урядів (посад), а традиційна практика призначення для воєн. походів похідних (паланкових) отаманів і наказних курінних отаманів була запорукою дотримання дисципліни і порядку в тимчасових тактичних підрозділах.

* * *

За часів Гетьманщини *гетьманські універсали Генеральної військової канцелярії* щодо мобілізації багатотисячного війська надсилалися до *полкових канцелярій*, а звідти — до сотенних правлінь, які пересилали їх курінним отаманам. Курінні отамани доводили зміст цих розпоряджень до козаків свого населеного пункту, які після ознайомлення зі змістом універсалу, спорядившись усім необхідним, вирушали до свого сотенного містечка разом із наказним курінним отаманом і курінним хорунжим (див. *Хорунжий*). Після огляду козаків *сотником* їх відряджали в супроводі сотенних старшин до полкової управи. Полкова старшина під орудою полковника робила огляд сотень, після чого полк, очолюваний наказним полковником, вирушав до визначеного гетьманом місця збору козац. війська. Полк у повному складі ніколи не вирушав у похід. Значна частина полкового складу завжди лишалася в резерві. На місці збору гетьман. війська *генеральна старшина* проводила ген. огляд полків, формувала обоз, визначала похідних начальників структурних підрозділів і військ. з'єднань, розподіляла артилерію по військ. з'єднаннях. На чолі козац. війська в разі заг. військ. походу ставав гетьман. Командувачем окремого з'єднання городових полків призначався *гетьман наказний* із числа ген. старшини.

* * *

Від 1667 К.в. Гетьманщини складалися з двох частин — городових полків і *охотницьких полків*. Городовий козац. полк становив собою 8—20 сотень, налічував 3000—9000 козаків. Відповідно до полкового компуту (списку; див. *Компути*) до кожної сотні та куреня входили кінні і піші козаки. Кінні козаки, як правило, складали дві третини чисельності полку. Кожен рядовий кавалерист городового полку мав виступати в похід, маючи при собі двох коней, власне озброєння, боєприпаси, провіант на кілька місяців і фуражні гроші. Піхотинці призначалися для служби в обозі, на човнах флотилії або залишалися на тер. полку для гарнізонної служби.

У городових реєстрових К.в. *курінь* був територіально-орг. ланкою сотні. За часів Гетьманщини він налічував 30—40 козаків (з них три чверті кінних і одна — піших) однієї округи або села. У городових сотнях могло бути від 5 до 15 куренів, в яких налічувалося від 200 до 500 козаків. Тактично-стройовими одиницями реєстрового козацького війська були виключно п'ятисотенний полк (команда), сотня, полусотня, десяток. Як правило, полк складався з 9—22 сотень і налічував від кількох сотень до 4 тис. козаків. У повному складі козац. полк, сотня і курінь ніколи не виступали в похід або у військ. наряд. На службу козаки відряджалися їхніми отаманами відповідно до черги кожного куреня, полкова старшина формувала з них команди, назви яких відповідали назвам сотенних куренів. Очолювали команди наказні курінні отамани і хорунжі. Для виконання невеликих локальних операцій задіювалися лише частини полків під командуванням наказних полковників або осавулів. Аналогічний устрій стройових одиниць (з незначними відмінностями) був і в К.в. Росії.

Охотницькі полки поділялися на охочекомонні кінні (компанійські; див. *Компанійці*) й піші (сердюцькі; див. *Сердюки*). Охотницькі полки виконували поліцейські функції, а також брали участь у воєн. походах городових К.в. Зазвичай компанійці, які, на відміну від городових козаків, завжди були готові для дій, висилалися гетьманом проти супротивника як у разі його прориву в Гетьманщину, так і для підкріплення форпостів, а також для розвідки в найвіддаленіші місця. Одна частина сердюків у поході К.в. перебувала при ген. артилерії, а друга — залишалася для виконання поліцейської та гарнізонної служби в найважливіших стратегічних пунктах Гетьманщини. Охотницькі полки, на відміну від городових, мали регулярне грошове жалування і повне утримання. Запис в охочекомонні полки городових козаків заборонявся. Комплектувалися ці полки з вільних людей Лівобережжя, а також із вихідців з Польщі, *Волощини*, Молдови тощо. Упродовж 2-ї пол. 17 — 1-ї чв. 18 ст. у розпорядженні гетьмана могло бути п'ять компанійських і п'ять сердюцьких полків по 500—600 осіб кожен. Місцями постійної дислокації компанійців і сердюків були тер. Лубен. та Миргород. полків або спеціально вказані гетьманом міста. Кожний з цих полків називався за прізвищем полковника.

Орг.-функціональна структура охотницьких полків була така сама, як і городових: вони мали сотні й курені. За рангом старшина охотницьких полків вважалася одним щаблем нижчою від городових старшин. Рядові козаки після виходу у відставку зараховувалися до стану міщан. 1726 рос. верховна влада обмежила кількість гетьман. охотницьких полків до трьох компанійських.

В управлінні К.в. гетьмани опиралися на ген. старшину. Ген. військ. канцелярія становила штаб козац. війська.

* * *

На поч. 18 ст. військ. кер-во козац. військом Гетьманщини перейшло до царського уряду. 1706 цар *Петро I* спец. указом утворив д-зію, до якої увійшли всі козац. полки Лівобережжя, Слобожанщини і Запорожжя, й поставив на її чолі свого генерала, якому мав підпорядковуватися гетьман. Відтоді й аж до ліквідації гетьман. козац. війська ними командував рос. генералітет. Гетьмана (гетьман. уряд) по суті було усунуто від розв'язання стратегічних і воєнних тактичних завдань. Він відповідав лише за організацію і підготовку козац. війська до походу. А козац. старшина Гетьманщини, Слобожанщини і Запорожжя хоча й керувала козацькими підрозділами, але повністю підпорядковувалася розпорядженням рос. командування.

Спочатку всі К.в. в рос. армії використовувалися переважно як допоміжна сила. 1735 було введено офіц. поділ гетьман. козац. війська на бойовий склад (*виборні козаки*) і допоміжний (*підпомічники*). У ході військ. реформи останнього лівобереж. гетьмана К.*Розумовського* для козац. війська було запроваджено уніформу й однотипність озброєння, а для старшинської молоді створено навч. центри. Озброєння бійців козац. війська обов'язково повинно було включати шаблю, спис та рушницю, додатково козаки могли мати пістолі, луки і стріли, кинджали, дротики тощо.

Рос. уряд цілеспрямовано зменшував кількісний склад К.в. на корінних укр. землях. Упродовж 2-ї пол. 18 ст. одне за одним були ліквідовані К.в. на Слобожанщині, Запорожжі і Лівобережжі. Натомість на пд. України формувалися К.в., що були повністю підконтрольні рос. військ. адміністрації регіону і поставлені в залежність від царської влади навіть щодо поземельного володіння (див. *Бузьке козацьке військо*, *Катеринославське козацьке військо*, *Чорноморське козацьке військо*).

У 1-й третині 19 ст. за умов воєн. часу (1806—14, 1828—29) царський уряд створив нові К.в. — *Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо*, *Дунайське козацьке військо* та *Азовське козацьке військо*.

Літ.: *Апанович О.М.* Збройні сили України першої половини XVIII ст. К., 1969; *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків, т. 1—2. К., 1990; т. 3. Львів, 1991; *Стороженко І.С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст., кн. 1. Дніпропетровськ, 1996; *Мельник Л.* Гетьманщина першої чверті XVIII століття. К., 1997; *Стороженко І.С.* Збройні сили України від останньої третини XVI до кінця XVIII ст. «УІЖ», 1998, № 1; *Шпитальов Г.Г.* Військова служба запорозького козацтва в російсько-турецьких війнах 1735—1739 та 1768—1774 років. Запоріжжя, 2004; Інтернет-сайт: Козацтво XV—XXI ст. (http://www.cossackdom.com).

Г.Г. Шпитальов.

КОЗА́ЦЬКІ ЛІТО́ПИСИ — умовна назва групи істор. пам'яток (поміж ними є як власне літописи, так і істор. повісті, щоденники та *мемуари*) про козац. добу в укр. історії. Ця назва увійшла до вжитку у 18 ст., тоді під «козацьким» розуміли все «українське». Починаючи з кін. 19 ст. до групи К.л. почали зараховувати лише 3 класичні пам'ятки укр. історіографії — це «Літопис Самовидця», літопис Г.Граб'янки та літопис С.Величка. Однак таке звуження змісту назви «козацькі літописи» не є виправданим, оскільки точності воно їй не додає, але потребує пошуку ін. назви для означення чималої низки джерел з традиційного для 18 ст. списку. Тому доцільно до групи К.л., окрім 3-х основних, додати принаймні ще кілька.

Першим козац. літописом був т. зв. Традиційний літопис, він містив повідомлення про пов'язані з історією *козацтва* події від 1506 або 1516 (похід козац. гетьмана П.*Лянцкоронського* проти ординців) до 1-ї пол. 17 ст. Цей літопис зберігся лише в складі пам'яток пізнішої доби.

Одним з наступних літописів, що були створені в період *національної революції 1648—1676*, є «Уманський літопис» (зберігся частково у складі «Кройніки» Ф.*Софоновича* та «Літопису Самовидця»), у ньому містяться повідомлення про події 1648—72.

Першим із літописів, який повноцінно зберігся до наших днів, є «Літописець» (1673) В.*Дворецького*, колиш. київ. полковника, про події часів нац.-визвол. війни та Руїни (див. *Громадянські війни в Україні другої половини 1650 — першої половини 1660-х років*). В його основу покладено 3-тю частину «Кройніки» Ф.Софоновича, при цьому скорочено відомості, які стосуються польс. історії і, навпаки, розширено свідчення з укр. історії за рахунок записів почутого від ін. та власних спогадів.

Три осн. літописи з групи К.л. (див. *«Літопис Самовидця»*, *Граб'янка Григорій Іванович і його літопис української історії та історії козацтва*, *Величко Самійло Васильович та його літопис*) були створені на поч. 18 ст. Вони справили потужний вплив на подальший розвиток укр. історіографії. Так, на основі літопису Г.Граб'янки було створено «*Короткий опис Малоросії*», який, у свою чергу, став базовим для ін. пам'яток, зокрема «Літописця» Г.*Покаса*, «Літописця» І.Ананієвича та «Літописця» С.*Дівовича*.

Своєрідними літописами є істор. збірники, в яких поряд з копіями К.л. переписувачі та редактори вміщували також копії текстів гетьман. статей, договорів з Рос. д-вою та *Річчю Посполитою*, рос. царських (з 1721 — імператорських) та польс. королів. грамот, що стосувалися козацтва.

Авторами К.л. наступного періоду були представники козац. *стану*, які мали добру освіту, доступ до архівів і б-к, знали іноз. мови. Вони значно збагатили джерельну базу літописів і водночас більш критично ставилися до використовуваних джерел. Власне, термін «літопис» не зовсім відповідає жанрові, в якому працювали автори. Їхні твори поєднують у собі риси літопису, іс-

тор. повісті, щоденника і мемуара. У своїй більшості вони писані мовою, близькою до тогочасної укр. нар. мови, розраховані на широке коло читачів і несуть потужний публіцистичний заряд.

Характерними рисами, які притаманні авторам усіх цих «літописів», є палкий патріотизм, зацікавленість історією укр. козац. державності, самостійницькі або принаймні автономістські погляди, позитивне ставлення до козацтва та очолюваної ним нац.-визвол. боротьби укр. народу в 16—18 ст. Усі «літописи» мають світський характер. Гол. увага в них приділяється винятково воєн.-політ. подіям, тоді як перипетії реліг. життя, окрім заг. осуду політики реліг. дискримінації, що проводилася насамперед *Річчю Посполитою*, залишаються поза рамками викладу. Їхні автори нерідко розходилися в оцінці того чи того політ. чи держ. діяча (насамперед це стосується *гетьманів*), тієї чи тієї події, — а це дає досить цікавий матеріал для дослідження перебігу ідеологічної боротьби у 18 ст.

К.л. вплинули не тільки на укр. історіографію, а й на всю укр. к-ру 18—20 ст. Їхній вплив особливо чітко виявляється в творчості, зокрема, Т.*Шевченка*, П.*Куліша* та М.*Костомарова*.

Дж.: Літопис Самовидця. К., 1971; *Величко С.* Літопис, т. 1—2. К., 1991; Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. К., 1993.

Літ.: *Мыцык Ю.А.* «Літописець» Дворецких — памятник украинского летописания XVII в. «Летописи и хроники. 1984». М., 1984; *Ковальский Н.П., Мыцык Ю. А.* Украинские летописи. «Вопросы истории», 1985, № 10.

Ю.А. Мицик.

«КОЗА́ЦЬКІ МОГИ́ЛИ» — див. *«Поле Берестецької битви»* Державний історико-меморіальний заповідник.

КОЗА́ЦЬКІ ПРІ́ЗВИЩА. У давнину прізвищні назви (додані до імен слова, що їх можна розглядати як прізвища) складалися мимовільно, стихійно, ніхто їх не творив спеціально. Проте певного роду прізвиська могли вигадувати й навмисно, саме такий звичай існував у *козаків*. Запороз. прізвиська надавалися в різні часи і з різних мотивів, але основа їх появи була одна й та сама — або пам'ятний вчинок людини, або незвичайна подія в її житті, або особлива риса її характеру, поведінки чи зовн. вигляду. В основу прізвищевих назв часто закладалися жарт, гумор, насмішка. Тому ці прізвиська експресивні, емоційно-оцінювальні. Тепер цю експресивність важко або й неможливо визначити. Тому вони не відрізняються від особових назв, даних колись як генетично автохтонні власні імена. Так, старий запорожець М.*Корж* розповідав, що своє прізвисько одержав тому, що, сходячи з могили *Чортомлик*, упав і скотився донизу, ніби корж. Малому на зріст козакові дали прізвисько Махина, великому — Малюта, неповороткому — Черепаха. Прислíпою назвали козака, який, перебуваючи на чатах, не помітив, як підійшла польська частина. Таких прізвиськ козак міг мати кілька. Нині ці прізвиська (уже прізвища) без прив'язки до ситуації, за якої їх дали тому чи ін. козакові, сприймаються емоційно нейтральними.

Прізвища в сучасному розумінні в осн. масі стабілізувалися й закріпилися як офіційно-юрид. спадкові родинні найменування українців наприкінці 18 — 1-й пол. 19 ст. (уперше ж додані до імен назви, що їх можна розглядати як прізвища, з'являються в українців зрідка вже у 13 ст.).

На думку І.*Франка*, *Запорозька Січ* була кузнею свіжих прізвищ, оскільки багато людей, які потрапляли туди, мали різні причини заховати від світу свої давні родові прізвища і взяти нові.

У прізвищних найменуваннях козаків широко відображена укр. топонімія: Грицько Боярський, Павло Фастовець, Ігнат Зощутинець (з Ощутинець), Семен Лучанський, Максим з Гавриловки, Пилип Зомчара (з Омчара); військ. звання й назви посад козаків: Матвій Асаул, Гринець Рудий Сотник, Михайло Писар; родинні чи ін. відношення козаків: Фесько Топихин братанич, Мисько Петров сестринець, Протас Лисого пасинок, Наум Чигиринчин муж, Семен Зінцев онук.

За доби козаччини, а особливо під час визвол. походів, з усіх країв стікалися до укр. козаків представники ін. народів, і їхня етнічна належність знайшла відображення у прізвищних найменуваннях. У визвол. війнах брало участь багато росіян, на що вказують такі прізвища, як: Москаль (так українці називали росіян), Донець (виходець з Донського козачого війська; див. *Всевелике військо Донське*), Солдат (той, хто служив у солдатських полках Рос. д-ви), Болоховець, Торчанин (вихідці з відповідних місцевостей). Разом з козац. загонами, що бували в Білорусі, а потім поверталися на батьківщину, на укр. землі завжди прибувало багато білорусів. Вони отримували прізвища Литвин (так українці називали в ті часи білорусів), Биховець, Кричевець, Мозирянин, Пінчук, Туровець та ін. (за назвою місцевості, з якої прибули). На укр. землях, що входили до складу Польщі, жило чимало польс. селян і міщан, після оселення тут вони, як правило, в другому поколінні вже розмовляли укр. мовою, а то й переходили в *православ'я*. Польс. мовний компонент відображено переважно у прізвищах, що трапляються в старих правобереж. полках: Ляховчин, Адамович, Казимиренко, Полулях, Мазуренко та ін. Деякі сучасні прізвища вказують на те, що їхні перші носії могли бути: представниками балт. країв (Мєрєцкий — з містечка Мереч, Вільня — за назвою річки в столиці Литви, чи Лотиш, Лотвишченко, які говорять самі за себе); волохами й мунтянами (Волошин, Мультяненко, Басарабей, Мирча, Пинтя, Радул та ін.); сербами й болгарами (Воксич, Милкович, Болгариненко, Думич, Сербин, Капнич, Іртач); греками (Грек, Аларій); албанцями (Арнаут; у той час албанців називали «арнаутами»); угорцями (Венгерський, Ференценко, Угрин); чехами (Чехович, Цирулик, Жишка); німцями (Німець, Острогман, Цимерман); шведами (Швед); євреями (Перехрист, Лейба, Коган, Жидовкин, Зраїтель, Юдай); циганами (Циган, Циганчук); вірменами (Ормененко, Маджар), грузинами (Груксин, Іберець, Обиз, «обезами» здавна ук-

раїнці називали грузинів); татарами, турками, ногайцями (Басман, Котлубай, Татарчин, Турченко, Потурнак, Ногаєць); чемерисами (марійцями) (Чемерис), черкесами (Черкес, Оліферович). Однак носіями таких прізвищ не обов'язково були представники неукр. національності: відомі випадки, коли Москалем або Прусом називали тих, хто з якихось причин побував у Росії чи Пруссії.

У словотвірному плані переважна більшість козац. прізвищних назв має патронімічний суфікс -енко. Прізвищних назв на -ич (-ович, -евич, -инич) — небагато, вони характерні для вихідців з Черкащини і Київщини (це були осередки *козацтва*, тут жило багато старих козаків, які мали особливі заслуги в козац. війську), цей суфікс надавав патронімічним утворенням відтінку пошани. Щоправда, поміж прізвищних імен на -ич є багато утворень від жін. імен: Варчич (Варка), Веклич (Векла), Домнич (Домна), Катрич (Катря), Настич (Настя) та ін. Крім згаданих, трапляються суфікси на -ко, -еня, -ук. Поміж козац. прізвиськ є складні слова й лексикалізовані словосполуки типу Кривошапка, Непийвода, Сиротадобрий. Такі назви використовуються і в юрид. документах.

Трапляються прізвищні двоосновні давні слов'ян. імена та назви із запереченням не-: Нечай, Невгад, Ненад, Ненайда, Несин та ін.

Багато прізвищних назв — це субстантивовані присвійні прикметники із суфіксами -ин (-ишин), -ов (-ев). Та найчастіше у ролі прізвищних назв вживаються відносно-присвійні прикметники на -ський (-зький, -цький). Вони йшли на заміну описовим найменуванням типу Бахмат з Кропивной, Хома з Подварка, Іван Долган з Рокгинець.

Багато прізвищних назв утворені від одного кореня, це є виявом значних словотвірних можливостей укр. мови; напр.: Рудавчий, Руданенко, Руденко, Руденський, Руденченко, Руденчен, Руденький, Рудика, Рудик, Рудина, Рудиненко, Рудич, Рудкевич, Рудко, Рудковський, Рудненко, Рудницький, Рудниченко та ін.

Прізвищними назвами нерідко ставали заг. назви професій (Желізняк, Солодовик, Шаповал та ін.), побутових речей (Драбина, Куделя, Кухлик), страв (Каша, Куліш, Кулага) тощо. У ролі прізвищних назв часто виступають іменники, співвідносні за формою з демінутивами (Діжечка, Жабка, Жилка, Дудочка, Кашка, Ковбаска, Кулачок та ін.), причому значна їх частина на той час не мала своїх відповідників серед загальних назв.

Літ.: *Худаш М.Л.* Із спостережень над українськими козацькими особовими назвами-композитами середини XVII ст. В кн.: Ономастика. К., 1966; *Непокупний А.П. та ін.* Міжетнічні зв'язки в українській антропонімії XVII ст. («Реєстри всього Війська Запорозького» 1649 р. і мовно-територіальні контакти). К., 1989.

П.І. Білоусенко.

КОЗА́ЦЬКІ СУДИ́ та порядок розгляду справ у судово-адміністративних органах Гетьманщини. К.с. беруть початок з часів виникнення *Запорозької Січі.* Офіц. оформлення набули в роки *національної революції 1648—1676.* На Запороз. Січі суд. функції виконували представники січової старшини: *кошовий отаман*, *кошовий суддя*, довбиш — або весь *Кіш Запорозької Січі*, який інколи виступав судом першої інстанції у найскладніших справах. Суд на Запороз. Січі застосовував лише норми *козацького звичаєвого права.* Запороз. козаки підлягали тільки юрисдикції козац. січового суду («де троє козаків, там двоє третього судять»).

Найвищим суд. органом у *Гетьманщині* був *Генеральний військовий суд.* Більшість справ вирішувалася в полкових судах. У Гетьманщині склалися дві форми суд. процесу: обвинувально-змагальний і слідчий (інквізиційний). Цивільні справи розглядалися переважно в обвинувально-змагальному порядку, а кримінальні — в інквізиційному. У 2-й пол. 17 — поч. 18 ст. К.с. мали демократ. риси гласності, публічності, колегіальності, виборності суд. колегій, участі представників громад у підготовці суд. рішень і вироків, широкого застосування судами норм місц. звичаїв та аналогії права, імплементованих (тобто перейнятих у інших) норм. Учасниками суд. процесу могли бути сторонні особи, які висловлювали особисту думку щодо справи й порушували клопотання. З часом, однак, почали переважати закриті процеси, передусім це стосувалося кримінальних справ.

До поч. 18 ст. всі особи, окрім «банітів» (див. *Баніція*), «безчесних» (див. *Інфамія*) та «проклятих», неправоздатність яких передбачалася *Статутами Великого князівства Литовського*, розглядалися суд. практикою як правоздатні. Недієздатними вважалися неповнолітні, жінки без чоловіків чи опікунів, марнотратники, німі, психічно хворі, а також залежні селяни, якщо їхній пан не виступав «асистентом». Сторона, яка позивала в суд. процесі, звалася «поводом», «актором», «кредитором», «укривдженим», «жалоблівою стороною», «чолобитником», «доносителем», а сторона, яка захищалася, — «возваною», «злодійською», «відвітною».

У 18 ст. в обіг увійшли терміни «позивач» і «відповідач». Процесуальне представництво інтересів сторони, недієздатної особи чи ін. заінтересованого суб'єкта відповідно до «*Прав, за якими судиться малоросійський народ*», забезпечували «прокуратори», «пленіпотенти», «адвокати», «повірені», «патрони». Адвокатів згодом стали звати «присяжними повіреними» (таке іменування було закріплено в статутній суд. реформі гетьмана К.*Розумовського* 1760—63). Позовні скарги в цивільних і кримінальних справах подавалися усно. Але за «Інструкцією» Д.*Апостола* скарги приймалися тільки в письмовій формі.

З подачі позову починалася судова «контроверсія». Попереднє слідство проводилося самим позивачем або потерпілим. Кримінальні справи, що торкалися інтересів *держави*, розслідувалися суд. органами. Справа порушувалася заінтересованими особами безпосередньо в сотенному, міськ. (магістратському чи ратушному) або полковому суді. Потерпілий повідомляв про правопорушення найближчому місц. уряду, а згодом — суду. Йому також дозволялося повідомити про злочин заможним «добрим людям», які, в свою чергу, повинні

були сповістити про це місц. владу, що реєструвалося в спец. книзі. Про скоєння злочину та заподіяну шкоду повідомлялося публічно, для цього дзвоном скликалися всі мешканці. Потім потерпілий шляхом опитування збирав відповідну інформацію та організовував «погоню», тобто переслідування підозрюваної особи. Такі слідчі дії отримали юрид. найменування «шлякування». У найзначніших кримінальних справах, напр., про фальшивомонетництво, погоню могли організувати місц. посадові особи та козаки. Право давало змогу потерпілому захопити правопорушника «на гарячому» і доставити його до суду, який застосовував до нього запобіжні заходи у вигляді взяття під варту та арешту майна.

Розслідування справи звичайно починалося з опитування нас. тієї місцевості, де було вчинено злочин, а також у людних місцях — на базарах, *ярмарках* тощо. Для повнішого збору матеріалів у справі розсилалися спец. листи, в яких сповіщалося про скоєння злочину і висловлювалося прохання надати суду відомості про його обставини. Запити про особу, підозрювану в скоєнні злочину, надсилалися судами до місц. козац. суд.-адм. органів і *духовенства*. У випадках крадіжки речей, якщо потрібно було провести розшук і обшук, санкцію на це давали, напр., сільс. отамани або *городові отамани*. Потерпілий разом із понятими проводив «трус села», тобто обшук. За вказівкою сільс. отамана його могли провести й сільс. старшини — *осавул* і десятник. Для розслідування справи на місцях суд посилав спеціально уповноважених ним осіб, які спільно з місц. органами проводили слідство. Розслідування справ про злочини полковників або *генеральних старшин* належало виключно до компетенції осіб, які також належали до *полкової старшини* та ген. старшини. В деяких випадках вони проводили таке слідство спільно з посадовими особами. Розшукавши злочинця і виявивши докази його вини, його ув'язнювали і доставляли до суд. органу.

У цивільних справах після подання позову до відповідача посилали спец. особу, а у віддалені місця — виклик до суду в письмовій формі. Поручительство в цивільному процесі передбачало можливість для родичів або знайомих ручатися перед судом за явку до нього відповідача, за сплату ним боргу тощо. В разі ухилення відповідача від виконання своїх обов'язків поручителі притягувалися до суд. відповідальності і сплачували його борги. Визнання відповідачем своєї вини перед позивачем до початку суд. процесу приводило сторони до примирення шляхом складання позасуд. мирової угоди.

Судочинство відбувалося в усній формі, що передбачало змагальність сторін перед судом, і повністю протоколювалося. У суді вживалися укр. мова, мови сусідніх народів і латина. З 18 ст. протоколи суд. засідань почали складатися рос. мовою. За «Інструкцією» Д.Апостола протоколи підписували всі члени суду.

Розгляд справ у суді починався з перевірки присутності сторін. Злісне ухиляння відповідача від явки до суду приводило до ухвали судового рішення про задоволення позову потерпілого. Після завершення «судоговоріння» сторони були зобов'язані в наступні три дні викласти всі свої аргументи («завод свой») на папері та обмінятися копіями документів. Потім суд проводив допит і дослідження доказів. Доказами вважалися власна заява, показання свідків, речові докази, висновки експертів. Сторона повинна була представити суду не менше двох свідків. Розрізняли звичайних (приватні особи, які були заінтересовані у справі та свідчили про факти, пов'язані з нею) і офіц. свідків (розшукувач і *возний*). Правдивість показань сторін і свідків забезпечувалася присягою чи співприсяжництвом. У разі відмови сторони від присяги суд вирішував справу на користь ін. сторони. Сторона, яка прагнула переконати суд у власній правоті, виставляла заклад («викидщину») — певну суму грошей — або пропонувала ушкодити їй здоров'я чи позбавити життя, якщо вона виявиться неправою. Предмет закладу йшов на користь козац. адміністрації чи суду. У кримінальних справах для одержання показань обвинуваченого чи свідків застосовувалися катування («проби», «квестії», «муки»), від яких звільнялися переважно козац. старшина, шляхтичі, духовенство, вищі урядовці, за винятком окремих випадків, а також вагітні жінки, малолітні, особи, яким виповнилося 70 років, душевнохворі. Після 1716 порядок подання і дослідження доказів регулювався нормами «Краткого изображения процессов».

Суд. процес завершувала суд. постанова — «декрет» (з 18 ст. вирок суду в кримінальних справах називався «мнение», постанова в цивільних справах — «решение»). Ін. постанови суд. органів щодо окремих питань судочинства ухвалювалися шляхом голосування членів колегії суду спочатку в усній формі, а в подальшому в письмовій та заносилися у суд. книги «для пам'яті». Сторона, яка була незадоволена вироком чи рішенням суду, могла порушити клопотання про їх скасування. Правові засоби, що використовувалися при цьому, залежали від того, чи набрало чинності рішення суду, та поділялися на звичайні (скарга на суддів, апеляція), що використовувалися до набуття рішенням чинності, й надзвичайні (відновлення розгляду справи) — після набуття чинності.

Скарга з приводу неправомірних дій суддів і зловживання ними службовим становищем подавалася до вищого суду для розгляду в другій інстанції. Для подання апеляційної скарги, зокрема до *Генерального військового суду*, відводився 10-денний строк від дня винесення суд. рішення. Сторона, яка вдавалася до апеляції, мала зробити аргументовану заяву з цього приводу. Підставами для визнання заключного акта суду першої інстанції неправомірним вважалися: відсутність показань відповідача в протоколі засідання, необґрунтоване відкидання доказів, порушення процесуального порядку винесення рішення або вироку. Якщо рішення суду першої інстанції скасовувалося вищим судом, то на суддів покладався обов'язок відшкодувати всі судові витрати. Скасовуючи рішення чи вирок, апеляційна інстанція могла вносити в них значні зміни, ухвалити нову

постанову, направити справу на новий розгляд.

У випадках або виявлення обставин, раніше невідомих суду чи сторонам та їхнім представникам, або встановлення фактів зловживання суддів та ін. учасників процесу відбувалося його (судового процесу) відновлення.

Суд. рішення за цивільними справами виконували місц. уряди чи самі суди. З 18 ст. їх виконував возний. Вироки в кримінальних справах, які передбачали смертну кару або катування, виконував кат («містр») або засуджені в ін. справах, чи засуджені в одній справі один щодо одного.

Літ.: *Слабченко М.* Соціально-правова організація Запорозької Січі. В кн.: Праці Комісії для виучування історії західноруського та вкраїнського права, вип. 3. К., 1927; *Пашук А.Й.* Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст. (1648—1782). Львів, 1967; *Падох Я.* Ґрунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII—XVIII ст. Львів, 1994; *Бойко І.Й.* Держава і право Гетьманщини. Львів, 2000.

Л.С. Гамбург.

КОЗА́ЦЬКІ УКРАЇ́НСЬКІ КІ́ННІ ПОЛКИ́ РОСІ́ЙСЬКОЇ ІМПЕ́РІЇ 1812—1864. Створювалися урядом з *козаків Чернігівської губернії* та *Полтавської губернії* для посилення регулярних військ у періоди воєн. загроз чи ведення війни. Уперше були створені в ході *Війни 1812* на підставі маніфесту імп. *Олександра I* від 18 лип. 1812 про скликання внутр. ополчення (див. *Народне ополчення*). Тоді було сформовано 15 укр. кінних полків по 5 ескадронів кожний. Після закінчення війни і закордонних походів рос. армії 1813—14 усі ці полки 11 черв. 1816 були розформовані.

Під час *польського повстання 1830—1831* 6 травня 1831 було сформовано 8 кінних полків. 1832 спочатку два з них були переведені (у серп.) та поселені на Пн. Кавказі, потім ще два передані (на поч. верес.) в митне відомство, 30 верес. усі полки були розформовані, а козаки, які входили до їхнього складу, призначені до переселення на Кавказ.

Під час *Кримської війни 1853—1856* на підставі особливого маніфесту імп. *Олександра II* від 7 трав. 1855 було сформовано 6 кінних полків по 7 сотень кожний, усім полкам було надано прапор. По завершенні війни всі ці полки у квіт. 1856 було розформовано.

Останній раз козац. укр. кінні полки були сформовані під час *польського повстання 1863—1864* 25 трав. 1863. Тоді було створено 3 полки — 1-й і 2-й Полтав. та 3-й Черніг. У черв. 1864 їх розформували.

Літ.: Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1, т. 32, № 25188; т. 33, № 26309; т. 34, № 26755. СПб., 1830; Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2, № 4536; т. 7, № 5547 а, № 5602, № 5630; т. 30, № 29288; Приказы военного министерства. № 61, 187, 212; *Казин В.Х.* Казачьи войска: Краткая хроника казачьих войск и ирригулярных частей. СПб., 1912; *Галушко Ю.А.* Казачьи войска России: Краткий историко-хронологический справочник казачьих войск до 1914 года. М., 1993.

Є.Д. Петренко.

КОЗА́ЦЬКОЇ ДЕРЖА́ВИ ПРОЄ́КТ 1596 — див. *Князівство Військо Запорозьке.*

КОЗАЧЕ́НКО Антон Іванович (15(02).08.1900—15.01.1962) — історик, бібліограф, книгознавець. Учень Д.*Багалія*. Н. в м. *Гадяч*. Закінчив Полтав. ін-т нар. освіти (1924). Викладав у школах, працював у місц. архіві. Чл. *Полтавського наукового при ВУАН товариства*. 1925—34 — аспірант, н. с., голова Бібліографічної комісії *Науково-дослідного інституту історії української культури імені академіка Д.Багалія*. Одночасно вчений секретар, голова Центр. бюро статистики друку (1925—28), зав. ред.-бібліографічним від. Укр. книжкової палати (1928—30; нині *Книжкова палата України*). З 1930 — доц., вчений бібліограф Всеукр. ін-ту марксизму-ленінізму, проф. Харків. ін-ту нар. освіти, з 1931 — професор *Інституту червоної професури при ВУЦВК*, н. с. НДІ Т.Шевченка при ВУАН.

З 1934 працював у *Москві* в Центр. музеї народів СРСР та НДІ національностей при ЦВК СРСР. 1936—39 — проф. Всесоюзного комуніст. ун-ту журналістики ім. газ. «Правда». З 1939 — зав. каф-ри історії СРСР, декан істор. ф-ту Моск. обласного пед. ін-ту, зав. каф-ри історії СРСР ВШ профспілкового руху, ст. н. с. Ін-ту етнографії АН СРСР.

Автор понад 70 праць з історії України та Росії, книгознавства, бібліографії, джерелознавства, історіографії, краєзнавства.

П. у м. Москва.

Тв.: Десять років книжкової продукції Радянської України: Історично-статистичний начерк. Х., 1929; Минуле книги на Україні: Історичний нарис. Х.—К., 1930; Українська культура: Її минувшина й сучасність. Х., 1931; Борьба украинского народа против иноземных поработителей за воссоединение с Россией. М., 1954.

Літ.: *Круть В.Т.* Антон Иванович Козаченко: (Некролог). В кн.: Очерки по истории Московского края: Ученые записки Московского областного педагогического института им. Н.К. Крупской, т. 118. М., 1962; Антон Иванович Козаченко: (Некролог). «Вопросы истории», 1962, № 3; *Процюк С.* Економічно-історичні дослідження на Україні. «Сучасність», 1964, № 4; *Низовий М.А.* Антон Іванович Козаченко. «Бібліотекознавство та бібліографія», 1974, вип. 14; *Богдашина О.М.* Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д.І. Багалія (1921—1934 рр.). Х., 1994.

О.В. Юркова.

А.І. Козаченко.

КОЗАЧЕ́НКО Василь Павлович (25(12).03.1913—02.03.1995) — письменник, громад. діяч. Н. в с. Новоархангельськ (нині с-ще міськ. типу Кіровогр. обл.) в родині селян-бідняків. По закінченні шк. вчився в Ін-ті соціального виховання у м. *Умань*, вчителював, працював у райкомі комсомолу. Закінчив філол. ф-т Київ. ун-ту (1938), тоді ж почав друкуватися. 1939—41 працював у редакції ж. «Радянська література» (нині «Вітчизна»). 1938—41 вийшли друком його повісті «Пегас», «Данило Скоробогатько», «Перший взвод», зб. оповідань «Золота грамота» (1939). Учасник *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945.* Під час *Київської оборонної операції 1941* потрапив в оточення, приєднався до підпілля, був одним з організаторів партизан. загону ім. Чапаєва на Кіровоградщині. 1942 написав повість «Ціна життя» про героїчну боротьбу підпільників проти окупантів. Після війни — на ред. роботі. З 1959 — відп. секретар, заст. голови, 1-й заст. голови, 1973—79 — 1-й секретар правління Спілки письменників України; секретар правління Спілки письменників СРСР, голова ради Спілки письменників СРСР з пригодницької

В.П. Козаченко.

і наук.-фантастичної літ. 1957 — чл. делегації УРСР на сесії *Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй.* З 1966 — чл. ЦК КПУ. 1974 перебував у Німеччині. Автор повістей «Атестат зрілості» (1946), «Серце матері» (1947), «Нові Потоки» (1948) та ін.; зб. оповідань «Вісімсот мільйонів» (1953); зб. нарисів «В боях гартована» (1954), «Нью-Йорк зблизька» (1958), «Вершники Челіма» (1963); книжки публіцистики і критики «Головний напрямок» (1976); романів «Отчий дім» (1979) та «Коні воронії» (1989). Окремі тв. К. виходили рос., болг., вірм., литов., нім., польс., угор., франц. та ін. мовами.

Лауреат премії ЛКСМУ ім. М.Островського (1963; за повість «Блискавка»); Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1971; за цикл повістей про підпільників «Ціна життя», «Гарячі руки», «Блискавка», «Листи з патрона», «Яринка Калиновська», «Біла пляма»). Депутат ВР СРСР 9-го скликання та ВР УРСР 7—8-го скликань. Нагороджений орденами і медалями СРСР, медаллю ім. О.Фадєєва (1973; за повісті «Блискавка» і «Біла пляма»).

П. у м. Київ.

Тв.: Листи з патрона, т. 1—2. К., 1973; Отчий дім. К., 1979, 1983; Твори, т. 1—4. К., 1979—80; День слави: Повісті, оповідання, спогади. К., 1985; Коні воронії: Дума про матір. К., 1989.

Літ.: *Логвиненко В.* Літописець народного подвигу. К., 1973; *Моргаенко П.* Утверждение героического: К 60-летию Василя Козаченко. «Радуга», 1973, № 4; *Пінчук С.* Василь Козаченко. К., 1973; *Строкач Т.А.* Наш позивний — Свобода. К., 1975; Писатели — лауреаты премий СССР и союзных республик. Львов, 1980; *Герасименко Ю.* «... Воля за життя дорожча»: До 70-річчя з дня народження В.Козаченка. «Прапор», 1983, № 3; *Скрипченко В.* З висоти перейдених років. «Українська мова і література в школі», 1983, № 3; Світло отчого дому: Статті, етюди, есе про Василя Козаченка. К., 1983; *Дрофань А.* Таким його знаю... «ЛУ», 1988, 24 берез.; *Моргаєнко П.* Як на довгій ниві. Там само; *Килимник О.* Літопис життя народного. Василю Козаченку — 75. Там само; *Лупейко В.* Виміри вірності. «Прапор комунізму», 1988, 25 берез.; Письменники-лауреати Державної премії ім. Т.Г.Шевченка. К., 1989; *Гуменна Д.* Дар Евдотії: Іспит пам'яті, кн. 2. Балтимор—Торонто, 1990; Українська література в загальнослов'янському і світовому літературному контексті, т. 5. К., 1994; Василь Козаченко: Некролог. «ЛУ», 1995, 9 берез.; *Килимник О.* Плин життя... «Слово і час», 1998, № 3; *Його ж.* З ріки життя. «ЛУ», 1998, 16 квіт.; У колі друзів. Там само, 1998, 7 трав.; Шевченківські лауреати 1962—2001. К., 2001.

Г.П. Герасимова.

КОЗАЧИ́НСЬКИЙ Мануїл (чернече ім'я — Михаїл) **Олександрович** (1699—15(04).08.1755) — письменник, педагог і філософ, представник раннього Просвітництва (див. *Просвітництва доба*) в Україні. Н. в м. *Ямпіль* у сім'ї шляхтича. По закінченні Київ. акад. (1733; див. *Києво-Могилянська академія*) разом з 6 випускниками акад. виїхав учителювати в Сербію. 1733—38 — префект, викл. поетики і риторики славено-лат. шк. в м. Карловці (нім. Карловіц; нині м. Сремські-Карловиці, Сербія). 1738 повернувся до м. *Київ.* Послушник *Видубицького Свято-Михайлівського монастиря.* 1740 прийняв чернецтво. 1739—46 — викл. філософії та префект Київ. акад., від 1746 — ігумен Красногородського Свято-Миколаївського монастиря у м. *Гадяч,* від 1748 — архімандрит Свято-Троїцького монастиря в м. Слуцьк (нині місто Мінської обл., Білорусь) і водночас намісник митрополита Київ., Галицького і всієї Малої Росії в тій частині України, що була під владою *Речі Посполитої.*

ФІЛОСОФІА АРІСТОТЕЛЕВА
ПОУМСТВОВАНІЮ ПЕРІПАТЕТИКОВЪ
ИЗДАННАЯ
ЕЯ ІМПЕРАТОРСКАГО СВЯЩЕННЕЙШАГО
ВЕЛИЧЕСТВА ПРИРОДНЫЯ НАШЕЯ ВЕЛИКІЯ
ГДРНЫ ВСЕАУГУСТЕЙШІЯ ІМПЕРАТРІЦЫ
ЕЛІСАВЕТИ ПЕТРОВНЫ
ВСЕЯ РОССІИ
ПРИПИСАННАЯ
УТВЕРЖДЕННАЯ
РАЗДЕЛЕННАЯ
ОСВИДЕТЕЛСТВОВАННАЯ
ПОДНЕСЕННАЯ
КІЕВЪ

Козачинський Мануїл. «Філософія Арістотелева по умствованію періпатетиковъ изданная». Львів, друкарня братства, 1745. Титульний аркуш.

К. — автор низки філос. робіт, панегіриків на честь укр. та рос. знаті, драм. творів. Вважається, що істор. драма «Трагедіа, сиречь печальная повесть о смерти последняго царя сербскаго Уроша пятого и о падении Сербского царства», яку К. написав для шкільного театру, започаткувала становлення сербської драматургії. 1798 цей твір у переробці учня К. Йована Раїча було надруковано в м. Буда (нині частина м. Будапешт, Угорщина).

П. у м. Слуцьк.

Літ.: *Соболевский А.И.* Неизвестная драма М.Козачинского. К., 1901; *Рогович М.Д., Нічик В.М.* Філософська думка в Києво-Могилянській академії: Мануйло Козачинський. «Філософська думка», 1969, № 1; *Ерчић Вл.* Манул (Михаил) Козачинскиј и његова «Трагедокомедија». Нови Сад — Београд, 1980.

К.В. Колибанова.

КОЗЕ́КИ (Козе́чичі) — укр. дрібний князівський рід 15 — серед. 17 ст. невстановленого походження. Засн. роду вважається **Федір**, який згадується в документах 1445. Його сини **Андрій**, **Лев**, **Іван**, **Василь** і **Михайло** наприкінці 15 — поч. 16 ст. більш відомі як Козечичі. Нащадки Василя Федоровича в серед. — 2-й пол. 16 ст. згадуються як Козеки-Замлицькі (Козечичі-Замлицькі). У 15 — серед. 16 ст. володіли землями на Київщині та Брацлавщині. 1528 від родини було виставлено до війська 10 вершників. Тоді ж їм належало приблизно 240 *димів*, 1629 — 418 димів. На серед. 17 ст. представники роду чол. статі здебільшого відомі як Козеки або Козики. Їхня чисельність на *Волині* та в Центр. Україні на 1-шу пол. 5 ст. становила 1 особу, на 2-гу пол. 15 ст. — 4 особи, на 1-шу пол. 16 ст. — 8 осіб. Були в родинних зв'язках з одним із найбагатших і могутніх укр. князівських родів — *Заславськими.* Останні згадки про них у документах належать до 30—50-х рр. 17 ст.

Літ.: *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 1993.

О.І. Путро.

КОЗЕ́Л — назва *кургану* (надмогильного пагорба) одного з членів родини царя Скіфії (див. *Скіфи*) 2-ї пол. 4 ст. до н. е. Пагорб

розташов. за 1 км на пд. від с. Новоолександрівка Нижньосірогозького р-ну Херсон. обл. Досліджений 1865 І.*Забєліним*. Насип (заввишки 14 м) розкопано частково. Відкрита катакомба глибиною 9,6 м, по її кутах розміщено 4 камери. Поховання пограбоване, збереглося лише кілька золотих гудзиків та одна пластинка з профільним зображенням голови Афіни Паллади в шоломі з маскою лева. На зх. від катакомби знаходилися три ями, перекриті деревом, в них були покладені 11 коней в бронз. та срібних вуздечкових оздобах. У трьох з них були золоті окуття сідел, у двох — бронз. нагрудні прикраси. Біля коней поховано двох конюхів, їхні могили були перекриті дошками, розписаними червоною та блакитною фарбами.

Ю.В. Болтрик.

Козелець. Соборна площа. Собор Різдва Пресвятої Богородиці із дзвіницею, праворуч — Вознесенська церква. Фото початку 21 ст.

КОЗЕЛЕ́ЦЬ — с-ще міськ. типу *Чернігівської області*, райцентр. Розташов. на р. Остер (прит. Десни, бас. Дніпра), за 40 км від залізничної ст. Бобровиця. Нас. 8,5 тис. осіб (2004).

Відоме з писемних джерел поч. 17 ст.

Нас. м-ка брало участь у козац.-сел. повстаннях 30-х рр. 17 ст., відмовилося визнавати *Берестейську церковну унію 1596*. У ході *національної революції 1648—1676* було звільнено з-під влади Польщі (1648).

1649 у складі *Переяславського полку* була створена Козелецька сотня, вона брала участь у *Пилявецькій битві 1648*, *Берестецькій битві 1651*, *Батозькій битві 1652* та ін.

Від 1654 — сотенне м-ко *Київського полку* (з 1669 — тут розміщувалася полкова канцелярія, 1708 сюди офіційно перенесено адм. центр Київ. полку). 1656 гетьман Б.*Хмельницький* надав місту *магдебурзьке право*. 1662 тут відбулася Козелецька рада, на ній гетьманом *Лівобережної України* було обрано Я.*Сомка*.

1663 затверджено герб міста (проіснував до 1917) — на червоному полі щита срібний козел з золотим хрестом на спині.

1669 було зруйноване татарами.

Від 1782 — повітове місто *Київського намісництва*, 1797 — *Малоросійської губернії*, 1802 — *Чернігівської губернії*. У серед. 18 ст. тут діяли лікарня, кінна пошта, 4 шкіряні і 1 сально-шкіряна мануфактури, 1866 — повітове і парафіяльне училища, тютюнова ф-ка, 2 цегельних з-ди, відбувалося 5 *ярмарків* на рік.

Навесні 1846 тут побував Т.*Шевченко* (за завданням *Київської археографічної комісії* він їздив описувати істор. та архіт. пам'ятки Чернігівщини). У повісті «Княгиня» він змалював це місто, зокрема його архіт. пам'ятку — собор Різдва Пресвятої Богородиці.

Наприкінці 19 ст. тут мешкало бл. 6 тис. жителів. На поч. 20 ст. діяли 3 початкові школи, чол. г-зія, жін. протог-зія, Козелецьке вище початкове уч-ще. У роки *Першої світової війни* чимало жителів було мобілізовано до рос. армії.

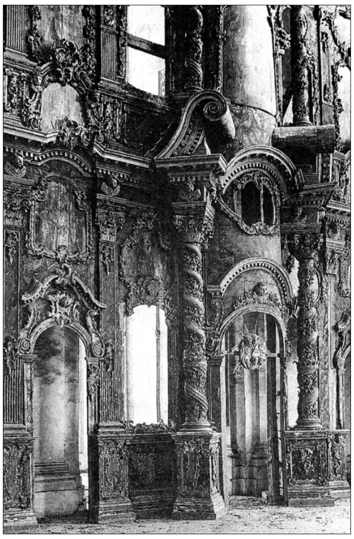
1918, під час *австро-німецьких військ контролю над територією України* тут діяв підпільний партком. Рад. владу встановлено в січ. 1919. Для опору денікінцям тут було створено 2 партизан. загони.

1920 у місті діяли чавуноливарний завод і друкарня, 1923 — 4 шкіряні заводи, ремонтно-технічна станція.

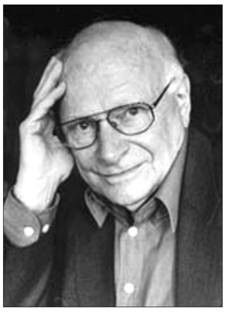

Козелець. Собор Різдва Пресвятої Богородиці. Фото початку 21 ст.

Козелець. Собор Різдва Пресвятої Богородиці. Фрагменти іконостасу. Фото початку 21 ст.

Р. Козеллек.

Від 1923 — райцентр *Ніжинської округи*, з 1924 — селище міського типу.

1927 тут побудовано електростанцію, 1930 — клінкерний з-д.

Від 1932 — у складі Чернігівської обл.

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* з 11 верес. 1941 до 20 верес. 1943 було окуповане гітлерівцями. 1941 тут було створено *винищувальний батальйон*, підпільний райком КП(б)У, партизанський загін і загін нар. ополчення. На фронтах воював 851 житель міста, з них 595 осіб загинуло.

Нині у с-щі діють, зокрема, Музей історії ткацтва Чернігівщини, Козелецький технікум ветеринарної медицини, гімназія.

Археол. пам'ятки: поселення 3—5 ст., городище і курган періоду *Київської Русі* (9—13 ст.).

Істор. пам'ятки: собор Різдва Пресвятої Богородиці з дзвіницею (1752—64), будинок магістрату та полкової канцелярії (1740—60), Свято-Миколаївська церква (1745), Свято-Вознесенська церква (1772).

Літ.: *Филарет (Гумилевский).* Историко-статистическое описание Черниговской епархии, кн. 5. Чернигов, 1874; *Гуржій І.О.* Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). К., 1962; История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область. К., 1983; Памятники истории и культуры УССР. К., 1987; Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. К., 1990.

А.В. Блануца.

КО́ЗЕЛЛЕК Райнгарт (Koselleck Reinhart; 23.04.1923 — 03.02. 2006) — нім. історик, основоположник впливового в історіографії напряму — *історії понять*, теоретик історичної науки. Н. в м. Герліц (Східна Пруссія). 1947—53 вивчав історію, соціологію, філософію і державне право в ун-тах Гайдельберг (Німеччина) та Брістоль (Англія). Його академічними вчителями були, зокрема, М.Гайдеггер, Х.-Г.Гадамер, А.Вебер. 1954 захистив дис. (promotion) «Критика і криза», присвячену падінню моралі в буржуазному суспільстві епохи Просвітництва (після її видання вона була перекладена англ., іспан., італ. та франц. мовами). Працював викладачем в ун-ті Брістоль та асистентом істор. семінару ун-ту Гайдельберг. Від 1960 став постійним співробітником «Arbeitkreis für Moderne Sozialgeschichte» («Творчої групи сучасної соціальної історії»; 1986 після смерті В.Конце очолив її). 1965 захистив докторську дисертацію (habilitation) на тему «Пруссія між реформою і революцією», в якій на основі аналізу прусського законодавства, права і системи адміністративного управління дійшов висновку, що в Пруссії в 19 ст. збіглися в часі процеси індустріалізації та соціальної модернізації, які зумовили її піднесення і «укорінення» в ній майбутніх соціальних і політ. суперечностей. Одночасно з викладацькою роботою в ун-ті Бохум (був у ньому проф. політ. наук) активно працював у комісії із заснування ун-ту Білефельд (після відкриття 1971 він став гол. центром міждисциплінарних досліджень та розвитку теоретичних проблем істор. науки). 1968—74 — ординарний проф. нової історії ун-ту Гайдельберг. Від 1974 і до останніх днів свого життя працював в ун-ті Білефельд: спочатку проф. теорії історії, а потім керував Центром міждисциплінарних досліджень, з 1989 був його почесним сенатором.

Від 1970-х рр. спільно з О.Бруннером та В.Конце готував багатотомне видання «Geschichtliche Grundbegriffe» («Фундаментальні історичні поняття»), яке започаткувало створення нім. школи істор. семантології (див. *Історія понять*). Спільно з Й.Рюзеном, Ю.Кокою та В.Шульцом підготував 2 томи («Об'єктивність і партійність в історичній науці» та «Форми історіографії») 6-томної «Теорії історії». Створив концепцію «переломного часу» (Sattelzeit) та ввів до наукового обігу метаісторичні категорії «простір досвіду» й «горизонт очікування» і на їх основі розвинув теорію соціальної історії.

Плідно співпрацював з провідними світ. ун-тами та наук. центрами, не раз запрошувався ними, зокрема: 1978 — ун-том у Токіо, 1979 і 1982 — ун-том у Парижі, 1986 і 1988 — Новою школою соціальних досліджень у Нью-Йорку, 1992 — Колумбійським ун-том, 1998 — Нідерландським ін-том поглиблених досліджень в гуманітарних і соціальних науках. Був членом багатьох наукових академій і коледжів, зокрема: Гайдельберзької й Геттінгенської АН, Істор. комісії при Баварській АН в Мюнхені, Британської академії, Наук. коледжу в Берліні, Колегіуму в Будапешті.

1989 став почесним доктором в ун-ті в Амстердамі. Від 1993 був науковим консультантом Берлінсько-Бранденбурзького ін-ту нім.-франц. співпраці в Європі (BBI), в останні місяці свого життя очолював тут великий науковий проект «Європейська спільнота в контроверзах».

1993 нагороджений почесною медаллю Школи гуманітарних досліджень соціальних наук у Парижі, 1998 обраний почесним чл. Угорської АН, 1999 отримав премію Зігмунда Фрейда за наук. прозу.

У черв. 2000 брав участь в укр.-нім. колоквіумі «Історичні пошуки ідентичності», виголосив доповідь «Політичний культ мертвих. Пам'ятники воїнам у новий час», яка була частиною його великого наук. проекту з дослідження політ. іконографії.

2003 став почесним доктором ун-ту в Парижі (Сорбона).

П. у м. Берлін.

Тв.: Preuβen zwischen Reform und Revolution. Allgemeines Landrecht, Verwaltung und soziale Bewegung von 1791—1848. Stuttgart, 1967; Kritik und Krise. Eine Studie zur Pathogenese der bürgerlichen Welt. Frankfurt/Main, 1973; Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlichen Zeiten. Frankfurt/Main, 1979 (укр. переклад: Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу. К., 2005); Europa im Zeitalter der europäischen Revolution. Frankfurt/Main, 1982; Der politische Totenkult: Kriegerdenkmäler in der Moderne. München, 1994 (уривок в укр. перекладі: Політичний культ мертвих. Пам'ятники воїнам у новочасі. В кн.: *Козеллек Р.*, *Шеррер Ю.*, *Сігов К.* Історичні пошуки ідентичності. Українсько-німецький колоквіум. Червень 2000. К., 2004); Goethes unzeitgemäβe Geschichte. Heidelberg, 1997; Zur politische Ikonologie des gewaltsamen Todes: Ein deutsch-französischer Vergleich. Basel, 1998; The Practice of Conceptual History: Timing, History, Spacing Concepts (Cultural Memory in the Present). Stanford, 2002; Zeitschichten. Studien zur Historik. Frankfurt/Main, 2003 (укр. переклад: Часові пласти: Дослідження з теорії історії. К., 2006); Begriffsgeschichten. Frankfurt/Main, 2006.

Літ.: *Schinkel A.* Imagination as a Category of History: An Essay concerning Koselleck's concept of Erfahrungsraum and Erwartungshorizont. «History

and Theory», 2005, 44; *Стельмах С.* Історична семантологія в німецькій традиції соціальної історії. В кн.: *Козеллек Р.* Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу. К., 2005; *Його ж.* «Теорія можливих історій» Райнгарта Козеллека. В кн.: *Козеллек Р.* Часові пласти. Дослідження з теорії історії. К., 2006; *Daniel U.* Reinhart Koselleck «Lutz Raphael (Hrsg.) Klassiker der Geschichtswissenschaft». Bd.2. München, 2006; *Steinmetz W.* Nachruf auf Reinhart Koselleck (1923—2006) «Geschichte und Gesellschaft», 2006, jg. 32.

С.П. Стельмах.

КОЗЕ́ЛЬСЬК, літописне місто. Вперше згадується в *Іпатіївському літописі* під 1146 у зв'язку з міжусобною боротьбою князів (іменувалося також — Козлеск, Козелеск). Входило до *Чернігово-Сіверської землі.* Його залишки розкопані археологами в центрі сучасного однойменного міста Калузької обл., РФ, на тер. міського парку та під приватною забудовою, на мисі правого берега р. Другусна при її впадінні в р. Жиздра (права прит. Оки, бас. Волги). Городище має неправильну оваловидну форму (800 × 200—250 м), складається з *дитинця* (270×200 м) і окольного граду (їхні укріплення не збереглися) та відкритого *посаду*, що примикав до них. Відоме за описами «*Большому чертежу книги*».

Виникло на поч. 12 ст. як опорний пункт в окняжінні землі *в'ятичів.* Входило у *Чернігівське князівство.* На поч. 13 ст. стало центром окремого уділу. Взимку

Битва з монголами біля стін Козельська. 1237. Мініатюра з літописного зводу 16 ст.

1238 після 7-тижневої героїчної оборони спалене монголами, всі його жителі та малолітній кн. Василь були вбиті. Хан *Батий* назвав місто «злим городом».

Невдовзі поселення відродилося. Від 1246 увійшло до складу удільного Карачевського князівства; у 2-й пол. 13 ст. тут відновлено окремий князівський стіл. У серед. 14 ст. включене до складу *Великого князівства Литовського* (ВКЛ), з 2-ї пол. 14 ст. перетворюється на самостійне удільне князівство, його володарі намагалися грати свою окрему роль на політ. арені Русі, то виступаючи на боці ВКЛ, то блокуючись, з метою збереження незалежності, з рязанськими великими князями. 1494 остаточно увійшло до *Великого князівства Московського.*

Городище обстежувалося Т.Нікольською (1958, 1967, 1975) та А.Мединцевою (1960).

Літ.: Ипатьевская летопись. В кн.: ПСРЛ, т. 2. М.—Л., 1962; *Никольская Т.Н.* Земля Вятичей. М., 1981; *Коган В.М.* История дома Рюриковичей (Опыт историко-генеалогического исследования). СПб., 1993.

В.П. Коваленко.

КОЗЕ́ЛЬСЬКИЙ Борис Володимирович (справжнє прізв., ім'я та по батькові — Голованівський Бернард Вольфович; 07.05.1902—02.01.1936) — один із кер. рад. органів держ. безпеки в Україні. Майор держ. безпеки (1935). Чл. ВКП(б) з 1931. Н. в м. Проскурів (нині м. *Хмельницький*) в родині друкаря. Закінчив 7-класне комерційне уч-ще в *Києві.* З 1919 — у РСЧА (див. *Радянська армія*): рядовий 44-ї та 58-ї стрілецьких д-зій. З січ. 1920 — інструктор політ. відділів 58-ї стрілец. д-зії, *Дванадцятої армії, Дніпровської військової флотилії*, працівник Політ. управління Чорномор. флоту, *Українського військового округу.*

З жовт. 1921 — співробітник, уповноважений від-ня по боротьбі з бандитизмом Секретно-оперативної частини ВУЧК і Повноважного представництва ВУЧК (ДПУ УСРР) на Правобереж. Україні та Контррозвідувального від. Київ. губернського від. ДПУ УСРР; з листоп. 1924 — пом. уповноваженого Контррозвідувального від. ДПУ УСРР. Брав участь у відбитті військ. походу на тер. УСРР повстанської армії Ю.*Тютюнника* (див. *Другий зимовий похід Армії УНР 1921*), ліквідації багатьох повстанських загонів.

Б.В. Козельський.

З трав. 1925 — уповноважений по «українських антирадянських партіях та інтелігенції», з серп. 1926 — тимчасово в. о. нач., нач. 2-го від-ня Секретного від. ДПУ УСРР; з січ. 1930 — тимчасово в. о. пом., пом. нач. Секретного від. (з квіт. 1931 — Секретно-політ. від.), заст. нач., з груд. 1933 — тимчасово в. о. нач., нач. Секретно-політ. від. ДПУ УСРР. Брав участь у фабрикації справ «Української мужицької партії», «Гетьманської організації полковника Кобзи», «Організації українських есерів», «Української організації, що діяла за директивами полковника Чеботарьова», «Спілки визволення України», «Українського національного центру», «Військово-офіцерської організації "Весна"», «Харківської групи "марксистів-ленінців"», «Української військової організації» та ін.

Нагороджений 2-ма знаками «Почетный работник ВЧК—ГПУ» (1931, 1933), орденом Трудового Червоного Прапора УСРР (1932).

Покінчив життя самогубством.

Літ.: *Шаповал Ю. та ін.* ЧК—ГПУ—НКВД в Україні: особи, факти, документи. К., 1997.

С.А. Кокін.

КОЗЕ́ЛЬСЬКИЙ Яків Павлович (1729 — після 1795) — філософ, просвітник, математик. Н. в м-ку Келеберда *Полтавського полку* (нині село Кременчуцького р-ну Полтав. обл.) в сім'ї кобеляцького наказного сотника. Навч. в Київ. акад. (1744—50; див. *Києво-Могилянська академія*), університетській г-зії при Петерб. АН (1752—57). 1757—64 служив у гренадерському лейб-гвардії Преображенському полку, далі кілька років викладав нім. мову та математику в Інженерній шк. в *Санкт-Петербурзі.* Від 1767 — на держ. службі. 1767—70 виконував обов'язки секретаря 3-го департ. Правительствуючого Сенату, що відав справами *Гетьманщини* і Прибалтики, 1770—78 — чл. *Малоросійської колегії* (архіваріус) у м. *Глухів*, 1788—93 — чиновник

у чині надвірного радника в С.-Петербурзі. За службу отримав помістя в с. Крутий Берег (нині в межах м. Полтава), в якому й помер.

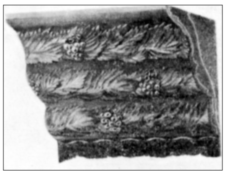
Активно займався перекладами франц. просвітницької літ., був чл. «Собрания, старающегося о переводе иностранной литературы» (засноване 1768). Переклав рос. мовою статті («Політика», «Природні права», «Суспільний договір») з «Энциклопедии, или Толкового словаря наук, искусств и ремесел» Д.Дідро і Ж.-Л.Д'Аламбера, 6 тв. з політ. історії Зх. Європи («История славных государей и великих генералов» сканд. просвітника Л.Гольбера, «Краткое изложение многотомной древней истории» франц. історика Ш.Ролена), до яких написав передмову і примітки. 1766 опублікував твір з математики «Арифметичні пропозиції». Автор «Філософських пропозицій» (1768), укладених у вигляді наказу *Комісії законодавчій 1767—1768*, що була скликана з ініціативи імп. *Катерини II* з метою кодифікації рос. права. Серед депутатів комісії були його земляки з *Лівобережної України* та рідний брат (депутат від шляхетства Дніпровського пікінерного полку).

Був прибічником ідеї станово-представницької монархії і *громадянського суспільства*. У своїх філос. поглядах К. — послідовник франц. сенсуалізму, виступав проти схоластичних і теологічних уявлень про людину. У теорії сусп. договору дотримувався думки, що народ є верховним сувереном. Однак, на відміну від Ж.-Ж.Руссо, К. не ідеалізував природний стан людства. Обмеження особистих свобод при укладенні сусп. договору, на його думку, компенсується перевагами життя в соціумі, яке гарантує право власності, «нравственную вольность, защиту закона». Однак вигодами життя в громадян. сусп-ві людина може скористатися за умови дотримання всіма умов сусп. договору, серед яких найбільш важливим є гарантування владою природних прав кожному. Йому належить першість критики кріпосного права (див. *Кріпацтво*) в Росії. На його переконання, кріпосне право не відповідає заг. благу сусп-ва. К. відверто засуджував кріпацтво як грубе порушення прав індивіда, що дозволяє робити людину рабом. Його сусп.-політ. ідеал — республіка дрібних власників, сусп-во соціальної гармонії, де кожен має права власності і рівності перед законом та існує справедливе оподаткування.

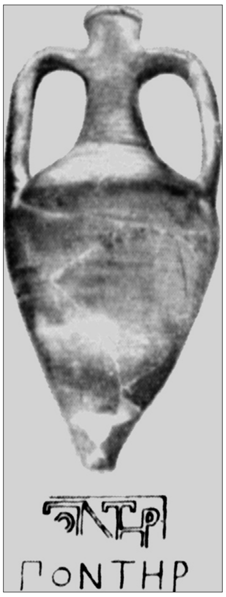
К. одним із перших у *Російській імперії* порушив проблему свободи слова та друку, права кожного громадянина на участь у політ. житті. Теор. обгрунтування широкого кола прав людини й громадянина було здійснене укр. мислителем задовго до проголошення франц. Декларації прав людини і громадянина 1789 і амер. Білля про права 1791.

Літ.: Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века, т. 1. М., 1952; *Коробкина О.* К биографии Якова Козельского. «Ученые записки Ленинградского университета», 1955, № 200; *Дмитриченко В.С.* Суспільно-політичні погляди Я.П. Козельського. К., 1957; *Коган Ю.Я.* Просветитель XVIII века Я.П. Козельский. К., 1958; *Чабан А.М.* Прогрессивная социологическая мысль России и Украины второй половины XVIII века — начала XIX в. и французское Просвещение. К., 1979; *Шевченко Н.В.* Общественно-политические взгляды просветителя Я.П. Козельского и социальный идеал крестьянско-казацких масс Украины XVIII в. В кн.: Славяне: единство и многообразие, вып. 3. Минск, 1990.

Н.В. Шевченко.

Козирське городище. Карниз. Реконструкція.

Козирське городище. Амфора із світлої глини та прорис клейма. 2 ст. н. е.

КОЗЕ́ЛЬСЬКІ — укр. козац.-старшинський, згодом — дворянський рід. Походить від *військового товариша Полтавського полку* (1673) **Степана Івановича** (2-га пол. 17 ст.). Його син — **Павло Степанович** (р. н. невід. — п. бл. 1740) був наказним кобеляцьким *сотником* (1718, 1721, 1733, 1738), старший онук — **Яків Павлович** (р. н. і р. с. невід.) був полтавським полковим *осавулом* (1739—61), а молодший — також **Яків Павлович** став філософом і математиком (див. Я.*Козельський*). Син Якова Павловича старшого — **Федір Якович** (1734 — бл. 1791) став поетом і мемуаристом, написав твори «Незлобивая жизнь» (С.-Петербург, 1769), «Пантея» (С.-Петербург, 1769), «Дневные записи» (С.-Петербург, 1771). Зібрання його творів видано двічі —1769—71 та 1778.

Рід внесено до 2-ї та 3-ї частин Родовідної книги Полтав. губернії.

Літ.: *Модзалевский В. Л.* Малороссийский родословник, т. 2. К., 1910.

В.В. Томазов.

КОЗЕ́ЛЬЩИНА — с-ще міськ. типу *Полтавської області*, райцентр. Залізнична станція. Нас. 4,3 тис. осіб (2004).

Заснована в 1-й чв. 17 ст. Від 1654 входила до Кобеляцької сотні *Полтавського полку*, від 1765 — до Кобеляцької роти Дніпровського пікінерського полку (див. *Пікінерські полки*), з 1783 — Говтвянського пов. *Київського намісництва*, від 1796 — Кременчуцького пов. *Малоросійської губернії*, з 1803 — Кобеляцького пов. *Полтавської губернії.*

Від 1891 тут почав діяти Козельщанський Різдва Богородиці жін. монастир. Після встановлення рад. влади монастир 1929 був закритий.

Райцентр 1923—62 (1923—33 р-н називався Бригадирівським) та від 1966.

Від 1932 — в складі *Харківської області*, з 1938 — у складі Полтав. обл.

Від 1938 — селище міського типу.

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* в період з 15 верес. 1941 до 25 верес. 1943 було окуповане гітлерівцями. В цей час відновив свою діяльність монастир. В с-щі існувала підпільна група на чолі з А.Тристаном, згодом — П.Сіриком.

1949 монастир знову був закритий. 6 берез. 1990 у місцевому соборі пройшло перше богослужіння. Від осені 1992 тут знову

Козельщанський Різдва Богородиці жіночий монастир. Листівка початку 20 ст.

існує монастир. Нині — діючий монастир УПЦ (МП).

Літ.: ІМіС УРСР. Полтавська область. К., 1967; Полтавщина: Енциклопедичний довідник. К., 1992.

О.Г. Бажан.

КОЗИ́РСЬКЕ ГОРОДИ́ЩЕ — археологічна пам'ятка кін. 1 ст. до н. е. — серед. 3 ст. н. е. Розташов. на правому березі Бузького лиману, біля с. Козирка Очаківського р-ну Миколаїв. обл. Пл. — 4,8 га. Тут розкрито залишки оборонних споруд та квартал житлових будинків, в оздобленні останніх використано

Козирське городище. Залишки будинку.

фресковий розпис та архіт. декор. Свого часу поселення входило до хори (с.-г. округи) *Ольвії.*

Літ.: *Бураков А.В.* Козырское городище рубежа и первых столетий нашей эры. К., 1976; *Крыжицкий С.Д. и др.* Античные поселения Нижнего Побужья. К., 1990.

С.Б. Буйських.

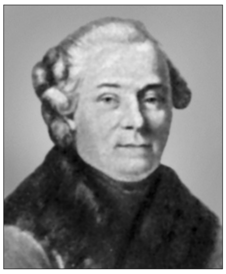
КОЗИ́ЦЬКИЙ Григорій Васильович (1724—06.01.1776(26.12.1775)) — просвітник, письменник, політ. діяч. Виходець із *козацтва.* Освіту здобув у Київ. акад. (1747; див. *Києво-Могилянська академія*), навч. в г-зії м. Бреслау (нині м. Вроцлав, Польща), далі — у Лейпцизькому ун-ті (1749—58). Після повернення з-за кордону отримав звання ад'юнкта Петерб. АН (з 1767 — її почесний чл.), викладав в академічному ун-ті (1759). З 1763 — секретар канцелярії опікунства іноз. колоністів, а від 1765 — секретар кабінету імп. *Катерини II.* Брав участь у підготовці скликання *Комісії законодавчої 1767—1768*, редагував усі документи, пов'язані з підготовкою й проведенням її засідань («Маніфест» про скликання комісії та регламент її роботи, Інструкція про порядок виборів депутатів, «Наказ» Катерини II депутатам). Був причетний і до формування штату чиновників, які працювали в складі підкомісій Законодавчої комісії, протегуючи тим із них, хто не тільки мав добру освіту, а й поділяв просвітницькі плани сусп. перебудови Росії. Чл. підкомісії «о иностранном попечительстве» та експедиційної підкомісії. З 1768 — статс-секретар кабінету Катерини II, що відав чолобитними (прохання, скарги на ім'я цариці).

К. захопився просвітницькою філософією і перекладами франц. сусп.-політ. літ. За його ініціативи було створено «Собрание, старающееся о переводе иностранных книг» (1768—74), яке об'єднало 100 перекладачів із середовища чиновництва, письменників, студентів Моск. та Академічного ун-тів, серед яких було чимало земляків К. — вихованців Київ. акад.: чиновників 3-го департ. Сенату (Я.*Козельський*, І.Крамаренков, І.Ванслов, Я.Костенський, М.*Мотоніс*), викладачів Сухопутного шляхетського корпусу (Л.Січкарьов, В.*Золотницький*, І.Полетика). Т-во поставило за мету пер. і популяризацію західноєвроп. просвітницької літ., істор. та літ. тв., словників, розрахованих на масового читача. Вони переклали 173 томи, значна частина яких опубл. з участю книговидавничого т-ва рос. просвітника М.Новікова. Завдяки діяльності т-ва громадськість *Російської імперії* познайомилася із тв. *Вольтера*, К.-А.Гельвеція, П.-А.Гольбаха, Ш.-Л.Монтеск'є, включаючи «Энциклопедию, или Толковый словарь наук, искусств и ремесел» Д.Дідро і Ж.-Л.Д'Аламбера. Враховуючи великий попит на цю 10-томну енциклопедію, чл. т-ва 1768—70 переклали більшість її статей (480) рос. мовою, особливу зацікавленість виявивши до політ. тематики. К. був причетний до видання сатиричного ж. «Всякая всячина» (1768—70). Розчарований реаліями політики Катерини II, К. вийшов у відставку.

Покінчив життя самогубством у *Москві.*

Тв.: *Берков П.Н.* История русской журналистики XVIII века. М.—Л., 1952; *Штранге М.М.* Демократическая интеллигенция России в XVIII веке. М., 1965; *Кулябко Е.С.* Замечательные питомцы Академического университета. М., 1968.

Н.В. Шевченко.

Г.В. Козицький.

КОЗИ́ЦЬКИЙ Пилип Омелянович (23(11).10.1893—27.04.1960) — композитор, педагог, музикознавець, муз. та громад. діяч. Засл. діяч мист-в УРСР (1943). Н. в с. Летичівка (нині село Монастирищенського р-ну Черкас. обл.). Закінчив Київ. духовну акад. (1917), 1920 — Київ. консерваторію (клас гармонії та інструментовки Р.*Глієра*, клас композиції Б.Яворського). Працював викл.: 1918—24 — у 1-й укр. г-зії ім. Т.Шевченка, Муз.-драм. ін-ті ім. М.Лисенка (м. *Київ*), 1925—35 — Харків. муз.-драм. ін-ті, з 1937 — у Київ. консерваторії (до 1945 — проф. і зав. каф-ри історії укр. музики). 1923—31 — гол. ред. ж. «Музика» (1928—30 мав назву «Музика — масам», 1931 — «Музика мас»). 1925—35 — голова Вищого муз. к-ту Наркомосу УСРР; 1943—48 — заст. голови К-ту в справах мист-в при РНК УРСР. 1952—56 — голова правління Спілки композиторів України. Один з організаторів і кер. Муз. т-ва ім. М.Леонтовича.

П.О. Козицький.

Твори: опери «Невідомі солдати» (1934, 2-га редакція «Жан Жірарден», 1937) та «За Батьківщину» (1941); симфонічні сюїти — «Козак Голота» (клавір — 1931, партитура — 1934), «Партизанська донька» (1938); хори — «Десять шкільних хорів» (1922); «Вісім прелюдій пісень» (1930), диптих «Дивний флот» (1925), «Вісім українських народних новел» (1938); тв. для фортепіано, пісні, романси, музика до театральних вистав і кінофільмів. Автор музикознавчих праць: «Творчість Леонтовича» (1923), «К.Стеценко» (1923), «Українська народна пісня» (1936), «Тарас Шевченко і музична культура» (1942), «Бедржіх Сметана» (1950), «Спів і музика в Київській академії за 300 років її існування» (1971) та ін.

П. у м. Київ.

Літ.: *Довженко В.* Нариси з історії української радянської музики, ч. 1. К., 1957; *Гордійчук М.* П.О. Козицький. К., 1951; К., 1959; К., 1985; *Гордійчук М.* Народ його не забув...: До 100-річчя від дня народження Пилипа Козицького, відомого композитора й громадського діяча України. «Культура і життя», 1993, 23 жовт.; *Даниленко В.М., Кравченко А.А.* Володимир Дурдуківський: педагог, критик, громадський діяч (1874—1938). К., 2000.

П.М. Бондарчук.

Г.М. Козінцев.

П.С. Козланюк.

КО́ЗІНЦЕВ Григорій Михайлович (22(09).03.1905—11.05.1973) — кінорежисер, сценарист. Нар. арт. СРСР (1964). Н. в м. *Київ.* Навч. в Акад. мист-в у Петрограді (нині м. *Санкт-Петербург*). 1919 був одним із фундаторів (разом з О.Каплером та С.Юткевичем) театру «Арлекін» у Києві, на сцені якого поставив низку спектаклів. 1921 разом з Л.Траубергом, С.Юткевичем організував кіногрупу «Фабрика ексцентричного актора» (ФЕКС). З 1924 — працював на кіноф-ці «Севзапкіно» (згодом «Ленфільм»). Спершу як режисер (спільно з Л.Траубергом) у жанрі «німого» кіно: фільми «Походження Октябрини» (1924), «Шинель», «Чортове колесо» (обидва — 1926), «С.В.Д.» (1927), «Новий Вавилон» (1929). З поч. 1930-х рр. як режисер поставив і зняв низку звукових фільмів: «Одна» (1931, у співавт. з Л.Траубергом), трилогія — «Юність Максима», «Повернення Максима», «Виборзька сторона» (1935—39, у співавт. з Л.Траубергом), «Пирогов» (1947), «Бєлінський» (1953), «Дон Кіхот» (1957), «Гамлет» (1964), «Король Лір» (1971) та ін. Працював як театральний режисер, зокрема здійснив постановку трагедій В.Шекспіра «Король Лір» (1941), «Отелло» (1943), «Гамлет» (1954) та ін. у ленінградських театрах. 1922—26 — викладав у майстерні ФЕКСу, 1926—32 — у Ленінгр. ін-ті сценічного мистецтва. З 1941 — у Всесоюзному держ. ін-ті кінематографії (з 1960 — проф. цього ін-ту).

Лауреат Держ. премії СРСР (1941, 1948), Ленінської премії (1965). Нагороджений 2-ма орденами Леніна, орденом Жовтневої революції та ін. нагородами.

П. у м. Ленінград (нині м. С.-Петербург).

Тв.: Наш современник Вильям Шекспир. М.—Л, 1962; Глубокий экран. М., 1971; Из рабочих тетрадей. «Нева», 1973, № 11; Горящий миг: Из рабочих тетрадей кинорежиссера. «Литературное обозрение», 1979, № 4; Поднять потолок. Лекция во ВГИКе 28 апреля 1965 г. «Искусство кино», 1999, № 1.

Літ.: *Недоброво В.* ФЭКС. Г.Козинцев. Л.Трауберг. М.—Л., 1928; *Вайсфельд И.* Г.Козинцев и Л.Трауберг. М., 1940; *Добин К.* Козинцев и Трауберг. М.—Л., 1963; *Дрейден С.* Полвека с Козинцевым. «Искусство кино», 1990, № 12; Мистецтво України: Біографічний довідник. К., 1997.

О.В. Ясь.

КОЗЛАНЮ́К Петро Степанович (псевдоніми — Прутовий, П. К., М-а, Мер, М-ка, Емка, Капе, Кризусовий, Мережка, Панько, Перерівський та ін.; 12.08.1904—19.03.1965) — письменник, публіцист, громад. діяч. Н. в с. Перерив (нині село Коломийського р-ну Івано-Франк. обл.) у бідній сел. родині. Наймитував. 1918 навч. у Коломийській г-зії. Літ. діяльність розпочав 1926. 1927—30 працював фейлетоністом у газ. «Сель-Роб», 1930—32 був ред. газ. «Сила».

Один із засн. прокомуніст. літ. орг-ції *«Горно»* та її друкованого органу — ж. *«Вікна»*. У 1930-х рр. за політ. діяльність, пропаганду ідеї об'єднання західноукр. земель з УСРР і як чл. ЦК «Сель-Роб-Єдності» (див. *«Сельроб»*) кілька разів був заарештований польс. властями, його сатиричні твори не раз заборонялися. Друкувався в журналах «Плуг», «Зеркало», газеті «Наш голос».

Брав активну участь в організації *Антифашистського конгресу діячів культури 1936 у Львові.* Попри ліворадикальні й прорад. симпатії К., йому, як і деяким ін. західноукр. письменникам, 1935 відмовили в отриманні громадянства СРСР, що, зрештою, врятувало літераторові життя. Наприкінці 1930-х рр., із розгортанням сталінських репресій, твори К., надруковані в УСРР («Хлопські гаразди», 1928; «В селі та інші оповідання», 1929; «Оселедчики», 1930; «Пасинки життя», 1930; «Вогонь», 1931; та ін.), потрапили до проскрипційних списків Головліту УРСР й вилучалися з бібліотек. 19 верес. 1938 політбюро ЦК КП(б)У санкціонувало чергове вилучення «ворожої та застарілої літератури». Щодо творів К. Головліт УРСР, зокрема, зауважував: «Зазначений автор — ворог. Твори його белетристичного характеру не мають ніякої цінності, не відповідають сучасності. Популяризація його творів, які, крім того, ще являються націоналістичними за змістом, завдала б великої шкоди нашому соціалістичному побуту. Вважаємо, що треба вилучити всі твори цього автора...»

Після об'єднання укр. земель у складі УРСР (верес. 1939) працював у львів. газ. «Вільна Україна». В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* був кореспондентом фронтових газет, коментатором пересувної радіостанції Укр. радіок-ту «Дніпро» (див.: *«Дніпро», радіостанція*), виступав з фейлетонами, гуморесками та політ. памфлетами. 1944 та 1954—65 очолював Львів. орг-цію Спілки рад. письменників України, 1945—51 — гол. ред. ж. «Радянський Львів» (див. *«Дзвін»*). 1952—54 — голова Львів. облвиконкому. Обирався депутатом Верховної Ради СРСР 3—5-го скликань.

У трав. 1953 на пленумі Львів. обкому КПУ К. назвав кількість репресованих сталінським режимом у зх. областях України — півмільйона осіб, зауваживши, що ця цифра «лягла важким каменем і на мене, як комуніста, громадянина, який народився на цій землі». Щоденникові нотатки К. серед. 1950-х рр. цілком спростовують твердження про його ортодоксальні комуніст. переконання й схвалення дій рад. влади. Зокрема в них ішлося: «За нашими сучасними російськими істориками і навіть за «Правдою», виходить, що всілякі насильні підкорення царською Росією країн і народів (Україна, Кавказ, Казахстан і т. д.) — одне благо і прогресивний акт для цих країн і народів. Як мерзко читати це все знов у зв'язку з «добровільним» приєднанням Кабардино-Балкарії до Росії [...]. Рекорд безглуздої і дикої жорстокості у відношенні до людей та навіть сім'ї і дітей побив потворний людоїд Сталін зі сворою своїх великих і дрібних сатрапів. Моторошно, коли згадаєш, скільки людей він — цей «батько рідний» — вимордував і знищив, немов у мішку. Жах!» Розмірковуючи над засудженням членів *Організації українських націоналістів* та вояків *Української повстанської армії*, письменник принагідно запитував, чому ж «совєтська» Феміда «не судить і не карає тих, що в ім'я колективізації виморили голодом мільйони селян на Україні?»

Перші твори К. — переважно образки, в яких він вдавався до контрастного зображення природи і людських злиднів. 1928—29 в УСРР вийшли його збірки оповідань «В селі» і «Хлопські гараз-

ди». К. — автор кількох книг худож. публіцистики, роману-трилогії з галицького життя «Юрко Крук» (1946—56); його нариси і статті містять багатий матеріал про сусп.-політ., культ.-освіт. атмосферу на західноукр. землях 1920—30-х рр., написані з притаманним письменнику гумором. У доробку К. кілька збірок памфлетів та фейлетонів, а також спогади про побратимів по перу С.Тудора, Я. *Галана*, О.*Гаврилюка*, Я.Кондру, свою власну роботу в ж. *«Вікна»*. Доробок К. нерівноцінний, проте кращі його твори художньо відображають правду про життя, думи й вболівання трудящих *Західної України*. Прикметно, що літератор свідомо відмовився продовжувати свій роман «Юрко Крук», аби не вводити його персонажів у рад. часи, коли б вони мали створювати колгоспи й будувати соціалізм.

П. у м. *Львів*. Похований на *Личаківському цвинтарі*.

Тв.: Твори, т. 1—4. К., 1974—75; Избранное, т. 1—2. М., 1960; Народні пісні в записах Петра Козланюка. К., 1978.

Літ.: *Байда Ю.* Петро Козланюк. К., 1959; Революціійна діяльність західноукраїнських пролетарських письменників: Збірник архівних документів. Львів, 1959; *Гуменюк М.П.* Письменники радянського Львова: Матеріали до біобібліографії, вип. 1. Львів, 1960; Про Петра Козланюка. К., 1964; Спогади про Петра Козланюка. Львів, 1974; *Захарченко М.І.* Радіостанції Радянської України в роки війни. «УЇЖ», 1980, № 6; *Качкан В.* Петро Козланюк. К., 1980; Проти фашизму та війни: Антифашистський конгрес діячів культури у Львові у 1936 р.: Збірник документів і матеріалів. К., 1984; Борці за возз'єднання: Біографічний довідник. Львів, 1989; Історія української літератури XX ст., кн. 2, ч. 1: 1940-ві — 1950-ті рр. К., 1994; *Рубльов О.С., Черченко Ю.А.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20—50-ті роки XX ст.). К., 1994; Культурне життя в Україні. Західні землі: Документи і матеріали, т. 2. К., 1996; *Лупій Г.* Львівський історико-культурний музей-заповідник «Личаківський цвинтар». Львів, 1996; *Ільницький М.* Драма без катарсису: Сторінки літературного життя Львова другої половини XX ст., кн. 2. Львів, 2003; *Рубльов О.С.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914—1939). К., 2004.

О.С. Рубльов.

КОЗЛО́В — укр. та рос. назва до 1784 м. *Євпаторія* (від татар. назви Ґьозлеве́).

КОЗЛО́ВСЬКА Валерія Євгенівна (20.06.1889—06.05.1956) — археолог і музеєзнавець. Дійсний чл. археол. групи *Української вільної академії наук* та *Наукового товариства імені Шевченка*. Н. в с. Бурімка (нині село Ічнянського р-ну Черніг. обл.). Вищу освіту здобула на київ. Вищих жін. курсах (диплом Київ. ун-ту, 1915). Працювала під кер-вом В.*Хвойки*. Після смерті останнього (1914) зайняла його посаду зав. археол. від. міськ. музею, що був згодом перетворений в Археол. музей ВУАН (у ньому зберігалося бл. 100 тис. експонатів, майже половину з них вона упорядкувала і заінвентаризувала самостійно). Була співробітницею (певний час — ученим секретарем) Всеукр. археол. комісії при ВУАН, а також ученим секретарем мистецької секції ВУАН. Провела 44 розвідки та розкопи. 1933 звільнена з усіх займаних посад «як ідеологічно ворожий елемент». Залишила бл. 40 наук. праць, присвячених дослідженням *трипільської культури*, ранніх слов'ян та князівської доби, а також статті про Е.*Штерна* та Д.*Щербаківського*. Друкувалася у збірках «Коротке звідомлення ВУАК за 1925—26 роки» (1926—27) і «Чернігів і північне Лівобережжя» (1928). Редагувала зб. «Трипільська культура на Україні» (1926) та «Хроніка археології та мистецтва» (ч. 1—3. 1930—31). Проілюструвала низку дитячих казок та ін. книжок. Під час окупації УРСР у роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* працювала у Львів. археол. музеї (1943) та Інституті археології у Гохштедті (нині м. Гюхштедт-ан-дер-Донау, Німеччина; 1944—45). Від 1945 мешкала в таборах *Адміністрації допомоги і відбудови Об'єднаних Націй* в Ашаффенбурзі, Мюнхені (Варнер-Казерне) та старечому будинку Піонір-Казерне *Міжнародної організації у справах біженців* в Розенхаймі. 1950 виїхала до США.

П. у м. Ютіка (шт. Нью-Йорк, США).

Літ.: *Пастернак Я.* Археологія України. Торонто, 1961; *Павлова В.* В.Є. Козловська — археолог і музейний діяч Києва. В кн.: Київ і кияни, вип. 5. К., 2005.

С.І. Білокінь.

КОЗЛО́ВСЬКИЙ Альфред Іванович (н. 14.09.1929) — інженер, винахідник. Ген. дир. (з 1989) ВАТ «Нижньодніпровський трубопрокатний завод» (м. *Дніпропетровськ*). Дійсний чл. Акад. інженерних наук України, засл. винахідник УРСР (1989), Герой Соц. Праці (1990), Герой України з врученням ордена Держави (14 верес. 1999). Н. в м. *Дніпропетровськ*. Навч. в Дніпроп. металургійному ін-ті (1954—59). Трудову діяльність розпочав 1949 на Нижньодніпровському трубопрокатному заводі учнем токаря. Працював нормувальником, майстром, механіком, нач. цеху, 1980—89 — гол. інженером. Доклав багато зусиль до впровадження у вир-во новітніх технологій, проводив автоматизацію виробн. процесів, модернізацію обладнання та реконструкцію цехів. Нагороджений орденами СРСР.

В.Й. Бузало.

КОЗЛО́ВСЬКИЙ Іван Семенович (24(11).03.1900—21.12.1993) — співак (ліричний тенор). Нар. артист СРСР (1940), нар. арт. України (1993), Герой Соц. Праці (1980). Н. в с. Мар'янівка (нині село Васильківського р-ну Київ. обл.) в родині селянина. 1917—19 навч. в Київ. муз.-драм. ін-ті ім. М.В.Лисенка. 1920 служив у РСЧА (див. *Радянська армія*), тоді ж почав виступати на професійній сцені в Полтав. муз.-драм. театрі, з 1924 — соліст Харків., з 1925 — Свердловського оперних театрів, з 1926 — соліст Великого театру в *Москві*. Виконав понад 50 оперних партій: Ленський («Євгеній Онєгін» П.*Чайковського*), граф Альмавіва («Севільський цирюльник» Дж.Россіні), Фауст («Фауст» Ш.Гуно), Юродивий («Борис Годунов» М.Мусоргського), Лоенгрін («Лоенгрін» Р.Вагнера), Орфей («Орфей і Еврідіка» К.-В.Глюка), Андрій, Петро, Левко («Тарас Бульба», «Наталка Полтавка», «Майська ніч, або Утоплена» М.В.*Лисенка*), герцог («Ріголетто» Дж.Верді) та ін. Поставив опери і виконав у них головні партії: «Вертер» Ж.Масне, «Паяци» Р.Леонкавалло. З його участю (реж.) створений Державний ансамбль опери (1938—41).

Концертну діяльність почав 1919: виконував романси М.*Глин-*

В.Є. Козловська.

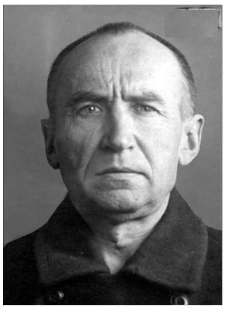
А.І. Козловський.

І.С. Козловський.

Л. Козловський.

М.К. Козоріс.

ки, М.В.Лисенка, Я.*Степового*, К.*Стеценка*, О.Даргомижського, камерні тв. Л. ван Бетховена, Ф.Ліста, Р.Шумана, Ф.Шуберта, укр. та рос. нар. пісні. У с. Мар'янівка за власний кошт відкрив дитячу муз. шк., створив дитячий хор, з яким виступав у багатьох містах СРСР і записав платівки з виконанням укр. нар. пісень.

Лауреат Держ. премій СРСР (1941, 1949), Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1990).

Нагороджений 4-ма орденами Леніна, орденом «Знак Пошани», медалями.

П. у м. Москва.

Літ.: *Поляновский Г.* Иван Семенович Козловский. М.—Л., 1945; *Грошева Е.* Сорок лет на оперной сцене. «Советская музыка», 1960, № 4; *Кузнецова А.* Страницы жизни и творчества И.С. Козловского. М., 1964; *Булат Т.* Українські народні пісні та романси в репертуарі І.С.Козловського. «Народна творчість та етнографія», 1980, № 3; Українські співаки у спогадах сучасників. К., 2003.

Г.С. Брега.

КОЗЛО́ВСЬКИЙ Леон (1892—1944) — польс. історик-археолог, політик. Проф. і зав. каф-ри первісної археології Львів. ун-ту (1921—39). Фахівець переважно з первісної історії центрально-європ. регіону. Найбільш відомий як дослідник *палеоліту*, *неоліту*, енеоліту, зокрема *трипільської культури* на зх. України (в *Галичині* розкопав поселення Бучач — на тер. м. *Бучач*, Кошилівці — на тер. нинішнього села Заліщицького р-ну Терноп. обл.; Незвисько — на тер. нинішнього села Городенківського р-ну Івано-Франк. обл.). Посол (депутат) до сейму (1930—35), міністр с. господарства (1930—32), прем'єр-міністр (1934—35), сенатор (1935—39).

1939 репресований органами рад. влади, звільнений 1941, дістався через фронт до Берліна, де й помер.

Тв.: Groby megalityczne na Wschód od Odry. Б/м, 1921; Starsza epoka kamienna w Polsce. Poznań, 1922; Epoka kamienia na Wydmach Wschodniej części Wyżyny Malopolskiej. Lwów—Warszawa, 1923; Młodsza epoka kamienna w Polsce. Lwów, 1924; Wczesna starsza i środkowa epoka brązu w Polsce. Lwów, 1928; Zarys pradziejów Polski południowo wschodniej. Б/м, 1939.

Літ.: *Filip J.* Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas, bd 1. Prag, 1966; Słownik historii Polski. Warszawa, 1973; ЕУ: Словникова частина, т. 3. Львів, 1994; Словник-довідник з археології. К., 1996.

Л.Г. Мацкевий.

КОЗОВА́ — с-ще міськ. типу *Тернопільської області*, райцентр. Розташов. на р. Коропець (прит. Дністра), за 36 км від обласного центру. Залізнична станція. Нас. 9,4 тис. осіб (2004).

Перша згадка про це поселення в письмових джерелах датується 1440. Належало магнатському родові *Потоцьких*. На поч. 16 ст. поблизу було збудовано замок. Місцеві жителі страждали від татар. нападів, особливо спустошливими вони були 1515, 1575, 1589, 1621, 1626.

Після 1650 м-ко набуло право самоврядування. У 1660-х рр. тут споруджено костьол. 1667 зруйноване турец. військами, після цього занепадає. Відроджується в серед. 18 ст. За *інвентарем* 1772, вважалося досить великим м-ком з розвинутим ремісництвом і торгівлею. Після 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) — в складі Австрії (з 1867 — *Австро-Угорщина).* Від 1857 до 1867 мало статус повітового центру.

Під час *Першої світової війни* стало місцем жорстоких боїв і кілька разів переходило з рук у руки. Від 1920 — під владою Польщі. Тут працювали каменоломня, три млини, майстерні з вир-ва буд. матеріалів, глиняних, шкіряних, тютюнових виробів.

Козова. Костьол. 1669. Знищений 1979. Листівка початку 20 ст.

1939 возз'єднано разом з ін. укр. землями в складі УРСР. Від 1940 — райцентр. У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* з лип. 1941 до лип. 1944 було окуповане гітлерівцями, входило до складу *Генеральної губернії.*

Від 1958 — с-ще міськ. типу.

Літ.: ІМіС УРСР. Тернопільська область. К., 1973; *Івченко А.* Містечка України. К., 2000.

В.В. Головко.

КОЗО́РІС Михайло Кирович (Кирилович; 02.03.1882—03.11. 1937) — громад. та політ. діяч, письменник. Н. в м. *Калуш*. Перші свої худож. твори опублікував 1907. 1908–12 навч. на правничому ф-ті Львів. ун-ту. Зі студентських років брав участь у соціал-демократ. русі в *Галичині.* У січ. 1915 висланий рос. військ. властями (див. *Галицьке генерал-губернаторство*) у м. Томськ (нині місто в РФ). В Україну повернувся влітку 1917, у квіт.—листоп. 1918 ув'язнений властями *Української Держави.* Весною 1919 призначений повітовим комісаром *Західноукраїнської Народної Республіки* у *Ділятині*, потім – у *Косові.* Разом з *Українською Галицькою армією* перейшов у *Наддніпрянську Україну*, згодом опинився в *Червоній Українській Галицькій армії.* На поч. 1920 вступив до КП(б)У, у трав. цього ж року був делегатом 4-го Всеукр. з'їзду рад у *Харкові.* У лип.—верес. 1920 разом із Червоною армією (див. *Радянська армія*) перебував у *Тернополі*, був чл. *Галицького революційного комітету*, займався земельними справами. Від вересня 1920 жив в УСРР. Працював слідчим губернського суду (1924—26) і секретарем губвиконкому (1927) у *Києві*, в наркоматі юстиції УСРР та у ВУАН (нині *Національна академія наук України*). У цей же час продовжує літ. діяльність. Друкує вірші, оповідання, новели, повісті, зокрема «Село встає» (1929) і «Степ» (1931), романи «Чорногора говорить» (1931) і «Голуба кров» (1932), а також публіцистичні й літературознавчі праці, спомини «Моя зустріч з Іваном Франком» (1930) та ін. У квіт. 1933 заарештований органами ОДПУ СРСР; у жовт. цього ж року за сфабрикованим звинуваченням засуджений на 5 років таборів. Покаран-

ня відбував на Соловецьких островах (див. *Соловки*). 10 жовтня 1937 засуджений особливою трійкою НКВС у Ленінгр. обл. до розстрілу.

Страчений в урочищі Сандармох поблизу м. Медвеж'єгорськ (нині місто в Республіці Карелія, РФ).

Реабілітований 1959.

Літ.: *Рубльов О.С.* Михайло Козоріс: Доля інтелігента. В кн.: Український археографічний щорічник, вип. 2. К., 1993; Українська журналістика в іменах, вип. 5. Львів, 1998.

П.З. Гуцал.

КОЗУБО́ВСЬКИЙ Федір Андрійович (05.08(24.07).1895—02.09.1938) — археолог. Н. в с. Богушево (нині село Брестської обл., Білорусь) в сім'ї селянина. Закінчив Смоленський учительський ін-т (1916). Перебуваючи на військ. службі, з 1917 брав участь у політ. боротьбі на боці *більшовиків.* Один з організаторів *Поліського збройного повстання 1918—1919.* Командував 2-м Поліським комуніст. повстанським полком, який вів бої проти нім. військ, військ гетьмана П.*Скоропадського*, *Директорії* УНР, польс. армії в р-ні міст Сарни (нині місто Рівнен. обл.), Пінськ, Кобрин (нині обидва Брестської обл., Білорусь). З 1921 працював учителем, інспектором нар. освіти, дир. краєзнавчого музею в м. *Коростень.* 1929—32 — дир. Одес. обласної б-ки, кер. обласного архів. управління і водночас аспірант Одеського крайового історико-археол. музею (нині *Одеський археологічний музей НАН України*). Після аспірантури — на наук. роботі у *Всеукраїнському археологічному комітеті.* Обіймав посаду вченого секретаря від. ВУАН (1933—34; нині *Національна академія наук України*), дир. *Інституту історії матеріальної культури АН УСРР* (1934—36).

Коло наук. інтересів К. — первісна археологія. 1925 провів обстеження поселень *мідного віку* й *бронзового віку* та *городищ* і *курганів* періоду *Київської Русі* на Житомирщині. Брав активну участь в організації і здійсненні експедиційних досліджень різноманітних археол. пам'яток в Україні — на Чернігівщині, Черкащині, в *Ольвії*, на Перекопському перешийку, очолював роботи з археол. дослідження території майбутнього підтоплення ГЕС на Пд. Бузі (1930—32). Наприкінці квітня 1936 був заарештований за сфальсифікованим органами НКВС УРСР звинуваченням у контрреволюц. діяльності. Страчений. Реабілітований 12 серп. 1958.

Тв.: Археологічні дослідження на території БОГЕСу 1930—1932 рр. К., 1933; Експедиційні дослідження Інституту історії матеріальної культури ВУАН 1934 р. «Вісті ВУАН», 1934, № 8—9; Стоянки родових громад на поліських дюнах. «Наукові записки Інституту історії матеріальної культури», 1934, № 1; Нова палеолітична стоянка (Чулатове-1 Чернігівської обл.). Там само, 1935, № 5—6.

Літ.: *Шовкопляс І.Г.* До 75-річчя від дня народження Ф.А. Козубовського. «УІЖ», 1970, № 8.

С.П. Юренко.

КОЗУ́БСЬКИЙ Борис Миколайович (04.03.1886—17.02.1953) — адвокат, журналіст, громад. та політ. діяч. Н. в м. *Житомир.* Закінчив Острозьку г-зію (1906), навч. на юрид. ф-тах Київ. і Харків. ун-тів. Адвокат контори М.*Міхновського*, чл. *Української соціал-демократичної робітничої партії* з 1905, співпрацівник її тижневика *«Слово»* (ред. С.Петлюра). З 1916 — у *Києві*, член *Української Центральної Ради* (1917), голова міськ. думи м. *Кременець.* Після окупації міста поляками — у таборі *Домб'є* (1919—20). З 1920 — голова філії «Просвіти» (див. *Просвіти*), організатор укр. кооперативів Кременеччини. Посол (депутат) сейму з 1922, чл. Укр. парламентського клубу, проводу *Українського національно-демократичного об'єднання.* Переслідувався польс. владою. 1939 ув'язнений у *Березі Картузькій.* У лип. 1941 обраний чл. *Української національної ради у Львові.* За гітлерівської окупації — юрисконсульт у Кременці. З 1944 працював у Львові. В серп. 1948 заарештований органами МВС УРСР, засуджений до 25 років ув'язнення в мордовських концтаборах. Були репресовані й вивезені в заслання його дружина й діти, а син Юрій був розстріляний ще 1941.

П. у Мордовії (нині тер. РФ).

Літ.: *Стецько Я.* 30 червня 1941. Торонто, 1967; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 1—2. К., 1996—97; *Бачинський М., Черняхівський Г.* Козубський Борис Миколайович. В кн.: Українська журналістика в іменах, вип. 7. Львів, 2000; Українське державотворення. Акт 30 червня 1941: Збірник документів і матеріалів. Львів—К., 2001.

К.Є. Науменко.

КОЗЮ́ЛЯ Іван Корнилович (17(04).06.1909—20.07.1984) — держ. діяч УРСР та *СРСР.* Н. в станиці Роговська (нині станиця Краснодарського краю, РФ) у сім'ї робітника. Починаючи з 1928 працював пом. слюсаря-водопровідника на з-ді ім. Ілліча в м. *Маріуполь.* З 1930 — на буд-ві з-ду «Азовсталь»: бригадир водопровідників, майстер, одночасно навч. в маріупольському вечірньому буд. технікумі; практикант-конструктор проектно-тех. від. з-ду (з 1933), інженер-конструктор філіалу Держ. ін-ту проектування металургійних з-дів (з 1936). 1937—41 навч. в Харків. інженерно-буд. ін-ті, після закінчення залишився працювати в ньому асистентом. З 1942 — нач. буд. від. проектної орг-ції «Караганда-шахтпроект». З вересня 1943 — гол. інженер тресту «Укрпромбудпроект» наркомату з житлово-громадян. буд-ва УРСР. У квіт. 1945 відбув у закордонне відрядження в США. У трав. 1949 був призначений нач. тех. управління, а у верес. того ж року — міністром житлово-громадян. буд-ва УРСР. З лют. 1954 — заст. голови РМ УРСР, з серп. — міністр міськ. і сільс. буд-ва СРСР. З трав. 1957 — нач. Головмоскоблбуду, 1-й заст. голови Моск. облвиконкому. 1960 став чл. колегії Держбуду СРСР — нач. Головстандартдому при Держбуді СРСР. З 1961 — заступник голови Держбуду СРСР, одночасно 1961—62 — нач. Головсільбудпроекту. 1967 К. був призначений 1-м заст. міністра с. госп-ва СРСР. З жовт. 1975 — персональний пенсіонер.

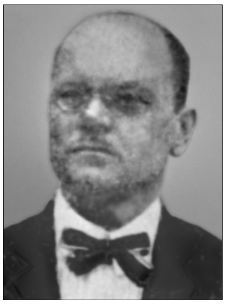
П. у м. Москва.

Г.Г. Єфіменко.

КОКТЕБЕ́ЛЬ (1944—92 — Планерське) — с-ще міськ. типу *Автономної Республіки Крим*, підпорядковане Феодосійській міськраді. Розташов. на березі Коктебельської бухти Чорного м., біля підніжжя вулканічного масиву Карадаг, за 20 км від залізничної

Ф.А. Козубовський.

Б.М. Козубський.

ст. Феодосія. Нас. 2,8 тис. осіб (2004).

Назва має тюркське походження і перекладається як «край блакитних вершин».

До поч. 19 ст. було татар. селищем. Потім уряд *Російської імперії* оселив тут невелику групу болгар. 1895 у болг. частині с-ща мешкало 119 жителів, у татар. — 34.

Початком своєї модернізації поселення завдячує відомому лікарю-офтальмологу, дир. Петерб. акад. рільництва акад. Е.Юнге (1833—1898). Вийшовши у відставку, він викупив у місцевого землевласника Бахтиша мурзи Ширинського 973 десятини землі й заклав на схилах коктебельських узгір'їв виноградні плантації, а також розпочав буд-во винеробного підприємства (цю справу потім продовжив його син Олександр, він вивчав виноробство в Іспанії, Італії, Німеччині і Франції). Е.Юнге хотів перетворити засушливу Коктебельську долину на квітучий сад. 1881 тут розпочалося буд-во великої греблі (її мали завершити до 1895; проект передбачав також улаштування дослідної зрошувальної станції) та впорядкування шляху до *Феодосії*. Утім фінансові можливості Е.Юнге були обмежені, тому після його смерті його спадкоємці вирішили розпродати частину землі вроздріб дачникам-колоністам. Одним з перших купив собі тут ділянку поет і худож. М.*Волошин*. Він сприяв перетворенню цієї місцевості на притулок наук. і худож. інтелігенції.

Після встановлення в Криму рад. влади тут у 1920—30-х рр. діяла місцева шк. планеризму, на її базі регулярно проводилися змагання з повітроплавання.

Коктебель. Будинок-музей М. Волошина.

1944 у зв'язку з репресіями проти кримськотатар. народу в Криму прокотилася хвиля перейменувань тюркозвучних назв поселень, с-ще назвали Планерським.

Цього ж року був створений радгосп-завод «Коктебель» (нині «Завод марочних вин і коньяків "Коктебель"»; його центральна садиба розташована в сусідньому смт Щебетовка), він мав відродити місцеве виноробство. Основний цех із витримки вин споруджено в одному з пагорбів, він становить собою численні тунелі на різних рівнях. 1958 почалося буд-во коньячного заводу. Ініціатором справи був директор радгоспу-заводу М.Македонський (1904—71). Коньячне вир-во очолив А.Гаврилов. 1965 була виготовлена 1-ша партія ординарного коньяку, а 1967 з'явився марочний коньяк «Коктебель».

Від 1960 — с-ще міськ. типу.

1992 с-щу повернуто попередню назву.

Нині тут відроджуються курортні традиції, працює, зокрема, Будинок творчості письменників «Коктебель».

Пам'ятки археології: поселення 8—10, 14—15 ст. на плато Тепсень; рештки середньовічного вірм. монастиря.

Пам'ятка історії та арх-ри: будинок-музей М.Волошина.

Літ.: ІМіС УРСР. Кримська область. К., 1974; *Лесина Н.П.* Планерское (Коктебель). Книга для туристов. Симферополь, 1986; *Старцев Д.Б.* Про Коктебель: Иллюстрированная история от мезозоя до наших дней. Симферополь, 2000; Завод марочных вин и коньяков «Коктебель». На сайті заводу марочних вин і коньяків «Коктебель» (http://www.koktebel.ua).

Д.С. Вирський, Р. г.

КОКУ́НЬКО Петро Іванович (22(10).06.1851—10.06.1939) — отаман Єйського відділу Кубанської обл., ген.-лейтенант (1916). Гол. хранитель Кубанських військ. регалій за кордоном. Н. в станиці Должанська (нині станиця Краснодарського краю, РФ), де його батько, осавул Іван Трохимович, мав рибні промисли. Закінчив Кубанську військ. г-зію (1870) і продовжив навчання в Петерб. ун-ті, через рік перейшов на хім. від-ня Технологічного ін-ту. Під час студентських заворушень залишив ін-т і вступив до Олександрівського військ. уч-ща. 1878 К. здобув чин *хорунжого*; після двох років строкової служби призначений викл. історії та фортифікації у Ставропольське юнкерське уч-ще. 1888, після закінчення військ. акад., зарахований до Генштабу, але через два роки вернувся в стрій, командував сотнею 1-го Єкатеринодарського полку, з 1894 — військ. старшина, пом. командира 1-го Хоперського полку, командир 1-го Урупського полку. 1910, з підвищенням в чин генерал-майора, призначений на пост отамана Єйського відділу Кубанської обл. Зарекомендував себе як людина ідеальної чесності та поборник госп. інтересів рядових *козаків*. Багато уваги приділяв розвитку подвірного конярства. 1917 був представником станиці Уманська (нині станиця Ленінградська Краснодарського краю, РФ) у Кубанській крайовій раді. На поч. 1920 Кубанський уряд поставив його на чолі делегації з п'яти осіб для збереження Військ. регалій. Він залишався їх беззмінним зберігачем і на еміграції майже до самої смерті.

П. у м. Земун (нині в межах м. Белград, Сербія).

Літ.: Казачий словарь-справочник, т. 2. Сан-Ансельмо, 1968; Энциклопедический словарь по истории Кубани с древнейших времен до октября 1917 года. Краснодар, 1997.

Є.Д. Петренко.

КОЛАБОРАЦІОНІ́ЗМ, поняття. Термін «колабораціонізм» (від франц. collaboration — співпраця) досить часто вживається в істор. літ. для означення добровільної співпраці (на противагу вимушеній праці) окремих груп чи прошарків нас. окупованих тер. з окупантами. Таке використання цього терміна пов'язано з тим, що саме так було названо (офіційно) принцип взаємовідносин Німеччини і «вішістської Франції» (від назви м. Віші, де перебував франц. уряд маршала А.Петена, що був створений в окупованій гітлерівцями Франції і уклав з А.*Гітлером* 1940 в м. Монтруа угоду про співпрацю). У суто агітаційних матеріалах країн *антигітлерівської коаліції* уряд А.Петена був охарактеризований як колабораціоністський. Відтоді історики, на противагу вимушеній праці місцевого населення на окупаційну владу, добровільну

співпрацю з окупантами почали називати К.

Сучасні дослідники розмежовують власне К., який передбачає наявність політ. угоди з окупантом, та «кооперування» (англ. cooperation) з окупаційною владою у цивільних галузях, а також «спільне ведення війни» (англ. co-belligerence) на боці окупаційних сил. Окрім цього за сферами діяльності розрізняють такі види К., як побутовий, адм., екон., військ., політ. та військ.-політ.

Для окупованих європ. країн найбільш характерним був політ. та військ.-політ. К., він проявлявся у створенні номінально незалежних урядів чи адм. інституцій, а також організації пронацистських рухів та партій (Франція, Норвегія, Данія, Нідерланди, Греція, Сербія, Угорщина).

Збройні формування колабораціоністських режимів та рухів виконували окупаційні функції на власній тер. та брали участь у «Європейському хрестовому поході проти більшовизму» в складі *військ СС* та *вермахту* (бл. 500 тис. осіб).

На окупованих тер. східноєвроп. д-в (Польща, *СРСР*) політ. рухи, навіть пронімецькі, послідовно придушувалися. Тому в перші роки окупації нац.-визвол. рухи не змогли тут оформитися і набули поширення побутовий та військ. К. (згідно з відповідними дослідженнями, від 1,5 до 2 млн колиш. громадян СРСР, з них від 250 до 300 тис. українців, брали участь у різноманітних фронтових і допоміжних підрозділах нім. збройних сил, зокрема в Рос. визвол. армії, Укр. визвол. війську, Білорус. краєвій обороні тощо). Квазіурядові структури, аналогічні західно- та центральноєвроп., тут почали створюватися лише в останні місяці війни (Укр. нац. к-т, К-т визволення народів Росії). У берез.-квіт. 1945 частина укр. військ. формувань (бл. 25 тис. осіб у складі 1-ї та 2-ї укр. дивізій, запасної бригади, 2-х охоронних полків, кількох спец. частин та підрозділів) були об'єднані в Укр. нац. армію (УНА) під командуванням ген. П.*Шандрука* та отримали статус союзника Німеччини (див. також *«Галичина»*, д-зія СС).

У світовійursusп.-політ. літ-рі співпраця з окупантами розглядається як ганебне явище, як дії, спрямовані проти інтересів власного народу, д-ви та її союзників. Проте певним винятком з цього загального правила є співпраця з окупантами, до якої вдавалися нац.-визвол. рухи з метою створення власних самостійних держ. утворень (валлонські рексисти (Бельгія), бретонські безен-перротівці (Франція), хорватські усташі (*Югославія*), словац. глінківці (*Чехословаччина*) тощо). УНА діяла в складі нім. військ. машини для протистояння наступу Червоної армії (див. *Радянська армія*). По завершенні війни її вояки були інтерновані союзниками СРСР по *антигітлерівській коаліції.*

Літ.: *Littlejon D.* The Patriotic Traitors. A History of Collaboration in German—occupied Europe 1940—1945. London, 1972; *Watt D.* Nazi Political Warfare: Persuasion and Subversion. В кн.: *Carr W.*, *Cecil R. & oth.* Hitler's War Machine. New York, 1975; *Windrow M.*, *Burn J.* The Waffen SS. London, 1995; *Семиряга М.И.* Коллаборационизм: Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. М., 2000; *Соколов Б.В.* Тайны Второй мировой. М., 2000; *Боляновський А.* Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939—1945). Львів, 2003.

І.І. Дерейко.

КОЛАКО́ВСЬКИЙ Олексій Антонович (29(17).06.1856—28(15).09. 1912) — скрипаль і педагог. Н. на *Поділлі*. Походив з родини художника та скрипаля-аматора. Учень свого батька. Закінчив Київ. муз. уч-ще Рос. муз. т-ва (1870—73, клас скрипки І.Водольського) та Петерб. консерваторію (1873—77, клас Л.Ауера, золота медаль). Свій перший концерт дав у *Києві* в 17-річному віці (1873). 1872—73 — соліст оркестру Київ. опери, 1884—97 — Великого театру в *Москві*. Працював також концертмейстером оркестру Б.Більзе в Берліні (Німеччина). Від 1873 з успіхом виступав із сольними концертами в Києві (1873, 1889, 1901), *Одесі* (1877), Москві (1891), *Санкт-Петербурзі*, а також за кордоном (*Відень*, Берлін, Лондон (Велика Британія)).

К. — один з кращих світ. скрипалів останньої чверті 19 — поч. 20 ст. У його репертуарі були твори Н.Паганіні, Г.Венявського, К.Сен-Санса, Ф.Шопена, П.*Чайковського*, М.Бруха, Л. ван Бетховена, Дж.Верді та ін.

Мистецтво К. відзначалося сильним і красивим тоном, широтою кантилени, неабиякою технікою, худож. завершеністю виконуваного твору. Особливо вражав виконанням п'єс віртуозного характеру.

1897—1906 — викл. Київ. муз. уч-ща, 1906—12 — Петерб. консерваторії. Викладав також у київ. приватних музичних школах М.Тутковського та власній школі в Києві (1905—06).

П. у м. С.-Петербург.

Літ.: *Чечотт В.* Концерт г. Колаковского. «Киевлянин», 1889, 17 января; *Кругликов С.* Концерт Колаковского. «Артист», 1891, ч. 18; *Лисенко І.* Словник музикантів України. К., 2005.

І.М. Лисенко.

КОЛАКСА́Й — герой скіф. етногонічної легенди. Згідно з *Геродотом*, був молодшим сином міфічного першопредка *скіфів* Таргітая, прародителем скіф. царського роду *паралатів*. Лінгвісти вважають, що слово-ім'я «Колаксай» походить з індоіранської мови, і тлумачать його як таке, що означає Сонце- або Небо-царя. За легендою, К. отримав золоті небесні дари: плуг з ярмом, сокиру та чашу — символи влади над ін. скіф. племенами. В його образі простежуються риси першопредка та культурного героя. Так, він поділяє Скіфію на три царства між своїми синами і призначає особливе царство для зберігання священних небесних дарів. Дослідники вважають, що назва прадавнього ядра племен «сколоти» (див. *Сколоти*) походить від слова-імені «Колоксай». З часом образ К. почав асоціюватися з родоначальником особливого соціального прошарку скіф. сусп-ва — воїнів.

Літ.: *Раевский Д.С.* Очерки идеологии скифо-сакских племен: Опыт реконструкции скифской мифологии. М., 1977; *Доватур А.И. и др.* Народы нашей страны в «Истории» Геродота. М., 1982.

В.П. Білозер.

КОЛА́РОВСЬКИЙ БОЛГА́РСЬКИЙ НАЦІОНА́ЛЬНИЙ РАЙО́Н — див. *Національні райони.*

КОЛГО́СПИ, колективні господарства – с.-г. підпр-ва в *СРСР*. Створені в ході сусп.-екон. пере-

творень, здійснюваних *більшовиками*, шляхом насильної колективізації індивідуальних сел. г-в. Колгоспне буд-во почалося в РСФРР з весни 1918, а на укр. землях — після захоплення їх РСФРР 1919 (див. *Війна РСФРР і УНР 1918—1919*).

Метою більшовицьких перетворень було створення нової — комуніст. — економіки, яка б функціонувала на засадах директивного планування і була б позбавлена ознак капіталіст. господарювання — приватної власності, товарно-грошових відносин та ринку.

Використовуючи підтримку робітничих і сел. мас, більшовики експропріювали великих власників — *буржуазію* і *поміщиків* (див. *Експропріація експропріаторів*). Націоналізація т. зв. командних висот (пром-сті, транспорту, банк. системи) була здійснена в стислі строки. Далі передбачалося, що змичка держ. сектору в нар. госп-ві з дрібнотоварним аграрним сектором відбудеться шляхом організації К. — сел. вироб. об-нь, діяльність яких регулюватиметься на таких само засадах, що і діяльність «командних висот». К. поділялися на кілька форм, що розрізнялися ступенем відчуження (більшовики вживали термін — усуспільнення) засобів вир-ва. Відчуження могло бути цілковитим (*комуна сільськогосподарська*), проміжним (с.-г. артіль) і початковим (*товариства спільного обробітку землі* — тсози). Згідно з комуніст. доктриною, найдосконалішою формою К. вважалася комуна — саме через те, що в ній засоби вир-ва відчужувалися повністю (після того, як комуни і тсози відмерли і єдиною формою К. залишилися артілі; слова «колгосп» і «артіль» стали синонімами; див. *Артіль сільськогосподарська в УСРР*).

Селяни, що вступили до колгоспу, усуспільнюють сільськогосподарський реманент. Березанський район Київської округи. 1929.

Включення багатомільйонного *селянства* в «державу-комуну» виявилося для більшовиків найскладнішим завданням.

У програмі РСДРП 1903 проголошувалося, що після експропріації поміщиків їхні госп-ва треба обов'язково зберегти і поставити під управління рад, утворених із пролетаризованих прошарків села (звідси термін «радгосп» — рад. госп-во; див. *Радгоспи*). Однак пізніше, враховуючи неможливість здобуття влади без підтримки сел. мас, більшовики тимчасово взяли на озброєння сел. вимогу зрівняльного поділу землі, включаючи поміщицьку. Вони погодилися з втіленою в *Декреті про землю 1917* вимогою «чорного переділу». На 2-му Всерос. з'їзді рад 26 жовт. 1917 з приводу прийнятого Декрету про землю В.*Ленін* заявив: «Як демократичний уряд, ми не можемо обійти постанову народних низів, хоча б ми з нею були незгодні».

Однак уже 9 лют. (27 січ.) 1918 ВЦВК нібито на додаток до Декрету про землю видав *Закон про соціалізацію землі*. У ньому ключову проблему землекористування було оповито мовчанкою. Вказувалося тільки, що д-ва сприятиме соціаліст. формам землеробства. 14 лют. 1919 був опублікований ще один земельний декрет *«Про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства»*. Його ключова фраза визначала цілковитий відступ більшовиків від Декрету про землю: «На всі види одноосібного землекористування треба дивитися як на скороминущі і відживаючі».

Після приходу до влади більшовики, однак, не змогли протистояти колосальному тиску сел. мас, які домагалися зрівняльного поділу землі. Осн. частину землі таки поділили, і панівною фігурою на селі в РСФРР став селянин-середняк, тобто власник.

Тим часом в Україні за сприяння австро-нім. військ (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*) гетьман П.*Скоропадський* значною мірою відновив поміщицьке госп-во, тому, коли більшовики оволоділи укр. землями, а це відбулося вже 1919, УСРР стала для них ідеальним випробувальним полігоном у справі насадження радгоспів і К. На кінець черв. 1919 тут було зареєстровано 511 К. (260 артілей і 251 комуна), яким передали 73,6 тис. *десятин* землі. У зрівняльний поділ надійшла тільки третина розподільчого фонду. Вся ін. земля до кінця року мала бути використана для створення радгоспів і К. Навіть у малоземельних районах значна частина поміщицьких земель передавалася не селянам-власникам, а цукровим з-дам під організацію радгоспів або селянам, які побажали створювати К. Селяни піднялися на боротьбу (див. *Повстанський рух в Україні 1918—1922*). Командування Внутр. фронту на чолі з К.*Ворошиловим* кинуло проти них підрозділи Червоної армії (див. *Радянська армія*), зокрема загони інтернаціоналістів, сформовані для надання допомоги рад. Угорщині. Інтернаціоналісти не зупинялися перед найжорстокішими методами придушення повстань, у т. ч. перед спаленням сіл (див. *Комунізація українського села 1919*). Однак підрозділи Червоної армії складалися переважно з колиш. сел. повстанців, які воювали 1918 з австро-нім. військами та гетьман. адміністрацією. Унаслідок цього армія втратила боєздатність (див. також *Григор'єва повстання 1919*), і Україна була окупована денікінцями (див. *Денікіна режим в Україні 1919—1920*).

Після перемоги над А.*Денікіним* В.Ленін запропонував, а 8-ма конф. РКП(б) (груд. 1919) в резолюції «Про Радянську владу на Україні» затвердила такі заходи: повну ліквідацію відновленого А.Денікіним поміщицького землеволодіння з передачею земель безземельним та малоземельним селянам; буд-во радгоспів тільки в строго необхідних розмірах, зважаючи на життєві інтереси навколишнього селянства; полишення справи об'єднання в К. на вільне вирішення самих селян, з суворим покаранням місц. властей за всякі спроби внести сюди основу примусу. У розвиток цих рішень Всеукр. революц. к-т 5 лют. 1920 затвердив земельний

закон, який прямо забороняв органам рад. влади відводити землю під радгоспи без санкції представників місц. селян. Кількість радгоспів зменшилася з 1685 до 571. У розпорядженні цукрових заводів залишилася третина землі, відведеної їм 1919.

Відступ від швидкої колективізації в УСРР на поч. 1920 і заг. відступ від швидкої побудови комуніст. економіки у всіх рад. республіках в цілому навесні 1921, що означало повернення до ринкових форм взаємовідносин між містом і селом, були тактичними відступами. Стратегічні цілі більшовиків не змінилися. Влітку 1921 на 3-му конгресі *Інтернаціоналу Комуністичного* В.Ленін підкреслив важливість цілковитої ліквідації тих класів, які він зневажливо називав «дрібною буржуазією», — дрібних виробників і дрібних землеробів: «Головне питання революції полягає тепер у боротьбі проти цих двох останніх класів. Щоб звільнитися від них, треба застосувати інші методи, ніж у боротьбі проти великих землевласників і капіталістів».

Однак у перші роки *нової економічної політики* питання про зміну соціальної природи селян шляхом масштабного залучення їх у К. не ставилося. А невдовзі В.Ленін радикально змінив своє ставлення до кооперації (див. *«Кооперативного соціалізму» концепція*) і з його ініціативи розгорнулося кооп. буд-во. Але після смерті В.Леніна нові вожді не підтримали концепцію «кооперативного соціалізму». Влітку 1926 на пропозицію Й.*Сталіна* була утворена комісія політбюро ЦК ВКП(б) з обстеження К. За результатами її роботи ЦК ВКП(б) 30 груд. 1926 ухвалив постанову «Про підсумки радгоспного і колгоспного будівництва». Ця постанова стала першою в довгій серії компарт. і парт.-рад. постанов у пошуку практичного вирішення проблеми *колективізації сільського господарства.* Впроваджені нею великі пільги селянам, які вступали в К., а також рекомендація зосередити зусилля на заохоченні організації К. з мінімальним ступенем відчуження сел. засобів вир-ва обумовили досить істотні зрушення в колгоспному буд-ві. Кількість К. в УСРР зросла з 5 тис. 454 у жовт. 1925 до 12 тис. 42 на жовт. 1928. Питома вага тсозів у заг. кількості К. за цей час збільшилася з 6,8 до 71,1 %. Відповідно зменшилася кількість комун (з 6,8 до 2,7 %) і артілей (з 86,4 до 25,6 %). Та, незважаючи на держ. допомогу, переважна частина бідноти, не кажучи вже про селян-власників (за тогочасною термінологією — середняків) не поспішала ламати усталений уклад життя. У жовт. 1928 в УСРР було колективізовано менше 4 % площі сел. землекористування.

Колективізація с. госп-ва УСРР була здійснена 1929—31. 2 серп. 1931 ЦК ВКП(б) у постанові «Про темпи дальшої колективізації і завдання по зміцненню колгоспів» роз'яснив, за якими критеріями повинна визначатися суцільна колективізація: не менше 68—70 % сел. госп-в з охопленням не менше 75—80 % посівних площ. В УСРР цим критеріям відповідали Степ і Лівобережжя. У поліських та прикордонних районах частка одноосібних г-в залишалася значною навіть на початок 2-ї п'ятирічки. Від жовт. 1929 до черв. 1932 кількість тсозів (у відсотках до всіх К.) скоротилася з 74,5 до 0,6 %, а кількість артілей зросла з 22,6 до 96,3 %.

Новонароджений колг. лад д-ва почала нещадно експлуатувати з першого ж року його існування. На папері все було добре: 13 квіт. 1930 ЦВК і РНК СРСР прийняли закон, за яким для колгоспів незернових районів встановлювалося здавання (продаж) товарного хліба за нормою, що не перевищувала однієї восьмої частки валового збору; у зернових регіонах, у тому числі в УСРР, ця норма становила від чверті до третини збору. Однак невдовзі д-ва почала забирати в К. майже все, включаючи насіннєвий, фуражний і продовольчий фонди.

Метою колективізації була побудова відносин між містом і селом без їх опосередкування товарно-грошовими відносинами. Існування К. в артільній формі та колг. торгівлі за цінами вільного ринку були відступами від накресленої лінії для заспокоєння селянства, готового піднятися на боротьбу з владою. Після створення розвинутого хлібозаготівельного апарату (він складався з чекістів, службовців-кооператорів, відряджених на село робітників і місц. комнезамівців; див. *Комітети незаможних селян*) д-ва перейшла в наступ і вилучала в селян увесь наявний у них хліб. Вважалося, що колгоспники прогодуються з відвойованих ними 1930 присадибних ділянок. Тоді колгоспники фактично переставали як слід працювати в громад. госп-ві К., і зібраний К. врожай рік від року катастрофічно знижувався.

У січ. 1932 голова Центр. контрольної комісії ЦК ВКП(б) і нарком робітн.-сел. інспекції СРСР Я.*Рудзутак* запропонував оголосити К. хлібозаготівельний план на початку року. Тоді К. мали б стимул боротися за добрий урожай, адже вироблена понад держ. завдання продукція залишалася б у них. 15 берез. 1932 з такою ж пропозицією виступив ген. секретар ЦК КП(б)У С.*Косіор.* У записці, адресованій Й.Сталіну, він писав: «Оголосити від імені союзних організацій про порядок хлібозаготівель з майбутнього урожаю, виходячи з того, що чим більшого врожаю досягне колгосп і колгоспники, тим більший фонд повинен бути виділений і розподілений на особисте споживання». Обидві пропозиції мали одну спільну рису:

Організація колгоспу ім. Д. Бєдного в с. Удачному Донецької округи. Селяни здають хліб та інвентар. 1930.

вони виходили з того, що об'єднані в К. селяни є власниками продукції, яку виробляють, і зобов'язані, як кожний суб'єкт підприємництва, ділитися з д-вою фіксованою її частиною. Однак Й.Сталін, незважаючи на урочисті заяви про самостійний статус «колгоспно-кооперативної форми власності», вважав, що д-ва може вилучати довільну частку виробленої продукції і в недерж. с.-г. підпр-в.

У черв. 1932 в листах В.*Молотову* і Й.Сталіну голова РНК УСРР В.*Чубар* і голова ВУЦВК Г.*Петровський* попередили, що укр. колгоспники рішуче настроєні врятувати для себе хоча б частину визріваючого урожаю, щоб уникнути голодної смерті. У відповідь 7 серп. ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності». Мірою суд. репресії за розкрадання колг. і кооп. майна була страта із конфіскацією всього майна. «За пом'якшуючих обставин» страта замінювалася позбавленням волі на строк не менше 10 років.

Лиховісний «закон про п'ять колосків» був написаний власноручно Й.Сталіним. В опубл. 2001 документації Кремля є й теор. інтерпретація закону, яка висвітлює план інтегрування колг. ладу в командну економіку, що існував від зими 1929/30 до зими 1932/33. Кооп., колг. і держ. власність проголошувалися сусп. власністю — «священною і недоторканною». Охорона її визнавалася необхідною, щоб «добити й поховати» не лише капіталіст. елементи, а й «індивідуально-горлохватські звички, навички і традиції».

Першопричина відмови Й.Сталіна від побудови відносин між містом і селом на податкових засадах полягала в тому, що визнання обов'язку К. платити податки означало також визнання їхнього права на вироблену продукцію, а це суперечило прагненню Й.Сталіна здійснити те, що не вдалося В.Леніну 1920 — налагодити розподіл матеріальних та культ. благ серед нас. без опосередкування товарно-грошовими відносинами. Матеріальна заінтересованість, яка сприяла більш ефективній праці селян у К., прирівнювалася до «індивідуально-горлохватських» прагнень, звичок і традицій.

Вручення Акта на вічне користування землею голові колгоспу ім. Шевченка Ольшанського району Київської області. 1948.

Селяни в К. відстоювали свої права, а д-ва захищала присвоєне нею право на їхню власність за допомогою драконівського закону (хлібозаготовки з урожаю 1931 в УСРР призвели до загибелі від голоду у 1-й пол. 1932 майже 150 тис. селян). У підсумку позиція д-ви виявилася програшною, тому що виробниками продукції були селяни й у процесі вир-ва вони знаходили способи взяти хоч що-небудь з колг. поля. Секретар ЦК КП(б)У М.*Хатаєвич* у виступі на партактиві в *Запоріжжі* в січ. 1933 заявив, підбиваючи підсумки торішньої збиральної кампанії: «Чи всі колгоспники крали? Мало хто не крав — 10—15 відсотків. Навіть ті, які заробили по 400—500 трудоднів, теж тягли колгоспний хліб». Суть справи полягала, однак, не в тому, що селяни «тягли колгоспний хліб». Незрівнянно більших втрат, ніж від «крадіжок», с. госп-во зазнавало від того, що колгоспники намагалися уникнути праці, яка не оплачувалася. Тоді врожай гинув у бур'янах або від перестоювання на пні.

Небажання селян працювати в К. влада розцінювала як саботаж, а саботажники оголошувалися куркулями з усіма наслідками, що випливали з цього. Та змусити неорганізованих і затероризованих колгоспників працювати без оплати праці д-ва все-таки не змогла.

1929—32 Й.Сталін проводив політику, яку він сам називав «підхльостуванням». У пром-сті встановлювалися високі планові завдання з постійним репресуванням тих, хто опинявся позаду. У с. госп-ві д-ва вилучала все наявне зерно, а потім повертала частину відібраного, щоб запобігти голодній смерті колгоспників і організувати чергову посівну кампанію. Результатом політики «підхльостування» стала народногосп. криза, яка особливо загострилася 1932—33. Урядові довелося скоротити асигнування на капітальне буд-во і армію. У багатьох регіонах країни спалахнув голод. На цьому тлі різко зросли антирад. настрої серед місц. нас. Набув сили, за свідченням Л.*Кагановича*, антиколг. рух селянства. Провал екон. політики ставив на порядок денний питання про повернення до непу і кооп. буд-ва. Компарт.-рад. діячі могли об'єднатися навколо бухарінських гасел. Деякі відповідальні працівники Рос. Федерації розглядали ген. лінію ЦК ВКП(б) в її сталінському виконанні як загрозу для партії. Для Й.Сталіна і його найближчого оточення це означало політ. смерть.

Найбільш загрозлива ситуація склалася в УСРР, яка голодувала другий рік поспіль. «Якщо не візьмемося тепер же за виправлення становища на Україні, Україну можемо втратити», – писав Й.Сталін Л.Кагановичу з кавказького курорту 11 серп. 1932. Становище у «великій і своєрідній» республіці, яка знаходилася на кордоні з Європою, хвилювало його постійно. У берез. 1930 він на півроку припинив колективізацію, щоб запобігти поширенню сел. повстань в УСРР. Тепер Й.Сталін побоювався не тільки сел. повстань, а й виступу проти диктатури Кремля з боку компарт.-рад. номенклатури в УСРР.

У листоп. 1932 він скликав об'єднане засідання політбюро ЦК і президії Центр. контрольної комісії ВКП(б), на якому поставив питання про опозиційну групу О.Смирнова і заявив про готовність відповісти «нищівним ударом» на саботаж укр. колгоспників.

Уже в листоп.-груд. 1932 сотні укр. сіл були поставлені на «чорну дошку». Звинувачуючи колгоспників у невиконанні хлібозаготівельного плану, влада карала їх натуральними штрафами. У січ. 1933 під виглядом хлібозаготівель в УСРР була здійснена операція з вилучення всього нехлібного продовольства, яка спричинила мільйонні жертви. Операцією з організації голодомору керував особливоуповнова-

жений ОДПУ по УСРР В.*Балицький*, за ним була збережена посада заступника голови ОДПУ СРСР. Починаючи з лют. 1933 в УСРР почав працювати 2-й секретар ЦК КП(б)У П.*Постишев*, за яким зберігалася посада секретаря ЦК ВКП(б). У нього було два завдання: забезпечити весняну сівбу підгодівлею через К. голодуючих селян і здійснити чистку компарт.-рад. апарату та безпарт. нац. інтелігенції. Ті, хто не мав фізичної можливості працювати в громад. госп-ві К., змушені були помирати від голоду у своїх селах. 22 січ. 1933 Й.Сталін власноручно написав директивний лист ЦК ВКП(б) і РНК СРСР з оголошенням блокади УСРР і Кубані.

Одночасно з каральною акцією проти укр. селян, спрямованою на запобігання можливого соціального вибуху, було зроблено й ін. — кардинально реформовані відносини між К. і д-вою. 19 січ. 1933 РНК СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами».

Цією постановою д-ва врешті-решт визнавала, що вирощена в К. продукція належить селянам. Визнавалося також, що д-ві мусить надходити лише частка цієї продукції у вигляді податку, який мав бути відомий в К. ще до початку с.-г. року. Податковий характер зернопоставок означав, що вирощене понад обсяг зобов'язань зерно колгоспники використовуватимуть на власний розсуд, у т. ч. вільно продаватимуть. Відтоді К. набули того статусу, в якому й проіснували до останніх своїх днів. Одним боком вони були повернені до держ. сектору економіки, а другим (присадибним госп-вом) — до ринку. Такий характер взаємовідносин міста і села зберіг у СРСР товарно-грошові відносини і ринок, хоча ці категорії капіталіст. господарювання вже не відігравали вирішальної ролі в економіці країни. Колгоспникам залишили приватну власність на присадибне госп-во, але з ідеологічних причин її стали називати особистою власністю.

Існування К. стало економічно можливим при досягненні певного консенсусу між рад. д-вою і селянами. У кризовій ситуації обом сторонам довелося відступити від первісних позицій. Рад. д-ва відмовилася від безрозмірної продрозкладки (див. *Продрозверстка*), яка прирікала селян на рабську працю у примусово створених К., а селяни відмовилися від бойкоту громад. госп-ва і змирилися з обов'язковими, але фіксованими поставками.

Д-ва зберігала за собою ще один важіль впливу на колг. лад — *машинно-тракторні станції*. У роки 1-ї п'ятирічки (1928—32; див. *П'ятирічні плани*) вони перебували в стадії становлення і не впливали істотно на с.-г. вир-во. У роки 2-ї п'ятирічки (1933—37) кількість МТС зросла майже вдвічі. Кількість К., які обслуговувалися МТС (у відсотках до всіх К.), зросла з 48,2 % 1932 до 97,3 % — 1937. Застосування машин не тільки полегшувало працю в полі, а й створювало можливості для впровадження агротехніки.

11—17 лют. 1935 в *Москві* відбувся 2-й Всесоюзний з'їзд колгоспників-ударників, він схвалив новий Примірний статут с.-г. артілі. У ньому скасовувалося обмеження на прийом у К. Одночасно д-ва «стимулювала» вступ одноосібників у К. податковими засобами.

На поч. лип. 1934 в К. в УСРР було об'єднано 3 млн 295,4 тис. сел. дворів, або 78,3 % від їх заг. кількості. У серед. 1937 в УРСР функціонувало 27 тис. 347 К., які об'єднували 3 млн 756,8 тис. сел. дворів (96,1 %). У госпвах налічувалося 7 млн 56,3 тис. працездатних, тобто менше двох на кожен двір, з них 702,7 тис. перебували в регульованому д-вою відході. Залишалося в укр. селі 153,8 тис. одноосібних дворів, або 3,9 %, причому в їх розпорядженні знаходилося тільки 0,3 % сел. посівів. Переважна більшість одноосібників втратила зв'язок із с. госп-вом.

Із *Другої світової війни* укр. село вийшло надзвичайно ослабленим. Особливо тяжкими були людські втрати: у 1945 чисельність працездатного нас. не перевищувала 3,5 млн осіб проти 7,2 млн перед війною.

1946 с. госп-во пережило страхітливу посуху. Проте хлібозаготівельний план не зменшився. Зимою 1946/47 укр. селяни знову почали гинути від голоду (див. *Голод 1946—1947 років в УРСР*). Однак хлібозаготівлі з урожаю 1947 залишилися драконівськими, ними керував призначений Й.Сталіним на посаду 1-го секретаря ЦК КП(б)У Л.Каганович. Вилучений у К. хліб уряд продавав країнам Центр.-Сх. Європи, щоб зміцнити в них свій політ. вплив.

С. госп-во в умовах колг. ладу могло розвиватися тільки екстенсивним шляхом. У повоєн. період здійснювався курс на відновлення довоєн. площі орних земель. Зважаючи на зменшення чисельності працездатного нас., треба було постачати селу величезну кількість тракторів, комбайнів і вантажних автомашин. Однак відсоток ручної праці в К. залишався високим. Збирання зернових комбайнами 1950 забезпечувалося тільки на 34 %, а збирання цукрових буряків — на 2 % (через недосконаліст бурякозбиральних комбайнів).

1948 М.*Хрущов* ініціював «всенародний рух» за укрупнення К. В результаті на кінець 1950 кількість К. скоротилася в УРСР до 19 тис. 295 (перед війною їх було 28 тис. 374). Найбільш поширеними стали К. з кількістю дворів понад 200 (60 %) і площею орних земель понад 1000 га (57 % усіх К.).

Присадибна ділянка фактично виконувала роль замінника заробітної плати за роботу в громад. госп-ві. Остання оплачувалася порожніми трудоднями, тому що після виконання всіх планів і надпланових завдань в К. майже не залишалося продукції для розподілу. Колгоспники пра-

Колона автомашин із зерном колгоспу ім. Ф. Енгельса Радянського району Кримської області по дорозі до хлібоприймального пункту. 1977.

О.І. Колдунов.

Павло Ґалаган.

цювали у присадибному госп-ві особливо ретельно, і д-ва вирішила скористатися цим. Продукція, яку колгоспники одержували з власного госп-ва, стала обкладатися грошовими та натуральними податками. В результаті селяни змушені були вирубувати сади й різати птицю, щоб уникнути непосильних податків.

Лише після смерті Й.Сталіна становище в с. госп-ві стало виправлятися. 1953 заготівельні ціни на худобу і птицю, які здавалися д-ві в рахунок обов'язкових поставок, були підвищені в 5,5 раза, на молоко і масло — у 2 рази. Самі норми поставок були знижені, і колгоспники дістали можливість продавати свою продукцію у вільній торгівлі, де ціни формувалися за законами попиту і пропозиції.

6 берез. 1956 з'явилася постанова ЦК КПРС і РМ СРСР «Про Статут сільськогосподарської артілі і дальший розвиток ініціативи колгоспників в організації колгоспного виробництва і управлінні справами артілі». У ній визнавалося, що Примірний статут 1935 застарів. К. одержали право вносити зміни й доповнення у свої статути з урахуванням місц. умов. Зокрема, їм надавалося право встановлювати розміри присадибних ділянок з урахуванням трудової участі працездатних членів колг. сім'ї в громад. госп-ві, визначати кількість худоби в особистому користуванні, обов'язковий мінімум трудоднів.

1958 з ініціативи М.Хрущова ВР СРСР прийняла закон про реорганізацію МТС. В УРСР К. купили в д-ви 108 тис. тракторів, 43 тис. зернових комбайнів, багато ін. техніки. Незважаючи на пільгові умови, викуп техніки та її експлуатація лягли непосильним тягарем на економіку К.

Продовжувався курс на укрупнення колгоспів. 1959 в УРСР залишилося тільки 9 тис. 634 К. Тепер в одному К. досить часто об'єднувалося два-три сільс. населені пункти. З'явилося поняття «неперспективне село», яким означали поселення, де не було центр. садиби К. 19 груд. 1964 ЦК КПУ прийняв постанову «Про заходи по здійсненню планомірного переустрою сіл в УРСР». «Перспективними» були визнані тільки 18 тис. 846 населених пунктів з наявних 30 тис. 325. Із «неперспективних» сіл поступово зникали школи, клуби, мед. установи, крамниці. Створення об'єктів соціально-культ. призначення на хуторах взагалі заборонялося.

У добу «застою» с. госп-во УРСР помітно знижувало свої середньорічні темпи розвитку: 1966—70 вони складали 3,2; 1971—75 — 3,0; 1976—80 — 1,6; 1981—85 — 0,5 %.

Щоб утримати хоч яке-небудь зростання обсягів продукції, д-ві доводилося вкладати в с. госп-во величезні кошти. Порівняно з 2-ю пол. 1960-х рр. с. госп-во УРСР 1981—83 спожило в 3,6 раза більше електроенергії і в 2,6 раза більше мінеральних добрив.

Електрифікація, хімізація, меліорація і механізація вир-ва оголошувалися магістральними напрямами розвитку села. Проте неефективність колг. вир-ва була очевидною. Меліоровані землі засолонювалися або заболочувалися. Насичена хімікатами с.-г. продукція втрачала споживчі якості. Найкращі у світі чорноземні ґрунти ставали непродуктивними внаслідок недбалого користування.

Прийнята 1982 Продовольча програма СРСР поглинула багатомільярдні кошти, але не дала жодного ефекту. Д-ві доводилося купувати продовольство за кордоном, витрачаючи на це одержану за продаж нафти й газу валюту або золотий запас. На закупівлю продовольства СРСР 1963 витратив 372 тонни золота, 1972 — 458 тонн.

Після здобуття Україною незалежності особливі надії покладалися на фермерське госп-во. У груд. 1991 ВР України ухвалила закон «Про селянське (фермерське) господарство». Фермерські госп-ва передбачалося створювати без порушення інтересів К. і без *парцеляції* земельних масивів. Однак серед селян виявилося мало бажаючих стати фермерами. Вони призвичаїлися до виконання обмежених трудових операцій в К. на основі поділу праці і боялися братися за весь цикл с.-г. робіт. Окрім того, у селах жило багато людей старшого віку, які небезпідставно розглядали К., в яких пройшло все їх трудове життя, як підпр-ва, що повинні були матеріально допомагати їм у пенсійному віці. Нарешті, організація підприємницького госп-ва фермерського типу вимагала великих коштів, яких у селян просто не було.

У берез. 1992 ВР України прийняла закон «Про колективне сільськогосподарське підприємництво». Відтоді почалося повільне перетворення К. в КСП (див. *Колективне сільськогосподарське підприємство*).

Літ.: Історія українського селянства, т. 1—2. К., 2006.

С.В. Кульчицький.

КОЛДУНО́В Олександр Іванович (20.09.1923—07.06.1992) — рад. військ. льотчик. Гол. маршал авіації (1984), двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1948). Н. в с. Мощиново (нині село Смоленської обл., РФ). Закінчив Качинську військ. авіац. шк. льотчиків (1943). На фронтах *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* — з трав. 1943: льотчик-винищувач, командир ланки, заст. командира і командир ескадрильї 866-го винищувального авіаполку. Воював на *Південно-Західному фронті* та *Третьому Українському фронті.* Відзначився в боях під *Старобільськом*, *Краматорськом*, при визволенні Угорщини. Здійснив 412 бойових вильотів. У повоєн. час закінчив Військ.-повітряну акад. (1952), Військ. акад. Генштабу (1960). Працював на відп. посадах у Військ.-повітряних силах СРСР і Військах протиповітряної оборони СРСР; з 1975 — 1-й заст. головнокоманд., з 1978 — головнокоманд. Військ протиповітряної оборони СРСР, заст. міністра оборони СРСР, з 1987 — у відставці.

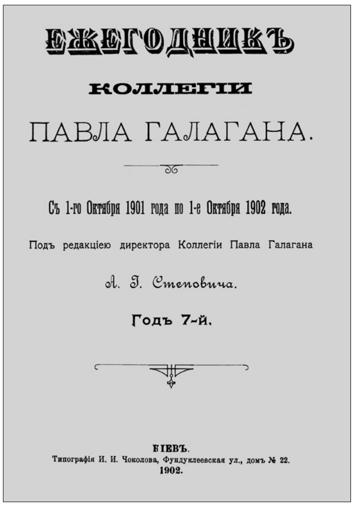
Депутат ВР СРСР 9—11-го скликань. Нагороджений 3-ма орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

П. у м. *Москва.*

Літ.: *Воробьев М.В. и др.* Смоляне — Герои Советского Союза. Смоленск, 1982.

Н.М. Руденко.

КОЛЕ́ГІЯ ПАВЛА́ ҐАЛАҐА́НА — приватний закритий навч. заклад для юнаків (з 16 років). Відкритий у *Києві* 1 жовт. 1871 за ініціативою й на кошти громад. діяча

ЕЖЕГОДНИКЪ
КОЛЛЕГІИ
ПАВЛА ГАЛАГАНА.
Съ 1-го Октября 1901 года по 1-е Октября 1902 года.
Подъ редакціею директора Коллегіи Павла Галагана
А. Ѳ. Степовича.
Годъ 7-й.
КІЕВЪ.
Типографія И. И. Чоколова, Фундуклеевская ул., домъ № 22.
1902.

«Ежегодникъ коллегіи Павла Галагана». Годъ 7-й. К., 1902. Титульний аркуш.

Г.*Ґалаґана* (у пам'ять про померлого сина Павла). Існувала до 1917. Програма 4-річної освіти була гуманітарно орієнтованою і відповідала старшим класам г-зії. Тут одночасно могли навчатися та виховуватися 70 учнів, їх відбирали на конкурсній основі, 30 з них були стипендіатами Г.Галаґана і 40 навч. за власні кошти. Перший набір складався з 18 учнів із г-зій Києва, *Житомира*, *Чернігова*, *Ніжина*, *Новгород-Сіверського*, *Москви* та *Санкт-Петербурга*. При колегії були: природничий кабінет, фіз. лабораторія, клас музики з фортепіано та органом, велика б-ка (створена на основі книгозбірні історика М.*Маркевича*, вона складала 6000 томів, та б-ки Г. і К. Ґалаґанів) з нумізматичною колекцією. Тут діяла церква святих первоверховних апостолів Петра і Павла (1886 у ній з О.Хоружинською вінчався І.*Франко*, 1885 і 1886 він користувався б-кою колегії). Функціонували лікарня, їдальня, спортивний зал. Колегія випускала «Ежегодник коллегии Павла Галагана» (1896—1916) і періодичний наук. зб. «Педагогическая мысль» (1904—05).

У ній викладали громадські діячі, вчені та педагоги, зокрема: П.*Житецький*, літературознавець М.Марковський, рос. історик В.Сиповський, М.*Мурашко*, М.*Пимоненко*, поет, драматург і критик І.Анненський (1890—93 — дир.), А.*Степович* (1893—1906 — дир.), В.*Науменко*.

Її вихованцями були, зокрема: А.*Кримський*, В.*Липський*, В.*Грабар*, історик права О.Малиновський, М.*Драй-Хмара*, П.*Филипович*, політ. діяч, дипломат періоду *Директорії* УНР М.*Ґалаґан* (він залишив цікаві спомини про навчання в колегії в 1-й частині «З моїх споминів», 1930).

Після закриття колегії в її будинку містилися: 1917—18 — Ген. секретарство військ. справ на чолі з Гол. отаманом військ УНР С.*Петлюрою*; 1919—20 — одне зі сховищ Всенар. б-ки України (нині *Бібліотека національна України імені В.І.Вернадського*); 1923 — трудова шк. ім. І.Франка, дитячий будинок, курси іноз. мов, середня укр. шк. ім. І.Франка; 1977—82 — Будинок учителя. Від 1986 тут діє Держ. музей літ. України (1999 він отримав статус національного музею).

Літ.: 25-летие Коллегии Павла Галагана в Киеве. К., 1896; Киев: Энциклопедический справочник. К., 1982; *Білокінь С.* Колегія Павла Галагана. «Київ», 1988, № 8; *Ковалинский В.* Меценаты Киева. К., 1998.

Г.Г. Денисенко.

КОЛЕКТИВІЗА́ЦІЯ СІЛЬСЬКО́ГО ГОСПОДА́РСТВА В УСРР/УРСР. Термін «колективізація сільського господарства» набув офіц. вжитку після його оприлюднення влітку 1919 в листі наркома земельних справ УСРР В.*Мещерякова* до губернських земельних відділів, а от сама ідея масового створення колгоспів вперше була зафіксована в *Декреті про землю 1917*, ухваленому *Другим Всеросійським з'їздом рад 1917.* Планове здійснення колективізації окремих галузей с. госп-ва та виробн. процесів у межах с-ща, волості та р-ну накреслив 5-й Всеукр. з'їзд рад (25 лют.— 4 берез. 1921). До осені 1926 осн. формами колективізації були *артілі сільськогосподарські* та *комуни сільськогосподарські*, а в наступні роки — *товариства спільного обробітку землі* (ТСОЗи).

Суть колективізації полягала в масовому створенні колективних госп-в шляхом примусового усуспільнення земельних ділянок, реманенту, робочої та продуктивної худоби; адм. усунення приватно-кооперативного сектору силовими методами; запровадження соціаліст. форм господарювання та утвердження держ. власності на засоби вир-ва в с. госп-ві.

Колективізація в УСРР відрізнялася від аналогічних процесів в ін. рад. республіках за орг. формами, методами і принципами їх здійснення, темпами усуспільнення сел. г-в, масштабами і наслідками запровадження. На 1 жовт. 1927 в УСРР діяли 242 с.-г. комуни, 2 тис. 180 с.-г. артілей та 3 тис. 894 ТСОЗи. Вони входили переважно до системи с.-г. кооперації на правах первинних кооп. т-в. Масова колективізація розпочалася восени 1929 в усіх галузях с.-г. вир-ва, охопивши села та р-ни. Її проведення ініціювали резолюції листопадового пленуму ЦК ВКП(б) (1929) на доповідь ген. секретаря ЦК КП(б)У С.*Косіора* «Про сільське

Колегія Павла Ґалаґана. Фасад головного корпусу. Фото кінця 19 ст.

Зал колегії Павла Ґалаґана. 1902. Зліва на стіні портрети Павла Ґалаґана, імператорів Миколи II та Олександра III.

Церква святих первоверховних апостолів Петра і Павла при колегії Павла Ґалаґана. 1902.

«Наполегливою працею множимо багатство колгоспу!» Плакат. Художник В.Ламах. 1954.

господарство України і про роботу на селі». Колективізація мала подолати зернову проблему та кризу хлібозаготівель, які виникли внаслідок втілення у життя аграрної політики більшовицької партії впродовж 1917—27. Вона відбувалася за принципом розкладки, тобто планових завдань з усуспільнення засобів вир-ва в кожному селі та р-ні, а також загалом за галузями с. госп-ва. Її форсування спричинили постанови ЦК ВКП(б) «Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву» від 5 січ. 1930 та «Про темпи дальшої колективізації і завдання щодо зміцнення колгоспів» від 2 серп. 1931. Були офіційно встановлені критерії завершення «колективізації в основному»: залучення до колгоспів не менше 68—70 % сел. г-в із охопленням 75—80 % їх посівних угідь. У берез. 1930 в УСРР було 23 тис. 594 колгоспи, вони об'єднували 3 млн 248,9 тис. сел. г-в (64,4 % їх заг. чисельності в республіці), їм належало 19 млн 682,3 тис. га орної землі (70,9 % усіх орних площ респ.). На поч. січня 1932 відповідні показники досягли значень 80 % (по сел. г-вах) і 86,6 % (по орних землях). У роки *голодомору 1932—1933 років в УСРР* колективізацію фактично було призупинено. Її продовжили в 2-й пол. 1930-х рр. Станом на 1 січ. 1938 в УРСР налічувалося 27 тис. 343 колгоспи та 7 млн 180 тис. колгоспників, приписаних до с.-г. артілей. Усуспільнення засобів вир-ва та створення самих колгоспів проводилося насильно з використанням карально-репресивних заходів (політика розкуркулення, депортації, висилки, ув'язнення, конфіскації майна). Здійснення колективізації призвело до скорочення поголів'я худоби в 7—8 разів та до недосіву 2,5 млн га, спричинило голодомор 1932—33.

Після приєднання до УРСР 1939 західноукр. земель тут також почали здійснювати К.с.г., однак невдовзі цьому завадила *Велика вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—1945*, тому її завершили вже по закінченні повоєнної відбудови нар. госп-ва республіки.

Літ.: *Бондаренко В.В.* Развитие общественного хозяйства колхозов в годы довоенных пятилеток. К., 1957; Історія колективізації сільського господарства Української РСР 1917—1937 рр.: Збірник документів і матеріалів, т. 1—3. К., 1962—71; *Чмыга А.Ф.* Колхозное движение на Украине (1917—1929 гг.): Очерки истории. М., 1974; *Кульчицький С.В.* До оцінки становища в сільському господарстві УСРР у 1931—1933 рр. «УІЖ», 1988, № 3; Колективізація і голод на Україні 1923—1933: Збірник документів і матеріалів. К., 1993; *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921—1939 рр.), т. 11. К., 1999; *Веселова О.М.*, *Марочко В.І.*, *Мовчан О.М.* Голодомори в Україні: 1921—1923, 1932—1933, 1946—1947: Злочини проти народу. К — Нью-Йорк, 2000.

В.І. Марочко.

Перший трактор на колгоспних ланах. Художник Л.Левицький. З серії «Шляхами великого перелому». Ліногравюра, 1949.

КОЛЕКТИ́ВНЕ СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКЕ ПІДПРИЄ́МСТВО (КСП) — орг. форма колективного с.-г. вир-ва, що була створена в ході реорганізації колгоспів на підставі Закону України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» від 14 листоп. 1992, а також Закону України «Про форму власності на землю» від 30 січ. 1992. Згідно з цими законами відбувалося розпаювання поміж селянами майна існуючих колективних госп-в і належної їм землі та наступне створення селянами-пайщиками або нових колективних т-в — КСП або — після фактичного виділення їм землі за їхніми паями — приватних г-в (орендних, фермерських, сімейних). Можливість формальної реорганізації колгоспів на КСП зумовила фіктивний характер здійснюваної перебудови с.-г. вир-ва. Так, якщо наприкінці 1980-х рр. колгоспи мали 32 млн га (всього в УРСР на той час с.-г. угідь було 41 млн га), то на поч. 1997 держ. акти на право землекористування одержали 9 тис. КСП і 37 тис. фермерських г-в, однак у руках останніх зосередилося лише 2 % с.-г. угідь, решта залишилася в КСП. На січ. 1997 фактичне розпаювання землі завершила лише третина КСП. Селяни не стали власниками земельних ділянок і, отже, не мали можливості скористатися правом приватної власності на неї. Реорганізацію КСП на засадах приватної власності на землю започаткував Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки» від 3 груд. 1999. Реорганізація тривала впродовж груд. 1999 — квіт. 2000. Членам КСП надавалося право вільного виходу зі складу КСП із земельними ділянками (частками, паями) для створення фермерських, сімейних, орендних, акціонерних г-в та с.-г. кооперативів. Право на їх заснування забезпечувалося 2-ю ч. 14 ст. *Конституції України 1996.* Указом передбачалося виділення кожному окремому пайщику земельних ділянок єдиним масивом, надання окремих будівель, споруд, техніки, робочої й продуктивної худоби, знарядь праці тощо. Протягом 2000—02 усі власники сертифікатів за бажанням в установленому порядку мали отримати держ. акти на право приватної власності на землю. Передбачалося створення товарних бірж, оптових ринків, агроторгових домів, аукціонів, ярмарків, заготівельних кооперативів для реалізації продукції всіх секторів агропром. вир-ва. Весною 2000 на базі реорганізованих КСП почалося створення різних приватних — індивідуальних і колективних — форм господарювання. На той час власниками земельних сертифікатів стали 6,4 млн осіб, їм належало 26 млн га землі з 33 млн га наявних в Україні угідь, придатних для с.-г. вир-ва.

Літ.: «Відомості Верховної Ради України», 1992, № 20, ст. 272; «День»,

1997, 15 січ.; «Урядовий кур'єр», 1999, 15 груд.; «Киевские ведомости», 2000, 11 декабря.

В.І. Марочко.

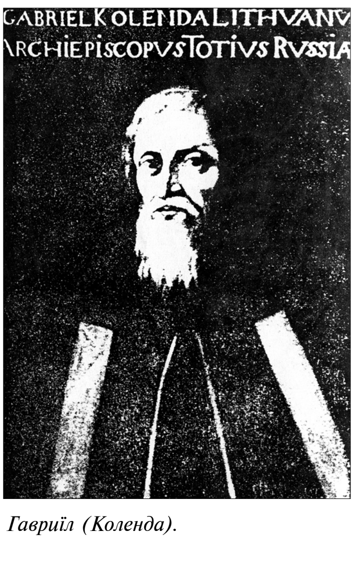
КОЛЕКТИ́ВНОГО СЮЗЕРЕНІТЕ́ТУ КОНЦЕ́ПЦІЯ. Висунута в серед. 1960-х рр. В.*Пашутом* і підтримана Л.Черепніним. Згідно з нею, цілісна д-ва на *Русі* в часи *удільної роздробленості* збереглась, але на зміну одноосібній монархії *Володимира Мономаха* та його попередників прийшла монархія федеративна. Давньорус. д-ва, насамперед *Київ* і підвладний йому домен «Руської землі» (у мінливих рубежах *Київської землі*, *Чернігівської землі* та *Переяславської землі*), перетворилася на об'єкт сумісного управління кількома найавторитетнішими й найсильнішими *Рюриковичами*. Вони вважали себе колективними власниками *Руської землі*, вимагали собі в ній «частей» (часток володінь), зобов'язуючись за це захищати її від *половців*. Свої незгоди і суперечки князі — носії колективного сюзеренітету — прагнули залагоджувати на загальнорус. князівських з'їздах — *снемах*. Існують різні думки з приводу, по-перше, того, чи була це загальнорус. система влади (так стверджував В.Пашуто) й чи ця система стосувалася лише володіння Києвом (так вважав Л.Черепнін), і, по-друге, коли ця система набула чинності: В.Пашуто наполягав, що це сталося одразу після Володимира Мономаха, М.*Котляр* доводив, що — у серед. 12 ст., Л.Черепнін припускав, що — у кін. 12 ст.

Існування системи колективного сюзеренітету підтверджується літописами, зокрема звістками про виділення київ. князями ін. князям «частей» у Руській землі, гол. чин. поблизу пд. і зх. рубежів Київщини. Ці «части» давалися князям і перерозподілялися між ними відповідно до місця, яке вони займали на ієрархічній «лествице». Як свідчення на користь того, що система колективного сюзеренітету діяла на Русі, М.Котляр тлумачить заклик автора *«Слова о полку Ігоревім»* до владимирського і суздальського кн. *Всеволода Юрійовича* Велике Гніздо та ін. впливових князів «поблюсти» Київ. Система колективного сюзеренітету виявилася життєздатною, після *монголо-татарської навали* вона відновилася в Пн.-Сх. Русі.

Літ.: *Пашуто В.Т.* Черты политического строя Древней Руси. В кн.: Древнерусское государство и его международное значение. М., 1965; *Черепнин Л.В.* К вопросу о характере и форме Древнерусского государства X — начала XIII вв. «Исторические записки» (М.), 1972, № 89; *Котляр М.Ф.* Державний устрій давньоруського суспільства і його відображення у «Слові о полку Ігоревім». «Філософська думка», 1986, № 1.

М.Ф. Котляр.

КОЛЕ́НДА, чернече ім'я Гавриїл (світське ім'я — невід.; н. імовірно, 1606 — п. 1674) — унійний митрополит Київ., Галицький і всієї Русі (1655—74; див. *Українська греко-католицька церква*). Походив з білорус. правосл. шляхетського роду, що на Віленщині. 1627—39 вчився в Брунсберзі (Сх. Пруссія), *Відні* та Римі (Італія), після чого був обраний архімандритом василіанського монастиря (див. *Василіани*) в с. Березвечча, а від 1652 став коад'ютором Полоцького архієпископства (пізніше — архієпископом). По смерті 1655 унійного митрополита Київ. Антонія (*Селяви*) К. став адміністратором (місцеблюстителем) унійної Київ. митрополії. Оскільки на митрополичу каф-ру претендував холмський єпископ Яків (*Суша*), якого підтримував король *Ян II* Казимир Ваза, каф-ра формально залишалася вакантною, а *Римська курія* через деякий час заборонила К. виступати від імені митрополії. Конфлікт між К. і Яковом (Сушею) призвів до розколу у василіанському ордені, однак вдалося досягти компромісу. В квіт. 1665 папа Александр VII призначив К. київ. митрополитом, а Ян II Казимир Ваза надав цьому підтвердження (1667). Ще після укладення *Гадяцького договору 1658* К. вживав активних заходів до об'єднання православних і греко-католиків, пропонував утворити окремий Київський патріархат.

Гавриїл (Коленда).

П. у м. Супрасль (нині місто в Польщі), похований у м. Полоцьк (нині місто Вітебської обл., Білорусь).

Літ.: *Крижанівський О.П., Плохій С.М.* Кінець XVI — середина XIX ст. В кн.: Історія церкви та релігійної думки в Україні, кн. 3. К., 1994.

Ю.А. Мицик.

КОЛЕ́СНИК Віктор Федорович (н. 09.08.1950) — історик, дослідник соціально-екон. історії України 1920—1930-х рр., історіографії, історії України, укр. нац. руху 18 — поч. 20 ст. Д-р істор. н. (1991), проф. (1994), засл. працівник освіти України (2006). Н. в с. Озеряни Варвинського р-ну Черніг. обл. Закінчив Прилуцьке пед. уч-ще (1969) та істор. ф-т (1974) й аспірантуру (1977) в Київ. ун-ті. 1991 захистив докторську дис. на тему: «Робітничий клас України наприкінці 20-х — в 30-ті роки: історіографія». Від 1977 працює в Київ. ун-ті: асистент, ст. викл., доц., проф., зав. каф-ри давньої та нової історії України, з листоп. 2003 — декан істор. ф-ту. Бере участь у наук. роботі: чл. спеціалізованих вчених рад із захисту дисертацій, здійснює наук. кер-во аспірантами.

В.Ф. Колесник.

Автор понад 100 наук. і науково-методичних праць.

Тв.: Шляхом національного відродження: національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини. 1900—1907. К., 1988 (у співавт.); Український рух в Австро-Угорщині (кінець XIX — початок XX ст.). К., 1998; Новітня історія України (1900—2000). К., 2000 (у співавт.); Історіографія нової економічної політики в Українській СРР. К., 2002 (у співавт); Російська демократична інтелігенція та українське національне відродження (кінець XVIII — початок XX століття). К., 2002 (у співавт.); Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку XX століття. К., 2005 (у співавт.); Політичні партії та

Є.В. Колесник.

І.І. Колесник.

Л.О. Колесса.

суспільно-політичні рухи в Україні наприкінці XIX — на початку XX століття: Навчальний посібник. К., 2007 (у співавт.).

Літ.: Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення (1834—2004 рр.). К., 2004; Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник, вип. 2, ч. 2. К., 2004.; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Шляхами успіху, т. 2. К., 2006.

Л.Ф. Шепель.

КОЛЕ́СНИК Євдокія Василівна (н. 01.05.1942) — оперна співачка (сопрано). Нар. артистка УРСР (1978). Н. в с. Пустельникове Олександрійського р-ну Кіровогр. обл. в сел. родині. Закінчила Київ. консерваторію (1963—68, клас Н.Захарченко). 1968—98 — солістка Київ. театру опери та балету (нині *Національна опера України імені Т.Шевченка*). Від 1998 — викладач *Національної музичної академії України імені П.Чайковського.* Під час виступів демонструвала красивий голос широкого діапазону, прекрасні артистичні дані, тонкий худож. смак.

Партії: Оксана («Запорожець за Дунаєм» С.*Гулака-Артемовського*), Наталка («Наталка Полтавка» М.В.*Лисенка*), Милана, Репніна («Милана», «Тарас Шевченко» Г.*Майбороди*), Татьяна («Євгеній Онєгін» П.*Чайковського*), Ярославна («Князь Ігор» О.Бородіна), Катерина («Катерина Ізмайлова» Д.Шостаковича), Катаріна («Приборкання непокірної» В.Шебаліна), Наталія («В бурю» Т.Хрєнникова), Мімі («Богема» Дж.Пуччіні), Валентина («Гугеноти» Дж.Мейєрбера), Папагена («Чарівна флейта» В.-А.Моцарта), Амелія («Бал-маскарад» Дж.Верді).

Виступала в концертах, у т. ч. виконувала складні вокально-симфонічні твори.

Лауреат Всеукр. конкурсу вокалістів ім. М.Лисенка (1968, 1-ша премія), 4-го Всесоюзного конкурсу вокалістів ім. М.Глинки в *Києві* (1968, 4-та премія), 4-го Міжнар. конкурсу ім. П.Чайковського в *Москві* (1970, 3-тя премія), Міжнар. конкурсу молодих оперних співаків у Софії (1973, 2-га премія), Міжнар. фестивалю ім. К.Попової в Болгарії (Плевень, 1974, велика золота медаль).

Гастролювала за рубежем. 1978 виступала в «Коміше опер» (Берлін) в «Іфігенії в Тавріді» К.-В.Глюка.

Наспівала на платівках кілька укр. нар. пісень та арій з опер укр. композиторів.

Лауреат Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1976).

Літ.: *Зорін Я.* Кандидат столичної опери. «Культура і життя», 1973, 10 черв.; *Ярмола Н.* Щедрість таланту. Там само, 1977, 6 берез.; *Лисенко І.* Словник співаків України. К., 1997.

І.М. Лисенко.

КОЛЕ́СНИК Ірина Іванівна (н. 02.06.1952) — історик. Д-р істор. н. (1991), проф. (1999). Н. в м. *Дніпропетровськ*. Закінчила істор. ф-т й аспірантуру Дніпроп. ун-ту (1977; нині *Дніпропетровський національний університет*) і залишилася в ньому працювати: асистент (1978—80), доц. (1980—92), проф. (від 1992). Канд. дис. на тему: «Полемика вокруг “Истории России с древнейших времен” С.М. Соловьева в российской дореволюционной историографии» захистила в Моск. історико-архівному ін-ті (1979), докторську дис. на тему: «Зарождение и развитие историографических знаний в России (конец 18 — начало 19 в.)» — у Рос. держ. гуманітарному ун-ті (*Москва*, 1991). 2002—06 — радник Голови ВР України. Одночасно з 2002 — пров. н. с. відділу укр. історіографії та спец. істор. дисциплін *Інституту історії України НАН України.* 2000—04 та від 2006 — член Експертної ради з істор. наук ВАК України. Відп. ред. альманаху з теорії та історії історичної науки «Ейдос».

Тв.: История русской историографии XVIII — первой половины XIX в. Днепропетровск, 1987; Развитие историографической мысли в России XVIII — первой половины XIX в. Днепропетровск, 1990; Историографическая мысль в России: от Татищева до Карамзина. Днепропетровск, 1993; Курс української історіографії в вищій школі: Нова модель викладання. «Дніпропетровський історико-археографічний збірник», 1997, вип. 1; Українська історіографія (XVIII — початок XX ст.). К., 2000; Методологія історії чи історія методології: метафори історіографічного дискурсу. «Український гуманітарний огляд», 2001, вип. 5; Українська культура та історіографія: історія ментальностей. «УІЖ», 2002, № 1; Українська історіографія в полі інтелектуальної історії: Modern or Postmodern? «Ейдос», 2005, вип. 1; Стиль історіографічного мислення як когнітивна свідомість. Там само, 2006, вип. 2.

Літ.: Говорять випускники університету. Дніпропетровськ, 1993; Історія і теорія історичної науки та освіти: «Харківський історіографічний збірник», 1995, вип. 1; Професори Дніпропетровського національного університету. В кн.: Біографічний довідник. Дніпропетровськ, 2003; Наукові записки НаУКМА, т. 41: Історичні науки. К., 2005; Інститут історії України НАН України. 1936—2006. К., 2006.

С.В. Кульчицький.

КОЛЕ́ССА Любка (Любов) **Олександрівна** (19.04.1902—1997) — піаністка і педагог. Проф. Торонтської консерваторії (1940), Консерваторії муз. та драм. мистецтва в Монреалі (1952—73; обидві у Канаді), а також Укр. муз. ін-ту в Нью-Йорку (США). Донька вченого-філолога О.*Колесси* та двоюрідна сестра композитора М.*Колесси.* Н. в м. *Львів.* Закінчила Віденську муз. акад. (Австрія; 1921, клас фортепіано Л.Терна, Е.Зауера та Е.Д’Альбера). З 1921 виступала з сольними концертами в містах Зх. Європи. 1923 здійснила велике концертне турне по Іспанії (16 концертів). Гастролювала у Львові (1925, 1926, 1928, 1929, 1936, 1938), *Варшаві* (1927), Берліні (Німеччина, 1923, 1925, 1933, 1936, 1937), Бухаресті (Румунія, 1930), Софії (Болгарія, 1930), Празі (*Чехословаччина*, 1938), Лондоні (Велика Британія, 1936), Мюнхені (Німеччина, 1929). 1929 виступала з концертами в УСРР (*Київ*, *Харків*, *Одеса*). 1935 брала участь у Шевченківському концерті в Берліні. 1938 відбулося найбільше її концертне турне по амер. континенту. З 1940 проживала в Канаді, з якою пов’язала подальше своє життя. Останній її концерт відбувся 1950 в Нью-Йорку в знаменитому концертному залі «Карнегі-холл».

Записала кілька платівок. У її репертуарі були твори М.В.*Лисенка*, Вас.*Барвінського*, Н.Нижанківського, Г.-Ф.Генделя, Й.Штрауса, А.Скарлатті, Ф.Шуберта, Л. ван Бетховена, Й.-С.Баха, П.*Чайковського*, К.-М. фон Вебера, Ф.Шопена, Ф.Ліста, С.Рахманінова та ін. Виступала також солісткою симфонічних концертів зі знаменитими дири-

гентами (Л.Фуртвенглер, Б.Вальтер, Б.Бердяєв).

К. — найвидатніша укр. піаністка. Її мист-во гри відзначалося прозорістю, легкістю і стилістичною вірністю, співучим звуком і експресією, а також віртуозністю, розмахом і кришталево чистою технікою виконання.

Гра К. дістала високу оцінку серед сучасників: її називали «примадонною століття», «конгеніальною піаністкою», «чудом».

З 1938 К. була почесним чл. Спілки укр. професійних музик. Лауреат Міжнар. конкурсу фірми «Безендорфер» (1918) у *Відні* та Держ. премії Австрії.

П. в м. Торонто.

Літ.: *Савицький Р.* Любка Колесса. «Українська музика», 1938, ч. 4; *Тихонюк Б.* Примадонна століття. «Дзвін», 1990, ч. 9; *Кашкадамова Н.* Піаністка світової слави. «Музика», 1994, ч. 2; *Лисенко І.* Музики сонячні дзвони. К., 2004.

І.М. Лисенко.

КОЛЕ́ССА Микола Філаретович (06.12.1903—08.06.2006) — композитор, диригент, педагог. Нар. арт. УРСР (1972), нар. арт. СРСР (1991), Герой України (з врученням ордена Держави, 2002). Син Ф.*Колесси*, двоюрідний брат Л.*Колесси*. Н. в м. *Самбір*. Закінчив ун-т і консерваторію у Празі (1928, нині столиця Чехії), 1931 — Празьку шк. вищої майстерності (у В.Новака). 1931—39 — викл. Вищого муз. ін-ту ім. М.Лисенка у *Львові*, кер. самодіяльних хорів «Львівський Боян», «Стрийський Боян» (див. *«Боян»*), «Український студіохор», студентського хору «Бандурист» та ін. У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* за гітлерівської окупації керував аматорським чол. хором «Думка» у м. Станіслав (нині м. *Івано-Франківськ*), входив до складу «Комісарського управління», яке виконувало адм. функції з опису та охорони від розкрадання майна муз. закладів Львова, викладав у муз. шк. (1942—44). Від 1940 — викл., 1953—65 — ректор (з 1957 — проф.) Львів. консерваторії. Учні — С.*Турчак*, І.Гамкало, Є.Вахняк, М.Сильвестров, Ю.Луців, Т.Микитка, Б.Антків та ін. Диригент симфонічного оркестру Львів. філармонії (1940—41, 1944—53) і Львів. театру опери та балету (1944—47), худож. кер. і гол. диригент хорової капели «Трембіта» (1946—48). Як композитор використовував переважно гуцульський і лемківський фольклор (див. *Гуцули*, *Лемки*).

1948 звинувачений у формалізмі і бурж. націоналістичній обмеженості творчості.

З 1940 — депутат Львів. міськ. ради, 1947—66 — Львів. обласної ради 6-ти скликань підряд, чл. правління Львів. від-ня Спілки радянських композиторів України. Лауреат Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1983). Нагороджений орденом «Знак пошани» (1948), орденом Леніна (1961), золотою медаллю Акад. мист-в України (2000). Повний кавалер орденів «За заслуги».

У груд. 2003 відзначався 100-літній ювілей композитора.

Твори: дві симфонії (1950, 1965), «Українська сюїта» (1928), «Симфонічні варіації» (1931), сюїта для струнного оркестру «В горах» (1972), три коломийки для фортепіано (1958), фортепіанний квартет, сонатіна для фортепіано, хори, дуети, романси («Я марила всю ніченьку», 1937; «На високій полонині», 1971; «Тебе я вимріяв», 1978), обробка гуцульських, волин., поліських та ін. укр. нар. пісень, музика для драм. театру й кіно.

П. у м. Львів.

Тв.: Основи техніки диригування. К., 1973.

Літ.: Музыкальная энциклопедия, т. 2. М., 1974; *Паламарчук О.* Микола Колесса. К., 1989; Митці України: Енциклопедичний довідник. К., 1992; Культурне життя в Україні. Західні землі: Документи і матеріали, т. 1—2. К. — Львів, 1995—96; Микола Колесса — композитор, диригент, педагог: Збірка статей. Львів, 1997; *Кийновська Л.* Син століття Микола Колесса в українській культурі XX віку.: Сім новел з життя артиста. Львів, 2003; *Гоян Я.П.* Маестро. К., 2005.

Т.Ю. Галайчак.

КОЛЕ́ССА Олександр Михайлович (літ. псевд. і криптоніми — Олекса Ходовицький, О.К., К-а та ін.; 24(12).04.1867—23.05.1945) — літературознавець, мовознавець, фольклорист, поет, громад. та політ. діяч, проф. Брат Ф.*Колесси*, батько Л.*Колесси*. Н. в с. Ходовичі (нині село Стрийського р-ну Львів. обл.). Навч. у Львів., Чернів. та Віденському ун-тах; був проф. Львів. (1898—1918), Віденського (1920—21) та Карлового в Празі (1923—39) ун-тів. Один із засн. *Українського вільного університету*, його проф., перший і кількаразовий ректор. 1907—18 — посол (депутат) австрійс. парламенту, де захищав права українців *Галичини* в галузі освіти; один із засн. та заст. голови Заг. укр. культ. ради у *Відні*; 1921 — голова дипломатичної місії *Західноукраїнської Народної Республіки* в Римі (Італія). Досліджував пам'ятки давньої укр. писемності («Південноволинське Городище і городиські рукописні пам'ятники XII—XVШ ст.», 1923—25); укр. фольклорно-літ. зв'язки («Українські народні пісні в позиціях Богдана Залеського», 1892; «Головні напрями й методи в розслідах українського фольклору», 1926); апокрифічну літ., нову укр. літ. («Століття українсько-руської літератури», 1898; «Шевченко і Міцкевич», 1894; «Погляд на сучасний стан розслідів української літератури», 1901). Йому належать статті про творчість І.*Франка*, Ю.*Федьковича*, М.*Шашкевича*, Уляни *Кравченко* та ін. К. вважають автором відомої пісні «Шалійте, шалійте, скажені кати» (уперше надрукована за підписом О.К. у зб. «Ювілей 30-літньої діяльності Михайла Павлика (1874—1904)», 1905). Автор поетичних зб., присвячених еміграції галичан у Канаду («В світ за очі», 1903), поеми «При Кам'яному затоні» (1907). Зробив спробу створення концепції історії укр. мови («Погляд на історію української мови», 1924).

П. у м. Прага (*Чехословаччина*).

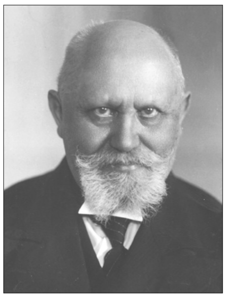
Літ.: *Нудьга Г.* Улюблена пісня В.І. Леніна. В кн.: *Нудьга Г.* Слово і пісня. К., 1985; *Стрельський Г.В.* Українська дипломатія національно-державного відродження 1917—1920 рр. в особах: Навчально-довідковий посібник. К., 2000.

П.М. Бондарчук.

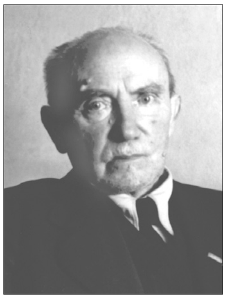
КОЛЕ́ССА Філарет Михайлович (17.07.1871—03.03.1947) — музикознавець-фольклорист, композитор, етнограф, літературознавець. Д-р слов'ян. філології (1918), дійсний чл. *Наукового товариства імені Шевченка* (1909), акад. ВУАН (з 1929; з 1936 — АН УСРР, з 1937 — АН УРСР). Брат О.*Колесси*, батько М.*Колесси*. Н. в

М.Ф. Колесса.

О.М. Колесса.

Ф.М. Колесса.

Колесса Ф. «Українські народні думи». Львів, 1920. Обкладинка.

с. Татарське (нині с. Піщани Стрийського р-ну Львів. обл.). Муз. освіту здобув у *Відні* (1891—92). 1896 закінчив Львів. ун-т, 1898—1929 викладав у г-зіях міст *Львів*, *Стрий*, *Самбір*. Від 1913 — заст. голови (з 1926 — голова) Етногр. комісії НТШ, з 1918 — секретар Музейної комісії НТШ. 1918 у *Віденському університеті* захистив дис. і отримав ступінь д-ра слов'ян. філології. 1919—20 — проф. Кам'янець-Подільського держ. укр. ун-ту. З 1920 — кер. Етногр. від. Укр. нац. музею НТШ. Учасник міжнар. конгресів фольклористів, музикознавців і філологів у Празі (*Чехословаччина*), *Варшаві*, *Відні*, Антверпені (Бельгія). З 1939 — проф., зав. каф-ри Львів. ун-ту й одночасно (з 1940) — кер. Львів. від. Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР (нині *Інститут народознавства НАН України*) та дир. Львів. держ. етногр. музею.

Досліджував укр. нар. творчість в її істор. розвитку та взаємозв'язках з творчістю ін. народів, зокрема ритміку й мелодику нар. пісень *Наддніпрянської України*, *Галичини*, *Буковини*, *Лемківщини*, *Закарпатської України*, ритміку й мелодику укр. *дум*. Збирав і систематизував укр. нар. пісні. Автор монографій про життя і творчість М.В.*Лисенка*, фольклорні джерела творчості Т.*Шевченка*, І.*Франка*, Лесі *Українки*, М.*Шашкевича*, муз. тв., збірників власних хорових тв. та обробок укр. нар. пісень, пісенників для школярів. Осн. праці опубл. в книгах: «Мелодії українських народних дум» (1910—13, 1969), «Музикознавчі праці», «Фольклористичні праці» (обидві — 1970), «Музичні твори» (1972), «Українська усна словесність» (1983).

Депутат ВР УРСР 2-го скликання. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

П. у м. Львів.

Літ.: *Грица С.* Філарет Михайлович Колесса. К., 1962; Музыкальная энциклопедия, т. 2. М., 1974; Митці України: Енциклопедичний довідник. К., 1992; Довідник з історії України, т. 2. К., 1995; Мистецтво України: Біографічний довідник. К., 1997.

Т.Ю. Галайчак.

КОЛІЇ́ВЩИНА — соціальний та нац.-визвол. рух 1768—69 в *Правобережній Україні*. Був продовженням попередніх нар. виступів — повстань 2-ї пол. 17 ст., *гайдамацького руху* тощо. Спричинений низкою факторів екон., соціального, політ., геополіт. та реліг. характеру. Порівняно з попередніми виступами гайдамаків мав ширшу соціальну базу, вищий рівень організації (наявність єдиного керівного центру, поділ війська на окремі підрозділи тощо) та ідеологічну спрямованість. Безпосереднім поштовхом до його початку стало створення *Барської конфедерації 1768*, що зумовило різке загострення політ. та соціальної ситуації в краї. Введення рос. військ на тер. Правобережжя і початок військ. дій проти барських конфедератів породили в частини правосл.

нас. ілюзію щодо можливості підтримки їхніх вимог з боку рос. уряду (див. *«Золота грамота» Катерини II*). Ініціаторами виступу стали запороз. *козаки* та частина люмпенізованих елементів. З часом соціальний склад повстанських загонів зазнав істотних змін. Все більшу роль у розвитку руху почало відігравати місц. нас. Подіям 1768 особливої масштабності й драматизму надала масова участь у них *селянства* (це дало підстави деяким дослідникам кваліфікувати рух як сел. війну).

Підготовка до повстання і похід козац. загону М.*Залізняка* розпочалися в *Мотронинському Свято-Троїцькому монастирі*, настоятелем його був управитель правосл. монастирів і церков у Правобережній Україні ігумен Мельхіседек (*Значко-Яворський*; йому історіографічна традиція приписує роль ідейного натхненника руху). Саме під час таємних нарад у монастирських келіях групою запороз. козаків було вироблено план дій повстанців. Залишивши 6 лип. (26 трав.) *Холодний Яр*, вони оволоділи Жаботином (нині село Кам'янського р-ну Черкас. обл.), *Смілою*, *Черкасами*, Корсунем (нині м. *Корсунь-Шевченківський*), *Богуславом* і кількома меншими містечками і селами. В ніч з 20 на 21 (з 9 на 10) черв. об'єднане повстанське військо під кер-вом М.Залізняка й І.*Гонти* штурмом взяло м. *Умань*. Підтримані місц. нас., повстанці за незначний проміжок часу зайняли значну тер. Правобереж. України. М.Залізняк та його сподвижники здійснили в краї низку соціальних акцій, взялися за налагодження госп. життя, зробили кроки до утвердження козац. органів влади, як могли намагалися зберегти громадян. мир. Разом з тим дії повстанців не були позбавлені виявів жорстокості, що виникала (у традиціях епохи) на міжетнічному та релiг. грунті.

Розмах руху влітку 1768 та радикальність дій повстанців викликали занепокоєння властей *Російської імперії* (осн. принципи, якими мав керуватися рос. уряд щодо подій на Правобережжі, задекларував маніфест імп. *Катерини II* від 20(9) лип. 1768). Командування рос. експедиційного корпусу, очолюваного ген.-майором М.Кречетниковим, вжило заходи для придушення руху. 7 лип. (26 черв.) було заарештовано його керівників М.Залізняка та І.Гонту. Репресій зазнали сотні повстанців (див. *Кодня*). До кін. (серед.) лип. осн. осередки руху були придушені. Однак виступи дрібних загонів тривали ще протягом 2-ї пол. 1768 — 1-ї пол. 1769.

Рух мав значний міжнарод. резонанс. Фактично завершивши епоху великомасштабних повстань в Україні, він спричинив хвилю нар. виступів в ін. землях Польщі та сусідніх країнах, висвітлив глибоку кризу політ. системи *Речі Посполитої*, призвів (через організацію нападу загону повстанців на м. *Балта*, що підпорядковувалося турецькому *каймакану*) до серйозного загострення рос.-турец. відносин (див. *Російсько-турецька війна 1768—1774*), вплинув на розстановку геополіт. сил у Центр. та Сх. Європі.

Рух справив також значний вплив на формування соціальної свідомості, розвиток сусп.-політ. думки України. Відгомін подій 1768—69 простежується в нац.-визвол. змаганнях європ. народів у 19 ст., у виступах укр. селян європ. губерній Рос. імперії, зокрема, в акції 1855, відомій під назвою *«Київська козаччина» 1855*. Пам'ять про К. та її героїв збереглася в нар. епосі, істор. піснях, худож. творах.

Літ.: *Шульгін Я.М.* Начерк Коліївщини на підставі виданих і невиданих документів 1768 і ближчих років. Львів, 1898; *Гуслистий К.Г.* Коліївщина: Історичний нарис. К., 1947; Historia Polski: opracowanie zbiorowe, t. 2, Warszawa, 1958; *Кулаковський В.М.* Полум'я гніву народного. (До 200-річчя Коліївщини). К., 1968; *Serczyk W.A.* Koliszczyzna. Kraków, 1968; Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Збірник документів. К., 1970; Коліївщина 1768: Матеріали ювілейної наукової сесії, присвяченої 200-річчю повстання. К., 1970; *Храбан Г.Ю.* Спалах гніву народного (Антифеодальне народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768—1769 рр.). К., 1989; *Смолій В.А.* Деякі дискусійні питання історії Коліївщини 1768 р. «УІЖ», 1993, № 10.

В.А. Смолій.

КО́ЛІНГВУД (Collingwood) **Робін-Джордж** (22.02.1889—09.01. 1943) — англ. філософ-неогегельянець і історик, спеціаліст із давньої історії Британії. Н. в м. Картмел-Фел (Ланкашир, графство у зх. Англії, Велика Британія).

Р.-Дж. Колінгвуд.

К. намагався встановити зв'язок між філософією та історією, вважаючи, що філософія має засвоїти методи історії і що обидві дисципліни мають спільний предмет — людське мислення, яке історично розвивається. Історик досліджує його, аналізуючи здобутки духовної та матеріальної к-ри, а філософ — на основі тлумачення даних самосвідомості та рефлексії. Наук. історіографію К. протиставляє двом осн. фазам передісторії істор. знання — компілятивній та критичній. Перехід до наук. історіографії К. зараховує до останньої чв. 19 ст., коли завдяки *археології* зменшилася залежність досліджень давньої історії від письмових джерел. Цей процес привів до необхідності логіко-методологічного обгрунтування теор. висновків історика. Наближуючи історію в цьому аспекті до природознавства, К. все ж відстоює її пізнавальну автономію як особливу діяльність духу, що засновується на апріорній уяві.

П. у м. Коністон (Ланкашир).

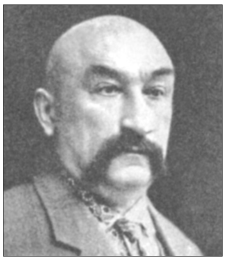
Тв.: Идея истории. Автобиографии. М., 1980; Ідея з історії з лекціями 1926—1927 рр. К., 1998.

К.Ю. Галушко.

КО́ЛІНС Самуель (Collins Samuel; р. н. невід. — п. після 1667) — лікар, письменник. Н. у Великій Британії. Навч. в Кембриджському та Оксфордському ун-тах, здобув освіту лікаря. 1659—67 перебував у *Москві* при дворі рос. царя *Олексія Михайловича*. Повернувшись на батьківщину, видрукував у Лондоні кілька книжок (1667, 1668, 1671), у яких оприлюднив свої «московські» нотатки. 1679 у Парижі (Франція) вийшов переклад його спогадів, там є чимало цікавих подробиць про царський *двір*, побут і к-ру різних верств рос. нас., а також про соціально-політ. уклад на укр. землях. Є там, зокрема, і такі зауваження про укр. народ і укр. *козаків*. «Багато хто помиляється, — пише К., — вважаючи козаків за окремий народ», на його думку, козаками місцевий люд називає лише своїх вояків, сам же цей люд живе за порядками, які є анархічними і несумі-

Я. Коллар.

Ю. Коллард.

ними з рос. деспотизмом. Він констатує, зокрема, що Хмельниччина (див. *Національна революція 1648—1676*) «знищила весь шляхетський стан» і що тепер там управляють полковники, яких вибирають і з якими «кожний поводиться запанібрата».

Тв.: The present State of Russia in a letter to a friend at London written by an eminent person at the Great Tzars Const of Mosco for the space of nine years. London, 1667; 1671; Друге вид-ня має назву: An historical account of Russia... London., 1668; Нынешнее состояние России, изложенное в письме к другу, живущему в Лондоне. «Чтения общества истории и древностей Российских», 1846, кн. 1; XVII — вічний англієць про Україну. «За синім океаном» (Нью-Йорк), 1963, 4. 3—4 (Фрагмент з кн. С. Колінса, що стосується України).

П.В. Голобуцький.

КОЛІУ́Х Дмитро Вікторович (1880 — р. с. невід.) — економіст, кооп., громад. та політ. діяч. Н. в с. Росош Острозького пов. Волин. губ. в сел. сім'ї. Середню і вищу освіту здобути не міг, але природні здібності, самоосвіта забезпечили йому високий авторитет кооп. діяча. На 2-му Всерос. кооп. конгресі (*Київ*, 1913) був ініціатором створення Укр. кооп. союзу. Протягом 1917—20 очолював правління Дніпросоюзу. З 1917 — чл. *Української соціал-демократичної робітничої партії.* У берез. 1917 обраний чл. Ради об'єднаних громад. орг-цій Києва, голова Київ. міськ. продовольчого к-ту. З 15(2) січ. 1918 — ген. секретар (згодом — міністр) продовольчих справ *Української Народної Республіки.* У берез. 1918 через розходження з кер-вом УНР у позиціях щодо питання про виконання продовольчих поставок до Центр. д-в, згідно з *Брестським мирним договором УНР з державами Четверного союзу 9 лютого 1918*, подав у відставку. Повернувся до праці в Дніпросоюзі. З 1920 — заст. голови Вукоопспілки, деякий час був головою Укрзовнішторгу, працював економістом-референтом у Київміськплані. 8 листоп. 1930 заарештований, а 1931 засуджений до 3 років заслання в *«Українського національного центру» справі 1930—1931.* Відбував заслання в Казахстані. Подальша доля невідома.

Літ.: Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 1—2. К., 1996—97; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998.

Т.С. Осташко.

КО́ЛКІВСЬКИЙ ГОСТИ́НЕЦЬ — назва ділянки Луцького Поліського гостинця, вела з *Луцька* у пн. напрямку, проходила через Теремно (нині село в межах м. Луцьк), Тростянець (нині село Ківерцівського р-ну), Ситницю (нині село Маневицького р-ну, обидва Волин. обл.) до м-ка Колки на *Поліссі* (первісна назва м-ка — Романів, було засноване бл. 1197 володимирським князем *Романом Мстиславичем*; нині с-ще міськ. типу Маневицького р-ну). Уперше згадується у фундушному записі грамоти 1322 луцького і володимирського кн. *Любарта.*

У 16—17 ст. саме цим шляхом на волин. Полісся привозили галицьку сіль з «жуп руських» (див. *Жупа*).

Літ.: Архив Юго-Западной России, ч. 1, т. 6. К., 1883; Грамоти XIV ст. К., 1974; *Купчинський О.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. Львів, 2004.

В.В. Пришляк.

КОЛЛА́Р (Kollár) **Ян** (29.07.1793 — 24.01.1852) — чеський і словац. поет, фольклорист, етнограф, історик, ідеолог *панславізму.* Проф. Віденського ун-ту (1848), з 1819 — священик євангельської церкви. Н. в с. Мошовце (нині село в *Словаччині*). Був особисто знайомий з діячами *«Руської трійці»* М.*Шашкевичем*, братами Я.*Головацьким* та І.*Головацьким*, мав з ними тривале листування. Слов'янофільські (див. *Слов'янофіли*) ідеї К. виразно відобразилися в альманасі *«Русалка Дністровая»*, мали вплив на творчість Т.*Шевченка* і кирило-мефодіївців (див. *Кирило-Мефодіївське товариство*). Творчість К. високо оцінив І.*Франко*, який підкреслив його заслуги у відродженні укр. літ. в *Галичині*, присвятивши цьому питанню два спец. дослідження. Перший пер. укр. мовою віршів К. (з «Дочки Слави») було здійснено Б.*Дідицьким* і 1853 надруковано у львів. ж. *«Зоря Галицька».*

П. у м. *Відень*, похований у Празі (Чехія).

Літ.: *Панькевич І.* Західноукраїнське літературне відродження і Ян Коллар (С.Ярошевський). В кн.: З історії чехословацько-українських зв'язків. Братислава, 1959; *Мольнар М.* Зустрічі культур. Братислава, 1980.

І.В. Євсеєнко.

КО́ЛЛАРД Юрій (02.01.1875—03.01.1951) — громад. та політ. діяч. Н. в с. Морачів на Полтавщині. Закінчив Харків. технологічний ін-т, був чл. Харків. громади (див. *Громади*). З 1900 — чл. *Революційної української партії,* 1901 — учасник 3-го студентського з'їзду і конф. РУП у *Полтаві.* Був прихильником самостійницьких поглядів, 1903, після переходу РУП на с.-д. позиції, відійшов від неї. Брав участь у грудневому збройному повстанні 1905 на з-ді т-ва *«Гельферихь-Саде»* в *Харкові*, був чл. страйкового к-ту Харків. залізниці.

Після *Лютневої революції 1917* вступив до *Української партії соціалістів-самостійників.* За часів *Української Центральної Ради* — гол. комісар Поліських залізниць, за *Української Держави* — старший інспектор залізниць, за Директорії працював у мін-ві шляхів. Від 1920 — на еміграції у Польщі, *Чехословаччині* й Німеччині.

Перу К. належать цікаві мемуари «З юнацьких днів» і «Спогади з минулого», а також низка наук.-популярних праць.

П. у м. Аугсбург (Німеччина).

Тв.: З юнацьких днів. «ЛНВ», 1928, № 6—9; 1929, № 1, 4, 6; 1930, № 3, 5, 9, 12; 1931, № 2; Спогади з минулого. Там само, 1930, № 12; 1931, № 1.

Літ.: *Гермайзе О.* Нариси з історії революційного руху на Україні, т. 1. К., 1926.

Ю.П. Лавров.

КОЛЛО́НТАЙ Гуго (Kołłątaj Hugo; 01.04.1750—28.02.1812) — просвітитель, політ. і держ. діяч. Н. в м-ку Дедеркали (нині с. Великі Дедеркали Шумського р-ну Терноп. обл.). Від 1761 навчався в *Кракові*, з 1764 — у *Краківському університеті*, де 1768 отримав ступінь д-ра філософії; 1771—72 продовжив навчання у *Відні*, а 1772—75 — у Римі (Італія), де здобув диплом доктора права і теології. Від 1773 був чл. *Едукаційної комісії.* 1775 в Кракові прийняв духовний сан, певний час був краківським каноніком. Від 1777 — проф., з 1783 до 1786 ректор Краківського ун-ту. Опіс-

Г. Коллонтай. Портрет роботи художника Ю. Пешко. 1791.

ля жив у Варшаві, займався політичною діяльністю. 1766—92 брав участь у Чотирирічному сеймі. Співавтор *Конституції Речі Посполитої Третього травня 1791*, коронний підканцлер *Речі Посполитої* (1791). 1792—94 перебував у Дрездені та Лейпцигу (обидва міста в Німеччині). Під час повстання під проводом Т.*Косцюшка* 1794 — чл. Найвищої нац. ради та Військ. ради країни, був лідером радикальних республіканців («гугоністів»). Після поразки повстанців виїхав до Австрії, де був арештований владою і від груд. 1794 до листоп. 1802 утримувався в ув'язненні в м. Оломоуц (нині місто в Чехії). Звільнений за клопотанням кн. А.*Чарторийського*. Спочатку жив у *Варшаві*, а потім переїхав до *Волині* (після 2-го та 3-го поділів Польщі вона входила до складу *Російської імперії*; див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*), мешкав у м. *Кременець*, с. Стовпець (нині село Дубнівського р-ну Рівнен. обл.) та с. Тилявка (нині село Шумського р-ну Терноп. обл.). Разом із Т.Чацьким заснував 1803—05 у Кременці Вищу Волин. г-зію (від 1819 — ліцей; 1833 переведений до *Києва*, 1834 на його базі створений Київ. ун-т), розробив її статут і навч. плани. Від січ. 1807 на вимогу царських властей жив у *Москві*, працював над викладом історії людства. У трав. 1808 повернувся до Кракова, потім переїхав до Варшави. Написав кілька наукових праць з історії, політичної економії, філософії, теорії права, педагогіки, зокрема «Критичний розгляд основ історії початку людського роду», «Фізико-моральний порядок», «Опис міста Москви» (опубл. 1954). Боровся проти засилля теології і кріпосного права, був прихильником буржуазних перетворень, сприяв поширенню в Польщі раціоналістичних поглядів.

П. у м. Варшава; могила не збереглася.

Тв.: Wybór pism politycznych. Wrocław, 1952; Wybór pism naukowych. Warszawa, 1953.

Літ.: *Leśnodorski B.* Polscy jakobini. Warszawa, 1960; *Macheta S.* Kołłątaj. Warszawa, 1973; *Хинц Х.Ф.* Г. Коллонтай (Серия: Мыслители прошлого). М., 1978; Encyklopedia szkolna: Literatura i nauka o języku. Warszawa, 1995; Тернопільський енциклопедичний словник, т. 2. Тернопіль, 2005.

П. З. Гуцал.

КОЛЛОНТА́Й (дівоче прізв. — Домонтович) **Олександра Михайлівна** (31(19).04.1872—09.03.1952) — парт. діячка, дипломат, публіцист. Н. в м. *Санкт-Петербург* у родині полковника Ген. штабу. Отримала домашню освіту. В 16 років склала іспити в Петерб. чол. г-зії, одержала право працювати вчителькою. З кін. 1890-х рр. — у рос. революц. русі. Учасниця *революції 1905—1907.* З 1908 — на еміграції. Вступила до Нім. соціал-демократ. партії, співробітничала з журналами багатьох країн світу, виступала з лекціями. На початку *Першої світової війни* заарештована в Німеччині, незабаром звільнена на прохання лідерів нім. соціал-демократів, після звільнення проживала в Норвегії та Швеції. Працювала в Міжнар. жін. соціаліст. секретаріаті. З 1915 — чл. РСДРП(б)—КПРС. З 1915 перебувала в США, де виступала з публічними лекціями. У берез. 1917 повернулася до Петрограда (нині м. С.-Петербург), була чл. виконкому Петрогр. ради робітн. і солдатських депутатів. Постійно виступала на мітингах. Її заклики до революц. радикалізму та «вільної любові» мали шалений успіх, насамперед серед військ. частин. Після *Жовтневого перевороту у Петрограді 1917* працювала нар. комісаром держ. опіки в РНК РСФРР. Виступила проти *Брестського мирного договору РСФРР з державами Четверного союзу 3 берез. 1918*, на знак протесту залишила посаду в уряді. 1919 виїхала до чоловіка — П.*Дибенка* — на пд. України, де служила нач. політвідділу Задніпровської червоної д-зії, наркомом пропаганди і агітації *Кримської Радянської Соціалістичної Республіки*, одночасно — чл. комісії ЦК КП(б)У з агітації і пропаганди серед жінок-робітниць. Незабаром за наполяганням В.*Леніна* отримала посаду нар. комісара агітації та пропаганди УСРР. Втекла з *Києва* перед захопленням його військами А.*Денікіна* та С.*Петлюри* на пароплаві без дозволу уряду Х.*Раковського.* Більше в Україну не повернулася. 1920 — зав. жін. відділу ЦК РКП(б). З 1921 — секретар Міжнар. жін. секретаріату при Комінтерні (див. *Інтернаціонал Комуністичний*). 1920—23 учасниця т. зв. *робітничої опозиції* в РКП(б). З 1923 — посол СРСР у Норвегії, з 1926 — у Мексиці, 1927—30 — знову в Норвегії, 1930—45 — посланець, потім посол у Швеції. 1944 вела переговори з Фінляндією про її вихід з *Другої світової війни.* З 1945 — радник МЗС СРСР. Була першою у світі жінкою-послом, що постійно підкреслювалося рад. пропагандою як свідчення переваг політики кер-ва Комуністичної партії по відношенню до жіноцтва.

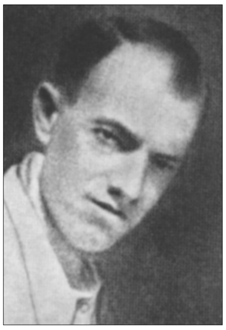
О.М. Коллонтай.

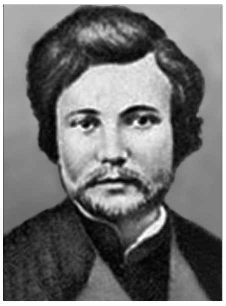
П. в м. *Москва.*

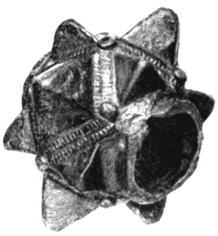
Літ.: *Иткина А.М.* Революционер, трибун, дипломат. М., 1964; *Шейнис З.С.* Путь к вершине. Страницы жизни А.М. Коллонтай. М., 1987; *Олесин М.* Первая в мире. Биографический очерк об А.М. Коллонтай. М., 1990; *Залесский К.А.* Империя Сталина. Биографический энциклопедический словарь. М., 2000.

В.Ю. Васильєв.

КОЛОГРИ́ВИЙ Григорій Іванович (1-ша чв. 18 ст. — п. після 1781) — військ. та політ. діяч, прихильник автономії *Гетьманщини.* Походив із старшини Глухівської сотні. Навч. в *Києві* (за ін. даними — у *Чернігові*). Службу розпочав *хорунжим* Ген. артилерії. 1750 потрапив під слідство за висловлювання проти перебування рос. військ в Україні. Кар'єру здобув за часів гетьмана К.*Розумовського* (з 1759 — *осавул* Ген. артилерії). Відряджений 1768 втихомирити бунт сіроми на Запорожжі (див. *Сіроми повстання 1768*), для чого використав як гамівний захід промову істор.-

М. Колодзінський-Гузар.

М.М. Колодкевич.

Бронзова булава з Колодяжинського городища. 13 ст.

політ. змісту на теми українського минулого, яка стала цікавою пам'яткою тогочасного істор. мислення.

Літ.: *Мезько-Оглоблин О.* Григорій Кологривий. В кн.: *Мезько-Оглоблин О.* Люди Старої України та інші праці. Острог—Нью-Йорк, 2000.

Д.С. Вирський.

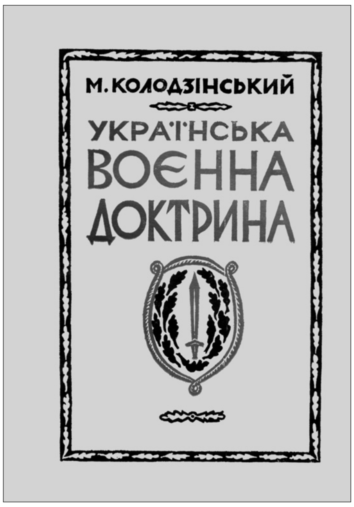
КОЛО́ДА — міра об'єму сипучих речовин і меду, була поширена в укр. землях у 14—18 ст. Не мала єдиного метрологічного стандарту. У *Галичині*, напр., було кілька її різновидів, зокрема, стрийський, львів. та дрогобицький. Поділялася на 2 півколоди або 2 *каді*, 8 *відер* або 8 осьмачок.

У *Лівобережній Україні* у 18 ст. «колодкою» називався четверик. У деяких місцевостях він мав сталу місткість і вважався еталоном міри на *торгах*. Із четверика-колоди стягали *ківш* помірного податку — колодне поковшове.

Літ.: *Винник В.О.* Назви одиниць виміру і ваги в українській мові. К., 1966; *Сидоренко О.Ф.* Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. К., 1975; Торгівля на Україні XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. К., 1990.

Н.О. Герасименко.

КОЛОДЗІ́НСЬКИЙ-ГУ́ЗАР Михайло (1902—18.03.1939) — політ. і військ. діяч. Н. в с. Поточище (нині село Городенківського р-ну Івано-Франк. обл.) у сел. родині. Виховувався місц. польс. священиком. Вчився в польс. г-зії в м. Станіслав (нині м. *Івано-Франківськ*), з якої втік, записався до укр. г-зії. 1922 перейшов до г-зії в м. *Коломия*, яку закінчив 1924.

Колодзінський-Гузар М. «Українська воєнна доктрина». Торонто, 1957. Обкладинка.

1927 вступив на правничий ф-т Львів. ун-ту, тоді ж став чл. *Української військової організації*. Призваний до польс. війська, пройшов шк. підхорунжих, став підпоручником. Інструктор вишкільних курсів УВО, військ. референт Крайової екзекутиви УВО. З верес. 1929 по лип. 1930 — під арештом. У верес. 1930 — новий арешт і позбавлення офіцерського чину за належність до УВО. Наприкінці 1931 знову заарештований і засуджений за звинуваченням у держ. зраді. По звільненні очолив місію *Організації українських націоналістів* до хорватів, став інструктором у таборі усташів в Італії. 1934 інтернований італ. властями. Звільнений заходами Є.*Коновальця*. Автор праць «Українська воєнна доктрина», «Воєнне значення і стратегічне положення Закарпаття», «Полковник Іван Богун», «Польське повстання 1863 р.», «Залізнична комунікація в СРСР», «Боротьба італійців за незалежність і соборність», «Партизанська війна», співавтор «Загального курсу військового вишколу». 1938 прибув до *Закарпатської України*, де діяв під псевд. полковник Гузар. Співзасн. *Карпатської Січі*, автор докладного плану організації ЗС *Карпатської України*. 12 берез. 1939 перебрав командування Карпат. Січчю. В ніч на 14 берез. 1939 вимагав від А.*Волошина* озброїти січовиків, вислати загін на угор. кордон і там дати бій гортівцям. На світанку 14 берез. керував боєм з чеськими жандармами в м. *Хуст*. 15 берез. офіційно отримав чин полковника. Нач. штабу і кер. оперативного від. Начальної команди Карпат. Січі. 16 берез. організував евакуацію Хуста. Сам із гол. силами відступив у напрямку гір з метою організувати там 2-гу лінію оборони. 18 берез. схоплений угор. військами й розстріляний у солотвинських копальнях.

Літ.: *Яшан В.* Полковник Михайло Колодзінський. «Сурмач», 1979, № 4; *Федина В.* Михайло Колодзінський-Гузар і Карпатська Україна. «Карпатика» (Ужгород), 2000, вип. 7.

С.Д. Федака.

КОЛОДКЕ́ВИЧ Микола Миколайович (за ін. даними — Іванович; 1850—1889) — народник. Н. в *Чернігівській губернії* в поміщицькій родині. Навч. в Одес. і Київ. ун-тах. 1873—78 брав участь у роботі народницьких гуртків (див. *Народництво*) у *Києві*, а також у підготовці замахів на імп. *Олександра II* (під *Одесою* 1879 і в *Санкт-Петербурзі* 1880).

1881 був заарештований у С.-Петербурзі і 1882 — засуджений до смертної кари. Пізніше цей вирок було замінено безстроковою каторгою.

П. у *Петропавловській фортеці*.

О.В. Лисенко.

КОЛОДЯ́ЖИН, городище — *городище* давньорус. волин. міста поблизу с. Колодяжне Романівського р-ну Житомир. обл. Згадується в *Галицько-Волинському літописі* в оповіді про *монголо-татарську навалу*, коли його 1241 не зміг взяти хан *Батий*. Стояв на правому високому березі р. Случ (прит. Горині, бас. Дніпра). На думку дослідника В.Гончарова, був феод. замком, збудованим на сх. рубежі *Волині* для захисту від кочовиків та від ін. князів у міжусобній боротьбі, на яку так багате 13 ст. Усі споруди К. були конструктивно зв'язані й будувалися кн. *Данилом Галицьким* одночасно. К. був оточений валом, в основі якого лежали чотирикутні зрубні конструкції. Знахідки залишків матеріальної к-ри свідчать, що нас. К. займалося землеробством і скотарством; існували й ремесла.

Літ.: *Гончаров В.К.* Древний Колодяжин. В кн.: Краткие сообщения Института истории материальной культуры, вып. 61. М., 1951; Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар. К., 2002.

М.Ф. Котляр.

«КО́ЛОКОЛ» — перша безцензурна рос. сусп.-політ. газета, видавалася за кордоном О.*Герценом* та М.Огарьовим. Від 22 черв. 1857 до 1 квіт. 1865 виходила в Лондоні (Велика Британія), а потім — до 1 лип. 1867 — у Женеві (Швейцарія). На тер. *Російської імперії* примірники газети доставлялися підпільно і так само підпільно розповсюджувалися в різних її регіонах, у т. ч. й на укр. землях. Всього було надруковано 245 номерів. Спочатку газета була додатком до ж. «Полярная звезда», від 1 січ. 1862 перетворилася в самостійне видання. Із 2 тис. її публікацій 1,2 тис. нале-

жить перу О.Герцена і бл. 100 — М.Огарьова. На її сторінках друкувалися також статті М.Бакуніна, М.Добролюбова, І.Тургенєва, М.*Серно-Соловйовича*, І.*Аксакова*, Л.Мечникова, М.*Костомарова*, А.*Потебні*, Агапія *Гончаренка*, В.-М.Гюго, Дж.*Гарибальді*, Ж.Мішле, П.-Ж.Прудона і багатьох ін. діячів, яких об'єднувала спільна боротьба проти деспотизму і придушення царизмом будь-яких виявів *демократії*, свободи слова та особи тощо. На різних етапах свого існування газета приділяла гол. увагу питанню ліквідації *кріпацтва* в Рос. імперії.

В історії «К.» дослідники виділяють 3 періоди: 1) 1857—61; 2) 1861—63, 3) 1864—67. Впродовж 1-го періоду осн. ч. публікацій у газеті була присвячена становищу *селянства*, висвітленню антипоміщицьких повстань, закликам до скасування кріпацтва. Впродовж 2-го періоду осн. місце поміж пубікацій займали матеріали про негативні наслідки *селянської реформи 1861* для самих селян. О.Герцен та М.Огарьов були впевнені, що в Росії відбудеться масове сел. повстання, і, щоб підготувати його на належному рівні, вони закликали молодь йти «в народ». Під впливом цих матеріалів на поч. 1861 було створено таємне революційне т-во *«Земля і воля»*, його відозви й прокламації постійно публікувалися на шпальтах газети.

Третій період в історії «К.» — це період його занепаду. В Рос. імперії на цей час так і не відбулося масового сел. виступу, натомість рос. війська придушили *польське повстання 1863—1864*, припинило своє існування т-во «Земля і воля», поміж читачів газети стався розкол: одні з них вважали видання занадто радикальним, ін. — недостатньо революційним.

На поч. 2-го півріччя 1867 «К.» оголосив про припинення виходу у світ.

Літ.: Колокол. Систематизированная роспись статей и заметок. М., 1957; Колокол. 1857—1867. Факсимильное издание, вып. 1—11. М., 1962—64; *Эйдельман Н.Я.* Герценовский «Колокол». М., 1989.

В.М. Волковинський.

КОЛОМА́К — с-ще міськ. типу *Харківської області*, райцентр. Розташов. на р. *Коломак*, за 7 км від залізничної ст. Коломак, за 85 км (залізницею) і 90 км (шосейними шляхами) від м. *Харків*. Нас. 3,7 тис. осіб (2004).

Перша згадка в писемних джерелах про тутешнє поселення датується 1571. 1680 воно було зруйноване татарами.

Відбудоване втікачами з *Правобережної України*. Стало сотенним містечком *Охтирського полку*.

25 лип. 1687 тут відбулася *рада козацька*, на ній І.*Мазепа* отримав гетьман. булаву та було ухвалено *Коломацькі статті*.

Під час *Північної війни 1700—1721* в лют. 1709 зруйноване швед. військами.

1723 на черговій козац. раді тут з ініціативи наказного гетьмана П.*Полуботка* та миргород. полк. Д.*Апостола* розглядалися т. зв. Гадяцькі пакти та були ухвалені петиції до імп. *Петра I* на захист козац. прав і вольностей.

Згідно з фортифікаційним планом К. 1729, топографія і планування міста нагадували традиційну *Запорозьку Січ*. Укріплена частина міста — фортеця — займала просторий колоподібний річковий п-ів, оточений по периметру ставами на р. Коломак, земляними валами, ровами і палісадовими огорожами бастіонних обрисів. Всередині фортеці розташовувалися: невеликий замок з церквою, будинки адм. установ, міська церква, ринок з торг. рядами, квартали козац. і міщанських дворів і садиб. З боку суходолу до фортеці прилягало неукріплене передмістя та приміські *слободи*. Дороги до фортеці проходили через троє воріт у дерев'яних вежах та кілька хвірток.

Під час *гайдамацького руху* місц. селяни підтримували козац.-сел. загони, що діяли неподалік.

Від 1765 місто входило до *Слобідсько-Української губернії* (з 1835 — *Харківська губернія*). У 2-й пол. 19 ст. було волосним центром.

Нас. міста брало участь у *революції 1905—1907*, *українській революції 1917—1921.*

Від 1932 К. — у складі Харків. обл. Райцентр у 1923—31, 1935—59 та з 1993.

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* від 17 жовт. 1941 до 16 верес. 1943 було окуповане гітлерівцями. Звільнене військами *П'ятдесят третьої армії.*

Від 1959 с-ще міськ. типу.

Археол. пам'ятка: городище 5—3 ст. до н. е.

Літ.: *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. Х., 1918; Х., 1990; Х., 1993; ІМіС УРСР. Харківська область. К., 1967; Памятники истории и культуры Украинской ССР. К., 1987; *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. «УІЖ», 1994, № 6.

Р.Ю. Подкур, В.О. Ленченко.

КОЛОМА́К, річка — ліва притока *Ворскли* (прит. Дніпра). Ширина річища — від 20—50 до 100 м, глибина — до 6 м. Протікає тер. Валківського р-ну Харків. обл. та Чутівського і Полтав. р-нів Полтав. обл. Назва має тюркське походження, у перекладі означає — розгалужена заболочена річка. За козац. часів на землях, де вона тече, були тер. *Охтирського полку* та *Полтавського полку.* На її берегах розташовано кілька поселень, зокрема *Коломак.*

КОЛОМА́ЦЬКІ СТАТТІ́ 1687 — договір між *Військом Запорозьким* та Рос. д-вою, ухвалений *радою козацькою* 4 серп. (25 лип.) 1687 у таборі, щільно оточеному рос. *стрільцями* та *рейтарами*, поблизу *Коломаку.* На раді були присутні лише 2 тис. *козаків.* Окрім ухвалення договору на ній обирали гетьмана, ним став І.*Мазепа.*

В основу договору було покладено *Глухівські статті 1669* Д.*Многогрішного.* Усі нові положення, що були внесені до цієї основи, по суті погіршували, порівняно з основою, правове становище Укр. козац. д-ви. Так, були обмежені права *гетьмана* на пожалування маєтків (ст. 4) та право Війська Запороз. обирати і зміщати гетьмана (ст. 6); підтверджувалися право й обов'язок *старшини козацької* стежити за гетьманом та чинити на нього доноси в *Москву* (ст. 10), а також заборона зовнішньо-політ. взаємин (ст. 7). Постанова про розміщення стрілец. полку в *Батурині* (ст. 17) посилювала присутність рос. військ у *Гетьманщині.* У договорі (вперше в історії відносин із Росією) містився наказ гетьману та козац. старшині докладати зусилля для ліквідації нац. окремішності українців (різними

Свічник-«трійця». 19 ст. Дерево, різьблення. З колекції Коломийського музею народного мистецтва Гуцульщини та Покуття ім. о. Й. Кобринського.

шляхами, зокрема шлюбами), заборонялося вживати для означення держ.-правового статусу Гетьманщини визначення «Малоросійський край гетьманського регіменту» (ст. 19). Усі ці положення до основи були внесені за наполяганням рос. кн. В.*Голіцина,* він вдало скористався незгодами поміж укр. старшиною та заг. соціально-політ. напруженням у Гетьманщині.

Літ.: Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной коллегии иностранных дел, ч. 4. М., 1828; Полное собрание законов Российской империи, т. 2. СПб., 1830; Источники Малороссийской истории, ч. 1. Собранные Бантышем-Каменским Д.М. М., 1858; *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. Варшава, 1934; *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк—Київ—Львів—Париж—Торонто, 2001.

В.В. Станіславський.

КОЛОМИ́ЙСЬКИЙ МУЗЕ́Й НАРО́ДНОГО МИСТЕ́ЦТВА ГУЦУ́ЛЬЩИНИ ТА ПОКУ́ТТЯ ІМЕНІ ОТЦЯ ЙОСАФАТА КОБРИНСЬКОГО — перший на теренах *Західної України* музей укр. мист-ва. Ініціаторами його створення виступили ще наприкінці 19 ст. представники прогресивної інтелігенції м. *Коломия*, вони спорудили в місті Нар. дім — координуючий укр. культ.-освіт. та госп. центр. Особливо цій справі прислужився о. Йосафат *Кобринський* (його ім'ям згодом назвали нац. осередок, що відкрився 1902, — через рік після смерті фундатора, а потім і музей). Одним із пунктів статуту Нар. дому, за задумом о. Йосафата, було створення музею *Гуцульщини.* Цей задум реалізував його племінник В.*Кобринський.* 13 листоп. 1926 управа т-ва «Народний дім» розглянула представлений ним план організації музею, схвалила статут і назву закладу — Український народний музей «Гуцульщина» імені отця Йосафата Кобринського. Першим дир. і єдиним співробітником музею був В.Кобринський, він розробив концептуальні засади музейного закладу і зібрав під час поїздок по селах регіону перші колекції нар. мист-ва, вклавши на їх придбання власні кошти. Музей утримувався на добровільні пожертвування.

Коломийський музей народного мистецтва Гуцульщини та Покуття ім. о. Й. Кобринського.

Упродовж тривалого часу уряд Польщі не давав дозволу на офіц. відкриття музею, воно відбулося 31 груд. 1934. Заклад був громад. установою, його експозиція була відкрита для відвідування один раз на тиждень. У 1930-х рр. мав відділи: істор., гуцульського та культового мист-ва, етнографічний, а також архів і б-ку. Після входження західноукр. земель до складу УРСР 1939 одержав статус держ. установи. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* був пограбований. Відновив діяльність 1944. 1945 перейм. на Коломийський музей нар. творчості Гуцульщини, згодом — на Коломийський музей нар. мист-ва Гуцульщини, що змінило його широкопрофільний регіональний характер на художній. У цей час фонди музею налічували понад 5 тис. зразків нар. творчості, в б-ці зберігалися цінні видання та документальні пам'ятки. Чимало колекцій було визнано рад. властями непрофільними, «антирадянськими», «політично шкідливими», кер-во музею звинувачували в *націоналізмі.* З фондів музею було вилучено значну кількість нац. пам'яток високої істор. і мистецької вартості, зокрема 1947 — колекцію сфрагістики (654 одиниці зберігання), філателістичний підвідділ (8204 одиниці зберігання), книжки та істор. документи (бл. 300). 1950 на переробку паперовій ф-ці передано 1629 видань. Частину пам'яток, насамперед церк. вжитку, над якими нависла загроза знищення, В.Кобринський передав на таємне зберігання надійним людям. Частину їх, а також меморіальну колекцію забороненого рад. властями письменника А.Чайковського таємно зберігали в музеї. 1952 В.Кобринського звільнили з посади. У 1950-х рр. частину колекцій було виділено до спецфонду, а на подвір'ї музею спалили бл. 10 тис. раритетів, стародруків та книг «з українським національним ухилом».

Від 1996 музей має сучасну назву. Занесений до Королів. енциклопедії Великої Британії як музей світ. шедеврів. 2006 у зв'язку з 80-літтям музею Івано-Франк. обласна держ. адміністрація порушила клопотання про надання закладу статусу національного.

Нині музей міститься в приміщенні Нар. дому. Збирає, зберігає, вивчає та популяризує твори нар. мист-ва Гуцульщини та *Покуття* з найдавніших часів до наших днів. Зібрання музею налічує бл. 50 тис. одиниць зберігання, вони репрезентують усі види традиційного нар. мист-ва *гуцулів* та покутян: худож. обробку дерева (різьба, інкрустація, випалювання), худож. обробку металу та шкіри, гончарство, декоративне ткання, килимарство, вишивку та одяг, писанковий розпис. Колекція худож. тканин музею дає можливість простежити характерні стильові особливості, колорит, структуру декору, форми та заг. еволюцію всіх видів тканин. Колекція тканин структурована у дві групи — для виготовлення одягу та для обладнання й оздоблення житла. Тут зберігаються комплекси нар. чол. та жін. одягу з різних сіл регіону, окремі компоненти одягу, різноманітні за композиційним вирішенням, орнаментикою, колірною гамою тканини, що представлені у вигляді запасок, поясів, хусток, переміток, верет, скатерок; цінні колекції поясів, килимів. Збірка різьби по дереву характеризує еволюцію розвитку різьби в краї протягом трьох століть. У музеї зберігаються різноманітні за формою та орнаментикою архіт. деталі, хрести, меблі, с.-г. знаряддя, предмети побуту, муз. інструменти. Серед них — одвірки дверей, сволоки у світлицях, мисники, жердки, ярма для волів, барильця, рахви, ложки, сільнички. Широко представлена творчість майстрів з таких осередків різьби по дереву, як

Річка, Яворів, Брустурів, Космач Косівського р-ну, Криворівня Верховинського р-ну, м. *Косів*. Худож. обробку металу та шкіри на Гуцульщині та Покутті, що розвинулася ще за часів *Київської Русі*, представлено у зібранні музею великим асортиментом металевих виробів хатнього вжитку, прикрас для одягу, деталей кінської збруї, зброї, оздоблених геометричним орнаментом, виконаних у техніці лиття, кування, гравірування, інкрустації тощо. У музейній збірці — різьблені рушниці, пістолі, порохівниці, декоровані металевими пластинками з нескладним геометричним орнаментом, колекція топірців, палиць, жін. нашийних прикрас, прикрас для одягу, тобівок, поясів та ін. Художню обробку шкіри, тісно пов'язану з мосяжництвом, репрезентовано кептарями, чол. торбинками, поясами, постолами, у декоруванні яких використовували капслі, колосочки, гудзики — «бовтиці», геометричний орнамент. Цікаву групу з колекцій музею становлять вироби з рогу 18 — поч. 20 ст. — порохівниці, ріжки, протички, гольники, муз. інструменти. Колекція худож. кераміки містить бл. 4 тис. виробів з кін. 18 ст. до наших днів з відомих осередків гончарства — міст Коломия, *Косів*, с. Пистинь Косівського р-ну і смт *Кути*. Найпоширенішим вир-вом було виготовлення вжиткового посуду — мисок, тарілок, збанків, колачів, свічників та кахлів для облицьовування печей. Найбільш повно представлена в музеї худож. кераміка Коломийщини. Найдавніші експонати колекції — кахлі невідомих майстрів кін. 18 ст. Особливо цінна збірка кахлів та скульптури малих форм. Збірка вишивки представляє один з найдавніших способів оздоблення одягу та предметів домашнього вжитку. Зразки вишитих орнаментів згруповано за геогр. принципом, з урахуванням найбільш характерних для кожної з місцевостей мотивів, композицій, колірних сполучень і технік виконання. Укомплектовано різноманітні орнаментальні мотиви вишивок — на чол. і жін. святкових, весільних, буденних, жалобних сорочках, на перемітках, сердаках, кептарях, кожухах, рушниках та ін. предметах, виконаних техніками «низь», «хрестик», «стебнівка», «штапівка», «мережковий шов», з геометричними і рослинними орнаментами. Унікальною є збірка творів писанкового розпису — писанок — творів мініатюрного живопису, орнаментику яких збережено за язичницькими символами. Колекція налічує понад 6 тис. зразків з різних областей України, а також з Пакистану, Шрі-Ланки, Білорусі та Польщі. Музей володіє також цінними колекціями археології, нумізматики, живопису.

У зібранні музею зберігаються колекції творів відомих майстрів народної творчості, серед них вироби різьбярів — династії Шкрібляків, І.Балагурака, В.Девдюка, Ю. і С. Корпанюків, гончарів П.Баранюка, О.Бахметюка і П.Кошака, П.Цвілик, майстра худож. випалювання І.Грималюка, нар. майстрів-ткачів Ю.Бовича, Г.Василащук, М.Ганущака, Г.Герасимович, Й.Джуранюка, П.Клим, М.Сабадаш та ін.

Музей організовує наук. та збиральницькі експедиції, виставки найрізноманітнішої тематики не тільки з України, а й з різних країн світу.

1987 на основі збірки писанкового розпису відкрито новий відділ (філіал) музею — єдиний у світі Музей писанкового розпису, для нього 2000 споруджено спец. будинок, центр. його частина має форму писанки висотою 13 м. Другий філіал — від. нар. мист-ва Гуцульщини в Косові.

Літ.: *Кобринська М.* Український народний музей «Гуцульщина» імені о. Йосафата Кобринського в Коломиї. В кн.: «Над Прутом у лузі...». Коломия в спогадах. Торонто, 1962; Коломийський музей народного мистецтва Гуцульщини. Путівник по музею в Коломиї. Ужгород, 1975; *Скрипник Г.А.* Етнографічні музеї України: Становлення і розвиток. К., 1989; Коломийський музей народного мистецтва Гуцульщини. Альбом. Автор-упоряд. О.А.Кратюк. К., 1991; *Кобринський В.* Спомини гуцульського музейника. «Пам'ятки України: Історія та культура». 1998, № 1; *Рибалко О.* В полоні системи. Володимир Кобринський та його музей у 1945—1952 роках. Там само.

Л.Д. Федорова.

КОЛОМИ́ЙСЬКИЙ ШЛЯХ — 1) назва (відома з 1170) частини транс'європ. торг. магістралі *Булгар Великий—Київ—Галич (давній)*. Шлях пролягав з Києва через *Заруб*, Котельницю (нині с. Стара Котельня Андрушівського р-ну Житомир. обл.), «Чорні клобуки» (тер. *Поросся*; див. також *Клобуки чорні*), пд. волості *Болоховської землі* у напрямку на *Теребовль*, Галич (давній) і *Коломию*.

2) назва (відома з документів 1718) «тракту соляного» (ним возили покутську сіль «в головажнях»; див. *Голважня*) з *Вінниці* на Луку (нині село Немирівського р-ну), Ворошилівку (нині село Тиврівського р-ну; обидва Він. обл.) й на пд. від *Бару*, там цей шлях з'єднувався в напрямку на Коломию з *Кучманським шляхом*;

3) назва (відома з документів 1741) шляху «прасольною з Коломиї» (прасол — оптовий скупник худоби, с.-г. сировини тощо), він вів на *Гвіздець*, *Городенку*, Устечко (нині село Заліщицького р-ну), *Товсте*, Колиндяни, Пробіжну (нині обидва села Чортківського р-ну; усі Терноп. обл.), *Гусятин*, *Сатанів*, Проскурів (нині місто *Хмельницький*), *Летичів*, Новокостянтинів (нині село Летичівського р-ну Хмельн. обл.), *Хмільник*, Пиків (нині село Калинівського р-ну Він. обл.), Паволоч (нині село Попільнянського р-ну Житомир. обл.), *Фастів* і через Васильківський форпост (див. *Васильків*) прямував до Києва.

Літ.: ПСРЛ, т. 2 (Ипатьевская), стб. 789. СПб., 1908; *Рибинський В.* До історії жидів на Лівобережній Україні в половині XVIII ст. В кн.: Збірник праць Жидівської історико-археографічної комісії ВУАН, кн. 1, додатки, № 6. К., 1928; *Рыбаков Б.А.* Торговля и торговые пути. В кн.: История культуры древней Руси, т. 1. М.—Л., 1951; *Корінний М.М.* Торговельні шляхи Переяславської землі. «Історичні дослідження. Вітчизняна історія», 1985, вип. 11; *Моця В.П.* Новые сведения о торговом пути из Булгара в Киев. В кн.: Земли Южной Руси в IX—XIV вв. (История и археология). Сборник научных трудов. К., 1985; *Отамановський В.Д.* Вінниця в XIV—XVII століттях: Історичне дослідження. Вінниця, 1993; *Пришляк В.* Середньовічні шляхи галицько-волинських земель в епоху Романовичів. В кн.: Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя від дня народження Данила Галицького. Львів, 2001.

В.В. Пришляк.

КОЛОМИ́ЙЦІ — відома з джерел кін. 17 — 1-ї пол. 18 ст. назва чумаків (див. *Чумацтво*), які возили сіль із солеварень Підкар-

паття, зокрема з Коломийського пов., до Центр. і Сх. України. На великий віз навантажували до 5 тис. топок (конічних грудок) солі. Гурти К. очолювали старші або *отамани*.

Літ.: *Модзалевський В.* До історії коломийців на Гетьманщині. «Записки Українського наукового товариства в Києві», 1913, кн. 12.

Я.Д. Ісаєвич.

Коломия. Вокзал. Листівка. Початок 20 ст.

Коломия. Благовіщенська церква з дзвіницею. Фото початку 21 ст.

Коломия. Благовіщенська церква. Іконостас. Фото початку 21 ст.

Коломия. Музей писанкового розпису. 2000.

КОЛОМИ́Я — місто обласного підпорядкування *Івано-Франківської області*, райцентр. Розташов. у пд.-сх. частині області на р. Прут (прит. Дунаю), за 65 км від *Івано-Франківська*. Вузол залізничних і автомобільних шляхів. Нас. 61 тис. осіб (2006).

Відома з серед. 13 ст. як центр видобутку солі. Зазнала значних руйнувань під час турец. і татар. нападів 16—17 ст., найбільше — 1589. У 2-й пол. 17 — на поч. 18 ст. в околицях міста діяли загони *опришків* І.Винника та І.*Пискливого*.

Після 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) — у складі Австрії (з 1867 — *Австро-Угорщина*). 1848 тут відкрито одну з перших у *Галичині* публічних б-к, 1861 — г-зію, тут навчалися, зокрема, П.*Козланюк*, В.*Стефаник*, Марко *Черемшина*. Наприкінці 19 — поч. 20 ст. була відомою як центр видавничої справи, тут діяло кілька друкарень і вид-в.

За часів *Першої світової війни* не раз перебувала в зоні бойових дій.

1921 тут відкрито першу на *Гуцульщині* муз. школу.

Від 1939 — у складі УРСР. Райцентр від 1940.

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* з 1 лип. 1941 до 28 берез. 1944 місто було окуповане гітлерівцями, входило до складу *Генеральної губернії*.

З містом пов'язані імена І.*Франка*, Й.*Кобринського*, В.*Кобринського*, Я.*Галана*, В.*Навроцького*, М.*Павлика*, К.*Трильовського*. Тут бували С.*Крушельницька*, М.В.*Лисенко*, М.*Менцинський*.

Пам'ятки арх-ри: Благовіщенська церква (1587) і дзвіниця (18 ст.). Функціонує *Коломийський музей народного мистецтва Гуцульщини та Покуття*, Музей писанкового розпису.

Літ.: ІМіС УРСР. Івано-Франківська обл. К., 1971; Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. К., 1987; ГЕУ, т. 3. К., 1993; *Грабовецький В.* Історія Коломиї з найдавніших часів до початку XX ст., ч. 1. Коломия, 1996; Статистичний щорічник України за 1998 рік. К., 1999.

Г.А. Вербиленко.

КОЛОМІ́ЙЧЕНКО Олексій Сидорович (30(17).03.1898—17.09. 1974) — учений-отоларинголог. Чл.-кор. АН УРСР (1967), засл. діяч н. УРСР (1955). Н. в м. *Шпола*. 1919—24 навч. на мед. ф-ті Київ. ун-ту. З 1928 працював у Київ. ін-ті вдосконалення лікарів, 1944—66 — зав. каф-ри отоларингології цього ін-ту, 1952—60 — нач. від-ня лікарні 4-го управління МОЗ УРСР. 1960 організував Київ. НДІ отоларингології: 1960—74 — його перший директор, 1974 — науковий консультант.

Зробив значний внесок у розробку тонзилярної проблеми, діагностику й лікування пониженого слуху, запальних процесів середнього вуха, внутрішньочерепних ускладнень, консервативної терапії осн. захворювань вуха, горла, носа, лікування травматичних ушкоджень, склероми верхніх дихальних шляхів, професійної патології органів слуху. Вдосконалив старі способи проведення операцій, розробив нові.

Створив наук. школу отоларингології в Україні.

Лауреат Ленінської премії (1964).

П. у м. *Київ*.

Літ.: *Шидловська Т.В. та ін.* Олексій Сидорович Коломійченко. К., 1990.

Л.О. Гаврилюк.

КОЛО́НА МАГДЕБУ́РЗЬКОГО ПРА́ВА в Києві, пам'ятник Хрещення Русі, Нижній пам'ятник князю Володимиру. Монумент встановлено 1802—08 за проектом і під кер-вом архіт. А.*Меленського* коштом киян на березі *Дніпра*, біля підніжжя Володимирської гірки, в урочищі Хрещатик, над джерелом, у водах якого, за легендою, було охрещено синів кн. *Володимира Святославича* (від кін. 17 ст. на цьому місці стояла дерев'яна капличка). Буд-во здійснювалося згідно з ухвалою київського магістрату від 27(15) верес. 1802 з нагоди підтвердження імп. *Олександром I* Києву *магдебурзького права* (це право Київ здобув у 1490-ті рр. за вел. кн. литов. *Олександра*; тривалий час потому його підтверджували всі князі, королі, царі й імператори, які володарювали на українських землях; проте після поширення на укр. губернії *Російської імперії* «Учреждений для управления губерниями», 1775, створення тут загальноросійської судової системи, видання «Грамоты на права и выгоды городам Российской империи» — див.

Жалувана грамота містам 1785 — і запровадження *міських дум* цей привілей було скасовано; невдовзі, однак, імператор *Павло I* жалуваною грамотою від 27(16) верес. 1797 відновив магдебурзьке право для Києва; останню жалувану грамоту місту на підтвердження його магдебурзьких прав і привілеїв, які не суперечать державному законодавству Рос. імперії, підписав 10 січ. 1802 (29 груд. 1801) імп. Олександр I; магдебурзьке право діяло в Києві до кін. 1834).

Пам'ятник має вигляд колони тосканського ордера, 18 м заввишки, що стоїть на високому постаменті з трьома арковими прорізами. Колону увінчує невелике позолочене кулясте завершення у вигляді «держави» з хрестом. На виступах колони є два написи: «Святому Владимиру Просветителю России» і «Усердием киевского гражданства за утверждение прав древния сея столицы Всероссийским Императором Александром I 1802 года сентября 10 дня».

Свого часу під центр. аркою існував басейн (наповнювався водою з джерела), а простір над ним було оформлено як каплицю і прикрашено іконами (за рад. влади басейн і оформлення над ним були знищені).

Назва «Нижній пам'ятник князю Володимиру» виникла після того, як 1853 на терасі Володимирської гірки було встановлено «верхній» пам'ятник кн. Володимиру. Назва «Колона магдебурзького права» набула широкого вжитку в рад. час, раніше вона називалася «Пам'ятником Хрещення Русі» (починаючи з 1861 до неї щорічно 15 лип. за ст. ст. відбувався хресний хід на пошану св. рівноапостольного кн. Володимира).

Нині К.м.п. як пам'ятка архри та історії перебуває під охороною д-ви.

Літ.: *Щербина В.І.* Документи до історії Києва 1499—1835 рр. В кн.: Український археографічний збірник ВУАН, т. 1. К., 1929; *Яковлів А.* Пам'ятник магдебурзького права в Києві. «Київська старовина», 1994, № 5; *Отченашко В., Панашенко В.* Колона магдебурзькому праву. В кн.: Звід пам'яток історії та культури України, кн. 1, ч. 1. К., 1999; *Кальницький М.* Храми Києва. К., 2007.

Д.Я. Вортман, Ю.Я. Касяненко.

КОЛОНІЗА́ЦІЯ ДАВНЬОГРЕ́ЦЬКА ПІВНІ́ЧНОГО ПРИЧОРНОМО́Р'Я. Відбувалася в ході Великої давньогрец. колонізації. Її початок припадає на 2-гу пол. 7 ст. до н. е., кін. — на 1-шу чв. 5 ст. до н. е. Гол. потік переселенців ішов у 2-й пол. 6 ст. до н. е. переважно з міст Іонії, зокрема з дорійського міста Мілет (Мала Азія). Колонізація охопила Нижнє Подністров'я (*Ніконій*, *Тіра*), Нижнє Побужжя (Березанське поселення; див. *Березань*, *Ольвія*), зх. Крим (*Керкінітида*, згодом *Херсонес Таврійський*) та сх. Крим (*Пантікапей*, *Німфей*, *Феодосія*, *Мірмекій*, *Тіритака*), а також узбережжя Таманського п-ва (*Фанагорія*, *Гермонасса*, *Кепи*). Відбувалася як організовано, так і стихійно або мала змішаний характер. У першому випадку на чолі невеликого загону переселенців стояв ойкіст (засновник), він обирався ще в метрополії. По прибутті на нове місце на кожного учасника загону — апойка (переселенця) — виділялася земельна ділянка — ойкопедон (ділянка під будинок); десята частина тер. майбутнього міста відводилася під культові споруди; місто обносилося фортечними мурами. За межами міста його громадяни наділялися землею для ведення с. госп-ва. Колоністів, які прибували пізніше, називали епойками (чужинцями, прибульцями). Стихійна колонізація становила собою переселення сільс. нас. і була пов'язана з заснуванням великої кількості сільс. поселень. Серед гол. причин колонізації — нестача с.-г. угідь у метрополії, війни, зокрема з персами, політ. поразки певних груп нас. у тому чи ін. *полісі*, торгівля — збут власної продукції, купівля сировини, продуктів с. госп-ва, промислів, купівля рабів. Колонізація Пн. Причорномор'я велася виключно мирним шляхом — здебільшого греками освоювалися незаймані осілим місц. нас. узбережжя морів та лиманів. Засновані полиси не залежали від своїх метрополій, відносини між першими та другими базувалися на договірних засадах. Прошарок *варварів* у д-вах був незначним (виняток — *Боспорське царство*).

Літ.: *Лапин В.В.* Греческая колонизация Северного Причерноморья (краткий очерк отечественных теорий колонизации). К., 1966; Давня історія України, т. 2, ч. 2. К., 1998.

С.Д. Крижицький.

КОЛОНІЗА́ЦІЯ ПІВДЕ́ННОЇ УКРАЇ́НИ. Після *російсько-турецької війни 1768—1774*, ліквідації *Запорозької Січі* (1775) і *Кримського ханату* (1783), *російсько-турецької війни 1787—1791* та *російсько-турецької війни 1806—1812* усі пд. укр. землі увійшли до складу *Російської імперії.* Відтоді почалося їх швидке заселення. Ці процеси відбувалися як у рамках відповідної програми рос. уряду, так і стихійно. Звичайно, освоєння цих тер. мало місце і раніше, однак воно не було настільки масштабним. Зокрема, на запороз. землях засновувались госп. хутори — *зимівники* і *слободи* козац. старшини і козаків, тут широко практикувалося використання вільнонайманої праці селян-утікачів та запороз. сіроми. Відсутність *кріпацтва*, можливість легалізувати своє становище і наявність вільних земель стимулювали переселення сюди селян-утікачів з *Лівобережної України*, *Правобережної України* та ін. сусідніх тер.

1752 на пд. землях Вольностей Війська Запорозького низового царським урядом були створені нові адм.-тер. одиниці — *Нова Сербія* і *Слов'яносербія.* З Австрії сюди переселилося кілька сотень сербів, угорців, болгар, волохів, греків. 1754 нас. Нової Сербії поповнилося за рахунок козаків — вихідців з Лівобереж. України. До Слов'яносербії переселилися сербські військ. загони, укр. та рос. селяни і козаки з метою захисту пд. кордонів від нападу кочовиків. 1764 тут було утворено *Новоросійську губернію.*

Планове заселення і госп. освоєння новоприєднаних тер. здійснювалися відповідно до розробленого рос. урядом спец. проекту «О раздаче Новороссийской губернии казенных земель для их заселения». Згідно з цим проектом, землю в спадщину в Новорос. губернії могли одержувати «люди всякого звання» за винятком поміщицьких селян. Перехід сюди *державних селян* відбувався з дозволу властей після урегулювання питання про виконання повинностей. Щоб привабити поселенців (незалежно від того, звідки вони прийдуть), їм нада-

О.С. Коломійченко.

Колона магдебурзького права в Києві або Нижній пам'ятник князю Володимиру. Фото початку 20 ст.

вали права рос. підданих, певну грошову допомогу тощо. Панівним верствам нас. було надано широкі можливості для створення тут своїх маєтків, робилися поступки щодо права володіння землею й для ін. суспільних прошарків. Дворянин міг одержати тут 1,5 тис. *десятин* землі (без права її дроблення) за єдиної умови — заселити не менше 13 сел. дворів. Упродовж перших 9 років з часу введення в дію цих пільг дворяни одержали тут 4,5 млн десятин землі.

1775 на новоприєднаних землях було створено *Азовську губернію.*

На 1770-ті рр. чисельність нас. на цих землях досягла бл. 100 тис. осіб. Тут активно розвивалося степове скотарство, землеробство, чумацтво, великих масштабів набули рибальство і торгівля.

Після приєднання Криму на його тер. і прилеглих материкових землях було утворено *Таврійську губернію.*

Офіційно з 1781 (без обмежень — з 1786) *поміщики*, які володіли тут землями, могли переселяти сюди селян-кріпаків із центр. губерній.

Одночасно відбувалась і нар. колонізація цих земель, пов'язана з оселенням тут держ. і поміщицьких селян-утікачів, колиш. запороз. козаків, солдатів, міщан та ін. У 2-й пол. 18 ст. переважав потік стихійних мігрантів із Правобереж. України, а з кін. 18 ст. збільшилася кількість переселенців із Лівобереж. України та *Слобідської України.*

З укріпленням на новоприєднаних землях своїх позицій рос. уряд почав запроваджувати тут поступове закріпачення селян. Після проведення 1795 5-ї ревізії імп. *Павло I* видав 12 груд. 1796 указ, яким заборонялися самовільні переходи поміщицьких і держ. селян.

Царський уряд стимулював поселення в новоприєднаних землях іноз. колоністів (див. *Колоністи іноземні в Україні*), їм виділяли чималі масиви кращих земель і надавали пільги на сплату податків і відбування повинностей. Особливо багато переселенців, серед яких переважали болгари, серби, греки, німці, молдовани, прибуло наприкінці 18 ст.

Царський уряд створював тут також козац. війська з колиш. запорожців. У 18 ст. були створені *Бузьке козацьке військо* та *Чорноморське козацьке військо*; у 19 ст. — *Дунайське козацьке військо* та *Азовське козацьке військо.* Вони охороняли порубіжні тер. і водночас освоювали нові землі, нагадуючи тим самим військ.-госп. поселення. Створення таких формувань було сприйнято нас. сусідніх укр. і рос. територій як відновлення колиш. козац. вольностей, тому невдовзі ці війська були або розформовані, або переселені на *Кубань.*

Протягом 1780—90-х рр. царський уряд кілька разів змінював тут адм.-тер. поділ — утворював і ліквідовував *Катеринославське намісництво*, *Вознесенське намісництво*, Новорос. губ. На поч. 19 ст. було створено 3 губернії — Таврійська губ., *Катеринославська губернія* та Миколаїв. губ. (з 1803 — *Херсонська губернія*), вони займали тер. — 185 тис. км^2, тут проживало не менше 1 млн осіб (80 % усього нас. становили українці і росіяни). Тут були засновані й швидко зросли нові міста — *Херсон*, Катеринослав (нині м. *Дніпропетровськ*), *Одеса*, *Маріуполь*, *Нікополь* та ін. Цей регіон мав одні з найбільших у Рос. імперії показників приросту нас. Так, уже на 1851 тут налічувалося 2,3 млн жителів.

Великі цілинні масиви південноукр. степів використовувалися для вирощування зернових к-р, насамперед озимої пшениці на експорт. Важливе місце в госп-ві регіону продовжувало відігравати степове тваринництво, його продукти реалізовувалися як на внутр. ринках Рос. імперії, так і експортувалися до країн Зх. Європи. Активно розвивалися суднобудівництво й мор. транспорт, у Донбасі почали діяти металургійні з-ди (Луганський та Лисичанський).

Літ.: *Гуржій І.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. К., 1954; *Дружинина Е.И.* Южная Украина. 1800—1825 гг. М., 1970; *Її ж.* Южная Украина в период кризиса феодализма.1825—1860 гг. М., 1981; *Бойко Я.В.* Заселение Южной Украины. 1851—1890 гг. (историко-экономическое исследование). Черкассы, 1993; *Бойко А.* Південна Україна останньої чверті XVIII ст. К., 2000.

О.А. Бачинська.

КОЛОНІСТИ ІНОЗЕ́МНІ В УКРАЇНІ. Колоністами (від слова «колонія» у значенні — окреме компактне поселення переселенців з іншої країни, області) на укр. землях місцеві жителі називали прибульців, які оселялися на їхніх тер. і жили відособлено за своїми звичаями і обрядами, зберігаючи в недоторканності свою релігію і мову. Кожна колонія самоврядовувалася, мала власну адміністрацію з-поміж своїх жителів. Колоністи займалися здебільшого с. госп-вом, а також торгівлею, промислами, ремеслом, фабрично-заводським підприємництвом. Коли центр. влада була зацікавлена у використанні їхнього професійного досвіду, то вона надавала їм численні пільги у сферах оподаткування та виконання сусп. робіт, служби в армії, землеволодіння, прояву приватновласницької ініціативи тощо.

Перші іноз. колоністи з'являються на укр. землях ще за доби *Великого князівства Литовського.* Оселялися вони переважно в містах і користувалися значними привілеями від *магістратів.*

У 17 ст. відомою була колонія ніжин. греків, ств. 1648—50 за наказом Б.*Хмельницького.*

У 18 ст. виникають компактні поселення хорватів, валахів та сербів у межах нинішньої Дніпроп. обл. (*Нова Сербія*, *Слов'яносербія*, Слов'яносербський пов. майбутньої *Катеринославської губернії*), німців — на Херсонщині, болгар, новоприбулих греків і турок — у Криму. Займалися вони землеробством, виноробством, ремеслом.

У 19 ст. існувала значна смуга нім. та швейцарських поселень на Катеринославщині, їхні мешканці спеціалізувалися на м'ясомолочному тваринництві, машинобудуванні. Німецькі поселення були також в Ушицькому повіті *Подільської губернії* та в с-щі Клинці *Чернігівської губернії* (нині місто Брянської обл., РФ), вони займалися сукнярством. Тоді ж на *Волині* жили чехи, вони вирощували хміль та виготовляли богемський сорт пива. У районі *Коростишева* та *Коростеня* (обидва тоді в *Київській губернії*) жили італійці, вони налагодили тут видобуток граніту в кар'єрах. Окрім того, невеликі с-ща колоністського типу існували навколо гір-

ничодобувних, металургійних, маш.-буд., харчо-смакових та ін. підпр-в, там жили австрійс., франц., брит., бельг., нідерландські і навіть північноамер. робітники та службовці. Заг. чисельність іноз. колоністів на укр. землях 1836, 1869 та 1893 становила відповідно 40, 85 та 290 тис. осіб.

У роки *Першої світової війни* на тер. укр. губерній з'явилися карпатороси (закарп. українці) та румуни-біженці, вони переселилися сюди з *Галичини* й *Буковини*, а також землеробські поселення австро-угор. військовополонених. У цей час уряд *Російської імперії* значно обмежив у правах місц. нім. колоністів.

Після революції в Рос. імперії 1917 і створення на укр. землях нової державності іноз. колоністи у переважній своїй більшості, незважаючи на заохочувальні заходи місцевої влади (*Української Центральної Ради*, уряду гетьмана П.*Скоропадського*, *Директорії Української Народної Республіки*), почали покидати обжиті ними місця і виїжджати за кордон. Дехто з них, однак, брав участь у *громадянській війні в Україні 1917—1921* (напр., німці, болгари, греки в Криму вступали до *Російської армії* П.*Врангеля*).

За рад. влади колоністи, які залишилися жити в УСРР/УРСР, асимілювалися з місц. населенням.

Літ.: *Афанасьев-Чужбинский А.С.* Поездка в Южную Россию, ч. 1. СПб., 1861; Дніпропетровськ, 2004 [укр. мова]; *Воронин А.В.* Об иностранных поселенцах в Юго-Западном крае. Б/м, 1872; Указатель фабрик и заводов Европейской России ... СПб., 1881; СПб., 1887; Указатель фабрик и заводов окраины России. СПб., 1895; *Дружинина Е.И.* Южная Украина в 1800—1825 гг. М., 1970; *Її ж.* Южная Украина в период кризиса феодализма: 1825—1860. М., 1981.

О.М. Машкін.

КОЛО́НІЯ І́МЕНІ МАКСИ́МА ГО́РЬКОГО — виховний заклад для неповнолітніх правопорушників, який діяв в УСРР у 1920—30-ті рр. Відкрита Полтав. губернським від. нар. освіти 25 серп. 1920 на х. Триби (за 6 км від *Полтави*). У берез. 1921 їй присвоєно ім'я Максима *Горького*. У листоп. 1921 переведена до с. Ковалівка (нині село Полтав. р-ну Полтав. обл.; розташовувалася там у колишньому маєтку В.Трепке). Від жовт. 1923 — у віданні Наркомосу УСРР. Стала «дослідно-показовою» серед закладів такого типу в Україні. Восени 1926 переведена до с-ща Куряж (за 8 км від *Харкова*; нині с. Куряжанка Дергачівського р-ну Харків. обл.; розташовувалася в будівлях закритого напередодні *Курязького Свято-Преображенського монастиря*). Від 1936 — у системі дитячих закладів НКВС УСРР.

Від верес. 1920 до верес. 1928 колонію очолював А.С.*Макаренко*. У липні 1928 її відвідав Максим Горький.

Літ.: *Ніжинський М.П.* Життя і педагогічна діяльність А.С. Макаренка. К., 1967; *Макаренко А.С.* Твори, кн. 1—9. Львів, 1949—74; *Макаренко А.С.* Очерк работы Полтавской колонии им. Горького. Марбург, 1992; Забота, контроль, вмешательство: Шесть отчетов об инспекторских и других проверках колонии им. М.Горького (1922—1928 гг.). Марбург, 1994; *Хиллиг Г.* Макаренко и сталинизм: Размышления и комментарии к дискуссионной теме. Марбург, 1995.

В.М. Даниленко.

КОЛОТИ́ЛО Василь Семенович (12.08.1908—26.06.1992) — публіцист, громад.-культ. діяч. Д-р філософії (1936). Н. в с. Вилавче (нині с. Коритне Вижницького р-ну Чернів. обл.) в заможній сел. родині. Закінчив філос.-філол. ф-т Чернів. ун-ту (1931), будучи студентом, брав активну участь у діяльності укр. студентських т-в. 1931—39 — викладав у Сокирянській та Комратській (Молдова) г-зіях. Після встановлення на *Буковині* рад. влади, за спогадами його дружини Ксенії Калинчук-Колотило (доньки священика, етнічної німкені, відомої вишивальниці), кілька місяців працював у Чернів. ун-ті. У листоп. 1940 разом із сім'єю виїхав за т. зв. нім. переселенням до Силезії, потім далі до Німеччини. 1944 перебрався до *Відня*, де став працювати проф. г-зії. Вивчав історію та к-ру Буковини, досліджував русинські поселення в *Югославії*, публікувався в часописах Австрії та Німеччини.

П. у м. Відень.

Посмертно удостоєний звання лауреата літ. премії ім. Д.Загула (1998).

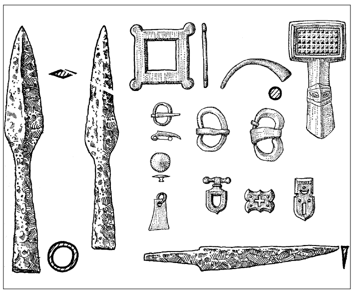
Тв.: Чернівецький університет і буковинські українці. «Буковинський журнал», 1995, № 1—2; Історія українського шкільництва на Буковині. Чернівці, 2002.

Літ.: *Богайчук М.* Література і мистецтво Буковини в іменах. Чернівці, 2005; *Колотило К.* Спогади (Неопубліковані матеріали). Матеріали Музею діаспори в Чернівцях.

О.Д. Огуй.

КОЛО́ЧИНСЬКА КУЛЬТУ́РА — археол. к-ра серед. 5—7 ст. Виділена Е.Симоновичем після опрацювання результатів проведених 1955—60 розкопок городища Колочин (звідси назва к-ри) поблизу Гомеля (Білорусь). Найбільш характерні для цієї к-ри матеріали отримані під час розкопок могильників: Новий Бихів і Тощиця біля м. Могильов (Білорусь), Усох на Брянщині, Лебяжий, Княжий, Картамишево на Курщині (РФ), а також поселень: *Великі Будки* на Сумщині, Дегтярівка, Деснянка, Роїще і *Олександрівка* на Чернігівщині.

Згідно з результатами досліджень, К.к. виникла на основі *київської культури* і сама стала одним з компонентів формування *волинцевської культури*. Її но-

Колочинська культура. Металеві вироби.

Я.М. Колубовський.

сіями, скоріш за все, були угруповання ранньоістор. слов'ян (*венеди*), які жили на пн. сх., а також, можливо, окремі балт. племена, які мешкали на пн. цього культурного ареалу.

Пам'ятки К.к. розташов. переважно на невисоких терасах, інколи на схилах балок або на дюнах у заплавах річок. Гол. типом жител є квадратна напівземлянка з вогнищем та центр. стовпом, що підтримував дах. Ямні та урнові трупоспалення досліджені на грунтових могильниках. У захороненнях, окрім посуду, є металеві прикраси та наконечники списів. Кераміка — ліпні горщики й корчаги слабопрофільованих, опуклобоких та циліндроконічних форм, диски та глиняні сковорідки. Пряслиця — сплощені біконічні, деякі з них прикрашені солярними знаками. Знаряддя — залізні ножі, серпи, рибальські гачки. Серед бронз. та срібних прикрас поширені т. зв. старожитності *антів* (великі пальчасті фібули, наременні бляшки, пряжки, шийні гривни тощо). Два великих скарби таких речей були знайдені, зокрема, в 1990-х рр. під час розкопок поселень на Десні (прит. Дніпра) в районі м. Трубчевськ (Брянська обл.) та на Сеймі (прит. Десни) неподалік с. Гапонове (Курська обл., обидві РФ).

Літ.: *Сымонович Э.А.* Городище Колочин I на Гомельщине. «Материалы и исследования по археологии СССР», 1963, № 108; *Горюнов Е.А.* Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. Л., 1981; *Гавритухин И.О., Обломский А.М.* Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. М., 1996; *Терпиловський Р.В., Шекун О.В.* Олександрівка I — багатошарове ранньослов'янське поселення біля Чернігова. Чернігів, 1996.

Р.В. Терпиловський.

КОЛУБО́ВСЬКИЙ Яків Миколайович (19(07).10.1863 — імовірно, 1929) — історик укр. та рос. філос. думки, бібліограф, педагог. Н. в м. *Глухів*. Закінчив Глухівську прогімназію, 1882 — *колегію Павла Ґалаґана* (8-й вип.), 1887 — історико-філол. ф-т Петерб. ун-ту (зі ступенем кандидата). Цього ж року на власні кошти виїхав до Німеччини, записався у студенти Лейпцизького ун-ту, два семестри слухав філософські курси В.Вундта, Р.Зейделя, Р.Шуберта-Зольдерна і Е.Віндіша, а також курси із заг. дидактики П.Мебіуса, працював у психологічній лабораторії В.Вундта. У цей час був головою місц. слов'ян. академічного т-ва (завдяки його зусиллям кількість членів т-ва зросла вдвічі, було створено рос., болг. та сербський відділи; по від'їзді з Лейпцига його обрали почесним членом т-ва). З поч. 1891 — штатний пом. ред. ж. «Вопросы философии и психологии». Товариш (заст.) секретаря Моск. психологічного т-ва, а з 1893 — чл. правління каси взаємодопомоги при Т-ві для допомоги нужденним літераторам і вченим. Від 1892 зарахований до Мін-ва нар. освіти й відряджений «для занять» до Імператорської публічної бібліотеки в *Санкт-Петербурзі*, де працював 1892—1904. Від 1904 — секретар редакції *«Журнала Министерства народного просвещения»*. Від 1893 діловод Ради попечительства імп. Марії Олександрівни щодо сліпих. Не раз бував на міжнар. конференціях і з'їздах у справах сліпих, зокрема як офіц. представник царського уряду. Опублікував низку статей про ці з'їзди. Від 1892 викладав на Пед. курсах Петерб. жін. г-зії. 1895—1901 викладав педагогіку та психологію в жін. г-зії Е.Шаффе. 19 берез. 1917 був присутній на установчих зборах Спілки рос. письменників. Різко критикував культ. політику *більшовиків*. Повернувся до Києва. Від 6 черв. 1918 і до закриття колегії Павла Ґалаґана 1920 був її дир., одночасно, з 1919, — чл. Постійної комісії зі складання біографічного словника діячів укр. землі при УАН. Після 1920 переїхав до Глухова, де займав посаду ректора місцевого учительського ін-ту. Через деякий час переїхав до *Ніжина*, де став працювати у Ніжинському ін-ті нар. освіти (із серп. 1924 — в. о. ректора, декан, проф.).

Написав низку праць, зокрема, «Лекции по логике» (2-й курс. СПб., 1903), «Лекции по истории педагогики» (3-й курс. СПб., 1903), перший повний і закінчений нарис історії рос. філософії (з укр. матеріалами; опублікований як додаток до рос. перекладу книги Ф.Ібервега та М.Гейнце «История новой философии»), докладний бібліографічний покажчик «Материалы для истории философии и психологии» (опубл. у ж. «Вопросы философии и психологии», 1890, 1891, 1898, кн. 4—8, 44), бібліографічні огляди праць С.*Гогоцького* та П.Юркевича («Вопросы философии и психологии», 1894—98), статті з історії рос. філософії та педагогіки в *«Брокгауза и Ефрона энциклопедическом словаре»* (починаючи з 14-го півтому: «Гиляров А.Н.», «Гогоцкий С.С.», «Голубинский Ф.А.», «Голуховский И.», «Грот Н.Я.», «Дебольский Н.Г.» та ін.). Редагував ж. «Вестник второго Всероссийского съезда писателей» (1910, № 1—10). Був редактором вид. «Константин Карлович Грот как государственный и общественный деятель: Материалы для его биографии и характеристики» (т. 1—3. Пг., 1915).

Частина його неопублікованих рукописів зберігається в Архіві РАН (ф. 868, 1884—1918. 50 одиниць зберігання).

П. у м. Ніжин.

Переклади і тв.: *Ибервег Ф., Гейнце М.* История новой философии в сжатом очерке: Перевод с 7-го немецкого издания (СПб., 1890); Те саме. 2-е издание: Перевод с 8-го немецкого издания (1898—99); Психологическая лаборатория В.Вундта. «Русское богатство», 1890, № 2—3; Философский ежегодник: Обзор книг, статей и заметок, преимущественно на русском языке, имеющих отношение к философским знаниям. Год первый. 1893. М., 1894; Год второй. 1894. М., 1896; *Кюльпе Ос.* Введение в философию: Перевод с 3-го немецкого издания. СПб., 1908; Английские съезды по делам слепых. СПб., 1909; Международный съезд по делам слепых в Англии. СПб., 1911; Международный съезд по делам слепых в Лондоне. Пг., 1915; Слепые и война. Пг., 1916 (на обкладинці: 1917); Die Philosophie in Russland. «Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik», bd 104.

Літ.: Наука и научные работники СССР, ч. 6: Без Москвы и Ленинграда. Л., 1928; Історія Академії наук України, 1918—1923: Документи і матеріали. К., 1993; Философы России XIX—XX столетий: Биографии, идеи, труды. М., 1993; Сотрудники Российской национальной библиотеки — деятели науки и культуры: Биографический словарь, т. 1. СПб., 1995; *Заремська Н.І.* Сторінки педагогічної біографії Я.М. Колубовського. В кн.: Матеріали IV Сумської обласної наукової історично-краєзнавчої конференції, ч. 1. Суми, 2001; *Заремський М.Й.* Історіософія Я.М. Колубовського та її вплив на дослідження фі-

лософського процесу в Росії. Там само; *Чирва В.Ф.* Співробітництво Льва Толстого і Якова Колубовського в журналі «Вопросы философии и психологии». Там само; Русская интеллигенция: Автобиографии и биобиблиографические документы в собрании С.А. Венгерова, т. 1. СПб., 2001; *Смольніцька М.* Колегія Павла Галагана в національно-культурному житті України (1871—1920 рр.). К., 2007.

С.І. Білокінь.

КОЛЧА́К Олександр Васильович (16(04).11.1874—07.02.1920) — рос. військ. і держ. діяч, адмірал (1918), дослідник. Н. в с. Александровське С.-Петерб. пов. С.-Петерб. губ. в сім'ї офіцера мор. артилерії, який працював на Обухівському сталеливарному з-ді поблизу *Санкт-Петербурга.* Батько походив із дворян *Херсонської губернії* (за ін. даними — з *Одеси*), мати — уродженка Одеси. 1888—94 навчався в Мор. кадетському корпусі в Санкт-Петербурзі, по закінченні якого вийшов служити на флот. 1900—04 — у північно-полярній експедиції з дослідження пн. морів. Учасник *російсько-японської війни 1904—1905.* Під час оборони м. Порт-Артур (нині м. Луйшунь, Китай) потрапив у япон. полон; за відвагу нагороджений золотою шаблею з написом «За хоробрість». 1904 одружився з Софією Омировою (1876—1956), уродженкою м. Кам'янець-Подільськ (нині м. *Кам'янець-Подільський*). 1906 дослідницькі старання К. були оцінені Великою золотою Костянтинівською медаллю. Після утворення Мор. генштабу (1906) К. — нач. спочатку стат. від., потім — від. з розробки стратегічних ідей захисту Балт. моря; займався розробкою планів відродження мор. потенціалу Росії та буд-вом човнів. Лауреат двох премій Петерб. АН (1902, 1908). 1908—11 був в експедиціях з дослідження морів Арктики і Далекого Сх. За значні наук. відкриття його ім'ям названо один з островів Пн. Льодовитого океану — у пн.-сх. ч. Карського м. в Пясінській затоці (з кін. 1930-х — о-в С.Расторгуєва). Дійсний чл. Імператорського геогр. т-ва. 1911—12 — нач. оперативного від. по Балт. флоту Мор. генштабу. З 1912 — пом. командуючого Балт. флотом адмірала М.Ессена з оперативного планування мор. операцій.

Учасник *Першої світової війни.* За успішні дії Балт. флоту вРизькій зат. нагороджений орденом св. Георгія 4-го ст. 28 черв. 1916 призначений командуючим Чорномор. флотом з підвищенням до віце-адмірала. У перший день прибуття до *Севастополя* одразу вийшов у море і дав бій кораблям противника. З листоп. 1916 по черв. 1917 за наказом К. поблизу Босфорських укріплень Туреччини було поставлено більше 5 тис. мін, на яких підірвалося 6 ворожих підводних човнів. Активними і вмілими заходами, широко застосовуючи мінування та чергування рос. підводних човнів, фактично звів до мінімуму свободу дій ворожого флоту на Чорному м.

Лютневу революцію 1917 у Росії і падіння монархії сприйняв як можливість довести І світ. війну до переможного кінця. Тривалий час завдяки особистому авторитетові К. вдавалося підтримувати дисципліну, стримувати розклад та анархію на флоті. Шукаючи шляхів підвищення боєздатності флоту, у квіт. 1917 відбув до Петрограда (нині м. Санкт-Петербург), де просив урядові кола підтримати жорсткі і рішучі заходи для наведення порядку у війську. Після наказу Севастопольської ради депутатів флоту, армії і робітн. мор. частин від 6 черв. 1917 про роззброєння офіцерів він демонстративно викинув у море золоту шаблю, отриману за оборону Порт-Артура. (Пізніше матроси дістали шаблю з дна моря і повернули власнику.) Очікуючи вирішення питання про свою долю, у черв.—лип. 1917 перебував у розпорядженні уряду в Петрограді. У серп. 1917 через Норвегію і Англію відбув до США, де знайомився з функціонуванням амер. військ.-мор. флоту. У груд. 1917 на особисте прохання прийнятий на брит. військ. службу, проте до місця призначення (на Месопотамський фронт на Бл. Сході) не дістався. Засудив *Брестський мирний договір РСФРР з державами Четверного союзу 3 березня 1918.* У 1-й пол. 1918 у Пекіні і Харбіні (обидва міста в Китаї) К. займався об'єднанням рос. антибільшовицьких військ на Далекому Сході.

З метою включитися в боротьбу з рад. владою вирішив приєднатися до *Добровольчої армії.* По дорозі на пд. Росії 13 жовт. прибув до Омська (нині місто в РФ), де 4 листоп. призначений військ. і мор. міністром Тимчасового всерос. уряду (Директорії). 18 листоп. 1918 указом Ради міністрів Директорії отримав диктаторські повноваження та чин адмірала, іменуючись «Верховний правитель Росії і Верховний головнокомандуючий усіма сухопутними і морськими збройними силами Росії».

Режим Колчака сягнув апогею в 1-й пол. 1919, коли білі армії (бл. 150—170 тис. осіб) захопили Перм та підійшли до Самари (нині міста в РФ) і Казані (нині столиця Татарстану, РФ). Як верховний лідер Білого руху (див. також *Білий рух в Україні*) навесні—влітку 1919 був визнаний Є.Міллером, М.Юденичем та А.*Денікіним.* 24(11) черв. 1919 призначив А.Денікіна своїм заст. як Верховного головнокомандуючого.

У сфері внутр. політики відновив вільну торгівлю та законодавство *Тимчасового уряду.* Аграрна політика спрямовувалася на створення міцних приватновласницьких сел. госп-в. У пром. політиці намагався відновити пром. вир-во, підвищити продуктивність праці, знайти консенсус між «працею і капіталом»; водночас заборонив страйки, обмежив право профспілок втручатися у вир-во. Принципово дотримувався ідеї вірності союзникам Росії по *Антанті.* В укр. питанні з метою координації дій антибільшовицьких військ у верес. 1919 радив А.Денікіну встановити з С.*Петлюрою* демаркаційну лінію і налагодити «локальну співпрацю, не визначаючи наперед майбутню будову Росії». Вирішення найважливіших загальнодерж. питань відкладав до скликання нових установчих («національних») зборів, котрі мали бути скликані після перемоги над *більшовиками.*

Агонія режиму К. розпочалася восени 1919, коли білі залишили Урал. 12 листоп. К. залишив Омськ і вирушив на схід. 4 січ. 1920 передав А.Денікіну як

О.В. Колчак.

Верховному правителю цивільну владу. 15 січ. заарештований в Іркутську (нині місто в РФ). Розстріляний без суду Іркутським військ.-революц. к-том на р. Ушаківка (прит. Ангари).

21 листоп. 1999 на місці розстрілу встановлено пам'ятний хрест.

Тв.: Наблюдения над поверхностными температурами и удельными весами морской воды, произведенные на крейсерах «Рюрик» и «Крейсер» с мая 1897 г. по март 1898 г. «Записки по гидрографии, издаваемые Главным гидрографическим управлением» (СПб.), 1899, вып. 20; Отчет лейтенанта А.В. Колчака о гидрологических работах, произведенных в навигации 1900 года. «Известия Императорской Академии наук» (СПб.), 1901, ноябрь, т. 15, № 4; Предварительный отчет начальника экспедиции на землю Беннетт для оказания помощи барону Толлю. «Известия Императорской Академии наук» (СПб), 1904, т. 20, № 5; Последняя экспедиция на остров Беннетта, снаряженная Академией Наук для поисков барона Толля. «Известия Императорского русского географического общества» (СПб.), 1906, т. 12, вып. 2—3; Лед Карского и Сибирского морей. «Записки Императорской Академии наук. По физико-математическому отделению» (СПб.), 1909, т. 24. Серия 8, № 1.

Літ.: *Иоффе Г.З.* Колчаковская авантюра и ее крах. М., 1983; *Филатьев Д.В.* Катастрофа Белого движения в Сибири 1918—1922. Впечатления очевидца. Париж, 1985; Колчак Александр Васильевич — последние дни жизни. Барнаул, 1991; Адмирал А.В. Колчак. «Сообщение в Офицерском союзе Черноморского флота и Собрании делегатов армии, флота и рабочих в Севастополе. «Звезда», 1994, № 4; *Плотников И.Ф.* Александр Васильевич Колчак: исследователь, адмирал, Верховный правитель России. М., 2002; Верховный правитель России: Документы и материалы следственного дела адмирала А.В.Колчака. М., 2003; Процесс над колчаковскими министрами. Май 1920. М., 2003; *Кузнецов Н.А.* Адмирал А.В.Колчак. В кн.: Исторические портреты. М., 2004; *Савченко Г.* Український рух у гарнізонах російської армії Кримського півострова у 1917 р. В кн.: Крим в історичних реаліях України. К., 2004.

В.О. Крупина.

КОЛЬ (Kohl) **Йоган-Георг** (1808—1878) — нім. географ, основоположник антропогеографії, мандрівник і письменник, автор численних творів про різні країни Європи та Америки, зокрема про Україну, яку 1838 перетнув від *Одеси* до *Харкова* та від Харкова до Перемишля (нині м. Пшемисль, Польща). Н. в м. Бремен (Німеччина), навч. в Геттінгенському, Гейдельберзькому та Мюнхенському ун-тах. Згодом переселився до Курляндії (нині пд.-зх. ч. Латвії) і здійснював звідти подорожі до Ліфляндії (нині пн. ч. Латвії та пд. ч. Естонії) і пд. р-нів *Російської імперії.* Повернувшись наприкінці 1830-х рр. до Німеччини, К. опублікував низку праць — «Ескізні картинки Петербурга», «Подорожі всередину Росії та Польщі», дві шеститомні праці під назвою «Подорож у Південну Росію», де є окремі томи «Україна. Малоросія» та «Буковина, Галичина, Краків і Моравія», в яких умістив багато відомостей про природні умови, економіку, історію та к-ру України, підкреслюючи етнічну єдність укр. народу *Наддніпрянської України*, *Галичини*, *Буковини* та *Закарпатської України.* Це К. належать пророчі слова, що «колись велетенське тіло Російської імперії розпадеться, й Україна стане знову вільною і незалежною державою.., коли не нині, то завтра з'явиться будівничий, що збудує з тих матеріалів велику і незалежну Українську Державу!».

Літ.: *Січинський В.* Чужинці про Україну: Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. К., 1992.

І.М. Кулинич.

О. Кольберг.

КО́ЛЬБЕРГ (Kolberg) **Оскар** (22.02.1814—03.06.1890) — польс. етнограф, фольклорист і композитор. Н. в с. Присуха Опочинського пов. (Польща). Після закінчення Варшавського ліцею (1830) продовжував муз. студії в Німеччині. Під час перших подорожей до Литви і Білорусі (1836—37) зацікавився нар. к-рою. Крім власних експедиційних матеріалів, користувався інформацією аматорів із різних регіонів (учителів, священиків, селян). Першою його фундаментальною працею була «Piesni ludu krakówskiego» (1840), згодом — кілька видань «Piesni ludu polskiego».

Збирання етногр. і фольклористичних матеріалів провадив паралельно з муз. діяльністю. Був автором багатьох муз., зокрема оперних, творів.

На зламі 1850—60-х рр. і 1880 досліджував з етногр. точки зору західноукр. землі: «Русь Червону» (*Галичину*; див. також *Червона Русь*), *Волинь*, *Полісся*, *Поділля*, *Покуття*, *Холмщину*, *Буковину*, *Лемківщину*.

Найважливішими працями К. є 40-томний «Lud, jego zwyczaje, sposób życia, mowa i t.d.», 10-томні «Obrazy etnograficzny», з яких 8 томів присвячено Україні: «Pokucie», «Cheimskie» (1890—91, т. 1—2) і видані посмертно «Przemyskie» (1891) і «Wołyń» (1905).

К. був чл. багатьох наук. т-в, зокрема Рос. геогр. т-ва (1865), Пед. т-ва у *Львові* (1869), Т-ва антропології та етнографії в *Москві* (1889).

П. у м. Краків (нині місто в Польщі).

Літ.: *Bystron J.* Bibliografia etnografii polskiej. Kraków, 1919; Słownik folklorn polskiego. Warszawa, 1965.

В.І. Наулко.

КОЛЬЧУ́ГА — кільчастий бойовий обладунок воїна у вигляді сплетеної із залізних кілець сорочки, призначений для захисту від холодної і метальної зброї. Піхотинці використовували довгу К., а кіннотники — більш коротку, з розрізами в нижній ч. для зручності сидіння на коні. Маса К. складала 12—16 кг (полегшений варіант — 5—9 кг). У давньорус. часи техніку виготовлення К. вирізняло поєднання зварних і склепаних кілець: чотири суцільних дротяних кільця з'єднувалися розімкнутим кільцем, яке потім заклепувалося. В більш пізній період кольчужні кільця не зварювалися, а заклепувалися на одну або дві заклепки (для виготовлення К. потрібно було 15—20 тис. кілець). У 16—17 ст. К. на укр. землях була витіснена ін. захисними обладунками, насамперед *панцирем* і *бехтером.*

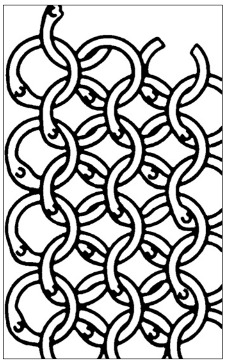

Схема плетіння кольчуги зі склепаних кілець.

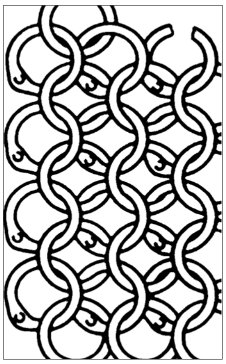

Схема плетіння кольчуги зі зварених і склепаних кілець.

Кольчуга 12—13 ст., знайдена на околицях м. Кременець.

Літ.: *Рыбаков Б.А.* Ремесло Древней Руси. М., 1948; *Денисова М.М. и др.* Русское оружие: Краткий определитель русского боевого оружия XI—XIX веков. М., 1953; *Сас П.М.* Феодальные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в. К., 1989.

П.М. Сас.

КОЛЯ́СКА Іван Васильович (05.10.1915—20.10.1997) — історик, автор низки праць з нац. політики КПРС, педагог, перекладач, громад. діяч. Н. в родині укр. емігрантів у м. Кобальт (пров. Онтаріо, Канада). Закінчив Саскачеванський ун-т (1948) із ст. бакалавра, 1950 в ун-ті в Торонто отримав ст. магістра історії, 1954 — у Манітобському ун-ті — бакалавра виховання. Учителював у середніх школах. 1932—68 — активний чл. Комуніст. партії Канади, *Товариства об'єднаних українських канадців* (ТОУК). 1963—65 навч. у Вищій парт. школі при ЦК КПУ (м. *Київ*). Рад. дійсність, зокрема у галузі нац. політики, повністю змінила уявлення історика про соціаліст. систему, що знайшло відображення і в його працях, де він детально розкрив русифікаційну політику в Україні, за що 1968 був виключений з лав Комуніст. партії Канади та з ТОУК. Один із засн. Фундації розвитку науки в Україні при *Канадському інституті українських студій*. Знову відвідав Україну в серп. 1991.

І.В. Коляска.

П. у с. Хотів Київ. обл.

Тв.: Освіта в Радянській Україні. Дослідження дискримінації і русифікації. Торонто, 1968 (англ. мовою); 1970 (укр. мовою); Two years in Soviet Ukraine: A Canadian's Personal Account of Russian Oppression and the Growing Opposition. Toronto, 1970; The Shattered Illusion. The History of the Ukrainian Pro-Communist Organizations in Canada. Toronto, 1979; Partners in Tyranny: The Nazi-Soviet Nonaggression Pact, August 23, 1939. Toronto, 1990: Prophets and Proletarians: Documenta on the History of the Rise and Decline of Ukrainian Communism in Canada. Edmonton, 1990 [упорядник, редактор, перекладач].

Літ.: *Чапленко В.* Великий учинок сина своїх батьків і українського народу. «Український самостійник» (Мюнхен), 1968, № 5; *Добрянський М.* Дві книги Івана Коляски про сучасну Україну. «Український самостійник» (Мюнхен), 1970, № 3/4; *Марунчак М.* Біографічний довідник до історії українців Канади. Вінніпеґ, 1986; Гарячий мікрофон. Бесіду з І.Коляскою 22.06.1992 р. вела Г.Клід. «Вісник Канадського інституту українських студій», 1992, № 1; *Бондаренко М.* Я все віддав Україні... «Вісті з України», 1997, 20 листоп.; *Когут О.* Хто він доктор Коляска? «Хрещатик», 1997, 23 жовт.; *Ковальчук О.* Коляска Іван. В кн.: Українські історики XX ст. Біобібліографічний довідник, вип. 2, ч. 2. К., 2004.

О.О. Ковальчук.

КОМА́НДНА ЕКОНО́МІКА — одна з форм екон. та політ. організації сусп. життя, яка може бути реалізованою лише в країнах, де правлять особливого типу режими — комуністичні, які, спираючись на держ. власність на засоби вир-ва, намагаються досягти максимально можливого рівня контролю над екон. діяльністю, щоб подолати екон. відсталість своїх країн та «наздогнати» індустріально розвинуті д-ви. У 1950-х рр. очевидний успіх радянської моделі К.е. заохотив уряди багатьох країн третього світу, особливо Індії, до практикування держ. планування, але жодному з цих урядів не вдалося досягти такого рівня держ. контролю над нац. вир-вом, який свого часу існував у *СРСР* та Китаї. Тільки типово комуніст. д-ви могли в мирний час здійснювати максимально допустимий для економіки країни державний контроль. Історія не знає прикладів запровадження глобального держ. контролю над економікою в мирний час некомуніст. режимами. Навіть за *авторитарного режиму* або соціалдемократ. режиму, для яких характерне істотне втручання *держави* в економіку, на держ. службі в мирний час зазвичай зайнято до 25 % робочої сили (за винятком с. госп-ва) — тоді як за умов дійсно К.е. д-ва наймає 90 і більше відсотків несільськогосподарської робочої сили.

За ступенем здійснюваного в умовах комуністичних режимів державного контролю над економічною діяльністю можна виокремити 3 різновиди К.е.: 1) «сталінський» (СРСР 1929—53, Албанія 1945—90, Сх. Європа 1948—53, Куба та Пн. Корея); 2) «поміркований» (СРСР 1954—88, Сх. Європа 1954—89); 3) «частковий» (Китай після 1957, *Югославія* 1964—91).

Як свідчить історія, комуніст. режими, запроваджуючи К.е., насамперед намагалися звести незалежну екон. діяльність у підвладних країнах до абсолютного мінімуму і лише тоді, коли така політика виявлялася непродуктивною, від неї відмовлялися. На «сталінській» фазі розвитку К.е. більшість комуніст. режимів (за винятком Польщі та Югославії) запроваджували нові форми колективної власності в с. госп-ві; Китай і Танзанія, проте, досить швидко відмовилися від такої практики, розпустили свої колективні госп-ва та повернулися до подвірного господарювання. Деякі комуніст. режими намагалися заборонити приватні підпр-ва в секторі послуг, натомість ін. (зокрема, Угорщина) дозволяли певний приватний бізнес у цій сфері.

Для кер-ва держ. пром-стю уряди країн з К.е. створюють характерні управлінські структури. Так, у СРСР існувало Центр. планове управління (Держплан СРСР), яке накреслювало плани вир-ва (у цифрах) на кожний наступний рік. Визначені ним контрольні цифри, а також відповідні асигнування «спускалися» потім до кожного конкретного підпр-ва через бюрократичну піраміду мін-в.

Управління К.е. спиралося на громіздкий апарат, що мав досить мало стимулів для забезпечення рентабельності вир-ва та запровадження інновацій. Тому продуктивність праці та ефективність капіталовкладень у комуніст. країнах була низькою, якість товарів — посередньою, можливості виробників швидко реагувати на вимоги споживача — обмеженими. В умовах К.е. розвиток підпр-в постійно натикався на перепону, яку угор. економіст Я.Корнаї (Janos Kornai) назвав «легким обмеженням бюджету», маючи на увазі, що керво підпр-в в умовах держ. планування їхньої вироб. діяльності не було зацікавлене в скороченні видатків. Відносна ізольованість країн з К.е. від міжнар. поділу праці істотно стримувала їхній розвиток у напрямі зменшення затратності вир-ва.

К.е. давала державі величезні можливості, по-перше, для вилучення ресурсів із сільс. сектору для забезпечення заробітної плати міськ. робітникам, а по-друге, для концентрації зусиль усієї

країни на розвиткові кількох ключових стратегічних секторів. Проте, після одного-двох десятиліть практикування мобілізаційних проектів виявлялося, що країна вичерпувала можливості свого екстенсивного розвитку і повинна була переходити до інтенсивного розвитку, який спирався на більш ефективне використання ресурсів. При цьому жодна країна не змогла здійснити такий перехід без проведення екон. і політ. реформ своїх осн. інституцій.

Китай розпочав екон. реформи з повернення до життя напівприватних фермерських госп-в та приватних пром. і муніципальних підпр-в. Починаючи з 1978 приватний сектор китайс. економіки впродовж двох десятиліть мав 8-відсотковий приріст на рік, а частка економіки, що контролювалася центральними органами, скоротилась до менш ніж 10 %.

У Росії перехід від сильно централізованої та мілітаризованої економіки до створення в країні конкурентного ринкового середовища був дуже важким. Їй довелось пережити руйнівну 8-річну екон. кризу.

Наприкінці 1990-х рр. у світі залишилися лише 2 країни з типовою К.е. — Демократ. Нар. Республіка Корея (Пн. Корея) та Куба, але окремі складові К.е все ще продовжують існувати в постсоціаліст. економіках. Так, у Китаї д-ва і далі субсидує свої збиткові підприємства.

Літ.: *Prybyla Jan S.* Market and Plan Under Socialism: The Bird in the Cage. Stanford, California., 1987; *Kornai J.* The Socialist System. Princeton, New Jersey, 1992.

Пітер Рутленд (Peter Rutland. Command Economy, The Oxford Companion to Politics of the World. Oxford, 2001).
Скорочений виклад. Переклад з англійської О.В. Юркової.

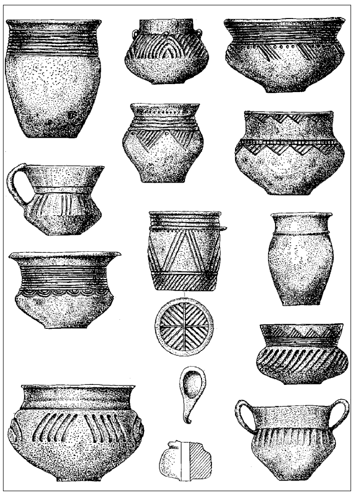
Н.В. Комаренко.

КОМАРЕ́НКО Наїна Василівна (н. 17.11.1933) — дослідниця проблем укр. історіографії, канд. істор. н. (1968), ст. н. с. (1973), лауреат Держ. премії УРСР в галузі н. і т. (1984). Н. в м. *Харків* у родині службовців. 1958 закінчила істор. ф-т Харків. ун-ту. Працювала викл. історії, перебувала на комсомольській роботі: 1959—62 — секретар Харків. міськкому комсомолу. В Ін-ті історії АН УРСР (нині *Інститут історії України НАН України*) працювала з 1962 по 1989: 1962—65 — старший ред. *«Українського історичного журналу»*, 1965—68 — аспірантка ін-ту, 1968—73 — м. н. с. від. джерелознавства та допоміжних істор. дисциплін (згодом — історіографії та джерелознавства), з 1972 — від. багатотомної історії УРСР, з 1973 — ст. н. с. від. історії дружби народів, з 1981 — від. джерелознавства та допоміжних істор. дисциплін, 1985—89 — сектору історії інтелігенції. Під наук. кер-вом чл.-кор. АН УРСР Ф.*Шевченка* підготувала і захистила канд. дис. на тему: «Журнал "Літопис революції". Історіографічний нарис» в Ін-ті історії АН УРСР. Опублікувала понад 80 праць.

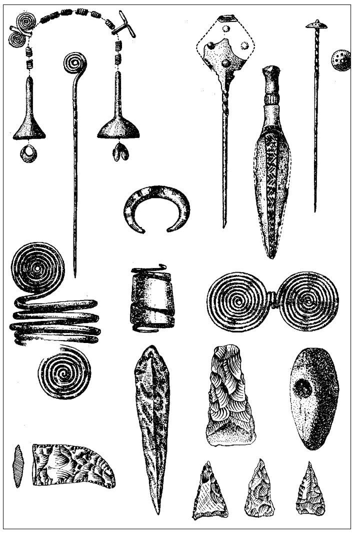
Тв.: Журнал «Літопис революції». Історіографічний нарис. К., 1970; Установи історичної науки в Українській РСР 1917—1937 рр. К., 1973; Дружба и сотрудничество народов СССР. Украинская советская историография. К., 1984; Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР. К., 1986 (у співавт.). Брала участь у створенні 11 колект. наук. праць. Серед них: Історія Української РСР, т. 2. К., 1967 (у співавт.); Великий советский народ. К., 1976 (автор, чл. редколегії); Великий Октябрь. История. Историография. Источниковедение. М., 1978 (у співавт.); Исторические корни дружбы и единения украинского и белорусского народов. К., 1980 (у співавт.); Нерушимая дружба украинского и молдавского народов в период социализма. К., 1980 (у співавт.); Дружба и братство русского и украинского народов, т. 1—2. К., 1982 (автор, чл. редколегії); Национальные отношения в СССР в трудах ученых союзных республик. М., 1986; Історія Української РСР (додатковий том «Історіографія історії Української РСР». К., 1986; Интеллигенция Советской Украины: (Некоторые вопросы историографии и методологии исследования.). К., 1988 (автор, заст. відп. ред.).

Літ.: Вчені Інституту історії України. Біобібліографічний довідник. К., 1998.

Г.С. Брега.

Комарівська культура. Кераміка.

Комарівська культура. Знаряддя праці, зброя та прикраси.

КОМАРІ́В — курганний могильник поблизу с. Комарів Галицького р-ну Івано-Франк. обл. Складався більш ніж із 70 курганів (розкопано 64), 26 з них зараховано до комарівської к-ри (див. *Тшинецько-комарівська історико-культурна спільність*). Насипи округлої форми, діаметром 14—20 м і висотою 0,4—0,8 м. Поховання з трупопокладеннями і трупоспаленнями. Серед інвентаря — кераміка, крем'яні знаряддя, бронз. та золоті прикраси, бронз. ніж. Вперше як могильник згадується Т.Зімієцьким (1887), розкопки вели Т.*Сулімірський* і Т.Грабовський (1934—36). Пам'ятка є епонімом (від грец. ἐπώνυμος — названий за іменем когось, чогось або той, за ім'ям кого хтось або щось названо) комарівської к-ри доби бронзи.

Літ.: *Swiesznikow I.K.* Kultura komarowska; В кн.: Archeologia Polski, t. 12, z. 1. Warszawa, 1967; *Березанська С.С.* Комарівська культура. В кн.: Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971; Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи та раннього заліза. К., 1982.

Л.Г. Мацкевий.

КОМА́РНО (до 1992 — Комарне) — місто Городоцького р-ну *Львівської області*. Розташов. на р. Верещиця (прит. Дністра), за 45 км від *Львова*. Нас. 4,0 тис. осіб (2004).

Виникло в 12—13 ст.

У 40-х рр. 14 ст. у складі *Галицького князівства* захоплене Польщею.

1473 отримало *магдебурзьке право*.

Після 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) відійшло до Австрії (з 1867 — *Австро-Угорщина*).

Після розпаду Австро-Угорщини (1918) — у складі *Західноукраїнської Народної Республіки*.

1919—39 у складі Польщі.

Комарно. Свято-Михайлівська церква. Фото початку 21 ст.

21 вересня 1939 зайняте рад. військами. Від 1 листопада 1939 в складі УРСР.

1940—59 — райцентр. Місто від 1940.

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* від кін. черв. 1941 до 27 лип. 1944 було окуповане гітлерівцями, входило до складу *Генеральної губернії*.

Архіт. пам'ятки: костьол (1657); Свято-Михайлівська церква та дзвіниця (дерев'яна, 1754); оборонні рови та вали (1524, 1672).

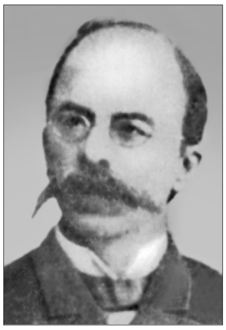
Літ.: ІМіС УРСР. Львівська область. К., 1968; Памятники истории и культуры Украинской ССР. К., 1987.

Ю.З. Данилюк.

КОМАРО́В Михайло Федорович (псевд. — Комарь, М.Уманець; 23(11).01.1844—19(06).08.1913) — народознавець, історик, бібліограф, мовознавець, критик. Закінчив юридичний факультет Харківського університету. Спочатку працював адвокатом у *Києві*, Острогожську (нині місто Воронезької обл., РФ), а з 1883 — нотаріусом в *Умані*, *Одесі*. Зі студентських років захоплювався збиранням укр. фольклору, займався складанням словника української мови (був надрукований у 4-х т. у *Львові* 1893—98). Багато уваги приділяв розвитку народної освіти. Друкувався в часописах *«Діло»*, *«Зоря»*, *«Правда»*, *«Киевская старина»*, «По морю і суші».

Після 1905 К. був одним з ініціаторів створення і першим головою *Одеського товариства «Просвіта»*.

Окремими виданнями вийшла низка праць К. з етнографії, бібліографії. Відомий як автор і видавець популярної укр. літ. Особливої уваги заслуговують його розвідки, присвячені історії укр. *козацтва*: «Оповідання про Антона Головатого» (1901); «Оповідання про Богдана Хмельницького» (1901); «Запорожські вольності» (1917). Переклав укр. мовою «Тараса Бульбу» М.*Гоголя*, а також праці М.*Костомарова*: «Нариси українсько-руської історії» (1886); «Богдан Хмельницький» (1886).

М.Ф. Комаров.

Літ.: *Сімович В.* Похорони Михайла Комарова. «Діло», 1913, 25 серп.; *Т-ко Гр.* Михайло Фед. Комаров (Комарь). В кн.: *Комарь М.* Запорожські вольності. К., 1917.

О.В. Богуславський.

КОМЕНДА́НТИ РОСІ́ЙСЬКІ В ГЕТЬМА́НЩИНІ 18 ст. — службові особи гарнізонів рос. військ, розміщених на українських землях. З'явилися в *Гетьманщині* після 1709, коли тут за наказом рос. царя *Петра I* була дислокована рос. д-зія під командуванням ген.-фельдмаршала Б.*Шереметєва*. Рос. гарнізони розмістилися у великих тутешніх містах. Коменданти цих гарнізонів замінили місцевих *воєвод*. Вони проживали в полкових містах та фортецях. Підпорядковувалися київ. обер-коменданту. Опікувалися забезпеченням гарнізонів продовольством і фуражем, яке залежало від місцевого полкового уряду (див. *Полковий устрій*). Згодом стали втручатися у внутр. справи полку, прибрали до своїх рук ключі від міст (раніше ці ключі були в полковників; див. *Полковник козацький*), почали здійснювати контроль за охороною міськ. брам, веж фортечних стін, в'язниць. До лагодження й спорудження фортець залучали й укр. козаків. З часом взяли на себе роль арбітрів у справах конфліктуючих сторін полкової еліти, це стало приводом для їх самовільного втручання в місцеве управління та започаткувало практику цілеспрямованого обмеження ними компетенції полковників козацьких. Як винагороду за службу (замість існуючих у Росії «кормов») одержували в Гетьманщині маєтки та села, це давало їм можливість претендувати на виборні урядові посади, насамперед полковничі. Усупереч договірним статтям укр. гетьманів з рос. царями про обрання козац. полковників лише з українців, полковничі посади стали надаватися також рос. комендантам (І.Хрущов, І.Божич — у *Ніжині*, М.Богданов, В.Ізмайлов, І.Божич — у *Чернігові* та ін.). Таким чином останні вливалися до соціального стану полкової еліти.

Літ.: *Панашенко В.В.* Полкове управління в Україні (середина XVII—XVIII ст.). К., 1997.

В.В. Панашенко.

КОМІНТЕ́РН — див. *Інтернаціонал Комуністичний*.

КОМІ́РНИКИ, коморники — 1) назва найбіднішої верстви нас. сіл і міст України, Польщі, Білорусі, Литви 15—19 ст. Так означали переважно осіб, які не мали власного житла, а тому наймали у більш заможних поселян комори — рублені та обмазані глиною сараї, хижі, ін. приміщення при садибах. У таких будівлях, як правило, печі були відсутні, зазвичай у них зберігали зерно, борошно, городину, одяг тощо. Заселялися вони, як правило, лише тоді, коли було тепло. Ті з них, що переобладнувалися на постійне помешкання, називалися хатами або хатинами. Деякі вчені вважають, що К. не мали тяглової сили, реманенту й тому не могли самостійно займатися с. госп-вом. Проте опис Перемишльської землі 1642 р. зафіксував, що серед 3161 тамтешнього К. бідних було 2303, а 858 мали велику рогату худобу. На *Волині* (Луцький, Володимирський, Кременецький повіти) 1579 р.

проживало 586 К., що становило бл. 3 % сільс. нас. регіону. К. юридично вважались особисто вільними. Вони порівняно часто змінювали місця свого проживання, існували за рахунок ремесел, промислів і торгівлі, сплачували грошовий чинш, а також усілякі податки. Більшість з К. поступово потрапляли в особисту чи земельну залежність від можновладців;

2) назва у деяких джерелах, зокрема *Литовській метриці*, держ. і князівських ключників при замках, г-вах тощо, вони користувалися значними привілеями, володіли землею.

Літ.: *Бойко І.Д.* Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст. К., 1963; *Мишко Д.І.* Соціально-економічні умови формування української народності (становище селян і антифеодальні рухи на Україні в XV — першій половині XVI ст.). К., 1963; Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967; *Маркина В.А.* Крестьяне Правобережной Украины (Конец XVII — 60-е годы XVIII ст.). К., 1971; Історія українського селянства, т. 1. К. 2006.

О.І. Гуржій.

КОМІСА́Р, термін. Слово «комісар» (франц. commissaire, від пізньолат. commissarius — уповноважений) досить широко вживається для означення тих чи ін. посадових осіб та посад. А саме: 1) осіб, наділених владним органом у межах своєї компетенції особливими тимчасовими повноваженнями для виконання спец. завдань. Створення ін-ту комісарів (повноважних осіб) широко практикувалося в багатьох країнах під час революцій та громадян. війн. У роки *Французької революції кінця 18 століття* в період якобінської диктатури (1793—94) конвент направляв комісарів у департаменти, окремі міста та військові частини для боротьби із контрреволюцією, заколотами і наведення там революційного порядку. Вони мали надзвичайні каральні повноваження і звітували перед конвентом.

Інститут комісарів широко застосовувався рад. владою, особливо в ході її утвердження;

2) посад у тому чи ін. органі влади. У *Гетьманщині* протягом 1710—86 в штаті полкових скарбової та лічильної (від 1732) комісій існувала посада *комісара полкового*. В Україні 1917—18 *губернськими комісарами* називалися голови губернських адміністрацій, затверджувані спочатку *Тимчасовим урядом* Росії, а з літа 1917 — *Українською Центральною Радою*. Після *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* в рад. республіках, а згодом і в СРСР, К. називалися оперативні працівники Надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією (1917—22; див. *ВЧК*, *ВУЧК*), які проводили оперативно-розшукову роботу, обшуки, арешти, бойові операції; члени уряду — РНК (до 1946), а в 1918—42 також — спец. штатні представники ВКП(б)—КПРС і Рад. уряду у військ. частинах, які «опікали» командирів і відповідали разом з ними за бойову і політ. підготовку (див. *Комісари воєнні*);

3) начальників військових комісаріатів різних рівнів, які забезпечують комплектування армії особовим складом, призов до армії, облік військовозобов'язаних запасу, їх перепідготовку тощо;

4) посадових осіб (у деяких країнах), які виконують поліцейські функції (К. поліції): стежать за дотриманням порядку та безпеки, контролюють правопорушення і переслідують тих, хто їх скоює;

5) уповноважених міжнар. спортивних орг-цій (спортивні К.), які здійснюють контроль за дотриманням спортивних правил, засвідчують досягнення спортивних рекордів тощо;

6) уповноважених *ЮНЕСКО* (ООН з питань освіти, науки, к-ри), які здійснюють контрольно-спостережні функції в окремих країнах з питань діяльності ЮНЕСКО.

Л.М. Маймескулов.

КОМІСА́РИ ВОЄ́ННІ — посадові особи, представники партії *більшовиків* у Червоній армії (див. *Радянська армія*) і на флоті. Інститут *комісарів*, до певної міри аналогічний інституту уповноважених конвенту часів *Французької революції кінця 18 століття*, був запроваджений більшовиками навесні 1918 для здійснення політ. контролю над воєнспецами (військ. спеціалістами — колиш. офіцерами царської армії, які поступили на службу до РСЧА) та проведення агітаційно-пропагандистської роботи у військах. Посади К.в. вводилися у всіх військ. частинах (на кораблях), з'єднаннях, установах і військ.-навч. закладах. Першим керуючим органом К.в. стало Всерос. бюро воєн. комісарів, у квіт. 1919 воно було замінено Політ. від. Революц. військ. ради Республіки, 15 трав. 1919 останній був перетворений на Політ. управління Революц. військ. ради Республіки. Наприкінці 1919 у складі РСЧА налічувалося 60 чл. реввійськрад фронтів та армій, більше ніж 3200 комісарів д-зій, бригад, полків, батальйонів та дивізіонів. Серед К.в., членів реввійськрад найбільш помітними постатями в Україні були, зокрема, А.*Бубнов*, Р.*Берзін*, С.*Аралов*, Є.*Бош*, К.*Ворошилов*, Й.*Сталін*, В.*Затонський*, Ю.*Коцюбинський*, С.Гусєв, Я.*Гамарник*, С.*Орджонікідзе*.

Створена за часів громадян. війни 1918—20 система політ. органів у РСЧА та порядок їх субординації повністю були перенесені в повоєн. роки. У ході *військової реформи 1924—1928*, починаючи з 1925, у ЗС поступово було введено єдиноначалля: замість посад комісарів створено посади помічників командирів з політ. частини, вони керували політ. вихованням особового складу, партійною та комсомольською роботою. Наприкінці 1927 у РСЧА і флоті налічувалося 11 тис. 500 політ. працівників. За умов терору 1937—39 (див. *«Єжовщина»*) з метою поновлення політ. контролю у військах 10 трав. 1937 постановою ЦВК і РНК СРСР інститут К.в. було поновлено. У серп. 1940 його було скасовано, але невдовзі, з початком *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*, знову введено. Остаточно ліквідований 9 жовт. 1942 Указом Президії ВР СРСР. Надалі жорсткий політ. контроль над рад. ЗС здійснювався за допомогою розгалуженої мережі політ. органів та спец. служб.

Літ.: *Петров Ю.П.* Строительство политорганов, партийных и комсомольских организаций армии и флота. (1918—1968). М., 1968; Партийно-политическая работа в Вооруженных Силах СССР. 1918—1973: Исторический очерк. М., 1974.

Л.В. Гриневич.

КОМІСА́РИ ПОЛКОВІ́ — посади, запроваджені в *Гетьманщині* невдовзі після утворення полкових скарбових комісій (1710). На К.п. покладався облік і контроль за збором «денежных и хлебных и прочих доходов», а також здійснення ревізій маєтностей. Допомагали їм комісарські десятники. З питань діловодства К.п. підпорядковувалися полковим писарям. Від 1732 входили до складу новоутворених полкових лічильних комісій, діяльністю яких відав канцелярист *Генеральної військової канцелярії.* У різні роки посади К.п. обіймали, зокрема: С.Лашкевич (*Лубенський полк*, 1721—28), Ф.Молявка (*Чернігівський полк*, 1727—28), К.Лісеневич (*Прилуцький полк*, 1730—31), Д.Лазаревич (*Полтавський полк*, з 1732), Г.Огієвський (*Ніжинський полк*, 1733—35), Я.Лагода (*Миргородський полк*, 1743), І.Лукашевич (*Гадяцький полк*, 1746), В.Лагода (*Київський полк*), Ф.Лашкевич (*Стародубський полк*, 1754), І.Немирович-Данченко (Стародубський полк, 1751—55). Від 1766 К.п. очолювали утворені *комісарства*, виступали посередниками між рос. військами та нас., вели облік та здійснювали контроль за збором і витратою коштів на потреби армії. Посади К.п. існували до 1786.

Літ.: *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество состоит. К., 1851.

В.В. Панашенко.

КОМІСА́РИ ТИМЧАСО́ВОГО У́РЯДУ — див. *Губернські комісари.*

КОМІСА́РСТВА — 1) адм. установи у Гетьманщині, що були посередниками між рос. військами та місц. нас. Запроваджені 1766 *Малоросійською колегією.* Їх очолювали комісари, на них покладався контроль за збором та витратою коштів. Підпорядковувалися *Генеральній лічильній комісії* (1734—76) при *Генеральній скарбовій канцелярії.* Усього діяло 21 комісарство — від одного до трьох у кожному полку, а саме: Київ., Козелецьке; Черніг., Березнянське; Стародубське, Топальське, Новгород-Сіверське; Ніжин., Батуринське, Глухівське; Переяслав., Золотоніське; Прилуцьке, Іваницьке; Лубенське, Роменське; Гадяцьке, Зіньківське; Миргород., Остапівське; Полтавське;

2) правління на тер. колиш. полків у *Слобідській Україні*, що отримали статус держ. військ. слобод. Створені 1775. У кожній слободі було по 6 сотенних містечок, в яких було запроваджено таке правління. Існували до 1786.

Літ.: *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество состоит. К., 1851; *Панашенко В.В.* Полкове управління в Україні (середина XVII—XVIII ст.). К., 1997.

В.В. Панашенко.

КОМІСА́РСЬКИЙ СУД ТА МЕЖОВІ́ СУ́ДДІ. Комісарський суд — різновид суду у *Великому князівстві Литовському*, що був запроваджений у 15 ст. Створювався для вирішення окремих справ (переважно про межові спори, істина яких могла бути встановлена лише на місці), після їх завершення розпускався. Складався з великокняжих *комісарів* (ними могли бути світські або духовні урядовці, а в справах городян — міськ. радники). Від 1566 займався лише справами про межі між великокняжими та шляхетськими маєтками і про викуп застави великокняжих маєтків. Ухвала комісарського суду підлягала затвердженню *великим князем.*

На діяльність комісарських судів було подібним судочинство в *Гетьманщині* при розгляді ґрунтових або межових спорів. *Генеральний військовий суд* надсилав на місце спору комісарів — межових суддів, які вирішували спір на місці або, дослідивши справу, передавали її на вирішення Ген. військ. суду. Межових суддів (комісарів) призначав Ген. військ. суд або сам *гетьман* з-поміж членів *козацької старшини.* На рішення комісарів можна було подати апеляцію до того суду, до якого вони належали. Ген. військ. суд згодом перестав посилати комісарів на спірні ґрунтові справи і почав їх розглядати сам. Після суд. реформи 1760—63 ґрунтові справи стали розглядати *підкоморські суди.*

В.А. Чехович.

КОМІ́СІЇ З ВИ́ВЧЕННЯ ІСТО́РІЇ ЖОВТНЕ́ВОЇ РЕВОЛЮ́ЦІЇ ТА ІСТО́РІЇ КОМУНІСТИ́ЧНОЇ ПА́РТІЇ — див. *Істпарти.*

КОМІ́СІЇ З ВИ́ВЧЕННЯ ІСТО́РІЇ ПРОФСПІЛКО́ВОГО РУ́ХУ В УКРАЇ́НІ — див. *Істпрофи.*

КОМІ́СІЇ ПРО РО́ЗГЛЯД ДВОРЯ́НСТВА — див. *Дворянські депутатські збори.*

КОМІ́СІЇ ТА КОМІТЕ́ТИ ДОПОМО́ГИ ГОЛОДУ́ЮЧИМ В УСРР — держ. органи та громадські орг-ції, що діяли в УСРР в роки голоду 1921—23 (див. *Голод 1921—1923 років в УСРР*). Комісію допомоги постраждалому від неврожаю населенню республіки при ВУЦВК було засновано (за прикладом аналогічної комісії в РСФРР) постановою президії ВУЦВК від 29 черв. 1921. Комісію очолив голова ВУЦВК Г.*Петровський*, до її складу було введено представників нар. комісаріатів продовольства та земельних справ УСРР, а також ЦК *комітетів незаможних селян.* 6 лип. цього ж року комісію доповнили делегатами Південбюро ВЦРПС та Вукоопспілки, а 29 лип. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову про реорганізацію комісії в Центр. комісію допомоги голодуючим (ЦК допгол, ЦКДГ ВУЦВК) та про заснування центр. харків. та периферійного київ. к-тів укр. громад. діячів, що мали діяти під кер-вом КП(б)У та Центр. робітн. к-ту (Церобочком допгол) при Південбюро ВЦРПС.

Ініціаторами заснування громад. к-тів допомоги голодуючим на місцях були дореволюц. громад. діячі — члени т. зв. старих

Комісія допомоги голодуючим. Кременчук, 1921.

добровільних т-в. Першими були створені Полтав. (на чолі з В.*Короленком*) та Олександрівський громад. к-ти. Спроба консолідації зусилля громадськості в справі допомоги голодуючим була зроблена орг. бюро укр. громад. к-ту допомоги голодуючим у *Харкові.* На розширеному засіданні к-ту з представниками громадських кіл Харкова та делегатами Полтавської і Київської губерній було ухвалено рішення про те, щоб налагодити зв'язки з Всерос. к-том допомоги голодуючим (ВКДГ; ств. з дозволу політбюро ЦК РКП(б) колиш. лідерами *Конституційно-демократичної партії* С.Прокоповичем, Є.Кусковою та Н.Кішкіним у *Москві* 21 лип. 1921). Паралельно проводилися переговори оргбюро к-ту з секретарем ЦК КП(б)У Д.*Мануїльським* щодо принципів взаємин Всеукр. громад. к-ту допомоги голодуючим з РНК УСРР.

Однак після розпуску ВКДГ, принизливо названого В.*Леніним* «прокукішем» (за першими літерами прізвищ його лідерів), політбюро ЦК КП(б)У відмовилося від намірів співпрацювати з к-тами укр. громад. діячів у справі організації кампанії допомоги голодуючим. Без підтримки з боку політ. органів УСРР поодинокі місц. громад. к-ти допомоги голодуючим розпалися.

Це давало змогу компарт.-рад. органам перехопити ініціативу кер-ва громад. кампанією допомоги голодуючим.

17 серп. 1921 президія ВУЦВК ухвалила постанову про створення Церобочкому при Південбюро ВЦРПС, аналогічного Церобочкому при ВЦРПС (заснований у Москві 28 лип. 1921).

18 серп. 1921 політбюро ЦК КП(б)У затвердило рішення про організацію Всеукр. та губернських к-тів допомоги голодуючим при виконкомах рад, до складу яких поряд з «колишніми» громад. діячами, «які входили б до комітетів персонально, а не як представники колишніх громадських організацій», пропонувалося «ввести достатню кількість представників партійних, професійних та інших робітничих організацій». Усі члени к-тів допомоги голодуючим мали персонально затверджуватися к-тами ЦК КП(б)У. Президію Всеукр. к-ту допомоги голодуючим рекомендувалося створити в кількості 5-ти осіб, причому до керівного складу ввести виключно членів КП(б)У, зокрема Д.Мануїльського (як голову к-ту), В.Ксандрова та С.Любімова. Безпарт. членів президії — голову Укрстатбюро О.Пєшохонова та акад. УАН Д.*Багалія* — не дозволялося допускати до кер-ва харків. к-том. Обов'язковою вимогою членства в к-тах допомоги голодуючим для «колишніх» діячів була підтримка ними більшовицького заклику до селян виконувати продподаток та боротися з «бандитизмом» (тобто з антирад. виступами). Задля організації допомоги голодуючим за кордоном рекомендувалося не заперечувати проти відрядження Всеукраїнським к-том допомоги голодуючим своїх представників за кордон під прапором Червоного Хреста. 25 листопада 1921 пленум Комісії допомоги голодуючим при ВУЦВК ухвалив постанову про створення Міжнар. укр. бюро допомоги голодуючим УСРР, воно було засновано 6 груд. 1921 у складі повноважних представників УСРР за кордоном: М.Левицького, І.Новаківського та Кудрі — у Празі, О.*Шумського* — у *Варшаві*, В.*Аусcема* — у Берліні.

На комісію ЦКДГ ВУЦВК покладалися: практичне кер-во кампанією допомоги голодуючим згідно з директивами ЦК КП(б)У; координація діяльності місц. комісій та к-тів допомоги голодуючим, що організовувалися за дозволом ЦК КП(б)У; налагодження діяльності державних та радянських органів по боротьбі з голодом.

ЦКДГ ВУЦВК спиралася на губернські та повітові комісії допомоги голодуючим. Губернські комісії створювалися в складі представників: виконкому (голова), парткому КП(б)У, земвід., ради профспілок та комітету незаможних селян губернського рівня, а повітові — з висуванців виконкому, к-ту незаможних селян, комуніст. осередку та кооперативу повітового рівня, а також «одного кооптованого громадського працівника, що користувався особливою довірою населення даної волості». Згідно з постановою ВУЦВК від 13 верес. 1921, в УСРР також створювалися волосні та сільс. комісії допомоги голодуючим. Перші — за участю делегатів волосних виконкому, к-ту незаможних селян та парткому КП(б)У, а другі — за участю делегатів від сількому та сільвиконкому і одного представника від сільс. сходу.

Одночасно з цивільними створювалися військ. комісії допомоги голодуючим: Центральна комісія при командуючому військами ЗС УСРР і Криму та місц. й низові — при нижчих військ. органах.

Комісії з'ясовували масштаби голоду й потреби голодуючого нас.; проводили агітацію та збір пожертв серед населення; клопотали перед органами влади щодо держ. допомоги; займалися переселенням голодуючих з РСФРР до УСРР; розподіляли отримані продовольство й одяг серед голодуючих. Крім того, вони сприяли наданню мед. допомоги хворим, вироб. допомоги селянам неврожайних місцевостей та трудової — безробітним. У першу чергу допомога надавалася голодуючим дітям. У голодуючих губерніях фонди комісій розподілялися за їх власним розпорядженням, а у врожайних — виключно ЦКДГ ВУЦВК.

У діяльності комісій допомоги голодуючим виразно проявилася фіктивність «незалежного» статусу УСРР. Хоча вже влітку 1921 стало очевидним, що пд. губернії УСРР будуть без врожаю і якщо план збору в них зернових не зменшити, то там буде голод, ЦК КП(б)У 4 верес. 1921 ухвалив постанову «Про кампанію боротьби з голодом», в якій указав губкомам, що вони повинні «розрізняти заклик до боротьби з голодом в Росії від боротьби з неврожаєм в Україні, де допомога місцям, що постраждали від неврожаю, може бути вповні надана своїми губернськими або повітовими коштами». Це означало, що всі кошти, які були вже зібрані в УСРР для допомоги голодуючим, мали спрямовуватися до прикріплених до УСРР губерній РСФРР: Царицинської, Уральської, Саратовської та Симбірської. Уральську губ. ЦКДГ ВУЦВК мала забезпечувати разом з Курською губ.

РСФРР; Саратовську — спільно з БСРР та Смоленською губ. РСФРР, а Симбірську — з Сибіром, Тульською і Калузькою губерніями РСФРР.

Лише на поч. 1922 ЦКДГ ВУЦВК одержала дозвіл допомагати укр. голодуючим, але тільки за рахунок власних коштів й за умови переважного забезпечення голодуючих РСФРР. Згідно з розпорядженням ЦКДГ Всерос. ЦВК, на ЦКДГ ВУЦВК покладалося зобов'язання забезпечити продовольством 1108 тис. голодуючих в РСФРР і 632 тис. — в УСРР. Це було нереально, від серп. 1921 до трав. 1922 ЦКДГ ВУЦВК змогла відправити голодуючим РСФРР 960 вагонів продовольства, а у «неврожайні» губернії УСРР — 232. Тільки в черв. 1922 УСРР було відкріплено від допомоги РСФРР, це дало можливість різко збільшити забезпечення продовольством українських голодуючих (з трав. до серп. 1922 їм було відправлено 1610 вагонів).

Незважаючи на голод в пд. губерніях УСРР навіть після збирання врожаю, ЦКДГ ВУЦВК, згідно з постановою ВУЦВК від 18 жовт. 1922, було ліквідовано (1 листоп. 1922). Цим кроком рад. уряд намагався виправдати в очах міжнар. спільноти поновлення УСРР хлібного експорту. Замість комісій допомоги голодуючим почали створюватися комісії з ліквідації наслідків голоду, на які покладалися завдання «допомоги в поновленні зруйнованих селянських господарств, допомоги інвалідам війни, праці та голоду, позбавленим госп-в, а також безробітним і безпритульним дітям».

Літ.: *Кульчицький С.В., Мовчан О.М.* Невідомі сторінки голоду 1921—1923 рр. в Україні. К., 1993; *Веселова О.М. та ін.* Голодомори в Україні, 1921—1923, 1932—1933, 1946—1947: Злочини проти народу. К., 2000; Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка. Міжнародна науково-теоретична конференція. Київ, 25 листоп. 2000 р. Матеріали. К. — Нью-Йорк, 2003.

О.М. Мовчан, О.П. Реєнт.

КОМІ́СІЯ АКАДЕ́МІЇ НАУ́К УРСР З ІСТО́РІЇ ВІТЧИЗНЯ́НОЇ ВІЙНИ́ В УКРАЇ́НІ. Почала діяльність як спец. група зі збору й систематизації документів періоду воєн. часу (див. *Велика вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—1945*), що була створена в АН УРСР (нині *Національна академія наук України*) майже одночасно з укомплектуванням у січ. 1942 робочого складу Комісії з історії вітчизн. війни АН СРСР. Як самостійна н.-д. установа в системі АН УРСР була створена згідно з постановою Президії АН УРСР, ухваленою в трав. 1944 — після повернення установ АН УРСР до *Києва*. Цій постанові передували: рішення ЦК КП(б)У, ухвалене 24 січ. 1943, про створення при ЦК КП(б)У Комісії з історії вітчизн. війни в УРСР, а також постанова політбюро ЦК КП(б)У від 12 лют. 1944 про те, що Комісія з історії вітчизн. війни в УРСР діє при АН УРСР. У документах мала назви: Комісія з історії вітчизн. війни в Україні, Комісія з історії вітчизн. війни в Україні при АН УРСР, Комісія з історії вітчизн. війни при АН УРСР, Комісія з історії вітчизн. війни в Україні АН УРСР. Осн. її завданнями були: збір, систематизація, упорядкування, облік (фондовий і тематичний) та зберігання документальних матеріалів (друкованих, копійованих, рукописних, фотознімків) про події Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 в цілому й боротьбу укр. народу разом з усіма народами *СРСР* проти гітлерівських загарбників зокрема, а також наук.-методичне кер-во роботою зі збирання документів на місцях, що проводилася обласними комісіями при обкомах КП(б)У та спеціальними комісіями сприяння при міськкомах і райкомах партії. Мала відділи: воєн.-партизан., окупаційного режиму, економіки воєн. часу, окупаційного режиму та економіки воєн. часу (існував з 1 серп. 1947), хроніки й бібліографії, фондів, «Персоналії Героїв». Діяльність комісії здійснювалася під постійним контролем ЦК КП(б)У. Була підзвітна Відділу сусп. наук АН УРСР і Плановій комісії АН УРСР. Від дня створення й до розформування її очолювали відп. працівники ЦК КП(б)У — спочатку К.Литвин, згодом І.*Назаренко*, а потім І.*Слинько.* Заст. голів комісії в різні роки були: М.*Супруненко*, Ф.*Шевченко* та П.*Гудзенко*, вченими секретарями — Д.Гак і П.Балковий. Відділи комісії очолювали: К.Деляуров, В.*Клоков*, М.Король, В.Котов, В.Руденєв, П.Шапа та ін. Наук. співробітниками були Г.Береза, Д.Берлінський, А.*Буцик*, П.Городній, М.Погребінський, Т.Халепо, П.Шилохвост та ін. За усі роки діяльності комісії її співробітниками були бл. 150 осіб наук., наук.-допоміжного й адм.-госп. персоналу. Комісія зібрала й систематизувала понад 7 тис. одиниць зберігання різних документів і матеріалів з історії діючих бойових частин, партизан. з'єднань, про героїчну працю рад. людей, зокрема: матеріали *Українського штабу партизанського руху* (УШПР; передані 15 жовт. 1946), стенографічні записи спогадів учасників і сучасників війни (понад 600 одиниць зберігання), документальні матеріали різних орг-цій, установ, підпр-в, а також матеріали, зібрані під час експедицій, організованих у р-ни бойових дій тощо. Нині ці документи зберігаються в Центр. держ. архіві громад. об'єднань України (фонд 166) і в Центр. держ. архіві вищих органів влади та управління України (фонд 4620). Зусиллями працівників комісії проведена велика підготовча робота зі складання хроніки війни і хронол. довідників на місцях, з підготовки окремих серій документальних збірників, а також монографічних розвідок, істор. нарисів — основи для написання майбутніх фундаментальних досліджень про Велику вітчизн. війну Рад. Союзу 1941—45. Низка праць (зб. документів, істор. нариси, монографічні розробки) вийшла друком: частина — у період існування установи, частина — після її реорганізації. За час діяльності комісії як н.-д. установи в системі АН УРСР 11 її н. с. захистили канд. дис., 5 закінчили підготовку дисертацій. Комісія була опорним пунктом (за рішенням ЦК КП(б)У від 17 січ. 1947) написання дис. з історії Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 для пошукачів з різних установ УРСР. Від моменту одержання матеріалів УШПР і до часу передачі до Комісії у справах колиш. партизанів Вітчизн. війни при Президії ВР УРСР (див. *Комісія у справах колишніх партизанів*) картотеки та списків особового

складу партизанських формувань України (22 липня 1949) вона виконувала довідкову роботу, пов'язану з запитами установ і окремих громадян, що до неї надходили з приводу тих чи ін. персоналій.

За постановою Президії АН УРСР від 16 черв. 1950 реорганізована у воєн.-істор. від. Ін-ту історії України АН УРСР (нині *Інститут історії України НАН України*).

Літ.: *Санцевич А.В., Комаренко Н.В.* Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР. 1936—1986 гг. К., 1986; *Руденко Н.М.* Про створення Комісії з історії Вітчизняної війни АН УРСР. В кн.: Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей, вип. 1. К., 1997; *Її ж.* Діяльність Комісії з історії Вітчизняної війни АН УРСР по створенню документальної бази. Там само, вип. 3. К., 1999.

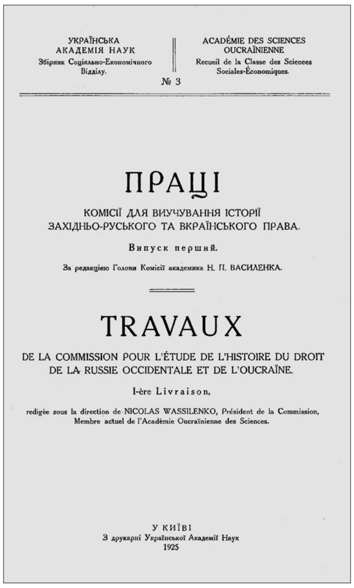
Н.М. Руденко.

КОМІ́СІЯ БІБЛІОГРА́ФІЇ ІСТО́РІЇ УКРАЇ́НИ — н.-д. установа, створена М.*Грушевським* 1929—30 у складі Істор. секції ВУАН для повного укладення бібліографії україніки. У комісії працювали К.Копержинський, В.*Костащук* та К.*Харлампович*. Президією ВУАН затверджена не була. Роботу припинила 1931 через брак коштів.

Літ.: *Сохань П.С. та ін.* М.С. Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. К., 1993.

О.В. Юркова.

КОМІ́СІЯ ВУА́Н ДЛЯ ВИУ́ЧУВАННЯ ІСТО́РІЇ ЗАХІДНО-РУ́СЬКОГО ТА УКРАЇ́НСЬКОГО ПРА́ВА (з квіт. 1931 — Комісія історії українського права ВУАН) — одна з провідних наук. установ юридичного профілю Всеукр. (Укр.) акад. наук (нині *Національна академія наук України*). Заснована 27 січ. 1919 відповідно до пункту «д» § 7 Статуту УАН при Соціально-екон. відділі УАН за ініціативою акад. Ф.Тарановського, який і очолив новостворену установу. До першого складу комісії, окрім Ф.*Тарановського*, входили академіки Д.*Багалій*, О.*Левицький*, Б.*Кістяківський* та А.*Кримський*, проф. С.Гогель, відомі архівісти В.*Модзалевський*, І.*Каманін* (керівничий над працями комісії) та В.Новицький (секретар комісії). Від лип. 1919 комісія фактично

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
Збірник Соціяльно-Економічного Відділу.

ACADÉMIE DES SCIENCES OUCRAÏNIENNE
Recueil de la Classe des Sciences Sociales-Économiques.

№ 3

ПРАЦІ
КОМІСІЇ ДЛЯ ВИУЧУВАННЯ ІСТОРІЇ ЗАХІДНЬО-РУСЬКОГО ТА ВКРАЇНСЬКОГО ПРАВА.
Випуск перший.
За редакцією Голови Комісії академика Н. П. ВАСИЛЕНКА.

TRAVAUX
DE LA COMMISSION POUR L'ÉTUDE DE L'HISTOIRE DU DROIT DE LA RUSSIE OCCIDENTALE ET DE L'OUCRAÏNE.
I-ère Livraison,
redigée sous la direction de NICOLAS WASSILENKO, Président de la Commission, Membre actuel de l'Académie Oucraïnienne des Sciences.

У КИЇВІ
З друкарні Української Академії Наук
1925

«Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та вкраїнського права». Вип. 1. К., 1925. Титульний аркуш.

перестала засідати, а з 1 трав. 1920 офіційно припинила діяльність. Із лип. 1920 комісію очолив новообраний акад. М.*Василенко*. Завдячуючи його зусиллям, комісія відновила 8 січ. 1921 свої регулярні засідання, які продовжувалися до 17 трав. 1933.

До другого складу комісії в різні роки входили: академіки ВУАН О.*Малиновський* (1926—32) та О.Слабченко (1926—30), чл.-кореспонденти ВУАН М.*Максимейко* (з 1925) та В.*Щербина* (1920—24), а також наук. співробітники С.*Іваницький-Василенко* (1920—1933), Л.*Окиншевич* (1921—33), І.*Черкаський* (1921—33), І.Балінський (1921—27), С.Борисенок (1922—34), Г.Попов (1922—30), О.Добров (1925—31), В.Новицький (1925—32), М.*Тищенко* (1925—33), О.*Юрченко* (1926—31), В.*Романовський* (1926—31), Вік. *Барвінський* (1926—30), В.*Отамановський* (1926—1930), В.Гришко (1928—1934). Нетривалий період у комісії працювали П.Бонташ (1920—1923), І.Мінаков (1921—1924), П.Смирнов (1921), О.Орищенко (1923—24), М.Маслеників (1923—24), Є.Шманкевич (1925—27). На правах аспіранта, а потім наук. співробітника в Комісії перебував П.Сосенко (1926—33).

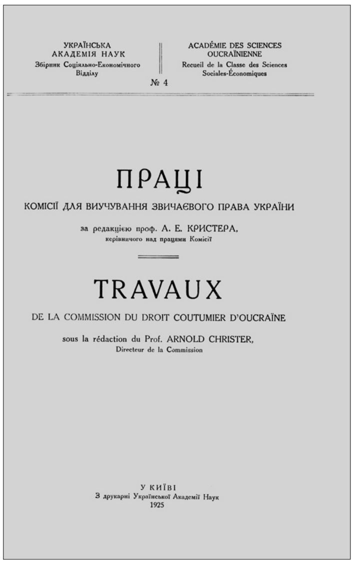
Крім київ. науковців, у роботі комісії брали участь дослідники з *Харкова* — М.Максимейко, Вік. Барвінський, Є.Шманкевич, з *Одеси* — М.Слабченко, з *Вінниці* — В.Отамановський, з м. *Шпола* — Г.Попов.

М.Василенко був водночас головою комісії і її керівничим. У верес. 1923 — листоп. 1924 під час перебування його під вартою у зв'язку зі звинуваченням у належності до антирад. орг-ції «Київський обласний центр дії» (див. *«Київського обласного центру дії» справа 1923—1924*) на засіданнях комісії головував І.Черкаський. Секретарями у другому складі комісії були С.Іваницький-Василенко (1920—22), Л.Окиншевич (1922—30), В.Гришко (1930—34). До 1922 всі співробітники комісії перебували на оплачуваних штатних посадах, а після того в штаті перебували лише С.Іваницький-Василенко та Л.Окиншевич, а з 1930 В.Гришко.

На засіданнях комісії, яких загалом відбулося понад 300, обговорювалися наук. доповіді її співробітників (здебільшого тексти майбутніх публікацій), окремі методологічні проблеми, звіти про відрядження, практичні питання організації наук. досліджень.

Осн. напрямом наук. діяльності першого складу комісії (1919—20) було визначено підготовку до друку першоджерел укр. права (*Статуту Великого князівства Литовського* Мамонічевського видання 1588, документів укр. *козацьких судів* 17—18 ст. тощо). Другий склад комісії, не припиняючи роботу з видання першоджерел, надавав пріоритет працям аналітичного характеру.

Офіц. органом комісії було продовжуване видання «Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та вкраїнського права» (1925—30, усього було підготовлено 8, але побачило світ лише 7 випусків — № 1—6, 8, тираж 7-го випуску було знищено з ідеологічних міркувань). Крім того, комісія підготувала й видала «Матеріали до історії українського права» (1-й том) за редакцією М.Василенка, низку праць, опубл. у продовжуваному виданні *«Записки Соціально-економічного відділу ВУАН»*, академічному наук. ж. *«Україна»*, в ін. академічних (здебільшого ювілейних) збірниках, а також у фахових юрид. журналах «Вісник

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
Збірник Соціяльно-Економічного Відділу

ACADÉMIE DES SCIENCES OUCRAÏNIENNE
Recueil de la Classe des Sciences Sociales-Économiques

№ 4

ПРАЦІ
КОМІСІЇ ДЛЯ ВИУЧУВАННЯ ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА УКРАЇНИ
за редакцією проф. А. Е. КРИСТЕРА,
керівничого над працями Комісії

TRAVAUX
DE LA COMMISSION DU DROIT COUTUMIER D'OUCRAÏNE
sous la rédaction du Prof. ARNOLD CHRISTER,
Directeur de la Commission

У КИЇВІ
З друкарні Української Академії Наук
1925

«Праці Комісії для виучування звичаєвого права України». Т. 1. К., 1925. Титульний аркуш.

радянської юстиції» та «Червоне право».

Заг. творча спадщина комісії складає бл. 180 праць. Серед них найбільший інтерес становлять: розвідки М.Василенка «Кременецький ліцей і університет св. Володимира» (1923), «Як скасовано Литовського статута» (1926) та «Конституція Пилипа Орлика» (1929); цикл статей М.Максимейка про *Руську правду* (1926—29); нариси М.Слабченка з правових питань *Запорозької Січі* (1927—29); монографія Л.Окиншевича «Центральні установи України-Гетьманщини XVII—XVIII ст.» (1929—30); монографія І.Черкаського «Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI—XVIII ст.» (1928); праця І.Балінського «Нариси з історії феодалізму та феодального права в Польщі, Литві та на Україні» (1926); дослідження С.Іваницького-Василенка «Закон про опіку над недолітками в джерелах Магдебурзького права й Гетьманщини» (1925).

Ґрунтовні здобутки мала Комісія у справі юрид. археографії. В 1-му т. «Матеріалів до історії українського права» були опубл., зокрема, відомі пам'ятки вітчизн. права «Суд і розправа в правах малоросійських», «Процес краткий приказний», «Інструкція судам Данила Апостола». В ін. виданнях побачили світ окремі акти періоду *Гетьманщини*, матеріали з історії *Києва* і Чернігівщини й ін. документи. М.Василенко і В.Романовський підготували також 2-й т. «Матеріалів...» (він містив грамоти про надання *магдебурзького права* містам України), однак на стадії друку його публікація була заборонена. 1930 Комісію перейменували в Комісію історії українського права.

Назва була змінена у процесі запровадження в академії «циклової системи» і приєднання комісії до новоствореного історичного циклу відповідно до настанов сесії Ради ВУАН, що відбулася у жовт. 1930. Саме перейменування мало місце десь наприкінці 1930 і зафіксовано у різних недатованих схемах структури ВУАН. Комісія обговорила питання про зміну назви вже постфактум на засіданні 6 квіт. 1931 і визнала зміну назви доцільною. До того часу у протоколах самої комісії використовувалася стара назва. Наприкінці цього ж року комісія знову перейшла до філософсько-економічного циклу, до якого були приписані усі ін. юридичні установи.

З поч. 1930-х рр. діяльність комісії відбувалася в умовах постійного тиску владних структур, які вимагали від науковців «методологічної переорієнтації» і розгортання «критики й самокритики» своєї попередньої роботи. Публікація праць історико-юридичного характеру звелася майже нанівець. Нереалізованими залишилися, зокрема, задуми про видання багатотомного корпусу пам'яток укр. права (пропозиція М.Слабченка), курсу з історії укр. права (ідея О.Малиновського), нарисів з історії дослідження укр. права (незакінчена праця М.Василенка), а також «Словника української юридичної старовини», матеріали до якого збиралися під кер-вом І.Черкаського від 1925 (усі ці матеріали до «Словника...» з часом були втрачені).

У лют. 1934 у зв'язку з реорганізацією ВУАН комісія була ліквідована, а її працівники увійшли до складу *Кабінету радянського будівництва і права при Президії ВУАН*, який через кілька місяців теж припинив існування. В подальшому діяльність комісії неодноразово оцінювалася як ідеологічно ворожа і науково безплідна, а кількох її колиш. співробітників було репресовано.

Наприкінці 1950-х рр. почалася персональна реабілітація репресованих співробітників комісії. У 1990-х рр. ця робота була завершена, всі репресовані співробітники комісії реабілітовані.

Літ.: *Усенко І.Б.* Юридична академічна наука у 1918—1941 роках. В кн.: Академічна юридична думка. К., 1998; *Усенко І.Б.* Репресоване правознавство: трагічні сторінки історії ВУАН. В кн.: Правова держава, вип. 9. К., 1998.

І.Б. Усенко.

КОМІ́СІЯ ВУА́Н ДЛЯ ВИУ́ЧУВАННЯ ЗВИЧАЄ́ВОГО ПРА́ВА УКРАЇ́НИ, Комісія для виучування народного (звичаєвого) права України (з 1921), Комісія для виучування звичаєвого (народного) права України (з 1925), Комісія історії звичаєвого права (з 1931) — наук. установа ВУАН (нині *Національна академія наук України*) у 1918—34. Заснована при академічній каф-рі звичаєвого права ВУАН у груд. 1918. Належала до третього (соціально-екон.) від. ВУАН.

До першого складу комісії увійшли О.*Левицький* (голова), Ф.*Тарановський*, Б.*Кістяківський* та М.*Птуха*. Керівником (керуючим працями) комісії було затверджено М.*Павлова-Сільванського*. При комісії існувала робоча група зі штатних і позаштатних працівників — секція чл.-співробітників, яка мала збирати матеріали зі *звичаєвого права*, складати необхідні картотеки, покажчики тощо. Перше офіц. зібрання членів комісії відбулося 20 берез. 1919. Наприкінці берез. того ж року розпочала свою роботу і секція чл.-співробітників (бл. 20 осіб), в якій 1919—20 найбільшу активність виявили В.Греков, С.*Іваницький-Василенко* (секретар секції в берез.—лип. 1920), В.*Камінський* (пом. керівника), І.Кристаловський, М.Товстоліс, О.Хруцький, І.*Черкаський*, О.Шрамков. Комісія запланувала скласти бібліогр. покажчик праць з питань звичаєвого права, підготувати програму дослідження архів. матеріалів з цих питань і нагромадити максимально можливу кількість таких матеріалів. Відповідно всі чл.-співробітники розділилися на три підсекції.

Із серп. 1920 внаслідок перебування польс. військ у Києві (6

трав. — 6 черв.; див. *Польсько-радянська війна 1920*) та ін. несприятливих обставин діяльність комісії практично припинилася. Відновити її вдалося проф. В.Синайському, призначеному в січ. 1921 кер. комісії. Перше засідання нового складу комісії (уже без поділу на повноправних членів і чл.-співробітників) відбулося 8 лют. 1921. У трав. 1921 пом. кер. комісії став проф. А.Кристер, який після смерті О.Левицького і від'їзду В.Синайського за кордон із жовт. 1922 фактично очолив комісію. В її структурі діяли три підкомісії, які відповідно займалися: складанням матеріалів зі звичаєвого права на Київщині, на Полтавщині; «виучуванням норм сучасного народного права в нарсудах Києва». Особлива увага приділялася спадковому і земельному праву, а з 1925 комісія почала досліджувати й «торговельно-звичаєві» норми. Актуальність цих досліджень зумовлювалася прямими відсиланнями в чинному законодавстві (зокрема в Земельному кодексі УСРР 1922) до місц. звичаїв.

1922—26 завдання початкового етапу діяльності комісії були здебільшого виконані. Заг. кількість співробітників (разом з позаштатними) в ці роки сягала за 20 осіб. Найдіяльнішими серед них були: Р.Безпалов, О.Добров, Є.Єзерський, В.*Завітневич*, В.Камінський (секретар), В. Назимов (єдиний, крім керівника, штатний працівник), М.Товстоліс та Б.Язловський. 1925 комісія опублікувала «Програми для збирання відомостей до звичаєвого права України» та великий покажчик відповідної літ. Передбачалося розгорнути у всеукр. масштабі систематичне збирання відомостей про звичаєве право силами місц. учителів, нар. суддів тощо. 1925—26 було видано два випуски теор. праць комісії.

О.Малиновський, після обрання його академіком при кафрі звичаєвого (нар.) права України, став головою комісії, а за А.Кристером залишилася посада кер. праць комісії. У трав. 1926 було утворено дві секції: цивільного (приватного) права на чолі з А.Кристером, куди ввійшли всі уже задіяні члени комісії, та публічного права на чолі з О.Малиновським, до якої увійшли С.Борисенок (штатний співробітник), В.Воблий, Я.Рожківський, Є.Саченко-Скакун, М.Сікорський, О.Чечот, В.Яновський та ін. Якщо раніше комісія вивчала переважно теор. питання звичаєвого права, конкретні випадки його застосування в минулому та в сучасних цивільно-правових, сімейних і земельних відносинах, то після реструктуризації установи звичаєве право стало розглядатися в тісному зв'язку з нормами місц. самоврядування та з окремими аспектами боротьби зі злочинністю. Комісія почала досліджувати не тільки архів. документи й етногр. матеріали правового характеру, а й практику роботи судів, органів самоврядування тощо. За концепцією О.Малиновського, крім вивчення дореволюц. звичаєвого права, особливу увагу слід було звертати на «революційне звичаєве право», тобто нові правові звичаї та традиції. 1926 розпочалися комплексні дослідження юрид. природи сел. двору і пов'язаних з ним правових відносин. Роботи науковців секції публічного права увійшли до 3-го випуску праць комісії за ред. О.Малиновського (1928). Секція цивільного права продовжувала працю над бібліографічним покажчиком, який, зокрема, планувалося поповнити літ. слов'ян. країн, вивчала вплив звичаєвого права на *«Руську Правду»*, *Статути Великого князівства Литовського* та ін. джерела права України. У лют. 1929 у цій секції виділилася окрема підсекція з вивчення діючого земельного права. Спільними зусиллями готувалися біографічний словник дослідників звичаєвого права та нариси історії науки звичаєвого права.

Загальний процес реорганізації ВУАН і зміни характеру її наук. діяльності, що розпочався в кін. 1920-х рр., істотно позначився й на роботі комісії. У тематиці її досліджень чільне місце стали посідати вивчення колгоспного ладу з погляду перетворення та відмирання звичаєвого права в ході *колективізації сільського господарства*, аналіз практики діяльності товариських судів на ф-ках і з-дах та ін. аналогічні проблеми. Дещо згодом на перше місце було поставлено «вивчення методології дослідження звичаєвого права на основі марксистсько-ленінського методу». Закінчити, а тим більше надрукувати якісь серйозні дослідження з цих проблем співробітникам комісії, однак, не вдалося. До того ж, 1930 у вид-ві був знищений 4-й випуск праць комісії.

Репресії, масові чистки призвели до істотного зменшення чисельності працівників комісії. За цих умов у верес. 1930 було ліквідовано поділ комісії на дві секції. Упродовж січ.—трав. 1931 вона провела ще 16 засідань, після чого майже не засідала. До тематичного плану на 1932 було включено: вивчення питань звичаєвого права у творчості К.*Маркса*, Ф.*Енгельса* та Г.*Плеханова*: критичний розгляд праць народників — дослідників звичаєвого права (П.*Чубинського*, П.С.*Єфименка*, О.*Кістяківського*): самокритику попередньої наук. продукції комісії; аналіз змін правових відносин на селі. На поч. 1932 пішов із життя О.Малиновський, приблизно через рік до «саботажників та шкідників» був зарахований А.Кристер. Останнє відоме свідчення діяльності комісії — це її спільне з Комісією історії укр. права засідання 17 трав. 1933 з обговоренням доповіді І.Черкаського «Родинні стосунки докласового суспільства на терені України».

У лют. 1934 у зв'язку з реорганізацією ВУАН комісія була ліквідована, а її працівники увійшли до складу *Кабінету радянського будівництва і права при Президії ВУАН*, який через кілька місяців теж припинив існування. Згодом арешт і страта А.Кристера (1937) стали приводом для звинувачення комісії в антирад. діяльності й науковій безплідності. Були репресовані: С.Борисенок, В.Камінський, М.Товстоліс, І.Черкаський, Б.Язловський, В.Яновський, О.Чечот, а за даними Н.*Полонської-Василенко* — й Є.Єзерський.

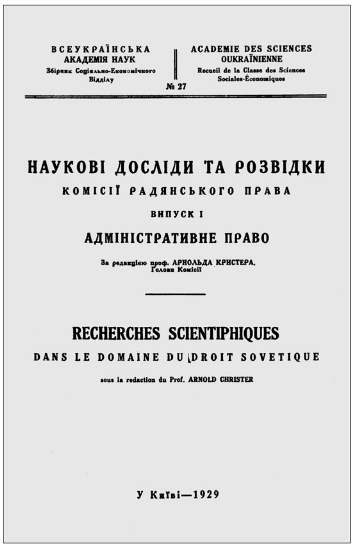
Творчим набутком комісії є насамперед згадані програми для збирання матеріалів зі звичаєвого права і дослідження, опубл. у випусках офіц. органу комісії — «Праць Комісії для виучування звичаєвого права України». З-поміж праць найбільший інтерес становлять монографії та розвідки: «Три ступені правоутворен-

ня» А.Кристера, «Спроба кодифікації звичаєвого права на Україні» В.Камінського (обидві — у вип. 1), «Репрезентативна метода та студії над звичаєвим правом» Б.Язловського, «Вплив звичаю на судову практику» Є.Єзерського, «Правоутворення без законодавця. Частина перша. Звичаєве право» О.Доброва (всі — у вип. 2), «Революційне радянське звичаєве право» О.Малиновського, «Звичаєве право Литовсько-Руської держави на початку XVI ст.» С.Борисенка (обидві — у вип. 3). Низку досліджень опубліковано в ін. академічних виданнях та юрид. журналах. Загалом члени комісії підготували бл. 150 наук. праць, присвячених переважно аналізові ролі звичаєвого права на різних істор. етапах розвитку України та впливу звичаїв правового характеру на правові відносини в перші пореволюц. роки (особливо в сільс. місцевості).

Літ.: *Усенко І.Б.* Дослідження звичаєвого права у вітчизняній юридичній науці. В кн.: Правовий звичай як джерело українського права 9—19 ст. К., 2006.

І.Б. Усенко.

КОМІ́СІЯ ВУА́Н ДЛЯ ВИВЧУ́ВАННЯ РАДЯ́НСЬКОГО ПРА́ВА — наук. установа ВУАН (нині *Національна академія наук України*). Заснована в жовт. 1927 за ініціативою А.*Кристера.* З 1929 називалася Комісією рад. права, з 1930 — Комісією для вивчення рад. права і буд-ва. Належала до 3-го (Соціально-екон.) відділу ВУАН, а з квіт. 1931, відповідно, до нової структури ВУАН, входила до Філос.-соціологічного циклу 2-го (Соціально-екон.) від. ВУАН. До першого складу комісії увійшли на правах позаштатних співробітників: А.Кристер (голова), В.Карпека, М.Мітіліно, М.Товстоліс, Б.Язловський (секретар) та О.Добров. На поч. 1928 до комісії увійшов штатний наук. співробітник Є.Єзерський. Об'єктом досліджень комісії мало стати рад. цивільне право в широкому його розумінні (тобто включаючи торг., пром., трудове і земельне право). З часом завдання розширилися, комісію було реорганізовано в секцію цивільного права; 1928 утворено секцію кримінального права (О.Малиновський, М.Паше-

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
Збірник Соціяльно-Економічного Відділу

ACADEMIE DES SCIENCES OUKRAÏNIENNE
Recueil de la Classe des Sciences Sociales-Économiques

№ 27

НАУКОВІ ДОСЛІДИ ТА РОЗВІДКИ
КОМІСІЇ РАДЯНСЬКОГО ПРАВА
ВИПУСК I
АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО
За редакцією проф. АРНОЛЬДА КРИСТЕРА, Голови Комісії

RECHERCHES SCIENTIPHIQUES
DANS LE DOMAINE DU DROIT SOVETIQUE
sous la redaction du Prof. ARNOLD CHRISTER

У Києві—1929

«Наукові досліди та розвідки Комісії радянського права». Вип. 1: Адміністративне право. К., 1929. Обкладинка.

Озерський, М.Чельцов-Бебутов, С.Борисенок, О.Щербак, С.Ейсман та І.Бабат, згодом — С.Тихенко, О.Тутковський, М.Сікорський, О.Захарченко), секцію земельного права (А.Кристер, М.Гершонов, Є.Єзерський, Б.Язловський, В.Завітневич та кілька юристів-практиків; ці ж особи увійшли й до складу утвореної при комісії в трав. 1929 спец. секції з обговорення засад Земельного кодексу), секцію адм. права (О.Бутовський, М.Товстоліс, В.Завадський, В.Степаненко, Д.Пожарський та ін.).

Осн. напрямами наук. діяльності комісії були: вивчення чинного рад. права, бібліогр. праця, участь у законотворчих роботах, юрид. консультування держ. установ. Об'єднуючи сили науковців і юристів-практиків, комісія брала участь в опрацюванні низки найважливіших кодифікаційних проектів (цивільного, цивільно-процесуального, земельного та ін. кодексів), стала центром їх наук. обговорення. Особливо ретельно розглядалися підготовчі матеріали до Госп. кодексу, який планувалося прийняти на зміну Цивільному кодексу УСРР.

Офіц. органом комісії було видання «Наукові досліди та розвідки Комісії радянського права», єдиний випуск якого, присвячений проблемам адм. права, вийшов 1929 за ред. А.Кристера. Підготовлений 1930 2-й випуск не було опубліковано з ідеологічних мотивів. Крім того, члени комісії підготували низку бібліографічних оглядів, опубл. в академічному наук. ж. *«Україна»*, і кілька наук. статей та ін. публікацій у фахових юрид. журналах «Вісник радянської юстиції» і «Червоне право». Найбільший інтерес становлять статті А.Кристера, М.Мітіліно та Б.Язловського про проект Госп. кодексу, М.Гершонова про зміни в земельному законодавстві, М.Паше-Озерського та М.Чельцова-Бебутова з проблем кримінального права. До доробку комісії входить монографія О.Малиновського «Радянські поправчо-трудові установи порівнюючи з буржуазними тюрмами» (1928). На поч. 1930-х рр. відбулася різка зміна осн. напрямів діяльності комісії, зумовлена припиненням кодифікаційних робіт в умовах згортання *нової економічної політики*, формування адм.-командної системи. Центр. місце посіли питання рад. буд-ва: нове районування, діяльність органів влади в районах суцільної *колективізації сільського господарства*, організація сільс. рад тощо. 1930 при комісії було засновано Кабінет рад. буд-ва, який мав стати центром відповідної теор. і методичної роботи. В ньому планувалося зосереджувати законодавчі й бібліографічні матеріали, аналізи суд. практики. Відповідно змінено назву комісії на Комісію для вивчення рад. права і буд-ва. Формально її очолив М.Палієнко, обраний 1930 академіком ВУАН за спеціальністю «державне право». Реально обов'язки кер. комісії 1930—32 виконували А.Кристер, М.*Лозинський*, Г.Розенблат. Склад комісії скоротився, багатьох її працівників було репресовано або звільнено, а на їхні місця поставлено осіб з комуніст. світоглядом. 1931 скасовано поділ комісії на секції, в її складі залишилося тільки 7 науковців (М.Палієнко, А.Кристер, І.*Сіяк*, Р.Бабун, М.Лозинський, Г.Розенблат, Б.Лехтман). Номінально існував поділ на сектор рад. буд-ва (очолював І.Сіяк) і сектор рад. права (на чолі з Р.Бабуном).

Приблизно із серед. 1931 в комісії почався процес «методологічного переозброєння». У

планах на 1932 чільне місце посіли правові проблеми класової боротьби, протидії бюрократизму та шкідництву, критики «концепції держави українського націоналізму». Планувалося і опрацювання проблем теорії законодавства, судоустрою, цивільного і трудового права, але лише у світлі соціаліст. реконструкції, планового госп-ва тощо. Суто юрид. характер мала лише тема досліджень М.Палієнка «Право громадянства в СРСР і за кордоном». У квіт. 1932 через переїзд до *Харкова* і заг. переобтяженість обов'язками комісію залишив Р.Бабун, ін. члени змушені були по кілька місяців проводити в різних відрядженнях (насамперед на селі з метою організації посівної), через що обсяг результатів наук. досліджень помітно зменшився. Разом з тим у черв. 1932 було ухвалено рішення заснувати в комісії секцію міжнар. права на чолі з М.Лозинським.

У лют. 1934 у зв'язку з реорганізацією ВУАН комісія була ліквідована, її працівники увійшли до складу *Кабінету радянського будівництва і права при Президії ВУАН*, через кілька місяців цей кабінет також припинив існування. Згодом арешт і страта А.Кристера (1937) стали приводом для звинувачення комісії в антирад. діяльності і наук. безплідності.

Літ.: *Усенко І.Б.* Юридична академічна наука у 1918—1941 роках. В кн.: Академічна юридична думка. К., 1998.

І.Б. Усенко.

КОМІСІЯ ВУА́Н ІСТО́РІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПРА́ВА — див. *Комісія ВУАН для вивчування історії західноукраїнського та українського права.*

КОМІСІЯ З ВИ́ВЧЕННЯ ІСТО́РІЇ МОЛОДІ́ЖНОГО РУ́ХУ ПРИ ЦК ЛКСМУ — див. *Істмол при ЦК ЛКСМУ.*

КОМІСІЯ ЗАКОНОДА́ВЧА 1767—1768. Була створена згідно з планом рос. імп. *Катерини II* про реформування *Російської імперії* на засадах деяких положень західноєвроп. просвітницької теорії (див. *Просвітництва доба*) та збереження *самодержавства*. Складалася з виборних депутатів від усіх *станів* імперії (за винятком залежних селян) і мала провести кодифікацію всього законодавства країни.

«Маніфест про скликання комісії» від 14 груд. 1766 встановлював процедуру виборів депутатів та складання для них наказів від виборців. Це мало продемонструвати участь широких кіл громадськості в розробці нового кодексу законів. Свій план реформування рос. сусп-ва Катерина II обнародувала в «Наказе императрицы, данном комиссии о сочинении нового Уложения».

На час проведення виборів обстановка в *Гетьманщині* та *Слобідській Україні* була досить напруженою, оскільки саме в цей період тут за ініціативою самодержавства реалізовувалася низка заходів щодо остаточної ліквідації укр. автономії. За задумом імп. Катерини II, залучення до роботи законодавчої комісії укр. виборців мало надати політиці царизму на укр. землях видимість законності. Контролювати хід виборчої кампанії до комісії в Гетьманщині повинен був особисто президент 2-ї *Малоросійської колегії* П.Румянцев (див. П.*Румянцев-Задунайський*). В секретній інструкції Катерина II рекомендувала йому перешкоджати створенню загальноукр. опозиції імперській централізації. Виборцям пропонувалося схвалити для своїх кандидатів типовий наказ з досить поміркованими вимогами соціальних реформ, які в цілому не суперечили б курсу самодержавства на ліквідацію гетьман. влади (див. *Гетьманату інститут*) і політ. автономії *Лівобережної України*. Новий губернатор Слобідської України Е.Щербінін мав завдання не допустити того, щоб на змісті наказів депутатам від підлеглих йому тер. позначився протест колиш. *козаків* (з 1765 — *військових обивателів*) проти реформи козац. устрою краю і заборони сел. переходів. Адміністрація *Новоросійської губернії* повинна була зробити все, щоб до наказів депутатів від губернії не потрапили вимоги службовців Дніпровського і Донец. пікінерних полків (див. *Пікінерські полки*), які намагалися захистити свій козац. статус і наполягали на поверненні своїх полків під юрисдикцію Гетьманщини. Для цього адміністрація вдалася навіть до застосування фізичних розправ.

Однак спрямувати виборчу кампанію в Гетьманщині в потрібне самодержавству русло не вдалося. Зокрема, у наказі ніжин. і батуринського шляхетства було висунуто вимогу про відновлення гетьман. влади і збереження укр. автономії. П.Румянцев змушений був скасувати ці вибори і арештував ініціаторів *«Ніжинської справи»*.

Законодавча комісія розпочала свою роботу 30 лип. 1767 у *Москві*, з 565 її депутатів від укр. земель було представлено 70 осіб (33 — від Гетьманщини, 20 — від Слобожанщини, 15 — від Новорос. губ., 2 — від *Запорозької Січі*). Під час роботи комісії деякі її депутати порушили питання про обмеження, а в подальшому і скасування кріпосного права (див. *Кріпацтво*). Серед учасників дискусії з сел. питання були й укр. депутати, зокрема, І.Дзюбін — від військ. обивателів м. *Охтирка* та Я.Козельський — від шляхетства Дніпровського пікінерського полку (брат просвітника Я.*Козельського*). Представники Ліфляндії й Гетьманщини відстоювали автономію своїх країв. Лідером укр. автономістів став депутат від лубен. шляхетства Г.*Полетика*. Депутати від Гетьманщини подали петицію, в якій висловили пропозицію передбачити в новому кодексі законів Рос. імперії положення про окремішність укр. права та гарантії політ. автономії краю.

Переконавшись у тому, що робота законадавчої комісії набула небажаного для інтересів рос. самодержавства спрямування, Катерина II 17 груд. 1768 оголосила про призупинення її діяльності. Офіц. приводом для такого рішення став початок *російсько-турецької війни 1768—1774.*

Літ.: *Максимович Г.А.* Выборы и наказы в Малороссии в Законодательную Комиссию 1767 г. Нежин, 1917; *Путро О.І.* Деякі питання соціально-економічної і політичної історії Лівобережної України в другій половині XVIII ст. «УІЖ», 1985, № 7; *Шевченко Н.В.* Соціально-політичні вимоги козацтва Лівобережної України у наказах до Законодавчої комісії 1767—1774 рр. В кн.: Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина, вип. 1. К., 1993; *Когут З.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини (1760—1830). К.,

1996; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея XVII—XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. К., 1997; *Шевченко Н.В.* Накази однодвірців та державних селян Новоросійської губернії в Законодавчу комісію 1767—1774 рр. як джерело для вивчення історії заселення Південної України. В кн.: Південна Україна: проблеми історичного дослідження: Збірник наукових праць. Миколаїв, 1998.

Н.В. Шевченко.

КОМІ́СІЯ НАРО́ДНОЇ ОСВІ́ТИ 1773—1794 — див. *Едукаційна комісія 1773—1794.*

КОМІ́СІЯ ПРО РО́ЗГЛЯД ДВОРЯ́НСТВА — див.: *Дворянські депутатські збори.*

КОМІ́СІЯ У СПРА́ВАХ КОЛИ́ШНІХ ПАРТИЗА́НІВ — ветеранська орг-ція, створена згідно з постановою Президії ВР УРСР 8 черв. 1948 після розформування *Українського штабу партизанського руху* (УШПР) у складі С.*Ковпака* (голова), Т.*Строкача*, В.Нижника (секретар), Ф.Ананченка, Я.Іванова, Я.Дрожжина з метою упорядкування особових справ колиш. партизанів *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945.* На комісію було покладено роботу з увічнення пам'яті загиблих партизанів, розгляд матеріалів про матеріально-побутове забезпечення колиш. партизанів та їх родин, проведення заміни тимчасових партизан. документів часів війни на постійні. Проблемами партизанів та їх родин центр. та місц. органи влади практично не займалися, тому першочерговими завданнями комісії стали питання обліку колиш. партизанів і підпільників. Нині осн. напрямами роботи комісії є патріотичне виховання нас. і особливо молоді, турбота про матеріальне забезпечення ветеранів та інвалідів, визнання громадян учасниками підпільно-партизан. боротьби, співпраця з ін. ветеранськими орг-ціями країни, участь у міжнар. орг-ціях руху Опору (див. *Рухи Опору 1939—1945*). З ініціативи комісії в Україні встановлено щорічне держ. свято «День партизанської слави» (22 верес.). У різні роки комісію очолювали партизан. командири: С.Ковпак (1948—67), О.*Федоров* (1968—89), П.Мусієнко (1989—97). Від 1997 комісію очолює учасник підпільно-партизан. боротьби, канд. істор. н. В.Коньков.

М.Ю. Шевченко.

КОМІТА́Т (пізньолат. comitatus — графство, округ) — 1) назва від часів раннього феодалізму до 1919 адм.-тер. одиниці в Угорщині, у т. ч. від поч. 13 ст. на землях Закарпатської України, що входили до її складу. Поступово на Закарпатській Україні було утворено 4 комітати (жупи): Ужанський (1214), Угочанський (1262), Березький (1263) та Мармароський (1303). На чолі кожного з них стояв призначений королем ішпан (наджупан), наділений адм., військ. та суд. владою. На окремі посади призначалися вихідці з укр. знаті, які перейшли на службу до угор. короля. Значна влада належала заст. наджупана — олішпану (піджупану), він відав, як правило, політ., адм. та госп. питаннями;

2) назва адм.-тер. одиниці в першій Чехословац. Республіці (до 1928), у т. ч. й на укр. землях, що входили до її складу.

Літ.: *Мицюк О.* Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Руси, т. 1. Ужгород, 1936; Нариси історії Закарпаття, т. 1. Ужгород, 1993; *Бисага Ю.М.* Створення підвалин державно-правової політики Чехословаччини в 20-х роках XX ст. Ужгород, 1997.

Ю.М. Бисага.

КОМІТЕ́Т БІБЛІОГРАФІ́ЧНИЙ ПРИ ЧАСО́ПИСІ «УКРАЇ́НА». Діяв 1927—30. Кер. — О.*Гермайзе*, члени — М.*Карачківський*, К.Копержинський, М.Марковський та Ф.*Савченко.* Друкував бібліогр. огляди з *українознавства.*

Літ.: *Сохань П.С. та ін.* М.С. Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. К., 1993.

О.В. Юркова.

КОМІТЕ́Т ДЕРЖА́ВНОЇ БЕЗПЕ́КИ СРСР та Комітет державної безпеки УРСР (до 1978 — КДБ при Раді Міністрів СРСР та КДБ при Раді Міністрів УРСР). КДБ СРСР створено 13 берез. 1954 указом Президії ВР СРСР на підставі політ. рішень, прийнятих Президією ЦК КПРС 8 лют. 1954 і ЦК КПРС 12 берез. 1954 (постанова «Про роботу органів державної безпеки») про виділення органів держ. безпеки зі складу МВС і створення на їхній базі КДБ СРСР.

КДБ СРСР був наступником *ВЧК* — ОДПУ (Об'єднаного ДПУ; див., зокрема, *Державне політичне управління УСРР*) — НКДБ (Нар. комісаріату держ. безпеки) — МДБ (Мін-ва держ. безпеки).

Відповідно до ст. 70 Конституції СРСР 1936 органи держ. безпеки СРСР належали до категорії союзно-респ. держ. к-тів і діяли на правах мін-ва, а його голова включався до складу РМ СРСР.

Після смерті Й.*Сталіна* та арешту Л.*Берії* статус органів держ. безпеки було змінено: їх виокремили з МВС СРСР, а їхня діяльність мала відтепер здійснюватися під жорстким контролем ЦК КПРС. Почало широко практикуватися затвердження колиш. парт. працівників на керівні посади в органи держ. безпеки. Місц. парт. орг-ції отримали право контролювати діяльність органів КДБ на місцях. Накази КДБ СРСР узгоджувалися з ЦК КПРС. Було заборонено проводити оперативні заходи стосовно парт. функціонерів різного рівня.

На органи КДБ СРСР покладалися функції розвідки, контррозвідки, політ. розшуку, дізнання та слідства. Їхній правовий статус визначався закритими (з грифами «таємно», «особливо таємно», «особливої важливості») підзаконними актами — «Положенням про КДБ при Раді Міністрів СРСР», затвердженим 2 берез. 1959 спільною постановою ЦК КПРС і РМ СРСР, ін. спец. постановами ЦК КПРС і РМ СРСР, внутрішньовідомчими актами КДБ СРСР (наказами, інструкціями, положеннями тощо), схваленими вищими парт. органами КПРС (напр., положення про органи військ. контррозвідки КДБ при РМ СРСР, яке було схвалено ЦК КПРС 8 верес. 1961). На законодавчому рівні правовий статус КДБ СРСР було закріплено лише в останній період його існування. 16 трав. 1991 ВР СРСР ухвалила Закон «Про органи державної безпеки в СРСР». Однак на момент його введення в дію в Україні вже було взято курс на побудову власних органів держ. безпеки.

До відання КДБ СРСР і його місц. органів, згідно з «Положенням...», належали: розвідувальна робота в капіталіст. країнах; боротьба зі шпигунською, диверсійною, терористичною та ін. підривною діяльністю іноз. розвідувальних органів, зарубіжних антирад. центрів та з їхніми агентами в СРСР; боротьба з ворожою діяльністю т. зв. антирад. і націоналістичних елементів; контррозвідувальна робота в *Радянській армії*, ВМФ, Цивільному повітряному флоті, у прикордонних військах і внутр. військах МВС з метою запобігання проникненню до них агентів іноз. розвідок та ін. ворожих елементів; контррозвідувальна робота на спец. об'єктах, особливо важливих об'єктах пром-сті і на транспорті; охорона держ. кордонів; охорона керівників комуніст. партії та уряду; організація і забезпечення урядового зв'язку; організація радіоконтррозвідувальної роботи тощо.

Органи КДБ СРСР, відповідно до закритих постанов ЦК КПРС і РМ СРСР, повинні були: а) вести боротьбу з незаконними збройними формуваннями, незаконно створеними або забороненими громад. орг-ціями, які загрожували конституційному ладові СРСР; б) забезпечувати в межах своєї компетенції збереженість держ. таємниці; в) здійснювати контррозвідувальне забезпечення оперативного прикриття держ. кордону.

«Положення...» передбачало також право органів КДБ СРСР на проведення різноманітних оперативних заходів (таких, як вербування агентури, утримувачів явочних і конспіративних квартир, здійснення зовн. спостереження, перлюстрація кореспонденції тощо), перелік цих заходів, однак, точно не визначався.

На час створення КДБ СРСР його осн. структурними підрозділами були управління: — 1-ше гол. (розвідка), 2-ге гол. (контррозвідка), 3-тє гол. (військова контррозвідка), яке здійснювало кер-во системою особливих відділів, 4-те гол. (боротьба з антирад. підпіллям, націоналістичними формуваннями і ворожими елементами), 5-те (контррозвідувальна робота на особливо важливих держ. об'єктах), 6-те (контррозвідка на транспорті), 7-ме (зовн. спостереження), 8-ме (шифрувальне—дешифрувальне), 9-те (охорона керівників партії та уряду), 10-те, слідче, управління кадрів та ін., а також оперативно—тех. спецвідділи, відділ урядового зв'язку та деякі ін. підрозділи.

2 квіт. 1957, згідно з рішенням ЦК КПРС і РМ СРСР, для зміцнення охорони держ. кордону зі складу МВС до КДБ СРСР було передано Гол. управління прикордонних військ. 17 лип. 1959 в системі КДБ СРСР створено оперативно-тех. управління, а в його місц. органах — відповідні відділи.

З метою підвищення ефективності діяльності органів КДБ при РМ СРСР 5 лют. 1960 ЦК КПРС і РМ СРСР прийняли постанову «Про внесення змін до структури КДБ при Раді Міністрів СРСР і його органів на місцях і про скорочення їх чисельності». 4-те, 5-те і 6-те управління були влиті в 2-ге гол. управління. До складу 7-го управління, що займалося зовн. спостереженням, вводилося управління охорони дипломатичного корпусу, яке раніше належало до 2-го гол. управління. Було понижено статус ряду підрозділів: 3-тє гол. управління, шо займалося контррозвідувальним забезпеченням ЗС, реорганізовувалося в 3-тє управління, а слідче управління — у слідчий відділ.

17 лип. 1967 створено 5-те управління, на яке покладалася боротьба з т. зв. ідеологічною диверсією противника. Воно стало найбільш чисельним підрозділом КДБ СРСР і зосереджувало боротьбу з дисидентським рухом (див., зокрема, *Дисидентські (опозиційні) рухи 1960—1980-х років в Україні*). У груд. 1969 у КДБ СРСР створено інформаційно-аналітичні підрозділи, 27 листоп. 1970 — інспекторське управління КДБ при РМ СРСР.

Після ухвалення *Конституції СРСР 1977*, згідно з постановою ВР СРСР від 5 лип. 1978, КДБ при РМ СРСР було перейменовано у КДБ СРСР.

Певні зміни в орг. структурі КДБ СРСР відбувались у 1980-ті рр. У верес. 1981 з метою організації контррозвідувальної роботи на об'єктах транспорту та зв'язку було створено 4-те управління. У жовт. 1982 для вирішення екон. проблем, які намітилися в СРСР, — 6-те управління, на яке покладалися завдання щодо захисту рад. економіки від т. зв. підривної діяльності іноз. спецслужб. Насправді цей підрозділ перебирав на себе функції, не властиві органам держ. безпеки, відносно виявлення негативних процесів і недоліків, що мали місце в організації вир-ва тощо.

1983 згідно з рішенням ЦК КПРС і РМ СРСР у складі 3-го гол. управління КДБ СРСР було створено управління «В». Це управління і його місц. органи мали забезпечувати контррозвідувальний захист органів МВС. У період *перебудови* кер-во СРСР намагалося «демократизувати» найбільш одіозні підрозділи КДБ. Так, 5-те управління, згідно з постановою РМ СРСР від 11 серп. 1989, було перетворено в управління із захисту рад. конституційного ладу (управління «З»). Остання значна реорганізація в системі КДБ відбулася в груд. 1990, тоді було створено управління по боротьбі з організованою злочинністю (управління «ОП»).

Діяльність КДБ СРСР об'єктивно сприяла захисту існуючого ладу. Значні успіхи були досягнуті у сферах розвідувальної та контррозвідувальної роботи, що забезпечувало своєчасне надходження до вищого парт. кер-ва СРСР необхідної розвідувальної інформації, виявлення осн. устремлінь іноземних спецслужб і знешкодження їх агентури на тер. СРСР. У період т. зв. відлиги (див. М.*Хрущов*) органи КДБ брали активну участь у проведенні реабілітації жертв політ. репресій. В їхній діяльності стверджувався принцип законності, з органів були звільнені співробітники, особисто причетні до порушення процесуального законодавства. Однак «демократизація» органів держ. безпеки загальмувалася з приходом до влади в СРСР Л.*Брежнєва.* Органи КДБ СРСР, застосовуючи репресивні методи і порушуючи права людини, стали осн. знаряддям парт. верхівки СРСР у боротьбі з інакомисленням, дисидентськими рухами, «українським буржуазним націоналізмом» та будь-якими ін. проявами опозиційності.

Головами КДБ СРСР були: І.*Сєров*, О.*Шелепін*, В.*Семичасний*, Ю.*Андропов*, В.*Федорчук*, В.*Чебриков*, В.Крючков, В.Бакатін.

Система органів і військ КДБ СРСР припинила своє існування у зв'язку з розпадом СРСР.

КДБ УРСР створено відповідно до указу Президії ВР УРСР від 30 трав. 1954 як складову частину КДБ СРСР. Повноваження та орг. структура КДБ УРСР повністю відповідали повноваженням і орг. структурі КДБ СРСР. Процесуальні повноваження органів КДБ при РМ УРСР, їх підслідність були визначені з прийняттям Кримінального (1960) і Кримінально-процесуального (1961) кодексів УРСР. Слідчі КДБ при РМ УРСР мали право вести попереднє слідство в справах: про зраду батьківщині; шпигунство; терористичний акт; терористичний акт проти представника іноз. д-ви; диверсію; шкідництво; антирад. агітацію і пропаганду; орг. діяльність, спрямовану на вчинення особливо небезпечних держ. злочинів, а також про участь в антирад. орг-ціях; про особливо небезпечні держ. злочини, вчинені проти ін. д-в трудящих; розголошення держ. таємниці; втрату документів, які містять держ. таємницю; контрабанду; масові безпорядки; незаконний виїзд за кордон і незаконний в'їзд до СРСР; порушення правил міжнар. польотів; розголошення воєн. таємниці або втрату документів, які містять військ. таємницю, передання іноз. орг-ції відомостей, які складають службову таємницю.

КДБ УРСР станом на берез. 1960 включало: центр. апарат КДБ, територіальні органи по областях (управління КДБ), апарат уповноважених по містах, районах, залізничних станціях, останні з 1967 були реорганізовані в міські та районні відділи (відділення) КДБ.

Структуру центр. апарату КДБ УРСР становили: 1-ше управління (розвідка), 2-ге управління (контррозвідка), оперативно-тех. управління, радіоконтррозвідувальна служба, обліково-архів. відділ (10-й), слідчий відділ, слідчий ізолятор, секретаріат, 8-й відділ (шифрувальний зв'язок), відділ урядового зв'язку, фінансовий відділ, госп. відділ і мед. служба. Органи військ. контррозвідки, особливі відділи, розташовані на тер. УРСР, перебували в прямому підпорядкуванні 3-го гол. управління КДБ СРСР.

Після перейменування КДБ при РМ СРСР на КДБ СРСР, згідно з указом Президії ВР УРСР від 20 лип. 1978 КДБ при РМ УРСР також було перейменовано на КДБ УРСР.

Формально, згідно з Конституцією УРСР 1978 (ст. 122, 123), КДБ належав до категорії союзно-респ. держ. к-тів і мав перебувати у подвійному підпорядкуванні як РМ УРСР, так і КДБ СРСР. Однак фактично кер-во органами держ. безпеки здійснювали вищі парт. органи СРСР — ЦК КПРС та політбюро ЦК КПРС.

В УРСР після ухвалення ВР 16 лип. 1990 *Декларації про державний суверенітет України* було взято курс на побудову власних органів держ. безпеки. Відразу після проголошення незалежності України 24 серп. 1991 (див. *Акт проголошення незалежності України*) ВР України ухвалила постанови «Про політичну обстановку на Україні і негайні дії ВР України по створенню умов неповторення надалі військового перевороту», «Про департизацію державних органів, установ та організацій», «Про військові формування в Україні». Згідно з цими актами всі дисльоковані на тер. України військ. формування, у т. ч. КДБ і його війська, були підпорядковані *Верховній Раді України*, співробітники органів держ. безпеки мали припинити протягом 10 днів членство в будь-якій політ. партії та русі, а до 1 листоп. 1991 на розгляд ВР України мало бути внесено проект закону про органи держ. безпеки України.

Станом на 1991 КДБ УРСР включав наступні підрозділи: управління — 1-ше (розвідка), 2-ге (контррозвідка), 3-тє (боротьба з організованою злочинністю), 4-те (контррозвідувальна робота на транспорті), «З» (захист конституційного ладу і боротьба з тероризмом), 6-те (контррозвідувальний захист економіки), 7-ме (зовн. спостереження), оперативно-тех., кадрів, урядового зв'язку; служби — «Р», інформаційно-аналітичну, 9-ту (охорона керівників комуніст. партії і уряду), юрид., охорони, військ.-мед.; відділи — слідчий, 8-й (шифрувальна і дешифрувальна робота), 10-й (архів.), мобілізаційний, фінансовий, госп., буд.; а також інспекцію, секретаріат і слідчий ізолятор.

КДБ України припинив існування 20 верес. 1991 після видання ВР України постанови «Про створення Служби національної безпеки України». Відповідно до пункту 3 цієї постанови КДБ України було ліквідоване, а його матеріально-тех. потенціал (крім матеріально-тех. засобів підрозділів шифрувального зв'язку та служби охорони) передано СБУ України.

Підставами до ліквідації КДБ визначалися: необхідність повного реформування колиш. союзної та респ. системи органів держ. безпеки після проголошення незалежності України; ліквідація відомчого монополізму у сфері держ. безпеки (органи, що забезпечують шифрувальний зв'язок переходили в підпорядкування ВР України; служба охорони вищих посадових осіб д-ви передавалася до Респ. гвардії України); необхідність захисту інтересів державної безпеки незалежної України.

КДБ УРСР очолювали — В.*Нікітченко* (30 трав. 1954 — 20 лип. 1970), В.*Федорчук* (20 лип. 1970 — 4 черв. 1982), С.Муха (4 черв. 1982 — 25 трав. 1987), М.Голушко (25 трав. 1987 — 20 верес. 1991).

Літ.: Лубянка. ВЧК—ОГПУ—НКВД—НКГБ—МГБ—МВД—КГБ 1917—1960. Справочник. М., 1997; *Коровин В.В.* История отечественных органов безопасности. М., 1998; *Колпакиди А., Прохоров Д.* Внешняя разведка России. СПб., 2001; *Млечин Л.М.* КГБ. Председатели органов госбезопасности. Рассекреченные судьбы. М., 2003; *Маринин В.* КГБ: структура и функции. «В мире спецслужб», 2004, № 1; *Хлобустов О.* КГБ — шаги становления. «Власть», 2004, № 11.

В.Т. Окіпнюк.

КОМІТÉТ З ОХОРÓНИ ТА ЗБЕРЕ́ЖЕННЯ ІСТОРИ́ЧНО-КУЛЬТУ́РНИХ, АРХІТЕКТУ́РНИХ І АРХЕОЛОГІ́ЧНИХ ПА́М'ЯТНИКІВ УРСР. Ств. 31 серпня 1940 при РНК УРСР з

метою координації діяльності установ та відомств із збереження історико-культ. спадщини УРСР, контролю за дотриманням пам'яткоохоронного законодавства, організації поточної роботи із обліку, реєстрації, вивчення, ремонту та реставрації пам'яток. До його складу входили: М.*Бажан*, О.*Богомолець*, М.*Бурачек*, С.Бухало, Г.Головко, О.*Довженко*, В.Компанієць, Ф.*Кричевський*, П.*Козицький*, Ф.*Колесса*, А.*Кримський*, Л.*Славін*, І.*Моргилевський*, П.*Панч* (голова), М.*Петровський*, П.*Тичина*, Ю.*Яновський*. На місцях діяли відповідні к-ти при виконкомах обласних рад депутатів трудящих та к-т у м. *Київ* (голова — Г.*Юра*). У січ. 1941 к-т при РНК УРСР було передано в підпорядкування Наркомосу УРСР. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* припинив існування.

С.І. Кот.

КОМІТЕ́Т ІЗ ДОСЛІ́ДЖЕННЯ СТАРОЖИ́ТНОСТЕЙ У КИ́ЄВІ (відомий за російськомовною назвою «Временный комитет по изысканию древностей в Киеве») — наукове історико-археол. т-во, що існувало в *Києві* 1835—43. Ств. за ініціативою першого ректора Київ. ун-ту М.*Максимовича*, митрополита Київ. і Галицького Євгенія (*Болховітінова*), історика й археолога М.*Берлинського*, аматора-дослідника К.*Лохвицького* та ін. Очолював к-т попечитель Київ. учбового округу Є. фон Брадке. У роботі брали участь професори Київ. ун-ту: Г.Данилович, С.Зенович, С.Орнатовський, О.Ставровський. За перші роки своєї діяльності к-т ретельно проаналізував усе, що було зроблено до нього на ниві вивчення старожитностей, підготував узагальнюючу працю «Про хід відкриття старожитностей у Києві до початку 1836 р.», відкрив при Київ. ун-ті музей старожитностей (див. *Музеї Університету святого Володимира*), провів кілька археол. розкопок на тер. Верхнього (Старого) міста (зокрема, на Андріївській горі, у районі *Десятинної церкви*, Трьохсвятительської церкви, *Київського Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря*, стародавньої церкви св. Ірини), активно сприяв вирішенню питань збереження та укріплення *Золотих воріт*. Через політ. події, пов'язані з польс. нац. рухом, та закриттям 1839 (на один рік) Київ. ун-ту, комітету довелося згорнути дослідницькі роботи. До 1842 він існував формально, а 1843 при Київ. ун-ті була створена Тимчасова комісія для розбору давніх актів (див. *Київська археографічна комісія*) і к-т припинив своє існування.

Літ.: О ходе открытия древностей в Киеве до начала 1836 г. «Журнал Министерства народного просвещения», 1836, ч. 11; Отчет о действиях Временного комитета изыскания древностей в Киеве в 1837 году. Там само, 1838, ч. 18; Отчет о действиях Временного комитета изыскания древностей в Киеве в 1838 году. Там само, 1839, ч. 21, т. 3; Отчет Министерства народного просвещения за 1838 год. Там само, 1839, ч. 22.

Т.Ф. Григор'єва.

КОМІТЕ́Т МІНІ́СТРІВ РОСІ́ЙСЬКОЇ ІМПЕ́РІЇ — вищий адм. орган держ. управління *Російської імперії*. Ств. у ході реформи центральних органів держ. управління, започаткованої маніфестом імп. *Олександра I* від 8 верес. 1802 «Об учреждении министерств». У підготовці проекту маніфесту активну участь брали, зокрема, С.Воронцов, П.Строганов, В.Кочубей. За зразок слугували кабінет відповідальних міністрів у Великій Британії та міністерська система Франції. Проект підготував М.Новосильцев. К-т функціонував як нарада міністрів при особі *імператора* для координації міжвідомчих зв'язків. Засідання передбачалося скликати разом з Держ. радою. Однак відбувалися вони не регулярно, а спільні засідання взагалі не практикувалися. На перших порах К-т міністрів очолював імператор, він же брав участь у його роботі (упродовж 1802—05), відвідував наради, але це не стало правилом. За відсутності імператора к-т самостійно вирішував невідкладні справи. Міністри головували по черзі за старшинством чинів, змінюючись кожного четвертого засідання, а з 1810 функцію голови виконував держ. секретар граф М.*Румянцев*.

К-т міністрів складався з присутствія, членами якого були міністри військ., мор., закордонних справ, комерції, юстиції, внутр. справ, фінансів і народної освіти з товаришами (заст.), з 1808 — із присутствія та канцелярії, яку очолював за призначенням імператора управляючий справами.

Засідання к-ту взимку, весною та восени відбувалися двічі на тиждень, влітку — раз на два місяці. Справи схвалювалися більшістю голосів і оформлялися протоколами (вони називалися «журналами»), які потім стверджував імператор. Схвалені імператором і оприлюднені Правительствуючим Сенатом витяги із журналів К-ту міністрів набували чинності закону.

На колегіальний розгляд К-ту міністрів виносилися справи, для ухвалення яких бракувало законодавчої бази, а також ті, які зачіпали інтереси кількох різних відомств. Розглядалися також питання підбору кадрів для вищих держ. посад, здійснювався нагляд за діяльністю місц. держ. апарату, вивчалися проекти нових указів. Постанови к-ту виконувалися міністрами після схвалення їх імператором.

До компетенцій К-ту міністрів, починаючи з 1808, належали поліцейські справи щодо іноземців, які прибували до Росії, а також росіян, котрі перебували за кордоном.

Як самостійний орган К-т міністрів почав діяти після того, як його функції були визначені нормативним актом «Учреждение Комитета министров» від 20 берез. 1812. У своїй діяльності він керувався розпорядженнями імператора, спеціально укладеними правилами та «Учреждениями».

На посаду голови К-ту міністрів імператор щорічно призначав найбільш досвідченого сановника, який займав міністерську чи ін. вищу посаду. 1812—65 голови К-ту міністрів одночасно займали й посаду голови Держ. ради.

До складу К-ту міністрів, окрім міністрів, входили управляючі з правами міністрів, держ. секретар, держ. скарбник (1802—11), з 1812 — голови департаментів Держ. ради, окремі сановники за призначенням імператора, військ. губернатор столиці, а також спадкоємці престолу і деякі великі князі.

Протягом 1812—14 к-т розглядав справи, пов'язані переважно з комплектуванням і по-

стачанням армії, зокрема про формування малорос. козац. полків і *народного ополчення* (див. *Війна 1812*).

1815 нагляд за діяльністю К-ту міністрів було доручено О.Аракчеєву. На засідання к-ту запрошувалися обер-прокурори Найсвятішого Синоду (з них правом члена к-ту з 1880 користувався лише К.*Побєдоносцев*).

Після смерті імп. Олександра I К-т міністрів, заслухавши на своєму засіданні результати аналізу паперів померлого імператора, констатував, що міністри не раз пропонували поліпшити роботу к-ту, аж до його ліквідації й створення на його базі нової інституції. Однак пропозицію заснувати новий орган з повноваженнями к-ту не схвалив імп. *Микола I*. Навпаки, компетенції К-ту міністрів зросли, оскільки рескриптом від 30 січ. 1826 на нього покладався розгляд щорічних звітів мін-в, які раніше надсилалися до Держ. ради.

1826 укладено штатний розпис канцелярії К-ту міністрів з фіксованим складом службовців, згідно з цим розписом у канцелярії служили 4 діловоди, 2 експедитори з помічниками, архів. охоронець. Від 1831 створювалися 4 від-ня, начальниками яких призначалися чиновники згідно із височайшими указами.

Починаючи з 1827 і до 1857 до к-ту регулярно направлялися звіти міністрів. Від 1827 він розглядав і подавав імператорові записки генерал-губернаторів і рапорти губернаторів про стан управління *губерніями*. До к-ту надходила велика кількість другорядних справ, а тому було передбачено чітке коло проблем, що їх міністри могли вирішувати самостійно.

Завдяки оперативності при вирішенні важливих держ. питань к-т перебирав на себе низку справ, які належали до компетенції Правительствуючого Сенату і Держ. ради. Він почав поєднувати законодорадчі і суд. функції.

Применшення ролі Правительствуючого Сенату привело до того, що К-т міністрів почав схвалювати вироки військ. судів, а з 1838 — і вироки палат карного суду у справах про заборону неправосл. конфесіям пропагувати свої віровчення («відпадіння» від *християнства*). Спроби усунути К-т міністрів від суд. і законодорадчих функцій мали певний результат лише в роки царювання Миколи I, повністю ж суд. повноважень він був позбавлений лише внаслідок набуття чинності суд. статутів 1864 (див. *Судова реформа 1864*).

У різні роки через К-т міністрів були оголошені височайші повеління, маніфести та положення з найважливіших питань держ. життя (зокрема, про поширення рос. законів у повному обсязі на *Лівобережну Україну*, *Правобережну Україну* та Пд. Україну і Крим з повним підпорядкуванням центр. органам влади і управління). Щорічно через нього проходило від 2 до 3 тис. справ. Через нього визначалися доходи і видатки держ. кошторису, встановлювалися збори й *акцизи*, визначалися умови утримання винних *відкупів* та їх поступове поширення на укр. губернії, накладення опік на поміщицькі маєтки за жорстоке поводження з селянами. К-т пропонував заходи для розвитку торгівлі, з яких найважливішим було надання статусу порто-франко м. Одеса (див. *Порто-франко в портах України*), звільнення єврейс. поселенців від сплати держ. податків (1825, 1826). К-т займався введенням податкових пільг, регулював ціни на осн. товари нар. споживання, обговорював питання благоустрою міст, зокрема про пільги новорос. містам (1824), прокладання шляхів, відкриття пошт, схвалював кошториси буд-в нових держ. приміщень. Саме за схваленими ним положеннями відбувалося переселення селян і колиш. запороз. *козаків* у *Бессарабію* (1827). Розглядалися питання уточнення соціальної структури набутих земель, зокрема про припинення кооптації в рос. *дворянство* шляхти (1855). У його компетенції перебували питання нормативної бази прийому, звільнення і проходження служби чиновниками, схвалення пенсійного статуту, розписів штатів департаментів, управлінь, мін-в, канцелярій військ. губернаторів і генерал-губернаторів, кількісного складу чиновників для особливих доручень при міністрах і головах *казенних палат* тощо. Він розглядав матеріали сенатських ревізій, виносив догани місц. адміністраторам, а також схвалював дипломи про приналежність до дворянського стану, отримання графського і князівського титулів.

Зі створенням 1861 Ради міністрів функції К-ту міністрів дещо скоротилися, але ненадовго (лише певний час його діяльність обмежувалася сферою с. госп-ва і пром-сті, зокрема схваленням статутів *акціонерних товариств*, акціонерних компаній, *банків*, положень про *біржі*, буд-ва залізниць). Спроби міністра юстиції Д.Замятніна звузити коло діяльності К-ту міністрів, вилучивши з його відання адм.-правові питання, не отримали схвалення міністерського корпусу. Незабаром К-ту міністрів були передані справи 2-го Сибірського к-ту (1852—64) та Гол. к-ту із облаштування євреїв (1840—65), а 1867 члени К-ту міністрів напрацювали проект організації управління Туркестанським краєм.

У 1860-х рр. через засідання К-ту міністрів пройшли проекти заходів щодо посилення влади губернаторів, а в 1870-х — поліції, введення посад тимчасових генерал-губернаторів. Починаючи від 1872 к-т виступав як вища цензурна інстанція: за поданням міністра внутр. справ він постановляв, які книги та періодичні вид. підлягають забороні.

У період царювання *Олександра III* К-т міністрів було позбавлено законодорадчих прав, що, однак, не поширювалося на охорону держ. порядку і громад. спокою (положення від 14 серп. 1881). Серед них такі, як тимчасові правила друку, про євреїв, про поліцейський нагляд, а також про поширення положення від 14 серп. 1881 на окремі тер. імперії. Більшість законодавчих положень, котрі уповільнювали реформи, обговорювалися в К-ті міністрів, а не в Держ. раді. 1892 к-т був позбавлений права надавати звання особистого та спадкового дворянства, зменшилася також кількість справ унаслідок видання правил про заборону поєднувати держ. службу з комерційною діяльністю.

Під тиском революц. подій 1905—07 (див. *Революція 1905—1907*) й, зокрема, внаслідок по-

яви Маніфесту від 17 жовт. 1905 та створення представницької влади в особі *Державної думи Російської імперії* К-т міністрів був ліквідований указом від 23 квіт. 1906 з передачею справ Раді міністрів і Держ. раді. За час свого існування він постійно перебував у *Санкт-Петербурзі.*

Головами К-ту міністрів були: 1810—12 — держ. секретар, граф М.Румянцев, 1812—16 — граф М.Салтиков, 1816—27 — П.Лопухін, 1827—34 — кн. В.Кочубей, 1834—38 — граф М.Новосильцев, 1838—47 — кн. І.В.Васильчиков, 1847—48 — граф В.Левашов, 1848—56 — граф О.Чернишов, 1856—61 — кн. О.Орлов, 1861—64 — граф Д.Блудов, 1864—72 — кн. П.Гагарін, 1872—79 — граф П.Ігнатьєв, 1879—81 — граф П.*Валуєв*, 1881—87 — граф М.Рейтерн, 1887—95 — М.*Бунге*, 1895—1903 — І.Дурново, 1903—06 — граф С.*Вітте.*

Діяльність К-ту міністрів упродовж більш як сторіччя продемонструвала здатність верховної влади здійснювати централізоване управління Рос. імперією з тенденцією до поєднання в одному органі різних гілок влади. Кількаразові наміри надати к-ту значення кабінету, який би спрямовував та об'єднував діяльність міністрів, закінчилися провалом через небажання імператорів обмежувати самодержавний принцип управління.

Літ. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое, т. 32. — № 25043, 25044, 25574а, 25620, 25653, 25682; т. 34. № 29938; т. 40. № 30271, 30487; Там само. Собрание 2-е, т. 1. — № 46, 52, 154; т. 2. № 913. СПб., 1830; т. 30. № 29153. СПб., 1856; *Середонин С.М.* Исторический обзор деятельности Комитета министров, т. 1: Комитет Министров в царствование императора Александра Первого (1802 сентября 8—1825 г. ноября 19). СПб., 1902; *Його ж.* Исторический обзор деятельности Комитета министров, т. 2, ч. 1: Комитет Министров в царствование императора Николая Первого (1825 г. ноября 20 — 1855 г. февраля 18). СПб., 1902; *Його ж.* Исторический обзор деятельности Комитета министров, т. 2, ч. 2: Комитет Министров в царствование императора Николая Первого (1825 г. ноября 20 — 1855 г. февраля 18). СПб., 1902; *Його ж.* Исторический обзор деятельности Комитета министров, т. 3, ч. 1: Комитет Министров в царствование императора Александра Второго (1855 г. февраля 19—1881 г. марта 1). СПб., 1902; *Його ж.* Исторический обзор деятельности Комитета министров, т. 3, ч. 2: Комитет Министров в царствование императора Александра Второго (1855 г. февраля 19—1881 г. марта 1). СПб., 1902; *Тхоржевский И.И.* Исторический обзор деятельности Комитета министров, т. 4: Комитет Министров в царствование императора Александра Третьего (1801 г. марта 2—1881 г. 1894 г. 20 октября). СПб., 1902; *Витте С.Ю.* Воспоминания, т. 1—3. М., 1960; *Ерошкин Н.П.* Крепостническое самодержавие и его политические институты (Первая половина XIX века). М., 1981; *Його ж.* История государственных учреждений дореволюционной России, 3 изд. М., 1983; *Бельдова М.В.* Комитет Министров. В кн.: Государственность России: Словарь-справочник, т. 2: (Д-К). М., 1999; *Шандра В.* Малоросійське генерал-губернаторство, 1802—1856: функції, структура, архів. К., 2001.

В.С. Шандра.

КОМІТÉТ ОХОРÓНИ ПÁМ'ЯТНИКІВ ІСТÓРІЇ ТА МИСТÉЦТВА УКРАЇНСЬКОЇ АКАДÉМІЇ НАУ́К — держ.-громад. орган, ств. у серп. 1919 в *Києві* в період окупації укр. земель *Добровольчою армією* для опіки над пам'ятками старовини та мист-ва. В його складі діяло кілька секцій. Головою к-ту було обрано акад. Д.*Багалія*. Після приєднання до к-ту аналогічної установи, ств. при Київ. ун-ті, його очолив проф. М.*Довнар-Запольський*. Нове кер-во к-ту тісно співпрацювало з військ. адміністрацією Добровольчої армії з центром у м. Ростов-на-Дону (нині місто в РФ). Воно вдалося до переслідувань і звільнень з посад національно свідомих укр. діячів, а також до виправлення «помилок» своїх попередників на ниві охорони пам'яток за часів *Української Центральної Ради*, *Української Держави* та УСРР. Було ліквідоване єдине Архівне управління та призупинено проведення архів. реформи. Частина музейних фондів була оголошена «військовою здобиччю» Добровольчої армії й реквізована, після чого за сплату 30 % вартості старожитності та пам'ятки мист-ва могли бути викуплені колиш. власниками. Решта переданих до музеїв приватних колекцій та збірок мала повертатися їх колишнім власникам, незважаючи на загрозу їх вивезення за кордон або знищення. Через політ. та методологічні розходження з кер-вом к-ту з його складу вийшла велика група науковців УАН (нині *Національна академія наук України*) та *Українського наукового товариства.* У груд. 1919 к-т припинив існування.

Літ.: Праці Центру пам'яткознавства, вип. 2. К., 1993.

С.І. Кот.

КОМІТÉТ ОХОРÓНИ РЕСПУ́БЛІКИ. Ств. 22 берез. 1919 лідерами *Української соціал-демократичної робітничої партії* та *Української партії соціалістів-революціонерів* на міжпарт. нараді представників соціаліст. партій у *Кам'янці-Подільському* і тоді ж проголошений вищим органом держ. влади в *Українській Народній Республіці.* По суті це була спроба здійснити держ. переворот у країні, щоб не допустити укладання союзницького договору з *Антантою* та формування єдиного антибільшовицького фронту. До складу к-ту увійшли по два представники від ЦК УСДРП, УПСР, Кам'янецької трудової ради і Козацької ради кам'янецької залоги. Головою к-ту було обрано В.*Чехівського* (УСДРП—незалежні), членами: А.Степаненка (заст. голови, УПСР), І.*Лизанівського* (УПСР), І.П.*Мазепу* (УСДРП), І.Романенка (УСДРП), М.Ткаченка (УСДРП—незалежні), Є.Малика (секретар), Волошина (від Трудової ради), Грищенка (УПСР), Казимирива, Свистуна.

У відозві від 22 берез. 1919 к-т проголосив себе тимчасовим представництвом центр. влади республіки і визначив свої головні завдання: стабілізувати внутр. життя країни, припинити переговори *Директорії УНР* з франц. командуванням в *Одесі*, налагодити контакти із рад. урядами Росії та України на умовах визнання ними самостійності й незалежності УНР, налагодити легальне існування укр. соціаліст. партій, вивести рос. війська з тер. УНР, створити новий укр. уряд на Всеукр. з'їзді рад робітн. і сел. депутатів.

К-т не отримав підтримки з боку держ. і політ. інституцій, і тому 27 берез. 1919 (через 5 днів свого існування) сповістив про припинення своєї діяльності.

Літ.: *Христюк П.* Українська революція. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917—1920 рр., т. 4. Відень, 1922; Довідник з історії України, т. 2. К., 1995; *Гриценко А.П.* Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: рік 1919-й. К., 1996.

О.І. Лупандін.

КОМІТЕ́Т УКРАЇ́НСЬКОЇ ЦЕНТРА́ЛЬНОЇ РА́ДИ, Мала рада — виконавчий орган *Української Центральної Ради.* Обраний 21(8) квіт. 1917 на перших заг. зборах УЦР, до його складу увійшло 20 осіб (голова та два його заст. і 17 чл.). Спец. наказом УЦР від 6 трав. (23 квіт.) к-ту доручалося виконувати поточну роботу, а його склад було збільшено до 33 чл., з яких 20 обиралися заг. зборами, решта — поповнювалася ним самим. Окрім того, встановлювалося, що він обирає голів комісій, які діють при УЦР, секретарів та скарбника. Одразу після створення к-т почав займатися підготовкою питань і проектів найважливіших рішень, що мали розглядалися і ухвалюватися на сесіях УЦР, керувати фінансами, підтримувати зв'язок з різними організаціями на місцях.

Після видання I Універсалу (див. *Універсали Української Центральної Ради*) та створення *Генерального секретаріату Української Центральної Ради* К-т УЦР було перетворено на Малу раду — виконавчий орган УЦР із законодавчими функціями, який діяв між сесіями пленуму УЦР. Чисельність ради встановлювалася в 40 осіб. На поч. лип. до Малої ради увійшло ще 18 чл. — представників нац. меншин. 14(01) серп. був затверджений регламент її роботи. Мала рада складалася за принципом пропорційності між фракціями, що входили до УЦР. У січ. 1918 кількість її чл. збільшилася до 82.

Незмінним головою К-ту УЦР, а потім Малої ради був М.*Грушевський.*

Літ.: Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 1—2. К., 1996—97; *Верстюк В.Ф.* Українська Центральна Рада. К., 1997.

О.Б. Кудлай.

КОМІТЕ́Т УКРАЇ́НЦІВ КАНА́ДИ — див. *Конгрес українців Канади.*

КОМІТЕ́ТИ БІДНОТИ́, комбіди — були опорними пунктами рад. влади на селі, а в деякі періоди відігравали роль надзвичайних органів влади. Створювалися згідно з декретами РНК РСФРР від 8 черв. 1918 та Всерос. ЦВК від 11 черв. 1918. Проіснували в Росії до поч. 1919, після чого були об'єднані з сільс. радами. Займалися розпалюванням класової ворожнечі між бідняцькими і заможними верствами *селянства*, перерозподілом землі, вилученням продовольчих запасів за *продрозверсткою* з т. зв. куркульських г-в.

На укр. землях комбіди почали створюватися в ході *війни РСФРР і УНР 1918—1919* з ініціативи *Тимчасового робітничо-селянського уряду України.* Цей уряд видав у листоп. 1918 та січ. 1919 два спец. «положення», які регламентували організацію, склад та функції К.б. Сільс. комбід складався з трьох осіб, волосний — з п'яти-семи. Взимку 1919 К.б. створювалися переважно в *Лівобережній Україні*, де рад. влада змогла закріпитися. Спроби *більшовиків* розколоти укр. село, спираючись на його біднішу частину, фактично провалилися. Селянство відповіло на запровадження *«воєнного комунізму»* масовим повстанським рухом (див. *Повстанський рух в Україні 1918—1922*), який спричинив падіння рад. влади. Після поновлення рад. влади 1920 більшовики відмовилися від запровадження К.б. і замінили їх *комітетами незаможних селян.*

Літ.: III Всеукраїнський з'їзд Рад: Стенографічний звіт. Х., 1932; Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 — серпень 1919). Збірник документів і матеріалів. К., 1962; *Верстюк В.* Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918—1921). К., 1991; Третій з'їзд Комуністичної партії (більшовиків України): 1—6 березня 1919 року. К., 2002; Політична історія України. XX століття, т. 2. К., 2003.

В.Ф. Верстюк.

КОМІТЕ́ТИ ДОПОМО́ГИ УКРАЇ́НІ У ВІЙНІ́ — орг-ції антифашист. солідарності емігрантів з УРСР та Росії, що діяли у д-вах Пн. та Пд. Америки в період *Другої світової війни.* Перша така орг-ція під назвою «Комітет допомоги Росії у війні» з від-ням «Український американський комітет» була створена в жовт. 1941 у Чикаго (США). Пізніше в США й Канаді почали діяти «Українське товариство допомоги Батьківщині», «Канадське товариство допомоги Росії» (з укр. від-ням), «Товариство українських американських городян», «Український комітет допомоги Батьківщині», «Ліга американських українців», «Асоціація українців Канади» та ін. Подібні орг-ції діяли і в країнах Пд. та Центр. Америки. Осн. завданням к-тів допомоги було проведення масових пропагандистських заходів проти агресії Третього рейху та збирання грошових коштів, майна, медикаментів, продуктів харчування для Червоної армії (див. *Радянська армія*) і нас., яке постраждало від війни та гітлерівської окупації. До добродійних кампаній долучалися сотні тисяч робітників, службовців, студентів, фермерів — людей різних національностей та соціальних станів.

Літ.: *Коваль М.В.* Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. К., 1977; Безсмертя: Книга пам'яті України 1941—1945. К., 2000.

Л.В. Легасова.

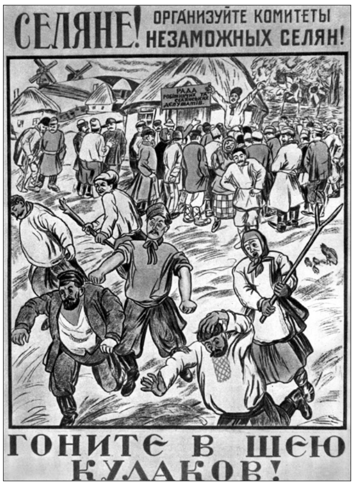
КОМІТЕ́ТИ НЕЗАМО́ЖНИХ СЕЛЯ́Н, комнезами — орг-ції бідняцьких верств *селянства* в УСРР, дітище кер-ва укр. *більшовиків*, діяли 1920—33. Були юридично оформлені законом ВУЦВК від 9 трав. 1920. Спец. інструкція НКВС УСРР від 6 черв. 1920 надала право вступу до К.н.с. селянам, земельний наділ яких не перевищував 3 *десятин.* Разом з чекістськими осередками (див. *ВУЧК*) К.н.с. утворили специфічний різновид рад. влади, який контролювався парт. к-тами КП(б)У спочатку на повіто-

Камнезам. Картина роботи художника Г. Світлицького. 1920.

вому, а після адм.-тер. реформи 1923 — районному рівні. З допомогою К.н.с. партапарат реалізовував на селі політику «розкуркулення», придушування «політичного бандитизму», викачування в селян хліба (див. *Голод 1921—1923 років в УСРР* та *Голодомор 1932—1933 років в УСРР*).

Із весни 1918 РКП(б) почала будувати на підвладних їй тер. комуніст. систему вир-ва і розподілу. Для цієї системи існуюче в країні селянство було «чужорідним елементом» — т. зв. дрібною буржуазією, тому необхідно було змінити його соціальну природу. Однак, не маючи на той час змоги зробити це, РКП(б) обмежувалася тим, що не допускала існування специфічно сільс. самоврядних орг-цій. Проте вона змушена була зробити виняток для *рад селянських депутатів*, без яких у сільс. місцевості не існувало б влади рад. органів — тієї основи, на якій трималася диктатура більшовиків. А це означало, що для того, аби система рад. влади на селі була підконтрольною, потрібно було докладати зусилля для нейтралізації потенційної загрози, яку несли депутати, що обиралися селянами. Тому більшовики практикували політику розколювання села за майновою ознакою, надавали штучні переваги пролетаризованим верствам, маніпулювали з нормами представництва у виборах до рад, запровадили багатоступеневий принцип побудови рад, нещадно боролися з партіями сел. походження, які претендували на представництво інтересів селянства. Усе це допомагало їм тримати ситуацію під контролем. Однак у сільс. місцевості УСРР, де позиції більшовиків були особливо слабкими, маніпуляції з формуванням потрібного складу рад наражалися на істотні труднощі. Саме через це В.*Ленін* у лют. 1920 порадив нар. комісарові землеробства УСРР Д.*Мануїльському* спиратися у ході *продрозкладки* на ради, утворені тільки з бідноти та середняків-незаможників. Голова РНК УСРР Х.*Раковський* зробив, однак, ставку не на ради, склад яких більшовикам було важко регулювати, а на К.н.с., які б дублювали функції рад. До цих К.н.с. включалися також і нові середняки, які одержали землю від держави і своєю роботою на ділі довели лояльність політ. режимові. Проте перевага надавалася декласованій бідноті, яка здебільшого не мала інтересів, пов'язаних із с. госп-вом.

«Селяне! Организуйте комитеты незаможных селян! Гоните в шею кулаков!». Художник О. Хвостенко-Хвостов. Плакат. 1920.

Заручившись підтримкою в ЦК РКП(б), Х.Раковський і голова ВУЦВК Г.*Петровський* домоглися прийняття ВУЦВК закону від 13 квіт. 1921, згідно з яким комнезами оголошувалися «організаціями державного значення». Закон офіційно закріплював за ними ті повноваження, які були раніше відібрані в сільс. рад явочним порядком.

У рад. історіографії побутувала теза, що комнезами представляли інтереси як бідноти, так і середнього селянства. Дане твердження становило собою висновок з офіц. гасла РКП(б) про союз з середняком. Таке гасло було цілком логічним для більшовицької пропаганди. Проте на ділі одразу після виникнення К.н.с. їх почали звільняти від недостатньо активних середняків. Масова кампанія чистки, під час якої К.н.с. втратили половину складу, відбулася восени 1921.

У травні 1922 питання про комнезами розглянув пленум ЦК КП(б)У, у його документах було зафіксовано, що на той час соціальний склад К.н.с. був таким (у тис. осіб): *наймити* — 65,4; безземельні селяни — 111,8; малоземельні селяни — 267,7; трьохдесятинники — 111,3; середняки — 74,5. Тобто після чисток кількість середняків у К.н.с. становила лише десяту частину їхнього складу.

З початку проведення РКП(б) *нової економічної політики* знову постало питання про місце в системі рад. влади К.н.с., які для цієї системи були чужорідним тілом. Спочатку ЦК КП(б)У (зважаючи на те, що в умовах утвердження ринкових засад у взаємовідносинах села з містом влада повинна була всіляко обмежувати самоврядування сільс. нас., оскільки за таким самоврядуванням більшовики небезпідставно вбачали «петлюрівщину», тобто потяг до незалежності) підтвердив доцільність існування комнезамів як «організацій державного значення» і рекомендував парт. орг-ції республіки спиратися на них. Проте невдовзі Х.Раковський був усунутий з посади голови РНК УСРР і питання про політику щодо К.н.с. знову постало на порядку денному.

Х.Раковський після того, як його звільнили, написав листа до членів ЦК і Центр. контрольної комісії РКП(б), в якому захищав, зокрема, своє дітище — комнезами. Він опротестував ухвалену на пропозицію Г.*Зінов'єва* постанову пленуму ЦК РКП(б) від 4 лип. 1923, згідно з якою політбюро ЦК РКП(б) доручалося в погодженні з ЦК КП(б)У здійснити ретельне обстеження комнезамів і доповісти про наслідки на одному з найближчих пленумів ЦК РКП(б). Обстеження, на думку Х.Раковського, могло негативно позначитися на авторитеті партії серед сільс. бідноти. Ліквідаційні настрої щодо комнезамів, які існували в респ. парт. орг-ції, пояснювалися в листі нерозумінням суті нової екон. політики правлячої комуніст. партії. «Розтлумачуючи нову економічну політику не як маневровий рух класової боротьби, а як самостійну мету, — писав Х.Раковський, — деякі наші товариші стали проводити точку зору, що в селі ставка віднині повинна бути на заможного селянина, який піднесе сільське господарство і буде платити податки державі».

Х.Раковський солідаризувався з переважною більшістю керівників РКП(б), які прагнули відновлення комуніст. штурму. Він вважав, що екон. стабілізація, досягнута завдяки держ. підтримці селян-власників, є справою другорядною. Приховано або відкрито таку точку зору по-

діляла більшість членів ЦК РКП(б). Тому лист Х.Раковського в частині, присвяченій комнезамам, справив відповідне враження. Парт. центр відмовився втручатися в укр. справу про комнезами і передав її на розгляд у ЦК КП(б)У.

У жовт. 1923 на пленумі ЦК КП(б)У доповідь про К.н.с. зробив Г.Петровський. Він охарактеризував їх як «міцну політичну радянську організацію, через яку й надалі партія повинна проводити свій вплив на селянство». Навпаки, 1-й секретар ЦК КП(б)У Е.*Квірінг* і нар. комісар земельних справ І.*Клименко* заявили, що треба взяти курс на скорочення кількості незаможників, орієнтуватися на міцного господаря, отже — ліквідувати К.н.с. Більшість членів ЦК КП(б)У солідаризувалися з Г.Петровським. У декреті ВУЦВК від 5 груд. 1923 «Про пільги, права і обов'язки незаможних селян» підтверджувався статус К.н.с. як орг-цій держ. значення.

Навесні 1924 XIII з'їзд РКП(б) оцінив роботу К.н.с. без ентузіазму, обмежившись двозначною фразою про те, що «досвід українських комнезамів в основному виправдав себе в українських умовах». У замаскованій формі з'їзд радив парт. орг-ції УСРР повернутися до питання про доцільність існування К.н.с. у структурі влади.

Від квіт. 1925, коли ген. секретарем ЦК КП(б)У став Л.*Каганович*, розмови про специфічність укр. умов припинилися. Л.Каганович прибув в Україну якраз для того, щоб викоренити будь-яку специфіку. У лип. 1925 черговий пленум ЦК КП(б)У перетворив К.н.с. з орг-ції держ. значення в орг-цію суто громадян., тобто звільнив їх від адм.-госп. функцій, наданих юридично або наявних у них фактично. Це рішення було реалізоване в декреті ВУЦВК і РНК УСРР від 16 листоп. 1925.

Позбавлені адм. функцій, комнезами продовжували існувати за інерцією. Значення їх у житті селянства поступово зійшло нанівець. Останній спалах їхньої активності припав на зиму 1932—33: терор голодом за інструкціями Кремля здійснювали саме вони. Після виконання к-тами незаможних селян цієї страхітливої місії ВУЦВК ухвалив постанову від 8 берез. 1933 про їх ліквідацію.

Літ.: Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920). Збірка документів і матеріалів. К., 1957; Колективізація і голод на Україні. 1929—1933. Збірник документів і матеріалів. К., 1993; *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1929). К., 1999.

С.В. Кульчицький.

КОМІТЕ́ТИ СЕЛЯ́НСЬКОЇ ВЗАЄМОДОПОМО́ГИ (з 1925 — Товариства селянської взаємодопомоги) — громад. орг-ції селян в УСРР, що діяли 1922—32. Почали створюватися під час голоду 1922 (див. *Голод 1921—1923 років в УСРР*) з ініціативи ЦК КП(б)У. Згідно з постановою політбюро ЦК КП(б)У від 1 лип. 1921 «Про посилення органів соцзабезу та селянські комітети взаємодопомоги», передбачалося створення к-тів взаємодопомоги «за класовою ознакою та при наданні переваги червоноармійцям і селянській бідноті». Такі к-ти, згідно з декретом РНК УСРР від 23 груд. 1921 «Про комітети взаємодопомоги на селі», повинні були: налагоджувати взаємну допомогу нас. при неврожаях, пожежах та ін. стихійних лихах; сприяти роботі установ соціального забезпечення; опікуватися хворими та інвалідами, пораненими червоноармійцями та їхніми сім'ями.

Хоча К.с.в. створювалися на принципах добровільного членства, їхніми головами в обов'язковому порядку мали бути висуванці *комітетів незаможних селян*, а склад їхніх сільс. і повітових к-тів повинен був затверджуватися в повітових виконкомах.

Грошові кошти к-тів спочатку складалися з пайових внесків та пожертвувань селян. За клопотанням І Всеукр. наради к-тів сел. взаємодопомоги (18—20 лип. 1923) вони отримали в оренду від сільрад волосні насіннєві ділянки та реманент для їх обробітку, що дало їм можливість мати надходження від госп. діяльності. З часом їм почала надаватися і держ. допомога. Однак і після цього їхні фонди були недостатніми для виконання ними своїх завдань.

К.с.в. набули масового поширення після завершення дискусії в кер-ві КП(б)У (1923—1924) про доцільність їх існування та ухвалення урядом рішень про неприпустимість передавання функцій цих к-тів до к-тів незаможних селян або обмеження членства в них заможних селян. Орг. зміцненню к-тів сприяло створення 1924 їхніх керівних органів — секцій взаємодопомоги при Нар. комісаріаті соціального забезпечення УСРР, а також при губернських і повітових відділах соціального забезпечення. 1925 в УСРР налічувалося 546 районних і 9261 сільс. організацій взаємодопомоги. За даними по 35 округах (із 41 існуючої), до т-в сел. взаємодопомоги входило понад 600 тис. сел. г-в, із них незаможних — 63,2 %, середняцьких — 32,4 %, заможних — 3,7 %; службовці і кустарі складали 0,7 %.

Поступово К.с.в. стали перетворюватися на т-ва, що займалися коопоруванням маломіцних сел. г-в (через колективний вступ К.с.в. як юрид. осіб до кооп. орг-цій); поширенням с.-г. знань; контролем за дотриманням держ. пільг сел. бідноті; розвитком трудових об'єднань інвалідів; організацією прокатних пунктів. Вони також залучалися до боротьби з безпритульністю, проституцією і пияцтвом, а з 1929 — до колективізації сел. г-в (див. *Колективізація сільського господарства*).

1932 т-ва сел. взаємодопомоги були реорганізовані в каси т-в взаємодопомоги колгоспів.

Через те, що к-ти надавали пільги лише незаможникам, заможні сел. верстви не були зацікавлені у вступі до них, тому фактично к-ти впродовж усіх років свого існування були орг-ціями сел. бідноти.

Літ.: *Мигаль Б.К.* Організація та зміцнення комітетів взаємодопомоги на Україні в 1921—1922 рр. «Питання історії СРСР», 1969, вип. 8; *Його ж.* Комітети взаємодопомоги України в соціалістичному будівництві на селі в кінці відбудовного періоду. «Питання історії СРСР», 1972, вип. 13; *Рыбак И.В.* Крестьянские комитеты (общества) взаимопомощи Украинской ССР (1921—1932). Автореф. дис. ... канд. истор. н. К., 1982; *Його ж.* Соціально-побутова інфраструктура українського села. 1921—1991 рр. Кам'янець-Подільський, 2000; *Шарпатий В.* Товариства взаємодопомоги в УСРР 1920 — першої третини 1930-х років: організаційні форми та соціальні функції. «Пам'ять століть», 2004, № 6.

О.М. Мовчан.

Т. Коморовський.

КОМО́РНИК — у *Короні Польській*, *Великому князівстві Литовському* і в *Речі Посполитій* — асистент *підкоморія* при здійсненні межового судочинства. Призначався підкоморієм із місц. шляхти, після чого на найближчій суд. сесії (див. *Підкоморний суд*) складав присягу перед повітовим *каштеляном* або *маршалком* і земським урядом, однак не входив до земського уряду. За дорученням підкоморія міг вести самостійне судочинство та власні книги реєстрації справ. Його рішення мали таку ж силу, що й рішення підкоморія.

Літ.: *Лаппо И.* Подкоморский суд в Великом Княжестве Литовском в XVI столетии. «Журнал министерства народного просвещения», 1897, кн. 7; Статут Великого Княжества Литовского 1566 года. Издание Императорского Московского общества истории и древностей российских. М., б/г.; Книга Київського підкоморного суду (1584—1644). К., 1991.

С.Г. Ковальова.

КОМОРО́ВСЬКИЙ (Бур-Коморовський) **Тадеуш** (Komorowski Tadeusz; 01.06.1895—24.08.1966) — польс. військ і держ. діяч, генерал д-зії (1940). Н. в с. Хоробрів (нині село Козівського р-ну Терноп. обл.). Закінчив г-зію у *Львові*. Під час *Першої світової війни* воював в австро-угор. армії на Галицькому та Італійському фронтах. Від листоп. 1918 — у Війську Польс. Після війни (див. *Українсько-польська війна 1918—1919*; *Польсько-радянська війна 1920*) закінчив офіцерську школу й військ. академію. Служив заст. командира полку уланів у містах *Чортків* і *Теребовля* (1927—33), командиром полку (1933—38). На поч. *Другої світової війни* брав участь у боях з гітлерівськими військами. Після поразки польс. армії діяв у підпіллі (псевдоніми Бур, Корчак, Левіна, Зніч). У трав. 1940 став генералом д-зії. 17 серп. 1943 призначений польс. еміграц. урядом у Лондоні командуючим *Армією Крайовою*. Командував військ. діями під час Варшавського повстання 1944. Після капітуляції повстанців перебував у нім. полоні. У трав. 1945 звільнений амер. військами. Переїхав у Лондон (Велика Британія); був головнокомандуючим ЗС Польщі (1945—46), прем'єр-міністром еміграційного уряду (1946—47). Автор статей-спогадів про збройну боротьбу Армії Крайової та Варшавське повстання 1944, книги «The secret Army» («Таємна армія», 1950).

П. у м. Лондон.

П.З. Гуцал.

КО́МПАН Олена Станіславівна (19(06).03.1916—17.07.1986) — укр. історик. Н. в м. *Єнакієве* в родині поляка, техніка-залізничника, який був згодом репресований (1937), та його дружини, росіянки. Навч. в Ін-ті іноз. мов (1933—34) та Польс. пед. ін-ті (1934—35) у *Києві*. Викладала у 53-й серед. шк. м. Київ (1935—36). Закінчила істор. ф-т Київ. ун-ту (1940). Працювала екскурсоводом у Київ. екскурсійному бюро, старшим методистом Дитячої екскурсійної станції в Києві (1939—40), н. с. Краєзнавчого музею в м. *Чернівці* (1940—41). В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* перебувала в евакуації у Ферганській обл. Узб.РСР, де працювала ланковою бригади бавовноробів (1941—43). 1944 повернулася до Києва. Зав. від. історії XIX ст. в Держ. респ. істор. музеї УРСР в м. Київ (1944—47). З 1947 — в Ін-ті історії України АН УРСР (з 1953 — Ін-т історії АН УРСР; нині *Інститут історії України НАН України*): аспірантка (1947—50), м. н. с. (1950—56), ст. н. с. (1956—72). Захистила канд. дис. на тему: «Формування робітничого класу залізорудної та металургійної промисловості Півдня України 80—90-ті рр. 19 ст.» під кер-вом Ф.*Лося* (1950). 1964 захистила докторську дис. на тему: «Міста України в другій половині 17 ст.». Брала активну участь у русі шістдесятників та в діяльності *Українського товариства охорони пам'яток історії та культури*, зокрема очолювала секцію досоціаліст. формацій. У 2-й пол. 60-х — поч. 70-х рр. 20 ст. була чл. ред. колегії щомісячного респ. радіож. «Скарби України». Мала широкі зв'язки серед шістдесятників, зокрема завдяки другому чоловікові — відомому укр. письменникові І.*Сенченку* (1901—75). 12 верес. 1972 була звільнена з Ін-ту історії АН УРСР, формально — за скороченням штатів.

І.Ю. Сенченко та О.С. Компан.

Автор низки праць з історії пізнього Середньовіччя та ранньомодерних часів, зокрема з історії укр. міст і міщанства 17 ст. Співукладач збірників «Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы (К 300-летию. 1654—1954)» (Москва, 1953. Т. 3: 1651—1654) та «Документы об освободительной войне украинского народа. 1648—1654 гг.» (Київ, 1965). У своїх студіях прагнула позбутися жорсткої детермінованості та апріорних схем, намагалася вивчати укр. середньовіччя в загальноєвроп. контексті. У працях К. представлені оригінальні розробки проблеми міжформаційних стиків (див. також: *Марксизм в історичній науці*) на фактографічному матеріалі з історії укр. міст, теза про симбіоз середньовічного міста і села та ін.

П. в м. Київ.

Тв.: До питання про формування пролетаріату залізорудної промисловості Криворіжжя (1880—1900 рр.). «Наукові записки Інституту історії», 1953, т. 5; Вплив визвольної війни українського народу на розвиток антифеодального руху в Польщі. К., 1954; Значення визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. для визвольної боротьби в Білорусії і антифеодальних рухів у Польщі. В кн.: Історичне значення возз'єднання України з Росією. К., 1954; Участь міського населення у визвольній війні українського народу 1648—1654 рр. К., 1954; Творчість Климентія Зинов'єва як одне з джерел вивчення історії Лівобережної України другої половини XVII і початку XVIII ст. «Наукові записки Інституту історії», 1957, т. 9; До питання по заселеність України в XVII ст. «УІЖ», 1960, № 1; Міста України в другій половині XVII ст. К., 1963; Єдність світового історичного процесу. К., 1966; О некоторых особенностях социально-экономического развития городов Правобережной и Левобережной Украины в XVII — XVIII вв. В кн.: Города феодальной России: Сборник статей памяти Н.В. Устюгова. М., 1966 (у співавт. з В.Маркіною); Ономастика як допоміжна історична дисципліна. «Історичні джерела та їх використання», 1966, вип. 2; Порівняльно-історичний метод і всесвітньо-історичний аспект

дослідження пізнього феодалізму. «УІЖ», 1966, № 1; Предпролетаріат на Україні в XVII—XVIII ст. В кн.: Історія робітничого класу Української РСР, т. 1. К., 1967; Український Ренесанс. Роздуми історика над проблемами мистецтвознавства. «ЛУ», 1967, 17 жовтня, № 82; Українські словники XVI—XVII ст. як історичне джерело. «Історичні джерела та їх використання», 1969, вип. 4; Вплив Коліївщини на антифеодальну боротьбу в Росії, Польщі і Білорусії. В кн.: Коліївщина 1768: Матеріали ювілейної наукової сесії, присвяченої 200-річчю повстання. К., 1970; Культурна спадщина в світлі марксистсько-ленінської теорії. К., 1970; Общие черты исторического развития средневековых городов Грузии и Украины. В кн.: Из истории украинско-грузинских связей. К., 1971; Проблеми українського середньовіччя. В кн.: Середні віки на Україні, вип. 1. К., 1971; На поклик альбатросів. «ЛУ», 1986, 31 липня, № 31.

Літ.: *Брайчевський М.* Розум у пустелі бездуховності. «Старожитності», 1993, № 3/4; *Заремба С.З.* Українське пам'яткознавство: Історія, теорія, сучасність. К., 1995; *Апанович О.* Спогади про видатного вченого і незвичайну особистість. В кн.: Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірка наукових праць та спогадів. Число 4, ч. 1. (Пам'яті Олени Станіславівни Компан). К., 2000; *Брайчевський М.* Пам'яті Олени Компан. Там само; *Дзира Я.* Чверть століття поруч. Там само.

О.В. Ясь.

КОМПАНІ́ЄЦЬ Іван Іванович (23.03.1921—15.11.1975) — історик, д-р істор. н. (1962), проф. (1966). Н. в м. Єлизаветград (нині м. *Кіровоград*) у сел. родині. 1945 закінчив істор. ф-т Одес. ун-ту. 1945—46 — комсорг ЦК ВЛКСМ Одес. ун-ту. 1946—49 навч. в аспірантурі Ін-ту історії АН УРСР, після закінчення захистив кандидатську дис. 1949—74 працював в Ін-ті історії України АН УРСР (з 1953 — Ін-т історії АН УРСР; нині *Інститут історії України НАН України*), 1959—75 одночасно працював у Гол. редакції «УРЕ» (з 1967 — заст. гол. ред.; див. *«Українська радянська енциклопедія»*). З 1975 — зав. каф-ри історії УРСР Київ. ун-ту. Досліджував історію західноукр. земель, проблеми пролетарського *інтернаціоналізму*.

Опублікував бл. 200 праць, серед них: «Боротьба за Радянську владу на Буковині» (1950); «Революційний рух в Галичині, Буковині та Закарпатській Україні під впливом ідей Великого Жовтня (1917—1918)» (1957), «Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст. (1900—1919)» (1960). Один з авторів колективних праць: «Історія Української РСР». У 2-х т. (1967); «Історія робітничого класу Української РСР». У 2-х т. (1967); «Історія селянства Української РСР» (1967). Лауреат Держ. премії СРСР (1976).

П. у м. *Київ.*

Р.Ю. Подкур.

КОМПАНІ́ЙСЬКІ ПОЛКИ́ — один з двох родів (кіннота, ін. — піхота — *сердюцькі полки*) гетьманського найманого війська 17—18 ст. (див. *Наймане гетьманське військо*). Підлягали безпосередньо *гетьману* й були на утриманні держ. скарбу. Складали 20—30 % найманого війська, становили собою найбільш мобільну його частину. Комплектувалися з числа особисто вільних осіб, на умовах усної угоди з полковником чи *сотником*. Кожен з полків іменувався за прізвищем його полковника. Структурно були подібними до городових полків, як правило, складалися з 3—5 *сотень*, кожна сотня налічувала 100—120 осіб, сотні поділялися на *курені*.

Від 1709 наймані полки потрапляють під контроль рос. уряду, а 1726 за указом імп. Катерини I були реформовані. Компанійські полки було перетворено на придворну гетьман. гвардію, а 1775 вони були переформовані в полки легкої кінноти рос. армії.

Літ.: *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959; *Заруба В.* Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. Дніпропетровськ, 2003; *Сокирко О.* Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669—1726 рр. К., 2006.

В.В. Станіславський.

КОМПАНІ́ЙЦІ — 1) у 17—18 ст. в *Гетьманщині* — військовослужбовці *компанійських полків*; 2) у 18 ст. в *Слобідській Україні* — *виборні козаки.*

КОМПАНІ́ЙЦІ, могильник — археол. пам'ятка *черняхівської культури* в урочищі Касюрівщина поблизу колиш. х. Компанійці, який пізніше був у складі с. Шматкове Кобеляцького р-ну Полтав. обл. (нині затоплений водами Дніпродзержинського водосховища). Досліджений 1960—65. На пл. 5200 м^2 розкопано 87 тілоспалень та 41 трупопокладення. Трупопокладення орієнтовані головою на пн. та зх. Залишки трупоспалень розміщені в ямках або глиняних урнах. Поховання супроводжував різноманітний інвентар — глиняний посуд, намисто, фібули, пряжки, ножі, пряслиця, гребні, меч, щит тощо.

Пам'ятка датується 4 ст. Нас., яке залишило могильник, мало змішане походження і складалося з представників східногерм., скіфо-сарматських та давньослов'ян. племен.

Літ.: *Махно Є.В.* Типи поховань та планування Компаніївського могильника. «Середні віки на Україні», 1971, вип. 1.

О.В. Петраускас.

І.І. Компанієць.

КОМПАРТІ́ЙНО-РАДЯ́НСЬКА СИСТЕ́МА ДЕРЖА́ВНОЇ ВЛА́ДИ В СРСР: творення, основні етапи розвитку, крах. Компартійно-рад. система влади спочатку була запроваджена в РСФРР (після *Жовтневого перевороту у Петрограді 1917*), а потім у всіх республіках, що постали на тер. колиш. *Російської імперії*, у т. ч. в Україні. В *СРСР* вона існувала майже до кінця 1980-х рр. — до конституційної реформи 1988. Це був політ. режим, що сполучав у собі диктатуру партії — комуніст. — і владу рад. Механізм такого сполучення був теоретично розроблений В.*Леніним* і втілений у життя партією *більшовиків*. В компартійно-рад. системі влади диктатура партії приховувалася за народовладдям рад і тому офіційно політ. режим називався рад. владою.

* * *

В.Ленін, розробляючи наприкінці 19 ст. теорію комуніст. революції, роль осн. її рушійної сили, а також головної сили майбутніх післяреволюц. перетворень надавав «партії нового типу», що мала бути побудованою на засадах *демократичного централізму принципу.* Однак після того, як у ході *революції 1905—1907* на авансцені подій з'явилися такі органи самоорганізації нар. мас, як ради, він також приділив пильну увагу і їм. Він за-

кликав перетворити всерос. політ. страйк у збройне повстання, в ході якого мала бути створена мережа рад на всіх рівнях аж до загальнодерж. При цьому до складу рад повинні були входити представники як *пролетаріату*, так і непролетарських прошарків нас., передусім сел. походження. Усі члени рад, на його думку, мусили бути революціонерами, а не лібералами. Відбір майбутніх членів рад за ознакою їхньої революційності мав здійснювати «авангард» робітн. класу — партія більшовиків. По суті це означало, що нова влада повинна була утворюватися не з волі виборців, які б делегували своїх представників до рад, а з волі тієї політ. сили, яка монопольно пропонуватиме виборцям свої власні кандидатури.

Тим часом, щоб розв'язати політ. кризу 1905, імп. *Микола II* під тиском голови Ради міністрів Рос. імперії С.*Вітте* підписав 17 жовт. 1905 маніфест «Про вдосконалення державного устрою», яким «дарував» народу політ. свободи і обмежував власну владу запровадженням парламенту — *Державної думи Російської імперії.* Однак після спаду напруги в країні він без згоди Держ. думи видав 3 черв. 1907 новий виборчий закон, яким започаткував процес повернення до самодерж. форми правління (див. *Третьочервневий переворот 1907*). За цим законом на *поміщиків* припадала майже половина виборщиків у Думу, а на багатомільйонне *селянство* — не більше чверті; і тільки в 6 найбільш пролетаризованих губерніях (у т. ч. 2 укр. — *Катеринославській губернії* і *Харківській губернії*) направити в Думу своїх депутатів могли також виборці від робітників.

В очах мас парламентська форма організації влади виявилася цілком скомпрометованою. Тому під час наступної революц. кризи в лют.—берез. 1917 маси почали самостійно створювати свої власні класові владні орг-ції — ради.

Після падіння *самодержавства* найбільш впливові в Росії партії — кадети (див. *Конституційно-демократична партія*), *меншовики* й есери (див. *Партія соціалістів-революцонерів*) — попри гострі суперечки, врешті-решт, знайшли порозуміння в найголовнішому для країни питанні — щодо організації влади. Утворився блок ліберальних і соціаліст. партій. Окремої думки у питанні про владу дотримувалися тільки більшовики. 4 квіт. 1917 В.Ленін обнародував документ «Про завдання пролетаріату в даній революції», відомий як *«Квітневі тези»*. У ньому він висунув гасло «Вся влада — Радам!». В.Ленін вважав, що більшовики повинні завоювати в радах більшість і таким чином взяти владу у свої руки. Говорячи про природу майбутньої рад. влади на конф. РСДРП(б) у квіт. 1917, він наголошував, що така влада має бути диктатурою і повинна «спиратися не на закон, не на формальну волю більшості, а прямо, безпосередньо на насильство».

Становище, що склалося в країні після *Лютневої революції 1917*, В.Ленін характеризував як «двовладдя», як переплетіння влади *буржуазії — Тимчасового уряду* і влади революц. мас — рад. Усі ін. рос. політ. партії вважали, що ради є тимчасовими громад. організаціями, «двовладдя» для них не існувало й вони готувалися до виборів до *Всеросійських Установчих зборів*.

Більшовики не бажали покладатися на «формальну волю більшості». Тому Всерос. Установчі збори, вибори до яких все-таки відбулися навіть після Жовтн. перевороту (більшовики отримали на них менше 24 % голосів виборців, а в укр. губерніях під управлінням *Української Центральної Ради* — тільки 10 %), були розпущені Всеросійським ЦВК.

Перетворившись на урядову партію, більшовики за допомогою створеної ними *ВЧК* «вичистили» з рад представників ін. партій і фактично злилися з радами. При цьому ради зникли як незалежна політ. сила, але стали єдиною владою в країні на всіх рівнях держ. управління і місц. самоврядування.

Однією з важливих функцій парткомів стало «радянське будівництво» — створення рад з контрольованим складом депутатів. Більшовики не визнавали навіть елементарних норм *демократії.* Так, щоб не допустити в Україні до влади своїх «союзників» — укр. лівих есерів (див. *Українська партія лівих соціалістів-революціонерів*), за якими йшло село, вони застосували особливі норми представництва на 3-му Всеукр. з'їзді рад: по одному депутату від кожної сільс. волості (нас. волості становило в середньому від 10 до 12 тис. осіб), по одному — від кожних 10 тис. осіб з міст і фабрично-заводських поселень, по одному — від кожного полку або окремої військ. частини (менше 1 тисячі осіб) Червоної армії (див. *Радянська армія*). В результаті місц. нас. (селяни і робітники) мали на з'їзді представництво набагато менше, ніж червоноармійці, які в переважній більшості були на Україні прийшлими, не пов'язаними з укр. нац.-визвол. рухом.

Згідно з *Конституцією Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки 1918*, Всерос. з'їзд рад складався з представників міськрад у розрахунку один депутат на 25 тис. виборців і представників губернських з'їздів рад у розрахунку один депутат на 125 тис. жителів. В.Ленін переконував, що «робітничо-селянська» влада не може ґрунтуватися на рівності між робітниками і селянами доти, доки селяни будуть одночасно і трудівниками, і власниками, які продають продукти своєї праці на вільному ринку.

Через ради більшовики дістали можливість заглибитися в нар. низи. Вони стверджували, що носієм диктатури у формі рад є пролетаріат, а їхня партія є авангардом пролетаріату. Це була нова для історії людства форма диктатури. Після злиття з радами *Російська соціал-демократична робітнича партія* (більшовиків) перетворилася на держ. структуру і водночас зберегла зовн. ознаки *партії політичної.* Ніхто з рядових членів держ. партії не

«Вся власть Советам!» Плакат роботи художника В. Корецького.

відчував себе диктатором і фактично не був ним. Партія була «передавальним пасом» від вождів до нар. низів. Навіть керівні партійні діячі, які не входили до ЦК, були не диктаторами, а лише провідниками диктатури. Номінальними диктаторами були члени ЦК, хоча, залежно від істор. обставин, реальна влада в країні могла належати не всьому ЦК, а лише певній його частині чи навіть одній людині. Та за всіх обставин компартійно-рад. система влади залишалася колективною. Поява в ній на певний час одноосібного диктатора не суперечила її олігархічній (ὀλιγαρχία, від давньогрец. ὀλίγον — «небагато» і ἀρχή — «влада», що буквально означає «влада небагатьох») природі.

Компарт. к-ти брали на себе лише невелику частину держ. функцій. Левова пайка безпосередньої управлінської роботи покладалася на виконкоми рад. Завдяки такому розмежуванню функцій партія зберігала за собою політ. кер-во і звільнялася від відповідальності за повсякденні рутинні справи. Ради були позбавлені політ. впливу, але на них покладалися в повному обсязі розпорядчі функції.

Компартійно-рад. система влади формально була поділена на законодавчу (з’їзди рад — аж до Всерос., а з 1922 — Всесоюзного), виконавчу (виконавчі к-ти рад — аж до Всесоюзного ЦВК і Раднаркому СРСР та раднаркомів союзних республік) і суд. гілки, однак фактично вона не відрізнялася від самодерж. форми правління. Закони (декрети, постанови) приймалися переважно виконавчими органами влади (президіями Всесоюзного ЦВК та ЦВК ін. союзних республік, раднаркомами), після чого затверджувалися на з’їздах рад. Як правило, прийняттю законів передувало ухвалення таємних або гласних рішень щодо їх змісту парт. органами.

Своїм рад. складником компартійно-рад. тандем був повернутий до народу. Населення не тільки обирало персональний склад рад. органів, а й наділялося цілком реальними, хоч і обмеженими, управлінськими та контрольними функціями. Свої керівні кадри ця система також брала з низів. Робітничо-сел. походження стало ознакою вищої соціальної якості, подібно до того, як до революції такою ознакою вважалося дворянське походження.

Своїм компарт. складником владний тандем був повернутий до членів РСДРП(б)—РКП(б)—ВКП(б)—КПРС. Однак внаслідок побудови партії на принципах «демократичного централізму» її керівники і вожді фактично були абсолютно незалежними від рядових партійців, хоча останні й регулярно обирали керівні органи партії відповідно до її статутних вимог.

Ради, в яких працювали сотні тисяч депутатів, делегованих пролетарськими масами міста і села, стали ефективним «передавальним пасом» від керівних органів держ. партії до всього нас. Організаційні, ідеологічні та емоційні зв’язки з масами давали змогу більшовикам докорінно змінювати найглибші основи повсякденного життя. Окрім того, тісний зв’язок влади з нар. товщею давав змогу реалізуватися багатьом самородкам, які за ін. політ. режимів залишилися б незатребуваними.

Поряд і водночас з «радянським будівництвом» здійснювалося «партійне будівництво». До останнього держ. партія підходила «по-науковому ґрунтовно»: у післявоєнні роки «партійне будівництво» з’явилося навіть у номенклатурі спеціальностей ВАК СРСР. Найголовнішим у цій дисципліні було питання про розмежування владних повноважень у системі «партія—ради». В резолюції VIII з’їзду РКП(б) це питання розв’язувалося так: «Змішувати функції партійних колективів з функціями державних органів, якими є ради, ні в якому разі не слід. Таке змішування дало б згубні результати, особливо у військовій справі. Свої рішення партія повинна проводити через радянські органи, в рамках радянської конституції. Партія має керувати діяльністю рад, але не заміняти їх».

Можливе тертя між двома апаратами влади — радами і партією — попереджувалося тим, що будь-які ключові посади в рад. установах займали лише «перевірені» члени партії, при цьому кваліфікація, досвід і компетентність кандидатів на ці посади бралися до уваги в другу чергу.

З часом таке «партійне будівництво» призвело до посилення в органах влади бюрократизму і свавілля. Сусп-во все більше й більше підпорядковувалося малокомпетентним, енергійним і самовпевненим людям з партквитком, які керувалися парт. інструкціями і власною розсудливістю. Окрім того, будучи за своєю природою диктаторською, компартійно-рад. система розвивалася у напрямку дедалі більшої концентрації влади на вищих щаблях її ієрархічної будови, що спричиняло підміну виборних органів влади апаратними структурами цих органів.

Функціонування компартійно-радянської системи на початковому етапі її розвитку. Д-ва рад. типу прагнула втручатися і контро-

Зал засідань 4-го Всеукраїнського з'їзду рад. Харків, 1920.

лювати мало не всі прояви сусп. життя. Для цього їй потрібен був величезний управлінський апарат. Створюючи його, партія більшовиків перетворилася, по суті, на нервовий вузол цього апарату.

У листоп. 1918 в системі влади було утворено надзвичайний орган, керований головою РНК В.Леніним, — Раду робітн. і сел. оборони. Всі представлені в цьому органі відомства і організації очолювали керівні діячі РКП(б). До першого складу ради увійшли Й.*Сталін* (від Всерос. ЦВК), Л.*Троцький* (від Реввійськради), Л.Красін (від Надзвичайної комісії з постачання Червоної армії), В.Невський (від наркомату шляхів), М.Брюханов (від наркомату продовольства), Г.Мельничанський (від профспілок). Пізніше були включені В.Мілютін (від Вищої ради нар. госп-ва) і С.Данилов (від Головкомпраці). Рада здійснювала координаційні функції, об'єднуючи воєнну діяльність всього держ. апарату.

У квіт. 1920 Рада робітн. і сел. оборони була реорганізована в *Раду праці і оборони* (РПО). Цей орган спочатку також мав надзвичайний статус і працював під безпосереднім кер-вом В.Леніна. Від груд. 1920 йому було надано статус комісії РНК. РПО не мала свого апарату і користувалася апаратом РНК. По рад. лінії право скасовувати її рішення мали Всерос. ЦВК і РНК.

Коли держ. управлінцями ставали висуванці рад, які належали до ін., ніж РКП(б), політ. партій або були безпарт., перед ними виникала дилема: або вступати до лав більшовиків, або залишити займану посаду. Через це радянський апарат став за короткий строк майже тотожним партійному.

РКП(б) інтенсивно рекрутувала вихідців з ін. політ. партій, використовуючи їх у разі потреби на найбільш відповідальних посадах. Так, 1923 в УСРР серед 9 голів губвиконкомів було 2 «некорінних» більшовики — колиш. чл. *Української комуністичної партії (боротьбистів)* Г.*Гринько* і колиш. чл. *Української партії соціалістів-революціонерів* (укр. есери) К.Федотов. Із 9 губкомів партії 2 очолювали вихідці з ін. партій — колиш. меншовик Б.*Магідов* і боротьбист І.*Мусульбас.* На менш відповідальних посадах вихідців з ін. партій було ще більше: вони очолювати 3 губернських фінансових відділи, 7 відділів губернської наросвіти і 7 губернських земельних відділів. 1917—19 з 48 секретарів окружних парткомів 16 були такими, які вступили в РКП(б) з ін. партій.

У добу *«воєнного комунізму»* у внутрішньопарт. житті РКП(б) ще зберігалися властиві політ. партіям елементи демократизму. Зокрема, делегати на парт. з'їзд обиралися в жорсткій конкурентній боротьбі. Ними ставали ті, хто користувався найбільшим авторитетом в місц. організаціях. З'їзд зберігав значення верховного органу партії, визначав склад її кер-ва. У партії відбувалися політ. дискусії. Вожді впливали на результат дискусій силою свого авторитету, а не за допомогою апаратних ігор.

З часом ЦК РКП(б) почав практикувати такі ж методи управління партійним життям, як і життям д-ви. Кандидатури на ключові посади у периферійних органах партії «рекомендувалися» ЦК, а вже потім формально затверджувалися місц. організаціями.

Надзвичайний 14-й з'їзд рад УРСР. Делегати голосують за нову Конституцію УРСР. Київ, січень 1937.

Стривожений парт. профспілковою дискусією, яка напередодні X з'їзду РКП(б) розколола партію на фракції, В.Ленін узяв курс на скасування залишків демократизму у внутрішньопарт. житті і домігся від з'їзду ухвалення резолюції «Про єдність партії». Ця резолюція забороняла фракції та угруповання, загрожуючи суворим покаранням навіть керівникам найвищого рангу. Двом третинам членів ЦК і Центр. контрольної комісії надавалося право виключати інакомислячих зі свого складу. X з'їзд РКП(б) випустив з своїх рук суверенне право парт. з'їздів вирішувати питання про склад ЦК і цим самим «узаконив» перехід реальної влади від з'їзду до ЦК РКП(б).

Зосередження у верховному органі партії диктаторських повноважень висунуло на передній план проблеми лідерства і наступництва. Поки В.Ленін міг виконувати свої функції, боротьби за владу на більшовицькому Олімпі не виникало. Існувала лише опозиція до тих чи ін. впроваджуваних В.Леніним планів. Зокрема, дуже серйозні опозиційні настрої виникли під час укладення *Брестського мирного договору РСФРР з державами Четверного союзу 3 березня 1918* і в ході профспілкової дискусії перед X з'їздом РКП(б).

У профспілковій дискусії йшлося про роль і місце профспілок у системі влади. В.Ленін, Л.Троцький та ін. вожді сформулювали свої підходи до спірного питання у письмових тезах (платформах) і звернулися до парт. організацій з вимогою визначитися. Вибори делегатів на з'їзд проводилися за платформами.

Прибічники платформи Л.Троцького дістали назву троцькістів. Під час виборів на з'їзд троцькісти зазнали нищівної поразки. Все це істотно вплинуло на еволюцію окремих інститутів влади у політ. системі.

Ще після VIII з'їзду РКП(б) В.Ленін створив всередині ЦК два субцентри влади — політбюро та оргбюро. Політбюро розв'язувало питання політ. характе-

ру, а оргбюро готувало матеріали для розгляду на політбюро, рішення якого вважалися рішеннями ЦК, і самостійно розглядало менш важливі питання, зокрема кадрові. Рішення оргбюро, не опротестовані ким-небудь із членів політбюро, автоматично ставали рішеннями ЦК. З виникненням політбюро та оргбюро намітився перехід влади до них від ЦК РКП(б). Поступово періодичність засідань ЦК у повному складі (пленумів) скоротилася з двох разів на місяць у 1919 до одного на два місяці у 1921.

Перший склад політбюро ЦК налічував п'ять осіб — Л.Каменєв, М.Крестинський, В.Ленін, Й.Сталін і Л.Троцький. Персональні зміни у гол. більшовицькому штабі відбулися після дискусії про профспілки. М.Крестинського як прихильника Л.Троцького замінили керівником Комінтерну (див. *Інтернаціонал Комуністичний*) Г.*Зінов'євим.* Звільнене місце кандидата в члени політбюро ЦК, яке посідав Г.Зінов'єв, віддали переведеному з України в центр. парт. апарат В.*Молотову.* Ще через рік, у квіт. 1922, ЦК РКП(б) поповнив склад політбюро О.Риковим, якого В.Ленін зробив своїм заступником у Раднаркомі, і М.Томським, який очолював профспілки. У такому складі політбюро ЦК проіснувало до черв. 1924, коли на місце, що звільнилося після смерті В.Леніна, було обрано М.*Бухаріна.*

Серед 5 членів 1-го і 2-го складів оргбюро ЦК 2 були одночасно членами політбюро — М.Крестинський і Й.Сталін. До 1-го складу оргбюро увійшла також О.Стасова — відп. секретар ЦК. Функції секретаря тоді були суто технічними, О.Стасова навіть не входила до складу ЦК.

Після IX з'їзду партії, з квіт. 1920, було вирішено мати 3 секретарів, у т. ч. відповідального, яким став М.Крестинський.

Після X з'їзду РКП(б) посаду відп. секретаря зайняв В.Молотов. Ще через рік, у квіт. 1922, В.Ленін заснував посаду ген. секретаря і реформував секретаріат ЦК. Засідання його ставали регулярними, а його головною функцією було визначено підготовку матеріалів на розгляд політбюро та оргбюро ЦК. Квітневий (1922) пленум ЦК вирішив, що рішення секретаріату, не опротестовані ким-небудь із членів політбюро або оргбюро, набуватимуть сили як рішення ЦК. Це означало, що секретаріат перетворювався на політ. орган.

Зважаючи на близькість функцій оргбюро та секретаріату (з часом секретаріат перебрав на себе всі функції оргбюро, внаслідок чого воно 1952 було ліквідоване), а також на принцип персонального суміщення посад секретарів і членів оргбюро, реформа 1922 не привела до появи в ЦК третього субцентру влади. Але вона посилила повноваження одного з субцентрів за рахунок ін., а також надала більшої ваги посаді ген. секретаря ЦК.

Ген. секретарем став Й.Сталін — член обох субцентрів ЦК з моменту їх утворення. Відтоді в його руках, за висловом В.Леніна, зосередилася «безмежна влада».

Боротьба за владу. 26 трав. 1922 В.Ленін зазнав першого удару хвороби, внаслідок чого на кілька місяців утратив можливість впливати на діяльність органів влади. За відсутності В.Леніна лідерство в партії перебирав на себе Л.Троцький. З метою протидії цьому Л.Каменєв, Г.Зінов'єв і Й.Сталін об'єдналися в «трійку». Й.Сталін діяв особливо ефективно, розставляючи залежних від себе працівників на відповідальні посади в парт. апараті.

В.Ленін на порозі смерті зрозумів, що для забезпечення стабільності влади потрібні організаційні реформи. Він запропонував збільшити кількість членів ЦК РКП(б) до 50—100 осіб за рахунок найбільш авторитетних представників робітн. класу. Це повинно було запобігти розколу, яким могло завершитися протистояння Л.Троцького і Й.Сталіна. Він також запропонував перетворити пленуми ЦК (вони збиралися за регламентом один раз на два місяці) у парт. конференції за участю Центр. контрольної комісії (ЦКК), а також об'єднати ЦКК з осн. частиною *Робітничо-селянської інспекції* (РСІ), розширеної на 75—100 нових членів. Поповнити склад РСІ передбачалося робітниками і селянами, які добре проявили себе в контрольній роботі.

Розширення складу ЦК і ЦКК за рахунок неапаратної частини партії і наділення спільних засідань обох вищих органів партії правами партконференції істотно обмежувало б компетенцію неформальних субцентрів вищої влади, які утворилися всередині ЦК. За таких умов політбюро, оргбюро і секретаріат втрачали право самостійно вирішувати політ. питання. За ними залишалася б тільки функція підготовки питань на розгляд конференції.

Ідея про збільшення числа членів ЦК була реалізована, проте замість робітників компарт. кер-во поповнилося апаратниками. Як і пропонував В.Ленін, ЦКК була об'єднана з РСІ і також збільшилася у своїй чисельності, але знову-таки за рахунок апаратників. Пропозиція щодо скликання об'єднаних засідань ЦК і ЦКК РКП(б) теж була втілена в життя, але такі засідання не були наділені правами конференцій. Об'єднані пленуми ЦК і ЦКК партії збиралися переважно для того, щоб придушувати за допомогою постанови «Про єдність партії» опозиціонерів в політбюро та ін. керівних органах партії.

Боротьба між Л.Троцьким і «трійкою» не вщухла. «Трійка» почала звільняти прибічників Л.Троцького, в першу чергу тих, хто мав вплив у партії. На чолі величезної парт. орг-ції України стояв Х.*Раковський* — давній товариш Л.Троцького. У черв. 1923 «трійка» ухвалила рішення поставити на чолі Раднаркому УСРР В.*Чубаря.* Х.Раковському було запропоновано перейти на дипломатичну роботу.

У жовт. 1923 Л.Троцький звернувся з листом до ЦК і ЦКК РКП(б), в якому звинуватив секретаріат ЦК у маніпулюванні складом делегатів XII з'їзду партії. Цей лист підписали 46 провідних діячів партії, у т. ч. ті, хто в цей час або раніше працював в Україні — В.*Антонов-Овсієнко*, Є.*Бош*, Я.Дробніс, Г.*Пятаков*, Х.Раковський, Т.Сапронов, Рафаїл (Р.Фарбман), Т.Харечко та ін. У заяві 46-ти вказувалося, що партія все більше поділяється на секретарську ієрархію і «мирян», на призначуваних зверху партфункціонерів і членську масу, яка не бере активної участі у

парт. житті. Стверджувалося, що секретарі парткомів під диктовку оргбюро ЦК РКП(б) штучно підбирають склад конференцій та з'їздів, в результаті чого останні перетворюються на розпорядчі наради партапарату.

Усі розуміли, що до початку протиборства з «трійкою» Л.Троцького цілком влаштовувало всевладдя компартійного апарату. Тому Й.Сталін досить легко добився засудження заяви 46-ти в усіх парт. к-тах. А там, де чинився опір, застосовувалися особливі методи впливу. Так, у жовт. і груд. 1923 відбулися розширені засідання політбюро ЦК КП(б)У з участю членів і кандидатів у члени ЦК і членів ЦКК КП(б)У. На обох засіданнях проти засудження заяви 46-ти виступив нарком внутр. справ УСРР І.Ніколаєнко. Через кілька днів після цього ЦКК КП(б)У наклала на наркома, якому підпорядковувалася міліція, парт. стягнення зі звільненням з роботи в НКВС «за появу на вулиці у нетверезому стані і бешкетування в районній міліції». Таке покарання стало уроком для тих, хто насмілювався підтримувати Л.Троцького.

Остаточна поразка Л.Троцького визначилася у січ. 1924 на XIII конф. РКП(б). Конференція ухвалила рішення посилити вербування в партію робітників з вир-ва, забезпечивши цим приплив не менш як 100 тис. нових членів. Новобранці істотно ослабили б уплив Л.Троцького на партію. Через кілька днів після закінчення роботи конф. помер В.Ленін, і кампанія вербування новобранців була оголошена «ленінським призовом». Чергова масова вербовка була здійснена з нагоди 10-річчя Жовтневої революції у листоп. 1927 — січ. 1928 («жовтневий призов»).

Масовими призовами і регулярною вербувальною роботою компартійно-рад. апарат на чолі з ген. секретарем ЦК Й.Сталіним створив цілком нову в орг. плані партію. Вона стала розщепленою на дві складові: малочисельну «внутрішню партію» — апаратну, побудовану в дусі середньовічного ордену, — і масову «зовнішню партію», яка маскувала перетворення РКП(б), з груд. 1925 — ВКП(б), в інструмент влади, надаючи їй вигляд звичайної політ. партії, і виконувала роль першого з «передавальних пасів» (поряд з радами, профспілками, комсомолом та ін. організаціями) в системі підкорення д-вою нас. країни. Рядова членська маса була також резервом, з якого поповнювався компартійно-рад. апарат.

Й.Сталін постійно звертав особливу увагу на КП(б)У. У квіт. 1925 на посаду 1-го секретаря ЦК КП(б)У замість Е.*Квірінга*, який добре прислужився при усуненні Х.Раковського з України, був призначений один з найближчих співробітників Й.Сталіна — Л.*Каганович*. Найменші прояви опозиційності в укр. парторганізації тепер нещадно виполювалися не тільки з Москви, а й з Харкова. В результаті Й.Сталін дістав цілковиту підтримку КП(б)У у боротьбі спочатку з Л.Троцьким, потім — з «новою опозицією» (Л.Каменєв і Г.Зінов'єв), а далі — з об'єднаною опозицією (Л.Троцький, Л.Каменєв і Г.Зінов'єв). КП(б)У підтримала його і в боротьбі з «правим ухилом» у компарт. кер-ві (М.Бухарін, О.Риков, М.Томський), який з'явився після відмови Й.Сталіна від *нової економічної політики*. Після цього Й.Сталін досяг диктаторської влади в партії і д-ві. Проблема лідерства в системі влади на тривалий період часу перестала існувати.

Зовн. проявом посилення влади Й.Сталіна стали персональні зміни у складі політбюро ЦК. Пленум ЦК перевів у кандидати Л.Каменєва і поповнив склад політбюро людьми Й.Сталіна: М.*Калініним* (з кандидатів), В.Молотовим (з кандидатів) і К.*Ворошиловим* (з оргбюро). 1926 з політбюро ЦК були виведені Г.Зінов'єв і Л.Троцький, з кандидатів у члени політбюро — Л.Каменєв. Склад політбюро поповнив Я.*Рудзутак* (з кандидатів). На пленумі ЦК, що був обраний XV з'їздом ВКП(б) в груд. 1927, до складу політбюро був уведений В.Куйбишев. 1928—29 склад політбюро не змінювався.

На пленумі ЦК, обраному в лип. 1930 XVI з'їздом ВКП(б), з політбюро був виведений М.Томський і введені Л.Каганович, С.*Кіров* і С.*Косіор* (усі троє — з кандидатів). Грудневий об'єднаний пленум ЦК і ЦКК вивів з політбюро О.Рикова і ввів Г.*Орджонікідзе*. На кінець 1930 політбюро ЦК ВКП(б) складалося з 10 осіб: Й.Сталіна (стаж перебування — 12 років), М.Калініна (5 років), В.Молотова (5 років), К.Ворошилова (5 років), Я.Рудзутака (4 роки), В.Куйбишева (3 роки) і новообраних — Л.Кагановича, С.Кірова, С.Косіора, Г.Орджонікідзе. Уперше до вищого керівного органу ВКП(б) був обраний представник партійної орг-ції нац. республіки — С.Косіор. У складі кандидатів у члени політбюро перебували 4 парт. діячі: 2 з центр. апарату (А.Андреєв і А.Мікоян) і 2 — з України (Г.*Петровський* і В.Чубар).

Хоча Й.Сталіну вдалося витіснити з політбюро ЦК усіх своїх противників і замістити їх своїми людьми, він, однак, залишався тільки «першим серед рівних». Крім того, його персональна диктатура мала одне слабке місце: посада генсека була виборною, а тому час від часу діючий генсек повинен був, як і кожний ін. член партії, висуватися спочатку делегатом на черговий парт. з'їзд, потім на з'їзді таємним голосуванням обиратися до ЦК, а на пленумі ЦК відкритим голосуванням — у генсеки. Така процедура таїла в собі для диктатора небезпеку.

Функціонування компартійно-радянської системи влади в умовах одноосібної диктатури. Злам непу і перемога над «правим ухилом» у політиці ЦК ВКП(б) відбулися одночасно. На об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) у квіт. 1929 Й.Сталін обгрунтував відновлення розпочатого більшовиками у 1918 і припиненого В.Леніним навесні 1921 комуніст. штурму такою заявою: «Робітники і маломіцні верстви села мають повне право спитати нас: яка ми влада, робітничо-селянська чи куркульсько-непманська?» Керована новим вождем партія знову розпочала боротьбу з приватною власністю, ринком і товарно-грошовими відносинами. Планувалося ліквідувати власність десятків мільйонів селян та ін. дрібних товаровиробників і налагодити «безпосередній» обмін продукцією між містом і селом на засадах контрактації (див. *Колгоспи*).

У часи непу партія здійснювала кер-во через рад. органи влади, які самі приймали закони, попередньо лише узгоджені в політбюро ЦК ВКП(б). В умовах комуніст. штурму парт. кер-во почало оприлюднювати обов'язкові для виконання всіма органами влади постанови.

Ключове значення для наступних подій, аж до голоду в країні 1932—33, мав законодавчий акт, яким фактично скасовувався запроваджений X з'їздом РКП(б) *продовольчий податок*. Постановою ЦК ВКП(б) «Про основні підсумки і чергові завдання в галузі контрактації зернових посівів» від 26 серп. 1929 відносини між містом і селом переводилися на цілком ін. екон. засади — комуністичні. В цій постанові контрактація тлумачилася як «засіб організації планового продуктообміну між містом і селом». Щоб замінити товарообмін продуктообміном, необхідно було позбавити селян екон. незалежності від д-ви, тобто об'єднати їх у залежні від влади колгоспи. Листопадовий (1929) пленум ЦК ВКП(б) взяв курс на суцільну *колективізацію сільського господарства*. Услід за цим 5 січ. 1930 ЦК ВКП(б) ухвалив постанову, в якій визначалися темпи колективізації по регіонах, а 30 січ. цього ж року — таємну постанову про заходи з ліквідації «куркульських» госп-в у р-нах суцільної колективізації.

Одночасно з колективізацією с. госп-ва розгорталася прискорена *індустріалізація* промисловості. Започаткований XIV з'їздом ВКП(б) в грудні 1925 курс на індустріалізацію кілька років здійснювався в межах наявних ресурсів. Однак після затвердження у трав. 1929 1-го п'ятирічного плану (див. *П'ятирічні плани*) темпи капітального буд-ва у пром-сті були істотно пришвидшені. У грудні 1929 ЦК ВКП(б) видав постанову «Про реорганізацію управління промисловістю», за якою на підпр-вах запроваджувався госп. розрахунок.

Починаючи з 1930 у пром-сті встановлювалися високі планові завдання по вир-ву і капітальному буд-ву, а тих керівників заводських колективів, які відставали від ін., почали піддавати репресіям. На XVI з'їзді ВКП(б) Й.Сталін заявив: «Люди, які базікають про необхідність зниження темпу розвитку нашої промисловості, є ворогами соціалізму, агентами наших класових ворогів».

Політика, яку Й.Сталін називав політикою «підхльостування», у с. госп-ві зводилася до того, що д-ва всупереч прийнятим нею ж постановам про регулювання норм хлібозаготівель по регіонах, забирала у колгоспів практично весь вирощений ними врожай, а потім повертала їм його частину, щоб запобігти масовій смертності селян від голоду і не зірвати посівну кампанію.

Форсування темпів народногосп. розвитку при цілковитому небажанні рахуватися з матеріальними інтересами робітників і особливо селян спричинило на поч. 1930-х рр. глибоку екон. кризу і колосальне соціальне напруження в сільс. місцевості. Щоб запобігти соціальному вибухові в УСРР, яка голодувала другий рік поспіль, Й.Сталін здійснив тут зимою 1932/33 під виглядом хлібозаготівель конфіскацію всіх сел. продовольчих запасів. Це призвело до голодомору (див. *Голодомор 1932—1933 років в УСРР*).

У 2-й п'ятирічці (1933—37) влада змушена була істотно зменшити планові темпи пром. зростання. Вона також визнала право власності колгоспів на їхню продукцію і дозволила реалізовувати її у вільній торгівлі після сплати фіксованого натурального податку (постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами» від 19 січ. 1933). Завдяки цьому колгоспний лад здобув певну автономію в рад. командній економіці. В країні збереглися усічені товарно-грошові відносини і ринок, а також приватна власність колгоспників на присадибне г-во (з точним означенням величини земельної ділянки і кількості худоби), яка, однак, через ідеологічні причини була названа «особистою» власністю.

«Революція згори» здійснювалася із застосуванням масованого держ. терору. Той, хто не схвалював «генеральної лінії» партії на «соціалістичне будівництво», наражався на репресії. «Хто не з нами, той проти нас!» — таким було найбільш поширене гасло сталінської епохи.

Опорою диктатури були «внутрішня партія» (номенклатурна частина партії) і органи держ. безпеки, які так само, як і «внутрішня партія», будувалися на засадах суворої ієрархічної підпорядкованості й залізної дисципліни, а кер-во ними Й.Сталін замкнув на собі. Парт. і рад. органам влади на місцях чекісти не підпорядковувалися. Щоб тримати в полі зору д-ви кожну окремо взяту людину, з рядових партійців і комсомольців було створено спеціалізований корпус секретних співробітників (сексотів), якими керував апарат держ. безпеки.

Щоб попередити проникнення в партію «небажаних елементів», проводилися її локальні й «генеральні» чистки. Найбільша генеральна чистка була започаткована подіями, пов'язаними з укр. голодомором.

У прийнятій під диктовку голови надзвичайної хлібозаготівельної комісії в УСРР В.Молотова постанові політбюро ЦК КП(б)У «Про заходи до посилення хлібозаготівель» від 18 листоп. 1932 зазначалося: «Оскільки в ряді сільськпарторганізацій, особливо в період хлібозаготівель, виявилося змикання цілих груп комуністів і окремих керівників партосередків з куркульством, петлюрівщиною і т. п., що на ділі перетворює таких комуністів і партосередки в агентуру класового ворога, ЦК і ЦКК КП(б)У постановляють негайно провести чистку ряду сільських парторганізацій, які явно саботують виконання плану хлібозаготівель і підривають довіру до партії в рядах трудящих». Показовим репресіям підлягали Солонянський, Василівський і Великолепетиський р-ни в *Дніпропетровській області*, а також Снігурівський і Фрунзівський р-ни в *Одеській області*.

10 груд. 1932 політбюро ЦК ВКП(б) прийняло постанову про «генеральну чистку» партії. В УСРР з черв. до груд. 1933 ця кампанія здійснювалася в Київ., Донец., Одес. і Він. областях, з трав. 1934 до січ. 1935 — у Хар-

ків., Дніпроп. і Черніг. областях, а також у Молдавській АСРР.

У січ. 1934 відбувся XVII з'їзд ВКП(б), на ньому Й.Сталін повідомив про кардинальну перебудову системи партійно-держ. контролю. Вождь не довіряв ЦКК, яка нерідко задовольняла заяви про відновлення в партії, і поклав здійснення чистки не на неї, а на спеціально створені комісії. ЦКК—РСІ після партз'їзду поділили на Комісію рад. контролю і Комісію парт. контролю.

У лип. 1934 був утворений Всесоюзний наркомат внутрішніх справ — НКВС. ОДПУ увійшло в новий наркомат як Гол. управління держ. безпеки (ГУДБ). За кількістю штатних і позаштатних співробітників ГУДБ багатократно перевищувало всі ін. наркомати, окрім НКВС, у складі якого воно ніби розчинилося серед ін. управлінь і відділів, включно з відділом реєстрації актів громадян. стану. При НКВС було створено Особливу нараду — орган, наділений правом виносити в адм. (позасуд.) порядку вироки на заслання, вислання або ув'язнення на строк до 5 років. Майже одночасно в рад. законодавство була запроваджена стаття про зраду Батьківщини, до якої зараховувалися такі злочини, як шпигунство, розголошення військової або держ. таємниці, втеча за кордон. Ці злочини каралися стратою через розстріл, члени сімей страчених підлягали ув'язненню на строк від 5 до 10 років. Країну готували до нового сплеску терору.

1 груд. 1934 у Ленінграді (нині м. *Санкт-Петербург*) було вбито С.Кірова. Цим же числом датувалася постанова президії ЦВК СРСР «Про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів» (відповідне рішення політбюро ЦК ВКП(б) було оформлене тільки через два дні опитуванням). Згідно з цією постановою, строк розслідування терористичних актів обмежувався 10 днями, розгляд справ у суді проводився без участі адвоката і прокурора, оскарження вироку і клопотання про помилування не допускалися, вирок виконувався негайно після винесення. Прокурорський нагляд за законністю у діяльності органів держ. безпеки у справах про держ. злочини скасовувався. Особлива нарада та ін. позасуд. органи («двійки» і «трійки») при загальному спрощенні порядку судочинства істотно розширили тех. можливості для репресій.

Убивство С.Кірова використали, щоб продовжити «генеральну чистку» партії в ін. спосіб — у вигляді перевірки парт. документів і обліку документів (див. *«Кіровський набір»*). Нова кампанія розтягнулася до верес. 1936. Увесь цей час прийом у партію не проводився. Кількісний склад ВКП(б) скоротився. Найбільших втрат зазнала укр. парт. організація. На 1 квіт. 1937 в КП(б)У перебувало на обліку 296 643 особи, тобто на 253 790 менше, ніж на 1 січ. 1933.

25 верес. 1936 Й.Сталін надіслав Л.Кагановичу, В.Молотову та ін. членам політбюро ЦК ВКП(б) із Сочі (нині місто в Краснодарському краї, РФ) телеграму (її підписав і А.Жданов), в якій містилася вказівка активізувати репресивну політику і зміцнити кер-во органами держ. безпеки. Наступного дня на вимогу Й.Сталіна наркомом внутр. справ був призначений М.Єжов (див. *«Єжовщина»*), за яким зберігалися й попередні посади — секретаря ЦК і голови К-ту парт. контролю при ЦК ВКП(б).

Винищення або ізоляція «антирадянських елементів» проводилися за спец. наказами по НКВС СРСР, нумерація їх починалася з двох нулів (найвищий гриф секретності). Кожний наказ підлягав попередньому затвердженню політбюро ЦК ВКП(б). Зокрема, були підготовлені накази по «куркулях», які повернулися в місця попереднього проживання з дозволу влади або нелегально, по репресуванню «німців-фашистів», поляків, «харбінців» (колиш. працівників Китайсько-Східної залізниці, які повернулися в СРСР після її продажу в 1935).

В УРСР органи держ. безпеки 1937—38 заарештували 265 669 осіб, тоді ж були розглянуті справи 198 918 осіб: 62 % від цієї кількості були страчені, 34,7 % — відправлені у виправно-трудові табори *Гулагу*, 2,1 % — ув'язнені в тюрмах, 0,5 % — засуджені до заслання, 0,3 % — звільнені.

На УРСР припала приблизно п'ята частина арештів і страт, що відповідало її питомій вазі серед нас. СРСР. Але Й.Сталін нещадно розправився з компартійно-рад. кер-вом республіки, яке він запідозрив у сепаратизмі. Із 62 членів ЦК КП(б)У, обраного XIII з'їздом КП(б)У у черв. 1937, 56 були оголошені ворогами народу. З 11 членів політбюро ЦК КП(б)У були репресовані 10. Врятувався тільки Г.Петровський, який перебував у відрядженні в Москві.

У 2-й пол. 1938 терор поступово припинився. 24 листоп. цього року М.Єжов був звільнений з посади наркома внутр. справ і незабаром репресований.

Чисельний склад політбюро ЦК ВКП(б) між 1930 і 1939 скоротився з 10 до 9 осіб. За цей час у вищому парт. кер-ві збереглося основне ядро у складі 5 осіб — Й.Сталін, В.Молотов, Л.Каганович, К.Ворошилов і М.Калінін, вибуло 5 і увійшло 4 особи. З них провідну роль у репресіях відіграли В.Молотов і Л.Каганович. К.Ворошилов добре прислужився Й.Сталіну в організації репресій у Червоній армії. М.Калінін був декоративною фігурою, яка уособлювала парадне конституційне обличчя влади.

Вибуття зі складу політбюро ЦК відбувалося тільки через одну причину — смерть. Природною смертю в січні 1935 помер В.Куйбишев. С.Кірова застрелили, Г.Орджонікідзе застрелився, С.Косіора і В.Чубаря (обидва були покликані на роботу в центр з України) стратили. Поповнилося політбюро ЦК А.Андреєвим (в лют. 1932), А.Мікояном (в лют. 1935), А.Ждановим і М.*Хрущовим* (затверджені пленумом ЦК, що був обраний у берез. 1939 XVIII партз'їздом).

Усі члени політбюро ЦК були висуванцями Й.Сталіна і маріонетками в його руках. Разом з тим вони були політичними діячами, здатними самостійно організувати діяльність відомств і територій. Важливі держ. питання вони вирішували безпосередньо з Й.Сталіним та його тех. помічниками і апаратом. Найбільш відповідальні рішення часто оформлялися в протоколі політбюро ЦК заднім числом і нерідко — опитуванням. Часто

Й.Сталін реалізовував свої задуми без офіц. постановки питання на політбюро ЦК і з людьми, які не входили до складу політбюро.

Система влади під час Другої світової війни і в повоєнний період. У 2-й пол. 1930-х рр. остаточно склалася економіка, яку назвали соціалістичною. На відміну від ринкової, така економіка (див. *Командна економіка*) давала змогу д-ві зосереджувати максимальну кількість людських і матеріальних ресурсів на виконанні обмеженої кількості цілей.

У квіт. 1937 політбюро ЦК ВКП(б) прийняло постанову про створення К-ту оборони СРСР при РНК. Новий к-т замінив РПО СРСР, ліквідовану цією ж постановою, і спільну комісію політбюро ЦК і РНК з оборони, яка працювала від 1930. Він складався з семи осіб: В.Молотова (голова), Й.Сталіна, Л.Кагановича, К.Ворошилова, В.Чубаря, М.*Рухимовича*, В.*Межлаука*. Створювався розгалужений апарат Комітету оборони, який мав готувати на розгляд питання мобілізаційного розгортання і озброєння армії, підготовки нар. г-ва до мобілізації.

Після поразки Франції і посилення загрози війни з гітлерівською Німеччиною Й.Сталін вирішив радикально перебудувати систему влади в її центр. ешелоні, у зв'язку з чим К-т оборони втратив майже всі свої функції, якими був наділений при утворенні. У берез. 1941 спільними постановами ЦК ВКП(б) і РНК СРСР діяльність РНК була реорганізована, а права РНК істотно розширені. Водночас було утворено бюро РНК — орган влади, який не був передбачений Конституцією, але який наділявся усіма правами РНК. Засідання бюро РНК мали проводитися раз на тиждень або частіше, тоді як засідання РНК — тільки раз на місяць. Членами цього органу були призначені В.Молотов, М.*Вознесенський*, А.Мікоян, М.*Булганін*, Л.*Берія*, Л.Каганович і А.Андреєв. Бюро взяло на себе основну частину функцій К-ту оборони, внаслідок чого склад останнього скоротився до 5 осіб. Завершальним етапом нового перерозподілу влади між політбюро ЦК і РНК (при персональному зрощуванні вищих компартійно-рад. інстанцій) було призначення у трав. 1941 головою РНК Й.Сталіна. Заст. голови РНК СРСР і кер. зовн. політики СРСР ставав В.Молотов. У зв'язку з цим зазнав змін склад бюро РНК: його кер. став Й.Сталін, 1-м заст. — М.Вознесенський, заступниками — В.Молотов, А.Мікоян, М.Булганін, Л.Берія, Л.Каганович, А.Андреєв і Л.Мехліс. Членами бюро стали: К.Ворошилов, 1-й секретар ВЦРПС М.Шверник, секретарі ЦК ВКП(б) А.Жданов і Г.*Маленков*. К-т оборони був ліквідований.

Ця реорганізація центр. апарату знаменувала собою не тільки фактичне злиття вищих компартійного і рад. органів влади, а й відтиснення на другий план оточення Й.Сталіна 1930-х рр. На передній план виходили діячі молодшого покоління — А.Жданов, Г.Маленков, М.Вознесенський, Л.Берія. Політбюро ЦК ВКП(б) перестало існувати як регулярно діючий орган політ. кер-ва.

Від 30 черв. 1941 до 4 верес. 1945 надзвичайним органом, який зосередив усю повноту влади в країні, був *Державний комітет оборони СРСР* (ДКО СРСР). Персональний склад цього компартійно-рад. органу влади був майже таким само, як склад бюро РНК. В ДКО працювали всі члени колиш. бюро РНК, за винятком А.Андреєва, А.Жданова, Л.Мехліса і М.Шверника. Внутр. структура ДКО була спрощена порівняно з бюро РНК: голова, заст. голови і семеро членів. Постанови ДКО мали силу законів воєн. часу, всі парт., рад., військ., господарські і профспілкові органи мусили виконувати їх беззастережно.

Стратегічне кер-во ДКО здійснював через Ставку Верховного Головнокомандування (ВГК). На останньому етапі війни до Ставки входили: Й.Сталін (голова), Г.*Жуков* (заст. голови), О.*Василевський*, О.Антонов, М.Булганін і М.Кузнецов. У ході війни зі складу Ставки були виведені ті діячі, які не показали себе з кращого боку в плануванні військ. операцій і в кер-ві військ. діями — С.*Тимошенко* (голова у першому складі Ставки), К.Ворошилов, С.*Будьонний*. За перевантаженістю від роботи в Ставці ВГК був звільнений В.Молотов, за хворобою — Б.*Шапошников*. У стратегічному кер-ві Ставка ВГК спиралася на підпорядкований їй Генштаб.

Для розв'язання особливо важливих питань держ. життя іноді скликалися спільні засідання політбюро ЦК ВКП(б), ДКО і Ставки ВГК. Склад політбюро ЦК, який було сформовано після XVIII з'їзду ВКП(б), в роки війни не змінювався.

Щоб мобілізувати народи СРСР на боротьбу, кер-во СРСР почало звертатися до патріотичних, реліг. і нац. почуттів. У пропаганді знову залунала заборонена раніше тема нац. державності. 28 січ. 1944 «Правда» опублікувала інформаційне повідомлення про черговий пленум ЦК ВКП(б), який розглянув пропозиції Раднаркому СРСР «Про розширення прав союзних республік у галузі оборони та зовнішніх зносин». Цей «черговий» пленум ЦК виявився єдиним за всю війну. Того ж дня відкрилася 10-та сесія ВР СРСР 1-го скликання, яка затвердила перетворення наркоматів оборони і закордонних справ із загальносоюзних в союзно-республіканські. В лют. 1944 в уряді УРСР з'явився нарком закордонних справ О.*Корнійчук*, а в берез. — нарком оборони В.*Герасименко*.

У повоєн. період надзвичайні органи влади були ліквідовані, але політ. режим не змінився. Як і раніше, Й.Сталін тримався при владі, використовуючи два незалежні один від одного й конкуруючі один з одним апарати — ВКП(б) і МВС—МДБ. Періодично здійснювалися чистки то в парт. структурах, то в силових органах.

Поступово відновилася діяльність політбюро ЦК ВКП(б).

Керівники КП(б)У та уряду УРСР в президії на сесії Верховної Ради УРСР. Київ, березень 1947.

1946 до його складу були введені Л.Берія і Г.Маленков. З урахуванням того, що в червні 1946 помер М.Калінін, чисельність цього органу влади збільшилася до десяти осіб. В лют. 1947 склад політбюро поповнив М.Вознесенський, а в лютому 1948 — М.Булганін і О.*Косигін.* У березні 1949 М.Вознесенський був заарештований і пізніше страчений.

Й.Сталін тривалий час не скликав парт. з'їздів. Лише у жовт. 1952 був скликаний XIX з'їзд, на ньому партія була у черговий раз перейм. — у Комуністичну партію Радянського Союзу. З'їзд на пропозицію Й.Сталіна збільшив склад політбюро ЦК з 11 до 25 осіб, а також змінив назву цього органу: політбюро стало президією ЦК. Зростання кількості членів президії ЦК істотно зменшило політ. вагу кожного з них. Гол. проблемою для Й.Сталіна було запобігання опозиційним настроям у сусп-ві. Тому він почав готувати передумови для розгортання нової хвилі масового терору. Однією з таких передумов було зменшення значимості парт. апарату в системі влади і посилення каральних органів.

Смерть Й.Сталіна у берез. 1953 спричинила відновлення старого складу компартійно-рад. кер-ва, хоча за ним залишилася нова назва — президія ЦК. Персональний склад кер-ва, який майже не відрізнявся від того, що існував перед XIX з'їздом КПРС, визначило Спільне засідання пленуму ЦК, РМ СРСР і президії ВР СРСР. Членами президії ЦК стали (прізвища подаються за порядком, визначеним Спільним засіданням, в дужках зазначено кількість років перебування в складі вищого органу влади): Г.Маленков (8), Л.Берія (8), В.Молотов (29), К.Ворошилов (29), М.Хрущов (15), М.Булганін (6), Л.Каганович (24), А.Мікоян (19), М.Сабуров (2), М.Первухін (2).

У президії ЦК КПРС одразу визначилася трійка претендентів на лідерство — Г.Маленков, Л.Берія і М.Хрущов. Усі вони на попередніх етапах політ. кар'єри були діяльними організаторами держ. терору і добре розуміли, що зі смертю Й.Сталіна терористичне громадян стало неможливим, оскільки, по-перше, ніхто з них не контролював усі три важелі влади: парт. к-ти, починаючи від Центр., рад. вертикаль, починаючи з РМ, і органи держ. безпеки, які були незалежні від парт. і рад. апаратів, а по-друге, під час війни сусп-во піднялося з колін, і тільки завдяки своєму авторитетові Й.Сталін міг продовжувати політику превентивного терору.

Трійка претендентів на сталінську владу мала різну вразливість у питанні про відповідальність за масові репресії. М.Хрущов організовував терор на периферії і краще за ін. приховував свою участь у злочинних акціях. Л.Берія після 1945 відійшов від кер-ва МВС СРСР і у повоєнні роки керував створенням рад. ракетно-ядерного потенціалу. Позиції Г.Маленкова були найбільш вразливі: він перебував у повоєнні роки у вузькому оточенні Й.Сталіна, займав відповідальні посади одночасно в парт. і рад. апаратах і спеціалізувався на репресуванні номенклатури (серед його жертв був і М.Вознесенський).

У день смерті Й.Сталіна Л.Берія взяв на себе кер-во обома силовими міністерствами — МВС і МДБ. Ці «органи» він вважав найкращим стартовим майданчиком для досягнення абсолютної влади. Г.Маленков заволодів посадою голови РМ, але зарезервував за собою й посаду секретаря ЦК. М.Хрущов залишався одним із секретарів ЦК. Змовившись із Л.Берією, М.Хрущов в ультимативній формі запропонував Г.Маленкову віддати йому одну з посад. Г.Маленков, зважаючи на те, що Й.Сталін, об'єднуючи обидві посади, надавав перевагу не політ., а виконавській, обрав для себе посаду голови РМ. Однак реальна диктаторська влада потенційно зосереджувалася в парткомах, і це наперед визначило його поразку в дальшій боротьбі за владу.

Впродовж берез.—трав. 1953 Л.Берія виступив з цілою низкою ініціатив, розрахованих на здобуття популярності в широких колах сусп-ва. Зокрема, він запропонував пом'якшити карне законодавство, провести широку амністію, припинити репресивну політику в зх. областях УРСР тощо. Це зробило Л.Берію небезпечним для ін. членів «колективного керівництва», і в черв. 1953 його усунули з політ. життя. Ця акція мала інституційне значення: парт. к-ти повернули собі диктаторську владу в неурізаному вигляді, а в органах держ. безпеки розпочалася чистка.

Ініціативу в кампанії, названій *десталінізацією*, перехопив М.Хрущов. Завдяки цьому він здобув популярність у країні, утвердився на посаді кер. секретаріату ЦК і спромігся, попри опір своїх політ. опонентів, ввести в лип. 1955 до складу президії ЦК двох своїх прибічників — О.*Кириченка* і М.Суслова. Цей склад вищого парт. кер-ва організував проведення XX з'їзду КПРС.

Система влади в добу «відлиги». 1957 М.Хрущов унаслідок інтриг суперників опинився в президії ЦК КПРС у меншості й був усунений з посади 1-го секретаря ЦК. Однак, згідно зі статутними положеннями, президія ЦК була лише неформальним органом влади, сконструйованим В.Леніним для оперативного розгляду політ. питань, і вся влада між з'їздами належала ЦК. Тому на скликаному у зв'язку з політ. кризою пленумі ЦК змовники проти М.Хрущова були затавровані як «антипартійна група» й усунуті з політ. життя. М.Хрущов здобув можливість власноручно

«Вся власть в СССР принадлежит трудящимся города и деревни в лице Советов депутатов трудящихся». Плакат. 1957.

сформувати президію ЦК й поводити себе як диктатор. Зі складу президії було виключено одразу 5 осіб — В.Молотова, Л.Кагановича, Г.Маленкова, М.Первухіна і М.Сабурова. М.Булганін залишився в складі президії ЦК, але на поч. 1958 М.Хрущов відібрав у нього посаду голови уряду і забрав її собі, об'єднавши в одних руках кер-во партією і урядом.

Кількісний склад президії ЦК збільшився з 11 до 15. У цьому органі залишилося тільки 4 старих члени, всі ін. були висуванцями М.Хрущова. Проте персональна диктатура за відсутності терору була нежиттєздатною. Висуванці М.Хрущова змовилися, дочекалися сприятливого моменту, скликали у жовт. 1964 пленум ЦК, звинуватили М.Хрущова у волюнтаризмі й відправили його на пенсію.

Система влади в часи «застою». Наступником М.Хрущова став Л.*Брежнєв*. На відміну від свого попередника він відмовився від претензій на роль одноосібного диктатора і виконував найбільш природні для створеної В.Леніним системи влади функції координатора. На XXIII з'їзді КПРС, що відбувся у квіт. 1966, президії ЦК була повернута попередня назва — політбюро, а керівник секретаріату ЦК знову став називатися ген. секретарем. Л.Брежнєв спілкувався з членами ЦК як з носіями вищої влади на індивідуальному рівні. Це забезпечувало йому відносну незалежність від політбюро ЦК. Постійні контакти з кількома сотнями членів ЦК здійснювалися через відділи ЦК. Керівники цих відділів мали величезні повноваження, але були тех., а не політ. фігурами. Тільки тоді, коли апаратні працівники ставали членами ЦК КПРС (що бувало досить часто), вони перетворювалися на політиків. Відділи ЦК були трансляторами, а не носіями диктаторської влади.

Масовий терор після XX з'їзду КПРС став політично неможливим і був замінений на індивідуальний, спрямований проти незгідних із рад. способом життя. Кількість останніх була незначною, що зумовлювалося наявністю екон. диктатури (майже цілковитою матеріальною залежністю членів сусп-ва від д-ви) і діями репресивного апарату (сотень тисяч співробітників держ. безпеки й мільйонів добровільних або підневільних агентів), спрямованими на запобігання стихійним виступам. Антирад. організації за таких умов могли існувати тільки будучи законспірованими й майже бездіяльними.

У черв. 1977 в руках Л.Брежнєва були об'єднані найвищі посади в державі — секретаря ЦК КПРС і голови президії ВР СРСР, однак це нічого не змінило в системі влади.

Напередодні 60-ї річниці «Великого Жовтня» була прийнята нова *Конституція СРСР 1977.* Вона зафіксувала, що СРСР перебуває на етапі «розвинутого соціалізму».

Крах радянської влади. У квіт. 1985 останній рад. ген. секретар М.*Горбачов* проголосив курс реформ, названий *перебудовою.* Він сподівався вдосконалити рад. владу і налагодити роботу «передавальних пасів» таким чином, щоб імпульси йшли не від кер-ва до нар. низів, а навпаки — від нас. в Кремль. З цією метою він запропонував партії і сусп-ву політику гласності та демократизації. Однак Радянський Союз був побудований на контрастах, політ. реальність у ньому не збігалася з конституційною формою, і гласність одразу почала руйнувати політ. стабільність, а демократизація обернулася новою кампанією десталінізації, грунт для якої був підготовлений ще М.Хрущовим. Хрущовська кампанія, щоправда, була націлена лише на подолання культу особи Й.Сталіна, після чого згорнулася. Нова кампанія пішла вглиб і торкнулася самих основ компартійно-рад. системи влади.

Тим часом у країні дедалі більше ускладнювалася соціально-екон. ситуація. Поневолене д-вою сусп-во покладало на владу обов'язки підтримувати його життєдіяльність, тобто годувати, навчати, лікувати і розважати. З усім цим влада і командна економіка справлялися дедалі гірше. Становище ще більш ускладнилося після техногенної *Чорнобильської катастрофи 1986.*

Переконавшись у тому, що екон. реформи провалилися, М.Горбачов зважився на політ. реформу конституційного значення. Суть її полягала в тому, що рад. органи влади позбавлялися безпосередньої залежності від парт. к-тів. «Керівна і спрямовуюча» роль КПРС повинна була реалізовуватися не на інституціональному, а на особистісному рівні — шляхом виборів компарт. функціонерів у ради й очолення ними рад або їх виконкомів. Курс на «повновладдя рад» став суттю політ. реформи.

Виступаючи 29 листоп. 1988 на позачерговій сесії ВР СРСР з доповіддю «До повновладдя Рад і створення соціалістичної правової держави», М.Горбачов заявив: «Нас багато чому навчив досвід невдалих у минулому спроб поліпшити стан справ в економіці, не змінюючи нічого в політиці, не здійснюючи широких демократичних перетворень. Політична реформа — це свого роду кисень, необхідний для життєдіяльності суспільного організму. Її мета — через демократизацію всіх сторін життя з'єднати інтереси особистості з інтересами колективу та всього суспільства, на ділі утвердити людину праці в становищі господаря й на виробництві, і в державі, поставити її в центр усього політичного процесу».

«Повновладдям рад» були порушені дві фундаментальні умови існування тоталітарної влади — її неподільність та незалежність від сусп-ва. Якщо *тоталітаризм* розуміти як панування д-ви над сусп-вом, а демократію — як панування сусп-ва над д-вою, то СРСР перестав бути тоталітарною країною від перших вільних виборів до ВР.

XIX партконференція без особливих дискусій одностайно схвалила влітку 1988 перехід до

Мітинг учасників одноденного політичного страйку шахтарів. Донецьк, 2 березня 1990.

«повновладдя рад». Наприкінці цього ж року ВР СРСР повторила рішення, схвалене парт. конференцією. Номенклатура не сумнівалася в тому, що депутатство в радах буде для неї доповненням до її парт. чинів. Фактично ж руйнування двоєдиного тандему «партія—ради» докорінно змінювало держ. устрій. Центр влади, що зосереджувався у радах, почав перетворюватися на первинний, тільки він мав легітимне походження, формуючись на вільних виборах. Парт. к-ти стрімко втрачали авторитет у сусп-ві. Реформа ліквідувала диктатуру парткомів і величезною мірою розширила соціальну базу влади. По суті, сусп-ву було повернуто суверенітет, узурпований у нього партією більшовиків. Розваливши партію, реформа зруйнувала і всю рад. *імперію*, що на ній трималася.

Дж.: *Сталин И.* Вопросы ленинизма. М., 1952; *Бухарин.* Проблемы теории и практики социализма. М., 1989; Архив Троцкого. Коммунистическая оппозиция в СССР, т. 1—4. М., 1990; *Рыков А.И.* Избранные произведения. М., 1990; *Троцкий Л.Д.* К истории Русской революции. М., 1990; Письма И.В. Сталина В.М. Молотову. 1925—1936 гг.: Сборник документов. М., 1995; Сталинское политбюро в 30-е годы: Сборник документов. М., 1995; Большевистское руководство. Переписка. 1912—1927. М., 1996; Молотов, Маленков, Каганович. 1957. Документы. М., 1998; Берия Л. 1953. Документы. М., 1999; Ленин В.И. Неизвестные документы. 1891—1922. М., 1999; Сталин и Каганович. Переписка. 1931—1936 гг. М., 2001; Политбюро ЦК ВКП(б) и Совет министров СССР. 1945—1953. М., 2002; Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. 1937—1938. Документы. М., 2004; Президиум ЦК КПСС. 1954—1964. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. Постановления, т. 1—3. М., 2004—2005; ЦК РКП(б)—ВКП(б) и национальный вопрос, кн. 1. М., 2005; Политическое руководство Украины. 1938—1989. М., 2006.

Літ.: *Авторханов А.* Технология власти. М., 1991; *Кульчицький С.В.* Яка влада нам потрібна? «Сільські вісті» (Київ), 1991, 7 черв.; Власть и оппозиция. Российский политический процесс XX столетия. М., 1992; *Пайпс Р.* Русская революция, ч. 1—2. М., 1994; *Кульчицький С.В.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). К., 1996; *Хлевнюк.* Политбюро. Механизмы политической власти в 1930-е годы. М., 1996; *Пайпс Р.* Россия при большевиках. М., 1997; Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал, т. 1—2. М., 1997; *Пихоя Р.Г.* Советский Союз: история власти. 1945—1991. М., 1998; *Гобсбаум Е.* Вік екстремізму. Коротка історія XX віку. К., 2001; Політична історія України. XX століття, т. 1—6. К., 2002—03; *Попович М.* Червоне століття. К., 2005.

С.В. Кульчицький.

Мітинг у селі Семиполки Київського округу з нагоди заснування комуни ім. Київського окружного партійного комітету. 1929.

КОМПУ́ТИ (від лат. computo — обчислюю) — 1) списки *козаків* з відомостями про їхній майновий стан та проходження служби. Перші такі списки почали складатися під час нар.-визвол. змагань під кер-вом Б.*Хмельницького*;

2) списки про двори козаків і *посполитих* (до останніх зараховували і *міщан*; відомості про *козацьку старшину* і *духовенство* вносилися до них лише зрідка) в *Гетьманщині.* Ведення таких списків було пов'язано з тим, що в Гетьманщині одиницею оподаткування був двір.

К. складали *полкові канцелярії* за участі сотенних правлінь. Вони мали силу юрид. документів, на їх підставі визначалася належність тієї чи ін. особи до козац. *стану.*

1718—22 К. називали «компутами через ревізію справленими» (від лат. revisio — перегляд). Починаючи з 1726 за К. закріпляється назва «ревізія». Система загальнорос. ревізій була поширена на *Лівобережну Україну* з 1781.

К.-ревізії уціліли лише частково. Нині найбільше їх зберігається в Рос. центр. держ. архіві в Москві та ЦДІА України в Києві.

Літ.: *Клименко П.* Компути та ревізії XVIII ст. В кн.: Український археографічний збірник, т. 3. К., 1930; *Литвиненко М.А.* Джерела історії України XVIII ст. Х., 1970.

І.Л. Бутич.

КОМУ́НА І́МЕНІ Ф.ДЗЕРЖИ́НСЬКОГО — дитяча трудова комуна, яка діяла в УСРР в 1920—30-ті рр. Заснована 1927 в с-щі Новий Харків (передмістя *Харкова*). З 20 жовт. 1927 до 1 лип. 1935 комуною керував А.С.*Макаренко.* 1930 в комуні відкрито *робітничий факультет* Харків. машинобудівного ін-ту, 1932 — з-д електроінструментів, згодом з-д плівкових фотоапаратів. Від 1933 комуна першою в СРСР серед дитячих закладів перейшла на повне самозабезпечення. З 1934 тут працювала серед. школа.

У комуні набули дальшого розвитку пед. досвід *Колонії імені Максима Горького* та ідеї поєднання навчання з продуктивною виробн. працею. Діяльність комуни А.С.Макаренко описав у книгах «Марш 30 року», «Мажор», «ФД-1», «Прапори на баштах» та ін.

Літ.: *Макаренко А.С.* Твори, кн. 1—9, Львів, 1949—74; *Ніжинський М.П.* Життя і педагогічна діяльність А.С. Макаренка. К., 1967; *Хілліг Г.* Подряпини на образі «видатного педагога». «Радянська школа», 1991, № 3; 25 лет лаборатории «Макаренко — реферат». Марбург, 1993; Свидетельства искренней дружбы: Воспоминания К.С. Кононенко о А.С. Макаренко. Марбург, 1997.

В.М. Даниленко.

КОМУ́НА СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКА — одна з трьох проголошених аграрною програмою партії *більшовиків* форм колективного господарювання селян, заснованого на відчуженні власності (ін. дві: *артіль сільськогосподарська* і *товариство спільного обробітку землі*; див. *Колгоспи*). Вважалася найбільш «чистою формою» колективного господарювання. Комунари або віддавали всю свою власність у виробн. колектив, або створювали такий колектив на основі засобів вир-ва, що передавалися їм *державою.* В обох випадках вони не мали жодних засобів вир-ва у приватній власності.

Ідея комун — створення колективного господарювання працівників, які не мають засобів вир-ва у приватній власності, виникла в середовищі людей, які сповідували заперечення приватної власності, товарно-грошових відносин і ринку. Більшовики планували втілити цю ідею в життя селян — виробників с.-г.

продукції, які традиційно використовували у праці власні засоби вир-ва. Дві ін. форми колективного господарювання, пов'язаного з неповним комуніст. відчуженням власності, більшовики почали запроваджувати лише після невдач комуніст. експериментування на селі і через необхідність рахуватися з психологією і настроями самих селян. Селяни ж, не маючи змоги протистояти шаленому тиску д-ви, яка стала комуніст., змушені були погоджуватися на організацію вироб. колективів з певним ступенем відчуження приватної власності.

Неринковий зв'язок між містом і селом більшовики сподівалися налагодити одразу після встановлення в країні своєї диктатури (див. *Диктатура пролетаріату*). Ще до приходу до влади, 1903, у брошурі «До сільської бідноти» лідер більшовиків В.*Ленін* намалював таку ідилічну картинку: «Коли робітничий клас переможе всю буржуазію, тоді він відніме землю у великих хазяїв, тоді він організує на великих економіях товариське господарство, щоб землю обробляли робітники разом, спільно, обираючи вільно довірених людей у розпорядники, маючи всякі машини для полегшення роботи, працюючи позмінно не більше восьми (а то й шести) годин на день кожний. Тоді і дрібний селянин, який захоче ще по-старому сам господарювати, господарюватиме не на ринок, не на продаж першому стрічному, а на товариства робітників: дрібний селянин постачатиме товариству робітників хліб, м'ясо, овочі, а робітники будуть без грошей давати йому машини, худобу, добрива, одяг і все, що йому потрібно».

Більшовики від початку робили ставку в організації аграрного вир-ва на експропрійовані у *поміщиків* економії (див. *Експропріація експропріаторів*), які після їх націоналізації мали управлятися д-вою в особі місц. рад. Такі госп-ва вони називали рад. госпвами — *радгоспами*. Комунам, як колективним госп-вам самих селян, вони спочатку відводили другорядну роль, про с.-г. артілі й т-ва спільного обробітку землі поперваx узагалі не йшлося.

Однак селяни, навіть *наймити*, тобто розорені дрібні власники, прагнули одержати експропрійовану в поміщиків землю у свою власність і самостійно на ній господарювати. Селянство бажало зрівняльного — т. зв. чорного — поділу поміщицької землі. Тому, аби прийти до влади, більшовики змушені були з цим погодитися.

«Чорний переділ» перекреслив сподівання більшовиків на організацію в с. госп-ві великої кількості держ. підпр-в під управлінням рад. Після поділу поміщицьких земель рад. д-ві довелося мати справу уже не з пролетаризованим, а з осередняченим селом, тобто з селянами-власниками. За таких умов питання про організацію комун самими селянами стало надзвичайно актуальним. Альтернативною комунам формою зв'язку між селом та вже націоналізованим народногосп. сектором у містах могла бути, з точки зору більшовиків, тільки *продрозкладка* — примусова реквізиція продовольства. Більшовики без вагань вдалися до реквізицій. Проте їхні дії створили величезну напруженість у відносинах між д-вою та селянами, спричинили низку повстань і катастрофічне падіння рівня с.-г. вир-ва. Тому вони зосередилися на створенні різних форм колективних госп-в.

У січ. 1919 Всерос. з'їзд земельних відділів, комітетів бідноти і комун ухвалив резолюцію «Про колективізацію землеробства». В ній схвалювався підготовлений РНК РСФРР проект декрету *«Про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства»*. Публікуючи резолюцію з'їзду, газ. «Правда» в редакційному коментарі 19 січ. 1919 зазначила: «Найголовнішим завданням земельної політики є послідовне, неухильне здійснення широкої організації землеробських комун, радянських комуністичних господарств і громадського обробітку землі, які у своєму розвиткові неминуче приведуть до єдиної комуністичної організації всього сільського господарства».

Схвалений з'їздом рад. чиновників проект урядового декрету після тривалої пропагандистської кампанії був затверджений РНК РСФРР 14 лют. 1919. На поч. берез. III з'їзд КП(б)У ухвалив осн. засади земельної політики в УСРР. Ці засади були в УСРР буквально переписані, навіть з текстуальними повторами, з відповідного рос. декрету: «Найголовнішим завданням земельної політики, — зазначалося в них, — є перехід від одноособового господарства до товариського. Радянські господарства, комуни, громадський обробіток землі та інші види товариського землекористування є найкращими засобами для досягнення соціалізму в землеробстві; через те одноосібне землеробство слід розглядати як тимчасове і відживаюче». У берез. 1919 відбувся також VIII з'їзд РКП(б), який ухвалив нову парт. програму. У програмі підкреслювалося, що РКП(б) розглядає організацію рад. госп-в і підтримку всіляких т-в для громад. обробітку землі, аж до комуни, як єдино можливий шлях до абсолютно необхідного підвищення продуктивності землеробської праці.

Теза про продуктивність праці була наскрізь фальшивою. Насправді йшлося про контроль д-ви над с.-г. вир-вом, необхідний для налагодження нетоварного зв'язку між містом і селом. У цей час уже працювали організовані д-вою перші комуни. Вони утворювалися, як правило, на поміщицьких або монастирських землях і одержували від д-ви все необхідне: землю, житлові та госп. будівлі, реманент, грошові позички. Вже перші місяці їхньої роботи засвідчили надзвичайно низьку продуктивність праці комунарів.

Після завоювання більшовиками укр. земель (див *Війна РСФРР і УНР 1918—1919*) вони, оскільки тут ще існувало поміщицьке землеволодіння, перетворилися на випробувальний полігон у справі комунізації селянства (див. *Комунізація українського села 1919*). Керівникам партії здавалося, що пролетаризовані укр. селяни з більшим ентузіазмом, ніж рос. селяни, які вже встигли у своїй масі стати власниками, підтримають курс на утворення комун і радгоспів. Голова РНК УСРР Х.*Раковський* і нарком земельних справ В.*Мещеряков* негайно почали втілювати в життя вимоги прийнятої VIII з'їздом РКП(б) програми в

галузі аграрного питання. Виступаючи в трав. 1919 на засіданні ЦВК рад, В.Мещеряков підкреслив, що не треба від початку повторювати шлях, пройдений у Великоросії, тобто розподіляти всю землю, розпорошувати її, розтягати і ділити. Далі він вказав на мотив, який був головним у цій справі для уряду: д-ва повинна одержати хліб, який не треба було б вибивати всілякими засобами у селян і який не мав би інших господарів, окрім рад. Незважаючи на паперову кризу, нарком видав і поширив у повітах понад 150 тис. примірників різних пропагандистських матеріалів з апологією комун, у т. ч. інструкції та відозви щодо організації комун.

Об'єктивна оцінка цієї пропаганди містилася в доповідній записці уповноваженого уряду РСФРР при уряді УСРР Д.Гопнера, що адресувалася В.Леніну, М.*Калініну* і Г.*Чичеріну*: «В момент, коли село не одержує ні необхідних продуктів, ані знарядь виробництва, коли воно сидить без одягу і без освітлення, — в такий украй гострий і небезпечний момент кидають гасла, практичне значення яких — нуль, але які зате підіймають село дибки проти існуючої влади... Замість того, щоб, як це робилося в багатьох губерніях Великоросії, організовувати і комуни, і радянські господарства там, де це справді можливо, ми розкидаємо щедро незрозумілі і через те виглядаючі небезпечними ідеї в найбільш хліборобній країні».

Комунізація укр. села невдовзі привела до тимчасової втрати більшовиками УСРР, і це змусило керівників партії на деякий час відмовитися від політики швидкої комунізації. На V конф. КП(б)У (листоп. 1920) голова ВУЦВК Г.*Петровський* висловив думку, що вищою формою землеробства у майбутньому повинен стати взагалі не колгосп і, особливо, не комуна, яка працює тільки на себе, а радгосп. У цей же час у газ. «Всероссийская кочегарка» Е.*Квірінг* писав: «Щоб господарчо зміцнитися, незаможники, крім своєї політичної організації — комнезамів, повинні організовуватися у виробничі артілі й товариства. Це аж ніяк не означає — в сільськогосподарські комуни, де все спільне. Ні, хай у кожного залишиться своє господарство, свій будинок і т. д., а для польових робіт складається артіль, яка спільними силами здійснить ці роботи». Накреслюючи укр. керівникам програму дій політ. організації незаможного селянства, В.Ленін у жовт. 1920 рекомендував: «Всі ці заходи проводити тільки при умові успіху колективного обробітку і під реальним контролем. Комуни поставити на останнє місце, бо найбільш небезпечні штучні лжекомуни».

Альтернативою комун у рамках тієї реальності, в яку самі себе заганяли більшовики створенням «держави-комуни», могла знову стати продрозкладка, але вона загрожувала відновленням громадян. війни.

В.*Короленко* у своїх листах з *Полтави*, адресованих 1920 А.*Луначарському*, писав: «Ви зруйнували те, що було органічного у відносинах міста і села: природний зв'язок обміну. Вам доводиться заміняти його штучними заходами, «примусовим відчуженням», реквізиціями за допомогою каральних загонів. Кожний землероб бачить, що в нього беруть те, що він виробив, за винагороду, явно не еквівалентну його праці, і робить свій висновок: ховає хліб в ями. Ви його знаходите, реквізуєте, проходите по селах Росії та України розпеченим залізом, спалюєте цілі села і радієте успіхам продовольчої політики. Проголошуються перемоги комунізму в українському селі, тоді як сільська Україна кипить ненавистю і гнівом, а надзвичайки вже подумують про розстріл сільських заложників».

Остаточно переконавшись на поч. 1921 у неможливості створити ударними темпами підконтрольний плановим органам «держави-комуни» аграрний сектор нар. госп-ва, В.Ленін відновив ринковий зв'язок між містом і селом (див. *Нова економічна політика*, *«Кооперативний соціалізм»*).

Після смерті В.Леніна керівництво партії більшовиків 1929 розпочало повторний комуніст. штурм. Кремлівським вершителям сел. долі здавалося, що «держава-комуна» після 10-річної підготовки зможе здійснити колективізацію за попередньою програмою, тобто комунізувати село. Враховуючи досвід 1919, «підповзання» до комуни вирішили здійснювати без використання цього терміна і поступово (але безперервно): залучаючи селян спочатку до нижчих за рівнем відчуження власності форм — т-в зі спільного обробітку землі (тсозів). Коли селянам вдавалося нав'язати тсози, з ними починали працювати в напрямі зміни статуту тсозу на артільний. Селян, уже залучених до артільної форми господарювання, штовхали далі — у комуну.

Листопадовий (1929) пленум ЦК ВКП(б) ініціював негайний перехід до суцільної *колективізації сільського господарства*. Створений за його рішенням загальносоюзний наркомат землеробства на чолі з Я.*Яковлевим* розробив конкретні інструкції з колективізації. 7 груд. 1929 наркомзем УСРР і Укрколгоспцентр опублікували продиктований з Москви Примірний статут т-ва спільного обробітку землі. У ньому пропонувалося усуспільнювати не тільки обробіток землі, але й домашню худобу та птицю.

Тим часом при наркомземі СРСР була створена комісія з керівників парт. к-тів регіонів, яка мала розробити конкретні механізми колективізації. Більшість її членів висловила таке судження: «За основну форму організації на даній стадії повинна бути визнана с/г артіль, в якій колективізовані головні засоби виробництва (земля, реманент, робоча худоба, а також товарна продуктивна худоба) при одночасному збереженні за даних умов приватної власності селянина на дрібний реманент, дрібну худобу, молочні корови тощо, що буде обслуговувати споживчі потреби селянської сім'ї. Кожний подальший крок у бік усуспільнення на шляху до комуни повинен спиратися на безпосередній досвід селян-колгоспників, на зростання в них переконаності у міцності, вигідності і перевагах колективних форм ведення господарства». Одночасно у політбюро ЦК ВКП(б) були подані зауваження заступника голови РНК РСФРР Т.Рискулова від імені меншості. Меншість заперечувала можливість збереження у приватній

власності селян дрібного реманенту, молочних корів тощо. «Ця установка, — вказував Т.Рискулов, — об'єктивно спрямована на затягування боротьби з індивідуалістичними прагненнями селянства».

В остаточній редакції постанови ЦК ВКП(б) (вона побачила світ 5 січ. 1930) слова про право селян мати у приватній власності дрібний реманент і молочних корів були зняті. Наркомзему СРСР доручалося в найкоротші строки розробити Примірний статут с.-г. артілі «як перехідної до комуни форми колгоспу». Ця теза про перехідність значно вплинула на Примірний статут, опублікований наркомземом СРСР і Колгоспцентром 6 лют. 1930. Принципова для селян різниця між артільною і комунною формами колгоспу в ньому була навмисно стерта. Заява про можливість утворення підсобного госп-ва виявилася декларацією, тому що в документі не визначалися розміри присадибної ділянки і не унормовувалося право колгоспника тримати корів і дрібну худобу.

Селяни йшли в колгоспи під шаленим адм.-чекістським тиском. Тиск породжував опір, який був неорганізованим, але проявлявся всюди. Селяни однаково реагували в усіх регіонах на безрозмірні хлібозаготівлі, розкуркулення, усуспільнення корів і дрібної худоби, руйнування храмів. 11 лют. 1930 в ЦК ВКП(б) відбулася нарада секретарів ЦК союзних республік, а 21 лют. — нарада секретарів крайових і обласних парт. к-тів РФСРР і УСРР. На обох нарадах керівники парткомів охарактеризували становище в країні як дуже загрозливе, але не пропонували дати «задній хід» здійснюваним перетворенням. 26 лютого в ЦК ВКП(б) з *Харкова* прийшла телеграма від П.*Любченка* і Г.Петровського. Обидва керівники повідомляли про факти «грубого перекручення партійних директив» на місцях. Термінологія телеграми (перекручення, головотесність місц. працівників) була згодом використана Й.Сталіним у статті «Запаморочення від успіхів». Ні в чому не звинувачуючи Кремль, П.Любченко і Г.Петровський фіксували наявність «селянського руху» проти колективізації.

В останні дні лютого аналогічні повідомлення надійшли з Алма-Ати (нині м. Алмати, Казахстан), Воронежа і Рязані (обидва нині міста в РФ). Шляхом опитування (28 лют.) у протокол засідання політбюро ЦК ВКП(б) від 5 берез. 1930 була внесена постанова, якою передбачалося створити комісію для вирішення за 24 години питання про статут колгоспів з тим, щоб він уже 2 берез. був опублікований у газетах. Одночасно в газетах мала з'явитися стаття Й.Сталіна з роз'ясненням остаточної редакції статуту і лінії партії щодо колективізації.

У статті «Запаморочення від успіхів» генсек заявив без маневрування і обмовок: «Артіль є основною ланкою колгоспного руху, тому що вона є найдоцільнішою формою розв'язання зернової проблеми». У різких виразах говорилося про неприпустимість посилення колг. руху засобами адміністрування. Колективізаційний смерч був припинений в *СРСР* на півроку.

Представники місц. влади гостро сприйняли відверто несправедливі звинувачення у «перегинах». Й.Сталін змушений був удатися до невластивої йому відвертості. У закритому листі «Про завдання колгоспного руху у зв'язку з боротьбою з викривленнями партійної лінії» (2 квіт. 1930) ситуація, яка створювалася в кінці лютого — на початку березня, характеризувалася в таких виразах: «У лютому місяці в Центральний Комітет надійшли відомості про масові виступи селян в ЦЧО, на Україні, у Казахстані, Сибіру, Московській обл. Ці відомості визначили стан, який не можна назвати інакше, як загрожуючий. Якби не були тоді негайно вжиті заходи проти викривлення партлінії, ми мали б тепер широку хвилю повстанських селянських виступів, добра половина наших низових робітників була б перебита селянами, була б зірвана сівба, було б підірване колгоспне будівництво і був би поставлений під загрозу наш внутрішній і зовнішній стан. Цим було викликане втручання ЦК, зміна Статуту с/г артілі і опублікування за спеціальною постановою ЦК статті т. Сталіна "Запаморочення від успіхів"».

Після виходу в світ книги Лінн Віоли «Селянські повстання при Сталіні» (Нью-Йорк, Оксфорд, 1996) стали зрозумілими масштаби сел. заворушень у прикордонній з Європою УСРР. В УСРР 1930 відбулося 3208 заворушень, у них взяли участь 956 тис. осіб, на Пн. Кавказі відбулося 926 заворушень, у них взяли участь 227 тис. осіб. У момент найвищого піднесення в СРСР сел. заворушень у березні 1930 45 % їхньої заг. кількості (2945 з 6528) дала УСРР.

Пострадянська історіографія певний час трактувала статтю «Запаморочення від успіхів» як «гру на публіку». Але така оцінка є поверховою. Насправді ж стаття засвідчила, що Й.Сталін і очолювана ним партія врешті-решт погодилися з тим, що колгосп є артіллю, і тільки. Хоч у наступні рад. десятиліття через ідеологічні причини ніхто в СРСР не міг твердити про наявність приватної власності в руках колгоспника, однак така власність (присадибна ділянка, корова й телиця, дрібна худоба і птиця) все-таки існувала (хоча й під виглядом особистої власності).

Приватна власність навіть у таких обмежених розмірах допомагала колгоспнику виживати. Разом з тим «крихти» приватної власності в с.-г. вир-ві відігравали роль амортизатора у відносинах між містом і селом. Певна частка заробітної плати, яку одержували працівники держ. сектору, могла «отоварюватися» завдяки продукції з присадибної ділянки колгоспника. 1932 була допущена т. зв. колг. торгівля за цінами попиту і пропозиції, але насправді продавати продовольчі товари міг кожний бажаючий. Колгоспники або одноосібники одержували за продану на вільному ринку продукцію гроші, яких не могли здобути ін. способом. Робітники та службовці мали можливість поліпшити свій раціон, оскільки карткова система постачання не задовольняла їхніх потреб.

Замість комуни, яка була органічною частиною комуніст. вир-ва в його теор., ніколи не реалізованому вигляді, в СРСР утвердилася артіль — «дволикий Янус». Одним своїм «ликом» во-

на була обернена до планової директивної економіки, а другим — до ринкової економіки, до вир-ва, яке функціонувало завдяки природній заінтересованості працюючих. Артільна форма колективного вир-ва (*колгоспу*) вимагала наявності товарно-грошових відносин, причому не тільки в обмеженій сфері с.-г. вир-ва, а й в усій економіці.

Диспропорції рад. економіки, які були їй органічно властиві як планово регульованій, пом'якшували два її ринкові «лики» — вільний вибір місця праці та присадибна ділянка. Вільний вибір місця праці став надбанням робітн. класу без усяких зусиль з його боку (лише під час першого комуніст. штурму 1918—20 більшовики спробували мілітаризувати робочу силу). Присадибну ділянку колгоспники відвоювали собі самі. Ці два чужорідні для комуніст. економіки елементи зробили можливим її існування. Разом з тим, хоча комуніст. економіка й була неефективною порівняно з ринковою, однак вона давала можливість використовувати колосальний мобілізаційний ресурс, яким володіла від природи. Тривалий час і вона, і СРСР існували саме тому, що СРСР мав величезний людський потенціал і майже невичерпні сировинні ресурси.

Ті, хто узаконив колгоспи як артілі і тим самим зробив відступ від програми РКП(б) 1919 в частині комунізації села, не усвідомлювали фундаментальності вчиненого. Й.Сталін завжди вважав ці дії лише тактичними. У резолюції XVI з'їзду ВКП(б) «Про колгоспний рух і піднесення сільського господарства» (черв.—лип. 1930) підкреслювалося, що на даній стадії осн. формою колгоспу є с.-г. артіль, але водночас висловлювалася переконаність у тому, що «колгоспний рух може підсилитися до вищої форми — до комуни». Лише 1933 Й.Сталін фактично був змушений остаточно відмовитися від побудови колг. ладу у формі комун.

Літ.: Документы свидетельствуют. Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации 1927—1932 гг. М., 1989; *Даниленко В.М. та ін.* Сталінізм на Україні: 20—30-ті роки. Едмонтон — К., 1991; *Кульчицький С.В.* Ціна «великого перелому». К., 1991; Сталинское политбюро в 30-е годы: Сборник документов. М., 1995; *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). К., 1996; Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал, т. 1. М., 1997; *Гимпельсон Е.Г.* Нэп и советская политическая система. М., 2000; Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание: Документы и материалы, т. 3. М., 2001; Голод 1932—1933 років в Україні: причини та наслідки. К., 2003; *Литвин В.* Україна: міжвоєнна доба (1921—1938). К., 2003; Політична історія України XX століття, т. 3. К., 2003; НЭП: экономические, политические и социокультурные аспекты. М., 2006.

С.В. Кульчицький.

КОМУНА́РСЬК — назва 1961—92 м. *Алчевськ.*

КОМУНІЗА́ЦІЯ УКРАЇ́НСЬКОГО СЕЛА́ 1919 — перша спроба *більшовиків* здійснити на селі повномасштабні комуніст. перетворення (див. *Комунізм*). Вчинена на укр. землях після витіснення з них військами Червоної армії (див. *Радянська армія*) в ході *війни РСФРР і УНР 1918—1919* військ *Директорії Української Народної Республіки* і встановлення на захопленій території радянської влади.

Комунізацію села більшовики розглядали як другий етап утілення в життя двох гол. цілей здійснюваної ними комуніст. революції — ліквідації приватної власності на засоби вир-ва та ліквідації тих класів (див. *Класи суспільні*), які володіли приватною власністю. На противагу першому етапові — *експропріації* порівняно незначної частини нас. країни — великих власників (*поміщиків* і *буржуазії*), другий етап — декласування десятків мільйонів селян, кустарів та ремісників потребував тривалого часу. Однак вожді РКП(б) спробували перейти до другого етапу одразу після досягнення успіхів у здійсненні першого етапу — націоналізації «командних висот» економіки. Підбиваючи підсумки першого етапу і торкаючись долі дрібних виробників і дрібних землеробів, В.*Ленін* орієнтував РКП(б) на те, що «головне питання революції полягає тепер у боротьбі проти цих двох останніх класів. Щоб звільнитися від них, треба застосовувати інші методи, ніж у боротьбі проти великих землевласників і капіталістів».

В ухваленій у берез. 1919 2-й програмі РКП(б) підкреслювалося, що партія розглядає організацію рад. госп-в (на базі поміщицьких маєтків) і підтримку всіляких т-в для громад. обробітку землі, аж до комуни, як єдино можливий шлях до підвищення продуктивності землеробської праці. На думку теоретиків рос. комунізму, лише великі с.-г. підпр-ва у формі *радгоспів* і *комун сільськогосподарських* могли налагодити нетоварну змичку сільс. економіки з націоналізованими «командними висотами». Поки радгоспів і комун не існувало, необхідні д-ві продовольчі ресурси з с. госп-ва доводилося брати простим відчуженням результатів праці сільс. трудівників — *продрозкладкою.*

Аграрна революція на засадах «чорного переділу», як того бажали селяни, не влаштовувала більшовиків, оскільки *парцеляція* поміщицьких маєтків робила центр. фігурою села не бідняка-пролетаря, а селянина-власника. Проте після *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* вони не змогли протистояти тискові сел. мас, які домагалися зрівняльного поділу землі. Тим більше, що напередодні, зважаючи на неможливість здобуття політ. влади без підтримки сел. мас, більшовики взяли на озброєння гасло есерівської програми (див. *Партія соціалістів-революціонерів*) про зрівняльний поділ землі, включаючи поміщицьку. Тому, здобувши владу, вони ініціювали ухвалення *Декрету про землю 1917*, який містив вимогу селян про «чорний переділ», але невдовзі відкоригували його в *Законі про соціалізацію землі* від 9 лют. (27 січ.) 1918, який Всерос. ЦВК видав нібито на додаток до декрету. В законі передбачалася передача відчужуваної в поміщиків землі не селянам, а держ. органам. Селянство в осн. своїй масі не заперечувало проти націоналізації землі.

Поки в *Українській Державі* за підтримки австро-нім. військ гетьман П.*Скоропадський* відновлював поміщицьке госп-во, у рад. Росії осн. частину маєтків селяни поділили між собою і лише деякі зразкові поміщицькі госп-ва були перетворені на радгоспи або комуни. Хоча земля в

РСФРР належала д-ві, проте панівною фігурою в рос. селі став селянин-власник, а це означало, що реально на передній план в аграрній реформі в Росії вийшла не проблема комунізації, а проблема землекористування.

Однак більшовики прагнули комунізувати село. Тому в третьому земельному декреті рад. влади *«Про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства»*, який був затверджений в рад. Росії 14 лют., а в рад. Україні — 26 трав. 1919 (після встановлення на значній частині Наддніпрянщини рад. влади), ішлося про негайну комунізацію села. Дослідним майданчиком для здійснення такої політики було вибрано УСРР, де на той час існували нерозподілені після відновлення П.Скоропадським поміщицькі землеволодіння. Вожді РКП(б) вважали, що укр. селянство з більшим ентузіазмом, ніж рос. селяни, які встигли уже у своїй осн. масі стати власниками, підтримає курс на утворення радгоспів і комун. Комунізацію укр. села більшовики розпочали одразу після встановлення там рад. влади, тобто ще до того, як ЦВК рад України ухвалив відповідний декрет. Однак досить швидко вони зазнали поразки. Якщо в січ.—лют. 1919 їхні сили в Україні постійно зростали, а сили Директорії — у такій же пропорції танули (численні партизан. загони, що виникли і зміцнилися в ході сел. війни з нім. та австро-угор. військами і гетьман. режимом, вливалися в Червону армію), то вже з берез. Україну охопили повстання, порівнянні за масштабами з сел. війною 1918 (див. *Повстанський рух в Україні 1918—1922*).

В історіографії тривалий час побутувала думка, що осн. причиною цих повстань була продрозкладка, однак це не так. Хоч селяни й ненавиділи все, що було пов'язано з методами «заготівель» с.-г. продукції, які саме тоді почала практикувати рад. влада, але цей фактор не міг стати визначальним, бо надто мізерними були реальні масштаби продрозкладки: при плані на 1919 в 140 млн *пудів* збіжжя, було зібрано не більше 8 млн, причому приблизно половина цієї кількості — з поміщицьких маєтків. Справжньою причиною повстань була комунізація села.

На боротьбу з селянами було кинуто кілька підрозділів Червоної армії, зокрема, загони інтернаціоналістів, сформовані для походу на допомогу рад. Угорщині. Щоб придушити опір, більшовики вдалися до найжорстокіших методів, зокрема, до спалювання сіл. На початку квіт. 1919 були спалені перші повсталі села в районі *Фастова* — Романівка і Жидівці (нині с. Жовтневе; обидва села Попільнянського р-ну Житомир. обл.). Лише коли число вигорілих сіл почало зростати з дивовижною швидкістю, це стурбувало вищих посадовців респ. «робітничо-селянської» влади, адже вдаватися до таких засобів покарання, як спалення сіл, могли лише окупанти. 16 квітня 1919 Президія ВУЦВК (Г.*Петровський*, С.*Косіор*, В.*Затонський*) у присутності командуючого Внутр. фронтом К.*Ворошилова* поставила на порядок денний засідання питання «Про неприпустимість спалення сіл під час придушення куркульських повстань». Однак практика спалення сіл тривала. Так, 22 лип. 1919, коли відбувалися жорстокі бої під *Обуховим* з повстанцями отамана Д.*Зеленого*, рад. війська спалили с. Щербанівка (нині село Обухівського р-ну Київ. обл.).

Законодавча політика більшовиків щодо проблем села була такою, що селяни фактично не могли в ній розібратися. Комунізація села здійснювалася на основі підзаконних актів, про які селяни мало що знали, у той же час оприлюднювані владою аграрні закони формально враховували їхні інтереси. Тому, як засвідчує довідка Інформвідділу ЦК КП(б)У від 24 верес. 1919, у якій ідеться про селянські настрої в Херсонській і Київській губерніях, «селяни стояли за радянську владу, але байдуже не могли говорити про комуну і комуністів, вбачаючи в них розбійників і грабіжників».

Невдача з комунізацією укр. села на цілий десяток років загальмувала комуніст. перетворення у с. госп-ві в підвладних більшовикам країнах. Вдруге вони розпочали реалізовувати свої плани щодо села 1929 (див. *Колективізація сільського господарства*).

Літ.: *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 — 1928). К., 1996.

С.В. Кульчицький.

КОМУНІ́ЗМ, як термін. Слово «комунізм» (франц. communisme, від лат. communis — спільний, загальний) виникло в революц. колах Парижа (Франція) в 1830-х рр. Тоді його вживали, головним чином, для означення однієї з течій політ. руху робітн. класу, яка скеровувалася на повалення тогочасного капіталістичного ладу (див. *Капіталізм*), а також для іменування того типу сусп-ва, яке робітничий рух у цілому прагнув створити. Власне сама ця течія — комуніст. рух розглядалася як крайня насильницька форма соціаліст. руху (*соціалізму*), бо на відміну від останнього вона була орієнтована не на поступове, а отже — відносно мирне й обмежене рамками доцільності проведення соціальних реформ, а на якнайшвидше і повне, по суті примусове і вольове, знищення приватної власності на засоби вир-ва (ідейна відмінність цих двох рухів знайшла своє теоретичне відображення в «Маніфесті Комуністичної партії», написаному і оприлюдненому 1848 К.*Марксом* і Ф.*Енгельсом*). Однак попри розбіжності між соціаліст. і комуніст. рухами терміни «соціалізм» і «комунізм» до кінця 19 ст. вживалися як синоніми. Більшість марксистських партій, у т. ч. дві найбільші — у Німеччині та Австрії — називали себе «соціал-демократичними».

Лише після *Російської революції 1917—1918* і використання *більшовиками* означення «комуністична» у назві своєї партії та створення 1921 Третього Інтернаціоналу (див. *Інтернаціонал Комуністичний*) значення термінів «соціалізм» і «комунізм» почали чітко розрізняти. Нове ро-

«Вперед, до комунізму!» Плакат. Художник Є. Кудряшов. 1957.

зуміння цих термінів виклав В.*Ленін* у праці «Держава та революція». Спираючись на зауваження К.Маркса, що в постреволюційному сусп-ві (тобто в суспві, яке виникне одразу після повалення капіталіст. ладу) винагорода за працю буде еквівалентною кількості та якості праці, а у власне «комуністичному суспільстві» (воно мирним шляхом прийде на зміну постреволюційного сусп-ва) буде діяти принцип «від кожного — за здібностями, кожному — за потребами», В.Ленін назвав перше із цих сусп-в «соціалістичним», а друге — «комуністичним».

У 1930-х рр. термін «комунізм» почали вживати також для означення світ. мережі доктринерських партій, що були організовані за авторитарним принципом (див. *Демократичного централізму принцип*), коли внутрішньопартійна влада як формально, так і на практиці зосереджувалася в руках невеликого за чисельністю політбюро), пропагували теорію діалектичного матеріалізму, вели політику опозиційну до соціалістичних або соціал-демократичних партій та через Комінтерн так чи інакше підпорядковувалися *Комуністичній партії Радянського Союзу.*

Починаючи з 1990-х рр. терміни «соціалізм» і «комунізм» знову почали вживатися як синоніми. Цьому передував занепад комуніст. руху, який розпочався після смерті Й.*Сталіна.* 1960 відбувся розкол між рад. та китайс. комуністичними партіями. У країнах Сх. та Центр. Європи комуніст. режими втратили свою колишню популярність. У Зх. Європі економічне пожвавлення капіталізму та відсутність там поступу в діяльності комуніст. партій створили умови для появи у 1970-х рр. нової політичної течії — єврокомунізму, яка зайняла примиренську позицію до парламентських інституцій і вдалася до розробки та втілення у життя програм, які були орієнтовані на реформи, а не на революцію. Це привело до того, що соціаліст. і комуніст. рухи перестали сприйматися як взаємоопозиційні політичні тенденції. Демократичні революції 1989 у Сх. та Центр. Європі, а потім крах *СРСР* знаменували занепад європ. різновиду комуніст. режиму. Комуністичні партії, побудовані за ленінською моделлю, хоча і діють у *Китаї*, Кубі та Пн. Кореї, однак дві центральні ідеї комуніст. режиму як такого — ідея авангардної партії та ідея *командної економіки* — остаточно вичерпали свій потенціал.

Літ.: *Westoby A.* The Evolution of Communism. New York, 1990; *McLellan D.* Marxism after Marx. New York, 1998.

Девід МакЛеллан (David McLellan. Communism. The Oxford Companion to Politics of the World. Oxford, 2001). Скорочений виклад. Переклад з англійської О.В. Юркової.

«КОМУНІ́СТ» (до 1926 — «Коммунист») — газета, орган ЦК КП(б)У та Харків. (до 1934), Київ. (після 1934) обкомів КП(б)У. Перший номер рос. мовою вийшов 15 черв. 1918. Від січ. 1919 видавалася в *Харкові*. Із 16 черв. 1926 за рішенням 9-го з'їзду КП(б)У стала україномовною. Від черв. 1934 до верес. 1941 виходила у *Києві*. Під час окупації УРСР в роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* редакція газети готувала листівки для розповсюдження на тимчасово окупованій тер. Мала виїзну редакцію в партизан. з'єднанні під командуванням О.*Федорова*. Від 2 лют. 1943 почала виходити під назвою *«Радянська Україна»*.

В.І. Прилуцький.

КОМУНІСТИ́ЧНА АКАДЕ́МІЯ (до 1924 — Соціалістична академія) — вища навч. і н.-д. установа з сусп. і природничих наук. Заснована згідно з декретом Всерос. ЦВК РСФРР від 25 черв. 1918. За положенням, затвердженим Всерос. ЦВК РСФРР 15 квіт. 1919, іменувалася Соціаліст. акад. Відкрита 1 жовт. 1919. Від 17 квітня 1924 — К.а. Згідно зі Статутом акад. від 1919, головною в її діяльності була дослідницька робота в галузі сусп. наук. Статут акад. 1926 поставив у центр її діяльності також дослідницьку роботу в галузі природничих наук. Більшовицьке кер-во розглядало К.а. як інституцію з розробки і пристосування своєї ідеології до рівня розвитку сучасної науки. До акад. були направлені віддані партії кадри. Серед її дійсних членів, членів-кореспондентів, професорів були: М.*Покровський* (голова), В.*Бонч-Бруєвич*, Н.Крупська, А.*Луначарський*, І.Скворцов-Степанов, П.Стучка, О.Шмідт, В.Волгін, М.Лукін, В.Мілютін, М.Рейснер, М.Павлович-Вельтман, Ф.Ротштейн, Л.Кріцлан, Е.*Квірінг* та ін. На поч. 30-х рр. акад. мала бл. 100 дійсних чл., 800 співробітників, 700 аспірантів, а також членів-кореспондентів. До складу акад. входили НДІ (зокрема, філософії, історії, літ. і мови, суспільствознавства, рад. буд-ва і права, світ. г-ва і світ. політики, економіки, аграрний), а також секції і комісії. У груд. 1926 було створено Ленінгр. відня К.а. При акад. в 2-й пол. 1920 — поч. 1930-х рр. діяли т-ва: аграрників-марксистів, істориків-марксистів, педагогів-марксистів, техніків-марксистів, сходознавців-марксистів та ін. Склад акад. не раз змінювався. Після її реорганізації (1932) в її системі залишились ін-ти: філософії, історії (до 1934), літ. і мови, світ. г-ва і світ. політики, економіки, аграрний. Існували також секції та комісії. Академія та її установи видавали свої періодичні органи: «Вестник Коммунистической академии» (раніше — «Вестник Социалистической академии»), «Революция права», «Историк-марксист»; «Мировое хозяйство и мировая политика», «Борьба классов», «На аграрном фронте», «Международная летопись», «История пролетариата СССР», «Про-

«Историк-марксист». 1937. Кн. 5—6. Обкладинка.

би экономики», «Естествознание и марксизм», «Литература и искусство», «Революция и национальности» та ін. Академія брала участь у конгресі істориків в Осло (1928; Норвегія), «Тижні радянських істориків» в Берліні (1928; Німеччина), Женевській міжнар. конф. з екон. статистики (1929; Швейцарія), сесії міжнар. істор. к-ту, Міжнар. барселонській конф. психотехніків (1930; Іспанія), Лондонському міжнар. конгресі з історії і техніки (Велика Британія), Амстердамському конгресі соціально-екон. наук (1931; Нідерланди), Міжнар. мат. конгресі в Цюриху (Швейцарія), Міжнар. конгресі біологів у Римі (Італія; обидва 1932), 7-му Міжнар. конгресі істориків у *Варшаві* (1933) та ін. міжнародних конгресах, конференціях, симпозіумах.

1936, згідно з постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) (опубл. 8 лют. 1936), К.а. була ліквідована. Її установи перейшли у відання АН СРСР.

Літ.: *Ленин В.И.* О социалистической академии общественных наук. В кн.: *Ленин В.И.* Сочинения, т. 27. Б/м, б/р; *Удальцов А.Д.* Очерк истории Социалистической академии (1918—1922 гг.). «Вестник Социалистической академии», 1922, № 1; Деятельность Коммунистической академии при ЦИК СССР (К 10-летию ее существования). М., 1928; *Покровский М.Н.* 10 лет Коммунистической академии. «Вестник Коммунистической академии», 1928, № 28; Декреты Советской власти, т. 2—3. М., 1959—64; *Смирнов И.С.* Ленин и советская культура. М., 1960; *Городецкий Е.Н.* В.И. Ленин и создание центров историко-партийной науки. «Вопросы истории КПСС», 1964, № 8.

П.М. Бондарчук.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ ЗА́ХІДНОЇ УКРАЇ́НИ (КПЗУ; до жовтня 1923 — Комуністична партія Східної Галичини, КПСГ). Утворена в лют. 1919 на 1-й крайовій парт. конф. в м. Станіслав (нині м. *Івано-Франківськ*). Об'єднала розрізнені підпільні гуртки і групи, що 1918 — на поч. 1919 виникли і діяли в містах *Львів*, *Дрогобич*, Станіслав, *Стрий*, *Тернопіль*, *Калуш*, *Коломия* та ін. (усього понад 180 чл. партії). Конф. обрала ЦК КПСГ, його очолив Карл *Саврич* (Максимович; уродженець с. Кукільники, нині село Галицького р-ну Івано-Франк. обл.).

Анексія Польщею спочатку *Східної Галичини*, а потім і Зх. *Волині* внесла істотні корективи в діяльність КПСГ. У Польщі діяла утворена в груд. 1918 Комуніст. робітн. партія (КРП Польщі), тому постало питання про координацію дій між КПСГ та КРП Польщі. Одна група чл. КПСГ наполягала на тому, щоб партія увійшла до складу КРП Польщі, ін. — прагнула зберегти партійну окремішність. У січ. 1921 у тимчасовому ЦК КПСГ (обраний на 1-й крайовій парт. конф. 1919 ЦК був розгромлений поліцією вже у квітні того ж року) відбувся розкол. Частина парт. активу, очолювана Ч.Гросеровою, К.Ціховським (Ясінським) та ін., яка виступала за злиття КПСГ з КРП Польщі, — «каерпепівці», об'єдналася навколо виконкому КПСГ. Ін. частина, яку очолили Й.*Крілик* (Васильків) і С.Сеник (Сирель), обстоюючи самостійність КПСГ, згуртувалася навколо ЦК КПСГ.

Виконком Комінтерну (див. *Інтернаціонал Комуністичний*), до якого зверталися обидві керівні групи КПСГ, а також ЦК КП(б)У і ЦК КРП Польщі, висловився за об'єднання усіх комуніст. орг-цій Польщі. З ініціативи виконкому Комінтерну в дні роботи його 3-го конгресу між КП(б)У і КРПП 6 лип. 1921 було підписано угоду, за якою КПСГ отримувала статус крайової орг-ції КРП Польщі. 9 серп. цього ж року зусиллями ЦК КРП Польщі було створено об'єднаний тимчасовий ЦК КПСГ, до його складу увійшли Й.Крілик, Ч.Гросерова, Г.*Іваненко* (Бараба), С.Круликовський та ін. Об'єднувалися зв'язки, тех. засоби, бюджетні кошти. Однак завершити об'єднання не вдалося: 30 жовт. 1921 після відкриття 1-го з'їзду КПСГ усі його учасники були заарештовані. На поч. 1922 відновили свою діяльність обидва орг. центри КПСГ, зв'язок КПСГ з КРП Польщі знову порушився. Окрім розбіжностей у питаннях орг. характеру КПСГ і КРП Польщі мали різні підходи до вирішення аграрного і нац. питань. Обговорення цих питань на черговій конф. КПСГ 23 черв. 1923 завершилося обранням об'єднаного ЦК КПСГ. До його складу увійшли Й.Крілик, А.Лангер (Длуський), Г.Михаць, С.Попель (Юрченко) та ін., усього 7 осіб.

2-й з'їзд КРП Польщі (верес.—жовт. 1923) вніс чіткість у програмні засади партії щодо аграрного та нац. питань. Зокрема, з'їзд схвалив вимогу конфіскації поміщицьких земель без викупу та передачі їх селянам. У нац. питанні з'їзд висловився за підтримку трудящими Польщі боротьби українців та білорусів за возз'єднання їх земель з рад. Україною і Білоруссю. З'їзд затвердив статус КПСГ як крайового автономного загону КРП Польщі зі своїм ЦК і з правом скликати свої з'їзди та конференції й розв'язувати політ. та орг. питання згідно з рішеннями парт. з'їздів і відповідно до директив ЦК КРП Польщі. КПСГ була перейм. в КПЗУ. На лют. 1924 до складу КПЗУ входило 9 окружних організацій, що об'єднували майже 1800 чл. партії, у т. ч. 1326 українців, 227 євреїв, 146 поляків.

У жовт. 1925 відбувся 2-й з'їзд КПЗУ (на той час партія налічувала 3243 члена), він проходив під знаком більшовизації партії (засвоєння нею стратегії і тактики рос. комуністів) і схвалив відповідний Статут партії.

Обстоюючи ідею об'єднання західноукр. земель з ін. укр. землями в складі УСРР, керівники та активісти КПЗУ уважно придивлялися до проблем екон., політ., держ.-нац. і культ. буд-ва в УСРР. Саме у зв'язку з оцінюванням процесів, які мали місце в УСРР, у КПЗУ 1927 розпочалася гостра криза. В УСРР у цей час розпочалося згортання *українізації політики*, активними провідниками якої виступали націонал-комуністи (див. *Націонал-комунізм*), особливо Г.*Гринько*, О.*Шумський*, М.*Скрипник* та ін. Діяльність КП(б)У була поставлена під нагляд ставленика Й.*Сталіна*, з квіт. 1925 ген. секретаря ЦК КП(б)У — Л.*Кагановича*. На лютнево-березневому (1927) пленумі ЦК КП(б)У при розгляді змісту і темпів українізації з ініціативи Л.Кагановича нарком освіти УСРР О.Шумський був звинувачений в *націоналізмі*, пропонувалося «відкомандирувати» його з України. Проти такого рішення виступив (а при голосуванні — утримався) секре-

тар Закордонного бюро допомоги КПЗУ, канд. у чл. ЦК КП(б)У і член ЦК КПЗУ К.Саврич. О.Шумський мав тісні зв'язки з КПЗУ ще з часів своєї роботи представником УСРР у Польщі. Крім того, саме О.Шумський представляв Й.Сталіну делегацію КПЗУ після 2-го з'їзду КПЗУ (1925) і саме він тоді порушив перед Й.Сталіним питання про заміну Л.Кагановича на посту генсека ЦК КП(б)У М.Скрипником, В.*Чубарем* або ж кимось ін. з українців.

Виступ К.Саврича став предметом обговорення на пленумі ЦК КПЗУ у квіт. 1927 (м. Данциг, нині м. Гданськ, Польща) з участю представника виконкому Комінтерну М.Скрипника (Миколоса). 10 членів і кандидатів у члени ЦК КПЗУ, зокрема І.Калатинський, Б.Ковач (Ковальський), Й.Крілик, Р.*Кузьма* (Турянський), П.Лешега, Й.*Скрипа* (Вронський), М.*Теслюк* та ін., підтримали заяви К.Саврича, а Н.Шапіро (Сухий) і П.Мінц (Бренер) — проект резолюції М.Скрипника, який вважав виступ К.Саврича помилковим. Згаданий пленум утворив комісію у складі 9 осіб для з'ясування цієї справи у виконкомі Комінтерну й водночас дав директиву цій делегації: «1. На основі доповіді і прочитаних тов. Миколосом матеріалів пленум ЦК КПЗУ не бачить націоналістичних збочень тов. Шумського. 2. Пленум ЦК КПЗУ вважає, що виступ тов. Максимовича на пленумі ЦК КП(б)У не порушує лінії КП(б)У в національній ділянці». Таку резолюцію пленуму М.Скрипник розцінив як розрив КПЗУ з Комінтерном, ВКП(б) і КП(б)У.

Незважаючи на неодноразові обговорення питання розколу в КПЗУ на пленумах і нарадах у виконкомі Комінтерну, ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, ЦК Комуніст. партії Польщі (КПП; до 1925 — КРП Польщі), більшість членів ЦК КПЗУ та їхні прихильники в партії були послідовними в обстоюванні директиви квітневого 1927 пленуму ЦК КПЗУ. Більшість членів ЦК КПЗУ не погодилася з тією оцінкою, яка була дана в КП(б)У діяльності О.Шумського. На відміну від керівного ядра КП(б)У, яке підтримало Л.Кагановича і затаврувало О.Шумського як націоналіста і, навіть, лідера націоналістичного ухилу, більшість ЦК КПЗУ проявила особисту мужність — Й.Крілик, Р.Кузьма, К.Саврич та ін. добре розуміли можливі наслідки своєї принциповості. Вони першими серед діячів комуніст. партій, які входили до Комінтерну, повели рішучу й відверту боротьбу проти політики компарт.-рад. режиму *СРСР*.

18 лют. 1928, за поданням ЦК КПЗУ (меншості), ЦК КП(б)У та ЦК КПП, виконком Комінтерну своєю постановою виключив керівників КПЗУ (більшості) Й.Крілика, Р.Кузьму та їх прихильників з партії і Комінтерну. А березневий 1928 пленум ЦК КП(б)У виніс вирок ЦК КПЗУ (більшості): «ЦК КП(б)У з обуренням констатує факт зради групи Васильківа-Турянського, що вчинили розлам КПЗУ на користь фашистській диктатурі Пілсудського». Уся попередня діяльність кер-ва КПЗУ переглядалася під кутом зору перманентної зради і націоналізму.

Покласти край кризі, хоча б формально, мав 3-й з'їзд КПЗУ (черв.—лип. 1928). З політ. звітом на з'їзді виступав М.*Попов* — заст. зав. від. агітації й пропаганди ЦК ВКП(б), кооптований перед з'їздом до складу ЦК КПЗУ, а з орг. звітом — Н.Шапіро. З'їзд пройшов під гаслами боротьби проти «розкольників-шумськістів», не допущених до з'їзду. Кількість членів КПЗУ на той час зменшилася до 629 осіб. З'їзд обрав новий ЦК — 15 чл. і 10 канд. у чл. ЦК КПЗУ. Очолив партію М.Заячківський (Косар), він весною 1928 нелегально прибув до Львова з УСРР. У груд. 1928 до складу ЦК КПЗУ був кооптований Г.Іваненко (Бараба). Були реорганізовані окружні, повітові та районні к-ти, відкрито парт. школи, налагоджено видання газет, журналів та листівок, відновлено єдність *«Сельробу»* (Укр. сел.-робітн. соціаліст. об-ня, 1926—32 воно діяло легально, хоча й перебувало під впливом комуністів), *Комуністичної спілки молоді Західної України*.

Будучи переконаними в безпідставності звинувачень О.Шумського, Й.Крілик і Р.Кузьма не раз зверталися до виконкому Комінтерну та ЦК ВКП(б) з надією на об'єктивну оцінку проблеми. Однак виконком Комінтерну отримував інформацію й пропозиції щодо КПЗУ від ЦК КП(б)У, а пропозиції були однозначні — Й.Крілик, Р.Кузьма, К.Саврич та їх прихильники як «шумськісти» не повинні працювати в КПЗУ. Й.Крілик у 2-й пол. 1930 прибув до СРСР і до 1933 працював в одному з вид-в у *Харкові*. Був заарештований в *«Української військової організації» справі 1933* й засуджений до 10 років ув'язнення, 1941 страчений. Група КПЗУ (більшості) ще певний час залишалася під впливом Р.Кузьми. У черв. 1930 Р.Кузьма і 70 його прихильників ще раз звернулися до ЦК КПЗУ і ЦК КПП із проханням прийняти їх до партії, але даремно. 1932 Р.Кузьма прибув до *Москви*, працював у вид-ві Профінтерну. Проходив у тій же «справі» УВО, загинув 1940.

1933 КПЗУ знову довелося переживати гостру кризу. Інформація про насильницьку *колективізацію сільського господарства*, репресії та *голодомор 1932—1933 років в УСРР* знайшла широкий відгук у польс. сусп-ві, в т. ч. й серед українців. Політ. та громад. об-ня Польщі висловлювали рішучий протест проти політики компарт.-рад. режиму СРСР та демонстрували свою солідарність і підтримку нас. УСРР. У такій ситуації тодішнє кер-во КПЗУ на чолі з М.Заячківським та Г.Іваненком було звинувачене в націоналізмі та зраді. Вони були оголошені замаскованими агентами *Організації українських націоналістів*. «Західна Україна, — зазначалося на 4-му з'їзді КПЗУ (жовт.—листоп. 1934), — стала в 1933 р. полем шаленої антирадянської травлі, розпочатої за допомогою польського і німецького фашизму всіма партіями української буржуазії — від крайнє фашистської ОУН—УВО, через УНДО і клерикалів, до УСРП і УСДП. Ця травля не зустріла негайної рішучої відсічі з боку КПЗУ, в керівництві якої була тоді недобита агентура контрреволюційного націоналізму». М.Заячківський і Г.Іваненко були викликані в СРСР і знищені за тією ж сфабрикованою

справою УВО. Репресовані були й сотні членів КПЗУ, що на той час перебували на тер. СРСР. Шляхом репресій у КПЗУ, як і в КП(б)У, було покінчено з ідеологією укр. націонал-комунізму, що в умовах *нової економічної політики* та українізації живила нац. відродження.

Згортання політики українізації в УСРР, фізичний та моральний терор проти її носіїв, голодомор 1932—33 в УСРР внесли істотні корективи в сприйняття нас. західноукр. земель більшовицького режиму в УСРР. Радянофільство, генератором якого виступала КПЗУ та орг-ції, що перебували під її впливом, втратило соціальний грунт. Реорганізована 4-м з'їздом, «очищена» органами держ. безпеки СРСР від носіїв ідеології націонал-комунізму, КПЗУ не знаходила підтримки у нас., перетворювалась на сектантську партію, протиставила себе всім ін., насамперед укр. націоналістичним та націонал-демократичним, партіям. Чисельно в КПЗУ та її кер-ві домінували тепер євреї та поляки. КПЗУ була перетворена в механізм пропаганди та апологетики «успіхів» соціаліст. буд-ва в СРСР та інструмент боротьби проти «українського буржуазного націоналізму».

1938 виконком Комінтерну ухвалив рішення про розпуск КПП, а в її складі КПЗУ та Комуніст. партії Зх. Білорусі як таких, кер-во в яких захопила ворожа агентура.

М.І. Панчук.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ РАДЯ́НСЬКОГО СОЮ́ЗУ (КПРС). Вела початок своєї діяльності від марксистських гуртків, що діяли в *Російській імперії* наприкінці 19 ст. Від II з'їзду РСДРП (1903) існувала як самостійна політична структура з власною програмою та статутом. Її ідеологічні, політ. та орг. принципи були розроблені В.*Леніним*. Від утворення мала назву Рос. соціал-демократ. робітнича партія (РСДРП), а з 1917 — РСДРП (більшовиків) — РСДРП(б). На VII з'їзді (1918) змінила назву — на Рос. комуніст. партію (більшовиків) — РКП(б), на XIV з'їзді (1925) — на Всесоюзну комуніст. партію (більшовиків) — ВКП(б). XIX з'їзд (1952) ухвалив нову назву —

«Під керівництвом Комуністичної партії — вперед, до перемоги комунізму!» Плакат. Художниця К. Кудряшова. 1956.

КПРС. Партія тричі приймала програми — 1903, 1919 і 1961. У першій програмі проголосила своєю метою перемогу бурж.-демократ., а потім соціаліст. революції й установлення *диктатури пролетаріату*. 1919, після *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* і завоювання політ. влади, висунула нову програму — побудову соціалізму, 1961 на XXII з'їзді була ухвалена програма побудови комуніст. сусп-ва.

Істор. шлях КПРС охоплює період бл. 90 років.

Після громадян. війни 1918—20 комуніст. партія стає єдиною політ. партією як у РСФРР, так і в ін. рад. республіках (див. *Комуністична партія України радянської доби*). Це помітно загострило боротьбу всередині партії за владні висоти. Лідерство В.Леніна тривало до його хвороби у 1922. Після смерті В.Леніна 1924 та періоду гострої внутрішньополіт. боротьби утвердилось кер-во Й.*Сталіна*. Жорстокі політ. репресії 1930—40-х рр. завдали помітної політ. та моральної шкоди населенню країни. Наслідком сталінського управління став режим культу особи. За парт. лідерства М.*Хрущова* (1953—64) було вчинено спробу реформувати політ. і соціально-екон. життя країни у бік часткової демократизації. В істор. літ. цей період одержав назву «відлига». Період політ. лідерства Л.*Брежнєва* (1964—82) історики називають періодом застою та стагнації. У ці роки набули сили процеси бюрократизації верхівки партії (див. *Бюрократизація суспільного життя*), її відриву не тільки від нар. мас, а й від широких кіл рядових комуністів. Водночас сама партія (її членами були понад 20 млн осіб) набула чимало рис громад. орг-ції. Після Л.Брежнєва партією керували Ю.*Андропов* (1982—84) та К.*Черненко* (1984—85). Останнім лідером КПРС був М.*Горбачов* (1985—91).

Серпневі події 1991 в СРСР — невдалий заколот 19—21 числа цього місяця, вчинений Держ. к-том з надзвичайного стану (рос. мовою — Государственный комитет по чрезвычайному положению; ГКЧП), фактично стали останніми в існуванні КПРС, оскільки після них союзна д-ва розпалася на 15 самостійних, суверенних і незалежних країн, у кожній з яких повністю змінилася політ. система і почав створюватися новий сусп.-екон. лад (див. *Акт проголошення незалежності України*). Нац. комуніст. партії в цих д-вах у чомусь є спадкоємицями КПРС, але самі по собі вони є ін. політ. партіями, які діють у зовсім ін. умовах (див. *Комуністична партія України доби незалежності*).

Офіційного повідомлення про зупинення діяльності КПРС не було.

Нині існує політ. структура з назвою «Комуністична партія Радянського Союзу». Вона проводить збори, має керівні органи, видає газ. «Гласность». Це не політ. партія в традиційному розумінні, а парт. міждерж. альянс, до нього входять кер. комуніст. партій колиш. рад. республік і представники деяких комуніст. угруповань. Офіц. статусу ніде, крім РФ, це об'єднання не має, а його робота поза межами Росії як самостійної орг-ції не проводиться.

А.Д. Пахарєв.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ СХІ́ДНОЇ ГАЛИЧИНИ́ — див. *Комуністична партія Західної України.*

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ УКРАЇ́НИ ДОБИ́ НЕЗАЛЕ́ЖНОСТІ, Комуністична партія України. 26 серп. 1991 Президія ВР України видала Указ «Про тим-

часове припинення діяльності Компартії України» (див. *Комуністична партія України радянської доби*), а 30 серп. 1991 — Указ «Про заборону діяльності Компартії України». Початок становленню КПУ був покладений на напівлегальній 20-й конф. *Комуністичної партії Радянського Союзу* (вона проходила у жовт. 1992 в *Москві*). На цій конф. було вирішено реорганізувати КПРС у союз самостійних комуніст. партій країн *Співдружності Незалежних Держав*. Після закінчення конф. укр. делегація, до якої входили 54 представники Компартії України радянської доби, сформувала орг. к-т з відновлення діяльності КПУ.

6 берез. 1993 в м. *Макіївка* відбулася Всеукр. конф. комуністів. На ній постало питання, чи відновлювати (і яким чином) під старою назвою, чи створювати під новою назвою комуніст. партію в Україні. Було вирішено провести юридично необхідні заходи з інституалізації саме КПУ. 14 трав. 1993 Президія ВР України ухвалила рішення, в якому зазначалося, що «громадяни України, які поділяють комуністичні ідеї, можуть створювати партійні організації у відповідності до чинного законодавства України». Це рішення відкривало легітимне поле для діяльності комуніст. орг-цій в Україні.

19 черв. 1993 в *Донецьку* проходив 2-й етап Всеукр. конф. комуністів, на ньому було проголошено, що вона «конституюється як всеукраїнський форум комуністів — з'їзд», правомочний проголосити відновлення КПУ. Була ухвалена Декларація про відновлення діяльності КПУ, в ній наголошувалося, що нова партія є фактичною правонаступницею Компартії України, що входила до складу КПРС. Крім того, було ухвалено звернення до Ген. секретаря ООН із засудженням укр. *націоналізму*, а також рішення про вступ до Союзу комуніст. партій (СКП—КПРС). Першим секретарем КПУ був обраний П.Симоненко.

Мін-во юстиції України відмовило КПУ в реєстрації через її претензії на правонаступництво тієї КПУ, що була респ. орг-цією КПРС. Тоді кер-во партії шляхом опитування делегатів 1-го з'їзду внесло відповідні зміни в статут, після чого Мін-во юстиції України зареєструвало партію 5 жовт. 1993. Це дало можливість партії взяти участь у парламентських виборах 1994. На час виборів заявлена чисельність членів КПУ становила 120 тис. осіб. За результатами виборів у берез. 1994 партія отримала найбільшу депутатську фракцію (94 особи) і зайняла домінуючу роль у кер-ві парламенту і парламентських к-тах. На президентських виборах, що відбувалися паралельно з парламентськими, П.Симоненко зняв свою кандидатуру на користь лідера Соціаліст. партії України (СПУ) О.*Мороза*, а в другому турі партія підтримала Л.*Кучму*.

Екон. підтримку КПУ надали т. зв. червоні директори — керівники потужних пром. підпр-в, які робили ставку на відновлення провідної ролі *держави* в економіці. КПУ вимагала повернення рад. політ. режиму («влада — радам депутатів трудящих») і відновлення *СРСР*. Розуміючи, що лідер комуністів не має шансів бути обраним Президентом України, партія виступала за скасування цієї посади. Вона виступала також проти ринкових реформ, за припинення співпраці з міжнар. фінансовими інститутами — *Міжнародним валютним фондом* та Світ. банком реконструкції і розвитку.

Домінування у *Верховній Раді України* 2-го скликання (1994—98) лівих сил (комуністів, соціалістів і Сел. партії України) спричинило протистояння законодавчої та виконавчої гілок влади. Компромісом у цій боротьбі спочатку стала Конституційна угода 1995, а потім — *Конституція України 1996*. Переважна більшість депутатів-комуністів голосувала проти Конституційної угоди, однак під час прийняття Конституції з 89 депутатів-комуністів «за» проголосували 29, «проти» — 20, інші або були відсутні, або утрималися, або не голосували.

На 1 січня 1999 чисельність КПУ, за офіц. даними, становила 142 тис. осіб. За результатами виборів до ВР України (берез. 1998) мандат нар. депутата отримали 123 представники від КПУ (24,65 % голосів, 1-ше місце з 30 партій, які брали участь у виборах). 84 депутати пройшли за парт. списком, 39 — у мажоритарних округах. Комуністи очолили 6 парламентських к-тів. А.Мартинюк обійняв посаду заст. Голови ВР України.

На президентських виборах 1999 П.Симоненко зайняв у 1-му турі 2-ге місце (22,24 %), а в 2-му з великим відривом програв Л.Кучмі. Кількість членів партії почала зменшуватися (на кін. 1990-х їх залишилося 80 тис. осіб).

У лют. 2000 відбулася «оксамитова парламентська революція»: не маючи можливості через саботаж спікера О.*Ткаченка* поставити на голосування питання про переобрання кер-ва ВР України, центристські і правоцентристські фракції, які здобули більшість у парламенті, перенесли свою роботу в Укр. дім, де, незважаючи на відсутність у залі необхідної — згідно з регламентом ВР — для роботи сесії 2/3 нар. депутатів, ухвалили низку важливих рішень — від кадрових до ідеологічних. Зокрема, було скасовано держ. свято 7 і 8 листоп. (річниця *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917*). Оскільки укр. сусп-во не продемонструвало тоді підтримки лівих сил, КПУ під загрозою розпуску парламенту і втрати значної кількості мандатів погодилася з наслідками «оксамитової парламентської революції».

Під час проведення опозиційними силами акції громадян. спротиву під гаслами «За Україну без Кучми» (2000—2001) КПУ відмовилася від тактики єдиного фронту і проводила власні акції протесту.

У груд. 2000 в *Києві* було проведено з'їзд комуністів-депутатів представницьких органів влади України, на ньому було проголошено створення Всеукр. об-ня комуністів — депутатів рад «За соціальну справедливість і народовладдя». На думку його організаторів, це об'єднання мало «завоювати довіру, авторитет і підтримку Компартії з боку широких мас». Методи, які пропонувалися для цього («усунення влади капіталу та формування соціалістичних виробничих відносин»), явно не відповідали провідним тенденціям розвитку укр.

сусп-ва і робили заявлені цілі демагогічними.

27 груд. 2001 *Конституційний Суд України* виніс рішення про визнання неконституційними указів Президії ВР України про заборону Комуніст. партії України, зареєстрованої Мін-вом юстиції УРСР 22 лип. 1991. У трав. 2002 відбувся об'єднавчий позачерговий з'їзд обох комуніст. партій України — тієї, що була зареєстрована 22 лип. 1991, і тієї, що була зареєстрована 5 жовт. 1993. Під час з'їзду кер-во КПУ заявило, що партія є повноважною правонаступницею КП(б)У — КПУ, утвореної 12 лип. 1918.

За результатами парламентських виборів 2002 КПУ вже не могла створити найбільшої фракції (по багатомандатному округу вона отримала 59 депутатських мандатів; по мажоритарних округах — ще 5, загалом — 64 мандати).

У рамках підготовки до президентських виборів 2004 в партії розгорнулася боротьба за зміну кер-ва. На посаду 1-го секретаря ЦК претендував лідер крим. комуністів Л.Грач. Однак позачерговий парт. з'їзд підтримав кандидатуру П.Симоненка.

У виборчій кампанії 2004 у першому турі голосування П.Симоненко зайняв 4-те місце (4,97 %). Під час Помаранчевої революції кін. 2004 кер-во КПУ оцінювало протистояння В.*Ющенка* і В.*Януковича* як конфлікт двох олігархічних угруповань.

Після президентських виборів 2004 КПУ опинилася у складній ситуації. Виконавча влада взяла жорстку лінію на витіснення КПУ з політики, окрім того в ході президентських виборів склався союз «помаранчевих» з другою впливовою лівою силою — СПУ. Водночас комуністів з електорального поля істотно потіснила Партія регіонів України, відбулося звуження соціальної та екон. бази КПУ.

За результатами виборів до ВР України в берез. 2006 (3,66 %, 5-те місце) КПУ отримала 21 мандат.

7 липня 2006 КПУ разом з Партією регіонів України та СПУ створила Антикризову коаліцію. Це дало їй можливість отримати головування у двох парламентських к-тах і відновити А.Мартинюка на посаді першого заст. голови ВР України.

З-поміж інших політ. партій КПУ 2006 мала найбільш розвинуту структуру первинних орг-цій по всій Україні, однак з різким перепадом їх чисельності по регіонах країни (мінімальна на зх., більша на сх. і максимальна на пд.). На 2005 у партії налічувалося 96 тис. осіб. Офіц. друкованим органом є газ. «Комуніст».

КПУ намагається активно впливати на громад. оцінку дискусійних сторінок вітчизн. історії рад. доби, дотримуючись оцінок, характерних для рад. історіографії. Партія виступає проти надання держ. статусу ветеранам *Української повстанської армії*, вважаючи їх «фашистсько-німецькими колабораціоністами» і позитивно оцінює нац. політику рад. влади.

Літ.: *Яблонський В.* Сучасні політичні партії України: Довідник. К., 1996; *Яблонський В., Латко Я.* Сучасні політичні партії України. К., 1999; *Здіорук С., Бичек В.* Проблеми функціонування політичних партій України в системі владних відносин. К., 2001.

В.В. Головко.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ УКРАЇНИ РАДЯ́НСЬКОЇ ДОБИ́, Комуністична партія України (КПУ; до 1952 — Комуністична партія (більшовиків) України — КП(б)У) — респ. орг-ція *Комуністичної партії Радянського Союзу.* Здійснювала кер-во усіма галузями життєдіяльності *Української Радянської Соціалістичної Республіки*, згідно з політ. директивами КПРС. Ідеологічною платформою КПУ був марксизм-ленінізм, орг. принципом — демократ. централізм (див. *Демократичного централізму принцип*), програмною метою — побудова соціаліст. і комуніст. сусп-ва. Норми внутр. життя визначалися статутом КПРС.

Веде початок від комітетів та осередків *Російської соціал-демократичної робітничої партії* (РСДРП), що наприкінці 19 ст. діяли на укр. землях, які входили до складу *Російської імперії.* 1903 РСДРП поділилася на *більшовиків* та *меншовиків*. Після *Лютневої революції 1917* почалося швидке зростання чисельності більшовицьких орг-цій, особливо в пром. центрах (у т. ч. й укр.) — з 7 тис. чл. у квіт. до 50 тис. у жовт. 1917. Потреби координації партійної діяльності та боротьби за владу на місцях зумовили утворення на укр. землях у лип. 1917 двох обласних парт. об'єднань — Пд.-Зх. краю та Донецько-Криворізького басейну.

Проблема заснування єдиної всеукр. орг-ції більшовиків реально постала після *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* та утворення *Української Народної Республіки.* Однак у відповідь на проявлену ініціативу київ. партійців ЦК РСДРП(б) висловився проти «окремої партії української, як би вона не називалася, яку б програму не приймала». Навіть коли у груд. 1917 було проголошено рад. Укр. Нар. Республіку та утворено тимчасовий уряд — *Народний секретаріат* і довелося визнати рад. Україну як «одиницю, що самовизначалася», ЦК РСДРП(б) іще раз підтвердив старий принцип парт. об'єднання більшовиків України: «на правах районної (місцевої, обласної по суті справи) організації». Лише докорінна зміна політ. ситуації після введення на укр. землі нім.-австрійс. військ (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*) знову актуалізувала питання про всеукр. партоб'єднання. Воно стало предметом розгляду Таганрозької наради у квіт. 1918. Серед провідних парт. та рад. працівників з України виявилися істотні розходження в поглядах на тактику революц. боротьби та форми парт. буд-ва. «Ліві» (кияни) обстоювали необхідність збройного повстання проти австро-нім. військ. властей та гетьман. режиму (А.*Бубнов*, С.*Косіор*, Я.*Гамарник* та ін.). «Праві» (катеринославці) виступали з більш

«Товарищи работницы! Идите в ряды Коммунистической партии». Плакат. 1920. Художник О. Хвостенко-Хвостов.

поміркованих позицій зміцнення комуніст. підпілля та використання легальних форм боротьби (Е.*Квірінг*, Я.*Епштейн*, В.Аверін та ін.). М.*Скрипник* та ін. учасники наради зайняли проміжну позицію (їх назвали «центром»).

При обговоренні питання про партію було внесено два проекти резолюцій. «Праві» (Е.Квірінг) пропонували створити автономну компартію, підпорядковану «спільному ЦК і з'їздам Російської комуністичної партії». Проект М.Скрипника передбачав утворення самостійної КПУ, «зв'язаної з РКП через міжнародну комісію (III Інтернаціонал)». Цей проект був підтриманий «лівими» і набрав більшість голосів. Партія стала називатися Комуніст. партією (більшовиків) України.

Рішення Таганрозької наради про утворення самостійної КП(б)У не відповідало установкам ЦК РКП(б) щодо принципів парт. буд-ва в нац. районах. Тому ЦК РКП(б) й особисто В.Ленін вжили заходів, щоб ця ухвала не була підтримана установчим з'їздом більшовиків України, що проходив у *Москві* в лип. 1918. Його делегати представляли 4364 комуністів, які працювали в 40 підпільних парторг-ціях та осередках. Однак після гострої полеміки з'їзд ухвалив: утворити автономну в місц. питаннях КП(б)У, яка входить у РКП(б) і «підпорядковується у питаннях програмних загальним з'їздам Російської комуністичної партії і в питаннях загальнополітичних — ЦК РКП». За це рішення проголосувало 33 делегати, проти — 5 і утрималися — 16. З'їзд обрав ЦК КП(б)У, який очолив Г.*Пятаков.*

З метою запобігання сепаратистським тенденціям у компарт. буд-ві VIII з'їзд РКП(б) у берез. 1919 ухвалив спец. резолюцію, в якій існування рад. республік в Україні, Латвії, Литві та Білорусі фактично визнавалося тимчасовим. Наголошувалося на необхідності функціонування єдиної централізованої комуніст. партії. При цьому було визначено й статус компартій рад. республік: «Центральні комітети українських, латиських, литовських комуністів користуються правами обласних комітетів партії і цілком підпорядковані ЦК РКП».

Тим часом серед більшовиків України набули поширення погляди, опозиційні декретованим ЦК РКП(б) принципам парт. буд-ва. Виходячи з права укр. народу на незалежну рад. д-ву, окремі діячі КП(б)У відстоювали самостійність укр. компартії. В.*Шахрай* та С.*Мазлах* 1919 видали брошуру «До хвилі. Що діється на Україні і з Україною», яка фактично стала ідейною платформою укр. *націонал-комунізму.* Автори брошури були виключені з партії. Однак з аналогічних позицій виступила й ін. група партпрацівників (Г.Лапчинський, П.І.*Попов*, Я.Ландер та ін.). ЦК РКП(б) кваліфікував такі дії як націоналістичні й розкольницькі, а їх провідникам оголосив догану. Поповнення КП(б)У лівими елементами укр. соціаліст. партій (укр. соціал-демократами — незалежними — та укр. соціал-революціонерами — боротьбистами) збільшило коло прибічників серед укр. більшовиків націонал-комуніст. поглядів.

Спираючись на військ. сили РСФРР, КП(б)У вдалася до вирішення завдання встановлення та зміцнення рад. влади на укр. землях. Цим цілям були підпорядковані рішення її з'їздів та структура її керівних органів. II з'їзд КП(б)У в жовт. 1918 із складу ЦК виділив закордонне бюро — свій представницький орган і виконавче бюро, яке працювало на окупованій австро-німецькими військами тер. Секретарем ЦК став Е.Квірінг. Після III з'їзду КП(б)У (берез. 1919) були обрані політ. і орг. бюро ЦК, що більше відповідало статусові правлячої партії. Секретарем ЦК знову був обраний Г.Пятаков. В умовах окупації укр. земель денікінськими військами (див. *Денікіна режим в Україні 1919—1920*) ЦК РКП(б) розпустив керівні органи КП(б)У. Роль координатора нелегальної роботи на укр. землях виконувало *Зафронтове бюро ЦК КП(б) України.* З початку звільнення України від білогвардійців було створено тимчасове політбюро ЦК КП(б)У. У груд. 1919 ЦК РКП(б) спец. постановою «Про завдання Радянської влади на Україні» вніс корективи до своєї політ. лінії, здійснивши істотні поступки в нац. та земельному питаннях. Ще раніше була піддана критиці позиція КП(б)У щодо неможливості співпраці з «дрібнобуржуазними партіями». Ці заходи були спрямовані на завоювання більшовиками підтримки з боку укр. *селянства.*

Під час 4-ї конф. КП(б)У в берез. 1920 (на період 1920—24 вищими органами респ. орг-ції стали конференції) відбулася гостра боротьба *демократичного централізму групи* («децистів») проти жорсткої лінії ЦК РКП(б) на централізацію внутр. життя партії, кер-ва радами, єдиноначальності на підпр-вах тощо. Не діставши підтримки на 8-й конф. РКП(б), що відбулася в грудні 1919, представники «децистів» здобули більшість на конференції КП(б)У. Однак обраний делегатами Центр. к-т був розпущений. ЦК РКП(б) призначив тимчасовий ЦК, зі складу якого були виділені політбюро та оргбюро. Секретарем ЦК був обраний С.Косіор.

5-та конф. КП(б)У в листоп. 1920 розглянула першочергові завдання госп. буд-ва. Навколо звіту ЦК розгорнулася гостра полеміка, але загалом його робота була визнана задовільною. Конференція обрала ЦК і Контрольну комісію КП(б)У. На пленумі ЦК були визначені склади політбюро, оргбюро і секретаріату. 1-м секретарем було обрано В.*Молотова*, 2-м — Д.*Лебедя.*

У роки громадян. війни ЦК КП(б)У обирався пересічно в складі 15—17 членів і 3—15 канд. у члени ЦК. До складу політбюро ЦК входило 5 членів і 3 кандидати, до оргбюро — 3—5 осіб. У залежності від умов роботи формувалася й структура апарату ЦК. У його складі працювали відділи: загальний, орг., обліково-розподільчий, агітаційно-пропагандистський, залізничний, військ., з роботи на селі, серед жінок та ін.

Кількісний склад КП(б)У змінювався залежно від військ.-політ. ситуації в Україні. Найповніші дані зафіксовані на час проведення з'їздів та конференцій КП(б)У. Ці дані такі: II з'їзд (жовт. 1918) — 9 тис. чл.; III з'їзд (берез. 1919) — 23 тис.; 4-та конф. (берез. 1920) — 30 тис.; 5-та конф. (листоп. 1920) — 75 тис.

членів партії. Остання цифра зумовлена наявністю на тер. УСРР великої кількості комуністів у частинах *Південного фронту* та Укр. трудової армії. У мирних умовах чисельність більшовицьких орг-цій в УСРР динамічно зростала, а під час військ. дій значно зменшувалася. Напр., восени 1919 до лав Червоної армії (див. *Радянська армія*) влилося понад 20 тис. членів КП(б)У. 1920 на польс., врангелівський фронти, боротьбу з «бандитизмом», для продовольчої справи за партмобілізаціями було направлено майже 19 тис. комуністів. Одночасно ЦК РКП(б) надсилав до УСРР членів партії з центр. губерній Росії. Так, після розпуску «децистського» ЦК в республіку прибуло понад тисячу комуністів, значна частина яких призначалася на відповідальні посади в парт., рад., госп. органах. Зокрема, голова Нижегородського губвиконкому В.Молотов спочатку очолив Донец. губком, а потім і ЦК КП(б)У. КП(б)У також поповнювалася за рахунок вибулих з ін. партій. Навесні 1920 внаслідок саморозпуску *Української комуністичної партії (боротьбистів)* 4 тис. її членів влилося до КП(б)У. Лідери партії Г.*Гринько*, В.*Блакитний*, П.*Любченко*, О.*Шумський* зайняли високі посади в компарт.-рад. апараті УСРР. Велика кількість комуністів загинула на фронтах та в підпіллі, зокрема — члени ЦК КП(б)У Ш.Грузман, В.Клочко, І.Крейсберг, П.Слинько, П.Ровнер.

Після завершення громадян. війни КП(б)У виступила гол. владною структурою, вона здійснювала кер-во всіма галузями життя республіки. Не сприйнявши спочатку ідей *нової економічної політики*, ЦК КП(б)У згодом зосередив усю орг. і політ. роботу на піднесенні сільгоспвиробництва, відбудові держ. пром-сті, налагодженні транспорту, організації фінансів тощо. Після входження до складу *СРСР* УСРР втратила рештки суверенітету. ЦК КП(б)У і РНК УСРР діяли за політ. і госп. рішеннями союзного центру.

1920—1930-ті рр. були позначені істотними змінами в кількісному, соціальному та нац. складі КП(б)У. З 75 тис. членів у 1921 вона зросла до 231 тис. в 1929. У зв'язку із смертю В.Леніна 1924 було прийнято кандидатами у члени партії 31,5 тис. осіб. Соціальний склад КП(б)У у 1923 був такий: 52,3 % — робітники (за походженням — 13,1), 3,4 — селяни, 24,7 — службовці, 16,6 % — інші. На жовт. 1933 ці показники становили відповідно — 70,4, 23,0; 6,3 %.

1921 у складі КП(б)У перебувало 7560 членів з ін. партій (18 %). Цього ж року під час чергової парт. чистки майже половина з них була виключена. За партпереписом 1922 їх залишилося 9 %, з них велику частку складали колиш. соціал-демократи (меншовики). Із 4 тис. боротьбистів — найпослідовнішої націонал-комуніст. течії — залишилося лише 118 осіб. Загалом 1921 з КП(б)У було «вичищено» 22,5 % членів. Чистки стали традиційною формою позбавлення не стільки кар'єристичних елементів, що ринули в правлячу партію, скільки інструментом розправи з інакодумцями. Особливого поширення вони набули 1929—33, коли в ході чисток, обміну документів, репресій було виключено бл. 78 тис. чл. партії.

Кер-во РКП(б) усвідомлювало важливість підтримки влади корінним нас. союзних республік. XII з'їзд РКП(б) у квіт. 1923 ухвалив рішення про коренізацію парт. і держ. апарату (див. *Політика коренізації*), розвиток нац. к-р. Великорос. *шовінізм* було визнано гол. небезпекою. Проведення *українізації політики* зустріло спротив не тільки русифікованої частини КП(б)У, а й окремих керівних працівників. Зокрема, 2-й секретар ЦК КП(б)У Д.Лебідь зробив спробу обґрунтувати спротив теоретично (*«боротьби двох культур» теорія*). Гол. орг. центром українізації став Наркомос УСРР, очолюваний національно орієнтованими комуністами (Г.Гринько, О.Шумський, М.Скрипник).

Українізація сприяла коренізації влади. Питома вага українців у КП(б)У збільшилася з 23 % у 1923 до 53 у 1929 і 63 % — у 1940. Наприкінці 1920-х рр. чисельність українців в апараті держ. органів складала майже половину. 1930 україномовна преса становила 89, а книга — 80 %. На поч. 1930-х рр. за постановою ЦК ВКП(б) процес українізації поза межами УСРР був перерваний, а гол. адепта її масштабного проведення М.Скрипника піддано політ. гонінням.

У міжвоєн. період відбулося 12 конференцій та з'їздів КП(б)У: конференції на правах з'їздів — 6-та (груд. 1921), 7-ма (квіт. 1923), 8-ма (трав. 1924); з'їзди — IX (груд. 1925), X (листоп. 1927), XI (черв. 1930), XII (січ. 1934), XIII (трав.—черв. 1937), XIV (трав. 1938), XV (трав. 1940); конференції — 1-ша (жовт. 1926), 2-га (берез. 1929), 3-тя (лип. 1932). У порядку денному з'їздів та конференцій поряд з традиційними звітами ЦК та ЦКК КП(б)У гол. місце займали питання розвитку пром-сті, *колективізації сільського господарства*, виконання *п'ятирічних планів*. Лише один раз розглядалися завдання культ. буд-ва.

Ще більш завантажені госп. тематикою були пленарні засідання ЦК КП(б)У. На пленумах ЦК ухвалювалися постанови щодо розвитку окремих галузей пром-сті — вугільної, металургійної, енергетичної та с. госп-ва — колективізації, посівних, збиральних і, особливо, хлібозаготівельних кампаній тощо. Значна частина постанов дублювала рішення союзних органів. Питання внутрішньопарт. життя відійшли на другий план.

Й.*Сталін* активно використовував КП(б)У для боротьби проти внутрішньопарт. опозицій, розгрому його особистих опонентів у кер-ві РКП(б). 1-ша Всеукр. конф. КП(б)У (1926) та X з'їзд КП(б)У (1927) засудили троцькістсько-зінов'євський блок (див. Л.*Троцький*, Г.*Зінов'єв*). Політбюро ЦК та президія ЦКК КП(б)У в лют. 1929 вимагали від ЦК РКП(б) покласти край спробам М.*Бухаріна*, О.Рикова, М.Томського «трясти партією». XI з'їзд КП(б)У (червень 1930) схвалив

П. Любченко, С. Косіор та Г. Петровський серед делегатів XI з'їзду КП(б)У. Харків, 10 червня 1930.

розгром правоопортуністичного ухилу в партії.

Політбюро ЦК КП(б)У стало вищим постійно діючим компарт.-рад. органом, який вирішував найважливіші питання політ., екон., госп. життя, зносин з ЦК РКП(б) тощо. До його складу здебільшого входили найвищі посадові особи в ЦК КП(б)У, РНК УСРР, ВУЦВК, *Державному політичному управлінні УСРР,* Укр. військ. округу (від 1935 — поновленого *Київського військового округу*). Їх кількість коливалася: членів політбюро було 7—12, кандидатів — 2—8. На поч. 1920-х рр. провідну роль у політбюро ЦК займали голова РНК та голова ВУЦВК, пізніше (після відкликання з УСРР Х.*Раковського*) першість закріпилася за секретарями ЦК, особливо з приходом 1925 Л.*Кагановича*. КП(б)У єдина серед респ. парторг-цій мала політбюро ЦК, а 1-ші (ген.) секретарі ЦК КП(б)У незмінно входили до політбюро ЦК РКП(б)—ВКП(б)—КПРС.

Оргбюро ЦК опікувалося переважно питаннями внутрішньопарт. життя та кадрового забезпечення парт., держ., рад., профспілкових, комсомольських органів. До його складу входили секретарі ЦК та завідуючі провідними відділами. Кількість членів оргбюро становила від 4 до 15; кандидатів — 1—5.

У серед. 1920-х рр. в СРСР сформувалася система номенклатури керівних кадрів, призначення і звільнення яких здійснювалося лише за відповідним погодженням. Вона стала потужним інструментом тотального впливу на всі сфери життєдіяльності сусп-ва. До номенклатури ЦК ВКП(б) входили секретарі ЦК та обкомів, наркоми, керівники великих пром. підпр-в та ін. посадовці. ЦК, обкоми, міськкоми, райкоми КП(б)У мали власну номенклатуру кадрів.

По суті номенклатура становила собою добре структуровану компарт.-рад. *еліту*, яка поступово перетворилася на автономну соціальну касту, відірвану від народу, денаціоналізовану ментально і зомбовану догматами *комунізму*. Саме вона була гол. знаряддям тривалого панування комуніст. режиму в УРСР. На поч. 1934 з 453 тис. членів і кандидатів у члени КП(б)У кадри партпрацівників складали 78 тис. осіб.

Структура апарату ЦК КП(б)У постійно змінювалася, переходячи від функціонального до галузевого принципу. Упродовж 1920-х рр. це були відділи: орг.-інструкторський, обліково-розподільчий, агітаційно-пропагандистський, з роботи серед жінок, *істпарт*. 1928 створюється від. з роботи на селі. Від 1930-х рр. починає формуватися суто галузева структура, спочатку сектори, а потім і відділи. 1941 з 18 відділів 15 були вузькогалузевими: вугільної, металургійної, авіаційної, нафтової, машинобудівної, легкої пром-сті тощо. Планова економіка вимагала централізованого командного управління.

ЦК КП(б)У в 1920—30-х рр. очолювали секретарі: 1-ші — В.Молотов (листоп. 1920 — берез. 1921); Ф.*Кон* (берез. — груд. 1921); Д.*Мануїльський* (груд. 1921 — квіт. 1923); Е.Квірінг (груд. 1923 — квіт. 1925); генеральні — Л.Каганович (квіт. 1925 — серп. 1928); С.Косіор (лип. 1928 — січ. 1938); 1-й — М.*Хрущов* (січ. 1938 — груд. 1949). Їх обрання (призначення) контролював ЦК РКП(б), особисто Й.Сталін. В.Молотов розглядався як альтернатива представникам «лівих» і «правих» в КП(б)У, котрі в 1918 — 1920-х рр. почергово керували ЦК. Л.Каганович був направлений в УСРР у відповідальний період боротьби Й.Сталіна з Л.Троцьким, М.Хрущов — після фактичного розгрому ЦК КП(б)У. Жодного українця серед 1-х (ген.) секретарів ЦК КП(б)У аж до поч. 1950-х рр. не було.

ЦК КП(б)У виступив активним реалізатором сталінської політики «соціалістичної перебудови села». Насильницькі методи суцільної колективізації, масове розкуркулення, депортації десятків тисяч сел. родин призвели до дезорганізації сільгоспвиробництва. Нав’язані республіці ЦК РКП(б) надмірні плани хлібозаготівель, репресивні методи їх виконання, тотальне вилучення продовольчих запасів стали причиною наймасштабнішого голоду, який забрав мільйони людських життів (див. *Голодомор 1932—1933 років в УСРР*).

Керівництво УСРР (С.Косіор, В.*Чубар*, Г.*Петровський*) не виявило політ. і моральної волі до опору терору голодом серед укр. селянства і стало фактичним організатором цієї трагедії. Пасивний спротив хлібозаготівлям з боку окремих райкомів та партосередків був рішуче зламаний експедиціями в УСРР Л.Кагановича та В.Молотова, направленням у республіку на постійну роботу П.*Постишева.* Були організовані суд. процеси над керівниками окремих районів, тисячі комуністів засуджені й вислані за межі УСРР. Тільки 1933 з КП(б)У було виключено 45 тис. осіб — за «антипартійну», «опортуністичну», «контрреволюційну» діяльність.

1936—37-х рр. масові репресії в республіці призвели до зменшення чисельності КП(б)У наполовину. Майже повністю були знищені члени вищого кер-ва КП(б)У. Із 62 членів ЦК, обраного XIII з’їздом КП(б)У (лип. 1937), були репресовані 56, з 11 членів політбюро — 10, а загалом з 69 членів і канд. у члени політбюро ЦК, які обиралися 1919—39, — 46.

З приєднанням до УРСР 1939 західноукр. земель було утворено 6 нових обкомів КП(б)У. Насадження рад. влади супроводжувалося репресіями та депортаціями місц. нас. Загалом з 1938 по 1940 чисельність КП(б)У зросла на 82,3 % і становила 521 тис., тобто досягла рівня 1932. У її складі було: 63,1 % українців, 19,1 — росіян, 13,4 — євреїв, 4,4 — інших. У структурі КП(б)У налічувалося 23 обкоми, 77 міськкомів, 814 райкомів партії, 33275 первинних парторг-цій.

На початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* з 564,5 тис. членів КП(б)У понад 236 тис. (42,9 %) були призвані до Червоної армії. Десятки керівних парт. працівників стали членами та уповноваженими військ. рад фронтів і армій. Велика робота проводилася парт. керівниками з перебазування пром. підпр-в у тилові райони країни. ЦК та місц. к-ти КП(б)У займалися організацією парт. підпілля та партизан. руху. Протягом 1941—44 на окупованій тер. УРСР діяли 22 підпільних обкоми, понад 200 міськрайкомів, 3,5 тис. орг-цій і груп, в яких брали участь понад 100 тис.

комуністів, комсомольців і безпартійних. Для координації дій більшовицького підпілля в жовт. 1942 був утворений підпільний ЦК КП(б)У у складі 17 осіб, у т. ч. членів політбюро ЦК М.*Гречухи*, Л.*Корнійця*, Д.*Коротченка*. Одночасно апарат ЦК КП(б)У займався організацією агітаційно-пропагандистської роботи. За лінію фронту було перекинуто 400 млн примірників листівок, газет, брошур. Із листопада в Саратові (нині місто в РФ) працювала короткохвильова *радіостанція імені Тараса Шевченка*, а в *Москві* — радіостанція *«Радянська Україна»*. На окупованій тер. України діяли 60 з'єднань і 2 тис. партизан. загонів, об'єднуючи сотні тисяч патріотів. 13,6 % партизан складали члени та канд. в чл. партії. За роки війни КП(б)У втратила половину свого складу. Загинули члени політбюро ЦК КП(б)У М.*Бурмистенко*, П.Любавін, десятки секретарів обкомів, міськкомів і райкомів партії.

Після війни і в наступні десятиліття кількість членів КПУ постійно зростала — від 320,3 тис. в 1946 до 3,3 млн на поч. 1990-х рр. Питома вага робітників за цей час збільшилася з 34,2 до 46,0, селян — зменшилася з 15,8 до 14,8, а службовців — з 56,0 до 39,2 %. До КП(б)У/КПУ входили представники понад 100 національностей і народностей. На поч. 1990-х рр. українці складали 67,0, росіяни — 27,3, ін. — 5,7 %.

Залежно від чисельності КП(б)У визначався й склад ЦК та ревізійної комісії: 1949 (відповідно) 77 членів і 46 кандидатів ЦК і 21 чл. ревізійної комісії; 1990 — 273 чл. ЦК і 40 чл. ревізійної комісії. У верес. 1952 структура виконавчих органів ЦК КПУ зазнала зміни. Замість політбюро було обрано бюро (з жовт. 1953 — президія), оргбюро було ліквідоване, а його функції передані секретаріатові ЦК. Із 1966 президія ЦК знову була переймен. в політбюро. Кількісний склад: пересічно 9—11 чл., 4—7 канд., секретарів ЦК — 6—7.

Структура апарату ЦК КПУ визначалася постановами ЦК КПРС і будувалася за галузевим принципом. У 1940—50-х рр. частина відділів шляхом об'єднання була укрупнена. За рішенням листопадового (1962) пленуму ЦК КПРС про перебудову структури парт. і рад. органів при Президії ЦК КПУ було утворено два бюро: з кер-ва пром-стю і будвом (7 галузевих відділів); з кер-ва с. госп-вом (3 галузеві відділи). Кожна структура мала окремий ідеологічний відділ.

Після усунення М.Хрущова від влади парт. і рад. органи в листоп. 1964 були об'єднані. У черв. 1965 у складі апарату ЦК КПУ діяло 13 відділів, з яких 10 були суто галузевими. До 1988 кількість структурних підрозділів ЦК досягла 18, а відповідальних працівників понад 400 осіб.

Мережа місц. парт. к-тів визначалася змінами в адм.-тер. поділі УРСР. У 1948 і 1988 обкомів КПУ налічувалося 25, міськкомів відповідно — 82 і 138; міськ. райкомів — 82 і 123; сільс. райкомів 764 і 442. Первинних парторг-цій — 44,2 і 71,3 тис. 1975 Київ. міськкому партії були надані права обкому. У серед. 1980-х рр. з 3,2 млн членів КПУ бл. 887 тис. складав виборний актив — від членів ЦК до партгрупоргів.

1949, після дев'ятирічної перерви, відбувся черговий XVI з'їзд КП(б)У. Відтоді внутрішньопарт. життя КП(б)У позначене регулярним проведенням з'їздів: раз на 2—3 роки в 1950-х і регулярно кожні п'ять років у 1960—80-х рр.: (XVI — січ. 1949; XVIII — берез. 1954; XIX — січ. 1956; XX (позачерговий) — січ. 1959; XXI — лют. 1960; XXII — верес. 1961; XXIII — берез. 1966; XXIV — берез. 1971; XXV — лют. 1976; XXVI — лют. 1981; XXVII — лют. 1986; XXVIII (1-й етап) — черв. 1990, 2-й етап — груд. 1990).

Порядок денний з'їздів визначався становищем КПУ як складової частини правлячої держ. партії. Крім традиційних звітів і виборів ЦК і ревізійної комісії, обов'язковим було питання про директиви чергових п'ятирічних планів. Обговорювалися також проекти програми і статуту КПРС. Прийняття їх XXII з'їздом КПРС офіційно закріпило керівне становище партії в політичній системі рад. усп-ва.

При незмінному декларуванні КПРС принципів колегіальності повновладдя 1-х секретарів ЦК КП(б)У в республіці було необмеженим. М.Хрущов, крім того, з 1944 обіймав ще й посаду голови РНК УРСР. Він зосередив у своїх руках всі владні важелі, спираючись у першу чергу на апарат ЦК КП(б)У. З осені 1943 й до серед. 1947 політбюро ЦК провело лише 6 засідань. Осн. зусилля парторг-цій у складних післявоєн. умовах були зосереджені на відбудові пром. підпр-в, колгоспів та *радгоспів*, закладів освіти і к-ри. Значна увага приділялася встановленню рад. влади у звільнених районах *Західної України*, де діяли розгалужене підпілля *Організації українських націоналістів* і військ. підрозділи *Української повстанської армії*. Відповідно до постанови ЦК ВКП(б) в структурі апарату ЦК КП(б)У 1945 був ств. спец. відділ для роботи в зх. областях. На цей час туди було направлено 48 тис. парт. і рад. працівників.

Упродовж 2-ї пол. 1940-х рр. боротьба проти «українсько-німецьких фашистів», «буржуазних націоналістів» була одним з гол. напрямів діяльності ЦК КП(б)У. Вона проводилася шляхом військових дій, *депортацій* нас., примусової радянізації та колективізації, знищення *Української греко-католицької церкви*. Водночас у пром-сть та с. госп-во регіону вкладалися значні кошти, направлялися обладнання, техніка, спеціалісти. ЦК КП(б)У дбав про зміцнення місц. парторг-цій. На початок 1947 їх було 4 тис. (60 тис. чл.), а в 1953 — 8 тис. (85 тис. чл. партії).

Неврожай 1946 у поєднанні з виконанням планів хлібопоставок призвів до масового голоду в Україні (див. *Голод 1946—1947 років в УРСР)*. Настійні звернення М.Хрущова до ЦК ВКП(б) щодо зменшення обсягу хлібозаготівель і надання допомоги республіці дратували Й.Сталіна. У берез. 1947 1-м секретарем ЦК КП(б)У був призначений Л.Каганович. Цього року УРСР виконала план хлібозаготівель на 101,3 %. Жорсткими методами Л.Каганович намагався вирішувати проблеми не лише госп., а й духовного життя. Посилилася боротьба проти «українського буржуазного націоналізму», почалося гоніння на відомих письменників, науковців, зокрема істориків І.*Крип'якевича*, М.*Петровського* та ін. У кін. 1947

Л.Каганович був відкликаний з УРСР, а ЦК КП(б)У знову очолив М.Хрущов, залишивши посаду голови уряду. Наступні два роки він енергійно займався відбудовою пром-сті та с. госп-ва. Гол. темою пленумів ЦК і засідань політбюро ЦК було збільшення вир-ва зерна та продукції колгоспного тваринництва. Ухвалювалися й сумнівні рішення, напр., про виселення з УРСР осіб, які «ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя» (лют. 1948). У груд. 1949 М.Хрущова перевели на роботу до Москви.

Першим секретарем ЦК КП(б)У став Л.*Мельников*. У його діяльності пріоритетними залишалися проблеми с.-г. вир-ва. Із 23 питань, які обговорювалися на пленумах ЦК, 13 були присвячені саме даній тематиці. Це не випадково, адже республіка була гол. «житницею» СРСР, а вчасне виконання планів хлібозаготівель залишалося одним з гол. критеріїв оцінки роботи ЦК КП(б)У. Багато уваги приділяв Л.Мельников розвитку важкої пром-сті, паливно-енергетичного комплексу. Тільки буд-ву Каховської ГЕС було присвячено 13 постанов ЦК КП(б)У і РМ УРСР.

Водночас ідейно-політ. робота ЦК КП(б)У, парт. к-тів спрямовувалася на боротьбу проти «ідейних перекручень» у літ. та мист-ві. Зокрема, нищівній критиці були піддані: В.*Сосюра* за вірш «Любіть Україну», М.*Рильський* за «серйозні ідеологічні помилки», К.*Данькевич* за «серйозні недоліки в музиці», О.*Довженко*, Ю.*Яновський*, Л.Первомайський та ін. за «рецидиви буржуазного націоналізму». До цього додалася кампанія з викриття «безродних космополітів».

Політ. кар'єра Л.Мельникова була обірвана зусиллями Л.*Берії*, який у боротьбі з М.Хрущовим намагався ізолювати його прибічників. Президія ЦК КПРС у трав. 1953 інкримінувала Л.Мельникову «грубе викривлення ленінсько-сталінської національної політики» в зх. областях УРСР, нетерпимість до критики, прояви вождизму тощо. Він був відправлений на дипломатичну роботу.

Президія XXVI з'їзду КПУ. 10 лютого 1981.

Наступними керівниками ЦК КПУ були О.*Кириченко* (черв. 1953 — груд. 1957) і М.*Підгорний* (груд. 1957 — лип. 1963). Поява на цій посаді перших етнічних українців та переважання їх у політбюро ЦК означали вихід на політ. арену генерації власне укр. компарт. еліти. (Секретарем ЦК була обрана О.Іващенко — перша і єдина жінка на посаді такого рівня.) Їхня праця припадає на добу хрущовської «відлиги», яка позначена викриттям культу особи Й.Сталіна, лібералізацією сусп. життя, реабілітацією жертв політ. репресій. Упродовж 1950-х рр. у республіці було переглянуто справи 5,5 млн осіб, які були на обліку репресивних органів. Значна частина їх була реабілітована. Проте поза процесом реабілітації залишалися всі, хто підозрювався в націоналізмі.

Розпочалося духовно-культ. відродження: виходили раніше заборонені твори укр. митців, у літ. влилося молоде покоління, яке дістало назву *«шістдесятники»*. 1960 видання укр. книжок досягло 60 %. Одночасно продовжувалися утиски і переслідування інакодумців. Протягом 1954—59 за «антирадянську діяльність» до суд. та ін. відповідальності притягнено бл. 3,5 тис. осіб.

УРСР стала першим полігоном хрущовських реформ, які сприяли децентралізації управління пром-стю. У республіці функціонувало 11 *рад народного господарства*. За 1957—65 обсяг пром. вир-ва зріс у 2,2 раза. Волюнтаристські (див. *Волюнтаризм*) методи інтенсифікації сільгоспвиробництва призвели в кінцевому підсумку до спаду вир-ва зернових і продукції тваринництва. Інтегрована в загальносоюзну систему УРСР не могла скористатися здобутками екон. лібералізації. Тільки 1959—61 вона віддала до держ. бюджету майже 14 % нац. доходу, який нічим не був відшкодований. Внутрішньопарт. життя КПУ цього періоду позначене не лише певною демократизацією, а й культивуванням ейфорично-утопічних планів комуніст. буд-ва, моделі загальнонар. д-ви, «обгону» Америки, пов'язаних з прийняттям нової програми КПРС. О.Кириченко і М.Підгорний підтримували М.Хрущова і дістали посади у вищому парт.-держ. кер-ві СРСР.

П.*Шелест*, який очолив ЦК КПУ 1963, був більш схильний до відстоювання екон. інтересів республіки, сприяв нац.-культ. розвитку, настільки це було можливо в умовах ліквідації наслідків хрущовської «відлиги». Саме це було використано для усунення його з посади в 1972.

Наступником П.Шелеста став В.*Щербицький*, тісно пов'язаний з Л.*Брежнєвим*. Він обіймав посаду керівника ЦК КПУ 18 років. Тривала праця головою уряду, енергійність і вимогливість, поєднані з підтримкою ЦК КПРС, сприяли зміцненню його авторитету. У 1970-ті рр. УРСР досягла позитивних здобутків в економіці, соціальній сфері, культ. буд-ві. Проте згодом у республіці, як і в цілому в СРСР, почали знижуватися темпи екон. росту, продуктивності праці, нац. доходу тощо. Очолюваний В.Щербицьким ЦК КПУ не міг вийти за межі загальнопарт. рішень, союзних госп. механізмів і управлінських рішень. У духовній сфері посилилися тенденції до *русифікації*, звуження сфери вжитку *української мови*. Активізувалися гоніння учасників дисидентського руху (див. *Дисидентський рух 1960—1980-х років в Україні*). Відчутного удару по авторитету В.Щербицького і ЦК КПУ завдала *Чорнобильська катастрофа 1986*, виявивши повну залежність їх від Москви, нездатність до рішучих дій в екстремальній ситуації. В.Щербицький не сприйняв реалій процесів *перебудови*, намагався організувати спротив розвитку гласності і плюралізму, діяльності нових громад. об'єднань. Посаду залишив з дозволу ЦК КПРС у верес. 1989.

Новим керівником ЦК КПУ став В.*Івашко*, якого рекомендував М.*Горбачов*. Це була перша в історії КПУ спроба обрати секретаря ЦК на альтернативній основі. З 181 члена ЦК за В.Івашка

проголосували — 136, за С.*Гуренка* — 43. У цей період ЦК намагався зупинити негативні тенденції внутрішньопарт. життя: падіння дисципліни, єдності, розрив між «верхами» і «низами». Реагував ЦК і на вимоги громадськості щодо відновлення істор. правди. В.Івашко підтримав розширення доступу до архівів КПУ, зокрема публікацію документів про голодомор 1932—33 в УСРР. 4 берез. 1990 В.Івашко був обраний Головою Верховної Ради УРСР, а в червні залишив посаду 1-го секретаря ЦК КПУ, щоб стати заст. генерального секретаря ЦК КПРС.

Останній 1-й секретар ЦК КПУ С.Гуренко був обраний у черв. 1990 безпосередньо з'їздом в умовах реальної альтернативи (10 кандидатів). ЦК поповнився молодими комуністами, до політбюро ЦК були обрані виробничники, представники наук. інтелігенції. Більше ніж наполовину скоротився апарат ЦК. Відстоюючи єдність КПРС, С.Гуренко одночасно висловився за суверенізацію КПУ, необхідність власного статуту. Новий статут КПУ був прийнятий 2-м етапом XXVIII з'їзду КПУ (груд. 1990) і зареєстрований Мін'юстом УРСР 22 лип. 1991. ЦК КПУ довелося працювати в надзвичайно складних умовах наростання соціально-політ. напруженості, антикомуніст. настроїв, згуртування опозиції. Парторг-ції були деморалізовані, авторитет КПУ стрімко падав. 1990 її залишили 220 тис. членів.

19 серп. 1991 секретаріат ЦК КПУ одержав з Москви шифрограму з вимогою підтримати дії Держ. к-ту з надзвичайного стану (рос. мовою — Государственный комитет по чрезвычайному положению; ГКЧП), яку продублював на адресу обкомів партії. Проте вже наступного дня її відкликав, а 22 серп. політбюро ЦК засудило «авантюрну спробу державного перевороту».

24 серп. 1991 ВР УРСР конституційною більшістю ухвалила *Акт проголошення незалежності України.* 26 серп. Президія ВР України призупинила, а 30 серп. заборонила КПУ на підставі того, що «керівництво компартії України своїми діями підтримало державний переворот».

КПУ мала власні друковані органи: газети «Коммунист», *«Радянська Україна»*, «Правда Украины»; журнали *«Більшовик України»*, *«Літопис революції»*, «Комуніст України», «Під прапором ленінізму»; друковані органи місц. парткомітетів. Діяли Вища парт. школа, Ін-т історії партії (див. *Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС*), Музей Леніна, вид-во, мережа будинків політосвіти, ун-тів марксизму-ленінізму, архів. установ. Зареєстрована Мін'юстом УРСР 22 лип. 1991 КПУ була відновлена у трав. 2002 (див. *Комуністична партія України доби незалежності*).

Літ.: *Волін М.* Історія КП(б)У в стислому нарисі. Х., 1931; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1—2. К., 1976—77; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; *Майстренко І.* Історія Комуністичної партії України. Б/м, 1979; Комуністична партія України в цифрах. К., 1988; Про минуле — заради майбутнього. К., 1989; Маршрутами історії. К., 1990; Сторінки історії Компартії України: запитання і відповіді. К., 1990; Комуністична партія України: з'їзди і конференції. К., 1991; Політичний терор і тероризм в Україні. К., 2002; Політична історія України. XX століття, т. 2—4, 6. К., 2003; *Лозицький В.* Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918—1991). К., 2005.

Р.Я. Пиріг.

КОМУНІСТИ́ЧНА СПІ́ЛКА МО́ЛОДІ ЗА́ХІДНОЇ УКРАЇ́НИ (КСМЗУ; до жовт. 1923 — Комуністична спілка молоді Східної Галичини) — комуніст. молодіжна орг-ція на західноукр. землях, що входили до складу Польщі. Утворена в жовт. 1921 на 1-й конф. в Станіславі (нині м. *Івано-Франківськ*). Від 1923 поширила свою діяльність і на ін. регіони (*Волинь*, *Холмщину*, *Підляшшя*, *Полісся*), перейменована на КСМЗУ. Працювала під безпосереднім кер-вом *Комуністичної партії Західної України* (КПЗУ) та в тісній взаємодії з нею. Чл. КСМЗУ допомагали КПЗУ організовувати масові акції, розповсюджувати комуніст. літ. тощо. Організаційно входила до складу Комуніст. спілки молоді Польщі (КСМП) на правах автономної організації. Мала тісні зв'язки з *Ленінською комуністичною спілкою молоді України.* Бюро ЦК ЛКСМУ 13 січ. 1926 затвердило відповідальними за окружні орг-ції КСМЗУ відповідні окружні орг-ції своєї спілки, які постійно надавали матеріальну та фінансову допомогу своїм підшефним. Територіально західноукр. землі в складі Польщі було поділено на кілька округів на чолі з окружними к-тами, створено повітові й районні к-ти. Основою спілки були первинні к-ти. Чл. КСМЗУ створювали молодіжні фракції в профспілках, масових культ.-освіт., спортивних та ін. легальних орг-ціях. Роботою спілки керував ЦК (містився у *Львові*). Членами КСМЗУ були юнаки та дівчата віком 14—23 років. Спілці підпорядковувалася піонерська орг-ція, до якої входили діти до 14 років. 5—16 груд. 1931 під *Харковом* відбувся 1-й з'їзд КСМЗУ, на ньому були представлені 24 делегати від 2,5 тис. чл. спілки. 1-м секретарем ЦК КСМЗУ було обрано колишнього секретаря ЦК ЛКСМУ В.Пересаду. Кількісний склад КСМЗУ не був постійний (на поч. 1935 — бл. 4 тис., на кін. 1936 — бл. 9 тис. чл.). Спілка видавала підпільні та легальні газети «Наш стяг», «Спартак», «Молодий пролетар», «Молодий Спартак», «Комсомолець Західної України», ж. «Сяйво» та ін.

Припинила свою діяльність улітку 1938 після того, як були розпущені Комуністична партія Польщі та КПЗУ.

Літ.: *Гірняк С.* І з'їзд комсомолу Західної України. Х.—Одеса, 1933; *Маланчук В.Ю.* Бойовий шлях комсомолу Західної України. К., 1959; *Твердохліб В.Ю.* Молодь Західної України у боротьбі за возз'єднання (1919—1939). Львів, 1983.

В.І. Прилуцький.

КОМУНІСТИ́ЧНА ЮНА́ЦЬКА СПІ́ЛКА (КЮС) — молодіжна орг-ція, що орієнтувалася на *Українську комуністичну партію* (*боротьбистів*). Місц. орг-ції КЮС виникли наприкінці 1919. В лют. 1920 відбувся Всеукр. з'їзд КЮС, він прийняв статут, низку програмних документів, обрав ЦК. Спілка займалася, гол. чин., агітаційною та орг. діяльністю. У *Чернігові* видавався її журнал, вона мала свою сторінку в газ. «Пролетарська правда» — органі Харків. губкому УКП (боротьбистів). Її ЦК розташовувався в *Києві.* КЮС налічувала бл. 15 тис. чл., гол. чин., сел. та учнівської

молоді. 24 квіт. 1920, незважаючи на незгоду значної частини її членів, було підписано умови об'єднання КЮС із комсомолом. Після зайняття польс. військами та *Армією Української Народної Республіки* (травень 1920) Києва (див. *Польсько-радянська війна 1920*) спілка припинила свою діяльність.

Літ.: *Окулик М.* КЮС. «Юношеское движение», 1924, № 2; *Прилуцький В.І.* Небільшовицькі молодіжні об'єднання в УСРР в 20-ті роки. К., 1993.

В.І. Прилуцький.

КОМУНІСТИ́ЧНИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т ІМЕНІ АРТЕ́МА — навч. заклад в УСРР, що готував кадри для парт., профспілкових і рад. органів. Створений у *Харкові* 1 квіт. 1922 на базі реорганізованої ВПШ ЦК КП(б)У в складі двох відділів: основного і лекторського. Згодом були відкриті ще два: журналістський і підготовчий. Термін навчання — 3 роки. Важливою умовою прийому на навчання була наявність стажу практичної роботи на вир-ві, у парт. чи рад. апараті, а також перебування в партії: за умовами прийому 1922 — необхідно було мати один рік стажу, 1926 — не менше 5 років. При ун-ті діяли річні курси для керівних працівників. Від 1928 ун-т видавав ж. «Заочний комуністичний університет».

Провідне місце в навч. програмах посідали теми: історія революц. рухів в Росії, Україні, Галичині й Польщі, країнах Зх.; історія сусп.-екон. формацій; рад. буд-во; політика комуніст. партії в галузі економіки; історія партії й нац. питання; історія профспілкового руху; істор. матеріалізм, основи марксизму-ленінізму.

7 жовт. 1932 реорганізований у Вищу комуніст. с.-г. школу.

Літ.: *Комаренко Н.В.* Установи історичної науки в Українській РСР (1917—1937 рр.). К., 1973; Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади. К., 1973; *Диброва С.С.* У истоков историко-партийной науки на Украине. К., 1984.

Г.С. Брега.

КОМУНІСТИ́ЧНІ СУБО́ТНИКИ — одна з орг. форм втілення *більшовиками* в життя ідеї про необхідність розвитку в людей потреби в комуніст. (безоплатній) праці. До засобів комуніст. виховання трудящих, крім К.с., входили: ударництво, *стахановський рух*, рух «за комуністичну працю» (з 1958; див. *Комуністичної праці бригади*). Перший К.с. відбувся в суботу 12 квіт. 1919 в депо Москва-Сортувальна. Він проводився під гаслом «Мобілізація трудящих на боротьбу з розрухою». Перший в Україні К.с. відбувся 11 січ. 1920 в м. *Харків*. Метою його проведення було підняття з руїн вироб. підпр-в. Досить швидко К.с. набули значного поширення. Тільки в квіт. 1921 в Юзівському (нині Донец.) р-ні їх було проведено 500, у них взяли участь бл. 70 тис. робітників.

Від 1970 і до кін. рад. періоду в Україні щорічно в 2-й пол. квіт. проводилися Всесоюзні ленінські комуніст. суботники, присвячені дню народження В.*Леніна*.

Літ.: *Ленин В.И.* От разрушения векового уклада. В кн.: *Ленин В.И.* Полное собрание сочинений, т. 39. М., 1955; *Маркс К.* Критика Готской программы. В кн.: *Маркс К.* Сочинения, т. 3. М., 1955; Философский энциклопедический словарь. М., 1984.

Л.В. Низова.

КОМУНІСТИ́ЧНОЇ ПРА́ЦІ БРИГА́ДИ (КПБ) — вироб. підрозділи, яким за досягнуті високі показники в праці, організованість і колективну згуртованість присвоювали звання «комуністичних». Ініціатива виокремлення з-поміж інших вироб. підрозділів КПБ з'явилася восени 1958 у ході здійснюваного під патронатом КПРС змагання на честь XXI з'їзду КПРС. З нею виступила комсомольська молодіжна бригада В.Станилевича тепловозоремонтного цеху депо Москва-Сортувальна. В лют. 1959 у *СРСР* звання КПБ виборювали 35 тис. бригад, у т. ч. 10 тис. в УРСР. Вперше в СРСР звання КПБ було присвоєно бригаді—ініціаторові руху 21 листоп. 1958. Після XXI зїзду КПРС у цей рух включилися не тільки бригади, а й цехи і цілі підпр-ва. З метою поширення досвіду змагань у *Києві* (1960) було проведено респ. нараду, в ній взяли участь представники бл. 10 тис. колективів. Пізніше в *Москві* було проведено кілька Всесоюзних нарад учасників руху. 1967 в УРСР обговорювалися звіти бригад й ударників комуніст. праці на зборах робітників і колгоспників. Було встановлено єдине в країні «свідоцтво про присвоєння звання колективу комуністичної праці», нагрудний знак «Ударник комуністичної праці» і вимпел для бригад, дільниць, цехів, ферм.

На відміну від системи заохочень *стаханівського руху* 1930-х рр., де у першу чергу були задіяні матеріальні чинники (вища оплата праці, поліпшення житлових умов стаханівців), система заохочень руху КПБ була менш матеріально орієнтованою. Перед учасниками руху ставилося завдання подавати приклад у роботі, поведінці та виявляти високу свідомість у боротьбі за т. зв. комуніст. прийдешнє (дбати про перевиконання вироб. завдань). Вони мали досягати не тільки високої продуктивності праці, а й успіхів у підвищенні загальноосвіт., професійно-тех. і культ. рівня та в комуніст. вихованні чл. колективу. Водночас партійні органи постійно намагалися «прискорити» рух, що призвело до того, що звання КПБ почали присвоювати поспіхом, а зобов'язання, які брали на себе бригади, досить часто не мали належної конкретики. У процесі руху на громад. засадах створювалися групи екон. аналізу, ради новаторів, школи передового досвіду. Усе це прирекло рух на поступове й незворотне згасання.

Літ.: Літопис комуністичного будівництва. Хроніка подій на Україні (1961—1962). К., 1964; *Кривонос П.Ф.* Столичная магистраль Украины. К., 1970; Шляхами комсомольської слави. К., 1979.

О.Н. Кубальський, П.П. Панченко.

КОМ'Я́ГА — безщоглове річкове судно водотоннажністю 30—70 т, мало прямокутний дерев'яний корпус (шириною до 10 м, довжиною до 24 м), неглибоку посадку й обслуговувалося командою з 7—12 веслярів. Буд-во К. та їх використання як транспортного засобу набуло поширення на укр. землях в 16—17 ст. К. з товарами курсували водними артеріями в межах укр. земель; їх широко використовували також для обслуговування експортної торгівлі. Із розташов. на р. Зх. Буг (прит. Вісли) портів К. транспортували сплавним способом у польс. мор. порт Гданськ великі партії товарів, насамперед збіжжя, а також продукцію промислів (див. *Буди поташні*).

П.М. Сас.

Список основних скорочень *

А

авіац. — авіаційний
австрал. — австралійський
австрійс. — австрійський
австро-угор. — австро-угорський
адм. — адміністративний
адм.-тер. — адміністративно-територіальний
АЕС — атомна електростанція
азерб. — азербайджанський
азіат. — азіатський
акад. — академія
акад. — академік
амер. — американський
АН — Академія наук
англ. — англійський
антич. — античний
АН України — Академія наук України (від 1991)
а. о. — автономна область
ап. — апостол
АПК — аграрно-промисловий комплекс
АПН — Агентство преси «Новини»
АР — Автономна Республіка
араб. — арабський
арк. — аркуш
АР Крим— Автономна Республіка Крим
АРСР — Автономна Радянська Соціалістична Республіка
артилер. — артилерійський
археогр. — археографічний
археол. — археологічний
архів. — архівний
архіт. — архітектор (з прізвищем)
архіт. — архітектурний
арх-ра — архітектура
АСЕАН — Асоціація держав Південно-Східної Азії
асоц. — асоціація
АСУ — автоматична система управління
АТ — акціонерне товариство

афг. — афганський
афр. — африканський

* Складні терміни, до яких входять слова із цього списку, також можуть скорочуватись, напр.: всеукр., укр.-рос. і т. п.

Б

балт. — балтійський
банк. — банківський
бас. — басейн (з назвою річки)
бельг. — бельгійський
берез. — березень
бібл. — біблійний
білорус. — білоруський
б-ка — бібліотека
бл. — близько (з числом)
бл.-сх. — близькосхідний
Бл. Схід — Близький Схід
б/м — без місця видання
болг. — болгарський
б/р (б/г) — без року видання (рос. — без года издания)
брацлав. — брацлавський
брит. — британський
бронз. — бронзовий
БСЭ — Велика радянська енциклопедія (рос. — Большая советская энциклопедия)
буд. — будівельний
буд-во — будівництво
бурж. — буржуазний
бюл. — бюлетень

В

в. — випуск (з цифрою)
в. — вік
ВАК — Вища атестаційна комісія
ВАСГНІЛ — Всесоюзна академія сільськогосподарських наук ім. Леніна
ВАТ — відкрите акціонерне товариство
ВВП — валовий внутрішній продукт
ВДНГ — Виставка досягнень народного господарства
вел. кн. — великий князь
верес. — вересень
вид. — видання
вид-во — видавництво
ВИЖ — «Військово-історичний журнал» (рос. — «Военно-исторический журнал»)
визвол. — визвольний
викл. — викладач
виконком — виконавчий комітет
вип. — випуск
вир-во — виробництво
вироб. — виробничий
від. — відділ
від-ня — відділення
відп. — відповідальний
візант. — візантійський
військ. — військовий
він. — вінницький
вірм. — вірменський
вітчизн. — вітчизняний
ВКП(б) — Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВЛКСМ — Всесоюзна ленінська комуністична спілка молоді
ВМС — військово-морські сили
ВМФ — військово-морський флот
ВНП — валовий національний продукт
внутр. — внутрішній
в. о. — виконуючий обов'язки
воєн. — воєнний
воєнком — воєнний комісар
волин. — волинський
ВПК — воєнно-промисловий комплекс
ВПШ — Вища партійна школа
ВР — Верховна Рада
ВУАН — Всеукраїнська академія наук
вул. — вулиця (з назвою)
ВУЦВК — Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
ВУЧК — Всеукраїнська надзвичайна комісія (рос. — Всеукраинская чрезвычайная комиссия)
ВЦРПС — Всесоюзна центральна рада професійних спілок
ВШ — вища школа

Г

г. — гора (з назвою)
га — гектар (з числом)
газ. — газета (з назвою)
ГА ООН — Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй
гвард. — гвардійський
г-во — господарство
ген. — генерал (з прізвищем)
ген. — генеральний
Генштаб — Генеральний штаб
геогр. — географічний
геол. — геологічний
герм. — германський
ГЕС — гідроелектростанція
гетьман. — гетьманський
ГЕУ — Географічна енциклопедія України

г-зія — гімназія
гол. — головний
голл. — голландський
гол. н. с. — головний науковий співробітник
гол. чин. — головним чином
госп. — господарський
ГПУ — Державне політичне управління (рос. — Государственное политическое управление)
грец. — грецький
грн. — гривня
громад. — громадський
громадян. — громадянський
груд. — грудень
грузин. — грузинський
губ. — губернія
губком — губернський комітет
Гулаг — Державне управління таборів (рос. — Государственное управление лагерей)

Д

ДА — Державний архів
дат. — датський
д-ва — держава
демократ. — демократичний
департ. — департамент
держ. — державний
Держ. премія в галузі н. і т. — Державна премія в галузі науки і техніки
Дж. — джерела (в бібліографії)
д-зія — дивізія
див. — дивіться, дивись
дир. — директор
дис. — дисертація
ДІНАУ — Державне інформаційне агентство України
дніпроп. — дніпропетровський
добр. т-во — добровільне товариство
дол. — долар
донец. — донецький
доц. — доцент
ДП — табір для переміщених осіб
ДПУ — Державне політичне управління
д-р — доктор
драм. — драматичний
д-р воєн. н. — доктор воєнних наук
д-р екон. н. — доктор економічних наук
д-р істор. н. — доктор історичних наук
д-р пед. н. — доктор педагогічних наук
д-р психол. н. — доктор психологічних наук
д-р тех. н. — доктор технічних наук
д-р філол. н. — доктор філологічних наук
д-р філос. н. — доктор філософських наук
д-р юрид. н. — доктор юридичних наук

Е

екон. — економічний
енцикл. — енциклопедія
ЕОМ — електронно-обчислювальна машина
естон. — естонський
етногр. — етнографічний
ЕУ — Енциклопедія українознавства

Є

ЄБРР — Європейський банк реконструкції та розвитку
єврейс. — єврейський
європ. — європейський
єгип. — єгипетський
ЄС — Європейський Союз

Ж

ж. — журнал (з назвою)
житомир. — житомирський
жін. — жіночий
жовт. — жовтень
жовтн. — жовтневий

З

зав. — завідувач, завідуючий (при назві установи чи посади)
заг. — загальний
заг.-освіт. — загальноосвітній
закарп. — закарпатський
замполіт — замісник командира з політичної частини
зап. — записки (у значенні «наукові праці»)
запоріз. — запорізький
запороз. — запорозький
засл. арт. — заслужений артист
засл. діяч мист-в — заслужений діяч мистецтв
засл. діяч н. — заслужений діяч науки
засл. діяч н. і т. — заслужений діяч науки і техніки
засн. — засновник
заст. — заступник
ЗАТ — закрите акціонерне товариство
зат. — затока (з назвою)
зб. — збірник, збірка
з-д — завод
зібр. — зібрання
ЗМІ — засоби масової інформації
ЗНТШ — «Записки Наукового товариства імені Шевченка»
зовн. — зовнішній
ЗОУНР — Західна область Української Народної Республіки
ЗС — Збройні Сили
ЗУНР — Західноукраїнська Народна Республіка
зх. — захід
зх. — західний

І

ІА — інформаційне агентство
івано-франк. — івано-франківський
ізраїл. — ізраїльський
іл. — ілюстрація
ім. — імені
ІМіС — «Історія міст і сіл» (у бібліографії)
імп. — імператор, імператриця (з іменем)
ін. — інший
інд. — індійський
інж. — інженер
іноз. — іноземний
ін-т — інститут (навчальний або науковий заклад)
інтернац. — інтернаціональний
істор. — історичний
італ. — італійський

К

К. — Київ (рос. — Киев; у бібліографії)
кавалерійс. — кавалерійський
кавказ. — кавказький
казах. — казахський
кам. — кам’яний
канад. — канадський
канд. — кандидат, кандидатський
канд. воєн. н. — кандидат воєнних наук
канд. екон. н. — кандидат економічних наук
канд. істор. н. — кандидат історичних наук
канд. пед. н. — кандидат педагогічних наук
канд. психол. н. — кандидат психологічних наук
канд. філол. н. — кандидат філологічних наук
канд. філос. н. — кандидат філософських наук
канд. юрид. н. — кандидат юридичних наук
канів. — канівський
капіталіст. — капіталістичний
катериносл. — катеринославський
катол. — католицький
каф-ра — кафедра
КБ — конструкторське бюро
кв. — квадратний
квіт. — квітень
КДБ — Комітет державної безпеки
кер. — керівник
кер-во — керівництво
київ. — київський
киргиз. — киргизький
китайс. — китайський
кін. — кінець (при цифрах)
кіноф-м — кінофільм
кіровогр. — кіровоградський
КЛЭ — Коротка літературна енциклопедія (рос. — Краткая литературная энциклопедия)
км — кілометр
$км^2$ — кілометр квадратний
КМ — Кабінет Міністрів
кн. — книга (з назвою)
кн. — князь, княгиня (з іменем чи прізвищем)
козац. — козацький
кол. авт. — колектив авторів
колг. — колгоспний
колгосп — колективне господарство
колиш. — колишній
команд. — командувач
комбриг — командуючий бригадою
комуніст. — комуністичний
комбіди — комітети бідноти

Комінтерн — Комуністичний Інтернаціонал
комнезами — комітети незаможних селян
конг. — конгрес
константиноп. — константинопольський
конф. — конференція
концтабір — концентраційний табір
кооп. — кооперативний
коп. — копійка
королів. — королівський
косміч. — космічний
КП(б)У — Комуністична партія (більшовиків) України
КПЗУ — Комуністична партія Західної України
КПРС — Комуністична партія Радянського Союзу
КПСГ — Комуністична партія Східної Галичини
КПУ — Комуністична партія України
к-ра — культура
крайком — крайовий комітет
крб. — карбованець (з числом)
крим. — кримський
кримськотатар. — кримськотатарський
КСМ — Комуністична спілка молоді
КСМУ — Комуністична спілка молоді України
КСМЗУ — Комуністична спілка молоді Західної України
КСП — колективне сільськогосподарське підприємство
к-т — комітет
культ. — культурний
КУН — Конгрес українських націоналістів

Л

Л. — Ленінград (рос. — Ленинград; у бібліографії)
лат. — латинський
латв. — латвійський
латис. — латиський
ленінгр. — ленінградський
лип. — липень
листоп. — листопад
литов. — литовський
лівобереж. — лівобережний
літ. — література, літературний
ЛКСМУ — Ленінська комуністична спілка молоді України
ЛНБ — Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника
«ЛНВ» — «Літературно-науковий вісник»
«ЛУ» — «Літературна Україна»
лубен. — лубенський
луган. — луганський
львів. — львівський
лют. — лютий
лютн. — лютневий

М

м — метр
м. — місто (з назвою)
м. — море (з назвою)
М. — Москва (у бібліографії)
МАГАТЕ — Міжнародне агентство з атомної енергії
макс. — максимальний
мал. — малюнок
мат. — математичний
маш.-буд. — машинобудівний
МВС — Міністерство внутрішніх справ
МВФ — Міжнародний валютний фонд
МГБ — Міністерство державної безпеки (рос. — Министерство государственной безопасности)
мед. — медичний
медсестра — медична сестра
мех. — механічний
МЗС — Міністерство закордонних справ
миколаїв. — миколаївський
миргород. — миргородський
мист-во — мистецтво
міжнар. — міжнародний
мін-во — міністерство (з назвою)
місц. — місцевий
міськ. — міський
міськвиконком — міський виконавчий комітет
міськком — міський комітет
міськрада — міська рада
м-ко — містечко (з назвою)
млн — мільйон
млрд — мільярд
м. н. с. — молодший науковий співробітник
МОЗ — Міністерство охорони здоров’я
молдав. — молдавський
молдов. — молдовський
монгол. — монгольський
мор. — морський
моск. — московський
МП — мале підприємство
МТС — машинно-тракторна станція
муз. — музичний
МЭ — Музична енциклопедія (рос. — Музыкальная энциклопедия)

Н

н. — народився
навч. — навчальний, навчався
навч. р. — навчальний рік
НАН України — Національна академія наук України (з 1994)
напр. — наприклад
нар. — народний
нар. арт. — народний артист
нар.-госп. — народногосподарський
нарком — народний комісар
наркомат — народний комісаріат
Наркомос — Народний комісаріат освіти
Наркомфін — Народний комісаріат фінансів
нас. — населення
НАТО — Організація Північноатлантичного договору (NATO)
наук. — науковий
нац. — національний
нач. — начальник
НБУ — Національний банк України
НБУВ — Національна бібліотека України ім. В.Вернадського
н.-д. — науково-дослідний
НДІ — науково-дослідний інститут
НДР — Німецька Демократична Республіка
н. е. — нова ера, наша ера
невід. — невідомий, невідомо
неп — нова економічна політика
ніжин. — ніжинський
нім. — німецький
НКВС — Народний комісаріат внутрішніх справ
новгород. — новгородський
норвез. — норвезький
НРБ — Народна Республіка Болгарія
НРУ — Народний рух України
н. с. — науковий співробітник
н. ст. — новий стиль
НТШ — Наукове товариство імені Т. Шевченка

О

о. — отець (з іменем)
ОАД — Організація американських держав
ОАЕ — Об’єднані Арабські Емірати
ОАЄ — Організація африканської єдності
обком — обласний комітет
обл. — область (з назвою)
обл. ц. — обласний центр
об-ня — об’єднання (при назві)
ОБСЄ — Організація з безпеки та співробітництва в Європі
о-в — острів
ОДПУ — Об’єднане державне політичне управління
одес. — одеський
оз. — озеро (з назвою)
ОК — організаційний комітет
оо. — отці
ООН — Організація Об’єднаних Націй
ОП — орендне підприємство
ОПЕК — Організація країн-експортерів нафти
опубл. — опублікований
орг. — організаційний
орг-ція — організація (з назвою)
освіт. — освітній
осман. — османський
осн. — основний
ОУН — Організація українських націоналістів
ОУН(б) — Організація українських націоналістів (бандерівців)
ОУН(м) — Організація українських націоналістів (мельниківців)
офіц. — офіційний

П

п. — помер
парт. — партійний

партизан. — партизанський
партшкола — партійна школа
Пг. — Петроград
пд. — південь
пд. — південний
пд.-зх. — південно-західний
пд.-сх. — південно-східний
пед. — педагогічний
пер. — переклад
перейм. — перейменований
переяслав. — переяславський
петерб. — петербурзький
петрогр. — петроградський
п-ів — півострів
підпр-во — підприємство
піх. — піхотний
пл. — площа (з цифрою)
пн. — північ
пн. — північний
пн.-зх. — північно-західний
пн.-сх. — північно-східний
ПНР — Польська Народна Республіка
пов. — повіт (з назвою)
пол. — половина
політ. — політичний
політбюро — політичне бюро
політпрацівник — політичний працівник
політуправління — політичне управління
полк. — полковник (з прізвищем)
полтав. — полтавський
польс. — польський
пом. — помічник
поч. — початок
правобереж. — правобережний
правосл. — православний
прибл. — приблизно
прим. — примірник
прит. — притока (з назвою)
прізв. — прізвище
пров. — провінція
пров. н. с. — провідний науковий співробітник
пролет. — пролетарський
пром. — промисловий
пром-сть — промисловість
проф. — професор
профспілка — професійна спілка
псевд. — псевдонім
псков. — псковський
ПСРЛ — Повне зібрання руських літописів (рос. — Полное собрание русских летописей)
ПТУ — професійно-технічне училище

Р

р. — рік (з числом)
р. — ріка (з назвою)
рабовласн. — рабовласницький
рад. — радянський
радгосп — радянське господарство
райвиконком — районний виконавчий комітет
райком — районний комітет
райцентр — районний центр
РАН — Російська академія наук
РАТАУ — Радіотелеграфне агентство України
РВР — Революційна Військова Рада
Р. г. — редакційна група
ревком — революційний комітет
революц. — революційний
ревтрибунал — революційний трибунал
ред. — редактор, редакційний
редколегія — редакційна колегія
реж. — режисер
РЕЇУ — Радянська енциклопедія історії України
реліг. — релігійний
респ. — республіканський
рим. — римський
рис. — рисунок
рівнен. — рівненський
РКП(б) — Російська комуністична партія (більшовиків)
РКЦ — Римо-католицька церква
РМ — Рада Міністрів
р-н — район
р. н. невід. — рік народження невідомий
р. н. і р. с. невід. — рік народження і рік смерті невідомі
РНК, Раднарком — Рада Народних Комісарів
робітн. — робітничий
розташов. — розташований
рос. — російський
РОСТА — Російське телеграфне агентство
РПЦ — Російська православна церква (рос. — Русская православная церковь)
рр. — роки
РРФСР — Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
РСДРП(б) — Російська соціал-демократична робітнича партія (більшовиків)
р. с. невід. — рік смерті невідомий
РСР — Радянська Соціалістична Республіка
РСФРР — Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (до 1937)
РСЧА — Робітничо-селянська червона армія
РТС — ремонтно-технічна станція
руб. — рубель, рублі
румун. — румунський
РУП — Революційна українська партія
рус. — руський
РФ — Російська Федерація

С

с. — село (з назвою)
с. — сторінка (з цифрою)
СБУ — Служба безпеки України
св. — святий
світ. — світовий
СВУ — Спілка визволення України
СВЭ — Радянська військова енциклопедія (рос. — Советская военная энциклопедия)
с.-г. — сільськогосподарський
с. госп-во — сільське господарство
СД — Служба безпеки Німеччини
с.-д. — соціал-демократичний
сел. — селянський
серед. — середина
Серед. Азія — Середня Азія
серед. шк. — середня школа
серп. — серпень
СИЭ — Радянська історична енциклопедія (рос. — Советская историческая энциклопедия)
сільрада — сільська рада
сільс. — сільський
січ. — січень
сканд. — скандинавський
скіф. — скіфський
скульп. — скульптор (з прізвищем)
словац. — словацький
слов'ян. — слов'янський
смт — селище міського типу
СНД — Співдружність Незалежних Держав
соц. — у назві Герой Соц. Праці — Герой Соціалістичної Праці
соціаліст. — соціалістичний
СПб. — Санкт-Петербург (у бібліографії)
С.-Петербург — Санкт-Петербург
спец. — спеціальний
спецслужба — спеціальна служба
співавт. — співавтор, співавторство
СРР — Соціалістична Радянська Республіка
СРСР — Союз Радянських Соціалістичних Республік
СС — Охоронні загони Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини
ст. — станція (з назвою)
ст. — стаття (з назвою)
ст. — століття (з цифрою)
ст. — ступінь
стат. — статистичний
ств. — створений
ст. викл. — старший викладач
ст. н. с. — старший науковий співробітник
стрілец. — стрілецький
ст. ст. — старий стиль
суд. — судовий
сум. — сумський
сусп. — суспільний
сусп-во — суспільство
СФРЮ — Соціалістична Федеративна Республіка Югославія
сх. — схід
сх. — східний
СШ — середня школа (з номером)
США — Сполучені Штати Америки
с-ще — селище

Т

т. — том, томи (з цифрою)
т — тонна
табл. — таблиця
тадж. — таджицький
танк. — танковий
танц. — танцювальний
ТАРС — Телеграфне агентство Радянського Союзу
татар. — татарський
тв. — твори
т-во — товариство
т. д. — так далі
теор. — теоретичний
тер. — територія
терноп. — тернопільський
тех. — технічний
т. зв. — так званий
тис. — тисяча, тисячний, тисячоліття (з цифрою)
т. ін. — та інше, таке інше
ТОВ — товариство з обмеженою відповідальністю
торг. — торговельний
трав. — травень
ТРК — телерадіокомпанія
ТУП — Товариство українських поступовців
турец. — турецький
туркм. — туркменський
т. ч. — тому числі

У

УАН — Українська академія наук
УАПЦ — Українська автокефальна православна церква
УВАН — Українська вільна академія наук
УВО — Українська військова організація
УВС — Управління внутрішніх справ
УВУ — Український вільний університет
УГА — Українська Галицька армія
УГКЦ — Українська греко-католицька церква
угор. — угорський
узб. — узбецький
УІЖ — «Український історичний журнал»
УКП — Українська комуністична партія
укр. — український
укріпрайон — укріплений район
УкрРОСТА — Всеукраїнське бюро РОСТА
УЛЕ — Українська літературна енциклопедія
уман. — уманський
УНА — Українська національна асамблея
УНІАН — Українське національне інформаційне агентство «Новини»
УНР — Українська Народна Республіка
УНРА — Українська народно-революційна армія
УНСО — Українська національна самооборона
ун-т — університет
УПА — Українська повстанська армія
УПСР — Українська партія соціалістів-революціонерів
УПСФ — Українська партія соціалістів-федералістів
УПЦ КП — Українська православна церква Київського патріархату
УПЦ (МП) — Українська православна церква (Московського патріархату)
УРДП — Українська революційно-демократична партія
УРЕ — Українська радянська енциклопедія
УРЕС — Український радянський енциклопедичний словник
УРСР — Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСГЕ — Українська сільськогосподарська енциклопедія
УСДРП — Українська соціал-демократична робітнича партія
УСПП — Українська спілка промисловців та підприємців
УСРП — Українська соціалістично-радикальна партія
УСРР — Українська Соціалістична Радянська Республіка
УСС — Українські січові стрільці
УЦР — Українська Центральна Рада
уч-ще — училище

Ф

фастів. — фастівський
фашист. — фашистський
феод. — феодальний
фіз.-мат. — фізико-математичний
фіз.-хім. — фізико-хімічний
філол. — філологічний
філос. — філософський
ф-ка — фабрика
франц. — французький
ФРН — Федеративна Республіка Німеччина
ф-т — факультет

Х

Х. — Харків (у бібліографії)
х. — хутір (з назвою)
харків. — харківський
херсон. — херсонський
ХМ — художній музей
хмельн. — хмельницький
хозар. — хозарський
християн. — християнський
худож. — художник (з прізвищем)
худож. — художній

Ц

ц — центнер (з числом)
ЦВК — Центральний виконавчий комітет
ЦВФ — Центральний визвольний фронт
ЦДАМЛМ — Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва
ЦДІА — Центральний державний історичний архів
центр. — центральний
церк. — церковний
ЦК — Центральний комітет
ЦНБ — Центральна наукова бібліотека
ЦО — Центральний орган
ЦР — Центральна Рада
ЦСУ — Центральне статистичне управління

Ч

ч. — частина
ЧАЕС — Чорнобильська атомна електростанція
час. — часопис (з назвою)
чв. — чверть
черв. — червень
черкас. — черкаський
чернів. — чернівецький
ЧК — Надзвичайна комісія (рос. — Чрезвычайная комиссия)
черніг. — чернігівський
чл. — член
чл.-кор. — член-кореспондент
чол. — чоловічий
чорномор. — чорноморський
ЧСР — Чехословацька Республіка і Чехо-Словацька Республіка

Ш

швед. — шведський
шк. — школа
шт. — штат (з назвою)

Щ

щотиж. — щотижневик, щотижневий

Ю

ювіл. — ювілейний
югосл. — югославський
ЮЕ — Юридична енциклопедія
ЮНЕСКО — Комісія Організації Об’єднаних Націй з питань освіти, науки і культури
ЮНІДО — Організація індустріального розвитку при Організації Об’єднаних Націй (UNIDO)
юрид. — юридичний

Я

япон. — японський

Основні правила уніфікації опису видань, поданих у списках творів та літератури до статей енциклопедії

- Назва джерела подається мовою і графікою оригіналу.
- Розташування хронологічне (за роками видань).
- Основна назва та відомості, що відносяться до назви, даються без скорочень.
- Якщо твори одного й того самого автора (авторів) ідуть підряд, то замість прізвища пишемо: *Його ж*, *Її ж*, *Їх же* (2 автори).
- Видання 3-х авторів описуються так: прізвище першого автора та ін. (або: и др. — в рос. виданнях; et al. — у виданнях латиницею).
- При посиланні на одне і те саме джерело, якщо воно сусіднє, пишемо: Там само.
- Якщо назва наступного джерела повністю повторює назву попереднього, пишемо: Те саме.
- Якщо повна назва періодичного видання є у «Списку основних скорочень», дається її скорочений варіант, наприклад: УІЖ, ЗНТШ.
- Опис періодичного видання та видань, що продовжуються:
  — «Назва», рік, №;
  — «Назва», рік, вип.;
  — «Назва», рік, т.
  — спарені номери: 5/6, більше двох номерів у одному виданні: 5—7.
- Опис газети:
  — «Назва», рік, число, місяць (скорочено).
- В описі статей, опублікованих у збірках, після назви статті пишемо: В кн.:
- Багатотомні видання:
  — Автор, назва, т. 1—10. К., 1986—96;
  окремий том:
  — Автор, назва, т. 5. К., 1990.
- Декілька місць видань: К.—Львів—Торонто;
- Скорочення назв міст:
  К. — Київ;
  Л. — Ленинград;
  М. — Москва;
  Пг. — Петроград;
  СПб. — Санкт-Петербург;
  Х. — Харків.

Основні умовні позначення на картах ЕІУ

АДМІНІСТРАТИВНІ КАРТИ СУЧАСНИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ ЗА КІЛЬКІСТЮ ЖИТЕЛІВ

більше 1 000 000
500 000—1 000 000
100 000—500 000
50 000—100 000
10 000—50 000
менше 10 000

ЗА ТИПОМ ПОСЕЛЕННЯ

СЕВАСТОПОЛЬ	міста державного підпорядкування
МУКАЧЕВЕ	міста республіканського (Автономна Республіка Крим) та обласного підпорядкування
БОЯРКА	інші міста
Буча	селища міського типу
Сулимівка	сільські поселення

ЗА АДМІНІСТРАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ

КИЇВ	столиця України
ЛУГАНСЬК	столиця Автономної Республіки Крим, центри областей
БРОВАРИ	центри районів
ЛЮБИМІВКА ·	віддалені частини міст

КОРДОНИ І МЕЖІ

держав
Автономної Республіки Крим, областей, міст державного підпорядкування
районів, міст республіканського (Автономна Республіка Крим) та обласного підпорядкування

ШЛЯХИ

залізничні
автомобільні

ІСТОРИЧНІ КАРТИ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ

ЧИГИРИН	столиці держав
ЛЬВІВ	центри адміністративно-територіальних одиниць
Прилуки	
Німфей	інші населені пункти

КОРДОНИ І МЕЖІ

держав
адміністративно-територіальних одиниць

НАЗВИ

РІЧ ПОСПОЛИТА	держав
Волинська губернія	адміністративно-територіальних одиниць
ПОДІЛЛЯ	історичних областей, земель
СКІФИ	народів і племен
	вали

Авторський колектив

АБАШИНА Н.С.
АБЛІЦОВ В.Г.
АДАМОВИЧ Б.С.
АЛЕКСАНДРОВ П.Г.

БАЖАН О.Г.
БАРАН В.Д.
БАЧИНСЬКА О.А.
БЕССОНОВА С.С.
БИСАГА Ю.М.
БІЛОЗЕР В.П.
БІЛОКІНЬ С.І.
БІЛОУСЕНКО П.І.
БЛАНУЦА А.В.
БОГУСЛАВСЬКИЙ О.В.
БОЙКО А.В.
БОЙКО О.Д.
БОЛТРИК Ю.В.
БОНДАРЕНКО Р.І.
БОНДАРЧУК П.М.
БОНЬ О.І.
БРАТЧЕНКО С.Н.
БРЕГА Г.С.
БУЗАЛО В.Й.
БУЙСЬКИХ С.Б.
БУРАВЧЕНКОВ А.О.
БУР'ЯН М.С.
БУШАНСЬКИЙ В.В.
БУТИЧ І.Л.

ВАКУЛЕНКО Л.В.
ВАРВАРЦЕВ М.М.
ВАСИЛЬЄВ В.Ю.
ВЕГЕШ М.М.
ВЕРБА І.В.
ВЕРБИЛЕНКО Г.А.
ВЕРМЕНИЧ Я.В.
ВЕРСТЮК В.Ф.
ВЕСЕЛОВА О.М.
ВИННИЧЕНКО І.І.
ВИРСЬКИЙ Д.С.
ВІДНЯНСЬКИЙ С.В.
ВІЛКУЛ Т.Л.
ВОЙТОВИЧ Л.В.
ВОЛКОВИНСЬКИЙ В.М.
ВОРТМАН Д.Я.
ВРОНСЬКА Т.В.

ГАВРИЛЮК Л.О.
ГАВРИЛЮК Н.О.
ГАЛАЙЧАК Т.Ю.
ГАЛЕНКО О.І.
ГАЛУШКО К.Ю.
ГАМБУРГ Л.С.
ГАНЖА О.І.
ГЕРАСИМЕНКО Н.О.
ГЕРАСИМОВА Г.П.
ГЛИЗЬ І.І.
ГНАТЕНКО Л.А.
ГОЛОБУЦЬКИЙ П.В.
ГОЛОВКО В.В.
ГОЛОВКО О.Б.
ГОНЧАР Б.М.
ГОНЧАРЕНКО В.Д.
ГОРОБЕЦЬ В.М.
ГОТРА О.Б.
ГРИГОР'ЄВА Т.Ф.
ГРИНЕВИЧ В.А.
ГРИНЕВИЧ Л.В.
ГРИЦЕНКО А.П.
ГРИЦЮК В.М.
ГУМЕНЮК В.І.
ГУРБИК А.О.
ГУРЖІЙ О.І.
ГУЦАЛ П.З.

ДАНИЛЕНКО В.М.
ДАНИЛЮК Ю.З.
ДЕНИСЕНКО Г.Г.
ДЕРЕЙКО І.І.
ДЗЮБА О.М.
ДМИТРІЄНКО М.Ф.
ДУБРОВІНА Л.А.

ЄВСЕЄНКО І.В.
ЄФІМЕНКО Г.Г.

ЗАБОЛОТНА Т.В.
ЗАВАДКА Б.В.
ЗАВАЛЬНЮК О.М.
ЗАЙЦЕВ О.Ю.
ЗАЙЦЕВ Ю.Д.
ЗАХАРЧЕНКО Р.С.
ЗЕМА В.Є.
ЗНАМЕНСЬКА М.В.
ЗОРЬКА О.В.
ЗУБАР В.М.

ІВАКІН Г.Ю.
ІВАНЧЕНКО Л.І.
ІЛЬНИЦЬКИЙ М.М.
ІОНОВА Т.Б.
ІСАЄВИЧ Я.Д.

КАЛЬНИЦЬКИЙ М.Б.
КАРАДОБРІЙ Т.А.
КАСЯНЕНКО Ю.Я.
КАШУБА М.В.
КЕНТІЙ А.В.
КИРИЧЕНКО С.М.
КИРЧІВ Р.Ф.
КИСЛИЙ О.Є.
КІЗЧЕНКО В.І.
КЛОЧКО В.І.
КНЯЗЬКОВ Ю.П.
КОВАЛЕНКО В.П.
КОВАЛЬ М.В.
КОВАЛЬОВА С.Г.
КОВАЛЬЧУК Г.І.
КОВАЛЬЧУК О.О.
КОВПАК Л.В.
КОВПАНЕНКО Н.Г.
КОЗАК Д.Н.
КОКІН С.А.
КОЛЕСНИК В.Ф.
КОЛИБАНОВА К.В.
КОМАРЕНКО Т.О.
КОМАРНІЦЬКИЙ О.Б.
КОНДРАТЕНКО Л.В.
КОРНІЄВСЬКА О.В.
КОРНОВЕНКО С.В.
КОРОБОВ О.І.
КОТ С.І.
КОТЛЯР М.Ф.
КОСМІНА О.Ю.
КРАВЧЕНКО В.В.
КРЕСІН О.В.
КРИВКО І.М.
КРИЖАНОВСЬКА О.О.
КРИЖИЦЬКИЙ С.Д.
КРУПИНА В.О.
КРУПКА О.В.
КУБАЛЬСЬКИЙ О.Н.
КУДЛАЙ О.Б.
КУЗЬМИНСЬКА О.Д.
КУЛИНИЧ І.М.
КУЛЬЧИЦЬКИЙ С.В.

ЛАВРОВ Ю.П.
ЛАЗАНСЬКА Т.І.
ЛАСКА І.М.
ЛЕГАСОВА Л.В.
ЛЕНЧЕНКО В.О.
ЛИСЕНКО І.М.
ЛИСЕНКО О.В.
ЛИСЕНКО О.Є.
ЛИХОЛОБОВА З.Г.
ЛУПАНДІН О.І.
ЛЮБЧЕНКО В.Б.
ЛЯХ С.Р.

МАГОМЕДОВ Б.В.
МАЗИЛО І.В.
МАЙМЕСКУЛОВ Л.М.
МАЛЮТА О.В.
МАНЬКОВСЬКА Р.В.
МАРКІТАН Л.П.
МАРКОВА О.Є.
МАРОЧКО В.І.
МАРТИНОВ А.Ю.
МАРУСИК Т.В.
МАРЧУК І.
МАТЯХ В.М.
МАХОРТИХ С.В.
МАЦКЕВИЙ Л.Г.
МАШКІН О.М.
МИРОНЕНКО О.М.
МИХАЙЛОВ Б.Д.
МИХАЙЛОВ О.О.
МИЦИК Ю.А.
МОВЧАН О.М.
МОЦЯ О.П.
МУХА А.І.

НАУЛКО В.І.
НАУМЕНКО К.Є.
НИЗОВА Л.В.
НІМЧУК В.В.
НОГАЙ М.П.
НУЖНИЙ Д.Ю.

ОВСІЄНКО О.Ф.
ОВЧАРЕНКО П.Д.
ОГУЙ О.Д.
ОКІПНЮК В.Т.
ОРЛЕВИЧ І.В.
ОРЛИК В.М.
ОСТАШКО Т.С.

ПАВЛЕНКО Ю.В.
ПАНАШЕНКО В.В.
ПАНЧЕНКО П.П.
ПАНЧУК М.І.
ПАСЕЩЕНКО Г.В.
ПАТРИЛЯК І.К.
ПАХАРЄВ А.Д.
ПАШУК В.С.
ПЕКАРСЬКА Л.В.
ПЕТРАУСКАС О.В.
ПЕТРАШЕНКО В.О.
ПЕТРЕНКО Є.Д.
ПЕТРОВ М.Б.
ПИРІГ Р.Я.
ПІНЧУК Ю.А.
ПІРКО В.О.
ПІСКОВА Е.М.
ПЛАХОНІН А.Г.
ПОДКУР Р.Ю.
ПОЛТОРАК В.М.
ПОПОК А.А.
ПРИЛУЦЬКИЙ В.І.
ПРИМАЧЕНКО Я.Л.
ПРИХОДНЮК О.М.
ПРИШЛЯК В.В.
ПУТРО О.І.

РЕЄНТ О.П.
РИБАК І.В.
РИБАКОВ М.О.
РИЧКА В.М.
РУБЕЛЬ В.А.
РУБЛЬОВ О.С.
РУБЛЬОВА Н.С.
РУДЕНКО Н.М.
РУДИЙ Г.Я.
РУСИНА О.В.
РУСЯЄВА А.С.

САВЧЕНКО Г.П.
САВЧЕНКО І.В.
САВЧУК Ю.К.
САС П.М.
СЕМИСТЯГА В.Ф.
СЕНЧЕНКО М.І.
СИМОНЕНКО Р.Г.
СИРОТА Р.Б.
СКЛЯРЕНКО Є.М.
СКРИПНИК П.І.
СМИРНОВ С.В.
СМОЛІЙ В.А.
СМОЛЯНЮК В.Ф.
СТАНІСЛАВСЬКИЙ В.В.
СТАРКОВ В.А.
СТАСЮК О.Й.
СТЕБЛІЙ Ф.І.
СТЕЛЬМАХ С.П.
СТЕПАНКОВ В.С.
СТЕПАНЧУК В.М.
СТРЕЛЬСЬКИЙ Г.В.
СТРУКЕВИЧ О.К.
СУХИХ Л.А.

ТАЦІЙ В.Я.
ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р.В.
ТОКАР М.Ю.
ТОЛОЧКО О.П.
ТОЛОЧКО П.П.
ТОМАЗОВ В.В.
ТРОЩИНСЬКИЙ В.П.
ТРУТОВСЬКИЙ Г.Й.
ТЯГЛИЙ М.І.

УСЕНКО І.Б.
УСЕНКО П.Г.
УДОД О.А.

ФЕДАКА С.Д.
ФЕДОРОВА Л.Д.
ФРАНЧУК В.Ю.

ХМІЛЬ І.В.
ХОЙНАЦЬКА Л.М.
ХРИСТИЧ І.А.

ЧАБАНЕНКО В.А.
ЧЕРКАС Б.В.
ЧЕРНЕНКО Є.В.
ЧЕРНИХ Л.А.
ЧЕРНІКОВ І.Ф.
ЧЕРНЯКОВ І.Т.
ЧЕРЧЕНКО Ю.А.
ЧЕХОВИЧ В.А.
ЧИСНІКОВ В.М.
ЧОРНОВОЛ І.П.
ЧУХЛІБ Т.В.

ШАБУЛЬДО Ф.М.
ШАНДРА В.С.
ШАПОВАЛ Ю.І.
ШВИДЬКО Г.К.
ШЕВЧЕНКО Л.В.
ШЕВЧЕНКО М.Ю.
ШЕВЧЕНКО Н.В.
ШЕВЧЕНКО Н.О.
ШЕПЕЛЬ Л.Ф.
ШИП Н.А.
ШИЯН Р.І.
ШПИТАЛЬОВ Г.Г.
ШПИЛЬОВА Л.М.
ШУСТ Р.М.

ЩЕРБАК В.О.

ЮРЕНКО О.П.
ЮРЕНКО С.П.
ЮРКОВА О.В.
ЮСОВ С.Л.

ЯКИМОВИЧ Б.З.
ЯНКОВСЬКА О.В.
ЯРЕМЕНКО М.В.
ЯСІНОВСЬКИЙ А.Ю.
ЯСЬ О.В.

WRIGHT ERIK OLIN
RUTLAND PETER
McLELLAN DAVID
MEGHNAD DESAI

Організаційне та науково-технічне забезпечення підготовки
Енциклопедії історії України здійснює Центр організаційного
та науково-технічного забезпечення підготовки ЕІУ
Інституту історії України НАН України:

В.Ю. Васильєв (старший науковий співробітник, канд. істор. наук),
О.І. Ганжа (старший науковий співробітник, канд. істор. наук),
В.В. Головко (старший науковий співробітник, канд. істор. наук),
О.О. Ковальчук (старший науковий співробітник, канд. істор. наук),
А.Г. Плахонін (науковий співробітник, канд. істор. наук),
О.С. Рубльов (учений секретар Інституту, д-р істор. наук, проф.),
О.В. Юркова (старший науковий співробітник, канд. істор. наук).

Науково-редакційне опрацювання текстів до 4-го тому
Енциклопедії історії України здійснено спеціальною
редакційною групою видавництва «Наукова думка»:

М.С. Бачинська (провідний редактор-географ),
В.Т. Береговий (провідний редактор-культуролог),
Я.В. Богданьок (науковий редактор-історик),
Ю.І. Бойко (провідний редактор-філолог),
І.П. Бочкалова (провідний редактор-бібліограф),
Г.П. Вдовенко (провідний редактор-бібліограф),
П.В. Голобуцький (науковий редактор-консультант, канд. істор. наук),
Д.В. Грузін (керівник групи),
І.М. Лисенко (провідний редактор-мистецтвознавець),
М.М. Ломонос (провідний редактор-філолог),
Т.С. Новікова (провідний редактор-історик),
І.Б. Усенко (науковий редактор-консультант, канд. юрид. наук, проф.).

Для створення ілюстративного ряду використано матеріали з фондів
Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С. Пшеничного,
Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України,
Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського,
Державної історичної бібліотеки України,
Бібліотеки ім. О. Ольжича, Інституту історії України НАН України,
Інституту археології НАН України,
Київського національного університету ім. Тараса Шевченка,
Музею історії міста Києва,
Музею мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків.

Укладач ілюстративного ряду *О.В. Юркова.*

Укладачі карт: *Д.Я. Вортман, Л.І. Криницький.*
Картограф *С.О. Гаврилов.*

НАЦІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Т. 4

Ка — Ком

Київ, Науково-виробниче підприємство
«Видавництво “Наукова думка”
НАН України», 2007

Оригінал-макет Енциклопедії історії України
виготовлено у видавництві «Наукова думка»
Р.с. № 05417561 від 16.03.95
01601 Київ 1, вул. Терещенківська, 3

Художнє оформлення *В.В. Кузьменка*
Художні редактори *Р.І. Калиш, Є.І. Муштенко*
Технічний редактор *Т.С. Березяк*
Комп’ютерна графіка *О.Г. Григора, М.О. Коваленко, Ю.О. Коваленко, М.З. Кодалашвілі, М.А. Панасюк, І.Р. Сільман*
Комп’ютерний набір *Л.В. Багненко, В.Г. Каменькович, М.А. Кравченко, К.С. Смаглюк*
Комп’ютерна верстка *Т.А. Ценцеус, О.І. Фуженко*
Коректори *Л.Г. Бузіашвілі, Н.А. Дерев’янко, О.Є. Челок*

*4-й том ЕІУ містить 784 статті,
810 ілюстрацій, 53 карти.*

Підп. до друку 27.11.07.
Формат 84□108 1/16. Офс. друк.
Папір офс. № 1. Гарн. Таймс.
Ум. друк. арк. 55,44. Ум. фарбо-відб. 55,44.
Обл.-вид. арк. 82,55. Наклад 5000 прим.
Зам. 7—919

ВАТ «Поліграфкнига»
03057 Київ 57, вул. Довженка, 3

Е64 **Енциклопедія** історії України: У 8 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. — К. : Наук. думка, 2007 —
ISBN 966-00-0632-2
Т. 4 : Ка—Ком. — 2007. — 528 с. : іл.
ISBN 978-966-00-0692-8

ББК 63.3(4УКР)я2